De Tijdspiegel. Jaargang 39

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 39. Henri J. Stemberg, Den Haag 1882

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008188201_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

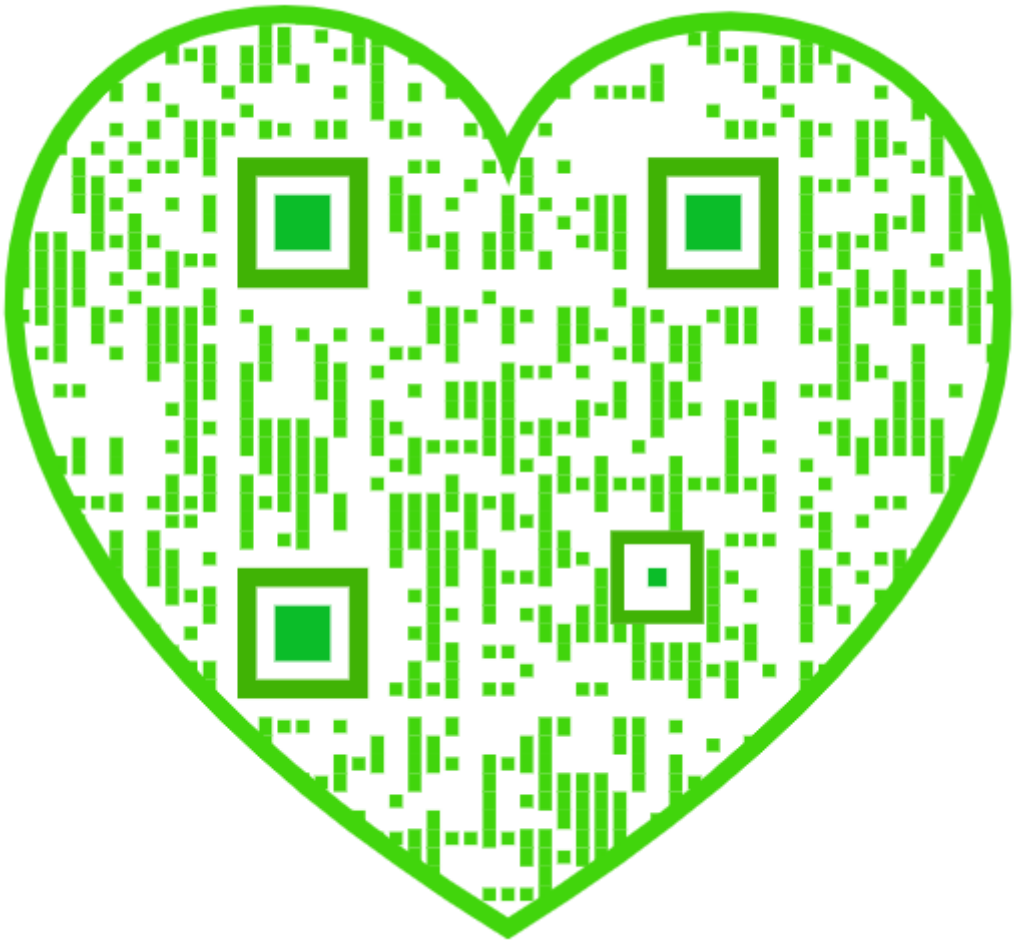

[Eerste deel]

Godgeleerdheid. - Wijsbegeerte. - Onderwijs.

Over kalvijn.

Studiën over Johannes Kalvijn (1527-1536) door A. Pierson. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.
Van Calvijn tot Rousseau door J.H. Gunning Jr. Rotterdam, Otto Petri.

Jan Calvijn. Zijn Leven, Lotgevallen en Dood. Naar de beste bronnen beschreven door Jakob Eigeman, Predikant te Dordrecht. Leiden, A.W. Sijthoff.

Kalvijn is aan de orde van den dag. Een onderzoek naar zijn leven, zijn karakter, zijn leerstelsel verdient ten volle den naam van tijdig. Zeker - reeds op zichzelf is de figuur van Genève's hervormer belangwekkend genoeg, om voorwerp van geschiedkundig onderzoek te zijn. Het aantal beschrijvingen van zijn leven is dan ook groot. Het Kalvinisme heeft een machtigen invloed geoefend, is met het Lutheranisme geworden een bepaald te onderscheiden vorm, waarin de Reformatie der 16de eeuw is opgetreden. Het moet dus onderzocht worden en gekend, reeds om den wille der historie. Maar dat onderzoek heeft tegenwoordig vooral een practisch belang. Onder de merkwaardige verschijnselen des tijds in ons vaderland, waarmee rekening gehouden moet worden, mag - en niet in de laatste plaats - genoemd worden de poging, om het Kalvinisme weder te doen herleven. Eene poging, die gewaagd wordt op elk gebied. Op dat der staatkunde steekt de anti-revolutionnaire partij die oude vaan omhoog. In de Hervormde Kerk strijden de mannen der uiterste rechterzijde over den vorm, waarin het Kalvinisme thans moet optreden; doch dat het zich krachtig moet doen gelden en daarvan alleen heil te wachten is voor de kranke kerk en den verzwakten godsdienst, hierover zijn zij het eens. Ook in de wetenschap wil men aan het Kalvinistisch beginsel eere en heerschappij verschaffen. Getuige de stichting der Vrije Universiteit te Amsterdam. Daar is geen levensgebied, waarop niet de Kalvinisten van heden hun woord spreken, waarop niet hun streven valt op te merken. Het onderwijs, het staatsrecht, de sociale quaestie - zij

stellen den eisch, dat alles naar hun beginsel worde hervormd; zij treden op met de pretensie, dat zij in staat zijn, om eene voldoende oplossing te geven van de brandende vragen onzer samenleving. Het spreekt vanzelf, dat deze poging gepaard gaat met diepe vereering van den man, aan wiens beginselen, aan wiens stelsel zij de heerschappij willen hergeven, van Kalvijn. Het is dus van hoog practisch belang, dat èn Kalvijn èn het Kalvinisme goed worden gekend en gewaardeerd. Elke bijdrage daartoe moet met dankbaarheid worden aanvaard.

Dan ook de geschriften, wier titels hierboven zijn vermeld. Met name de beide eersten. Vooral de *Studiën* van Dr. Pierson. 'Er zijn geesten wier belangrijkheid en aantrekkelijkheid gelegen is in hunne onophoudelijke ontwikkeling; hunne werken vertegenwoordigen de geschiedenis dier ontwikkeling; zij kunnen daarom nooit oude bekenden worden, want heden is hun gelaat niet als gisteren of eergisteren.' Ik weet niet, of Dr. Pierson, toen hij deze woorden schreef in eene beschouwing over George Eliot, aan zichzelven heeft gedacht. Doch het is niet onmogelijk, dat nog wel anderen dan ik bij het lezen van deze opmerking aanstonds haar auteur als voorbeeld aanhaalden. Een oude bekende, in den zin, waarin Dr. Pierson daar die uitdrukking bezigt, is hij altijd nog niet. Daarvoor bereidt hij ons telkens te groote verrassingen. De schrijver van het artikel over de Vrije Universiteit in het Januari-nummer van dit Tijdschrift zou waarschijnlijk tegenover Dr. Pierson het vermoeden, dat Dr. Kuyper in de kennis van het Kalvinisme machtiger was dan hij, niet hebben uitgesproken, had hij kunnen denken, welke studiën over den hervormer van Genève toen reeds gereed lagen. Trouwens, wie vermoedde dat? Daar was reden, om te meenen, dat Dr. Pierson afscheid genomen had van allen theologischen arbeid. Daar is grooter reden tot blijdschap, nu die meening blijkt eene dwaling geweest te zijn. 'Theologie is een dwaze naam, maar dien naam draagt nu eens een geheel van vakken, waarin ik de algemeene belangstelling met groot leedwezen zie verflauwen. De kennis van den Bijbel en die van de geschiedenis van de Kristelijke Kerk wordt door beoefenaren der geestelijke wetenschappen nooit straffeloos verzuimd. Ik hoop dus bewaard te worden voor de bekrompenheid, die afscheid neemt van "de theologie"'(*). Wij zijn Dr. Pierson dankbaar voor die uitspraak. En niet minder hiervoor, dat hij het bewijs van geen afscheid van theologischen arbeid genomen te hebben, gaf met dit geschrift over Kalvijn. Wel een bewijs van *theologischen arbeid.* De werkkracht en de zin voor studie van dezen Hoogleeraar dwingen eerbied af. Daarenboven hebben zijne boeken twee voortreffelijke eigenschappen. Vooreerst: men kan ze lezen. Iets, wat zeker niet getuigd kan worden van elk wetenschappelijk werk. Zelfs de fijnste onderzoekingen en napluizingen weet hij nog aangenaam te maken. Ten andere: zijne geschriften prikkelen tot onderzoek. Is het, dat die

(*) *Studiën* bl. 2 noot.

resultaten ons zoo geheel wat anders leeren, dan we meenden, dat vaststond? Rijst de vraag, of de methode, hier toegepast, wel tot vaste resultaten brengen kan? Maakt de neiging tot scepticisme bij dezen critikus ons sceptisch tegenover zijne critiek? Hoe dit zij - deze eigenaardigheid van zijne *Studiën* verhoogt hare aantrekkelijkheid.

Laat mij trachten, deze *Studiën* te doen kennen en waardeeren bij de lezers van dit Tijdschrift. De brochure van Dr. Gunning zal dan aanleiding geven, om aan het slot de vraag te bespreken, welke beteekenis de poging, om het Kalvinisme te doen herleven, heeft en kan hebben.

I.

Daar is een Kalvijn der legende en een Kalvijn der historie. Wie den eerste wil leeren kennen, kan daartoe gebruik maken van het geschrift van den heer Jakob Eigeman. Ook van andere levensbeschrijvingen van den hervormer van Genève, waaronder er zeker zijn, die zich aangenamer laten lezen dan de zoo even genoemde. De heer Eigeman verstaat de kunst niet, om een plastisch beeld van zijn held te teekenen. In een stijl, die verre van puntig is, deelt hij alles mede, wat in den loop des tijds van Kalvijn verteld is. Wie nu, voordat hij de *Studiën* van Dr. Pierson ter hand neemt, zich deze dingen nog eens herinneren wil, vindt in dit geschrift van den Dordrechtschen predikant daartoe gelegenheid.

Op den titel van zijne levensbeschrijving vermeldde de heer Eigeman ‘naar de beste bronnen beschreven’. Welke die bronnen zijn, zegt hij niet. Intusschen is er reden, om te vermoeden, dat hij niet, evenals Dr. Pierson, doorgewerkt heeft de laatste uitgave van Kalvijn's werken door de hoogleeraren in de theologie der Straatsburgsche hoogeschool en de *Correspondance des Réformateurs* enz., editie Herminjard. Volgens deskundigen is het vooral sedert deze uitgaven mogelijk geworden, den historischen Kalvijn te leeren kennen. Te *leeren* kennen, want volgens Dr. Pierson moet de beschrijving van het *Leven* van Kalvijn nog worden voorbereid. Om daartoe mede te werken geeft hij zijne *Studiën.* Vijf in getal. De eerste handelend: *Over de Omwenteling te Genève, voor Kalvijn;* de tweede: *Over Kalvijns geloofsverandering;* de derde: *Over de Institutio religionis Christianae;* de vierde: *Over de Institutio*, *vergeleken met de Summa van Thomas Aquinas;* de vijfde: *Over Kalvijn in de eerste helft van* 1536. Deze *Studiën* vinden hare eenheid alleen hierin, dat zij allen betreffen denzelfden persoon en zijn werk. Haar aan eene critische beoordeeling te onderwerpen, zooals deze *Studiën* dat waard zijn, behoort in dit Tijdschrift niet tehuis. Zelfs niet er een uitvoerig overzicht van te geven. Dr. Pierson's werk is een studiewerk vol van Latijnsche aanhalingen. Doch wat wel kan en mag, is de resultaten saam te lezen, waartoe de schrijver gekomen

is. Wij kunnen dan zien, wie de Kalvijn der historie is, - althans volgens den Amsterdamschen Hoogleeraar en tot zoover hij zijn onderzoek heeft uitgestrekt, namelijk tot Kalvijn's komst te Genève in 1536. Het zij mij vergund, hierbij de gewone voorstelling van Kalvijn's bekeering en van zijn optreden in Frankrijk en te Genève als bekend te onderstellen. De belangstellende lezer kan ter vergelijking nalezen Wylie's *Geschiedenis van het Protestantisme*, voor Nederland bewerkt door Dr. C.P. Hofstede de Groot.

'Kalvijn, 10 juli 1509 geboren te Noyon in Picardië, aanvankelijk en vroeg voor de theologie bestemd, beoefende, gehoorzaam aan den veranderden wil van zijn strengen vader, korten tijd de rechtswetenschap, om na zijns vaders dood de stichter te worden van een eigen theologisch stelsel.

De gangbare voorstelling omtrent Kalvijns geloofsverandering en hare eerste vruchten, schijnt mij toe nader onderzocht te moeten worden bij het licht der uitgegeven Bronnen.

Wanneer heeft die verandering plaats gegrepen, en hoe heeft zij zich in het eerst geopenbaard? Het loont de moeite op deze vraag met nauwgezetheid het antwoord te zoeken, want dat antwoord zal een belangrijke bijdrage zijn tot de kennis van Kalvijns karakter'(*).

Zoo vangt aan het tweede hoofdstuk van de *Studiën* handelend over Kalvijn's geloofsverandering. Welk antwoord heeft Dr. Pierson op de gestelde vraag gevonden?

In de eerste plaats dit, dat tot op het jaar 1534 geen enkel authentiek bewijs gevonden wordt, dat Kalvijn deelt in de Protestantsche beweging in Frankrijk. Hij studeert rechten en letteren te Orléans en te Bourges, maar wijdt zich aan die studie niet, omdat hij geen vrede meer vindt in de Katholieke kerk of in zijne geestelijke betrekking. Van den invloed, door Volmar, Hoogleeraar eerst te Orléans, later te Bourges, die een vriend der Hervorming schijnt geweest te zijn, op Kalvijn geoefend in zake des geloofs, blijkt niets. Evenzeer meent Dr. Pierson grond te hebben, om aan Kalvijn eenig deelgenootschap te ontzeggen aan de redevoering, welke Nicolaas Cop, Rector der Universiteit te Parijs, den 1sten November 1533 gezegd wordt te hebben uitgesproken. Eene redevoering, van welke beweerd wordt, dat Kalvijn haar had opgesteld en dat zij zoo kettersch was, dat Cop deswege uit Parijs moest vluchten. Daartegenover voert Dr. Pierson bewijzen aan voor Kalvijn's stemming en denkwijze tot op 1534. Uit zijne brieven, uit een door hem uitgegeven geschrift blijkt zijne humanistische richting. Maar niets doet den aanstaanden Kalvijn van Genève verwachten. Hij schrijft aan zijn vriend Daniël zeer laconiek over den Bijbel en vertelt hem in een anderen brief (van 1533), hoe 's Konings zuster, de Evangelischgezinde Margaretha, en Gerard Roussel, haar aalmoezenier, bespot zijn in het college Navarre en haar Protestantsch

(*) A.w., bl. 58.

gekleurd boek, *Le Miroir de l'âme pécheresse*, door Hoogleeraren der Sorbonne is veroordeeld; maar vertelt het als iemand, wien het niet aangaat. Zoo tot 1534. Van dat jaar weten we niets. Dr. Pierson meent gronden te hebben, om een paar brieven, die in zijne bronnen op dat jaar gedateerd zijn en waaruit reeds Kalvijn's Evangelische gevoelens zouden blijken, tot later te verschuiven. Eerst in 1535 vinden wij den Evangelischen Christen - en wel in den beroemden brief, door hem geschreven aan Frans I, Koning van Frankrijk, ter begeleiding van zijne *Institutie.* In dat schrijven echter ‘is hij reeds volkomen protestant, een der groote leeraren van het protestantisme; hier liggen de roomsche leeringen reeds als dwaasheden achter hem, en kan hij zich niet meer voorstellen, dat men het roomsch geloof nog belijde anders dan om de laagste beweegredenen’(*). Hem hindert in de Roomsche kerk ‘grove onkunde vooral ten aanzien van den bijbel; veel kwakzalverij met ten deele belachelijke wonderen; een gestadig voortwoekerende scholastiek, die de leer der schrift en de oude theologie der kerk onkenbaar maakte; zulk een verbastering van de Kerk gelijk Kristus haar had gewild, als Kalvijn kon doen gelooven, dat afscheiding van de roomsche, aansluiting was bij, ja redden van, de ware Kristelijke Kerk, welker bestaan niet mocht worden geloochend, al was zij tijdelijk onzichtbaar’(†). Dien brief schrijft hij 23 Augustus 1535. Vanwaar op eens die verandering? Ja, wel *op eens.* Dr. Pierson herinnert aan de voorrede, door Kalvijn geschreven voor de Bijbelvertaling van Olivetanus; eene voorrede, die - volgens hem - koel is, te koel voor een Evangelisch Christen, slechts de taal sprekend van een vriend van ontwikkeling en vooruitgang. Die voorrede nu is geschreven einde April of begin Mei 1535. Van hetzelfde jaar dus, waarin hij, in Augustus, den brief aan Frans I schrijft. De vraag is: hoe is Kalvijn tot dat inzicht gekomen? Vanwaar die verandering? Kalvijn zelf geeft tot antwoord, dat hij uit Gods mond hoorde, dat er geen ander licht der waarheid was, om onze zielen op den weg des levens te richten, dan wat door Gods woord ontstoken werd. En jaren later nog spreekt hij van eene plotselinge bekeering. Dr. Pierson is met dit antwoord half tevreden. Het is hem natuurlijk niet voldoende, om het ontstaan van de *Institutie* in den geest van Kalvijn te verklaren. Een deel van Kalvijn's geestelijke ontwikkeling is ons verborgen. Toch, ‘er zijn inzichten waartoe elk van nieuws, zelfstandig komen moet en daarom nemen wij deze mededeelingen van Kalvijn als betrouwbaar aan’(§). Het is waar, wat Kalvijn van den Bijbel leert, is reeds 14 jaren voor het uitkomen der Institutie met even zoovele woorden uitgesproken door Jacques le Fèvre van Etaples. Dat neemt niet weg, dat Kalvijn ‘plotseling kan hebben ingezien wat vóór hem reeds door anderen was begrepen’(**).

Is deze verandering van overtuiging zonderling - niet minder de

(*) A.w., bl. 80.
(†) A.w., bl. 81 en 82.
(§) A.w., bl. 85.
(**) A.w., bl. 86.

houding van Kalvijn na zijne bekeering. Zij moet hebben plaats gehad in 1534. In het laatst van Juli 1535 verlaat hij Frankrijk en schrijft te Bazel den brief aan Frans I. In dien tusschentijd - heeft hij nu beslist partij gekozen voor de Protestanten in Frankrijk? Er was reden voor. Januari 1535 werden te Parijs bij de plechtige processie ter eere van de H. Genoveva tal van Protestanten verbrand, en den 29sten van diezelfde maand vaardigde de Koning een edict uit, waarbij ieder, die een ketter schuilplaats verleende en hem niet aan het gerecht overleverde, met hetzelfde lot bedreigd werd. En Kalvijn? Er is geen enkel bewijs, - altijd volgens het onderzoek van Dr. Pierson - dat hij iets deed ten gunste der Protestanten. Wat hij deed, het was die koele voorrede voor Olivetanus' Bijbeluitgave schrijven. Eerst als hij te Bazel in veiligheid is, schrijft hij den reeds telkens genoemden brief aan Frans I. Is er eenige verklaring voor dit zonderlinge gedrag, dat geen gunstig getuigenis aflegt van Kalvijn's karakter? Uit de *Studiën* is dit antwoord te geven. Vooreerst: langzamerhand eerst geeft Kalvijn zich gewonnen voor de nieuwe denkbeelden. De nieuwe leer trok hem aan, maar wekte toch ook zijn weerzin, en eerst toen hij overtuigd was, dat het gezag der Kerk niet verbood, zich bij den nieuwen leervorm aan te sluiten, integendeel, dat de instandhouding van dat gezag veeleer dien nieuwen vorm eischte, toen eerst heeft hij dien vorm aangenomen. Ten andere: Kalvijn zelf verklaart, dat hij bedeesd, vreesachtig is. En eindelijk: Dr. Pierson maakt uit Kalvijn's mededeelingen op, dat deze zich hield voor een man van studie, volstrekt niet voor een, die geroepen is, om te prediken. ‘Wij moeten ons den jongen Kalvijn dus voorstellen als een man van de studeerkamer, niet voor martelaar in de wieg gelegd’; tot in Mei 1534 nog eene waardigheid bekleedende in diezelfde Kerk, die hij Augustus 1535 zoo diep toont te verachten; die waardigheid zelfs niet nederleggende dan tegen behoorlijke schadeloosstelling; zich met het beste gevolg schuil houdende in Parijs of elders; zich, te midden van de rookende brandstapels zijner geloofsgenooten, die het noodlottig edict van 29 Januari 1535 trof, niet genoopt gevoelende, om het duister te verlaten, dat hem dekt, en uit te roepen: ‘Verbrand ook mij, ik ben hunner een’; eindelijk Frankrijk verlatende, niet om zich aan eene vervolging te onttrekken, waarvan hij persoonlijk niets te vreezen had, maar om een rustig plekje te vinden voor zijne studiën(*). Wel eene geheel andere voorstelling, dan ons doorgaans gegeven wordt van Kalvijn's optreden in, van zijne gedwongen omzwervingen door Frankrijk. Ook is hierbij niet te vergeten, dat volgens andere geschiedschrijvers Kalvijn Frankrijk reeds verlaten had, toen de heftige vervolging van Frans I uitbrak.

Van Augustus 1535 tot Maart 1536 vinden wij Kalvijn te Bazel onder een vreemden naam. Dat verblijf leidt tot de uitgave van de *Institutio*, de onderwijzing in den Christelijken Godsdienst; een boek,

(*) A.w., bl. 90.

dat, in latere uitgaven uitgebreid, maar niet gewijzigd, het standaardwerk van het Kalvinisme worden zal.

Maart 1536 verlaat Kalvijn Bazel, om Juli van datzelfde jaar te Genève te komen. Van Maart tot Juli? Dr. Pierson verklaart het niet te weten. De reis naar Ferrara, waar hij vertoefd zal hebben aan het hof van Renée de France, durft hij noch ontkennen noch bevestigen.

En nu te Genève? De voorstelling, die Dr. Pierson zich vormt van hetgeen aanleiding gegeven zal hebben tot Kalvijn's optreden aldaar - eene voorstelling, door hem getrokken uit eene correspondentie tusschen Kalvijn en diens vriend Du Tillet, - is de volgende(*). Kalvijn, vreesachtig van nature en zich tevens bewust van zijne groote gaven, is niet in Frankrijk als zendeling opgetreden, om zich niet aan vervolging bloot te stellen. In Zwitserland heeft hij in den aanvang dezelfde terughouding in acht genomen en is naar Genève gekomen, niet voornemens, zijn incognito te verbreken. Dáár evenwel leert hij een staat van zaken kennen, die hem nieuw is. Te Genève wordt Fransch gesproken en wil men het geloof hervormen naar de Schrift. Nu wordt in hem het rechtmatig verlangen wakker, om daartoe mee te werken. Hij maakt kennis met Farel en anderen. Zij moedigen hem aan, om te blijven. Hij geeft toe. Kwam nu later de twijfel boven, of hij wel goed gedaan had, dan had hij behoefte, om zich te versterken met de herinnering aan den aandrang, dien Farel en anderen op hem geoefend hadden. En zoo ontstond in zijn geest de voorstelling, die hijzelf later van de zaak geeft, dat hij, voornemens Genève weder te verlaten, teruggehouden wordt door het krachtig verzet van Farel, die eindelijk zijne rust vervloekte. ‘Het was of Gods geweldige hand uit den hemel mij aangreep’, zegt hij.

De voorstelling van Dr. Pierson kan de ware zijn - ongetwijfeld. Toch één vraag. Wanneer Kalvijn zoo bevreesd en vreesachtig is; wanneer zijn lust is verborgen te blijven, om zich aan zijne studiën te kunnen wijden, is het dan niet waarschijnlijk, dat zich een krachtiger invloed heeft doen gelden, om hem tot optreden te dwingen, dan zijn eigen rechtmatig verlangen, om zijne gaven niet langer ongebruikt te laten? Dat rechtmatig verlangen - is dat voldoende verklaard in dien uit Frankrijk weggeslopen Kalvijn? Kwam nu straks de twijfel bij hem boven, of hij wel goed gedaan had met op te treden, dan - dunkt mij - kon hem wel versterken de herinnering aan dat oogenblik, waarin hij zich gebogen had voor de macht van Farel's woord, maar weinig die van eene enkele aanmoediging, welke zijn eigen rechtmatig verlangen van die zijde ontvangen had. Zoo verklaart zich ook beter, hoe - waar zijn werkkring en invloed zich uitbreiden - deze aandrang van Farel voor hem al helderder komt te staan in het licht van eene roeping Gods. Mag ik aan deze vraag nog eene enkele toevoegen? Volgens de gewone voorstelling is Kalvijn reeds te Orléans

(*) A.w., bl. 252.

en te Bourges onder den invloed der Hervorming gekomen, namelijk door zijn leermeester Volmar, die trouwens kon voortbouwen op hetgeen reeds te Parijs tusschen Kalvijn en zijn vriend en bloedverwant Olivétan besproken was. Dr. Pierson zwijgt van den omgang met Olivétan en ontkent den invloed van Volmar op deze gronden. Een brief van Kalvijn aan Volmar getuigt van groote vriendschap en dankbaarheid. Hij draagt aan zijn leermeester zijn commentaar van den tweeden brief van Paulus aan de Korinthen op. Doch dit alles is dank voor het onderwijs in de beginselen van het Grieksch, door Volmar hem gegeven. Ten andere, Kalvijn zal met Volmar hebben omgegaan van einde 1530 tot einde Februari 1531. Deze omgang was een persoonlijke, want de colleges werden gewoonlijk van Januari tot Maart gestaakt. Die tijd is te kort, om een omgang zoo intiem te maken, dat Kalvijn den invloed van Volmar's Hervormde denkbeelden zou hebben kunnen ondergaan. Ik vraag, is die tijd dan ook niet te kort, om de vriendschap en dankbaarheid te verklaren, waarvan de opdracht van den commentaar getuigen? En heeft Kalvijn Volmar niet reeds te Orléans gekend? Moest hij in zijne opdracht van den commentaar uitvoerig dank zeggen voor hetgeen hij aan Volmar verschuldigd was als Protestant? Was het niet reeds veel, dat deze hem geleerd had, het Nieuwe Testament goed te lezen? - Al verder: uit een brief van 1536 blijkt, dat Kalvijn groote vriendschap ondervonden heeft van Gerard Roussel, den bekenden hofprediker. Kan deze Hervormingsgezinde prediker geen invloed op Kalvijn hebben geoefend? Maar vooral dit: volgens Dr. Pierson zal Kalvijn gedurende zijn verblijf in Frankrijk geen enkelen beslissenden stap gedaan hebben, die hem als Protestant in de oogen der overheid kon compromitteeren. Hoe rijmt daarmee zijne mededeeling in den brief, vóór zijne verklaring der Psalmen geplaatst: ‘er was nog geen jaar verloopen (na zijn bekeering) of allen die naar de nieuwe leer begeerig waren, kwamen tot mij, hoewel ik nog een onbedreven nieuweling was’? Hij beproefde zich aan dien aandrang van heilbegeerigen te onttrekken; ‘uit een aangeboren gevoel van onbeholpenheid en vreesachtigheid’ verborg hij zich met opzet voor de velen, die door hem onderwezen wenschten te worden. Maar dit gelukte hem zoo weinig, ‘dat al die schuilhoeken, om zoo te zeggen, openbare scholen werden’[(*)]. Ook Dr. Pierson kent dezen brief[(†)]. Het karakter van Kalvijn zal ik niet verdedigen. Doch - een man, die in 1534 nog rustig in Frankrijk voortleefde zonder door iets zijne Hervormde denkwijze te openbaren en dat, terwijl zijne geloofsgenooten worden vervolgd; die in 1535 buiten Frankrijk een brief schrijft aan Frans I, waarin hij o.a. op de beschuldiging van onzekerheid, tegen de nieuwe leer ingebracht, antwoordt: ‘Onzeker. Laat hen die dat beweeren ook eens geroepen worden om hun eigen leer te be-

(*) Wylie, *Gesch. van het Protestantisme*, 13de boek, bl. 355.
(†) A.w., bl. 86.

zegelen met hun bloed, dan zou blijken hoe het met de vastheid hunner overtuiging gesteld was. Onze gewisheid is deze: wij roemen in ons geloof in 't aangezicht van de verschrikkingen des doods en van het oordeel Gods'(*) - zulk een man heeft geen zwak karakter, maar heeft er in het geheel geen. Dat is een flauwe bluffer. Kan die man straks zijn de Kalvijn van Genève? Verandert dan water in wijn?

Kalvijn en Genève - die beide namen zijn onafscheidelijk aan elkaar verbonden. Toch was het nog maar kort voor Kalvijn's aankomst te Genève, dat de Hervorming er voldoende macht had verworven, om de verbinding van die beide namen met al de beteekenis, die de geschiedenis ons daaraan leert hechten, mogelijk te maken. Dr. Pierson heeft een hoofdstuk zijner *Studiën* gewijd aan de omwenteling te Genève vóór Kalvijn. Ook nu is het hem te doen, om uit de brieven der tijdgenooten den zuiveren toestand in het licht te stellen. Welke is die volgens hem?

De toestand te Genève wordt geheel beheerscht door de staatkundige verhoudingen van de stad. In den aanvang der 16de eeuw is Genève volkomen onderworpen aan den Hertog van Savoye. Doch niet gewillig. Er was eene partij, die der burgers, welke voor de zelfstandigheid der stad geijverd en nu de souvereiniteit van Savoye niet erkend had dan gedwongen door de hellebardiers van den Hertog. Lang zou de gehoorzaamheid dan ook niet duren. Den 12den December 1525 keert Karel III trotsch op zijne overwinning naar Piémont terug - nog in dezelfde maand wordt hem de gehoorzaamheid opgezegd. Genève kan daarbij rekenen op den machtigen steun van Bern en Freiburg. Het verloop der omwenteling te Genève, die eindelijk ten gunste der Hervorming uitviel, wordt geheel beheerscht door den invloed, dien beide genoemde kantons doen gelden. Bern is Protestantsch. In den aanvang nog zonder het uit te spreken, verklaart het zich ruiterlijk voor de Hervorming na het godsdienstgesprek van 1528. Toch wordt het verhinderd, om te Genève zijn invloed ten volle te doen gelden, èn door den ongunstigen toestand, waarin het Protestantisme in Zwitserland geraakt na de overwinning der Katholieken bij Cappel, èn door de macht van Freiburg. Dit kanton is Katholiek en verbindt zijne ondersteuning van Genève aan de voorwaarde, dat de Katholieke godsdienst daar gehandhaafd blijft. Zoo zit Genève tusschen twee vuren. Bern laat zijn invloed gelden ten gunste van het Protestantisme en in de stad zelve is de partij, die voor hare zelfstandigheid ijvert, hoe langer zoo meer genegen, aan die stem gehoor te geven; doch de Raad durft dien weg niet opgaan, om Freiburg's hulp niet te verspelen. In dien stand van zaken was Genève misschien nog gered gebleven voor de Katholieke kerk, wanneer de Bisschop, die reeds vroeger de stad verlaten had, een energiek man was geweest. Maar Pierre de la Baume was een wereldling en daarbij onhandig. 'Zoo bleef Genève het schaak-

(*) Wylie, A.w., bl. 412.

bord waarop door Freiburg en Bern de partij gespeeld werd met het toekomstig "geloof" van Genève tot inzet.' - Eindelijk komt het tot eene crisis. In een tumult wordt een kanunnik, Werly, gedood. Freiburg eischt straf voor de moordenaars. Nauwelijks ten halve wordt aan dien eisch voldaan. Bern dreigt, dat het Genève zal loslaten en de stad al het haar geleende geld zal moeten teruggeven, wanneer het aan Freiburg toegeeft. Straks wordt Farel, de moedige Protestantsche prediker, te Genève geduld. Eindelijk wordt Furbity, een Dominicanermonnik, die in de adventspreeken de Lutheranen had aangeklaagd als scheurmakers, op aandrang van Bern gevangengenomen. Farel treedt nu openlijk op. Toch aarzelt de Raad nog, om door te tasten. De Hertog van Savoye benauwt de stad. Nu is het de Protestantsche partij, die zichzelve helpt. Met Farel aan het hoofd neemt zij bezit van de eene kerk na de andere, 8 Augustus 1535 van den St. Peter. Bern wenscht geluk met deze overwinning, en - doet beter nog - zendt een leger, om Genève te helpen. In het begin van 1536 is de stad vrij.

Het is ongetwijfeld de verdienste van deze Studie, waarvan ik hier een kort overzicht gaf en die in haar geheel verdient gelezen te worden, dat uit de officieele en officieuse stukken van dien tijd helder licht verspreid wordt over den samenhang tusschen de godsdienstige en staatkundige beweging te Genève in het begin der 16de eeuw. De laatste is van grooten invloed geweest op de eerste. En - ware het geene dwaasheid, om de redeneering te gebruiken: als dit of dat eens niet geschied was, hoe zou het dan wel gegaan zijn - dan zou de vraag gedaan mogen worden: hoe zou het met de zaak der Hervorming te Genève geloopen zijn, als Bern eens niet zoo machtig en Freiburg nog machtiger geweest was? Stellig anders, dan nu het geval is geweest. Maar zou daarom de Hervorming er niet zijn doorgedrongen? Met andere woorden: is de overwinning der Hervorming te Genève alléén te verklaren uit de politieke omstandigheden plus de onhandigheid van den Bisschop? Die vraag dringt zich aan ons op na de lezing van Dr. Pierson's Studie. Hoeveel licht hij ook over de verhouding te Genève in die dagen heeft doen opgaan, de omwenteling in de stad is er mij niet duidelijker op geworden. Ontvangt men niet den indruk, dat de Raad van Genève ten slotte toelaat, dat Farel en andere Protestantsche predikers ongehinderd prediken, omdat Bern lastiger is dan Freiburg; vooral omdat het eerstgenoemde kanton teruggave eischt van geleend geld? Maar Freiburg bleef toch machtig. Kan zich dat dan niet meer doen gelden? Waarom vindt de aandrang van Bern meer steun in de stad zelve? En wat de onhandigheid der Katholieken betreft, Dr. Pierson wijst erop, dat het voortreffelijk geschrift over Kalvijn van den Katholieken Hoogleeraar Kampschulte aan dit euvel lijdt, dat hij het welslagen der Hervorming te Genève op rekening stelt van de onhandigheden der Katholieken aldaar in die dagen. Is

Dr. Pierson van dit euvel vrij? Na den moord, op den kanunnik Werly gepleegd, keert de Bisschop, Pierre de la Baume, op aandrang van Freiburg naar Genève terug. 'Wat' - roept Dr. Pierson uit - 'wat, indien die bisschop, indien Pierre de la Baume, een ander man ware geweest! Gelukkig voor de evangelischen, was hij slechts Pierre de la Baume. De rol, hem door Freiburg opgedragen, was geen rol voor hem, en na in korten tijd alles gedaan te hebben, om Raad en Burgerij van zich te vervreemden; na ook getoond te hebben, dat hij een twist over zijn jurisdiktie hooger stelde dan hetgeen het Katholiek belang destijds eischte, blies hij den 14^{den} Juli (1 Juli was hij teruggekeerd) reeds weder den aftocht'(*). Inderdaad, het heeft den schijn, alsof te Genève de Katholieke godsdienst wordt afgeschaft en de Protestantsche aangenomen, omdat de aanhangers van den laatste lastiger en slimmer waren, die van den eerste onhandig en niet zoo doortastend.

Misschien leid ik meer uit Dr. Pierson's Studie af, dan geoorloofd is. Toch geeft zij aanleiding, dat ik deze voorstelling der zaak als de zijne doe gelden. Hij deelt ons mede, hoe te Bern de Hervorming openlijk wordt ingevoerd na het godsdienstgesprek van Januari 1528. Maar tevens geeft hij ons zijn oordeel over dat gesprek. In het bevel der heeren van Bern tot het houden van deze 'Disputation publique et commune' wordt als scheidsrechter aangewezen de Heilige Schrift, 'laquelle se jugera soy-mesmes'. Eene even vroege als duidelijke proef - volgens Dr. Pierson - van het zelfbedrog van het Protestantisme, alsof een boek, geschreven in het Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch en Grieksch, zichzelf zou uitleggen. En te erger, dat de Raad van Bern aan die meening vasthoudt, nadat de Bisschop van Lausanne hem op uitstekende wijze het ongerijmde ervan had aangetoond. De letter doodt, de geest maakt levend, zegt deze Roomsche kerkvorst. Hij wijst erop, hoe op den weg der Bernsche heeren het pad voor den Heiligen Geest wordt afgesneden. Welk een liberaal man was die Bisschop! Evenwel, het gesprek heeft voortgang. En reeds veertien dagen, nadat het gesloten is, wordt het Hervormingsedict te Bern afgekondigd en allen, die onder de jurisdictie van den Raad van Bern ressorteeren, bevolen zich daaraan te houden. 'Zoo worden nieuwe godsdiensten gesticht', schrijft Dr. Pierson. Met zijn verlof zou ik willen zeggen: ziedaar een der vormen, waarin het nieuwe beginsel optreedt. Ik zal de verdediging van de stelling der Bernsche regeering over den Bijbel niet op mij nemen. Evenmin hun dictatoriaal besluit. Doch even min als elke handeling en elk besluit van hen, die de Hervorming invoerden, verdedigd worden kan, even min gaat het aan, om te beweren, dat die invoering eenvoudig het gevolg is van deze besluiten. In dat alles moet erkend worden de macht van het beginsel.

Hier kom ik tot eene algemeene opmerking. De lezing van Dr. Pierson's *Studiën* zoowel over Kalvijn's bekeering als over de omwenteling

(*) A.w., bl. 46.

te Genève geeft mij den indruk, alsof hij meent, dat de geschiedenis beschreven kan worden enkel uit brieven en officieele stukken van dien tijd. Ik zal natuurlijk de laatste zijn, om de groote waarde van deze bescheiden te ontkennen. Geene zuivere geschiedenis, zonder dat zij nageplozen en bestudeerd zijn. En in zooverre als Dr. Pierson ons deze stukken leert lezen en verstaan, heeft hij een allerverdienstelijkst werk gedaan. Doch iets anders is het, deze bescheiden te kennen; iets anders, uit hen gevolgen te trekken en krachtens deze resultaten geschiedenis te schrijven. Daargelaten nog de mogelijkheid, dat eenig stuk van belang gemist, niet gekend, verkeerd verklaard of gedateerd wordt, blijft toch altijd die andere gewichtige factor, waarmee men te rekenen heeft, wil men geschiedenis schrijven: de macht van het beginsel, van den tijdgeest, die onverbrekelijke macht, waarin de godsdienstige erkent de openbaring der zedelijke wereldorde. Het gaat niet aan, om in de historie niet anders te zien dan den gang der idee door de menschheid en te vergeten, dat die idee zich heeft belichaamd in bepaalde personen, dat l'histoire ne marche qu'avec des hommes. Maar even min gaat het aan, om alles te verklaren uit hetgeen enkele individuen in een bepaalden tijd gedaan hebben. De tijdgenoot kan geene geschiedenis schrijven. Maar even min kan dit dan geschieden uitsluitend uit brieven of welke bescheiden ook van tijdgenooten. Hij kan het, die later komt; die alles, wat gedaan en geschreven is, beziet uit een algemeen oogpunt; die er rekening mee houdt, dat de mannen, die in zijne geschiedenis optreden, dragers zijn van een beginsel, dat in zulk een tijd zich baan breekt, op hunne beurt werktuigen van eene hoogere macht. Genève wordt gewonnen voor de Hervorming. Zeker onder den machtigen invloed van Bern. Doch zou die invloed het gewonnen hebben van dien van Freiburg; zouden Farel, Froment en wie te Genève gepredikt hebben, hunne pogingen hebben kunnen doorvoeren, wanneer niet in de besten van Genève's inwoners gewerkt had een kloeke en ernstige zin voor vrijheid; wanneer niet de overtuiging in hen was geboren, dat zij dan alleen zelfstandig konden wezen, als zij zich losmaakten van het gezag der Katholieke Kerk, om zich te buigen voor de autoriteit van dat boek, ‘geschreven in het hebreeuwsch, chaldeeuwsch en grieksch’, maar dat voor hen vertegenwoordigde het gezag van God zonder tusschenkomst van een priester?

Genève en Kalvijn - die beiden behooren weldra bijeen. Maar wil Kalvijn daar arbeiden, zooals hij gedaan heeft, dan moet voor Genève de Hervorming nog iets anders geweest zijn dan de vrucht van de overwinning van een machtig Kanton, en Kalvijn moet geweest zijn een man van krachtig zedelijk gehalte.

II.

In een hoofdstuk over de hervormers wordt doorgaans naast Luther

en Zwingli eene plaats gegeven aan Kalvijn. Het behoeft niet gezegd te worden, dat dit historisch niet juist is. Een hervormer, in den zin, waarin wij aan Luther en Zwingli dien naam geven, is Kalvijn niet geweest. Hij behoort reeds tot het tweede geslacht der Hervorming. En men heeft het recht, zijn werk te toetsen aan het beginsel der Reformatie, dat in het optreden der beide anderen zich uitspreekt. Tot op zekere hoogte is Kalvijn met Paulus te vergelijken. Heeft deze aan het jeugdig Christendom een bepaalden vorm gegeven, waarin het verstaan en aangenomen kon worden door de volken, waaronder het zijnen weg vervolgt, gene heeft de Hervorming in zulk een vasten vorm gekleed. Eene hervormde leer gaf hij; eene hervormde kerk heeft hij gesticht. Maar daarmee heeft hij zulk een invloed geoefend ver buiten de grenzen van zijn eigenlijken werkkring, dat zijne plaatsing naast de beide groote hervormers wel te verklaren is. Hij heeft den stempel van zijn machtigen geest gedrukt op de Hervorming in menig land van Europa. Weldra zal de Reformatie zich splitsen in twee takken als Lutheranisme en Kalvinisme.

Wie dat Kalvinisme wil leeren kennen, dien is het door Kalvijn zelven gemakkelijk gemaakt. Hij heeft zijn stelsel ontvouwd in zijn standaardwerk, de *Institutie,* de Onderwijzing in den Christelijken Godsdienst. Aan dat boek, ‘zijn eerste en laatste geschrift’, heeft hij steeds voortgewerkt met trouwe zorg. Voortdurend wordt het uitgebreid, zoodat de uitgaven, die elkander tamelijk snel opvolgen, toenemen in omvang. De eerste kwarto uitgave beslaat in de editie van de Straatsburger Hoogleeraren tweehonderd een en twintig, de laatste één duizend acht en tachtig bladzijden. Doch hoe ook uitgebreid, verbeterde edities kunnen de uitgaven strikt genomen niet genoemd worden. ‘Opmerkelijk genoeg: in de laatste bewerking van de Institutio is zoo goed als niets van de vorigen verloren gegaan. Wat Kalvijn eens in de onderscheidene uitgaven had geschreven, heeft in de laatste redaktie vaak een geheel andere plaats gekregen, is belangrijk vermeerderd, maar nooit uitgewischt of herroepen’(*). Wie het Kalvinisme wil kennen, heeft dit werk te bestudeeren.

Het heeft een onberekenbaren invloed geoefend. In alle talen van Europa - zelfs in het Arabisch - is het overgezet. Het aantal uitgaven, die het beleefde en welke tot in onze dagen reiken, is ook van verre niet te begrooten. Door geleerden van allerlei tijd en richting werd het bewonderd. ‘De beroemde Salmasius zeide, dat hij liever dit ééne boek zou hebben willen schrijven dan de vele lijvige deelen, die uit de pen van Hugo de Groot waren gevloeid. Geen geschrift uit den tijd der Hervorming, is volgens het getuigenis van den Roomschen hoogleeraar Kampschulte door Rome meer gevreesd, ijveriger bestreden en scherper vervolgd dan Kalvijns Christelijk Onderwijs’(†). Door

(*) A.w., bl. 128, noot 2.
(†) Wylie, a.w., bl. 432 en vlg.

Kalvijn's volgelingen werd het met de innigste liefde en dankbaarheid als het beste boek naast den Bijbel vereerd. Door de oude Hugenoten wordt het ‘met de aandoenlijkste listen aan onzinnige verbeurdverklaring onttrokken. Nu werd het titelblad er uit gescheurd, om het werk onkenbaar te maken; dan werd de dierbare naam van den schrijver doorgehaald, of met een pennemes zorgvuldig weggekrabd. Verstopt werd het boek, opdat men het kleinood niet zou hebben af te staan; verstopt onder daken, in stallen, overal waar men het in veiligheid kon achten of wanen. Voor weinige jaren werd er in het zuiden van Frankrijk nog een exemplaar ontdekt, dat, weleer in een kippenhok verborgen, nog met een eeuwenoude laag van vuilnis was bedekt’(*).

Waaraan heeft dat werk van Kalvijn zijn invloed te danken? Die vraag verdient te eerder onze aandacht na de critiek, door Dr. Pierson op de *Institutie* geoefend in het derde hoofdstuk zijner *Studiën.* Het is niet mogelijk, om van deze critiek een volledig overzicht te geven. Ik zal trachten den geest ervan te doen kennen. Zoo van eenig deel van deze *Studiën*, dan geldt zeker van dit onderzoek, dat het in zijn geheel verdient gelezen te worden.

Maar allereerst, wat is de *Institutie* van Kalvijn? Dr. Pierson heeft uit de mededeelingen van Kalvijn zelven over het doel, waarmee hij de *Institutie* uitgeeft, opgemaakt, dat dit werk wil zijn: ‘een godsdienstig leerboek; een belijdenisschrift; een rehabilitatie van onrechtvaardig veroordeelden; en, in zijn vermeerderde uitgaaf, een leerboek voor kandidaten in de theologie, dat hun den weg moet wijzen in den bijbel’(†). Eigenaardig genoeg: Dr. Pierson beweert, dat de *Institutie* inderdaad geen der vier karakters bezit, die de schrijver eraan wil toekennen. ‘Voor een godsdienstig leerboek is zij niet populair genoeg.’ Niet? Welken eisch stelt Dr. Pierson dan aan een godsdienstig leerboek, als hij op eene andere plaats van zijne *Studiën* van deze zelfde *Institutie* zegt: ‘De Institutio van Kalvijn is wat men heden ten dage zou noemen een godsdienstig leesboek voor beschaafde kristenen. Al spreekt het Woord aan den Lezer van kandidaten in de theologie, aan wie het werk een dienst wil bewijzen, het is de Institutie duidelijk aan te zien, dat zij zich tot alle verstandigen richt en niet enkel tot theologen, zelfs niet enkel tot menschen, die ervaren zijn in het spraakgebruik of den redeneertrant der school. - - De dispositie is eenvoudig. Men vindt er gemakkelijk zijn weg in. Een groot aantal paragrafen vergunt telkens adem te scheppen, zonder dat men den draad verliest. Groote inspanning van het denkvermogen wordt niet overal gevorderd. Kalvijn is geen wijsgeer. Hij is uitsluitend theoloog, en ontvouwt zijn godsdienstige denkbeelden met een helderheid, die ook daarom zoo groot kon zijn, omdat hij zich om den wijsgeerigen

(*) Pierson, a.w., bl. 223.
(†) L.w., bl. 126.

samenhang dier denkbeelden zelden bekreunt'(*). 'Voor een belijdenisschrift heeft zij geen kerkelijk gezag.' Is dat dan het eigenaardige van een belijdenisschrift? Ik meende, dat de eerste geschriften der Hervormers juist dien naam verdienden, omdat zij de belijdenis behelsden van hun geloof tegenover de kerk, die zij hadden verlaten. 'Als rehabilitatie van belasterden kan zij natuurlijk nooit dienen', want Frans I laat eenige menschen als oproerlingen ter dood brengen, en - een onbekende Franschman geeft een boek uit, waarin hij zijn geloof ontvouwt; tusschen die twee is geen verband. Of kon misschien die 'onbekende Franschman' de hoop koesteren, dat de Koning, deze belijdenis lezend, tot betere gedachten kwam over die lieden, die hij als 'oproerlingen' - maar toch als kettersche oproerlingen - dooden laat? Is die 'onbekende' inderdaad zoo onbekend? 'Eindelijk: als inleiding in den bijbel voor kandidaten in de theologie heeft de Institutie geen waarde', want 'hoe meer men den geest van dat werk in zich opneemt, hoe minder vatbaar men wordt om den bijbel zelf in zich op te nemen.' Als hier de nadruk ligt op *heeft* geen waarde, dan toegestemd; maar die waarde heeft de *Institutie* in die dagen stellig wel gehad. Intusschen geven deze aanwijzingen van Kalvijn reeds een kijk in zijn boek. Door de uitbreiding, die het in den loop der jaren onderging, moest het wel eenigszins van karakter veranderen. Wat begonnen was als een eenvoudig leerboek, maar al aanstonds dienst moest doen als geloofsbelijdenis, mede tot verdediging van veroordeelde broeders, dat zou allengs worden eene dogmatiek, waarin Kalvijn zijn stelsel al breeder ontvouwde. Dat boek, dat, wat de denkbeelden betreft, onveranderd blijft, is als het ware de legger, waarin Kalvijn telkens weer terneerschrijft nieuwe bewijzen, krachtiger redeneeringen; het arsenaal van wapenen tot verdediging der ware leer, die hij gedurig anders schikt en verscherpt.

Maar de denkbeelden bleven onveranderd, de leer dezelfde. Die leer is te zeer bekend, dan dat het noodzakelijk zou zijn, haar uitvoerig te schetsen. Zoodra van Kalvinisme gesproken wordt, denkt ieder aanstonds aan dat leerstuk, waaraan Kalvijn zelf den naam gaf van een afschuwelijk besluit, de leer der Voorbeschikking met hare twee stukken Verkiezing en Verwerping. 'Voorbeschikking noemen wij het eeuwig besluit Gods, waarmee Hij bij zich zelven heeft vastgesteld, wat Hij wilde dat van iederen mensch worden zou. Want allen worden niet in gelijken toestand geschapen; maar sommigen wordt het eeuwige leven, anderen de eeuwige verdoemenis voorbeschikt.' Wel een afschuwelijk besluit Gods - beter gezegd: eene verschrikkelijke leer van Kalvijn. Hoe komt hij daartoe? Hij gaat uit van de diepe verdorvenheid en ellende van den mensch ten gevolge van Adam's val, die trouwens ook door God was bepaald. Naar de natuurlijke gaven beschouwd zal men van zijn schedel af tot aan zijne voetzool toe geen vonkje goeds

(*) A.w., bl. 226.

in hem ontdekken. God alleen is rechtvaardig. Alleen door de hulp van Gods ontfermende liefde is aan die ellende te ontkomen. Die liefde betoont God in Christus. Maar alleen zij hebben aan haar deel, die haar aannemen door het geloof. Dat geloof intusschen is evenzoo eene gave Gods. Even sterk als Kalvijn den nadruk legt op der menschen verdorvenheid, even krachtig releveert hij Gods volstrekte oppermacht. Van Hem is alles. Zijn er dus, die niet gelooven, dan is het, omdat God hun dat geloof heeft onthouden. Waarom? Zoo is Gods wil - de mensch zwijge! God alles en de mensch niets, dat is het beginsel, waarvan Kalvijn uitgaat, dat geheel zijn geschrift beheerscht. Kalvijn bewijst deze leer met Bijbelteksten. Dat bewijs is hem afdoende. De Bijbel toch is Gods woord. De Heilige Geest getuigt dat in het hart der geloovigen. Die ware leer wordt in de Kerk zuiver verkondigd. Dit is haar hoofdkenmerk. Daartoe vooral is zij van God ingesteld. Zij is dan ook eigenlijk de vereeniging der uitverkorenen. Inderdaad is zij dat als onzichtbare kerk. Als zichtbare kerk bevat zij ook de ter verdoemenis voorbestemden. Toch geldt ook van deze laatste èn dat buiten haar geene zaligheid is èn dat zij ten doel heeft, het geloof te doen geboren worden en te vermeerderen. Die waarheid wordt in de Kerk gepredikt door de dienaren des Goddelijken Woords, die, ook al worden zij door de gemeente gekozen, toch samen vormen eene orde, welke boven de gemeente staat krachtens het goddelijk woord, dat zij verkondigen. In de Kerk wordt door de tucht de zuiverheid der leer gehandhaafd. Daartoe moet de Staat medehelpen. Maar ook alleen helpen. De Staat mag niet over de Kerk heerschen. Beiden moeten vereenigd werken tot handhaving van Gods woord. Eene theocratie wenscht Kalvijn.

In dit overzicht wees ik slechts op de hoofdzaken. Dat hier ruime gelegenheid is, om critiek te oefenen (men zie slechts de leer over de Kerk), behoeft niet eerst met een beroep op Dr. Pierson's Studie te worden aangetoond. Deze heeft van die gelegenheid ruim gebruik gemaakt. Vooral - zooals hij schrijft - tot kenschetsing van de logische beginselen en de methode van het Kalvinisme. Nu, gemeten naar dien maatstaf blijkt Kalvijn's *Institutie* al zeer zwak te zijn. De beginselen, waarvan hij uitgaat, zijn onjuist en zij worden nog slecht volgehouden. Het zij mij vergund, mede tot kenschetsing van die critiek, naar aanleiding van haar een paar vragen te doen.

Waarom heeft Dr. Pierson haar ingesteld? In de Inleiding kunnen wij eenig antwoord op die vraag vinden. Dr Pierson is tot de uitgave dezer *Studiën* gebracht mede door de oprichting der Vrije Universiteit te Amsterdam. ‘De herleving van het Kalvinisme - schrijft hij - zal voor de vrienden van het wetenschappelijk onderzoek alleen dit voordeel opleveren, dat het hun voortaan gegeven zal zijn zich een duidelijke voorstelling te maken van de niet wetenschappelijke maar geloovige beschouwing der dingen. Op ééne voorwaarde namelijk; dat

men ons onvervalscht Kalvinisme geve, en deze naam niet enkel een naam zij voor een nieuw soort van moderne orthodoxie'[*]. Hiervoor vreest hij. Want men kan een zeer kundig godgeleerde wezen en toch op geene grondige kennis van het Kalvinisme kunnen hopen, als men niet zijn werk heeft gemaakt van dogmatiek en logica of ook minder vlug kan omgaan met het Latijn of Fransch der 16de eeuw. 'Ik voor mij - gaat hij voort - heb het verleden, dat men thans zal moeten galvaniseeren, met eigen oogen willen opnemen, voor zoover tijd en krachten strekken. Al ons beoefenen der geschiedenis is een *culte* van de dooden; nooit gevoelt men het beter dan wanneer men zich in Kalvijn heeft verdiept. Ik heb eerbied voor dien grooten doode, en poog eerlijk hem recht te laten wedervaren. Gelukt het altijd? Het valt niet licht zich in een theologisch leven en stelsel van de zestiende eeuw te verplaatsen. Maar het is een heilzame gymnastiek van den geest'[†].

Het is dus Dr. Pierson te doen, om, met het oog op de poging, om het Kalvinisme weder te doen opleven, aan te toonen, wat dat Kalvinisme inderdaad is. Hij wil waken, dat men straks aan de Vrije Universiteit niet eene of andere leer voor Kalvinisme uitgeve, die in waarheid moderne orthodoxie genoemd moet worden. Een streven, dat ten volle gewaardeerd moet worden. Te meer, als men doet, wat Dr. Pierson gedaan heeft, niet alleen het Kalvinisme schetsen, maar ook het onderwerpen aan een wetenschappelijk onderzoek. Op één voorwaarde evenwel: dat dat critisch onderzoek volkomen recht doet aan hetgeen men onderzoekt. Dan eerst kan het ook op hen, die zich tegenwoordig Kalvinisten noemen, indruk maken.

Te recht zegt Dr. Pierson zelf, dat het niet licht valt zich in een theologisch leven en stelsel van de zestiende eeuw te verplaatsen. Is het hem voldoende gelukt? Men zou eene even grondige studie van het Kalvinisme hebben moeten maken, als Dr. Pierson gemaakt heeft, om op die vraag een afdoend antwoord te kunnen geven. Toch zij het mij veroorloofd, een bescheiden twijfel uit te spreken. Wat mij daartoe aanleiding geeft, is hetgeen Dr. Pierson zelf schrijft aan het einde van zijn critisch onderzoek. Wij lezen daar: 'Uit die studie is gebleken, dat het protestantisme veel te vroeg een Institutio heeft ontvangen. De hervormers zouden hun taak beter begrepen hebben, wanneer zij, na hun bevrijdingsdaad, allen die de roomsche onwaarheden moede waren, krachtig hadden opgewekt, om niet weer terstond op een ander godsdienstig gezag te leunen, maar door ernstig onderzoek van de gewijde oorkonden zich, in de mate, waarin dit mogelijk zou blijken, een zedelijk godsdienstige overtuiging te verwerven.

Dan ware het protestantisme der zestiende eeuw iets eerbiedwekkenders geweest dan een willekeurig verminkt en vervormd katholicisme,

(*) A.w., bl. 14.
(†) A.w., bl. 15.

zich uitgevende voor het eigen werk van Gods geest; dan een nieuw voortspinnen aan het overgeleverde, zich uitgevende voor herstel van het oorspronkelijke'(*). Dat oordeel als resultaat van het critisch onderzoek klinkt mij uit den mond van Dr. Pierson op zijn zachtst genomen zonderling in de ooren. Het Protestantisme der 16de eeuw een *willekeurig* verminkt Katholicisme! Toch heeft het levenskracht! Toch is de hervorming eene 'bevrijdingsdaad'! De hervormers zouden hunne taak beter begrepen hebben, wanneer zij - - - wanneer zij gedaan hadden, wat Dr. Pierson, Hoogleeraar in den jare 1881, in hun geval gedaan zou hebben. Is die eisch billijk? Konden de hervormers dat doen? Treedt ooit een nieuw beginsel in de geschiedenis zoo op eens fix und fertig met al zijne consequentiën op? Dan ware het Protestantisme der 16de eeuw iets eerbiedwekkenders geweest - misschien; of zou er dan op van toepassing zijn geweest die historie van het zaad, dat zoo plotseling opschoot, omdat het geene diepte van aarde had; toen de zon opging, verdorde het - het was maar voor een tijd?

Hieruit volgt nog eene andere vraag. Is het Dr. Pierson te doen, om het Kalvinisme, zooals het in de *Institutie* zich uitspreekt, te doen kennen en te beoordeelen, legt hij dan wel den juisten maatstaf ter beoordeeling aan? Het is natuurlijk aan ieder geoorloofd, om te doen, wat Dr. Pierson gedaan heeft, de *Institutie* te toetsen aan hetgeen hij acht juiste logica en goede methode te zijn; en de waarde van deze critiek in dat opzicht is verdienstelijk. Doch iets anders wordt het, als men door die beoordeeling tevens de *Institutie* op hare juiste waarde wil doen schatten. Is dan dit de eenige maatstaf, die moet worden aangelegd? Ziet, de vraag blijft toch altijd, wanneer er van dat standaardwerk van het Kalvinisme gezegd moet worden, wat Dr. Pierson ervan gezegd heeft, hoe heeft het dan zulk eene liefde kunnen wekken, zulk een invloed kunnen oefenen, als hijzelf ons geteekend heeft? Dan moet er toch in dat boek nog iets anders worden gevonden, dan wij uit deze critiek zouden opmaken. Te eerder doen wij die vraag, als wij lezen hoofdstuk IV van de *Studiën*, waarin Dr. Pierson eene vergelijking instelt tusschen de *Institutie* van Kalvijn en de *Summa Theologiae* van Thomas Aquinas.

Deze vergelijking is een van de belangrijkste gedeelten uit Dr. Pierson's *Studiën.* Haar in te stellen, is van groote waarde in deze dagen. De *Institutie* van Kalvijn kan genoemd worden de eerste proeve van eene dogmatiek op Gereformeerd standpunt; en zij is gebleven het standaardwerk der Gereformeerde theologie. Thomas van Aquino, de groote Dominicaan der 13de eeuw, is met zijn werk, de *Summa Theologiae*, de representatieve man der Katholieke theologie geworden en voor een goed deel gebleven. Verwacht eene partij in ons vaderland van het wederopleven van het Kalvinisme alle heil voor Kerk en Protestantisme, en stichtte zij daarom de Vrije Universiteit op Gereformeerden

(*) A.w., bl. 222.

grondslag: Leo XIII richtte in hetzelfde jaar harer stichting te Rome eene school in op Thomistischen grondslag; van eene herleving der studie in den geest van Thomas van Aquino verwacht hij zegen voor het Katholicisme. Daarenboven: het stelsel van Thomas is het Katholicisme zelf geworden, waartegen de Hervorming zich gekant heeft(*). Eene vergelijking van *Institutie* en *Summa* zou dus aanleiding kunnen geven tot eene vergelijking van Protestantisme en Katholicisme. Eene vergelijking intusschen, die slechts tot op zekere hoogte recht heeft. Kalvijn's *Institutie* is eene eerste proeve van Gereformeerde dogmatiek. Thomas van Aquino schreef zijn werk, toen de Katholieke kerkleer reeds vaststond, en met het doel, om die leer in een vast stelsel in veiligheid te stellen tegenover de niet zeer rechtzinnige wijsbegeerte van zijne dagen. Die wijsbegeerte evenwel had reeds haar invloed geoefend. Als Thomas zijn werk schrijft, is reeds voorbij het begin van die kolossale poging der middeleeuwen, om de kerkleer als volkomen overeenstemmende met het denken te verklaren; die poging, die bekend staat onder den naam van de scholastiek. Door het gelooven tot begrijpen, met die leuze was de scholastiek opgetreden. Maar voor Thomas bestaat zij niet meer. De rede behoeft niet te zwijgen, neen; zij kan de geloofswaarheid waarschijnlijk maken, bedenkingen afsnijden, doch bewijzen kan zij niet. Ten laatste moet de geloovige zich buigen voor het gezag der openbaring. Het standpunt, eens met zooveel stoutheid ingenomen, heeft Thomas reeds verlaten. Hiermee moet gerekend worden bij het instellen van eene vergelijking tusschen de twee standaardwerken der Gereformeerde en der Katholieke theologie.

Waartoe leidt die vergelijking volgens Dr. Pierson? Zij valt meer ten voordeele van het werk van den Katholiek uit, dan van dat van Kalvijn. In welk opzicht? Dr. Pierson begint met te wijzen op het onderscheid in den vorm tusschen beide boeken. De *Institutie* zou men kunnen noemen een ‘godsdienstig leesboek voor beschaafde kristenen’; terwijl de *Summa* zich richt tot theologen, bestudeerd moet worden. ‘Thomas is, wat Kalvijn niet is, wijsgeer; waarmede bedoeld wordt, dat Thomas Aquinas zich bewust is van de algemeene logische beginselen, die aan de onderscheidene leeringen ten grondslag liggen’(†). Vandaar ook het groote verschil in de methode, die beiden volgen, en waarbij de voortreffelijkheid van den Katholiek vooral uitkomt. Kalvijn heeft over elke zaak, die hij behandelt, een denkbeeld, dat vaststaat. Van twijfel bij hem geene sprake. Zóó is het, als hij het stelt. Bij Thomas is dit anders. Hij draagt alles voor in den vorm eener quaestie. ‘Hij begint niet met een leerstuk vast te stellen; hij begint eenvoudig met een *quaestio* op te werpen: òf dit en dat zóó, dan wel anders is? Heeft hij dit gedaan, dan gaat hij na, wat er tegen in te brengen is; wat de beslissing van de vraag in een bepaalden

(*) Pierson, *Geschiedenis van het Roomsch-Katholicisme,* III, bl. 173.
(†) A.w., blz. 227.

zin verhindert; en hij doet dit niet pro forma. Hij brengt geen bedenkingen in, om zich het genoegen te geven van ze te wederleggen. Het is hem met de tegenwerpingen veeleer volkomen ernst. Hij formuleert ze op het scherpst; zoo scherp, dat hij aan het denken van den nieuweren tijd, aan de moderne kritiek van de kristelijk-theologische leerstukken slechts weinig te doen heeft overgelaten. Nadat hij dan de tegenwerpingen vermeld heeft, maakt hij gewag van de eene of andere uitspraak, hetzij van de heilige Schrift, hetzij van de Patres, of ook van Aristoteles; waaruit blijken zal, dat zij het gevoelen waren toegedaan, waartegen hij begonnen was met bedenkingen te opperen. Eerst daarna, wanneer de lezer dus voor zich heeft het pro, aan de rede, en het contra aan eene der genoemde autoriteiten ontleend, maakt hij zijn *conclusio* op'(*). Die conclusie is altijd ten gunste der traditioneele theologische stelling. Toch is zij vaak van dien aard, dat men recht heeft aan te nemen, dat de bedenkingen, tegen het leerstuk gemaakt, veel meer Thomas' gevoelen weergeven dan het gezag, waarvoor hij ten slotte zich buigt. Bij de vraag, bij voorbeeld, of in het sacrament des avondmaals het werkelijk lichaam van Christus tegenwoordig is, buigt hij zich voor de autoriteit van twee kerkvaders, maar eerst nadat zijne rede de mogelijkheid van die tegenwoordigheid op de meest besliste wijze heeft ontkend(†).

Die methode stelt Dr. Pierson boven die van Kalvijn. Beiden, zoowel Kalvijn als Thomas, buigen voor eene autoriteit. De eerste voor die der Schrift alleen; de andere voor die van de Schrift, van Kerkvaders, in één woord voor die van de Kerk. Doch Thomas laat eerst der rede haar volle recht tot het maken van bedenkingen tegen het gezag, om straks tegenover die bedenkingen onvoorwaardelijk te buigen voor dat gezag, dat vaak gansch wat anders leert dan de rede. Kalvijn beweert, dat wat hij gelooft, alzoo te vinden is in den Bijbel. Kan hij nu den Bijbel niet gebruiken als autoriteit, dan verdraait hij eenvoudig diens woorden, totdat hij hem dienst doet.

Dr. Pierson trekt hieruit de conclusie, dat het Roomsche autoriteitsgeloof minder den geheelen mensch aantast dan het Protestantsche. 'Er steekt in dat geloof meer skepticisme, meer filosofie. De rede ligt hier wel aan banden, maar zij is er toch, en spreekt en beweegt zich binnen zekere grenzen. Zij is gekneveld, maar zij is niet omgekocht; zij gehoorzaamt, maar zij is niet bedorven; zij is niet vrij, maar zij behoudt een zekere zelfstandigheid'(§). Een hard oordeel. Ook een billijk? Vooraf ga deze opmerking. Vooreerst: de *Summa* las ik nooit; maar ik heb wel gelezen het overzicht van dat werk gegeven door Dr. Pierson in zijne *Geschiedenis van het Roomsch-Katholicisme.* Aan het slot van dat overzicht noemt de schrijver het gods-

(*) A.w., bl. 228 vlg.
(†) A.w., bl. 235.
(§) A.w., bl. 231.

dienststelsel van Thomas Aquinas een, ‘waarbij het de moeite niet eens meer loont, te vragen in hoeverre het zich voor de rede laat rechtvaardigen, ja dat veeleer alle wijsbegeerte in het aangezicht slaat’(*). Verdient dat boek dan zoo verheven te worden boven de *Institutie*? Dien indruk had de lectuur van het overzicht en van het zoo even vermelde slotoordeel niet op mij gemaakt. Maar hierop wil ik geen nadruk leggen. Mijn indruk kan niet juist geweest zijn. Ook kan Dr. Pierson zich ten aanzien der *Summa* bedacht hebben. Toch zou ik niet vermoeden, dat hij aan het slot van dat gedeelte der *Geschiedenis van het Katholicisme,* dat over de *Summa* handelt, geschreven zou hebben, wat hij in zijne *Studiën* ten aanzien van dat werk schrijft: ‘Is heden ten dage iemand van het Kristelijk geloof vervreemd, zonder daarom nog van de beginselen van ons tegenwoordig wetenschappelijk onderzoek doordrongen te zijn, dan zal hij eerder door het lezen van Thomas, dan door het lezen van Kalvijn teruggebracht worden, want alleen de eerste geeft argumenten, en argumenten die hem bevredigen kunnen’(†). Bevredigende argumenten in een stelsel, waarbij men niet eens meer vraagt, of het zich voor de rede laat rechtvaardigen, en dat alle wijsbegeerte in het aangezicht slaat! Ten andere: ik zal niet op mij nemen de verdediging van het stelsel van Kalvijn, even min van diens methode. Dat hij - en zoovelen na hem, als zich beriepen op het gezag der Schrift ten gunste van hunne leer, - van schriftverdraaiing zich niet hebben vrijgehouden, is al den volke bekend. Is de exegese der Katholieke Kerk van die kwaal geheel vrij?

Doch toegegeven, wat Dr. Pierson oordeelt over *Summa* en *Institutie*, dan nog acht ik zijne conclusie onbillijk. Het Roomsche autoriteitsgeloof tast minder den geheelen mensch aan. Ik zou het omgekeerde willen beweren. Dat autoriteitsgeloof doodt den mensch. Het brengt hem tot dooding van de rede, om geloovig te kunnen blijven; of het voert hem tot scepticisme en wel tot het allerellendigste: hij zal de geloofswaarheid betwijfelen en toch haar als waarheid belijden, om Katholiek te kunnen blijven. In het Protestantisme - zegt Dr. Pierson - is het autoriteitsgeloof een overgangstoestand tot onverholen rationalisme. Ik kom hierop terug. Maar ook het autoriteitsgeloof van Thomas Aquinas was een overgangstoestand. Zijn stelsel moge geworden zijn het Katholieke stelsel, de scholastiek heeft met hem haar laatste woord niet gesproken. Bij hem geldt nog de stelling: de rede kan eenigermate de geloofswaarheid bewijzen. Van die stelling tot de andere: de rede kan de geloofswaarheid in het geheel niet bewijzen, deze kan slechts op gezag eener bovennatuurlijke openbaring worden aangenomen, is slechts één schrede. Die schrede is gedaan. Straks kunnen de geleerden der Kerk ertoe komen, om het kerkelijk geloof onaan-

(*) *Gesch. van het R. Kathol*, III, 173.
(†) A.w., bl. 239.

tastbaar te achten, terwijl de rede het niet alleen niet bevestigde, maar het zelfs tegensprak; en eindelijk kon Willem van Occam de scheiding tusschen rede en geloof tot den rang van beginsel verheffen(*). Hiermee pleegt de scholastiek zelfmoord. En de mensch dan, die dat geloof het zijne noemt? Wordt niet de geheele mensch aangetast, als hij in zake van godsdienst òf zijn verstand voorgoed het zwijgen oplegt - gesteld, dat dit mogelijk is, - òf daaraan het recht toekent van meespreken in den waan, dat daarmee het geloof zelf onaangetast blijft. 'Het is niet waar - toch geloof ik het', is dat scepticisme niet de dood van den mensch?

Ook Kalvijn's autoriteitsgeloof is een overgangstoestand - tot onverholen rationalisme, zegt Dr. Pierson - ik zou liever zeggen tot een breken met elk uitwendig gezag. Voor Thomas ligt de autoriteit in de Kerk, die met onfeilbare zekerheid gesproken heeft en spreken blijft; voor Kalvijn in Gods woord. Dat Godswoord vindt hij in een boek. Ongetwijfeld zal nu het gevolg wezen, dat, zoolang aan dat boek in zijn geheel onfeilbaarheid wordt toegekend, men zijne uitspraken gaat uitleggen zóó, dat zij dienst kunnen doen als gezag voor hetgeen men als waarheid aanneemt. Maar daarmee is immers tevens uitgesproken, dat, hoe ook de hervormers, met name Kalvijn, zich op het gezag des Bijbels beroepen en daaraan zich schijnen te onderwerpen, zij toch in werkelijkheid boven dat gezag staan. Ook is de autoriteit der Schrift niet de laatste, de hoogste. Zij rust op een ander gezag, namelijk op de getuigenis des Heiligen Geestes in den mensch. Nu kan worden aangevoerd, dat die inwendige getuigenis nooit leeren kan, dat de geheele Bijbel Gods woord is. Maar waarom het mij hier te doen is, is het feit te constateeren, dat Kalvijn zich op die getuigenis beroept als op den onwrikbaren grondslag van zijn geloof. Daarmee is gegeven de mogelijkheid van critiek op den Bijbel. Straks zal het blijken, dat die inwendige getuigenis niets leert omtrent de geschiedenis, in den Bijbel te vinden. Dat zij niet verbiedt, om in de godsdienstige denkbeelden des Bijbels ontwikkeling op te merken. Het gezag der Schrift kan ondermijnd worden. Maar dan kan blijven dat andere gezag, waarbij de mensch zijne geestelijke gezondheid bewaart, het gezag van de getuigenis des Heiligen Geestes. Kalvijn stond nog in het goede vertrouwen, dat die getuigenis het gezag van den Bijbel bevestigde. Voor hem in zijne dagen was het steunen op een gezag buiten hem nog noodzakelijk. Nu moet hij zich schuldig maken aan Bijbelverdraaiing. Eene dwaling volkomen ter goeder trouw. Maar tevens het bewijs, dat het beginsel der Hervorming met dat steunen op een uitwendig gezag in strijd was. In beginsel is het reeds aanstonds ondermijnd, toen zijne autoriteit afhankelijk gesteld werd niet van het dictum eener onfeilbare kerk, maar van een testimonium binnen in den mensch.

(*) *Gesch. van het Roomsch-Kathol.*, III, bl. 183.

Nu kunnen wij terugkeeren tot de vraag: is de maatstaf, door Dr. Pierson bij zijne beoordeeling der *Institutie* gebezigd, de juiste? De conclusie, waartoe hij komt ten opzichte van het autoriteitsgeloof bij Katholieken en Protestanten, doet ons dat betwijfelen. Wie het eerste hooger stelt dan het laatste, omdat er meer scepticisme in steekt, snijdt zichzelven den weg af, om de *Institutie* ten volle te waardeeren. De maatstaf, waarnaar dat boek beoordeeld moet worden, is nog een andere dan die van logisch volgehouden beginselen en juiste methode. Dr. Pierson noemt de *Institutie* de eerste proeve van eene dogmatiek op Gereformeerd standpunt. Zoo kan Kalvijn's boek inderdaad genoemd worden. In een vast stelsel wordt de overtuiging van den schrijver voorgedragen. Toch kan die benaming tot misverstand aanleiding geven. De *Institutie* is geene dogmatiek in den zin, waarin men bijv. de *Summa* van Thomas van Aquino zoo zou kunnen noemen. Beter schijnt het mij toe, ons te houden aan Kalvijn zelven, die bedoeld heeft in zijne *Institutie* eene belijdenisschrift te geven. In zijn boek geeft hij rekenschap van zijne overtuiging, van zijn geloof. In de eerste plaats is het een godsdienstig boek. Om het te waardeeren, moet gezocht worden naar de godsdienstige overtuiging, die eruit spreekt. Daarmee dringt men door tot het hart van het werk. Het kan wezen, dat aan de logica wat hapert, dat de methode niet zuiver is, toch zal dat boek nu indruk kunnen blijven maken door de overtuiging, door dat geloof, waarvan het getuigenis aflegt. Dr. Pierson schrijft zijne critiek met het oog op het verschijnsel van deze dagen, de herleving van het Kalvinisme. Ik stel mij voor, dat een aanhanger van dat Kalvinisme misschien weinig zal kunnen zeggen tegen die critiek, zonder dat zij toch veel indruk op hem maakt. Dr. Pierson heeft Kalvijn niet begrepen, want hij is niet doorgedrongen tot de ziel van den man en van zijn boek - dat kan zijne slotsom zijn.

Heeft Dr. Pierson dan hiervan niets gevoeld? Het tegendeel. De machtige invloed, door de *Institutie* als ‘uitdrukking van een levend geloof’ geoefend, kan niet beter worden verklaard dan met de woorden van Dr. Pierson zelven aan het einde van het hoofdstuk, aan de *Institutie* gewijd. ‘Dit werk - schrijft hij - is vaak een gesproken boek: de auteur schijnt te spreken tot zijn lezer; is altijd opgewekt; altijd bij de zaak die hij behandelt, neen, geheel er in; en overal ontvangt men den indruk, dien Robespierre gaf: die man gelooft al wat hij zegt. Zijn geschrift heeft nu de graviteit van een leerboek; dan de levendigheid van een polemisch pamflet; straks de innigheid van een stichtelijke toespraak; aanstonds, men weet zelf nauwlijks hoe, overgaande in spot en hoon; altijd eenvoud, elegantie, beknoptheid, kracht. Indien de eerste voorwaarde om vertrouwen in te boezemen, zelfvertrouwen is, bij wien was ooit die voorwaarde overvloediger vervuld? Kalvijn twijfelt niet; hij erkent nooit zijn verlegenheid. Dat zelfvertrouwen wortelt voor ons in zijn eenzijdigheid en beperkt-

heid, maar voor hem zelf in de onwrikbare overtuiging, dat hij zijn leer geput heeft uit Gods eigen Woord. Niemand heeft dan ook ooit de majesteit, de onkreukbaarheid van waarheid dieper beseft. Hij durft haar dienen; durft aanvaarden wat hem waarheid is gebleken en betoont daarin karakter niet verzwakt door eenige sentimentaliteit. Gelijk Loyola de Drieëenheid, zoo heeft Kalvijn den persoonlijken God gezien, aan wiens bestaan men hem minder snel had doen twijfelen, dan aan de meest tastbare werkelijkheid. Wie met zooveel vastheid over het onzienlijke kon spreken; wie dit onzienlijke met zooveel onverschrokkenheid wist te plaatsen ver boven den maatstaf van menschelijk oordeel; wie als Kalvijn al het pathos der menschelijke taal in zijne macht had om een kleinen kring van uitverkorenen, te midden eener gevloekte wereld, als te besproeien met den dauw eener goddelijke liefde, niet angstvallig afgemeten naar menschelijke verdienste, moest harten winnen gelijk weinigen'(*). Gulden woorden, door Dr. Pierson's gevoel hem ingegeven! Had hij met dat persoonlijk, dat religieus karakter der *Institutie* niet moeten rekenen bij zijn wetenschappelijk onderzoek? Zeer zeker. Dan eerst was zijne critiek volledig geweest. Het stond hem vrij, om de *Institutie* te toetsen aan logica en methode, maar hij had verder moeten gaan en trachten de fouten, die hij vond, te verklaren uit den aard van het werk, uit het beginsel, waarvan Kalvijn uitgaat. Bij dezen man ligt het vermoeden voor de hand, dat, als hij zondigt tegen logica en methode, het is, om boven alles zijne godsdienstige beginselen te handhaven. Religieus man is Kalvijn in de eerste plaats. Dit ééne staat bij hem boven alles: Gode de eer te geven en Hem alleen. Dat beginsel zal hem brengen tot afschuwelijke leerstukken, zal hem verleiden tot zonderlinge schriftverdraaiing. Doch heb eerbied voor dat heroïek geloof, dat voor niets terugdeinst, als zijn God maar de eere ontvangt!

Daarmee is verklaard de invloed, door de *Institutie* geoefend. Neen, deze man stelde geene quaesties; hij beredeneerde geen voor en tegen. Hij bezat de volle verzekerdheid des geloofs. Hoe diepen indruk moest dat maken op velen, die moe waren geworden van dat scepticisme, dat de Katholieke Kerk met haren St. Thomas kweekt! En met die kloeke verzekerdheid verkondigde Kalvijn een diep godsdienstig beginsel. De mensch is niets, God alles te achten. Hij verkiest degenen, die zalig zullen worden naar zijn welbehagen; die zaligheid niet 's menschen werk maar van God alleen. Ik vraag niet, of Kalvijn dit beginsel zoo gesteld en ontwikkeld heeft, dat de godsdienstige mensch van heden zich daarin vinden kan. Op die vraag zal zeker ontkennend moeten worden geantwoord. Maar dit vraag ik: welk eene macht moet dit beginsel niet geoefend hebben bij velen, die geen vrede voor hun gemoed meer vonden in de leer der verdiende zaligheid, welke het Katholicisme in de practijk zoo sterk predikt? Die Hugenoten onder

(*) A.w., bl. 223 vlg.

de vervolging; onze vaderen in hunne worsteling tegen een overmachtig Spanje: welk eene kracht heeft het hun niet gegeven, te staan in het volle vertrouwen, dat zij uitverkorenen Gods waren, Gods genade hun onvervreemdbaar deel was, niets uit de hand van den Almachtige hen rukken kon! Men leze eens de schoone beschrijving van de macht, door dit geloof geoefend, bij Bancroft in zijn *History of the United States*, I, p. 461, 2 aangehaald door Dr. Kuyper in zijn *Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden* in de aanteekeningen op bl. 76.

Toch is de invloed, door de *Institutie* geoefend, hiermee nog niet volledig verklaard. Nog in eene andere behoefte voorzag dit boek. Het gaf een stelsel. En daaraan was behoefte. Neen, de *Institutie* is niet te vroeg gekomen. Die mannen en vrouwen, die de Roomsche Kerk verlieten, omdat zij in haar geen vrede vonden voor hun gemoed, zij konden niet op eenmaal vrij zijn, slechts op het gezag hunner consciëntie steunen; zij hadden noodig een scherp geformuleerd stelsel, eene vaste leer; de aanwijzing van een gezag buiten hen, waaraan zij zich veilig konden toevertrouwen. Dat gaf Kalvijn hun. Aan hen. Zijne *Institutie* geeft een stelsel niet voor de geleerden het eerst, maar voor het volk. Op dat stelsel mag nog zooveel zijn aan te merken - het heeft menig Protestant bewaard voor afdwalen, aan zijn denken en nog veel meer aan zijn geloof gegeven vasten grond, stevige kracht.

'Hoe menigmaal heeft Melanchthon, als hij moede van zijn arbeid en door zorgen gedrukt, het hoofd op de borst van Kalvijn liet neerzinken, uitgeroepen: dat ik aan dit hart mocht sterven.' Hoevelen heeft Kalvijn's onderwijzing moed gegeven, om te leven, te strijden, te sterven!

III.

De poging, om het Kalvinisme weer te doen herleven en aan de leer van den Geneefschen hervormer de heerschappij te hergeven, was voor Dr. Pierson de naaste aanleiding, om zijne *Studiën* over Kalvijn het licht te doen zien. Waarschijnlijk heeft ditzelfde verschijnsel onzer dagen Dr. Gunning doen besluiten, om van een zestal voorlezingen, door hem in den vorigen winter gehouden, met voorbijgang der anderen alleen de derde uit te geven onder den titel: *Van Calvijn tot Rousseau.* Het is hem te doen, om één gedachte in het licht te stellen: 'Wordt Calvijn niet naar den eisch van zijn eigen beginsel ontwikkeld, bepaaldelijk in 't geen hij terecht het hart der kerk noemde, de prediking van de verkiezing, zoo maakt men de verschijning van Rousseau noodzakelijk; nalaten van de noodige evolutie brengt revolutie'[(*)]. Laat ik hier aanstonds bijvoegen, dat Dr. Gunning Rousseau neemt als type van zijne zienswijze. Het is hem te doen om

(*) *Van Calvijn tot Rousseau*, Voorrede, bl. III.

de geestesrichting, waarvan Rousseau een der voornaamste vertegenwoordigers was. Dr. Gunning geeft eenige historische aanwijzingen over het noodwendig verloop van het Kalvinisme, terwijl hij vooral aantoont, welke de ontwikkeling van Kalvijn's beginselen, met name van de leer der verkiezing, is, waarvan hij heil verwacht voor onzen tijd. Zoo geeft zijn geschrift ons aanleiding, om een antwoord te zoeken op de vraag: wat hebben wij te denken van de poging, om het Kalvinisme te doen herleven? maar ook op die andere: welke beteekenis kan het Kalvinisme nog hebben voor ons in deze dagen? Bij het zoeken naar dat antwoord, met name op de eerste vraag, kan de Inleiding, door Dr. Pierson voor zijne *Studiën* geplaatst, ons van grooten dienst zijn.

De poging, om het Kalvinisme te doen herleven, - het was dus gestorven, althans van kracht beroofd. Zoowel Dr. Pierson als Dr. Gunning wijzen daarop. Het spreekt vanzelf, dat, waar de eerste zich verheugt over de 'onttheologiseering' onder ons en de tweede alle heil verwacht van eene ontwikkeling van Kalvijn's leer der verkiezing, de schets van het verval van het Kalvinisme niet bij beiden dezelfde kleur draagt. Toch zijn beiden eenstemmig in de erkenning van het feit, dat allengs zoowel de kerk, door Kalvijn gesticht, begon te verzwakken als de leer, door hem gepredikt, te verslappen. De kerkelijke tucht, door Kalvijn te Genève zoo streng geoefend, verdween. De Staat, door hem feitelijk tot dienaar der Kerk gemaakt, weigerde zijne diensten; zijne hulp verloor althans alle beteekenis. Eene dorre stelselzucht, eene conventioneele leerheiligheid zonder krachtig leven - daarin verliep het Kalvinisme in onze kerk. Straks moest het zijne plaats afstaan aan een supranaturalisme, dat wijn in water veranderde; later aan een rationalisme, dat al te verstandig was. Het veroordeelde en verbannen Arminianisme begon allengs veld te winnen. En de kerk van 30 à 40 jaar geleden - zegt Dr. Pierson - was de Remonstrantsche kerk zonder den Remonstrantschen naam. Wat er nog aan Kalvinisme was overgebleven, werd sedert uitgewischt, althans belangrijk verzwakt door den invloed der liberale theologie en van het Réveil. Dr. Pierson wijdt in zijne Inleiding een paar belangrijke bladzijden aan de beschrijving van den invloed, door het Réveil geoefend. Die richting 'legde al den nadruk op het kristelijk gemoedsleven en op de kristelijke practijk, en beschouwde een zekere mate van orthodoxie, begrepen in deze hoofdsom: Godheid van Christus, zijn plaatsvervangend lijden, Ingeving der Heilige Schrift, niet als grondslag, maar als korrelaat van het kristelijk gemoedsleven'(*). In haar werd het: wie wedergeboren is, is of wordt eerlang orthodox. Een geheel ander uitgangspunt dan in het streng leerstellige Kalvinisme. Het specifieke Kalvinistische leerstuk der voorbeschikking verloor in deze gemoedelijke richting zijne beteekenis. 'Gemeenzaam uitgedrukt: met die leer was

(*) A.w., bl. 9.

men verlegen.' Ze was te hard, die prediking der eeuwige verdoemenis. Intusschen was met dat alles het Réveil zeer onrechtzinnig. Prof. Scholten kon in de voorrede voor zijne *Leer der Hervormde Kerk* een lang zondenregister van de mannen van het Réveil opmaken. Straks konden de kinderen dier mannen vragen, waarom men, om vroom te zijn, juist die leerstukken moest aanhouden, waarin hunne vaderen de waarheid vonden? Kon men niet vroom zijn zonder die leer? Daarenboven, waar alle nadruk viel op de wedergeboorte als eenig beslissend kenmerk van den Christen, daar werd het individualisme sterk in de hand gewerkt. Men vond wedergeborenen in alle kerken. Zoo werkte het Réveil ontbindend voor alle kerkgemeenschap. 'Geen macht heeft in ons land meer de kerk, het kerkelijk bewustzijn ondermijnd dan het Réveil. Met uitzondering van den Katechismus, werden de symbolische schriften der hervormden niet gelezen. Men kon als kind den indruk ontvangen, dat de geloofsbelijdenis, achter sommige Bijbels geplaatst, tot de apocriefe boeken behoorde, tot geschiedenissen als *Bel en de Draak*, waaraan men wel eens begon, maar die men nooit ten einde bracht'(*). De conservatieve orthodoxen bestreden wel dit subjectivisme, maar tevergeefs. Zij werden als vijanden van het Christelijk leven in den ban gedaan. 'De liberale theologie brak het dogma af, en het Réveil brak de kerk af.'

Volgens dezen zelfden schrijver laat zich uit dezen stand van zaken de poging, om het Kalvinisme te doen herleven, verklaren. Hij begrijpt, dat er eene richting gekomen is, die, al de zinledige termen van het kerkelijk liberalisme gelijk van het piëtisme hartelijk moede, bij de schipbreuk van alle kerkleer roept om den ouden stuurman - om Kalvijn. Aan anderen laat ik de beslissing over, of dit gedeelte der histoire contemporaine volkomen juist is geteekend. Doch mij dunkt, er ligt in Dr. Pierson's verklaring van het opkomen van het Kalvinisme in deze dagen wel waarheid. De dogmatische flauwheid bij de rechtzinnigen, de dogmatische onzekerheid bij de vrijzinnigen hebben daaraan zeker haar deel. Te eerder durf ik dat stellen, omdat hetzelfde verschijnsel zich voordoet ook op ander gebied dan dat van theologie en kerk. De poging, om het Kalvinisme te doen herleven, openbaart zich niet alleen in de twee laatstgenoemde kringen. Ook in den Staat en in de wetenschap wil het zich doen gelden. Daarin is het getrouw aan hetgeen de man wilde, naar wien het zich noemt. Kalvijn heeft te Genève het leven in alle kringen onder zijne tucht gebracht. Welnu, in die andere kringen buiten kerk en theologie om tot op zekere hoogte dezelfde verschijnselen als daar. Op staatkundig gebied werd het oude leerstuk van het droit divin verbroken, de volkssouvereiniteit erkend - maar ook hier nog niet de volle zekerheid, welke de nieuwe zakken moeten wezen, waarin de nieuwe wijn gegoten zal worden. En op wetenschappelijk terrein waren het de exacte weten-

(*) A.w., bl. 12.

schappen, die de wet gingen voorschrijven, die de methode wilden aangeven ook voor de geestelijke wetenschappen, waarbij het positivisme welvoer.

Deze overwegingen - hoe algemeen ook - brengen ons op den weg, om een antwoord te vinden op de vraag, wat wij van het optreden van het Kalvinisme in het heden te denken hebben. Eene vraag, die overweging verdient, ook omdat het niet te ontkennen valt, dat het jeugdige oud-Kalvinisme succes heeft bij zijne poging. Misschien moet hier eene uitzondering gemaakt worden voor de poging op wetenschappelijk gebied: de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zij schijnt nog niet te bloeien. Hier zal de tijd moeten leeren, welke kracht het Kalvinisme heeft als wetenschappelijke richting voor dit geslacht.

Wel mag van dit succes gesproken worden op staatkundig gebied, waar het Kalvinisme optreedt als de anti-revolutionnaire partij. Bedenkelijk mag haar bondgenootschap met de Ultramontanen zijn bij de laatste verkiezingen, toch toont zij eene niet te miskennen kracht. Zij treedt ook op met een vast beginsel, een uitgewerkt programma. Zij weet, wat zij wil. En daarbij werkt zij op het volk met hare belofte, dat zij - en zij alleen - de echte volksvrijheid verzekert. Nog niet vergeten is Dr. Kuyper's lezing over het Kalvinisme, waaruit onze volksvrijheid haar oorsprong genomen had en dat de waarborg voor die vrijheid bleef. Het is niet te verwonderen, dat de anti-revolutionnairen met hun geroep van vrijheid gehoor vinden bij ons volk. De Staat doet in onze moderne samenleving al verder zijne macht gelden. Niet langer tevreden met de rol van politieagent, treedt hij op als de georganiseerde maatschappij in een bepaald land, maar heeft nu ook de pretensie van te moeten waken tegen haar bederf, te moeten zorgen voor hare ontwikkeling en voor die ontwikkeling nieuwe voorwaarden te moeten vaststellen. Zoo kunnen zij, die vrijheid schrijven in hunne banier en ijveren tegen staatsalmacht, rekenen op aanhang bij het volk, dat doorgaans meer gediend is van de rechten, die het bezit van vrijheid schenkt, dan van de plichten, die het eischt. Toch is er geene reden, om dat succes al te hoog aan te slaan. De Kalvinisten in onzen Staat leven nog het meest bij de fouten hunner tegenstanders - of beter gezegd bij hunne onzekerheid. De moderne Staat, uit de revolutie geboren, heeft zich niet regelmatig kunnen ontwikkelen. Trouwens, hoe zou dat mogelijk geweest zijn, waar die ontwikkeling den invloed ondergaat van de wijziging in alle verhoudingen onzer samenleving in de laatste jaren. De Staat moet zijn de georganiseerde maatschappij - en is er iets meer gedesorganiseerds te noemen dan onze samenleving, waarin eene geheel gewijzigde verhouding van standen in de plaats der oude treedt, een nieuwe stand opkomt en zich gelden doet, vraagstukken van den grootsten omvang en van dadelijk belang als bij den dag verrijzen! In dezen stand van zaken kan eene partij slagen, die optreedt met een vast programma en zich tooit met

de vrijheidsmuts. Doch ook niet veel meer dan zich tooit. Volksvrijheid is van het Kalvinisme niet te wachten. Ik zal niet ontkennen, dat er in het Kalvinistisch geloof onzer vaderen eene kracht school, die hen in hun vrijheidsoorlog staande hield. Toch waren ook zij maar half consequente Kalvinisten - anders hadden zij Filips II niet afgezworen. Volgens Kalvijn toch daalt alle souvereiniteit van God. Maar deze opperste souverein is vrijmachtig en geeft zijn gezag aan wien hij wil. 'Een democratie als die van Amerika is hem even bruikbaar instrument ter betooning zijner souvereine heerlijkheid als het Russisch absolutisme'(*). M.a.w., men heeft den politieken toestand, waarin men leeft, als Gods wil te aanvaarden. Maar nu ook aan den Vorst of aan het gezag te gehoorzamen als aan den Stedehouder Gods. Tegen dat gezag mag men zich niet verzetten - dat is verzet tegen God. Ook niet, wanneer de vorst iets gebiedt tegen Gods eer. Dan heeft men gehoorzaamheid te weigeren en te lijden. Het is waar, Kalvijn maakt hier eene uitzondering. Wanneer er in een land zijn wettig saamgestelde lichamen (parlementen bijv.), die geroepen zijn, om den Vorst te controleeren, dan rust op dezen ook een deel der souvereiniteit krachtens Goddelijk recht en daarmee hebben zij het recht en den plicht, om zich tegen de tirannie te verzetten. Doch arm volk, als dezen hun plicht verzuimen, van hun recht geen gebruik willen maken; dan heeft het te gehoorzamen of te lijden. En nu in ons land? Hier is vrijheid. Wordt zij door het Kalvinisme beter gewaarborgd? Men kent uit de Oratie van Dr. Kuyper bij de opening der Vrije Universiteit het Kalvinistisch beginsel: Souvereiniteit in eigen kring. Welnu - waar iedere kring, de huiselijke, de wetenschappelijke, de paedagogische, ja, hoeveel kringen zijn er wel, zijn eigen souverein is, zal daar de vrijheid bloeien? Is het niet te vreezen, dat de maatschappij daar zal gaan gelijken op het Duitsche rijk van de vorige eeuw met zijne miniatuurstaatjes en zijne miniatuur-tirannetjes? Het is merkwaardig, dat in Dr. Kuyper's Oratie toch altijd de Staat blijft de kring der kringen, die zorgen moet, dat al die anderen elkaar niet hinderen en dat in iederen kring het individu niet verdrukt wordt. De politieagent is dus wel noodig in deze vrije maatschappij. Van de Kalvinisten in den Staat is - meen ik - noch veel te hopen, noch te vreezen. Allengs - waar de Staat zich naar den aard der moderne samenleving rustiger en volledi ger organiseeren kan - moet deze fractie wijken.

En hetzelfde geldt van het weder opleven van het Kalvinisme in de Hervormde Kerk. Ook daar kan de partij, die onvoorwaardelijken terugkeer eischt tot de belijdenis der Dordtsche vaderen, eenig succes hebben, nu de kerk zelve bezig is zich te ontbinden en de nieuwe vorm voor het godsdienstig leven van de kinderen dezes tijds gezocht

(*) Kuyper, *Het Calvinisme*, enz., bl. 52.

wordt. Toch bedriege men zich niet omtrent hare macht. Zij maakt het meeste geraas, omdat zij haar aanhang vooral vindt bij de groote massa. Aan deze die noch mystiek is, noch zelfstandig, heeft zij te geven eene vaste leer, eene afgeronde belijdenis. Daarbij heeft zij uit haren aard organiseerende kracht. En dat helpt haar, nu de Nederl. Herv. Kerk deelt in de zegeningen van het algemeen stemrecht. Of met daaraan mee te doen onze Kalvinisten trouw zijn gebleven aan het aristocratisch karakter van Kalvijn's kerkregeling, is eene andere vraag. Intusschen, is de voorstelling van den stand der zaken, door mij gegeven, juist, dan blijkt, dat ook in de kerk de macht van het Kalvinisme meer schuilt in de onmacht der tegenpartij dan in zijne eigen kracht. Trouwens, wie de organen dezer partij in onze kerk leest, weet, hoe ook zij niet roemen kan op eenheid. De broederen strijden soms lang niet malsch met elkander. En is het te verwachten, dat eene dogmatische en stichtelijke prediking, als Dr. Kuyper week aan week geeft in *De Heraut,* op den duur voedsel blijven kan voor hoofd en gemoed van Nederlandsche Protestanten?

Ook draagt het optreden van het Kalvinisme in onze dagen weinig den stempel van een rustig en kloek vertrouwen. De gelijkenis met het optreden van Kalvijn in zijn brief aan Frans I, voor de *Institutie* geplaatst, is ver te zoeken. Dag- en weekbladartikelen, petities en protesten zijn de grootste manifesten. De groote trom wordt telkens geroerd. Droeg niet het begin der Vrije Universiteit datzelfde karakter? Mag ik daarin vinden het bewijs van een gemis aan innerlijke kracht? Trouwens, het is ook niet recht te denken, dat velen in deze dagen van ganscher harte kunnen leven bij dat oude Kalvinisme, bij die leer, die het hart der kerke heet, de leer der Voorbeschikking, zooals Kalvijn die heeft voorgedragen. O, toen - in de dagen, waarin het Kalvinisme ontstond, - toen de *Institutie* uitdrukking gaf aan een levend geloof, toen kon er kracht van uitgaan. Onze vaderen zullen de leer der verdoemenis van zoovelen als eene consequentie hebben aanvaard, maar die hun hart niet raakte. Trouwens, bij Kalvijn zelven schijnt het evenzoo te zijn geweest; waar hij geene leer geeft, niet onderwijst, maar eene belijdenis geeft, daar noemt hij zelfs de praedestinatie niet eens, of noemt hij haar, dan is het enkel als grond der verkiezing(*). Neen - wat zij geloofden met gansch hun hart en waaraan Kalvijn's leer woorden gaf, het was, dat zij uitverkorenen waren van God; wij staan in Gods hoede; onzer is zijne hulp, zijne genade: die overtuiging was hunne kracht. Zoo kon het toen. Kan het nu nog zoo? Nu is het Kalvinisme niet de uitdrukking van een levend geloof - nu is het eene oude leer, waarnaar men grijpt, en die men weder tracht te galvaniseeren. De Kalvinisten van heden zijn andere menschen dan de vaderen der 16de en 17de eeuw. Ook zij

(*) P.J. Muller, *De Godsleer van Calvijn*, bl. 93.

hebben eene ontwikkeling achter zich, die ze niet ongedaan kunnen maken. Willen zij dan nu het oude Kalvinisme doen herleven, dan moet het nu wezen geheel de leer van Kalvijn met al hare consequenties. Is dat mogelijk? Het moge de vroolijkheid van die jeugdige Protestantjes uit De Génestet's leekedichtje niet verstoren, of daar op één, die zalig wordt, tienduizend gaan verloren: dat kan niet het geval zijn bij die oudere Protestanten, die met bewustheid de zuivere leer aannemen. Kunnen zij zich nog verschuilen achter Gods wil en Gods eer, om kalm te blijven in deze wereld van verdoemden? Of is misschien op hen toepasselijk, wat Dr. Gunning schrijft: 'Men moet onderscheid maken tusschen de kerkelijke prediking en het persoonlijk geloof. In de prediking hebben velen de strakste verkondiging lief, door denzelfden zielkundigen misstand als welke vaak het t o o n e e l zoo schadelijk maakt, namelijk omdat men gaarne iets ontzachlijks hoort en ziet wat men zich bewust is, zelf persoonlijk toch niet te willen op zich nemen. Maar diezelfde kerkbezoekers voor welke hoe schriller en steiler prediking hoe liever, maken toch doorgaans als het op hun eigen vader, moeder, broeder of vriend aankomt, zooveel uitzonderingen, dat, naar hun persoonlijke concessiën te rekenen, er niet weinigen maar zeer velen zouden zijn die zalig worden. In den *Wilhelm Meister* komt een gesprek voor in een weiland, waar Wilhelm tot de gezamenlijke tooneelspelers de allerhevigste verwijten richt over hun spel. Het gezelschap nam deze strafrede volkomen gewillig aan, omdat ieder meende dat zij op zijn buurman en niet op hem paste'[(*)]? Het is te hopen, dat dit van velen onzer Kalvinisten geldt. Maar dan is hun Kalvinisme ook niet erg gevaarlijk. Ook voor henzelven niet.

Voor wien nog in twijfel mocht staan over de levensvatbaarheid van het Kalvinisme van Kalvijn in deze dagen, kan de critiek van Dr. Pierson op de *Institutie* goede diensten bewijzen. Ook wat Dr. Gunning schrijft over het noodwendig verloop van het Kalvinisme. Ook nu moet het Kalvinisme den weg afloopen tot Rousseau. Maar veel sneller dan vroeger. Het natuurlijke leven laat zich op den duur niet binden. Het loopt onder de tucht weg. De persoonlijkheid wil tot haar recht komen en maakt zich los van de banden, die haar - zoo het heet ter eere Gods - zijn aangelegd. En waar men ontwikkeling en vooruitgang met een beroep op de Schrift onderdrukken wil, daar komt het tot revolutie; daar herneemt de mensch met geweld zijne rechten. Of zouden wij over die toekomst niet eens behoeven te denken? Geldt misschien van het Kalvinisme nu reeds, wat Dr. Gunning schrijft: 'Is de tijd er niet meer gunstig voor - dan verliest het Calvinisme alle poëzie en warmte, en verschrompelt tot een zeer droevige figuur'[(†)]?

(*) Gunning, a.w., bl. 86, noot 13.
(†) A.w. bl. 38.

Eene andere vraag is intusschen: waar het oude Kalvinisme niet meer herleven kan op den duur, heeft daarmee het Kalvinisme alle beteekenis verloren? Ligt er in de richting, aan het Protestantisme gegeven door den grooten kerkstichter van Genève, niet, wat ook nu nog van kracht en beteekenis wezen kan?

Dr. Gunning antwoordt bevestigend. De behoefte van den modernen mensch met zijne ontevredenheid over de wereld en zichzelven, zijn twijfel, zijn hartstocht, zijne behoefte aan waarachtiger leven en licht kan Kalvijn zelf bevredigen, indien hij slechts naar zijn beginsel ontwikkeld wordt(*). Dat is niet weinig inderdaad. Wat zal die ontwikkeling uit eigen beginsel van het Kalvinisme moeten zijn? Die ontwikkeling geldt de leer der verkiezing, het hart van het Kalvinistisch stelsel. Dr. Gunning beschrijft haar aldus: 'Die ontwikkeling bestaat in zooveel mogelijk verwijderen van alle philosophie uit de getuigenis en belijdenis des geloofs'(†). Wat hij daarmede bedoelt, blijkt uit het voorafgaande en de volgende ontwikkeling. Volgens Dr. Gunning is bij Kalvijn de leer der verkiezing en verwerping de vrucht van de philosophie, die in zijne dagen heerschte, die van Aristoteles namelijk, maar nog ruim zoozeer die van Plato. 'Onder Aristotelische vormen bleef men Platonisch denken'(§). Aan die wijsbegeerte ontleende de kerk hare Godsidee: het abstract zijnde, dat hoog boven de menschen stond en volstrekt van hen gescheiden was; waartoe men opklom door verstandelijke redeneering, door abstractie op abstractie te stapelen. De God van Kalvijn was van geen anderen aard. Eene strakke Almacht, in wie wijsheid de werkzaamheid van barmhartigheid en rechtvaardigheid regelt. Die Almacht staat absoluut boven den mensch en bepaalt vooraf ieders toekomst. Van vrijheid bij den mensch geene sprake. Kalvijn weet juist te beredeneeren, hoe het krachtens Gods besluit gaan moet. Als hij ook nog geweten had, wie de uitverkorenen en wie de verworpenen waren, dan zou hij alwetend geweest zijn. Die philosophie moet verbannen worden, zegt Dr. Gunning. Wij moeten ons de Godsidee enkel door de Schrift laten geven; als licht, als liefde; kortom, als geheel zedelijk van beteekenis. 'Dan wordt de almacht Gods de bevrijdende, vrijheid scheppende kracht voor de schepping in het algemeen en voor den mensch in het bijzonder.' De ontwikkeling van Kalvijn's verkiezingsleer kan Dr. Gunning dan ook nog anders en wel aldus omschrijven: 'Dat God vrijmachtiger voorgesteld worde dan het aan Calvijn mogelijk is geweest, Hem voor te stellen'(**). Vat men Gods wezen zedelijk op, dan erkent men, dat God niet slechts *aan,* maar ook *in* den mensch zich openbaart. Deze is 'als zedelijk wezen, d.i. als ontvankelijk voor God, van oneindige beteekenis en

(*) A.w., bl. 39.
(†) A.w., bl. 44.
(§) Muller, a.w., bl. 4.
(**) A.w., bl. 43.

waarde'. In hem loopt niet het eenmaal vóór vele eeuwen opgewonden uurwerk af, maar hijzelf is Gods werk geworden en daarom wordt alles, wat hij doet, èn zijn eigen werk èn tegelijk Gods werk. Hiertoe dus verkiest God ons, dat wij vrije persoonlijkheden zouden worden. 'Waarlijk mensch te zijn en van God verkoren te zijn, is één en hetzelfde'(*). Hoe meer de mensch zich bewust is van God afhankelijk te wezen, alles aan Hem te danken te hebben, hoe meer hij zich persoon gevoelt. En hieraan sluit nu nog eene andere redeneering. 'Verkiezing heeft altijd tot kenmerk: uitbreiding rondom zich'(†). Dr. Gunning neemt over den raad, door D.F. Strauss gegeven in zijn: *Der alte und neue Glaube*, den raad namelijk, om nooit te vergeten, dat wij, naar lichaam en ziel, met al wat wij zijn, denken en doen, deelen zijn van één groot geheel, het Heelal, en dat alles met het oog daarop geschiede. Hierin toch ligt niet het verlies onzer persoonlijkheid, maar haar behoud. Want in dat heelal heeft de mensch, uitverkoren door de eeuwige liefde, een bepaald levensdoel ontvangen; hij arbeidt voor het geheel. Hoe meer hij ten bate van anderen zichzelf verloochent, hoe meer hij zichzelf wordt. Levensverlies is levensbehoud. 'Alle gevoel van den dichter, die in zijn lied het leven zijner ziel voelt overstroomen; van den denker met zijn kreet: "ik heb gevonden"; van den kunstenaar met zijn: "ook ik ben schilder!"; van den man der wetenschap wien een nog ongekende waarheid tegemoet straalt; van den staats- of krijgsman wien een groote daad ten bate van duizenden gegeven werd; van den apostel of zendeling, die een bres in het rijk des Satans mocht breken en de heerlijkheid des eenigen Naams betuigen; van de schamele en bij de wereld onbekende, die in den strijd der zelfverloochening met brekend hart, doch overwinnende zich den Heere overgeven mocht - dit alles wekt, in zijne mate, een besef van door God tot die roeping *verkoren* te zijn'(§). Deze verkorene onderwerpt zich niet aan eene strakke Almacht, maar aan de heilige Liefde. Hij heeft voor zichzelven zekerheid in het besef zijner verkiezing. En daarmee is hem tevens gewezen zijne heilige taak. In Jezus Christus ziet hij den uitverkorene bij uitnemendheid. In dezen is God vleesch geworden. Daarom zijn in hem persoon en werk één. En daarin bracht hij een nieuw leven. Dat leven moet alle leven op aarde doordringen. 'Het geloof moet dan ook in de vormen waarin het zich uitdrukt, onophoudelijk veranderen, opdat het alle levensbestanddeelen op elk gebied der wereld zich toeeigene om er in den loop der tijden het kleed uit te weven in 't welk het zich aan ons bewustzijn voorstelt. Met breede belangstelling in de wereld heeft het zich ontvanklijk te houden voor de stemmen van wetenschap, kunst, ontwikkeling des geestes op elk gebied des mo-

(*) A.w., bl. 42.
(†) A.w., bl. 68.
(§) A.w., bl. 71.

dernen levens. Onzen van revolutie doorploegden tijd hebben wij aldus in den geloove te aanvaarden, om daarin het geloof aan de vleeschwording, d.i. de roeping tot heiligheid, werkelijk te maken'(*).

Ik ben niet volkomen zeker, of Dr. Gunning tevreden zal zijn met dit overzicht van den hoofdinhoud van zijn geschrift. Misschien zou hij nadruk willen gelegd zien op wat ik onvermeld liet. Ik heb getracht weer te geven, wat mij voorkwam hoofdzaak te zijn. Misschien ook, omdat het mij het meest aantrok. Inderdaad heeft Dr. Gunning m.i. eene belangrijke bijdrage geleverd voor het antwoord op de vraag: welke beteekenis het Kalvinisme hebben kan voor dezen tijd. En - al zou ik hier en daar in zijn geschrift een vraagteeken willen zetten, omdat ik mij niet thuis gevoel in zijne mystiek; al kan ik mij met zijne beschouwing niet altijd vereenigen - daar is in zijn geschrift, wat mij zeer aantrekt. Laat mij aan het slot van deze beschouwing van geschriften over Kalvijn dit met een enkel woord mogen aanwijzen.

Het beginsel, waarvan Kalvijn uitging, was de volstrekte Souvereiniteit Gods. Alles ter eere Gods, dat is zijne hoofdstelling. Dr. Gunning heeft aangetoond, dat uit het Godsbegrip, door Kalvijn overgenomen van de wijsbegeerte zijner dagen en mede aan het Oude Testament ontleend, de harde, afschuwelijke voorstelling voortvloeide, door hem van den souvereinen God gegeven. Dat Godsbegrip is voorbijgegaan. Maar daarmede niet het beginsel. Wederom is het hier Dr. Gunning, die ons den weg wijst. Alle philosophie - zegt hij - moet worden verwijderd en God moet zedelijk worden opgevat. Niet alleen als een, die zich openbaart aan, maar ook in den mensch. Hieraan moet worden vastgehouden. Wat wij ook denken van Gods wezen, van zijn werk in de wereld rondom ons, daarbinnen in ons worden eischen gesteld, die gehoorzaamd *moeten* worden, onvoorwaardelijk opgevolgd; inderdaad goddelijke eischen, die boven den eisch dezer wereld uitgaan. In ons heerscht eene wet, waarvan wij ons bewust worden in ons geweten. Die wet is de hoogste, is, op verbeurte van ons geluk, niet te overtreden. Zij is in ons de getuigenis, dat wij naar onzen waren mensch behooren tot eene andere orde van dingen dan de stoffelijke. In dat oordeel, dat onverbiddelijk in ons geveld wordt, openbaart zich eene heilige Almacht. Aan de souvereiniteit van die wet, van die Almacht, hebben wij ons onvoorwaardelijk te onderwerpen. De geboden der zedewet moeten voor ons volstrekt geldende zijn. Boven elken anderen eisch staat die van den plicht, van God. Op die souvereiniteit Gods, in de zedelijke wereld zich openbarend in het groot en in het klein, moet alle gewicht gelegd worden in deze dagen. Die erfenis van het Kalvinisme hebben wij ten volle te aanvaarden.

Hoe meer de mensch erkent het volstrekt gebiedende van den zedelijken eisch, hoe dieper hij zich buigt voor de souvereiniteit van den Heilige, hoe dieper hij ook gevoelen zal zijne onvolkomenheid, hoe scher-

(*) A.w., bl. 79.

per zijn oog zal worden voor het verschijnsel der zonde. Wij weten, hoe sterk het Kalvinisme nadruk legt op der menschen verdorvenheid. Dit zullen wij niet nadoen. Die prediking der verdorvenheid kweekt de verdorvenheid van den hoogmoed bij hen, die zich uitverkoren wanen. Maar eene andere vraag is, of het geen tijd wordt, om een einde te maken aan de lofliederen op de voortreffelijkheid van den mensch en van dezen tijd, waarop wij nog wel vergast worden. Als iets noodig is in deze dagen, dan is het de prediking van de onverbiddelijke wet der zedelijke wereldorde. Geene boetpredikers, die over de zonde in het algemeen spreken gansch roerend en om er verslagen onder te worden. Ik vrees, dat het met hun gehoor gaat als met die tooneelspelers uit den Wilhelm Meister: 'Het gezelschap nam deze strafrede volkomen gewillig aan, omdat ieder meende dat zij op zijn buurman en niet op hem paste.' Maar meer ernst, die den moed heeft, om een schelm een schelm te noemen; aan leugen en diefstal hun waren naam te geven, al heeten zij politiek; elke onwaarheid in partijverhoudingen aan de kaak te stellen; oneerlijkheid oneerlijkheid te noemen, ook al bedekt zij zich met den naam van handelsusantiën; karakterloosheid aan het licht te brengen, ook al vertoont zij zich onder den vleiendsten, den slimsten, den meest aristocratischen vorm.

Die eisch van volstrekte gehoorzaamheid aan de zedewet moet gelden op elk gebied. Daar is geen levenskring, waar die souvereiniteit niet heerschen moet. Dit beginsel moet streng gehandhaafd worden tegenover het scepticisme, dat achter goed en kwaad een vraagteeken plaatst en alles terugbrengt tot den rang van het betrekkelijke. Daar is geene kracht van, geene toewijding aan beginsel, zoo dezen niet wortelen in gehoorzaamheid aan het plichtsgebod. Zal men - zoo men deze overtuiging deelt - daarmede geene rekening moeten houden bij de keuze van hen, aan wie wij onze openbare belangen toevertrouwen? Kalvijn eischte in den aanvang te Genève van elk lid van den kleinen raad, dat hij de geloofsbelijdenis zou bezweren. Acht men dit eene fout in Kalvijn en prijst men hem verstandig, omdat hij, te Genève teruggekeerd, dien eisch niet heeft herhaald, laat het niet zijn, omdat men meent, dat voor hen, die ons besturen, het alleen aankomt op hunne staatkundige en niet op hunne zedelijke richting. Enkel oprechtheid en zedelijke kracht maken nog geen staatsman; doch die staatslieden alleen oefenen op den duur invloed, doen wat, dat blijft, voor hun volk, welke anderen doen buigen voor hun geloof aan beginsel, hunne trouw aan den plicht. Wij hebben neutraal onderwijs, dat ook dienen moet ter bevordering van Christelijke en maatschappelijke deugden. Nu mag men denken over de verhouding van Christelijk tot maatschappelijk zoo men wil, als men maar erkent, dat de wet van geene absolute neutraliteit weet. Wat is dat ook? En ook al behelsde de wet dien term niet, toch moest die eisch der gehoorzaamheid aan de zedewet gesteld worden aan hen, aan wie de belangen der jeugd voor zoo geruimen

tijd worden toevertrouwd. Men kan van dezen eisch zeer gemakkelijk eene caricatuur maken. Maar weerleggen is iets anders. Komt het bij elk onderwijs niet voor een goed deel aan op den persoon des onderwijzers? Is dat misschien het geheim der paedagogie? Mag dan niet gevraagd worden, wie die persoonlijkheid is? Zal het voor de toekomst van ons volk onverschillig zijn, of de jonge menschen zeer geleerd zijn in chemie en physica en ondertusschen zichzelven houden voor chemische praeparaten, voor wie zedelijke kracht en zedelijke ernst de onbekende x zijn? Op welk levensgebied zou diezelfde eisch niet gesteld moeten worden? Heeft hij niet zijn krachtig woord mee te spreken bij de oplossing der sociale quaestie?

Wel treurig, dat die instelling in onze maatschappij, die boven alles de predikster van dezen zedelijken ernst wezen moest, met lamheid is geslagen. De Kerk bemoeit zich, helaas! met allerlei behalve met die prediking. De Katholieke Kerk streeft vooral naar vermeerdering van hare macht. En de grootste afdeeling der Hervormde Kerk in ons vaderland is verdeeld in ontelbare partijen. Wie haar een verwijt van hare machteloosheid maakt, hebbe de vriendelijkheid, om eerst te vragen, wat hij gedaan heeft voor die kerk. Toch is en blijft het feit treurig. Maar het behoeft zoo niet te blijven. Als maar in de kerk en buiten haar machtiger wordt die partij, die, moe van al het gekibbel, van het zoeken naar een modus vivendi tusschen de partijen, zich aaneensluit, om - ook bij elk verschil van denkwijze - saam te werken in den strijd tegen onwaarheid, oneerlijkheid, scepticisme, frivoliteit: dan valt misschien deze kerk uiteen, maar dan blijft eene gemeente, die strijdt voor wat beters dan eene zuivere leer, voor zuiverheid van geweten, voor zedelijken ernst en daarmede voor zedelijke veerkracht en toewijding onder ons volk.

En nog iets anders zou die kring doen. Hij zou personen vormen. Wij hebben karakters noodig, zei onlangs de heer Van Houten in de Tweede Kamer. Een waar woord, dat nog van andere kringen en betrekkingen geldt dan van onze volksvertegenwoordiging. Overal - in elken kring is daaraan behoefte. Daar is een zeker gemis aan zelfstandigheid tegenwoordig. Alles wordt genivelleerd. ‘Wij vertrouwen te veel op wetten en te weinig op menschen’, dat woord van Disraeli is volkomen waar. En zoo wij van menschen heil verwachten, dan s het van een bond. Is het misschien, omdat onze tijd zoo schaarsch is aan krachtige persoonlijkheden? De oude leer der uitverkiezing zal die persoonlijkheden niet vormen. Integendeel, ik zou vreezen, dat zij de menschen maakte tot willooze werktuigen in de hand van hem, die hun was de uitverkoren prediker van Gods raad. Toch heeft Dr. Gunning goed gezien, dat van de ontwikkeling dier leer wel kracht kon uitgaan. Zoodra de verkiezing zedelijk wordt opgevat, dan wordt het geloof aan haar voor den mensch het besef van zijne bestemming, om iets, liever, om iemand te zijn. Dan is het de uitdrukking voor

de overtuiging van eene zedelijke roeping te hebben ontvangen, van aan eene bepaalde levenstaak te moeten arbeiden. Die overtuiging kan alleen de vrucht zijn van gehoorzaamheid aan hetgeen in den mensch het hoogste is: de zedewet, de eisch van zijn plicht. Nu zal die eisch hem uitdrijven, om te arbeiden voor anderen. Ook hier heeft Dr. Gunning de waarheid gegrepen. Hoe meer de mensch zichzelf verloochent, hoe meer hij zichzelf wordt. Hoe meer hij zich deel gevoelt van het groot geheel, maar dan ook krachtens den eisch van zijn plicht aan dat geheel zich toewijdt, hoe beter hij eene persoonlijkheid wordt. Liefde vormt menschen. Dat is de vaste wet des zedelijken levens. Kalvinistisch gesproken: dat is de particuliere genade, die ieder ontvangt, welke arbeidt aan de taak der liefde. Goed te zijn, is mensch te zijn Onvoorwaardelijk te gehoorzamen aan het plichtsgebod, trouw te streven naar de bereiking van een heilig levensdoel, dat is te zijn een mensch van karakter. Wij kunnen jaloersch worden, als wij lezen van de kracht, die in onze vaderen was door hun vast geloof van uitverkoren te zijn. Dat geloof kan - niet in dien vorm - maar wel in den grond weder het eigendom zijn van ieder, die zich uitverkoren weet, om mee te arbeiden aan de zegepraal van het ware, het goede, het schoone. En met dat geloof dan ook de oude veerkracht. Het oude Kalvinisme moet, als het overgeplant wordt in dezen tijd, somberheid wekken bij zijne aanhangers. Maar deze overtuiging zal aan ieder, die haar bezit, bij de veerkracht geestdrift en blijmoedigheid schenken. Wat maakt een mensch blijmoediger dan de zekerheid: ik doe wat, ik ben wat!

Hij arbeidt aan de zegepraal van het ware, het goede, het schoone, zei ik. Dat is in het Kalvinisme het verschrikkelijkst, de toekomst. Nevens de zaligheid van enkele uitverkorenen, de eeuwige verdoemenis der verworpenen. Als zulk eene leer Gods eer moet verhoogen, arme God! Wie met Dr. Gunning het Kalvinisme in zijne leer der verkiezing zedelijk opvat, hij heeft in zijne gehoorzaamheid aan de souvereiniteit der zedewet het vertrouwen op eene schoone toekomst. Die zedewet is in hem de vertolking van de wet, die heerscht in de zedelijke wereld in haar geheel. De zedelijke wereldorde heerscht ook in ons. Dit is het, wat haar tot orde maakt: dat onverbrekelijk het goede het wint, het kwade met zwakheid wordt geslagen, verdwijnt. Daar is een oordeel over het kwaad. De geschiedenis, onze ervaring bewijzen het. In die prediking der geschiedenis en van onze ervaring ligt de profetie der zegepraal. Hoe dieper wij ons buigen voor de volstrekte heerschappij van het goede, van den Heilige, hoe krachtiger dat vertrouwen in ons wordt: de toekomst is aan het goede; aan onze idealen de overwinning!

Dr. Pierson ziet in de herleving van het Kalvinisme dit voordeel, dat de vrienden van het wetenschappelijk onderzoek zich nu eene duidelijke voorstelling zullen kunnen maken van de niet wetenschappelijke,

maar geloovige beschouwing der dingen. Ik gun Dr. Pierson gaarne dat genoegen. Maar ik verwacht meer voordeel van de opleving van dat Kalvinisme, dat geene wetenschap schuwt en toch het geloof behoudt; dat misschien geene dogmatiek zal geven, die aan Dr. Pierson verstaanbaar voorkomt, maar wat beters zal doen; dat mannen en vrouwen vormt van kloeken zin, van strengen ernst, van hartelijke toewijding en vast geloof: karakters.

September 1881.

J. VAN DEN BERGH.

Staatkunde en geschiedenis.

Het strafstelsel van het Nederlandsche strafwetboek van 1881.

I.

Een der uitnemendste vorsten dezer eeuw, Koning Oscar I van Zweden, maakte, in zijn bekend werk *Over straffen en strafgestichten*(*), de juiste opmerking, dat men de strafwetgeving eens volks te recht beschouwt als een veiligen maatstaf van de beschaving en zedelijkheid, welke het bereikt heeft. Met het oog op die uitspraak is eene kennismaking met het strafstelsel van het onlangs door de wetgevende macht vastgestelde strafwetboek een ieder aan te bevelen. In het vertrouwen op eene spoedige invoering wensch ik reeds nu die kennismaking te bevorderen, in ruimer kring dan dien der juristen. Vandaar dit opstel.

De lezing der meest bekende strafwetboeken van vroegere eeuwen na de Christelijke jaartelling zou onwillekeurig de vraag doen rijzen, of zij werkelijk van latere dagteekening kunnen zijn dan het ontstaan van het Christendom? Treffend toch schetste de sedert dien tijd overleden Amsterdamsche Hoogleeraar Den Tex den geest van dat Christendom aldus(†): ‘De maatschappij moet daaruit leeren, dat er in den schuldige iets anders is dan een hoofd om te nemen en armen om te binden; dat er een verstand is om te onderrichten, een zedelijke zin om op te wekken, een geweten om te overtuigen.’

Dat zelfs de Duitsche wetboeken der vorige eeuw van een geheel anderen geest doortrokken waren, blijkt o.a. uit een titelvignet van den zoogenaamden *Codex Maximilianus* van Beieren van 1751. Men ziet daar de godin der gerechtigheid met een blinddoek voor de oogen op een troon gezeten, voorzien van de teekenen harer waardigheid en

(*) Zie de vertaling van Mr. S.P. Lipman, pag. 1.
(†) Zie de *Nederlandsche jaarboeken van rechtsgeleerdheid en wetgeving*, II, pag. 7.

van een band met de woorden: *vindicta publica.* Aan hare voeten bevindt zich het gerecht, rechts een brandstapel met twee raderen, links eene galg, daarnevens een zwaard; rechts en links hangen de folterwerktuigen, de roeden, enz.

Merkwaardig is de door den criminalist Hepp(*) medegedeelde bijzonderheid, dat het titelvignet van den *Codex Theresianus* van 1768 oorspronkelijk, in plaats van de godin der gerechtigheid, de welgelijkende beeltenis bevatte van Keizerin Maria Theresia van Oostenrijk, voorzien van al de bovengenoemde teekenen van hare macht. Men heeft echter begrepen, dat men die Keizerin moeielijk in dezelfde opwekkende omgeving kon plaatsen als de godin Themis, en mitsdien spoedig die vignetten van regeeringswege vernietigd. Ten einde het nieuwe strafstelsel in zijne volle waarde te leeren schatten, is het noodig na te gaan, welke strafstelsels in de jongste eeuwen hier te lande in toepassing zijn geweest, en stil te staan bij het stelsel van den nog vigeerenden *Code Pénal* van 1810. Een uitstapje in den vreemde kan daarbij ook geen kwaad. Men krijgt daarvan toch niet altijd den indruk, dat het daar met de strafwetgeving beter is gesteld dan hier.

De dood- en lijfstraffen, die het nieuwe strafwetboek niet kent, waren de meest geliefde straffen van de crimineele ordonnantie van Keizer Karel V van 1532 en de daarmede in Duitschland en ook ten deele in de Nederlandsche gewesten in verband staande crimineele praktijk. Het eenige oorspronkelijke Nederlandsche strafwetboek, door Koning Lodewijk Napoleon in 1809 voor het koninkrijk Holland afgekondigd, en de *Code Pénal* van Napoleon I waren wel veel zachter, maar bevatten toch nog genoeg doodstraffelijke en ook eenige lijfstraffelijke gevallen. Terwijl de *physisch-pijnlijke* of lichaamsstraffen sedert dien tijd al meer en meer op den achtergrond kwamen, traden de *psychisch-pijnlijke* of zielsstraffen allengs op den voorgrond. Werpen wij een blik op het wordingsproces dezer gewichtige hervorming in het strafstelsel.

De bovenbedoelde zoogenaamde *constitutio criminalis Carolina* van 1532 is hier te lande nooit op wettige wijze afgekondigd. Karel V moge dat als Keizer van Duitschland gedaan hebben, als Heer der Nederlanden heeft hij het nooit gedaan. De Leidsche Hoogleeraar J.M. Kemper(†) erkende dat, maar vermeldde tevens, dat het hof van Holland en Zeeland in 1798 heeft beslist, dat gemeld wetboek ook in Holland rechtskracht bezat, ook omdat ons land in 1532 tot het Duitsche rijk en den Bourgondischen Kreits behoorde. Evenals de Hoogleeraar Pestel(§) meende de heer Kemper, dat die beslissing onjuist

(*) Zie Hepp: *Strafrechtssystem*, I, pag. 317.
(†) Zie Kemper: *Inleiding en aanmerkingen op het crimineel wetboek voor het koningrijk Holland*, pag. 160.
(§) Zie Pestel: *Commentarii de republica Batava*, I, pag. 339 en 340.

was, althans voor Gelderland en Friesland; toch blijft de mogelijkheid, dat het wetboek hier te lande is toegepast, vermits men destijds nooit gewoon was bij de vonnissen de wet aan te halen. De rechters waren zeer vrij in hunne opvatting, daar ook het *costumier* of gewoonterecht in strafzaken als geldende werd beschouwd en zelfs het gezag van het Mozaïsche en het Romeinsche recht nevens dat van de latere rechtsdoctoren De Damhouder, Matthaeus, Boehmer en Carpzovius menigwerf als *beslissend* door de rechtbanken werd beschouwd. Het federatieve stelsel der geünieerde provinciën liet aan ieder provinciaal gewest de souvereiniteit in eigen kring. Het verschil in strafwetgeving was dan ook soms ontzettend. Men denke slechts aan tal van plakkaten of ordonnantiën van provincialen en zelfs van plaatselijken aard.

De straffen waren ook menigwerf *arbitrair*, dat wil zeggen, dat zij niet altijd in de wet bepaald, maar ook wel aan de opinie en phantasie van den rechter werden overgelaten. Zoo kon op de vordering eener bepaalde straf de zeer algemeene conclusie volgen: ‘of tot zoodanige andere straffe als de rechter in goede justitie zal oordeelen te behooren’. Reeds vroeger had Philip Wieland(*), president van den raad van Vlaanderen, in 1483 geene zwarigheid gemaakt te verklaren, dat hij den rechter voor een zot hield, die in een vonnis de oorzaak der veroordeeling uitdrukte. Hij veroordeelde dus zelfs zonder uitdrukking van misdaad of bijvoeging van beweegreden. Het was op sommige plaatsen voldoende, als de rechters - aldus wordt door zoo bevoegde personen als de Raadpensionaris Van den Spiegel verzekerd - slechts vonnisten ‘naar hunne vijf zinnen’. Dat zij zulks zouden doen, bezwoeren zij bij den aanvang hunner bediening. Men begrijpt, wat daarvan in menig geval terechtkwam. Voor geringere misdrijven werden menigwerf op de meest willekeurige wijze straffen opgelegd.

De bekende raadsheer, Joost de Damhouder(†) van Brugghe, wiens gezag hier te lande zeer groot was, onderscheidde de straffen in *ordinaire* en *extraordinaire.* De ordinaire waren door het recht bepaald, door den vorst verordend of door costumen of usantiën vastgesteld. Ten aanzien der extraordinaire straffen was dat niet het geval. Dat waren de straffen, die ‘den juge stelt 't sijnder discretie om groote, merckelyke ende urgente cause by dat noch recht, noch den prince, noch de costume, noch usantie daar af ghestatueerd hebben’.

Sommige euveldaden waren, volgens hem, zoo buitengewoon en snood, dat: ‘deese werden extraordinairlijk en singulierlijk, ter discretie van den juge gepunieert, en in dat stuk is er geene speciale regel te geven om de enormiteit van den sticke. Wilde nogtans de juge *iets meer* doen, hy soude dit mogen doen, om de enormiteit en de leelykheyt van den sticke.’ Aan dat vermogen des rechters, om in de extraordinaire doodstraffen *iets meer* daarbij te doen, schrijft men,

(*) Zie de aanhaling bij Van Deinse: *De algemeene beginselen van strafrecht*, *enz.*
(†) Zie De Damhouder: *Practycke in crimineele saken,* uitgave van 1650, pag. 74.

zooals Mr. Van Deinse opmerkte, de gruwelijke executiën toe, waarvan het verhaal alleen doet sidderen.

De *Carolina* vermeldt in artikel 192, behalve de eenvoudige doodstraffen door ophanging en onthoofding, ook de doodstraf door het levend verbranden van den delinquent; door het levend in een graf leggen des veroordeelden met een spitsen paal door het lijf gestoken; door het in vier stukken hakken van zijn lichaam; door het radbraken; door verdrinking of versmoring in het water. Laatstgemelde straf werd toegepast door den veroordeelde in een linnen zak in het water te werpen. Volgens het Romeinsche strafrecht werd hij, in geval van vadermoord, te gelijk met een kat, slang, hond of aap in een zak genaaid en alzoo in het water geworpen. Carpzovius(*) noemt vier verzwaringen bij de tenuitvoerlegging der doodstraf. De eerste verzwaring was het leggen op eene horde. Vermits nu de beklaagde, dus op eene horde gelegd, door een paard langs straten en wegen naar de strafplaats als 't ware met geweld werd gesleept, kon zulks zonder zware foltering der ledematen niet geschieden.

De tweede verzwaring was het stellen van het doode lichaam op een rad, waardoor de gestrafte van de begrafenis werd verstoken.

De derde verzwaring was het met gloeiende tangen uitrukken van stukken vleesch uit de armen en beenen des veroordeelden, eene verzwaring, o.a. toegepast op giftmengers en ook bij kindermoord, ingeval van herhaling.

De vierde verzwaring was het, bij de straffe des rads, eerst verbrijzelen der ledematen, alvorens het treffen van hoofd of hart.

Mr. Johan Moorman(†) teekent aan, dat Bartholomeus de Linier, heer van Grandval, die Koning Willem III van Engeland om het leven trachtte te brengen, op eene slede naar de gerechtsplaats is gevoerd, aldaar opgehangen, half levend wederom afgesneden, dat hem toen het ingewand uit het lijf gerukt en in het vuur geworpen is, waarna het hoofd op een paal gezet, het lichaam in vier stukken gehouwen en op zoovele verscheidene plaatsen ten toon is gehangen.

In de laatste helft der achttiende eeuw werden de straffen zachter. Men kan dat, wat betreft de Nederlandsche gewesten, zien uit bovengemeld werk van Mr. Moorman. De bloeitijd der Damhoudersche praktijken was ten einde. Schrijvers als Calkoen, Pestel, Voorda en Cras deden hun invloed zelfs op de rechterlijke colleges gevoelen. Dat ook de terechtstellingen verminderden, kan men afleiden uit mededeelingen van Mr. P.M. Nolthenius(§). Volgens hem toch werden van 1633 tot 1733 te Amsterdam 288 doodvonnissen ten uitvoer gelegd, dat is 7 per jaar; van 1746-1768 28, dat is 4 in een

(*) Men leze Carpzovius: *Verhandeling der lijfstraffelyke misdaaden en haare berechtinge*, vertaald door Mr. D. van Hogendorp, 1752, II, pag. 1294-1296.

(†) Zie zijn: *Verhandelinge over de misdaden en derselver straffen*, uitgegeven in 1764 door Mr. J.J. van Hasselt, pag. 110.

(§) Zie zijn *Dissertatio de poenis,* 1846, pag. 48-51.

tijdvak van drie jaren; van 1775-1783 5, dat is 1 om de twee jaren. De heer Nolthenius, destijds een groot voorstander der doodstraf, ontleende verschillende bijzonderheden omtrent de terechtstellingen aan den Amsterdamschen beul D. Jansen en den Arnhemschen beul J. Jansen en bracht aan beide '*viri severissimi*' zijn hartelijken dank toe voor de practische ophelderingen, die zij hem verstrekt hadden. Weinig ingenomen met de denkbeelden van Beccaria, wiens geschrift tegen de doodstraf, reeds in 1764, eene ontzettende sensatie teweegbracht, kwam die schrijver ook op tegen diens argument, dat de beul een ambt uitoefent, hetwelk in de schatting van het publiek niet zeer hoog staat aangeschreven. Op vele plaatsen in Duitschland werd dat ambt voor zeer eervol gehouden en zelfs door het jongste lid van den stedelijken of gemeenteraad uitgeoefend. Naar het schijnt, had Beccaria reeds hetzelfde bederf in de goede zeden van den ouden tijd opgemerkt, dat door den Duitschen reactionnairen criminalist, Dr. O. Mittelstädt(*), onlangs werd geconstateerd als gevolg van de verlichting der zoogenaamde Fredericiaansche en Jozefinische tijdperken. Koning Frederik de Groote van Pruisen, die reeds in 1743 de gequalificeerde doodstraffen beperkte en de eenvoudige verminderde; Keizer Jozef II van Duitschland, die in het jaar 1787, in Oostenrijk, mildere beginselen op het gebied der lijfstraffelijke rechtspleging toonde te huldigen, worden dan ook door dien schrijver duchtig onder handen genomen. Hij verwijt ook aan die vorsten hunne op rede en humaniteit gebouwde neigingen. Hij brengt hulde aan de vroegere denkbeelden van zoogenaamd goddelijke rechtsbegrippen, toen de gerechtigheid zelf doel en de straf straf was, niets meer, niets minder. Men was er, volgens hem, in die goede dagen nog niet toe gekomen, aan de straf een tijdelijk doel te verbinden. Er was geene tegenstelling tusschen absolute en relatieve strafrechtstheorieën; er waren zelfs geene theorieën hoegenaamd over het wezen van de straf!

Dat, in het vroegere aldus door dien schrijver verheerlijkte tijdvak, de lijfstraffen mede eene hoofdrol in de straffenreeks vervulden, spreekt wel vanzelf. Daaronder kwamen voor: het afzetten der beide vingeren, met wier opsteking het eedzweren volbracht werd, en het afhouwen der geheele hand. De *Carolina* gewaagde ook van het uitsteken der oogen, het uitsnijden der tong en het afsnijden der ooren. Lichamelijke tuchtiging en bijzondere geeseling waren, vooral in de Nederlandsche gewesten, aan de orde van den dag. Tot welke belangrijke beschouwingen een en ander aanleiding gaf, blijkt uit het meergemelde werk van Carpzovius(†). Die schrijver meende, dat het afhouwen van eene hand eene minder onteerende straf was dan eene schandelijke geeseling. Indien intusschen de misdadiger, die veroordeeld was tot het afhouwen van eene hand, slechts één hand bleek

(*) Zie Mittelstädt: *Gegen die Freiheitsstrafen*, 1880, pag. 5-7.
(†) Zie Carpzovius, pag. 1301.

te bezitten, dan moest deze straf hem worden kwijtgescholden als te hard of in eene andere worden verwisseld. En die andere straf was... de schandelijke geeselstraf!

De werking van het oude strafstelsel, hetwelk wij gerust als dat der ruwe afschrikking durven aanduiden, was dus allengs verzacht, toen ten tijde der Bataafsche republiek aan eene commissie het ontwerpen van een nieuw algemeen strafwetboek werd opgedragen. De poging mislukte. Eerst Koning Lodewijk Napoleon vermocht een zoodanig wetboek te doen slagen en in te voeren. Dat wetboek verdient eene nadere bespreking, in de eerste plaats, waar het geldt de dood- en lijfstraffen.

Dat wij hier met een werk van beter allooi te doen hebben, blijkt al dadelijk, als wij kennis nemen van artikel 12. Wij lezen daar: 'Er bestaat geen misdaad zonder voorafgegane wet. De rechters zijn verplicht, volgens de regelen van uitlegkunde, te beoordeelen, of en in hoeverre eenige hun voorgestelde daad, hetzij onder de woorden, hetzij onder den zin der wet behooren.' Artikel 9 omschrijft de misdaad als: 'Het overtreden eener wet, welke het laten of bedrijven van eenige daad, onder bedreiging van straf, gebiedt of verbiedt.' De gequalificeerde doodstraffen zijn in dat wetboek verdwenen. Het kende intusschen twee eenvoudige doodstraffen: den strop en het zwaard. De straf met den strop werd, volgens artikel 17, voor de schandelijkste gehouden en uitgevoerd op het schavot aan manspersonen door het ophangen aan eene galg en aan vrouwspersonen door het verworgen aan een paal. De straf met het zwaard werd uitgeoefend door onthoofding van den veroordeelde, knielende op het schavot en geblinddoekt.

Als lijfstraffen kwamen voor: de geeseling en het brandmerk. De geeseling moest geschieden op den blooten rug van den misdadiger, staande aan een paal gebonden en de armen opgehaald. Het brandmerk werd verricht met een heet ijzer op den schouder van den veroordeelde. De straffen van geeseling en brandmerk konden worden samengevoegd. De rechters waren bevoegd te bevelen, dat de veroordeelde, gedurende de strafoefening, zou worden vastgemaakt aan de galg met den strop om den hals.

Zoo dikwijls de wet op eenige misdaad doodstraf of schavot stelde, zonder verdere bepaling, was de keuze der soorten van doodstraf of van schavotstraf aan de rechters overgelaten.

Ofschoon het strafstelsel van bedoeld wetboek aan ernstige bedenking onderhevig is, kan men, met het oog op het tijdstip, waarin het werd ingevoerd, dat wetboek als een betrekkelijken vooruitgang beschouwen. In sommige opzichten bij voorbeeld was het milder dan de Fransche *Code Pénal*, dien het, den 1sten Maart 1811, in deze landen verving. Zoo kende het niet de straf van het afhouwen der rechterhand, die in laatstgemeld wetboek de tenuitvoerlegging der doodstraf,

in geval van vadermoord, moest voorafgaan. Zoo missen wij daarin de onteerende straf van den burgerlijken dood, die den misdadiger levend dood maakte en van alle burgerlijke rechten beroofde. Hij toch hield op echtgenoot te zijn, al wilde zijne levensgezellin hem in zijne ballingschap volgen. Zijne goederen weerden verdeeld, alsof zijne erfgenamen een doode in diens rechten moesten opvolgen. Zoo missen wij daarin de algeheele verbeurdverklaring van goederen, eene straf, die de betrekkingen van den misdadiger direct in zijne straf deed deelen en den schijn ontstaan, alsof de staat als financieel belanghebbende de veroordeeling van eenig individu zoude wenschen. Zoo vinden wij daarin allerlei rechtskundig juiste onderscheidingen over opzet, toerekening, noodweer, medeplichtigheid, enz. Ofschoon dus dat eenige oorspronkelijke Nederlandsche strafwetboek wel lof verdient en werkelijk verzachting van *physisch* pijnlijke straffen aanbracht, is daarop echter geenszins toepasselijk de overdreven lof, dien de Staatsraad Van Gennep, bij de indiening in het wetgevend lichaam, daaraan toekende. Hij(*) toch beweerde niets minder, dan dat dit wetboek het beste was, hetwelk tot hiertoe is bekend geweest, en gewaagde van een meesterstuk van kunde, ervaring en doorzicht.

Voorzeker moet men een wetboek beoordeelen naar den tijd, waarin het werd vastgesteld. De vraag is intusschen geoorloofd, of de opstellers, ook in dien tijd, geen ander strafstelsel hadden kunnen kiezen. Zij konden bekend zijn met al hetgeen toen voor en tegen de doodstraf, voor en tegen lijfstraf, in onderscheiden oorden der wereld was aangevoerd. Ook zij zochten echter hunne kracht in de afschrikking als uitsluitend doel der straf en hadden geen oog en oor voor de *psychisch* pijnlijke of zielsstraffen. Zij braken met de wreedheid van het vroegere stelsel; het stelsel zelf behielden zij. Vandaar dat zij bleven trachten, om de ruwheid van den misdadiger te overwinnen door de bedreiging van eene ruwe lichaamsstraf. Dat intusschen de publieke opinie den beul toen niet meer zoo hoog schatte als in de tijden, waarvan Mr. Nolthenius gewaagde, kan o.a. blijken uit de volgende zeer opmerkelijke gebeurtenis, die in het begin dezer eeuw te Utrecht plaats vond. Een der Evangelisch-Luthersche predikanten aldaar wenschte eene verandering te brengen in de oude wijze van avondmaal vieren door het gebruik van den ouwel en daarvoor gewoon spijsbrood in de plaats te stellen. Om die hervorming te doen slagen, bedacht hij eene list, die geheel berustte op den afkeer, dien velen reeds toen van den beul hadden. Hij liet eene lijst onder de gemeenteleden rondgaan, waarbij een ieder verzocht werd eene keuze te doen tusschen de beide manieren van avondmaalsviering. Terwijl hij zorgde, dat een paar algemeen geachte aanzienlijke gemeenteleden de eerste onderteekenaars waren van het verlangen naar gewoon spijsbrood,

(*) Zie Kemper: *Inleiding tot het crimineel wetboek voor het koningrijk Holland*, pag. 127.

zond hij toen de lijst naar den beul, een ouderwetsch rechtzinnigen Lutheraan. De beul teekende, gelijk de leeraar vermoedde, voor het gebruik van den ouwel. Nu ging de lijst verder rond. Niemand zelfs der strengst rechtzinnigen wilde zijne handteekening stellen onder en aan de zijde van den beul. Alle andere gemeenteleden teekenden derhalve voor het gebruik van brood. Bij de eerstvolgende avondmaalsviering werd den beul, volgens zijn verlangen, de ouwel toegediend, terwijl alle andere gemeenteleden brood ontvingen. De beul was over die afzonderlijke toediening zóó verontwaardigd, dat hij zijn wensch te kennen gaf, om in het vervolg gelijk de anderen behandeld te worden. Het gebruik van den ouwel bij de avondmaalsbediening was dus afgeschaft. Voorwaar een merkwaardige tegenhanger van de gemeenteraadsbeulen, den vriend-beul van Lodewijk XI van Frankrijk en den vorstelijken beul, die Mr. Nolthenius de eer der vermelding waardig keurt.

Dat de *Code Pénal* van Napoleon I geen ander stelsel huldigt, is uiterst verklaarbaar. De Keizer zelf toch was een zoodanige utiliteitsman, dat hij nimmer vroeg naar recht, als iets hem nuttig voorkwam. Terwijl de *Code* in 34 artikelen de doodstraf bedreigde, was de bedreiging met lijfstraffen veel minder kwistig dan bij het crimineel wetboek voor het koninkrijk Holland. De *Code* kende de geeselstraf niet, maar alleen het brandmerk en zulks 1°. bij levenslangen dwangarbeid, 2°. tegen sommige recidivisten, 3°. tegen de veroordeelden ter zake van valschheid en 4°., let wel, zelfs tegen landloopers of bedelaars, die eene misdaad begaan hadden, welke de straf van dwangarbeid voor een tijd medebracht. Het brandmerk werd in het openbaar met een gloeiend ijzer op den rechterschouder aangebracht. Het merk bestond of uit de letters T P of uit de letter T of F.

De heer Mr. W.B. Donker Curtius van Tienhoven(*) achtte den *Code Pénal* veel minder gestreng dan de vroegere Nederlandsche strafwetten(†). Ook de Staatscommissie voor het Nederlandsche strafwetboek van 1881 oordeelde niet ongunstig over dien *Code* en achtte dat werk zelfs een hoogst verdienstelijk wetboek, eene belangrijke schrede op den weg van vooruitgang, door Beccaria en zijne medestanders en volgelingen aangewezen, toen zij den staf braken over het oude strafrecht met zijne onmenschelijke en onmenschkundige wreedheid. Toch had ook zij tegen het stelsel van dien *Code* belangrijke bedenkingen, waaronder vooral die tegen de onteerende straffen en tegen de ongelijke maat, waarmede de *Code* meet, waar hij schier alle misdrijven tegen het staatsorganisme en het staatsgezag met ongerechtvaardigd zware, de misdrijven tegen bijzondere personen niet zelden met betrekkelijk veel te geringe straffen bedreigt. Daarbij

(*) Zie zijn: *Iets over de theorie der straffen en het bewijs der misdaden*, enz. 1827, pag. 15.
(†) Zie: *Ontwerpen van een wetboek en strafrecht*, 1875, editie van Gebr. Belinfante, pag. 3.

mogen wij niet vergeten, dat de *Code* de zoo straks aangehaalde straffen van den burgerlijken dood en de algeheele verbeurdverklaring van goederen en de gequalificeerde doodstraf in geval van vadermoord onder hare straffenreeks opnam, en dat zij den eeuwigdurenden dwangarbeid daaronder telde. Laatstgemelde straf toch bracht mede(*), dat de misdadigers, twee aan twee, werden vastgekluisterd en soms een zwaar gewicht aan hunne beenen moesten voortsleepen; dat zij met stok en zweep, evenals het redelooze dier, tot zwaren arbeid werden aangespoord; dat hun eene houten plank tot slaapplaats werd aangewezen, waarop zij 's nachts met zware ketenen aan elkander waren vastgeklonken.

In Frankrijk zelf heeft die *Code*, na den val van Napoleon I, belangrijke wijzigingen ondergaan. Men denke slechts aan de wijzigingswetten van 1824 en 1832, om van latere veranderingen niet te spreken. Daar was, gelijk mijn medestrijder voor den maatschappelijken vooruitgang, Mr. S. Katz(†), te recht opmerkte, in vollen omvang de waarheid gebleken van Montesquieu's beweren, dat de straffen verzwaard of verlicht worden, naarmate de vrijheid meer nadert of zich daarvan verwijdert.

Hier te lande schonk het souverein besluit van 11 December 1813 ons den ‘nationalen’ wurg- en geeselpaal, de ‘nationale’ galg en de ‘nationale’ comedievertooning met zwaard, blinddoek en zand (zwaaien met het zwaard over het hoofd), gepaard met al de toebereidselen tot tenuitvoerlegging der doodstraf.

Na verschillende vruchtelooze pogingen tot het verkrijgen eener nieuwe nationale strafwetgeving bracht de wet van 29 Juni 1854 althans eenige gewichtige partieele verbeteringen aan. De Minister van Justitie, Mr. Dirk Donker Curtius, die zijn naam aan dien maatregel verbond, schetste het karakter en de strekking dier wet aldus: 1°. geene wraakneming meer; 2°. zoo min mogelijk eene onuitwischbare vlek op den misdadiger te werpen; 3°. vrijheid voor den rechter, om de grootere of geringere toerekenbaarheid in aanmerking te nemen.

Men weet, dat de straffen van geeseling en brandmerk bij die wet werden afgeschaft en dat zij van meer beteekenis is te achten dan eene bloote verlaging van het straftarief.

De tegenwoordige Minister van Justitie, Mr. A.E.J. Modderman(§), kende daaraan, in 1863, de navolgende *vierledige* strekking toe:

a. *strafverzachting*, voor zooveel het belang der maatschappij dit gebood of toeliet;

(*) Men leze daarover het werk van Mr. C. Asser: *Vluchtige beschouwing van eenige voorname beginselen des strafregts in verband met het ontwerp des lijfstraffelijken wetboeks*, 1827, pag. 98.

(†) Zie zijne dissertatie over: *De partieele herziening onzer wetboeken*, 1875, pag. 60.

(§) Zie Mr. Modderman's uitstekende dissertatie: *De hervorming onzer strafwetgeving kritische beschouwing der wet van* 29 *Juni* 1854, pag. 49.

b. *vereenvoudiging*, zoowel in de rechtspractijk als middellijk in het oude strafrecht;

c. *toenadering* tot het strafstelsel, waaraan de toekomst behoort; afschaffing der doodstraf; invoering van een zuiver cellulair gevangenisstelsel;

d. *verwijdering* uit de wetgeving van misplaatste zachtmoedigheid, practische bezwaren en rechtskundige twijfelingen.

Later bleek, dat er, behalve in den *Code Pénal*, nog geeselstraffen waren bedreigd, o.a. bij de artikelen 5, 7 en 33 der wet van 26 Januari 1815. Die strafbepalingen golden o.a. schippers of voerlieden, die met afzenders hadden saamgespannen, om buskruit onder valsche emballage of benaming hier te lande in te voeren of mede te nemen. De zoodanigen konden - dus luidde de wet - naar exigentie van zaken desnoods met confinement en *lijfstraf* worden gestraft. Bij de wet van 4 April 1870 werd de geeseling afgeschaft, in *al* de gevallen, waarin zij nog werd bedreigd.

Bij de wet van den 17^{den} September 1870 verdween ook de doodstraf uit de gewone Nederlandsche strafwetgeving en uit die voor militairen; wat de laatste betreft, alleen van misdrijven, in tijd van vrede en niet voor den vijand gepleegd.

De militaire wetgeving is niet dan schoorvoetend zoodanig gewijzigd, dat thans ook daarin de lijfstraffen zijn verdwenen, nadat aanvankelijk in 1854 slechts het kielhalen en het vallen van de ra waren afgeschaft. Den Minister van Marine Van Erp Taalman Kip danken wij de afschaffing der laatst overgebleven lijfstraffen bij de marine.

Na al het aangevoerde kan het ons niet verwonderen, dat de strafwetgever van 1881 geen terugtred heeft gedaan en noch doodstraf, noch lijfstraffen in zijn wetboek opgenomen. Zes en twintig jaren had men het hier te lande zonder lijfstraffen kunnen stellen Tien jaren had men de maatschappelijke orde en veiligheid evengoed, zoo niet beter dan elders, kunnen handhaven zonder doodstraf. Wat zou nu wijlen Mr. C. Asser wel zeggen, als hij nog in leven was? Hij toch oordeelde het, in zijn bovenvermeld geschrift(*): ‘middagklaar, dat de afschaffing van de doodstraf tot die ver gezochte denkbeelden behoort, welke om het menschelijk vernuft te scherpen, wel op hoogescholen kunnen worden verdedigd, doch die in een welgeordende maatschappij nimmer voor verwezenlijking vatbaar zijn’.

Hoe overigens verlichte en bekwame mannen soms kunnen dwalen, blijkt mede, als wij voorts het beroep van denzelfden schrijver lezen op zijn geleerden vriend, den bekenden rechtsgeleerde Jonas Daniel Meijer, die, in zijn voortreffelijk werk: *Esprit*, *origine et progrès des institutions judiciaires*(†), o.a. opmerkte: ‘L'abolition des peines

(*) Zie pag. 90 en 91.

(†) Zie Deel V, pag. 443.

corporelles ne peut avoir l'approbation que de ceux, qui ne connaissent la société qu'en chimère, et doit être rejeté par l'expérience'

Uit een geschiedkundig oogpunt is de lezing van het reeds aangehaalde academische proefschrift van Mr. Nolthenius niet onaardig. Hij beredeneert daar in den breede de vraag, of het hangen de voorkeur verdient boven het worgen, en beantwoordt haar ontkennend. Ook is hij van oordeel, dat de doodstraf door onthoofding geene folterende, gruwzame en algemeen te verwerpen straf is. Voorts prijst hij de straf der geeseling zeer aan.

De bekende criminalist Eduard Henke(*), ofschoon tegenstander dier straf, gaf eene oplossing aan de hand van het bezwaar, dat zij zoo ongelijk mogelijk werkt en veelal van de kracht en den wil van den beul afhankelijk is. Die oplossing zou zijn eene machinale geeseling, die 1°. het voordeel zou opleveren, dat de straf naar een gelijken maatstaf zou worden ten uitvoer gelegd, daar zij in geen enkel opzicht van het goeddunken van den beul zou afhangen, en 2°. het gevoel van zedelijke waardigheid minder zou kwetsen, omdat de geeseling door een werktuig en niet door de hand van een mensch zou worden ten uitvoer gebracht. Aan het eerste bezwaar is echter, volgens Mr. Nolthenius(†), op andere wijze te gemoet te komen. Men late slechts de straf minder afhangen van het aantal slagen, wier kracht van het goeddunken van den beul afhankelijk is, maar van de uitwerking dier slagen op den gestrafte. Die dus wat hard van huid is, zal meer slagen behooren te erlangen, om de noodzakelijke gevolgen dier straf te ondervinden, dan de zachthuidige of zwakke!

Bij de wet van 28 Juni 1854 waren, bij de tenuitvoerlegging van lijfstraffen op militairen, maatregelen voorgeschreven in het belang hunner gezondheid. Een officier van gezondheid moest de strafoefening bijwonen en beslissen, of de patiënt al of niet meer slagen zou kunnen verdragen. En nu is het o.a. voorgekomen bij het zoogenaamde strafdepot of depot van discipline, waar de gestrafte in den regel bij zijne aankomst op een 25 slagen moest worden onthaald, dat een officier van gezondheid, uit afkeer van dat beulenwerk, na den tweeden of derden slag halt liet commandeeren. Hij verklaarde dan, dat de gezondheid van den patiënt geene verdere uitdeeling van slagen toeliet. Hij werd wegens die opvatting echter weldra verplaatst en door een collega van zuiverder militaire gezondheidsbegrippen vervangen.

Over dood- en lijfstraffen is veel geschreven. Na de uitmuntende rede van den Minister Modderman(§) en de door hem medegedeelde doodstrafstatistiek acht ik het onnoodig, de doodstrafvraag hier op-

(*) Zie Henke: *Handbuch des Criminalrechts und der Criminalpolitik*, pag. 431.
(†) Zie zijne dissertatie, pag. 105.
(§) Zie de editie van Gebr. Belinfante van het: *Ontwerp van een wetboek van strafrecht met toelichting en bijlagen* IV, 1ste stuk, pag. 52.

zettelijk in den breede te bespreken. De scherprechter, ofschoon ook in de Nederlandsche Tweede Kamer met warme liefde verdedigd, heeft hier te lande zijn proces verloren, gelijk dat ook in Portugal, in de meeste Zwitsersche kantons en in Rumenië het geval is geweest.

Evenzoo als vroeger blijft de Staat, door zijne strafbedreiging, de beveiliging der maatschappij beoogen. De misdadiger wordt gestraft, omdat die beveiliging vordert, dat de daartegen gerichte aanval worde afgeslagen. Liet men dien ongestraft, dan zou ieders veiligheid, zoowel wat zijn persoon als wat zijn goed aangaat, volkomen onzeker worden. Het maatschappelijk belang is de grond, waarop de Staat in aller naam, tot handhaving van het recht, tegenover den misdadiger handelend optreedt. Voor zoover echter dat maatschappelijk belang het gedoogt, behoort op het belang van het individu te worden gelet. En nu vordert ongetwijfeld het belang van het individu, dat hem geene straf wordt opgelegd, waardoor hem de terugkeer tot een leven, overeenkomstig met de bestemming des menschen, voorgoed wordt afgesneden. Zijn er derhalve door den Staat middelen aan te wenden, die het hoofddoel der straf: beveiliging der maatschappij tegen verstoring van den rechtstoestand, kunnen teweegbrengen, zonder den misdadiger dien terugkeer onmogelijk te maken, dan is het staatsplicht, die te kiezen. Op de voorstanders der doodstraf rust mitsdien de bewijslast, dat alle andere middelen daartoe onvoldoende zijn, zoodat de afsnijding van het kranke lid behoort te geschieden tot behoud van het bestaan van het geheele lichaam.

Zeer te recht leert Berner(*), dat nergens het bewijs is geleverd van vermeerdering der misdaden ten gevolge van afschaffing der doodstraf. De afschrikkende kracht eener *doelmatige*, met *zekerheid* den misdadiger treffende vrijheidsstraf is even sterk als, zoo niet nog sterker dan, de bedreiging met de doodstraf, waarvan in de meeste gevallen de toepassing toch niet geschiedt. In alle tijden zijn onder de heerschappij der doodstraf, vergezeld van de gruwelijkste toevoegselen, de afschuwelijkste misdrijven gepleegd.

Maar nu is Berner een criminalist van den tegenwoordigen tijd; welnu, men hoore een anderen getuige, een criminalist van den ouden stempel. Kleinschrodt(†), die in het begin dezer jaartelling de doodstraf verdedigde, zegt o.a.: ‘Es gibt allerdings schwere Verbrechen, bei denen der Gesetzgeber nothwendig findet, solche Strafen zu drohen, wodurch die Verbrecher für die Gesellschaft ganz unschädlich gemacht werden. Diese Wirkungen haben aber nicht Todesstrafen allein, sondern auch die ewige Beraubung der Freiheit. So lange die letztere diese Wirkung hervorbringt, ist es nicht nöthig, folglich nicht gerecht, das schwere Mittel zu diesem Zwecke, die Todesstrafe, zu drohen.’ Hij schreef aldus in 1805, derhalve in een veelbewogen tijd van

(*) Zie zijn: *Lehrbuch des Deutschen Strafrechtes*, 1881, pag. 249.
(†) Zie zijn: *Entwicklung des peinlichen Rechtes*, pag. 16.

oorlog en bloedige hartstochten. Of nu juist alleen eene altijddurende berooving der vrijheid zulk een middel is, blijft de vraag. Wil men weten, hoe een verstokt booswicht van het eerste water denkt over dat andere middel, hetwelk men de cellulaire gevangenis noemt, men leze, wat Eugène Sue in zijne *Mystères de Paris*(*) den boosaardigen Squelette laat zeggen. Dat *tout seul* is hem een ontzettend denkbeeld. Hij zegt: 'Tout seul sans avoir de vieux de la pègre avec qui rire. Ça ne se peut pas. Je préfère cent fois bagne à la centrale, parce qu'au bagne au lieu d'être renfermé, on est dehors, on voit du monde, on va, on vient, on gaudriole avec le chiourme. Eh bien! j'aimerais cent fois mieux être raccourci que d'être mis au cellule pendant seulement un an.'

Men zou voorts behooren te bewijzen, dat alleen de bedreiging der doodstraf eene afschrikkende werking uitoefent op het *besluit* van den misdadiger, om zijn den dood waardig misdrijf te begaan. Maar de meeste zware misdadigers denken in het geheel niet aan eenige straf, of zij gelooven ongestraft te zullen blijven. Dr. Rudolf Benz(†), ontwerper van het strafwetboek van het kanton Zürich, maakte de menschkundige opmerking, dat hij, die eene doelmatige zware straf *zeker* acht, de misdaad in het geheel niet zal begaan, als hij aan haar denkt. Hij geeft mededeeling van een aantal zware misdadigers, die hem zelf hebben bekend, dat de gedachte zelfs aan de straf niet bij hen is opgekomen, voordat de een zijne ouders vergiftigde, de ander zijne vrouw doodde, enz. Als de *zekerheid* van eene langdurige gevangenisstraf hun op dat oogenblik voor den geest was gekomen, dan zou dat voldoende zijn geweest, hen van de misdaad terug te houden.

Dat de gestrengheid der straffen, zonder inachtneming der menschenwaarde, de regeeringen niet heeft gebaat, vernemen wij o.a. uit de, tijdens de werking van de *Carolina*, door Dirk Volkertszoon Coornhert geschreven: *Boeventucht of middelen tot wering der schadelijke lediggangers.* Dat de misdrijven zich vermenigvuldigden met het vermenigvuldigen der plakkaten, heeft, volgens hem, de ervaring van alle landen overtuigend bewezen. De gruwelijkste moorden, de afgrijselijkste uitplunderingen en verwondingen hadden plaats, niettegenstaande de wetgevers steeds nieuwe martelingen uitdachten en in toepassing brachten. Indien er eenige schijn van waarheid ware in het beweren der voorstanders van de doodstraf, dat hare bedreiging onontbeerlijk is ter beveiliging der maatschappij, dan zou dat niet het geval moeten geweest zijn. In Frankrijk en in Engeland wordt de doodstraf nog steeds bedreigd en uitgevoerd. Toch vinden daar moorden plaats, even zwaar als, zoo niet nog zwaarder dan, hier, terwijl door de doodstrafstatistiek voor Nederland bewezen is, dat de daarmede

(*) Zie Tome IX, pag. 42 en 43.

(†) Zie: *Das Strafgesetzbuch für den Kanton Zürich*, *erläutert durch* Dr. R. Benz, 1871, pag. 24-26.

bedreigde misdaden, na hare afschaffing in 1870, niet alleen niet zijn toe-, maar zelfs zijn afgenomen.

De doodstraf schijnt ook in sommige gevallen voor den misdadiger een heroïek karakter te bezitten. De vergetelheid van de eenzame cel trekt hem minder aan dan het moedbetoon en de aanspraken tot het volk vóór zijne executie. En die executies - de Minister Modderman gaf tal van voorbeelden - wekken juist anderen op tot bloedstorting. Dr. Benz(*) verhaalt, dat in Bern een moordenaar werd terechtgesteld. De koetsier Henzi woonde de terechtstelling bij en liet zich toen uit, dat hij nieuwsgierig was te weten, wie dezen moordenaar op het schavot zou volgen. Die opvolger was Henzi zelf; kort na die terechtstelling vermoordde hij zijne vrouw. In 1861 werden, in het kleine kanton Bern, zeven personen ter dood gebracht. En juist toen zijn de misdrijven en speciaal de doodslagen en van ruwheid getuigende verwondingen eer toe- dan afgenomen. Het tegendeel is gebleken in Oostenrijk, van 1781-1803, en in Toskane, toen in die landen de doodstraf was opgeheven. In de 10 jaren vóór de afschaffing der doodstraf in Nederland(†) had men 82 veroordeelingen wegens kapitale misdrijven, in de 10 jaren daarna 57 wegens dezelfde nu ex-kapitale misdrijven. Gedurende de 10 jaren vóór hare afschaffing in Portugal in 1867 werden elk jaar van 140-220 manslagen gepleegd; in 1878 werden er 139 begaan, waarvan slechts 2!, ter zake van doodslag met voorberadenheid, met den dood zouden zijn gestraft. En nu komt bij dat alles nog het argument der onherstelbaarheid der doodstraf, ingeval van veroordeeling van een onschuldige. Uitnemend juist zeide Mr. Du Marchie van Voorthuijsen(§) in de zitting der Eerste Kamer van 2 Maart 1881: ‘Mij nu komt het nog steeds voor dat het uitspreken van een onherroepelijk vonnis alleen aan Hem toekomt, die boven alle dwaling is verheven.’

Bij de vrijheidsstraf is de mogelijkheid behouden, om bij veroordeeling van een onschuldige hem althans eenige schadeloosstelling te geven; bij de doodstraf is die mogelijkheid verdwenen. Bij de vrijheidsstraf is het eerder mogelijk, de onschuld aan den dag te brengen, dan bij de doodstraf, omdat in vele gevallen de inlichting, die alleen de veroordeelde geven kan, later zijne onschuld in het licht stelt. Nog onlangs bleek in Duitschland, dat een zekere Harbaum acht jaren *onschuldig* in het tuchthuis had doorgebracht(**).

Van algemeene bekendheid is het feit, dat tal van groote mannen zich bij de reeds in 1623 door onzen Rombout Hoogerbeets uitgesproken veroordeeling der doodstraf hebben aangesloten. Onder velen noem ik slechts de namen van Charles Lucas, Ducpétiaux, Olivecrona, Koestlin,

(*) Zie het vroeger aangehaalde werk van Dr. Benz, pag. 26.
(†) Zie: *Geschiedenis van het wetboek van strafrecht* van Mr. H.J. Smidt, aflevering 3 en 4, pag. 177 en 181.
(§) Zie editie van Gebr. Belinfante, IV, 2de stuk, pag. 637.
(**) Zie *Augsburger Allgemeine Zeitung* van 3 December 1881.

John Bright, Berner, Von Holtzendorff, Victor Hugo, Vreede, De Bosch Kemper en De Pinto. Ik vermeld daarbij, dat vijf van de eerste mannen op het gebied der strafwetenschap, eenmaal voorstanders der doodstraf, bij voortgezet onderzoek haar hebben afgekeurd. Zij zijn: Feuerbach, Mittermaier, Carmigniani, Haus en Schwarze. Ik deel nog mede, dat in België de Hoogleeraar aan de Katholieke Universiteit Thonissen aan het hoofd der beweging staat.

Over lijfstraffen is het schier overbodig, nog een woord te zeggen. In de negentiende eeuw is daarvoor stellig geene plaats meer. Hare werking op den misdadiger is ongelijk, omdat zij den eenen veroordeelde sterker aangrijpen dan den anderen en omdat zij afhankelijk zijn van de behendigheid en hardvochtigheid der uitvoerders of beulen. Zij onteeren hem tegenover het publiek, dat zij tevens demoraliseeren door het zien van dat schandelijk schouwtooneel. Zij geven den misdadiger den indruk, dat hij alleen lijdt, omdat een machtiger hem met dezelfde ruwheid behandelt, waarmede hij een minder machtige behandeld heeft. Zij zetten hem aan tot wrok tegen die machtigeren, in plaats van door de straf hem tot verbetering op te wekken. Zij brengen hem in eene kaste van paria's, die, uitgestooten uit de zoogenaamd brave maatschappij, slechts op wraak tegen hare schijnvroomheid bedacht zijn.

Tot eer van Nederland mag getuigd worden, dat bij discussiën in de beide Kamers der Staten-Generaal *niemand* de verdediging dier straffen heeft op zich genomen. *La mort sans phrase,* die leuze vond in dezen eene volkomen juiste toepassing. Dat was het beste brandmerk voor de geeseling en het brandmerk.

De verdere onteerende straffen vereischen mede eene opzettelijke bespreking. Dat zij niet passen in het strafstelsel van het strafwetboek van 1881, is zonneklaar. Zij worden daarin dan ook niet aangetroffen. Het wordingsproces dier hervorming zal ons de gelegenheid aanbieden, een helderder licht op het nieuwe strafstelsel te doen vallen.

Mr. J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Geschiedenis van den dag.

Nederland - vooruit?

Een mensch wordt aan alles gewoon, ook de menschen van de Tweede Kamer aan een Ministerie Van Lijnden. Toen dit Kabinet in '79 optrad, werd het in de schriftelijke ontvangst, anders genaamd

‘voorloopig verslag’, links en rechts begroet met de qualificatie van politieke immoraliteit, terwijl anderen het bestaan vergoelijkten met den drang der omstandigheden.

Een jaar later zweeg men in verschillende afdeelingen over de ‘algemeene politiek’, alsof men aan de immoraliteit gewoon was geworden en deze burgerrecht had verworven, terwijl in twee afdeelingen slechts ‘door de meeste leden van verschillende partijen min of meer toegegeven was, zeide men’ - o verheven stijlkunst - ‘dat dit Kabinet een nauwelijks te vermijden gevolg was van den politieken toestand; zelf had het zich gekarakteriseerd als een Ministerie, buiten de partijen staande, - uit den drang der omstandigheden geboren; men erkende dat het als cabinet d'affaires in menig opzicht met ijver en bekwaamheid 's lands belangen had behartigd; maar de kracht van het Ministerie was in den laatsten tijd niet toegenomen’. Volgen aanvallen op de werkeloosheid van den Minister van Binnenlandsche Zaken Six en den eedzwerenden Minister van Justitie Modderman.

Is er nu reden, om zachter op te treden; is de toestand minder bedenkelijk voor de meerderheid, voor de liberale partij?

De werkelijkheid getuigt daar niet van, eer het tegendeel. De Minister van Openbare Werken - waterstaat, handel en nijverheid is wel wat lang - en de Minister van Oorlog kunnen ter zijde gelaten worden; de eerste, omdat hij werkzaam is en zijn departement minder direct met de algemeene politiek in aanraking komt; de laatste, omdat hij de vuurproef nog moet doorstaan; maar verder is het niet best gesteld. Niemand zal beweren, dat Koloniën met Golstein in goede handen is, èn om den persoon, èn om het beleid; Indië lijdt aan drie ziekten: veepest, cholera en Atjeh; de algemeene toestand is ongunstig; er heerscht veel ontevredenheid; een man van karakter is dringend noodig, en niemand zal den heer Golstein hiervoor houden.

De heer Vissering bleek te lang hoogleeraar geweest te zijn, om voor de practijk van het staatsleven te deugen; hij verwijderde zich met een benijdenswaardig optimistische stemming; maar, hij was toch een liberaal man, zij 't ook niet van den nieuwen tijd. Naar een nieuwen Minister van Financiën schijnt tevergeefs gezocht en in 't eind besloot de premier - feitelijk hebben wij er altijd een, zooals in groote landen, al wordt hij in theorie niet erkend - zelf de portefeuille van Financiën te nemen. De benoeming van den heer Rochussen voor Buitenlandsche Zaken was hiervan het gevolg, en daarmee kwam er een conservatief te meer in het Kabinet. Rekent men hierbij den om zijn werkeloosheid veroordeelden Six, een braaf mensch, een fatsoenlijk man, maar voor Minister van Binnenlandsche Zaken niet in de wieg gelegd; neemt men in aanmerking, dat Modderman een strafwetspecialiteit is en met de voltooiing van het nieuwe strafwetboek eigenlijk heeft uitgediend, reden wellicht, waarom hij bij gelegenheid van de eedquaestie meer als dilettant-theoloog dan als staatsman optrad, -

dan vindt men, alles bijeengenomen, dat men inderdaad zulk een Ministerie onrecht zou aandoen, wanneer men het in eenig opzicht voor liberaal hield. Als ‘Cabinet d'affaires’, zaken-Kabinet, zeggen de Hollanders... nu ja, dat is een doekje voor 't bloeien, en het ‘voorloopig verslag’ is al te schraal uitgevallen en de heeren zijn wel wat lucht over 's lands zaken heengegleden. Zij durven niet, werd er gezegd, want als Van Lijnden wegging, dan zaten de liberalen met de handen in 't haar.

Dit laatste schijnt ook de overtuiging te zijn van den heer Van Lijnden, want in de ‘Memorie van beantwoording’ slaat hij een bedaarden, kalmen toon aan, die alleen het gevolg kan zijn van een groote mate van zelfvertrouwen; die taal kenmerkt weder den parlementairen meester, van zijn kracht zich ten volle bewust. ‘De Regeering’, zoo luidt het bij de paragraaf over de algemeene politiek, ‘de Regeering blijft het standpunt innemen, waarop zij zich bij haar optreden plaatste en dat door de parlementaire geschiedenis der twee laatste jaren voldoende schijnt gerechtvaardigd.’

Aanvankelijk kon men de gedachte hebben, dat de heeren ditmaal de memorie van toelichting met opzet schraal hadden gemaakt, om hun schade in te halen bij de ‘algemeene beraadslagingen’. Maar hoe men het daar verhandelde ook bekijkt, er blijft niets anders over dan een treurige indruk. De Minister Van Lijnden verstond in zijn antwoord weer uitnemend de kunst, om met veel woorden niets te zeggen, in een Kamer als deze een onwaardeerbare eigenschap, omdat op elke positieve uitdrukking de Kamerleden aanvallen als hongerige kippen, die er ieder een stuk afbijten, om er met elkander over te gaan kibbelen. Wijs mij één redevoering aan, die zich eenigszins verheft boven het middelmatige, één ernstig maar niet al te alledaagsch woord. Ik hoorde den eersten dag een aantal leden lachen om enkele uitdrukkingen van hun collega Van Baar. Waarom, was mij niet duidelijk; geest zat er niet in; plat waren de woorden niet genoeg, om de vroolijkheid te verklaren. Lachte men uit verveling?

Kieshervorming zonder of met grondwetsherziening, vóór of na belastinghervorming, was het telkens terugkeerend refrein, maar overal verdeeldheid. De heer Schaepman wil een politieke rol spelen, omdat hij de gevaarlijke gaaf heeft van gemakkelijk te spreken; en acht men hem te recht als letterkundige hoog, zijn vrienden en geloofsgenooten slaan hem niet zonder reden met angst gade, omdat zij vreezen, dat hij zich verpraten zal en zonder politieke kennis zichzelf zal afmaken. Zoo iemand klaagt, dat er geen band bestaat tusschen de Kamer en het volk en het stemrecht moet worden uitgebreid! Maar hooger dan de klacht van velen, dat het stemrecht te beperkt is, gaat de kreet, dat de Kamer te laag staat, om het volk te vertegenwoordigen, dat iets meer verwacht van zijn lastgevers dan veel gepraat.

De heer Van Eysinga meent, dat de Regeering op den duur zich

geen cabinet d'affaires kan blijven noemen; dat stilstand op politiek terrein een ongezonde toestand is en ook op de behoefte aan politieke ontwikkeling en hervorming op den duur moet worden gelet. Volkomen waar, maar aan wien de schuld? Allereerst aan de liberalen, die voor hun individueele meeningen te vrijzinnig zijn, die noch als partij, noch als parlementsleden genoeg organiseerende kracht hebben, om veel uit te richten, en met zulke fraaie uitdrukkingen weinig meer doen dan een gat in de lucht slaan.

De heer Gleichman heeft onder deze omstandigheden nog den moed, om te verklaren, dat *l'honneur du pavillon sera sauvé*, wanneer de clericale partijen straks de meerderheid zullen hebben. - Wat is dit anders dan ook weer een phrase, die pijnlijk aandoet, omdat zij onwaar is.

De eenige spreker, die de zaken in den regel meer grondig behandelt, de heer Van Houten, is, helaas! type tevens van individualisme, de groote ziekte der liberale partij.

Misschien moet de bedaardheid van liberale zijde, het hier en daar doorschemerend gevoel van zijn tijd te hebben gehad, om plaats te maken voor de clericale meerderheid, de hoop op ‘een jeugdiger liberale partij, die beter en krachtiger nog dan wij (*sic*) zal arbeiden voor de zegepraal der liberale beginselen’, - de jongeren hebben in dat geval slechte leermeesters - misschien moet dat alles verklaard worden uit den afloop der laatste verkiezingen, want deze is niet gunstig. De Kamer telde vóór de Juni-verkiezingen, alles bijeengenomen, 52 liberale leden. In weerwil, dat de rechterzijde slechts 34 leden telde (conservatieven 5, ultramontanen 17, anti-revolutionnairen 12), konden de liberalen, zooals men weet, toch geen meerderheid maken, daar zich onder hen een tiental Kappeyneanen bevonden, die geen andere liberale regeering dan een Kappeyne-Kabinet willen dulden en uit wrok bereid zijn met de rechterzijde te stemmen, wanneer zij hun zin niet krijgen. Van die 52 liberale leden dolven drie bij de Juniverkiezingen het onderspit, zoodat zij kwamen op 49, waardoor de verhouding nog ongunstiger werd. De anti-revolutionnairen, of liever de Protestantsche clericalen, nog juister de Kuyperianen, staken de winst op.

De eenige troost voor de liberalen was, dat het erger had kunnen zijn. En inderdaad, bij het algemeen gevoel van malaise, bij den afkeer van het personeele gescharrel op het Binnenhof, in verband met het veldwinnen van het clericalisme, had men erger verwacht. De gelegenheid voor de anti-revolutionnairen was schoon, want van de 43 leden, die moesten aftreden, waren 29 liberalen, 8 Katholieken, 4 anti-revolutionnairen, 2 conservatieven. En wat nog meer afdeed, de anti-revolutionnairen beschikken in Dr. A. Kuyper over een zoo talentvollen politieken leider, als geen enkele partij weet aan te wijzen.

Dat de werkelijk staatkundige gaven van dit clericale hoofd niet groot zijn, zijn logica dikwijls van meer dan verdacht gehalte, doet voor het groote publiek niet af; er is altijd een schijn van waarheid in hetgeen hij zegt, en aangezien de ‘geloovigen’ niet gewoon zijn veel te denken of nauw te rekenen, stelt men zich met den schijn tevreden; de weinigen, die wel kunnen rekenen, houden zich stil, omdat hun belang of hun eerzucht niet meebrengt, de rijzende zon in den weg te staan; met buigen komt men in de wereld verder dan met op zijn stuk te staan, en slappe leden zijn noodig, om zich door de bochten te wringen.

Dat de ongunstige verwachtingen van de liberalen niet ongegrond waren, blijkt uit het zeer aanzienlijk cijfer, dat de Kuyperianen in verschillende districten behaalden tegenover de liberale candidaten. Zoo stonden te Arnhem 1084 liberalen tegenover 1069 anti-revolutionnairen; te Dordrecht won de onmisbare Van der Linden het slechts met 55 stemmen van den straatprediker Esser; te Rotterdam, de liberale stad bij uitnemendheid, bracht de anti-revolutionnaire en Katholieke candidaat Ittmans het tot 922 stemmen tegenover 986 en 1006, op de liberale candidaten uitgebracht; nog sterker waren de anti-liberalen te Sneek en te Tiel en Zutfen. Te Zwolle viel de algemeen geachte Sandberg, een der beste leden van de Kamer, tegenover Asch van Wijck, een totaal onbekende grootheid.

Wanneer men de cijfers dus met elkander vergelijkt, dan kan men begrijpen, dat de anti-revolutionnairen een gat in de lucht sloegen en zich voor de volgende verkiezing een meerderheid in de Kamer voorspiegelen.... Wanneer de liberale leiders niet meer vertrouwen weten in te boezemen aan de kiezers, niet meer geestdrift op te wekken, dan in de laatste jaren het geval was, dan is de vervulling van de voorspelling der Kuyperianen volstrekt zoo onwaarschijnlijk niet.

Bang behoeft evenwel niemand daarvoor te zijn; misschien zou het wel eens goed zijn, wanneer het zoover kwam, omdat een clericale meerderheid wellicht de liberalen uit hun gedommel, hun kleingeestig geharwar, hun gebrek aan een vast program zou opschrikken en oefenen in het volbrengen van hun plicht.

De anti-revolutionnairen doen zelf te veel hun best, om te zorgen, dat hun boomen niet in de wolken wassen; op enkele uitzonderingen na zijn hun candidaten mannen zonder staatkundige eigenschappen, nulliteiten, die hun ondersteuning te danken hebben aan hun schaperige gelooverigheid, of predikanten, die van politiek niet afweten en toch erover doorslaan; de uitzonderingen zijn mannen, die door de anti-revolutionnairen zelf weder niet vertrouwd worden, omdat zij conservatief zijn en zich alleen op de Kuyperlijst laten zetten, omdat zij vreezen anders niet te zullen komen, waar zij wezen willen, - lid van de Tweede Kamer.

Alleen voor vermaak, voor het nemen van een proef, zou men derhalve wel eens kunnen wenschen, dat de anti-revolutionnairen de meerderheid

kregen; immers, wat zouden die menschen moeten beginnen, wanneer zij achter de groene tafel gezeten waren? Als razenden natuurlijk aanvallen op het onderwijs, maar behalve het subsidieeren van kerkelijke scholen zou ook die reorganisatie waarschijnlijk hun krachten te boven gaan door gebrek aan talent. Buitendien zouden de anti-revolutionnairen de macht moeten deelen met hun geniepigste vijanden, de conservatieven en Katholieken; gesteld, de Kuyperianen winnen nog tien zetels; dat is al heel mooi; dan beschikken zij over 25 stemmen; de Katholieken zitten met 17 vast in den zadel, en de conservatieven moet men, al ware 't alleen uit medelijden, de 5 stemmen laten houden; men verkrijgt dan een rechterzijde van 25 + 5 + 17 = 47 tegenover 39 liberalen; dat de laatsten ooit veel minder stemmen zullen verkrijgen, is onwaarschijnlijk, wanneer men de kaart van 't land nagaat. Welnu, dan kunnen de liberalen nog altijd, door zich aan te sluiten, bij eventueel verschil van gevoelen, bij de tegenstanders van de Kuyperianen, de Calvinistische plannen verijdelen. Iedereen weet, dat de anti-revolutionnairen zich gouden bergen beloven van hun overwinningen, en zij laten zich door hun aartsvader Abraham allerlei mooie dingen op de mouw spelden, om in vuur te geraken, maar goed uitgerekend kunnen zij het nooit verder brengen dan tot een stagnatie op politiek terrein, en zouden wij verder ettelijke vermakelijke tooneelen kunnen beleven en nog eens hartelijk lachen om de pogingen van eenige dominees, die van Nederland een Calvinistisch staatje willen maken, waarin nog meer geknoeid wordt dan op de Dordtsche Synode.

Ik heb geen lust de stemmen, in de verschillende districten uitgebracht, te tellen en daarnaar een berekening te maken, in hoever de verschillende partijen billijkerwijze in de Kamer zijn vertegenwoordigd. Wij doen dit eenvoudig niet, omdat die cijfers niets geven; men kan er alleen uit leeren, dat de anti-revolutionnairen in de laatste jaren met groote schreden zijn vooruitgegaan; vroeger dachten de vromen: ‘Mijn koninkrijk is niet van deze wereld’, en wanneer er gestemd moest worden, bleven zij thuis en gingen in den Bijbel zitten lezen. Met veel moeite zijn zij anders gedresseerd en gelooven nu, dat hun koninkrijk wel van deze wereld is, en zij zijn zoo ijverig in het stemmen, dat de herders in 's Heeren wijngaard de liberale boeren vertellen, dat zij hun briefjes wel liberaal kunnen invullen, maar naderhand bij den dominee den naam kunnen uitschrappen en een anderen invullen(*).

Evenzeer is het waar, dat de liberalen in de laatste jaren minder stemmen uitbrachten dan vroeger, maar hiervoor zijn twee redenen: vooreerst de afkeer van de liberale kiezers van het politieke geharwar op het Binnenhof en dientengevolge gebrek aan lust, om zich met de

(*) Men weet, dat zulk een geval zich voordeed in het district Tiel. De vrome dominee werd echter gecensureerd, niet door het kerkelijk bestuur maar door den boer, bij wien hij met zijn godvreezenden raad aankwam. En zulk een partij maakt lawaai over het zweren van den rechten eed! Is het niet walgelijk huichelachtig?

stemming te bemoeien, zoolang er geen flinkere geest waait door de liberale gelederen; in de tweede plaats, omdat in een aantal districten de liberale leden zoo zeker zijn van de verkiezing, dat men het overbodige moeite acht, om te gaan stemmen.

Het is dus een geheel verkeerde berekening, wanneer men de vertegenwoordiging in de Kamer uitrekent naar de uitgebrachte stemmen. De liberalen, die niet stemden, zijn bij menschenweten volstrekt niet bekeerd; zij zijn alleen onvoorzichtig en lui geweest; daardoor ging bij de laatste verkiezing Zwolle verloren en bijna ook Dordrecht - een goede les voor het vervolg. Te Haarlem stemden nog geen 1000 kiezers van de 2862, omdat men de verkiezing van Mirandolle verzekerd achtte. Te Amersfoort stemde nog niet de helft van de kiezers; te Leiden bleven de liberalen tehuis; te Winschoten werden 723 stemmen uitgebracht, maar er waren 2711 kiezers, voor drie vierden liberalen, die zich vast verzekerd hielden, dat de heer Borgesius er toch wel zou komen. Men moge rekenen, zooveel men wil, de cijfers draaien, dat zij op hun kop staan, de groote meerderheid van ons land is liberaal op politiek gebied, wanneer de liberalen slechts willen, wanneer zij hun kaarten niet vergooien.

Die vrees bestaat echter voorloopig nog altijd èn bij de kiezers èn bij de gekozenen; neemt bij de eersten de onverschilligheid toe, bij de laatsten bestaat nog altijd de ongelukkige verdeeldheid, veroorzaakt door persoonsquaesties. Heeft men in den laatsten tijd daarvan minder gehoord, het is alleen, omdat de omstandigheden voor de Kappeyneanen niet gunstig waren. Amsterdam verkoos wel bij de laatste verkiezing Kappeyneanen, al verwierp het vroeger den meester, maar die inconsequentie moet alleen worden toegeschreven aan kwaad humeur over de kanaalregeling. Met die regeling werd echter den Kappeyneanen een wapen uit de handen gewrongen, dat nooit een politieke kleur had moeten hebben. Onhandig optreden in de Kamer bezorgde de club menige nederlaag. Mirandolle kon als president der Kamer niet herbenoemd worden, omdat hij geen gelukkig figuur had gemaakt. Voegt men daarbij, dat de leider der club nog altijd buiten de Kamer gehouden wordt, omdat hij, te Amsterdam gevallen, op geen andere plaats zich candidaat wil laten stellen, dan zal men moeten erkennen, dat het den heeren niet meeloopt.

Maar wie kan dat helpen als de heeren zelf; zij hebben 't ernaar gemaakt. Het Nederlandsche volk munt wel niet uit door politieken aanleg, maar het heeft toch een aangeboren zin voor rondborstigheid en daarmee een afkeer van scharrelarij. Men kan ook van het taaiste geduld wel wat te veel vergen. Het Hollandsche karakter is ernstig tot vervelens toe; gewoonlijk is een rechtgeaarde Hollander onvatbaar voor luim, en de geestigheden van Kappeyne tijdens zijn Ministerschap hadden niet de eer in den smaak te vallen.

Was de oppositie van de Kappeyneanen dikwijls kleingeestig, het moet gezegd worden, dat hun tegenstanders ter linkerzijde even min altijd schitterden door een grootsche behandeling van zaken; het Binnenhofsche gehalte is nog steeds middelmatig. Een staaltje daarvan vindt men in den brief d.d. 15 April, door zes liberalen, de heeren Van der Linden, Wybenga, Oldenhuis Gratama, Patijn, Goeman Borgesius en Gleichman, gericht aan den voorzitter der Tweede Kamer, den Kappeyneaan Mirandolle, een brief, waarin deze werd verzocht, om de Kamer niet later dan tegen 26 April 's namiddags half vier bijeen te roepen.

Tot recht verstand van dien brief is een weinig toelichting noodig en moet ik de zaken bij haar waren naam noemen. Door de liberalen werd aan de Kappeyneanen de tactiek toegeschreven, om het Ministerie Van Lijnden zoo min mogelijk tot stand te laten brengen en langs dien weg af te breken. Aan gronden voor die bewering ontbrak het niet. Het zaken-Kabinet, in de stukken der Kamer zoo dikwijls verkeerd geboren genoemd, omdat het niet samengesteld was naar de gebruikelijke constitutioneele vormen, mocht geen zaken doen, om daardoor het bewijs te leveren, dat het ten onrechte bestond. De heeren vergaten, dat nood wet breekt en zijzelf de oorzaak waren, dat een exceptioneele toestand was gemaakt, waaruit misgeboorte moest voortvloeien. Toen nu in het Paaschreces de voorzitter draalde, om de Kamer bijeen te roepen, ten einde de vele wetsontwerpen af te doen, die vatbaar waren voor openbare behandeling, meenden de genoemde zes liberale heeren, dat de tijd gekomen was, om den Kappeyneaanschen voorzitter op de vingers te tikken. Zij namen art. 37 van het reglement van orde der Kamer tot voorwendsel. In dit artikel wordt gezegd, dat zes leden het recht hebben, met opgave van redenen de Kamer ten allen tijde bijeen te roepen. Wanneer men nu dat artikel opvat, afgescheiden van de politieke kleur, dan zal iedereen erkennen, dat de oorspronkelijke bedoeling is geweest, er alleen gebruik van te maken in b u i t e n g e w o n e omstandigheden, bij landsgevaar, algemeene rampen, bewijsbaar wantrouwen in het beleid der Regeering, enz., maar niet bij verschil van opvatting in de regeling der werkzaamheden; geen der aanhangige wetsontwerpen, hoe belangrijk ook op zichzelf, waren zoo ingrijpend, dat zij geen uitstel konden lijden. De opvatting van die zaken is zoo subjectief, dat - zooals de heer Van Houten in de Kamer te recht opmerkte - voortaan midden in den zomer zes leden wel eens in het hoofd konden krijgen, de Kamer bijeen te roepen. De anti-revolutionnairen konden b.v. plotseling op den inval komen, om een algemeenen biddag te laten uitschrijven tegen het ongeloof.

Art. 37 blijkt nu een zeer gevaarlijk artikel te zijn, dat de Kamer veel last kan geven. Tot heden was er nooit gebruik van gemaakt, omdat stilzwijgend werd aangenomen, dat het evenals andere bepalingen alleen voor zeer buitengewone omstandigheden is gemaakt; op

de wijze der zes heeren gebruikt, is wijziging van het artikel noodig en dient aangegeven te worden, in welke gevallen dit van toepassing is. Immers, nu kunnen de heeren met zekeren schijn van recht beweren, dat men de Kamer kan laten bijeenroepen, wanneer men dat wil.

De motieven, in den brief opgegeven, zijn zeer zwak: eenige wetsontwerpen, die òf zoo erg dringend niet waren, òf spoedig genoeg konden afgehandeld worden, wanneer de Kamer maar niet zulk een omslachtige wijze van werken had en niet leed aan praatziekte.

Maar gesteld eens, dat de heeren door zulk een ijver voor 's lands belang waren aangetast, - wij zijn in dat opzicht niet verwend - dat zij de behandeling van die wetsontwerpen voor geen week uitstel vatbaar achtten, zou een meer gezonde behandeling der zaak dan niet meegebracht hebben, dat zij òf persoonlijk òf in commissie met den president in overleg waren getreden? Ware dit geschied en had de president een weigerend of ontwijkend antwoord gegeven, dan had men althans een direct motief gehad voor den brief. Moest het op het publiek buiten de Kamer niet een vreemden indruk maken, dat er zoo weinig overleg bestaat tusschen de meerderheid der Kamer en den president, dat verdraaiing van den gezonden zin van het Reglement van orde noodig is, om met elkander in contact te komen? Vatten de heeren niet, dat het prestige van de Kamer in de laatste jaren reeds te veel geleden heeft, om niet een zekere voorzichtigheid tegenover de openbare meening in acht te nemen?

De zaak wordt nog vreemder, wanneer men haar in verband brengt met een gezegde van den Minister van Koloniën in de Kamerzitting van 2 Mei. Die Minister constateerde namelijk, dat de Regeering 9 April met den voorzitter in overleg trad en den wensch uitsprak, dat de Kamer tegen 26 Mei zou worden bijeengeroepen.

Treffende overeenkomst tusschen de Regeering en de zes liberalen! Beiden willen Kamervergadering op 26 Mei, geen dag vroeger of later; de Regeering laat alleen het uur in het midden; de zes meten nog nauwkeuriger en stellen 's lands belang op 's namiddags half vier!

Waaruit moet die treffende overeenkomst verklaard worden? uit den dampkring, of uit een of andere historische herinnering, aan dien 26sten verbonden? Wie zal het zeggen?

Het komt ons echter niet onwaarschijnlijk voor, dat de zaak zich dus heeft toegedragen: deze of gene der Ministers zal zich tegenover een der zes hebben uitgelaten, dat de 26ste aan den president der Kamer was voorgesteld. Nu zagen de zes na 10 April elken dag reikhalzend uit naar een oproeping; de eene dag na den anderen verstreek, geen oproeping van den president. Met elken dag klom de zenuwachtigheid van de zes, want wachten is een zenuwverzwakkend werk; eindelijk, 't was na acht - zegge a c h t dagen, was het niet langer uit te houden; de fameuze brief werd opgemaakt, met de noodige plechtigheid onderteekend en verzonden.

Zoo kwam in Nederland voor de eerste maal de toepassing van art. 37 van het reglement van orde der Tweede Kamer in de wereld. 't Is te hopen, dat het niet is: *omen accipio*(*).

Bij een vreemde zaak hoort een zonderlinge discussie, zou men zeggen. De president deelde in de beruchte geëischte zitting van 26 April mede, dat hij reeds bij den aanvang van het reces in overleg was getreden met de Regeering omtrent het tijdstip, waarop het, ook in verband met den politieken toestand (intrekking der rentewet en onzekerheid ten opzichte van de portefeuille van Financiën), wenschelijk

(*) Voor de curiositeit deelen wij den brief mede, gedagteekend 15 April.
'Niet bekend met uw voornemens ten aanzien van de weder-bijeenroeping van de Tweede Kamer na het Paaschreces, veroorloven wij ons, voor het geval dat die bijeenroeping van Uwentwege eerst tegen een lateren datum zou geschieden, UHoogEdelGestrenge overeenkomstig art. 37 van het Reglement van Orde te verzoeken, een vergadering te beleggen tegen Dinsdag 26 April, 's namiddags te half vier ure.
De redenen, die ons tot dit verzoek leiden, zijn de volgende:
Het zittingjaar is voor een goed deel verstreken, en nog wachten onderscheiden ontwerpen van wet, voor het land van dringend belang, afdoening.
De Kamer pleegt hare werkzaamheden omstreeks een paar weken vóór de verkiezingen te staken, en is niet gewoon die na afloop dier verkiezingen te hervatten, althans niet tot behandeling van gewichtige aangelegenheden.
Feitelijk zullen alzoo de werkzaamheden van het zittingjaar 1880/81 in de laatste week van de maand Mei ten einde loopen.
Voor dien tijd rekenen wij het wenschelijk en noodig, dat zooveel mogelijk worde afgedaan en tot stand gebracht.
Daarlatende de vraag, of het overleg, dat de Minister van Finantiën zich ten aanzien der rentebelasting heeft voorbehouden, zal leiden tot hervatting van het debat over het daartoe betrekkelijk wetsontwerp, zijn wij van meening, dat de Kamer in haar plicht tegenover het land zou te kort schieten, indien zij niet al hare krachten inspande, om althans eenige, voor openbare behandeling rijp, ter beslissing te brengen, en om door het aan te vangen of voort te zetten onderzoek van andere, de behandeling zoo spoedig mogelijk voor te bereiden.
Wij noemen slechts, om ons tot het voornaamste te bepalen, de beteugeling van het misbruik van sterken drank; de inrichting eener postpakketdienst; de regeling van het auteursrecht; de strafbepalingen tegen de desertie van zeevisschers; de wijziging der wetten op de registratie en het recht van zegel;
de eindverslagen omtrent dit een en ander zijn sedert korter of langer tijd uitgebracht;
den aanleg van een kanaal ter verbinding van Amsterdam met de Merwede; de ontwerpen betreffende den waterweg van Rotterdam naar de Zee; het voorstel tot het houden van een enquête omtrent de exploitatie der spoorwegen;
het voorbereidend onderzoek van deze zaken is of moet nog worden aangevangen, dient voor zooveel van de Kamer afhangt, te worden bevorderd en bespoedigd.
Alleen de wensch om tijdverlies te ontgaan en om de Kamer in staat te stellen in dit zittingjaar nog ten aanzien van verscheiden gewichtige Landsbelangen tot een besluit te komen, ligt aan het hierboven omschreven verzoek ten grondslag.
Met de meeste hoogachting hebben wij de eer te zijn', enz.
Die brief draagt de dagteekening van 15 April, zooals men ziet. 15 April was Goede Vrijdag; men had zonder plichts- of ijververzaking de Stille Week kunnen laten passeeren. Buitendien waren er nog geen acht dagen verloopen, sedert de Regeering met den voorzitter in overleg trad omtrent het tijdstip van de bijeenroeping der Kamer en deze 26 April wenschelijk verklaarde. De vacantie der Kamer was ingegaan 7 April en schier onmiddellijk daarna, immers volgens de verklaring van den voorzitter 'reeds in den aanvang van het reces', dus vermoedelijk 8 April, richtte de president zich tot de Regeering; spoediger dus kon het wel niet.

zou zijn, de werkzaamheden te hervatten. Gedurende dit overleg - (men herinnert zich het gezegde van den Minister van Koloniën

over den 26sten) - was door zes leden der Kamer een brief ingezonden, waarbij de bijeenroeping van de Kamer tegen 26 April werd verzocht; daarna had geen overleg met de Regeering meer plaats gehad.

Of de president met dit laatste gezegde een bedoeling had, b.v. dat de president nader overleg overbodig achtte, aangezien de Regeering zes Kamerleden had gevonden, die den door de Regeering verlangden termijn eischten op grond van het reglement van orde, kan beweerd, maar niet bewezen worden; de president verzocht alleen voorlezing van den brief der zes en stelde voor, het stuk voor kennisgeving aan te nemen.

De discussie, welke daarna volgde, geeft al weder geen hoogen dank van het gehalte der Kamer. Dat de stap der zes werd afgekeurd, vinden wij geheel natuurlijk; dat geschiedde dan ook algemeen door de heeren, die het woord voerden, terwijl de verdediging alleen neerkwam op de briefschrijvers, die een voor een bijna allen optraden, om er iets van te zeggen. Het degelijkst in de afkeuring was voorzeker de heer Van Houten, die erop wees, dat men zoover gegaan was van in de couranten te verspreiden, dat een maatregel, als de brief beoogde, was te wachten en dat de bijeenroeping van de Kamer tegen 26 April niet zou uitgaan van den voorzitter, maar van eenige leden der Kamer. De oproepingsbrief had echter den gewonen vorm, waaruit blijken kon, òf dat de voorzitter geen bezwaar had tegen den 26sten, òf dat heel toevallig de zes leden en de voorzitter precies denzelfden wensch hadden. Een beroep op art. 37 veronderstelde, volgens Van Houten, dat de heeren een bepaald voorstel hadden te doen, want men kon dit artikel moeilijk aanhalen, om een reces te doen eindigen en aanhangige wetsontwerpen af te doen.

De heer Van Eck vond eveneens, dat art. 37 verkeerd was toegepast en dat de zes heeren een stoel hadden ingenomen, waarop men niet had behooren te gaan zitten, - dien van den voorzitter.

De heer Heydenrijck maakte van de gelegenheid gebruik, om te wijzen op de verdeeldheid van de liberale partij, die aan de briefschrijverij ten grondslag lag. ‘Welke zijn dan toch de motieven waarom bij uitzondering van art. 37 wordt gebruik gemaakt, gesteld dat genoemd artikel door de briefschrijvers juist wordt uitgelegd?’ vroeg hij. ‘Is het wantrouwen? Mag ik dit aannemen?? En de heeren briefschrijvers behooren, zoo ik goed geluisterd heb, allen tot de eene groote, eensgezinde, vast aaneengesnoerde liberale partij!!’

Er zit weinig geest in die ironie, maar dat kan de heer Heydenrijck niet helpen; hij geeft, wat hij heeft; maar verdiend is de hatelijkheid, en juist met het oog op zulk een aanmerking, die voor de hand lag, hadden de briefschrijvers zich niet zoo zenuwachtig moeten maken en met meer omzichtigheid te werk gaan.

Hoe zal men de houding qualificeeren van den heer Van Kerkwijk? Dat hij den stap der zes een bewijs van wantrouwen noemde in den

president en ook een bewijs van wantrouwen in de Regeering, - daartoe was hij in zijn recht, maar gaat het aan, den spot te drijven met de wetten, die in de Kamer, ook met medewerking van den heer Van Kerkwijk, worden gemaakt, en te verklaren, dat ‘het geluk van een volk in geenen deele altijd bevorderd wordt door wetten en deze in den regel slechts het geluk verhoogen van advocaten, procureurs, courantiers en dergelijken’?

Vreemd is het zeker, dat zulk een verguizing van de Kamer door een harer leden kan worden uitgesproken, zonder dat hij tot de orde wordt geroepen. Wanneer de heer Van Kerkwijk zelf zoo over zijn werk oordeelt, dan kan men den niet-leden der Kamer waarlijk niet ten kwade duiden, dat zij geen achting hebben voor de volksvertegenwoordiging.

De heer Van Eck maakte het dan in elk geval nog beter door te beweren, dat ‘de werkzaamheden in de Kamer veel te overdreven zijn, zoo overdreven dat hij dikwijls door leden heeft hooren zeggen, dat zij menigmaal gewichtige wetten niet hebben kunnen bestudeeren,’ - ‘en de voorzitter, lettende op de wetsontwerpen van verschillenden aard, die nog in behandeling moesten komen, goed begrepen heeft dat de leden in het belang van het land, het recht moeten hebben om een behoorlijke studie te kunnen maken van de ontwerpen, die hun voorgelegd zullen worden’.

De Kamer te hard werkend, de Kamer geen tijd hebbend voor studie! - geloof mij, heer Van Eck, er is niemand in het land, die u om uw hard werken beklagen zal, ook niet onder uw ronde Zeeuwen, maar dezen zullen waarschijnlijk wel vinden, dat ge de Kamer en ook uzelf belachelijk maakt, en dat moet een volksvertegenwoordiger het laatst doen. Buitendien, uw verdediging van den voorzitter valt jammerlijk in 't water, want hij zet u geen oogenblik later aan 't werk dan de zes, 26 April 's namiddags half vier.

En nu de verdedigende zes. Heb ik te veel gezegd, wanneer ik opmerk, dat de heeren zich hebben trachten te redden door de beteekenis van het feit, in het schrijven van den brief gelegen, te ontkennen, of - hebben zij die beteekenis niet begrepen, toen zij den brief schreven? Het mag toch verkrachting van het gezond verstand genoemd worden, wanneer men beweert, dat het schrijven van een brief tot bijeenroeping der Kamer met verwijzing naar art. 37 van het reglement niet is een bewijs van wantrouwen in het beleid van den president. Het geldt hier geen vriendschappelijk of collegiaal verzoek, het uitdrukken van een wensch, maar een officieelen stap, die door iedereen begrepen schijnt, behalve - door de daders. De president vond het geraden, om zich aan den 26sten te houden, òf omdat de Regeering zich daarvoor had verklaard, òf om door een handigen zet den brief te maken tot een slag in 't water; misschien beiden, want de heer Mirandolle liet zich over de zaak niet uit.

En wat doen nu de zes? Zij verklaren, dat de voorzitter 't geheel

met hen eens was, want hij riep de Kamer bijeen op gewone wijze; derhalve was er geen wantrouwen en ook geen conflict!

Ik geloof, dat elk onpartijdig man zulk een voorstelling zal qualificeeren als een handigen advocatenzet, maar in de ongunstige beteekenis. Men zou er kunnen bijvoegen, dat van de heeren Van der Linden, Patijn en Gleichman zulke argumenten althans daar niet werden verwacht.

'De president', dus betoogde de heer Van der Linden, 'heeft den brief niet als wantrouwen opgevat, want hij heeft zelf opgeroepen; niet van de briefschrijvers is de oproeping uitgegaan, zooals blijkt uit den brief van oproeping. Ook hebben wij gezegd: wanneer gij, mijnheer de president, meent dat de Kamer nog niet moet worden bijeengeroepen, dan geven wij in overweging toch op te roepen, ten einde er meer tijd zou wezen om de ontwerpen af te doen, ook wanneer de behandeling der rentewet nog zou moeten voortgaan.'

De heer Patijn nam de houding aan van de vertrapte onschuld: 'Eenige leden', dus beweerde hij, 'schijnen een conflict te willen zoeken door aan ons voorstel gevolgtrekkingen te verbinden, die allerminst lagen in de bedoeling van de voorstellers en door het te doen voorkomen alsof hier sprake is van een conflict met de Regeering of met den voorzitter. Het uitlokken hiervan heeft allerminst in onze bedoeling gelegen. Wat den voorzitter betreft, in den brief wordt wel uitdrukkelijk gezegd dat wij het aan den voorzitter overlaten om de Kamer op te roepen, indien hij voornemens mocht zijn de bijeenroeping op heden te bepalen, en het is mij aangenaam er op te kunnen wijzen dat de voorzitter in dit geval volkomen homogeen met ons schijnt te zijn. Uit niets blijkt van een conflict met den voorzitter.'

De heer Gleichman gebruikte dezelfde drogreden, omdat er wel niets anders op te vinden was. 'De brief', sprak hij, 'kan voor zich zelf spreken. Noch de deferentie jegens de Kamer, noch jegens u, mijnheer de voorzitter, wordt daarbij uit het oog verloren.' Aan het slot van Gleichman's rede kwam echter de aap voor een deel uit de mouw; de zaak was gewend over den boeg van veel of weinig afdoen in de Kamer, en de heer Gleichman verklaarde, 'nog oneindig liever den schijn op zich te laden, van door kiezersvrees bestuurd te worden, dan in verbond te treden met of zich te laten vinden in het gevolg van hen wier t a c t i e k i s: n i e t s t o t s t a n d t e b r e n g e n'.

De laatste uitdrukking zag natuurlijk op de Kappeyneanen en de aan hen toegeschreven tactiek, om zoo min mogelijk door dit Ministerie te laten tot stand komen; daaraan had de heele brief zijn oorsprong te danken. Is het op zichzelf lofwaardig, om die tactiek niet in de hand te werken, de heeren waren het aan hun eigen eer en aan die der Kamer verplicht, voorzichtig te zijn in de keuze hunner middelen, niet lichtvaardig te handelen en, wanneer zij wat zenuwachtig waren,

een kalmen dag af te wachten voor het nemen van een besluit. Het beroep op art. 37 was voor 't minst gezocht, en indien men al den gezonden zin van dat artikel had willen verwringen, dan had men eerst een afdoend bewijs moeten hebben, dat de president de behandeling der zaken wilde vertragen; dit bewijs bestond niet, en op verdenking maakt men niet zulk een beweging.

Toegegeven echter, dat de overtuiging van de zes heeren aangaande de bedoelingen van de bekende fractie der liberalen zoo sterk was, dat zij dien stap gerechtvaardigd achtten, waarom dan niet rond daarvoor uitgekomen; waarom, toen men eenmaal zoo gehandeld had, niet met open vizier opgetreden? Waarom de logica in 't aangezicht geslagen? Waarom comedie gespeeld? Waarom werd het laatste woord van Gleichman niet vooropgesteld en tevens verduidelijkt? Doet, wat gij meent te moeten doen, mijne heeren, maar - laat het publiek niet te veel zoeken naar hetgeen er achter zit.

De brief werd voor kennisgeving aangenomen overeenkomstig het voorstel van den voorzitter. De zaak was echter daarmee niet geheel afgeloopen. Volgde men het advies der zes, dan was de Kamer terstond verschrikt met voorbeeldigen ijver aan 't werk getogen. De president wilde echter den heeren nog een lesje geven; had hij behendig de werking van den brief geneutraliseerd, hij wilde zijn gevoelen doen zegevieren, dat 2 of 4 Mei nog tijds genoeg was, om te beginnen. Immers, die datum was ook door den heer Gleichman genoemd als het tijdstip, door den president wenschelijk geacht, indien men de residentie-geruchten mocht gelooven.

De president dan stelde voor, Maandag 2 Mei openbare zitting te houden, niet om een der belangrijke wetsontwerpen te behandelen, maar: 1o. de motie Keuchenius over de zendelingen in Indië, waarnaar niemand in den lande nieuwsgierig was; 2o. de interpellatie De Jong over invoer van vee in Engeland; 3o. de interpellatie van De Jonge over de onderwijswet; 4o. het wetsontwerp houdende strafbepalingen tegen de desertie van zeevisschers; 5o. zeevisscherijen en e i n d e l i j k drankwet.

Vergelijkt men deze regeling met de onderwerpen, in den brief genoemd, dan bemerkt men duidelijk de bedoeling van den president, om den zes heeren een démenti te geven. En zie, na eenig gekibbel werd het voorstel van den voorzitter aangenomen met 33 tegen 22 stemmen. Met een meerderheid van 10 stemmen koos de Kamer dus partij voor den president en veroordeelde de briefschrijvers; onder die briefschrijvers zijn mannen, van wie men 't betreuren moet, dat zij hun prestige in de Kamer op zulk een lichtvaardige wijze in de weegschaal stelden. Het beste berouw is, het nooit weer te doen.

Wij hebben deze zaak in hare bijzonderheden nagegaan, niet omdat zij op zichzelf van zooveel gewicht is, maar omdat zij een treffend

staaltje levert van den geest der Kamer, van haar manier van werken(*). Juist omdat de stelling gemaskeerd was en de spelers zich beschut hielden, krijgt het publiek een onjuisten indruk en openbaarheid is het eenige middel, waardoor de publieke opinie tot waarheid kan komen in haar oordeel over de volksvertegenwoordiging.

Een tweede voorbeeld, van eenigszins anderen aard, is de behandeling van de eedquaestie. Er is daarover reeds zooveel geschreven, dat wij bijna verschooning moeten vragen, dat wij dit onderwerp nog behandelen. Wij spreken er echter van, omdat het groote publiek zich van deze zaak meer dan van ingewikkelde wetsontwerpen een denkbeeld kan vormen. De handelingen der Kamer hierover zijn buitendien als bewijs van belangstelling afzonderlijk uitgegeven(*), zoodat meerdere bekendheid dan met andere discussies kan verondersteld worden.

Men kent de aanleiding tot de quaestie: Dr. H. Hartogh Heys van Zouteveen weigerde te Assen als lid van den gemeenteraad den gebruikelijken eed af te leggen en werd op grond daarvan niet toegelaten. Misschien zou het feit evenals zoovele anderen zonder opmerkzaamheid zijn voorbijgegaan, indien de komedie in het Engelsche Lagerhuis met den eedweigerenden Bradlaugh niet wereldbekend was geworden.

Men heeft den heer Hartogh Heys zelfs verweten, dat hij den Engelschman wilde naäpen en van zich doen spreken. 't Is mogelijk; er bestaat in Nederland een vrij algemeene geest van navolging van het buitenland en 't kon dus zijn, dat ook Hartogh Heys daardoor werd aangetast. Toch geloof ik, dat deze qualificatie van de daad minder juist is; ik ken dien heer persoonlijk niet, maar ik meen, dat hij als wetenschappelijk man voor zulke fratsen te hoog staat en zucht tot navolging hem geheel vreemd is geweest.

(*) Nog een klein staaltje van Kamerwijsheid. Door een commissie, samengesteld uit leden van alle partijen (Van der Linden, Blussé, Heydenrijck, S. van der Oye en Roell), werd bij de begrooting voorgesteld, aan den afgetreden griffier der Kamer, Mr. D. Veegens, met het oog op zijn 36jarige trouwe plichtsvervulling tot een leeftijd van 82 jaar boven zijn pensioen een toelage te verleenen van *f* 1600, overeenkomstig zijn in de laatste jaren genoten tractement. Niemand had oppositie tegen dit voorstel verwacht. Maar zie - de heer Gratama vindt uit, dat art. 42 van de pensioenwet in strijd is met dit voorstel, volgens anderen echter geheel ten onrechte, ook omdat het hier geen vaststelling van een pensioen gold maar een ‘jaarlijksche toelage’. Met tact en overtuiging werd het voorstel verdedigd door Roell en Blussé, maar jawel, dan moest er een afzonderlijk wetsontwerp voor zijn, volgens den een in te dienen door de Regeering, volgens den ander door de Kamer. Het gevolg van het gekibbel was, dat het voorstel werd v e r w o r p e n met 41 tegen 18 stemmen. Tevergeefs wees de heer Blussé op het moeilijk werk van den heer Veegens, om gedurende zulk een langen tijd de besprekingen der Kamer te ontwarren (recte). De heer Gratama was o.a. bang voor het prestige van de Kamer, omdat zij het pensioen verhoogt van haar eigen ambtenaar. 't Kan zeker geen kwaad, dat de leden van het prestige der Kamer gaan spreken; 't wordt hoog tijd, nu het er niet is.
Was men fatsoenshalve niet verplicht zulk een voorstel aan te nemen, nu het op die wijze werd gedaan? Gesteld eens, dat het staatsrechterlijk bezwaar - een benauwd geweten heeft de Kamer anders niet - geldig was, is het dan niet weder een treffend bewijs voor het gebrek aan samenwerking, dat bij deze Kamer bestaat? Men zou ook kunnen bewijzen, dat staatsrechterlijk het gehalte van deze Kamer beneden het vereischte peil is.

(*) *De Eedquaestie in de Tweede Kamer. Interpellatie van den heer Heydenrijck.* 's Gravenhage. H.C. Suzan CHz.

Een andere vraag is, of hij verstandig handelde met den eed te weigeren; er zijn velen in den lande, die niet aan God gelooven en toch geen bezwaar maken, den eed bij voorkomende gelegenheid af te leggen, eenvoudig omdat zij de zaak van zooveel gewicht niet achten; zij beschouwen het afleggen van den eed als een verouderden vorm, die voor sommige leden der maatschappij nuttig mag zijn, maar voor den meer ontwikkelde zijn beteekenis verloren heeft. Het is ongeveer, alsof men in gezelschap de geijkte uitdrukking gebruikte: 'aangenaam met u kennis gemaakt te hebben', terwijl men dikwijls een gevoel heeft van het tegenovergestelde. Er is zooveel in het dagelijksch leven, dat slot noch zin heeft, wanneer men erover nadenkt, maar men stapt erover heen, òf gedachteloos, òf met een glimlach.

Hoever men met toegevendheid ten opzichte van de overgeleverde vormen kan gaan, is zeer subjectief; de een is nauwgezet, de ander heeft een erg ruim geweten, zonder daarom beter of slechter te zijn; dikwijls hangt het af van iemands humeur.

Wat den vorm van den eed betreft, geloof ik, dat het meer ontwikkeld deel der natie, voor zoover het over den eed heeft nagedacht, er weinig mee ingenomen is; vooreerst vindt men zulk een vorm niet noodig, om de waarheid, de volle waarheid te spreken, en houdt het afleggen van den eed voor iets vernederends voor een man van eer; het is, alsof er een bijzondere, plechtige verzekering noodig is, dat men niet behoort tot het ras der leugenaars.

Opgevat als erkenning van het bestaan van God, zal de meerderheid der ontwikkelden wel geen bezwaar hebben in het afleggen van den eed. Er is echter meer; er ligt in de formule: 'zoo waarlijk helpe mij God almachtig', een begrip uitgedrukt van het Opperwezen, dat zeer velen niet meer kunnen omhelzen. Immers, *helpen* wordt hier gebruikt in de beteekenis van *straffen* en daarmee is het denkbeeld uitgesproken, dat God door een of ander bijzonder ongeluk het doen van een valschen eed zal vergelden.

In de oude tijden bestond dat denkbeeld algemeen; in de middeleeuwen had men zelfs een vuur- of waterproef, om den eed te toetsen; het Opperwezen zou het nadeel van vuur of water keeren, om als bondgenoot van de waarheid op te treden. De voorstelling, die wij ons van het Opperwezen vormen, staat te hoog, om God te verlagen tot een deurwaarder van leugenaars.

De gebruikelijke vorm van den eed beslist dus niet zoozeer, of iemand aan God gelooft, maar of men ten opzichte van het Opperwezen een verouderde voorstelling heeft, welke geheel in strijd is met den geest van onzen tijd.

Een groot deel van het volk staat echter op een lager standpunt; het kan zich van het Opperwezen geen verheven voorstelling vormen, omdat het daarvoor ontbreekt aan de noodige ontwikkeling. En niet dit geeft den doorslag, om bij het afleggen van den eed de waarheid

te spreken, dan wel het bijgeloof, dat werkt als een soort van geheimzinnige vrees of schrik. Nadenken, of God werkelijk zal straffen, bestaat er in den regel niet bij het volk, eenvoudig omdat er niet gedacht wordt. Bij het volk werkt de domineestoon van den rechter, het opsteken van de twee voorste vingers van de rechterhand(*) - altemaal dingen, die voor den onontwikkelde den indruk verhoogen, maar voor den denker de zaak belachelijk of stuitend maken. Plaatst men zich nu op het standpunt van de onontwikkelde volksklasse, dan heeft het afleggen van den eed zeker practisch nut, maar men betreurt het tevens, dat zulk een vorm, hoe dwaas en onredelijk ook, nog altijd noodzakelijk is.

Van die practische noodzakelijkheid zijn dan ook zonder twijfel de Christelijke catechismussen uitgegaan, toen zij met allerlei zonderlinge redenen den eed voor geoorloofd verklaarden, in weerwil dat de stichter van den Christelijken godsdienst het zweren aan zijn jongeren verbood en verklaarde, dat bij de Christenen het ja ja en neen neen moest zijn. Alleen een zeer klein deel van de Christenen, de Doopsgezinden, hebben zich echter aan het nadrukkelijk voorschrift van den Meester gehouden en, even zonderling als de geheele eedgeschiedenis, heeft de Staat hen vrijgesteld van het afleggen van den eed.

Zoo is, meen ik, de stand der eedquaestie. Naar aanleiding van het gebeurde te Assen meende het lid der Kamer Heydenrijck de zaak in de Kamer te moeten brengen en de Regeering in den persoon van den Minister van Justitie inlichtingen te vragen ‘omtrent hare zienswijze over den eed, voor zoover betreft het *jus constitutum*, en mocht de Regeering wijziging noodig achten, alsdan ook omtrent hare plannen en voornemens voor zoover betreft het *jus constituendum*,’ - of, op meer eenvoudige wijze uitgedrukt, of de Regeering den eed zou laten, zooals die was, dan of zij wijziging der wet zou voorstellen.

Over deze, wel bezien, niet zeer ingewikkelde zaak nu heeft men in de Tweede Kamer zooveel woorden zoek gemaakt, dat zij niet minder dan 184, zegge honderd vier en tachtig, bladzijden octavo druks beslaan. 't Klinkt haast ongeloofelijk, toch is het zoo, en menigeen zou voorzeker liever tien eeden doen, dan al dat gepraat hooren of lezen.

De schuld van die zeldzame breedsprakigheid heeft in de eerste plaats de Minister van Justitie Modderman op zijn geweten. Hij sprak zoolang, dat er geen eind aan scheen te komen; en wanneer men den gang van zijn redeneering nagaat, dan heeft wellicht na de invoering van onze vrijzinnige grondwet geen Minister en ook geen lid der Kamer een rede gehouden, die zoozeer de verbazing en ook de ergernis heeft opgewekt.

(*) De twee voorste vingers vormen met den duim de drieëenheid, naar men oudtijds meende. Moeten wij nu met den eed zoo verschrikkelijk ernstig worden, dan voorzie ik, dat de Israëlieten ook al gemoedsbezwaren zullen krijgen, om den eed op die wijze af te leggen; men kan van hen toch niet verlangen, dat zij in een drieëenig God zullen gelooven.

Wij willen slechts de hoofdpunten aanstippen. De Minister noemt den eed een godsdienstige handeling, in overeenstemming met de menschelijke natuur, een handeling, waarvan de Staat zich bedient, om den hoogsten trap van waarheid te verkrijgen; de Staat heeft daartoe recht, omdat de Staat niet is en niet kan zijn godsdienstloos, of juister, omdat de Staat berust op de erkenning van God; wie derhalve God niet erkent, kan den eed niet afleggen, maar ook niet tot staatsbedieningen worden toegelaten; een uitzondering op dezen regel maken alleen de Doopsgezinden, omdat zij nooit den eed voor geoorloofd hebben gehouden; tot die uitzondering kan men eveneens geraken, wanneer men een vereeniging opricht, waarin het afleggen van den eed voor ongeoorloofd verklaard wordt, en voor die vereeniging de erkenning van den Staat vraagt en verkrijgt.

De godgeleerde en wijsgeerige ontwikkeling, welke de Minister hierbij ten beste gaf, is wel uitvoerig, maar de lengte vergoedt in de verte niet de schraalheid van den inhoud. Wellicht zijn in de laatste tien jaren nooit in een vergadering van mannen, die geacht kunnen worden tot den ontwikkelden stand te behooren, zulke oppervlakkige redeneeringen gebezigd. Het is weinig meer dan een samenraapsel van phrasen met niet meer dan den schijn van wetenschappelijkheid. God bestaat, dus redeneert ongeveer de Minister, omdat hij woont in het gemoed en hij, God, zich vandaar niet gemakkelijk laat verdrijven; er blijft altijd iets van God over; de mensch kan op den duur niet atheïstisch zijn; consequente complete atheïsten zijn er bijna niet; een consequente atheïst is een chaos; een atheïstische maatschappij zou een maatschappij zijn zonder wetenschap; alle wetenschap beweegt zich in de richting van de veelheid naar de eenheid, die nooit bereikt, maar steeds ondersteld wordt.

Voor critiek is zulk een redeneering zeker niet vatbaar; en wanneer de heer Modderman meent, zulk een taal te moeten voeren, omdat hij zeilt op het kompas van zijn eigen geweten, van zijn eigen overtuiging, dan is het meer dan tijd, dat hij zijn geweten en zijn overtuiging herziet, wil hij niet tot antwoord verkrijgen: een slecht theoloog en nog slechter wijsgeer.

Het geloof in God is nergens voorgeschreven als een voorwaarde, om burger te zijn van den Staat; het onderzoek daarnaar behoort tot het gebied der kerk; als men behoefte gevoelt, daarover in het openbaar redevoeringen te houden, dan moet men dominee of pastoor worden. Wanneer de heer Modderman dit al niet begreep, dan had hij het onderwerp niet moeten aanroeren, omdat het onmogelijk is, op dat punt tot een resultaat te komen, dat alle burgers, of zelfs een kleine meerderheid, bevredigt. Over den grondslag, waarop het geloof aan God moet rusten, bestaat nog altijd veel strijd; de grond, door den Minister als den zijne aangegeven, wordt door schier alle geloovigen

als goddeloos verworpen, omdat het geloof rusten moet op de Openbaring en niet op persoonlijk gevoel.

Maar dit nog daargelaten, zal de God zijn theïstisch, deïstisch of pantheïstisch; is God transcendent of immanent? De Minister schijnt het te houden met de oude opvatting, want hij beweert, in strijd met al de moderne theologen, dat God als wreker zal optreden, voor 't geval de waarheid, de oprechtheid mocht ontbreken bij den eed.

En dan den man, die niet gelooft aan God, te verklaren voor een chaos, wetenschap zonder God niet bestaanbaar! 't Is waar, de heer Modderman gaat bij de opsomming der philosofen niet verder dan Leibnitz; 't is dus mogelijk, dat hij naderhand tot ander inzicht komt(*).

Ik herinner mij een oud-collega van den heer Modderman, hoogleeraar, maar niet bij de juridische faculteit, te hebben hooren zeggen, dat iemand, die den laatsten oorsprong der dingen wil nagaan, krankzinnig is. Ik zal die meening niet in bescherming nemen; de mensch is nu eenmaal een *animal metaphysicum*, maar vrijheid van onderzoek zonder vooraf bepaald resultaat is, dunkt mij, de eerste eisch van alle wetenschap, en wanneer de Minister meent, dat er geen wetenschap denkbaar is zonder God, dan zullen de wetenschappelijken verklaren, dat de heer Modderman geen wetenschappelijk man is. Schopenhauer, die noch een chaos was, noch onwetenschappelijk, zegt: 'Die Philosophie ist wesentlich Weltweisheit; ihr Problem ist die Welt: mit dieser allein hat sie es zu thun und lässt die Götter in Ruhe, erwartet aber dafür, auch von ihnen in Ruhe gelassen zu werden'(*).

Pleidooien voor of tegen het bestaan van God komen in de Kamer

(*) 'Denk', dus luidt het in de ministerieele rede, 'denk in de geschiedenis der wetenschappen de religieuse persoonlijkheden weg en zij verliest Pythagoras, Socrates, Plato, Aristoteles, Copernicus, Kepler, Newton, Leibnitz; gij verliest, om ook een paar landgenooten te noemen, Kaiser en Mulder. Gij houdt over Buchner, "Kracht en stof", een werk, waarvan mij nog dezer dagen een niet zeer geloovig natuurkundige schreef, dat het een schande was voor Nederland, dat een zoo oppervlakkig werk nog zooveel koopers vond.'
Welk recht heeft de heer Modderman, Spinoza over te slaan? Wat beteekent de aanhaling van Kaiser en Mulder? Als men autoriteiten wil aanhalen, dan neemt men mannen van het vak, hier theologen of wijsgeeren. Het is een bekend feit, dat de specialiteiten in een vak van de andere wetenschappen in den regel niet meer dan een zeer oppervlakkige kennis hebben. Kaiser was om zijn kennis van de sterren door heel Europa beroemd; van zijn wijsgeerige ontwikkeling hebben zijn leerlingen nooit het minste kunnen bespeuren. Men zou zich trouwens voor de juistheid van genoemde opmerking ook kunnen beroepen op - de strafrecht-specialiteit, Mr. Modderman.

(*) *Die Welt als Wille und Vorstellung,* 5 Aufl. II Bd. S. 209.
Kant verklaart zich in zijn *Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* tegen den eed en beroept zich ook op Jezus' voorschrift: uw ja zij ja, uw neen neen. Kant meent, dat de invloed van den eed berust op bijgeloof, in zoover, dat iemand, van wien men veronderstelt, dat hij de waarheid niet zal spreken, daartoe bewogen zal worden door een uitdrukking, die met zijn verklaring op zichzelf niets te maken heeft, maar waarbij hij de goddelijke straffen inroept, wanneer hij onwaarheid spreekt.
Fichte noemt den eed 'ein übernatürliches, unbegreifliches und magisches Mittel, sich die Ahndung Gottes zuzuziehen, wenn man falsch schwört', en verklaart hem daarom voor 'einen der moralischen Religion völlig wiederstreitenden Aberglauben'.

niet te pas; het is daar de plaats niet voor zulk een discussie, en indien dit wel het geval was, dan ware het voor den wetenschappelijken roem van Nederland wenschelijk, dat zij dieper en grondiger werd gevoerd en men zich niet behoefde te schamen.

De theologische en wijsgeerige ontwikkeling van de eedquaestie had te eer door den Minister achterwege kunnen worden gelaten, omdat hij als vertegenwoordiger van het geschreven recht argumenten te over had voor het behoud van den eed, zoolang de wetten niet worden veranderd. Wie onpartijdig de zaak wil beoordeelen, moet den Minister gelijk geven in zijn betoog, dat de eed verplichtend is, wanneer men niet behoort tot een der Doopsgezinde gemeenten of tot een kerkgenootschap, dat den eed verbiedt; de woorden ‘gezindheid’ of ‘gezindte’ laten zonder verdraaiing geen andere verklaring toe.

De eenige mogelijkheid, om verandering te brengen in de wettelijke bepalingen, die zeer zeker niet overeenkomstig zijn met den geest van onzen tijd, is, dat òf de Regeering òf de Kamer een wetsontwerp indient, waarbij de wetten worden gewijzigd. Met een Regeering als de tegenwoordige zou men daarbij niet verder komen, want zij, deelend in de conclusie van dezen Minister van Justitie, is niet geneigd tot meewerking, al wordt er met een ongeloofelijke inconsequentie verklaard door den heer Modderman, dat hij, ‘als de eed op dit oogenblik in Nederland niet bestond, zich wel tienmaal zou bedenken, voor hij de invoering daarvan zou voorstellen’. Wellicht dat een petitionnement van allen in den lande, die bezwaar hebben in het gedwongen afleggen van den eed, - en die zijn v e l e n - eenigen druk op de Regeering zou uitoefenen en haar tot andere gedachten brengen. Voor zulk een adres bestaat te meer reden, nu de Minister van Justitie zulk een uitdrukkelijke erkentenis aan het afleggen van den eed heeft verbonden.

Wanneer zulk een adres niet komt, de Regeering schrijve 't niet toe aan ingenomenheid met haar standpunt tegenover den eed, maar aan de traditioneele traagheid in Nederland ten opzichte van de beschikkingen der Overheid en voor een goed deel ook aan de overtuiging, dat men reeds zóólang den verouderden vorm als een dooden vorm heeft beschouwd en gebruikt, dat hij nu ook zijn eigen dood maar moet sterven. Zoover zal men het in Nederland wel niet drijven, dat er een inquisitie-gerechtshof wordt ingesteld, om te onderzoeken, of de eed ook gezworen wordt door hen, die niet aan God gelooven of aan God gelooven zonder hem daarom tot politie-agent te maken.

En welke was de houding van de Kamer in deze zaak? Juist zooals men dit van haar kon verwachten. De rechterzijde, anti-revolutionnairen, Katholieken, conservatieven, was verrukt over de rede van den Minister van Justitie en juichte haar toe. Van de conservatieven laat zich dit eenigszins hooren, maar bij de anti-revolutionnairen en

Katholieken was dit een ‘zonde’, waarop zij spoedig door *Standaard* en *Tijd* opmerkzaam werden gemaakt.

Wanneer men zich de moeite geeft, om het uitvoerig debat te lezen, - het is bijna meer dan van het menschelijk geduld gevergd mag worden, dan staat men verbaasd over de ontzettende hoeveelheid woorden en den onbegrijpelijk schralen inhoud van het gesprokene; het is, of de heeren met zeer weinig uitzonderingen zich tot taak hebben gesteld een wedstrijd te houden, hoelang men kan spreken. Wat moet men zeggen, wanneer men den langdradigen interpellant, den heer Heydenrijck, o.a. hoort zeggen: ‘Ter verfrissching (sic) van het debat zij het mij veroorloofd aan eene aardigheid te herinneren, welke door den geachten afgevaardigde uit de residentie bij zijn meer genoemd pleidooi is aangehaald.’ Zijn de heeren op het Binnenhof, om elkanders aardigheden van jaren geleden op te halen?

Hoort de verklaring van dezen ‘geachten afgevaardigde’, - 't was niemand anders dan de heer Wintgens - dat de Minister van Justitie ‘in zijn rede, even schoon van vorm als van inhoud, deze materie geheel heeft uitgeput’, - dan neemt dit niet weg, dat dezelfde man nog tien bladzijden octavo over de ‘uitgeputte materie’ ten beste geeft, misschien om de hoorders zóó suf te maken, dat zij vergeten, dat hij als advocaat indertijd een geheel ander pleidooi heeft gehouden.

Inderdaad, het gezegde, dat de heer Oldenhuis Gratama aanhaalde van Thorbecke, in antwoord op een redeneering van anderhalf uur: ‘Uw rede heeft zeer zeker het bewijs geleverd, dat er veel woorden en veel overbodige geleerdheid noodig zijn om een greintje gezond verstand en een beetje groote waarheden te verdrinken’, - dat gezegde is niet alleen van toepassing op de rede van den Minister. Ook hetgeen door de heeren Gratama, De Meijier en Van Houten tegen het ongelukkige standpunt der Regeering is ingebracht, zou zonder twijfel gewonnen hebben, indien de kracht niet verlamd was door de lengte.

Gelooft mij, mijne heeren, - en het is niet, om het prestige van de volksvertegenwoordiging te doen dalen, dat ik de opmerking maak, - het publiek komt niet naar uw redevoeringen luisteren; het heeft er geen tijd voor of geen lust in, en wanneer 't het gesprokene, zooals hier het geval is, voor zich heeft, verklaart het met nadruk: het is niet te lezen.

Wat men tegen 's Ministers rede inbracht, komt zakelijk hierop neer, dat noch de theologische noch de wijsgeerige behandeling van de eedquaestie in de Kamer thuis hoort; dat het onbehoorlijk is, dat een theologisch en philosophisch zoo slecht onderleid Minister ten aanhoore des volks den staf breekt over hen, die niet aan God gelooven; dat een ruimere, mildere toepassing van de wet wenschelijk is en de Kamer meermalen van die opvatting heeft blijk gegeven; waar men bij het toelaten van geestelijken als leden der Kamer breekt met de letter der Grondwet, kon zulks ook geschieden bij de eedquaestie.

De eigenschap, welke men onze natie toeschrijft, van een theologisch volk te zijn, schoon in de laatste jaren in twijfel getrokken, kan door de eedquaestie weer bevestigd worden; twee maanden zijn sedert de woordenmarkt op het Binnenhof verloopen, maar nog altijd duurt de discussie in de kranten voort. Nu God van achter de groene tafel te voorschijn is gekomen, voelen de rechtzinnige godgeleerden zich weer aangegord, om een woordje mee te spreken over de staatkunde, alsof de kam der clericale kemphanen in de laatste jaren toch reeds niet te veel gezwollen was. Niet om den eed belachelijk te maken, maar in heuschen ernst stelt Dr. Kuyper voor, om in geval van ongeloof den eed te laten afleggen bij wijze van plaatsvervanging door geloovigen, en Dr. J.H. Gunning vindt dezen inval zoo schoon en verheven, dat het hem spijt, dat hijzelf niet op dat denkbeeld gekomen is! En alsof de eerste editie van de eedquaestie in de Kamer nog niet langdradig genoeg was, heeft de heer Van Houten een tweede editie voorgesteld. Is het niet, om wanhopend te worden? De hemel geve ons een weinig gezond verstand!

Keeren wij tot de politiek terug. Het ligt in den aard der zaak, dat de houding van den Minister van Justitie in de eedquaestie de positie van het Kabinet niet versterkte. De qualificatie van reactionnair, de bewering, dat voor de liberale zaak van dezen Minister niets meer te wachten was, is in zoover onjuist, dat de heer Modderman een liberaal man is gebleven; hij heeft op sommige punten echter eigenaardige denkbeelden; wellicht zou men ze beter invallen kunnen noemen, omdat zij niet het uitvloeisel zijn van nauwgezette studie, maar individueele opvattingen, idées fixes, welke op theologisch-wijsgeerig gebied lang niet zeldzaam zijn. Daarom heeft men zoowel links als rechts de beteekenis van Modderman's verklaringen overdreven en hadden de liberalen wellicht beter gedaan, de zaak niet zoo hoog op te vatten.

Als officieel persoon optredend, is men echter ook voor zijn liefhebberijen verantwoordelijk en moet men de gevolgen van zijn uitgesproken meeningen dragen. In gewone omstandigheden zou dan ook onder den eersten onaangenamen indruk van de rede van den Minister een motie van afkeuring zijn gevolgd, die door de geheele liberale partij en derhalve door de meerderheid moest zijn aangenomen, indien deze haar beginsel wilde handhaven.

Politieke redenen echter hebben zulk een motie teruggehouden; wat de conclusie betreft, stemde het geheele Kabinet met den Minister van Justitie in en bij de aanneming van de afkeuringsmotie stond men derhalve voor een ministerieele crisis, waarvan niemand een oplossing kon geven.

De liberale partij toch is ten gevolge van inwendige verdeeldheid onmachtig. De Kappeyneanen hebben wel in den laatsten tijd veel gevoelige verliezen geleden, maar aangezien men te doen heeft met

persoonsquaesties, kan uitsterving alleen van de verdeeldheid verlossen.

Klein in getal, hebben de Kappeyneanen dit voor, dat zij een hoofd hebben, wat bij de andere liberalen niet het geval is; hoe men ook zoekt, nergens kan men met den besten wil iemand ontdekken, die door talent en karakter gerechtigd is als premier op te treden; er zijn onder de liberalen mannen, die op zichzelf in deze of gene betrekking den lande goede diensten zouden kunnen bewijzen, maar zij zijn te middelmatig, om als hoofd van een partij te kunnen optreden.

Met middelmatigheden vormt men altijd een slechte regeering, omdat nergens meer de persoonlijke overschatting zulk een groote rol speelt; in zulk een kring waant elk zijn uil een valk te zijn en, waar iedereen de eerste wil zijn, zijn allen de laatsten en vervliegt de kracht door onderling intrigeeren, door persoonlijken naijver. Ook sterke karakters kunnen op den duur het ontzenuwende, het demoraliseerende van zulk een omgeving niet ontgaan; het is als bij groote zenuwachtigheid: men steekt elkander aan en wordt gemeenschappelijk het slachtoffer van de epidemie.

Hoelang deze toestand nog zal duren, kan niemand voorspellen; het noodzakelijk gevolg is, dat de Kamer van klein nog kleiner wordt; het gevoel van malaise wordt drukkender en het zou niet te verwonderen zijn, wanneer na verloop van eenigen tijd de kansen van Kappeyne weer beter werden, alleen omdat hij het talent heeft, om als hoofd op te treden; de zonderlinge kunsten, door hem tijdens zijn Ministerschap vertoond, geraken langzamerhand in vergetelheid en al vertrouwt men den dokter niet, men wil toch een dokter hebben, als men zich ziek gevoelt.

Men verzekert, dat de Kappeyneanen op het advies van den meester er ook zoo over denken; dat men hier gaarne het prestige der Kamer ziet dalen, den toestand nog onhoudbaarder worden, om langs dien weg grondwetsherziening als den eenigen uitweg op te dringen. De politieke omgeving maakt het slagen van deze intrige volstrekt niet onwaarschijnlijk. Een slecht psycholoog is de uitvinder van dit plan niet.

Hoe dit zij, de zwakte van den politieken toestand maakt de sterkte uit van de tegenwoordige Regeering en in den tijd, waarin wij leven, is het nog een geluk, dat wij in den heer Van Lijnden een man hebben, die de eigenaardige maar voor iemand van karakter niet zeer benijdenswaardige gaaf bezit, om bij zulke heen en weder wapperende zeilen het schip te sturen.

Uit een practisch oogpunt beschouwd is deze Regeering nog de beste, die men hebben kan, en men moet zich tevreden stellen met het goede, waar men het betere niet krijgen kan. Het talent, waarmee de tegenwoordige premier een Kamer als de onze weet te gebruiken, is meesterlijk en Macchiavelli zou het den heer Van Lijnden niet kunnen verbeteren. Wanneer men ziet, wat onder zijn leiding is tot stand ge-

komen, dan heeft men inderdaad reden, om te wenschen, dat hij nog lang d e m a n zal blijven. Niet aan hem de verantwoordelijkheid, dat wij op politiek gebied op een laag peil staan; hij vervult de behoefte van het oogenblik. Kan hij het helpen, dat hij onmisbaar is?

Hebben wij geen reden, onze Kamer te roemen, en is er zelfs meer achteruitgang dan vooruitgang te bespeuren, billijkheid gebiedt te erkennen, dat de klacht niet nationaal behoeft te zijn.

Neemt het Fransche, het Duitsche, het Oostenrijksche parlement, overal in meerdere of mindere mate hetzelfde verschijnsel; men heeft een aantal middelmatigheden, die besef hebben van alles behalve van haar middelmatigheid en elk zich gerechtigd achten een rol te spelen; vandaar de splitsing der partijen in fracties, van fracties in clubs, van clubs in individualiteiten.

De machteloosheid van den belangrijken factor in het staatsleven, het parlement, de volksvertegenwoordiging, is soms benauwend en doet niet zonder vrees aan de toekomst denken.

Alleen daar werkt het constitutioneele stelsel vruchtbaar, waar een eminent hoofd aanwezig is, waarom de meerderheid zich schaart als om een banierdrager; maar men kan zulk een hoofd niet willekeurig scheppen; behalve de groote verstandelijke bekwaamheden - men zou die kunnen aanleeren - wordt daartoe vereischt een krachtig karakter, een vaste wil, en karakters worden evenals genieën meer geboren dan gemaakt. Vinden wij zulk een karakter niet onder de thans bestaande parlementaire kringen, misschien dat zij, die na ons optreden, in dat opzicht gelukkiger zijn.

Het jeugdige geslacht groeit op onder de algemeene erkenning van hetgeen ons ontbreekt, en heeft de behoefte des tijds ons een Van Lijnden gegeven, de drang der omstandigheden kan ook meer schenken.

De geschiedenis leert, dat er een nauw verband bestaat tusschen behoefte en vervulling, maar dan moet de behoefte diep gevoeld worden, en daaraan ontbreekt het. In en buiten de Kamer meent men veelal genezing te vinden in uitbreiding van het stemrecht, en wonderlijk is het, dat zelfs het algemeen stemrecht als universeel geneesmiddel wordt aanbevolen, terwijl de ervaring zoowel in Frankrijk als in Duitschland zoo weinig vertroostend is op dat punt. Moet na hetgeen er in die landen geschied is, ook hier nog eens de naproef genomen worden met de toepassing van een holle theorie, die met alle gezond verstand den spot drijft?

Ja, indien men niet alleen kiezers kan bakken als op St. Nicolaas, maar ook in het deeg de benoodigde hoeveelheid verstand mengen.

Kiesrecht dus en kiesrecht zoo, want de Kamer vertegenwoordigt niet het volk!

Zijn 86 dan nog niet genoeg, om zich op de hoogte te stellen van de belangen en wenschen van het volk en aan de behartiging van

die belangen te arbeiden? En indien onder die 86 nog geen meerderheid te vinden is, die moreel hoog genoeg staat, om niet uitsluitend partij-politiek te drijven, maar rekening te houden met de algemeene belangen, dan zal een nieuwe kiezersteelt geen verbetering aanbrengen, maar de waarheid bevestigen van het spreekwoord: meer koeien, meer moeien.

De kiezers, die wij hebben, komen over 't geheel slecht op, wanneer zij niet door dominees of pastoors gedreven worden met aan de staatkunde, wel beschouwd, geheel vreemde bedoelingen; en waar zij opkomen, bevorderen zij de eenzijdige partij-politiek, alsof het hoofddoel moest zijn, het gekibbel op het Binnenhof tot in het oneindige te doen voortduren.

En zal het wel hooggeroemde, maar steeds tegenover het aantal zeer licht wegende element der capaciteiten daarin veel verandering teweeg kunnen brengen?

Met al onze fraaie theorieën, met al onze geleerdheid komen wij veel verstand te kort - gezond verstand. Multatuli heeft wel gelijk: er moet veel afgeleerd worden!

5 December '81.

NOORMAN.

P.S. De eedquaestie, in de Kamer opnieuw behandeld, gelukkig met minder theologie, heeft toch nog een practisch einde gevonden door de aanneming van de volgende motie van den heer Schaepman:

'De Kamer, vertrouwende op de bereidwilligheid der Regeering om de eedsvordering tot een minimum te beperken, van oordeel, dat op het stuk van den eed herziening der wetgeving noodzakelijk, is, gaat over tot de orde van den dag.'

Deze motie werd aangenomen met 62 tegen 16 stemmen. Maar alweer vreemd: de heer Schaepman had de meesten van zijn geestverwanten tegen zich en ook den heer.... Wintgens.

Friesland over de grenzen.

> 'Den Friesen ist eigen, dass sie mit grosser Eifersucht und dichter Geschlossenheit ihre Sitte, Art und Weise gegen fremden Eindrang zu vertheidigen suchen.'
> E.M. ARNDT.

Iedereen, die den Frieschen volksaard kent, is zonder twijfel ten volste overtuigd van de waarheid, in bovenstaande woorden vervat. Ook is dit gezegde van Arndt geldig voor alle onderdeelen van 't Friesche

volk, in 't westen, oosten en noorden, en op de Nederlandsche Friezen niet minder van toepassing dan op de Duitsche. Deze bijzondere trek in den Frieschen volksaard, dit zich verheffen en trotsch zijn op hunne eigenaardigheden is bij vele Friezen zóó sterk, dat het soms in kleingeestigheid ontaardt en, vooral bij de afgezonderd wonende bevolking ten platten lande, wel een vooroordeel tegen alles, wat niet Friesch is, doet ontstaan. Dit vooroordeel wordt nog versterkt door de verkeerde meening, die niet alleen onder de Nederlandsche Friezen zelven vrij algemeen verspreid is, maar ook onder Hollanders en andere Nederlanders wel gehoord wordt, dat het uitsluitend de oude landstreken Oostergoo, Westergoo en de Zevenwouden zijn, die Friesland uitmaken; met andere woorden: dat slechts aan Friesland tusschen Flie en Lauwers de naam van Friesland toekomt; dat Friesland geheel begrepen is en besloten binnen de grenzen van de hedendaagsche Nederlandsche provincie Friesland. En dit is niet slechts zoo eene algemeene volksmeening, maar ook door de meer ontwikkelden en geleerden onder ons, schoon ze dan ook wel beter weten, wordt deze zienswijze, in 't dagelijksche leven, wel gehuldigd en toegepast.

Ten gevolge hiervan nemen de hedendaagsche Nederlandsche Friezen gewoonlijk al de aloude eere, al den roem, die vanouds aan den naam der edele, vrije Friezen in 't algemeen verbonden is, uitsluitend voor zichzelven in beslag en gunnen aan andere Friesche stammen, beoosten Lauwers of bewesten Flie, dus buiten de enge grenzen van hun eigen gewest gezeten, zelfs niet den naam van Friezen. De Groningerlanders, ja, zijn hunne naaste stamverwanten, zoo is veelal de volksmeening onder hen, maar allen zijn ze toch steeds volkomen overtuigd van een zeer groot onderscheid, dat er, naar hunne meening, tusschen Friezen en Groningers bestaat. En volgens de zienswijze der Groningers is deze zaak ook niet anders. Het kleine grensrivierke de Lauwers, tusschen Friesland en Groningerland, dat trouwens reeds van overoude tijden af deze verschillende gooën van 't oude Friesland scheidde, wordt in de dagelijksche volksmeening door Friezen en Groningers beiden als eene scherpe scheiding geacht. Geen Groninger, die voor een Fries wil gelden, - geen Fries, die zich een Groninger laat noemen! En waar Friezen en Groningers door Hollanders of andere Nederlanders over één kam worden geschoren, zooals dikwijls gebeurt, daar zijn zoowel dezen als genen terstond in de weer, om den man, die zóó spreekt, van dwaling te overtuigen.

In Holland en in de andere Nederlandsche gewesten denkt vooral het volk anders over deze zaak. Daar weet men veelal van geen onderscheid tusschen Friezen en Groningers; ja, daar rekent de volksmond ook wel Drenten en noordelijke Overijselaars tot de Friezen. Men spreekt er van eene Friesche kap, al hoort de met een oorijzer getooide vrouw te Blokzijl of te Winschoten thuis, - van Friesche turf, al komt die brandstof uit Drente, - iedereen, die maar van een '*huus*' ver-

telt, dat aan een '*diik*' staat, spreekt Friesch, al worden de Hollandsche *ui*- en *ij*-klanken ook in al de tongvallen van alle noordelijke en oostelijke gewesten van Nederland, ja, zelfs in Zeeland en West-Vlaanderen juist zóó uitgesproken. Kortom, al wat noordwaarts over de Zuiderzee ligt, geldt als Friesland bij de min ontwikkelde schare in Holland.

En deze volksmeening is niet zoo verkeerd, al komt schoolsche betweterij, die de grenzen der Nederlandsche provinciën zoo nauwkeurig kent, al komt kleingeestige waan bij vele Friezen uit de landstreek tusschen Flie en Lauwers daar met kracht tegen op. Want wel degelijk is ze op waarheid gegrond, en ze dagteekent nog uit den ouden tijd, toen Groningerland en zoo menige andere landstreek in 't noordwesten van Duitschland nog Friesland was, in naam en inderdaad, en de inwoners dier streken nog volbloed-Friezen waren, ook in hunne eigen schatting. En wel degelijk vertoont het volk in menige Oudfriesche landstreek (om van 't hedendaagsche Oost-Friesland en Noord-Friesland nog niet eens te gewagen), al ging er dan ook de naam van Friesland en Friezen voor land en volk verloren, nog steeds de duidelijkste bewijzen, dat het niet slechts van Frieschen oorsprong - neen, dat het ook nog heden werkelijk Friesch is. Uit allerlei bijzonderheden blijkt dit: hier uit de volksspreektaal, die 'tzij dan nog zuiver Friesch is, zooals in 't Sagelterland en op de eilanden Wangeroog en Ter-Schelling, 'tzij dan ruimschoots de sporen vertoont der Friesche taal; daar weer door de eigenaardige volkskleederdracht, vooral in de kapsels der vrouwen, 'tzij dan met oorijzer, 'tzij dan met voorvlechter en zondoek, te bespeuren; ginds door sommige oude zeden en gebruiken of door de geheele levenswijze des volks te land en ter zee; elders weer door bouwtrant en inrichting der huizen, vooral der boerenwoningen en schuren. Maar overal blijkt dit uit de bijzondere Friesche vormen der eigennamen van personen en plaatsen, en in de eerste plaats ook uit de eigenaardige Friesche kenmerken van lichaam en geest bij de ingezetenen van noordelijk Noord-Holland, Groningerland, een deel van Drente, noordelijk Overijsel, Sagelterland, Jeverland, Butjadingerland, Stedingerland, Worsaten, Dithmarschen, Eiderstedt, enz. zoowel als bij die van 't Nederlandsche Friesland, en van Oost-Friesland en Noord-Friesland in 't bijzonder.

Dit in enkele trekken en bijzonderheden aan te toonen, vooral ook om de Duitsche Friezen nader aan de lezers van dit tijdschrift voor te stellen, is het doel, waarmede ik het volgende opstel geschreven heb.

Ongetwijfeld moet het geacht worden overbodig te zijn, zoo ik den beschaafden Nederlandschen lezer hier uitvoerig wilde aantoonen, dat Friesland in overoude tijden zich verre, zeer verre uitstrekte buiten de grenzen der landstreken, die nog heden den Frieschen naam dragen. Het zij dus voldoende, met enkele woorden hier te herinneren, hoe er, vroeg in de middeleeuwen, langs de geheele zuidelijke kust der Noord-

zee, en min of meer diep landwaarts in, overal tusschen 't Swin en den zuidelijksten of westelijksten Scheldemond aan den eenen en de Widau aan de grenzen van Jutland aan den anderen kant, Friezen woonden, zij 't dan ook verdeeld in verschillende, soms nog, vooral in de oudste tijden, verschillende namen dragende stammen, Frisiabonen, Chauken, Amsivariërs, enz.

Later in de middeleeuwen werden de grenzen van dit uitgestrekte grondgebied der Friesche stammen hier en daar wat ingekort, vooral door den aandrang van Frankische en Saksische volksstammen uit het zuiden. Nog later, door de opkomst en den bloei van 't Graafschap Holland, dat een paar eeuwen lang de onverzoenlijkste vijand was van 't vrije Friesche volk, kromp de westelijke grens van Friesland in tot Kinheim (Kennemerland) of tot de Reker bij Alkmaar. Sedert dien tijd kreeg dat deel van Friesland, 'twelk besloten is tusschen Kennemerland en den Fliestroom, den naam van West-Friesland(*). En ook in hunne oostelijke marken leden de Friezen afbreuk door den invloed en de vijandelijkheden der steden Hamburg en Bremen, met hare Saksische bevolking, en door den invloed van machtige geestelijke en wereldlijke Duitsche heeren. Vooral de Stedinger-Friezen en de Dithmarschers weten daarvan te verhalen. In een echten, door den Paus gepredikten kruistocht, waaraan de machtigste vorsten van Neder-Duitschland, o.a. ook de Graaf van Holland, deelnamen, werden de Stedingers, na de heldhaftigste en roemrijkste tegenweer, door eene overmacht van krijgsvolk bijna volkomen vernietigd. Deze gruwelijke slachting geschiedde onder 't voorwendsel, dat de Stedingers ketters waren, op aanstoken van den Bisschop van Bremen, die zulke edele en vrije Friesche mannen in zijn bisdom niet dulden kon. En de Dithmarschers hadden menigen bloedigen strijd te kampen met de Graven van Holstein, niet minder dan de Nederlandsche Friezen met de Graven van Holland.

Zoo kwam er in 't oosten en in 't noorden des lands eene groote bres

(*) Door de Friezen, die tusschen Flie en Lauwers woonden, werd die naam van West-Friesland te recht gegeven aan de landstreek, die men nu noordelijk Noord-Holland noemt, en ook de eigenlijke Hollanders, bezuiden 't IJ, hebben dat landschap steeds zoo genoemd. Maar de Oost- en Noord-Friezen, en in navolging van dezen de hedendaagsche Hoogduitschers, geven dien naam van West-Friesland aan *al* 't Nederlandsche Friesland, dus ook, en wel in de eerste plaats, aan 't land tusschen Flie en Lauwers; en van *hun* standpunt ook te recht. En zoo noemden weer de oude Hollanders, in hun grafelijken tijd, onze Nederlandsche provincie Friesland wel Oost-Friesland, om dit land te onderscheiden van noordelijk Noord-Holland, van *hun* West-Friesland; en ze dachten bij deze benaming *niet* aan 't Friesche land aan de Eems, aan *ons* Oost-Friesland. Bij zulke benamingen van landstreken of plaatsen naar de hemelstreken, komt het er maar op aan, *waar* de persoon, die 't eerst zulk een naam in gebruik brengt, zich bevindt. Vandaar zooveel verwarring, vooral in oude geschriften, in deze zaak. De Noordzee b.v. draagt met volle recht haar naam bij Friezen, Hollanders, Vlamingen en Duitschers. Maar voor de Engelschen is deze zee eigenlijk eene Oostzee; en dat zij haar evenwel *Northsea* noemen, komt, omdat de uit Germanië komende Anglen, Saksen, Friezen, enz., die Britannië veroverden en bevolkten, dien naam toen reeds in gebruik hadden en dus later ook in gebruik hielden. Voor de Denen is de Noordzee eene Westzee, en daarom noemen ze haar ook zoo, *Vesterhav.*

in den samenhang der onderling in staatkundigen zin niet of slechts zeer weinig verbonden Friesche landstreken. Het noordelijkste deel van Friesland, sedert onder den naam van Noord-Friesland, en ook wel Klein-Friesland, bekend, werd geheel van de andere Friesche streken afgezonderd en vormde verder slechts een deel van de Hertogdommen Sleeswijk-Holstein en van 't Deensche Jutland (Rypen), maar heeft toch tot op den huidigen dag zijne Friesche nationaliteit en zijne Friesche taal vooral als een kleinood bewaard. En 't uiterste westelijke deel van 't aloude Friesland, alles wat bewesten Flie ligt, vormde eerlang slechts een deel van Holland en is daar steeds bij gebleven.

Dus bestond in 't laatst der middeleeuwen het nog eenigszins samenhangende vrije Friesland uit de landstreken, die zich uitstrekken van 't Flie tot aan en over de Wezer. Afgevaardigden des volks uit al die gooën kwamen jaarlijks samen, in de Pinksterweek, ter beraadslaging der gemeene belangen en hielden die gaarkomsten op vaste plaatsen, in 't vrije veld en in de open lucht, onder daartoe vanouds gewijde boomen. Oostergoo, Westergoo en de Zevenwouden, Hunsegoo, Fivelgoo en de andere zoogenoemde Ommelanden van Groningen, Reiderland, Emsigerland, Brookmerland, Moormerland en de andere Oostfriesche gooën zonden hunne afgevaardigden naar de samenkomst bij den Upstalsboom in Brookmerland (bij Aurich); de volksgezanten der oostelijkste Friesche gooën, die aan de Wezer, kwamen te zamen onder den zoogenoemden Staleke (*eke*, eik), bij 't dorp Hagen in Ooster-Stade. Maar deze vrijheid en deze, zij 't dan ook losse, samenhang der Friesche landstreken had niet lang meer bestand. Aan hunne onderlinge verdeeldheden hebben de Friezen hunne gulden vrijheid opgeofferd. De hevigste twisten en bloedigste veeten der hoofdlingen en andere edelen, waaraan 't eigenlijke volk volop deelnam (Schieringers en Vetkoopers), en de hooge stormvloeden en allernoodlottigste overstroomingen der riviermonden, gepaard met het inbreken der wilde Noordzee op vele punten, waardoor geheele landstreken verloren gingen (Fliemond, Lauwerzee, Dollart, Jade, Wezer), verdeelden land en volk en brachten de oorspronkelijk vereenigde stammen al verder en verder uit elkander. En toen met het einde der vijftiende eeuw de nieuwe tijd aanbrak, was de onderlinge samenhang der vrije Friesche zeelanden volkomen verbroken, om, in staatkundigen zin, nooit meer hersteld te worden. Sedert dien tijd bleef 't oude Friesland verdeeld. De westelijkste streken, de landschappen tusschen Flie en Lauwers en Eems, verbonden zich hoe langer hoe nauwer aan Holland en de andere Noordnederlandsche gewesten en vormden daarmede 't Gemeenebest der zeven vereenigde provinciën. Oost-Friesland bleef onder eigen, uit eigen volk voortgesproten graven uit den huize Sirksena nog langen tijd, tot in de vorige eeuw, geheel zelfstandig, schoon dan ook een deel vormende van 't Duitsche rijk. De andere Friesche gooën aan de Jade en de Wezer, de Elve en de Eider verloren hunne zelfstandigheid aan allerlei Duitsche vorsten,

van Oldenburg, Bremen, Hanover, Gottorp, Sleeswijk, Holstein, van Denemarken, Zweden, enz.

Dat er nu, niettegenstaande al die staatkundige verdeeldheid, niettegenstaande al die vreemde en den Frieschen volksaard vijandige invloeden, nog zooveel eigenaardig Friesch overgebleven is, nog zooveel bewustheid van en trots op hunne eigenaardigheid onder al de hedendaagsche afstammelingen van 't oude Friesche volk in oost en west en noord, is wel hoogst opmerkelijk en in menig wetenschappelijk opzicht zeer belangrijk en mag wel gelden als een bewijs van den gezonden, degelijken zin bij de eerentveste kern des Frieschen volks in Nederland zoowel als in Duitschland.

Friesland bewesten Flie, het hedendaagsche noordelijke Noord-Holland, heeft van alle Oudfriesche landschappen wel het minste van zijne Oudfriesche eigenaardigheid tot in den tegenwoordigen tijd overgebracht. En toch blijft het ook hier den opmerkzamen waarnemer geenszins verholen, dat het ingezeten volk van Frieschen oorsprong is; integendeel, alle oogenblikken wordt hij daaraan herinnerd. Ook heeft deze landstreek den ouden naam van West-Friesland tot in de vorige eeuw behouden, ook officieel; heden nog is die naam, in 't dagelijksche leven, daar geenszins vergeten, maar b.v. bij polder- en dijkbesturen, rederijkerskamers en andere corporaties, bij nieuwsbladen, enz. nog in volle gebruik. De Oudfriesche taal is, van alle Friesche landstreken, juist hier het spoedigste verloren gegaan; althans als schrijftaal moet dit reeds vroeg in de middeleeuwen 't geval geweest zijn. Want er zijn geene middeleeuwsche, in de Friesche taal opgestelde oorkonden uit deze landstreek bekend, zooals dit elders wel voorkomt. En ook als volksspreektaal bleef het Friesch, in 't algemeen genomen, daar niet veel later dan tot in 't laatst der zestiende eeuw in leven. Toch waren er gedurende de zeventiende eeuw hier en daar nog wel enkele plaatsen, diep in 't Waterland, en in enkele afgelegen streken van den noordelijken uithoek des lands, waar de eenvoudige boerenbevolking nog eenigen tijd lang een min of meer verbasterd Friesch bleef spreken. Volgens eene eigenhandige aanteekening van Dr. J.H. Halbertsma in dat exemplaar van den tweeden jaargang van het tijdschrift *De dietsche Warande*, 'twelk thans deel uitmaakt van de gewestelijke boekerij van Friesland, te Leeuwarden, en dat vroeger dien grooten taalgeleerde in eigendom toebehoord heeft, sprak men in 1660 nog Friesch in 't Noordhollandsche Waterland, de landstreek aan den hoek van 't IJ en de Zuiderzee, dus als onder den rook van Amsterdam. Omstreeks dienzelfden tijd sprak men een tongval, die nog wel voor de helft Friesch was, te Niedorp en omstreken, benoorden Alkmaar. Ten jare 1649 toch hielden Roomschgezinde boeren, tegen 's lands wetten in, eene groote kerkelijke samenkomst te Zijdewind. Deze vergadering werd door de bevoegde macht van Niedorp, waartoe Zijdewind behoort, ver-

stoord en de boeren werden uit elkaar gejaagd. De boeren verzetten zich gewapenderhand tegen de openbare macht; ze scholden ook den voerman uit, die de bewindvoerders van Niedorp met zijn wagen naar Zijdewind gebracht had, en voegden hem toe: ‘Dou schelm! waerom hebt stouse’ (hebs dou se) ‘hier gebracht! Dou machste den officier doot brenghen tot Nieudorp, maer niet levendigh! Bruytse allegaer mette wagen van den dijk, ende haeltser niet meer uyt!’[(*)] Deze woorden zijn nog niet eens nauwkeurig volgens den toenmaligen tongval dezer Westfriesche boeren opgeteekend. Want zij hebben ongetwijfeld *skelm* gezegd, in plaats van schelm, en *ebrocht* of *brocht* voor gebracht, zooals ze nog heden doen; ook *diik* en *uut* voor dijk en uit. En zoo springt nog meer in 't oog, hoezeer deze tongval nog Friesch was. Vooral ook uit het kenmerkende Friesche voornaamwoord van den tweeden persoon enkelvoud blijkt dit. Dit Friesche *dou*, overeenkomende met het Engelsche *thou* en 't Duitsche *du*, kwam in de vorige eeuw ook nog in den tongval van 't eiland Marken voor en heden nog in dien van 't dorp Kolhorn, tusschen Medenblik en 't Nieuwe-Diep. Maar ook overal elders in noordelijk Noord-Holland is de spreektaal der oorspronkelijke bevolking, vooral ten platten lande, nog zoozeer met Friesche bestanddeelen vermengd, dat men dien tongval met alle recht nog voor een derde Friesch kan noemen. En in de eerste plaats is dit op de eilanden Tessel en Wieringen 't geval. Volkomen zuiver Friesch is echter nog heden de spreektaal op 't eiland Ter-Schelling, niet minder zuiver, dan het Friesch is, dat men aan den vasten wal tusschen Flie en Lauwers spreekt. Trouwens, Ter-Schelling ligt ook beoosten Flie en moet dus eigenlijk volstrekt niet tot Noord-Holland gerekend worden, al behoort het nu officieel ook tot dat gewest.

Friesche personennamen zijn in noordelijk Noord-Holland nog veelvuldig in gebruik, en een vluchtige blik reeds op de landkaart overtuigt ons, hoeveel plaatsnamen daar duidelijk van Frieschen oorsprong zijn en 't Friesche type vertoonen.

Het oorijzer, dat kenmerkende bestanddeel van de kleederdracht der vrouwen van Frieschen stam, is in Noord-Holland weinig minder in gebruik dan in Friesland tusschen Flie en Lauwers, zij 't dan ook in een anderen vorm[(†)].

(*) Zie: K. van der Bijl, *Verhaal ofte verklaringen van 't gunt Schout, Burgemeestren ende Scheepenen der steden Nieudorp is gerescontreerd*, enz. - Tot Zardam, bij W. Willemsz. 1649.

(†) Het oorijzer is in zijn alleroudsten en oorspronkelijksten vorm bij de meeste, zoo niet bij alle Germaansche volken, Scandinavische zoowel als eigenlijk Duitsche, en dus ook bij de Angelsaksen, in gebruik geweest en is dus niet uitsluitend Friesch. De vrouwen der Germanen in 't algemeen, toen dezen nog geene Christenen waren, droegen ijzeren of bronzen ringen op of om 't hoofd, om heure loshangende haren wat te bevestigen en te beletten, dat dezen heur al te hinderlijk vrij om 't hoofd zwierden of voor 't gelaat hingen. In deze ringen, die ook wel door mannen werden gebruikt, voor zooverre dezen hun haar lang lieten groeien, is de oorsprong te vinden van de kronen der vorsten zoowel als van de oorijzers der Friezinnen. Ook de diademen der Grieken en van andere volken der oudheid zijn oorspronkelijk niets anders dan zulke hoofdringen. Later, om lastig knellen op 't voorhoofd te beletten, sneed men deze hoofdringen door, zoodat ze tot veerende beugels werden, die gemakkelijker om 't hoofd sloten en op alle hoofden pasten. Weer later, bij toenemende beschaving, versierde men de doorsneden van den ring, de uiteinden van den beugel, met ronde of vierkante knoppen, die dan op 't voorhoofd der vrouw, of aan weerszijden daarvan, kwamen te zitten, al naarmate de ring wijder of nauwer was. Of ook wel boog men die uiteinden der smalle beugeltjes tot spiraalvormige haken om, die men dan, om den ring weer te sluiten, als men dezen om 't hoofd gedaan had, weer in elkander kon haken of, bij wijze van sieraad, op 't voorhoofd of ter zijde daarvan vrij liet uitsteken. En men sloeg de beugels, ook al weer tot

Alles wat hier medegedeeld is van noordelijk Noord-Holland, geldt ook, en geenszins in mindere mate, van de andere, buiten het hedendaagsche Friesland gelegen, Oudfriesche landstreken van Nederland; dus van Groningerland, van 't noordelijkste deel van Overijsel, de oude IJselgoo of de omstreken van Steenwijk, Oldemarkt, de Kuinder

sieraad, aan de uiteinden ook wel plat en breed uit. Zulke ijzeren hoofdbeugels vindt men nog wel in oude graven, overal waar maar Germaansche stammen gewoond hebben of nog wonen; ze zijn den oudheidkundigen genoegzaam bekend en geenszins zeldzaam. De Angelsaksen noemen ze *heafod-beah*, hoofd-bagge, hoofd-beugel. Bij de Friezen boog men ook, om 't voorhoofd geheel vrij te maken, de uiteinden van den beugel naar beneden om, zoodat ze vóór de ooren der vrouw, in de richting der wangen, naar beneden gericht waren, en sloeg deze uiteinden breed en plat uit. Dit is de oorsprong der ronde bladen aan de hedendaagsche Friesche oorijzers, en tevens van hun naam. De hedendaagsche kleine en zeer smalle Overijselsche, Geldersche (Overveluwsche), Overmaassche en Zeeuwsche hoofdbeugeltjes vertoonen ook allen deze benedenwaarts gerichte bocht; de Noord- en Zuidhollandsche (Rijnlandsche) weinig of in 't geheel niet. De ronde knoppen der oude hoofdspangen vindt men nog terug in de hedendaagsche Friesche, Groningsche, Drentsche en Scheveningsche oorijzers; de vierkante in de Oostfriesche, Noordhollandsche, Kennemerlandsche, Rijnlandsche en Zuidbevelandsche; de spiraalvormige haken in de krullen der Overijselsche (Staphorster en Kamper), Overveluwsche, Overmaassche en Zeeuwsche (Schouwsche, Toolsche en Walchersche) hoofdbeugels. Bij de Germaansche volken in Scandinavië, Britannie en 't grootste deel van Germanie kwamen de hoofdbeugels in den loop der middeleeuwen in onbruik. In Noord-Duitschland en Noord-Nederland, hoofdzakelijk onder de Friesche volksstammen dier landen, bleven de oorijzers in gebruik tot den dag van heden. Natuurlijk ondergingen ze in den loop der eeuwen allerlei wijzigingen in hun vorm, maar toch is de oorspronkelijke doorgesneden ringvorm bij allen nog duidelijk waar te nemen. Ook werden ze, bij toenemenden rijkdom en weelde van t volk, van ijzer en brons tot koper, van koper tot zilver, tot verguld, tot goud, en van noodzakelijke omsluiters en bevestigers der loshangende haren louter tot versiersels, zonder practisch doel. Al de verschillende soorten van hoofddoeken en huiven, mutsen, kappen en keuvels, die men thans in de verschillende gewesten over de oorijzers draagt of oudtijds droeg, dagteekenen van lateren tijd dan 't oorijzer zelf. In Friesland draagt men de oorijzers dan ook wel onbedekt, in Holland en Zeeland nooit; in 't Friesche Sagelterland droeg men ze, in deze eeuw nog, over 't losse, onbedekte haar, zooals in den voor-Christelijken tijd alle Germaansche vrouwen deden. Thans heeft iedere landstreek in Nederland, voor zooverre oorijzers er tot de volkskleederdracht behooren, zijn eigen oorijzer-vorm, die soms in nabij elkander liggende plaatsen reeds zeer verschillend is. Merkwaardig is het, dat nog heden ten dage juist nog in die streken van Nederland, die oorspronkelijk eene zuiver of eene gemengd Friesche bevolking hebben, ook oorijzers gedragen worden; in de zuiver Frankische en zuiver Saksische streken van ons land (Brabant en Limburg, en Twente met de Graafschap Zutfen) worden volstrekt geene hoofdbeugels gedragen. Maar in Duitschland treft men er nog sporen van aan, ook onder de Saksische en Frankische bevolking; te weten in de eerste helft dezer eeuw nog onder de Saksische bevolking van een deel van Westfalen, in den omtrek van Osnabrück, en heden ten dage nog onder de Frankische bevolking van Neder-Rijnland, in de omstreken van Keulen, Coblentz en Aken; vooral ook in den Eifel. In vier verschillende verhandelingen vindt men de geschiedenis van 't oorijzer, zijne verspreiding, de verschillende vormen, die het oudtijds had en nu nog vertoont, beschreven. Dat zijn er twee van Dr. J.H. Halbertsma: *De ring van Epe*, en *Ringmunten en oorijzers*, in den *Overijsselschen almanak voor oudheid en letteren*, jaargangen 1849 en '53, en twee van mijzelven, *Het oorijzer* in *De oude tijd*, jaargang 1871, en *Eenige bijzonderheden aangaande de kleederdracht der Friesinnen*, in *De vrije Fries*, deel XV.

en Blokzijl en van de aan Friesland en Groningen palende deelen van Drente. Terwijl echter bewesten Flie de Friesche taal door 't Hollandsche Nederduitsch verdreven is, zoo is ze in deze streken door 't Saksische Nederduitsch verdrongen. Maar ook hier vertoont de dagelijksche volksspreektaal nog steeds in grooten overvloed de duidelijkste sporen, dat in oude tijden de Friesche taal hier geheerscht heeft. In welken tijd echter in deze streken (Groningerland uitgezonderd, maar Stellingwerf ingesloten) het Friesch voor 't Saksisch heeft moeten wijken en tot een gemengden tongval, tot een Friso-Saksisch geworden is, daarvan ontbreken ons alle bescheiden. In allen gevalle moet dit in de middeleeuwen hebben plaats gegrepen, denkelijk in de dertiende of veertiende eeuw, onder den invloed der Bisschoppen van Utrecht, die juist in deze streken groote macht uitoefenden.

Maar over de Friesche taal in Groningerland weten we nader bescheid. In dit gewest bleef de Friesche taal in gebruik ten platten lande, in al de gooën of zoogenoemde Ommelanden, misschien met uitzondering van den zuidelijken uithoek van Westerwolde, tot in 't begin der zeventiende eeuw. Wetten, keuren, verordeningen, besluiten, enz. werden, gedurende de middeleeuwen, in Hunsegoo, Fivelgoo, 't Westerkwartier evenzeer in de Friesche taal opgesteld en beschreven, als dit in de andere Friesche landen, oost- en westwaarts van Groningerland gelegen, 't geval was. Maar als schrijftaal moet het Friesch er reeds vroeg in de zestiende eeuw buiten gebruik zijn geraakt. Sedert dien tijd verloor, door den invloed van den Nedersaksischen tongval der Groningsche stedelingen en der Drenten, 't Ommelandsche Friesch langzamerhand zijne zuiverheid, om eindelijk in de zeventiende eeuw geheel te verbasteren en uit te sterven en vervangen te worden door de Friso-Saksische tongvallen, die heden ten dage nog de volksspreektaal in deze gewesten uitmaken. Sedert het Friesch in Groningerland als schrijftaal buiten gebruik geraakt was, maar er nog als volksspreektaal bleef leven, is er niets meer in dat Ommelandsche Friesch geschreven, voor zooverre ik heb kunnen nagaan. In de zeventiende eeuw sloeg men weinig acht op de volksspreektaal en de gouspraken der verschillende landstreken. In het Westerkwartier van Groningerland bleef het Friesch natuurlijkerwijze 't langste in gebruik, wijl het hier tegen den toenemenden invloed van 't Saksische Nederduitsch gerugsteund werd door 't standhoudende Friesch in de streken bewesten Lauwers. Waarschijnlijk bleef het hier, te Marum, Doesum, Groote- en Lutje-Gast, Sebaldeburen, enz., nog wel tot in de vorige eeuw in wezen. Want nog heden ten dage is de gouspraak in deze streken rijkelijk met zuiver Oudfriesche woorden en uitdrukkingen vermengd. Dit is trouwens wel 't geval in geheel Groningerland, maar toch nergens in zoo groote mate als juist in 't westelijkste Westerkwartier.

De hedendaagsche ingezetenen der stad Groningen, voor zooverre ze afstammelingen zijn van de oud-Groninger burgerij, zijn, in tegenstelling

met de Ommelanders, geheel of grootendeels van Saksischen en niet van Frieschen bloede. In de middeleeuwen bestonden dier stede poorters uit Saksen, niet uit Friezen. Ook is de stad wezenlijk op Saksisch, althans op oud-Drentsch grondgebied (de uiterste punt van den Drentschen Hondsrug) gelegen, die als eene kaap of *nes* in de kleistreek of marsch, dat aloude erfdeel der Friezen, vooruitsteekt. Maar natuurlijkerwijze woonden er in de middeleeuwen ook wel eenige Friesche gezinnen, uit den omtrek, binnen der stede wallen. Vooral Friesche edelingen uit de Ommelanden hebben zich in de veertiende en vijftiende eeuw, ook al ten gevolge van de onlusten tusschen Schieringers en Vetkoopers, in de stad Groningen gevestigd, maar de eigenlijke burgerij was en bleef daarom toch evengoed Saksisch. Deze zelfde verhouding tusschen Saksische stedelingen en Friesche landbewoners treffen we in de middeleeuwen ook te Bremen en omstreken aan, 'twelk, verder in dit opstel, met een voorbeeld nader aangetoond zal worden. Maar te Emden en te Leeuwarden niet, om van de kleinere Friesche steden Jever, Aurich, Norden, Dokkum, Bolsward, Medenblik, enz. niet te gewagen. In al deze plaatsen waren de stedelingen even goede Friezen als de omwonende landlieden. Ten gevolge van dezen Saksischen oorsprong der burgerij is in de stad Groningen de Friesche taal dan ook nooit volksspreektaal geweest, al verstonden oudtijds de Groninger ingezetenen, om huns voordeels wille, ook wel 't Friesch der Ommelanders. Zoo vermeldt de Friesche geschiedschrijver Ubbo Emmius, dat in zijn tijd, einde der zestiende en begin der zeventiende eeuw, weinigen nog slechts te Groningen het Friesch verstonden, dewijl de ingezetenen Drenten of Westfalingen (dus Saksen) waren. En op eene andere plaats meldt Ubbo: ‘De taal der Friesen is nauw beperkt, bijna aan al de stedelingen onbekend.’ Hier spreekt hij van de Ommelander Friezen en van de burgerij der stad Groningen.

De naam van Friesland bleef voor 't land tusschen Lauwers en Eems tot in de vorige eeuw in wezen. Want men noemde toen de hedendaagsche provincie Groningen wel meest ‘Stad en Land’ of ‘De Ommelanden’, maar deze benamingen waren toch eigenlijk slechts verkortingen van den vollen naam: ‘De stad Groningen en de Friesche Ommelanden’, de Friesche landstreken, rondom de stad Groningen gelegen.

Zoo kon ook, in de zestiende eeuw, Marnix van St. Aldegonde, in zijn schoon Wilhelmuslied, met volle recht zingen:

> ‘Graef Adolf is ghebleven,
> In Friesland in den slach.’

Toen, en tot in de vorige eeuw, dacht niemand eraan, in deze woorden eene onnauwkeurigheid te vinden, die er dan ook niet in ligt, ofschoon Heiligerlee, waar Graaf Adolf zijn jonge leven aan de vrijheid van ons land en volk ten offer bracht, in de hedendaagsche provincie Groningen gelegen is.

Dat verder 't oorijzer, en wel hoofdzakelijk in denzelfden vorm, als waarin het tusschen Flie en Lauwers in gebruik is, evenzeer tot de eigenaardige volkskleederdracht van geheel Groningerland behoort - dat daar ook de eigennamen, zoowel van personen als van plaatsen, niet minder zuiver Friesch zijn dan bewesten Lauwers - dat nog menige zede, menig gebruik, menige inrichting in huis en hof, beoosten Lauwers, een Frieschen oorsprong ten duidelijkste verraadt - dit alles is bekend genoeg en behoeft den lezers van dit tijdschrift wel niet uitvoerig aangetoond te worden.

Wenden we thans onze blikken naar die Oudfriesche streken, welke heden ten dage tot Duitschland gerekend worden, zoo vinden wij ook daar, in hoofdzaak, hetzelfde, wat we in noordelijk Noord-Holland en in Groningerland opmerkten. En geenszins in mindere mate! In 't eigenlijk gezegde Oost-Friesland met het daaraan ten oosten grenzende en nauw verbonden Harlingerland is tot op heden de Friesche naam voor land en volk behouden gebleven en, al is er de Friesche taal, als schrijf- en spreektaal, ook al sedert eenige eeuwen, of minder, verloren gegaan, zoo zijn daar toch overigens nog zeer vele echt Friesche kenmerken en eigenaardigheden overgebleven, weinig minder dan in 't hedendaagsche Nederlandsche Friesland, en zelfs meer dan in Groningerland.

Over 't geheel genomen, kan men van Oost-Friesland getuigen, dat het van oudsher veel meer Nederlandsch dan Duitsch geweest is, en deze innige verwantschap met het Nederlandsche volk is nog heden zeer duidelijk bij de Oost-Friezen merkbaar, al is er dan ook in deze eeuw en vooral, sedert het land in 1866 bij Pruisen ingelijfd werd, de verduitsching sterk toegenomen. Sedert het einde der middeleeuwen, toen de hevige twisten en bloedige veeten der heillooze partijschappen tusschen de verschillende hoofdlingen en hun aanhang, die een paar eeuwen lang land en volk beroerd en aan den rand des verderfs gebracht hadden, hiermede eindigden, dat Edzard Sirksena, een hoofdling van Greetsyl, zich langzamerhand de oppermacht verwierf in alle Oostfriesche gooën, en sedert zijn broeder, Ulrik Sirksena, in 1454, als Rijksgraaf, door Keizer Frederik den derde met Oost-Friesland beleend werd, bleef dit land onder dat uit eigen volk gesproten vorstenhuis een zelfstandig bestaan voeren, totdat de Oostfriesche vorstenkroon, door 't kinderlooze versterven van den laatsten Vorst, Karel Edzard, in 1744, aan den Koning van Pruisen, aan Frederik den Groote, verviel. In 1806 werd Oost-Friesland door Napoleon van Pruisen genomen en, met Jeverland, bij 't nieuw opgerichte Koninkrijk Holland gevoegd, totdat het in 1810 met geheel Noord-Nederland bij 't Fransche Keizerrijk werd ingelijfd als Departement van de Eems. In 1813 sloeg ook voor Oost-Friesland 't uur der bevrijding van het smadelijke Fransche juk en kwam het weer aan Pruisen in 1814, maar werd door Pruisen in

't volgende jaar aan 't nieuw opgerichte Koninkrijk Hanover afgestaan, waarbij het tot 1866 bleef; sedert dien tijd is het weer een deel van Pruisen geworden. Al deze wisselingen van bestuur in de laatste anderhalve eeuw hebben echter geen invloed op den Frieschen volksaard aan de Eems uitgeoefend.

De Kerkhervorming werd reeds zeer vroeg en zeer algemeen in Oost-Friesland aangenomen, vroeger dan in de Nederlanden. In 1528 was ze hier reeds een voldongen feit en heeft er sedert dien tijd ook steeds volkomen standgehouden. Vandaar dat, toen in de Nederlanden de Hervorming door den Spaanschen Koning zoo te vuur en te zwaard werd vervolgd, zeer velen uit Vlaanderen, Brabant, Holland en 't Nederlandsche Friesland naar Oost-Friesland uitweken, daar eene veilige herberg en eene vrije woonstede vonden en ten deele ook zich daar voorgoed vestigden. Ook nog later, gedurende 't eerste felle woeden van onzen worstelstrijd met Spanje, was Oost-Friesland voor vele vervolgden en verdrevenen eene veilige schuilplaats(*). Maar toen gedurende de zeventiende en achttiende eeuw de Nederlanden zoo hoog stegen in bloei en welvaart, doch Oost-Friesland daarin niet deelde, waren het daarentegen weer de Nederlanden, en vooral Holland, Friesland en Groningerland, die aan Oost-Friesland vergolden, wat ze er vroeger van genoten hadden. Want aan honderden en duizenden Oost-Friezen, vooral jonge mannen, die jaar op jaar, gedurende dezen bloeitijd van 't Nederlandsche gemeenebest, hun land verlieten, om hier een beter bestaan, zoo niet hun fortuin, te zoeken en te vinden, werd hier, te zee en te land, werk en brood in overvloed verschaft. En deze gestadige uittocht van jonge mannen, van allerlei hier zeer bruikbare arbeidskrachten uit Oost-Friesland naar de Nederlanden is ook thans nog niet geëindigd, ofschoon veel verminderd bij vroeger. Zoo bleef er steeds veel gemeenschap tusschen Oost-Friesland en Nederland bestaan, en vooral ook tusschen Oost-Friesland en de Friesche landschappen bewesten Eems, waardoor Abel Eppens reeds in zijn tijd,

(*) Door deze herbergzaamheid en gastvrijheid, aan Nederlandsche uitgewekenen betoond, kreeg Emden in de Nederlanden den eerenaam van 'Herberg der gemeente'. Daarom stond er ook dit opschrift aan de in 1819 afgebroken Boltenpoort te Emden: 'Heer, bewaere de herbarg diner gemeene.' En daarom ook staat er nog heden boven de oosterdeur van de Groote kerk te Emden: 'Godts kerck vervolgt verdreven - Heft Godt hyr trost gegeven.' Ook wordt hierop gezinspeeld in de volgende bekende, zeer aardige Emder rijmspreuk:

'Teder was op Frieslands zoom,
Emdens wiege bij den stroom.
Maar als God haar heeft bestraald,
Met zijn licht dat nimmer daalt,
Klom zij als Gods stad omhoog,
Zelfs haar vijandin in 't oog.
Als een moeder in haar schoot,
Borg zij ballingen in nood.
Hollands toevlucht, Brabants schuil,
Afgods ondergang en kuil,
Neerlands sleutel, Duitschlands slot,
Emden! blijf getrouw aan God.'

laatste helft der zestiende eeuw, kon schrijven, dat er schier geene familie in Groningerland was, die geene verwanten in Oost-Friesland had wonen, en omgekeerd. En deze nauwe verwantschap, dit drukke verkeer is tot in deze eeuw in stand gebleven. De omstandigheid, dat in Oost-Friesland, althans in 't voornaamste en welvarendste en meest bevolkte, 't westelijkste deel des lands, in Reiderland, in de zoogenoemde Krumhorn, en in de eerste plaats in de stad Emden, de Gereformeerde godsdienstvorm, die van Calvijn, bijna algemeen werd beleden, evenals in de noordelijke Nederlanden, tegenover de Luthersche belijdenis, die in de aangrenzende landschappen van 't Duitsche rijk, en ook in de oostelijkste streken van Oost-Friesland, de meeste aanhangers telde, bracht er ook zeer veel toe bij, dat de Oost-Friezen zich steeds nauw bij Nederland en bij de Nederlandsche Hervormde kerk aansloten. Het Nederlandsch bleef dan ook, tot in de tweede helft dezer eeuw, kerken schooltaal hij de Gereformeerden in Oost-Friesland; bij de afgescheidenen, hij de zoogenoemd Christelijk-Gereformeerde gemeenten, en bij de Doopsgezinden aldaar, is dit nog heden 't geval. Deze tegenstelling tusschen Gereformeerd en Nederlandsch en Luthersch en Duitsch ging zoo diep, dat het volk wel beide begrippen verwarde of als gelijkbeduidend opvatte. ‘He leert luters’, zei men van een predikant of een schoolmeester, als hij Hoogduitsch sprak. Gereformeerde en Doopsgezinde predikanten werden steeds bij de gemeenten in Oost-Friesland en in de Nederlanden over en weer beroepen en vervulden gelijkelijk hun ambt, oost of west van de Eems; terwijl de Oostfriesche jongelingen in den regel aan de hoogeschool te Groningen hunne academische opleiding ontvingen. Zelfs als ze 't woord tot hun Duitschen vorst richtten, maakten de Oost-Friezen wel van de Nederlandsche taal gebruik, zoo eigen was hun deze, zoo vreemd de Hoogduitsche spraak. Toen namelijk in 't jaar 1857, toen Oost-Friesland Hanoversch was, de Koning van Hanover met familie en gevolg een bezoek bracht aan 't eiland Borkum, hadden de Borkumers voor deze aanzienlijke gasten eene eerepoort opgericht aan den ingang van hun dorp. Aan de strandzijde, vanwaar de Koning de poort inkwam, stond daaraan dit opschrift:

> ‘Welkom op Borkum, Uwe Majesteeten!’

En aan de dorpszijde 't volgende, 'twelk de Koning moest lezen, als hij weer uit het dorp naar 't strand ging:

> ‘Gij moet het wederkomen niet vergeten!’

Maar meer dan dit gebruik der Nederlandsche schrijftaal is het vooral de gemeenschappelijke Oudfriesche afstamming, de gelijke volksaard en volkstongval, dezelfde bronnen van bestaan, landbouw en veeteelt en turfgraverij, visscherij, handel en scheepvaart, voortspruitende uit geheel gelijke gesteldheid van den bodem des lands en van gelijke landsgelegenheid, die steeds de nauwste gemeenschap tusschen Nederland en Oost-Friesland in 't algemeen, tusschen de Friezen oost en west van de Eems in 't bijzonder, ten gevolge had.

Geen wonder dus, dat nog heden 't geheele voorkomen van 't Oostfriesche land en volk zoo sterk het Nederlandsche type vertoont, 't echte Noordnederlandsche type, dat men b.v. in onze Limburgsche steden en dorpen zoo geheel mist. Inderdaad, zoo men de Hoogduitsche opschriften aan de huizen (althans de nieuweren; de ouderen zijn nog veelvuldig in 't Nederlandsch gesteld) niet opmerkt en de Pruisische uniformen der soldaten aan de hoofdwacht vóór 't prachtige, volkomen in echt Oudnederlandschen stijl gebouwde raadhuis niet ziet, dan kan men zich te Emden moeielijk verbeelden, over de grenzen te zijn. Juist zulke hooge en fraai versierde, uit roodbruinen baksteen en witten hardsteen opgetrokken gevels voor de hooge en smalle, net geschilderde huizen als in onze Nederlandsche steden; juist zulke grachten en havens, met even zulke houten wipbruggen en vaste steenen bruggen, precies zulke sluizen als hier; - 't geheele voorkomen der bevolking op straat, sjouwerlui aan kaden en bruggen, turfdragers, met zangerig geschreeuw hare waren ventende groente- en vischvrouwen, nette, met paars jak en een aardig wit mutsje gekleede dienstmeisjes, die met bezems, emmers en luiwagens, alles in echt-Nederlandsch model, de straat schrobben en met spuiten de glazen wasschen, - juist zulke koffen en tjalken in de havens, juist zulke met hooge iepen en linden in lommerrijke wandeldreven herschapen stadswallen, juist zulke windmolens op die wallen om de stad, die hunne typisch Nederlandsche namen: ‘De vrouw Johanna’ b.v., of ‘Licht-en-spijs’(*), in steen gehouwen boven den ingang vertoonen, - kortom, Emden heeft nog steeds volkomen 't voorkomen van eene Nederlandsche stad. En met de kleine steden: Norden, Aurich, Leer, met de vlekken: Weener, Oldersum, met de groote dorpen: Bonda, Jemgum, Pilsum, is 't niet anders.

De Friesche taal was in de middeleeuwen in Oost-Friesland natuurlijkerwijze zoowel schrijftaal als spreektaal, niet anders dan in 't Nederlandsche Friesland. De talrijke Oostfriesche wetten, keuren en andere oorkonden, in 't Friesch gesteld, strekken ons daarvan ten bewijze. Maar reeds in de vijftiende eeuw begon het Nederduitsch, in den zoogenoemden Platduitschen, nog nader in den Friso-Saksischen vorm, het Friesch beoosten Eems, als schrifttaal, te verdringen. Als volksspreektaal, ten platten lande, bleef het er echter tot in 't begin der achttiende eeuw, hier in meerdere, daar in mindere mate, in gebruik. Met zekerheid weten we uit de hoogst belangrijke aanteekeningen van Johann Cadovius Müller, uit zijn *Memoriale linguae frisicae*, dat in 1875 uitgegeven is (bij W.J. Leendertz te Leer), dat de vanouds ingezetene boeren in Oost-Friesland onder elkander nog Friesch spraken in 1691. Vooral in de oostelijke streken des lands, in 't Harlingerland, o.a. te Stedesdorp, de woonplaats van Cadovius, en op de eilanden,

(*) Een oliemolen, waar olie geslagen wordt tot ‘licht’ in de lamp en tot ‘spijs’, om visch en pannekoeken in te bakken.

was dit het geval. Maar eene halve eeuw vroeger leefde de Oudfriesche taal er ook nog in den mond der aanzienlijken. Zoo is er nog een bruiloftsgedicht bekend, in 1632 door den edeling Imel Agena, van Upgant, ter eere van Eggerik Ulricks en Tialda Hayunga(*), '*Breydgom anda Breyd*', in 't Friesch opgesteld en wel, zooals de dichter zelf erbij vermeldt: '*wt lyafde to thet freesck*'(†). En, als dus een aanzienlijk man, als Imel Agena was, in 1632 nog zoo goed in de Friesche taal thuis was, dat hij er een gedicht in opstelde, hoeveel later zal dan de oude landstaal eerst in den mond van den eenvoudigen Oostfrieschen landman uitgestorven zijn.

In den zoogenoemd Oostfriesch-Platduitschen tongval, eene Friso-Saksische gouspraak als in Groningerland, die heden ten dage de volksspreektaal in Oost-Friesland uitmaakt, komen Oudfriesche woorden en vormen nog genoeg voor; ten platten lande en in de oostelijke landstreken is dit vooral het geval. Zoo vinden we b.v. daar nog de woorden *loeken, foon*, *been*, trekken, meisje, kind, in gebruik. Deze woorden, dáár gewoonlijk op Hoogduitsche wijze als *luken*, *fohn* en *behn* geschreven, zijn de Oudfriesche woorden *luka*, *hluka*, *fona* en *bern* en luiden in 't hedendaagsche Nederlandsche Friesch *loeke*, *faem* (verkleinvorm *fanke* weer met eene *n*, te Hindelopen *faen*) en *bern* of *ben.* Want de Friesche eigenaardigheid, om in vele woorden de *r* niet uit te spreken, heerscht zoowel in de eene als in de andere landstreek; te Emden zoowel als te Leeuwarden zegt men *wuttel* en *wust* voor wortel en worst.

Bij de Oost-Friezen zijn ook (om hier niet te spreken van de in hun land zoo veelvuldig voorkomende typisch-Friesche plaatsnamen) de Friesche mans- en vrouwennamen en geslachtsnamen, niet minder dan in ons Friesland, nog steeds in volle gebruik en worden er door de meesten in volle eere gehouden. Zulke namen als b.v. Fokke Sybrands Randa en Wilko Edzards Huisinga, Geeske Tjaards Boerma en Imke Aiolts Bronsema vindt men zoowel aan de Eems als aan de Lauwers en 't Flie, om van de haast tallooze malen voorkomende namen Jan en Antje, Jansen, De Vries en De Boer, enz., niet te gewagen.

Natuurlijk hebben de Oostfriesche vrouwen van oudsher ook steeds oorijzers gedragen, als echte Friezinnen. Gedurende de middeleeuwen zal er tusschen de hoofdbeugels der vrouwen aan de Eems en die aan Lauwers en Flie, aan Fivel, Hunse en Boorn, wel geen onderscheid geweest zijn; later wel. Want later, gedurende de 16de en 17de eeuw, deelde Oost-Friesland niet in den bloei en de welvaart, die destijds aan de Nederlandsch-Friesche landstreken te beurt viel, en daardoor even min in de weelde en den rijkdom, die in deze streken van die welvaart het gevolg was. Zoo behielden de Oostfriesche oorijzers meer den oorspronkelijken, eenvoudigen grondvorm en bleven ook nog langen tijd

(*) Tialda is de oorspronkelijke, volle Friesche vorm van den in 't Nederlandsche Friesland in verbasterden verkleinvorm voorkomenden vrouwennaam Tjaltje.

(†) Uit liefde tot het Friesch.

van ijzer en koper, nadat ze in de Nederlanden reeds van zilver en goud gemaakt werden. En in deze eeuw, toen de weelde in de oorijzers in 't Nederlandsche Friesland zoo hoog werd opgevoerd, toen ze er steeds kostbaarder werden, steeds breeder en grooter, kwam dit onderscheid nog meer uit. Want in Oost-Friesland bleven ze bij voortduring hoogst eenvoudig, smal en klein en nog veelvuldig van ijzer en koper, hoogstens van zilver met gouden stiften of knoppen. In het begin van deze eeuw was in de westelijkste streken van Oost-Friesland een kapsel in gebruik, dat den allereenvoudigsten vorm vertoonde van oorijzer en kanten muts, zooals men die toen ter tijde ook in Groningerland en 't Nederlandsche Friesland droeg. Dit eenvoudige, maar nette kapsel is daar heden ten dage uit steden en dorpen volkomen verdwenen. Maar in de oostelijke streken van Oost-Friesland, vooral in de afgelegen dorpen van 't Brookmerland, rondom Aurich, draagt men tegenwoordig nog wel een ander, ook hoogst eenvoudig oorijzerkapsel. Over 't kortgesneden haar dragen de boerinnetjes aldaar een klein, om 't hoofd sluitend mutsje, van eene bonte, gebloemde stof (chits), *hülle* of *slûthülle* door haar genoemd, en daaroverheen een smal, koperen of zilveren oorijzertje of hoofdbeugeltje, 'twelk aan de naar beneden gebogen uiteinden voorzien is van kleine, vierkante, vlakke gouden plaatjes of stiftjes, die op de wangen der vrouw komen te zitten. En wijl deze oorijzertjes zóó sluiten, dat de stiftjes in de bolle, blozende wangen der glundere boerinnekes als ingeknepen zitten, noemt men ze gewoonlijk *knipers.* Op Zon- en feestdagen draagt men hieroverheen nog een klein mutske van eene witte, doorschijnende stof, dat met gouden of zilveren spelden aan 't oorijzertje wordt bevestigd en dat de bonte bloemen van 't ondermutsje met den blinkenden beugel van 't oorijzer laat doorschemeren. Dit kapsel heeft de grootste overeenkomst met dat, 'twelk in 't jaar 1642 door deftige burgervrouwen te Haarlem gedragen werd, zooals blijkt uit eene schilderij op 't Stedelijk Museum aldaar, de portretten vertoonende van vier regentessen van 't Heilige-Geest-huis te dier stede, en tevens met het kapsel, dat heden ten dage op de Over-Veluwe (omstreken van Elburg in Gelderland) gedragen wordt, behalve dat de twee vierkante stiftjes van 't Oostfriesche oorijzer bij 't Overveluwsche door kleine, spiraalvormige krulletjes van dik gouddraad vervangen zijn. Maar ook dit Brookmerlander oorijzerkapsel is heden ten dage in Oost-Friesland zeer in verval; men ziet het weinig meer dragen.

De bewoners van 't eiland Borkum hadden in de vorige eeuw hunne eigenaardige kleederdracht, vooral ook een eigen vrouwen-hoofdtooisel, waarbij ook een smal zilveren oorijzertje gedragen werd en tevens eene zwarte kaper, als in Noord-Holland. In de eerste dertig jaren dezer eeuw stierf dat kapsel daar uit en werd er vervangen door 't gewone Noordhollandsche hoofdtooisel, zilveren oorijzer, vier vingers breed, met langwerpig vierkante stiften (in Noord-Holland *pooten* of *boeken*

genoemd) aan de slapen van 't hoofd, en eene kanten muts, met geplooide, afhangende strook in den nek, daaroverheen. Het schijnt, dat dit kapsel op Borkum ingevoerd is ten gevolge van het drukke verkeer, dat destijds de Borkumer zeelieden, die vooral op Noordnederlandsche schepen ter koopvaardij en ter visscherij voeren, met Amsterdam onderhielden. Althans, het draagt op Borkum den naam van 'Boekslooter ooriser', een naam, die ongetwijfeld van het dorp Buiksloot, tegenover Amsterdam aan 't IJ gelegen, afgeleid is. In de eerste helft dezer eeuw werd ook wel 't gewone Groningsche oorijzer op Borkum gedragen, dat toen ook wel in de westelijkste dorpen van Reiderland, Bonda, Wijmeer, voorkwam. Thans is ook op Borkum, bij 't jongere geslacht, het dragen van 't oorijzer geheel in onbruik geraakt.

Als ik nu ten slotte nog vermeld, dat de Oost-Friezen even fier op hun landaard zijn als de Friezen tusschen Flie en Lauwers; dat ze, evenals dezen, met zekeren trots zich Friezen noemen en ook evenzeer, met hart en ziel, aan hunne Friesche eigenaardigheden gehecht zijn, en dat ze tevens, vooral ten platten lande en onder de eigenerfde boeren in de eerste plaats, en op de eilanden, in hun lichaam het zuiver Friesche type vertoonen, dan zal niemand willen ontkennen, dat zij volbloed-Friezen zijn, zoo goed als de besten in Nederland.

Tot de andere, verder oostwaarts in Duitschland, aan deze zijde van den mond der Elve gelegen Oudfriesche landschappen overgaande, noemen we daarvan de volgenden op met hunne hedendaagsche namen(*): Jeverland, Butjadingerland, Stadland, Stedingen, Oosterstade, 't Land Wührden, Vieland en 't Land Wursten. Deze landschappen vormen met elkander eene samenhangende reeks van grootendeels uit zeer vruchtbare zee- en rivierpolders, zoogenoemde marschen, bestaande landstreken. Ze zijn aan de Noordzee gelegen, benoorden de steden Olden-

(*) Jeverland draagt zijn naam naar de oude stad Gewarden, thans in 't Duitsch Jever genoemd, die van dit landschap 't middelpunt vormt. Butjadingerland wil zeggen: 't land buiten (Friesch *buta*, over, aan den anderen kant van) den zeeboezem de Jade. Stadland, Stedingen en Oosterstade dragen hunne namen naar de oude Stedinger-Friezen. Van de beide laatstgenoemden althans staat dit vast; Oosterstade heet in oude oorkonden *Stedingia orientalis.* Naar mijne meening vind ik in den wortel van dit woord Stedingen den Oudfrieschen mansnaam Stade, Stede, Stat, die op zichzelven slechts zelden meer voorkomt, maar waarvan o.a. afgeleid zijn de Friesche geslachtsnamen: Stada, Stadema, Staetsma, Statsma, Statema, Stedma, Stades en Stedes, en de plaatsnamen Statum, een gehucht bij Makkum in 't Nederlandsche Friesland; Stedum, een dorp in Fivelgoo, Groningerland; Stedesdorp, een dorp in Harlingerland, Oost-Friesland; en Stadum, een dorp in Noord-Friesland. De namen der landschappen Wührden en Wursten stammen beiden af van 't woord *wurd*, *word*, *ward*, *werd*, *weerd*, *wierde*, *wier*, wijl oudtijds, vóórdat het land voldoende bedijkt was, de ingezetenen hier allen op *wurden*, *wierden*, *wieren* of terpen, vluchtheuvels, woonden, juist zooals nu nog op de dijklooze Noordfriesche Halligen. Het hedendaagsche woord *Wursten* is samengetrokken uit het oude Worsaten, Worthsaten, beteekenende: die op *worden gezeten* zijn of wonen; evenals Holtsaten, lui, die in 't *hout* of in 't bosch *zitten*, later tot Holsten samenkromp en nu Holstein geworden is. De naam Vieland wordt door sommigen afgeleid van een Oudfriesch woord *vie* (?), dat gezegd wordt moeras te beteekenen.

burg en Bremen, rondom den zeeboezem de Jade en aan den breeden mond van de Wezer, en worden reeds van overoude tijden af door Friezen bewoond. Deze Friezen dragen in oude oorkonden en kronieken de namen van Rustringer-, Oestringer- en Wranger- of Wanger-Friezen, Stedingers, Worsaten, enz. Tot nadere onderscheiding van andere Friezen worden hunne hedendaagsche nakomelingen met den naam van Wezer-Friezen aangeduid. De Rustringer-, Oestringer- en Wranger-Friezen woonden in 't hedendaagsche Jeverland en Butjadingerland, en hunne afstammelingen wonen daar nog. Ook het thans verdronken land, waar nu de Jade vloeit, was eertijds in hun bezit. Naar hen dragen drie onderdeelen van Jeverland nog wel de namen Rustringen, Oestringen en Wangerland; zoo mede 't vlek Rustersyl Rüstersiel) en 't eiland Wangeroog(*).

Gedurende de middeleeuwen, toen al deze Friesche landschappen, elk voor zich, vrije boeren-republiekjes vormden, hadden de Wezer-Friezen met allerlei harde rampen en tegenspoeden te kampen. Want behalve dat ze hunne eigene onderlinge veeten en twisten hadden, als weerspel van de twisten der Schieringers en Vetkoopers in 't Nederlandsche Friesland, vooral ook tusschen hunne hoofdlingen, waaronder we Edo Wymken, Sibeth Papinga, Dedo Onneken en Iko Bolinga als de voornaamsten en bekendsten noemen, zoo was het aan den eenen kant de wilde Noordzee, die door herhaalde hevige inbraken en zware overstroomingen van hun land soms de vruchtbaarste streken met geheele dorpen verwoestte en verzwolg, en aan den anderen kant de onophoudelijke roof- en heerschzuchtige invallen en strooptochten van hunne naburen, de Graven van Oldenburg en de Bisschoppen van Bremen, waaronder de Wezer-Friezen dikwijls zwaar te lijden hadden. Later werden deze landschappen wel meest bij Oldenburg en Bremen ingelijfd en kwamen ze, na den dertigjarigen oorlog, ten deele zelfs onder de oppermacht van Zweden en Denemarken, maar ze behielden toch ook eene zekere mate van vrijdom en sommigen hunner aloude rechten en vrijheden tot in deze eeuw. Tegenwoordig behooren ze tot Oldenburg, voor zooverre ze linksch van de Wezer liggen, en sedert 1866 tot Pruisen, vroeger tot Hanover, voor zooverre ze aan den rechter oever van de Wezer gelegen zijn; behalve 't Land Wührden, dat, ofschoon rechts van genoemde rivier, toch deel uitmaakt van Oldenburg. In 't begin dezer eeuw vormde Jeverland zelfs, met Oost-Friesland, gedurende weinige jaren een gedeelte van het toenmalige koninkrijk Holland.

Een paar feiten uit hunne oude geschiedenis kan ik hier niet onvermeld laten, om aan te toonen, welke steege en dreege Stand-Friezen ook de Wezer-Friezen steeds geweest zijn, en hoe ook bij hen ten

(*) De omstandigheid, dat de visschers van 't eiland Urk, die dikwijls op de hoogte van Wangeroog hun bedrijf uitoefenen, dit eiland nog steeds den vollen ouden naam Wrangero (met eene *r*) geven, evenals de Noord-Friezen ook nog doen, kan strekken als een bewijs voor de taaiheid der oude volkstaal tegenover de versleten vormen der nieuwere schrijftaal.

volste de aloude Friesche leuze gold: '*Ljeavor dead as slav*', liever dood dan slaaf.

Na allerlei aanslagen en inbreuken op de vrijheden en rechten der Wezer-Friezen, door de naburige Duitsche vorsten dikwijls gewapenderhand ondernomen, en waarbij het niet zelden tot bloedige veldslagen en moordtooneelen kwam, maar waarbij de Friezen ook even dikwijls de schitterendste blijken van hunne dapperheid en vrijheidsmin gaven en hunne belagers roemrijk weerstonden, waren het vooral de zuidelijkst wonende Friezen, de Stedingers, die gedurende de geheele 12de eeuw met de Bremers en Oldenburgers in openbare vijandschap lagen. In 1219 besteeg Gerhard II, een van de meest trotsche, van de krijgsen heerschzuchtigste kerkvorsten, den aartsbisschopszetel van Bremen en besloot al spoedig, om met al zijne macht de Stedingers geheel ten onder te brengen of uit te roeien. Hij rustte een sterk leger uit in 1230, evenals zijn medestander, Graaf Burchart van Oldenburg, ook deed; en Graaf Herman van de Lippe, des Bisschops broeder, ondersteunde hen met eene derde krijgsmacht. In December van dat jaar rukten die drie verbonden legers het Stedingerland binnen. Wel kregen de Stedingers eenige hulp en steun van Hertog Otto van Lüneburg, maar ze waren toch zeer veel zwakker dan hunne vijanden. Desniettemin trokken ze moedig hun vijand tegen, grepen hem aan en leverden hem slag bij Hemmelskamp, des daags voor Kerstmis. Woedend was het gevecht, maar de Friezen versloegen de Bremers en Oldenburgers volkomen, zoodat hunne drie legers in wilde vlucht uit elkander stoven. De Graaf van de Lippe lag verslagen in 't veld; vele ridders en een groot aantal krijgers waren met hem gevallen. Maar de Stedingers hadden zeer weinig dooden en vierden op Kerstdag hunne overwinning.

Dit was echter ook hunne laatste zegepraal. Bisschop Gerhard zon op wraak, en eene toevallige omstandigheid deed hem een middel aan de hand, waardoor hij eerlang het zwaard der vernietiging met volle kracht tegen het vrije volk kon gebruiken. De vrouw namelijk van een aanzienlijken Stedinger werd door een geldgierigen priester in de kerk zwaar beleedigd. Haar verbitterde man sloeg daarop den schaamteloozen priester dood. De Aartsbisschop verlangde nu op hoogen toon, in naam der heilige kerk, de uitlevering van dezen man, maar de Stedingers gaven hem hoonend ten antwoord: wat deze man misdreven had, dat zouden zij allen, in zulke omstandigheden, gedaan hebben. Deze openbare opstand tegen 't kerkelijk gezag was juist, wat de Bisschop wenschte. Terstond verzond hij een dringend verzoek aan den Paus Gregorius IX, om de Stedingers, die hij als ketters, als vijanden der Roomsche kerk en als zedelooze opstandelingen afschilderde, in den ban te doen. In dezen laster werd de Bisschop bij den Paus nog zeer ondersteund door een dweepzieken Dominicanermonnik, Koenraad van Marburg, die den Stedingers allerlei onzedelijkheden ten laste lei, verhaalde, dat ze eene

groote padde aanbaden en dergelijken onzin meer. Ten gevolge hiervan sprak de Paus dan ook zijn banvloek over de Stedingers uit en liet eindelijk in 1232-'33 in geheel Germanië het kruis tegen hen prediken. Aangelokt door zulk een schijnbaar gemakkelijken tocht, naar een niet verre verwijderd doel, en die een rijken buit beloofde van de meestal zeer welgestelde Friesche boeren, duurde het dan ook geen jaar, of er was een groot kruisheir te Bremen verzameld. Plotseling en onverwacht voor de onvoorbereide boeren viel Graaf Burchart van Oldenburg met dit leger in Oosterstade, een klein en door de Wezer van 't hoofddeel des lands afgescheiden onderdeel van Stedingerland, en versloeg daar, met zijne overmacht, na een kort en bloedig treffen, de Oosterstaders. Vierhonderd boeren lagen verslagen op 't veld, zoo ook eene menigte vrouwen, die, naar oud-Germaansche zede, medegevochten hadden voor de vrijheid. En deze gevallenen waren nog gelukkig te noemen bij hen, die gevangengenomen waren; dezen toch werden als ketters verbrand. De rest der boeren vluchtten en konden eerst later in hun door den vijand geheel verwoest en verzengd erfdeel terugkeeren. Maar ook het kruisheir had groote verliezen; zijn aanvoerder, Graaf Burchart, lag gesneuveld in 't veld.

Na deze voorloopige overwinning stroomden nog vele kruisvaarders uit geheel Neder-Duitschland en Nederland toe; talrijke vorsten en ridders lieten zich, tegen de Stedinger-Friezen, het kruis op den schouder hechten en trokken met hunne krijgsbenden in 't voorjaar van 1234 naar Bremen. Onder dezen waren Hertog Hendrik van Brabant, Graaf Floris van Holland, Diederik van der Mark, Diederik van Kleef en Graaf Hendrik van Oldenburg tot aanvoerders gekozen en konden weldra over een geoefend en wel uitgerust leger van veertigduizend krijgers beschikken. In den dom te Bremen hield toen Bisschop Gerhard met alle praal eene plechtige hoogmis, waar alle wapens gewijd, alle krijgslieden tot den heiligen strijd ingezegend werden, en ieder, die aan den tocht wou deelnemen, aflaat bekwam. Toen brak 't kruisleger in 1234 naar Stedingerland op.

De macht der Stedingers bedroeg geen derde deel van dat der kruisvaarders, maar zij vormden eene heldenmoedige schare, bereid, hun leven te laten voor hunne vrijheid. Liever dood dan slaaf, was ook hier der Friezen leuze. Zelfs grijsaards en knapen, vrouwen en maagden waren met de mannen en jongelingen ten strijde getogen, onder aanvoering van drie hunner dapperste en aanzienlijkste mannen, ofschoon dan slechts eenvoudige boeren, Bolke van Bardenfleth, Tammo van Huntorp en Detmer tom Dyk.

Bij Altenesch had zich het leger der boeren in wigvormige slagorde opgesteld, toen het machtige kruisleger in den morgenstond van 27 Mei kwam opdagen, en terstond begon de boeren aan te vallen. De priesters en monniken, die in grooten getale 't leger verzelden, zongen het kerklied ‘Media vita’, om den zegen des hemels te erlan-

gen. Maar Bolke, Tammo en Detmer gingen door de rijen hunner broeders, om dezen tot moed en standvastigheid op te wekken. Ze moesten bedenken, zoo spraken zij, van welk voorgeslacht ze stamden, en dat ze allen edele, vrije Friezen waren, die voor de vrijheid hun leven veil moesten hebben.

Deze woorden ontvlamden nog te meer den moed der Stedingers. Dapper en met ware doodsverachting hielden ze stand tegen den eersten aanval des vijands; maar niet alleen dat - ze stormden daarna ook zoo woedend op het kruisleger in, dat dit hier en daar te wankelen en te wijken begon. De Hertog van Brabant week al eerst terug, en Graaf Hendrik van Oldenburg viel al spoedig in 't begin van den slag; maar andere ridders drongen met hunne krijgsbenden met zooveel te meer geweld tegen de boeren in. Den geheelen dag duurde de slag voort, met afwisselend geluk. Duizenden waren reeds gevallen en drenkten met hun bloed de groene weiden. En toen de avond begon te vallen, stonden de kansen voor beide partijen nog gelijk. Maar daar viel plotseling Graaf Diederik van Kleef nog met eene ruiterbende de doodelijk afgematte boeren in de flank, alles voor zich uitdrijvende en onder de hoeven der paarden vermorzelende. Zoo raakte ten slotte 't pleit voldongen, ten nadeele der boeren. Toen de avond gevallen was, lagen er zesduizend boeren, met hunne aanvoerders Bolke, Tammo en Detmer en velen hunner vrouwen en maagden, bleek en bloedend op 't veld. Maar ook vierduizend kruisvaarders waren gevallen, en onder hen de Graven Hendrik van Oldenburg en Willem van Egmont.

Zoo werd bijna 't geheele Stedingervolk door een heersch- en hebzuchtigen Bisschop uitgeroeid. Maar deze gemeenschappeijke heldendood van een edel en dapper volk voor zijne vrijheid is en blijft eene van de heerlijkste en roemvolste daden van den Frieschen stam. Slechts weinig nadere bijzonderheden weten we van deze vreeselijke slachting, en van zooveel, wat daaraan moet zijn voorafgegaan. Had deze krijg van den Bremer Bisschop en den Oldenburger Graaf, had deze formeele kruisvaart van vele verbondene vorsten tegen een kleinen stam van Friesche boeren een waardigen geschiedschrijver gevonden, de geschiedenis daarvan zou onzen jongelingen geleerd worden, zoowel als de schoonste daden van de oude Grieken en Romeinen.

Een fraai gedenkteeken houdt te Altenesch de herinnering aan de dappere Stedinger vrijheidshelden levendig.

Een paar eeuwen later waren het onder de Wezer-Friezen vooral de Rustringers, die van de heerschzucht der Bremers te lijden hadden. Bremen, in die eeuw eene machtige en rijke Hanzestad, trachtte toen de Rustringer- (thans Butjadinger-) Friezen aan zijne macht te onderwerpen. In 't jaar 1418 overrompelden de Rustringers den Fredeborch, een dwingburcht der Bremers, waarbij echter twee edele Friesche jongelingen, Didde en Gerold, zoons van den hoofdling Didde Lubben, van Rodenkerk, en verwanten van den roemruchtigen edeling Sibeth

Papinga, in handen des vijands vielen. De Bremers besloten hunne beide gevangenen ter dood te brengen. Buiten hunne stad, op eene weide, richtten zij een schavot op, en daar werd eerst de oudste broeder Didde onthoofd. De jongeling Gerold, die gedwongen werd dit afgrijselijke schouwspel aan te zien, neemt het afgehouwen hoofd van zijn broeder op, kust het op den mond en besproeit het met zijne tranen. Bij dit roerende tooneel van zoo innige broederliefde worden de Bremers bewogen en bieden den veegen jongeling genade en lijfsbehoud, op voorwaarde, dat hij in Bremen blijve wonen, eene hunner dochters ten huwelijk neme en geheel een der hunnen worde. Maar de Fries veracht die genade der Saksen; met geestdrift roept hij uit: ‘Een edele, vrije Fries ben ik, en ik lust uwe schoenmakers- en pelswerkersdochters niet!’ Wegens deze beleediging moest ook Gerold zijne edele vrijheidsmin met zijn hoofd boeten. Vijf jaren later, in 1423, wreekte Sibeth Papinga, in verbond met Fokke Ukena en Okke ten Broek, aan 't hoofd van vierduizend Friesche krijgers den dood van Gerold en Didde en van vele anderen hunner volksgenooten op de Bremers, die zij volkomen versloegen en wier dwingburcht zij slechtten.

In de kruisgang van den dom te Bremen ziet men nog, ruw in steen gehouwen, het levensgroote beeld van een jongeling. Dat is 't beeld van Gerold Lubben; een trouwe vriend heeft het voor hem opgericht. En nog heden ten dage bloeit in Butjadingerland het geslacht Lubben, als een stam van vrije, eigenerfde Friesche boeren, de rijksten en aanzienlijksten wijd en zijd(*).

Al de Wezer-Friezen gebruikten natuurlijkerwijze in de middeleeuwen de Friesche taal niet slechts als spreek-, maar ook als schrijftaal. Hunne in die taal opgestelde wetten, keuren, landrechten, enz. zijn eene ware goudmijn voor de beoefenaars van 't Friesch, vooral ook voor de vergelijkende tongvallenstudie van die taal. Maar als schrijftaal ging ook hier het Friesch met het einde der middeleeuwen verloren; als spreektaal bleef het er nog lang in wezen. In de zuidelijkste landstreken, door de Stedinger-Friezen bewoond, ging het Friesch zeker wel 't allereerst verloren; in de andere gewesten, vooral in Jeverland, Butjadingerland en 't Land Wursten, hielden de landzaten hunne oude volkstaal nog lang in gebruik. Zoo waren er in 't Land Wursten tegen 't einde der zeventiende eeuw nog geheele huisgezinnen en geheele geslachten, die onder elkander slechts Friesch spraken, en bij de begrafenissen dezer Stand-Friezen mocht de lijkrede slechts in 't Friesch gehouden worden, ofschoon kerk- en schooltaal toen ter tijde daar reeds lang Hoogduitsch was. Ja, nog in 1740 spraken de oude lieden onder de Wurster-Friezen met elkander nog Friesch(†).

Maar ook tot in onze dagen is de Friesche taal in deze streken in 't leven gebleven, op een klein eiland in de Noordzee en in een afge-

(*) Deze twee geschiedverhalen zijn verkort gevolgd naar Allmers' *Marschenbuch.*

(†) Zie Pratje: *Altes und Neues aus den Herzogthümern Bremen und Verden.*

legen, door uitgestrekte venen en moeren van de overige wereld als afgescheiden landschap, namelijk op 't eiland Wangeroog en in 't Sagelterland, beiden deel uitmakende van Oldenburg. Maar dit in taalkundig opzicht zoo hoogst belangrijke Wangerooger en Sagelterlander Friesch is heden ten dage zeer veeg en 't uitsterven nabij; als de 20ste eeuw aangebroken is, zal er weinig meer van overgebleven zijn. Het is hier de plaats ook niet, aangaande dit Friesch in nadere bijzonderheden te treden. Die er meer van weten wil, verwijs ik naar de drie voornaamste werken, die dit onderwerp behandelen(*).

Dat overigens in alle Friesche landstreken aan Jade en Wezer de zoogenoemde Platduitsche taal, die er thans de heerschende volksspreektaal uitmaakt (de schrijftaal is er natuurlijk Hoogduitsch), geenszins zuiver Saksisch is, zooals elders in Neder-Duitschland, maar integendeel Friso-Saksisch en nog ruimschoots met Friesche bestanddeelen vermengd, dat spreekt zoo geheel vanzelf, dat het hier nauwelijks vermeld behoeft te worden.

De eigenaardige eigennamen, zoo van plaatsen als personen, die in deze streken voorkomen en onder dit volk in gebruik zijn, vertoonen zoo zuiver het Friesche type, of zijn ook voor een groot deel zoo volkomen aan onze eigen eigennamen gelijk, dat de Nederlandsche Fries ze oogenblikkelijk als de zijnen herkent. Hoe zullen wij mannen, die b.v. Feddo Redlefs Brinkama, Onno Boikens Hettinga, Edo Folkerts Papinga, Hajo Siebeths Hagena heeten, die in de dorpen Midlum, Aukens, Idschenhusen of Brunswarden wonen en wier geslachten daar, van ouder tot ouder, als vrije eigenerfde boeren gezeten zijn, niet terstond met blijdschap als Friezen, als volksgenooten, erkennen en begroeten(†)? En dit nog zooveel te meer, als men deze mannen,

(*) Hettema en Posthumus, *Onze reis naar Sagelterland*, Franeker 1836; H.G. Ehrentraut, *Friesisches Archiv.* Oldenburg 1849 en '54; Johan Winkler, *Algemeen nederduitsch en friesch Dialecticon*, 's Gravenhage 1874.

(†) Natuurlijk zijn deze namen, evenals die, op bl. 14 vermeld, juist in deze samenstelling fictief en duiden geene bestaande, althans geene mij bekende personen aan. Maar juist diezelfde namen, elk op zichzelven genomen, en nog honderden anderen soortgelijken, komen er in de Wezer-Friesche landstreken veelvuldig voor. Behalve de genoemde geslachtsnamen vinden we onder de Wezer-Friezen nog de volgende typisch-Friesche: Thedinga, Heyenga, Brüninga, Bojunga, Wiarda, Omta, Rykena, Adena, enz. Maar veel talrijker zijn hier zulke geslachtsnamen, die door achtervoeging van de nieuwe, Nederduitsche tweede-naamvalsvormen *s*, *sen*, *en*, *ens* van Friesche mansnamen tot geslachtsnamen gevormd zijn, en die dus in samenstelling volkomen overeenkomen met de in ons Friesland gebruikelijke, van mansnamen afgeleide geslachtsnamen op *s*; b.v. Douwes, Aukes, Feikes, Sjoerds. Zoo treft men bij de Wezer-Friezen de geslachtsnamen Tiarks (in ons Friesland Tjerks), Allmers, Eden, Hayen en Hayessen, Gerdessen, Popken, Heeren, Wilkens, Lübsen, Freerks, Harms, Onnen, Gerken, Gerlofs, Ricklefsen, Eiben, Lührs, Wessels, Tiedmers, Edzards, Weerts, en nog honderden soortgelijken aan. Onweersprekelijk zijn deze namen anders niet dan tweede-naamvalsvormen, zoogenoemde patronymika, van de Friesche mansnamen Tiark of Tjerk, Edo, Haio, Popke, Gerd of Geert, Almer, Tiedmer, Weert of Wierd, enz. En inderdaad zijn ook al deze namen, met nog honderden andere niet minder zuiver Friesche persoonsnamen, onder hen in volle gebruik. Als enkele voorbeelden noemen we nog de mansnamen Focko, Folcko, Djurk (Djurke, verkleinvorm van Djurre, Diurro), Abbe, Adde Eide, Hedde, Pibe, Rickmer, Remt, Sibe, Tammo, Ummo, Wabbe, Webko, en de vrouwennamen Gebke, Eke, Imke (Ymke), Hemke, Hepke, Lücke, Wupke, Engel, Etta (Etje Hiemke, Tiamke (Tjamke), enz. Sommigen van de Wezer-Friesche persoonsnamen zijn in ons Friesland weinig of in 't geheel niet in gebruik, maar daarom toch wel goed en oorspronkelijk Friesch; zulken zijn b.v. de mansnamen Addik, Arp, Bole, Bolcke, Detlef,

voor zooverre zij tot de meer beschaafden en ontwikkelden behooren, zichzelven Friezen hoort noemen en zich erop hoort beroemen, dat zij van ouder tot ouder vrije Friezen zijn, of ziet, dat hunne zonen zich aan de Duitsche hoogescholen als *Frisius butjadingensis* of als *Frisius worsatensis* laten inschrijven.

Kortom, dit volk is Friesch - daarmede is alles gezegd. Ook vertoont het nog in menig opzicht een trouw spiegelbeeld van ons Nederlandsch-Friesche volk. Ook hier, als daar, is de boerenstand de kern der bevolking; ook hier, als daar, worden de benamingen boer en boerinne als eerenamen beschouwd en geeft de eerste stand onder de landbewoners in ware beschaving en ontwikkeling den beschaafdsten stedelingen niets toe. Ook hier, als daar, zitten van de oudste tijden af vrije boeren op hun eigen grond en bodem, in hunne vruchtbare polders (marschen) van zware zee- en rivierklei, achter hunne hooge en kostbare zeedijken, die de wilde Noordzee dwingen, en zij bebouwen hunne vruchtbare akkers en weiden hun schoon, glad vee, vooral ook hunne paarden van edel ras (in Butjadingen wordt op groote schaal paardenfokkerij gedreven), in malsche weiden en bereiden hun uitmuntend

Fremer, Frusmer, Hole, Jabe, Ommo, Oye, Sebbo, Siabbo, Tanno, en de vrouwennamen Adda, Alget, Almuth, Idel, None, Relfke (vrouwelijke vorm van Relf, Redlef), Vohne of beter Fone, enz. Anderen nog worden volgens Hoogduitsche spelling en uitspraak geschreven en vertoonen das een geheel verschillend voorkomen als onze eigene namen; b.v. Cirk, Dudo, Siad, Siud, Tiad, Tiebe, en Elsche, Gesche, Schwantje, Hiesche, waar wij Sierk, Doede, Sjaard, Sjoerd, Tjaard, Tiebbe, Elsje, Zwaantje, schrijven; zoo ook Bindelef voor ons verouderd Bernlef; Alste, Folste, Minste, voor Alkje, Folkje, Minke of Mintje, enz.
Niet minder dan uit de persoonsnamen blijkt uit de plaatsnamen hun aloude Friesche oorsprong. De typisch-Friesche plaatsnaamsuitgangen *um*, *warden*, *werd*, *ens*, die zoo algemeen bij de Nederlandsch-Friesche en Oostfriesche plaatsnamen voorkomen, vinden we hier in groot aantal weer terug. Ziehier eenige voorbeelden daarvan: Akkum, Bekkum, Glarum, Husum, Midlum, Werdum, Westrum, Dorum, Mulsum, Boitwarden, Brunswarden, Eidewarden, Seugwarden, Fedderwarden, Waddewarden, Langwarden, Syuggewarden, Barward, Fallward, Langewerth, Atens, Aukens, Ellens, Bauens, Bottens, Heppens, Tettens, Ziallerns (Tjallerens, in Nederlandsche spelling), enz. Verder Abbehausen, Borghorn, Garmsiel, Benlefstede, Ebkeriege, Esenshamm, Fookwarfe, Harrlinghausen, Hayenschloot, Hayenwerf, Hiddingen, Langeriep, Schaarriege, Syubkelhausen, en honderden anderen, die duidelijk hun Frieschen oorsprong verraden en waarvan velen van Friesche mansnamen afgeleid zijn, van Boite, Brune, Eide, Ate, Auke, Bauwe, Botte, Ebke, Haie, Hidde, enz. En evenals de Nederlandsche Friezen den plaatsnaam Leeuwarden als Liowerd (Ljout) uitspreken, zoo doen ook de Wezer Friezen met hunne plaatsnamen: Feddewerd b.v. voor Feddewarden; Sennewerd voor Sengwarden, enz. Husum, Midlum, Idschenhusen, Indiek, Kniepe, Gauwe aan de Wezer staan tegenover Huisum, Midlum (ook in Oost-Friesland en in Noord-Friesland), Idskenhuizen, Indijken, Knijpe en Gauw alhier.
De studie van al deze en nog honderden andere persoons- en plaatsnamen voert tot de verrassendste uitkomsten en brengt de oorspronkelijke eenheid van alle Friesche stammen in oost en west en noord onomstootelijk aan t licht. Ook wordt de verklaring van vele namen, in ons Friesland voorkomende, zooveel te gemakkelijker en duidelijker, als men ze vergelijkt en in verbinding brengt met de Wezer-Friesche eigennamen en omgekeerd. Van groote waarde bij deze studiën is het hoogst belangrijke werk van Karl Strackerjan, *Die Jeverländischen Personennamen mit Berücksichtigung der Ortsnamen*, Jever 1865. Voor de plaatsnamen kan ook dienen: K.G. Böse, *Das Grossherzogthum Oldenburg. Topographisch-statistische Beschreibung desselben*; Oldenburg 1863.

zuivel in hunne zindelijke woningen en stemmen in de meeste zaken, in de bezorging van hun huis en hof, in zeden en gewoonten, in hunne levenswijze, denkbeelden en neigingen, vooral ook in hunne onbegrensde vrijheidsmin, kortom in al hun handel en wandel, overeen met ons eigen Friesch volk. En het is juist onder deze eigenerfde boeren, dat het Friesche bloed hier aan Wezer en Jade 't zuiverste bewaard gebleven is, naardien onder de boerenarbeiders en onder de kooplui en handwerkslui in de dorpsbuurten en in de vlekken velen van Saksischen oorsprong zijn. Ditzelfde is ook in Oost- en Noord-Friesland en in Groningerland 't geval. In Oosterstade dragen deze eigenerfde boeren of *Einierden*, zooals ze tusschen Flie en Lauwers heeten, den bijzonderen eerenaam van *Erfegsen*, erf-egsen. Dit woord *egse* is eene verbastering van 't Oudfriesche woord *asega*, 'twelk oorspronkelijk in 't algemeen een eervol man uit een aanzienlijk en vrij geslacht beteekent, maar in de tweede plaats ook een rechter aanduidt. In 't Nederlandsche Friesland verliep dit oude woord *asega* later tot *easge* en is daar nu uitgestorven, tenzij men aanneme, dat het nog in den onder ons gebruikelijken mansnaam Easge voortleeft.

Nog eene andere bijzondere overeenstemming tusschen de Friezen in Nederland en die aan de Wezer zij hier vermeld. Onder de vrije en erfgezeten boeren van 't Land Wursten, die als 't ware eene soort adelstand vormen, evenals elders in Friesche streken, zijn reeds sedert onheugelijke tijden geslachtswapens in gebruik, waarvan velen den halven rijksarend vertoonen. Het is genoeg bekend, dat ook zeer vele Nederlandsch-Friesche geslachten dien halven arend op hun wapenschild voeren en dat zij, volgens de overlevering, het recht daartoe van Keizer Karel den Groote zouden verkregen hebben, wegens in den krijg betoonde dapperheid. En deze zelfde sage is onder de Wurster-Friezen verbreid; slechts noemt de overlevering hier niet Karel de Groote, maar Keizer Frederik Barbarossa. Ook onder de Friezen in 't Land Oosterstade komt deze halve rijksarend op de wapenschilden voor. In 't Land Wursten vindt men die oude wapenschilden nog wel boven de hoofddeur van oude boerenwoningen, ook aan de banken in de kerken en op de grafsteenen.

Volk en land in deze Friesche streken aan Jade en Wezer, in hun verleden en in hun heden, nader te leeren kennen en te bestudeeren, is voor Nederlandsche Friezen gewis hoogst belangrijk; ook schijnt het mij uitlokkend toe, hier nog veel aangaande dit onderwerp mede te deelen. Maar ik moet mij beperken en mij vergenoegen met de aandacht der Nederlanders in 't algemeen en der Nederlandsche Friezen in 't bijzonder op hunne stam- en volksgenooten aan Jade en Wezer gevestigd te hebben. Misschien voelt deze of gene zich opgewekt, om persoonlijk met land en lui daar kennis te maken. De reis daarheen is niet meer moeilijk of verre. Ook daar als hier hebben spoorwegen de afstanden ingekort; 't Flie is met de Wezer, Harlingen met Bremen

als door eene rechte lijn van ijzeren wagensporen verbonden. Van Leeuwarden kan men in één dag gemakkelijk over Groningen, Leer, Oldenburg en Bremen midden in Wezer-Friesland komen, te Jever, te Sande, te Berne, te Elsfleth, te Nordenhamm, allen Friesche plaatsen, aan 't spoor gelegen, ook over Bremerhaven te Dorum, en van Bremen uit te Sandstedt, Rechtenfleth, Dedesdorp, enz. Maar wie niet reizen kan of wil, die schaffe zich het werk aan van Hermann Allmers, zelf een vrije Fries, een eigenerfde boer te Rechtenfleth in Oosterstade, maar tevens geleerde, dichter, auteur, die o.a. ook bekend is door zijn uitmuntend werk *Römische Schlendertage*, waarin hij zijn verblijf te Rome beschrijft. Men zie aangaande dezen man het tijdschrift *Die Gartenlaube*, jaargang 1872, *Ein Besuch bei Hermann Allmers.* Zijn boek, waarop ik hier de aandacht vestig, heet: *Marschenbuch*, *Land- und Volksbilder aus den Marschen der Weser und Elbe*; Gotha, 1858. Het is een degelijk en daarbij zeer onderhoudend geschreven werk, waaruit men de Wezer-Friesen en hun land ten volle kan leeren kennen.

Verder oostwaarts, dan de Friesche landstreken aan de Wezer gelegen zijn, maar onmiddellijk daaraan grenzende, strekt zich links en rechts van den breeden mond der Elve, beneden Hamburg, en aan de Noordzee eene reeks landschappen uit, Hadelen, Kedingen en het Alte Land, de Krempermarsch, de Wilstermarsch en Dithmarschen geheeten. De drie eersten, links van de Elve, behooren tot Hanover, de drie laatsten, rechts van die rivier gelegen, tot Holstein. Allen hebben ze eene gemengde bevolking, oorspronkelijk uit Saksen en Friezen bestaande; maar het Saksische bloed heeft er toch verreweg de overhand over 't Friesche(*). Het schijnt, alsof Friezen hier verspreid zitten tusschen de Saksische hoofdbevolking en alzoo eenigen invloed hebben uitgeoefend op den Saksischen volksaard dezer streken. Inderdaad hebben gedurende de middeleeuwen herhaaldelijk volkplantingen van Friezen, zoowel uit Oost- als uit West-Friesland, tevens ook Hollanders en Vlamingen, zich hier onder de Saksen gevestigd. Deze volkplantingen werden veelal door Saksische vorsten en heeren in hun land gelokt, om dit met dijken te omringen en van sluizen te voorzien, - zaken, die de Saksische landzaten niet verstonden, - en om, op Friesche wijze, in deze drooggelegde en uiterst vruchtbare marschen landbouw, en vooral veeteelt en zuivelbereiding te drijven. De opmerkzame waarnemer weet hier dan ook nog genoeg sporen van die oude Friesche volkplantingen aan te wijzen in den tongval, de kleeding, de inrichting van huis en hof, vooral ook in de instellingen en zeden der inwoners, hier in meerdere, daar in mindere mate. Zoo vertoont de oude, tegen-

(*) In Hadelen en Kedingen is van 't Friesche bloed zeer weinig te bespeuren, zoodat velen aannemen, o.a. ook Hermann Allmers in zijn *Marschenbuch*, dat de ingezetenen in deze twee landstreken zuivere en onvermengde Saksen zijn en dat hier nooit Friezen gewoond hebben.

woordig ook al in verval zijnde, zeer eigenaardige kleederdracht der Olandsche(*) vrouwen, vooral ook haar hoofdtooisel, de grootste overeenkomst met die der Hindelooper vrouwen en der Noord-Friezinnen. Ook het oude, rijk met houtsnijwerk versierde, zeer bont beschilderde en vergulde huisraad der Olanders herinnert sterk aan Hindeloopen. De met de meeste volharding doorgezette worsteling en de roemrijke wapenfeiten der vrije Dithmarsche boeren, in de middeleeuwen, tegen de heerschzuchtige naburige vorsten van Holstein, Sleeswijk en Denemarken geven niet minder, dan dit bij de eigenlijke Friezen 't geval is, van hunne edele vrijheidsmin en hun heldenmoed de schoonste blijken. Hunne gouspraak, Nedersaksisch of Platduitsch, door de dichters Klaus Groth en Boysen van Nienkarken zoo bekend geworden, vertoonde, vooral in vorige eeuwen, nog sporen van 't Friesch.

In het landschap Eiderstedt, een schiereiland in de Noordzee, aan de westkust van Sleeswijk gelegen en aan Dithmarschen palende, heeft daarentegen het Friesche bloed verreweg de overhand over 't Saksische. Vroeger sprak men daar algemeen nog Friesch en kleedde er zich op Friesche wijze; natuurlijk! want de Eiderstedters waren zuivere Friezen. Ook waren ze hier op eigen erf gezeten en niet als volkplanters in 't land gekomen. Maar reeds in de 16de eeuw oefende het Saksische element hier grooten invloed op 't Friesche. Jacob Sax, zelf een Eiderstedter, maar, volgens zijn bijnaam, oorspronkelijk geen Fries, zegt ten jare 1610 in zijne beschrijving der Eiderstedters: ‘Die Einwohner gebrauchen ohne (dat is: behalve) die Sächsische (dat is: Nederduitsche) ihre sonderbare (dat is: bijzondere of eigene) natürliche Sprache, welche mit den andern Ost- und West-Friesen gemein.’

Al deze zes landstreken bestaan voor 't grootste deel uit zeer vruchtbare zee- en rivierpolders, zoogenoemde marschen, en de hoofdstam der bevolking bestaat er uit welgestelde, ten deele zelfs rijke, erfgezeten boeren, die, evenals in de zuiver Friesche landstreken van oost en west en noord, uitmunten door hunne veeteelt en zuivelbereiding; in 't Oland legt men zich hoofdzakelijk op ooftteelt (appels, kersen en pruimen) toe.

Deze Friso-Saksen aan de Elve vormen eene verbindingsschakel tusschen de Oost- en Wezer-Friezen aan den eenen en de Noord-Friezen aan den anderen kant. Over deze laatsten hoop ik later 't een en ander den lezers van *De Tijdspiegel* mede te deelen.

Haarlem.

JOHAN WINKLER.

(*) Oland is de naam, dien de inwoners van 't Alte-Land zelven aan hun land geven. Dit Oland klinkt in uitspraak volkomen als Ohlland, Oolland, Platduitsche uitspraak van Old-land, waar door misverstand 't Hoogduitsche Alte-Land van gekomen is. Oland, van *o*, *oog oe* of *ö*, *ei*, eiland beteekenende. Oland was in oude tijden werkelijk een eiland, door de armen der Elve-monding omvloeid.

Twee verschijnselen van het karakter onzes tijds.

De krankzinnigheid, haar wezen, oorzaken, verschijnselen en voorbehoeding, in populairen vorm geschetst door dr. N.B. Donkersloot. Amsterdam, D.B. Centen 1881.
Der Selbstmord als sociale Massenerscheinung der modernen Civilisation. Von dr. Thomas Garrigue Masaryk, Wien 1881.

Realisme en pessimisme reiken elkaar in onze dagen, helaas! maar al te zeer de hand. Zola in Frankrijk en Hartmann in Duitschland mogen wel als hunne krachtigste woordvoerders beschouwd worden. Hoe hemelsbreed beide mannen in levensopvatting en uiting ook verschillen, het doel van hun betoog - wil men het noemen: van hunne wijsbegeerte - komt hierop eigenlijk neer: hetzij langs inductieven of deductieven weg aan te toonen, dat de hedendaagsche wereldbeschouwing onvermijdelijk tot de vernietiging van het individu en den ondergang van de massa moet leiden.

Waar de een de onverbiddelijke logica te hulp roept, grondt de ander zich op de onomstootelijke feiten; waar de een door de macht der redeneering u tot zijn stelsel tracht over te halen, zoekt de ander u tot zijne levensbeschouwing te dwingen door eene opgeschroefde voorstelling van de werkelijkheid. Beider levensaanschouwingen vonden krachtige bestrijding; beiden gaan, zoo beweerde men, aan eenzijdigheid mank; beiden zondigen door overdrijving.

Twee mannen, die zeker op minder wereldsche populariteit mogen bogen dan de zoo even genoemde grootheden, hebben nagenoeg terzelfder tijd zich aan eene taak gezet, die, ofschoon langs verschillende wegen, toch tot dat ééne doel heeft geleid: aan te toonen, dat er ‘something rotten’ aan de hedendaagsche maatschappij kleeft. De een heeft in een zeer populairen vorm het wezen, de oorzaken, de verschijnselen en de voorbehoeding der krankzinnigheid uiteengezet, de ander in strengeren vorm een blik geworpen op eene uiting van krankzinnigheid, den zelfmoord, als sociaal verschijnsel.

Ook hier treffen we den man der practijk en dien der bespiegeling aan; ook hier zijn de inductieve en deductieve wegen gevolgd. Ook zij komen echter in één punt samen: de moderne maatschappij heeft vele rotte plekken, die intijds uitgeroeid moeten worden, opdat de nog gezonde kern niet aangestoken worde.

Wij stellen ons voor, naar aanleiding van den inhoud der hierboven vermelde werken eenige beschouwingen te leveren over de hoofdaanleidingen van de beide genoemde verschijnselen in hun wederkeerigen samenhang tot het maatschappelijk leven.

Het mag tot eene der verblijdendste uitkomsten van het verband tusschen wijsbegeerte en geneeskunst of liever tot eene der zegenrijkste vruchten van de in onzen tijd op den voorgrond tredende behoefte, om over zekere onderwerpen dezer laatstgenoemde wetenschap te philosopheeren, gerekend worden, dat men tot het juiste inzicht is gekomen, hoe in het geheele bewonderenswaardige rijk van levensprocessen, aan wier invloed en macht de geheele organische wereld onderworpen is, ook de wereld der ziekten, niet minder dan elk ander levensverschijnsel, door vaste levenswetten geregeerd wordt. De wet van causaliteit beheerscht de wereld der ziekten zoowel als de geheele organische wereld.

Die wetten der gestadige ontwikkeling van de wereld der ziekten gaan hand aan hand met die, welke de ontwikkeling van het menschelijk geslacht beheerschen. Zij openbaren zich het treffendst in die reusachtige verschijnselen, welke men volksziekten noemt.

Hier zijn inzonderheid de epidemieën, die concentratiepunten van het ziektekarakter der eeuwen, die ons naast het optreden en verdwijnen van meer op zichzelf staande ziektevormen de voornaamste steunpunten moeten verschaffen, als het ons gelukken zal, uit het bijzondere tot het hooger staande algemeene eenige besluiten te trekken.

Wij zien in den aard en het karakter der volksziekten door alle eeuwen heen als 't ware den standaard van den physieken, intellectueelen en moreelen toestand der maatschappij.

Zoo zien wij in de oude wereld met haar hoogst zinnelijk leven het vegetatief karakter der ziekelijke zijde van de maatschappij op den voorgrond treden: hier de melaatschheid der Semieten, daar de Leuce der Grieken, ginds de elephantiasis der Arabieren, later de zoo beruchte Teucydische bubonenpest en de pokken.

In den keizerstijd, toen het meer opgewekte volksbewustzijn, de zucht naar genot, naar grootheid meer op den voorgrond traden, neemt men een meer ontstekingachtigen vorm der hoofdziekten waar en worden meer de respiratieorganen aangedaan. Hier ontwaart men reeds den overgang van de vegetatieve ziekteconstitutie der oude wereld naar de animale en ontstekingachtige der middeleeuwen.

De sensitieve vormen van ziekten traden in de oudheid minder op den voorgrond. Van die uitgedrukte gevallen, die tot de reeks der zenuwziekten eener hoogere orde moeten gerekend worden, leest men bij de oudere schrijvers bijna niets. Van de verschillende vormen van krankzinnigheid wordt slechts zelden melding gemaakt. Niettemin wordt gewaagd van perioden, die door godsdienstige dweepzucht zich kenschetsten. Maar ook hier deden de vormen weer aan het vegetatieve karakter der ziektegesteldheid denken, daar zij zich meestal als melancholie of zoogenaamde lykanthropie openbaarde.

Geene ziekte heeft echter meer het karakter van den tijd en van de eeuw geteekend, dan die onder den gevreesden naam ‘de pest’

bijna achttien eeuwen de nieuwe wereld heeft beroerd: beurtelings als Justiniaansche pest in den overgangstijd van de oudheid naar de middeleeuwen, als 'Zwarte dood' gedurende de middeleeuwen, als vlektyphus tegen het einde der 15de eeuw, als pest en krijgstyphus gedurende de 16de, 17de en 18de eeuwen. Telkens en telkens wijzigde zij haar karakter: nu eens meer zich op de onderbuiksingewanden, dan weder in de organen der ademhaling of in de hersenen zich zetelende; nu eens de klieren, dan weder de huid aantastende; den eenen tijd met een verhoogd bloed-, den anderen tijd met een opgewekt zenuwleven gepaard gaande; dan eens bloedbederf veroorzakende of de weeke deelen aangrijpende - altijd en onder alle omstandigheden werd zij de 'groote ziekte', *de ziekte bij uitnemendheid* genoemd die gansche streken verwoestte, geheele volken aan den rand des afgronds bracht.

En in haar gevolg had zij altijd eene reeks van andere ziekten, die als zoovele mijlpalen op den weg van maatschappelijke ontwikkeling kunnen gelden.

Niet minder uitgedrukt is de uiting van het zieke leven geweest in de richting van de zenuwsfeer. Kon de pest meer in verband gebracht worden met physische invloeden: gebrek, ellende, verwaarloozing, of met tellurische omstandigheden, de psychopatieën van vroegere of latere eeuwen dienen meer afhankelijk beschouwd te worden van sociale verhoudingen, die meer rechtstreeks het verstandelijk-zedelijke leven betreffen. Niet zelden traden zij op als gevolgen van den schok, dien andere pernicieuze ziekten, inzonderheid de pest, op het volksbewustzijn teweegbrachten. Het volksgeloof heeft steeds ziekte als eene straffe Gods beschouwd voor begane zonden, zoowel voor het individu als voor de massa. Het aan banden gelegde religieuze bewustzijn werd door eene dweepzieke geestelijkheid in die tijden vaak misbruikt, om het volk tot daden te drijven, die het geestelijk en zedelijk leven tot in zijne grondvesten schokten, ja, ondermijnden. De danswoede, de geeseltochten, het tarantisme, de preekziekte, de handelingen der Wederdoopers, der Camisarden, de verschillende uitingen van duivelswaanzin, de Convulsionnairs, de Campmeetings, de Jumpers, de Mesmerianen, ziedaar zoovele namen, welke in de geschiedrollen der menschheid eene maar al te vreeselijke beteekenis hebben en getuigenis afleggen, hoe laag de mensch kan zinken, hoever hij kan afdwalen van den weg, die naar eene hoogere bestemming leidt.

Het zou ons te ver leiden, indien we de oorzaken en gevolgen van elke dier wereldgebeurtenissen in bijzonderheden zouden nagaan.

Dit staat echter vast, dat elke eeuw, elke periode, elk tijdvak, dat zich door groote gebeurtenissen, door gewichtige revolutiën in het leven onderscheidt, zijn stempel drukt op de levensuitingen van het menschdom, zoowel van zijne physiologische als pathologische zijde.

Wij moeten als terloops hierbij aanmerken, dat de zoogenaamde

genius epidemicus van een tijdvak, ook in verband met den stand der wetenschap, van invloed is op de geneesmethode en dat niet zelden die methode zelve schuld was aan de verergering van de kwaal, die men meende te moeten bestrijden. Zoo werden de gevolgen der pest niet zelden heviger door verkeerd aangewende middelen, zoowel van diaetetischen als pharmaceutischen aard. Zoo werden de volkspsychosen niet zelden gevoed door de onkunde en het bijgeloof der geneeskundigen en zieleartsen; zoo werden de besmettelijke huidziekten niet zelden aangewakkerd en verergerd door de dwaze broeiings- en smeerkuren; zoo werd de zoogenaamde phlogistische genius niet zelden door eene overdreven antiphlogistische methode tot eene epidemie van bloedarmoede, tot een algemeenen staat van bleekzucht bij de ongelukkige lijders gebracht.

En zoo erfde de kwaal van het eene geslacht op een ander over *wie eine ewige Krankheit.*

De vorige eeuw, die een leger van aderlaters had voortgebracht, heeft de erfenis der bloedarmoede en hare gezellin: de nerveuze irritabiliteit, op de 19de eeuw overgeplant.

De bleekzucht, die tot nu toe slechts als een twijfelachtig voorrecht der verwende, meer gefortuneerde standen werd beschouwd, treedt nu zelfs de hutten van den landbouwer binnen en neemt van jaar tot jaar in uitgebreidheid toe. De meeste ziekten worden tegenwoordig beheerscht door de neiging tot bloedarmoede, waaraan zich eene nerveuze prikkelbaarheid paart.

Thans geene bloedontlastingskuren, maar staalkuren; nu geene irritabiliteitsleer in de geneeskunst, maar kalmeeren, tenzij de electriciteit de ontstemde zenuwsfeer weer in de rechte baan moet brengen of in het uitgeputte orgaan door overprikkeling nieuwe levenskracht moet wekken.

De gevolgen eener zoo verhoogde reflectorische prikkelbaarheid van den geheelen zenuwtoestel openbaren zich in de neiging tot krampen en neuralgieën of wel in eene alteratie der physische verrichtingen, in een ontstemd gevoel en gemoed, in onbeteugelde hartstochten, in overijlde, onbezonnen handelingen.

De verbreiding van den prikkel over te veel nerveuze geleidingswegen belet de stabiliteit der verschijnselen, en de stormachtige beweging leidt spoedig tot verlamming. Vandaar die grilligheid, die inconsequentie in streven en handelen, dat weinige inzicht, die geringe bevrediging.

Dezelfde beroeringen met snel opvolgende verslapping vinden op het gebied der zoogenaamd vegetatieve zenuwsfeer plaats en openbaren zich het duidelijkst in het vaatstelsel en de assimilatieorganen: hartkloppingen, bloedversnelling met rassche wisseling der huidkleur en voedingsstoornissen zijn constante gezellinnen der nerveuziteit en verklaren ons het verband met de gestoorde lichaamsontwikkeling, de in hoe-

danigheid en hoeveelheid gezonken bloedvorming, de anaemische toestanden. De zoogenaamde irritabiele zwakte, daardoor voortgebracht, vormt een treurig akkoord op de harp des levens en hecht haar stempel op elke optredende ziekte. De gemakkelijke wijze, waarop deze toestand zich overplanten kan, werkt krachtig mede tot zijne verbreiding en schept die proteusvormen van hysterisme, van prikkelbaarheid, die men, helaas! maar al te zeer thans aantreft onder jong en oud, rijk en arm, bij beide geslachten.

Om ons een juist inzicht in het ziektebeeld van onzen tijd te verschaffen, zal het noodig zijn, eenigszins nauwkeuriger tot de oorzaken op te klimmen. Dezen toch zullen ons de middelen aan de hand kunnen doen tot eene betere bestrijding van het kwaad, dan tot dusver meestal het geval was.

Neemt men beide verschijnselen als gevolgen van overspanning en uitputting aan, dan dient men zich af te vragen: waarom het levende geslacht tot zulk eene overspanning genoodzaakt wordt en of het niet mogelijk is, binnen de physiologische perken terug te keeren, zonder den gang van het maatschappelijk leven te kort te doen; ja, zelfs zal de vraag ten slotte moeten rijzen: is het wel noodig, het tot zulk een uiterste op te drijven, of liever: zal men met minder haast, met minder overspanning, met minder hoog gestelde eischen niet beter zijn doel kunnen bereiken?

En als wij ons dan aan de beantwoording van het eerste gedeelte der vraag zetten, dan zien wij tegen het einde van de eerste helft dezer eeuw door den triumf, dien het natuurwetenschappelijk onderzoek en zijne practische toepassing op de technische bedrijven vierde, eene nieuwe, diep ingrijpende aera voor onze beschavingstoestanden aanlichten. In den machtigen wedstrijd der volken ontstaan, onder de aanwending der stoomkracht, de spoorwegen en het machinewezen. Men ga eens na, welk een geduchte omkeer in onze betrekkingen tot de buitenwereld daardoor is teweeggebracht. De mogelijkheid van de snelste en goedkoopste plaatsbeweging opende een vroeger ongedachten gezichtskring en schiep een heir van nieuwe voorstellingen en gezichtspunten. De werktuigkunde vergemakkelijkte de industrieele productie. Veel nauwkeuriger en veel sneller, maar ook veel goedkooper, dan vroeger menschenhanden in staat waren te doen, werd in de reusachtige werkplaatsen gearbeid. De plotseling geopende poorten gaven een overweldigend grootsch perspectief te aanschouwen; de wedstrijd van nieuwe vindingen en verbeteringen was aangevangen en de mededinging dwong steeds tot grootere inspanning, want wie terugbleef, werd binnenkort overvleugeld, verlaten of vertrapt.

Die overspanning openbaarde zich het eerst in de industrieele mid-

delpunten. Engeland, de pionier op dit gebied, leverde het eerste reusachtige beeld van verval der industrieele bevolking. Het schiep een fabrieksproletariaat, dat al de kenteekenen van physiek en moreel verval aanbood. Maar dat verval kon men zelfs op de hoogste sporten van het maatschappelijk leven vervolgen: overal bloedarmoede en zenuwoverspanning.

Wij zien hier weder hetzelfde verschijnsel, dat zich door alle eeuwen herhaalt en waarvan wij in de vorige bladzijden het een en ander hebben aangestipt. De machtige schokken voorwaarts, die de beschaving, na eene periode van lange rust, in den aanvang onzer eeuw ondervond en die met overstelpenden aandrang gedurende de volgende tientallen van jaren elkander opvolgden, had tot onvermijdelijk gevolg de overprikkeling, waarvan we gewaagden. Maar van alle tijden staat onze eeuw bovenaan, eenig door de menigte grootsche ontdekkingen en uitvindingen, eenig door de groote reeks van toepassingen, die zij op elk gebied maakte. De behoeften wiesen in evenredigheid van de mogelijkheid, om ze te bevredigen. Wat de ouderen van dagen in deze eeuw hebben waargenomen en wat de jongeren van ons geslacht in het vooruitzicht hebben, het is een rijkdom van levenservaringen, grooter, dan wellicht alle vroegere eeuwen te zamen hebben aangeboden. Van den slakkengang van den postwagen tot de vliegende vaart van het stoomros en de bliksemsnelheid van de telegraaf, van het rosse en schemerachtige licht van de fakkel en het talklicht tot het dagheldere electrische licht zijn de afstanden ontzaglijk; en toch zijn die in weinig meer dan een menschenleeftijd doorloopen.

Maar al die veranderingen, zoowel op reusachtige schaal als op nauw merkbaar gebied plaats gegrepen, hebben een machtigen indruk op den mensch, eene belangrijke wijziging in zijne gewoonten en zijn geestelijken horizont teweeggebracht. Al deze nieuwe opvattingen, die vorming van ontelbare nieuwe begrippen en geestelijke combinatiën zijn reeds voldoende aanleidingen tot zenuwoverspanning. Aan den geest wordt thans geene rust meer gegund; elke dag brengt nieuwen arbeid aan. Vergaarde vroeger de jeugd het geestelijk kapitaal, waarmede het overige deel des levens kon huisgehouden worden, thans vangt met de practische werkzaamheid het gestadig voortleeren aan, zonder een oogenblik te kunnen vinden, om den verkregen schat te kunnen overzien.

Wat hier van het individu is gezegd, geldt evenzeer voor de massa. Daarbij worden de staten geschokt door geduchte oorlogen, revoluties, financieele crisissen, verandering in wetgeving en bestuur en daarmede de gemoederen der individuen aan gestadige schommelingen prijsgegeven.

Is 't in zulke tijden van geforceerde ontwikkeling te verwonderen, dat het overstelpte orgaan, het zenuwstelsel, die inspanning, die overlading niet kan volhouden en zoo duidelijk zijne uitputting in ziekte kenbaar maakt?

Van 't meeste gewicht bij dit overwerken is de wet van overerving. De organismen leeren zich in den strijd om het bestaan van lieverlede in de vermeerderende bezwaren schikken. Daar echter de natuur in hare verstandige economie overdaad vermijdt, strekt elk orgaan, wat zijn arbeidsvermogen betreft, juist voor de aanwezige behoefte. Opvoeding en oefening kunnen tot eene zekere grens het aangeboren vermogen van functioneeren doen uitzetten, maar gaat dit te ver, dan treedt bij het onvermogen de schadelijke terugwerking, namelijk een ziekelijke toestand, op. Slechts aan enkele uitverkorenen van ons geslacht is het gegeven, de toppen van den boom der kennisse geheel te overzien en den moeielijken weg daarheen zonder bezwaren af te leggen. De massa kan hier moeielijk meegaan, zonder dat hare organisatie hevig wordt aangegrepen. Zij lijdt veeleer aan uitputting, alvorens die hoogere sferen bereikt te hebben. Maar toch laat het luttele, doch moeielijk verkregene zijne heilzame sporen achter en treedt door een hoogeren aanleg door de wet van overerving bij volgende geslachten weder te voorschijn. Voor dezen zal de strijd minder moeielijk worden, en zoodoende zal de beschavende vooruitgang verzekerd blijven.

Maar zoolang wij nog in dit overgangstijdperk verkeeren, ontwaren we overal die gejaagdheid, die gekunsteldheid, die overdrijving in denken en handelen.

In de politiek verliezen de partijen het pad der voorzichtige proefneming uit het oog. Alle vraagstukken worden met hartstochtelijke eenzijdigheid, met onbezonnen opwinding behandeld; persoonlijke antipathieën en sympathieën staan eene objectieve behandeling in den weg; het terrorisme steekt het hoofd op en leidt tot de betreurenswaardigste uitspattingen. Hier het socialisme, daar het nihilisme, ginds het clericalisme - overal de duidelijkste bewijzen van ontevredenheid, van overdrijving, van onverdraagzaamheid, van de grootste onrechtvaardigheid, van de blindste eenzijdigheid. Verwonderen moet het daarbij niet, dat zelfs de wettelijke voorschriften in laatster instantie het karakter van het onvolmaakte, van een zweven in uitersten, van proefnemingen bezitten. Zoo beheerscht overal de nerveuziteit het kalm en beredeneerd overleg.

In de wetenschap gaat het niet veel beter. Ook hier ziet men een drijven naar uitersten, een streven, om spoedig resultaten te verkrijgen, waarbij originaliteit en het zoeken naar waarheid al meer en meer op den achtergrond treden. Nevelachtige uitspraken, eene zenuwachtige polemiek, eene jacht naar baantjes, persoonlijke ijdelheid werpen ook hier eene sombere schaduw op de edelste geestelijke gewrochten van onzen tijd.

Ook op het gebied der kunst ziet men vaak, naast de beste uitingen der techniek, eene leegte van gedachten, een realisme, dat buiten de grenzen van het ware schoon treedt, eene gemaniëreerdheid en barokheid in hooge mate.

Dalen we af in de streken van het alledaagsche leven en streven, dan vernemen we overal klachten over de verdorvenheid van onzen tijd. Met terzijdestelling van alle eenzijdigheid en bekrompenheid mag echter niet ontkend worden, dat in die klachten veel waars is gelegen. Met meer recht wordt op den voorgrond gesteld, dat in onzen tijd voor ideale opvatting genoegzaam geene ruimte gevonden wordt en dat de massa, wars van het ideaal, tot realisme en materialisme vervalt. Maar de opbouw van idealen eischt eene rustige beschouwing en de strijd om het bestaan laat in onze dagen zulk een kalm overwegen niet toe. Aan de ontevredenheid met eigen toestand paart zich een ellendig egoisme, dat vernietigend werkt op het algemeen welzijn, op het zedelijk bestaan der volken. De egoist tracht voor zich het meest mogelijke levensgenot te verwerven en zoekt dit door een ziekelijk drijven en jagen naar geld verdienen, naar zinnelijk genot, naar eene onafhankelijkheid, die tegen de wetten indruist, te verkrijgen.

Waar het streven naar een ideaal verloren gaat, daar verdwijnt ook de vreugde over het zelfgewrochte en wordt de arbeid een last, ten laatste het leven zelf een overlast; want bij eene disharmonie van gewaarworden zonder kunstmatige opwekkingen verliest het leven aan kracht en wederstandsvermogen. En zoo nemen wij waar, naast veel lichamelijk en geestelijk verval, eene vermeerdering van misdaden, eene minachting van eigendom en leven van anderen en eindelijk, als de verschrikkelijkste spookgestalte: den meer en meer toenemenden zelfmoord uit kleingeestige of grillige oorzaken.

Men heeft vaak genoeg beweerd, dat in het gemis van religieuziteit onzer dagen de ergste oorzaak is te zoeken. Dit mag niet ten eenen male ontkend worden; maar de diepte der religieuze gewaarwording is slechts afhankelijk van de hoogte der ideale voorstellingen in 't algemeen. Het geloof, op een onvruchtbaren bodem gezaaid, draagt geene bloesems. Niet in de overijling en den maalstroom der alledaagsche bedrijvigheid, maar in de kalmte en tevredenheid gedijt de innerlijke aanschouwelijkheid en rijpt het gemoed voor al wat goed en edel is. Evenzeer behoeft het ware religieuze gevoel de volle warmte der naastenliefde en verkwijnt het in den kouden nevel van het egoisme onzer dagen. De afgematte, zenuwachtige wereld verlangt wellicht het meest naar den terugkeer van een toewijdend religieus gevoel, maar de tot dusver aangewende pogingen daartoe getuigen evenzeer voor een deel meer van nerveuziteit, dan van een helder inzicht in hetgeen noodig is, om het uitgedoofde religieuze gevoel te verlevendigen.

Het religieuze gevoel is nog niet doordrongen van de hooge ethische beteekenis der eeuwige waarheden, die voor alle gebeurtenissen in het leven der volken de fakkels moeten zijn. Daarentegen verhit men zich aan het wondergeloof en verbittert elkander wegens vermeende dogmatische afdwalingen. De verhitting der verbeelding door wonderverschijnselen is aan de orde van den dag. Aan de vereering van

hysterische boerendeerns, aan de vergoding van wonderdoende beelden en wateren schijnt geen einde te komen. En waar eene zelfzuchtige geestelijkheid de perken van een waar godsdienstig geloof zoo te buiten gaat en het volk door zelfmisleiding op verkeerde wegen leidt, daar ziet men in tafeldans en spiritisme onder het leekenpubliek bedenkelijke verschijnselen, die de massa van een beter, zuiverder geloof terug zullen houden.

Doch genoeg over de caricaturen eener nerveuze, tot een *haut-goût* gestemde phantastische richting.

Ten overvloede vond ook de ziekelijke richting van onzen tijd bij sommige hoog aangeschreven philosofen eene overtuigende rechtvaardiging. Zij hebben het leven in zijn bederf tot een uitgangspunt van onderzoek gemaakt en uit de daaruit voortvloeiende tegenstellingen den twijfel aan de waarde des levens hoofdzakelijk ontleend. In de aldus van idealen ontdane wereld blijft niets dan strijd, inspanning en arbeid over. De doeleinden, waarnaar de mensch streeft en waarom hij zich aftobt, zijn ijdel, en het verlangen naar de verlossing komt ten slotte neer op het opgaan in nevelen: de nirwana der Buddhisten. Het laat zich denken, dat zulke in een philosophisch gewaad gestoken beschouwingen, die het moderne pessimisme verkondigt, de massa moet imponeeren, want zoo wordt in een wetenschappelijken vorm gebracht, wat de meesten in hunne overprikkelde verbeelding dagelijks zich scheppen.

Het onderzoek der gevolgen zal wel altijd een nevelachtig beeld vormen, dat een uitgeputte, met arbeid overladen tijd in zich verbergt. Maar gaat daarom werkelijk de tegenwoordige tijd zijn verval te gemoet, zooals veeltijds wordt beweerd; worden de menschen voortdurend ongezonder en slechter?

Men mag niet vergeten, dat wij in een gewichtigen tijd leven, waarin naast overwerken nog eene ontzaglijke hoeveelheid krachts voorhanden is, die in haar grooter weerstandsvermogen aan de vermoeienis en de uitputting het hoofd kan bieden. Van deze uitverkorenen hebben wij de schepping en ontwikkeling der grootsche werken van onze dagen en die in het verschiet liggen, te wachten. Met het opgroeien van nieuwe geslachten wordt de geschiktheid tot meerderen arbeid grooter; - onze kinderen en kindskinderen zullen door overerving veel gemakkelijker zich in die nieuwe toestanden schikken, dan dit ons mogelijk was. Daarbij laat het zich niet verwachten, dat met denzelfden overstelpenden aandrang de ontdekkingen en uitvindingen zullen aanhouden. Wel doen de geopende poorten ons in een vroeger onbekend gebied blikken; wel lokt de verbeelding ons naar een heerlijk verschiet; maar de werkelijkheid zal ons weldra een halt, een rustpunt aanwijzen, waar deels de ontnuchtering, deels de kalme verpoozing van ernstige overweging van het veroverd gebied ons wachten.

Het schijnt, of dit keerpunt reeds aan den horizont zich vertoont.

Reeds bruisen de baren van weten en willen niet meer zoo hoog; reeds worden stemmen uit hoogere sferen vernomen, die tot kalmte, tot ernstige bezinning, tot bedaard overleg aansporen. En als de zegen van den vrede den volken voorlang geschonken mocht blijven, dan zal het zich inwerken in de groote vraagstukken beter en geleidelijker kunnen plaats vinden; de hartstochtelijke overijling zal voor de gezette vlijt plaats maken.

Dan eerst zal men den omvang en het gewicht der nieuwere vorderingen ten volle kunnen begrijpen en genieten, en het menschdom zal eene goede schrede voorwaarts op de baan van ontwikkeling hebben gedaan. In zulke tijden biedt het scheppen en wrochten weder bevrediging aan, zal de nerveuziteit vanzelf verdwijnen en een geslacht met voldoend wederstandsvermogen opwassen.

Om daarheen op te voeren, zal het noodig zijn, dat wij reeds den weg banen; dat wij onze kinderen voorgaan in zelfbeheersching, in zelfkennis, in waren godsdienstzin, in degelijke kennis, in ware beschaving.

Twee middelen staan den arts en den paedagoog tot dat einde ten dienste: het eerste strekt tot bestrijding van de hand over hand toenemende nerveuziteit, het andere, en wel het meest rationeele, tracht de kwaal van onzen tijd voor 't vervolg te verhoeden.

Tijd en opvolging van geslachten zullen de onvermijdelijk schadelijke gevolgen van den tegenwoordigen toestand wel vereffenen, maar de lange weg kan door eene verstandige levensregeling en door zelfopvoeding bekort worden. De waarschuwing der oudheid: ‘Ken uzelven’, zal bovenal in toepassing moeten worden gebracht. In zelfkennis, inwendige aanschouwing ligt de eerste schrede tot bedachtzaamheid en het juist begrip van de verhouding tusschen het Ik en de buitenwereld. De ontdekking van eigen tekortkoming en gebreken leidt tot een billijk en rechtvaardig beoordeelen van anderen en vormt een dam tegen de hartstochtelijkheid, die zoo licht de gewraakte zenuwachtigheid voortbrengt en voedt. Zelfoverschatting, het geloof aan eigen onfeilbaarheid, het minachten van elke autoriteit leiden tot pretensies, die overal tegenstand ondervinden en door strijd en rusteloosheid den mensch het leven vergallen. Juiste waardeering van eigen krachten en een verstandig afbakenen van het ons toegewezen gebied maken ons slechts vatbaar, om te arbeiden, den arbeid vol te houden, en schenken ons die voldoening van ons werk, welke het meest voor egoisme en verwaandheid vrijwaart. Het terugvoeren naar de ontleding van ons binnenste, het vermeerderen van het zelfvertrouwen en het wekken van de overtuiging, dat zenuwachtige opwekkingen in den grond der zaak het leven niet bedreigen, vormen als zoogenaamde *physische behandeling* eene gewichtige taak voor den arts des lichaams.

Als we van het toekomstig geslacht eene toenadering en verbetering verwachten, dan moet voorts aan de opvoeding der jeugd alle zorg besteed worden. Eene gepaste ontwikkeling van ieders aanleg, een inachtnemen van het bevattingsvermogen en van den physischen wasdom der hersenen, de zorg voor harmonische versterking van geest en gemoed, lichaam en ziel, ziedaar de taak voor den opvoedkundige. Te groote eenzijdigheid in de opvoeding wordt, bij het licht opwekbare en prikkelbare der geestvermogens van den in ontwikkeling verkeerenden mensch, altijd gestraft. Bovenal belemmert de overmatige prikkeling der phantasie elken verstandelijken vooruitgang, weshalve steeds de aandacht gevestigd moet worden op eene vereenvoudiging in leefwijze, matigheid in genot, verstandige leiding van het spel. Zinnelijke prikkels en verhitting der verbeelding leggen den eersten grond tot nerveuziteit en verslappen lichaam en geest.

Men heeft, vooral in den laatsten tijd, de meening vaak hooren verkondigen, dat de overlading onzer kinderen met geestelijken arbeid de kiem tot nerveuziteit, bleekzucht en zelfs tot krankzinnigheid zou leggen. De juistheid dezer meening daarlatende, valt het echter niet te ontkennen, dat de jeugd heden ten dage meer moet leeren, want de geestelijke horizont heeft bij vroeger zich verbreed. En toch mogen geene leemten in de algemeene vorming aanwezig blijven, zullen op lateren leeftijd daarvan niet gedurig de schadelijke gevolgen ondervonden worden. Daarom is het de taak eener verstandige opvoeding, om door wijziging der onderwijsmethode dat meerdere aanleeren zonder schade mogelijk te maken. Eene gepaste keuze van de onderwerpen en vermijding van détails, die door het kind niet begrepen kunnen worden, opwekking der belangstelling door duidelijkheid van voorstelling en door aanschouwelijk onderwijs, beperking van den blooten geheugenarbeid, aanwakkering van lust en moed, waar de arbeid bezwaren oplevert, geleidelijken gang en overgang bij alle soorten van onderwijs - ziedaar de beste middelen, om het arbeidsvermogen te verhoogen, het dienstbaar te maken aan vruchtbaren arbeid, het voor te bereiden tot het practische leven, het kind tot een nuttig, bruikbaar mensch te vormen, die zichzelven en anderen ten zegen zal zijn.

Elk aanleeren is organische ontwikkeling en behoeft tijd tot assimilatie. Geforceerd instampen, zoogenaamd ‘drillen’, leidt tot geestelijke indigestie.

In dezelfde mate, als zich het onverduwde ophoopt, vermeerderen het gevoel van onlust en de nerveuze ontstemming. De aanleg der individuen loopt zeer uiteen. Het komt er nu maar op aan, om door eene juiste inachtneming van de verschillende graden van aanleg een type te vinden, dat voor allen kan gelden, zonder afbreuk te doen aan de eischen van den tijd, maar vooral zonder de minder begaafden te schaden of de meer begaafden te veel aan banden te leggen.

Niet ieder is voor ‘de studie’ in de wieg gelegd; de een heeft een bijzonderen aanleg voor afgetrokken studie, de ander voor meer practische werkzaamheid. Ook de snelheid en vaardigheid van het perceptievermogen loopen zeer uiteen. Velen volgen met moeite den normalen ontwikkelingsgang.

Nochtans ziet men vaak groote fouten begaan, zoowel in de keuze eener school als in de keuze van onderwijsvakken. Het eene kind munt meer in de realistische, het andere meer in de beschouwende vakken uit. En toch wordt de opschuiving der klassen steeds naar een zeker aantal punten in alle vakken geregeld. Soms blijft een kind ‘zitten’, omdat het in een of twee vakken van minder algemeen vormend karakter achterlijk is gebleven. En het zitten blijven werkt vaak ontmoedigend en verlammend op de algemeene werkkracht. Men vergete niet, dat de onderwijsvakken onzer lagere en middelbare scholen slechts middel, geen doel zijn. Nu werkt die achterlijkheid soms wel storend op het organisch verband van het geheel, maar dat zal, bij gebleken onvatbaarheid, om de kennis in dat ééne vak zoo hoog op te voeren als in de andere vakken, den overigens normaal ontwikkelden en ijverigen leerling in zijne verdere studiën minder schaden dan eene geheele achteruitzetting en vertraging in den gang zijner studiën.

De grootste opmerkzaamheid in paedagogisch opzicht vorderen de jaren der puberteitsontwikkeling. Op physiologische gronden treedt in dezen tijd eene verandering in het karakter en gevoel op, waaraan zich paart eene lichamelijke verslapping, eene neiging tot bleekzucht en nerveuze prikkelbaarheid. De scholieren doen zich trager, droomeriger voor en vertoonen neiging tot buitensporigheden of phantastische afdwalingen.

De opvoeding heeft met dit overgangstijdperk rekening te houden en de disciplinaire maatregelen daarnaar te wijzigen. En juist in den tijd, waarin dit psychisch verzuim het veelvuldigst plaats heeft, wordt de meeste inspanning van den geest gevorderd op hoogere burgerscholen en gymnasia. In de derde, vierde en vijfde studiejaren worden de geestvermogens van knapen en meisjes vaak met een overstelpenden overvloed van de meest abstracte en ingewikkelde leervakken overladen. Dan wordt van die jongelieden, met het huiswerk, vaak tien uren dagwerk gevorderd. De spanning, waarin vooral meisjes daardoor verkeeren, die vermeerderd wordt door den angst voor de overgangsexamens, werkt allerverderfelijkst op de zenuwsfeer en op de bloedvorming. Allerlei verschijnselen, uit eene gestoorde werking dier verrichtingen voortvloeiende, treden dan op den voorgrond en menig niet al te krachtig gestel moet er het onderspit bij delven door eene blijvende zenuwachtigheid en eene schier onverbeterlijke bleekzucht. Neemt men daarbij in aanmerking, dat juist in die jaren de kiemen van overgeerfden aanleg gewoon zijn tot uitbotting te komen en dat door overspanning die uitbotting verhaast en versterkt wordt, dan heeft, dunkt

ons, de geneesheer het volste recht, den paedagoog toe te voegen: ‘Waak ervoor, dat gij in uw ijver, om menschen te vormen, den wordenden mensch niet belet den volwassen leeftijd te bereiken!’

Men is, helaas! in zijn ijver, om het kwaad in het licht te stellen, tot de eenzijdigheid verleid geworden, om de schuld ervan geheel aan de school te wijten. Men mag echter niet voorbijzien, dat op rekening van het gezin niet weinig in dit opzicht moet gezet worden. De gebrekkige opvoeding in het gezin van kindsbeen af, het gemis van eene goede methode, om alle vermogens bij het kind harmonisch te laten ontwikkelen, de overdreven eer- of liever praalzucht der ouders, om met hunne kinderen reeds vroeg te schitteren, de begeerigheid, om door alle uiterlijk vertoon zoogenaamd zijn stand te willen ophouden of liever boven zijn stand te gaan, - ziedaar zoovele gebreken, die het kind van huis uit op de school medebrengt, gebreken, welke gevoed worden door eene ongenoegzame overeenstemming tusschen school en huis, tusschen ouders en onderwijzers.

De uniformiteit, die ons staatsonderwijs heeft verkregen, het cachet, dat op den openbaren onderwijzer als rijks- of gemeenteambtenaar is gedrukt, heeft dezen voor een goed deel van de ouders vervreemd. Gemeen overleg tusschen ouders en onderwijzers over het belang des kinds heeft zelden plaats. De onderwijzer ontvangt het kind op zijne school als eene onbekende kleinheid. Hij moet er zelf langen tijd mede experimenteeren, alvorens hij gewaar kan worden, wat erin zit. En deed hij dit maar altijd, dan zou er nog zooveel niet verloren zijn, want het oog van een vreemde ziet vaak scherper dan dat der ouders. Maar het kind, aan de school toevertrouwd, gaat al te vaak onder in de massa en verliest zijne individualiteit; het wordt een nommer, geene persoonlijkheid; het wordt tot eene werkkracht opgeleid, en niet zelden is het product van eene schoolperiode slechts eene dommekracht.

Indien school en huis meer wilden samengaan en elkaar aanvullen, zou het opvoedingswerk voor ouders en paedagogen vergemakkelijkt worden en de opvoeding milder vruchten dragen.

Maar het middelpunt van alle hervorming, de spil, waarom het geheele sociale werktuig draait, is het gezin. Het familieleven wordt in onzen overwerkten en genotlievenden tijd in ernstige mate bedreigd. De hooge eischen, die tegenwoordig aan het huwelijksleven gesteld worden, maken het den jongen lieden al moeielijker, om aan eene echtverbintenis te denken. Zij slijten daarom liever hunne beste jaren in een leven van vrijgezel, waar ze evenwel aan al de verlokselen eener jeunesse orageuse blootstaan. Na de onstuimige werkzaamheden van den dag worden de avonduren in cafés en theaters gesleten en menig uur wordt aan den slaap ontwoekerd, om aan bacchanaliën ten offer gebracht te worden. En doet zich nu eindelijk eens ‘eene partij’ voor, dan wordt een huwelijk meer als eene speculatie dan als eene ernstige en heilige levenstaak aangegaan. De twee helften blijven

steeds gescheiden en van eene gelukkige echtvereeniging is zelden sprake. De jonge man verveelt zich spoedig bij zijne wederpartij; hij ontloopt zijn huis en zoekt afleiding elders. En het vrouwtje leidt een halven weduwstaat, waarin zij zich vergoeding tracht te verschaffen door grilligen opschik, grillige vriendinnen, grillige eischen, - en de slotsom voor beiden is: wereldsmart. Het frivole schepseltje kwijnt ten laatste, krijgt tering of wordt krankzinnig; de zwakke jongman ruïneert zijn lichaam en zijn gezin en begaat ten slotte een zelfmoord.

Voorwaar een treurig beeld van onzen tijd, waarop de schrijvers, aan het hoofd van dit opstel genoemd, op hunne wijze de aandacht hebben gevestigd. Den gang hunner beschouwingen hebben wij op onze wijze geschetst. De slotsom van hunne en van onze beschouwingen komt op die beide leuzen van de oudheid en van den nieuweren tijd neder: ‘Ken uzelven, herzie uzelven!’

L., September '81.

Dr. S. Sr. CORONEL.

Letterkunde.

Nederlandsch tooneel.

Het in het licht geven van oorspronkelijke tooneelstukken, een uitvloeisel van de verhoogde belangstelling in het nationaal tooneel.
***Het blaauwe lint*, blijspel in vijf bedrijven, door Gerard Keller. - *Een lief vers*, blijspel in twee bedrijven, door Lodewijk Mulder. - *Suzanne*, blijspel in twee bedrijven, door P.F. Brunings. 's Gravenhage, Henri J. Stemberg. - Een en ander over onze moderne oorspronkelijke tooneelschrijvers, die dezelfde bezwaren ontmoeten en aan dezelfde wetten hebben te gehoorzamen als hunne buitenlandsche confrères.**
***Daniel Rochat*, tooneelspel in vijf bedrijven, vertaald door H.P. Boudier met medewerking van Prof. J.A. Alberdingk Thijm. 's Gravenhage, Henri J. Stemberg. - Eene vertaling, die, niettegenstaande het gunstig getuigenis van den hooggeleerden medewerker, zeer gebrekkig is. - Het stuk zelf, een onderwerp behandelende, bij uitstek ongeschikt voor het tooneel, mist den ernst, welken ernstige onderwerpen van sociaal en religieus belang vorderen. - De groote vaardigheid van Sardou kan dit gebrek niet vergoeden; zijne kracht ligt elders.**
De commissiën van lezing, ingesteld bij de vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel'. - Eene nieuwigheid van groot gewicht en die de beste vruchten kan dragen. - Wenschelijkheid, dat deze nieuwe instelling zich ontwikkelen zal op den weg van innige samenwerking tusschen tooneeldirecteuren, tooneelspelers en tooneelschrijvers, ten nutte der oorspronkelijke tooneelliteratuur.
Herinnering aan Johannes Hilman, wiens onvermoeide ijver en warme belangstelling heeft geleid tot de oprichting van den schoonen stadsschouwburg te Amsterdam en tot de verrijking der universiteits-bibliotheek aldaar. - Hij bezat eene groote deugd, zeldzaam in de letterkundige wereld.

De ontwaakte belangstelling der Nederlandsche natie in het herlevend tooneel openbaart zich in vele kenteekenen. Daaronder is ook het feit te tellen, dat een uitgever van goeden naam, de heer Stemberg te 's-Gravenhage, de uitgifte van eene serie van tooneelstukken ondernomen heeft, waarvan ik er vroeger reeds twee besprak, thans weder drie voor mij liggen en nog een paar anderen ter perse zijn. Te gelijk verneemt men, dat de dramatische werken van Rosier Faassen, die groot en klein wel een dozijn stukken bevatten kunnen, voor de pers worden gereed gemaakt; voeg daarbij, dat Keller en Gram reeds vroeger stukken in het licht gaven en Justus van Maurik geregeld de zijnen doet verschijnen. Wanneer Glanor, Vrolik, Roodhuyzen en de schrijvers van *Zoë* dit voorbeeld volgen, dan zullen weldra alle oorspronkelijk

Nederlandsche tooneelgewrochten van eenige beteekenis, die de tooneelherleving van de laatste jaren geschapen heeft, in druk voorhanden zijn. Dat tooneelstukken worden publiek gemaakt, nog op eene andere wijze dan door opvoering, is op zichzelf geen buitengewoon verschijnsel. Hetzelfde had vroeger plaats, toen menig oorspronkelijk tooneelwerk in onze tijdschriften het licht zag en een aantal stukken van allerlei aard, karakter en gehalte, 'met en zonder vrouwenrollen', door speciale uitgevers de wereld werden ingestuurd, om het repertoire van rederijkerskamers en liefhebbers te voeden. Andere stukken, waaronder die van Schimmel en Hofdijk te rekenen zijn, bereikten het publiek, niet omdat, maar niettegenstaande ze voor het tooneel bestemd waren; de beminnaars der letterkunde kochten en lazen ze om den schoonen poëtischen vorm en de welluidende, krachtige taal, die er ook de heeren declamatoren en rederijkers gaarne fragmenten uit kiezen deed, om er bij de voordracht in het openbaar of in hunne bijeenkomsten lof mede in te oogsten.

Vergis ik mij niet, dan heeft het in het licht zenden van zooveel tooneelstukken tegenwoordig eene andere beteekenis. Het karakter, dat de meesten en de besten der nieuwe producten onzer tooneelliteratuur dragen, maakt ze tot het 'uitgalmen' ongeschikt en sluit dus voor den uitgever het ruim *débouché* der rederijkers af, dat vroeger alleen reeds voldoende was, om eene uitgave te plaatsen. Een tweede, minstens even ruim *débouché,* een gapenden mond, die hier te lande jaarlijks de letterkundige werken bij honderden verslindt zonder verzadigd te worden, missen de gedrukte tooneelstukken evenzeer: de leesgezelschappen. Ik wil hiermede niets zeggen ten nadeele van deze eerwaardige corporatiën, welker verdiensten ik in dit tijdschrift vroeger met instemming heb geprezen gezien; integendeel zie ik zeer goed in, dat tooneelstukken, hoe goed ze ook zijn, eene weinig behagelijke lectuur vormen voor hem, die aan de hedendaagsche, gemakkelijke en lichte romans gewend is. Wie een tooneelstuk bij lezing genieten en beoordeelen wil, behoort over eene groote mate van verbeeldingskracht te beschikken; moet, terwijl hij leest, de personen niet slechts hooren, maar ook zien, en de vermogens van zulk eene krachtige verbeelding en voorstelling worden door de lectuur van gewone romans niet geoefend. Ik geloof, dat de directeur van een leesgezelschap, die veel tooneelstukken onder de rondgezonden boeken opnam, al spoedig van menig lid de klacht zou vernemen, dat er tegenwoordig niets dan comedie-boekjes in omloop kwamen. Indien dus, in spijt van deze tegenwerkende omstandigheden, de uitgifte van tooneelstukken winstgevend genoeg is, om volgehouden en uitgebreid te worden, dan blijkt daaruit, dat deze soort van boekjes een eigen publiek gevonden hebben; dat ze, nevens het debiet van liefhebbers-gezelschappen, die er eene stellige aanwinst voor hun repertoire in vinden, gekocht en gelezen worden door belangstellenden in het nationaal tooneel, niet ofschoon, maar

juist omdat het tooneelstukken zijn. Deels namelijk door hen, die van de bijgewoonde vertooning eene blijvende herinnering willen behouden, deels ook door hen, die de meest blijvende en meest te waardeeren verschijnselen der herleving willen leeren kennen, ook al heeft het noodlot hun het genot eener opvoering niet doen smaken. Om deze reden kan het in druk verschijnen onzer moderne oorspronkelijke tooneelstukken op zichzelf reeds als een verblijdend feit worden begroet.

Dat ik om andere redenen dit uitgeven toejuich, zullen de lezers kunnen begrijpen, die zich uit mijne vroegere overzichten herinneren, dat ik van de herleving van een nationaal tooneel weinig heil verwacht, zoolang er geen oorspronkelijke tooneelliteratuur in de wereld is. Het leven op vertaalde stukken kan gewis tot den bloei der eigenlijke tooneelspeelkunst bijdragen, kan veel genot schenken aan de meer ontwikkelden, die, niet in de gelegenheid, om bekende en bewonderde uitheemsche tooneelproducten in het oorspronkelijke te zien opvoeren, in het hooren eener goede vertaling eenige vergoeding vinden voor hun gemis. Maar zijne ware beteekenis en zijne volle kracht verkrijgt het tooneel pas, wanneer de stof en de behandeling der vertoonde stukken in den waren zin des woord nationaal zijn; eerst wanneer Nederlandsche toestanden, nationale deugden en gebreken op de planken worden gebracht, of aan den vreemde ontleende toestanden van een Nederlandsch standpunt worden voorgesteld en behandeld, zal het volk met zijn tooneel kunnen medeleven, en zal de schouwburg een wezenlijken invloed kunnen uitoefenen. Nu zal het uitgeven van tooneelstukken op zichzelf wel niet bij machte zijn, om een behoorlijk oorspronkelijk repertoire te vormen, doch dat het voor de tooneelliteratuur op den langen weg vruchtdragend kan worden, zal men gemakkelijk kunnen inzien. Wat er voor het nationaal tooneel door de letterkundigen ondernomen wordt, komt aldus onder ieders oogen en onder het bereik der critiek, terwijl tot dusverre alle pogingen op dit terrein, waaronder wegens de betrekkelijke nieuwheid van het genre natuurlijk veel gebrekkigs was, begraven bleven in de portefeuille van den auteur of in de cartons van de directie, wier klacht, dat er onder bergen ingezonden oorspronkelijke tooneelwerken geen enkel speelbaar stuk te vinden was, niet aan de aldus veroordeelde gewrochten kon worden getoetst. Men weet, waarom tooneelstukken vroeger zoo zelden werden uitgegeven: de wetteloosheid maakte elk aldus publiek gemaakt werk tot den buit van den eersten den besten tooneeldirecteur, die voor de opvoering noch voorafgaande toestemming van den auteur noodig had, noch in eene latere afrekening behoefde te komen. Daar nu de meeste auteurs begrijpelijkerwijze van oordeel waren, dat de directeuren hun tooneelwerk even hoog schatteden als zijzelf, en zich verbeeldden, dat zelfs de directie, die het nu als onbruikbaar afwees, het later met graagte zou bemeesteren en tot de parel van haar repertoire verheffen,

zoodra zij het voor niets bemachtigen kon, wachtten zij er zich wel degelijk voor, hun werk prijs te geven. Anderen, die het belang der kunst hooger stelden dan hun eigen belang en 't niet wilden dulden, dat hun werk zonder hunne toestemming en medewerking op eene min waardige wijze werd vertoond, handelden eveneens. Aan deze wetteloosheid is door de wet op het auteursrecht, zij het al niet op volledige of zeer oordeelkundige wijze, een einde gemaakt, en de letterkundigen, wier werken met goed gevolg in de laatste jaren ten tooneele waren gebracht, hebben een blijk van erkentelijkheid en van offervaardigheid gegeven, door hetgeen zij tot nog toe schroomvallig hadden teruggehouden, gulweg aan het publiek over te geven, wetende, dat dit het laatste offer was, dat van hen zou worden gevraagd, nu juist met den dag, waarop deze mijne beschouwingen het licht zullen zien, de wet op het auteursrecht in werking treedt en de voortbrengselen der tooneelliteratuur, zoowel door den druk gemeen gemaakte als opgevoerde, voortaan onder hare bescherming zullen leven. Bij al deze redenen tot tevredenheid over het in het licht komen van deze stukken in een behoorlijk kleed voegt zich in vele gevallen nog de voldoening, van de kennismaking met goede oude bekenden te vernieuwen.

Vooral het eerste stuk, dat heden te bespreken is, Keller's *Blaauwe lint,* wekt deze aangename gewaarwording op. Het heeft op mij een zonderlingen indruk gemaakt, dat aan dezen eersteling van een onzer geestigste schrijvers, een stuk, dat zonder twijfel tot de beste tooneelgewrochten van den laatsten tijd behoort, in het door het Tooneelverbond uitgegeven tijdschrift geen opzettelijke bespreking is te beurt gevallen. Het tijdschrift heet aan kroniek en critiek gewijd, en uit beide oogpunten had Keller's blijspel, toen het voor het eerst op de planken kwam, vermelding en beoordeeling verdiend. En schoon ik mij verbeeld nauwkeurig te hebben gezocht, heb ik niet alleen geen beoordeeling van *Het blaauwe lint* aangetroffen, maar zelfs de bekroning van het stuk te Antwerpen (waar het onder den titel *Het ganzenbord* voor den grooten prijskamp van 1873 ingezonden werd) niet vermeld gezien. Van de meeste vertaalde stukken, die het repertoire van de Nederlandsche tooneelgezelschappen vullen, werden in het tijdschrift uitvoerige beoordeelingen opgenomen, die, daar ze in 't Hollandsch geschreven zijn, met hare nuttige wenken en scherpzinnige aanmerkingen ongelukkig genoeg voor de Fransche en Duitsche auteurs verloren gaan, - van het onzinnig tooneelproduct des heeren Schürmann, dat onder den titel van *Joséfa* in 1879 te Amsterdam in 't Fransch vertoond werd, is zelfs in genoemd orgaan eene *Fransche* beoordeeling verschenen, waarvan het recht van bestaan moeilijk te ontdekken valt; doch over Keller's werk werd gezwegen. Ik weet dit zonderling verschijnsel alleen daaruit te verklaren, dat het tijdschrift destijds nog niet behoorlijk was georganiseerd; dat men 't op dit nieuwe gebied met zichzelf nog niet eens was over den te volgen

weg. Doch was mijn zoeken op één punt vruchteloos gebleven, het leverde mij toch die ondervinding op, dat bevoegde beoordeelaars, waarvan ik alleen den heer Loffelt noemen wil, in de latere afleveringen van het orgaan nu en dan terloops het stuk als een der beste producten der nieuwere tooneelliteratuur vermelden. Dit oordeel is juist en *Het blaauwe lint* een zeer verdienstelijk karakterblijspel. Den inhoud kan ik als bekend onderstellen en behoef dus alleen te wijzen op het uitstekende type van den dommen, bekrompen hoofdambtenaar van een ministerieel departement, dien Albregt zoo uitstekend wist te doen leven. Men heeft van overdrijving gesproken en beweerd, dat zulke hoofdambtenaren niet in de residentie te vinden zijn. Dit mag in zooverre waar zijn, dat de Haagsche referendarissen van den tegenwoordigen tijd(*) zich in den dagelijkschen omgang niet zoo aan stopwoorden als het 'consideratie en advies' van Van Eerum bezondigen, maar men vergeet daarbij, dat de tooneelschrijver, en vooral de blijspeldichter, mits hij den algemeenen geest van het karakter goed gevat heeft, bij het doen optreden van zijne personen voor het voetlicht eene groote vrijheid behoort te hebben. Zelfs is het onmogelijk, zonder eenige overdrijving, zonder sterker kleuren op te leggen, dan de maatschappij ze ons te zien geeft, zijn doel te bereiken. Mijn hemel! de menschen zijn in onzen tijd zoo akelig uniform; personen met de meest uiteenloopende karakters gelijken, door het modieus fatsoenlijkheidsmasker, zoo hopeloos op elkander, dat er aan karakterteekening niet te beginnen zou zijn, indien de blijspeldichter zijne personen alleen zóó mocht voorstellen, als hij ze in de maatschappij ontmoet. Het is juist zijne taak, de maskers af te lichten en onder het fatsoenlijkheidsvernis - dat er ten slotte toch maar in een dun laagje overheen ligt - het wezenlijk karakter te doen waarnemen. Handelt hij zoo niet, dan worden zijne personen even weinig belangwekkend als de uniformpoppen der samenleving. En dat Keller in zijn referendaris de gebreken en zwakken van de slechte bureaucratie scherp en met wezenlijke comische kracht heeft voorgesteld, is niet te ontkennen. De voorgewende deftigheid, de onoprechtheid, de geslepenheid, de algemeene onbeduidendheid en karakterloosheid van den man, kruiperig voor zijne meerderen en aanmatigend tegenover zijne minderen, zijn kostelijk en vermakelijk geteekend; geen enkele trek is overbodig of scherper, dan het tooneel toelaat, of het moest het te voorschijn brengen van de etiketten voor de wijnflesschen zijn - eene op zichzelf goed gevonden, doch hier met de haren bijgesleepte aardigheid. Zoowel de oude Baron van Herstal als de vrouw en dochter van den referendaris zijn goed geteekende figuren; de beide laatsten de waardige huisgenooten van haar man en vader, wier jacht op de erfenis van Oom

(*) 'Van den tegenwoordigen tijd' zeg ik, omdat ik mij den referendaris Looshert uit *Klaasje Zevenster* herinner met zijne 'precedenten', wiens afbeeldsel, naar men indertijd beweerde, door Van Lennep naar het levend model geschilderd was.

en op een rijk huwelijk geestig en natuurlijk is geschetst. Dat de andere personen, hoeveel aandeel zij ook aan de intrige zelf hebben, op den achtergrond worden gehouden, bewijst, dat de schrijver de eischen van het tooneel verstaat en inziet, dat, indien niet veel in de schaduw wordt gesteld, zijne hoofdfiguren te veel licht moeten afgeven. De dialoog is zoo geestig en los als die van Keller's novellen en het stuk met smaak en handigheid gebouwd. Toch is op dit blijspel dezelfde aanmerking te maken, die voor vele andere werken van denzelfden auteur gegolden heeft, dat er weinig van het gemoedsleven der personen te zien gegeven en de hartstocht, zoo te zeggen, opzettelijk vermeden wordt. Twee tooneelen in het stuk gaven tot eene ontwikkeling van hartstocht, of althans van inniger gevoel, aanleiding: het afscheid der door den wil der moeder van het meisje gescheiden gelieven, de explicatie van die moeder met den Baron. Die tooneelen moesten in het stuk voorkomen; de auteur kon zich aan deze noodzakelijkheid niet onttrekken en schreef ze dus, maar wat zijn ze koud en onnatuurlijk! De jongelui gaan al zeer gelaten van elkander, en de toon van het gesprek tusschen Van Herstal en Juffrouw De Vleugel is verre van gelukkig. In het laatste is een groot effect verwaarloosd, want indien de verongelijkte vrouw den man, die haar eenmaal slecht behandeld had, met meer gevoel en warmte, met meer waardigheid en minder bitsheid vooral, was te gemoet getreden, had, al waren ook de personen daarna nog niet terstond verzoend van elkander gegaan, dat gesprek een diepen indruk bij den Baron kunnen achterlaten en zou aldus zijne omkeering aan het slot, welke nu tamelijk abrupt is, voor den toeschouwer beter zijn voorbereid geworden. Het afscheidstooneel tusschen de gelieven plaatste Keller met veel overleg aan het hoofd van zijn stuk; het vormt de allereerste inleiding, waarvan men alleen de tot de expositie dienende feiten pleegt op te merken; bij de opvoering heeft men dus zoo te zeggen den tijd niet, om de zwakheid van deze *scène* te bespeuren.

Deze aanmerkingen nemen echter niet weg, dat het blijspel van Keller een onzer beste oorspronkelijke stukken is. Het heeft veel grooter aanspraken, om eene blijvende plaats op het repertoire der Nederlandsche tooneelgezelschappen te bekleeden, dan de Duitsche zinnelooze kluchten en de Fransche overspeldrama's, die het tegenwoordig tot walgens toe vullen.

Het tweede blijspel, van Lodewijk Mulder, staat verre beneden het zoo even besprokene. Niet wat levendigheid en geestigheid van dialoog betreft; uit dit oogpunt levert het stukje eene zeer prettige lectuur, ook al maakt men somtijds de opmerking, dat de schrijver het zich hier en daar wat al te gemakkelijk maakt. Maar de groote fout van *Een lief vers* is, dat het eigenlijk in 't geheel geen tooneelstuk is, doch blootelijk de bekende, vroolijke schets van den auteur, reeds vele jaren geleden in de *Afdrukken van indrukken* opgenomen, in een doorgaanden dialoogvorm gekleed. Eigenlijke dramatische beteekenis heeft het

stuk om deze reden dan ook niet, en al heeft de schrijver er eene soort van intrigetje bijgevoegd, dat niet veel meer is dan een liefdesgeschiedenisje zonder incidenten van eenig belang, ik vermoed, dat hij bij de vertooning, evenals bij de lezing, geen anderen indruk zal maken op zijn publiek dan dien, welken ik ondervond: eene aangename herinnering aan het grappig verhaal, waaraan het tooneelstukje ontleend is. Bestond Mulder's *Uit den tijd, toen ik nog een lief vers maakte* niet, en was het niet aan iedereen bekend, dan zou dit tooneelstukje wel nooit geschreven en even min opgevoerd zijn geworden, en ik vermoed, dat hij, die het heeft zien opvoeren zonder het stukje te hebben gelezen, bitter teleurgesteld den schouwburg zal verlaten hebben, waar hij iets in den trant van de *Kiesvereeniging* verwacht had. Want al liet de bouw van dit laatste stuk veel te wenschen over, de kiezersvergadering, die er schering en inslag van uitmaakte, was bij uitstek geschikt, om op het tooneel te worden gebracht. Het voordragen van een langdradig vers, dat alle gasten op het feestmaal, waaraan het voorgelezen wordt, gruwelijk verveelt, is daarentegen bij uitnemendheid ongeschikt, om op het tooneel gebracht te worden. Nadat de eerste tien of twaalf regels waren opgesneden, zou men van de grappigheid genoeg hebben gehad en de invloed van het ‘lief vers’ op de toeschouwers in de zaal geen andere geworden zijn dan die, bij de medespelers achter het voetlicht gemaakt. Wel heeft Mulder dit bezwaar trachten te ondervangen door de voordracht te doen plaats hebben in eene op het tooneel uitkomende *serre*, zoodat dit gedeelte der actie van uit de zaal wel gezien werd, maar niet gehoord, dan wanneer van tijd tot tijd het opengaan der *serre*-deur de stem van den dichter naar buiten drong, terwijl inmiddels op den voorgrond de vrijage plaats heeft, die het stukje opvult en het publiek moet bezighouden, maar behalve dat deze liefdeshistorie weinig om 't lijf heeft, kan de toeschouwer van deze behendigheid geen dupe zijn. Het ‘lief vers’ is nu eenmaal de hoofdzaak van het stukje, en hij zal zich niet kunnen verklaren, waarom men hem dat niet anders dan bij enkele losse regels te hooren geeft. Dergelijke kunstgrepen, hoe vernuftig ook bedacht, zijn niet bij machte een tooneelstuk te maken van iets, dat geen tooneelstuk is noch er de kiem van bevat. Om Mulder's vroolijken, lossen dialoog te genieten, is eene lezing van het stukje wel aan te bevelen; maar toch zal hij, die den trant van dezen schrijver genieten wil, nog beter doen met de bijna vergeten en toch zoo onderhoudende *Afdrukken van indrukken* ter hand te nemen, waarin, behalve Lindo's ‘Een weekje pleizier’ - eene soort navolging van de logeerpartij bij Majoor Ponto uit Thackeray's *Book of Snobs* - en andere stukken, de geestige en prettige schetsen voorkomen, waarmede Lodewijk Mulder zijn debuut in de Nederlandsche letterkunde heeft gemaakt.

De twee zoo even behandelde stukken brengen mij als vanzelf tot de meermalen geopperde vraag, waaraan het toe te schrijven is, dat onze

beste schrijvers in den regel niet meer voor het tooneel leveren dan een enkel stuk of, zoo zij zich anders gedragen, na hun eerste succes een fiasco beleven. Men heeft op deze vraag allerlei antwoorden gegeven en wel voornamelijk doen gelden, dat de tooneelliteratuur in een klein land niet winstgevend genoeg is, om er zich, gelijk de Fransche dramaturgen, onverdeeld aan toe te wijden; dat verder hier te lande de tooneelschrijvers geen aanmoediging doch tegenwerking vinden bij hunne verplichte medewerkers en door een groot deel, en nog wel het invloedrijkste deel, der maatschappij worden aangezien als verloren lieden, tot de dagelijksche werkzaamheden en den ernst des levens onbekwaam. Voordat men deze vraag gaat beantwoorden, zal men wel doen met te onderzoeken, of zij juist gesteld is; inderdaad berust zij niet op juiste gegevens. Wel verre dat onze tooneelschrijvers het, zooals de algemeene klacht gaat, bij eene eerste proeve laten, kan het als regel worden aangenomen, dat zij recidivisten zijn. Hoe ook de ontvangst hunner eerste proeve van tooneelletterkunde geweest is, zij, die zich hier te lande op dit terrein eenmaal hebben gewaagd, hebben zich, enkele pruilers uitgezonderd, niet aan de toovermacht van het tooneel kunnen onttrekken, die overal ter wereld hunne lotgenooten geboeid houdt en die op den tooneelschrijver de woorden toepassen doet, welke van den dronkaard gezegd werden: wie eenmaal gedronken heeft, zal en moet weer drinken. Cremer, Keller, Glanor, Van Maurik, Gram, Roodhuyzen, Mulder, Kolff, Vrolik, geen van die allen heeft het bij zijne eerste proeve gelaten, doch is, hetzij terstond, hetzij na eenig tijdsverloop, met een nieuw tooneelstuk voor den dag gekomen, om eene nederlaag te herstellen of op den ingeslagen weg voort te gaan. Het is jammer voor de diepzinnige redeneerders over Nederlandsche tooneeltoestanden, dat hunne vraag zoozeer met den wezenlijken toestand strijdt en hunne uitlegging van de onjuiste fictie dus faalt, vooral omdat tegen die uitlegging op zichzelf niets is in te brengen. De feiten zijn waar: tooneelschrijvers kunnen in Nederland niet, zooals eenigen hunner confraters (doch ook lang niet allen) in Frankrijk en Duitschland, van hunne dramatische kunst alleen leven; ze vinden aanmoediging noch medewerking van de aan vertalingen verslaafde directeuren en acteurs(*); hetgeen trouwens natuurlijk is, daar de

(*) Ieder bevoegde, oplettend genoeg, om vergelijkingen te maken, zal den tegenzin van directeurs en acteurs tegen oorspronkelijke stukken hebben opgemerkt. Ze komen nauwlijks gerepeteerd en slordig gemonteerd ten tooneele en worden met loomheid, slaperigheid en verveling gespeeld, - om niet te zeggen: opgedreund, - die voor warmte en ingenomenheid plaats maken, zoodra een of ander uitheemsch product den nationalen indringer van het repertoire verdrongen heeft.
Tot nog toe maakte het voormalig Rotterdamsch tooneelgezelschap eene uitzondering, althans voor sommige stukken, zooals die van Faassen, *De kiesvereeniging van Stellendijk*, enz. (Bij 'Het Nederlandsch Tooneel' werden van de oorspronkelijke stukken alleen die van den heer Schimmel met zorg vertoond.) Sedert de oplossing van dit gezelschap in de groote vereeniging schijnt de, door den heer Van Hall voorspelde, onverschilligheid voor de oorspronkelijke tooneelliteratuur ook tot Rotterdam overgeslagen. Toen de zoogenaamde Rotterdamsche afdeeling in October jl. te Dordrecht een oorspronkelijk stuk, *Het weeuwtje van Winterswegen* (een uit een prijskamp overgehouden, niet bekroond stuk, dat de directie Legras, Van Zuylen en Haspels, zoolang ze op eigen beenen stond, wijselijk had in de doos gehouden, doch voor den dag bracht, zoodra de verantwoordelijkheid verplaatst was), had opgevoerd, achtte het bestuur der vereeniging, onder welker goedkeuring de voorstelling had plaats gehad (en welker voorzitter ook de Dordtsche afdeeling van het Tooneelverbond presideert), het noodig, in de dagbladen zijne afkeuring te kennen te geven 'over de wijze waarop het gegeven was', en te klagen, dat het blijkbaar 'met tegenzin gespeeld' was.

directeur zich het hoofd niet behoeft te breken met de samenstelling van zijn repertoire, indien hij maar regelmatig de stukken, die te Parijs of Berlijn opgang maken, laat vertalen, en de acteur 't zich niet over schepping en opvatting zijner rol heeft moeilijk te maken, waar hij slechts heeft na te doen, wat de buitenlandsche confrères hem hebben voorgedaan. Geen wonder dus, dat het opvoeren van vertalingen voor beide partijen het aangenaamst is. Dat de afschuw voor het zondig tooneel, een overblijfsel van de Puriteinsche begrippen, dat met den tijd wel uitslijten zal, tot eene zekere hoogte ook de tooneelschrijvers treft, is mede niet te loochenen, maar al deze onvoordeelige omstandigheden zouden niet genoeg geweest zijn, om de moedeloosheid te verklaren, die onze tooneelschrijvers na den goeden of slechten uitslag hunner eerste proeve zou bevangen hebben. In de tooneelletterkunst, evenals overal elders, verovert niemand zich eene plaats dan door strijd en volharding; indien er zijn, die zich dat anders voorgesteld hadden, hebben zij de teleurstelling alleen aan zichzelf te wijten en kunnen de onvermijdelijke tegenspoeden van hun vak, die een verstandig man verwacht en zoekt te overwinnen, niet als voorwendsel bezigen, om zich pruilend terug te trekken. Het tweede gedeelte der casus-positie schijnt juister te zijn: het voorbeeld van menig modern Nederlandsch tooneelschrijver heeft geleerd, dat een naar verdienste gunstig ontvangen eersteling door niet geslaagde proeven werd opgevolgd. Ditzelfde verschijnsel doet zich bij de beste tooneelschrijvers in Frankrijk en Duitschland zóó dikwijls voor, dat men er geen reden van bezorgdheid voor onze tooneelletterkunde uit putten mag. Er kunnen daarvoor allerlei redenen bestaan. Soms acht de schrijver zich zoo geheel meester van het publiek, dat hij zich vrijheden en slordigheden veroorlooft, die de waakzaamheid der critiek - niet slechts de professioneele, maar die, welke het groote publiek zelf uitoefent, - niet duldt; een andermaal zal misschien de eerstbeginnende, wiens eerste proeve door verschillende samenwerkende omstandigheden buitengewoon gelukkig is uitgevallen, vergeten, hoeveel inspanning dit resultaat hem heeft gekost, en voor zijn tweede tooneelwerk alles op eene gelukkige ingeving laten aankomen; ook is wellicht hij, die met zeer veel moeite en geduld eenmaal den voet op de planken gekregen heeft, geneigd te denken, dat er, om de moeilijk veroverde plaats te behouden, zooveel inspanning niet meer noodig is, als hij te werk heeft gesteld, om haar te bemachtigen. Al deze dwalingen moeten wel op het hoofd van den schuldige zelf neerkomen, want hij moest en kon beter weten. Elk ernstig

letterkundig werk eischt de geheele toewijding van den auteur; al mag de langjarige practijk hem in de bijzonderheden eenige routine, zekere gemakkelijkheid aanbrengen, de schepping en uitwerking van zijn kunstwerk vereischen, wanneer hij voor de honderdste maal de pen opvat, niet minder zorg, dan aan zijne eerste proeve is besteed. Een geleerd wiskundige zeide eenmaal, toen men hem over de kansen van het *rouge-et-noir* onderhield: er bestaat geen kansrekening bij dit spel; elke gift van kaarten staat op zichzelf, geheel onafhankelijk van de vorige en de volgende, zoodat er bij voorbeeld geen de minste kans bestaat, noch tegen noch voor het uitkomen van dezelfde kleur tien, twintig of honderd giften achtereen. Iets dergelijks zou men van de kansen op welslagen in de letterkunde kunnen zeggen: er is hoegenaamd geen peil op te trekken, dat hij, die eenmaal een meesterstuk geleverd heeft, voortaan altoos meesterstukken zal leveren. Die kans bestaat alleen, wanneer hij aan elk werk evenveel studie, zorg en inspanning gelieft te besteden, en ook dan nog is hij, vooral wanneer het tooneelstukken betreft, zeer afhankelijk van de keuze van zijn onderwerp, van de gelukkige of ongelukkige inspiratie. Waarom zouden de Nederlandsche dramatisten alleen niet onderworpen zijn aan de algemeene wet, die overal heerscht?

Maar ik mag niet verder uitweiden. Reeds te lang heb ik een oorspronkelijk tooneelschrijver laten wachten, aan wiens jongste tooneelwerk in dit overzicht eene plaats toekomt; ik bedoel *Suzanne* van den heer Brunings. Het brengt ons in kennis met eene familie, die een gekostumeerd en gemaskerd bal geeft, om de oudste dochter, gelijk de heer des huizes het uitdrukt, ‘aan den man te brengen’; de jongste dochter moet als Asschepoester wachten, totdat de oudere van de hand is gedaan, om ook in de wereld te komen. Een schatrijk Oosterling, oud vriend van de familie, op wien de moeder voor de oudste dochter rekent, komt in kennis met de jongste, op wie hij verliefd raakt en wier hand hij van de ouders verwerft, na de geheele familie op haar bal in het kostuum en met de manieren van een ruwen zeeman zoo wat geïntrigeerd te hebben. Veel intrige is er niet in het stukje; ook is er niet veel poëzie in te vinden, allerminst in de dichtregelen, die de schrijver door zijne heldin zingen laat; de dialoog is ver beneden dien der beide hierboven besproken stukken. De kwinkslagen zijn niet altijd van een zeer fijn allooi, en het geheele stukje lijdt aan eene zekere ruwheid, die de onnatuurlijkheid van de donnée en het conventioneele der karakters nog meer doet uitkomen. Naar ik verneem, heeft *Suzanne* de vuurproef der opvoering op een der Amsterdamsche schouwburgen gelukkig doorstaan en moet het in de dagbladen van de hoofdstad bij die gelegenheid gunstig beoordeeld zijn. Ik wensch den schrijver hiermede gaarne geluk, maar geloof toch niet, dat hij zich blijvende lauweren met dit stuk verworven heeft. Noch in de keuze van het onderwerp noch in bewerking staat het hoog

genoeg, om eene aanwinst voor de letterkunde genoemd te kunnen worden. Indien de achtergrond, waarop de zwakke intrige geplaatst is, tot het teekenen van karakters gediend had, dan had de schrijver iets beters kunnen leveren, al waren de door hem gekozen toestanden zoo oud als... moeder de Gans. Zoodra men op het tooneel eene moderne Asschepoester gebracht ziet, door hare moeder ter wille van eene oudere zuster verwaarloosd of althans verdrukt, dan weet men ook, dat de Prins ten slotte komen zal, die het arme meisje boven hare zuster verkiest. Dramatische spanning is in zulk eene overbekende geschiedenis niet meer aan te brengen; de belangstelling van den toeschouwer kan dus alleen opgewekt worden hetzij door eene zeer fijne, poëtische behandeling van de stof, hetzij door het schilderen van pikante bijzonderheden, door het satiriseeren van maatschappelijke dwaasheden en zwakken. Op deze wijze is Pailleron in zijn *Monde où l'on s'ennuie* te werk gegaan; ook van dit stuk met zijne onbeduidende intrige is de oplossing reeds van den aanvang af duidelijk, maar daar de karakterschildering, de zedeschets hoofdzaak is, heeft men den tijd niet, dit gebrek, - indien 't een gebrek is - op te merken. Ik vermoed, dat de heer Brunings iets dergelijks heeft bedoeld; niet de eerste, de poëtische, methode stond hem voor den geest, maar de tweede, de satirische. Ik maak dit op uit eenige opmerkingen betreffende de tegenwoordige wijze van leven, die hij aan een zijner personen, den huisvader, in den mond legt. Maar daar deze opmerkingen noch nieuw zijn, noch in pittigen vorm voorkomen, en daarenboven gesproken worden door iemand, die ons òf als een onhandige sukkel òf als een halve idioot wordt voorgesteld, verliezen zij alle beteekenis en uitwerking en kunnen het stuk niet belangwekkend maken. En indien nu nog de voorstelling zich door zeker realisme kenmerkte, indien we er een stukje betrapte werkelijkheid in ontdekten, zou men al deze bezwaren om die groote deugd moeten laten rusten. Zoowel personen als toestanden zijn echter conventioneel in de hoogste mate, fabel en ontknooping even onnatuurlijk. Ik geloof, dat de heer Brunings iets beters leveren kan; dat hij eene groote kracht kan worden voor het nationaal tooneel, wanneer hij zich plaatsen wil op een ander standpunt. In zijne novellen heeft hij meermalen een groot plastisch talent aan den dag gelegd; hij weet personen naar het leven te teekenen en hun de natuurlijke taal, die zij elken dag spreken, met de kernachtige en plastische uitdrukkingen, die daartoe behooren, in den mond te leggen. Met zijne ondervinding van het soldatenleven zou hij juist de man zijn, om echt realistische militaire drama's te schrijven, die bij het groote publiek beter zullen voldoen dan stukken, met conventioneele theatertypen gevuld. Ik bedoel geen gelegenheidsstukken met al den daarvan, naar 't schijnt, onafscheidelijken, klinkklank en de bombasterij, maar de zoodanigen, die het werkelijk soldatenleven met zijn voor en tegen, de sleur der kazernen, de ruwheid en de zoo

licht tot onrechtvaardigheid overdreven, kwalijk begrepen krijgstucht aanschouwelijk voorstellen. Er worden in ons land, naar 't heet tot verhooging van 's lands verdedigbaarheid, zooveel millioenen besteed, niet voor verzakkende forten alleen, maar ook voor de zoogenaamd levende strijdkrachten, omtrent welker gebrekkige en voor 's lands onafhankelijkheid meer gevaarlijke dan dienstige organisatie bij de kern der natie eene steeds voortgaande overtuiging bestaat. Wie deze overtuiging deelen en haar als middel tot verbetering voeden, kunnen niet beter doen dan toonen, hoe ons leger tegenwoordig bestaat, welke personen het vormen, welke geest erbij heerscht, welke misbruiken er plaats hebben, - en zij zullen er niet veel bij te redeneeren hebben, om hun doel te bereiken. Hoe kan dit alles beter te zien worden gegeven dan op het tooneel, waar alles leeft en waar de toeschouwer medeleeft? zulk een tafereel nu zou ik gaarne door den heer Brunings geschreven zien. Hij kent den toestand volkomen; dat hij de man is, om dien naar waarheid, zonder te verbloemen of te verzachten, voor oogen te stellen, heeft hij meermalen getoond. Tot eene zekere hoogte levert *Suzanne* een nieuw bewijs voor zijne bevoegdheid; want de ruwheid, die bij deze stof den lezer dikwijls hindert, zou juist in een ‘soldatenstuk’ op hare plaats zijn.

De heer H.P. Boudier heeft bij denzelfden uitgever eene vertaling uitgegeven van Sardou's *Daniel Rochat,* waarbij hij de medewerking genoten heeft van geen geringer autoriteit dan Professor Alberdingk Thijm. De medewerking is niet bloot in naam verleend, want èn blijkens het getuigenis van den vertaler èn blijkens de verklaring van den Professor is het geheele handschrift met groote zorg door den medewerker nagezien. ‘De geheele bewerking draagt blijken van zijne meesterhand’, schrijft de heer Boudier; ‘geene uitdrukking bleef ongetoetst, en ik zou mij bijna voor de geheele redactie (met uitzondering van de spelling) verantwoordelijk durven stellen’, schrijft de heer Alberdingk Thijm. Ik vermoed, dat dit ‘bijna’ in zeer ruimen zin moet worden opgevat. Dat de heer Boudier de leelijke vormen ‘ouwe’ en ‘goeie’ bezigt, wanneer hij o u d en g o e d te verbuigen heeft, kan desnoods onder de eigenaardigheden van spelling gerekend worden, waaromtrent reserves gemaakt zijn; zoo kunnen platte uitdrukkingen en vormen, als ‘jullie’ en dergelijke, gevoegelijk onder dat b i j n a worden begrepen; dit zijn inderdaad kleinigheden, waarover het de moeite niet waard is te twisten. Maar aan 's heeren Alberdingk Thijm's voorbehoud moet eene uiterst ruime beteekenis worden gegeven, wanneer men daardoor de ontelbare gallicismen en dwalingen wil uitgezonderd hebben, die deze vertaling ontsieren. In het eerste bedrijf alleen reeds tref ik de volgende aan:

Bl. 2. ‘De afgevaardigde!... Hij komt hier!’ voor: ‘Komt die hier?’

Bl. 3. ‘Mijnheer heet Fargis?’ voor: ‘Heet mijnheer Fargis?’

Bl. 8. ‘Zoo, jullie kent elkaar?’ voor: ‘Kennen de heeren elkaar?’ om meteen dat leelijke j u l l i e te vermijden.

Bl. 9. ‘Die hem in een sprong van het gerechtshof in de Kamer bracht.’ Daar er hier van een advocaat gesproken wordt, die door een proces naam heeft gemaakt, had er niet van het gerechtshof maar van de balie moeten gesproken worden.

Bl. 17. Een der personen beschrijft het programma van het Voltairefeest en eindigt met het slotstuk van het vuurwerk te beschrijven: Voltaire, de hydra der overheersching met den voet verpletterende en in de rechterhand de wereld verlichtende met de flambouw der waarheid, terwijl hij met de linkerhand het masker der huichelarij afrukt. De vertaler doet Bidache daarop zeggen: ‘Nog werk genoeg dus!’ terwijl de schrijver hier eene aardigheid bedoelt op de pas gezegde woorden en Bidache zeggen wil: ‘De man zal 't druk genoeg hebben met dat verpletteren, verlichten en afrukken.’

Bl. 19. ‘En dan kom je mij zeggen als zij er zijn’, in plaats van: ‘Dan kom je h e t mij zeggen, als...’ of: ‘Dan kom je mij zeggen, d a t zij er zijn.’ In den Franschen tekst staat e l l e s , waarop een der personen vraagt: ‘Zijn het dan dames?’ De vertaler laat dien persoon herhalen: ‘Z i j ’! en er dan bijvoegen: ‘Zijn dat dames’; hetgeen natuurlijk onzinnig is. Hij had Rochat moeten laten zeggen: ‘Waarschuw mij, als de dames er zijn’, waarop dan de vraag van zijn vriend natuurlijk gevolgd ware.

Bl. 23. ‘Ze zien die beminnelijke dames voor gelukzoeksters aan’, in plaats van: ‘voor niet veel bijzonders’ of iets dergelijks.

Bl. 24. Rochat beschrijft zijn uitstapje langs de oevers van het meer van Lucern: ‘Later gaan we gezamentlijk naar C h a p e l l e , Altdorf enz.’ Hier was blijkbaar de Tellskapel bij den Axenberg bedoeld.

Bl. 28. ‘Je kent ze?’ voor: ‘Ken je ze?’

Bl. 33. ‘Men heeft veel bezigheden bij mijne tante’, voor: ‘Mijne tante gunt ons niet veel rust’, of iets dergelijks.

Bl. 49. Esther zegt tot Rochat: ‘*Vous m'affichez.*’ De vertaler: ‘Jij stelt mij ten toon.’ Waar kan hij die uitdrukking in dezen zin ooit gehoord hebben?

Bl. 49. Wanneer de reporters op Bidache aanvliegen, om te vernemen, wie Esther is, antwoordt hij: ‘Ongetrouwde juffrouw; Engelsch-Amerikaansche; millionaire...’; een reporter vraagt verder: ‘En heet?’ Dit moet op het tooneel al zeer zonderling klinken. Beter ware: ‘Naam?’

Ziedaar reeds een handjevol fouten uit het eerste bedrijf. Op de andere vier wil ik alleen aanmerken, dat Samson in het Hollandsch Simson, niet Samson heet; dat: ‘*Il fait nuit*’, niet vertaald moet worden: ‘Het is nacht’, maar: ‘Het is avond’; en dat: ‘Ik maak er eene eer uit’, een gallicisme is voor: ‘Ik stel er eene eer in.’ Bewijzen genoeg, dunkt mij, dat het woord van den Professor: ‘Geene uitdruk-

king bleef ongetoetst', met veel graantjes zout moet opgevat worden; eene andere conclusie mag niet worden gemaakt. De bezwaren en moeilijkheden van het vertalen zijn bekend, ook de verzwaring, die zij ondergaan, waar het tooneelstukken geldt; alles redenen, om eene vertaling welwillend te beoordeelen. De heer Alberdingk Thijm gaat echter in zijn aangehaald oordeel de palen der welwillendheid verre te buiten en bewijst er zijn 'bescheiden jongen vriend' een slechten dienst door.

Maar het stuk zelf. Is het van dien aard, dat de vertaling eene aanwinst voor het repertoire der Nederlandsche tooneelgezelschappen te noemen is, en acht de heer Alberdingk Thijm deze 'hoogst belangrijke psychologiesch-dramatische studie' te recht de opvoering op onze aanzienlijkste schouwburgen waard? Ook in dit opzicht ben ik het niet met hem eens; eene nauwgezette en herhaalde lezing heeft mij tot een geheel ander oordeel geleid. Zoowel om den aard der *donnée* als om de wijze van bewerking acht ik *Daniel Rochat* zeer ongeschikt, om op ons nationaal tooneel te worden overgeplant. Men kent de *donnée*: een echtpaar, voor den burgerlijken stand gehuwd, dat zich geplaatst vindt voor het bezwaar, dat de jonge vrouw het huwelijk niet voltrokken acht zonder de kerkelijke inzegening, waarvan de man, een atheïst, niets hooren wil. Een bij uitstek ongeschikt onderwerp, om op het tooneel te worden gebracht, inderdaad, niets minder ongeschikt dan bij voorbeeld de tegenwoordig hier te lande aan de orde zijnde quaestie van den verplichten eed. Niet omdat er geen dramatische toestand uit het gesteld geval zou geboren worden, maar omdat het geval zelf zoo goed als onmogelijk is. En al stapt men over die onmogelijkheid heen, dan nog zal de *donnée* slechts aanleiding geven tot een enkel dramatisch tooneel, tot een enkel moment van spanning, waarin moet blijken, of de liefde sterker is dan de beginselen van den man of dan het godsdienstig gevoel van de jonge vrouw. En zelfs dit tooneel zal weinig wezenlijke dramatische kracht bevatten, omdat de woordenwisseling noodwendig een godsdienstig, neen, een theologisch karakter moet dragen, dat zeer belangrijk kan wezen voor het verstand, maar weinig hartstocht toelaat. De echtelieden kunnen tegenover elkander lang en welsprekend redeneeren, doch behalve de nieuwsgierigheid, wie van de twee straks zal toegeven, wekken zij geen ander gevoel bij het publiek op. Straks zullen we dit aan *Daniel Rochat* bevestigd zien: eerst nog een woord over de volkomen onmogelijkheid van het door den schrijver gesteld geval. Het is volstrekt ondenkbaar, dat twee jongelieden tot een huwelijk overgaan, zonder zich te hebben vergewist van elkanders denkwijze over zaken van geloof en godsdienst. Men voere hier de huwelijken niet aan, die naar den Franschen trant door de ouders der partijen om allerlei familie- en andere materieele belangen bekonkeld worden en tot stand komen, ofschoon de hoofdpersonen nauwlijks meer van elkander weten, dan dat zij bestaan, en

elkander hoegenaamd geen belang inboezemen; zulke verbintenissen hebben van het huwelijk alleen den naam. Maar welk ernstig man zal, voordat hij zich voor zijn geheele leven verbindt, niet eerst onderzoeken, of er gemeenschap van inzicht en denkbeeld omtrent bovennatuurlijke zaken tusschen hem en zijne toekomstige levensgezellin bestaat? Ik wil niet beweren, dat die gemeenschap volkomen moet zijn, wil het huwelijk gelukkig wezen; verdraagzaamheid en gezond verstand zijn in dit opzicht grooter waarborgen dan volstrekte overeenstemming *in rebus sacris*. Doch ik houd vol, dat er in den regel tusschen ernstige menschen geen huwelijk zal gesloten, zelfs niet tot een huwelijk zal besloten worden, zonder dat er vooraf eene verklaring heeft plaats gehad en het verloofde paar althans zeker weet, wat zij op godsdienstig gebied aan elkander hebben. Zelfs al denken we ons een atheïst, - een van dat door de Nederlandsche regeering zoo geminacht ‘handjevol’ - die aan bovennatuurlijke zaken geen waarde hecht en geloof of ongeloof aanziet voor toevalligheden van den menschelijken geest, waarvan noch levensgeluk noch plichtsbetrachting in het geringste afhankelijk zijn, - zelfs een atheïst, ja, hij nog meer en eer dan een ander, zal, indien hij een eerlijk man is, zijne gevoelens aan zijne aanstaande vrouw openbaren, al was 't maar alleen uit een gevoel van plicht. Alzoo heeft het dramatisch tooneel, waarin liefde en godsdienst bij het meisje, liefde en oprechtheid bij den jongen man om de zege kampen, vóór het huwelijk plaats en eindigt met het toegeven van eene der beide partijen of met een verbreken der verbintenis, zoo geen van beiden toegeven kan. Het kan echter nooit iets anders zijn dan een uitsluitend, of ten minste hoofdzakelijk, theologisch dispuut; stof voor een tooneelstuk is er niet in te vinden.

Een wel afgerond tooneelstuk heeft Sardou er dan ook, wat de heer Alberdingk Thijm zeggen mag, niet van gemaakt. Slechts voor een gedeelte is dit daaraan toe te schrijven, dat zijn talent een geheel ander karakter heeft, dan voor het behandelen van eene dergelijke materie vereischt werd. Hoe men bij het bespreken van Sardou's werken het woord ‘psychologische studie’ bezigen kan, zal wel een raadsel zijn voor iedereen, die aan dezen dramaschrijver eene meer dan oppervlakkige opmerkzaamheid heeft gewijd, en zal zonder twijfel de meeste vereerders van den schrijver verbazen. Van alle Fransche dramatisten van de moderne school, Dumas niet uitgezonderd, is er maar één, die tegen de ernstige behandeling van een ernstig vraagstuk opgewassen is: Augier; Sardou, met zijne verbazende handigheid, zijne met alles spottende vroolijkheid, zijn levendigen dialoog, heeft zijn gelijke niet in het scheppen van dramatische toestanden en ontwarren van Gordiaansche knoopen, in het geestig bespotten van dwaasheden en gebreken van den tijd, maar wie psychologische studie en logica bij hem zou willen vinden, zou hem onrecht doen. Hij is bij uitnemendheid de man der oppervlakkige schildering; men kan veilig zeggen, dat

de hoofdpersonen van al zijne stukken, wat karakter en gemoedsleven betreft, misgeboorten zijn. Doch de handigheid van Sardou is werkelijk wonderbaarlijk. Zij heeft hem den overmoed gegeven, om een volslagen voor het tooneel onbruikbaar onderwerp tot een tooneelstuk te bewerken, het op het *Théâtre Français* opgevoerd te krijgen en... er van een professor in de schoonheidsleer te Amsterdam een certificaat van welgeslaagd psychologisch onderzoek mee te verdienen. Die handigheid komt inderdaad overal uit; laat ons haar in het stuk en zijn opzet nagaan.

Het verschil in de waardeering van de kerkelijke inzegening van een huwelijk moest het onderwerp zijn, en om een zeker geurtje aan het stuk te geven, om er iets, 'wat op de tonge bijt', in te mengen, dit verschil tusschen de echtgenooten eerst aan den dag komen na de voltrekking van het burgerlijk huwelijk; - aldus kreeg men een tooneeltje *à la petite mariée*, getrouwd en niet getrouwd, met een veelbeteekenend uitkijkje in de slaapkamer der jonge vrouw door eene *glace sans étain*, zooals in het vierde bedrijf van *Daniel Rochat.* Hoe dit in te richten? De jongelui moesten elkander op reis ontmoeten en er moest eene of andere reden verzonnen worden, die hun huwelijk verhaastte. Opperbest: Daniel Rochat doet *incognito* een voetreisje in Zwitserland, om van zijne legislatieve werkzaamheden uit te rusten; ontmoet de dames Henderson, raakt op eene van de twee verliefd, vraagt haar ten huwelijk en, daar hij onverwacht voor eene belangrijke discussie naar Parijs ontboden wordt, verkrijgt hij, dat het burgerlijk huwelijk met eene verrassende haast voltrokken wordt. Zelfs in die zeer buitengewone omstandigheden wil 't er bij schrijver, lezer en toeschouwer toch nog niet in, dat dit huwelijk zoo maar doorgaat zonder dat er een enkel woord gewisseld is over zaken, die de bruid boven alles heilig houdt. Maar in dergelijke omstandigheden wendt de dramaschrijver misverstanden aan. Vooreerst maakt hij de Engelsche bruid Protestantsch, en wanneer Rochat zegt, dat hij '*ni église, ni prêtre*' bij zijn huwelijk wil, vinden zijne aanstaande en hare betrekkingen dat uitstekend, want zij noemen den geestelijke van haar kerkgenootschap geen priester, hare kerk geen *église* maar *temple* (een woordenspel, dat in de vertaling verloren gaat; jammer genoeg, omdat het geheele stuk erop draait!) en verbeelden zich dus, dat de kerkelijke inzegening alleen in de Presbyteriaansche kapel zal plaats hebben, zoodat eigenlijk het geheele stuk aan dit nietig en onwaarschijnlijk misverstand blijft hangen. Indien de tante op Daniel's woorden, 'dat een man die Voltaire huldigt geheel en al met de Kerk gebroken heeft en van haar de inzegening van zijn huwelijk niet vragen zal' (bl. 55), een duidelijker en natuurlijker antwoord gegeven had, dan Sardou haar, om het misverstand te onderhouden, opzettelijk in den mond legt, dan had *Daniel Rochat* zijn tweede bedrijf niet gehaald. Maar meer nog dan in dit vasthaken der intrige aan een zwak incident

toont Sardou zijne handigheid in de behandeling der quaestie zelve tusschen de twee echtgenooten. Zooals ik reeds opmerkte, kon hier niet veel anders dan een vervelend theologisch dispuut plaats hebben, en dit moest worden vermeden. Vooreerst laat hij daartoe het echtpaar zich zeer weinig bewegen op het theologisch terrein, waarop hij zich behoorde te stellen; de eigenlijke argumenten voor en tegen zijn van een pooveren aard. Maar hij weet in dit noodwendig eentonig gesprek, dat in het derde bedrijf wordt begonnen, de grootste helft van het vierde vult en in het vijfde nog eens hervat wordt, eene groote en verrassende verandering aan te brengen, die tot zekere hoogte den toeschouwer boeit, maar niet bewijst voor de diepte van des schrijvers psychologische studie. De beide echtgenooten namelijk wisselen onophoudelijk van standpunt. In het derde tooneel van het derde bedrijf komt het verschil van zienswijze het eerst aan den dag, en verdedigen man en vrouw tegenover elkander hunne zienswijze. Rochat weigert naar de kerk te gaan, en zijne vrouw verklaart, zich niet getrouwd te achten zonder kerkelijke inzegening. In het achtste tooneel van het vierde bedrijf is hij in den laten avond het huis zijner vrouw binnengedrongen, om op eene ‘naturalistische’ wijze (gelijk vriend Bidache zich uitdrukt) den Gordiaanschen knoop door te hakken. Zijne vrouw houdt echter hare stelling vol en bezigt dezelfde argumenten, die aan de Gravin Van Teba tegen de eerste voorstellen van Napoleon III worden toegeschreven; hij geeft vervolgens toe, mits de inzegening van het huwelijk plaats hebbe onder zes oogen, die van het echtpaar en van den predikant, maar Lea wil er hare geheele familie bij hebben; alleen zal zij erin toestemmen, dat de plechtigheid desnoods op dit late uur van den avond, nu alle huisgenooten al naar bed zijn, voltrokken wordt. Rochat weigert, maar een oogenblik later trekt hij zijne conditiën in en wil nu aan alle eischen zijner vrouw toegeven; doch thans is het Lea, die hare woorden terugneemt. Ten slotte schelt zij de familie uit het bed bijeen, om hem tot eene verklaring te dwingen; doch Rochat sluipt weg: ‘voor uwe eer’, gelijk hij zegt. Dit is waarlijk een zonderlinge draai! Want indien Rochat door de familie bij Lea gevonden werd, was hij geheel meester van den toestand en had hij inderdaad het doel bereikt, waarmee hij bij haar was binnengedrongen; en hij had dat zonder eenige wroeging kunnen doen, omdat hij zich immers, burgerlijk gehuwd, zonder schroom alle rechten van den echtgenoot toekende. In het vijfde bedrijf wordt hetzelfde tooneel hervat, doch alweder met eene verandering. Rochat wil nu met genoegen de wandeling naar de kerk ondernemen, maar Lea weigert; zij is getrouwd en verlangt nu zelve de kerkelijke wijding van haar huwelijk niet meer. Hoe komt men uit deze moeilijkheid? Gelukkig heeft de handige dramaturg zijn stuk in Zwitserland laten spelen, waar de echtscheiding gemakkelijk te verkrijgen is; de echtgenooten teekenen eene aanvrage om echtscheiding en het huwelijk

is zoo goed als ontbonden. Ziedaar zonder eenige overdrijving of verdraaiing den inhoud van *Daniel Rochat.*

Kan men dit stuk nu in vollen ernst de eer eener opvoering op de beste tooneelen waardig keuren? Ik erken, dat het met groote behendigheid en losheid bewerkt is en dat het in elk tooneel blijken draagt van de verwonderlijke vaardigheid van den auteur; ik behoef er niet bij te voegen, dat er op onze voornaamste schouwburgen een aantal stukken vertoond zijn en nog heden vertoond worden, die in dit opzicht zeer verre bij *Daniel Rochat* achterstaan. Maar hoogeren lof kan ik er niet aan toebrengen, en juist om de hoogere eigenschappen, die ik er volstrekt niet in vinden kan, wordt het hemelhoog geprezen. Van den ernst, die bij de behandeling van zulk een onderwerp overal aan den dag had moeten komen, vindt men geen spoor, even min als van een helder opzetten en logisch uitwerken van de quaestie, die het onderwerp opleverde. De gesprekken tusschen Rochat en Lea noemde ik reeds poover, wanneer zij de theologische vraagstukken van het bestaan van God en het levensdoel van den mensch aanroeren, maar die tusschen de heeren Rochat, Bidache en Fargis over religieus-politieke beginselen zijn van nog minder allooi en beantwoorden geheel aan de beschrijving, die De Génestet van Jan Rap's meeningen en inzichten geeft; het gelijken hoofdartikelen van een dagblad van den derden rang. En toch geloof ik gaarne, dat Sardou gegeven heeft, wat hij kon, en wezenlijk zelf van oordeel is, dat de moeilijke vraag van de kerkelijke inzegening - ik spreek met opzet niet van het kerkelijk huwelijk, omdat het bij de Presbyterianen, waartoe Lea behoort, geen quaestie van sacrament geldt, maar zij alleen verlangt, dat eenige godsdienstige ernst aanvulle, wat aan het caricatuurlijk burgerlijk huwelijk, waarvan Sardou ons getuigen doet zijn, ontbreekt, - door hem met veel ernst en zelfbeheersching behandeld is(*). Geen wonder, dat hij zich voor de bij de bewerking van dit stuk zichzelf opgelegde pijniging terstond heeft schadeloos gesteld door de grappige klucht *Divorçons*, waarin hij den toon van bespreking van ernstige vraagstukken op het tooneel heeft aangeslagen, welke het best overeenkomt met zijn smaak en zijn talent.

In het afgeloopen jaar hebben er onderscheiden voorvallen op tooneelgebied plaats gehad, die eene opzettelijke bespreking ten volle waardig zijn. De tooneelschool is door eene reorganisatie en uitbreiding eene nieuwe phase ingetreden en heeft door de gulheid van Zijne Majesteit den Koning in de beschikbaarstelling van medailles voor de kweekelingen, die haar op eene eervolle wijze verlaten, eene zeer te waardeeren

(*) Men maakt mij eene opmerking, die mij in dit opzicht wel eenigszins twijfelen doet. De, in het vijfde tooneel van het vierde bedrijf, aan Bidache in den mond gelegde woorden: '*Le mariage sera naturaliste ou ne sera pas*', een variant op het bekend gezegde van Zola over de republiek, denkelijk alleen hier aangebracht, om de lieden eens te laten lachen, doen vermoeden, dat Sardou's ernst bij de bewerking toch niet zoo heel groot was. *Naturam expellas furca!* Bij een ernstig tooneelschrijver als Augier zal men zoo iets niet ontmoeten.

nieuwe wijding ontvangen. Voor het oogenblik schiet de ruimte te kort, om dit belangrijk onderwerp met de noodige uitvoerigheid te bespreken; ik bewaar het tot later, om mij thans te bepalen tot eene andere gebeurtenis, de instelling van eene soort van *comité de lecture* bij de beide afdeelingen, Amsterdam en Rotterdam, der vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel'. Gedurende het nu vijfjarig bestaan van die vereeniging - want ik wil het ervoor houden, dat zij sedert 1876, ofschoon zij na dien tijd ontbonden en nieuw opgericht is geworden, dezelfde is gebleven, - heb ik niet altijd het voorrecht gehad, met haar bestuur in te stemmen. Het is mij wel eens ten kwade geduid door hen, die van het spreekwoord: wie aan den weg timmert, heeft veel bekijks, wel vroeger voor zichzelven tegen anderen, maar niet thans voor anderen tegen zichzelven de toepassing rechtmatig keurden. Maar het doorgaande verschil van opvatting betrof een enkel, doch naar mijn oordeel zeer gewichtig punt. Indien ik wel heb waargenomen, zoekt het bestuur dezer vereeniging het hefboompunt voor de verheffing van het nationaal tooneel in de tooneelspeelkunst, terwijl ik het in de oorspronkelijke literatuur meen te vinden. Ik geloof, dat men het tooneel nader aan het volk zal brengen en daardoor grooter en blijvender nut zal stichten, door het opvoeren van stukken, waarin, al zijn ze op zichzelf niet boven alles uitstekend en vlekkeloos, de natie zichzelve geschilderd ziet, dan door het uitstekend opvoeren van uitheemsche tooneelproducten, die, hoe voortreffelijk ook bewerkt, den Nederlandschen toeschouwer veelal koud laten, omdat de groote meerderheid van het publiek toestanden ziet en opvattingen hoort, waarmede zij niets gemeen heeft. Ik spreek natuurlijk niet van de vertaalde tragedies, noch van de goede stukken van het klassieke repertoire, welke hartstochten tot onderwerp hebben, die aan alle landen en tijden toebehooren; ik heb het oog op de moderne buitenlandsche stukken, die nagenoeg uitsluitend het hedendaagsch Nederlandsch repertoire vullen. Dit verschil van inzicht deed mij meermalen spreken en klagen over verwaarloozing van de oorspronkelijke tooneelliteratuur door die vereeniging. Het mag waar zijn, dat er onder de vele bij haar ingezonden stukken weinig of geen zijn, die aan de eischen van het tooneel voldoen, maar ik betwijfel, of er wel moeite wordt gedaan, om de oorspronkelijke schrijvers hun gebrekkig werk te doen verbeteren en hen aan te moedigen, om op den goeden weg voort te gaan en al doende te leeren. Dit is zeker, dat 'Het Nederlandsch Tooneel' in het bezit is van ettelijke verdienstelijke oorspronkelijke tooneelstukken, door het publiek uitstekend opgenomen, maar die men rustig en minachtend in het archief laat. *De neven* heeft het nooit opgevoerd; maar waar blijven *Het blaauwe lint*, *Uitgaan, De groote Schootmans,* om geen andere te noemen? Toen de vereeniging werd opgericht, herinner ik mij, dat er gesproken is van de samenstelling van eene commissie van letterkundigen, die bij het opmaken van het repertoire het bestuur van advies

zou dienen. Ik weet niet juist meer te zeggen, of het eene bepaalde belofte is geweest, maar een goed denkbeeld was het zeker, waarvan ik nog eenmaal de verwezenlijking hoop te aanschouwen.

Wanneer ik mijne verwachting hopeloos achtte, zou ik haar voor mij houden en berusten, maar de instelling van de *comités de lecture*, die ik een uitstekenden maatregel van den Raad van Beheer acht, geeft mij nieuwen moed. Men weet, hoe die commissiën worden ingericht en met welk doel. Zij zullen bestaan uit den regisseur als president met minstens twee en hoogstens vier acteurs of actrices van het gezelschap als leden; zij zullen verplicht zijn, binnen een bepaalden tijd den Raad van Beheer te dienen met een concept van rolverdeeling voor de te dien einde in hare handen gestelde tooneelstukken, en bevoegd zijn, bij haar advies opmerkingen te voegen aangaande den bouw en de tooneelwaarde der stukken. Ook zijn de commissiën bevoegd, den Raad van Beheer ongevraagde adviezen te geven omtrent de aanvulling van het repertoire.

Zooals men ziet, is het nog maar een begin, hetgeen de Raad van Beheer trouwens in den plechtigen aanhef van het organiek besluit betreffende deze commissiën zelf erkent. ‘De Raad enz. - wordt daar gezegd - beschouwt het als een gewichtig deel van het streven dier vereeniging, de tooneel-artisten van lieverlede voor te bereiden tot het oefenen van meer rechtstreekschen invloed op het beheer van den schouwburg als kunstinstelling. Acht hij ook den tijd nog niet gekomen, om zijne theorien te dien aanzien in volle toepassing te brengen, hij vermeent nochtans als eene eerste schrede in de nieuwe richting, den tooneel-artisten eenigen invloed te moeten verzekeren op het aesthetisch gedeelte der voorstellingen’, enz. Aldus zullen eenigen der acteurs en actrices gehoord worden over de rolverdeeling in sommige stukken, terwijl het hun zal vrijstaan, over de waarde dier tooneelwerken en over die van andere, welker opneming op het repertoire hun wenschelijk voorkomt, hunne meening te zeggen.

Al dragen deze commissiën denzelfden naam, zij verschillen toch veel van de *comités de lecture*, die elders, en met name in Frankrijk, worden aangetroffen. Een vijftig jaren geleden waren die commissiën bij de voornaamste schouwburgen te Parijs - behalve bij het *Théâtre Français*, waarover later, - uit letterkundigen samengesteld. In een, van 1829 gedagteekend, *Code Théâtral, physiologie des théâtres* van zekeren J. Rousseau staat daarover het volgende te lezen: ‘Alleen de groote schouwburgen hebben met de samenstelling van hunne comités van lezing het wezenlijk doel dezer instelling beoogd. Daarin is de bloem der dramatische schrijvers opgenomen; men wordt daar door zijne evenkniën beoordeeld. Al mag het publiek de uitspraken somwijlen niet bekrachtigen, toch zal men erkennen dat de schrijver in de samenstelling van deze rechtbanken de beste waarborgen vindt.’ In de schouwburgen van den tweeden rang echter waren die commissiën

destijds geheel anders samengesteld; de leden werden niet gekozen of uitgenoodigd om hunne bevoegdheid tot beoordeelen, maar om het materieel belang, dat zij hadden bij de onderneming; met andere woorden: niet letterkundigen, maar aandeelhouders zaten hier over de ter opvoering aangeboden tooneelstukken in 't gericht. Natuurlijk gaf niet de letterkundige of artistieke waarde van het stuk maar de rentabiliteit bij deze commissiën den doorslag. Bij het *Théâtre Français*, waarvoor deze materie reeds bij het besluit van Moskou en nader door een keizerlijk decreet van 19 November 1859 geregeld is, bestaat de commissie van lezing, hoe vreemd het schijne, niet op den voet der in 1829 aangehaalde groote schouwburgen, maar op dien van de theaters van ondergeschikten rang. De financieel belanghebbenden bij de onderneming zijn de officieele beoordeelaars, doch, daar deze belanghebbenden de sociétaires zijn van het theater, de meest ontwikkelde tooneelspelers der wereld zoo te zeggen, geeft deze samenstelling alle waarborgen voor een verstandig, verlicht en met zaakkennis gewezen oordeel, terwijl de aandeelhouders der kleine schouwburgen den auteur alleen de zekerheid gaven, dat zijn werk beoordeeld werd door mannen van geld. Voor het *Théâtre Français* bestaat de commissie uit den administrateur en zes leden van den raad van bestuur, door de sociétaires benoemd; er zijn twee instantiën voor het beoordeelen van ingezonden tooneelstukken, daar er eene tweede lezing kan plaats hebben voor dezelfde commissie, in tegenwoordigheid en met raadgevende stem van alle sociétaires. De thans hier te lande ingevoerde instelling, waarvan de regisseur en eenige acteurs, geen geldelijke belang hebbende bij de onderneming, de leden zijn, wijkt dus geheel af van de tot dusver elders bestaande commissiën. Echter is het geen nieuwigheid, dat de leden van een tooneelgezelschap hun directeur over rolverdeeling en repertoire advies geven; bij de meeste gezelschappen hier te lande had dit reeds vroeger plaats, doch thans is het gebruik voor het eerst wettig en formeel erkend en eene raadgevende commissie van lezing onder de Nederlandsche tooneelinstellingen opgenomen.

Het verschil bestaat echter niet alleen in de samenstelling maar ook in den werkkring der commissiën. Hebben zij elders te beslissen over het aannemen van stukken, onze lezingscomité's zullen alleen dienen tot voorlichting van hunne directie omtrent de rolverdeeling voor reeds door deze op het repertoire geplaatste stukken. Aldus beperkt, beteekent zulk eene commissie inderdaad niet zeer veel en zou men kunnen vragen, waarom deze bloot inwendige, zoo te zeggen administratieve maatregel met zooveel omhaal den volke verkondigd wordt. De min of meer plechtige afkondiging van het van overwegingen voorafgegaan organiek besluit, de boven aangehaalde bewoordingen van den aanhef en vooral de aan de commissie toegekende bevoegdheid, om het initiatief te nemen, waar het de samenstelling van het repertoire aangaat, geven mij de overtuiging, dat in dit besluit wezenlijk

meer gegeven wordt, dan erin staat; dat daarbij aan de bloem der tooneelspelers het recht wordt gegeven, om mede te spreken over de keuze der op te voeren stukken. De leescomité's zijn bevoegd, op de hun ter rolverdeeling voorgelegde, dus door de directie reeds aangenomen, stukken hunne aanmerkingen te maken; ook mogen ze stukken aanwijzen, die zij de opvoering waardig keuren; - wat is dit anders dan rechtstreekschen invloed, al geschiedt het bloot adviseerender wijs, uitoefenen op de samenstelling van het repertoire? Een uitstekend begin dus! Een uitstekend begin noem ik het in twee opzichten: omdat ik hoop, dat langzamerhand het mindere werk der commissiën, de rolverdeeling, voor het meerdere, de samenstelling van het repertoire, plaats zal maken, en omdat ik hoop, dat te gelijk de commissiën nog eenige wijziging en uitbreiding zullen ondergaan. Bij het opdragen of althans uitlokken van zekere critiek der acteurs over den bouw en tooneelwaarde der stukken, heeft de Raad van Beheer waarschijnlijk gedacht, dat hijzelf de beste beoordeelaar is van de letterkundige waarde. Ik heb hier niets tegen, maar wel tegen dit scheiden van de twee eigenschappen, waaraan ieder tooneelstuk beantwoorden kan en die bij de meesterstukken zoozeer ineenvloeien, dat zij werkelijk maar één eigenschap vormen. Bij een goed tooneelstuk vraagt men niet naar letterkundige en tooneelwaarde op zichzelf; het moet beiden bezitten, of het zou geen goed tooneelstuk zijn. Indien dus de door den Raad van Beheer aangewezen artisten het in hun gestelde vertrouwen niet beschamen, zoodat weldra tot eene tweede schrede op den goeden weg kan overgegaan worden, hoop ik, dat die hierin zal bestaan, dat de uitverkoren artisten met den Raad van Beheer en de door dezen uit te noodigen letterkundigen (waaronder ik natuurlijk tooneelschrijvers versta) zullen te oordeelen hebben over het aangeboden tooneelstuk in zijn geheel, zoowel over de letterkundige waarde als over de tooneelmatigheid dus. De Raad kan en moet in het hoogste ressort over de aanneming beslissen, gelijk hij in den tegenwoordigen stand van zaken over de rolverdeeling doet, maar van het gemeenschappelijk en onderling raadplegen van directie, letterkundigen en artisten verwacht ik voor de toekomst veel goeds. Dat eene aldus samengestelde leescommissie over de aanneming van een stuk beslissen zal, nadat het door of namens den schrijver aan haar is voorgelezen en dezen de gelegenheid is gegeven, de gemaakte aanmerkingen te vernemen en te wederleggen, zal, dunkt mij, een natuurlijk en voor alle partijen gewenscht gevolg zijn van eene logische ontwikkeling der thans gevestigde instelling.

Nog om eene andere reden doet de instelling dezer commissie mij genoegen. Ik meen er een stap in te zien op den in mijn oog uitstekenden weg tot verzoening van ‘Het Nederlandsch Tooneel’ met de oorspronkelijke tooneelletterkunde. Ik heb hierboven de verschillende opvattingen, welke hieromtrent bij de vereeniging en mij bestonden,

juist daarom met eenige uitvoerigheid aangeduid, omdat ik meende te ontdekken, dat er bij den Raad van Beheer eenige toenadering tot mijne denkbeelden te bespeuren was. Mij dunkt, dat dit op te maken is uit dat artikel van het reglement, waarin gezegd wordt, dat ‘de commissie van lezing, indien zij dit geraden acht, hare rolverdeeling vergezeld kan doen gaan van hare opmerkingen aangaande het tooneelstuk zelf, bepaaldelijk wat den bouw en de tooneelwaarde betreft’. Dit kan kwalijk op andere dan nieuwe der vereeniging ter opvoering aangeboden stukken gezegd worden. Hoeveel waarde toch het bestuur der meergenoemde tooneelvereeniging hechten mag aan het oordeel van de verdienstelijke tooneelkunstenaars, die het in de leescommissiën geroepen heeft(*), het kan nooit bedoeld hebben, van zijne artisten theoretische of wetenschappelijke vertoogen uit te lokken over de verdiensten en fouten van buitenlandsche tooneelschrijvers van voorheen en thans. Indien de Raad van Beheer Shakspere's *Othello* of Molière's *Misantrope* om eene rolverdeeling naar zijne commissiën verzendt, zal hij er niet gediend mede zijn, indien de commissiën hem nevens het gevraagde eene critische beschouwing over deze beide stukken aanbieden. Hetzelfde zal het geval zijn met de eene of andere vertaalde klucht van Von Moser of comedie van Alexandre Dumas of Sardou. De eerste stukken worden vertoond, omdat ze geschreven zijn door Shakspere en Molière; de laatsten, omdat ze te Berlijn en Parijs opgang hebben gemaakt; de abstracte tooneelwaarde en verdienstelijke of gebrekkige bouw doen daarbij volstrekt niets af. Maar met de oorspronkelijke stukken staat het geval heel anders; voor dezen zijn de wenken der verlichte artisten, wier namen de leescommissiën versieren, van groote waarde en van practisch nut. Zij hebben zich niet te beroepen op eenigen opgang of elders verworven goedkeuring; zij hebben alleen op eigen kracht en verdiensten te drijven, te kampen tegen allerlei tegenheden, waaronder de ingenomenheid met alles, wat met een buitenlandsch ijkmerk van buitenaf komt, niet de geringste is. Dat de oorspronkelijke stukken nauwkeurig van alle kanten bekeken worden, vóórdat eene Nederlandsche directie het, naar 't schijnt, uiterst gevaarlijk waagstuk der opvoering onderneemt, - dat zij eerst gewogen worden op het goudschaaltje der letterkundige directie, om daarna nog eens bij de commissie van artisten op de schaal te worden gelegd, daarover mag men zich niet beklagen. Mits het onderzoek plaats hebbe met welwillendheid en zonder vooroordeel, kan van die samenwerking niets dan voordeel verwacht worden en zullen alle moeilijkheden, omdat zij krachtsinspanning teweegbrengen, ten slotte den tooneelschrijvers tot nut strekken. Maar de samen-

(*) Het zijn: te Amsterdam Mevrouw Kleine en de heer Bouwmeester als effectieve, Mevrouw Stoetz en de heer Morin als plaatsvervangende; te Rotterdam Mevrouw Beersmans, de beide heeren Haspels en de heer Rosier Faassen als effectieve, Mevrouw Burlage-Verwoert als plaatsvervangende leden. De heeren De Leur en Legras zijn, als regisseurs, van rechtswege voorzitters.

werking moet dan ook eene waarheid zijn; niet twee commissiën, eene letterkundige en eene tooneelkundige, moeten over het werk van den schrijver in 't gericht gaan buiten zijne tegenwoordigheid, maar de aanneming van stukken behoort afhankelijk gesteld te worden van de raadpleging van eene enkele commissie van deskundigen met den schepper van het stuk. Ik heb er goeden moed op, dat de nu ingestelde Nederlandsche leescommissiën van lieverlede zich zullen ontwikkelen in deze zeer gewenschte richting, en wensch uit dien hoofde den Raad van Beheer der vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel' geluk met de tot stand gebrachte verbetering.

Ik kan dit overzicht niet eindigen zonder een woord van herinnering aan een onlangs overleden warm vriend van het nationaal tooneel, Johannes Hilman. Als tooneelschrijver nam Hilman geene plaats in onder de eersten van zijn tijd; zijn genre was bij den snellen loop onzer dagen min of meer ouderwetsch geworden, hoewel zijne dramatische werken, de drie bekende roode bandjes, die hij zoo gaarne aan hem vereerde, in wien hij een belangstellend tooneelvriend ontdekte, volstrekt niet zonder verdienste zijn. Maar hij was een man, die de gouden eeuw van het Amsterdamsch tooneel nog had bijgewoond en er met vuur van kon verhalen. Geen *laudator temporis acti* daarom, maar ten volle waardeerend, wat de moderne kunst oplevert, ook al ontviel hem bij het spreken over Wattier en Snoeck al eens een: 'Neen, man; zóó kunnen ze 't niet meer!' Aan Hilman's onvermoeid streven danken wij den schoonen kunsttempel op het Leidsche Plein en de kostbare en unieke verzameling, die hij aan de bibliotheek der Amsterdamsche Universiteit ten geschenke gaf, aldus zorgende, dat de uit eene ruime beurs en met veel moeite en geduld door hem bijeengegaarde schatten na zijn dood niet naar alle windstreken verstrooid zouden worden. Vroeger beschreef ik, naar aanleiding van de uitgegeven catalogussen en naamrollen en van zijne belangwekkende herinneringen, anekdoten en historische bijzonderheden betrekkelijk het tooneel en de tooneelspelers te Amsterdam, hier den rijkdom van zijne schoone verzameling en nog in mijn laatste overzicht had ik de gelegenheid, eene zeldzame eigenschap in hem te roemen, zijne toegankelijkheid voor de opmerkingen eener welwillende en bescheiden critiek, die hem op zijn hoogen leeftijd nog een uitvoerig werk ondernemen deed, dat in de leemte van zijn vroegeren arbeid moest voorzien. Och, of Jan Hilman deze zeldzame deugd aan het *genus irritabile vatum* had kunnen vermaken!

LUCIUS.

Mengelwerk.

Mientje.
Walchersche vertelling.

I.

't Is een schoone zomermorgen. De zon is pas boven gindsche olmenlaan komen kijken en nog in de weer met de nevelen te verdrijven, die laag langs den grond wegsluipen en zich een oogenblik aan grassprieten of struiken hechten, voordat zij zich in de lucht oplossen.

Ofschoon 't nog vroeg is, is Mientje al op en buiten aan de waschtobbe. Maar dat schaadt niet aan haar humeur, want het lied, dat zij nu en dan neuriet, klinkt niet minder vroolijk dan dat der kleine zangers in de boomen rond haar. Zij steekt hare ronde armen in het vette zeepsop, roert en wringt het goed en werpt het dan weer in den schuimenden plas, dat de spetters haar om de ooren vliegen. En de zon toovert allerlei kleuren in de blaasjes en belletjes, die omhoog dwarrelen en dan plotseling uiteenspatten. Een oogenblik laat Mientje hare handen rusten en kijkt peinzend voor zich, alsof zij haar beeld in het water beschouwt. Dan zich tot hare moeder wendende, die een eind verder staat te wasschen, zegt zij: ‘Vî-je 't nie raor, moeder, as Toon tegen me zeit: “'k Ouw ik veele van joe m'n pioenroze”, 'en i kiekt daebie zoo grappig uut z'n gek wezen, dan dienk ik: 'k zou joe wê willen ae; wan 'k 'ouw ik wê van zoo'n vrooilijken snuter, â zei ik ok tegen 'em: “Loop rommetom mit je pioenroze”! Maer as dan Wullem komt en i kiekt me mit z'n knap wezen van ter zieë zoo schoef an en i weet 'aest niks te zeien as: 't Moe' wê leutig ziên, om zoo mî z'n beidjes getrouwd te ziên’; kiek - dan dienk ik weer an gin Toon en dan g'loof ik, dâ 'k mit dien goeien Wullem ok goed af zou ziên. Raor eh?’ en zij gaat weer aan 't plassen en lacht bij zich-

zelve - omdat ze zoo mae twee joengers vor 't nimmen 'eit en Kee van der naest gin een, 'oeveel moeite ze der ok vor doet.

'Jie mot weten, wat je doet, meisen,' zegt moeder, het hoofd schuddende; 'maer as je z' aollebei an de praet 'ouwt, kan je ze wel es aollebei kwiet raeken. As je 't mien vraegt, 'k mag ik Wullem graeg lieën; 't is 'en stille, bedaerde joengen..'

'Jae mae, 't is zoo'n '*eel* bedaerde joengen, zie je, en 'k 'ouw ik wê van 'en aorigheidje. 'k Gloof, dâ 'k toch meer van Toon 'ouwe.'

'Noe, nim Toon dan, meid, ikke mot nie mit 'em leven. Mae lae Wullem dan loopen, wan 't is nie goed, zoo as je noe doet, nee net nie. Toon is ok 'en fesoendelijken joengen en je vaoder ei veel mit 'um op. Noe, ze kommen goed bie mekaore; dat was ok 'en raore, toen i zoo'n joengen was!' en moeder lacht tegen het stuk goed, dat zij juist uit de kuip haalt.

'Jae mae, moeder, dan dienk ik weer, 'oeveel dien Wullem và me-n-'ouwt en dat 'en stille, bedaerde man ok al is liever thuus bluuft bie z'n vrouwe. Nee, 'k weet 'et nie, mae 't is toch net, of 'k meer van Wullem 'ouw as van Toon.'

'Zint, eer je begint, meisen; je bint nog joenk genogt. Maer 'ouw je nie mî gedraoi op, wan dat loopt op niks uut.'

'Gedraoi, ikke?' en Mientje's lieve gezichtje teekent louter verbazing, als zij hare moeder met groote oogen aankijkt. 'Ze zeien suust, dâ 'k der maer aolles uutflap. Gedraoi! Dâ komt dan zeker van den ouwen dag; Toon zee laest ok, dâ 'k 'en oud wuuf wor, omdâ 'k nie mit 'um van de dunen wou loopen,' en lachend hervat zij haar werk. 'Kom, wat kunnen ze me-n-ok schillen, dien Toon en dien Wullem; j'ei gliek: 'k bin nog joenk genogt en 'k leef 'ier uut de kurf zonder zurg... Bel 'Eertje, daer kom werempel een van m'n vrieërs anzetten, je vrind Wullem, en i ei wat onder z'n rok - kiek, i draegt, dat i zweet. 'k Wed, dat 'et 'en schaepekaesje is vor joe, moeder; i-weet dâ je daer zooveel van 'ouwt, en je weet, om de dochter te kriegen, moe' je de moeder... Nee, maer i komt werasjes naer 'ier, 'oor! Noe oppassen, Mientje, en nie draoien; strek mit j'n oogen in de tobbe en je mond toe.' Een oogenblik kijkt zij ernstig voor zich; dan vestigt zij haar blik op den jongen man, die juist het erf betreedt, knikt hem vriendelijk toe en roept een welkomstgroet, nog vóórdat hij zulks kan doen.

Willem is een flinke, stevige knaap met een blozend, door de zon gebruind gelaat en een paar goedige oogen. Zijn blik rust met eene mengeling van bewondering en bedeesdheid op het mooie meisje, dat bij zichzelve glimlacht om zoo'n grooten joengen, die zoo klein is, as ziê der bie is.

'Je wil zeker wel 'en bitje uutrusten mit je vrachtje,' schertst zij, en eene leege waschtobbe omkeerende met de ooren naar beneden, klopt zij uitnoodigend met de hand op den hellenden bodem, die juist

geene heel gemakkelijke en vaste zitplaats aanbiedt. ‘As je noe mae gin spiktaokel maekt, dan zit je daer net zoo goed as in den schommelstoel van domenie.’

Willem gaat op de kuip zitten en maakt de opmerking, dat 'et 'en zeumersche mergen is. Dat vindt Mientje ook en hare moeder ook en dan volgt er een geruime tijd stilte, door niets afgebroken dan het tjilpen der vogels en het plassen in het water. Dan begint Willem weer, tot Mientje's moeder: ‘Weet je 't nieuws â, Mariao?’

‘Noe?’

‘Dâ 'k tuunman geworren bin op Rozen'of.’

‘Bel joengen, dan filesesteer ik je,’ en Maria veegt haastig een harer dampende knuisten aan haar voorschoot af en bekrachtigt haar gelukwensch met een stevigen handdruk.

‘Zoo'n joengen!’ zegt Mientje, moeders voorbeeld volgende. ‘Dat zit 'ier 'en uur zonder boe of bae te zeien, mit zuk nieuws op z'n lejen! Doch' je, dat et ons nie kos schillen?’ Als Willem hare hand niet aanstonds loslaat en haar daarbij zoo ernstig aankijkt, moet zij toch een oogenblik in verwarring hare oogen neerslaan, maar dan vraagt ze nieuwsgierig: ‘Wat zit er toch onder je rok; i beust zoo?’

't Is nu Willem's beurt, om te blozen. Hij mompelt een paar onverstaanbare woorden, slaat een zijdelingschen blik op Maria en trekt zijn buis van voren toe, waarbij iets kraakt als een stuk stijf papier, dat verfrommeld wordt.

‘Dan bin 't zeker g'eimen!’ zucht Mientje blijkbaar teleurgesteld en met het vaste voornemen, om ook stommetje te spelen.

‘Moe' je nie is nae binnen, Mientje?’ vraagt Willem.

‘Wou je me zoo graeg kwiet ziên?’

‘De-n-'Eere bewaere me; dâ weet je wê beter!’ en weer met een zijdelingschen blik op Maria: ‘Mae 'k wou je vraegen, zie je, of 'k dan mee moch', om m'n pupe n-is an te steken.’

‘Bel, gae je gank; je weet den wegt.’

‘Nee, 't is eigelijk nie noodig, mae 'k vraeg 't zoo mae...’ bedremmeld blijft hij steken en voor zich kijken, naar de punten van zijne schoenen.

‘Kewa, 'k gaen ik m'n koffiewaeter is over'angen,’ zegt Maria - ze mag den joengen 'eel graeg leien en as ziê weg is, 'eit i meschien meer praes, suust.

Terstond springt Willem op, kijkt links en rechts, of er niemand in de buurt is, en zegt dan haastig: ‘'k Bin ik gister in stad gewist en 'k docht ik, Mientje 'ouw wê van wâ lekkers, en daer ei je 't noe.’ Van onder zijn buis komt een groote zak te voorschijn en als hij dien naast Mientje neerzet, vervolgt hij even snel: ‘En as je nog meer lust, zeit 'et dan maer; in stad is ter nog 'en boel meer. De groetenisse an je vaoder,’ en voordat Mientje van hare verbazing bekomen is of hem kan bedanken, is hij al het hek uit en de straat op, met een

gezicht, alsof hij heel wat groots heeft uitgericht. As ze noe strak den zak opendoet mit aol die briefjes tusschen 't lekkers, waerop staet: ‘Van Willem, die zoo schrikkelijk veel van Mientje ouwt’, en ‘Deur water en vier zou ik voor je loopen’, en zoo â meer, wâ zâ ze dan wê raor opkieken! En Willem lacht hardop en krijgt eene kleur tot achter de ooren; maar in eens staat hij stil en kijkt zoo zuinig langs zijn neus als een schooljongen, op heeterdaad betrapt. ‘Bel duvekaoters, dâ 'k daer nie om gedocht ae! As ze den zak openmaekt, dae z' aollemael bie bin, en d'r vaoder of d'r moeder kriegt es zoo'n papiertje in d' 'anden!’ Willem maakt terstond rechtsomkeer. Alvorens Mientje toe te spreken, zal hij eerst eens poolshoogte nemen door eene opening in de heg. ‘Werempel, ze kiekt al in den zak! Mit d' een 'and 'ouw z' 'em open en mit d' aore graoit ze derin. Kiek, daer 'ael z' er zoo'n snippertje uut - en noe lees ze 't. Noe kan 'k toch nie meer nae der toegaen en ze zal ok wel eest es kieken, of ter nog meer inzit... dae, daer roept ze d'r moeder! Perjuu, dâ 's nie mooi; noe zûn ze me zeker mî z'n beien uut gaen lachen.’ Met bezwaard hart verlaat Willem zijn kijkgat en zijn tred is heel wat minder vlug dan straks.

Lachend en blozend wenkt Mientje hare moeder, die toch ook moet lachen, als zij van de nieuwe manier van aanzoek doen hoort. Maar Mientje zegt: ‘Dat ei Toon toch nog nooit gedaen, ie's voor me meegebrocht. 't Is toch wel aorig, dat i zoo an me dienkt. Je moet er tegen gin mensch wat van zeien, 'oor moeder; dâ zou nie mooi ziên. Nuchtere joengen, mî z'n papiertjes!’ Maar dien dag denkt zij meer aan Willem dan aan Toon en als ze hem van avond of morgen ziet en hij begint erover, dan zal ze zeggen... noe, dan zâ ze zeien: ‘Gae thuus maer is 'ooren’ - en Toon zal eene andere pioenroos moeten zoeken.

't Is avond. Onder de hooge kastanjeboomen in het dorp is het donker en alleen op het midden der breede straat werpt de maan eene heldere lichtstreep. Op de stoepen zitten de dorpelingen te rusten van hun werk en onderwijl een buurpraatje te houden. De jonge meisjes slenteren arm in arm langs de straat, en ze lachen en zingen in den stillen avond, dat het een lust is, om te hooren. Zoo denken de jongens er ook over, die een eindje achteraan komen en heel wat stiller zijn.

Mientje is ook op weg, maar alleen, want zij moet boodschappen doen en heeft geen tijd voor een praatje, zooals zij daar even tot Kee, haar buurmeisje, zei. Maar zij kijkt hare oogen uit het hoofd, of zij Willem niet ziet, - doch er is geen Willem te bespeuren. Eindelijk - jae kiek, dae komt wat, daer langst de schuttienge van Jan Vraege, dâ zal ze 'em ziên! - en d'r 'arte klopt tegen 'er jakje, van geweld.

Gosjes nee... 't is Toon! Haastig wil ze hem voorbijloopen; haar hartje klopt nog harder dan daar even, net 'en 'aomer, en de vlamme slaet in d'r wezen; dâ voel-ze.

Toon is echter niets gediend met die haast.

'Bel Jemeni Joosje!' roept hij, haar naloopende. 'Je slier me deur m'n 'anden as 'en paelienk!'

'Toe Toon, lae me mî freê, allo; 'k moe nae den wienkel van Pietje om booschappen.'

'Raor, dae moe' 'k ok net ziên. Allo, doe noe mae niet net, of je liever alleenig goeng! Jie bin net zoo gek nae mien as ikke nae joe, eh, m'n pioenroze?'

Maar Mientje wil van avond niets van eene pioenroos hooren en kregelig zegt ze: 'Kom, douw zoo nie; de pad is breed genog voor onze beien, g'lok!'

'Och Jemeni!' zucht Toon, 'me bin nog nie getrouwd; me vriejen nog nie ees zelvers en 'k 'eb ik â niks in te briengen. Kroone vâ m'n leven, wae mot dat nae toe?'

'Reden genog voor joe, om naer andere meisen te gaen mî je flauwsen. Kom, gae mae deur!'

'Je wî zeien, gae mae mee! Toe Mientje, 'ouw j'n eigen noe zoo mae nie, wan je meent er toch niks van. Allo, kiek zoo zuur nie; da stae niks aorig op je lieve snuutje; lach liever; dâ 's 'n boel beter; of ei je zooveel sjagrien? Zeit 't me dan maer en 'k zal elkendeen 'en lik voor z'n snuut langen, die je zooveel as 'en strooitje in den weg geleid 'eit. Wat kan 'k noe in Go'snaem meer zeien?'

Mientje moet toch bij zichzelve lachen en nu Toon haar met een arme-zondaargezicht aankijkt en met zijne oogen pinkt, alsof hij werk heeft, om zijne tranen te weerhouden, - nu kan zij zich niet langer goed houden en barst zij in lachen uit.

'Daer ei-je 't â,' zegt Toon vroolijk. ''En joenge meid moe nie zwart kieken as 'en schouwveger; aors gae ze nooit nae 't stad'uus. Alla, wî me mae trek gaen? Meneer de burgemeester' - en het lachende meisje bij de hand vattende, neemt Toon deftig zijne pet af voor een boom - 'Meneer de burgemeester, as 't je gelegen komt, 'ier ei-je m'n wuuf; ze kiekt allinnig mae zoo iezegrimmig, omdâ 'k ze zoo lank ae laeten wachten; maer noe gaet 'et erdeur, as je maer wilt.'

'Schei toch uut,' lacht Mientje en ze schudt haar arm los en Toon tegen burgemeester aan.

'Raor goed, die vrouweliengen, burgemeester! Omdâ ze me zoo ongezeneerd op j'n ekstroogen ei laeten trappen, mag je ze wel es kussen, maer omdat jie zoo'n stieve bok bint, zal ik 't wel es vor je waernimmen,' en Mientje onverhoeds om haar middel vattende, zoent hij haar, dat hare muts ervan afzakt.

'Bel joe beest!' roept zij, zich losrukkende en haar best doende,

om kwaad te kijken. De gemaakte ontsteltenis, waarmede Toon haar op een afstand gadeslaat, maakt haar weer aan 't lachen, of zij wil of niet. Maar wie is dat, die daar voorbijgaat en zoo zwaar zucht? Een eind verder treedt Willem van onder de boomen in het volle maanlicht en slaat nog even een treurigen blik op het verraste tweetal, voordat hij verder gaat. Voort loopt Mientje met eene kleur als vuur, Toon voorbij en Willem achterna.

'Z' 'eit 'et land, dat 'en aor 'et gezien eit,' denkt Toon en van verre volgt hij de wegsnellende gestalte, besloten, om haar op te wachten, als zij uit den winkel van Pietje komt, en haar dan iets te vragen - noe, waerdeur ze nie meer 'oeft weg te loopen of op te stuven as schietpulver, as i z' is kust.

Mientje loopt, wat ze loopen kan, en haalt Willem nog juist in, voordat hij in huis gaat. 'Dank je nog wel, Wullem,' roept zij hijgende en met eene kleur - nu, Willem weet wel waarvan, en hij zucht nog eens. 'Dank je nog wel, Wullem, voor 'tgin van van mergen, en 'k ae 't... 'k ae 't gelezen... en... enne...' bel, begriept de joengen dan niks en moet z' aolles zeien? Maar de jongen zegt niets en kijkt haar zoo vreemd, met zulke groote oogen aan, dat zij de haren neer moet slaan, en dat doet ze niet gauw. Eindelijk klinkt het treurig en ernstig: 'Je kan toch maer mit één verkeeren, Mientje?' en als zij opziet, is Willem weg en gaat de deur toe. De tranen springen in hare oogen. Bel, wat stom! Dien nuchteren joengen, mot die 'eur zóó 'andelen? En dae gunter, dae staet er een, die aol zou doen voor één woordje van 'eur, jae, en wat 'en leutiger joengen ok as dien...

'Bel, dâ vin 'k aorig van joe, dâ j' op mien staet te wachten,' klinkt de stem van den 'leutigen joengen' achter haar en gauw hare oogen afvegende, kijkt zij hem lachend aan - en ze zou wel 'en dubbeltje willen geên, as Wullem 't is zag - den stultekop!

Willem is ook niet op zijn gemak. Als hij de voordeur toegedaan heeft en naar achter gaat, komen er tranen, groote tranen voor den dag. 't Lekkers mit de briefjes, 't ei niks uutgewerkt; want i ao z'n oogen, om te zien, wat die twee daer dejen bie dien boom, â was 't duuster. Moeder is alleen in de bakkeet; voor haar behoeft hij zich niet te schamen, en het gezicht in de handen op tafel leggende, geeft hij zijn verdriet en zijne teleurstelling in tranen lucht.

Op moeders vragen, wat hem scheelt, antwoordt hij afgebroken: 'J' ao gliek, moeder; 'k wou 't nooit g'looven. 't Meisen draoit net as de gek op de schouwe, dan nae d' eenen en dan nae d' aoren kant.'

'Wist er maer nie rouwig om, m'n joengen,' zegt moeder, die er zelve niets rouwig om is. 'Der bin nog meisen genogt in de wereld en betere ok as dat zwarte dienk, dat naer aolle joengers kiekt. Bluuf jie nog maer 'en bitje bie mien; j' eit 'et 'ier goed,' en zij klopt hem op den rug en al heeft zij medelijden met hem, toch is

zij voor zichzelve blij; want als de meeste moeders kan zij het denkbeeld niet best verdragen, om zich in 't vervolg met de tweede plaats in 't hart haars zoons tevreden te moeten stellen.

En straks ligt Mientje te bed en hoort de takken langs haar raampje schuiven en kijkt met oogen, waarin maar geen slaap wil komen, naar 't maanlicht, dat door de uilegaten op den zolder valt. Hoe zij zich ook wendt en keert, de slaap wil maar niet komen. Aan het standje van moeder, omdat ze zoolang weg bleef met de boodschappen, denkt ze niet, - dat zakt langs hare kleeren af - maar ze denkt aan Toon en hoe dikwijls zij na dien eenen keer haar muts recht heeft moeten zetten, en als zij daaraan denkt, lacht ze en steekt eene punt van 't laken in haar mond, opdat hare zuster Suze, die naast haar slaapt, het niet hooren zal. Dan schrikt ze eensklaps - wan waeren dat de groote oogen van Wullem nie, die 'eur daer ankeken, toen ze d'r eigen omdraoide? Nee, mae die is mooi! 't Is niks as de maene, die deur d' ulegaeten kiekt! Zoo'n joengen! hè, ze zou zeker onder den preekstoel motten gaen zitten en gin mensch maggen ankieken as 'um? 'En mooie boel! Toon is 'en veel aoriger kerel - en ziê kan toch nie 'elpen, dat i 'eur kuste, gekke joengen! En weer moet ze lachen en ze grijpt naar hare muts, als stond die weer op afvallen. Dien Wullem... kom, ze wil nie meer an 'em dienken; â gauw trouw ze mit Toon. 't Zal 'en leventje ziên, lachen van te mergen tot ten aevend, en Wullem kan vor 'eur part... nee, z' 'oopt toch, dat 'et 'em goed zâ gaen, wan 't is 'en goeie joengen, maar voor 'eur?... nee, voor 'eur deugt i gin sikkepitje.

't Duurt niet lang, of 't is erdoor tusschen Mientje en Toon, en op een zomerschen Zondag wandelen zij voor 't eerst op klaarlichten dag door het dorp. Toon kijkt zoo trotsch als een pauw, met een gezicht, stralende als de zon daar aan den blauwen hemel en dat hij met alle mogelijke moeite maar niet effen kan houden. Er ligt duidelijk op te lezen: zie je wê, dâ 'k mî Mientje vrieë? En hij steekt het zilveren sigarenpijpje, dat hij voor een paar jaar met het balwerpen won, naar boven, als wil hij den kwast van zijne pet in brand steken. Mientje is al vreugde en opgetogenheid. Zij doet niets geene moeite, om stemmig te kijken; wel neen, ieder mag zien, dat zij in haar schik is met haar vrijer. In ieder huis kijkt zij binnen en knikt tegen de menschen, die naar voren komen, om het paartje voorbij te zien gaan, en als Toon ook niet gauw genoeg groet, trekt zij hem aan zijn arm en zegt: ‘Zoo'n joengen!’ en lachend knikt zij nog eens, haar hoofd haast af. Ja, 't is eene aardige, vroolijke deern; dat zegt iedereen en dat denkt haar vader ook, terwijl hij haar natuurt en zijne pijp even uit den mond neemt, om te lachen, zijne oogen af te vegen en tegen moeder te zeggen: ‘Morjuu, m'n ouwe peperneute, as ik zoo kieke, is 't net, of 'k joe daer nog zien gaen mit mien dernaest! Ze

weten 't saemen goed, moeder, en me maggen tevree ziên mit den joengen.'

'En toch ao 'k liever Wullem g'aod,' zucht Maria.

Willem ziet het jonge paar ook voorbijkomen. Het bloed stijgt hem naar de wangen, maar dan wordt hij doodsbleek: 'God weet, of z' 'um nie vertelt van dat lekkers mit die briefjes! 't Was zoo goed gemeend en noe lachen ze der meschien mit z'n beien om.'

Mientje's wangen gloeien nog meer dan zoo even, nu zij Willem's huis voorbijgaat. Eerst wil zij daar ook inkijken - nee, 't is toch 'en goeie joengen; z' ei vee' van 'em g' ouwen en i van 'eur... en noe loop ze naest 'en aor!

'Toon?'

'Eh, m'n pioenroze?'

'Gin gepioenroos, 'oor!' zegt ze kribberig. 'Daer weunt Wullem Passer.'

''k Danke je vor de kennisgevienk, maer nieuws is 't aors nie.'

'Jae zie je, maer i 'ouw veel vâ mien.'

'Zóó! Bel dâ doe me leute,' en de punt van de sigaar zakt een eindje.

'I brocht laest 'en 'eelen zak mî lekkers vor mi mee uut stad.'

''t Is van b'lang! As 'k joe was, 'ad ik 'um genommen.' Nu staat er iets anders dan opgetogenheid op Toon's gezicht te lezen, al doet hij zijn best, om te glimlachen, - en de punt van de sigaar zakt weer een eindje.

'Dae docht ik net an,' zucht Mientje, Toon van ter zijde aanziende. Maar Toon kijkt niet naar haar. Toornig zijne sigaar wegwerpende en de handen in de zakken stekende, roept hij:

'Wâ blikslaeger, gae dan naer 'um toe en eet je buuk vol an aol z'n lekkers! As je niks aors weet, as dat onder me neus te vrieven, den eesten dag, dâ me verkeeren...'

'Noe, noe,' zegt Mientje sussende; ''t was mae gekkigheid, joe zuurpruum van 'en vint!' Wie zou kwaad kunnen blijven op dat kleine ding, als zij iemand zoo grappig aankijkt met hare mooie oogen? Toon lacht ten minste al weer, of hij wil of niet, - er is niemand in den omtrek te zien en hij kan zich niet weerhouden, om den snel gesloten vrede met een zoen te bezegelen. Een oogenblik later en zij loopen weer naast elkaar, of er niets gebeurd ware, en Toon dampt weer uit zijn zilveren sigarenpijpje, dat de muggen en vliegen wegstuiven en plaats maken voor die twee gelukkige jonge menschen.

Tegelijkertijd loopt er langs de duinen een jongmensch met een helmsprietje in den mond en met het hoofd naar beneden, als wil hij de zandkorreltjes tellen of de voetstappen, die in en door elkaar loopen in het mulle zand. In die putjes krioelt het van mieren en andere diertjes en net zulk een gekrioel is 't daar boven in zijn hoofd, van allerlei akeligheden. Nu en dan glimlacht hij treurig, wanneer hij

denkt aan al het moois, dat daar in datzelfde hoofd speelde, nauwlijks acht dagen geleden. Toen was i ommers tuunman geworren en in z'n geest zag i Mientje â zitten in 't witte tuunmans'uusje op den Rozen'of, onder de groote linde, die zoo lekker ruukt: 'en zunnig wuufje in 'en zunnig 'uusje. Noe kos 't 'um niks schillen, of i tuunman was of nie; 't zunnige 'uusje zou leeg motten staen. - Wat aod i nie 'en moeite vor 'eur gedaen en wat aod i dae dikkels langst die eigenste dunen loopen overleien, 'oe dat i an Mientje zou vertellen, 'oeveel i van 'eur 'ieuw, o, zooveel! Den vorigen Zundag nog. Toen was i zoo in z'n sjas gewist, omdat i zoo'n mooi middeltje gevonden 'ad. En noe loopt ze mit 'en aor. 't Zâ lank duren, eer i der boven op is en 'eur glad vergeten kan, as dat kan. As Toon noe maer goed voor d'r is, net as i voor d'r zou gewist ziên. I zou voor d'r gewerkt ae, dâ z'n viengers der krom van stoengen, om 'eur netjes gekleed te laeten gaen, wan daer 'ouw ze zooveel van. Nee, ze zou nie naer 'uus ae maggen verlangen en ze zou vrooilijk ae motten kieken, 'en zunnetje in z'n 'uusje - en dan zou i tevree gewist ziên en o, zoo gelukkig!

'Wullem?' roept iemand achter hem en omkijkende staat Kee, Mientje's buurmeisje, voor hem. Kee is alles behalve mooi. Haar bleek gezicht is zoo vol sproeten, alsof zij er met eene peperbus op gestrooid zijn, en hare oogen kijken zoo vinnig van onder hare gele wimpers en wenkbrauwen, dat men ook van hare inborst geen zeer liefelijken indruk ontvangt.

'Zoo, bi jie 't,' zegt Willem, terwijl Kee hem meewarig aankijkt, met hare ellebogen in hare handen.

'Z' ei je gemeen b'andeld, Wullem!' en Kee schudt haar hoofd, dat de bellen aan hare oorijzers ervan rinkelen.

'Eh?' vraagt Willem verlegen. Zou ziê 't ok â weten?

'Doe noe mae nie net, of je van niks afweet. 'k Bin der 'eelegansch achtergekommen. Toen jie vlee weke vort was, ei Mientje mien an d' 'aege geropen en mien aolles verteld, van dâ lekkers en die papiertjes, en z' ao zoo'n leute! Nee, zóó gemeen zou ikke 'en joengen nie kunnen 'andelen,' en Kee slaat bij deze woorden hare oogen zoo verontwaardigd op, dat niets dan het wit ervan zichtbaar is, terwijl een zucht over Mientje's slechtheid haar boezem ontsnapt.

Als een priem gaan hare woorden door Willem's hart en met een pijnlijk gezicht zegt hij: 'Dank je vor 'tgin je me gezeid 'eit, al is 't noe juust nie van 't leutigste. Maer doe mien 't pelzier en vertelt 'et nie varder.'

'Wâ dienk je wê vâ me? dâ 'k zoo slecht zâ ziên as ziê, om dat rond te brieven? Mae 't zal zonder mien wê varder kommen. Julder joengers kieken ok maer allinnig an den butenkant, Wullem. As 'en meisen der van buten maer 'en bitje schappelijkjes uutziet, dan vraegen je varder nie, 'oe 't van binnen mit 'er geschaepen is. En 't innerlijke

is toch 't mooiste van 'en mensch, Wullem.' Kee kijkt Willem hierbij zoo verliefd aan, dat hij zich niets op zijn gemak gevoelt. ''t Innerlijke, zie je, Wullem, daer mot 'en mensch 'et in zoeken, want wat ei j' an 'en mooi uterlijk mit 'en lillijk binnenwerk?'

''t Is meugelijk, dâ je gliek 'eit, Kee, best meugelijk. 'k Zal 'en andere reis beter uutkieken nae den binnenkant en dan eest bie joe 'en lesje kommen nimmen, 'oe 'k dat an mot leien. Kuir pelzierig!' en haastig wil Willem zich wegmaken. Daar is Kee echter niet mee gediend. Hem bij den arm vattende, vraagt ze: 'En vin-je ze noe zóó, zóó knap, dâ Mientje?'

'Noe, lae me daer mae gin woorden over vuul maeken!'

'Ze zâ gauw oud ziên en vol rimpels; dat ei-j' aoltied van die vollemaensgezichten. 'En bleik gezicht 'ouw z'n eigen 'en boel langer goed.'

'Dâ kâ-jie goed weten; jae, dat zâ wê zoo ziên. Maer as je 't eender is, lae me dan los, wan 'k moe' nog verder ziên vandaege.'

'Jae, kiek maer es nae m'n moeder, wat 'en knappe, flienke vrouwe nog. En veel dat ze van vaoder 'ouwt, dâ 's vreed! Jae, de verliefdigheid zit in onze fermielje...' Onder 't uitspreken dier laatste woorden slaat zij Willem eensklaps haar eenen arm om den hals, terwijl zij met de andere hand zijn gezicht naar zich toe wil trekken. Met een ruk schudt Willem haar van zich af: 'Dâ kâ jie dienken! Pootjes thuus, m'n bleike daohliao!' Met een spottenden lach snelt Willem het duin af en kijkt niet om, voordat hij de eerste huizen van het dorp heeft bereikt. Lang denkt hij echter niet aan den verliefden aanval van Kee, maar des te meer aan hare mededeeling omtrent Mientje. Al wou z' 'em dan nie 'ebben, z' 'oeft 'et toch nie an de klokke t' 'angen, dat i 'eur zooveel as gevrogen 'eit, en wat Kee van 'er zee, kos ze toch ok zoo maer nie uut 'er duum zugen. Nee, Mientje 'eit 'et wê degelijk an die lange, maegere slemier gezeid - en dâ 's lillijk, 'eel lillijk... Kiek! dae kommen z' an, Mientje en Toon. Z' eit 'em ok gezien, wan ze slaet 'er oogen neer en gebaert tegen Toon, om 'en aoren kant uut te gaen. Joengen, dâ doe piene an j'n 'arte, as j' ees gedocht eit, daer zelvers te loopen. Mae dâ z' uut kwaedwilligheid en om 'um uut te lachen, aolles an Kee verteld 'eit - Goddank, dâ gelooft i nie langer; dan zou z' 'em wel vorbiegegaen ziên, om 'em te judassen, en ze keek erg meeliejend naer 'em, 't lieve, mooie snuutje, maer ziên snuutje wordt 'et nooit, nooit! En het zonnige tuinmanshuisje met het zonnige vrouwtje rijst weer voor zijn geest, en het gekrioel is weer erg, nog erger dan straks.

'Bel, dâ 's ok weer mis,' mompelt Kee, als zij Willem langzaam volgt. 'Noe mae Mientje, ikke gin joengen, jie ok gin, zie je!'

's Avonds, voordat zij naar bed gaat, vertelt Mientje aan Suze, die slaperig op den rand der bedstede zit toe te luisteren, wat zij zoo al

met Toon besproken en hoeveel pret zij gehad heeft. ‘En jaloersig, dat dien Toon is, Suze! 'k 'Eb ik niks te zeien as: Wullem Passer is 'en goeie joengen, of trek blaest i op as 'en padde,’ en lachend stoot zij Suze achterover en springt dan ook in bed.

II.

Weken en maanden trekken achter elkander heen, nemen iets van hare voorgangsters mede en geven daarvoor iets terug; maar dat laatste wordt hoe langer hoe minder, en eindelijk is het niets dan koude en scherpe Noordoostenwind. Op zekeren nacht komt er een dun vlies over slooten en wateringen. Boomen en struiken worden bekleed met fijne ijskristallen, waarin den volgenden dag de zon fonkelt. Nog één nacht, en 't dunne vlies is al twee rijksdaalders dik en voordat de kinderen naar school gaan, komen zij probeeren, hoe sterk het al is. Zij trappen erop met hunne klompen en werpen er steenen op, die ronkend langs de spiegelende vlakte vliegen en eindelijk in eene bijt terechtkomen. Wat hebben die guiten eene pret! Hunne neuzen zien paars van de kou evenals hunne ooren, die even boven de wollen halsdoeken uitkijken; maar welke jongen voelt kou, als hij ijs ziet? Maar uit is de pret; de klok slaat negen uur en voort holt de troep naar school, en zij houden met hunne klompen een leven op de bevroren keien, dat de oude Louriene haar neus plat drukt tegen de vensterruit, om te zien, wat er aan 't handje is, en boos kijkt, als 't niets anders is dan die bengels.

Baas Van IJzeren, de smid, kan al zijn ander werk wel laten staan; want dan komt Piet en dan komt Klaas, om zijne schaatsen te laten slijpen, en wie rijdt niet, die nog kracht in zijne beenen heeft, tot Cursjaon Steek toe, en hij wordt van den zomer zeventig, als hij 't mag beleven.

Eindelijk is 't ijs sterk genoeg, om erop te rijden. Verscheidenen hebben er al in gelegen, voordat het zoover was, maar nu is 't zoo sterk, dat men er wel huizen op kan bouwen. Zoo schijnt Jan Kloet er ook over te denken. Voordat het nog goed licht is, is hij met zijne vrouw aan 't verhuizen naar 't ijs. Eerst worden er twee schragen opgezet met vier loodrechte stijlen aan de hoeken. Boven worden die stijlen door latten vereenigd, daarover een zeil gespannen en 't huis is al klaar. Binnen worden een paar planken gelegd op den vloer, eene tafel, stoelen en banken gezet; eene vlag wordt naast de tent geplaatst en als eenige oogenblikken later vrouw Kloet, in haar omslagdoek gewikkeld, achter de tafel, beladen met flesschen, glazen, kommetjes en een ketel chocolade, zit, dan slaat Jan met zekeren trots het volbrachte werk gade en wrijft zich vergenoegd de handen, als hij denkt aan al het geld, dat hij dien avond in zijn zak hoopt te hebben.

't Is Donderdag en dan gaat het halve dorp naar stad, op schaatsen of in sleden. Daar zwenkt al een troepje op priksleetjes den hoek om; 't zijn Westkappelaars en als zij met alle kracht hunne korte prikstokken in 't ijs zetten, vliegen zij voort als de wind. Thans gaat het echter maar langzaam, want zij leggen graag eens aan en Jan Kloet ziet ze graag zijne tent binnenzwaaien.

Van het dorp komen ook aanhoudend nieuwe rijders en allen spannen aan bij Jan Kloet. Daar is Mientje ook met haar vader. Maar waar blijft Toon? Sst, zeg er maar niets van, dat zij het hoort; want dan komen de tranen in hare mooie oogen, die nu zoo vroolijk langs de blinkende baan kijken. Met de schaatsen in de hand glijdt zij naar de tent. De Westkappelaars bestellen nog een borrel, om haar op hun gemak op te nemen, en een hunner zegt: ‘Blikslaegers Pier, wat 'en bellefleur; as ter zukke is lejen op moeders droogzolder!’

De bellefleur lacht en de rozen op hare wangen worden donkerder, terwijl zij zich voorover buigt, om hare schaatsen aan te binden.

‘Klaer?’ vraagt vader; ‘klaer,’ zegt ze; vader legt zijne hand op den rug; zij legt hare hand in de zijne en voort gaat het, naar de stad. Geene halve minuut later en al de Westkappelaars krassen het tweetal op hunne sleetjes na.

Daar komen nog meer kennissen uit het dorp: Toon en Kee, en wel te zamen. Ieder kijkt hen verwonderd aan, terwijl Kee met iets triumfantelijks in haar blik gelijken tred met haar knappen gezel tracht te houden. Maar 't is, of Toon al zijne vroolijkheid heeft overgedaan aan Kee, die al lang op en neer rijdt, als hij nog op zijn gemak zijn borreltje in de tent uitdrinkt.

‘Weer al an 't vriejen, Toon?’ vraagt Jan, die in zijne handen loopt te slaan en met zijne voeten trapt, om warm te worden.

‘Mit die daer?’ vraagt Toon, zijne wanten aantrekkende. ‘Één van ons tweetjes zou 't wê willen, g'lôk, maer ikke *zou* je blaezen,’ en hij trekt zoo'n leelijk gezicht, dat Jan en zijne vrouw in lachen uitbarsten.

‘Mientje is nog gin kwertier gelejen mit 'er vaoder nae stad gerejen.’

‘Zóó,’ zegt Toon, wordt rood en kijkt nog eens zoo leelijk naar Kee, die haar best doet, om allerlei mooie krullen in 't ijs te trekken, en hem nu al voor de tweede maal wenkt, om mee te gaan, met een gezicht, dat straalt van genoegen. ‘Zóó. Daar ei-je Wullem Passer ok; die kan ze van d'r vaoder overnimmen; dan ei ze d'r zin. Kewa, 'k gaen ik der is van deur mit m'n gesieperde prinsesse. Jae, jae, m'n iengel, daer is i al!’ Jan en zijne vrouw schreeuwen het weer uit van 't lachen, als Toon eindelijk zijn gezellin op sleeptouw neemt en nog eens van ter zijde een scheef gezicht tegen hen trekt.

Eene poos later rijdt Willem hen achterna en dan wordt het stil

op de watering, want de meesten zijn nu naar stad en komen eerst tegen den avond terug.

Toon praat Kee niet suf; daar heeft zij geen last van, en zonder iets te zeggen, draait hij bij de eerste brug over den watergang het daar staande tentje binnen, bestelt wat voor hen beiden en doet verder, alsof er geene Kee op de wereld bestaat. Kee bevalt het niets. Kiek, dae bie d' 'eule zit 'en troepje joengers mit ulder meisen in iezebakken. Toon ei niks willen weten van 'en iezebak; i is trek bek af - noe, mae dat zit daer t' 'eulen, t' 'eulen, dâ ze 't waeter in d'r mond en in d'r oogen voel kommen. Z' eit 'er eigen 'eel wat aors voorgesteld van mit den aorigen Toon uut te gaen. 't Is zoo maer 'en kouwe boel; z' ao net zoo goed kunnen gaen mit 'er vaoder of mit den krepelen stokman uut de kerk, ajakkes!

Terwijl Kee zoo zit te denken, rijdt Willem het kraampje voorbij en zet zijn voet op den kant, om over de heul te klimmen.

'Ei Wullem!' roept Toon spottende; ''aes je nog 'en bitje; Mientje en 'er vaoder bin je maer één 'eule voor. Den ouwen Jozep rie nie 'ard meer; dâ weet je wê!'

Terstond trekt Willem zijn voet terug en komt het tentje in.

''Oor es, Toon, dat geleuter verveel me! Kom is 'ier; 'k mot je spreken.'

'Tot j'n orders,' zegt Toon, naar buiten komende zonder naar Kee om te kijken en met een gezicht, alsof hij niet tegen eene kloppartij op zou zien. 'Wî me de schae'sen dervoor afdoen?'

'Vechten is gin overtugen, en aors, bange bin 'k nie; dâ weet je wê. Maer je schient te vertellen, dat ikke verkeerienge ao mit Mientje, onderwiel jie mit 'er vree, en dâ bin vule leugens, zie je. Mae kom 'en endje mee; 'n aor 'oeft er z'n neus nie in te steken!'

'Kee,' roept Toon, zijn hoofd naar binnen stekende, omdat hij haar toebereidselen ziet maken, om hem te volgen. 'Kee, wacht effetjes; 'k gaen is mit Wullem omster 'ardst nae den meulen riejen. 'k Bin trek t'rug.'

Op hun gemak rijden zij heen; er is geene sprake van een wedstrijd; dat ziet Kee duidelijk, en wederom komen er tranen van spijt in hare oogen.

'Toon,' begint Willem, 'me bin in vroeger daegen aoltied goed mî mekaore gewist, tot... noe je weet wê, tot m' aollebei zinnigheid in Mientje kregen. Z' ei joe genommen en 'k ae me derin geschikt, â goeng 't moeilijk, omdâ 'k zoo onnoozel was gewist, om te dienken... afien, dâ ze mien wê liejen moch', mae 'k g'loove - jae, 't woord mot eruut - 'k g'loove, dat 'et meisen wat wispelturig is.'

'Meer as dat, 'oor, 'en boel meer, en dat weet jie net zoo goed as ikke. 'k 'Eb ik der m'n porsie van; dâ beloof ik je!' en Toon krast diepe streken in 't ijs. ''k Bedanke dervoor, zie je, om mit 'en meid te verkeeren, die in pesant 's aeves gekkigheid maekt - mit joe,

dae!' Beiden staan zij plotseling stil en Toon's oogen schieten vuur.

'Wie zeit dat?'

'Wie zeit dat; jae, wie zeit dat!' en Toon rijdt een eindje op.

'Nee, loop nie weg; je zâ 't zeien,' roept Willem toornig. 'As j' iemand zukke smeerlapperie anwrieft, mot j' ok 't 'art 'ebben, om te zeien, 'oe je deran komt.'

'Noe, Kee dan, dae!' en Toon wordt rood; want voor het eerst vindt hij, dat het maar een droevige getuige is, waarop hij zich kan beroepen.

'Kee? Doet ze? hi, hi!' en kwaad, als hij is, moet Willem toch lachen. 'Nee mae, dan zâ 't wê waer ziên, as *die* 't zeit! En uut dankbaer'eid verkeer je noe mit 'eur?'

'Bel zeker, waerom nie,' bromt Toon, met eene kleur als bloed. 'J' ei g'liek, lach' jie maer; dâ 's 't beste, wâ je doen kan, - maer nie *aol* t' 'ard, 'oor!' en hij balt zijne vuisten.

'Dus Kee is de vieand, bel zoo... noe, 'ouw je vuusten mae thuus. Wî 'k j' es wat vertellen? Den dag, toen jie vor 't eest mit Mientje liep, kwam de meid nae mien toe - 'oe z' erachter kwam, dat ikke zin in Mientje ao, besan nie - toen ao z' aolderlei lillijks van Mientje te vertellen tegen mien, net as ze noe tegen joe gedaen 'eit.'

'En wat mot dat noe aollemael?'

'Bel, die meid is gek naer 'en joengen. Eest ei ze mien zoeken in te pakken en noe perbeert ze bie joe, dâ 's aolles. Eur praetjes kunnen me nie schillen. De groetenis!' en Willem wil weer terugrijden.

'Wacht evetjes, Wullem. 't Kan wê waer ziên, wâ je zeit,.. stomme uul, die 'k was, om aolles zoo maer op goed geloof an te nimmen en Mientje te laeten loopen, omdat die slemier...'

'Wat?' roept Willem verontwaardigd uit, Toon bij den schouder vattende. 'Ei-jie op die praetjes Mientje laeten loopen? Durf jie zeien, dâ je van 'er 'ouwt? Schaem je!' Hij wendt zich van Toon af; in zijn binnenste is het, of er iets breekt. Eene stem klinkt daar zachtjes: dâ 's weer 'en 'oopje weg, Wullem; die twee kommen weer wê bie mekaore.

'Jae mae, Wullem, luuster eest is,' begint Toon weer met neergeslagen oogen en weer kleurende, maar thans van schaamte. ''k Wil glooven, wâ je zeit, dat 'et aollemael vule uutvindsels bin; God weet, 'oe graeg, dâ 'k 'et glooven wil, daer, m'n 'and erop. Jie zeit, dâ 'k nie van d'r 'ouwe,... as je wist, wâ 'k uutgestaen 'eb in de laeste daegen,... afien, daer ei gin mensch mee te maeken. Maer wees noe ok es redelijk; 'k zâ je zeien, 'oe aolles in mekaore zit. Toen 'k nog mî Mientje vree, was 't aoltoos an: "Dien Wullem dit en dien Wullem dat; dien Wullem zou dit voor me doen en dien Wullem zou dat voor me doen," - totdat 'et op 't laest kiek m'n keel uut'ieng. En 'en weke gelejen, toen 'k weer woorden mit 'er 'ad gaod over 't

eigenste en kwaed de deure uutliep, riep Kee me an en zee, dâ 'k z' an den tol zou wachten. Jae, eigelijk mag 'k nie oververtellen, wâ ze toen zee, - mae wâ duvel, as de meid gelogen eit? Dae, ze zee, dâ jie ze pas gelejen 'en grooten zak mî lekkers ao gegeên, en daer zatten aolderlei briefjes in van joe an 'eur; z' ao ze zelvers gelezen, zee ze, en Mientje... Is 't noe toch waere; je wor zoo rood as 'en schooljoengen? Bel blikslaegers!'

'Dâ 's gebeurd, voor jie vree.'

'Wullem, zoo kom je nie van me af, 'oor!'

'Ei Mientje joe dan daevan niks verteld?'

'Z' is wê wiesder, om 'er eigen broddels uut te briengen.'

'Jie ei mien aolles eerlijk gezeid, Toon; 'k zâ 't joe ok doen.' En nu vertelt Willem alles, wat er op dien mooien zomerochtend is gebeurd, toen Mientje met hare moeder aan 't wasschen was, maar wat zij dien avond tot hem zeide, dat houdt hij maar voor zich. I is ze toch kwiet, voor den tweeden keer, en 't kleine 'oopje, dat seed 'en paer daegen weer begos op te flikkeren, 't is uutgegaen, voorgoed.

Onderwijl zijn zij omgekeerd, maar wie komt daar aanzetten? 't Is Kee, die, het wachten moe, als eene windvlaag nadert. Hare rokken klapperen rond hare beenen en de linten van haar hoed wuiven als twee wimpels boven haar hoofd uit.

'Ik kan ze toch nie laeten schuven,' zegt Toon met eene stem, alsof hij er heel veel trek in heeft, om 't wel te doen. 'Noe kom de feeks me perjen nog 'aelen ok.'

Maar Kee denkt er niet aan, om hem te halen, maar met woedende blikken stuift zij hem voorbij.

'Ei Kee!' roept Toon nog, bijdraaiende; maar Kee wijkt uit en schreeuwt terug: ''k Ae der m'n buuk â meer as vol van; zoek maer 'en andere meid,' en voort schuift ze, zonder dat Toon meer moeite doet, om haar tegen te houden.

''k Wassche m'n 'anden in onschuld, zooas Pilaetus zee,' zegt hij, tegen Willem knipoogende. ''Eel rouwig bin ik nie over 't verlies van m'n gesieperde katte.'

Willem moet ook even lachen bij de gedachte, hoe Kee voor de tweede maal bot heeft gevangen, maar 't gaat toch niet recht van harte. Toen i 'oorde, dâ Toon tegen Mientje ao gezeid: 'Ik groete je', toen aod i gedocht, dat er 'eel wat meer tusschen ulder was gebeurd en dat Toon nie meer van 'er 'ieuw. 't Was gek en slecht van 'em gewist, om te dienken, dat i beter was as Toon; dat i zóóveel van 'eur zou 'ouwen, dâ z' aol tegen 'em zou kunnen zeien, wat ze wou, zonder dat i der boos om zou worren. Wispelturig was ze, maer dat was ok aol. I zie noe wel, dâ Toon nog wê degelijk van 'er 'ouwt en dâ ze saemen mae ruzie g'aod ae, die makkelijk bie te leggen is, - en noe onder Toon z'n duven te gaen schieten, dâ zou laeg ziên. 'Maekt

't weer an, Toon,' zegt hij eindelijk, met een gevoel, alsof zijne keel toegeknepen wordt. 'Z' ei leergeld betaeld; ze zâ je niet meer plaegen; wist er secuur van,' en hij doet een paar groote streken, want hij krijgt het te kwaad. Maar Toon haalt hem weer in en geruimen tijd rijden zij zwijgend naast elkander. Zij zijn al aan de laatste heul, als Toon eindelijk zegt:

'Allo Wullem, één glasje op de vrin'schap.' En als zij na eene poos oprijden, begint Toon weer: 'Z' ei nog 'eel wat meer gezeid, mae 't eene gelogen, 't aore gelogen. Toen ze 't me vertelde, - je schient ok te weten, 'oe ze dat anleit, 'eh? - toen ae 'k ze gevrogen, om is mî me uut te gaen, om d'aore te laeten zien, dâ me 't nie schelen kos - kâ je begriepen, nie schelen, Mientje of Kee! - maer afien, zoo is 'en mensch, die driftig is, en laeter ei ze me net zoolank an m'n oot gezaenikt, tot ik 'er voor vandaege gevrogen 'eb. Ik kom der nog â genaedig af!'

Als er 's winters ijs ligt, is het recht prettig op de buitengrachten van Middelburg, of vesten, zooals men daar zegt. Op de breede baan heerscht eene drukte en eene vroolijkheid, die men niet zou zoeken in het gewoonlijk zoo stille en stijve stadje. En als dan Donderdags door den marktdag de boeren uit de omliggende dorpen het aantal rijders nog komen vermeerderen, dan is het eene ware kermis op het ijs. Rijen van kraampjes staan ter weerszijde van de baan en voor elk staat de eigenaar zijne waar luidkeels aan te preeken, zijn best doende, om zijn buurman te overschreeuwen. Ginds wordt koek gekapt, een eind verder ring gereden. Het toezien van al die levendigheid is al een genoegen. Zoo denken de talrijke wandelaars op het plantsoen er ook over.

Jozef heeft zijne zaken in de stad afgedaan en zit nu ook met Mientje te kijken naar al het gewoel, voordat zij naar huis gaan. Den vorigen avond heeft hij gezegd: 'Allo meid, rie mergen maer es mee nae stad; 't is nog es 'en verzetje,' en sedert die geschiedenis met Toon - 't rechte weet hij er niet van - heeft zij wel een verzetje noodig; want zij mokt er danig over; zij mag dan zeggen, wat zij wil. Zoo nu en dan, als er een troepje boerinnetjes met hare vrijers voorbijrijdt, is het net, alsof er een zucht naast vader opstijgt, en een poosje is de vroolijke lach van Mientje's vroolijke gezichtje verdwenen en denkt zij misschien wel aan Toon, dien zij net zoolang geplaagd heeft, totdat hij wegliep. As ze gedocht ao, dat i 't zóó 'oog op zou nimmen, nee, dan ao ze 't nooit gedaen; maer noe is 't te laet. Heel lang treurig zijn kan ze niet. De wind waait zoo frisch langs hare wangen; er is zooveel aardigs te zien, dat zij onmogelijk altoos aan die akelige dingen kan denken. 't Geval leit er noe toch toe; berouw ei ze derover, zooveel as z' 'aoren op d'r oot 'eit, maer ver'elpen kan ze 't nie meer.

‘Toe Jozep, ried es 'en endje mee op; 'k wou je effen spreken,’ vraagt eene stem en als Mientje opkijkt, ziet zij Willem voorbijrijden en haar vader wenken. Dien joengen ao z' ok kunnen kriegen - nee, die was eigelijk veel te goed voor d'r, en zij wendt haar gelaat af, om niet te laten zien, dat er iets in hare oogen glinstert en dat zij een blos krijgt van schaamte.

‘Tot je dienst,’ zegt Jozef, Willem volgende, wel wetende, dat deze nog zin in zijne dochter heeft gehad en daarom zeker niet binnen wil komen. Nauwlijks is Jozef een eindje weg, of fluks schiet iemand van achter het tentje naar binnen en gaat op de bank zitten naast Mientje, die met moeite een kreet onderdrukt en op wil staan.

‘Luuster es effetjes,’ zegt Toon met eene kleur als die roode jenever in gindsche flesch. ‘Luuster es effetjes, Mientje! 'k Ae slecht g'andeld mit te glooven, wat ze zee, 't lillijke meraokel; 't bin aollemael leugens van die besproetelde Kee; mae j' ao me dien dag ok zoo getreiterd mit Wullem, zie je, en dae vandaen kwam 't. Toe Mientje, as je nog 'en bitje van me-n-'ouwt, laene me 't dan weer anmaeken.. mae zeit dan nooit meer, dâ Wullem meer van j' ouwt as ikke, wan dae maek je me glad kapot mee, weet je.’

De menschen rond hen hebben het te druk met zichzelven, om te letten op die twee jongelui, die zoo zacht met elkander zitten te praten. Mientje's oogen beginnen meer en meer te schitteren; dezelfde vroolijke lach van altijd trekt weer rond haar mond en maakt kuiltjes in hare wangen, en eindelijk steekt zij hare hand ter verzoening uit. Toon kan zich niet inhouden, maar valt het meisje om den hals en kust haar, daar iedereen bijzit. 't Kan 'em niks schillen, wie 't ziet; i zou noe 'eel de wereld wê kunnen kussen tot Kee incluus, en 't is aors gin temptaosie, om daeraf te bluven!

‘Dat gaet 'ier weerlich's gauw!’ roept Jozef lachende, terwijl hij het tentje binnenkomt met Willem, die hem van alles op de hoogte heeft gebracht. Maar Jozef is er niet rouwig om, dat de zaak zoo is geschikt, en dat heeft hij al verscheiden malen aan Willem gezegd, die plotseling stil is geworden, nadat hij zijne belofte, om Toon te helpen, heeft vervuld. I is toch ok maer 'en mensch en 't sniedt 'um deur z'n liêf, as i die twee daer bie mekaore zie zitten mî zukke gelukkige gezichten - en hij draait zich om, alsof hij weg wil gaen.

‘Allo Wullem, wae gae jie nae toe?’ vraagt Jozef. ‘Je gaet toch mit ons mee trug? Me gaen trek, wan de lucht stae me-n-â lank niks an. Me kriegen zeker veranderieng van weer en 't wordt â mooi doenker.’

Voordat zij 't kraampje uitgaan, komen Toon en Mientje naar Willem toe en zij zegt: ‘Wullem, wat die Kee gezeid 'eit van die... je weet wê, van die papiertjes,’ - nee, z' 'ei noe niks gin moeite, om nie te lachen, - ‘is nie waer, 'oor. Moeder is d' eenigste, die dervan afweet. Kee eit dien mergen zeker an d' 'aege staen afluusteren,’

en zij geeft Willem de hand en kijkt hem zoo vriendelijk aan, dat hij niets weet te zeggen dan: ‘Dank je, Mientje,’ en van binnen is 't weer bang, evenals dien Zondag, lang geleden.

‘Morjuu, je mag ze der wel es voor kussen,’ roept Toon, die lang heeft staan aarzelen en nu trotsch kijkt, omdat hij zijne jaloezie zoo onder den duim heeft. Maar Willem geeft geen antwoord en rijdt een eindje vooruit, en dat bange gevoel rijdt overal met hem mee. 't Is te gek gewist, om nog t' 'open, dat 'et tuunmans'uusje 'en joenk bezinnetje zou kriegen. Nee, de veinsters zullen der gesloten bluven, zooas noe zooveel maenden; gin vrooielijk gezicht zal er achter de ruten tegen 'um knikken - i zal vortaen stilletjes bie moeder bluven en perbeeren om nie meer te dienken an 't zunnetje, dâ ziên 'arte toch nie zâ verwermen.

‘Kom Wullem, laene wilder mae saemen achteran riejen, wan die twee gasten zûn genogt mî mekaor af te doen ae en zoo 'ouwen me nog 'en oog in 't zeil, zie je. Allo joengers, rie, wat je kunnen; 't is â laete en die grieze wolken bevaollen me niks; 't zâ gauw uut ziên mit d' aerigheid.’

Jozef heeft gelijk. De wind is naar 't Westen gedraaid en pakt de wolken samen, die straks voor de maan dreigen te schuiven, die pas opgekomen is en in een roodachtigen nevel zit.

't Gaat er flink door, nu de rijders eens de drukke grachten achter den rug hebben en zich op den watergang bevinden. Willem hoort niet veel van wat zijn buurman zegt. Hij denkt aan heel andere dingen, hoeveel moeite hij zich ook geeft, om er niet langer aan te denken. 't Huisje met het zonnige vrouwtje - 't is altijd hetzelfde teekeningetje, dat diep in zijn gemoed is gegrift en dat hij maar niet uit kan wisschen.

‘Allo joengers, nie leuteren!’ roept Jozef telkens, als het verliefde paar aan eene heul een oogenblikje achter wil blijven, om even naar landsgebruik tol te eischen en te ontvangen op de wijze, die Kee 's ochtends deed watertanden. Jozef heeft weer gelijk met zijne aansporing tot spoed. De wind wakkert aan en telkens verduisteren donkere wolken de maan, die dan weer door eene opening komt kijken en de baan een oogenblik helder verlicht.

De helft van den weg is al afgelegd, als Willem eensklaps roept: ‘Voorzichtig, Toon, an je lienker 'and is ievers 'en biete, die van mergen nog openlee. Dat 'et ok zoo doenker is!’

‘Dâ 's varder op, dank je!’ roept Toon terug, maar nauwlijks heeft hij het gezegd, of het ijs kraakt. Uit alle macht rijdt hij voort, om de vaste baan te bereiken; daar blijft zijne schaats steken in eene scheur; hij valt voorover, glijdt een eindwegs langs het ijs en achter zich hoort hij een geweldig gekraak, een gil en een plons in het water. Opspringende, ziet hij slechts eene onduidelijke gedaante op 't ijs. Radeloos vliegt hij naar den rand van 't gat. Daar komt wat

boven. ‘Trokken!’ roept Jozef, die half versuft bij het gat staat. In een oogwenk hebben zij Mientje eruit gehaald en nog een oogenblik later trekken zij haar naar den kant, want het ijs kraakt en brokkelt af onder hunne voeten. Klappertandende van angst en koude staan zij in den guren nacht. Gauw de schaatsen afgesneden en voort gaat het naar het licht, daarginds. Daar heeft men zeker ook iets gehoord, want het licht komt nader en onderscheiden stemmen roepen.

‘Loopen, Mientje,’ roept Toon. ‘Goddeloos, is dat verschrikken! Alla, Jozep, jie d'r anderen erm!’ Zoo sleepen ze Mientje mee, die door de zwaarte harer doorweekte kleeren haast niet voort kan. Eensklaps rukt zij zich los en schreeuwt: ‘Groote God! waer is Wullem?’

De haren rijzen hun te berge, als zij rondkijken en ginds naar de baan, die juist weer door de maan wordt beschenen. Doch er is geen levend wezen te zien; niets dan de lage knotwilgen, die hunne armen naar boven steken en schudden, door den wind bewogen, als willen zij den hemel te hulp roepen voor den armen jongen, die daar in het water ligt, onder het ijs, dat al afbrokkelde, toen hij erop wilde komen, en eindelijk met hem wegzonk. Niemand hoorde zijn flauwen kreet; het suisde in zijne ooren en 't werd nacht in hem. De wilgen alleen schenen te jammeren, als de wind langs den watergang streek, en 't werd stil. De kringen in het water werden grooter en grooter en stuitten eindelijk tegen de kanten van het ijs; de verbrijzelde stukken bewogen nog even, maar ook dit hield op - en toen was het doodstil op de plek, waar Willem in het gat sprong, om Mientje te redden.

't Is een bange avond in het arbeidershuisje dicht aan den waterkant. Mientje is er meer dood dan levend heengebracht door Jozef, terwijl Toon met de aansnellende mannen, met touwen en haken, naar het ijs is teruggesneld. Zij is flauw gevallen, toen zij Willem eene poos later doodsbleek zag binnendragen. Maar nu is zij weer bijgekomen evenals Willem, die nog altijd doodsbleek te bed ligt. Zoo even heeft hij zijne oogen opgeslagen en Toon heeft van pleizier de boerin om haar midden gepakt en met haar de kamer rondgedanst, uitroepende: ‘Goddank, i leeft, i leeft!’ Willem heeft echter flauwtjes gelachen en gezegd: ‘'t Zâ nie lank duren, Toon; leef ziê?’ en een oogenblik schijnt het leven terug te keeren in zijne matte oogen en bleeke wangen, maar dan trekt het weer weg en de dood staat bij de bedstede en wenkt.

Toon schreit als een kind. Hij zou zoo graag wat doen, maar weet niet wat. Dan loopt hij een eind den weg op, alsof daardoor de dokter gauwer zal komen, dien men uit het naaste dorp is gaan halen; maar als hij tien passen gedaan heeft, loopt hij hard terug

en gaat weer bij het bed van den armen jongen zitten. Die ad Mientje meer verdiend as i en zou zoo jaloersig nie gewist ziên.

Weer keert het leven een oogenblik terug, als de deur opengaat en Mientje schreiend naar Willem toegaat en hem dankt voor 'tgeen hij voor haar gedaan heeft. Ja, 't schijnt, of de dood zijne plaats naast het bed aan dat jonge meisje afstaat. Er komt weer licht in zijne oogen en hij glimlacht, als hij fluistert: ‘'k 'Eb ik toch nie gebeuzeld, eh Mientje? Deur waeter en deur vier zou ik voor je loopen! 'Ouw mae veel van Toon; z'n jaloersigheid is mî mien in de biete gevaollen en verdroenken.’

Den volgenden dag is de wind geheel naar het warme Zuiden gedraaid en blaast den ontdooiden rijp van de wilgen aan den watergang, als weenden zij over den dood van den jongen mensch, wiens behoud zij gisteren afsmeekten.....

't Was al laat in den zomer van het volgende jaar, toen Mientje en Toon trouwden, en reden tot jaloezie... maar de vertelling is uit en wie meer van hen wil weten, moet hen zelf maar eens gaan opzoeken in hunne zonnige woning, al is het niet die, waar een ander haar zoo gaarne had binnengeleid.

H.E. BEUNKE.

Vaderliefde.
Eene episode uit de aardbeving te Djocjokarta in 1867.

> Wanneer een groote daad van opoffering wordt vereischt, blijft de man - terwijl de vrouw vaak hare tegenwoordigheid van geest verliest - niet ten achter, en stelt zonder eenige betrachting van eigenbelang op een gegeven oogenblik zijn leven ten pande.
> VIRGINIE LOVELING.

't Was onnatuurlijk stil; geen koeltje deed
Het slanke bamboes krakende bewegen
Of piepend door elkander wringen. Zwaar
Als lood hing in het gloeiend middaguur
De dampkring neer op d' aard'; en mensch en dier
Had zich ook rust gezocht. De straat was leeg;
Ja, onder 't lommer van de schoone tuinen
Liet zich geen vogel, zelfs geen krekel hooren;

't Eentonige geruisch van 't stroomend water
Werd nu gehoord, waar al, wat leefde, zweeg.
't Was, of een angstig voorgevoel natuur
Beklemde; alsof met ingehouden adem
Z' in spanning wachtte op iets, dat komen moest.

Zelfs zij, die anders waakten, niet gewoon,
Aan 't lijf den middagslaap te gunnen, lagen
Bij zulk een gloeihitt' als verslagen neer.
Maar taplings liep het zweet nog langs 't gelaat
Des droomers, op zijn rustbank uitgestrekt,
Als had zijn lichaam heel geen spieren meer.
Wie slapen mocht, had nog benauwde droomen;
Gevoelde zich, alsof een wereld op
Hem drukte. Zelfs de zuig'ling in zijn wiegje
Had zenuwtrekkingen en sloeg benauwd
Soms met de dikke handjes om zich heen,
Als wilde 't zoo verjagen, wat zoo zwaar
Op 't teere borstje drukte.
Van vermoeidheid
Sliep menigeen ten langen lest toch in.
Hoe schrikk'lijk werd die stilte der natuur
Verbroken!.....
..... Hoor dat loeiende geluid,
Dien donder onder d' aard! De bodem golft!
De boomen zwiepen, en met woest gekraak
Valt huis bij huis! 't Is alles stof en donker
Bij 't golven van den snelbewogen grond!
Één oogwenk - en de stad was reeds verwoest!
Één oogwenk - en de slaap was dood geworden
Voor velen!
Maar ellendiger nog zij,
Die leefden, half verpletterd onder 't puin
Der ingestorte muren, en wier kreten,
In d' algemeene ontzetting niet gehoord,
Eerst langzaam smoorden.....
.....
Wat nog leefde, snelde,
Ter dood ontzet, de wank'le huizen uit;
Want vaak volgt op den eersten schok een tweede,
Geweldiger dan d' eerste, en alles valt
Dan dikwijls neer, wat nog gespaard mocht blijven.

O, welk tooneel kan halen in verschrikking
Bij 't schokkend golven, 't dond'rend opensplijten

Der aard'! Ja, dan gevoelt de mensch, met moeite
Zich staande houdend, al zijn nietigheid!
Ontzettend is die plots'linge vernieling,
Gewerkt door kracht, waaraan geen rots weerstaat;
Is 't wonder, dat het sidd'rend menschenhart
Ontzet wordt, waar ook d' aard zich schijnt t' ontzetten?
Is 't wonder, dat de mensch, zichzelf niet meer,
Van schrik bedwelmd, op zulk een oogenblik
Alleen door de gedachte aan zelfbehoud
Gedreven wordt en instinctmatig vlucht,
Het al vergetend? Wie oordeelt hen,
Die 't deden in dat schrikk'lijk oogenblik,
Toen Djocjokarta plots'ling werd verwoest?!

En toch...
    en toch bleek ouderliefde sterker
Ook in dat uur, te midden dier verschrikking,
Dan sidd'rende angst, dan zucht tot zelfbehoud.
Een vader, uit zijn diepen slaap ontwaakt,
Was reeds, bedwelmd van schrik, zijn wank'le woning
Ontsneld; maar, God! Zijn jongste kind is binnen,
Is in dat huis, dat ieder oogenblik
Kan vallen! 't Vaderharte kent geen aarz'ling.
Hij vreest slechts voor zijn kind, niet voor zichzelf.
Zijn kind! Zijn kind! O, d' aarde moge beven,
Het hart des kloeken vaders beeft niet meer.
Hij zal het redden, snelt zijn wanklend huis
Weer in en recht naar 't bedje van den kleine.

Men zag hem in zijn huis verdwijnen. Heeft
Hij 't kind gered, zoo dierbaar aan zijn ziel?

Reeds buigt hij over 't bedje zich van 't kind,
Toen vrees'lijker dan d' eerste maal de golving
Der aarde zich herhaalt. De muren buigen
Zich naar hem heen. Een oorverdoovend kraken
Spelt hem, wat langer niet t' ontvluchten is.
Één oogenblik slechts heeft hij; maar hij zal 't
Gebruiken, zal zijn kind nog in den dood
Beschermen voor het vallend puin, de balken;
Hij buigt zich over 't dierbaar wichtje heen,
Dat, juist ontwaakt, den vader tegenlacht.
Hij springt in 't bedje, en als een ijz'ren boog
Spant hij den kloeken rug, om, vast besloten,
Het kind, dat hij zoo liefheeft, in den dood

Voor wat daar krakend neerkomt, te beschermen.
Een: ‘God zij ons nabij!’ is alles, wat
Hij denken kan, zich off'rend voor zijn kind.
.....
.....
.....
Zoo vond men hen, toen 't puin werd weggeruimd:
Den vader met gebroken ruggegraat,
Gebogen over 't kind. Zoo hij het niet
Had mogen redden, met een hart vol liefde
Was hij gestorven met zijn dierbaar kind.
.....
En wie 't aanschouwen mochten, dat tooneel,
Eerbiedig, 't hoofd ontbloot, betuigden, dat
Geen redevoering over vaderliefde
Ooit zoo welsprekend zijn kon als hetgeen
Toen tranen in de manlijkste oogen bracht.
.....
.....
.....
En toch, veel vaders zouden 'tzelfde doen.

W. MALLINCKRODT.

Salatiga.

Staatkunde en geschiedenis.

Het strafstelsel van het Nederlandsche strafwetboek van 1881.

II.

Geene doodstraf, geene lijfstraffen; ziedaar de conclusie, waartoe wij met den strafwetgever van 1881 mochten geraken. Geene onteerende straffen; ziehier een tweede hoofdbeginsel van dien wetgever. Onderzoeken wij, wat onder onteerende straffen verstaan wordt, en behandelen wij de redenen, waarom zij geene plaats in het nieuwe wetboek verkregen.

De onteerende straf is eene straf, waarbij *van staatswege* den gestrafte eene *voorbijgaande* krenking in zijne eer wordt aangedaan of hem *voor langeren tijd* of *voor altijd* het recht op *bijzondere* of op *algemeene* eer wordt ontnomen.

De voorbijgaande eerekrenking is de dusgenaamde eerestraf. Zij wordt in beschimpende en beschamende eerestraf onderscheiden. De straf, die den gestrafte niet slechts voorbijgaand in zijn eergevoel krenkt, maar hem tevens in meerdere of mindere mate van zijn recht op eer berooft, is de eigenlijke onteerende straf. Zij kan als *noodzakelijk gevolg* aan eene andere straf verbonden zijn of wordt erkend als eene *zelfstandige* straf, die òf alleen òf in verbinding met andere straffen voorkomt(*).

Is de lijfstraf eene verminking of beschadiging van het lichaam, de onteerende straf is eene verminking of beschadiging van de eer des menschen. De hoogste lijfstraf beneemt den mensch het leven; zij is de straf des natuurlijken doods. De hoogste onteerende straf maakt den mensch levend tot een doode; zij draagt den naam van burgerlijken dood.

Onderzoeken wij, in welke mate deze drie soorten van onteerende straffen hier te lande zijn voorgekomen. Wij behandelen dan vanzelf het wordingsproces der gewichtige strafrechtelijke hervorming, die wij den strafwetgever van 1881 zagen tot stand brengen.

(*) Zie Feuerbach: *Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen peinlichen Rechts*, uitgave van Mittermaier, § 150 en 151.

De beschimpende straf is eene zoodanige, waardoor de gestrafte aan de bespotting of verachting van zijne medeburgers wordt overgegeven. In de *Carolina* kwamen allerlei lichamelijke tuchtigingen met roeden en andere werktuigen voor, die èn een pijnlijk èn een beschimpend karakter hadden. Het brandmerk, eene reeds bij de Romeinen bekende straf, wordt zelfs in hoogere mate eene beschimpende eerestraf dan eene pijnlijke lichaamsstraf geoordeeld. In de middeleeuwen bediende men zich daarvan ook, om de herkenning van den misdadiger te verzekeren. De tentoonstelling van den gestrafte op een schavot of met een ijzeren halsbeugel aan een schandpaal en het laten rijden van den gestrafte op een ezel: ziedaar mede veelvuldig gebruikte beschimpende straffen van vroegeren datum. Het afsnijden van het hoofdhaar, de in het oog loopende kleeding, waarin een tot openbaren arbeid veroordeelde in het publiek werd vertoond: ziedaar beschimpende straffen, bekend in het door Feuerbach ontworpen Beiersche strafwetboek van 1813.

Het crimineel wetboek van het Koninkrijk Holland kende de straf van het zwaaien met het zwaard over het hoofd en de tentoonstelling van den gestrafte met een houten bord of ander gebruikelijk teeken, waarop zijn misdrijf vermeld stond. Gelijk wij reeds mededeelden, kende dat wetboek ook de geeseling en het brandmerk als lijf- en onteerende straffen.

De *Code Pénal* van 1810, die sinds 1811, helaas! het Nederlandsche strafwetboek is geweest en ten deele nog is, kende vooral de zoogenaamde *Carcan* of straf van de kaak. Deze straf werd òf aan eene andere straf samengekoppeld, zooals aan den dwangarbeid of het tuchthuis, òf als zelfstandige straf opgelegd. De gestrafte werd openlijk aan de kaak gesteld, dat is: hij moest een uur lang ten toon staan, met een bord boven zijn hoofd, waarop met groote, leesbare letters zijne namen, zijn beroep, zijne woonplaats, straf en misdaad vermeld stonden. De Gentsche Hoogleeraar Haus(*) achtte haar als zelfstandige straf ten hoogste bedenkelijk. Zij toch was voor den mensch, die nog eenig eergevoel overhield, eene des te verschrikkelijker straf, omdat zij hem, zonder overgang, weder in de maatschappij terugvoerde, na hem ten aanschouwe van velen aan de algemeene verachting te hebben prijsgegeven.

Het Souverein besluit van 11 December 1813 schafte de Fransche *Carcan* af, om haar te vervangen door de Hollandsche openbare geeseling, of door de Hollandsche tepronkstelling, of door de Hollandsche eerloosverklaring, naar keuze van den rechter. Die nationale tepronkstelling op een schavot moest geschieden gedurende zoodanigen tijd en op zoodanige wijze, als de rechter zou bepalen. Het Fransche bord werd vervangen door een nationaal stuk papier op de borst van den misdadiger. Door de wet van 29 Juni 1854 werden wel eenige straffen opgeheven, die in de plaats waren getreden van straffen van den *Code*; zij verloor echter uit het oog, dat diezelfde straffen nog in

(*) Zie Haus: *Observations sur le projet de révision Belge,* I, pag. 93.

eenige speciale wetten bedreigd waren(*). Eerst door de wet van 4 April 1870 zijn die zoogenaamd nationale strafbedreigingen van Nederlandschen bodem verdwenen en kent ons dierbaar plekje gronds geene beschimpende eerestraf meer.

De beschamende eerestraf heeft de strekking, den gestrafte, niet zoozeer aan den spot en de verachting zijner medeburgers, als aan eigen schaamte en verdriet over te leveren. Een openlijk verzoek om vergiffenis, een herstel in eer van den beleedigde door den beleediger, eene soort van *amende honorable*, eene openlijke berisping van den gestrafte behoorden tot die soort van straffen. De laatste, aan het kanonieke recht ontleende straf was in onze oudere strafwetgeving bekend. Anders en vooral later treffen wij die strafsoort hier te lande niet aan. Pruisen schafte in 1811 de zoogenaamde *Abbitte* en den *Widerruf* af. Die straffen kregen een onteerend karakter, doordat het smeeken om vergiffenis of het herroepen knielend, in tegenwoordigheid des scherprechters, moest geschieden. De *Code Pénal* kent eene nog niet afgeschafte soort van eerherstelling van den beleedigde, bedreigd tegen den beleediger van magistraatspersonen, militaire bevelhebbers of bedienende beambten, bij de artikelen 222, 223, 224 en 225. Dat herstel in eer kan bestaan in eene af te leggen verklaring, hetzij op de terechtzitting, hetzij bij geschrifte. De wet bevat echter geene voldoende dwangmiddelen voor het geval de veroordeelde weigert, aan het vonnis te voldoen. De *Code* behelsde de bepaling, dat de tegen hem tevens gewezen gevangenzetting, ingeval van bovenbedoelde weigering, niet gerekend wordt dan van den dag, dat de eerherstelling geschied is. Laatstgemelde bepaling is echter door de wet van 29 Juni 1854 afgeschaft. Volgens haar vangen de gevangenisstraffen aan met den dag der tenuitvoerlegging, zonder te gewagen van eenige andere afwijking van den regel, als voor de gevallen van hooger beroep of cassatie. Tot naleving der bepaling van artikel 224 van den *Code Pénal* kan de veroordeelde nog door lijfsdwang worden gedwongen. Het geldt daar de eerherstelling van den bedienenden beambte, na eene beleediging met woorden, gebaren of dreigementen ter gelegenheid van de waarneming zijner bediening. Tot hoelang die lijfsdwang mag worden toegepast, wordt intusschen door den *Code* niet bepaald. Deze zonderlinge strafbepalingen zijn in het nieuwe strafwetboek vervallen.

De *wettelijke* eerloosheid, waaraan het verlies van rechten of bevoegdheden verbonden is, werd, onder den invloed van het Romeinsche recht, in de oudere Hollandsche strafwetten opgenomen. De Romeinsche infamie hield het verlies in van alle *bijzondere* eererechten in den Staat, zooals het recht op staatsbetrekkingen, van kiesbevoegdheid en verkiesbaarheid, van eeretitels en standsprivilegiën. De uitsluiting van burgerlijke rechten, zooals het recht van testeeren, getuigenis afleggen, enz.,

(*) Men leze daarover de bijtende critiek in de bekende, reeds geciteerde dissertatie van Mr. A.E.J. Modderman, 1863, pag. 86-90.

is bekend onder den naam van Duitsche infamie en was dus in zooverre van latere dagteekening. Zij kan echter ook met de Romeinsche infamie in verband worden gebracht, daar bij voorbeeld de burgerlijke dood in den Romeinschen keizerstijd niet onbekend was(*).

Alle door den beul voltrokken straffen maakten, volgens de *Carolina*, den gestrafte eerloos, gelijk hij dat ook in enkele andere gevallen was. Het crimineel wetboek van het Koninkrijk Holland verbond evenzeer de eerloosheid aan de schavotstraffen, waaronder ook het te pronk staan.

De *Code Pénal* verbindt de eerloosheid aan iedere veroordeeling tot eene crimineele straf, ter zake van eene misdaad. Niet slechts het ondergaan van lijfstraffen, maar ook de veroordeeling tot dwangarbeid, tuchthuisstraf, deportatie, verbanning, kaakstraf maakte den veroordeelde eerloos. De eerlooze verliest zijne burgerschapsrechten en een aantal burgerlijke rechten, zooals: het recht tot afleggen van getuigenis, het recht van voogdij of curatorschap en de rechten, genoemd bij artikel 28 van den *Code Pénal.* Sommige bijzondere wetten bedreigden eene eerloosverklaring, zooals o.a. de wet van 14 Maart 1819 op het gebruik der zeebrieven. Die straf gold o.a. den reeder, schipper of gezagvoerende of eenig ander onderdaan van het Koninkrijk, die zeebrieven vroeg, waarmede de scheepseigendom van buitenlanders gemaskeerd was. Deze bepaling verviel den 29sten Mei 1869 door de afschaffing dier wet. De hoogste trap van eerloosheid was de zoogenaamde burgerlijke dood, die den gestrafte levend voor dood verklaarde en hem de geschiktheid benam ook tot de uitoefening van alle burgerlijke rechten. Zijn huwelijk werd ontbonden. Hij had noch op zijne vrouw noch op zijne kinderen recht meer. Hij kon niet erven, noch over eenig goed bij testament beschikken, noch eischende of verwerende in rechten, noch als getuige voor den rechter of bij eenige gerechtelijke handeling optreden. Hij hield op te zijn *persoon* in de maatschappij, terwijl de wetgever alleen nog zoo welwillend was, den nog levende zijne hoedanigheid van *mensch* in de maatschappij te doen behouden, zoodat het recht tot strafvordering tegen den aldus bij *fictie* dood verklaarde niet verloren ging.

De *Code Civil* van 1803 voerde deze *monsterachtige,* aan den slechtsten tijd van het Romeinsche recht herinnerende instelling weder in, niettegenstaande den levendigen tegenstand van het hof van Appèl te Parijs, van vele uitnemende juristen en van den Eersten Consul, Napoleon Bonaparte zelf. Zij werd verbonden aan de doodstraf. Dat had belang bij het toekennen van gratie. Artikel 18 van den *Code Pénal* breidde die instelling uit tot den eeuwigdurenden dwangarbeid en de deportatie. Echter kon de Hooge Regeering den gedeporteerde, in de plaats zijner ballingschap, het geheel of gedeeltelijk gebruik der burgerlijke rechten toestaan. Het Souverein besluit van 11 December 1813 schafte den eeuwigdurenden

(*) Men zie daarover C.G. von Wächter: *Beilagen zu Vorlesungen über das Deutsche Strafrecht, Einleitung in das Deutsche Strafrecht.* 1881. Pag. 70.

dwangarbeid en dus ook zijn gevolg af. Eerst bij de invoering van het thans geldende burgerlijk wetboek, van 1838, werd de burgerlijke dood, als gevolg der andere straffen, afgeschaft.

Was de strijd tegen de lijfstraffen langdurig en moeielijk, de strijd tegen de onteerende straffen leverde nog grootere bezwaren op. Groot was de invloed geweest van het bekende werk van Beccaria. Niet slechts Frederik de Groote, Jozef II en Leopold II van Toskane brachten veranderingen in hunne strafwetgeving, maar zelfs Keizerin Catharina II van Rusland gaf in 1768 getuigenis van hare ingenomenheid met de beweging op strafrechtelijk gebied, door hare bekende Instructie voor de gemachtigden tot het ontwerp van een nieuw strafwetboek. De beweging was echter hoofdzakelijk tegen de zware lijfstraffen en niet zoozeer tegen de onteerende straffen als zoodanig gericht. Als men let op de beginselen der Fransche omwenteling, dan zou men geneigd zijn te meenen, dat zij niet slechts de lijfstraffen, maar ook de onteerende straffen zou hebben doen verdwijnen. De begrippen toch van gelijkheid van allen voor de wet en erkenning van het recht der persoonlijkheid van den mensch zijn niet goed overeen te brengen met eene eerloosheid, die een gestrafte, na zijn terugkeer in de maatschappij, tot aan het graf moet volgen. Pasten hare latere leiders de straf des natuurlijken doods, in ruimere mate dan wellicht ooit te voren, op hunne politieke tegenstanders toe, de straf van den burgerlijken dood, dat is de hoogste eerloosheid, werd, krachtens de wetten van 28 Maart en 17 September 1793, op de emigranten aangewend. Zoolang het terrein nog niet gunstig was voor het zoogenaamde boetestelsel, kon eene beweging tegen de onteerende straffen geen veld winnen. De vermindering of afschaffing der lijfstraffen konden worden ingegeven door gevoelens van medelijden of philanthropie; de uitvoering der onteerende straffen hing samen met eene andere opvatting van aard en doel der straf. Daarvoor nu werkte de afschrikkingszuurdeesem toen nog te sterk. Daarop volgde de reactie in de politiek, die in het strafrecht beter kon samengaan met de bekende afschrikkingstheorie van Feuerbach, welke tot omstreeks 1850 de meeste Europeesche strafwetten beheerschte, of met de utiliteitsbeginselen van den *Code Pénal* van 1810. In ons vaderland werd in 1827 een hevige strijd gevoerd tegen het afschrikkingsstelsel, waarvoor de Regeering zich in de bres had gesteld, bij de indiening van een ontwerp-strafwetboek, welks misdrijven- en straffenreeks door den bekenden Heidelberger Hoogleeraar Mittermaier als eene monsterkaart werd aangeduid. Ook het ontwerp van 1839 ademde in hoofdzaak denzelfden geest en vond dan ook bij velen ernstige bestrijding. Ik vermeld hier de bekende beschouwingen(*) der heeren Mrs. M.H. Godefroi, J.A. Jolles, J.W. Schuurman en C.W.E. Vaillant. De geachte schrijvers bestreden den daarin bedreigden openbaren

(*) Zie: *Beschouwing van het ontwerp van wet, inhoudende het eerste boek van het wetboek van strafrecht*, 1839.

dwangarbeid, de eerloosheid als noodzakelijk gevolg van die straf, van de tuchthuisstraf en van het bannissement en de als zelfstandige straf bedreigde eerloosverklaring. Een geheel andere geest kenmerkte de ontwerpstrafwetboeken van 1846 en 1847. Zoo werd, o.a. in het eerste ontwerp, de eerloosheid niet als noodzakelijk gevolg aan de op de misdaad bedreigde straffen verbonden, maar de eerloosverklaring als bijkomende straf afhankelijk gesteld van de beslissing des rechters, in bepaald aangewezen gevallen. Zeer juist heeft de toenmalige Minister van Justitie Mr. De Jonge van Campens Nieuwland de verandering in de gevoelens betreffende de onteerende straffen, in zijne destijds in de Tweede Kamer uitgesproken rede, aldus(*) geformuleerd: 'Vroeger heeft altijd het begrip geheerscht, dat een crimineel veroordeelde, krachtens de wet zelve daardoor onteerd was. Men kon zich niet voorstellen, dat de man, die op het schavot was geweest, eenige jaren in een crimineele gevangenis, tengevolge van misdaad, had doorgebracht, na zijn terugkeer in de maatschappij, gelijk zou staan met zijn onschuldige medeburgers. In latere tijden heeft zich dat begrip gewijzigd. Niet dat men algemeen zoo ver is gegaan van zich voor te stellen, dat crimineele straffen geen eerloosheid kunnen opleveren, maar men heeft begonnen in te zien, dat dit niet altijd en bij alle misdaden het geval behoorde te zijn. In dit ontwerp heeft men de eerloosheid willen toelaten, waar niet alleen de misdaad op zich zelf, maar ook de persoon, die haar gepleegd heeft en de omstandigheden, die daarmede gepaard gaan, dit vorderen.'

Het gevoelen van den Minister betreffende het *facultatief* behoud der eerloosheid vond echter bij vele leden tegenspraak. Gelijk bekend is, kwam er noch van het eene noch van het andere ontwerp iets definitiefs tot stand. Wij maken daarvan alleen melding, om den vooruitgang te doen kennen, die zich op dat stuk in ons vaderland allengs heeft geopenbaard, geheel in overeenstemming met hetgeen daaromtrent, vooral in Duitschland, door bekwame rechtsgeleerde schrijvers werd geleerd. Het ligt niet in mijne bedoeling, dat ontwikkelingsproces hier in zijn vollen omvang te behandelen. Ik vermeld alleen, dat vooral door Mittermaier, Röder en de redacteurs van het tijdschrift: *Jahrbücher der Gefängnisskunde*, de strijd tegen het begrip van onteerende straffen werd aangebonden, als niet in harmonie met het penitentiaire stelsel, dat allengs in Noord-Amerika, Engeland, Frankrijk, België en Nederland vele voorstanders had verkregen. Ook nu nog verdient over dien principieelen strijd tegen een diep ingeworteld wanbegrip eene nauwkeurige lezing het in 1846 door een dier redacteuren, Dr. Friedrich Noellner van Giessen, uitgegeven geschrift, onder den titel: *Das Verhältniss der Strafgesetzgebung zur Ehre der Staatsbürger.*

In 1851 gelukte het, de onderscheiding tusschen onteerende en niet-onteerende straffen, in het Pruisische en Beiersche strafwetboek,

(*) Zie de editie van Joan van den Honert over dat wetboek, 1ste aflevering, 1848, pag. 85

te doen vervallen. Hetzelfde geschiedde in het Belgische strafwetboek van 1867, in de Duitsche strafwetboeken na 1870 en in eenige nieuwere strafwetboeken.

De Nederlandsche strafwetgever van 1881 gaat intusschen nog verder dan die wetboeken. Hij heft niet slechts de drieledige verdeeling in misdaden, wanbedrijven en overtredingen volkomen op, maar ook iedere aan eenige straf onvermijdelijk verbonden eerloosheid en het daarmede in verband staande verschil tusschen tuchthuisstraf en gevangenisstraf. Volgens de Staatscommissie tot het ontwerpen van het nieuwe strafwetboek moest alles uit de wetgeving verdwijnen, wat aan de theorie der onteerende straffen herinnert, aan welke men het onderscheid ontleent tusschen misdaad als eene wetsovertreding, waartegen eene onteerende en wanbedrijf als eene wetsovertreding, waartegen geene onteerende, straf bedreigd is. De opheffing der onderscheiding(*) zelve werd, in het desbetreffend rapport, door haar aldus gerechtvaardigd: ‘Acht men het plicht van den Staat de straf, zonder haar eigenlijk doel te miskennen en haar in gestrengheid te doen verliezen, zooveel mogelijk dienstbaar te maken aan de zedelijke en maatschappelijke verbetering van den misdadiger, dan moet ook het begrip van onteerende straf noodzakelijk vervallen. De maatregel, die strekt om het zedelijk bewustzijn van hem, die daaraan wordt onderworpen, te verlevendigen en te versterken, kan, hoe zwaar hij ook treft, nimmer onteerend zijn. Door er dien naam aan te geven of er van rechtswege en voortdurend onteerende gevolgen aan te verbinden, geeft de Staat het voorbeeld van wantrouwen in zijn strafstelsel en voedt hij het vooroordeel, dat den terugkeer van den gestrafte in het maatschappelijk leven belemmert en daardoor herhaling van misdrijf bevordert.’ Ik onderschrijf regel voor regel, woord voor woord deze uitnemende verklaring. Daardoor toch blijkt, dat deze onderscheiding samenhangt met het te kiezen strafstelsel. Zoodra men het maatschappelijk belang zooveel mogelijk met dat van het gestrafte individu wil vereenigen, in het welbegrepen belang der maatschappij zelve, bedreigt men geene straffen, die den gestrafte den terugkeer tot een aan zijne bestemming beantwoordend leven afsnijden of bemoeielijken. Gelooft men integendeel, dat men, zonder acht te geven op de mogelijkheid van dien terugkeer, den misdadiger als middel mag gebruiken, om niet alleen zichzelf, maar ook anderen door zware, den misdadiger in de schatting zijner medeburgers onherroepelijk brandmerkende straffen, van het misdrijf af te schrikken, dan wordt de onteerende straf eene geliefkoosde strafbedreiging. Om die tegenstelling goed te vatten, is de kennis noodig van de indirecte afschrikkingstheorie of theorie van den psychologischen dwang van den genialen Feuerbach. Deze theorie verlangde afschrikking van het misdrijf door wettelijke strafbedreiging(†).

(*) Zie de editie van Gebroeders Belinfante, 1875, pag. 28.
(†) Zie Feuerbach in zijn reeds aangehaald werk, § 8-17.

Die strafbedreiging moest zoo worden ingericht, dat het kwaad, hetwelk de misdadiger uit de straf verwacht, grooter zij dan de voordeelen en het genot, welke hij van het misdrijf te gemoet kan zien. Iedere misdadige wil komt, volgens Feuerbach, voort uit de voorstelling der voordeelen, welke de begeerte des misdadigers zich vormt van het begaan van het misdrijf. Wordt nu door de bedreiging der strafwet aan de onbehagelijkheid (Unlust), wegens de niet bevredigde aandrift tot een voordeel of genot bedoelend misdrijf, eene nog grootere onbehagelijkheid (Unlust), wegens het op het misdrijf volgende kwaad, overgesteld, dan ontmoet de drijfveer tot het misdrijf eene drijfveer van grootere spankracht; de wil wordt beroofd van de kracht, die haar in beweging brengt; zij ondervindt psychologischen dwang en het misdrijf vindt geene plaats. Die strafbedreiging is een rechtvaardig middel, omdat door eene bedreiging, voor het geval eener rechtskrenking, niemand in zijne rechtsvrijheid wordt beperkt. De strafvoltrekking is niets anders dan de uitvoering der strafbedreiging, omdat die anders werkeloos zou blijven.

Deze theorie, die de voornaamste strafwetten gedurende geruimen tijd beheerschte, is echter eenzijdig en onjuist. Zij is eenzijdig, omdat zij uitgaat van het denkbeeld, dat al wat afschrikt, ook rechtvaardig is, en omdat daarbij het tweede doel der straf, de verbetering van den misdadiger, geheel uit het oog wordt verloren. Zeer juist verklaarde de Minister Modderman, in het sectieverslag der Eerste Kamer(*):

'De straf is niet rechtvaardig, *omdat* zij afschrikt, maar uit de *rechtvaardige* straffen moet men diegene kiezen, die een afschrikkend vermogen hebben.' Naar de rechtvaardigheid van het middel wordt in die theorie niet gevraagd; elk afschrikkend middel wordt goedgekeurd. De mensch wordt intusschen gestraft, omdat hij onrecht heeft gepleegd, niet om anderen tot een afschrikkend voorbeeld te strekken. Het is niet rechtvaardig, iemand te doen lijden, omdat de aanblik van zijn lijden en de verachting, die hij blijvend ondervindt, een ander van de misdaad afschrikken. Voorts is niet bewezen, dat de mensch door eene overmatige *strafbedreiging* van het besluit tot eenige misdaad eerder wordt teruggehouden dan door de *zekerheid van de straf.* De meeste misdadigers gelooven, dat de misdaad niet gestraft zal worden, en hopen dus de straf te ontgaan. De vele zware misdrijven, onder de werking der afschrikkingstheorie, hebben het geloof in hare meerdere doeltreffendheid ondermijnd. Niet de zwaarste straffen schrikken het meest af, maar de doelmatigste, waarvan de misdadiger de *zekerheid* verkrijgt, dat hij ze niet *kan* ontgaan. Eene ondubbelzinnige wetsbepaling, eene waakzame en zeker treffende politie en een uitleveringstractaat met de buitenlandsche regeeringen verschaffen hem de meest bereikbare zekerheid der straf. De afschrikkingstheorie miskent door hare *eenzijdigheid* den eisch der rechtvaardigheid. Zij vraagt niet, of soms, door

(*) Zie de editie van Gebroeders Belinfante, IV, 2de stuk, pag. 568.

de *inrichting* der straf, de verbetering van den gestrafte onmogelijk gemaakt of bemoeielijkt wordt. Het doel der straf is noch afschrik, noch verbetering, maar voorkoming van verdere stoornis in den rechtstoestand. Dat doel nu kan niet worden bereikt door afschrik alleen en op zichzelf. Het is eerder te verwezenlijken door de vereeniging van afschrik en verbetering, in de wijze van toepassing, in de inrichting der *rechtvaardige* straf.

Met de verwerping dezer theorie vallen ook de onteerende straffen, waarbij het gestrafte individu eenvoudig onder de klasse der paria's wordt gebracht. Ingelijfd in het gild der boosdoeners, ook na zijn terugkeer in de maatschappij, is zijn wrok tegen haar onverzoenlijk. Zijn rechtsgevoel komt vaak op tegen de qualificatie van eerlooze, op hem door den staat toegepast, namens de maatschappij, die immers uit niets dan o! zoo brave en eervolle personen bestaat. Hij toch weet, dat de, ten gevolge van een volkomen onzedelijk leven, door de openbare meening veroordeelde laaghartige schurk in het volle bezit zijner staatsrechtelijke eer kan blijven, terwijl een ander, door opvoeding en verleiding *een enkele maal* gevallen, haar *voor altijd* verloren heeft.

De criminalist Hepp(*), die wel de afschrikkingstheorie en de lijfstraffen bestreed, maar de onteerende straffen niet afkeurde, wilde hare toepassing uitsluitend verbinden aan de voorwaarde, dat de misdadiger door zijne daad en de daaraan ten grondslag liggende beweegredenen *zichzelf onteerd heeft.* Juist daarin ligt echter de veroordeeling van zijn stelsel. De openbare meening toch kent eer of schande toe; de Staat kan niet, naar vooraf vastgestelde regelen, bepalen, in welk geval iemand eerloos zal zijn. Eene zelfde soort van misdrijf geeft aanleiding tot eene zelfde qualificatie. Toch kunnen de gevallen en omstandigheden, waaronder zich gelijksoortige misdrijven voordoen, ontzaglijk verschillen. Onlangs werd iemand, die op een niet afgesloten schietterrein de afgeschoten kogels had opgeraapt en voor zich behouden, door eene onzer rechtbanken schuldig verklaard aan eenvoudigen diefstal. De openbare meening zal echter den bedrijver van dat feit uit een geheel ander oogpunt beschouwen dan den eveneens eenvoudigen dief, die zich de gelden van een ander arglistig toeëigent.

Een persoon, die, des avonds na zonsondergang, door honger gedreven, eene ruit van een bakkerswinkel instoot en een broodje van een halven stuiver naar zich toehaalt, begaat, volgens den *Code Pénal,* diefstal bij nacht in een bewoond huis, door middel van buitenbraak. Dat feit wordt in dien *Code* met eene onteerende straf bedreigd. De daad van dien man zal door de openbare meening geheel anders beschouwd worden dan de daad van hem, die uit hebzucht, des nachts, het slot eener buitendeur verbreekt en uit eene lade allerlei zilveren voorwerpen zich toeëigent. De qualificatie is dezelfde als die van het zoo even genoemd feit, de daarop bedreigde straf dus evenzeer eene

(*) Zie zijne *Strafrechtstheorien.* Abth. II, pag. 770.

onteerende. Men begrijpt, dit lezende, de waarheid der ook door den strafwetgever van 1881 gehuldigde en in toepassing gebrachte stelling: ‘Het *misdrijf*, niet de *straf* onteert.’ De vraag, of iemand voor zijn leven een eerlooze schelm zal zijn, hangt in den *Code Pénal* o.a. af van het *gestel* van een verwonde en van een *beursbericht.* De Minister Modderman vestigde daarop de aandacht bij de discussiën over het strafwetboek. Eene mishandeling met voorbedachten rade, die eene ziekte of beletsel, om te werken, van meer dan 20 dagen veroorzaakt, is met de onteerende tuchthuisstraf bedreigd. Een ontvanger, die 3000 of meer franken verduistert, wordt met dezelfde straf bedreigd. Indien nu zoodanig persoon *f* 1440 uit de kas ontvreemdt, hangt het van den koers der franken af, of de *f* 1440 meer of minder zijn dan 3000 franken. Is de koers gunstig, dan blijft hij een fatsoenlijk man, die zich kan beteren!

Zeer te recht schrijft Michaelis(*), een bekend schrijver over het Mozaïsche recht: ‘Wie in den staat geduld wordt, moet niet eerloos zijn, anders is de groote band verbroken, door welke het publiek hem van zich afhankelijk kan houden. Wie geen eer meer te verliezen heeft, zal zich niet meer om het oordeel van anderen bekommeren.’ De Mozaïsche wetgeving, die zeer gestreng was op het stuk der bloedschuld, paste geene onteerende straffen toe. Wil men den misdadiger het leven benemen of voor altijd uit de maatschappij stooten, men ga zijn gang, als men dat voor zijn geweten en zijn rechtsgevoel verantwoorden kan en in het staatsbelang onvermijdelijk acht; men geve echter den in de maatschappij teruggekeerde geen stempel van eerloosheid, waardoor zijne persoonlijkheid zedelijk wordt vernietigd.

Over de beschimpende en beschamende eerestraffen is het schier onnoodig, nog in het bijzonder te spreken. Berner(†) zegt volkomen juist, dat de beschimpende straffen deels zijn ellendige schouwtooneelen voor het ruwe gepeupel, deels onverantwoordelijke vernietigingen van de persoonlijkheid des gestraften.

De beschamende straffen werken leugen en huichelarij in de hand. Men kan niemand noodzaken, zijn oordeel over de fatsoenlijkheid van een persoon te veranderen. Men moet daarom niemand tot eene zoogenaamde verklaring tot herstel van eer noodzaken, die wellicht in strijd is met zijne overtuiging. Wat beteekent daarenboven die verklaring van een misdadiger op zichzelf?

Maar niet naar die straffen wordt meer verlangd. Ons betoog geldt dus vooral de aan de straf verbonden eerloosheid, na het ontslag uit de gevangenis. Tegen de *wettelijke* eerloosheid, die als onvermijdelijk gevolg aan de straf wordt vastgehecht, protesteerde ook de strafwetgever van 1881. Het *en bloc* voor het leven verliezen van rechten en

(*) Zie zijn: *Mosaisches Recht.* Band V, § 236.
(†) Zie Berner: *Lehrbuch des Deutschen Strafrechtes,* 1881, pag. 226.

bevoegdheden wordt door hem gewraakt. Daarmede strijdt, gelijk de Minister Modderman te recht aanvoerde, noch de erkenning, dat aan de gevangenisstraf eenige *schande* is verbonden; noch de bevoegdheid van den rechter, om een veroordeelde in een bepaald geval, bij voorbeeld bij een ernstig misdrijf tegen de zeden, noch gedurende eenigen tijd na zijn ontslag de uitoefening te ontzeggen van rechten als dat der vaderlijke macht, der voordij en van ambten, waarin het vertrouwen op iemands zedelijk karakter noodzakelijk is. Aan den rechter de bevoegdheid, om, in zulke bepaalde, door de wet aangewezen gevallen, de ontzegging van zulke rechten gedurende een bepaalden tijd uit te spreken. Dat kan, volgens artikel 28 van het nieuwe wetboek, door den rechter voor ten minste twee en ten hoogste vijf jaren, na het ondergaan der hoofdstraf, geschieden. In dat artikel zijn de rechten genoemd, waarvan men op deze wijze tijdelijk kan worden ontzegd.

Hebben wij nu gezien, welke straffen onze wetgever *niet* in zijn wetboek heeft opgenomen, thans komen wij aan de belangrijke vraag, welke beginselen hebben voorgezeten bij de vaststelling der straffen, waaraan hij daarin *wel* eene plaats heeft ingeruimd.

De hoofdstraf van het nieuwe wetboek is de vrijheidsstraf en wel speciaal de vrijheidsstraf, welke men gevangenisstraf noemt. Daaraan is eene hier te lande niet bekende vrijheidsberooving toegevoegd, onder den naam van hechtenis. Uit de rij der vrijheidsstraffen zijn verdwenen de verbanning, de deportatie of wegvoering naar een oord van ballingschap en de tuchthuisstraf. Om goed te kunnen begrijpen, waarom de twee eerste straffen in het wetboek de haar toegedachte plaats bekwamen, is het noodig, kortelijk na te gaan, waarom aan de laatste drie die eer niet te beurt viel.

Waarom geene verbanning? In vroegeren tijd was die straf zeer gebruikelijk. Men denke slechts aan de veelvuldig voorkomende verbanningen bij de Grieken en Romeinen en voorts aan de talrijke toepassing daarvan in de middeleeuwen, in de *Carolina* en volgens de oude crimineele rechtspractijk, in vele Europeesche landen en ook in ons land. Daar ieder volk zichzelf voor een uitverkoren of meer bevoorrecht volk hield, zoo was de vreemdeling in dat opzicht van eene veel slechtere conditie dan de landgenoot. Hij, die op vreemden bodem verkeerde, was inderdaad in het land der vreemdelingschap. Hoe geheel anders is het tegenwoordig. De man van vermogen kan zich, in een ander land, zoovele gemakken en genoegens verschaffen, als hij maar wenscht. Voor hem kan de verbanning nauwelijks eene straf worden geacht. De van vermogen verstoken man des volks daarentegen, die veelal de vreemde taal niet verstaat, zal onder geheel vreemde verhoudingen dikwijls moeielijk een middel van bestaan vinden. Hij wordt, uit gebrek daaraan, tot misdrijf gedreven. Deze straf is derhalve, gelijk de Staatscommissie opmerkte, in de hoogste mate ongelijk werkend, voor den een schier geen, voor den ander een

onherstelbaar leed. En nu is het daarenboven in strijd met de onderlinge welwillendheid tusschen de verschillende volken, als zij elkander hunne misdadigers op den hals schuiven. Eene regeering, die zich, door uitzetting van den gebannen vreemdeling, van dien last tracht te bevrijden, is voorzeker in haar recht. De tenuitvoerlegging dezer straf is derhalve afhankelijk van de toestemming der regeering van een vreemd land. Mr. H. Calkoen heeft, reeds in 1777, zich verklaard tegen deze minder gewenschte uitwisseling van guiten tegen elkanderen, waarbij - zooals hij zeide - niemand eenig voordeel, maar integendeel ieder schade heeft. Hij gaf in overweging, bedingen en overeenkomsten te maken met de naburen, van welke wij bandieten te wachten hebben, om ter wederzijde het uitbannen van misdadigers te staken en hen liever te confineeren met het doel, hen zedelijk te verbeteren(*).

Dat men, in den tijd der geconfedereerde republiek der zeven provinciën, een misdadiger uit zijne provincie bande, liet zich verklaren. Allerzonderlingst was echter, in het ontwerpstrafwetboek van 1827(†), een voorstel tot drieërlei bannissement; namelijk verbanning buiten het geheele rijk, verbanning buiten een of meer gewesten, inbanning binnen zekere aangewezen plaats. Mr. C. Asser verdedigde intusschen die soorten van bannissement; o.a. op grond, dat, wanneer een aantal misdadigers niet buiten hun gewest of hunne provincie konden gebannen worden, zij tot confinement moesten worden veroordeeld. De zoodanigen nu zouden dan *door den dagelijkschen omgang en de verkeering met boosdoeners* in de gevangenis niet zelden geheel *bedorven* worden. Diezelfde personen zullen, volgens hem, aan zichzelf overgelaten en buiten aanraking gesteld van degenen, die hen op den kwaden weg hebben gebracht, lichtelijk van hunne dwaling terugkomen en voor de maatschappij worden gered. Dit voor de afzonderlijke opsluiting zeer gegrond argument klinkt wel ietwat vreemd tot rechtvaardiging eener verbanning buiten de provincie!

Op dit oogenblik zal, bij de snellere middelen van verkeer tusschen alle provinciën des lands, de gebannene nog minder goed - gelijk Mr. C. Asser het noemde - zijn ongeval kunnen verheimelijken en daardoor teweegbrengen, dat hij op eene eerlijke wijze den kost verdient, zonder gevaar te loopen, van door middel zijner vroegere betrekkingen en dergenen, die hij, gedurende zijne gevangenis, gemaakt heeft, tot nieuwe euveldaden te worden uitgelokt!

De inbanning werd door dien schrijver aangeprezen, om een goed oppertoezicht over eene minder afschuwelijke soort van menschen te verkrijgen en hunne zedelijke verbetering te bevorderen!

Het crimineel wetboek voor het Koninkrijk Holland kende verbanning

(*) Zie zijne: *Verhandeling over het voorkomen en straffen van misdaden,* pag. 182.

(†) Zie Mr. C. Asser: *Vlugtige beschouwing van eenige voorname beginselen des strafrechts,* 1827, pag. 100-107.

voor altijd of voor een bepaalden tijd. In den regel werd de gestrafte verbannen naar een ander deel van zijn eigen land of naar eene daarin gelegen andere plaats dan zijne woonplaats. Alleen in buitengewone gevallen kende artikel 44 van dat wetboek den rechter het recht toe, den veroordeelde uit het koninkrijk te bannen. Tot die gevallen behoorde het geval, waarin de doodstraf, op het bedreven feit bedreigd, uit hoofde van bijkomende omstandigheden was verlicht geworden.

De *Code Pénal* bedreigt de verbanning hoofdzakelijk tegen de dusgenaamde staatkundige misdrijven. Tegen niet staatkundige misdrijven wordt zij bij uitzondering bedreigd, in de artikelen 156 en 157, in gevallen van vervalsching van echte reisorders of het maken van valsche reisorders: als de openbare schatkist den houders dier valsche reisorders reiskosten betaald heeft, die hem niet verschuldigd waren of die hooger liepen, dan hetgeen hij vorderen mocht, alles echter beneden de honderd franken. Overtreffen of bereiken die uitbetalingen de honderd franken, dan wordt de dader met tuchthuisstraf bedreigd.

De *Code* onderscheidt voorts de onteerende straf der verbanning van eene niet onteerende straf van ontzegging van inwoning. Artikel 229 toch kent den rechter de bevoegdheid toe, om iemand, die een magistraatspersoon, in of ter gelegenheid van de waarneming zijner bediening, slagen toebracht, te veroordeelen, om zich voor den tijd van vijf tot tien jaren te verwijderen van de plaats, waar de magistraatspersoon zijn post bekleedt, en zulks op een afstand van twee myriameters. Deze straf *kan* worden opgelegd, buiten en behalve de op dit feit bedreigde gevangenisstraf. Deze bijkomende straf gaat in op den dag, waarop de hoofdstraf zal zijn geëindigd. Verbreekt de veroordeelde dit bevel vóór het uiteinde van den bepaalden tijd, dan wordt hij met de onteerende straf der uitbanning gestraft. Deze vreemdsoortige straf is, volgens de bekende commentatoren van den *Code Pénal,* Chauveau en Hélie(*), onafhankelijk van het leven van den magistraat en zelfs van zijne verhuizing naar eene andere plaats. Zij is geene voldoening voor den beleedigden magistraat, maar een waarborg, aan de maatschappij zelve gegeven.

De straf van ontzegging van inwoning voor een bepaalden tijd in eene gemeente, die in sommige Nederlandsche speciale wetten en strafverordeningen vóór de grondwet van 1814 voorkwam, werd, bij artikel 6 der wet van 27 Juni 1854, door eene correctioneele gevangenis van drie maanden tot drie jaren vervangen. De straf, bedreigd bij artikel 229 van den *Code Pénal*, is echter toen niet afgeschaft en *kan* derhalve nog op dit oogenblik in Nederland worden opgelegd!

De rechter *behoeft* de verbanning niet op te leggen, ingeval hij verzachtende omstandigheden in aanmerking neemt. Volgens artikel 9 van genoemde wet *kan* hij in dat geval volstaan met de oplegging eener

(*) Zie de *Théorie du Code Pénal*, § 2098 en 2099.

correctioneele gevangenisstraf van ten minste vijf en veertig dagen. Bekend is ook het feit, dat de wet van 1855 op de ministerieele verantwoordelijkheid, in eenige gevallen, die straf bedreigt tegen ministers, die de wetten schenden, en zulks voor ten hoogste tien jaren.

De strafwetgever van 1881 heeft, ook door de afschaffing dezer strafsoort, getoond op de hoogte te zijn van de eischen van den tegenwoordigen tijd. Hoogst bevreemdend is voorzeker de opneming dier straf in een der nieuwste en beste strafwetboeken, het strafwetboek van het kanton Zürich. Men onderscheidt daar de *Verweisung aus der Eidgenossenschaft* en de *Verweisung aus dem Kanton.* Dr. Benz behandelt echter de vraag, of een kanton wel verplicht is, zulke uit een ander kanton verbannen personen in zijn kring te dulden. En nu geeft hij daarop het zeker wel ietwat cynische antwoord:

'Richtiger sei es auch, eine solche Person aus der Schweiz zu weisen und nicht nur Kantonsverweisung auszusprechen, damit der Bestrafte in die Unmöglichkeit versetzt werde in einem andern Kanton gleiche Schädigungen verüben zu können.'

De schade voor een ander land schijnt deze anders zoo juist onderscheidende ontwerper van dat strafwetboek minder te tellen. Wij zien ook daarin eene bevestiging van ons gevoelen over de juistheid der door de Nederlandsche wetgevende macht, in 1880 en 1881, genomen beslissing ten nadeele der verbanning.

Waarom geene deportatie? Deze straf is van de verbanning te onderscheiden. Is toch de laatste eene eenvoudige verwijdering eens persoons van het grondgebied van den Staat, de eerste zou men kunnen aanduiden als de wegvoering naar een oord van ballingschap of strafkolonie buiten het rijk, door de Hooge Regeering aangewezen. Was de verbanning met en zonder onteerend karakter in de oude geschiedenis bekend, de deportatie werd in zooverre onder Keizer Augustus van Rome toegepast, dat men een persoon naar een eiland kon vervoeren, om daar, onder verlies van alle burgerschaps-, burgerlijke en vermogensrechten, gedurende zijn leven te verblijven. De eigenlijk gezegde deportatie, dat is het bijeenbrengen van misdadigers in eene strafkolonie, doorgaans in overzeesche gewesten, was eerst van latere dagteekening. Volgens den *Code* behoeft die kolonie niet juist in verre, overzeesche gewesten te zijn. Deze wijze van opvatting der deportatie of transportatie is, vooral door de Engelschen, in practijk gebracht. Onder de regeering van Jacobus I van Engeland zijn misdadigers naar de Noord-Amerikaansche kolonie Virginië gedeporteerd. In de Nederlandsche kolonie Suriname is zij, op het eind der zeventiende eeuw, gedurende enkele jaren toegepast. De Gouverneur Van Aerssen van Sommelsdijk verzocht, in Maart 1681, aan de Staten van Holland, om de misdadigers niet meer op te sluiten, maar hen naar Suriname te zenden. Op 20 Juli 1684 werd overeenkomstig dat verzoek beslist en werden vervolgens misdadigers tot[(*)]

(*) Zie hierover het reeds aangehaalde werk van Von Wächter, pag. 70.

het voorschreven doel gedeporteerd. In Juli 1688 ontstond echter onder hen eene muiterij, waarbij voormelde Gouverneur en de Kommandeur Verboon werden vermoord. Elf hunner werden, op 16 Augustus 1688, met den dood gestraft en 60 naar Holland teruggezonden, om daar in tuchthuizen te worden opgesloten en te arbeiden(*).

De deportatie werd, na de onafhankelijkverklaring der Noord-Amerikaansche Vereenigde Staten, in 1788 door de Engelschen georganiseerd. In dat jaar toch stichtten zij de strafkolonie te Botany-Bay in Australië, die eigenlijk niet veel anders was dan een groot tuchthuis op verren afstand van het moederland. In 1804 werd ook eene strafkolonie op Van-Diemensland gevestigd. De ongunstige ervaringen over de toepassing dier straf deden in 1840 de Regeering besluiten tot opheffing der strafkolonie te Botany-Bay. Soms werden duizenden te gelijk derwaarts gezonden. De parlementaire enquêtes hebben vreeselijke feiten aan het licht gebracht over de zedeloosheid bij de transporten en in de koloniën.

In 1857 werd de Engelsche deportatie als straf opgeheven. Er bleef alleen de mogelijkheid over haar, bij wijze van administratieven maatregel, te doen toepassen, hetgeen tot de ongelijkmatigheid voerde, dat de eene veroordeelde zijn dwangarbeid in het moederland (zoogenaamde *penal servitude*), de ander den hem opgelegden op verren afstand daarvan konde ondergaan.

In 1867 maakte de Regeering ook daaraan een einde. De opinie over de werking dier Engelsche deportatie is over het algemeen niet gunstig geweest. De eigenlijke kolonisten hebben herhaaldelijk ernstige bezwaren ingebracht tegen de nadeelen, die zij door de nabijheid van zoovele misdadigers bij elkander ondervonden.

In Frankrijk werd de deportatie, in 1791, door de *Assemblée constituante* ingevoerd. Zij was oorspronkelijk bestemd voor de crimineele recidivisten, doch werd allengs tot andere gevallen uitgebreid. Het crimineel wetboek voor het Koninkrijk Holland kende die straf evenmin als de oudere Hollandsche strafwetten na het einde der 17de eeuw.

De *Code Pénal* voerde haar hier te lande in. Vermits intusschen nimmer door de Regeering eene plaats voor de deportatie is aangewezen, is zij ook nimmer hier ten uitvoer gelegd. Des te meer bevreemding wekte de uitbreiding, die aan deze straf, in artikel 10 der wet van 29 Juni 1854, werd gegeven. Volgens dat artikel toch wordt poging tot misdaad gestraft met de straf, volgende op die, welke de wet tegen de misdaad bedreigt. Vermits doodslag in den *Code* met eeuwigdurenden dwangarbeid was bedreigd en de deportatie in de strafschaal op die straf volgde, moest poging tot doodslag met deportatie gestraft worden. De Koning moest intusschen, omdat de deportatie niet uitvoerbaar was, iederen tot deportatie veroordeelde *tegen zijn wil*

(*) Men zie hierover Mr. Van Deinse, die in zijne *Algemeene beginselen van strafregt* o.a. aanhaalt het *Algemeen Nieuws en Advertentieblad van Suriname* van 3 September 1852

gratie geven, met verandering in eene andere uitvoerbare straf. De wet van 25 December 1860 maakte aan deze anomalie een einde, door bedreiging dezer poging met eene tuchthuisstraf van 5-15 jaren. Voor de overige misdrijven bleef zij behouden, maar die staatsmisdrijven komen gelukkig òf niet, òf nagenoeg niet voor. Target(*) heeft, bij de toelichting van den *Code*, de deportatie verdedigd, met het oog op die staatsmisdrijven, welke niet voortspruiten uit een boosaardig karakter, maar uit valsche politieke denkbeelden, uit partijzucht of grenzenlooze eerzucht. Op de zoodanigen wilde hij eene straf toepassen, te gelijk gestreng en zonder einde, die den veroordeelde *voor altijd* berooft van eer, vermogen, genietingen, betrekkingen, burgerlijk bestaan en vaderland. Onder deze lieden werden intusschen ook gerangschikt de geestelijken of bedienaars van den godsdienst, die voor de derde maal schuldig worden bevonden aan het bedienen van de godsdienstige plechtigheden van een huwelijk, zonder dat hun behoorlijk is gebleken van een vooraf bij den burgerlijken stand gesloten huwelijk! Frankrijk had, onder den *Code* tot 1832, evenmin eene plaats voor de deportatie. In dat jaar stelde de Regeering hare afschaffing voor, doch de Kamer van Afgevaardigden achtte eene deportatie naar overzeesche gewesten een oplosbaar probleem. In afwachting van de aanwijzing eener plaats voor de deportatie bepaalde zij, dat eene eeuwigdurende detentie de vervangingsstraf zou zijn voor de tot deportatie veroordeelden. Later zijn o.a. Cayenne en Nieuw-Caledonië daartoe aangewezen. De tenuitvoerlegging heeft echter steeds groote bezwaren ontmoet. De berichten daarvan kunnen bovendien, wegens den bijzonderen politieken toestand van Frankrijk, evenmin als veilige maatstaf van beoordeeling der deportatievraag gelden als de gruwelen, die aan de door Rusland en Siberië toegepaste deportatie worden toegeschreven.

De Italiaansche gevangenisinspecteur Beltrani Scalia en de heer L. de Mechelin, Hoogleeraar te Helsingfors in Finland, spraken over de deportatie en hare resultaten, op het jongste internationale penitentiaire congres te Stockholm, een bepaald ongunstig oordeel uit.

De Staatscommissie voor het nieuwe wetboek oordeelde evenmin gunstig over de invoering dier straf. De hoofdgrond voor de ontkennende beantwoording der gestelde vraag ligt in de moeielijkheid der uitvoering.

Reeds de Staatscommissie van 16 Juli 1857, op het advies van F.H. van Vlissingen en negen anderen door Z.M. den Koning ingesteld, was van oordeel, dat zij voor Nederland niet uitvoerbaar was, omdat in de tropische gewesten, waartoe al onze overzeesche bezittingen behooren, op den duur geen veldarbeid kan worden verricht door Europeanen dan ten koste van gezondheid en leven. Om die reden moest Engeland de proef eener kolonisatie naar Ceylon en Mauritius spoedig opgeven. Nu blijft wel over de mogelijkheid eener kolonisatie op een of ander onbewoond eiland in den Indischen

(*) Zie: *Observations sur le projet du Code crim.*, bij Locré XXIX.

Archipel of eene streek, waar uitgestrekte bergvlakten, zoogenaamde tafellanden, worden aangetroffen. Een onderzoek daarnaar zou echter aan de vaststelling en invoering van het wetboek moeten voorafgaan. De commissie voegde daarbij nog eenige meerdere practische bezwaren, terwijl zij ook de noodzakelijkheid betwistte, waar de gevangenisstraf de zedelijke verbetering der gevangenen in de hand kan werken. Bij het groote verschil tusschen beide strafsoorten is soms de grenslijn moeielijk te trekken tusschen de misdrijven, met de eene en met de andere straf te bedreigen. Ook beriep de commissie zich op het Londensche penitentiaire congres van 1872, waar de stemming over het algemeen voor de deportatie niet gunstig was. Die stemming is op het in 1878(*) te Stockholm gehouden congres niet verbeterd. De groote meerderheid aldaar vereenigde zich met de volgende conclusie: 'La peine de la transportation présente des difficultés, qui ne permettent pas de l'adopter dans tous les pays, ni d'espérer qu'elle y réalise toutes les conditions d'une bonne justice.' Eindelijk gaf de Staatscommissie nog te kennen, dat men niet te licht moet denken over de bezwaren van de ongelijke werking dezer straf. Mr. M.M. von Baumhauer had die vroeger reeds met veel klem ontwikkeld in zijn werk: *Bedenkingen tegen de deportatie.* Voor de groote misdadigers, die voor geene terechtwijzing vatbaar zijn en die om geene betrekkingen of banden geven, is die straf te licht; voor hen, die door vele banden aan het vaderland verbonden zijn en bij wie het eergevoel nog niet geheel is uitgedoofd, is zij te zwaar. De eersten, die van de misdaad een beroep maken, vinden de verplaatsing naar een ander land, in gezelschap van vele oude makkers op het pad der zonde, niet onaangenaam; de laatsten beloofden nog hoop op beterschap, als zij door afzondering tot nadenken gebracht konden worden, maar die hoop zal nu geheel moeten worden opgegeven. Vooral ook om de laatste reden achten wij die straf verwerpelijk, zoolang althans niet blijkt, dat de gevangenisstraf minder goed het doel der verbetering van gevangenen kan bereiken. Zoolang men voorts de afzonderlijke opsluiting niet voor den geheelen duur van den straftijd durft toepassen, zou, na afloop van het maximum der celstraf (volgens het nieuwe wetboek vijf, in België tien jaren), wellicht later nog de keuze kunnen gelaten worden tusschen twee kwaden: de deportatie en de gemeenschappelijke gevangenisstraf. De deportatie kon dan de voorkeur verdienen, omdat men dan minder kans had, om de ook door de straf zedelijk bedorven sujetten weder in de Nederlandsche maatschappij terug te ontvangen. Men bedenke echter wel, wat men doet, eer men begint. Treffend juist toch heeft, in 1847, de toenmalige Minister van Justitie, Mr. De Jonge van Campens Nieuwland(†), de gevaren afgeschilderd, aan de deportatie verbonden. Hij gaf o.a. daar eene vraag ter beantwoording, waarmede

(*) Zie: *Le compte rendu de ce congrès,* pag. 597.

(†) Zie: *Het wetboek van strafrecht, toegelicht uit de beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* door Joan van den Honert, 1ste aflevering 1848, pag. 88.

ik deze beschouwing dier straf zal eindigen. Zij luidde: ‘Zal men dan nu, in een onzer koloniën, bij elkander brengen alles wat slecht is, opdat de misdadigers daar onderling elkanders bederf voltooien en er een school, ik zou bijna zeggen, voor hen een hoogere school van zedeloosheid ontstaat, die de verbeelding overtreft?’

Mijn antwoord op die vraag is niet twijfelachtig.

Een beslist *neen* moet daarop volgen. Ofschoon in de afdeelingen der Staten-Generaal eenige leden ten gunste der deportatie spraken, heeft de meerderheid zich met het gevoelen der Regeering vereenigd en is die straf niet in het strafwetboek opgenomen.

Waarom geene tuchthuisstraf? Tuchthuisstraf is eene vrijheidsstraf, waaraan in tegenstelling van gewone gevangenisstraf, in den *Code Pénal*, eerloosheid en oplegging van *elke* soort van arbeid aan den gestrafte en in elk geval een staatsstempel van meerdere schande verbonden is. Zij is, in deze tegenstelling, eene straf van bepaald latere dagteekening. De beantwoording der gestelde vraag zou eenvoudig zijn, als het tuchthuis onbestaanbaar was zonder de daaraan door den *Code Pénal* verbonden eerloosheid. Zij had dan reeds plaats gevonden. Het Belgische en het Duitsche strafwetboek behooren tot de nieuwste en beste strafwetboeken. Zij schaffen de onderscheiding tusschen onteerende en niet onteerende straffen af. Zij handhaven echter de drieledige verdeeling van het wetboek, naar de onderscheiding in misdaden, wanbedrijven en overtredingen. De grondslag dier drieledige verdeeling moet echter niet, gelijk in het Fransche wetboek, in den al of niet onteerenden *aard* der tegen elk misdrijf bedreigde straf worden gezocht, maar in de *betrekkelijke zwaarte* der straf. De stelling, waarvan men uitgaat, is dan: de zwaarste straf, het ergste misdrijf; de zwaarst gestrafte, de grootste boosdoener. In verband met die stelling wordt het tuchthuis, zonder daaraan als zoodanig, ook na het ontslag van den gestrafte, verknocht eerloos gevolg, eene zwaardere vrijheidsstraf dan de gevangenisstraf. Die straf wordt dan voorbehouden voor de grootste boosdoeners.

Nochtans - dus spreekt de Staatscommissie voor het Nederlandsche strafwetboek zeer te recht - is de grens tusschen feiten, die den grooten boosdoener zouden kenmerken, en andere min of meer ergerlijke misdrijven in het algemeen niet met juistheid te trekken. De politieke misdaden moeten soms, om het groote gevaar, waarmede zij den Staat dreigen, zwaarder worden gestraft dan andere zoogenaamde wanbedrijven, bij voorbeeld tegen de zeden en sommige bedriegerijen, welke uit een zedelijk oogpunt veel schandelijker zijn. Iemand, die een doodslag begaat, moet soms om dezelfde reden zwaarder worden gestraft dan de laaghartige beroover van eens anders eer. Men handelt mitsdien onbillijk, door die grens te doen afhangen van de betrekkelijke zwaarte der bedreigde straf. Men handelt onjuist, door van *staatswege* eene grootere schande aan de eene straf te verbinden dan aan de andere.

Het kan niet genoeg herhaald worden, dat het *misdrijf,* niet de *straf* onteert. Hoe men zich ook keere of wende, onderscheidingen in tuchthuis, arbeidshuis en gevangenis of in tuchthuis, kerker en gevangenis, zooals bij voorbeeld nog in de nieuwere strafwetboeken van Zürich en Hongarije gevonden worden, zijn slechts etiquetten van eerloosheid, evengoed als de onderscheiding van den *Code Pénal* in dwangarbeid en tuchthuisstraf. Na eene welsprekende rede van den bekenden Leuvenschen Hoogleeraar Thonissen(*) heeft het jongste in 1878 te Stockholm gehouden internationale gevangeniscongres zich, met groote meerderheid van stemmen, tegen die onderscheidingen verklaard. Wij verheugen ons dankbaar, dat deze gezonde gedachte van onze Nederlandsche Staatscommissie zonder noemenswaardigen tegenstand in het vastgestelde strafwetboek is overgegaan. Tot eer van den wetgever van het crimineel wetboek voor het Koninkrijk Holland zij vermeld, dat deze slechts één gevangenisstraf heeft gekend, verschillende in duur en in wijze van toepassing, maar niet in aard en karakter. De gevangenisstraf, op zichzelf beschouwd, moet nu het onderwerp onzer behandeling worden. Zij toch is de hoofdstraf van het nieuwe strafwetboek. Hare bespreking geeft aanleiding tot verschillende vragen en zal het strafstelsel van dat wetboek van zijne *positieve* zijde doen kennen, gelijk wij dat tot nog toe alleen van zijne *negatieve* zijde waarnamen. Wij hopen dan te doen zien, dat de maatschappij, in het nieuwe strafstelsel, door zeer ernstige strafbedreigingen voldoende beschermd wordt. Niet in den *ernst,* maar in den *aard* der straffen ligt het verschil tusschen dat stelsel en de oudere strafstelsels.

Mr. J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Onze militaire bijeenkomsten door een plattelander.

XI. Uittreksel uit de notulen, enz.

De Voorzitter opent de Vergadering en begint te zeggen, dat hij met zijn schoonzoon - het lid Grutter - de militaire quaestie lang en breed heeft besproken. Spreker erkent, dat de redeneeringen van genoemd lid hem hebben doen wankelen in zijn geloof aan de deugde-

(*) Zie: *Le compte rendu de ce congrès.* Tome I, pag. 554-557.

lijkheid onzer krijgsinstellingen en de werkelijke waarde der nieuwe aanhangige wetten. - 't Is inderdaad eene moeielijke quaestie, Mijne Heeren, eene betrekkelijk kleine strijdmacht, zooals de onze uit den aard der zaak is en zijn moet, zoodanig in te richten, dat ze geschikt is, weerstand te bieden aan een overmachtigen vijand, dien we verwachten kunnen. Ik wenschte wel, het gevoelen van ons hooggeacht lid, den Kolonel, ter zake te vernemen.

De Kolonel. Mijnheer de Voorzitter, ik gevoel me ten hoogste vereerd door uwe uitnoodiging, hoewel ik vermeen, reeds herhaalde malen mijne meening duidelijk genoeg te hebben uitgedrukt. Als de deugdelijkheid eener wet bestond in hare lengte en breedte, waren de meerbedoelde wetten zeker toonbeelden van menschelijke volmaaktheid. Maar ik geloof juist, dat de grootste deugd eener wet bestaat in hare beknoptheid. De uitgebreidheid van de ontwerpen toont vanzelf reeds aan, dat men met valsche toestanden had te rekenen, die men wilde behouden, en daarom moest men trachten, die zoo smakelijk mogelijk te maken. Het is met dergelijke wetten als met een oud, vervallen huis, waarvan de grondslagen zijn verrot en dat men door eene vertimmering van boven, een kwastje, een behangseltje en een vernisje weer op een bewoonbaar huis wil doen gelijken, maar dat toch bij den eersten storm den beste op het hoofd zijner bewoners zal neerkomen. De rotte grondslag, waarvan ik spreek, is de plaatsvervanging, die de Minister van Oorlog behouden wil. In de geschiedenis zal de naam vereeuwigd blijven van den Oorlogsminister Reuther, die in 't jaar 1881 durfde verklaren, ‘dat het stelsel van plaatsvervanging behouden moest blijven’. ‘Daardoor’, meende hij, ‘ontstond geen nadeel voor den dienst’. - Ja, Mijnheer de Voorzitter, dit meende de Regeering; zoo lees ik. - Als men in 't jaar '81 - na eene ondervinding van bijna zeventig jaren, na de verpletterende bewijzen van het tegendeel uit de historie te hebben kunnen putten, - nog maar meent, dat een stelsel, 'twelk zijne deugdelijkheid feitelijk bewezen heeft, niet voor ons passen zou, dan zeg ik, dat er geen volmaakter oude Chinees op de wereld bestaat dan ons militair bestuur van Oorlog in de gedaante van den tegenwoordigen Minister.

‘Het stelsel der dienstvervanging is behouden.’ De rotte, door en door vermolmde grondslag moet het wankelend gebouw blijven dragen. De Minister verklaart, ‘dat de persoonlijke dienstplicht in het belang van het Leger geenszins noodzakelijk is’. Ik vraag, Mijnheer de Voorzitter, wat zulk eene verklaring beteekent? De argumenten, die de Minister tegen den persoonlijken dienstplicht aanvoert en die in weinig woorden zijn vervat, vormen hier het zwaartepunt der quaestie, en daarom wil ik ze zoo nauwkeurig mogelijk ontleden. Al het overige in de wet wil ik liefst onbesproken laten, om bij het beginsel, het fundament, te blijven. Wat komt het erop aan, geachte President en Leden onzer vereeniging, of het invoeren van den persoonlijken

dienstplicht in het belang van 't leger zou zijn? Het leger is 't werktuig, dat den lande en der dynastie dienen moet. Het belang van 't leger werd altijd op den achtergrond geschoven en dit behoort in zekeren zin ook zoo; maar in ons dierbaar vaderland, dat ik toch altijd hartelijk liefheb, al behandelt het zijne trouwe burgers en dienaren niet altijd even vaderlijk, is dit achterschuiven wel eens op heel cynische wijze in zijn werk gegaan. Edoch, Mijnheer de Voorzitter, - 'het belang van het leger' is hier de quaestie niet. 't Geldt hier 't belang van den Staat, en aan dat belang heeft het leger altijd offervaardig het zijne toegebracht. De Minister had dus beter gedaan te zeggen: 'Het belang van o n z e n S t a a t vordert het invoeren van den persoonlijken dienstplicht niet.' Dan was hij op 't zuiver standpunt geweest. 't Is maar eene kleinigheid, maar eene kleinigheid, die mede bewijst, hoe hol des heeren Ministers gezegden zijn, als hij aan 't bewijzen gaat. 't Is dan ook veel gemakkelijker, eene wiskundige stelling te bewijzen, die men uit een leerboek heeft onthouden, dan eene 'meening', die zich tot geen bewijs leent.

'De Regeering is overtuigd dat aan de toepassing van dit beginsel - persoonlijken dienstplicht - geen noemenswaardige voordeelen van militairen aard zijn verbonden, en dat de verwachtingen, die er door sommigen voor de verbetering van het gehalte der levende strijdkrachten van worden gekoesterd, g r o o t e n d e e l s - *ik* spatieer, Mijnheer de Voorzitter, - overdreven zijn.'

Ik heb niets anders noodig, Mijne Heeren. Ik buig mijn beschaamd hoofd diep ter aarde voor deze uitspraak van een man van brons en staal, die het geschutgedonder van deze eeuw alleen uit liefhebberij eens ergens is gaan hooren, maar die met het gedonder der slagvelden geene rekening heeft gehouden; die de geschiedenis opzettelijk loochent en blind is of schijnblind voor de donderwolken aan de kim. Is met zulk een praatje alles afgedaan? - Zou eene vertegenwoordiging dat maar voor zoetekoek opeten? - Neen, dit kan ik niet aannemen. Laat de Minister het stelsel van persoonlijken dienstplicht afkeuren, bestrijden, zooveel hij wil, - maar dan moet zijne overtuiging blijken uit krachtiger redeneering dan de zijne.

'Plaatsvervangers zullen voortaan niet ouder mogen zijn dan dertig jaar', zegt de Minister.

Zoo naderen we weer iets tot het beginsel van den persoonlijken dienstplicht. De zaak wordt er wel niets beter door; onze verdedigbaarheid wint er voor 't oogenblik niets bij, maar als dit later blijkt, - zooals 't blijken moet - zal men den leeftijd van den aan te nemen plaatsvervanger nog eens weer verminderen en dan komen we eindelijk vanzelf tot de eenvoudige nummerverwisseling, - die al even weinig baat geeft; want daardoor blijft, evenals nu, uitsluitend het proletariaat in 't leger vertegenwoordigd; de vermogende en ontwikkelde loteling blijft erbuiten en wordt vervangen door een ander van lager

gehalte. - Die nommerverwisseling is verdedigd door een militair schrijver, die ze blijkbaar als overgang tot den persoonlijken dienstplicht wenschte ingevoerd te zien met algeheele wegcijfering der plaatsvervanging. Dat is alweer de oud-Hollandsche gang: kom ik er vandaag niet dan toch morgen. Maar tusschen vandaag en morgen ligt nog een nacht, en die nacht kan voor Nederland een sombere, akelige winternacht zijn.

'Aan den persoonlijken dienstplicht zijn geen noemenswaardige voordeelen verbonden.' - Is daarmede het doodvonnis geveld over een beginsel, waarvoor de Minister van Oorlog geen ander in de plaats weet te stellen? De persoonlijke dienstplicht kan ons alleen kader, goed kader geven, en dit is 't, waar alles op neerkomt. Een goed, sterk kader is 't alleen, wat kracht aan ons leger schenken kan. Maar de kader-quaestie bespreekt deze Minister van Oorlog liefst niet, omdat hij ze niet weet op te lossen. Iedereen wordt nu schutter! - Persoonlijke dienstplicht bij de schutterij, - ja, dat is 't groote denkbeeld van dezen Minister, waarmede hij de onsterfelijkheid verwinnen wil; maar schutters zonder geschikte aanvoerders zijn en blijven... schutters, die ons in oorlogstijd natuurlijk in den steek zullen laten.

Het kader, Mijnheer de Voorzitter, is de hartslag van 't leger, en het kader kwijnt, verarmt en zal sterven bij gebrek aan bloed. Ieder soldaat, ieder burger, die er rijpelijk over nadenkt, moet dit gevoelen.

De Minister belooft ons in tijd van oorlog 200,000 strijdbare mannen, - militie en schutterij - en bij zulk een cijfer behoeven we op een enkele duizend man minder of meer niet te zien, maar wie zullen dat leger leiden; wie zullen die onbeholpen schutters en half of ongeoefende soldaten gereed maken tot den kamp met deugdelijke troepen? - Kan een leger als 't onze, op een minimum van sterkte gebracht, met een gedecimeerd kader en zonder stof tot aanvulling, de schutterij bijspringen - zelfs in tijd van diepen vrede? Geen verstandig mensch maakt zich daarover eenige illusie. Zulk eene strijdmacht - al was ze tweemaal, driemaal sterker in aantal - moet te gronde gaan. Zonder oefening en beleidvolle aanvoering zijn de tegenwoordige legers niets meer, al hebben de soldaten nog zooveel courage. Al de moed en de geestdrift, die onze Minister als voornamen factor in rekening brengt voor een aanstaanden oorlog, zijn maar champagne-schuim, dat in een oogwenk vervliegt; en 't is en blijft mij een raadsel, hoe men ernstig rekening kan houden met zulk een schuimpje....

K a p i t e i n D i n g e s. Dus moed en geestdrift beteekenen niets? Ik verzoek den heer Secretaris, vooral nota te houden van deze verklaring van ons lid, den Kolonel. We hebben dus geen moed en geene geestdrift noodig, als we ons land moeten verdedigen. We kunnen 't wel zonder die twee factoren stellen, die dikwijls eene natie van haar ondergang hebben gered. De redeneering schijnt me zoo fraai, dat er

geene tegenwerping voor noodig is. Ik veroorloof me niettemin, ‘schuimpje’ te noemen de zoogenaamde redeneering van ons geacht lid, den Kolonel, wiens adviezen hier, naar 't schijnt, niet gemist kunnen worden.

De Kolonel. Mijne adviezen, geacht Lid uit Lummeloord, kunt gij voorzeker wel missen. Ik moet hier echter de eenvoudige opmerking maken, dat ik geene adviezen geef; ik zeg eenvoudig mijn gevoelen, en dit gevoelen is en blijft, dat de geestdrift der natie, waarop gespeculeerd wordt, niet in rekening mag gebracht worden door een minister van oorlog, door geen minister van wat ook, die staat voor eene hervorming, welke een einde moet maken aan rotte toestanden. Hij mag hopen op die geestdrift; maar ze mag niet in de rekening worden opgenomen. Hoe grooter die geestdrift is, hoe grooter de offers zullen zijn, die er vallen bij een uitbrekenden oorlog, die ons onvoorbereid, - ja, schier weerloos vindt. Ik wil aannemen, dat bij een eersten aanloop van een overmachtigen vijand alles te wapen snelt; - welnu, dan hebben we ook al dadelijk een onherstelbaar onheil te wachten: eene verwarde, ongeorganiseerde, ongeoefende massa, die onder den eersten indruk eener nederlaag niet meer te ordenen valt. Het zwakke leger, dat bij 't uitbreken van den oorlog terstond een deel moet afstaan, om de liniën te bezetten, moet onfeilbaar terug en de oostelijke provinciën prijsgeven. Wanneer dit met orde, voet voor voet, kan geschieden, hebben we een voordeeltje, - maar wat gebeurt er intusschen in onzen rug, achter die waterlinie, waar alles overhooploopt? - Ik neem nog aan, dat we onze lichtingen en schutterijen uit de oostelijke provinciën geheel of gedeeltelijk kunnen mobiliseeren en bijeenbrengen, - maar dat is ook al een optimistisch denkbeeld. Verbeeld u verder, dat het kleine veldleger, in de knel geraakt door overmacht, wordt teruggeworpen en eindelijk verward op de defensieliniën terugkomt.... Er zijn hier nog honderd ongunstige en noodlottige omstandigheden voor 't grijpen, - maar ik wil me er liefst niet in verdiepen. De quaestie is en blijft, dat we met onze reorganisatie van het leger, die in den bestaanden toestand geene verbetering heeft gebracht, met onze ingediende nieuwe wetten nog even ver staan van eene oplossing der meest brandende quaestie als tien jaren geleden. - Neen, we staan er verder af. De Regeering zoekt alleen heil in opvoering der numerieke sterkte van leger en schutterij, hoewel de vermeerdering betrekkelijk gering moet uitvallen. Gelukkig, want hoe talrijker de onaangevoerde benden, hoe grooter het onheil, dat ons te wachten staat. Alle organen der pers - een enkel blad uitgezonderd - zijn 't erover eens, dat de groote vraag onopgelost blijft, indien onverhoopt de aanhangige wetten werden aangenomen. Zooals die wetten daar liggen, zijn ze... niets, want ze falen terstond bij de uitvoering, vooral de schutterijwet. - Ik ben nog meer vóór den persoonlijken dienstplicht, beweert de Minister van Oorlog, dan de sterkste voorstanders van dat beginsel; want ik maak alles dienstplichtig;

wat niet bij de militie wordt ingedeeld, komt bij de schutterij - het paladium onzer vrijheid. Een paladium zonder grondvesten; een leemen huis, dat bij de eerste trilling van den bodem moet instorten.

Ik zie in de nieuwe wetsontwerpen eene soort van struisvogel-politiek. Neen, 't is iets anders. De struisvogel, die zijn kop in de struiken steekt, is een struisvogel van Buffon - en Buffon was een naturalist, die de natuur bespied had uit zijne kamer, waar hij leeuwen zag, die uit edelmoedigheid een vrijgeleide uitreikten aan menschen, die ongelukkig in hunne klauwen waren gevallen; die vogels met lange pooten, waarmee ze het rennend paard kunnen voorbijstreven, voor dom genoeg hield, om hun kop in de struiken der *woestijn* - waar de struiken natuurlijk bij menigte groeien - te verbergen, in plaats van de middelen te gebruiken, die de natuur hun schonk, om het gevaar te ontkomen. Die naturalist heeft ons een verkeerd beeld uit de dierenwereld aan de hand gedaan. Het dier, dat zijn kop in de struiken steekt, om 't gevaar niet te zien, is geen vogel op hooge pooten en met een langen hals. 't Is wel is waar een tweepootig - ik bedoel tweebeenig-dier, maar zijne beenen zijn niet gemaakt voor den wedloop. - Die van Dibbels maken eene uitzondering op den regel, en die uitzondering bevestigt alweer den regel. Neen, 't zijn eenvoudig menschen, met eene portefeuille behept, die hun kop - pardon, hun hoofd - in 't zand verbergen, als er iets voor hen te zien is, wat ze niet willen zien. Die menschen hebben alleen dit met den struisvogel gemeen, dat hunne beenen zóó lang zijn, - al schijnen ze even kort als die van hun medemensch - dat ze gemakkelijk over zekere bezwaren heenstappen, - die voor anderen gemoedsbezwaren zouden zijn - en daarbij, zonder links of rechts te zien - maar steeds vooruitgaande naar hun doel - hun subjectief doel - de portefeuille, waarmee ze behept zijn, stijf onder den arm blijven klemmen.

Mijnheer de Voorzitter, ik heb misschien al te veel van het geduld der vergadering gevergd en laat daarom het woord aan het lid Dinges van Lummeloord, die 't, meen ik, gevraagd heeft.

K a p i t e i n D i n g e s zegt, inzage genomen te hebben van de nieuwe voorgestelde wetten. Hij weet alleen lof te spreken over die wetten. Ze voorzien in alles. Zoo volmaakt zijn die wetten, - voor zoover menschelijk werk volmaakt kan heeten - dat de Regeering niet geaarzeld heeft, den ambtenaar, die - doorkneed in de wetten van militie en schutterij en al hare gebreken en leemten grondig kennende - een zeer werkzaam aandeel in hare herschepping moet hebben gehad, het eerekruis met het devies: ‘Virtus nobilitat’, op de borst te hechten. Den hemel zij dank, ware verdiensten worden in ons land ook nog beloond! 't Zijn geene drie ministers, maar alle ministers, - de Regeering - Mijnheer de President, die de wetten indienen, en de staatkundige notabiliteit, de groote bekwaamheid van dit ministerie, van elk harer leden in aanmerking genomen, aarzel ik niet te ver-

klaren, dat de openlijke waardeering van het organiseerend talent van een man, die niet schermt met namen als Von Stein en Scharnhorst en zich geene toestanden voor den geest haalt, die wel op andere natiën passen, maar niet op de Nederlandsche natie, zijn eigen recht afgebakenden weg gaat, - dat die waardeering, zeg ik, mijne volle sympathie en die van allen bezit, die 't wel meenen met de belangen van het vaderland. Ik heb gezegd.

De Kolonel brengt hulde aan de warme - hij zou bijna zeggen gloeiende - welsprekendheid van het geachte lid uit Lummeloord, indien hij niet vreesde, een kalmen Hollander te beleedigen door hem ‘gloeiend’ te noemen. De echte Hollander toch stelt prijs op zijne reputatie van kalmte, bezadigdheid, deftigheid, koelheid, enz. Spreker wil slechts een paar aanmerkingen - of opmerkingen - in 't midden brengen; de anderen, die er mochten te maken zijn op des vorigen sprekers uiterst welsprekende rede, laat hij over aan zijn vriend Grutter, die van verlangen brandt, om aan het debat deel te nemen. Vooreerst verklaart spreker, volkomen instemmende met de regeerings-daad, om een verdienstelijk ambtenaar te beloonen, niet te begrijpen, wat het: ‘Deugd adelt’, te maken heeft met de verdienste, van eene slecht geredigeerde wet tot eene beter geredigeerde te maken. Als de burgerdeugd bestaat in eene goede redactie en het omwerken van eene slechte wet in eene even slechte, met verbeterden stijl, maar in de practijk nog onmogelijker dan de oude, dan zie ik kans, om burger-kronen te behalen, meer dan noodig is, om tegen de Paaschdagen den grootsten os eronder te bedekken. Zeker is er verdienste in, eene slechte wet te beschaven, op te pronken, *genieszbar* te maken; maar hoe meer men ze dus polijst, hoe slechter ze wordt. Slechte beginselen smakelijk te maken, om ze ingang te doen vinden is eene negatieve verdienste. Maar... 't is alweer de quaestie van het ‘standpunt’. Ja, dat standpunt! - *Dorer la pillule*: oranjebloesem of vanillegeur onder een gifmengseltje; dan wordt het lekker. Ik laat mijn vriend Grutter het woord.

Het lid Grutter. Mijnheer de Voorzitter, ik moet ronduit verklaren, dat ik in de beide wetten niet alleen geene verbetering zie, maar dat ik ze voor de belangen onzer defensie verderfelijk acht. Het aannemen dier wetten zou ons, in plaats van vooruit te brengen, terugvoeren naar een hulpeloozen toestand, zooals we er sinds lang geen gekend hebben. Ik zal, om dit te verduidelijken, enkele cijfers aanhalen, die beter spreken dan alle redeneeringen. Er ontbreken bij de infanterie ongeveer 120 luitenants, ruim 800 man kader en bijna 2500 vrijwilligers; bij de artillerie 115 luitenants, over de 400 man kader en ruim 1600 vrijwilligers. Voor een klein leger als 't onze is dat ontzaglijk veel. Er is hier al meermalen op gewezen, dat ons leger sterk moet zijn aan kader - aan onderwijzers en aanvoerders; ik geloof, dat wie deze stelling - of liever dit axioma - wil ontkennen, geen recht heeft, over de minste militaire aangelegenheid mee te praten,

of 't moest zijn over de belangrijke quaestie van eene hangende of staande pluim, van een kwast op de borst of ergens anders, waar die meer effect kan doen, van eene berenmuts of het gewijzigd scheerbekken van Don-Quichot. Onomstootelijk staat het vast, dat we kader behoeven. Kader is het *to be or not tot be* in het treurspel, dat ons eenmaal wacht....

Kapitein Dinges. Zeer tragisch.

Het lid Grutter. Juist, Kapitein Dinges! Van alle woorden, die ik de eer had, in deze vereeniging van u te vernemen, is er niets zoo juist als deze opmerking. 't Is tragisch. Onze militaire toestand is in hooge mate droevig, - 'tragisch', zooals ge gezegd hebt. Een minister van oorlog, die de kader-quaestie zoo wegcijfert, als deze Minister doet, en wetten indient, waarmee we niets verder komen, is niets beter dan de hovenier, die in een stervenden boom versche takken aanbindt, om hem een schijn van leven te geven. Ik beken volmondig, dat het mij een raadsel is, hoe de Minister van Oorlog met cijfers, soldaten en ongeoefende schutters voor den dag durft komen en luchtig weg over de kader-quaestie heenstappen. In vredestijd ontbreekt ons het hoognoodige en hoe zal 't dan in oorlogstijd zijn? De Fransche Oorlogsminister verklaarde, toen de oorlog van 1870 ophanden was, dat er geen knoop aan de slobkousen der soldaten ontbrak. 't Was een echt Gallisch oorlogsgekraai; de uitslag heeft geleerd, welke knoopen er ontbraken; maar ik en 't heele leger dagen de Ministers van Oorlog, Binnenlandsche zaken en Marine voor de rechtbank der openbare meening en vragen hun: zijn we klaar, - strijdvaardig, als uwe wetten worden aangenomen? Laat overal knoopen aanzetten, zooveel ge wilt, Excellenties; slobkousen hebben we niet meer, al zoekt men nog altijd heil in den dienst van de gevallen Slobkousgodin; slaapmutsen hebben we ook niet meer, behalve de resteerende model-exemplaren bij het Departement van oorlog, die veilig voor de mot schijnen; - maar met de vraag is alleen en uitsluitend bedoeld: hebben we mannen, die onzen soldaten, bij gebrek aan knoopen, de broek opbinden? Ze zijn er niet; jaarlijks, maandelijks, dagelijks neemt het kadercijfer af - en niets, niets is er, wat ons eenigen schijn van hoop geeft, dat er stilstand komt in die aanhoudende eb. Als nu ons vredesleger zulk een schromelijk tekort aan officieren en kader heeft, waar moeten dan, vraag ik, de duizendtallen officieren, onderofficieren en korporaals vandaan komen, die de schutterij in vredestijd zullen oefenen en in oorlogstijd aanvoeren? - Waar heeft de Minister van Oorlog die ergens verborgen? Zijne Excellentie zwijgt erover; dus vermoed ik, dat hij er een geheimpje van maakt, zooals ons oorlogsbestuur altijd geheimen heeft, om den Pruisen of Franschen te beletten, dat ze ook zoo'n mooie organisatie maken als die, waarin wij ons mogen verheugen. Ja, er moeten in sommige verborgen arsenalen stapels officieren en kader gereedliggen, om bij een plotseling uitbrekenden oorlog het leger te voorzien, - een door stoom gedreven kader, dat door stoom de hulpe-

looze schutterij *Kriegsfähigkeit* inpompt, - binnen tweemaal vier en twintig uren.

Er is een treurig verschijnsel, Mijne Heeren, in de houding van sommige bladen en tijdschriften, die, hoewel de innige bewustheid koesterende, dat op de wrakke grondslagen der ingediende wetten het gebouw onzer zelfstandigheid niet is overeind te houden, toch den raad geven: probeer nog eens iets anders, vóórdat ge overgaat tot den radicalen maatregel van den persoonlijken dienstplicht. Maar wat er gedaan, hoe die vraag moet opgelost worden, - daarin zijn ze allen even sterk, of zwak. Niemand weet, wat te doen. Probeeren dus! Wat? De plaatsvervanging bemoeielijken. Nu ja, dit middeltje is en blijft steeds aanbevolen: het kan iets goeds uitwerken, maar dezelfde bladen deinzen ervoor terug, zoodra die 'bemoeielijking' eenigszins afdoende zou zijn. Met andere woorden, - de meest vermogenden, de meest bevoorrechten in de maatschappij - zij, die persoonlijk het meeste belang erbij hebben, dat we staande blijven, moeten de zwaarste belasting, die op onze bevolking drukt, *niet* dragen. De arme student zou moeten dienen en de rijke mede-student niet; de eerste verliest misschien meer door de onderbreking van zijn studiën dan de laatste. Waar blijft dan de billijkheid? - Allen gelijk voor de wet, Mijnheer de Voorzitter; dat is mijn beginsel en, geloof ik, dat van iedereen, die onbevooroordeeld de toestanden beschouwt. Waar 't uitsluitend aankomt op een beginsel, waarmee ons volksbestaan, ons leven is gemoeid, moet een handvol geld den doorslag niet kunnen geven. Geen burger van den Staat moet en mag zich kunnen vrijkoopen van een duren plicht, die door dien vrijkoop nog zwaarder drukt op de schouders van anderen, minder door de fortuin bevoorrechten dan zij: dat is eene.... usurpatie - vergeef me 't vreemde woord; - dat is onrecht; dat is zelfzuchtig en onvaderlandlievend. - Ernstige bladen draaien om de quaestie heen; maar ik kreeg onlangs een zoogenaamd spotblaadje in handen, dat zich ook begaf op het gladde ijs van den persoonlijken dienstplicht. Het stak er den draak mede als met eene sociale utopie; eene utopie voor ons, wat voor bijna alle Europeesche Staten een beginsel is geworden, waarop hun nationaal bestaan steunt. Wij alleen, en België ook, zijn wijzer dan al die wijze staten! Het individueel egoisme gaat bij ons boven het onafhankelijkheids-egoisme - de verheven belangzucht van een vrij en vrijheidlievend volk. Ik zoek tevergeefs, en altijd weer tevergeefs naar afdoende bewijsgronden van die egoisten-bent. Vond ik er maar één - maar nooit een enkel argument, dat eenige waarde heeft. - Den tegenzin in den militairen dienst versterken door laffe kwinkslagen - dat is 't eenige wapen, wat hun ten dienste staat, en met lafheden en onware voorstellingen geschiedt dit het best. - In de rustige periode, die wij in ons gelukkig land doorleven, is 't gemakkelijk, den draak te steken met *militairisme,* caricaturen te maken

op mannen, die ijveren voor 't eenig mogelijke beginsel, waardoor we ons kunnen hoeden tegen vijandelijken inval; maar als de onweerswolken zich aan de kim vertoonen, zijn al die spotters eensklaps zoo klein, dat men ze onder een hoed kan vangen. Als Müller en Schulze bij de nadering van een vreeselijken oorlog hunne burgerplunje uittrekken, om eene Landwehr-uniform aan te trekken, en dan kalm hun praatje voortzetten, trekken onze spotters het hoofd in de schouders en prevelen: 'De toestanden zijn zoo ernstig, dat we geen lust en courage meer hebben, om aardig te zijn; we zullen voorloopig geene aardigheden meer verkoopen.' - En dan zijn we nog maar neutraal en niemand kan ons kwaad doen, als we maar zorgen, dat onze onzijdigheid wordt geëerbiedigd. De echte Hollandsche kordaatheid schijnt tegenwoordig te zitten in puntige praatjes. Als er gevaar is, steekt de Hollandsche struisvogel zijn kop in 't zand. Die struisvogel berekent alles naar 't enthousiasme. Kader kan ons niets schelen, - want dat vullen we aan met vaderlandsliefde, die bij gelegenheid wordt opgepord door redevoeringen, toosten, liedjes, schimpredenen op den vijand; en dan worden in eens ons leger en onze schutterij onoverwinnelijke benden. Ieder soldaat en schutter voert dan zichzelf aan en leidt zich ter overwinning. Generaals en officieren hebben hunne overwinnende soldaten maar te volgen.

De Minister van Oorlog blijft trouw schermen met de vaderlandsliefde en den goeden geest der natie; als die bij de ons omringende krijgshaftige natiën minder waren dan bij ons, zouden de onzen eenig overwicht in de schaal kunnen leggen, - maar de Duitscher marcheert onder begeleiding van zijne *Wacht am Rhein* met niet minder geestdrift naar de grenzen, in 't geloof, dat hij voor de eer van *Das Deutsche Vaterland* gaat vechten, dan wij met ons *Wien Neerlands bloed.* En de Franschen zingen hunne Marseillaise: *Allons, enfants de la Patrie*, *le jour de gloire est arrivé!* - We staan in dit opzicht gelijk - ten minste wil ik hopen, omdat dit de voordeeligste voorwaarde is, die ik voor ons weet te vinden, als er sprake is van geestdrift. Ik vind dat gedurig terugkomen op de vaderlandsliefde en den goeden geest onzer natie een heel veeg verschijnsel, terwijl men der natie de millioenen voor de landsverdediging uit den zak klopt. Wat hebben we aan dien bombast? - En van goeden geest gesproken: hoe wordt hiermee de spot gedreven? Wordt er niet alles gedaan en herdaan, om den geest in 't leger - de kern onzer weerbaarheid - uit te dooven? - Men heeft alleen de laatste 'promotiën' bij 't leger na te gaan, om mijne vraag bevestigend te beantwoorden. Personenquaestiën zijn de aangenomen grondslag voor elke promotie, waarin meer dan één persoon is betrokken. Kolonel A. is de uitverkoren man, die ergens eene generaalsplaats moet innemen. Hoe maken we A. generaal? - Een nog bruikbaar opperofficier, die niet in de gratie deelt, wordt op zij gezet, en dan is A., die niets beter, misschien nog minder, is dan

zijn voorganger, geholpen. Voor A. is sinds lang de plaatsvervanger aangewezen. B. of C. vervangt hem, omdat B. of C's vader zoo hoog verdienstelijk was en eene halve eeuw geleden juist, toevallig, dezelfde betrekking had waargenomen. Dat is zoo aardig: nu kan 't in de familie blijven. Bij de oude Egyptenaren was dat ook zoo. Voor D. is op 't oogenblik, dat hij bevorderd moet worden, geene plaats bij 't korps, waarbij hij gaarne blijven zou. D. heeft volstrekt geene bijzondere verdiensten, maar om D. te helpen, verandert mijnheer de Minister van Oorlog eenvoudig de organisatie - dezelfde organisatie, die hij verleden jaar zoo talentvol heeft verdedigd en die toen zóó urgent en tevens zóó uitstekend was, dat Von Moltke zijne jaloezie nog niet verkroppen kan. Als we nu 't geluk hebben, den Generaal Reuther nog lang tot Minister te houden, zal 't merkwaardig worden, de organisatie van verleden jaar te vergelijken bij die op 't oogenblik van zijn aftreden. Voor hoeveel officieren, wien hij een genoegen wil doen, de organisatie nog zal gewijzigd worden, weten we natuurlijk niet a priori, maar het getal kan aangroeien, en dat is te verwachten. 't Zijn kleinigheden als dezen, die steeds den slechten geest in 't leger aanwakkeren; die 't duidelijkst bewijs leveren, dat er met willekeurige maat wordt gemeten; - die wrevel en verontwaardiging wekken, omdat de verdienstelijke man zonder protectie de innige overtuiging heeft, dat om zijnentwil geen minister zijne organisatie veranderen zal. Die k l e i n i g h e d e n ontsnappen gewoonlijk aan de aandacht der volksvertegenwoordiging, en dat is natuurlijk; maar komen ze te berde, dan wordt er wel eens over gekeuveld, en daar blijft het bij. Toch zijn er van die personenquaestiën, zooals we ze vinden in de promotie, waarin het ‘Keurkorps’ zoo bijzonder was betrokken, die de volle aandacht der Kamers waard zijn. Er is uit die promotielijst veel te leeren ten opzichte van de onafhankelijkheid en onpartigheid van een minister van oorlog; zeer veel. In een klein leger als het onze, - 't is hier meermalen gezegd - waar men elkander door en door kent, moet vooral rekening gehouden worden met het openbaar gevoelen, met het welbekende oordeel van allen, die in staat zijn, een oordeel uit te spreken; de regeeringsman moet zich de vrijheid niet veroorloven, de openbare meening een slag in 't gelaat te geven, en de minister van oorlog moet zich nog meer daarvoor wachten dan een ander minister. Wij militairen komen dagelijks, elk uur, met elkander in aanraking; we zitten niet elk op een afzonderlijk bureautje, - waar we onze collega's slechts te hooi en te gras zien; - neen, de voeling en de wrijving zijn aanhoudend; we leeren elkaar kennen door en door, - zoo wat kennis als karakter betreft - en daarom zijn al die bewijzen van goed- en afkeuring, die het militair bestuur zoo grillig weet uit te deelen, hoogst bedenkelijk.

Ik verdeel de ministers - en meer speciaal onze ministers van oorlog - in drie categorieën. 1° De opbouwers, 2° de stationnairen en

3° de afbrekers. De opbouwers zijn natuurlijk zij, die, brekende met verouderde en onmogelijke toestanden, den niet te beteugelen stroom des tijds willen volgen. We hebben hen zien schipbreuk lijden op de klippen der volks- en andere vooroordeelen, van onverschilligheid en lauwheid, van zelfzucht en bekrompenheid. De stationnairen zijn uit de mode geraakt, omdat ze onmogelijk zijn geworden. Vroeger - ja, vrij lang geleden - was een minister van oorlog, die, behoudens enkele kleine wijzigingen, de zaak wilde overlaten aan het oud-Hollandsch nooit falend toeval ter vergadering, waar de leus boven de deur stond: 'Ze dronken een glas', enz., een heel bruikbaar man. Hij had maar voor een fatsoenlijk eindcijfer te zorgen. Hoe 't leger was, kwam er niet op aan. Een koninkrijk moest een leger en eene vloot hebben - krachtens de traditie; - de omstandigheden, waaronder die krijgsmacht zich moest laten gelden, werden over 't algemeen niet berekend. De cijfers - en bijna uitsluitend het eindcijfer - waren het uitgangspunt bij de beoordeeling van 's Ministers daden. Met dien toestand hebben we, voor 't oogenblik, in ons land - hoewel nog niet geheel - gebroken. Stationnair-gezinde ministers zijn - ten minste dit ligt voor de hand - tegenwoordig onmogelijk; want iedereen, in 't leger zoowel als erbuiten, wacht op handelingen. Reactie is nog onmogelijker; we moeten, in plaats van afbreken, opbouwen. Die overtuiging is diep in 't hart geprent van het verstandig deel der natie, dat tot instandhouding onzer maatschappij, tot handhaving onzer eer en onafhankelijkheid, nog iets meer wil dan wat we kunnen krijgen door eene vogel- en eene drankwet, de afschaffing van den verplichten eed en andere zeer nuttige, maar ondergeschikte wetsbepalingen. De defensie is voor ons eene brandende levensvraag. Wanneer zal 't volk dit eindelijk eens begrijpen? Ik geef terstond het antwoord op de vraag, Mijnheer de Voorzitter: Als het te laat is.

Deze Minister schijnt de vraag te willen oplossen, hoe 't in den tegenwoordigen tijd, met den zwaardrukkenden politieken hemel boven ons, nog mogelijk is, niet stationnair, maar zelfs reactionnair te zijn. Wat deze Minister doet en wil doen, is slooperswerk. De cavalerie heeft hij den doodsteek gegeven. We hebben bijna geene cavalerie meer, en wat ervan is overgebleven, lijdt aan de tering. Een minister, die nog nooit troepen heeft aangevoerd, zelfs in vredestijd; wiens brein is opgevuld met schimmen van forten, waterliniën, stalen kanons, zwermen schutters en miliciens zonder aanvoering, - een ontzettend brein voorwaar - heeft in zijn hoofd geene plaats meer voor 't gezond verstand, dat hem waarschuwt tegen de gevolgen van zijn bouwen in de lucht. Wat baat het, Mijnheer de Voorzitter, of ik hier met cijfers aantoon, hoe de cavalerie in onzen vredestijd uitrukt, met treurig zwakke eskadrons, die bij een uitbrekenden oorlog onmogelijk op de organieke sterkte kunnen gebracht worden? Wat baat het, of ik op 't oncompleet wijs

van onze veldartillerie, die evenals de cavalerie, bij een onverwachten oorlog, onmogelijk voltallig te maken is? Wat baat het, of ik wijs op de belachelijke herleiding der rijdende artillerie tot twee batterijen, en den nog veel belachelijker schijn, dien de Regeering op zich heeft geladen, van alleen dat roemrijk en uitstekend korps te laten bestaan ter wille van de traditie en zijne ondoelmatige, kinderachtige uniform? 't Is waar, nu men de cavalerie de beenen had afgesneden, kon men de rijdende artillerie ook wel aan de armen amputeeren; 't een volgde geleidelijk uit het andere. Snijden maar, Mijne Heeren! 't Volgend jaar weer een regiment cavalerie opgelost, uit gebrek aan ruiters en kader, - en dan nog eene rijdende batterij - en zoo geraken eindelijk die ‘kostbare’ wapens opgeruimd. Als een Hollander iets te kostbaar vindt, komt hij ook al gemakkelijk tot het bewijs, dat het minder noodig, en eindelijk, dat het noodeloos is. Ik wenschte, Mijnheer de Voorzitter, u uit te noodigen, het geacht lid uit Lummeloord de kader-quaestie, in verband met de aanhangige schutterijwet, te doen bespreken. Kapitein Dinges weet meer van de schutterij dan ik.

Kapitein Dinges verklaart, dat hij er alles van weet. De kader-quaestie is eene quaestie, die, naar zijne overtuiging, zich vanzelf zal oplossen na de aanneming der ingediende wetten....

De Kolonel barst in een Homerischen lach uit en verslikt zich, terwijl hij zijn glas ledigt.

Kapitein Dinges. Ik wenschte te weten, waarom het geachte lid, de Kolonel, zich veroorlooft mij uit te lachen.

De Kolonel. Waarde Lummel.... oorder Kapitein, - ik schoot in een lach, omdat, - ja, om uwe fijne satire. Ik maak u mijn compliment, - welgemeend, en drink op uwe gezondheid. Onbetaalbaar! Welk een zet! - Hij is goed! Uitstekend! Schitterend! Secretaris, neem de opmerking van Kapitein Dinges letterlijk over, - opdat de natie den geestigen zet ten volle kan genieten! Prachtig! - 't Grieft me, dat ik dien genialen inval niet heb gehad.

Kapitein Dinges, opstaande, driftig. Ik spreek in vollen ernst, Mijnheer de Kolonel.

De Kolonel, steeds lachende. Neen, mijn waarde Kapitein - zeg dat niet, anders bederft ge uwe aardigheid. Gun ons toch 't genoegen, dat we eens lachen! - Ge hebt die dwaasheid met zulk een ernstig gezicht en zoo'n natuurlijk nagebootste overtuiging gezegd, dat de beste acteur 't u niet verbeteren zou. 't Is, alsof een Jocrisse zei: Als we failliet gaan, is 't nog tijd genoeg, om met onze schulden onze crediteuren te betalen; of, als ik een gat in mijne mouw heb, steek ik er mijn elleboog in, dan is 't weer dicht. Het traagheids-beginsel, het spel ‘op zien komen’ is nooit aardiger geparodieerd dan ditmaal door Kapitein Dinges, den Centurio van de Lummeloordsche schutterij-centurie. Juist omdat de ‘ingediende wetten’ de kader-quaestie - de levensvraag - zoo ridderlijk doodzwijgen, alsof

de quaestie even denkbeeldig was als 't mannetje in de maan, - juist daarom, Mijnheer de Voorzitter, vind ik den zet van ons geacht lid uit Lummeloord zoo bijzonder fijn, pittig en humoristisch. Juist zoo redeneert - of liever zoo weinig redeneert - het oorlogsbestuur, dat gelooven durft, die kader-quaestie op goochelaarsmanier te hebben weggemoffeld in den zak der vergetelheid. - Hoe dwaas, niet waar, Kapitein Dinges?

Kapitein Dinges, driftig. Neen, Mijnheer de Kolonel, ik scherts niet. Die kader-quaestie is maar een bangmaker, waarvan alle voorstanders der slavernij, bekend onder den naam van ‘persoonlijke dienstplicht’, zich bedienen. Ik spot niet met ernstige zaken, Mijnheer de Kolonel. De zoogenaamde kader-quaestie lost zich vanzelf op, als leger en schutterij behoorlijk zijn georganiseerd. Men begint toch niet met onderofficieren en kader te maken; maar men begint met eene strijdbare massa te vormen, en uit die massa komen de aanvoerders vanzelf te voorschijn. Ik druk me misschien niet juist uit; ik wilde alleen dit zeggen: we hebben officieren en kader, die eene kern vormen. Wanneer volgens de aanhangige wetten het leger en de schutterij worden uitgebreid; wanneer in de schutterij, zooals uit de nieuwe wet noodzakelijk volgen moet, 't geheele volk, en dus ook de bloem der natie, is vertegenwoordigd - dan hebben we ook kader voor 't nemen; kundige officieren en geschikte onderofficieren en korporaals zullen we genoeg krijgen, om onze schutterijen te oefenen in vredestijd en aan te voeren in tijden van oorlog. Met een tooverslag roept men ze niet in 't leven, dat weten we allen; maar als de nieuwe wetten in toepassing zijn, zullen ze ons officieren en kader verschaffen. Het meest beschaafde deel der natie, dat zich van den militiedienst vrijmaakt, komt ten goede aan de schutterij, en waarom zou uit dat gedeelte niet te trekken zijn, wat voor onze weerbaarheid noodig is? Alles hangt er maar van af, dat de regeering zorge voor eene goede opleiding van hen, die bij de schutterij met gezag worden bekleed.

De Kolonel. Zeer juist opgemerkt, namelijk wat het laatste betreft; maar ongelukkig kan de regeering, volgens de beginselen, in de wetten weggelegd, daar niet voor zorgen. Als ik Kapitein Dinges de vraag stel, hoe hij, met de wet in de hand, van heel goed opgevoede jongelui geschikte officieren wil maken, zonder dat ze militaire bekwaamheid en eenige mate van militaire hebbelijkheid - veel minder tucht - bezitten, dan zou ik hem die vraag wel eens in voldoenden zin willen hooren beantwoorden. Iedereen staat voor die vraag en ik zet het ook onzen ministers, ze behoorlijk op te lossen. Niemand denkt eraan, den schutterofficieren hooge eischen van militaire bekwaamheid te stellen; maar ze moeten zooveel weten en kunnen, dat ze hun ondergeschikten vertrouwen inboezemen tegenover den vijand, nadat ze in vredestijd hen voor den strijd hebben afgericht. Als dit nu zoo doodgemakkelijk is, begrijp ik niet, waarom onze officieren, na eerst

door eene vierjarige aanhoudende voorbereiding van hunne geschiktheid te hebben doen blijken, nog steeds hun heelen diensttijd door - veertig jaren lang - moeten voortgaan, zich te bekwamen in de practijk van den oorlog. De schutterij is ons nationaal hulpleger, waaraan in oorlogstijd de minst zware taak moet worden toebedeeld, maar hare taak wordt oneindig zwaarder dan die van het leger zelf bij gebrek aan voldoende oefening en aanvoering. Wil men dit niet aannemen, dan is er ook niets meer in te brengen tegen de machtspreuken van hen, die het beginsel van den persoonlijken dienstplicht eene utopie voor onze natie noemen en de kader-quaestie doodzwijgen, zooals de Minister van Oorlog Reuther doet.

De Eerste Luitenant van de Rustende heeft in eene courant eene zeer belangrijke correspondentie gelezen. Een wel ingelicht persoon te Berlijn schrijft naar aanleiding van de veel besproken ontmoeting van den heer Gambetta met Prins Von Bismarck, - die, naar 't schijnt, niet heeft plaats gehad - dat de Duitsche regeering met de grootste aandacht alles nagaat, wat er op militair gebied in Frankrijk omgaat, en nu is men in Duitschland, en meer bepaald in de militaire kringen te Berlijn, tot de overtuiging gekomen, dat voor Frankrijk de Duitsche legerinrichting en de Duitsche militaire instellingen niet deugen. De Tunesische expeditie brengt dit ten duidelijkste aan het licht. De Franschen brengen daar hunne gemaakte studiën, die ze van de Duitschers overnemen, in toepassing - maar altijd nog op Fransche manier - en dit stelt de Duitschers volkomen gerust voor 't vervolg. De Franschen hebben hun leger willen verduitschen en dat gaat niet; het Fransche karakter en de Fransche maatschappij leenen zich daartoe niet. Ten gevolge van den verplichten persoonlijken dienst is in Frankrijk de Gallische krijgsgeest - de militaire geestdrift - aan 't afnemen. De Franschman is afkeerig van methodisme; in den oorlog vertrouwt hij op zijn *élan,* zijn *ardeur* in den strijd, enzoovoort; hij zal zich nimmer aan Pruisische tucht gewennen. Als uit Duitschland, waar de persoonlijke dienstplicht in de wetten en het bestaan der natie is ingeweven, zich zulk eene stem doet hooren, mogen we wel eens ernstig overwegen, of niet andere natiën, hoewel ze meer Germaansch dan Gallisch zijn, evenzeer redenen hebben, om dien persoonlijken dienstplicht als een kwaad, in plaats van als eene weldaad, te beschouwen. Let, Mijne Heeren, op Duitschland, hoe het gebukt gaat onder zijne oorlogslasten; hoe daar de arbeidende klasse, tot zelfs de middelstand, bij duizenden emigreert, omdat het groote ‘deutsche Vaterland’ hun te eng wordt, - niet wegens overbevolking, maar om een rustiger bestaan te vinden en ontslagen te zijn van een onlijdelijken dwang. Voor ons is, naar mijne bescheiden meening, de persoonlijke dienstdwang een ondragelijk juk. We houden er geen afgepersten spaarpot op na zooals de Duitschers, die millioenen aan goud en zilver in een ondoordringbaren kelder hebben opgestapeld

onder den naam van ‘Oorlogsschat’, een renteloozen schat, die, goed besteed, de verontrustende emigratie kon tegengaan, maar die alleen bestemd is, om een toekomstigen oorlog gemakkelijk te maken, en er dus zooveel eerder toe zal bijdragen, de vonk in het kruit te laten vallen. Maar wij gebruiken ons door arbeid verkregen geld liever, om het dienstig te maken aan onze toekomstige welvaart. Wij zijn een klein, nederig, handeldrijvend volk, dat zich liever dood arbeidt, dan zijne beste krachten verspilt in voorziening tegen mogelijk oorlogsgevaar. We willen ons wel doodvechten, als 't noodig is, maar we hebben geene enkele reden, om groote mogendheden te volgen op den weg van 't overheerschend militairisme. Ik heb gezegd.

De spreker eindigt zijne rede met een krachtig gebaar, dat toevallig de lamp treft. De lamp valt om en gelukkig dooft het petroleum-licht terstond uit. De schoorsteenkandelaars en het haardvuur verspreiden nog licht genoeg door de kamer, en nadat de vergadering van de verrassing bekomen is, die de *coup-de-collier* van den spreker teweegbracht, geeft de Voorzitter het sein tot een uitbundig gelach.

De Voorzitter. Mijn waarde Luitenant, sta daar niet zoo ongelukkig op de scherven te staren! De lamp is.... er geweest. Ze is den weg van alle breekbare waar - waaronder ook wij behooren - opgegaan. Ze was niet van Sèvres of Saksisch; 't was maar eene gewone of huislamp....

De Eerste Luitenant brengt verontschuldigingen in: het vuur van het debat.... Met eene hanglamp zou 't niet gebeurd zijn.... Hij kan 't niet helpen.... Gelukkig, dat er geen brand was gekomen... Maar het tapijt zou bedorven zijn....

De Voorzitter stelt den 1sten Luitenant gerust; het had den eigenaar der lamp zelf kunnen overkomen; het tapijt was versleten en bronolie was een zeer gewaardeerd zuiveringsmiddel voor vuile tapijten; jammer, dat men zulk een middel niet had, om andere vuile plekken, die ons dagelijks in 't oog vallen, schoon te maken.

Nadat de lampscherven zijn weggeruimd en eene nieuwe lamp is binnengebracht, vraagt de Kolonel het woord.

De Kolonel. Mijnheer de Voorzitter, er is hier in de laatste oogenblikken een dubbel nieuw licht ontstoken: een optisch licht en een oratorisch licht. Het eerste staat in 't midden van de tafel en verheugt onze oogen; het laatste zit op den stoel tegenover mij en verheugt onzen geest. Ons waardig medelid, de 1ste Luitenant der Rustende, heeft met zeldzame welsprekendheid eene zaak verdedigd, die ik bestrijd en zal blijven bestrijden tot mijn jongsten snik.... Ik drink niettemin de gezondheid van dien spreker en geef hem de verzekering mijner warme sympathie. Spreker heeft van zijn standpunt de zaak goed verdedigd, beter, dan ik 't hier in deze vergadering nog gehoord heb....

Kapitein Dinges. Hetzelfde is, in anderen vorm, hier al honderd maal gezegd en ook door mij.

De Kolonel. Dan was die vorm minder gelukkig gekozen dan die van bedoelden spreker. Maar de fraaiste vorm redt geene slechte zaak. De redeneering van den geachten spreker heeft logisch verband; ze steekt hoogst voordeelig af bij 't schermen met holle phrasen en woorden van sommige grootsprekers, die in figuurlijken zin lichtgevende lampen willen omwerpen, om er een nachtpitje voor in de plaats te stellen. Ik wil ernstig spreken over 'tgeen de spreker heeft gezegd, want het gesprokene is onze volle aandacht waard. 'De Franschen hebben hun leger willen verduitschen', heeft die spreker gezegd, 'en dat gaat niet; de Tunesische oorlog heeft het bewezen.' Ik beweer, dat er uit de Fransche historie van den jongsten tijd alleen de leering is te trekken, dat het niet genoeg is, een goed stelsel bij decreet in te voeren; men moet het vooral weten toe te passen. De Franschen hebben de Duitsche methode ingevoerd, maar zooals de vorige spreker juist heeft doen opmerken, ze zijn in de toepassing Fransch gebleven: Fransche luchthartigheid en vlugheid, in plaats van Duitschen ernst en Duitsch overleg. De Franschen hebben na de treurige lessen, in 1870-71 opgedaan, begrepen, dat de persoonlijke dienstplicht het oude stelsel van recruteering moest vervangen, maar aan dat ééne denkbeeld zijn ze voornamelijk blijven hangen. Ze hebben bovendien tactische lessen van de Duitschers van buiten geleerd, maar goed begrepen hebben ze die niet. Hun methodisme is onrijp, omdat het geënt is op een ouden boom, die uitgeroeid en door een gaven jongen slam vervangen diende te worden. Het legerbeheer in Frankrijk is 'tzelfde gebleven; administratie en verpleging zouden uitstekend kunnen zijn met de middelen, waarover Frankrijk beschikken kan, maar ze zijn het alles behalve, omdat aan dit hoogst gewichtig deel van den militairen dienst eene oppervlakkige zorg wordt besteed. De Franschman droomt altijd van schitterende overwinningen op het slagveld, - zooals hij ze in menigte heeft behaald - maar hij is nog niet genoeg doordrongen van de waarheid, dat, om volgens de wetten der nieuwe krijgvoering overwinningen te behalen, het legermechanisme zoo volmaakt mogelijk moet zijn. De Tunesische expeditie is eene zware beschuldiging tegen het Fransche legerbestuur. In alles is gefaald en gezondigd tegen de meest natuurlijke regelen van voorbereiding en uitvoering eener expeditie. De Generaal Farre, Minister van Oorlog, heeft een gedeelte van het Fransche leger uit elkaar gerukt ter wille van die ongelukkige Tunesische expeditie. De indeeling in regimenten bij het Fransche leger brengt vanzelf mede, dat ze in hun geheel ten oorlog moeten gaan of in hun geheel thuis blijven; maar, in plaats daarvan, werden er uit tal van regimenten marschbataljons geformeerd, die door de andere bataljons met kader en manschappen moesten worden aangevuld. De marschbataljons vertrokken voltallig, namen de beste elementen mede en wat er achterbleef, was.... een gedesorganiseerd regiment. Het is mij ten eenen male onbegrijpelijk, hoe men in Frankrijk

zulk eene methode - ik vergis me, want het was geene methode - zulk eene stelsellooze handelwijze zou willen rechtvaardigen. Dat men geen genoegzaam aantal vrijwilligers voor de expeditie in het leger kon vinden, is wel waarschijnlijk; want die expeditie stond vooraf reeds in een kwaden reuk: maar die avontuurlijke tocht - die eenige overeenkomst heeft met den kostbaren en ongelukkigen tocht naar Mexico - was geene noodzakelijkheid Noch de eer, noch het bestaan van Frankrijk waren ermede gemoeid en daarom is het, mijns inziens, eene grove militaire en staatkundige fout geweest, een gedeelte van het Fransche leger uit zijn verband te rukken, om het avontuurlijk plan door te drijven. Eene militaire fout, omdat bij een onverwacht conflict in Europa het legerbestuur aan 't reorganiseeren en oplappen had moeten gaan, en eene staatkundige fout, omdat de regeering de zwakke plekken der nieuwe legerinstellingen voor heel Europa heeft blootgelegd.

De vorige spreker heeft gezegd: ‘De Franschen hebben hun leger willen verduitschen, maar dat gaat niet; het Fransche karakter en de Fransche maatschappij laten dit niet toe.’ - Dit is eigenlijk de stelling, waarvan spreker uitgaat en waaruit hij het gevolg wil trekken, dat wij ons leger ook niet moeten verduitschen en onze maatschappij en ons karakter dit evenmin toelaten. Allereerst wil ik dan vragen, of wij - die gedurende drie-kwart eeuw in onze krijgsinstellingen, wetten en reglementen in de oude Fransche school voortleefden - ons niet zoodanig verfranscht hebben, dat we nu in die school nog meer Fransch praten dan de verstoktste Franschman van de oude school? Helt onze nationaliteit zooveel meer over naar de Fransche dan naar de Duitsche zijde? Hebben we zooveel meer Gallisch dan Germaansch bloed in onze aderen? Zijn we na die drie-kwart-eeuwsche proef eensklaps wijzer geworden dan de leermeester, bij wien we ons a b c hebben geleerd, wiens ‘allereerste gronden’ we trouw hebben nageleefd, aan wien we ons nog zóó gaarne als een toongever en een goed voorbeeld spiegelen, dat onze Minister van Oorlog in volle raadsvergadering, in vollen ernst, de satire ten beste gaf: ‘Spiegelen we ons aan 't voorbeeld van Frankrijk, dat in den jongsten oorlog met zooveel kracht in moeielijke omstandigheden weerstand heeft kunnen bieden!’ - Zijn we werkelijk in een ommezien zooveel wijzer geworden? Neen - de nieuwigheden, waartoe Frankrijk door den drang der omstandigheden en onder den indruk der geleden nederlagen werd gedreven, komen niet in onze kraam te pas. We worden niet bedreigd; we houden ons liefst aan 't oude, al stort het voor onze oogen, de eene steen vóór, de andere ná, in puin. Wij kunnen geen schok verdragen, als we op ons kantoor aan 't cijferen zijn, onze balans opmaken en over voordeelige geldbelegging en speculatiën peinzen. Zoo'n oorlogs-trompetje, vlak aan 't oor, als men op zijne kantoor-kruk zit, snijdt onaangenaam door de hersens.

Het zou me niet verwonderen, Mijnheer de Voorzitter, als nu onze Minister van Oorlog - op gelijke of nagenoeg gelijke gronden, als de geachte vorige spreker heeft gedaan, - trachtte aan te toonen, dat we de Fransche feilen in Tunis tot afschrikkend voorbeeld moeten nemen, nadat hij zich van de rampen, in 1870-71 over Frankrijk gebracht, heeft bediend als navolgenswaardig model voor ons. Verlegen brandhout is altijd nog goed voor een slecht brandenden haard. De Franschen hebben het 'nieuwe' Pruisische stelsel, dat nog geene eeuw oud is, maar sinds 't jaar 13 dezer eeuw *altijd* zijne deugdelijkheid heeft bewezen, aangenomen, en 't blijkt nu immers, dat het niet deugt, want bij de eerste de beste expeditie liep alles in de war? De Franschen deugden er niet voor - en wij ook niet! - Wij hebben 't natuurlijk niet kunnen bewijzen; maar de Franschen hebben alleen bewezen, dat als men, naast nieuwe wetten, oude misbruiken laat voortwoekeren, het onkruid der laatsten den bloesem en de vrucht der eersten verstikt. Plant een jongen, krachtigen boom in de schaduw van een ouden, nog levenden stam, dan kan hij groeien noch bloeien. Niet de persoonlijke en algemeene dienstplicht, niet het overnemen van de Pruisische militaire instellingen hebben Frankrijk in Tunis doen falen; maar wel het gebrekkig militair beheer, het vasthouden aan oude begrippen, het klemmen aan de militaire traditie, de wetenschappelijke achterlijkheid van mindere officieren, het weinig verband tusschen de verschillende takken van dienst - de losse samenhang van 't geheel, door gemis aan eene krachtige, beheerschende hand. - Dat zijn de oorzaken, waarmee men hier te rekenen heeft. Het beste stelsel, de beste wetten deugen niet, als ze slecht worden toegepast.

Ook wij zouden kunnen falen, als we Duitsche instellingen gingen invoeren en niet terstond braken met verouderde sleur; maar voor ons is die kans nog wat geringer dan in Frankrijk. Wat een enkel groot strategisch, tactisch en administratief genie in de 2de Kamer der Staten-Generaal ook moge inbrengen tegen het beginsel van persoonlijke dienstvervulling en Duitsche legerinrichting - hij zal nooit of nimmer bewijzen, dat het door hem verworpen stelsel voor ons niet deugt. Hij zal dit niet bewijzen, omdat hij jarenlang de gelegenheid ertoe had, maar nooit iets anders dan holle phrases ten beste heeft gegeven, zooals al zijne geestverwanten deden, - hoewel niet tegen hunne bepaalde overtuiging in. Allen, die te velde trekken tegen den persoonlijken dienstplicht, weten geen ander middel aan de hand te geven dan.... probeeren; iets anders beproeven; de quaestie ontwijken; het aangewezen geneesmiddel, dat kras maar afdoende is, vervangen door zoete drankjes, die voor 't oogenblik kalmeeren, maar in 't moment van crisis noodlottig terugwerken.

Wellicht breekt het oogenblik aan.... Pardon, Mijnheer de Voorzitter en Leden dezer vereeniging, ik zou pathetisch gaan worden, of ik ben 't misschien reeds.... Ik wil nog iets anders zeggen, waarin

voor pathos geene ruimte is. Onze generaals, hoofd- en verdere officieren, die te paard moeten zitten bij gelegenheid van parades, oefeningen en te velde, hebben nu bevel ontvangen, nooit meer hunne hooge rijlaarzen uit te trekken. Deze gewichtige bijzonderheid valt me nu eerst in. Vergeef 't een man van mijne jaren, dat zijn geheugen wat zwak is. Ik herinnerde me nu eerst, dat deze reuzenstap is gedaan, om onze verdedigbaarheid in cement van onuittrekbare laarzen te vestigen. Wellicht schaffen nu onze generaals zich zevenmijlslaarzen aan, waarmee ze binnenkort Napoleon en Moltke, als Kleinduimpjes, ver achter zich laten. Zulke generaals, die de wetenschap en het genie in hunne laarzen hebben, kunnen de wereld verbaasd doen staan. Ik zou in overweging willen geven, hunne lange broeken eene plaats te geven in het museum van oudheden met de etiquette erop: 'Voormalige verblijfplaats van het oorlogs-genie.' Ik ga ze zien, die doorluchtige verblijfplaatsen. Ik wil wel eens weten, waarin de krijgsgenialiteit onzer veldheeren tot nog toe zetelde. Ik wil wel eens weten, waar de onovertrefbare kennis in huisde van veldheeren, die een onderbevelhebber gingen vonnissen, die vooraf veroordeeld was, - niet door hen, maar door anderen, die.... neen, ik ga uit de lijn, Mijnheer de Voorzitter. - Ik had nog een paar woorden van medegevoel en van verontwaardiging op de lippen, maar ik wenschte thans over de oorlogsbegrooting te spreken.

Ik heb eene courant meegebracht, waarin de handelingen in de Tweede Kamer ter zake van de begrooting voor 1882 voorkomen. Over het eindcijfer, dat voor vele leden - vooral in de afdeelingen - de eenige toetssteen is, welke hunne 'stem' motiveert, zal ik niet uitweiden. Dat cijfer is niet abnormaal, omdat het dezelfde abnormale toestanden belooft te bestendigen voor nagenoeg 'tzelfde geld, dat de natie jaarlijks voor haar zelfbehoud moet opbrengen. De algemeene beraadslagingen worden geopend door den heer Seret, die begint te zeggen, dat de Minister twee jaren heeft laten voorbijgaan, zonder eene behoorlijke regeling onzer strijdkrachten daar te stellen. - 't Is licht te begrijpen, hoe diep verontwaardigd de Minister moet geweest zijn, zulk een verwijt te moeten hooren van een luitenant der artillerie, terwijl Zijne Excellentie het tot generaal bij dat wapen heeft gebracht en nadat Zijne Excellentie kort geleden een meesterstuk van legerorganisatie, in verband met toekomstige onbestaanbare wetten, te voorschijn heeft geroepen, die Von Moltke hebben doen verbleeken. - Maar, voor zoover ik heb vernomen, is de Minister er doodkalm onder gebleven. Ik maak hieruit op, dat Zijne Excellentie volstrekt niet bang is, om door den luitenant van zijn minister-fauteuil te worden gepraat. De heer Seret legt met veel *courtesy* eene pleister op de geslagen wond, door te verklaren, dat het hem onverklaarbaar is, dat deze kundige minister, die zooveel talent en hulpmiddelen voor bedoelde regeling had, geen beter gebruik van zijn tijd heeft gemaakt, en dit te meer,

omdat de wetsvoordracht met betrekking op militie en schutterij niet veel meer is dan eene eenvoudige wijziging der bestaande wetten.

De heer Seret, met het volste vertrouwen in 's Ministers groote bekwaamheid, verklaart dan ook onbewimpeld, ‘dat hij in den minister niet het minste vertrouwen heeft en dat als de minister een schrede doet naar sprekers richting, hij - Seret - geen rechtsomkeert zal maken, maar onmiddellijk zijn batterij zal richten en vuur geven.’ - Gelach. - Ja, Mijne Heeren, gij lacht en dat deden de heeren in de Kamer ook. Ze lachten. De leden in eene hoog ernstige vergadering, zooals de onze en die van de Tweede Kamer, lachen zoo gaarne eens, als hunne ooren suizen van al de droge, vervelende praatjes, die hun worden opgedischt. - Als de heer Seret zijn geestigen zet ten beste had gegeven in de Sociëteit, - die op het punt van aardigheden een minder waterachtigen smaak heeft - zou ze waarschijnlijk reddeloos in 't water zijn gevallen. Nu ging ze daar in de Kamer, evenals hier in deze hoog ernstige vergadering, met glans op. De luitenant van ‘de Vesting’ zou met zijn positie-geschut rechtsomkeert maken, maar doodeenvoudig.... op den Minister schieten. - *God save the Minister!* En toch werd de Minister niet bang. Dit is ware heldenmoed. - De heer Seret meende verder, dat de militie- en schutterijwetten gelijktijdig, als harmonisch geheel, met de legerorganisatie bij de wet en een dislocatie- en kazerneeringsplan moesten worden vastgesteld. De spreker zegt beslist, ‘dat 's Ministers stelsel ons niet brengen zal waar we wezen moeten’. - De heer Seret is wel vriendelijk, aan 's Ministers plannetjes den naam van stelsel te geven. Het paard achter den wagen spannen, is dat ook een stelsel? - De heer Seret wijst er verder op, dat ‘het stelsel’ van den Minister een te zware financieele en personeele last voor de natie is: ‘200,000 man zonder voldoende discipline en oefening; dat is te veel voor ons geconcentreerd vestingstelsel; te veel om zulk een macht zonder grondwetsherziening bijeen te brengen.’ - Daargelaten, of het te veel of juist genoeg is, - we zien die cijfers wel op 't papier, maar in de werkelijkheid zouden ze er nog zoo gemakkelijk niet zijn. Het papier is nog geduldiger dan Job, want het geeft nooit een kik, al wordt het onder de verpletterendste cijfers begraven. Maar het feit, dat de heer Seret zelf constateert, namelijk dat die 200,000 man zonder voldoende discipline en oefening zouden zijn, is vrij wat bedenkelijker dan het cijfer op zichzelf, al was 't dubbel drukkend voor de natie. En dan - een kader, dat in vredestijd en op den grondslag onzer tegenwoordige legerinrichting alleen voltallig zou te houden zijn, door vóór en ná compagnieën, bataljons en regimenten te supprimeeren, totdat in 't jaar zóóveel de laatste Nederlandsche soldaat van het aardrijk zou zijn weggevaagd!

Dezelfde afgevaardigde verwijt den Minister inconsequentie. De Minister wilde in 1879 niet op de ondersteuning van het leger door de schutterij gerekend hebben; dat zou zelfs gevaarlijk zijn; nu rekent

de Minister er wel op. - De geachte afgevaardigde vergeet, dat de Minister den oorlog kan hebben uitgesteld tot op het oogenblik, dat de schutterij, ten gevolge van de nieuwe schutterijwet, zoo dapper, zoo vaderlandlievend, zoo zelfopofferend en zoo knap is geworden, dat geen enkele vijand meer tegen haar is opgewassen, en dan is er ook geen bezwaar meer tegen, ze met het leger tegen den vijand - en te gelijk naar de maan - te zenden. 't Gaat dan in één moeite door. Volgens denzelfden afgevaardigde zou de Minister middelen hebben gevonden, om de kader-quaestie op te lossen, - en een voornaam middel zou zijn: de gelegenheid tot het aangaan van huwelijken. Ik vermoed, dat de Minister van plan is, alle mindere militairen van lieverlede te laten trouwen, onder voorwaarde dat ze - als vruchtbaar contrast met het minder vruchtbare twee-kinderen-stelsel - de belofte afleggen van, naar 't voorbeeld van het onlangs in de couranten vermelde Amerikaansche huwelijk, minstens veertig kinderen - allen jongens - voort te brengen, die op hun tijd verplicht zijn, soldaat te worden. Dit is ook een stelsel en 't zou wonderwel passen in 's Ministers ‘stelsel’. Volgens dat nieuwe stelsel zouden we over een veertigtal jaren letterlijk in onze vrijwilligers en ons kader stikken en ze bij voorbeeld aan Pruisen cadeau moeten doen. Ja, dat is mooi gevonden! Zoo vond indertijd de eerste koning van Pruisen het procédé uit, om zijne lijfgarde met reuzen voltallig te houden door zijne grenadiers aan reuzinnen uit te huwelijken. Zoo ziet men alweer, dat er niets nieuws onder de zon is. Jammer voor den Minister, dat we hem nu 't brevet van uitvinding niet kunnen uitreiken. Het denkbeeld is zoo gelukkig: het huwelijk onder behoeftige menschen dienstbaar te maken aan de heilige zaak, den heiligen plicht der landsverdediging; arme, verarmde kinderen te laten voortbrengen, om arme, bloedarme soldaten in de gelederen te houden. - Zeker, laat de soldaten huwen, als 't hun goeddunkt, maar zorg dan, in de eerste plaats, dat ze met hun gezin geen gebrek behoeven te lijden; maak vooral van 't huwelijk geen lokaas; bouw er geen stelsel op! Den krachtigen man, die eene vrouw tot gezellin kiest, late men zooveel mogelijk vrij, om te huwen; het is eene maatschappelijke misdaad, hem te beletten, gehoor te geven aan de inspraak van zijn hart en zijne neiging; - maar 't is nog grooter misdaad, hem in een net van zorgen en ontberingen te lokken, die zijne lichamelijke en zedelijke kracht verlammen. Een jeugdig kader, dat zijne zorgen in den ransel en de patroontasch mee te velde neemt, is beter dan een, dat vrouw en kroost in kommer en ellende achterlaat. Ik zie niets goeds in de voorgenomen vrijgevigheid van den Minister, ten minste niet in 't belang onzer defensie.

Een volgend spreker - de heer Wybenga - heeft alleen de financieele quaestie op 't oog. De Minister van Financiën diende zijn ambtgenoot van Oorlog toch eens te zeggen, dat hij wat zuiniger moest zijn, - want we zijn immers neutraal! - Die afgevaardigde schijnt

van meening, dat neutraliteit en weerloosheid ongeveer synoniem zijn. Men verklaart zich neutraal en als onze buren met elkaar gaan vechten, hebben we niets anders te doen, dan op ons gemak toe te kijken. Jammer, dat de lange pijpen uit de mode zijn; 't zou anders zoo aardig zijn, er eene pijp bij te stoppen. - Wij konden, zegt die afgevaardigde, op meer bescheiden voet onze defensie regelen en behoeven die niet voor 22 à 23 millioen per jaar te koopen. - De geachte afgevaardigde vergeet onze Marine, die toch ook aan onze defensie moet meehelpen, en die meegerekend, wordt het sommetje nog iets grooter. Ik beken, dat het veel is, en in zeker opzicht heeft de heer Wybenga gelijk. Als we berekenen, wat we eigenlijk voor die 23 millioen per jaar hebben en wat we ervoor hebben m o e s t e n , dan kan ik me volkomen met het gevoelen van dien spreker vereenigen. Eene andere quaestie is 't, of die som te veel is, als we er werkelijk onze onafhankelijkheid mee kunnen handhaven. Dit moet mijnheer Wybenga weten. Ik voor mij vind wel, dat het rijke Nederland er zoo'n som voor over mag hebben.

De afgevaardigde Fabius - ook een luitenant - durft zich eveneens te vermeten, niet ingenomen te zijn met het beleid des Ministers. Ik moet zeggen, dat het kras is.

De afgevaardigde Kool - een kapitein - sluit zich bij de luitenants aan. Zou dat geen komplot zijn? Hoe drommel is 't mogelijk, dat juist die jonge officieren in de Kamer zoo halsstarrig tegen den Minister samenspannen? Dat is afgesproken werk. De heer Kool zegt o.a., ‘dat de Minister ons langs een duren zeer bezwarenden weg brengt waar wij niet moeten zijn, terwijl wij er langs een minder kostbaren weg, personeel en financieel minder bezwarend, kunnen komen. De Minister wil den persoonlijken dienstplicht bij de schutterij, maar weigert daarentegen den verplichten persoonlijken dienst bij 't leger, waardoor een behoorlijk kader voor leger en vooral schutterij zou zijn te verkrijgen; een reserve bestaat in 's Ministers plan niet. Het geheel blijft bedroevend en teleurstellend.’

Ik plaats mij, Mijnheer de Voorzitter, voor een oogenblik op het standpunt van den Minister, en weet ge, wat ik dan zou denken en misschien ook zeggen, na zulke ongepaste aanmerkingen van luitenants en kapiteins tegen een generaal: ‘Ik vind jelui pedante, vervelende lui met je gemaal over kader. Ge schijnt erop gezworen te hebben, me 't hoofd warm te maken met dat kader. Wat kan mij dat kader schelen! - Als ik soldaten heb, kan ik immers zooveel korporaals en sergeanten maken, als ik maar wil; dat kost alleen maar galon voor strepen.’ - Zoo zou ik die heeren op hunne plaats zetten. De Minister moet toch in dien trant denken; waarom zou hij 't dan ook niet zeggen?

De afgevaardigde, militaire specialiteit, die homogeen is met den Minister op het punt van persoonlijken dienstplicht, redeneert ditmaal, naar mijne zeer bescheiden meening, eenigszins zonderling, en

als 't niet al te gewaagd is, zou ik haast durven zeggen, een weinig inconsequent. Die spreker zegt, ‘kort te kunnen zijn, nu de vorige sprekers verschillende punten hebben aangevoerd, waarin hij 't volkomen met hen eens is’. Spreker zal de kader-quaestie aan den Minister overlaten; de Minister heeft toch reeds veel gedaan tot verhooging onzer weerbaarheid; schier alle takken van dienst zijn op vasten voet gebracht of regeling nabij. Spreker komt verder tegen het dislocatie-plan op en geeft, als Bossche afgevaardigde, lucht aan een zeer verklaarbaar gevoel van jaloezie; want, zegt hij, de kazernen te 's-Bosch zijn beter dan die te Breda en in de eerste plaats vermindert en in de laatste vermeerdert het garnizoen.

Ik heb de redeneering van den geachten afgevaardigde eenige keeren herlezen, zooals iedereen doet, als hij 't gelezene niet begrijpt; - maar nu geloof ik stellig, Mijnheer de Voorzitter, dat als ik een heel jaar met het herlezen van het bovenaangehaalde voortging, ik niets wijzer, maar vermoedelijk wel gek zou worden. De afgevaardigde zegt, dat hij 't met de heeren Seret, Fabius en Kool eens is. Als dit ééns zijn nu niet uitsluitend betreft détails, die we niet speciaal vermeld vinden in het blad, dat ik heb meegebracht, - en dat kan men toch niet aannemen, als er over de begrooting in 't algemeen wordt gehandeld, - dan zou meerbedoelde afgevaardigde te gelijk het eens zijn, met de genoemde leden, die 't met den Minister volstrekt n i e t eens zijn en met den heer Reuther, die 't natuurlijk met genoemde leden ook niet eens is. En daar 't bedoelde lid het, volgens zijn zeggen, alleen oneens is met den Minister op een paar punten van dislocatie en kazerneering, zoo - ja, Mijnheer de Voorzitter, ik kan er waarachtig niet uit wijs worden. De afgevaardigde, meer bedoeld, verklaart, dat alle takken van dienst door dezen Minister op vasten voet zijn geregeld of de regeling nabij. Alles is dus in orde - de kader-quaestie is zoo'n bagatel, dat de afgevaardigde de oplossing ervan maar aan den Minister zal overlaten. - Alles is geregeld; uitstekend; ik ben 't eens met den Minister, maar ook met de heeren, die zeggen, dat niets in orde is. - Als 't niet onbescheiden was, zou ik den geachten afgevaardigde wel willen vragen, of hij 't niet met iedereen eens is behalve met zichzelf? De kader-quaestie - de groote quaestie, die bijna onzen geheelen militairen toestand beheerscht, - laten we maar aan den Minister over, die met de quaestie zoo verlegen zit, dat hij ze liefst niet aanroert; - maar dat Den Bosch geen garnizoen genoeg krijgt, - dat is eene heel wat gewichtiger zaak voor een afgevaardigde uit Den Bosch. Ja - ziet ge, Mijnheer de Voorzitter, in Den Bosch zijn zulke voortreffelijke kazernen, en die te Breda zijn lang zoo goed niet, zoo beweert de Edelmogende. Toevallig ken ik de kazerne-etablissementen te Breda nog al van nabij en zonder grootspraak durf ik zeggen iets beter, dan de geachte afgevaardigde ze kan kennen, nadat er in de laatste jaren zoovele duizenden aan ten koste zijn gelegd. De

geachte afgevaardigde moet daarentegen de Bossche kazerneering weer beter kennen dan ik; maar d i t wil ik alleen constateeren, Mijnheer de Voorzitter, dat de kazerneering te Breda, in vergelijking met alle andere garnizoenen, de qualificatie van g o e d verdient. Let wel, Mijnheer de Voorzitter, ik spreek niet in absoluten zin. Als ik kortaf zei: de kazernen te Breda zijn goed, dan zou ik onwaarheid spreken; want ik vind ze n i e t goed, omdat het soldatenwoningen zijn, die oorspronkelijk voor andere doeleinden waren bestemd en door wijzigingen zooveel mogelijk tot kazernen zijn ingericht. Men - de ellendige M e n - is vroeger altijd van meening geweest, dat een leeg gebouw - onverschillig, of 't voor kerk, klooster of paardenstal had gediend, en waarin de lijken- of paardendrekgeuren door 't plaveisel heendrongen - eene geschikte woning voor soldaten was, als men het voor niets anders gebruiken kon. Dat is te Breda, te Bergen-op-Zoom, in.... den heiligen Bosch en in alle mogelijke plaatsen van ons land altijd zoo begrepen - vroeger namelijk. Nu begrijpt M e n 't eenigszins anders en beter. Men heeft die holen en spelonken in de laatste jaren verbeterd - dat is waar. Te Breda is zelfs eene halve kazerne omvergehaald en een nieuw gebouw in de plaats gezet. Wat daar is gebouwd en hersteld, heeft veel geld gekost; maar de toestand is erdoor verbeterd - veel verbeterd. Is er nu in Den Bosch meer gedaan - in Den Bosch, vroeger befaamd om zijne ellendige kazernen?

De geachte afgevaardigde uit die *logeable* stad kan natuurlijk niet afdalen tot een man als mij, om te b e w i j z e n , dat de kazerneering te 's-Bosch beter is dan te Breda; hij zal het beneden zich achten, te vermelden, dat in de plaats, waar de klokketoren van zijn kiesdistrict staat, de rotte gebouwen van vroeger door fraaie soldatenhotels zijn vervangen, - hij kon 't anders zoo gemakkelijk doen, als 't waar was, - maar om de prioriteit van kazerneering aan Den Bosch toe te kennen, vind ik 't toch niet voldoende, dit eenvoudig als feit te constateeren, zonder de bewijzen te leveren. - Nog eene kleinigheid, Mijnheer de Voorzitter, waarover de specialiteit in krijgszaken heenstapt met eene luchtigheid, die men van zulk een ernstig man niet zou mogen verwachten. Zijn Edelmogende heeft nu eenmaal tot stokpaardje gekozen het ros, genaamd ‘Dislocatie’.

Tusschen twee haakjes, Mijnheer de Voorzitter, ik was al geen kwajongen meer, toen ik *dislocatie* geregeld vertaalde in ‘ontwrichting’, uit zijn verband rukken. Mijn Fransch woordenboek, dat goed is, geeft er nog geene andere beteekenis aan en daarom meen ik, dat deze Minister een uitmuntend man is, om 't leger te disloqueeren, - in 't Hollandsch, uit zijn verband te rukken. We kunnen er, geloof ik, geen beteren term voor vinden. Maar volgens de nieuwe militaire terminologie is disloqueeren gelijkluidend met alles op zijne plaats brengen. In de handelswereld zal wellicht binnen korten tijd ‘bankroet gaan’ hetzelfde beteekenen als fortuin maken. Misschien is 't reeds het geval,

maar daarover kan ik niet oordeelen. Nu, de afgevaardigde uit Den Bosch rijdt op Pegasus-Dislocatie en redeneert, om te bewijzen, dat de Minister het leger niet in behoorlijken vorm ontwricht. Als de Bossche en Roermondsche kazernen beter bevolkt waren, was het leger beter uit elkaar gerukt en dit geloof ik ook, want al had Den Bosch nu paleizen, om er den afval van de natie in te huisvesten, dan blijft aan den hooggeachten afgevaardigde nog de vraag ter beantwoording over: Waar moeten de soldaten geoefend worden, als Den Bosch op verdrinken staat? Die vraag is als die van de kader-quaestie en we laten ze dus liefst aan den Minister of de Wijzen van 't Oosten ter beantwoording over.

Tot mijn leedwezen, Mijnheer de Voorzitter, moet ik hetgeen er nog verder over de oorlogsbegrooting in de Tweede Kamer is gezegd, - waaronder ook de verdediging van den Minister zelf - voor 't oogenblik onbesproken laten. Ik hoop er in de volgende vergadering op terug te komen.

Wegens het ver gevorderd uur sluit de Voorzitter de vergadering.

Een kloosterbezoek in de 12de eeuw.

Gesta abbatum orti sancte Marie. Gedenkschriften van de Abdij Mariengaarde in Friesland. Naar het te Brussel bewaarde Handschrift uitgegeven, met Inleiding, Aanteekeningen en Register door Aem. W. Wijbrands. Uitgegeven voor rekening van het Friesch Genootschap van Geschied- Oudheid- en Taalkunde. Leeuwarden. H. Kuipers.

Eene aanwinst tot de gedrukte bronnen onzer geschiedenis zijn de in het licht gegeven *Gesta abbatum orti sancte Marie.* Heeft daarom het Friesch genootschap, hetwelk ze uitgaf, aanspraak op de erkentelijkheid van ieder, die in de gezegde geschiedenis belangstelt, vooral niet minder heeft die aanspraak de heer Wijbrands, die, door de uitgave niet alleen uit te lokken, maar ook door de bijvoeging, behalve van een goed register, van eene in meer dan één opzicht belangrijke inleiding en tal van *deels* critische, *deels* toelichtende aanteekeningen, ze tot eene dubbele aanwinst gemaakt heeft.

Van oordeel zijnde, dat eene gewone beoordeeling of aankondiging van het boek, welks titel ik afschreef, minder gepast kon heeten, vatte ik het voornemen op, naar aanleiding en met behulp ervan een verhaal te doen, waardoor het leven der Praemonstratensers, vooral in den eersten tijd van hun bestaan, meer in bijzonderheden bekend zou worden.

Mijn voornemen zullende volvoeren, stuitte ik op eene moeilijkheid, die groot genoeg scheen, mij te dwingen, dat ik van het volvoeren

afliet. Mij ontbraken namelijk de statuten der orde, terwijl mij onvoldoende voorkwam, wat daaruit door beschrijvers der kloosterorden: Helijot, Biedenfeld, Henrion, enz., werd medegedeeld.

Het duurde vrij lang, alvorens ik, na tevergeefs in deze en die boekerij ernaar gezocht te hebben, ze eindelijk door tusschenkomst van den heer J.J. Putman, Deken van Utrecht, ten gebruike ontving. Ik deed, wijl de mij gezonden vernieuwde statuten waren, nog aanvraag naar oudere, oorspronkelijkere, doch tevergeefs. Zelfs slaagde ik niet, toen ik, te Innsbrück toevende, een bezoek bracht aan de Praemonstratenser-abdij Wiltau in de onmiddellijke nabijheid der stad. De kanunnik, die mij als bibliothecaris der abdij met de grootste voorkomendheid te woord stond, verzekerde mij, niet te bezitten, wat ik zocht.

Zoo heb ik mij wel moeten bedienen van hetgeen ik had. En deed ik het met zekere voorzichtigheid, opdat ik geene anachronismen beginge, gedachtig aan het ten aanzien van alles en zeker niet het minst ten aanzien der kloosterorden geldende:

In het heden is 't verleden,

ook met zekere gerustheid.

Mag ik één verzoek doen? Zoo ja, dat men het doel van mijn verhaal niet uit het oog verlieze, opdat men niet als gebrek ervan beschouwe, wat dit inderdaad niet is.

Wie ten jare 1129 Utrecht bezocht, werd er eene meer dan alledaagsche drukte gewaar, toen Bisschop Andreas van Kuik, die in het vorige jaar den kromstaf in de hand genomen had, eene algemeene synode hield, op welke niet slechts geestelijken, maar ook aanzienlijken uit den wereldlijken stand, onder anderen Graaf Floris van Holland, verschenen. Eén van de gewis meerdere werkzaamheden, waarmede die synode zich beziggehouden heeft, is ter onzer kennis gekomen. Alverade, de weduwe van Graaf Hendrik van Kuik, had met goedvinden, ja! op verzoek van hare zonen Godfried en Herman, door tusschenkomst van den Bisschop, aan Walter, Abt van St. Martijn te Lyon, eene waard geschonken, gelegen aan den rechteroever der Linge tegenover Enspijk en bekend onder den naam van Heringerswaard, opdat er eene kerk verreze en ook eene geschikte woning voor een zeker aantal mannen, die er op de wijze van de broeders, wier hoofd Walter was, naar den regel van den H. Augustinus zouden te leven hebben. Door 's Abten ijverige zorg was het door de schenkster beoogde doel voorspoedig bereikt: de kerk met toebehooren gebouwd; het personeel, hetwelk er wonen en dienen zou, aangekomen; een Abt benoemd en gewijd. Nadat het laatste geschied was, had Walter de nieuwe stichting onafhankelijk van de zijne verklaard, alleen het recht van broederlijk vermaan zich voorbehoudend, ingeval mocht insluipen, wat onordelijk zou genoemd moeten worden. Wat daarna des Bisschops was: haar,

wat haar reeds geschonken werd of daarna zou geschonken worden, verzekeren en hare verhouding tot hem en anderen in bepaalde gevallen regelen, bleef niet achter. Ter synode werd het geschrift, waarbij zulks geschiedde, zoo al niet na beraadslaging ontworpen, dan toch, na van het Bisschoppelijk zegel en de handteekeningen der getuigen voorzien te zijn, uitgevaardigd. Ruim dertig jaren later was de Mariënwaard - dezen naam droeg na de stichting der abdij de voormalige Heringerswaard - de plek, waar plaats greep, wat den inhoud van het volgende verhaal uitmaakt.

In den tijd van het jaar, waarin men de zeis voor den dag begint te halen, opdat zij gescherpt worde en gereed zij na enkele dagen het gras te vellen, dat de zon met hare krachtige stralen tot voedzaam hooi zal stoven, naderden op niet grooten afstand van de abdij twee mannen elkander, van welke, te zien aan hunne kleeding, de één priester was, boer de ander. Des laatsten woest gelaat stak bij het kalme van den eerste even sterk af als bij den bedaarden, schoon niet tragen gang van den geestelijke zijn wilde. Het scheen, dat de gansch niet vriendelijke blik, dien hij, gereed hem voorbij te snellen, op den van den kant van Culemborg komende sloeg, het eenige antwoord wezen zou op diens vraag naar den weg, dien hij voorts te volgen had, om de abdij te bereiken, doch plotseling stond hij stil, stak de gebalde vuist omhoog en riep met krijschend geluid:

- De abdij? Dat de duivel u den weg wijze naar dat vervloekte hol!

Verschrikt door de ruwe taal, deed de priester een paar schreden achterwaarts en sloeg een kruis. Daarop was het hem, als meermalen in zijn leven reeds, of hij niet behoefde te vreezen, en aarzelde hij niet, tot den woedenden jongen man te spreken:

- Bezondig u niet door de mannen te lasteren, aangaande wie heinde en verre het gerucht uitgaat, dat zij vromelijk en zonder ophouden Christus en diens gebenedijde moeder dienen, want weet, dat de Schrift zegt: ‘Gij zult weten, dat ik, de Heer, al uwe lasteringen gehoord heb.’

Ditmaal had de toon van door zachtmoedigheid getemperden ernst, waarop hij dit uitte, het gewenschte gevolg niet. Gelijk olie het vuur sterker vlammen doet, deed zijn woord de woede van hem, tot wien het gericht was, klimmen tot razernij. Voort ijlde deze, nadat hij geschreeuwd had:

- Nog eens: dat de duivel u den weg wijze naar dat vervloekte hol! En dan nog dit: als hij er u gebracht zal hebben, moge hij dien vromen mannen den hals breken in uwe tegenwoordigheid.

Terwijl hij eenen zijweg insloeg naar Beest, waar hij woonachtig was, ging de priester verder in de richting, die hem voorkwam en ook bleek de goede te wezen, bij zichzelven sprekend:

- Vergeef ons onze schulden.... leid ons niet in verzoeking.... verlos ons van den booze.

Tot opheldering van het voorval diene: te Beest woonde, niet als hoorige, maar als vrije boer, zekere Meijnhard. Aan stervensgevaar ontkomen, had deze het voornemen opgevat, zijne overige levensdagen als donaat in de abdij te slijten. Zijn verzoek, dat hem dit toegestaan wierde, had bij den Abt en de overige superieuren een open oor gevonden, omdat hij als een arbeidzaam en tevens als een vroom mensch bekend stond. Na een geheel jaar van beproeving en oefening was hij op eenen door den Abt bepaalden dag in het kapittel verschenen en had dáár, in tegenwoordigheid van al de conventualen, in handen van den Abt deze verklaring afgelegd: ‘Ik geef mij en al wat ik bezit, aan de kerk van Mariënwaard en beloof bekeering en verbetering mijns levens. Ook beloof ik, zoolang ik hier zijn zal, armoede, kuischheid en algeheele gehoorzaamheid aan u, Eerwaardigen Vader Robertus, en aan uwe wettige opvolgers. Nog beloof ik, dat ik deze congregatie niet eigenmachtig verlaten en dat ik, zonder de minste tegenspraak, heen zal gaan, wanneer ik wegens mijn wangedrag of wegens redenen, in de kloosterbepalingen uitgedrukt, weggezonden word. Zóó verklaar en beloof ik.’

Met deze verklaring was zijn bezit voor zijne naastbestaanden verloren gegaan, gelijk hijzelf met de verwisseling van zijne gewone kleeding tegen het lichtgrijze gewaad der donaten voor het maatschappelijk leven verloren ging, aangezien zelfs in het nauw denkbare geval, dat hij wegens ongehoorzaamheid, dronkenschap, onkuischheid, nalatigheid, halsstarrigheid als anderszins weggejaagd of ontslagen wierde, zijn goed - hiertoe had hij zich vooraf schriftelijk moeten verbinden - het eigendom der abdij zou blijven.

Wien Meijnhard's besluit getroffen had, niemand meer dan den vier-en-twintigjarige, dien de priester op zijnen weg ontmoet had, Gerlach, Meijnhard's neef en ook, zooals algemeen gedacht werd, voornaamsten, zoo niet eenigen erfgenaam. Hem had het in eenen toestand gebracht, die dreigde de staat eens waanzinnigen te worden. Verloofd hij, die een wees zonder middelen was, met de schoone en krachtige, maar, als hij, ouderlooze en onbemiddelde Herburgis, had hij het gebouw van huiselijk geluk, hetwelk zijne verbeelding op den grondslag van eene rijke huwelijksgave en de erfenis van zijnen oom had opgetrokken, plotseling en misschien voor altijd in puin zien storten. Was 't vreemd, dat de lust bij hem ontstaan en toegenomen was, zich te wreken aan den in zijn oog ontaarden oom en aan hen, die hij beschouwde als de oorzaak van het ongelijk, hetwelk hij zich aangedaan waande, den Abt en diens medekloosterlingen? Vreemd, dat zijne woede geene grenzen gekend had, zoo vaak eene door hem in het werk gestelde poging, aan dien lust te voldoen, mislukt was?

Dit laatste was het geval geweest, toen onze geestelijke hem ont-

moet had. Gewapend met een scherp mes, hetwelk hij onder het ietwat lange wambuis verborgen hield, was hij naar de abdij gegaan en had hij begeerd, binnengelaten te worden. Dit was hem, hoe hij ook aanhield, eerst met vriendelijke, daarna met dreigende woorden, geweigerd door den portier, wien de uitdrukking van zijn oog niet veel goeds gespeld had en die van oordeel geweest was, ten zijnen aanzien zijnen last ten uitvoer te moeten leggen: dat hij hen niet toeliete, van wie te vreezen was, dat zij den Abt of den overigen kloosterlingen eenig leed, aan het klooster eenige schade zouden toevoegen. Afgewezen, had hij eindelijk zich verwijderd in de stemming, waarin wij hem hebben aangetroffen.

Na deze opheldering volgen wij den geestelijke. Hij kreeg weldra de abdij in het gezicht, al vertoonde zij zich ten gevolge van het geboomte, waarvan zij omringd was, niet geheel aan zijn oog.

Van hare stichting af was zij eene aanzienlijkere geweest dan vele anderen. Niet van hout, in den omtrek geveld, maar van dufsteen, over Utrecht aangevoerd, waren hare gebouwen opgetrokken geworden en was er van binnen aan de wanden, vloeren en zolderingen van refter, dormter, ziekenzaal en andere vertrekken ook al niet aangebracht, wat sieraad was, eene vorstelijke hand had de kerk of kapel voorzien van eenen mozaïeken vloer, die een waar kunstwerk genoemd mocht worden.

Gedurende haar dertigjarig bestaan was nu nog dit dan dat tot stand gebracht, al had de uitbreiding harer gebouwen geenen gelijken tred gehouden met die harer bezittingen, eene inderdaad verbazingwekkende.

Toen Frederik - zóó heette de priesterlijke wandelaar - de abdijpoort bereikt had, vernam hij op zijn geklop spoedig het gerinkel van de sleutels, die de portier 's morgens vroeg bij den Abt of den door hem aangewezen persoon te halen, voorts den geheelen dag bij zich te houden en eindelijk, als het teeken tot het avondeten gegeven was, waar hij ze gehaald had, terug had te brengen. Twee oogen vertoonden zich voor de met tralies overspannen opening in de zware poortdeur en aanstonds daarna knarste het in het slot en draaide het gevaarte op zijne hengsels, den toegang voor hem, die geklopt had, openstellend.

Dezen een vriendelijk woord toesprekend, toonde de portier een man te wezen, zooals hij behoorde te zijn: die gasten te ontvangen wist. Tot eene langere woordenwisseling evenwel leende hij zich niet, wijl zijn plicht gebood, aanstonds aan den Abt of den prior er kennis van te geven, wanneer iemand van eenige waardigheid - en als zulk eenen beschouwde hij Frederik - aangekomen was.

Hij begaf zich naar den eerstgenoemde en bracht bij zijne terugkomst aan den wachtende diens uitnoodiging, tot hem te komen. Daarop geleidde hij Frederik naar de abtskamer.

In het eenvoudige vertrek met zijne weinige en eenvoudige meubels, te zamen getuigende, dat voor de bewoners der abdij de door hen beloofde armoede meer dan een klank was, vond deze Abt Robertus, zittende op de houten bank, die tegen den wand was aangebracht, en gekleed in de witte wollen, tot aan den grond reikende tuniek met het scapulier en de kap, terwijl op de vierkante tafel vóór hem, naast een opengeslagen boek, eene biret in den vorm eener kalot lag. Onder het maken van eene diepe buiging stelde hij den hem bij 't binnentreden met een vriendelijken hoofdknik groetenden man eenen brief ter hand, hem door den Utrechtschen Bisschop, Godfried van Rhenen, meegegeven en plaatste zich dan op eenen daartoe ontvangen wenk op de aangeduide bank, ter rechterzijde van de tafel, achter welke de Abt had plaats genomen.

Schoon Robertus een zestiger was, was hij nog zóó krachtig, dat het niet gewaagd kon heeten, hem nog meerdere levensjaren te voorspellen. Door zijne rijzige gestalte, zijne deftige houding, zijn hoog voorhoofd, zijn doordringend oog, zijne regelmatige gelaatstrekken had hij iets vorstelijks in zijn voorkomen, niettegenstaande de drie vingers breede tonsuur op zijnen schedel gezien werd en de hand des barbiers, die om de veertien dagen zijn werk in het klooster te verrichten had, juist den dag te voren het laatste spoor van eenen baard had doen verdwijnen.

Er vloeide inderdaad vorstelijk bloed door zijne aderen. Hendrik I, die na den plotselingen dood zijns broeders, Willem den Roode, van den Engelschen troon zich meester gemaakt en tegenover zijnen oudsten broeder, Robert, in het wederrechtelijk verkregen bezit zich gehandhaafd had, was zijn nabestaande.

In den tijd zijner jongelingschap en ook daarna was het ver van ongewoon, dat een man van stand aan het leven bij eene kerk of in een klooster de voorkeur gaf boven het leven aan een hof of in eenen burcht. Zóó had ook Robertus gedaan. 't Had hem naar Laon gebracht. Vandáár was hij met twaalf metgezellen naar Mariënwaard gekomen, ten einde de schenking van Alverade en hare zonen aan haar doel te doen beantwoorden.

Hem hadden de overigen, nadat vooraf de bij de verkiezing van eenen abt gewone handelingen, als het zingen van de hymne: ‘Veni creator spiritus’(*), enz., verricht waren, niet bij verdrag(†), d.i. door kiezers, maar door den H. Geest(§), d.i. met algemeen goedvinden, tot abt gekozen. 't Was eene goede keus geweest. Meer nog dan door geboorte muntte hij reeds toen uit door een rijp verstand en vroom gemoed, zoodat er van zijn bestuur voor de toekomst der abdij niets dan goeds te verwachten scheen.

(*) Kom schepper geest.
(†) Per compromissum.
(§) Per viam divinae inspirationis.

De uitkomst had die verwachting niet gelogenstraft. Toen Frederik bij hem toegelaten werd, had hij gedurende meer dan dertig jaren de moeilijke betrekking bekleed en getuigd moest van hem worden, dat hij de abdij, zoowel in het geestelijke als in het stoffelijke, krachtig en loffelijk bestuurd had en voortging te besturen. Met den brief des Bisschops nog in de hand sloeg hij, zonder een woord te uiten, Frederik eenige oogenblikken gade. Dan legde hij het papier op het vóór hem liggend boek en opende een gesprek op eenen toon, waarbij voldaan werd aan den eisch, dat een abt nooit spreke, zonder deftigheid aan vriendelijkheid te paren.

- Gij waart zoo gelukkig, den Bisschop te Utrecht aan te treffen. Een glorierijk kerkvoogd! Wij hebben reden van dankbaarheid, dat hij van zijnen tocht met den Keizer naar Italië behouden is teruggekeerd en van hem niet, als van den ongelukkigen Aartsbisschop van Keulen, behoeft gezegd te worden:

'Ejus honorifice ducuntur ab Alpibus ossa'(*).

- Requiescat in pace(†), sprak Frederik, den blik ten hemel slaande en vervolgens den Abt aanziende, ging hij voort: Na den Keizer ten dienste gestaan te hebben, leeft de Bisschop weer voor zijn bisdom, de stoffelijke en geestelijke belangen ervan behartigende; zóó verhaalde men mij te Utrecht. Wat mijzelven betreft, ik kan de wijze, waarop hij mij, eenvoudigen priester, ontvangen heeft, niet genoeg roemen. Mijne onwaardigheid over het hoofd ziende, heeft hij mijne wenschen ingewilligd, zijne hulp mij toegezegd. En een eerst bewijs, dat hij woord houdt, is de brief, dien hij voor u mij medegaf.

- De Bisschop schrijft met ingenomenheid over u en uwe plannen. Ik wil gaarne het mijne doen, dat die plannen tot eene goede uitvoering komen, maar acht daartoe noodig, dat ik met uw vroeger leven bekend worde. Ge wilt, hoop ik, er mij wel een en ander van verhalen?

- Ik ben bereid, u intusschen verzoekende mij te doen eindigen, ingeval ik te uitvoerig wezen mocht.

Ik was nog zeer jong, toen mijn vader - Dodo heette hij - stierf, zoodat de taak mijner eerste opvoeding geheel op mijne moeder Swithburga gerust heeft. Reeds vroeg moet er, schoon ik er niet bewust van was, eene neiging in mij geweest zijn tot iets anders dan het hoeden van de schapen mijner moeder. Niet alleen, dat ik gestadig het 'Vader ons' in den mond had, maar ik bouwde ook kerken van klei, maakte altaren, vervaardigde boeken uit weegbreebladeren, hield mij kortom bezig met na te bootsen, wat tot het kerkelijke behoort. Dit werd door de aanzienlijken van Hallem - dáár woonden wij - niet opgemerkt, of zij rieden mijne moeder dringend aan, mij

(*) Met eere wordt zijn gebeente over de Alpen gebracht.
(†) Hij ruste in vrede.

ter school te doen gaan. Zóó geschiedde en - ik schrijf het niet aan mijzelven, maar alleen Gode toe - met goed gevolg...

- Gij doet wel, viel hier de Abt den spreker in de rede, dat gij roemt in den Heer. Doch ga voort.

- Ook te Munster, werwaarts ik mij later begaf, was ik voorspoedig in mijne studiën. Ik brak die evenwel af, vreezende, dat te groote vorderingen den duivel des hoogmoeds toegang tot mijn hart verschaffen zouden.

Naar mijne geboorteplaats teruggekeerd, onderrichtte ik eerst anderen in de dingen, waarin ikzelf onderricht ontvangen had, maar liet mij later, nadat ik tot priester gewijd was, bewegen, dat ik den afgeleefden man, die te Hallem het priesterambt bekleedde, als helper ter zijde stonde. Na zijn overlijden moest ik wel toegeven aan den algemeenen wensch, dat ik zijn opvolger wierde, schoon ik er mij minder geschikt voor hield, zijne plaats in te nemen. 't Heeft mij niet berouwd, zulks gedaan te hebben. Niet zonder vaak zichtbaren zegen ben ik werkzaam geweest en 't hadde daarom mij niet verdroten, ook voortaan de herder mijner geliefde kudde te zijn, ware mijne moeder niet gestorven - hebbe God hare ziel!

De herinnering aan het verlies van haar, die hij innig had liefgehad, deed Frederik een oogenblik zwijgen, doch hij vervolgde, toen de Abt, verwonderd over hetgeen hij het laatst gezegd had, hem toevoegde:

- Hoe? ik begrijp u niet; verklaar mij, bid ik u, wat ge daar zegt.

- Staande bij het lijk mijner moeder, ontwaarde ik, dat - gewis door Goddelijke ingeving - deze gedachte in mij oprees: uwe parochianen staan, zoo vaak er van de hunnen sterven, van hun goed een grooter of kleiner deel af, opdat der gestorvenen zielen niet eeuwig boeten voor de zonden, tijdens het leven op aarde begaan; gij hebt voor uwe moeder meer te doen. Die gedachte hield aan, nam in levendigheid en kracht toe en eer nog het lijk van haar, die mij onder het hart gedragen had, in de groeve zonk, was mijn besluit: mijzelven voor haar op te offeren, genomen. Door gebeden noch tranen heb ik mij laten bewegen, van mijn plan af te zien. Nauwelijks was het graf gesloten, of ik ben naar Utrecht gereisd, heb den Bisschop gebeden, dat hij mij mocht inkleeden en vergunnen een klooster te stichten, - met welken uitslag, is u bekend.

- ‘Niemand, die zijne hand aan den ploeg slaat en ziet naar hetgeen achter is, is bekwaam tot het koninkrijk Gods,’ zei zacht, als tot zichzelven sprekend, de Abt, maar dan, het woord richtend tot den priester, die onder den indruk zijner aandoening was: En nu?

- Nu is mijn wensch, mijn vurige wensch, dat ik gedurende eenigen tijd het leven der broeders hier deelen moge, om het daarna elders voort te zetten, luidde Frederik's antwoord.

- Zooals ik u reeds gezegd heb, hernam Robertus, ben ik bereid,

u te helpen, dat ge 't u voorgestelde doel bereiket, maar waarom niet aanstonds in uw vaderland aangevangen?

- Wie anderen ten leidsman wezen wil, sprak met zekeren nadruk de priester, hebbe zelf eerst anderen tot leidslieden gehad. Dank, dat gij mij dezen verschaffen wilt en zelf één hunner zijn.

- Mijne verdere inzichten, besloot hierop de Abt, doe ik u weldra kennen. Nu moet ik ons gesprek afbreken en u overlaten aan de zorg van den broeder, die onze gasten van het noodige te voorzien heeft en dien ge, wijl de portier hem zal gewaarschuwd hebben, buiten de deur van dit vertrek zult aantreffen.

Dit gezegd hebbende, stak Robertus den priester de hand toe, opdat deze haar kuste. Frederik drukte zijne lippen op haar, boog weder diep en trad ter kamer uit. Aan de deur vond hij inderdaad den aangeduiden broeder, op hem wachtende.

Broeder Bernard, zóó heette hij, bezat al de eigenschappen, die vereischten geacht werden in den man, wien de taak werd opgedragen, de gastvrijheid te leiden, ‘haar, die alles in zich bevat waarvoor onze Heer verzekert in den jongsten dag de goeden te zullen beloonen en de boozen te zullen bestraffen’. Hij was van religieuze zeden, omzichtig in het spreken, in gang en gebaren deftig, van zedigen blik, vlijtig in 't bedienen der gasten en in alles een voorbeeld van matigheid en tucht. Wie gast van de abdij geweest was, kon niet anders van hem getuigen, dan dat hij met de grootste nauwgezetheid het voorschrift opvolgde, hetwelk hem verplichtte, den gasten een opgeruimd gemoed en gelaat te toonen en zonder weelderigheid en vertooning, naar religieuze middelmaat, aan al hunne behoeften, niet lusten, behoorlijk te voldoen.

Hij geleidde Frederik naar het voor de gasten bestemde verblijf, zette hem te eten voor, bereidde zijn leger en bewees hem elken gewenschten dienst, noch het een, noch het ander overlatende aan de bedienden, die hij onder zich had. Ook gaf hij - het was hem geoorloofd, met de gasten te spreken, - antwoord op de vragen, die hem door Frederik, inzonderheid over de kloostergebruiken, gedaan werden. De wijze, waarop hij bediende en te woord stond, bewees, dat de hem opgelegde taak in recht goede handen was.

Inmiddels had de Abt de meesten der zoogenaamde majores domus(*) in de abtskamer rondom zich verzameld, ten einde met hen over eenige gewichtige zaken te spreken. In hetzelfde gewaad als de Abt, die niet gewoon was, wat hem vrijstond, een fijner kleed dan de overigen te dragen, indien dat maar niet een zijden of nog kostbaarder was, zaten ter wederzijde van hem de prior, supprior, provisor, cellarius, benevens eene oudste - mannen van verschillenden leeftijd, verschillend voorkomen en verschillende hoedanigheden, maar allen bereid naar het voorschrift in tegenwoordigheid van hunnen Abt als in hunne

(*) Superieuren.

kleeding, in hunne woorden, gebaren en verdere handelingen zich zedelijk en ordelijk te gedragen. De circator, mede één der superieuren, was niet aanwezig, wijl hij, in plaats van den prior en supprior, het toezicht over de kloosterlingen te houden had.

- Broeders! sprak de Abt, meer dan één zaak is er, waaromtrent ik uwe zienswijze wensch te kennen. Zij uw spreken tot eer van God en van de H. Maagd!

Allen bogen het hoofd.

- Vóór de overigen ga die van Gerlach, den neef van onzen donaat Meijnhard. Ver van te bedaren, klimt zijne woede met den dag en te duchten is, dat hij zich aan dit huis Gods of aan ons, die er God dienen, vergrijpe en zijne ziel verloren ga. Wat kunnen wij doen, om hem tot inkeer te brengen en te behouden?

Er volgden eenige oogenblikken van stilte, gedurende welke de Abt het oog nu op dezen, dan op dien der broeders sloeg, als verwachtte hij van den hier of den dáár zittende antwoord op zijne vraag. Eindelijk ontsloot de prior den mond, de broeder, wiens betrekking medebracht, dat hij na en onder den Abt in het klooster de eerste was en bij afwezigheid van den Abt er het geestelijk bewind voerde.

- Zal men niet, vroeg hij op zedigen toon, de krankheid kennen moeten, alvorens men in staat zal zijn, het geneesmiddel aan de hand te doen? 't Kan zijn, dat Gerlach's woede niets anders is dan eene dochter der geldgierigheid, maar 't kan ook wezen, dat zij het werk van den Booze genoemd moet worden.

Bij het uitspreken van de laatste woorden maakte hij het teeken van het kruis, waarin allen hem volgden.

't Was onzeker, of hij meer zeggen wilde, zoodat de oudste, gemeenlijk senior genaamd, niet aarzelde het woord te nemen.

Broeder Johannes, zóó heette hij, was een man van hooge jaren en daarvan het gevolg, dat zijne magere handen voortdurend beefden, zoodat hij aan tafel wel moest doen, wat voor allen tafelwet was: den beker, waaruit gedronken werd, met beide handen vasthouden. Hem echter kwam het voor niet van zijnen leeftijd, maar van iets geheel anders het gevolg te wezen, zooals bleek uit hetgeen hij in het midden bracht:

- Toen ik, zeide hij, het gebogen hoofd, zooveel hij kon, opheffend, ‘door eene gelukkige schipbreuk uit de woelige wereldzee de rustige haven der overpeinzing nog niet was binnengeloopen’, ben ik ook eens als Gerlach geweest. Op zekeren dag vierde ik aan mijne woede den ruimen teugel. Toen ik het gedaan had, hoorde ik duidelijk eenen schaterlach achter mij in de lucht. Begrijpende, wie de lacher was, werd ik door eenen doodelijken schrik aangegrepen en zijn de gevolgen daarvan niet aanstonds te zien geweest, dat zij op den duur niet uitgebleven zijn, getuigen deze mijne handen.

Dit zeggende, stak hij de bevende leden uit de eenvoudige, veertig duim wijde mouwen.

De provisor volgde hem in 't spreken op. Dezen was door den Abt, opdat hijzelf zich geheel aan de geestelijke belangen zou kunnen wijden, het beheer over de goederen der abdij toevertrouwd. Zijne taak was: de hoeven en schuren der abdij rond te gaan; aanteekening te houden van het vee; van noodige herstellingen aan den Abt bericht te geven en die te doen bewerkstelligen; te beoordeelen, of hetgeen geoogst was, voor de behoeften van een geheel jaar toereikend zou zijn; op te letten, of er gekocht, verkocht, geruild behoorde te worden; de hoeven, tienden en andere zaken te verhuren en, om niet meer te noemen, eenmaal in het jaar rekening en verantwoording van zijn beheer te doen.

- Wat mij van morgen wedervaren is, zóó begon hij, ten opzichte van wien niet was afgeweken van den regel, dat de provisor priester wezen moest, zal ik mededeelen:

Nadat ik, ten vijf ure gewekt, mijne cel en mijn bed in orde gebracht en daarna op het door den prior gegeven teeken met meditatie mij beziggehouden had, eer de priem(*) begon, ging ik naar de hoeve, waar onze convers Hessel magister(†) is. Ik kwam er, toen de conversen, na in het door onzen Abt daartoe aangewezen vertrek met gebeden en andere geestelijke oefeningen zich beziggehouden te hebben, aan het werk gegaan waren. In het voorkomen van Hessel, dien ik aantrof, meende ik iets ongewoons, iets verlegens te bespeuren. Navraag doende, vernam ik van hem het volgende: den vorigen avond hadden de conversen, die ter wederzijde van den langs de hoeve gelegen weg, dichterbij of verderaf, op het land aan het werk waren, Gerlach voorbij zien gaan, geheel alleen en met haastige schreden. Later was hij teruggekomen, maar niet meer alleen. Volgens den éénen convers had hij bij zich gehad eene kat met brandvlekken op de huid en eenen kwispelenden staart; volgens den ander eenen draak ter lengte van een zwaard; volgens den derden eenen vierkanten boer met breede borst, hoekige schouders, korten nek en borstelige haren. Allen waren van oordeel geweest, dat zijn gezelschap niemand anders had kunnen zijn dan Lucifer in persoon en dit te meer, omdat het zich aan andere dan de drie aangeduide conversen in nog andere gedaante dan aan dezen had voorgedaan. En ook Hessel twijfelde niet. Schoon hij er toch voor gezorgd had, dat de conversen, eer zij zich te slapen legden, naar behooren gebeden en gedankt, hun geweten onderzocht, hunne zonden betreurd, vergeving gevraagd en beterschap beloofd hadden, en schoon hij voor zichzelven in niets van dat alles in gebreke gebleven was,

(*) Eene der dagelijksche getijden
(†) Meester.

had hij den geheelen nacht door van tijd tot tijd ongewone windrukken en een vreemdsoortig varkensgeknor gehoord.

De Abt, die met aandacht geluisterd had naar hetgeen door de sprekers gezegd was, meende aan de beraadslaging over deze zaak een einde te moeten maken.

- Gedachtig aan mijne verplichting, sprak hij op ernstigen toon, mijne zonen getrouw te bezoeken, opdat ik hen, als een waar vader, in den geest der zachtmoedigheid onderrichte, vermane, vertrooste of, moet het, berispe, bestraffe en kastijder zal ik - en dit reeds morgen - zelf naar de hoeve gaan, ten einde de zaak te onderzoeken. En opdat ik, wat plicht is, behalve hulp op den weg getuigen van mijnen wandel hebbe, wensch ik *en* eenen convers uit het klooster *en* den priester mee te nemen, over wien ik nu ga spreken.

Zoo even eerst is hij hier gekomen. Tot hiertoe was hij cureit te Hallem in Friesland, maar na het overlijden zijner moeder heeft hij opgehouden dat te zijn, aangezien hij een klooster wenscht te stichten en daarin met gelijkgezinde mannen het leven der reguliere kanunniken te leiden, als wij. Het is zijne begeerte, dat leven hier in al zijne deelen te leeren kennen, en de Bisschop van Utrecht, die hem inkleedde, heeft bij een schrijven, hetwelk hij hem medegaf, ons uitgenoodigd, dat wij daartoe hem de gelegenheid, hem daarbij de behulpzame hand bieden. Ik heb aan broeder Frederik - dit is zijn naam - gezegd zulks te willen doen, vertrouwende, dat ik ook in uwen geest sprak.....

Hier hield hij een oogenblik op, doch ging, nadat de overigen door eene beweging van het hoofd te kennen gegeven hadden, dat hij zich niet had vergist, op deze wijze voort: De reden, waarom ik hem morgen met mij nemen wil, is ook wel de wensch, hem de inrichting onzer hoeven te doen zien, en tevens te ontdekken, of hem reeds eigen zij, wat aan onze novitii(*) geleerd wordt: wegens het kostelijk goed der gehoorzaamheid den eigen wil en het eigen oordeel te dooden, maar voornamelijk eene mededeeling in den brief van den Bisschop, deze namelijk: dat hij, gaande naar zijne op eenigen afstand van zijn huis gelegen kerk, meermalen door den duivel verontrust is, die in de gedaante van verschillende monsters nu op hem aanviel en dan een afgrijselijk gehuil tegen hem uitstiet, doch dat hij met den mond eenen psalm aanheffend en met de vingeren het teeken van het kruis makend, den boozen geest telkens in het niet verdwijnen deed. Dunkt u niet als mij, dat hij de rechte man is, om mij te vergezellen?

Weder knikten allen toestemmend.

- 't Wordt tijd, dat wij scheiden, sprak hierop Robertus, want ieder oogenblik kan het kleppen der klok melden, dat de tijd van het avondeten dáár is. Eer hij evenwel een Deus vobiscum(†) of eene

(*) Nieuwelingen.
(†) God zij met u.

andere dergelijke zegenbede uitte, vroeg de provisor verlof, nog iets ter bespreking te geven.

Het werd hem toegestaan.

- Na eenige dagen, zeide hij, dient, behalve op andere plaatsen, hier in de kloosterwaard het gras gemaaid, maar ik vrees, dat het, als het gemaaid zal zijn, door het wassend water van de Linge te loor zal gaan. Op één punt, juist tegenover de griend aan de overzij, staat dit reeds aan den rand. Dat het mogelijk ware dáár en, zoo noodig ook verder, eene kleine kade - zij behoeft niet hoog te wezen - aan te brengen; maar onze conversen en donaten zijn niet talrijk genoeg, om dit werk te doen en tegelijkertijd de zeis te voeren.

- Ik zal eraan denken; met deze weinige woorden brak de Abt verder beraadslagen af, wijl het kleppen der klok begon, om aan te houden, totdat hij of de prior ter plaatse, waar allen, eer zij aan tafel gaan zouden, bijeenkomen en met overpeinzing zich moesten bezighouden, verschijnen en het teeken geven zou, met kleppen op te houden.

Eenige dagen waren er voorbijgegaan, sinds Frederik te Mariënwaard gekomen was.

Den ochtend na zijne komst was hij uit het voor gasten bestemde verblijf, hetwelk hem slechts gedurende één nacht mocht opnemen, naar de cel verhuisd, die de zijne heeten zou en waarheen zich vooraf de prior, supprior(*) en vestiarius(†) begeven hadden, ten einde zich te overtuigen, dat er niets wanordelijks, daarentegen alles was, wat er behoorde te wezen.

Het was zijn vurige wensch geweest, toen ook aanstonds deel te nemen aan het leven zijner nieuwe broeders, maar gekomen, om te gehoorzamen, eer hij zou willen gehoorzaamd worden, had hem het uitstel der vervulling van dien wensch door het opontbod van den Abt tot den tocht naar de Hesselshoeve niet bedroefd en had hij dien met volle bereidvaardigheid meegedaan.

Schoon de Abt niet vergeten had, dat zwijgen tot de bestanddeelen van het door hem gekozen leven behoorde, had hij aan Frederik onder het gaan toch het een en ander meegedeeld nopens de conversen, die *deels* in, *deels* buiten het klooster, als op de hoeve, waarheen zij gingen, werkzaam waren.

Zóó was hem bekend geworden, dat men, alvorens hen aan te nemen, vóór alles onderzocht, of zij, die den wensch te kennen gegeven hadden, conversen te zijn, zulks niet deden om den kost, maar om God; dat men hun niet te wille was, indien zij niet het ‘Vader ons’ en ‘Wees gegroet, Maria’(§), voorts de apostolische geloofsbelijdenis

(*) Onderprior.
(†) Kleederbezorger.
(§) Pater noster en Ave Maria.

en de tien geboden kenden; dat men toezag op hunnen wandel, opdat zij voor niemand eene ergernis, maar allen tot stichting waren, ook door hunnen wakkeren arbeid, en eenmaal in de week hen, die op de hoeven leefden, voor den magister(*) verschijnen deed, opdat die hen onderhielde over hunne gedragingen en zoo noodig hun boete oplegde, terwijl er met hetzelfde doel voor hen, die binnen het klooster bezig waren, wekelijks driemaal kapittel gehouden werd.

Inmiddels had hij, als hij het oog liet weiden over de akkers, tusschen welke door de weg liep, en later, toen hij de inrichting der hoeve zag, zich kunnen overtuigen, dat die mannen in het grijze kleed, door wie de eersten bearbeid waren, de laatste in stand gehouden werd, mannen waren, door wie de bodem in vruchtbaarheid toenam, maar die tevens zich ijverig oefenden in de godzaligheid.

Wat de hoofdzaak betrof, waarom de tocht ondernomen was, had de Abt, evenmin als hij, de zekerheid erlangd, dat Gerlach inderdaad van den duivel vergezelschapt was geweest, zoodat men zijne woede als diens werk zou mogen aanmerken, en daarom overeenkomstig zijnen raad besloten den broeder, dien op verzoek der collatoren van de kerk te Beest: den Graaf van Gelre, de kerk van St. Marie te Utrecht en den Heer van Kuik, de abdij tot cureit bij die kerk geplaatst had, op te dragen, dat hij alle mogelijke pogingen in het werk stelde, waardoor de waarheid aan het licht kon komen.

Hoe gelukkig had hij zich gevoeld, toen hij, van zijnen tocht teruggekeerd, op het wollen kleed zich te slapen gelegd had met het vooruitzicht, dat hij weldra met de abdijbewoners de taak zou deelen, door hen vrijwillig ter eere Gods aanvaard. 't Waren niet het harde hoofdkussen en de ruwe dekens geweest, die hem hadden wakker gehouden, maar het ongeduldig verlangen naar het gewenschte tijdstip was het geweest, dat den slaap als van hem geweerd had. En sinds dat tijdstip gekomen was, was elke dag van zijn nieuw leven voor hem een dag van geestelijk genot geworden, of hij te middernacht bij de metten, of op het daarvoor vastgestelde uur bij de andere getijden, voorgegaan door den cantor(†), wiens taak was de broeders tot zingen aan te sporen en, zoo noodig, hen daarbij terecht te wijzen, de bepaalde antiphonen, psalmen en hymnen gezongen had op deftige wijze en bij de houding en met de gebaren, die waren voorgeschreven, dan wel in zijne cel zich had beziggehouden met meditatie, eer de priemtijd dáár was, of, na het completorium, met het onderzoek van het geweten, terwijl de circator(§) rondging, ten einde te zien, of wellicht een broeder nalatig ware of sliepe - of hij gezwegen had dan en waar dit geschieden moest, dan wel met de broeders in gedachtenwisseling zich had begeven, wanneer dit gedurende een ge-

(*) Meester.
(†) (Voor)zanger.
(§) Omganger.

heel uur na het middagmaal ten elf of ten vijf ure na het avondeten, zoolang het de voorzitter van de tafel toestond, geoorloofd was - of hij voor den confessarius(*) zijne biecht had gefluisterd, onder inachtneming van het daaromtrent voorgeschrevene, dan wel gevast had op de daarvoor bestemde dagen, dan met één maal zich tevreden stellend - of hem door den Abt was opgedragen, in plaats van den bibliothecaris, terwijl deze voor hem den ordinarius(†) en andere bij de stichting van een klooster onontbeerlijke geschriften(§) schreef, het stof van de boeken in de bibliotheek te vegen en andere diensten te verrichten, dan wel hem opgelegd den vestiarius bij te staan, wanneer deze des Zaterdags vóór het avondeten allen schoon linnen uitreikte en des Maandags het oude verzamelde, daarbij nauwlettend toeziende, of hij terugontving, wat hij uitgegeven had, en of dit of dat van het verzamelde misschien herstelling behoefde - of hij den cellarius(**) had moeten volgen, waar hij in den kelder of op den zolder den spijs- en drankvoorraad schikte; zorgde, dat brood en bier zóó tijdig gereed waren, dat de broeders er geene minuut op behoefden te wachten; vóór het eten in de keuken zich overtuigde, dat alles goed bereid was en in voldoende hoeveelheid uitgereikt werd en, om niet meer te noemen, toezag, dat de hem onderhoorige bakkers, brouwers, hoveniers en koks naar zijne bevelen zich richtten en behalve door den Abt of prior tot geen ander werk gebruikt werden, dan het hunne was, dan wel had mogen tegenwoordig zijn bij het onderricht, hetwelk in velerlei soort verhalen of in samenspraken aan zijne kweekelingen de magister novitiorum(††) gaf, een man, uitmuntende in vroomheid, kunde en geschiktheid in 't opvoeden van hen, die aan zijne leiding waren toevertrouwd.

Zóó waren er voor Frederik eenige heerlijke dagen voorbijgegaan, toen een dag aanbrak, die voor de abdij noodlottig hadde kunnen zijn.

De priem was voorbij en het dagelijksch kapittel werd gehouden, nadat de klok allen bijeengeroepen had. De Abt, die voorzat, sprak het gewone ‘benedicite’(§§) en, zich buigend, antwoordden de overigen volgens gewoonte: ‘dominus’(***). Hierop wierp zich meer dan één, bewust van eenig overtreden, in het midden van het kapittelvertrek op de knieën, beleed met heldere stem, wat hij misdreef, en vroeg deemoedig om vergiffenis, verwachtende dan, met het geheele lichaam op den grond uitgestrekt, geduldig, welke straf de Abt hem zou opleggen.

Nog was de eerste ijver niet zooveel bekoeld, dat de zelfbeschuldi-

(*) Biechtvader.
(†) Boek, behelzende voorschriften voor den kerkdienst, enz.
(§) Missaal, psalter.
(**) Kleedermeester.
(††) Meester der nieuwelingen.
(§§) Zegen ons.
(***) Heer.

gingen grovere zonden betroffen. Deze was niet aanstonds, toen hij geroepen werd, gekomen, om zich te doen scheren; die had eene waskaars gebroken, gene meer dan eens vergeten, als hij den medekloosterling aansprak, aan diens naam het ‘frater’(*) te doen voorafgaan. Niet anders was het met de beschuldigingen, uitgebracht door anderen, den circator het eerst. Zonder omhaal van woorden klonk het, terwijl de beschuldigde zich naar de plaats begaf, waar wie zichzelven aanklaagden, nederknielden: broeder Benedictus ging, uit den hof gekomen, zonder de handen te wasschen aan tafel; broeder Franciscus bracht, door niet langzaam genoeg te zingen, het koor in de war.

Ook Frederik meende zich te moeten beschuldigen en dit van in zijne schatting groot kwaad. Hij had in de kerk gebeden en, van het gebed opgestaan, den ‘sacrista’(†), die al wat bij den kerkdienst in gebruik kwam, in bewaring had, bezig gevonden met dat na te zien, opdat hij het noodige eraan verrichtte of verrichten dede. Zóó had hij te zien bekomen den gouden kelk, den saffier en het misgewaad, die met den mozaïeken vloer de abdij van 's Abten vorstelijken aanverwant ten geschenke ontvangen had, en de twijfel was bij hem opgekomen, of 't met de gelofte van armoede wel strookte, zulke kostbaarheden te bezitten en te gebruiken.

Aandachtig hoorde de Abt zijne en de verdere beschuldigingen aan. Na overweging legde hij de hem billijk en nuttig voorkomende straffen op: dezen de verplichting eenen psalm te lezen en den grond te kussen, dien met uitgestrekte armen in het ‘refectorium’(§) het ‘Vader ons’ op te zeggen, genen zijne soep of zijn moes te eten, zittende op den vloer, en eenen vierde eenen dag te vasten bij water en brood. Hij besloot met eene ernstige vermaning, die voor zooveel Frederik betrof, hoofdzakelijk hierin bestond, dat hij de eenvoudigheid zich meer mocht eigen maken, aangezien aan het twijfelen geen einde ware, indien de kloosterlingen altijd weten wilden, of dit of dat, strikt genomen, met den regel wel overeenkwame.

Zwijgend hoorden allen toe: alleen werd, wat geoorloofd was, een paar malen een ‘mea culpa, ego me emendabo’(**) vernomen.

Een drietal uren later waren allen, de jongeren voorop, de ouderen volgende, de Abt achteraan, het refectorium ingetreden, ten einde het middageten te gebruiken. Met ontbloote hoofden, koor tegenover koor bij de tafels staande, waarop de dienenden reeds het eerste gerecht geplaatst hadden en later het tweede plaatsen zouden, spraken en zongen zij de gebruikelijke gebeden en lofzangen. Neerzetten zij zich, nadat de Abt hun daarin was voorgegaan, terwijl tegelijkertijd de lezer zijne plaats aan den lessenaar innam, vooraf van den

(*) Broeder.
(†) Sacristijn.
(§) Refter, eetvertrek.
(**) Ik heb schuld en zal mij verbeteren.

Abt de benedictie ontvangen hebbende, waarom hij met eene buiging gevraagd had.

Vergissen zou zich, wie meende, dat de maaltijd niets schilderachtigs had, al had geen Da Vinci de muren van het refectorium met schilderwerk versierd, schoon als dat, hetwelk nog heden ten dage het oog boeit van hem, die te Milaan het vertrek binnentreedt, waar voorheen de Dominicanen aan tafel zaten.

Hier zat de Abt en liet den blik gaan, zoowel over de tafel der priesters, als over die der novitii en conversen. Nu wenkte hij den lezer toe, dat hij in het lezen van hetgeen de magister novitiorum opgegeven had, eene fout beging; dan gaf hij door eenen wenk te kennen, dat ook hem, aan wien was toegestaan nog binnen te komen, toen de overigen reeds gezeten waren, en die zich, na gebogen te hebben, aan de minst bezette tafel onderaan had moeten plaatsen, te drinken zou aangeboden worden; straks beval hij, dat aan eenen zwakke onder de broeders de afzonderlijke spijs of de afzonderlijke drank, die noodig voor hem geacht was, gebracht zou worden, nadat die eerst hemzelven was aangeboden.

Aan de tafels bevonden zich de mannen, voor wie zij bestemd waren. Wie van hen niet buitengewoon bedeeld werden, beantwoordden de buiging van hem, die hun iets aanbracht, met eene buiging of vroegen, elk voor den naastgezeten broeder, zoo dezen van de gemeenschappelijke spijs of den gemeenschappelijken drank iets ontbrak en hij dit zelf niet deed, door middel van een teeken om het ontbrekende aan hen, die dienden. Wie wel buitengewoon bedeeld werden, bogen zich, behalve als de overigen voor den brenger, bovendien voor den zender en stonden voor den laatstgenoemde ook min of meer van hunne plaatsen op, voorts aan de broeders aan hunne rechter- en linkerzijde iets van hetgeen zij ontvingen, mededeelende. Verder was er de lezer, nu met de meest mogelijke aandacht in zijn boek, dan met zekere angstvalligheid naar den Abt ziende, en waren er, die dienden, zorgvuldig voor verzuim of fout zich in acht nemende, opdat zij zich daarna niet te verootmoedigen mochten hebben, en nog, die, etende op den vloer, den nasmaak van het kapittel hadden.

Iets schilderachtigers had hierdoor dien middag de maaltijd, dat de Abt ten gevolge van een plan, hetwelk hij wenschte te volvoeren en waardoor het spreekuur na het eten voor de broeders zou verloren gaan, den lezer wenkte met lezen op te houden en - wat slechts eenmaal in de week aan tafel mocht toegestaan worden: het voeren van gesprekken - vergunde. Het sameneten won door samenspreken in niet geringe mate aan levendigheid.

Afgebroken werden na eenig tijdsverloop die gesprekken door het op eenen wenk van den Abt hervatte lezen en dit door het weder op eenen wenk afnemen van de tafel. Eenige malen weerklonk daarop de tafelklok en sprak met zachte stem de lezer: ‘Tu autem, Domine,

miserere nostri'(*), wordende dit door de overigen met een 'Deo gratias'(†), even zacht gesproken, beantwoord. Geene aanleiding was er geweest, waarom iemand zich te buigen of te knielen had. Aanhief de cantor ten slotte het 'Miserere mei Deus'(§) en ordelijk verwijderden zich allen, na voor de Goddelijke Majesteit gebogen te hebben, om in de kerk hun dankzeggen voort te zetten.

Drie slagen op eene plank, met kleine tusschenpoozen herhaald, deden, terwijl de conversen reeds weer naar hun werk: het hooien van de waard, gegaan waren, de overigen naar hunne cellen spoeden. In dezen verbeidden zij het oogenblik, waarop de klok hen roepen zou tot eenigen te verrichten arbeid. Weldra werd het bekende geluid gehoord en op de plaats, waar allen samenkwamen, vernomen, dat het ditmaal een werk, niet ver, maar toch buiten de kloostermuren gold: het leggen eener kade ter beteugeling van het Lingewater, hetwelk dreigde de waard te overstroomen, en ook, dat de Abt niet slechts vergund had zich zóóver van het klooster te verwijderen, maar zelf ook zou medegaan. Het noodige gereedschap: spaden, manden, enz., verschafte hun hierop de prior en in beweging stelde zich de stoet, die zóó voltallig was, dat zelfs de minister infirmorum(**) er niet aan ontbrak, ofschoon hem, zooals men begrijpt, licht vrijstelling gegeven werd, wanneer de overigen zulk eene tevergeefs vroegen. Zij gingen met den Abt voorop en den prior achteraan de kloosterpoort uit, toen juist de portier aan de armen dat deel van het overgeschoten eten uitreikte, hetwelk de cellarius niet bewaard wilde hebben. 't 'God loone u!' der begiftigden scheen een goed voorteeken voor den goeden uitslag van het te ondernemen werk.

Het was op de waard recht levendig, toen zij er kwamen. De conversen en donaten wedijverden met elkander in het volbrengen van het hun opgelegde werk. Deze sneden met hunne zeisen het welig opgeschoten gras af, hetwelk op de voorafgaande dagen niet geveld had kunnen worden; die keerden, wat gemaaid lag, met hunne houten vorken om, dat het spoediger droog mocht worden, en nog anderen schikten het reeds gedroogde op hoopen. De laatsten - Meijnhard was één van hen - waren het dichtst bij den Lingeoever bezig, wijl men met het oog op het water dáár het eerst gedaan had, wat men nu nog op het verderaf gelegen, ietwat hooger gedeelte van de waard bezig was te doen. Geen hunner scheen het te deren, dat de zon hare felle stralen op hunne hoofden nederschoot, zoo repten allen hand en voet.

Als spoorde de ijver, waarvan zij bij hunne komst op de waard getuigen waren, de mannen, die kwamen, aan, dat zij in vlijt en

(*) Gij echter, Heer! ontferm u over ons.
(†) God zij gedankt.
(§) God! ontferm u over mij.
(**) Ziekenoppasser.

volharding niet mochten achterstaan, begonnen zij met hunne spaden grond uit te delven en dien in hunne manden te dragen naar de plaats, door den provisor aangeduid als het eerst en het meest voorziening te behoeven. Het kwam niet bij hen op te doen, wat hun geoorloofd was: den Abt te vragen, dat zij eene wijl mochten rusten, al ging met zulk rusten gepaard, dat zij met elkander spreken mochten, hetgeen onder het werken, buiten noodzaak, hun niet vrijstond. Ging niet hun Abt hun voor? Rees niet zichtbaar de kade? En zouden zij niet reeds spoedig weer den arbeid tot later staken moeten, wijl de klok hen naar het klooster terug zou roepen, opdat zij er in het koor het eerst op handen zijnde getijde in acht namen? Een ander geluid, dan dat der kloosterklok, brak plotseling hun arbeiden af. Uit de griend aan de overzijde siste een pijl en aanstonds nog één. De eerste, die op den Abt gemikt scheen te zijn, miste zijn doel: geheel ongedeerd bleef de waardige Robertus. Niet alzoo de laatste: was hij bestemd, Meijnhard te treffen, hij deed den donaat gewond ter aarde storten.

Er kon ten aanzien van den schuldige geen twijfel bestaan, al zag men hem niet, toen het buigen en kraken der takken in de griend bewezen, dat hij zich uit de voeten maakte.

In eenen oogwenk was de minister infirmorum bij den gewonde. Het bleek, dat deze wel zwaar, maar toch niet doodelijk gewond was, toen hem de eerste hulp verleend werd, alvorens hem naar het klooster te dragen.

Ten einde dit laatste te kunnen doen, zonder hem groote smart te veroorzaken, legde men hem op eene soort draagbaar, die op bevel van den Abt uit dikke wilgetakken toegesteld en met versch hooi overspreid was. Een zestal conversen nam haar voorzichtig op en droeg met langzame schreden haar voort. De Abt volgde met de broeders, met wie hij uitgegaan was. Zoo bereikte men het klooster. Binnengetreden, volgde de Abt met den magister infirmorum Meijnhard tot in het infirmitorium, terwijl de overige broeders, die daarvan, evenmin als van eenige andere vertrekken, den drempel overschrijden mochten, zonder daartoe verlof gevraagd en verkregen te hebben, hun gereedschap aan den prior ter hand gingen stellen en daarna een Pater noster en Ave Maria spreken in de kerk.

Eer ik den afloop van het aan Meijnhard overkomen ongeval verhaal, deel ik een en ander betrekkelijk het leven in het infirmitorium mede.

Het hoofd ervan was de magister infirmorum(*). Deze had onder anderen te zorgen, dat de zieken noch door den geneeskundige, noch

(*) Ziekenmeester.

door den oppasser, noch door iemand anders verwaarloosd wierden; dat aan den cellarius wierde gevraagd om de spijzen en dranken, die hun noodig waren; dat bij herstelling in het eerstvolgende kapittel het onordelijke ter sprake kwame, waaraan zij zich schuldig mochten gemaakt hebben, en, in geval de krachten afnamen, dat dit den Abt en den prior bekend wierde, opdat één van beiden hen, voor wie het sterfuur weldra slaan zou, voorzage van de genademiddelen der kerk en tevens hen aanspoorde, geheel hun vertrouwen te stellen op God en den Heer.

De oppassing der zieken, die nooit, ook bij de ernstigste ziekte niet, door vrouwen en alleen bij bijzondere vergunning van den Abt of den prior door eenen wereldlijken persoon geschieden mocht, was opgedragen aan eenen minister, die uit de conversen gekozen en door zijne meewarigheid, trouw en dienstvaardigheid voor de op hem rustende taak berekend moest wezen. Opdat hij altijd tot der zieken hulp gereed ware, moest hij in het infirmitorium eten, slapen, blijven. Deden de door hem opgepasten iets onordelijks, dan had hij zulks aan den magister mee te deelen. Indien het niet aan een ander opgedragen werd, moest hij hun, *of* bij den aanvang, *of* aan het einde van den maaltijd, iets stichtelijks voorlezen. Zijn laatste dienst was, ingeval van overlijden, dat hij het water gereedmaakte, waarmee het lijk afgewasschen, benevens de baar, waarop het uitgedragen werd. De Abt was verplicht de zieken dikwijls te bezoeken en hen te bemoedigen, te troosten en te vermanen. Bij het naderen van hun einde had hij met de overigen vurig voor hen te bidden, totdat zij het oog gesloten hadden.

De zieken zelven moesten, indien zij ten minste daartoe niet te zwak waren, des zomers ten zes, des winters ten zeven ure hunne legerstede, bij vergunning van den Abt eene zachtere dan de gewone, verlaten. Opgestaan zijnde, hadden zij, in geval zij meerderen in getal waren en dit niet reeds te gelijk met de vesper geschied was, hunne metten te lezen en daarna te mediteeren en zich tot het hooren of houden van de mis te schikken. Terts en sext, ook vesper moesten zij op denzelfden tijd als de overige kloosterlingen waarnemen, maar het completorium mochten zij, naar 't hun 't gemakkelijkst was, vóór of na het avondeten doen. Mochten zij er sterk genoeg toe zijn, dan waren zij verplicht de hoogmis bij te wonen benevens de daaraan onmiddellijk voorafgaande en daarop onmiddellijk volgende getijden. Het etensuur van het klooster was ook het hunne. Gedurende hun maal mochten zij over nuttige zaken spreken. Dit was hun van 's avonds acht uur in den winter en negen uur in den zomer tot zeven uur 's morgens wel niet verboden, maar dan mocht het alleen over het noodzakelijke en nuttige en niet dan in alle zedigheid geschieden. Volgde op hunne ziekte herstelling, door fijner spijzen en wat verder daarvoor noodig was, werden dan de krachten ondersteund en waren

dezen gekeerd, dan mochten de herstelden niet trachten langer in het infirmitorium te blijven, maar moesten tot de samenwoning met de overigen terugkeeren en in het eerstvolgende kapittel wegens hetgeen zij onbehoorlijks gedaan hadden, schuld belijden en vergiffenis vragen.

Meijnhard - opdat ik nu mijn verhaal vervolge - was wel zwaar, maar toch niet doodelijk gewond, zooals reeds aanstonds, nadat de pijl hem getroffen had, gebleken was. In het infirmitorium vond hij eene liefdevolle verpleging. Als op den dag de pijn hem afmatte, dan rustte de convers, die hem oppaste, niet, zoolang hij niet, *of* naar de voorlichting van den magister, *of* uit zichzelven, iets aan te wenden vond, waardoor die bedaarde. Meer dan eens trad Robertus aan zijn leger en beurde hem op of bad voor hem. Gaf hij den wensch te kennen, dat hem deze of die spijs, de eene of andere drank bereid mocht worden, oogenblikkelijk liep de magister of de minister naar den cellarius, om dezen te verzoeken, dat hij het begeerde bereiden dede, indien het niet voorhanden was - en hoe hij het, zoodra het hem was ter hand gesteld, met eene uitdrukking van genoegen op het gelaat aan den gewonde bracht! En als des nachts Meijnhard's slaap, ten gevolge van den schrik, dien hij doorgestaan, en het bloedverlies, dat hij geleden had, door bange droomen verontrust werd en het hem was, als bevonde hij zich op eene plaats, waar, als waren het dichte hagelsteenen, pijlen van omhoog vielen en hem wondden aan het hoofd, de borst, den rug, overal, dan vloog hij niet onder den uitroep:

- Gerlach! Gerlach!

overeind, of de convers, die bij zijn leger waakte, was aanstonds dáár, veegde hem het klamme zweet van het voorhoofd, sprak hem een bedarend woord toe en liet niet af van zich met hem bezig te houden, dan nadat hij weer ingeslapen was. Het kan bij zulk eene verpleging en een lichaamsgestel, krachtig, als dat van den verpleegde was, niet bevreemden, dat deze, zelfs spoediger, dan verwacht was, als een herstellende beschouwd kon worden. Toch zou er nog een geruime tijd verloopen moeten, alvorens hij geheel hersteld zou kunnen heeten. Aan Frederik was op zijn verzoek door den Abt vergund den oppasser te vervangen, wanneer deze zich gedurende eenen korten tijd te slapen legde, opdat hij niet door den slaap overmeesterd wierde, als hij te waken had. Het deed den plaatsvervanger niet alleen met den gang der zaken in het infirmitorium bekend worden, maar had bovendien het goede gevolg, hetwelk Robertus ervan gehoopt had, toen hij de vergunning verleende, dat Frederik door zijn samenspreken met den donaat meer licht bekwame ten aanzien van de ware oorzaak der woede bij hem, wiens hand den noodlottigen pijl gericht had. 't Kwam hem hoe langer hoe meer voor, dat deze niet in den duivel, maar uitsluitend in Gerlach's gestoorde huwelijksplannen te zoeken was.

Hij nam zich voor, ter gelegener tijd zijne zienswijze voor den Abt bloot te leggen.

Die gelegenheid kwam, toen de Abt op eenen avond, op het oogenblik, dat Frederik het infirmitorium verliet, dezen bij zich ontbood.

- Broeder Antonius, ving de Abt aan, nadat de gewone wederzijdsche plichtplegingen geschied waren en Frederik op den daartoe ontvangen wenk had plaats genomen, is hier geweest, om mij bericht te geven van den uitslag der door hem in het werk gestelde pogingen, nadat ik met u de Hesselshoeve bezocht.

- Een goede? waagde Frederik te vragen met eene uitdrukking in het gelaat, welke de hoop verried, dat het antwoord toestemmend wezen zou.

- Hij heeft, zette Robertus zijne mededeeling voort, Herburgis, Gerlach's verloofde, te hulp geroepen, toen zij, schreiende, hem gezegd had, zich o! zoo ongelukkig te gevoelen bij den toestand, waarin zij Gerlach zag verkeeren. Bereid verklaarde zij zich, hem bij zijne pogingen, dat er in dien toestand verbetering kwame, te ondersteunen. Daarop heeft hij haar eerst aangeraden, voor het geval dat Gerlach, bij haar zijnde, heftiger, dan te voren zijne gewoonte was, zou beginnen te spreken, de middelen en toen dit het gewenschte gevolg niet had, nog eer hij bij haar kwam, de voorbehoedmiddelen aan te wenden, die zoo vaak - wij weten dit - gebleken zijn tegenover den helschen vorst alles te vermogen: het teeken van het kruis te maken; in stilte een Ave Maria te bidden; Benedicite te zeggen; kransen van gewijd was te hechten aan den deurpost, onder welken door hij bij 't binnentreden gaan, en onderaan den stoel, waarop hij zitten moest, enz. Getrouw deed zij, wat hij haar aanried; maar tevergeefs, alles tevergeefs. 't Is gebeurd, dat zij, als hij zich opwond, het teeken van het kruis makend, uit zijnen mond de afgrijselijke taal hoorde:

- Laat die grimassen maar over aan die duivels ginds.

En dan wees hij hierheen.

- En nu? vroeg Frederik.

- Is broeder Antonius, luidde het antwoord, ten einde raad.

- Mag ik, deed Frederik met alle zedigheid zich hooren, mijne meening zeggen?

En nadat de Abt door eene beweging van het hoofd het hem had toegestaan, vervolgde hij:

- Mij wordt het hoe langer hoe meer waarschijnlijk, dat Gerlach's woede niet van den duivel is, maar van het booze hart. Getwijfeld heb ik van den beginne af, ofschoon ik bij ervaring weet, hoeveel kwaads de Booze in de wereld aanricht. Mijn twijfel is toegenomen, nadat ik bij Meijnhard's aanvankelijke herstelling in de gelegenheid geweest ben, meer dan eens met hem over zijnen neef te spreken. En opnieuw toegenomen is hij door uwe mededeeling nopens de mislukking van al wat broeder Antonius beproefd heeft.

- Het verheugt mij, hervatte de Abt, dat ik mij niet bedrogen

heb, toen ik hoopte, dat uw verkeer in het infirmitorium der zaak, die ons ter harte gaat, ten goede zou komen, en daarom vooral dat verkeer u vergunde. Uwen twijfel deel ik geheel, wijl ook ik Meijnhard gehoord heb, toen ik hem bezocht. Nu leg ik u mijne verdere plannen bloot, want een goede herder - en dit wensch ik te zijn - mag niet ten einde raad wezen, zoolang een schaap zijner kudde nog doolt. Ik roep broeder Antonius tijdelijk naar het klooster terug en verzoek u, gedurende den tijd van zijn verblijf alhier, zijne plaats te Beest in te nemen. Ik verzoek u dit, ofschoon ik het u kan bevelen en ge, weigerende, wegens halsstarrigheid zoudt strafbaar zijn.

- Verre van mij, haastte zich Frederik te zeggen, dat ik niet bereid zou wezen, de mij toegedachte taak te aanvaarden, maar.... maar - mag ik vrijuit spreken? - Zal het broeder Antonius niet grieven?

- Dat zou het doen, sprak Robertus, indien ik hem om handelingen, met onze bepalingen in strijd, terugriep: omdat hij in zijn huis te weelderig leefde of dáár of erbuiten zijn ordekleed niet droeg; het beheer van de kerk- en armengoederen der parochie voerde, zonder mijne toestemming of zonder daarvan rekening te doen; zonder mijn weten grooter giften deed aan ouders, nabestaanden of vrienden, of hen bezocht, schoon zij meer dan twee mijlen vanhier wonen; in andere, dan de aangewezen plaatsen, het noodige zich aanschafte, of geboorte- en andere feesten bijwoonde of herbergen bezocht; maar dat kan het niet doen, nu het geschiedt om iets, wat hem, evenzeer als ons, ter harte gaat: de redding van eene menschenziel. Wees in dit opzicht gerust en ga, als ge morgen gaat, met mijnen zegen.

Nog eenigen tijd spraken Abt en priester met elkander. Wat zij spraken, bleek daarna. Eindelijk begaf zich Frederik naar zijne cel en verdiepte zich in het gebed tot de Moedermaagd, de door hem zóó hoogvereerde, dat hij, naar de getuigenis van eenen voor geloofwaardig gehouden medekanunnik, nauwelijks in slaap was, of hij hield niet op, zijn Ave Maria te herhalen.

Wie eenige dagen later Beest bezocht, zat niet lang in eene herberg, of hij hoorde van den nieuwen cureit, dien de Abt gezonden had.

Frederik had op de parochianen aanstonds een goeden indruk gemaakt, zoowel wanneer hij verrichtte, wat tot den eerdienst behoorde, als wanneer hij als prediker optrad. Men roemde zijne waardige houding bij 't misbedienen en zijne welluidende stem, als hij sprak. Indien hij nu ook, zeiden sommigen, in den omgang met de menschen niet tegenviel, dan zou men bij den ruil gewonnen hebben, wijl de vertrokken broeder Antonius, hoe goed hij voor rijk en arm geweest was, toch in gaven voor het priester- en predikambt niet met hem kon vergeleken worden.

En hij viel in den omgang niet tegen; dat kon hooren, wie eenige dagen later korter of langer te Beest vertoefde. Hij bejegende allen zóó, dat het was, of hij reeds jaren aaneen het werk van eenen cureit niet alleen verricht, maar met zachtmoedigheid zoowel als met kracht verricht had. Was er iemand, die sprak of deed, wat kwaad was, hij ontving wel eene terechtwijzing, soms zelfs eene bestraffing, maar altijd gevoelde, wie zulk eene ontving, dat zij uit liefde en met liefde geuit werd. En was er wie bezocht werd, hoe hartelijk nam hij deel, hoe vriendelijk sprak hij zijne deelneming uit en hoe bereid was hij, of het dag of nacht ware, hulp te verleenen! Het spreekt vanzelf, dat wie toehoorde, wanneer men over Frederik sprak, ook veel vernam, inzonderheid betrekkelijk zijn verleden en de reden, waarom hij in de plaats van broeder Antonius getreden was, wat den toets der waarheid niet door kon staan. Zoo wist één te verhalen, dat hem in de dagen zijner jongelingschap de H. Cecilia verschenen was en vriendelijk met hem gesproken had, en een ander, dat later door zijne tusschenkomst een ongedoopt gestorven kind zoolang weer levend was geworden, dat hij het doopen kon. En wat de reden van zijne komst betrof, wist de met den vertrokken broeder bevriende zeker, dat zij bestond in de begeerte van den Abt, zijne afnemende krachten te sparen, en even zeker de hem vijandige, dat zij was in de door den Abt gedane ontdekking, dat hij nu en dan, zonder dat dit *of* voor hemzelven, *of* voor zijne parochianen noodig was, zich uit zijne parochie verwijderd had.

Dat de dunk, dien men van hem opvatte, een goede was, vernam Frederik met blijdschap, minder ter wille van zichzelven, dan ter wille van het doel, waartoe hij te Beest gekomen was en dat hij niet uit het oog verloor.

De gelegenheid tot eene poging ter bereiking ervan deed zich niet lang wachten en had, goed gebruikt, de gewenschte uitkomst.

Op eenen schoonen zomerdag volgde een schoone zomeravond. Had de zon helder geschenen, zoolang zij haar dagwerk te verrichten had, de maan, die van achter het hout te voorschijn kwam, beloofde niet minder te doen, toen het hare beurt werd, het aardrijk te verlichten. 't Was, of de schepping dit begreep en hare blijdschap aan den dag legde door het koeltje, dat het gebladerte zachtkens trillen deed en op het water nauw zichtbare rimpels trok. En gewis hadde zij het ook gedaan door het geluid van ros en rund en het lied der vogelen, indien dezen zich niet reeds te slapen gelegd hadden in het mollig gras of het donzen nestje.

Wie, vermoeid van den arbeid, begonnen, toen de zon opging, en, hoe zij blakeren mocht, voortgezet, totdat zij achter de kim verdween, zich gereed maakten, de leden op zachter of harder leger uit te strekken, Gerlach en Herburgis niet. Zij zaten in het vertrek, waar de laatste hare dagen sleet, bij elkander en dachten minder aan scheiden,

naarmate de maan door het open venster meer licht verspreidde over het weinige huisraad, dat tegen de muren stond of eraan opgehangen was, zoowel als over dat, hetwelk op den breeden schoorsteenrand zich bevond of eene plaats innam op den tegelvloer. Zij zaten er, de flinke jongeling en het krachtige meisje, rustiger, dan in de laatste weken dikwijls het geval geweest was, alsof het rustige in de natuur zich aan hen mededeelde, zijnen toorn, haren angst bedarend.

- Kom, Gerlach! gij hebt u gewis vergist? sprak zij, het schoone hoofd schuddend, half bewerend, half vragend, nadat hij haar gezegd had, in den nieuwen cureit eenen priester herkend te hebben, dien hij eenigen tijd te voren op den weg in de nabijheid der abdij ontmoet had.

- Vergist? hernam hij, hoor, Herburgis! indien ik hem alleen gezien hadde, toen hij vóór het altaar dienst deed, ik zou dan door uw twijfelen ook aan het twijfelen kunnen geraken en denken: de afstand, waarop gij hem zaagt, de wierook, die om hem opsteeg, hebben u misleid en u doen meenen, dat hij dezelfde man is, als wien ge vroeger gezien, maar bij uwe drift niet goed gezien hebt; doch om zekerheid te hebben, ben ik ook eens naar de kerk gegaan, toen hij preekte, en ja! dat waren dezelfde houding, dezelfde blik, dezelfde stem, dezelfde man.

- Gij waart niet vriendelijk, toen gij hem ontmoettet? vroeg Herburgis op eenen toon, waarin iets weemoedigs lag.

- Het spijt mij, voerde Gerlach haar te gemoet, nu ik van iedereen en ook van u hoor, dat hij een goed mensch is, en ik aan u meen te bemerken, dat het u verdriet zou doen, indien ik, wat inderdaad het geval is, op uwe vraag: neen! zeggen moest; maar waarom moest hij mij ook den weg naar Mariënwaard vragen, Mariënwaard, dat het kerkhof is van ons levensgeluk?

- Spreek zoo niet, vleide zij; waarom zou het niet, indien wij den hemel niet vertoornen, door de vrome mannen, die dáár God en de heiligen dag en nacht dienen, te verachten, de wieg van ons levensgeluk wezen kunnen?

't Gelaat van Gerlach verkreeg eene geheel andere uitdrukking, dan het had, eer deze woorden van Herburgis' lippen kwamen, toen hij zeide:

- Die vrome mannen..... ha! ha! 't is goed, dat Herburgis die woorden uitspreekt, anders...

- Anders? vroeg Herburgis kalm.

- Ja! waar ik anders toe in staat ware, antwoordde Gerlach, zich blijkbaar bedwingend, weet ikzelf niet, maar nu klinken zij mij ten minste niet als het gekras van den nachtvogel in het oor.

- Och! zuchtte Herburgis en sloeg de oogen ten hemel, mocht de tijd komen, dat zij het doen als de toon van den vogel, die uit het koren zich opheft in de lucht, helder door den zonneschijn. Zij had niet uitgesproken, of de deur ging open en het vertrek binnen trad Frederik.

Niet lichtzinnig waagde hij den stap, dien hij deed. Hij had zich vast voorgenomen, het geduld te bewaren, ook al mocht hij met de stugheid van den wrevel of zelfs met de grofheid van den toorn bejegend worden. Dit voornemen had hij opgevat onder den indruk van hetgeen hem Meijnhard betrekkelijk Gerlach's karakter had medegedeeld, maar ook door de herinnering aan de goede gevolgen van zulk eene handelwijze, zooals hij die eens te Hallem gezien had. Dáár toch was toen het volgende gebeurd: bij gelegenheid, dat hij er ergens gast was geweest, was een man het vertrek binnengetreden, waar hij zich bevond, en, niet wetende, dat hij het in het bijzijn van den gesmade deed, in deze smaadreden losgebarsten: ‘Spreek mij niet van dien gevaarlijken en bedriegelijken mensch, dien verleider en huichelaar. Waarlijk, hij is niet van God, die door zijne vernzerij zichzelven en anderen doodt. Gehuichelde billijkheid is dubbele onbillijkheid.’ Geen wonder, dat de vertoornde leden van het gezin den snoodaard hadden willen ter deur uitzetten en dit ook ongetwijfeld gedaan hadden, hadde de cureit hen niet teruggehouden. Hiermede had deze zich niet tevredengesteld, neen! toen de schuldige, bemerkende, dat de door hem gesmade aanwezig was, om vergeving vragend zich vóór zijne voeten had ternedergeworpen, had hij den berouwhebbende opgeheven en naast zich doen aanzitten, opdat hij met hem ate. En het gevolg van zijne handelwijze was geweest eene belofte van waarachtige beterschap.

Frederik's geduld werd in het woonvertrek van Herburgis op geene zware proef gesteld. Had Gerlach niet zijne spijt te kennen gegeven, dat hij hem vroeger onvriendelijk bejegend had? En hij was volstrekt de mensch niet, om het bij dat woord te laten, toen hij den man bij zich zag, dien hij zoo ruw, zoo norsch te woord gestaan had. Met de oprechtheid, aan karakters als het zijne eigen, beleed hij aan Frederik, dat hij verkeerd gedaan had, en bad hij hem om vergeving. Frederik reikte bewogen hem de hand. Zich vervolgens nedergezet hebbende, begon hij het gesprek met het schoone van den avond te roemen, begrijpende, dat het door hem te bespreken onderwerp niet dan met de grootste omzichtigheid ter sprake behoorde gebracht te worden. Van den schoonen avond ging hij over tot de betrekking, waarin zij tot elkander stonden, en de vooruitzichten, die zij daarbij hadden. Overeenkomstig zijne verwachting liet het aanroeren van de laatsten Gerlach niet onverschillig. Op eenen toon, waardoor een gemengd gevoel van smart en toorn verraden werd, sprak de jonge man:

- Eens waren onze vooruitzichten helder als het licht ginds aan den hemel, maar door de dwaasheid van oom Meijnhard en de hebzucht der Mariënwaarders zijn ze donker geworden, als dat licht zijn zou, indien eene zwarte wolk het kwame bedekken.

- Herinnert ge u, hernam Frederik met de grootste zachtmoedigheid, hoe ik u, toen ik op den weg u ontmoette, geraden heb, dat

ge u niet bezondigen zoudt door de mannen te lasteren, aangaande wie heinde en verre het gerucht uitgaat, dat zij vromelijk en zonder ophouden Christus en diens gebenedijde moeder dienen? Ik herhaal thans mijnen raad en nu niet langer om het gerucht, dat uitgaat, maar om de ondervinding, die ik heb opgedaan, levende in hun midden. Vrome mannen zijn zij....

- Die ons levensgeluk verwoest hebben? viel Gerlach niet zonder eenige heftigheid hem in de rede.

- Denk eens na, luidde het bezadigd antwoord, of dit wel inderdaad zoo zij. Toen uw oom aan het stervensgevaar, dat hem bedreigd had, ontkomen was, was dit hem eene stem Gods, hem vermanende, dat hij dede, wat hij gedaan heeft. De Abt heeft er hem niet toe aangespoord, maar integendeel is hem het hoogst bezwaarlijke van het leven, hetwelk hij wilde gaan leiden, ernstig voor oogen gehouden. Moest, toen hij bij zijn voornemen volhardde, de opname onder de donaten hem geweigerd worden ter wille van u, die - ik spreek het open uit - op hetgeen hij bezat, niet het minste recht hadt?

Er is nog meer: is wat ge uw levensgeluk noemt, door het donaatschap van uwen oom wel inderdaad verwoest? Zijt ge niet beiden jong en hebt ge niet kracht in de armen, om te verdienen, wat ge tot uw levensonderhoud behoeven zult, wanneer de Kerk u, als man en vrouw, zal aan elkander verbonden hebben?

- Werken is mij en ook Herburgis - hij zag haar, dit zeggende, aan - nooit te veel geweest en zou ons ook nooit te veel wezen, maar waar te werken, dat het verdiende voor een gezin genoeg zij, nu oom Meijnhard van al wat hij bezat, afstand gedaan heeft? Zullen wij, die vrijen zijn, ons geven aan eenen heer, om hoorigen... om een slaaf en eene slavin te worden? Of de plek, waar wij geboren werden, verlaten, om ver van haar, in eenige stad, te zoeken, wellicht vergeefs te zoeken, wat hier niet te vinden is?

Frederik achtte het oogenblik gekomen, om hem en ook Herburgis mededeeling te doen van de door den Abt gemaakte beschikking, ten gevolge van de samenspreking op den dag, die Frederik's vertrek naar Beest voorafging. Mitsdien antwoordde hij op de vragen, door Gerlach gedaan:

- Noch het één, noch het ander raad ik u aan. Iets beters weet ik - iets, waaruit ge zien zult, dat de Abt en ook de verdere conventualen niet verdienden of verdienen, gescholden en belaagd te worden. Zij willen voor een gedeelte der vruchten, die hij zal opbrengen, zooveel grond u ten gebruike afstaan, als voldoende zal wezen, om, bij werkzaamheid en spaarzaamheid, in uwe behoeften te voorzien. Neemt gij dit aanbod aan?

Gerlach durfde, toen de cureit ophield te spreken, niet gelooven, dat hij hem goed verstaan had. Hij antwoordde niet en verroerde zich niet in het eerst. Toen echter Herburgis, met oogen, stralende van blijdschap, hem aanziende, hem vroeg:

- Was 't wel zoo belachelijk, als 't u toescheen, toen ik meende, dat Mariënwaard nog wel eens de wieg van ons levensgeluk zou kunnen wezen? toen sprong hij van den stoel, waarop hij gezeten was, op en hield, vóór Frederik nedergeknield, diens voeten omkneld. De priester richtte hem op en voerde hem in Herburgis' armen. Hij was gelukkig, dat hij geluk had kunnen bewerken.

Alvorens hij van de gelukkigen scheidde, gaf Gerlach hem nog zijnen wensch te kennen, dat hem vergund mocht worden, den Abt dank te zeggen en hem en ook Meijnhard om vergeving te vragen. Zoowel het één als het ander werd hem toegestaan, nadat Frederik, te Beest door den broeder, wiens plaats hij voor eenen tijd had ingenomen, vervangen, naar de abdij teruggekeerd was, de herinnering achterlatende, dat hij den duivel verjaagd had uit een jongmensch, dien de Booze bijna tot razernij gebracht had.

Nog eenigen tijd vertoefde Frederik in de abdij, dagelijks zich oefenende in al wat behoorde tot het leven, dat hij voortaan te leiden wenschte. Bemind door allen, gelijk hij allen beminde, scheidde hij daarna van Robertus en de zijnen en het jaar 1163 was niet ten einde gegaan, of door zijne zorg bezat, in het door hem op zijnen geboortegrond gestichte Mariëngaarde, de Praemonstratenserorde, waartoe ook Mariënwaard behoorde, eene abdij te meer.

Deil.

Dr. R.C.H. RÖMER.

Eene XVIII^{de}-eeuwsche curiositeit op het gebied van spel- en dichtkunst.

De spelling of orthographie onzer schoone en rijke moederspraak is ten allen tijde een onderwerp geweest, waarmee vele Nederlanders, taalkundigen zoowel als leeken op dat gebied, zich met meer of minder goed gevolg plachten te bemoeien. Het lust mij niet, de namen op te sommen dergenen, die zich hebben ingespannen, om op dat stuk de gewenschte eenparigheid tot stand te brengen. Men kent ze trouwens en ik, die, hoe vaak mijne conservatieve beginselen op *dat* punt ook als een gevolg van traagheid, gemakzucht en wat al niet werden uitgekreten, toch nog steeds een aanhanger ben gebleven van het Siegenbeekiaansch systeem(*), zal wel de laatste wezen, om in

(*) Om de schijnbare tegenstrijdigheid op te lossen, die tusschen mijne verklaring en de door de redactie van dit tijdschrift gevolgde spelling bestaat, gelieve men in 't oog te houden, dat haar stelsel om der eenparigheids wil op alle kopij en dus ook op de mijne wordt toegepast.

eene waardeering der verschillende stelsels te treden, waartoe ik mij ten eenen male onbevoegd oordeel. Ik twijfel dan ook niet, of de welwillende lezer zal levendig begrijpen, dat iemand, die zijne incompetentie op den voorgrond plaatst, het niet wagen zal, wil hij althans verstandig heeten, met ongewasschen handen zelfs eene poging te doen, om zijn gevoelen over de Nederlandsche spellingquaestie opzettelijk of terloops te uiten. Zoolang het pleit tusschen de taalgeleerden onbeslist blijft en geene spelling, gelijk bij onze Zuid-Nederlandsche broeders, officieel bij de wet of koninklijk besluit is ingevoerd, onthoud ik mij, en wat men aan eene te ver gedreven gehechtheid aan het oude of verouderde heeft gelieven toe te schrijven, blijkt ten slotte het noodzakelijk gevolg te zijn van eene zekere schroomvalligheid, gepaard met eerbied voor 'tgeen vroeger tot officieele spelling werd verheven.

Het is bekend, dat onze voorvaderen, die zich, om van andere materieele zaken te zwijgen, op deugdelijker papier en duurzamer inkt konden beroemen, dan thans gewoonlijk worden gebezigd, en die het, blijkens oude charters en registers, in de calligraphie of het schoonschrift zeer ver hadden gebracht, op het punt der spelling de meest mogelijke vrijheid en liberaliteit voorstonden en betrachtten. Zelfs in het teekenen van hun naam waren zij zeer op afwisseling gesteld. Als sprekende voorbeelden van die, ik zou haast zeggen onbegrijpelijk voorkomende, slordigheid is het genoeg, de namen van de dichters Vondel en Huygens te herinneren, die door hunne respectieve eigenaars op ik weet niet hoeveel verschillende wijzen werden geschreven(*).

Op het gebied der Nederlandsche ortho- of liever cacographie is mij nooit iets onzinnigers voorgekomen dan de spelling, volgens welke een zeker minder bekend boek geschreven is, dat tot titel heeft: '*Oiwd Niiws of Volbragte Belofte by Tyduytkoop;* bestaande in een geheel leevesbestuur, voor den Uytgeever en de zyne besonder by een gestelt; ook ten diinst van andre op vriindelyk en sterk aansouk, of 't nut deed, meegedeelt: onder andre is hiir in 't Godlik Kindschap beknopt te siin. Door Mr. Francois Jâkob van ôverschie, *Raad en Schêpen der stad Delft.*' Te Delft by Pieter van der Kloot, 1735, 4to. Het is hier de plaats niet, om over 's mans krankzinnige rijmelarij en akelig

(*) Even vreemd mag het schijnen, hoe tegenwoordig velen zich vergissen in het verschil, dat tusschen de *y* en de dubbele *i* of *ij* bestaat. Immers gaat het niet aan, eene oude spellingwijze zóó te moderniseeren, dat, wat vroeger één lettergreep uitmaakte, daardoor in twee syllaben wordt gesplitst. Bijv.: oudtijds schreef men Le*y*den en beschouwde de y als een enkelvoudig letterteeken. Sommigen, de y met de ij verwarrende, meenden goed te doen Le*ij*den daarvoor in de plaats te stellen; zij maakten echter zoodoende den naam der sleutelstad drielettergrepig, nl. Leiïden. In de geslachtsnamen, als Van Eyk, Van der Kaay, De Bruyn, Van Heyst, De Booy, enz., is de *ij* dus evenzeer contrabande. Een Franschman, die de orthographie zijner moedertaal kent, zal nooit L*ij*on, maar steeds D*ij*on schrijven, terwijl een legitimist, die de oude schrijfwijze volgt, wanneer hij *zijn* Koning, Henri V, vermeldt, den antieken vorm van dien titel, nl. *le Roy*, gebruikt.

gefemel uit te weiden, maar ten betooge, dat ik zijn werk niet misken en, met den besten wil der wereld voor de goede bedoelingen zijner klappermans-poëzie, den vorm zoomin als den inhoud ervan kan loven, wil ik een enkel staaltje uit den bundel meedeelen. Daardoor zal men over de spelling, taal en dichterlijke gaven altegader van den schepen-poëet een oordeel kunnen vormen, aangezien de geheele verzameling op dezelfde leest is geschoeid en het dus overbodig mag heeten, meer uittreksels uit het dolzinnig boek tot staving van mijn beweren te doen afdrukken. Uit het monster verzoek ik tot de qualiteit der geheele partij te willen besluiten.

Door de beschouwing en overpeinzing van zeer alledaagsche zaken, feiten, gebruiken en gewoonten gevoelde Mr. Van Overschie zich gedrongen, in den trant van Cats en diens zinnebeelden zijn gemoed uit te storten en te moraliseeren; daarbij alleen bepaalt zich echter de overeenkomst tusschen den Raadpensionaris van Holland en West-friesland en den Delftschen Raad en Schepen. In den regel gaan de vergelijkingen van laatstgenoemde zeer mank en moet men zich verbazen over de ziekelijke verbeelding van den man, die, spottende met alle regels van taal en stijl, noodwendig volmaakten onzin en een abracadabra voortbracht, waarvan het zelfs met de uiterste inspanning niet gelukt de diep verborgen, mystieke bedoeling te ontdekken, laat staan te vatten. Ziehier eene proeve uit de 112 bladzijden, die het *Oiwd-Niiws* beslaat:

‘Gods eer, 's volks boiw, is 't oogemerk
Van 't ganzen(*) werk.
Door middel van geloove
In liifd van boove,
Dat ik self' word sterk
Onder strubbelingen,
Kommer, mouit' en sorg
Veelerlyer dingen,
Ja, wel siil-geworg:
'k Was snellik haast gedreeve
Af van grond in zee,
Door 't boos steeds weeder streeve,
Ongelyk, smert, wee,
Door, dî 't minst past, vergolde:
Dus myn jaare heene rolde.
Hoiwd dit, als 't kind van min,
In der gedagten sin.’

Vervolgens gaat hij voort met zijn werk te bespreken en zijn systeem te ontvouwen, aldus:

‘'T nauwkeurig oog hier mooglik sift
Rym, taal, stijl, schrift;
Gy sult 'er niit ontmouten
Hoogmoud'ge vouten,

(*) Voor: *gansche.* De als bij uitstek *dom* bekende St.-Maartensvogel heeft met het werk van O. niets anders uitstaande dan de ganzepennen, die de auteur ervoor gebruikte.

Doll' of sotten drift;(*)
Maar somwyl ander trant
Van woorden-spelling
Met een tougevend' hand,
Synd' anders quelling.
Bekent is 't, my bepaale,
(By u meede klaar.)
De korte vyf vokaale
Nog ses lange paar.
De Sang-rym is wat bindend,
Maakend ons wat meer uytvindend;
'T trotz hoog, 't geringen laag,
Koos 'k nimmer, nog sag 't graag.
Dit gaat so by den wereld deur
Na aller uytspraak en na sleur:
'K seg, a, e, i, o, u, dus ten besluyt,
Kort, lang, ae, ai, au, ei, eu, oi, ou, uyt:
Twintig klinkers met vokaale
Onsen taal geheel afmaale.'

Mij dunkt, dat ik niet te veel zeide van des E.A. Heeren ziekelijk brein en te recht mocht iemand, die den draak stak met de gedrochtelijke voortbrengselen van den in alles 'byzonderen' Overschie(†), hem toeroepen:

'Gy maakt het scherpste brein, hoe doorgeleert, haast moe,
Omdat men geenen zin kan in uw lymen vinden,
Zoo *Scytisch* leert gy elk, ô Heusdens halven blinden!'

Geen wonder, dat onze poëtaster nog meer gehekeld en bespot werd; ja, zelfs meende een zekere Delpho-Batavus (Delftenaar), wiens naam ik niet heb kunnen ontdekken, het voor de eer der miskende dichtkunst te moeten opnemen en legde hij der Delftsche stedemaagd, die bedroefd en verontwaardigd tevens was, de volgende verzuchting aan Apollo in den mond, vol van hatelijke toespelingen op den persoon en de rijmelarij van een der Delftsche 'Borgerheeren' en diens 'nieuwe spelkonst'.

'Klachte van de Delfsche maegt aan Apollo.

Tot u op Helikon gezeten
Apollo, Vader der Poëten,
Grootmeester van het Dichtersgild!
Tot u doe ik myn bittre klachten,

(*) Hij bedoelde zeker, dat men in zijne verzen hoogdravende taal noch dichterlijke geestverrukking moest zoeken.

(†) In een 'vaers' op den dichter Poot zegt hij:

'Vrind Huybert Poot, die uit Kornelis sproot,
U groet met vreugd een naeneef van De Groot.'

Een zijner lofredenaars zette 's mans vollen naam: Fransois Jacob de Groot van Overschie aldus om: *De grond is fris: ô ic haak soo na 't bove*-erv!! Ik spaar den lezer de variaties op dat thema, in Catsiaanschen trant uitgevoerd en overvloeiende van uitdrukkingen, aan de tale Kanaäns ontleend.

Tot u, van wien ik troost kan wachten,
Indien g' er slechts naar luistren wilt.
Gij weet, ik heb van oude dagen
Op groote mannen roem gedragen,
Waerdoor de glori van myn Stadt
Wert uitgebreidt; en in 't byzonder
Vont Huig de Groot, dat Hollandsch wonder,
In haer zyn wieg en bakermat;
Die naem heeft, meer dan hondert jaren,
Gestrekt tot eer der Delvenaren,
Die was een parel aen myn kroon;
Wyl men in alle wereltstreken
Hoort van dat Delfsch orakel spreken,
Wat klonk die lofgalm wonderschoon!
Doch nimmer was ik zo vermeten,
Noit heb ik my zo verr' vergeten,
Dat ik, te roekeloos, hetgeen
Een ander hoord' my toe ging schryven,
'k Liet elk gerust in 't zyne blyven,
'k Was met myn eigen lot te vreên;
.....
.....
.....
Elk stadt mag op het zyne roemen,
Laet elk zyn gaeuwe geesten noemen,
Maer komen andren niet te na.
'k Heb Dordrecht noit den roem onttogen,
Om op Frans Baltesz(*) naem te boogen;
Noit heb ik '*t Bisschoplyke Stigt*
Benydt, dat het zyn Frencklin(†) eerde,
Die 't schoester-hantwerk reformeerde,
En in die kunst zoo'n helder licht
Ontstak, dat alle schoestersknapen
Als Gouwenaers daer voor staen gapen(§);
Ja, die de Fluit, ik weet niet hoe,
Gezuivert heeft van valsche toonen;
Dit schrander hooft naer eisch te kroonen
Komt onbetwistlyk Utrecht toe. -
Wat poogt men -'

Zoo gaat de Delftsche Maagd in verontwaardiging voort en stelt tevens Overschie in een bespottelijk daglicht door o.a. staaltjes van zijne nieuwe spelkonst aan te halen -

'Wat poogt men dan myn glans te ontluisteren
En al myn glori te verduisteren?
Men schildert, in gedicht kwansuis,

(*) Over het boek van den Dordtenaar, een toonbeeld van wartaal en onzin, waarvan een exemplaar op 't Delftsch archief berust, vgl. men o.a. *De Navorscher* op Frans Baltensz. en G.D.J. Schotel, "Iets over Frans Baltensz. en zijne Samaritane", in de *Vaderl. Letteroefen.*, 1835, Mengel., bl. 757.

(†) Omtrent dezen geletterden en, naar 't schijnt, ook muzikalen Utrechtschen schoenmaker weet ik niets naders mee te deelen. Hij hield zich niet uitsluitend bij zijne leest.

(§) Eene toespeling op hun bekenden spotnaam: Gouwsche gapers.

Omdat juist een der Borgerheeren
Een nieuwe spelkonst poogt te leeren -
Myn Delft uit als een gekkenhuis(*).'

Nu licht zij 's mans doopceêl en vertelt, dat niet hare stad, maar *Heusden* 'pronkt met zyn geboort'. Die zon der Nederduitsche taal schoot daar hare eerste stralen. Zij vervolgt:

''T is waer, hy 's in myn Raed genomen,
Doch dat is *par bricol*' gekomen;
Hy was toch noit een Delvenaer.'

Na eenige aanhalingen uit de producten van zijn ontsteld brein roept zij de hulp in van Bacchus, aller dichtren Heer, en ontdekt hem de *ganze* zaak, terwijl zij den god der poëzie tevens verzoekt, hem met zijne consorten van den Zangberg te verbannen en nimmermeer te vergunnen, een enkelen druppel uit de Hengstebron te proeven. Thans komt de beurt aan 'den lasteraar van Apollo' zelf, dien zij het volgende te gemoet voert:

'En gy, wiens tael *zo onverstaanbaar*(†)
Is, als *de weg voor elk niit gaanbaar*,
Want *kind of kreuple treed licht mis*,
Gy, uit *wiins gulle borst, niet gallig*
Dit Oiwde Niiws zo puur touvallig
Aen 't werelts licht gekomen is;'

gij zijt de oorzaak, dat ik miskend word; gij, dien het in den bol moet schelen, om 'zulk een Duitsch' te schrijven, als gij doet. Gij zoudt een eerlijk man gebleven zijn en, die u niet kenden, zouden u voor een groot verstand hebben aangezien, zoo gij maar nooit verzen hadt gemaakt. Bij oud en jong wordt gij nu beschimpt:

'Hoe! zeit men, *malle Frans* aen 't rymen,
Aen 't taelverkrachten, woorden lymen;
Help Febus! *Ezels aen de Lier!*'

Ten slotte, na eenige bijzonderheden uit het ambtelijk leven van Overschie te hebben opgehaald, waaruit blijkt, dat hij in al zijn doen bijzonder was, geeft de Delftsche Stedemaagd hem dezen welgemeenden raad:

'Verscheur al uw misrymde bladen,
Verbrand ze zelf noch vóór uw doot;

(*) Justus van Effen, een tijdgenoot van Overschie, verhaalt in zijn Hollandschen Spectator, dat men in ons land "een der aanzienlijkste steden van ons Holland" zóó beoordeelde, dat men daar aan de eerste deur de beste maar behoefde aan te kloppen, om in een *gekkenhuis* te worden ingelaten. Het is een feit, dat te Delft, in de stad, door Van Effen bedoeld, in vroeger dagen verscheiden dol- en verbeterhuizen bestonden, die door particulieren werden bestuurd.

(†) Het cursieve is aan de pruldichten van den herboren Frans Baltensz. ontleend.

Beken uw fout;.....
Weest wys, laet u die raedt behagen,
Wyl ge anders zult te laet beklagen
Uw onbezuisde en zotte drift.'

Een zeker Rotterdamsch kunstgenootschap, dat tot motto 'Naturâ et Arte' voerde, schreef den krankzinnigen broddelaar een brief naar aanleiding van zijn 'weêrgaêloos dichtwerk', waarover de Delftsche Veertigraad uiterst verbolgen was. Hij poogde dan ook, doch tevergeefs, de in versmaat gestelde missive door den Officier of Hoofdschout van Delft bij de boekverkoopers aldaar te doen ophalen. De achtbare magistraat, die zich zoozeer in het dichten verliep, dat hij bij een anderen Delftschen drukker, dan die zijn *Oiwd Niiws* bezorgde, eigengemaakte lofdichten op zijn berijmden onzin uitgaf, wordt in dat schrijven vreeselijk gehavend en bespot en o.a. met den titel van 'Grootmeester in de spelkunst' begroet. Het vers eindigt met de volgende toespraak, aan Delft gericht:

'Hebt gy, o Delft, gelijk voorheen(*),
Nu achting voor een ongemeen
En diep vernuft, vol wondre gaven,
Zoo eer den wakkren Overschie,
Uw' doorgeleerden Schepen, die
In dicht elk meent voorby te draven.
Zet hem uit dankerkentenis,
Die al de stad hem schuldig is,
Te pryken by uwe Adelaren(†);
Zoo kon hy uit die tralikooi
Aen al 't gevogelt, fraei en mooi,
't Geheim der *ganze wet*(§) verklaren.
Zoo roept de vreemdeling, wanneer
Hy uwen braven Borgerheer
Tot zulk een eertrap ziet gerezen:
Voert zulk een wys en wakker man
Alhier 't gebied, hoe wys moet dan
De Delfsche burgery wel wezen?'

In 1704 werd Overschie, wiens vader van Breda geboortig was, onder de poorters van Delft opgenomen. Over zijne bakermat behoeft gelukkig in Nederland geen twist te ontstaan als die der zeven Grieksche steden over het vaderland van Homerus. Een van O.'s vereerders dichtte het volgende op zijne beeltenis:

(*) Eene kennelijke navolging, in den trant van Poot's grafschrift op Leeuwenhoek. De Abtswouder dichter, die, zooals de taal van zijn tijd dat uitdrukte, meer op het altaar van Apollo placht te offeren dan zich in den dienst van Ceres af te sloven, was reeds in 1733, op Oudejaarsavond, overleden.

(†) Zij werden, als zoogen. Stadsvogels, achter het Stadhuis in eene vaste ijzeren kooi gehouden en van stadswege gevoed.

(§) Voor: *gansche* wet, volgens de nieuwe spelkunst van Mr. Frans.

‘Beschouw eerbiediglijk dit weezen,
Daar deugd met schranderheit gepaart,
En d' edle dichtkunst, 't saam vergaart,
Volmaaktelyk in zyn te leezen.
Dat elk 's mans wysheit hoog waardeer,
Als die van *Vondel* of *Homeer.*’

Met de opmerking: Un sot trouve toujours un plus sot, qui l'admire, neem ik afscheid van mijn onderwerp, dat eene kleine bijdrage levert tot de historia litteraria van de eerste helft der 18de eeuw, de bloeiperiode der dichtlievende genootschappen en van soortgelijke kweekscholen van wansmaak en bombast.

Mr. J. SOUTENDAM.

De godin der schaamte bij de oude Hellenen.

Ζε□ τ□λει□ α□δ□ δ□δοι.
Pindarus.

Het is eene schoone legende van de fijngevoelige Hellenen, dat Icarius, toen hij zijne dochter Penelope aan Odysseus ten huwelijk had gegeven, eerst trachtte dezen over te halen, om te Lacedaemon te blijven wonen, en toen hem dit niet gelukte, hun uitgeleide doende, zijne dochter poogde te bewegen, hem niet te verlaten. Dat toen eindelijk Odysseus, ongeduldig wordende, Penelope beval, om òf vrijwillig hemzelven te volgen òf, aan haren vader de voorkeur gevende, naar Sparta terug te keeren: waarop Penelope zonder iets te antwoorden zich omsluierde en Icarius, hieruit opmakende, dat zij haren echtgenoot wilde volgen, haar verder ongemoeid liet en op de plaats zelve een standbeeld voor de Schaamte oprichtte(*). Het is eene overlevering, het volk waardig, dat met hetzelfde woord schaamte en zedelijk gevoel uitdrukte en zóó de edelste, fijnste roerselen der menschelijke daden schoon wist te vereenigen; dat altaren voor die Schaamte oprichtte en haar tot den rang der onsterfelijke Goden verhief(†), en dat tot in zijne politiek en wetgeving toe eene veel hoogere plaats aan die Godin inruimde dan wij met al onze hooggeroemde denkbeelden van verlichting, beschaving en vooruitgang der 19de eeuw. Naïef kinderlijk, evenals in zoovele andere zaken, zien we hen ook hierin, bekennende, dat ze dit of dat nalieten uit schaamte, niet alleen in de bijzondere daden van het dagelijksch leven, maar ook in de groote handelingen

(*) Pausan., III, 20, 10.
(†) Demosth. adv. Aristog., I, p. 780; Pausan., I, 17; Sophocl., Oedip. Col., vs. 1267.

op het publiek tooneel der wereldgeschiedenis(*); zien we hunne veldheeren en staatslieden, reeds van Homerus' tijd af, in hunne aanspraken aan soldaten en burgers het gevoel van schaamte als eene der krachtigste drijfveeren tot schoone daden bezigen, en de waarheid van het gezegde van Diogenes tot een knaap, die bloosde: 'Houd goeden moed, want zoodanig is de kleur der deugd!'(†), door hunne geheele geschiedenis en al hunne instellingen bevestigd. Dit een en ander nader te ontwikkelen, is het doel van het tegenwoordig opstel.

Hoe hoog de Grieken de Schaamte stelden, kan ons het best uit een zinrijken mythus der Oudheid blijken, ons door Plato in zijn *Protagoras* bewaard(§), waarin hij haren oorsprong op de volgende wijze vermeldt:

'Er was eens een tijd,' zegt hij, 'dat er de Goden wel waren, maar de menschen nog niet bestonden. Toen nu de tijd, door het noodlot bepaald, gekomen was, dat ook dezen moesten geboren worden, vormden hen de Goden binnen in de aarde, na uit aarde en vuur en uit alles, wat daardoor gemengd wordt, een mengsel gemaakt te hebben. Toen zij hen nu in het licht te voorschijn wilden brengen, bevalen ze aan Prometheus en Epimetheus, om hen op te tooien en aan elk, zooals het paste, vermogens uit te deelen. Doch daarop verzocht Epimetheus aan Prometheus, dat hij dit alleen mocht doen. "Nadat ik het gedaan zal hebben," zeide hij, "kom dan zien"; en zóó hem overreed hebbende, ging hij aan 't uitdeelen. Terwijl hij dit nu deed, gaf hij aan sommige dieren kracht zonder snelheid, den zwakken snelheid verleenende; anderen wapende hij en gaf aan diegenen, die ongewapend bleven, een ander middel tot zelfbehoud. Want aan diegenen, aan welke hij kleinheid verleend had, gaf hij vleugels, om te kunnen ontvluchten of onder de aarde te wonen, en die hij met grootte begiftigd had, dezen redde hij juist daardoor. Zoo ging hij met het uitdeelen van al het andere gelijkmatig voort, daarop altijd bedacht, dat geene soort mogt wegraken.

Maar nadat hij hen dus gevrijwaard had van door elkander te worden verslonden, verschafte hij hun ook behoedmiddelen tegen weer en wind, hen kleedende met dik haar en stevige huiden, die hen tegen de koude en ook tegen de hitte genoegzaam mochten verweren en als ze naar bed gingen, hun gelijkelijk tot eigen en natuurlijk dek verstrekken. Voorts heeft hij hen onder de voeten gedeeltelijk met hoeven, gedeeltelijk met haar en eelt voorzien. Daarop gaf hij aan alle schepselen hun eigen voedsel, aan dezen kruid uit de aarde, aan genen vruchten van boomen, aan anderen weer wortels; aan sommigen schonk hij ook tot voedsel, dat ze andere dieren opaten. En gelijk hij sommigen vergunde, om weinige jongen voort te brengen, zoo gaf hij

(*) Zie b.v. Pausan, VII, II, 3. VIII, 27, 4. IX, 13, 4 in de uitl. ald.
(†) Cf. Plutarch. de recta rat. aud. cap. 16.
(§) Plato, Protag., p. 320 D. sqq. Vgl. hierover de dissert. van Dr. A. Ekker, voornamelijk p. 91 vll.

anderen, die door dezen verslonden werden, talrijk kroost, om hun geslacht te behouden. Doch Epimetheus, daar hij niet zeer slim was, had zoodoende, zonder het zelf te weten, alleen aan de redelooze dieren de vermogens besteed: daar bleef nog de mensch over, ongetooid en van niets voorzien, en zoo raakte hij in verlegenheid, wat te doen. Maar, terwijl hij daar verlegen staat, komt Prometheus, om de verdeeling der gaven op te nemen, en deze ziet alle andere dieren van alles behoorlijk voorzien, maar den mensch alleen, naakt en zonder schoeisel, zonder dak, zonder wapens staan; en de dag, door het noodlot bepaald, was reeds daar, waarop ook de mensch uit de aarde in het licht moest te voorschijn komen. Prometheus, dus in verlegenheid gerakend, wat redmiddel hij voor den mensch zou uitvinden, steelt van Hephaestus en Athene den kunstzin, te gelijk met vuur - want zonder vuur kon niemand dien òf bezitten òf gebruiken - en begiftigt daar zoo den mensch mee. Op deze wijze dan bekwam de mensch verstand, om op zichzelven te leven, schoon hij echter nog geene staatkunde, geen verstand, om met anderen in maatschappijen te leven, bekwam. Immers, we weten, de mensch is een maatschappelijk wezen, gelijk Aristoteles het in zijne politiek zoo schoon ontwikkelt. Dit maatschappelijk verstand nu was alleen bij Zeus, en het schikte Prometheus niet, om het huis van den hoogdonderende, die sterke vesting, binnen te treden, - daarenboven, de wachters van Zeus zelven aldaar, die waren verschrikkelijk! Maar in de gemeenschappelijke woning van Hephaestus en Athene, waarin dezen met lust aan de kunsten arbeidden, daarin sloop hij stilletjes binnen en na die vuurkunst van den eerste en ook die andere van Athene gestolen te hebben, gaf hij deze aan den mensch, die daarop genoegzaam tot het leven werd uitgerust, schoon naderhand Prometheus, zooals men zegt, wegens Epimetheus voor zijn diefstal moest boeten.

Maar naardien nu den mensch op deze wijze iets goddelijks was ten deel gevallen, zoo heeft hij vooreerst wegens deze verwantschap met het Goddelijke alleen van alle schepselen Goden erkend en altaren en standbeelden voor dezen opgericht; vervolgens al spoedig woorden met zijne stem kunstmatig onderscheiden gaan uitspreken, en ook eindelijk huizen, kleederen, schoeisels, deksels, alsmede het voedsel, dat men uit de aarde krijgt, gevonden. Zóó dan toegerust, leefden de menschen in den aanvang verspreid, maar er waren geene staten, geene maatschappij; derhalve kwamen ze om door de wilde beesten, omdat ze in allen opzichte zwakker dan dezen waren en de handwerkskunst voor hen wel toereikend was tot levensonderhoud, maar geenszins tot den strijd tegen de wilde beesten; immers, ze hadden de staatkunde nog niet, waarvan de krijgskunst een gedeelte uitmaakt. Derhalve zochten zij zich te verzamelen en behouden te blijven door het stichten van steden. Toen ze nu verzameld waren, deden ze elkander onrecht aan, daar ze de staatkunde niet bezaten, zoodat ze

opnieuw verspreid geraakten en omkwamen. Zeus derhalve, vreezende, dat ons geslacht geheel mocht verdelgd worden, zendt Hermes, om de *Schaamte* en het *Recht* tot de menschen te brengen, opdat dezen sieraden en grondslagen der staten en banden van vriendschap en eensgezindheid zouden zijn. Hermes nu vraagt aan Zeus, op wat wijze hij de Schaamte en het Recht aan de menschen zou geven. Zal ik ze verdeelen evenals de kunsten? Dezen toch zijn aldus verdeeld: één, de geneeskunst kennende, is toereikend voor vele personen, en insgelijks met de overige kunsten. Zal ik nu ook de Gerechtigheid en Schaamte aldus onder de menschen plaatsen, dan wel allen toedeelen? "Allen," zegt Zeus, "en dat allen er deel aan hebben; want er zouden geene staten kunnen bestaan, zoo slechts sommigen hieraan, evenals aan de andere kunsten, deel hadden. En stel van mijnentwege deze Wet in, om hen, die Schaamte en Recht niet deelachtig zijn, als eene pest van den staat te dooden"'(*).

Hoe nauw dat denkbeeld van schaamte en zedelijk gevoel, hetgeen, gelijk ik reeds in den beginne aanduidde, door de Grieken met hetzelfde woord werd uitgedrukt(†), hoe nauw dit met het waarachtig welzijn der staten samenhangt, kan, dunkt mij, overtuigend uit deze plaats blijken, en meer dan eens dringt Plato daar dan ook ten zeerste op aan. Zoo zegt hij op eene andere plaats, waar hij wetten voor zijn besten idealen staat maakt, dat het van 't hoogste belang is voor den wetgever niet alleen, maar voor iedereen, die maar eenigszins nuttig wil zijn, om de Schaamte ten hoogste te eeren en de eerzucht in het goede en schaamte voor het slechte op den hoogsten prijs te stellen(§); ja, aan deze schaamte en dezen eerbied voor de wet, die hen als strenge meesteres beheerschte, schrijft hij het meer dan eens alleen toe, dat de Atheners de Perzen overwonnen en de vrijheid van Griekenland zoo schitterend handhaafden(**). Diezelfde schaamachtigheid in het kwade en eerzucht in het goede noemt hij elders het schoonste en beste, wat den mensch kan te beurt vallen, en beweert, dat zonder deze noch een bijzonder persoon noch geheele staten groote en schoone dingen kunnen verrichten(††); deze eindelijk, zegt hij, is ook in de opvoeding van het hoogste belang en moet men zooveel mogelijk aan zijne kinderen trachten na te laten als het beste erfdeel, en geenszins zilver of goud(§§).

(*) Merkwaardig is het, hoe dikwijls wij niet alleen bij Grieken maar ook bij Romeinen het denkbeeld van *Schaamte* en *Recht* verbonden vinden. Zie o.a. Horat. Od. I, 24, 6 en de Uitl. ald.

(†) Vgl. hierover de merkwaardige plaats van Plutarch. V. Timol. C. 5 en volgg. vooral het begin van C. 7. Moet men daarom ook bij Timocreon, Plut., V. Themist. C. 21 in plaats van ΛΑΤΩ niet ΑΙΔΩ lezen?

(§) Plato, de Legg. p. 647 sqq.

(**) Ibid. III, p. 698 B., 699 C. sq. Vgl. Herod. VII, 134. Sophocl. Aiax, vs. 1075 sq. Timotheus bij Plutarch., de fortit. Roman. II, Plutarch. Pelop. C. 17 en 18.

(††) Sympos. p. 178 D.

(§§) De Legg. V, p. 729 B. sqq.; Cf. Stobaeus, ed. Gaisf. V. I, p. 53.

Maar niet alleen Plato stelt de Schaamte zoo hoog en spreekt met zoo bijzonderen eerbied van haar; zij is als 't ware in het Grieksche wezen ingeweven en onbeschaamdheid is het ergste, wat de Hellenen kennen(*). Reeds bij Homerus bekleedt de α□δ□ς eene groote plaats, waarover het de moeite waard is, de schoone en ware woorden van den Engelschen premier, Gladstone, te hooren: 'The noblest of all the ethical indications of the poems (Ilias and Odyssea) is perhaps to be found in the notable and comprehensive word A□δ□ς. It refuses to be translated by any single term of the English, or perhaps of any other modern language; indeed I doubt whether it had not abated much of its force in the classical age of Greece. It means shame, but never false shame; it means honour, but never the base-born thing in these last times called *prestige*. It means duty, but duty shaped with a peculiar grace. It means reverence, and this without doubt is its chief element. It means chivalry; and, though this word cannot be given as a good technical translation, it is perhaps nearer, in pith and marrow, to the Homeric α□δ□ς than any other word we know. But A□δ□ς excells it, as expressing the faculty of the mental eye turned ever inwards. A□δ□ς is based upon a true self-respect, upon an ever-living consciousness of the nature that we bear, and of the obligation that we owe its laws. There is no sin that a human being can commit, without sinning against A□δ□ς'(†).

Hetzelfde wat Plato zeide over het nalaten van het erfdeel der Schaamte aan zijne kinderen als verreweg het beste, vinden wij ook bij Theognis: 'Zij toch is het,' voegt hij erbij, 'die brave mannen verzelt'(§). Wat we in den mythus van Prometheus uitgedrukt zagen, dat recht en schaamte (wij hebben er nu eenmaal, zooals Gladstone hierboven te recht aanmerkt, geen beter of korter woord voor) de grondslagen der maatschappij uitmaken, vinden we reeds met andere woorden bij Hesiodus, waar hij schildert, hoe bij het verlaten der aarde door de Schaamte en Nemesis (de Godin der Vergelding, even moeilijk als A□δ□ς zelve te vertalen) niets dan rampen en ellende over de menschen komen en er geen einde aan het kwaad is(**).

Daarom is de Schaamte ook niet alleen volgens Plato, gelijk we zagen, in de opvoeding der jeugd zoo hoog mogelijk te stellen, maar voert o.a. Aristophanes in de humoristische scène van de rechtvaar-

(*) □Ο □ρ□τωρ τ□ν □να□σχυντον ο□□ □φη □ρ□ρας □ν το□ς □μμασιν □χειν □λλ□ π□ρνας. Plutarch., de vitios. pud. Cap. 1, vgl. Eurip. Medea vs. 468 en Menand. bij de uitl. op Terent. Adelp. 1, 2, 4.

(†) Gladstone in het kleine maar reine boekje: Homer, London, 1878, p. 112 sq. Vgl. over het onderscheid tusschen α□σχ□νη en α□δ□ς Aristoxenus bij den Schol. van Eurip. Hecub. vs. 283. Cf. Rettig, Xenoph. Sympos. p. 266 sqq.

(§) Theogn. vs. 409, p. 77 Ed. Schneidew.

(**) Op. et Dies, vs. 190 sqq. Vgl. Eustath. ad Odyss. II, 64, Sophocl. Electr. vs. 259 Eurip. Med. 437. Iphig. Aul. vs. 1076 sq.

dige en onrechtvaardige rede in zijne Wolken de eerste in als vermeldende onder de vruchten, die zijn kweekeling van zijne opvoeding zal plukken, ‘dat hij zich schamen zal voor het schandelijke en het beeld der Schaamte zal vormen’(*), of volgens eene andere, wellicht betere lezing, ‘niets schandelijks zal doen, wat het beeld der Schaamte kan bezoedelen.’

Daarom ook maakt Xenophon in het begin zijner *Cyropaedie*, als hij de eerste ontwikkeling van zijn modelkoning Cyrus schildert, ook daarop bijzonder opmerkzaam en vermeldt, hoe hij vervuld was van schaamte, telkens bloosde en in gezelschap van anderen bijna niet kon spreken. Daarom wordt het vooral door de Ouden in de wetgeving van Lycurgus zoo bijzonder geroemd, dat hij de jeugd schaamte en gehoorzaamheid (die wij dikwijls hij hen verbonden vinden) inprentte, en wordt hieraan grootendeels de langdurige bloei van Sparta toegeschreven(†).

Pythagoras of hij, die de gulden spreuken onder zijn naam vervaardigde, gaf daarom het voorschrift, zich voor zichzelven het meest van allen te schamen(§): immers, gelijk Diphilus de blijspeldichter zoo schoon als juist zegt: ‘Al wie zich voor zichzelven niet schaamt, als hij zich van iets schandelijks bewust is, hoe zal die zich voor een ander schamen, die er niets van weet?’(**).

Reeds met een woord spraken we ervan, hoe door veldheeren en staatslieden het denkbeeld der Schaamte werd aangewend, om hunne medeburgers, als ze hen toespraken, op hunne plichten opmerkzaam te maken en tot de betrachting daarvan aan te zetten. Bij Homerus vooral is dit zeer veelvuldig en het is eene fijne opmerking van den Scholiast, dat bij de Grieken de dapperheid niet als bij de Trojanen door bedreigingen en schrik en vrees, maar door opwekking van het schaamtegevoel wordt aangezet(††); hoewel wij toch ook bij de Trojanen den edelen Hector zich meermalen voor zijne medeburgers en de Trojaansche vrouwen met hare lange sleepjaponnen zien schamen, zoo hij als een lafhartige zich aan den strijd onttrok of niet onder de eerste voorvechters streed, den grooten roem van zijn vader en van hemzelven handhavende. Misschien wordt deze meer edele drijfveer door den fijn-

(*) Aristoph. Nub. vs. 992 sqq. De schoone woorden des dichters zijn onvertaalbaar; daarbij is de lezing onzeker. Vgl. de Uitl. op deze moeilijke plaats en wat den zin betreft, Plutarch. de Virt. mor. fine. Eurip. Suppl. vs. 912, Iphigen. Aul. 551 sqq.

(†) Zie o.a. Xenoph. (?) de Laced. Rep. init. en vgl. Diog. Laërt., V, 82, Menander bij Theon, Progymn. C. 4 en Becker, Charikl. I, p. 59 sq. Zóó roemde het ingelijks bij de Romeinen Horatius in zijn vader, dat hij hem
pudicum,
(*Qui primus virtutis honos*) servavit ab omni
Non solum facto, verum opprobrio quoque turpi
in de schoone plaats, vol piëteit, Satir. 1, 6, 82.

(§) χρυσ □πη vs. 12.

(**) Diphil. Fragm. II, p. 151 in Poët. Gnomic. ed. Tauchn. Meineke, fragm. Comic. ed. min. p. 1091.

(††) Schol. Hom. Iliad. O. vs. 302 p. 428 Bekk, Vgl. Eustath. ad Odyss. II. 64. Plutarch. de Aud. Poët. C.

gevoelenden dichter niet zonder reden juist aan Hector toegeschreven.

Op gelijke wijze zetten Callinus en Tyrtaeus, de beroemde krijgszangers, hunne landgenooten tot dapperheid aan:

'Tot hoelang ligt gij daar terneder?' zegt de eerste. 'Wanneer zult gij een dapper gemoed hebben? *schaamt* gij u niet voor de rondomwoners, dat gij zoo verregaande nalatig zijt? gij denkt in vrede daar neder te zitten, maar de oorlog heeft het gansche land in!' En Tyrtaeus brengt hun het droevig lot van den vluchteling en lafhartige onder het oog, waarvoor niemand schaamte heeft (denk weer aan de woorden van Gladstone, boven aangehaald,) dien niemand ontziet, noch voor het tegenwoordige noch voor de toekomst(*). Maar vooral Demosthenes, om geene andere voorbeelden meer te noemen, de diepe menschenkenner, de wijsgeerige redenaar, maakt gedurig het schoonste gebruik van het schaamtegevoel, om zijne verslapte landgenooten tot den krijg tegen den Macedonischen overheerscher en tot verdere plichtsbetrachting aan te zetten. 'Wanneer dan toch, o Atheensche mannen!' dus hooren we hem meer dan eens uitroepen, 'wanneer zult gij doen, wat betaamt? Wanneer er wat gebeurt? Als er, bij Zeus! eenige noodzakelijkheid bestaat. Maar voor wat moet men dan nu houden, wat er gebeurt? Ik voor mij toch geloof, dat voor vrije mannen de schande en schaamte over zijne daden de grootste noodzakelijkheid is. Of wilt gij, bid ik u, rondloopende elkander vragen: is er wat nieuws? Zou er toch een grooter nieuws kunnen zijn, dan dat een Macedonisch man den Atheners den oorlog aandoet en de zaken der Grieken bestuurt? Is Philippus gestorven? Neen, bij Zeus! maar hij is ziek. Wat kan het u verschelen? want al overkwam hem iets, zoo zoudt gij u toch spoedig een tweeden Philippus verwekken, als gij zóó nalatig de zaken behandelt'(†). - 'Schaamt gij u dan niet, datgene te doen, wat gij in anderen met den dood straft?' zegt hij op eene andere plaats(§); en zeer schoon en treffend eindelijk, om geene verdere voorbeelden aan te halen, doet hij zijne toehoorders tot zichzelven inkeeren, door hen opmerkzaam te maken, dat er overal altaren van de Schaamte zijn, maar de schoonste en heiligste in het gemoed van een iegelijk onzer(**).

Als kenteeken van een braaf man wordt door Theognis genoemd, dat hij schaamte op zijne tong en in zijne oogen heeft(††). Aeschylus roemt in een edel man als grootste sieraad, dat hij den troon der

(*) Callinus in Poëtis Gnom. p. 60 Tauchn. init. Tyrtaeus ibid. p. 61 vs. 12. Vgl. Thucyd. I, 84 en II, 43, en Plautus:
'Ego illum periisse duco, cui quidem periit pudor'. Bacchid, III, 3, 81 in eene Grieksche Comoedie.

(†) Demosth. Philip., I, p. 43. Vgl. Philip. IV p. 138, de reb. in Cherson. p. 102.
Adv. Leptin. p. 471 ed. R. Hoe geheel anders spreekt Gambetta tot het souvereine volk van Frankrijk!

(§) Adv. Leptin. p. 498.

(**) Adv. Aristog. I, p. 780.

(††) Theogn. vs. 85 p. 60 ed. Schneidew. Vgl. vs. 409, en Xenoph. Memor. II, 1, 22.

Schaamte vereert(*). Pindarus bidt Zeus voor de overwinnaars in de Olympische spelen, die hij bezingt, om schaamte, d.i. hier nederigheid en gematigdheid, die hij met geluk en alles goeds verbindt(†). De Schaamte zit volgens Sophocles naast Zeus bij alle dingen ten troon en wordt door hem, zoowel als door Euripides, als drangreden tot goede daden gebruikt(§). Reeds Orpheus noemde haar heilig(**); zelfs de onstuimige Achilles vereert haar bij Euripides als eerwaardig(††), en eerbied voor de wet en overheden vinden wij overal ten nauwste met het denkbeeld van die heilige schaamte verbonden(§§). Daarom raadt Aristoteles, de groote staatsman en wijsgeer, de burgers aan, om zich veel onder de oogen der overheden op te houden, daar dit het best in staat is, om ware schaamte op te wekken(***); daarom dringt hij er ook in de huiselijke betrekkingen ten zeerste op aan en schrijft b.v. voor, dat de leeftijd van ouders en kinderen niet al te weinig moet verschillen, daar er dan minder schaamte en eerbied zal bestaan(†††). Ja, wij vinden deze schaamte op eene zeer menschelijke, humane wijze tot in de Attische wetgeving toe opgenomen, die bepaalde, dat hij, die een onwilligen manslag begaan had, zich zoolang in ballingschap moest begeven, als hij zich voor een der bloedverwanten van den verslagene moest *schamen*, d.i. hier ontzien, en dan eerst verzoend en bevredigd mocht terugkeeren(§§§).

Maar, zal wellicht de een of ander mij tegenwerpen, hoe is dit denkbeeld van schaamte met de overige naaktheid der Grieken in alles te rijmen, in hunne kunst, in geheel hun leven? Immers, Plinius zegt te recht: ‘Graeca res est nihil velare’(****). Ik antwoord vooreerst, dat er een groot onderscheid tusschen naaktheid en onbeschaamdheid, tusschen onverholen noemen der dingen bij hun naam en gesluierden wellust bestaat; ten tweede, dat wij zorgvuldig op onze hoede moeten zijn, gelijk reeds Cornel. Nepos de Romeinen van zijn tijd moest vermanen, om geene vreemde zeden en instellingen naar de onze af

(*) Aeschyl. Sept. contra Theb. vs. 409, vgl. Eumen. 539, 710. Supplic 476, 575. δα□ρ□ων π□ν□ιμον α□δ□. Eurip. Alcest., 617, Hippol. 77 en de Schol. ald.

(†) Pindar. Olymp. XIII, fin. Cf. Olymp. VII, vs. 43 sq.

(§) Sophocl. Oedip. Col. vs. 1267. Eurip. Iphig. Aul. 369. Vgl. Plutarch. ad Princ. inerud. C. 4.

(**) Bij Aristot. Oecon. II, p. 677.

(††) Eurip. Iphig. Aul. vs. 810: merkwaardig π□τνι□ α□δ□ς op het onverwachte gezicht eener vrouw. Vgl. ook de volgende schoone regels, waarin het schaamtegevoel, eerst van Achilles, vervolgens van Clytaemnestra, en later van Iphigenia zelve meesterlijk is uitgedrukt. Hierover handelde ik in de *Letteroef.* van 1844 uitvoeriger in een stuk: ‘Vrouwen-karakters’, waarin ik het meesterstuk van Sophocles, de Antigone, met onze Iphigenia vergeleek.

(§§) Vgl. ook de redeneering van Cic. de Rep. 1, 43 naar Plato.

(***) Aristot. Polit. VII, 12. Vgl. Xenoph. (?) de Laced. republ. init.

(†††) Aristot. ibid. C. 16.

(§§§) Zie de wet bij Demosth. adv. Aristocr. p. 644 enz. en meer hierover bij Hermann. Griech. Staatsalterth. p. 230 sq.

(****) H.N. 34. 5.

te meten; alleen de opmerking, dat de Hellenen eene *mannen*-sociëteit vormden, waarvan de vrouwen bijna geheel waren uitgesloten, doet hier reeds zeer veel af. Ten derde, dat men die naaktheid bij de Grieken toch ook niet al te ver moet uitstrekken en dat zij zeer goed wisten, waar hare grenzen waren en zijn moesten, zoodat reeds Herodotus, de vader der geschiedenis, treffend zeide op de zoo bekende plaats, dat de vrouw tevens met haar kleed ook de schaamte aflegt(*); en eindelijk, dat het hier de plaats niet is, om verder over dit teedere punt uit te weiden, opdat ik mij niet zelf tegen de heilige Godin der Schaamte en tegen mijne lezers, ja, misschien lezeressen, zwaar mocht bezondigen.

Den Haag, April 1881.

Dr. D.J. VAN STEGEREN.

(*) Herod. I, 8. Zie hierover meer bij Becker, Charikl. I, p. 316 en Stob. Serm. 31 en 32.

Letterkunde.

De Zuid-Nederlandsche letteren in 1881.

Wanneer men, bij 't einde des jaars, een blik terugwerpt op hetgeen de Vlaamsche boekhandel zoo al heeft opgeleverd, dan is het niet voldoende, dat men zich ten doel stelle de vraag te beantwoorden, of er ‘leven in de brouwerij’ is geweest, maar dan komt het er in de eerste plaats op aan te onderzoeken, niet alleen of de huidige oogst dien van vroegere jaren in hoeveelheid van opbrengst nabijkomt, maar of hij vruchten heeft te waerdeeren gegeven, die wij tot hiertoe bleven missen. Hoofdzaak is 't voor den criticus te bestatigen, of de akker, die sedert jaren en jaren ontgonnen werd, eindelijk leefbaarheid heeft verleend aan tal van planten en gewassen, wier zaden hij tot hiertoe klaarblijkelijk met tegenzin had in zijn schoot gedragen! - Deze vraag gesteld zijnde, kan ook het antwoord, wat Vlaamsch België betreft, niet lang uitblijven:

> ‘Diepe rust ligt op de wateren,
> spiegelglad is d'oceaan!’

Effener, immer stiller en meer doorschijnend wordt met iederen jaarkring het spiegelvlak van ons ‘intellectueel’ *vlietje*(?). De slenter zwaait schier onbetwist den staf; A., B. en C., die vroeger schreven, zijn nog werkzaam, en

> ‘*tel qu' autour d'un soleil un système gravite*’,

beschrijft de gedachtenkring van allen immer voort dezelfde ellipsis, dit eenig verschil met zekere kometen opleverend, dat A., B. en C., dezen kring beschrijvend, alle jaren terugverschijnen, in stede van zich voorgoed aan de oogen van 't geëerd publiek te onttrekken! D., E. en F. zijn ‘nieuw opgetreden’ en doen, wat de ouden deden... d.i., beginnen op beurt met zich op te sluiten in een min of meer eng cirkeltje, met de zoete overtuiging, dat zij er alle twee of drie jaren den omkreits eens deftigjes zullen van doorloopen!... Vogelenstemmen, tot nu toe onbekend, ik wil zeggen - die nieuwe liedekens

neuriën en tjilpen, hoor ik nergens!... In onze romans blijven even trouw en prijsbaar de deugdzamen over hunne vijanden zegepralen; onze tooneelstukken zijn ten minste zoozeer onbeduidend dan ooit voorheen; dichters, novellisten en tooneelschrijvers, allen te gader, blijven onveranderlijk denzelfden vaak kleurloozen, ongespierden stijl beoefenen, dien men 'geijkt' g e l i e f t te heeten en waaruit men zoo zorgvuldig mogelijk elk nieuw en frisscher levenselement tracht te weren! Op het veld der critiek gaat men voort met den slenter te bewierooken en het uitzondering-daarstellend 'ongeijkte' aan de kaak te slaan! Ook deze, d.i. de critiek, ziet eruit als een smeulend nachtpitje....

Eilaas! Wanneer zal er eens te midden van dat slapend veld een luide omwentelingskreet opgaan? Wanneer zal er een Swinburne optreden, die ons den gloeiendsten hertstocht in zijne liederen malen zal en - tot zijne meerder eere en glorie - verdienen, dat Zoilus hem op het lijf valle? Wanneer zal onder ons een Richepin, al was 't de taal van 't argot doen klinken en de gewaande schelmstukken, die hij bezong, boeten met zestig dagen gevangenis? Wanneer zal er een Daudet opstaan, die ons de hooggezetenen, de politieke en financieele *roués* tot op het hemd zal uitkleeden; een Shelley of een Leopardi, om het pessimisme der sceptische eeuw in zangen uit te storten?

Wij hebben misschien niet altijd even klaar gezien, doch wij voelen ons gedwongen het te verklaren: de slenter doodt onze letteren. Elders nog zeiden wij het reeds: 'Wèl kan de Vlaamsche critiek op enkele werken van verdienste wijzen; doch - waar zijn tot nu toe de schriften, waarvoor in het buitenland - Duitsch-, Engeland en Frankrijk - geene andere en volmaakter modellen bestaan?'

Het zal dan wel niemand bevreemden, dat ik met dezelfde woorden als verleden jaar, wat onze boekhandel opgeleverd heeft, kan opsommen:

'Een tiental dichtbundels, even zooveel novellen, eenige tooneelstukken, verder bloemlezingen, jaarboeken en historische werken!'

Onder de bloemlezingen vermelden wij:

1°. *Vlaamsche letterkundig album*, 1ste jaargang, een netjes gedrukt en allerliefst gebonden boek, door den Roeselaarschen uitgever De Seyn-Verhougstraete bezorgd en opgeluisterd met 2 goedgelijkende portretten van Mevr. Van Ackere (ets) en Alb. Rodenbach (steenplaat), en met eene autographe van Conscience, die de opdracht van 't werk aanvaerdde. Het bevat gedichten van Mevr. Van Ackere, Beernaert, Bogaerd, Bouchery, Coopman, De la Montagne, De Mont, De Vos (Wazenaar), Emmen Petersen, Hiel, Van Oye, enz... en novellen van Segers en Teirlinck-Stijns.

2°. *Jaarboek* der lett. afdeeling 'J.F. Willems' van de maatschappij 'Het Vlaamsche volk', opgeluisterd met het portret van Edm. van Herendael, een talentvol spreker en kloek flamingant, die in 1880 ontsliep. Dit boek, benevens gedichten van J. Bouchery en E. en Jul. van Herendael, behelst een paar novelletjes, vooral eene goed geschreven

schets uit de nalatenschap van E. van Herendael, getiteld: *Willem de Mol.*

3°. Van *Onze Dichters*, waarover wij verleden jaar spraken, zag bij De Seyn-Verhougstraete eene 2de en verbeterde uitgaaf, zonder portretten, het licht.

Onder de dichters, die ons met nieuwe of herdrukte werken verrasten, dienen genoemd: J. Vuylsteke, L. Buyst, Rens, De Vos (Wazenaar), Van Oye, Weustenraad en De Mont.

A tout seigneur, *tout honneur!*

Aller onbevooroordeelden hertlijksten dank verdient Prof. Paul Fredericq, van Luik, die ons met de *Verzamelde Gedichten* van Julius Vuylsteke begiftigde.

Een pijnlijk gevoel maakt zich van den lezer meester, als hij, na al het schoone, dat dit werk behelst, genoten te hebben, nog weder een blik terugwerpt op het korte voorwoord en dan van Vuylsteke's hand het volgende leest:

'Bij het verzamelen dezer "Gedichten", waarvan de groote meerderheid twintig tot acht-en-twintig en het allerjongste over de tien jaren oud is, ging het mij toe als iemand, die de nagelaten werken van eenen overledenen vriend ter uitgave zou verzorgen!'

Ja, het geldt hier een overledene, en eilaas! de *Gedichten* bewijzen maar al te klaarblijkend, al wat dit ontijdig overlijden aan onze herboren letteren ontroofd heeft. In den bloei des levens, juist dan, als de meer rustige periode pas aanbrak, heeft d e d i c h t e r Julius het hoofd neergelegd, om niet weer op te staan!

En toch was Julius een der zeldzamen, die eigen snaren op zijn speeltuig bezat. Hoe oorspronkelijk ook van gedachten zijn levensfrissche *Zwijgende liefde* weze, toch is 't waar, dat de trant van Heine, soms wel eens al te getrouw, is afgekeken. De stukken *Uit het Studentenleven* integendeel zijn heel en al nieuw, en waerdig worden zij bekroond door de in de huidige Verzameling voor 't eerst onder eenzelfden omslag gedrukte puikstukken: *Mijmeringen.* In deze meesterlijke bladzijden, waartoe de stoffen aan den Vlaamschen kamp of aan sociale toestanden ontleend werden, komen al de hoedanigheden van Julius best tot hun recht. Sceptisch en gloedvol te saam, is hier alles opgekruid met den bijtendsten spot en zullen de *Mijmeringen* als het 'monumentum' van den Gentschen dichter aanzien worden,

Het boek van (Wazenaar) A. de Vos is betiteld: *Langs ruwe paden,* en zag in den boekhandel van J. Vuylsteke het licht. Het bestaat uit twee deelen: *Uit de laagte* en *Bergop.* Het eerste deel is heel en al onafscheidbaar van 's mans bekend werk: *Een Vlaamsche Jongen.* Over 't algemeen worden tal van deze stukken nagenoeg ongenietbaar om hunne langdradigheid. Enkelen ook waren veel beter in portefeuille gebleven. In het tweede gedeelte treft men verdienstelijke gedichten aan, vooral waar de dichter beschrijft: - *Mijn Zieke* is de perel van het werk!

Lyriesch is de schrijver het minst; hij beperkt zich niet genoeg en verzwakt zijn gevoel in oneindige beschouwingen. Zijn versbouw - zelden modern - laat veel te wenschen. Dit bewijze stroof 2 van *Herdenken,* bl. 169, en ook de volgende 'voor de hand' gekozen verzen:

'Niet u□w *slaa□f* a□lleen is die kracht, o *na□*tuur;

De mensch *hee□ft* zich meester gemaakt van het vuur	(bl. 237)
Zijn gram*scha□p* den plettenden donde*□r* te groot;	(bl. 237)
Verdoemd zij de haat, die het mensch*d□om* o□ntsteekt	(bl. 238)
Gij, daag*raa□d*, me□t kokende tranen gesmeekt	(bl. 238)
Was het schoon heela□l *e□nke□l* nacht en verwarring	(bl. 242)
Is 't *noo□d*zaaklijk *zijn* niet ongeboren	(bl. 242)
Wanneer, ja, de aard*bol* dit donker vlokje	(bl. 242)
Wanneer de zee□*poe□l we□rd* uitgehold	(bl. 242)
en de voe□d*za□me□* lu□cht*kri□ng* met voo□r*raa□d* gevold (brrr!)	(bl. 242)
Wanneer toen onze god*he□id* haa□r blikken	(bl. 242)
Ja, bang *mo□ge□* trillen uw stem op dit uur	(bl. 255) enz. enz.

De *Gedichten* van den op 17jarigen leeftijd afgestorven Alfred Weustenraad, te Roeselaere bij J. de Meester verschenen, getuigen van een rein gevoel en een voor natuurschoon vatbaar gemoed en zijn dan ook vooral lyriesch. Ondanks hunne veelvoudige onvolmaaktheid, behelzen deze stukjes enkele perelkens, voornamelijk daar, waar de jonge schrijver zich het hert te goed doet aan herinneringen uit de vervlogen kindsheid.

Van G. Rens zagen, bij De Schepper-Filips, Dendermonde, een bundel eerstelingen het licht, die stellig van aanleg getuigen. Wij herhalen, wat wij elders over deze *Mijmeringen* schreven:

"Al te veel heeft zich de jonge Rens, die op meer dan eene plaats blijken aflegt van talent, door den ziekelijken-, treurigfilosofeerenden Lamartine laten beheerschen. Eene al te pessimistische levensbeschouwing en een verouderde vorm, ziedaar de hoofdlijnen des boekjes."

Tot G. Gezelle's dichterroem zullen onder geen enkel opzicht bijgedragen hebben de *Driemaal XXXIII Kleengedichtjes*, mitsgaders een deel rijmreken, nageldeuntjes,

spakerlingen en dierlijk gestrooi', die Julius de Meester, Roeselaere, in kl. 32° uitgaf. Het boekje krielt van feilen en onvergeeflijke licentiën!

Noch rijmen noch meters komen hier vaak tot hun recht. Van bullen als het volgende krielt het overigens allerliefst gedrukt werkje:

> 'Ware wijngaerd, Jezu Christe,
> die voor mij hebt, *voluisti*,
> stervend hangen, *pependisti*,
> aan het kruis, *ridebant isti*,
> *mihi quoque spem dedisti!*'
> Brrr! *Après cela, on tire l'échelle.*

Het te Antwerpen, bij Plasky, door Joz. Staes uitgegeven *Memento voor mijn kind* getuigt van een teeder gevoel en bevat roerende plaatsen. *Het graf des Engels* is de 'pièce de résistance' van dit in keurig Nederlandsch geschreven boek.

Léonard Buyst, van wien vroeger reeds een bundel *Lijdensbeelden* het licht zag, gaf uit: *Willem Sanger*, tafereelen uit het leven eens dichters, - Brussel, W^{e}. de Hou.

Dit werkje, waarin, in den vorm van berijmde *mémoires*, de liefde eens werkzamen doch weinig door de fortuin gezegenden dichters tot zijne nicht bezongen wordt, kan, wat de stof betreft, niet tot het nieuwste behooren. Het is bezield met een teer en aangenaam gevoel en met een waas van melancholie overtrokken. De versjes zijn keurig verzorgd en kleeden zeer wel de gedichten in. Dat schrijver vaak wat al te plat prozaïsch blijft, kan, men niet loochenen! - *Summa summarum*, een verdienstelijk dichtwerk, dat ons den wensch doet uiten, dat Buyst zich meer en meer op de verhalende poëzie zou toeleggen. Eene eervolle melding verdient nog: *Vlaanderen gered*, een keurig feestdicht, door C.J. Hansen aan den heer Aug. Michiels gewijd en door den dichter voorgedragen op het eerste tienjaarlijksch jubelfeest van het Antwerpensch Willemsfonds (16 October 1881). Dit gedicht verscheen bij Mees en Co. te Antwerpen.

Noch van den bundel *Lentesotternijen*, welken ik te Gent bij Hoste - noch van den cyclus *Loreley*, welken ik te Utrecht bij Beijers liet het licht zien, kan ik iets meer dan enkel den titel opgeven. Ik houd er echter aan te verklaren, dat ik er mij in beide werken heb op toegelegd, 'wat nieuw koren op den molen te brengen', en tevens - dit doelt vooral op het tweede werk - onze erotische poëzie te ontbolsteren van zeker al te... terughoudend en philisterachtig *piëtisme*! Onder dit dubbel oogpunt onderzoeke de critiek mijn werk. - Luidt het antwoord negatief - dan kan men beide bundels gerust aanzien als '*non avenus*!'

Ten hoogste spijt het mij, dat tal van dichtwerken nog steeds op hunne verschijning doen wachten en mij beletten er enkele woorden over te zeggen! Onder dezen vermeld ik: *Gelukkig leven* van Th. Coopman, de *Gedichten* van V.A. de la Montagne, in welk laatste vooral wij meer dan een flinken en nieuwen greep te gemoet zien; voorts dichtbundels van C.J. Hansen en Beernaert.

Gaan wij over tot de *novellen*, dan is 'heer en meester' Conscience eerst van allen aan de beurt. Van hem verscheen (2 dln.): *Geld en adel*, Antwerpen, P.J. van Dieren, hetzelfde boek, dat als 's mans 'honderdste' door de uitgevers werd aangekondigd.

Gaerne traden wij hier in enkele beschouwingen over de hulde, op 29 September l.l. aan den genialen, gemoedelijken en alom te recht geliefden man gebracht; doch - slechts wat iedereen reeds bekend is, zouden wij nog kunnen herhalen.

Zeggen wij enkel, dat de hoffelijke attentie, op dien schoonen dag door den Koning der Nederlanden aan den Vlaamschen volksschrijver betoond, met de grootste dankbaarheid door de Vlaamsche strijders werd opgemerkt, al heeft ook z e k e r e pers gemeend, dit feit te moeten doodzwijgen.

Van C. Lemonnier's *En Brabant* leverde W.D. Leen, onder titel: *Bij onze Zuid-Brabantsche boeren*, eene uitstekend geslaagde vertaling (Brussel, X. Havermans). Nooit zagen wij, met meer photographische trouw en met fijner opmerkzaamheid, de zeden en gewoonten onzer Brabantsche dorpsbewoners ontleed worden.

Keurig van stijl en goedverzorgd van taal zijn de *Novellen en Verhalen* van J.F. van Cuyck, Antwerpen bij L. de la Montagne. Het ontbreekt schrijver meermaals aan waarschijnlijkheid, en - al zijn de personen zelf over 't algemeen vrij goed geteekend, toch wordt hun veeltijds eene zoo ongewone en gezwollen taal in den mond gelegd, dat het den minst ervarene moet tegen de borst stooten.

De Scheerslijper, zoo luidt de titel van een zwaarlijvigen roman, dien D^{r}. Renier Snieders door het *Davidsfonds* heeft laten uitgeven. Het boek, spelend in de laatste dagen der verleden eeuw (2 dln.) behoort, tot die oude soort van volksromans, die er vooral op uit zijn, door hoogdramatische verwikkelingen te boeien en gelijk Raoul de Navéry er ons in *Patira* en *Le trésor de l'abbaye* staaltjes van schonk. Voor de volksbibliotheken zal het boek echter eene goede aanwinst zijn!

Dit laatste geldt ook voor Van Doorne's *Jan van Noorde*, Gent, Van der Schelden; van de tweede uitgaaf van Ad. Duclos' historische tafereelen: *Reivaert de Tempelier*, en van *De aftocht van Moscou*, door A. van Loo bewerkt naar het Fransch van Vekeman en bij A. Siffer en C^{o}. te Gent verschenen.

Veel meer bevielen de *Aldenardiana* van Teirlinck-Stijns, Brussel, X. Havermans.

Hoewel ook hier enkele vlekjes aan te wijzen zijn, - b.v. een viertal onkieschheden en zekere neiging tot ziekelijk dwepen en tot wanhoop, aan eenige personages eigen, legt dit boek de duidelijke getuigenis af van een gewetensvol realistisch streven en geeft het blijken van een recht ongewoon schilderstalent. Flinke grepen uit het buitenleven, zooals het zich in den Zuid-Westhoek van Oost-Vlaanderen voordoet, zijn al deze schetsjes. *Moederken* is een echt meesterstuk, dat wij reeds vroeger hebben vergeleken met *Bruur Jaopik* van Cremer. Dit boek is, naar onze bescheiden meening, het beste prozawerk, dat in den afgeloopen jaargang het licht heeft gezien.

Een Vlaamsche Jongen, de bekende roman van Am. de Vos (Wazenaar), beleefde mede eene 2de, opnieuw bewerkte en verbeterde uitgave.

Melden wij nu nog een verhaaltje van P.P. Denijs (Roeselaere, De Seyn-Verhougstraete), *Het misdrijf van het slot van Komen;* eene uitmuntende Fransche vertaling van: *In onze Vlaamsche gewesten* van

Juff. Loveling, door J.T.L. Heuvelmans (Gent, Ad. Hoste); drie kindersprookjes, in den trant van Andersen, onder titel van *Vergeet-mij-nietjes* te Gent bij Vuylsteke door P. Geiregat uitgegeven, en die zich zeer wel lezen laten; voorts: *Eene bladzijde uit het bloedboek der fransche Omwenteling in* 1793, door J.R.v.D., en vooral: *In den Schutpenninck* (Antw. bij L. Janssens), eene van talent getuigende doch niet van slordigheid vrij te pleiten heide-geschiedenis van Lod. Janssens, en dan mogen wij gerust overgaan tot de tooneel- en historische werken van het afgeloopen jaar.

Wat de tooneelletteren betreft, zoo weinig hebben de meesten onzer tooneelwerkjes om het lijf, dat ik alleen volledigheidshalve van dezelve hoef te gewagen. - Ik vermeld dus alleen *Schermers, Bessems en Co.* door Ch. van Haesendonck, de *Alchimist*, histor. drama door H. Pieters, en *De Nixe*, lyrisch drama in 3 bedrijven, door Doctor L. van Oye. Dit stuk, zeer vrij naar Puschkine bearbeid, verscheen eerst in het tijdschrift *De Nederl. Dicht- en Kunsthalle,* en werd daarna afzonderlijk verkrijgbaar gesteld. Onrecht zou ik echter den nog jongen en veelbelovenden tooneelschrijver, Willem Suetens, aandoen, zoo ik niet een enkel woord repte van zijn lief stukje: *Zalige Nieuwjaarsdag*, bij L. de la Montagne verschenen, een stuk, dat van den besten aanleg getuigenis aflegt en ons veel goeds voor de toekomst verhopen laat.

Aan belangrijke monographieën en gewichtvolle geschiedkundige werken ontbrak het ons in 1881 niet.

Te Turnhout bij Glénisson verscheen *De Geschiedenis van Corsendonck,* door Th. Jos. Welvaerts (kl. 4°. - 263 en 294 bl.), een werk, dat benevens tal van lezenswaerdige bijdragen tot de geschiedenis van de stad Turnhout tevens het gansch verleden der vermaarde abdy van Postel met knappe pen beschrijft.

Verdienstelijk maakte zich Edw. van Bergen, die ons eene puike Nederlandsche vertaling bezorgde van de belangrijke studie: *Abraham Verhoeven*, *d'Anvers, le premier gazettier de l'Europe*, par l'archiv. Alf. Goovaerts.

Door het *Willemsfonds* werd uitgegeven: *Marnix en zijne Nederlandsche geschriften*, door Dr. Paul Fredericq. Niet alleen de liederen, b.v. het *Wilhelmus*, tevens de *Psalmvertaling* en de *Bijencorf* van den beroemden Brusselaar worden in deze knappe studie in korte trekken bestudeerd. Ook weet schrijver den geest, die Marnix' werken bezielt, uit den algemeenen geest zijner eeuw af te leiden en het daarin nog minder humaan voorkomende te verklaren bij middel van vergelijkingen met toestanden uit de latere eeuwen.

Enkel vermeldende - daar het onmogelijk zou zijn, bij elk werk in het bijzonder stil te houden, - *De Fransche revolutie in Vlaanderen,* door Jozeph Samijn (Oostende, Nijs); *De heropbouwing on het Godshuis*

van O.L. Vrouw, te Oudenaerde, vertaald uit het Fransch door archivist Van de Velde; de brieven van De Maistre over *De Spaansche Inkwisitie*, vertaald door Goetschalkx (Gent, Siffer), en *De Passiespelen van Ober-Ammergau*, met eene schets der mysteriespelen in Vlaanderen, door Bommel, eene hoogst belangrijke brochure: zijn wij verplicht in het bijzonder te gewagen van eenige werken van het hoogste gewicht, onderteekend met de beste namen: F. de Potter, Van der Straeten, Rembry-Barth.

Van eerstgenoemde verscheen benevens twee kleine monographieën: *De kerk van St Michiel te Gent* en *Een bezoek bij de Trappisten van Westmalle* (Gent, Stepman), eene *Geschiedenis van den belgischen boerenstand tot op het einde der XVIII eeuw*, door den onvermoeibaren man, in medewerking van Broeckaert, geschreven en door de Koninklijke Academie bekroond met goud. Men mag zeggen dat, wat betreft de geschiedkundige gegevens, dit uitmuntend werk alles bevat, wat eene volledige behandeling dezer omvangrijke stof met zich brengt. Het beslaat 10 hoofdstukken en bestudeert beurtelings den Belgischen boerenstand in de Keltische en Germaansche oudheid, de eerste tijden van het Christendom, het gemeentetijdvak, het leenstelsel, de XVI^{de}, XVII^{de} en XIX^{de} eeuwen(*).

Het werk van archivist Dr. Rembry-Barth: *Histoire de Ménin d'après les documents authentiques* (*orné de plans et vues gravés*), verscheen te Brugge en maakte onder de oudheidvorschers dadelijk opgang.

In dit meesterlijk gewrocht worden behandeld: 1ste band, de topographische ligging en oorsprong van den naam der stad Meenen; de archieven van het wereldlijk en van het godsdienstig beheer; het rechtswezen; de aldaar bestaan hebbende gilden en vereenigingen; de rederijkerskamers; kermissen en optochten; volkssagen, zeden, gewoonten, enz.; 2de en 3de band: de eigenlijke geschiedenis van Meenen, van de 14de eeuw af tot in 1880 toe; en 4de band: biographieën van beroemde Meenenaars, de historische beschrijving van kerken, bidplaatsen, enz. der oude stede.

Van *Le théâtre villageois en Flandre*, de uitmuntende studie van Ed. van der Straeten, waarvan reeds over zeven jaren het eerste deel het licht zag, verscheen te Brussel bij Alex. Tillot et Cie. het tweede deel, beslaande 316 bl. gr. in 8°, met platen. Dit hoofdwerk behelst de monographieën van de rederijkers-maatschappijen, die in West- en Oost-Vlaanderen, tot op de negentiende eeuw, hun plantenleven hebben kunnen uitrekken.

De bibliographische schetsen van Alf. de Decker, Antwerpen bij P. Kokx, in 8-87 bl., onder titel: *Eenige Antwerpsche Drukkers in den vreemde* uitgegeven, maakt ons allerbest bekend met de wijze, waarop de boekdrukkunst ingericht werd, en met de voornaamste vreemde prenters uit de XVI^{de} en XVII^{de} eeuwen.

(*) Van Frans de Potter en J. Broeckaert verscheen mede in 80., Annoot-Braekman, Gent, het XXVIII^{ste} deel van de *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen.* Dit deel bevat de monographieën van de volgende gemeenten: Temsche, Sinaai, Tielrode, Verrebroeck, Vracene en Zwijndrecht.

Van den geleerden Antwerpschen archivaris P. Génard is bij Ad. Hoste te Gent een omvangrijk werk ter pers, dat voor titel voeren zal: *Levensschets van den uitmuntenden kunstschilder Quinten Matsijs;* - en ongeveer 300 bl. (gr. in 8°) zal beslaan. Het werk zal twee deelen bevatten, 1°. de eigenlijke levensschets, 2°. aanteekeningen en bescheiden, en zal compleet zijn in ongeveer zes of zeven afleveringen van drie vel druks elke.

Wij sluiten deze schets met hier nog melding te maken van enkele werken, die zich niet gevoegelijk onder eene der reeds besproken serieën laten rangschikken:

1°. een zaakrijk levensbericht door Dr. P.G.H. Willems, Hoogleeraar te Leuven, over wijlen J.H. Bormans (werd eerst geplaatst in den *Annuaire de l'académie Royale de Belgique* en in mijn letterk. tijdschrift *Jong Vlaanderen*);

2°. eenige keurig gestyleerde werkjes van C.H. Jamar, o.a. *Het gouden boek van Jezus' lijden*, - *Het kwalijk varen van eenen specialen kommissaris*, - en *Grillige avonturen*, n°. 1 en n°. 2, alle bij H. van der Schelden, Gent;

3°. het eerste deel van eene uitmuntende *Bijdrage tot een Hagelandsch Idioticon*, door J.F. Tuerlinckx, bekroond en uitgegeven (bij Annoot te Gent) op last van de Zuid-Nederlandsche Maatschappij van Taalkunde te Mechelen;

4°. *Oude bouwwerken in Vlaanderen*, door A. van Houcke en P. Langerock, in aflev. bezorgd en onmisbaar voor de kennis onzer kunstnijverheid;

5°. *De landtalen voor de Grondwet*, voordracht, gehouden voor de Vlaamsche Conferentie der Balie van Gent door Mr. Camiel Siffer. Gent, Annoot, 88 bl. in 8°.;

6°. het eerste deel van een wijsgeerig en uitgebreid werk, dat bij J. de Meester, Roeselaere, door Dr. Edw. de Grijse wordt uitgegeven, onder titel: *Vaderlandsch recht en revolutie.* Niet-Katholieken kunnen de strekking van dit werk afkeuren, maar zonder onrecht te begaan, kan men het geene grondige geleerdheid ontzeggen;

7°. *Onze taal in vorige eeuwen,* door Johan Leemans, een werk, dat zich al te uitsluitend met West-Vlaanderen bezighoudt en overigens - al is 't ook op verre na niet volledig - meer dan eene wetenswaerdige bijzonderheid over nu vergeten Vlaamsche poëten aan 't licht brengt;

eindelijk - en dit werk hoort tot het beste van dit jaar -

8°. *Over de Alpen,* door Max. Rooses, uitmuntende reisschetsen, zooals al wat deze schrijver in 't licht geeft, keurig gestyleerd en opgesmukt met voortreffelijke artistieke aanteekeningen en beschouwingen.

Doornik, Dec. 1881.

POL DE MONT.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Dr. H.E. Moltzer. Vondel's Jeftha. (Stadien en schetsen van Nederlandsche letterkunde, 5e aflevering). - Haarlem, de Erven F. Bohn.

In deze laatste aflevering van den eersten bundel zijner studien en schetsen, die, naar gelang zij in het licht kwamen, in dit tijdschrift besproken werden, behandelt de Hoogleeraar Moltzer Vondel's zoogenaamd model-treurspel, dat bij de meeste beoordeelaars van onzen tijd lang niet voor een meesterstuk doorgaat. De beoordeelaars van het vorig geslacht - Van Kampen, Sybrandi, Witsen Geysbeek - dachten er anders over, en Professor Moltzer kiest voor dezen tegen genen partij. Het onderwerp en de behandeling van dit bijbelsch treurspel, dat door Vondel blijkens het daaraan toegevoegd ‘Berecht aen de begunstelingen der toneelkunste’ met zorg naar de Aristotelaansche tooneelwetten was opgesteld, opdat het ‘den aenkomenden treurdichteren dienen [mocht] tot een voorbeeldelijk onderwijs van het toestellen der treurspellen’, worden aan de voorschriften van den Griekschen schrijver en aan die van andere groote mannen op het gebied der schoonheidsleer, meer bepaaldelijk in de zaken der tragedie, getoetst en geprezen. Deze toetsing geschiedt met zorg en nauwkeurigheid, en toch is het te vreezen, dat er niet veel bekeerlingen door zullen gemaakt worden. Wie Vondel's *Jeftha* heeft bestudeerd, zal met den heer Moltzer en met Nicolaas Beets de vele schoonheden van taal en vorm erkennen; het betoog, dat de dichter de lessen van den Griekschen kunstrechter schroomvallig en gedurig heeft nagevolgd, was echter in zoover overbodig, dat juist dit blijkbaar ‘knippen naar de regelen der kunst’, gelijk Verwijs het noemde, aan het treurspel eene zekere matheid geeft, die de schoonheden ervan slechts bij eene gezette beschouwing in het oog doet vallen. De hoogste kunst, het *celare artem*, ontbreekt hier; aldus is eene schaduw van onvolkomenheid over het kunstwerk gevallen, tot schade van den indruk.

Doch al mag Moltzer's betoog den anders oordeelende niet overtuigen, de zorg, aan de bewerking besteed, de aangename vorm van zijne verhandeling verliezen daardoor hunne waarde niet. Nu aldus de eerste bundel zijner studiën en schetsen door deze aflevering is voltooid geworden, is de wensch niet ongepast, dat het bij deze eerste verzameling van de zoo belangrijke en onderhoudende beschouwingen van den Groninger Hoogleeraar niet zal gelaten worden.

H. Hollidee. Etsen naar het leven. - Leiden, E.J. Brill. Justus van Maurik Jr. Van allerlei slag; novellen en schetsen. - Amsterdam, Scheltema en Holkema.

Twee werkjes, die als groote contrasten tegenover elkander staan. In het eerste straalt een diep en fijn gevoel van elke bladzijde uit; in het tweede heerscht de toeleg, om den lezer eens hartelijk te laten lachen, ‘dat hem de lever schudt’, gelijk de geijkte term is; dáár humor, hier grappigheid. Elk genre heeft zijn recht van bestaan, en allicht zullen er lezers gevonden wor-

den, die meer ophebben met de in allen geval onschuldige en goedaardige vroolijkheid van Justus van Maurik dan met de keurige groepjes en figuurtjes, welke de beschaafde schrijver, die zich Hollidee noemt, voor ons leven doet; maar van den anderen kant kan het ons weder niet kwalijk genomen worden, dat wij de laatsten verre boven de eersten verkiezen. Zondert men de enkele oogenblikken uit, waarin de schrijver zich bezondigt aan de modekwaal van een overladen, gekunstelden stijl, die met den eenvoud zijner voorstelling in tegenspraak is, dan mag men zijn werk onberispelijk noemen. Zijne verhalen en schetsjes zijn fijn gedacht en met smaak uitgewerkt; bij de lezing is 't, alsof de gezonde, frissche geur der Noordbrabantsche heidevelden, waarop hij u rondleidt, de bedompte walmen en nevelen van den hedendaagschen moderoman-dampkring verre van uwen geest doen wegtrekken. In de eigenlijke losse schetsen komt Hollidee's kracht meer uit dan in zijne verhaaltjes. ‘De Pruuvers’ is, schoon het de eereplaats in den bundel inneemt en reeds vroeger op eene eervolle wijze bij het publiek werd ingeleid, naar onze meening lang zoo verdienstelijk niet als zijne ‘Gekleurde figuren’ en ‘Waar een varken al niet blijft’, stukjes, die we gaarne op dezelfde hoogte stellen als de beste bladzijden van Erckmann-Chatrian; de knapen en jongensgroepen, die erin voorkomen, zijn met evenveel waarheid, geest en humor geschilderd als Fritzel met zijne kornuiten in *Madame Thérèse.* De heer Loffelt, die de uitgifte dezer etsen van den in Indië gevestigden schrijver bezorgde en ze met eene teekening van Israëls verrijkt de wereld inzond, had het volste recht, om den vorm van Hollidee te prijzen. Doch de schrijver heeft nog eene andere deugd, die schaarsch begint te worden, de groote, wezenlijk poëtische gave, om schijnbaar kleine, onbeduidende voorvallen en voorwerpen, na ze nauwkeurig te hebben waargenomen, voor te stellen in een poëtisch licht. Wat is nietiger dan de kleine vogeltjes, die in zomertijd de gasten onzer tuinen zijn, om tegen den winter een herbergzamer oord op te zoeken? Reeds negentien eeuwen geleden werden die diertjes als de minst beduidende aller schepselen beschouwd. De poëten van onzen jongsten tijd hebben heel wat anders, om van te ‘zingen’; zij vliegen zelf zoo hoog en met zoo stoute vlucht, ver boven die gevleugelde pygmeeën heen. En toch zal het geestig tafereeltje, door Hollidee geschetst van het ‘minnekozend vinkenpaar’, - gelijk Loffelt het noemt - elken lezer zonder onderscheid meer genoegen doen dan de producten dier hoogzwevende, menschheid verachtende zangers. We durven wedden, dat zelfs de strenge satirist, die de Nederlandsche schrijvers van den dag in den persoon van zijn neef Gerrit zoo duchtig den mantel uitveegde, het boekje van Hollidee loven zou. Want deze beoefent het realisme op de ware manier; hij schildert de zaken, zooals ze zijn, niet zooals hij ze meent te zien, maar legt over het beeld de tinten van zijn geest en zijn gevoel, die er een harmonieus, poëtisch geheel van maken. Nergens preekt hij of trekt zedelessen; de leering schuilt in het schetsje zelf, zooals zij schuilt in alles, wat het leven ons biedt. Of is er geen leering in dien kolonel van het Indisch leger, die in zijne schitterende monteering de geheele dorpsbevolking bewondering afdwingt, terwijl hij zichzelf diep veracht om zijne ontrouw jegens een te goed vertrouwend, onschuldig kind?

Aan Van Maurik's *Van allerlei slag* moeten geheel andere eischen gesteld worden; wij twijfelen zelfs aan onze billijkheid, nn wij deze twee werkjes in één adem genoemd hebben. Eene prettige lectuur leveren deze zeven stukjes

wel, althans voor zoover ze zich tot het uitsluitend grappige bepalen; wezenlijke humor is nu eenmaal des schrijvers kracht niet, wel die oneigenlijke, welke in een ten onrechte naar humor vernoemd Nederlandsch weekblad te huis behoort. Het komt ons echter voor, dat de schrijver in dezen bundel minder gelukkig geslaagd is dan met zijn *Uit het volk.* De daarin voorkomende reis der twee vrienden van de hondententoonstelling en de beschrijving eener Amsterdamsche tooneelvoorstelling van den vierden rang stonden in haar genre veel hooger dan de beste schets uit het nieuwe zevental, - de beschrijving namelijk van de uitvoering eener rederijkerskamer in een binnenstadje.

Brieven aan neef Gerrit door Jan Holland. - Deventer, W. Hulscher GJz.

Voor iemand, die nu en dan de pen op het papier zet, om ten nutte van het leesgraag publiek den indruk, dien pas verschenen werken op hem hebben gemaakt, te vertolken, is 't moeilijk, eene beoordeeling te schrijven van een geschrift, dat eene doorgaande veroordeeling en satire bevat van schrijvers en recensenten. Nog moeilijker wordt de taak, wanneer de satirist, wiens werk u ‘ter recensie’ wordt toegezonden, botweg en met naam en toenaam van het tijdschrift, waarvan ge er u eene eer in stelt, medewerker te wezen, verklaart, dat het met schade werkt en door den uitgever alleen om een bijoogmerk wordt aangehouden. In die omstandigheden is het zeker het best en verstandigst, het terrein der eigenlijke beoordeeling ter zijde te laten en zich te bepalen tot eene bloote aankondiging, die allicht welgevalliger en stellig even nuttig is als eene recensie. Het zij daarom genoeg, de aandacht te vestigen op bovengenoemd nieuw geschrift van onzen goeden bekende, dat over schrijven, vertalen, recenseeren en uitgeven handelt. Alles, wat Jan Holland schrijft, is de lezing en overdenking ten volle waard; geen zijner lezers behoort om de schelle en breed gesmeerde kleuren, om de felheid en overdrijving van vorm den grondslag van waarheid zijner betoogen over het hoofd te zien. Wat bij den eersten aanblik eene gedrochtelijke caricatuur gelijkt, wordt voor den nadenkenden lezer ten slotte een portret, waarin het karakter van het origineel eene trouwe afbeelding vindt.

L. Leopold, leesboek voor de volksschool. Serie A. 1-9, Serie B. 1-8.

Het is begrijpelijk, dat bij de groote ontwikkeling, in den laatsten tijd aan het onderwijs te beurt gevallen, ook in dezelfde mate de hulpmiddelen voor het onderwijs zijn verbeterd en toegenomen. Het leesboek, waarop wij, met een kort woord, de aandacht onzer lezers wenschen te vestigen, levert daarvan een overtuigend bewijs. Het ouder geslacht, dat zich de dorre en grauwe leesboekjes uit den schooltijd herinnert, die allerminst geschikt waren, den schoonheidszin en leeslust bij de leerlingen op te wekken, moet het groote verschil duidelijk worden, dat, bij vergelijking met deze uitgave, terstond in het oog springt. De groote beteekenis van een goed leesboek, dat den grondslag vormt van het lager onderwijs, zal door niemand kunnen ontkend worden. Wie zijne krachten aan de samenstelling van zulk een leesboek gewijd heeft,

kan zich met recht beroemen, een hoogst nuttig en verdienstelijk werk te hebben verricht. De heer Leopold, die onze letterkunde met ver-

schillende belangrijke uitgaven verrijkt heeft, kan met tevredenheid op zijn werk nederzien, dat van den smaak, het oordeel en de uitgebreide belezenheid van den verzamelaar een vereerend getuigenis aflegt. Hoewel het hem niet aan de welwillende medewerking van auteurs en uitgevers ontbroken heeft, zal niemand den omvang van zijne taak gering hebben geschat. Hij moest uit het uitgebreid materiaal, dat te zijner beschikking stond, eene keus doen, alles behoorlijk ordenen en bij den inhoud der verschillende deeltjes op den graad van ontwikkeling der leerlingen letten. Niet, alsof de mate der ontwikkeling bij ieder deeltje kan worden afgepast, maar wie het leesboek, dat met de gewone leesoefeningen begint, om met eene bloemlezing uit de beste Noord- en Zuid-Nederlandsche schrijvers te eindigen, in zijn geheel doorloopt, dien zal de gestadige klimming, die werd in acht genomen, niet zijn ontgaan. Voor de noodige afwisseling is tevens zorg gedragen, niet alleen in proza en poëzie, dus wat den vorm, maar ook wat den inhoud betreft. Door charades en raadsels wordt het denkvermogen gescherpt, door reisbeschrijvingen, die tevens als zoovele ethnographische bijdragen kunnen beschouwd worden, de verbeelding gewekt, terwijl een aantal stukjes, in bevattelijken en onderhoudenden vorm geschreven, bestemd zijn, de kennis der natuur, die vroeger bij het lager onderwijs nagenoeg geheel werd verwaarloosd, bij de leerlingen te bevorderen. Van bestaande cliché's, die, blijkens de nette afdrukken, zich nog in zeer goeden staat bevonden en waaraan bovendien nog nieuwe houtsneden werden toegevoegd, werd gebruik gemaakt, om de boekjes op keurige wijze te illustreeren en het geleerde op aanschouwelijke wijze te verduidelijken. De verzamelaar heeft blijkbaar het hoofddoel, om een bellettristisch leesboek en geen populair leerboek in het leven te roepen, gelukkig verwezenlijkt. Daardoor is het leesboek in den hoogeren zin van het woord tevens een leerboek geworden, zonder de nadeelen aan het laatste verbonden.

De geest moet worden gewekt, de belangstelling geprikkeld en de schoonheidszin ontwikkeld. Het aanleeren volgt dan vanzelf. Vooral op het gebied der aesthetiek, waaraan wij niet verwend zijn en waar nog veel te verrichten valt, hoewel de vooruitgang in den lateren tijd niet te miskennen valt, heeft dit boekje groote verdiensten en behoort het onvoorwaardelijk geprezen te worden. Eene eigenlijke aanbeveling is ook overbodig, waar het publiek reeds lang heeft uitspraak gedaan. De meeste deeltjes zijn herhaaldelijk gedrukt; sommigen hunner hebben zelfs een twaalfden en een veertienden druk beleefd. Van het jaar 1866, toen het eerste deeltje onder den naam van ‘Stofgoud’ verscheen, tot op den tegenwoordigen dag is het debiet steeds klimmend geweest; wel het beste bewijs, hoezeer door deze uitgave in eene bestaande behoefte werd voorzien. De uitgever is voor geen kosten teruggedeinsd, om het volksleesboek aan zijne bestemming te doen beantwoorden. Moge hij voor zijne zorgen en moeite ruimschoots beloond worden.

B.

Gedenkschriften van Mevrouw De Rémusat, tijdens haar verblijf aan het hof van Napoleon I. Uit het Fransch; 2 dln. - Deventer, A. ter Gunne.

Na hetgeen door den Hoogleeraar Pierson in *De Tijdspiegel* van Januari 1880 over de merkwaardige gedenkschriften van Mevrouw De Rémusat gezegd is, behoeft hier ter plaatse niet meer te worden betoogd, hoe lezenswaardig ze zijn, en kan eene aanbeveling aan het Nederlandsch publiek dus

overbodig geacht worden. Deze mededeelingen betreffende de zoo te zeggen huiselijke geschiedenis van Napoleon I hebben boven andere dergelijke werken vooral dit voor, dat zij geschreven zijn niet door een lakei of pluimstrijker, maar door eene beschaafde vrouw van karakter, die met al hare bewondering en aanhankelijkheid voor den held van den aanvang onzer eeuw lang niet blind was voor zijne fouten en gebreken; ook pleit voor dit werk, dat de zucht, om schandalen en schandaaltjes uit het hofleven mede te deelen, de schrijfster niet heeft beheerscht.

Uit een zuiver historisch oogpunt bestaat er wel eenig bezwaar tegen boeken van deze soort. De schrijvers - en dit geldt van de bekende dagboeken van den jongen Constantijn Huyghens ten aanzien van Willem III evengoed als van Mevrouw De Rémusat's gedenkschriften ten aanzien van Napoleon - zijn te zeer vervuld met de dagelijksche waarneming van den grooten man, in wiens omgeving zij zich bewegen, om een oog te hebben voor de groote wereldgebeurtenissen, al worden ze door dien held beheerscht. Het verband der dingen van den dag zien en vatten deze schrijvers blijkbaar niet gemakkelijk. Wie hunne werken als historische bronnen raadpleegt, zal wel doen, dit niet uit het oog te verliezen; anders komt hij tot de voor de meeste groote mannen der geschiedenis onware gevolgtrekking, dat nietige en kleingeestige, zoo niet onwaardige en slechte overwegingen hunne handelingen hebben bestuurd. Doch we hebben deze gedenkschriften thans niet uit een geschiedkundig oogpunt te beoordeelen; anders zou er onder anderen heel wat af te dingen vallen op de partijdige en verre van juiste voorstelling, welke Mevrouw De Rémusat van de ‘deugdzame en miskende’ Hortense, de vrouw van Koning Lodewijk, en van haren echtgenoot geeft. Wij kunnen het boek als eene aangename lectuur aanbevelen aan het lezend publiek. De vertaling is over het algemeen wel geslaagd. Hier en daar echter heeft de vertaler de bedoeling van Fransche uitdrukkingen niet juist gevat; bij voorbeeld waar hij het, in de geschiedenis der Fransche monarchie zoo wèl bekende, *maîtresses en titre* door ‘getitelde minnaressen’ vertaalt. Ook is het niet duidelijk, waarom hij telkens de onjuiste spelling Tailleyrand bezigt.

Gravin Ruth, door Emile Erhard. Uit het Hoogduitsch. Deventer, A. Ter Gunne.

Een roman op het gebied van het krijgsmansleven. De meeste handelende personen zijn cavalerie-officieren van hoogeren en minderen rang.

Een enkel woord ter karakteriseering der personen, die in het verhaal voorkomen. Gravin Ruth, eerst een wild natuurkind, later de heldhaftige verdedigster der onschuld, waarvan zij alle voldoening heeft. De cavalerie-officier Retzow, eene echt ridderlijke figuur, voorbeeldig paardrijder en kloek paardentemmer; een flink, edel, grootmoedig man. Von Lance, een onbeholpen Hercules, maar een eerlijk man met een hart van goud. Freule Melanie von Steuern, eene vrouw van buitengewone schoonheid, maar eene listige en gevaarlijke verleidster, die velen in hare strikken vangt, maar bijna onnatuurlijk onbeschaamd is.

Graaf Aldenkron, vader van Ruth, een oud, braaf krijgsman, die met zijne schoonzuster Mathilde, Gravin Lymburg, wegens haar familietrots - die belachelijk

in het licht gesteld wordt - niet harmonieert, zelf een goed, wel wat te goedig man.
Baron Deim, een fielt en intrigant, een gemeene en

laffe kwaadspreker, een doortrapte huichelaar, die eindelijk ontmaskerd wordt en der verachting prijsgegeven. Kroner, die geheel onder den invloed van Deim staat en de lafheid in persoon is, krijgt ook loon naar werken.

Om deze personen groepeeren zich nog anderen, die tot den gang van het verhaal behooren en daarin passende figuren zijn.

De eigenaardige toestanden in dit verhaal stempelen het als een geheel Duitschen roman.

Het militaire *esprit de corps* is goed geschetst en daarbij mocht het onmisbaar duel niet ontbreken. De beschrijving is levendig; de verwikkelingen houden de aandacht gespannen, en de ontknooping is bevredigend.

De vertaling is goed. Jammer, dat de vertaler de vele vreemde, technische woorden voor den lezer niet vertolkt heeft.

H.

Een dwaas huwelijk. Vertaald uit het Engelsch van Mevr. May Agnes Fleming, schrijfster van 'Wie is zij', 'Het ontzettend geheim' enz. 2 Dln. Amsterdam, J.M.E. & G.H. Meijer.

Wij moeten ons in Engeland en in geheel Engelsche toestanden verplaatsen, om het aangekondigd romantisch verhaal niet als louter fictie te beschouwen.

De totaalindruk van het vrij lijvige werk was ons, vooral ook om de menigvuldige toevalligheden en overdreven voorstellingen, die erin voorkomen, niet zeer bevredigend.

Er zijn echter goede détails in, die voor het talent der schrijfster getuigen.

Eene Lady Dynely is in hare zelfzucht, eigenbaat en ijdelheid zeer goed geteekend evenals haar zoon Erik, in wiens bedorven opvoeding de oorzaak lag van die grove zinnelijkheid, waaraan hij maar al te veel toegaf, en van een zelfbehagen, dat hem tot een onuitstaanbaar mensch maakte.

De duivelin, Rosamunde, alias Madame Felicia, die in de bekoorlijkste gedaante, op de verleidelijkste wijze, de verboden vrucht aanbiedt, houdt het lang vol, eer zij ontmaskerd en aan haar wraakzuchtig leven een eind gemaakt wordt. Graaf Gordon Caryll, de nakomeling van een eeuwenoud ridderlijk geslacht en eenige erfgenaam van het groote heerengoed Caryllysme, was de eerste, om wien zij hare slangenwrongen kronkelde, waardoor zij een heilloozen afgrond voor zijne voeten opende. Om haar moest hij zijne moeder verliezen, in wie de hardheid van familietrots ons levendig te aanschouwen gegeven wordt. Droeg Gordon zijn misgreep met mannenmoed en ontwikkelde zijn rampspoed in hem den gevierden kunstenaar, hij bereikte eindelijk, na tal van de bitterste ervaringen, het gewenschte doel van zijn hernieuwd leven, de verzoening met zijne moeder door middel van France Forrester, een spiritueel, beminnenswaardig, grootmoedig meisje, dat zich wel boven standvooroordeel, maar niet boven *kerkelijk*-godsdienstige vooroordeelen verheffen kon en daarom slechts na den dood van Felicia zich door den band des huwelijks aan Gordon verbond.

Met Terry Dennison dwepen we slechts tot op zekere hoogte. Wij achten hem in zijne eenvoudigheid en ongekunsteldheid, in zijne dankbaarheid en toegenegenheid,

in zijne zelfverzaking en opoffering, maar er is ons te veel onnatuurlijks in dat karakter, dat ons toeschijnt, alleen in de phantasie van Mevrouw Fleming te kunnen bestaan.

Het goed vertaalde werk zal bij de romantische romanlezers zijn weg wel vinden.

H.

Mengelwerk.

Stoer.

Wie gindsche provinciestad gaat bezoeken, zal het niet doen wegens de omringende natuur, want die is arm.

Arm - maar toch bestaande uit lachende weiden, waar het vee in den morgenstond huppelt en in den avondstond loeit; waar eene wolk nabij schaduw werpt en de zonnestralen veraf neerschieten in dubbelen overvloed; waar het gekwaak van den eend en het gezwaai van de molenwiek tot één akkoord samenstemmen met de blauwe kleur des hemels, het grijs in de verte en het groene rondom. En brokstukken oud bolwerk, schijnbaar vergeten op te ruimen, tot heuvelen vergraven en prijkende met plantsoen, waar de lijster zich een nest bouwt in het struikgewas en de tortel kirt in beuk en linde, die zich spiegelen in de gracht, - eertijds bij beleg en storm het graf van den woesten krijger - zij lonken u toch toe en vragen u almede, of natuurschoon niet overal is te vinden, waar natuur is.

Maar zoo weinigen zich in den lentemorgen aldaar vertoonen, zoovelen vindt men bij winternacht in de balzaal, waar de jeugd zich verlustigt, na dagen en weken vooraf het genot van den voorsmaak te hebben gehad.

Jaren geleden bevond zich onder de ‘danseuses’ de dochter van Harmen Wick.

I.

Toen Harmen Wiek een kind geboren was, wenschten hij en zijne vrouw, dat er spoedig een tweede bij zou komen: één kind werd meestal een bedorven kind; ook zou 't aardig zijn, als 't een speelkameraadje had.

Het tweede kind kwam en daarna het derde en het vierde; al deze kinderen waren jongens, en het echtpaar, dat zoo gaarne een dochtertje

had, werd eindelijk verblijd met de geboorte van een meisje, waar de vader vooral naar verlangd had.

Harmen vond, dat meisjes iets eigenaardigs hebben; dat ze moeder al in 't huishouden helpen, als jongens nog maar aan hoepel of priktol denken. 't Kon eens zijn, dat zijne vrouw hem ontviel, en dan had hij met zijne jongens alleen gestaan. Mooi ongezellig.

Toen de belangrijke dag daar was, zullen weinig vaders met zulk een opgeruimd hart naar den ambtenaar van den burgerlijken stand zijn getogen, als toen hij ging mededeelen, dat de naam zijner dochter Johanna was.

Nadat Johanna een half jaar in de wieg gelegen had, begrepen Harmen en zijne vrouw, dat het kind een bijzonder gelukkig gestel moest hebben: 't kraaide of lag stil te kijken, maar schreeuwen deed het, om zoo te zeggen, nooit.

't Kind had een gelukkig gestel en een jaar of zeven oud was het eene gezonde, aardige meid, Harmen's oogappel en een prikkel te meer voor zijn werk.

Vóórdat hij kinderen had, werkte hij al met lust, en geen wonder; want zijne zaak, die reeds bestaan had vóór hem, was goed en had zich al maar uitgebreid. Harmen werkte veel. Hij werkte geregeld, aanhoudend en met veel geduld; zijn kantoor was zijne liefste plek na de huiskamer - dit laatste zij tot zijne eer gezegd - en hij zat er vóór 't ontbijt en 's avonds na de thee zoo goed als overdag.

Het dochtertje schoot uit de kluiten, dat het een lust was; zij kreeg alles in haar voordeel: eene schoone gestalte, schoone lichaamsvormen, een lief gezicht en een allerprettigst humeur.

Jo, want zoo werd ze genoemd door de jeugd, bekleedde onder den kleinen troep op school en partijtjes alras eene voorname plaats. Zij was zoo wat de koningin onder de meisjes, en het werd haar gegund. Die rang was haar, als het ware, door de anderen gegeven en nu ze 't was, stelde ze dit op prijs. Geene moeite hebbende gedaan, om het te worden, deed ze ook geene in 't oog loopende moeite, om het te blijven. Ze was dus niet alleen koningin, maar ook eene beminde koningin.

Onder de jongens had ze, zoo mogelijk, nog meer te zeggen. Voor haar wat lekkers te bewaren, ze deden het gaarne; met haar te dansen, ze zouden erom vechten. Waar een jongenspartijtje was, werd het altijd een meisjespartijtje meteen, want Jo moest erbij; zonder Jo geene pret. Bij de ouders ging het altijd grif op, want zij spaarde politietoezicht uit. Touwtje springen kon ze, maar met de jongens ravotten ook. Maakten dezen van 't stuivertje wisselen een rollen en sollen, een smijten en vechten, dan klonk de stem van Jo en de orde was hersteld.

En was het winteravond, sprak ze van kienen - eer de kaarten op tafel lagen, zat het geheele gezelschap al geschaard. Altijd hield men hare plaats open en een luid hoera werd gehoord, als ze aanstalten

maakte, om te gaan zitten. Jo hield de nommers, dat spreekt; 't had anders nooit gegaan, de jongens zouden elkaar met de kaarten al spoedig om de ooren hebben gegooid.

Toen Jo zoo wat om en bij de veertien was, konden zij 't haar wel eens wat lastig maken. De een plaagde haar om een zoen; de ander nam er een zonder te vragen, en een derde sprak zonder omwegen over eene toekomst, waarin zij zijne vrouw zoude worden.

Tegen dat de huwbare jaren naderden, sprak ze met hare vriendinnetjes eens over trouwen. Hare ouders waren getrouwd, redeneerde ze; de ouders van al hare vriendinnen waren getrouwd; zij moest dus ook trouwen, en dat moesten zij allen doen. De man was voor de vrouw, de vrouw voor den man. Zoo bedoelde het blijkbaar onze lieve Heer, anders had Hij 't anders ingericht.

Haar oordeel werd door de vriendinnetjes om 't zeerste geroemd en dezen meenden, dat het pleitte voor haar helderen blik; gul gezegd, hadden de meesten er nog niet over gedacht, althans nog niet zóó over gedacht.

Tegen dat zij alzoo op den drempel der huwbare jaren stond, maakte zij zich dus geen oogenblik ongerust, dat ze ongetrouwd zou blijven en oude vrijster worden.

Ze is dan ook getrouwd, maar onder de vriendinnen was ze de eerste niet. Ook niet de tweede of de derde, doch háár schuld was 't niet, ten minste niet geheel.

II.

Toen ze negentien jaar oud was, kwam de eerste minnaar op haar af, maar ondanks hare redeneeringen van weleer en hare kordaatheid op 't punt van trouwen, telkens als ze het jonge mensch zag, beefde ze en kreeg ze eene kleur, en op 't kritieke oogenblik zei ze wel ‘ja’, maar toch met moeite en heel zachtjes; 't scheen toch, dat dit alles meer voeten in de aarde had, dan ze vroeger dacht.

Toen zij het samen eens waren, moest de rest volgen, doch teleurstelling stond het jonge paar te wachten, want Harmen had door zijn bijzonderen voorspoed in geldzaken eene eigenaardige plooi in zijn karakter gekregen.

Daar was een tijd, waarin hij zich zeer goed kon voorstellen, dat een leven zonder fortuin toch gelukkig kon zijn; nu kon hij zich dat zoo niet meer. Van lieverlede had hij leeren inzien, wat de werkelijkheid om hem heen opleverde, en hij meende dus op geld te moeten zien. Nu, daar deed hij wel aan, maar is geld noodig in het maatschappelijk leven, men kon ook met minder toe, dan hij had, zelfs in zijn stand en daarboven.

Het zij echter alweer tot zijne eer gezegd, dat hij in zichzelf overdacht en met zijne vrouw overlegde, dat het jonge mensch, dat

Johanna het hof maakte, eigenlijk geen geld behoefde te hebben, wijl zij dat voor twee had. Maar was het gemis aan fortuin een bezwaar, dat hij, op zichzelf genomen, voorbij zou kunnen zien, hij beschouwde deze omstandigheid in verband met eene andere. Hij wilde zekerheid hebben, dat het jonge mensch om haarzelve kwam en niet om haar geld en Harmen had van lieverlede het ‘idée fixe’ gekregen, dat een man dan alleen eene vrouw uit zuivere liefde vraagt, als hij meer geld heeft dan zij, of evenveel. Dàn weet men zeker, dat het niet om het geld gedaan wordt. Dat denkbeeld was bij hem opgekomen, toen hij eerst recht goed in de verdiensten zat, en naarmate zijne schatten zich opstapelden, zag hij telkens meer de juistheid zijner logica in.

Toen dan het jonge mensch zich bij Jo's vader aanmeldde, werd hij beleefd en zelfs deftig ontvangen, maar na veel zeggens van Harmen's kant, waarbij deze wees op dure tijden, zwarigheden, om geld te verdienen, ondoordachte huwelijken, rozengeur en maneschijn, was de slotsom, dat het engagement niet doorging.

Jo huilde en pruilde en toonde wekenlang een sip gezicht, en Harmen kreeg soms op 't kantoor een benauwd gevoel. Ware het misschien beter geweest, dat hij 't had toegestaan, vroeg hij zich af; maar het baatte niet veel, want de minnaar was weggegaan, begrijpende, dat zijn geluk eronder lijden zou, als hij aanhield en zulk een man later zijn vader werd, en hij bleef weg.

Langzamerhand kwam Jo weer boven water. Jongelui waren er genoeg, begreep ze ten slotte, en waarschijnlijk was er nog wel een, die haar vragen zou. Deswege bezocht ze weer de concerten, het paardenspel en de bals.

En al dansende deed ze een tweeden ‘vrijer’ op; 't kon niet anders. Haar uiterlijk animeerde en wie eens met haar gedanst had, merkte, dat zij aardig praten kon ook. Onder al die dansende heeren was er een, die bovendien vond, dat zij een degelijk meisje was, en deze vroeg om hare hand. Nochtans had de zaak hetzelfde verloop als den vorigen keer. Want toen Jo geene tering gezet had, begon Harmen te begrijpen, dat hij wel degelijk gelijk had gehad; zijzelve had het ten slotte ingezien, meende hij. Geheel juist was het laatste niet, maar de zaak was, dat ze zich voorgenomen had, om later beter op hare tellen te passen en geen voet te geven, zoo eenig jongmensch, dat geheel onbemiddeld was, van opkomende genegenheid deed blijken. Jammer alleen, dat de jonge man, die haar nu 't meest aantrok van al degenen, die zij kende, toevallig weer niet zooveel geld had als Harmen, en toen hij zijne ‘avances’ begon, vond Jo het toch wat al te gek, dat zij, eene jonge meid, die van pret hield en die lust in haar leven had, zoo'n knappen jongen weigeren zou, om met een man te trouwen, die veel geld had, maar overigens wel een saaie man kon zijn.

Bleef zij zich echter niet gelijk, Harmen wel. Zijne overtuiging van weleer was zelfs vaster geworden, want zijne inkomsten waren sedert dien tijd alweer toegenomen.

Nu kwam dus voor zijne dochter weer de pruiltijd en weer kreeg Harmen een spoor van twijfel. Zij maakte het hem echter dezen keer gemakkelijker, want ze had al eens ondervonden, dat het eene zaak was, die een mensch te boven kon komen. Ze pruilde dus korter en geen oogenblik dacht ze eraan, om met pruilen haar zin te krijgen; daartoe was de meid veel te braaf. Ook hoopte ze, dat de derde nog wel komen zou. Mogelijk had het engagement anders nu doorgegaan, zij het na wat strijd en wat lijden, want deze jonge man wendde zich niet zoo spoedig van haar af als de eerste pretendent.

Die derde was Luitenant Stoer.

III.

Luitenant Stoer was eigenlijk geen man voor de balzaal. In zijne gala-uniform voelde hij zich niet recht thuis en hij had er niet het behagelijke gevoel in, dat hij kende, als hij in marschtenue, te midden van storm en regenvlaag, zijn troep op den marsch commandeerde en aanvuurde. Hij had lust in zijn vak, dat hij uit eigen, vrijen wil gekozen had, uit aangeboren neiging; waarin hij bleef studeeren, nadat hij de krijgsschool reeds verlaten had. De eerste in de bres en bij den storm, zou hij de laatste zijn bij den aftocht. Wallenstein was zijn held, Napoleon zijn voorbeeld, Turenne zijn ideaal. Voor dag en voor dauw op, stond hij al gereed tot aantreden, lang voordat het hoornsignaal het sein gaf. Onvermoeid in het marcheeren; nimmer te veel vergende van den stumpert, uit eene steeg afkomstig, nooit goed doorvoed en zwak ondanks de komende mannelijke jaren; den loomen tred zijner doodmoede manschappen nieuwe veerkracht schenkende door een opbeurend woord, genoot hij de achting zijner meerderen, de toegenegenheid zijner gelijken, de liefde zijner minderen.

Maar vond de avond hem, na den dienst des daags, na verpoozing in de sociëteit en aan de officierstafel, te midden van boeken en kaarten op zijne kamer, niet alle avonden was hij daar. De weken, ja, de dagen, die verliepen van concert op bal en van bal op concert, duurden hem te lang, om niet nu en dan eene theevisite te maken bij Johanna's ouders. Zoo ongezellig als het hem was, wanneer zij elders vertoefde, zoo recht was hij in zijne nopjes, als zij, thuis zijnde, voor het theeblad zat en Stoer in haar het type eener goede huisvrouw ziende, haast nog meer verliefd werd dan op het bal. En als het dan in de huishouding schikte, dat hij blijven kon, blijven, totdat de klok twaalf sloeg, leefde hij dien avond als in een Eden, Johanna al maar volgende met het oog en met bekommering den voorwaartschen gang van den pendulewijzer opmerkende.

Had hij, afscheid nemende, ‘het land’, een vriendelijke blik en een hartelijke handdruk van haar ten afscheid vaagden de wolk van zijn voorhoofd, schier nog eer die was ontstaan. Die blik en die handdruk tooverden zijne opkomende naargeestigheid fluks om in blijde hoop op een spoedig weerzien, en die hoop gaf hem den anderen dag weer moed bij zijn werk; en nooit was er meer veerkracht in zijn tred, als hij onder tromgeroffel des morgens zijne manschappen naar het exercitieterrein bracht, dan wanneer hij den avond te voren in haar gezelschap had doorgebracht.

's Avonds dan naar zijne kamer gaande, leidde zijn weg over het marktplein, waar de kerktoren in het maanlicht pronkte; en als de zware, volle tonen van den klokslag naar beneden rolden, schenen die hem een welluidend, begroetend salvo toe, met vol akkoord instemmende met het loflied, dat in zijn binnenste ruischte: Liefde is niet van deze aarde!

Verloofd was Stoer toch niet.

Mannen als hij komen er niet spoedig toe, om een meisje te vragen, wijl in hun oog dat vragen het aanbieden is van hand en hart, geheel en onverdeeld, met onkreukbare toewijding, toewijding tot in den dood, en het ingaan der verloving het ingaan tot een nieuw leven is.

Dan - het zou er ook niet toe komen, dat hij haar vragen zou. Hadden Johanna's ouders hern als fatsoenlijk man den toegang tot hun huis niet mogen ontzeggen, aan den anderen kant moedigden zij hem in geenen deele aan, en Stoer was bij zijne visites niet zóó welkom, als men in zijne plaats zou wenschen.

Kon het anders? Harmen was groothandelaar in tabak; als koopman had hij niet op met den militairen stand; als sommige anderen zag hij in officieren niet dan ‘vergulde bedelaars’; als man van zaken had hij bereids geïnformeerd naar de gesteldheid zijner ouders, en die informatiën waren niet meegevallen.

Stoer moest wel opmerken, dat hij bij Harmen niet zoo welkom was als bij diens dochter, en het hinderde hem. Hij verminderde gaandeweg zijne bezoeken en bleef ten slotte geheel weg. En weer mag gevraagd worden: Kon het anders?

Al ware Johanna's vader rijk als Croesus, sprak eene stem in het binnenste van den jongen man, wat was diens beroep in vergelijking van het zijne? Kon men zich ooit bij het sorteeren van tabak onderscheiden door eer en moed, door opoffering voor zijn vaderland, voor een edel doel? Was niet het beroep van iemand, die bij den tabakshandel betrokken was, een vloek voor de maatschappij, gelijk het beroep van tapper en herbergier?

Stoer was een man van eer, maar - moest Johanna, die aan de praktijken haars vaders part noch deel had, moest die dat misgelden?

En toch zou men Stoer groot onrecht aandoen met te meenen, dat

hij onverschillig was voor het hartzeer, dat Johanna gevoelen moest; integendeel, hij dacht aan haar met medelijden en weemoed en voor zichzelf leed hij meer, dan de buitenwereld wellicht besefte. Hem, den gebaarden krijger, die op het slagveld geene vrees zou hebben gevoeld, hem had men in 't avond- of nachtelijk uur op zijne kamer kunnen vinden met de hand onder het hoofd en betraande wang.

IV.

Was Stoer eigenlijk geen man voor de balzaal, toch had hij Johanna dáár het eerst leeren kennen, dáár het eerst leeren beminnen.

'Reine du bal' was Johanna nooit geweest, maar toch behoorde zij tot de aantrekkelijkste figuren van de casino's. Was zij rank van leest en schoon van vormen; had zij een lief gezicht en mooie oogen, en was ze bij dit alles opgeruimd, zonder ooit te laten blijken, dat haar iets hinderde; had ze bij en door dat alles 'reine du bal' kunnen zijn, zij streefde er niet naar en zij benijdde ook het lot derzulken niet. 'Was het niet ijdelheid bij de jonge mannen, die hen veelal dreef, met de populairste "danseuse" door de zaal te walsen, meer om te toonen, dat ook zij in hare gunst stonden, dan wel, dat deze het meisje was, waar zij waarlijk 't liefst mede dansten?'

Gekleed zonder opzichtigheid in een toilet van niet zeer kostbare stof, terwijl haar vader toch een der rijkste ingezetenen van het stadje was, maar aantrekkende door haar discours, waarbij hare lip zich kon krullen met niet te miskennen fierheid, terwijl een minnelijk lachje het strenge daarvan temperde, was zij nooit een muurbloempje, of er moest gebrek aan dansers zijn, wat zelden plaats vond. Geen wonder, dat zij aanbidders had; geen wonder ook, dat Stoer op haar verliefde.

Pas in de plaats harer inwoning in garnizoen, raakte hij op haar verliefd, voordat hij recht wist, hoe zij heette, waar zij woonde en wie haar vader was. 'Gelijk van goed, gelijk van min', was zijne lijfspreuk en had hij vooraf geweten, dat Johanna zooveel te wachten had, wellicht, dat het hem eer had afgeschrikt dan aangetrokken. Maar hij kon het haar eenvoudig gewaad, hare eenvoudige manieren niet aanzien, en hij dacht niet anders, of het meisje, dat hem zoo behaagde, was van gelijke beweging als hij.

En dan, kort daarna wetende, waar zij woonde, zag hij haar ouderlijk huis er eens op aan, maar het uiterlijk daarvan was zoo eenvoudig en zoozeer gelijkend op dat van alle andere woningen in het stadje, dat hij rijkdom noch deftigheid achter zijne muren verwachtte. Aan hare ouders voorgesteld en de vergunning erlangd hebbende, ten hunnen huize zijne opwachting te maken, vond hij het meubilair, ofschoon van degelijke grondstof en voortreffelijk onderhouden, zoo van allen opschik en alle weelde vrij, dat Stoer eigenlijk niet gelooven

kon, dat Johanna zoo rijk was, toen zijne kameraden hem inlichtten.

En toch was het waar, dat Johanna's ouders op meer schitterenden voet konden leven; dan, het was niet uitsluitend eenvoud, die hen dreef tot het voeren van een weinig opzichtelijken staat. Gelijk bij zoo vele dier werkzame, ouderwetsche Hollandsche huisgezinnen van den gegoeden burgerstand ging groote gehechtheid aan het geld gepaard met gemis aan kennis, om het rechte genot daarvan te hebben, en vonden Johanna's ouders dien uiterlijken eenvoud volkomen passend voor hun stand. Niet, dat er gemis aan beschaving heerschte: schilderijen prijkten aan den wand; ofschoon kenners beweerden, dat de uiterlijke waarde de innerlijke nabij kwam.

En Stoer, zou hij hare nadere kennismaking niet gezocht hebben om haar geld, eenmaal hare kennis gemaakt hebbende en terzelfder tijd op haar verlievende, was hij niet onnoozel genoeg, haar bijzijn om dat geld te ontvlieden. Haar bijzijn eerst niet ontwijkende, voelde hij zich alras gedrongen, dat te zoeken, en naarmate hij haar meer ontmoette, nam zijne verliefdheid toe. Zijne verliefdheid werd liefde.

V.

Ten onrechte is het niet, dat het stadje vermaard is om zijne casino's, waar een losse toon wordt gevonden zonder losse zeden en de vaders der schoonen zich tot het spel zetten, terwijl de moeders met welgevallen hare dochters aan den arm van flinke jonge mannen zien zwieren.

Geen wonder, dat de meisjes van den omtrek, ja, van naburige steden, het zich tot een feest rekenen, in die casinozaal te dansen, waar het vlaggedoek en het groen het kale wit der wanden aan het oog onttrekken; waar in hoeken en bijportalen met sier- en kasplanten kunstmatig loover is geschikt, in welks midden hier en daar eene rustbank de paren immer uitnoodigt, zich neer te vleien, schijnbaar om uit te rusten, maar inderdaad om zich te gaan verliezen in kortswijl en - voor zoover het niet opgemerkt zal worden, in heimelijk gekoos.

En die bijportalen zijn wel noodig, om de vereischte ruimte te verkrijgen, want het stadje is geene eigenlijk gezegde danszaal rijk. Het bezit een schouwburg en deze dient tot meerdere doeleinden: als schouwburg in de allereerste plaats, maar ook als concertgebouw; als concertgebouw, maar ook als vergaderlokaal voor landbouw- of nijverheidscongressen; tot dit laatste, meer degelijke doel en ten slotte ook, ‘last not least’, tot danspartijen.

Gezellig is het lokaal nu juist niet, sierlijk allerminst; maar groen en vlaggen zijn altijd uitnemende middelen tot versiering en werkelijk,

als het zaaltje, dat men daar schouwburgzaal noemt, tot casinozaal is ingericht, ziet het er niet onaardig uit.

Een strak gespannen, tamelijk kostbaar kleed herschept den vloer in een dansvloer en de tooneelmeester van het stadje, timmerman en schrijnwerker en door de burgerij, zoowel feitelijk als bij gebrek aan beter, als autoriteit erkend op decoratief gebied, plaatst, nadat het kleed gespannen is, zijne canapé's geregeld op dezelfde plaats, hangt een paar groote spiegels in de zaal eveneens op vaste plaatsen en rangschikt zijn groen, immer zonder variatie. Maar dat is niet, omdat hij slechts één motief tot versiering zou kennen; 't is, omdat hij uit langdurige ervaring weet, dat het zaaltje, op die wijze uitgerust, op zijn voordeeligst uitkomt en, wat nog meer afdoet, de meest mogelijke ruimte biedt.

Wijl het gebouw tot alles dient, gebeurt het meermalen, dat hij de herschepping van schouwburg in wat anders op één dag moet gereed hebben, en dan heeft hij het zoo'n dag heel druk. Doch alles is erop ingericht, dat het kan. Acht uur is de vaste klok, waarop het casino heet aan te vangen, en wel begint de eerste dans nooit vóór half negen, ofschoon er tegen half acht reeds zijn, die hunne entrée in de zaal doen; maar nooit hoorde men het geratel van het eerste rijtuig, of de decorateur was gereed.

Tot op het hooren van dat geluid toeft hij dan te midden zijner schepping en meermalen een laatsten blik over het geheel latende gaan, ziet hij, dat het goed is; dat de schepping zijner jongelingsjaren, toen hij voor het eerst die decoratie toepaste, immer hare bekoorlijkheid behield; dat deze hem nog steeds zóó bevredigt, dat het hem onmogelijk voorkomt, om het, anders inrichtende, beter te doen.

Maar nauwelijks vertoonen zich de eerste dames, of hij gaat zijns weegs. Elders in het gebouw is zijne tegenwoordigheid thans noodig, want hij is kastelein daarvan en gaat zich verder belasten met het in orde brengen van het ‘souper’, dat familiesgewijs is besteld en in de pauze op tafeltje na tafeltje zal worden binnengedragen; ook heeft hij als ‘concierge’, tevens portier, het noodige toezicht te houden, dat alles wel toegaat bij het af- en aanrijden der vigilantes.

Dat af- en aanrijden eischt van den kant der stalhouders overleg. Het stadje is wel klein, maar toch niet zoo klein, of er zijn verschillende stalhouders en ieder daarvan heeft meerdere vigilantes staan. Staan is het juiste woord, want de afstanden zijn te gering, om in het dagelijksch leven eene vigilante noodig te hebben; maar bij doopplechtigheden, voor het naar huis gaan bij soupers, bij kerkgangen van oude menschen, als het slecht weer is, dan worden ze gebruikt. En op een casino-avond vooral, dan staan ze niet. Dan is zelfs het aantal vigilantes van het geheele stadje te klein en het zou in het oog loopen, zoo niet de vindingrijkheid van de stalhouders hen in

staat stelde, al hunne klanten zonder mankeeren binnen den tijd van één uur te bedienen, door voor iedere vigilante twee paarden te spannen, die in dat uur nauwelijks de eene familie hebben getrokken, of ze staan reeds voor de deur bij eene andere. Deze laatste had de vigelante eigenlijk wel eerder dan de vorige besteld op hetzelfde uur, maar hare woning ligt minder in de ‘route’, die de stalhouder 's namiddags, als geene bestellingen meer inkomen, heeft vastgesteld, gelijk de veldheer met de étappekaart voor zich zijne marschen berekent en afpast.

Zoodoende is het, tegen dat het casino aanvangt, in de buurt van den schouwburg een af- en aandraven, een heen- en weerrijden, of de wereld verging; zoodoende komt de eerste ‘familie’ reeds om half acht en de laatste pas om half negen.

Toch is 't niet alleen des avonds, dat zulk een casino drukte in het stadje brengt. Het rijden der vigilantes wijst reeds op het feit, dat het ‘reçu’ is, om in galakostuum te verschijnen. De heeren loopen er bij droog weer wel heen, met een demi-saison, die den zwarten rok en de witte das bedekt, maar de ‘gedecolleteerde’ dames met hare wit satijnen dansschoentjes, die zonder vigilante niet kunnen gaan, moeten in den loop van den dag natuurlijk worden gekapt. ‘Salons pour la coupe des cheveux’ zijn er in 't stadje genoeg, maar onder dezen zijn twee grootere kapperswinkels, wier ‘étalage’ in eene groote stad geen slecht figuur zoude maken en bij den vreemdeling niet juist den indruk zoude opwekken, dat het in het stadje alles eenvoud is. Kunnen de kappers dier winkels het in den regel met hun bediende af, op een casinodag komen ze handen en voeten te kort, want ze draven den geheelen dag van 's morgens negen tot 's avonds acht van de eene naar de andere schoone. Het baat dus den schoonen niet, of ze den kapper al bestellen op een bepaald uur. Natuurlijk wenschen zij hem allen kort vóór het uur, waarop de vigilante zal voorkomen, maar ze weten het reeds: de kapper kan omstreeks dien tijd niet overal te gelijk zijn en ze bestellen hem dus eenvoudig. Gelijk de stalhouder stelt hij dan eene ‘route’ vast, terwijl hij voorgeeft, dat hij kapt in rangorde, waarin hij besteld is, ofschoon velen het niet gelooven. ‘Contrôle’ is echter moeielijk en wijl reeds 's morgens met kappen wordt aangevangen, zitten de dames van het stadje voor een deel reeds aan de koffie, voor het grootste deel aan het middagmaal met gekapt haar, met bloemen versierd.

De vreugde is er des avonds niet minder om.

VI.

Ziet ge dat jongske wel, in het groen verscholen, in gindschen hoek, waar dat paartje reeds onze aandacht trok? Niet waar, het is het meisje duidelijk aan te zien, dat ze best in haar schik is naast

dien luitenant met zijne schoone uniform? Het zweefde al vaker om hen heen, als ze weleer aan deze plaats zaten of de jonkman elders na den dans hare hand nog vasthield, als het niet meer noodig was, minuten lang. Waarom zou hij die ook loslaten: zij trok de hare immers niet terug. En het jongske lacht, want zulke blikken, als waarmee deze beiden elkander zeggen, dat hun hart klopt, zag *hij* nog niet, en het innig welbehagen, waarmede de jonkman, ter sluiks, het is waar, het oog laat dwalen van arm op hals en van hals op arm, doet het jonkske zelf verstellen.

Gelijkt die arm dan ook niet op wit ivoor? Maar als uw vinger daarin een kuiltje drukte, rondom zacht glooiend opwaarts gaande, zoudt ge immers merken, dat geene menschelijke hand uit de edelste bouwstof ooit vormen te voorschijn bracht, als hier getooverd zijn door de natuur, die al maar door beeldhouwde van den eersten levensdag af tot den jonkvrouwelijken staat toe, dag aan dag, uur aan uur. Kan een kunstenaar zoo fijn beitelen? -

En meen niet, dat alleen die dansen op haar balboekje, waar achter zijn naam staat, hem toebehooren. Niet meer dan tweemaal staat zijn naam op haar boekje, maar al hare dansen behooren hem. Want gaat ze met een ander ten reie, dan weet ze hem bij iedere wending een blik toe te werpen, schalk en zacht, ondeugend en vol liefelijken ernst, een blik, die op zijn gelaat een glans van innige vergenoegdheid te voorschijn brengt.

En toch - Johanna, zoo min als hij, zal hare eindbestemming in de balzaal vinden. Ondanks blos en handdruk en glimlach en jok teekenen beider gelaatstrekken, beider houding levensernst, te midden der levensvreugde. Maar dubbel genoegelijk is voor beiden hun samenzijn na wel volbrachten arbeid. Had hij niet juist heden een drukken dienstdag en hielp zij gisteren hare moeder niet flink aan de wasch?

Zoo was het, en het vooruitzicht, elkander hedenavond weer te ontmoeten, maakte, dat het werk beiden goed van de hand ging; dat ze arbeidden met die opgeruimdheid van gemoed, zonder welke de helderheid van geest, noodig tot vruchtbaren arbeid, niet gevonden wordt.

Nauwelijks van tafel opgestaan, ging Stoer zoodra mogelijk de noodige toebereidselen maken tot zijn ‘toilet’, want hij had er groot belang bij, vroeg aanwezig te zijn. Johanna moest natuurlijk door hem het eerst worden begroet, door hem worden opgeleid; en hij wilde anderen voor zijn, die wellicht datzelfde wilden. Haar dan opgeleid hebbende, was zijn eerste werk, zijne beide dansen in te vullen, en gelijk elders bracht de ‘etiquette’ mee, dat geen heer meer dan tweemaal op het balboekje eener dame stond, tenzij hij met haar verloofd was. Strikt genomen werd daarmede bedoeld, dat geen heer driemaal met dezelfde dame danste op één avond, maar daar hielden zich alle paren niet aan, want behalve de dansen, die op het balboekje stonden, waren er extradansen, niet op het balboekje gedrukt, maar toch met dezelfde

beteekenis, alsof ze gedrukt waren, wijl de dansmeester die extradansen afriep tusschen de andere door en niet, nadat de gewone waren afgeloopen. Die extradansen boden gelegenheid, meer dan tweemaal met dezelfde dame te worden gezien, ofschoon het volgens oudere dames niet was ‘comme il faut’.

Zoo tijden, zoo zeden, zegt het spreekwoord; zoo standen, zoo zeden, kon men evengoed zeggen. In den boerenstand is het bij danspartijen gebruikelijk, dat elk van de gezellen één meisje uitnoodigt, om dien avond zijne ‘danseuse’ te zijn. Niemand danst dan met haar behalve hij. Wellicht is het zóó beter.

Liefde maakt vindingrijk. Wie Johanna's balboekje aandachtig bekeek, had kunnen opmerken, dat Stoer's naam niet voorkwam in het begin, maar dat zijn eerste dans pas te vinden was, tegen dat het naar de pauze liep. Dan pas werd de stemming eerst recht vroolijk en was er zoo'n drukte in de zaal, dat het niet opgemerkt zou worden, als de paartjes elkanders hand drukten of elkander een lonkje toewierpen.

Genoemde pauze zal den avond in twee deelen splitsen en zelve besteed worden voor het souper.

Niemand, die zijne rust beter verdiend had dan de dansmeester. Geplaatst op eene verhevenheid, vanwaar hij over de hoofden der dansende paren heen den orkestmeester kon zien, die hoog in de zaal, juist onder de zoldering, in stikkende warmte zijne blazende en strijkende onderhoorigen bezielde, had hij oor noch oog dan voor het orkest en voor zijn horloge, dat hij onafgebroken in de hand hield. Alle dansen gingen op de minuut; alle tijdruimten tusschen de dansen duurden regelmatig even lang, en alle ‘linten’ dansten precies denzelfden tijd. Zonder één seconde verschil en onverbiddelijk klonk de stem van den dansmeester: ‘rood lint - wit lint’ en soms nog, als er zeer vele paren aanwezig waren: ‘blauw lint’.

Lintjes van die kleuren dragen de heeren om den arm, want wijl het zaaltje te klein is, om alle paren te gelijk te laten dansen, gaven de ceremoniemeesters bij den aanvang aan ieder heer een lintje van roode, witte of blauwe kleur, welke lintjes, in gelijke hoeveelheid rondgedeeld wordende, de dansers in drie even groote groepen verdeelde.

Maar hoe men zich in het stadje wist te behelpen met onvolledige hulpmiddelen, de dansmeester zelf was volmaakt. Toch zou de vreemdeling het hem niet hebben aangezien bij den eersten blik, want hij was een oudachtig man met vaal, bleek gelaat en de trekken om zijn mond teekenden smartelijk lichaamslijden. De man had eene kwaal. Maar van ouder tot ouder had hij alle meisjes en jongeheeren van het stadje de eerste passen geleerd en gaandeweg opgeleid tot den hoogsten trap, die in de danskunst, voor zoover deze in balzalen wordt beoefend, te bereiken was; en de liefde voor zijn beroep gaf hem de geestkracht, nooit op een casino te mankeeren, nooit iets te laten

blijken van de pijnen, die hij ook wel eens had, terwijl hij de spil en de ziel van de algemeene feestvreugde was.

Niemand dan, die zijne rust beter verdiende dan hij, en van het uurtje rust dankbaar gebruik makende, bracht hij zijne flesch wijn, die de commissarissen hem zulk een avond toedeelden, even naar huis voor zijne echtgenoote, wijl de dokter voor haar gestel wijn heilzaam achtte, en dronk hij zijn kop koffie bij moeder de vrouw.

Maar voor Stoer is die groote pauze de schaduwplek van den avond. Johanna's ouders noodden hem aan hun tafeltje niet en dan ziet hij haar gezeten naast een neef of een vriend haars vaders, maar blijkbaar naast iemand, die haar volkomen onverschillig is; want ze ziet hem meermalen veelbeteekenend aan, hem willende beduiden, dat ze liever hem aan hare zijde heeft.

Dat ze hem kon zien, mankeerde nooit, want eerst nadat *zij* gezeten was, zocht hij zijne plaats aan de tafeltjes zijner kameraden, zóó, dat er geene hindernis was tusschen hare en zijne oogen. Hare blikken intusschen verzoeten gedeeltelijk het gemis van haar gezelschap. Van de pauze tot aan het eind van den avond zal het feest voorts het meest vroolijke verloop hebben. Nauwelijks zijn de tafeltjes weer uit de zaal gedragen, of men ziet terstond, dat de toon al zoo geanimeerd als vóór de pauze is. Na die pauze met Johanna nogmaals dansende en wandelende en keuvelende, voelt hij ternauwernood meer het leed, dat hij te voren ondervond, en als hij haar ten slotte naar haar rijtuig zal brengen en daarna terugkeert in de zaal, om met de andere heeren nog een glas wijn te blijven drinken, zal die zaal hem zóó doodsch zijn, terwijl hij de aftrapsels van japonnen en verloren strikken op den vloer ziet verspreid, dat hij alweer vurig het tijdstip zal daar wenschen, waarop hij weer met haar op zulk een avond kan samen zijn.

Was het zoo'n wonder, dat Stoer verliefd raakte te midden dier feestvreugde, te midden dier bloemen, dier kleuren, dier opwekkende muziek; verliefd raakte op een meisje als Johanna?

VII.

Tusschen Bonn en Coblenz ligt het vermaarde Zevengebergte met zijne Drakenrots, waaraan eene legende verbonden is, die op meerdere wijzen wordt verhaald. Eene daarvan vermeldt, dat op die rots in overoude tijden een burcht stond, door eene schoone jonkvrouw bewoond; maar zij werd gevangengehouden door een draak, die haar rusteloos bewaakte, totdat de weg van een jong ridder naar den burcht leidde, deze jonge ridder den draak versloeg en daarna met de jonkvrouw in het huwelijk trad.

Bij al het nevelachtige en vaak onzinnige van legenden is het nevens hare aantrekkelijkheid immer zeker, dat feiten eraan ten grondslag

liggen. Maar welke feiten? Van verreweg de meeste legenden zal de kundige geschiedvorscher maar zelden eene redelijke verklaring kunnen geven, terwijl het altijd twijfelachtig blijft, of die verklaring op zuiver historische feiten berust. Wat echter de geschiedvorscher niet vermag met koele redeneering en eene reeks van tastbare feiten voor zich, dat kan vaak de phantasie van het minnend hart.

Stoer, tot dusver over het geheel aan letterkunde vreemd gebleven in dien zin, dat hijzelf nog niets geschapen had, betaalde op zijne beurt den tol aan de natuur, die den minnaar voortdrijft op het gebied der poëzie, en stelde eens het volgende verhaaltje op:

De jonkvrouw van den Drachenfels.

De reiziger langs den Rijn zal nimmer nalaten, bij het Zevengebergte stil te houden, om, dit bestegen hebbende, het schoone vergezicht te genieten op Rolandseck.

Het gebergte draagt zijn naam naar zeven toppen, boven alle verhevenheden van den omtrek uitstekende. Een van die toppen heet Drachenfels. Het gebergte is steenachtig en vertoont inderdaad in den Drachenfels een rotsklomp van reusachtigen omvang, waarop de zonnestralen duizend schakeeringen voortbrengen van éénzelfde tint: de kleur der rots; zulks door de oneindige verscheidenheid van vooruittredende en terugspringende steenmassa's.

Den top beklommen hebbende, voelt men zich na eenig toeven genageld aan de plek, die rondom de schoonste natuur doet kennen, terwijl Rolandseck in de verte, waar Roland stierf - volgens de legende - in rouw over zijne voor hem verloren gade, u toeroept, dat het hart van den man ten allen tijde door een maagdenblik kan verteederd worden.

Daarbij is de plaats, waar men staat, heilige grond.

Weleer was de bouwval, hier ter plaatse, een schoone, hechte burcht.

De kasteelen beveiligden de krijgers, die hun oorlogstuig naar beneden stuurden onder de belegeraars. De banier van den burchtheer wapperde in den wind en de minnezanger vond er eene schuilplaats voor den nacht.

Dàn, als diens heldere stem de heldendaden der vaderen bezong, zag het droomerig oog van den burchtheer beneden op de Rijngolven elfen en nikkers dansen; dàn, als diens zangerige melodie het zoet der min bezong, werd zijn oog vochtig en herdacht hij de schoone jaren, aan de zijde zijner getrouwe, heengegane echtgenoote doorgebracht.

Hij had een meisje, minnelijk en schoon.

Als zijne hand door hare blonde lokken woelde en zij op zijne knie in het schemeravonduur de zon zag dalen, leunde zij het hoofdje tegen vaders borst en sluimerde zij den gerusten slaap der onbezorgde jeugd.

Dan kon hij zoo blijven zitten in roerlooze houding, de dagen van zijn verleden in het geheugen terugroepende, toen hij zijne gade op den burcht bracht, om er als burchtvrouw zijn leven te sieren.

Dan zag hij de maan een zilveren kleed spreiden over de golven in de diepte, de wolken door het luchtruim drijven en wonderlicht daarin tooveren door het schijnsel der maan.

Dan zag hij de sterren flonkeren en hoorde hij dezen fluisteren van een nieuw leven.

Dan zag hij den dageraad van een nieuwen dag, den langen dag, vol zonneschijn, die geen einde hebben zou, dien, waarin hij niet andermaal zou gescheiden worden van de zijne.

Van het terras van zijn slot zag men den Leeuwenburcht.

Diens bewoner was zijn vriend en krijgsmakker geweest, zoolang zij leefden, en had een zoon, die in de eerste jeugd der jonkvrouw haar speelnoot was en haar als jongeling zijne min verpandde.

Maar het krijgsgeroep deed dien jongeling zijn zwaard trekken en hij toog in het veld, als verwinnaar hopende weer te keeren en met haar kus te worden begroet.

Hij liet zijn leven echter op het slagveld en met het breken van zijn oog brak haar hart.

Wel treurde en kwijnde de jonkvrouw, maar zij vond een heilzamen troost in de liefde voor haar vader, wien ze haar leven toewijdde en van wiens grijsheid zij de kroon was.

Toen deze zijn einde voelde naderen, riep hij haar tot zich; hij legde zijne hand op haar hoofd en zegende haar.

En hij zeide: Mijn lief kind, ik ga heen tot uwe moeder; zij verbeidt mijne komst sinds lang. Ik zal de getuigenis overbrengen, hoe lief en goed ge voor uw vader geweest zijt en met hoeveel geduld ge zijne lange avonden hielpt korten; hoe ge hem verzorgdet, als hij krank was. God schenke u zonen en dochteren en als uwe haren grijs geworden zijn, zullen wij u opwachten. God zegene u, mijn kind.

Nadat men haar vader in de groeve had gelegd, voelde ze zich wees en had ze niemand, om voor te leven.

Eenzaam werd haar de burcht haars vaders en een floers van naargeestigheid verdonkerde hare ziel.

Overdag hoorde ze het vroolijk hinniken van haar paard in den stal, maar 's nachts het spookachtig gekras der vogels in den toren.

En den slaap niet kunnende vatten, overdacht ze haar leven; hoeveel vreugde zij had gekend, maar ook hoeveel leed ze had ondervonden, en het leed scheen haar grooter dan die vreugde toe.

Ze voelde zich eenzaam op hare legerstede en keerde zich om en om.

En als ze zoo dagen en weken had doorgebracht met treurnis in 't gemoed en dofheid van geest, openbaarde ze haar leed aan anderen.

Dezen zeiden, dat het ongehuwde leven de rijkste vruchten opleverde voor den hemel, maar hare geheugenis zei haar, dat het eene leugen was.

Waren de dagen der min niet de zoetsten van haar leven?

Had ze ooit zulk heimelijk verlangen gekend als in den tijd, toen de jongeling, haar bruidegom nog niet zijnde, haar bijzijn zocht?

Had ze ooit de zon zoo schoon zien verrijzen als bij het eerste ontwaken, nadat hij zijne liefde had bekend?

Hadden de vogelen ooit zulk zoet gekweel doen hooren, als toen zij met hem ronddoolde in het avonduur?

Hadden de bloemen ooit zooveel geur verspreid als in de dagen, toen hij ze met eigen hand kweekte en haar daarmede verblijdde?

Was de lucht ooit zoo sierlijk blauw?

Had ze ooit zulke verblijdende hoop gevoeld, als toen ze dacht aan het uur, waarop zij zijne gade zou worden?

Zag ze immer den Leeuwenburcht in het maanlicht zoo schoon, als toen haar minnaar daar zijn avondlied zong en zij het hoorde in hare verbeelding?

Verrichtte ze ooit hare huistaak met zooveel lust en zong ze daarbij ooit zoo van harte hare liederen?

Had ze ooit zooveel zorg en kommer, als toen hij uittoog ten strijde, en had ze ooit zulke bittere tranen geschreid, als toen zij hoorde, dat hij verslagen was?

De liefde voor haar vader had hare wond niet geheeld, maar toch de pijn verzacht; na den dood haars vaders baarde de wond haar smart opnieuw.

Zij had geen lust in het leven.

In het binnenste harer ziel sprak de stem der natuur, zelfs tot in den droom.

Zoo droomde ze dan, dat een jonge man haar naderde en hare hand vatte. Toen week de duisternis om haar heen en alles werd licht rondom haar, en de bloemen geurden weer en de zonneschijn verheugde weer haar hart.

Ontwaakt zijnde, werd haar gezegd, dat het ongehuwde leven beter ware, en ze kon het niet gelooven.

Te midden van den tweestrijd en den twijfel greep zwaarmoedigheid haar aan, zoodat ze ongeschikt werd voor het leven. En het was haar, of een draak haar in zijne macht had.

In 't nachtelijk uur rees zij op van hare legerstede en zag ze de glinsteringen op de golven, zag ze naar de torentransen van den Leeuwenburcht, hoorde ze het gekraai van den haan en aanschouwde ze het eerste morgenkrieken.

Maar het vertroostte haar niet.

De blos week van haar aangezicht; de glans van haar oog werd dof, en het vleesch verteerde tot op het gebeente.

En de bewoners van den omtrek hoorden ervan, maar zagen het niet, want ze had geen moed, om den burcht te verlaten.

Nacht was het, als de sterren flikkerden; nacht was het, als de zon scheen; één lange nacht waren haar de dagen en de nachten. Van angst sidderde ze, want ze voelde, dat ze eene worsteling met den draak moest aangaan.

Geene keus haar blijvende, ving ze de worsteling aan. Geen licht vindende buiten haar, ging zij het zoeken binnen in zich. En toen zij het dáár vond, werd zij getroost.

En de bewoners van den omtrek hoorden ervan en zij zagen het; want ze voelde zich niet meer gekluisterd aan den burcht.

In diepe rust verzonken, hoorde ze in haar slaap de stem van een zanger; zijne stem klonk als zilver en wat hij zong, was schoon.

Ontwaakt zijnde, zag zij in de diepte, maar de duisternis belette haar te zien, wie de zanger was. Ook hoorde zij zijne stem niet meer en ze meende, dat het spel der verbeelding was geweest.

Zich op hare legerstede hebbende neergevleid, hoorde ze het lied opnieuw en zij luisterde, want het was schoon wederom en ze zong het lied mee.

En zij hoorde den zanger roepen, of het hem vergund ware binnen te komen, als meistreel eene schuilplaats zoekende voor den nacht, maar zij antwoordde, dat de burchtheer niet meer daar was en dat hij 's anderen daags zou wederkeeren.

Dies zong hij een lied tot afscheid en dat lied beroerde hare ziel.

Nog luisterde zij langen tijd, nadat de zanger gezwegen had; want van het lied, dat hij had gezongen, was hare ziel vervuld.

Ziet, dat was alles een droom.

Nauwelijks toonde zich het eerste morgenrood, of zij hoorde dezelfde stem, wedijverende met de vogelen in zuiverheid van tonen, en ontwaakt zijnde, bespeurde ze, dat het waar was als de dageraad.

Opnieuw luisterende, zag ze thans weer in de diepte en ontwaarde zij, dat hij schoon was van gedaante.

Daarna de poort voor hem doende openen, liet ze hem morgenspijs

voorzetten en vroeg ze naar zijne afkomst. Hij antwoordde, dat hij niet zanger was van beroep, en heengaande, beloofde hij den anderen dag weer te keeren.

Zich dien anderen dag op het sierlijkst uitgedost hebbende, verbeidde de jonkvrouw hem met ongeduld van den morgen af aan, doch hij kwam niet en het ontstemde haar.

Maar toen de zon het Zuiden verlaten had, zag ze in de verte de flikkering van wapentuig en eene wijle later de kloeke gestalte eens ridders op een vurig ros.

De ruiter wendde zijn ros naar den burcht en ze herkende toen den minnezanger in hem. Deswege verheugde zich hare ziel met groote blijdschap, maar naderen durfde zij hem thans schier niet, wijl hij nu niet haar mindere was.

Met een blos trad zij hem te gemoet en heette zij hem welkom op haar burcht.

Haar hoffelijk begroetende, verzocht hij haar te luisteren naar zijn verhaal:

Ik leefde gelukkig van mijne kindsheid af en jongeling geworden, genoot ik het zoet der min.

Het zonnelicht lachte mij toe; de morgenstond verkwikte mij, en de avond bracht mij aan de zijde mijner liefste.

De vogelen des hemels bezongen mijn geluk en ik luisterde stil.

De bloemen der aarde toonden de schoonste kleuren en ik bewonderde haar tooi urenlang.

Het uitspansel was mij schooner dan ooit: des daags een floers van heldere kleur, doorschijnend als de gedachte; des nachts met gouden sterren getooid.

Ik verbeidde het uur, dat mij voor eeuwig aan mijne liefste zou binden, en mijne ziel was vol ongeduld.

Ik zag in het oog mijner liefste en mijne ziel leefde.

Hare liefde gaf mij moed in den strijd; hare krankheid ontrustte mij; ik was gelukkig en ik voelde smart. Ja, ik leefde.

Maar zij werd mij ontrouw en dat brak mijne ziel.

Doch ik *wilde* leven: smart gevoelen en toch gelukkig zijn. Wetende, dat het leven buiten de liefde niet te vinden was, toog ik uit, als minnezanger vermomd, van burcht tot burcht, zoekende eene jonkvrouw, wier zeden rein zijn, op wier deugd ik mij kon verlaten.

En ik hoorde van u, dat uw leven vlekkeloos was; dat gij uwe ouders eerdet en in diepe smart het gemis van uw bruidegom betreurdet; dat eene wolk uwe ziel bedekte, maar dat gij wist te herleven.

Ik zocht eene ontmoeting en ik zag, dat het alles waar moest zijn. Ik zag, dat ik in u weer moest vinden, wat ik verloren had; ja, ik zag, dat gij mij *meer* zoudt zijn dan gene.

Daarom bied ik u mijne hand en smeek ik ootmoedig om uwe min.

De jonkvrouw ontroerde zeer, toen hij sprak, want ze dacht aan haar beminde, die afgestorven was.

Medelijden en weemoed teekenden zich op haar gelaat, want zooals hij sprak, zou haar liefste zijne liefde hebben bezongen: zooals hij beminde, had haar liefste bemind.

Maar toen hij zeide, van haar te hebben gehoord, wie zij was, speelde een minnelijk lachje om hare lippen.

Toen hij voortvoer, dat hij in haar meende te vinden, wat hij lang reeds had gezocht, overtoog inkarnaat haar gelaat en hals.

Als hij haar zijne liefde openbaarde, zag zij hem aan - en ze voelde, dat zij hem kon beminnen; maar ze sloeg hare oogen neer.

Hare hand bracht ze aan haar halssiersel en zij bleef stom.

Doch het zoete woord, dat hare lippen niet spraken, had hem veel schooner toegeklonken met de stem, die uit haar oog had gesproken. Hij vatte hare hand en hare lippen plooiden zich tot een kus.

En zij noodde hem burchtheer te worden op den burcht haars vaders, want te blijven op hare zate was haar beding, omdat ze zich gehecht voelde aan de plaats.

Hier was ze geboren en had ze als kind gespeeld.

Hier had ze bloemen geplukt en de vlinders gejaagd.

Hier had ze bemind en haar geliefde beweend.

Hier lagen hare ouders begraven en had ze getreurd.

Hier had ze geleden en gestreden, was zij verslagen geweest, maar had ze overwonnen.

Hier was het, dat ze het levenslicht had aanschouwd, en ook hier was het, dat ze zich na donkeren nacht als wederom geboren gevoelde. - De plaats, waar hare wieg had gestaan, was heilige grond.

Hier wilde zij sterven.

(*Wordt vervolgd.*)

Staatkunde en geschiedenis.

Het strafstelsel van het Nederlandsche strafwetboek van 1881.

III.

De gevangenisstraf, de hoofdstraf van het nieuwe wetboek; die opmerking schijnt zoo eenvoudig, dat zij, naar veler oordeel, geene toelichting behoeft. Toch mag ik mij daarvan niet laten terughouden, als ik naga, dat, gedurende vele eeuwen, die straf òf niet òf slechts bij uitzondering werd toegepast. Daarbij komt nog, dat de bekende Hoogduitsche Dr. Otto Mittelstädt in zijn geschrift: *Gegen die Freiheitsstrafen,* eene meening heeft uitgesproken, waarin door menigeen in stilte gedeeld wordt. De schrijver maakt zich tot tolk van de volstrekt nog niet uitgestorven voorstanders der afschrikkingstheorie met hare *Prügelstrafen* en wat dies meer zij. Dezen oordeelen de gevangenisstraf zonder zwaren openbaren arbeid, liefst onder het torsen van kettingen of ijzers zonder strafverzwaringen, waardoor pijn, honger of ontbering wordt veroorzaakt, eene niet genoeg afschrikkende straf. Zij vinden het eene hoogst ergerlijke en stuitende zaak, dat de misdadigers, dikwijls in grooten getale, op algemeene kosten worden onderhouden. Zij achten de gevangenisstraf eene te dure straf. Gaan wij kortelijk na, wat er van een en ander is. Mittelstädt toch zegt o.a., dat de groote meerderheid van juristen en leeken de bewering, dat gevangenissen en gevangenisstraffen ten allen tijde bij alle volken bestonden, zoo onomstootelijk acht, dat zij als eene ontzettende paradox van zich afwerpen elke gedachte, dat het eenmaal anders geweest zou zijn en ooit weder anders zou kunnen worden.

Men kan intusschen toegeven, dat het anders geweest is, zonder terug te wenschen, hetgeen tot het verleden behoort. Het is eene, althans onder juristen, genoegzaam bekende zaak, dat de gevangenis, bij de oude volken, in den regel als *bewaarplaats* in verband met het gerechtelijk onderzoek en niet als *straf* werd gebezigd.

De Romeinen kenden eene zoogenaamde eenvoudige gevangenisstraf voor een bepaalden tijd, zonder dwang, om te arbeiden. Men kan zulks, wat de republiek betreft, opmaken uit de vierde redevoering van Cicero tegen Catilina. Enkele plaatsen uit de Pandecten van Keizer Justinianus bewijzen het, voor zoover den keizerstijd aangaat. Deze Keizer bedreigde tegen misdadige vrouwen de straf van opsluiting in een klooster. Hij verbood echter, haar in eene gevangenis op te sluiten. Veroordeeling tot levenslange gevangenisstraf kon alleen op slaven, niet op vrijen worden toegepast. Huisarrest was de zachtste vrijheidsstraf(*). Ook bij de Israëlieten vond men de gevangenis slechts *bij uitzondering* als straf toegepast(†). Hetzelfde kan over het algemeen gezegd worden van de verschillende volken in de middeleeuwen.

De *Carolina* van 1532 gewaagde van de gevangenis als middel van bewaring en voorts als subsidiaire straf bij niet-betaling van geldboeten(§).

Carpzovius vermeldde de gevangenis onder de *burgerlijke* straffen, terwijl de ook bij de Romeinen bekende verwijzing tot de galeien, berg- of andere openbare werken door hem tot de *lijfdrukkende* straffen werd gerekend. Ofschoon het dezen criminalist bekend was, dat de gevangenissen *doorgaans* tot bewaring der menschen dienden, zegt hij, dat, volgens het dagelijksch rechtsgebruik, in de zeventiende eeuw ook de misdadigers met gevangenis gestraft werden.

Berner rekent(**) het zoogenaamde Amsterdamsche tuchthuis, dat reeds in 1595 bestond, met het Lubecksche van 1613 en het Hamburgsche van 1618 onder de oudste gevangenisinrichtingen.

Hoe Berner aan dat jaartal gekomen is, zegt hij niet. Volgens eene resolutie van de vroedschap van Amsterdam van 26 October 1589 is tot de oprichting van een tucht- of rasphuis besloten, aangezien ‘dat schepenen zwaarigheid maken, om sommige kwaaddoenders, overmids hunne jonkheit capitaal te straffen, en dat zulks gelegenheid gaf tot het besluit om een huis tot castyement van deselven te stichten en daartoe te nemen’.

Uit eene mededeeling van den geschiedschrijver Jan Wagenaar(††) blijkt, dat de Amsterdamsche regeering destijds bezwaar had, om dieven ter dood te brengen. De zucht, om minder kapitaal te straffen, heeft derhalve in ons land allengs strafgevangenissen doen verrijzen. Het voormalige Clarissenklooster op den Heiligenweg te Amsterdam is omstreeks dien tijd tot rasp- of tuchthuis ingericht.

J. Koning, aan wien ik het bestaan van bovengenoemde resolutie

(*) Men raadplege over een en ander ook C.G. von Wächter, *Beilagen zu Vorlesungen über das Deutsche Strafrecht* etc., pag. 73.

(†) Zie o.a. Michaelis, *Mosaisches Recht*, Th. V, pag. 238, en J. Salvador, *Histoire des institutions de Moïse et du Peuple Hébreu*, pag. 32.

(§) Zie de reeds aangehaalde editie van 1752, pag. 1306.

(**) Zie zijn *Lehrbuch des Deutschen Strafrechtes*, 1881, pag. 219.

(††) Zie Wagenaar, *Beschrijving van Amsterdam*, 1ste stuk, pag. 415, 2de stuk, pag. 241.

ontleende, zegt o.a.(*) nog, dat hij, in het Confessieboek van 1567-1573 folio 343 en in het justitieboek van 1566-1578 folio 137, eene gewone gevangenisstraf voor korten tijd heeft aangetroffen, onder den naam van het *te bier en brood leggen.* Men vindt haar tweemaal vermeld voor den tijd van twee, eenmaal voor dien van drie jaren. Anders werd zij in 1567 te Amsterdam meestentijds voor niet langer dan veertien dagen of ten hoogste enkele maanden toegepast.

Het ligt niet in mijn voornemen, hier de verdere geschiedenis van het Nederlandsche gevangeniswezen te ontwikkelen. Ik heb slechts willen wijzen op het feit, dat aan Nederland, ook door buitenlanders, verdiensten worden toegekend wegens het oprichten van strafgevangenissen tot uitvoeren van langere vrijheidsstraffen voor gewone misdadigers. Een andere vreemdeling, de oud-directeur der Badensche Bruchsaler strafgevangenis, Dr. Füesslin(†), vermeldde evenzeer, dat de strafgevangenissen, in de zestiende eeuw, door de Nederlanders in het leven zijn geroepen en vandaar in Noord-Duitschland overgenomen. De Nederlandsche strafgevangenissen waren, onder de republiek der geünieerde zeven provinciën, over het algemeen beter ingericht dan de gevangenissen in het buitenland. Dat was vooral het geval met de meeste stedelijke gevangenissen, minder met de landelijke. Het waren eigenlijk groote werkinrichtingen, waar men de vrouwen liet spinnen en de mannen het campêche- en andere soorten van verfhout raspen. Classificatie, scheiding der seksen zelfs werden daarbij niet bepaald in acht genomen; de zedelijke verbetering was er geheel ondergeschikt aan den fabrieksarbeid, dien de gevangenen verplicht waren uit te voeren. Iedere souvereine stad(§) had hare gevangenissen, die vaak uit ruime beurs gebouwd waren. Men zegt zelfs, dat onder de eerste steenen gebouwen in ons vaderland gevangenissen geweest zijn. Bij de latere één en ondeelbare republiek is de zorg voor de gebouwen en de bewoners veel verminderd, omdat het geene zaak meer gold van stedelijke besturen en hunne vaderlijke regentencolleges en omdat de rijksregeering zich dikwijls uit zuinigheid met minder ruimte tevredenstelde. Vooral bij den lateren gevangenisbouw heeft men, gelijk het lid der Spaansche Cortes, Ramon de la Sagra(**), niet onaardig heeft opgemerkt, de gevangenen bloot als stoffelijke lichamen beschouwd en bij het beramen der voor hen benoodigde ruimte dus enkel op den omvang van die lichamen gelet, zonder daarbij acht te slaan op de hoeveelheid lucht, voor de longen benoodigd, om vrijelijk te kunnen ademhalen, of ook op de ruimte, die door de bewegingen der arbeiders, de plaatsing der weefgetouwen, enz. moet worden ingenomen. De vereeniging der gevangenen in

(*) Zie zijne *Geschiedkundige aanteekeningen betrekkelijk de lijfstraffelijke rechtsoefening te Amsterdam*, *voornamelijk in de* 16de *eeuw*, 1828, pag. 32.

(†) Zie Füesslin, *Die Einzelhaft*, 1855, pag. 5.

(§) Men leze over een en ander de belangrijke redevoering van Mr. D.T. Gevers van Endegeest, bij de discussiën over het strafwetboek van 1846 in de Tweede Kamer uitgesproken, te vinden bij Van den Honert, pag. 31.

(**) Zie zijne *Reis door Nederland en Belgie*, 1839, I, pag. 259.

weinige maar groote gestichten, met afschaffing der provinciale en stadsgevangenissen, heeft zoo physiek als moreel een uiterst nadeeligen invloed uitgeoefend. Het werden verzamelplaatsen van een vrij groot aantal boosdoeners, die elkander in de theorie der misdaad onderwezen. In de gevangenistaal werd de correctioneele gevangenis te Hoorn het gymnasium, werden de crimineele tuchthuizen te Woerden en Leeuwarden de hoogescholen der misdaad genoemd.

De zuinigheid ging zoover, dat de gevangenen hier en daar de lange winteravonden zonder licht, en dus in werkeloosheid, met elkander moesten doorbrengen. Dat is, nog in 1855, voor eene der toenmalige gevangenissen geconstateerd door den bekenden gevangenisdeskundige en predikant A.A. Stuart. Hij vond daar 160 gevangenen, over 8 à 10 onderscheidene lokalen verdeeld(*).

Over de afschuwelijke inrichting van vele buitenlandsche en speciaal van de Engelsche strafgevangenissen is het hier de plaats niet, uit te weiden. Dit ééne zij genoeg. De in die vunzige, vaak onderaardsche holen door verdierlijking en onreinheid ontstaande besmettelijke gevangeniskoortsen waren soms van dien aard, dat zij nog in 1750 te Londen den Lord-Mayor en eenigen rechters het leven kostten, gelijk dat vroeger ook het geval was met een gerechtshof, welks leden allen stierven ten gevolge der op de terechtzitting opgedane besmetting. Zulke straffen waren dus niet slechts afschrikkend voor de misdadigers, maar ook voor de rechters. Opmerking verdient, dat John Howard, die in de ellendige Engelsche kerkerholen uit menschenliefde was doorgedrongen, tijdens zijn verblijf in Holland in 1775 ook de Hollandsche strafgevangenissen bezocht. Het kan ons dan ook niet verwonderen, dat deze edele menschenvriend in zijn dagboek aan de laatsten lof heeft toegekend. Hem trof de ordelijke inrichting der gevangenisfabrieken, die in zijn land onbekend waren(†).

Naar het schijnt, heeft men in Engeland, tot afschrik van de boozen, de strafgevangenissen der vorige eeuw zoo ellendig mogelijk ingericht. De opsluiting in die verblijven der smart heeft daar intusschen evenmin de misdrijven doen afnemen als de veelvuldig bedreigde doodstraffen. Tot welk eene hoogte men daarmede ging, blijkt uit het statuut van Willem III en van George II. Daarbij werd verordend, dat ieder, die een diefstal van 12 shillings en daarboven in eene herberg pleegde en een van meer dan 40 shillings in een bewoond huis, *des doods* schuldig was. Nog tusschen de jaren 1814 en 1820 waren er, in Engeland, 85487 kapitale beschuldigingen, 7683 veroordeelingen tot de doodstraf en 693 executies. Van 1820 tot 1826 vonden er 7656 veroordeelingen en 528 executies plaats(§). Welk een gulden tijdperk zou dat voor Dr.

(*) Zie Stuart, *De gemeenschappelijke of de afgezonderde opsluiting? uit een zedelijk godsdienstig oogpunt.* Amsterdam, 1857, pag. 16 en 17.

(†) Zie de oratie van Mr. M.S. Pols over: *Het bestaan en de tegenwoordige toestand van het Nederlandsche strafrecht*, pag. 26 en 27.

(§) Zie Rossi, *Traité du droit pénal*, pag. 31, en de reeds vroeger aangehaalde dissertatie van Mr. P.M. Nolthenius, pag. 19.

Mittelstädt en zijne vrienden geweest zijn. Misschien was volgens hen het eenige verkeerde, dat de executies niet veelvuldig genoeg waren!

Dr. Mittelstädt acht de hedendaagsche gevangenisstraf te eenvoudig en dus niet afschrikkend genoeg. Die bewering brengt mij vanzelf tot het hart der gevangenisvraag, die door onzen strafwetgever nog eenvoudiger dan in Duitschland wordt opgelost. Hoe heeft hij dat gedaan en welke beginselen liggen daaraan ten grondslag?

Het strafwetboek kent drie hoofdstraffen: de gevangenisstraf, de hechtenis en de geldboete. Het kent vier bijkomende straffen: ontzetting van bepaalde rechten, plaatsing in eene rijkswerkinrichting, verbeurdverklaring van bepaalde voorwerpen, openbaarmaking van de rechterlijke uitspraak.

De geldboete behoort tot de vermogensstraffen. Over de eerste der bijkomende straffen hebben wij reeds ten deele gesproken; over de drie overigen handelen wij nader. De gevangenisstraf is eene vrijheidsstraf, wel te onderscheiden van de hechtenis. Beide straffen bestaan in de berooving van de vrijheid door het opsluiten van den gestrafte in een van overheidswege daartoe aangewezen gesticht. Ofschoon de strafwetgever vasthoudt aan het grondbeginsel: het *misdrijf*, niet de *straf* onteert, stempelt hij de gevangenisstraf met een ander merk tegenover het publiek dan de hechtenis. De *gevangene* toch wordt overgebracht naar een gesticht, waar zich de zwaarste misdadigers bevinden. De tot *hechtenis* veroordeelde houdt zich op in een verblijf, waarin enkel personen worden aangetroffen, die zich aan lichte vergrijpen tegen de maatschappelijke orde hebben schuldig gemaakt. Dat zijn in hoofdzaak de vergrijpen, tot welker strafwaardigheid het bewijs van *opzet* niet gevorderd, het bewijs van *schuld* voldoende is, gelijk de overtredingen en de *culpose* misdrijven.

De strafwetgever deelt, blijkens de toelichting van Staatscommissie en Regeering, de meening van nieuwere Duitsche strafrechtsgeleerden, gelijk bij voorbeeld Schwarze en Luden, dat er tusschen de zoogenaamde misdaden en wanbedrijven geen specifiek onderscheid bestaat. Dat onderscheid bestaat echter wel tusschen misdrijven en overtredingen. Er zijn namelijk feiten, handelingen of verzuimen, die zoodanig aandruischen tegen de zedewet, dat *ieder* het onrechtvaardige daarvan zou beseffen, ook al had de wetgever niet gesproken. Die feiten worden door het *rechtsbewustzijn* als strafbaar gestempeld, dragen den naam van misdrijven en worden *in den regel* met *gevangenisstraf* bedreigd. Er zijn intusschen ook feiten, die, in het *algemeen belang*, in eene geordende maatschappij niet kunnen geduld worden, al zijn zij op zichzelf nog niet in strijd met de zedewet. Eerst de *strafbedreiging* der *wet* stempelt ze als onrechtvaardig. Zij dragen den naam van overtreding en worden met *hechtenis* gestraft. Tot de eerste soort behooren o.a. doodslag, verwonding, diefstal, bedrog, valschheid, brandstichting, misdrijven tegen de zeden. Onder de tweede soort treft men

aan het ontsteken van vuurwerk op zoo korten afstand van gebouwen of goederen, dat daardoor brandgevaar ontstaat; het dragen van Nederlandsche ordeteekenen of het voeren van een Nederlandschen adellijken titel, zonder daartoe gerechtigd te zijn; het niet voldoen aan eene wettelijke verplichting tot aangifte aan den ambtenaar van den burgerlijken stand voor de registers van geboorte of overlijden; het zonder daartoe gerechtigd te zijn laten loopen van vee of niet uitvliegend pluimgedierte in tuinen of op eenigen grond, die bezaaid, bepoot of beplant is, enz. Gelijk is opgemerkt, komen onder de misdrijven niet slechts strafwaardige handelingen, maar ook strafwaardige verzuimen voor. Zoo kan men, door gebrek aan voorzorg, brand, ontploffing, overstrooming, gevaar voor het verkeer voor stoomvermogen over een spoorweg, den dood of de verwonding van een medemensch teweegbrengen. In dergelijke gevallen - men noemt ze *culpose* misdrijven - wordt *alternatief* gevangenisstraf of hechtenis bedreigd, dat is, de strafoplegging van de eene of andere strafsoort wordt aan den rechter overgelaten.

De gevangenisstraf *moet*, behoudens door de wet bepaalde zeldzame uitzonderingen, voor alle veroordeelingen beneden de vijf jaren in *afzondering* worden doorgebracht en voor de veroordeeling daarboven gedurende de eerste vijf jaren, terwijl daarna die afzonderlijke opsluiting, op *verzoek* der gestraften, door het hoofd van het departement van justitie *kan* worden verlengd. Den tot hechtenis veroordeelde wordt, *op zijn verzoek*, vergund, de hechtenis in afzondering te ondergaan. Wordt dat verzoek niet gedaan, dan kan de veroordeelde in gemeenschap met andere veroordeelden worden opgesloten.

De *gevangene* is verplicht, den hem opgedragen arbeid te verrichten, op welks keuze hij geen invloed oefent.

De tot *hechtenis* veroordeelde houdt zich, behoudens de voorschriften van orde en tucht, bezig met zoodanigen arbeid, als hij verkiest.

De *gevangene* geniet slechts gedeeltelijk en met aanzienlijke beperkingen de opbrengsten van zijn arbeid, terwijl de rest aan den Staat vervalt. De tot *hechtenis* veroordeelde behoudt de volkomen beschikking daarover.

De gevangenisstraf is levenslang of tijdelijk.

De duur der tijdelijke gevangenisstraf is ten minste één dag en ten hoogste vijftien achtereenvolgende jaren. Zij kan, in de bij artikel 10 bedoelde zeer ernstige gevallen, voor ten hoogste twintig jaren worden opgelegd, doch in geen geval dien termijn te boven gaan.

De duur der hechtenis is ten minste één dag en ten hoogste één jaar. Zij kan voor ten hoogste een jaar en vier maanden worden opgelegd, in de bij artikel 18 alinea 2 bedoelde gevallen, doch in geen geval dien termijn te boven gaan.

De afzonderlijke opsluiting wordt niet toegepast: 1°. op hen, die tijdens hunne veroordeeling den leeftijd van veertien jaren nog niet hebben bereikt; 2°. op gevangenen boven den leeftijd van zestig jaren, tenzij

op eigen verzoek; 3°. op gevangenen, die daarvoor na geneeskundig onderzoek ongeschikt blijken te zijn.

De gevangenen, die hunne straf in gemeenschap ondergaan, worden verdeeld in klassen.

De tot gevangenisstraf veroordeelde *kan*, wanneer hij drie vierden van zijn straftijd en ten minste drie jaren in de gevangenis heeft doorgebracht, voorwaardelijk in vrijheid worden gesteld.

Deze invrijheidstelling is ten allen tijde herroepbaar, ingeval de veroordeelde zich slecht gedraagt of in strijd handelt met de in zijn verlofpas uitgedrukte voorwaarden. Deze invrijheidstelling wordt, in de artikelen 15, 16 en 17 van het strafwetboek, aan nadere bijzondere bepalingen onderworpen.

Welke beginselen liggen nu aan die regeling der vrijheidsstraf ten grondslag?

De vrijheidsstraf, in twee bij de wet aangegeven soorten, is de hoofdstraf voor de misdrijven en overtredingen. De gevangenisstraf wordt niet bedreigd als uitvloeisel van eene bepaalde straftheorie, maar wordt zoodanig ingericht, dat die inrichting voor de misdadigers te gelijk een afschrikkend en een verbeterend doel beoogt. De hechtenis is ingesteld met het oog op de rechtskundig juiste publieke meening, dat de persoon, die *met opzet* de in overeenstemming met de zedewet vastgestelde strafwet overtreedt, niet gelijkstaat met den persoon, wien slechts eene verschoonbare nalatigheid of onvoorzichtigheid te verwijten is, of die eene alleen in het belang der maatschappelijke orde noodzakelijke strafbepaling voorbij heeft gezien, of zich daaraan, veelal zonder opzet, niet heeft gehouden.

De levenslange gevangenisstraf is in het strafwetboek behouden, tot geruststelling van hen, die haar als plaatsvervangende straf voor de doodstraf onontbeerlijk achten. Zoowel de tijdelijke gevangenisstraf als de hechtenis kunnen door den rechter binnen bepaalde grenzen worden opgelegd. Het stelsel der verzachtende omstandigheden is vervallen door de vaststelling van een strafmaximum, afhankelijk van het misdrijf, en door het aannemen van een uniform strafminimum.

De afzonderlijke opsluiting wordt *als regel* aangenomen, behoudens door den wetgever noodzakelijk geoordeelde uitzonderingen.

De progressieve vrijheidsstraf wordt door den wetgever verworpen, de geclassificeerde gemeenschap als uitzondering door hem aangenomen.

De voorwaardelijke invrijheidstelling opent den gestrafte het uitzicht, om bij goed gedrag, na afloop van een bepaald deel zijner straf, verkorting van zijn straftijd onder bepaalde voorwaarden te verkrijgen.

Wij zullen, bij de toelichting dier verschillende beginselen, de gelegenheid hebben, de juistheid te onderzoeken der bewering van Dr. Mittelstädt, dat eene goed ingerichte vrijheidsstraf niet of niet voldoende afschrikt. Men heeft wel eens beweerd en ook Dr. Mit-

telstädt is aan die bewering niet vreemd gebleven, dat de vrijheidsstraf berust op de zoogenaamde verbeteringstheorie. Dat zij daarmede kan *samengaan*, wordt door mij niet ontkend, doch samen*gaan* is niet samen*vallen.* Te recht is onlangs door Dr. R. Sontag, Hoogleeraar in de rechten aan de universiteit te Freiburg(*), de onjuistheid dier meening in het licht gesteld. Niet toch de verbeteringstheorie heeft aan de vrijheidsstraf, maar omgekeerd de vrijheidsstraf heeft aan de verbeteringstheorie den weg gebaand. Die theorie toch is van later dagteekening dan het Beiersche strafwetboek van 1813. Volgens die, na de volledige regeling der vrijheidsstraffen, verkondigde theorie zou de misdadiger in de gevangenis als in een zedelijk hospitaal worden opgesloten, om hem te verbeteren. Het kwaad ligt, volgens hare voorstanders, niet in de misdaad, maar openbaart zich slechts daarin. Uit die omstandigheid volgt, naar hunne meening, dat de straf wordt opgelegd tot verbetering van den misdadiger. Maar dan zou de rechter hem moeten veroordeelen voor een onbepaalden tijd en de administratie hem moeten loslaten, zoodra hij verbeterd was. Zij zou hem daarentegen in de gevangenis moeten houden, indien hij haar niet verbeterd voorkwam. Misdaad en straf zouden dan eigenlijk vervallen. Er zou slechts sprake zijn van zedelijk zieken, die, evenals krankzinnigen, in een ter hunner genezing ingericht gesticht worden opgenomen. Men moet, gelijk Dr. Sontag(†) opmerkt, dan de strafmaat uit het strafwetboek wegnemen. Het is toch onmogelijk, door eenig strafquantum vooruit te bepalen, in hoeveel tijd de zedelijke wedergeboorte van het een of ander individu zal kunnen plaats vinden. Een op die theorie gebouwd strafstelsel is echter door onzen strafwetgever zoo beslist mogelijk verworpen. Alleen voor zoover het van het recht niet te scheiden maatschappelijk belang zulks gedoogt, wordt op het belang van het individu gelet. Ziedaar de meening van Staatscommissie en Regeering.

De Minister Modderman(§) heeft, hij de beraadslagingen in de Tweede Kamer, zijn gevoelen op uitnemend duidelijke en geestige wijze aldus geformuleerd: ‘De straf strekt niet tot verbetering, maar dit belet niet dat men juist in het maatschappelijk belang zooveel mogelijk de verslechtering der gevangenen voorkome en hunne verbetering zooveel mogelijk bevordere. Misschien maak ik mijne bedoeling door een eenvoudig voorbeeld duidelijk. De Staat sluit den misdadiger niet op om hem voedsel te geven, maar in het maatschappelijk belang. Is het individu echter opgesloten, dan rust op den Staat de verplichting om hem te voeden. Evenzoo is het met de behartiging der zedelijke belangen. Wij sluiten den misdadiger niet op om hem te verbeteren; ware dit het geval, dan zouden wij allen mogen wenschen, dat wij eenig misdrijf begingen, want wij hebben allen nog wel eenige

(*) Zie Sontag, *Für die Freiheitsstrafen. Beiträge zur Lehre von der Strafe*, 1881, pag. 12.
(†) Zie het aangehaalde werk, pag. 15.
(§) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, IV, 1ste stuk, pag. 18.

verbetering noodig. Maar in het maatschappelijk belang nemen wij de gelegenheid waar om zooveel mogelijk te arbeiden aan de zedelijke verbetering van den gevangene, die vroeger of later in de maatschappij zal terugkeeren. En wie uit de juiste stelling: "De Staat is geen zedemeester" de conclusie trekt, dat de Staat zich niet heeft intelaten met de zedelijke verbetering van den gevangene, moet eveneens uit de juiste stelling: "de Staat is niet geroepen zijne burgers te voeden" de valsche conclusie trekken, dat hij den gevangene van honger mag doen omkomen.'

Op geheel andere gronden, dan de voorstanders der verbeteringstheorie aangeven, berust de gevangenisstraf. Die straf wordt in verband gebracht met de rechtsschendende handeling van den misdadiger. Hij toch heeft misbruik gemaakt van zijn heiligst recht, *zijne vrijheid.* Met die van anderen aan te randen, werd zijne vrijheid losbandigheid. Werd die losbandigheid toegelaten, het ware gedaan met de vrijheid, gedaan met de geheele maatschappij, die, door het verlies der vrijheid, haar levensbeginsel zou kunnen zien ineenstorten.

Door dat misbruik heeft de misdadiger getoond, het gebruik der vrijheid niet te kennen. En nu wordt hij ter zake van dat misbruik, naar de mate van zijne in de misdaad gebleken, tegen het recht zich verzettende gezindheid, gestraft met het verlies van zijne vrijheid. Die straf is geen bloot passief lijden, gelijk de lijfstraffen; zij heeft een meer actief karakter. De gevangene wordt, gedurende den geheelen duur van zijn straftijd, tot onvoorwaardelijke gehoorzaamheid gedwongen. Hij moet voortdurend het gemis gevoelen van zijne vrijheid, doordat hij verplicht wordt te doen, wat de gevangenisbeambten bevelen, wat de voorschriften der gevangenistucht verordenen. Hij moet zijn bepaald quantum arbeid afleveren, voor zoover dat althans gevorderd wordt. Hem wordt geleerd, zijn tegen het recht zich verzettenden wil onophoudelijk te buigen onder den wil van eene macht of een gezag, dat daartoe boven hem gesteld is.

En wordt hij nu afzonderlijk opgesloten, gedurende een aantal jaren, dan *kan* die straf èn afschrikkend èn verbeterend op hem werken. Zij laat bovendien de meest mogelijke gradatie in de toepassing toe, zoowel wat de tijdsbepaling als wijze van behandeling der misdadigers betreft; zij maakt den misdadiger onschadelijk, zonder hem te dooden of te verminken, en beveiligt de maatschappij dus tegen hem. Wij hebben dus hier met eene ernstige straf te doen, als zij niet ernst wordt uitgevoerd, zoodat de gestrafte steeds moet gevoelen, dat hij zijne schuld heeft te boeten, zonder een genoeglijk leven met makkers in de boosheid, zonder recreatiezalen of wat dies meer zij. Geen *comfort*, geene geneugten des levens komen in de gevangenissen te pas. Waar zij gevonden worden, behooren zij te verdwijnen of alleen *als belooning* voor werkelijk goed gedrag of betere gezindheid *bij uitzondering* te worden toegekend. Strenge disciplinaire straffen daarentegen

moeten op de overtreders der gevangenistucht worden toegepast, maar altijd zoo, dat meer tot het redelijke dan tot het zinnelijke in den mensch worde gesproken. Geschiedt een en ander, dan durf ik gerust beweren, dat Mittelstädt zich vergiste, toen hij zeide, dat de gevangenisstraf geen of een niet genoeg afschrikkend karakter bezit.

Toen ik straks gewaagde van recreatiezalen, had ik sommige Nederlandsche gemeenschappelijke gevangenissen op het oog, alwaar de gevangenen, na afloop van hun werktijd, met het domino- of damspel zich mogen vermaken. Mij is verzekerd, dat zoo iets in de Hoornsche correctioneele gevangenis wordt aangetroffen. Men heeft daar ook keurige waschinrichtingen met kranen voor warm en voor koud water, waarvan de gevangenen zich bij hun opstaan bedienen. Menig vrij burger kan zich eene dergelijke weelde niet veroorloven. Terwijl de gevangenen zich aan een kop warme koffie te goed deden, is het vroeger daar voorgekomen, dat de arme soldaat, die vóór de gevangenis in de koude stond te schilderen, van rijkswege geen kop koffie mocht genieten, omdat zulks te duur zou zijn!

De soldaten hebben, in menige kazerne, geene andere waschgelegenheid dan onder de pomp op eene binnenplaats of althans in de open lucht. De schoone inrichting der Hoornsche gevangenis moet eens aan een haar inspecteerend minister den uitroep ontlokt hebben: ‘Het is alles zoo best voor de gevangenen, dat hun alleen een uitgangsdag ontbreekt!’ Zijn de berichten juist, dan hebben de gevangenen dien in sommige Zwitsersche kantons. In het tuchthuis te Leeuwarden kregen de gemeenschappelijk aldaar opgesloten, tot crimineele straf veroordeelden herhaaldelijk vergunning, om te rooken, terwijl zulks aan de correctioneel veroordeelden in de cellulaire gevangenissen verboden werd, naar men zegt, omdat dezen beter in orde te houden zijn in hunne cellen dan de tuchthuisboeven in de gemeenschap! Dr. Sontag(*) bestrijdt, in zijn bovenbedoeld werk, de ziekelijke philanthropie van de mannen der verbeteringstheorie, die het den gevangenen zoo aangenaam maken, dat zij zonder schroom in hun vroeger logement zich eene nieuwe opneming verzekeren. Het is dan ook hier te lande meermalen voorgekomen, dat recidivisten, bij hun terugkeer in de gevangenis, den Commandant toevoegden: ‘Daar ben ik weer; ik had het zoo goed bij je, dat ik met pleizier terugkom.’

Volgens Dr. Sontag ijveren onderscheiden gevangenisbeambten in Duitschland, die de verbeteringstheorie zijn toegedaan, sterk voor hare toepassing. Zoo moet, volgens eenigen hunner, het schoolonderricht zich niet tot lezen, schrijven en rekenen bepalen, maar zich ook uitstrekken tot onderwijs in de natuurwetenschappen, geschiedenis, aardrijkskunde, gymnastiek en zang. En dan roept die geleerde schrijver in verontwaardiging uit: ‘Und das Alles nennt man dann Strafe und glaubt es genügend gerechtfertigt zu haben

(*) Zie Sontag, *Für die Freiheitsstrafen*, pag. 13 en 14.

durch Hinweis auf die Erziehungspflicht des Staates. Als wenn das Gefängniss der Ort wäre, diese Staatspflicht zu bethätigen!'

Toch zou een dergelijk onderricht, in ieder geval, betere uitkomsten kunnen opleveren dan tooneelspelen en het ontsteken van vuurwerk op 's Konings verjaardag, zooals dat vroeger bij feestelijke gelegenheden in de Nederlandsche gevangenissen is voorgekomen. Mr. Gevers van Endegeest keurde in zijne reeds aangehaalde rede een en ander met nadruk af.

Toen, in de Fransche kamer der afgevaardigden van 1844, de heer Laroche Jacquelin het afzonderingsstelsel heftig bestreed, als eene te wreede straf, haalde hij deze opmerkelijke woorden van Koning Karel X aan: 'N'oubliez pas que là où le bras de la justice a frappé, les devoirs de l'humanité commencent.' Hij voegde daaraan nog deze woorden toe: 'Ainsi Messieurs, soyez humains, soyez bienveillants.' Zeer geestig en treffend juist werd daarop door een ander kamerlid geantwoord: 'Humains oui, bienveillants non.' En ziedaar het karakteristiek onderscheid tusschen eene *ziekelijke* en eene *ziektekundige* philanthropie. De laatste wil, zonder eenige welwillende zwakheid of weekelijkheid, nimmer vergeten zien, dat men met een redelijk wezen te doen heeft, wien men het gevoel der meerdere waarde van den mensch dan die van het redelooze dier niet door de inrichting der straf moet ontnemen. De tegenwoordige strafrechtstheorie is gegrond op de beschouwing van den misdadiger *als mensch* en hierin ligt, zooals Mr. S. Wildschut zeer juist, in zijne rede over bovengenoemde onderscheiding, verklaarde(*), het geheim, dat de ontwikkeling dezer theorie nimmer is uitgeput. Door het misdrijf verlaagt zich de mensch; door de straf tracht men hem op te beuren, niet neder te drukken. De gevangenis behoude intusschen haar karakter van *straf*, dat wil zeggen van ontbering van de vrijheid en de genoegens des levens, maar in geheel anderen zin dan in dien van foltering des lichaams, welke voor het redelooze dier geschikt kan zijn, maar nooit voor den mensch, al heeft hij zich als een redeloos dier aangesteld. De lichaamsstraf is als disciplinaire straf in de gevangenis door het Stockholmer gevangeniscongres van 1878, met 22 tegen 16 stemmen afgekeurd. Als door het gevangenisbestuur den gevangene op te leggen straffen zijn daar goedgekeurd de berisping, de geheele of gedeeltelijke inhouding van belooningen, het verbod van lectuur en arbeid, het plaatsen van den gestrafte in een donker cachot met wegneming van bed en tafel, de tijdelijke vermindering van voedsel, het aantrekken van een dwangbuis.

In overeenstemming met de bepalingen van een aantal nieuwere strafwetboeken heeft de strafwetgever het boven ontwikkelde onderscheid tusschen de gevangenisstraf en de hechtenis in het nieuwe wetboek gehuldigd. Dat onderscheid is hier te lande in zekeren zin eene strafrechtelijke

(*) Zie het *Zes en vijftigste verslag van het Nederlandsch genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen over den jare* 1879, pag. 15.

nieuwigheid. Elders[*] heb ik getracht de meening te wederleggen, dat deze hechtenis zou worden eene opsluiting met behoud, in tegenstelling van de gevangenisstraf als eene opsluiting met verlies der eer. Zoo iets staat noch in den tekst noch in de toelichting der wettelijke bepalingen hieromtrent te lezen. De Italiaansche Hoogleeraar E. Pessina[†] verklaarde, op het Stockholmer congres, dat een fatsoenlijk man wel eens eene fout kan begaan, zonder daarom onteerd of verlaagd te worden. Voor zulke personen bestaat geene noodzakelijkheid van herziening van het karakter, van terugkeer van den kwaden weg. Voor hen verlangt hij geene plaatsing in eene gevangenis, waar een misdrijf geboet wordt, maar eene eenvoudige vrijbeidsberooving, met het recht van keuze van arbeidssoort. Als voorbeeld van de door hem bedoelde gevallen van dien aard wees hij op de politieke misdrijven, de misdrijven tegen de drukpers en het duel. Waren nu die denkbeelden door onzen strafwetgever gehuldigd, dan zouden de tegenstanders der nieuwe Nederlandsche hechtenisstraf gelijk hebben. Dan zouden de gevangenen inderdaad door den wetgever in *honorabele* en *niet honorabele* personen verdeeld zijn geworden. Dat is echter niet het geval. Juist de bedrijvers van de door den heer Pessina genoemde misdrijven worden met gevangenisstraf en niet met hechtenis gestraft. Er is toch bij de zoodanigen wel degelijk sprake van eene *opzettelijke*, wederrechtelijk gepleegde handeling. In het oorspronkelijk ontwerp der Staatscommissie werd die onderscheiding niet zoo gestreng volgehouden en o.a. hechtenis bedreigd tegen een *doleus* misdrijf als het duel, mits het zonder lichamelijk letsel afloopt. Naar aanleiding van daartegen door den Raad van State ingebrachte bedenkingen, heeft reeds de Minister van Justitie, Mr. H.J. Smidt, de uitbreiding der hechtenis, ook tot enkele *doleuze* misdrijven, teruggenomen. De bedoeling van onzen strafwetgever is uitnemend juist geformuleerd door nu wijlen den raadsheer in het voormalig gerechtshof te Utrecht, Mr. C.J.N. Nieuwenhuis[§], overigens geen voorstander der ontworpen hechtenis. Men geeft eene andere *benaming* aan de straffen, die men toepast op hen, die zich aan *culpose* delicten of politievergrijpen schuldig maken, dan aan de zoodanigen, die men schuldigen aan zwaardere misdrijven oplegt. Dat nu achtte Mr. Nieuwenhuis even prijzenswaardig, als dat men eerstgenoemden, door bedreiging van en veroordeeling tot eene lichtere straf, in gunstiger toestand doet verkeeren in de gebouwen, waarin zij hunne straf ondergaan, en hun meerdere voorrechten schenkt dan aan veroordeelden wegens *doleuze* delicten. Met deze opmerking is het betoog tegen het beginsel der hechtenis wederlegd van mijn geachten vriend

(*) Zie mijn praeadvies over de *hechtenis* in de *Handelingen der Nederlandsche Juristenvereeniging* van 1880, I.

(†) Zie: *Le congrès pénitenitaire international de Stockholm.* Tome I, pag. 149.

(§) Zie in de *Nieuwe Bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving* van 1880, zijne daarin voorkomende opmerkingen over het voorgestelde strafwetboek, pag. 38.

Mr. C.M.J. Willeumier(*), die intusschen door zijne boeiende voordracht bijna de overwinning behaalde in de vergadering der Nederlandsche Juristenvereeniging van Augustus 1880. Slechts met 27 tegen 25 stemmen werd daar ten gunste van het beginsel der hechtenis beslist, terwijl daarna werd uitgemaakt, dat de *culpose* misdrijven niet met die straf behoorden te worden bedreigd. Mr. L. Oldenhuis Gratama(†) beproefde in de Tweede Kamer de hechtenis tot een minimum terug te brengen, in den zin van laatstbedoelde beslissing. Hij deed namelijk het voorstel, om haar te beperken tot de overtredingen en dus te maken tot eene bloote politiestraf. Daardoor zou alleen de naam eene nieuwigheid gebleven zijn, vermits overtredingen reeds met opsluiting in een huis van bewaring gestraft worden. Namens de Commissie van rapporteurs werd dit voorstel door Mr. W. van der Kaay(§) bestreden. Hij vestigde de aandacht der Kamer op het reeds medegedeelde feit, dat, in het eerste ontwerp der Staatscommissie, ook tegen sommige *doleuze* misdrijven hechtenis bedreigd was, dat is tegen misdrijven, die *willens en wetens* gepleegd zijn. Die bepaling wordt niet aangetroffen in het tegenwoordige ontwerp. Daardoor is dan ook het onjuiste denkbeeld opgegeven eener *custodia honesta* of vrijheidsberooving met behoud van eer. Deze straf is dus geworden, wat zij wezen moet, eene *custodia simplex*, gelijk Mr. G.A. van Hamel(**) haar te recht doopte, dat is eene eenvoudige vrijheidsberooving. En nu wilde de Minister Modderman aanvankelijk bij dit ontwerp tegen de *culpose* misdrijven uitsluitend hechtenis bedreigen. De Commissie van rapporteurs was echter van eene andere meening. Het verzuim en de onachtzaamheid konden soms van dien aard zijn, dat zij het opzet vrij nabij kwamen. De grens tusschen *bewuste schuld of roekeloosheid* en *voorwaardelijk opzet* is, volgens de Commissie, moeielijk te trekken. Men moest daarom, met het oog op de gevallen van ernstige schuld, den rechter hier de keuze geven tusschen de oplegging van gevangenisstraf en hechtenis. Over een amendement der commissie van die strekking zou de Kamer nader te beslissen hebben. Die beslissing zou, door de aanneming van het amendement-Gratama, zijn gepraejudicieerd. Op die gronden ontried Mr. Van der Kaay de aanneming van dat amendement, hetwelk vervolgens met 37 tegen 24 stemmen werd afgestemd. Het amendement van de Commissie van rapporteurs werd daarop door den Minister overgenomen en door de Kamer, zonder hoofdelijke stemming, goedgekeurd. De Minister Modderman gaf voor die overneming

(*) Zie zijn opstel over de *custodia honesta* in de *Themis*, deel 41, Juli 1880, pag. 356 en volgende, en de *Handelingen der Nederlandsche Juristenvereeniging* van 1880, II.

(†) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, IV, 1ste stuk, pag. 33.

(§) Zie bedoelde uitgave, IV, 1ste stuk, pag. 35 en 36.

(**) Zie zijn praeadvies in de *Handelingen der Nederlandsche Juristenvereeniging*, 1880, I.

de volgende zeer karakteristieke reden op. Hij sprak(*): 'Wanneer ik mij plaats op een zuiver doctrinair standpunt, dan zou ik dat amendement moeten bestrijden, want zuiver theoretisch zijn opzet en schuld van elkaar af te scheiden. Maar wanneer men let op de feiten, voorkomende in de practijk, waarin opzet en schuld zoo aan elkaar grenzen dat niet zelden de eene jurist opzet ziet, waar de andere nog slechts schuld aanwezig acht, terwijl ten slotte beide zich vereenigen in de beslissing dat men hier heeft een culpa van de allerzwaarste soort; wanneer men zich beweegt op dat geheimzinnig gebied, hetwelk de Duitscher het gebied van de *Mittelstufen zwischen Dolus und Culpa* noemt, dan kom ik tot de overtuiging dat het raadzaam is den rechter tusschen hechtenis en gevangenisstraf te laten kiezen.'

Eene zeer ernstige bestrijding viel aan dit toegeven aan den bedoelden wensch der Commissie van rapporteurs in de Eerste Kamer ten deel van de zijde van Mr. Borsius(†). Volgens dezen brengt de consequentie van het systeem mede, dat alle culpose delicten *niet anders* kunnen gestraft worden dan met hechtenis. De Minister handhaafde echter zijn gevoelen, op grond der gebleken moeielijkheid, om voor *alle* gevallen ten aanzien van de juiste grens tusschen *dolus* en *culpa* overeenstemming tusschen de juristen te krijgen. Of nu al in het buitenland de zoogenaamde *Haft* of *Festungshaft* of *detentie* hier en daar een niet onteerend tegenover het onteerend karakter van de gevangenisstraffen heeft, doet niets ter zake. De Nederlandsche hechtenisstraf mag niet verklaard en beoordeeld worden naar Duitsche, Hongaarsche, Fransche of Belgische strafwetboeken, maar alleen naar de artikelen van het Nederlandsche strafwetboek, in verband met de toelichtingen der Regeering en de gedachtenwisselingen in de Kamers.

Terwijl ik mij alzoo met het stelsel des wetgevers betreffende de hechtenis vereenig, betreur ik de regeling dier straf, waarbij gemeenschappelijke opsluiting *regel* zal zijn, als de afzondering niet door den gestrafte wordt verlangd. Vergeefs heeft het Hoofdbestuur van het *Nederlandsch genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen*, in zijn adres(§) van 15 December 1879, daartegen geprotesteerd. Die straf had, althans waar zij voor weinige dagen of weken wordt opgelegd, als *regel* in afzondering behooren te worden ondergaan. Die straf had, waar zij voor langeren tijd wordt toegepast, *door den rechter* in afzondering *mogen* worden opgelegd. Nu kan zij, althans bij eene zeer korte straf, het doel missen van bij den gestrafte een ernstigen indruk der straf teweeg te brengen en achter te laten, en zoowel bij eene kortere als langere straf tot schromelijke gevolgen aanleiding geven. Mr. Nieuwenhuis(**) deelt mede, dat hij eens in een huis van bewaring

(*) Zie bedoelde uitgave, IV, 1ste stuk, pag. 200.

(†) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, IV, 2de stuk, pag. 628-630.

(§) Zie het zes en vijftigste verslag van dat genootschap over 1879, pag. 81 en 82.

(**) Zie zijn boven aangehaald opstel, pag. 41.

eene arbeidersvrouw van het platteland aantrof, die wegens wanbetaling van boete een dag gevangenisstraf onderging te zamen met eene publieke vrouw. Hij trof daar vier in gezelschap van een aantal dronkaards en passanten opgesloten jongens aan, die wegens het verboden spelen met centen op de straat tot een dag gevangenisstraf veroordeeld waren. In die 24 uren hoorden die arbeidersvrouw van de andere, die jongens van die bejaarden meer kwaad, dan zij vroeger in hun geheele leven vernomen hadden, en wellicht van een aard, dien zij niet wisten, dat bestond; voor die allen is de gemeenschap in een hechtenishuis even verderfelijk, als zij het zou geweest zijn in de gewone gevangenissen. Terwijl de wet de afgezonderde opsluiting op de grootste misdadigers toepasselijk verklaart, althans gedurende de eerste jaren hunner straf, stelt zij de licht gestrafte en de daaronder voorkomende jeugdigen van jaren aan het groote gevaar bloot, om in hechtenishuizen zedelijk verdorven te worden. In het oorspronkelijk ontwerp was nog bepaald, dat de eerste drie dagen der hechtenis altijd in afzondering zouden worden doorgebracht. Als antwoord op het verlangen naar uitbreiding volgde de wegneming der geheele bepaling. De tot hechtenis veroordeelde heeft wel, volgens den Minister, geen *recht* op gemeenschap, maar de *verplichte* celstraf wordt bij hechtenis niet in het strafwetboek gevonden. De Regeering is dus *vrij* in de keuze tusschen gemeenschap en afzondering, tenzij de gestrafte de afzondering begeert, in welk geval zij hem, op zijn verzoek, kan worden toegestaan. Het overleg tusschen Regeering en Commissie van rapporteurs is hier niet gunstig geweest voor het heil van de gezellige lieden, aan wie uit den aard der zaak niet altijd een passend gezelschap kan worden verzekerd. De Regeering heeft zich laten leiden door het denkbeeld, dat, waar de hechtenis is bedreigd, geene sprake kan zijn van beteugeling van kwade neigingen of booze hartstochten, waaruit het misdrijf ontsproot, en dus geene noodzakelijkheid tot zedelijke verbetering en maatschappelijke rehabilitatie. Er kan intusschen wel sprake zijn van zedelijken achteruitgang, door kennismaking met verdorven sujetten. Zulk eene kennismaking, zulk eene gelegenheid tot instructie in het kwaad had de wetgever geen argeloozen moeten aanbieden. Dat is in strijd met het algemeen, met het staatsbelang. Het doet mij onwillekeurig denken aan de inderdaad logische stelling, in 1825(*) door Mr. F.G. Schade van Westrum achter zijne academische dissertatie geplaatst, luidende: ‘Als de straf zoo slecht is ingericht, dat zij een leerschool van alle ondeugden kan genoemd worden, zijn de nadeelen, die uit die straf voortkomen, groot en schaadt de straf soms meer aan den Staat, dan het misdrijf zelf. Zoodoende zou het misschien beter zijn, ten minste de lichtere misdrijven in het geheel niet te straffen dan met zoodanig eene straf.’

(*) Zie zijne dissertatie: *De cura quam Romani habuerunt carceris et eorum, qui in carcere continentur.*

Zelfs de heer Alstorphius Grevelink(*), oud-inspecteur van de Nederlandsche gevangenissen, geen voorstander der afzonderlijke opsluiting voor langdurige straffen, verlangde haar voor alle veroordeelden zonder onderscheid tot een half jaar, en dus ook voor de politiestraffen.

De Minister van Justitie Mr. Modderman was, in 1872, ten aanzien der korte straffen van hetzelfde gevoelen. Op de vergadering toch der juristenvereeniging(†) verklaarde hij o.a.: 'Men heeft ook bij de lieden, die ter zake van een gering misdrijf voor korten tijd worden opgesloten, zorgvuldig te waken dat zij van de eigenlijke misdadigers afgescheiden blijven, een afscheiding, die 't meest volkomen door *cellulaire* opsluiting plaats heeft, waartegen juist om den *korten* duur van den straftijd bij niemand bezwaar bestaan kan.'

Ik blijf betreuren, dat dezelfde Minister, zij het ook ter bevordering van het gemeen overleg met de Commissie van rapporteurs, die op andere punten den Minister concessiën deed, later zijne oorspronkelijke meening niet is getrouw gebleven.

Daarentegen verheug ik mij in het feit, dat de gevangenis en de hechtenis, volgens de laatstelijk in het ontwerp gemaakte wijziging, niet in hetzelfde gesticht *mogen* worden ondergaan. Geschiedde dat, dan zou, volgens de juiste opmerking van den Raad van State, alle grond voor de hechtenis als eene van de gevangenisstraf te onderscheiden straf ten eenen male verdwijnen. Het publiek zou uit den aard der zaak in dat geval beide straffen volkomen gelijkstellen.

Het Stockholmer congres nam, met groote meerderheid van stemmen, de volgende motie aan van den Leuvenschen Hoogleeraar Thonissen(§): 'Il convient d'adopter l'assimilation légale des peines privatives de la liberté, sans autres différences que la durée et les conséquences accessoires après la libération.' Uit de toelichting blijkt intusschen, dat dit voorstel de opheffing bedoelde der verschillende graden van vrijheidsstraf zooals: de dwangarbeid (travaux forcés), de tuchthuisstraf (réclusion) en de gewone gevangenisstraf (emprisonnement), die o.a. waren opgenomen in de Fransche en Belgische strafwetten. Het Duitsche wetboek kent Zuchthausstrafe, Gefängnissstrafe, Festungshaft, Haft. Het Hongaarsche wetboek van 1878 bedreigt Zuchthaus, Staatsgefängniss, Kerker, Gefängniss. Door de invoering van het cellulaire of afzonderingsstelsel tot op tien jaren zijn, in België, de veroordeelden tot de drie strafsoorten aan hetzelfde régime onderworpen, behoudens enkele ondergeschikte punten, gelijk de briefwisseling, de arbeid en eenige gunsten der cantine. De bedoeling van het voorstel was echter niet, om bij voorbeeld den koetsier, die, in strijd met eene gemeentelijke verordening, op de kleine steentjes der straat

(*) Zie zijn: *Het cellulair stelsel,* 's Gravenhage 1868, pag. 37 enz.

(†) Zie de *Handelingen der Nederlandsche Juristenvereeniging van* 1872, II, pag. 179 en volgende.

(§) Zie: *Le congrès pénitentiaire international de Stockholm,* Tome I, pag. 554-557.

rijdt en deswege enkele dagen hechtenisstraf ondergaan moet, aan hetzelfde régime te onderwerpen als den dief of den moordenaar. De hechtenisstraf, die op dat congres onderscheidene voorstanders telde, gelijk o.a. de Italiaansche Hoogleeraren Pessina en Brusa, werd uitdrukkelijk van deze stelling uitgesloten. Ten allen overvloede verklaarde de heer Thonissen: 'Mon seul but, je le répète, c'est la suppression de la distinction entre l'emprisonnement, la réclusion et les travaux forcés.' Gaat men de verschillende nieuwere en oudere buitenlandsche strafwetboeken na, dan zal men moeten erkennen, dat in geen dezer zoover wordt gegaan als in het Nederlandsche strafwetboek van 1881. Hier toch vindt men slechts twee vrijheidsstraffen: de gevangenis en de hechtenis. Zij berusten op eene rechtskundig juiste onderscheiding, niet in strijd met de nieuwere rechtsleer: het *misdrijf*, niet de *straf* onteert.

Onder de door onzen strafwetgever aangenomen beginselen behoort ook de onderscheiding der gevangenisstraf in eene *altijddurende* en eene *tijdelijke.* Het denkbeeld van levenslange vrijheidsberooving werd zoowel in het Romeinsche strafrecht als in de *Carolina* aangetroffen. Vermits intusschen de gequalificeerde doodstraf voor ernstige gevallen de regelmatige straf was, kwam zoodanige levenslange vrijheidsberooving slechts bij uitzondering voor, in den vorm van openbaren dwangarbeid, later evenzeer te vinden in den *Code Pénal* van 1810. Het crimineel wetboek voor het koninkrijk Holland kende zoodanige straf niet, maar bedreigde gevangenisstraf voor niet langer dan twintig jaren.

De Fransche assemblée constituante van 1791 behield de doodstraf, maar nam geene altijddurende gevangenisstraf in haar strafwetboek op. Zij oordeelde de levenslange opsluiting eene verschrikkelijker straf dan de dood. Tegenstanders der doodstraf als Beccaria en Livingston waren echter van een ander gevoelen.

Bij de beraadslagingen der Tweede Kamer over het ontwerpstrafwetboek van 1846 ontmoette de altijddurende vrijheidsstraf bij onderscheidene leden ernstige bezwaren. De heer Verwey Mejan(*) zeide o.a.: 'Levenslange straffen voegen niet in het penitentiaire stelsel, waaraan het beginsel van verzoening ten grondslag ligt, dat nimmer wanhoopt aan de verbetering van een veroordeelde en zich voorstelt dat ook de diepst gevallen mensch zich eenmaal weder kan oprichten.' Hetzelfde gevoelen werd ontwikkeld door den heer Van Panhuys(†), die o.a. in het midden bracht: 'De levenslange opsluiting onderstelt geen verbetering, want de wanhoop aan deze gaf aanleiding tot de straf; zij bedoelt geen terugkomst in de maatschappij, want de schuldige werd daaruit verwijderd voor zijn leven.'

De Minister van Justitie Mr. De Jonge van Campens Nieuwland(§)

(*) Zie Van den Honert, 1848, 1ste aflevering, pag. 66.

(†) Zie Van den Honert, 1848, 1ste aflevering, pag. 69.

(§) Zie Van den Honert, 1848, 1ste aflevering, pag. 87.

legde de verklaring af dat de levenslange straffen alleen toepassing moesten vinden op onverbeterlijke misdadigers, op de zoodanigen, die reeds eenmaal eene langdurige eenzame opsluiting hebben ondergaan, zonder daardoor te zijn teruggehouden van het plegen der ergste misdaden. Die onverbeterlijken konden, volgens hem, in het belang der maatschappij in geen geval te midden daarvan terugkeeren.

De Commissie voor het Belgische strafwetboek beschouwde de levenslange straffen als onbestaanbaar met het penitentiaire stelsel, op andere gronden evenwel dan vele aanhangers van dat systeem. Verwerpen dezen altijddurende straffen, omdat ze aan de verbetering van den misdadiger in den weg staan, de commissie meende, dat straffen ook afschrikwekkend behooren te wezen. Men mocht dit beginsel niet opofferen aan een hoogst wenschelijk, maar toch onzeker gevolg van de straf. Zij gaf intusschen de afschaffing dier straffen in overweging, omdat zij geene gemeenschappelijke opsluiting verlangde, nadat de veroordeelden eenige jaren in de cel hadden doorgebracht. Dit nu zou alsdan behooren te geschieden, omdat eene levenslange opsluiting in eene cel haar vreeselijker voorkwam dan de dood. De cellulaire gevangenisstraf is, naar haar oordeel, veel zwaarder dan de gemeenschappelijke en behoort derhalve van korteren duur te zijn. Men kan, haars inziens, met eene langdurige cellulaire gevangenisstraf volstaan.

Noch de Kamer van Vertegenwoordigers, noch de Senaat, noch de Regeering deelde die zienswijze en de levenslange straf bleef in de wetgeving behouden. Mijn vriend, Mr. C.A. Marchant Jr., aan wiens uitnemende dissertatie(*) ik eenige dezer bijzonderheden ontleen, verklaarde intusschen in de denkbeelden der commissie te deelen. Naar zijn gevoelen is eene altijddurende gevangenisstraf in strijd met de beginselen en den aard van het penitentiaire stelsel en zal zij den moreelen, zoo niet den physieken dood des veroordeelden ten gevolge hebben. Voor deze zienswijze schijnt intusschen het oogenblik der overwinning nog niet te zijn aangebroken. Raadpleegt men toch de nieuwste strafwetboeken, zooals dat van den Duitschen bond, van het kanton Zurich, van het kanton Bazel, het Hongaarsche strafwetboek en nu ook dat van onzen strafwetgever, men vindt overal de levenslange straf behouden. Dat nu is vooral opmerkelijk in de strafwetgevingen, die, gelijk de strafwetboeken van Zurich, Bazel en Nederland, de doodstraf uit de rij der straffen hebben geschrapt.

De rede, door den Minister van Justitie Modderman in de Eerste Kamer gehouden(†), doet intusschen zien, dat de bestrijders der levenslange gevangenisstraf in den Minister eigenlijk een bondgenoot mogen en alleen om redenen van opportuniteit een tegenstander hebben

(*) Zie Mr. Marchant: *Verhandeling over de herziening van den Code Pénal in België*, 1861, pag. 18-20.

(†) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, IV, 2de stuk, pag. 624.

moeten zien. De Minister toch zeide: ‘Ik heb de levenslange gevangenisstraf gehandhaafd - met een bloedend hart, want in beginsel deugt zij niet; maar ik geloof dat niemand onder ons hare afschaffing zal beleven, want onze maatschappij is voor de afschaffing nog niet rijp; indien ze plaats had, zou men, vrees ik, de doodstraf weder moeten invoeren.’

Dat is ongetwijfeld eene gansch andere taal dan de toelichting van het lid der commissie van rapporteurs, Mr. H.A. des Amorie van der Hoeven, een voorstander dier straf(*), omdat hij haar oneindig zwaarder oordeelde dan de doodstraf. De misdadiger komt er, volgens zijne meening, te gemakkelijk af, als hij aan een worgpaal en dergelijke strafinstrumenten, zonder noemenswaardig lijden, pas uit zijn slaap gewekt, een snellen dood, een zalig uiteinde vindt. ‘Wilt gij de doodstraf - dus ging die spreker voort - maak dan vooraf gebruik van de instrumenten om te radbraken, van de gloeiende nijptangen, of verbrijzel de lichamen door steeniging in den zin der Mozaische wet of verklaar uw misdadiger vredeloos en lever hem over aan het gepeupel, aan de vrouwen der vischmarkt. Dat is de doodstraf, die afschrik wekt, de uwe niet. Zoolang gij die hebt, ben ik voor levenslange gevangenisstraf en dan moet, gelijk ik zeide, die straf zijn *zonder hoop* en *zonder toekomst.*’

Zonder hoop en zonder toekomst; zulke vooruitzichten voor den veroordeelde vormen althans voor mij het hoofdbezwaar tegen de straf, wier uitvloeisel zij zouden zijn. Al verwerp ik de verbeteringstheorie als zoodanig, ik ben van oordeel, dat alle straffen, die de verbetering van den misdadiger in den weg staan, uit de wetgeving behooren te verdwijnen. Humaniteit en gestrenge straf, waar noodig, sluiten elkander, ook naar mijne meening, niet uit. Deze straf past echter niet in het humanitair strafstelsel van dezen wetgever, omdat zij, door den gestrafte de hoop te ontnemen, zijne vatbaarheid voor verbetering in den weg staat. De verworpeling der maatschappij is minder toegankelijk voor goede redenen en woorden. Men toont in hem niet meer te gelooven; welnu, ook in hem wordt de laatste kiem versmoord van eene aspiratie naar iets beters, iets hoogers. Straf den misdadiger zoo zwaar gij wilt, maar niet voor het leven, want dan mist hij de hoop, om door een goed gedrag zich nog eenmaal den terugkeer te verschaffen tot een aan zijne bestemming beantwoordend leven. Hij wordt als het ware levend begraven, gelijk Jhr. Mr. B. de Bosch Kemper(†) te recht opmerkte. Tegen eene gevangenisstraf van dertig of veertig jaren zou ik desnoods geen bezwaar hebben, want de hoop blijft althans voor den minder bejaarde, en de verkorting van die straf blijft altijd mogelijk. Met begrip en doel der levenslange gevangenisstraf laat

(*) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, IV, 1ste stuk, pag. 188.

(†) Zie zijne rede in het *Vijf en vijftigste verslag van het Nederlandsch genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen over den jare* 1878.

zich eigenlijk geene verkorting van straftijd rijmen. Chauveau en Hélie(*) wijzen dan ook op de bezwaren tegen het veranderen dier straf in eene tijdelijke. Zij zouden haar alleen willen toelaten, nadat de gestrafte vele jaren in de gevangenis heeft doorgebracht en de zekerheid van zijne oprechte verbetering was verkregen. Livingston, de ontwerper van het bekende wetboek voor Louisiana, wilde eene kwijtschelding, niet alleen ingeval van ontdekte onschuld van den veroordeelde, maar ook bij een oprecht en volledig berouw. Juist het laatste zal echter moeielijk te constateeren zijn. Alle veroordeelden zouden dat berouw voorwenden; men zou huichelaars vormen, in plaats van te verbeteren, en eene altijddurende straf zou inderdaad niet bestaan. Terwijl de meeste strafwetten, die de voorwaardelijke invrijheidstelling opnamen, haar voor de levenslang veroordeelden hebben uitgesloten, is dat o.a. niet het geval in het Oostenrijksche ontwerp van 1876. Zij is daarbij mogelijk, na volbrenging van eene vijftienjarige opsluiting. In Nederland sluit artikel 15 der strafwet haar uit, omdat de veroordeelden, om de weldaad dier invrijheidstelling te erlangen, drie vierden van hun straftijd in de gevangenis moeten hebben doorgebracht. Nu is dat drievierde deel bij een levenslang veroordeelde niet te constateeren. Voorts kan men tegen de levenslange opsluiting aanvoeren, dat zij ongelijk werkt voor den jongen en voor den bejaarden veroordeelde, als bij voorbeeld de een op negentienjarigen, de ander op zestigjarigen leeftijd tot die straf wordt veroordeeld. Bedreigt de wetgever tegen eenig feit eene *tijdelijke* gevangenisstraf, dan kan de rechter den jongeling tot eene zwaardere straf veroordeelen dan den meer bejaarde. Nu hebben wij voor jong en oud één straf, die afhankelijk is van het leven, dat is eene straf zonder bepaalde, vooraf te berekenen tijdsbepaling, zonder vasten strafmeter. Zij hebben in de gevangenis niets meer te verliezen, daar hun geene zwaardere straf kan worden opgelegd; zij zijn dus tot alles in staat. Eene goede zaak is het althans, dat de wet den rechter de keuze laat tusschen levenslange en tijdelijke gevangenisstraf van ten hoogste twintig jaren in alle gevallen, waarin hij eerstgemelde straf kan opleggen. Ik noem o.a. de navolgende zeer ernstige gevallen: aanslag op het leven of de vrijheid van den Koning, de regeerende Koningin of den Regent, aanslag met het oogmerk geheel of gedeeltelijk onder vreemde heerschappij te brengen, doodslag met voorbedachten rade, opzettelijke brandstichting, indien daarvan levensgevaar voor een ander te duchten is en het feit iemands dood ten gevolge heeft, enz. Eene zoodanige alternatieve strafbepaling bestaat bij voorbeeld niet in de strafwetboeken der kantons Zurich en Bazel, waar doodslag met voorbedachten rade met levenslange tuchthuisstraf wordt bedreigd.

De wetgever gaf den rechter groote vrijheid in het opleggen van straffen, binnen zeer ruim gestelde grenzen, met afschaffing van het

(*) Zie *Théorie du Code Pénal*, pag. 67.

stelsel der in het bijzonder door den rechter te motiveeren verzachtende omstandigheden. Er is een maximum, er is een minimum voor de tijdelijke gevangenisstraf bedreigd. Het maximum verschilt, naar gelang van de gevallen; het minimum is steeds ten minste één dag. Er bestaat dus uniformiteit ten aanzien van het minimum voor de misdrijven, zware en lichte.

Dat stelsel heeft, in de Tweede Kamer, een hevigen aanval moeten doorstaan van den heer Mr. J.W.H. Rutgers van Rozenburg(*), terwijl ook Mr. J.R. Corver Hooft het algemeen minimum van één dag afkeurde, toegepast zoowel voor een klein straatrumoer als voor landverraad of vorstenmoord. De heer Rutgers maakte de opmerking, dat zijne bezwaren tegen uniformiteit ten aanzien van het strafminimum reeds door den Raad van State waren in het midden gebracht en dat zij geenszins door de Regeering en in het Kamerverslag wederlegd zijn. Hij wist, dat uniformiteit tegenwoordig in den dampkring zweeft. De Minister van Waterstaat, die brieven voor een stuiver vervoert van Vlissingen naar Winschoten zoowel als van Den Haag naar Voorburg, wil voortaan ook pakketten van 5 kilogram vervoeren van Vlissingen naar Winschoten, tegen denzelfden prijs van een kwartje als van Den Haag naar Voorburg. Dit is echter nog geene reden, dat de justitie ook hetzelfde minimum van één dag bepale op *vorstenmoord* en *dierenmishandeling*. 'Het zal nu van den rechter afhangen, of in ernstige gevallen tot het minimum afgedaald, of een gevangenisstraf van vele jaren zal worden opgelegd. Volgens artikel 252 wordt tegen hem, die aan iemand bedwelmenden drank toedient, die in kennelijken staat van dronkenschap verkeert, een gevangenisstraf van ten hoogste negen jaren bedreigd, indien dat feit den dood ten gevolge heeft. Een kroeghouder, die een beschonken man een laatsten borrel tapte, zou, als die dronkaard kort daarop in den drank stikte, naar de meening van Mr. Rutgers, ter zake van dat artikel kunnen worden vervolgd. Zijn lot zal nu enkel afhangen van den rechter dien hij treft. Is die rechter een *teatotaler*, dan zal hij groote kans hebben op het maximum. Is de rechter iemand, die redeneert dat toch die kroeghouder eigenlijk niet *à priori* kon weten, dat de dronkaard juist ditmaal stikken zou, dan zal hij er wellicht afkomen met het minimum van één dag.'

Het voorbeeld is ongetwijfeld sterk gekleurd en niet vrij van overdrijving. Toch blijkt de mogelijkheid van een allerontzettendst verschil in strafoplegging. Men denke o.a. aan het duel en de verschillende gevoelens daarover en vrage zich af, of een duellist, die een geacht huisvader, volgens de regelen der kunst, doodelijk verwondt, bij den éénen rechter geene kans zou hebben op het bij artikel 154 bedreigde maximum van twaalf jaren gevangenisstraf, terwijl hij bij den anderen zoo niet zou kunnen volstaan met één dag gevangenis dan toch met eene gevangenisstraf van enkele dagen of weken?

(*) Zie de uitgave van Gebroeders Belinfante, IV, 1ste stuk, pag. 67.

In het oorspronkelijk ontwerp had men hoogere strafminima, gelijk bij voorbeeld, ingeval van aanslag op het leven des Konings en van opzettelijken doodslag met voorbedachten rade, een minimum van drie jaren; ingeval van opzettelijke brandstichting met levensgevaar en doodelijk gevolg voor eenig persoon, een minimum van een jaar; ingeval van duel op leven of dood, een minimum van negen maanden. In het Duitsche en Zuricher strafwetboek kunnen de met tuchthuisstraf bedreigde feiten niet minder dan met een minimum van ten minste een jaar gestraft worden; dat minimum daalt bij toepassing van gevangenisstraf tot één dag. Het Hongaarsche strafwetboek bedreigt bij tuchthuisstraf een minimum van twee jaren, bij kerkerstraf een van zes maanden, bij staatsgevangenis en gevangenisstraf een van een enkelen dag. De minima zijn derhalve in die nieuwe wetboeken voor de zwaardere gevallen hooger dan in het nieuwe Nederlandsche strafwetboek. Opmerking verdient, dat het uniform minimum van één dag in dat laatste wetboek is opgenomen, ten gevolge der opmerkingen van de commissie van rapporteurs, in overeenstemming met het gevoelen der meerderheid in de kamerafdeelingen(*). Het is dan ook geen wonder, dat de Tweede Kamer met 50 tegen 4 stemmen het artikel goedkeurde, waarin dat minimum werd vastgesteld.

De Minister Modderman(†) verdedigde het gevoelen, dat er geen misdrijf denkbaar is, hetwelk zich niet onder zulke omstandigheden zou kunnen voordoen, dat een eenmaal bij de wet tegen dat misdrijf bepaald minimum niet te zwaar zou zijn. Volgens hem zou men derhalve ter voorkoming van onrechtvaardigheid een correctief moeten hebben in de verzachtende omstandigheden.

Tegen de, wegens de hooge minima van den *Code Pénal,* noodzakelijke toepassing der leer van de verzachtende omstandigheden bestonden, naar de meening van Mr. Patyn, lid der commissie van rapporteurs(§), zoo ernstige bezwaren, dat zij nagenoeg algemeen werd veroordeeld. Die verzachtende omstandigheden (*Strafminderungsgründe* of *circonstances atténuantes*), waarop de rechter, vooral na de wet van 29 Juni 1854, in de meeste gevallen bij de straftoepassing *kan* letten, zijn wel te onderscheiden van de verschoonende omstandigheden (*Strafmilderungsgründe* of *excuses*), die den rechter *den plicht* opleggen, om eene mindere straf toe te passen. Men denke bij voorbeeld aan het geval van provocatie en aan den jeugdigen misdadiger, die beneden den leeftijd van zestien jaar met oordeel des onderscheids eene misdaad begaat.

Als voorbeeld van de noodzakelijkheid van een laag strafminimum, bij afschaffing van leer der verzachtende omstandigheden, bracht de Minister het volgende niet onaardig bij. ‘Gesteld er wordt slag geleverd. Iemand ziet een zijner beste vrienden aan zijn zijde vol-

(*) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, III, pag. 19.

(†) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, IV, 2de stuk, pag. 30.

(§) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, IV, 1ste stuk, pag. 71.

strekt doodelijk gekwetst. De vriend ligt daar sprakeloos en reddeloos, geen mogelijkheid om hem in het leven te behouden. Onze troepen moeten retireeren, de cavalerie of de kanonnen van den vijand zijn in aantocht in de richting van den gekwetste. Om hem niet nog meer aan marteling bloot te stellen, terwijl hij niet vervoerbaar en zoo sprakeloos is, dat hij niet eens kan smeeken om het genadeschot, bewijst de vriend hem ongevraagd uit barmhartigheid laatstgemelden dienst. Dat is positief een moord. Als die zaak vervolgd werd, zou veroordeeling moeten volgen. Zou nu voor dit geval - dus vroeg de Minister - een minimum van een dag te laag zijn?'

Mijns inziens zijn zulke zeldzaam voorkomende gevallen niet voldoende ter rechtvaardiging van dat lage minimum, omdat het alsdan den rechter mogelijk blijft, om, in daartoe minder geschikte gevallen, eveneens tot dat minimum af te dalen. Voor die zeldzame uitzonderingsgevallen kan het recht van gratie de voor zoodanig bijzonder geval te groote hardheid der wet verzachten.

'De wet spreekt de onwrikbare eischen der gerechtigheid uit, de genade daarentegen is de stem van het inwendig gevoel der maatschappij en als de ingeving van haar hart.' Deze schoone woorden van Koning Oscar I van Zweden(*) vinden hier toepassing. Te recht schenkt men den rechter een groot vertrouwen; men zij echter voorzichtig met een ongelimiteerd *arbitrium judicis*, dat aanleiding kan geven tot de meest ondenkbare *ongelijkmatigheid* in de strafbedeeling. Optima lex, quae minimum judici, optimus judex, qui minimum sibi relinquit. Men vertale den regel niet, als stond er: de beste wet is die, welke de minima aan den rechter overlaat. Niet tegen een laag minimum bestaat bij mij bezwaar. Ik erken, dat de rechter de gelegenheid moet hebben, om verzachtende omstandigheden in ruime mate te doen gelden. Dat nu zou niet kunnen, als de minima te hoog waren, tenzij men het vicieuze stelsel van afzonderlijke motiveering van verzachtende omstandigheden beneden het minimum weder in toepassing bracht. Een minimum van één dag voor moord, aanslag op het leven van den vorst, brandstichting met doodelijke gevolgen komt mij echter te laag voor. Door het vaststellen der grenzen tusschen één dag en levenslange gevangenisstraf worden de straffen eigenlijk *arbitrair*, dat is geheel aan de willekeur des rechters overgelaten.

Gelijk bekend is, werd, op voorstel der commissie van rapporteurs, het strafmaximum in eenige gevallen verhoogd. Zoo wordt, in artikel 157, eene gevangenisstraf van ten hoogste *twaalf,* in plaats van eene van ten hoogste *negen* jaren bedreigd tegen hem, die opzettelijk brand sticht, eene ontploffing teweegbrengt of eene overstrooming veroorzaakt, indien daarvan gemeen gevaar voor goederen te duchten is. Ingeval van levensgevaar voor een ander werd het strafmaximum van *twaalf* tot *vijftien* jaren, ingeval van levensgevaar met doodelijk gevolg, het

(*) Zie zijn: *Over straffen en strafgestichten*, pag. 11.

strafmaximum van *vijftien* jaren verhoogd tot eene *levenslange* gevangenisstraf of tijdelijke van ten hoogste *twintig* jaren. Eene gelijke verhooging als de laatstgenoemde vond plaats in de artikelen 164, 166, 168, 170, 172 en 174. De heer Des Amorie van der Hoeven verdedigde die amendementen met klem. Hij genoot de satisfactie, de mogelijkheid eener veroordeeling tot levenslange gevangenisstraf in zeven gevallen te zien vermeerderen. Zijn smeekgebed tot den Minister, om de smet van niet genoegzame verdediging van den Staat tegen petroleurs en nihilisten niet te laten kleven op den Code Modderman, werd door den Minister Modderman verhoord. Deze nam de amendementen over(*). Zij werden, zonder hoofdelijke stemming, door de Kamer goedgekeurd.

De veroordeelingen tot vijf jaren en minder gevangenisstraf moeten, volgens de nieuwe wet, *als regel* in afzondering worden ondergaan. De tot zwaardere straffen veroordeelden brengen de eerste vijf jaren daarin door. Daarna volgt voor hen eene geclassificeerde gemeenschap, tenzij de Regeering hun verzoek inwilligt, om ook het verdere gedeelte van hunne straf in afzondering door te brengen.

De strafwetgever heeft mitsdien eene keuze gedaan tusschen de beide stelsels, die de mannen van het gevangeniswezen in de laatste jaren verdeeld heeft gehouden, tusschen de afzonderlijke opsluiting en het zoogenaamd progressieve gevangenisstelsel. Het eerste stelsel, dat sinds 1851 hier te lande regelmatige toepassing vond, aanvankelijk voor een half jaar, daarna sinds 1854 voor één jaar en eindelijk sinds 1871 voor twee jaren, is daarbij uitgebreid: 1°. wat het getal jaren betreft, 2°. wat het *verplichtende* betreft dezer straftoepassing gedurende den bij de wet bepaalden tijd. Op dit oogenblik toch *kan* de rechter de celstraf uitspreken, maar *behoeft* hij dat niet te doen, als hij daartoe geene aanleiding vindt in de omstandigheden van het misdrijf of in de geaardheid van den gestrafte. Het wezen dier straf ligt niet in de *eenzaamheid*, maar in de *afzondering* van medegevangenen, gepaard met arbeid en bezoeken van beambten en daartoe geschikt geoordeelde vrije burgers. Die afzondering is geen stadium van de straf, die, gelijk in het progressieve stelsel, eene eerste periode vormt, om dan door plaatsing in gevangenissen en overgangshuizen of tusscheninrichtingen met andere gevangenen en eindelijk door voorwaardelijke invrijheidstelling te worden gevolgd; zij is *de* straf, in aard en wezen. Indien men haar, bij langdurige straffen, niet gedurende den geheelen straftijd oplegt, geschiedt zulks alleen, omdat men niet volkomen zeker is van nadeelige gevolgen voor den gestrafte bij zeer langen duur. Hoogst opmerkelijk is de omstandigheid, dat, terwijl de Regeering, in overeenstemming met de Staatscommissie en de meerderheid der Nederlandsche juristenvereeniging in 1872, die afzonderlijke opsluiting voor niet langer dan drie jaren *verplichtend* stelde,

(*) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, IV, 1ste stuk, pag. 184-189 en 195.

in de commissie van rapporteurs het denkbeeld van een langeren termijn aan de hand werd gedaan. De vrees, dat langdurige celstraf gevaarlijk zou zijn voor lichaam en geest, werd overdreven geoordeeld. Die nadeelen zijn evenzeer te vreezen bij eene drie jaren durende celstrat en juist te eerder, omdat de ondervinding leert, dat nadeelige gevolgen der straf zich meestal in den eersten tijd der gevangenschap vertoonen.

Dat langdurige celstraf zonder nadeel voor lichaam en geest kan worden ondergaan, leert het voorbeeld van het Groothertogdom Baden en het Koninkrijk België. In Baden werd, vóór de invoering van het Duitsche strafwetboek, dat een maximum van drie jaren als verplichtend aanneemt, gedurende vele jaren een strafmaximum van zes jaren, zonder eenig nadeelig gevolg, in practijk gebracht. Toen nu dat nieuwe wetboek in werking kwam, verkozen al de gevangenen, die langer dan drie jaren afzonderlijke opsluiting hadden ondergaan, in de cel te blijven. Nog sterker spreekt het voorbeeld van België, waar deze opsluiting sedert 1860 regel was en sinds 1870, naar eene bij de wet van 4 Maart van dat jaar ingevoerde strafschaal, tot een maximum van tien jaren met goed gevolg wordt ondergaan(*). De minderheid der commissie zou dan ook het maximum hier te lande tot *negen* jaren wenschen te zien uitbreiden.

De Minister Modderman(†), die reeds vroeger herhaaldelijk zich als een voorstander der celstraf had doen kennen en in de Staatscommissie van 1870 een maximum van vijf jaren verdedigde, verklaarde, in antwoord op die opmerkingen, de cellulaire opsluiting als de minst onvolmaakte gevangenisstraf te waardeeren. Nu de ervaring ten gunste daarvan ook in den laatsten tijd uitspraak heeft gedaan en de sympathie daarvoor bij de deskundigen is toegenomen, vond hij volle vrijheid, om uitbreiding tot *vijf* jaren voor te stellen. Verder te gaan, achtte hij voorshands niet geraden. De geclassificeerde gemeenschap, na voorafgaande vijf jaren cellulaire opsluiting, stelde hij niet voor uit voorliefde, maar als een noodzakelijk kwaad. De Tweede Kamer vereenigde zich, zonder eenigen tegenstand, met dat gewichtige voorstel. Alleen in de afdeelingen der Eerste Kamer vond niet de celstraf op zichzelf, maar hare uitbreiding van *drie* tot *vijf* jaren eenige bedenking. De heeren Borsius en Van Akerlaken deden zich, bij de openbare discussiën, kennen als te behooren tot de minderheid in de afdeelingen op dat punt: de eerste uit vrees voor te lichte straffen, als de rechterlijke macht dien sprong te groot oordeelde; de tweede voornamelijk, omdat het stelsel hier te lande op de recidive bijkans geen invloed had. De Minister beriep zich op de Belgische ervaringen en op de, blijkens de statistiek, steeds toenemende sympathie der Nederlandsche rechterlijke macht voor de toepassing van het stelsel.

(*) Men leze over de gunstige resultaten van het Belgische cellulaire gevangenisstelsel het werk van den zeer onpartijdigen Pruisischen Ober-Justizrath W. Starke: *Das Belgische Gefängnisswesen*, 1877.

(†) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, III, pag. 25.

Men kan dan ook in België een zuiverder resultaat constateeren, omdat daar de statistieke uitkomsten, bij eene zuiverder toepassing van het stelsel op straffen van langeren duur en bij de afwezigheid van alle vergelijking tusschen ongelijksoortige grootheden, zuiverder kunnen zijn. Het is toch eene bekende zaak, dat in Nederland de gevangenisstatistiek omtrent de cellulaire recidivisten volstrekt waardeloos is, omdat daarbij niet staat aangeteekend, hoevelen hunner òf in voorarrest in slecht gezelschap doorbrachten òf voorafgaande veroordeelingen tot gemeenschappelijke gevangenisstraf ondergingen. Op dit oogenblik bij voorbeeld worden te Amsterdam, wegens gebrek aan plaats in de cellulaire gevangenis, vele in preventieve hechtenis opgeslotenen naar de gemeenschappelijke gevangenis op den Heiligenweg gebracht. Zij zitten daar onder hoogst ongunstige omstandigheden, voor een deel verdeeld over zolders of vertrekken, die alleen uit nood daarvoor zijn ingericht. Het is op die wijze natuurlijk soms niet mogelijk, jonge kinderen buiten aanraking van oudere gedienden in het misdrijf te houden. Men begrijpt, wat dat geven moet, als ik zeg, dat jongens van 12 à 13 jaren daaronder voorkomen. Er zijn zelfs hier en daar wel eens nog ergerlijker feiten voorgekomen, door het om dezelfde reden, in strijd met de rechterlijke vonnissen, gemeenschappelijk opsluiten van tot cellulaire straffen veroordeelden.

De meeste cellulair veroordeelden zitten hier te lande voor *korten* tijd in de gevangenis. Mag men nu celstraffen van enkele dagen in rekening brengen, om de werking van het stelsel op de recidiven te beoordeelen? De menschen, die zulke straffen ondergingen, brachten een zoo korten tijd in de gevangenis door, dat zij onder eene afzonderlijke rubriek in de statistieken behoorden te zijn opgenomen.

Uit de Leuvensche cellulaire strafgevangenis zijn, van 1 Juni 1865 tot 31 December 1871, dus in 6½ jaar, 566 gevangenen ontslagen. Van deze 566 waren 199 = 35, 15% vóór hunne opsluiting nog niet gestraft en hadden 367 = 64, 84% enkele of meerdere strafvonnissen in onderscheidene gevangenissen ondergaan. Het totaalcijfer der recidivisten, na hun ontslag te Leuven, bedroeg 105 en wel 8 van de eerste 199, die voor de eerste maal en alleen cellulair zaten, 97 van de tweede categorie. Van de uitsluitend te Leuven cellulair opgeslotenen zijn 4,02% recidivisten tegen 26,07% van de ontslagenen, die vroeger minstens één strafvonnis in eene gemeenschappelijke gevangenis ondergingen(*). Vergelijkt men met deze gunstige cijfers de hoogst ongunstige, onlangs door Joseph Reinach(†) als het resultaat der Fransche gemeenschappelijke gevangenissen medegedeeld, dan geeft dat stof tot ernstig nadenken. Van 1826 tot 1879 zijn daar de recidiven in crimineele zaken van 16 tot 50%, in correctioneele

(*) Zie Starke, pag. 260 en 261.

(†) Zie zijn geschrift: *Les recidivistes*, 1882, pag. 18 en 23, en de daarover door Deschanel geleverde beschouwingen in het *Journal des Débats* van 17 Januari 1882.

van 8 tot 40% toegenomen. Van de 6108 in 1878 uit de zoogenaamde *maisons centrales* ontslagen gevangenen hebben 2413 zich in twee jaren tijds weder aan een misdrijf schuldig gemaakt. Op 6069 in 1879 daaruit ontslagenen waren, na een jaar, reeds 1138 weder veroordeeld. Op 3388 crimineele veroordeelingen waren 1710 of 50% recidivisten.

Uit de Nederlandsche gerechtelijke statistiek over 1879 bleek, dat van de door de gerechtshoven tot gevangenisstraf veroordeelden acht en zeventig procent celstraf moesten ondergaan, van de door de arrondissementsrechtbanken tot gevangenisstraf veroordeelden zes en zestig procent.

Over de geschiedenis van de afzonderlinge opsluiting behoef ik thans niet meer uit te weiden. Ieder toch weet, dat de zoogenaamde Pennsylvanische *eenzame* opsluiting, zonder arbeid en toespraak, allengs voor de gezonde, straks geschetste *afzonderlijke* opsluiting met arbeid en toespraak heeft moeten wijken. De aanvankelijke tegenzin tegen hetgeen men als eene groote wreedheid qualificeerde, is dan ook door bijval of gunstige gezindheid vervangen. Verlangt iemand met de wordingsgeschiedenis dier gewichtige hervorming in het strafstelsel nader zich bekend te maken, dan mag ik hem verwijzen naar de mededeelingen, voorkomende in mijn academisch proefschrift(*).

Gewichtige voordeelen zijn aan deze straf verbonden. Zij is eene zeer *rechtvaardige* straf, omdat zij de grootste boosdoeners het zwaarst treft en daarentegen voor de minst bedorven en berouwvolle zondaars eene weldaad is, èn door de gelegenheid tot inkeer in zichzelf èn door de afsnijding van elk slecht gezelschap. Bij de gemeenschappelijke gevangenisstraf is het juist omgekeerd. Het individu wordt derhalve door eerstgemelde straf des te harder getroffen, naarmate het slechter en verdorvener is, en dat maakt die straf tot de meest rechtvaardige vergelding voor het begane kwaad. De straf wordt zoodoende geproportioneerd aan de schuld. Zij is voorts eene zeer *afschrikkende* straf, vermits het voortdurend verblijf in de cel den stoutsten en ruwsten misdadiger vermag te temmen. Zij is eindelijk eene straf, die de gestraften voor de verderfelijke inwerkingen van andere misdadigers en dus voor zedelijken achteruitgang door het *gedwongen* verkeer met de zoodanigen bewaart. Door hen in aanraking te brengen met personen, die leering en zedelijk overwicht kunnen doen gelden, biedt zij hun de gelegenheid aan, betere menschen te worden. Zij is derhalve eene *verbetering beoogende* straf. Verzoening, afschrikking en verbetering; ziedaar drie gewichtige zaken, waarnaar door die straf wordt gestreefd. Bij dat alles komt nog, dat het door den Hoogleeraar Wahlberg(†) voorgestaan beginsel der individualiseering bij het ondergaan

(*) Zie: *De straf der afzonderlijke opsluiting, historisch en kritisch beschouwd, vooral in betrekking tot ons vaderland.*

(†) Zie Wahlberg, *Das Princip der Individualisirung in der Strafrechtspflege.*

der straffen hier volledige toepassing kan vinden. Aan de eigenaardigheden van ieder individu kan men in de cel volkomen recht doen wedervaren. De cel toch is, volgens de juiste opmerking van den bekenden Franschen gevangenisinspecteur Moreau Christophe, niet de agent, maar het instrument van het stelsel. De agent is de administratie, die van het instrument naar ieders behoefte partij trekt. Er kan opklimming zijn van straf; er kan verschil zijn van behandeling, in verband met de antecedenten en de maatschappelijke positie van den veroordeelde. De een kan meer voordeelen als belooning of verzachting genieten dan de ander.

Uitnemend schoon was de vergelijking, die Nederland's onvergetelijke gevangenisdeskundige Willem Hendrik Suringar eenmaal maakte tusschen de cel en eene kruik, flesch of vaas, waarin een drank wordt toegediend. ‘Zij is de drank zelve niet. In de gevangenis worden voor lichamelijk zieken de geneesmiddelen uit de apotheek gehaald en heeft men één soort van flesschen en kruiken voor allen. Worden daarom de zieken fabriekmatig behandeld en genezen? Dat zij verre! Dat zou dan het geval zijn, als er een algemeen decoctum voor allen was, één universeel middel voor allen. De kruiken zijn van één vorm, in de geneesmiddelen is oneindige verscheidenheid, overeenkomstig de gesteldheid en de behoeften van elken zieke’(*).

Men vergete nimmer, dat deze straf wel bij eene goede toepassing tot verbetering van den misdadiger kan medewerken, maar dat haar practisch nut niet zoozeer in hare verbetering als wel in de belemmering ligt van de toeneming harer onzedelijkheid. De staat behoort, èn in zijn eigen belang èn in dat van den gestrafte, te zorgen, dat hij *niet* in de gevangenis slechter wordt door de *straf,* dan hij was, toen hij haar drempel betrad. In het vrije leven kan hij nog den man ontwijken, die hem tot een verleider en slecht voorbeeld is; in het *gedwongen* samenzijn in de staatsgevangenis kan hij dat niet. Kwade samensprekingen bederven vaak goede zeden; hoeveel te meer zullen zij het kwade doen. Het geneesmiddel deugt niet, als het bijdraagt, om de kwaal te verergeren. Dat kan de gemeenschappelijke gevangenis doen, de afzonderlijke niet. Het staatsbelang verbiedt de instructie in het kwaad aan de jeugdigen in de zonde door de daarin meer ervaren gedienden. Die instructie is niet te keeren in de gemeenschap. Het staatsbelang verbiedt het complotteeren en beramen van misdadige plannen na het ontslag uit de gevangenis. De gemeenschappelijke gevangenis kan een en ander niet weren. Zoowel het belang van den staat als van het individu maken de mogelijkheid onwenschelijk, dat de vroeger gestraften elkander, na hunne invrijheidstelling, herkennen en verraden. Ook dat wordt door de afzonderlijke opsluiting verhinderd.

(*) Zie zijne *Gedachten over de eenzame opsluiting*, voorkomende in het *Weekblad van het Regt* van 1856.

Maar - en hier ontmoet ik weder Dr. Mittelstädt - de gevangenisstraf is zoo kostbaar en de celstraf is dat in het bijzonder. Wat daarop te antwoorden? Ik zou kunnen verwijzen naar het bekende gezegde van Montesquieu: 'Les peines, les dépenses, les longueurs, les dangers même de la justice sont le prix que chaque citoyen donne pour la liberté.' Ik zou verder kunnen opmerken, dat de cellulaire gevangenisstraf, omdat zij zwaarder is dan de gemeenschappelijke, ook korter kan duren. Ik ga nog verder. Indien men in ernst hier wil vragen naar duur en goedkoop en niet naar hoogere beginselen van zedelijkheid, van recht, van oprichting en behoud van gevallen medeburgers, dan is de afmakingstheorie de beste en de goedkoopste. Men kieze haar, maar spreke niet meer van Christendom, van gerechtigheid en van liefde.

Men weet, dat het progressieve stelsel zijn grond vindt in de gedachte, dat de wilskracht van den gevangene niet geoefend wordt in de afzondering en dat men den overgang van de gevangenis tot de vrijheid zoo zacht mogelijk moet maken, terwijl die van de vrijheid tot de gevangenis zoo sterk mogelijk moet zijn. Eerst de cel met hare krachtige werking op het geweten en dan de gemeenschap tot oefening van de wilskracht en geleidelijke voorbereiding voor den terugkeer in de maatschappij. De cel is dan een strafstadium ten hoogste voor 9 maanden of 1 jaar. Daarop volgen verscheidene andere strafstadiën, gelijk die van het bekende Iersche gevangenisstelsel(*). Dat naar Walter Crofton genoemde stelsel kent als eerste periode de cel, als tweede de gemeenschappelijke gevangenis met dwangarbeid, hetzij in de steengroeven hetzij in werkhuizen, als derde het doorgangshuis of de tusscheninrichting, als vierde de voorwaardelijke vrijlating. De gevangenen moeten, allengs van klasse tot klasse bevorderd, voor de samenleving worden voorbereid. De hoofdvraag blijft intusschen, of de wilskracht van den gevallene en nauwelijks door de cel tot zichzelf ingekeerde wel op de beste wijze geoefend zal worden in eene gedwongen gemeenschap met òf herstellende òf herstel huichelende medelijders? Ik blijf betwijfelen, of men wel zal doen, genezende dronkaards of wellustelingen, tot oefening van hunne wilskracht, juist in *gedwongen* verkeer met andere soortgelijke dronkaards of wellustelingen te brengen. Het zou er veel van hebben, of men de dronkaards in kroegen, de wellustelingen in bordeelen bracht, om hen in de onthouding te oefenen. Om den mensch te oefenen tegen de verleiding, is de gevangenis evenmin de geschiktste plaats als de kooi, om den vogel te leeren vliegen. Ik wensch de eigenlijke oefening in de vrije maatschappij zelve met hare goeden, die men zoeken, met hare minder goeden, die men ontwijken kan. De voorbereidende oefening vinde plaats in de cel, waar de gevangene tegen menige moeielijkheid, ook door

(*) Men zie daarover Mr. J.J.L. van der Brugghen, *Mededeelingen en gedachten over het Iersche gevangenisstelsel.*

kwaad humeur van bewaarders als anderszins, zal te strijden hebben. Ik wensch den gestrafte liefst ontslagen te zien onder den vollen indruk van de door hem ondergane, doeltreffende straf.

Door het progressieve stelsel wordt het gronddenkbeeld miskend der afzonderlijke opsluiting. Deze toch berust op de ontkenning, dat, zelfs in de *best* ingerichte gemeenschappelijke gevangenis, het weren van het bederf door het gemeenschappelijk samenzijn der misdadigers *mogelijk* is. Het bestaat alzoo in de negatie dier gemeenschap. Indien dat bederf niet geheel te weren is, welke reden kan er dan zijn, om aan te nemen, dat hetgeen aanvankelijk en in zichzelf schadelijk was, na verloop van eenigen tijd niet meer schadelijk, maar goed zal werken? Zeer juist heeft, met het oog op de gevangenis, Mr. B.J. Ploos van Amstel gezegd(*): 'Gemeenschap blijft gemeenschap, onder welken vorm en op welke wijze men haar ook gelieve in te richten. De nadeelen daarvan kunnen nimmer worden gekeerd.'

De eenige reden voor de toepassing eener geclassificeerde gemeenschap na eenige jaren afzonderlijke opsluiting is gelegen in de vrees voor de gevolgen eener eindeloos lange afzondering Men denkt hierbij niet juist aan krankzinnigheid, want die komt bij *elke* wijze van opsluiting van gestrafte misdadigers voor en wel het meest in den aanvang. Zij staat doorgaans in verband met den misdadigen hartstocht zelf en met de terugwerking door de straf. Zij is, naar de meening van bekende psychologen als Lelut, Esquirol, Voorhelm Schneevoogd en anderen, noch een gevolg van de gemeenschap noch van de afzondering. Men denkt alleen aan eene zekere verdooving, die den mensch, althans voor den eersten tijd na zijn ontslag, voor de maatschappij minder geschikt zou maken. Op grond van in het buitenland verkregen ervaringen bij celstraffen voor langeren duur ontken ik de juistheid van deze vrees, althans in den regel. Uitzonderingen blijven altijd mogelijk, maar op die uitzonderingen wordt ook door den Nederlandschen strafwetgever acht gegeven. Zien wij nader, op welke wijze dit door hem gedaan wordt.

Mr. J. DOMELA NIEUWENHUIS.

(*) Zie: *Weekblad van het Regt*, 1868, n°. 3025.

Kieswethervorming. Naar aanleiding van het Januari-nommer van de *Vragen des Tijds* en het Februari-nommer van *De Gids.*

Het was oorspronkelijk mijn voornemen niet, nog eens te antwoorden op het artikel van Mr. De Witt Hamer, dat in het Januari-nommer van de *Vragen des Tijds* anti-critiek levert op mijne critiek van zijn allemansstemrecht. Wel kwamen er in dat artikel, waarvan ik met belangstelling heb kennis genomen, enkele misvattingen voor, die ik gaarne wilde herstellen, maar daar het een ieder duidelijk moet wezen, dat wij principieel te ver van elkander verwijderd staan, om overeenstemming denkbaar te maken, kwam het mij overbodig voor, een strijd over ondergeschikte punten voort te zetten. Thans evenwel vind ik in het jongste *Gids*-artikel van Prof. Buijs aanleiding, nog eens op de kiesquaestie, en wel bepaaldelijk met het oog op de artikelen van den heer Hamer, terug te komen. Waarom, zal straks blijken.

Nu wensch ik echter tevens van de gelegenheid gebruik te maken, om op een paar punten te wijzen, waar de heer Hamer, naar 't mij voorkomt, mijne bedoeling minder goed heeft gevat, - wat wellicht de schuld is van min gelukkige wijze van uitdrukking mijnerzijds. Vooral heb ik het oog op zijne meening, dat ik in het naschrift (zie *De Tijdspiegel,* October 1881) als het ware zou verschrikken over de *portée* mijner eigen denkbeelden en daarin eenige treden zou terugdoen, uit vrees van mij te ver te hebben gewaagd. Ik kan den heer Hamer verzekeren, dat die gedachte geen oogenblik bij mij is opgekomen. In dat naschrift heb ik eenvoudig gezegd, dat ik mij niet op het terrein der practische politiek begaf, mij wel bewust zijnde, dat mijne denkbeelden over het kiesrecht in de tegenwoordige phase van ons politiek leven voor verwezenlijking voorshands volkomen onvatbaar zijn. Maar dit is immers niet veel anders dan een axioma. Ik trad geen stap terug, maar ik beweerde eenvoudig, dat eene kieswet in mijn geest voorloopig zeker onmogelijk was, omdat daarvoor grondwetsherziening noodig zou zijn en omdat, zelfs al was het denkbaar, dat men weldra hiertoe overging, ik zeer wel weet, dat mijne denkbeelden lang niet algemeen gedeeld worden. Welke hervorming ik in de bestaande omstandigheden wenschelijk en mogelijk acht, heb ik in het Juli-nommer 1881 van dit tijdschrift uiteengezet; de laatste maal vroeg ik mijzelf af, welke wijzigingen mij gewenscht voorkwamen, ingeval de grondwet geen beletsel aanbood en ik de macht had te decreteeren, wat ik wilde. Dat ik zoodoende aan ‘mijn lust tot philosopheeren over een verwijderd toekomst-stemrecht botvierde’, moge waar zijn; de heer Hamer is de laatste, die het recht heeft, mij dat

te verwijten, daar ik eenvoudig hem gevolgd ben op het terrein, waarop hij mij lokte, zonder dat ik daarom het oog sloot voor het verschil tusschen een principieel gerechtvaardigd en een practisch mogelijk kiesrecht, een verschil, dat juist de heer Hamer en de zijnen bijna altijd over het hoofd zien.

Men zou mij te recht kunnen verwijten, dat ik slechts heb aangestipt en niet uitgewerkt, welk kiesrecht ik wensch. Ook om mij tegen dat verwijt te vrijwaren, diende het naschrift. Achtte ik eene kieswet in mijn geest spoedig mogelijk, ik zou mij verplicht hebben gerekend, nader de puntjes op de i's te zetten. Bijv. waar ik het denkbeeld heb geopperd, aan hen, die eene som in de spaarbank hebben, kiesrecht te geven. Dit denkbeeld wordt door den heer Hamer uitgewerkt en *ad absurdum* gereduceerd, ik moet erkennen, niet zonder succes. Maar ik heb niets anders gedaan dan een denkbeeld aangegeven, dat blijkens de vele kieswetten, in Engeland door beide partijen in den loop der jaren ingediend, aldaar verscheidene voorstanders vond en dat ook in Italië wel ter sprake is gekomen, waar o.a. eene bepaling der kieswet, die het kiesrecht verleent aan hen, die eene zekere som in staatsrente bezitten, van een gelijk beginsel uitgaat. Moest ik mijn denkbeeld nader uitwerken, ik zou dankbaar gebruik maken van de bedenkingen van den heer Hamer, die aantoonen, dat het bij de practische verwezenlijking niet aan bezwaren zou ontbreken.

Over verdere verschilpunten wil ik thans niet redetwisten, maar er moet mij nog iets van het hart naar aanleiding van den aanhef der repliek van mijn geachten tegenstander, waarin hij mij een adept van Professor Buijs noemt en mij den in zijn mond twijfelachtigen lof toekent van ‘buitengewone gematigdheid van denkbeelden en even buitengewone voorzichtigheid van uitdrukking, gepaard aan een keurigen vorm van stijl’. Ik wil er niet aan denken, den grooten invloed te ontkennen, dien mijn hooggeschatte leermeester op de vorming mijner denkbeelden heeft uitgeoefend: ik zou èn der waarheid èn den plicht der dankbaarheid te kort doen. Maar juist daarom moet ik er zeer nadrukkelijk tegen opkomen, dat het gematigdheid van denkbeelden en voorzichtigheid van uitdrukking zijn, die voornamelijk zouden geleerd worden in de school van Buijs, als men dan volstrekt van eene school van Buijs wil spreken. Op dergelijke eigenschappen als gematigdheid en voorzichtigheid bouwt men geene school. Had Prof. Buijs geen anderen invloed dan dezen, dat hij zijne leerlingen gematigd en voorzichtig maakt, zijn invloed zou waarlijk al zeer gering zijn. Dan toch zou hij hun geene beginselen inprenten, maar zich eenvoudig tot de wijze bepalen, waarop men beginselen behoort uit te drukken en toe te passen. Neen, zooals de Hoogleeraar zelf het zegt in het Februari-nommer van *De Gids*, het is het beginsel, dat ons scheidt van mannen als de heer Hamer en dat wellicht eerder dan eenig ander beginsel tot gematigdheid en voorzichtigheid leidt.

Maar aan den anderen kant moet in het oog worden gehouden, dat er volstrekt niet in dien zin sprake kan zijn van eene ‘school van Buijs’, als gaf de Hoogleeraar een stelsel van staatsrecht, waarvoor nu verder zijne ‘adepten’ zouden ijveren. Het was des Hoogleeraars bedoeling nooit, en het is ook 't gevolg niet van zijne lessen. Doch hij gaat uit van eene bepaalde opvatting omtrent het wezen en het doel van den staat, volstrekt geene fonkelnieuwe ontdekking, maar eene opvatting, die voornamelijk bij Duitsche rechtsphilosofen in kiem of in ontwikkeling gevonden wordt, en heeft hij zijne leerlingen eens voor die opvatting gewonnen, dan hebben zij daarmede het standpunt veroverd, dat hen van de theorieën van den heer Hamer en de zijnen scheidt. Nu staan zij verder echter geheel vrij, en ik zie geene enkele reden, waarom zij noodzakelijk den Hoogleeraar zouden moeten volgen in de politieke of economische vraagstukken van den dag. Ik voor mij acht het zeer wel mogelijk, dat ik ten opzichte van een of ander practisch vraagstuk nader bij den heer Hamer sta dan bij Prof. Buijs, of dat ik een geheel ander antwoord geef dan Prof. Buijs op de vraag, hoe in bepaalde gevallen het staatsdoel het best is te verwezenlijken. De heer Hamer geeft mij wellicht dit alles ten volle toe: zoo ja, dan zijn mijne woorden minder tot hem gericht, dan tot zoovelen in den lande, die gewoon zijn van eene ‘school van Buijs’ te spreken als van een hoopje leerlingen, die zich beijveren, de hun door den meester ingegoten denkbeelden over politieke en sociale vraagstukken verder te verbreiden.

Zou overigens de heer Hamer zelf meenen, dat wat ons scheidt, alleen is gematigdheid van denkbeelden en voorzichtigheid van uitdrukking mijnerzijds en dan wellicht van zijn kant: teugelloosheid en roekeloosheid? (of drukken andere woorden de tegenstelling beter uit?) Ik kan het niet gelooven. Wil hij overigens door die woorden aanduiden, dat een zekere angst, om beslist te spreken, eene soort van halfheid bij mij heerscht, dan kan ik dien hoogst dubbelzinnigen lof niet ver genoeg van mij werpen. Het beginsel van beperkt stemrecht is een even beslist en bepaald beginsel als dat van algemeen stemrecht: niet uit voorzichtigheid verdedig ik het eerste, maar omdat ik het juist acht. Ook wane men niet, dat iemand, die beperkt stemrecht verdedigt, daarom noodzakelijk bij alle politieke of economische vraagstukken stelling zou moeten nemen tegen hen, die tusschen algemeen stemrecht en geavanceerde meeningen op sociaal terrein een mij steeds onverklaarbaar noodzakelijk verband schijnen te zien. Nogmaals verwijs ik den heer Hamer naar Proudhon, naast wien ik den Napoleon van 1851 stel. Napoleon verdedigde, Proudhon bestreed algemeen stemrecht: is nu volgens den heer Hamer de eerste de radicaal en de laatste de gematigde? In de beschouwing van den heer Hamer ligt min of meer de opvatting opgesloten, dat ik, aangezien ik mij tegen algemeen stemrecht aankant, daarom noodzakelijk ook afkeerig ben van de sociale

hervormingen, door de zoogenaamde geavanceerden voorgestaan. Ik betwist het goed recht dier gevolgtrekking. Omtrent verschillende gewichtige maatschappelijke vraagstukken als: arbeiderswetgeving, grondeigendom, vrouwenemancipatie, bevolkingsleer, enz., sta ik wellicht dichter bij den heer Hamer, dan hij vermoedt; ik scheid mij van hem af, waar hij 't beloofde land meent te moeten ingaan door de deur van het algemeen stemrecht.

Maar genoeg hierover, misschien meer dan genoeg - ik nam mij voor, nog eens op de kiesquaestie terug te komen. Ik wilde den heer Hamer namelijk vragen: kunnen wij, bij alle verschil van beginsel, ook in deze zaak in practijk niet een goed eind weegs samengaan? Ik wilde hem en de met hem gelijkgezinden vragen: kunnen wij ons niet verstaan omtrent eene aanvankelijke herziening der kieswet in den geest, als thans door Prof. Buijs is voorgesteld? Kunnen wij de handen niet ineenslaan, om ons land te helpen uit den ellendigen politieken toestand, waaronder het meer dan te lang gebukt gaat?

Gaarne wil ik thans nog eens den schijn op mij nemen van inderdaad slechts propaganda te willen maken voor de oplossing van een vraagstuk van den dag op de wijze, als door mijn leermeester is verdedigd. In dit tijdschrift trouwens heb ik het reeds in het Juli-nommer van 1881 uitgesproken, dat m.i. kieswethervorming binnen de grenzen der grondwet het hoofdpunt moest worden van het liberale programma, en ik heb daar aangewezen, welke wijzigingen ik noodig oordeelde. Thans heb ik het genoegen te ontwaren, dat Prof. Buijs in hoofdzaak diezelfde eischen ontwikkelt en dat ik dus in dit bepaalde vraagstuk met hem één lijn trek. En nu vraag ik: waarom kunnen de geavanceerden zich niet insgelijks daarbij neerleggen? Het kan hun immers niet verborgen zijn, dat met deze kamer, die zijzelf zoo ten volle het wicht hunner geringschatting doen gevoelen, eene grondwetsherziening eene volkomen onmogelijkheid is. Eene herziening der kieswet daarentegen zal, zooals Prof. Buijs aantoont, wellicht eene meerderheid kunnen verwerven. Waarom verwerpen dan onze geavanceerden het mindere, als toch het meerdere vooralsnog onbereikbaar is? Er is te minder reden voor, omdat eene verbetering van onzen politieken toestand, ook in hun oog, hiervan licht het gevolg zal wezen. Eene zuivering van den politieken dampkring, wellicht een tijdelijke ondergang van de liberale partij als regeeringspartij, zijzelven verlangen immers niets anders! Eene nieuwe, gezondere partijformatie zal dan geboren worden, en eene grondwetsherziening, de hartewensch der geavanceerden, zal zeker eerder mogelijk zijn dan thans. En komt het tot eene grondwetsherziening, hoogstwaarschijnlijk zullen dan bij de kiesparagraaf de geavanceerden nog de voldoening smaken, dat alle partijen zich vereenigen in 't besluit, aan den wetgever den minst knellenden band aan te leggen. Later, bij de dan volgende kieswet, gaan wij denkelijk weer uit elkander, maar waarom zouden wij niet

tot zoover samengaan? Uw beginsel lijdt er geene schade door, of behoort het ook tot de geavanceerde beginselen, bij voorkeur met het hoofd tegen den muur te loopen?

Allen liberalen in den lande zou ik willen toeroepen: vereenigt u thans tot den eisch van hervorming onzer kieswet in den geest, als door Prof. Buijs in *De Gids* is uiteengezet. Laat dit ons programma wezen en laten wij niet rusten, hiervoor propaganda te maken, totdat deze overwinning is behaald. Loopt zij ten slotte uit op eene nederlaag in dien zin, dat de liberale partij bij de stembus het onderspit delft, laat dit ons niet weerhouden, want beter is het tijdelijk te sterven, om tot een nieuw leven op te staan, dan te vegeteeren zooals thans.

Wat Prof. Buijs wil, zijn drie hervormingen: censusverlaging, evenredige vertegenwoordiging, verbetering der verkiezingsjurisdictie. Een enkel woord over die drie punten.

Dat men van de censusverlaging binnen de grenzen der grondwet geene belangrijke uitbreiding van het kiezerspersoneel heeft te wachten of te vreezen, heb ik o. a in het Juli-nommer van dit tijdschrift aangetoond. Desniettemin kan deze maatregel zijn nut hebben, om de schreeuwende wanverhoudingen, die thans bestaan, te doen ophouden. Nu de kieswet van 1850 juist op het minst ontwikkelde platteland bijna overal tot *f* 20 is afgedaald, blijft er niets anders over, dan *f* 20 als het normale cijfer aan te nemen. Alleen in de grootste gemeenten zal men daarboven moeten gaan, al was het slechts, om getrouw te blijven aan het voorschrift, der grondwet, dat regeling naar de plaatselijke omstandigheden wil. De verschillende meeningen omtrent de juiste beteekenis dezer woorden, die men o.a. bij Heemskerk vermeld vindt, kunnen wij daarlaten: eene verlaging van den census staan zij geene van allen in den weg, en het verschil van opvatting kan practisch hoogstens tot een twist over een of ander cijfer aanleiding geven. Tegen het voorstel van Prof. Buijs, om den census in de gemeenten boven de 100.000 zielen op *f* 40, en die tusschen de 40.000 en 100.000 op *f* 30 en overal elders op *f* 20 te bepalen, dat hij niet anders dan bij wijze van voorbeeld geeft, schijnt geen overwegend bezwaar. De goede elementen uit den werkmansstand krijgt men op die wijze niet binnen de grenzen van 't *pays légal*, maar daartegen is ongelukkig in elk geval de grondwet een onoverkomelijke hinderpaal. Was het slechts vergund, bij de berekening van de voor den census in aanmerking komende belastingen provinciale en gemeentelasten mede te tellen, eene veel aanzienlijker uitbreiding van het kiezerspersoneel was mogelijk. Maar de meening, waaraan sommigen nog vasthouden, dat art. 76 dit vergunt, omdat daarin niet als in art. 78 van r i j k s -directe-belastingen wordt gesproken, is moeilijk houdbaar. Al was het slechts daarom, dat het weinig minder dan eene ongerijmdheid zou wezen, te vooronder-

stellen, dat de grondwetgever het uitbreiden en inkrimpen van het personeel van kiezers voor de rijksvertegenwoordiging aan de wisselende inzichten van 1200 gemeenteraden heeft willen overlaten.

Grooter verbetering dan van censusverlaging verwacht Prof. Buijs zeer te recht van de proportioneele vertegenwoordiging. Het verblijdt mij uitermate, dat de Hoogleeraar zich onbewimpeld schaart onder de voorstanders van dit stelsel en dat de velen, die langzamerhand in de verschillende partijen voor dit stelsel gewonnen zijn, hun aantal met iemand van zijn gezag zien toenemen. Ook de heer De Witt Hamer toont zich voorstander van dit stelsel, en als ik mij niet vergis, deelen de meesten zijner politieke vrienden dit gevoelen; wederom een punt dus, waarop wij kunnen samengaan.

Prof. Buijs stelt hier voor een middenweg tusschen het districtenstelsel en de volkomen proportioneele vertegenwoordiging, een middenweg, die ook door mij, schoon schoorvoetend, is aanbevolen (*De Tijdspiegel,* Juli 1881). Schoorvoetend om twee redenen: omdat ik vreesde, dat zulk een stelsel vooralsnog niet veel kans op aanneming zou hebben, en omdat ik er niet volkomen gerust op was, of het zich wel met de grondwet rijmen laat. Omtrent beide punten schijnt bij den Leidschen Hoogleeraar geen twijfel te bestaan, en ik moet bekennen, dat ook mijn twijfel omtrent de grondwettigheid is verdwenen en omtrent de kans van aanneming is verminderd. Wat wij willen, is dit: de provinciën tot kiesdistricten te verheffen (zooals Prof. B. voorstelt) of kiesdistricten aan te nemen van den omvang ongeveer der provinciën, doch zoo afgebakend, dat heterogene bestanddeelen zooveel mogelijk zijn uitgesloten (gelijk ik aanbeval), en binnen de grenzen dier districten het proportioneele stelsel toe te passen. Ditzelfde denkbeeld vindt een aanhanger in den heer Harte, die in *De Wachter* met warmte het stelsel-Hare heeft bepleit. De grondwet zou g e e n e b e l e m m e r i n g zijn, heb ik vroeger gezegd, en daarna is meer en meer de overtuiging bij mij gevestigd, dat niet alleen de letter der grondwet zulk eene regeling niet in den weg staat, maar dat zij ook met den geest der grondwet zich uitnemend rijmen laat. Het is door den heer Harte met juistheid gezegd, dat de grondwet alleen d i s t r i c t e l i j k e i n d e e l i n g voorschrijft, maar dat zij nergens het m e e r d e r h e i d s s t e l s e l beveelt. De wijze der verkiezing laat zij geheel aan de kieswet over. Intusschen heeft deze opvatting hevig de verontwaardiging gaande gemaakt van den heer H.J. Biederlack, die in de *Vragen des Tijds* (Februari) den heer Harte bestrijdt. Deze heer gewaagt zelfs van ‘verkrachting der grondwet onder 't uiten van huichelachtig letterknechtige eerbiedsbetuigingen’!

Wat bedoelt de heer B. hiermede? Het wordt nader met eenige uitroepen aangevuld, niet toegelicht. De heer B. meent klaarblijkelijk, dat wel met de letter der grondwet rekening is gehouden, doch op grond daarvan eene beslissing is genomen, die tegen haar geest indruischt.

Dit had echter nader betoog behoefd. Zoozeer als iemand ben ik, waar het de grondwet geldt, gestemd tegen eene methode van interpretatie, die ik de 'inleggende' tegenover de 'uithalende' zou willen noemen. Een waren afschrik van eerstgenoemde methode heb ik gekregen, sedert ik bij de onderwijswet in 1878 den heer Van der Hoeven aan de verdedigers der openbare school hoorde toevoegen: Gij bestrijdt eene vraag om recht met eene legale exceptie, in plaats van te vragen: wat is recht? en daarna te zien, hoe dat recht zich met de letter der wet rijmen laat(*). Zulk eene interpretatie is de dood voor de eerlijke toepassing der grondwet. Maar maken zij, die zich bij den heer Harte aansluiten, zich dan hieraan schuldig? De heer Biederlack zal beweren, dat de grondwetgever het proportioneele stelsel niet kan gewild hebben, omdat hij het niet kende. Zeer zeker, en op dien grond aarzelde ook ik vroeger, het proportioneele stelsel met behoud dezer grondwet aan te bevelen. Doch bij nader inzien blijkt, dat voor dien schroom inderdaad geene reden is. Want geheel anders dan bij de onderwijsparagraaf, waar de grondwetgever door zijne woorden, hoe ongelukkig hij ze ook formuleerde, eene bepaalde school heeft willen invoeren, blijkt volstrekt niet, dat hij met zijne kiesparagrafen eene bepaalde wijze van verkiezing heeft willen invoeren. Volkomen te recht zegt de heer Harte, dat de grondwetgever het meerderheidsstelsel niet heeft ingevoerd. Hij geeft alleen de bepalingen, die hij volstrekt noodzakelijk achtte, de verdere uitwerking aan de kieswet overlatende, opdat deze in verloop van tijd zich voegen kon naar de veranderende eischen. Nu moge het volkomen waar zijn, dat den grondwetgevers geen ander stelsel voor den geest zweefde dan het meerderheidsstelsel, omdat zij geen ander kenden, maar zij hebben in hunne qualiteit van grondwetgevers hieromtrent geene uitspraak willen doen. Hadden zij zich een stelsel kunnen voorstellen, dat van 't gansche land één kiesdistrict maakt en dat toch zekerheid geeft van vertegenwoordiging der verschillende partijen, zij hadden waarschijnlijk den eisch eener verdeeling van het land in districten niet eens in de grondwet opgenomen. Want dat zij zulk eene indeeling niet bepaald een grondwettig beginsel achtten, blijkt o.a. hieruit, dat zij ten opzichte der verkiezingen voor de provinciale staten en de gemeenteraden niets daaromtrent bepaalden, hetgeen den wetgever niet verhinderd heeft, ook voor de provinciale staten de provinciën in kiesdistricten te verdeelen. Intusschen, daar de grondwet nu eenmaal in art. 76 indeeling van het land in districten heeft gelast, moeten wij ons hieraan houden, maar wij zondigen geenszins tegen haar geest, als wij binnen de grenzen dier districten eene wijze van verkiezing aannemen, die den grondwetgever onbekend was. En dat te minder, omdat wij daardoor meenen beter dan door het tegenwoordige stelsel te bereiken, dat de Tweede Kamer in waarheid volksvertegenwoor-

(*) Ik citeer niet woordelijk, maar geef den geest zijner woorden weer.

diging worde, wat toch zeer zeker niet kan gezegd worden, met den geest der grondwet te strijden.

Ik zal mij thans onthouden van nadere aanbeveling van het evenredigheidsstelsel. De groote voortreffelijkheid van dit stelsel boven het tegenwoordige is herhaaldelijk aangetoond. De bestrijding, die het nu onlangs van den heer Biederlack ondervond, eischt echter een enkel woord van tegenweer. Die heer meent te moeten wijzen op een bezwaar, dat, naar hem voorkomt, te weinig de aandacht heeft getrokken en dat echter het stelsel geheel onaannemelijk moet maken. Het breed uitgemeten bezwaar komt hierop neer, dat aan het toeval een zeker aandeel in de uitkomst wordt gelaten, of met andere woorden, dat het ten deele van de menging der briefjes en de rangorde hunner opening afhangt, welke personen verkozen worden verklaard. Laat mij beginnen met te zeggen, dat, naar ik geloof, geen der voorstanders van Hare's stelsel het bezwaar over het hoofd ziet. Wat mij betreft, ik heb zelf daarop gewezen, dat het nog niemand gelukt is, de rol van het toeval geheel buiten te sluiten, maar ik heb de groote beteekenis ontkend van het bezwaar, dat vooral ook door Mr. Van Gilse (door den heer Biederlack trouwens aangehaald) is behandeld. Ik zal in een paar woorden mijne vroeger gegevene wederlegging trachten samen te vatten. Het moge waar zijn, dat het van toeval afhangt, of de heer A. dan wel de heer B. wordt afgevaardigd: het hangt niet van toeval af, hoeveel afgevaardigden de p a r t i j A. en hoeveel de p a r t i j B. er zal hebben. En dat is naar ons gevoelen hoofdzaak(*). Wij, voorstanders van een evenredigheidsstelsel, willen hebben, dat elke partij naar hare getalsterkte zij vertegenwoordigd, en dat verkrijgen wij door het stelsel-Hare. Of nu verder van de *dii minores* eener partij A. of B. wordt gekozen, is ons betrekkelijk onverschillig. Ik zeg opzettelijk de *dii minores*, want men kan er zeker van zijn, dat de marquante persoonlijkheden op een voldoend aantal briefjes n°. 1 staan, om hunne verkiezing zeker te maken. En die zekerheid - het is meermalen aangetoond - geeft het tegenwoordig stelsel niet eens. Dat niet op de voorkeur van alle kiezers gelijkelijk wordt gelet, moge den heer Biederlack uitermate bedroeven, die kiezers zelf zullen zich overigens deze ongelijkheid gaarne getroosten in ruil voor het tegenwoordige stelsel, waarin op hunne keuze in 't geheel niet wordt gelet.

De heer B., die het eens is met de leus van den heer Harte: Stemrecht zij kiesvermogen! vindt zijn bezwaar tegen Hare zoo overwegend, dat hij liever gelijk doel wil bereiken door enkelvoudige kiesdistricten, waarbij eerlijk de natuurlijke gesteldheid van de kaart des lands in 't oog wordt gehouden. Het is duidelijk, dat men op die wijze het doel minder goed bereikt. Ook heeft onze parlementaire geschiedenis

(*) Dat Hare zelf meent, door zijn stelsel de partijen te kunnen dooden, doet niet ter zake. Hij is op dat punt monomaan. Dat zijn stelsel dit gevolg niet zal hebben, is meermalen betoogd.

hen, die in de mogelijkheid eener eerlijke regeling van de grenzen der kiesdistricten zouden willen gelooven, wel voldoende ontgoocheld, en afgezien daarvan zijn de bezwaren tegen enkele kiesdistricten zoo overwegend, gelijk ook Prof. Buijs aantoont, dat eene poging, om daartoe over te gaan, beslist moet worden afgewezen.

Zal men zich van districtelijke toepassing van het stelsel-Hare onthouden, omdat het op die wijze niet v o l k o m e n in toepassing komt? Er zijn er, die zoo oordeelen, gelijk bijv. blijkt uit een artikel van M^{r}. Levy in de *Amsterdamsche Courant* van 5 Febr. Bij die meening kan ik mij niet aansluiten. Prof. Buijs wijst er m.i. te recht op, dat het in elk geval zaak is, de toepassing op betrekkelijk kleine schaal te beproeven, daar de onbekendheid met de practische werking en het ingewikkelde der operatiën van de stembureaux waarschijnlijk ieder practisch staatsman voor onmiddellijke toepassing over 't geheele land zou doen terugdeinzen. Nu weet ik wel, dat bij behoud der districten het evenredigheidsstelsel niet geheel zuiver werken kan. In elk district zullen nog een aantal stemmen verloren gaan, die, als zij zich konden vereenigen met stemmen in andere districten, zetels konden verzekeren aan personen, wier aanhangers niet talrijk, maar over 't geheele land verdeeld zijn. Het is een bezwaar, maar al wederom zeg ik: het bezwaar is veel geringer dan dat der tallooze onbillijkheden van ons tegenwoordig stelsel. En als de grondwet ons nu eenmaal verbiedt verder te gaan, laten wij dan toch in elk geval zoover gaan, als zij ons vergunt. De heer Levy zou zeker gaarne ook de voorwaarden voor het stemrecht anders regelen, dan door Prof. Buijs en hemzelf wordt verdedigd, maar hij bepaalt zich tot den eisch van censusverlaging, omdat de grondwet aan alle verdere eischen onoverkomelijke beletselen stelt. Waarom bij het evenredigheidsstelsel niet evenzoo gehandeld?

Voor één bezwaar van den heer Levy ben ik niet blind. Hij vreest versterking van het provincialisme, dat veeleer bestreden moet worden, althans op dat gebied, waar alleen de staat en niet de provincie te spreken heeft. Zou het daarom niet beter zijn, de grenzen der kiesdistricten niet met die der provinciën te doen samenvallen, maar het land te verdeelen in afdeelingen, die elk 9 of 10 maal 45000 zielen bevatten? Ik weet wel, dat daarmede het provincialisme niet gedood zou zijn, aangezien die districten toch altijd een plaatselijk karakter dragen, maar het kwaad zou toch worden beperkt.

Wat ten slotte de verdere bepalingen der kieswet aangaat, die Prof. Buijs gewijzigd wenscht, wij ontmoeten daar vooreerst de bepaling, die kunstmatige kiezersteelt toelaat. Amendeering, opdat daaraan een eind kan gemaakt worden en het feit strafbaar worde gesteld, zal wel op bijval bij alle partijen kunnen rekenen. Moeilijker zal het vallen, bepalingen te maken, die omtrent de werkzaamheid der stembureaux en het onderzoek der geloofsbrieven regelen vaststellen, waar-

door voor de beginsellooze en partijdige discussiën en stemmingen, waarvan onze parlementaire geschiedenis begint te wemelen, de mogelijkheid wordt afgesneden. Doch dezen troost hebben wij althans, dat, als het evenredigheidsstelsel eenmaal bestaat, de aanleiding voor partijdige beslissingen grootendeels is weggenomen en de kamer zich dus vanzelf onthouden zal van de belachelijke en onwaardige informaliteitenjacht. Zoolang echter onze tegenwoordige kiesdistricten blijven, zullen de partijen licht altijd middelen vinden, om verkiezingen van niet gewilde candidaten te vernietigen, of althans, om zich te verlagen tot het verspillen van nationalen tijd met haarklooverijen van het bedenkelijkst allooi.

Het beginsel behoort dit te zijn: de Kamer vrage zich af, of de persoon, die zich aanmeldt, door de meerderheid of de bij de wet gevorderde quota (stelsel-Hare) der stemmende kiezers is gewild. Met wetsovertredingen of verzuim van formaliteiten heeft zij zich slechts in te laten, als dientengevolge onzeker is geworden, dat de zich aanmeldende is de dus gewilde persoon. Men zegge niet, dat het grondwetsartikel de Kamer verdere bevoegdheden geeft of verplichtingen oplegt. Daar staat wel, dat de Kamer de geschillen beslist, welke aangaande de geloofsbrieven of de verkiezing zelve oprijzen. Zich aan de woorden vastklemmende, zou men hieruit wellicht afleiden, dat aan de Kamer rechtsmacht is gegeven, zoodat zij als rechterlijk college uitspraak doet over elk geschil, dat kan worden opgeworpen. Nergens blijkt, dat het de bedoeling is geweest, op die wijze de Kamer tot een lid der rechterlijke macht te maken, en er is ook niet de minste grond voor. In dien zin beslist zij alle geschillen, dat omtrent elk punt, waarover een geschil wordt opgeworpen, door haar wordt beslist, of het eene zaak is, waarop zij bij het vormen van haar oordeel heeft te letten. De bepaling, in nagenoeg alle grondwetten voorkomende, heeft geene andere bedoeling dan een waarborg te geven, dat niemand als lid der vertegenwoordiging worde toegelaten, die naar het gevoelen der vertegenwoordiging zelf geen recht heeft, daar te verschijnen. Ongetwijfeld zal de Kamer, daaromtrent beslissende, wel eens een oordeel over eenig punt moeten vellen, als oefende zij rechterlijke macht uit, maar de bevoegdheid, om dit te doen, vindt hare grens in het doel, waarvoor zij is verleend, en haar correctief in de onverminderde bevoegdheid van het rechterlijk gezag, hetzij de administratie, hetzij de eigenlijke rechter, om definitief te beslissen in zaken, tot zijne competentie behoorende. Hiermede is het volgende bedoeld. De Kamer kan dan alleen uitspraak doen omtrent een rechtspunt, wanneer dit noodig is ter juiste beoordeeling van de vraag, waartoe zij geroepen is, en niet dan, wanneer zulk eene beslissing, hoe gewichtig ook, niet te maken heeft met de vraag, of de gekozene, die zich aanmeldt, kan worden geacht, door de meerderheid der stemmenden te zijn gewild en voor het lidmaatschap der Kamer verkiesbaar te zijn. En stel, dat de Kamer bij het haar opgedragen onderzoek uitmaakte, dat de gekozene

niet kon worden toegelaten, omdat hij naar haar oordeel geen Nederlander is, dan zou hij zeer zeker worden uitgesloten, maar er schijnt geene reden te bestaan, waarom hij zich niet op den rechter zou kunnen beroepen, om uitgemaakt te zien, of hij Nederlander is dan niet. Ik weet wel, dat onze rechtspraak, zoodra het geschillen van publiekrechtelijken aard betreft, uitnemend slecht geregeld is, doch dat doet aan het beginsel niets af. Evenzoo, waar de Kamer zich geroepen mocht zien, omtrent informaliteiten, onjuiste of zorgelooze toepassing der wet uitspraak te doen, het administratief gezag blijft toch geroepen en verplicht, in die quaesties uit eigen hoofde op te treden, en is door het gevoelen der Kamer niet gebonden.

Moeilijk is het wellicht, het juiste beginsel in bindende woorden der wet neer te leggen. Het is hier geheel eene zaak van goede practijk. Eene gezonde opvatting van het wezen van den staatsvorm en van de natuurlijke roeping van elke der staatsmachten werkt meer uit ten goede dan een bundel wetsartikelen, die licht openingen laten, waardoor gladde wetuitleggers kunnen heensluipen.

Ik ben aan het einde mijner hoogst bescheidene taak. Ik had ditmaal geen ander doel voor oogen dan ook naar mijne krachten propaganda te maken voor de r e f o r m-b i l l, door Prof. Buijs voorgesteld. Of het voorstel in alle opzichten voortreffelijk is, of er geene enkele aanmerking op zou zijn te maken, of enkele punten niet verdere wijziging behoefden, dit alles vraag ik thans niet. Wordt eenmaal iets dergelijks voorgesteld, opbouwende en afbrekende critiek zullen niet ontbreken. Ik hield mij slechts aan de beginselen, die mij onbetwistbaar juist, en, gegeven de tegenwoordige omstandigheden, de grens van het bereikbare toeschenen. Daarom zou ik wenschen, dat al wat liberaal denkt in den lande, zich om deze vaan vereenige. En ik wilde nog eens onze geavanceerden vragen: gaat met ons mee, om althans dit te verkrijgen.

Mr. R. MACALESTER LOUP.

Letterkunde.

Sociale toestanden.

Jong Holland. Oorspronkelijke roman van Marcellus Emants, 2 dl. 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.

De faam liep de verschijning van dezen roman vooruit; toen hij onder de pers was, vertelde men, dat hierin de geschiedenis zou worden beschreven van de bekende, beruchte Rotterdamsche catastrophe. Dit werkte natuurlijk de nieuwsgierigheid in de hand; een sensatieroman en daarmee gespannen verwachting. Ik werd ook nieuwsgierig en buitendien, ik houd van sociale romans. Die dichterlijke inkleeding bevalt aan het groote publiek en, als men de gaaf bezit, om romans te kunnen schrijven, werkt men voor een publiek, grooter, dan eenig schrijver heeft.

Bij een socialen roman mag men evenals bij een historischen de voorrede niet overslaan. Ik las daarom eerst het ‘voorwoord’. Daaruit vernam ik, dat de auteur dit werk reeds eenige jaren onder handen had; aanvankelijk werkte hij er niet aan door, omdat hij niet den naam wilde hebben van een kopie te hebben geleverd van de Haagsche catastrophe, van de geschiedenis dier bankiers, die op den loop gingen na de effectentrommels van hun cliënten te hebben geleegd en in plaats van deugdelijke waarden er oude kranten in gestopt. De politie kwam, zooals meermalen geschiedt, te laat, om dat feit te constateeren.

Jaren later volgde de Rotterdamsche geschiedenis, ‘nog voor de voltooiing van het werk’ - en deze geschiedenis leek ‘nog meer dan de Haagsche op den loop van zaken, aan den roman ten grondslag gelegd’.

De auteur besloot nu voort te gaan, want ‘er kon immers een derde catastrophe komen’; hij geeft echter de verzekering, dat hij ‘geen enkel model in Rotterdam genomen heeft, den hoofdbetrokkene in de Rotterdamsche zaak niet eenmaal van uiterlijk kent’.

Toch ‘stonden hem onder het werken wel degelijk - althans wat de hoofdpersonen van het verhaal betreft, - bepaalde individualiteiten voor oogen en streefde hij er naar het karakteristieke in ieder zoo sterk mogelijk te doen gevoelen’.

Dit laatste moet men waarschijnlijk in verband brengen met het gerucht, dat de schrijver bovenal de jeunesse dorée van Den Haag heeft willen schilderen, d.w.z. een groep van jongelieden, die meerendeels veel geld hebben, van goede afkomst zijn, maar niets doen dan straatslenteren, veel zorg besteden aan hun toilet, veel in de sociëteit loopen, 's nachts daar spelen, veel houden van hetgeen men het schoone, maar zwakke geslacht noemt.

Wanneer men dit ‘voorwoord’ gelezen heeft, is men het met zichzelf niet eens, of de schrijver hier een loopje wil nemen met den lezer en zijn verontschuldiging eveneens slechts romantische inkleeding is, dan of hij hier de werkelijke waarheid spreekt. Men helt over tot het eerste, maar de beslissing dier vraag doet eigenlijk niet veel af; het aantal financieele specialiteiten, die hun loopbaan eindigden met te vluchten, na zich op meer of minder slimme wijze met huns naasten goed verrijkt of liever verarmd te hebben, is in de laatste jaren zoo groot, dat men de verzekering kan achterwege laten, dat men niet A. te B. of C. te D. heeft op het oog gehad; de meesten van die geschiedenissen gelijken buitendien op elkander als twee druppelen water.

De vraag is dus niet, wien de schrijver wel en wien hij niet bedoeld heeft, maar of hij in zijn schepping juist is geweest en welke plaats zijn gewrocht in de kunstwereld moet innemen.

Het zal wel overbodig zijn erbij te voegen, dat wij niet alleen de beoordeeling van den roman, maar bovenal ook de bespreking van de sociale toestanden, daarin geschilderd, op het oog hebben.

De hoofdpersoon van het verhaal is de heer Scheffer, evenals zijn vader bankier; de oude Scheffer dreef de zaken echter op voorvaderlijke wijze; hij was en bleef zaakwaarnemer, belegde de gelden van de menschen, die op zijn kantoor kwamen, naar zijn beste weten, op de meest solide wijze, wisselde coupons, bezorgde hypotheken, en deed dit alles zoo, dat het kantoor den naam had van zeer solide te zijn.

De jonge Scheffer was echter niet tevreden met het vrij aanzienlijk vermogen, dat langs dien weg was verzameld; hij wilde grooter zaken doen. Door zijn familienaam in het bezit van het algemeen vertrouwen, werd hij lid van den gemeenteraad, wethouder, lid van de provinciale staten en eindelijk van gedeputeerden; daarbij kwam later de koninklijke onderscheiding van een ridderlint, een onderscheiding, volstrekt niet te versmaden, omdat er nog altijd leden van het sterke geslacht te over zijn, die aan zulk een kindercadeau een bijzondere waarde hechten en het houden voor een aanzienlijk blanco-krediet.

Het oude huis werd Scheffer te klein; hij liet een nieuw gebouw

zetten, dat vorstelijk mocht heeten; de weelde nam met reuzenschreden toe. Of het oude vermogen en de oude zaken niet genoeg opleverden voor al die weelde, blijkt niet; waarschijnlijk niet; er werden kostbare partijen gegeven; buiten hield de bankier er nog een tweede huisgezin op na, ter wille van een vroegere kamenier van zijn vrouw. Men moet met zijn tijd meegaan en indien de uitgaven toenemen en wanneer de matige interesten niet voldoende zijn, om de uitgaven te bestrijden, behooren nieuwe ondernemingen op touw gezet te worden, die hooger rente geven.

Zulk een onderneming was de 'Transatlantische goudwasscherij en -delverij'. Voor iemand als de heer Scheffer, die zoo algemeen de reputatie had van solide te zijn, was het niet moeilijk, een aanzienlijke leening voor die onderneming aan den man te brengen. Wel bleek spoedig, dat de onderneming berustte op onjuiste, hersenschimmige berekeningen, maar er was te veel geld reeds zoekgemaakt, om terug te treden; de eerste balansen werden 'geflatteerd' - zooals tegenwoordig de kunstterm luidt; er werden namelijk onder de baten cijfers geplaatst, die uit de lucht gegrepen waren, en om den aandeelhouders het denkbeeld te geven, dat de zaak werkelijk goed was, werd een aanzienlijke som voor interest uitgetrokken, terwijl er slechts verlies was.

Met zulke ondernemingen gaat men achteruit, zoo hard als een paard loopen kan; zij kunnen slechts betrekkelijk korten tijd worden volgehouden en eindigen met een schandelijk bankroet. Om dien smaad niet te overleven, of om aan den arm der justitie te ontkomen, die op enkele van die praktijken gevangenis of tuchthuisstraf heeft gesteld, maakt de ondernemer door zelfmoord een eind aan zijn leven of redt zich door de vlucht naar het gastvrije Engeland of Amerika.

Scheffer verkoos met de meerderheid van zijn geestverwanten het laatste en ontsprong den dans op het juiste oogenblik. In het laatste uur vergreep hij zich nog aan het eigendom van anderen, maar het geld werd hem grootendeels door zijn neef, waarmee hij de reis ondernam, ontstolen, zoodat hij in den vreemde armoe leed, een hard lot voor een man, die aan alle denkbare weelde was gewoon geworden.

Van het innerlijke leven van den eertijds algemeen geachten, door velen benijden Scheffer is niet zooveel te zeggen als van zijn uiterlijk wedervaren; hij wordt ons voorgesteld als een deftig op zijn oud-Hollandsch gekleed heer, behoorlijk gestropdast, gelaat koel, berekenend, met gewrongen minzaamheid tegenover het publiek; het eenige, wat zijn ziel beweegt, is grootheid, geld, bluf; hij leeft in cijfers en geniet, wanneer hij bij officieele gelegenheden optreedt in den vollen glans van zijn naam, als steunpilaar van een aantal philanthropische inrichtingen; als man en vader is hij eveneens becijferd; hart heeft hij niet; zijn vrouw behandelt hij als een nul, en hij schept het meest behagen in zijn oudste dochter Frederika, een dwaas, wuft, nietsbe-

teekenend schepsel, dat opgaat in haar schitterende toiletten en erop verzot is, om te trouwen met een armen, uitgeleefden jongen baron, in alle opzichten een lammeling. Vader en dochter beschouwen om strijd het opnemen van een baron in de familie als de verwezenlijking van een ideaal. Verder krijgen wij van het inwendige leven van Scheffer niets te zien; zijn radelooze angst voor ontdekking op de vlucht, door den auteur met levendige kleuren geschilderd, kan hierbij moeilijk in aanmerking komen, omdat het een voorbijgaande aandoening was.

Heeft de schrijver het hoofdtype juist geteekend? Ja en neen. Ja, voor zoover de meerderheid der menschen afgaat op het uiterlijk; Scheffer is zoo voorgesteld, dat tal van lezers zullen uitroepen: precies Q. Ik herinner mij zelfs meer dan één financieele specialiteit, waarop de schildering volkomen van toepassing is; er ontbreekt schier niets aan. En toch geloof ik, dat de teekening mislukt is; er gaat in menschen als Scheffer veel meer om, dan het uiterlijke doet vermoeden, en indien al de zucht naar geld, naar grootheid, naar weelde de alles overwegende hartstocht is, dan duurt het in elk geval zeer langen tijd, vóórdat deze hartstocht alle andere menschelijke aandoeningen heeft gedood.

Van het menschelijke, dat aan elk mensch eigen is, krijgen wij echter in den roman niets te zien en dat beschouw ik als een grove fout. Een romanschrijver is evenals een schilder dichter, behoort het althans te zijn. Hij geeft niet enkel weer het beeld, zooals 't zich vertoont aan het gewone oog, maar teekent de lijnen, die het groote publiek niet ziet, omdat het blijft staan bij de oppervlakte.

De heer Emants zou de vraag kunnen stellen of er dan geen menschen zijn precies zooals de door hem geteekende bankier, - een vraag, die moeilijk te beantwoorden is, maar indien zij bevestigend kon worden beantwoord, toch tot de zaak weinig afdoet; immers, in dat geval zijn 't uitzonderingen, half of kwart menschen, wier bestaan een dichter en schilder te min moet zijn, om aan het weergeven van zulke figuren zijn tijd en zijn kracht te besteden. Ik weet wel, het zoogenaamde realisme is tegenwoordig mode, maar ik noem het wansmaak; wanneer een dichter of schilder een ideaal teekent, dan kan hij dat doen geheel trouw aan de natuur, maar in naam der kunst zou ik hem toch willen verzoeken, zulke teekeningen na te laten en geen uitzonderingen te bestudeeren, mislukte wezens, maar heele menschen, karakters niet met één, maar met de gewone verschillende snaren in het gemoed.

Ik heb verschillende personen gekend, die behooren tot den kring, waarvan de heer Emants ons het type wil geven; zij hadden schier allen in meerdere of mindere mate de eenzijdigheid, het cynische, dat den bankier Scheffer eigen is, maar dat was niet meer dan de oppervlakte van hun leven; inwendig was hun leven geheel anders, en

indien zij openhartig hadden kunnen zijn, dan zouden zij gezegd hebben, en met volle recht: ik ben niet, wat ik schijn.

Zucht naar grootheid, dorst naar weelde vormden den overwegenden, maar niet den eenigen hartstocht; een kolossaal huis, een prachtige equipage, schitterende feesten maakten het ideaal uit; niet zelden had de vrouw nog meer schuld dan de man aan het scheppen van zulk een, welbezien kinderachtig, luchtkasteel.

Weinig vermogens zijn groot genoeg, om aan zulk een duizenden verslindenden hartstocht te voldoen; heeft men zich eenmaal begeven in het renperk van den wedstrijd naar weelde, dan wordt het verstand beneveld; evenals bij den verdwaalden reiziger in de woestijn verrijst voor het oog het fata morgana, de schoone, verleidende luchtspiegeling; de inkomsten moeten worden vermeerderd door buitengewone middelen; het vermogen wordt gestoken in waarden, die hooge rente geven, terwijl het vaststaat, dat juist de hooge rente gelijken tred houdt met de insoliditeit der onderneming en men alleen tijdelijk wat meer krijgt, om later bijna alles te verliezen. Werden de buitengewone inkomsten, op die wijze verkregen, beschouwd als van tijdelijken aard, het zou nog zoo erg niet zijn, maar zij dienen alleen, om de weelde nog hooger op te voeren, en men werkt zich vast.

Aan waarschuwingen, om op dien weg niet voort te gaan, ontbreekt het gewoonlijk niet; de werkelijkheid geeft ze te over, maar telkens rijst het fata morgana voor het beneveld oog; valsche schaamte is een vreeselijke dwingeland; men geraakt in een half krankzinnigen toestand; men leent gaarne het oor aan hen, die weten te spreken van fortuinen, door het toeval verworven, en die men eveneens vermeesteren kan, wanneer men slechts durft te wagen; de dobbelsteenen worden in de bevende hand genomen; men kan immers evengoed de hoogste oogen werpen als een ander; Z. verdubbelde zijn vermogen door gelukkige speculatie; welke reden is er, om te verzekeren, dat dezelfde speculatie niet opnieuw zal gelukken? Q. en X. bezweren, dat een rijzing van dat fonds niet achterwege kan blijven. De toestand van het oogenblik is onhoudbaar, want door de gewone inkomsten worden de ongewone niet meer bestreden; in een vlaag van radeloosheid wordt het: op of onder, een gouden of een ijzeren keten, de eenige keuze, indien er van keuze sprake kan zijn bij een zoo verwilderden geest. Of het oog zich nu richt op de staats- of andere loterijen, op speelbanken, op speculatie met effecten, in granen of in petroleum, of in ontginningen van in andere werelddeelen gelegen goud- of zilvermijnen, of handelsvereenigingen, de zaak komt vrij wel op hetzelfde neer.

Het oordeel, dat het groote publiek over zulke dobbelaars velt, is in den regel onjuist; het cynisme is voorgewend; inwendig wordt er veel geleden; hoe sterk men zich ook overtuigd waant, dat de onderneming of het waagstuk moet slagen, het gevoel van onzekerheid is

de nimmer rustende, knagende worm; duizend angsten worden uitgestaan, de nachten slapeloos, vertwijfelend doorgebracht; het eene uur gelooft men aan de zegepraal; het andere ziet men de toekomst van de donkerste zijde en is de wanhoop ten prooi.

Met hoogst zeldzame uitzonderingen wordt nooit de eerste voet op dien weg gezet met de bedoeling, om oneerlijk te zijn; men begint met eigen middelen; slaagt men niet, dan tracht men anderen over te halen, ook terwijl men maar half meer gelooft aan de onderneming. In een veel latere periode volgt de eigenlijke diefstal, hetzij door slinksche streken, hetzij door het zich toeëigenen van eens anders goed, wanneer dit binnen het bereik valt. In de laatste periode zijn de uren van rust, van wellustig staren op het fata morgana geheel verdwenen; want men vreest elk oogenblik voor ontdekking en daarmee voor de gevolgen, welke in de maatschappij aan zulke handelingen verbonden zijn.

Ik vroeg eens aan zulk een lijder, die voor een deel geholpen was uit zijn benauwden toestand en opnieuw een verkeerden stap deed, hoe hij zoover kwam: ‘Och,’ luidde het eenvoudige antwoord, dat gegeven werd met tranen in de oogen, ‘och, een mensch, die in nood zit, doet meer dan hij voor zichzelf verantwoorden kan.’ Van een anderen speler, die op groote schaal werkte en eindigde met door de vlucht zich aan de handen der justitie te onttrekken, werd mij van geloofwaardige zijde verzekerd, dat hij het laatste jaar van zijn verblijf hier te lande zelden een nacht sliep zonder een goede dosis morphine.

Wanneer men van den val van zulk een speler hoort, bidt de een: ik dank u, o God, dat ik niet ben als A., die het land moest ontvluchten. Een ander zegt: loon naar werken. Een derde vloekt den onverlaat, die zich vergreep aan de zuur verdiende penningen van den werkman en het geld van weduwen en weezen verdobbelde, maar weinigen bedenken, hoe ontzettend veel er geleden en gestreden is, vóórdat het zoover kwam, want hij, die ging, was een mensch van gelijke bewegingen als wij. Zij, die 't diepst gebogen zouden hebben, wanneer de onderneming was gelukt, - wat enkele malen geschiedt - en den speculant in dat geval voor een wonder van wijsheid zouden hebben verklaard, zijn gewoonlijk de eersten, die met steenen werpen, wanneer het tegenslaat.

Het vloekend publiek - vloeken kan iedereen; men leert het den eksters ook gemakkelijk - meent altijd, dat er gewone dieverij in 't spel is, en toch leert de ervaring, dat negen van de tien ongelukkigen weinig meer meenemen, dan voor de reis noodig was, en in den vreemde armoe lijden en gebrek. Hoe weinig verplaatst men zich in den toestand der vluchtelingen: dikwerf levend in de vrees van uitgeleverd te zullen worden, gewoon aan weelde en grootheid, aan eer en vleierij, daar ginds erger dan een balling, geen vooruitzicht het vader-

land en de betrekkingen ooit terug te zien, gedwongen niet zelden tot een arbeid, waarvoor men hier zich zou geschaamd hebben; ten gevolge van de nieuwsbladen, die in alle hoeken der wereld doordringen, bekend gemaakt en overal aangezien met een blik, die aan het Kaïnsteeken doet denken, - is er een zwaarder straf op de wereld denkbaar? Het leven in een gevangenis is niet zoo erg, en meer uit instinct dan met verstandelijk overleg geeft men aan de vlucht de voorkeur boven de cel.

Zeker, het spel demoraliseert; de vloek van het kwaad is juist, dat men eraan gewoon wordt, maar de dieven, waarvan hier sprake is, behooren in den regel tot diegenen, voor wie het mislukken der onderneming het ontwaken is uit een benauwden droom, het herstel van een krankzinnige, die volkomen het bewustzijn heeft behouden van zijn vroegeren toestand.

Welk een rijke bron heeft de dichter-romanschrijver dus niet, wanneer hij zulk een financieel type wil schilderen; hoe is de hartstocht hier opgegroeid met de omgeving; hoe sleepte de stroom des tijds mede; door welk een wreeden strijd werd het menschelijke hier verwoest; hoe dreef het betere en edele hier soms boven, om straks weer onder te gaan. Waarlijk, het schetsen van zulk een type is een meesterhand waard.

Heeft de heer Emants in zijn *Jong Holland* aan de bescheiden eischen, welke men stellen mag en moet, beantwoord? Ik geloof het niet; hij heeft den mensch Scheffer alleen naar het uiterlijk geteekend; hij heeft hem geschetst, zooals het groote, oppervlakkige publiek hem ziet. Slechts een enkele maal tracht hij een zielkundige oplossing te geven, niet door zijn figuur te teekenen, worstelend met zichzelf, maar door over hem te redeneeren, en dat nog op een wijze, die zielkundig minder juist is.

Toen Scheffer reeds voorgoed vastzat, waagde hij nog een poging, om geld te krijgen bij zijn zusters, die hij in de laatste jaren niet had gezien en die ook niet van hem begeerden gezien te worden, want zij leefden geheel afgezonderd van de wereld. Scheffer gaat op weg naar de huiskamer van die zusters het vertrek voorbij, waarin zijn eenige broeder eenige jaren geleden gestorven was; daar ziet hij die kamer weder, waar alles in denzelfden toestand was gebleven. ‘Nu werd de sluimerende herinnering met geweld opgewekt.... Neen, het was geen zelfverwijt alleen geweest, dat hem een laatst samenzijn met dien stervenden broeder had doen vreezen. Hij had het geweten, maar zich zelven niet bekend, dat hij eenmaal het vertrouwen in hem gesteld, schandelijk teleurstellen, het vermogen van weezen aan zijn hoede toevertrouwd, in dolzinnige speculatien te gronde richten en als falsaris tegenover de schim van zijn eerlijken broeder staan zou. Doch, indien toen al uit de borrelende en kokende bron van heerschzucht, hang naar rijkdom, praal en genot, de stem ware

opgerezen, die hem de toekomst profeteerde, hij had er immers toch geen geloof aan kunnen slaan! Was hij er niet zelf zoo trotsch op geweest dat eerlijkheid en achtbaarheid onafscheidelijk heeten van den naam van Scheffer, en had hij er niet altijd naar gestreefd door zijn geheel voorkomen het bewijs te leveren, dat ook hij een echte Scheffer was? - Thans leerde hij zich zelven kennen; het masker, dat zijn ware trekken verborg, was voor zijn eigen oogen reeds gevallen, straks zou de gansche wereld hem in zijn ware gedaante zien.... O! neen, neen, dat was onmogelijk! Alles was nog niet verloren, de redding scheen immers nabij!'

Deze passage, die vele lezers zeker heel mooi zullen vinden, zal den sleutel moeten geven tot verklaring van Scheffer's karakter; dat zij veel te wenschen overlaat, valt echter reeds den half nadenkende in 't oog; de gedachtengang is duister en ook onjuist.

'Geen zelfverwijt alleen' - wat dan meer, vraag ik.

'Geweten, maar zich zelven niet bekend' - en dat nog al zulke zware zonden tegen de familie-traditie.

'Uit de borrelende en kokende bron van heerschzucht, hang naar rijkdom, praal en genot' - rijzen geen profetieën op van val en vernietiging, van laaghartige dieverij; - maar uit die bron komen voort de zeepbellen, de hersenschimmen, het fata morgana van prachtige huizen, met het geld van bovenmatig hooge interesten gebouwd. De voorstelling, die de auteur hier van den bankier geeft, is ten eenen male onjuist en in strijd met elke zielkundige ontleding. De dichter moet steeds bedenken, dat een mensch altijd mensch blijft.

Heeft de schrijver van den hoofdpersoon gemaakt een boekending, geen wezen van vleesch en bloed; heeft hij geschetst met de stompe pen van het groote publiek, dat alleen de uiterlijke omtrekken ziet, de bovenste oppervlakte: deze beschuldiging is evenzeer van toepassing op den tweeden persoon van den roman, Gijsbrecht Scheffer, neef van den bankier. Dit jonge mensch moet dienen als het type van een modernen cynicus, de verpersoonlijkte geblaseerdheid van de jeunesse dorée.

Tot lof van den schrijver zij gezegd, dat dit karakter van het begin tot het einde treffend is volgehouden.

Wij maken met Gijsbrecht kennis op het oogenblik, dat hij, op een handelsschool in Duitschland, een telegram krijgt, om spoedig over te komen, daar zijn stervende vader hem verlangt te zien.

De veelbelovende negentienjarige Scheffer haast zich langzaam op dit bericht, maar komt toch nog tijdig genoeg in de stad, om zijn vader te zien; in plaats van echter terstond na zijn aankomst naar het ouderlijke huis te gaan, blijft hij een heelen avond in het stadje rondscharrelen in de hoop, dat zijn vader intusschen sterven zal; eerst den volgenden morgen gaat hij naar zijn oom.

'Een bleek gelaat', zoo wordt hij beschreven, 'overschaduwd door een verwarden haarbos, waaronder een paar fletse, bruine oogen blon-

ken, wier waterachtig licht veeleer gemis aan kracht dan gebrek aan schranderheid verried, vertoonde zich in de deur. Het geheele voorkomen van de lange, tengere gestalte deed aan die nieuwerwetsche woningen denken, waarin de reparatiën reeds zijn aangevangen voor dat het geheel bewoonbaar geworden is. Men was geneigd den jongen man meer dan vijf-en-twintig jaren toe te schrijven en gevoelde tegelijker tijd dat zijn kleurlooze huid en scherpe trekken schuld konden zijn aan eene overschatting van een vijftal minstens.'

'Dag oom, hoe staat het leven?' met die woorden treedt Gijsbrecht binnen.

Het gesprek over den dooden vader luidde verder aldus:

'Hemel, Gijsbrecht, jij hier? En je bent niet terstond naar Houtzigt gesneld?'

'Neen, zooals u ziet.'

Scheffer, wiens verwondering nog niet geweken was, vervolgde nu, terwijl Gijsbrecht zich op een stoel nederliet:

'Op dit uur komt er geen trein uit Duitschland aan. Was je gisteravond misschien al in de stad?'

'Om u te dienen.'

Henri Scheffer sloeg de dikke handen in elkaar.

'Je hadt dus je vader nog levend kunnen zien, en blijft hier rondslenteren tot hij dood is!'

'Zoo, is het afgeloopen? Dan is mijn berekening uitgekomen - zeker een beroerte gehad?'

Nu rees Henri Scheffer op, ging vlak voor Gijsbrecht staan en zeide:

'Je berekening! was je geweten dan zoo onzuiver dat je bevreesd waart hem nog in leven te zullen vinden? Had je dan....'

'Met uw welnemen,' viel Gijsbrecht hem in de rede, 'te verwijten heb ik mij niets. Bovendien al had ik een moord op mijn geweten, dat zou mijn zaak, niet die van mijn vader geweest zijn. Dat gejammer echter aan een ziekbed, dat wachten op het laatste oogenblik, die comediespelerij tegenover iemand van wien men zeker is, dat hij geen vier-en-twintig uren meer te ademen heeft, en boven alles die tranen-aanstellerij naderhand, ziedaar altemaal genietingen, die mij te machtig zijn.'

Een paar seconden verliepen, voordat Scheffer zijn negentienjarigen neef antwoorden kon.

'Maar je weet niet dat je vader tot op het laatst gewenscht heeft je weer te zien, dat hij nog een kwartier voor zijn dood naar je gevraagd heeft.'

'Nu ja, dat zijn grillen van een stervende. In de laatste twee jaren had hij mij immers niet gezien. Ik heb nu een goeden indruk van hem behouden, hij heeft een goeden van mij mede in het graf genomen. Wie weet of wij elkander niet uit de hand zouden gevallen zijn, indien wij voor het scheiden nog een half uurtje hadden geredekaveld.'

Ofschoon Henri Scheffer den oudste zijner neven door diens langdurig verblijf aan de Leipziger handelsschool nog veel minder kende dan zijn jongeren broeder Frits, was hij toch te zeer doordrongen van de koele nuchterheid, die in de familie Scheffer erfelijk was, om zich bijzonder over deze woorden te verbazen.'

Tot zoover de auteur. De laatste woorden, door den schrijver gebruikt, om een andere wending te geven aan het verhaal, doen mij denken, dat de heer Emants de beteekenis van het door hem geschilderde tafereeltje niet goed heeft begrepen. Niet het pralen met zulk een cynisme, maar het werkelijk bestaan hiervan is een zielkundige onmogelijkheid; en waar het bij uitzondering bestaat, - men zegt, dat de schrijver het type ontleend heeft aan de werkelijkheid, - daar is een lange, akelige verwoesting van het gemoedsleven voorafgegaan en hebben wij met een skelet te doen, dat men niet als een levend wezen opvoert. Als men menschen wil leeren kennen, dan moet men onderscheid maken tusschen hun spreken, dat dikwerf meer een vertoon is van 'tgeen waarvoor zij gehouden willen worden, en hun werkelijk denken en gevoelen. Er is een trap van zedelijke verachtering denkbaar, waarbij zulk een gesprek gevoerd kan worden, maar een geheel levensproces is hieraan voorafgegaan, en nooit is zulk een gesprek de volle uitdrukking van iemands bestaan.

Overal wordt deze mengeling van cynisme en mephistophelisme op dezelfde stuitende wijze voorgesteld. Er is zeker talent voor noodig, om dat zoo consequent te doen, maar toch heeft de schrijver zichzelf overtroffen en een boekending gemaakt in plaats van een mensch.

Deze figuur dient tevens, om kennis te maken met eenige jongelieden van hetzelfde slag, een clubje van verloopen jongens, die het goede des levens te veel genoten hebben, geen ideaal meer kennen, zelfs te lam zijn, zoowel om te leven als om dood te gaan. In wijn, spel en vuile vrouwen zoeken zij hun tijdverdrijf. Op een dier speel- en drinkavonden worden wij binnengeleid; zonder te beweren, dat ik ingewijd ben in de eigenaardigheden van zulk lief gezelschap, waag ik te veronderstellen, dat de beschrijving meer heeft van een groenen studentenjool dan van een avondje van de jeunesse dorée; het gehalte van de liederlijkheid kan daar even groot zijn, maar de vormen zijn iets beter; 't gaat er al te ploertig toe. Het heel of half dronken gezelschap begeeft zich 's nachts naar een publiek huis, en het verblijf aldaar wordt met veel tact beschreven; daar valt een der feestgenooten lijk; een ander, de jeugdige Frits Scheffer, slaat op de vlucht.

De schrijver heeft ook hier zijn schepselen wat veel van den buitenkant geteekend, eenzijdig, oppervlakkig. Hoe komt het, dat al zijn figuren, zelfs de beteren, slechts afkeer of walging inboezemen en nooit onze sympathie opwekken? Zijn dit de schilderingen van het leven van de jeunesse dorée in Den Haag, dan acht ik het mogelijk, dat in zulk een groote stad zulk een gezelschap bijeengezocht zou kunnen worden,

maar ook dat wij, diezelfde heeren op andere oogenblikken ontmoetend, een geheel anderen indruk van hen zouden krijgen.

En wat bewijst het bestaan van eenige dozijnen jongelieden van dat soort in een groote stad, waar de verleiding groot is? 't Is hier als met de figuren van Zola: niemand zal ontkennen, dat er zulke wezens bestaan, maar zoo min onder de lagere als onder de hoogere standen vormen zij de meerderheid. Er zijn idioten, die tot zulk een trap van verdierlijking zijn vervallen, dat zij beneden de apen staan. Ik zie echter niet in, waarom men hun de eer zal aandoen, er romanhelden van te maken.

Er zijn verschillende gebreken van onze samenleving, die de schrijver met juistheid heeft aangewezen; er wordt op de Haagsche sociëteiten soms grof gespeeld; men vindt bij het niet adellijke publiek dikwerf een bespottelijke neiging, om met den omgang met verloopen adellijke heeren te pronken, maar gekken zijn er altijd geweest en zullen er wel altijd blijven. Toch gaat het niet aan, het vuil van onze maatschappij saam te lezen, er een pakje van te maken en dat den naam te geven van J o n g H o l l a n d .

De auteur zal wellicht beweren, dat hij vrij is in de keuze van zijn stof, dat hij de omgeving kiest naar zijn smaak; - volkomen waar, indien hij slechts indachtig blijft, dat, waar hij menschen schildert, het menschelijke niet uit het oog mag verloren worden. Is het echter niet merkwaardig, dat hij geheel te kort schiet, ook waar hij goede of betere karakters wil geven? Is de broeder van Gijsbrecht, Frits Scheffer, een geheel mislukt figuur, daar aanleg en uitvoering al te grillig tegenover elkander staan; is ook Heykoper een wezen, waar de Transvaalsche zon een bovennatuurlijk wonder aan heeft verricht: de vrouwenfiguren zijn eveneens misteekend daar, waar zij tot een betere klasse behooren. Schoon hier en daar wat overdreven, zijn Frederika Scheffer, de oudste dochter van den bankier, verzot op haar uitgeleefd Baronnetje, en de rammelende, Christelijk vrome Mevrouw de Baronesse Van Weerdt hier en daar geteekend met een benijdenswaardig talent; het zijn in al haar onbeduidendheid wezens, waarvan men zegt: ja, zoo zijn er, en zij brengen onze lachspieren in beweging. Daarentegen zijn de vrouw van Henri Scheffer en haar tweede dochter Clara, die ons met de vrouwenwereld moeten verzoenen, nevelachtige beelden, waarvoor wij niets gevoelen, omdat zij niets zijn.

De schrijver begaat daarbij een onvergeeflijke fout door de verhouding, waarin hij moeder en dochter brengt tot de eenige niet geheel in 't niet verzonken mannelijke figuur, Heykoper. Verbeeld u, Heykoper is verliefd op Mevrouw Scheffer en verlaat het vaderland, omdat hij haar niet met een ander getrouwd kan zien. Na verloop van eenige jaren keert hij terug, wordt weer de intieme vriend in Scheffer's huis; Mevrouw Scheffer kleurt dikwijls bij de gedachte, hoeveel

gelukkiger zij met Heykoper zou zijn geweest in plaats van met den koelen, heerschzuchtigen, berekenenden Scheffer; Heykoper weet, dat Mevrouw Scheffer om hem kleurt, vindt echter Clara het evenbeeld van haar moeder; hij bewerkt eerst een engagement van Clara met haar neef Frits, op wien zij werkelijk verliefd is; Frits is echter per ongeluk weer verliefd op de gekke, pronkzieke, oudere Frederika; en - na het afbreken van dit engagement en na de catastrophe van des ouden Scheffer's vlucht, trouwt Heykoper met Clara en de moeder, de oude vlam, komt bij het meer wettig dan geestelijk vereenigde paar inwonen.

De heer Emants heeft herhaalde malen getoond, een te vaardige pen te hebben, om hem zulk een stuitende combinatie te kunnen vergeven. Niet straffeloos bedrijft men zulk een onnatuur en zondigt tegen den goeden smaak, en wanneer de heer Emants weder als romanschrijver optreedt, dan hoop ik, dat hij althans één figuur geeft, welke een niet geheel onbevredigenden indruk achterlaat. In *Jong Holland* zoeken wij er tevergeefs naar.

Bleef de heer Emants in zijn *Jong Holland* beneden de verwachting, verraadt zijn schepping gebrek aap doorzicht, missen zijn karakters het gewoon menschelijke perspectief, dit neemt niet weg, dat zijn roman gerekend kan worden tot de teekenen des tijds en men de zaken en personen, door hem ten tooneele gevoerd, tot een onderwerp van bespreking behoort te maken, afgescheiden van de eenzijdige opvoering. Is zulk een tentoonstelling van de gebreken van onzen tijd een gevolg van zijn pessimistische opvatting of bestaat daarvoor een reëele achtergrond?

Voor sommigen is die vraag even spoedig als gemakkelijk opgelost; de optimisten van aanleg willen van geen achteruitgang hooren; wanneer men hen wijst op de teekenen des tijds, wanneer men de voorbeelden opsomt van zedelijke verachtering, dan hebben zij hun antwoord gereed; het komt alleen, zeggen zij, omdat gij wat ouder wordt en daarmee het gebied der ervaring wordt uitgebreid; vroeger hoordet ge niet van die dingen, of zij boezemden u nog geen belangstelling in; de verhalen van de schipbreukelingen op 's levens zee gingen bij u het eene oor in, het andere uit; naarmate ge echter meer deelneemt aan het maatschappelijk leven, toont ge ook meer belangstelling en maken de feiten meer indruk. Bestudeer de geschiedenis van het sociale leven en ge zult zien, dat het bij de vaderen precies hetzelfde was als in onzen tijd; 't is tegenwoordig niet beter en niet slechter; ja, er is zelfs een zekere vooruitgang te bespeuren, in zoover dat hetgeen vroeger bedekt werd gehouden, in onze dagen van snelheid van beweging en van openbaarheid spoediger meer algemeen bekend wordt. En die openbaarwording zelf is het beste middel tot genezing.

Juist op grond van de geschiedenis meen ik echter tegen die rede-

neering te moeten opkomen. Ik vind in de geschiedenis geen enkel volk, geen enkele beschaving, die zich steeds in vooruitstrevende richting beweegt. Volken hebben evenals menschen hun tijdperk van bloei en van verval; wat bij den mensch de jaren zijn, zijn bij de volken gedeelten van eeuwen. Reeds a priori kunnen wij dit vaststellen; alles in de schepping, ook de planeten, zijn onderworpen aan de wet van worden en vergaan en er is geen enkele reden, waarom men bij de Westersche volkeren een uitzondering zou aannemen.

Ik behoef slechts te herinneren aan de beschaving van de Grieken en Romeinen, waarvan wij de langzame ontwikkeling beter dan van eenig ander volk uit den ouden tijd kunnen nagaan; wij zien hen stijgen tot het toppunt van bloei; een korten tijd blijven zij daarop staan; dan treden langzaam maar zeker de teekenen van achteruitgang, van ontbinding op, door niets meer te stuiten.

't Is als met een reiziger, die een ruwen berg beklimt: met inspanning van al zijn kracht werkt hij voorwaarts; eindelijk heeft hij den top bereikt; hij slaat er zijn tent op, om uit te rusten en te genieten van het schoone panorama, dat zich voor zijn oog uitbreidt. Maar terwijl hij zich overgeeft aan de genietingen van het leven, ondermijnt de weelde der rust zijn krachten en glijdt hij langzaam de hoogten af.

Zelfs de betergezinde Romeinsche keizers hebben het toenemend verval, de verslapping, welke de weelde onvermijdelijk met zich brengt, de uitputting, welke het gevolg is van zedeloosheid, niet kunnen verhinderen. Tevergeefs trachtten zij het voorvaderlijk geloof te herstellen, dat de bron was geweest van een schier bovenmenschelijke krachtsontwikkeling.

Noch op grond van de geschiedenis, noch naar den aard der dingen kunnen wij dus aan een voortdurenden vooruitgang gelooven en mist dus het optimisme recht van bestaan.

Of wij nu in onzen tijd voor- of achteruitgaan, moet derhalve een zaak zijn, die zoo onpartijdig en nauwkeurig mogelijk, zonder vooropgezette meeningen, onderzocht en uitgemaakt moet worden. En nu geloof ik, dat de zedenschildering van den heer Emants in *Jong Holland* bij al het onvolledige en eenzijdige toch een te getrouw beeld is van een talrijke klasse van onze samenleving, dan dat men zijn boek niet een ernstige waarschuwing moet noemen; wij maken ons aan een treurige zelfmisleiding schuldig, wanneer wij het afzichtelijk beeld, dat hij ons voorhoudt, met een optimistisch kleed bedekken of er ons van afwenden, omdat de teekening niet fraai genoeg is.

Men heeft ten allen tijde bankiers gehad, die graag gauw rijk wilden worden en daartoe ongewone middelen bezigden, indien de gewone niet spoedig genoeg hielpen, terwijl zij in hun gevaarlijke betrekking het mijn en dijn niet goed uiteen wisten te houden; voor notarissen, die aan grootheidswaanzin lijden, is de verleiding dikwijls nog sterker, omdat zij geheel bekend zijn met het vermogen hunner cliënteele en omdat

zij meestal in hooge mate het vertrouwen bezitten. Kooplieden, die speculeeren in graan, in olie, enz., zijn er ook altijd geweest.

Toch zal men niet kunnen tegenspreken, dat hun aantal vooral in de laatste jaren zeer is toegenomen; men vond vroeger de speelzucht onder enkele, toch reeds half verloopen individuen, hoogst zelden onder mannen met een goede maatschappelijke positie en een gevestigden naam. 't Ging altijd zoo: sommige rijke familiën werden arm, andere werden van arm rijk; maar bijna zonder uitzondering was dit een gevolg van een handelscrisis, die men òf niet kon voorzien, òf waartegen men machteloos was; of ook wel oorlogen brachten veel veranderingen op de maatschappelijke ladder, deden den een tuimelen en brachten den ander snel omhoog. Velen herinneren zich nog de aanzienlijke families, die in den tijd van Napoleon I tot den bedelstaf zijn gebracht; andere, die zoo snel fortuin hebben gemaakt, dat reeds bij het tweede geslacht het parvenu-achtige nauw meer in het oog valt.

De lotsverwisselingen, welke wij in onze dagen zien, dragen echter een ander karakter. De personen, die in de financieele en in de handelswereld luchtsprongen maken, de maatschappelijke koorddansers, zijn zoo talrijk, dat wij niet meer van bijzondere omstandigheden kunnen spreken, van uitzonderingen, maar dat elke objectieve waarnemer zal erkennen, dat wij hier te doen hebben met een algemeen verschijnsel, met het karakter des tijds.

Zeker, op een stuk of wat menschen komt het in de schepping niet aan, maar er is meer; wanneer men het oog ietwat verder richt, dan ziet men, dat de ‘getippelden’ in de handelswereld de openbaring zijn van een algemeene levensrichting en in hen slechts duidelijker, sprekender, naakter optreedt, wat in duizenden leeft. Wanneer ik hoorde, dat A. het land moest verlaten, omdat hij door valsche wissels geld had gemaakt, dat B. naar Engeland of Amerika was gevlucht, omdat hij de effectentrommels van anderen had geleegd en er oude couranten ingestopt; dat C. zich had opgehangen, omdat hij niet aan zijn financieele verplichtingen kon voldoen, dan dacht ik aan het schaap, dat op Israel's grooten Verzoendag, met de schuld des volks beladen, in de woestijn werd gedreven; dan dacht ik aan de razende zee, die een offer moest hebben, en die razende zee kan men speelwoede noemen.

Bijna alles dobbelt tegenwoordig, in het groot of in het klein, al naarmate van de middelen, waarover men beschikt; naar de omstandigheden, waarin men is geplaatst; naar de verleiding, waaraan men is blootgesteld.

Als het bericht kwam, dat Q. was gevloden, vrouw en kinderen in armoede achterlatend, weduw en wees bestelend, dan ging er een kreet van verontwaardiging op en schold de een al harder en vinniger dan de ander. Op hem, die dieper zag, maakte het een pijnlijken indruk en rees de vraag, of het oude gebed: ‘Leid ons niet in verzoeking’ - niet passender zou zijn voor onzen tijd. Wie nooit in de

gelegenheid was, over het vermogen van anderen te beschikken, beroeme zich niet, geen dief te zijn; wie geen aanleg heeft voor het spel, prale niet met de verzekering: ik ben geen speler.

Reken eens uit, hoeveel millioenen er in Europa zijn geplaatst in premie-leeningen, die weinig of geen rente geven; altijd vinden de premie-loten een ruime plaats op de markt. Vijftig jaren geleden zou men althans aan het rekenen zijn gegaan en zich de vraag hebben voorgelegd, of de kans van winnen in een redelijke evenredigheid stond met de opoffering, welke men zich getroostte door de lage rente; tegenwoordig gaan de loterij-leeningen het vlotst, omdat de enkele hooge prijzen zoo verleidend werken, dat zij het verstand benevelen.

Er is altijd gespeeld, maar niet zoo algemeen als in onzen tijd; zijn het geen premieleeningen, die aantrekken, dan verlokt de hooge rente van Turken, Spanjaarden en Amerikanen.

Wanneer in het dagelijksch leven iemand komt, die een bovenmate hooge rente biedt bij een of andere onderneming, dan wijst men hem de deur; men heeft geen vertrouwen in de soliditeit der onderneming. Waarom wijkt men van dien regel af, wanneer er effecten worden aangeboden, die een rente beloven, welke in weinig jaren het kapitaal verdubbelt?

Hoeveel millioenen heeft Nederland alleen verloren in Spanjaarden en Amerikanen en vroeger in Oostenrijkers? En toch ziet men telkens hetzelfde spel van voren af beginnen en met een weinig handigheid kan men weer tonnen krijgen voor een zilvermijn, waarvoor de rijke Amerikanen geen geld bieden, omdat de exploitatiekosten in geen evenredigheid staan tot de hoeveelheid erts, welke erin gevonden wordt. Burgers, boeren, geestelijken, alles speelt tegenwoordig.

En wat is de oorzaak van die speelwoede? Het streven naar grootheid, de zucht naar weelde, het alles overheerschende denkbeeld, dat het leven toeneemt in waarde, naarmate met minder arbeid meer verkregen wordt. De arbeid wordt bijna beschouwd als iets onteerends, als iets, waarvoor men zich schamen moet, terwijl het uiterlijk vertoon, de gevels van de huizen, de weelde in onze vertrekken, wordt genomen als de maatstaf van geluk.

Zie rond in de maatschappij: in elken stand vermeerderen de behoeften in omgekeerde verhouding tot de werkkracht en den werklust. Toonbeelden van eenvoud in levensbeschouwing en in levenswijze worden hoe langer hoe zeldzamer. Een weelderig leven, door geen verplichten arbeid gestoord zich te kunnen overgeven aan genietingen - dat is het fata morgana van een groot deel der kinderen van onzen tijd.

Onze burgerstand was weleer bekend om zijn degelijkheid; de zuinigheid was wellicht wat te groot en ontaardde niet zelden in gierigheid, maar de grondslag was niet kwaad; men werkte voor den ouden dag, waarin men niet werken kon, of voor een deftige nalatenschap

aan de kinderen. Wanneer men tegenwoordig dien stand ziet en het verleden indenkt, kan men zijn oogen nauw gelooven. Van den ouden eenvoud geen spoor meer; de weelde gaat van geslacht tot geslacht met snelle schreden voort

En niet de weelde, die berust op het gezonde menschelijke streven naar gemak, maar op uiterlijk vertoon; de ameublementen doen denken aan winkels, waar van alles te koop is; smaak treft men zelden aan; bont en dwaas is het een door het ander geworpen.

In de samenleving tracht men de groote wereld na te volgen; men geeft ‘soirées’ en ‘soupers’. Indien men ook maar den smaak en den tact van de hoogere standen voor geld kon verkrijgen!

Veelal doet die samenleving thans denken aan een mislukte komedie, waar slecht gespeeld wordt en de hoorders zich vervelen en wenschen, dat het uit was.

Waarlijk, geen optimisme is kras genoeg, om het gemis aan geest en leven te bedekken, dat een bijna algemeene eigenschap van onze burgerkringen is geworden.

De grondtoon van het leven is valsch; wat wonder, dat de akkoorden niet klinken er er valsch gespeeld wordt.

De heer Emants heeft in *Jong Holland* bij voorkeur de zeden geschilderd van de zoogenaamde jeunesse dorée; de sterke kleuren trekken aan; oververzadigd van het leven, afgestompt van de genietingen, den arbeid schuwend, zoekt de mensch naar steeds sterker prikkels; spel en drank behouden echter slechts een tijdlang hun opwindingsvermogen, en eindelijk beginnen ook dezen te walgen en het leven wordt tot een last in de hel van verveling.

De sociale verschijnselen staan echter met elkander in nauw verband; gelijk de verschillende standen dezelfde lucht inademen, zoo leven zij ook in denzelfden zedelijken dampkring en alleen de vorm, niet het wezen van het leven verschilt.

In zoover is *Jong Holland* een gevaarlijk boek, dat het enkele personen ten toon stelt en het verband der verschijnselen niet in het oog houdt; dat boek bevordert het eeuwige, onuitstaanbare gebed: ‘Ik dank u, o God, dat ik niet ben als die en die’, - in plaats van te wijzen op de behoefte aan hervorming, die de geheele maatschappij, die alle standen behoeven: terugkeer van de dwaze, uitputtende weelde tot eenvoud in denken en in willen, terugkeer van het geïdealiseerde niets doen tot het genot van den arbeid. ‘Pour qu'un peuple revienne à des affections plus simples et plus fortes, il doit se réformer dans son hygiène physique et dans son hygiène intellectuelle et morale; il faut devenir plus simples dans nos besoins tout en cherchant à travailler davantage’, merkt Funck Brentano zeer ernstig op(*).

De teekenen van verval in onze maatschappij, niet onder dezen of genen stand, maar onder alle standen, al naarmate den mensch

(*) *La civilisation et ses lois, Morale sociale* par Th. Funck Brentano. Paris, Plon. p. 419.

individueel de gelegenheid geboden wordt, om aan zijn hartstocht te voldoen, zijn moeilijk te loochenen. Of men pessimist is of optimist, doet weinig af: wij hebben rekening te houden met de feiten.

Men zou tot die teekenen ook kunnen brengen de toenemende vervreemding van de verschillende standen van elkander, de wrok van arm tegen rijk, welke door gebeurtenissen, zooals de heer Emants beschrijft en waarvan wij schier dagelijks getuigen zijn, bestendig wordt aangewakkerd.

Nu en dan spreekt men met zekere overdrijving van een ondermijnden grond, van een wandeling op een vulkaan. De Minister van Justitie Modderman gewaagde het vorige jaar in de Kamer van den ernst der tijden, van de naderende groote omwenteling. Dat gezegde werd overal herhaald, als ware 't iets nieuws. Toch is het denkbeeld verre van nieuw. Ik herinner mij nog, hoe het ruim twintig jaren geleden schier het wachtwoord was van den dag. De sociale romans van Kingsley waren toen in de mode; de heer Margadant schreef naar aanleiding van die romans in *De Gids* een merkwaardig artikel, waarin o.a. het volgende voorkwam: ‘Welke wenschen men ook koestere, wat men ook hope of betreure, één ding is zeker: dat de oude band verbroken is, en dat een nieuwe stand, een tot dusver schier onbekende, zich gereed maakt om op zijn beurt zich te doen gelden en zijn plaats nevens de andere in te nemen; - en in naam van het zelfbehoud reeds rust op de hoogere standen de dure verplichting om dien opkomenden mededinger te leiden, te beschaven, te veredelen, opdat zij niet eenmaal in hem een woesten meester en zinneloozen verderver vinde, gelijk hij zich weleer toonde bij den rossen gloed der toortsen en het flikkeren van den bijl der guillotine. De kreet der armoede, de noodkreet om brood, die als een snijdende wanklank, vaak in onze beschaafde maatschappij, beschuldigend, waarschuwend opgaat, is voorzeker hartverscheurend en angstwekkend genoeg; toch wordt daar bij wijlen als verwijderde tusschenpoozende donder van een gistenden vulkaan, een andere stem gehoord, vreeselijker en angstwekkender nog: de stem der wangunst, der bitterheid, der wrake, der begeerlijkheid; de woeste krijgskreet van de armen tegen de rijken. Zal die stem tot zwijgen gebracht worden, zal die ontzettendste aller oorlogen worden verhoed, het zal niet alleen zijn door brood te geven aan den hongerige, een kleed aan den naakte; neen, maar bovenal door den in domheid, in ongeloof en bijgeloof verzonkene, licht voor zijn geest, leven en troost voor zijn hart te schenken, door den verdierlijkten slaaf zijner lusten waarachtig vrij te maken; door den armen het evangelie te prediken, hem de broederhand te reiken en het broederhart te openen, en alzoo de ontbonden, de verstrooide, de in tallooze individualiteiten opgeloste maatschappij met een nieuwen band van eenheid te omslingeren, tot een groot broederlijk gezin te herscheppen.’

Ik geloof, dat de angst voor de groote revolutie, voor de omwenteling van den vierden stand overdreven is; wanneer men niet de dwaasheid begaat, het volk te wapenen, zooals de nationale garde te Parijs, zal men niet zoo gemakkelijk een commune-regeering krijgen; de vierde stand is verstandelijk te weinig ontwikkeld, bezit te weinig samenhang, om op te treden als een indrukwekkende macht, en de pogingen, om met geweld de maatschappelijke orde te veranderen, zouden even weinig slagen als de herhaalde opstanden van de slaven onder het Romeinsche keizerrijk. Het eenige gevolg, dat of het actief of het passief verzet kan hebben, is de bevordering van de algemeene desorganisatie, van de langzame ontbinding(*).

Er is zeker in de laatste jaren veel verricht, om het lot van de werkende klasse te verbeteren; behalve op de zuiver philanthropische inrichtingen, waarvan het nut soms twijfelachtig is, kan men wijzen op de verbeterde arbeiderswoningen, op de kosthuizen, en toch is dit alles nog slechts een druppel aan den emmer, waar het geldt de oplossing van de dusgenaamde sociale quaestie, en is de ontevredenheid niet verminderd. Gedeeltelijk ligt dit aan de onoplosbaarheid van de quaestie zelf, want naast de toenemende weelde vindt men ten allen tijde even snel toenemende ellende, en de bewering, dat de weelde door de productie te vermeerderen den arbeid doet toenemen en daarmee de algemeene welvaart bevordert, heeft het ongeluk van meer theorieën, namelijk van in de practijk niet op te gaan.

Somtijds zijn de wegen, die men inslaat ter verbetering, hoe goed ook bedoeld, van dien aard, dat men de vraag mag stellen, of het middel niet erger is dan de kwaal. Zoo b.v. de drankwet; het resultaat van deze verminkte wet is twijfelachtig, terwijl de verbittering van den minderen stand daardoor sterk wordt gevoed; waar de bierhuizen voor den gegoeden stand als uit den grond oprijzen, waar de onmatigheid onder de meer bemiddelden toeneemt, zichtbaar o.a. aan het talrijk bezoek van publieke plaatsen, moet het wettelijk verminderen der drankhuizen voor den werkenden stand, het duurder maken der jenever, den wrevel opwekken; met een welgevulde maag kan men wijn en andere alcoholische dranken beter verdragen en de slecht gevoede is van één borrel duizeliger dan de welgestelde van drie.

De behoefte aan een tijdelijken prikkel is bij den arme meer ver-

(*) Johannes Scherr voorspelt een reeks van omwentelingen. In zijn *Deutsche Kultur- und Sittengeschichte* (Leipzig, 1870, 4 Aufl. S. 564) lezen wij: 'Sehen wir von dieser und anderen Illusionen und Grillen der Anhänger des Sozialismus ab, so ergibt sich aus der bisherigen sozialistischen Bewegung das Resultat, dass in dem vierten Stand, im Proletariat, das Gefühl der Menschenwürde und der Menschenrechte geweckt ist und dass er sich in Folge dessen mit aller Macht anstrengt, seme Emancipation von der Herrschaft der Geldaristocratie durchzusetzen, wie vor ihm der Bürger- und Bauernstand sich von der Feudalaristocratie emancipirte. Selbstverständlich kann, wie die Menschen nun einmal sind, von einer friedlichen, auf dem Wege gegenseitiger Zugeständnisse zu bewerkstelligenden Beseitigung oder wenigstens Beschränkung der Allmacht des Tyrannen Kapital keine Rede sein. Es wird dazu einer Revolution oder vielmehr einer ganzen Reihenfolge von Revolutionen und Reaktionen und wieder Revolutionen bedürfen, wie die Welt sie noch nicht gesehen hat. Wehe denen, welche leben, wann zu d i e s e m Kriege die Trompeten geblasen und die Trommeln gerührt werden!'

klaarbaar dan bij den rijke, en het maakt altijd een onaangenamen indruk, wanneer men van een ander deugden eischt, die men zelf niet bezit.

Op zijn hoogst zijn dit huismiddeltjes, waarmee men geen ernstige ziekte geneest, en zulke palliatieven doen kwaad, wanneer het geweten daarmee in slaap gesust moet worden.

De hoofdzaak is de geheel onevenredige verhouding tusschen inkomsten en behoeften bij een zeer groot deel van den werkenden stand, het uitbreiden van die behoeften in omgekeerde verhouding tot de vermeerdering van den arbeid en het gestadig toenemen van de ontevredenheid. In die takken van nijverheid, waar verhooging van loon zonder vernietiging van de industrie kon verleend worden, heeft de vermeerdering van inkomsten volstrekt niet aan de verwachting beantwoord. Ook hier bleek de oorsprong van de kwaal dieper te liggen en wel in den geest, in het karakter des tijds, dat voor allen gelijk is.

En welke zijn nu de middelen, om den verkeerden stroom te keeren; op welke wijze kan men inderdaad hervormend optreden? Twee factoren oefenden ten allen tijde een merkwaardigen invloed uit: godsdienst en onderwijs.

Godsdienst vooral, want de geschiedenis leert, dat het verval van een volk aanvangt met de verzwakking van het godsdienstig leven. Dit feit kan niet ontkend worden en met dat feit moet ook rekening gehouden worden door hen, die aan den godsdienst geen objectieve waarde toekennen.

Vloeit hieruit voort, dat wij op godsdienstig gebied moeten streven naar reactie en de oude vormen terugroepen, waaronder de godsdienst zich bij onze vaderen openbaarde? Dezelfde geschiedenis kan getuigen, hoe ijdel die pogingen zijn; men kan daarmee een kerkvertoon krijgen, maar den godsdienst niet maken tot een bezielende, idealiseerende kracht. Wie aan den vorm blijft hangen, uitgedrukt in leerstelsel en kerkgebaar, werkt mee aan het versteeningsproces van den godsdienst, werkt de leugen in de hand, de huichelarij, het Farizeïsme, en de clericalen hebben 't in dat opzicht in onzen tijd ver gebracht; als de groote profeet van Nazareth terugkwam, om naar zijn werk te zien, zou hij ze geeselen, die heerschzuchtige geestelijken, die liefdelooze geloovigen, die zelfgenoegzame zondaars, welke hij in den gloed zijner zedelijke verontwaardiging in zijn tijd bestempelde met den naam van slangen en adderengebroedsel. De Farizeën spartelden in die dagen als half bezetenen om de wet, zooals onze clericalen scharrelen om en met de leer.

Ik zal niet ontkennen, dat met het kerk- en schooltjespelen op sommige gemoederen wel eens een heilzame invloed wordt uitgeoefend, maar alleen als een soort van dressuur, niet als levenwekkend beginsel; het clericalisme doodt het menschelijke in den mensch, maakt hem tot

een onnatuurlijk, vervelend, bijgeloovig schepsel. Het clericalisme is de vloek van het Christendom, maakt het ideaal van liefde en zachtmoedigheid tot een bespotting voor alle oprechte gemoederen; de fleemende toon, het gemaakt zenuwachtige oogverdraaien van de zoogenaamde vromen maakt de Evangelische spreekwijzen walgelijk en de rammelende tale Kanaäns tot een onzinnigen fetischdienst.

De godsdienst van Jezus van Nazareth is eenvoudig; wij vinden de fossiele overblijfselen - om een uitdrukking van Bismarck te gebruiken - nog in de Evangeliën, en indien men hetgeen daar als godsdienst wordt gegeven, ontdoet van den tijdelijken vorm, beantwoordt die godsdienst nog aan de behoeften van de edelsten van ons geslacht; het is grootheid van ziel door reinheid en zachtmoedigheid. Bij dien godsdienst is ieder zijn eigen priester, en kan hij dat niet zijn, laat hij dan niet spelen met het heilige; 't is niet noodig, dat iedereen Christen is; er moet aristocratie zijn. Wordt zulk een godsdienst een kerk, dan wordt hij ook een nering, een bedrijf, een industrie, met al de onhebbelijkheden, aan een ambacht verbonden. De geschiedenis der kerken lijkt dan ook, met verschil van vorm, van namen en van kleur, precies op alle wereldlijke geschiedenissen: mengsel van alle hartstochten; de worsteling om het ideaal treedt op den achtergrond.

't Is waar, voor den dienst van het geestelijk ideaal, den strijd voor reinheid en liefde, is onze tijd niet bijzonder geschikt; zielenadel staat niet hoog aangeschreven; het lijkt een sprookje uit den ouden tijd. Maar de mogelijkheid bestaat, dat in de ernstige tijden, die wij te gemoet gaan, datgene, wat in onze beschaving zoo aantrekt, onze kunst en onze weelde, bedolven worden in den stroom van barbarisme en straks zonder waarde zijn, zooals eenmaal de Grieksche kunst en de Romeinsche weelde bedolven werden onder het stof en voor niemand meer eenige bekoring hadden. De opgekropte haat van de verschillende standen, van de gelooven en van de volken, de nationaliteiten, tegen elkander voorspelt zware stormen; het gistingsproces wordt sterker en wanneer de vuurspuwende berg zich heeft ontlast, zal uit de asch wellicht weer het geloof omhoogrijzen aan een betere wereld, want het menschelijk hart kan zich op den duur niet verloochenen, en zoolang het kracht heeft, om te zuchten, zal het zich blijven uitstrekken naar het ideaal, totdat het verscheurd of versleten ophoudt te kloppen. Toen in het begin van onze jaartelling het ruw geweld overal heerschte, toen de zedeloosheid overal toenam, toen leende men het oor aan de hymne van de reinheid van ziel, als 't ware de wanhoopskreet van het uitgeputte, afgestreden hart.

Naast den godsdienst, door velen niet meer erkend, is onderwijs het groote hervormingsmiddel. Men beschouwt het onderwijs tegenwoordig veelal als het universeel geneesmiddel; al 't verkeerde in de wereld komt, naar velen meenen, alleen voort uit gebrekkige verstan-

delijke ontwikkeling; als het onderwijs is verbeterd en op de hoogte gebracht, waarop het wezen moet, dan zullen de ziekteverschijnselen vanzelf wijken; onze maatschappij heeft de koorts; men moet haar een goede hoeveelheid kinine toedienen, het eenige onfeilbare middel, en die kinine heet onderwijs.

De verzekering zal wel overbodig zijn, dat ik een onbepaald voorstander ben van onderwijs. Verstandelijke ontwikkeling kan niet hoog genoeg op prijs gesteld worden; ontwikkeling is een der beste genietingen voor hem, die er behoefte aan heeft; weten maakt gelukkig, omdat het ons leert begrijpen en daardoor dragen en dulden, tevreden zijn met hetgeen is; weten is een zegen en maakt zalig, omdat het ons verlost van de vrees, die aan het bijgeloof en dikwijls ook aan het dusgenaamde geloof eigen is; daarom ook maakt weten sterk, moedig.

En toch meen ik, dat de invloed van het onderwijs dikwijls wordt overschat en het onderwijs volstrekt niet de vruchten zal afwerpen, die velen daarvan verwachten.

In de eerste plaats, omdat het vermogen van verstandelijke ontwikkeling zeer verschillend en bij velen zoo gering is. Zij, die in onze dagen zoo dwepen met het onderwijs, de schoolmonomanen, gaan te veel van het denkbeeld uit, dat het verstandelijk vermogen van de menschen vrij wel gelijkstaat en het onderscheid eigenlijk alleen een quaestie is van opvoeding.

En die meening is geheel valsch en in strijd met de ervaring. Het vermogen van den mensch is op het gebied van kunst, gevoel, verstand zeer verschillend; men vindt duizendwerf geschakeerd onder de menschen het verschil terug, dat er bestaat tusschen het genie en den idioot.

Er is een zekere graad van idiotisme, waarbij men den mensch met geduld en volharding technische vaardigheid kan leeren, om te lezen, te schrijven, te rekenen, zoodat hij in het maatschappelijk leven zich kan redden, der maatschappij zelfs zekere diensten kan bewijzen; de gaaf evenwel, om zelfstandig te oordeelen, helder doorzicht te hebben in de vele, soms zeer ingewikkelde dingen van het leven, - neen, dat is een groot aantal menschen niet gegeven en met de meest volmaakte schoolmethode zal men hun dat niet kunnen leeren, eenvoudig omdat het vermogen ontbreekt. De verstandelijke ontwikkeling schijnt in verband te staan met de meerdere of mindere fijnheid en de hoeveelheid van de hersenen; er bestaat ten opzichte van de oorzaak veel duisters, maar het zeer groote onderscheid valt niet te loochenen.

Het niet erkennen van deze waarheid veroorzaakt in het maatschappelijk leven tegenwoordig niet zelden veel treurigs. De ouders zien niet in, waarom hun kinderen, wat verstandelijk vermogen betreft, minder bevoorrecht zouden zijn dan andere kinderen, en kiezen een beroep, niet in verband met den aanleg van het kind, maar met hun

eerzucht; en aangezien bij de algemeene voorliefde voor het onderwijs, bij de onderwijs-manie zou ik haast zeggen, men tegenwoordig met een wetenschappelijken graad het meeste eer inlegt, zijn de wetenschappelijke inrichtingen veel talrijker bezocht dan vroeger. Ook staat dit wellicht in verband met den afkeer van die ambachten, waar de lichamelijke arbeid meer op den voorgrond treedt. Dokter, dominee, advocaat, leeraar, onderwijzer klinkt hooger dan timmerman, metselaar, smid, al is er wel beschouwd geen enkele reden, waarom de laatste bedrijven minder fatsoenlijk zouden zijn; een man van karakter zegt: de mensch maakt de betrekking, niet de betrekking den mensch.

Wat is nu het gevolg van die verkeerde methode? Dat men in de geleerde vakken een aantal menschen vindt, die daar eigenlijk volstrekt niet voor geschikt zijn en hun leven lang stumperds blijven. Daarbij moeten de verstandelijk minder bevoorrechten zich overmatige inspanning getroosten, om aan de eischen, voor een wetenschappelijken graad gesteld, te voldoen. Een verzwakking van het zenuwleven is van die overprikkeling het gevolg en menigeen moet eigenlijk zijn leven lang boeten voor de dwaasheid zijner ouders.

Het vorige jaar kwam dit punt ter sprake in den Pruisischen Landdag; een der afgevaardigden betoogde, dat het onderwijsprogram op de middelbare en hoogere scholen te veel was uitgebreid en door de hooge eischen de jongens zoodanig werden overwerkt, dat de krankzinnigenhuizen overbevolkt werden.

De Minister van Onderwijs Puttkamer antwoordde, dat bij onderzoek was gebleken, dat het toenemen van de krankzinnigheid onder de jongelieden niets dan een praatje was; slechts enkele jongelieden waren in de krankzinnigengestichten opgenomen en bij dezen kon bijna zonder uitzondering erfelijke aanleg voor krankzinnigheid worden geconstateerd. Het feit van het overwerken en de daardoor veroorzaakte verzwakking van het zenuwstelsel werd door den Minister toegestemd, maar hij zocht de oorzaak daarin, dat het studeeren, het kiezen van een wetenschappelijke betrekking in de laatste jaren veel te algemeen was geworden en de ouders daarbij volstrekt niet te rade gingen met den aanleg van hun kinderen. Het onderwijsprogram kon en mocht niet worden veranderd, omdat het doel van de hoogere inrichtingen van onderwijs altijd geweest was de vorming van een intellectueele aristocratie. Omdat de inrichtingen van onderwijs bezocht werden door jongelieden van zeer middelmatigen aanleg, mochten de eischen niet lager gesteld worden; de ouders moesten zoo verstandig zijn, een vak te kiezen, waarbij hersenen van de eerste qualiteit niet noodig waren, wanneer hun kinderen niet door verstandsvermogen uitmuntten.

Ik geloof, dat de Minister Puttkamer in zeker opzicht geen ongelijk had - wij komen er straks nader op terug - en een waarschuwing heeft gegeven, die ernstige overweging verdient.

Er is een andere reden, om niet te veel te hechten aan verstandelijke

ontwikkeling; veel weten verandert niet iemands karakter en daarom moet ook aan de verstandelijke ontwikkeling op zichzelf niet die invloed worden toegekend tot hervorming. Het verstand alleen maakt sluwer, niet beter. De verstandelijke ontwikkeling kan alleen dan gunstig werken, wanneer zij een middel is, om de schatten te ontsluiten, die anders voor ons verborgen blijven. Lezen op zichzelf is slechts een technische vaardigheid, die berust op oefening; eerst dan wordt lezen een factor bij de vorming van ons karakter, wanneer het ons in staat stelt, om de denkbeelden van anderen te leeren kennen en ons daardoor aan hun invloed te onderwerpen. Kennis moet beschouwd worden als middel, niet als doel.

En nu zal er wel geen lang betoog noodig zijn, om te bewijzen, dat dit bij de tegenwoordige richting van het onderwijs veelal uit het oog verloren wordt; er wordt bij de verstandelijke ontwikkeling te veel aan het weten, te weinig aan de vorming van het karakter, van het gemoed gedacht. Bij de overdrijving van het gewicht der verstandelijke ontwikkeling ligt het geheel in den aard der zaak, dat de vorming van het karakter, indien men wil, de zedelijke of aesthetische ontwikkeling op den achtergrond treedt.

De bezwaren, welke van clericale zijde in dit opzicht tegen de algemeene richting van het onderwijs worden ingebracht, zijn inderdaad niet geheel ongegrond, al geef ik toe, dat ook de clericale onderwijs-methode juist niet de karaktervorming begunstigt.

Hier en daar begint men het bezwaar te gevoelen en wordt ook van niet-clericale zijde gewezen op de schaduwzijde van de zoogenaamde neutrale school. Immers, de neutraliteit wordt zoover gedreven, dat de zuiver verstandelijke ontwikkeling eenzijdig op den voorgrond treedt. Wanneer men - om geen aanstoot te geven - aan de geschiedenis haar karakter ontneemt, hoe kan daar van karaktervorming sprake zijn? Men kan dan ook, zonder clericaal te zijn, tot zekere hoogte de gegrondheid erkennen van de bezwaren tegen de godsdienstlooze school aangevoerd, als onvermogend als krachtige hefboom voor volksopvoeding. Ik erken, dat wij hier een zeer moeielijke quaestie hebben, die ernstig overleg vereischt en die zeer zeker door hartstochtelijk doorhollen èn van de eene èn van de andere zijde niet zal worden opgelost(*).

(*) Het onderwijs behoort, helaas! tegenwoordig, evenals de godsdienst, tot die onderwerpen, waarover onpartijdige discussie niet mogelijk is, omdat er geen objectieve waarneming bestaat. Trekt men het alleenzaligmakende dogma van de liberale onderwijs-manie in twijfel, dan wordt men niet minder verketterd, dan dit bij de geloovigen het geval is. Om meer dan één reden is dit jammer. Ook Funck Brentano klaagt daarover in zijn boven aangebaald werk:

‘Il n'est pas jusqu' à cette croyance dans la panacée universelle de l'instruction, qui ne démontre d'une manière navrante notre impuissance et notre faiblesse intellectuelle. L'instruction peut devenir aussi bien une source de progrès que la cause de la ruine intellectuelle d'une nation. Toute sa valeur dépend des choses qui sont enseignées et de la manière dont on les enseigne. La Chine honore l'instruction bien plus que nous le faisons; où en est elle arrivée? Si les uns demandent l'instruction obligatoire, c'est pour répandre leurs sophismes, corrompre la pensée publique et satisfaire leurs ambitions; si les autres veulent dominer l'enseignement, c'est pour s'opposer à tout progrès et à toute initiative nouvelle. Bien peu songent à s'occuper de nos méthodes vieillies, de l'abrutissement systèmatique de l'intelligence de nos enfants, de leur mémoire surchargée, de nos faux systémes pédagogiques; et si quelqu' un plus sérieux prétend en pénétrer tous les vices, personne ne l'écoute, ou on le traite d'esprit paradoxal. C'est de cette manière que nous tomberons par l'instruction elle-même.’
La civilisation et ses lois, p. 188.

De algemeene richting van het onderwijs is niet materialistisch in den gewonen zin, dat op de scholen de catechismus van Molenschot wordt geleerd, maar wel in dien geest, dat de moreele, de aesthetische vorming te veel op den achtergrond treedt, voor 't minst aan de kennis, en voor een deel dikwijls onbruikbare kennis, te veel waarde gehecht wordt. Bij de oprichting van de Hoogere Burgerscholen kreeg de natuurstudie het leeuwenaandeel, in zoover overeenkomstig den geest des tijds, dat men toen in de reactionnaire periode verkeerde en men, als 't ware, hetgeen vroeger verzuimd was, wilde wreken; van te weinig sloeg men over in te veel. Voor directeuren van de Hoogere Burgerscholen werden bij voorkeur leeraars genomen, die van natuurstudie hun hoofdvak hadden gemaakt.

Trouwens, ook bij de niet-natuurkundige vakken heeft men hetzelfde eenzijdige verstandsbeginsel; het philologisch gedeelte, de abstracte taalkennis treedt op den voorgrond, terwijl het lezen en verstaan van de voortbrengselen der letterkunde bijzaak is. Ik herinner mij een beroemde kostschool, die zulk een goeden naam had, dat schier nooit een leerling op het examen werd afgewezen; beroemd was ze vooral om de uitstekende methode van het leeren van vreemde talen. Bij onderzoek bleek mij, dat de leerlingen de Fransche spraakkunst op hun duimpje kenden; geen enkele taalregel, of zij kenden hem van buiten. Legde men hun echter een Fransch schrijver voor van eenige beteekenis, dan waren zij niet in staat, een dragelijke vertaling te geven, waaruit men kon zien, dat de schrijver begrepen was.

Bij het Hooger onderwijs was het met de studie der oude talen, althans ettelijke jaren geleden, ongeveer hetzelfde. Men leert van het Grieksch alle mogelijke dialecten, weet, wat goed en minder goed Latijn is, maar aan een studie van de classieken uit een aesthetisch oogpunt wordt weinig of niet gedacht. Het verstaan der schrijvers moet vanzelf komen, of de hooggeleerden gaan van het beginsel uit, dat die kennis bestaat, wat zeer zelden het geval is.

Hoe kan nu zulk onderwijs dienstbaar zijn aan moreele ontwikkeling, aan vorming van karakter? Godsdienst is verboden waar; - en 't is misschien goed ook, want hij is tegenwoordig te veel twistappel - poëzie en aesthetiek worden bijna beschouwd als contrabanden: is het wonder, dat het opkomend geslacht materialistisch wordt in den meest platten zin?

Zulk een methode van onderwijs verdient mijns inziens afkeuring; zij maakt inderdaad veel dingen verklaarbaar in onzen tijd. Er is

een andere grief: de overlading van het onderwijsprogram en de treurige gevolgen, welke daaraan verbonden zijn. Hebt ge ooit iemand gezien, die geestdrift gevoelde voor een ideaal, wanneer hij overwerkt was? De hersenen van den mensch hebben een bepaald vermogen, evenals onze spieren; overdrijft men het spanningsvermogen, dan is tijdelijke of blijvende zwakheid, onvermogen het gevolg. Op jeugdigen leeftijd is dat nog meer het geval dan in later jaren. Op overspanning van de hersenen volgt dat gevoel van moeheid, van uitputting, dat aan zoovele jongens eigen is. Vandaar dat onze jongens dikwijls oude mannetjes gelijken; erg wijs, te wijs voor hun jaren, maar lusteloos; zij lijden aan zenuwverzwakking ten gevolge van hersenoverspanning.

Straks noemde ik de bezwaren, welke in den Pruisischen Landdag tegen het Middelbaar en Hooger onderwijs werden ingebracht. De weerlegging daarvan door den Minister Puttkamer komt mij voor, niet in alles steek te houden. Er zijn bij het Middelbaar en Hooger onderwijs veel jongens, die er niet hooren, omdat zij geen aanleg hebben, om te studeeren, en alleen opgeofferd worden aan de eerzucht van hun ouders. Wel is waar, velen brengen het toch tot den vereischten academischen graad, maar, om zoo te zeggen, met hangen en worgen, blokken en inpompen, een wijsheid, die alleen berust op geheugenwerk en even spoedig vervliegt, als zij eigen gemaakt of opgeplakt is. 't Is dan ook van algemeene bekendheid, dat een academische graad volstrekt geen brevet is van verstand; men heeft onder de gestudeerden even veel domooren, menschen, wien het ontbreekt aan helder oordeel, als in andere klassen der maatschappij. Maar ook wanneer men de stumperds eraf rekent, blijft het program overladen.

De heer Puttkamer en velen met hem zijn van oordeel, dat de hoogere inrichtingen van onderwijs alleen dienen tot vorming van een intellectueele aristocratie. Die aristocratie zal echter altijd slechts een betrekkelijk klein aantal mannen bevatten; het zijn de wetenschappelijke mannen in den strengen zin des woords, die nooit en nergens zeer talrijk zijn; het zijn de hoofden, die uitmunten door een bijzonderen aanleg en veelal meer zichzelf gevormd hebben, dan dat zij gevormd worden. Maar moet het onderwijs-program naar hen ingericht worden? Ik geloof 't niet; de inrichtingen van hooger onderwijs dienen in de eerste plaats tot verspreiding van algemeene beschaving en ontwikkeling. Vandaar, dat op de academiën voor de meer ontwikkelden vroeger nog een of meer bijzondere colleges werden gegeven. Veeleer moet tot maatstaf worden genomen het middelbaar gehalte; de hersenen van eerste qualiteit komen er toch wel en naar de meerderheid moet de leest van het onderwijs geschoeid worden.

Neemt men dien maatstaf, dan is het program veel te overladen. Het aantal vakken behoeven wij niet op te tellen, want dan krijgt men doctrinair getwist, of men dit of dat vak als zelfstandig moet

beschouwen of als een onderdeel behandelen. Een vluchtige blik reeds is genoeg: drie moderne talen worden geleerd; voor hen, die aan het hooger onderwijs zich wijden, komen er nog twee of drie oude talen bij; bovendien, niet zelden vóór alles, de natuurkundige vakken, met wiskunde, geschiedenis, aardrijkskunde; bedenk, dat bij de uitbreiding der wetenschap tegenwoordig elk onderdeel zijn specialiteit heeft, die meent, dat het speciale hoofdzaak is, - en dan vraag ik, hoe het mogelijk is, dat dit alles door jeugdige hersenen kan worden opgenomen? Reeds de talrijkheid der onderwerpen vermoeit en het is een feitelijke onmogelijkheid, dat men op jeugdigen leeftijd dat alles zich eigen kan maken; verreweg de meesten krijgen dan ook van alles een luchtig laagje; zij weten van alles wat en niets goed.

Dat kwaad zou nog zoo erg niet zijn, wanneer de hersenen niet zooveel onder de voortdurende overspanning geleden hadden; men kon naderhand, wanneer de graad of het diploma is gehaald, het overtollige over boord werpen en zich bepalen tot het mogelijke en practisch bruikbare voor zijn ontwikkeling, maar de geneeskundigen weten het best, hoe de overspanning van het hoofd op jeugdigen leeftijd zich wreekt op het volgend leven en er maar al te velen zijn, die het nadeel van vroegtijdige, overdrevene, kunstmatige ontwikkeling nooit geheel te boven komen. Is het wonder, dat de lust tot studie bij de jongelui meer en meer vergaat en het onderwijs een dressuur wordt voor het examen, waarbij ten gevolge van de concurrentie in de meeste vakken de eischen tot in het onzinnige overdreven worden?

Intellectueele aristocratie - het klinkt fraai, maar ik zie niet in, dat wij daaraan zulk een groote behoefte hebben; zij behoort bij de streng wetenschappelijken te huis en heeft met de inrichting van het onderwijs in het algemeen niets te maken; de verwarring van begrip op dit punt heeft reeds genoeg schade veroorzaakt; wij hebben aan de Hoogere Burgerscholen, slechts enkelen uitgezonderd, leeraren, die professertje spelen, schooljongens, die in hun vlegeljaren den student uithangen; er wordt een vernis opgeplakt van halve ontwikkeling, halve wetenschappelijkheid, over alles mee te kunnen praten en niets goed te weten, terwijl men met zekere voornaamheid neerziet op den gewonen maatschappelijken arbeid, op beroep en ambacht, waar men zich ver boven verheven waant. Juist die halve beschaving levert recruten voor het leger van individuen, die met niets doen rijk willen worden, in spel en loterij de winst zoeken, die alleen door arbeid en spaarzaamheid wordt verkregen. Indien de speculatie gelukt, wordt men toch ongelukkig, want de begeerlijkheid neemt toe, en het fortuin keert; er kleeft aan het geld altijd iets van de wijze, waarop het verdiend wordt, en het: zoo gewonnen zoo geronnen, is een waar oud-Hollandsch spreekwoord. Het spel demoraliseert en indien men op den krommen weg niet vindt, wat men zoekt, wordt men blasé, cynisch

en offeren aan de zinnelijkheid is het eenige, wat er van het doel des levens overblijft(*).

Overzien wij nu den maatschappelijken toestand in zijn geheel, dan is er inderdaad geen reden, waarom wij zoo uit de hoogte zouden neerzien op die personen, welke in den laatsten tijd bijzonder op de spraak zijn geweest en hun naam door het land berucht hebben gemaakt. Het zijn menschen van gelijke bewegingen als wij; men hoort alleen het kwade, niet het goede, dat zij verricht hebben; men hoort niet, hoe ook hier werd bevestigd, dat elk leven zijn boete met zich brengt, zichtbaar of onzichtbaar. Het zijn typen en wij zien in hen slechts duidelijker, scherper, naakter optreden, wat een groot deel van onze maatschappij beweegt.

Het gaat hier als met de krankzinnigen; het groote, domme publiek ziet in hen geheel ontaarde wezens, wellicht diep beklagenswaard, maar in de verte niet te vergelijken met de 'verstandigen'; men heeft er geen flauw begrip van, dat ten opzichte van zeer velen het onderscheid met de zoogenaamde verstandigen zoo groot niet is.

(*) Terwijl ik dit artikel schreef, kwam mij bij het onderzoek naar den politieken toestand in Duitschland de brochure in handen van N.M. Witt, getiteld: *Unsere Zustände* (Berlin, L. Simion), waar de klachten over de algemeene richting van het onderwijs op voortreffelijke wijze worden uiteengezet; wat daar gezegd wordt, is voor een goed deel ook op ons land toepasselijk.

'Einen grossen Vorschub - dus lezen wij blz. 38 - zu der Unsolidität auf wirthschaftlichem Gebiete leistet bei uns zum Theil der Bildungsgang, den ein Theil unserer Jugend durch das Institut des einjährigen Freiwilligen durchmacht. Das Entlassen ans Sekunda ohne Abschluss in der Bildung, vor allem aber der starke Besuch der Gymnasien und der ihnen zum Theil nachgebildeten Realschulen von solchen Schülern, welche niemals einen gelehrten Beruf ergreifen werden, schafft recht häufig den traurigen Zustand der Halbbildung, der Unzufriedenheit mit seiner Lage, eine praktische Untüchtigkeit für 's Leben bei verhältnissmässig reichen Kenntnissen. Die Gewöhnung der Lehrer dieser Anstalten, es häufig den Professoren der Universitäten nachzumachen, und statt sich streng an ihren Lehrstoff zu halten, in steten Abschweifungen und Betrachtungen über die landläufigen, politischen, religiösen und socialen Streitfragen sich des Breiteren zu ergehen, und den unreifen Jünglingen den Kopf mit solchen Spekulationen zu verwirren, ehe sie die Welt kennen gelernt haben, wirkt auch nicht günstig. Vor allem aber ist es selbst in den Elementarschulen die Ueberhebung in Bezug auf das viele, in Folge dessen nur flüchtige Wissen, anstatt der besseren Vorbereitung für den praktischen Beruf, wo Jeder vor allem tüchtig und gut rechnen, gut schreiben und lesen, und das Gelesene gut verstellen lernen und gut zeichnen sollte, sobald er ein Handwerk oder Maschinenfach etc. erlernen will oder in einer Industrie oder sonst als Arbeiter später praktisch thätig sein muss.

Es ist das Ueberwiegen des Geistigen, der allgemeinen Kenntnisse, im Gegensatz zu der Ausbildung, zu den Bedürfnissen des praktischen Lebens und des Berufes, was überall bei uns diese schädliche Halbbildung mehr verschuldet hat, als das Fehlen der Kenntnisse, wie man so häufig meint.... Der Mensch, welcher sich in so hervorragender Weise daran gewöhnt hat, weniger für sein materielles Fortkommen, als für seine geistige Entwicklung zu sorgen, hat sich hiermit gleichzeitig an eine Menge Bedürfnisse und Freuden gewöhnt, die andere Berufskreise nicht kennen, die sein eigener Staat ihm später nicht gestattet. Und wenn dann die Mittel zu alledem nicht reichen, so wird er missvergnügt mit den bestehenden Verhältnissen, unzufrieden und sorgenvoll.

Der Mensch, der im Stande ist, in seinem Beruf, in seinem Geschäft etwas mehr zu verdienen, als seine Bedürfnisse von ihm abverlangen, ist der glücklichste in der praktischen arbeitenden Welt, der beste Staatsbürger; er ist unendlich glücklicher als derjenige, der mit den höchsten Zielen und hohen Ansprüchen ans Leben ausgerüstet, dieselben aber weder zu erreichen, noch zu befriedigen vermag.'

Die krankzinnigenhuizen zijn de scholen voor menschenkennis, omdat daar de hartstochten naakt en open optreden, welke in het maatschappelijk leven onder allerlei vormen worden bedekt of bij de vluchtigheid van waarneming worden voorbijgezien.

Toen ik jaren geleden een studie maakte van de krankzinnigen en onder geleide van den directeur van een der krankzinnigengestichten in ons vaderland de patiënten mee bezocht, was menigmaal het slot van het gesprek met den uitnemend begaafden geneesheer, wanneer wij over het raadselachtige van het menschenleven dachten: hier vragen wij: waar zijn de krankzinnigen; buiten vragen wij: waar zijn de verstandigen; m.a.w. het onderscheid tusschen krankzinnigen en verstandigen is zoo groot niet, als het schijnt. Slechts zij worden in den regel geplaatst, wier hartstocht zou leiden tot overtreding van het strafwetboek. Wat al monomanen buiten de gestichten, wat al grootheidswaanzin, waardoor de ongelukkigen een vloek werden voor hun omgeving.

Wanneer de namen worden genoemd van hen, die door hun dwaze handelingen geheele families hebben geschandvlekt, dan zeg ik ook hier: het onderscheid is zoo groot niet. Ik bedoel dit in algemeenen maar ook in bijzonderen zin, namelijk met het oog op hen, die direct of indirect in de dolle geldjacht waren betrokken, zich intijds wisten te redden, maar even schuldig waren als zij, die hun vaderland moesten ontvluchten. Men kan dikwerf een gevoel van bitterheid niet van zich weren, wanneer men hoort, dat de medewerkers aan het ongeluk de eersten zijn, om den steen te werpen op den vluchteling of zelfmoordenaar.

Wellicht zal men zeggen: uw beschouwing is pessimistisch. Ik houd dien naam voor een eeretitel, wanneer het pessimisme in zich sluit, dat men de dingen ziet of althans tracht te zien, zooals zij zijn, niet zooals zij schijnen; - wanneer het pessimisme een middel is, om te breken met het conventioneele, met fraaie phrasen, met die ‘adoration mutuelle’, welke bij onze, niet in partijen, maar in clubs verdeelde, letterkundige en politieke kringen in zwang is. Er is inderdaad te veel wederzijdsche verheerlijking, die het geloof aan eigen voortreffelijkheid voedt en het vergift laat voortwoekeren.

Verkeeren wij in een tijdperk van verval, dan is het ergste wel dit, dat wij achteruitgaan zonder het te weten. Geen moderne pedanterie zal ons in dat geval helpen, evenmin als reactionnaire waanzin; alleen het peilen der waarheid tot haar diepsten grond kan leiden tot hervorming.

25 Jan. '82.

VAN DER KULK.

Oorspronkelijke romans.

Ada Bermuda, door Mevr. Zwaardemaker-Visser. - Schoonhoven, S. & W.N. van Nooten.
Verkeerd gespeeld, door Johan van Beveland. - Utrecht, P.J. Diehl.
Marie Touchet, de minnares van Karel IX. Historisch-romantische schets door Willem van Amstel. - Tiel, H.C.A. Campagne.
Een hollandsch zeeman, door W. Nieuwland Sz. 2 dln. - Alkmaar, P. Kluitman.
Twee sproken van minne, door C. Terburch. - Utrecht, J.L. Beijers.
Gure lente; Heideroosje. Twee schetsen door Antoinette. - Amsterdam, P.N. van Kampen & Zn.
De hut op den Arendsberg en andere novellen, door Theod. M. Tromp. - 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.
De twee oude vrijers en andere novellen, door P.F. Brunings. - 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.
Licht en schaduw. Novellen en schetsen, door George Kepper. - Leiden, A.W. Sijthoff.
Wijnanda, een Indische novelle door W.A. van Rees. - 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.
Uit Limburg. Novellen en schetsen door Emile Seipgens. - Arnhem, J. Rinkes Jr.
Een spook gezien, door Cornelia van Hildamacht. - Heusden, H. Wuijster.

Ware 't niet uit eerbied voor een eenmaal aangenomen titel, we zouden niet boven dit opstel ‘oorspronkelijke romans’ durven schrijven. Niet slechts, omdat er weinig oorspronkelijkheid van vinding of behandeling in de heden voor ons liggende boekdeelen schuilt, maar vooral omdat de titel van roman voor de meesten daarvan niet past. Meerendeels zijn het verzamelingen van schetsen, novellen, verhaaltjes, die door de schrijvers zelf den naam van roman niet waardig zijn gekeurd; doch daar het nu eenmaal gewoonte is geworden, de hier te lande verschijnende niet vertaalde werken van phantastischen aard - voor zoover ze eenige aanspraken op letterkundige waarde maken althans(*) - regelmatig onder den gekozen titel in dit tijdschrift te bespreken, zal het wel bij niemand afkeuring vinden, dat dit werk ook verricht wordt op sujetten, die, strikt genomen, niet onder de gebezigde algemeene benaming vallen. De beoordeelaar bedriegt daarom zijne lezers niet, doch geeft er een blijk zijner welwillendheid mede jegens de producten der literatuur van den dag.

Trouwens, wie hier streng in het gericht zou willen treden, zou misschien met nog meer klem en met meer recht opkomen tegen het bijvoegelijk dan tegen het zelfstandig

(*) Een ander voorbehoud had hier bijgevoegd kunnen worden. In deze overzichten worden alleen die werken behandeld, die aan de redactie van *De Tijdspiegel* ter bespreking toegezonden en.... door haar aan denzelfden medewerker toevertrouwd worden. Dit is in den regel wel het geval, doch het komt ook wel eens voor, dat over een of ander tot de rubriek der oorspronkelijke romans behoorend boek door de redactie ten gunste van een ander medewerker wordt beschikt. Voor ditmaal was dit het geval met *Jong Holland* van Marcellus Emants, dat anders naar chronologische orde in dit overzicht behandeld zou geworden zijn.

naamwoord van den titel. Dat men novellen en schetsen onder de rubriek der romantische letterkunde brengt, is gemakkelijk te verdedigen, maar ‘oorspronkelijk’? Wat is het criterium van oorspronkelijk werk? Is het genoeg, dat de

auteur zelf eene fabel verdicht, die in hoogst eigen persoon tot een verhaal gemaakt, er personen bij verzonnen, karakters geschapen, samenspraken vervaardigd, beschrijvingen en ontledingen nedergepend, incidenten aangebracht heeft? Is het voldoende, dat het werk in het eigen brein van den schrijver is ontstaan, dat de benaming vertaald er niet op van toepassing is? of moet een romantisch verhaal, wil het oorspronkelijk genoemd worden, een kunstwerk zijn, dat eenigen stempel van ons nationaal karakter in aanleg en bewerking draagt? Wie, evenals de schrijver dezer beschouwingen, geroepen is, op de hoogte te blijven van alle producten van den dag op het gebied der romanliteratuur in ons vaderland, zal, hoe hoog zijne verwachting en zijne eischen in den aanvang ook gestemd zijn geweest, van lieverlede handelbaarder en minder kieskeurig worden. Wil men onze dagelijksche romantische producten naar den maatstaf van nationaliteit of nationalen geest afmeten, al spoedig zou het werk der beoordeeling voor den schrijver en den beoordeelaar beiden even hatelijk en vervelend als ondankbaar worden. Wij nemen daarom eenvoudig onder de oorspronkelijke romans op die letterkundige producten der phantasie, welke niet als vertaald aangekondigd worden, ofschoon wij ons de vrijheid veroorloven, om, waar 't pas geeft, op onmogelijke toestanden en voorvallen te wijzen, die meer bewijzen geven van des schrijvers doorkneedheid in de buitenlandsche romanliteratuur dan van zijn nationalen zin of zijne kennis en diepgaande studie van de omgeving, waarin hij zijne helden plaatste.

Hier komen wij in het hart der quaestie en raken terstond de groote, de onvergeeflijke fout aan van het meerendeel der vele Nederlandsche romanschrijvers van den laatsten tijd. Hunne grootste deugd is eene bijna grenzenlooze vruchtbaarheid, welke in de gevolgen tot de grootste gebreken: oppervlakkigheid en uitputting, leidt. Laat de algemeene voorbereiding, de voorstudie bij onze meeste jonge schrijvers te wenschen over - vindt men op iedere bladzijde van menig boek de bewijzen, dat de auteur niet slechts in de schatkamers onzer taal niet is doorgedrongen, maar het juiste gebruik van woorden en uitdrukkingen niet weet te maken en de allereerste beginselen der woordvoeging zelfs niet machtig is: bij herhaling blijkt het ook, met hoe weinig zorg het behandeld onderwerp zelf is bestudeerd. Nu en dan kan men den buitenlandschen roman aanwijzen, die den schrijver tot model heeft gestrekt voor zijn haastig, zorgeloos, bijna gedachteloos neergepend verhaal, waarvan alle bijzonderheden, personen en incidenten uitstekend passen in de lijst van dat model, doch in de verste verte niet oorspronkelijk Nederlandsch genoemd kunnen worden. Elders, waar de schrijver blijkbaar uit eigen brein alleen heeft geput, stuiten we voortdurend op de grofste vergrijpen aan menschenkennis, logica en gezond verstand, die u verbaasd doen staan over den ongaren kost, dien men het Nederlandsch publiek durft voorzetten, en over de onkunde

of luchthartigheid van den uitgever, die dergelijke smakelooze en leelijke producten met de vlag van zijn vaak goed klinkenden naam durft te dekken.

Van tijd tot tijd komen er van buitenslands merkwaardige getuigenissen tot ons van de zorg, waarmede de groote schrijvers elders hunne werken voorbereiden. Dat wij hier alleen van buitenlanders spreken, moet men niet aanmerken als eene bewering of insinuatie, dat alle schrijvers in ons vaderland met te veel haast en te weinig zorg werken en hunne romans en novellen slecht voorbereid en slordig gekleed aan het publiek overleveren. Het is bekend, dat er genoeg Nederlandsche letterkundigen gevonden worden, die met veel zorg, onverbiddelijke zelfcritiek en groote nauwgezetheid hunne werken voorbereiden en voltooien, doch juist deze wijze van werken houdt hen afgezonderd en in zichzelf gekeerd; niet alle goede koks geven gaarne aan het publiek een kijkje in hunne keuken. Elders echter, en met name in Frankrijk, is dit minder het geval dan bij ons; de reporterwoede maakt er niet slechts de keuken, maar zelfs de provisiekamer van den keukenmeester tot publiek domein, en alzoo worden de geheimen van het ontstaan der meest bekende romans van onzen tijd onthuld en wordt hunne wordingsgeschiedenis omstandig verhaald, van het oogenblik af, waarop de fabel het eerst in het brein van den kunstenaar een bepaalden vorm heeft aangenomen, totdat zij hare laatste, meest volmaakte uitdrukking vond op het papier.

Een van de meest gevierde Fransche schrijvers van onze dagen, Daudet, is in den loop van 1881 aan het uitgeven gegaan van wat hij *L'histoire de mes livres* noemt. Eenige maanden geleden openbaarde hij voor het eerst de retroacta, gelijk het in de stadhuistaal heet, van zijn eersten en nog altoos meest geachten roman, *Fromont jeune et Risler aîné*; in de *Nouvelle Revue* van Januari 1882 past hij dezelfde behandeling mede toe opzijn, wel chronologisch maar lang niet aesthetisch, terstond daarop volgenden roman *Jack.* Hij beschrijft daarin de buitengewone inspanningen langdurige zorg, welke dit boek, waarvan alle personen, plaatsen en gebeurtenissen naar levende modellen of naar de natuur bewerkt zijn, hem heeft gekost. De arme knaap, die er de hoofdpersoon van uitmaakt, was hem persoonlijk bekend geweest, had in het gezin van den schrijver verkeerd en hem niet slechts in vertrouwelijke gesprekken, maar ook in lange brieven, nadat hij de buurschap verlaten had, om in een zachter klimaat herstel van zijne gezondheid te zoeken, zijn gemoed opengelegd. Een kunstbroeder, Gustave Droz, de schrijver van *Monsieur*, *Madame et bébé,* had Daudet er opmerkzaam op gemaakt, dat de geschiedenis van dien verlaten knaap de stof tot een treffend boek zou kunnen opleveren, en op die vingerwijzing was de schrijver aan het werk gegaan. En hoe? Had hij eenige boeken papier, een gros stalen pennen en een paar flesschen inkt gekocht en zich, als een tweede Contarini Fle-

ming, eenige dagen en nachten aan één stuk in een tuinkoepel opgesloten, om alzoo zijne verbeelding ongehinderd te laten voortwerken? Het is er verre van af, dat *Jack* zulk eene gemakkelijke geboorte had, als aan *Manstein* te beurt viel! Werden de twee deelen van dezen roman binnen zeven dagen geschreven en nagezien, de bewerking van den even uitgebreiden *Jack* kostte niet minder dan een jaar tijds, en nog getuigt de schrijver ervan: '*C'est de beaucoup le plus long et le plus vite mené de tous mes livres. Aussi me laissa-t-il une fatigue dont j'allai me remettre au bon soleil de la Méditerranée dans les violettes de Bordighera. J'eus là des journées de véritable convalescence cérébrale, avec les silences*, *les contemplations absorbées de la nature*, *ces aspirations heureuses d'air pur et vivifiant qui suivent une grande maladie.*' Wij gelooven niet, dat veel Nederlandsche romanschrijvers na het afleveren van hun werk zulk eene behoefte aan rust en herstel gevoelen; zij schijnen kunstmiddelen te kennen, waardoor hun geest aan de barensweeën van het scheppingswerk ontsnapt, maar die kunstmiddelen brengen maar al te dikwijls onvoldragen vruchten ter wereld, die, al mogen ze niet bepaald onlevensvatbaar wezen, toch weinig levenskracht bezitten. Anders handelde Daudet: hij gaf zich geheel aan de voorbereiding en bewerking van zijn boek over en legde er zich met de borst op toe, om wat hij geven zou, zoo goed te geven, als hij kon. Zooals we reeds vermeldden, was de geheele roman op waarheid gegrond, gelijk de meeste werken van denzelfden schrijver - *j'invente peu*, zegt hijzelf; daartoe moest hij zijne studiën maken en waarnemingen doen op de plaatsen, die hij tot het tooneel van de gebeurtenissen maken zou. Een geheel en zomer bracht Daudet met de zijnen door in de omstreken van Saint-Nazaire en de groote ijzerfabrieken op het eiland Indret, om nauwkeurig de plaatsen en menschen te leeren kennen, in wier midden hij zijn romanheld wilde laten leven; te Parijs teruggekeerd, bestudeerde hij op dezelfde wijze, rondzwervende en opmerkende, het leven der arbeidende klasse der groote stad, waartoe hij maandenlang met de arbeiders medeleefde. Nadat dit alles was geschied en de verdere stoffeering van zijn roman uit zijne eigen herinneringen was bijgewerkt, kon Daudet zich eerst aan den arbeid van het schrijven zetten, die opnieuw van het vroege voorjaar tot aan October al zijne inspanning vorderde.

Nu is het mogelijk, dat de geringe inventie van dezen schrijver het werk voor hem bezwaarlijker maakte dan voor de Contarini Flemings, die met de leuze *Est deus in nobis*, *agitante calescimus illo*, op die ingeving uit de hooge hemelen der phantasie vertrouwende, er maar op los schrijven. Gelijk Daudet zelf getuigt, is letterlijk geen enkel persoon uit zijn genoemden roman het kind van zijne verbeelding alleen. Mocht hij zijne personen in de werkelijkheid al in eene andere omgeving hebben aangetroffen, gevonden en gezien heeft hij ze allen, en wat hij schetst, is, evenals de door hem geschilderde natuurtooneelen,

uit het leven gegrepen, gephotographeerd; somwijlen heeft hij zich niet eens de moeite gegeven, de namen der personen te veranderen. Wij willen hier niet onderzoeken, of een aldus te werk gaand auteur grooter kunstenaar is dan hij, die zijn geheelen roman - fabel, personen, tooneelen - verdicht; er is verscheidenheid van talent en we zouden niet gaarne Daudet's roem verkleinen. Maar dit staat vast, dat, zelfs waar een schrijver uitsluitend put uit de rijke schatten zijner eigen verbeelding, hij behoort te gehoorzamen aan zekere wetten en regelen, op straffe van te vermoeien en zichzelf uit te putten. Zelfs het genie moet huishoudelijk te werk gaan, zich matigen en vormen en zich boven alles wachten voor overtreding van de wetten van het gezond verstand. Een wezenlijk meesterwerk wordt eerst dàn geboren, wanneer de vervaardiger zijne stof geheel meester is, wanneer hij zijn doel goed in het oog heeft en den weg kent, om dat te bereiken. Het meesterschap over de stof wordt evenmin zonder studie, zonder toewijding en inspanning verkregen als het meesterschap over den vorm.

Deze stellingen zullen voor menigeen als axioma's klinken, en toch schijnen zij bij onderscheiden Nederlandsche letterkundigen, die wij het genoegen (?) hebben in deze viermaandelijksche overzichten telkens weder te ontmoeten, lang niet als gangbare munt te gelden. Er zijn er, wien 't geheel aan aanleg ontbreekt; over de zoodanigen spreken wij niet: zij geven, wat zij hebben, en juist de verwatenheid, waarmede zij hunne ontoonbare producten in de wereld zenden, moet hun tot verontschuldiging strekken, omdat zij hun volledig gebrek aan inzicht in de eischen eener beschaafde literatuur, hunne ontoerekenbaarheid dus, aan den dag brengt. Maar er zijn onder onze schrijvers van den derden of lageren rang - want daartoe verlagen zij zich - eenigen, wien het niet ontbreekt aan talent, aan opmerkingsgave of phantasie en die toch met eene niet te verontschuldigen zorgeloosheid en zonder eenigen eerbied voor eigen talent en naam werken. Maar de straf volgt de misdaad op den voet; al schrijven die lieden (om een oud woord met eenige wijziging op hun geval toe te passen) nog zoo veel en nog zoo snel, de uitputting achterhaalt hen wel. De niet in toom gehouden verbeelding raakt langzamerhand uitgewerkt; de aanhoudend uitgepompte bron verdroogt; de vruchten der overspannen hersenen verliezen leven en frischheid en ontaarden in eentonige, kleurlooze namaaksels van oude modellen. Namen willen wij niet noemen; ook zonder dat zullen de belanghebbenden zelf kunnen uitmaken, of onze welwillende opmerkingen en waarschuwingen op hen van toepassing zijn. In ons tegenwoordig overzicht zouden wij die bij herhaling kunnen doen hooren.

Toen wij vroeger hier een bundel schetsen van Mevr. Zwaardemaker-Visser te beoordeelen hadden, klaagden wij, dat deze schrijfster aan klein werk krachten verspild had, die ons toeschenen wel tegen een

grooteren arbeid, tegen een wezenlijken roman, opgewassen te zijn. In haren *Ada Bermuda* nu geeft zij een grooter werk en wij hebben geen reden, om ons oordeel te herroepen. Zij verhaalt ons van een meisje, de dochter van een schatrijken Jood en eene Christin, over welker huwelijk de rechtzinnig-Joodsche betrekkingen van den eerste zoo verbolgen zijn geweest, dat zij den broeder hebben afgezworen en gevloekt, doch zijne omstandigheden toch in zooverre - niet alleen uit orthodoxie, maar tevens, zoo niet vooral, uit hebzucht - met belangstelling volgen, dat zij 's mans fortuin door een proces aan het nichtje zoeken te ontfutselen, op grond, dat het huwelijk harer ouders wegens een gebrek in den vorm nietig is. Het proces wordt door het meisje gewonnen, die eerst achting en sympathie, weldra liefde heeft opgevat voor haren eigen neef, den zoon van den oom, die haar het proces aandoet, een jong mensch van groote begaafdheden, kortom een echten romanheld, die Ada's liefde niet minder vurig beantwoordt. Aan een huwelijk is natuurlijk voor deze twee niet te denken, daar de vader van den, ons eerst als student, daarna als advocaat en later als lid van de Tweede Kamer voorgestelden, jonkman hiervan natuurlijk niet zou willen hooren. Na den dood van dezen ouden man volgt de, door zijne vrouw heimelijk gewenschte, bevredigende oplossing echter naar behooren, ofschoon de jongelieden, die inmiddels de drie kruisjes achter den rug hebben gekregen, de tijden der eerste poëzie voorbij hebben zien gaan. Niet alleen aan het verhaal dezer schijnbaar hopelooze liefde besteedt de schrijfster hare krachten; zij schetst ook de twee onderling zeer verschillende families, waarin Ada Bermuda als huisgenoot verkeert, bij de zuster harer moeder, ergens buiten in Groningerland, en bij haar moeders broeder, hoogleeraar aan eene universiteit in Holland of Utrecht. Deze twee binnenhuizen - de kalmte en degelijkheid der notaris-weduwe en van haren zoon, de oppervlakkigheid en vulgariteit van de professorsfamilie, waarvan het hoofd alleen voor de studie leeft en zich met niets anders bemoeit en niets anders ziet, - worden verdienstelijk geschilderd; hier en daar, waar het de familie Latimer betreft, stuiten wij echter op overdrijving en legt de schrijfster aan de dames van dit toch altoos beschaafd gezin gezegden in den mond, die alleen door totaal onopgevoede, gemeene personen plegen gebezigd te worden. De manier, waarop de professorsvrouw, hare schoone jongste dochter en haar onbeduidende zoon, de theologiae studiosus, de schatten van het rijke nichtje exploiteeren en bejagen, wordt mede wat al te plat en grof afgemaaid. Trouwens, van de meeste schrijfsters van onzen tijd moet getuigd worden, dat de uiterste grenzen van den goeden smaak haar bijzonder aantrekken en op dat gevaarlijk territoir gaat men zoo gemakkelijk eene schrede te ver.

Zijn er vele verdiensten in dezen roman, toch zal *Ada Bermuda* niet worden, wat men een populair boek noemt. Dat het onderwerp voor vele lezers niet aantrekkelijk kan zijn, laten wij rusten; wie een

weinig hooger staat dan het gewone publiek der romanverslinders, zal elken roman kunnen genieten, die logisch en met talent ontwikkeld wordt, in welke omgeving de schrijver zijne lezers ook voert. Ook Kingsley en George Eliot, om van Disraeli niet te spreken, kozen zich romanhelden uit Joodschen stam, en geen lezer heeft daar ooit aanstoot door geleden. Maar juist voor den meer ontwikkelden lezer schiet *Ada Bermuda,* wat den vorm betreft, te kort. De held, die een jong meisje, dat hij eerst aan een diner heeft ontmoet zonder een woord met haar te wisselen, verder ééns in een koffiehuis en ééns bij een kort morgenbezoek gesproken heeft, wanneer hij haar op eene eenzame morgenwandeling tegenkomt, terstond begint te onderhouden over zaken van godsdienst en wereldbeschouwing en bij de geringste aanleiding aanheft: 'Ik zal u mijn geloofsbelijdenis doen', en nog al 'met een bijzonder welluidenden klank in zijn alreeds fraaie basstem', is een te conventioneel persoon, poseert te veel, om anderen dan zeer jonge dames te kunnen innemen. Het middel, waardoor de schrijfster een denkbeeld wil geven van de groote bekwaamheden van dezen held, - hem sprekend invoeren in redekavelingen met den professor over wetenschappelijke en maatschappelijke onderwerpen - kon misschien niet buiten toepassing blijven, maar de toepassing had anders moeten zijn, om den lezer te kunnen boeien. Dergelijke redeneeringen zijn altijd gevaarlijk in een roman, daar ze zoo licht zeurig en langdradig worden en des lezers aandacht vermoeien; waarom zou een schrijver den dialoogvorm verkiezen, om de denkbeelden van zijne personen te doen kennen? Staat hem het veel volkomener middel der beschrijving niet ten dienste? Waarom zou hij zich dan met het minder volkomene behelpen, dat voor den dramatischen schrijver zooveel bezwaren inheeft?

Met groote nauwkeurigheid en meer kennis van de Nederlandsche wet, dan de meesten onzer romanschrijvers in den regel toonen te bezitten, behandelt de schrijfster de rechtsquaestie, die tot het aangeduid proces leidt; juist om deze reden veroorloven wij ons, op eene leemte te wijzen. Zij had op de eene of andere wijze behooren op te helderen, waarom de zwager van Ada's vader zoolang, omstreeks twintig jaren, gewacht had met het instellen van zijn eisch. Bij den dood van haren echtgenoot was Ada's moeder terstond naar haar vaderland teruggekeerd en had in Groningen aan hare dochter het leven geschonken: wat lag meer voor de hand, dan dat de destijds ook in Engeland wonende erfgenamen onmiddellijk na het overlijden zich van de nalatenschap hadden meester gemaakt, daar de dochter toen nog niet geboren was en de wettigheid van het huwelijk door hen ontkend werd? Of, indien het noodig was te procedeeren naar de Nederlandsche wetgeving, waarom dan niet terstond na de geboorte van het kind de quaestie gemoveerd en de voogden tot afgifte der nalatenschap aangesproken? Wij begrijpen zeer goed, dat de schrijfster

den loop van zaken aldus heeft gesteld, als zij het gedaan heeft, in het belang van hare intrige; zij had eenvoudig een of ander incident kunnen aanwenden, dat het zonderling afwachten van den ouden Cordova verklaarde. De aanstaande promotie van den zoon is geen voldoende reden; daaraan kon bij Ada's geboorte en haars vaders dood, toen de knaap nauwlijks zes jaren oud was, niet gedacht worden.

Bij zooveel nauwkeurigheid op punten, waar de meeste romanschrijvers het met de waarheid of waarschijnlijkheid zoo nauw niet nemen, doet het ons leed, dat de taal en stijl van dit werk zoovele blijken van oppervlakkigheid dragen. Waar wij l a n d d o u w e n , o n t h i e l t en dergelijke dingen lezen, kunnen wij den zetter de schuld geven, maar zinbouwfouten en verkeerd gebezigde uitdrukkingen komen alleen voor rekening van de schrijfster zelve en we hebben die meer in haar werk aangetroffen, dan voor haren goeden naam als letterkundige dienstig is.

De schrijver, die onder den naam van Johan van Beveland zijn *Verkeerd gespeeld* uitgaf, staat, wat taal en stijl betreft, verre beneden de schrijfster van *Ada Bermuda* en is heel wat ongelukkiger, waar hij zich op het juridisch terrein waagt. De zetter kan hier alweder fouten als m e s a i l l e e r e n , v l i j e r voor vleier, s t i j l voor steil, k a n voor ken, en honderden dergelijke op zijn breeden rug nemen, maar uitdrukkingen als ‘ik heb het nooit gekund’, een meisje, dat ‘eene goede beoordeelster’ is, enz. enz. kunnen niet zoo gemakkelijk van des schrijvers zondenregister weggedragen worden; ze bewijzen, dat hij slordig en zonder behoorlijke kennis van de regelen van taal en stijl aan het schrijven is getogen. Wij behoeven in dezen roman niet verder in te dringen en halen er alleen, om onze zoo even gemaakte tweede beschuldiging te staven, een enkel incident uit aan. De jeugdige boekhouder van een Amsterdamsch koopman heeft een wissel afgegeven op een kantoor, dat geen gelden van hem onder zich heeft. Het blijkt nu wel later, en de scherpzinnige lezer begrijpt het terstond, dat die wissel valsch is, dat wil zeggen, dat een medeminnaar naar de dochter van den schatrijken patroon des boekhouders de lastgeving valschelijk en listig boven de handteekening heeft gevoegd, maar zoolang dit niet ontdekt is (hetgeen natuurlijk eerst op het einde van den roman geschieden kon), had men eenvoudig te doen met een wissel, getrokken, zonder dat de betrokkene het noodig fonds in handen had, zooals 't in de merkwaardige taal onzer wetboeken heet. Zulk een stuk nu wordt eenvoudig niet geaccepteerd en de zaak is uit. De heer Johan van Beveland en de voorname Amsterdamsche kooplieden, die zijn boek bevolken, weten die dingen echter heel anders. Volgens hen is die boekhouder een misdadiger, die voor zijne wandaad in de gevangenis kan gezet worden en zich dan ook al buitengewoon gelukkig mag achten, dat hij door zijn patroon als een schelm wordt

weggejaagd en met de achting van diens zoon en de liefde der dochter toegerust, dus zonder bezorgdheid voor de toekomst, naar Duitschland kan trekken, om daar een gevierd tooneelspeler en tooneelschrijver te worden. Indien J.v.B. zich opnieuw met het schrijven van een roman mocht willen onledig houden, zal hij wel doen met rechtsquaesties te laten rusten. Een enkele blik in de wetboeken kan, wel is waar, voor veel bokken behoeden, maar onze wetboeken zijn in zulk bitter slecht Hollandsch geschreven! Men moet al zeer stevig in zijne taalkundige schoenen staan, om zonder schade het Staatsblad-Hollandsch te kunnen lezen, en Johan van Beveland zou stellig groote schade beloopen.

Duel, zelfmoord, verleiding, kwaadwillige verlating, onechte geboorte en wat dies meer zij, dat alles komt in *Verkeerd gespeeld* voor. Het peil van des schrijvers smaak kan blijken uit het verhaal, door een vader aan zijne onschuldige dochter gedaan van zijn liefdehandel met hare moeder, terwijl hij met eene andere vrouw getrouwd was. 'Nooit werd - zoo vertelt hij - tusschen man en vrouw reiner verbond gesloten dan tusschen ons, al mochten wij elkâar niet toebehooren volgens de wet. Maar boven des menschen wet staat de zedelijke [!] wet, die ieder levend wezen gevoelt, de wet der liefde', enz. enz. En wat antwoordt het onschuldige meisje daarop? 'O! als gij wist hoe goed, hoe volkomen goed ik mij in den toestand mijner goede moeder kan verplaatsen.... vader, ik begrijp uw beider handelwijze volkomen.'

We voegen hier niets bij en nemen met genoegen afscheid van boek en schrijver.

De pseudoniem Van Amstel is aan het romanlezend publiek bekend, voorkomende op tal van zoogenaamd historische romans van een zonderling gehalte, waarvan wij er eenigen tijd geleden hier ter plaatse een te bespreken hadden, die een wonderlijk mengsel van wansmaak en onhistorische voorstellingen bleek te zijn. Al noemt de schrijver van *Marie Touchet*, *de minnares van Karel IX*, zich niet A. maar Willem van Amstel, in zeker opzicht komt zijn werk met dat van zijn homo-pseudoniem overeen. Niet in de veelvuldige vergrijpen tegen de historische waarheid. De schrijver zelf betuigt zoo dikwijls, dat hij er alles van weet en splinternieuwe bronnen gebruikt heeft, dat we zijn werk uit dit oogpunt niet willen beschouwen en hem gaarne op zijn woord gelooven. Maar wat ons in dezen roman getroffen heeft, is de platte, smakelooze taal, waarin die geschreven is. Niet alleen, waar de schrijver historische personen sprekende invoert, maar ook waar hijzelf met zijn oordeel tusschen beiden treedt, - hetgeen hij meer pleegt te doen, dan den behandelaar van historische onderwerpen, die zelf op den achtergrond behoort te blijven, betaamt, - bezigt hij een trivialen, studentikozen toon, denzelfden, waardoor de geschriften van Fokke

Simonsz indertijd bij een minder beschaafd publiek bijval vonden. Misschien is het strenge historische waarheid, die Willem Van Amstel ons opdischt, wanneer hij Koning Karel IX, Catharina de Medicis, Coligny en hun tijdgenooten uitdrukkingen in den mond legt als: ‘Dat mocht wat!’, ‘Zou je dát denken?’, ‘Wel nu kom aan!’ en dergelijken; in dat geval hebben wij niets te zeggen. Nu hij echter geen historisch werk maar eene historisch-romantische schets had te leveren, behoorde hij de eischen der aesthetiek en van den goeden smaak te hebben vervuld. Het was hem blijkbaar niet alleen te doen, om historische realiteit, om de inderdaad ruwe, onzedelijke en met al hun glimp en glans onbeschaafde tijden, die hij beschrijft, in al hunne naaktheid voor te stellen; de lompe, onbeschaafde vorm hindert ook, waar hijzelf spreekt. In eene noot over den Maréchal De Rais wordt gezegd: ‘Eens verbeeldde hij zich dat “de ander” aan de deur klopte, namelijk Messire Satanas, 'tgeen hem zoo schrikken deed dat hij niet op een fiool, of een retort, of een ander ding waarin hij bezig was allerlei geduiveljaag te koken paste.’ Deze slechte toon verbaast ons, omdat de schrijver schijnbaar iemand van studie is; hij maakt veel omhaal van geleerdheid, haalt Grieksch en Latijn aan, alsof hij die talen dagelijks in den huiselijken kring spreekt, citeert oud-Fransche uitdrukkingen in de juiste spelling van den tijd, schrijft bibliographische en historische excursen en geeft meermalen te verstaan, dat behalve historie ook staatsrecht, physiologie, ja, zelfs kunst hem lang geen onbekende terreinen zijn. De eenige oplossing van deze tegenstrijdigheid is, dat de auteur met zijne vrienden eene weddenschap heeft aangegaan, dat hij bij een uitgever van goeden naam een roman zou uitgegeven krijgen, in de dagelijksche taal der studentensociëteiten geschreven. Heeft hij de weddenschap ermede gewonnen, de aanspraak, om onder de beoefenaars der schoone letterkunde geteld te worden, zeker niet. Moge hij voor lateren arbeid andere weddenschappen aangaan!

Indien *Een hollandsch zeeman* niet zoo opgevuld was met beschouwingen over alles en nog wat, over de Nederlandsche marine, den ambtenaarsstand in Den Haag, over koloniale politiek in het algemeen en die van Nederland ten aanzien van zijne overzeesche bezittingen in het bijzonder, die zelfs voor een minnekozend paar tot onderwerp van het gesprek gekozen worden, dan zou het - mits enkele zeer realistische tafereelen eerst wat getemperd waren - een uitstekend boek voor jongens zijn. Zoo de schrijver een der romans van Marryat - *Midshipman Easy*, indien wij ons niet vergissen, - niet tot model genomen heeft, dan is de overeenstemming tusschen dit verhaal en het zijne minstens zeer treffend. Behalve in den Atjehschen oorlog, dien de schrijver terloops door een zijner personen ‘door mannen gedreven door zucht naar ijdelen roem en geldelijke voordeelen begonnen’ noemen laat, speelt het verhaal in de residentie van Nederland, op zee en op

eene tabaksplantage in Deli, toebehoorende aan een vriend van den held, die de bewoners komt ontzetten, wanneer zij door eene bende zeeroovers en de Chineesche koelies der onderneming belegerd worden. Het slot is echter niet zoo bevredigend als bij Marryat wiens held in het belegerde landhuis op Sicilië zijne geliefde ontzet; de heer W. Nieuwland Sz. doet zijn Hollandschen zeeman, den luitenant ter zee Johan Wetselaer, sterven aan de in het gevecht met de zeeroovers bekomen wonden, terwijl zijne geliefde, en half en half reeds zijne verloofde, hem vooraf in Den Haag wegens een misverstand, tot welks wegneming de held, vreemd genoeg, uit trots naar 't heet, niet de geringste poging doet, den zak heeft gegeven. In weerwil van alle onwaarschijnlijkheden, die het verhaal opvullen, in weerwil van de onbekookte en in den regel onjuiste oordeelvellingen, die de schrijver over allerlei onderwerpen met groote gulheid ten beste geeft, heerscht er zulk eene joligheid, zooveel *spirit* in het boek, dat men het toch met genoegen leest. Konden, zooals we reeds opmerkten, de lange redeneeringen vervallen en de twee deelen aldus tot één worden, dan gelooven we, dat het veel bijval vinden zou. De held van den roman is een jonkman, die, met al zijne onbezonnenheid en dwaze opgewondenheid, het hart op de rechte plaats heeft, en we moeten tegenwoordig ook in de Nederlandsche romans van den dag zooveel oude, afgeleefde mannetjes als jonge helden slikken, dat zelfs die onbezonnenheid en opgewondenheid, de dwaze illusiën, het enthousiasme en de onverstandige aanstellerijen van den jeugdigen, verzenmakenden luitenant den lezer wezenlijk verfrisschen. Zelfs den min of meer vulgairen toon, die over dit werk ligt, zal men er gaarne om voorbijzien.

Op de nu volgende werken kan de benaming van romans niet worden toegepast; het zijn allen novellen en losse verhalen, waarbij deels in romantische en wonderlijke gebeurtenissen, deels in de keurige behandeling van doodeenvoudige intriges, waarvan de knoop bijna even spoedig gelost als gelegd is, des schrijvers kracht gelegen is. Tot de tweede categorie behooren de *Twee sproken van minne* van C. Terburch. Deze tweede bundel is een waardig opvolger van den eersten, waarmede de schrijver - of moeten we schrijfster zeggen? - een paar jaren geleden debuteerde en zich terstond den naam verwierf van in zeer beschaafde - men zou kunnen zeggen gedistingeerde - taal de resultaten eener zorgvuldige karakterstudie te hebben nedergelegd. Dat C. Terburch door den welverdienden bijval, aan *Hillegonda van Duivenvoorde* te beurt gevallen, zich niet heeft laten afbrengen van de methode vol zorg en toeleg, waaraan die eerste overwinning te danken was, blijkt uit deze twee verhalen ten volle. ‘De gebroken vaas’, het eerste der twee, is naar ons oordeel het beste. De inleiding is er wat lang van en loopt over bijzonderheden, die tot het wezen der vertelling in geen rechtstreeksch verband staan en dus gerust achter-

wege hadden kunnen blijven of besnoeid worden; doch het verhaal zelf van de twee echtgenooten, die, niettegenstaande hunne wederkeerige oprechte genegenheid, elkander noodwendig moeten misverstaan, omdat hij aan een echt kunstenaarsgemoed de gevoeligheid en prikkelbaarheid van den kunstenaar, van den dichter paart, en zij alleen voor het proza des levens met zijne kleine berekeningen en huishoudelijke kleinheden leeft, is eenvoudig, waar en met veel menschenkennis ontwikkeld. De tweede novelle: 'Bij eene bron', trekt ons minder aan, wat conceptie en ontwikkeling betreft; de incidenten zijn er naar onzen smaak wat romantisch in; het toeval speelt er eene te groote rol bij, en de oude geschiedenis, de liefde van een rijk, adellijk jonkman voor een lief meisje zonder fortuin, vindt hier hare bevredigende oplossing op eene wat al te geforceerde wijze. Dit neemt niet weg, dat ook dit verhaal groote verdiensten van vorm bezit en dat het, op het land spelende, meer dan 'De gebroken vaas', die den lezer aan de hoofdstad gebonden houdt, aanleiding gaf tot kleine en verdienstelijke landschapteekeningen en schetsjes uit heide en bosch, zooals des schrijvers eerste bundel er reeds bevatte.

In één opzicht steekt C. Terburch ver boven de groote meerderheid der schrijvers van den dag uit: in taalkennis. Al mogen zij, die aan de gewone romanliteratuur gewoon zijn geraakt, van gemaaktheid spreken, met genoegen erkennen wij de vele blijken, dat deze schrijver zijne taal grondig kent; geen verkeerd gebezigd, geen verkeerd geplaatst woord is in dezen bundel te vinden. Hier en daar gebruikt hij uitdrukkingen, die niet of niet meer tot de gewone spreek- of schrijftaal behooren, maar zij worden steeds in den juisten zin aangewend en worden volkomen gewettigd door de kracht en kernachtigheid, die haar boven de gebruikelijke uitdrukking van den dag verkieslijk maken. Het ware te wenschen, dat de ontelbare neologismen, waarmede slordige en onkundige schrijvers onze taal dag aan dag verarmen, maar half zoo juist gedacht waren als de archaïsmen van C. Terburch. De *Twee sproken van Minne*, met evenveel zorg uitgegeven als bewerkt, zijn door een beschaafd auteur voor beschaafde lezers geschreven, eene aanwinst voor onze letterkunde.

Wie de *Miniaturen* en *Nieuwe miniaturen* van Antoinette kent, zal hare twee schetsjes: *Gure lente* en *Heideroosje* met genoegen lezen. Ze geven niet meer, dan zij beloven: het zijn louter schetsjes, die zelfs in sommige opzichten bij de vroegere achterstaan. Doch de beide verhaaltjes zijn eenvoudig, zonder zware effecten, vloeiend en met smaak geschreven. Het eerste met de tragische ontknooping van den zelfmoord betreft een verwaarloosden en later in slecht gezelschap bedorven knaap; het tweede de verstandige manier, waarop eene vrouw van hoogen stand een einde weet te maken aan eene liefdesbetrekking tusschen haren zoon en een mooi kind van arme heidebewoners. De taal

der schrijfster is over het algemeen helder en juist; ze wordt slechts zelden ontsierd door leelijk en met miskenning van het taaleigen gevormde woorden, die bij zekere schrijvers in de mode zijn geraakt.

Van de vijf verhalen, door den heer Tromp in zijn nieuwen novellenbundel verzameld, zijn er vier in tijdschriften geplaatst geweest, waaronder een, 'De lotgevallen van den heer Karel Haspel', in *De Tijdspiegel* het eerste levenslicht heeft aanschouwd. Alleen zijn 'Lizzy' is nieuw voor ons; namelijk alleen in dien zin, dat we dit verhaal nog niet gelezen hadden. De gebeurtenissen van de Transvaal hebben hier te lande het aanzijn geschonken aan een nieuwen vorm van literatuur. De vroeger nauw merkbare, door zekere omstandigheden wakker gemaakte belangstelling van Nederland voor het stamverwant volk onder het Zuiderkruis is de aanleiding geweest, dat tal van brochures en feuilletons zich uit den treure bezighielden met de eigenaardigheden en de geschiedenis van de boeren, waarmede de schrijvers, meestal door de annexatie betrekkingloos geworden en 'huis toe' teruggekeerde Nederlanders, van nabij waren bekend geraakt. De eerste producten van deze Transvaal-literatuur, die de zeden, gebruiken, taal en denkwijze van de boeren beschreven en verklaarden, verdienden en vonden de aandacht van het publiek; men kan echter van alles te veel krijgen. De kromme spraak van de Afrikaanders met hunne 'ooms, tantes, neefs, nigchies' wordt op den duur even vervelend om te hooren, en vooral om te lezen, als die van het kind; ten slotte heeft deze literatuur hare afwisseling en nieuwheid verloren; ze heeft haar laatste woord gesproken. Met volharding blijft de heer Tromp er zich echter aan wijden, en blijkbaar zelf de behoefte aan afwisseling en wat nieuws gevoelende, heeft hij nevens de eigenlijke Transvalers, aan de hand, liever op den voet, van een bekend Amerikaansch schrijver, de ruwe gouddelvers en diamantzoekers van Griqualand-West in den kring zijner werkzaamheid opgenomen. Voor iemand met groot talent en fijne menschenkennis bieden voorzeker deze half georganiseerde maatschappijen een uitstekend veld van bearbeiding aan. In de Transvaal, met eene bevolking, die in geestkracht en karakter ons zoover vooruit is, als ze in de uiterlijke en vaak onwezenlijke beschaving en polijsting, waarop wij plegen te roemen, achter ons staat, zijn evenals in eene wettelooze gouddelversstreek, waar de hartstochten zonder eenigen teugel worden losgelaten, zonder twijfel onderwerpen bij de vleet te vinden voor menigen boeienden en ernstigen roman. Doch wie bij voorbeeld den invloed van een kind of eene vrouw op die ruwe gasten aantrekkelijk en belangwekkend behandelen wil, moet met dieper menschenkennis toegerust zijn en met fijner trekken te werk gaan, dan in 'De hut op den Arendsberg' en in 'Lizzy' te bespeuren zijn. De verhaaltrant van den heer Tromp is te oppervlakkig, zijne taal te weinig beschaafd, om te kunnen boeien; het gaat ermede als met de goud-

zoekers zelven. Wie alleen aan de oppervlakte zoekt, heeft spoedig een betrekkelijk ruim veld afgezocht zonder veel, zoo al iets, te vinden. De ernstige delver neemt eene geringe uitgestrektheid in bewerking en zet zijne nasporingen in de diepte voort: zoo zal hij uit zijn klein terrein groote schatten kunnen opbrengen, lang nadat de oppervlakkige zoeker het zijne als geheel uitgeput heeft moeten verlaten.

De beste schets uit den bundel is 'Mister Pup', niet om de onbeduidende persoonsschets, die erin voorkomt, maar omdat zij de beschrijving van een nachtelijken rit van Wakkerstroom naar Pretoria bevat, welke niet zonder verdienste is.

Waarschijnlijk heeft de heer Brunings niet lang naar een algemeenen titel voor de tot een bundel vereenigde vier novellen gezocht, dien hij thans, naar eene van de vier, *De twee oude vrijers* gedoopt heeft. De familietrek, dien alle vier vertoonen, gaf anders reeds vanzelf een algemeenen titel aan. Men zou het boek *Schrikkeljaarsverhalen* kunnen noemen, want de meest in het oog vallende eigenaardigheid is, dat in alle vier deze novellen een jong, mooi en betrekkelijk rijk meisje een verlegen minnaar ten huwelijk vraagt, of hem althans eene liefdesverklaring zoo niet afdwingt dan toch duidelijk in den mond geeft. Deze bundel kan met het oog daarop gezegd worden twee jaren te laat of twee jaren te vroeg verschenen te zijn, tenzij de schrijver van oordeel mocht wezen, dat de Nederlandsche jonkvrouwen lang vooruit moeten voorbereid worden, om in het schrikkeljaar 1884 naar behooren van haar voorrecht gebruik te kunnen maken. Niet in dit opzicht alleen echter wijken de verhalen en de geschilderde personen af van de modellen, die men in de dagelijksche samenleving waarneemt. Aan eene enkele onwaarschijnlijkheid meer of minder laat de schrijver zich niet kennen; trouwens, de spil, waarop zijne intrige in het evenwicht moet blijven, kan in den regel niet blijven vaststaan, wanneer men al te nuchter naar het hoe en waarom vraagt. Men gevoelt bij de lezing dezer verhalen voortdurend, dat de personen handelen en spreken, niet zooals ze dat in het dagelijksch leven zouden doen, maar zooals de schrijver het noodig heeft geacht, om zijn doel, de ontknooping, te bereiken. Hiervan is het gevolg, dat we meest te doen hebben met caricaturen of conventioneele typen, die niet tot de meest beschaafde exemplaren van hunne soort behooren; vooral de heeren en dames, met wie wij in kennis worden gebracht, zijn niet erg *gentleman*- en *ladylike.* Wanneer de novellen van den heer Brunings spelen in den kleinen burgerstand en er onder de personen oud-gedienden of gewezen zeelui voorkomen, die slecht en recht, in ruwe vormen en krasse taal hunne meening kunnen zeggen, voldoet hij den lezer het best. Dit is in zijne 'Lena' het geval, welk verhaal wij veel meer de eer van het peetschap van den geheelen bundel waardig achten dan 'De twee oude vrijers', dat, al is het niet zoo geheel onmogelijk als de beide

andere, om den platten toon er verre beneden moet gesteld worden. In den bouw en de ontwikkeling van al deze verhalen zijn sporen van eene groote overhaasting te vinden, die ook op de correctie van invloed is geweest.

Van George Kepper's *Licht en Schaduw* kan niet veel gunstiger getuigd worden. De lezer vindt hier vooreerst, in kort bestek, alle elementen van het melodramatische: een moord in de duinen, een vondeling, eene levensredding met de noodwendig, naar 't schijnt, daaruit voortvloeiende wederkeerige liefde tusschen redder en geredde, welke laatste de eenige dochter is van den man, die zijn neef, of broeder, doch in elk geval den vader van den eersten èn vermoord èn bestolen èn jegens diens zoon meteen het misdrijf van verduistering van staat gepleegd heeft. Gelijk men ziet, brengt dit ‘Zonder getuigen’ betiteld verhaal, dat meer dan de helft van den bundel beslaat, iederen romanlezer op een bekend terrein, en de behandeling is evenals de stof van een zeer alledaagsch karakter. De tweede schets is ‘Zijn bezoek aan een oud-academievriend’ genaamd; ook al een onderwerp, dat na Hildebrand ettelijke malen behandeld is, doch waarop deze schrijver niet veel nieuw licht door zijne voorstelling doet vallen. Waarschijnlijk heeft de heer Kepper hier het genre der vertoogen willen navolgen, dat Lindo met zooveel goed gevolg naar Engelsche modellen in het Hollandsch heeft overgebracht, maar Lindo's fijn gevoel en buitengewone opmerkingsgave stonden dezen schrijver niet ten dienste. Deze schets en het zevental ‘Contrasten’, waarmede de verzameling besloten wordt, onderscheiden zich dan ook in geen enkel opzicht van dat groot aantal zoogenaamd humoristische schetsen, banaal en zonder kleur of pit, waarmede de drukpers ons maand aan maand, ja, week en week in kennis brengt. Gelukkig bevat de bundel nog een ander schetsje, geen twintig bladzijden lang en ‘Op de heide’ betiteld, waarin de schrijver zonder omhaal en effectbejag een en ander verhaalt van een kampement van genietroepen op de heidevelden van Amersfoort of Zeist. Op eenige min gelukkig uitgevallen aardigheden na - die gewoonlijk mislukken, wanneer men zich nederzet met het kennelijk doel, om eens recht geestig te zijn, - is dit tafereeltje smaakvol en eenvoudig weg geschreven, terwijl het de natuur op de heide met verdienstelijk geschetste, fijne trekken beschrijft. Wie er niet buiten kan, een oog in *Licht en schaduw* te slaan, neme van ons den raad aan, om alleen dit gedeelte te lezen; en wie volstrekt van den geheelen bundel wil kennis nemen, beware ‘Op de heide’ voor het laatst. Die lectuur zal hem den min gunstigen indruk van den verderen inhoud van het boek vergoeden, en daar lest best heugt, zal hij van het geheele werk en den schrijver eene betere herinnering behouden, dan de lectuur naar volgorde der in den bundel opgenomen stukken hem bezorgen zou.

Wijnanda is een werkstuk van een zeer bijzonderen aard. Het behoort tot die ongelukkige, louter personeele Atjeh-polemiek, die vrij wat rampzaliger en vooral meer vernederend voor Nederland is dan de hoopen geld en de vele menschenlevens, die het ons gekost heeft, om vasten voet te verkrijgen op de Noordkust van Sumatra. Nu een aantal generaals, kolonels en kapiteins in het breede, in boeken en brochures, hun oordeel over de wijze, waarop de oorlog is verklaard, aangevangen en gevoerd, hebben gezegd en met elkander in eene persoonlijke polemiek zijn getreden, lang niet verkwikkend te aanschouwen; nu de dagbladen van alle partijen het hare hebben gedaan, om dien strijd aan te wakkeren en te verbitteren: nu heeft ook de heer Van Rees de pen opgevat, om de bezwaren en grieven tegen het beleid van de tweede expeditie tegen Atjeh in een minder onleesbaren vorm dan de dikke boeken, die de generaals elkander als projectielen naar het hoofd wierpen, in een novellistisch kleed aan het Nederlandsch publiek op te disschen. Het is eigenlijk een geval van recidive, want nadat deze novelle eerst in het veel gelezen *Eigen haard* dienst had gedaan, wordt dit novellistisch strijdschrift nog eens op het publiek afgezonden. Wilde men het verhaal zijn verdienden titel geven, dan zou men de hoofdstukken, naar den trant van Jochem van Ondere, aldus moeten betitelen: 'Wat de heeren van de Algemeene Secretarie te Batavia over den Atjeh-oorlog denken', 'Wat eene muziekonderwijzeres te Arnhem en de luitenant, haar beminde, over den Atjeh-oorlog denken', 'Wat de officieren, dienende bij de tweede expeditie, denken en zeggen over het beleid, de handelingen en bevelen van den opperbevelhebber', 'Wat de soldaten dier expeditie al zoo vinden aan te merken op en af te keuren in dat beleid en die handelingen en bevelen' enz. Op dit terrein kunnen en willen wij den schrijver hier niet volgen; doch we moeten opkomen tegen zulk een misbruiken van de letterkunde in den dienst eener, in elk geval bloot personeele, polemiek. Dit protest mag vooral niet uitblijven, waar het iemand geldt als den heer Van Rees, wiens naam onder de Nederlandsche letterkundigen met eere genoemd wordt.

Zooals te voorzien was, is het eerste slachtoffer van de vreemde mixtuur, letterkunde en politiek van den dag, de schrijver zelf. Wie met eene bijbedoeling schrijft, beschouwt het schrijven van den aanvang af als het middel alleen en levert dus gebrekkiger letterkundig werk, naarmate hij zijn eigenlijk doel meer nabij komt. Verre staat dan ook *Wijnanda* onder anderen bij de *Herinneringen van een Indisch officier* achter. De held, de luitenant Van der Mulen, is niet veel meer dan een onnoozele hals, die zich door eene wildvreemde, Indische dame van dubbelzinnige reputatie dwaze sprookjes van zijne geliefde op de mouw laat spelden en die, na het oogenblik van edele opgewondenheid, waarin hij de van schijnrijk totaal arm geworden heldin ten huwelijk vraagt, in geen enkele omstandigheid de opofferende

liefde waardig schijnt, die deze heldin tot groote dwaasheden doet overgaan. Of is het, de onwaarschijnlijkheid daargelaten, geen dwaasheid, dat een jong meisje, dat in haar eigen onderhoud moet voorzien, alleen en als man vermomd naar Indië trekt, om te Atjeh als ziekenverpleger bij het Roode Kruis te gaan dienen, met het oog op de mogelijkheid, dat de luitenant van het Nederlandsche leger, haar verloofde, die naar Indië overgeteekend heeft, misschien gewond of ziek in de ambulance zal belanden, eene onderstelling, die de schrijver, ter wille van Wijnanda, in zijne novelle tot waarheid worden laat? En op deze daad draait eigenlijk de geheele geschiedenis. Nu zou het voorzeker zeer goed mogelijk zijn geweest ook met deze zeer gewaagde en weinig waarschijnlijke donnée eene lezenswaardige novelle samen te stellen; gelukte dit echter, dan was het doel van den schrijver niet bereikt. De lezer moest niet verteederd of vervoerd worden door medelijden of sympathie met luitenant Van der Mulen of diens vermomde verloofde; hij moest voornamelijk wakker worden gehouden op het denkbeeld, dat de zaken in Atjeh een gansch anderen keer genomen zouden hebben, indien het opperbevel was toevertrouwd geweest aan een ander generaal, voor wiens aanspraken en verdiensten dit geschrift een doorgaand pleidooi bevat. Deze held moest het middelpunt uitmaken van het verhaal, waarbij de eigenlijke hoofdpersonen in de schaduw kwamen. Zoodanige ordonnantie van een romantisch verhaal schaadt evenzeer aan den indruk, dien het op den lezer maakt, als een schilderstuk mishagen zou, waarop de hoofdgroep op den achtergrond gesteld werd en het bijwerk de eereplaats en de helderste verlichting van het doek verkregen had. Voor een roman en eene novelle zijn de *dramatis personae* de hoofdzaak en behoorden de luitenant en zijne aanstaande de hoofdpersonen, de centrale figuren te zijn; wilde de schrijver de generaals zijner vereering volstrekt in het verhaal te pas brengen, hij had hen als bijfiguren even kunnen laten optreden en dan desnoods zooveel goeds van hen vertellen, als hij verkoos. Nu echter ‘rammelt’, om een kunstdieventaalwoord te bezigen, zijn tafereel en laat den lezer, die alleen naar de letterkundige waarde vraagt, ongeboeid.

Het schrijven in Nederlandsche dialecten schijnt meer en meer in zwang te komen. Wat Cremer met het dialect van de Betuwe zoo gelukkig begonnen heeft, wordt door vele volgelingen - niet altijd zoo gelukkig als door hem - voor vele andere deelen van ons vaderland beproefd en verricht. Men zal dit toejuichen, doch alleen onder de voorwaarde, dat de letterkundigen, die zich op *patois*-schrijven (dat een moeilijk genre is) toeleggen, er tevens werk van maken, de eigenaardige zeden en gewoonten van de landstreek, welker bewoners zij tot onderwerp hebben, te schetsen, en aan den lezer iets anders geven dan alledaagsche menschen van gelijke bewegingen als de lezer,

doch die alleen andere uitdrukkingen bezigen en enkele klinkers anders uitspreken. Van de schrijvers der heden voor ons liggende boekjes, die tot het bedoeld genre behooren, verdient de heer Emile Seipgens zonder twijfel den lof van zich behoorlijk van zijne moeilijke taak te hebben gekweten. Hij geeft eene geestige en ware schildering van de zeden en het leven in ons Nederlandsch Limburg, dat aan de meeste bewoners van ons land volkomen onbekend is en dat toch, blijkens de verrassende en ongeloofelijke bijzonderheden, die er soms van uitlekken, wel de moeite eener kennismaking voor zijne landgenooten verdient. Wij bevelen deze onderhoudende schetsen onzen lezers aan; wanneer de lectuur hun bevallen heeft en hen aanmoedigt, om dit eigenaardig land eens te gaan bezoeken, dan zullen zij tevens kennis kunnen maken met eene schoone en liefelijke natuur, die in zekeren zin den overgang vormt van de vriendelijke Geldersche dreven tot de meer ernstige partijen van oostelijk België.

Een spook gezien, dat in Gelderland speelt, is een weinig beduidend en gerekt verhaal, dat overigens in goeden stijl en goede taal vervat is. Al mogen de opgevoerde personen en de verhaalde gebeurtenissen, zooals wij uit de voorrede opmaken, aan de eigen ondervinding der schrijfster zijn ontleend, wij vinden weinig specifiek Geldersch in dit verhaaltje; al die menschen en al die dingen zijn op elke plaats ter wereld mogelijk. Wij willen gaarne de verdiensten erkennen, die de schrijfster hier en daar in den vorm toont, doch de inhoud blijft weinig belangrijk, en vooral in dit opzicht staat hare novelle achter bij de Limburgsche ‘vertelselkes’ van den heer Seipgens.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De Nederlandsche Wetboeken zooals zij tot op het einde van het jaar 1881 zijn gewijzigd en aangevuld. Uitgegeven door Mr. J.B. Fruin Hoogleeraar te Utrecht. Bijgewerkte uitgaaf. Beijers, Nijhoff en Stemberg.

Bij genoemde uitgevers verscheen reeds in de eerste dagen van den nieuw ingetreden jaarkring 1882 eene verjongde uitgave van de bovengemelde Wetboeken, die in 1876 het eerst het licht zagen.

Heb ik mij dikwijls ontevreden erover betoond, dat men nauwelijks een boek had gekocht, of het werd door eene tweede, goedkoope editie gevolgd, - heb ik meermalen gemopperd, dat een pas uitgekomen werk na korten tijd voor veel verminderden prijs verkrijgbaar werd gesteld, - ik heb het niet gedaan over deze zoo niet nieuwe dan toch bijgewerkte uitgaaf.

En daarvoor waren twee redenen: vooreerst, dat zij aan eene thans werkelijk bestaande behoefte voldoet, en ten tweede, omdat zij niet is een gevolg van den lust, de willekeur of baatzucht der uitgevers, maar van de vele wijzigingen, die sedert de eerste editie onze Wetten weder hebben ondergaan.

Op hare plaats vinden wij de verschillende later verschenen wetten van 9 April 1877, betreffende de klassen en samenstelling van de Arrondissements-Rechtbanken en Kantongerechten, de zetels van dezen en het rechtsgebied der Gerechtshoven, voorts het daarmede verband houdende Koninklijk Besluit van 29 April 1877 nopens beëediging en installatie der nieuwe gerechten en de regeling ten aanzien van advocaten en procureurs der ontbonden rechtbanken, alsmede van hunne archieven, eindelijk (bl. 135) een besluit over de rechterlijke archieven, dateerende van vóór de invoering der Fransche Wetgeving.

De wijzigingen in de wet op het Notaris-ambt, in Mei 1878 vastgesteld, zijn eveneens opgenomen, alsmede de besluiten ter uitvoering dier wet.

Eindelijk zijn aan het slot gedrukt de volgende na 1876 tot stand gebrachte wetten: op de openbare middelen van vervoer; op de handels- en fabrieksmerken; tot regeling van den kleinhandel in sterken drank; tot beteugeling van desertie van zeevisschers, en tot regeling van het *auteursrecht.*

Met de plaatsing van zulk eene wet te eindigen, is waarlijk geene onaardige herinnering, aan de rechten ook van deze uitgevers, die òf zelven òf wier voorgangers zich zooveel moeite hebben getroost, om die lang gewenschte wet tot stand gebracht te zien, en wier onvermoeide pogingen eindelijk in het vorige jaar met een goeden uitslag zijn bekroond. Wanneer ik mij nu eene aanmerking op dit boek veroorloof, dan is het deze: steek den man, wanneer hij weder een nieuw pak moet hebben, in een steviger kleed; hij is nog al zwaar gebouwd, is dikwijls in het touw, gaat zelfs door weer en wind (vraag het den cives academici) en daartegen is niet bestand zijne jas,

die een weinig gelijkt op grenadine of andere thans in de mode zijnde zomerstof.

M.

Histoire comparée des anciennes religions de l' Égypte et des peuples semitiques par C.P. Tiele, professeur d'histoire des religions à l'université de Leyde; traduite du Hollandais par G. Collins, pasteur de l' Église Réformée Wallonne de Rotterdam; précédée d'une préface par A. Réville, professeur d'histoire des religions au Collége de France. **Paris, G. Fischbacher, 1882.**

Dit boek is een merkwaardige verschijning; het is een tweede, vermeerderde en verbeterde Fransche druk van een Hollandsch werk. Ziehier, hoe die geschiedenis in elkander zit. Een tiental jaren geleden gaf de heer Tiele, toen nog Remonstrantsch predikant te Rotterdam, zijn *Vergelijkende geschiedenis der oude godsdiensten* uit. Zijn ambtgenoot, de Fransche predikant Collins, begon van dat uitnemend werk een uitvoerig overzicht te geven in: *Disciple de Jésus-Christ*, dat echter gestaakt moest worden ten gevolge van het ophouden van dat tijdschrift. Daarop ontstond het denkbeeld, om niet een overzicht maar een vertaling te geven van het werk; toen het er evenwel toe komen zou, deinsde de Fransche uitgever terug uit vrees, dat de aanzienlijke kosten van de uitgave niet zouden worden gedekt. Intusschen waren eenige jaren verloopen en het werk van den heer Tiele was intusschen verouderd, want de geschiedenis der godsdiensten is een zeer jeugdige wetenschap; - en toch kwam het plan eindelijk nog tot uitvoering; Professor Tiele herzag zijn werk, vulde aan en verbeterde volgens den eisch des tijds, terwijl in overleg met hem hier en daar eenige bekortingen plaats vonden, daar het werk anders te uitvoerig zou zijn geworden; immers, het beslaat nu nog een zeer lijvig deel groot octavo van ruim 500 bladzijden. Het financieel bezwaar werd uit den weg geruimd door de oudste dochter van den heer Collins, Mevrouw Eléonore Fanny Mees, aan welke het werk is opgedragen; zij nam de kosten van de uitgave voor haar rekening, - naar wij hopen en vertrouwen gansch overbodig, want wij kunnen ons niet voorstellen, dat een zoo belangrijk werk over een tegenwoordig zoo gevierde wetenschap zoo weinig op prijs gesteld zou worden door het publiek, dat de kosten niet zouden worden gedekt. In het Fransch vertaald is het werk ook bruikbaar voor de Duitsche en Engelsche markt, terwijl voor de Hollandsche beoefenaars der godsdienstwetenschap de Fransche taal geen belemmering is, om zich het werk aan te schaffen en op de hoogte te blijven van den stand van het wetenschappelijk onderzoek.

De heer Collins heeft een moeilijke taak zeer gelukkig volbracht. Wij Hollanders zijn gewoon van der jeugd af vreemde talen te leeren, maar hoe moet het een Franschman te moede zijn, wanneer hij het Hollandsch zóó goed verstaan moet, dat hij een wetenschappelijk werk in zijn eigen taal overbrengt?

Moge de heer Collins ondervinden, dat zijn arbeid op prijs wordt gesteld en de verrijking van de wetenschap met zulk een internationaal werk niet tevergeefs is geweest.

K.

Een eenvoudige aankondiging, geen critiek wenschen wij te geven van de *Gedichten van Estella Hymans-Hertzveld*, 's Gravenhage. Gebr. Belinfante. - Die gedichten zijn opgedragen aan de kinderen van de begaafde vrouw, welker uitstekend portret men tegenover het titelblad vindt; het gelaat doet ons denken aan een diep gevoelende, maar daarom geen weeke vrouw. Het doel der uitgave is zonder twijfel piëteit, reden te meer, waarom critiek misplaatst zou zijn. Alleen dit: een bloemlezing uit deze gedichten zou beter geweest zijn; sommige verzen zijn werkelijk schoon, terwijl men juist om die reden anderen liever niet tot publiek domein zag gemaakt.

De uitgave is inderdaad prachtig en doet den smaak van de heeren Belinfante eer aan.

K.

Het Licht van Azie. Leven en leer van Buddha. Naar het Engelsch van Edwin Arnold door dr. H.U. Meyboom. **Amsterdam. Scheltema en Holkema.**

Een beschrijving van de leer en het leven van Buddha in den vorm van een gedicht, dat ongeveer een boekdeel vormt, - menigeen zal daar vreemd van opzien. Bij eenig nadenken verdwijnt echter de verwondering; de godsdienst van Buddha heeft te veel overeenkomst met het Christendom, dan dat de kennis daarvan niet begeerlijk zou moeten worden geacht door de Christenen. Eerst in den laatsten tijd is in ons land meer de opmerkzaamheid op het Buddhisme gevestigd, vooreerst door de *Geschiedenis van het Buddhisme in Indie* van Prof. Kern, uitgegeven in de *Voornaamste godsdiensten* - de beroemde bij Tjeenk Willink te Haarlem uitgegeven serie - en door het meer populaire werkje van Rhys Davids, *Het Buddhisme en zijn stichter*, door Van der Vegte.

De overbrenging van Arnold's werk in onze taal wordt geheel verklaarbaar, wanneer men de geschiedenis kent van dit gedicht. De Engelsche schrijver is in zijn vaderland een gevierd dichter, o.a. door *The Indian Song of songs.* Hij is een der beste kenners van Indië. In 1879 gaf hij uit: *The light of Asia or the great renunciation (Mahâbhinishkramana), being the life and teaching of Gautama, prince of India and founder of Buddhism (as told in verse bij an Indian Buddhist).* In den tijd van zes maanden waren drie drukken noodzakelijk; naar Engelsche gewoonte verscheen nu ook een volksuitgave; in 1881 verscheen de zesde druk; in Amerika alleen werden in den zomer van 1880 omstreeks 40000 exemplaren verkocht. Eenstemmig was de lof, aan dit werk toegezwaaid, ook door kenners; een reclame heeft het boek dus niet noodig; de Koning van Siam schonk den dichter de Orde van den Witten Olifant, uit dankbaarheid voor den aan Indië en aan 'het waar geloof' bewezen dienst.

Dit laatste moge als bewijs dienen, hoe juist Arnold's opvatting is van het Buddhisme, hoe de inkleeding - het gedicht heet vervaardigd door een Buddhist - zoo objectief mogelijk is. Met behoud van den traditioneelen vorm is toch het Buddhisme hier zoo rein mogelijk voorgesteld, ontdaan van de wanstaltige uitwassen, die het in den loop der tijden onderging, toen het Buddhisme een kerk werd met priesters. Het komt mij voor, dat het gedicht

juist de meest geschikte vorm is voor zulk een beschrijving; wij gevoelen daarbij, hoe nauw de godsdienst verwant is aan poëzie.

Niet alleen wat den inbond betreft, verrast ons de overeenkomst van Buddha's prediking met die van Christus; de verminking van de leer door de priesters heeft, indien wij het onderscheid tusschen het Oosten en het Westen in aanmerking nemen, eveneens een treurige gelijkenis; overal dezelfde fout: het innerlijke leven, het waarachtig geestelijke, het moreele of liever het poëtische treedt op den achtergrond voor een doode vereering van den vorm; het heilige wordt kerkdienst, spel.

Arnold uit den wensch, dat zijn werk ertoe moge bijdragen, dat het Oosten en het Westen elkander wederkeerig beter leeren kennen. Inderdaad, dit is de verheven roeping van onzen tijd, dat hij, door de wetenschap voorgelicht, den godsdienst ontdoe van het tijdelijk kleed, waarin hij werd geboren, van de onzuivere bijmengselen, die dienden, om, als in een haast onkenbaren vorm, voor het nageslacht te bewaren, wat te hoog stond voor de groote volksmenigte, om terstond begrepen te worden.

Wanneer men ten volle erkent, dat Jezus van Nazareth in Gautama, den Indischen prins, zijn onderen broeder zou hebben herkend, indien hij van zijn bestaan en zijn leer had geweten, dan eerst arbeidt men aan de verbroedering van het menschelijk geslacht, dat thans in den godsdienst slechts scheidsmuren ziet, die een eendrachtige samenwerking onmogelijk maken.

De vorm van den godsdienst moge verschillend zijn, de grondslag is overal dezelfde: het zuchten en streven van den mensch naar het hoogere, naar het ideale. Alleen op dien grondslag moet het gebouw rusten; de demon van het clericalisme tracht dien bouw te verhinderen, en zoolang dien satan de kop niet is ingedrukt, zullen het recht van en de behoefte aan godsdienst niet algemeen worden erkend.

Voor zoover ik kan oordeelen, - het oorspronkelijke werk is niet in mijn bezit - heeft Dr. H.U. Meyboom zijn werk op uitstekende wijze volbracht en men heeft reden, dankbaar te zijn voor zijn vertolking.

Vindt de lezer in den aanvang dit boek niet aantrekkelijk om het vreemde, daar het niet gemakkelijk is, zich op eens in de Indische wereld te verplaatsen, hij getrooste zich eenige inspanning: de moeite zal straks ruim worden beloond. In een tijd van practisch materialisme doet zulk een poëzie goed; zij verwarmt het hart.

Als proeve van vertaling en tevens tot aanmoediging, om dit gedicht te lezen en te herlezen, neem ik ten slotte het volgende over:

‘De Derde Waarheid spreekt van 't *Eind der Smart.*
Wie levenslust en zelfzucht overwint,
Zijn driften uitroeit, elken hartstocht doodt,
Diens ware rust begint.

Zijn liefde is 't minnen van het Eeuwig schoon,
Zijn grootheid zelfbeheersching, zijn genot
Van Goden niet afhankelijk te zijn,
Zijn meest begeerlijk lot

Door liefde, plicht en willig dienstbetoon,

Door minzaamheid en leven zonder feil,
Een schat te winnen, dien de dood niet deert,
Een onverganklijk heil.

Zoo neemt de Smart een einde. 't Is gedaan
Met dood en leven. 't Lampje wordt gebluscht,
Daar de olie faalt. Vereffend is de schuld.
Dan komt de mensch tot rust.

K.

Vroeger hebben wij reeds melding gemaakt van de vertaling van de *Allgemeine Kulturgeschichte* van Henne Am Rhyn, het kolossale werk, dat eenigen tijd geleden voltooid werd. Wij konden het niet verhelen, dat die vertaling niet gelukkig was; de zware Duitsche stijl was in het Hollandsch even zwaar gebleven en de vele germanismen werkten de duidelijkheid niet in de hand.

Nog was het tweede deel niet voltooid, toen de vertaler onverwacht door den dood werd weggerukt. De ondernemende uitgever, C.L. Brinkman te Amsterdam, wilde echter het aangevangen werk doorzetten en zocht en vond een anderen vertaler in den heer J. Sepp te Beverwijk. Deze heeft de inderdaad niet gemakkelijke taak met ijver aangevat en voltooide het tweede deel, terwijl de eerste helft van het derde deel is verschenen.

De heer Sepp heeft het werk verbeterd; hij begon met verandering van den titel: *Geschiedenis van den vooruitgang der menschheid. Studiën op het gebied van ontwikkeling en beschaving.* Hierdoor missen wij allereerst het leelijke Duitsche '*cultuurhistorische* studiën'; de Duitschers verstaan onder *Kultur* geheel iets anders dan wij onder *cultuur* en zelfs de *Kulturkampf* mag ons niet verleiden, om onze taal te verminken en verwarring te stichten.

De verandering van den titel is tevens het wachtwoord geworden van de vertaling; zij is beter Hollandsch en de heer Sepp heeft de moeilijkheden, aan zulk een vertaling verbonden, zoo goed mogelijk overwonnen.

Wij verheugen ons daarover, omdat wij vertrouwen, dat dit de verspreiding van het werk zal in de hand werken. De *Kulturgeschichte* van Henne Am Rhyn is wel geen boek, zooals wij het voor ons land zouden wenschen, waar de behoefte aan werken van dien aard zich meer dan vroeger doet gevoelen; - daarvoor ontbreekt het te veel aan leidende gedachte, aan stelselmatige bewerking - maar het is een rijke bron van kennis, zooals men in geen ander werk licht zal terugvinden.

Wanneer de geschiedenis minder wordt een verhaal van het leven van vorstelijke families, van oorlogen en veldheeren, maar een verklaring van de ontwikkeling, van het licht en donker, van het sociale en huiselijke leven, dan eerst kan er sprake van zijn, of het waar is, wat de spreuk zegt: de geschiedenis is de leermeesteres der menschheid. Tot heden kunnen wij niet veel daarvan ontdekken.

K.

Plicht. Naar S. Smiles voor Nederland bewerkt door J^{o}. de Vries, Haarlem. De Erven F. Bohn. - De aard en de strekking van de werken van Smiles zijn zoo algemeen bekend, dat wij daarover niet in bijzonderheden behoeven te treden; *Help u zelven* en *Ken u zelven* zijn volksboeken geworden, die overal verspreid zijn. *Plicht* viel bij J^{o}. de Vries in goede handen; hij vertaalde niet, hij bewerkte, of liever verwerkte, en maakte er inderdaad een Hollandsch boek van; hij schetste de trekken van edele Nederlanders tot aanmoediging en navolging; hij vlocht dichtregelen in van vaderlandsche dichters - een uitstekend middel, om het boek te doen opnemen in Hollandsche harten. Hij voegde er een nieuw hoofdstuk bij van Kingsley, Heroïsme. Van een en ander geeft hij in de voorrede rekenschap. Moge *Plicht* den weg volgen van *Help u zelven* en *Ken u zelven* - een volksboek worden, in onzen tijd van twijfelzucht en verslapping, van clericalisme en dooden vorm- en klankdienst, een gezonden zin wekken in ons volk; men zegt, dat wij een practisch volk zijn; laten wij het toonen in ons karakter.

K.

Gustav Freytag maakte in ons land niet zooveel opgang als in Duitschland; terwijl zoowel *Debet en Credit* als *Het verloren Handschrift* in het oorspronkelijke nog steeds herdrukt worden, was het succes bij ons matig. Toch werden beide werken ook hier gunstig beoordeeld.

Freytag onderscheidt zich door een gezonden zin; met zekere voorliefde doet hij de gunstige zijde van den burger- en boerenstand uitkomen en bij al zijn scheppingen toont hij hart te hebben voor het leven des volks. Om die reden is het te betreuren, dat zijn werken hier niet meer gelezen worden; vooral geldt dit van *Het verloren Handschrift*, een boek, dat blijvende waarde heeft. Wellicht heeft de betrekkelijk hooge prijs de algemeene verspreiding tegengewerkt, en het romanlezend publiek is hier veelal zoo luchtig en wuft, dat het van een ouden roman niet meer weten wil en de uitgevers daardoor afgeschrikt worden, om een goedkoopen druk te laten volgen.

Hoe dit zij, de duurte is geen bezwaar voor de verspreiding van de bekende serie romans onder den titel van: *De Voorouders*, waarvan het zevende of laatste deel onlangs bij A. ter Gunne te Deventer verscheen. Freytag geeft in deze romans - die elk op zichzelf een afzonderlijk geheel uitmaken en hem dus niet behoeven af te schrikken, die tegen zeven deelen opziet, - als 't ware de geschiedenis der beschaving in Duitschland van het jaar 357 tot 1849 - zeker een uitstekend denkbeeld, dat niet in ieders brein opkomt en dat ook lang niet door iedereen zou kunnen worden uitgevoerd.

Ook in deze romans verloochent Freytag zijn karakter niet. Merkwaardig zijn in dat opzicht b.v. de woorden, waarmee de vrijheidsoorlogen tegen Napoleon I besloten worden: ‘Met honderd duizenden van huns gelijken hebt gij den vijand verslagen en het vaderland uit zijn vernedering gered. De ware kracht des volks in de jaren van onderdrukking en van vrijmaking ligt bij u, kleine onaanzienlijke lieden, niet bij de regenten en de machthebbers, wier fierheid en wil zich als zwak heeft leeren kennen; niet bij de hoogbeschaafden en fijn ontwikkelden, wier licht gebrekkig schijnt en die ook na

den vrede nog niet recht weten, waar het vaderland begint en ophoudt. In uwen kring, ongenoemden en onberoemden, bevindt zich de beste en edelste kracht van het volk; uwe eenvoudige, vaste trouw, de flinke zonen door u in het veld gezonden, uw stille dagelijksche arbeid in werkplaats en akker, waarvan gij aan den Staat offerdet, zoodat u zelven weinig overbleef, dat alles met elkander heeft den Staat gered. En als latere geslachten eens terugzien op uwen tijd, dan zullen zij het goede, het groote en gezonde bij voorkeur aantreffen in de kleine burgerhuizen en in de eenvoudige boerenhoeven, waar gij met echten vaderlandschen zin hebt geleefd en gewerkt.'

Deze misschien ietwat overdreven verheffing van den burger- en boerenstand maakt Freytag alles behalve 'hoffähig', maar het maakt een aangenamen indruk, zulk een stem te hooren uit een volk, dat ten allen tijde bekend stond voor zijn buigzaamheid tegenover de grooten der aarde.

Sommige beschouwingen van Freytag in *De Voorouders* herinneren zeer sterk aan *Het verloren Handschrift*, zoo o.a. het slot: 'Misschien oefenen de daden en lotgevallen van de voorouders nog heel anderen en veel sterker invloed uit op ons denken en ons zijn dan wij, levenden, vermoeden. Maar het is een wijze schikking in de wereldorde, dat wij niet weten, hoe ver wij het leven voortzetten van andere menschen, en dat wij slechts nu en dan met verbazing zien, hoe wij voortleven in onze kinderen.... Wat wij zelven winnen, in vreugde en leed, door eigen wagen en eigen werken, dat is de beste inhoud van ons leven, en ieder levende maakt zich dien weder nieuw. Hoe meer eeuwen het leven eener natie telt, des te geringer wordt de invloed van de werken der voorouders op de nakomelingen, maar des te krachtiger de werking van het geheele volk op den enkele, des te grooter de vrijheid, waarmee de man zich geluk of ongeluk bereidt. En dit is het hoogste en het hoopvolste in het geheimzinnig en wonderbaar werken der volkskracht.'

De geschiedenis van den laatsten tijd in Duitschland vormt een zonderlinge tegenstelling met deze historische mystiek. In plaats van de volkskracht te leiden, te ontwikkelen, legt de Duitsche Regeering het er veeleer op toe, het volk te drillen naar het weinig behaaglijke Pruisisch model.

Men kan zelfs niet nalaten, een vergelijking te maken tusschen de stemming van het volk vóór '48 en die van den tegenwoordigen tijd. Bereidde de Regeering zelf de omwenteling van '48 voor, de klove wordt ook thans hoe langer hoe grooter. Toch zijn de verhoudingen nu weder geheel anders: in '48 stond de lagere volksklasse, waaruit het revolutionnaire element voortkomt, naast den burgerstand, nu veeleer daar tegenover en tevens tegenover de regeering. De ontwikkeling van dit punt behoort echter minder hier ter plaatse.

Romans als die van Freytag zijn onderhoudend en tevens leerzaam; op die wijze de geschiedenis der beschaving te beschrijven, is een reuzenwerk, en men moet Freytag dankbaar zijn, dat hij zijn talent aan zulk een werk besteedde.

Wat de vertaling betreft, over het geheel laat zij zich goed lezen. Toch bemerkt men op bijna elke bladzijde, dat de schrijver zich te veel heeft gerept; er ontbreekt die fijnheid aan, welke voor een goede vertaling een vereischte is. Wij bejammeren dit vooral ook, omdat het zulk een werk geldt.

En zoo de vertaling, zoo de uitgave zelf. Beiden dragen het kenmerk van fabriekswerk. Het papier is zoo slecht, dat men voorzichtig moet wezen

met het opensnijden. Nog eens, dat is jammer. Goedkoop is goed, maar niet op die wijze.

K.

Robinson Crusoë, naar J.H. Campe. Voor den tegenwoordigen tijd op nieuw bewerkt door J. Hoffmann. Uit het Hoogduitsch. Met plaatjes. Deventer, A. Ter Gunne.

Sedert Defoe in 1719 *The Surprising adventures of Robinson Crusoe of York* uitgaf, zijn vertalers, omwerkers en navolgers bij schier alle beschaafde volken aan den arbeid gegaan, om het genot der lezing van dit merkwaardige boek ook aan hunne landgenooten te verschaffen.

Reeds in 1721 verscheen het eerste deel eener getrouwe overzetting in onze taal te Amsterdam bij de Jansoons van Waesberge (Deel II en III volgden in 1722) en hoeveel herdrukken, in haar geheel of verkort, deze oudste vertaling beleefd heeft, is mij onbekend. Een der laatste 'bewerkingen' is zeker die van J.J.A. Goeverneur, uitgegeven door den heer Noothoven van Goor te Groningen.

De wel bekende Duitsche schrijver J.H. Campe gaf in 1779-80 te Hamburg zijne omwerking in het licht. Hij noemde zijn held, *Robinson der Jüngere*, en als men bedenkt, dat in 1877 de 92ste 'Auflage' van dit zijn werk van de pers kwam, behoeft men niet te vragen, of deze Duitsche Crusoe opgang heeft gemaakt. Naast mij ligt de 7de uitgaaf of bewerking van Campe's verhaal in onze moedertaal. Of er behoefte bestond aan eene nieuwe editie, weet ik niet, maar wel, dat de heeren Hoffmann en Ter Gunne vol vertrouwen de hier boven genoemde, 'voor den tegenwoordigen tijd op nieuw bewerkte', de wereld kunnen inzenden, want de beschrijving der lotgevallen van den ongelukkigen schipbreukeling en eenzamen eilandbewoner blijft nog altijd lievelingslectuur voor onze jeugd. Wie herinnert zich niet, zelfs nog op gevorderden leeftijd, hoe gretig hij als knaap zijn Robinson Crusoe verslond!

Men kan vragen, waarom de heer Hoffmann Campe's Robinson koos boven den oorspronkelijken van Defoe? En ik heb er vrede mede, als hij antwoordt, dat er nog genoeg echte Engelsche Robinsons, in allerlei vorm uitgegeven, te verkrijgen, de Duitsche Robinsons daarentegen uitverkocht zijn. Geeft hij evenwel aan Campe's werk de voorkeur boven dat van Defoe, dan ben ik zoo vrij met hem te verschillen.

Eene van de redenen, waarom ik reeds als jongen mijn ouden *Robinson Crusoe* van 1721 uit de boekenkast van mijn vader, met name het 1ste deel, verre verkoos boven dat Duitsche, het Zwitsersche of welk namaaksel ook, ligt zeker in den vorm. De natuurlijke, eenvoudige en aanschouwelijke manier, waarop bij Defoe Crusoe zijne eigen geschiedenis vertelt, heeft zooveel aantrekkelijks, boeiends, wegsleepends, dat men, ondanks al zijne godsdienstige en voor een knaap veel te diepzinnige denkbeelden, met hem mede leeft en lijdt, worstelt en overwint. Campe daarentegen, die het verhaal

van zijn Crusoe door een ander laat doen, is niet half zoo plastisch, verveelt den nog geheel met zijne verbeelding lezenden jongen door zijne wijze gesprekken en - wat het voornaamste is - doet schade aan de begoocheling, met ware gebeurtenissen te doen te hebben, door het onwaarschijnlijke van het oorspronkelijke nog onwaarschijnlijker te maken. Of is het niet schier ondenkbaar, ja, onmogelijk, dat de schipbreukeling, op het ongeschiktste gedeelte van een onbewoond eiland geworpen, zonder eenig werktuig, zelfs zonder een zakmes, ik zeg niet in het leven blijft, maar met zijne handen boomen van voldoende dikte uitgraaft en verplant, om er eene haag van te maken, stevig genoeg tot bescherming tegen mensch en dier? Zelfs die aan een stok gebonden groote schelp, die hem tot schop en spade moet dienen,... hoe is het mogelijk, op deze wijze een werktuig te vervaardigen, waarmede men zooveel kracht uitoefent, dat men gaten in den grond graaft, voeten wijd en diep? Voeg hierbij, dat die *Robinson der Jüngere* bijna niets geleerd heeft, van niets afweet en nooit zijne handen heeft leeren gebruiken tot eenigen arbeid! Hoe kan zulk een onbeholpen jongmensch, in zulk een toestand geplaatst, met zooveel gemak, niet slechts in zijne eerste levensbehoeften voorzien, maar zelfs een bekwaam werkman worden in allerlei vakken?... Defoe was minder romantisch en een voorlooper van het realisme in den waren zin des woords. Hij onthield zijn held niet, wat hij onmisbaar noodig had. Het aan land gespoelde wrak levert het hem, en het leven, vóór zijne schipbreuk geleid, heeft hem genoeg geleerd, om van hetgeen hij heeft en vindt, zooveel partij te trekken, dat hij tot een betrekkelijken welstand kan komen.

Wat ik boven zeide, wordt zeker door de meeste jeugdige lezers niet opgemerkt, hoewel het de reden aangeeft, waarom de echte mij boven alle Robinsons beviel, al was ook ik, als knaap, mij hiervan niet bewust, en wij hebben hier alleen te doen met hetgeen de heeren Hoffmann en Ter Gunne opnieuw hun aanbieden.

Zeer juich ik het toe, dat de verouderde gesprekvorm is weggelaten. Zedenkundige opmerkingen ten behoeve der jeugd komen er nog genoeg in voor, maar niet zóó, dat zij vervelen of het genot van het lezen bederven. De vertaling is goed, de stijl vloeiend, de druk keurig netjes - alleen van de ‘Plaatjes’ zou men kunnen zeggen, wat *De Ned. Spectator* onlangs in het algemeen aan onze kinder-prentenboekjes verweet: ‘Het zijn weeke karakterlooze omtrekken beplakt met fletse (niet “fletsche”!) of schreeuwerige kleuren.’ Ook deze *Robinson Crusoë* (waarom dat Crusoë?) zal dus zijn weg wel vinden en behoeft geene verdere aanbeveling.

Kampen, Januari 1882.

J. HOEK.

Salvatore Farina. Blond haar. Naar de tweede uitgave uit het Italiaansch vertaald door H.J. Wansink, Leeraar aan de Hoogere Burgerschool te 's Gravenhage. Arnhem, J. Rinkes Jr. 2 dln. gr. 80.

Om te beginnen met de zedelijke strekking van dezen roman - de schrijver geeft ze zelf met zoovele woorden aan in den laatsten volzin van zijn boek. Daar schrijft hij: ‘Om het goede te doen, is het dikwijls niet genoeg het te willen, maar moet men ook waardig zijn het te doen’, na reeds vroeger te hebben gezegd, dat ‘eene gestrenge wet ook de goede werken beheerscht en ze den onwaardigen ontzegt’. Het verhaal moet dus dienen, om dit aanschouwelijk voor te stellen.

Een rijke graaf, die tot zijn zes-en-dertigste jaar slechts voor zijn genot heeft geleefd, ziet een beeldschoon, nog zeer jeugdig meisje, dat hare prachtige blonde lokken aan een kapper tracht te verkoopen, om de laatste levensuren van hare stervende moeder te verzachten. Hij wil niet, dat de haarkunstenaar dit offer aanneemt, koopt zelf den sierlijken hoofddos van het lieve schepseltje voor eene aanzienlijke som en laat haar dien, zooals vanzelf spreekt, behouden. Hiermede niet tevreden, wil hij een ‘goed werk’ aan de eigenares van ‘blond haar’ verrichten (waarom zou een van alle wereldsche genietingen verzadigde edelman zich ook niet eens voor de afwisseling het genot kunnen verschaffen van eene enkele goede daad?); hij besluit, haar ook voor het vervolg voor armoede en ellende te bewaren, bezorgt haar een goed tehuis en laat haar leven in vroeger niet gekende weelde.

Tot hiertoe gaat alles goed; maar de schrijver streeft zijn doel voorbij, als hij het goed begonnen werk geheel verkeerd laat eindigen, niet door de ‘onwaardigheid’ van den weldoener - de stelling, welke de roman moet in beeld brengen, - maar door de onwaardige wijze, waarop hij zijne ‘goede daad’ voortzet. Hij wordt namelijk verliefd op zijne beweldadigde maagdelijke schoone, heeft eerbied voor hare kinderlijke onschuld en eenvoudigheid, maar laat zich terzelfder tijd vangen in de strikken eener courtisane, die NB.! hare zuster blijkt te zijn, even mooi, hoewel in een anderen zin, en even blondharig als de reine en lieftallige, van deze ongeoorloofde betrekking niets afwetende Grazietta. Nu mislukt natuurlijk de geheele goede daad. Hij, een graaf, mag een meisje, dat zoo laag staat op de maatschappelijke ladder, niet trouwen; en al kon hij zich nog hier overheen zetten, hij kan in zijn kring toch niet optreden met zijne bijzit als schoonzuster, Grazietta niet tot gravin maken met zulk een schepsel als naaste bloedverwante! Het allerliefste wezentje is inmiddels ook op hem verliefd geworden en sterft aan de tering, omdat zij hem niet ‘krijgen’ kan. Het zoo ‘goede werk’ loopt dus uit op den vroegen dood van het slachtoffer; maar dit is niet het gevolg van 's graven onwaardigheid, maar van zijne totale onzedelijkheid. Ik zou ook niet weten, waarom eene hoogst berispelijke persoonlijkheid niet eene ‘goede daad’ doen kon, als zij edelmoedig aangevangen en op verstandige wijze voortgezet en voltooid werd. Of wordt niet menige in het oog der wereld ‘onwaardige’ door allerlei beweldadigden nog in zijn graf gezegend?.....

Afgezien van het valsche der hier voorop gezette zedelijke stelling, predikt deze roman de banale waarheid, dat zelfzuchtige, zinnelijke heeren en dames

hoogst moeielijk zich kunnen verbeteren en in de wereld meer kwaad dan goed doen. Hiertoe worden de karakters geplooid, de omstandigheden geregeld; maar daar Farina een schrijver is van talent, doet hij dit zoo, dat de lezer er weinig van bemerkt, en geeft hij een nieuw bewijs, dat de romanvorm in de handen van een kunstenaar zich zeer goed laat gebruiken *pour la morale en action.* Een echt kunstwerk moge dit niet tot stand brengen, het geeft toch een leesbaar boek en, zooals dit, een onderhoudend verhaal. Humoristisch niet zelden, vindingrijk in het opvatten zijner karakters, die hij duidelijk teekent en goed volhoudt, geeft hij menige menschkundige opmerking ten beste en vertelt onderhoudend. Jammer, dat hij zijne lezers meest altijd in zulk gezelschap brengt, dat een degelijk man of eene beschaafde vrouw niet bij voorkeur zoekt. De enkele goede sujetten, die hij laat optreden, zijn slechts van negatief zedelijk gehalte, en de geestigheid der overigen vergoedt niet genoeg hun volslagen gemis aan moraliteit.

De heer Wansink heeft zich, naar mijn oordeel, zeer goed gekweten van zijne moeielijke taak van vertalen. Hij schrijft vloeibaar Hollandsch, en als het hier of daar een beetje hort en stoot, is dit zeker meer te wijten aan het gekunstelde en puntige van het origineel dan aan hem. Dat hij ‘knie’ (bl. 23 dl. I) onzijdig maakt en (bl. 21 *ibid.*) ‘cris*e*s’ schrijft in plaats van crisis, zijn van die foutjes, die ieder onwillekeurig maakt. Ik teekende er echter niet meer aan, omdat er mij niet meer in 't oog vielen en ik er niet naar heb gezocht.

De heer Rinkes zorgde voor eene nette en duidelijke uitgaaf.

Kampen.
J. HOEK.

Mengelwerk.

Stoer.

De jongeling, weer heengetogen zijnde, keerde terug, als bruidegom getooid, door haar in bruidswâ ontvangen.

Van toen af was haar het leven weer zoet, zoeter dan ooit te voren.

Ze verbeidde de terugkomst van den echtgenoot, na afwezigheid, telkens met vurig verlangen.

Weer had ze behagen in het opgaan der zon en dier ondergaan stemde haar tot eerbied.

Van het luisteren naar der vogelen geluid werd ze niet verzadigd.

Met bloemen tooide zij zich om de geuren en der kleuren pracht.

Het azuur des hemels betooverde haar.

Het gekras der vogels in den toren hoorde zij niet meer en overdenkende haar leven, zag zij, hoeveel leed ze had gekend, maar ook, hoeveel vreugde zij had ondervonden; en de vreugde was meer dan het leed.

Naar den Leeuwenburcht blikte ze heen; ze beminde haren echtgenoot, maar vergat hare eerste liefde niet.

Haren arbeid verrichtte ze in verheuging des harten en ze begeleidde dien arbeid met haar lied.

Bekommerd was haar hart, als de burchtheer ten strijde toog, maar als hij was weergekeerd, dankte zij God. Zij leefde.

In den strijd had hij niet versaagd en al zijn moed dankte hij aan haar. Ja - zij leefde.

De plaats van haar gebed was het graf harer ouders, wier nagedachtenis haar dierbaar was. Naar hun voorbeeld richtte zij zich.

De zegenspreking haars vaders werd vervuld: kinderstemmen vervroolijkten hare woonstede.

Hare zonen waren manhaftig in den strijd; hare dochters waren

liefelijk en aanminnig als zij, en de aanzoeken om dier hand hadden geen einde.

Hare kinderen en kindskinderen deden haar jong blijven van hart.

Oud van dagen werd ze en toen de zon van haar leven opnieuw onderging, was ze in diepen rouw, maar vol kalmen vrede; want de scheiding zou voor kort zijn.

Jong bleef haar hart, maar met grijze haren zat ze neer, als toen ze kind was, en zag ze de Rijngolven in het maanlicht voorwaarts glijden en de avondster haar toewenken.

Zachtkens aan mocht haar geest zich loswikkelen van de aarde. Geen bange doodsstrijd benauwde haar en de grond om haar graf werd van tranen nat.

En vóór haar verscheiden had de begaafde edelvrouwe hare levensgeschiedenis te boek gesteld, maar de menigte begreep die niet en dacht bij de duisternis harer ziel, toen ze maagd was, aan niets dan aan een draak.

VIII.

In de ziel van Stoer sluimerde poëzie, maar hij wist het niet. Dan, werd de mensch nooit in alle volheid aan zichzelf geopenbaard, tenzij hij beminde, bezielende liefde doet sluimerende talenten ontwaken.

Wel was hij zich bewust, dat zijne schets mogelijk niet eens een uitgever kon vinden, maar voor den druk bestemde hij die niet. Hij zat eenzaam op zijne kamer en dwaalde in zijn vrijen tijd eenzaam door het veld, dacht immer aan Johanna en zocht een vorm, die, wat hij voelde, weergaf. 't Was in deze dagen de behoefte zijner ziel, zulk een vorm te vinden.

Doch de huisschilder, die op het uithangbord der dorpsherberg gebrekkig een landschap afmaalt met plompe, onnatuurlijke vormen, met schelle kleuren, met tallooze zonden tegen de kunst van kleur- en lichtschakeering, hij is toch kunstenaar. Laat hij staan op den laagsten trap, meer kunstenaar is hij toch, dan wie zich nimmer aangespoord voelde, stift en penseel ter hand te nemen. Kunstenaar is hij in dien zin.

En Johanna?

Ook bij haar ontwaakten ongekende krachten. Maar daar is eene poëzie, die noch in afgemeten proza, noch in welluidende klanken hare uiting vindt. Zoek die in de werkplaats van den handwerksman; bij de wieg in de achterbuurt, waar de bedrijvige huismoeder de kous stopt, terwijl haar voet de wieg heen en weer beweegt; bij het spinnewiel en in de keuken; op een tochtigen zolder, waar de wasch droogt.

Kwam het in Johanna niet op, het gebied der dichtkunst te betreden: niet dichterlijk, maar niettemin schoon was de vorm, waarin

hare levensopgewektheid en de werkzaamheid van haar geest zich naar buiten openbaarden.

Ze had hare dagen gekend, waarop ze in 't middaguur te vinden was langs 's Heeren wegen, in winkels, om inkoopen te doen, 't is waar, maar langs omwegen daar gekomen; in 't plantsoen, nuttig voor hare gezondheid, maar langer, dan noodig was. Ze had hare dagen gekend, dat niet het hanengekraai haar deed ontwaken, wat niet wel mogelijk zou zijn geweest, na eerst in 't holst van den nacht te zijn ingesluimerd, wakker gehouden door een boeienden roman. Ze had het meer dan eens ondervonden, hoe bezwaarlijk het voor een jong meisje valt, bij mooi weer zonder morren bij naaidoos, in keuken en kelder te toeven, en ze kende bij ervaring te goed die naargeestigheid zonder grond, erfdeel aller menschen in oogenblikken van ijdel- en ledigheid. Haar spiegel had haar niet onkundig gelaten omtrent hare gelaatstrekken en 't was wel gebeurd, dat ze had hooren spreken van het eene noodige, terwijl hare ziel verdiept was in handschoen en flacon, zoodat de klanken niet eenmaal het eene oor ingingen.

Zijn omgang was haar ten goede.

Na in het morgenuur met helder voorschootje eene bedrijvigheid te hebben ontwikkeld, als ware ze dienstmaagd in het huis harer ouders, was haar gang op den middag trippelend en vlug. Wetende, dat ze hem niet in 't plantsoen zou tegenkomen, had ze minder oog voor de wandelaars, die haar tegenkwamen, dan wel voor de natuur om haar heen; zag ze het groen en de bloemen ontluiken op de wijze, waarop Stoer haar gewezen had; zag ze de spiegeling in het water, waar Stoer met welbehagen op turen kon; zag ze den vogel strootje en tak in den bek hebben; hoorde ze het eentonig gestamp van den molen, waarvan Stoer haar de bedoeling had uitgelegd. Ze zag leven en beweging rondom, allerwegen arbeidzaamheid, en ze toog huiswaarts, luisterende naar de stem in haar binnenste, die haar zeide, dat hare dagtaak nog niet voleindigd was.

En alvorens de morgenuren haar in het huishouden vonden, had ze bereids de zon verrast, toen deze in het venster harer slaapkamer hare stralen zond; had ze hare stekjes begoten, die Stoer voor haar had geplant, en het gesjilp der musschen aangehoord, onderwijl dat een paar een nestje bouwde in het kamertje, dat zij voor hen aan den muur had gehangen op aanwijzing van Stoer; had ze een paar hoofdstukken gelezen van het boek, dat hij haar aanbeval.

Hoe kwam het, dat de dag was omgevlogen, eer zij het wist; hoe kwam het, dat ze steeds zoo opgeruimd was, zoo immer geneigd, haar stemmetje door het huis te doen hooren? En waar ze vroeger wel eens over moeheid klaagde, hoe kwam het, dat ze thans van den morgen tot den avond in beweging kon zijn, meubels helpende vertillen, lakens rekkende en eieren kloppende? Zag ze niet Stoer, waar ze ging of stond; voelde ze niet diens ernstig oog op haar gericht; was het niet

juist de bedrijvigheid, die hare lichaamskrachten scheen te verdubbelen?

Als weleer tooide ze zich en stond ze voor den spiegel, maar wat zou Stoer wel gezegd hebben, van wien ze hoopte, dat hij nog even voor het eten eens voorbij zou komen met zijne kameraden, alvorens naar de sociëteit of naar tafel te gaan; wat zou hij wel gezegd hebben, als hij haar zag zonder één strik en met een half schoon kraagje?

En de geletterde, die in het stadje zijne lezing hield, zekerlijk, hij kon niet nalaten zich af te vragen, wie toch wel het meisje met dat lieve, doch ernstige gezichtje kon zijn, dat zoo aandachtig zat te luisteren, zoo zelfs, dat ze 't gegiegel achter zich niet hoorde.

Dat was Johanna.

IX.

't Was dan lente en de wintercasino's behoorden tot het verledene. De tooneelmeester had zijn decoratief opgeborgen, om het pas over eenige maanden te voorschijn te halen, als het kermis zou zijn en de tooneeldirectiën der groote steden de kleinere afreisden met haar personeel. De dansmeester zat op zijne stoep en rookte genoeglijk zijne pijp, want de lente bracht balsem voor zijne kwaal. De kappers bergden hunne friseerijzers en de modewinkels begonnen achter de groote ruiten stapels van zomerhoedjes en veelkleurige stoffen te vertoonen.

Toch zag er niet alles poëtisch in het stadje uit, want als ware er eene pestziekte uitgebroken, die de huizen leeg deed staan, zag men geen enkel gordijn voor de vensters, waarachter de zeemleeren lap door de roode hand der schoonmaakster werd in beweging gebracht. De bakker sjouwde zijne geheele toonbank naar buiten en de gruttersdochter boende aan den walkant de gort- en meelloketten, daarbij zooveel emmers water erover heenplassende, dat men zich verbaasd zou afvragen, hoe ze ooit weer droog te krijgen waren. De stukadoor droeg de kalkspatten tot zelfs in het haar; de kronen der zijkamers hingen gepakt in witte bekleedsels, en geen huis kon men binnengaan, of men zag den witkwast heen en weer slieren, nadat men verf had gekregen aan zijn goed.

Maar geduld tot over een paar weken nog maar. Kom dan op Zondag het stadje bezoeken: ieder meisje is een wandelend pinksterbloempje; hagelwit zijn alle gordijnen; zelfs de straten schijnen geschuurd, en de heeren gaan zonder overjas naar de Buitensociëteit, waar muziek is. Schetterende krijgsmuziek, maar toch muziek. De roeibootjes liggen er opgeknapt en beloven de prettigste watertochtjes; ook zullen de engagementen publiek worden, als blijvend resultaat van de casino's. Dan zal het er zijn: alles juicht, alles zingt.

Toch niet bij Stoer.

De officieren van het garnizoen hadden reeds opgemerkt, dat het met Stoer niet in orde was, maar het rechte wisten zij er niet van, want hij liet zich niet uit. Dat kon hij dan ook niet. Johanna had hij nog niet gevraagd; hij kwam er aan huis, dat was bekend, maar toch niet op dien voet, dat hij er veel ophef van kon maken. Toch was de verhouding tusschen hem en Wick niet bepaald gespannen, maar hij had er zich dikwijls genoeg laten zien en verkeerde er toch niet op den voet van vriend des huizes. En dat wilde hij toch, vóórdat hij Johanna vroeg, want het afspringen van een engagement maakte op hem den indruk van een marsch zonder doel, van een veldslag zonder voorafgaande verkenning.

Zegt het spreekwoord: men trouwt de ouders niet, dat ging bij Stoer niet op. Johanna's ouders werden, als zij zijne vrouw werd, *zijne* ouders en hij wilde hun dezelfde gevoelens kunnen toedragen, als ware hij hun eigen kind; van te voren wilde hij zekerheid, met zijne schoonouders niet overhoop te zullen liggen.

Een vertrouwd vriend, met wien hij erover sprak, vond, dat hij het te ver trok; maar Stoer legde hem voor, dat hij buiten zijn traktement van zichzelf niet veel middelen had; en wilde Johanna zich met hem behelpen, zoodra er een kind kwam, was het vooraf wel uit te rekenen, dat hare ouders wel eens zouden moeten bijspringen. Stond hij tegenover Wick op een volkomen onafhankelijk standpunt, wat het financieele betrof, het ware iets anders, maar vrij waarschijnlijk hing hij in de toekomst van hem af.

Bovendien wilde hij Johanna eerst nog nader leeren kennen. Hij had in den afgeloopen winter buien gehad, dat hij tot over de ooren verliefd was, maar geheel begeven had hem zijne rede niet en vast en zeker wilde hij gaan, dat Johanna, eenmaal geëngageerd en getrouwd zijnde en haar beste beentje niet meer voorzettende, hem zou blijven boeien bij den kalmen, regelmatigen, maar eentonigen tred in het maatschappelijk gareel.

Vandaar, dat Stoer zeer talmde met Johanna in duidelijke bewoordingen te zeggen, wat er omging in zijn hart, wat zijn oog haar al gezegd had op eene wijze, die haar geen twijfel liet.

Blijven kon intusschen de verhouding zóó niet en Stoer begon te begrijpen, dat hij te kiezen had tusschen òf eene declaratie òf het staken zijner bezoeken aan Johanna's huis.

Wellicht zou 't een zegen voor hem zijn geweest, als zijn bataljon van garnizoen moest verwisselen, maar het was er pas in het stadje en tot het vragen eener overplaatsing kon hij niet besluiten.

Welke jonge man was niet geboeid aan de plek, waar zijne beminde woonde; welke man zag de woonplaats zijner liefste niet aan met een bijzonder oog?

En dan had Stoer nog eene reden, om zich aan het stadje gehecht te voelen. Onder het garnizoen was hij gezien en de Kolonel van

zijn regiment, die in het stadje zijne standplaats had, droeg hem bij zijne achting ook warme vriendschap toe. Aan dezen voelde hij zich zeer gehecht.

X.

De Kolonel was een man, die een veelbewogen leven achter zich had. Hij had gereisd en vreemde landen gezien, vele garnizoensplaatsen gehad en er velerlei menschen leeren kennen. Tot veler verwondering ongehuwd zijnde, at hij zoodoende aan de ‘table-d'hôte’. Daar werd zijn gezelschap bijzonder gewaardeerd, wijl hij uit den aard der zaak veel wist te verhalen en op zijn tijd mede te schertsen. Hij had iets aristocratisch, maar zijne welwillende vormen, van allen opsmuk vrij, zouden den vurigsten democraat diens wapenen uit de hand hebben geslagen.

Hij was uit een groot gezin; had vader en moeder, broeders en zusters zien sterven; had den veldtocht van 1812 medegemaakt en gestreden bij Waterloo. Bij Hasselt was hij gewond geraakt en waar hij zijne schreden gericht had, het scheen op zijn weg te hebben moeten liggen, om overal te zien sterven.

‘Wij sterven, en wij zien sterven’, was de korte trek, waarmede hij het leven aanduidde. Was het wonder, dat deze man den ernst op het gelaat droeg? Maar het aanhoudend en allerwegen sterven in de natuur was in zijn oog de noodzakelijke voorwaarde tot geboren worden en herleven. Dies was zijn ernst van somberheid vrij, genietende hij van het levenwekkend rood der bloemen op de graven, luisterende naar het slaan van den nachtegaal, die in het geboomte van het kerkhof zat.

Streng voor den dienst, bezat hij te veel menschenkennis, om niet te onderscheiden tusschen moedwil en onwillekeurig verzuim. Zwijgend onder de wapenen, was hij buiten den dienst spraakzaam en vol hartelijkheid jegens zijne officieren, die in hem den bekwamen hoofdofficier, maar tevens den vaderlijken vriend eerden. Gaarne had hij, dat zij op het theeuur hem bezochten, en Stoer behoorde tot diegenen, welke even gaarne bij hem kwamen.

Ook hij had gemerkt, dat er bij Stoer iets haperde, en hij speurde buiten hem om de reden na.

Een schertsend woord was de ongezochte maar gereede aanleiding, om Stoer tot bekentenis te brengen; derwaarts leidde hij het heen, sedert hij wist, dat het hier eene minnezaak gold; en zulke zaak was in zijn oog òf gemakkelijk te verhelpen òf van te ernstigen aard, om niet dubbel waakzaam te zijn.

Was Stoer reeds meermalen van plan geweest, om met zijn Kolonel over zijne zaak te spreken, het verheugde hem, dat die erover begon, want hijzelf had er altijd tegen opgezien. Terwijl Stoer hem

uiteenzette, waarop het stond, luisterde de Kolonel aandachtig toe, hem strak aanziende, en toen Stoer geëindigd had, zat hij stil, met de oogen naar den grond gericht, als peinsde hij.

Plotseling het hoofd opbeurende, hernam hij: ‘Als ik u zeg, hoe ik soldaat werd, kent ge 't geheim van mijn leven. Men verwondert zich, dat ik ongetrouwd ben, - mijzelf verwondert dat niet, ofschoon er een tijd was.... lang geleden..... waarin ik meende, mijne levensroeping niet te vervullen, zoo ik niet reeds in mijne jonge jaren huwde.

Meer knaap nog dan jongeling, beminde ik met gloeienden hartstocht. Het voorwerp mijner vereering was zacht als eene duif en ijverig als de mier. Ge hadt moeten zien, hoe kloek ze 't huishouden harer ouders kon waarnemen, als hare moeder ziek was; hoe ze hare broertjes en zusjes wist te leiden, en hoe ze er ontzag onder had, zoo jong als ze was. Het ding was nog maar zeventien jaar. Ook bezat ze deugden, die ik toen zoo niet opmerkte, maar waar ik later van hoorde.... toen het te laat was. In stilte deed ze aan de armen wel; haar godsdienst was zonder femelarij en, zoo jong als ze was, van werkdadig gevolg in de vervulling harer plichten. Nog zit ze voor mij in de kerk in devote aandacht; dáár zag ze niet naar mij dan alleen in 't begin, om te zien, of ik er was.

Ge denkt misschien, jonkman, als anderen, die slijk werpen naar het hoofd met de doornenkroon, dat ze foeileelijk was, wijl men op dien leeftijd bij een jong meisje geen godsdienst verwacht, als ze schoon en levenslustig is en het leven haar nog alles belooft. Maar meen niet, dat ge op uwe casino's vormen zaagt van bevalliger ronding. Toen was 't zoo geene mode als thans voor een meisje, om in het dagelijksch leven alles weg te stoppen op handen en gezicht na, als eene Oostersche, en ik zeg u, dat de plooien, als ze den arm bewoog, het bevallige dier ronding slechts verhoogden; dat het kuiltje aan den elleboog den meest ongevoeligen man zou verteederd hebben. Hare hand was klein en haar pols was dun, maar de bovenarm was mollig en zacht als zijde. Tot omhelzen waren die armen geschapen.

Blanker was de lelie niet en de hals was blank als deze. Op partijen was het toen als nu mode, om gedecolleteerd te zijn, en wat mijn oog dan zag, is niet te beschrijven, want de overgang van den ranken hals op het donzige vel van borst en rug was zoo ongemerkt, dat ge noch van het een noch van het ander het begin en het einde zaagt. En verderop naar de ronding der schouders moetende raden, was het vermoeden alleen, dat dezen in blankheid en malschheid het overige evenaarden, voldoende, om een gevoel van bedwelming te doen ondervinden.

Zoo schoon was ze.

Dat allerliefste en bekoorlijke schepseltje maakte ik het hof en zij was er niet ongevoelig voor. Door een samenloop van omstandigheden echter, te lang om te vertellen, wat ik buitendien niet doen kan,

omdat ik derden, nog levenden, zou compromitteeren, had de zaak geen gunstig verloop en *mijne* schuld in deze aangelegenheid was mijn ongeduld. Wijl ik nergens rust of duur had en alles mij tegengrijnsde, begreep ik mij alleen boven water te kunnen houden in eene drukke werkzaamheid, vol afwisseling en afleiding. 't Was in den tijd van Bonaparte en de gelegenheid lag dus voor de hand. Maar in Moskou en bij de Beresina, bij Quatre-Bras en overal stond ze voor mij als eene heilige, met een aureool om het hoofd. Ze verscheen mij in den droom en in het suizen van den wind hoorde ik hare stem. De rust, die ik gezocht had in de stormachtige afleiding van het slagveld, week hoe langer hoe verder en een verterend heimwee dreef mij, haar weer te zien.

Het was te laat - ze was dood.

Veel moet het lieve schepsel om mij getreurd hebben, naar ik later hoorde.... toen het te laat was.

Het mingekoos buiten het huwelijk gaf mij niet, wat ik zocht; armzalig en poover is het, wat zulks u aanbiedt.

Aangetrokken tot de zalige genoegens van den echt en overtuigd van de wenschelijkheid voor den mensch, om niet alleen te leven, zag ik sedert dien tijd uit naar het evenbeeld van de uitverkorene mijner jeugd.

Ik zal niet zeggen, dat ik die niet vond; ik leerde later vele vrouwen kennen, wier leven de reinste liefde, wier adem deugd was; vrouwen, in staat tot de grootste toewijding. Maar in mijn hart was eene wond en zoolang die niet genezen was, was mijn streven vruchteloos; want naarmate ik mij dichter waande bij den drempel der huwelijkswoning, herleefde krachtiger het beeld mijner eerste min. Het was mijn geweten, dat sprak en mij zeide, dat ik toebehoorde aan eene andere; zij het, dat deze op aarde niet meer te vinden was.

Niet geheel mijne schuld was het, die mij haar deed verliezen, maar vrij van schuld was ik toch ook niet, en ik vond alleen rust in eene boetedoening tot aan gindsche zijde van het graf.

Ik zal niet zeggen, dat de mensch, in het algemeen, slechts éénmaal beminnen kan, zooals de romans beweren, maar *mij* was het zoo.

Jongeling, mogelijk hebt ge er eenig denkbeeld van, hoe smartelijk het lijden is eener verlorene liefde; maar wat de ouderdom u alleen kan geven, 't is de wetenschap, dat de jeugd er geen begrip van heeft, welke groote gave God aan het menschdom reikte in de vrouw. Spiegel u aan hen, wier jeugd voorbij is; die het met goud zouden betalen, als hunne kin nog baardeloos was en als zij aan de voeten eener maagd alsnog de betuigingen konden afleggen hunner eerbiedigste hulde. - Wees een vriend van uzelf.'

Toen Stoer over het marktplein naar huis ging, daalden van den kerktoren de zware klokslagen plechtstatiger dan ooit naar beneden.

XI.

In den nazomer is het kermis in het stadje. Denk er niet gering over. 't Paardenspel is er vertegenwoordigd nevens de koekkraam; poffertjes en wafelen zijn er door 't heele stadje te krijgen, waar maar een hoekje beschikbaar is, groot genoeg, om de houten woning overeind te zetten, zonder dat de passage geheel wordt gestremd. Naast de kramen met kinderspeelgoed, waarin trompetten, daar men eene spleet in blaast, en trommen, die geen dag zullen duren, maar lang genoeg, om menigeen de kermis te doen verwenschen, kramen met degelijke waar: welriekende wateren, die inderdaad geuren; handschoenen, die met de beste winkelwaar kunnen wedijveren; waaiers en sigarenpijpen, altegader kunstig snijwerk. Draaiorgels allerwegen. Schouwburgen, wier aanbouw deed afvragen, of ze bestand zullen zijn tegen de dreuning van het kanon, dat erin zal worden afgeschoten, blijkens de affiches, reeds aan de huizen rondbezorgd en die het schouwtooneel van een veldslag beloven, maar ook eene glasblazerij en een photographisch atelier.

Vies, smerig en verloopen ziet de man eruit op gindsche nog opengebleven plek met zijn verkleurden, gedeukten flambard, met blauw wollen frak, ongekamde haren en ongeschoren kin, op sloffen en met afzakkende broek zonder bretels, die al sabbelende op het overschot van eene sigaar de schroeven uit elkander zoekt, welke het geraamte van eene waggelende tent bijeen zullen houden.

En toch beloofde deze man eens meer en beter. Als kind eener balletdanseres geraakte hij reeds vroeg aan het tooneel verbonden en vervulde hij zijne rollen goed. Toen was hij een knaap met een aardigen krullebol, schoone handen en kleederen zonder winkelhaken.

Aan datzelfde tooneel speelde een meisje van gelijke jaren als hij; van wat hij verdiende, gaarde hij over en kocht hij haar geschenken. Zijne belooning was de toejuiching van het publiek om zijn goed spel; goed, wijl zij hem haar hart had geschonken en van tusschen de coulissen hem aanmoedigde met haar blik. Maar nauwelijks maagd, toonde een jongeling van goeden huize haar mooier en veel kostbaarder geschenken en ze viel. Dat was reeds het begin van het einde. Levensmoed, voor den kunstenaar noodiger dan brood, was van toen af zijn deel niet meer en hij viel ook, dieper en dieper.

Toch, als hij bij avond geschoren zal zijn en zijn haar gekamd zal wezen, als hij in 't zwart gekleed u tot binnentreden zal uitnoodigen, om achter het geheimzinnig gordijn zijne wonderen te zien, en hij bij walmend gaslicht nog sporen van vroegere schoonheid verraadt, zal uwe hand neervallen, waarin ge den eersten steen gereed hadt, en zult ge, onder diep medelijden voor hem, uzelf afvragen: Zou ik mij nog zóó gehouden hebben in zijne plaats?

En daar ginds staat de draaimolen, vroolijk en wel. Maar hij is

de eenige niet. Op andere plaatsen zijn er ook, soms wel twee naast elkaar, vijf in 't geheel; maar deze hier is de mooiste en de grootste.

Die zal draaien, draaien van dat de politie vergunning geeft, totdat de kermis uit is - uitgeluid is. Zooals zij werd ingeluid. En dat met dezelfde klok in den hoogen toren, aan wiens voet de draaimolen staat en die eertijds de vrome gemeente te zamen bracht tot verhevener doel.

Zijn toren en klok dan ook al verloopen?

Toen die klok weleer geluid werd ten behoeve van de kermis, was het doel edel in zichzelf. Het was een andere tijd. Niet de klok verslingerde zich, maar de kermis; toen ook onder die klok, maar volksfeest in den besten, edelsten zin van het woord; van lieverlede ontstaan zonder geboren te worden, hare beteekenis uitbreidende, breed en diep, zoodat zij stand hield vele eeuwen door.

Niet de klok verliep, allerminst de toren, want nog altijd is iedere steen kunstig gebeiteld, van het geheel een deel vormende, dat niet kan worden gemist. Samengevoegd, brengen zij nog steeds de edelste bouwvormen voort, het grootsche geheel vormende, dat ge voor u ziet, hoog tot in de wolken toe, forsch, majestueus, maar slank en sierlijk tevens. De kerkbouw bloeide. Maar de ridderschap daarnevens. Is hier nog in werkelijkheid de een vertegenwoordigd, in beeld de andere. Zie het den draaimolen aan. Het paard is opgetuigd, als zou zoo straks een ridder het bestijgen en ermee heenrijden naar het tournooi. Een leeuw met vermiljoenrooden bek vindt ge in dit 'caroussel' niet; die zijn alleen in draaimolens op boerenkermissen. Deze molen is van hoogeren rang. De draaischuitjes, die dáár en in dit stadje bij den Singel houten bakken zijn, van binnen rammelend blauw of giftig geel, ze zijn hier meer elegant.

Houd uw schimp terug. De middeleeuwsche artist zou den vorm anders hebben gekozen. Misschien bevalliger, maar zeker minder massief zou hij te voorschijn zijn gekomen uit de hand van den Griekschen. Maar er *is* kunstvorm in. In zooverre als er kunst, niet schuilt, maar brutaal te voren treedt uit het geheele samenstel van den mallemolen, van den top tot de straatsteenen. Is de overdekking, die voor den regen beschut, ook wit als een muur, de afhangende rand is immers, zoo niet purperfluweel, dan toch als zoodanig. Afgezet met goud, op schitteren tuk.

Ge meent, dat het 'ensemble' bont is, kakelbont, niet in harmonie met elkander? 't Is alles waar; maar is het, dat de voorstelling van den Verloren zoon of de Heilige Genoveva in de boerenherberg u niet aantrekt bij gemis aan artistieke kennis van den maker, waardeer voor het minst het streven naar het artistieke, èn bij den maker èn bij den eigenaar, die beiden op de kermis vóór zijn huis kocht tot versiering zijner gelagkamer.

De mallemolen, zooals hij daar staat, is een kunstproduct! Hij is

het laatste brok, dat overschoot uit den tijd, toen de kunst het eigendom was van geheel het volk, óók van het volk op straat; zeker in dien zin, dat teekening en kleuren, die noch aan, noch in het huis, noch in de kleederdracht, noch in de kerk worden geduld, hier mogen pronken.

Stil staat de molen. Maak er gebruik van en bezie de portretten, rondom de spil, ten voete uit. Het zijn ridders, altemaal ridders en edelvrouwen. Ja, zóó op hunne knieën, met de hand op het hart, betuigden genen hunne vurige liefde; met zóó minnelijke blikken hoorden dezen hen aan. Welke kleederenpracht, welk machtig zwaard! En die jonkvrouw: in- en ingezond, ook te oordeelen naar den blos, nog zichtbaar aan het andere einde der markt, het hoofd met eene kroon versierd, de halsketen met edelgesteenten bezet. Het is waar, de proportiën van het menschelijk lichaam zijn eigenlijk anders; maar begrijp, dat de schilder, die deze gedaanten op het doek bracht en zich in zijne jeugd geroepen achtte tot tooneeldecoratie, wellicht geroepen ware geworden tot opluistering van opera- of kerkgebouw, had hij slechts een leerling van een der groote meesters tot zijn meester gehad.

Daar gaat nu de schel en de mallemolen zal gaan draaien. Eerst heel langzaam, daarna iets sneller, al sneller en sneller, totdat ge noch paard, noch draaischuit, noch ridder, noch edelvrouw meer onderscheidt: totdat alles u schemert voor de oogen en ge niet meer zoudt weten, waar ge zijt, brulden op het draaiorgel, zoo even opgemerkt, vlak voor dien waardigen burchtheer met zijne gade, de drakenkoppen u niet toe, dat ge bij een draaimolen staat, die draait.

Die brullende drakenkoppen alleen zijn eene kranke plek en dat niet verbeelding het geluid schor en vuil doet vinden, bewijzen de kraaien van den toren, anders toch aan elkanders schelle stem gewend, die van schrik opvliegen en om den toren fladderen, telkens als de draaimolen in beweging is, eens in de vijf minuten en minstens honderd vier en veertig maal op één dag.

Houd uw schimp terug en verheug u in den draaienden toestel, laatste overblijfsel van de kunst op straat. Eenmaal zal het er niet meer zijn, want de kermis heeft uitgediend. Met de kermis zal men u zien verdwijnen, mallemolen met uwe vijf en twintigduizend omwentelingen in één dag, en velen zenden u hun laatsten groet. Niet alleen de dienstmeisjes met de kinderen, maar ook de schilder, de beeldhouwer, de bouwmeester.

Toch - giebt es auch ein Wiedersehen. Eenmaal zal men u terugvinden, schooner van vorm, beter nog van constructie, later, misschien elders dan op straat.

Was de kermis eertijds een volksfeest, vóór de kermis vierde men feest ter eere van Hertha, en volksfeesten zullen er noodig zijn tot aan het einde der dagen, onverschillig de vorm. Daarbij zijt ge een

te eigenaardig element, om immer te kunnen verdwijnen, nu ge eenmaal uitgevonden zijt.

XII.

Gedachten, als hiervoor zijn geschetst, houden Stoer bezig, die voor zijn open raam zit en de kermisvreugde beneden op de Markt gadeslaat.

Innig geniet hij mee met de ondeugende jongens, die krijgertje spelen tusschen de tenten en kramen, den ouden man hier tegen de beenen loopende, de deftige dame ginds, die aan haar dochtertje de kermis laat zien, als spil gebruikende bij het plotseling moeten veranderen van richting in rennende vaart en zich daarbij aan hare japon vasthoudende.

Met belangstelling ziet hij de lootjes uitdeelen, dienstig tot het verloten van den reuzenkoek met zijne witte en roode arabesken en guirlandes, vol hoop en verwachting tegenblinkende in het oog van stedelingen en buitenlui. - Arabesken en guirlandes: de kunst in de koekkraam! Nog eenige minuten en de koek zal in triomf worden weggedragen naar de kamer van Stoer, wijl diens oppasser de gelukkige winner is en deze hem daar voorloopig het veiligst acht. Maar ook, een blijk van dankbaarheid willende geven jegens zijn Luitenant, die hem in de gelegenheid stelde, mee te loten, legt hij den koek Stoer het eerst ter bewondering voor, daarbij de helft aanbiedende. De goedhartige scheepmaker beseft niet, in hoe groote moeilijkheid hij zijn Luitenant brengt, nu deze, zulk een groot stuk niet begeerende, toch in des oppassers tegenwoordigheid het eerste stukje moet proeven; het eerste stukje, waar juist heden morgen het gieten der arabesken een aanvang nam en de spuit niet losliet, zoodat de beeldhouwer, die den koek zou versieren, de spuit in zijn mond moest nemen en eraan zuigen. Maar Stoer proeft, want de scheepmaker verklaarde, den koek niet aan zijne ouders te zullen geven, vóórdat Stoer ervan gegeten heeft.

Met een gemengd gevoel slaat hij de acrobatenfamilie gade, bij het tapijt over de straatsteenen hare toeren verrichtende. De vrouw, met een zuigeling aan de borst, ziet mede naar den tricotman, terwijl hij de stellages beklimt en - zijn glimlach is waar. Geen slecht gymnast is de man; maar terwijl hij zijne leden buigt, schiet hem te binnen, hoe weinig centen zóóveel moeite loonen; wreed is zijn lot en zijn glimlach is nu niet waar. Wel aardig is dat kleine ventje met zijne blonde krullen, maar diens toekomst.....

Veilig zit Stoer op zijne kamer, terwijl hij het gebrul van den koning der woestijn hoort in zijn wrak hok, en ziet hij het boerengezelschap de kermis afloopen voor de tiende maal.

Die daar vooropgaat met sigarenpijp, half been, half zilver, is de

welgestelde boerenzoon. Boven op diens pet zit een knoop, louter als versiering, en van dien knoop uit hangen twee kwastjes. De kunst in de kleederdracht!

De jongeling heeft een buis van blauw laken, dat, te oordeelen naar zijn bovenlijf, te kort is; beenen, die, te oordeelen naar de broekspijpen, te lang zijn; maar dat neemt niet weg, dat innige vergenoegdheid te lezen staat op het glimmend gelaat der boerendeerne aan zijn arm, want hare hand rust onafgebroken in de hand haars minnaars, met wien ze nu ter kermis is, nu nog als verloofde, over een jaar als echtgenoote, wellicht reeds moeder. De zweep zijner tilbury had u kunnen zeggen, dat hij thans bruidegom is.

Achter dezen boerenzoon volgt zijn kameraad, een andere boerenzoon, mede met eene deerne aan den arm, met een gezicht, glimmend en vergenoegd als de eerste. En na dezen wederom een en zoo achter elkander, een heele slier.

't Is één gezelschap. Aan de grens der stad voor ‘het Paard’ staan hunne tilbury's, voorover met het gareel der eene tusschen de wielen der andere. 't Gaf een oploop, toen ze aankwamen in den morgen, om te blijven tot laat in den nacht. Poffertjes zal hun middagmaal zijn, wafelen hun avondeten, en vergenoegd zullen ze wezen, heel den dag en daardoor heel het jaar. Maar eens is het kermis.

Zijn ze zonder geleide van ouderen, op zijn oud-Hollandsch? Toch ja, want dit paar, dat achteraankomt, deze vijftiger met zijne gezette ega, en het verlegen kleine meisje behooren er niet bij. De vrouw ging ter kermis, om inkoopen te doen, allen te bergen in de sluitmand met dubbel deksel in hare hand, en de man vergezelde haar gaarne; beiden eigenlijk, om de zalige genoegens te herdenken van weleer, toen ook zij ter kermis gingen, niet om te koopen, maar om eerst te ‘kuieren’, daarna te joelen.

Bij gindsche wafelkraam, dezelfde, die er dertig jaar geleden ook stond, bekende hij haar zijne liefde. Niet als de ridder het deed, maar zooals het door haar het best werd begrepen, zóó, dat zij bloosde en het hem toefluisteren kon, dat ze hem reeds beminde, al lang. Niet in de houding, waarin de jonkvrouw het deed, maar zóó, dat hij erdoor werd aangedaan, want haar lach was liefelijk als die der jonkvrouw; haar blik was even minnelijk.... haar hart klopte als het hart van deze: snel, gejaagd, onstuimig - blij.

XIII.

't Is avond en weer zit Stoer voor zijn open raam, droomerig te kijken naar de kermislichten.

Hoe, niet naar 't paardenspel? Met Johanna niet?

De Fransche plaatkoekenbakker draait zijne rolletjes deeg, drukt ze plat, bakt ze, snijdt ze open en besmeert ze met boterstroop, net als over dag - handen vol werk.

De melkmeid drentelt de kramen langs aan den arm van den arbeider en deze koopt haar een ringetje, net als over dag anderen hadden gedaan. Een ringetje van koper, maar met dezelfde zinnebeeldige beteekenis als de gouden ring, dien Johanna in den afgeloopen winter gehoopt had, *nu* aan Stoer's hand te zullen zien.

De kraaien fladderen onrustig om den toren, beangst door de drukte en het licht beneden, beangst voor haar kroost, net als over dag.

Alles is in beweging; alles joelt, en Stoer zit stil. Voor een verzetje zal hij de kermis eens overgaan en hij kleedt zich in politiek en flaneert langs de kramen, maar bij den mallemolen staat hij stil.

De mallemolen draait, net als overdag; hij draait rusteloos rond en wordt niet moe. Maar 't is hetzelfde publiek niet meer, dat er nu in zit; de kinderen zijn naar bed.

Dienstmeisjes draaien rond net als over dag met de kinderen, maar nu met jonge mannen naast zich, hare vrijers, deels nu al, deels later.

Een diender staat erbij of loopt af en toe eens aan. Eens was er een tijd, toen hij er 's avonds ook zoo in zat. Doch al ware het, dat zijn dienst hem vergund had mee te draaien, hij zou er geen lust in hebben: thuis heeft hij kinderen en een daarvan is doodziek. Wel gaarne zou hij aan het ziekbed zitten, met het kinderhandje in de zijne en zijn hartsvanger aan den wand bij den schoorsteen, maar 't is kermis en de dienst is nu voor al de dienders en tien helpers toch al druk genoeg.

Daar gaat hij weer draaien, de molen; langzaam genoeg bij de eerste gangen, om te kunnen zien, wie erin zitten. Op dit paard zit een half dronken soldaat en een ander hangt erop; op dat paard zit de oppasser van Stoer. Was zijn liefje present, hij zou in 't schuitje zitten. Maar in het schuitje, dat volgt, zit zijn kameraad, die zijn hart in het stadje verloor; deze zit op de voorbank en op de andere zitting, want van banken is hier eigenlijk geene sprake, zit de meid van den grutter met den timmermansknecht van de overzijde en de meisjes rusten in de armen der wakkere borsten en alle vier draaien rond, al sneller en sneller. O, heerlijke uitgaansdag na een jaar werkens, een jaar lang verbeid!

Stoer wendt zich om en gaat naar huis. Vochtig werd zijn oog en zeker zou de traan langs zijne wang hebben gerold, had hij een oogenblik te voren gezien, wie achter hem was heengegaan, met een blik op hem gericht, innig droef, maar vol verwijt.

Wáár hij dien dag zijne schreden had gericht en had heengezien: 's morgens in 't plantsoen naar de hooge boomen en het lage struikgewas; over dag naar den hoogen toren en de straatsteenen aan diens voet; vóór en in iedere kraam, in iederen draaimolen; op zijne eigen kamer in de vogelkooi: 't was alles in de natuur een leven in min en huwelijksvreugd. Waarom was hij de eenige, die buitengesloten was?

Was hij buitengesloten?

Hij had Johanna bemind. Zoo min als hij haar, was zij hem vergeten. Bemind werd hij nog; maar zijne liefde kampte nog altijd met zijn rechtmatig eergevoel, maar toch ook met zijn - trots.

XIV.

Ter plaatse, waar eertijds elfen al dartelend met de golven stoeiden, reikt thans een reusachtig gevaarte van den eenen naar den anderen oever, zwevende in de lucht. Als straks al dreunend en snuivend een monster nadert met oogen als gloeiende kolen, vuur spuwende uit zijn muil, zal het, van den eenen naar den anderen oever gaande, een geluid doen hooren als het rommelen van den donder, als wilde het in zijn toorn het luchtgevaarte verbrijzelen. Ge vreest?

De kunstenaren, die het gemaakt hebben, vlochten het samen uit onderdeelen, die ieder voor zich rank en teer zijn, uit staven, dun als glas. Straks, als het monster het betreedt met zijn geweldigen staart, die dan niet kronkelen zal, maar zich zal uitstrekken in de hitte van zijn toorn, krijgt ieder dier deelen eene taak te vervullen. Het gewicht van het monster zal ze uiteenrekken of samendrukken; maar zij kennen hun plicht en zullen weerstand bieden. Als ieder dier deelen, op zichzelf tot weinig krachtsinspanning in staat, zijn plicht doet, is het geheel onbreekbaar sterk en sterker dan het monster. Daar komt het aanzetten; ge vreest?

Zie dien man, uit wiens brein het luchtgevaarte geboren werd. Hij speurde na, hoe groot de taak was, die ieder deel te vervullen had, en bepaalde daarnaar de hoeveelheid stof daarvan. Uiterst kort, misschien niet terstond begrijpelijk voor den oningewijde, maar onnavolgbaar duidelijk zal hij u zeggen, dat van ieder dier deelen niet meer moet gevorderd worden dan tot de grens zijner veerkracht. Als bij geen enkel dier deelen deze grens overschreden wordt, is instorting onmogelijk. Zij wordt niet overschreden en dit wetende, is hij gerust.

Johanna had Stoer bemind, oprecht en hartstochtelijk. Zag ze eene bloem, ze zag *hem*; zag ze de sterren, ze zag *hem*; maar ook, zag ze het strijkijzer of het inmaakvat, ze zag *hem.* Stoer was hare ziel, haar eigen ik. Innig dankbaar was ze, dat hare vorige genegenheden waren opgelost in het ijdel niets; innig dankbaar, dat ze Stoer had leeren kennen, toen ze - vrij was. Dat was in den afgeloopen winter.

Het werd lente en hare gevoelens werden inniger en meer teeder, maar ook met vuriger verlangen verbeidde ze het oogenblik, welks nadering ze gelijkelijk hoopte en vreesde.

Was het verbeelding, dat Stoer niet zóó dikwijls meer aan huis kwam, als in de tijden tusschen het eene en het andere casino? Toch groette hij op de wandeling en bij het voorbijgaan harer woning beleefder dan ooit. Neen - 't was geene verbeelding, Johanna, en de onrust in uw binnenste is verklaarbaar, maar stelt u de zaak erger voor, dan die is.

De lente was voorbijgegaan en het was haar, als had ze gedroomd.

De zomer kwam, en ze had naar het paardenspel moeten gaan zonder Stoer, en het was haar daar zeer leeg. Opwekkend was er de muziek voor den blijde van geest; haar was die eene aaneenschakeling van wanklanken. Treurmuziek voegde beter de stemming harer ziel en blij, dat het uit was, ging ze eindelijk huiswaarts; maar eerst stond haar, voordat ze de stoep harer ouderlijke woning bereikte, nog een smartelijk oogenblik te wachten. 't Was, toen ze Stoer bij den mallemolen zag staan kijken; ging ze hem dan niets meer aan?

Zóó voortgaande, zou de grens der veerkracht spoedig worden bereikt.

XV.

De kermis was uitgeluid. De spelleman brak zijne tent af, weer in zijne vieze plunje. De blinkende poffertjeskraam vertoonde een heidenschen boel; de paarden en hitten van het paardenspel waren al vertrokken en de Fransche bakker verwisselde zijne witte kleederen met een reistoilet, zulks na genoeglijk zijn schat te hebben nageteld, dien hij tegen den winter bij zijne vrouw zou brengen, beiden hopende eenmaal in 't bezit te geraken eener eigene restauratie. Een onverschillig heengaan der kermisgasten en - de karreman veegde met hunne achtergelaten vodden de laatste herinnering aan de kermis weg.

Voor 't pleizier van de zijnen was Harmen Wick met hen naar 't paardenspel gegaan; hijzelf hield niet van uitgaan. Zijn kantoor was hem in *dezen* tijd, wat de huiskamer is voor ieder ander. In deze laatste vertoefde hij bij 't ontbijt en de koffie, bij het middageten, op het theeuur en bij het ‘souper’; al het overige van den dag zat hij op 't kantoor en werkte. Juist tien jaar was het nu geleden, sedert hij het plantsoen voor het laatst had gezien.

Droog en saai voorzeker, maar dat toch niet alleen. Is er poëzie bij strijkkachel en inmaakvat, waarom dan ook niet op 't kantoor?

Daar zijn menschen, en hun aantal is groot bijna als het menschdom, niet geroepen, om de wereld te verbazen door hunne schoone kunstgewrochten of door wetenschappelijken arbeid van titanischen aard; wier leven kalm voortgaat als een vlietend beekje; wier leven niet bewogen is als dat des kunstenaars of van den oorlogsman.

Oordeel niet te spoedig en vooral: veroordeel niet.

Als *hun* leven zoo bewogen was, zou hun geluk spoedig zijn geknakt, hunne ziel spoedig zijn gebroken. Stonden zij bloot aan de schokkende, nu eens smartelijke en dan weer opwindende ervaringen van genen: ze zouden zijn als het riet in den storm, her- en derwaarts gezwaaid, als een verdord boomblad op het water, draaiende met de warrelingen der draaikolk mee.

Maar ze voelen dat en ze zoeken bescheidener werkkring; ze voelen

dat en leven gerust; ze voelen dat en verheugen zich in de kalme genieting van het huiselijk leven; eentonig, maar verkwikkend; ze voelen dat en - koesteren in stilte meer bewondering en waardeering ten opzichte van kunstenaar, geleerde en krijgsman, dan dezen wel eens bevroeden. Ertoe geroepen, onthouden ze hun ter gelegener tijd hunne hulde niet. Ook krijgt men hunne dochters wel niet gemakkelijk, maar ze te krijgen is toch zóó moeilijk niet, als velen denken. Aan hunne bestemming beantwoorden ze, en is het den visch te wijten, dat deze niet vliegen, den vogel, dat hij niet zwemmen kan? Ze beantwoorden aan hunne bestemming en op hun arbeid rust zegen. In 't maatschappelijk gareel voortloopende, beter nog: als het werkdier in den tredmolen gaande, worden ze rijk; want ze garen en sparen en hunne verdienste wordt nieuw kapitaal, dat de levenskracht van hun kantoor vergroot.

Ze loopen in den tredmolen en ze doen het voor een verheven doel: het welzijn van vrouw en kind. Daarvoor werkte Harmen van den vroegen morgen tot den laten avond. Als vele anderen van zijn slag, als alle anderen wist hij, dat hij, rentenier wordende, een zwaarmoedig rentenier worden zou; wist hij, dat hij eene leegte zou gevoelen, niet aan te vullen. Eenmaal de molen in gang zijnde, weet deze van geen stilstaan en dwingt hij tot voortloopen, of ze willen of niet.

De man van het intellect, die zich hun meerdere voelt, hij toone, dat hij het is, en streele den kop van het lastdier, dat zoo nuttigen arbeid verricht bij zijn eentonigen gang..... Maar is hun arbeid wel geheel gelijk aan dien van het dier, dat niet denkt? Handel en nering eischen schranderen geest, rijp overleg, koene uitvoering, berekeningen, die niet falen; want ook op dit gebied bestaan grenzen der veerkracht, die niet moeten overschreden worden, of de zaak stort in.

Stoer zag Harmen's rusteloozen gang in den molen en hij, in andere opzichten wel schrander, hij liet het merken in een onbewaakt oogenblik; en van toen af zag Harmen hem veel liever gaan dan komen. Trouwt men niet met de ouders, met de dochter toch wel; en de min gunstige verhouding moest ten slotte wel op Johanna terugwerken.

XVI.

Weer was het winter.

De casino's waren in vollen gang en de dochters van het stadje dansten weer vroolijk en opgeruimd, maar Stoer en Johanna dansten niet.

Johanna niet, wijl ze geëngageerd was; Stoer niet, omdat hij van garnizoen was veranderd naar aanleiding dezer omstandigheid.

De man, wien zij hare hand schonk, stond in talenten bij Stoer achter, want ook hij was een man van den tredmolen met al de

eentonigheid, daaraan eigen, maar ook met al den voorspoed en de poëzie. Toen haar engagement publiek werd en nog meer, toen ze een jaar daarna trouwde, waren de gevoelens aan de officierstafel verdeeld, of de zaak haar beslag had gekregen uit ‘dépit’ van hare zijde of wel, doordien Wick erop aangedrongen had. Ten minste, de man had fortuin en evenals Wick eene voortreffelijke zaak.

Johanna is heel eenvoudig getrouwd. Harmen wou, dat dit met staatsie geschieden zoude, maar zij vroeg dringend, of de plechtigheid eenvoudig mocht afloopen. Reeds een jaar na haar huwelijk dodijnde ze haar eerste kind. Twee jaar na 't eerste kwam het tweede en dat ging zoo voort, totdat ze het zevental vol had. Aan die zeven had ze hare handen vol en haar man hielp haar als een echte huisvader in het groote en in het kleine. Ja, zoo ze hem gevraagd had, of hij zijn kind eene schoone luier wilde aandoen, hij zou ook dat hebben gedaan; zóó goed was hij voor zijne vrouw. En de tijd, waarin Jo die zeven groot bracht, was de slechtste van haar leven niet.

Haar man was geen lid van den gemeenteraad, noch geleerde, noch kunstenaar, zoo min als Harmen; maar zijne huiselijke plichten kende hij en die vervulde hij met ernst en nauwgezetheid, ja, met waardigheid. Tot die plichten rekende hij ook, dat hij zijn rang als gastheer goed moest vervullen. Dan was zijn ‘toost’ wel niet, om naar den drukker te zenden, maar wat hij uitbracht, was wel degelijk een toost. En of 't erbij te pas kwam of niet, of zijne vrouw jarig was of zijne kat, altijd kwam erin voor, dat hij met vreugde het oogenblik herdacht, waarop hij haar jawoord ontving, en dat hij innig dankbaar was, dat die vrouw *zijne* vrouw was geworden.

Dat deed Jo natuurlijk goed en zelfs streelde haar dat zoozeer, dat ze niet beter wist, of juist deze man was voor haar bestemd. Haar man was niet volmaakt, maar volmaakt was niemand; die overweging deed haar genoegen nemen met den man, dien ze had. Hij was echter voor haar de goedheid zelve en daar was ze dankbaar, innig dankbaar voor. Maar wat ze in dien man *niet* vond, dat vond ze in hare kinderen ook niet terug.

Soms zag ze om. Hoezeer ze daartegen streed, nu en dan drongen de omstandigheden haar daartoe; wel eens was er ook eene stem in haar eigen binnenste, die haar daartoe dreef. Dan voelde ze eene enkele maal snerpende pijn, als ze zich afvroeg, of haar man wel alles van haar gemaakt had, wat er van haar te maken ware geweest. Haar Christenplicht legde haar voor, dat ze die stem zoude smoren; want wat haar man voor haar had *kunnen* zijn, dàt was hij geweest: een liefderijk en teerbeminnend echtgenoot. En de overweging, dat volmaakte huwelijken slechts in den hemel gesloten worder, was ten slotte haar zoetste troost.

XVII.

Omstreeks den tijd, dat Johanna haar eerste wiegelied zong, zat ze op een keer bij de wieg met de courant voor zich en las ze het bericht, dat de Luitenant Stoer op eigen verzoek op nonactiviteit was gesteld. Ze meende, dat zoo iets onafscheidelijk verbonden was aan den krijgsmansstand, want men las het zoo vaak; maar wat erachter zat, wist ze niet. Stoer had het aangevraagd op aanraden van zijn Kolonel.

In de nieuwe garnizoensplaats scheen hij niet terstond te kunnen aarden. Onder de officieren hield hij zich wat achteraf, want hij voelde zich lusteloos, en zij, den vreemde nog niet kennende, konden van den in zichzelf gekeerden man niet den gunstigsten indruk opvatten. Studie en getrouwe dienstvervulling vergoedden, hetgeen hij aan levensvreugde miste, maar de boog kan te strak gespannen worden. Melancholie greep hem aan.

Het was gelukkig, dat hij den raad van den Kolonel had opgevolgd, want thuis zijnde bij zijne moeder, die elders woonde, kon hij op de liefderijkste en beste wijze door haar verpleegd worden, toen hem daar eene rheumatische ziekte overviel, die hem wekenlang aan het ziekbed kluisterde.

Toen hij lichamelijk hersteld was, noodigde de Kolonel hem uit tot een buitenlandsch reisje, waarop hij hem met voordacht nu eens aan zichzelf overliet, dan weer geheel in beslag nam, boven op de bergen, beneden in de dalen, bij de beroemde spoorwegbrug en bij den reuzendom.

Weer zat Johanna eens bij de wieg en las ze, dat de Luitenant Stoer tot kapitein bevorderd was; maar in de dagen, dat hij majoor werd, was ze al in dat tijdperk van huismoederlijke bedrijvigheid, dat ze 's avonds zat te knikkebollen met haar naaiwerk in de hand, zoodat ze de ‘krant’ niet meer zoo aandachtig las als voorheen; ze had alleen tijd voor de ‘advertenties’. Toch was ze eene krasse vrouw, maar wat zal men zeggen? De sterkste mensch wordt tegen den avond moe, als hij den geheelen dag slooft, en tot een middagslaapje was ze niet te bewegen.

Wie Luitenant Stoer had gekend, zou hem in den majoor niet hebben teruggevonden. De baard was dan ook niet meer van dezelfde kleur en wit als zijn baard waren zijne haren.

Majoor zijnde, kreeg hij aanzegging, met zijn bataljon van garnizoen te verwisselen en, zonderling spel van het noodlot, Johanna's woonplaats, het oude stadje, zou zijne standplaats worden opnieuw.

Onder vroolijk gezang bewoog zich de troep langs den straatweg op den marsch; maar peinzende en in zichzelf gekeerd zat de waardige Majoor op zijn paard, uitziende naar den toren in de verte.

Wèl had hij reden, om te peinzen, want indertijd had hij in de

krant gezien, dat Johanna weduwe werd. Zeker zou hij haar ontmoeten, want het stadje was te klein, om elkaar te ontloopen; hoe zou de wederontmoeting zijn? Op zijn gemak was hij niet.

Daar zag hij den toren in de verre verte en zijn hart begon te kloppen, zoo hard als het kon.

Eindelijk hoorde hij reeds het gestamp van den molen en zie, deze welbekende en in zijn oor steeds welluidende muziek scheen hem te zeggen: 'Johanna zal u niet bits bejegenen; ga gerust het stadje binnen; wij heeten u welkom. Zal zij niet zóó minzaam zijn als weleer, wellicht zal ze u toch raadplegen bij de opvoeding harer zonen. Want de bloem keert zich tot het licht en de hinde snelt aan op het geroep van den reebok.'

Onder een opwekkend Wilhelmus trok het bataljon het stadje binnen. Volk vóór, volk achter! Jongens in menigte, menschen daarbij: dienders, handwerkslieden en fabrieksmeiden, benevens een paar schuwe honden, die zich niet wisten te bergen. Alle stoepen bezet en heel wat ramen open!

'Wat 'n isegrimmig gezicht, die Majoor', zei de eene fabrieksmeid tegen de andere.

Stoer wist niet, in welk huis Johanna woonde. Het stadje had hij gemeden en Johanna nooit weergezien. Want hetzij ze *hem* beminde of haar echtgenoot, in beide gevallen had hij in zijne oude garnizoensplaats niets te maken. Getuige van haar huwelijksgeluk met een ander, in het eene geval, wilde hij niet zijn, maar nog minder in het andere een hinderpaal tot vervulling harer plichten.

Daar zag hij weer dat deftige huis, waar vroeger de burgemeester woonde. - God, daar stond Johanna voor het raam, met een wit mutsje op en een paar lange linten eraan en met een sleutelmandje in hare hand. Hoe goed stond haar dat mutsje.

Tegen dat het bataljon het huis der weduwe naderde, had de trom de muziek vervangen en de ernst van den trommelslag was met dien van het bataljon één; want alle geweren hadden denzelfden stand en zooveel regelmaat was er in den pas, dat het geheel in de verte scheen heen en weer te schommelen met eentonige regelmatigheid.

Dsjingg, dsjingg.

Hoe toevallig - vlak vóór de woning der weduwe hield de trom op en men hoorde, juist toen de Majoor haar voorbijreed, niets dan den stap der soldaten. Ernstig in hooge mate.

De Majoor werd bleek als een doek en de weduwe - bloosde.

... De muzikanten hadden inmiddels hunne instrumenten voor den mond gezet.

Alsof het uit de lucht kwam, zoo begonnen ze allen te gelijk het vroolijkste deuntje van heel hun 'repertoire' te blazen; zoodat het paard van den Majoor erdoor werd opgewonden, want het ging meeschommelen en zette al dansende zijne achterpooten zoo parmantig

neer, telkens na eenig wachten, of het de keien wou stuktrappen met zijne hoeven.

‘De Majoor heeft een heel ander gezicht dan zoo straks’, zeiden de fabrieksmeiden tot elkander, die, de eene na de andere, omkeken, en waarlijk, hij keek heel anders, net of hij in zijn schik was.

Op het uitgestrekte plein vóór de kazerne hield het bataljon stil en schaarde het zich in twee gelederen. Het paard van den Majoor wou maar niet stilstaan en het volk maakte de opmerking, dat het een ‘kwade knol’ was, toen het zag, hoe het steigerde en op zij ging, vóóruit en dan weer achteruit; net alsof het er nu genoeg van had en den Majoor er wou afgooien. Maar deze ging mee heen en weer, zoodat zijne sabel door de bewegingen in de zon niets deed dan schitteren, en hij ‘praatte maar door, net als een ander, die op z'n gemak op z'n armstoel zit’.

‘O jé, daar gaat het aan den hol’, riepen de fabrieksmeiden en ze liepen, wat ze loopen konden, toen de Majoor kwam aangaloppeeren in de richting, waar zij stonden; maar 't mocht wat: 't zat hem niet in het paard; de bezieling ging uit van den Majoor. Stoer leek wel mal.

‘En of ze elkaar nog kregen?’

Ze ontmoetten elkander, nu hier, dan daar. En zoo geviel het eens op een avond, dat hij haar thuis zou brengen na een huiselijk soireetje. Waarom had ze geen rijtuig laten komen? Waarom haalde de meid of de knecht haar niet? Haar ‘zoon op de burgerschool’ had beloofd haar te komen halen, zei ze, maar vast was hij bij zijne boeken in slaap gevallen.

Doodstil was het op straat. Hier een man, die wat in zichzelf ‘oreerde’, daar eene kat, die haastig over de straat vloog, en in de verte het geluid van den klepperman waren de eenige teekenen van leven. De straatlantaarns brandden reeds om de andere.

De weduwe hoorde niets dan het gerinkel van sabel en spoor, want de Majoor hield zich stil als het doodstille stadje. Tafereelen uit vroeger dagen zweefden hem voor den geest; óók die kermisdag. Als de man met de beide kwastjes raakte hij met zijne linkerhand de hare aan, voordat hij recht wist, wat hij deed. Hare hand trok ze niet terug en hij voelde, dat haar arm beefde.

Plotseling rinkelden de sporen niet meer en eer de weduwe erop verdacht was, had de Majoor haar arm losgelaten en hield hij het middel der weduwe omvat.

‘Stoer’, lispte ze zacht van onder haar ‘capuchon’.

Daar blies de torenwachter ‘Wien Neerlandsch bloed’. Zou hij 't gezien hebben? Anders hield hij er gewoonlijk heel andere deuntjes op na. Maar de nachtwacht, die uit eene zijstraat te voorschijn trad, zag het wel en dacht er het zijne van.

‘Stoer’, lispte ze zacht - en de grijze Majoor barstte in tranen los.

Het stadje was erover uit, dat het weeuwtje weer ging trouwen.

‘Hoe ouder, hoe gekker’, zei de slagersknecht op de stoep en hij vatte zijne mand op, om verder te gaan; maar hier en daar werd zoo iets gemompeld van ‘den man, met wien ze vroeger verkeering had, tegen den zin harer ouders’, en verheugde men zich om den wille van beiden.

De korporaal van de eerste ‘compagnie’, die verloofd was met de meid van de weduwe, vond, dat zijn Majoor een oude leukert was, maar leuker nog zou hij 't gevonden hebben, als deze een weeuwtje genomen had, dat een beetje jonger was.

‘Wat, zij heeft *hem* aangehaald’, antwoordde de meid, zoo min eerbiedig als juist.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Ambachtsscholen der toekomst?

I.

Wie aan de openbare gedachtenwisseling in zake de verschillende takken van ons volksonderwijs zijne aandacht heeft geschonken, zal opgemerkt hebben, dat hierbij sedert een twintigtal jaren ook de Ambachtsscholen herhaaldelijk zijn ter sprake gebracht, en wel als instellingen, die ten opzichte eener reeds lang gewenschte aanvulling van het theoretisch met een practisch onderwijs voor den handwerksman het meeste beloven. Het kan ons doel niet zijn, dit hier in het breede te gedenken; evenwel zij het ons vergund, van dat tijdperk het voornaamste aan te stippen, als inleiding voor hetgeen wij aangaande dit Ambachtsonderwijs thans in het midden wenschen te brengen.

De eerste school voor theoretisch en practisch Ambachtsonderwijs werd in 1861 door Amsterdam gesticht; acht jaren later, in 1869, volgde Rotterdam dit voorbeeld; toen kwamen 's-Gravenhage in 1873 en Arnhem in 1874 zich daarbij voegen. Groningen daarentegen gaf in 1872 het eerste voorbeeld van eene louter practische Ambachtsschool, daarin later gevolgd door Goes (1876), Utrecht (1877), 's-Hertogenbosch (1877), Leeuwarden (1880) en Middelburg (1881). Verder zouden wij nog eenige andere plaatsen kunnen noemen, die eene zoogenaamde ‘Ambachtsschool’ bezitten, doch welke zich alleen tot teekenonderwijs (met of zonder eenig theoretisch onderricht) voor den ambachtsman bepalen en niet in het cadre vallen van de beide eerstgenoemde soorten, waarom wij dezen hier verder onbesproken zullen laten. En wat het onderscheid tusschen de *theoretische èn practische Ambachtsscholen* en de louter *practische Ambachtsscholen* betreft, daarop komen wij later terug.

Uit den aard der zaak kon bij de oprichting der eerstelingen geene aanprijzing plaats hebben op grond van verkregen resultaten; want al

was de Amsterdamsche Ambachtsschool zoo gelukkig, al spoedig op goede vruchten te kunnen wijzen, en al had Rotterdam hare oudere zuster weldra overvleugeld, - bij de oprichting van dezen en zelfs nog geruimen tijd daarna domineerde de vraag: *Ambachtsscholen of niet?*

Na verloop van tijd is echter die vraag meer en meer bevestigend beantwoord en is de werking dier scholen herhaaldelijk besproken en in het licht gesteld. Wij hebben, tot staving van dit beweren, slechts te herinneren aan de opstellen van Dr. D.J. Steijn Parvé en Dr. J. Zaaijer Azn. in *De Economist* van 1880; van den heer Van Eeden in het *Tijdschrift der Nederl. maatschappij ter bevordering van nijverheid* van 1875; terwijl het ons vergund zij, hierbij ook nog te wijzen op een tweetal artikelen van onze hand in *De Gids* van 1873 en in de *Vragen des Tijds* van 1875.

Een soortgelijk overzicht, als wij daar toen zoodra mogelijk hebben trachten te geven van de werking der Ambachtsscholen, gaf Dr. Zaaijer voornoemd weder in *De Economist* van 1880. Eindelijk heeft Dr. J.Th. Mouton in de beide laatste algemeene vergaderingen der ‘Vereeniging tot bevordering van Fabriek- en handwerksnijverheid’ de opleiding van den ambachtsman weder ter tafel gebracht en, in verband daarmee, in de *Vragen des Tijds* van 1880 en '81 nog twee artikelen over dit onderwerp geleverd.

Dit, gevoegd bij hetgeen de jaarlijksche verslagen dier scholen en de dagbladen bij gelegenheid van hare jaarlijksche examens, tentoonstellingen en prijsuitdeelingen reeds ter algemeene kennisse brachten, wettigt de meening, dat het belangstellend publiek, op dit oogenblik althans, niet weder door eene afzonderlijke soortgelijke bijdrage op de hoogte behoeft te worden gesteld. Buitendien mag het thans als een feit worden erkend, dat de Ambachtsscholen haar ‘raison d'être’ hebben bewezen; dat het aantal voorstanders toe- en der tegenstanders afneemt, al blijft er nog eene groote massa onverschillig voor de in haar gepersonifieerde pogingen, om de vroeger zoozeer verwaarloosde opleiding van den ambachtsman in 't belang der geheele maatschappij weder te ordenen en te verbeteren.

Men meene echter niet, dat zij, die deze instellingen blijven voorstaan, het bij haar aanvankelijk succes kunnen of willen laten rusten. Behalve dat in navolging van bovengenoemde thans ook Ambachtsscholen te Utrecht, 's-Hertogenbosch, Goes, Leeuwarden en Middelburg zijn verrezen en weldra te Breda, Leiden en Deventer kunnen verwacht worden - streeft men aan de bestaande immer naar uitbreiding en verbetering. Dientengevolge is de hoofdvraag niet meer: of er Ambachtsscholen zullen zijn, maar: *hoedanig men die moet inrichten, om haar het best aan hare bestemming te doen beantwoorden.*

Welnu, daarover van gedachten te wisselen, en de bezwaren weg te ruimen, die ook nog bij menigen voorstander de voormelde uitbrei-

ding en verbetering van het Ambachtsonderwijs in den weg staan, zij het hoofdonderwerp dezer regelen.

Merken wij vooreerst op, dat de thans bestaande Ambachtsscholen zich verdeelen in twee hoofdsoorten, te weten: *theoretische èn practische* - en *practische alleen.* Die, welke te Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage en Arnhem gevestigd zijn, behooren tot de eerstgenoemden; aan haar wordt, zooals bekend is, naast de practijk van de voornaamste ambachten herhalings- en voortgezet Lager Onderwijs gegeven, inclusief de beginselen van wis-, natuur- en werktuigkunde; benevens een tot op zekere hoogte complete cursus in hand- en ornament-, rechtlijnig, bouw- en werktuigkundig teekenen. De scholen te Groningen, Leeuwarden, Utrecht, 's-Hertogenbosch, Middelburg en Goes daarentegen behooren tot de laatstgenoemde soort en bepalen zich tot het onderwijs in de practijk van de voornaamste ambachten, aangevuld met practisch bouw- en werktuigkundig teekenen. Het meer theoretisch onderwijs hierbij wordt overgelaten aan de aldaar bestaande Burgeravondscholen of dergelijke inrichtingen.

Ziehier dus een verschil tusschen die twee soorten van Ambachtsscholen, een verschil, dat echter minder op principieele dan op financieele bezwaren berust. Te gelijk theoretische èn practische Ambachtsscholen zóó, als die te Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Arnhem bestaan, zouden te kostbaar voor kleinere plaatsen zijn, ja, worden zelfs door menigen voorstander als te kostbaar ook voor grootere beschouwd. Maar voor de kleinere geldt hier in elk geval het spreekwoord: ‘Liever een half ei dan een ledige dop.’

Onderzoeken wij eerst, wat er van die financieele bezwaren waar kan zijn ten opzichte der bestaande theoretische èn practische Ambachtsscholen.

Hare kosten van onderhoud bedroegen in de laatste jaren globaal per jaar:

voor Amsterdam	*f* 20.000.-
voor Rotterdam	*f* 30.000.-
voor Den Haag	*f* 14.000. -, terwijl de kosten harer oprichting respectievelijk p.m. *f* 33.000, *f* 54.000 en *f* 40.000 hebben bedragen(*).

Van haar gezamenlijk onderwijs werd jaarlijks gebruik gemaakt te

(*) Zie voor vroegere en meer specifieke opgaven het opstel van Dr. Zaaijer in *De Economist* van 1880 en dat van den ondergeteekende in de *Vragen des Tijds* van 1875, en verder de jaarlijksche verslagen dier scholen.
Verder dient opgemerkt, dat Arnhem hierbij ongenoemd is gelaten, omdat van deze school die kosten niet zoodanig kunnen gegeven worden.

Amsterdam door gemiddeld	130 leerlingen
Rotterdam door gemiddeld	190 leerlingen
Den Haag door gemiddeld	90 leerlingen

Hieruit blijkt, dat het theoretisch èn practisch Ambachtsonderwijs per jaar en per leerling gemiddeld *f* 154 à *f* 160 kostte.

Dat nu, heeft men gezegd, is te veel.

Gaat men echter deze cijfers eens vergelijken met die, welke men op dezelfde wijze ten opzichte van onze scholen voor Middelbaar Onderwijs kan opstellen, dan blijkt, dat aan dit 'te veel' eene betrekkelijke waarde moet worden toegekend. Volgens het Regeeringsverslag van het Hooger, Middelbaar en Lager Onderwijs over 1876-77 werd jaarlijks p.m. *één millioen* gulden alleen ten behoeve van de Hoogere Burger- en de Burgerscholen uitgegeven. Het aantal leerlingen der H.B.-Scholen bedroeg in die jaren gemiddeld 3500 à 4000, dat der Burgerscholen circa 2500 - stel, te zamen ruim 6000 leerlingen: dan kostte toen dat gedeelte van ons volksonderwijs gemiddeld ruim *f* 166 per leerling(*).

Doch welke gevolgtrekkingen men ook uit voormelde mededeeling en vergelijking zou kunnen maken, is het echter niet te betwijfelen, dat de meeste gemeenten met zulke uitgaven voor oogen, als wij hierbij van de Ambachtsscholen opteekenden, teruggehouden zullen worden, om het voorbeeld der vier bovengenoemde steden te volgen.

Alzoo dan maar enkel practische Ambachtsscholen, op het voetspoor van die te Groningen, Leeuwarden, Utrecht, enz. opgericht?

Wij zullen ons wel wachten, hierop onvoorwaardelijk toestemmend te antwoorden. Ofschoon ons de noodige gegevens ontbreken, om ten opzichte van deze soort scholen mede eene globale berekening op te maken, mag uit den aard der zaak ondersteld worden, dat de kosten, aan deze inrichtingen verbonden, aanzienlijk minder zullen zijn. Evenwel zeggen wij hier, met het bestuur der Arnhemsche Ambachtsschool: 'Daarom behooren wij nog niet tot degenen, die volgens een jaarverslag der zuster-instelling te Groningen, 'thans meer en meer schijnen te begrijpen, dat het verband, hetwelk men door gecombineerd theoretisch en praktisch ambachtsonderwijs tusschen theorie en praktijk heeft trachten te brengen, niet opweegt tegen de bezwaren en groote kosten, waarmede deze vereeniging gepaard gaat.' 'Dat die vereeniging groote kosten medebrengt, willen wij niet ontkennen, maar evenmin dat de voordeelen ruimschoots daartegen op wegen.'

Het doel van dit opstel kan dus geenszins zijn, wat op het gebied van het gecombineerd *theoretisch èn practisch* Ambachtsonderwijs is tot stand gebracht, als verkeerd gedaan te beschouwen; maar integendeel:

(*) Bovengenoemde verslagen zijn de laatste, welke ons ten dienste stonden. Ter aanvulling diene nog eene graphische statistiek in het *Nieuws van den Dag* van dit jaar, getrokken uit een verslag van 1878-79, waaruit blijkt, dat toen alleen de salarissen van het onderwijzend personeel aan de H.B.-Scholen voor jongens reeds één millioen bedroegen.

1°. te onderzoeken, in hoeverre de uitgaven daarvoor zonder veel bezwaar nog zouden kunnen verminderd of ontweken worden;

2°. aan te toonen, dat dit onderwijs alsnog in toepassing zou te brengen zijn aan scholen, welke thans in 't bijzonder of wel uitsluitend *practisch* Ambachtsonderwijs dienen.

Bepalen we ons vooreerst tot sub 1°. Evenals vroeger stellen wij ook hier de meening voorop, dat het practisch onderwijs eigenlijk niet op de school, maar in de werkplaats behoort. Waarom het nochtans daarin niet is gebleven en door ons met velen thans in afzonderlijke inrichtingen van onderwijs wordt gewenscht, rekenen wij in vroegere artikelen genoegzaam toegelicht. Genoemde meening voedt intusschen de hoop, dat die verplaatsing van de practijk der ambachten uit de werkplaats naar de school slechts tijdelijk moge zijn; al moeten er ook nog jar*en* verloopen en nieuwe geslachten opstaan, voor en aleer de werkplaatsen weer kunnen wezen, wat zij meermalen waren: 'de beste kweekplaatsen, ook voor den aankomenden ambachtsman'. Hetzij men deze hoop al of niet voedt, in elk geval zal eene zaakkundige beschouwing ertoe leiden, de school, waar de practijk in opgenomen wordt, ten dezen zooveel mogelijk op de werkplaats te doen gelijken, d. w z. in datgene, wat de werkplaats nog voor goeds als kweekplaats voor den aankomenden ambachtsman mocht overgehouden hebben. In dat opzicht is wel eens opgemerkt, dat met name de theoretische èn practische Ambachtsscholen bij hare oprichting wel wat op een voetstuk zijn gezet, waardoor zij geen genoegzamen wortel hebben kunnen schieten in den eigen bodem van het ambacht, - de aan haar verbonden werkplaatsen waren eerst en zijn nog hier en daar 'te schoolsch'.

Eene achtjarige werkzaamheid als hoofd van eene dier Ambachtsscholen deed ons herhaaldelijk stuiten op dat schoolsche in de werkplaatsen en leidde ons o.a. tot deze twee zaken: het uitvoeren, in de school, van bestellingen en het laten werken voor loon; een en ander natuurlijk alleen door eenigszins gevorderde leerlingen. Wat wij vroeger te dien opzichte wel eens vreesden, ontkennen wij nu nog niet, nl. dat er aan zulk werken in eene Ambachtsschool gevaren voor haar onderwijs verbonden zijn, die niet gering geacht mogen worden; maar ons heeft de ondervinding nu geleerd, dat die gevaren te voorkomen of te ontwijken zijn, terwijl de voordeelen, daaraan verbonden, veel beteekenen. Vooral door zaken als de bovengenoemde krijgt de werkplaats *in* de school het goede en aantrekkelijke, dat nog zoovelen de werkplaatsen *buiten* de school boven deze doet verkiezen; en het is dan ook een feit, dat sedert de geregelde uitvoering van bestelde werkstukken en de belooning per uur voor hetgeen de verstgevorderden daaraan verrichten, onder deze leerlingen geen binnentijdsch vertrek, zooals vroeger, meer plaats heeft; terwijl het aantal verzuimen er

aanzienlijk door is verminderd. Wie hiervan meer wenscht te weten, dien verwijzen wij naar het voorlaatste jaarverslag van het bestuur der Haagsche Ambachtsschool en naar hetgeen van de laatste algemeene vergadering der 'Vereeniging van leeraren en onderwijzers ter bevordering van het Ambachtsonderwijs' ook over dit punt ter algemeene kennis is gebracht.

De reden, waarom wij er hier bij stilstaan, is de meening, dat, wanneer men erop uit is, aan deze maatregelen gaandeweg - natuurlijk met de noodige bedachtzaamheid - nog meer uitbreiding te geven, daarmede een weg gebaand zou zijn, om de practijk in de Ambachtsschool te doen leeren op eene wijze, minder kostbaar dan de tot dusver gevolgde en meer overeenkomende met de werkelijke practijk der ambachten en de wenschen van hen, die ze beoefenen.

Wij denken hierbij aan hetgeen Dr. Mouton, in zijne voormelde opstellen over eene Ambachtsschool te Parijs(*), heeft medegedeeld; waarmee het door ons bedoelde inderdaad veel overeenkomst heeft. In het oog houdende, wat de redenen zijn, die eene verplaatsing van het practisch Ambachtsonderwijs uit de werkplaats in de school wettigen, komt het ons thans als wenschelijk en mogelijk voor, *alles* wat de werkplaats nog goeds voor dat onderwijs bevat, in de school over te brengen; m.a.w., wanneer er nog meer Ambachtsscholen mochten opgericht worden, waarbij men zoowel aan de behoefte van theoretisch als van practisch onderwijs wil te gemoet komen, dan wenschen wij, dat er eens eene ernstige proef genomen worde met die ten opzichte van de practijk zoodanig in te richten, dat hare werkplaatsen kunnen opengesteld worden voor knappe bazen en voor het werk, dat dezen anders in hunne eigene winkels zouden uitvoeren; en dit op voorwaarden, die voor hen aannemelijk genoeg kunnen gesteld worden, mits zij bij hun werk de leerlingen der school toelaten en daarvan laten profiteeren op zulk eene wijze, als door het bestuur der school nader kan worden aangegeven. Intusschen zouden de besturen van bestaande Ambachtsscholen de practijk aldaar gaandeweg meer in deze richting kunnen leiden.

Dit is nog iets anders dan het stelsel van 'apprentissage', te Rotterdam ten opzichte van die leerlingen toegepast, welke ambachten kiezen van te weinig beoefening, om er afzonderlijke onderwijzers voor te kunnen benoemen aan de school, een stelsel, dat in ons oog slechts voor bijzondere, niet voor algemeene gevallen aanprijzing verdient.

Wij willen echter niet voorbijzien, dat ook tegen het door ons als beter beschouwd stelsel bezwaren in te brengen zijn, met het oog op eene algemeene toepassing. Als één daarvan, wellicht het voornaamste, hoorden wij reeds: 'De Ambachtsscholen zullen zoodoende treden op het gebied der particuliere nijverheid, en hare beoefenaars

(*) De school in de Rue Vaugirard van de 'Oeuvre de St. Nicolas pour l'éducation des eunes garçons de la classe ouvrière'.

een ongewenschte, zelfs een ongeoorloofde concurrentie aandoen.' - Toch niet; zij, die zoo spreken, letten niet op den eisch, die in elk Ambachtsonderwijs steeds op den voorgrond zal moeten staan, wil het in waarheid *onderwijs* blijven heeten, nl. eerst goed, en dan vlug te leeren werken. Een tweede eisch daarbij is: veel verscheidenheid en eene geregelde opvolging in de werkstukken. Het onmiddellijk gevolg hiervan is, dat men slechts een beperkt gedeelte van hetgeen gewoonlijk in de particuliere werkplaatsen wordt uitgevoerd, door leerlingen der Ambachtsscholen zal willen laten maken en dit onder omstandigheden, die eerder leiden zullen tot hoogere dan tot lagere tarieven. Van 'onderkruipen' of van 'werken beneden de markt' behoeft hier dus geene sprake te zijn. En in elk geval zal het betrekkelijk weinige, dat in de werkplaatsen der Ambachtsscholen op die wijze kan geproduceerd worden, den weldenkenden industrieel en werkbaas niet hinderen. Hij weet immers, dat hiertegenover het groote voordeel staat, dat zoodoende weer vakbeoefenaars kunnen worden gekweekt, zooals hij ze nu maar al te veel mist en voor welker opleiding hij zelf niet kan zorg dragen. - En de kundige werkman behoeft de concurrentie van zulke Ambachtsscholen evenmin te vreezen, want het beste werk blijft voor hem bewaard. - Neen, wie tegen zulke scholen kunnen hebben, dat zijn zij, die in al wat verbeterde vakopleiding heet, hun nadeel zullen zien, omdat zijzelf in hun bedrijf te kort komen; dat zijn die werklieden, welke hun vak alleen met de hand en niet met het hoofd hebben geleerd, die het alleen beoefenen om den broode of die, enkel steunende op verkregen routine, niet het werk van diegenen kunnen waardeeren, welke zelfs zonder die routine in de practijk, maar met meerdere theoretische kennis toegerust, het verder brengen dan zij; dat zijn verder die werkbazen (lees 'baasjes'), die aan alles behalve aan eigen kunde en bedrevenheid hunne positie van meerdere boven den werkman te danken hebben, wien het geluk heeft gediend bij ondernemingen, die meer handigheid of wel geslepenheid dan bekwaamheid in hun vak noodig maakten, òf die, omdat zij geene kans zagen, de eersten onder de knechts te worden, het er maar op gewaagd hebben als baas op te treden, en ieder weet maar al te wel, met welke uitkomsten dikwijls. Niet alleen, dat dezulken zichzelven veel onvoorziene zorgen en teleurstellingen op den hals halen, maar ook anderen sleepen zij mede; het is vooral aan deze 'baasjes', die in alles behalve in degelijk werken hun heil zoeken, te danken, dat er tegenwoordig zooveel kaf onder het koren van de handwerkswereld schuilt. En aan hen mag ook in de eerste plaats geweten worden, dat zoovele werkwinkels geene geschikte kweekplaatsen voor leerlingen meer zijn.

Daarom, laten wij ons door dezulken niet afleiden, en keeren wij terug tot ons onderwerp.

Het behoeft geen betoog, dat op eene wijze als de boven voorgegestelde de kosten voor het practisch Ambachtsonderwijs aanzienlijk kunnen verminderen.

Nemen wij eens aan, dat men voor die bazen werkplaatsen vanwege de school gratis zou willen openstellen als tegemoetkoming voor de eischen, die men in het belang der leerlingen tegenover hen zal moeten handhaven, - dan vervalt toch een der voornaamste posten van het jaarlijksch budget dier Ambachtsscholen, nl. die van de salarissen der practische onderwijzers.

Merken we hierbij tevens op, dat de salarissen, welke de theoretische onderwijzers dier scholen genieten, ook aanmerkelijk minder zijn of konden zijn, dan men zich in den regel voorstelt. Zooals bekend is, voorzien de Ambachtsscholen te Rotterdam en Arnhem tevens in het onderwijs der Burgerscholen, hetwelk daar anders volgens de wet op het Middelbaar Onderwijs moest gegeven worden. Dit wordt gewoonlijk voor eene besparing op de uitgaven voor het *Middelbaar* Onderwijs van den handwerksman aangezien; maar men kan die zaak met evenveel recht omkeeren en ze beschouwen als eene besparing op de uitgaven voor *vakonderricht.* Onderstellen wij maar eens, dat de Burger- en de Ambachtsscholen, welke te Amsterdam en te 's-Gravenhage nog naast elkander staan, op beide plaatsen tot één inrichting werden vereenigd, dan zou het grootste gedeelte theoretisch onderwijs, dat nu nog aan de eerstgenoemde scholen door een afzonderlijk korps leeraren wordt gegeven, ook ten bate van het Ambachtsonderwijs aangewend en zouden de uitgaven, die het theoretisch onderwijs aan deze vereischt, niet voor de tweede maal behoeven gedaan te worden. Wil men klagen over de kostbaarheid van het tegenwoordig onderwijs, dat men dan niet verzuime, ook en vooral op zulke feiten de aandacht te vestigen, en men steune den wensch, dat de te verwachten herziening der wet op het Middelbaar Onderwijs althans in dezen toestand verbetering zal brengen!

Doch op dit oogenblik genoeg hiervan; wij stellen ons voor, daarop in het tweede gedeelte van dit opstel nader terug te komen.

Mocht het ons inmiddels gelukt zijn, door het voorgaande de mogelijkheid van een minder kostbaar vakonderwijs aan bestaande of nog op te richten *theoretische èn practische* Ambachtsscholen duidelijk te maken, - dan behoeft het geene nadere toelichting, dat dit ook de *enkel practische* Ambachtsscholen ten goede kan komen, en kunnen wij nu het op bladz. 13 sub 2°. gestelde uitbreiden tot het onderzoek, in hoeverre laatstgenoemde inrichtingen nog verbeterd kunnen worden door eene toevoeging van theoretisch onderwijs, zoo al niet op de wijze, waarop dit aan de eerstgenoemde inrichtingen geschiedt, dan toch

op eene wijze, vrij wat beter, dan tot dusverre over 't algemeen blijkt het geval te zijn.

Het beste daaromtrent en dat als zoodanig indertijd ook door den Inspecteur bij het Middelbaar Onderwijs, Dr. Steijn Parvé, is aanbevolen, komt ons nog steeds voor eene uitbreiding van het bestaande onderwijs aan Burgeravondscholen met voortgezette cursussen in rechtlijnig, bouw- en werktuigkundig, hand- en ornamentteekenen; maar deze vakken in rechtstreeksch verband met practisch onderwijs in die ambachten, welke met het oog op plaatselijke omstandigheden de voorkeur verdienen. De eerste en beste maatregel hiertoe zou moeten zijn de aanstelling van een hoofdpersoon, volgens de wet van Middelbaar Onderwijs bevoegd tot het geven van onderricht in een of meer dier teekenvakken en door zijne dagelijksche werkzaamheden vertrouwd met de practijk van een der voornaamste ambachten. (Zulke hoofdpersonen niet te verwarren met directeuren van bestaande Burgeravondscholen, die meestal op grond van hun meesterschap in uitsluitend theoretische leervakken niet de aangewezen mannen voor bovenbedoelde betrekking kunnen zijn.) Echter zou wat thans tot het ressort van dezen behoort, kunnen blijven bestaan, en men zou dan eene soortgelijke regeling verkrijgen, als onlangs nog aan de Academie van Beeldende kunsten en Technische wetenschappen te Rotterdam is tot stand gebracht.

Verder zou men, waar dit maar eenigszins mogelijk is, aan bovenbedoelden hoofdpersoon ter assistentie bij die teekenlessen mannen moeten toevoegen, welke tevens ervaren zijn in een ambacht, en wel bij voorkeur zoodanig, dat men hun tevens het practisch onderwijs daarin kan toevertrouwen. Al moge er dan, althans in de eerste tijden, nog wat aan de teekenkunst dezer onderwijzers ontbreken, - dit bezwaar kan bij de onderstelde meerdere capaciteit van den eersten leeraar niet veel beteekenen en wordt in elk geval ruimschoots opgewogen door de waarborgen, welke men zoodoende voor de gewenschte vereeniging van theorie en practijk verkrijgt. Daarbij heeft men dan het voordeel, dat het aantal onderwijzers tot een minimum wordt beperkt en dienovereenkomstig de salarissen ook.

Wat nog de regeling der verschillende lessen aangaat, zij opgemerkt, dat, ten gevolge der programma's van de Burgeravondscholen, de theoretische en teekenlessen hoofdzakelijk des avonds, de practische lessen dientengevolge overdag zouden moeten gegeven worden. Bij de bestaande theoretische èn practische Ambachtsscholen is men daarin geheel vrij en deze vrijheid kwam die inrichtingen meermalen zeer te stade; nochtans komt het ons voor, dat gemis aan vrijheid te dien opzichte voor gecombineerd burgeravond-, teeken- en practisch Ambachtsonderwijs bij een nadeel tevens een voordeel zou voegen, hierin bestaande, dat het eigenlijk Ambachtsonderwijs vooreerst facultatief kon

worden gesteld; zoodat zij, die de opleiding in de werkplaatsen nog blijven verkiezen boven die in eene school, maar van het theoretisch en teekenonderwijs dier school nochtans gaarne gebruik zouden willen maken, daaraan zonder bezwaar voor het onderwijs of voor zichzelven deel kunnen nemen. Want, laten wij ons haasten, hierbij nadrukkelijk te verklaren, dat wij, hoewel de eersten wenschende te zijn, om het beoogde Ambachtsonderwijs bij hen ingang te doen vinden, voor wie het bestemd is, de laatsten zouden wezen, om dit te trachten door middelen, welke hen daartoe 'nolentes volentes' zouden leiden. Liever dan door drangmaatregelen laten wij tusschen ons en hen, die halsstarrig het oog voor het nut van dit Ambachtsonderwijs gesloten houden, door den tijd uitspraak doen, vast overtuigd als wij zijn, dat de resultaten, daarmee nu reeds verkregen en steeds duidelijker te voorschijn tredende, ten slotte alle weldenkenden aan onze zijde zullen brengen.

Wat wij in dezen vragen, d.i., dat men in den aangeduiden zin proeven neme, en in afwachting daarvan onthouden wij ons van verdere aanprijzingen en omschrijvingen in dezen.

II.

Met het voorgaande is intusschen slechts één zijde der medaille beschouwd, nl. die, waarop geschreven staat: 'Ambachtsonderwijs voor den *werkman.*' Op de andere zijde moet echter te lezen staan: 'Ambachtsonderwijs voor den *werkbaas.*' Zonder dat zou zij maar half werk te zien geven.

Het is niet de eerste maal, dat men ook hierop de aandacht vestigt; maar, helaas! tot dusver met veel minder gevolg. Op ons heeft dit wel eens den indruk gemaakt, alsof de vrienden van dit onderwijs, bij hunne toewijding aan dat ééne gedeelte der zaak, het andere geheel uit het oog dreigen te verliezen. 'De echte werkman verdwijnt!' heeft men uitgeroepen; 'daarvoor moet gewaakt en gewerkt worden!' 't Is waar, doch, waarom heeft men den zin niet voltooid met: 'De echte werkbaas verdwijnt ook!' want dit is niet minder waar. Zeg ons, wat wil, wat zal men met den eerste zonder den laatste? - Reeds nu worden er antwoorden op die vraag gegeven, welke koren op den molen zijn van hen, die van het straks besproken Ambachtsonderwijs niets willen weten. 'Gij beweert, aan uwe scholen ambachtslieden te maken, en in de plaats daarvan kweekt gij er toekomstige opzichters en bazen. Natuurlijk, want als de jongens, welke in zulke gunstige omstandigheden een ambacht gaan leeren, als de Ambachtsschool hun biedt, later meer dan knecht trachten te worden, is hun dit door de gelegde gronden gemakkelijk gemaakt. Maar de zonen der werkbazen zelf en allen, wier maatschappelijke stand medebrengt, van jongs af aan naar eene positie van opzichter, werk-

baas, aannemer en wat dies meer zij, te streven, - welk vakonderwijs is daartoe voor dezen weggelegd?' - Antwoord: niets anders dan één private instelling, te Amsterdam door de Maatschappij voor den werkenden stand gevestigd afgescheiden van de Ambachtsschool, d.i. de Industrieschool voor de opleiding van zoons van werkbazen. Wie daarvan niet profiteeren kan, moet zich het vakonderwijs langs allerlei bijwegen verschaffen en verkrijgt dit, ondanks de vele kosten, nog zelden voldoende. Het is een feit, waarover luide mag geklaagd worden, - *dat voor die talrijke en belangrijke klasse vakbeoefenaars*, *welke staat tusschen den wetenschappelijk gevormden architect en ingenieur ter eene en de groote massa werklieden ter andere zijde*, *in geheel Nederland geene enkele rijks-*, *provinciale of gemeentelijke inrichting bestaat*, *waar die middenklasse eene vakopleiding verkrijgen kan overeenkomstig de toenemende eischen des tijds*(*). - Is het dan te verwonderen, dat er behalve de vroeger gemelde tegenstanders ook nog velen zijn, die het tegenwoordig Ambachtsonderwijs onvoldaan laat en die het met onverschilligheid bejegenen?

Men zal deze voorstelling wellicht overdreven vinden. De hier bedoelde jongelieden kunnen immers behalve eene Burger- ook eene Hoogere Burgerschool bezoeken, daarna bij een architect of ingenieur,

(*) Welke die eischen tegenwoordig zijn, blijkt het best uit het jongste *Programma voor het vergelijkend examen der kandidaten*, *naar de betrekking van Rijksopzigter van den Waterstaat der* 4e *klasse dingende.* Daaruit toch kan men lezen, dat, behalve de vakken, welke op de scholen voor gewoon en uitgebreid Lager Onderwijs, op Burgerscholen en Teekenscholen kunnen worden geleerd, gevraagd worden:
'De meetkunst..... toegepast op het ontwerpen en uitvoeren van werken en het maken van begrootingen van kosten.....
Het landmeten en het gebruik der eenvoudigste meetinstrumenten, zooals de éguerre, het astrolabium en het sextant; benevens het uitbakenen van regte en gebogen rigtingen op het terrein, het in kaart brengen van opgemeten terreinen en de kennis der daarbij gebruikelijke schalen en teekens.....
Het waterpassen, met de kennis en de behandeling der meest gebruikelijke waterpas-instrumenten: bv. het fleschjes waterpas, de werktuigen van Becker en van Troughton..
De kennis der in de Waterbouwkunde en de Burgerlijke bouwkunde gebruikt wordende bouwstoffen met hare voornaamste eigenschappen en gebreken.
De Waterbouwkunde, namelijk:
a. de zamenstelling van dijk-, zee- en rivierwerken;
b. den aanleg en het onderhoud van gewone kunstwegen, alsook de inrigting van spoor- en tramwegen, waar deze met gewone kunstwegen in aanraking komen;
c. de zamenstelling van duikers, bruggen, sluizen, beschoeijingen en kaaimuren.
De Burgerlijke bouwkunde, voor zoover die noodig is tot het ontwerpen en uitvoeren van eenvoudige gebouwen.
De verklaring der regelen, die den loop van het water in rivieren en kanalen bepalen verval, vermogen, snelheid, opstuwing, enz.....:
Bekendheid met de bij beschikking van 22 Mei 1876 vastgestelde en bij die van 17 Januarij 1881 no. 6 gewijzigde Algemeene Voorschriften voor de uitvoering en het onderhoud van werken.'
Wij vragen: hoe moet de aanstaande rijksopzichter zich deze technische kennis eigen maken?

En wij antwoorden: alleen door privaat-onderricht en zelfoefening. - De lezer oordeele, of dit met het oog op hetgeen van rijkswege voor de opleiding van den ingenieur wordt gedaan, billijk en verstandig is.

opzichter of werkbaas in de leer gaan en intusschen aan eene Academie, Teeken- of Industrieschool het technisch en teekenonderwijs volgen, dat althans aan laatstgenoemde instellingen wel grootendeels voor hunne behoeften zal ingericht zijn.

Zonder de mogelijkheid hiervan te willen ontkennen, dient nochtans daarbij opgemerkt, dat het onderwijs aan de Burgerscholen voor vakopleiding te kort, te algemeen en te uitsluitend theoretisch is; terwijl aan het teekenonderwijs der Academiën en Teekenscholen nog te veel de technische wetenschap ontbreekt. En bij beiden missen wij de practijk der ambachten.

De gevolgen van een en ander blijven niet uit. Wanneer de toekomstige werkbaas, na eerst het gewoon en uitgebreid Lager Onderwijs te hebben doorloopen, ook nog een paar jaren eene Burgerschool bezoekt, is hij onder die bedrijven te veel uitsluitend theoretisch ontwikkeld geworden, heeft hij den lust voor handenarbeid verloren en begint op dat gedeelte van zijn vak al met minachting neder te zien. Hij is dan te veel als jongeheer opgevoed, om nog een goed ambachtsman te kunnen worden. Wij hebben dienaangaande reeds meermalen treffende ondervinding opgedaan. Door menig ‘jongeheer’ van dit slag als vraagbaak beschouwd, hebben wij hem steeds op de noodzakelijkheid gewezen, om naast de theorie toch ook de practijk van het vak zijner keuze te beoefenen; doch bij uitzondering met het noodige gevolg. Wij hebben zulken ook als leerlingen der Ambachtsschool gekend, alwaar zij, uit hoofde hunner vroegere opleiding, in de theoretische leervakken gewoonlijk uitblonken, in de practische daarentegen dikwijls zichzelf en anderen in den weg stonden. En geen wonder. Dezulken komen er niet zoo dadelijk toe, naar eene vakschool te gaan, waar zij weten, dat het onderwijs in de eerste plaats is ingericht met het oog op de behoeften van den gewonen werkmansstand. En eerst, wanneer zij elders wat teleurstellingen of harde ervaringen hebben opgedaan; wanneer het hun is gebleken, dat zij zonder practijk in het vak er toch niet klaar in kunnen komen, melden zij zich als leerling der Ambachtsschool aan, alwaar zij dan zelden den geheelen cursus medemaken. Hoe dikwijls hebben wij ook niet ouders van zulke leerlingen gesproken, die onder den indruk van het onvoldoende eener vakopleiding in de werkplaats raad kwamen vragen, waar die nog slechts was te geven op voorwaarde, dat kosten noch moeiten mochten worden ontzien, om al het eenzijdige, dat de leerlingen zich onder die omstandigheden eigen maken, aan te vullen met hetgeen zij zouden moeten vinden aan vakscholen, voor hunne behoeften ingericht.

In het buitenland heeft men zulke vakscholen sinds lang; men denke slechts aan de Fransche ‘écoles d'arts et métiers’ en aan de Duitsche ‘Gewerkschulen’(*), beiden uitvoerig door ons beschreven

(*) Laatstgenoemden niet te verwarren met de ‘Gewerbeschulen’.

in een werkje, getiteld: *Het bouwkundig onderwijs in het Binnen- en Buitenland* (Amsterdam, Brinkman, 1874).

Aan die inrichtingen zijn ook werkplaatsen voor de practijk der ambachten verbonden, zij dit ook anders, dan wij in het eerste gedeelte van dit opstel uiteenzetten. Trouwens mag hierbij opgemerkt worden, dat die practijk voor dit geval nog wel eenige wijziging zou behoeven. Voor vele toekomstige opzichters en werkbazen toch is bekendheid met één ambacht niet voldoende; bv. die, welke in de bouwpractijk denken op te treden, moeten een oordeel kunnen vellen over het werk van den smid en den schilder zoowel als van den timmerman en den schrijnwerker. Daarom zijn in sommige dier 'hoogere Ambachtsscholen', zooals wij ze maar zullen noemen de practische lessen zoodanig ingericht, dat de leerlingen bijwijlen nu eens de eene, dan eens de andere kunnen volgen. Dit echter reeds in de eerste leerjaren te willen toepassen, komt ons ondoelmatig voor. Die leerjaren kunnen uit den aard der zaak weinig verschillen met die, welke aan onze Ambachtsscholen thans voor de practische opleiding van den aankomenden werkman bestaan.

Deze en andere overwegingen, met name ook van financieelen aard, leidden ons tot een plan van uitbreiding van het bestaande 3jarig Ambachtsonderwijs met nog 2 à 3 jaren, speciaal ingericht met het oog op zulk voortgezet vakonderricht, als leerlingen, welke zich intijds voor opzichter of werkbaas wenschen te bekwamen, na den eersten driejarigen cursus nog noodig hebben. Wat het practisch onderwijs aangaat, zouden die leerlingen dit gedurende de 3 eerste jaren zonder veel bezwaar in dezelfde werkplaatsen kunnen volgen, waar ook de gewone ambachtsleerlingen dat onderwijs ontvangen; terwijl het in de volgende 3 jaren gepaard diende te gaan met geregelde excursiën naar werken buiten de school. - Het theoretisch onderwijs zou moeten bestaan uit geregelde cursussen in: constructie- en ornamentleer, projectie-, perspectief- en schaduwleer, natuur-, schei- en werktuigkunde, technologie, materialenkennis, algebra, meetkunde, driehoeksmeting, werkdadige meetkunst, geschiedenis van kunst, nijverheid en ambachten, Nederlandsch, Fransch, Duitsch of Engelsch, en boekhouden, als de noodzakelijkste vakken. (Die practijk en deze theorie zooveel mogelijk in verband met elkaar en met de teekenvakken en, wat eindelijk laatstgenoemden betreft, dezen hoofdzakelijk bestaande uit detailleeren en ontwerpen en daarbij het boetseeren niet te vergeten.)

Een uitgewerkt programma dezer lessen toonde ons de mogelijkheid aan, dit voortgezet onderwijs te doen geven aan de bestaande Ambachtsscholen met betrekkelijk geringe uitbreiding van lokaliteit en onderwijzend personeel.

Hierbij zij nog in overweging gegeven, het schoolgeld, dat om bekende redenen aan de bestaande Ambachtsscholen gedurende de 3 (eerste)

jaren zeer laag - d.i. slechts *f* 5 tot *f* 15 per jaar - is gesteld, voor de 3 volgende tot *f* 50 à *f* 100 per jaar op te voeren, opgrond dat het bij dat voortgezet vakonderwijs niet meer de jongens uit den onbemiddelden werkmansstand maar de opleiding van zoons van hen betreft, die geacht mogen worden tot den gegoeden burgerstand te behooren. Bovengemelde vermeerdering van jaarlijksche uitgaven zou ook daardoor nog beduidend ingekrompen worden en nochtans den deelnemers vrij wat voordeeliger zijn dan de tegenwoordige toestand.

Zulk eene uitbreiding zij in de eerste plaats besturen van gevestigde Ambachtsscholen ter overweging aanbevolen en verder aan allen, die met haar onderwijs in betrekking staan of daarop invloed kunnen uitoefenen. Wat het door ons geopperde plan betreft, wij geven het gaarne voor beter.

Intusschen houden wij ons overtuigd, dat eene uitbreiding van de bestaande theoretische èn practische Ambachtsscholen in voormelden zin mogelijk is, maar willen nog doen opmerken, dat één of meer inrichtingen, afgescheiden daarvan en geheel alleen voor de opleiding van den toekomstigen opzichter en werkbaas ingericht, nog beter zou wezen. De vrees, dat hier ‘le mieux’ wel eens ‘l'ennemi du bien’ kon zijn, hield en houdt ons ook thans nog terug, het laatstgenoemde op den voorgrond te plaatsen.

Eene uitbreiding en meer algemeene invoering van het Ambachtsonderwijs is nog uit een ander oogpunt aanbevelenswaardig; wanneer men het in verband wil brengen met een vraagstuk van den dag: t.w. dat van *kunstindustrieel onderwijs.* Ook hierop hebben wij reeds eerder de aandacht gevestigd, met name in onze opstellen over dat onderwijs (zie *De Tijdspiegel* van '76) naar aanleiding van het rapport der Rijkscommissie, met een onderzoek naar deze zaak belast. Voor zoover ons bekend is, heeft de raad, om daarbij ook van de Ambachtsscholen te profiteeren, geene tegenspraak, zelfs geen twijfel omtrent de mogelijkheid van zijne toepassing uitgelokt; - daarom wekte het feit der oprichting van eene afzonderlijke ‘Ambachtsteekenschool’ onder het patronaat der Vereeniging tot bevordering van Fabrieken Handwerksnijverheid, te Amsterdam, bij velen onzer, nevens een gevoel van blijdschap, een gevoel van bevreemding en van teleurstelling, dewijl men niet eerst eene vereeniging met de aldaar bestaande theoretische èn practische Ambachtsschool ging beproeven. En dit niet alleen om bovengenoemde redenen, maar ook om versnippering van krachten te voorkomen. Daarbij hebben de voorstanders dier afscheiding aan de andersdenkenden nog eene reden te meer voor hunne meening gegeven door als eersten leeraar aan die ‘Ambachtsteekenschool’ bij voorkeur iemand te kiezen, die aan eene theoretische èn

practische Ambachtsschool werkzaam was. En wat de bevreemding van laatstgenoemden nog meer heeft doen stijgen, is, dat die eerste ‘Kunst-Ambachtsteekenschool’, zooals zij thans genoemd wordt, al dadelijk ondersteuning van rijkswege heeft kunnen verkrijgen, terwijl alle, nu sinds jaren bestaande, Ambachtsscholen daarvan tot dusver verstoken bleven.

‘Ja, maar - is daaromtrent reeds gezegd - de Ambachtsscholen kunnen niet voorzien in kunstindustrieel onderwijs’; waarop wij echter hebben geantwoord: ‘Wat de beginselen daarvan betreft, *kunnen* zij dat niet alleen, maar *moeten* zij dat kunnen doen; want het voornaamste onderscheid tusschen de ambachten en andere handwerksbedrijven ligt juist daarin, dat voor de beoefening der eersten, nevens theorie en practijk, ook *teekenen* e.a. noodig is. Eigenlijk is het een “pleonasme”, van “*kunst*-ambachten” te spreken. Hoezeer de ambachten vroeger tevens kunstbedrijven waren, komt bij de toenemende bekendheid met hetgeen zij in hunne tijdperken van bloei voortbrachten, meer en meer uit. Voorzeker dus redenen genoeg voor ons, om dat voorbeeld van afscheiding, te Amsterdam gegeven, - ofschoon dáár gewettigd door verschillende bijkomende omstandigheden - als niet navolgenswaardig voor andere plaatsen te beschouwen en in stede daarvan te blijven aandringen op eene uitbreiding en versterking van het Ambachtsonderwijs door toevoeging van lessen ook in de beginselen van kunstnijverheid.’

In verband met het voorgaande en als eene laatste bijdrage tot de kennis van hetgeen Ambachtsscholen kunnen zijn en worden, ook voor de welgezinde werklieden, die reeds de school ontwassen zijn, wenschen wij nog de aandacht te vestigen op eene nieuwe proef, den gepasseerden winter aan de Haagsche en Arnhemsche Ambachtsscholen genomen. Daar werd toen 's avonds, na den gewonen schooltijd, nog gedurende een paar uren de gelegenheid opengesteld, te Arnhem in 't bijzonder voor leerlingen en oud-leerlingen, te 's-Hage voor oud-leerlingen en in 't algemeen voor werklieden boven de 18 jaar, om zich alsnog in hand- en ornament-, rechtlijnig, bouw- of werktuigkundig teekenen te oefenen. Wat deze poging te Arnhem heeft uitgewerkt, is nog niet ter algemeene kennisse gebracht; het laatste jaarverslag van het bestuur der Ambachtsschool te 's-Hage meldt daarvan echter reeds verblijdende uitkomsten; en het verdient opmerking, dat bij die op zijn initiatief gegeven lessen ook voordrachten over ornamenten stijlleer voorkwamen; want, zooals het bestuur in eene daarop betrekkelijke circulaire(*) heeft gezegd: ‘De behoefte aan bedrevenheid in het Hand- en Rechtlijnig teekenen en aan eenige kennis van

(*) Zie het Jaarverslag 1880. Bijlage I.

de leer van stijlen en ornament, wordt met den dag meer algemeen gevoeld, inzonderheid door den werkman, die dagelijks bij zijn bedrijf in de gelegenheid is het groote praktische nut en de onmisbaarheid van het Teekenen in te zien', d.i. de ambachtsman.

Verzuimen wij hierbij ook niet, nog van eene andere combinatie melding te maken, nl. de maatregelen, door de besturen der verschillende theoretische èn practische Ambachtsscholen genomen met het bestuur der Kweekschool voor machinisten, ten doel hebbende, de opleiding van machinisten voor de kleine vaart en de kleine industrie van laatstgenoemde naar de eerstgemelde over te brengen. Wil men ondanks hetgeen voor de geschiktheid dier Ambachtsscholen, om ook de beginselen van het kunstindustrieel onderwijs in zich op te nemen, pleit, nog afzonderlijke inrichtingen voor dat onderwijs, - dat men dit dan op soortgelijke wijze trachte tot stand te brengen, als door bovengemelde combinatie is geschied, en kunstnijverheidsscholen stichte, die niet *naast,* maar *boven* die Ambachtsscholen staan.

Zoodoende is verdere, heillooze versnippering van financieele zoowel als van onderwijskrachten te voorkomen en is een weg geopend, om van lieverlede tot een stelsel van vakscholen te geraken, zooals aan onze lagere en hoogere nijverheidsmannen tot dusver maar al te veel heeft ontbroken.

Den Haag, Januari '82.

H.L. BOERSMA.

Staatkunde en geschiedenis.

Het strafstelsel van het Nederlandsche strafwetboek van 1881.

IV.

Gevangenisstraf tot vijf jaren wordt geheel, gevangenisstraf van langeren duur gedurende de eerste vijf jaren in afzondering ondergaan en daarna, *op verzoek* van den gestrafte, ook voor het verder gedeelte van den straftijd. Ziedaar den regel in het nieuwe wetboek. Op dien regel worden drie uitzonderingen toegelaten. Zij betreffen gevangenen, die na geneeskundig onderzoek ongeschikt blijken voor de cel, die den zestigjarigen leeftijd hebben bereikt en kinderen beneden de veertien jaren. Voor de tweede categorie wordt de afzondering toegestaan, als zij door den betrokken persoon wordt verlangd. De eerste en derde categorieën *mogen* niet afzonderlijk worden opgesloten.

Tegen de eerste uitzondering kan geen bezwaar bestaan. Het spreekt wel vanzelf, dat een *ernstig* geneeskundig onderzoek aan de beslissing behoort vooraf te gaan. Door hen, die het gezelschap van medever-oordeelden begeeren, - en dat zullen doorgaans de besten niet zijn - zal steeds worden beproefd, de uitzonderingsbepaling op zich te doen toepassen. Menige comedie zal daarvoor worden gespeeld. Op het penitentiair congres, dat in 1846 te Frankfort a/Main gehouden werd, heeft onze Willem Hendrik Suringar(*) dat comediespel in treffende bewoordingen geschetst. Hij noemde voorbeelden, dat zelfs meerdere ervaren geneesheeren daardoor zijn misleid. Drie maanden had een befaamde deugniet den gek gespeeld. Een rechterlijk ambtenaar waagt nog eene poging en zegt op straffen toon tegen hem: ‘Uw comediespel verveelt mij. Ik ordonneer u wijs te zijn.’ De gevangene vergat nu zijne zoo lang en zoo wel gespeelde rol. De comedie is uit. De waanzin houdt op. Men zij derhalve voorzichtig tegenover de zwak-

(*) Zie *Verslag der beraadslagingen op het penitentiair congres gehouden te Frankfort a/Main*, 28, 29 en 30 September 1846 (vroeger geplaatst in het dagblad *Overijssel*), pag. 35.

hoofdigen uit verlangen naar gemeenschap met hunne kameraden. Hoogst merkwaardig was dan ook het vijfde besluit van dat congres. Het luidde: 'Wanneer de gezondheid van lichaam of ziel der gevangenen het mocht vorderen, dan zal de administratie dien gevangene aan een zoodanigen regel kunnen onderwerpen, als zij voegzaam zal oordeelen en zelfs hem de *verkwikking* van *voortdurende* gezelligheid vergunnen. *Tot die gezelligheid zullen echter nooit andere gevangenen mogen bijdragen.*'

Vermits intusschen die *verkwikking* moeielijk door anderen dan gevangenen *voortdurend* zal kunnen verschaft worden, zal men wel genoodzaakt zijn, daartoe *gevangenen* te bezigen, in de hoop, dat een *passend* gezelschap zal kunnen worden gegeven. De commissie van rapporteurs(*) richtte tot den Minister van Justitie de vraag, of voor deze categorie van personen niet eene verlenging van straftijd in aanmerking moest komen, omdat de cel, ook naar de meening der Regeering, *intensief* zwaarder is dan de gemeenschappelijke opsluiting. De Minister antwoordde, dat de vraag, of de cel al of niet zwaarder drukt dan de gemeenschap, van de individualiteit afhangt. In het algemeen drukt zij zwaarder en hierin ligt eene harer deugden. Toch oordeelde hij, dat aan het vaststellen eener bepaalde verhouding tusschen cel en gemeenschap in het wetboek zelf geene behoefte is. Indien toch deze personen de gemeenschap minder drukkend vinden dan de cel, dan staat daartegenover, dat *elke* vrijheidsberooving hen in 't algemeen zwaarder treft dan anderen. Ik zou met de commissie meenen, dat, juist met het oog op deze personen, de *wetenschap* van het gevaar van een langeren straftijd, bij overgang van de cel in de gemeenschap, baar nut zou hebben. In bijzondere gevallen behoudt immers de Regeering hare vrijheid, daarvan af te wijken.

In België werkt de afzonderlijke opsluiting, zelfs tot een maximum van tien jaren, niet nadeelig voor de gezondheid van lichaam en ziel. Belangrijke mededeelingen daaromtrent worden gevonden in de werken van den voormaligen gevangenis-inspecteur Stevens en in het reeds vroeger aangehaalde werk van den ambtenaar bij het Pruisische ministerie van Justitie, W. Starke. In de gemeenschappelijke gevangenis te Gent hebben zich in 10 jaren, op eene gemiddelde bevolking van circa 600 personen, 20 gevallen van krankzinnigheid voorgedaan; in de cellulaire gevangenis te Leuven op eene zelfde bevolking 14 gevallen. De heer Stevens(†) merkte op, dat er bij de preventieve gevangenen meer dergelijke gevallen voorkwamen dan bij de veroordeelden, hetgeen in verband staat met de gemoedsaandoeningen, door de ontdekking van en het onderzoek naar het misdrijf en de aanstaande terechtstelling van den verdachte veroorzaakt. Ook hier wordt bevestigd, dat krankzinnigheid, in welken vorm ook, noch door de gemeenschap noch door de afzondering als zoodanig ontstaat. Reeds vroeger is door J.T.

(*) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, III, pag. 26 en 27.

(†) Zie Stevens, *Régime des établissements pénitentiaires.* 1875. pag. 74.

Burt(*), geestelijke der cellulaire Pentonville gevangenis bij Londen, met cijfers aangetoond, dat de meeste stoornissen in de geestvermogens gedurende de eerste maanden van den straftijd voorkomen. Men kan dat voor een groot deel toeschrijven aan de reactie van de straf op het geweten van den misdadiger. Belangrijke verklaringen in denzelfden geest zijn in de Scandinavische afdeeling van het Stockholmer congres van 1878 afgelegd. Zoo deelde de heer Petersen(†), directeur der cellulaire gevangenis te Christiania, mede, dat in Denemarken en Noorwegen de nadeelige invloed, dien de cel op den gevangene *kan* uitoefenen, gewoonlijk zich in de eerste twee jaren van den straftijd doet gevoelen.

De Zweedsche militaire doctor Falck, gedurende twintig jaren aan eene celgevangenis verbonden, verklaarde, dat, vooral in de eerste zes maanden, een nadeelige invloed bij den gevangene is waar te nemen, die echter geene blijvende gevolgen achterlaat. Men kan dat dus niet als een argument gebruiken tegen langdurige celstraffen.

Sommigen beweren, dat bij die langdurige celstraffen een aantal gevangenen door eene zekere verdooving getroffen worden, die hen, althans in den eersten tijd na hun ontslag uit de gevangenis, voor de samenleving ongeschikt maakt. Daarvan is intusschen in den regel niets gebleken. Waar zich hier en daar een enkel geval voordoet, kan zulks, zooals in eenige Deensche gevangenissen, aan de voeding toegeschreven worden. In 1873 is daar de voeding verbeterd, met gunstige resultaten in dat opzicht. Zoo wordt daar aan de gevangenen, eenmaal 's weeks, behalve het gewone rantsoen lepelkost toegediend, vermengd met ossenbloed, en ook het versterkend paardenvleesch verstrekt(§). Waar werkelijk nadeel voor de geestvermogens van den gestrafte zich openbaart, wordt de boven aangegeven uitzondering op hem toegepast.

Anderen, de zoogenaamde anthropologen onder de strafrechtbeoefenaars, meenen, dat de afzonderlijke opsluiting *door de macht der gewoonte* op den langen duur hare repressieve werking verliest. Men gewent zich aan alles en dus ook aan de afzondering. Zij zouden die straf om die reden niet wenschen uit te strekken boven een maximum van twee à drie jaren. Ik zal wel niet behoeven te zeggen, dat ik van de *intensiteit* eener alsdan toe te passen gemeenschap weinig of geene verwachting koester. Men zou, geloof ik, beter doen, de zoodanigen te ontslaan, dan hen aan het zedenbederf der gemeenschappelijke gevangenis bloot te stellen. Wil men dat niet, dan zal men zijne toevlucht moeten nemen tot de deportatie. Hoewel jegens die straf niet gunstig gestemd, zou ik haar de voorkeur geven boven de gemeenschappelijke gevangenis. Reinach(**) wees op de noodzakelijkheid, om

(*) Zie Burt, *Results of the system of separate confinement as administered at the Pentonville prison*, 1852.

(†) Zie *Le congrès pénitentiaire international de Stockholm*, I, pag. 510.

(§) Zie over het daaromtrent door Dr. C. Tryde in 1871 uitgebracht rapport het meermalen aangehaald opstel van Mr. C.J.N. Nieuwenhuis, pag. 15.

(**) Zie Reinach, *Les récidivistes*, 1882.

in Frankrijk de bij de wet van 1791 bekende deportatie der recidivisten, in het belang der algemeene veiligheid, weder in te voeren. Had men dat gedaan, dan zou, volgens hem, de criminaliteit over 1879 aldaar in de gemiddelde verhouding van 40 à 60 procent zijn afgenomen. Deze maatregel zou intusschen bestemd zijn tegen de zoogenaamd onverbeterlijken. Frankrijk zou overigens gerust het voorbeeld van België kunnen volgen en de cellulaire gevangenisstraf, die het voor niet langer dan een jaar toepast, voor meerdere jaren invoeren. De eerstgenoemde uitzondering zou de gevaren wegnemen voor hen, die inderdaad voor de cel ongeschikt blijken. Het maatschappelijk gevaar wordt in elk geval op die wijze belangrijk verminderd.

De tweede uitzondering geldt de bejaarden boven den leeftijd van zestig jaren. Tegen hun zin behoeven dezen niet meer in de cel te vertoeven. Te recht wordt die bepaling door Mr. C.J.N. Nieuwenhuis(*) gelaakt. In België en Zweden is die leeftijd op zeventig jaren bepaald. Waaruit is gebleken, dat de afzondering nadeeliger invloed op hen uitoefende dan op lieden beneden dien leeftijd? Uit geene bekende omstandigheid. Mr. Nieuwenhuis, die vele jaren lid der commissie van administratie der gevangenissen te Utrecht was, had veeleer het tegendeel opgemerkt. Zelfs eene tachtigjarige vrouw had te Utrecht drie maanden celstraf ondergaan, met goed gevolg en zonder eenige klacht over eenzaam verblijf. De betergezinden onder de zestigers zullen de celstraf kiezen; de meer verdorvenen, meestal recidivisten of minder ontwikkelden, zullen de gemeenschappelijke gevangenisstraf verlangen.

De derde uitzondering geldt de jeugdigen van jaren. Over dit punt is strijd gevoerd in de, commissie van rapporteurs, alvorens de minister, bij wijze van transactie, voorstelde, hier den leeftijd van veertien, in plaats van dien van zestien jaren, als grens vast te stellen voor de toepassing der afzonderlijke opsluiting. Op kinderen onder de veertien jaren kan dus in geen geval die straf worden ten uitvoer gelegd. Gelijk bekend is, had het hoofdbestuur van het *Nederlandsch genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen*(†) op deze reductie aangedrongen, voor het geval de *facultatieve* oplegging door den rechter van celstraf of gemeenschap niet mocht worden aangenomen. Het maximum dier celstraf zou, naar zijn gevoelen, voor kinderen beneden de zestien jaren gerust op zes maanden kunnen worden bepaald. Voor kinderen toch kan in den regel met eene korte, maar gestrenge straf worden volstaan. Den rechter verblijve intusschen overigens de keuze tusschen de oplegging van celstraf tot dat tijdstip en gevangenisstraf in gemeenschap. Men zou dan eenvoudig het tot hiertoe aangenomen beginsel volgen eener *facultatieve* strafoplegging, naar gelang van den aard van het misdrijf en van de geaardheid des daders.

Volgens eene op het congres te Stockholm door den officieelen ge-

(*) Zie zijn reeds aangehaald opstel in de *Nieuwe Bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving* van 1880.

(†) Zie het *Zes en vijftigste verslag* van dat genootschap over 1879, pag. 79.

delegeerde Mr. B.J. Ploos van Amstel(*) gedane mededeeling is in Nederland door de ervaring bewezen, dat, bij een niet te lang verblijf in de cel, de afzonderlijke opsluiting door jeugdige veroordeelden kan worden ondergaan zonder nadeelige gevolgen voor lichaam en ziel. Hoogst gunstige verklaringen in denzelfden geest werden afgelegd door den Graaf Hamilton ten aanzien dier opsluiting van jeugdige veroordeelden van veertien jaren en daarboven in Zweden. Het maximum der celstraf is voor hen één jaar, zes maanden en twintig dagen. Volgens den Oostenrijkschen gedelegeerde Edelmann is in zijn land dezelfde gunstige ervaring verkregen. De celstraf oefent zelfs een gunstigen invloed op het karakter, op het onderwijs en op de moraliteit dier jonge lieden uit. De gevangenis-directeuren passen haar dan ook met voorliefde toe op jeugdige personen van veertien jaren en daarboven, tot zelfs voor den tijd van drie jaren.

Volgens den Franschen gevangenis-doctor Mottet(†) is de invloed der afzondering op de gezondheid en den geest der kinderen alleen dan ongunstig, als zij niet genoeg uren hadden, om op de wandelplaats te loopen, en als zij niet genoeg voedzaam eten kregen. Door bezigheid en spelen kan men, volgens hem, den kinderen afleiding bezorgen. Een geval van geestverzwakking is onder kinderen eene hooge zeldzaamheid, omdat zij zich de zaken minder ernstig en op den duur aantrekken. Angst en zelfverwijt geven bij hen weinig of geene aanleiding tot hersenaandoeningen of zelfmoord. Deed zich een enkel zeldzaam geval voor, dan was het altijd mogelijk, den erfelijken oorsprong van die kwaal na te gaan.

De gevangenis-aalmoezenier Abt Crozes was van dezelfde meening. Jeugdige gevangenen dragen, volgens hem, de afzondering gemakkelijker, dan men zich voorstelt, mits men - en dat is ook voor volwassenen noodig - hun bezigheid en afleiding verschaft. Deze zienswijze wordt op merkwaardige wijze bevestigd door een zeer onpartijdig getuige, den bekenden stichter van Fransch Mettray, Demetz. Ook hij verklaarde te gelooven aan de machtige werking van de cel op kinderen, ten minste als middel, om eene periode van volkomen wedergeboorte te doen aanvangen. In Frankrijk zijn, in de cellulaire gevangenis La Roquette, zeer gunstige resultaten verkregen(§). De Senaatsleden Bérenger en D'Haussonville zijn daardoor voorstanders geworden dier wijze van strafoplegging, welke tot op een maximum van een jaar *facultatief* is voor den rechter.

Krachtig is eindelijk het getuigenis van den Duitschen gevangenisgeestelijke Feldhahn(**), thans bij de inrichting te Plötzensee. Hij had eerst de werking der gemeenschappelijke gevangenis en later die der

(*) Zie het bekende verslag, pag. 306-308.

(†) Men raadplege over deze bijzonderheden betreffende Frankrijk het werk van D'Haussonville, *Les établissements pénitentiaires en France et aux colonies.*

(§) Zie Bérenger, *De la répression pénale*, T. II, pag. 279.

(**) Zie *Blätter für Gefängnisskunde* von Gustav Ekert, 4 und 5 Heft, pag. 379.

cel op de jeugdige veroordeelden waargenomen. Volgens hem is de invloed der eerste bepaald verderfelijk. De betere elementen worden door den omgang met de slechte slechter; de slechtere elementen worden geheel verstokt. Aan verbetering valt in zulk eene omgeving niet te denken. Van de streng toegepaste celstraf is geen meerder nadeel voor lichaam en geest dier jeugdige personen te duchten, dan in de gemeenschap is opgemerkt. Daarentegen zijn de voordeelen voor hun zielenleven in onderscheidene gevallen beslissend geweest. Wij oordeelen dan ook het bezwaar overdreven, alsof de angst, dien kinderen veelal in de eenzaamheid ondervinden, en de moeielijkheid van toezicht en opvoeding een overwegend nadeeligen invloed uitoefenen.

Mr. C.J.N. Nieuwenhuis, een man van groote ervaring op het gebied der gevangenissen, zou er volstrekt geen bezwaar in zien, de celstraf tot een maximum van drie maanden toe te passen op kinderen beneden den leeftijd van 14 jaren. Menig kind van 12-14, ja, zelfs een enkel van 10 jaren is door hem in de celgevangenis te Utrecht bezocht, zonder dat het onder de toepassing dier straf bijzonder gebukt ging. Met hem vragen wij dan ook met vertrouwen, of iemand, wanneer een zijner kinderen voor korten tijd veroordeeld werd, hem niet tienmaal liever in de cel dan in de gemeenschap met anderen geplaatst zag?

Artikel 38 van het nieuwe wetboek bepaalt, dat een kind niet strafrechtelijk wordt vervolgd wegens een feit, begaan, voordat het den leeftijd van tien jaren heeft bereikt. In de toelichting van het ontwerp der Staatscommissie en de gewisselde stukken over het Regeeringsontwerp vindt men de wordingsgeschiedenis dezer wetsbepaling.

In het ontwerp van 1804 wordt de leeftijd van veertien jaren als grens aangenomen voor de strafrechtelijke toerekening van eenig feit. Artikel 21 van het crimineel wetboek voor het koninkrijk Holland schreef voor, dat kinderen beneden den twaalfjarigen leeftijd niet mogen gestraft worden, wanneer zij misdoen. De ontwerpen van 1814, 1827 en 1840 doen die grens nog dalen tot een tienjarigen leeftijd. Aanvankelijk kwam in het ontwerp van 1846 dezelfde bepaling voor ten aanzien van misdrijven. Als kritieke grens, waardoor de strafvervolging wordt beperkt, nam dit ontwerp voor overtredingen den leeftijd van acht jaren aan. De tegenstand in de Tweede Kamer tegen deze voordracht was echter zóó groot, dat de Regeering, ten einde eene verwerping van titel V boek I te voorkomen, de bedoelde artikelen introk. In het aangenomen ontwerp-strafwetboek van 1847 en het ontwerp van 1859 wordt dan ook, mede in overeenstemming met het stelsel van den *Code Pénal*, geen leeftijd vastgesteld, beneden welken de toerekenbaarheid algemeen is uitgesloten. Terwijl de Staatscommissie den tienjarigen leeftijd als grens voorstelde, werd deze door den Minister van Justitie Mr. H.J. Smidt verhoogd tot dien van twaalf jaren. De Raad van State bracht daartegen ernstige beden-

kingen in het midden. Hij vreesde, dat die van alle strafrechtelijke verantwoordelijkheid vrijgestelde kinderen de willige en niet zelden zeer sluwe instrumenten konden zijn tot het plegen van allerlei misdrijven, met name dieverijen, smokkelarij en bedelarij, in de hand hunner ouders en verdere betrekkingen. Ofschoon evenals de Minister gekant tegen vervolgingen van jonge kinderen (men herinnere zich de veroordeeling van een vijfjarig kind tot eene gevangenisstraf van 7½ aar door de voormalige rechtbank te Goes), achtte de Raad het stellen van eene wettelijke grens voor uitsluiting der toerekenbaarheid in dezen niet aan te bevelen. De Minister verdedigde daarentegen het gevoelen, dat eene strafvervolging van jonge kinderen niet *mogelijk* moet zijn. Hij sloot zich derhalve aan bij het kernachtig, aldus geformuleerd oordeel van den Franschen criminalist Rossi(*): 'Placer sur la sellette un enfant, qui n'a pas huit ou neuf ans accomplis, c'est un scandale, c'est un acte affligent, qui n'aura jamais l'assentiment de la conscience publique.' In de door den Raad van State bedoelde gevallen zullen niet de instrumenten, maar de volwassenen, die dezen in het werk stellen, als daders moeten worden gestraft. Onder mededeeling, dat in Duitschland de door hem voorgestelde grens geene bedenkelijke gevolgen had gehad, oordeelde hij het intusschen naar aanleiding van den nu geopperden twijfel veiliger, ook voor de handhaving van het beginsel, om den leeftijd eerder iets te laag dan te hoog te bepalen. Vandaar dus weder den tienjarigen leeftijd in het ontwerp opgenomen, die gehandhaafd bleef, hoewel vele leden in de afdeelingen der Tweede Kamer het herstel wenschten van het oorspronkelijk Regeerings-ontwerp op dit stuk.

Nevens de *volledige* ontoerekenbaarheid tot den tienjarigen werd eene *twijfelachtige* toerekenbaarheid van den tien- tot den zestienjarigen leeftijd in de wet opgenomen. De strafrechter toch zal in het laatste geval moeten onderzoeken, of het kind met oordeel des onderscheids heeft gehandeld, bij *ontkennende* beantwoording geene straf, bij *bevestigende* eene lichtere straf toepassen. Alleen kan hij, bij vrijspraak in de bij artikel 30 opgenoemde gevallen, de opneming van het kind in een rijksopvoedingsgesticht gelasten, ten hoogste tot den leeftijd van achttien jaren. Datzelfde kan ook de burgerlijke rechter doen ten aanzien van kinderen beneden de tien jaren. Dat het stellen van eene grens eene moeielijke zaak is, bewijzen de uiteenloopende gevoelens en bepalingen, die reeds sedert de oude Romeinsche wetten over deze aangelegenheid zijn geuit en vastgesteld. Volgens het Romeinsche recht was een kind beneden de zeven jaren nooit strafbaar. Over de strafbaarheid van kinderen tusschen de 7 en 10½ jaren werd getwist. Sommigen meenden, dat zij met de zoo even genoemde *infantes* moesten worden gelijkgesteld, anderen, dat, evenals bij kinderen, die den huwbaren leeftijd naderen; een onderzoek moest worden ingesteld, of zij

(*) Zie Rossi, *Traité de droit pénal*, pag. 253.

met of zonder oordeel des onderscheids hadden gehandeld. De *pubertas* of huwbare leeftijd werd voor de jongelingen op veertien, voor de jonge dochters op twaalf jaren vastgesteld. Was men *puber*, dan werd men als geheel toerekenbaar beschouwd. Terwijl de oudere criminalisten in het algemeen zich met de Romeinsche leer vereenigden, zijn onderscheidene nieuwere daarvan afgeweken, getuige de *Code Pénal* van 1791, die van 1810 en het Belgische strafwetboek, welke geene grens voor de strafvervolging stelden en alleen beneden een bepaalden leeftijd den rechter de beslissing lieten, om al of niet straf uit te spreken.

Onze wetgever komt overeen met het gevoelen der bekende Fransche commentatoren van den *Code Pénal*, Chauveau en Hélie(*). De nieuwere wetboeken, met uitzondering van het Belgische strafwetboek, nemen echter een hoogeren leeftijd als grens aan. Ik noem o.a., wat den twaalfjarigen leeftijd betreft, de wetboeken van Duitschland, Zürich, Bazel en Hongarije.

Dr. Benz(†) meende, bij zijne toelichting van het Züricher strafwetboek, dat kinderen onder de twaalf jaren, ook als zij recht van onrecht kunnen onderscheiden, het strafwaardige karakter van eene ongeoorloofde handeling niet begrijpen. Zij denken alleen aan ouderlijke tuchtmiddelen. Het plichtbesef, dat voorhanden moet zijn, voordat men de strafrechtelijke toerekenbaarheid kan aannemen, is hier niet aanwezig; de kinderen gevoelen zich alleen jegens hen verantwoordelijk, aan wie zij gehoorzaamheid verschuldigd zijn.

Had onze wetgever dat in vele landen niet nadeelig gebleken beginsel gevolgd, dan zou de vraag der al of niet toepasselijkheid der celstraf slechts den leeftijd van 12-14 jaren betreffen en dus gemakkelijker zijn op te lossen. Naar onze meening is het te betreuren, dat een wetgever, die den rechter de vrijheid laat eener strafoplegging van gevangenisstraf van één dag tot eene voor het leven, hem die vrijheid heeft ontzegd, waar het geldt de vraag van al of niet afzonderlijke opsluiting van kinderen. Waarom hier zelfs een verbod, beneden den 14jarigen leeftijd? Ik acht dat verbod zoo ongerechtvaardigd, dat ik nog steeds de verandering van het *imperatieve* in een *facultatief* voorschrift te gemoet zie. Men twijfelt wel eens, of volwassen misdadigers wel voor verbetering vatbaar zijn; moet die twijfel zoover gaan, om ook jeugdigen van leeftijd, om kleine kinderen daaronder te begrijpen? Moeten de kostelijke zielen dier veelal nog niet gevormde personen niet, althans onder de hoede van de staatsmacht, voor bederf en verwoesting worden bewaard? Het rijsje kan nog gebogen worden, terwijl het jong is. Men versterke dus het weerstandsvermogen. Naar mijne stellige overtuiging is er op dit punt niet alleen van geen vooruitgang in de wetgeving sprake, maar is hier bepaalde en stellige achteruitgang. De zorg voor doorgaans waarlijk denkbeeldige gevaren voor het

(*) Zie Chauveau en Hélie, *Théorie du Code Pénal*, § 774.
(†) Zie *Das Strafgesetzbuch für den Kanton Zürich*, pag. 60.

lichaam is zoo groot, dat de zorg voor het zieleleven daaraan wordt opgeofferd. Ik zal dat onverantwoordelijk blijven vinden, al zou de geheele wereld met mij in gevoelen verschillen.

Ik heb echter het geluk, hierin alles behalve alleen te staan. Op voorstel van den heer Uijtwerf Sterling(*) uit Utrecht heeft de algemeene vergadering van het *Nederlandsch genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen* van 11 Mei 1876 zich met *algemeene* stemmen met dezelfde denkbeelden vereenigd, die ik toen de eer had in eene openingsrede haar voor te dragen. Op die vergadering nu waren een aantal rechterlijke autoriteiten, predikanten en andere met het bezoeken van gevangenen vertrouwde personen van allerlei qualiteit tegenwoordig. Ik verlang geen absoluut *gebod* tot plaatsing van den jeugdigen veroordeelde in de cel; ik wensch alleen, dat het absoluut *verbod* worde opgeheven. Blijkt de delinquent daarvoor ongeschikt, men plaatse hem in zoo goed mogelijk gezelschap. Men snijde zich echter de gelegenheid niet af, om naar bevind van zaken, om naar omstandigheden te kunnen handelen. Men zal dan in overeenstemming en niet in strijd komen met de volgende resolutie(†) van het Stockholmer congres: ‘Le système cellulaire, dans les pays où il fonctionne, peut être appliqué sans distinction de race, d'état social (paysans ou citadins) ou de sexe, sauf à l'administration à tenir compte dans les détails des conditions particulières de race ou d'état social. Il n'y a de réserve à faire qu'en ce qui concerne les jeunes délinquants, et si le régime cellulaire est étendu à ceux-ci, il doit cheminer de sorte à ne pas nuire à leur développement physique et moral.’

Onze strafwetgever nam de voorwaardelijke invrijheidstelling in zijn wetboek op. Dat is hier te lande iets nieuws; onderzoeken wij, of het ook iets goeds is. Het zoogenaamde progressieve gevangenisstelsel verlangt den overgang van de vrijheid in de gevangenis zoo streng, den overgang van de gevangenis in de vrijheid zoo zacht mogelijk. Wij hebben dat laatste beginsel reeds bestreden. Onze wetgever heeft daaraan geene toepassing gegeven. Er is intusschen nog een beginsel aan het progressieve gevangenisstelsel verbonden, dat ook bij het zuivere afzonderingsstelsel kan worden toegepast. Ik bedoel het beginsel, om den gevangene in staat te stellen, door zijn gedrag zijne straf te verkorten en zijn lot te verbeteren. Joseph Reinach formuleert de grondgedachte daarvan niet onaardig in deze woorden: ‘Il faut que le prisonnier tienne dans sa main la clef de la cellule.’

Dat beginsel wordt in toepassing gebracht door de voorwaardelijke invrijheidstelling. Het karakter dier instelling wordt met juistheid in het met groote zorg bewerkte, onlangs verschenen academisch proefschrift van Mr. D.Z. van Duyl(§) aldus omschreven: ‘Op grond van

(*) Zie het twee en vijftigste verslag van dat genootschap over 1875, pag. 9.

(†) Zie het reeds aangehaalde verslag, pag. 312.

(§) Men raadplege over dit onderwerp bovengenoemde dissertatie, getiteld: *De voorwaardelijke invrijheidstelling historisch en kritisch beschouwd, zoowel op zich zelf als in verband met de heerschende gevangenisstelsels.*

goed gedrag en andere omstandigheden wordt aan den gevangene, nadat hij een bepaald *gedeelte* van zijn straf heeft volbracht, verlof gegeven om in de vrijheid terug te keeren, onder voorwaarde dat hij de hem opgelegde voorschriften zal nakomen. Vervult nu de op deze wijze invrijheidgestelde die voorwaarde niet, dan wordt hem terstond weer zijn vrijheid ontnomen en moet hij dat gedeelte zijner straf, hetwelk op het oogenblik dat hij voorwaardelijk werd in vrijheid gesteld, overbleef, in de gevangenis volbrengen. Draagt hij er daarentegen zorg voor niet in strijd met die voorwaarde te handelen, dan verkrijgt hij, na een bepaalden tijd, volledige kwijtschelding van de nog niet volbrachte gevangenisstraf.'

Is de gratie de bij de grondwet aan den Koning toegekende bevoegdheid, om *geheele* of *gedeeltelijke* kwijtschelding van straf te verleenen aan een veroordeelde, de voorwaardelijke invrijheidstelling is het door het strafwetboek aan den minister van Justitie gegeven recht tot *voorwaardelijke* kwijtschelding van het *slotgedeelte* der aan den veroordeelde opgelegde gevangenisstraf, na het door hem reeds ondergaan van het bij de wet bepaalde andere gedeelte. De voorstanders noemen dat eene *gewijzigde tenuitvoerlegging* dier straf. Het nieuwe strafwetboek maakt het verkrijgen van laatstgemelde gunst afhankelijk van het feit, dat de tot gevangenisstraf veroordeelde *drie vierden* van zijn straftijd en tevens ten minste *drie* jaren in de gevangenis heeft doorgebracht. In het ontwerp der Staatscommissie was voorgesteld, dat aan den aldus veroordeelde *met zijne toestemming* die gunst *kan* worden geschonken, als hij *twee derden* van zijn straftijd en tevens ten minste één jaar in de gevangenis had doorgebracht en zich gedurende dien tijd door *goed gedrag* had onderscheiden. Ten gevolge van de in de afdeelingen der Tweede Kamer geopperde bedenkingen is de aanvangstermijn voor deze gewijzigde tenuitvoerlegging der opgelegde en ondergane straf door den Minister Modderman verhoogd. Het *goed gedrag* als voorwaarde daarvoor is uit artikel 15 van het nieuwe wetboek geschrapt, naar aanleiding van een, namens de commissie van rapporteurs in de Tweede Kamer, door den heer Mr. Patyn voorgesteld en door den Minister van Justitie overgenomen amendement. De commissie toch meende, dat tot het verleenen der bedoelde invrijheidstelling niet slechts op het goed gedrag van den gevangene, maar ook op zijne antecedenten moest worden gelet en op de voor hem bestaande mogelijkheid van het verkrijgen van arbeid of onderhoud. Aan die uitgebreider opvatting toch worden de gunstige resultaten toegeschreven, die men in Saksen van deze instelling heeft opgeteekend.

De Minister nam het amendement over, omdat hij aan eene volledige opsomming van *alle* voorwaarden, bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur, de voorkeur gaf boven eene onvolledige vermelding in dat wetboek, nu uit de discussie bleek, dat de uitdrukkelijke vermelding het gevaar deed ontstaan voor eene redeneering *à contrario*(*).

(*) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, IV, 1ste stuk, pag. 89.

Het vereischte van de *toestemming* der veroordeelden tot de invrijheidstelling werd eveneens, krachtens een door Mr. Patyn voorgesteld en door den Minister overgenomen amendement, uit de wet verwijderd. De heer Patyn(*) meende, dat een veroordeelde evenmin een *recht* moest hebben op verblijf in de gevangenis als eenig ander *recht* van keuze van straffen. De uitdrukking van *toestemming* vragen aan den gevangene achtte hij verkeerd in een strafwetboek. De Minister achtte het amendement volkomen onschuldig. Ook als geene toestemming wordt vereischt, spreekt het toch wel vanzelf, dat, als men zich niet vooraf overtuigd heeft, dat de man het wenscht, men hem niet in vrijheid zal stellen, want met onwillige honden vangt men geene hazen en met gevangenen, die willen blijven in de gevangenis, zal men in vrijheid niets uitrichten.

Deze invrijheidstelling is ten allen tijde herroepbaar, ingeval de veroordeelde zich slecht gedraagt of in strijd handelt met de in zijn verlofpas uitgedrukte voorwaarden. De tijd, verloopen tusschen de invrijheidstelling en het besluit van herroeping, wordt niet in rekening gebracht op den duur der straf. De gevangene, wiens invrijheidstelling is herroepen, kan niet opnieuw voorwaardelijk worden in vrijheid gesteld.

De gevangenisstraf wordt geacht geheel te zijn ondergaan, indien zonder herroeping de straftijd is verstreken. Voorts wordt bepaald, op last van welke autoriteiten de aanhouding kan worden bevolen, die veelal aan de herroeping zal voorafgaan. Volgt dan de herroeping, dan wordt zij geacht bevolen te zijn op den dag der aanhouding. De minister eindelijk zal geen besluit nemen tot deze invrijheidstelling dan op voorstel of na ingewonnen bericht van het bestuur der gevangenis.

Het wetboek sluit geene bepaalde categorieën van tot gevangenisstraf veroordeelde misdadigers van deze *rechtsweldaad* uit. Alleen zijn de tot levenslange gevangenisstraf veroordeelden uit den aard der zaak uitgesloten, omdat voor de zoodanigen geen drievierde van hun straftijd is te bepalen.

Het zou intusschen de vraag kunnen zijn, of diegenen hunner, wier vonnis krachtens een besluit tot gratie, vóór de tenuitvoerlegging der straf, in tijdelijke gevangenisstraf was veranderd, die weldaad niet zouden kunnen genieten. De Minister van Justitie Mr. H.J. Smidt(†) heeft die vraag bevestigend beantwoord. Dat komt in het algemeen overeen met de bepalingen van het Duitsche strafwetboek en van onderscheidene strafwetten der Zwitsersche kantons. Deze invrijheidstelling is derhalve hier te lande verkrijgbaar ook voor alle recidivisten. Het nieuwe Hongaarsche strafwetboek van 1878 daarentegen verbiedt de toekenning dier weldaad aan recidivisten, in de gevallen van dief-

(*) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, IV, 1ste stuk, pag. 74.

(†) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, II, pag. 132.

stal, roof, afpersing, misbruik van vertrouwen, helen, bedrog en brandstichting. De wet van 12 Mei 1875 voor Croatië sluit haar o.a. uit voor hen, die meer dan tweemaal wegens misdrijf veroordeeld werden. Vermits iemand, om deze weldaad deelachtig te worden, hier te lande ten minste vier jaren gevangenisstraf zal moeten hebben ondergaan, is het daarvan te maken gebruik zeer beperkt.

Dat de instelling haar oorsprong vindt in Engeland en Ierland en vandaar uit eerst in Saksen en daarna in andere Duitsche Staten is ingevoerd, wordt niet betwijfeld. Op het congres te Stockholm meende men haar, onafhankelijk van het progressieve of Iersche stelsel, te moeten onderzoeken. Ofschoon met groote zaakkennis bestreden door den Belgischen gedelegeerde Berden en den heer Mr. Ploos van Amstel, werd, na een belangrijk rapport van den Utrechtschen Hoogleeraar Mr. Pols, eene voor deze instelling, op zichzelf beschouwd, gunstige conclusie door dat congres goedgekeurd, als niet in strijd met de beginselen van het strafrecht, als geene inbreuk makende op een gewezen vonnis en als zoowel der maatschappij als den veroordeelde voordeelen aanbiedend. De voorwaardelijke vrijlating werd dus geacht niet in strijd te zijn met de beginselen van het strafrecht. Vele uitnemende beoefenaars van het strafrecht onderschrijven die stelling. Onder hen noem ik slechts Mittermaier, Von Holtzendorff, Schwarze, Pessina, Berner, Bonneville de Marsangy, Modderman en Pols. De echte voorstanders van het oude afschrikkingsstelsel zijn natuurlijk van eene andere meening. Men denke slechts aan Mittelstädt(*), die van oordeel is, dat deze eenige instelling in het geheele Duitsche wetboek, die aan een mogelijk verbeteringsdoel der straf doet denken, in Duitschland een beklagenswaardig fiasco heeft gemaakt. Maar de mannen van den afschrik staan in hunne beschouwingen van het strafrechtelijk karakter dier instelling niet alleen. Een krachtige aanval werd daarop gericht door Dr. Christiansen en nu onlangs door Dr. R. Sontag, Hoogleeraar te Freiburg.

Christiansen(†) oordeelt, dat bij de toepassing dier instelling de verbetering van den misdadiger, die eerst *na het volbrachte misdrijf* gedurende den straftijd naar een subjectieven maatstaf wordt aangenomen, tot grondslag van de meerdere of mindere strafbaarheid van het misdrijf gemaakt en derhalve de noodwendige samenhang tusschen misdaad en straf verbroken wordt. Door eene dergelijke theorie acht die schrijver elk spoor van het rechtsbegrip der straf vernietigd, vermits een van de administratieve of van de politiemacht afhankelijk recht van tuchtiging ten deele in de plaats treedt van het strafrecht van den Staat.

Dr. Sontag(§) oordeelt die instelling eene niet zonder bedenking voorkomende concessie aan de verbeteringstheorie. Maar dan moet

(*) Zie Mittelstadt, *Gegen die Freiheitsstrafen*, pag. 55.
(†) Zie Christiansen, *Rechtliche Würdigung der Einzelhaft*, pag. 56.
(§) Vergelijk Sontag, *Für die Freiheitsstrafen*, pag. 15 en 49.

men, volgens hem, door geen rechterlijk strafquantum in eenig vonnis gebonden zijn, daar het zich niet vooruit laat vaststellen, hoeveel tijd de zedelijke wedergeboorte van ieder individu op zichzelf zal vorderen. Komt Röder tot afschaffing der strafmaat, de krankzinnigenarts Kräpelin gaat nog verder. Hij wil de straf zelf afschaffen en de misdadigers als eene soort van geesteskranken in een zedelijk hospitaal opsluiten. 'Waarom niet? - vraagt Sontag - plaatste men in de vorige eeuw de krankzinnigen in het tuchthuis; waarom zou onze verlichte tijd niet omgekeerd de tuchthuisbevolking in het krankzinnigengesticht brengen?' De invloed der als in strijd met het karakter en den ernst der straf door Sontag bestreden verbeteringstheorie treedt, naar zijn oordeel, het duidelijkst op den voorgrond in de voorwaardelijke invrijheidstelling.

Sontag verwijt derhalve aan de voorstanders dier instelling, dat zij verbetering als doel der straf op den voorgrond stellen. Dat zulks door een aantal hunner geschiedt, valt niet te ontkennen. Daaruit volgt echter niet, dat het door allen gedaan wordt. Ik wijs, tot staving van het tegendeel, op Berner en onzen Minister Modderman.

Ofschoon ik gaarne toegeef, dat, ook in het stelsel van onzen strafwetgever, die instelling als niet in strijd met de gezonde beginselen van strafrecht eene plaats kon bekomen, stem ik het gevoelen niet toe van den Raad van State(*), dat zij in het stelsel van het ontwerp moeielijk kon worden gemist. Had men het progressieve gevangenisstelsel aangenomen, dan was die meening ongetwijfeld juist. De voorwaardelijke invrijheidstelling toch is daarvan eene noodzakelijke slotperiode. Men neemt echter het cellulaire gevangenisstelsel aan voor ten hoogste vijf jaren en daarna de geclassificeerde gemeenschap. Daaraan kan, doch behoeft men haar niet te verbinden. De commissie van rapporteurs(†) gaf als haar gevoelen te kennen, dat de voorwaardelijk ontslagene nog steeds in zekeren zin een gevangene is en dat daarom dat ontslag niet moet worden toegepast op hen, die hunne straf cellulair ondergaan. Het *kan*, volgens haar, consequent alleen worden aangenomen als een nieuwe trap, om aan de erkende bezwaren der gemeenschap te gemoet te komen.

De Minister meende integendeel, dat die instelling geen correctief is tegen de nadeelen der gemeenschap, maar een middel, om den overgang tot de vrije maatschappij iets meer geleidelijk te maken.

Het publiek moet echter, mijns inziens, het onderscheid leeren begrijpen tusschen het denkbeeld: de Staat, verbeteraar van den misdadiger, in verband met verbetering als doel der straf, en het denkbeeld: de Staat, bestraffer van het door de openbaring van zijn misdadigen wil gebleken rechtsverzet, met zoodanige inrichting van het daarvoor bestemd strafmiddel, dat verbetering mogelijk is.

(*) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, II, pag. 399.
(†) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, III, pag. 23-25.

De begripsverwarring op dit punt wordt in de hand gewerkt door deze instelling. Men leze slechts het rapport, door Bonneville de Marsangy(*) ingediend bij het congres te Stockholm. Volgens dien geachten schrijver is de verbetering van den gestrafte het hoofddoel der straf. Daarom moet de gevangenis zijn een *zedelijk hospitaal* voor de wedergeboorte der kwaaddoeners. De veroordeelde houdt op te zijn een *souffre-douleur, een paria, eene zaak*, *een nummer.* Het is een ongelukkige, trots zijn misdrijf afgedwaalde broeder; iemand, dien de wet straft, niet om hem te doen lijden wegens het door hem bedreven kwaad, maar om te trachten van hem een nieuw mensch, een fatsoenlijk burger te maken. Daarvoor is eerst noodig de stilte der eenzaamheid, zonder eenige communicatie met de buitenwereld en zonder eenigen arbeid, hoe ook genaamd. Na deze eenzaamheid wordt de daardoor tot inkeer of nadenken gebrachte gevangene overgebracht in de gemeenschap met anderen, die door dezelfde kunstbewerking aanvankelijk *verbeterd* zijn of althans schijnen. Volgens dien schrijver zijn zij verbeterd, want hij spreekt van een *quartier des amendés.* Trapsgewijze kunnen zij, in verband met door hen te behalen goede merken of goedkeuringen, de verschillende klassen of ateliers doorloopen, om dan in de tusscheninrichting, het doorgangshuis, te worden opgenomen. De gestraften worden daarin niet meer als *veroordeelden* behandeld, want *allen* zijn tot betere gevoelens teruggekeerd en hebben hunne veroordeeling uitgewischt door hun berouw en hun onberispelijk gedrag. Men ziet in hen slechts brave en fatsoenlijke werklieden. In dat *lazareth* of zedelijk herstellingsoord genieten zij reeds eene betrekkelijke vrijheid. Zij doen boodschappen in de stad of het dorp, gaan uit, werken en keeren 's avonds in hun logement terug. Zij houden zelf de orde en zijn dus in zekeren zin hunne eigen gevangenbewaarders. Het is geene gevangenis meer, maar eene groote werkplaats, waar ieder werkman zijne taak heeft en zijn volle werkloon geniet. Van ontvluchten of poging daartoe is geene sprake. Ieder toch weet dat de vrijheid hem wacht na deze periode van voorbereiding. Mr. Van der Brugghen noemt dat de verwezenlijking van het psychologische gronddenkbeeld, dat men van de toekenning eener grootere mate van *uitwendige vrijheid* een sterker bewustzijn van *innerlijke* verantwoordelijkheid mag verwachten. En dan volgt de eigenlijke voorwaardelijke vrijlating als vierde periode. Ziedaar zoo ongeveer het Iersche stelsel, dat in meerdere streken wordt gevolgd, waar de bedoelde invrijheidstelling gevonden wordt; ik noem o.a. Hongarije, Croatië en Zürich.

De beschrijving is waarlijk, om van te watertanden. De nog nooit gestrafte burger moet inderdaad die verbeterde gevangenen benijden. Wordt er nu wel eens uit armoede een misdrijf gepleegd: bij de in-(†)

(*) Zie het aangehaalde congresverslag, pag. 284-289.

(†) Zie Mr. J.J.L. van der Brugghen, *Mededeelingen en gedachten over het Iersche gevangenisstelsel,* pag. 49.

voering van dat ideale stelsel zal het wellicht ook geschieden, om in zedelijke hospitalen eene plaats te erlangen, om goed en systematisch te worden verbeterd. Men zou het plegen van een gering misdrijf om die reden dezen of genen zwakken broeder, in zijn eigen belang, niet kunnen ontraden.

De werkbazen zullen bovendien aan de door de behandeling in die inrichtingen herstelden ongetwijfeld de voorkeur geven boven de daarin nooit opgenomenen en althans hen daarmede gelijkstellen. Het moeielijke penitentiaire vraagstuk is dus opgelost! Ach, ware het slechts zoo! Niemand zou dan zoo dwaas zijn, het nieuwe stelsel niet te begroeten als den schoonen dageraad van een heerlijken morgen. Er is echter, helaas! geene commissie van onderzoek noodig, om de resultaten van dat Iersche stelsel in Ierland persoonlijk na te gaan en haar arbeidsveld uit te strekken ook tot Hongarije en andere staten, waar het wordt toegepast. Zelfs naar Engeland, waar het, zonder de straks genoemde tusscheninrichting, eene gewijzigde toepassing vindt, behoeft de inspectiereis niet te worden ondernomen. Men weet genoeg van de dusgenaamde verbetering der *ticket of leave men!* En indien de heer Walter Crofton, die, helaas! door den dood reeds aan zijn nuttigen werkkring is ontnomen, bij deze, let wel, tot ten minste vijf jaren gevangenisstraf veroordeelden op eenige resultaten mocht wijzen, dan had hij het te danken aan zijne uitnemende *persoonlijkheid.* En op eene *persoonlijkheid* bouwt men geen stelsel, allerminst een gevangenisstelsel. De waarborg toch van voortzetting der persoonlijkheid ontbreekt. Na den dood van Crofton is dat opnieuw ondervonden.

En nu zegge men niet: ‘Uwe opmerkingen raken de voorwaardelijke vrijlating zelfs niet in de verte.’ Ik weet, dat zij, geheel onafhankelijk van het progressieve stelsel, wordt toegepast. Mijne grief tegen hare toepassing ligt voornamelijk in de daardoor veroorzaakte meening, dat de gevangenis niet zoozeer eene strafplaats als wel een verbeterhuis is, dat de gevangenis, welke dan ook, verbetert, en dat de gevangenis-bestuurders den graad dier verbetering kunnen beoordeelen. De Staat nu mag, mijns inziens, tevreden zijn, als de misdadigers, die hij strafte, *omdat zij misdeden*, niet *omdat zij verbetering behoefden* (want dat behoeven wij allen in meerdere of mindere mate), in zijne strafinrichtingen niet slechter worden en zich *kunnen* verbeteren. Alles, wat die verbetering in den weg staat, moet hij met zorg uit zijne inrichting verwijderen en daaronder de gelegenheid tot onderling zedenbederf.

De oud-Minister Mr. N. Olivier heeft eens over het cellulaire gevangenisstelsel de volgende juiste opmerking gemaakt: ‘Indien dat stelsel niets anders teweegbracht dan dat het de gevangenen niet *slechter* aan de maatschappij teruggaf dan bij hun intrede in de gevangenis, dan nog zou het daaraan een gewichtigen dienst hebben bewezen.’ Het doet echter meer, omdat het aan godsdienstleeraars en menschenvrienden de gelegenheid geeft, tot hunne verbetering mede te

werken onder omstandigheden, die daaraan niet in den weg staan. De invloed toch van dergelijke personen wordt - veler ervaring kan het getuigen - in de gemeenschap belemmerd of te niet gedaan door het hoongelach van kameraden over de vroomheid der predikers of bezoekers en de onnoozelheid der bezochten.

De heer Ploos van Amstel(*), sinds ongeveer dertig jaren lid der commissie van administratie der gevangenissen te Amsterdam, en de Belgische gevangenis-administrateur Berden legden op het congres te Stockholm de verklaring af, dat een gevangenisbestuur den graad van verbetering van een gevangene bij geen enkel gevangenisstelsel kan beoordeelen. God alleen is bij machte het menschelijk hart te doorgronden. Voor een gevangenis-directeur of beambte is, volgens hen, geen criterium aan te geven, naar hetwelk zij met gerustheid kunnen beslissen, dat een gevangene zich verbeterd heeft. Maar daarom moet de Staat zich dan ook niet begeven op een terrein, hetwelk niet het zijne is. Dat nu geschiedt door, als deel van het strafstelsel, den gevangenen het uitzicht te openen, om, op grond van een advies van feilbare personen betreffende hunne verbetering, *voorwaardelijk* in vrijheid te worden gesteld, dat is: eene verkorting te verkrijgen van den hun opgelegden straftijd. Men versta mij wel: ik juich het zeer toe, als de Koning aan den eenen of anderen gevangene, op grond van de goede verwachtingen, die men van hem heeft, gratie of kwijtschelding van het verdere deel van zijne straf geeft. Dat is intusschen iets geheel anders dan de opneming van zulk eene kwijtschelding in het strafwetboek als een middel tot gewijzigde tenuitvoerlegging van een strafvonnis. Zoowel Dr. Spranger(†) als Dr. Berner(§) hebben de meening verdedigd, dat zulks niet in strijd is met het aanvankelijk uitgesproken strafvonnis. Ik wil dit gaarne toestemmen, omdat het geldt eene bij de wet vastgestelde instelling, op welker bestaan en mogelijke toepassing de rechter, bij de toemeting der straf, in zijn vonnis kan rekenen. De wetgever toch kent aan de administratie de bevoegdheid toe, om, na verloop van een bepaald minimum, de straf onder zekere voorwaarden kwijt te schelden of althans een deel van de opgelegde straf in de vrije maatschappij te doen doorbrengen. Daardoor krijgt men een *vast* en een *veranderlijk* deel der straf. Volgens Berner(**) is eene haarfijn bepaalde strafmaat geen absolute eisch der gerechtigheid. Deze laat eene speelruimte toe tusschen een maximum en minimum. Om nu de bedoelde verkorting van den straftijd te kunnen verkrijgen, moet de

(*) Men vergelijke mijn opstel: *Twee academische proefschriften over de voorwaardelijke invrijheidstelling*, te vinden in het *Rechtsgeleerd Magazijn*, I, pag. 104-124.

(†) Zie *Comptes rendus du Congrès de Stockholm*, Tome I, pag. 295-297.

(§) Zie Spranger, *Die rechtliche Zulässigkeit der bedingten Entlassung*, in de *Allg. Deutsche Strafrechtszeitung* van 1868, pag. 399-414.

(**) Zie Berner, *Lehrbuch des Deutschen Strafrechtes*, 1881, pag. 239 en 240.

gevangene eerst den minimum-straftijd hebben ondergaan, die door de gerechtigheid gevorderd wordt.

Kan derhalve de instelling uit een juridiek oogpunt verdediging vinden, toch begeeft zich, mijns inziens, de Staat door hare invoering op een verkeerd terrein. Wie zou niet gaarne wenschen, dat een misdadiger verbeterd aan de maatschappij werd wedergegeven? Onverbeterlijk is niemand. Om echter verbetering tot stand te brengen, zijn middelen noodig, die het Staatsgezag niet tot zijne beschikking heeft. Ofschoon er zijn, die het ontkennen, zal het, mijns inziens, onmogelijk blijken, in den strijd tegen de zonde, waarvan de misdaad eene openbaring is, zonder godsdienst de overwinning te behalen. In een land met een groot aantal godsdienstige gezindten, volgens de Grondwet allen gelijk voor de wet, kan de Staat als zoodanig geen godsdienst hebben. Zelfs Mr. Van der Brugghen(*), ofschoon voorstander der anti-revolutionnaire Staatsleer, verdedigde de volgende stelling: 'De mededeeling van het godsdienstig element aan zijn gevangenen behoort niet tot de roeping van den Staat; daarom vertrouwt hij dat aan de zorg van daartoe bevoegde personen, alleen toeziende of zij voor hun taak ook berekend zijn en zorgende voor volkomen gewetensvrijheid.'

Daarbij komt nu nog, dat er ernstige bezwaren van maatschappelijken aard te overwinnen zijn, om een ontslagen gevangene op den duur voor terugkeer naar de gevangenis te behoeden. Ik wijs slechts op armoede en gebrek aan middelen van bestaan, omstandigheden, die, bij het veelal bestaand vooroordeel tegen ontslagenen, zich menigwerf krachtiger dan ooit vroeger doen gelden. En welk middel heeft het Staatsgezag, om de tot toepassing der instelling noodzakelijke *verbetering* van den gevangene *naar een juisten maatstaf* te onderkennen? De kinderen der duisternis zijn doorgaans listiger dan de kinderen des lichts. De grootste misdadigers zijn doorgaans de beste, de meest onderworpen gevangenen. Zij gaan verder. Zoodra zij weten, dat er met vroomheid iets te verdienen valt, trachten zij aan het gevangenisbestuur den indruk hunner vroomheid te geven. Volgens eene in de Pruisische kamer der afgevaardigden van 6 December 1880 door een rechterlijk ambtenaar, den heer Uechtritz Steinkirch, gedane mededeeling(†) heeft een gevangene, *ter zake van bijzondere vroomheid* voorwaardelijk in vrijheid gesteld, opnieuw voor den strafrechter ter verantwoording geroepen, lachend verklaard, dat de gevangenen behendig genoeg zijn, om de bewaarders te verschalken, want dat er iets is, wat men noemt '*zuchthausfromm*'. En op welke adviseurs zal het Staatsgezag, zal het hoofd van het Departement van Justitie *in den regel* moeten afgaan? Op het bestuur der gevangenis? Maar de leden der commissie van administratie, hoe volijverig ook, hebben ook andere werkzaamheden. Om beurten zijn zij belast met de contrôle, met het

(*) Zie Van der Brugghen, in zijn reeds aangehaald werk, pag. 14-15.
(†) Zie *Blätter für Gefängnisskunde*, 1881, VII, 4 und 5 Heft, pag. 331.

gevangenisbezoek. Zijn zij daardoor in staat, een juist advies over de verbetering van een veroordeeld individu te geven? De heer Berden(*), administrateur-generaal van de Belgische gevangenissen, de heeren Mr. C.J.N. Nieuwenhuis(†) en Mr. B.J. Ploos van Amstel(§) beantwoorden die vraag *ontkennend.*

Ondersteld, eene gevangenis heeft eene bevolking van 200 à 300 personen; ondersteld, dat dagelijks een lid der commissie van administratie aan de gevangenen een bezoek brengt: zou het daardoor mogelijk zijn, een goed oordeel over elken gevangene te vellen? Ik kan het niet aannemen. De commissie zal derhalve, althans voor een groot deel, moeten afgaan op het oordeel van een commandant en zijne bewaarders. Zou dat oordeel een voldoenden waarborg opleveren voor eene juiste beslissing? Ik meen dat te mogen betwijfelen.

De heer Mr. H.J. Dijckmeester, sinds jaren afdeelingsbestuurder van het *Nederlandsch genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen*, bestreed als lid der Tweede Kamer deze instelling(**). Volgens zijn gevoelen was een commandant van eene gevangenis wel degelijk vatbaar, om door sluwe gevangenen te worden bedrogen, evengoed als ieder ander. De gevangene, die op verkorting van straftijd hoopt, richt zich in naar de wenschen en persoonlijke neigingen van den commandant. Is deze laatste een ernstig man, dan is de boef ook zeer ernstig en godsdienstig! Is de commandant daarentegen een vrijdenker, dan begeeft de gevangene zich ook op dat terrein. Binnen korten tijd is de commandant geheel ingepakt en staat de grootste boef bekend als een gehoorzaam en rustig bewoner van de gevangenis. Spreker kent een man, die zich 5 à 6 maal aan verschillende misdaden schuldig gemaakt heeft en van de laatste 20 jaren ongeveer de helft in de gevangenis heeft doorgebracht. Is hij vrij, dan gelijkt hij een wild dier, dat door niemand te temmen is; hij slaat, snijdt, steelt. In de gevangenis is hij echter, volgens spreker, de werkzaamste, aangenaamste man. Is het, bij een gering aantal gevangenen, nog mogelijk, dat de commandant een oordeel kan vellen over den gevangene, in de groote strafgevangenissen moet hij dikwijls afgaan op het oordeel zijner beambten. Zelfs wanneer de commandant een ontwikkeld man is, laat de ontwikkeling van de beambten menigwerf veel te wenschen over. Gunst en ongunst zijn bij hunne adviezen wel eens niet uitgesloten. Dat alles nu heeft in de gemeenschappelijke gevangenissen een hoogst demoraliseerenden invloed op de medegevangenen.

Mr. C.J.N. Nieuwenhuis merkte ook nog op, dat de gevangenen elkander doorgaans beter kunnen beoordeelen dan de beambten, wier onpartijdigheid ook niet altijd boven alle bedenking verheven kan zijn.

(*) Zie *Le congrès pénitentiaire de Stockholm*, I, pag. 602 en 603.
(†) Zie *Nieuwe bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving* van October 1880.
(§) Zie *Nieuwe bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving* van 1875, pag. 299 en volgende en zijne redevoeringen op bedoeld congres.
(**) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, IV, eerste stuk, pag. 79-80.

De beambten zijn veelal, vooral hier te lande, weinig ontwikkeld. Zij oordeelen naar den schijn en kunnen vaak niet beoordeelen, of een gevangene geschikt is, om in de maatschappij terug te keeren.

In Pruisen heeft men over het algemeen hoogst ontwikkelde en bekwame gevangenis-commandanten. Toch zijn er de klachten groot over hunne adviezen betreffende de personen, die door de administratie aan het ministerie tot voorwaardelijke invrijheidstelling werden voorgedragen. De vergissingen zijn zoo kras geweest, dat tegenwoordig slechts met de uiterste omzichtigheid daarbij wordt gehandeld en een groot aantal voordrachten van commandanten niet worden ingewilligd. Schwarze(*), voorstander der instelling, deelde zelf mede, dat 1708 personen in 1871 *voorwaardelijk* in vrijheid werden gesteld; in 1872 slechts 289. Dat cijfer daalde in 1873 tot 179, in 1874 tot 140. In 1878 werden op 355 aanvragen slechts 129 toegestaan. Bij de beraadslagingen, die in December 1880 over deze aangelegenheid in de Pruisische Kamer van afgevaardigden gehouden werden, verklaarde de Minister Dr. Friedberg(†), dat de gevangenisbeambten, bij hunne aanvragen, te uitsluitend letten op het goed gedrag van den gevangene in de gevangenis. Zij gebruiken de instelling als een middel, om de gevangenen *door het uitzicht op ontslag* zich *ordelijk* te doen gedragen. Indien nu een gevangene zich goed onderwerpt aan de gevangenistucht, moet men hem wel aan den minister tot voorwaardelijk ontslag voordragen. Toch zijn o.a. minstens 35 voordrachten gedaan van personen, meest onderwijzers, die veroordeeld waren ter zake van grove onzedelijkheid met kleine kinderen en wier, volgens de beambten, goed gedrag in de gevangenis den minister nog geen voldoenden waarborg scheen op te leveren van verbetering. Toch is een persoon voorgedragen, die ter zake van bigamie was veroordeeld, terwijl bij onderzoek bleek, dat deze een onderkomen zou vinden bij de vrouw, met wie hij het overspel had bedreven!

Wanneer nu zoo weinig gebruik van eene instelling gemaakt wordt, als in Pruisen geschiedt, waar men haar eenigen tijd in de practijk zag werken, dan is de vraag niet ongepast, of men aan die weinige als verbeterd *voorwaardelijk* ontslagenen niet evengoed gratie had kunnen toekennen.

In sommige landen sluit men niet alleen de recidivisten van die rechtsweldaad uit, maar ook bepaalde categorieën van voor de eerste maal veroordeelden. In Croatië bij voorbeeld worden personen, die ter zake van winzucht en van brandstichting veroordeeld zijn, als onverbeterlijk daarvan uitgesloten. Deze uitsluitingen zijn op het congres te Stockholm te recht bestreden door Emile Tauffer, directeur der centrale gevangenis te Lepoglava, afgevaardigde van Croatië op dat congres. Volgens hem hangt de zedelijke verbetering van een individu niet af

(*) Zie Schwarze, *Die Freiheitsstrafe*, pag. 22.
(†) Zie *Blätter für Gefängnisskunde*, XIII, 4 und 5 Heft. 1881.

van het soort van misdrijf of van het getal malen, dat hij zich daaraan schuldig maakte. Dat zijn slechts *objectieve momenten.* Zij hangt daarentegen af van de *subjectieve* gezindheden of hoedanigheden van den delinquent. Zulke uitsluitingen bewijzen niet veel vertrouwen in de instelling. Men denke ook aan de op het bedoelde congres door Graaf Hamilton, afgevaardigde van Zweden, afgelegde verklaring, dat hare toepassing niet moest afhangen van den wil des directeurs of van het gedrag der gevangenen in de gevangenis, omdat willekeur en huichelarij dan eene te aanmerkelijke rol zouden kunnen vervullen. De rechterlijke macht, die de straf uitsprak, moest tot de herziening medewerken.

Nu beroepen zich intusschen hare voorstanders op de gunstige cijfers, hier en daar door hare werking verkregen. Mr. Van Duyl deelt, in zijne reeds aangehaalde verdienstelijke dissertatie, o.a. uit Saksen, Zürich en andere oorden zeer gunstige cijfers mede. Om den gunstigen invloed daarvan te bewijzen, zou men intusschen moeten kunnen aantoonen, dat onder hen, die voorwaardelijk in vrijheid gesteld zijn, minder recidivisten gevonden worden dan onder hen, die hunne straf geheel hebben ondergaan. Om dat met vrucht te kunnen doen, bezitten wij nog te weinig gegevens. Van bevoegde zijde wordt mij zelfs verzekerd, dat de bekende gegevens veeleer het tegendeel schijnen te bewijzen. De bijzondere voorzorgen, die in Saksen gebruikt worden bij de toepassing, moeten oorzaak zijn van het feit, dat daar verreweg de meeste *voorwaardelijk* ontslagenen niet meer in de gevangenis terugkeeren.

Eene andere vraag is, of de herroeping der voorwaardelijke vrijheid, met daarop gevolgde wederopneming van den delinquent in de gevangenis, niet grootendeels zal afhangen van de lagere politiebeambten, te weten de rijksveldwachters en politieagenten(*). Mr. Van Akerlaken(†), lid der Eerste Kamer, deed deze vraag en beantwoordde haar bevestigend, om ook naar aanleiding daarvan tegen de instelling te concludeeren. De Directeur Wirth uit Plötzensee(§) verlangde, in eene belangrijke, op 13 November 1880 te Berlijn gehouden rede, dat de rechter, die het eerste vonnis velde, na de herroeping naar omstandigheden eene *verlenging* zou *kunnen* uitspreken. Hij wilde overigens de voorwaardelijke invrijheidstelling nog twee jaren doen aanhouden, na afloop van den geheelen oorspronkelijk opgelegden straftijd. Wie weldaden verlangt, moet zich die, volgens hem, waardig maken!

De voorstanders beweren voorts, dat de vooroordeelen tegen de ontslagen gevangenen zullen verminderen. Het publiek toch weet, dat de *voorwaardelijk* ontslagenen eene vuurproef hebben doorstaan; zij ontvangen door hun verlofpas eene aanbevelende verklaring van het gevangenisbestuur. Zij worden door de gedachte aan een terugkeer in de gevan-

(*) Zie *Les comptes rendus*, I, pag. 292.
(†) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, II, tweede stuk, pag. 33 en 634.
(§) Zie het *Zweiundzwanzigster Jahresbericht über die Wirksamkeit der Juristischen Gesellschaft zu Berlin*, pag. 28 tot 36.

genis van elk kwaad wederhouden. Zou dat alles voldoende zijn, om het wantrouwen tegen hen weg te nemen? Zullen zij, die geene definitief ontslagenen in hun dienst willen nemen of daarmede in dezelfde werkplaats willen werken, dien tegenzin opgeven tegenover personen, die nog tot de gevangenisbevolking behooren, onder toezicht staan der politie en ieder oogenblik, bij de minste overtreding, door haar naar de gevangenis kunnen worden teruggebracht? Geloove, wie het wil; ik geloof dat niet. Ik sluit mij ook in dezen aan bij het bekende adres van het hoofdbestuur van het *Nederlandsch genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen.* In een klein land als Nederland kunnen de ontslagenen zich minder goed naar eene plaats begeven, waar hun verleden onbekend is. Men heeft hier ook niet die groote werkplaatsen, welke men in het buitenland aantreft en waarin de voorwaardelijk in vrijheid gestelden voldoende gelegenheid tot werk kunnen vinden. Waarom zal, als de vrees van terugkeer naar de gevangenis den *definitief* ontslagene niet wederhoudt, om kort na zijn ontslag een nieuw misdrijf te plegen, diezelfde vrees den *voorwaardelijk* ontslagene daarvan wel terughouden? Ik durf niet verwachten, dat het anders zal uitkomen, waar gevangenisdeskundigen als Mr. C.J.N. Nieuwenhuis en Mr. Ploos van Amstel dezelfde denkbeelden hebben geuit, als in bovengenoemd adres van andere mannen der practijk zijn uiteengezet(*). Natuurlijk zou het geene onaangename verrassing zijn, als het tegendeel hier te lande bleek. Hopen wij het beste van eene proefneming, waartoe de Tweede Kamer met 46 tegen 12 stemmen heeft besloten en waarmede Koning en Eerste Kamer zich vereenigden.

Als derde hoofdstraf nam onze wetgever de *geldboete* aan. Behooren gevangenisstraf en hechtenis tot de *vrijheidsstraffen*, de geldboete behoort tot de *vermogensstraffen.* De straf des burgerlijken doods en de algemeene verbeurdverklaring van goederen, ofschoon door den *Code Pénal* weder in ons land ingevoerd, zijn reeds sinds vele jaren weder uit de wetgeving verdwenen. Den burgerlijken dood hebben wij reeds behandeld. De algemeene verbeurdverklaring van goederen was door Keizer Justinianus afgeschaft, met uitzondering van de misdaad van gekwetste majesteit. Die straf was intusschen voor de Hooge Overheid als middel tot vulling eener berooide schatkist te verleidelijk, om haar niet telkens weder op het eene of andere geval te bedreigen. In de eerste helft der achttiende eeuw werd zij in alle Nederlandsche provinciën afgeschaft. Bij artikel 35 der algemeene bepalingen der Staatsregeling van 1798 en in alle latere Nederlandsche grondwetten is zij uitdrukkelijk verboden. Alleen is zij, tijdens de annexatie bij Frankrijk van 1811-1813, door de invoering van den *Code Pénal* weder hier te lande toegepast. Was zij reeds bij artikel 2 van het Souverein

(*) Wie de gronden voor de voorwaardelijke invrijheidstelling verlangt te kennen, raadplege nog het rapport, door Mr. M.S. Pols op het congres te Stockholm uitgebracht in: *Les comptes rendus*, Tome I, pag. 597, en de reeds aangehaalde dissertatie van Mr. Van Duyl.

besluit van 11 December 1813 afgeschaft, artikel 2 der wet van 29 Juni 1854 heeft dit nog eens herhaald, om allen twijfel met het oog op de provincie Limburg weg te nemen.

Zeer ernstig waren dan ook de bezwaren tegen die straf. Zij is afschuwelijk, hetzij de misdadiger blijft leven, hetzij hem het leven ontnomen wordt. In het eerste geval toch berooft men hem van alle middelen van bestaan; in het tweede straft men uitsluitend zijne erfgenamen. Eene zeer goede straf is daarentegen de geldboete. Menigeen, die een ander door zijn misdrijf nadeel of schade heeft aangedaan, wordt zwaarder gestraft in zijne beurs dan in zijne vrijheid.

Deze straf is *deelbaar* bijna tot in het oneindige. Zij kan in verhouding worden gebracht tot de lichtste overtredingen en door den rechter worden toegepast in verhouding tot het vermogen van den delinquent binnen de door de strafwet *voor ieder geval* gestelde grenzen. Deze straf is *herstelbaar*, want het geld kan altijd worden teruggegeven.

Carpzovius(*) noemt de geldboete de eerste burgerlijke straf, welke zoowel in de wereldlijke als kerkelijke vierschaar zeer in gebruik was. Bij de begrooting moet, ook volgens hem, niet slechts de hoedanigheid der misdaad, maar moeten vooral de middelen der beklaagden in aanmerking worden genomen. Daarnaar moet de geldboete worden bepaald, omdat een behoeftig mensch door de geldboete van een daalder meer gestraft wordt dan de rijke door eene geldboete van twintig daalders. Een der nieuwste strafwetboeken, het wetboek van het Kanton Zürich, huldigt *uitdrukkelijk* hetzelfde beginsel. In § 23 wordt gezegd, dat de geldboete steeds zal worden uitgesproken met het oog op de vermoedelijke vermogens-, beroeps- en inkomensverhoudingen. Ofschoon het nieuwe strafwetboek daarop niet *uitdrukkelijk* wijst, zal de rechter *uit den aard der zaak*, bij de hem toegekende ruimte in de boetebepalingen, op die verhoudingen acht slaan. In de toelichting wordt door de Regeering daarop gewezen.

Bedreigde de *Code Pénal* in onderscheidene gevallen te gelijk gevangenisstraf en geldboete, onze strafwetgever bedreigt òf de eene òf de andere straf, òf hij geeft den rechter naar bevind van zaken de keuze tusschen beide straffen. Hij maakt eindelijk de geldboete tot hoofdstraf en stelt het minimum op vijftig centen vast. De hoogste geldboete is die van drieduizend gulden. Zij is bedreigd in artikel 456 van het nieuwe strafwetboek en wel op het houden van een voor het publiek toegankelijk huis van hazardspel, het in zoodanig huis als bankier of opzichter over het spel werkzaam zijn en het tot het houden van zoodanig huis verstrekken van plaats.

Ingeval de veroordeelde die boete niet betaalt binnen twee maanden na den dag, waarop de rechterlijke uitspraak kan worden ten uitvoer gelegd, wordt die straf vervangen door hechtenis. Deze plaatsver-

(*) Zie Carpzovius, *Verhandeling der lijfstraffelijke misdaden en hare berechtinge*, enz., 1752, pag. 1304 en 1305.

vangende hechtenis kan nimmer den termijn van acht maanden te boven gaan; haar minimum is vastgesteld op één dag. Als regel is de duur ten hoogste zoovele dagen, als het maximum der bedreigde geldboete vijftallen guldens bevat, of indien dit maximum negenhonderd gulden te boven gaat, zes maanden. De duur wordt in de rechterlijke uitspraak in dier voege bepaald, dat niet meer dan één dag voor elken halven gulden der opgelegde boete in de plaats treedt. De veroordeelde kan de hechtenis ondergaan, zonder den termijn van betaling af te wachten. Hij is altijd bevoegd, zich van de hechtenis te bevrijden door betaling van de boete. Deze beginselen zijn hoogst eenvoudig. De subsidiaire hechtenis is over het algemeen veel strenger dan het stelsel van de subsidiaire gevangenisstraf, in Nederland bij de wet van 22 April 1864 in plaats van de tenuitvoerlegging door lijfsdwang aangenomen. Deze, gelijk boven bleek, strengere hechtenis biedt grooteren waarborg voor betaling. De bedoeling is, dat meer zal worden *betaald*, minder worden *gezeten.* Meermalen toch is het voorgekomen, dat personen, die wel konden betalen, liever vijf à acht dagen *gratis* den kost hadden in de gevangenis dan hun geldvoorraad te verminderen door betaling van eene boete. Men kon veelal 3 à 6 gulden verdienen door één dag te zitten. Het betalen was dan ook uitzondering.

Opmerking verdient, dat in vroegeren tijd(*) hier te lande de niet-betaling van eene geldboete soms door geeselstraf werd vervangen. Zoo is in 1588 aan Claude de Lorreyn eene openbare geeselstraf opgelegd, als hij binnen veertien dagen eene nog verschuldigde boete niet betaalde. Deze plaatsvervangende straf werd, den 21sten Juni daaraanvolgende, door de Jonckvrouwe van Oranje in eene privé geeseling binnen de gevangenis veranderd.

Volgens het Duitsche wetboek komt, in de plaats van de niet betaalde geldboete, bij overtreding ‘Haft’, bij misdaad en wanbedrijf in den regel gevangenisstraf. Deze onderscheiding, die in beginsel overeenstemt met artikel 2 alinea 2 der wet van 1864, kon, naar het oordeel der Staatscommissie, niet worden goedgekeurd. Vervanging van de geldboete in geval van wanbetaling door vrijheidsstraf is noodzakelijk, opdat het strafbare feit niet ongestraft blijve. Maar de rechtvaardigheid vordert, volgens haar, dat de vermogensstraf *steeds* door de lichtste vrijheidsstraf worde vervangen. Ik kan de onrechtvaardigheid van het Duitsche stelsel niet inzien. Het karakter toch der wegens een *opzettelijk* gepleegd misdrijf veroordeelden verschilt van hen, die in de termen vallen van eene veroordeeling tot *custodia simplex* of eenvoudige vrijheidsberooving. Is dat zoo, dan is er, mijns inziens, iets zonderbaars in, de deuren van het voor de tot hechtenis veroordeelden bestemde gebouw te openen voor hen, die een veel ernstiger misdrijf *met opzet* pleegden. Doet men dat intusschen, dan brenge

(*) Zie de dissertatie van Mr. P.A. van den Brandeler over *Het recht van gratie volgens ons vroeger en hedendaagsch recht,* pag. 40.

men ten minste de wegens een *met opzet* gepleegd misdrijf veroordeelden nimmer in gemeenschap met hen, die wegens een culpoos misdrijf of eene overtreding hechtenis of vervangende hechtenis ondergaan.

In artikel 27 van het nieuwe wetboek wordt een belangrijk beginsel opgenomen. Bij de rechterlijke uitspraak toch *kan* worden bepaald, dat de tijd, door den veroordeelde vóór de tenuitvoerlegging van die uitspraak *voorloopig* in verzekerde bewaring doorgebracht, bij de uitvoering van de hem opgelegde tijdelijke gevangenisstraf, hechtenis of geldboete *geheel* of *gedeeltelijk* zal worden in mindering gebracht. Die woorden: *geheel* of *gedeeltelijk*, zijn in het artikel opgenomen, ten gevolge van een door den heer Van Gennep(*) ingediend en door den Minister overgenomen amendement. Dat geschiedde door eerstgenoemde met beroep op artikel 295 van de Oost-Indische strafvordering. Daarin toch leest men: 'Het Hooggerechtshof zal op de reeds doorgestane voorloopige gevangenhouding *kunnen* achtgeven en die geheel of ten deele als straf mogen toerekenen.' Om de *gedeeltelijke* toerekening was het den geachten voorsteller te doen; zijne ondervinding had hem geleerd, dat die in Indië dikwijls wordt toegepast en zeer goed werkt. De rechter moet niet in verzoeking worden gebracht, de straf te verzwaren, ten einde daarvan de *geheele* preventieve hechtenis te *kunnen* aftrekken en nog iets over te houden, of anders geen gebruik te maken van de hem verleende bevoegdheid, indien de geheele straf door aftrek van de door den veroordeelde vroeger ondergane wellicht langdurige preventieve hechtenis zou vervallen. Waar de aftrek niet *imperatief*, maar gelijk in dit artikel *facultatief* is, verdient dit voorstel lof. Tegenover de bevoordeeling van een beklaagde, door hem een minderen straftijd te geven, zou kunnen staan zijne benadeeling in de algemeene schatting, door het misdrijf zwaarder te qualificeeren, dan het eigenlijk had verdiend.

Staatscommissie en Regeering hadden aanvankelijk een *imperatieven* aftrek voorgesteld. De commissie van rapporteurs bracht, naar aanleiding van het afdeelingsonderzoek bij de Tweede Kamer, daartegen ernstige bezwaren in(†). Zij wenschte op dit stuk de aanneming van het in § 60 van het Duitsche wetboek vastgesteld beginsel der *facultatieve* toerekening. Dit strookte geheel met het karakter, dat in de ontwerpen van strafvordering van 1863-1864 en 1864-1865 wordt toegekend aan de te verleenen vergoeding aan voorloopig aangehoudenen, die buiten vervolging gesteld worden. Men gaf hun geen *recht* op vergoeding, maar de rechter *kon* de vergoeding toeleggen, als zij hem *naar billijkheid* voorkwam verdiend te zijn. De commissie vreesde, dat, bij het *imperatieve* voorschrift van het ontwerp, de rechter wel eens zwaarder zou straffen, dan hij anders zou hebben gedaan.

(*) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, IV, eerste stuk, pag. 97.
(†) Zie de uitgave van Gebr. Belinfante, III, pag. 40-41.

Preventieve hechtenis toch is *geene straf*, noch in beginsel noch in toepassing; de veroordeelde misdadiger, die den geheelen tijd zijner veroordeeling preventief heeft gezeten, zou dus, bij dien *imperatieven* aftrek, eigenlijk *ongestraft* blijven.

De Minister Modderman verklaarde, het aangevoerde bezwaar steeds te hebben gedeeld. Hij nam dan ook den door zijn ambtsvoorganger Mr. Smidt voorgestelden *imperatieven* aftrek terug en stelde *facultatieve* vermindering voor. De Minister was verder van oordeel, dat de bezwaren tegen de preventieve hechtenis konden en moesten worden verminderd door hare beperking tot een minimum van gevallen en van duur, in den geest der Belgische wet van 20 April 1874. Al beperkt men haar echter nog zoo aanzienlijk, dan blijft het, mijns inziens, altijd eene onbillijkheid, om de weken en maanden van het *voorarrest* niet af te trekken van den op te leggen straftijd. Over het algemeen toch wordt erkend, dat het recht vordert, niemand in de gevangenis te plaatsen, tenzij hij door een rechterlijk vonnis als schuldig is erkend. Wordt nu eene afwijking van dien rechtsregel toegelaten, dan mag dat alleen geschieden in geval van *volstrekte* onvermijdelijkheid. Die onvermijdelijkheid bestaat, wanneer er gegronde vrees is voor ontvluchting bij belangrijke misdrijven, gepleegd onder ernstige en exceptioneele omstandigheden. De strafbedreiging toch zou hare uitwerking kunnen verliezen, als men wist, dat in zulke gevallen een misdadiger zich door de vlucht aan het gerechtelijk onderzoek en de uitvoering van het vonnis kon onttrekken. Bij zulke ernstige misdrijven kan gevaar van ontvluchting bestaan wegens de ernstige daartegen bedreigde straf. Men denke aan hen, die de middelen en de kennis bezitten, voor een verblijf in een vreemd land vereischt. Tegen dergelijke ontvluchting behoort *in het algemeen belang* te worden gewaakt. De Belgische wet van 1874 beperkt de voorloopige inhechtenisneming tot die door den rechtercommissaris nauwkeurig te omschrijven gevallen, onder voorwaarde, dat die maatregel door de openbare orde wordt vereischt. Personen, die verdacht worden van misdrijven, waartegen dwangarbeid van vijftien jaren of eene ernstiger straf wordt bedreigd, kunnen alleen door hem in vrijheid gelaten worden, in overeenstemming met de meening van den Procureur des Konings. Wordt tegen het feit geene gevangenisstraf van ten minste drie maanden bedreigd, dan is in *geen* geval de arrestatie geoorloofd. Naar mijn oordeel behoort de wet de preventieve detentie binnen de meest enge grenzen te beperken. De *noodwendigheid*, ziedaar toch de eenige rechtvaardiging voor deze uitzondering. Kon de Staat buiten dat rechtsmiddel, hij zou het nimmer mogen toepassen. Hij ga echter in dezen geene schrede verder, dan door die *noodwendigheid* gebiedend wordt geëischt. Volkomen juist zeide de oud-Minister Mr. M.H. Godefroi(*) (medelid

(*) Zie zijn opstel: *Iets uit de statistiek der Fransche strafrechtspleging in* 1868, in de *Nieuwe Bijdragen voor rechtsgeleerdheid,* 1871, XXI, pag, 41.

van de bedoelde commissie van rapporteurs) in 1871: ‘Een beklaagde wordt van zijn vrijheid beroofd, vooral ten einde de uitvoering te verzekeren zijner eventueele veroordeeling tot een vrijheidstraf. Is dit doel eenmaal bereikt, welk belang kan de maatschappij doen gelden om, als gevolg van de ondergane preventieve gevangenschap, de vrijheidsberooving der veroordeelden *langer* te doen duren dan zij door den rechter geoordeeld werd verdiend te zijn wegens het gepleegde misdrijf?’

Wij verwachten van den tegenwoordigen Minister van Justitie eene nog betere wet dan de bovenbedoelde Belgische. Op nagenoeg alle misdrijven toch wordt daarin een hooger maximum bedreigd dan drie maanden gevangenisstraf. Nagenoeg alle misdrijven kunnen dus onder die bepaling vallen. Dat nu moet niet kunnen geschieden, al vindt het alleen plaats onder bovenbedoelde voorwaarden. Het Belgische strafwetboek huldigt intusschen het ook door mij voorgestane beginsel der *imperatieve* verkorting van den straftijd met de in voorarrest door een beklaagde doorgebrachte dagen, weken of maanden. Neemt men het Duitsche stelsel en dat van onzen strafwetgever aan, dan laat men *ter beoordeeling van den rechter*, of de duur der preventieve hechtenis al of niet eene *verzachtende omstandigheid* oplevert. Men laat dan de verzachtende omstandigheden, waarvan de rechter zich *kan* bedienen, om de straf beneden het bedreigde minimum te doen dalen, de voordeur uit; men laat haar echter hier weder voor sommige gevallen door een achterdeurtje binnen. Elk denkbeeld van verzachtende omstandigheid verdwijnt echter, als *alle* veroordeelden van den aftrek der in voorarrest doorgebrachte dagen, weken of maanden een *gelijk* genot hebben. Is het beginsel goed, dan moet de vermindering niet van het bijzonder goedvinden des rechters afhangen, maar van rechtswege werken, krachtens een gebiedend voorschrift der wet, zonder dat de rechter daarop eenigen invloed oefent. Men trekt dan ook slechts datgene af, wat eigenlijk in zichzelf een onrecht is. De preventieve hechtenis toch is eene plaatsing in de gevangenis van iemand, wiens schuld niet wettig gebleken is, maar van wien het staatsgezag reden heeft te onderstellen, dat zij blijken zal. Of nu de rechter, bij den verplichten bovenbedoelden aftrek, den veroordeelde strenger zal straffen, doet mijns inziens niets ter zake. Dat moet de rechter voor zijn geweten verantwoorden. Dat is, mijns inziens, echter geen voldoende grond voor den nu in ons strafwetboek opgenomen *facultatieven* aftrek van de dagen der preventieve opsluiting van den straftijd.

Door de bepaling van artikel 27 van het nieuwe wetboek zal vervallen de bepaling van artikel 21 der wet van 29 Juni 1854, volgens welke alle gevangenisstraffen, als de veroordeelden bereids in hechtenis zijn, zelfs zoo zij in hooger beroep verzwaard worden, aanvangen met den dag der eerste uitspraak, niettegenstaande hooger beroep of cassatie. Deze kennelijk in het belang der veroordeelden *imperatieve* be-

paling valt als een offer der consequentie van het boven medegedeelde ministerieele systeem. Reeds in 1878 schreef ik daaromtrent(*): 'Een van tweeën toch: de toerekening der ondergane preventieve hechtenis moet niet worden voorgeschreven, of zij behoort te gelden van het oogenblik der eerste aanhouding en niet slechts van dat der eerste veroordeeling. De laatste toch is eerst een werkelijke veroordeeling, als zij kracht heeft van een gewijsde zaak, dat is onherroepelijk vaststaat. Men zal dus hier op een zeer heilzame bepaling dienen terug te komen of het stelsel aannemen der Belgische strafwet.' Ik had het laatste gewenscht; het eerste is geschied.

In België wordt voorts op de geldboete de ondergane preventieve hechtenis niet in mindering gebracht. Zulks geschiedt alleen ten aanzien der vrijheidsstraf. De Staatscommissie(†) oordeelde, dat er geene reden denkbaar is, waarom bij eene mindere straf niet zoude gelden, wat wel wordt aangenomen bij eene zwaardere straf. Het Duitsche wetboek spreekt van *elke* opgelegde straf. Daaronder behoort natuurlijk ook de geldboete. Evenals in Duitschland is ook ten aanzien van deze vermogensstraf het beginsel eener *facultatieve* vermindering der boete aangenomen, in verband met de doorgestane voorloopige hechtenis. De maatstaf is aangegeven, in artikel 24 3de alinea van het nieuwe strafwetboek, luidende: 'Nadat de uitvoering der hechtenis is aangevangen, bevrijdt de betaling van een evenredig gedeelte der boete van de verdere uitvoering; dat gedeelte staat in dezelfde verhouding tot de geheele boete als het nog overblijvend gedeelte der hechtenis staat tot den geheelen duur der hechtenis.'

Dat de nietbetaling eener geldboete den schuldenaar aan eene beperking zijner vrijheid blootstelt, mag niemand bevreemden. Het zou in strijd zijn met het rechtsbewustzijn, als, gelijk vóór de wet van 22 April 1864 meermalen geschiedde, door den rechter opgelegde straffen niet werden tenuitvoergelegd. In de negentiende eeuw kan niet, gelijk in de zestiende, de geeselstraf als plaatsvervangende straf worden ingevoerd. En nu zegge men niet, dat hierdoor eene stuitende ongelijkheid wordt in het leven geroepen, omdat de vermogende doorgaans de boete betalen zal, als zijnde hij daartoe bij machte, de onvermogende doorgaans zal moeten zitten, als zijnde hij tot die betaling niet in staat. Zeer juist is door mijn hooggeschatten vriend, Mr. D.J. Mom Visch(§), op dat schijnbare bezwaar geantwoord, waarmede ook het ontslag van den verdachte onder borgstelling wordt bestreden: 'Het argument der ongelijkheid rust op het onjuiste denkbeeld, dat gelijkheid van recht of toekenning van gelijke bevoegdheid in onge-

(*) Zie mijn opstel over *Preventieve hechtenis*, in de *Stemmen over staatkundige en maatschappelijke vraagstukken* van D.C. Nijhoff, 1878, n°. 11, pag. 321.
(†) Zie het ontwerp in de uitgave van Gebr. Belinfante, pag. 60.
(§) Zie zijn opstel over *Preventieve hechtenis* in *De Gids* van 1870, IV, pag. 30.

oorloofde ongelijkheid verandert, als niet allen bij machte zijn daarvan gebruik te maken.'

De vermogensongelijkheid is niet door den Staat geschapen en de gelijkheid voor de wet kan niet verder gaan dan het aanbieden van dezelfde rechten aan *allen.* Dat onvermogenden soms niet kunnen betalen, is niet de schuld van den Staat. Indien men daarom alleen een meervermogende, in plaats van met geldboete, met vrijheidsstraf strafte, zou men hem een te vermijden onrecht aandoen.

Artikel 35 van het nieuwe wetboek bevat mede een niet onbelangrijk beginsel. Alle kosten van gevangenisstraf, hechtenis en plaatsing in eene rijkswerkinrichting komen ten laste, alle opbrengst van geldboeten en verbeurdverklaringen ten bate van den Staat. Over de eerste alinea wensch ik niet te spreken. Hare onvermijdelijkheid springt in het oog. Over de bestemming van de opbrengst van den verplichten arbeid zal, evenals over sommige maatregelen van tucht, over onderwijs en arbeid, door algemeenen maatregel van inwendig bestuur worden beslist, naar beginselen, bij de wet te stellen. Het kan daarbij de vraag zijn, of de opbrengst van den arbeid der gevangenen niet tegenover de verplichting tot zijn onderhoud althans voor een deel aan den Staat mag komen. Ook daarover zal ik hier niet uitweiden, omdat het geen hoofdbeginsel van het strafstelsel geldt. Naar mijn oordeel bestaat echter geen bezwaar in eene verdeeling van de opbrengst tusschen den Staat, als daartoe eigenlijk voor het geheel gerechtigde, en den gevangene, als bijdrage tot zijn eerste onderhoud na zijn ontslag en als een middel, om zich, bij goed gedrag, van eenige aangewezen levensmiddelen buiten den gewonen gevangeniskost te kunnen voorzien.

Dat de opbrengst der geldboete en verbeurdverklaringen aan den Staat komt, oordeel ik hoogst natuurlijk. Volgens de toelichting der Regeering zullen de op dezen regel bestaande uitzonderingen bij de invoering van het nieuwe wetboek vervallen. Eene hoogst stuitende uitzondering was ongetwijfeld die, waarbij geldboeten geheel of ten deele vervielen aan de ambtenaren van het Openbaar Ministerie, met de vervolging van sommige rechtszaken belast. Bij de wet van 27 December 1839 is deze uitzondering opgeheven, als niet bestaanbaar met den aard der instelling en den geest der Nederlandsche wetgeving. Die ambtenaren toch moeten te hoog staan in de schatting van het publiek, dan dat hun persoonlijk belang bij strafvervolgingen mag betrokken worden. Zoo zal nu ook vervallen de bepaling van artikel 466 van den *Code Pénal*, die de geldboeten wegens de overtredingen doet komen ten bate van de gemeente, waar de overtreding begaan zal zijn. Alleen zal de opbrengst der boeten en verbeurdverklaringen, bij plaatselijke strafverordeningen opgelegd, aan de gemeente verblijven, als passende in het gemeentelijk belastingstelsel. Ik zou intusschen wenschen, dat aan de voor den Staat bestemde opbrengsten door den Staat eene nuttige, bijzondere bestemming werd gegeven; § 27 van het Hongaar-

sche strafwetboek bestemt de geldboete tot ondersteuning van behoeftige ontslagen gevangenen en tot oprichting en onderhoud der voor jeugdige veroordeelden bestemde verbeteringsgestichten. Het Portugeesche strafwetboek van Koning Pedro V doet de helft der geldboeten strekken tot schadeloosstelling van personen, die als onschuldig en onrechtvaardig vervolgden worden vrijgesproken, en van veroordeelden, wier onschuld door een vonnis van revisie is gebleken. Reeds voor meer dan 40 jaren had de Fransche criminalist Legraverend(*), directeur-generaal van alle crimineele aangelegenheden, eenzelfde gevoelen uitgesproken, als in het Portugeesche wetboek wordt gehuldigd. Hij wilde namelijk, uit de opbrengst der in de schatkist gestorte geldboeten, jaarlijks eenige sommen bestemmen voor een fonds, tot uitkeering van lichte schadevergoedingen voor de zeldzame gevallen, waarin de vervolgingen erkend worden, geheel zonder grond te zijn geweest, of waarin de vrijgesproken beschuldigden in een toestand van volkomen armoede verkeeren.

Mijns inziens verdient eene dergelijke aan de opbrengst der geldboeten te geven bestemming ernstige overweging. In het Zwitsersche kanton Bazel kunnen de rechters eene schadevergoeding toekennen aan de preventief gearresteerden, wier onschuld erkend is. In de Zwitsersche kantons Freiburg en Bern moet, als de preventieve hechtenis ten onrechte is toegepast, den daaraan onderworpenen schadevergoeding worden toegekend. Ook Nederland zal iets in dergelijken geest moeten doen; welnu, eene betere bestemming kan aan die gelden moeielijk worden gegeven dan voor een dergelijk doel.

Over de reeds door mij genoemde bijkomende of nevenstraffen behoef ik te dezer plaatse weinig te zeggen. De *bevoegdheid* des rechters, om in eenige door de wet aangegeven gevallen de ontzetting van bepaalde rechten uit te spreken, vond geen tegenstand. Ik heb daarover reeds gehandeld. Ernstige bezwaren kunnen tegen eene ontzegging van de uitoefening van beroepen en ontzetting van sommige rechten voor een door de wet bepaalden tijd evenmin bestaan als tegen de verbeurdverklaring van bepaalde voorwerpen, waarmede een misdrijf is gepleegd (een geweer, mes of ander werktuig) of die een veroordeelde door middel van misdrijf heeft verkregen. Als bijkomende straf kan ook, in bepaalde door de wet vastgestelde gevallen, de openbaarmaking van de rechterlijke uitspraak worden uitgesproken. Alleen de aard van het misdrijf, niet de aard der door den rechter opgelegde straf, moet beslissen over de wenschelijkheid eener grootere aan een veroordeelend vonnis toe te kennen openbaarheid, dan zij door eene uitspraak in eene openbare terechtzitting erlangt. Dit kan bij voorbeeld geschieden bij verduistering van goederen, bij bedriegelijke oplichting en verschillende soorten van bedrog, zooals door verkoop van eet- en drinkwaren of geneesmiddelen, wetende, dat zij vervalscht zijn, enz.

Het meeste bezwaar is ingebracht egen de bijkomende straf der

(*) Zie Legraverend, *Traité de la législation criminelle*, pag. 20.

plaatsing in eene rijkswerkinrichting. Deze straf was vroeger, ofschoon door den rechter bij het veroordeelend vonnis gelast, een politiemaatregel, waarvan aard en duur administratief werden geregeld. Zij werd toegepast op bedelaars en landloopers. Staatscommissie en Regeering waren van oordeel, dat de beteugeling der bedelarij krachtig zal worden bevorderd, wanneer de wet de plaatsing in de werkinrichting als *straf*, de inrichting zelve als *strafgesticht* beschouwt. In de afdeelingen der Tweede Kamer vreesde men voor deze gemeenschappelijke opsluiting, zonder classificatie of voorwaardelijke invrijheidstelling. Hare bestrijders achtten den omgang der bedelaars nog gevaarlijker dan dien van andere klassen van veroordeelden. Volgens de meerderheid moest de rijkswerkinrichting echter in het strafstelsel worden behouden. De bedelarij toch is een feit van bijzonderen aard, dat met andere misdrijven niet geheel op één lijn mag worden gesteld. De verplichte arbeid is eene goede straf op de luiheid, terwijl het werken in de open lucht goed zal zijn voor de gezondheid van deze klasse van lieden. Op grond van den exceptioneelen aard van het misdrijf werd in de exceptioneele straf berust. De rechter kan, in de bij de wet bepaalde gevallen, de plaatsing van den veroordeelde in die inrichting gelasten voor ten minste drie maanden en ten hoogste drie jaren. Deze straf gaat in op den dag, waarop de hoofdstraf eindigt.

De wet van 28 Juni 1881 tot beteugeling van openbare dronkenschap bedreigt diezelfde straf tegen hem, die voor de vierde maal of bij volgende herhalingen door den rechter wordt schuldig verklaard aan het zich in kenlijken staat van dronkenschap op den openbaren weg bevinden. In dat geval kan de rechter haar, behalve eene gevangenisstraf, den veroordeelde opleggen voor ten minste drie maanden en ten hoogste een jaar. De Regeering oordeelde, blijkens hare memorie van toelichting, deze straf bij veelvuldig herhaalde overtreding alleszins aanbevelenswaardig. De ervaring toch leert, dat straffen van geldboete en zelfs van enkele dagen gevangenis op volslagen dronkaards weinig indruk maken en geheel onvoldoende zijn, om het kwaad te stuiten. Lediggang en gemis aan arbeidzaamheid zijn veel voorkomende oorzaken van dronkenschap; de neiging tot een en ander wordt in de rijkswerkinrichting tegengegaan. Het artikel werd zonder hoofdelijke stemming door de Tweede Kamer goedgekeurd.

Wij kunnen hiermede onze beschouwingen over het strafstelsel van het nieuwe strafwetboek eindigen. In hoofdzaak vereenigen wij ons daarmede gaarne. Vergeleken met de meest bekende nieuwere strafwetboeken, maakt het een hoogst gunstigen indruk. Buitenlandsche geleerden als de Hoogleeraren Gustav Mayer van Weenen en E. Brusa van Turijn hebben daaraan eene welverdiende hulde gebracht. Het staat op de hoogte van de tegenwoordige wetenschap en is ongetwijfeld een belangrijke stap in eene goede richting. Voor zooverre men hier of daar bezwaren mocht hebben - ikzelf heb ze niet verzwegen -

bedenke men, dat de *Code Pénal volkomen* afkeurenswaard en een niet door wijzigingen te verbeteren wetboek is, omdat het op geheel andere beginselen berust dan die van den tegenwoordigen tijd. Het strafstelsel van het strafwetboek van 1881 is in overeenstemming met die beginselen. Zijn er nu hier en daar enkele afwijkingen of minder gewenschte bepalingen, het wetboek kan vroeger of later wel degelijk door te maken wijzigingen worden verbeterd. Bovendien bedenke men, dat het hier de vraag niet mag zijn, wat in *abstracto* het beste is, maar wat het beste was, dat, in gemeen overleg met de Staten-Generaal, door de Nederlandsche Regeering kon worden tot stand gebracht. Let men op het beste, wat elders verkregen is, dan mag men, met het oog op wetenschap en practijk, voor ons vaderland dankbaar en tevreden zijn. Dan mag men met vertrouwen den wensch koesteren, dat zoo spoedig mogelijk tot de invoering van het nieuwe wetboek zal worden overgegaan, omdat het vóór alle dingen de vraag moet zijn, deze eerste en belangrijke hervorming van het Nederlandsche recht, gelijk het in wetboeken vervat is, eene veilige haven binnen te loodsen. Moge zij daar weldra behouden voor anker liggen.

Mr. J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Onze militaire bijeenkomsten door een plattelander.

XI. Uittreksel uit de notulen, enz.

De Voorzitter opent de vergadering en verzoekt het geachte lid, den Kolonel, de jongste begrootings-debatten over het hoofdstuk Oorlog in nadere beschouwing te nemen, zooals dat geachte lid bij de laatste bijeenkomst beloofd heeft te zullen doen.

De Kolonel. Mijnheer de Voorzitter, ik heb wel is waar niet beloofd, nader over de in de Kamers behandelde oorlogsbegrooting te spreken, want ik heb alleen de hoop uitgedrukt, erop terug te komen, en gaarne doe ik dat, nu ik weer 't geluk heb, me in het midden dezer vergadering te bevinden. Ik heb in de vorige bijeenkomst, wegens het vergevorderd uur, onzen Oorlogs-Minister in den steek moeten laten - ik bedoel: het was mij niet vergund, de schitterende

verdediging van zijne krijgsplannen, waarop die staatsman en krijgskundige de volksvertegenwoordiging van Nederland heeft onthaald, tot haar recht te laten komen. - Ik verzoek Mijnheer den Secretaris, de door mij onderstreepte woorden letterlijk in de notulen op te nemen, want ik vind deze uitdrukking, die, geloof ik, uit het Chineesch door onze schrijvers is overgenomen, zoo fraai, dat ik ze gaarne ook eens gedrukt zag, zooals ze uit mijn mond is gevloeid.

Vooraf moet ik evenwel nog even erop wijzen, dat een onzer afgevaardigden het noodig heeft geoordeeld, den Minister te vragen, of hij wel het recht heeft, de militairen te laten vaccineeren. Wel neen, grondwettig heeft de Regeering het recht niet, iemand in den arm te laten prikken. Wat durven onze Ministers van Oorlog zich al niet veroorloven? - Dat ze millioenen in 't water werpen, is minder, want we zijn rijk genoeg; maar iemand te laten vaccineeren, die niet gevaccineerd wil zijn en liever de pest onder zijne makkers wil brengen, - dat gaat toch wat ver. Men moet iemands godsdienstige overtuiging, die hem verbiedt, zichzelf en zijne medemenschen tegen ziekte en dood te behoeden, eerbiedigen. Het antwoord van den Minister, dat het vaccineeren bij de soldaten alleen geschiedde in het belang van den algemeenen gezondheidstoestand, was maar eene uitvlucht. 't Is veel beter en Christelijker, honderd menschen aan eene besmettelijke ziekte te laten sterven, dan dat een domme, vuile kerel in zijne ‘godsdienstige overtuiging’ wordt aangetast. Waar de ‘godsdienstige overtuiging’ van zoo'n man toch schuilen zou? Zeker niet op zijne smerige huid.

Ik wenschte thans over te gaan tot de vluchtige beschouwing der voor ons gewichtige verklaringen, door den Minister van Oorlog in de laatste raadszittingen van 's lands vertegenwoordiging uitgebracht.

De Minister noemt den aanval van den heer Seret ongewettigd. Hij zal nimmer zijne overtuiging aan zijne portefeuille opofferen. Hij werpt, ook namens zijn ambtgenoot van Financiën, met verontwaardiging de beschuldiging van zich af, zoo onverdiend als deze, namelijk, dat de politiek van verschuiving hier in 't spel zou zijn. - Wat met ‘verschuiving’ bedoeld wordt, zal ieder Nederlander wel begrijpen. Onze Ministers in 't algemeen, en deze Minister in 't bijzonder, maken zich nooit aan de misdaad van ‘verschuiving’ schuldig. Ze doen de zaken onmiddellijk af. De Minister zou er bij voorbeeld nooit aan gedacht hebben, het invoeren van rijlaarzen voor officieren, die in oorlogstijd op een paard moeten zitten, dat ze dan nog koopen moeten, te verschuiven, zoodra hij meende, dat ze noodig waren voor de landsdefensie. Neen, neen - alles wordt onmiddellijk afgedaan. Onze hoofdofficieren gaan tegenwoordig met hunne rijlaarzen naar bed, en 't vaderland kan gerust zijn. Dat heeft deze Minister verordend en nog meer. Hij is dus geen verschuiver. Hij is een afdoener. Dat men in 't buitenland zich eenigszins ongerust begint te maken over zulke oorlogstoebereidselen in Nederland, kan geene bevreemding wek-

ken. De groote strategist Moltke heeft, naar men beweert, een argwanend oog op ons gevestigd; die rijlaarzen schijnen hem heel dwars in de maag te zitten. Ze zijn dan ook moeielijk te verduwen. En in verband daarmede de energieke verklaring van den Minister, dat hij nooit zijne portefeuille aan zijne overtuiging zal opofferen.....

Kapitein Dinges. Het geachte lid, de Kolonel, verspreekt zich blijkbaar: het is immers: 'zijne overtuiging aan zijne portefeuille'? - Ten minste, zoo heeft de Minister gezegd.

De Kolonel. Juist, Kapitein, - dat heeft de Minister gezegd. Ik heb hem, bij vergissing, het omgekeerde laten zeggen. - Nu, ik ga voort: die ministerieele verklaring heeft buitenaf vooral niet minder sensatie verwekt dan de beruchte speech van Generaal Skobeleff - altijd in verhand met den oorlogsvoet, waarop de Nederlandsche generaals zijn gebracht. - Men ziet het, de overtuiging van den leider onzer krijgszaken staat bijzonder vast. Overtuiging en geloof zijn synoniem, en daar ik geloof, dat de Minister zich op een sterk geloof kan beroemen, moeten we eerbied hebben voor zijn geloof aan onze verdedigbaarheid in den toestand, waarin wij verkeeren.

Misschien ware het voor de Natie beter, dat een bewindsman meer aan zijne politieke verantwoordelijkheid dan aan zijn geloof hechtte, - maar de heer Reuther kan wel van een ander gevoelen zijn. Het geloof is zoo subtiel.

De Minister van Oorlog zegt vervolgens heel gewichtige dingen, o.a. dat hij zich zal onthouden van eene verdediging der militie- en schutterij-wetten, in de hoop, dat hij de voordrachten tot die wetten wel ter gelegener tijd in alle bijzonderheden zal kunnen verdedigen. Ja, Minister, dat hopen wij ook. Als gij dat met zulk een succes kunt doen, dat het betrekkelijk klein gedeelte der Nederlandsche natie, dat een klaar, open oog heeft voor ons waarachtig nationaal belang, eindelijk in uw 'geloof' kan deelen, dat gij alles naar behooren zult weten te 'verdedigen', dan zullen we u eene burgerkroon toezenden, de hoogste, die ge verlangen kunt.

Hij kan niet inzien, - de Minister Reuther - dat de persoonlijke dienstplicht de kader-quaestie zal oplossen, - zoo verklaart hij in de raadsvergadering. In Duitschland en andere landen heeft men dan ook het stelsel van éénjarige vrijwilligers nooit met de kaderquaestie in verband beschouwd. De Minister verwacht voor de oplossing dier quaestie slechts van één middel heil, n.l. daarvan, dat men de positie van onderofficieren zoo make, dat die betrekking om haarzelve gezocht wordt. In overeenstemming met dit beginsel zal de Minister daarom ook eene supplementaire begrooting voorstellen tot traktementsverhooging der onderofficieren, - wat geen belangrijke post zal zijn, daar er, helaas! maar weinig onderofficieren zijn.

Ik twijfel er dikwijls aan, Mijnheer de Voorzitter, of ik wel goed

lezen kan, als ik de couranten inzie, en daarom heb ik aan een scherpzinnig man gevraagd, of er ook iets verborgens in de verklaring van den Minister van Oorlog schuilen kon, dat niet bepaald bestemd was, om door 't gros der natie te worden begrepen. Hij antwoordde met een schouderophalen. Hij begreep de zaak niet recht, hoewel hij toch rechtsgeleerde was. ‘De Minister ziet niet in, dat de persoonlijke dienstplicht de kader-quaestie zal oplossen.’ Dat is vermoedelijk weer eene quaestie van ‘geloof’. Het geloof is beter dan bewijzen, die de geschiedenis aan de hand doet. De Minister ‘ziet niet in’ - hij gelooft dus niet. De geschiedenis leert niets; het geloof, ziet ge, Mijnheer de Voorzitter, zit voor. De Minister verwacht maar van één middel heil, om de kader-quaestie op te lossen; hij wil een post uittrekken tot traktementsverhooging van de onderofficieren, hoewel er, h e l a a s ! maar weinig onderofficieren zijn! - Zoo lezen we in de courant.

En dan te staan voor eene Nederlandsche volksvertegenwoordiging, die kalm en gemoedelijk blijft bij zulke wonderlijke taal! - Waartoe zijn we gekomen? - In onze raadzalen worden zoovele diepzinnige staats- en raadszaken behandeld en uitgeplozen met eene advocatenscherpzinnigheid, die een gewoon mensch duizelig en misselijk maakt, en bij zulken onzin blijven onze rechtsgeleerde staatslieden koel als eenden in een drabbigen vijver! Goede hemel - waartoe zijn we gekomen? vraag ik nog eens. - Een Minister van Oorlog, die jaarlijks de Nederlandsche natie twintig millioen afvraagt, om het land niet te kunnen verdedigen, durft in volle raadzaal verklaren, dat hij de kader-quaestie - de groote, brandende quaestie - zal oplossen door eenige centen meer te geven aan onderofficieren, die hij verklaart niet te hebben, en de Kamer - de Tweede - knikt toestemmend en vraagt, waarom de Minister een scrophuleuzen recruut durft te laten inenten.

De supplementaire post zal m a a r k l e i n zijn, want, h e l a a s ! e r z i j n m a a r w e i n i g o n d e r o f f i c i e r e n ! En nu brengt die kleine supplementaire post zeker dadelijk tal van vrijwilligers in 't leger, allen geschikt voor onderofficier, niet waar? Maar dan wordt de post met de jaren groot en het eindcijfer altijd grooter. Goed, we zien in een ver verwijderd verschiet reeds een voltallig kader! Maar, Mijnheer de Minister, we weten allen immers bij ondervinding, dat we geene g o e d e vrijwilligers lokken met vermeerdering der soldij van eenige centen? Onze knappe en intelligente burgerjongens kunnen het dubbele, drie- en vierdubbele verdienen in de burgermaatschappij, waar ze nuttig en op den duur onmisbaar zijn, en gij zoudt die flinke jonge mannen in de gelederen denken te halen, waar ze hunne vrijheid missen en aan korporaals en onderofficieren moeten gehoorzamen, die intellectueel en zedelijk beneden hen staan? Wilt gij 't misschien daarheen leiden, dat de onderofficier r i j k betaald wordt? Ja, dan zult ge liefhebbers

krijgen; maar waar blijft dan de billijke verhouding tusschen den onderofficier en den officier? - Als ge de soldij van den onderofficier aanmerkelijk verhoogt, moet ge dan ook het traktement van den officier niet verdubbelen? Moeten dan alle ambtenaren van den Staat niet veel ruimer bezoldigd worden dan nu? Waar is dan de grens? Waar gaan we dan heen? De diensten, die het mindere kader bewijst, zijn van dien aard, dat ze naar billijkheid betrekkelijk weinig hooger meer kunnen beloond worden, en zulk eene hoogere belooning brengt ons jammerlijk zwak kader nimmer op de vereischte sterkte. Dit is nu mijn geloof, en een geloof, dat naar mijn geloof vrij wat meer gedeeld wordt dan 's Ministers geloof, dat op wonderbaarlijke wijze in de lucht zweeft. Telkens komen er centen en halve centen op de kadersoldij bij, en eeuwig door gaat de eb van het kader voort. Korte diensttijd, Minister, en persoonlijke dienstplicht, dat zijn de middelen, om den Staat zijne goede elementen te laten behouden tot ontwikkeling onzer nationale welvaart en tevens dienstbaar te maken tot handhaving van ons volksbestaan. Maar gij verkiest die waarheid niet te erkennen. Dit is uwe zaak. Scherm maar met holle woorden - gij zult uwe zaak wel verdedigen, maar het land niet. Dat is mijn geloof, Minister, en ik hoop, dat de droeve werkelijkheid mijn geloof nimmer moge bevestigen.

'Geen wonder is 't,' zegt de Minister, 'dat ons kader oncompleet is, want we hebben in zes jaren tijds 1307 man kader naar Indië moeten zenden.'

Moeten we niet altijd kader naar Indië zenden, den eenen tijd meer, den anderen minder, en moet het krijgsbestuur doodkalm zes jaren laten voorbijgaan, om het kader te laten verloopen? - Dat zijn nu ministerieele argumenten! Oorlogen staan ons in Indië altijd te wachten en daarmede dient dus rekening gehouden te worden; maar ons leger is er niet op ingericht, om Indisch kader-contingent te leveren. Het Werf-depot is niets meer dan een werf-bureau voor uitwerpselen van allerlei natiën, dat aanhoudend, soms op onrustbarende wijze, als de nood dringt, het Nederlandsche kader, waarvan we niets missen kunnen, bloed aftapt. 't Is de bloedzuiger, die onvermoeid voortzuigt en alleen bloedarmoede achterlaat. Uit het oogpunt van krijgsbelang is Indië voor Nederland meer een onheil dan eene weldaad. Vele onzer beste krachten gaan daarheen, om er voor immer te blijven of afgewerkt en uitgeput terug te keeren. Dat is en kan nu niet anders; maar daarom ook moet de toestand, die sinds eeuwen bestaat, niet als schans dienen, waarachter een Minister zich verschuilt, om den onvoldoenden militairen toestand in Nederland te verdedigen.

Kapitein Dinges vraagt, of het wel aangaat, een Minister te beschuldigen, omdat hij een toestand - die volgens den vorigen spreker sinds eeuwen bestaat - niet terstond weet te veranderen?

De Kolonel. Ik ben zoo barbaarsch niet, Mijnheer de Voorzitter, om een Minister aansprakelijk te stellen voor toestanden, die vervlogen eeuwen in het leven hebben geroepen, maar ik wenschte eenvoudig in het licht te stellen, dat een Minister, die aan het roer komt, niets beters doen kan dan een einde maken aan slechte toestanden - of ten minste maatregelen moet beramen, om ze te doen ophouden, in stede van ze te laten voortbestaan, ten einde er zich op te beroepen ter verdediging van zijn slecht beheer. Als een Minister niets doet, om eene nijpende quaestie op te lossen, heeft hij het recht niet, zich op verouderd kwaad te beroepen, - evenmin als een heelmeester, die het mes niet durft te gebruiken, als het nog tijd is, het recht heeft, een voorganger te beschuldigen, die het kwaad niet bijtijds met zalf en pluksel heeft bestreden. Mag ik verder den Minister volgen? - De Minister wijst erop, dat ons verdedigingsstelsel reeds zoo geconcentreerd is, dat het niet minder kon: - tot twee provinciën. Ja - 't is min - maar 't kan genoeg zijn, als men een leger heeft, dat niet zoo ellendig zwak is, dat het als gejaagd wild in onstuimige vlucht zich verschuilen moet achter de linie, die de twee provinciën - ons palladium der vrijheid - dekt. En zóó zwak is het leger - ons leger - dit moet de Minister evengoed weten als onze jongste luitenant, die iets weet van 's lands verdedigingsvermogen.

'Doch,' zegt onze Moltke met benijdenswaardige kalmte, 'onze linie kan niet verdedigd worden, als het leger geen sterken steun heeft van de schutterijen; ons leger zou op zichzelf niet voldoende zijn, ons verdedigings-stelsel behoorlijk uit te voeren.' (Sic.)

Ja wel, dat is alles helder als glas. Het eenige, wat erop valt aan te merken, is, dat die sterke steun van de schutterij een gebroken rietstaf is, - en steun daar eens op! Ziet de Minister, die zoo spreekt, kans, om die schutterij tot een sterken steun te maken, terwijl ze in verwarring achter de linie rondloopt, zoekende naar aanvoering, naar deugdelijke wapenen, naar alles, wat een strijdvaardige troep noodig heeft, - naar samenhang en krijgstucht vooral, die geen Minister bij decreet eene ordelooze bende kan inblazen, - en *last not least*, zonder geoefendheid? - Welk een krachtige steun! - Ja, de vaderlandsliefde, die vergat ik; - de vaderlandsliefde, die terstond iederen schutter in al zijne plichten inwijdt en voor alles vaardig maakt. Zeer zeker, de schutterij kan en moet een sterke steun zijn voor het leger, maar als men alles nalaat, wat die stelling practisch waar kan maken, deed een Minister van Oorlog beter, ons aan die onomstootelijke stelling niet te herinneren. Maar ziet ge, Mijne Heeren, de zucht, om fraaie stellingen te verkondigen, in plaats van ze tot afdoende feiten te maken, is nu eenmaal het fleuretje, waarmee sommigen onzer krijgsministers 't liefst 'den muur trekken'. Het zwaard, het breede, moeielijk te hanteeren slagzwaard, waarmee we muren

van strijdvaardige vijanden moeten omwerpen, wordt liefst in de musea onzer oudsheidverzamelingen, onbekeken, onder glas bewaard. Dat oude zwaard verroest en verteert. We schermen in de lucht met stopnaalden en zwavelstokken.

Kapitein Dinges. Zeer juist - ten minste, zoo is 't hier, op dit oogenblik.

De Kolonel. Ja, Kapitein, - ik geef mij de eer, met stopnaalden te vechten; ook met zwavelstokken, maar ik hoop, dat ze branden, wat ik niet van de ministerieele lucifers kan getuigen, die meestal vuur weigeren. Ik bezit nu eenmaal geene andere wapenen; maar zij, die over de krachten en schatten der natie kunnen beschikken en geroepen zijn, een duchtig zwaard - het oude Nederlandsche zwaard - vaardig te houden, mogen ons niet met lucifersvonken om de ooren spatten. Wat hebben we aan dat geknap en dien phosphorreuk?

'De Minister betoogt,' zoo lees ik in de courant, 'dat de toestand van het leger en van onze verdedigingsmiddelen van nu, in vergelijking van die van 25 jaren geleden, een voldoend antwoord geeft op de vraag, of de millioenen aan ons defensie-wezen goed besteed zijn.' - De Minister kan betoogen, wat hij wil, maar zal nimmer betoogen, dat de millioenen, die hij besteed heeft, ons strijdvaardiger hebben gemaakt, dan we 25 jaren geleden waren, toen maar de helft van de millioenen werd besteed, die nu van ons worden geëischt. Ik beweer, dat we 25 malen minder strijdvaardig zijn dan 25 jaren geleden. Dit is nu maar eene stelling, die ik ter oplossing geef aan mannen, die den hopeloozen toestand van onze levende strijdkrachten kennen. Ik laat al den fortenbouw, die jaarlijks zooveel millioenen verslindt en waarover de technici het niet eens kunnen worden, erbuiten; maar ik blijf bij de ziel onzer verdediging, onze levende strijdmacht, die lam is aan al hare leden. Als er iets betoogd is, dan is 't, dat we na eene halve eeuw tobbens - d.i. van 't oogenblik na de Belgische revolutie, toen de afbraak van ons leger begonnen is, - volgens matige berekening een half milliard hebben besteed, om te komen tot het resultaat, dat we nu voor oogen hebben: een kaderleger zonder kader. We hebben dus, geloof ik, een voldoend antwoord op de vraag, of de millioenen aan ons defensie-wezen goed besteed zijn. Misschien bedoelt de Minister het niet juist zooals ik en wil hij alleen doen uitkomen, dat in de laatste jaren de millioenen zeer doeltreffend werden besteed, maar, Mijnheer de Voorzitter, ik beweer juist het tegendeel, en al was ik nu de boezemvriend van dezen Minister - op welke eer ik geene aanspraak durf maken - dan zou ik dit nog blijven beweren, en met al 's Ministers betoogkracht zou hij me tot geene andere overtuiging brengen. Al ware het wonder geschied, dat onze vestingbouwers, ten spijt van alle bevoegde critici, die hun werk veroordeelden, een volmaakt model van defensieliniën hadden geleverd; dat alle forten op hunne plaats stonden; dat ze

volmaakt waren ingericht; dat er geen een te weinig, geen enkel te veel was; dat de inondatiën ons niet in den steek lieten; dat de God van Nederland met het geweer op schouder op post stond - dan nog, Mijnheer de Voorzitter, kan ik me niet voorstellen, dat die model liniën ons land verdedigen zullen, als de soldaten en hunne noodige aanvoerders niet behoorlijk op hun post zijn. En dat kunnen ze niet - dank zij de voortreffelijke inrichting van onze levende strijdmacht.

Over 't algemeen kan men zeggen, Mijne Heeren, dat de discussiën in de Kamers over de oorlogsbegrooting in zoover onvruchtbaar zijn geweest, dat ze ons niets verder hebben gebracht, en al had nu de Minister van Oorlog nog veel minder betoogd, dan hij nu heeft gedaan, - en dan ware hij in negatieve betoogen vervallen - dan zou zijne begrooting er wellicht nog doorgegaan zijn - en dit was billijk. De man, die de oplossing der groote nationale quaestie van zelfbehoud denkt te vinden in de verbeterde redactie van eene slechte wet, gecombineerd met cijfers op het papier, die een leger moeten verbeelden, - zulk een man moet men de gelegenheid geven, zijn ‘stelsel’ te verdedigen, en mocht dan de vertegenwoordiging ertoe overgaan, het papieren stelsel van den Minister aan de natie cadeau te doen, dan blijft ons in waarheid niets anders over dan de hoop, dat de Goddelijke schildwacht van Nederland ergens eene verborgen kraan heeft, die hij op het juiste tijdstip opendraait, wanneer de vijanden ons land komen overstroomen, om hen als muizen te laten verdrinken.

Het lid Grutter. Mijnheer de Voorzitter, ik wenschte een woord te spreken over onze legerorganisatie. Ik sta een oogenblik stil bij dat woord ‘organisatie’, dat letterlijk beteekent ‘bewerktuiging’. Figuurlijk kan men het noemen ‘regeling’, ‘inrichting’, ‘samenstelling’; maar ik geloof op goede gronden, dat wij ons dienen te houden aan de letterlijke beteekenis: bewerktuiging. Ons leger is het werktuig, waarvan we ons moeten bedienen, om ons te verdedigen, en nu zal iedereen het wel met me eens zijn, dat dit werktuig goed moet zijn, om oorlog te kunnen voeren. In de zoogenaamde ‘organisatie’ van het jaar 1881 lezen we: dat het noodig is, de vredesorganisatie van den grooten staf, den generalen staf, de militaire administratie, de infanterie, de cavalerie, de genie, de hospitaal-soldaten, - en eindelijk, Goddank, de pupillenschool - te wijzigen, zooals ze toen ook werd gewijzigd. We kregen derhalve een vredeswerktuig, en inderdaad moet gezegd worden, dat het in vredestijd goede diensten kan verrichten, als er nog minder schildwachten noodig zijn dan er nu moeten geleverd worden, en men ertoe kan overgaan, de parades af te schaften, die aan straatjeugd en soldatenlievelingen nog wel eenig genot verschaffen, maar die een levend paskwil zijn voor een ernstig man en ons belachelijk maken in 't oog van vreemden. Militaire vertooningen kunnen indruk maken; ze kunnen dus ook haar nut, een politiek en militair nut hebben; maar dan moeten ze werkelijk indruk-

wekkend zijn en op geen apenspel gelijken. - Ik zeg dit in 't voorbijgaan.

De Minister van Oorlog heeft ons in 't jaar 1881 in 't bezit gesteld van eene vredesorganisatie met het oog op de benoodigde schildwachten voor een huis, waar iemand woont, die zijne brandkast niet veilig acht, voor een gebouw, waar papieren worden bewaard, voor een ander, waar kanonnen en projectielen in hun ijzeren slaap rusten, voor magazijnen, enzoovoort - en eindelijk voor parades. Waarom het leger, op vredesvoet georganiseerd, zich in het oorlogsbedrijf moet oefenen, is vrij onbegrijpelijk; maar het gebeurt - *telle quelle,* zooals de Franschman zou zeggen - en 't kan ook niet in vollen ernst gebeuren, als men soldaten door touwtjes moet aanduiden en de mannen ontbreken, om die touwtjes te brengen, waar de leider van zoo'n touwtjesdemonstratie tegen een onderstelden vijand ze moet brengen. De vraag rijst hier weer, of we ons papieren-leger niet liever een touwtjes-leger zullen noemen. Ik laat dit aan den smaak der terminologisten over.

Nu hebben we onlangs eene oorlogsorganisatie gekregen en ik zal er zoo kort mogelijk over praten, ten einde u, Mijne Heeren, niet te vermoeien; maar lang genoeg, om u, zoo ik hoop, aan te toonen, hoe ons krijgsbestuur de defensie weet te regelen. Ik treed hier niet in de ontleding van getallen en cijfers, die ons uit het nieuwe besluit tegenblinken en alleen op het papier staan, maar nooit werkelijkheid kunnen worden. Ik blijf globaal en dat zal wel genoeg zijn. Zoodra het oorlog wordt, richt de Minister o.a. het navolgende op: bij het Reg. grenadiers en jagers een depot van 4 compagnieën; bij elk regiment infanterie, idem van 4 compagnieën; bij de 3 regimenten veldartillerie, elk een depot; bij de 4 regimenten vesting-artillerie, elk een depot. Dit maakt te zamen 43 compagnieën, en daar elke compagnie sterk moet zijn 4 officieren en ongeveer 20 man kader, - de soldaten, die duizenden bedragen, maar hier alleen als de kudde slachtvee in aanmerking komen, die, de Hemel weet hoe, erbij moeten gehaald worden, laat ik buiten rekening - kom ik tot de becijfering, dat er op het alarmsignaal eensklaps uit den grond moeten verrijzen voor infanterie en artillerie alleen ongeveer 150 officieren en ruim 800 onderofficieren en korporaals, om depots te vormen. - Ik zal hier wel nagerekend worden door een cijferaar aan Oorlog, die troepen uit papier weet te maken, maar dan zal ik hem nacijferen. - De bataljons en batterijen, die te velde moeten trekken, en de compagnieën vesting-artillerie, die hare stellingen moeten innemen, kunnen ze niet geven om de eenvoudige reden, dat ze die zelf te kort komen. Daarom komt er een groot man met een tooverstaf en hij slaat op eene rots. De rots opent zich; een heir van officieren, kader en krijgshaftige soldaten komt te voorschijn en formeert zich statig in depots; elk depot trekt naar zijn regiment, vraagt de bevelen van den regiments-

commandant, en deze zegt tot den uit het niet verrezen depot-bevelhebber het navolgende: ‘Mijnheer, de zaak is critiek; we hebben een telegram ontvangen, om op het eerste sein te marcheeren; er is hier zoo verduiveld veel te doen, dat we er gek van worden; ge zijt nu hier met uw depot - en ik moet u zeggen, dat ik er den Hemel dankbaar voor ben, want hoe ik zoo'n depot zou moeten samenstellen in de afgrijselijke hurry, waarin we sinds twee dagen verkeeren, weet ik niet - en dat kan me ook niet schelen, want het is totaal onmogelijk. Maar de Hemel heeft u gezonden en dat doet me ontzettend veel genoegen. Wees zoo goed, me het ontbrekende kader zoo spoedig mogelijk na te zenden.’

‘Kolonel,’ antwoordt de depot-commandant ernstig - ‘ik verzoek u, me aan te hooren.’

‘Ik heb geen tijd, Mijnheer,’ buldert de Kolonel - ‘ik moet mijn regiment in orde brengen; zorg gij voor uw depot!’

‘Kolonel, mijn depot heb ik in mijn zak. Hier is 't *Receuil militair* van '82 - wilt u zoo goed zijn, er een depot van te maken?’

‘Wel, Mijnheer.... loop naar den.... Heb ik tijd, om een depot te maken? Ik moet marcheeren. Waar is uw depot? Ik geloof, Mijnheer, dat ge mij voor den gek houdt. Kan het de bedoeling der Regeering zijn geweest, dat *ik*, die morgen met mijne brigade marcheeren moet, een depot opricht? Ah! - ja wel, dat zou ik dan tusschen éénen en twaalven van nacht moeten doen! Neen, Mijnheer, - dat is uwe zaak. Richt maar dadelijk uw depot op, voordat ge naar uw logement gaat; maar van mij krijgt ge geen man. Uwe taak is het, *mij* van kader en manschappen te voorzien, en zoudt gij ze nu van mij vragen? - Ik ben, den Hemel zij dank, nog niet krankzinnig.’

‘Ik evenmin, Kolonel,’ antwoordt de depot-commandant eerbiedig - ‘maar we moeten een depot oprichten.’

De Kolonel bedenkt zich, en eindelijk tot de noodige kalmte gekomen, antwoordt hij: ‘Ge hebt gelijk, Kapitein, - er moet een depot worden opgericht. Ge hebt het in uw zak, niet waar? Richt het dan op. Hier, in deze kast staat het *Recueil militair* - het palladium onzer onafhankelijkheid. Daarin - en daarin alleen - vindt ge alles, wat ge noodig hebt, om uit papier een leger samen te stellen, in den kortst mogelijken tijd, - maar wees voorzichtig, dat ge u niet brandt.’

‘Waaraan, Kolonel?’

‘Aan de kachel, Kapitein, - want de schrijver heeft ze gloeiend gestookt. Ik heb geen tijd meer; ik moet caisson-paarden gaan koopen, en ik heb nog zooveel meer te doen. Bonjour.’

De depot-commandant blijft met zijn depot in den zak staan. Daar zit nog een schrijver - de vaandeldrager. - Het is iets zeer eigenaardigs in het Nederlandsche leger, dat de vaandeldrager van het regiment de eerste schrijver is van het legioen. Het eerste en voor-

naamste, wat van den vaandeldrager - den man, die de heraut is van de eer van het korps, - wordt gevergd, is, dat hij goed schrijven kan en thuis is in den missive-doolhof. De schrijver is de aangewezen man, om het vaandel, de eer van het regiment, te beschermen.

De depot-commandant, met zijn papieren-depot, wendt zich tot den papier-vaandeldrager en vraagt, hoe men in oorlogstijd een depot moet oprichten, zonder andere stof dan gedrukt papier.

De vaandeldrager is heel knap, maar moet toch de schouders ophalen voor deze zonderlinge vraag. Toch geeft hij een advies, want nimmer is een Nederlandsch vaandeldrager daarin achterlijk gebleven. Een vaandeldrager is een levend *Recueil militair* en menig vaandeldrager is nog beter dan een *Recueil.*

'Kapitein,' zegt eindelijk dit orakel, 'u moet maar nadere orders afwachten.'

'Ik geloof, dat gij gelijk hebt,' antwoordt de Kapitein; 'maar om u de waarheid te zeggen, Adjudant, geloof ik, dat het op te richten depot alleen uit mijn eenigen persoon bestaat.'

'Dat geloof ik ook, Kapitein, - maar we laten hier eenige oude onderofficieren achter, die niet marcheeren kunnen, en dan hebt ge alvast kader.'

'Ah zoo! - Ja wel - daar had ik niet op gerekend; we houden er ongeschikt kader op na. Dank je, Adjudant, voor de inlichting. Ik logeer in "de Kroon" - als de Kolonel me soms noodig heeft, ben ik daar te vinden.' De depot-commandant in *spe* gaat heen en denkt onderweg vermoedelijk het volgende, als hij ten minste niet te boos is, om kalm na te denken: 'Die oude onderofficieren, die niet marcheeren kunnen, zijn de mannen, die de Minister van Oorlog op het oog had, toen hij zei, "dat de positie van onderofficier zoo gemaakt moest worden, dat die betrekking om haarzelve gezocht werd". Het kleine hoopje, dat men op die wijze houdt,' - ik beweer op mijne beurt ook, dat het hoopje klein zal blijven, - 'vervult eene plaats in het vredes-kader, maar valt bij 't uitbreken van den oorlog terstond als *non-valeur* af en laat de openingen bloot. Men heeft dan eenige halfversleten menschen, van wie geene groote inspanning te vergen is; die eene soort van vervallen geraamte vormen, waarin men 't een en ander kan schuiven, - maar dat nooit een lichaam worden kan.'

Zoo is 't ook, Mijne Heeren: - het oprichten van depots, bij het uitbreken van een oorlog, kon misschien vroeger geschieden, toen tusschen den vredes- en oorlogstoestand een tijdvak van maanden lag; maar nu de vijand ons tusschen Maandag en Donderdag op het lijf kan vallen, is het toch al te gek, om in drie dagen tijds te gaan organiseeren. Wij hebben alleen noodig eene oorlogs-organisatie. We moeten bij oorlogsgevaar niets anders te doen hebben, dan onze lichtingen oproepen en onze schutterijen mobiel verklaren. O, ik beweer niet, dat het gemakkelijk is, onze legerinrichting zoo volkomen te ma-

ken; neen, 't is moeielijk, zeer moeielijk zelfs; 't is een werk voor een geniaal man. Maar wat kunnen we verwachten van iemand, die het best uitgedachte stelsel, - dat van korten persoonlijken dienstplicht, waardoor elk weerbaar man in oorlogstijd een bruikbaar strijder wordt, - een stelsel, dat het machtigste overheerschende militaire rijk met zijne gehuurde en gepreste benden omverwierp, in twee ver van elkaar liggende perioden - van iemand, die zulk een stelsel eenvoudig met een voetstoot verwaardigt en minachtend durft verklaren, dat zoo'n stelsel niet voor ons past, omdat.... omdat.... hijzelf niet weet waarom?.... Ja wel, hij weet het zelf, die iemand. Onlangs las ik: ‘In rechtszaken vraagt men: *Où est la femme?* In de politiek vraagt men: *Où est l'intérêt*? Ik geloof even weinig aan loutere vaderlandsliefde van Kamerleden als aan die van Ministers. - De uitzonderingen bewijzen den regel. In 't algemeen zijn politieke mannen eerzuchtigen en belangzuchtigen. Ik hoop, dat ik tegengesproken word. - Goed, ik laat die eerzucht en belangzucht daar. We zijn allen egoisten. Maar een egoisme, dat om de eer, of eenige duizenden guldens, groote volksbelangen lichtvaardig behandelt, is onverantwoordelijk - als 't niet misdadig is. - Ja, zulke misdadigers zijn er velen geweest. In de geschiedenis zijn ze bij duizenden voor 't grijpen. De voorbeelden van mannen en vrouwen, die uit eer- en belangzucht en *pour leur bon plaisir* de wereld met rampen hebben overdekt, zijn niet te tellen. We kunnen de oude wet der overheersching door zoogenaamde genieën niet veranderen, omdat we te slaafsch zijn en altijd opzien naar de hoogte, waar iets schittert. - Maar dat menschen, die het bewijs leveren, dat ze tot niet veel meer in staat zijn, dan om eene sleur te volgen; die geene andere vindingskracht en geen ander scheppingsvermogen bezitten, dan om zich staande te houden - dat zulke menschen ons moeten regeeren, - dat vind ik eenvoudig treurig. Mochten de gewijzigde wetten op militie en schutterij worden aangenomen, dan verklaar ik den dag, waarop dit gebeurt, een rouwdag voor Nederland.

D e K o l o n e l. Bij die gelegenheid zal ik de rouwvlag uitsteken; maar wij willen hopen, dat het niet noodig zal zijn.

K a p i t e i n D i n g e s verklaart, dat hij de driekleur zal laten wapperen, als die wetten worden aangenomen, en dat hij 's avonds zal illumineeren.

D e K o l o n e l. Ieder zijn smaak, geachte Kapitein der Lummeloordsche schutterscharen; ik ken menschen, die zullen illumineeren, als de Pruisen of Franschen hier binnenrukken.

K a p i t e i n D i n g e s zegt, dat hij zulke kennissen niet heeft; hij wil alleen constateeren, dat de oplossing, die deze Minister van Oorlog aan de militaire quaestie wil geven, naar zijne overtuiging de juiste is.

D e K o l o n e l. Ja wel, Kapitein, - de Minister heeft den sleutel gevonden. De generaals in hunne rijlaarzen zijn onverwinnelijk en de

soldaten krijgen een nieuw model hemd, dat vermoedelijk de eigenschap bezit van den drager schotvrij te maken. Ik zou wel eens willen zien, wie ons dan nog iets zou kunnen doen. Er zullen weinig ministers gevonden worden, die zóó de juiste middelen weten te treffen, om de onafhankelijkheid eener natie te verzekeren, als deze Minister van Oorlog. Ik ben zeer verlangend, om dat nieuw uitgevonden hemd te zien, hoewel ik er zeker van ben, toch nooit achter het geheim van dien *life-preserver* te komen. Dat geheim berust natuurlijk in dien verborgen hoek van het Ministerie, waar nog zoovele geheimen bewaard worden, die men te Berlijn en Parijs niet weten mag, - altemaal onaangename verrassingen voor den vijand, die 't ooit wagen durft, ons aan te randen. Ge zoudt eens zien, wat er uit dien geheimen hoek te voorschijn kwam, als we hem eens mochten uithalen. Het zou me niet verwonderen, als er geheimzinnige slaapmutsen uitkwamen, die men den vijand maar over de ooren behoeft te trekken, om hem zonder genade in onze handen over te leveren, en wellicht oude sokken, die eene andere wonderdadige eigenschap bezitten. De Nederlandsche oude sokken hebben altijd eene buitengewone macht uitgeoefend - dus mogen we van die, welke aan Oorlog worden geconserveerd, zeker wel iets heel bijzonders verwachten. Ten slotte kan ik den Heeren voor vrij zeker mededeelen, dat een drietal paren nieuw-model-rijlaarzen in dienzelfden hoek zijn gedeponeerd. Men maakt zich daarover in het buitenland niet ten onrechte al even ongerust als over de verklaring van den Minister ten aanzien van zijne overtuiging en zijne portefeuille. En te recht. Die laarzen hebben eene bestemming. Ze zijn natuurlijk niet daar gebracht, om ze te laten uitdrogen. Voor wie zijn ze bestemd? Die laarzen bezitten vermoedelijk nog geheimzinniger eigenschap en wonderdadiger macht dan de slaapmutsen, de sokken en het hemd, en ze zullen bestemd zijn voor drie krijgs-genieën, die bij het uitbreken van den oorlog terstond aan het hoofd der Nederlandsche legerscharen moeten uittrekken. - Och, Mijnheer de Voorzitter, - het Departement van Oorlog beschikt over zulke machtige middelen en het weet ze zoo juist en ter gelegener tijd aan te wenden.

Ik was toevallig laatst op 's Konings verjaardag in Den Haag en ik ging 's avonds, met een vriend van me, eens rond, om de illuminatie te bezien. 't Was inderdaad mooi. We gingen later eens naar de Witte. - 't Spreekt vanzelf, dat men later altijd naar de Witte gaat. - We kwamen van den kant van den Vijverberg en daar blonk ons uit de verte iets flikkerends tegen, dat ook eene illuminatie moest verbeelden. ‘Wat is dat?’ vroeg ik. Mijn vriend scheen niet bijzonder op de hoogte, want hij antwoordde: ‘Laat ons eens gaan zien!’ - We gingen zien, en ja wel: 't was eene illuminatie, waar de wind op allerbaldadigste wijze mee speelde. Voor zoover we konden naspeuren, waren twee schuin over elkaar liggende balken - mijn vriend verklaarde, dat het kanonnen verbeeldden, - het hoofdmotief

van dit kunstwerk in gas. Nu eens zag men een half kanon, dan driekwart, dan vijfkwart, echter nooit twee kanonnen in volledigen vorm, en dan woei alles weer uit, op enkele vlammetjes na, die een oogenblik later weer hier en daar het uitstroomend gas ontstaken. - We maakten toen allerlei opmerkingen en vergelijkingen, die ik alweer vergeten ben; maar ik weet nog wel, dat we beiden vonden, dat die illuminatie een vrij goed uithangbord was voor 't gebouw, dat heette 'geïllumineerd' te zijn. Nooit zag men iets in zijn geheel: alles brokwerk; de lichtjes dansten verward door elkaar, flikkerden een oogenblik, verspreidden zich, krompen weer in, en altijd stonden we in afwachting, om 't geheel eens flink en in vollen glans te zien schitteren; maar telkens als we dachten, dat het eindelijk eens lukken zou, - roef! daar kwam weer een windzucht, en uit was de boel op eenige pitjes na. - Mijn vriend schoot eensklaps in een lach en toen ik hem naar de reden van die plotselinge uitbarsting van vroolijkheid vroeg, antwoordde hij: 'Kijk, nu verbeeld ik me, dat die gas-wapentropee - want dat moet het toch verbeelden - gehoorzaamt aan een menschelijken vingerdruk. Nu branden er maar enkele lichtjes; de Minister van Oorlog treedt af en heeft zijn vinger teruggetrokken; het personeel van het Departement houdt licht genoeg over, om, zoo myoop als het is, nog te kunnen zien; daar brandt in eens weer een half kanon; dat doet de vinger van den nieuwen Minister. - Weg is 't weer op de enkele lichtjes na. - Zie, daar brandt een heel kanon! - Dat bewerkt de vinger van weer een nieuwen Minister. - Weg is 't weer. - Kijk, daar brandt bijna de heele boel - maar nu verdwijnt de illuminatie bliksemsnel en wordt opgevolgd door eene bijna geheele duisternis.' - Zoo praatte mijn vriend, en 't kwam me toen ook voor, dat het Departement van Oorlog zeer symbolisch verlicht was. Toen we de stoep van de Witte betraden, keken we nog eens om, en toen woei toevallig de heele illuminatie uit - ten minste voor zoover we konden zien - en we zeiden te gelijk: 'Wel te rusten!' - Vergun me, Mijnheer de Voorzitter en geachte Medeleden, dat ik met dit vuurwerk afscheid van u neem, - want ik moet naar huis. Ik ben zwaar verkouden; ik heb een pot lindebloesem laten zetten en eene dikke slaapmuts op de kachel gelegd; beiden wachten me.

Kapitein Dinges lachend. De Kolonel houdt er dus ook eene slaapmuts op na?

De Kolonel. Ja, waarde Kapitein Dinges, dat doe ik, nu ik gepensionneerd en wat rheumatisch ben; maar ik gebruik ze alleen 's nachts. Ik zit er niet mee achter een lessenaar, op een bureau, op een plein, in rijlaarzen.

De Eerste Luitenant der Rustende zegt, vernomen te hebben, dat een leverancier, uit louter vaderlandsliefde, eene sabel heeft uitgevonden, die alle mogelijke sabels overtreft in deugdelijkheid en die hij voor spotprijs aan de officieren der Marine zal leveren. Die

officieren schijnen hun belang niet te begrijpen, ‘want’, zeggen ze, ‘als we toch de sabel moeten aanschaffen, door een leverancier uitgevonden en door den Minister van Marine als model aangenomen, laten wij haar liever uit Duitschland komen, waar zij goedkooper wordt gemaakt’.

Zoo wordt den uitvinder afbreuk gedaan en wordt de nationale industrie benadeeld. Er is iets onvaderlandlievends, zelfs iets indisciplinairs in zulk eene handelwijze. Men kan het, naar 't schijnt, den officieren moeielijk naar den zin maken. Ze verklaren zelf, dat hun wapen niet deugt, en geeft men hun een ander, dan komen ze in verzet.

De Kolonel. Ja, zoo zijn die heeren. Ze gaan blijkbaar van de verkeerde stelling uit, dat als men hun iets opdringt, het ook beter moet zijn dan het bestaande en vooral zoo goedkoop mogelijk, - ook al in de verkeerde meening, dat het goedkoopste hun 't beste lijkt. De actieve officieren hebben nu eenmaal het zwak, onvaderlandlievend en indisciplinair te zijn. Ik ben dat niet, want ik ben gepensionneerd. Ik leg me, in navolging van onze bewindvoerders, speciaal toe op vaderlandsliefde, die alle eigenbelang wegcijfert, en daarom heb ik een hoofdbedeksel voor het Nederlandsche leger uitgevonden, dat even goedkoop als doelmatig is. Hier, Mijne Heeren, ziet ge het in klein formaat voor u.

De Kolonel neemt het blakertje, waaraan de heeren hunne sigaren ontsteken, op, zet het dompertje voor zich op de tafel en eindigt aldus: Hier, Mijne Heeren, is de nieuwe helm voor het Nederlandsche leger. Ik heb gezegd.

De Kolonel neemt afscheid en de Voorzitter sluit daarna de vergadering.

Letterkunde.

Over Bilderdijk's ondergang der eerste wereld.

Evenals honderd en zooveel voortbrengselen onzer Nederlandsche letterkunde geniet Bilderdijk's epos de eer van veel geprezen, doch zeer weinig gelezen te worden. Heeft dus iemand den moed, het werk voor een letterlievend, doch slechts ten deele letterkundig publiek te bespreken, dan zal het, om den met de behandelde stof onbekenden lezer eenigszins op de hoogte te brengen, niet ondienstig zijn, aan die bespreking een korte beschrijving van het tooneel der gebeurtenissen en een zakelijke inhoudsopgave te laten voorafgaan.

Men denke zich alzoo een aarde, die volgens de kaart, door Bilderdijk aan 't epos toegevoegd (het gedicht zelf helpt ons weinig ter oriënteering), den vorm van een liggend ei vertoont, zich ten noorden van de middellijn uitstrekt,

> ‘Een koopren schild gelijk, dat zwellende uitgebogen,
> Zich opheft uit zijn rand, met blauwend staal omtogen,
> En door 't geweld des krijgs met bult en bluts bedekt,’

en voorts als ‘één eiland in één zee’ van alle zijden door den Oceaan omringd is. Ongeveer in 't midden, meer naar het noorden toe, bevindt zich ‘één hooger grond, in nevelen en wolken gehuld’, voor ‘'t kortziend oog der volken’ verborgen en omgeven door ‘hemelingen, die 't omzwieren dag en nacht’, het oude Eden, waaruit vier stroomen in verschillende richting hun oorsprong nemen: de Hiddekel, die zich zuidwestelijk in een grooten boog naar zee begeeft; de Frath, welke zuidwaarts ‘naar de open zeekust’ snelt; de Gihon en de Pizon; van dezen loopt de vóórlaatste, oostelijk van den Frath, aanvankelijk zuidwaarts, om weldra met een kromming recht naar 't oosten te stroomen en eindelijk in n.o. koers zijn uitmonding te vinden; terwijl de meer noordelijk liggende Pizon met eenige kronkelingen eerst naar 't oosten vliet en zich daarop, met een scherpe bocht noord-

waarts spoedend, in den Oceaan werpt. Van den Hiddekel tot het oosten, met den Pizon als noordelijke grens, alzoo in de zuidelijker en grootere helft der aarde, leven Adam's afstammelingen: en wel tusschen Hiddekel en Frath, in 't zuidwesten, de Sethieten, die, ‘aan Abels spoor getrouw’, zich meer met veeteelt dan met akkerbouw generen en nog grootendeels het geloof aan den eenigen God bewaard hebben, in tegenstelling tot de naneven van Kain, welke in 't zuidelijk, tusschen Frath en Gihon gelegen, naar 't schijnt, Hemath geheeten middenland, in Bethur, de kust ten zuiden van Gihon en Nilho, en in het door Gihon en Pizon omsloten noordelijker Nod wonen. De landstreek ten noorden van den Pizon, Arbal, strekt den Reuzen ten verblijve, een volksstam, ‘breed van schouderen en meer dan menschlijk sterk’, die, gesproten uit de vermenging van Kainietsche dochteren met *Paradijsgeesten* (de kinderen van Adam en Eva vóór den zondenval), eenmaal plotseling ‘als de distel of de rups van 't dorrend blad’ was opgedaagd, ‘onbewust uit wie het oorsprong had’.

Met hun menschelijke ooms en neven verkeeren deze Reuzen in voortdurenden strijd. Reeds éénmaal te voren uit hun noordelijker woonplaatsen verwoestend en moordend naar Nod en Hemath getrokken, doch weder verdreven, hernieuwen ze in den tijd, waarin ons verhaal aanvangt, na een rust van 50 jaar, hun rooftochten, veroveren Nod voor de tweede maal, verjagen of onderwerpen de bevolking dier streek en bieden, het naburig Hemath bedreigende, diens bewoners vrede aan op voorwaarde van cijnsbaarheid. Tien stammen van het ongelukkige land hebben reeds ‘den nood gehuldigd’ en ‘der Reuzen vordring toegestaan’; andere ‘rekken de dagen in radeloos beraden’; slechts een gering gedeelte, met een zekeren Argostan aan 't hoofd, wil den vijand trotseeren, hem van Hemath uit op eigen grond gaan bestoken en viert, vóór dien tocht te aanvaarden, ter eere der als goden aangebeden Hemellichten een nachtelijk feest, waaraan behalve Kainietsche ook Sethietsche schoonen deelnemen. Slechts één der laatsten, Elpine, onthoudt zich van die plechtigheden en dwaalt zuchtende en jammerende rond in een ‘eenzaam woud’; ze heeft zich met een onbekend jongeling al te intiem ingelaten en gevoelt nu, door hem, naar 't schijnt, bedrogen, de gevolgen van haar misstap. Wanneer zij echter door smart en angst overweldigd eindelijk is neergezonken, verschijnt de ontrouw gewaande minnaar, troost ze door de belofte van huwelijk en geeft haar, na zich als Paradijsgeest bekend te hebben gemaakt, een uitvoerig verslag van 's menschen zondenval en verjaging uit Eden, van den dood van Adam en Eva, van de ontaarding, het lot en leven, het lijden en strijden hunner nakomelingen, van den val der Paradijsgeesten, die, wegens hun minneplegen met de Kainietsche vrouwen, uit het Paradijs, dat hun na Adam's verdrijving als woonplaats was verbleven, naar de sterren verbannen zijn. Deze openbaring doet de gelukkige stemming van Elpine weer

verdwijnen; zij gelooft niet aan de mogelijkheid der onverbreekbare vereeniging eener sterflijke met een onsterflijke en smeekt den bovennatuurlijken geliefde, haar te mijden en alleen aan haar ellende over te laten; doch slechts, om kort daarna weer in zijn armen te vliegen. Nu verklaart hij zich nader en deelt zijn voornemen mede, zich tegen Gods bevel te verzetten en om harentwil het Paradijs te heroveren, zonder echter haar instemming daarmede te mogen vernemen; integendeel, ze brengt hem het verwatene van zijn plan onder 't oog en verlaat hem voor immer.

Na Elpine's minnaar worden ons de andere Paradijsgeesten voorgesteld, die, op 't gezicht van Argostan's krijgstoerustingen voor hun Reuzenkroost beangst, de sterren verlaten en, in 't luchtruim rondzwervende, onderling beraadslagen over de verdelging dier vijanden hunner kinderen; op 't oogenblik evenwel, wanneer ze zullen gaan handelen, verschijnt een der Duivelen, welke dat werk in hun plaats in de handen neemt en het vuur der tweedracht onder Argostan's krijgers verspreidt, dat weldra zijn werking zal laten zien. Vóór het in Hemath geschaarde leger namelijk, 'twelk 9000 man telt, staat de veldheer en spreekt met kracht en gloed zijn krijgsmakkers toe, doch eindigt ongelukkig met de Paradijsgeesten als vaders van de vijanden der Kainieten uit te tarten. Dit verwekt misnoegen bij de priesteren; een hunner waagt het, deze oneerbiedigheid den legeraanvoerder te verwijten, die, in drift opstuivend, den moedige met zijn knots verplettert. Nu kiest de een voor, de ander tegen den moordenaar partij; men wordt handgemeen en woedt tegen elkaar met allerlei wapen; Argostan sneuvelt; ja, men zou 't zoo bont gemaakt hebben, dat er misschien niemand ware overgebleven, had zich niet ten laatste Gods engel vertoond en de eendracht en rust hersteld. Van 't prachtige leger rest intusschen nog slechts een hoopje van 300 man.

Met dit resultaat, hoe schrikkelijk ook, is natuurlijk Geesten- noch Duivelendom tevreden. De laatsten, brutaler van aard, noodigen de anderen ter gemeenschappelijke beraadslaging tegen den gemeenen vijand uit. Hieraan wordt voldaan; en, zoo 't heet, besluit men van beide kanten tot den ondergang van 't menschdom, ofschoon slechts Tavoach, het hoofd der door Satan afgezondenen, enkele van diens trawanten uitzendt, om list en geweld te gaan plegen, en één van hen, Zardach, na de gestalte van Henoch, Kain's zoon, te hebben aangenomen, zich aan Argostan's halfbroeder Segol in den droom vertoont, ten einde den reeds over staatsverheffing mijmerende aan te sporen, zich ‘'s Werelds diadeem’ te verschaffen.

Van nu af blijven we op de aarde en onder menschen en is wat de rest van 't gedicht geeft, grootendeels en in hoofdzaak niet veel meer dan een reeks achtereenvolgende gevechten. Segol wordt na zijn droom met een woesten schreeuw wakker, spoedt zich, na een kort gesprek met zijn eveneens door nachtgezichten verschrikte gemalin

Zilfa, bij 't aanbreken van den dag naar buiten, verzamelt het heir (NB. die overgebleven 300 man) en weet het in een oogwenk door zijn slimheid (of ten gevolge van hun ongelooflijke botheid?) ertoe te brengen, hem tot koning uit te roepen. De jonge Vorst neemt dadelijk zijn maatregelen voor den krijgstocht, zendt boden om hulptroepen naar de aan gene zijde des Fraths wonende Sethieten, laat zijn Zilfa, die hierin evenwel eerst na een heftige scène toestemt, in veiligheid naar 't westen brengen en trekt nog denzelfden morgen (zoo 't schijnt) met zijn krijgslieden uit Hemath op, om den Reus in zijn eigen woonplaatsen, in 't noordelijk Arbal, aan te tasten. Een gedeelte des legers (van die 300 man) wordt als voorhoede noordwaarts gezonden, een ander deel bij den Pizon als achterhoede achtergelaten; met de kern trekt de Koning zelf over die rivier en verrast, verslaat en verdrijft na korten tegenstand een gedeelte der op geen aanval verdachte Arbalieten, biedt vervolgens met even gunstigen uitslag, in een soort van carré, weerstand aan een ander gedeelte, dat, gealarmeerd zijnde, den aanvallers te gemoet snelt, doch wordt daarop, wanneer hij na een volledige overwinning Arbal verlaat, bij 't overtrekken des Pizons gestuit door een uit het noorden afgezakten troep Reuzen, welke de voor- en de achterhoede in de pan gehakt en op Arbal's westelijke grens postgevat heeft(*). Ook hier evenwel zegeviert eindelijk de moed en het krijgskundig beleid van Segol over de ruwe reuzenkracht. Op den avond des dags smaakt hij 't genoegen, zijn leger, na drie overwinningen, ergens op den terugweg naar Hemath te zien kampeeren; slechts het vinden der lijken van de achterhoede verduistert voor eenige oogenblikken de gelukkige stemming van hem en de zijnen.

Na 't uitzetten van wachten zijn de krijgers begonnen, hun welverdiende nachtrust te nemen; niet echter Segol, die meent, dat ‘de rust is voor 't gemeen, dat niet dan d' arm kan roeren’, niet voor de ‘Vorsten, die 't bevel van rijk of leger voeren’; die wakende ook den ouden Regol uit den slaap houdt, zich door dezen een der oude ‘Enos hymnen aan den eenigen God’ laat voordragen en eerst later in een sluimering valt, waarin hij wederom door droomen verontrust wordt. Den volgenden dag in de schemering trekt het heir verder, om weldra het gebied van Hemath te betreden en zich aan spijs en drank te laven. Maar ook nu gunt de Vorst zich geen rust. Hij roept zijn Rijksgrooten aan zijn sponde, legt zijn plan bloot, om naar Bethur te trekken, draagt hun gedurende zijn afwezigheid het bestuur op en heeft nog nauwelijks zijn woorden ten einde gebracht, of verneemt

(*) Zeer duidelijk is hier 's dichters schildering niet: eerst vertelt hij van de vernietiging der aan ‘Gezers bron’ staande Kainietsche manschappen, alzoo der naar 't noorden vooruitgezonden voorhoede, en laat dan de naar den Pizon teruggekeerde kern des legers de lijken der achterhoede vinden, zonder daarbij met een enkel woord te gewagen van hetgeen hier te voren moet hebben plaats gehad.

van een bode, hoe een drom vijanden, in Bethur gevallen, dat land verwoest, doch Zilfa gered is. Dat bericht verhaast zijn vertrek en, van slechts een vijftigtal krijgers en zijn Rijksgrooten vergezeld, ijlt hij naar de in gevaar verkeerende streken, ontmoet op zijn tocht de uit het westen ontboden Sethietsche hulpbenden, die, uit boogschutters bestaande, komen aanrukken in denzelfden tijd, als Helsche machten de pest onder zijn eigen halthoudende manschappen van Hemath beginnen te verspreiden. Met de aangekomen versterking vereenigd, trekken dezen eerst verder, maar moeten weldra, omdat hun de krachten begeven, ziek of stervende achtergelaten worden, zoodat den veldheer nog alleen de Sethieten als bruikbare troepen overblijven. Ook dezen wil de Vorst ter verpleging der kranken achterlaten, om *alleen* den vijand te gemoet te snellen; doch slechts de helft van hen voldoet aan dat bevel. De anderen vliegen den zich voortspoedenden Vorst achterna en bevechten, niettegenstaande hun mindere geoefendheid en geringere kracht, alweer door het beleid en den moed des Konings gevoerd en aangespoord, den overmachtigen vijand, die na een flinken tegenstand, welke de kans des strijds meermalen doet wankelen, ten laatste ook in 't zand bijt. Den overwinnaars wordt op den avond van dien tweeden dag ontspanning en lafenis gegund, terwijl Segol, om 't lot zijner Zilfa bekommerd, voedsel en rust weigert, den eenigen God om kalmte smeekt, in een soort van bedwelming geraakt en op 't punt staat, een Hemelsche openbaring te ontvangen, wanneer 't gedicht in 't midden van den vijfden zang afbreekt en de rest van 't verloop der voorgeschiedenis van het menschengeslacht ons te raden wordt gegeven.

'Rien n'est beau que le vrai', is een bekende waarheid, theoretisch zeker wel door ieder erkend, doch practisch maar al te vaak door kunstenaars, somtijds ook door kunstbeoordeelaars uit het oog verloren. Een technisch voortreffelijk ontwikkeld schilder geeft ons in zijn kunstwerken groepeeringen, kostumes, of liever niet-kostumes te aanschouwen, die, zooals ze ons daar worden voorgesteld, botweg onmogelijk zijn; pronkt zijn figuren op met kleuren, somwijlen zoo dwaas, dat men ze op een prent van Schuitemaker zaliger gedachtenis niet zou verwachten. Menig romanschrijver vergast zijn lezers op de teekening van allerlei aangrijpende, interessante of pikante tafereelen, op de schildering van zoogenaamd belangwekkende menschen, zonder zich daarbij rekenschap te vragen van de mogelijkheid dier karakters. Een heir dramatische auteurs bekommeren er zich niet om, of de geschilderde toestanden en figuren, het verloop der handeling waarschijnlijk en binnen de grenzen van 't mogelijke blijven; kunnen ze slechts wat effect teweegbrengen, wat zoogenaamde ontroering bezorgen, wat sentimenteele tranen doen storten, de lachorganen tot een meer of min krachtige werkzaamheid nopen, of ook wel een zoogenaamde idee aan den man brengen, dan, meenen ze blijkbaar, behoeft de toeschouwer 't met de waarheid, met het gezond verstand niet zoo nauw

te nemen. En toch, wat is kunst zonder waarheid of waarschijnlijkheid, zonder eerlijk- en oprechtheid? Hoe moet zelfs het talentvolste kunstproduct bij den onbevooroordeelde een gevoel van onbevredigdheid, zoo niet van wrevel, verwekken, wanneer het den toets van 't gezond verstand niet kan doorstaan, of althans niet van een eerlijk en oprecht geloof aan de waarheid van 't geschapene getuigt!

Niemand zal 't natuurlijk den Homerischen zangers tot verwijt rekenen, dat ze een menschelijke godenwereld schilderen, een reeks sagen en mythen bij hun verhaal te pas brengen; of den middeleeuwschen dichters, als ze een wonderwereld teekenen, met monsters, reuzen, dwergen opgevuld; of het b.v. den zestiende-eeuwschen, nog half Katholieken Shakespeare euvel duiden, zoo hij b.v. Hamlet's vader als geest laat verschijnen. De verhalen en voorstellingen toch, door hen gegeven, mogen voor ons hersenschimmen zijn, voor den dichter zelven zoowel als voor zijn auditorium bevatten ze waarheid, waren ten minste mogelijk en hingen samen met een in beider tijd heerschend naïef, doch heilig volksgeloof; de dichter was eerlijk èn tegenover zichzelf èn tegenover zijn publiek. Evenmin zal men zich ook 't recht aanmatigen, een fabeldichter of een schrijver van poëtische vertellingen of legenden van onoprechtheid te beschuldigen, een Lafontaine of Lessing, Andersen of Staring, een Göthe of Herder als zoodanig te verketteren. Wie van hen een legende dichtte, deed het, om de poëzie in die schepping van volksphantasie te doen uitkomen; wie een fabel, een phantastische poëtische vertelling of een sprookje schreef, zocht de waarde zijner poëzie alleen in de *wijze* van vertellen en de strekking van 't verhaal. Niemand hunner nam den schijn aan van daar iets waars of mogelijks te vertellen of trachtte het ongeloofelijke voor goede munt te laten doorgaan.

Maar hoe daarentegen te oordeelen over een Christelijken dichter, die voor de behandeling van zijn niet-heidensch onderwerp den Olympus met bij- en toebehooren als wezenlijke en onmisbare stoffeering beschouwt? Wat te denken van Voltaire, als hij, de vrijdenker, voor zijn tot vrijdenken neigende toeschouwers den geest van Ninus laat optreden? Is de eerlijkheid van Milton als episch dichter te verdedigen, wanneer hij, volbloed puritein, in zijn *Paradise Lost* met den volsten ernst o.a. een beschrijving geeft van de Hel, van Lucifer en zijn trawanten (die te voren ‘seem'd in bigness to surpass earth's giant sons’, doch ter vergadering opgeroepen ‘less than smallest dwarfs’ worden!); wanneer hij het door deze luitjes opgerichte pandaemonium schetst of vertelt, hoe de Hemel langs marmeren trappen te bestijgen is, hoe God in een gesprek met den Zoon den aanstaanden zondenval der menschen behandelt en dezen zijn toestemming geeft, zoo hij wil, als verzoener van dat menschdom op te treden; of wanneer hij Gabriël voorstelt als een bezoek aan Adam en Eva brengende, ons verzekert, dat die engel, tegenover het gevoelen sommiger theologen, heel goed

kan *eten*, en hem dan ook met gastheer en gastvrouw te zamen een door de laatste bereid maal laat genieten, om tot dessert aan dat paar een verhaal te doen van Lucifer's opstand en nederlaag, welke sterk aan een menschelijken, zeventiende-eeuwschen strijd herinneren? Of zal men een lans durven breken voor de dichterlijke oprechtheid van den Lutheraan Klopstock, althans voor zoover deze in de *Messiade* zijn lezers door Hel en Hemel, over sterren en door 't luchtruim heensolt, God als Koning, door zijn engelen-ministers omgeven, voorstelt, Satan met zijn duivelen laat beraadslagen en twisten, Hel- en Hemelvorst en beider dienaren van hun gewone verblijfplaatsen naar de sterren of de aarde laat reizen, ons in kennis brengt met de ‘Seelen der Väter’ of de ‘Seelen’ der nog ongeborenen, ‘die keine sterbliche Hütte noch betreten, noch den Staub nicht geheiliget hatten’, enz.? Of kan men den schepper van den *Ondergang* het verwijt van poëtische Donquichoterie sparen? Heeft Bilderdijk zelf geloofd, kan hij geloofd hebben, en heeft hij gemeend, dat zijn lezers zouden gelooven aan een wereld, zooals hij ons die schildert? Een aarde, zoo groot of liever zoo klein, dat een uit het midden der zuidelijke helft daarvan oprukkend leger vandaag naar 't noorden der noordelijke helft trekt, daar in drie gevechten den vijand verslaat en reeds morgen in den loop van den dag teruggekeerd is; een wereldgrond zoo klein, dat hulptroepen, heden van 't verre westen opontboden, morgen den naar 't zuidoosten marcheerenden Segol kunnen ontmoeten; een aarde, bevolkt met schepsels van een oorsprong als de Reuzen, met een menschdom, dat b.v. het gebruik van 't staal nog slechts weinig kent (ofschoon 't ijzer nog niet uit de schacht is opgedolven!), maar in de cosmographie zulke vorderingen heeft gemaakt, dat het den invloed der maan op eb en vloed reeds ontdekt heeft(*)! Een heelal, waarin wezens als de Paradijsgeesten leven, die zich nu eens op hun woonplaatsen, de hemellichamen, bevinden, dan in de lucht rondzwerven, dan weer bezoeken aan de aarde brengen; waarin zich een ‘Helsche gruwelwoning’ bevindt, wier ‘ijzren valdeur 's Afgronds Koning opslaat’, om enkele afgezanten door te laten, die met de Paradijsgeesten in 't luchtruim of op 't uiterste noorden der wereld bijeenkomsten zullen houden! Een Hel, waar ‘de pijl wordt gesmeed voor 't dolende gewisse’ en ‘de angel van de lust, die in de boezems haakt’, waar ‘men koorden wringt voor de geessels van 't gemoed en 't scherpend vlijmsnoer, dat, vertaaid in menschenbloed, en in de onzichtbre vuist der wroeging opgeheven, de beenders brijzelt en om 't lichaam vast blijft kleven’! Een Hemel, waar ‘'t woest gejuich der Duivlen’, 'twelk zich ‘naar den hoogen verheft’, ‘op 't wolkgordijn bonst’, dat ‘voor den zetel van 't eeuwig

(*) Verg. in het gebed aan de geesten de woorden, tot de Maan gericht:

> ‘En Gy vooral, die, met uw zilvren aangezicht,
> Uw hoornen afkeert van uws broeders schitterlicht,
> De tijden regelt, en de ontembre waterplassen
> Waarheen gij de oogen wendt, heur boorden uit doet wassen.’

Alvermogen strekt', en 'één oogenblik de Choren onder 't zingen stoort'! Kon een kind der 19de eeuw, ook wanneer hij angstvallig aan den inhoud der Heilige Schrift vasthield, zoo iets geloovig aannemen? Neen, zonder twijfel neen!! Zelf zegt de dichter in zijn voorrede: 'Mijn eigenlijke en byzondere denkwijze-zelve omtrent dien vroegeren wereldgrond, stemt reeds op verre na niet overeen met de Topografie, die ik hier als Dichter vereischt rekende.' En al ware dit zoo niet, al had hij werkelijk zijn eigen denkbeelden omtrent 'dien vroegeren wereldgrond' aan zijn epos ten grondslag gelegd, al had hij ook betere gronden voor het scheppen van zijn Paradijsgeesten gehad dan de in diezelfde voorrede blootgelegde, al had hij ons de 'byzondere redenen' ontwikkeld, die hem zouden hebben gerechtigd, 'om de zeldzaamheid van het staal, het nog niet invoeren van 't gebruik des paards en dergelijke meer, te onderstellen' (z. *Aan den lezer,* bl. XV der ed. Rau, bl. 64 der uitgave D. Costa), of zijn 'gronden geopend van God- en Geestenleer' (z. ibidem), zou hij ons dan nog iets meer hebben gegeven dan een phantastisch product van onwetenschappelijke wetenschappelijkheid, dat misschien in 't oog van den voor eigen ontdekkingen zoo geloovigen geleerde een schijn van waarheid kon hebben, maar aan negentiende-eeuwsche onbevooroordeelde lezers de vraag op de lippen moest leggen: hoe drommel is de man daarachter gekomen? Doch Bilderdijk nam 't zoo nauw niet. Volgens zijn eigen meening kan de ernstige voorstelling ook van dat, wat voor den dichter niet waar is, '*bijeen Dichterlijk* (?!) *doel*' (*ik* cursiveer) haar rechtvaardiging vinden. (Z. *Aan d. lezer*, bl. XX der ed. Rau, bl. 73 der uitg. D.C.) Ja, hij heeft de brutaliteit, erbij te voegen: 'Die zich met mij op het grenzenloos meer der Poëzy inschepen wil, neme in mijn vaartuig, al ware 't een mosselschelp, en even zoo in den koers dien ik verkies te houden, genoegen, al wilde ik met de Grieken een zeer veranderlijk en misleidend gestarnte ten gids nemen. Die beter weet stappe vrij uit en kieze zich een beter weg; ziedaar zijn recht, en het mijne!'

Hoe is 't mogelijk, vraagt men onwillekeurig, dat iemand, die met een greintje gezond verstand begaafd is, zich door zijn phantasie zulke parten laat spelen! Hoe kan de dichter van *L'Allegro* en *Il Penseroso* of de vader van Duitschland's heerlijkste oden zich zoo vergeten, hoe een talentvol man, als Bilderdijk, met zulke kinderachtigheden, neen, men zegge gerust, met zulke dwaasheden voor den dag komen! Is hiervoor een verklaring te vinden? Ik geloof van ja, meen althans een poging te mogen doen, om dat raadsel eenigszins op te lossen. Van den eersten tijd af, dat het kunstepos zich in de letterkunde begint te vertoonen, tot op den huidigen dag heeft bijna algemeen het begrip geheerscht, dat voor dit genre het oude Grieksche volksheldendicht met alles, wat daarin eigenaardig is, zonder voorbehoud als onwraakbaar model moet dienen. Wat men in de *Ilias* en *Odyssee*

als wezenlijk karakter van den heldenzang meende op te merken, mocht ook in de jongere epiek niet ontbreken. Lieten de dichters dier meesterepen de godenwereld in een onmiddellijke en zinnelijke aanraking komen met het menschdom; zond volgens hun voorstelling de Oppergod zijn boden onder menschelijke gestalte naar de aarde, om zijn bevel ten uitvoer te leggen; verkeerden goden en godinnen, hetzij in een nevel gehuld, hetzij na een menschelijken vorm te hebben aangenomen, op de aarde, om een wereldbewoner door raadgeving tot een daad aan te sporen, om hun beschermelingen voor gevaar te behoeden of zelfs deel aan een strijd te nemen: ook een kunstepos, dacht men, mocht zulke elementen niet ontberen; ook daarin moest een zoodanige *godenmachinerie* op een of andere wijze voorkomen. Zonder deze geen epos, evenmin als hazepeper zonder haas! Zoo zijn bij Virgilius de heeren- en dames-goden aan 't zwoegen, dat het een aard heeft: brengt b.v. Venus bezoeken aan haar zoon Aeneas, is Jupiter braaf aan 't redeneeren en commandeeren, is Neptunus druk in de weer, enz. enz. Zoo maakt Camoëns van den Grieksch-Romeinschen Olympus en van Christelijke geestelijke wezens een allerzonderlingst allegaartje. Zoo laat Tasso, de machinerie verchristelijkend, den engel Gabriël een boodschap van God aan Goffredo brengen, om hem tot het aanvaarden van den strijd aan te zetten; vliegt in zijn *Gerusalemme liberata* Alecto, ‘il gran mostro infernal’, in de gedaante ‘d'un uom d'antica etade’ tot Soliman, die ten kamp tegen de Christenen moet worden opgewekt; belegt ‘Il gran nemico dell' umane genti’ een raadsvergadering van ‘gli dei d'abisso’ en zendt een partij van die Helsche geesten naar de aarde, om 't Christenleger te verdelgen; haalt Raimondo's engel op Gods bevel een schild, een ‘scudo di lucidissimo diamante’, uit het Hemelsch arsenaal, om daarmede den held tegen Argante's slagen te beschutten. Zoo bezigt nog Hamerling zijn Ahasverus als een soort van goddelijke machine, om Nero voort te zweepen, terwijl Voltaire, het onjuiste der onmiddellijke inmenging eener geestenwereld beseffend, die door een reeks allegorieën vervangt, welke de *Henriade* zeker minder onnatuurlijk, maar daarom toch niet meer poëtisch maken. Zoo zoekt Schiller, gelijk hij in een brief aan Körner schrijft, van plan zijnde een epos op Frederik den Groote te dichten, naar ‘eine Maschinerie’, die ‘dem modernen Geiste angepasst wird’, dewijl hij ‘alle Forderungen, die man an den epischen Dichter von Seiten der Form macht, haarscharf erfüllen’ wil. En zoo ook verkondigen nog heden ten dage nieuwere aesthetici de leer, dat ‘die Aufgabe des epischen Kunstdichters’ moet zijn, ‘dem geschichtlichen Stoffe eine sagenhaft-idealische Umbildung zu verleihen’, en dat, aan gezien onze nieuwere beschouwing der wereldorde een godenmachinerie niet toelaat, ‘das eigentliche Epos der modernen Kunstpoesie zuwiderläuft’.

Te recht of ten onrechte? Was dan werkelijk en waarachtig die

godenmachinerie het eigenaardig bestanddeel van 't epos in 't algemeen, of was ze dat niet veel meer van 't Homerische, 't Oudgrieksche heldendicht? Waarom brachten de *Ilias*- en *Odyssee*dichters den Olympus in hun verhalen der menschelijke daden en lotgevallen te pas? Toch wel om geen andere reden, dan dat zij zoowel als hun tijdgenooten, voor wie ze zongen, eerlijk en oprecht aan zulk een samengaan der goden- met de menschenwereld geloofden; omdat ze, m.a.w., zich op het standpunt van wereldbeschouwing stelden, 'twelk het hunne en dat hunner toehoorders was! Me dunkt, dàt kan wel geen oogenblik aan redelijken twijfel onderhevig zijn. Is dan ook de gevolgtrekking niet onverbiddelijk noodwendig, dat niet de Grieksch-Romeinsche godenwinkel of een nabootsing daarvan het eigenaardig karakter uitmaakt des heldendichts, maar de overeenstemming der in 't verhaal heerschende wereldbeschouwing met het geloofsstandpunt van den dichter en zijn hoorders? Zou de epische kunstdichter zijn roeping niet beter hebben begrepen, zoo hij, het innerlijk niet voor 't uiterlijk voorbijziende, aan dit, aan dit hoofdzakelijk en wezenlijk karakter van 't epos had vastgehouden en die hoofdvoorwaarde had trachten te vervullen? Wanneer hij, in plaats van te pogen, verouderde motieven kunstmatig weer op te wekken of er nieuwe onmogelijke en onbestaanbare te scheppen, aan zijn verhaal die wereldbeschouwing had ten grondslag gelegd, welke hij en zij, voor wie hij schreef, deelden? Wanneer hij, gelijk de dichter van den *König von Sion,* wellicht onbewust, met een fijn en geniaal kunstenaarsgevoel gedaan heeft, de drijfveeren der menschelijke handelingen had gezocht in den gevoelenden en denkenden mensch, die, onder Gods toezicht, door eigen wil en hartstocht gedreven, de wereldgeschiedenis schept? Wanneer hij alzoo de wereldorde had voorgesteld, gelijk hij en zijn lezers zelven die erkenden, als onder een middellijken en onzienlijken invloed van 't Opperwezen staande?

Dat bij een zoodanige opvatting en behandeling ook in niet meer naïeve tijden een kunstepos een waarachtig kunstwerk kan worden, heeft Hamerling door het tweede voortbrengsel zijner epische Muze getoond. Doch evenzoo bewijzen de zonderlinge, uit den aard der zaak mislukte kunstenmakerijen en halsbrekende toeren in den *Ahasver*, in de *Gerusalemme liberata* en andere jongere epen maar al te zeer, dat het eertijds algemeen en nog hedendaags vrij algemeen voor waar aangenomen gevoelen omtrent het eigenaardige van 't heldendicht onjuist en onwaar is, op valsche en verkeerde gronden berust. En kan het nu bij 't heerschen van zulk een wanbegrip verwonderen, zoo enkelen van kwaad tot erger vervielen en op den eenmaal ingeslagen dwaalweg nog een stap verder deden dan de anderen? Achtte men zich verplicht, voor de Olympische wezens plaatsvervangers te halen uit de Christelijke geestenwereld, dan behoefde de eenmaal in werking geraakte phantasie (of phantasterij?) niet bij het onmisbaar noodige te

blijven staan. Men kon gerust steeds en steeds voort phantaseeren, zich een Hemel en een Hel opbouwen, die naar eigen smaak en neiging inrichten en stoffeeren, met een wereld van geesten van allerlei slag bevolken, de hemellichamen als woonplaatsen voor gevallen engelen of voor paradijsgeesten bewoonbaar maken, enz. enz.! Ce n'était que le premier pas qui coûtait!

Maar al is een letterkundige schepping als geheel mislukt, al is de idee, die eraan ten grondslag ligt, de geest, die het geheel doordringt, zonder voorbehoud en zonder twijfel te veroordeelen: schoonheid van onderdeelen, welgeslaagde schilderingen, uitingen van een waar en fijn of verheven gemoedsleven kunnen, zoo al niet volkomen, dan toch meer of min ten deele schadeloosstellen voor 't gevoel van onbevredigdheid en teleurstelling, door 't gedicht als geheel bij ons opgewekt. Met hoe groote bewondering vervullen ons niet schilderingen, als Milton te genieten geeft in zijn beeld van Adam en Eva, in de beschrijving der natuurschoonheid van 't Paradijs, of lyrische tonen, als de ode aan 't licht van denzelfden dichter en het teeder en innig gevoelsleven van enkele figuren in de *Messiade!* Hoe kan Vondel's *Lucifer*, niettegenstaande den onmiskenbaar ongunstigen indruk, dien het drama als geestentragedie moet maken, ons boeien en streelen, zoo we ons slechts Lucifer, Gabriël, enz. als menschen willen denken, de Hemelsche en Helsche toestanden als aardsche voorstellen! En aan een dergelijke gedeeltelijke vergoeding laat het Bilderdijk in zijn epos, God zij dank, niet ontbreken. Men heeft onzen man als dichter hoog verheven en aan den anderen kant diep verguisd, hem voor een der eerste letterkundige corypheeën, voor een poëtischen Titan willen laten doorgaan, en hem anderzijds niets meer dan een handig verzenmaker durven noemen; in beide gevallen evenwel, volgens mijn bescheiden meening, zich aan groote overdrijving schuldig gemaakt. Vraagt men naar oprechtheid in den dichter, naar een verheven ideaal of een fijn en innig gemoedsleven, gewis zal men niet of althans zeer weinig van dat alles bij Bilderdijk kunnen aantreffen. Wie een warm hart mist, diens innerlijk is ook gesloten voor reine, schoone en ware aandoeningen; die is als lyrisch dichter onmogelijk; die kan minnedichten schrijven, oden en hymnen aan 't vaderland, aan de liefde, aan God, in de wereld zenden, maar hij zal steeds het bewijs geven, dat het verstand, niet een scheppend gevoelsleven hem de woorden heeft ingegeven; die zal het gebrek aan dichterlijke gedachten trachten te vergoeden door omhaal en praal van woorden; die zal een zoogenaamde lyrische poëzie leveren zonder poëtische uitingen, ja, nog sterker, somwijlen ook zonder zin. Bilderdijk, den vader der verzen op en aan Odilde, der talrijke *Aan mijn egade's*, der *Kusjens* en van andere dergelijke lyrische (?) verstandsontboezemingen, ik zal 't wel laten, hem in bescherming te nemen. Bilderdijk, den samensteller der ondramatische tragedies *Floris V Willem van*

Holland en *Kormak*, of den schrijver van didactische beschouwingen en voordrachten in rijm, als *De Geestenwereld, De ziekte der Geleerden*, ik durf hem haast niet in herinnering brengen. Doch we hebben ook een Bilderdijk, den onderhoudenden en schilderenden verteller, den dichter (niet schrijver) van *Sint-Albaan*, van *Assenede*, van *Eléonoor*, van *Ridder Sox*, van *De Vloek* en van andere verhalen of romances, waar kracht en gloed, episch vuur in de vertelling, levendig koloriet niet te miskennen zijn, en waaruit een gelukkige phantasie spreekt, een onbetwistbaar talent, om door verhaal te teekenen. En als zoodanig, als een epicus, zoo al niet van 't zwaarste, dan toch van niet gering allooi, mogen we ook den dichter erkennen van menig welgeslaagd onderdeel van den *Ondergang*. Hoe treffend schildert hij het ontwaken van den moed en strijdlust bij de aanvankelijk, ten gevolge van der Reuzen plotselingen inval, van schrik verlamde Kainieten!

‘Kaïns Neven
Eerst zenuwloos van schrik, en westwaart heengedreven,
Vergaderden ter wraak, en vormden zich een heir.
Men strijdt; grijpt strijdend moed; en eischt zijn haardsteên weêr.
Van toen was 't staag gevecht. Men sneed ahornen bogen,
Gewiekte pijlen, die van 't drillend peeskoord vlogen,
En de arm trof verder dan hij reikte, met een vlucht
Van steenen, uit een snoer geslingerd door de lucht:
Men wapende de knots met ijzren spits of axten:
De list vervulde in 't kort de minderheid der zwaksten;
En 't grove Reuzenrot, met moed en kunst bestreên,
Week naar den hooger grond, als in zijn schansen, heen.’

Hoe levendig en krachtig treedt ons het beeld des broederstrijds in 't leger der Kainieten voor oogen! Ten gevolge van den moord, door Argostan na zijn geestentergende taal op een der priesters gepleegd, verheft zich een woest geschreeuw van ‘moord’ en ‘heiligschennis’; alles vliegt in roer, en:

‘De woeste pijlen gieren
En snorren door de lucht; de legerkolven zwieren.
Een eischt des priesters wraak, des heiligschenners bloed,
Omsingelt, en bevecht zijn Krijgsvoogd dol te moed!
Hy strijdt, verweert zich 't lijf; en honderd slagen breken
Op 't wapen dat hy grijpt. - Reeds honderd zijn bezweken,
En, door zijn dappre vuist op 't aardrijk uitgestrekt,
Ten wal geworden die hem 't halve lichaam dekt:
Nog twintig om hem heen, van de eersten in 't bespringen,
Zijn thands die leeuwen niet, die hem naar 't leven dingen,
Maar aangevallenen, wier arm zich 't lijf verweert
In slagen op zijn knots al splintrend afgekeerd,
En deinzen; als een schicht ten peesboge afgedreven,
Hem treft, en onverhoeds een eind maakt aan zijn leven.
Hy zinkt gevoelloos, en zijn voorhoofd toont, verbleekt,
De Heldenfierheid nog, in 't bruischend hart gekweekt.’

Door 't aanschouwen van het lijk des aanvoerders van schrik versteend, staakt men dan voor een oogenblik den kamp, doch alleen om dien bij den uitroep: ‘Heil, priestren!’ met vernieuwde verbittering voort te zetten; de doodelijke slag, den vermetelen aanhanger der geestelijkheid toegebracht, wordt de leus van grooter moord:

‘Reeds ziet men lijk by lijk dat in een bloedstroom zwemt.
De Krijgsliên vallen hier de kermende Outerpapen,
En daar, elkandren aan. Het opgevatte wapen
Den Reuzen toegedacht, slaat eigen spitsbroêrs neêr,
In wraak, in wederwraak, in weer, in tegenweer.
De woede en razerny stijgt immer onder 't woeden;
Geen doodslag dien de dood niet tienwerf moet vergoeden!
Geen onderscheid, geen keur van vijand of van vrind;
Met wien, voor wien men strijdt! 't is offer wat men vindt.
Geen rij of legerspits, geen teeken, geen banieren!
Men valt verwoed door een als aangehitste stieren,
En moordt en wordt gemoord, vertrappeld en vertreên,
En nergens veiligheid dan in den moord-alleen.’

Doch wilde men alle gedeelten uitschrijven, die zich door een zeer of vrij gelukkige schildering van strijdtooneelen (blijkbaar 's dichters hoofdkracht) kenmerken, het aantal citaten zou te groot worden. Liever stel ik mij tevreden, de aandacht te vestigen op nog een paar der m.i. allerbest geslaagde momenten, op de teekening van Segol's inval in Arbal en het aan kleur en gloed zoo rijke tooneel van den zegevierenden strijd op 's Konings terugtocht, in en bij den Pizon; om dan nog slechts een plaatsje te vragen voor de prachtige natuur-beschrijving in den aanvang des II^{den} zangs:

‘'t Was nacht. De heldre maan bescheen de breede vlakte,
Waar langs de kronkelende Ur al kabblend nederzakte,
En strooide 't rimplend nat met zilvren loverglans,
Het koeltjen ging door 't woud op 't huppelend groen ten dans,
Of joeg met luchte vlerk de golfjens voor zich henen,
En kuste Elpines wang en boezem onder 't weenen’,

en voor de liefelijke schildering der gelukkige Elpine, in de armen des teruggekeerden minnaars:

‘Zy voelt het drukken van die armen, voelt het kloppen
Van d' eigen boezem aan haar hart, en vangt de droppen
Van 't rozenriekend hair, dat aan zijn schedel speelt,
En hemelbalsems daauwt, in hooger lucht geteeld,
Maar 't schemert voor haar oog, met nevels overtogen.
Een druk der lippen sterkt de halfgeopende oogen,
En ach! zy ziet, ze erkent den zelfden hemeling,
Die eenmaal aan heur borst in dartle omarming hing.’

Niet minder blijkt Bilderdijk's onmiskenbare epische aanleg in de

voortreffelijkheid en juistheid van vele zijner vergelijkingen, een goede zijde des dichters, welke des te meer te waardeeren is, dewijl we in dat opzicht in onze letterkunde waarlijk niet verwend zijn. Aan vergelijkingen ontbreekt het natuurlijk bij de Nederlandsche epen-schrijvers niet; ze werden in de *Aeneïs* en de Homerische zangen gevonden; atqui ergo! Of echter de meesten dier poëten wel juist veel begrip van den aard en het wezen van zulke beelden gehad hebben, valt zeer te betwijfelen. Dat ze aan een kunstenaarsbehoefte des Homerischen dichters hun ontstaan te danken hadden; dat ze hem als natuurlijke middelen dienden, om het eigenaardige der schilderij sterker te doen uitkomen en daaraan een krachtiger kleur bij te zetten; dat ze alzoo natuurlijke voortbrengselen der scheppende phantasie en natuurlijke bestanddeelen van 't verhaal waren: dat schijnt eenigszins boven den dichterlijken horizon van een Hoogvliet, een Van Haren, een Lucretia van Merken te zijn gegaan. Duidelijk ontwaart men bij de lectuur van den *Abraham*, den *Friso,* enz., dat hier de vergelijkingen producten zijn van 't verstand en niet der phantasie; men voelt, hoe de auteur, van tijd tot tijd midden in zijn verhaal zich herinnerend, dat de overlevering in 't heldendicht vergelijkingen onmisbaar acht, te pas of te onpas, noodig of onnoodig, er een of ander buiten 't onderwerp liggend bijhaalt, 'twelk dan in den regel de teekening juist niet veel doet winnen en gemeenlijk slechts dit gevolg heeft, dat de draad van 't verhaal onnoodig wordt afgebroken. Hoe geheel anders bij Bilderdijk! In zijn epos nergens een zweem van onnatuurlijke vergelijkingsmanie, van slaafsche beheersching door traditie en conventie; steeds juist en met fijnen tact te pas gebracht, steeds doeltreffend, bijna zonder uitzondering edel en met smaak uitgewerkt, mogen zijn beelden als echte pareltjes van epische kunst gelden. Hoe schilderachtig is de vergelijking der naar 't zuiden afdalende reuzen met ‘stroomen, die’

> ‘van 't gebergt' in onderscheiden takken
> Afvlietend, maar omlaag hereenigd tot één vloed,
> Die, door den wind gezweept, al buldrend zeewaarts spoedt,
> En herder, hut, en hond, en lammrenkooi, en wolven,
> Op 't hoofd stort, sloopt, en moordt, en omkeert in zijn golven’;

van het overblijfsel der door broederkrijg gedunde Kainietische benden met ‘een woud’, waarin, ‘de vlam, door d' adem van de winden gejaagd, de stammen nederslaat’, maar

> ‘echter hier en ginds een boomtronk overlaat,
> Die bij de walmende asch de ontblâarde kruin en takken
> Of, stout verheffen blijft, of moedloos neêr laat zakken’;

van het plotseling einde diens burgerstrijds met ‘een zee’, wier ‘golven’

‘die van ongeduld aan 't koken
Het hobblend zeekasteel beklautren en bestoken’,

op eenmaal tot rust komen, zoodra

‘de Zeeman van zijn aangegrepen boord
De rug der baren, tot zijn ondergang vereenigd,
Met gulle stroomen van een lichter vloeistof lenigt,
En Pallas olie of het bolsterkaf van 't graan
Bij kuipen uitgiet, die heur gramschap nederslaan.’

Hoe episch, in den volsten zin des woords, wordt Segol's phalanx en de machteloosheid hiertegen van 't aanvallende Reuzendom geteekend door het beeld van ‘den egel’,

‘die met uitgestoken pennen,
Den dashond bassen hoort en op zich af ziet rennen,
Zich als een hairbol in zijn stakklen samentrekt,
‘En 't lijf den tanden biedt, van alle kant gedekt’.

en van ‘den leeuw, die’

‘Den schaapsstal omvliegt en geen open weet te vinden.
Zijn brandend oog en muil aâmt moorden en verslinden;
Hy zweept zijn lenden met den geessel van zijn staart,
En bonst op deur en muur, en tuimelt over de aard,
En mat zich woedende af, met opgesparde tanden
En nagelkrommen klaauw, op de onbeweegbre wanden.’

Hoe klaar en duidelijk vormen zich voor onze phantasie de gestalten der keurlingen in 't Kainietische heir door de teekening:

‘Zy treffen 't oog by 't staatlijk wapenschouwen.
Als stieren, breed van hoofd, met kromme hoornenpracht
En breedgewelfde borst, de roem van hun geslacht,
In 't midden van een drift van rundren, in de weiden
Zich door hun fiere schoft en houding onderscheiden,
Den wolf verwachten op een voorhoofd van metaal
En trots biên aan de knots als aan den vlijm van 't staal;
Zoo pralen ze in de rij.’

En hoe liefelijk is, hoe treft ons de schilderij des dageraads, waar

‘Nacht en dag scheen door elkâar te spelen;
Niet, als de roos der wang, met donzig lelieblank,
Of 't git der oogen, met des levens flonkersprank
Versmolten, maar als 't groen der gladgeschubde slangen
In 't zilver zich verliest, met weemlend beurtvervangen(*).’

Een krachtig woord van lof verdienen zonder twijfel ook de karakters in ons epos, ten minste voor zoover hun teekening aangaat.

(*) De meesten dezer vergelijkingen zijn reeds door Da Costa in zijn beoordeeling van Bilderdijk's epos geciteerd; dewijl echter dit geschrift niet in ieders handen is, heb ik gemeend, ze hier te mogen herhalen.

Leeren we anders, nl. in Bilderdijk's tragedies en romances, maar zelden een scherp geteekende figuur kennen, in den *Ondergang* zijn alle hoofdpersonen klaar en helder, springen hun eigenaardige trekken duidelijk in 't oog. Argostan, Segol, Zilfa, Elpine, ze leven voor ons; men weet, wat men aan hen heeft; onze phantasie ontvangt van hen een degelijken en krachtigen indruk. Ja, ware de dichter in de schepping zijner figuren hier even gelukkig geweest als in haar teekening, hij zou ons een kunstwerk geleverd hebben, waarnevens, wat de karakteristiek althans betreft, slechts weinig Nederlandsche letterkundige producten als evenboortig mochten geplaatst worden. Ongelukkig echter toont juist de vinding zelve naast goede ook veel zwakke zijden, die meer of min gewichtige bezwaren doen rijzen en zeker geen recht geven tot den uitbundigen lof, door Da Costa aan zijn leermeester in dit opzicht toegezwaaid, door Da Costa, die blijkbaar de karakters van 't gedicht meer beschouwt, zooals zijn eigen verbeelding en scheppingskracht ze hem voorstelde, dan zooals Bilderdijk's zangen ze ons doen kennen. Alleen de figuur van Argostan, het slachtoffer van te grooten moed en van kwaadwilligheid der Helsche geesten, verdient onverdeelde goedkeuring en belangstelling. Welk een wilskracht, welk een geestdrift, welk een adel van karakter spreken uit de woorden, waarmede hij zijn krijgslieden tot den kamp tegen de Reuzen aanvuurt!

‘“Spitsbroeders (roept hy uit), voor 't ouderlijk bezit,
Voor haard- en legersteê gewapend opgetogen!
U danke ik heirvoogdy en schittrend Rijksvermogen.
Gy weet het, of mijn arm verslapte, waar men streed:
En u, u verge ik niets dan 't geen ge u schuldig weet.
Een gruwzaam Reuzenrot, verwant aan hemelgeesten,
Verstoort ons eigendom, en jacht- en offergeesten,
En dreigt verdelging aan heel Adams nageslacht,
Vermetel op hunn' stam en ongelijkbre kracht.
Gy kent hen, en 't gewicht van hun onzachtbre slagen!
Wat wilt ge? 't harde juk der onderwerping dragen?
Van jonger broeder slaaf, uws vaders schande zijn,
En blozen voor u-zelv', voor 's hemels zonneschijn?
Wy, eerstelingen in des aardrijks eenzame oorden;
Wy, zwervers over de aard, bevolkers harer boorden,
Door wie haar dorren schoot, met oudren zweet gedrenkt,
Het voedsel wierd ontperst, dat zy den stervling schenkt:
Wy zuiverden 't gewest van leeuw- en tijgerklaauwen;
Wy veiligden dat erf, waarop zy ons benaauwen;
En, felle bastaartteelt uit Kaïns eigen zaad,
Verwoesten ze onzen grond, en moorden wie weêrstaat.
Dit lijdt uw recht, uw moed, dit kan uw hart niet lijden:
Vergaan wy, zoo 't moet zijn; maar sneuvlen we in het strijden!
Nog weegt ons aantal aan hun sterkte dubbeld op.
Wat toeft men, tot hun list der bergen engten stopp',
En zy, van hooger grond, uit ontoegangbre wallen,
Ons, ingesloten wild (dan redloos) overvallen?

Ja, Kaïns overschot, heel 't menschlijk kroost, heeft uit,
Ten zij één stoute daad hun woesten moedwil stuit.
'k Vergaderde u daar toe, en durf die van u wachten.
Beleid en dapperheid zijn meer dan reuzenkrachten.
Die leeuwen temmen kan en tijgers sluit in band,
Is vrijheer van zijn arm, en duldt geen dwingeland.'"

Zelfs zijn tot overmoed stijgende moed dwingt ons bewondering af; want de woorden:

'"Gy Geesten - die in de wolkenbogen
De nevels samenperst, en op den wind gebiedt!
Gaat, staat uw afkomst by; Argostan vreest u niet"',

zijn niet de uiting van een lichtzinnige oneerbiedigheid tegen 't godendom, maar de getuigen van een degelijk zelfvertrouwen, van een bewustzijn van eigen kracht.

Wordt Argostan verhinderd, de uit zijn taal blijkende energie ook door daden aan den dag te leggen, zijn halfbroeder Segol heeft tot dit laatste des te meer gelegenheid. Met een veerkracht, die aan 't ongelooflijke niet grenst, maar dat overschrijdt, bewerkt hij dadelijk na 's broeders dood, na de schrikkelijke in den burgerstrijd aangerichte slachting zijn eigen verheffing tot koning; neemt zijn maatregelen voor den veldtocht; voert nog denzelfden dag zijn leger driemaal ter overwinning; laat zich door een ontvangen wonde, die hem bloed doet spuwen, niet weerhouden, krachtig voort te trekken; gunt zich op den terugweg bijna geen nachtrust; trekt den volgenden morgen, als zijn leger de krachten eenigszins hersteld heeft, naar het hoofdkwartier in Hemath terug; verlaat dat weder onmiddellijk bij 't vernemen van den inval der Reuzen in Bethur; rukt naar 't zuiden; bestrijdt en verslaat den nieuwen vijand, en verlangt ook dan, wanneer de zinkende dag en de afmatting zijn krijgers tot rust dwingt, geen ontspanning of verfrissching, maar loopt, gekweld door den angst voor 't lot zijner gemalin, in de legerplaats rond. Voeg bij deze eigenschap de dapperheid en den moed, door hem in ieder gevecht ten toon gespreid; zijn trouwe en teedere zorg voor Zilfa; zijn meerderheid van geest boven de andere medemenschen, welke de plotselinge verheffing van den ambtelooze tot koning moet verklaren; de enkele aspiraties, om van afgodendienst tot het geloof aan één God terug te keeren: dan hebt ge zoo ongeveer een beeld van Segol, gelijk B. dat heeft willen scheppen. En ook werkelijk geschapen heeft? Wat de eerste trekken, de energie, de dapperheid en de liefde voor Zilfa aangaat, zonder twijfel; maar in de andere opzichten m.i. niet. Of mag men uit de wijze, waarop de man in de vergadering der ruim negenmaal gedecimeerde Kainieten optreedt, een resultaat verwachten, als er werkelijk volgt? Waarom moet het leger van Hemath hem tot veldheer aanstellen, wanneer hij, de insignes der waardigheid van

Argostan brengende, hun zegt, dat hij zich aan een legermacht onttrekt, ‘waar 't oproer op één sprong zijn eigen krijgshoofd slacht’, en erop wijst, hoe de lijken der ‘Reusbekrijgers’ op 't bloedveld uitgestrekt liggen? En waarom moeten die krijgslui hem, die den veldheers-post op grond van het licht verbreekbare van aangegane verbonden weigert en het kiezen van een koning aanraadt, zoo maar klakkeloos tot vorst uitroepen, tot een vorst, die NB. ook zal moeten erkend worden door de Sethieten, welke van de geheele geschiedenis geen woord afweten? Is 't niet alleen, omdat Bilderdijk 't zoo gewild heeft, omdat Bilderdijk van Segol een koning heeft willen maken, niettegenstaande hier de onmisbare, met slimheid gepaarde kracht, om de stemming des volks te leiden, ontbreekt, die op groote menschenkennis en sluwheid steunende gave, om over de hartstochten van den medemensch te heerschen, welke zoo verrukkelijk schoon in den Antonius van Shakespeare's *Caesar* is geteekend? En welk een waarde mag men hechten aan een godsdienstige aspiratie, opgewekt door 't aanhooren van een door den afgodendienaar Regol voorgedragen hymne aan God, of door een Hemelsche openbaring, die ons 't slot des fragments doet verwachten? Daarenboven, is het psychologisch te verklaren, dat een man, die geen Maan of Zon meer aanbidt, maar wien ‘(zijn eigen) arm genoeg is’, dus een antidiluviaansche vrijdenker en atheïst, zoozeer door een van ‘Enos offerzangen’ (ook al getuigde die van meer gloed en geestdrift dan de Bilderdijkiaansche) overweldigd wordt, dat hij zich ‘aangetast voelt door onverwinbre schrikken’ en tot besef komt van de nietigheid der menschelijke kracht tegenover de Goddelijke almacht?

Maar al kon men al deze bezwaren ter zijde stellen, dan nog vraag ik, is Segol voor ons een sympathieke figuur? Niemand, die hem van nabij en grondig heeft gadegeslagen, zal hierop bevestigend willen antwoorden. En waarom is hij dat niet? Klaarblijkelijk, dewijl onze dichter bij zijn schepping op twee gedachten heeft gehinkt; dewijl hem eensdeels de Homerische held voor den geest zweefde, de krijger met de vuist, die bij ons, kinderen der negentiende eeuw, hoogstens bewondering, doch geenszins innige belangstelling of enthousiasme kan opwekken, en anderdeels de door zijn geestkracht alles en allen beheerschende en bezielende, naar een ideaal strevende held des geestes, gelijk wij, leden eener meer ontwikkelde maatschappij, dien wenschen en verlangen. En trad nu deze laatste nog maar op den voorgrond, ware 't vechten eenvoudig als bijzaak voorgesteld, en was Segol hierbij slechts iets meer dan een bruikbaar officier, dan zou men desnoods nog vrede kunnen hebben met dat andere anachronistisch stukje heldenfiguur. Maar integendeel; niet alleen bekleedt dat geestelijk element, in verhouding tot het andere, een ondergeschikte plaats, ook door andere omstandigheden verliest het nog meer. Van een verheven opvatting zijner taak toch is bij den held geen spoor.

‘Staatsverheffing, wraak en schitterende oorlogseer’ drijven hem; ‘'s aardrijks kroon’ is zijn doelwit. Zijn eigenbelang staat altijd op den voorgrond: bij 't vernemen van den inval der Reuzen in Bethur is 't niet de angst voor 't lot zijner onderdanen, maar de bezorgdheid voor 't leven zijner gemalin, die hem tot een nieuwen krijgstocht aanspoort, die den voor zijn volk verantwoordelijken vorst en krijgsbevelhebber ertoe brengt, zijn in Hemath teruggekeerd leger in den steek te laten en met vijftig man naar Bethur te trekken. Gemis aan plichtgevoel tegenover de onderdanen bij den koning, aan overleg en voorzichtigheid bij den bevelhebber! Kan 't al erger? En dat nog wel bij iemand, die heel deftig te voren zijn strijders heeft toegeroepen:

> ‘“Mijn broeders! thands mijn kinders, mijn gezin!
> Gy, eenig voorwerp van mijn zorg en vadermin,
> Voor wie het mij een plicht, een wellust is, te leven!”’

Of zou dit alles goed te maken zijn door dat zoogenaamde vaderlijke en koninklijke, 'twelk Da Costa (*Bilderdijks Epos*, bl. 407 en 408) in den Vorst meent te ontdekken, doch tevergeefs op grond van de door hem geciteerde plaatsen poogt te bewijzen?

En nu de vrouwenkarakters, Zilfa en Elpine? Mocht men hier ‘den uitslag niet rekenen’ en ‘'t doel alleen tellen’, men zou mogelijk zijn ingenomenheid met deze scheppingen kunnen betuigen, ofschoon dan tevens moeten toegeven, dat bij de uitwerking der gecreëerde figuren 's dichters krachten wel wat te kort zijn geschoten. Zilfa moet kennelijk dienen als het type eener innig liefhebbende echtgenoote, wier leven en denken aan haar gemaal gewijd is, die volkomen opgaat in hem, dien ze 't hoogste en schoonste bezit ter wereld acht. En als zoodanig leeren wij ze aanvankelijk ook kennen, wanneer ze, haars mans veldtent binnentredende, gelijk een Shakespeariaansche Porcia, den ontstelden echtgenoot naar de oorzaak zijner ontsteltenis vraagt, hem als zielsvriendin tracht te vertroosten en zich zelfs een koele bejegening kalm en stil laat welgevallen. Doch welk een tooneel geeft ze ons verder te aanschouwen? Nadat Segol vertrokken is, om zich tot koning op te werpen, zit zij in den beginne in mijmering verzonken en ‘peinst op 't geen zij-zelv’ en (hoewel haar man van zijn droomgezicht geen tittel of jota verteld heeft) ook ‘op 't geen Segol in de nacht gezien had’; ‘ziet als in een droom’ allerlei schrikkelijkheden, o.a. een ‘donder’ (niet een *bliksem*), ‘die haar Ega 't hoofd verplet’; valt, ten einde zich uit te weenen, op haar sponde neder, om dan eerst, door een sluimering bevangen, haar visioenen opnieuw voort te zetten en later, door 't gejuich bij Segol's verheffing gewekt, ‘siddrend opgerezen haar Ega te gemoet’ te vliegen. Nu is ze gelukkig bij 't aanschouwen van den diadeem op diens hoofd, dankt en juicht, ja, tart in haar vervoering zelfs ‘'t nijdig Lot’ en ‘heel het

Reuzenrot'; en, als daarop de trouwe echtgenoot zijn plan heeft medegedeeld, om haar gedurende zijn krijgstocht in veiligheid te doen brengen, dan - stelt zij zich met zijn verstandige en welwijze beschikking tevreden en spreekt hem moed in tot het volbrengen zijner taak? Of ze uit haar angst voor het gevaar, dat hij, haar vurig geliefde, zal loopen, beklaagt het lot, dat haar van den echtvriend scheidt en verhindert in zijn gevaren te deelen? Neen! Dan barst ze, na haar gemaal eerst sprakeloos te hebben aangestaard, in de wanhopigste klachten uit, slingert hem de hevigste verwijten naar 't hoofd *wegens zijn liefdebreuk en ontrouw* (!), begeert de vrouw te zien, die haar plaats alree zou hebben ingenomen, noodigt den barbaarschen echtgenoot uit, haar 'den gorgel toe te trappen', en eindigt, ten slotte wat kalmer wordend, met te verzoeken, *te zamen met die favorite* in 's mans gezelschap blijvend, hem in den strijd te mogen beschermen! Moet men zich bij deze scène niet verwonderen over de lankmoedigheid van een Segol, die, niets meer dan alleen 'ontroerd', de aan zijn voeten neergezonkene in zijn armen grijpt en, na een nieuwe verzekering zijner liefde, als Koning gehoorzaamheid van haar eischt? Hoe dit zij, begrijpelijk of niet, het einde der historie is, dat Zilfa, *zonder* bij de herhaalde liefdesbetuiging *iets meer te hebben gehoord* dan bij de eerste, haar wantrouwen voelt wijken en, ofschoon ze kort te voren heeft uitgeroepen: 'Eer ik u verlaat zie hier mijn jongsten dag', het gegeven bevel gehoorzaamt; alleen moet de arme gemaal bij eede beloven (wat hij ook lichtvaardig genoeg doet), vóór 't einde des derden dags tot haar terug te zullen keeren. Hoe fijn psychologisch, hoe aesthetisch! Hoe psychologisch, een vrouw, die haar man voor haar veiligheid ziet zorgen, in plaats van dankbaar, voor te stellen als dienzelfden man van ontrouw verdenkend, zonder dat voor deze verdenking de minste grond aanwezig is! Hoe aesthetisch, een gemalin haar echtgenoot zulk een scène te laten maken, en dat wel juist, wanneer hij aan haar innige deelneming en vertrouwen het meest behoefte heeft! Of zou iemand die ongegronde uitbarsting willen verklaren uit de opgewondenheid, waarin Zilfa door de reeks van visioenen, welke haar wakend en slapend vergezelden, geraakt is, en uit den omhaal van *woorden*, waarmede Segol, vóór de mededeeling van zijn plan, zijn vrouw aan hun wederzijdsche liefde herinnert? Ik betwijfel het ten zeerste, ook al wilde men (wat niet waarschijnlijk is) deze beide omstandigheden aan een vast overleg des dichters toeschrijven.

'Met Elpine heeft men', zegt Da Costa, 'wel het meeste op gehad, of eigenlijk in haar schier uitsluitend eenig belang gesteld.' 'Zij heeft', gaat hij voort, 'belang ingeboezemd als de aandoenlijke, de verleide, de zich verlaten wanende minnares, de ongelukkige moeder eerlang van een kroost, geboren uit de liefdeverbindtenis met een haar nog onbekenden Bruidegom uit een hooger sfeer van menschelijke

wezens.' En, gedeeltelijk althans, te recht. Aandoenlijk toch is zonder twijfel de smart der verlaten geliefde, die 'zucht om 't geen ze in 't hart en onder 't hart voelt woelen'. Juist en waar gevoeld mag de teekening heeten van den toestand der ongelukkige, die op 't minste gerucht siddert, op 't eene oogenblik om wraak over den ontrouwe smeekt, op 't andere vergiffenis voor hem vraagt; die op 't vernemen van een geheimzinnige stem aanvankelijk troost en heil van den Hemel verwacht, doch weldra twijfel bij zich voelt ontwaken en eer aan een werk des Satans dan aan hulp van God wil gelooven. Ja, zoodanig is de kracht dezer schildering, dat men onwillekeurig geneigd is, over een of andere hinderlijke kleinigheid heen te stappen; dat men b.v. vergeet te vragen, waarom toch de gevallen Elpine 'met geen wulpsche lust besmet' heet te zijn; dat men zijn leedwezen onderdrukt over het leeuwenaandeel, 'twelk aan de teekening van de uitingen der smart is toegekend tegenover de schildering der innerlijke zielepijn; dat men verschoonend wil oordeelen over het minder aesthetische en het vermoeiende der voorstelling van een vrouw, die gestadig nu eens haar wanhoop uitgillend rondloopt, dan weer verbleekend op de knieën zinkt, dan weer opvliegt, zich van 't leven wil berooven en razend rondrent, dan op eenmaal weer stilstaat, om kort daarna opnieuw te gaan heen- en wederijlen en ten laatste, terwijl 'een traan uit de opgezwollen oogen haar matten boezem langs rolt', spraakloos neer te zijgen.

Doch er doet zich een gewichtiger bezwaar op: onze in 't eerst voor Elpine als verlatene gekoesterde sympathie begint in 't vervolg sterk af te nemen; in haar ontmoeting met den terugkeerenden geliefde laat ze ons meestal koud of wordt naar menschelijken maatstaf, somwijlen ten minste, volstrekt onmogelijk. Dat zij, die bij 't weerzien van haar minnaar en verleider 'van enkele vreugd geloofde te sneven', terugdeinst op de openbaring, dat hij geen sterveling als zij, maar een Geest is; dat ze hem smeekt haar, 'die aan de aarde behoort' en 'aan 't graf verwant is', te verlaten, dat willen we als begrijpelijk aannemen, ofschoon niet zonder de gelijktijdige opmerking, dat de dichter die gemoedsstemming duidelijker en klaarder had kunnen of liever had moeten doen uitkomen. Dat ze kort na deze aandoening, door machtige en sterke liefde gedreven, den Geest weer in de armen vliegt en bereid is, zich alles te laten welgevallen, zoo slechts de gelukkige verbinding met hem daarvan 't gevolg kan zijn, achten we volkomen natuurlijk. Onbegrijpelijk echter wordt het, wanneer de heldin, na 't vernemen van 's minnaars plan, om het Eden, waaruit hij verjaagd is, te herwinnen, hem niet alleen de verwatenheid van zulk een onderneming tracht aan te toonen en hem tot gelaten onderwerping aan Gods genade aanspoort, maar ook, zonder een mogelijk antwoord af te wachten, liefde, schande en kind vergetend, wegijlt en Gods verpletterende wraak over zichzelf en haar geliefde inroept, 'zoo zij elkaar immer weer (zouden) zien'. Da Costa moge hier 'den

strijd waardeeren tusschen Godvrucht en maagdenzin ter eener, en eene maar al te zeer gewortelde liefdebetrekking tot den fieren Paradijsmensch ter andere zijde', doch kan de onbevooroordeelde criticus de vraag onderdrukken, of Bilderdijk in dezen wel toont, een zuiver begrip te hebben gehad van de alvermogende liefde der vrouw? Had hij als dichter en menschkundige niet moeten beseffen, dat een vrouw, tenzij haar godsdienstig gevoel van heel wat sterkere ontwikkeling getuige, dan dit bij Elpine is aangewezen, tenzij haar onzinnelijke mensch den zinnelijken *ten volle* hebbe leeren overheerschen, *alles* aan haar liefde opoffert; en hoeveel te meer dan een ontmaagde maagd, die zich aan de omarming van een onbekende heeft overgegeven, die reeds de gevolgen van haar misstap bespeurt, die weinig meer te verliezen, maar veel te winnen en te herwinnen heeft!

Over de karakters der Duivelen en Paradijsgeesten kunnen we kort zijn. Iets merkwaardigs, dat de eersten kenmerkt, is er niet. Tavoach, die vroeger den burgerkrijg onder de Kainieten heeft doen ontbranden, leidt de vergadering, waarin 't bondgenootschap met de Paradijsgeesten heet tot stand te komen; daar vraagt een der Duivelen, Arioch, om gelegenheid tot worgen, gilt een ander, Alastor, 'Doodslag', terwijl een derde, Zardach, de list als een goed wapen aanbeveelt, en alle drie van hun voorzitter verlof krijgen, volgens eigen lust en aanleg tegen 't menschdom te gaan handelen. Minachting tegenover de Paradijsgeesten, een zekere 'gemüthliche' haat tegen God en de menschen is 'tgeen we bij die gelegenheden bij hen kunnen waarnemen; maar eenig spoor van een indrukwekkend daemonisch wezen zoekt men tevergeefs.

Wat de Paradijsgeesten betreft, dezen zijn zoo weinig sympathiek of belangwekkend, als hun afkomst zonderling is. Veel praten en weinig of niets doen is hun hoofdeigenschap. Ahila en Pinehal hebben, wanneer ze de Kainieten zich ten oorlog zien toerusten, den mond vol van de dierbaarheid van hun Reuzenkroost en van hun vijandschap tegen 't menschdom; als 't echter op handelen aankomt, willen zij en de anderen wel aanstalten maken, om den vijand hunner kinderen te bestoken, maar laten zich reeds op 'tzelfde oogenblik door *één* der Duivelen overbluffen, die hen voor lafaards uitmaakt en 't werk der verdelging tegen Argostan's leger alleen op zich en overneemt. Evenzoo verklaren zich later Sadon en Meschomod, op de uitnoodiging der Duivelen, bereid, om met dezen vereenigd den gemeenschappelijken vijand kwaad te brouwen; en al hun genooten, op Fual na, begeven zich ter beschreven bijeenkomst met Satans veldwacht, sommige met het plan zich aan te sluiten, andere met het tegenovergesteld voornemen. In de vergadering zelve geven echter die,

> 'wier verhard gemoed zijn aart heeft uitgetogen,
> De wrekende Almacht niet als Rechter vreest van 't kwaad,
> Maar met een Duivlenhart en als een vijand haat,'

evenmin een teeken van toetreding tot het Duivelenkomplot en nemen even weinig deel aan de daarop volgende Satanische werkzaamheden als de andere, die ‘met een duren eed’ gezworen hadden, dat ze ‘in geen Helschen bond met Gods verworpenen’ zouden treden. Een individueel karakter vertoont geen hunner dan Sadon, Fual en Elpine's minnaar, van welke de eerste, volgens zijn woorden, bijzonder wraaklustig schijnt te zijn en verlichting voor zichzelf hoopt te vinden in 't ‘affoltren van 't sterflijk broederkroost’; de ander den berouwvollen gevallene voorstelt, die in zijn ballingschap op Gods genade wil vertrouwen, tot onderwerping aan de Almacht raadt en om verhoeding van de samenrotting der zijnen met den Afgrond bidt; terwijl de derde de hoofdvertegenwoordiger is van de praatrichting en zich daarenboven door een geheimzinnig waas van onbegrijpelijkheid kenmerkt. Tot zijn vroeger verlatene geliefde teruggekeerd, begint hij, na een paar woorden van troost, op een breede, zeggen we liever breedsprakige en gerekte wijze een college over voorwereldsche historie en ethnographie te geven, en dat alles alleen ter verklaring van zijn eigen natuur en wezen en als inleiding der mededeeling van zijn plan, om, aan het hoofd der Reuzen, Eden te herwinnen; en wanneer Elpine hem daarop van dit vermetel waagstuk tracht af te manen en, weigerende hem ooit weer te zien, wegijlt, dan staat hij, ‘een rots gelijk, ontbloot van denkvermogen, beweging en gevoel’, op 't punt van, zoo 't mogelijk ware, te bezwijmen. Voorwaar een prachtige houding voor iemand, die van zulke kolossale plannen beweert zwanger te gaan! En waarom kondigt hij zijn terugkeer tot Elpine aan met die zonderlinge, gefluisterde openbaring: ‘Smoor uw boezemsmarte. - Ik waak, ik zweve om u, ik oorzaak van uw wee’? Waarom heeft hij al den tijd van zijne afwezigheid niets van zich laten hooren? Een bondige verklaring daarvan geeft hij nergens in zijn lange, lange rede.

Doch al deze vlekjes en vlekken zouden niet voldoende zijn, ons tegen Bilderdijk's epos in te nemen. Ook vereenigd met het afkeurenswaardige karakter van onwaarheid des geheels, zouden ze, tegenover het vele goede en voortreffelijke, dat we mochten opmerken, niet kunnen volstaan, om de waagschaal bepaaldelijk ten nadeele van 't gedicht te doen overhellen. Jammer genoeg daarom, dat de reeds geopperde grieven niet de eenige zijn, maar met een menigte andere van meer of minder gewicht moeten vermeerderd worden. De in de behandeling der stof nu en dan waar te nemen woest- en wildheid, die tot onregelmatigheid in verhaal, tot onduidelijkheid in beschrijving, tot teekening van onmogelijke momenten of tot de zonderlingste tegenspraak leidt, het hier en daar aan te treffen bombastisch overdrevene of onaesthetische in de voorstelling, de niet zeldzame gezwollen- en gemaaktheid, onzin of onbegrijpelijk- en duisterheid der uitdrukking, de herhaaldelijk stootende slordigheid in vorm en taal dienen weinig, om de waarde van 's dichters letterkundig kind te verhoogen.

Wildheid in de behandeling der stof. In 't gesprek met Elpine schetst de anonieme Paradijsgeest den zondenval van 't menschenpaar, hun verbanning uit Eden, de ontaarding en verdierlijking van 't menschelijk lichaam, dat den vroegeren aan de Paradijsgeesten nog steeds eigenen ‘hemelgeest’ verliest, d.i.

> ‘'t Oorspronkelijk weefsel zelfs, in 's aardrijks woeste dalen,
> Die veêrkracht, die 't verhief en uitbreidde in de lucht;’

hij maalt, hoe die Geesten hun ouders blijven omzweven, hun dood aanschouwen en zes geslachten na hen zien opstaan en vergaan, terwijl de aarde middelerwijl een zachter aanschijn aanneemt en 't zelfs schijnt,

> ‘of Adams val door heuvels en valleien
> Het Eden, hem bestemd, op 't aardrijk uit moest breien.’

Dan springt hij terug tot den dood van Adam en Eva als 't begin van afgoderij, moord, geweld en bloeddorst; vertelt, hoe de Geesten de aarde verlaten en niet terugkeeren, voordat de Sethieten opnieuw 't oude geloof getrouw worden, terwijl het menschdom inmiddels zich dermate vergeestelijkt, dat

> ‘'t Scheen dat God in hem zich zetelde over de aard.’

Onmiddellijk daarop echter wordt het verhaal voortgezet, eerst met een uitvoerige beschrijving van 't verwelken der vroegere schoonheid van Eva in den ouderdom en later met de opsomming van alles, wat bij de dochteren Kain's ‘de roos der wang, de morgenstar der oogen’, enz. deed wederkeeren! Is hier het ongeregelde van 't verhaal wel minder hinderlijk dan de onklaarheid in de geographische beschrijving der door Bilderdijk gedroomde voorwereld, een onklaarheid, welke ons zelfs na herhaalde lezing meer of min in 't onzekere laat rondtasten op het tooneel der geschilderde daden en lotgevallen?

En hoe te denken over een gevechtsintermezzo, waar Segol zijn vluchtende voorhoede eerst ‘met een forschen galm’ tot staan brengt en daarop, terwijl de vijand nabij en elk oogenblik te verwachten is, niet een kort, bemoedigend woord, maar een uit dertien deftige Alexandrijnen bestaande aanspraak tot zijn strijdmakkers richt? Is dit niet even zonderling als de later volgende scène, waar de Reus Argebar zestien regels noodig heeft, om zijn op 't punt van wijken staande stamgenooten moed in te spreken tegenover den op hun hielen zittenden Kainiet? Me dunkt, we hebben hier waardige tegenhangers van een Jan van Schaffelaar, die gedurende zijn sprong van den toren zeven viervoetige iamben uitgalmt, en van den Titus van Jan Vos, die het afhakken zijner rechterhand begeleidt met de declamatie van zes en, volgens een latere wijziging, zelfs van twaalf verzen.

Wil men staaltjes van de ongeloofelijkste en dwaaste tegenspraak

in de schildering der toestanden, feiten en karakters? Het noordelijke Arbal, dat overal elders als de oorspronkelijke woonplaats der ook wel Arbalieten genoemde Reuzen wordt opgegeven, ‘ziet’ bij den eersten strooptocht de Reuzenbenden uit het noorden ‘nederzakken’, wordt dus bij die gelegenheid als een streek vermeld, die aan 't gebied der Reuzen grensde (en door Kainieten bewoond werd?). De Kainieten smeeken ‘het Englendom, dat ieder licht beheert’, om bevestiging van hun eed, smalen op de Reuzen, wijl dezen ‘Zon en Starren niet voor Godheen achten’, en niet, evenals zijzelf, ‘*voor hen* de rookende outers stichten, *die*, *afgevallen*, *God bestormden tot hun straf’;* en - in prachtige harmonie (!) met deze Luciferistenvergoding hooren we iets later, dat diezelfde Kainietsche afgoden niets meer en minder zijn dan de ‘na 't aardsche minneplegen’ uit Eden naar de starren verbannen Paradijsgeesten; vernemen we, hoe Argostan, wanneer hij de vaders zijner vijanden, de beheerders der lichten, ten strijde uitdaagt, voor zijn heiligschennis door 't priesterdom wordt aangevallen. Toch schijnt alweer te gelijker tijd een van diezelfde vergode ballingen, de op Elpine verliefde Paradijsgeest, van die verheffing niets af te weten; zou hij anders zijn beminde heel deftig vertellen van het verdwaasd geslacht der Kainieten, dat, ‘zijn Schepper afgevallen, Goden omlaag zocht en de knieën voor 't gewelfde firmament boog’? Blijkbaar is onze Geest het hier met Bilderdijk zelven evenmin eens als ten opzichte van de godsdienstige houding der Sethieten; want verzekert de eerste van hen, dat ze hun ziel van de gruwelen der afgoderij onbesmet hielden en hun Schepper ‘geloovend, brandend, hopend’ vereerden, de ander verhaalt, hoe ze, met de kinderen Kain's huwende, zichzelf en God vergaten, en hoe Sethietsche maagden aan de kerkplechtigheden der Kainieten deelnamen (NB. zonder nochtans God te hebben afgezworen).

De strijdende voorwereldlingen wapenen voorts de knots met *ijzren* spits, ofschoon iets later geleerd wordt, dat ‘Het aardrijk tot nog de zwaavlige *ijzerschacht* niet had opgedolven noch ontledigd van heur dracht’. Elpine is een ‘wees uit 's vijands banden verlost, wanneer hij week uit de ingenomen landen’; ‘Gij zelf’, zegt haar de verliefde Paradijsgeest, ‘naamt in uw wieg hun wreede kluisters aan, *als woeste Ramanoth* van Nob- en Gezerstroomen *zijn Leeuwenspitsers dreef naar Bethurs balsemboomen’;* en elders hooren we terloops, dat er wel drie invallen door de Reuzen in Bethur zijn gedaan. Tot zoover goed. Maar wanneer het nu tevens duidelijk blijkt, dat op 't oogenblik van Elpine's ontmoeting met haar minnaar de Reuzen op hun tweeden tocht tegen de Kainieten nog niet tot het zuidelijk Bethur zijn doorgedrongen, slechts als meesters van Nod Hemath bedreigen en zich ‘*tot den wal* van Bethur’ spoeden; wanneer we alzoo die bovenvermelde invallen in Bethur nergens anders kunnen plaatsen dan in den eersten, vijftig jaar vroeger gevoerden strijd, zijn we dan niet volstrekt gedwongen (tegen 's dichters bedoeling voorzeker!), in onze Elpine een

zwangere, minstens 50 winters tellende schoone te zien? Diezelfde zonderlinge schoone verklaart, als ze met 's geliefden plan, om Eden te heroveren, niet instemt, dat ‘ze zich aan God opdraagt, hoe streng hij vierschaar spant’, om - bijna onmiddellijk daarna, nog altijd in gelijke stemming verkeerende, hem te vertellen, dat hij (de aanstaande bestrijder van Gods macht!) haar ‘meer is dan zelfs Gods almacht’. Klagend over haar ongeluk dwaalt de arme in 't bosch rond, terwijl ‘'t nacht is’ en ‘de heldere maan schijnt’; en, wanneer ze zich *daarna* troosteloos nederzet, hooren we, dat

> ‘De dagtoorts zonk ter kim, door de avond afgelost,
> En 't heldre nachtgestarnt' betrok zijn hemelpost.’

Bij het nachtelijk feest vóór den veldtocht slaat de rei van Maagden ‘de *uit angst* gezonken borst met blanke handenpalmen’, en - straks, zonder dat de omstandigheden in 't minst veranderd zijn, begeven zich de eigenaressen dierzelfde ‘gezonken borsten’ daarheen, ‘waar de disch (haar) toeft met dartle tafelvreugd en kozeryen van een bandelooze jeugd’; even consequent dus als de mannelijke bevolking van Hemath, die bij de uitdaging der Geesten door Argostan aan 't burgerbloed vergieten raakt, doch bij een gelijke geestentergende uiting van Segol zich doodstil houdt. En wanneer aan de bovengemelde reien en offers der Kainieten ook Sethietsche *schoonen* deelnemen, dus in Hemath aanwezig zijn, waarom moet dan Segol later de Sethietsche *krijgers* uit het westen ter heirvaart laten ontbieden? Leefden dan die zoons en dochters van Seth op zijn Hernhuttersch?

Segol heeft verder in 't leger in Hemath zijn gade bij zich, want ze treedt bij 't geluid van haars mans woesten schreeuw de veldtent binnen, scheidt zich later van hem, om elders in veiligheid te worden gebracht; en terwijl we Zilfa dan ook tweemaal met haar eega in gesprek zien - ‘bewaakt ze weduwlijk haar huwelijksbed’. Naar den Kenachsburg, aan gene zijde des Fraths, in 't verre *westen*, wordt die merkwaardige echtgenoote geleid, ten einde het gevaar te ontgaan, dat haar in Hemath of in 't oosten zou kunnen dreigen; toch is den volgenden dag, als de Koning verneemt, dat de vijand het *oostelijk* liggend Bethur heeft overvallen, diens eerste vraag naar Zilfa en laat het lot van haar, die volgens 't ontvangen antwoord gered is, hem geen rust of duur, haast hij zich, om de naar het westen gezondene in 't oosten op te zoeken. Blijkbaar is de wereldvorst (of liever de dichter) hier evenzeer in de war als de Rijksgrooten, die gedurende 's Konings afwezigheid uit Hemath de regeering voor hem moeten waarnemen en desalniettemin, zonder zich om die opdracht te bekommeren, gezellig met hun Segol naar Bethur meegaan.

Ook naar voorstellingen, die van de schrikkelijkste en onmogelijkste overdrijving of van den wonderlijksten bombast getuigen, behoeft men helaas! niet te zoeken. Ze komen maar al te vaak een pas ontvangen

aangenamen indruk storen of een half geslaagd gedeelte des gedichts geheel bederven: als tranenvocht, dat ‘een boezem baadt’; als een angstige vrouw, die ‘in tranen smelt’; als een boezem, die ‘stikt in 't wellen van zuchten, die naar den gorgel zwellen en wier worstling onderling den doorgang zich verbiedt’; als een meer, dat ‘zich steeds voorbijstreeft’; als een legerhoofd, dat ‘brandend van ontembren oorlogsgloed des uchtends traagheid door zijn voorspoen blozen doet’; als bloed, dat ‘uit (der Reuzen) poren rookt’; als een leeuw, die ‘uit den buik met hongers scherpen schreeuw brult’; als een Zon, die bij 't ondergaan ‘haar vlam in 't sissend water lescht’; als gewrichten, die de veerkracht verliezende ‘het lichaam ontvallen’; of, last not least, als schildering van Kain, die zijn broedermoord kenschetst met de woorden: ‘Ik trapte in dollen zin my-zelven, U (God) ter spijt, het hart, de ribben in’, en die, bij de geboorte van zijn zoon Hanoch met een soort van geestelijke electriciteit bekeerd, den God des zegens toeroept:

> ‘Gij hebt gezegevierd!
> 'k Verhard mijn borst niet meer, ik zink in tranen neder,
> ô Almacht! ja 'k versmelt, mijn ziel werd week en teder,
> Ze is menschlijk. 'k Ben, ô God, 'k ben vader, 'k voel het bloed
> Van vader in dit hart, 't verandert my 't gemoed.
> Twist' kinderlooze met uw Almacht! Vloek' verwaten
> Zich-zelf en U, en dwing' zijn boezem zich tot haten,
> Die in 't aanvallig kind zich-zelven niet herteelt,
> Geen hemel aanblikt in den aanblik van zijn beeld!’

Beleedigen zulke voorstellingen het gezond verstand, weer andere kwetsen den fijnen smaak en 't gevoel door platheid en walgelijkheid. Walging verwekt de teekening der in haar ouderdom verwelkende Eva, de voorstelling van een ‘volle borst’, die ‘een stroobosch’ wordt, ‘door den staf des jammers uitgedorscht’; of het verzoek, dat Zilfa aan haar man richt, om ‘haar den gorgel toe te trappen’. Platheid kenmerkt de schildering van een meisje, dat ‘schokt’ van wanhoop; van een echtgenoote, ‘die door snikken afgesneên’ de woorden: ‘Verzeker mij dat hart’ ‘uithikt’; van den Serafijn, die ‘de uitverkoornen op zijn vingren telt’. Stootend voor 't fijn en rein gevoel, maar den dichter van de *Kusjens*, van *Evagoras aan Kalyke* en dergel. waardig, is de zinnelijkheid, welke de regelen kenmerkt, waarmede Segol zijn gemalin den eersten huwelijksnacht in herinnering brengt:

> ‘En ach! herroepe ik u de tederste aller weelde,
> Toen liefde en lust en jeugd door beider aders speelde,
> Gy me alles wierdt, ik u! ô zoete dweeperij
> Van 't harte, ô droombeeld!’

waarop dan nog wel de allermerkwaardigste uitroeping volgt: ‘Maar die tijden zijn voorbij’.

Wie zal 't, om voorts tot de beschouwing der dictie in den *Ondergang* over te gaan, wie zal 't den dichter kwalijk nemen, als hij zich in zijn poëtische vlucht van ongewone, stoute metaphoren bedient? Wie zal hem niet integendeel dank willen zeggen, zoo die tropen tevens natuurlijk en schilderachtig of verheven zijn? Doch wie zal hem ook evenzeer het verwijt van gezwollenheid en gemaaktheid kunnen sparen, wanneer zijn figuren de grenzen der natuurlijkheid en van goeden smaak overschrijden; wanneer ze, in plaats van dichterlijk verheven, bombastisch gekunsteld moeten genoemd worden? Hoe dan te oordeelen over dichtregelen als de volgende:

> ‘de roos van 't uitgebleekt gelaat
> Heropende om haar kaak een nieuwen dageraad.’

of als

> ‘Elpine! 't was geen kus, in sluimring opgedrongen!
> 't Was, van uw maagdlijk hart de grendels afgewrongen?’

Welken naam te geven aan uitdrukkingen als ‘'t zwerven door de lucht (den Reuzen) als boetstraf opgelegd’; (Elpine) ‘door Methuzalah tot tucht en deugd gekneed’; ‘straffe vuisten’, die ‘de lucht kneden’; ‘een (liefde)vlam’, welke ‘door d' aadren loeiend en klaatrend’ de eigenares daarvan ‘overheert’; ‘zuchten, die (Adams) borst aan Evaas borst mocht slaken en samenklotsen met de snikken van haar hart’; ‘een wee’, dat 's menschen ‘aderen doorvlamt’ en ‘door zijn strot ronkelt’; ‘een vuur’, dat door Segol's borst ‘in stroomen zwavels bruischt’?

Intusschen, hoe gewaagd zich Bilderdijk hier moge uitdrukken, we blijven hem ten minste nog verstaan; we begrijpen, wat hij wil. Zijn woorden zijn dik, maar bevatten nog geen onzin. Doch kan men dit ook zeggen bij 't lezen van ‘een lillend hart’, van ‘'t hangen van 't geboomt’, waarin Elpine zich neerwerpt, van ‘nijpende oogen, die blaken’? Wat voor gymnastische toeren voert toch een oog uit, als 't ‘ontvonkt en schiet door 't wolkjen van de smart het waatrig licht der hoop, die weer ontglimt in 't hart’? Of wat beteekent, wanneer de dichter de wulpschheid en den onkuischen danslust der Sethietsche maagden reeds in haar oog meent te lezen, de uitroep: ‘en 't hart in 't hupplend oog verbiedt mij voort te gaan’? Zijn hier Jonckbloet's woorden: ‘zoodat zelfs enkele malen klanken in de plaats van gedachten treden’, niet van volkomen toepassing?

Of 't met eenige andere vrij onduidelijke gedeelten van 't gedicht beter gesteld is of niet, durf ik niet beslissen. Mogelijk dat in de daar heerschende duisternis door en voor anderen licht is te ontsteken; ik voor mij kan, het zij eerlijk erkend, den zin niet vatten van regelen als:

> ‘Maar 't lichaam (der uit Eden gebannen menschen) ontaardde, uit groven klei gevoed,
> Verdierlijkt, en hersteld uit rund- en lamm'renbloed.’

van de woorden in de beschrijving van Eva's ouderdom:

> ‘Ach, bloemen van den grond! ach paauw- en fenixvederen!
> Wat zoude uw vroeg verval de vaste ziel vertederen!
> Wat zijt gy, siersels, maar geen deel zelf, waar het hart
> Aan wortelt! Eva, ja, gij wierdt der Englen smart!’

van Segol's uiting omtrent den mogelijken uitslag van zijn eersten krijgstocht:

> ‘Maar 't stout ontwerp gelukk', het kan mijn arm mislukken!’

van een uitdrukking als ‘ledend beengewricht’, of ‘'t verbrijzeld puin in lager lucht verspreid’, waarop de Almacht na den zondvloed het sterflijk kroost vernieuwt; of van de teekening eens tooneels in den strijd tegen de in Bethur gevallen Reuzen:

> ‘Maar meerder had het heir (van Segol) aan 't uiterst punt te duchten,
> Waar derdhalf-honderd reeds in 't bloed der jaagren baadt,
> Wier smaldeel, eens bereikt, geen oogenblik weêrstaat.’

In alle geval, wanneer misschien ook verstaanbaar, aan den in een kunstwerk zoo streng te stellen eisch van duidelijkheid voldoen zulke plaatsen gewis niet, evenmin als dein den aanhef van 't epos, tevens vrij bombastische, tot de Dichtkunst gerichte aanroeping, waarin men eerst na tamelijk lang zoeken ongeveer deze gedachte kan vinden: Gij, poëzie, die zoowel omhoog aan 't hoofd der engelenkoren Gods lofzangen aanstemt, als op de aarde den sterveling met uw weldaden laaft, sta mij bij, wanneer ik 't onderneem niet een wereldsch, maar een verheven hemelsch onderwerp te bezingen; leer mij die wereld kennen, die in den loop der eeuwen voor ons in vergetelheid is geraakt.

En de taal van ons fragment? In het gedicht van een man, wiens heerschappij over den vorm zonder uitzondering en te recht zoo uitbundig wordt geprezen, wien men de gave, om uiterst handig over een vocabularium van gebruikelijke, verouderde en nieuw gesmede woorden te beschikken, moet toekennen, zou men voorzeker in dat opzicht niets dan goeds verwachten. En werkelijk veel goeds, veel voortreffelijks in taal en stijl, groote welluidendheid en schoonheid van vorm mist men ook hier niet, om van de onbetwistbare technische vaardigheid in de versificatie nog niet te spreken; in allen deele echter met den grooten lof in te stemmen, door Bilderdijk in dezen indirect zichzelf toegezwaaid (zie *Aan den lezer*, bl. XIV der uitgave Rau, bl. 62 der ed. D. Costa), valt ons moeilijk. Een enkele maal toch laat de dichter zich door een gelijke wildheid, als we reeds boven opmerkten, verleiden, om heel wat anders te zeggen, dan hij werkelijk bedoeld heeft.

‘Gelukkig’, roept hij uit, zouden de kinderen Kain's geweest zijn, ‘zoo hun ziel geen zede en deugd (had) verkracht, of zoo de dartelheid der ongebonden weelde in gruwlen *maat behield*’, blijkbaar meenende: ‘zoo de dartelheid zich van gruwelen had onthouden’; doch is 't mogelijk, uit den tekst iets anders te verstaan dan: ‘zoo hun dartelheid niet al te veel gruwelen had verricht’? ‘Wie’, zegt hij elders, ‘schildert d' overmoed, als ze eenmaal losgebroken, de teugels afschudt’? ‘Dan holt (ze) zich zelven blind en stoot op post en wanden het hoofd te barsten, om den Hemel aan te randen’; maar wie gaat in 's hemels naam, ten einde een aanval te doen, zich eventjes van te voren het hoofd te barsten loopen? Om den burgerstrijd te doen eindigen, strooit Gods engel als tegengift der tweedracht ‘gloênde korrels’ neder, en ‘verbiedt den wind’ te *blazen*, wil de dichter klaarblijkelijk zeggen, ‘opdat (die korrels) in 't vallen niet verstrooien door het ruim’. Wat lezen we werkelijk? ‘En verbiedt den wind aâm te halen’.

Nog vaker stooten we op constructies, die ongeoorloofd zijn, op woorden, waaraan een volstrekt ongebruikelijke beteekenis wordt toegekend of die gebezigd zijn, gelijk niemand anders ze gebruikt, en dat wel nu eens kennelijk, dewijl het, als Langendijk's Jochem zich uitdrukt, zoo in 't rijm (of in de maat) te pas komt, dan eens zonder die reden, en misschien omdat Bilderdijk meende, dat het den dichter vrijstaat, naar eigen behoefte en lust een nieuw taaltje te formeeren. Wil men voorbeelden, ik wijs op: ‘zwoer al wat moed bezat Argostans krijgsbanier’, voor ‘*bij* A. krijgsb.’; ‘ik smeek barmhartigheên’, voor ‘*om* barmh.’; ‘een meer dan arendsoog’, voor ‘een oog scherper dan dat eens arends’; ‘een zachte stem, gevoeliger voor 't harte dan merkbaar voor het oor’, in plaats van ‘een z. st. meer merkbaar voor 't h. dan voor 't oor’; ‘'k heb hun vijand voorgekomen’, voor ‘'k *ben* voorgek.’; op *onwillig* voor ‘onwillekeurig’; *vertrouwelijk* voor ‘vertrouwd’; ‘(de) hoogste hemeltinnen, waar de aadlaar van het zwerk de wieken *druipt*’, voor ‘doet druipen’; ‘cederstam en heester *hing* loverkruin en tak’, voor ‘liet hangen’; ‘een aantal (Reuzen) dreigt met woedend rennen het laatste schuttrenrot op 't lijf te *schennen*’, voor ‘rukken’. Of op ‘stroomen in Edens Hof *ontspat*’; het herhaaldelijk in verbinding met een actief werkwoord gebezigd *vatbaar* en *onvatbaar*; ‘(de knots, die) sabel, speer en degen *vervangt*’; ‘(onschuld, die) *onherroepelijk* is’; ‘(bevende) leden (die) *slingeren*’; ‘(krijgslieden, die) *steigeren* uit den vloed’; ‘een wolk, die *wandelt* voor den wind’; ‘(liefde, die 's minnaars) boezem *griefde*’, voor ‘wondde’; op het *knappen* van schrikgedierte, dat in het duister omgaat; het *knetteren* van tanden; ‘een heesche schreeuw, die lucht en wolken *klooft*’; ‘een *stoel* des oorlogs’, voor ‘zetel’, enz. Dat voorts onze Deutschenfresser, die anderen het verwijt toeduwt van ‘met mofferij te schitteren’, zich voor de barste germanismen niet beangst maakt, heeft elk lezer van Bilderdijk opgemerkt; voor de vermeerde-

ring der lijst, waarop het prachtige *ondadelbaar*, 'toen *gaf het* een bedroefde naarheid', en dergelijke fraaiigheden prijken, heeft de *Ondergang* gezorgd door het leveren van een *onbandig* (= 'ongetemd'), *wederwil* (= 'tegenzin'), 'men omhelst *zich*', 'een plan *uitwijken*' (= 'zich van een plan onthouden'), *vervoeren* (= 'verleiden'), 'ze *klemmert* zich d' ontroerden Segol om de knien', *stokken* (= 'ophouden'), enz.

En nu ten slotte, voordat we ons aan een eindoordeel wagen, nog één opmerking. In de Inleiding, op zijn uitgave van ons epos, roemt Da Costa Bilderdijk als een oorspronkelijk dichter, die, 'het vreemde navolgende of overnemende, het vroeger bestaande gebruikende en in zich opnemende, met even verwonderlijke kunst als gemaklijkheid dat vreemde met het eigene, ja met zich zelven weet te *assimileeren*'. Verdient deze uiting in 't algemeen onze aandacht, boven alles is dit het geval bij den *Ondergang*. Ongetwijfeld heeft den belezen poëet bij het scheppen van dit werk menige plaats, menige voorstelling uit antieke en moderne klassieken voor den geest gezweefd. Reeds Da Costa wees op de overeenkomst tusschen den Paradijsgeest Fual en den gevallen Engel Abbadona van Klopstock; Mr. Rau op de gelijkenis tusschen enkele uitdrukkingen en tooneelen in ons gedicht en de bij oudere in- en uitheemsche auteurs aangetroffene. En laat men nog den invloed van de *Messiade* en vooral van *The Paradise lost* op het plan zelf van den *Ondergang* buiten rekening, hoe herinnert, om nog slechts een en ander te noemen, het offer der Kainieten aan de Oudgrieksche hekatomben; het verschijnen van Hanoch aan Segol aan dergelijke Homerische droomverschijningen, waar een god de gestalte eens grijsaards, o.a. van Nestor, aanneemt; hoe die droom zelf in doel en gevolg aan de inblazingen, waarmede Milton's Satan Eva in verzoeking brengt! Hoe denken we bij het lezen van de beraadslagingen der Paradijsgeesten en der Duivelen onwillekeurig aan de vergadering der Luciferisten in het *Verloren Paradijs*; bij Zilfa's eerste optreden en de houding van Segol tegenover haar aan het gesprek tusschen Porcia en Brutus in den *Julius Caesar*; bij Segol's slapeloosheid in den nacht na den eersten dag des krijgs, bij Regol's zang en den daarop volgenden, door gezichten gestoorden slaap des veldheers aan deszelfden Brutus' lijden en strijden in den nacht vóór den slag bij Philippi; bij 't verhaal van de geestverschijningen en luchtgezichten in den nacht vóór Segol's verheffing aan de prodigia, die in 'tzelfde drama als voorspellingen van Caesar's vermoording vermeld worden! Ja, is er in de wijze, waarop Segol na Argostan's dood de koninklijke waardigheid tracht te erlangen, niet iets, dat ons Antonius' rede bij het lijk van Caesar te binnen brengt? Niet altijd is in zoodanige momenten Bilderdijk even gelukkig geweest als zijn voorgangers. Getuige het groote verschil in 't optreden der laatstgenoemde volksleiders; de volstrekte minderheid der somwijlen zelfs onaesthetische of onbegrijpelijke schil-

dering van Eva tegenover het lieflijke beeld dier vrouw, door Milton gegeven; of de onhandigheid, waarmede de hulp der Dichtkunst wordt begeerd, bij de eenvoudige en gemakkelijke opsomming der aan de Reuzen te betalen oorlogsschatting, tegenover de juister en verstandiger aanroeping der ‘Mente, degli anni e dell'obblio nemica, Delle cose custode e dispensiera’, door Tasso bij den katologos der kruisvaarders, en het evenzeer, ten minste wat het oogenblik betreft, geschikter te pas brengen der Muze in *The Parad. lost* bij de monstering der voornaamste dienaren des Satans. Een andermaal wint het onze dichter, namelijk wanneer hij de Dichtkunst in de plaats brengt van Tasso's en Milton's reeds lang gepensioneerde Muze, van de ongepaste ‘Unsterbliche Seele’ van Klopstock en van den dogmatischen ‘Creator Spiritus’ der beide laatsten. Maar in ieder geval moeten we volmondig erkennen, dat geen enkele dier navolgingen een meer of min bewuste is geweest; steeds maken ze den indruk van een onwillekeurige herinnering des dichters, van een geoorloofde toepassing van de zoogenaamde ‘Succession der Kunst’; nergens kan er in de verste verte van een of ander plagiaat sprake zijn.

Ziedaar het voor en tegen, dat naar mijn inzicht het jongste heldendicht onzer letterkunde geeft op te merken. *Sine ira et studio*, zonder vooroordeel tegen of vooringenomenheid met het werk, met alle poging ter vermijding van ‘sweeping assertions’, heb ik volgens mijn beste willen en weten getracht het geheel, zooals het daar voor ons ligt, aan een methodisch en wetenschappelijk critisch onderzoek te onderwerpen en voor mijzelf en mogelijke lezers een gegrond en zelfstandig eindoordeel te verkrijgen. Kan het na al het voorafgaande twijfelachtig zijn, hoe dit moet uitvallen? Kan men aarzelen te beslissen, wie van beiden, Da Costa of Jonckbloet, de meest juiste critiek over het gedicht heeft uitgesproken? De eerste, die beweert, dat, naar het afgewerkte gedeelte te oordeelen, het epos, ware het ter voltooiing gekomen, een kunstgewrocht zou zijn geworden, ‘waarbij alles wat na de Ilias op heldendichterlijk grondgebied een naam heeft, verbleekt ware’; of de laatste, die meent, dat ‘ondanks de wegslepende schilderingen of beschrijvingen, er veel is in het afgewerkt gedeelte, dat ons onbevredigd laat en twijfel (aan Da Costa's bewering) wettigt’? Veel goeds en schoons, veel voortreffelijks biedt ons de *Ondergang* aan, maar nog ontzaglijk veel meer zwakke kanten, welke voorzeker ten deele op eenige verschooning mogen aanspraak maken of een verklaring toelaten, doch voor 't grootste deel te verontschuldigen noch te vergoelijken, slechts ten strengste te wraken zijn. We bewonderen een gepaste oorspronkelijkheid des gedichts, het uitnemend geslaagde van menige schildering en vergelijking, het prijzenswaardige in enkele karakterscheppingen; doch we moeten het tevens diep betreuren, dat iemand, met een zoo wezenlijk episch talent, zich tot de keuze van zulk een gevaarlijk onderwerp heeft laten ver-

leiden, zich zoo weinig moeite heeft gegeven, om, 'k wil niet zeggen zijn gedicht te beschaven, maar 't een verstandig voorkomen te geven; dat hij wildheid en woestheid voor ‘warmte des gevoels’ heeft aangezien, voor onduidelijk- of onbegrijpelijkheid, onzin of tegenstrijdigheid in zijn Muze geen oog heeft gehad, zich op taalgebied de zonderlingste vrijheden heeft veroorloofd en voor al zijn groote tekortkomingen zoo verblind is geweest, dat hij in de inleiding op 't epos durft beweren: ‘'t Zijn slechts enkele plaatsen, waar een uitdrukking verbetering toelaat; maar dan nog zal 't een zeldzaamheid zijn, zoo die plaats zelve, bij eene zelfs wezendlijke verbetering, niet (van een anderen kant beschouwd), waarlijk verliest.’ Had Bilderdijk zichzelf beter gekend en minder bewonderd, had hij den balk in eigen oog gezien, ware hij hierdoor omzichtiger en verstandiger in zijn dichten geweest, had hij steeds beseft, dat niet de klanken, maar de voorstellingen en gedachten het hoofdzakelijk wezen der poëzie uitmaken, hij zou, bij keuze van een geschikter en bruikbaarder stof, die in 't algemeen, maar bijzonder voor onzen dichter, minder gevaar voor poëtische halsbrekerij opleverde, ons een epos hebben geschonken, dat, zoo al niet boven alle, dan toch nevens vele heldendichten na de *Ilias* en *Odyssee* mocht geplaatst worden. Nu kunnen we den *Ondergang* niet anders noemen dan een, wat het geheel en verscheiden onderdeelen aangaat, mislukt kunstgewrocht, dat alleen hier en daar eenige goede elementen, somwijlen zelfs enkele glanspunten heeft aan te wijzen. Daarom, hetzij we Da Costa's welbekende redenen voor de niet-voltooiing van 't poëem laten gelden, hetzij we, wat heel wat meer aanbeveling verdient, met Brill gelooven, dat ‘de bodemlooze willekeur, die de kwalijk uitgelegde text den dichter tot plicht maakte, te weeg bracht, dat hij zich den grond onder de voeten voelde ontzinken en zijn heldendicht staakte’, al te groot leed mag het ons niet doen, dat Bilderdijk's in den aanhef van zijn zang geslaakte bede verhoord en de tot ‘waanzin’ ontaarde ‘dichterlijke logen’ ‘vastgelegd’ is. Had het geheel, gelijk we mogen vermoeden, aan het bestaande fragment beantwoord, onze letterkunde ware voorzeker met een aantal fraaie schilderingen en beelden verrijkt, doch een goed geslaagd Nederlandsch kunstepos zou ook dan, evengoed als nu, tot de *pia vota* zijn blijven behooren.

Rotterdam, 5 Februari '82.

W.L. VAN HELTEN.

De herkomst der Faustsage.

Wie in dezen tijd optreedt met het verzoek om aandacht voor eenige opmerkingen, Faust betreffend, loopt groot gevaar, den kreet der verschrikking te vernemen:

> 'Dienaars! duwt de duikers dicht,
> de dreef dient niet verdronken!'

Want: immers h e e f t ieder beschaafd mensch den *Faust* gelezen - wat dan eigenlijk zooveel beteekent als G ö t h e ' s gedicht van dien naam; - en er is eene geheele bibliotheek volgeschreven over dit onderwerp, die ieder, wien dat lust, doorwroeten k a n . - Het laatste is ontegenzeggelijk. De daarin gestelde... m o g e l i j k h e i d bestaat. Maar met het eerste lid dier bewering gaat het als met die van sommige Nederlandsche uitgevers: dat ieder, die in ons land scheppingen van Göthe of Jordan kan genieten, ook in staat is, ze in h e t o o r s p r o n k e l i j k te verstaan. Niets is minder waar; en even weinig, dat ieder beschaafd Nederlander zelfs maar G ö t h e ' s *Faust* g e h e e l gelezen h e e f t . - Ja! Het eerste deel, of liever nog de Gretchens-episode daaruit. Maar ook het tweede, dat juweelkistje van schoone verzen? Maar zelfs den romantischen Walpurgisnacht uit dat eerste?

Doch het is geoorloofd, deze zaak te laten, voor wat ze is. De volgende bladzijden bedoelen volstrekt n i e t , over Göthe's gedicht te handelen; n i e t over diens tempel, maar over de groef, waaraan hij het marmer ontleende tot zijn reuzenbouw: over de Fausts a g e , de stof, die hij, naar zijn inzicht, verwerkt heeft(*).

Sage. - Geene mythe. Want ze h e e f t eene geschiedkundige pit. Niets is zóó zeker als het optreden van zekeren Cagliostro der zestiende eeuw, die zich den naam van Dr. Faust heeft toegeëigend. Verschillende geloofwaardige gelijktijdige schrijvers vermelden hem. Niet 'een' Faust, niet 'dezen of genen' drager van dien naam, maar 'den' Faust, den man, wiens werkelijk, historisch optreden in zekeren

(*) Toen dit opstel zoo goed als ter verzending voor den druk gereed lag, bracht de Decemberaflevering der *Wetenschappelijke Bladen* mij in kennis met Hermann Grimm's, uit de *Preussische Jahrbücher* overgenomene, studie over 'De oorsprong van het volksfaustboek'. Eene allerbelangrijkste verhandeling, waaruit ik nog eenige welkome vrucht mocht genieten. Niet echter ook tevens zóó a f d o e n d e , dat dáárom mijne proeve behoefde achterwege te blijven. De groote zaak toch is juist déze: dat Grimm den oorsprong der Faustsage niet v r o e g g e n o e g z o e k t . Hij blijft halfweg staan. Hij zinspeelt wel op mogelijke betrekking met de Simonlegende. Maar de wijs, waarop dit geschiedt (*Wet. Bl.*, bl. 446) zoowel als geheel het beloop zijner redeneering, bewijst, dat hij de beteekenis dier oudere schepping voor hare latere vervorming volstrekt niet duidelijk heeft ingezien. D i e aan te wijzen, was echter juist het doel des, op deze bladzijden, volgenden onderzoeks.

zin - doch op dit voorbehoud moet gedrukt worden - de stroohalm in het ijskoude water is geweest, waaromheen zich de kristallen der legende hebben vastgezet.

Luther vermeldt hem in zijne *Tafelgesprekken*. Luther's vriend Melanchthon gedenkt zijner, in een brief, op weinig vereerende wijze. Meer in het bijzonder echter handelen over hem Manlius, del Rio, Wier, de voorlooper van Balthasar Bekker, Begardi, Conrad Gessner en Johann Tritheim, de Abt van Sponheim, die, in 1462 geboren, in 1519 gestorven is.

I e t s , maar n i e t véél geeft dienaangaande de genoemde Gessner, de ‘Duitsche Plinius’, als hem zijn grafschrift heet, in de ooren van nieuweren licht eene zeer dubbelzinnige lofspraak. Deze Züricher geleerde, die van 1516 tot 1565 geleefd heeft, maakt van Faust gewag als van een ‘zwervenden geleerde’, - een zoogenaamden ‘fahrender Schüler’ - ‘die v ó ó r k o r t e n t i j d gestorven is’.

Meer echter levert reeds Philipp Begardi's *Zeyger der Gesundtheit*, te Worms in 1539 verschenen. Daar kan men lezen: ‘Es wird noch ein nahmhafter, tapferer Mann erfunden, ich wollte aber doch seinen Namen nicht genannt haben, so aber will er auch nicht verborgen seyn noch unbekannt. Denn er ist vor etlichen Jahren fast durch alle Landschaft, Fürstenthümer und Königreiche gezogen, seinen Namen Jedermann selbst bekannt gemacht, und seine grosze Kunst nicht allein der Arzenei, sondern auch der Chiromanzie, Physionomie, Visiones in Krystallen, und dergleichen mehr Künste sich höchlich berühmt. Und auch nicht allein berühmt, sondern sich auch ein berühmten und erfahrenen Meister bekannt und geschrieben. Hat auch selbst bekannt und nicht geläugnet, dasz er hiesz Faustus, damit sich geschrieben philosophum philosophorum etc. Wie aber Viele mir geklagt haben, dasz sie von ihm seyn betrogen worden, deren ist eine grosze Zahl gewesen. Nun, sein Verheisze war auch grosz, wie des Thessali, dergleichen sein Ruhm, wie auch des Theophrasti, aber die That, wie ich vernehme, fast sehr klein und betrüglich erfunden; doch hat er sich in Geld nehmen und empfangen (dasz ich recht red) nicht gesäumt. Viele mit den Fersen gesegnet. Aber, was soll man nun dazu thun? Hin ist hin, ich wollt' es jetzt auch dabei lassen: schau Du weiter was Du zu schicken hast.’

Goed zal het zijn, hier reeds aanstonds de aandacht op de volgende 4 punten te vestigen:

1°. Begardi's boek is van 1539;

2°. daarin noemt hij Faust iemand, die ‘vóór ettelijke jaren verschillende landen heeft doorgezworven’;

3°. verbiedt hij echter, dit ‘vóór ettelijke jaren’ al te ruim op te

vatten, door de vermelding der v e l e n , die zich bij h e m - Begardi - ‘hebben beklaagd de slachtoffers van dien oplichter te zijn geweest’; - maar

4°. - en dit vooral moet zeer scherp in het oog worden gehouden - deze schrijver is blijkbaar onwillig, den e i g e n l i j k e n naam van den bedoelden persoon te noemen. 't Is, of die hem moet worden ontwrongen, en hij vermeldt hem eindelijk op eene wijze, welke doet vermoeden, of het ook zijn toeleg kan geweest zijn, te zinspelen op eene mogelijkheid, dat zijn held zich den naam van ‘Faustus philosophus philosophorum etc.’ zonder recht heeft t o e g e ë i g e n d .

Dit laatste inzonderheid behoort tot de zaken, waarop nader zal moeten worden teruggekomen. Voorshands zij het genoeg, dat Begardi melding maakt van 1°. een kwakzalver, die, 2°. onder den naam van Faust, 3°. omstreeks den aanvang der zestiende eeuw zal hebben geleefd.

Deze tijdsbepaling nu sluit met den straks vermelden brief van Melanchthon, waaruit blijkt, dat de door Magister Philippus weinig bewonderde ook te Wittenberg zijn hokuspokus heeft gedreven.

Meest echter doen ter nauwkeurige tijdsbepaling af de berichten van Del Rio en Wier. Beide deze schrijvers gewagen van den astroloog en wonderdoener Faust, als van een ‘reisgenoot van Cornelius Agrippa’; wat te meer beteekent, wijl Wier - wiens oprechtheid zoomin aan de geringste verdenking blootstaat als zijn degelijkheid - zelf een leerling van dien Agrippa is geweest. Herinnere men zich nu, dat Hendrik Cornelius Agrippa van Nettesheim, de stellig zeer geniale man, beurtelings monnik, abt, hoogleeraar in de rechten, om zijne krijgsbedrijven door Maximiliaan I tot ridder geslagen, later syndicus en advocaat van Metz, toch ook weer lijfarts van Louise van Savoye, moeder van François I, maar die daarenboven een geweldige praalhans is geweest: - dat deze man geleefd heeft van 1486 tot 1535, dan wordt de betrekking van Faust tot hem, door Wier gestaafd, eene nadere aanduiding, dat de wonderdoctor eene h i s t o r i s c h e persoonlijkheid is, wier bloeitijd valt in den aanvang der z e s t i e n d e e e u w . Zoodat, wanneer de oude Faustboeken, waarover nader, hem voorstellen als in 1480 geboren en in 1540 gestorven, alleen zijn sterfjaar, om Begardi's uitdrukking, een weinig vroeger moet worden gesteld; maar men overigens gerechtigd is, in hem een man uit het t i j d p e r k d e r r e f o r m a t i e te zien en der daarmede samenvallende r e n a i s s a n c e .

Ook hierop is het zaak, goed te letten. Reeds omdat ieder, die iets weet van het leven der geleerden uit die dagen, zich niet verwonderen zal, dat de leerling en tochtgenoot van den trekvogel Nettesheim zelf mede geweest is, wat Conrad Gessner hem noemde: een ‘fahrender Schüler’. - Oorspronkelijk mag dat een eerzaam lichaam geweest zijn, toen het nog bestond uit jonge geleerden, meestal klerken, d.i.

geestelijken, die, niet tot eenige kloosterorde behoorend, hun onderhoud zochten door tijdelijk nu aan deze of gene kerk zich als zanger, vicaris of iets dergelijks, dan weder aan eenige school als onderwijzer te verbinden. Doch in den loop der tijden werd dit een zeer gemengd gezelschap, waaronder zich sterrenwichelaars vertoonden, schatgravers, waarzeggers, alchimisten, kokelaars, kiezentrekkers, marktschreeuwers, landelooze luiden van elke soort: zoodat het geene verwondering behoeft te baren, dat deze scholastici vagantes van Pauli, in zijn *Schimpf und Ernst*, de luttel vereerende getuigenis ontvingen: 'Farend Schüler sind vor Zeitten im Land umbgegangen, die hatten gelen, gestrickten Netz an den Halsz; grosz Leutbescheisser.'

Behoorde nu de zich noemende Magister Faust, zooals uit verschillende mededeelingen blijkt, tot deze Petite Bohême, dan worden reeds twee zaken duidelijk. Vooreerst: dat een bijgeloovige tijd hem spoedig den wondermantel om kon hangen. Maar ten andere: dat die omstandigheid zijn goeden naam en faam, in zedelijk opzicht, nadeelig moest wezen. Te meer, - en dùs naderen we dichter den Faust der sage - wijl bijzonder geleerden den middeleeuwers toch al voor duivelskunstenaren golden en ieder wist, dat Z. helsche M. weinig gewoon was, zijne hulp om niet te schenken.

Alvorens echter tot de door verdichting opgesierde figuur over te gaan, zij van de zuiver historische persoonlijkheid nog vermeld, dat deze, volgens het oudste Faustboek, te Rod - waarschijnlijk Roda - bij Weimar, geboren is; - overeenkomstig Manlius, in zijn *Loci Communes*, te Kundlingen in Zwaben, d.i. in het Wurtembergsche stadje Knittlingen, bij Maulbrunn; - en, naar eene derde opgaaf, te Soldwedel of Sandwedel in het Anholtsche, 'twelk echter op geene kaart te vinden schijnt. Voorts moet hij te Wittenberg, Ingolstadt en Krakau hebben gestudeerd; was hij gepromoveerd zoowel in de theologie als in de medicijnen; had hij een beroemden naam als geneesheer en heeft hij te Erfurt lezingen of voordrachten over Homeros gehouden, zoodat hij ook als literator dient gegolden te hebben. Doet de vermelding van de 'Leider auch', en die der geneeskunst terstond aan Göthe's held denken, de vermelding dezer lezingen over den vader der Grieksche dichtkunst zal later blijken, van veel gewicht te zijn.

Zooveel moge voldoende wezen over den m e n s c h . Noodzakelijk is nog iets over den n a a m .

Onder de gelijktijdige schrijvers, die van den wonderman melding maken, werd in den aanhef ook de Abt van Sponheim, Johannes Trithemius, genoemd. Toen echter ook g e n o e m d alleen. Thans echter is het tijd, zich tot dezen zeer kundigen, maar weinig beminnelijken man te wenden. Zelf een geleerde, maar die, als zoovelen zijner broeders in Pallas Athene uit die dagen, mede, in letterlijken

zin, naar den steen der wijzen zocht en blijkbaar niet vrij was van broodnijd ten opzichte zijner mededingers in dat vak, verhaalt hij, in een brief aan den mathematicus Wirdung, bij zekere gelegenheid, omstreeks 1506, een bezoek ontvangen te hebben van een persoon, die zich Mr. Georgius Faustus Junior noemde, maar eigenlijk Sabellicus heette.

Uit hetgeen dan verder wordt meegedeeld, blijkt, dat deze de hier besprokene was. Maar brengt men dit, schijnbaar onbeteekenend, bericht in verband met Begardi's boven aangehaalde woorden: ‘een vermaarde man wiens naam ik niet wilde hebben genoemd, doch ook zóó zal hij niet onbekend zijn’, en het later, als schoorvoetend, daarbij gevoegde: ‘heeft ook zelf bekend en niet geloochend dat hij Faustus heette’, dan ligt de veronderstelling voor de hand: dat men derhalve in den bezoeker van Tritheim een zwervend geleerde ontmoet, die, of hij dan werkelijk Sabellicus of iets anders heette, zich, om later te melden redenen, den nom de guerre van Faustus heeft aangematigd.

Doch al is nu deze gissing juist en al vertoont zich hier ‘des poedels kern’, de historische pit, waarom de vruchtbodem der latere legende is heengegroeid: die vruchtbodem zelf is daarmede nog volstrekt niet verklaard. Of liever, hij heeft eene eigene geschiedenis, die veel dieper moet worden opgehaald.

Sommigen zoeken den oorsprong der Faustsage in de Theofiloslegende. Zoo reeds eenigszins Magnin, die, in eene door hem in het *Journal des Savants* van Augustus 1846 geplaatste afdeeling zijner beschouwingen over Monmerqué's en Michel's *Théâtre Français au moyen-âge*, bij het bespreken van een zinnespel, uit laatstgenoemd verhaal ontsproten, het de ‘histoire formidable’ noemt ‘d'un prêtre qui, par dépit d'orgueil et par ambition forcenée, renie Dieu et se voue au diable’, en daaraan de opmerking vastknoopt: ‘comme plus tard, par revanche peut-être, Faust (non plus un clerc, mais un laïc et un docteur) vendra son âme au démon par curiosité damnable et soif inextinguible de jouissances matérielles’.

Misschien heeft deze opmerking Heinrich Heine aanleiding gegeven tot zijne wel eenigszins verwante, maar toch tevens zeer afwijkende voorstelling der betrekking tusschen die beide verhalen. In de voorrede van zijn voor Lumley, den Londenschen tooneeldirecteur, geschreven *Tanzpoem* noemt hij niet de Theofiloslegende zelve den grondslag der Faustfabel, maar eene oude Angelsaksische dramatische bewerking daarvan. De metamorphose der plant stelt hij zich dan aldus voor. Aan dit oudere gedicht - tot welks bestaan hij besluit op grond van Oud- en Anglosaksische taalfossilen, die in een, nog bestaand, Platduitsch Theofilosgedicht voorkomen, - heeft later de

Fransche dichter Rutebeuf een zinnespel ontleend. Dit mysterie, door de Normandische verovering in Engeland bekend geworden, heeft op zijne beurt, in het laatst der zestiende eeuw, aan Thomas Marlowe hoofdzakelijk de stof geleverd tot zijne Faustcomedie. - H o o f d z a k e l i j k . Want deze Engelschman heeft daarin z.i. een en ander gemengd uit de toen reeds voor weinige jaren uitgegeven, en inmiddels naar gene zijde der Noordzee overgebrachte, Duitsche Faustboeken.

E e n i g e waarheid kan in beide voorstellingen schuilen. D e waarheid echter geeft noch de eene noch de andere.

Welke toch is de inhoud van die Theofiloslegende?

In 't kort komt hij hierop neder(*):

Theofilos, de Vicedominus of beheerder van het bisdom Adana in Kilikia, was, na den dood zijns bisschops, tot diens opvolger benoemd, maar had deze opdracht, uit bescheidenheid, afgewezen. Later werd hij, op aanstoken van oorblazers, door den nieuwen bisschop uit zijn ambt ontzet. Daarover ontevreden, riep hij de hulp in van een J o o d s c h e n toovenaar, die hem, in zekeren nacht, toegang verschafte tot eene vergadering van duivelen, wier aanvoerder hem beval, Christos en Maria te verloochenen, en een verkoopbrief zijner ziel deed onderteekenen. Ten gevolge van den daardoor van Satan verworven bijstand reeds den volgenden dag in eer en ambt hersteld, begon nu Theofilos, op zijn bondgenoot steunend, eene overmoedige en heerschzuchtige houding aan te nemen. Spoedig echter greep het berouw hem aan en bewoog hij, door een veertigdaagsch vasten en gebed, de Koningin des Hemels, als zijne middelares op te treden bij haren Zoon en van Hem te verwerven, dat de koopbrief den Booze weder afhandig werd gemaakt. Het dus herkregen bewijsstuk legde zij Theofilos, die van uitputting in eene kerk was ingeslapen, op de borst. Toen deze het, bij zijn ontwaken, in zijn bezit zag teruggekeerd, deed hij openlijk belijdenis, zoo van zijne zonde als van de genade der Moedermaagd, en stierf ten derden dage daarna.

Deze legende nu, welker herkomst door de Bollandisten aan een Kleinaziatischen bisschop of priester, Eutychianos genaamd, wordt toegeschreven en door hem omstreeks 538 zou zijn te boek gesteld, werd in de 10de eeuw door zekeren, niet nader aangeduiden, Napolitaanschen geestelijke, Paulos geheeten, in het westen bekend gemaakt. Dáár is ze, r e e d s i n d i e n z e l f d e n t i j d, in Latijnsche verzen overgebracht door de vermaarde non Hroswitha, de Witte Roos volgens sommigen, volgens anderen de Zilveren Stem, of, naar weder anderen willen, de jonkvrouwe Helena von Rossow, maar in elk geval

(*) Sedert dit geschreven is, gaf de Hoogleeraar Verdam dit gedicht opnieuw uit. Hoezeer ten onrechte echter de Redactie van het *Handelsblad* (n°. 16187 van 12 Januari '82) het bij de vermelding dier uitgaaf ‘een soort van middeneeuwsche Faustsage’ noemde, zal wel uit den boven volgenden tekst blijken.

de rijkbegaafde zuster van het klooster Gandersheim in het Brunswijk-Luneburgsche.

Reeds dáárom had Heine, trots zijne Anglosaksische taalfossilen, den oorsprong hooger moeten zoeken dan in een O u d d u i t s c h Theofilosgedicht. De legende is van K l e i n a z i a t i s c h e, althans O o s t e r s c h e geboorte.

Doch - wat meer nog afdoet, bestaat hierin: dat de g e h e e l e overeenkomst tusschen dit verhaal en de Faustfabel gelegen is in h e t v e r b o n d m e t d e n d u i v e l. Maar overigens in n i e t s. Reeds de r e d e n e n, waarom beide contracten worden aangegaan verschillen in ieder opzicht. Dan: gebruikte Theofilos zijne duivelsmacht wel, om zijn hoogmoed bot te vieren, maar niet, als Faust, om zijn leven te verslempen. Terwijl voorts het oudere verhaal op eene r e d d i n g uitloopt, maar het jongere op een o n d e r g a n g.

Toch is er reden, om van e e n i g verband tusschen die beiden te spreken. Niet echter, alsof de laatste uit de eerste gesproten was. Maar veel meer zóó, dat beiden als loten te beschouwen zijn van een g e m e e n s c h a p p e l i j k e n stam.

Ook de Faustsage is namelijk blijkbaar van O o s t e r s c h e n oorsprong; en noemt de andere den toovenaar, tot wien Theofilos zich wendde, een J o o d, ook in een derde verhaal waarvan nù dient gesproken en waaruit de eerstgenoemde blijkbaar veel heeft geput, speelt een J o o d s c h e toovenaar en duivelbezweerder eene zeer veelbeteekenende rol. Althans iemand, in wien de natiën-en-tongen-verwarrende middeleeuwers zeer gemakkelijk een J o o d konden zien: een S a m a r i t a a n namelijk.

Te weten. Tot de oudste Christelijke letterkunde behoort de, o.a. in de zoogenaamde Clementinen, veelgebruikte Simon-Magossage. Ieder weet, hoe erbarmelijk de Christenen der beide eerste eeuwen gehaspeld hebben over de twistvraag: of Paulos' dan wel Petros' opvatting des Evangelies het richtsnoer der geloovigen behoorde te wezen. Menigeen óók: hoe bij die gelegenheid, als bij zulke geschiedenissen pleegt, van beide zijden, ad maiorem Dei gloriam natuurlijk, vrij wat leugens zijn in de wereld gebracht. Daartoe behoorde een, door de zich op Petros beroepende partij geheel uit de lucht gegrepen, verdicht en verzonnen verhaal van een langdurigen strijd, dien deze Apostel gevoerd zou hebben met zekeren Simon Magos, Simon den Toovenaar. - Deze vijand der zuivere leer was in schijn eene figuur, aan het achtste hoofdstuk van het Bijbelsche boek der *Handelingen* ontleend; maar inderdaad werd daarmede Paulos bedoeld, tegen

wiens naam, faam en invloed in werkelijkheid gericht was, wat schandelijks en vernederends aangaande dien Simon werd verhaald.

In dezen tendenzroman nu - want daar is geen betere naam voor de oud-Christelijke voortbrengselen van dezen aard - wordt niet s l e c h t s i e t s , maar wordt z e e r v e e l het eerst gevonden, dat later in de Faustsage weder opduikt. Ook R.A. Lipsius heeft daarop, in den jaargang 1874 van *Im neuen Reich,* gewezen, maar geene van zijne, zeer juiste, wenken gestaafd. De zaak is echter zoo duidelijk mogelijk. In die legende toch verschijnt reeds

Faust.

Tot die n a a m toe komt erin voor. Wie dien dáár voert, is een Romeinsch patriciër, de vader van Clemens Romanus, naar wien het verhaal wordt geheeten. Deze Faustus ontveinsde niet, 'eenigermate in de sterrenwichelarij bedreven te zijn'(*). Maar in den, aan de Clementinen voorafgaanden, brief des auteurs aan Jakobos, den bisschop van Jeruzalem, - welke voor eene inleiding en korte inhoudsopgaaf van het geheele werk wil gehouden worden - vindt men het verhaal, hoe Faustus, bij zekere gelegenheid door Simon betooverd(†), daar hij 'een man van scherp beraad' was(§), van die omstandigheid had gebruik gemaakt, om Simon zelven vreeselijk te beschamen(**), waardoor hij den apostel Petros - die hem daarna dan ook door den doop onttooverde(††) - een allergewichtigsten dienst bewees.

Hier derhalve is Faustus - de 'niet in astrologie onbedrevene' - reeds eenigszins iemand, die in de middeleeuwen lichtelijk tot een beoefenaar der zwarte kunst kon vergroeien; maar tevens een, die - althans tijdelijk - het slachtoffer werd van een machtig toovenaar. Doch dat deze zelf, op zijne beurt, niemand minder is dan de voorlooper van

Mefistofeles,

het ei, waaruit dat latere kuiken, de lichtschuwende, ho mè to foos filoon, moest voortkomen, blijkt uit alles. De Samaritaansche toovenaar toch der a p o s t o l i s c h e legende wordt, in de n a ä p o s t o l i s c h e , reeds zeer spoedig een Zonnegod, en wel, gelijk de nabuurschap dier beide landen als aangaf, de T y r i s c h e Melkarth, in vroegere eeuwen ook in het land der Samaritanen onder den naam van Baäl vereerd en daarom te meer het ergste verfoeid door elken

(*) Homil. XIV. 11.
(†) Brief, blz. 73 v.d. Griekschen druk, uitgaaf Parijs 1555; c. 134 v. Ed. Cot
(§) Brief van Clemens, blz. 74; Ed. Cot. c. 139.
(**) T.z.p., blz. 75; Ed. Cot. a.p.
(††) T.z.p., blz. 76 v.; Ed. Cot. c. 141 v.

rechtgeaarden Jood. Dit blijkt reeds uit de wonderen, aan Simon toegedicht. Daartoe behooren, om slechts van de ter zake dienende te gewagen, de volgenden. Hij bezit het vermogen, om door de lucht te vliegen. Hij kan zich onzichtbaar maken. Wil hij vluchten, dan weerhouden geene bergen hem. Hij doorboort ze - zooals de zon dat de wolken (= bergen) doet. - Valt hij ter aarde, d.i. zinkt hij ter kim, ook van de hoogste spitsen, dan staat hij ongedeerd weder op. Wordt hij gebonden, in kerkers geworpen, hij verbreekt kluisters en muren. Hij verwekt schaduwen, zooals het elders heet of, gelijk het in de thans aangehaalde plaats wordt uitgedrukt, hij geeft leven aan standbeelden, zoodat wie ze zien, ze voor menschen houden. Hij laat plotseling nieuwe boomen ontstaan (de boomen in nieuwen dos prijken) en op het onverwachtst de aarde zich met spruiten bedekken(*). Maar indien nu, zelfs na deze lijst van Foibos-Apolloonwerken, nog twijfel kon bestaan, of de volbrenger daarvan een Z o n n e g o d was, zou die moeten wijken voor de mededeeling, dat Simon eene gezellin had in

Helena,

en wel de G r i e k s c h e , zooals de legende hem zijne volgelingen doet leeren, of juister nog de latere vleeschwording van haar, om wier wil de Grieken en Trojanen zoo bloedig en langdurig een krijg hadden gevoerd(†). Van de waarheid dezer bewering willen nu de kerkvaders wel niets weten. Maar zij maken de zaak daardoor des te erger. Justijn de martelaar en, op zijn voetspoor, Eirenaios van Lyon, Epifanios en Nikeforos zeggen, dat deze Helena eene door Simon, uit een T y r i s c h bordeel, geloste lichtekooi was(§), volgens Tertulliaan zelfs met het geld, door hem bestemd, om den apostelen de gaven des Heiligen Geestes af te koopen(**). Doch een geschrift, dat eene herziening, eene verbetering, eene zuivering van de Clementinen wilde wezen, de zoogenaamde Recognitiones, verklaart kortweg, dat deze gezellin van den toovenaar niemand minder was dan... d e M a a n . Dit boek stelt niet slechts dezen naam zelven in de plaats van den anderen, Helena; maar het gaat veel verder. Nadat nl. in de Clementinen verhaald was, dat ‘gelijk Jesus twaalf jongeren had gehad, naar het getal der maanden, zoo ook zijn voorlooper Johannes de Dooper, dertig volgelingen om zich had versameld, die de dagen van den maansomloop vertegenwoordigden; maar dat aan die dertig mannen een vrouw - wijl zij de helft eens mans is! - was toegevoegd,

(*) Recognitiones II 9.
(†) Hom. II. 25.
(§) Justin. M. Apol. II p. 154 Ed. Commelin. 1593. Eirenaios Adv. Hores. 120. Epifan. Pauarion I 2. Nik. Kall. H.E. II 14.
(**) He Anin. 34.

omdat de maan iets meer dan 30 dagen voor haar omloop behoeft'[*], - wordt dit bericht door de Recognitiones[†] aldus gewijzigd, dat: 1°. deze instelling niet van Johannes zelven afkomstig zou zijn, maar wat dat dertigtal betreft, van des Doopers opvolger Dositheos, terwijl 2°. de vrouw, 'die men Selene (de Maan) noemt', later door Simon, die op haar verliefd was, aan dien kring was toegevoegd.

Waar zulke getuigenissen spreken, zal het wel niet noodig wezen in het breede aan te toonen, dat ook de tot heldin van het Grieksche epos verhevene dochter van Leda oorspronkelijk eene Maangodin is geweest, - hoe weinig moeite dit anders ook zou kosten. De feiten beslissen hier. De nachtelijke zwerfster op 's hemels straten, Helena-Selene, de Maan, is Simon Magos' gezellinne. Zóó bewijst deze, uit een T y r i s c h bordeel vrijgekochte, Helena-Astarte zelve, dat, in de na-apostolische verwerking der Magossage, Simon haar Baäl-Melkarth, de Foinikische Zonnegod is geweest. Niet noodig zal het wezen daarna nog te herinneren, welk lot aan de heidensche godheden later door de Christenen is beschoren, om duidelijk te maken, hoe de, als Simon verkleede, Tyrische Herakles in de middeleeuwen Satan of diens dienaar Mefistofeles worden kon.

Maar wordt nu daarentegen gedacht aan de allergewichtigste plaats, door de Helena-episode in de Faustsage bekleed, - waarop later breeder zal zijn terug te komen - dan vindt men hier alreede, in groote trekken, de h o o f d g e g e v e n s der middeleeuwsche volkssprook in den oud-Christelijken roman terug.

H o o f d g e g e v e n s . Zeker n i e t bij Göthe, welke belangrijke plaats de Helena-akte óók in zijn tweede deel des drama's moge innemen. Doch wie de Faustsage wil kennen, moet niet tot hèm, haar be- en verwerker zich wenden; maar tot de oude Faustboeken, waaraan de nieuwere dichter de stof ontleende, die hij verlangde om te scheppen.

Dezen zijn, als weinigen onbekend zal wezen, twee in getal: dat van Johann Spies, voor het eerst in 1587 te Frankfort a/M. in druk verschenen; en het, 12 jaren daarna, door Georg Rudolf Widman te Hamburg uitgegevene, nadat Spies' werk reeds verschillende herdrukken had beleefd. - Van deze beiden staat het eerste vèr boven het laatste. Maar, schoon veel beter dan het jongere, is toch ook het oudere meer een rudis indigestaque moles, eene plompe aanelkander-schakeling van guitenstreken, gemeenheden, platte snakerijen en even duffe doctorale dissertatiën over alles en nog iets, dan een geregeld zich ontwikkelend verhaal. Zelfs deze wanorde echter belet niet op te merken, hoe Faust, die begonnen was, den duivel zich over te leve-

(*) Hom. II 23.
(†) Recogn. II 8, 9.

ren, om zijne onverzadelijke weetgierigheid te boeten en alwetend als God te zijn(*), al spoedig dáárvan genoeg heeft en van Mefistofeles, als Satans dienaar, eene gade verlangt. Daartegen verzet zich deze. Hij is van oordeel, dat, daar niemand t w e e heeren dienen kan, wie zich den Booze verkocht, niet nog daarenboven zich aan de pantoffel van een huiskruis kan onderwerpen(†). Evenwel: daar zijn schikkingen met de Hel, zoowel als met den Hemel. Mefistofeles zal Faust zooveel liefjes leveren, als hij verlangt, mits de Doctor zich verbinde geene harer te huwen, maar met allen een ontuchtig leven te leiden. Wat laatstgenoemde dan ook blijkbaar meer naar den zin is. Daarop komt nu, na velerlei tusschenvoegsels, H e l e n a ten tooneele. Eerst(§) nog wel slechts als eene vertooning, waarop Faust eenige studenten vergast; terwijl hij niet vóór het slot(**), wanneer als de kroon op alle ongerechtigheid moet worden gezet, haar tot bijzit neemt.

Doch ook reeds die d u b b e l e verschijning geeft te denken in een boek, dat wel herhalingen bevat, maar overigens, buiten Faust en Mefistofeles, met eene niet noemenswaardige uitzondering, g e e n e andere personen tweemalen onder verschillende omstandigheden voorstelt. Indien er derhalve ergens, wat de tooneelschikking betreft, één doorloopende gedachte in dezen bajert aanwezig i s , zal die wel in de H e l e n a - e p i s o d e te zoeken zijn. Maar daar schijnt grond aanwezig, om deze veronderstelling door iets meer zekers te vervangen. De orde des betoogs evenwel maakt het verkieselijk, dit eerst later te doen. Beter is het, vooraf op verdere punten van overeenkomst tusschen de Simon-Magos- en de Faustsagen de aandacht te vestigen en als zoodanig in de eerste plaats te wijzen op den

Homunculus euforion.

Wat Göthe's drama dienaangaande geeft, is ook dáár wel geen werk van Faust zelven, maar van diens, reeds in de oude boeken(††) voorkomenden famulus Wagner en komt bovendien in de middeleeuwsche legende n i e t voor. Toch behoort het zeer bepaald tot de Simonsage en is het meer dan waarschijnlijk door Göthe dááraan ontleend. - Wagner had dat wezentje door alchimisterij in het leven geroepen. Maar Simon was hem in dit opzicht, schoon langs een anderen weg, voorgegaan. De Clementinen geven daarvan wel eene eenigszins verwarde voorstelling. Doch bij zoo vreemd eene zaak is dit geene reden van verbazing. In hoofdsom komt ze hierop neder.

Eerst wordt verhaald, hoe Simon, door booze bezweringen, zich

(*) Spies n°. 1 en 2. Gebruikt is de recensie der *Bibliothek sämmtl. Deutschen Volksbücher.*

(†) T.z.p., n°. 10.

(§) T.z.p., n°. 50.

(**) T.z.p., n°. 60.

(††) Sp. 47.

meester gemaakt had van de ziel eens knaaps, wiens lichaam hij den dood had overgegeven; doch van wien, of van wiens geest, hij een afbeeldsel had vervaardigd, dat hij in zijne slaapkamer bewaarde en waarvan hij zich bij zijne tooverijen bediende(*). Toen dit ontdekt was en hij vreesde, dat het stuk van overtuiging te berde zou komen, schijnt hij er zich van te hebben ontdaan(†). Echter had hij de zaak ook aldus voorgesteld(§), dat hij eene ongeboren, door den dampkring zwervende en daar van lucht doortrokkene en met lucht verzadigde ziel door afkoeling in koud water had verdicht. De lucht, in de ziel besloten, welke dientengevolge niet ontsnappen kon, was op die wijze in bloed en, al vaster wordende, in vleesch overgegaan. Dáárvan had hij het afbeeldsel genomen en de ziel zelve door eene tegenovergestelde bewerking weder in lucht opgelost. Deze was nu, naar zijn voorgeven, de teraf, waarvan hij zich bij 't volbrengen zijner wonderen bediende; - gelijk dan, eeuwen later, Wagner's Homunculus zijn bijstand leent, om Faust en Mefisto voor te lichten in den classieken Walpurgisnacht in de Farsalische velden.

Van dit op de andere

Wonderen

dezer beide helden is de sprong niet groot. Matigheid echter betaamt op dit veld. Zoo zij te dien opzichte alleen herinnerd, dat indien Göthe's Faust, uit Auerbach's kelder, zich op een vat weet weg te maken, ook reeds de middeleeuwer, volgens het, in den aanhef dezer studie, vermelde schrijven van Melanchthon, te Venetië eene proef zijner vliegkunst heeft afgelegd, doch bij die gelegenheid z e e r s l e c h t t e p a s i s g e k o m e n. Ook andere vliegpartijen kennen de Faustboeken. Merkwaardig echter is het, dat iets dergelijks Simon Magos zal zijn gebeurd. Immers, toen deze te Rome beloofd had, op wonderdadige wijze ten hemel te zullen varen, bad Petros, zooals we uit een ander oud-Christelijk geschrift vernemen, in den naam van Jesus Christos, dat de hem steunende duivelen hem zouden loslaten(**) of, volgens weder eene andere mededeeling(††), dat zijne vurige karos hem niet verder mocht dragen, en... - het gebed des rechtvaardigen vermag veel - Simon v i e l, brak heupen en voeten en stierf(§§).

Meer van dien aard, in beide legenden voorkomend, ware te vermelden, doch zal, indien noodig, later beter dienst doen. Hier zij

(*) Recogn. III 45, 63.
(†) Hom. II 26. Recogn. II 15.
(§) Hom. II 26.
(**) Diat. t. Ap. (Bepalingen der Apostelen) VI 9.
(††) Arnobius Adv. gentes II 12.
(§§) Diat. VI 9 meldt alleen het eerste; het laatste Kedron. Hist. Comp. I p. 211 Ed. Parijs 1647.

alleen nog vermeld, dat ook de reeds uit G ö t h e 's Faust bekende

Hond,

die daar, èn bij de paaschwandeling, èn vervolgens in het studeervertrek van den geleerde, optreedt, zoowel in de Simonsage als in de Faustboeken voorkomt. In dat van Widman toch leest men dienaangaande(*): dat dit dier, zwart van kleur en op den naam van Praestigiar (van het Latijnsche praestigiae, guichelarijen), antwoordend, Faust alom begeleidde. Maar de reden van dien naam moet hierin worden gezocht, dat deze hond 'zelf een geest was'. Hij gaf daarvan zelfs een bewijs, door zekeren kloostervoogd, wien de wonderdoctor hem voor drie jaren had afgestaan, bij zekere gelegenheid i n m e n s c h e l i j k e t a a l t o e t e s p r e k e n. Doch Nikeforos(†), en, op diens voetspoor, Gèorgios Kedrenos(§), verhaalt iets dergelijks van een grooten bandrekel, dien Simon Magos aan den deurpost van zijn huis had vastgelegd, om alle onwelkom bezoek te weren, maar die, op Petros' last, m e t m e n s c h e l i j k e s t e m zijn meester des apostels tegenwoordigheid ging aankondigen.

Overigens verdient nog opmerking, dat tot de titels, waaronder Magister Georgius Sabellicus Faustus junior zich bij Tritheim aankondigde, die behoorden van M a g u s s e c u n d u s en i n h y d r a a r t e s e c u n d u s.

Dit laatste sluit m.i. de deur. - In verband met deze meer dan groote overeenkomst tusschen de hoofdtrekken der beide legenden zal het wel niet mogelijk wezen, in de Simonsage der Joodsch-Christelijke Petrospartij de w a r e m o e d e r voorbij te zien der middeleeuwsche Faustsprook. Staat laatstgenoemde daarom in g e e n e r l e i betrekking met den Theofilos, welke mede eene plant van Oosterschen bodem was? Misschien wel. Maar dan zeker toch in eene zeer verwijderde. Veel meer heeft ze een anderen invloed ondergaan. Daarbij behoeft niet eenmaal gedacht te worden aan de toevoegingen, die in den regel lot en deel van zulke volkssproken zijn, eer ze zich hebben gekristalliseerd. Dat dit hier geschied i s, blijkt reeds, wanneer de latere kerkvaders naast de Clementinen worden gelegd. Maar wat in het Oosten was begonnen, is in het Westen voortgezet. Zoo mag tot die omvormingen gerekend worden, dat hetgeen oorspronkelijk van den meestertoovenaar Simon verhaald was, later is overgegaan op zijn tooveroffer Faust: een verschijnsel echter, volstrekt niet vreemd in de wereld der sagen. Zoo ook is het werkelijk waar, dat het 53ste verhaal van Spies: 'von einem alten Manne, der Faust von seinem gottlosen Leben hat abmah-

(*) II 6.
(†) Eccl. Hist. II 27.
(§) Hist. Comp. T. I p. 206 ss.

nen und bekehren wollen, und was für Undank er darob erfahren', ten duidelijkste zijn ontstaan te danken heeft aan hetgeen Augustinus, in zijne *Biecht*(*), aangaande zichzelven verhaalt. Deze latere zuil der rechtzinnigheid heeft, als bekend is, eene tamelijk onstuimige jeugd geleid. Rijpend geleerde gevoelde hij zich sterk tot het manichaiisme getrokken, dat, in die dagen, hoog liep met de sterrenwichelarij, en had hij diensvolgens zich tot zekeren bisschop gewend, die, opmerkelijk genoeg, ook den naam van Faustus droeg. Nadere kennismaking met dien man stelde Augustinus wel te leur, maar niet genoeg, om hen van elkander te vervreemden. Reeds vroeger echter had hij een eerwaardig grijsaard ontmoet, een geleerden arts, wiens naam hij niet noemt, maar die zeer goed de later door hem vermelde 'bejaarde en scherpzinnige Vindicianus' kan geweest zijn(†), in wiens lessen en gesprekken hij groot behagen schepte. Bij zekere gelegenheid nu, dat het onderhoud met dien man gevallen was op hetgeen Augustinus in de boeken der Manichaien zocht, had de grijsaard hem vermaand, zulke studiën te laten varen. De ander echter had toen weinig aan die waarschuwing gehecht, maar zich die onleerzaamheid later bitter verweten. - Heeft nu iemand wel meer te doen dan zelfs maar het opschrift van Spies' 53ste verhaal naast deze mededeeling te leggen, om Hermann Grimm's bewering in het bovenaangehaalde opstel(§) toe te stemmen, voor zoover ze wil doen opmerken: dat de kennis van het leven des in de middeleeuwen zoo hooggevierden kerkvaders het hare heeft toegebracht tot de vorming der middeleeuwsche Faustlegende? Hierin heeft hij volkomen gelijk. Zijn ongelijk daarentegen bestaat in het voorbijzien des feits, dat het, rijst de vraag naar haar oorsprong, niet geoorloofd is, bij Augustinus te blijven staan. De oudere stroom nam jongere beekjes in zich op en vermengde hunne wateren met zijne eigene. Daaronder zij het vermelde, desnoods nog iets meer, uit het vroegere leven des bisschops van Hippo Regius. Maar de bron blijft de Simonsage, welke in de middeleeuwen, ook in het Westen, niet ophield zich te ontwikkelen, gelijk blijkt uit de Gulden-legende van Jacobus a Voragine, uit het eind der 13de eeuw, en in de daaraan voorafgaande in Duitsche rijmen geschreven *Kaiserchronik*, welke van 'Simon der Goukelaere' weet te verhalen.

Wat nu verder geschied zij, ligt als voor de hand. In de merkwaardige dagen of, wil men, de dagen der merkwaardige mannen - want dàt waren ze, trots al hunne alchimisterij en hun sterrengewichel, - van Bombastus Paracelsus, Cornelius Agrippa en den Sponheimer Abt, heeft zich, bij laatstgemelde, de een of andere zwervende klerk willen aanbevelen en deze aanbeveling gezocht in de vervanging van zijn

(*) Confessiones III 6. V 3. 6. 7.
(†) Conf. IV 3 vgl. VII 6.
(§) Blz. 1 noot 1.

eigenlijken, zijn waren naam, Sabellicus, Säbelchen, of welken anderen ook(*), door dien van ‘Magister Faustus’, maar onder bijvoeging van het woordje ‘junior’. De beteekenis van dat laatste, waarmede Heinrich Heine blijkbaar zóó verlegen zit, dat hij begrijpt, er zich met eene grap te moeten afmaken(†), wordt door deze voorstelling der zaak ten volle verklaard. De avonturier wilde dan daardoor te kennen geven: dat hij niet de vermaarde Faust zelf was, maar een zijner afstammelingen, en dit te meer, omdat men op zulk eene verwantschap gerust roem kon dragen bij een prelaat, die, juist wijl hijzelf zich met de geheime kunst bezighield, zeer licht - want zóó zijn de menschen nu eenmaal! - te gevaarlijker een ketterjager kon wezen. Van een hooggeplaatsten, werkelijk geleerden geestelijke als Tritheim toch mocht vermoed worden, dat hij zou weten, hoe de o u d e Faustus, die der Simonlegende, schoon eerst het slachtoffer der magie, zelfs dáárvan gebruik gemaakt had, om Petros, de zuil der Kerk, nuttig te zijn(§). Dat nu Simon zelf later in Faust was opgegaan, maakt dan verder begrijpelijk, hoe aan dit Faustus j u n i o r kon worden toegevoegd ‘magus s e c u n d u s ’.... en ‘hydra arte s e c u n d u s ’.

Laat nu deze vagebond een niet al te zedelijk persoon geweest zijn, maar tevens, op zijne beurt, inderdaad ook zelf een groot geleerde, en het zal niemand onduidelijk schijnen, hoe o m h è m zich een nieuw wonderkleed vormen kon, gedeeltelijk uit trekken der oude sagen saamgesteld, gedeeltelijk uit wat des tijdgenoots bijgeloof daaraan toevoegde, omgeschapen uit 's mans eigen leven, en wassend als de van den gletscher losgeraakte sneeuwvlok.

Daartoe kan hebben meegewerkt, dat ook zekere losbandige maar geniale Parijsche hoogleeraar, een boezemvriend van Erasmus, Faust Andrelinus heette en dus, door overeenkomst in naam, leeftijd, bekwaamheid en losbandigheid, geschikt was, stof te leveren tot die uitbreiding. Maar daaronder schuilt zeer stellig ook nog geheel iets anders.

In deze uitbreiding toch is tweeërlei strooming niet te miskennen.

Vooreerst eene, die men de P r o t e s t a n t s c h e zou kunnen noemen, Deze openbaart zich niet slechts in den eigenaardigen, niet Roomschen preektoon der beide oude Faustboeken, en vooral in dat van Spies; maar ook, schoon dan ook maar in één enkel voorbeeld, op zeer kenmerkende wijze, in zekeren volkshumor. - Van den middeleeuwer

(*) Want het is mogelijk, dat de Faustboeken dwalen, wanneer ze in hun held een geboren D u i t s c h e r zien. Wie betoogen wil, dat Sabellicus ‘den Sabijn’ beteekent, en derhalve op eene I t a l i a a n s c h e afkomst wijst, heeft, wat hij aanvoeren mag: - en... de Duitschers hebben meer Waalsch eigendom geannexeerd.

(†) *Tanzpoem* 45.

(§) Brief van Clemens aan Jakobos c. 139 Ed. Cot.

wordt nl. verhaald, dat hij, te Rome opgetreden, den p a u s zeer leelijke, maar niet ongrappige, streken heeft gespeeld(*). - Op zichzelf genomen is dit nu weder eenvoudig niets anders dan een echo der Simonsage, waarin de toovenaar, door zijne wonderdaden, Petros en dus den vermomden v o o r l o o p e r d e r p a u s e n, óók te R o m e, den voet tracht te lichten(†). Maar de uitwerking, de wijs van voorstelling in het Faustboek, laat geen twijfel aangaande het zich in de handen wrijvend leedvermaak, waarmede hier het ongeval vermeld wordt van hem, dien het zestiende-eeuwsch Protestantisme den Antichrist heette.

Sterker echter dan die van het Protestantisme laat zich, in de uitbreiding der volkssprook, de invloed gevoelen eener andere macht, welke aan wat w e r k e l i j k zich Protestantisme mag heeten, zoo vijandig mogelijk is tegenovergesteld.

Bekend moet gerekend worden, hoe de zoowel geschiedenis (?) als spraak makende gemeente aan den Sabellicus Faust Jr. heeft t o e g e s c h r e v e n, wat een ander van ongeveer denzelfden naam, Johann Faust of Fust, doch die lang vóór hem leefde, in gemeenschap met Gutenberg van Mainz kan hebben g e d a a n: de uitvinding der boekdrukkunst. Ten volle duidelijk zal het wel wezen, dat, daar déze Faust of Fust in de e e r s t e helft der 15de eeuw moet hebben gebloeid, hij ook een ander m o e t zijn geweest dan de zwervende geleerde, die eerst in haar a v o n d werd geboren. Desniettemin is door het volk dezen de eer gegeven van wat gene had verricht. In die mate zelfs, dat in de latere poppenspelen, aan onzen held gewijd, M a i n z bepaaldelijk als zijne woonplaats wordt aangewezen(§). Noch Spies noch Widman maakt daarvan zelfs met een enkel woord melding. 't Kan zijn, dat zij, om gemakkelijk te vinden redenen, daarvan niets hebben w i l l e n weten. Is de zaak daarentegen n i e t opzettelijk door hen verzwegen, maar hun nog o n b e k e n d geweest, dan blijkt uit deze bijzonderheid tevens, hoe de sage zich nog heeft blijven ontwikkelen, ook n à d a t ze door hen was te boek gesteld. Hoe dit zij, de samensmelting der beide persoonlijkheden i s tot stand gekomen, en 't is niet duister, wat daarmede werd bedoeld.

Of wat verbiedt, h i e r mede te gaan met de Duitschers, die, op grond van het metaphysisch-mystische in hun volksaard, althans in deze vervorming het werk hunner natie meenen te mogen aanwijzen? Als hun woordvoerder laat Heinrich Heine dus zich hooren(**): 'De

(*) Spies no. 26.
(†) O.a. Nikef. Eccl. Hist. II 27.
(§) Vgl. Simrock, *Doctor Johannes Faust, Puppenspiel*, Frankf. a/M. 1846. Uit het in den tekst aangaande die samensmelting van personen opgemerkte valt tevens de verandering van voornamen, Georgius in Johannes, licht genoeg te verklaren.
(**) *Tanzpoem* 45 f.

volksdwaling, welke aan deze persoonsverwarring ten grondslag ligt, is diep van zin en vol beteekenis. De mensch gevoelde duister, dat de denkwijs, door den priester der zwarte kunst vertegenwoordigd, in de uitvinding der boekdrukkunst zich van het verschrikkelijkst werktuig tot hare verbreiding heeft meester gemaakt: zoodat deze beiden als 't ware solidair zijn geworden.' Daarna slaat deze moderne Aristofanes, op zijne beurt de onhebbelijke gunsteling der Muzen, wel weder op echt Heineaansche wijze door, wanneer hij laat volgen: 'Maar deze denkwijs is, in den grond der zaak, het denken zelf in zijne tegenstelling met het blinde Credo der middeleeuwen, met het geloof aan alle gezag des hemels en der aarde', om daarmede op zijne geliefde emancipatie des vleesches neer te komen. Doch dit neemt niet weg, dat zelfs dit toegevoegde op eenigen grond van waarheid rust. Bijna met zijne eigen woorden is die aldus te omschrijven. 'De boekdrukkunst is, met het tegen het eind der middeleeuwen krachtig herlevend vrije denken, een der doodsteken geweest voor menschelijk gezag, in den Staat als in de Kerk.' Gene als de meest gevreesde bondgenoot van deze. Vrije denkers waren, door alle eeuwen heen en bij alle volken, in het oog der massa vrijdenkers, d.w.z. ongeloovigen, duivelskinderen of- dienaars, den Booze verkochten. Derhalve moesten, volgens dezelfde prachtige logica, ook omgekeerd duivelskunstenaars vrijdenkers zijn. Wat alzoo natuurlijker, dan dat den duivelskunstenaar Faust de ontdekking werd aangewreven van 'tgeen den vrijdenker Faust zoozeer ten goede kwam?

In één woord: hier steekt, als tweede strooming in de verdere ontwikkeling der sage, het obscurantisme de hoornen op. Wel is dit de eigenlijke schepper reeds der Simonlegende geweest, - of wat anders waren de Clementinen zelven, indien geene vrucht van dat gedrocht? - maar dat deze moeder haar kind, ook toen het reeds volwassen was, niet heeft laten varen, blijkt vooral uit eene omstandigheid, met welker behandeling dit overzicht worde besloten.

De Faust der legende heeft met de Grieksche Helena geboeleerd. Maar de Faust der geschiedenis had - als werd herinnerd - te Erfurt lezingen gehouden over Homeros, den schepper dier Spartaansche(*). Tusschen die geschiedenis en de herinnering, het zeer sterk doen uitkomen van dézen trek der verdichting, bestaat, buiten alle kijf, een allernauwst verband. Om de verregaande onkuischheid van den vrijdenker in het scherpste licht te stellen, was het niet noodig, hem juist naar het bezit te doen haken van de vrouw, die zich reeds eenmaal verloopen had, Dáárvoor was overvloedig gezorgd(†). Het ware mogelijk te zeggen, dat nochtans dit onheilig vuur kon zijn ontstoken door den roem van hare weerga-

(*) Faustboek van 1590 n°. 53, 54.

(†) O.a. Spies n°. 10 en 26 tegen het einde.

looze s c h o o n h e i d . Maar 't verdient opmerking, dat, zoowel in het oude Faustboek(*) als in een der latere poppenspelen(†), de held een oogenblik door het berouw wordt aangegrepen en den duivel wil verzaken, - zeer stellig eene reminiscens der Theofiloslegende, waaruit blijkt, dat er werkelijk e e n i g e verwantschap tusschen beiden bestaat; - en, in b e i d e redacties, het concubinaat met de Tyndaride e e r s t d a a r n a v o o r k o m t . Dit laatste is zelfs zóó sterk, dat, in het j o n g e r e stuk van dat tweetal, de Griekin bepaaldelijk de p r e m i e is, Faust ten deel gevallen voor de vernieuwing des contracts. Doch bovendien geeft eene andere der uit de legende gesproten volkscomedies daaraan een nog veel meer beteekenenden glimp, welke minstgenomen duidelijk maakt, wat, na de dagen van Spies en Widman, daarmede bedoeld werd. In die, door Heine fragmentarisch meegedeelde, vertooning prijst de duivel, daar Astaroth geheeten, Faust verschillende liefjes aan, bijv.: 'Judith.' - 'Ik bedank je voor die kopafsnijdster!' luidt het antwoord. - 'Dan... Kleopatra!' meent de Euvele. - 'Die is me te duur,' herneemt de doctor; 'dat wijf zuipt paarlen en zou den rijken Antonius geruïneerd hebben.' - 'Nu! dàn recommandeer ik je Helena van Sparta,' gaat de verzoeker voort, onder bijvoeging van het echt ironische: 'Met die dame kunt ge Grieksch spreken op den koop toe.'

Hier schuilt eene pointe, en wel van zoodanigen aard, dat ze onmogelijk van een poppenkastvertooner kan afkomstig wezen, tenzij die ondernemer van publieke vermakelijkheden zelf voor een verloopen literator te houden ware. Aannemelijker is eene andere veronderstelling. Al wat we van Sabellicus Faust weten, wijst dáárop, dat hij zeer stellig, wat zijne wetenschap betreft, eene eervolle plaats heeft kunnen innemen onder wie men in zijne dagen de 'h u m a n i s t e n ' noemde, de mannen, die met ijver zich wijdden aan de verbreiding van het herlevend classicisme in het westen van Europa. Dezen echter waren de echte doornen in het oog van het leger der obscuranten. Hèn vreesde die partij oneindig meer nog dan de Savonarola's of Hussen. Want van hèn duchtte ze nog grooter gevaar. De zedelijke ernst van wat werkelijk r e f o r m a t i e mocht heeten, was slechts geschikt, om u i t g e l e z e n geesten van de moederkerk afvallig te maken. Niet ieder, die naar vrijheid haakt, is daarom nog genegen, zich een 'schuldenaar des geestes' te voelen en te toonen. Maar de r e n a i s s a n c e , oneindig minder lastig, kon van Rome lokken ook wie, zoomin als papenknechten, dienaars des gewetens wilden zijn. Dáár schuilde dus de eigenlijke vijand der domperij, volgens hare eigene meening. Grieksch schrijven, spreken, neen! lezen alreeds was dan ook, in der zoodanigen oog, de gevaarlijkste ketterij. - 'Graeca sunt; non leguntur': ''t is Grieksch; dáárom lezen wij 't niet!' riep een

(*) Spies n°. 53.
(†) Simrock 84.

abt, die naar een boek in deze taal werd verwezen. Een ander geestelijke verklaarde, bij het zien van Grieksche letters, dat slechts de duivel zulke krabbels had kunnen uitvinden. Hoe dus deze bent achten moest, alles gezegd te hebben, wat geschikt was, om den staf te doen breken over het hoofd eens gevreesden, wanneer ze hem door den Booze mocht doen toeduwen: ‘Met die h..r kunt ge Grieksch spreken.’ - Satan, eene lichtekooi, en... Grieksch: mein Liebchen! was willst Du noch mehr?

Zoo zien we: de echthros anthrópos, de vijandelijke mensch(*), van de oude Joodsch-Christelijke partij der eerste eeuwen is, en zelfs onder slechts zéér weinig gewijzigden vorm, de zondebok gebleven van allen, die sedert dien tijd hare nering hebben voortgezet. Een nieuwen zoon, naar den geest althans, van Hellas, schoon uit Duitschers en op Germanje's grond geboren, was het voorbehouden, hem, wiens hellenisme mede hem het anathema van duistere tijden had op den hals gehaald, uit het slijk op te heffen. Göthe's dichterlijke wonderstaf roerde den vagebond aan, dien hij in een achteraftheatertje te Straatsburg leerde kennen, of met wien hij daar de kennismaking hernieuwd heeft, vroeger geboren uit boeken, op koffiezakjespapier gedrukt; en... - is dat, wat men toeval noemt, poëtische intuïtie of, met het straks aangaande Euforion en Praestigiar herinnerde en de ontknooping des drama's, een bewijs, dat Göthe meer geweten heeft van de eigenlijke bron der volkssprook, dan hij goedvond mee te deelen? - doch het f e i t verdient opmerking, dat z i j n Faust, als die der oudste Simon-Magossage, en Theofilos van Adana, bij het einde n i e t verloren gaat, maar juist wordt gered: de o u d e door den a p o s t e l Petros, de j o n g e r e, als Theofilos, door de M o e d e r m a a g d: beiden door wie symbolisch vertegenwoordigers zijn van den g o d s d i e n s t.

Alkmaar, December 1881.

B.G. DE VRIES VAN HEIJST.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

F.M. Jaeger. De grafische methode; haar aanwending in de statistiek en staathuishoudkunde enz. enz. Naar het Fransch van E.J. Marey. - 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.

Zoodra iemand ter mededeeling van kennis een ander middel bezigt dan het woord, past hij de graphische methode toe. Het voorstellen van gegevens op het schoolbord, het gebruik van het telraam, alles in het algemeen, wat tot het zoogenaamd aanschouwelijk onderricht behoort, valt binnen de termen van het onderwerp, waarover het uitgebreid werk van Marey, door den heer Jaeger uit het Fransch vertaald en voor Nederland bewerkt, handelt. Die methode is dan ook niet nieuw of onbekend, en toch zal menigeen met

(*) Matth. XIII 28. Waar met den onkruidzaaier niet Satan maar Paulos wordt bedoeld.

verrassing kennis nemen van de zeer verre uitgestrektheid van het terrein harer toepassing, van de bijna ongeloofelijke vereenvoudiging, die zij oplevert, om schijnbaar onvindbare oplossingen te vinden en beknopt en duidelijk voor iedereen aanschouwelijk te maken. Eigenaardig genoeg wordt onder de benaming van graphische methode alleen dat middel van voorstelling niet verstaan, dat uit een taalkundig oogpunt bij uitnemendheid graphisch is: het letter- en cijferschrift namelijk. Wij hebben hier daarentegen te doen met voorstellingsmiddelen, die zich alleen van punten en lijnen bedienen en daardoor in helderheid, omvattingsvermogen en beknoptheid de cijfertabellen overtreffen.

Wij schreven den titel van het werk niet volledig af. Marey behandelt niet alleen de toepassing der graphische methode in de statistiek en de staathuishoudkunde, maar ook in de industrie, den handel, de natuurwetenschappen, de geneeskunde en de physiologie. Niet universeel genoeg ontwikkeld, om den schrijver op al deze terreinen te volgen, wenscht de beoordeelaar zich te bepalen tot zijn eigen gebied, waarop hij de hier behandelde methode heeft leeren kennen en waardeeren. In de statistiek is de toepassing zeer ruim en vruchtbaar, doch in zeker opzicht uit den aard der zaak beperkt; van zelfregistratie kan daarbij geen sprake zijn, zooals in de physiologie en waterbouwkunde, waar door vernuftig samengestelde werktuigen de waar te nemen feiten mechanisch en rechtstreeks langs den graphischen weg worden wedergegeven. In de statistiek dient zij voor de aanschouwelijke voorstelling van waargenomen maatschappelijke feiten en is zij om hare duidelijkheid in vele gevallen te verkiezen boven het cijferschrift dier wetenschap; men behoeft daartoe de verschillend opgemaakte tabellen van de sterfte naar den leeftijd bij voorbeeld slechts te vergelijken. Naar de gewone cijfermethode heeft men voor de aanschouwelijke voorstelling daarvan ettelijke kolommen cijfers noodig; indien men de graphische methode toepast, geeft men de sterfte voor de beide geslachten aan door twee lijnen op een in regelmatige vierkanten verdeeld vlak.

De geheele methode namelijk berust hierop, dat men elk punt in een plat vlak bepalen kan door zijn afstand van twee in dat vlak vallende en elkander snijdende lijnen. Van deze geometrische eigenschap werd voor de statistiek allereerst partij getrokken door William Playfair, die op het einde der vorige eeuw leefde en mede bekend is als bezorger van eene der uitgaven van Adam Smith's beroemd werk. In 1785 (niet in 1789, gelijk bij Marey op bladz. 27 wordt gezegd) gaf hij voor het eerst graphische overzichten betrekkelijk de geldmiddelen van Engeland uit, die zoowel daar te lande als in Frankrijk, waar zijn eerste werk reeds in 1788 vertaald werd uitgegeven, de aandacht trokken en de waardeering vonden van alle deskundigen. '*Very considerable applause is certainly due to this invention*, *as a new*, *direct*, *and easy mode of conveying information to statesmen and to merchants*', zeide de invloedrijke *Political Herald* ervan; deze gunstige ontvangst deed Playfair besluiten tot eene dergelijke behandeling van Engeland's buitenlandschen handel en geldmiddelen, waarvan de derde uitgave, in 1801 onder den naam van *The commercial and political atlas* verschenen, thans voor ons ligt. De daarin voorkomende diagrammen worden door den schrijver kaarten genoemd, de lijnen van uitvoer naar en invoer uit ieder land gekleurd, het daartusschen liggend vak getint en, naar de begrippen van dien tijd, als 'balans ten

voordeele van Engeland' aangeduid, voor zoover de lijn van den uitvoer hooger klom dan die van den invoer. Wanneer de invoerlijn boven de uitvoerlijn gaat, gelijk op de diagrammen betrekkelijk de Britsche overzeesche bezittingen het geval is, wordt de balans voor Engeland nadeelig genoemd. Geen wonder, dat deze wijze van voorstelling bij hare eerste toepassing de aandacht trok en bijval vond. Wie de handelsbeweging tusschen twee landen over een zeker tijdperk wilde doen kennen, had vroeger geen ander middel dan het heden ten dage nog veelvuldig gebezigde; hij plaatste zijne cijfers in eene tabel met vier of vijf kolommen, voor de jaartallen, de uitvoeren, de invoeren, de verschillen in meer en minder bestemd, en die evenveel regels besloeg, als het betrokken tijdperk jaren telde. Playfair nam een in vierkante afdeelingen verdeeld vlak, waarvan de horizontale as afgedeeld was in eene schaal van tijd, de verticale in eene schaal van geldsommen. De waardecijfers van invoer en uitvoer werden hierop voor elk jaar bepaald door de snijpunten der loodlijnen, uit de betrekkelijke schaalpunten getrokken, evenals de ligging eener plaats op de kaart bepaald wordt door het snijpunt van meridiaan en parallel (lengte en breedte); eene vereeniging van deze snijpunten vormde eene lijn, die de aanschouwelijke voorstelling gaf van de handelsbeweging, hare toeneming of afneming, hetzij geleidelijk of in sprongen en rukken. Het ligt voor de hand, dat deze wijze van voorstelling veel meer tot het oog spreken moest dan de nevens en onder elkander gestelde cijfers; de aldus bij de statistiek ingevoerde graphische methode kan daarom gezegd worden, de resultaten dezer wetenschap bevattelijk te maken ook voor hem, die van de droge cijferstudie een afschrik heeft.

Een tweede voordeel dezer methode is, dat ze verschillende gegevens in een kort bestek samenvoegt. Zoo geeft bij voorbeeld eene graphische voorstelling van den loop der openbare geldmiddelen van een staat nevens de eindcijfers van ontvangsten en uitgaven ook te gelijk de voordeelige of nadeelige resultaten van den dienst te aanschouwen, treffender, dan de cijfertabellen doen kunnen. Want vooral waar het opgaven van financieele statistiek betreft, gaat de zeer juiste opmerking van William Playfair op, dat de punten, die de geldsommen uitdrukken, aan te merken zijn als de toppunten van de aan die sommen evenredige stapels muntstukken en de afbeelding van een geldstapel meer tot het oog spreekt dan een cijfergetal.

Men kan echter in alle opzichten te veel eischen, en ook ten aanzien der graphische statistiek staat men, met te veel te eischen, aan teleurstelling bloot. Wil men te veel te gelijk uitdrukken, dan gaat de duidelijkheid der voorstelling teloor. Reeds het eerste diagram in deze bewerking van Marey toont dit aan; het bevat een vergelijkend overzicht van de zeil- en stoomschepen van een twintigtal landen naar den tonneninhoud, waarbij (om Playfair's beeld te gebruiken) de stapels tonnen der zeilschepen op dezelfde basis, de horizontale as van het diagram, berusten en dus voor onderlinge vergelijking vatbaar zijn. De tonneninhoud der stoomschepen is er echter bovenopgestapeld, waardoor de onderlinge vergelijking der verschillende stoomvloten met eenige juistheid alleen door het bezigen van een passer is te maken. In den regel zijn zulke onderverdeelingen niet raadzaam.

Is het niet wenschelijk te veel te doen, door onberaden streven naar de grootst mogelijke duidelijkheid kan men evengoed zijn doel missen. Zoo draagt bij voorbeeld het verschillend arceeren veel bij tot de duidelijkheid

van het diagram, waaraan het te gelijk een beter oog geeft. En toch zijn in vele gevallen de eenvoudige lijnen van Playfair, ook al kunnen ze niet gekleurd gegeven worden, boven de gearceerde voorstellingen te verkiezen. Er hebben zoo licht geen vergissingen mede plaats, gelijk op bladz. 44 (fig. 13. Balans van den handel van Engeland, naar Playfair) er eene is voorgekomen. De jaren 1781 en 1782 worden aldaar, bij Marey-Jaeger, voorgesteld als jaren met eene voor Engeland voordeelige handelsbalans, ofschoon het invoercijfer dat van den uitvoer overtrof. Bij Playfair komt deze fout niet voor, welke aan eene vergissing bij het arceeren te wijten zal zijn. Had men in 't geheel niet gearceerd, maar eenvoudig de twee lijnen op het vlak gebracht, dan zou ja de figuur er wat mager hebben uitgezien en de belangstellende niet-deskundige eene halve minuut meer noodig hebben gehad, om haar te begrijpen, maar dan was er ook geen vergissing mogelijk geweest. Dit is echter geen bezwaar tegen de graphische methode zelve, maar tegen een détail van uitvoering.

De twee thans verschenen afleveringen van de vertaling des heeren Jaeger zijn zeer belangrijk van inhoud, en de volgende beloven, naar de in de inleiding van het werk gedane toezeggingen te oordeelen, niet minder. In de twaalf afleveringen, waarmede het boek compleet zal zijn, zal men het meest volledig handboek vinden, om de volle toepassing te leeren kennen der daarin behandelde methode in verschillende wetenschappen en de diensten te leeren beoordeelen, welke zij reeds aan de wetenschap en de practijk heeft bewezen. Vertaler en uitgever verdienen ten volle, dat de algemeene belangstelling in dit werk, dat met het oog op Nederland nog eene bepaalde uitbreiding heeft ondergaan, hunne groote onderneming loonen zal.

Hildebrands Camera Obscura door Johs. Dyserinck. Vermeerderde herdruk uit De Gids van December 1881. Middelburg. J.C.W. Altorffer.

Populair als Hildebrand's *Camera Obscura* was wellicht nooit een boek in Nederland; daar haalt zelfs Van Lennep niet bij of De Genestet of de Schoolmeester; 13 drukken, 50000 exemplaren!

De geschiedenis van dit boek was èn om de letterkundige waarde èn om den zeldzamen opgang - niet altijd gaan beiden gepaard - waard, om het onderwerp te zijn van een nauwgezette studie; wanneer verscheen de eerste druk, hoe werd hij ontvangen, welk was het oordeel der recensenten, welk verschil bestaat er tusschen de verschillende drukken, in welken vorm zagen zij het licht, ziedaar altemaal vragen, die gemakkelijker zijn te doen dan te beantwoorden; immers, zulk een onderzoek vereischt veel zorg, veel tijd, en wie den moed ertoe heeft, heeft aanspraak op onze dankbaarheid, inzonderheid wanneer dat veel omvattend werk gedaan wordt met die nauwkeurigheid, welke wij van den heer J. Dyserinck gewoon zijn.

Is de stof ietwat droog, zooals alle bibliographie, men kan die smakelijk inkleeden, en dat is hier geschied. Wij beginnen met te lachen om de recensie in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zaliger; het tijdschrift had den dood verdiend alleen om het afkeurend vonnis, dat het uitsprak over de *Camera.* 'Hoogst waarschijnlijk', zoo luidt het, 'zal het boek voor vergetelheid plaats maken.' Vergelijk de kromme taal van dien recensent met het Hollandsch van Beets, en ge schudt het hoofd.

Gelukkig waren er toen ook andere recensenten; in *De Gids* verklaarde Pot-

gieter, - evenwel eerst na de tweede uitgave - dat de stijl, de taal van het boek uitstekend waren. ‘Het Hollandsch’, zoo las men daar in 1841, ‘is ons nog rijkere mijn gebleken, sedert Hildebrands talent er zoo vele nieuwe, te lang voorbijgeziene, te achteloos verzuimde aderen in ontdekte.’ -

Van de vele bijzonderheden, welke Dyserinck in zijn studie meedeelt, welke ook uitgestrekt werd tot de Duitsche, Fransche, Engelsche, Italiaansche vertalingen, wil ik hier geen lijst geven, om de lezing van het keurige boekske niet overbodig te maken. Vooral wat die vertalingen betreft, vindt men menige zotternij.

Ik neem echter de gelegenheid waar, om de *Camera Obscura* nog eens aan te bevelen. Aan te bevelen niet in den gewonen zin, want dat zou gek zijn, maar erop te wijzen als een bron van studie voor letterkundigen, of die het willen worden.

Er wordt veel geschreven tegenwoordig; vrachten kopij worden ingezonden bij de redacties van tijdschriften en couranten; schier legio is het aantal jeugdige schrijvers en schrijfsters, die een oordeel vragen over hun voortbrengselen, maar - over 't geheel genomen is het gehalte niet van dien aard, dat men merken kan, dat de *Camera Obscura* gelezen en herlezen is; dikwerf moest men zich afvragen, of de 50000 exemplaren, die werkelijk zijn verkocht, niet meer dienst doen als aanvulling van het boekenrekje of als prachtexemplaar op de tafel in de mooie kamer, dan wel om Hollandsch te leeren en onze inderdaad rijke en schoone moedertaal te kennen. Men kan zijn verbazing nauw onderdrukken, wanneer een slecht geschreven novelle wordt aangeboden en op de vraag, of men de *Camera Obscura* gelezen heeft, of ook wel een ander boek, bekend om de zuiverheid van Hollandsch, een niet alleen ontkennend maar zelfs verwonderd antwoord wordt gegeven. Wanneer men niet eens maar herhaalde malen die ervaring opdoet, begint men te vreezen, dat het met de *Camera Obscura* gaat als met meer boeken: veel gelezen, maar toch meer verkocht dan gelezen.

't Is waar, er bestaat in vele Nederlandsche kringen een minachting, een afkeer van het Hollandsch, waarop men zich zelfs durft te verhoovaardigen; het Hollandsch is zoo stijf, zoo saai; voor het leeren van vreemde talen, van natuurkunde, enz. enz., heeft men alles over, maar Hollandsch, dat kent men immers al! Arm volk, arm nationaliteitsgevoel, wanneer zoo over de moedertaal gedacht en gesproken wordt.

Maar dat moest althans geen plaats hebben bij hen, die schrijven willen in het Hollandsch, zich naam maken in de letterkundige wereld. Tegen dat euvel kan nooit genoeg geprotesteerd worden. Mijn schoolmeester - 't was er een van den goeden ouden stempel, eenvoudig en degelijk in het onderwijs, - zei altijd: een jongen, die vreemde talen leert zonder zijn moedertaal te kennen, is gelijk aan een hond, die allerlei kunstjes kent, behalve blaffen. Toch kende de man de drie moderne talen zoo goed als de beste. Ik herhaal die les en verzoek de *Camera Obscura* te lezen niet eens, maar telken male, om te leeren, wat Hollandsch is.

De heer Dyserinck droeg zijn studie op aan Nicolaas Beets, met de herinnering aan zijn woorden: ‘Ik acht den man zalig, wien het gelukt, zich omtrent zijne moedertaal verdienstelijk te maken.’

Een woord van lof aan de uitgevers Altorffer voor de nette uitgave.

K.

Mengelwerk.

Tusschen de bergen door Geertruida Carelsen.

Reizen! Op reis gaan, om natuurgenot te zoeken...

Eigenlijk, hoe meer ik van de natuur zie en ondervind, hoe meer ik tot de overtuiging kom, dat hare schoonheid grootendeels bepaald wordt door weer en door wind, door zonneschijn en regen, en dat het genieten van die schoonheid bijna altijd van onze eigen stemming afhangt. Het armste landschap wordt bekoorlijk, als de lente er haar waas over uitspreidt; het onaanzienlijkst boschje speelt de rol van een betooverd woud, wanneer des winters, bij zonsondergang, zijne beijzelde takken rozerood en wit tegen den lichtblauwen hemel afsteken. En de diepste indrukken, die ik mij van mijn omgang met ‘de natuur’ herinner, zijn volstrekt juist niet altijd verbonden aan de liefelijkste of verhevenste natuurtafereelen, maar aan schijnbaar toevallige omstandigheden, die mij op een gegeven oogenblik meer dan ooit vatbaar maakten voor haar invloed.

Waarlijk, men behoeft ons land niet te verlaten, om natuurgenot te vinden. En zelfs voor diegenen, die met zeker recht beweren, dat de kunst, de nijverheid, de menschenhand hen hier te veel belemmert in het ontmoeten van den vollen, frisschen adem der natuur, zijn in Nederland immers steeds drie onverbeterlijke vrijplaatsen: onze woeste gronden, hetzij hei of duinen; de heerlijke Noordzee, en, bovenal, het over onze vlakte zoo ruime, tot aan een verren horizont zichtbare uitspansel. Wat ter wereld haalt bij deze drie, indien het u te doen is om dat samenzijn met de natuur of om dat geheel-alleen-zijn onder

hare inwerking, dat het best in staat, is een ontstemd gemoed opnieuw gezond en krachtig, frisch, levenslustig en gezellig te maken?

Doch er zijn menschen, in wier oogen en verbeelding natuurschoon niet bestaat in zee en wolken of iets anders, maar uitsluitend in bergen en bosschen. Zonder twijfel hebben dezen hunne groote aantrekkelijkheid. Een stukje van het Alpenland te mogen zien, zij het ook slechts een heel klein stukje, mits er een paar van die onvergelijkelijk schoone blauwgroene meren en van die karakteristieke bergpartijen in vallen, die het Alpenland kenmerken, is eene gebeurtenis in iemands leven. Het gaat niet aan, in onzen tijd van reisgidsen en van goedkoope circuleer-billetten uit eene open rede aan het beschaafde Nederland te gaan vertellen, hoe het er ten naastenbij b.v. aan de oevers van het Vierwaldstätter-meer uitziet. Maar juist omdat elken zomer zoovelen Zwitserland bezoeken, kan men met te meer gemak en te meer kans op sympathie in het publiek een vluchtig woordje wisselen over de bekoorlijkheden van Luzern en Zürich, over Zwitsersch land en water en Zwitsersche toestanden.

Om met Luzern te beginnen: herinnert gij u nog uwe gewaarwording, toen gij voor de eerste maal daar aankwaamt? Ik hoop, dat het met helder weer was en onder gunstige omstandigheden. Dan moet gij u, uit ons Noorden komende, gedurende een paar uur als in een tooverland gevoeld hebben. Hoe was het u te moede bij den aanblik van dat groene water - blauw- en paarsgroen in de verte, maar vlak onder u, b.v. door de kieren der bruggen gezien, zoo groen als een groene smaragd? Misschien zaagt gij zulk groen water reeds te voren. Mij voeren, toen ik het voor 't eerst in 't oog kreeg, - het was eene kronkeling der ‘wilde Aare’, van uit een spoorwaggon gezien, - met bliksemsnelheid de tegenstrijdigste gedachten door het hoofd. Mijn eerste indruk was: ‘Hoe verrukkelijk schoon!’ Mijn tweede: ‘Zou dat waarlijk water wezen of gesmolten metaal?’ En ik dacht aan de sprookjes, waarin iemands hebzucht gewenscht had, dat alles om hem heen in goud veranderde, en dat hij dan, ten gevolge der vervulling van dien wensch, van dorst moest sterven! Ik huiverde een oogenblik. Maar ik wist toch, dat dat water drinkbaar was; en ik zag het in glazen, en dan was het zoo helder als het zuiverst regenwater. Het zonderlingste was, dat niemand mij van die verwonderlijke kleurspeling een uitleg wist te geven. Het gros der Zwitsers schijnt er zoozeer aan gewoon te zijn, dat zij er volstrekt niets vreemds in zien; en medereizigers bezorgen u verklaringen, waarvan de eene al minder steek houdt dan de andere. Zoo spreekt men u van ‘de weerspiegeling der groene oevers’ (alsof die nog verder dan alleen aan de kanten weerspiegelden) en van die van het blauw des hemels (alsof dat zich niet evengoed over ieder ander vrij liggend water heenwelfde). Men praat van *Schweizer-Jaspis* en andere gesteenten op den bodem (alsof die gelijkmatig geplaveid was). Beurtelings wordt u iets verteld

van diepte en doorzichtigheid - en de waarheid is, dat niemand het recht weet(*). Maar hangende de deliberatiën van de geleerden over dit zoo merkwaardige verschijnsel, kan ieder gewoon mensch met wat er zin voor schoonheid in hem woont, zijn hart ophalen aan de schoonheid van die rijke tinten en de wateren van Reuss en Aare, en van welke andere bergstroomen Zwitserland hem te zien geeft, begroeten met een juichtoon van bewondering!

En zoo Luzern toevallig uwe eerste echt-Zwitsersche stad was, wat zeiden u dan wel zijne oude straten, zijne eigenaardige gebouwen, zijn in het water staande lichttoren (lucerna), zijne overdekte bruggen, op welks houtwerk u in stijve, hardgekleurde figuren, en bijna onleesbare letters, de eeuwenheugende plaatselijke kronieken worden meegedeeld? Voeldet gij er iets voor, u te bevinden in de *Urschweiz*, in het land van *Wilhelm Tell*? Kwam zij u nog eens in de gedachte, die zinrijke overlevering, die legende van de wisselwerking der maatschappelijke krachten: de geestkracht van één sterk persoon gesteund door het eendracht-maakt-macht van duizenden? Of gij het woudt of niet, gij werdt er telken male aan herinnerd. En als gij, de oude stad verlatende, op hare beurt de nieuwe met nieuwsgierigheid aanzaagt, voeldet gij u aangetrokken door de *Quay* met hare schoone ligging, en misschien half ondanks uzelven door hare vroolijke toeristenkermis, en door de sierlijk uitgestalde winkels met al hunne kleurenrijke afwisseling van landschappen en alpenstokken en natuurlijk en geschilderd en nagemaakt *Edelweiss*. Indien gij muzikaal zijt, zorgdet gij, op uw tijd bij het dagelijksch orgelconcert in de *Stiftkirche* te zijn; zoo gij ook hart hebt voor natuurwetenschappen, zocht gij onderwijl den *Gletschergarten*; en gij vondt dien zeer merkwaardig, zelfs niettegenstaande de vrij onaangename bijomstandigheid van met uwe natuurhistorische speculatiën, die zeker naar het ruime, breede uitzicht van een *Gletscher* zelven verlangden, telkens over de hekjes en haagjes en bruggetjes van een theetuintje te struikelen. Doch hetzij gij al of niet muziek woudt hooren en al of niet woudt trachten, de zonderlinge wording der ijsvelden te begrijpen, - al zoekende en dwalende werdt gij door gids of toeval eensklaps gebracht voor een kleinen vijver, en daarin groeiden waterplanten en daar rondom stonden hooge boomen. Wat zegt gij van Thorwaldsen's ‘Leeuw’? Misschien kendet gij hem reeds sinds jaren in een afbeeldsel van hout of pleister; maar hier zaagt gij plotseling het oorspronkelijke kunstwerk plus de plaats, waar het te huis behoort, en bemerktet toen, dat gij tot nog toe slechts een klein deel van zijne schoonheid gezien hadt. Werkelijk, hoe groot een meester Thorwaldsen zich getoond heeft in het scheppen van den leeuw, gewond, treurend met bijna menschelijke uitdrukking, en toch

(*) Ook na de nauwgezette onderzoekingen en studiën van den natuurkundige Beetz op de Tyroolsche meren is de wetenschap nog niet bij machte, er een boven alle bezwaren verheven uitleg van te geven.

zoozeer een leeuw, dat men er gerust zijne natuurgenooten in Artis op kan aanzien, - zijn geniaalste inval schijnt mij toe het nederleggen van zijn kunstwerk in en buiten de daarvoor uitgehouwen nis. Is er schooner werking denkbaar, dan die teweeggebracht wordt door de ligging van dat fijn afgewerkte beeld in dien breeden, hoogen, ruw behakten rotswand, die toch nooit slordig heeten kan, omdat hij doodeenvoudig een stukje natuur is? Het rijkste voetstuk zou veel minder monumentaal zijn. Het geheel spreekt zoo sterk, dat verreweg de meesten eerst hier vragen: wat die leeuw beteekent en wáárom hij treurt? En men beproeft te lezen: 'Duces XXVI....' En dan blijkt het, dat in dit kleine land van vrijheidszin en onafhankelijkheid het grootste, het meest artistieke monument, waarop het roem draagt, niet gesticht is ter verheerlijking van de eene of andere bevrijdingszegepraal, maar van eenige honderden landskinderen, die sneuvelden bij de verdediging van een door hen bezetten post! Dat hunne toewijding eene zaak gold, zoo weinig Zwitsersch van karakter als de bescherming van het Fransche koningschap, is zeker treffend. Het is, geloof ik, niet toevallig, dat Thorwaldsen's gedenkteeken hier ligt, in het Katholieke Luzern, en niet b.v. in het vrijzinnig-Protestantsche Zürich. Doch laat ons het geval liefst van zijne edelste zij aanzien en medejuichen in de hulde aan persoonlijke onwankelbare trouw.

Men kan niet te Luzern zijn, zonder reeds den tweeden dag beurtelings den Rigi en den Pilatus aan te kijken met de overlegging, of men al of niet die beiden of wel één van tweeën zal bestijgen. 'De Rigi' - zoo heet het in Meyer's *Schweiz* - 'staat tot den Pilatus als eene idylle tot een epos.' Wat de bergen zelven aangaat, is dit niet kwaad gevonden; maar sedert de 'bestijging' van den Rigi gebeurt door middel van de *Rigi-bahn*, d.w.z. in heel aardige menschendoosjes met heel aardig mechaniek, terwijl die van den Pilatus niet anders kan geschieden dan te voet of hoogstens voor een deel te paard, vergelijk ik een Rigi-tocht bij eene operette van Offenbach, tegen een Pilatus-dag bij een muziek-drama van Richard Wagner. Nu is het zeer begrijpelijk, dat menigeen liever met Wagner dan met Offenbach te doen heeft, terwijl een aantal anderen er anders over denken. Zoo is het, omgekeerd, ook even goed aannemelijk, dat iemand zich meer tot de banken van den veelbesproken Rigi-tram voelt aangetrokken, en dat eens anders wenschen uitgaan naar de zadels der traditioneele bergpages. Zelfs is er nog een derde mogelijk: namelijk dat men liefst beneden, aan de boorden van het schoone meer, zou blijven zitten. Maar het is vermakelijk om aan te zien, hoe onverdraagzaam de toeristen in dit opzicht doorgaans jegens elkander gestemd zijn. Voortdurend aan de tables-d'hôte hoort men forsche stemmen zich beroemen op hunne heldhaftige bergtochten van zoo- en zooveel uren gaans, alsof alle reisgenot zich in de cijfers van die uren uit liet drukken; terwijl hunne overburen deze laatste zienswijs trachten

te weerleggen, door er hunne persoonlijke, dikwijls vrij verregaande gemakzucht als hoogst ideaal tegenover te stellen. Het ééns worden doen de partijen nimmer; redeneeren doen zij ook niet; meestal eindigen zij wederkeerig door voor elkanders smaak de schouders op te halen. Toch dunkt mij, dat ieder, wien niet al wat menschelijk is, vreemd is, klaar moet kunnen begrijpen, hoeveel bij dergelijke inzichten van gestel, omstandigheden, stemming afhangt. Zelfs in het leven van denzelfden persoon kunnen tijden voorkomen, waarin hij hunkert naar lichamelijke inspanning, waarin zijn geest snakt naar de eenzaamheid der ruwe bergnatuur, en tusschen al de schoonheden van het Luzernermeer zijn blik het liefst rust op het hoogste topje van den '*Esel*'; en anderen, waarin hij het allerliefst het groene water, de landhuizen, de winkels en de bootjes en de voorbijtrekkende Zwitsers en niet-Zwitsers gadeslaat. - Voor ons Nederlanders ligt het voor de hand, dat wij aanvankelijk het meest bekoord worden door dalgezichten, door de schilderachtigheid der meren en van hunne glooiende oevers en door het doen en laten eener van de onze verschillende wereld. Wij zien de toppen van de bergen tegen den heuvel afgeteekend, vermeien ons in hunne grillige vormen en begroeten hen als eene eigenaardige omlijsting van het landschap. Wij zien de sneeuwtoppen van verre en.... het komt in ons op te meenen, dat de winters lang genoeg zijn op hun tijd, om in den zomer zomerschoonheid te waardeeren. Wie bij voorbeeld twintig jaar gewoond heeft in eene der kaalste streken van Noord-Holland of Friesland of Groningen of Drente en zich herinnert, hoe het was, als somtijds dagenlang het postverkeer gestremd werd door sneeuwjacht en door opgewaaide sneeuw langs de rechtlijnige wegen, verlangt allicht te midden van kleurrijke, gezellige dalen volstrekt niet naar de onherbergzame verhevenheden, waarop de verrekijkers van de meeste reizigers gericht zijn. Doch, indien men ons eerst slechts den tijd laat, om de heerlijkheid der zonnige valleien naar hartelust op alle wijzen in ons op te nemen, dan komt er eensklaps voor ons, kinderen der vlakte, een dag, waarop wij voelen, dat het schoonste dal ons op den duur te eng zou worden; en wij koopen dikgezoolde schoenen en wij trekken mee de bergen op, en stappen voort met alle macht van longen en van knieën, en wij trotseeren lustig desnoods nevelen en kladsneeuw, alleen maar in de hoop van eindelijk weer eens een stukje ongebroken horizont in 't oog te krijgen!

Wie van Luzern naar Zürich reist, gaat zonder twijfel achteruit, wat trotschheid van natuurtooneelen aanbelangt; maar het maatschappelijk verkeer te Zürich is rijker, levendiger, meer naar alle zijden ontwikkeld; kortom, 't is eene grootere stad. Bern moge hoofdstad van den Bondstaat wezen, Zürich is het middelpunt van het Protestantsche Zwitserland. Wij zijn hier in het land, waar Zwingli te huis behoorde;

de kerk, waarin hij het eerst optrad, sober, ernstig als de geest van dien hervormer zelven, behoort tot de karakteristiekste en meest gewaardeerde van Zürich's oude gebouwen; en hoe trouw de stad aan hare overleveringen is gebleven, blijkt uit de sympathie, die op zijne beurt een negentiende-eeuwsche Zwingli, Heinrich Lang, er vond. Op het bezit van zijn ter goeder naam en faam staand Polytechnicum is Zürich haast zoo trotsch als grooter, steden op hare Academie. Niet minder trotsch is het trouwens op zijne schoone ligging. De eigenlijke oude stad heeft weinig omvang; des te uitgebreider zijn de nieuwe voorsteden. De helling van den bodem, de golvende lijn van den meeroever, die min of meer gevolgd wordt, voorkomen hier de stijfheid, rechthoekigheid, eentonigheid, in onze vlakten doorgaans aan ‘nieuwe buurten’ eigen. Van het meer af is dan ook het uitzicht op het vroolijk, gezellig geheel, op de licht en donker grijze huizen met helder groene jaloezieën, op den Uetli en de overige omringende bergen alleen reeds de moeite van een boottochtje waard. Wie gaat naar Zürich en verzuimt te spelevaren op het meer? - Wat menigeen intusschen wèl verzuimt (en dat is jammer!), is, om te Rapperschwyl, op het kasteel, het *Poolsch Museum* te bezoeken. Elk, die iets gevoelt voor kunst, geschiedenis en poëzie, kan daar te midden van het baden in natuurschoon, der meesten hoofddoel van een Zwitsersch reisje, eensklaps de verrassing van een krachtig dramatischen indruk genieten!

Zonder twijfel hebt gij te Zürich het *Pfahlbauten*museum bezocht en daar al de gewaarwordingen doorleefd, die bij ons te lande de Hunnebedden en andere dergelijke oudheden opwekken. Hebt gij het ook getroffen, dat daar een bewaarder heerschte, die u in een sterk Zwitserschen tongval uitlei, hoe men in de ‘steenperiode’ placht te werken? Zoodra hij het woord bij de daad voegt en zelf onder onze oogen een steen begint uit te hollen, wordt zijne les zeer merkwaardig en zien wij voortaan alle dergelijke potjes en kannetjes, maalsteenen en urntjes met dubbele belangstelling aan.

Als gij tijd hadt, hebt gij stellig gewandeld op de *Hohe Promenade* en daar telkens stilgestaan op liefelijke plekjes. Zijt gij dan ook soms terechtgekomen bij het blanke gedenkteeken, door Zwitserland's gezamenlijke mannen-liedertafels opgericht voor hun *Vater Nägeli*? Voeldet gij al of niet iets zangerigs in uw gemoed weerklinken bij de dankbaarheid, waarvan de opschriften getuigen? Zijt gij het eens met deze meening: ‘In der Lichtwelt der Kunst bleibt immer das Wesentlichste und Bildendste: das in schöner Form gesungene Wort’?

En zijt gij in den *Hortus* geweest, den grooten, rijken *Hortus*, te gelijk een wetenschappelijke tuin en een behaaglijk parkje, waar het publiek vrij in- en uitloopt, terwijl bij ons in dergelijke inrichtingen nog altijd entrée wordt geheven en het geleide van een knecht aan de bezoekers opgedrongen?

Doch om zich geheel in Zwitserland te voelen, meen ik, dat men de groote, veelbezochte meren moet verlaten en de kleine dalen opzoeken. Een reistoeval bracht mij te Glarus, en zelden was een reistoeval mij aangenamer. Niet omdat er te Glarus in gewonen, Baedekerschen zin zooveel te zien was, maar om de eigenaardigheden, die zijne ligging meebrengt. De stad zelve, in hare waardigheid van kantonale hoofdplaats voorzien van de noodige regeeringsgebouwen, een paar groote scholen en een klein, frisch gelegen ziekenhuis, bezit niets van wat men schilderachtig pleegt te noemen. Men vindt er zelfs niets ouds, en wel om de eenvoudige reden, dat geheel Glarus, weleer geheel uit houten huizen bestaande, omstreeks denzelfden tijd en op eene dergelijke wijze als bij ons te lande Enschede geheel is afgebrand. De huizen zijn nu in een nieuwen en volstrekt niet artistieken stijl opgebouwd, en indien iets bewijst, hoe de bewoners in oude instellingen vastgeworteld waren, dan is 't wel dit, dat ondanks die volledige vernieuwing van de woningen, die al zeer licht te gelijk vernieuwingen op allerlei maatschappelijk gebied zoude meegebracht hebben, Glarus juist tot de kantons behoort, waar zekere elders als verouderd beschouwde gebruiken, zooals b.v. het gemeenschappelijk grondbezit, nog trouw in zwang zijn. Het stadje ligt dan ook, als van de geheele buitenwereld afgesloten, in een diep, rond dal, tusschen vrij steile bergen, waarvan de Glärnisch de voornaamste is. Wat de Pilatus voor Luzern of beter nog (want er is hier geen water), wat de Blinkert voor ons Kraantje-Lek is, dat is hier, voor Glarus, de Glärnisch. Hij rijst, schijnbaar geheel afzonderlijk, vlak bij de stad omhoog. Van alle zijden sluiten zich gebergten aan; men moet moeite doen, om zich te vergewissen, dat er uitwegen zijn, om dit dal, deze doos-zonder-deksel te verlaten. Gelukkig wordt onze verbeelding in dit opzicht af en toe te gemoet gekomen door het fluiten der locomotieven: Glarus is, sinds de laatste jaren, eindstation van eene locaalspoorlijn.

Om de natuur en 't nationale leven van een land eenigszins te kunnen beoordeelen, moet men er minstens een geheel jaar hebben doorgebracht: er de lente in den zomer, en den zomer in den herfst, en den herfst in den winter, en dezen weder in de lente hebben zien overgaan. Vooral dit laatste. Al wie ooit in Zwitserland moest of mocht overwinteren, heeft het zijne te vertellen van den *Foehn*. Het is de warme zuidenwind, die zich het geheele jaar door op allerhande wijzen tusschen de Alpen doet gelden, tijdelijke omwentelingen teweegbrengt en naar gelang van omstandigheden verzengend of weldadig werkt. Vroeg in het voorjaar komt hij de eerste sneeuw ontdooien. Driftig, woest, ongeduldig valt bij eensklaps in de stille winterwereld. Hij kiest daartoe bij voorkeur den nacht; doch reeds den dag te voren deed zich zijne nadering vermoeden. Ongewone nevelen zweefden rondom de bergtoppen; de lucht was doorschijnend en tilde sterk.

De maan had een rooden kring en de gezichteinder eene zonderlinge, paarsachtige tint. Af en toe speelt er nu eene hevige windvlaag door de toppen der hoogste boomen; in de stroomen ruischt een dof gemurmel. De koeien loeien in de stallen. De dalbewoners zelven voelen iets, waarvan zij zich geene rekenschap weten te geven. Alles is in gespannen verwachting. Men is angstig en nieuwsgierig, al weet men van oudsher, dat wie daar komt, de lentebrenger is!

Mij dunkt, wij moeten ons den indruk voorstellen van onze eigen eerste, plotseling invallende dooidagen, maar tienmaal krachtiger door de grootscher verhoudingen. De woeste weldoener heeft eerst al den schijn van slechts vernietiging in plaats van leven aan te zullen brengen. Hij begint met te breken, te sloopen, onheil aan te richten. Hij werpt reusachtige rotsblokken langs steile wanden; hij ontwortelt de statigsten onder de boomen en klopt daarmee de stroomen wakker, die niet goedsmoeds naar zijne roepstem willen luisteren. Van hoeveel *Sennhütten* hij in 't voorbijgaan de daken en de wanden meesleept - over zulke kleinigheden moet men hem niet lastig vallen, hem, die machtiger is dan de zonnestralen en lacht over hun treuzelwerk! Eene massa sneeuw, tot welker smelting zij, met hunne bescheiden middelen, veertien dagen zouden noodig hebben, ruimt hij binnen vier en twintig uren uit den weg. Wondervlug doet hij alle toestanden omkeeren. Welk eene verandering, welk eene weldaad! De vruchtbaarheid, die sluimerde, is plotseling weer opgewekt; de kleine, teere alpenplanten zijn niet langer tot eene onderaardsche verschuiling gedoemd. De warme nevelen, de zoele voorjaarsdampen, in den tooverketel van het Alpenland toebereid, verspreiden zich vandaar uit over gansch Europa; maar het eerst van alles zegenen zij de Zwitsersche dalen met een schat van zacht gekleurde anemonen en geurige viooltjes. En eensklaps heerscht daar dan die wonderlijke weelde, waarin beurtelings onder elke luchtstreek de natuur gedurende een korten tijd zichzelve schijnt te overtreffen en waarvoor elke taal een woord heeft, dat met den liefelijken klank van Lente overeenstemt....

Wij, die, in het hartje van den zomer, binnen drie, vier, zes weken een kijkje van Zwitserland nemen,..... mij dunkt, slechts wanneer wij *dien* overgang bijgewoond hebben, na eerst, in een plaatsje als Glarus, in een warm, gezellig huis vol eigenaardig Zwitsersch leven, al het lief en leed van een langen winter (desnoods met een paar aardbevingen op den koop toe) mee te hebben doorgemaakt - slechts dan kunnen wij met eere over het land der bergen medepraten!

Zelden is mij in mijn leven iets zóó meegevallen, als dat de waterval van Schaffhausen mij niet tegenviel.

Reeds als kleine kinderen maakten wij er ons eene voorstelling van. Wanneer men ons op school van een waterval sprak, was het bij voorkeur over dien van onzen Rijn. En later lazen wij er verzen over, en

zagen er zoovele afbeeldingen van verschillende soort van, en hoorden door de eerste, tweede, derde hand zoovele verschillende beschrijvingen, al naarmate de reizigers hem met goed of met slecht weer, in een slecht of een goed humeur zagen. Wij vernamen, hoe Van Lennep hem eenvoudig een wit tafellaken noemde. Ondanks alles behield hij toch eene soort van geheimzinnige aantrekkelijkheid. En nu zullen wij ons dan met eigen oogen kunnen vergewissen....

Door eene kleine teleurstelling moet ieder, - althans die van den kant van Dachsen nadert - heen: die zich erop verheugd had, eensklaps, vrij en vrank, het lang gewenschte schouwspel te kunnen genieten, die heeft zich misrekend. '*Ici l'on sonne pour voir la chute des eaux*', staat op een zwaar hek aangekondigd; en de zaak is zóó ingericht, dat men op een afstand van verscheidene minuten gaans de boorden van den Rijn niet kan bereiken, zonder aan dat hek entrée betaald te hebben. Dan wordt men door een huis, en een tuin, en een boschje (ik dacht voortdurend aan eene eendenkooi!) gevoerd naar een getimmerden steiger, waar men voor zijn frank 't genot mag smaken, om het water en het opspattende schuim te tasten en te voelen. Wie zich onder deze omstandigheden boos maakt op den Bondstaat, die toelaat, dat de aanblik van een internationaal eigendom aldus 'geëxploiteerd' wordt, doet zeker eene dwaasheid, maar stellig eene zeer vergeeflijke.

Doch dat leed behoeft niet lang te duren. Er zijn schuitjes, die ons overzetten; er is een rechteroever, vanwaar men op volkomen vrijen voet het schoon tooneel naar hartelust kan gadeslaan. Wie tijd heeft, toeve hier een dag, minstens een halven, al was 't alleen maar, omdat de meeste reizigers dat *niet* doen. De landstreek is liefelijk, de wandeling naar Schaffhausen niet ver, de ligging van het stadje uitnemend schilderachtig. Gij kunt er in den Munster de klok zien, aan welke Schiller het inschrift *Vivos voco*, enz. ontleend heeft. Gij kunt hier, op een kleinen afstand van Säckingen, aan allerlei tafereelen uit Scheffel's *Trompeter* denken; vooral indien gij een Zondag treft, is het kostuum der boeren wel in staat, u, ongemerkt, eene eeuw of wat terug te voeren. Maar het hoofddoel van ons bezoek aan deze omstreek is en blijft de Rijn. Men wil hem zien boven den waterval, hem als met haast daarheen zien snellen; men wil hem een eind weegs volgen na de groote gebeurtenis, zich verbazen over de althans oogenschijnlijke kalmte, waarmee hij weldra weder voortvloeit, alsof er niets gebeurd was. Men wil, zoover men kan! een der rotspunten beklimmen, waardoor de geheele catastrophe eigenlijk veroorzaakt wordt. Daar staat men midden in het groene water en midden in het witte schuim; het bruist u om de ooren en bespoelt het kleine vlak, waarop gij u met moeite staande houdt, uit angst van duizelig te worden in dat bijna donderend geratel. Kunt gij begrijpen, dat het *onze* Rijn is, die daar zoo onstuimig om u neerploft?

Vaak, als wij menschen van beteekenis in hun ouderdom ontmoeten, komt een innige wensch bij ons op, hen jeugdig, krachtig, in hun besten tijd te hebben mogen kennen. En als wij hen dan aan het praten brengen over hunne jonge jaren, lukt het ons dikwijls, meer dan onzen wensch vervuld te krijgen; want als zij goed op gang komen, genieten wij hunne jeugd en te gelijk hunne latere ontwikkeling, die ons zoo naar de kennismaking met die jeugd had doen verlangen. Zoo iets overkomt ons bij den Rijnval. Wij, die in Holland den stroom slechts als een langzamen grijsaard zagen, staan thans verrukt bij het gezicht van zijn jongen overmoed en zullen er hem later te Lobith en te Arnhem, en misschien zelfs te Utrecht en te Leiden, des te liever om hebben. En omgekeerd zou ons de jonge stroom in zijne meest gewaagde sprongen niet zoo bekoorlijk voorkomen, indien wij daarbij niet onwillekeurig dachten aan de grootsche, weldadige, heerlijke rol, die hij op rijper leeftijd speelt. Die groene golven, die daar om u henenplasten, zij zijn het, die aan Zwitserland 't gemis van kustgebied vergoeden, zonder 'twelk men wel eens heeft beweerd, dat geen staat bloeien en zelfstandig blijven kan. Zij zijn het, die ons, kustbewoners, in verbinding stellen met de binnenlanden van Europa; zij zijn het, die het verkeer tusschen volken van het Noorden en het Zuiden gemakkelijk maakten, eeuwen voordat spoorwegtunnels die taak met haar deelden. - Bij het oversteken in het roeischuitje ontmoette ik eene Engelsche familie. Twee aardige meisjes verdiepten zich in 't motto van Baedeker's *Rheinländer*, de welbekende dichtregels van Max von Schenkendorf:

> ‘Es regen sich in allen Herzen
> Viel vaterländ'sche Lust und Schmerzen,
> Wenn mann das deutsche Lied beginnt
> Vom Rhein, dem hohen Felsenkind.’

Zij konden daar niet recht uit wijs worden. Ik van mijne zijde kon niet laten, haar te helpen. 't Was mij eene prikkelende weelde, hier onder het geklots van ‘het hooggeboren kind der rotsen’ te getuigen van zijn roem, van zijne traditioneele poëzie. Ik vertaalde de bedoelde regels in het Engelsch.

‘You are german of course?’ heette het toen natuurlijk.

De gelegenheid ontbrak mij, om uit te leggen, dat ik geene Duitsche was, maar mij in deze oogenblikken wel geheel Germaansch voelde.

Voor wie hart voor den Rijn heeft, is het een eigenaardig schouwspel, hem bij Bazel voor het eerst als breeden stroom te groeten, die zijn bergland gaat verlaten en de vlakte intreedt. Zooals hij hier de stad scheidt in twee deelen en van de bruggen af een prachtig uitzicht aanbiedt, zal hij op zijn weg den trots uitmaken van een aantal steden, het middelpunt van hare bedrijvigheid, ja doorgaans,

als men hare geschiedenis nagaat, hare reden van bestaan. Hier heeft hij zijne groene kleur verloren; hier speelt hij geen vermetel spel meer; vanhier af is hij volkomen bevaarbaar. De bergen, die hij nu nog zal bespoelen, zijn heuvelen, vergeleken bij die van zijn vaderland; ernstig, als zijne waardigheid betaamt, gaat hij voortaan zijn gang. Zelfs de knelling van het Binger Loch vertoornt hem niet. Op 't laatst kan zelfs de Loreley hem niet meer tot groote opgewondenheid verleiden. Maar als wij hem terugzien tusschen Hollandsche weiden, zal hij ons voortaan altijd een groet meebrengen uit de Alpen!

[Tweede deel]

Staatkunde en geschiedenis.

De uitvoering der wet tot regeling en voltooiing van ons vestingstelsel.

> De wijze waarop de versterking wordt uitgevoerd is zoowel voor de financiën als voor de verdediging een zaak van gewicht.
> DE ROO VAN ALDERWERELT.
> Het doel der vestingwet is te breken met planloos stuksgewijze versterken.
>
> STIELTJES.

Verhooging der weerbaarheid is nationaal belang. De wijze van uitvoering van daartoe strekkende maatregelen kan oorzaak zijn, dat dezen meer of min doel treffen, zelfs dat zij het doel missen. Die wijze raakt verdediging en financiën. Het is daarom van algemeen belang, haar na te gaan, een blik slaande op het verleden, om daaruit nut te trekken voor de toekomst.

Onder de maatregelen, in de laatste jaren tot verhooging onzer weerbaarheid reeds genomen, bekleedt de verbetering onzer doode strijdkrachten eene eerste plaats. Hiertoe behooren de verbetering, voltooiing en aanleg van verdedigingsliniën en afzonderlijke sterkten en hare bewapening.

Ten einde hierbij binnen een niet al te ruim tijdsverloop een afgewerkt geheel te verkrijgen, welks onderdeelen in een goed verband zouden staan tot elkaar als gevolg van een algemeen, wel overwogen idee, dat aan het geheel ten grondslag lag, werd genoemde verbetering geregeld bij de wet, de ‘Wet tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel’ (van 18 April 1874, *Staatsblad* N°. 64). Tevens werd door haar een beginsel uitgedrukt, nl. dat van ‘geconcentreerde verdediging’, een beginsel, dat vooral voor kleine Staten den eenig waren weg schijnt aan te wijzen. (Zie o.a.: Brialmont, *Fortification à fossés secs* en *Défense des états.*)

Genoemde wet kwam, nadat reeds verschillende ontwerpen waren

voorgesteld, in 1874 onder den Minister van Oorlog Weitzel tot stand. Zij bevatte:

de vaststelling van liniën en groepen werken, die het vestingstelsel van het Koninkrijk omvat;

de volgorde, waarin dezen zouden worden uitgevoerd, met bijvoeging, dat in bijzondere omstandigheden of voor enkele werken daarvan kon worden afgeweken (eenige afwijking voor de groepen, doch aanmerkelijke vrijheid omtrent de uitvoering van afzonderlijke werken - Memorie van Toelichting);

de bepaling, dat jaarlijks bij de Staatsbegrooting zou worden vastgesteld, welke som in het betrokken dienstjaar voor de voltooiing van het vestingstelsel zou worden besteed; - dit artikel behelsde volgens de Memorie van Toelichting het beginsel, dat onafgebroken zou worden voortgewerkt.

Voorts eenige artikels van minder gewicht.

De Memorie van Toelichting bevatte verder 2 bijlagen: een staat van alle werken, waaruit elke linie zou bestaan, en eene raming van kosten voor de werken.

Ziedaar de wet in hoofdtrekken. Het is duidelijk, wat men van haar verlangde: het geven van meer stabiliteit aan de verbetering en den aanleg onzer doode weermiddelen, gebaseerd op het beginsel van geconcentreerde verdediging; het aangeven van de liniën, enz. in 't algemeen zonder in de onderdeelen te binden en het beginsel van onafgebroken uitvoering, daarbij volgorde gedeeltelijk weglatende.

De ruimte, die de wet in vele opzichten bij de toepassing overliet, werd door de Tweede Kamer ook verlangd en was tot zekere hoogte zeer toe te juichen. Vooral bij eene wet als deze was zijnoodig; voor wijziging in onderdeelen moest zij ten allen tijde de mogelijkheid openlaten: de verbazende vooruitgang, die in de laatste jaren op wetenschappelijk en industrieel gebied plaats heeft, het rekening houden met waterstaats- en spoorwegwerken, nog te maken of in wording, en *last not least* de, helaas! niet vóór haar tot stand gekomen, doch steeds op handen geachte reorganisatie der levende strijdkrachten in verband met eene andere militie- en schutterijwet zijn daarvan de voornaamste redenen. Eene *wet* was mogelijk, omdat de hoofdlijnen en punten van verdediging als 't ware door de natuur aangewezen zijn, doch zij moest eene elastische wet zijn.

Doch wanneer wij daarop aandachtig nagaan den strijd, die na haar ontstaan reeds bij de eerste aanvrage om gelden ter uitvoering tusschen de Volksvertegenwoordiging en den Minister ontstond en zich daarna telkens weer bij andere ministers herhaalde, een strijd, die in hoofdzaak altijd over dezelfde quaestie liep en van de zijde der Kamer met bekwame krachten gevoerd werd, voor een deel in de verslagen van het onderzoek in de afdeelingen en toegevoegde nota's, dan blijkt m.i. duidelijk, dat die voorkomen ware geworden, indien er niet eene fout

in de wet gebleven was, - de fout van *te veel* ruimte, beter nog van onvolledigheid in één opzicht.

Om duidelijker te zijn: zij had moeten bevatten de bepaling, dat bij maatregel van inwendig bestuur steeds had moeten worden vastgesteld voor elke stelling *het algemeen systeem van verdediging en dat voor hare groote onderdeelen* en daarmede in verband de plaats van *alle* nieuwe werken, ev. verbetering der oude, *alvorens* aan de uitvoering, dat is aan het ontwerpen en den bouw, mocht worden begonnen. Wijders: dat bij het aanvragen der kredieten voor het eerste werk moest worden overgelegd bovenbedoeld plan, hetwelk voor 't vervolg als basis *bindend* zou zijn.

Want de overweging, dat men daardoor een ev. volgend minister niet vrijliet in de uitvoering zijner denkbeelden, had hier niet mogen gelden. Men mag eene wet niet hare kracht, hare goede eigenschappen ontnemen met het oog op de mogelijkheid van wisseling der ministers, die haar zullen moeten uitvoeren. De ministers weten vóór hun optreden, aan welke wetten zij zich te houden zullen hebben. Juist door de wet kan worden vermeden het nadeel, dat kan ontstaan door wisseling van ministers met verschillende denkbeelden, zelfs al staat tegenover dit voordeel de kans van in de wet uit het vele mogelijke niet het beste te hebben gekozen.

Slechts was in de afdeelingen der Kamer gewezen op het noodzakelijk verband tusschen levende en doode strijdkrachten, maar hoewel dat verband zeker invloed kan hebben op de inrichting der positiën, kan toch altijd voor dezen eene minimum-sterkte aan bezettingstroepen worden aangenomen. De wet was bovendien door den bouw en de verbetering van groote werken feitelijk reeds lang in uitvoering en zij behoorde eindelijk in werkelijkheid tot stand te komen.

Nu evenwel de werking der wet gedurende acht jaren nagaande, komt men tot het besluit:

1°. Het belangrijk beginsel, het verkrijgen van eenheid, het breken met plan- en doelloos werken, is door haar niet verwezenlijkt.

2°. De oorzaak hiervan is bovengenoemde gaping in de wet.

3°. Eene opperste leiding, die vast wist, wat zij wilde, en scherp toezag, had in dezen veel, zoo niet alles, goed kunnen maken.

Eene dusdanige leiding bestond er echter bepaald niet, gelijk wij hieronder zien zullen.

Ongunstig voor eene uitvoering onder deze omstandigheden was - dit moet erkend worden - de gedurige wisseling van ministers; maar was door den eerste, onder wien de wet werd uitgevoerd, naar vaste, op papier gestelde denkbeelden omtrent de algemeene wijze van verdediging van elke stelling begonnen; waren, daarop gebaseerd, de plannen van versterking vastgesteld en waren maatregelen genomen, die waarborgden, dat de bouw der werken in bedoelden geest geschieden zou: dan hadden waarschijnlijk volgende bewindslieden aan dit alles vast-

gehouden, omdat het, vooral in dit geval, beter is een eenmaal begonnen plan door te zetten, dan dit telkens, zelfs voor betere denkbeelden, te wijzigen.

Ik wil thans de juistheid van bovenstaand beweren nader aantoonen.

Het zij mij vergund, alvorens den gang der zaken, de feiten, zooals zij zich nu van 1874-1882 hebben toegedragen, na te gaan, voor minder ingewijde lezers, tot beter verstand der feiten, het volgende kort aan te stippen.

Bij de wet is bepaald, dat het vestingstelsel van het Koninkrijk der Nederlanden zal omvatten: *a* de Nieuwe Hollandsche Waterlinie van de Zuiderzee langs Utrecht tot de Lek, van de Lek tot de Merwede, door het Land van Altena tot de Nieuwe Merwede; *b* de stelling van de Geldersche Vallei met die van de Neder-Betuwe als voorpostenstelling der eerstgenoemde: *c* de stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak; *d* de stelling van de Monden van de Maas en van het Haringvliet; *e* de stelling van Den Helder; *f* de werken tot dekking van rivierovergangen en opname van troepen aan IJsel, Waal en Maas; *g* de stelling van Amsterdam; *h* de Zuider Waterlinie van de Maas boven St. Andries tot den Amer beneden Geertruidenberg; *i* werken aan de Westerschelde. Wat de volgorde betreft, zou men uitvoeren: 1°. *a* en gedeeltelijk *f* en *g*; 2°. *e*; 3°. *b*, *c* en rest van *f*; 4°. *d* en rest van *g*; 5°. *h*, en 6°. *i*.

De N.H.W.(*) met de stellingen van Hollandsch Diep en Volkerak en die van de Monden der Maas en Haringvliet benevens die van Den Helder sluiten een gedeelte des lands af; de natuur zelve wees in hoofdlijnen die positiën aan. Dat gedeelte vormt als 't ware eene groote niet of moeilijk in te sluiten of uit te putten vesting en is het beste deel, het hart des lands. De andere positiën, behalve die van Amsterdam, kunnen de verdediging daarvan gemakkelijker maken; noodig zijn zij daartoe niet volstrekt. Waarschijnlijk zelfs zullen dezen met het oog op de kosten wel achterwege blijven en zal daartoe dus eene wijziging der wet moeten plaats hebben. - De Amsterdamsche stelling is binnen de genoemde ruimte een op zichzelf staand reduit, dat zoo ruim behoort te zijn, dat Amsterdam voor bombardement gevrijwaard blijft en zelf in onderhoud van menschen, paarden en slachtvee kan voorzien; daartoe zal zij zich t. Z. en t. N. van het Noordzee-kanaal moeten uitstrekken; het terrein verleent haar eene bijzondere kracht, in 't algemeen meer nog dan de N.H.W.; zij heet terecht het palladium onzer onafhankelijkheid.

De N.H.W., links aan de Zuiderzee bij Muiden aansluitend, rechts aan de breede, goed te verdedigen riviermonden, is dus alleen door rechtstreeks doorbreken te nemen. Het terrein is echter over het algemeen voor de verdediging zeer gunstig. De lage streek ten O. van

(*) Afkorting van: Nieuwe Hollandsche Waterlinie.

de Vecht van Muiden tot de Gagel, bedekt met uitgeveende plassen en sterk met slooten doorsneden, is ook zonder verdere, kunstmatige inundatie gemakkelijk te verdedigen; men behoeft de weinige accessen, die door dit waterland voeren, smalle, nauw boven het water uitstekende kaden, slechts goed te bewaken; zij zijn daartoe elk o.a. van een eenvoudig werk voorzien, dat ze tevens gemakkelijk verdedigen kan. Dit is het sterkste gedeelte der linie. Vóór Muiden, het uiterste linkervleugelwerk, ligt Naarden, dat als voorwerk van eerstgenoemde, tevens tot de Amsterdamsche linie behoorende vesting van groote beteekenis is. Om de stad Utrecht heen liggen in een grooten halven cirkel een aantal werken, de accessen door de inundatiën verdedigende, die hier gesteld kunnen worden, in 't N. aansluitende aan de Vecht en in 't Z. aan den Vaartschen Rijn. Die ten ZO. der stad liggen op een hoog terreingedeelte, het zoogenaamde acces van de Houtensche vlakte; dit wordt verdedigd door de twee het meest vooruitliggende, groote forten Vechten en Rijnauwen en in tweede linie door 't fort Vossegat en de Lunetten. Tot verdediging der inundatiemiddelen en van de accessen, die de rivier de Lek en hare dijken vormen, liggen aan en bij deze verscheiden werken. Van Everdingen aan den Zuider-Lekdijk loopt de linie langs den Diefdijk over Asperen, waar eenige werken tot verdediging der Linge en harer dijken liggen, langs Vuren naar Gorinchem, om vervolgens aan de overzijde der Merwede te beginnen voorwaarts van Woudrichem en door eene inundatie met werken op de toegangen voortgezet te worden door het Land van Altena met aansluiting aan Bakkerskil en Steurgat (Biesbosch). -

Inundatiën kunnen voor de geheele linie behalve op eenige punten der Houtensche vlakte gesteld worden; voor het gedeelte t. N. van de Lek uit deze rivier door de sluizen bij Wijk bij Duurstede, Honswijk en Vreeswijk, vloeiende het aldaar ingelaten water resp. door den Krommen Rijn, het aanvoerkanaal naar de Schalkwijksche wetering en den Vaartschen Rijn naar de zijde van Utrecht en omstreken af, waar het wordt opgehouden en over het terrein vloeit. Deze sluizen kunnen zelfs bij de laagste waterstanden werken en kunnen voor het gedeelte t. N. van Utrecht zoo noodig door de zeesluis te Muiden worden bijgestaan. - De inundatiën t. Z. van de Lek worden uit deze rivier, de Linge en de Waal gesteld. Wegens het betrekkelijk groot verschil in hoogte van het terrein is de inundatie door bestaande kaden, wegen, enz. in kommen verdeeld, elk op een verschillend peil te vullen (kominundatiën). - Gelegenheid tot offensief optreden biedt het terrein slechts van uit Naarden of aan den Krommen Rijn. - De voorterreinen zijn, voor 't gedeelte t. N. van de Lek, den vijand tot onderhoud en onderkomen ongunstig, vooral als men zooveel en zoolang mogelijk den Krommen Rijn behoudt. - Een groot voordeel is ook, dat de aanval door belangrijke hindernissen, nl. door de groote rivieren, wordt gesplitst. - Nadeelen van de linie zijn, dat buiten de steden of dorpen

in hare nabijheid geene plaatsen zijn tot legering van troepen, terwijl Utrecht, te gelijk eene bron en een noodzakelijk te passeeren knooppunt van wegen, niet voldoende tegen bombardement is beschermd. In vergelijking met de Oud-Hollandsche Waterlinie, die van Muiden over Wierickerschans naar Schoonhoven liep en in 1672 werd verdedigd, heeft de N.H.W. het nadeel, dat de inundatiën niet op natuurlijke wijze of liever door de bestaande middelen tot kunstmatige waterloozing en-inlating zijn te stellen (polderinundatiën). Dit zou alleen op enkele plaatsen kunnen geschieden.

De stelling van Den Helder dient in hoofdzaak, om het gebruik van dat punt aan den vijand te ontzeggen, zijnde het zelf eene uitstekende landingsplaats en punt van uitgang tegen Amsterdam. Tevens bedreigt zij in den rug een meer zuidelijk gelanden vijand. De Reede, t. N. en NO. van het Nieuwe Diep gelegen en van waaruit de marine-établissementen, enz. kunnen gebombardeerd worden, is te naderen door het Marsdiep en de Helsdeur. Hierin kan men geraken uit het Westen door het van W. naar O. loopende Westgat over den drempel van dit diep en van het zuiden door het Schulpegat, dat in de richting Z. - N. langs de westkust van de noordelijkste punt van Noord-Holland loopt. Dit gat wordt verdedigd door het fort Kijkduin, de toegangen tot de Reede door een aantal werken, van W. naar O. loopende, - doch slechts zeer zwak, want de toegang is zoo breed, dat schepen, langs de noordzijde ervan varende, dat is langs den zuidkant van de Laanbank, op ongeveer 1500 M. van deze werken kunnen blijven, dat is veel te ver, om noemenswaardige schade te kunnen beloopen. De Reede zelve moet door de marine worden verdedigd en, doch slechts zwak, door een thans in aanbouw zijnd fort op de Harsens, dat tevens het binnenvaren der haven belet.

Gedurende de acht jaren, verloopen sedert het tot stand komen der Vestingwet, is in hoofdzaak aan de N.H.W. en de stelling van Den Helder gewerkt, de twee laatste jaren ook aan de positiën aan 't Hollandsch Diep en aan die van de Maasmonden en 't Haringvliet. Oppervlakkig beschouwd - en deze opmerking werd ook wel eens in de Tweede Kamer gemaakt - zou men met de stelling van Amsterdam hebben moeten beginnen.

De N.H.W. bestond echter gedeeltelijk; althans, men wilde veel van het bestaande gebruiken en was feitelijk reeds eenige jaren aan hare verbetering begonnen; werd zij dus eerst voltooid, dan had men een afgesloten geheel, waarmee men het desnoods kon doen. Door tevens of uitsluitend met de Amsterdamsche linie te beginnen, waarvan nog niets bestaat, liep men gevaar, om in de eerste jaren bij ernstige omstandigheden nergens gereed te zijn. Dit was goed gezien.

Ik vraag vergeving voor den stilstand in mijn betoog door bovenstaande korte beschrijving. Ik meende echter sommigen lezers er wellicht geen on dienst mede te doen.

Bij het nagaan van de uitvoering der vestingwet behoort men twee van elkaar wel te onderscheiden, doch nauw samenhangende punten *beiden* in 't oog te houden:

1°. Het vaststellen, welke werken ter uitvoering van de Wet behooren te geschieden.

2°. De uitvoering in engeren zin, nl. het ontwerpen en den bouw der werken.

Dit laatste nu is eene *onmogelijkheid*, indien dit niet geschiedt in *den geest van het systeem,* volgens hetwelk men eerst heeft vastgesteld, *welke* werken er komen zullen, en dit kan weer niet plaats hebben, zonder dat men zich eerst eene klare voorstelling, een *vooraf beraamd*, *volledig plan* gevormd heeft van de wijze van verdediging. De redenen, die voorgezeten hebben, om te bepalen: '*Waarom* een werk?' zijn met eenige algemeene en voor 't oogenblik geldende regels der krijgskunst de eenigen, die kunnen antwoorden op: '*Hoe* dat werk?' - Laat ik dit met een enkel voorbeeld toelichten.

Onderstel, men wil een belangrijken riviermond aan de kust verdedigen. Men dient zich dan eerst af te vragen: hoe? B.v. door een werk, dat de rivier bestrijkt, en, daar dit tegenwoordig niet meer voldoende is, door eene krachtige versperring. - Zal de Marine aan de verdediging deelnemen? Wil men alleen den doortocht beletten of tevens eene landing aldaar onmogelijk maken? Welke troepen wil men daarvoor afzonderen en hoeveel? Waar wil men die voorloopig opstellen? - Stel, men heeft op al deze vragen het antwoord vastgesteld. Het werk aan de rivier moet nu ontworpen en gebouwd worden. Daartoe is het noodig, dat de ontwerper en uitvoerder *alle* bovenstaande punten kent. Dient nl. het werk alleen ter verdediging van het vaarwater, dan behoeft het slechts eene opstelling voor geschut te zijn, de noodige gebouwtjes, enz. te bevatten, daarbij tegenwoordig vereischt, en zoo noodig gesloten zijn, d.w.z. zóó, dat men er van de landzijde van achteren niet zonder slag of stoot kan inloopen. Wil men echter daar de kust verdedigen en landing beletten, dan wordt het op te lossen vraagstuk geheel iets anders; moet het dan b.v. dienen tot steunpunt van operatiën aldaar van een deel van het leger, dan moet het aan de landzijde ook groote kracht bezitten; de plaats vooral zal daartoe geschikt moeten zijn; waarschijnlijk zijn nog eenige nevenwerken noodig, enz. enz. Stelt men de troepen voorloopig dicht bij het werk op of moeten zij van verre komen? In het laatste geval moet het werk eigenschappen bezitten, om het op zichzelf lang te kunnen houden. Moet het werk een vast punt zijn, dat men zoolang mogelijk wil bezitten ook zonder hulp van het veldleger, dan moet het een zeer krachtig op zichzelf staand fort wezen, weder geheel anders dan in bovengenoemde gevallen ingericht, in staat belegering te doorstaan, voorzien van veel logies, hospitaal, bakkerij, enz. enz. Met het al of niet meewerken der Marine hangt de wijze van opstelling

van het geschut in het werk samen, met de plaats der versperring de plaats en vooral de hoogere of lagere ligging van het werk. Komen er nog meer werken tot hetzelfde doel in de nabijheid, dan kunnen ook dezen invloed op tracé en inrichting uitoefenen en behooren zij *samen* te worden ontworpen, zoo mogelijk ook gebouwd.

Op zoo eene wijze werkend, krijgt men eenheid; zóó ontstaat de vrucht van één algemeen idee. - Het woord 'fort' drukt geen absoluut begrip uit, nog minder dan het woord 'huis'. En ik geloof, dat ook elk oningewijde nu wel zal kunnen inzien:

1°. dat het bevel: 'Ontwerp en bouw daar een fort', even dwaas is als de opdracht aan een architect: 'Bouw daar een huis', zonder meer;

2°. dat, al wordt het doel voor het werk in engeren zin omschreven aan de directe ontwerpers en uitvoerder, dit nog niet helpt, als dit voor een nevenliggend werk naar een geheel ander beginsel van verdediging en inrichting der positie geschiedt of, nog erger, als dit laatste in 't geheel niet bestaat, - want dan is het ontwerpen feitelijk onmogelijk - of wel, men lost een raadsel op.

Wij zullen hieronder, jammer genoeg, nog gelegenheid te over hebben, op deze gevallen te wijzen en de nadeelige gevolgen ervan waar te nemen.

De Minister Weitzel was de eerste, die eene begrooting van uitgaven voor de voltooiing van het Vestingstelsel indiende, nl. voor den dienst 1875.

Al dadelijk antwoordde het Voorloopig Verslag: 'De verwachting dat door de aanneming der Vestingwet de grondslag werd gelegd tot een vast stelsel van verdediging.... wordt door de thans gedane voordracht veeleer verijdeld dan vervuld. Hetzelfde hoofd van het Departement, dat de vestingwet eenige maanden geleden heeft verdedigd, stelt thans aanmerkelijke veranderingen voor in de plannen, die bij de aanneming der wet geacht konden worden vast te staan. Tot staving beriep men zich op het geheel ander plan van verbetering der stellingen van Naarden en van den Helder.' - Enkele leden meenden, 'dat de Vestingwet juist daarom vrijheid liet: het was niet te verwonderen dat bij de uitvoering zich wijziging van denkbeelden omtrent onderdeelen openbaarde'.

Men vergat hierbij evenwel, dat die wijziging van denkbeelden slechts zoover *kan* gaan, dat aan het eenmaal vastgestelde systeem van verdediging niets veranderd wordt niet alleen (gelijk hier wèl geschiedde met positiën, waaraan reeds gewerkt was), maar ook dat de onder handen zijnde of reeds bestaande werken niet in eenig ander verband komen tot elkaar of tot de nog te bouwen werken, dan vooruit was bepaald. Anders worden zij slecht of nutteloos. Die wijzigingen kunnen dus slechts betrekkelijk gering zijn, van zeer ondergeschikten aard, als men eenmaal begonnen is uitvoering te geven aan een *vooraf beraamd*

plan. Het bleek hier reeds m.i., dat de ruimte der wet zelve te groot was, en ten duidelijkste, dat die fout nagenoeg opgeheven zou zijn door het opnemen in die wet van de stelsels van verdediging voor elke stelling.

Er werd dan ook nu, doch te laat, aangedrongen op 'behoorlijk toegelichte, afgeronde plans van versterking'. Men moest thans op iets aandringen, om iets *verzoeken*, dat men vroeger bij de wet had kunnen *eischen.* En de uitvoering, het vasthouden aan die stelsels zou dan door den krachtigen arm der wet zijn gehandhaafd, terwijl men nu daartoe geen enkelen waarborg bezit, al waren die stelsels vastgesteld.

Bij afzonderlijke nota's deden dan ook de beide rapporteurs Stieltjes en De Roo uitkomen, dat er niet naar een vast plan gewerkt werd. De motto's aan het hoofd van dit opstel zijn daaraan ontleend.

De heer De Roo zeide o.a.: 'Een linie als de N.H.W. moet naar een *algemeen plan* worden versterkt. Door wien? Niet door den Minister. Deze heeft wel wat anders te doen, soms niet de speciale kennis (wat ook niet behoeft) en ministers wisselen af. De chef van den generalen staf is de man. Wat zal het gevolg zijn, als bij den aanleg van werken de leidende gedachte ontbreekt, als geen algemeen plan bestaat? Dat alle verband tusschen verschillende deelen der linie die men bezig is te versterken zal ontbreken; dat men telkens, het geheel niet overziende, dan hier dan ginds een werk zal noodig achten,' enz. - De heer De Roo had hierbij kunnen voegen: 'en dat er niet alleen een slecht geheel wordt verkregen, maar dat elk werk slecht zal worden uitgevoerd, dat het eigenlijk onmogelijk is deze te bouwen.' En *last not least*, resumeerende zeide De Roo: 'Dit wetsontwerp levert, in verband beschouwd met de bijlagen der vestingwet, *het voldingend bewijs dat bij het Departement van Oorlog geen algemeen plan van versterking van de N.H.W.* bestaat.'

En intusschen had men daaraan reeds jaren gewerkt en ging men zonder dat plan, zooals wij zien zullen, daarmede voort. Hoe moet, zoo vraag ik, dan het geleverde werk geweest zijn?

Voorts vraagde de heer De Roo nogmaals speciaal, 'dat werd overgelegd een door den Generalen staf ontworpen algemeen plan van versterking van de bij elke voordracht in aanmerking komende liniën, vergezeld van kaarten', enz.

Dit verlangden zeker niet minder de directe uitvoerders - o.a. de geniecommandanten, die ook steeds zonder bedoelde gegevens zaten.

In antwoord op het voorloopig verslag en de nota's zeide de Minister, dat het verlangen naar een uitgewerkt, behoorlijk afgerond plan omtrent al de aan te leggen werken in dezen wel degelijk als overdreven moest worden beschouwd!

Maar hoe is het toch mogelijk, dat men in een plan, dat niet bestaat, de voorgestelde werken heeft ingepast en dat men er werkelijk reeds uitvoert? - Waarlijk, ik begrijp niet, hoe men zoo iets durft verkla-

ren, als men ten minste nog eenigszins op den naam van krijgskundige prijs stelt!

Ten einde evenwel de wenschen der Kamer zooveel mogelijk te bevredigen, gaf de Minister een plan van de N.H.W. tusschen Waal en Zuiderzee met *de bestaande werken* en *die in ontwerp.* Dat is: de Minister gaf *niet* een *vooraf beraamd* plan, uitvloeisel van een *systeem,* dat daarbij in woorden behoorde gegeven te worden, maar de *resultaten* (gebrekkige natuurlijk) van het eenige jaren werken *zonder* systeem! 'Ik bepaal waar de werken komen zullen', zeide de Minister en in deze woorden lag wel het duidelijkst bewijs, dat geen plan bestond, - trouwens, de Minister vond dit niet erg.

'Een vast plan ligt in de Vestingwet zelve', antwoordde de Minister voorts aan den heer De Roo. Ik kan dat plan nergens vinden. 't Is er ook absoluut niet. De 1ste bijlage bevatte wel eene 'opgave van werken' voor elke linie, maar ten eerste is dat geen 'plan van verdediging en daarop gebaseerd plan van inrichting' en ten andere was die opgave volstrekt niet bindend - men heeft er zich dan ook nooit aan gehouden.

Eene gewijzigde begrootingswet werd thans ingediend. In de Mem. van Toel. werd de zonderlinge meening uitgesproken, dat men geen plan van verdediging kan maken zonder een plan van aanval en dat er verschillende combinatiën van aanval zijn te bedenken. Waar zou dit eindigen? zegt de Minister. - Zeer juist werd in het verslag hierop geantwoord, dat de Minister geen onderscheid scheen te zien tusschen een *operatieplan* en een *plan van versterking.* - In eene bijeenkomst kort na het indienen van dit verslag met de leden der commissie van Rapporteurs, deelde de Minister mede, '*dat een algemeen plan van versterking niet bestond*'.

En intusschen was men reeds lang bezig aan vele groote werken, o.a. aan Den Helder, Naarden, Blauwkapel, Biltstraat, enz., en waren plannen en bestekken voor andere gereed. Hoe dit alles mogelijk was, is mij geheel onverklaarbaar of ik begrijp niets van versterkingskunst en zeker velen niet met mij.

De Minister van Oorlog Weitzel treedt hierna af en wordt vervangen door den Minister Enderlein. - Ik ben boven met voordacht eenigszins uitvoerig geweest; ik zal thans in hoofdtrekken weergeven, wat tot nu toe verder gebeurde.

De eerste opmerking, die de nieuwe Minister bij zijne eerste begrooting van uitgaven voor de voltooiing van het Vestingstelsel ontving was; 'Men mag betwijfelen of op deze wijze (door zich te bepalen tot aanvrage van gelden voor eenige werken) elke linie naar *een behoorlijk ineengrijpend plan* en overeenkomstig de eischen des tijds versterkt zal worden. De minister scheen weer geheel andere ideeën omtrent sommige stellingen te hebben' (o.a. Den Helder). In enkele afdeelingen werd daarom aangedrongen 'op de samenstelling eener

nieuwe bijlage, houdende opgave van alle nog aan te leggen werken en wijziging van art. 2 in dien zin, dat die bijlage verbindend werd voor alle ministers van Oorlog.' Hier ziet men dus de door ons genoemde leemte in de Wet in - het middel vind ik echter een ander uiterste. Men had slechts nauwkeurig uiteengezette *systema van verdediging* noodig gehad, waarin b.v. uitgemaakt werd, of men van uit Naarden offensief zal optreden, of men Utrecht tegen bombardement wil vrijwaren, of men voorterreinen lang wil behouden, of men veel veldtroepen aan de verdediging wil doen deelnemen ook buiten de werken, en waar en op welke wijze, - of men bij Den Helder alleen de Reede of ook den toegang daartoe zal verdedigen, enz.; en daar dezen zelven moeilijk of niet in de wet zijn op te nemen, had men een artikel kunnen opnemen als boven genoemd. - Het eindverslag op de begrooting raadde slechts eene voortzetting aan, voor zoover deze hoog noodig was, en vraagde om eene nieuwe voordracht, '*gegrond op een zorgvuldig uitgewerkt en toegelicht plan van versterking*'.

Minister Klerck. Deze wil wel een algemeen plan indienen, maar zegt, *dat hij de noodige gegevens daarvoor niet bezit.* - De Kamer toonde zich natuurlijk hierover 'uiterst verwonderd'. 'Zijn dan', vraagde men, 'al die vroegere opgaven, bij de ontwerpen der Vestingwet gevoegd, uit de lucht gegrepen geweest?' Sommige leden gaven hunne bevreemding te kennen, dat zoovele onderdeelen der Vestingwet nog in stadium van onderzoek verkeerden.

Intusschen bouwde en ontwierp de Genie er maar duchtig op los, naar gegevens, die de Minister niet bezat, of naar geene gegevens? - De Minister antwoordde, dat de opgaven, bij de Vestingwet gevoegd, 'gegrond waren op globale plannen'. Welke dan? In elk geval moesten dezen geboren zijn uit de wijze, waarop men zich de verdediging van elke stelling voorstelde. En deze had dan in de eerste plaats aan de directe uitvoerders medegedeeld moeten zijn, doch *dezen hoorden nooit van iets dergelijks.* Hierover straks meer. De Minister diende eene begrooting van uitgaven voor den dienst 1877 in; het voorloopig verslag werd wegens zijn aftreden beantwoord door den Minister Beijen. Deze verklaart zelf, 'dat het meer dan tijd is, dat er een algemeen plan nopens de voor de onderscheidene liniën noodige werken met bewapening enz. tot stand komt'. Eindelijk zal het komen, waarmee men had moeten beginnen, - ten minste zoo men daarbij systema van verdediging als bases aanneemt.

De Minister deelt tevens mede, 'dat de quaestie omtrent de wijze van verdediging van den Helder nog niet tot klaarheid is gebracht'. En intusschen is reeds eenige jaren aan die stelling gewerkt, in werkelijkheid en op papier, - de Minister zelf verklaart hier, 'zonder dat men wist hoe haar te verdedigen'. - Hoe dit toch mogelijk is, zal zeker ieder een raadsel zijn. Ministers schijnen andere begrippen van versterkingskunst te hebben dan andere krijgskundigen. Wij zullen

dan ook de gevolgen van dit stelselloos werken, vooral aan de resultaten in de stelling van Den Helder, maar al te duidelijk kunnen waarnemen.

Van de N.H.W. werd door den Minister tevens het door zijn ambtsvoorganger toegezegde en op diens last opgemaakte *algemeen plan van verdediging* in eene kaart in 3 bladen met nota van toelichting en memorie gegeven.

Eindelijk! Ten minste van nu af ontwerpen naar het in dat plan voorgestaan *systeem van verdediging,* zal men zeggen: ijdele hoop!

Want, al bedankte de Kamer voor dat plan zonder eenige opmerking - het werd *voor die uitvoering der wet* bijna geheel nutteloos gemaakt door eene bijvoeging van den Minister, 'Het ligt in den aard der zaak,' zoo zeide deze, 'dat een dergelijk *plan* veranderd kan worden tengevolge van niet te voren berekenbare omstandigheden en bijzondere inzichten van den opperbevelhebber.' Natuurlijk; dat is het *operatieplan*, voor zoover daarvan bij de verdediging eener permanente linie sprake kan zijn. Maar nu volgt:

'Men geve *dus* daaraan geen uitgebreider beteekenis dan door den ondergeteekende daaraan bij deze gelegenheid wordt toegekend, nl. van een overzicht der plaatsing, van den samenhang der permanente werken van de linie.'

Dit is m.i. het zonderlingste, wat tot nog toe door een Minister gezegd was. Men vraagde jarenlang reeds om een plan als een *grondslag*, om op voort te bouwen, om *daaruit* den samenhang der werken te kunnen afleiden. En nu het grootste gedeelte dier werken zonder dat plan is tot stand gekomen, gaat men juist omgekeerd uit hunne betrekkelijke ligging, enz. hun 'samenhang' afleiden, alsof dit nu nog tot iets kon dienen en alsof men zoo werkelijk samenhang vindt. Deze Minister kon voorzeker niet helpen, dat tot nu toe planloos gewerkt werd; maar in plaats van nu nog een systeem van verdediging op te maken, dat ook door hem weer eerst met een operatieplan, daarna met eene afbeelding eener reeks van sterkten verward werd en dat - dit moet erkend worden - nu zeer moeilijk meer ontworpen kon worden, daar men het bestaande erin moest passen, - verwisselt hij eenvoudig oorzaak en gevolg, en in orde is de zaak.

Dat de Minister echter werkelijk niet wist, wat vooraf moest gaan en wat gevolg behoort te zijn, blijkt uit de mededeeling, waarmede hij de Kamer plotseling verraste: 'Het *algemeen* plan van verdediging bestaat reeds sedert 1871, doch is thans bij de bewerking gewijzigd, *tengevolge van* de plaats gehad hebbende veranderingen in de linie door het maken van nieuwe verdedigingswerken.' - Men maakt dus eerst maar hier en daar wat 'werken' en bepaalt later, wat men daarmee zal aanvangen!

Het gewijzigd ontwerp van wet voor de begrooting van uitgaven voor de voltooiing van het vestingstelsel, dienst 1878, werd gegeven

door den Minister De Roo. Een van hemzelven oorspronkelijk ontwerp gaf hij niet meer. Hij had een *algemeen plan van uitvoering der geheele wet* voor de begrooting van 1879 beloofd.

Intusschen is het opmerkelijk, hoe van dit oogenblik af, waarop de namen Stieltjes en De Roo niet meer in de onderteekening van het verslag voorkomen, de opmerkingen omtrent de ontwerpen minder juist, soms onbillijk, soms zelfs onbegrijpelijk worden. De begrooting voor 1879 werd ingediend door den Minister Den Beer Poortugael. Daar deze op sommige punten in inzichten met zijne voorgangers scheen te verschillen, zoo werd aangedrongen op ‘een algemeen plan van de uitvoering der vestingwet met globale raming van kosten, met kaartjes’ (waarschijnlijk dus om de Kamerleden, niet om de uitvoering).

Minister Reuther. Men vraagt bij de begrooting van oorlog voor den dienst 1880 opnieuw om een *algemeen plan.* Enkele leden willen geene Amsterdamsche linie meer. - De Minister drukt in de memorie van beantwoording er zijne spijt over uit, ‘dat hij het algemeen plan nog niet geven kan’.

Bij het vluchtig doorloopen van de geschiedenis der uitvoering van de Vestingwet op parlementair gebied is 't mij alleen te doen geweest, om daardoor het volgende te kunnen constateeren:

Reeds eenige jaren voor het tot stand komen der wet is men planloos begonnen te werken (bepalen welke werken, waar, ze ontwerpen en uitvoeren), dat is: zonder vooraf door de meest innige combinatie van ‘systeem van verdediging’ en ‘plan van versterking’ voor elke stelling zich een weg af te bakenen, waarvan voortaan niet meer mocht worden afgeweken, voor zooverre nl. als die weg werd aangegeven door een beginsel.

Dat onder de Vestingwet dat stelselloos werken is voortgezet, niettegenstaande den aanhoudenden drang der Kamer, voornamelijk door de heeren Stieltjes en De Roo, om toch niet zonder leidende gedachte te werken. Ministers verklaren, dat er geen plan is en dat zij er zelfs de gegevens niet voor bezitten.

Dat eindelijk een 4de Minister eene combinatie van een plan van verdediging en versterking der N.H.W. geeft, doch daaraan zelf in 't minst niet hecht als *basis*, slechts als een *gevolg* van wat tot nu toe stelselloos tot stand kwam.

Dat het niet bestrijden van deze gevaarlijke opinie echter waarschijnlijk een bewijs is, dat het velen Kamerleden minder om het plan ‘als leidende gedachte voor de uitvoering’ was te doen dan wel om een leiddraad, voornamelijk om eene kaart, die hun het onderzoek der begrooting gemakkelijker maakte. - Het dubbelzinnig woord ‘plan’ werd soms in eene andere beteekenis genomen, niet altijd in die van ‘systeem, basis’, zooals De Roo en Stieltjes bedoelden.

Dat tot heden nog niet door den Minister verklaard is, wat nu

voor elke stelling, voor 't algemeen en voor hare onderdeelen, de grondgedachte der verdediging en hêt daarmee samenhangend plan van versterking is.

De Kamer heeft middelerwijl slechts gelet op een der beide punten, die men bij de beoordeeling der uitvoering in het oog moet houden, nl. op het vaststellen, welke werken er zouden moeten komen, en niet gewezen op het inmiddels onvermijdelijk slecht ontwerpen der werken. Wellicht was zij van oordeel, dat dit niet op haar weg lag; zij behoefde echter geene ontwerpen te onderzoeken, doch had à priori gerust kunnen aannemen, dat dezen niet behoorlijk, eigenlijk in 't geheel niet tot stand hadden kunnen komen.

Er is nu acht jaar en feitelijk langer reeds aan de voltooiing van ons vestingstelsel gewerkt en boven heb ik reeds theoretisch uiteengezet, dat eene directe uitvoering zonder vooraf beraamd plan eigenlijk onmogelijk is. Men kan nu wel, vooral in terreinen als de onze, vele door natuur, enz. aangewezen punten aannemen als passende in elk stelsel, daarbij soms zelfs ongeveer hun doel bepalen; met velen is dit echter niet het geval en bovendien hangt hunne inrichting in elk geval samen met de wijze, waarop men verdedigen wil. Wijders zal het zoo noodige verband noch bij het bepalen der plaats noch bij de inrichting der werken behoorlijk in acht kunnen genomen worden.

Laten wij thans, van alle theoretische beschouwingen afstappende, het boven betoogde eens nader *aan de resultaten* toetsen.

Aan de N.-, O.- en Zuidzijde van de stad Utrecht liggen vele werken aan het groot aantal wegen, die naar dit centraalpunt des lands voeren als zoovele accessen door de inundatiën, en t. ZO. nog eenigen op het acces der Houtensche vlakte. In 1868 en 1869 bouwde men resp. t. NW. en t. ZO. van het fort Blauwkapel de forten Ruigenhoek en Voordorp; waarschijnlijk wilde men toen de lijn der werken, waarvan zij deel uitmaakten, verder naar het Zuiden uitbreiden, daar het laatstgenoemde werk rechts aan geen ander werk of te verdedigen punt aansloot, ja, zelfs van den straatweg Utrecht - De Bilt in de keel (achterzijde) geheel was in te zien. Dit is echter later niet geschied; men heeft bij de jongste verbetering van Voordorp in 1879 de genoemde omstandigheid weggenomen, die, nu er geen werk meer in die lijn kwam, eene groote fout werd. Die fout, uitvloeisel van gemis aan vooraf beraamd plan, kwam dus duur te staan. - De groote forten Rijnauwen en Vechten werden gelijktijdig op de Houtensche vlakte gebouwd; de positie, waartoe zij behoorden, werd echter noch naar het Noorden noch naar het Zuiden voortgezet: zij hing in de lucht, zooals men dat noemt. Dit zag men algemeen wel in. Ten Z. heeft men daartoe onlangs 1878-1880 het werk bij het Hemeltje gebouwd, dat de verbinding met Jutfaas, enz. vormt; doch het werk bij Bureveld, dat de Minister Weitzel ter voortzetting in noordelijke richting voorstelde, is er nooit

gekomen. Om toch wat te doen, heeft men op eene weinig blootgestelde plek 1878-1879 meer achterwaarts het werk op den Hoofddijk gelegd, welks reden van bestaan voor velen in 't duister ligt. Het nog meer achteruit liggende oude werk, fort op de Biltstraat, is 1875-1876 verbeterd en alzoo is een zonderling samenstel van werken rondom Utrecht ontstaan, waarin met den besten wil *geen idee* en slechts zeer weinig verband te ontdekken is. De reden daarvan is...., dat er nooit een idee was. - Waarom de nieuwe werken en de verbetering der oude niet gelijktijdig aangevangen, ten minste ontworpen? Duizend tegen één is de kans, dat men anders op bezwaren stuit, als later de nieuwe werken met de reeds voltooiden in verband moeten gebracht worden, daar men zich bij 't bouwen der laatsten aan eventueel nog te maken werken niet storen kon, omdat daarvoor geen plan bestond. Om aan te toonen, hoe weinig steeds om verband gedacht werd, diene, dat zelfs een paar jaar na den bouw der forten Vechten en Rijnauwen in 't laatste eene principieele fout ontdekt werd met betrekking tot hun verband; 't is beter, die hier niet te noemen; genoeg zij, dat zij velen bekend was; nu, bij de jongste verbetering dier werken, is zij weggenomen. Bij het ontwerpen dezer verbeteringen (samen ± *f* 675.000) heeft mij de ontwerper van de verbetering van het eene fort zelf verklaard: niet alleen, dat hij niet gelijktijdig de verbetering van het andere ontwierp, maar dat hij zelfs niet wist, wie daaraan bezig was! Twee forten, dienende voor eenzelfde doel!

Wellicht zal men mij opmerken, dat zulk een feit door eene goede leiding der werkzaamheden bij de genie had kunnen worden voorkomen. De gevolgen daarvan toch slechts in geringe mate. Wegens het niet bestaan van eenig plan van verdediging, enz. aan hooger hand, zijn de geniecommandanten steeds gebleven zonder de kennis van die onmisbare basis; zij konden hun ondergeschikten officieren dan ook niet meer geven dan eenige aanwijzigingen in veel te engen zin; bovendien, vooraf werd volstrekt niet alles, wat samenhing, ook samen ontworpen en wist men bij het ontwerpen dikwerf volstrekt niet, of andere werken ernaast, enz. zouden komen, - getuige de debatten in de Tweede Kamer, de uiteenloopende gevoelens van verschillende ministers en brochures over het al of niet wenschelijke van werken op sommige punten, *nadat* men daar reeds jaren werkte. - Aan de stelling van Den Helder b.v. was men reeds jaren bezig, toen nog niet was uitgemaakt, of er een fort op de Laan zou komen of niet, of men de stelling al of niet aan de landzijde zou versterken, en de Minister Den Beer Poortugael schreef in 1876 eene brochure over de quaestie van een fort op ‘Laan of Zuidwal’. Maar met het al of niet aannemen van een werk op de Laan hing samen de wijze van verdediging der stelling; kwam 't er, dan verdedigde men den toegang tot ‘de Reede’; kwam 't er niet, dan kon dit niet noemens-

waard plaats hebben. En toch bouwde men zware kustbatterijen langs de kust, slechts passende in 't systeem van verdediging van den toegang.

Daar is voorts Naarden, welks verbetering ongeveer twee millioen kostte, zonder gedetacheerde werken op de hoogten eromheen - eene groote fout in onzen tijd, waarop elk werk, dat den val der Fransche vestingen in 1870-71 behandelt, tot vervelens toe wijst. Beter had men de vesting gelaten, zooals zij was, en werken op de hoogten gebouwd - dan had men een geheel, eene positie verkregen, die met een idee van verdediging samenhing. - Daar is de ‘positie’ aan de Lek: Honswijk, Vreeswijk, Spoel, Everdingen; het onderling verband dier werken is uit hunne zonderlinge ligging zeker moeilijk te ontdekken.

Wij zien dus overal een werken zonder idee, een hier en daar maken van werken op geluk af, dat zij later wel op de eene of andere wijze tot een geheel zullen te verbinden zijn. Nu de Nieuwe Hollandsche Waterlinie reeds ongeveer voltooid is, heb ik onlangs in een onzer bladen openlijk allen genieofficieren, die daaraan werkten, gevraagd, mij te verklaren, dat zij ooit van een systeem van verdediging, van samenhang van werken, enz. gehoord hadden. Ik heb daarop nimmer antwoord ontvangen dan mondeling en in toestemmenden zin van mijn beweren.

Nog een laatste typisch feit deel ik mede. In 1875 kreeg een officier van zijn chef de opdracht, een ontwerp te maken van een fort aan den Nieuwen Maasmond. Volgens de 1ste bijlage van de Memorie van Toelichting der Vestingwet moesten aan de Maasmonden verscheiden werken komen, tot verdediging van vaarwaters en nog tot andere doeleinden waarschijnlijk. Die opdracht geschiedde naar aanleiding van eene aanschrijving van hooger hand aan dien chef, waarin als eenige toelichting te vinden was: er komen zooveel van die en zooveel van die kanonnen op - meer niet. Zonder bevel tot het gelijktijdig ontwerpen van het fort, dat, voor hetzelfde doel waarschijnlijk, er juist tegenover moest komen, volgens de bijlage 1 der wet tot voltooiing van het vestingstelsel; zonder het minste van andere werken, in die wet genoemd, te reppen; zonder mede te deelen, of het werk een fort moest zijn, dienende tot steunpunt van operatiën aan de kust, of wel bloot eene batterij tot bestrijking van het vaarwater. Zonder wijze van verdediging te vermelden van de geheele stelling en de kust aldaar; zonder de sterkte van de eventueel daarvoor bestemde troepenmacht op te geven en hare voorloopige opstelling; zonder te vermelden, of de marine aan de verdediging zou deelnemen en met welke krachten; zonder op te geven of mede te doen ontwerpen, of er versperringen zouden komen, waar en hoe, enz. enz. - Ik vraag nu: wat te denken van zoo'n opperste leiding? - Het ontwerp, toen van genoemd werk opgemaakt, kon den Minister niet bevallen, zoo ver-

klaarde hij aan de Kamer. Het zou ook wel een toeval geweest zijn, als dit wel 't geval geweest ware; hier, evenals zoo dikwijls elders, maakte de genie geen ontwerp, maar.... loste een raadseltje op.

Ik wil hier nog in 't voorbijgaan erop wijzen, hoe nadeelig de geschetste wijze van uitvoering voor de financieele zijde van 't op te lossen vraagstuk is. Telkens wijzigen, nooit geheel gereed zijn, is er het gevolg van: bouwen in tweeën, werk van gisteren heden ongedaan maken. Voorbeelden:

In 1868 en 1869 werden de groote forten Vechten en Rijnauwen gebouwd, werken, die ieder meer dan één millioen gulden kostten. Bij de aanvrage van gelden ter verbetering gaven enkele kamerleden hunne verwondering te kennen, dat reeds nu weer zulke aanzienlijke sommen ter verbetering geëischt werden (Rijnauwen *f* 323.000 en Vechten *f* 350.000). De Minister antwoordde, dat 'de groote vooruitgang op militair wetenschappelijk gebied en de ondervinding, in den oorlog van 1870 verkregen, wijziging dringend noodzakelijk maakte'. Zeker viel er uit dien oorlog veel, ook veel nieuws te leeren, maar de noodzakelijkheid der verbeteringen was *hier niet* een gevolg van den vooruitgang. Zien wij slechts, hoe in 1869 die forten 'voltooid' waren. Dit geschiedde zonder het maken van alles, wat onmisbaar kan worden genoemd op den hoofdwal, waar het geschut staat, zonder bom- en granaatvrije verbruiksmagazijntjes, laadplaatsen, remises, schuilplaatsen, enz. - dat alles ontbrak daar; de forten waren daardoor totaal onbruikbaar, en dat wist in 1869 reeds iedereen. - Doch laat ons dit punt voorbijgaan, als zijnde niet een rechtstreeksch gevolg van het werken zonder systeem van verdediging. Maar behalve het bouwen van al het ontbrekende, bovengenoemd, maakte men bij de jongste verbetering in 1878 in beide werken eene groote, bomvrije kazerne, natuurlijk omdat men er meer troepen wilde onderbrengen, dan in de daarvoor in 1869 gebouwde lokalen mogelijk was, - een gevolg dus van eene verandering in de wijze, waarop men zich de verdediging voorstelde. Daartoe moesten bij den bouw gemaakte kostbare metsel- en aardewerken gedeeltelijk worden afgebroken - weggeworpen geld dus. Bovendien begrijpt men, dat bouwen in tweeën, met de vernieuwde onkosten op elk bestek, enz., veel duurder is dan in eens. - En zegt men mij: maar 1869 was vóór de Vestingwet, - een ander voorbeeld dan.

Van de verbetering der vesting Naarden liggen vóór mij 3 bestekken: 2 van 1875 en 1877, naar welke is aanbesteed de verbetering van verschillende deelen der vesting; het andere, naar hetwelk bij aanbesteding *van* 18 *December* 1877 *diezelfde* werken moeten worden gewijzigd voor *f* 63.000 (raming), werken, waarvan de meesten eerst op 1° December 1877, *in dezelfde maand* dus, waren opgeleverd. Die veranderingen bestaan in wijziging der vuurlijnen, vooral in het aanleggen van meer traversen (aarden dekkingen, om de uitwerking der vijandelijke projectielen, in zekere richting komende, te beperken),

verzwaring van gronddekkingen van bomvrije gebouwen, ja, zelfs eenige afbraak van metselwerk en aardewerk, nog in hetzelfde jaar gemaakt. Blijkbaar hangen deze laatste wijzigingen samen met eene verandering van systeem van verdediging, nl. met het niet verdedigen der hoogten aan eene zijde der stad; men richtte zich nu zooveel mogelijk in tegen het nadeel, dat die onbezette hoogten zouden kunnen veroorzaken; gelijktijdig bijna werden dan ook een paar kleine werken buiten Naarden aanbesteed, passende bij dat denkbeeld.

Hoe te betreuren deze keuze van systeem van verdediging nu ook zij (zie boven), 't was ten minste een systeem. Maar dit had dan van begin af aan als leiddraad voor de verbetering moeten genomen zijn en niet tot wijziging moeten nopen, nadat eerst naar een ander idee of misschien naar geen idee gewerkt was. - Geene opiniën zijn 't dus, die mijn beweren staven; *feiten* zijn er: opbouwen en afbreken in eenzelfde jaar, bouwen in tweeën.

Men heeft mij wel eens openlijk in geschrifte toegevoegd, dat ik op het opperste krijgsbestuur en op het wapen der genie als meer directen uitvoerder eene blaam wierp. Ware dit zoo, dat zou geen nut hebben en dus zeer af te keuren zijn. Wordt echter eene blaam geworpen, dan doen de feiten zulks, niet ik. Dit is trouwens eene quaestie, die niets met de zaak te maken heeft. - Ik geloof, dat men uit het bovenstaande genoeg kan lezen, waar de fout schuilt. Toch hoor ik vragen: de genie, de tot zelfs in de Kamer soms als zondenbok gebezigde, is zij de schuld? Ik wil hierop slechts dit als mijne meening zeggen, dat, hoe ‘verantwoord’ ik ook de leden van dat korps vind, daar zij nooit behoorlijke inlichtingen ontvingen, ik toch wel geloof, dat, zoo de chefs, commandanten in de stellingen en eerstaanwezend- ingenieurs steeds gewezen hadden op de onmogelijkheid van aan de gedane opdrachten behoorlijk te voldoen, er wellicht verbetering ware gekomen in de stelsellooze wijze van werken.

In 't kort zou m.i. de wijze van uitvoering ongeveer als volgt kunnen zijn:

1°. In elke stelling worden aan de genie- en artilleriecommanten, de natuurlijke chefs der uitvoering, toegevoegd de noodige genie- en artillerieofficieren, één of meer officieren van den generalen staf, zoo noodig infanterie- en marineofficieren - zelfs burgers, om nu en dan te raadplegen over sommige punten. Deze allen maken een algemeen plan van verdediging en versterking der stelling op. De chef van den generalen staf geeft zoo noodig vooraf eenige algemeene aanwijzigingen en beoordeelt het plan, doet het zoo noodig wijzigen. De inspecteurs kunnen hier reeds hun oordeel uitbrengen; voornamelijk die der genie kan dit doen over de enkele punten, waarbij op technische uitvoerbaarheid, enz. moet worden gelet.

Ik heb hier opzettelijk het woord ‘commissie’ vermeden, omdat men, geloof ik, met deze lichamen veel te veel in ons land werkt. De gewone aangewezen chefs, die volgens hunne instructiën voor de verdediging hunner stellingen behooren voorstellen te doen en te zorgen in vredestijd, en hunne onderhebbenden, die met hen ze in oorlogstijd zullen hebben te verdedigen, dat zijn, met nog eenige specialiteiten wellicht, de menschen, die hier moeten ontwerpen en ook uitvoeren. Zij worden daardoor doordrongen van het idee van verdediging, tevens zeer vertrouwd met terreinen, plaatselijke omstandigheden, enz. en zijn, na voltooiing zelfs, aldaar verder voor de hun toegedachte taak op te leiden. - Commissiën, die eens even komen kijken, in vele papieren voorstellen doen, aan niemand iets meedeelen dan aan den Minister, die ook niets meedeelt, en dan ontbonden worden, zijn hier niet alleen geheel overbodig maar zelfs schadelijk. De aangewezen krachten, waarover de Staat beschikt, moeten worden gebruikt tot alles, wat op het maken of verbeteren der positie betrekking heeft. Slechts door die krachten te gebruiken, kunnen zij worden onderhouden en veel versterkt en in oorlogstijd goed bruikbaar zijn. Want als deze personen nu aan het werk tijgen en een *algemeen* plan ontwerpen, dan voorkomt men, den gewonen hiërarchischen weg volgende, vanzelf het gevaar, dat de aangegeven wijze van werken tot eene verwarde mengeling van denkbeelden aanleiding geeft. Uit de handen van den oppersten leider komt ten laatste het ontwerp voor het geheel als een plan uit één stuk.

2°. Er is een algemeen bureau, waar onder leiding van genoemde ontwerpers van het algemeen plan gewerkt wordt.

3°. Aldaar zijn werkzaam alle met de uitvoering belaste genieoffieieren, verder generale-staf-, artillerie- en infanterieofficieren.

4°. Het algemeen vastgesteld plan moet door ieder dier officieren grondig worden gekend.

5°. Desnoods is een aantal rijpaarden beschikbaar, ten einde genieofficieren in de gelegenheid te stellen, hunne ontwerpen, soms in vereeniging met generale-staf- en andere officieren, in hoofdtrekken op het terrein zelf vast te stellen en dit zoo dikwijls te kunnen bezoeken, als noodig is.

6°. Leiders zorgen, dat ontwerpers zich steeds met elkaar in verbinding stellen; dat, door op eischen te wijzen, waaraan noodzakelijk voldaan moet worden, geen noodeloos werk verricht wordt, en staan toe, dat zij sommige détails van elkaar overnemen. Artillerieofficieren bespreken met de ontwerpende genieofficieren de bewapening, détails van lokalen, enz.

7°. De uitvoerders worden zooveel mogelijk uit de ontwerpers genomen. Over de geheele uitvoering houdt dezelfde opperste leiding toezicht, als die het ontwerpen leidde. Deze wordt eerst na voltooiing ontbonden.

Zóó krijgt men eenheid en de decentralisatie geeft tevens de resultaten van het denken en werken van velen.

Het opsporen en aanwijzen van fouten in hetgeen geschied is, kan in deze zaak geen ander nut hebben, dan dat eruit valt te leeren voor de toekomst. Die fouten waarschuwen ons.

Alleen daarom achtte ik het van het hoogste gewicht, zonder verbloemen te wijzen op den gang van zaken gedurende de laatste acht jaren en op den feitelijken toestand nu. Want de quaestie van een goed vestingstelsel is voor ons van het hoogste gewicht. Voor ons land meer nog dan voor een ander, omdat wij daarin, door de bijzondere en gunstige gesteldheid van onze terreinen en door onze ligging, met zekerheid een evenwicht kunnen vinden tegen de meerdere sterkte, meerdere geoefendheid en meerdere oorlogsondervinding wellicht onzer mogelijke vijanden. - Daarbij mag zeker de zorg voor de levende strijdkrachten niet op den achtergrond worden geschoven, want *op de verdedigers* komt ten slotte toch alles aan; maar dezen zullen in die werken steun moeten vinden niet alleen, doch zij moeten onder hunne directe bescherming vechtend en ageerend ‘soldaten’ worden. Vertrouwen, gehardheid, handigheid en discipline zullen zij daar, waar zij niet dadelijk aan échecs zijn blootgesteld, langzamerhand verkrijgen.

Wij moeten billijk zijn. Er is in die acht jaar veel verbeterd. De Nieuwe Hollandsche Waterlinie, - er moge dan hier en daar verband ontbreken; er moge bij eene werkelijke verdediging gemis aan eenheid gevoeld worden; er mogen zelfs werken niet aan alle eischen des tijds voldoen: zij is geheel iets anders, dan wat zij vroeger was, - trouwens, toen was zij ongeveer niets. De inundatiequaestie vooral is bevredigend opgelost en gelukkig gaf de natuur als vanzelf hare zwakke punten aan.

Toch mag dat betrekkelijk verblijdend resultaat onzen blik niet benevelen. Wij hebben een helderen blik noodig voor de toekomst. De geheele positie van Amsterdam moet nog tot stand gebracht worden. Van deze groote veste, eenig in hare soort en daarmee in sterkte, ligt nog geen steen op den ander, is nog geen kubieke meter grond opgeworpen (behalve van het thans in aanbouw zijnde fort bij IJmuiden).

Maar 't is goed achter ons te zien: al is er verbeterd, er werd stelselloos gewerkt. Daardoor is niet voldoende waar verkregen voor veel geld. Maar erger dan eenige geofferde en slecht bestede millioenen is onvoldoende verhooging onzer weerbaarheid, die levensvoorwaarde, die ons alles omvattend *zijn* in zich sluit.

In de troonrede van September 1881 werd eene voordracht tot wijziging der wet tot regeling en voltooiing van ons vestingstelsel in dit

zittingjaar in het vooruitzicht gesteld. Zou Neerland's volksvertegenwoordiging, zich spiegelend aan 't verleden, zich herinnerend alzoo, wat gedurende de laatste acht jaren bij het gemeen overleg met de Regeering in haar eigen boezem voorviel, en acht slaande op de feiten, die ik noemde, niet deze gelegenheid aangrijpen, om het Vaderland betere waarborgen te verzekeren voor de toekomst?

Zutfen.

A.A. BEEKMAN.

Geschiedenis van den dag.

Het nieuwe Duitschland.

't Gaat vreemd met de nieuwste geschiedenis van Duitschland, zoo vreemd, dat menigeen de schouders ophaalt, als wilde hij zeggen: ik begrijp er niets meer van.

Volgde de Regeering eenigen tijd den weg van vooruitgang en zocht en vond zij steun bij de gematigd liberalen, die dagen schijnen voorgoed voorbij; de Regeering staat thans tegenover al wat liberaal heet, gematigd of radicaal, en maakt er geen geheim van, dat zij de liberalen beschouwt en ook behandelt als een vijandige partij.

De inhoud van het nieuwe program der Regeering stemt geheel daarmee overeen; de reorganisatie van het binnenlandsch bestuur, gegrond op het beginsel van zelfbestuur, met opruiming van de overblijfselen van het feudalisme, is sinds geruimen tijd gestaakt; het vrijhandelsstelsel, gedurende een reeks van jaren het fundament van de Duitsche politiek, is omvergeworpen en vervangen door een uitgebreid protectionisme, dat door de invoering van het tabaksmonopolie en wellicht ook nog door andere monopoliën dreigt gekroond te worden. Door de kerkelijke wetgeving onder Falk wierp Duitschland zich op tot bolwerk tegen het aanmatigend Ultramontanisme en won de sympathie van het verlichte deel van Europa, maar ook daarmee is het gedaan; aan Rome wordt de eene concessie voor, de andere na toegestaan en de Meiwetten zijn wel niet opgeheven, maar door de laxe toepassing zoo goed als van haar kracht beroofd, zoodat de spotprenten niet geheel ongelijk hebben, wanneer zij den Rijkskanselier voorstellen, gezeten in een rijtuig, dat den weg inslaat naar Canossa. Daarbij mompelt men van de opheffing van het verplicht burgerlijk huwelijk en meer zulke dingen, waaraan de moderne maatschappij meende ontwassen te zijn.

En het vreemdst van alles is nog de sociale politiek, waarbij ge-

broken wordt met de algemeen geldende beginselen, waarbij maatregelen worden ontworpen, die de wortelen raken van het maatschappelijk leven.

De arbeider moet een meer vaste positie verkrijgen in de maatschappij en door middel van een algemeene, liefst staats-levensverzekering tegen ongelukken enden ouden dag worden gewaarborgd. De Staat zal zelf een vrij aanzienlijke subsidie geven, om dit doel te bereiken.

Waarvan men ook ettelijke jaren gedroomd mocht hebben, zeker niet van zulke plannen, waarmee de oude orde van zaken op den kop gesteld wordt en gehandeld lijnrecht in strijd met hetgeen na '48 steeds als de roeping van den Staat is voorgehouden.

En die verandering van het oude stelsel, de invoering van een geheel nieuw beginsel wordt nagejaagd met een kracht, die den spot schijnt te drijven met elk verzet. Niet alleen dat de Regeering, als ware zijzelf geheel beginselloos, een meerderheid in de wetgevende vergadering zoekt, waar zij die vinden kan, om 't even of het vijanden van gisteren of vrienden van heden zijn, aan de parlementaire meerderheid, het leidend beginsel van de constitutioneele staten, wordt schier alle gezag ontzegd en beweerd, dat zij geen recht heeft zich te laten gelden; die meerderheid, heet het, vertegenwoordigt volstrekt niet de ware meerderheid des volks, en de Rijksdag zal des noodig zoo dikwijls worden ontbonden, totdat hij een meerderheid geeft, die toestaat, wat de Regeering verlangt. Bij de twijfelachtigheid, of volgens de tegenwoordige verkiezing ooit zulk een meerderheid zal worden verkregen, wordt van ter zijde reeds het plan geopperd, om het algemeen stemrecht als een verouderde dwaasheid af te schaffen en een vertegenwoordiging in te voeren van de verschillende standen, ten einde het constitutioneele stelsel practisch mogelijk te maken.

Inderdaad, redenen van bevreemding te over en het mag een belangrijk vraagstuk geacht worden, de oorzaak en den aard van al deze nieuwigheden te verklaren.

Er zijn er, die beweren, dat die verklaring niet ver te zoeken is en de zaak eenvoudig dus op te lossen, dat de leidende staatsman, Bismarck, slechts schijnbaar ietwat liberaal is geweest, maar hij na een korte gedaanteverwisseling teruggekeerd is tot zijn vroegere overtuiging en zich opnieuw vertoont als de Jonker, de incarnatie van de conservatieve beginselen, volgens welke alleen in de reactie op staatkundig gebied het heil van den Staat kan worden gezocht. De reactionnaire periode is weder voor Pruisen en daarmee ook voor Duitschland aangebroken; aan de liberalen de plicht, om zich nauw aaneen te sluiten en pal te staan voor den constitutioneelen regeeringsvorm, voor de dusgenaamde vrijheden des volks; doen de liberalen in dat opzicht hun plicht, dan moet de tegenwoordige storm voorbijgaan en zullen straks de meest gebruikelijke regeeringsbeginselen weer zegevieren - zoo luidt de stellig uitgesproken verwachting.

Toch wil deze logica van den dag er niet goed meer in; men gevoelt onwillekeurig, dat er meer aan vast is en men, dus sprekend, zich meer van de quaestie afmaakt, dan haar oplost. Zij beantwoordt o.a. de vraag niet, hoe het komt, dat een man, die blijkens de ervaring zich zoo weinig om de gewone politieke partijen bekommert en geheel zijn eigen weg gaat, plotseling zoo conservatief, zoo reactionnair is geworden. Twee voorname punten van Bismarck's werkzaamheid passen buitendien niet in den gewonen, traditioneelen gang der redeneering; op het gebied van den vrijhandel verliest men de gewone afscheiding van de conservatieve en liberale partij, want er zijn protectionistische liberalen en conservatieven, die het vrijhandelsbeginsel zijn toegedaan. Voor de zoogenaamde sociale politiek past de conservatieve sleutel evenmin als de liberale, want men vindt hier iets geheel nieuws, iets moderns, iets democratisch, socialistisch. Dat een deel der conservatieven niet bepaald in de oppositie staat bij dit punt, heeft men meer te danken aan hun volgzaamheid tegenover de Regeeering dan aan hun overtuiging.

Om het bestaande te beoordeelen, moet men eerst leeren, het te begrijpen, en daarbij staan zooals gewoonlijk de gangbare phrasen over de politieke partijen meer in den weg, dan dat zij ons helpen. En om iets te begrijpen, is de meest practische weg, na te gaan, hoe het geworden is; om dat zuiver te doen, moet men objectief waarnemen; is dit moeilijk bij de dingen, die men mede beleeft, men kan althans trachten, dat doel te bereiken.

'Ik moet in het algemeen ertegen opkomen, dat patriotisme en liberalisme voor identiek verklaard worden op een wijze, zooals dit hier geschied is. Ik wil veeleer aannemen, dat ieder naar die maat van vrijheid voor het volk streeft, welke hij voor het welzijn van het vaderland wenschelijk acht; zoo niet, dan zou ik als tegenhanger mijn bijzondere meening moeten zeggen, namelijk dat het patriotisme bij de lieden in dezelfde mate pleegt af te nemen, waarin het liberalisme grooter wordt.'

Zoo Bismarck in de Pruisische Tweede Kamer in het najaar van 1849. Toen was hij nog de eenvoudige, weinig beteekenende landjonker, die door sommigen voor niet onliberaal gehouden werd op grond van de liberale sympathieën van zijn moeder, terwijl anderen hem om zijn krasse uitvallen tegen de liberalen voor een verstokten reactionnair hielden.

Beide beoordeelaars konden gelijk hebben, omdat Bismarck toen reeds een groote mate van oorspronkelijkheid toonde, niet zelden zich openbarend door paradoxale uitdrukkingen, welke licht tot misverstand aanleiding konden geven.

Wellicht is er in al de redevoeringen, brieven, gesprekken, geen ge-

zegde te vinden, meer geschikt, om tot motto te dienen van Bismarck's politieke werkzaamheid, dan het daar even genoemde.

Men moet, om al het zonderlinge van den tegenwoordigen toestand te begrijpen, teruggaan tot de dagen, waarin Bismarck door Koning Wilhelm van Pruisen geroepen werd, om aan het hoofd der Regeering te staan. Wilhelm I begreep, dat de tijden rijp waren voor een beslissing, of Pruisen zou blijven behooren tot de Staten van den tweeden rang òf aan het hoofd van Duitschland zou treden en daarmee een plaats veroveren onder de groote Mogendheden; de Koning zag in, dat het geheel onwaarschijnlijk was, dat dit laatste zonder geweld van wapenen zou geschieden. Werd er toen wellicht aan een oorlog met Oostenrijk nog niet gedacht, de Koning kende den naijver van de buitenlandsche Mogendheden en begreep, dat de zoogenaamde politiek van het evenwicht geen groot Duitschland zou dulden. Slechts één middel was er, om op alle gebeurlijkheden voorbereid te zijn: de vorming van een krachtig leger. Militair in zijn hart, ontwierp de Koning een nieuwe legerorganisatie, welke echter, voornamelijk om de hooge onkosten, door de meerendeels liberale Tweede Kamer werd verworpen.

De meerderheid van de Pruisische Tweede Kamer bestond voornamelijk uit de mannen, die men thans nog bestempelt met den naam van Fortschrittspartij, de partij van den vooruitgang. Door de hoofden van de leden dezer partij spookten de beelden van '48, zich concentreerend in de meening, dat alle politiek neerkwam op de wijd uitgebakende rechten van het parlement tegenover de macht der kroon; daarmee gingen gepaard allerlei vage denkbeelden van volksgeluk en volkswelvaart, waarvan de parlementaire rechten steeds het fundament vormden. Vandaar, dat het politieke leven voornamelijk werd opgevat als een strijd tegen de Koninklijke macht. Over en weer, tusschen Regeering en Parlement, bestond dus een zeker wantrouwen, dat aanleiding moest geven tot misverstand. Dat het wantrouwen van den kant der volksvertegenwoordigers niet geheel zonder grond was, bewezen de gebeurtenissen van '48, de geschiedenis der omwentelingen van dat jaar. Hoe diep ook ingeworteld, was die verhouding toch een zeer verkeerde, al ware 't alleen om de krachtverspilling met allerlei onpractische twistvragen.

Die minder gelukkige verhouding heeft veel overeenkomst met die van het volk tegenover de politie; met wantrouwen, afkeer zelfs worden de gedragingen van de politie nagegaan; men beschouwt haar als een soort van vijandige macht, welke met wrevel wordt gehoorzaamd en die men zooveel mogelijk uit den weg blijft. Wordt echter de orde verstoord, komt het eigendom der burgers in gevaar, geschieden er ongelukken, dan krijgt de politie, als geroepen, om de orde te handhaven in den meest uitgebreiden zin, het op haar geweten en wordt haar spoedig ten kwade geduid, dat zij haar macht niet

heeft gebruikt. Een macht echter, welke men als willekeurig en onheilvol steeds tracht te beperken en door voortdurend wantrouwen ondermijnt, mag men geen hooge eischen stellen, wanneer men haar noodig heeft.

In de eerste jaren na '48 beschouwde men de koninklijke macht evenals de politie als half booze krachten, waarvan men zich nauwelijks kon voorstellen, dat zij voor de geheele inrichting van den Staat even nuttige als onmisbare raderen zijn. Daarom was het leger veelal het stiefkind, want de koninklijke macht was op het leger gegrond. Het denkbeeld, dat er omstandigheden konden zijn, waarin het bestaan van een flink geoefend leger noodzakelijk was en eigenlijk over het zijn of niet zijn van een natie besliste, was geheel vreemd aan de liberalen. Men droomde wel van de eenheid van Duitschland, maar die eenheid moest pratende komen; ‘les idées gouvernent le monde’, zeide een geleerd man, en daarop wilde men bouwen; aan den stroom der algemeene volksovertuiging kon niemand weerstand bieden. Hadden vroeger de bajonetten en kanonnen niet veel eerbied gehad voor de ideeën, thans zou dat anders worden; men leefde in den tijd van den vooruitgang en de constitutioneele regeeringsvorm had de vroegere periode der geschiedenis geheel afgesloten. Dat Oostenrijk de eenheid van Duitschland, en vooral van een liberaal Duitschland, onder Pruisen's leiding niet zou gedoogen, - dat Frankrijk de eenheidsbeweging met wantrouwen gadesloeg en voor het zoogenaamde evenwicht van Europa die eenheid op alle mogelijke wijze zou trachten te verhinderen, daarvan droomde de Fortschrittspartij niet. Was het wonder, dat zij van de nieuwe legerorganisatie niets wilde weten en weigerde, de daarvoor benoodigde gelden toe te staan?

Onder die omstandigheden werd Bismarck door den Koning geroepen; zijn stout optreden bij verschillende gelegenheden, zijn onversaagdheid wezen hem als vanzelf aan, om de nieuwe legerorganisatie door te zetten met of zonder Parlement.

En het geschiedde op de bekende wijze. Bismarck trad onverschrokken in de Tweede Kamer op, bleef de oppositie geen enkel woord schuldig en de vergaderingen van de volksvertegenwoordiging gaven tal van dramatische tooneelen, die hoogst vermakelijk waren. De Regeering ging haar gang, ook toen ontbindingen telkens dezelfde oude meerderheid leverden; de legerorganisatie werd ingevoerd. Dat zij deugdelijk was, bewees de oorlog tegen Oostenrijk, en zoozeer was na dien oorlog de openbare meening ten opzichte van de Regeering veranderd, dat in den Pruisischen Landdag in '67 de door de Regeering in strijd met de constitutie, derhalve onwettig, gedane uitgaven met 230 tegen 75 stemmen werden goedgekeurd; onder de tegenstemmers behoorden de helft van de Fortschrittspartij en één derde van het linkercentrum. Bismarck had door zijn ruw optreden, door den dikwerf persoonlijken, niet zelden der Regeering onwaardigen strijd te

veel en te diepen haat ingeboezemd, om bij allen op vergeving te kunnen rekenen.

Het leven wordt geschreven met daden, door feiten, niet door woorden; woorden zijn als schrift in het zand: een kindervoet, een zucht van den wind, en zij zijn weg; Bismarck had zijn eigenaardig inzicht van den tijd; hij rekende niet met groote ideeën, maar met de werkelijkheid; een bij uitstek practische natuur en daarbij strijdlustig, met scheppingskracht, werkte hij met onbezweken moed aan de middelen, die tot bereiking van zijn doel konden leiden.

Den man van ijzer en bloed heeft men hem minachtend genoemd, omdat hij het ruw geweld als het eenige middel aanwees, om zijn doel te bereiken. Heeft men recht, hem daarover hard te vallen en als een verachtelijk wezen voor te stellen? Ja, wanneer men zich plaatst op idealistisch standpunt en hem toetst b.v. aan de wereldbeschouwing, welke de liberalen na '48 hem voorhielden; neen, wanneer men de wereld neemt, zooals zij is.

Waarin verschilt Bismarck van andere diplomaten en staatslieden? Alleen daarin, dat hij met rondborstigheid voor de middelen uitkomt, die volgens hem tot het doel kunnen leiden; anderen hebben precies dezelfde middelen gebruikt, maar zij zwachtelden die in allerlei schoone phrasen, gaven er zoo mogelijk een godsdienstige kleur aan, om op de lagere volksklasse te werken. Neem de geschiedenis voor u en wees eerlijk: overal dezelfde middelen, maar minder openhartigheid, meer huichelarij. In rondborstigheid vindt ge Bismarck's gelijken niet onder de staatslieden van den ouden of nieuwen tijd.

Onze daden werken op onszelf terug; welken invloed moest het op Bismarck uitoefenen, dat de uitkomst bewees, dat zijn inzichten juist waren geweest; dat dit zelfs zoo algemeen werd erkend, dat hij, vóór '66 gehaat, zooals niemand gehaat werd in Pruisen, na '66 de meest populaire man was. Men heeft den Duitschers verweten, dat zij lage, laffe aanbidders werden van het succes; het zij zoo, mits men erkent, dat dit geen specifiek Duitsche, maar een algemeen menschelijke eigenschap is.

En aanbidding van het succes was het niet alleen; de ervaring had reeds vóór '66 menigeen aan het twijfelen gebracht, of de Duitsche eenheid wel zoo idyllisch, zoo humanistisch zou worden gewrocht, als men dat droomde in den zoeten slaap van de liberale ideeën. Had Bismarck door de wijze, waarop hij den strijd in en buiten het parlement voerde, sarrend soms, wraakgierig, de gemoederen niet in hooge mate verbitterd, men zou hem meer open en meer algemeen gesteund hebben; de ongeloofelijk voorspoedige oorlog tegen Oostenrijk, het diplomatiek beleid tegenover Frankrijk werkten als electrisch licht, dat zijn geheele leiding verhelderde en voor schier iedereen duidelijk maakte. Kon het anders, of het gevoel van eigenwaarde moest rijzen bij zulk een man? Men had hem de middelen geweigerd, om zijn doel

te bereiken, ook nadat hij bezworen had, dat men hem gelijk zou geven, indien men alles wist, indien men zijn geheimen kende; men had den weg afgekeurd, dien hij wilde volgen, zonder een beteren, althans practisch bruikbaren aan te wijzen. Voor zijn middelen had hij genomen, wat hij noodig had, omdat hij niet anders kon; de veroordeelde weg werd later geprezen als de eenig mogelijke.

Men zou verwacht hebben, na al hetgeen er in de Pruisische Kamer was voorgevallen vóór '66, dat Bismarck, wien de oorlog den zegekrans om de slapen had gevlochten, een strengeren toon zou aanslaan en minder geneigd zijn dan vroeger, om toe te geven. Toch was zijn optreden zeer bescheiden en scheen het zijn wensch te zijn, om het gebeurde te vergeten; hierdoor leverde de staatsman het bewijs, dat hij geen gewone persoonlijke politiek voerde, maar dat hij bereid was, zijn persoon op den achtergrond te laten treden, wanneer slechts de zaken des lands zoo werden geregeld, als hij dat dienstig achtte.

Het eerste, wat na '66 geschiedde, was het indienen van een wetsontwerp, waarbij indemniteit, d.i. straffeloosheid, werd verleend voor de sedert '62 niet wettig tot stand gekomen begrootingen. De commissie van den Pruisischen Landdag stelde voor, het ontwerp met enkele wijzigingen goed te keuren. Bismarck beval persoonlijk de goedkeuring van het wetsontwerp aan en liet zich daarbij o.a. aldus uit: ‘Hoe oprechter de Koninklijke Regeering den vrede wenscht, des te meer gevoelen haar leden de verplichting zich te onthouden van een retrospectieve critiek, hetzij tot verdediging, hetzij tot aanval. Wij hebben in de laatste vier jaren van beide zijden dikwerf met meer of minder bitterheid of welwillendheid aan ons standpunt vastgehouden; niemand heeft in die vier jaren zijn tegenpartij kunnen overtuigen; ieder heeft gemeend goed te handelen, wanneer hij handelde, zooals hij gedaan heeft. De vrede zou bij buitenlandsche quaesties bezwaarlijk ooit gesloten worden, wanneer men verlangde, dat een der beide partijen vooraf de bekentenis zou afleggen: Ik zie thans in, dat ik verkeerd heb gehandeld. Wij wenschen den vrede, niet omdat wij machteloos zijn in dezen binnenlandschen strijd, integendeel, de stroom vliedt op dit oogenblik meer in ons voordeel dan eenige jaren geleden; wij wenschen den vrede ook niet, om eventueel een aanklacht te ontgaan op grond van een toekomstige wet op de verantwoordelijkheid; ik geloof niet, dat men ons aanklagen zal; ik geloof niet, wanneer dit geschiedde, dat men ons veroordeelen zou; en hoe dit ook zijn moge, men heeft het Ministerie vele verwijten gedaan, maar niet dat van vreesachtigheid. Wij wenschen den vrede, omdat naar onze meening het vaderland op dit oogenblik daaraan nog meer behoefte heeft dan vroeger; wij wenschen den vrede en wij zoeken hem, omdat wij meenen hem op dit oogenblik te zullen vinden; wij hadden den vrede vroeger gezocht, wanneer wij vroeger de hoop hadden kunnen koesteren, hem te zullen vinden; wij meenen den vrede te vinden, omdat gij erkend zult heb-

ben, dat de Regeering van het doel, waarnaar ook gij meerendeels streeft, niet zoover afstaat, als gij wellicht vroeger gedacht hebt, niet zoover verwijderd, als het zwijgen der Regeering over veel, wat verzwegen worden moest, u recht scheen te geven, om te gelooven. Om die reden meenen wij den vrede te vinden en zoeken wij hem eerlijk; wij hebben u daartoe de hand geboden en het rapport der commissie waarborgt ons, dat gij deze hand zult aannemen. Wij zullen de vragen, die overblijven ter oplossing, gemeenschappelijk met u oplossen; ik sluit hiervan geenszins uit de verbeteringen ten opzichte der vervulling van de in de grondwet gedane beloften; maar wij zullen die vragen alleen gemeenschappelijk kunnen oplossen, terwijl wij van beide zijden hetzelfde vaderland met denzelfden goeden wil dienen, zonder aan elkanders oprechtheid te twijfelen.'

De indemniteit werd met groote meerderheid - 230 tegen 75 stemmen - verleend; de Fortschrittspartij werd in twee helften verdeeld: van de 83 leden stemden 40 tegen; onder de voorstemmers behoorden o.a. Duncker, Forckenbeck, Lasker, Löwe, Twesten, Von Unruh. Met die stemming was de vrede met Bismarck geteekend en tevens het aanzijn geschonken aan de gematigd-liberale partij, welke meer algemeen onder den naam van nationaal-liberale partij bekend is. Gedurende bijna 10 jaren was deze partij Bismarck's steunpunt zoowel in den Pruisischen Landdag als in den Noordduitschen en naderhand den Duitschen Rijksdag. Haar getalsterkte gaf daar allereerst aanleiding toe: zij telde in den Noordduitschen Rijksdag 77 stemmen; in den Duitschen Rijksdag 119 in '71, 151 in '74, 126 in '77, terwijl in '79 haar gelederen sterk gedund werden en de scheiding in twee fracties, nationaal-liberalen en secessionisten, de kracht der partij brak.

Weinig rijken kunnen zulk een vruchtbare periode van werkzaamheid aanwijzen als het Duitsche Rijk tijdens de gemeenschappelijke werkzaamheid van Bismarck met de nationaal-liberalen; waren dezen op zichzelf niet talrijk genoeg, om de meerderheid te vormen, een groot deel van de conservatieven hielp trouw aan den arbeid. Dat was vooral het geval met de kerkelijke wetgeving, die na den Franschen oorlog tot stand kwam, toen de Ultramontanen hun troepen hadden gemobiliseerd, om ze tegen het Duitsche Rijk in het veld te brengen.

Men heeft dikwijls den nationaal-liberalen verweten, dat zij bij hun samenwerking met Bismarck hun karakter hebben prijsgegeven en bij het vaststellen der wetten de eene beginselloosheid op de andere hebben gestapeld.

Het oordeel over de houding der nationaal-liberalen in dit opzicht hangt echter veel af van het standpunt, waarop men zich plaatst. Gaat men uit van de meening, dat het regeeringsbeleid wordt aangegeven door de meerderheid van de volksvertegenwoordiging, welke in laatste instantie over de aanhangige quaestie beslist, dan hebben de

nationaal-liberalen bij hun vruchtbare werkzaamheid verraad gepleegd aan de goede zaak en was het hun plicht geweest, hun steun links te blijven zoeken bij de Fortschrittspartij, en niet rechts bij de conservatieven.

De ervaring had echter geleerd, dat er langs dezen weg met de Regeering niets te bereiken viel en men vijandig tegenover elkander zou blijven staan. De Regeering toch ging uit van een anderen grondslag; volgens haar is de meerderheid van de volksvertegenwoordiging slechts een der factoren, die over het regeeringsbeleid beslissen; daarnaast of liever in de eerste plaats komt daarbij in aanmerking de Kroon en verder de Eerste Kamer of het Heerenhuis, wat het Duitsche Rijk betreft naast de volksvertegenwoordiging, de gevolmachtigden van de verschillende Bondsstaten, die wel wat oneigenlijk de rol van Eerste Kamer vervullen. Zijn nu de drie factoren het niet eens, dan moet het gemeenschappelijk overleg beslissen, een transactie worden aangegaan; gelukt dit niet, dan blijven de zaken in statu quo, en trekt de Regeering aan het langste eind, omdat zij in het bezit is van de macht.

Transacties behooren volgens Bismarck tot het wezen van den constitutioneelen regeeringsvorm. ‘Een constitutioneel ervaren staatsman’, dus liet hij zich den 27sten Jan. '63 in het Pruisische Huis van afgevaardigden uit, ‘heeft gezegd, dat het geheele constitutioneele leven ten allen tijde een reeks van transacties is. Wordt de transactie daardoor verijdeld, dat een der factoren zijn eigen meening met doctrinair absolutisme wil doorzetten, dan wordt de reeks van transacties gebroken en in haar plaats treden conflicten en conflicten worden, daar het staatsleven niet stil kan staan, quaesties van macht. Wie de macht in handen heeft, gaat op zijn weg voort, omdat het staatsleven geen oogenblik kan stilstaan.’

Een der afgevaardigden, Graaf Schwerin, verweet daarop Bismarck, dat hij de leer had verkondigd: Macht gaat voor recht. Bismarck protesteerde daartegen en verduidelijkte, dat ‘conflicten ontstaan moeten bij gebrek aan transacties en conflicten machtquaesties worden en daar het staatsleven nooit een oogenblik stil kan staan, hij, die in het bezit der macht is, daarom genoodzaakt is, haar aan te wenden’.

Later verkondigde Bismarck in den Rijksdag dezelfde meening. ‘Wie het gezag van de transacties niet eert,’ sprak hij in de zitting van 2 April '68, ‘die is voor een constitutioneele grondwet niet rijp; het constitutioneele leven toch bestaat uit een reeks van transacties; deze transacties heden te geven en morgen terug te nemen is geen constitutioneele politiek.’

Van de dusgenoemde constitutioneele meerderheid heeft Bismarck nooit een hoog denkbeeld gehad, zoo zelfs dat men hem zou kunnen verwijten, dat hij den derden factor in het constitutioneele leven niet ten volle erkent, of ook wel hem beschouwt als een wassen neus, dien men draaien moet naar het inzicht van den eersten factor, de Kroon.

‘Laat ons toch de illusie laten varen,’ sprak hij in '49, ‘alsof onze meerderheden even zoovele deelen van den wil des volks vertegenwoordigen,’ - ‘over beginselen kan niet door parlementaire discussies, niet door meerderheden beslist worden’ - zijn beiden uitdrukkingen uit een redevoering, in '49 uitgesproken, en in '73 vroeg hij spottend: ‘Waar ligt de meerderheid, dit arcanum van het constitutioneele stelsel?’

Conservatief meer nog van aanleg dan van geboorte, zocht Bismarck steun bij de nationaal-liberalen, om op die wijze een gemengde meerderheid te vinden, een, waarvoor zoowel de conservatieven als de liberalen bijdragen. Tot zijn eer moet echter gezegd worden, dat hij nooit zich anders dan voor conservatief heeft uitgegeven en hij de concessies aan de liberalen erkende als onvermijdelijke middelen, om tot de noodzakelijke transactie te geraken.

‘Willen wij constitutioneel regeeren,’ dus sprak hij in het Pruisische Huis van afgevaardigden in '68, ‘dan hebben wij een meerderheid noodig; weigerende heeren, die in de eerste plaats zijn verkozen, om met ons te gaan, deze Regeering te ondersteunen, weigeren zij ons hun stemmen, dan moeten wij een andere meerderheid trachten te vinden, en vinden wij ze niet, wat gebeurt er dan? Dan wordt de Regeering genoodzaakt, om steun te zoeken bij andere partijen, met wie zij niet zooveel overeenstemt, als zij dit met de conservatieve partij meent te doen; daaruit vloeien voort al de zwakheden van een coalitie-ministerie, dat niet handelen kan, omdat het met elke richting moet rekenen.’

Karakteristiek is in dit opzicht een gezegde, dat Bismarck in '50 deed; hij sprak toen meermalen met den liberalen afgevaardigde Von Unruh; op zekeren dag nam Bismarck na een gesprek over de politiek afscheid met de woorden: ‘Weet ge wat: wanneer uw partij 't wint, dan neemt gij mij in bescherming, en komt mijn partij (de conservatieve) er bovenop, dan zal ik u denzelfden dienst bewijzen. Neem je 't aan?’ - ‘Graag’, luidde 't antwoord van Von Unruh. Beiden hadden toen nog geen idee van hetgeen er na '66 door hun samenwerking tot stand zou komen.

Men kan dus niet zeggen, dat de verhouding tusschen Bismarck en de nationaal-liberalen een scheeve was; men wist over en weer ongeveer, wat men aan elkander had; wanneer men den vernederenden term wil toepassen van gebruiken, dan dient hij voor beiden geschreven; zij gebruikten elkander over en weer, en Bismarck heeft menige concessie moeten doen, die hij als conservatief staatsman moeilijk voor zichzelf verantwoorden kon en waardoor hij dan ook met een deel van zijn eigen partij in vijandschap kwam.

Den nationaal-liberalen ging het op dezelfde wijze; er was een tijd, dat de Fortschrittspartij nog harder schold op de nationaal-liberalen dan op Bismarck; met die eigenaardige beginselmanie schold men de

nationaal-liberalen uit voor karakterloos. Waren de nationaal-liberalen zoo halsstarrig beginselziek gebleven als de Fortschritt, dan had de tijd der conflicten voortgeduurd en was de Noordduitsche Bond nooit een organisatie geworden, krachtig genoeg, om in '70 den van begin af noodzakelijken oorlog tegen Frankrijk te voeren en zóó te voeren.

Laat men de politieke stelsels voor een oogenblik ter zijde, dan kan men verder gaan en beweren, dat, wanneer er in Pruisen geregeerd was geworden naar de parlementaire meerderheid, Duitschland dezelfde warboel zou zijn gebleven, onmachtig tegenover het buitenland en daarom een speelbal der omliggende Staten.

Gaf de Fortschrittspartij de voorkeur aan den ouden toestand, op grond b.v., dat de geestelijke invloed van Duitschland te grooter moest zijn, naarmate het op politiek gebied kleiner was? Neen, ook daar droomde men van een eenig Duitschland; ook daar begreep men, dat de eenheid van Duitschland alleen onder Pruisen's leiding kon verwezenlijkt worden, maar - men dacht, dat dit vanzelf moest komen, door den drang der ideeën, en weigerde mee te werken tot die middelen, welke beneden de wolken gebruikt worden, om denkbeelden te verwezenlijken. Met de kleuren van zeepbellen kan men geen huizen verven, en ook na '66 is toch een groot deel van die partij voortgegaan, naar die zeepbellen te grijpen. Het doctrinairisme is er zoo vast ingeworteld, dat, wanneer men opmerkte, dat men andere verfstof noodig had, het antwoord zou hebben kunnen luiden: wel mogelijk, maar men kan 't eerst met de zeepbellen probeeren, want dezen kleuren zoo schoon.

Dat een bij uitnemendheid practisch man als Bismarck een partij als de Fortschrittspartij niet best uit kan staan, laat zich hooren; met zijn bekende rondborstigheid heeft hij van zijn afkeer nooit een geheim gemaakt. Met een overdrijving, die men alleen uit zijn haat tegen die partij kan verklaren, zeide hij in '79: ‘Alle onrust in het Rijk en alle moeilijkheden, om tot rust en welvaart te geraken, komen mijns inziens van de Fortschrittspartij en van hen, die met haar sympathiseeren in de andere fracties..... Volgens mijn ervaring heeft de Fortschrittspartij het nog nooit mogelijk gemaakt tot een positieve meening te komen, totdat de Regeering een meening uitgesproken had, die zij tegen kon spreken. Positieve plannen en voorstellen echter ten opzichte van hetgeen er gedaan moest worden, zijn nooit voorgekomen.’

Vandaar ook het verwijt van Bismarck, dat er tusschen de Fortschrittspartij en de sociaal-democratie, in weerwil van de vijandschap, welke tusschen de aanhangers bestaat, meer dan schijnbare overeenkomst is. Beiden zetten als uitgangspunt zekere algemeene denkbeelden, beginselen, idealen voorop over volksgeluk, over volkswelvaart, gerechtigheid, humaniteit, maar zonder zich in ernst af te vragen, of de stof, waaruit het patroon moet worden geweven, wel behoorlijk gesorteerd is,

en of er met den gepatenteerden molen wel koren van distelen kan worden gemalen.

Wat is de reden, dat de rust tusschen Bismarck en de nationaal-liberalen werd verstoord en daarmee een eind gemaakt aan de vruchtbare werkzaamheid op politiek gebied?

Gewoonlijk maakt men zich de beantwoording van die vraag wel wat te gemakkelijk en behelpt zich met de gewone loopers van conservatief en liberaal, reactionnair en revolutionnair, woorden, waarop uitnemend de hatelijkheid van Mephistopheles van toepassing is: ‘Denn eben wo Begriffe fehlen, da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein.’ De Duitsche Rijkskanselier is geen grillig man, die als 't weer met den dag verandert; de ondersteuning van de nationaal-liberalen was en is voor zijn staatkunde te veel van gewicht, dan dat hij haar klakkeloos zou hebben laten varen; daarvoor is hij ook met de hoofden der partij op een te goeden voet geweest. Zijn er niet in '78 onderhandelingen gevoerd, om Bennigsen in het Ministerie op te nemen, onderhandelingen, die zijn afgesprongen, omdat men 't niet geheel over de belasting-hervorming kon eens worden, en ook, omdat Bennigsen een of twee zijner vrienden in het Kabinet wilde meebrengen, - men noemde Forckenbeck en Stauffenberg?

Wanneer men ook hier weder de politieke stelsels voor een oogenblik laat rusten en de feiten, de werkelijkheid, de ervaring tot grondslag neemt, zal men het dichtst bij de waarheid zijn. Men houde vooral ook in het oog, dat er gewoonlijk meer dan één beweegreden bestaat in zulke gevallen en verschillende omstandigheden samenwerken. Het is volstrekt niet uitgemaakt, dat de reden, die meer direct aanleiding gaf tot de botsing, inderdaad ook de hoofdreden is; er wordt soms gestruikeld over een kleinigheid, omdat de voet lusteloos, half onwillig werd opgeheven.

In de eerste plaats moet de verwijdering gezocht worden in de natuurlijke onvereenigbaarheid van de staatkundige beginselen; Bismarck was en bleef jonker; hij heeft er nooit een geheim van gemaakt; de concessies, welke hij aan de nationaal-liberalen deed, waren in zijn oog van groot gewicht, en toch moest hij half bedelen, om verschillende wetsontwerpen erdoor te krijgen. En dat geschiedde niet eens, maar telkens; bijna geen wetsontwerp van eenige beteekenis, of het was een loven en bieden, zoodat dikwerf eerst de derde lezing de beslissing bracht.

Dat de Rijkskanselier den strijd wel eens moede werd en klaagde over de weinige meewerking, wie kan het hem van zijn standpunt ten kwade duiden? Men moet, om hem juist te beoordeelen, zijn gewone omgeving in aanmerking nemen en zijn lichamelijke gesteldheid.

Aan het hof had Bismarck steeds met moeilijkheden te kampen, en sedert hij in het begin van '72 door de wet op het schooltoezicht

de oud-conservatieven voorgoed tegen zich kreeg, werd door de steunpilaren van het hof al het mogelijke beproefd, om hem bij den Keizer onmogelijk te maken. Toen deze pogingen afstuitten op het gevoel van erkentelijkheid van den ouden Keizer, sloot men de handen ineen, om den Rijkskanselier lichamelijk te vernietigen.

Het is van algemeene bekendheid, dat Bismarck lijdt aan zenuwzwakte, de groote ziekte van onzen tijd; vandaar de ongeneeslijke neuralgische pijnen, die hem telkens plagen; uiterst gevoelig en prikkelbaar, is er voor zulke personen niets verderfelijker dan hen te ergeren, te ontstemmen en het zoo mogelijk nooit te laten ontbreken aan een onaangenamen prikkel. In een lasterproces, dat door Bismarck werd gevoerd tegen de *Deutsche Reichsglocke*, bleek, dat van ultra-conservatieve zijde, in verband met de Ultramontanen, de laagste beschuldigingen waren uitgedacht alleen met het doel, om den prikkelbaren Rijkskanselier zoo te ergeren, dat hij wegens ziekte onmogelijk werd en zijn ambt moest neerleggen. De *Reichsglocke* vertelde, dat Bismarck bij de oprichting van de 'Preussische Central-Bodencredit Actiengesellschaft' zich met een aanmerkelijke som had bevoordeeld door misbruik te maken van zijn officieele positie. Het bleek, dat dit praatje afkomstig was uit den kring van Diest-Daber, Harry von Arnim en den Ultramontaanschen Von der Loë en dat het opzettelijk was uitgestrooid, om Bismarck dood te ergeren.

Het bekende proces tegen Harry von Arnim stond met deze lage intriges in nauw verband, en wanneer ooit geheel aan het licht komt, in welk een moeilijke positie Bismarck in dien tijd heeft verkeerd, dan zal men de reuzenkracht bewonderen, waarmee hij den strijd heeft volgehouden, en tevens zal men hem veel kunnen vergeven. Dat zijn humeur niet altijd van het beste was, ook tegenover de lastige nationaal-liberalen, waarvan sommigen in den Rijksdag redevoeringen hielden, zóó lang, dat het taaiste geduld moest bezwijken, wie zal het onnatuurlijk vinden. Een mensch blijft altijd mensch, ook Bismarck.

Toch zou de gemeenschappelijke werkzaamheid van Bismarck en de nationaal-liberalen, in weerwil van het verschil van standpunt, nog geruimen tijd hebben voortgeduurd, indien er geen bijzondere omstandigheden zich hadden voorgedaan, die de goede verhouding geheel verstoorden.

De Achilleshiel van het nieuwe Duitsche Rijk waren de financiën; Duitschland is een schoon, maar geen rijk land; op vele plaatsen is de grond nauwelijks in staat, de bevolking te voeden; in arbeidskracht staat de Duitsche werkman niet achter bij den Franschman, maar hij bezit noch den smaak noch de vindingrijkheid, waardoor de laatste de eerste plaats inneemt op de wereldmarkt. Nu is het leven van een groote Mogendheid zeer kostbaar, vooral in onzen tijd, nu de wedstrijd om het grootste, best geoefende leger jaar in jaar uit voortduurt.

Men kan moeilijk ontkennen, dat in de gegeven omstandigheden, met het naar vergelding dorstende Frankrijk op de westergrens en het wantrouwende, afgunstige Rusland op de oostergrens, het onderhouden van een reusachtig leger een noodzakelijkheid is. Geen enkele politieke partij in Duitschland, welke op dien naam aanspraak kan maken, heeft den moed, een belangrijke vermindering van het leger voor te stellen, al verslindt het oorlogsbudget millioenen, al is de militaire huishouding ingericht op een voet, die de krachten te boven gaat.

Er komt bij, dat de belastingen zeer ongelijk drukken; wat het Rijk te kort komt, wordt over de verschillende staten omgeslagen en moet betaald worden in verhouding tot de bevolking.

Die maatstaf is slechts in schijn billijk; een vruchtbare streek, of door den handel of de industrie begunstigde plaatsen, kunnen meer betalen dan minder bevoorrechte staten of staatjes. De belastingen zijn reeds zoo hoog opgevoerd, dat een verdere druk voor een onmogelijkheid verklaard moest worden. Toch stijgen steeds de uitgaven van het Rijk en daarmee de verplichte bijdragen der Bondsstaten. In zulk een toestand is de onafhankelijkheid van het rijk een schijnbare en Bismarck begreep te recht, dat deze verhouding aanleiding moest geven tot moeilijkheden.

Er was naar Bismarck's inzien slechts één middel, daarin verandering te brengen: de invoering namelijk van indirecte belastingen en wel tot zulk een bedrag, dat het Rijk zooveel inkomsten verkreeg, dat de verhouding werd omgekeerd en het rijk aan de staten uitbetaalde, om den belastingdruk te verminderen.

‘Mijn ideaal’, sprak Bismarck in den Rijksdag in '78, ‘is niet een rijk, dat voor de deur van de afzonderlijke Staten de bijdragen moet inzamelen, maar een rijk, dat, aangezien het over de hoofdbron van goede financiën, de indirecte belastingen beschikt, aan al de afzonderlijke Staten kan uitbetalen.’

De voorliefde voor indirecte belastingen steunt bij Bismarck vooreerst daarop, dat zij het meest geschikt zijn, door het rijk te worden geïnd; zij hebben daarbij het voordeel, dat zij gemakkelijker worden opgebracht dan directe belastingen, omdat zij als 't ware ongevoelig worden betaald en daardoor minder drukken, terwijl het voorbeeld van Frankrijk en Engeland, waar zij eveneens tot een aanzienlijk bedrag geheven worden, niet minder tot aanbeveling verstrekt.

Met de indirecte belastingen kon men een dubbel doel bereiken: behalve dat zij het rijk helpen aan de noodige inkomsten, kunnen zij, geheven als inkomende rechten, dienstbaar gemaakt worden aan bescherming van de inlandsche nijverheid. ‘Bij artikelen, welke het binnenland in staat is te leveren in een voor het inlandsch gebruik voldoende hoeveelheid en hoedanigheid, zal de buitenlandsche fabrikant het inkomend recht alleen moeten dragen, om op de Duitsche markt te kunnen concurreeren’, meent Bismark. Maar al is verhooging van

prijs het gevolg van het inkomend recht, dan is deze verhooging zoo gering, dat zij geen gewicht in de schaal legt. ‘Tegenover de wisseling in prijs, welke bij zekere soorten van waren door de rijzing en daling in de verhouding van aanbod en vraag dikwerf binnen korten tijd en bij gering verschil van afstand aan de markt plaats vindt, kan een inkomend recht, dat ongeveer van 5 tot 10% van de waarde bedraagt, slechts een geringen invloed op den koopprijs uitoefenen’, schreef de Rijkskanselier aan den Bondsraad op het laatst van '78.

Wij zouden te uitvoerig worden, indien wij den economischen strijd van Bismarck op parlementair gebied in al zijn bijzonderheden wilden meedeelen; voor ons doel, het bestaande in zijn samenhang te leeren begrijpen, is dit ook niet noodig; op het overzicht van het geheel, op den samenhang komt het aan.

De Duitsche Rijkskanselier heeft langen tijd zich met de binnenlandsche zaken weinig bemoeid; hij liet die over aan de mannen, waarmee hij werkzaam was, Delbrück, Camphausen, die het vertrouwen bezaten van de gematigd liberalen; alleen waar er geplooid moest worden met het Hof of waar de nationale eenheid op het spel stond, trad hij in het strijdperk. In '73 was er zoo weinig sprake van het protectionistische stelsel, dat in den Rijksdag het voorstel werd gedaan, de invoerrechten op het ijzer geheel op te heffen, een voorstel, dat eindigde met een transactie, bestaande in de langzame vermindering van de ijzerrechten met geheele opheffing den 1sten Januari 1877.

Intusschen begon kort daarna een protectionistische beweging buiten de Regeering om; op het economisch congres te München in '75 waren de protectionisten zoo talrijk opgekomen, dat zij het bureel geheel in hun geest samenstelden, een manoeuvre, die het volgend jaar te Bremen mislukte, omdat de vrijhandelaars daar voor eenzelfden uitslag vreesden en talrijker waren opgekomen; zeeplaatsen zijn buitendien in den regel voor den vrijhandel, omdat de formaliteiten van de inkomende rechten het verkeer belemmeren.

In hoever de protectionistische beweging geheel buiten de Regeering omging, is moeilijk met zekerheid uit te maken. In het begin van '76 nam Delbrück, onwrikbaar op het punt van den vrijhandel, zijn ontslag. Bismarck verklaarde, dat dit alleen geschiedde om redenen van gezondheid, maar het wantrouwen werd daardoor niet weggenomen, want niemand ontdekte iets van Delbrück's ziekte; een zeldzame werkkracht, als hij was, naar 't scheen onmisbaar aan de Rijkskanselarij, liet men niet zonder reden varen, vooral niet wanneer men in aanmerking neemt, dat de Keizer steeds grooten tegenzin heeft, om van raadslieden te veranderen.

Verdacht klonk het, dat in de troonrede, waarmee in het najaar van '76 de Rijksdag werd geopend, gesproken werd van gunstiger voorwaarden, welke bij de vernieuwing van de handelstractaten voor de Duitsche industrie zouden worden bedongen. Toch wilde de Regeering

toen nog niets weten van terugkomen op het besluit, om de ijzerrechten met 1 Januari '77 geheel op te heffen; een voorstel van Windthorst, om die opheffing uit te stellen, werd met 201 tegen 116 stemmen verworpen.

Uit een en ander blijkt intusschen, dat er een aanzienlijke partij bestond, - dat zij samengesteld was bijna uitsluitend uit conservatieven, kon voor Bismarck niet anders dan een aanbeveling zijn - welke een hervorming op economisch gebied beoogde en geneigd was, om de voorliefde van Bismarck voor indirecte belastingen te gemoet te komen. In dien geest roerden zich vooral de Agrariërs, de groote landeigenaars, die klaagden over de lasten, waaronder het grondbezit gebukt ging, en het kwijnen van de industrie toeschreven aan het niet beschermen van de binnenlandsche nijverheid tegenover de concurrentie met het buitenland, die onmogelijk was vol te houden, omdat daar wel invoerrechten werden geheven van de Duitsche producten.

Het ontbrak niet aan lokstemmen, om den Rijkskanselier tot dit program over te halen, en men hoopte een te gereeder oor te vinden, omdat men wist, dat Bismarck uit zijn humeur was over de moeilijkheden, die de nationaal-liberalen hem telkens in den weg legden door hun hooge eischen. Wilde men echter in het parlement een meerderheid hebben voor deze plannen, dan kon men de hulp van het centrum niet ontberen, en dat men hier gezind zou zijn, om op economisch gebied hulptroepen te leveren, bleek uit het voorstel van Windthorst, om de opheffing der ijzerrechten te verdagen; het centrum trouwens bevat vele conservatieve elementen. Nooit was van dien kant echter hulp te wachten, zoolang de kerkelijke vrede niet was hersteld en door concessies op het gebied der kerkelijke wetgeving de onvoorwaardelijke oppositie afgekocht. Om de zaak nog meer aan te dringen, werd de strijd tegen het Ultramontanisme, de zoogenaamde ‘Culturkampf’, door de conservatieven voorgesteld als een strijd van de liberalen tegen het Christendom zelf.

Wanneer men nu niet vraagt naar het partijbelang, maar naar den aard der dingen, is het dan niet natuurlijk, dat het conservatieve kamp meer aantrekkingskracht op den Rijkskanselier begon uit te oefenen en het denkbeeld bij hem oprees, dat hij alleen in die richting de financieele onafhankelijkheid van het rijk kon verzekeren? Waren ook de verkiezingen niet in die richting? De nationaal-liberalen telden in '74 in den Rijksdag 151 leden; in '77 waren zij tot 126 verminderd, terwijl hun verlies ongeveer de winst uitmaakte van de conservatieven. Het dalen van het cijfer der nationaal-liberalen maakte het moeilijker, in den Rijksdag een meerderheid te vinden. De nationaal-liberalen zelf verkeerden in een moeilijken toestand; aan den eenen kant verweet men hun, dat zij de nationale staatkunde van den Rijkskanselier niet krachtig genoeg ondersteunden; aan den anderen kant beschuldigde men hen van verraad aan de liberale beginselen;

vandaar, dat de kiezers hier de voorkeur gaven aan den conservatieven candidaat, daar terugkeerden tot de Fortschrittspartij. Reeds zag men de kiemen zich ontwikkelen van een anderen tijd. Het betrekkelijk onnatuurlijke, dat er lag in de gemeenschappelijke werkzaamheid van de gematigd liberalen, of liever de opportunistische liberalen, en Bismarck, zou, ook ten gevolge van bijkomende omstandigheden, spoedig nader aan het licht komen.

De Rijksdag werd in '78 geopend onder ongunstige omstandigheden; de bijdragen der verschillende Staten moesten met 28½ millioen thl. worden verhoogd en daarmee trad Bismarck's plan, om het Rijk financieel onafhankelijk te maken, met des te meer kracht op den voorgrond. Inderdaad, wanneer er geen raad werd geschaft, dan moest het Rijk zich financieel onmogelijk maken, want iedereen weet, welk een ontzettenden invloed het geld in de wereld uitoefent; op den duur verkoelt ook het warmste gevoel van nationaliteit onder de financieele zorgen.

Drie belastingontwerpen werden ingediend, natuurlijk indirecte belastingen; de tabak, het zegel en de speelkaarten moesten het misgelden. Van conservatieve zijde werd aangedrongen op verhooging van de verbruiksbelastingen en de inkomende rechten. En de nationaal-liberalen? Was het gebrek aan tact of toenemend wantrouwen, dat hen tegenover de plannen van Bismarck een strengere houding aannemen, de bezwaren tegen de belastingplannen nog breeder dan anders uitmeten deed? Voor het wantrouwen in de Regeering bestond genoegzame grond, want de laatste gematigd liberale Minister, Camphausen, verdween, om de portefeuille van Financiën over te dragen aan Hobrecht, zoodat het Ministerie nu geheel uit conservatieven bestond.

Vestigt men den blik op den geheelen toestand, zooals deze zich in die dagen vertoonde, dan kan men zich niet goed voorstellen, dat het Bismarck ernst was met zijn onderhandelingen met Bennigsen, om hem in het Ministerie op te nemen. De onderhandelingen sprongen, naar het heette, af op het verlangen van Bennigsen, dat met hem twee van zijn geestverwanten in het Kabinet zitting zouden nemen, en ook op verschil van meening over de belastinghervorming, waarbij Bismarck nog altijd van de indirecte belastingen den hoofdschotel wilde maken. Neemt men de omstandigheden in aanmerking, dan krijgt men veeleer den indruk, dat het Bismarck meer te doen was, de nationaal-liberalen, zijn oude vrienden na '66, te laten opbieden en na hun hoogste bod te doen gevoelen, dat het met hen niet langer ging en hij wel genoodzaakt was, op een andere wijze te beproeven, datgene te verwezenlijken, wat hij voor het behoud van het rijk onvermijdelijk noodzakelijk achtte.

Had Bismarck een stap naar rechts gedaan, door het Ministerie in geheel conservatieven geest te wijzigen, al werd de beteekenis niet erkend, de nationaal-liberalen deden nu eveneens een stap links en stelden tegenover de nieuwe belastingontwerpen bezwaren van doctrinairen aard, die herinnerden aan den vroegeren strijd met de libe-

ralen. Stauffenberg sprak van het ontbreken van een vast financieel stelsel en bovenal van een Rijksminister van Financiën, die tegenover het parlement verantwoordelijk was; de constitutioneele, of liever de parlementaire rechten moesten worden gehandhaafd en een nauwgezette contrôle niet onmogelijk gemaakt. Lasker, die meermalen het geduld van den Rijkskanselier door zijn ellenlange redevoeringen had uitgeput, maar wien om zijn werkzaam aandeel aan de nieuwe wetten tot bevestiging van de eenheid des Rijks meer vergeven moest worden, dan Bismarck lust had, - Lasker sloeg op hetzelfde aanbeeld, terwijl Richter, de hoofdman van de Fortschrittspartij, het inconstitutioneel noemde en getuigend van te geringen eerbied voor het parlement, dat steeds dezelfde belastingontwerpen werden ingediend, die vroeger reeds verworpen waren.

Zoo had over en weer verwijdering plaats en de Rijkskanselier moest zich te meer ontstemd gevoelen, omdat hem geen middel aan de hand werd gedaan, om aan den onafwijsbaren eisch des Rijks te voldoen: de financieele onafhankelijkheid. Men verweet de Regeering het ontbreken van een financieel stelsel - waar was het stelsel van de liberalen? Konden de bijdragen der Staten geïnd worden op den wissel van den Rijksminister van Financiën of de meer afdoende contrôle van het parlement? Men kan over dat thema lange redevoeringen houden, maar er geen geld uitslaan.

Bijzondere omstandigheden maakten de klove wijder. Den 11^{den} Mei '78 had de moordaanslag van Hödel plaats op den Keizer, een daad, die een onbeschrijfelijken indruk maakte, omdat de Keizer, wat ook zijn eigenaardige opvattingen mogen zijn op politiek gebied, een zeer populair man is en te recht bij vriend en vijand achting afdwingt door de ernstige opvatting van zijn taak, zijn onvermoeide werkzaamheid, zijn minzaamheid tegenover allen, die met hem in aanraking komen.

Men heeft dien aanslag over en weer overdreven. Van liberale zijde werd de daad van Hödel voorgesteld als een geheel op zichzelf staand feit, een individueele afdwaling, waarvoor alleen het individu aansprakelijk moet worden gesteld en dat derhalve geen andere gevolgen kan hebben dan het gewone strafrechterlijk verloop. De Regeering en met haar de conservatieven gingen uit van het denkbeeld, dat zulke daden het gevolg zijn van de leeringen van een bepaalde partij en derhalve de geheele partij voor zulke consequenties aansprakelijk moet worden gesteld.

Noch het een noch het ander is geheel waar. Verloopen wezens als Hödel moeten beschouwd worden als krankzinnigen en leenen zich daarom slecht voor een doctrinaire bewijsvoering, hetzij rechts, hetzij links in het politieke kamp. Maar gelijk er tot zekere hoogte verband bestaat tusschen de menschen in de krankzinnigengestichten en de overdrijving, de overspanning van de menschen in de gewone maatschappij, zoo bestaat er ook zeker verband, men zou zelfs kunnen zeg-

gen zekere verantwoordelijkheid, tusschen Hödel en de sociaal-democraten. Dit sluit echter niet in, dat onderdrukking van de sociaal-democraten het ontstaan van wezens als Hödel verhindert, voorkomt; partijen, mits zij niet kunstmatig zijn gevormd en anders zijn, dan zij schijnen, - partijen zijn openbaringen van een stroom in het maatschappelijk leven, dien men niet willekeurig opheft en ook niet gemakkelijk afdamt; de sociaal-democratie is een sterk uitgedrukte vorm, een organisatie zou men kunnen zeggen, van de algemeene ontevredenheid onder de werkende klasse, den zoogenaamden vierden stand; daarom treft men onder andere namen overal, in alle beschaafde landen dergelijke partijen aan.

Kan men zulk een stroom leiden, men bewijst een weldaad aan de maatschappij; immers, onderdrukking leidt meestal tot bersting, tot omwenteling, en men spreekt tegenwoordig van de revolutie van den vierden stand. Bismarck ging uit van de meening, - in het militaire Pruisen kan dat wel niet anders - dat onderdrukking moest voorgaan en eerst daarna kon worden overwogen, aan welke bezwaren van den vierden stand kon worden te gemoet gekomen; hij beschouwde - en daarvoor bestaan redenen te over - de sociaal-democratie als opruiing, als oproer, waarbij de woorden aan daden grensden, ja, sporadisch in het geval van Hödel reeds in daden overgingen. Vandaar de indiening in den Rijksdag van een wet tot onderdrukking van sociaal-democratie, waarvan de hoofdmiddelen waren: opheffing van de vereenigingen, verbod van vergaderingen en van verspreiding van geschriften, uitzetting uit bepaalde plaatsen en districten.

In de memorie van toelichting werd de volksopruiing van de sociaal-democraten uiteengezet en de noodzakelijkheid betoogd van het nemen van krachtige maatregelen; er werd o.a. gewezen op het feit, dat de sociaal-democraten in '71 slechts 3% of 481000 stemmen, in '77 reeds 9% of 5535785 stemmen uitbrachten bij de Rijksdagsverkiezingen.

Het wetsontwerp werd echter door de liberalen zeer ongunstig ontvangen; de wet was, zeide men, inderhaast opgemaakt en de redactie was zeer gebrekkig; de sociaal-democraten waren een politieke partij en het ging niet aan, haar op die wijze onder curateele te plaatsen; men kon hetzelfde morgen evenzeer met een andere partij beproeven; het verband tusschen den aanslag van Hödel en de sociaal-democratie was niet te bewijzen; het gold de daad van een verloopen sujet, waarvoor niemand aansprakelijk was, een geheel op zichzelf staand geval. De bestaande wetten waren voldoende en men kon ze strenger toepassen. Men gaf een uitzonderingswet en van zulke wetten hield men niet. Op den practischen Rijkskanselier konden al deze bezwaren geen anderen indruk maken dan het gesnor van de wieken van een windmolen, die elkander navliegen zonder ooit elkander te raken. De vraag moest bij hem oprijzen: wat is er met zulke libe-

ralen te beginnen? Zij weigerden een wet tegen de sociaal-democratie, omdat het een uitzonderingswet was, maar grepen de Jezuïetenwet indertijd met vreugde aan, schoon zij hetzelfde karakter had.

De socialistenwet werd met groote meerderheid, 251 tegen 57 stemmen, verworpen en men kon hoop voeden, dat met het bedaren van de opgewondenheid ook de herinnering aan het verongelukte wetsontwerp zou verdwijnen.

Maar zie, alsof de goden in hun raad besloten hadden, de politiek van den Rijkskanselier in de hand te werken, er werd spoedig een tweede moordaanslag gepleegd op den grijzen Keizer, door dr. Karl Nobiling; deze had treuriger gevolgen dan die van Hödel en zou zeker het leven gekost hebben, indien de oude vorst zijn sterk gestel niet in zijn voordeel had gehad. De gemeene wijze, waarop de Keizer was gewond door het schrootschot, maakte op de openbare meening nog dieper indruk en er ging in de eerste opwelling een kreet van afkeer op tegen de liberalen, die om gezochte theoretische bezwaren, uit juristische haarklooverijen de wet tegen de sociaal-democraten hadden verworpen. Een goed deel der gematigd liberalen begon nu zelf te wankelen en aan de mogelijkheid te denken, dat er toch wel verband bestond tusschen de opruiing van de lagere volksklasse en zulke daden. Een ander deel echter bleef op zijn stuk staan, ging opnieuw aan het redeneeren en drong, in het bewustzijn dat het toch tot een botsing met de Regeering moest leiden, aan op aansluiting, althans samenwerking met de Fortschrittspartij.

Ruim acht dagen na den aanslag ontbond de Rijkskanselier den Rijksdag; hij had geen lust, dezelfde redekaveling opnieuw aan te hooren; de openbare meening was hem thans gunstiger; de mogelijkheid bestond, dat er een nieuwe Rijksdag kwam, die meer voor overreding vatbaar was.

Al gaven de verkiezingen niet zooveel, als de Regeering verlangde, zij kon toch tevreden zijn; vergelijkt men de conservatieven van de verkiezingen van '74, '77 en '78 met elkander, dan heeft men de volgende opklimming:

Duitsch-conservatieven 21 - 40 - 59;

vrij-conservatieven 31 - 34 - 56;

stelt men daartegenover de liberale partij, dan heeft men de volgende daling:

nationaal-liberalen 151 - 126 - 97;

Fortschritt 49 - 35 - 25.

Het cijfer van de nationaal-liberalen is zeer ongunstig, om boven reeds meegedeelde reden; een deel der kiezers vond, dat de nationaal-liberalen den Rijkskanselier niet genoeg steunden, en gaf daarom de voorkeur aan conservatieven; een ander deel oordeelde, dat de liberale vaan niet hoog genoeg werd opgeheven, en koos liever geavanceerd liberalen, leden van de Fortschrittspartij; toch won deze laatste daar-

door niet, ja, ging zelfs nog meer achteruit, een bewijs, dat de algemeene stroom sterk tegen haar was. Erger was echter de verdeeldheid onder de nationaal-liberale partij zelf, een verdeeldheid, die reeds lang gewoeld, de kracht der partij meermalen verlamd had, maar eerst bij deze verkiezingen meer openbaar werd; er bestonden onder de nationaal-liberale partij een linker- en een rechtervleugel; de aanvankelijk niet duidelijk aangegeven lijn werd getrokken door de meer of mindere bereidwilligheid, om den Rijkskanselier te steunen. Bennigsen behield met het grootste gedeelte het veld ter rechterzijde; links had men eminente mannen als Forckenbeck, Stauffenberg, Lasker. De laatsten scheidden zich thans meer af en helden sterk over naar de Fortschrittspartij. Die afscheiding strookte geheel met de wenschen van Bismarck, die altijd op een zuivering van de nationaal-liberale partij had aangedrongen.

Het eerste gerecht van den nieuwen Rijksdag was weder de socialistenwet; de redactie van het nieuwe ontwerp was merkbaar verbeterd en de wet kwam na veel geredeneer tot stand; een aanzienlijke meerderheid - 221 tegen 149 stemmen - verklaarde zich thans voor de onderdrukking van de sociaal-democraten.

Men kan de socialistenwet met haar omgeving beschouwen als een tusschenbedrijf, dat voor Bismarck het groote voordeel opleverde, dat de conservatieve partij was versterkt en de groote gematigd liberale partij was verzwakt en verdeeld; tevens hadden de omstandigheden ertoe bijgedragen, om de verhouding tusschen den Rijkskanselier en de hoog-conservatieven, ten gevolge van de liberale wendingen der Regeering een tijdlang min of meer gespannen, veel te verbeteren. Het vooruitzicht was dus gunstiger, om het financieele program: uitbreiding van de indirecte belastingen en daarmee financieele onafhankelijkheid van het rijk, meer op den voorgrond te plaatsen.

Op een 5 Augustus te Heidelberg gehouden conferentie van Ministers van Financiën der verschillende Bondsstaten werd in beginsel aangenomen, dat het streven voor alles moest zijn de indirecte belastingen te doen toenemen en daarentegen de directe te verminderen; met die vermindering had men voornamelijk op het oog de geheele of gedeeltelijke ontheffing van de lagere burgerklasse en volksklasse. In December volgde daarop een brief van den Rijkskanselier aan den Bondsraad, waarin in groote trekken op de noodzakelijkheid werd gewezen van de hervorming van het tarief, ten einde de inkomende rechten te maken deels tot een rijke bron van rijksinkomsten, deels tot bescherming van de inlandsche nijverheid. De grondslag moest zijn de belasting van alle ingevoerde artikelen met uitzondering van de grondstoffen, welke Duitschland òf niet òf in niet genoegzame mate opleverde. De gewone aanbevelingen werden gebezigd: alle groote staten hadden hooge inkomende rechten en vonden daarin een ruime bron van inkomsten; in Frankrijk inzonderheid werkte het stelsel uitnemend; er was

geen reden, waarom Duitschland zou achterblijven; indirecte belastingen verdienden in de eerste plaats de voorkeur, omdat zij nauw merkbaar worden opgebracht en daardoor minder drukken dan de directe belastingen.

Eerst het volgend jaar '79 bracht de beslissing; het was een merkwaardig jaar, dat voor de geschiedenis van Duitschland nog lang in gedachte zal blijven. In den Rijksdag bestond nog altijd dezelfde onzekerheid; de Rijkskanselier kon alleen rekenen op de conservatieven en den uitersten rechtervleugel van de nationaal-liberalen; verder had hij alles: centrum, liberalen, derhalve de groote meerderheid, tegen zich.

Toch dacht Bismarck er geen oogenblik over, om den strijd op te geven en zijn politiek te wijzigen. In den Rijksdag sprak hij tegenover de liberale fracties de dreigende woorden, dat ‘hij zijn bondgenooten zou nemen waar hij ze vond’. Iedereen wist, welke beteekenis aan die woorden moest worden gehecht; Bismarck zocht het bondgenootschap van de Ultramontanen voor zijn financieele politiek.

Sommigen maakten zich aanvankelijk niet bezorgd over die woorden, wetend, dat de hulp van het centrum niet te verkrijgen zou zijn dan op voorwaarde van ingrijpende concessies op kerkelijk gebied en de eischen der zwarten daarbij zoo groot zouden zijn, dat de Regeering er onmogelijk aan kon voldoen; het bondgenootschap zou derhalve in elk geval van korten duur zijn. Er waren er echter ook, die het ergste vreesden, omdat zij wisten, dat de Rijkskanselier, wanneer hij eenmaal een plan heeft opgevat, het ook doorzet met een voor niets terugdeinzende hardnekkigheid.

De strijd van Bismarck met de Ultramontanen lijkt een schaakspel, dat met al de behendigheid der diplomatie wordt gespeeld. Ware Pius IX nog in leven geweest, een toenadering zou onmogelijk zijn geweest, maar de opvolger van den vloekpaus, Leo XIII, was een wel vaste maar toch meer vreedzame natuur, die inzag, dat de Kerk zich veel kwaad had berokkend door het uiterste te wagen en schier de geheele beschaafde wereld tegen zich in het harnas te jagen. Er werden onderhandelingen geopend, die aanvankelijk wel niet veel gaven, maar toch dit voordeel hadden, dat beide partijen dichter bij elkander gebracht waren.

Beide partijen verlangden evenzeer, den strijd bij te leggen en tot een eervollen vrede te geraken, of althans tot een wapenstilstand. Bismarck had in den Rijksdag met zijn gewone rondborstigheid gezegd, dat hij zijn bondgenooten nemen zou, waar hij ze vond; de aanvoerder van het centrum, de talentvolle Windthorst, een man, een studie niet minder waard dan Bismarck, verscheen den 31sten Maart bij den Rijkskanselier, om te spreken over het jaargeld van de weduwe van Koning George van Hannover; die gang naar het paleis van den Rijkskanselier had een belangrijke politieke beteekenis, om 't even, welke zaak ook tot voorwendsel moest dienen; het was, zooals men zegt, een gemaakte

boodschap. Weinige dagen later gaf Bismarck een soirée en daar verscheen weder Windthorst met drie van zijn geestverwanten. Niet alleen de Rijkskanselier maar ook zijn vrouw beijverden zich, om voor de zwarte gasten zoo vriendelijk mogelijk te zijn.

Toch maakt men zich een verkeerde voorstelling van de zaak, wanneer men meent, dat men hier een gewonen ruilhandel voor zich heeft en de Ultramontanen alleen voor de nieuwe belastingen wilden stemmen, wanneer zij concessies verkregen op kerkelijk gebied. De zaak zit dus in elkander: de meeste Ultramontanen waren verkozen in industrieele districten, waar men het zoogenaamde protectionistische stelsel, hooge inkomende rechten ter bevordering van de inlandsche industrie, wenschte. Zoolang echter de ‘Culturkampf’ werd voortgezet, behoorde het centrum tot de onvoorwaardelijke oppositie, stemde schier alles van de Regeering af, om deze langs dien weg te dwingen, de eischen der Roomschen geheel of gedeeltelijk in te willigen. Toen derhalve de Ultramontanen voor het nieuwe belastingstelsel stemden, konden zij dit doen overeenkomstig hun overtuiging, en tevens in de niet ongegronde hoop, dat de Regeering werkelijk op kerkelijk gebied concessies zou doen. Van dat vertrouwen oogstten zij zoo spoedig de vruchten, dat de man van den ‘Culturkampf’, de Minister Falk, ontslagen was ongeveer gelijktijdig met de derde lezing van het nieuwe toltarief; die stemming had plaats den 12^{den} Juli en het ontslag van Falk draagt de dagteekening van 13 Juli.

Drie jaren ongeveer zijn na die gewichtige dagen verloopen, en nog altijd heeft de binnenlandsche politiek van den Rijkskanselier denzelfden grondslag. Het is de vraag, wie het meest erbij gewonnen heeft, Bismarck of het centrum; beslist is de strijd nog niet, maar men kan zonder gevaar beweren, dat de Ultramontanen aan het breedste eind zijn. Falk's opvolger was de Minister Puttkamer, die het stelsel opende van de lauwe toepassing der Meiwetten, welke door de wet van Juni '80 betreffende de volmacht der Regeering tot al of niet toepassing van de gewichtigste bepalingen der Meiwetten werd bekrachtigd. Zonderling genoeg stemde het centrum tegen deze wet, welke slechts met een meerderheid van 4 stemmen - 206 tegen 202 - in den Pruisischen Landdag werd aangenomen. Deze wet was slechts tot 1 Januari '82 van kracht en zij zal thans waarschijnlijk vervangen worden door een wet van nog korter duur, maar welke zoo is ingericht, dat al de cardinale punten van de Meiwetten zijn prijsgegeven; de Regeering toch heeft volmacht, het zoogenaamde ‘Cultur-examen’ op te heffen, aan de bisschoppen gratie te verleenen, in welk geval zij zonder nadere erkenning van de zijde van den Staat weder bezit kunnen nemen van hun zetel; opgeheven kan worden de verplichting, om van de aanstelling van geestelijken aan de Regeering kennis te geven, terwijl zelfs aan buitenlandsche geestelijken vergunningen kunnen worden verleend. Men maakt zulke bepalingen niet zonder er gebruik van te maken, en men zal dus de afge-

zette geestelijken naar hun oude plaatsen zien terugkeeren, vanwaar zij als martelaars voor hun geloof zijn verdreven. Is het niet verklaarbaar, dat het centrum thans voor de volmachtswet stemde? Het is de schoonste triomf, welken de talentvolle leider van het centrum nog heeft gevierd.

Moet men deze volmachtswet niet tevens beschouwen als het voorspel van de geheele herziening der Meiwetten? 't Is waar, in '83 loopt de volmachtswet weder af en treden dus de Meiwetten weder op. Maar het belastingplan van den Rijkskanselier is nog slechts ten deele uitgevoerd; de nieuwe sociale wetgeving, de zorg voor den vierden stand, de verzekering van de arbeiders tegen ongelukken en tegen den ouden dag staat daarmee in nauw verband en bij de felle oppositie van de liberalen hebben de Rijkskanselier en de Ultramontanen elkander voortdurend noodig, en wat beteekent de verzekering van Bismarck, dat de wapenen wel afgelegd maar niet opgeborgen worden, wanneer zijn financieele politiek in gevaar komt?

Er komt meer bij; na de moordaanslagen op Keizer Wilhelm heeft men in de Pruisische regeeringskringen de behoefte gevoeld aan versterking van het godsdienstig leven en daarvan kent men in 't Pruisische officieele leven slechts één vorm, den traditioneelen, den zeer rechtzinnigen. Tegenover de dreigende sociale revolutie gevoelt men de kracht van de Roomsche kerk en het machtige bondgenootschap, dat die kerk kan geven, wanneer men met haar in vrede en vriendschap leeft.

Het is zonder twijfel een waan, want de Roomsche kerk is bij de socialisten gehaat en oefent derhalve op hen geen invloed uit, maar de waan is zoo algemeen, dat men hem begrijpen kon. In die stemming vergeet Bismarck zelfs den moordaanslag, te Kissingen door Kullman op hem gedaan; hij vergeet zijn uitval in den Rijksdag, dat de moordenaar de Ultramontanen aan de slippen van hun jas vasthield.

De aanneming van het toltarief bezegelde voorgoed de scheuring van de nationaal-liberalen; de grootste helft stemde tegen het tarief en scheidde zich formeel af door de oprichting van een nieuwe fractie, welke zich den minder schoonen naam gaf van secessionisten, een naam, die later verwisseld werd met dien van liberalen.

De geheel veranderde politieke verhouding openbaarde zich in de nieuwe samenstelling van het bureel van den Rijksdag; de president Forckenbeck en de vice-president Stauffenberg namen hun ontslag; voor den eerste werd een conservatief, voor den tweede een Ultramontaan benoemd; niet meer de conservatieven en nationaal-liberalen, maar de conservatieven en Ultramontanen gaven den doorslag en beslisten over de meerderheid en dit is ook na de verkiezingen van '81 het geval, waarin de overwinning aan de zijde der liberalen was, terwijl de conservatieven, niet de Ultramontanen het gelag moesten betalen. De rechtervleugel van de nationaal-liberalen, welke ongeveer met de conservatieven gelijkgesteld kan worden, verloor 20 stemmen, terwijl de linkervleugel, de secessionisten, sedert men zich hier onder de

oppositie geschaard had, ongeveer 20 stemmen won en van 21 op 41 steeg; nog gelukkiger was de Fortschrittspartij, die van 28 op 57 kwam en op dit oogenblik 60 man telt, een cijfer, dat zij in den Duitschen Rijksdag nimmer heeft gehad.

Naarmate de verhouding van de Ultramontanen tot de Regeering vertrouwelijker werd, werd die van de liberalen scherper, vijandiger, en aan een bondgenootschap met de laatsten wordt in Pruisische officieele kringen niet meer gedacht. De eerste glansrijke periode van de geschiedenis van het Duitsche Rijk is afgespeeld en een nieuwe is aangevangen.

Wanneer men nu in vluchtige trekken de geschiedenis der laatste jaren nagaat, dan ziet men, dat de gewone benamingen van conservatief en liberaal niet veel verder brengen. Die benamingen zijn te veel versleten, om nog dienst te kunnen doen; te afgezaagd, om belangstelling te wekken. Niet de dusgenaamde conservatieve of liberale politiek vormt het brandpunt, is de spil, waarom de ontwikkeling van Duitschland zich beweegt, maar de financieele onafhankelijkheid van het rijk; de conservatieve of, zoo men wil, reactionnaire zijde komt eerst in de tweede plaats in aanmerking, is een bijkomende zaak. Had de nationaal-liberale partij, in vereeniging met de gematigd conservatieven, aan den Rijkskanselier een meerderheid kunnen aanbieden voor zijn financieele plannen, waarschijnlijk zou de loop der zaken heel anders zijn geweest, want om meer dan één reden was het voor Bismarck onaangenaam, het bondgenootschap van de Ultramontanen te moeten zoeken. Gedwongen, tot de rechterzijde zijn toevlucht te nemen, is het verklaarbaar, dat de oorspronkelijk conservatieve geaardheid van Bismarck weer bovenkwam; het kostte hem zonder twijfel minder moeite, terug te gaan, dan het vooruitgaan bij de transacties der nationaal-liberalen.

De financieele onafhankelijkheid van het Rijk was en is inderdaad een onafwijsbare eisch, ook door de liberalen erkend, en het is een fout van liberale zijde geweest, dat men, die noodzakelijkheid erkennend, wel de middelen verwierp, door de Regeering voorgesteld, maar zonder er andere, even afdoende voor in de plaats te geven. Wilde men niet een aanmerkelijke verhooging van de belastingen, dan had men kunnen wijzen op het feit, dat het rijk met zijn hoog oorlogsbudget leeft op te grooten voet, maar dat kon en dat durfde men niet, omdat, helaas! het reusachtige leger in de gegeven algemeene politieke verhoudingen een maatregel is van zelfbehoud, en zelfbehoud is het eerste instinct. Hoe kon men denken aan een vermindering van het staande leger, zoolang in het Westen de Fransche revancheoorlog steeds smeult en in het Oosten de eeuwenoude rassenhaat van Slaven en Germanen ziender oogen groeit?

De financieele politiek berustte in de eerste plaats op de vraag:

directe of indirecte belastingen? De vraag mag gedaan worden, of deze quaestie werkelijk van dien aard was, dat zij de geheele staatkundige verhouding mocht veranderen. Twijfel is in dat opzicht geoorloofd. Wel beschouwd is het een zeer ingewikkelde zaak, waarover het hoogst moeilijk is, een beslissend oordeel te vellen. Er bestaat ook op dit gebied veel naprateriij en bij gebrek aan eigen studie behelpt men zich met algemeene phrasen, die voor axioma's worden verklaard.

Er zijn weinig protectionisten, die den vrijhandel niet erkennen als een ideaal, dat men moet trachten te bereiken, maar waarvan de verwezenlijking afhankelijk moet worden gesteld van tal van voorwaarden en omstandigheden. Men heeft niet alleen godsdienstige, maar ook politieke dweperij, gedachteloos voorthollen zonder nauwlettend, onpartijdig onderzoek. Zelfs daar, waar het beginsel van den vrijhandel volkomen wordt erkend, bestaat deze slechts in meer of minder beperkte mate. Het vaderland van de leer van den vrijhandel is Engeland, dat men echter ten onrechte als voorbeeld aanhaalt, omdat het door zijn eigenaardige ligging en door zijn reusachtig ontwikkelde industrie een uitzondering vormt en uit eigenbelang den vrijhandel voorstaat. Geheel anders is de toestand op het vasteland, waar menige tak van nijverheid eerst in zijn opkomst is en ten gevolge van buitengewone omstandigheden buitengewone middelen moeten worden aangewend. Zoo dacht men ook in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, waar men met de ruwheid, den Yankee eigen, hooge inkomende rechten invoerde, om de enorme schuld van den oorlog met het Zuiden te delgen.

Reeds in de dagen, toen Bismarck zich nog niet direct met de financieele zaken bemoeide en dezen aan Delbrück en Camphausen overliet, klaagde hij erover, wanneer men hem wees op de hooge inkomende rechten van de omliggende rijken, dat men hem door het vrijhandelsbeginsel machteloos maakte, daar hij niet dreigen kon, met dezelfde munt te betalen. Rusland, Frankrijk en Oostenrijk volgen het protectionistisch stelsel, heffen hooge inkomende rechten, voornamelijk, om in de hooge behoeften der schatkist te voorzien; kon men van Duitschland, dat dezelfde behoeften had, eischen, dat het aan het oude beginsel trouw bleef? ‘De abstracte leer der wetenschap’, voerde Bismarck bij de beraadslaging over het nieuwe toltarief aan, ‘laat mij op economisch gebied geheel koud; ik oordeel naar de ervaring, waarin wij leven.’ Men heeft den spot gedreven met de bewering van den Rijkskanselier, dat de indirecte belastingen minder drukken, omdat zij gemakkelijker, d.i. ongevoeliger, worden betaald. Toch wordt de waarde van dit argument te veel uit het oog verloren door de liberalen; zij vergeten, dat de mensch, in plaats van altijd naar abstracte beginselen te rekenen, maar al te dikwerf te rade gaat met den oppervlakkigen indruk van het gevoel. Dat moge een zwakke,

een verkeerde zijde zijn van den mensch, maar men moet den mensch veelal nemen, zooals hij is, en niet, zooals hij wezen moest.

De grootste schaduwzijde van het toltarief is het invoerrecht op het graan, omdat daardoor de mindere volksklasse, welke veel brood eet, in evenredigheid het meest belast wordt; het recht is echter gering en zou in het geheel niet in het tarief zijn opgenomen, indien Bismarck niet gedwongen was geworden door de nationaal-liberalen, hulp te zoeken bij de rechterzijde. De graanrechten zijn het uitvloeisel van een transactie tusschen de agrariërs, de landeigenaars en landbouwers en de ijzerfabrikanten; de eersten wilden vrijen invoer van ijzer ten gerieve van de landbouwwerktuigen; de laatsten verlangden rechten op het ijzer, om des te voordeeliger tegenover het buitenland te kunnen werken; het slot der overleggingen was, dat men elkander de hand zou reiken in het denkbeeld, dat het eene voordeel tegen het andere nadeel opwoog.

Welken invloed het toltarief op de Duitsche nijverheid uitoefent, is nog moeilijk uit te maken, daar het nog te kort gewerkt heeft, om met eenige zekerheid een oordeel te vellen, en de partijdigheid te groot s, om de voorloopige resultaten objectief te beoordeelen. Voor den handel is het in elk geval een belemmering en vandaar, dat de zeeplaatsen er het meest onder lijden. De vraag moet echter zijn, hoe het over het geheel werkt, en de opinies staan in dit opzicht zoo lijnrecht tegenover elkander, dat men daaraan reeds bemerkt, dat het oordeel wordt beneveld door de zucht, om te zien, wat men zien wil.

Een politieke quaestie in den gewonen zin is het vrijhandelsstelsel niet, want de gevoelens zijn in de verschillende fracties verdeeld; men kan alleen zeggen, dat men de meeste protectionisten bij de conservatieven en de minsten bij de liberalen vindt; ook de Ultramontanen zijn meerendeels protectionistisch òf uit overtuiging òf uit gehechtheid aan hun mandaat, omdat hun kiezers het zijn. Dat de Ultramontanen niet eer voor hun gevoelen zijn uitgekomen, ligt aan het eigenaardig beginsel van deze partij, welke eerst de belangen der Kerk behartigt en dan die van het land. De ijzerrechten werden aangenomen in den Rijksdag met 218 tegen 88 stemmen, een meerderheid, groot genoeg, om de liberalen in hun hooge afkeuring van het toltarief iets meer bescheiden te doen zijn. 't Is waar, de conservatieven munten dikwerf bij de uiting van hun politieke overtuiging niet uit door zelfstandigheid en de zucht, om ministerieel te zijn, is nog geen beginsel, maar aan den anderen kant maken de liberalen zich belachelijk, wanneer zij zich aanstellen, alsof het land alleen door hen bestuurd kon worden en niemand buiten hen recht van spreken of handelen heeft. Geen enkele partij moet optreden met een laatdunkendheid, alsof zij de wereld gemaakt had.

Met het toltarief hangt een andere quaestie samen, welke bij vele

liberalen zwaar gewogen heeft, om tegen de nieuwe belastingen te stemmen. Volgens art. 109 der Pruisische Grondwet kunnen de bestaande belastingen steeds door de Regeering worden geïnd, zoodat de burger niet het recht heeft belasting te weigeren; alleen kunnen zonder den Landdag geen nieuwe belastingen opgelegd en bestaande belastingen niet gewijzigd worden. Met dat art. 109 is de Regeering dus steeds in het bezit van geld en behoeft de toestemming van den Landdag niet voor de heffing van bestaande belastingen; een krachtige hefboom is daarmee uit de hand der volksvertegenwoordiging genomen. Zonder uitdrukkelijke bepaling in de rijksconstitutie gaat, althans in Pruisen, dit recht over op de rijksbelastingen, als 't ware als gewoonterecht. Vandaar, dat van liberale zijde meermalen, o.a. ook bij de vaststelling van het toltarief, werd aangedrongen op financieele waarborgen, op erkenning van het recht van den Rijksdag, om elk jaar opnieuw over de inkomsten te beslissen, een recht, dat de Regeering echter om voor haar goede redenen, nooit zal toestaan zonder daartoe gedwongen te worden. Had de Pruisische Regeering in den tijd van het conflict vóór '66 dat recht van voortdurende belastingheffing niet bezeten, zij was tegenover den Landdag financieel machteloos geweest.

Met die financieele of belastingvraag, zoo men wil het begrootingsrecht, hangt ten nauwste een andere samen, de constitutioneele of parlementaire quaestie. Waar berust de regeering? De liberalen beweren, bij de meerderheid van het parlement; uit haar worden de Ministers gekozen; volgens haar beginselen wordt geregeerd; geschiedt dit niet, dan is de regeering niet constitutioneel. De liberalen wijzen daarbij op Engeland, dat voor het constitutioneel model wordt gehouden; wanneer in Britannië het Ministerie bij een of andere vraag in de minderheid blijft in het Lagerhuis, dan treedt het af en er wordt terstond uit de meerderheid, liefst uit de hoofden der oppositie, een ander Kabinet samengesteld. Over het geheel wordt aan deze theorie in het westen van Europa vrij wel de hand gehouden; in Frankrijk, in Italië, in Spanje zelfs is geen Regeering denkbaar, welke niet overeenstemt met de meerderheid der Tweede Kamer. In sommige landen is dit zoo sterk, dat door het Ministerie ondershands de president der Tweede Kamer wordt aangewezen; verkrijgt deze niet de meerderheid, dan treedt het Ministerie af, nog vóórdat er eenige zaak is beslist.

In Pruisen is deze theorie echter nooit door de Regeering erkend en gevolgd. In Pruisen ging men in de officieele kringen steeds uit van het beginsel, dat de Regeering bestaat uit drie factoren: de Kroon, de Eerste en de Tweede Kamer. Eerst wanneer de Regeering èn in de Eerste èn in de Tweede Kamer in de minderheid blijft, zou er sprake kunnen zijn van te wijken voor een beslissing van de Kamers. Nu is 't echter een hooge zeldzaamheid bij de eigenaardige samenstelling van de Eerste Kamer of het Heerenhuis, dat de Regeering in quaestieuze gevallen op den steun van het laatste niet kan

rekenen, en daardoor is de macht van de Tweede Kamer in Pruisen betrekkelijk zeer beperkt. Volgens de traditioneele Pruisische begrippen behoort dat ook zoo, eenvoudig, omdat de Kroon niet is en ook niet behoort te zijn een bureau van registratie van de besluiten der Tweede Kamer en de Eerste Kamer geen artikel van weelde, dat men naar believen op zij zet.

Wanneer men nu de traditie van het Westen en het Oosten van Europa voor een oogenblik wegdenkt en de zaak op zichzelf beschouwt, naar den aard der dingen, naar de ervaring, dan zal men moeten erkennen, dat de westersche theorie, welke ook door de Duitsche liberalen meer of minder consequent wordt verdedigd, in de practijk vele bezwaren heeft.

Het beroep op Engeland, hoe dikwijls ook gedaan, is in elk geval minder juist; Engeland is een eigenaardig land, in de eerste plaats door zijn overwegende aristocratie, beter dan elders in stand gehouden door het abnormale erfrecht; het kiesstelsel laat zich met de gebruiken van het vasteland niet vergelijken; buitendien gaan de verkiezingen gepaard met enorme onkosten, zoodat naar een matige berekening elk nieuw Lagerhuis op 3 millioen pond sterling, zegge 36 millioen guldens, komt te staan. Voor het al te democratisch of revolutionnair karakter van zulk een Parlement behoeft men dus niet bang te zijn.

Het onredelijke van een vergelijking met Engeland daargelaten, is het de vraag, of het wenschelijk is, dat een regeering aan zulke groote overgangen wordt blootgesteld, als de verandering van partij noodzakelijk met zich brengt. Wanneer die veranderingen niet altijd zoo groot zijn, als men dit verwachten moest, dan is dit zeker daaraan toe te schrijven, dat de eischen der werkelijkheid zich te sterk doen gevoelen en stilzwijgend de theorie wordt op zij gezet, om aan de practijk van het leven te offeren. De Ministers van de meerderheid van heden regeeren niet zelden naar 'tgeen zij gisteren als oppositie veroordeelden, en een conservatieve of liberale Minister is een heel ander man dan een conservatief of liberaal opposant in de Kamer. Maar dikwijls ook is dit niet het geval en is het onderscheid groot. Is zulk een overgang in het belang van het land, wanneer de partijen scherp tegenover elkander staan? Kan men het b.v. goedkeuren, dat Gladstone ten opzichte van de buitenlandsche staatkunde alles afbreekt, wat Beaconsfield met veel moeite en kosten heeft opgebouwd, vooral wanneer de mogelijkheid, zelfs de waarschijnlijkheid bestaat, dat straks weer de conservatieven de meerderheid zullen hebben en dan weer in de richting van Beaconsfield wordt gestuurd?

Niet altijd heeft men twee groote partijen tegenover elkander; in Engeland heeft men tot heden dat geluk gehad, maar het is twijfelachtig, of het blijven zal, wanneer straks het stemrecht op een werkelijk liberale wijze wordt uitgebreid. Nu reeds is de liberale partij

moeilijk bijeen te houden en verlamt het verschil van gevoelen de kracht der Regeering. Elders heeft men niet twee, maar een half dozijn partijen, die al naar gelang der zaak, die aan de orde is, of naar de personen, die ze verdedigen, de zonderlingste combinaties aangaan. Moet men naar zulke meerderheden de regeering veranderen, dan is niets zoo inconstant, zoo onvast als de regeering. Het aantal personen, die geschiktheid hebben, om te regeeren, moet om de niet gewone eigenschappen, welke in een bewindsman vereischt worden, altijd gering zijn en in kleine landen heeft men met de meerderheids-theorie in weinige jaren meer ministers verbruikt, dan het vruchtbaarste land kon opleveren. Het demoraliseerende, dat er gelegen is in deze regeeringswijze, is meermalen aangetoond; de zucht naar macht is den mensch aangeboren, en wanneer ministerportefeuilles niet hoog hangen, wil iedereen er gaarne een vermeesteren, en het maken van parlementaire meerderheden ontaardt niet zelden in een gescharrel, dat men moeilijk anders kan betitelen dan met den naam van politieke beunhazerij.

Het denkbeeld van twee parlementaire partijen, van een regeering door de meerderheid is een nalatenschap van '48; men meende toen in deze theorie het geheim van alle staatswijsheid ontdekt te hebben; het was het panacee voor alle volkskwalen, de bron van welvaart en volksgeluk. In zekeren zin was dit ook waar; het was een recht, waarvoor gestreden was en dat tal van misbruiken kon keeren, waaronder men geleden had; men kon met den vinger aanwijzen, aan welke rampen men zou zijn ontkomen, wanneer men een constitutioneelen regeeringsvorm had bezeten. De voorstanders van het oude en het nieuwe stelsel stonden als conservatief en liberaal tegenover elkander; hier wenschte men beperking, daar uitbreiding van het verkregen recht. En het recht is gebleven; het is ingeworteld in de gewoonten des volks; niemand denkt eraan, het op te heffen. Zelfs in Pruisen wordt door den Koning erkend, dat geen staatsuitgaven wettig zijn, die niet door den Landdag zijn goedgekeurd. Zoo is echter tevens de grondslag vervallen, waarop de partijvorming van liberaal en conservatief rustte; die terminologie heeft zichzelf overleefd en zelfs een krantartikel over die partijen kan moeilijk meer dienst doen; het moet den indruk maken van groote menschen, die met kinderpoppen spelen.

Er bestaat evenmin een conservatieve als een liberale partij meer in historischen zin; geheel andere behoeften en eischen doen zich in onzen tijd gevoelen. Is de liberale partij verdeeld in verschillende fracties naar gelang van de opvatting van die eischen, nog grooter verandering heeft het parlement ondergaan door het ontstaan van de clericale partij. Men heeft in '48 in liberale bedwelming gemeend, dat de kerk had uitgediend en zij een langzamen dood te gemoet ging; wanneer er kerkelijke wenschen werden geuit, dan heette het, dat zij

in de volksvertegenwoordiging niet thuis hoorden. Toen er later een clericale partij in het parlement optrad, ontkende men daar haar recht van bestaan; men mocht staats- en kerkzaken niet met elkander verwarren. Het hielp echter niet veel; de clericale partijen bleven niet alleen, maar namen telkens toe in kracht; de kerkelijken gebruikten de liberalen, om de noodige vrijheid van beweging te verwerven, en zij keerden zich tegen hun begunstigers, zoodra zij zich genoeg konden roeren. Behoorlijk of onbehoorlijk, de clericalen zijn er; zij zijn in elk parlement en, altijd beter georganiseerd dan de liberale fracties, oefenen zij een belangrijken invloed uit, niet omdat zij de meerderheid vormen, maar meestal omdat zij den doorslag geven, door zich rechts of links te wenden.

Bij de Duitsche liberalen bestaat thans de neiging, om de onderlinge geschilpunten voor 't oogenblik te vergeten en zich te vormen tot een groote partij, langs dien weg de meerderheid te verkrijgen in het parlement en den ouden strijd opnieuw aan te binden. Of dit gelukken zal, is zeer twijfelachtig; vooreerst is het verschil in eigen boezem te groot, om vast op samenwerking te kunnen staat maken. De overwinningen, bij de laatste Rijksdagsverkiezingen behaald, hebben de liberalen zonder twijfel meer te danken aan de impopulariteit van de belastingontwerpen - kiezers nemen altijd in de eerste plaats de belangen van hun beurs waar - dan aan de voorliefde voor den historisch liberalen strijd; voor dezen strijd heeft men bij de meerderheid der kiezers de voelhorens verloren en tegenover de groote sociale verwarring gevoelt men, dat er behoefte bestaat aan iets anders. De angst voor de omwenteling van den vierden stand, voor de roode revolutie maakt afkeerig van verzwakking van de macht der Regeering of der Kroon. Voegt men bij deze vrees de toenemende macht der Regeering door de uitnemend geschoolde bureaucratie, versterkt door het leger van spoorwegambtenaren, wellicht straks vermeerderd door de tabaksambtenaren, dan begrijpt men, dat in de toekomst altijd een sterke conservatieve partij zal blijven bestaan, conservatief niet in den gewonen zin, maar in de nieuwe beteekenis van instinctmatig geneigd, om te ondersteunen, wat van regeeringswege wordt voorgelegd. Immers, wat de conservatieven in Duitschland voorstaan, is niet de conservatieve politiek, maar veeleer de moderne beginselen, door Bismarck bevorderd door zijn sociale ontwerpen: arbeidersverzekering tegen ongelukken en tegen ouderdom door middel van staatssubsidie.

Wie met een onpartijdig oog de Duitsche toestanden overziet, vindt meer reden voor de voorspelling van een voortdurende toeneming van de centrale macht dan van een overwinning van de bestaande liberale partij. Overdrijving der centrale macht is in de toekomst echter het grootste gevaar, dat Duitschland bedreigt en waardoor het de kiem legt tot zijn ondergang.

Soms is men geneigd, om in de houding der Regeering in den strijd

tegen Rome het begin te zien van de demoralisatie, welke elke machtsoverdrijving volgt; of wordt hier niet uit zucht naar macht het beginsel prijsgegeven, vroeger door de Regeering zelf vooropgesteld? Wanneer iemand in '71, toen Bismarck sprak van de mobilisatie van de Katholieken, had voorspeld, dat dezelfde man weinige jaren later bij de volksvertegenwoordiging zou bedelen om volmacht, om dezelfde wetten op te heffen, tegen den overmoed van het Ultramontanisme gemaakt, dan zou hij bezwaarlijk geloof hebben gevonden.

Een definitief oordeel over den weg naar Canossa kan nog niet worden geveld, vóórdat de Meiwetten òf zijn herzien òf geheel opgeheven. Is echter de volmachtswet, die slechts voor een jaar van kracht is, zooals sommigen beweren, het teeken van reactie, in ouden zin van het woord, in staat en school en kerk, dan wordt de revolutie voorbereid.

Of zal het Duitschland gelukken, Europa op zijn wijs het voorbeeld te geven van de toepassing, niet van het parlementaire, maar van het constitutioneele stelsel, welke meer practisch is, nu het parlementaire meerderheidsbeginsel een onmogelijkheid is geworden? Zal het in verband daarmee gelukken, de nieuwe opvatting van de roeping van den Staat te verwezenlijken en de sociale quaestie op te lossen, voor zoover deze daarvoor vatbaar is?

Ik durf het antwoord op die vraag niet te geven.

9 April '82.

NOORMAN.

Letterkunde.

Eene studie over Potgieter.

Het is zeker eene gewaagde onderneming voor een vreemdeling, om in een Nederlandsch tijdschrift over een der eerste schrijvers van het land te spraken. De schrijver gelooft ook volstrekt niet, veel te kunnen zeggen, dat niet reeds door anderen beter is opgemerkt en uitgesproken, dan hij het vermag. En allerminst gevoelt hij zich in staat, de plaats, welke aan Potgieter in de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde toekomt, nauwkeurig aan te wijzen.

Wanneer ik niettegenstaande deze bezwaren (nog vermeerderd door de moeielijkheid, in eene taal te spreken, die niet mijne moedertaal is,) met den stelregel van Hutten zeg: ‘Ik heb het gewaagd’, dan ligt de oorzaak daarvan voornamelijk in een gevoel van dankbaarheid, zoowel jegens hem, over wien ik schrijf, als jegens het land, waarvan hij een echte vertegenwoordiger was. Maar gij moet tevens mijne poging zoo opvatten, als Eckermann het wenschte, toen hij zijne gesprekken met Goethe in het licht gaf. Hij heeft hier namelijk van den beginne af aangetoond, van hoevele verschillende kanten een man, ver boven zijne tijdgenooten uitblinkende, door ons kan worden beschouwd, zoodat hij slechts zeggen kon: ‘Dit is mijn Goethe.’ Evenzoo kan ik slechts zeggen: ‘Dit is mijn Potgieter’, en ik zeg het in het volle bewustzijn, hoe onvolmaakt het door mij ontworpen beeld is.

Allen, die iets van Potgieter's persoonlijke werkzaamheid weten, kennen ook den eigenaardigen invloed, welken hij op het jongere geslacht heeft uitgeoefend. Het is een waarlijk niet kleine kring van menschen in zeer verschillende maatschappelijke posities en van nog grooter verschil van denkbeelden, die door hem gevormd zijn, in hem hun leermeester erkennen, maar hem natuurlijk ook elk uit zijn bijzonder oogpunt beschouwen. Wat dus de een in staat is te geven, eischt onmiddellijk aanvulling door een ander.

Reeds dadelijk na den dood van zijn vaderlijken vriend is ook de

schrijver dezes geroepen geworden, in aansluiting aan de treffende schetsen van Zimmerman in *De Gids* en *Eigen Haard* eene tamelijk uitvoerige karakteristiek van Potgieter te geven (in *Mannen van beteekenis,* 1875). Sedert dien tijd zijn verschenen de uitgave der verspreide en nagelaten schriften, de interessante ontboezemingen van Busken Huet, de studiën van Winkler Prins en Keerom e.a.m. Door het een en het ander was eene uitbreiding van mijne vroegere karakteristiek - die echter als grondslag van het volgende worde voorondersteld - wenschelijk geworden. Aanleiding daartoe gaf de uitnoodiging der Hollandsche maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen, om in hare verschillende afdeelingen over Potgieter te spreken. Wat in deze lezingen stuksgewijze werd medegedeeld, wordt nu hier in zijn geheel aangeboden.

Aan belangstelling in de beoordeeling van Holland door het buitenland heeft het hier te lande nooit ontbroken. Zelfs loopt een verslaggever uit den vreemde gevaar, dat èn zijne kennis èn de bevoegdheid van zijn oordeel in hooge mate overschat worden. In plaats van om vriendelijke ontvangst voor deze studiën te verzoeken, geloof ik daarom beter te doen, met eenvoudig het oogpunt aan te wijzen, vanwaar alleen het oordeel des buitenlanders iets nieuws kan bijbrengen. Twee redenen vallen hier te zamen. Eerst door de vergelijking met de voortbrengselen van andere landen vallen de eigenaardigheden in het oog, welke het eene of het andere land kenmerken; wie in een land geboren is, dien ontbreekt allicht het gevoel voor deze eigenaardigheden. En hetzelfde is het geval met den algemeenen gang der volksontwikkeling van jaar tot jaar. Wie in het midden daarvan leeft, merkt de veranderingen niet zoo nauwkeurig op. Des te meer hij, die na verloop van eenigen tijd het vroeger en het heden altoos opnieuw nevens elkaar plaatst. Het is de laatstgenoemde reden geweest, die mij herhaalde keeren den moed gaf, met mijne boeken over het Hollandsche Katholicisme voor den dag te komen. Uit de eerste reden zijn èn de vroegere èn de tegenwoordige studiën over Potgieter ontsproten.

Ieder nieuw samenzijn met den man, iedere vernieuwde lezing van een zijner geschriften herinnerde mij telkens weder de meest karakteristieke scheppingen van den Hollandschen geest, diegenen, welke in het buitenland gewoonlijk eenvoudig de Hollandsche school genoemd worden. Het behoeft geen betoog, dat ik van de meesterstukken der beeldende kunst spreek. Dezelfde eigenaardige gave, om een greep te doen in het volle, werkelijke menschenleven en dat dichterlijk voor te stellen, kenmerkt ook Potgieter's werken.

Daar schuilt in zijne werken niets van die valsche romantiek, die het tegenwoordige veracht en zich in eene ver buiten ons liggende wereld der verbeelding beweegt. Hoe groot de neiging voor de romantiek in onze eeuw ook geweest zij, van Chateaubriand en Walter

Scott tot aan Schlegel en Tieck en hunne geestverwanten toe, de tijd der romantische dichterscholen in den technischen zin van het woord was voorbij, toen deze jeugdige dichter de roeping gevoelde, die zijne letterkundige loopbaan bepaalde. Zoeken wij parallellen in de letterkunde van andere volken, dan worden wij in de eerste plaats op Washington Irving en Dickens, op Jeremias Gotthelf en Fritz Reuter gewezen, de laatsten als de voornaamsten van talrijke geestverwanten, de eersten te gelijk als zijne voorbeelden. Maar evenals ieder hunner een zoon van zijn volk was en eene krachtige verheffing van het volksleven hunne dichterlijke scheppingskracht gevoed heeft, zoo was het ook bij hem. Wat zij waren als Amerikanen of Engelschen, als Zwitsers of Duitschers, dat is Potgieter als Nederlander geweest.

Iedere ware verheffing van een volk wordt gewoonlijk, evenals de grootste zedelijke krachtsontwikkeling der individuen, uit tijden van verdrukking en beproeving geboren. Duitschland heeft dit in de jaren 1806 tot 1813, Frankrijk na den oorlog van 1870/71 bewezen. Voor Holland heeft in het bijzonder het jaar 1830 deze beteekenis. Hetzelfde Weener congres, hetwelk zoowel het Italiaansche als het Duitsche volk slechts beschouwde als een aardrijkskundig begrip, ja! als een speelgoed der vorsten, en zelfs aan het sedert eeuwen vrije Zwitserland de kantonnale grenzen en overheden wilde opdringen, bracht ook de onnatuurlijke verbintenis tot stand van de Spaansch-Oostenrijksche overwonnelingen met de eeuwenlang vrije Nederlandsche republiek. De hoogwijze diplomaten beschouwden dat als schadeloosstelling voor de tijdens de gedwongen afhankelijkheid van den Corsicaanschen despoot in vreemde handen geraakte koloniën. De gevolgen van deze wijsheid bleven niet uit. Van den beginne af ondervond België deze gevolgen minder dan Holland: hier te lande ontbrak eene zuiver nationale politiek, en weldra vertoonde ook de letterkunde sporen òf van loomheid òf van verbittering. Eerst met de gebeurtenissen van 1830 kwam de oude, krachtige, onvermengde volksgeest weer boven. Toen begon ook dat nieuwe en groote tijdperk der Hollandsche letterkunde, dat Potgieter als een zijner edelste vertegenwoordigers noemt.

Wanneer ik dit oordeel zoo beslist uitspreek, dan is het, omdat het niet alleen mijne persoonlijke opvatting is. In Potgieter's laatsten arbeid, zijn lievelingsarbeid, de, helaas! onvoltooide levensbeschrijving van zijn vriend Bakhuizen van den Brink, wordt de tijd der nationale verheffing, toen het van Europa verlaten kleine volk zijne voorvaderen nastreefde, met levendige kleuren geschilderd, zooveel te levendiger, omdat Potgieter zelf in Antwerpen en wel in den kring van Willems vertoefde. De briefwisseling tusschen hem en Bakhuizen is een schoon gedenkteeken der onbaatzuchtigste vaderlandsliefde. En als zoodanig staat zij niet alleen. Eene autobiographie van mijn hoogvereerden vriend Moll, waarmede hij mij eenige jaren voor zijn dood verblijdde, heeft ook zijne machtigste jongelingsindrukken tot die dagen terugge-

voerd, toen hij met de overige Leidsche studenten als vrijwilliger uittrok. Juist die dagen van verwarring en onrust gaven hem de wijding tot den eersten geschiedschrijver eener vaderlandsche kerkgeschiedenis. Wat diezelfde droevige jaren voor de fraaie letteren in het bijzonder geweest zijn, heeft nog onlangs Mevrouw Bosboom-Toussaint in de voorrede aan Hasebroek bij de nieuwe uitgave van haar *Graaf van Devonshire* herinnerd. Een vreemdeling is zeker wel de laatste, die hier vertellen mag, welke tijd het was, toen de *Camera Obscura* en *Het huis Lauernesse*, *De Pastorij van Mastland* en Jonathan's *Waarheid en Droomen* bijna gelijktijdig verschenen. En toch moet ik dit herinneren, want midden in dien kring staat Potgieter in zijne gansche jeugdige frischheid als oprichter van *De Muzen*, van *Tesselschade* en bovenal van *De Gids*; als middelpunt van een kring vol kracht en leven, vol jeugdige talenten. Juist de vaderlandsche achtergrond komt in het nieuwe, niets ontziende tijdschrift reeds van den beginne af duidelijk uit: in den teruggang naar den ouden classieken tijd. Hoe duidelijk is dit niet het geval in het meesterstuk van Bakhuizen, *Vondel met roskam en rommelpot.* En Potgieter persoonlijk maakte op zijne vrienden zelfs dikwijls den indruk, als ware hijzelf een zoon van dat glorierijke geslacht, die alleen bij vergissing in het heden verplaatst was. Het is twee en twintig jaar geleden en nog is het mij onvergetelijk, hoe Bakhuizen er mij eens opmerkzaam op maakte, of ik Potgieter's hoofd nog niet op eene der vermaarde schilderijen van het Haarlemsche stadhuis had ontdekt. En telkens als ik mij in Dirk Volkertszoon Coornhert, dien woordvoerder der oorspronkelijke Hollandsche hervorming met haar heeten dorst naar onbeperkte gewetensvrijheid, verdiepte, kreeg het borstbeeld van den moedigen strijder voor den nieuwen vrijstaat eene opmerkelijke gelijkenis met dat van Potgieter.

Maar genoeg van dit uitgangspunt van zijn arbeid. Wanneer wij dit in het breede wilden uitwerken, dan ware het einde moeilijk te vinden Het is toch juist deze zijde van zijn dichterlijk genie, waardoor het van zijn lievelingsgebied, het genre, overgaat in dat der historische schildering. Behoef ik den aan diepe gedachten zoo rijken arbeid over het Rijksmuseum in het Trippenhuis uitdrukkelijk te noemen en die grootsche figuren te herinneren, die hier uit de tijden van Willem den Zwijger, Maurits, Frederik Hendrik en Willem den Derde worden voorgesteld? Of moet ik nog wijzen op de geschiedkundige tijdperken, gesymboliseerd door het familietafereel van Jan en Jannetje met hunne zonen Jan Maat, Jan Cordaat, Jan Compagnie, Jan Crediet, Jan de Poëet, maar ook met het jongste kind, de treurige figuur van Jan Salie? Potgieter's vaderlandsliefde is zeker niet die van den vleienden demagoog, maar daarvoor herinnert zij des te meer de oude profeten van het volk, waarvan wij allen ons Godsgeloof hebben geërfd. Hij is toornig op het trage heden; hij geeselt zijne nalatigheid:

‘O volk met zoo groot een verleden,
O volk met zoo klein een verschiet,
Wanneer gij den sluim'renden krachten van 't heden
Ontwaken vergunt noch ontwikk'ling gebiedt.’

Doch hij weet, dat sluimerende krachten voorhanden zijn, en die op te wekken, is voor hem de eerste eisch eener echt nationale letterkunde. Of is de door de toekomst gestelde eisch geen roemvolle, omdat het verleden eene niet weder te bereiken hoogte aanwijst? Potgieter begreep dat anders. Juist die kleine volken, die zich als ware volkspersoonlijkheden gevormd hebben, hebben ook nu nog in het groote geheel der menschelijke ontwikkeling hunne eigenaardige taak, hunne eigenaardige roeping. Evenals Zweden en Denemarken en Zwitserland, zoo moet, als het hem volgt, ook het tegenwoordige Holland eene rijke bijdrage leveren voor de ontwikkeling der algemeene beschaving. Zoo begrijpt men het ook in den vreemde. Juist in den tijd toen God hem wegnam en de menschen hem naar zijne laatste rustplaats vergezelden, werd dit bewezen door dat merkwaardig samentreffen van mannen uit alle landen ter gelegenheid van het Leidsche eeuwfeest. En voor de toekomst beteekent dit nog meer. De grootere natiën verkrijgen òf eerst na eeuwenlange onderlinge scheiding, zooals Italië en Duitschland, òf na eene tot regel geworden veranderlijkheid der staatsinrichtingen, zooals Frankrijk, eene zelfstandige, vrije beschikking over haar eigen lot en staan als volken nog midden in den strijd om het bestaan. Daarvoor wijkt vooralsnog de ideale taak van het volksleven onwillekeurig terug. In zulke tijden vullen de kleinere staten zulke leemten aan op grond van hunne lang verzekerde nationaliteit en onder bescherming der door hunne eigen veerkracht gesteunde neutraliteit. Wat daar een vrije, zelfstandige, onafhankelijke burgerzin in het leven roept, blijft niet tot de grenzen van het vaderland beperkt. De volkomen zelfstandigheid en onafhankelijkheid van een land, waarin deze burgerzin bloeit, is een algemeen en internationaal belang.

Is het niet op soortgelijke wijze, dat onze overleden dichter ook heden nog tot zijn volk spreekt? Maar ook reeds in zijne ontwikkeling mag naast hare nationale zijde de internationale evenmin vergeten worden. In diezelfde jongelingsjaren, die zijne levendige vaderlandsliefde opwekten, is ook de grond tot zijne buitengewone kennis der letterkunde van alle beschaafde volken gelegd geworden. Zijn verblijf in België werd gevolgd door de reis naar het land van Thorwaldsen en Oehlenschläger, naar het land van Tegner en Steffens. Evenals vroeger en later zijn het koopmanszaken geweest, die zijne schreden derwaarts richtten, maar met die eigenaardige vlugheid, welke hem het schijnbaar tegenstrijdige met elkander deed verbinden, wist hij letterkunde en kunst, het verleden en het heden der Scandinavische volken voor zijn eigen volk dienstbaar te maken. En wat hij van

Denemarken en Zweden mede naar huis heeft gebracht, is maar een enkel voorbeeld, hoe hij zich in de letterkunde van Engeland, Duitschland, Frankrijk, Italië, Rusland en Amerika te huis gevoelde en de daar geplukte vruchten getracht heeft naar het moederland over te brengen. Wij wijzen hier alleen bij voorkeur op zijne betrekking tot de Scandinavische landen èn omdat zij de eerste van dien aard is, èn omdat hij het zelf ons in het eerste zijner grootere werken voor oogen heeft gesteld.

Den rijken, waarlijk caleidoscopischen inhoud der in de jaren 1831 en 1832 door den jongen reiziger geschreven schetsen, die ten deele afzonderlijk in *De Gids* verschenen en later in *Het Noorden* bijeenverzameld werden, kunnen w i j natuurlijk zelfs niet vluchtig behandelen. In bonte mengeling toch wisselen hier reisbeschrijvingen en novellen, eigen gedichten en vertalingen elkander af. Maar wanneer zijn laatste werk ons de eerste indrukken zijner jeugd wedergeeft, dan mogen wij van zijn eerste werk zeggen, dat dit ons reeds toen het beeld van den lateren, volwassen man vertoonde. Reeds toen had hij allerlei indrukken in zich opgenomen, die in zijne latere geschriften nog dikwijls terugkeeren. Laat mij een paar van deze parallellen, bij toevallig doorbladeren gevonden, hier mededeelen. Tot de prachtigste en dichterlijkste schetsen van den lateren tijd behoort die van den jongen schilder Warner, die met de zwaarste huiselijke rampen te worstelen heeft, totdat de ter rechter tijd gekomen Ten Have (de voogd der beide zusters Graevestein) hem de hand reikt. Het angstige wachten op de door dezen ingeroepen beslissing van den rijken kunstkenner is zoo nauwkeurig beschreven, dat men meent, de drie mannen in levenden lijve voor zich te zien. Maar hetzelfde thema vinden wij reeds in *Het Noorden* in de schets, die ons van den schilder Hörberg en de twee kunstkenners vertelt. Ja, zoo gaarne verdiepte Potgieter zich in de worsteling tusschen het talent van den kunstenaar en het hem schijnbaar ongunstig lot, dat ook in de kleine schets: ‘De foliobijbel’ de jonge dichter Poot en in ‘Salmagundi’ weer de schilder Wouter in een dergelijken toestand voorgesteld worden.

Als een der voortreffelijkste portretten, die van diepe menschenkennis getuigen, staat daarnevens dat van Mevrouw Ovens, de trotsche, behaagzieke echtgenoote van den rijken bankier. Wie herinnert zich niet, als hij zich dit kunstig geteekende beeld voor den geest roept, het tooneel, waarin zij de kunstbeschermster speelt, Anne Graevestein de hand boven het hoofd houdend? Ook dit beeld is slechts eene variatie op hetzelfde thema, dat wij in *Het Noorden* in de persoon van mevrouw K. in de schets over Gothenburg vinden. Ik wil hiermede niet zeggen, dat het hem te huis aan voorbeelden voor Mevrouw Ovens zal ontbroken hebben. Maar die mannelijke trots tegenover die armsten van alle menschen, die niets zijn dan rijk, is reeds hier niet te ontkennen.

Nog een enkel voorbeeld van meer algemeenen aard. Er zijn zeker weinig zulke echte stadsmenschen geweest als Potgieter. Eene geestige pen beschreef hem als den volbloed Amsterdammer. Ook dat is de jonkman uit de Overijselsche landstad niet eerst in later dagen geworden. Reeds toen hij zijne Noordsche schetsen opstelde, was voor hem de natuur zonder menschen eenzaam en doodsch. Reeds hier schiet hij de pijlen van zijn spot onbarmhartig af op de herders-droomen, waarmede zoovelen zijner oudere tijdgenooten zich nog bezighielden. Noch den buitentuin met den theekoepel (aardige tegenhanger tevens van de schets: 'Hoe warm het was en hoe ver', in de *Camera Obscura*, noch het voorname heerenhuis, noch de boerenwoning kan hij door den bril der sentimentaliteit in ander licht bezien dan dat der werkelijkheid. Maar daarbij blijft het niet. Het Zweedsche landgoed bevalt hem zoo bijzonder, dat hij ons dadelijk eene verrukkelijke morgenwandeling in de omstreken schildert. Doch nauwelijks is hij begonnen, of hij eindigt weer. Zoodra hij eene parasol in den ledigen koepel heeft gevonden, denkt hij slechts daaraan, van wie deze toch wel mag zijn. De geheele natuurschildering is vergeten, en aldus voert hij ons onmiddellijk in het gezellige leven terug.

Zoo heeft *Het Noorden* onwillekeurig de indrukken en neigingen zijner jongelingsjaren ons afgebeeld. Doch nog merkwaardiger schijnt het ons toe, hoe krachtig reeds hier de grondgedachten te voorschijn treden, die hem later als man zouden kenmerken en bezielen. Reeds nu vertoont hij zich als vurig strijder voor de gewetensvrijheid, toont hij alle waarachtige vroomheid lief te hebben en uit het diepst van zijn harte allen godsdienstigen dwang te haten. Zoo schildert hij ons de oude Hollandsche Hervormde gemeente in Gothenburg, die daar door een uitdrukkelijk decreet van Gustaaf Adolf vrijheid van godsdienst verkreeg. En bij deze schildering geeft hij ons zijn eigen gevoel in deze aangrijpende woorden weer: 'Voor mij ik vinde iets treffends in die blakende zucht naar gewetensvrijheid, ons voorgeslacht eigen, waar het zich ook verplaatste... Welk een tijd, waarin men den moed bezat, met de zijnen het vaderland te verlaten en in een vreemd gewest zijne tenten op te slaan het harte van zulke overdenkingen vol. Voorwaar het geloof is een levenwekkend beginsel.'

Bij de levensbeschouwing, die in zulke woorden zich uit, zullen we later nog stilstaan. Maar van *Het Noorden* als van een geschrift, hetwelk ons voor het eerst het internationale element in hem doet kennen, mag ik niet scheiden, zonder dat wij dien cosmopolitischen karaktertrek ook in andere opzichten recht hebben doen wedervaren.

Waag ik het openlijk uit te spreken, dat ook mijn hart klopt voor de vrijheid en zelfstandigheid van de bakermat der vrijheid, zooals Potgieter met trots zijn vaderland noemt, zoo zult gij het aan den anderen kant den Duitscher niet ten kwade duiden, indien hij Potgieter als een van de eerste profeten der Duitsche eenheid begroet. Hij be-

hoort tot die weinigen, welke de zucht naar eenheid van het zoolang verdeelde, zoolang vertrapte volk als eene onuitroeibare, nationale natuurdrift erkenden. Schooner en dieper heeft bijna geen der Duitsche dichters dit verlangen zijns volks wedergegeven, als hij in zijn lied bij het Schillerfeest:

‘Schiller, onze bede is hulde
Dat de dag der eendragt rijz'!
Schoon men grooter eer bewijz'
Aan 't genie dat u vervulde,
Welke stelt ge op hooger prijs?
Uit denzelfden stam gesproten
Voelen we ons in iedren stand
't Duitsche lief en leed verwant,
Heiligst ons als al zijn loten,
Vrijheid, godsdienst, vaderland!

Strijder voor dien diersten zegen,
Trots het graf dat u omsluit,
Nog gebiedt uw geest vooruit,
Lagche u de overwinning tegen,
Prijze u dan het eenig volk
Van zijn pligt en regt den tolk!’

Op gelijke wijze heeft hij in Dante niet alleen den genialen dichter, maar ook den strijder voor de Italiaansche eenheid erkend en geprezen. Waarlijk, zulk eene bezielde huldiging der ideale veerkracht ook van andere volken paste den man, die zijn vaderland juist als de bakermat der Europeesche vrijheid liefhad. Hoe hoog verhief hij zich hiermede boven den kring van diegenen, wier geheele politieke beschouwing van de beurs afhankelijk was, die hier in het oude land der vrijheid zich boos maakten op den Italiaanschen vrijheidsoorlog uit hoofde van de Oostenrijksche effecten. - Evenals Schiller en Dante is voor Potgieter verder ook Shakespeare de vertegenwoordiger van Engeland's roemrijkste tijdperk. Als de nationale zanger der Nederlandsche vrijheidshelden is hij trouwens tevens de meest bezielde dichterlijke heraut van alle dergelijke groote gebeurtenissen uit de geschiedenis der menschheid. Naast zijne zangen op de groote dichters Schiller, Dante en Shakespeare noem ik ten bewijze nog het lied op Mount Vernon, dat de schim van Washington op het oogenblik van den zwaarsten strijd der Amerikaansche vrijstaten als redder uit deze gevaren oproept. Maar zelfs alle kwade gevolgen van het Bonapartistische stelsel hebben hem nooit blind kunnen maken voor het groote van den jongen Napoleon, in de dagen toen hij de stelsels eener verrotte staatkunde met forsche vuist omverwierp. Zoo wist hij zich overal in de eigenaardigheden der verschillende volken en hunne ideale wenschen evengoed te verplaatsen als in die van enkele personen. Ook de volken zijn hem individualiteiten geworden, die ieder in het bijzonder hare eigenaardige taak hebben.

Ook op dezen echt historischen zin des dichters zullen wij nog nader terugkomen. Maar vooraf hebben we nog, naast den nationalen en den internationalen achtergrond van zijn denken, op datgene te letten, wat hem van anderen, wier inzichten zich gelijk met de zijnen ontwikkelden, als kunstenaar onderscheidt, wat hem tot den dichter bij uitnemendheid maakt. Dat wij niet begonnen zijn, den vorm zijner schriften op den voorgrond te plaatsen, daartoe heeft hijzelf aanleiding gegeven door zijn woord in 'Salmagundi:' 'Er zijn menschen, die waarachtig-dichterlijk denken en voelen, al schrijven zij hun gansche leven lang geen vers; even als er verzenmakers bij de vleet zijn waarin geen aasje poezij vlamt.' Dezelfde novelle geeft ons verder den wenk, om in de waardeering zijner dichtstukken niet met de gedichten, maar met het proza te beginnen. Getuige zijn woord over Dickens: 'Het proza heeft middelen gevonden, die buiten het bereik liggen der poezy, zoo als men haar bij ons begrijpt.'

Vragen wij dus vooreerst: wat maakt hem als prozaschrijver tot dichter? En letten wij daarbij eerst op het materieele, dan op het formeele. Is het dan niet bovenal zijn echte kennersblik in de meest verschillende menschenkarakters? De personen, die hij ons schildert, zijn zóó uit het leven gegrepen, dat men niet alleen gelooft, hen te zien en te hooren, neen! men waant hen reeds persoonlijk te hebben ontmoet, reeds lang met hen te hebben omgegaan. Het zijn alles echte karakterstudiën, evenals bij de meesters der oude schilderkunst, waarmede wij hem in den aanvang vergeleken. Beschouwen wij uit dat oogpunt alleen het eene stuk: 'De zusters'! Anne en Doortje zelven, hare oude nicht Elsabé en de voogd Ten Have, de trouwe dienstmaagd en de zwaar beproefde Duitsche muziekmeester, de jonge schilder met zijne brave moeder, Aafje met hare oom en tante, de zeeofficier en de bankierszoon, de jonge patriciër, die het voorbeeld, door zijne voorouders gegeven, huldigt, en de verminkte matroos, zijn het niet zonder uitzondering sprekende beelden? Het is niet genoeg, dat wij ze allen persoonlijk meenen te kennen; wij leeren ook ieder hunner op zijn zedelijk standpunt begrijpen. En toch, trots alle liefde voor het individueele maakt Potgieter geene onwaarachtige droombeelden van het menschenleven. Hij heeft de menschen als menschen lief, maar hij sluit daarom nooit de oogen voor hunne gebreken. Naast de zoo even genoemde figuren vinden wij de familie Ovens: man, vrouw en dochter, den modedokter Goemans, den vleienden ouden Oudenhove als typen van even onaangename als dikwijls voorkomende karakters.

Op deze wijze zouden wij in elke der keurige schetsen van Potgieter zijn meesterschap in het schilderen zoowel van enkele personen als van het volksleven kunnen nagaan. Zoo zijn al die verschillende personen uit 'Het was maar een pennelikker', die Becker en Vreese, die Doorne en Loman; zoo zijn ook die Sicco, Ernst en Aert, de niet

geplaatste proponenten in ‘Als een visch op het drooge’, scherp geteekende individualiteiten. Niet minder het oude moedertje, dat blauwbessen verkoopt en dat wij ontmoeten op haar tocht, om de verloren dochter te zoeken, en het rijke en toch zoo arme echtpaar met het zieke kind, waarvoor vergeefs de ezelinnen dagelijks gemolken worden; Anna, de matrozenvrouw, die wij in de uren van droefheid en vreugde en dan weder in de zwaarste zorgen vergezellen, en de talrijke figuren uit ‘Albert’ en ‘Salmagundi’. Daarin moeten wij het eens zijn met de beoordeeling van Busken Huet, dat de door Potgieter zelf in zijne twee deelen proza uitgegeven stukken meer dan de anderen in alle bijzonderheden uitgewerkt zijn. Maar wie wil daarnaast bij voorbeeld ‘Albert’ en ‘Salmagundi’ missen? Welk een bont gewemel van verschillende menschenkarakters vooral in de laatstgenoemde novelle. Waarlijk, er behoort eene grondige menschenkennis toe, om ieder in het bijzonder zoo te bestudeeren en af te beelden. Hoeveel trekken zij ook met elkaar gemeen hebben, zij lijken nooit op elkander. Hij verstond de kunst, een ieder, dien hij ontmoette, in zijne eigenaardigheid te begrijpen. Alleen een waar menschenvriend, een echt humaan karakter is daartoe in staat, maar hij moet daarnevens ook het zienersoog hebben, dat onder de verschillende vormen altijd de oorspronkelijk goede kern herkent. Wat de zangers van Uhland zingen van al het verhevene, dat het menschenhart bezielt, van al het edele, dat de menschenborst doorstroomt, Potgieter heeft het weten af te luisteren bij aanzienlijken en geringen en te midden der door elkander woelende tooneelen van het volksleven. Juist in zijne vermaken - ik denk aan de herhaalde schetsen van het schaatsenrijden als volksuitspanning - leert hij het volkskarakter zelf kennen, in zoover den edelen Baron Hugenpoth gelijk, dat ook hij de zedelijke waarde dezer vermaken erkent en ernaar streeft, ze te veredelen. Coornhert noemde zijne zedenleer: ‘wellevenskunst’, deze zedelijke levensvorming verdedigende tegen de inquisitie van Rome en Genève en de uitspattingen der dwepers beiden. Wellevenskunst was het ook, wat Potgieter een ieder, als de hem van hooger hand opgelegde taak, geleerd heeft.

Maar ook zulk eene levensbeschouwing, die zich in de ontwikkeling van iedere individualiteit evenzeer verheugt, aan wie niets menschelijks vreemd blijft, maakt nog niet den kunstenaar, wanneer eene andere eigenschap daar niet bijkomt. Ik bedoel datgene, wat men gewoonlijk humor noemt, de eigenaardige vermenging van vernuft en weemoed, die zich met de blijden verheugt en met de bedroefden treurt. Ongetwijfeld wordt het woord humor in zulke verschillende beteekenissen gebezigd, dat menigeen bedenkingen zal maken, om Potgieter in de rij der schrijvers te plaatsen, die men als humoristen kenmerkt. Inderdaad! vraagt men, of zijne werken veel stof tot lachen geven, dan moeten wij erkennen, dat de meesten in die categorie niet te huis behooren. Daarvoor is hij te veel een waar menschenvriend, die de

nooden en gebreken onzer maatschappij zoekt te verbeteren en daarom nooit zijne oogen sluit voor den met bloemen versierden afgrond. Doch het werkelijk wezen van den humor, deze kostbare gave van God, komt niet in zijne comische zijde uit. De platte comiek heeft met den echten humor niets gemeen. En waar vindt men dezen echten humor reiner en zuiverder dan in de bont gemengde groep, die zich om het jonge weeuwtje uit het Hof van Holland schaart? Dit echt humoristische stukje staat als zoodanig alléén in Potgieter's schetsen, maar daarentegen vinden wij bijna in ieder der anderen eene reeks voortreffelijk geschetste tooneelen, waarin de humorist in den trant van Dickens en Fritz Reuter zich vertoont. De rit met den nieuwen spoorweg van Amsterdam naar Halfweg, de omgeving van Haarlem, zelfs de kale duinen zijn voor hem, die Potgieter's scheppingen voor den geest heeft, altijd zoo gestoffeerd, als hijzelf het in het woord van Louise Ovens aan den schilder Warner gekenmerkt heeft: ‘Leer ons zien!’ En wat in zijne prozageschriften nog minder aan het licht treedt, dat vinden wij des te meer in zijne gedichten, van welke zeker niet weinigen eigendom van het volk zullen worden.

Doch bij zijne gedichten moeten wij nu ook nog op een ander punt letten. Het zoude belachelijk zijn, als ik mij wilde aanmatigen, hunne taalkundige waarde te beoordeelen. Maar voor de eigenaardige muziek van Potgieter's taal, voor deze onomatopoëzie, op wier vleugels wij zoo gaarne gedragen willen worden, moet ook hij, die eene andere taal spreekt, gevoel hebben. Reeds Potgieter's proza is, wat het welluidende betreft, half poëzie. Al de kracht en volheid der oude taal komt daarin uit. En de gedichten leggen een meesterschap over de taal aan den dag, zooals behalve bij Goethe zelden gevonden wordt.

Dit in bijzonderheden uiteen te zetten, voegt natuurlijk een vreemdeling niet. Wij zouden anders nevens dit zijn meesterschap over de taal ook de schaduwzijde, die het in zijn gevolg heeft, niet mogen voorbijgaan. Immers, juist de heerschappij over den vorm is het, die Potgieter zoo dikwijls verleidt, zeldzame en weinig gebruikte termen te bezigen, die wel is waar de taalkenner in hunne kracht en schoonheid waardeert, maar die voor de meeste lezers niet eenvoudig genoeg zijn en te gezocht schijnen. Ja, hetzelfde, wat van den vorm geldt, moet ook van den inhoud gezegd worden. Want ook de buitengewone rijkdom der beelden, die worden opgevoerd, maakt de lectuur soms moeielijk genoeg. Iedere scène is zoo tot in alle bijzonderheden uitgewerkt, dat de samenhang van het geheel niet duidelijk genoeg op den voorgrond treedt. Zelfs bij bewondering van deze scènes op zichzelf heeft men dikwijls een soortgelijken indruk als bij de werken van Jean Paul. In plaats van Potgieter en Jean Paul in den samenhang hunner werken te volgen, zal men aan de herhaalde lezing van enkele stukken de voorkeur geven. Een der grondigste taalkenners en te gelijk een der meest vertrouwde vrienden van Potgieter zelven, Dr. J. van Vloten,

heeft reeds in het jaar 1868 in zijne bloemlezing uit de nieuwere Hollandsche letterkunde in Potgieter èn de gave èn de eenzijdigheid van den autodidact aangetoond. In het gemis van eigenlijk gezegde classieke studie moeten ook wij de oorzaak zien, dat deze rijke geest van den overvloed zijner gedachten en woorden op wat verkwistende wijze gebruik maakt; dat hij de soberheid mist, die door de tucht der gymnasiale studie verkregen wordt.

Het zoo vaak gehoorde woord over Potgieter's impopulariteit maakt het ook voor ons noodig, de redenen daarvoor niet uit het oog te verliezen. Maar vergunt mij daarnevens eene andere opmerking, die zich vaak aan mij opdringt. Juist in Potgieter's werken namelijk komt het telkens weder voor den dag, dat het Nederduitsch beter Duitsch gebleven is dan het tegenwoordige Hoogduitsch. Met deze stelling heb ik noch eene paradox noch eene vleierij op het oog. Want de reden van dit merkwaardige feit is deze, dat in den tijd van den dertigjarigen godsdienstoorlog, die Duitschland verwoestte en zijne taal deed te gronde gaan, ginds de Zwitsers en hier de Nederlanders den oud-Germaanschen schat konden bewaren. Zoo dikwijls ik een vriend of ambtgenoot, voor wien de Hollandsche taal met zeven zegels scheen gesloten te zijn, zocht over te halen, die zegels te verbreken, zoo dikwijls maakten zijzelven er mij opmerkzaam op, dat de oude Duitsche stamwoorden hier veelvuldiger bewaard zijn dan in het met vreemde woorden doorspekte latere Duitsch. Zonder twijfel klinkt de Hollandsche uitspraak den Duitscher zoo eigenaardig in de ooren, dat ik haar herhaalde malen, ik weet niet hoe dikwijls, tegen de bewering, dat zij leelijk klinkt, te verdedigen had. Maar ook dit heeft eene eenvoudige oorzaak. Het Platduitsch, dat in de aan Holland grenzende streken gesproken wordt, is werkelijk niet mooi en daarbij wordt de beteekenis van vele uitdrukkingen dikwijls merkwaardig veranderd. Wat hier iets goeds beteekent, heeft daar eene geheel andere beteekenis, en zoo omgekeerd. Daarom bestaan er ook zulke eigenaardige moeilijkheden voor eene goede vertaling. En merkwaardig genoeg, bij Potgieter is zij het allermoeilijkst. Ik heb zelf in vroeger jaren eenige zijner stukken vertaald en in mijn lessenaar liggen; om goede redenen blijven ze daar liggen. Zijne beste stukken zijn werkelijk niet te vertalen.

Niet in staat, mijne landgenooten zijne werken te doen genieten, is het mij hoe langer hoe meer een dure plicht geworden, in den kring der zijnen eene bijdrage tot zijne meer algemeene waardeering te leveren. Maar ik zoude het niet gewaagd hebben, wanneer zijne werken niet behalve dat alles, wat wij reeds beschouwd hebben, nog eene andere eigenschap bezaten. Want evenals de personen der menschen en de individualiteiten der volken heeft hij ook de verschillende tijdperken der algemeene geschiedenis in hun diepste wezen begrepen. Met één woord, het is de groote geschiedkenner, dien ik in dezen

dichter huldigen moet. Waarlijk, deze koopman, die in het adresboek van Amsterdam alleen als agent van andere kooplieden aangegeven stond, bekleedt geene geringe plaats in de rij der van God geroepen geschiedschrijvers, die zich juist daarom noch van eenige menschelijke macht, noch van eenig heerschend dogma, maar alleen van Gods geest afhankelijk gevoelen. Uit het hout, waaruit deze man gesneden was, worden nooit diegenen gevormd, die tegenwoordig zoo dikwijls voor geschiedschrijvers doorgaan, omdat zij alle moeilijke vraagstukken zorgvuldig vermijden of hun verheven profetenambt in den dienst van een of ander dogma meenen te kunnen stellen. Want ieder dogmatisme, welk ook, is de dood voor waarachtige geschiedvorsching. Alleen hij, die alle waarlijk ideale ontwikkeling met gelijke maat heeft leeren meten, kan uit de teekenen des hemels ook de teekenen der tijden leeren verstaan.

Potgieter's beteekenis als historicus schijnt mij vooreerst in zijne historische schetsen te liggen en tevens in zijne critische studiën uit de geschiedenis der letterkunde. Maar daarmede moet te gelijk ook de levensbeschrijving van Bakhuizen van den Brink in hare geschiedkundige strekking vereenigd worden, en ten slotte hebben wij zijne beteekenis voor de kerkgeschiedenis nader te beschouwen. De eerste stelling beschouwt dus zijne novellistische schetsen uit het oogpunt der historiographie, dat wil zeggen in gelijken zin, als Treitschke het deed, toen hij mannen als Rembrandt en Bol, Van der Helst en Flinck de beste geschiedschrijvers van den tachtigjarigen oorlog genoemd heeft. Want evenals zij heeft ook Potgieter uit den heldentijd van den geweldigen volksstrijd beelden geschetst, die aan de werkelijkheid volkomen beantwoorden en van wie juist daarom een heilig vuur uitgaat, dat den toeschouwer bezielt. Terwijl het zoogenaamde jonge Duitschland de zeden der voorvaderen bespotte en hoonde, heeft hij, aan het hoofd van het jonge Holland, het kleine heden tegenover het groote verleden gesteld en aan de werken des ouden tijds de gestalte gegeven van vermanende profeten voor de toekomst.

‘In zijn zangen en in zijn proza herleeft het beeld van het voorgeslacht met zijne edelste vertegenwoordigers, in het kamp en op de vloot, aan het hof en in de raadzaal, op het kantoor en in de factory, in de werkplaats en in het atelier, in het kabinet der staatslieden zoowel als in de studeerkamer der geleerden en geletterden. Zijne kunstenaarsgave deed hen plastisch herrijzen; door hem werd 't ons gegund als 't ware het leven mede te leven van die eeuwen der worsteling en overwinning, van grootheid, welvaart en macht.’

Het zijn woorden van Zimmerman, die ik hier tot de mijnen gemaakt heb. Maar het is reeds bij de eerste uitgave van Potgieter's *Liedekens van Bontekoe* gezegd, hoe zelfs deze luchtige liedjes de vloot en het krijgsmansleven, de ijsbaan en den zeilwagen, de taverne en het doelenfeest met meesterhand voorstellen. En zoo doorleven wij, door hem ge-

leid, de geheele historie der beschaving in hare verschillende vertakkingen, en stelt hij ons hare algemeene ontwikkeling voor oogen. Welk eene aanschouwelijke, krachtige teekening van den oud-Hollandschen bouwtrant geeft niet zijn ‘Albert’. Hoe levendig worden niet de verschillende tijdperken van den muzikalen smaak door dienzelfden ‘Albert’ ons voorgesteld. En hoe duidelijk staan ons niet de karaktertrekken der verschillende volken voor oogen, wanneer wij met Oom Frits in ‘Salmagundi’ de verschillende wijzen van begroeten nevens elkander plaatsen. Zelfs een zoo alledaagsch beeld als een schip op stroom geeft hem aanleiding tot eene Schiller's ‘Spaziergang’ herinnerende, overheerlijke schets vol van de diepste blikken in den gang der menschelijke beschaving. Doch wij kunnen zelfs op verre na niet een overzicht van zulke overal in zijne werken verstrooide historische studiën geven. Kiezen wij daarom liever uit den overvloed van soortgelijke bijdragen een dier tafereelen, die de meest verschillende zaken met één blik overzien en juist daardoor den waren geschiedkundige doen kennen. Het is zijn Oom Frits, dezelfde, in wien wij zoo dikwijls Potgieter persoonlijk meenen te hooren, die, door de straten van Amsterdam dolende, zich daar overal van getuigen uit het verleden omringd gevoelt.

‘We durfden getuigen, dat eene wandeling door de hoofdstad tot zijne grootste genoegens behoorde; waarin anders school het geheim dan in zijne studie harer geschiedenis? Wagenaar op zijn duimpje te hebben, dat is hetzelfde als het leven van honderde geslachten meê te genieten; dat stelt in staat wijk bij wijk te stofferen naar lust, dat heet nooit alleen te wandelen: al wat het voorgeslacht goeds en groots opleverde, gaat met ons meê! *One of the best secrets of enjoyment is the art of cultivating pleasant associations.* Oom Frits had er slag van. St. Olofskapel, bij voorbeeld, bewaarde voor hem niet enkel de heugenis onzer eerste buitenlandsvaarders, uit het Noorden te huis komende; hij gedacht er den strijd tusschen heidendom en christenheid bij, door dien grooten Koning met zijn bloed beslecht; hij was er zijne kennismaking met Oehlenschläger's treurspel *Olaf den Hellige* aan verschuldigd. - Of eene phantastische herinnering wisselde de historische af, wanneer hij de Oude Kerk hare torenspits hoog in de lucht heffen zag, en hij zich de bezeten weeskinderen verbeeldde, in de dagen van Schout Pieter Pieterszoon tegen de steile muren, tot de speelklokken toe opklouterende. Dáár waren zij er, daar dansten ze een rondetje de transen om, daar tikten zij met de kneukels op de metalen tongen en er galmde een lied door de lucht, waarvan het referein even verstaanbaar mogt heeten als: heintje pik, flik, flik, flik, iko ik sic! - En dan weder was de indruk een romantische. Stel u hem bij den Schreijerstoren voor, den blik op het Y gevestigd: het wordt avond, het wordt nacht, in den tijd dien Brederode uit Amsterdam de wijk zag nemen; maar wie om schemering of duisternis huiswaarts keert, het vrouwtje niet, dat dáár over de borstwering

ligt, dat luistert! ‘Hoor!’ zegt zij in zich zelve, ‘dat is meer dan het kabbelen des waters, dat is “hij!” - en vurig wenscht ze, dat de maan een oogenblik door het wolkfloers brak, opdat zij zien mogt, of hij de boot aan de andere zijde van dezen zwemmende heeft bereikt, en der vervolging, der vervolging om des geloofs wille ontkomen is in het schip dat naar Emden zeilreê ligt. Helaas! de hemel blijft duister - en duister wordt het ook in haar harte, zoo duister, tot zij iederen avond wederkeerde, en wuifde of hij nu eerst afscheid nam, en in hare waanzinnigheid op den steen in den muur werd vereeuwigd, met het enkel onderschrift: 1569. - Wat zijn het Water, de Nieuwendijk en de Burgwallen voor de menigte anders dan de Burgwallen, de Nieuwendijk en het Water? voor eene verbeelding als die van oom Frits daarentegen, verlevendigde plek bij plek van deze de worstelingen van het geus worden van Amsterdam; - met zijne typen van zoo woest een tijd, met de gruwelen der beeldstormerij in de geheimzinnige figuur van Jan Broek; - met zijne typen van zoo grootsch een tijd, met de overwinningen op 's lands vijand behaald, in de kloeke heldengestalten van Nicolaas Ruyckhaver en Jacob Simonszoon de Rijk! - Er viel voor hem op den Dam iets anders te zien, iets meer te hooren, dan de drukte van den dag, dan het gewoel der menigte; - de klove, die achttienhonderd acht en veertig van achttienhonderd vijftig schijnt te scheiden, was zoo onverklaarbaar niet, voor wie als hij dáár dikwijls de zon der zestiende eeuw had zien ondergaan..... Een blik op de verlaten Hal en “het Moortje;” een blik op de oude Academie, en “de Warenar” stonden hem voor den geest, met hunne weergalooze schetsen eener woelige, werkzame, wakkere burgerij, die in dertig jaren de wallen der stad driemalen had uitgelegd, en voor wie zij des ondanks vast weder te eng dreigde te worden; eene burgerij, die deze vergrooting van gebied slechts eene flaauwe afschaduwing van haren voorspoed heeten mogt, daar hare vlag, de wereld omgevoerd, van de vier hemelstreken schatting eischte; eene burgerij, die den naijver van vreemde en vijand in bewondering kon doen verkeeren, daar zij zich bij dezen op nog meer groote mannen dan nieuwe grachten verheffen mogt: Spieghel of Plancius, - Visscher of Heemskerck, - Hooft of Tulp, om uit allerlei vakken slechts eenigen voor den geest te roepen; - Barlaeus of de Geer, - Hudde of Bicker, - Francius of Huydecoper, - Ruysch of Witsen, opdat ge niet meenen mogt, dat wij den ganschen kring reeds rond waren geweest, - Rembrandt of Vondel, ieder van welke volstaan zou hebben om zeven steden vermaard te maken; - en eindelijk hij, die alleen een heir geldt, de veelzijdigste, de volledigste, de voortreffelijkste uitdrukking van ons volkskarakter: Michiel Adriaanszoon de Ruyter!’

Maar niet minder dan in de geschiedenis der algemeene beschaving of der dusgenoemde ‘Kulturgeschichte’ is Potgieter in de geschiedenis der letterkunde de meester. Zijne talrijke critieken juist over de

schoonste voortbrengselen der nationale letterkunde vormen bijna een samenhangend handboek en staan, uit dat oogpunt beschouwd, op één lijn met de beroemde ‘essais’ van Vinet. En daarnevens vinden wij verder die studiën, die de meesterwerken van andere volken met zoo diepen kennersblik voor den nationalen achtergrond van iedere letterkunde beschouwen. Wij moeten daarom den uitgever van Potgieter's verzamelde werken ten hoogste dankbaar zijn voor de beide verzamelingen critische studiën, die wel is waar in den eersten tijd een kleinen kring van lezers zullen vinden, doch in de toekomst een onontbeerlijke nieuwe gids voor de studie der Hollandsche letterkunde, zoowel op zichzelve beschouwd als in hare betrekking tot de algemeene wereldliteratuur, zullen worden. Welk eene lange reeks van geestige opstellen over gedichten en romans, over drama's en schetsen, over de ephemeride literatuur van den dag en de onsterfelijke voorbeelden der oude classieke tijden. Want de nieuwere dichters beoordeelende, toetst hij hun werk onwillekeurig telkens weder aan Huyghens en Hooft, aan Vondel en Bilderdijk. En niets van beteekenis ontgaat zijn blik, van Staring en Loots tot Da Costa en Beets, van Hasebroek en Ten Kate tot het ‘poetische morgenrood’ van Tiele en Meys. De romans van Mevrouw Bosboom-Toussaint, de drama's van Schimmel worden afzonderlijk door hem besproken. Onder de titels: ‘Kopieerlust des dagelijkschen levens’ of ‘Grond en geschiedenis’, vinden wij recensies over de *Camera Obscura* en de *Studententypen*, over *De Pastory van Mastland* en de *Snippers van de Schrijftafel,* over Hofdijk en Gerard Keller, Kneppelhout en Ten Brink, De Veer en zijn alter ego Vesalius Mobachus. Maar nevens de beroemde en bekende schrijvers staan te gelijk eene reeks van andere werken over ‘de Nederlanden en de Nederlanders’ of zelfs over enkele steden, zooals zes boeken op eenmaal over Amsterdam. En noch de volksalmanakken noch de poëzie voor de jeugd noch de liedertafel-poëzie zoeken wij tevergeefs.

Merkwaardiger nog dan zijne grondige kennis der Hollandsche letterkunde is zijn scherpe blik voor het beste, dat het buitenland oplevert! Onder zijne eigene gedichten vinden wij vooreerst talrijke vrije vertalingen. Reeds in *Het Noorden*, maar ook later nog dikwijls worden Heiberg en Andersen, Geyer en Tegner door hem gevolgd; van Engelsche dichters Wordsworth, Coleridge, Burns, Shelley, Bulwer, Longfellow, Bryant, Pringle, Meredith; van Fransche De Fontanes, Millevoye, Arnault en bovenal Béranger. Uit het Duitsch vertaald vond ik bijna alleen gedichten van Goethe en Rückert. Maar in de kennis van de verschillende takken der Duitsche letterkunde had hij niet velen, die hem evenaarden.

Hebben wij in Potgieter's vertalingen van vreemde gedichten reeds eene belangrijke bijdrage voor de geschiedenis der vreemde letterkunde, belangrijker nog uit dit oogpunt moeten wij ook hier de critische studiën noemen over Andersen en Tegner, Frederike Bremer en Björn-

sterne Björnson, over Béranger en Prévost Paradol en Jules Janin, maar ook over Père Félix, over Lamb en Thackeray en George Crabbe. Het wonderbare geheugen van den levende heeft ieder, die hem van nabij kende, verrast, maar niet minder staat men verbaasd over den rijkdom der letterkundige kennis, die ons van lieverlede uit deze critische studiën tegenstraalt. En de omvang van zijn weten is hier nog het minste. Want hij is waarlijk een niet geëvenaard voorbeeld van eerlijke en strenge beoordeeling, die tevens voor al het wezenlijk goede ontvankelijk is. In dit opzicht kan ik geene der Duitsche tijdschriften met zijne bijdragen in *De Gids* vergelijken. Nooit vindt men bij hem de alledaagsche réclames, die uit een stuk van de voorrede en een uittreksel van het register samengesteld worden; nooit beoordeelingen van uit het standpunt der eene of andere partij; nooit die geestigheid à la Lindau, voor welke de beoordeelde alleen het middel is, om het talent van den beoordeelaar te doen uitkomen.

Noode heb ik ervan afgezien, uit den rijken overvloed van deze critische studiën eenige voorbeelden aan te halen. Want de band tusschen zijne menschenliefde en zijne onverbiddelijke gestrengheid voor letterkundige werken is bij Potgieter niet minder eigenaardig dan bij Rothe. En evenals zijne historische novellen door zoovele begaafde mannen, die in zijn voetspoor de hoogste eischen der kunst aan een ernstigen zedelijken zin paarden, tot voorbeeld genomen werden, evenzoo kan ik zijne beteekenis als criticus voor het jongere geslacht slechts met die van Sainte Beuve vergelijken.

Doch iedere teekening van Potgieter's critieken der algemeene zoowel als der Nederlandsche letteren zou mij weder te ver van dat gebied afbrengen, waarover ik alleen mag medespreken. En buitendien vereischt ook zijne levensbeschrijving van Bakhuizen nog een nader onderzoek als geschiedkundig werk. Vooraf ga de oprechte verklaring, dat ook ik de critiek, die dit boek moeilijk, ja! onleesbaar noemt, geenszins bestrijd. Want het boek is als boek werkelijk onleesbaar. Achter elkander doorlezen althans is ondoenlijk. Door de ontelbare afdwalingen naar alle kanten heen schijnt dikwijls iedere leidende gedachte te ontbreken. Maar men moet ook de oorzaak van deze moeilijkheid en het voordeel, dat daaruit ontstaat, niet over het hoofd zien. Juist omdat Potgieter zoo met dit onderwerp ingenomen was, waarmede hij voor de nagelaten betrekkingen van zijn vriend eenig voordeel hoopte te behalen, kon hij hier zichzelf nooit voldoen. En bij deze bijzondere drijfveer kwam nog die algemeene methode, waarover wij reeds boven gesproken hebben. Gedachten en beelden stroomden in waarheid in een onuitputtelijken overvloed zijn rijken geest toe. Als hij over eene zaak begon te spreken, kwamen te gelijk eene menigte parallellen bij hem op. Hij kon die allen natuurlijk niet mededeelen. Maar vandaar reeds in zijne oudere werken die menigte toespelingen, die door den gewonen lezer niet begrepen worden en die hoofdzakelijk zijne

mindere populariteit veroorzaakten. Ook zijn oprechtste vereerder kan het juiste van dit oordeel niet ontkennen. Ja! men kan zelfs niet loochenen, dat deze eigenaardigheid met de jaren en de eigenzinnigheid des ouderdoms toenam. Potgieter's *Florence* zal, evenals het tweede deel van Goethe's *Faust,* mettertijd eene menigte verklaringen behoeven. In de levensbeschrijving van Bakhuizen is nu dat raadselen opgeven het sterkst. Zulk een werk kan inderdaad nooit populair worden. Maar ieder, die eene ernstige studie van de Hollandsche letterkunde maakt, zal het telkens weder in de handen nemen, en ieder nieuw doorbladeren geeft hem telkens nieuwe opwekking.

Doch niet daarom alleen meende ik op de levensbeschrijving van Bakhuizen in het bijzonder te moeten wijzen, maar ook omdat de historische zin van Potgieter zich juist aan de hand van dezen vriend ontwikkelde. Wel was het een zonderling vriendenpaar, de fijne aestheticus Potgieter en de van alle vormen afkeerige Bakhuizen, die forsche man met zijn slordig uiterlijk en zijne verwarde haren, gezicht en linnengoed vol sporen van snuif. Maar bij de rijke classieke geleerdheid van zijn vriend is de jonge koopman, wien, gelijk hij in *Het Noorden* vaak klaagt, de gewone weg, om kennis te verkrijgen, ontzegd was, weetgierig ter school gegaan. Voor den volwassen man was de vriend der jeugd steeds het type van krachtige oorspronkelijkheid. De verdiensten van Bakhuizen als directeur van het rijksarchief voor het herleven der historische studiën in zijn vaderland golden hem veel meer dan al zijne eigene werken. Welk eene vreugde was het voor hem, zijn Bakhuizen voor de studiën van een eerstbeginnende belang in te boezemen. Nog staat de lentezondag mij voor den geest, waarop Potgieter ook mij naar zijn vriend in Den Haag bracht; die stille morgen in het bosch, voordat de stroom der wandelaars kwam en waar het gesprek van de eene oude herinnering op de andere, van de eene nieuwe verschijning op eene nog nieuwere oversprong; en dan die uren in het archief, waar de geleerde kenner van al die schatten ons zoowel in de dagen van Maurits als in die van Lodewijk Napoleon een diepen blik gunde. Spoedig daarna volgden, nadat inmiddels Bakhuizen in de handelingen van het Hof van Holland de processtukken, die ik voor mijne studiën over de oudste Hollandsche martelaren noodig had, gevonden had, ook voor mij dagen van ernstige studie onder Bakhuizen's werkdadige hulp. En waarlijk! die hulp schonk nieuw leven aan de verdorde stukjes plant, hier en daar van een stoppelveld geplukt en in een herbarium bewaard, die wij onze geschiedbronnen noemen. Van die lange lijsten der crimineele sententiën over de ter dood veroordeelde ketters, de honderden wederdoopers vooral (en dat meest nog vóór de gruwelen van Munster), het zand af te vegen, dat op die bladen gestrooid was, vóórdat de slachtoffers werden ter dood gebracht, dat geeft een physisch-psychischen indruk, dien men, wanneer men door een Bakhuizen voor het eerst daarop

gewezen is, zijn levenlang niet vergeet. En desgelijks wist hij ook van de akten der Inquisitie, die hij met ontzaglijke inspanning in Brussel opgespoord had en waarmede hij mij eveneens deed kennis maken, de psychologische beteekenis met alle scherpte te doen uitkomen.

Dat ik deze kleine persoonlijke herinneringen ophaal, hangt niet onmiddellijk met Potgieter samen, echter wel met het hoogste levensdoel, waarvoor hij leefde en waartoe hij anderen wist op te wekken. Sinds den door Bakhuizen gegeven stoot is de groote, ernstige tijd der eerste Hollandsche hervorming, dien reeds *Het huis Lauernesse* met levendige kleuren geschilderd heeft, nog veel meer in hare volle nationale kracht erkend. Uit de zoolang verborgen voortbrengselen van die geweldige jaren vóór 1531 heeft De Hoop Scheffer het geheele tijdvak nieuw leven gegeven. Uit dat begin der Hollandsche beweging is tevens op de geheele oorspronkelijke hervorming, die wij niet scherp genoeg van de latere kerkelijke scheppingen in hare dogmatisch-hiërarchische eigenaardigheid kunnen onderscheiden, het verrassendste licht gevallen. Het verbazend rijke geestesleven der Nederlanden in de 15de en in het begin der 16de eeuw, hetwelk gedeeltelijk reeds door de onvermoeide navorschingen van Moll aan de vergetelheid is ontrukt, heeft aan geheel Europa een stoot gegeven. Uit Holland leerde Luther Johan Wessel kennen en heeft Zwingli zijne leer van het avondmaal ontvangen. En toen voor weinig jaren uit Italië een in den tijd der Hervorming in alle landen verspreid, doch door de Inquisitie vernietigd stichtelijk boekje teruggevonden werd en spoedig daarna de oude Engelsche, Fransche en Hoogduitsche vertalingen opnieuw aan het licht kwamen, is eindelijk het Nederlandsche Summa der Heilige schrift (nu eenige weken geleden door Professor Van Toorenenbergen weer uitgegeven) gebleken, het origineel van alle anderen te zijn.

Men vergeve mij deze afwijking van Potgieter's eigen werken, want het is toch niet enkel eene afdwaling. Men kan Potgieter nu eenmaal niet begrijpen, wanneer men hem buiten zijn vriendenkring beschouwt. Alleen door dezen kon zijn geschiedkundige blik die ruimheid verkrijgen, die hem eigen was. In zijne gelijkmatige waardeering van de meest verschillende vormen der menschelijke ontwikkeling, die wij hierna op kerkelijk gebied nog meer in 't bijzonder zullen nagaan, doet hij mij weer vooral aan Moll denken. De reeds genoemde autobiographie van den laatste heeft als de gewichtigste oorzaak voor het ontstaan zijner eigenaardige opvatting der kerkgeschiedenis dankbaar het feit herdacht, dat het hem toevertrouwde professoraat hem niet alleen met jongelieden van één belijdenis in aanraking bracht, maar met studenten van vier verschillende kerkgenootschappen. Evenzoo was het in Potgieter's vriendenkring, vooral in de *Gids*-redactie, waar hij zijne liefste uren sleet. Juist voor zijne geschiedkundige ontwikkeling heeft hij hier de vruchtbaarste opwekking ontvangen. Wat

in dit opzicht de gebroeders Muller, Fruin, Veth en Van Gilse voor hem geweest zijn, heeft hij dikwijls dankbaar herdacht.

Vergunt mij daarbij weder eene kleine herinnering aan een gesprek, hetwelk ik voor zijne beschouwing van historische vraagstukken steeds bijzonder karakteristiek gevonden heb. Het handelde over een nader onderzoek omtrent een dier dwepers, die der geschiedvorsching altijd op nieuw het psychologisch raadsel voorleggen, dat in Mohammed zijne hoogste uitdrukking vindt, het raadsel namelijk der vereeniging van gloeiende bezieling met zinnelijke uitspatting en arglistig bedrog. Nauwelijks was ik met het oog op deze studie in Amsterdam aangekomen, of hij bracht mij bij den eerwaardigen Samuel Muller, als den aangewezen man, om den besten raad te geven voor de in Duitschland ontbrekende bronnen over de geschiedenis van dezen dweper. De oude heer echter wilde van dat onderwerp niet veel weten: het was de moeite niet waard, zich met zulk eene zaak bezig te houden. Het spreekt vanzelf, dat ik tegenover hem het belang van het geschiedkundig vraagstuk als vraagstuk trachtte te verdedigen, omdat men toch alleen langs dezen weg den merkwaardigen invloed van zulk een man op zijne omgeving kon nagaan. Kort daarna hoorde ik toevallig Potgieter aan een derde verhalen, hoe hem de verschillende opvatting van den grijsaard en den jongen man over de taak der geschiedvorsching vermaakt had. Ja, het werd later een lievelingsthema van hem, waarop hij gaarne terugkwam. De grijsaard en de jongeling waren voor hem typen van verschillende opvatting der geschiedenis geworden, zooals zij voor Bluntschli verschillende politieke partijen symboliseeren.

Uit het zoo even verhaalde blijkt tevens, hoe het Potgieter's hand geweest is, die den schrijver tot de bepaalde studie der kerkgeschiedenis gebracht heeft. Wanneer ik dit in het bijzonder meende te moeten herdenken, zoo is de reden hierin gelegen, dat eene stelling, die den naam Potgieter met de kerkgeschiedenis in verband brengt, inderdaad iets paradoxaals in zich sluit. Juist daarom moet de verklaring voorafgaan, dat deze opvatting een meer persoonlijk karakter heeft, want ik kan het mij toch volstrekt niet ontveinzen, dat menig lezer hierbij bedenkelijk het hoofd zal schudden. Het zal velen reeds zeer gewaagd voorgekomen zijn, een man, die in het dagelijksche leven een koopman was en die zoo in 't voorbijgaan in de geschiedenis der letterkunde als dichter genoemd wordt, op den leerstoel des geschiedschrijvers te plaatsen. Maar nog veel gewaagder schijnt het, de kerkgeschiedenis in 't bijzonder in Potgieter's handen te leggen. In den regel toch telt men hem onder de zoogenaamde ongeloovigen, en niet slechts in dien zin, als waarin de woordvoerders van de eene kerkelijke richting dit compliment aan de andere maken, maar wel zooals de vertegenwoordigers van alle kerkgenootschappen het eenparig kunnen doen. Want inderdaad, hij hield zich aan geene kerk. Hij is niet kerksch geweest. Nu

zal ik natuurlijk nooit beweren, dat zulk een gemis van behoefte aan godsdienstige gemeenschap de voorwaarde is tot gelijkmatige waardeering van de verschillende kerkelijke gemeenten. Maar wanneer ik hem toch dit laatste volkomen toeken, wanneer ik hem evengoed als Rothe en Döllinger, Vinet en Bancroft als mijn leermeester in het vak mijner bijzondere studie vereer, dan kan ik dat hierom doen, omdat deze onkerkelijke man ons in de verschillende kerkvormen overal de macht van den godsdienst leert zien als die van den hoogsten aanleg in den mensch, die hem boven het aardsche verheft en daarom van alle andere aardsche schepselen onderscheidt. Want het is dit inderdaad, wat Potgieter veel beter dan de officieele kerkgeschiedschrijvers met bewijzen des geestes en der kracht voor oogen gesteld heeft. En dat is alleen mogelijk bij iemand, die zelf de waarheid van het woord heeft ervaren, dat hij in *Het Noorden* zoo treffend heeft uitgedrukt: ‘Het geloof is een levenwekkend beginsel.’

Potgieter erkent naar zijne eigen uitdrukking het godsdienstig geloof als een levenwekkend beginsel, als eene drijfkracht voor al het goede en schoone. Dit geloof heeft, wel is waar, voor hem met de kerkelijke twisten der schriftgeleerden en met de heerschzucht der priesters niets gemeen, maar des te meer met de stille toewijding van het menschelijk hart aan zijn God. De uiterlijke vorm van zulk een geloof kan oneindig verschillend zijn, want het moet zich naar den aard der personen in verschillende gedaanten voordoen. Niet alleen iedere op zichzelf staande godsdienstige mensch, maar ook iedere godsdienstige gemeenschap is voor hem weer eene eigen persoonlijkheid en staat als zoodanig met gelijk recht nevens de anderen. Van dit algemeene standpunt uit heeft hij de verschillende godsdienstige genootschappen met dezelfde objectiviteit beoordeeld, omdat hij ieder in zijne eigenaardigheid wist te waardeeren. Terwijl verreweg de meesten der confessioneele geschiedschrijvers alleen aan den bijzonderen aard en de eigenaardige natuur van hun eigen genootschap recht laten wedervaren, heeft Potgieter zich met dezelfde liefde, waarmede hij het karakter van enkele menschen bestudeerde, in alle godsdienstige gezindten verdiept.

Bewijzen wij dit met eenige uit de honderden voorbeelden.

Vooreerst noemen wij om goede redenen nog geene der Christelijke belijdenissen, maar den veel ouderen volksgodsdienst, waaruit de wereldgodsdienst van Jezus is ontstaan. Met een gloed, die aan Da Costa's eigene, krachtigste zangen doet denken, prijst het herinneringslied van Potgieter, aan zijn vriend gewijd, de opneming van de uit Portugal verdreven Joden in Holland:

> ‘Hervormd Amsterdam! gij gelukkige moeder
> Der fiere gemeent, die u glansrijk herschiep,
> Bleek immer uw menschlijkheid vroomer of vroeder,
> Dan toen gij 't huis Jacobs het wellekom riep?’

Als voortlevende getuigen van deze edele verdraagzaamheid roept hij ons Rembrandt's schilderijen opnieuw voor den geest en herdenkt verder de

> ‘Wijsgeeren op 't gebied der gedachte,
> Aan 't leger der kranken als eng'len begroet.’

In Da Costa zelf zien wij, volgens hem, de godsdienstige geestdrift der profeten herleven:

> ‘Die waandet de ontzagbre profeten te hooren,
> Dien 't eeuwige blaakt met onleschbaren dorst.’

Den weg, dien Da Costa persoonlijk van den godsdienst der voorspelling tot dien der vervulling vond, kon hijzelf niet plastischer uitdrukken, dan Potgieter het gedaan heeft:

> ‘In walging van 't west wendt hij weêr zich naar 't oosten,
> Waar Mozes uit steenrotsen laafnis mogt slaan,
> Waar Silo de treurende weduw zal troosten,
> En, andere Saulus, blikt Christus hem aan.’

Maar evengoed als Potgieter zijn overgang van het Jodendom tot het Christendom begrijpt, evenzeer eert hij de trouw aan het geloof van hen, die niet den van de vaderen geërfden godsdienst kunnen afzweren. Zelfs nog in de biographie van Bakhuizen teekent hij in levendige kleuren ‘dat volk, welks overleveringen verder reiken dan die van eenig westersch volk, dat den God zijner vaderen getrouw, achttien eeuwen lang, voor het geloof in dezen, de verdrijving uit het land zijner inwoning, de ballingschap in een vreemd werelddeel, martelingen, als de veder weigert te beschrijven, heeft gedragen, heeft getrotseerd, heeft uitgetart’.

Het is bovenal de trouw der vervolgden aan hun geloof, die Potgieter in de zonen van Israël verheerlijkt. Maar doet hij daarmede iets anders, dan het woord van Christus ook op de door de Christenen zelf verdrukten toepassen: Zalig zijn zij, die om der gerechtigheidswille vervolgd worden? En hetzelfde grondbeginsel vinden wij verder bij het beschouwen van de door de groote kerken vervolgde kleine gemeenten, zooals hier te lande reeds de Lutheranen en Remonstranten:

‘Welkom in onzen kring, lutherschen en remonstranten, die u beide over de vroegere heerscheresse hadt te beklagen; waren uwe gezindheden hare moeder en dochter niet?’

De aangehaalde plaats is aan eene der bespiegelingen ontleend, die den gang van het verhaal ‘Salmagundi’ afwisselen. Onmiddellijk daarop komen de Doopsgezinden aan de beurt:

‘Welkom boven alles gij, wier ernst u nog altijd onderscheidt, al hebt gij uwe eigenaardige kleeding afgelegd, uwe nog eigenaardiger strengheid van zeden ten minste in 't geen die voor de maatschappij

te stroefs had getemperd. Er mogen zijn, die het bevreemdt of bedroeft, dat de doopsgezinden niet langer weigeren zitting te nemen op de zetels der eere, wij verbazen er ons niet over, wij verheugen er ons integendeel in. Er schuilt in uw gemeenschap een schat niet enkel van stoffelijke, maar ook van verstandelijke, van zedelijke kracht vooral, wier verspreiding door het gansche staatslichaam slechts weldadig werken kan.'

En de kennis van de idealen van den Katholieken godsdienst, die hij reeds in eene zijner oudste critieken in den eersten jaargang van *De Gids,* over 'de uitspanningslektuur voor katholieken', ten toon spreidde, rekenen wij hem nog hooger toe dan de waardeering van de kleinere Protestantsche kerkgenootschappen. Hoe weinig Protestanten hadden toen ook maar een flauw begrip van het innerlijk leven van het Katholicisme, in het bijzonder van het Germaansche Katholicisme. De Duitsche kerkgeschiedenis heeft weinig schoonere bladzijden dan die van de altijd nieuwe scholen der Katholieke godgeleerdheid in onze eeuw, die de eene voor, de andere na door den vloek der Roomsche Curie getroffen en door de Protestantsche diplomaten aan de laatste verkocht werden, maar toch altijd weer jeugdige, frissche spruiten te voorschijn brachten: van Wessenberg en Sailer af tot Staudenmaier en Hirscher, tot Hermes en Möhler; van af Spiegel en Theiner tot Günther en Baltzer toe, om niet te spreken van Döllinger en zijne geestverwanten. Maar ook de diepzinnigste Protestantsche godgeleerden van Duitschland bekommerden zich hoogstens zooveel om de Katholieke godgeleerdheid, dat zij de hoonende overtuiging uitspraken, dat op dien bodem geene ware hervorming mogelijk is. Zij vermoedden in de verte niet, dat daar vleesch van hun vleesch, bloed van hun bloed was. En was het met betrekking tot de godsdienstige erfenis van den grooten heldentijd, het overblijfsel der oude, nationale Katholieke kerk, met betrekking tot dien krachtigen stoot in het zedelijk godsdienstig leven ook in de Roomsch-Katholieke kerk in de eerste jaren van onze eeuw, vóórdat de herstelde Jezuïetenorde ze begon te vernietigen, wel zoo geheel anders in Holland? Waarlijk, de bekrompenheid, waarmede de meeste Protestanten op het Katholicisme nederzien, begint zich reeds overal te wreken. Daarom is het juist zulk een roem voor Potgieter, dat hij reeds zoo vroeg ook aan de Katholieke zijde van het godsdienstige volksleven zijne aandacht en zijne sympathie geschonken heeft. Naast die reeds genoemde critiek uit zijn eersten tijd is in 'Salmagundi' weder dezelfde beschouwing, die wij zoo even bij de kleinere Protestantsche kerken deden opmerken, ook op het Katholicisme toegepast. En juist voor zijne Katholieke landgenooten spreekt hij hier een oprechten wensch zijns harten uit, een wensch, die wel niet de door de Jezuïeten verlangde afscheiding bedoelde, maar des te meer eene altijd nauwere gemeenschap tusschen de zonen van hetzelfde land. Het is eene opmerking, die hij reeds aan een ijverigen

vereerder van den Katholieken godsdienst over hun clerus gemaakt had en nu hier herhaalt:

'Mag uwe geestelijkheid op de hoogte des tijds heeten, vroegen wij hem, als zij nog niet begrijpt welk gewigt haar stellig geloof in de weegschaal kon leggen, zoo ze bij de schare, waarover zij gebiedt, studie voorstond! Wie er zich over verbaast, dat wij wenschen het haar te zien doen, verklare ons welk een begrip hij zich vormt van eene nationaliteit der negentiende eeuwe, die twee vijfde deelen der bevolking niet medetelt, niet in zich verlangt op te nemen!'

Hoever was hij met de erkenning van het maatschappelijk verband tusschen de verschillende kerken iedere confessioneele kerkgeschiedenis vooruit. Eerst sinds 1870 is de Duitsche kerkgeschiedenis in navolging van Döllinger (hier te lande reeds door Rauwenhoff aangewezen) de hoogere eenheid van Katholicisme en Protestantisme, der idealen van Christelijk universalisme en individualisme beginnen te begrijpen.

Maar met al de voorbeelden, die wij tot nu toe van zijne juiste waardeering der verschillende kerkgenootschappen aanvoerden, hebben wij nog maar van de hem tot tweede natuur geworden liefde voor het vroeger vervolgde deel des volks gesproken. Doch daarom is hij niet blind voor datgene, waarin de groote zedelijke kracht van het Calvinisme heeft bestaan. Gewis, hij betreurde de geloofsvervolging dan het meest, als zij van Protestanten uitging. Maar hij heeft iederen tijd op zichzelf, in zijne eigen werken en daden leeren begrijpen. Juist daarom begroet zijne critiek van *De pastorij van Mastland* met zooveel vreugde die inderdaad onovertroffen schetsen, waar de schrijver op zijn studeervertrek in zijne verschillende voorgangers de verschillende tijdperken der Gereformeerde kerk, de oorspronkelijk zachtere richting, die der Contra-Remonstranten, die der Voetianen en Coccejanen en die van het tijdperk van verlichting voor zijne oogen ziet voorbijgaan. En ook in de daar gegeven beschouwing van hetgeen aan de Hervormde kerk ontbreekt, ligt de erkenning van hare groote nationale beteekenis, als hij zegt: 'Onze hervormde kerk is noch hetgeen zij wezen moest, noch hetgeen zij wezen kon', en als hij 'verbetering van onderwijs, opwekking van gemeenteleven' verlangt. Ja, is niet de tijd, toen het Calvinisme tot de alleenheerschappij kwam, zijne lievelingsaera geweest? Heeft niet voor hem het Calvinisme zelf tegen den koning der Inquisitie denzelfden strijd gestreden als het kleine Genève, dat slechts door zeker oorlogsrecht en een belegeringstoestand zich in zijne verlaten positie kon staande houden? In zulke gevaarlijke tijden kunnen alleen werkelijk doortastende naturen de overwinning behalen. Gregorovius heeft in zijn boek over de graftomben der pausen de opmerking gemaakt, dat de beelden der pausen uit den tijd van den dertigjarigen oorlog dezelfde trekken vertoonen als de generaals van Tilly en Wallenstein. Ook Calvijn's grondbeginselen doen aan die van Caraffa denken. Prins Maurits wordt

alleen als parallel van Maximiliaan van Beieren goed begrepen. Al betreuren wij dan ook bij zulke mannen menigen demonischen karaktertrek, al kunnen wij ook niet alle stelregelen van die tijden als een onfeilbaar voorbeeld voor het heden aannemen, wij mogen daarom nooit vergeten, wat wij aan hen zijn verplicht. Wie heeft dit krachtiger doen uitkomen dan de man, die in werkelijkheid de lucht der negentiende eeuw inademde, maar naar den geest in de zeventiende leefde? Maar ook voor het heden kan de taak der Hervormde kerk voor de opvoeding moeilijk schooner worden voorgesteld, dan hij het schetste in het onderhoud van nicht Elsabé met Ten Have:

'Helaas! het was eene grieve tegen de nagedachtenis van Mr. Johannes Arnoldus Graevestein, die niet uit den weg te ruimen viel; tot lidmaten eener gemeente had hij zijne kinderen doen aannemen, maar er zich weinig aan laten gelegen zijn, maar er schier nooit naar gevraagd, of dat geloof haar diêr was geworden, als gids door dit leven, wat haar wedervaren mogt. Nicht Elsabé had het, in hare avondgesprekken met de meisjes, eerder gevoeld dan begrepen; "onkruid en tarwe schijnen in die harten opgewassen, naar de bodem ze voortbragt; de hand eens hoveniers bespeure ik niet." Inderdaad, het hooghartige van Anne was zoomin door de aanneming gewijzigd, als het demoedige van Doortje er het gevolg van heeten mogt; de waarheden waren den hoofden ingeprent, waren den harten nog vreemd. "Als het lijden die heiligt aan heur gemoed, dan zal de armoede haar gewin zijn," was nicht Elsabé's woord tot Ten Have geweest, toen deze zijnen vriend over het verzuim niet verdedigen kon. Hij had de gissing gewaagd: "of Graevestein er niet meer belang in zou hebben gesteld, als zijne menschenkennis hem inniger van het opregte onzer volksvroomheid had overtuigd?" De vriend, de wijsgeer, de regter, was door eene oude vrouw beschaamd geworden. "Veroordeelt een verstandig man, mijnheer Ten Have, veroordeelt die eenig middel, van welken aard ook, om het misbruik, dat hij er de menigte van maken ziet?" En zij was in den loop des gespreks verder gegaan; - "u, mannen," had zij gezegd, "gun ik deze of gene wijsbegeerte; schoon de beste van uw geslacht Christenen zijn geweest, maar voor ons vrouwen zij God geprezen, dat Hij zich heeft geopenbaard; wij denken minder, wij voelen meer. En het is niet het verstand, het is het hart, dat in staat stelt tot toewijding, verloochening, opoffering; - man! lees in den Heidelbergschen Catechismus het hoofdstuk: "Van de dankbaarheid" eens, en zeg mij dan, wat geschikter is, om het goede in den mensch te ontwikkelen, mijn geloof of uw."'

Maar niet alleen de ideale zijden van het kerkelijk leven heeft ons Potgieter geschetst, hij heeft tevens ook, evenals bij zijne schilderingen van enkele personen, de schaduwzijden, de gevaren, die den kerkgenootschappen van alle belijdenissen tot eene tweede natuur schijnen te zijn geworden, begrepen en in het licht gesteld. Wat hem van

een handelend optreden in het kerkelijk leven terughield, hetgeen ik van mijn standpunt betreur, maar uit zijne eigen beweegredenen leerde begrijpen, was vóór alles zijn afkeer tegen de vermenging van de theologie met de politiek en veel meer nog tegen de zedelijke gebrekkigheid der uitsluitend godsdienstige levensvorming. In de duidelijke en scherpe beschouwing van deze zaken geeft hij aan iederen kerkgeschiedschrijver belangrijke lessen.

Van welk een ongeëvenaarden zielkundigen blik getuigt de schildering van den ontwikkelingsgang zijns ouden vriends Bakhuizen: hoe de bekrompenheid van den gezichtskring in het ouderlijke huis den begaafden jongen man noodzakelijk daarvan moest vervreemden. Wij kennen eene dergelijke reactie met betrekking tot het Schotsche Puritanisme bij Buckle, bij den Wurtembergschen rationalist Paulus en zijn landgenoot Strauss tot het daar heerschende piëtisme. Maar de algemeene wet, die hieraan ten grondslag ligt, kan moeilijk juister geschetst worden, dan het in het door Potgieter geteekende geval is gedaan:

'Vreesden de ouders dan niet, hem door hun beteugelen en bedwingen onwaar te maken, zoo hij er niet onnatuurlijk door werd? Gezellige geneugten bleven iets even zeldzaams in de grootere woning als zij het in de vroegere kleine waren geweest - van de schuchterheid, oorspronkelijk zijn geest en gemoed vreemd maar die allengs eigen geworden, daar de opwellingen van beide werden gelaakt en gesmoord, genas hem geen verkeer - eene opvoeding als deze ontwikkelde minder dan zij misvormde.'

Waarlijk, hij spreekt hier eene algemeene wet uit. Het gemis aan paedagogie bij alle uitsluitend godsdienstige levensbeschouwingen brengt altijd het tegenovergestelde tot stand van hetgeen zij oorspronkelijk bedoelden.

Zoowel bij den eenen vriend als bij den anderen heeft hij, niettegenstaande zijne volle waardeering van ieders charisma, den rustigen blik op de eenzijdigheid, daaraan verbonden, niet verloren. Dezelfde bladzijde, waarop Da Costa's bekeering zoo warm geteekend is, wijst tevens op den zelotischen trek, die bijna allen 'bekeerden', hetzij ze van deze of gene zijde gekomen zijn, pleegt eigen te wezen, omdat zij den weg, waarop zij hun eigen heil gevonden hebben, ook aan ieder ander willen voorschrijven:

> 'Zijn tweede geboort' staat door de eerste hem duur,
> Hem boeit voor der bergrede lieflijke sterre
> Der Apocalypsis verterende vuur.'

Plaatsen wij nevens deze biographische opmerkingen weder een voorbeeld uit een der verhalen. De novelle 'Salmagundi' maakt hij bij voorkeur dienstbaar, om (hetgeen naar den vorm gelaakt kan worden, maar op ons standpunt van het hoogste belang is) zijn hart uit te storten

zoowel over andere vragen der algemeene ontwikkeling als over de godsdienstige teekenen des tijds. Zoo vinden wij hier reeds in het gesprek over de lievelingswerken der leesgezelschappen een treffend onderzoek naar de oorzaken, die tot het zoogenaamde réveil, de reactie van het gemoedsleven tegen eenzijdige verstandsontwikkeling, geleid hebben:

‘“Een bestuurder van een leesgezelschap,” hernam oom, “heeft den volkssmaak raad te plegen, en ik vind het geen ongeluk, dat die ten onzent naar het ernstige overhelt. Godsdienstzin is een eigenaardig-hollandsche karaktertrek -”.

“Maar die dan toch waarlijk niet zal ontwikkeld worden,” - er was vreemd vuur op het altaar van onzen Huibert, - “door de orthodoxie, die hoe langer hoe meer in de mode komt -”.

“Lieve vriend,” klonk het waardige wederwoord, “ik heb immers tot voorwaarde gesteld, dat die lectuur niet maar in naam stichtelijk zijn zou, - en kan er dan sprake wezen van mode? Ik ken de aardigheid van het oude porcelein; maar als ge mijne jaren hadt, ge zoudt haar valsch vernuft heeten. Er spreekt uit dien terugkeer tot verouderde voorstellingen eene te lang geloochende, te lang miskende behoefte. *Naturam expellas furcâ*, *tamen usque recurrit.*”

“Ge zijt onpartijdig, oom, tot zelfverloochenens toe!” viel Willem in; “u weet, hoe ge door die ouderwetschen verketterd wordt -”.

“Alsof ik daarom de waarheid loochenen moest, zonder welke geen dier ijveraars in staat zou wezen, eenigen invloed op de menigte uit te oefenen. - Huibert!” voer hij ernstig voort, “*selbst der Irrthum hält sich nur gerade durch die Elemente des Wahren mit denen er sich durchflieszt,*” - ik heb den tijd gekend, waarin we, in het godsdienstige, in een noordschen winternacht schenen verplaatst, - het was alles helder om ons henen, maar kil ook, ijskil! slechts de rede werd gehoord, slechts de rede gebood! Dit was overdrijving! Verbaast gij er u over, dat men het thans, op zijne beurt, misschien de woorden des dichters doet:

> Gefühl und Glaub', ich will sie höher halten
> Als was das Glas des Klüglings mir thut kund.

ik doe het mij niet, - eene harmonische ontwikkeling al onzer faculteiten zal nog lang tot de *pia vota* behooren.”’

Ook hier dus weder diezelfde individueele waardeering, die wij reeds zoo dikwijls hebben ontmoet en die ook de verdiensten der voor hem weinig sympathetische richtingen huldigt, terwijl zij tevens hare zwakheden niet over het hoofd ziet. Nog duidelijker springen deze beide trekken in het oog in dat heerlijk tooneel uit ‘Salmagundi’, waar Huibert's ouders na de bekentenis van den zoon, dat hij Maria Hudde liefheeft, met elkander over de mogelijkheid der verwezenlijking zijner wenschen spreken:

‘Papa gaf zijne eerste bedenking prijs, maar deed nu de tweede gelden. “De Huddes zijn hoog in hun wapen,” zeide hij.

“Van Veere! dat mag zijn,” viel mevrouw in, “maar wij gaan immers met huns gelijken om?”

“Wij, Antje!” lachte de heer des huizes; “man en vrouw zijn één, zegt men; doch behoor ik daarom tot de “fijntjes” van uw aanzienlijken krans?”

“Spot niet, van Veere! ik wenschte dat gij u half zoo veel over uwe ziel bekommerdet als over uwe zaken.”

“Antje!” was het ernstig wederwoord, “wanneer gaf ik u aanleiding mij in dat opzigt van onverschilligheid te verdenken?”

“Gij kiest geen partij, van Veere!”

“In kerkgeschillen?”

“O, het geldt meer dan een enkel leerstuk!”

“Antje!” zeî de man des huizes, “ik heb die zelfde klacht al honderdmalen gehoord; ik heb haar al wel honderdmalen beantwoord. Waarom ik geen behoefte heb mijn geloof in woorden te laten luchten, zoo als uwe vrienden doen? De beginselen, naar welke wij handelen, komen onwillekeurig in onze werken aan het licht, komen aan het licht, eer wij het vermoeden, in goed en in kwaad. En daarom vrage ik u nog eens, waardoor heb ik u reden gegeven -”

“Ge scholdt op de “fijntjes.””

“Toen gij de Huddes woudt opwegen met uwe aristocratische kennissen, Antje! toen heb ik gelagchen over den hoogmoed, die vrienden aan het hof meende te hebben, - ik reken er zoo weinig op, dat ik niet eens durfde zeggen: *à quelque chose malheur est bon!* - Of vleit gij u, dat ge in eenig ander opzigt, dan om voor allerlei genootschappen bij te dragen, *pour une des nôtres* geldt?”

“Waarom zou ik ze wantrouwen, - dewijl ze vroom zijn?”

“Allemaal menschen, Antje! rationalisten, groningers, orthodoxen, - de een spreekt van volmaakbaarheid, de ander van heiligmaking, de derde van dankbaarheid, in goede werken aan den dag gelegd, - wat zou het eene heerlijke wereld zijn, als die boomen de vruchten droegen, welke zij beloven, als er niet zoo vele wurmstekige onder liepen. Onze buurman, zegt men, ziet die eer in onzen hof dan wij zelve, en daarom, wijfjelief! spaar mij niet...”

Mama zag zwijgend voor zich, maar zuchtte er niet minder om; - was het wonder, dat Huibert, toen wij zijne kennis maakten, door zijn woord tot oom Frits weinig bleek op te hebben “met de orthodoxie, die hoe langer hoe meer in de mode komt?”’

Maar vergeten wij daarom niet, wat weinige regelen later volgt:

‘“Word zoo gelukkig,” liet de vader er op volgen, “als ik met uwe moeder ben, - al zijn wij het over de “fijntjes” niet altijd eens.”’

Men ziet het, bij gezond hout deert het niet, of het snoeimes soms wat diep gaat!

‘“Och, Jacob! gij meent het zoo goed,” schreide de vrouw, maar Huibert was opgesprongen, Huibert kuste die tranen weg.”’

De dichter heeft in de aangehaalde gesprekken eene richting op het oog, die hij niet volgen kan, maar ondanks hare gebreken toch weet te waardeeren. Daarentegen luidt zijn oordeel scherper over die inderdaad ziekelijke richting, die, door verkeerd begrepen vroomheid, den mensch ongeschikt voor alle vreugden en plichten des levens en ondraaglijk voor de naaste betrekkingen maakt. Dezelfde novelle ‘Salmagundi’ bevat ook het aandoenlijke en voortreffelijk geteekende tafereel van de verloofde, later de vrouw van den jongen Graeve. Tegenover haar (‘ik weet geen ding op aard, dat zij zich aantrekt, behalve het dominésbriefje’) staat de ruwe oom Braam als een echte barmhartige Samaritaan.

Wat hier in den vorm eener novelle geleerd wordt, heeft Potgieter buitendien ook in zijne critiek der ‘piëtistische poezy’ van Albertine Kehrer nader verklaard. Ofschoon al het schoone van haar talent, al het innige van hare vroomheid waardeerende, klaagt hij toch bitter over ‘de droefgeestige dweeperij, die tot miskenning dezes levens toe met het volgende dweept’; hij vindt iets scheefs in hare beschouwing van menschen, leven en wereld. ‘Een enkele gedachte - zoo hooren wij verder - beheerscht geheel haar gemoed, geheel haar gezang, maar die gedachte, vreezen wij, werd haar niet helder, zij school in het woordeke bekeering.’ ‘Wij missen bij de jeugdige dichteresse, die bij Ten Kate en Beets toch iets beters had kunnen leeren, het gevoel, het orgaan voor de natuur in hare schoonheid, voor de menschheid in haar lijden en worstelen, voor de persoonlijke betrekkingen van mensch tot mensch: liefde, huwelijkstrouw, ouderzorg. Zij heeft nooit geleerd, dat God ons velerlei openbaring gegeven heeft, ook in de natuur, ook in de geschiedenis, ook in het menschelijke hart.’

Al deze berispingen zijn voldoende gemotiveerd, maar de strenge criticus vergenoegt zich ook hier niet met de negatieve zijde zijner taak. Het zijn heerlijke woorden, die wij juist in deze critiek over de levenstaak der echt Christelijke vroomheid hooren en die ons hoog verheffen boven den woordenstrijd der theologanten van immanentie of transcendentie, omdat zij het een met het ander vereenigen. Vergunt mij slechts eene enkele aanhaling uit deze preeken, aan de predikers zelven gericht:

‘Den hoogsten en edelsten van ons geslacht was het eene gewijde taak, dag aan dag verder in de geheimenissen der natuur te dringen; en bij ieder nieuw blijk van wijsheid en goedheid, dat zich in steen, plant of dier hunnen bespiedenden blikken bloot gaf, de knieën dieper te buigen voor den Schepper, Verzorger en Behouder der aarde; - den hoogsten en edelsten van ons geslacht duizelde het brein van bewondering, als zij, nacht aan nacht, van dit stip des heelals opzagen naar de millioenen werelden, den loop volbrengende haar aangewezen

door eene Almagt, die ze uit niets te voorschijn riep. Eindige geesten als we zijn, wat zou ons beter voegen, te smachten naar een hemel, dien wij slechts kunnen stofferen met ontkenningen van waarnemingen onzer zinnen; of Gode te verheerlijken naar de mate der gaven ons bedeeld, door het gâslaan zijner wonderen en het genieten zijner weldaên.

...."Wereldgeschiedenis is wereldgerigt," zegt de wijsgeer; maar, beamende wat er waars in de gedachte ligt, zien de oogen des geloofs in haar tevens de opvoeding van ons geslacht; 's werelds wisselingen zijn voor den christen de wegen der Voorzienigheid.'

Evenals hij de Protestantsche zien wij hem dan verder ook bij de Katholieke ontwikkeling waardeerende kennis en grondige critiek met elkaar verbinden. Hoe diep aangrijpend toch is zijn dichtstuk: 'De jonge priester', nog in de dagen van zijne eigen jeugd nedergeschreven. Hoe leerrijk zijn de gedachten over de Katholieke opvatting in de poëzie van Adalbert Stifter, aangehaald in de geestige critiek der verschillende dichterlijke schetsen over de taak van priester en prediker, bij gelegenheid van het verschijnen des romans: *Van gelijke beweging als wij.* Ook hetzelfde opstel van 1837 over de uitspanningslectuur voor Katholieken, dat wij reeds als bewijs bijbrachten, hoe vroeg hij het Katholieke deel van het volk gadegeslagen heeft, wijst tevens op het gevaarlijke der afzondering en op den onvaderlandschen trek dezer letterkunde. Zoo hoog als hij het Katholieke ideaal tracht te stellen, zoo diep gevoelde hij het gevaar voor de gemeenten, die door de heerschappij der priesters in de school en in het dagelijksch leven van het overige deel des volks afgescheiden werden. Herinnert u ten bewijze daarvan de beoordeeling in de inleiding tot Bakhuizen's meesterstuk: *Vondel met roskam en rommelpot*, over de voorstelling, door Alberdingk Thijm van Vondel gegeven:

'Het hooge woord is er uit, de licht- en de schaduwzijde dier opstellen aangewezen: ik legde straks niet zonder bedoeling eenigen nadruk op den gevorderden leeftijd in welken Alberdingk Thijm ons den dichter schier bij uitsluiting schildert. Het is Vondel tot de roomsche kerk overgegaan. Onloochenbaar dingt dit niet enkel in veler oogen op de verdienste dier voorstellingen af - het ware om den wille der overige toetegeven en te dragen - maar tevens lijden zij er in klimmende mate door aan eenzijdigheid.'

Het aangehaalde woord over de eenzijdigheid van Thijm's voorstelling van Vondel is uit Potgieter's laatste levensjaren afkomstig - bewijs genoeg, dat hij den eisch eener waarlijk objectieve geschiedschrijving, dat wil zeggen het tegendeel van ieder confessionalisme, tot den einde toe niet uit het oog verloren heeft. Maar daarom mogen wij het ons niet ontveinzen, dat hij in zijne verhouding tot de kerken zelven niet altoos gelijk gedacht heeft. Met betrekking tot de theologie zullen wij spoedig eene dergelijke verandering leeren kennen. En het is voor

den schrijver persoonlijk een plicht der oprechtheid, die deelen van Potgieter's beschouwing, waarin hij het niet eens met hem kon zijn, niet voorbij te gaan. Reeds vroeg heeft Potgieter in de Nederlandsche Roomschen de vervolgden, de verdrukten gezien en onder dat oogpunt ook mij wenken gegeven, waarvoor ik hem ten hoogste verplicht ben. Maar wat hij als Protestantsch Nederlander niet van nabij kende, dat was de invloed der Jezuïetische methode op het zedelijke leven, op de algemeene beschaving des volks.

De triomfen van het nieuwere Ultramontaansche over het oude Katholieke stelsel waren, meende hij, voor ons van geen ander belang, dan dat wij ook hier met de bezadigdheid of de onverschilligheid van den kunstenaar hare typen bestudeerden. Dikwijls genoeg hebben deze vragen ons aanleiding tot intieme gesprekken gegeven. Aan den eisch, dien ik hem hier moest stellen: ‘Ga eerst eenige jaren in een gedeelte des lands wonen, waar de Jezuïeten de overhand hebben, en oordeel dan over hetgeen zij willen en doen’, aan dien eisch kon hij niet voldoen. Daarentegen vond ik hem van jaar tot jaar meer, en in gelijke verhouding met de toename èn zijner persoonlijke isoleering èn zijner verbittering over de Protestantsche theologie, onder een invloed, die de Italiaansche reis van Graaf Stolberg of Vondel in den tijd zijner hekeldichten in herinnering bracht. Juist wat ik in hem waarnam, heeft mij gedrongen, voor zijns gelijken ideaal en werkelijkheid van het Roomsch-Katholicisme in Nederland te gaan schetsen. Maar ook juist omdat ik hem meer dan eens op den weg van Vondel meende te zien, heeft zijn eigen woord over den vroegeren en lateren Vondel mij later dubbel verheugd. En dat alleen de volle waardeering van het ideaal van het Katholicisme tot moreele overwinning van het Ultramontanisme in staat stelt, zal, zoo hopen wij, in de toekomst nog menigeen van Potgieter leeren.

Doch het wordt tijd, om van Potgieter's oordeel over de kerken zelven over te gaan tot zijne verhouding tegenover dat andere voortbrengsel der kerken, dat door de verbinding van kerk en wetenschap geboren werd en dat wij de theologie noemen. Zeker, zoomin wij zijne latere onkerkschheid over het hoofd zagen, zoomin mogen wij ontkennen, dat hij met de schoolsche godgeleerdheid meer en meer op gespannen voet stond. Hij heeft toch juist in zijne laatste levensjaren Busken Huet's scherpste geeselslagen op de door dezen verlaten faculteit met genoegen begroet; ja, hij scheen zelfs met Van Vloten's navolging van Arnold Ruge's proclamatie: ‘de theologie heeft opgehouden te bestaan’, gemeene zaak te maken. Desniettegenstaande geloof ik ook hier het bewijs te kunnen leveren, dat de geschiedschrijver der Hollandsche godgeleerdheid van weinig theologen zooveel leeren kan als van hem, en dat zijne verontwaardiging over het ingeslagen dwaalspoor met een diepen blik in de hooge vraagstukken der godsdienstwetenschap gepaard ging.

Reeds voor het overzicht over den algemeenen ontwikkelingsgang van de Hollandsche godgeleerdheid bestaat er geen betere gids dan juist de vroegere jaargangen van *De Gids,* in dit opzicht zeer van de latere verschillend. Van dezen vroegeren tijd krijgen wij onwillekeurig den indruk, dat alle degelijke verschijnselen op het gebied der theologie reeds dadelijk in hunne blijvende waarde erkend zijn. Hoewel noch Potgieter noch Bakhuizen de theologische artikelen hebben geschreven, bewijst toch de keus der medearbeiders hun helder inzicht op dat gebied. Geen der kerkelijke tijdschriften, die toch altoos (van welke kleur dan ook) bepaalde partijen en scholen toegedaan zijn, hunne vrienden verheffen en hunne tegenstanders geringschatten, heeft zoozeer het echt classieke op den voorgrond geplaatst. Het kaf is van het koren gescheiden, maar wie koren zoekt, zal het dan ook hier vinden. Het beminnelijke humanitarisme der Groninger school en Scholten's proefschrift over de beteekenis der goddelijke liefde (dat ‘ex ungue leonem’) wisselen af met de eerstelingen van Van Oosterzee en Doedes. Evenzoo zijn de vertaalde werken, waardoor de uiteenloopende Hollandsche scholen hulp van den vreemde zochten, zoowel van Merle d'Aubigné en Tholuck als van Hagenbach en Ullmann (aan Baur en Strauss heeft men hier eerst veel later gedacht), met sympathie besproken. Wil men daarom met één blik overzien, wat jaar in jaar uit de gemoederen bewoog, dan moet men de eerste jaargangen van *De Gids* ter hand nemen. Men ziet hier duidelijk de kiemen, die zich later ontwikkelen zouden.

Dat reeds dit nu voor een niet klein gedeelte Potgieter's verdienste is, bewijzen ons in zijne eigen geschriften de talrijke uitingen, die zoo geheel uit de diepte zijns harten zijn opgeweld. Ik herinner maar alleen die warme en verwarmende woorden over Borger, Broes en Van der Palm. Als hij de schetsen uit *De pastorij van Mastland* beoordeelt, bespreekt hij onder anderen den geestigen uitval van den schrijver tegen verzamelingen van gedrukte preeken. Hij is het met hem eens, maar voegt er nog bij: ‘Scherp, toch waar, zouden wij geantwoord hebben, slechts eene uitzondering op den regel makende, voor geniën als Borger bijvoorbeeld, wier werken de wereld ongaarne zou zien te loor gaan.’

In *De zusters* volgt op het ernstige tooneel, waarin aan de arme Anne het verkoopen van de piano is medegedeeld, de gewone avondvoorlezing van nicht Elsabé met hare logées: ‘De schemering viel in, de lamp werd aangestoken; Doortje las naar gewoonte eene preek van Broes, den lievelingsleeraar van nicht Elsabé - maar trots al de scherpzinnigheid der oude vrouw, vond zij den stijl duisterder dan ooit, dewijl het in haar eigen gemoed niet helder was, Anne hield prekenlezen voor huichelarij en Doortje wenschte naar het “Amen.”’

Maar welk een merkwaardig woord voegt de schrijver uit eigen

ondervinding erbij: ‘Iets waarnaar ik onder 's mans gehoor nooit heb gewenscht!’

Evenals Broes en Borger wordt Van der Palm in eene korte maar meesterlijke schets door hem geteekend. Dezen en Bilderdijk zijn te zamen voor hem ‘de waardige wachters van onzen dierbaarsten volksrijkdom gedurende langer dan eene halve eeuw’. En wanneer wij de lange rij van zijne beoordeelingen ook maar vluchtig doorgaan, naar welke modellen zien wij hem het liefste grijpen? Altoos opnieuw naar die van Da Costa, Beets, Hasebroek, Ten Kate, De Génestet. Zeker, hij heeft dezulken niet als godgeleerden, maar als kunstenaars gewaardeerd. Maar is bij mannen als de even genoemden of bij Ter Haar, Tiele, Bennink Janssonius en talrijke anderen de theologie niet de zuster der kunst? En indien het waar is, dat godgeleerde werken voor Potgieter voornamelijk om hun verband met de kunst van waarde zijn, dan is er inderdaad geene betere waardeering van den theologischen arbeid mogelijk dan in het woord, dat hij zijn oom Frits in den mond legt over het boek van Kist: *Neerlands bededagen en biddagsbrieven:* ‘Bestudeer dat werk eens en zeg mij, bij uw eerst bezoek, of er heerlijker handboek onzer historie geschreven is, of er geen stof voor honderd verzen in schuilt!’

Wanneer Potgieter ons verder mededeelt, hoe de jonge Bakhuizen in den tijd, waarin hier te lande nog bijna niemand iets van Schleiermacher wist, dezen grooten Duitschen hervormer bestudeerde, bewijst dan die schildering niet, hoe goed hij den ontwikkelingsgang der godgeleerdheid en nog beter hare toekomstige taak begreep? Zoo geldt dan ook van zijne opvatting der theologie hetzelfde, wat wij met betrekking tot de verschillende personen, tot de verschillende tijden, tot de verschillende volken, tot de verschillende kerken hebben opgemerkt, namelijk dit: dat zijne kunstenaarsgave het verstond, zich in ieders eigenaardigheden te verplaatsen, en de eene zoowel als de andere wist te begrijpen. Ja, nergens geeft hij den geschiedschrijver door zijn voorbeeld eene betere les dan juist met betrekking tot de godgeleerde scholen en leerstellingen. Want wat is het dogma anders dan de poging, om op het gebied van het verstand door middel van het philosophisch denken des tijds uit te drukken, wat zij, die arm van geest en rein van harte zijn, als een onvervreemdbaren schat in zich dragen? ‘Theologia quaerit, religio possidet.’ Iedere nieuwe tijd heeft behoefte aan nieuwe godgeleerde stelsels, die het jonge geslacht kunnen bezielen, omdat zij aan zijne wetenschappelijke behoeften beantwoorden. Het godsdienstig leven van het volk komt met deze wetenschappelijke stelsels weinig in aanraking. Op de ontwikkeling van het volksleven heeft dogmatieke strijd steeds gewerkt als vergif. Daarentegen bewijzen de elkander afwisselende stelsels in de geschiedenis der wetenschap altijd opnieuw de onverwoestbare jeugd van het Evangelie, dat ieder opvolgend geslacht nieuwe bladzijden zal aanbie-

den en door hen op eene nieuwe wijze zal worden verklaard. Rothe heeft met het oog op de verschillende omkleedsels der dogmatiek, waarin men het Evangelie heeft gehuld, gezegd: 'Het christendom is het meest veranderlijke dat er op de aarde bestaat, en dat is juist zijn bijzondere roem!' Men moet echter dit andere woord van hem ook niet vergeten: 'Wie het Onze Vader in waarheid bidden kan, moet wel een goed Christen zijn!'

Ook hier weer stemt dus de Hollandsche kunstenaar met den grootsten Duitschen zedekundige meer dan iemand volkomen overeen. De niet-theoloog Potgieter heeft de wetenschappelijke vraagstukken, die de Hollandsche godgeleerdheid te berde bracht, belangstellend gadegeslagen. En hij deed dit juist, omdat hij de kunstenaar was, die alles wat leven en kracht in zich heeft, liefhad. Hij wist het en was er trotsch op, dat de Hollandsche theologie van onze eeuw eene der schoonste bladzijden beslaat van de geschiedenis dezer wetenschap. De rijke bloei der oude, doch niet doode, maar altijd herlevende scholen van het supranaturalisme en van het rationalisme; het nieuwe réveil, dat tegelijkertijd zijne vertakkingen had in het Groninger humanitarisme en in de moderne orthodoxie van de puriteinsche afscheiding tot de ethisch-irenische richting; de herleving van het oorspronkelijke Calvinisme in een niet minder afgesloten en consequent, maar toch geheel modern stelsel; de groote beweging, door het classieke boek van Scholten in alle gelederen teweeggebracht; het systeem van Opzoomer, dat tusschen de klippen van het Hegelianisme en Schopenhauerianisme door zijn eigen weg vond en voor het eerst sedert de dagen van Spinoza eene oorspronkelijk Hollandsche wijsbegeerte aanbood, - zijn het niet allen bewijzen van geest en van kracht? Zeker, de oude afdwalingen bleven ook nu niet uit, toen het geheele volk, gelijk vroeger, zich met de theologie begon te bemoeien. Maar was daarvan niet de belangstelling de oorzaak, die alleen een vrij, in zijn godsdienst niet onder politiek toezicht gesteld volk aan den dag legt? Waar de godsdienstige vormen als onder militaire tucht gebracht worden, daar zal het volk er zich ten zeerste tegen verzetten, omdat het geen wereldlijken machthebber duldt in zaken, die niet des Keizers maar Godes zijn.

Al deze jonge, op elkander volgende scholen nu heeft Potgieter, hoezeer hij de taak der geleerde dogmatiek van die des godsdienstigen levens onderscheidde, met belangstelling gevolgd. Doch geene dier richtingen beschouwde hij in den beginne met zooveel sympathie als die groote beweging, die de moderne theologie genoemd werd. De verheven taak, om in de vormen der openlijk erkende moderne wereldbeschouwing eene nieuwe uitdrukking voor de onomstootelijke waarheden van het Evangelie te zoeken, heeft hij langen tijd met vreugde gevolgd. Als kunstenaar stelde hij alweer belang in de wijze, waarop de oude en nieuwe wereldbeschouwing door hare woordvoerders tegen elkander optraden. Een belangrijken tegenhanger van zijn oordeel

over de typische figuren van de grijze en jonge geschiedschrijvers bood het oogenblik aan, waarop zijne eerwaardige, streng rechtzinnige tante den stoutste der vooruitgangsmannen, Busken Huet, voor de eerste maal als gastvrouw ontving. Van Potgieter's jongere vrienden stond toch Busken Huet hem het naast. Evenals hij in diens huis, in diens kind zijn gemis aan eigen kinderen vergoed zag, zoo heeft hij zich over het helder verstand, den scherpen spot, de onvermoeide werkzaamheid, de wetenschappelijke veelzijdigheid van Busken Huet als een vader verheugd. Ook tante echter vond destijds in den schrijver van ‘Doctor George’ en ‘Ten halve gekeerd’, bij alle verschil van godsdienstige gevoelens, een zaadkorreltje van dat, wat voor haar het ééne noodige was.

Maar ik kan de belangstelling, die Potgieter toen in de nieuwste vraagstukken stelde, nog beter bewijzen. En hoewel ik aarzel, nog meer persoonlijke herinneringen mede te deelen, acht ik juist deze niet zonder algemeen belang. Het is weer Potgieter geweest, die, nadat hij mij in het algemeen tot de studie der geschiedenis gebracht had, ook op de nieuwste werken der Hollandsche godgeleerdheid mij opmerkzaam maakte. Wat wist men toen in Duitschland van deze werken af? Voor de eene of andere partij was soms een boek vertaald of ten behoeve van dezen of genen schrijver eenige ophef gemaakt. Maar er was in de verste verte geene sprake van eene werkelijk geschiedkundige waardeering, van gelijkmatige behandeling der verschillende scholen. Die taak heeft Potgieter gesteld, en met hoeveel belangstelling heeft hij, toen ik begon, die in het oog te vatten, de heterogene waarnemingen nagegaan, wanneer ik heden met Busken Huet en morgen met Groen van Prinsterer sprak; nu eens de leidsmannen van Leiden en dan weder de veteranen van Groningen leerde kennen; heden den eerwaarden, grijzen Katholieken priester in de schoone kerk op het oude Begijnhof te Delft en morgen de afgescheidene gemeente in Noord-Brabant, waartoe mijn beste academievriend behoorde, bezocht. Want het kwam er naar zijne meening voor alle dingen op aan, overal de echte bronnen te verzamelen, om in de stilte van den volgenden winter de nadere studie te laten volgen. Maar Potgieter gaf niet alleen den stoot aan dien arbeid; ook het kenmerk zijner beoordeeling was weer hetzelfde, dat wij reeds herhaalde malen op den voorgrond moesten stellen, namelijk dit, de meest verschillende zienswijzen gelijkmatig en objectief voor te stellen.

Hoe heerlijk in Potgieter's oogen het werk was, hetwelk eene echt Christelijke theologie te vervullen heeft, daarvoor zullen wij in zijne schetsen uit den godsdienst in het leven overvloedig bewijs vinden. Ik herinner daarom hier alleen nog het gesprek (in ‘Salmagundi’) van Willem Rievens en Joan Maes over Ary Scheffer's Christus Remunerator en Christus Consolator. Het eindigt met eene diepzinnige studie over de Christusportretten der verschillende kerken. Ja, ook nog in

het beeld van een zijner novellistische kunstenaars heeft Potgieter de taak der theologie afgebeeld, in den ontwikkelingsgang van den schilder De Witte en in zijn portret van het dochterken van Jaïrus.

Maar hoe grooter zijne vroegere sympathie voor het onderwerp der theologie was, des te moeilijker schijnt de verklaring zijner latere antipathie tegende wijze, waarop zij dit onderwerp behandelde. Waarin moeten wij de reden zoeken eener zoo veranderde gezindheid, dat hij ten laatste bijna de klacht van Faust: ‘und leider auch Theologie’, als zijne eigene mocht bezigen? Het kan zijn, dat de dood zijner tante in achttienhonderd drie en zestig, de verwijdering van het grootste gedeelte der oude vrienden in achttienhonderd vijf en zestig ook hierop van invloed zijn geweest. Want sedert dien tijd was hij niet meer dezelfde van vroeger. En sinds ook Busken Huet, om wien hij met de anderen gebroken had, Holland verliet, waren de sporen van eene zekere afzondering, ja, zelfs een zweem van bitterheid niet te ontkennen. Als een vooruitgang kunnen wij deze zijne latere verhouding onmogelijk opvatten. Reeds vroeger hebben wij oprecht verklaard, hoe hij meer dan eens niet veraf scheen van den weg van den lateren Vondel.

Onze persoonlijke ontmoetingen evenwel zijn destijds niet geregeld genoeg geweest, om de zienswijze zijner laatste jaren in haar geheel voor te stellen. Wie onzes inziens alleen in staat zouden zijn, om in aanvulling van wat Zimmerman gaf, Potgieter als jongeling, als man en als grijsaard met volkomene juistheid te schetsen, het zijn een vermaarde Hollandsche schilder en zijne gade, de eerste Hollandsche romancière, zooals Potgieter haar bij voorkeur genoemd heeft. Ook ons oordeel over Potgieter's verhouding tot kerk en theologie zij bovenal aan hare critiek onderworpen. Maar naast de subjectieve verklaring van zijne gewijzigde zienswijze gelooven wij ook op eene objectieve oorzaak te moeten wijzen, eene oorzaak, die zelfs zijne scherpste critiek weder tot zulk eene maakt, waarop de theologie der toekomst heeft acht te slaan. Ten deele heeft de moderne theologie zelf hem teleurgesteld. Hoezeer hij ook met de ideale voorstellingen van de jonge school sympathiseerde, het was toch eene jonge school, die op dezelfde manier, als Bluntschli het van het politieke radicalisme zoo treffend heeft voorgesteld, in haar jeugdig ‘Stürmen und Drängen’ slechts hare eigen stelregels zonder omzien standvastig doordreef en daarom de realiteiten van het werkelijk leven voorbij zag. Ook hier werden, zooals het trouwens met bijna alle nieuwe scholen het geval is, ontkenningen tot hoofddoel gesteld, terwijl de positie nog niet verzekerd was; ja, wij kunnen ook de toenmalige woordvoerders niet vrijspreken van hetzelfde intellectualisme en dogmatisme, hetwelk zij met recht aan de scholastiek en de orthodoxie verweten. Weer werd een godgeleerd systeem met het godsdienstig leven verward. Men meende met de nieuwe intellectueele ontdekkingen de behoeften van het gemoed

te kunnen bevredigen. Men predikte met geestdrift de nieuwe wereldbeschouwing en vergat, dat het Evangelie noch met de oude noch met de nieuwe wereldbeschouwing iets te maken heeft. Scherpziende opmerkers hebben er reeds in achttienhonderd zestig op gewezen, dat dit eenzijdige intellectualisme noodzakelijk tot eene reactie in het volksgeloof moest leiden.

Wanneer een land een nieuwen ijk- of geldstandaard wettelijk invoert, dan duurt het nog lang, eer zij, die aan de oude berekening gewend waren, met de nieuwe kunnen meten en tellen. Die nog met de vroegere hoogtemaat der bergen gemeten heeft, herkent de van zijne jeugd bekende bergen alleen aan hun aantal voeten, zoodat hij altijd den meter tot voeten moet herleiden, wil hij het juiste begrip der hoogte hebben. Evenzoo verbindt zich het begrip van eene zekere geldsom zoozeer met dat muntstelsel, waaronder men ze leerde kennen, dat bij voorbeeld niettegenstaande de wettelijk ingevoerde markberekening in Duitschland er nog jaren zullen verloopen, eer de Zuid-Duitschers zullen ophouden voor zichzelven met guldens, en de Noord-Duitschers met thalers te rekenen. Evenzoo staat het met de godsdienstige gedachten en de dogmatische formulieren, waarin de verschillende tijden die afbeelden. Slechts de hoogst beschaafde mensch heeft de dictionnaire in zichzelf, om het alphabet van het oude begrip dadelijk in dat van het nieuwe om te zetten. Maar voor ontelbaren is het, alsof met de dogmatische vormen ook de godsdienstige inhoud, dien zij bevatten, verloren moet gaan. Heeft de strijd, die over de moderne theologie ontbrandde, niet dezen ouden regel opnieuw bevestigd? En helaas! deze strijd is van dag tot dag heeter geworden. Al te dikwijls werd ons de Arminiaansche of Coccejaansche tijd herinnerd. De felle haat tegen den andersdenkende, die het Calvinistische confessionalisme niet minder eigen is dan het papale, kwam hoe langer hoe meer weer boven. Was het daar dan nog te verwonderen, dat juist eene alles omvattende kunstenaarsnatuur, die zich reeds aan den theologenstrijd van den vroegeren tijd ergerde, (ik herinner weer aan *Vondel met roskam en rommelpot*), door de vernieuwing dier tweedracht op het smartelijkst werd getroffen?

Ook voor zijn toenemenden afkeer van den strijd der theologanten geven zijne geschriften eene menigte voorbeelden. Van het verschil tusschen het vroegere en het latere tijdperk in het algemeen heeft men reeds een sprekend beeld, wanneer men de verhouding van den vroegeren en den lateren *Gids* tot de theologie vergelijkt. Maar wij beperken ons hier met opzet tot Potgieter's eigene opstellen. Het is eene zijner vroegste critieken, die over *De pastorij van Mastland,* waar wij reeds het merkwaardige woord vinden: ‘Voorwaar de gelijkenis van den Farizëer en den Tollenaar is van alle tijden - van de eeuw, die zich op de bekentenis van zonden te goed deed, als van de eeuw, die zich op het bewustzijn van men-

schenwaarde verheft. Hij, die ons de les, die ons den wenk ter beschaming, ter vertroosting achterliet, hij was van hoogeren geest dan die der menschenkinderen, welke beurtelings het eene leerstuk op den voorgrond stelt tot verloochenens der andere waarheid toe, dewijl beide zich in geen eigendunkelijk gebouwd stelsel schijnen te verdragen.'

In het opstel over piëtistische poëzie - uit het jaar 1853 - hooren wij hem klagen:

'Si la religion est comme une magnifique broderie d'un imposant et auguste ensemble,' zegt Töpffer, 'la théologie en est comme le revers; tout a disparu et l'on n'y reconnait plus rien'; en ge zult dus niet vreezen, dat wij, die bij de onzalige geschillen onzer dagen deze woorden maar te dikwijls beaamden, eene definitie van bekeering eischen, die alle twistende partijen voldoe.'

Uit de critiek over De Veer's *Agatha Welhoek* heb ik het volgende overgenomen:

'In den tijd, die door het openschuiven onzer gordijn weder werkelijkheid wordt bloeide Coccejus, en aan geschillen was geen gebrek; maar eene afschaduwing en niets meer van den strijd, die land en zee blaakte toen Gommar en Armyn om het regte geloof dongen, eene flaauwe afschaduwing slechts van dien "oorelogh" was zijne oneenigheid met Voetius, eene oneenigheid ten leste over lang of kort hair.... Onder ons, in de assche smeult nog het vuur, en de gewijde hand zal het oprakelen, zoodra zij de gelegenheid gekomen ziet om het weer te doen uitslaan in lichtelaaije vlam; geen geestelijkheid ter wereld, die ooit gewillig van aardsche heerschappij afstand deed.'

Voegen wij daarbij nog een oordeel over den Engelschen schrijver George Crabbe:

'Wij spraken van den mensch; de christen is aan de beurt; hoe ongaarne wij die scheiden, in George Crabbe waren zij het maar te zeer; de schuld lag ten deele, wij erkennen het, aan zijnen tijd. Spreekt er echter uit zijne gedichten iets, dat, dezen vooruit, niet besloten binnen de banden van een stokstijf stelsel, volgens 't welk men van zijne zaligheid verzekerd was of verloren ging, behoefte des gemoeds verraadt aan vruchtbaarder geloof, aan verheffender gemoedsleven, in onze eeuw algemeener dan de ijveraar voor leerstellige of kerkelijke begrippen erkent? "Bevrijd ons van Crabbe in de ure der verslagenheid", klinkt het aan de overzijde des kanaals.' 'Schetsen van zedelijke en verstandelijke en lichamelijke ontadeling vloeijen in zijne werken over; voor den volke is hij een der vertroosters van Job.' 'Wie onzer die, ware hij begaafd met zulk eenen zin ellende gâ te slaan zich langer er meê zou durven vergenoegen haar te bespiên, haar te beschrijven en de hand niet ter hulpe zou uitstrekken en den bevoorregte in den lande niet dwingen blozende meê te doen.'

Maar genoeg over wat hij in de theologie berispt heeft. Wij

hebben zeker niet het oordeel te vreezen, dat wij, om onszelven te ontzien, zijne berisping niet in hare geheele scherpte hebben doen uitkomen. Doch vergeet één ding niet. Wat bij Potgieter het geval was, is bij honderden hoogbegaafde mannen niet anders. En de afkeer van de godgeleerdheid, waarover men reeds in de meest ontwikkelde kringen van Holland klaagt, is nog ver te verkiezen boven den hedendaagschen toestand van Duitschland. Want daar is de innerlijke verhouding tusschen het beste deel van het volk en de kerk der heeren hofpredikers slechts weinig onderscheiden van die verhouding in Frankrijk in de achttiende eeuw.

Daarom zoeken wij, juist omdat wij Potgieter's afkeer van de theologie niet deelen, van den edelen, onomkoopbaren beoordeelaar ook hier te leeren. Noch dit of dat systeem van een godgeleerde, zoo leerde hij in volle overeenstemming met De Génestet's leekedichtjes, noch deze of gene priesterlijke absolutie kan aan des menschen ziel de zaligheid schenken. Die verkrijgt zij langs geheel anderen weg. En deze weg is door weinigen beter gekend en gewezen dan door onzen dichter. Want veel belangrijker nog dan zijne beoordeeling van de kerkelijke voorstellingen en zijne plaats in de godgeleerde twisten is de zedelijk godsdienstige aard zijner werken. Deze is inderdaad een zulke, dat uit Potgieter's novellen en volksliederen een veel gezonder en krachtiger voedsel voor den godsdienst in het leven te putten is dan uit alle voortbrengselen der strijdende godgeleerdheid, ja! ook uit veel, dat zich stichtelijke lectuur noemt. Beproeven wij het daarom, de taak, die Gelzer's werk over de Duitsche letterkunde vervuld heeft, met betrekking tot den Hollandschen dichter te volgen.

Het streng zedelijk karakter (om vooreerst de zedeleer onafhankelijk van den godsdienst te beschouwen), die ‘zedelijke strekking’ van zijne vroegste scheppingen, is reeds in 1840 door een scherpzinnig beoordeelaar aangetoond. Zelfs het woord ‘zedelijke strekking’ vond ik hier reeds gebruikt, en wel niet op uiterlijke vormen, zoogenaamde goede zeden, toegepast, maar des te meer in den zin van eene zedelijkheid, die, om bij de woorden van den schrijver te blijven, op algemeene ontwikkeling, op beproefden wil gegrond is.

Diezelfde ‘zedelijke strekking’ kenmerkt dan ook de latere werken in steeds toenemende mate. Welk een schat zij, van die zijde beschouwd, voor het volk zijn, kan alleen hij beoordeelen, die weet, hoezeer het Duitsche volk onder eene zekere soort van Goetheanisme geleden heeft. Ik spreek niet van Goethe zelf. Hetzelfde groote verschil, dat er tusschen Darwin en het Darwinisme van een Karel Vogt cum suus bestaat, vindt men ook tusschen Goethe en het Goetheanisme. Maar er is een zeker Goetheanisme, dat de gewone zedewet alleen voor het volk geschreven en hare overtreding voor het hoogere recht van het genie acht. Uit de Fransche letterkunde zal ik geene aanhalingen doen. Die leemte kunt gijzelf zonder moeite aanvullen.

In lijnrechte tegenstelling met al die verschijnselen is onze Potgieter een ethicus in den schoonsten zin van het woord. Zoowel voor de persoonlijke als voor de algemeene ontwikkeling geeft hij eene zedeleer, die veel dieper in het hart grijpt dan de leerstellige formulieren. In al de talrijke door hem ontworpen beelden vinden wij dezelfde consciëntieuze bestudeering van iederen afzonderlijken persoon in zijne eigenaardige beteekenis, in zijn gansche zijn en wezen. Maar wat is dit anders, dan dat hij overal het individu als individu bestudeert, dat wat (in schooltaal gesproken) het naturel, den natuurlijken aanleg, tot karakter vormt, en dat zijn warm hart te gelijk overal instinctmatig de onzichtbare draden vindt, die de Goddelijke wever tusschen menschen en menschen geweven heeft. Verreweg de meesten laten zich alleen door hun egoisme leiden; hunne naasten hebben voor hen alleen belang, in zoover zij hunzelven van dienst kunnen zijn. Voor het grootste gedeelte der staatslieden vooral zijn de enkele menschen niets dan werktuigen van de politiek, en zij bouwen hunne berekeningen buitendien bij voorkeur op de kennis van hunne onedele hoedanigheden. Voor de groep, die Strauss met zijn 'Wir' pleegt aan te duiden, moet het gemeene volk met de strafbedreigingen van den Staat in bedwang gehouden worden, opdat zij zich ongestoord door concert en schouwburg schadeloos kunnen stellen voor de bakersprookjes van het volksgeloof. Voor een groot getal geschiedschrijvers zelfs is de menigte slechts daarvoor goed, om als reliëf voor de heroën te dienen. Hoe geheel anders Potgieter, die ons juist in de armen, de verdrukten, de vermoeiden en belasten eene kracht aanwees, waardoor zij zich boven de dagelijksche nooden des levens verheffen. Maar in welke school zou hij dat wel geleerd hebben? Immers alleen in de school van den eene, die in tegenstelling van alle heidensche godsdiensten en de diepste inspiraties van Israël uit haar nationaal omhulsel bevrijdend, in ieder menschenkind, zelfs in den geringste, eene ziel aantoonde van onvergelijkelijke waarde, van onvergankelijk gehalte. Evenals deze ziel, zoodra zij zichzelf recht kent, vol dorst is naar God, naar den levenden God, zoo voert deze levende God, als haar vader, haar door zijne opvoeding tot de vervulling van hare taak. Welk kenner van Potgieter's werken weet niet, hoe zijne edelste figuren, zijne lievelingshelden door de school des lijdens gevormd zijn?

Denk bij voorbeeld aan de beide zusters Graevestein bij het lijk van haar vader. '"Zoo staan wij dan alleen in de wereld", barst Anne eindelijk uit, zonder dat zij harer droefheid door schreien lucht gaf en nog altijd op den stoel naast het ledekant gezeten. "Maar samen" snikte Doortje, over de armleuning gebogen, haar gansche gemoed uitte zich in dat woord. En het leed geen twijfel, dat de oudste dochter het deerde, daar hare donkerbruine wimpers glinsterden of zij vocht werden, toen zij antwoordde: "Gij zijt edeler dan ik." Dat gij den zweem van eenen blos had gezien, die de wangen van Doortje

tintte, schoon zij hoofdschuddende hernam: “Gij hebt vader het leven veraangenaamd”. “Maar ik ben niet voor u geweest wat ik zijn moest”, zeide Anne's geweten - in een sterfhuis heeft het stem! De jongste kuste haar: hartelijker dan op dat oogenblik hadden zij elkander nooit omarmd.’

Daarnaast de edele douairière in ‘Salmagundi’, de moederlijke vriendin van Amélie van Braams, van wier oogen gezegd wordt, ‘dat zij door velerlei lijden heen helder naar boven hadden leeren zien’.

Zijzelve, de vrouw, die man en kinderen verloren heeft, ziet zich dan weder tegenover de blinde Louise Hudde gesteld; ‘daar gleed de douairière haar langs, Louise naar de piano geleidende - wat was zelfs die rouwdragende grijsheid nog benijdenswaardig bij zulk eene jeugd! Gij spreekt het tegen, want Louise's talent, Louise's genie, zijt gij geneigd te zeggen, verrast u, nu hare vingeren over de toetsen glijden, zoo gevoelvol, zoo geheel ziele... Maar als gij al den weemoed kendet, die er haar onder aangrijpt, die er hare wimpers door doet glinsteren van een bitter vocht, ge zoudt uw woord terugnemen; - het is eene schoone gedachte, dat dergelijke tranen paarlen zullen zijn aan de kroone hierboven.’

Diezelfde blinde is ook voor hare zieke tante een beschamend voorbeeld. Hoezeer ook alleen voor man en kind levende, lijdt deze toch bitter onder de gedachte, haar geboortegrond nooit weder te zien: ‘Dat alles ook niet maar eens nog, dat alles nooit weder te zien, - het was hard, zoo hard dat het gemor ook in het gebed niet zweeg!... Daar viel haar blik op het blinde nichtje, op de arme Louise, die zij, om Hudde afleiding te geven, ten harent had opgenomen, de arme Louise, die nooit iets van dat alles genieten zou, en toch zoo tevreden was, - hoe zij God voor de beschaming dankte, waardoor het berusten haar voortaan zoo veel ligter viel!’

Het is een eenvoudige regel van iedere ware levensphilosophie, niet altoos op diegenen, die het beter hebben, te letten, maar des te meer op hen, die het slechter hebben. Maar die regel als regel spreekt niet tot het hart, alleen de menschen, die in het leven zelf hem toepassen.

Zoo heeft Potgieter alle soorten van menschelijke ellende op het tooneel gebracht, maar waarlijk in geheel anderen trant dan een Zola en zijne volgelingen. Ook waar hij zeer gewaagde onderwerpen aanroert, is het nooit zonder die zedelijke strekking, die ons reeds in zijne vroegste dichtstuffen getrokken heeft.

In den vier-en-twintigjarigen Huibert van Veere wordt aan alle jonge kooplieden der groote steden een voorbeeld van krachtige zelfbeheersching gegeven. In den avond, waarin Doorne, een der meest typische pennelikkers, beschonken te huis komt, zien wij zijn Jansje hare plichten als moeder en vrouw het voorbeeldigst volbrengen. Zonder ooit daarom de kunstwetten te overtreden, zijn al zijne schetsen metterdaad echte zedelessen. Wat Lessing de opvoeding van het menschelijk geslacht

noemde, is bij Potgieter de opvoeding van ieder mensch ten behoeve zijner nevenmenschen geworden. Door de Goddelijke tucht met hare liefde ook in het leed, dat zij zendt, moet ieder lid leeren, het andere te dienen.

Want ook het gemeenschappelijk leven is niet minder dan het persoonlijk leven door hem bestudeerd. Zijne muze is rein. Nooit is zij door eene onreine nevenbedoeling bezoedeld. Maar daarom gaat hij de zonde niet laf en bevreesd voorbij. De genezing van de zedelijke besmettingen des volkslevens ligt hem steeds na aan het hart. Hij ziet niet met het oog van een Farizeër op de gevallenen, op de offers onzer maatschappij, neder, maar hij tracht als een barmhartige Samaritaan hunne wonden te heelen. Dankbaar voor het hem van hooger hand geschonkene, zoekt hij het verlorene te redden. Iedere blik op de straat, van het oude vrouwtje, dat 'Blauwbes, blauwbes!' roept, tot Hendrik West en zijne makkers toe, die in den hartstocht van den rijkdom het goede zaad onder de doornstruiken verstikken, toovert hem opnieuw de plichten voor de oogen, die de maatschappij voor hare kranke leden heeft. En weder vragen wij, vanwaar die grondtrek van zijn leven en zijne werken? De godsdienstige grondslag van zulke zedekunde mag niet in den modezin van het woord Christelijk gedoopt zijn, zij is des te meer van den zuurdeesem des Evangelies doortrokken. Evenals de zachtmoedige en ootmoedige zoon des menschen in Galilea's velden ziet hij in de zichtbare wereld het beeld van de onzichtbare, in iederen mensch het beeld van God en in de liefde, die aan den minsten broeder bewezen wordt, de vervulling van de wet en de profeten. Geene liefde voor God zonder liefde voor den naaste, deze het eenig bewijs van gene, dat is ook zijn uitgangspunt. Zijne geheele levensbeschouwing is in dien bodem opgegroeid, die ons hoog boven het vergankelijke der aardsche koninkrijken in het onvergankelijke Godsrijk verplaatst.

En dat alles is daarbij geen zich onbewust Christendom, maar integendeel een zich volkomen bewust. Ik wil ten bewijze daarvan niet naar de talrijke plaatsen in zijne werken wijzen, die in den geest van den Bijbel gedoopt zijn, met woorden van de heilige boeken zelf spreken. Want zij zijn overal in al zijne werken verstrooid, van het eerste tot het laatste, van af de bladen, waar hij in *Het Noorden* het lot van Gothenburg en Venetië in bijbelwoorden kleedt, tot daar, waar hij in de levensbeschrijving van Bakhuizen het levensraadsel opgelost vindt in de tot kersttekst geworden woorden van den brief aan Titus. Maar nog veel meer dan al zulke aanhalingen gelden voor ons de door hemzelf geteekende beelden, waarin hij de verhouding van het menschelijk hart tot zijn Schepper in vreugde en in droefheid schetst. Een paar van die krachtige beelden, die te gelijk zijne eigenaardige kunstenaarsgave in hare volle kracht doen kennen, zult ge u nog gaarne in de herinnering terugroepen.

Onder de candidaten, die lang, als een visch op het droge, tevergeefs naar een beroep uitzien, is ook eene onaangename figuur, die van Aert, thans nog veel typischer, dan toen Potgieter het beeld teekende. Het is een van hen, die zich zonder eigen overtuiging de spreekwijze van eene richting, waarvan zij voordeel hopen, toeëigenen. Zijne prediking brengt alles behalve stichting bij zijne meer ontwikkelde hoorders teweeg. Maar wat doet de schrijver inmiddels?

'Het schemerde mij voor de oogen, het suisde mij in de ooren, mijn hoofd ijlde, werktuigelijk sloeg ik den Bijbel op. Ik weet nog niet, hoe ik mij, onder dat gebalk en gemor, in de lezing van eene der gelijkenissen zoo heb kunnen verdiepen, maar het was alsof het blad mij eene andere wereld invoerde, die des lichts, die der harmonie tusschen verstand en gevoel, die van het woord, dat onder ons gewoond heeft, en dat, voor allen begrijpelijk, de verhevenste waarheden, den opbeurendsten troost, het grootste levensdoel, streven naar volmaaktheid, eenvoudig verkondigde.'

Hoe dikwijls wordt verder in 'De Zusters' het inwendige gemoedsleven van den mensch aangeroerd. Men kan telkens deze schets weder openslaan, niet alleen om zich te vermaken, maar ook om zich te verheffen, en zijn eigen zedelijk godsdienstig leven te versterken. Het tafereel in het sterfhuis hebben wij reeds besproken. Gij herinnert u ook zeker wel de slapende Doortje aan den avond van den dag, toen zelfs de preek van Broes niet stichtte:

'Doortje sluimerde benijdenswaardig, want Anne had haren "goeden nacht" ten minste beantwoord, want inniger dan eene poos te voren had het kind nog nooit gebeên; slechts het suizen van engelenwieken strijkt zoo zachtkens de oogleden digt.'

En hoe leeren wij de stroeve, maar werkdadige vroomheid van nicht Elsabé in hare zorg voor de oude Geesje waardeeren, waardoor tevens de voogd Ten Have opgewekt wordt, des avonds werkelijk het hoofdstuk van den ouden Heidelbergschen catechismus over de dankbaarheid op te slaan. Daarbij voorts de oom en tante van Aafje in vreugde en droefheid en de moeder van Warner, schenken zij ons niet veel meer, dan wat men vroeger de moraal in voorbeelden noemde? Evenzoo biedt ieder ander stuk eene rijke stof aan voor den catechismus der toekomst, dat wil zeggen niet voor dien eener confessioneele dogmatiek, maar wel voor den godsdienst in het leven. Zoo dikwijls ik zulke schilderingen lees, geven zij mij denzelfden indruk als de beste gedeelten van Rothe's ethiek. Hoezeer treedt bovenal de godsdienstige wijding der kunst op den voorgrond. De schildering van Anne's muzikale phantasie doet weder aan Rothe's beroemde grafrede op Thibaut, den grooten rechtsgeleerde en fijnen muziekkenner, denken. Evenzeer als de Duitsche moralist zijn Thibaut voor zijne godsdienstige behoeften in het rijk der tonen bevrediging laat zoeken,

toont Potgieter het nauwe verband aan tusschen die twee: zoowel in Anne als in Albert.

Al deze voorbeelden, die nog met tallooze anderen kunnen vermeerderd worden, hebben wij slechts uit de prozageschriften genomen. Maar de dichter gunt ons nog dieper blik in zijn voelen en denken. Wel heeft hijzelf in de twee deelen poëzie, waarvan het tweede deel nog kort voor zijn dood verscheen, de meer subjectieve lyriek laten terugtreden voor de marmerbeelden der epische dichting. Des te meer welkom was de aanvulling door de na zijn dood verzamelde geschriften, waarvan het poëtisch gedeelte ons in het bijzonder de liederen der jeugd heeft wedergegeven. Want naar dezen moeten wij ook bij hem, evenals bij Schiller en Goethe, teruggrijpen, om het volle inzicht te verkrijgen in den ontwakenden, den ontkiemenden, den in kracht toenemenden genius. Met bijzondere vreugde begroeten wij daarnevens den bundel *Liederen en gedichten*, die dezen rijken schat ook in wijderen kring bij het volk zoekt ingang te verschaffen.

Welke onderwerpen zijn het nu, waarover de eerste dichtproeven van de jaren 1828 tot 1834 handelen? Slaan wij slechts de eerste bladzijden op en vervolgen wij enkel den inhoud der op elkander volgende gedichten. De uitkomst is inderdaad verrassend. ‘Hulde en geloof’ is de titel van het eerste gedicht. Maar welk een geloof? Is het evenals bij den jongen Wieland een sentimenteel, gekunsteld geloof, dat in rijperen leeftijd noodzakelijk moest ondergaan? Verre vandaar! Het is de eenvoudige godsdienst uit den zendbrief van Jacobus, weduwen en weezen te helpen en zich onbesmet te bewaren van de wereld, verbonden met het inzicht, dat Petrus' geest te Joppe aan het zeestrand verlichtte, dat in allen volke, dat God vreest en gerechtigheid werkt, hem aangenaam is. Ja! blijkbaar heeft ook de moderniseering van de gelijkenis van den tollenaar en den Samaritaan, die ons Lessing in zijn *Nathan* gegeven heeft, invloed op hem uitgeoefend.

In de meest verschillende godsdienstvormen kan een vroom gemoed tot zijn Schepper leeren opzien; daarom moet ieder het geloof van den ander eerbiedigen. Terwijl hij Da Costa's geloof zich aan ‘het verterende vuur der Apokalypsis’ zag verwarmen, boeide hemzelf reeds vroeg ‘der Bergrede lieflijke sterre’:

> ‘Wat twist, voor rede en liefde doof,
> De zoon des stofs toch om 't geloof,
> Vervolgt, vervloekt en haat zijn broeder,
> Terwijl de zon, door niets bepaald,
> Naar Uwen wil, o Albehoeder!
> Op goeden en op boozen straalt?
>
> Wat drukt, dolzinnig en verwoed,
> Ge, o mensch! die nijd en wraaklust voedt,
> Uw schreên vermetel op den drempel

Van 't kerkgebouw, waar vrede in huist -
Wat brengt ge uw offers in Gods tempel,
Als gij Zijn eerst gebod verguist?

Sta af van kerk- en dienstgebaar,
Ontsteek de vlam niet op 't altaar,
Wie roekeloos een Godheid tartte,
Die offerand, noch eerdienst vraagt,
Maar zeeg'nend schouwt op 't ned'rig harte,
Dat liefde tot zijn broed'ren draagt.'

Wie ontdekt niet reeds in dit lied van den twintigjarigen jongeling dezelfde idealen, waarvoor nog het hart van den grijsaard gloeide? Idealen, die zich onwillekeurig kleedden in de woorden der Bergrede, om ze op onzen tijd toe te passen?

'Of hij Jehova hulde biedt,
In Lama 't God'lijk wezen ziet,
Voor Meccaa's maan ter neêr gezonken,
Zijn loflied stemt voor 's hemels Heer,
Of bij het licht der starrevonken
Zijn rustpunt vindt in Jezus' leer;

Die naar geloof noch eerdienst vraagt,
Maar 's weesjes wank'le schreden schraagt,
Der weduw strekt ten vriend en vader,
Waar d'armoê kermt zijn rijkdom plengt,
Hij is 't, die aller menschen Vader,
Die God een waardig offer brengt.

Als wij, door Jezus' leer geleid,
Die de eeuwigheid met licht omspreidt,
Niet 't rijkst aan broedermin ons toonen,
Die zaligheid en vreugde baart,
Dan zijn wij, die den Heiland hoonen,
Den vloek, den schimp der Heid'nen waard.

Verdraagzaamheid! der wijzen kroon,
Deugd, zelfs in 't oog van Serafs schoon,
O, vest in Nederland uw zetel!
En Vorst en Volk zij door u groot!
Verdoeme niemand te vermetel
De hulde, die een broeder bood!

Dan zinkt op Hollands fiere leeuw
Geen schandvlek, als in vroeger eeuw
Zijn kruin besmet heeft, immer neder;
Dan wijst geen trotsche nagebuur
Een ander Loevestein ons weder..
Zwijg, Zangster! aan ons hart staat die herinn'ring duur.'

Hetzelfde verband tusschen godsdienstige verdraagzaamheid en voorwaarts strevende vaderlandsliefde toonen ons ook de volgende liederen: 'Nederland', 'Noord en Zuid!' en 'Antwerpen', allen in Antwerpen

in 1828/9 gedicht met het oog op de steeds heftiger aangeblazen twisten tusschen Noord en Zuid; ‘Deugd’, namelijk de deugd, die de weg is tot God en daarom de hoogste levensvreugde; ‘Het landleven’, dat aan de gedachten der oude ode van Horatius door eene godsdienstiger levensbeschouwing dubbele waarde schenkt; ‘Tevredenheid’, ‘Godsdienst’. Al deze even gevoelvolle als schoone ontboezemingen zijn door den strengen beoordeelaar in de uitgave van 1875 ter zijde gesteld, maar daarentegen hebben van de ‘Gemoedsgetuigenissen’, waarmede het tweede deel daarvan aanvangt, ‘Klagt en troost’ en ‘De twintigjarige’ genade voor eene critiek gevonden, die voor niemand strenger was dan voor zichzelf. Het zijn dan ook inderdaad echte paarlen, die ik als Duitscher de Hollandsche dichtkunst en het Hollandsche volksleven benijden zou. Want kan een jongeling, die evenals Hercules aan 's levens kruisweg staat (en wien gebeurt dat niet), eene aangrijpender vermaning ontvangen dan die, waarin de Catonische gestrengheid van den Stoïcijn en de nederige zachtmoedigheid van den Christen gepaard gaan, en die deze twintigjarige zichzelf geeft?

Grootere teleurstellingen, dan wij hier geschilderd zien, kan een jongeling moeilijk ondervinden:

> ‘Hij treurt om 't gemis van zijn vrede en zijn vreugd,
> Geweken voor zuchten en zorgen.’

Wees geworden, voordat hij begreep, wat hij in zijne ouders verloren had, heeft hij nu ook zijne vriendschap en zijne liefde verloren:

> ‘Wie spelde hem 't leed, dat om schand zonder schuld
> Een hart van zoo blijde verwachting vervuld
> Tot eenzame ellend' zou verwijzen.’

Toch heeft hij den ontrouwen voogd, de onedele makkers niet gevloekt:

> ‘Schoon mijm'rend alleen,
> Beheerscht hij zijn jammer, - geklaag en geween
> Onmanlijke zwakheid geloovend.’

Ook streeft hij noch naar rijkdom, waardoor het karakter bedorven wordt (want: ‘waar droeg zich de winzucht ooit edel?’), noch naar roem of eer, ‘die zeepbel’, ‘dat schuim der golven’. Maar des te zwaarder lijdt hij onder andere ontberingen. De jeugdige lente, die hem zijne jongelingsdroomen weer opnieuw voor den geest roept, stemt hem droevig:

> ‘Och had hij zich niet bij 't gebloemt van dien gaard
> Een lente van hooger, van heiliger aard
> Voor geest en gemoed zien ontrukken!
> Hoe lag voor zijn weetlust het dubbele rijk
> Der kunst en der kennis toch open!

Hoe zou naar een taak, die der bijen gelijk
Het schoone ten arbeid hem nopen.
Helaas! Welk een drukkende last werd zijn deel,
Zijn aanleg verloochnend in 't slaafsche gareel
Der schamele nooddruft te loopen.'

Wel bekoren ook hem de schoonheid der lente, de blauwe hemel, de bloeiende linde, de korenbloemen in het gouden graanveld, de murmelende beek, de omhoog vliegende leeuwerik. Maar de schoonste lente, die des geestes, moet hij ontberen. En wat beteekenen daarbij de vermaningen en de troost der menschen, die hem tot moed en hoop opwekken? Daarmede is hij weinig gebaat. Maar:

'Al blijft voor uw troosteloos troosten hij doof,
Hem rest in zijn ramp een bezielend geloof
't Geen lijden door louteren lenigt.
Laat eiken veroud'ren en buigen de kruin,
Laat bruisende stroomen verdroogen;
Verkeere in vallei zich het blinkende duin, -
Geen ommekeer heerscht in den hoogen.
Tot Hem die den schepter der werelden tilt
Den nood van 't gewormt als van 't geestenheir stilt,
Tot Hem slaat hij biddende de oogen.'

Tot dezelfde slotsom komt hij ook in zijn 'Klagt en troost':

'Zie uit naar hemelsche bestemming
Dan vraagt ge in bange hartsbeklemming
Geen troost van menschen, maar van God.'

Hoe zullen deze gedichten menig worstelend jongelingsgemoed den voor hem liggenden weg verhelderd hebben! Hoe dankbaar zal menigeen den bezielden dichter in de toekomst nog zijn en over den thans in God rustende den zegen spreken, dien de vrome Gellert als den hoogsten geprezen heeft:

'O God, wat moet dat zalig wezen,
De redder eener ziel te zijn.'

Dezelfde grondgedachten van de gedichten zijner ontwikkelingsjaren spreken ook uit die van den lateren tijd. Zijne theologie mag veranderen, niet zijne zedelijk godsdienstige levensbeschouwing. Bij de behandeling der meest verschillende onderwerpen vormt zij overal den achtergrond. Het is echter niet gemakkelijk, om enkele voorbeelden uit te kiezen. Want nauwelijks bukken wij ons, om de eene bloem te plukken, of van alle kanten wenken ons nog schooner gekleurde, nog liefelijker geurende. Op goed geluk af bind ik er eenigen van te zamen, waarin bepaald godsdienstige vraagstukken behandeld worden. Anderen mogen er vollere ruikers uitlezen.

Het eerst wijs ik op 'De arme oude luidjes'. De oude vrouw heeft van den dokter gehoord, dat haar man van haar genomen zal worden;

zij neemt afscheid van hem en hij van haar. Hoor ten minste een paar van die heerlijke verzen, midden uitgenomen:

‘Schoon 't moedertje wou spreken
Zij bleef in snikken steken,
“Och Vader - hief zij aan -
- Ik mag dien naam der trouwe
Gegeven door een vrouwe -
Zou 't op een scheiden gaan?”
Zie, verre van te schrikken,
Scheen hij haar toe te knikken,
Terwijl hij opwaart wees,
Hem heugden zestig jaren
Vol zorgen en bezwaren,
Waarin hij Gode prees!

Wij hebben 't ondervonden,
Wij, vroeg in d'echt verbonden,
Wij sloovers tot aan 't graf!
Aan overvloed van goed'ren
Hangt blijdschap der gemoed'ren
Noch huw'lijkszegen af;
En waren hier beneden
De hoogste zaligheden
Voor ons, geringen, veil,
Hij gunt ook ons daarboven,
Wijl we in Zijn Zoon gelooven,
Genaê, verlossing, heil!’

Nog aandoenlijker is die dichterlijke tegenhanger van ‘'t Is maar een pennelikker’, ‘'t Was maar een weesje’; op den dood van een dertienjarig weesmeisje, dat na het verliezen van hare moeder alleen nog op eene hereeniging met haar hoopte en toch ondanks dit verlangen nog zoo gaarne voor haar kleine broertje had willen blijven leven. Reeds het stille leven der arme weduwe wordt hier aangrijpend geteekend:

‘Daar is een armoê, die 't gemoed
Vereelten doet,
Totdat de hand of rooft of bedelt;
Maar ter beschaming van wie goud
Het hoogste goed des levens houdt,
Ook eene ontbering, die veredelt!
En deze alleen was in de kluis
Der weduw t'huis.

Zij leerde bidden - werken - dragen
't Is of de hemel wieken leent
Aan wie dus worstelt, wie dus weent,
En ze in zijn voorsmaak zich vermeijen!’

En het achtergebleven broertje hoort zich door de afgestorvenen toeroepen:

‘Het morren tegen 's hemels roê
Komt niemand toe!
Maar vroeg te grijpen naar het wapen,
Of 's werelds luk veroverbaar,
En slechts de prijs der koenheid waar!
Daar is de sterke toe geschapen!’

Hij moet naar zee gaan en de zijnen zullen uit den hemel op hem nederzien:

‘En houdt ge in held'ren keerkringsnacht
Aan boord de wacht
Gij hoort heur beden!
Geen wenschen zijn 't voor goud of eer,
Die vraagt men boven 't stof niet meer,
Die laat men achter;
Maar om des levens zoetsten troost,
Een brave gade, een min'lijk kroost,
En liefde, ook in den dood noch wachter.’

Nog een uit de velen: het gedicht ‘Moederrouw’, dat eene smart schildert, waarbij ieder woord van troost te kort schiet:

‘Voor mijn kreten, voor mijn klagten
Vlood het huiverend geloof.’

Ergens anders mag het zijn, dat

‘Van berusting valt te spreken.’

Hier niet, want:

‘Anders is eens vaders smarte,
Anders eener moeder rouw:
't Hoofd des mans gebiedt zijn harte,
Naar het harte leeft de vrouw.
Onze wereld ligt verscholen
In de panden ons bevolen,
En als 't graf die houdt verholen,
Houden wij bij 't graf de wacht!’

De treurende kan voor anderen om aardsch geluk bidden, voor haarzelve blijft alleen de troost des hemels over.

‘Voer de toekomst op de bede,
Die ik voor mijn dierb'ren slaak,
Voer' ze vreugde en voorspoed mede
Zonder dat mijn ziel die smaak;
Breng de wiss'ling der saizoenen
Velden, die van zegen groenen,
Bloezemgeuren, bloemfestoenen -
Maar gedoog het dat ik schrei,
En al duldend en al dragend

Zachtkens als de herfstnacht klagend,
Niets van wat vergaat meer vragend
Mij met beter wissling vlei.'

Welke kerkliederen van welke kerken wisten aan het innigste gemoedsleven dieper gevoelde klanken te ontlokken? Ongetwijfeld zou er niets zoo dwaas zijn, als hem tot een godsdienstigen lyricus te stempelen. Wij zijn ons wel bewust, uit de verschillende gezichtspunten, waaruit hij beschouwd kan worden, een enkel te grijpen. Ja! eene kunst, die hare onafhankelijkheid prijsgaf, die een ander beginsel diende, al ware het ook het hoogste, zou voor hem hare eigene roeping verloren hebben. Hij wil kunstenaar zijn en dat alleen. Doch men sta ons toe, van dezen kunstenaar te leeren en van datgene, wat hij ons als kunstenaar gegeven heeft, ook voor de taak van het godsdienstige leven partij te trekken.

Ik begon met te zeggen, dat ik u Potgieter niet in zijn geheel kon schetsen, maar slechts van één zijde, die zijde namelijk, welke hij mij voor mijn eigen beroep toekeert, een beroep, dat niet dat des kunstenaars is, maar alleen dat van eene eenvoudige verkondiging van het Evangelie door de geschiedenis. Mag ik besluiten met de verklaring, wat Potgieter voor mij in deze verkondiging van het Evangelie beteekent?

Wie het heden werkelijk kent, kan het zich telkens minder ontveinzen, hoe de kerkelijke ontwikkeling der negentiende eeuw lijnrecht tegenover die der achttiende eeuw staat. Al de verschillende kerkelijke hiërarchieën, die men toen voor altoos overwonnen geloofde, hebben nieuwe macht verkregen; overal zien wij opnieuw de confessioneele verschilpunten tot kenmerk des geloofs verheven en steeds grootere kringen onzer maatschappij in vernieuwde afhankelijkheid van de heerschappij der geestelijkheid gebracht. Maar zooals altoos is ook nu het eene uiterste aanstonds door het andere gevolgd. Waar het jongere geslacht vrij en zelfstandig in staat is, zijne eigene overtuiging te volgen, zien wij het hoe langer hoe minder naar klokgelui en orgelspel luisteren. De abstracte dogmatiek van onze confessioneele kerken laat de vermoeiden en belasten van onze dagen steeds luider het woord van De Génestet aan den 'prediker daar in de lucht' naspreken. De vroomheid, die zich op de straten vertoont, welke kleuren zij ook in haar vaandel drage, is even uitsluitend als afstootend. Meer dan ooit te voren hebben wij daarom in onze dagen behoefte aan eene apologetiek als die der tweede eeuw, die in al het goede en schoone, zoowel in de philosophie als in de kunst, de stralen van de eene goddelijke zon, den Logos spermatikos of het kiemende woord Gods, de overal ons tegenstralende openbaring van God ziet. Reeds in Potgieter's prozageschriften hebben wij zijne groote beteekenis voor zulk eene apologetiek aangewezen. Nog veel meer geldt dit van zijne gedichten.

Hun hoog zedelijke ernst, hunne diep godsdienstige strekking,

hunne mannelijke kracht, hun edel maathouden in alles zijn eene waarlijk kostelijke gave, eene prediking, die geene toepassing behoeft, en tevens de rechte levensphilosophie, dat wil zeggen, eene philosophie, die op den godsdienst berust, zonder met hem te pronken, en die daarom ook hen boeit, die van soutane en toga, van kanseltaal en kerkvormen niets meer willen weten. Juist het onconfessioneele karakter van den man en zijne werken maakt, dat zij voor de belijders der verschillende confessies van gelijke waarde zijn. De kerken zullen steeds met elkander twisten over datgene, wat in de kerkelijke gebruiken in overeenstemming is met de grondgedachten van het Evangelie. Anderen zijn misschien zelfs de meening toegedaan, dat de geheele kerk niets met de idealen van hem te maken heeft, die het begrip kerk volstrekt niet kende en alleen van een koninkrijk der hemelen wist. Maar hieromtrent kan geen twijfel bestaan, dat zij, die sedert den zoogenaamd ongeloovigen tijd der vorige eeuw begonnen te zorgen voor de blinden, de doofstommen, de epileptischen, de krankzinnigen, die de gevallenen oprichtten en het verlorene zochten, tot de echte discipelen van Hem behooren, in wiens naam reeds lang alle tongen God als Vader aanroepen en wiens beteekenis voor de menschheid, wanneer men haar eenvoudig historisch in hare werkingen tracht te waardeeren, zich ver boven alle dogmatische vormen verheft, waarin men haar meende te moeten hullen.

Maar van hoeveel verschillende zijden wij ook getracht hebben onzen dichter te bezien, wij zouden niet in zijn geest handelen, indien wij vergaten, dat hij het verstond, wat Jezus' woord van het gebed in de binnenkamer beteekent. Van al het andere konden wij spreken, maar alleen niet van de dankbaarheid en het Godsvertrouwen van hem, wiens hart geene grootere vreugde kende dan anderen tot die hoogte op te heffen, die hijzelf innam. Vergenoegen wij ons dus daarmede, dat ook deze boom aan zijne vruchten wordt gekend. En vergun het den schrijver, wanneer hij den persoon van Potgieter herdenkt, dit het liefst te doen met Platen's woorden over Schubert:

> ‘Einen wahrhaft Frommen sah ich
> Den das Erzgebirg gebar,
> Der, was jene tölpisch äfften,
> Wirklich in der Seele war.’

Bern, April '82.

NIPPOLD.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

R. Fruin en W.J. Knoop. Willem III en de slag van Saint-Dénis (1678). - 's Gravenhage, A. van Hoogstraten en Zoon.

In de zitting der Koninklijke Academie van Wetenschappen van 12 Februari 1877 bracht de Generaal Knoop de oude vraag ter sprake, of Willem de Derde, toen hij op den 14^{den} Augustus 1678 het Fransche leger voor Bergen aanviel, wist, dat de langverwachte vrede vier dagen te voren, te middernacht van 10 op 11 Augustus, te Nijmegen geteekend was. Na een nauwkeurig onderzoek van de getuigenissen van tijdgenooten en latere schrijvers, kwam de Generaal tot het volgende, wel niet door stellige bewijzen te staven, maar evenmin door bewijzen te wederleggen besluit: 'Willem III had op den 14^{den} Augustus 1678 noch officieel, noch officieus bericht ontvangen dat de vrede gesloten was; maar hij wist dat het sluiten van dien vrede zoo goed als zeker was en na op handen; en toch heeft hij slag geleverd, niet om daardoor zijne ondervinding als legerhoofd te verrijken, maar omdat hij in gemoede overtuigd was van het nadeelige van een vrede met Frankrijk, en daarom nog een wanhopige poging wilde beproeven om de onderhandelingen af te breken en den oorlog tegen Lodewijk XIV voort te zetten. Aan die staatkundige overtuiging heeft hij het leven van eenige duizende soldaten opgeofferd.'

Tegen deze voorstelling kwam in de gedachtenwisseling, die op 's Generaals voordracht volgde, terstond de Hoogleeraar R. Fruin op en hield, twee maanden later, in hetzelfde heiligdom der Officieele Nederlandsche Wetenschap eene voordracht, om Willem III schoon te wasschen van de aangewreven blaam en te pleiten voor een vonnis, dat den stadhouder, in stede van 'met het baldadig vergoten bloed der gesneuvelden bij St. Dénis bezoedeld', te verklaren tot een, die voor Bergen op wijze en kloeke manier zijn plicht betracht had. Tegenover de door hem lasterlijk genoemde berichten der Fransche geschiedschrijvers stelde de heer Fruin, benevens andere getuigenissen, het voor hem alles afdoend briefje van den Prins aan Fagel, waarin hij daags na den veldslag schreef: 'Ick kan U.W. voor Godt verklaren dat ick niet geweten heb als dese middagh door U W. missive van den 13^{den}, dat de vreede geslooten was.' Deze brief alleen was in zijn oog voldoende, om den Prins van blaam te zuiveren en zijne goede trouw boven alle verdenking te verheffen.

Het moet erkend worden, dat tegenover deze duidelijke uiting van den Stadhouder zelf, bij het gemis van stellige bewijzen van het tegendeel, de beschuldiging van den heer Knoop geen steek scheen te houden, hoe scherpzinnig ze ook toegelicht en hoe waarschijnlijk ze gemaakt was. De ontkenning van een beschuldigde is wel evenmin bewijsgrond als zijne bekentenis, maar verdient toch bij het ontbreken van stellige bewijzen geloof.

De quaestie, die tusschen de geschiedvorschers onbeslisbaar scheen, erlangde echter onverwacht eene oplossing uit het derde deel van het dagboek van den jongen Constantijn Huyghens, ten vorigen jare door het Utrechtsch

historisch genootschap uitgegeven. In deze voor de geschiedenis van Willem III zoo belangrijke en voor de bekwaamheden van den dagboekhouder zelf zoo weinig vleiende bladen wordt het duidelijk gemaakt, dat daags voor den slag van St. Dénis reeds afdrukken van de bekende depêche van Van Beverningh aan de Staten-Generaal, het bericht van den vrede bevattende, in het leger van den Prins in omloop waren, die hem zonder twijfel bekend moeten geweest zijn. De Hoogleeraar Fruin geeft dan ook, na van dit journaal kennis genomen te hebben, zijne verdediging op en stelt zich aan de zijde van den Generaal Knoop, van 's Prinsen schrijven aan Fagel getuigende, dat de daarin vervatte plechtige betuiging ‘letterlijk waar was, maar ook slechts naar de letter’.

De stukken van dit proces, de bijdragen der beide leden van de Academie zijn thans bijeen uitgegeven in een zeer belangrijk boekje, belangrijk niet alleen om de lezenswaardige historische uitweidingen, waartoe de quaestie aanleiding geeft, maar omdat er de ware toon in te vinden is, die alle geschillen van geleerden behoorde te waarmerken en toch zoo dikwijls wordt gemist.

Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte, over de tweede helft der achttiende en het begin der negentiende eeuw; medegedeeld door Mr. H. van A. - Tiel, H.C.A. Campagne & Zoon.

‘Het werk dat hierbij aan het publiek wordt aangeboden is in den trant der Fransche *Mémoires*, een soort van geschriften waaraan onze letterkunde niet rijk is. Het weinige evenwel dat wij van dien aard bezitten..... weegt in belangrijkheid en bovenal in geloofwaardigheid ruimschoots op tegen een aantal der Fransche modellen.’

Met deze veelbelovende woorden vangt de ‘mededeeler’ dezer gedenkschriften zijne korte voorrede aan. Hij toch belooft veel, die bij het inleiden van oorspronkelijk Nederlandsche *mémoires* terstond een critisch oordeel velt over de Fransche modellen en dus feitelijk te verwachten geeft, dat de door hem uitgegeven aanteekeningen aan strenge eischen van belangrijkheid en geloofwaardigheid zullen voldoen. Neemt men in aanmerking, dat de schrijver dezer herinneringen ‘later en tot aan zijn overlijden een hoogen rang bekleedde in de magistratuur’, te 's-Gravenhage, waar hij in 1748 uit een deftig geslacht geboren werd, en dus de burgertwisten en beroeringen dezer republiek, de herleving van den Nederlandschen staat na rampen en vernederingen (hij overleed ‘eenige jaren na 1813’), niet slechts van nabij maar ook van een meer verheven standpunt heeft bijgewoond en met het onpartijdig, onbeneveld oog van den magistraat kunnen beoordeelen, dan verwacht men in dit werk met een schat van onbekende, belangrijke bijzonderheden uit het leven van dien veelbewogen tijd anekdoten en vertrouwelijke mededeelingen omtrent personen en zaken, die het verband der dingen in een helder licht kunnen stellen en het vellen van een billijk oordeel voor den nakomeling gemakkelijker maken. Niettegenstaande dit alles, hoewel de zoon van dezen magistraat, bij zijns vaders dood ‘reeds tot den rijperen mannelijken leeftijd gekomen’, deze aanteekeningen ‘uit zijne eigen bevinding’ aangevuld en in denzelfden trant voortgezet heeft, is de voornaamste indruk van het boek op hem, die de beschreven tijden kent, teleurstelling.

Teleurstelling om het volslagen gemis van nieuwe bijzonderheden of inzichten, om de onbeduidendheid van die luttele kleinigheden, die niet uit de veelvuldige bescheiden van dien tijd bekend zijn.

Wie de schrijver dezer aanteekeningen is, wordt niet gemeld; integendeel wordt het geheim van naam en betrekking zorgvuldig bewaard, en is het uit geen enkele mededeeling op te maken, dat wij hier inderdaad het werk van een magistraatspersoon uit de residentie voor ons hebben. Alles wat ons wordt voorgezet, anekdoten, feiten, oordeelvellingen, *cancans* en geruchten, zijn bijna zonder uitzondering van elders bekend; want de tweede helft der achttiende eeuw van Nederland leeft voor ons in eene menigte jaarboeken, pamfletten, gelegenheids- en andere geschriften, over welker rijkdom en belangrijkheid wij ons verwonderen zouden, indien hunne volslagen onbekendheid bij het beschaafd publiek van onzen tijd niet al onze verwondering in beslag nam. Wie de patriotsche en Prinsgezinde literatuur kent en deze ‘gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte’ leest, moet nu en dan de verdenking in zich vinden opkomen, dat dit werk niet is samengesteld uit de papieren nalatenschap van een wezenlijk Haagsch magistraatspersoon, doch met een wonderbaarlijken ijver saamgelezen uit dien rijken, weinig bekenden bronnenschat. Eene verdenking, die echter spoedig verdreven wordt door de overweging, dat, indien Mr. H. van A. inderdaad dit reuzenwerk verricht had, hij er stellig wel met zijn naam voor zou uitgekomen zijn; want de eigen voldoening en de roem van zulk eene compilatie, van zulk eene opwekking der geschiedenis uit de muffe bladzijden van vergeten boeken en brochures, zijn heel wat grooter en eervoller dan de naam van onbeduidende herinneringen aan de vergetelheid te hebben ontrukt. En toch komen er zaken in dit boek voor, die wel moeten doen twijfelen aan de authenticiteit. De mededeeling bij voorbeeld, dat de leden der regeering in de vorige eeuw hun collegialen titel voor hun naam aan hunne voordeur plaatsten; - voor zoover wij weten, is het gebruik van particulieren, om hun naam op de huisdeur te vermelden, maar hoogstens veertig jaren oud. Ook het, in al zijne kleuren en geuren verhaald, feit van Lodewijk van Brunswijk's lichaamsgebrek; - het is waar, dat er schrijvers zijn, die hiervan gewag maken, maar het ontbreken van alle toespelingen op dit geval in de felle pamfletten, tegen den ‘dikken heer’ verschenen, geven voldoende reden, om Bilderdijk's getuigenis op dit punt niet te grif voor waar aan te nemen. Bestond er grond van waarheid, ja, bestond er maar gerucht, - men gevoelt, hoe gretig de schotschrijvers van dien tijd, weinig kiesch als zij waren, daarvan gebruik zouden gemaakt hebben.

Onder de nieuwe bijzonderheden, in de gedenkschriften van dezen grooten onbekende aangetroffen, behooren behalve enkele anekdoten zonder eenige geschiedkundige waarde betrekkelijk ongenoemde personen - o.a. het verhaal, dat zekere Zwarte Margriet na den Haagschen kermisbrand van 1758 voorwerpen van waarde, die zij op het Buitenhof gevonden had, met groote eerlijkheid inleverde - de insinuatie, dat de aanhouding van de Prinses van Oranje op 28 Mei 1787 eigenlijk te wijten was aan de haar verzellende kamenier (die van de freule Van Wassenaer - Starrenburg, M. Glover, van wie de verklaring VI in de ‘Echte bescheiden’ afkomstig is?), welke aan haar tot de vrij-corporisten behoorenden minnaar het geheim der reis naar Den Haag verraden had, enz. Deze en dergelijke zaken kunnen echter be-

zwaarlijk groote aanwinsten voor de kennis van dit historisch tijdperk genoemd worden.

Zijn de gedenkschriften onecht, dan heeft Mr. H. van A. zichzelf een ondienst gedaan door het resultaat zijner historische nasporingen in geen bevalliger kleed te steken en het te verbergen achter een masker, dat de waarde van zijn werk vermindert. Zijn ze daarentegen echt, dan moet de verklaring ons van 't hart, dat ze zonder schade voor de geschiedenis veilig ongedrukt hadden kunnen blijven.

Mr. J.I. van Doorninck. Vermomde en naamlooze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren. 1e en 2e aflevering. - Leiden, E.J. Brill.

Des schrijvers 'Bibliotheek van Anonymen en pseudonymen' heeft twaalf jaren lang goede diensten gedaan, doch had, vooral in onze dagen van veelschrijverij, aanvulling en bijwerking noodig. Boven het geven van vervolgen verkoos de heer Van Doorninck eene nieuwe uitgave, welke echter niet minder dan eene totale omwerking, zoo niet nieuwe bewerking werd. In plaats van naar het eerste zelfstandig naamwoord van den titel worden nu de werken naar de pseudoniemen of letters in alphabetische volgorde vermeld en de aanvullingen alzoo ingevoegd. Het mag overbodig heeten, een werk als dit te prijzen en er de nuttigheid van te betoogen; doch de heer Van Doorninck verdient onzen dank, dat hij niet tegen den zwaren arbeid der omwerking heeft opgezien, waardoor zijne naamlijst wezenlijk aan bruikbaarheid gewonnen heeft; alphabetische vermelding der titels geeft geen overzicht van de andere werken, door denzelfden auteur onder denzelfden pseudoniem geschreven; de alphabetische rangschikking naar de pseudoniemen zelf brengt dit voordeel als van nature mede.

A.J. Servaas van Royen. Verboden boeken, geschriften, couranten, enz. in de 18de eeuw. Eene bijdrage tot de geschiedenis der Haagsche censuur. - Haarlem, W.C. de Graaff.

De ijverige samensteller van dit werk, waarvan de eerste aflevering eenige weken geleden verschenen is, heeft de zware doch dankbare taak op zich genomen, om het tamelijk verward archief van de gemeente 's-Gravenhage, dat uit den aard der zaak zoovele schatten moet bezitten, te ordenen en meer bekend te maken bij het publiek. Van deze aflevering is nog niet veel anders te zeggen, dan dat hij zich blijkbaar moeite heeft gegeven, om van de behandelde boeken, die in de vorige eeuw te 's-Gravenhage onder de censuur vielen, en hunne schrijvers alle bereikbare bijzonderheden op te sporen en mede te deelen. Wij hopen, dat ze zooveel belangstelling vinden zal, dat de nog beloofde vijf afleveringen geregeld het licht kunnen zien en hij ook de, in het prospectus toegezegde, bijdrage tot de geschiedenis der Haagsche censuur zal kunnen afleveren, welke belangrijke bijzonderheden betrekkelijk het binnenlandsch bestuur der Republiek bevatten kan. Reeds in deze aflevering komen bewijzen voor, dat de veelvuldige conflicten, ontstaan door het

gelijktijdig en eigenmachtig uitoefenen der censuur door de Staten-Generaal, de Staten van Holland, het Hof en den Magistraat van 's-Gravenhage, aan des schrijvers aandacht niet zijn ontgaan.

P. van Oort. Schipper Verduin. (Guldenseditie 136, 137). - 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.

Een roman, door een medewerker aan *De Tijdspiegel* geschreven, door den uitgever van *De Tijdspiegel* uitgegeven, - die kan in *De Tijdspiegel* wel niets dan lof vinden! En zoo is het ook. Toch is hier geen partijdigheid in het spel; want wie zich herinnert, hoe gunstig ditzelfde werk in dit tijdschrift is beoordeeld, toen de schrijver nog niet tot onze medewerkers behoorde en het bij een ander in het licht gegeven had, zal geen andere dan eene gunstige uitspraak van ons verwachten. De beoordeelaar van 1880 heeft èn den roman, èn zijn oordeel daarover herlezen en blijft *Schipper Verduin*, ook in de nieuwe nette Guldens-editie-uniform, met nadruk aanbevelen.

Handboek voor den verzamelaar, 13de tot 17de aflevering, - Leiden, A.W. Sijthoff.

In deze nieuwe afleveringen van het nuttige verzamelaarshandboek, dat vroeger door ons besproken werd, wordt een ander gebied betreden dan het natuurwetenschappelijke, waarop in de vorige afleveringen Dr. T.C. Winkler de voorganger was. Drie bevoegde schrijvers, de Amsterdamsche archivaris De Roever, Mr. C.M. Dozy en onze heraldicus Vorsterman van Oyen, zullen daarin en in de nog te verschijnen afleveringen handelen over het aanleggen van verzamelingen van handschriften, van zegels, van munten. Evenals in de vroeger verschenen handleidingen voor het aanleggen van collectiën van schelpen, insecten, planten, enz, niet uitsluitend de techniek van het verzamelen en bewaren werd behandeld, maar een aantal wenken gegeven en feiten vermeld werden uit de wetenschap, welker producten het onderwerp der bespreking waren, zoo wordt ook hier meer gegeven, dan de titel belooft. Het eerste hoofdstuk van ‘de handschriften-verzameling’ bevat onder het opschrift: ‘wat de handschriften-verzamelaar moet weten, om eenigszins thuis te zijn op 't gebied zijner verzameling’, eene uitgebreide en heldere verhandeling over palaeographie en aanverwante wetenschappen, die ook voor hem, die geen verzameling van handschriften aan te leggen heeft, eene onderhoudende en nuttige lectuur uitmaakt. Ook de sphragistiek is even grondig en onderhoudend bewerkt als inleiding tot ‘de zegelverzameling’. De namen der andere medewerkers geven te verwachten, dat ook de numismatiek en heraldiek op eene waardige wijze, wetenschappelijk en met het oog op practische toepassingen, zullen behandeld worden. Aldus voltooid zal het handboek voor den verzamelaar op het gebied der hulpwetenschappen voor de geschiedenis even groote diensten kunnen bewijzen, als het tot dusver op dat der natuurwetenschappen deed.

Hoe moet men leven? Los en vast over gezondheidsleer, naar Dr. Paul Niemeyer's Aertzliche Sprechstunden, door Dr. W. van der Lee, 2de(n) Geneesheer aan het Geneeskundig gesticht voor krankzinnigen te Zutphen. I.

Populaire gezondheidsleer te schrijven, is niet ieders werk, zelfs al is men doorkneed in die wetenschap. Wat we van gezondheidsleer ‘weten’ is nog niet bijster veel. Theorieën te verkondigen voor een leekenpubliek met het doel, die tot nuttige leering te doen strekken, is een gevaarlijke weg, die meestal niet tot het doel leidt.

Ernst en scherts dooreen te mengelen, zonder aan de wetenschap te kort

te doen, is eene manier van leeren, die aanlokkelijk, maar ook gevaarlijk is. Men vervalt allicht tot ‘charge’ en geeft zijn lezers eene verkeerde voorstelling van hetgeen men hun wil duidelijk maken.

Niet ieder is het dus gegeven, dien weg met succes te bewandelen. Die daartoe geen genoegzame kracht en aanleg bezit, doet beter, er zich van te onthouden. Grappenmakers zijn nog een ander slag volk dan geestige lieden. De eersten kunnen wel doen lachen, maar laten het gemoed koud, als de gelaatsspieren weer tot hare normale plooi zijn teruggekeerd; de laatsten kunnen een vluchtigen glimp op het gelaat tooveren, maar laten een des te dieperen indruk in het gemoed achter. Hunne scherts biedt stof tot denken.

Comiek en humor zijn schijnbaar identieke zaken, maar verschillen in den grond hemelsbreed van elkaar. De comicus kan grotesk, banaal worden; de humorist daalt nooit tot dat peil af. Hij kan slechts roeren en het gemoed verheffen.

Het is in den laatsten tijd, op het voorbeeld van enkele uitgelezen geesten in Frankrijk en Engeland, smaak geworden, om de hygiënische beginselen in een humoristisch - laat ons liever zeggen: luimig - kleed te steken, ernst en kortswijl te doen samengaan, om menig droog en afgezaagd onderwerp wat op te frisschen en bij het volk ingang te doen vinden. Eene goede gedachte, die echter niet veel goede navolgers heeft gevonden.

Onze Duitsche naburen vooral hebben dit gebied in den laatsten tijd geexploiteerd. Maar hun ‘Witz’ is vaak eene charge geworden. Hunne burlesque inkleeding deed misschien sommigen lachen, maar liet het gemoed koud en het hoofd ledig.

Los en vast, groen en rijp werd door hen op de wereldmarkt gebracht en de vruchtbaarheid van menigen populairen schrijver, met een * in de Bücherverzeichnisse aangeduid, hield gewoonlijk gelijken tred met de ledigheid van gedachten. Het sarcastische woord van hun grooten dichterlijken meester: ‘Denn eben wo Begriffe fehlen, da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein’, is op hen van volle toepassing Wel hebben velen de handen aan 't werk geslagen, ‘sind aber keine Weber geworden’.

Wie uit dien rijken voorraad dus eene keuze wil doen, moet wel weten, uit welken korf hij grijpt; hij moet het terrein goed verkend, de keuze zijner bronnen met omzichtigheid gedaan hebben. ‘Los en vast’ uit het gebied der hygiëne te grijpen en voor leeken genietbaar te maken, is eene onderneming, die voor 't minst gewaagd is. Men moet daarbij met veel oordeel des onderscheids te werk gaan. Vooral dient dat te geschieden, als men producten van een man van naam naar eigen bodem wil overplanten.

Ik weet dat uit eigen ervaring. Indien men niet zelfstandigheid genoeg bezit, om de denkbeelden van die Duitsche hygiënisten-humoristen te verwerken, zal men gewoonlijk een boek leveren, dat op den duur het Nederlandsche denkend publiek niet bevalt.

Tot die soort van humoristen behoort de heer Paul Niemeyer. Zijn humor is vaak grotesk, gezocht, plat en voor menigen Nederlandschen lezer niet genietbaar. Hij behoort tot de vruchtbare Duitsche schrijvers, die geen onderwerp onaangeroerd laten, om dat op hunne wijze te behandelen. En die manier is niet altijd vrij van gezochtheid, eenzijdigheid, overdrijving. De heer Niemeyer houdt machtig veel van doordraven. Hij berijdt zijne stokpaardjes met zeldzamen moed en schermt daarbij wel wat veel in de

lucht, holt tegen weer en wind in, waar geen bezadigde Nederlandsche lezer hem wil volgen.

Wij vinden de onderneming van den heer Van der Lee dan ook wel wat gewaagd, om ‘Los en Vast’ van dien schrijver uit zijne *Sprechstunden* over te nemen. Meer dan bij iemand dient bij hem met zorg gekozen te worden uit praatjes, die de schrijver aan zijn publiek gelieft op te disschen. Het moge waar zijn, dat die *Sprechstunden* bij sommige geneeskundigen bijval hebben gevonden; maar wat een medicus aantrekt of hem nuttig kan zijn, is daarom nog niet aanbevelenswaard voor den leek. De inhoud van de eerste aflevering, die de Nederlandsche bloemlezer zijn publiek aanbiedt, geeft daarvan reeds het bewijs. De beantwoording van de vraag: ‘Wat is ziekte?’ zal het leekenpubliek volstrekt geen belang inboezemen. Beter is de schrijver erin geslaagd met de beantwoording der vraag: ‘Wat is gezond?’ Misschien kon de vraag anders gesteld worden met het oog op hetgeen verder volgt. Maar wat er volgt, laat zich vrij goed lezen en behelst menigen nuttigen wenk.

Daarentegen achten wij de vraag: ‘Hoe lang is de levensduur van den mensch?’ noch goed gesteld, noch goed beantwoord. Het zal het publiek niets interesseeren te weten, hoe oud de patriarchen en de groote mannen van het Oude Testament zijn geworden of wel de heroën van den riddertijd. Zooals het onderwerp daar behandeld is, biedt het weinig leerzaams aan, en onderhoudend is 't allerminst. Een handig en minder met geleerdheid en groote woorden schermend schrijver zou die vraag vrij wat leerzamer hebben behandeld.

Vatten wij ons oordeel over de eerste aflevering nog eens samen, dan komen wij tot de conclusie, dat er veel kaf onder een weinig koren aanwezig is. En de weinige goede aren zijn zoo onsamenhangend aangeboden, dat het moeite kost, om er één goede schoof van saam te binden.

Het zal ons daarom zeer benieuwen, of dit eerste proefje van de *Sprechstunden* zooveel bijval zal vinden, dat een tweede met succes geleverd kan worden.

Naar ons bescheiden oordeel bevatten de *Sprechstunden* te weinig timmerhout - en brandhout is er meer dan genoeg op de markt der populaire hygiëne.

DR. S. S^{r}. C.

Odin's Troost. Een Noorsche roman uit de elfde eeuw door Felix Dahn. Uit het Hoogduitsch door Delta-Lambda.

‘Zwaar zou mij straffen, met bidden en boete doen Isleifr de bisschop, strenger nog Gizurr, zijn strenge zoon en strenge opstoker, als zij wisten, wat ik hier opteeken in nachtlijke stonde.’

Evenmin als door den titel zullen gewone romanlezers door dit proefje van taal en stijl, genomen van de eerste bladzijde uit Dahn's roman (?), zich ertoe voelen aangetrokken. Niet onwaarschijnlijk ook, dat ze na de lezing, of misschien reeds eerder, het boek onvoldaan zullen ter zijde leggen. We zetten dan ook reeds achter 't woord ‘roman’ een vraagteeken, want evenals des schrijvers hooggeroemde voorlaatste werk meer geleek op een heldendicht dan op een roman, zoo zou men hier meer geneigd zijn, aan eene soort van divina comedia te denken.

Eene der schoonste en belangwekkendste Noorsche godensagen: ‘De neder-

daling van Odin in de onderwereld' (Hela), ligt aan dit werk ten grondslag. Naar Hela's diepsten afgrond: 'Nornenheim', trekt Odin, de Alwijze maar niet Alwetende, om van de Noodlots-zusteren, personificatiën van het verledene, het tegenwoordige en de toekomst, de oplossing te vragen van de wereld- en levensraadselen. Want in den strijd tusschen Goden en Reuzen, bij den afval van Loki, bij den dood van Baldur is in Odin's groote ziel de twijfel gerezen aan zichzelf, twijfel aan zijne eigene en der Goden onsterfelijkheid, twijfel aan de macht en de toekomst van waarheid en recht op aarde onder de menschen, die hij geschapen heeft. Het antwoord der Nornen schenkt Odin 'troost', maar: 'Slechts weinigen zal hij troosten, Odins heldenwaardige troost.' Dit woord, als 'motto' vooropgesteld, doet den verstandigen lezer den inhoud van dien troost reeds vermoeden.

Met deze schoone sage is saamgevlochten de geschiedenis van den verhaler, een der laatste vrije Gothen op IJsland, Christen in naam, in zijn hart nog een dienaar der Walhalla-Goden, doch ook reeds den val dier oude Goden voorziende. Voor hem is deze sage van Odin's troost eene profetie van den eeuwig wisselenden vooruitgang: 'Het eene geslacht gaat (ook van Goden), het andere komt; het heelal blijft.' Met deze, slechts even gewijzigde, woorden van den ouden prediker is de hoofdidee van het werk aangegeven. Wie immer als Odin en zijn oude dienaar gepeinsd en getwijfeld heeft, zal zeker bij de lezing genieten en misschien tot de 'weinigen' behooren, die getroost worden.

Wie met Dahn's werken niet onbekend is, zal niet twijfelen aan het talent, waarmede ook dit geschreven is. Hij spreekt in eene taal, gelijk gezegd is, 'die over alle toonen van gloed en teerheid, van liefde en haat beschikt'. Aangrijpend en boeiend vooral zijn hier de tooneelen geschetst, waar de Reuzen hunne klaagzangen aanheffen over der menschen vermetelheid en waar Odin der Nornen wijsheid leert verstaan.

Eene enkele opmerking slechts tegen den vorm. In navolging van den vorm, waarvan de oude Noorsche zangers zich bedienden, heeft de dichter een veelvuldig gebruik gemaakt van het stafrijm, vooral daar, waar Asen of Reuzen het woord voeren. Maar ook in het verhaal van den ouden Goth komt deze vorm veelvuldig voor, hoewel de rijmstaven dan soms eene heel vreemde vertooning maken in het eenvoudig verhaal, bij het gebruik van zeer alledaagsche woorden. Ongetwijfeld is bij de vertaling wel iets van het eigenaardige oorspronkelijke verloren gegaan, als b.v. de zangerige cadans telkens weer door nuchteren prozastijl wordt verbroken. Toch schijnt mij de vertaling van te groote verdienste te getuigen, om ook niet iets van dat tweeslachtige toe te schrijven aan den stijl van den auteur zelf. Ook zou men nog kunnen vragen, of eene vertaling wel noodig mocht geacht worden. Die 't werk kunnen genieten, zullen waarschijnlijk ook wel Duitsch verstaan. Moge dan maar de vertaler deze voldoening hebben, dat velen worden opgewekt, om *Odin's Troost* ook in 't oorspronkelijke te lezen.

De uitgever, J. Rinkes Jr. te Arnhem, heeft gezorgd voor eene heldere letter op deugdelijk papier.

TÉPÉ.

Mengelwerk.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.

Alles komt terecht.

In een klein, antiek vertrek, met eikenhout beschoten, met gladden parketvloer, waarop door de in lood gevatte ruitjes van gekleurd vensterglas een rozenkleurig zonnelicht scheen, zat een man van middelbaren leeftijd en sloeg tersluiks een jong meisje gade, dat, als ware zij beschroomd, hare oogen hield neergeslagen.

Die man was Gordon Lean, het meisje Lila Morgan, zijne pupil.

Het was Lila's verjaardag en Gordon, die zijne pupil had lief gekregen, zooals een man de vrouw bemint, die hij tot zijne echtgenoote wenscht, besloot eene gelegenheid te zoeken, om zijne zaak te bepleiten.

Tijd en omstandigheden waren hem gunstig. Het licht der ondergaande zon, de geur van het bloemenbed onder het venster en van het pas gemaaide hooi drongen door de open ramen naar binnen; de insecten gonsden hun zacht en bemoedigend koorgezang; in de verte blonken als zoovele gedaalde sterren de lichtjes op de booten, die de rivier op- en afvoeren, en de oude Mevrouw Lean sluimerde in de studeerkamer.

Doch Lean zweeg nog. Hij voelde de kalme stilte van den avond en toen hij op het punt stond, om de vraag te doen, die over zijn levensgeluk beslissen moest, stond hij over zijne vermetelheid verbaasd; want ieder man, zelfs hij, die aan groote inbeelding lijdt, voelt zich klein en onwaardig, zoodra zijne hoop afhangt van het woord eener vrouw en Gordon Lean was nederiger, dan het den meesten mannen gegeven is te zijn.

‘Lila,’ zeide hij eindelijk en zijne stem klonk vreemd in zijne eigen ooren.

Zij sloeg haar rein en jong gelaat naar hem op met eene vraag in hare groote oogen.

‘Ik heb u iets te zeggen.’

‘En ik ook iets aan u,’ antwoordde zij zacht.

Er lag eene uitdrukking in hare oogen, welke hij er nooit in had gezien: die van eene blijdschap, die zich half verlegen trachtte te verbergen. Zijne geheele ziel werd er diep van ontroerd. Hij verbeeldde zich, dat hij zijn hart kon hooren kloppen, en vroeg zich af, of zij zijn geheim kon geraden hebben en of de blijde lach in hare oogen de voorbode kon zijn van haar jawoord.

Gordon bleef zwijgen en Lila vroeg met eene stem, die beefde van geluk:

'Wil ik u eerst vertellen, wat ik te zeggen heb?'

Hij knikte toestemmend, blijde met een oogenblik, waarin hij zich in zijn pas gevonden geluk kon verdiepen, eer hij er de hand naar uitstrekte.

'Het is eene liefdesgeschiedenis,' zeide zij en liet hare oogen mijmerend glijden over de heesters en de bloemtapeten, waarop nu de zachte stralen vielen der opgekomen maan, en hare peinzende oogen behielden de uitdrukking van blijdschap.

'Ja?' zeide hij. Het was alles, wat hij vermocht uit te brengen, doch hij kwam eene schrede naderbij en boog zijn hoofd tot haar over, zoodat zij zijn adem op hare lokken voelde.

Zij stak hare fijne, fraaie hand uit en hij vatte deze half stuipachtig aan.

'Mijn ring,' stamelde zij, terwijl een donkere blos haar gelaat bedekte. 'Ik wilde hem u laten zien.'

Hij liet de hand los en keek met een voorgevoel van naderend ongeluk naar de hand, die koel en onbeweeglijk in de zijne lag. Een diamant flikkerde in zijne oogen en verblindde ze door zijn licht. Hij bracht zijne hand aan zijn hoofd, alsof hij duizelig werd, en zelfs zijne lippen werden wit.

'Van Moeder?' vroeg hij, en zijne stem beefde van ontroering.

'O neen,' antwoordde zij eenvoudig. 'Van Wallace Hobart. Ik heb beloofd, dat ik zijne vrouw zou worden.'

Gordon Lean liet hare hand los, alsof zij hem kwetste, en liep naar een van de ramen. Hij was een krachtig man en een man, die gewoon was zich te beheerschen; doch het duurde verscheiden seconden, eer hij zijn gelaat tot de gewone uitdrukking dwingen kon.

Toen hij eindelijk naar Lila terugkeerde, vond hij haar nog, waar hij haar had verlaten, met een glimlach om den mond en een afgetrokken blik, die hem verrieden, dat zij zijne tegenwoordigheid vergeten had. Hij kuchte en Lila schrikte, terwijl zij zich zijner herinnerde. Zij keek hem aan en zeide, lieftallig blozende, met een berouwvol gezichtje:

'Ik vrees, dat ik erg onbeleefd ben geweest, Gordon.'

'Lieve,' antwoordde Gordon Lean, vriendelijk en zacht, 'men verwacht nooit, dat een meisje verder kijkt dan de armen van haar vriend. Maar weet gij, wat voor soort van man gij tot echtgenoot hebt gekozen?'

Zijne stem beefde nu niet; zij was vast en bedaard en oneindig teeder.

'Ik weet alleen maar, dat hij mij liefheeft,' was haar antwoord, 'en,' met een opgewonden klank in hare stem, 'dat ik van hem houd.'

Gordon Lean werd doodsbleek. Hij wendde zich van haar af en keek naar buiten, om de droefheid niet te zien, welke hij zich verbeeldde, dat zijne woorden haar zouden berokkenen. Doch hij had die bezorgdheid kunnen sparen; want Lila luisterde volmaakt onverschillig naar zijn verhaal van het losbandige leven van Wallace Hobart, en toen hij eindelijk voorzichtig naar haar omzag, stond hij ontzet op het zien van haar glimlach.

'Kind,' riep hij hartstochtelijk, 'kunt gij zóó iemand tot man kiezen?'

Lila deed moeite, om zich aan hare eigen gedachten te onttrekken, keek hem peinzend aan en begon zachtjes te lachen bij het herdenken van zijne waarschuwing. Met eene zachte stem, die trilde van liefde en teerheid, zeide zij: 'Ik ben meerderjarig vandaag en ik vertrouw mijne geheele toekomst aan hem toe, zoodra hij erom vraagt.'

Lean kreunde hoorbaar. Hij zag in, hoe vruchteloos zijne waarschuwing was. Lila Morgan was een meisje, wier rede nooit over haar hart zou zegevieren.

Ach, wat is het leven een raadsel met al zijne onbeantwoorde ‘waaroms’ en zijne zonderling blinde ‘daaroms’.

‘Ik zou mijn verder leven op doornen hebben willen treden, Lila,’ zeide hij zacht, ‘als gij maar op rozen mocht gaan, en toch kan ik u niet voor een rampzalig leven behoeden.’

‘O, als gij hem maar goed kendet, Gordon, dan zoudt gij wel vriendelijker over hem denken en mijne toekomst niet zoo somber inzien.’

‘God geve, dat gij gelijk hebt,’ antwoordde hij plechtig en liet haar alleen.

Lila bleef eenigszins verbijsterd staan en leunde tegen den vensterpost, zich vragende, hoe de menschen toch zulke onaangename dingen kunnen zeggen.

De rozen streelden hare zachte wang en de maan verspreidde een liefelijk schemerlicht in het vertrek; het was een tooverachtig licht, dat haar half op eene geestverschijning deed gelijken.

Op dat oogenblik kwam Wallace Hobart uit de donkere schaduw der boomen in het open park; hij glimlachte op het zien der fraaie schilderij en trad schielijk naar haar toe.

De zwaarmoedige trek op haar gelaat verdween, zoodra hij haar in zijne armen had gesloten en haar hartstochtelijke liefdewoordjes toefluisterde. Zij was innig gelukkig, zóó volmaakt, als men het somtijds een enkelen dag in het leven is. Doch de man, dien zij beminde, was in zijn hart koel voor haar, hoewel hij veel liefde had voor het geld, dat zij hem zon aanbrengen; in zijn hart wogen hare schatten zwaarder dan zij.

Lila's zachtaardigheid oefende nochtans een zekeren invloed op Hobart uit; hij was aan eene geheel andere soort van vrouwen gewoon. Hij kon evenmin den eenvoud en de reinheid van haar wezen waardeeren, als zij den oorsprong van de zondelijnen op zijn aangezicht kon ontdekken. Hij was geen mooi man, doch hij had iets in zijne manieren, dat vrouwen boeit, iets schitterends, dat somtijds meer geldt dan stille deugd; daarbij was hij ontegenzeggelijk een man van talent en hij had een wil, waarvoor alles buigen moest. Hij was een kenner in minnarijen, want hij had er zich jaren in geoefend en het was geen wonder, dat de onervaren Lila het slachtoffer werd van zijne vele aantrekkelijkheden.

Onder liefkoozingen en kusjes eischte hij, dat Lila hun trouwdag bepalen zou. Zij verborg beschaamd haar hoofd tegen zijn schouder en klemde zich zwijgend aan hem vast.

Hij begon te lachen, hief met zachte hand haar blozend, betraand gezichtje op en keek haar vlak in de oogen met eene overmacht, die haar dwong, in de zijne te zien.

‘Wees niet kinderachtig,’ zeide hij, ‘maar bepaal den dag.’

‘Wanneer gij wilt,’ antwoordde zij beschroomd; ‘ik kan niet te vroeg uwe vrouw worden.’

Het was middernacht, toen hij haar verliet, en terwijl zij nederknielde, om God voor zijn bezit te danken, zat haar aangebedene aan de speeltafel, dobbelde met mannen van zijn stempel en wijdde zelfs geene enkele gedachte aan het meisje, dat hem zoo blind vergoodde.

De trouwdag brak aan, helder, met wolkeloozen hemel. Het paar werd verbonden met al de feesten en den luister, waarmede de voltrekking van

een huwelijk in de groote wereld gepaard pleegt te gaan. Het gewone aantal coquetteerende bruidsmeisjes met een gelijk getal heeren als gevolg van den bruidegom; het gewone aantal nuttelooze geschenken, zoowel als het onvermijdelijke collation met onverteerbare lekkernijen en onsmakelijke pyramiden van nougat en taarten, gediend door dezelfde soort van gedienstige knechts, welke men op al zulke feesten ziet.

De mannen keken het lieve bruidje nieuwsgierig aan en wisselden verwonderde blikken.

'Zij is veel te goed voor hem,' zeide de een.

'Ik geef hem drie weken, om haar te vergeten,' voegde een ander er met zijne wereldkennis bij.

'Hij trouwt haar om haar geld,' zeide een derde kortaf.

Gordon Lean hoorde al die opmerkingen; hij klemde zijne tanden op elkaar en keerde zich om. Hij kon de menschen niet uitdagen, omdat zij de waarheid zeiden. Hij was blijde, dat de dag om was, want het bijwonen van al die feesten en plechtigheden was bijna zijne krachten te boven gegaan. Zijne geheele ziel kwam in opstand, toen hij de hand fier onschuldige Lila in die van Wallace Hobart legde. Hij dwong zich een glimlach af, toen hij het portier van het rijtuig achter Lila sloot, hoewel er tranen in zijne oogen sprongen en zij hem snikkende vaarwel zeide.

Nadat het jonge paar vertrokken was, troostte hij nog zijne moeder, dronk op de gezondheid van zijne gasten en had ook een vriendelijk woord voor de oude voedster, die in Lila's kamer zat te weenen.

Doch toen zijne gasten waren heengegaan, zijne moeder sliep en Lila's oude voedster haar verdriet wegdroomde, sloot hij zich op in zijne kamer met de in lood gevatte ruitjes, liet zijn hoofd op zijne gekruiste armen zinken en bleef den geheelen nacht met zijne smart alleen; want niemand kon hem troosten in zijn zwaar verdriet.

Lila vond hare wittebroodsweken een waar paradijs; doch al spoedig sloop de slang erin en de schaduw, die de toekomst der jonge vrouw zou verduisteren, viel dwars door haar geluk van het heden. Zij ondervond al ras, dat hare droomen van huwelijksgeluk ijdel waren geweest en haar afgod een beeld was van klei.

Hobart werd het gezelschap van zijn vrouwtje weldra moede en hij zocht afleiding in speelzalen, als vanouds. Reeds den laatsten avond van hunne huwelijksreis bleef Lila hem wachten tot het aanbreken van den dag en wond zich op tot een zenuwachtigen angst, die haar allerlei ongelukken als waarschijnlijk deed vreezen. Toen het daglicht was aangebroken, kwam hij bij haar met den waggelenden gang en de oogen van een beschonkene.

Lila bedwong haar snikken uit vrees, dat zij hem zou ergeren, en heette hem glimlachende welkom.

'Ik ben ziek,' stotterde hij met dikke tong en zij in hare onschuld geloofde hem.

'Dan moeten wij om een dokter zenden, beste,' antwoordde zij teeder.

Hij keek haar aan, alsof hij onderzoeken wilde, of zij meende, wat zij zeide, en borst toen uit in een hatelijken lach.

Lila week eensklaps terug en, zonder dat zij er zich rekenschap van gaf, stond de geheele, afschuwelijke waarheid voor haar en in dat oogenblik leerde

Lila, wat zoo menige vrouw heeft ondervonden: dat zij, die zich blindelings overgeeft, voor altijd hare zielsrust verliest.

'Het zal anders wezen, als wij thuis zijn,' dacht Lila nog; doch zij bedroog zich. Hobart ging van kwaad tot erger en Lila had voortaan slechts één doel in het leven: de zwakheid van haar echtgenoot voor de wereld te verbergen.

Arme vrouw! In de teerheid van haar liefderijk hart zocht zij geen harder woord, want nog had zij hem lief. Hoe laat hij ook naar huis kwam waggelen, altijd was zijne jonge vrouw daar, om hem binnen te laten. Geene achterklappende dienstboden zagen hem ooit, wanneer hij beschonken was; zij bedekte zijne gebreken met den mantel der huwelijksliefde; zij toonde voor de wereld een fier en glimlachend gelaat en verbergde haar zieleleed.

Doch na verloop van tijd begon de wereld er het hare van te zeggen en eindelijk drongen de kwade geruchten tot Gordon Lean door. In het eerst weigerde hij er geloof aan te slaan, doch eindelijk moest hij zich zijns ondanks laten overtuigen en zijne verontwaardiging kende geene grenzen. Hij wilde nochtans niet handelen op gezag van anderen, doch besloot zelf te onderzoeken, of Lila zijne bescherming noodig had, en hij meldde zich als ongenoodigde gast bij haar aan.

Hij bleef slechts drie dagen en die tijd was lang genoeg, om hem de geheele waarheid te openbaren.

Hij vond Lila bleeker en magerder, dan zij placht te zijn, en met donkere kringen onder oogen, die altijd een ongeluk trachtten te voorzien. Lila schreide niet, toen zij hem wederzag, doch op haar droef gelaat zag hij, dat zij een leven leidde zonder hoop.

'Och,' dacht Gordon, 'hoe doof zijn vrouwen voor waarheden, welke zij niet willen hooren; hoe verblind door den schijn, totdat de verblinding haar geheele leven verdonkert!' Daarop kwam de vraag bij hem op: heeft zij hem lief of niet? en hij kon de vraag niet beantwoorden.

Den derden avond van zijn verblijf in Lila's huis kwam Gordon uit het dorp terug met een ruiker rozen, welke hij voor haar had geplukt; hij trad de huiskamer binnen en bood ze haar aan. Dien avond kwam Hobart vroeg te huis, opgewonden door sterken drank en woedend over een aanzienlijk verlies aan de speeltafel.

Hobart droeg Gordon Lean geen goed hart toe en zijn eigen gedrag deed hem argwanend letten op alles, wat Lila zeide of deed. Toen hij nu onverwachts binnenkwam en zijne vrouw met Gordon in gesprek vond, maakte hij terstond daaruit de gevolgtrekking, dat zij zich bij haar gewezen voogd over hem beklaagde, en die gedachte deed hem alle macht over zichzelf verliezen. Hij liep op haar af; de uitdrukking van zijn gelaat maakte haar angstig en zij wilde bescherming bij Gordon zoeken.

Nauwelijks had Hobart die beweging gezien, of hij hief zijne hand op en sloeg haar in het gezicht. De slag was niet hard, doch liet niettemin eene roode streep achter op haar bleek gelaat.

Toen was Gordon zijne verontwaardiging niet meer meester en hij was op het punt, om Hobart aan te vallen, toen Lila tusschen beiden trad, met zulk eene aandoenlijke smeekbede in hare oogen, dat hij er geen weerstand aan bieden kon en zijne hand slap langs zich neder liet vallen.

'Hij heeft mij nog nooit geslagen,' lispelde Lila en deed haar best, om

de sporen van den slag met hare fijne, vermagerde hand te bedekken; ‘hij is zichzelf niet van avond.’

De slag, dien Hobart zijne vrouw had toegebracht, scheen hem ontnuchterd te hebben; althans, hij kreeg besef van zijne laaghartigheid. Indien hij met Lila alleen geweest ware, zou hij haar ongetwijfeld vergeving gevraagd en haar gekust hebben; doch valsche schaamte weerhield hem, zich in het bijzijn van Lila's voogd te vernederen, en hij ging de kamer uit, in oorlog met zichzelf en de geheele wereld.

‘Mijn arm kind,’ zeide Gordon; ‘hoelang moet dat zoo duren?’

‘Ik heb hem uit vrije keus genomen,’ antwoordde Lila, ‘en ik zal hem nooit verlaten.’

En Gordon liet haar alleen, altijd weder peinzende over de vraag: of zij Hobart liefhad of niet.

Lila's trouwe volharding werd niet op al te lange proef gesteld.

Eenige weken slechts, nadat Gordon haar verlaten had, kwam op een vroegen morgen een bode in zijne kamer met een briefje van Lila.

Gordon scheurde met bevende hand het couvert open en de inhoud scheen als eene verlammende uitwerking op hem uit te oefenen.

Het duurde eenige oogenblikken, eer hij met moeite kon uitbrengen: ‘Hobart dood!’ en hij keek den knecht verbijsterd aan.

‘Ja, Mijnheer, hij is op een van zijne wildste paarden gaan zitten in een toestand, waarin hij zelfs geen ezel zou hebben kunnen regeeren; het dier heeft hem afgeworpen bij den ouden olm en hij is niet meer bij kennis gekomen.’

‘Dat is vreeselijk,’ zeide Gordon; ‘ga schielijk naar Mevrouw terug en zeg, dat ik terstond bij haar kom.’

En Gordon bleef met zijne eigen gedachten alleen. Alle mogelijkheden, welke de toekomst baren kon, woelden in die weinige oogenblikken door zijn brein. Lila zou natuurlijk weder ‘te huis’ komen en, even natuurlijk, hij moest voor de begrafenis zorgen.

Gordon ontrukte zich aan zijne gedachten en bracht Lila's briefje aan zijne moeder.

‘Dat arme kind,’ zeide de meewarige vrouw, met tranen in hare oogen en hare stem. ‘Gij moet haar aanstonds bij mij brengen, Gordon.’

Hij knikte toestemmend, kuste hare zachte grijze haren en begaf zich naar het sterfhuis, om zijn liefdeplicht te gaan betrachten.

Hij vond Lila volmaakt kalm en vol zelfbeheersching. De treurige trek op haar gelaat trof Gordon diep. Lila keurde al de maatregelen goed, welke haar voogd nam, en nam zonder eenige aarzeling zijn voorstel aan, om hare woning te verlaten en weder thuis te komen.

Zoo had Gordon het beminde gelaat weder over zich; doch Lila was ouder en ernstiger geworden in haar weduwenkleed; haar geheele wezen droeg de sporen van veel doorgestaan lijden.

Gordon Lean en zijne moeder waren enkel goedheid voor de jonge vrouw, de weduwe, die zulk eene treurige ervaring van haar huwelijksleven had en in zulken diepen rouw was op een leeftijd, waarin men het gelukkigst moet zijn. Zij wisten niet, wat zij doen zouden, om haar heur leed te doen vergeten, en hunne liefde trof Lila diep.

Niemand sprak over haar vroeg gestorven man. Gordon verbeeldde zich, dat zijne nagedachtenis haar nog altijd dierbaar was en dat zij aan al de voorwerpen hechtte, die haar aan hem herinnerden. Zijne moeder was het

niet met hem eens en hield zich overtuigd, dat Lila niets liever wenschte, dan haar ongelukkig huwelijk te kunnen vergeten.

Lila zelf sprak er nooit over en verborg zorgvuldig, wat er in haar hart omging.

Toen de jonge weduwe twee maanden in het huis van haar voogd had vertoefd, werd haar kindje geboren; het was een jongen en het stierf kort na de geboorte. Men bracht haar het spanen doosje, waarin het lijkje lag, door lentebloemen omringd. De jonge moeder keek met groote, smachtende oogen op het onbeweeglijke lichaampje, kuste de lipjes, die nooit hare kussen zouden beantwoorden, en met een klagend geluid wendde zij zich van het lijkje af.

Twee, drie, vier jaren gingen voorbij en Lila Hobart woonde nog altijd als weduwe in het huis van haar voormaligen voogd; zij nam van niemand de oplettendheden aan, welke eene jonge weduwe, die rijk is en mooi, gewoonlijk worden aangeboden, doch wendde zich koel af van iederen man, die haar trachtte te naderen. Zij scheen vol vrees en afschuw te huiveren voor een tweede huwelijk.

Gordon berispte haar meermalen over haar gebrek aan levenslust en vermaande haar, weder in de wereld, onder de menschen terug te keeren.

Doch dan antwoordde Lila ernstig: ‘Ik heb met het leven afgedaan en verlang niets anders, dan dat zij mij aan mijn lot overlaten.’

‘Zou niets in staat zijn, haar aan dien toestand van moedelooze onverschilligheid te ontrukken?’ vroeg Gordon zich af. Want hoewel Lila praatte en glimlachte somtijds, hare dartele luim was verdwenen en de glimlach was droeviger dan een traan. Zij sprak nooit over Hobart, of over haar vroeg gestorven kind, doch bracht versche bloemen op hunne graven en ging zelden een jong kind voorbij, zonder stil te staan, om het toe te spreken, en na zulk eene ontmoeting lag de trek van weemoed dieper op haar gelaat.

Eens, toen zij samen in de antieke studeerkamer zaten en den tuinman en zijne vrouw door het park zagen loopen met hun kindje bij zich, en Lila hen staroogend nakeek, vroeg Gordon:

‘Lila, treurt gij nog altijd om uw kindje?’

‘Neen, neen,’ antwoordde zij hartstochtelijk; ‘ik kan God niet genoeg danken, dat Hij het tot zich genomen heeft; indien het in leven gebleven was, zou de zoon misschien even slecht geworden zijn als de vader. Neen, ik dacht erover, wat ik van mijn leven had gedroomd en wat er van geworden is.’

Hare ademhaling was gejaagd onder die plotselinge, onverwachte uitbarsting en zij scheen van hare eigen hevigheid geschrikt. Doch nu wist Gordon, dat Lila niet met liefde aan Wallace Hobart dacht, en die wetenschap deed zijn hart van blijdschap kloppen.

‘Kind,’ zeide hij langzaam en onderdrukte hartstocht deed zijne stem beven onder zijne geveinsde onverschilligheid; ‘vijf jaren geleden heb ik u in deze kamer gezegd, dat ik u iets had te zeggen. Andere dingen waren oorzaak, dat gij er mij nooit naar hebt gevraagd; ik heb toen gedacht, dat ik het u nooit zou zeggen; maar nu is de tijd gekomen, om het te doen; Lila, wilt gij mij aanhooren?’

‘Och neen!’ riep zij angstig. ‘Laat alles blijven, zooals het is!’

‘Dat is onmogelijk,’ gaf hij ten antwoord en eenvoudig en mannelijk sprak hij haar over zijne liefde.

Lila luisterde en klemde zenuwachtig hare vingers in elkaar en toen hij

haar vroeg, of zij hem geene hoop kon geven, schudde zij treurig haar hoofd.

Gordon zweeg eenige oogenblikken en bracht toen hare ineengevouwen handen aan zijne lippen.

'Vaarwel,' zeide hij bedaard. 'Ik ga heen, om die dwaasheid uit mijn hoofd te leeren zetten; als ik haar geheel overwonnen heb, kom ik terug - als uw vriend. Schrei niet, lieve; God weet, dat ik geen zweem van eene schaduw op uw leven werpen wil. Ik zal het te boven komen, wees gerust en nu - vaarwel.'

'Neen, *ik* moest heengaan,' zeide Lila met gebroken stem.

'Dit is uw tehuis, kind, en zonder u is het mij onverschillig, waar ik ben. Lach eens, eer ik heenga, Lila; ik wil u niet gaarne schreiende achterlaten.'

Lila glimlachte, gehoorzaam aan zijn wil, en Gordon boog zich over haar heen, om nog eens hare hand te kussen. Toen keek hij haar nog eenmaal liefderijk aan en liet haar alleen.

Het vertrek van Gordon scheen Lila uit hare doffe onverschilligheid te doen ontwaken; zij voelde, dat haar hart nog vatbaar voor liefde was. Het huis scheen haar ledig zonder hem; zij miste hem in de morgenuren, als zijne moeder in hare huishoudelijke bezigheden verdiept was; zij miste hem in de namiddaguren, waarin alles scheen te slapen of te lezen, en zij miste hem des avonds, wanneer Mevrouw Lean in haar leunstoel zat te sluimeren en alle verliefde paartjes twee aan twee voorbijkwamen.

Alles in huis deed haar aan hem denken. De dagbladen, de boeken, de bloemen en bovenal de kleine studeerkamer met de gekleurde glasruitjes. Zij verlangde naar zijne terugkomst, doch was te trotsch, om het te kennen te geven, want had zij hem niet gezegd, dat zij gedaan had met het leven? En nu ontdekte zij, dat haar leven nog nauwelijks begonnen was; zij ontdekte, dat hare liefde voor Hobart slechts een ingebeelde hartstocht van hare jeugd was geweest, terwijl hare liefde voor Gordon Lean op eerbied was gegrond.

Mevrouw Lean begreep niets van de ongelijkheid van Lila's humeur. Den eenen dag hoorde zij haar lachen en zingen als vanouds en den dag daarna zag zij haar lusteloos en treurig. Lila vloog van het een op het andere, tot wanhoop van de langzame Mevrouw Lean. Zij wees de oplettendheden van heeren niet meer af, doch nam ze aan, zooals andere vrouwen het doen; zij begon weder werk van hare kleeding te maken, kapte zich, zooals Gordon haar gaarne placht te zien, en legde hare zwarte kleederen af.

Mevrouw Lean legde dat alles op de gewone wijze van vrouwen uit. Zij hield zich overtuigd, dat Lila binnenkort zou hertrouwen, en hield een zekeren heer Horner voor den gelukkigen minnaar.

De berichten van Mevrouw Lean dreven Gordon naar huis terug, eer hij zijne liefde had overwonnen, en hij was nog geen uur in huis, of zijne moeder had hem hare vermoedens als zoovele feiten medegedeeld.

'Ik ben er blijde om,' antwoordde Gordon kalm. 'Horner is een goed mensch, misschien een weinig dom. Nu, Lila zal mij van avond waarschijnlijk alles zelf vertellen.'

'Ik denk het ook,' antwoordde zijne moeder, in de volle overtuiging, dat zij alles wist. Zij verbeeldde zich, dat Lila slechts op de tehuiskomst van Gordon had gewacht, om hare verloving bekend te maken.

Gordon zag er afgemat en ernstig uit, toen hij bij Lila in de studeerkamer kwam. Hij kon zich niet voorstellen, dat dat tweede huwelijk geen droom was. Lila

zag er weder even kinderlijk uit, als toen zij voor het eerst hun huis verliet.

‘Kindlief,’ zeide hij, ‘mijne moeder zegt, dat gij weder geheel de oude zijt; het doet mij veel genoegen en als er iets is, dat gij mij wilt vertellen, zal ik gaarne naar u luisteren, Gij moet mijne dwaze bekentenis maar vergeten. Ik ben nu geheel van mijne dwaasheid genezen en wil gaarne uw vriend zijn, zonder meer. Geloof mij, lieve, dat niemand zich zoo kan verheugen in iets, dat u gelukkig maakt, als ik.’

Lila keek hem door een nevel van tranen aan. Wat zou hij bedoelen? Zou hij haar vergeten hebben?

‘Gordon,’ zeide zij, ‘ik heb mij ééns verschrikkelijk vergist en nu was ik op het punt, om het weer te doen.’

‘Vertel mij alles,’ zeide hij kalm.

‘Och, dat hebt gij onmogelijk gemaakt,’ antwoordde zij.

‘Ik?’ vroeg hij verbaasd; ‘dat begrijp ik niet.’

‘Ik kan het u niet ophelderen,’ hernam zij trotsch.

‘Lila,’ zeide Gordon vast, ‘ik moet weten, wat gij bedoelt; ik ga de kamer niet uit, eer ik het weet; het is dus beter, dat gij mij aanstonds zegt, wat er is. Gij moogt uw geluk niet ten tweeden male vernietigen. Want het is natuurlijk iets over liefde,’ voegde hij erbij, met een bitteren lach.

‘Natuurlijk,’ antwoordde Lila, ‘en het heeft niets te beduiden en loopt op niets uit.’

‘Heeft Horner u voor den gek gehouden?’ vroeg Gordon driftig.

‘Horner?’ vroeg Lila verbaasd. ‘Die is met Kitty Cleve geëngageerd,’ voegde zij erbij.

‘Lila,’ hernam Gordon, ‘ik behoor niet tot hen, die hun hof maken aan twee vrouwen te gelijk; evenmin zou ik willen dwingen om iets, dat mij geweigerd wordt. Ik vind het laf, eene vrouw te plagen; want “neen” beteekent “neen”. Maar alle mannen handelen zoo niet. Vertel mij daarom, wie u verdriet aandoet, en ik zal hem tot verantwoording roepen.’

‘Hij heet Gordon Lean,’ antwoordde Lila met afgewend gelaat.

‘Spreek, kind, zeg, wat gij bedoelt,’ riep Gordon hartstochtelijk.

Doch Lila antwoordde fluisterend en koel: ‘Dat behoeft niet; ik heb niets op te helderen.’

‘Kind! Is het mogelijk, dat gij mij hebt leeren liefhebben?.... Maar, dwaas, die ik ben, mij zoo iets te verbeelden! Gij hebt natuurlijk iemand anders lief en ik moet nog eens weggeven, wat mij het liefst op de wereld is. Lila, gij zijt onbarmhartig, dat gij mij zóó laat lijden!’

‘Gij zijt onbarmhartig, Gordon, niet ik.’

‘Zeg mij dan, dat gij mij liefhebt,’ riep hij.

‘Ja, Gordon, ik heb u lief, van ganscher harte. Zijt gij nu tevreden? Ben ik nu nog onbarmhartig?’

Hij kuste haar teeder en leidde haar naar zijne moeder

‘Moeder,’ zeide hij ernstig, ‘gij hadt gelijk; Lila gaat hertrouwen.’

‘Maar waar is Mijnheer Horner?’ vroeg Mevrouw Lean verwonderd.

‘Ik heb zijne plaats ingenomen, Moeder. Hebt gij er iets tegen?’

‘Wel wel,’ zeide Mevrouw Lean, ‘wat ben ik een blinde eend geweest.’

‘Wij zijn altemaal blind somtijds, Moeder; maar dat is niets, als het maar uitkomt....’

‘Op maneschijn,’ zeide Lila, wijl juist de maan door de ruiten drong.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Eene sekte der mystieken.

Mystiek en ziekelijke dweperij zijn in veler oog nog altijd woorden van dezelfde beteekenis. Maar eene richting, die in verschillende tijdperken der geschiedenis is opgetreden en aan de behoeften van duizenden voldaan heeft, moet zich toch nog door andere kenmerken onderscheiden hebben.

In Indië is de Mystiek tegenover het kastenstelsel en den ceremoniëndienst der Brahmanen, in Perzië tegen de wettische prediking van den Islam opgetreden.

Tegenover de Scholastieken der Middeleeuwen, die door spitsvondige redeneeringen geloof en wetenschap met elkander trachtten te verzoenen, verdedigde de Mystiek de rechten van het godsdienstig gevoel. Zij was het, die hare stem verhief tegen het dogmatisme van de Lutherschen en de Gereformeerden der 16de en 17de eeuw, dat alleen heil verwachtte van strenge onderwerping aan kerkelijke leerstukken en belijdenissen.

Telkens, wanneer de rechten van het gemoed miskend werden, liet de Mystiek hare waarschuwende stem hooren. De onmiddellijke ervaring is voor haar de kenbron der hoogste waarheid. Onder de menschelijke vermogens kent zij aan het godsdienstig gevoel de grootste waarde toe. Kerkelijke leerstellingen, vormen en plechtigheden hebben in haar oog slechts eene ondergeschikte beteekenis. ‘Zij is - om met een beroemd godgeleerde van onzen tijd te spreken - het godsdienstig leven in het gemoed, het onmiddellijk leven in de eenheid met God, ons zijn in Hem als den éénen alles bepalenden wil van het heelal, het zijn van God in ons als de kracht tot onvoorwaardelijke vrijheid’(*).

Zonder Mystiek is er geene warmte, geene innigheid van het godsdienstig leven mogelijk. Zij is een wezenlijk bestanddeel van den godsdienst, het kenmerk der vromen in verschillende tijden en landen.

(*) Otto Pfleiderer, *Religionsphilosophie auf geschichtlicher Grundlage*, p. 297.

Enkele voorbeelden zullen voldoende zijn, om ons daarvan te overtuigen.

Als Socrates zich tegenover de orakels van zijn volk op zijn eigen orakel, zijn ‘daemonium’, beroept, kent hij dan niet aan de openbaring Gods in zijn eigen geest het hoogste gezag toe?

Wanneer Paulus getuigt: ‘Ik leef niet meer, maar Christus leeft in mij’, en eene toekomst verwacht, waarin God alles en in allen zal zijn, blijkt dan de groote dogmaticus ook niet een mysticus te zijn?

Hooren wij de taal der Mystiek niet bij den schrijver van het vierde Evangelie, wiens Christus bidt, dat allen één mogen zijn, gelijk de Vader in hem en hij in den Vader, en belooft: ‘Wie in mij blijft en ik in hem, draagt veel vrucht’?

Bekend is het woord van Augustinus: ‘Wil niet naar buiten gaan, maar keer tot uzelven in; daar woont de waarheid. Wij verkrijgen de kennis der waarheid niet door te raadplegen met die waarheid, welke in hoorbare klanken tot ons komt, maar die waarheid is hare bron, welke in het binnenste van onzen geest zetelt.’

Een Mahomedaansch dichter uit de 13de eeuw, Dschelaleddin-Rumi, zong:

> ‘Ik mat het kruis, ik mat de Christenheid,
> Maar Hij, naar wien ik vroeg, hing niet aan 't kruis.
> Ik wilde Hem nu in de Kaaba zien,
> Het hoogste doel, zoowel van oud als jong,
> Ik ging naar Kandahar, naar Herat's streken,
> Zocht overal, beneden, boven. Vergeefs!
> Mijn oog, der godheid toegekeerd, zag niets
> Dan 't geen ik als godheid niet erkennen kon.
> Daarna doorzocht ik ook mijn eigen hart:
> Daar vond ik Hem, dien 'k nergens had gevonden.
> Toen voelde ik een zaalge, zoete smart
> En ieder stofje van mijn zijn was dra verzwonden.’

Dezelfde geest komt ons tegen uit het gedicht van Angelius Silesius in de 17de eeuw:

> ‘Al was de Christus duizendmaal in Bethlehem geboren
> En niet in u, gij blijft voor altoos toch verloren.
> Wordt 't kruis van Golgotha niet in u opgericht,
> Het zal u nooit bevrijden ach! van des Boozen wicht.
> Ik zeg, 't geeft u niets, of Christus is opgestaan,
> Wanneer gij blijft volharden in zond' en euveldaên.
> Voorwaar, het eeuwig Woord wordt heden nog geboren.
> Waar dan? Daar, waar g'in u zelf u hebt verloren.
> De ware zoon van God is Christus slechts alleen,
> Toch moet elk menschenkind het Christuspad betreên.
> De mensch, die blijft in God, vroom en in liefde rijk,
> Die komt het naaste toch den Zoon van God gelijk’(*).

(*) Vgl. Pfleiderer, t.a.p., p. 299.

Is 't niet de taal der Mystiek, die wij in Luther's boekje: *Von der Freiheit des Christenmenschen*, lezen, waar hij o.a. schrijft: ‘Er moet tusschen God en den mensch eene gemeenschapsoefening bestaan, waarin God zich openbaart als den Genadige, die door zijne kracht in den mensch werkt, terwijl de mensch naar dien God grijpt en zich Hem toeëigent met alle krachten. Zoo heeft er als 't ware een huwelijk plaats tusschen God en de geloovige ziel: God deelt den geloovige al zijne goederen mede en verrijkt hem met alle goddelijke schatten, terwijl zijne zwakheden en gebreken in de zee der eeuwige liefde verdrinken’?

En - om niet meer te noemen - ieder kent het *Geloof des harten* van den jongen Des Amorie v.d. Hoeven:

> ‘Ja, in ons ligt de kiem, het wezen van ons wezen,
> Van 't eerste wordingsuur de grond van ons bestaan,
> Het onuitspreeklijk woord staat in ons hart te lezen
> En Christus gaf er klanken aan.
>
> Zoek God niet boven zon en maan en morgensterre,
> Noch vraag uw priestren uit; de Vader is niet verre:
> Keer, mensch! keer tot u zelven in!
>
> Want in u is zijn beeld. Welzalig zij, die 't vonden,
> In wie de heugenis van onze maagschap leeft,
> Wie de Eerstgeborene Gods, zijn broederen toegezonden,
> Het Vaderhuis heroverd heeft.’

Het valt niet te ontkennen, - en in zooverre is het ongunstig oordeel, over haar geveld, verklaarbaar - dat de Mystiek meermalen tot dweperij en het toegeven aan zinnelijke lusten geleid heeft. De Mysticus, die in het onmiddellijk leven in God, in de contemplatie van zijn wezen geheel opging, legde aan het verstand, de rede en den wil het zwijgen op, om alleen naar de uitingen van het godsdienstig gevoel te luisteren. Hij sloot het oog voor de ervaringen, die de mensch in de wereld en in zijn eigen leven opdoet. Vandaar de eenzijdige ontwikkeling bij vele Mystici, hunne minachting voor kunst en wetenschap, hunne overdreven geringschatting van symbolen, daar zij die middelen tot opwekking van het godsdienstig leven niet behoefden.

Onder de merkwaardigste mystieke sekten behoorden zeker de *Kwakers*, die in onzen tijd beter dan vroeger gewaardeerd kunnen worden(*).

In hetzelfde jaar, waarin de ongelukkige Koning van Engeland, Karel I, zijn hoofd op het schavot liet(†), trad George Fox, de

(*) Vgl. over hen o.a.: Bancroft, *Geschichte der Vereinigten Staaten von Nordamerika*, II, p. 283 verv.; Astié, *Histoire de la République des États-unis* II, p. 110 verv.; F. D Maurice, *The Kingdom of Christ or Hints to a Quaker* (2 deelen); *Revue des deux Mondes*, Avril, 1850; A.M. Powell, *Quakerism* in *Sketches and Reminiscenses of the radica Club in Boston* (1880).

(†) 30 September 1649.

stichter der sekte, in 1624 te Drayton in Leicestershire uit Puriteinsche ouders geboren, op. Reeds als knaap hield hij zich liefst met godsdienstige overpeinzingen bezig. Op elfjarigen leeftijd - zoo verhaalt hijzelf - werd hij bij een schoenmaker in de leer gedaan, die ook in wol handelde en vee verkocht; nooit zocht hij iemand te benadeelen, omdat des Heeren macht hem bewaakte; de menschen hielden van hem om zijne eerlijkheid en onschuld. Wanneer hij zich door wereldsche dingen voelde aangetrokken, dan was er eene Macht, die hem drong, wat beters te zoeken. Zou hij voor zich geen vrede vinden, als hij aan dien hoogeren invloed gehoorzaamde?

Fox' opleiding was gebrekkig. Hij had slechts lezen en schrijven geleerd. Vruchteloos zocht hij bij de geestelijken der Engelsche staatskerk naar het licht, waaraan zijne ziel behoefte had. Een hunner scheepte hem af met den raad: ‘Rook tabak en zing psalmen.’ Een ander meende, dat eene aderlating hem goed zou doen, terwijl een derde hem de deur uitjoeg. Hij ging nu den Bijbel bestudeeren, dien hij weldra geheel van buiten kende. Daaruit werd het hem duidelijk, dat Christus gekomen was, om allen te verlichten, een geestelijk koninkrijk te stichten en de menschen tot een geestelijk leven op te wekken.

Meer en meer begon Fox zich van zijne bekenden en vrienden af te zonderen. Geheele dagen bracht hij in de eenzaamheid door, om over de groote vraagstukken des levens na te denken en op openbaringen te wachten, daar het hem duidelijk was geworden, dat de mensch onder goddelijken invloed staat. Eens hoorde hij de stem Gods, die hem opwekte, om zich van de ijdelheden der wereld af te zonderen. Nu trad hij als prediker op in het open veld, op straat en in gevangenissen en vond tal van aanhangers, vooral onder het volk. Hij beriep zich op het licht, dat elken mensch verlicht, op ‘het licht van Christus in den mensch, eene gave Gods tot behoud der ziel’, op Gods onmiddellijke openbaring in ons, die volgens hem hooger stond dan de openbaring in de heilige Schriften. Wanneer hij de gewone kerkelijke samenkomsten bezocht, dan liet hij daar zijne waarschuwende stem hooren. Toen hij in eene kerk te Nottingham over 2 Petr. 1:19 hoorde preeken en de leeraar beweerde, dat met ‘het profetisch woord, dat nog vaster is’, de H.S. bedoeld was, die de regel moet zijn van ons geloof, viel Fox hem in de rede en beriep zich op ‘het inwendig licht’, waaraan ieder moest gehoorzamen. Op eene meeting van Independenten, Presbyterianen en Episcopalen, waar het ieder vergund was het woord te voeren, stond eene vrouw op, om eenig licht te vragen. De Voorzitter legde haar het stilzwijgen op, daar het eene vrouw niet vergund was, in de vergaderingen het woord te voeren, en zij bovendien geacht werd, geene ziel te hebben. Verontwaardigd riep Fox uit: ‘Noemt gij deze plaats eene kerk? De kerk is een pilaar der waarheid, uit levende leden opgebouwd, eene geestelijke huishouding, waar-

van Christus het hoofd is. Maar hij is niet het hoofd van een oud steenen of houten huis.' Aan het eind eener leerrede over de woorden: 'Komt allen, gij dorstigen, komt tot de wateren en koopt zonder geld' (Jesaja 55:1), vermaande Fox den predikant, om van den kansel af te komen: 'Hoe kunt gij tot het volk zeggen, dat het voor niet uit de fontein des levens kan putten, wanneer gij het jaarlijks 300 pond voor uw onderhoud laat betalen?'

Herhaalde malen werd de nieuwe prediker in de gevangenis gezet(*), nu eens als verstoorder der orde in de openbare bijeenkomsten, dan weder omdat hij niet als soldaat wilde dienen of den eed van trouw aan den koning weigerde af te leggen. Hij bezocht Schotland, Ierland, Holland, Duitschland en Amerika, waar hij reeds in 1676 zijne stem verhief tegen de slavernij der negers. Zijne volgelingen noemden zich liefst 'Vrienden' of 'kinderen des lichts'. Om de bewegingen, die zij in hunne samenkomsten met het lichaam maakten, werden zij waarschijnlijk schertsenderwijs *Kwakers* genoemd(†).

Al moge Fox van ruwheid en dweepzucht niet vrij te pleiten zijn, aan den ernst van zijn streven valt niet te twijfelen. In de laatste jaren van zijn veelbewogen leven was hij, vooral onder den invloed van meer beschaafde en ontwikkelde vrienden, wat bedaarder geworden. Een zijner laatste woorden - hij stierf in 1691 - luidde: 'Gedenkt de arme vrienden in Amerika.' Op zijn graf werd door William Penn het volgende opschrift geplaatst: 'Vele menschenkinderen hebben deugdzaam geleefd, maar gij, mijn dierbare George, hebt ze allen overtroffen.'

Bij twee dier vrienden, zonder wie de Kwakers waarschijnlijk, gelijk zoo menige andere sekte in Engeland, spoorloos verdwenen zouden zijn, moeten wij thans onze aandacht bepalen: ik bedoel Barclay en Penn. De eerste gaf eene verklaring en verdediging van de beginselen en leerstellingen der Kwakers.

Robert Barclay, een Schot van geboorte(§), droeg in 1676 zijne

(*) Van de gevangenissen uit dien tijd geeft Milsand de volgende beschrijving: 'C'étaient de terribles lieux que les maisons de force de cette époque, des lieux où les détenus étaient exposés à toutes les brutalités des géôliers et trop souvent retenus an gré de la haine des juges. L'imagination aurait peine à concevoir rien d'aussi horrible que le dongin de Lanceston où Fox fut enfermé. Comment il survécut à sa captivité, il est difficile de le comprendre, car son cachot n'était rien moins qu'une sentine servant d'égout, un cul de basse-fosse où les excréments des prisonniers s'étaient accumulés depuis des années, et dans cet infect cloaque, il eut à attendre les prochaines assises, sans pouvoir obtenir un botte de paille pour se coucher, sans avoir une pierre à se reposer.' *R. d.d. Mondes*, t.a.p. c. 97.

(†) Volgens anderen zou de naam ontleend zijn aan een woord, door een rechter tot Fox gesproken: 'Sidder (quake) voor het woord des Heeren,' waarop deze zou geantwoord hebben: 'Ik ben zulk een *quaker*.'

(§) Hij was in 1648 te Edinburg geboren. Te Parijs, waar hij zijne studiën voltooide, ging hij tot groote droefheid van zijn vader tot de R.K. kerk over. Naar zijn vaderland teruggekeerd, sloot hij zich bij de Kwakers aan.

Apologie van de ware christelijke theologie(*) aan Karel II op. De tweede der hier verdedigde stellingen luidt aldus: 'Daar niemand den Vader kent dan de Zoon en hij, wien de Zoon het openbaart; daar de openbaring van den Zoon slechts in en door den geest geschiedt, kan de ware kennis van God alleen door den geest geopenbaard worden. Door den geest heeft God den *chaos* tot eene wereld van orde, den mensch tot eene levende ziel gemaakt, zich door uitwendige stemmen of verschijningen, door droomen of inwendige openbaringen aan de menschenkinderen, patriarchen, profeten en apostelen bekend gemaakt. Van oude tijden af waren deze openbaringen de voorwaarden van der menschen geloof en zijn het tot op den huidigen dag gebleven. Die goddelijke inwendige openbaringen, die volstrekt noodzakelijk zijn ter opbouwing van het ware geloof, kunnen nooit in strijd zijn met de uitwendige getuigenissen der Schrift of der gezonde rede. Daaruit volgt evenwel niet, dat deze getuigenissen onderworpen moeten worden aan bewijzen, die aan de Schrift of de natuurlijke rede ontleend zijn. Immers, de inwendige verlichting dwingt door hare kracht en teederheid het verstand tot instemming.'

Volgens Barclay kunnen alleen vleeschelijke Christenen, wier aantal legio is, die de *onmiddellijke en goddelijke openbaring* loochenen, tegen deze stelling bezwaar hebben. Wij sparen onzen lezers de uitvoerige verdediging, gedeeltelijk gegrond op plaatsen, aan den Bijbel, aan kerkvaders en hervormers ontleend(†). Slechts op een paar opmerkingen van den schrijver willen wij even de aandacht vestigen. Is de openbaring van Gods geest zeker en onfeilbaar, daaruit volgt niet, dat ieder individu of elk volk, bij hetgeen zij spreken of schrijven, onfeilbaar door dien geest geleid wordt. Een kenmerk van de werking van Gods geest is, dat hij ons nooit tot iets verkeerds aandrijft; wij kunnen zijne openbaringen alleen ontvangen, wanneer wij wandelen in *het zuiver en onbevlekt licht Gods.* Vraagt iemand ons, die de dingen des geestes kunnen zien, voelen en tasten, in wie de geestelijke geboorte reeds is aangevangen, hoe wij weten, dat wij onder den invloed van Gods geest staan, dan is deze vraag in ons oog belachelijk. Met hetzelfde recht zou men aan iemand, wiens oogen geopend zijn, kunnen vragen: hoe weet gij, dat de zon op den middag schijnt?

Maar welke is nu de beteekenis der H.S. voor ons? Zij bevat: een geloofwaardig historisch bericht van de handelingen van Gods volk in verschillende eeuwen; een profetisch overzicht van hetgeen reeds ge-

(*) De *Theologiae vere Christianae Apologia* is eene uitvoerige bewerking van de 15 in 1675 verschenen theologische stellingen, 'omnibus clericis et praesertim universis Doctoribus, professoribus et studiosis theologiae in Academiis Europae versantibus sive pontificiis sive protestantibus oblatae'. In 1692, twee jaar na Barclay's dood, bezorgde Penn eene uitgave van zijne werken. Wij hebben de 11de editie der *Apologie* van 1849 gebruikt.

(†) T.a.p., p. 16-62.

schied is en nog zal geschieden; eene volledige en breedvoerige mededeeling van al de voornaamste beginselen van Christus' leer. Daar evenwel de Schrift ons slechts op de fontein van levend water wijst, maar niet de fontein zelve is, kan zij nooit de voornaamste grond van alle waarheid, het richtsnoer van het geloof zijn. Zij moet ondergeschikt zijn aan den geest, waaraan zij hare heerlijkheid en zekerheid ontleent. Zelve getuigt zij, dat wij alleen door den geest in alle waarheid geleid worden. De geest is dus het richtsnoer van het geloof en beoordeelt den inhoud van het geschreven woord(*).

Wij gaan tot de anthropologie van den schrijver over. Hij stemt toe, dat in Adam de geheele menschheid gevallen is. Maar is het zaad der zonde van den eersten mensch op alle menschen overgebracht, de aansprakelijkheid voor de zonde geldt slechts voor hen, die zelven gezondigd hebben. Er is eene vonk van goddelijk leven in den mensch overgebleven. God heeft zijn Zoon als een licht in de wereld gezonden, dat in de harten van allen schijnt, ook van hen, die van Christus' Evangelie nooit gehoord hebben. Zij kunnen behouden worden door den Christus in hen, al hebben zij van zijn dood te Jeruzalem niets vernomen. Zij worden geheiligd door den Christus, die in hen woont, dien sommigen Wijsheid, Licht of Heiligen Geest noemden.

Wie uit God geboren is, zondigt niet en kan dus reeds hier op aarde in een staat van zondeloosheid verkeeren, al erkent de schrijver, dat hij het zelf nog zoover niet gebracht heeft.

Het uitvoerigst wordt over den eeredienst gehandeld. Buiten de kerk bestaat er geene zaligheid. Maar wie worden tot die kerk gerekend? Allen, tot welke natie zij ook mogen behooren, al hebben zij nooit van Christus of Christendom gehoord, die gehoorzaam zijn aan het getuigenis Gods in hun hart en daardoor geheiligd worden. Van die Katholieke kerk kunnen Heidenen, Turken, Joden, allerlei soorten van Christenen leden zijn, die door *het heilig licht*, dat schijnt in hun hart, met God verbonden zijn.

Een bepaalde stand van geestelijken bestaat niet. Wie door de macht van Gods geest gedreven wordt, wie spreken kan uit eigen ervaring, zal in staat zijn, het hart zijner hoorders in beweging te brengen. Als een goed schriftgeleerde moet hij uit den schat van zijn hart nieuwe en oude dingen kunnen voortbrengen; maar daartoe behoeft hij b.v. geen Hebreeuwsch of Grieksch te kennen; ja, hij handelt verstandig, wanneer hij, vroeger daarin onderwezen, die talen

(*) Het is opmerkelijk, hoe omzichtig de schrijver zich over de dwalingen in de Schrif uitlaat. Hij geeft toe, dat zij er in den loop der tijden kunnen ingeslopen zijn, maar zij zijn in elk geval niet van dien aard, dat de Schrift geen duidelijk getuigenis zou bevatten van het wezen des Christelijken geloofs. Hij ontkent niet, dat Paulus en Jakobus met elkander in strijd schijnen te zijn (t.a.p., 80, 81). Duidelijk geeft Barclay te kennen, dat hij geene openbaring van een *nieuw evangelie*, maar eene *nieuwe openbaring* van het *goede oude evangelie* predikt (t.a.p., p. 86).

zoo spoedig mogelijk vergeet. De schrijver wijst op zijn eigen voorbeeld. Vroeger zocht hij ook naar geleerdheid en wetenschap, maar op zijn achttiende jaar leerde hij door Gods liefde inzien, dat zonder heiligmaking en wedergeboorte niemand den Heer zien kan. Wie zich voor zijne prediking laat betalen, is geen dienaar van Christus, maar een huurling en een valsch profeet.

De samenkomsten der geloovigen mogen niet aan bepaalde personen, tijden of plaatsen gebonden zijn. Wanneer Gods geest over iemand komt, dan moet hij opstaan en Gods woord spreken en bidden. Een bezoldigd prediker gaat op zijne studeerkamer eene preek maken, ontleent de woorden der waarheid aan de Schrift of aan boeken en waarnemingen van anderen. Zonder op den invloed van Gods geest te wachten, draagt hij op goed geluk zijn stuk voor en zegt daarna zijn gebed op en dan is het werk afgeloopen. De Zondag is niet heiliger dan eenige andere dag en wij kunnen dus onze samenkomsten evengoed op andere dagen houden. Is er niemand, over wien Gods geest komt, wordt er niet gesproken of gezongen, dan kunnen wij toch in den naam van Jezus vereenigd zijn en onze inwendige mensch kan versterkt worden. Het *inwendig gebed* is ten allen tijde noodig, maar het *uitwendig gebed* mag slechts dan opgezonden worden, wanneer Gods geest over ons komt.

De ware doop is die des geestes, waardoor wij met Christus begraven, gewasschen en gereinigd worden van onze zonden en in nieuwigheid des levens wandelen. De waterdoop is daarvan eene afbeelding, niet verplichtend voor alle tijden. De kinderdoop is eene zuiver menschelijke traditie. Zoo is ook de gemeenschap aan het lichaam en het bloed van Christus eene *inwendige* en *geestelijke*, waardoor de *uitwendige* mensch dagelijks gevoed wordt. Het *breken van het brood* van Christus met zijne leerlingen was daarvan slechts een zinnebeeld. Het koninkrijk Gods bestaat niet in spijs of drank. Wie nog waarde hecht aan uitwendige teekenen, als water, brood of wijn, behoort tot de zwakken in het geloof, die een levende onder de dooden zoeken. Eens komt de tijd, dat al die uitwendige symbolen zullen worden afgeschaft en God in geest en in waarheid zal worden gediend.

Daar alleen God de macht heeft over der menschen geweten, mag de overheid niet over de gewetens van anderen heerschen. Vermoording, verbanning, gevangenisstraf voor hen, die God naar de inspraak van hun geweten willen dienen, zijn dus in strijd met de waarheid en uit den geest van Kaïn, den moordenaar. In dagen van volharding moet de echte Christen volharden in zijn geloof. Daarvan hebben de Kwakers de treffendste voorbeelden gegeven, die, zoodra God zijne *waarheid* in hun midden geopenbaard had, op de straat, op de markt, in kerken gepredikt hebben, al werden zij dagelijks gegeeseld, voortgesleurd en in kerkers gezet. Vijf en twintig jaren hebben zij voor den naam van Jezus Christus geleden, zonder voor het kruis terug te deinzen.

Wie den ijdelheden der wereld is afgestorven, verwerpt ook alle ijdele gewoonten, waaraan anderen zich onderwerpen.

De Kwaker maakt geene complimenten aan menschen en heeft een afkeer van vleiende titels als: *Hoogheid*, *Excellentie*, enz. Zoo wordt de waarheidsliefde ondermijnd, wanneer wij iemand, die alles behalve heilig is, *Zijne heiligheid* noemen, enz. Lezen wij in den Bijbel ook van den genadigen heer Petrus of van Lord Paulus?

Hij noemt zich niet den gehoorzamen dienaar van een mensch, daar hij dan liegen en Gode de hulde onthouden zou, die Hem alleen toekomt.

Zelfs den koning spreekt hij met een enkelvoudig 'gij' aan, knielt voor geen mensch neder en ontbloot voor niemand het hoofd(*).

Al mag een heer, volgens Barclay, wat fraaier gekleed gaan dan een dienstknecht, hij veroordeelt allen opschik in de kleeding. Omdat de mensch gevallen is, heeft hij kleederen noodig en wel, om zijne naaktheid te bedekken en zich voor koude te behoeden. Is het nu geene dwaasheid, wanneer hij behagen vindt in datgene, wat de vrucht is zijner eigen ongerechtigheid?

Spel, dans en comedie zijn den Christen verboden. 'De helsche gesprekken van dansmeesters en acteurs bewijzen voldoende, welk een meester zij dienen. Al zijn zij geene atheïsten en losbandigen, om het heil hunner zielen zullen zij zich toch weinig bekommeren.' Aan onschuldige vermaken, als het bezoeken van vrienden, het tuinieren, het lezen van geschiedenis, het nemen van geometrische en mathematische proeven, mag hij deelnemen. Maar zijne liefde voor eenig voorwerp of persoon moet nooit zóó sterk zijn, dat zij hem zoude afhouden van het bedenken van dingen, die Godes zijn.

Elke eed is verboden. Laat het waar zijn, dat menschen elkander niet kunnen vertrouwen, de echte Christen, die waarheidlievend en eerlijk is, behoeft niet te zweren. Christus heeft voor zijne leerlingen de waarheidsliefde in de plaats van den eed gesteld.

Niets is met den geest van Christus meer in strijd dan wraak en oorlog. Wij mogen derhalve geene wapenen dragen, ons geld niet geven voor het koopen van trommen, vaandels en andere militaire versiersels, niet deelnemen aan dankzeggingen voor overwinningen, die ten koste van veel bloed verkregen zijn. Ook een verdedigingsoorlog is ongeoorloofd. Hadden wij eene Christelijke overheid, zij zou ons niet bevelen, om onze vijanden te dooden. 'Maar helaas! - met instemming worden de woorden van Ludovico de Vives aangehaald - de vorsten komen in de kerk met hunne wapens en zegeteekenen, in het huis van Christus, vergezeld van den duivel.'

'Laat ons - zoo besluit de schrijver zijn boek - alles nalaten,

(*) De gewoonte, om den hoed af te nemen, werd eerst onder Karel II in Engeland uit Frankrijk ingevoerd. Zelfs op den preekstoel ontblootte de leeraar alleen het hoofd bij het noemen van Gods naam.

wat in strijd is met den wil van Hem, die zijne kinderen van de liefde der wereld verlost en hen leidt op de wegen van waarheid en heiligheid, waarop het hun vreugde is te wandelen.'

Tot de uitnemendste persoonlijkheden onder de Kwakers behoort zeker William Penn(*), geboren 16 October 1644. Reeds als knaap op het College te Oxford, waar hij het eerst met Locke kennis maakte, volgde hij met belangstelling de discussies der Puriteinen en kreeg een afkeer van de staatskerk. De prediking van Thomas Loe, een volgeling van Fox, maakte diepen indruk op hem. Alle pogingen van zijn vader, een rijk Admiraal en lid van het Parlement, om hem te Londen een vroolijk leven te laten leiden, mislukten. In gezelschap van eenige jongelieden zond hij hem naar Parijs, om daar zijne studies te voltooien en, gelijk hij hoopte, ook te genezen. William werd aan het hof van Lodewijk XIV toegelaten en scheen zijne sympathie voor Puriteinen en Kwakers geheel te verliezen. Hij studeerde nog twee jaar te Saumur onder den beroemden Amyraud en kwam na eene reis door Zwitserland en Italië in Engeland terug.

Het jaar 1666 werd een keerpunt in zijn leven. Na eene preek van bovengenoemden Thomas Loe over het thema: 'Er is een geloof, dat de wereld overwint, en een geloof, dat door de wereld overwonnen wordt', sloot Penn zich bij de Vrienden aan, bij wie hij verwachtte te zullen vinden, wat hij tot nu toe tevergeefs gezocht had. Een licht was voor zijne ziel opgegaan. 'Het licht van Christus daarbinnen' zou voortaan zijn leidsman zijn.

Toen de grijze Admiraal van den overgang zijns zoons tot de gehate sekte vernomen had, kende zijn toorn geene grenzen. Hij bezwoer hem, zich en zijne familie de schande te besparen, die onvermijdelijk over hem komen zou. Niets mocht baten. De Kwaker stond voor hem, met den hoed op het hoofd. Hoe zou zulk een ontaarde, die alleen voor God het hoofd ontblootte, ooit aan het hof kunnen komen? Hij werd uit de ouderlijke woning gejaagd.

Bij herhaling vatte hij de pen op, om het leven, de leer en de gewoonten der Kwakers te verdedigen, de leer der kerk aan te vallen, daar zij in strijd was met rede en Schrift, geweten en vrijheid, en voor het heilig recht der gewetensvrijheid op te komen(†). Telkens werd hij in de gevangenis gezet. In Londen's Tower schreef hij zijn bekend boekje: *No Cross no Crown*, waarin hij zocht te bewijzen, dat slechts voor hem, die het kruis gedragen heeft, de kroon is wegge-

(*) Vgl. over hem vooral W.H. Dixon, *History of William Penn* (2de ed. 1873).

(†) O.a. in: *Exalted Truth, A Guide to true Religion*, *Caveat against Popery*, *The great Care of Liberty of Conscience.*

legd(*). De eerste der vier teksten op het titelblad luidde: ‘Maar Mordechaï boog niet’(†).

In 1670 stierf zijn vader. De zoon mocht de voldoening smaken, uit den mond van den stervende de volgende woorden te vernemen: ‘Mijn zoon William, wanneer gij en uwe vrienden voortgaat met te prediken en te leven, gelijk gij tot nu toe deedt, dan zult gij weldra aan de heerschappij der priesters een einde maken.’ Zijne talrijke bezittingen in Engeland en Ierland, zijne aanspraken op Jamaïca, door hem veroverd, had hij aan zijn zoon vermaakt.

Hartelijk was de ontvangst, die Penn op zijne reizen door Holland en Duitschland bij de Puriteinen en de Vrienden genoot. In gezelschap van Fox en Barclay bezocht hij Rotterdam, Haarlem, Amsterdam, Frankfort en bracht te Herford in Westfalen, dat jarenlang eene schuilplaats was voor allen, die om hunne godsdienstige overtuigingen vervolgd werden, een bezoek aan Elizabeth v.d. Palts, met wie hij in voortdurende correspondentie bleef(§).

Bij zijne terugkomst in Engeland werd hij meer en meer overtuigd, dat zijn ideaal daar nooit verwezenlijkt zou worden. Al zijne pogingen bleven vruchteloos. Toen hij vrijheid van geloofsbelijdenis, ook voor de R.-Katholieken, eischte, werd hij voor een verkapten Jezuïet uitgescholden. Zou dit ideaal misschien ook elders werkelijkheid kunnen worden? Reeds als jongeling had hij een blik geslagen naar het verre Westen, vanwaar hij heil verwachtte. De Puriteinen, die naar Amerika vertrokken waren, konden daar vrij hun geloof belijden. In New-Jersey hadden reeds eenige Kwakers eene veilige schuilplaats gevonden. Als hijzelf eens eene kolonie stichtte, waar zijne geloofsgenooten niet meer, gelijk in Engeland, aan vervolgingen blootstonden! De staat had aan zijn vader nog eene groote schuld voor de verovering van Jamaïca te betalen. Hij zou zich tevredenstellen, als hem daarvoor de woeste gronden aan gene zijde van de Delaware, waar slechts enkele Hollandsche en Deensche pachters woonden, werden afgestaan. Daar zou een toevluchtsoord zijn voor vervolgden uit alle natiën! In dit Utopia, hetwelk reeds in groote trekken voor zijn geest stond, zouden allen gelijkstaan voor de wet; recht voor allen, vrijheid van geweten, gelijkheid van staatkundige en burgerlijke rechten zouden daar heerschen!

Na maandenlange onderhandelingen met het Parlement werd het voorstel van Penn op de volgende voorwaarden aangenomen: dat het Parlement van Engeland aan de nieuwe kolonie belastingen kon opleggen; dat hare wetten aan den Koning ter goedkeuring zouden worden gezonden, en - vreemd genoeg! - dat de leden der Engelsche kerk zich er vrij konden vestigen. Op den 24sten Februari 1681 werd

(*) In 1682 verscheen de tweede vermeerderde editie, opgedragen aan Elizabeth van de Palts, Abdis van Herford.

(†) Esther 3:2.

(§) Vgl. ons opstel: *Een belangrijke vondst,* in *De Gids,* Febr. 1880.

de vrijbrief door Karel II geteekend, op wiens voorstel de nieuwe staat Pennsylvanië zou heeten(*).

Den 1sten September 1682 ging Penn, door een groot aantal vrienden vergezeld, op reis naar het beloofde land. Hij ontveinsde zich de moeielijkheden en bezwaren niet, die hem daar wachtten. Zijne vrouw en kinderen moest hij achterlaten(†).

Na eene langdurige reis van bijna twee maanden kwam hij in de haven van Newcastle aan en werd door Hollanders, Duitschers, Engelschen en Zweden hartelijk verwelkomd. Zijne eerste rede tot het volk maakte een goeden indruk. Op de algemeene Vergadering, die spoedig volgde, werd de Constitutie, uit 24 artikelen bestaande, aangenomen. Niemand mocht om zijne godsdienstige overtuigingen vervolgd of gedwongen worden, godsdienstige vergaderingen bij te wonen en voor het onderhoud eener kerk te betalen. Elke belijdenis, die niet den vrede van den staat verstoorde, werd geduld. Een Christen, die den leeftijd van 21 jaar bereikt had, werd kiezer en kon als lid van het Parlement benoemd worden. Gevangenissen zouden tevens huizen van opvoeding zijn. Alleen op moord en verraad stond de doodstraf.

De eerste vergadering met de Roodhuiden werd onder den ouden olm bij Shakamaran gehouden, waar zij gewoonlijk bijeenkwamen.

'De groote geest, - zoo sprak Penn ongeveer - die in den hemel troont, waar alle goeden na hun dood zullen komen, die elke geheime gedachte kent, welke in de ziel van blanken en rooden woont, weet, dat wij met u in vriendschap willen leven. Wij zijn allen één vleesch en één bloed. Laten Christenen en Indianen aan hunne kinderen verhalen van het vriendschapsverbond, dat wij samen hier gesloten hebben!'

Spoedig werd met den bouw van Philadelphia, de stad der broederliefde, aangevangen. Reeds tegen het einde van 1683 kon daar de eerste school in eene hut geopend worden.

Uit Engeland, Schotland en Ierland, uit Holland, Duitschland en Frankrijk trokken velen naar 'de schuilplaats voor onderdrukten uit alle natiën', waar zij op de bescherming van den Kwakerkoning konden rekenen.

Na een driejarig verblijf in de nieuwe kolonie moest Penn naar zijn vaderland terugkeeren. Treurige tijdingen had hij vandaar ontvangen: zijne vrouw, aan wie hij innig gehecht was, leed aan eene ernstige ziekte; omtrent zijn persoon waren allerlei lasterlijke geruchten in omloop; zij, die niet tot de staatskerk behoorden, werden nog altijd vervolgd. Vóór zijn vertrek sloot hij vredesverdragen met de hoofden der Indiaansche stammen, terwijl eene Commissie gedurende zijne afwezigheid het bestuur in handen zou nemen. Bij zijn afscheid van het

(*) Penn zelf had voorgesteld, de kolonie naar de boschachtige streek, waarin zij gelegen was, Sylvanié te noemen.

(†) In 1672 was Penn getrouwd met Guli Springett, die met Milton bijzonder bevriend was.

volk sprak hij: ‘Mijne liefde en mijn leven zijn bij u en met u en ook in de verte zal ik mij aan u verbonden gevoelen. Gij blijft mij boven alle beschrijving dierbaar. Ik zegen u in den naam des Heeren, wiens vrede bij u blijve! Gij zijt in een rustig land gekomen; vrijheid en macht zijn in uwe handen. Heerscht in den naam van Hem, onder wien de vorsten der wereld het zich eenmaal eene eer zullen rekenen te regeeren.’ Roerend vooral waren zijne laatste woorden tot de hoofdstad: ‘En gij, Philadelphia, wier naam reeds vóór uwe geboorte genoemd werd, wat al zorgen en moeite waren er noodig, om u in het leven te roepen! Mijne bede tot God voor u is, dat gij in de dagen der verzoeking pal moogt blijven staan, dat uwe kinderen door den Heer gezegend en door zijne macht bewaard mogen worden!’

Het waren 15 moeielijke jaren, die Penn na zijne terugkomst in Engeland doorbracht(*). Onvermoeid bleef hij werkzaam voor de zaak der vrijheid en pleitte voor verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden. Gehoorzaamheid op uitwendig gezag, vervolging van ketters in de meening, daardoor God te dienen, waren eene gruwel in zijn oogen. Hij zocht het lijden der vervolgden te verzachten en hen uit de kerkers te bevrijden, waarin zij jarenlang gezucht hadden. De vriendschappelijke verhouding, waarin hij tot Jakobus II stond, die de Mis bijwoonde, wat in strijd met de wetten des lands en met Gods woord geacht werd, berokkende hem vele vijanden. Aan smaad en lasteringen was hij ten prooi. Zijne vrouw en zijn oude vriend Fox ontvielen hem.

Op den 9^{den} September 1699 ging Penn voor de tweede maal, maar nu in gezelschap zijner familie, naar Amerika(†). Er viel daar veel voor hem te doen. Sluikhandel en zeeroverij werden verboden. Geschillen moesten worden bijgelegd. De bepaling werd gemaakt, dat de negerslaven na 14 jaar lijfeigenen zouden worden. Penn drong op eene zachtere behandeling der slaven aan en schonk aan zijne eigen slaven de vrijheid terug.

Zijn wensch, om in zijn tweede vaderland zijne laatste jaren door te brengen, werd niet vervuld. Uit zijn eigen vaderland kwam de tijding, dat Pennsylvanië door Engeland geannexeerd zou worden. Penn begreep, dat hij zijn recht voor het Parlement moest bepleiten. Onder de smeekingen der Roodhuiden, die hem baden, bij hen te blijven, ‘daar zulk een goed vader nimmermeer tot hen zou komen’, vertrok hij in 1702. Bij zijne terugkomst lag Willem III op sterven. Koningin Anna was hem gunstig gezind en de wet tot annexatie der nieuwe kolonie werd ingetrokken. Maar de laatste jaren zijns levens werden door allerlei omstandigheden verbitterd. Hij, die zijn aanzienlijk vermogen ten bate van anderen besteed had, werd op zijn ouden dag -

(*) In dezen tijd schreef Penn o.a. de volgende werken: *The new Athenian, Just Measures, A Key opening the way, A brief Account of the people called Quakers*, *Some fruit of Solitude*

(†) Drie jaar te voren was bij hertrouwd met Haunch Callowhill.

voor de hoeveelste maal? - om schulden, die zijne vrienden in Pennsylvanië niet wilden voldoen, in de gevangenis gezet. Een zoon, dien hij tot zijn opvolger bestemd had, leidde een losbandig leven en verbitterde zijn ouderdom. Uit Amerika kwamen meestal ongunstige tijdingen. Tot zijne blijdschap mocht hij nog vernemen, dat Pennsylvanië den invoer van negerslaven verboden had.

In 1712 werd hij door een aanval van beroerte aangetast, die zich nog tweemaal herhaalde. Zijn verstand werd langzamerhand beneveld; zijn geheugen verminderde; hij kon niet veel meer spreken en nam deel aan de spelen zijner kleinkinderen. Hij stierf 29 Juli 1718. Bij zijne begrafenis waren vele vrienden tegenwoordig, die heengingen in het besef, dat zij een groot en een goed man verloren hadden.

Onder de beschaafde en ontwikkelde Kwakers nam William Penn eene voorname plaats in. Was zijne mystiek minder dweepziek dan die van velen zijner geloofsgenooten, ten onrechte heeft men hem een kouden rationalist genoemd. Gelijk bij zijn leven werd hij ook na zijn dood door velen hoogst onbillijk beoordeeld, het laatst door Macaulay(*). Wij nemen de volgende woorden van den Amerikaanschen geschiedschrijver Bancroft over: ‘Zijn vlekkeloos karakter heeft over alle lasteringen gezegepraald. Zijn naam had een goeden klank in de hutten van Wales in Ierland en onder de boeren in Duitschland; geen bewoner eener Whigwam twijfelde aan zijne rechtschapenheid. Hij behoort tot die weinigen, wier roem duurzaam is gebleven’(†).

De geschiedenis der Kwakers is eene lijdensgeschiedenis. Zij werden niet alleen in hun eigen vaderland vervolgd, gemarteld, in vunzige kerkers opgesloten. Na het verlaten van Engeland was hun lijden alles behalve geëindigd. In Amerika, waar zij gehoopt hadden, vrij hun geloof te kunnen belijden, wachtte hun bittere teleurstelling(§).

(*) Volgens Macaulay is Penn meer eene mythische dan eene historische persoonlijkheid. Men heeft een heilige van hem gemaakt. Hoewel erkend wordt, dat Penn uitnemende deugden, een krachtig plichtbesef bezat; dat eene vurige begeerte hem bezielde, om het geluk der menschheid te bevorderen; dat hij zijn tijd in menig opzicht vooruit was (*The History of England*, 1867, I, p. 240), heeft de geschiedschrijver tal van beschuldigingen tegen hem ingebracht, waardoor zijn karakter in een hoogst ongunstig licht wordt geplaatst. Die aanklachten zijn mijns inziens op afdoende wijze weerlegd door Dixon, t.a.p., II, p. 181-210.

(†) T.a.p., p. 345. Hoogst gunstig luidt ook het oordeel over Penn van Astié (t.a.p., p. 229): ‘Il ne semble pas que l'auréole de bienveillance, de franche humanité et de libéralisme qui entoure le nom de William Penn soit à la veille de disparaître; il demeure comme une des individualités les plus intéressantes, les plus riches. Il avait la satisfaction de pouvoir se dire, devant Dieu, qu'il s'était conduit en économe fidèle, suivant la mesure de son intelligence et de ses talents.’ Hij haalt de volgende woorden van Voltaire aan: ‘C'était un spectacle bien nouveau qu'un souverain que tout le monde tutoyait et à qui on parlait le chapeau sur la tête, un gouvernement sans prêtres, un peuple sans armes, des citoyens tous égaux, et la magistrature près, et des voisins sans jalousie. Guillaume Penn pouvait se vanter d'avoir apporté sur la terre l'âge d'or dont on parle tant, et qui n'a vraisemblablement régné qu'en Pennsylvanie.’

(§) In Massachusetts kon ieder Kwaker, al kwam hij een kranken vriend bezoeken, gearresteerd, gevangengezet en op het bloote lichaam gegeeseld worden (Vgl. Powell, t.a.p., p. 171).

Juist de Puriteinen, die om dezelfde oorzaken waren uitgeweken, hebben daar hun leven verbitterd. Vanwaar dit schijnbaar vreemde verschijnsel? De Kwakers gingen in het oog der Puriteinen te ver; zij waren radicalen. Aan het O.T., waarop de Puritein zich het liefst beriep, hechtten zij weinig waarde. Zij weigerden de wapens te dragen. Al namen zij nimmer hunne toevlucht tot geweld, toch was hun ontzag voor de overheid niet bijzonder groot. Met geringschatting spraken zij over doop en avondmaal. Zij erkenden geene bezoldigde leeraars. Hun beroep op het inwendig licht, dat in ieder mensch schijnt, leidde tot bodemloos subjectivisme. In hunne samenkomsten heerschte ongebondenheid in plaats van orde. Zij eischten vrijheid voor allen, zelfs voor Katholieken en ongeloovigen. Tegenover zulke ketters was het den ketters van weleer toch zeker wel geoorloofd, als kettermeesters op te treden!

Slechts in Pennsylvanië konden de Kwakers een tijdlang ongestoord hun invloed doen gelden. Maar ook daar werd hunne positie soms moeielijk, omdat zij halsstarrig bleven weigeren, aan den oorlog deel te nemen, ja, zelfs gelden daarvoor op te brengen. Slechts enkelen onder hen, de zoogenoemde *Vrije Kwakers*, erkenden het recht van den krijg, wanneer de nationale verdediging dien noodzakelijk maakte, gelijk b.v. in den onafhankelijkheidsoorlog tegen het Moederland.

In een tijd, toen Protestantsche kerkgenootschappen over de rechtzinnigheid der leer streden en, gesteund door den machtigen arm van den staat, andersdenkenden vervolgden, hebben de Kwakers het eerst den edelen strijd gevoerd voor vrijheid van belijdenis en openbare godsvereering voor allen. Zij hebben zich opofferingen getroost, martelingen ondergaan, ja, zelfs hun leven opgeofferd, om dat kostelijk kleinood te veroveren.

Het waren Kwakers, die het eerst op verbetering van het lot der slaven aandrongen. Het werd voor eene schande gehouden, wanneer een Kwaker slaven hield. Volgens een besluit van 1758 werd ieder uit de vereeniging der Vrienden gebannen, die de slavernij verdedigde. Elihu Coleman, William Burling, Benjamin Lundy, John Woolman namen onder de bestrijders dier onmenschelijke instelling eene voorname plaats in. De laatste, een eenvoudig kleermaker, reisde door verschillende staten van Amerika, om de slavenhouders op hunne zonde opmerkzaam te maken. ‘Een volk, dat voor zijn eigen onderhoud arbeidt, leidt een gelukkiger leven, dan wanneer het van slavenarbeid leeft. Vrije menschen werken gaarne voor hunne familie; maar negers, die arbeiden, om anderen te voeden, welke hen als hunne vijanden beschouwen, missen den prikkel tot arbeid. Al maken wij van de negers slaven, gelijk de Turken van de Christenen, vrijheid blijft toch het natuurlijk recht van allen zonder onderscheid’(*). Het waren vooral Kwakers, die erop aandrongen, dat in de Amerikaansche Constitutie

(*) Vgl. over hem Bancroft, t.a.p., IV, p. 114 verv. en *Fortnightly Review,* Jan. 1882.

van 1789 de vrijheid der slaven zou worden opgenomen. Onder de abolitionisten van onzen tijd was het aantal Kwakers betrekkelijk het grootst.

William Penn heeft het eerste voorbeeld gegeven, dat door de Vrienden gevolgd is, van eene rechtvaardige, humane behandeling der Indianen. Ongewapend verscheen hij in hun midden en bediende zich nimmer van geweld tegenover hen. Vandaar, dat nooit een droppel Kwakerbloed door een Indiaan vergoten is. Wel mocht Bancroft vragen: 'Was er ook vooruitgang van Cortez en Pizarro tot William Penn?'(*)

De Engelsche geneesheer William Allen, ook een Kwaker, is te recht een type van de verlichte philanthropie der 19de eeuw genoemd, een hervormer van gevangenissen, scholen en instellingen van liefdadigheid(†).

En wie kent niet Elizabeth Fry, de rijke en aanzienlijke vrouw, de moeder van elf kinderen, die een deel van haar leven te midden van gevangenen doorbracht? Toen zij voor het eerst in 1816, in gezelschap van bovengenoemden geneesheer, de gevangenis te Newgate bezocht, waar zij mannen en vrouwen aantrof, die meer op beesten dan op menschen geleken, besloot zij als hervormster der gevangenissen op te treden(§). Mannen en vrouwen werden gescheiden, de vrouwelijke gevangenen onder vrouwelijk opzicht gesteld. Door haar toedoen ontstonden scholen voor gevangenen en vrouwenvereenigingen, die zich met het bezoeken der ongelukkigen belastten. Zij begeleidt de ontslagenen naar de transportschepen, die haar naar een eenzaam oord zullen voeren. In het buitenland weet zij door correspondentie en persoonlijk bezoek sympathie voor haar streven op te wekken. Van haar is gezegd: 'Zij bezat een talisman, om wilde dieren te temmen. Door al wat laag en ontaard is, baande zij zich een weg, den weg, dien de engelen ontsluiten, wanneer zij de machten der duisternis bestrijden, om het licht te laten doordringen.'

Door eenvoud, matigheid, rechtvaardigheid, waarheidsliefde, door de achting, die zij voor den mensch toonden, onverschillig, tot welk kerkgenootschap hij behoorde, hebben de Kwakers zelfs bij tegenstanders waardeering gevonden.

Al had Barclay eene soort van dogmatiek voor zijne geloofsgenooten

(*) T.a.p., II., p. 333.

(†) Vgl. over hem: *Revue des deux Mondes,* t.a.p., p. 259 verv.

(§) Over den toestand der gevangenissen in het begin dezer eeuw schrijft J. Milsand, 'Les détenus de tout genre, condamnés ou prévenus, y étaient entièrement confondus. Les femmes et les hommes y couchaient pêle-mêle au milieu des immondices. L'ivrognerie, la brutalité y régnaient librement à la faveur d'une oisiveté complète. L'idée qu'il pouvait: être avantageux pour la société comme pour les détenus d'empêcher la gangrène du vice de se développer avait sans doute été entrevue par plus d'une intelligence, mais en Europe elle attendait encore une application générale' (*R.d.d. Mondes*, t.a.p., p. 261).

opgesteld, eene voor allen verbindende belijdenis bezaten de Kwakers niet(*). Er bestond onder hen verschil in opvatting, b.v. over de beteekenis der Schrift en van den persoon van Jezus voor het godsdienstig leven. Maar langzamerhand is er in hunne Vereeniging een sektegeest, een geest van uitsluiting binnengeslopen, die geene dogmatische ketterijen duldde. In het begin dezer eeuw trad in Engeland Anna Barnard op. Zij protesteerde tegen enkele menschvormige voorstellingen omtrent God en het O.T., ontkende den Mozaïschen oorsprong van den Pentateuch, de ontvangenis van Jezus uit den heiligen geest en zijne wonderen. Zij werd uit de gemeente gebannen en moest naar Amerika terugkeeren. Toen kort daarna Elias Hicks in Long Island aan Jezus eene plaats gaf in de rij der menschen en ieder dogma ontkende, dat met zijn bovennatuurlijken oorsprong in verband stond, verklaarden de Synoden der Kwakers te Londen en te Philadelphia van het jaar 1829: 'De verlichting van den heiligen geest moet beperkt blijven tot de verklaring der H.S.; van elken Kwaker wordt instemming geëischt met de leer van het Evangelie.' Geen wonder, dat zij, die zoover afgeweken waren van het beginsel der Vereeniging, Hicks en zijne volgelingen - hun aantal wordt op ongeveer 10,000 berekend - voor ketters en afvalligen verklaarden en in den ban deden.

Er ontstond eene scheiding tusschen *natte* en *droge* Kwakers. De eersten vonden geen bezwaar in het deelnemen aan wereldsche vermaken; muziek en dans zijn in hun oog geene zonde; zij hebben het stemmige Kwakerkleed afgelegd en nemen de gewone beleefdheidsformules in acht. Zij worden alleen bij de wekelijksche godsdienstoefeningen toegelaten(†).

Ons oordeel over de Kwakers van onzen tijd kan niet gunstig zijn. Al kunnen zij ook thans nog op uitnemende persoonlijkheden wijzen, geene kracht, geene bezieling gaat meer van hen uit, gelijk weleer. Zeker is het vonnis niet geheel onbillijk, onlangs door een bevoegd beoordeelaar over hen geveld: 'De Kwakers zijn eene bekrompen, angstvallige, conservatieve sekte geworden. Doof voor de eischen van het heden, beroepen zij zich op protesten van het verleden, die thans hunne beteekenis verloren hebben. Zij zijn even bevreesd voor

(*) In de *Conclusie* van zijn boek heet het: 'Indien gij, oprechte lezer, mijn stelsel overweegt, dan twijfel ik niet, of gij zult met mij en vele anderen getuigen, dat God ons opnieuw de oude paden der waarheid en gerechtigheid geopenbaard heeft.'

(†) 'Plusieurs congrégations sont réunies sous la jurisdiction d'une assemblée universelle. Au-dessus des assemblées mensuelles sont d'autres synodes trimestrielles, dominés eux-mêmes par un meeting annuel qui décide en dernier ressort. De toutes les décisions des *meetings* mensuels appel peut être interjeté devant les assemblées trimestrielles, qui d'ailleurs reçoivent leurs rapports et leur transmettent les circulaires du synode annuel. Non seulement tous ces *meetings* ont à s'enquérir si leurs administrés observent les règles de la discipline, s'ils sont exacts à ne point payer leurs dîmes, s'ils acquittent scrupuleusement leurs engagements commerciaux et les impôts du pays; chacun d'eux est encore appelé à rendre compte de l'état des âmes et des opérations du seigneur à leur égard. Bien plus, les assemblées reçoivent les communications religieuses des fidèles, la confidence des troubles qu'ils ont traversés et des consolations qui leur ont été accordées' (*R.d.d. Mondes*, t.a.p., p. 245).

eenig nieuw licht als Fox' tegenstanders. Voor zulke vrienden zou Fox zelf, kon hij thans weder onder hen optreden, een zeer onwelkome gast zijn. Door hunne bekrompen inzichten hebben zij den goeden naam hunner Vereeniging bevlekt en zijn ontrouw geworden aan haar oorspronkelijk beginsel. Was de beweging der Kwakers een protest tegen uitwendige vormen, velen onder hen onderscheiden zich tegenwoordig alleen door eigenaardigheden in kleeding en spraak en door de inachtneming van formaliteiten, die bij hunne samenkomsten voorgeschreven zijn. Zoo heeft de letter den geest uitgebluscht. Zij teren op het zedelijk beginsel, dat hun is overgeleverd. Vooral de jongeren onder hen aanvaarden deze erfenis als een recht, dat hun toekomt, en maken er dus geen wijs gebruik van. Zij begrijpen het woord niet van een hunner achtenswaardige predikers: "Wij moeten zóó leven, dat het kleed, hetwelk ons nu past, morgen voor ons te nauw is geworden"'[(*)].

Wie aan eene alleen zaligmakende Kerk gelooven, zijn natuurlijk niet in staat, de Kwakers te waardeeren. Evenmin de Confessioneelen van onzen tijd, voor wie het absoluut goddelijk karakter der H.S., de absolute verdorvenheid der menschelijke natuur, de bijzondere verzoening en het verbindend gezag der belijdenisschriften boven allen twijfel verheven zijn. Wij koesteren eerbied voor die mannen, welke in een tijd, toen door Protestanten het Protestantsch beginsel verloochend werd, het recht van het persoonlijk geloof gehandhaafd en daarvoor smaadheid en vervolgingen verdragen hebben; voor hen, die de rechten van elk mensch, ook van den slaaf en den Roodhuid, eerbiedigden en door rechtschapenheid uitmuntten. Wij gevoelen sympathie voor die oude Kwakers, niettegenstaande al hunne eenzijdigheid en zonderlingheden. Al zullen wij, meer dan zij, ons voordeel doen met het licht, door apostelen en profeten, door wijsgeeren en dichters, door geleerden en kunstenaars ontstoken, van het gehoorzamen aan 'de stem Gods in ons' verwachten wij met hen:

'Kracht om het kwade te verzaken,
Om het kruis der waarheid te dragen,
Om ons dagelijksch leven tot een gebed te maken.'

Dr. M.A.N. ROVERS.

(*) Powell, t.a.p p. 176.

Staatkunde en geschiedenis.

Seehausen, eene Hollandsche stad in de Pruisische Altmark.

Eene studie uit het kolonisatietijd perk der 12de eeuw en de ontwikkeling van den Duitschen landbouw onder den invloed van Hollandsche kolonisten.

I.

Geldt Karel de Groote als de stichter van het voormalige Duitsche rijk, zoo moet Keizer Otto I als de hersteller en bevestiger der macht van dit zeer omvangrijk gebied beschouwd worden. Wel reikten in die dagen de oostelijke grenzen van Duitschland nog niet verder dan de Elbe en de Saale en waren Hamburg, Maagdenburg en Halle de oorspronkelijke grensplaatsen; wel moesten de Duitschers later nog met afwisselend geluk om de heerschappij in het Noorden strijden; wel trachtten de Denen, Slaven en Hongaren nog voortdurend de verdere verbreiding der Duitschers tegen te gaan en zochten zij voornamelijk het koloniseeren der door pest en oorlog ontvolkte streken te verhinderen, maar toch werden in de eerste helft der 10de eeuw de grondslagen van het Duitsche rijk voldoende geacht, om de reeds verkregen macht op den duur te handhaven en uit te breiden.

In het *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik* van I. Conrad, Bd. I 1879, geeft Dr. August Meitzen een hoogst interessant en zuiver historisch beeld van de verbreiding der Duitschers in Duitschland ten koste der Slaven en van de door hen, vooral op landbouwkundig gebied, verspreide beschaving. Hij licht de drie verschillende perioden toe, waarin de hulp van kolonisten uit meer ontwikkelde streken voor Noord-Duitschland onmisbaar was, en toont de trapsgewijs voortgaande ontwikkeling van Brandenburg-Pruisen aan.

Het toegepast systeem van kolonisatie werd steeds met de heerschende zienswijze in overeenstemming gebracht en droeg daarom ook uitstekende vruchten. Eerst leidde de machtige en invloedrijke Katholieke geestelijkheid de algemeene volksbeweging en was de landbouwkundige onderneming een middel ter bekeering of ter bevordering van het Christendom; daarna vervulden Protestantsche sekten, wel is waar in meer bescheiden vorm, maar toch op bijna even uitgebreide

schaal, dezelfde taak en eindelijk, onder Frederik den Groote, werd om zuiver politieke redenen, op systematische wijze en met kennis van zaken gekoloniseerd. Zelfs heden ten dage is die kolonisatie voor de oostelijke provinciën nog geen overwonnen standpunt.

Elke periode van kolonisatie steunde op den arbeid van vroeger dagen en daar er steeds onvermoeid voortgebouwd werd, genoot het land uitsluitend de voordeelen van dit koloniseeren. De harmonie tusschen landbouw, industrie en handel en het natuurlijk verband tusschen stad en platteland bleven beter dan elders bewaard en wat bij voorbeeld de productieve kracht van Hongarije nog heden ten dage meer, dan goed is, belemmert, bleef in Pruisen onbekend, daar de natuurlijke ontwikkeling uit eigen beweging plaats vond en steeds door bepaalde, machtige en goed georganiseerde corporatiën geleid werd.

De opkomst der stad Maagdenburg, de eigenlijke hoofdplaats der geheele streek, dateert uit het jaar 929, toen Editha, de oudste zuster van den Engelschen vorst Athelstan, het vlek of visschersdorp met de daarbij behoorende omgeving als huwelijksgift of gelijk de Duitscher zegt, als ‘Morgengabe’ of ‘Leibgedinge’ van haar keizerlijken gemaal Otto I kreeg. Otto's vader, Hendrik de Vogelaar, had als diplomaat eene nadere verbinding met Engeland wenschelijk geacht en daarom in het belang van zijn land en zijn huis de hand van Koning Eduard's oudste dochter voor zijn zoon begeerd. Athelstan voelde zich daardoor in zoo hooge mate vereerd, dat hij zijne beide zusters door zijn kanselier Thorketulus naar Duitschland liet geleiden, om aan Otto de vrije keus te gunnen. Otto koos Editha, de schoone maagd met de goudblonde lokken en de heldere blauwe oogen, die zielenadel, een vroom en dichterlijk gemoed en een kloek verstand verrieden. Editha zag de zacht glooiende oevers der Elbe met de sappige groene weiden, die de streek in een bekoorlijk licht hulden, en vatte eene voorliefde voor het zoo gunstig gelegen maar onaanzienlijke Maagdenburg op. Zij dacht aan Londen en de Theems, aan het door haar verlaten vaderland en aan de genoegens der aldaar doorgebrachte jeugd; Otto voorkwam haar wensch en schonk haar dit gebied, terwijl hij bereid was, met haar en het hof in deze omgeving te vertoeven.

De Keizerin besloot nu het vlek in eene machtige en bloeiende stad te herscheppen en bepaalde, gezeten in een rijk getooiden, met vier paarden bespannen wagen en door alle trabanten omringd, op plechtige wijze den omvang der stadsmuren zoowel als de ligging der nieuw te bouwen huizen. Had Karel de Groote Maagdenburg met stapelrechten voorzien, zoo schonk Otto de stad het privilege, om munten te slaan, het recht, om binnen hare muren jaarmarkten te houden, en de vrijheid, om in geheel Duitschland, te land en te water, behoudens de keuren van Keulen, Mainz, Tiel en Bardowieck, handel te mogen drijven. De bewoners waren grootendeels kooplieden, zoowel Christenen als

Israëlieten, die toen nog niet door geloofshaat van elkander gescheiden waren(*). In die dagen was er nog geene sprake van eene vervolging, die later aan Beugnot de veelbeteekenende woorden ontlokte: ‘On voit que ce peuple n'avait encore pour ennemi que le clergé.’

De 10de eeuw kende nog geen stedelijk bestuur of eigenlijke stadsrechten en zoolang Lombardije nog niet het model voor de inrichting der steden gegeven had, gold de voorstelling, die aldus in den *Sachsenspiegel* uitgedrukt wordt:

‘En toen zeiden de kooplieden tot den koning: daar elk land aan bepaalde wetten onderworpen is, wenschten wij gaarne te weten, welk recht voor ons als wet beschouwd wordt. De koning wees hen op de voor de scheepvaart meest geschikte rivieren, alwaar zij bevestigde steden mochten bouwen, terwijl zij tevens met verscheiden rechten en vrijheden begiftigd werden. Ter bekrachtiging reikte hij hun de hand. Een koopman, die dit teeken begreep, vatte haar en ontdeed haar van den handschoen. Daarop werd hun door den koning van Gods genade in den naam des kruises de St. Petersvrede verleend en deze oorkonde stond gelijk met het recht, om steden of marktplaatsen te bouwen. Op de markt verrees een groot kruis, waaraan 's konings handschoen als symbool bevestigd werd.’

Otto stichtte in Maagdenburg een Benedictijnerklooster, dat door Abt Anno uit Trier tot het middelpunt der toenmalige intellectueele beweging verheven werd, liet het plan voor eene kathedraal ontwerpen en wist den Paus over te halen, om Maagdenburg tot een aartsbisdom te wijden, waaraan de bisdommen Havelberg en Brandenburg tribuut schuldig waren. Daardoor kon deze stad het centrum der noordelijke streken worden en wat Otto voorbereidde, voltooiden de beide Aartsbisschoppen, Norbert uit Kleef (1125-1134), stichter der Premonstratenserkloosters, een hoogst talentvol patriciër met onwrikbare beginselen(†), en Wichmann uit Naumburg (1152-1192), een krijgshaftig prelaat, gewapend met een helder verstand en een diplomatiek karakter, die met Albert den Beer uit de mark Brandenburg tegen de Slaven te velde trok, den buit eerlijk deelde en, om de kosten te dekken, steeds meer veroverde. Wichmann vereenigde zich met Albert, om kolonisten uit Holland en Vlaanderen te ontbieden, en onder hun bestuur kon de kroniekschrijver Helmold (1170) constateeren, dat de tienden aanzienlijk vermeerderden, steden uit den grond verrezen en de wel-

(*) Hoffman: *Geschichte der Stadt Magdeburg*, Bd. I-III 1845.

(†) Bernhard van Clairvaux vond tegenstand in zijne eigen orde; de corporatie werd door zijn hervormend optreden onderling verdeeld en was ontzet over het hartstochtelijk karakter der biechtpredikatiën, maar door deze methode won hij juist de sympathie van het volk en kon met de bestaande organisatie tegen de anti-kerkelijke machthebbers te velde trekken. Norbert, zijn geestverwant, vond de Fransche tactiek voor zijn doel te heftig; hij koos het Duitsche land der Saksers voor zijne plannen uit en won als Aartsbisschop bijna onbeperkten ambtelijken invloed. Norbert wist den Keizer te beheerschen en ondernam de zoogenaamde ‘Slavische zending’, die alleen voor de vruchten der kolonisatie uit de Nederlanden aan de hooggestelde verwachtingen beantwoordde.

vaart zeer toenam. Het waren hoofdzakelijk landbouwers en handwerkers, die het gebied der Slaven bezetten, en wel treedt op eens in meerdere plaatsen de landbouwkolonie verbonden met de wol- en lakenweverijen op den voorgrond. In Burg bij Maagdenburg vormden de Hollandsche lakenwevers de eerste corporatie, die als gilde erkend werd.

In Stendal had hetzelfde plaats; Salzwedel, Seehausen, Osterburg, Verden(*) en andere plaatsen dier streken werden aanvankelijk met Hollanders en eerst later met Saksers bevolkt; in Erfurt(†) bereiken bijna gelijktijdig landbouw, tuinbouw en wolweverij een hoogen trap van ontwikkeling; in Leipzig en omgeving wordt hetzelfde verschijnsel bespeurd. De oudste statuten, voorkomende in het gildenboek der stad Nordhausen, noemen de kolonisten eenvoudig het gilde der 'Vlemingen' en nog in de 15de eeuw wordt het ontstaan der gilden aldus aangeduid: 'Zwene vndir den Flemyngern adir wolnwebern.' Het staat dus vast, dat de lakenindustrie aldaar uit Vlaanderen stamt. In Maagdenburg werd de corporatie der schilders, het gilde der wapensmeden, die de wapenschilden der ridders voor het steekspel vervaardigden, in voor Duitschland ongewone termen erkend. De beide Flämings, uitgebreide vlakten nabij Maagdenburg, werden door Hollanders gekoloniseerd en de stad Interbogk(§), door Albert den Beer met Hollanders bevolkt, kreeg in 1174 van Wichmann dezelfde rechten en privilegiën als de stad Maagdenburg. Alvorens tot Seehausen over te gaan, wil ik als model eene oorkonde van Wichmann uit het jaar 1158 mededeelen.

'In den naam der heilige en ondeelbare Drieëenheid, Wichmann, door Gods genade aartsbisschop der heilige kerk te Maagdenburg.

Kond zij allen geloovigen, toekomstige en tegenwoordige, dat Gerhart, prior der hooge Stiftskirche in Maagdenburg, een aan de andere zijde der stad aan de Elbe gelegen dorp Krakoe geheeten, met al het daartoe behoorend land, met alle leenen, weiden, bosschen, visscherijen, vijvers, waterrechten, enz. en met alle daarop rustende verplichtingen aan zekeren Burchard en zekeren Simon tegen betaling eener bepaalde som gelds met ons willen en weten alsmede met dat der koorheeren van het Domstift en van dat des schouts, die genoemd dorp eertijds in leen gehad heeft, ter bebouwing heeft overgedragen, onder voorwaarde, dat de door voornoemde heeren daarop te plaatsen boeren alle door hen gekochte akkers erfelijk zullen bezitten en derhalve aan hunne erfgenamen als eigendom kunnen en mogen achterlaten. Voorts is aan de koopers toegestaan, dat de bewoners der nieuwe kolonie alle strijdvragen, verhandelingen en rechterlijke vonnissen volgens het

(*) Dr. Götze: *Geschichtsbtlätter für Stadt und Land Magdeburg.* Jahrg. 4 II en Jahrg. 6 IV en Jahrg 12.
(†) A.L.J. Michelsen: *Mainzer Hof zu Erfurt am Ausgange des Mittelalters.* 1853.
(§) C.C. Heffter: *Urkündl. Chronik der Stadt Interbogk und ihrer Umgebungen.*

Hollandsche recht, de Hollandsche wetten en gebruiken zullen mogen behandelen, beslissen en vellen, alsmede bevrijd zullen wezen van alle belastingen en krijgs- of andere diensten. Zij moeten echter dijken ter afwering van het water onderhouden en volgens Hollandsch gebruik jaarlijks 12 denaren van elke hoeve betalen, alsook 1/10 van den oogst en van al hetgeen tiendplichtig is. Die tienden worden in drie deelen gedeeld; één voor de domheeren, één voor de kerk en den geestelijke des dorps en één voor den heer of eigenaar der plaats.' Dit stuk werd in 1166 nogmaals bekrachtigd.

Deze oorkonde werpt een eigenaardig licht op het wezen der kolonie, op hare rechten en plichten en op de grenzen, waar zij zich vrij kon bewegen. Hoewel ten opzichte van den vorm gewijzigd, zijn de verschillende oorkonden gedurende dit tijdperk in hoofdzaak gelijkluidend. Wat Bisschop Frederik aan Hamburg en Bremen beloofde, vond navolging in Holstein, werd herhaald door Wichmann, vond genade in de oogen van Albert den Beer en van Hendrik den Leeuw en werd bekrachtigd door Koning Koenraad III. Deze periode in de Duitsche geschiedenis herinnert ons levendig aan het optreden der koloniën in Italië(*) en werd in de 11de eeuw evenzeer door Frankrijk(†) doorleefd. Het is als het ware het eersts wordingsproces der natie(§).

In de 'oude Vlaemsche liederen' van Willems vinden wij een lied, dat hoogst waarschijnlijk de leus der Hollandsche en Vlaamsche emigranten uit de 12de eeuw geweest is en dat ook gaarne door de achtergelaten en gezongen werd.

Het luidt:

'Naer Oostland willen wij rijden,
Naer Oostland willen wij mêe,
Al over die groene heiden,
  Frisch over die heiden
Daer isser en betere stêe.

Als wij binnen 't Oostland komen
Al onder dat hooge huis fijn:
Daer worden wij binnen gelaten
  Frisch over die heiden,
Zij heeten ons willekom zijn,

Ja, willekom moeten wij wezen,
Zeer willekom moeten wij zijn:
Daer zullen wij, avond en morgen,
  Frisch over die heiden,
Noch drinken den koelen wijn.

(*) Dr. Pöhlmann: *Die Wirthschaftspolitik der Florentiner Renaissance und das Princip der Verkehrsfreiheit*, 1878.

(†) Dr. K. Lamprecht: *Beiträge zur Geschichte des französischen Wirthschaftslebens im* 11ten *Jahrh.*, 1878.

(§) Borchgrave: *Histoire des colonies belges qui s'établirent en Allemagne pendant le* 12e *et* 13e *siècle*, 1865.

Wij drinken den wijn er met schalen
En 't bier ook zoo veel ons belieft:
Daer is het zo vrolijck to leven
Frisch over die heiden,
Daer woonter mijn zoete lief.'

(Dit lied werd later op verschillende wijzen verduitscht.)

Meestal gaven de kolonistengroepen haar hart op de eene of andere wijze in eenig al naar gelang van omstandigheden meer of minder zwaarmoedig getint lied lucht en het zij mij veroorloofd, hier nog ter vergelijking op dat der later uit Salzburg verdreven Protestanten te wijzen(*):

'I bin a armer Exulant
A so thu i mi schreiba,
Ma thuat mi aus dem Vaterland
Um Gottes Wort vertreiba.

Das woass i wol, Herr Jesu mein,
Es is Di a so ganga,
Jetzt will i Dei Nachfolger sein,
Herr! machs nach Deim Verlanga.

Ei Pilgrim bin i halt nu mehr,
Muss reisa fremda Stroassa,
Dass bitt i Di mei Gott und Herr,
Du wirst mi nit verloasa.

Den Glauba hab i frei bekennt,
Das darf i mi nit schäma,
Wann mo mi glei a Ketzer nennt,
Un thuet mirs Leba nehma.

Ketta und Banda war mi mei Ehr,
Um Jesu willa dulta,
Un dieses macht die Glaubenslehr,
Un nit mei böss Verschulda.

Muss i glei in das Elend fort,
Will i mi doa nit wehra,
So hoff i do, Gott wird mir dort
Och guta Fründ beschera.

Herr, wi Du wilt, so gib mi drein,
Bei Dir will i verbleiba,
I will mi gern dem Wille Dein
Gedultig unterschreiba.

Mues i glei fort, in Gottes Nam',
Un wird mir Alles gnomma,
So woass i wol, die Himmelskron
Wer i einmal bekomma.

So mues i heüt' voa meinem Haus,
Die Kindel mues i loasa,

(*) Dr. M. Beheim-Schwarzbach: *Hohenzollernsche Colonisationen*, 1874.

Mein Gott, es treibt mi Zährel aus,
Zu wandern fremda Stroassa.

Mei Gott, führ mi in oana Stadt,
Wo i dei Wort koan hoba.
Darin will i di früh und spoat
In meinem Herzel loba.

Sol i in diesem Jammerthal
Noch länger in Armuth leba,
So hoff' i do, Gott wird mir dort
Ein bessre Wohnung geba.'

II.

Albert de Beer, Graaf van Ballenstedt, kreeg in 1133 de noordelijk gelegen Mark van Keizer Lotharius in leen en veroverde daarop het markgraafschap Brandenburg, dat allengs meer en meer vergroot en uitgebreid werd en ten slotte het machtig koninkrijk Pruisen vormde. Wij staan hier dus voor het begin der geschiedenis van den Pruisischen staat. Om zijn land te bevolken, zond Albert drie afgevaardigden, Anselm zu Havelberg, Hartwig von Stade en Evermodus, prior van Onze Lieve Vrouwen te Maagdenburg, naar Holland, om landbouwers en ambachtslieden uit te noodigen, zich met hunne familiën in zijn land te vestigen. Zij gaven aan dat verzoek gehoor, om daardoor grondeigenaar of erfpachter te kunnen worden, hetgeen voor de jongere zonen uit talrijke huisgezinnen in die dagen te huis nu juist niet zoo heel gemakkelijk was. K.L. Torfs wijst in zijne *Historische schets der watervloeden in België en Holland*, op de vele spring- en watervloeden, die de Nederlanden teisterden en de emigratie in die dagen zeer sterk in de hand werkten, zoodat wij gerust kunnen aannemen, dat verschillende oorzaken op deze hoogst belangrijke beweging invloed uitoefenden. Al het laag en moerassig gelegen land werd hun ter bebouwing aangewezen en zij begonnen met het steken van turf, het uitroeien van bosschen, het draineeren van den grond en het ontginnen der woeste stukken land. Als gesloten corporatiën brachten zij eigen gereedschap mede, pasten zij hunne eigen methode van bewerking toe, behielden zij, naast de bijzondere privilegiën, de Dietsche of Nederduitsche taal, het Hollandsche recht en de nationale zeden en gebruiken. Zij werden als vrije boeren erkend, mochten naar eigen goeddunken gemeenten stichten, kerken bouwen en hunne vestigingen zelfstandig besturen en namen hoeven, overeenkomstig de Hollandsche of Vlaamsche maat gemeten, in erfpacht(*).

Deze noordelijk gelegen streek is aangespoeld land, turfgrond, moeras en zand. Leemige klei, mergel, rood, geel en wit zand zijn aldaar overvloedig voorhanden, terwijl enkele vlakten veel kiezel bevatten en ook hier en daar graniet, porfier, kwarts en veldsteen opleveren. Wij

(*) Zie Adler: *Die Niederl. Colonien in Brandenburg* (*Märkische Forschungen,* Bd. VII). en vergelijke daarmede *Rechtsdenkmale aus Thüringen* Lfrg. II, waarin de Vlaamsche rechten nader ontwikkeld worden.

vinden derhalve sporen van vroegere gemeenschap met het Skandinavisch gebergte en kunnen daarvan tot nabij Moskou den invloed bespeuren. Van de tegenwoordig bekende schatten, die zelfs heden ten dage nog onvoldoende gedolven worden, van den rijkdom aan steenzout, gips, krijt en zoovele voor de ontwikkeling der chemische industrie zoo hoogst belangrijke grondstoffen was toen nog uit den aard der zaak geene sprake. Graan kon gebouwd worden, en voor veeteelt was de natuurlijke basis voorhanden; de ploeg mocht echter slechts de bovenste aardlaag omwerken: anders zou het hemelwater meer dan de bebouwbare aarde doordringen; de putten moesten diep geboord en ten koste van veel arbeid en moeite aangelegd worden. Mager was de grond; gering waren de hulpmiddelen, en middelmatig kon slechts de oogst zijn, maar dit alles schrikte onze voorouders niet af. Ongeveer in 1149 begon de kolonisatie der Mark, die meer dan eene eeuw duurde en zoowel van oorkonde tot oorkonde als van bouwwerk tot bouwwerk in de verschillende kronieken en stedelijke geschiedboeken vrij nauwkeurig gade te slaan is.

In de Pruisische Altmark bezetten de Hollanders Salzwedel, Kuhfelde en Seehausen, drie archidiaconaten van het bisdom Verden Daarvan omvatte Seehausen de stad van dien naam met één stadskerk, drie kapellen en een klein domstift en 57 dorpen, waarvan 22 gemeenten met eigen geestelijken. Seehausen aan de Aland was de hoofdstad der zoogenaamde ‘Wische’, eene streek, die grootendeels uit hooi en grasland bestond en oorspronkelijk als gemeenschappelijke weide beschouwd werd. Stroohalmen of wisschen duidden de grenzen aan en golden als teeken, dat het afweiden verboden was; vandaar de naam ‘Wische’ voor het district en de beteekenis der uitdrukking ‘verwischen’. Evenals in de naburige stad Osterburg, die vóór 1151 door de Hollanders gesticht werd, kozen de kolonisten in Seehausen het hoogst gelegen punt in de onmiddellijke nabijheid der rivier, terwijl de latere kolonie der Saksers daarnaast eene eigen, de nu nog bestaande stad aanlegden. Het is hoogst merkwaardig, dat de verschillende kolonistengroepen zich naast elkander als geheel zelfstandige corporatiën vestigden en nooit dezelfde stad bewoonden. Duitschers, Slaven, Hollanders en later ook de Israëlieten(*) bleven afgezonderd en eerst bij de tweede of derde generatie bespeuren wij de nadere samensmelting. Tegenwoordig is de oude stad, het Hollandsche Seehausen, akkerland en zijn slechts nog enkele fundamenten voorhanden, o.a. die der St.-Jacobskerk, terwijl de stadsmuren eerst in 1798 geslecht en in tuinland veranderd werden. De Saksische stad ligt circa tien minuten verder. In 1180 moet het Hollandsche element zich reeds met de Saksers gefraterniseerd hebben en

(*) De Israëlieten werden echter toen nog niet als paria's der maatschappij behandeld. Zelfs in Rome waren zij vrij in hunne beweging en een paus als Innocentius III behoorde tot de uitzonderingen. Eerst onder Paul IV (1555) bande de overheid de Israëlieten in het Ghetto, aldus genaamd in navolging van Venetië, waar zij in 1516 naar de wijk verbannen werden, die oorspronkelijk voor de ovens der gettatori of smelters bestemd was.

is voor het eerst de vermenging in de architectuur waar te nemen. De Hollanders brachten den baksteenbouw mede, terwijl de Saksers graniet en zandsteen verkozen; beiden hechtten aan de door hen uit gewoonte toegepaste architectonische vormen. St. Jacob was een baksteenbouwwerk uit de eerste helft der 12de eeuw; St. Pieter werd door de Saksers in 1170/80 van graniet gebouwd en in 1220/30 met een Hollandschen toren voorzien. In Salzwedel en Osterburg nemen wij hetzelfde waar; van Osterburg bestaat nog de oude Hollandsche St.-Martinskerk, van baksteen gebouwd, omgeven door het kerkhof, terwijl alles daaromheen bouwland is(*).

Het optreden der Saksers naast de Hollanders tegenover de Slaven en de eigenaardige ontwikkeling van beiden tot de samensmelting blijkt het duidelijkst uit de stichtingsoorkonden van het naburig Stendal. De talrijkste volkplanting zegevierde en daar de huizen zelden massief gebouwd waren en de latere oorlogen eerst het opeenproppen der bewoners binnen eene kleine, door sterke wallen beschutte ruimte noodzakelijk maakten, zoo is het verdwijnen der oude steden zeer verklaarbaar. Wichmann verruilde meerdere hoeven voor één huis van steen; derhalve werd het bezit van zulk eene woning als luxe beschouwd en gold dit als een voorrecht der patriciërs. Er was overal plaats voor eene Nederduitsche en eene Saksische gemeente, evengoed als de Israëlieten in hun dorp of hunne stad vrije beweging genoten, en niemand dacht eraan, om onderlinge huwelijken te verbieden of op de eene of andere wijze in den weg te staan. De onverdraagzaamheid begon eerst in de 13de eeuw wortel te schieten en baarde allengs een toestand van nood en ellende, in strijd met het wezen van het Christendom.

De Hollanders te Seehausen bezaten de St.-Martinskerk, gebouwd in den Romaanschen stijl, en wel eene vrij groote basilica met drie schepen, die op eene talrijke vestiging wijst, maar niet lang in gebruik geweest kan zijn. De nog uit dien tijd bestaande kerk van het naburig Beuster heeft dezelfde constructie en kan als model ten opzichte van den stijl dienen. Verder wordt nog op de aanwezigheid der Begijnen gewezen, die een eigen huis bezaten en uit de Nederlanden afkomstig waren. Als vrije corporatie van vrouwen, in kloostergewaad gehuld, maar zonder kloostergelofte afgelegd te hebben, zorgde zij voor de ziekenverpleging, diende de kerk en bewaakte de overledenen. Aanvankelijk genoot zij als vrije orde de algemeene achting; later echter oordeelde men minder gunstig over hare zedelijkheid, zoodat Nicolaus van Bibera in zijn beroemd historisch-satiriek gedicht uit de 13de eeuw haar aldus meent te moeten bezingen:

> ‘Auch fehlt es nicht an Beginen, unzählige finden sich drinnen;
> Lebt ein Theil in Verkehrtheit, ein Andrer doch für sich in Keuschheit,
> Hier begegnet man Reinen, ihr Ohr ist feind dem Gemeinen,
> Sind auf Schmutz'ges nicht aus, um lauteren Sinns dann zu kehren

(*) Zie Dr. Götze: *Kirchengeschichte der Stadt Seehausen in der Altmark und des Collegiatstiftes St. Nicolai zu Beuster bis zur Reformationszeit.*

Von ihren kirchlichen Wegen zurück zum Leben im Segen,
Das wie im Kloster sie führen so still; ich glaube, sie zieren
Mehr so die christlichen Lehren, als wenn im Verschlusse sie wären:
Weihn sie auch ihre devoten Gelübde dem Herrn nicht nach Noten
(Ohne Geschrei, doch in Liebe, aus gläubigem, hoffendem Triebe).
Leisten sie doch damit mehr, als wenn es stets ihr Beruf wär',
Laut wo zu singen und hoch, auf richtiges Tactmaass bedacht noch,
Ob auch ihr reiches Erbarmen am Tag nicht ermüdet, den Armen
Gaben, erwünschte, zu reichen zu Ehren der Schmerzensreichen:
Fasten und wachen sie doch und machen wollnes Gespinnst noch
Und beweinen das Leid. So wirken sie Tags und zur Nachtzeit;
Müssiggang fliehen die Schwestern und treiben nur Gutes. Wie gestern,
So auch morgen und heute ist Beichten ihre Freude.
Thun's vor den Brüdern gar weidlich, erzählend mit Thränen und deutlich,

Was sie geträumt in den Nächten und was sie am Tage vollbrachten.
Einzelne nun von ihnen - doch selten nur - kommen von Sinnen,
Zweifellos ist, dass sie fasse alsdann eine heil'ge Ekstase,
Wo sie Christum erblicken, das Volk nennt's lautes Entzücken.
Will auch von Einiger Sitten Bericht zu thun mich nicht hüten:
Von jenen Quasi-Matronen, die denken, es soll sich verlohnen,
Dass sie fromm sich geriren, um faul überall zu flaniren,
Ihre Renonc' ist der Rocken, umher zur Kurzweil sie socken.
Bald sie den Markt frequentiren und Klöster, wo Mönche logiren,
Etwa den Raum gar, darin diese schlafen, 's ist wahrlich nur Unsinn,
(Drängen hinauf bis zum Chor der Domherren, manchmal sich frech vor).

Bald sie vergnügt dahin eilen, wo's klar, dass Scholaren verweilen
Edelen Blutes und schön von Figur und von trefflichem Ansehn.
Was sie hier profitiren, ist Verskunst und Decliniren.
Aber nicht mit Spondeen sind ängstlich sie, noch mit Trochäen,
Einzig passet für diese Geschöpfe der dritte der Füsse.
Eigentlich muss er allein zu dem, was sie schmieden, sich herleihn.
Ihre Kinder ohn' Schonung man setzt vor der Geistlichen Wohnung
Oder an das Portal einer Kirch'; jüngst machte der Zufall
Einige, die dort standen, zu Zeugen des eben Genannten.
Lasst mich's nur immer hier sagen ohn' Angst vor möglichen Klagen,
Zur Vermeidung von Dingen, die noch mehr Schande bedingen:
Nämlich einige Mütter, weil Vaters Verrath ihnen bitter,
Nehmen des Satans Rath an zu arger, heimlicher Schandthat,
Brechen die Häls' ihren Kindlein und zwängen sie in einen Topf ein,
Den sie dann thun in den Fluss: so fahren die ärmsten zum Orcus,
Auch die Mütter, doch später - ihr werdet folgen, ihr Väter!
Dass doch die Mutter durch 's Kindlein mit dauernden blutigen Tröpflein

Wäre befleckt und gezeichnet, so dass sie ein Merkmal, geeignet,
Einen Frevel, so blutig, gerecht zu verrathen, davontrüg'!

Wie jene Schwalb' etwa wär' sie ganz kenntlich der Welt da.' (Vertaald uit het Latijn door Ds. Albr. Rienacker.)

De Heine der 13de eeuw verliest voor één oogenblik den spottenden toon, zoodra hij de zeden der kloosters en der geestelijkheid karakteriseert.

Van de gebruiken der kolonisten trok het meest de aandacht: de eerste kerkgang met de huwelijksinzegening, het daaropvolgend, later door de gilden overgenomen gastmaal in tegenwoordigheid van den schout, drie geestelijken, drie gedeputeerden en drie collega's van den schout en de proclamatie tot zoogenaamden heerenboer. Het maal

bestond veelal uit twee ganzen, tweeërlei vleesch en visch, gebak en wijn à discrétion. Veelal volgde op het diner een souper. Daar echter reeds in die dagen door de boeren het kerkelijk huwelijk eerst gesloten werd, nadat het eerste kind ter wereld gekomen was, zoo volgde men het ceremonieel, door Van de Spieghel ten opzichte van Den Briel aldus aangeduid: 'So wanneer vader ende moeder met elkander vergaederen in wettachtigen hylic, en sy die bastaerden met haer neemt, als sy trouwt, onder haer fally, en onder dat hoek, dat sy dan daer na getrouwt syn, et amittunt maculam geniturae.' Men noemde dat 'onder de huic wettigen' en de kinderen werden onder den naam van 'mantelkinderen' gelegitimeerd(*). Zulke groote mantels worden nog in Thuringen gedragen. Voor het overige waren bij plechtige gelegenheden groote, zwarte mantels voor alle aanwezigen mode; patriciërs droegen een degen, terwijl hunne vrouwen kakelbont gekleed gingen.

Groot gewicht werd op den aanleg van dijken gelegd en onder de patriciërs ontmoeten wij dignitarissen, gelijkstaande met dijkgraven, gezworenen, penningmeesters, gezworen landmeters, rentmeesters, schutters en moermeesters(†). Voor de overeenkomsten met den staat zijn de contracten der corporatie van Bitterfeld het belangrijkst en voor de handhaving van het erfrecht staat Interbogk bovenaan. De woningen werden met schuttingen omgeven (vandaar de naam 'Pfahlbürger') en terwijl de Slaven uitsluitend met hout bouwden, zoodat er, ingeval van oorlog, slechts van verbranden sprake is, vervaardigden de Hollanders steenen, maakten gebruik van kalk en leerden van de Saksers het bouwen met leem en kiezel, stukken graniet en andere natuurlijke hulpmiddelen. Zorg werd besteed aan de kloosters, de kerken, de citadel en later aan het theatrum of liever het algemeen verkoophuis, stadhuis, gerechtsgebouw en danszaal, ook voor de gilden ingericht en de algemeene verzamelplaats genoemd.

Hoe meer de corporatieve idee wortel schoot, hoe meer er voor dit centraalgebouw besteed werd, en wanneer wij de geschiedenis nagaan van het op muzikaal gebied zoo te recht beroemde Gewandhaus te Leipzig of van den Gürzenich te Keulen, dan stuiten wij steeds op het oorspronkelijke koophuis, waar de waren tentoongesteld werden, de publieke vermakelijkheden plaats vonden en tooneelvertooningen het publiek bezighielden. Stendal bezat zijn domus pellificum, Rostock zijn domus allecium, enz. De particuliere woningen waren klein en slechts voor de alleronontbeerlijkste behoeften ingericht; het glas was duur en zelfs grootere gebouwen dachten wel aan vensters, maar niet aan vensterglazen.

Van een slot uit de Mark wordt vermeld: 'In de woningen onzer voorouders was steeds plaats voor anderen, omdat men voor zichzelf weinig ruimte behoefde. Wat had de mensch meer noodig dan eene

(*) Zie: *Kaufhaus der Stadt Burg in Magdeburg* van Dr. F. Geisheim.

(†) Bekend is vooral de aanleg van waterleidingen en de instelling van een eigen bureau van den 'waterstaat'; voorts de oprichting van zoogenaamde molens.

slaapplaats en een dak ter beschutting voor den nacht? Het kind, dat geboren wordt, moet tusschen vier muren kunnen schreeuwen: zoo wil het een oud gebruik; is 't opgegroeid en volwassen, dan bouwt de Hemel hem zijn huis en waar plaats voor zoovele duizenden is, daar kan hij ook nog leven. De zon was zijn vuur en zijn licht; het woud bood hem schaduw en de lucht schonk hem afkoeling. Scheen de zon niet en regende of stormde het, zoo bezat elk huis eene hal, een voorportaal en een planken vloer met beschot, waar zich de bewoners konden vereenigen, om rondom het vuur door kout en scherts den tijd zoek te brengen. De hal was niet hoog, evenmin gewelfd en de balken waren met roet bedekt. De vloer bestond uit vastgestampt leem en slechts daar, waar tafel en stoelen stonden, waren planken voorhanden. Rondom bevonden zich banken van eikenhout. Één deur en één drempel scheidden de hal van den voorhof. De schoorsteen was van hout, de haard van eikenhout, met wilgen doorvlochten en met leem ommanteld. Vond de rook geen uitweg en begon de schoorsteen te zengen, dan klom een knecht op het dak en goot een emmer water door het schoorsteengat. Ging het vuur dientengevolge uit, geen nood, want aan hout ontbrak het niet. Lucht en hout waren de grootste schatten onzer voorouders; de lucht had vrijen toegang door de deur, den ruimen schoorsteen, de vrij gelegen trap en de boven-étage. Voor het overige waren het fundament zoowel als het souterrain van het gebouw van steen, die op vastgestampte aarde rustte, terwijl de muren uit hout en leem (Fachwerk) bestonden, hier en daar met baksteenen en pannen afgewisseld.'

III.

In de 12de eeuw moesten de Slaven het gelag betalen en werden de kolonisten ontzien. Door hen vermeerderden de inkomsten van den grond, konden de vorsten zoowel als de geestelijkheid zich allengs aan pracht en luxe gewennen en vooral hunne tafels beter voorzien. De door Karel den Groote aanbevolen vischvijvers, de reeds in Frankrijk bloeiende wijncultuur en de vruchten van den tuinbouw en de ooftteelt werden in Noord-Duitschland door de geestelijkheid evenmin versmaad, maar zoolang deze uit eigen ondervinding de lasten en lusten van den arbeid kende, dacht zij er niet aan, om onverdraagzaam te zijn en de gewaarborgde privilegies der kolonisten aan te tasten. De revolutie in de Nederlanden ter verkrijging der individueele vrijheid en later de vele watersnooden begunstigden de kolonisatie en de emigranten gaven aan de noordoostelijke richting de voorkeur, zoolang zij op de erkenning van corporatieve rechten en vrijheden aldaar konden rekenen. De vorsten, de geestelijkheid en het volk verstonden geruimen tijd de kunst, om naast, met en voor elkander te werken(*).

(*) Ik herinner hier ter plaatse aan Vondel's *Gijsbrecht van Amstel*, alwaar te lezen staat:

'Zijn wil is, dat ghy trekt naar 't vette lant van Pruissen,
Daar uit het Pools gebergt de wyssel-stroom komt ruissen,
Die d' oevers rijk van vrugt genoegelijk bespoelt,
Verbouw u daar, en wacht, tot dat de wraak verkoelt,
Gij zult in dit gewest, een stadt Nieuw-Hollant bouwen,
En in gezonde lucht, en weelige landouwen,
Vergeten al uw leet, en overbrochten druk;
Waar door uw nazaat klimt den berg op van 't geluk.'

Het land werd zorgvuldig opgemeten en in hoeven van 35-40 morgen ingedeeld; het aantal woningen bedroeg ⅓ van dat der hoeven. Water, weide en bosch bleven gedurende de eerste periode van ontwikkeling gemeengoed en na den oogst kon het akkerland in gemeenschap afgeweid worden. De dorpen werden oorspronkelijk onregelmatig aangelegd en eerst de betere methode van bemesting, die de ontwikkeling der verschillende veldbouwsystemen ten gevolge had, ging gepaard met meerdere concentratie in beperkte ruimte. De ontwikkeling der eigendomsbegrippen en de daarmede verbonden rechten hadden evenzeer op die concentratie invloed. Daar in Duitschland tegenwoordig weder over het systeem van erfpacht en eene wijziging in de behandeling der domeinen gedelibereerd wordt, zoo spreekt het wel vanzelf, dat de eerste periode van ontwikkeling weder meer op den voorgrond treedt, want hoe zou men kunnen hervormen, indien men het wordingsproces niet meer kent(*)?

Elke corporatie werd door een ondernemer of schout geleid, die de pachtsom bepaalde, de tienden regelde, de plichten tegenover vorst en geestelijkheid vaststelde en voor naleving der wetten zorgde. Later maakten de drostendiensten een en ander overbodig. De boerenhof bestond gewoonlijk, al naar gelang van den heerschenden welstand,

Zie *Beschrijving van Amsterdam.* Of Gysbrecht van Amstel naar Pruisen trok en aldaar het stedeke Holland bouwde, is onzeker; daarentegen is het zeker, dat Hollanders aan de kruistochten tegen de Slaven deelnamen en zich aan de Elbe en de Saale vestigden.

(*) De emigratie van landbouwers had ten gevolge, dat ook in de Nederlanden meer aandacht aan de droogmaking van moerassen en de bewerking van verwaarloosd land besteed werd, zoodat onmiskenbaar door de kolonisatie in den vreemde een gunstige invloed op den geboortegrond uitgeoefend kon worden. In 1170 gewagen Nederlandsche Kronieken van den systematischen aanleg van dijken in verbinding met landbouwkundige plannen en in België werd op bijna gelijke voorwaarden als in den vreemde terrein aan corporatiën van landbouwers afgestaan, zoodat op dit voorbeeld meer in het bijzonder gewezen moet worden. De Smet zegt in de *Annales de l' académie d' archéologie de Belgique* VIII:
‘La terre de la Woestine, qui consiste en huit villages, appelés Vrijen ou 's Walle Vrijen dans la châtellenie de Furnes, formait encore un désert en 1161. C'était un domaine du comté de Flandre et Thierry d' Alsace avec son fils Philippe, pour le peupler et le défrîcher, accorda des champs à tous ceux qui voudraient s' y établir, à la charge d' un modique cens en avoine et volaille; leur permit d'y bâtir une église et de la pourvoir d' un curé à ses frais; il y appela aussi les serfs des autres seigneurs, à qui il se chargea d' en procurer la permission, et leur accorda la liberté et l' exemption à perpétuité de tout service, de toute pétition, de toute taille et de toutes autres exactions, auxquelles les autres habitants de ses domaines étaient assujettis, sauf des heirvaarten ou chevauchées pour la défense du pays appelées Landweir.’
Was de vestiging van Nederlandsche landbouwers en tuingaardeniers voor de ontwikkeling van den Duitschen akkerbouw van ontzaglijke beteekenis, zoo was ook de emigratie een spoorslag voor de achtergeblevenen, om niet te rusten. Zekere eenheid in de algemeene verschijnselen van economischen aard dier historische periode kan niet ontkend worden.

uit eene schuur, een graanzolder, uit kelder, stal en een onderkomen voor de schapen en zwijnen. Bij toenemende welvaart werden hieraan een badhuis, eene broodbakkerij en eene keuken toegevoegd. Heerenhuizen werden massief gebouwd en met pannen gedekt; het eenvoudige woonhuis echter bestond uit hout, leem en stroo. Kalk en glasovens waren evenals graan en watermolens in gebruik.

In die dagen waren natuur, kapitaal en arbeid in staathuishoudkundigen zin nog niet van elkander gescheiden en werd de landbouwer als pionier der algemeene beschaving beschouwd. Het zwaartepunt der geheele volkshuishouding berustte uitsluitend op den landbouw en deze tak van bestaan hield handel en industrie nog onder zijne voogdij, ofschoon het handwerk reeds teekenen van leven begon te geven en zich op zelfstandige wijze trachtte baan te breken. Vergelijken wij nu eens de periode van wording in Noord-Duitschland met die in Frankrijk, waar in de 10de eeuw bijna dezelfde verschijnselen waargenomen kunnen worden en waar Bourgondië zeer spoedig als hoofdvertegenwoordigster der beschaving optrad.

Tegenwoordig is slechts 15-16% der oppervlakte van Frankrijk met bosschen bedekt en tracht de regeering door eene uiterst strenge wetgeving, door de uitloving van premiën en door andere hulpmiddelen de wederaanplanting in de hand te werken. Te recht vreest het land voor den nadeeligen invloed, door het gemis aan hout op het klimaat uitgeoefend, voor het toenemen van overstroomingen en voor nadeelen van anderen aard. Wat door vorige geslachten uit overmoed, lichtzinnigheid en onkunde te veel gehakt werd, moet bijtijds weder systematisch aangevuld worden, en daartoe kan de wijze, waarop de oud-Duitsche 'Gau-Genossenschaft' in het graafschap Siegen het boschwezen behandelde, tot voorbeeld dienen. Eertijds waren de noordelijke gewesten, de Ardennen, Ile-de-France en het zuidoosten nog met ondoordringbare wouden bedekt, al begon ook Bourgondië reeds vroegtijdig met het sloopingswerk ten gunste der ontwikkeling van den wijnbouw. Intusschen zorgde dit land voor veredeling van het hout en voor den aanleg van wilgenbosschen. Te lang werd het woud als gemeengoed beschouwd en eerst de liefde voor de jacht en het belang der aristocratie wijzigden eenigermate deze primitieve voorstelling. Terwijl in het noordoosten van Duitschland te veel dennen en sparren groeien, hield Frankrijk de beuken en eiken in eere, hetgeen een voorrecht genoemd mag worden.

Het begrip weide was zeer rekbaar en zelfs het Eldorado der zwijnen werd onder deze categorie gerangschikt. Voor den boer kwam het er nu vooral op aan, om het land te draineeren en de wilde weide in winstgevend gras- en hooiland te veranderen, om bosch en veld aan zijne op winst berekende methode van bewerking te onderwerpen. Zoo koos hij reeds zeer spoedig het vruchtwisselsysteem en legde zich op den bouw van stalvoeder toe. Trouwens, de roofbouw kon op den duur geen

stand houden en bij voorkeur sloeg hij eene richting in, die de veeteelt, dit correlaat van den akkerbouw, als basis beschouwt en van landbouwkundig standpunt de natuurlijke, trapsgewijs voortgaande ontwikkeling van den landbouw genoemd mag worden. In het noordwesten was de schapenfokkerij met het oog op de behoeften der Hollandsche wolindustrie het voordeeligst. Ook waren melk en kaas voor eigen onderhoud onmisbaar. Het rund gold als trekdier en werd voor den ploeg geplaatst, terwijl het paard als krijgsros daartoe te edel was. Tuinen wijnbouw, bloemen- en ooftcultuur, verbonden met vischteelt, werden ijverig door de geestelijkheid, de beste economen dier dagen, beoefend en naast Bourgondië nam Maçon de eerste plaats in den landbouw in. Als landbouwkundig systeem vond het drieslagstelsel genade in de oogen der landbouwers, ofschoon daarbij aan intensieve cultuur nog niet gedacht werd. Over het algemeen heerschten echter nergens eenheid, bewuste methode en gemeenschappelijk overleg, maar schonk men gaarne groote speelruimte aan het toeval, de gewoonte en de zoogenaamde practische ondervinding. Naast de toepassing van het nog steeds in noordelijk Frankrijk, Touraine, Normandië en Bourgondië gehandhaafd drieslagstelsel was de exarteria of het branden der velden mode en deze methode had met het oog op de bosschen en het particulier eigendom de inmenging der wetgevende macht ten gevolge. In Bourgondië werd het eerst particulier eigendom ten opzichte van den boschgrond erkend. Daar de invallen der Noormannen nog sporen achtergelaten hadden en niettegenstaande de elasticiteit der bevolking en hare arbeidzaamheid verlaten dorpen en woeste streken in overvloed voorhanden waren, trachtte men evenals later in Duitschland door kolonisatie in de behoeften te voorzien, de productie te vermeerderen, het land te verbeteren en eene betere algemeene organisatie tot stand te brengen, en daarbij werd de volgende methode gevolgd:

Het droogmaken en bewerken van moerassen was een godgevallig werk en daarenboven eene uit een financieel oogpunt hoogst voordeelige zaak, die echter een aanzienlijk kapitaal, concentratie van kracht voor geruimen tijd en de organisatie van gesloten corporatiën veronderstelde. Dientengevolge werd deze missie door de kloosters ten uitvoer gebracht en vooral in het zuiden toegepast. De eigenlijke volksbeweging koos eene gemakkelijker taak, begaf zich naar de bosschen en begon te branden en uit te roeien, om daarna het aldus gewonnen land te bebouwen. Deze methode was reeds onder de Karolingers in gebruik; partieel, maar ook op zeer uitgebreide schaal, werden de bosschen verwoest en de akkers onder de bewerkers uitgeloot. Midden in het woud verrees eene kolonie. Eenzaam en schijnbaar verlaten zag men hier en daar eene kerk, terwijl de hofsteden verstrooid lagen. Allengs vestigden zich enkele familiën in de nabijheid van het kerkgebouw; woonhuis op woonhuis werd uit hout daar ter plaatse opgericht en met het noodige voorzien; eene gemeenschappelijke weide voor het vee kwam tot stand en

wegen door het bosch legden de kolonisten aan. Al doorzichtiger en doorzichtiger werd het zwaar geboomte, dat voor de moderne cultuur moest wijken. Uit gehuchten werden dorpen, uit dorpen steden met burgen en hechte wallen; het land werd verdeeld; wetten werden ontworpen, grenzen bepaald, de individuen aan eene min of meer vrije, maar tevens krachtig georganiseerde en voor verdere ontwikkeling vatbare gemeenschap gebonden, en onze moderne maatschappij daagde allengs uit dien chaos op en breidde steeds verder en verder hare macht uit. Energieke boeren, die zich niet aan den dwang wilden onderwerpen, zetten elders den kolonisatiearbeid voort, totdat de vrijheid overal aan banden gelegd was en de wet de grenzen der vrije beweging bepaalde, de overtreding bestrafte en het beginsel van den staat tot heerschappij bracht. De ontwikkeling der pachtsystemen, hetzij in den vorm der ‘rente foncière’ of van den ‘cens seigneurial’ willen wij evenmin verder vervolgen als de eigenaardigheden, die noodzakelijk uit de oorspronkelijke organisatie voortvloeiden. Op het wezen en de gedachte der kolonisatie komt het hoofdzakelijk aan, op de vergelijking met de noordoostelijke gewesten van Duitschland.

In Duitschland steunde de kolonisatie terstond op eene vaste organisatie, ging het plan ter ontginning van woeste gronden van de geestelijkheid uit en werd het door de vorsten gesteund. De eerste kolonisten waren bemiddeld en vormden direct gesloten corporatiën, die het gezag der geestelijkheid erkenden. De strijd tegen de Slaven vereischte een gemeenschappelijk optreden. De Hollanders verkregen rechten, die ons levendig aan het Groningsche ‘beklemrecht’ herinneren, en het erfpachtsysteem beantwoordde aan de gestelde verwachtingen. Buitendien hadden de kolonisten het voorrecht, denzelfden grond ter bewerking te krijgen, die zij van oudsher te huis kenden. Zij begonnen hun terrein te vervenen en eerst daarna in cultuur te brengen; zij voerden het drieslagstelsel in, legden zich op den bouw van stalvoeder toe, gingen spoedig over tot de veeteelt en concentreerden hunne kracht in de door hen gestichte steden, die buitengewoon snel in omvang toenamen en rondom welvaart en tevredenheid verspreidden. Uit den omvang van kerken en kloosters leiden wij de beteekenis van vele dezer koloniën af en uit hetgeen oude oorkonden ons melden, besluiten wij, dat met het optreden dezer kolonisten eene nieuwe periode van landbouwkundige en algemeene ontwikkeling in Duitschland aanbrak, die nog te weinig aan de oorspronkelijk Nederlandsche emigranten toegeschreven wordt en toch zonder hen niet mogelijk geweest ware.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Concept eener belasting op de couranten, nieuwspapieren en almanakken, bij de staten van Holland en W.-Friesland ingediend, A°. 1719.

Het einde der XVII^de^, maar vooral de XVIII^de^ eeuw waren rijk aan plannenmakers en zoogenaamde ‘projectanten’, die, door zuivere vaderlandsliefde gedreven, de Staten van Holland en W.-Friesland met requesten bestormden en vervolgden, welke voornamelijk bedoelden het aangeven van middelen, waardoor 's Lands financiën zouden kunnen worden gebaat en gestijfd. Het meest afdoende expediënt meende men gevonden te hebben in het voorstellen, aanprijzen en ontvouwen van nieuwe impositiën of ‘ongevoeligh sagte’ belastingen op zaken, die tot nog toe aan dien druk waren ontsnapt, en zóó dwaas kan men het niet uitdenken, of het meest onbekookte ontwerp, om dezen of genen tak van handel of nijverheid, dit of dat middel tot ontwikkeling of van onderling verkeer, ja, zelfs toilet-benoodigdheden(*), met één woord: om de geheele menschelijke samenleving met al hare behoeften, hare eischen en haren bijloop te bezwaren en te belemmeren ten behoeve van het gemeene Land, dat door een langdurigen staat van oorlog in grooten geldnood verkeerde, - het onzinnigste plan daartoe rees en rijpte in het verwarde brein van menig oprecht vaderlander, die, met den benarden toestand van de Landmiddelen begaan, vaak de zuiverste en meestal tevens van eigenbelang volkomen vrije bedoelingen(†) aan de onuitvoerlijkste plannen paarde, waarbij juist datgene, waar het in de eerste plaats op aankwam, in de vervoering van den heiligen ijver voor de verbetering der financiën van de Republiek placht over 't hoofd gezien te worden, de mogelijkheid nl., dat met goed gevolg in practijk zou worden gebracht, wat, doorgaans met de grootste uitvoerigheid uiteengezet en tot in de kleinste bijzonderheden nagecijferd, den ontwerper zelf *nooit* en menigeen, die er kennis van nam, *aanvankelijk evenmin* veroorloofde, aan het welslagen van den voorgestelden maatregel bij de toepassing eenigermate te twijfelen. Uit al die concepten, projecten, propositiën of hoe die ontwerpen mochten heeten, spreken de innigste overtuiging en het onwrikbaarst vertrouwen, dat geen ander of beter plan zou kunnen worden uitgedacht, om de leemte aan te vullen, die de ‘excessive depenses’ in der Staten kas hadden doen ontstaan.

Een dier belastingontwerpen is vervat in het vertoog, gevoegd bij het request, door zekeren Willem Verboon in den jare 1719 aan de Staten van Holland en W.-Friesland gepresenteerd. Beide schrifturen deel ik als eene proeve zoowel van den stijl als van den toon van

(*) Men herinnere zich o.a. de pruik- en de haarpoederbelasting.

(†) Onze projectant had, bij ‘werkstelligh-maakingh’ van zijn concept, 1% van de zuivere opbrengst der belasting voor zich bedongen.

convictie, in legio van dergelijke verzoekschriften en belastingplannen te bespeuren, geheel mede; ook al omdat daarbij werd voorgesteld, eene schatting te heffen juist van hetgeen wij thans, zoo goed als het dagelijksch brood, onbelast genieten. Het dagbladzegel, dat nu reeds tot de oude geschiedenis behoort, wordt in het concept van Verboon met den meesten drang den Heeren Staten aanbevolen als eene bron van inkomsten, die, volgens het in onzen tijd op het stuk van belastingen vigeerend beginsel, bij den huidigen toestand der maatschappij moest worden gesloten(*). De auteur vraagt aan 't slot van zijn voorstel verschooning voor zijne onversneden pen, die echter duidelijk 's mans meening heeft weergegeven, waar het bij soortgelijke vertoogen, uit den aard der zaak vervelend, in de eerste plaats om te doen is.

Het request luidt als volgt:

'Aan Haar Edele Grootmogende, de Heeren Staten van Holland ende Westvriesland.

Geeft onderdaaniglijk te kennen Willem Verboon, Dat Uw Ed. Gr. Mog. hem suppl^{t}. bij een acte van verseeckeringh in dato den 25^{e} Mey deses jaars 1719, gedurende het leven van hem suppl^{t}. ende van derselfs huysvrouw, hebben gelieven te accordeeren een ten hondert van het suyvere provenu, dat seeker middel off middellen sal komen op te brengen, hetwelk bij den suppl^{t}. voorgestelt synde en by Uw Ed. Gr. Mog. werkstelligh gemaakt sal komen te werden. Ootmoediglijk versoekende, dat Uw Ed. Gr. Mog. hem suppl^{t}. gelieven te nomineeren sodanige heeren Commissarissen, voor dewelke hij suppl^{t}. de overtures(†) van sijne voorsz. geprojecteerde middellen kan doen, als Uw Ed. Gr. Mog. sullen gelieven goed te vinden.

'Twelk doende etc^{a}.

(get.) WILLEM VERBOON.'

Op den kant staat deze aanteekening of apostille: 'De Staten van Hollant ende Westvrieslant vinden goed, dat dese requeste gesteld sal werden in handen van de Heeren Gedeputeerden der stad Delft ende andere Haar Ed. Gr. Mog. gecommitteerden op het subject in desen gemeld bevoorens mede gebesoigneert hebbende, omme deselve te examineren, den suppliant te hooren ende daarop te dienen van haere consideratiën ende advis. Actum den 21 Junij 1719.

Ter ord^{e}. van de Staten.

(get.) SIMON VAN BEAUMONT.'

(*) De eenige grief, die ik tegen de sedert de afschaffing van het zegel der dagbladen zoozeer vermenigvuldigde couranten en nieuwspapieren koester, is deze, dat hij, die zich in hunne lezing teveel verdiept, de uren, daaraan besteed, aan de lectuur van degelijker gehalte en belangrijker aard onttrekt, tot groote schade voor de ontwikkeling van den geest, die door het lezen van een goed boek of een classiek geschrift van vroegeren of lateren tijd wordt bevorderd. Voor sommigen is de courant, die het nieuws van heden en morgen bevat, de eenige bron hunner kennis en - van hun discours geworden. Evengoed als men tegenwoordig niet meer *reist,* maar *aankomt*, kan men beweren, dat vele menschen niet meer *lezen,* maar *inzien.*

(†) Ouvertures, d.i.: opening van zaken.

Het is mij niet gebleken, welk rapport door de Commissarissen werd uitgebracht, zoodat ik evenmin weet te zeggen, of Verboon ooit 1% van het zuiver bedrag, door de toepassing van zijn project te verkrijgen, is toegekend.

Ziehier de schriftelijke ‘ouvertures’, die hij den Staten gaf. Uit den aanhef blijkt, dat hij verscheiden ‘middelen’ kende, om 's Lands kas te doen profiteeren, maar dat hij ‘vooreerst’ slechts twee ‘gewisse en onfeylbare Fondsen’ aan het Hooge College voordroeg.

‘Aan Haar Edele Groot Mogende de Heeren Staten van Holland ende West-Vrieslandt.

Edele Groot Mogende Heeren,

Den Projectant Willem Verboon, H. Ed. Gr. Mog. bij requeste gerepresenteerd hebbende, om H. Ed. Gr. Mog. door seekere middelen te doen profiteeren merkelijke sommen van duysenden guldens 's jaars. Draagt H. Ed. Gr. Mog. zeer onderdaniglijk voor, voor eerst, dese *twee gewisse en onfeylbare Fondsen.*

Namentlijk, het eene, een zeer geringe en ongevoeligh(*) sagte *belastingh op de daagelijkse Couranten* en *op andere van nieuws Tracteerende Boeken en papieren meer.* Ende het andere, een diergelijke klijne *belastingh op de jaarlijkse Almanacken.* Welke twee voorsz. Klijne belastingen, volgens des projectants onderstaande moderate calculatie en uytreekeningh, het Land 's jaarlijks ende voor eeuwigh(†), ofte soo lange het H. Ed. Gr. Mog. sullen gelieven goed te vinden, sullen rendeeren en opbrengen *over de sesmaal hondert duysend guldens*, blijkende bij de onderstaande moderate gecalculeerde uitreekeningh(§). Nadien dat het bekent en notoir is, datter het geheele jaar door (behalven andere nieuws-boeken en geschriften) alle weeken uytkomen 21 bysondere Couranten, als van

Haarlem, 3 maal ter week een courant	3.
Leyden, 3 maal ter week een courant	3.
Amsterdam, 3 maal ter week een Hollandse	3.
en 3 maal ter week een france courant	3.
Rotterdam, 3 maal ter week een Hollandse	3.
en 3 maal ter week eer france courant	3.
en 's Gravenhage ook 3 maal ter week een courant	3.

(*) D.i. onvoelbaar. - Men beweert, dat de accijns-belasting, die de Minister Betz op allerlei gronden, wier deugdelijkheid door sommigen werd en nog wordt bestreden, afschafte, evenzeer de eigenschap van ‘ongevoeligh sagt’ te drukken bezat.

(†) De aardsche eeuwigheid, die in criminalibus honderd jaar en een dag duurde, werd bij den projectant door een correctief ervan, het goedvinden der Staten nl., in civilibus al aanstonds aanmerkelijk beperkt.

(§) Overeenkomstig den stijl van zijn tijd, die van vreemde en bastaardtermen overliep, worden hier en elders twee woorden van volkomen dezelfde beteekenis tot versterking van de uitdrukking verbonden.

Soo vooronderstelt den projectant moderatelijk, datter van elks van deese differente couranten, de eene door de andere gereekent, in elken

druck ten minsten worden gedebiteert 6000 couranten, sulks datter in die drie perssen van elke voorn. stad (soo in de provintie van Holland en Westvriesland, als met de continueele verzendingen naar de andere Provintiën, ook naar Vlaanderen, Brabant, Engeland, Vrankrijk, Duytsland en andere Rijken meer, gelijk als er alle postdagen versonden worden, alsoo de andere Provintiën geene couranten hebben(*), als dewelke uyt dese provintie daar heenen worden versonden) in de voorsz. vijff steeden 's weeks worden gedebiteert 126.000 couranten, en consequentelijk so komt dit Debit, soo in de respective Provintiën, steeden en plaatsen hier, als buyten 's Lands, volgens deese klijne calculatie, in de 52 weeken op 6 *millioenen vijff hondert en twee en vijfftigh duysend* couranten.

Ende bijaldien nu, dat H. Ed. Gr. Mog. elken courant belastede met een zegel oft stempel van *eene stuyver* ieder, of maar een halve (min of meer, ter behagen van H. Ed. Gr. Mog.), soo sal bevonden worden, dat sulks *in 't jaar* sal monteeren tot *driemaal hondert*, *seven en twintigh duysend en ses hondert guldens.*

Uytreekeningh.

21 bysondere couranten 's weeks

6000 in elken druck.

———

126000 couranten 's weeks

52 weeken

———

252

633

———

6552000 couranten 's jaars; dewelke, voor stuyvers genomen, uytmaken de voorsz. 3 maal hondert en 27 duysend en ses hondert guldens.

Het tweede middel of Fonds, rakende de Almanacken, hetwelk den projectant meede zeer onderdaniglijk H. Ed. Gr. Mog. is voordragende, stelt hij voor aldus:

Den projectant calculeerd moderaatelijk, datter onder alle de ingesetenen, vreemdelingen en Reysigers etc., in de Steeden, Dorpen en plaatsen inde provintie van Holland en Westvriesland 's jaarlijks worden gedebiteert ten minste een getal van 2,000,000 Almanacken.

Ende ingevalle nu, dat H. Ed. Gr. Mog. mede eene klijne belastingh leyden van een zegel off stempel, op elken exemplaar, van maar 3 stuyvers ieder (meer of min, ter behagen van H. Ed. Gr. Mog.) soo sal bevonden worden, dat volgens deese

(*) Nu die thans schier ondenkbare toestand geheel veranderd is en bijna elke gemeente van eenige beteekenis haar eigen orgaan, alleen of in vereeniging met naburige plaatsen, bezit, rijst de vraag, of onze voorouders er wel zooveel slechter aan toe waren dan wij, die maar al te dikwijls moeten ervaren, dat de vermeerdering van dagbladen, etc., gevoegd bij de elkander verdringende telegraphische berichten, i n menig opzicht geen meerderen waarborg voor de waarheid en zekerheid der tijdingen heeft teweeggebracht.

moderate calculatie, deese klijne belastingh het Land jaarlijks sal rendeeren een somme van drie maal hondert duysend guldens.

Uytreekening.

2,000,000 almanacken 's jaars

3 st^{s}. yder

———

6,000,000 stuivers, dewelke uytmaken de voorsz.

300,000 guldens. Ende alsoo is het klaarlijk blijkende, dat volgens deese moderate calculatie, dat deese twee fondsen alleen, buyten en behalven de andere nieuwsboeken en papieren meer, in het jaar sullen komen op te brengen: 627.600 guldens.

Dogh is den Projectant wel verseekert, dat als wanneer H. Ed. Gr. Mog. deese middellen zullen komen te practiseeren, datter bevonden sal worden, dat het debit in beyde deese commodityten(*), veel grooter en considerabelder is, als er hier bij hem is gecalculeerd geworden. Want Ed. Gr. Mog. Heeren, het is niet mogelijk nog bedenkelijk(†), dat met zoo een klijn getal als 6.000 stuks in elken druck, soo veele provintiën, steeden en plaatsen, mitsgaders andere Rijken, waarin soo veele duysenden van menschen desselve ontbieden en inneemen(§), met couranten souden kunnen voorsien worden, alsoo het waarschijnlijk genoegh is, datter in de stad van Amsterdam alleen, vrij meer als 3.000 couranten daags worden gedebiteert, hetwelk nogh voor soo een populeuse stad, onder reverentie, maar een heel moderaat getal is. Edogh soo heeft den projectant sulke klijne getallen des te liever willen vooronderstellen, om aan H. Ed. Gr. Mog. de gewishijd en maar het minste van het montant sijner project te vertoonen en voor te leggen; de waarhijd van 't welke H. Ed. Gr. Mog. in opsigte van deese fonds alleen (behalve de andere nieuws-boeken en papieren) inmediatelijk souden kunnen ondervinden ende daaruyt nogh voor het overige van dit lopende jaar 1719 ten minsten kunnen profiteeren over de 27.000 guldens ter maand; sullende de inkomsten van beyde deese fondsen te samen 's maandelijks of 's jaarlijks naar proportie des te meerder aangroeyen en augmenteeren, als het H. Ed. Gr. Mog. behagen sullen de taxen op deese commoditijten grooter of klijnder te reguleeren.

(*) D.i. geriefelijkheden. Men denke hier aan de groote, stevige almanakken met groen perkamenten omslag, die tevens als notitieboekjes dienst plachten te doen.

(†) Denkbaar. Vgl. kost*baar* en koste*lijk*, vroeger synoniem. Met verkies*baar* en verkies*lijk* is dit, althans in de XIX^{de} eeuw, het geval niet meer, getuige het volgende versje, op zekeren mislukten candidaat - ik meen voor de Tweede Kamer - toegepast, waarbij den patiënt op het onderscheid tusschen verkies*baar* en verkies*lijk* werd gewezen, welk verschil hij practisch moest leeren begrijpen.

‘Aan een mislukten kamer-candidaat.

Voor dat ge U zelven stelt als Kamer-candidaat,
Leer Holland's taal verstaan, mijn allerbeste maat!
Die gij klaarblijkelijk niet kent of - zijt vergeten.
't Is zeker en gewis; want anders zoudt ge weten,
Dat men, schoon welbespraakt en met de pen een Piet,
Kan, ja, verkies*baar* zijn, verkies*lijk* echter niet.’

(§) Nemen, opdoen. Vgl. de uitdrukking: lading, voorraad innemen.

Gelijk er in 't practiseeren van deese middellen, ook van desgelijken een considerable grooter debit gevonden sal worden omtrent het tweede

fonds, raakende de almanacken; het provenu van 't welke meede vóór of omtrent het begin van het aanstaande jaar 1720 voor het meerendeel in handen van H. Ed. Gr. Mog. sal kunnen ingekomen sijn, dewijl de nieuwe almanacken meest op het eynde van het oude jaar of in 't begin van 't nieuwe al gedebiteert, verkogt en versonden worden.

De andere nieuws-boeken en papieren, Ed. Gr. Mog. Heeren, die ook gevoeglijk onder de couranten kunnen gereekent worden, als tracteerende van een en deselfde materie, dewelke onder verschijde benaamingen inde Hollandse en France Taalen ende maandelijx met duysenden hier in deese provintie gedrukt ende alomme gedebiteert ende versonden worden, mede een geringe belastingh van een zegel of stempel opgelegd synde, al was het ook maar van een stuyver op ieder exemplaar, ten minsten dubbelt de onkosten sal komen op te brengen tot goedmakinge van de tractementen, Gagiën off Sallarissen van die gequalificeerdens, die het gelt van deese zegels off stempels sullen collecteeren off ontfangen. Deese twee bovengemelde middelen of Fondsen, Ed. Gr. Mog. Heeren, sullen des te gemaklijker en ligter te practiseeren sijn, dewijl datter niemand eenige de minste wezentlijke nogh gevoelige(*) last of impositie sal gewaar komen te worden, gelijk bij voorbeelt in regarde van de almanacken, van 3 stuyvers op ieder in 't geheele jaar, op verre na soo veel niet sal komen te bedragen, als de wardije van één spelde des daags; hetwelk niemand sal kunnen missen of incomodeeren, nogh ook misgunnen te geven, daar het Land considerabelijk meede sal kunnen worden bevoordeelt. Gelijk ook, in regarde van de couranten en andere van nieuws tracteerende boeken en geschriften meer, geen last nogh beswaarnis sal gevoelt worden; geconsidereert, datter geen Boekverkopers, Coffij-huysen, ordinarissen(†), wijnhuysen, herbergen en andere etc[a]. meer, niet eeniglijk binnen de provintie van Holland en Westvriesland alleen, nogh ook niet binnen de seven, maar selfs, gelijk als boven gesegt, door de geheele 17 provintiën, ja tot in de meeste andere Landen en gewesten toe, om één onnosele stuyver de commoditijten van de couranten niet en sullen *willen*, nog ook niet en sullen *kunnen* missen nog ontbeeren, aangesien dat het een principaal hulpmiddel is, waardoor dat diergelijke huysen en geneeringen(§) moeten bestaan, ende eene voorname reeden is, dat hare huysen so veel worden gefrequenteerdt. Maar ten anderen is het ook seeker genoegh, dat luyden van de voorsg. professiën, selven, in opsigte van deese tax, door de menigte van hare kallanten buyten kosten blijven. Soo dat niemand deese belastingh sal kunnen gevoelen, merken, nogh schaden.

(*) Voelbaar.
(†) Onze hedendaagsche restauraties en gaarkeukens.
(§) Kostwinningen. Van: zich generen, niet te verwarren met het van 't Fransch afkomstige (zich) geneeren, d.i. zich uit bescheidenheid onnoodig last of moeite veroorzaken. Het eerstgenoemde beteekent: den kost ergens mee verdienen, of: zich behelpen. De uitspraak der *g* heeft in het zuiver Nederlandsch werkw. dan ook niets Fransch, maar is die van eene onvervalschte, Hollandsche keelletter.

Ende nademaal dat het menschen van neeringen niet en sal hinderen nogh beswaren, soo is het niet vermoedelijk, dat het eenige objectiën of tegenstand sal vinden bij Luyden van grooten Rangh of vermogen(*), nogh ook van de wedersijdse correspondenten in de andere Provintiën of die buyten 's Lands zijn, nogh van andere particuliere nieuws-gierige persoonen meer, die haar speculatiën ofte haar intresten omtrent het nieuws voor een stuyver min of meer niet en sullen willen opgeven nogh abandonneeren.

De autheurs nogh de druckers van deese respective commoditijten sullen hier ook geene de minste nadeel nogh disintrest niet door leyden, aangesien datter in opsigte van haar geene veranderingh nogh alteratie word gemaakt, uytgenomen, dat sij geene couranten off almanacken, als(†) sodanigh gezegelt off gestempelt sullen mogen drucken, uytgeven, versenden, nogh verkoopen.

Alsoo ook sullen niet kunnen missen nogh ontbeeren, in de steeden, dorpen en plaatsen van Holland en Westvriesland, de commoditijt van een almanack geen een persoon, nogh huyshouwen, van de grootste tot de klijnste toe, so wel die, dewelke bij anderen logeeren of inwoonen (die een oneyndelijk getal uytmaken), als die geene, die selfs huyshoudende sijn; nogh ook geene vreemdelingen nogh rijsigers, ook niet op dat onnoemelijk getal van scheepen, die 's jaarlijks en dagelijks op en van Holland en Westvriesland, soo binnen als buyten, sijn navigeerende.

Soo datter van deese middellen en fondsen, onder reverentie, met waarheid kan werden gesegt, dat deselve aan de eene kant soo innocent(§) sijn, dat die geene de minste gewaar-wordelijke schade, hinder, prejuditie nogh beswaarnis aan niemand ter wereld sullen veroorsaken nogh toebrengen; maar wel aan de andere ter contrary, dat het Land 's jaarlijkx grootelijx daarmede sal kunnen worden bevoordeelt ende dat met de uyterste gereed- en vrijwillighijd, gelijk als van te vooren, als off die niet geheven waren geweest.

Ende om voor te komen, datter uyt andere plaatsen buyten de provintie van Holland en Westvriesland geene gedrukte Almanacken, in

(*) Het is opmerkelijk, dat ook toen ter tijde van dien kant oppositie placht te komen of althans daarvoor gevreesd werd, zoo dikwijls vermeerdering van belastingdruk was voorgesteld en in behandeling kwam. De aanteekening op Nehem. III, v. 5, in den zoogen. Bijbel van ‘deus aes’, was toen nog geheel niet uit den tijd. De tekst luidt: ‘Bij hem bouweden die van Thekoa: doch hare gheweldigen en brachten haren hals niet ten dienste harer Heeren.’ De kantteekening zegt: ‘De arme moeten het cruyce dragen, de rijcke en geven niets: *deus aes* (2 en 1 bij het werpen met twee dobbelsteenen) en heeft niet, *six cincq* (6 en 5) en geeft niet, *quater dry* (4 en 3), die helpen vry.’ Hiermede werd de middelstand bedoeld, die ‘vrij’, d.i. *mild*, hulp verleende. *Vrij* had vroeger verschillende beteekenissen, waaronder die van mild, *vrijgevig* - in 't Latijn *liberatis* - inzonderheid opmerking verdient. Thans is die annotatie eene louter letterkundige cariositeit geworden, als ik mij niet vergis.

(†) Dan.

(§) Onschuldig.

klijne of groote getallen hier komen ingevoert off verkogt te werden(*), sonder als voorsz. aan het regt van 't zegel of stempel alhier eerst voldaan te hebben, soo soude H. Ed. Gr. Mog., onder reverentie, op seekere swaare peenen(†), sodanigen invoer kunnen verbieden. Alsmede, datter inde provintie van Holland en Westvriesland geen almanack off almanacken, sonder als voorsz. gezegelt of gestempelt te sijn, sal mogen uytgegeven, verkogt, nogh versonden worden. Met een gelijke peene voor diegeene, die sodanigh ongezegelt of ongestempelt almanack of almanacken sullen komen in te kopen, uytgeven ofte versenden.

Insgelijks so soude H. Ed. Gr. Mog. op gelijke wijse een selfde verbod en peene kunnen laten publiceeren in opzigte van de couranten, maandelijkse off andere, van nieuws tracteerende boeken of papieren meer, van wat naam of titul die ook soude mogen sijn, off in wat taal die ook soude mogen sijn geschreeven of gedruckt.

En nademaal sodanigen zegel off stempel door frauduleuse menschen mogten komen geconterfeyt of nagemaakt te werden, so soude H. Ed. Gr. Mog. (onder reverentie) tot een afschrik voor sulke menschen, een sware lijfstraffe kunnen statueeren en verders sodanigh daarinne kunne voorsien, gelijk als er in opsigte van de andere gezegelde of gestempelde papieren, tot voorkoominge van fraudens, gepractiseerd word(§).

Ende aldus so verhoopt den Projectant kortelijk de seeker- en onfeylbaarhijd van desselfs project, beneffens de gemaklijkhijd in 't practiseeren van dien, mitsgaders de groote voordeelen ende inkomsten van deselve (hoewel op 't minste uytgereekent) van deese twee ongevoeligh sagte, onkostbaare en ongewaarwordelijke klijne belastinghe klaarlijk te hebben gedemonstreert ende wijders, dat in off omtrent het practiseeren van deese middellen in 't geringste geene essentieele swarigheden sullen te voorschijn komen, off die sullen heel faciellijk te removeeren sijn. Biddende(**) evenwel seer onderdaniglijk, dat H. Ed. Gr. Mog. des projectants onbeschaafde en swacke pen favorabellijk sullen gelieven te verschoonen.

't Welk doende, etc[a].(††)

(get.) WILLEM VERBOON.'

Ieder is op zijn tijd een 'laudator temporis acti', heeft men be-

(*) Overeenkomstig het bekende verschijnsel, dat in de Republiek der geünieerde Provinciën de belangen van elke particuliere republiek, hetzij provincie of stad, bij die van het gemeenebest gewoonlijk voorgingen.

(†) D.i. poenen of straffen. De uitspraak van *oe* of *oe* is als die van *eu*, wat evenwel nu en dan blijkt, niet zoo *algemeen* bekend te zijn. Men zegt immers toch: *phé*nix of *pheu*nix en niet *poe*nix of *po*tographie, enz.?

(§) Het blijkt, dat Verboon de zaak wel van alle kanten had bekeken en op zijn plan de beschuldiging van ondoordacht- en onbekooktheid, die velen onder de 'conceptanten en inventeurs' alleszins daarvoor verdienen, niet van toepassing is.

(**) Verzoekende.

(††) De geheele formule luidt: 'twelk doende, zult gij wel doen. Zij wordt echter zelden voluit aangetroffen.

weerd, en ik zal de laatste zijn, om de juistheid van die stelling tegen te spreken. Echter moet men ook hier, evenals in alle menschelijke zaken, onderscheiden. Immers zijn er m.i. absoluut prijzenswaardige dingen, die overal en altijd goed zijn en blijven, die historisch-goed - men vergunne mij die uitdrukking - zouden mogen heeten. In dat opzicht zou ik mij, misschien tot veler verbazing of ergernis, minder ingenomen kunnen toonen met den zoogen. geest der eeuw, die vaak 'detractor temporis acti' zou mogen genoemd worden. De vraag rijst, of de invoering van het dagbladzegel volstrekt dan wel betrekkelijk goed was gezien en of de afschaffing ervan de gevolgen heeft gehad, welke men, het verlies, door de schatkist van den Staat geleden, daargelaten, voor de intellectueele en politieke ontwikkeling der Nederlanders daarmede beoogde.

Het is hier echter de plaats niet, om dat punt te bespreken, en - gedane zaken nemen geen keer.

Mr. J. SOUTENDAM.

Iets over stedenbouw.

De Wallen en Poorten van Haarlem. Geschiedenis van de versterking eener Oude stad, door C.J. Gonnet. Haarlem, W.C. de Graaff.

'De architect Deinocrates, die veel opgaf van het groot aantal zijner vruchtbare denkbeelden en van zijne bekwaamheid, reisde, toen Alexander de wereldheerschappij bemachtigde, van Macedonië naar het leger, vol begeerte naar de gunst des Konings. Hij bracht uit het Vaderland van zijne verwanten brieven mede aan de mannen van den hoogsten rang, purperdragende waardigheidsbekleeders, om gemakkelijker toegang te verkrijgen; en nadat hij door dezen was verwelkomd, verzocht hij, zoo spoedig mogelijk voor Alexander te worden gebracht. Nadat zij het beloofd hadden, talmden zij echter, omdat zij een geschikten tijd wilden afwachten. Deinocrates, die zich door hen achtergesteld waande, trachte nu zich zelf te helpen. Hij had een indrukwekkende gestalte, had een aangenaam voorkomen en muntte uit door schoonheid en waardigheid. Steunende op deze gaven der natuur, legde hij in de herberg zijn kleederen af; hij zalfde zich met olie, kroonde zich met een populierkrans, hulde den linkerschouder in een leeuwenhuid, en in de rechterband een knods houdende, begaf hij zich naar den troon des konings, die juist bezig was, recht te spreken.

Daar de nieuwheid der zaak de aandacht van het volk tot zich trok, merkte Alexander hem op. Verwonderd beval hij, plaats voor hem te maken, opdat hij naderbij zoude treden; waarop Alexander hem vroeg, wie hij was. Deze antwoordde: Ik ben Deinocrates, architect in Macedonië, die u ontwerpen en plannen brengt, uwen roem waardig; want ik heb den berg Athos in de gedaante van een mannelijk standbeeld geteekend, in welks linkerhand ik de muren eener groote stad en in welks rechterhand ik eene schaal aangebracht heb, die het water van alle rivieren, welke maar op den berg zijn, zal opnemen, opdat het zich van daar uit in de zee zal ontlasten.'

Alzoo Vitruvius(*).

Stouter denkbeeld op het gebied van stedenbouw zal wel nooit zijn uitgesproken, maar, ontdaan van alle scherts, verdient niet onopgemerkt te blijven, dat hierin het beginsel ligt opgesloten, eene stad à priori aan te leggen, eene zaak, meer vreemd aan onzen tijd en aan de nieuwere geschiedenis dan aan dien tijd. Bovendien kan niet duidelijker, zij het ook symbolisch, worden uitgedrukt, dat eene stad, gelijk ieder ander bouwproduct, een kunstvoorwerp behoort te zijn.

Beide vraagstukken worden der toekomst ter oplossing aangeboden. De eischen te formuleeren, waaraan eene ideaalstad der toekomst zal moeten voldoen, is op dit oogenblik niet wel mogelijk; daartoe moeten eerst wetenschap en ervaring in laatste instantie uitspraak hebben gedaan omtrent verlichting en verwarming, omtrent stadsreiniging en verkeer.

Een feit is het, dat het heden belangrijke dingen voorbereidt, maar ook niet meer kan doen dan dat. Niet groot was de belangstelling in stedenbouw in den nieuweren tijd, maar die belangstelling kwam gaandeweg, en deze zal toenemen, totdat eerst geleerde, technicus en gemeenteraadslid, daarna de groote menigte er den mond van zal vol hebben, gelijk thans van het onderwijs. Alles wel beschouwd, heeft het zijne lichtzijde, dat de aandacht van het algemeen op het vraagstuk niet viel, want des te rustiger kan de zaak tot die hoogte gebracht worden, waarop het kan aangeboden worden aan de menigte met kans van welwillende ontvangst.

Hoogst belangrijk is het vraagstuk van den stedenbouw. Gelijk een enkel huis door slechte verlichting, onvoldoende verwarming, ondoelmatige distributie den gang van zaken daarin belemmert en zelfs eene bron kan zijn van twist, zoo kan eene stad evenzoo in de toename van stoffelijke welvaart der bewoners worden tegengehouden bij onvoldoende verkeerswegen, ondoelmatig grondplan en gebrekkige reiniging, en kan die stad in hare geestelijke en zedelijke ontwikkeling hinderpalen ondervinden. Daarom is stedenbouw een integreerend deel van de stedengeschiedenis en daarmee van de geschiedenis der wereld.

(*) Marcus Vitruvius Pollio leefde tijdens Cesar, Augustus en Tiberius.

Het vraagstuk, zóó beschouwd, krijgt wel de noodige aantrekkelijkheid; en wie er belang in stelt, zal, onder meer, het hierboven aangekondigde werkje des heeren Gonnet, dat een onderdeel van het vraagstuk behandelt, niet ongelezen laten.

Men denke zich den tijd - om niet al te ver terug te gaan - van Floris V. Men stelle zich daarbij voor, dat toen ter tijde kon voorzien worden, hoe onze eeuw een net van gas- en waterleidingbuizen in hare steden moest aanleggen; dat draden, menigvuldig als de spinraggen in onze tuinen, zouden gespannen worden, zoo onder als boven den grond, tot overbrenging van berichten, van geluid, van licht, straks misschien van warmte en beweegkracht daarbij; dat de 19de eeuw de mogelijkheid zou aantoonen van faecale stof door luchtdruk te verwijderen; dat het gemis van een algemeen, goed doordacht rioleeringsplan het nageslacht voor schier hopelooze toestanden zou plaatsen. Zoo het voorgeslacht eenig vermoeden had gehad van de verkeermiddelen van onzen tijd, die zelfs voor ons, die ze zien, aan eene tooverwereld doen denken, zouden zij dan, vraag ik, de steden hebben gebouwd, zooals zij die aan ons hebben nagelaten? 't Is zeer de vraag.

Het voorgeslacht legde echter zijne steden aan, zooals dat toen moest. Aanleggen is echter niet het juiste woord; de middeleeuwsche steden ontstonden eigenlijk toevallig, doordien de menschen hunne woningen bij elkander plaatsten.

Toch zijn er soms in den ouden tijd, zij 't dan ook legendarisch, zooals bij Rome en Karthago, sporen van het aanleggen eener stad à priori. Een voorbeeld levert de straks aangehaalde Vitruvius: ‘Alexander over het plan verrukt’, zoo luidt het verhaal verder, ‘vroeg terstond of er bouwland in de omgeving was, dat voorzien kon in de behoefte der burgerij aan koren. Toen hij nu vernam, dat dit slechts kon worden aangebracht van over zee, sprak hij: Deinocrates, ik ben zeer ingenomen met uw voortreffelijk uitgedacht plan en ik ben er over verrukt; maar ik moet opmerken, dat als iemand daar eene stad wil bouwen, zijn inzicht niet boven bedenking verheven is. Gelijk namelijk een pasgeboren kind zonder de moedermelk niet kan groot gebracht worden en niet tot den menschelijken wasdom kan geraken, zoo kan ook eene stad, zonder bouwland en zonder de produkten daarvan, binnen hare muren niet gedijen; zonder voldoend voedsel kan een stad geene talrijke bevolking hebben, en het volk kan zonder voorraad niet onderhouden worden. Zoozeer ik dus meen uw plan te moeten toejuichen, zoo ben ik toch van oordeel, dat deze plaats niet in aanmerking kan komen; maar ik wil u bij mij houden, omdat ik van plan ben van uwe diensten gebruik te maken. Sedert verliet Deinocrates den koning niet meer en hij volgde hem naar Egypte. Toen Alexander daar een door de natuur gevormde veilige haven zag, eene voortreffelijke landingsplaats, de aan koren rijke velden, rondom door geheel Egypte

en de groote voordeelen van den machtigen Nijlstroom, beval hij hem, zijnen naam waardig, de stad Alexandrië te stichten.'

Het geval staat echter niet op zichzelf. In den tijd, waarvan we spreken, ging het bouwen der ommuring van de stad de nederzetting der bevolking vooraf.

Met een grooten sprong belanden we rechtstreeks in onze eeuw, die in Engeland sporadisch, - en meer om saniteits- en moraliteits-redenen - maar vooral in Amerika op ruimer schaal het verschijnsel aanbiedt van eigenlijke stedenstichting.

De onopgemerkte wording der steden heeft haar langsten tijd gehad, en de nieuwere periode der geschiedenis zal worden opgeteekend als het tijdperk van den stelselmatigen stedenbouw.

Zoo we daarbij *al* voordeel kunnen trekken van het onderricht van Vitruvius, dan zal het toch niet veel zijn, maar niet onvermakelijk is het, om eens even te luisteren naar hetgeen hij omtrent stedenbouw te berde bracht:

'Wat nu de stadsmuren betreft, zoo gelden de volgende grondbeginselen: Allereerst moet een zeer gezonde plaats gekozen worden. Zoo zal deze zijn, wanneer zij, hoog gelegen, aan den nevel, noch aan den rijp is blootgesteld, en noch naar de warme, noch naar de koude, maar tegen de gematigde hemelstreken is gekeerd; zij zal verder gezond zijn wanneer de nabijheid van een moeras vermeden wordt, want wanneer met zonsopgang de morgendampen naar de stad trekken en de opstijgende nevels zich met deze vermengen, en de met den nevel vermengde giftige uitwaseming der moerasdieren door de lichamen der bewoners wordt ingeademd, door het waaien der morgenwinden, zullen zij het oord ongezond maken. Verder zal, wanneer de muren langs de zee en in de richting naar het Zuiden of Westen opgericht worden, de stad niet gezond zijn; wijl gedurende den zomer de zuidelijke hemelstreek bij zonsopgang warm en op den middag heet wordt; evenzoo wordt de naar het Westen gekeerde zijde na zonsopgang een weinig verwarmd, 's middags warm en 's avonds heet. Door de afwisseling nu van warmte en koude zullen de lichamen, die zich op zulke plaats ophouden, krank worden.....

En zoo houd ik het er voor, dat men onvoorwaardelijk de oude handelwijze weder moet invoeren. Want onze voorvaderen plachten, wanneer zij het vee ten offer geslacht hadden, dat dáár weidde, waar steden of legerplaatsen zouden worden afgepaald, de lever te beschouwen; en wanneer deze bij het eerst geslachte vee vaal en ziekelijk was, dan offerden zij ander vee, nog twijfelende of de lever door krankheid of door schadelijk voeder was aangetast. Wanneer zij met meer vee de proef herhaald hadden en het bewezen was, dat de natuurlijke gesteldheid van de lever, in zoover deze van water en voeder afkomstig was, ongeschonden was en vast, dan legden zij hunne vestingwerken aan; wanneer zij de lever echter ziek bevonden, zoo besloten

zij daar verder uit, dat het op deze plaatsen opwellende water en de daar groeiende veldvruchten evenzoo in de menschelijke lichamen krankheid zouden voortbrengen; en zoo reisden zij verder naar andere landstreken, in alles op gezondheid acht slaande.....

Wanneer alzoo volgens deze grondbeginselen de eischen der gezondheid bij den aanleg eener stad tot hun recht gekomen zijn, en streken, rijk aan veldgewas tot voeding der burgerij uitgekozen zijn, waarbij ook veilige landwegen, gunstige riviertoestanden of door middel van havens de zeevaart geschikten toevoer tot de stad aanbieden, dan moeten de fundamenten der torens en muren gemaakt worden.....

Nadat de ringmuur opgetrokken is, volgt binnen den muur de verdeeling der bouwterreinen en de aanleg der straten volgens de richting der hemelstreken. Zij verkrijgen eene doelmatige richting, wanneer op eene schrandere wijze de winden buiten de straten gehouden worden, wijl deze, als zij koud zijn, onaangenaam aandoen; wanneer zij warm zijn, ongesteldheid veroorzaken; wanneer zij vochtig zijn, schaden. Derhalve moet men deze nadeelen trachten te vermijden en er acht op slaan, dat niet hetzelfde geschiedt, wat in vele steden daardoor pleegt voor te komen; zooals b.v. op het eiland Lesbos de stad Mitylene prachtig en schitterend gebouwd, maar niet op schrandere wijze aangelegd is.

Wanneer in deze stad Zuidenwind waait, zoo worden de menschen ongesteld; wanneer de wind Noordwest is, zoo hoesten zij; wanneer de wind Noord is, genezen zij weder, maar zij kunnen in de straten en stegen niet vertoeven wegens de scherpe koude.....

Vervolgens moeten in de hoeken tusschen twee windrichtingen de hoofd- en bijstraten afgebakend worden. Want volgens deze grondbeginselen en bij zoodanige indeeling zullen de woningen en wijken van het hinderlijke geweld der winden bevrijd zijn; want als de straten juist in de windrichtingen aangelegd zijn, zoo zal de aandrang en het waaien, van de opene hemelruimte in volheid aankomende, nu samen gedrongen in de engte der straten, des te heviger er door heen strijken.....

Nadat de bijstraten verdeeld en de hoofdstraten afgebakend zijn, moet overeenkomstig de omstandigheden en gemeenschappelijke behoefte der burgerij de keuze der bouwplaatsen geschieden voor de tempels, de marktplaats en voor de overige openbare gebouwen. En wanneer de stadsmuren bij de zee aangelegd zijn, dan moet de plaats, waar het Forum aangelegd zal worden, zeer dicht bij de haven gekozen worden; wanneer echter de ringmuur landwaarts in is gebouwd, dan in het midden der stad. Voor die tempels, welke ter eere van de Godheden zijn opgericht, in wier beschutting vooral de stad zich bevindt - voor Jupiter, Juno en Minerva - moet men de bouwplaatsen uitkiezen op het hoogst gelegen punt, van waar uit men het grootste deel der muren kan overzien.....

Ook met betrekking tot de overige Godheden moeten plaatsen

worden ingeruimd voor hare tempels, overeenkomstig den aard harer offeranden.....(*)

De grootte van zoodanig Forum moet gekozen worden in overeenstemming met de menschenmassa, opdat de ruimte noch voor het verkeer te beperkt is, noch eenzaam schijne wegens de schaarschheid der menigte.....

De plaats voor de Basileken moet aan het Forum grenzen en aan de warmste zijde daarvan bepaald worden, opdat de kooplieden ze gedurende den winter kunnen bezoeken zonder overlast van het weder te ondervinden.....

De regeeringsgebouwen moeten aan het Forum liggen, maar zoo, dat de afmetingen in goede verhouding staan tot het Forum zelf. Het meest geldt dit van het stadhuis (Curia), dat zeer bijzonder overeenkomstig de waardigheid der stad moet gebouwd worden.....

Wanneer het Forum aangelegd is, dan moet tot opvoering der schouwspelen op de feestdagen der onsterfelijke Goden een plaats voor den schouwburg gekozen worden, die zoo gezond mogelijk is.....

Want de burgers worden, den geheelen tijd door met vrouw en kind de opvoering bijwonende, door het spel geboeid, en de lichamen, roerloos door de spanning, hebben openstaande poriën, waar de overgewaaide dampen indringen, die, als zij van moerassige of andere ongezonde streken komen, schadelijke gassen in het lichaam brengen.....

De toegangen moeten in groot aantal en ruim worden aangebracht, en niet zoo, dat de bovenste met de benedenste in verbinding staan, maar zij moeten van alle ruimten uit, onafgebroken en recht, zonder wendingen worden daargesteld, tot vermijding van gedrang, wanneer het volk den schouwburg verlaat, opdat het volk van alle plaatsen uit afzonderlijke en onbelemmerde uitgangen heeft.....(†)

Nu heb ik, wat binnen in de stad noodig is, uitvoerig beschreven, opdat het daargesteld zal worden zooals het behoort.'

Tot dusver Vitruvius.

Wanneer men zich den aanleg van steden wil voorstellen, moet men zich bij voorkeur een onbewoond en onbebouwd oord voorstellen, eene wildernis, hoogstens in het bezit van primitieve wegen. Niet onverschillig is het, wáár dan de woningen worden opgericht, en de zoo even vermelde stichting van Alexandrië gaf in korte trekken de hoofdeischen aan bij de keuze van eene doelmatige plaats. Maar de

(*) Met dit alles hebben we thans niets te maken, doch het was niet zonder belang, een en ander aan te halen. Is de plaatsing van onze openbare gebouwen ook met zooveel zorg gekozen? Staat het stadhuis midden in de stad, en waar dit wel het geval is, wordt er bij de stedelijke uitbreiding wel op gelet, dat het zoo blijft? Staan de schouwburgen en dergelijke gebouwen rondom vrij? En verder: de R.-K. eeredienst hecht groote waarde aan de Oriëntatie. Wordt dit bij stedelijke uitbreidingen wel in het oog gehouden en bij voorbaat gezorgd, dat later geene botsing komt tusschen het uitbreidingsplan en de situatie eener eventueel te stichten kerk van bedoeld kerkgenootschap? enz.

(†) Wij kunnen dus van Vitruvius nog wel wat leeren. Bijna 19 eeuwen later zou te Weenen.....

tegenwoordige tijd met zijne vervoermiddelen stelde die hoofdeischen meer op den achtergrond, want thans kan men veel eerder steden bouwen, waar men wil en waarin dagelijks de noodige hoeveelheid levensmiddelen, zelfs in verschen toestand, kan worden aangevoerd. Amerika leverde daarvan het rechtstreeksch bewijs, Europa het zijdelingsche, wijl steden of dorpen, die maar niet wilden gedijen wegens gemis aan vruchtbare landstreken in de nabijheid, in bloei toenamen, zoodra zij met het spoorwegnet verbonden werden; waarbij zich zelfs het verschijnsel voordeed, dat ze andere steden of dorpen, in bedoeld opzicht veel gunstiger bedeeld, in ontwikkeling achter zich lieten.

Zeer eigenaardige voordeelen vloeien voort uit de mogelijkheid dier stedenstichting met voorbedachten rade. Terwijl er steden zijn, op uiterst vruchtbaren bodem gebouwd, liggen er onmetelijke woestenijen, ongeschikt voor den akkerbouw, renteloos; het omgekeerde: huizen op rots- of zandgrond te plaatsen, koren op kleigrond te telen, is wel zoo geschikt. Natuurlijk wordt hier niet bedoeld, dat men nu maar in het wilde steden moet gaan bouwen in gansch onbewoonde wildernissen, veraf, want de vervoerkosten van de plaats, waar het koren geteeld wordt, tot de plaats, waar dat verbruikt wordt, ontvangt men niet ten geschenke. Dit voordeel is dan ook meer van bijkomenden aard, doch er is iets anders. Men stelle zich daartoe eens de droogmaking der Zuiderzee voor. Op de groote vlakte, dan blootgelegd, zullen ongetwijfeld steden verrijzen, maar waar en hoe? Moet het wáár aan het toeval overgelaten worden en het hoe aan de willekeur van dezen en genen?

't Is maar gelukkig, dat deze droogmaking nog niet begonnen is. Vroeger, toen er nog geene spoorwegen waren, lag het niet voor de hand, om bij droogmakingsplannen aan de eventueele stichting van steden te denken. Thans is dat anders en het kan niet gezegd worden, dat een droogmakingsplan van zoo grooten omvang als dat der Zuiderzee - zelfs als men zich tot het voorstel van wijlen Stieltjes beperkt - voldoende is voorbereid, als niet daarbij de richting van spoorwegen is geprojecteerd; als niet is aangewezen, op welke plaatsen aan die lijnen steden zullen verrijzen, zij het al of niet aan de kruispunten; wanneer zelfs niet het *peil* der stad, het straatniveau, vooraf zoodanig is vastgesteld, dat zoowel water- als landverkeer tot hunne volle hedendaagsche rechten zouden komen, om van de vele andere voordeelen van een oordeelkundig gekozen peil nu maar niet verder te spreken.

De richting der spoorwegen? Men bepaalt die naar gelang van het terrein, ja wel; maar afgezien van peilingen en boringen, die men doen kan vóór de drooglegging, heeft men daarna met geene onteigening te maken, geene bestaande toestanden, die tot de zotste kronkels en bochten dwingen, steeds ongewenscht, èn bij den aanleg èn bij de exploitatie, hoezeer zij ook getuigenis afleggen van de vaardigheid der ingenieurs. En moge men in bergachtige streken eerst overwegen, of

de spoorweg over den berg of eronderdoor zal gaan door tunnels; of groote daloverbruggingen kunnen vermeden worden: het is niet al te dwaas, zich de gedempte Zuiderzee voor te stellen als een plat vlak en in de toekomst op dat vlak spoorwegen te denken, in eens doorgaande in rechte lijn.

En welk zou nu het groote voordeel zijn van de mogelijkheid dier stichting à priori? Wel, men heeft hetzelfde geval op kleiner schaal, wanneer men een geheel nieuw huis houwt op rondom vrij terrein, in tegenstelling van den verbouw van een hoekerig huis, rondom ingesloten en bij stukken en brokken inspringende tusschen de naburige gehouwen of erven. Men stelle zich goed voor, wat oude steden zijn, hoe zij voor den tegenwoordigen tijd niet voldoen en - niet te veranderen zijn.

Welnu, hier ligt het veld braak. Toegerust met de ervaring achter ons, voorgelicht door de theorieën der wetenschap, kunnen we nu eens eene stad bouwen, zóó goed, dat de naam Wonderstad even populair kan worden als thans de naam IJmuiden voor de verzameling huizen aan dien uithoek der gemeente Velzen, waar de golven tegen het strand rollen.

Maar nu de bestaande steden?

Denken we ons nog steeds in die verre toekomst; stel u eens voor, dat werkelijk die Zuiderzeestad zóó beroemd werd door doelmatigheid van verkeer, doelmatigen huizenbouw, verrassende architectonische effecten en allergunstigst sterftecijfer als gevolg van voldoening aan sanitaire eischen, zóó beroemd, zeg ik, dat heel de wereld ernaar kwam kijken: zou dan de wensch niet algemeen worden, in zulk eene stad te wonen?

Zal men dan besluiten, de oude steden af te breken, en in de nabijheid fonkelnieuwe bouwen, evenals men zijn oud, uitgewoond huis verlaat? Niet denkbaar!

Aan de bestaande steden zal slechts hier en daar partieel te verbeteren vallen, en waar dat mogelijk zal blijken, is 't in de gegeven omstandigheden reeds veel; maar de uitleggingen der steden kunnen alsnog der volmaaktheid nabijkomen, doch om te weten, hoe men handelen moet, daartoe diene niet alleen de voorlichting der wetenschap, maar ook de ervaring van het verledene. Kennis der bestaande steden is dus een vereischte.

Iedere poging dus, aangewend, om ons in te lichten aangaande de geschiedenis der steden, is daarom welkom, en de heer Gonnet betrad een weinig begaan spoor, welk voorbeeld, naar we hopen, door vele anderen zal worden gevolgd.

De schrijver beoogde blijkens die inleiding, eene bijdrage te leveren tot vermeerdering onzer historische kennis. Dat op zichzelf is reeds verdienstelijk. Maar bovendien, afgezien van de historische, de archaeologische strekking: de geschiedenis der versterking eener stad is een

deel van de geschiedenis der stad zelve; die harer wording, harer uitbreiding; de geschiedenis harer nauwe straten en, naar verhouding daarvan, te hooge huizen. Wie dus de geschiedenis der versterking van eene stad geeft, doet bovendien een nuttig werk op het gebied der techniek, alwaar zoodanig werk met erkentelijkheid wordt ontvangen en, zij het zelfs onbewust, eene vingerwijzing voor de toekomst geeft. Het onderwerp, door den heer G. ter hand genomen, is inderdaad van groot belang.

Reeds de eerste bladzijde belooft een boeiend geheel en men vindt zich, verder doorlezende, niet teleurgesteld.

Na even te hebben aangestipt, hoe de legende de stichting van Haarlem reeds terugbrengt tot vóór de 5de eeuw en Haarlem althans 'wellicht in het jaar 1000 of 1100 of 1200 bestond', wordt allereerst gewezen op de eerste begrenzingen van het stadsgebied. Op een net uitgevoerd en duidelijk kaartje is dit aanschouwelijk voorgesteld, terwijl de latere uitbreidingen eveneens daarop zijn aangegeven; zoodat men de stad als het ware met eigen oogen ziet aangroeien tot op het oogenblik, waarop wij de stad kennen, en waarbij de schrijver vier tijdperken onderscheidt: tot 1355, 1355-1400, 1400-1650 en na 1650. Het ware te wenschen, dat men zulk eene afbeelding van alle steden had; zij zijn duidelijker dan beschrijvingen, die toch alleen maar waarde hebben voor hem, die met de stad zijner tegenwoordige of vroegere inwoning bekend is. Ook is zulk demonstratief onderricht wel zoo boeiend.

Het werk, dat voor ons ligt, bevat tal van wetenswaardige bijzonderheden, die wel niet in rechtstreeksch verband staan met den titel, maar die men toch ongaarne zou missen. Zoo b.v. de herinnering aan de handveste, vermeldende, dat tot 1285 'de wilde zee woedde' tot voor de stad, evenzoo de vermelding van de groote stedebranden van 1328 en 1347, en de opmerking van het zoo goed als volslagen gemis aan bronnen, die ons kunnen inlichten omtrent de geschiedenis der stad tot op de 14de eeuw. Met alle steden uit die tijden is het zoo gelegen; maar al zijn de geschreven bronnen allen vergaan, de steenen oorkonden niet en nog minder de aarden oorkonden, die we dagelijks als pleinen, grachten, straten (en stegen) betreden, en het geleidelijk ontstaan hiervan zou wellicht nog na te speuren zijn, als de ijverige opsporingen in bestoven archieven gepaard gingen met de medewerking der technici, óók op het gebied van stedenstudie.

Waar de schrijver het 3de tijdvak behandelt, vermeldt hij, dat 'het kwartier over het "Sparen" in vroeger eeuwen altijd weinig bebouwd en dun bevolkt is geweest' ondanks pogingen, door de Vroedschap aangewend, om de industrie der 'Lakenbereiders' aldaar te doen gedijen, terwijl daarentegen 'de gemeente zich samendrong in de eigenlijke oude stad, waarvan de parochie kerk (St. Bavo) het middelpunt was'. 't Laatste verschijnsel doet zich bij alle steden voor; de stadskern was

en is steeds het dichtst bevolkt, en de reden ligt voor de hand. Maar het is niet altijd duidelijk, waarom steden, die zich naar alle kanten konden uitbreiden, zooals Haarlem, zich slechts hebben uitgezet aan enkele zijden, en sommige wijken der stad bepaald vermeden werden, zoo niet geschuwd(*). Soms is het te verklaren. Als b.v. de Vroedschap pogingen aanwendt, eene stad te doen uitbreiden aan de overzijde van de rivier, die erlangs vloeit, en er zijn te weinig bruggen, dan geeft het niet, maar het Spaarne is op dit oogenblik tamelijk voldoende overbrugd; was het dat misschien vroeger niet?

Bij de behandeling van het 4de tijdvak herinnert ons de schrijver, dat Salomon de Bray, Schilder en Bouwmeester, 'het ontwerp voor den uitleg heeft aan de hand gedaan'. Wanneer men het kaartje opslaat, zegt men onwillekeurig: De Bray wist het. Hedendaagsche uitbreidingen van steden zijn maar al te dikwijls een klakkeloos aansluiten bij de buitenwijken. De Bray projecteerde twee hoofdwegen: 'Kruisweg en St. Jansweg', twee radiaalwegen, die de uitlegging in verband brengen met de stadskern. En hoe flink breed zijn die straten, althans voor *dien* tijd.

Nog opmerkelijker is het, dat het kaartje niets meer geeft dan deze twee hoofdwegen. Heeft hij werkelijk geene meerdere geprojecteerd? - de heer G. zegt: 'Zijn plan werd ten deele gevolgd' - in dat geval alle hulde aan dien man. Het beginsel: slechts in globale trekken een plan te ontwerpen en niet af te dalen in onderdeelen, wordt tegenwoordig op den voorgrond gesteld door de eerste stedenbouwers onzer dagen; de partieele indeeling late men desnoods over aan het particulier initiatief.

Maar er is meer: 'De Bray wilde Haarlem aan alle zijden vergrooten.' Wat vooral die eerste stedenbouwers onzer dagen willen, waar ze inzonderheid op aandringen: 't is het maken van een uitbreidingsplan rondom de geheele stad. Zulk een plan kost zooveel niet; als men er den stadsarchitect 'voorspant', kost het niets; de uitvoering daarentegen kost wel veel, maar - die is toch partieel; ieder jaar een beetje. Daardoor alleen voorkomt men de verschillende partieele plannen en plannetjes van particuliere corporatiën, die met elkander in botsing komen.

Straks werd gesproken van het gemis aan teekeningen en van demonstratief onderricht. De heer G. beschrijft in zijn werk zeer uitvoerig de Haarlemsche poorten, thans op één na allen gesloopt. Wie zich nu, als geboren Haarlemmer b.v., nog poorten voor den geest kan halen, voor dien is de beschrijving allerinteressantst, maar

(*) Zoo doet zich b.v. op dit oogenblik aldaar nog het verschijnsel voor, dat de Westzijde van het Spaarne een zeer gezochte stand is om te wonen, de Oostzijde (ik bedoel hier alleen de 'gracht' aan het water) volstrekt niet. Toch is het aan beide oevers van dat breede, schoone water een prachtig wonen. Inderdaad, het schijnt, dat we hier hebben te doen met eene 'modezaak'. Alle steden vertoonen dergelijke verschijnselen.

wie nu die poorten, toen ze er nog stonden, niet gezien heeft, wat heeft die eraan? Ware de beschrijving dier poorten vergezeld geweest van afbeeldingen daarvan, de waarde van het werk zou er aanzienlijk door zijn verhoogd.

Om de kostbaarheid zal de uitgever ze achterwege hebben gelaten; met photo-lithographie kan echter tegenwoordig veel gedaan worden.

Van harte zij het werkje een ruim debiet toegewenscht.

Haarlem.

H.W. NACHENIUS.

Letterkunde.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Als reisbeschrijver is de heer M.A. Perk reeds gunstig bij ons publiek bekend door zijn *Schetsen uit Luxemburg.* Het goed onthaal, dat aan dit boekske ten deel viel, bracht hem ertoe, om op hetzelfde spoor voort te gaan en zijn indrukken weer te geven van een bezoek aan de schoone Belgische Ardennen; van tijd tot tijd verschenen die artikelen in het *Leeskabinet* en zijn thans gewijzigd en aangevuld afzonderlijk uitgegeven onder den titel: *In de Belgische Ardennen door M.A. Perk.* Haarlem, H.D. Tjeenk Willink.

Voor een deel beschrijft Perk hier vrij algemeen bekend land; Dinant en omstreken, Rochefort met de beroemde grotten werden door menigen Nederlander bezocht. Zij, die aangename herinneringen van die reis behielden, zullen zonder twijfel dien tocht nog eens in gedachten willen doen, want de heer Perk heeft den slag, gezellig te vertellen van hetgeen hij zag en hoorde.

Minder bekend zijn in ons land de vallei der Semois en La Roche aan de Ourthe. Vooral het laatste met zijn heerlijke omstreken wordt met voorliefde door den schrijver geteekend en niet zonder reden. Zelfs menschen, die zoo goed als Europa afgereisd hebben, verzekeren, dat men nergens schooner natuur kan aantreffen. Wat La Roche vooral zoo aantrekkelijk maakt, is de onbegrijpelijke afwisseling van schoone gezichten op een afstand soms van enkele minuten. Evenals schier overal in de Ardennen zijn de bewoners gastvrij en voorkomend voor den vreemdeling; zij hebben de school van afzetterij nog niet doorloopen en zijn in dat opzicht even primitief als de inrichting der logementen. De eerste indruk van den rechtgeaarden Nederlander is dan ook in den regel niet gunstig, maar velen worden aan de zelfverloochening, welke zeer noodig is bij een langer verblijf, gewoon en leeren zich schikken. In dat geval moet het weer meewerken, want sluit de regen den reiziger in huis, dan gevoelt hij zich ongelukkig en is alles behalve voor zijn pleizier uit. Kan men echter buiten leven, dan vergeet men zijn ontberingen en wordt tevreden met de gedachte, dat er wat zindelijkheid betreft, maar één Holland is. Toch zijn er ook te La Roche zindelijke kamers, maar als witte raven.

Wie het bekoorlijke land wil bezoeken, vindt in den heer Perk een goeden gids; hij is een onvermoeid snuffelaar naar schoone plekjes en merkwaardige

vertellingen en deelt 'tgeen hij weet, over 't geheel op een prettige manier mee.

De *Belgische Ardennen* zullen dus zonder twijfel even welkom zijn als de *Schetsen uit Luxemburg.*

Het boekje werd gewijd aan de nagedachtenis van Perk's eenigen zoon, die met hem de meeste plaatsen bezocht. Wie Jacques Perk kende, had hem lief om zijn open hart en zijn dichterlijk gemoed.

M^r^. C.M. van der Kemp's ontwikkeling van het Recht betrekkelijk de Kantongerechten. Derde veel vermeerderde en verbeterde druk door M^r^. L.G. Greeve, Kantonrechter te 's Gravenhage. Schiedam H.A.M. Roelants 1880.

De Nederlandsch-Indische Wetboeken benevens de Grondwet voor het Koningrijk der Nederlanden, het Reglement op het beleid der regering van Nederlandsch Indie en de belangrijkste daarmede in verband staande algemeene verordeningen door M^rs^. F.G.A. Reitz en L.A. de Filliettaz Bousquet met een voorberigt van M^r^. L.W.C. Keuchenius. 's Gravenhage, de gebroeders Van Cleef 1882.

De Regterlijke Organisatie van Nederlandsch-Indie door M^r^. A.J. Kumink O.I. regterlijk ambtenaar, uitgegeven met magtiging van Z.E. den Minister van Kolonien, 's Gravenhage; Henri J. Stemberg 1882.

Nog altijd kwam eerstgenoemd boek niet ter aankondiging aan de beurt, en toch verdiende het dit ten volle. Het werk van den kundigen, in de herinnering van ouderen nog levenden 's-Gravenhaagschen kantonrechter Van der Kemp beleefde twee uitgaven, in 1847 en 1855. Geen wonder, dat na eene tusschenruimte van vijf en twintig jaren eene derde editie noodig was geworden. De bewerking daarvan nam op zich de van zijn voorganger èn op politiek èn op godsdienstig gebied zoo zeer verschillende rechtsgeleerde en scherpzinnige tegenwoordige kantonrechter van 's-Gravenhage. Geestig erkent de schrijver in zijne voorrede het verschil van richting met zijn voorganger, waar hij mededeelt, dat hij meer dan Van der Kemp, die wel eens spaarzaam was zijn gevoelen te zeggen, aan zijne pen den vrijen teugel heeft gelaten. Daarin kan Van der Kemp wel goed gezien hebben, zegt de schrijver, want hij was een goed en wijs man; ik handelde anders, want ik ben een ander man, niet zoo goed en wijs als Van der Kemp. Daarin heeft de schrijver zoo volkomen gelijk: gelijk de hoedanigheden van deftig, humaan en nederig op een Van der Kemp pasten, zoo is Greeve de schrandere, van humor tintelende, hulpvaardige kantonrechter van 's-Gravenhage.

Beide mannen vormen het grootst mogelijk contrast, maar op één punt ontmoetten zij elkander en zulks op het punt, dat voor de burgerij van het hoogst mogelijke belang is, namelijk dat zij beiden zich ten doel stelden, practisch te zijn en naar bevind van zaken te handelen; zoo ook onderschrijft Greeve den regel van Van der Kemp, waar het vorm- of andere onbelangrijke quaesties geldt, ‘dat hij daar de gewoonte had te handelen naar gelang de wind hem woei of de bestaande en nimmer afgekeurde gewoonte het medebragt’.

Mr. Greeve heeft het plan van het oorspronkelijke werk alsmede den origineelen tekst en de nummering behouden; daardoor openbaart zich weder het contrast tusschen de beide schrijvers, ten aanzien van ieders eigenaardigen stijl.

Zeker mag men er zich over verwonderen, dat een zoozeer met drukke bezigheden overladen rechterlijk ambtenaar den tijd heeft kunnen vinden voor

zulk een uitgebreiden arbeid, want er was sedert de 2de uitgave, èn door de herziening der rechterlijke organisatie èn door tal van andere wetten, zooveel gewijzigd en veranderd, dat de nieuwe uitgave met de uiterste omzichtigheid moest worden bewerkt. Daarin nu is de heer Greeve, zoover wij hebben kunnen nagaan, uitstekend geslaagd.

Dit handboek kan niet slechts den rechtsgeleerden, maar ook niet-juristen zeer te stade komen, en wel omdat de burgerij juist het meest van alle rechterlijke ambtenaren met den Kantonrechter in aanraking komt. De richting van dit tijdschrift veroorlooft niet, van het werk eene uitvoerige recensie te geven; de aankondiging mag zich dus tot zeer enkele mededeelingen en opmerkingen bepalen.

In § 7, bl. 33, behandelt de schrijver de vraag, of de kantonrechter en zijne plaatsvervangers te gelijker tijd in verschillende zaken mogen werkzaam zijn. Hij beantwoordt die vraag toestemmend en vermeent, dat er dan meer sprake zou zijn van eene *tehulpkoming* dan van eene *plaatsvervanging.* Maar juist daarom zou ik met den schrijver in dit zijn oordeel niet willen medegaan; de wet kent alleen plaatsvervangende rechters, dat zijn de zoodanigen, die voor den rechter zelven in de plaats treden. De verhouding is niet als van den substituut-officier en den officier; de plaatsvervanger is niet de substituut van den kantonrechter. Dat de Regeering ook van die meening was bij de invoering der Wet op de Rechterlijke Organisatie, blijkt hieruit, dat bij Suppletoir Reglement, goedgekeurd bij Kon. Besluit van 19 Mei 1839 no. 85, de plaatsvervangende kantonrechters en hunne griffiers op de eilanden Texel, enz. *uitdrukkelijk bevoegd werden verklaard*, in spoed vorderende en geen uitstel duldende zaken, als daar zijn: verzegelingen en ontzegelingen, benoemingen van voogden en toeziende voogden, beëedigingen, enz., zelfstandig op te treden.

Hoewel op het verzoek tot weder-invoering van dat reglement in 1877 afwijzend werd beschikt op grond van de artt. 32 en 33 der wet op de R.O., oordeelde de toenmalige Minister van Justitie, dat het geval van ‘verhindering of ontstentenis des Kantonregters’ zich voordeed, wanneer bewoners der eilanden door stremming der vaart als anderszins de hoofdplaats van het kanton niet konden bereiken; dat echter, wanneer de kantonrechter elders in functie is, dit met ontstentenis gelijkstaat, acht ik zeer te betwijfelen.

Blijkens de mededeeling op bl. 48 heeft de schrijver na aanstelling der ambtenaren van het Openbaar Ministerie bij de kantongerechten, krachtens de wet van 9 April 1877 (*Staatsblad* no. 73), gemeend, een verzoek van een curator, om te mogen verwerpen eene erfenis, zijn curanders opgekomen, te moeten stellen in handen van den ambtenaar van het Openbaar Ministerie bij zijn gerecht, die zich echter onbevoegd heeft verklaard, om in burgerlijke zaken conclusie te nemen.

Ik kan mij meer vereenigen met de door dien ambtenaar aangevoerde gronden, die Mr. Greeve opneemt, dan met de meening van den schrijver, dat de nieuwe ambtenaren met diezelfde attributen zijn bekleed als zij, die bij andere colleges geplaatst zijn.

Dit te willen afleiden uit de geschiedenis van art. 3 van voornoemde wet, in verband met het doen vervallen, uit art. 1 der wet tot overbrenging van enkele bevoegdheden bij den kantonrechter, van de woorden: ‘de conclusien

van het Openbaar Ministerie, waar deze in de genoemde artikelen zijn voorgeschreven, vervallen', gaat m.i. te ver. Bij het vaststellen van laatstgenoemde wet dacht men niet aan een Openbaar Ministerie bij de kantongerechten gelijk aan dat bij de overige rechterlijke colleges. Er blijkt volstrekt niet, dat de wetgever door de instelling daarvan dien ambtenaren iets meer of anders heeft willen opdragen dan de behandeling van strafzaken; de geschiedenis der wet van 1877 toont niet aan, dat zij gelijke bevoegdheden zouden krijgen als de andere ambtenaren van het Openbaar Ministerie en dat ook titel 5 boek I. Wetb. van Burg. Regtsvord. op hen van toepassing zou zijn, welks eerste artikel (322) luidt: 'Het openbaar ministerie is altijd op de teregtzitting tegenwoordig.' Hoe zouden die ambtenaren met mogelijkheid aan die verplichting kunnen voldoen?

In § 17 wordt besproken het kostuum en daarbij melding gemaakt van den anekdotischen twist tusschen de Amsterdamsche Rechtbank en den advocaat Mr. F.A. van Hall, die met zwarte das en bef optrad, doch niet werd toegelaten, omdat de voorgeschreven wit batisten bef wordt geacht te zijn eene verlenging der dasslippen en de das alzoo wit moet zijn.

Ten aanzien van het kostuum, voorgeschreven, indien de rechterlijke ambtenaren ten hove of bij openbare plechtigheden verschijnen, uit de schrijver in dezelfde § den wensch, 'dat de tijd nabij moge zijn, waarin men den regterlijken ambtenaren zal vergunnen in zwarten rok en witten das ten Hove te verschijnen, in plaats van (in) den *mooijen* rok, die zoo weinig met den burgerlijken aard hunner betrekking overeenstemt'.

Indien de schrijver dien wensch gegrond had op de omstandigheid, dat de rechterlijke macht eigenlijk nooit van het hofkostuum gebruik maakt, zou ik er mij wel mede vereenigen, maar het door den schrijver verlangde knechts-kostuum voor ambtenaren, waar zij aan openbare plechtigheden deelnemen, komt mij weinig gewenscht voor.

Onder de van het geven van getuigenis te verschoonen personen, in artikel 1946 Burg. Wetb. bedoeld, welke door den schrijver bl. 302 worden opgenoemd, worden gemist geestelijken en godsdienstleeraars, die de wetgever intusschen stellig op het oog had, daar zij werden aangeduid in de ontwerpen van 1816 en 1820 en omschreven als 'de kerkelijke personen aan wie ter voldoening aan de stellige verpligtingen bij een godsdienstig genootschap erkend, de wetenschap van eenige zaken is toevertrouwd'.

Op bladz. 144 bestrijdt de schrijver de constante jurisprudentie van den Hoogen Raad (Léon art. 248. Strafvord. n°. 5), laatstelijk gehuldigd bij arrest van 7 November 1881. *Weekblad van het Regt* n°. 4705), dat, wanneer in hooger beroep wordt vernietigd een vonnis van den kantonrechter, waarbij deze zich onbevoegd had verklaard, de zaak naar den kantonrechter moet worden teruggewezen, welke uitspraak hierop is gegrond, dat de partij anders van eene instantie zou worden beroofd. Hoewel het beginsel van twee instantiën erkennende, acht hij het niet minder waar, dat de rechter in zijn oordeel onafhankelijk is en door geen hoogeren rechter uitgezonderd den Hoogen Raad mag worden gebonden.

Naar mijne zienswijze is het onjuist, dat de leer van den Hoogen Raad inbreuk maakt op het onafhankelijk oordeel van den rechter over de zaak zelve, maar moet

hij alleen zich onderwerpen aan de meening van den hoogeren rechter omtrent zijne bevoegdheid; voorts komt het mij voor, dat waar twee

beginsels tegenover elkander staan, het van minder belang is, dat de kantonrechter gehoorzame, dan dat de justiciabele eene instantie mist. Maar wat daarvan ook zij, waar geen schending van vormen heeft plaats gehad, *kan* de Rechtbank *volgens de wet* en omdat art. 233 Wetb. van Strafvord. niet bij het appèl van toepassing is, niet anders doen, dan de zaak naar denzelfden rechter terugwijzen, want verwijzing naar een anderen kantonrechter binnen hetzelfde rechtsgebied, zooals de schrijver wil, kan niet ernstig gemeend zijn; dat zou wezen onbevoegdelijk verwijzen, naar een werkelijk onbevoegden rechter; het andere expediënt, door den schrijver aangegeven, namelijk dat de hoogere rechter zich bloot onbevoegd zou verklaren, om alzoo tot regeling van rechtsgebied aanleiding te geven, zou in strijd zijn met zijne taak als rechter van appel, die over het vonnis, zooals het ter zijner cognitie is gebracht, zijn oordeel *moet* uitspreken.

Het boek, dat eindigt met de opmerking: 'niets bestendigs hier beneen', brengt op bl. 546 hulde aan den later overleden kundigen inspecteur der registratie Willem Blaauw, die met zijne gewone humaniteit, in het belang der belastingschuldigen, op grond eener met den *geest* der wet overeenkomende uitlegging van art. 983 Burg. Wetb. tevergeefs pogingen aanwendde tot het doen intrekken van eene resolutie van den Minister van Financiën dd. 12 Maart 1870, waarbij is beslist, dat volgens art. 43 der wet van 22 Frimaire an VII met *f* 25 beboetbaar is de notaris, die in bewaring neemt het onderhandsche stuk, bedoeld in art. 982 Burg. Wetb., voor en aleer het geregistreerd is; eene beslissing, in strijd met de aanschrijving van den Minister van Justitie van 12 October 1840.

Ten slotte een woord over eene quaestie, die de schrijver reeds voor eenige jaren aan de orde stelde. Immers op bl. 449 en volg. wordt behandeld de toeziende voogdij van de Indische Weeskamers, een onderwerp, waarover hij in de *Themis* van 1873 een stuk plaatste en dat hier nader wordt uitgewerkt. Den schrijver komt de eer toe van het eerst te hebben gebroken met de onwettige voogdijmacht, die de Indische Weeskamers over in Nederland gevestigde pupillen uitoefenden. Mijns inziens hangt de bevoegdheid van die Weeskamers samen met de vraag, of de persoon van den voogd staat ter judicature van den Nederlandschen, dan wel van den Nederlandsch-Indischen rechter, want al beheeren de Weeskamers soms de goederen van minderjarigen, dan oefenen zij toch slechts de toeziende voogdij uit.

Nederlanders, in Indië *gevestigd* (ik geloof het met den heer A.J.E.A. Bik (dissert Utr. 1879), kunnen zich aan het toezicht der Weeskamers niet onttrekken. Zoo zal een ambtenaar of officier hier met verlof, die voogd is over zijne kinderen, aan dat toezicht onderworpen blijven, omdat hij blijft ingezeten van Nederlandsch-Indië. Des schrijvers casus-positie tegenover Mr. Bik (bl. 455) is deze, dat, wanneer die ambtenaar of officier sterft, alsdan volgens Mr. Bik de kantonrechter in Nederland onbevoegd zou zijn, een toezienden voogd over de minderjarigen te benoemen. Neen, de kantonrechter der plaats, waar de moeder-voogdes *zich vestigt*, is wel degelijk bevoegd, een toezienden voogd te benoemen, omdat daardoor en daarmede de minderjarigen gevestigd worden in Nederland. Maar de Nederlandsche kantonrechter is daartoe onbevoegd, wanneer de moeder-voogdesse zich hier niet metterwoon nederzet en haar voornemen te kennen geeft, om haar Indisch ingezetenschap te behouden en naar Indië terug te keeren.

Evenmin zal de Indische Weeskamer de toeziende voogdij mogen uitoefenen over een minderjarige, die zich met zijne ouders, Nederlanders, *tijdelijk* in Indië bevindt en een hunner komt te verliezen, omdat de overblijvende niet gevestigd is in Indië en dus, wat de familierechten aangaat, niet is onderworpen aan de rechtsmacht van den Nederlandsch-Indischen rechter.

Houdt men dit in het oog, volgt men dien regel, dan zullen er minder conflicten ontstaan, dan men vreest. In dergelijke zaak, dezer dagen voor den Hoogen Raad bepleit, wordt spoedig eene uitspraak van dat hoog rechterlijk college te gemoet gezien.

Ik was van plan op verzoek van de Redactie van dit tijdschrift het tweede hierboven genoemde boekwerk, met name de Indische wetboeken, te beoordeelen. Uit de zoo even besproken rechtsquaestie toch blijkt, hoe ook die wetten, zoo al niet volstrekt onontbeerlijk, toch een zeer gewenscht bezit ook voor de in Nederland wonende juristen zijn. Mij werd echter belet, aan dit voornemen gevolg te geven, doordien de uiterst humane uitgever W.J. Randwijk firma GEBRS. VAN CLEEF te 's-Gravenhage in strijd met alle usances weigerde, een exemplaar ter beoordeeling toe te zenden. De namen der bewerkers geven evenwel een voldoenden waarborg voor de deugdelijkheid van het werk, hetwelk bovendien in een voorbericht door Mr. L.W.C. Keuchenius gunstig wordt beoordeeld; doch men hoede zich ervoor, bij *zulk een uitgever* te belanden, die in dezen tijd de publiciteit, tegen zijn eigen en anderer belang in, schijnt te schuwen.

Een enkel woord eindelijk over het laatstgenoemd werk, de Indische Rechterlijke Organisatie; het getuigt van de werkzaamheid en kunde van den schrijver. Hij heeft toch, om de geschiedenis van dat Reglement en daardoor de juiste beteekenis van zijne bepalingen te leeren kennen, de onuitgegeven officieele bescheiden, berustende in het archief van het Departement van Koloniën, moeten raadplegen, waartoe hem bereidwillig machtiging werd verleend. In de uitvoerige inleiding vindt de lezer de wordingsgeschiedenis van het Reglement, waarvan de vervaardiging in 1839 werd opgedragen aan eene commissie, bestaande uit de heeren Mrs. C.J. Scholten van Oud-Haarlem, President, J. Schneither en J.F.H. van Nes, gewezen leden van het Hoog-Gerechtshof in Nederlandsch-Indië. Behalve deze commissie had de heer J.C. Baud, destijds Staatsraad, later Minister van Koloniën, van dit Reglement kunnen zeggen: cujus pars magna fui.

De Regeering wilde de Nederlandsche Wetboeken gewijzigd in Indië invoeren, doch daartoe was noodig, vooraf de rechterlijke organisatie vast te stellen, door den Minister van Justitie beschouwd *als het voertuig der geheele wetgeving*, *als de spil*, *waardoor deze wordt in werking gebracht.*

De noodzakelijkheid eener nieuwe wetgeving voor Indië blijkt hieruit, dat destijds voor recht gold eene niet in druk verschenen verzameling, onder den naam van Bataviasche Statuten bekend, door Valentijn genoemd: ‘dat algemeen en heerlijk Rechtboek voor Indie, waarna alle vonnissen alomme in het Oosten uitgewezen werden’. Zij dateerde van de helft der 17de eeuw. De zoogenaamde nieuwe statuten werden in 1766 vastgesteld, doch waren zelfs nooit bekrachtigd of goedgekeurd.

In Indië deden zich vooral gevoelen gemis aan alle voorschriften omtrent wisselrecht, faillissementen en zeerecht, - volkomen ontstentenis van positief strafrecht, hetwelk voor de Inlanders geheel arbitrair was, - de twijfel, of

vonnissen in Nederlandsch-Indië tusschen of tegen Nederlanders als vreemde vonnissen moesten worden beschouwd, welk laatste onderwerp reeds hierboven door mij werd besproken.

Een Reglement, in Juli 1842 door den Koning vastgesteld, werd ter kennisneming naar Indië gezonden, doch ontmoette daar, o.a. van de zijde van den Directeur van 's lands middelen en domeinen Van der Vinne zoovele bezwaren, dat, toen deze kort daarna, in 1844, repatrieerde, hij zich op verzoek van den Minister van Koloniën met den heer Scholten in aanraking stelde, met welken hij eindelijk op nagenoeg alle punten tot eenstemmigheid kwam.

In December 1845 was het Reglement gereed en werd de Staatsraad Jhr. Mr. H.L. Wichers benoemd tot president van het Hoog Gerechtshof en Hoog Militair Gerechtshof en belast, om den Gouverneur-Generaal bij te staan in het invoeren der nieuwe wetboeken, die eerstdaags aan 's Konings bekrachtiging zouden worden onderworpen.

Toch duurde het tot 1 Mei 1848, eer Mr. Wichers, die in September 1846 in Indië aankwam, het Reglement en de andere wettelijke verordeningen kon *invoeren*; de aankomst van de schepen, waarmede zij uit Nederland waren verzonden, was zoozeer vertraagd, dat ze ternauwernood vóór den tijd, door den Koning bepaald (1 Mei 1847), konden worden *afgekondigd.*

Het boek behandelt artikelsgewijze het geheele Reglement en is dus een commentaar, die vooral den Indischen rechtsgeleerden zeer welkom moet zijn.

Als bijlagen zijn aan het werk toegevoegd: het reglement van 1842 en het Koninklijk Besluit van 27 Juli, waarbij het werd vastgesteld; het Besluit van den Gouverneur-Generaal van 1847, waarbij wordt bepaald, dat geen gebruik zal worden gemaakt van zijne bevoegdheid, om de appellabiliteit van rechterlijke uitspraken, rakende 's lands middelen en pachten, buiten werking te doen blijven; en het rapport van Mr. Wichers aan den Gouverneur-Generaal tot toelichting van § 2 Hoofdstuk II der Wet op den overgang.

Druk en vorm van de werken van Mrs. Greeve en Immink doen den uitgevers alle eer aan; wij wenschen hun beiden, en den verdienstelijken samenstellers der drie werken een ruim debiet toe.

VAN M.

Rechtsgeleerd Magazijn. Tijdschrift voor binnen- en buitenlandsche rechtsstudie onder redactie van Mr. H.L. Drucker, S. Katz en W.L.P.A. Molengraaff, advocaten te Amsterdam, uitgave van W.C. de Graaff te Haarlem.

Ik ontvang ter aankondiging bovenvermeld nieuw rechtsgeleerd tijdschrift, tot welks medewerkers ik de eer heb te behooren. Het aandeel, dat ik tot nog toe in de samenstelling had, is intusschen van zulk een geringen omvang, dat ik het verzoek der redactie van *De Tijdspiegel* niet behoef van de hand te wijzen. Het tijdschrift is bovendien reeds op gunstige wijze aangekondigd door een zijner concurrenten, het rechtsgeleerd tijdschrift *Themis.* Die oudere broeder heeft dat gedaan op eene manier,

die hem tot eer verstrekt. Als ik van mijne ingenomenheid met de nieuwe ster aan den

rechtsgeleerden hemel ga getuigen, behoef ik dus het verwijt van vooringenomenheid niet te vreezen. Als men den inhoud nagaat, vooral van de tweede aflevering, dan blijkt het oogmerk goed te zijn bereikt, om zoowel binnen- als buitenlandsche rechtsgeleerden tot de samenstelling te doen medewerken. Uit de opmerkelijke lijst toch der buitenlandsche medewerkers - ik citeer o.a. Berner, Binding, Brusa, Endemann, Glaser, Von Holtzendorff, De Laveleye, Schlossman, Windscheid - hebben reeds enkelen hunne belofte gestand gedaan. Professor Laurent van Gend schreef namelijk in de Fransche taal eene ook voor Nederlandsche lezers belangwekkende studie over de ontwerpen tot herziening van het burgerlijk wetboek in België en in Nederland. Zij heeft te meer beteekenis, als men bedenkt, dat de Belgische Minister van Justitie Bara aan den schrijver de opdracht gaf, zulk een wetboek voor België te ontwerpen. Die Minister scheen aan een ontwerp de voorkeur te geven, gevloeid uit de welversneden pen van één uitnemend deskundige, boven een ontwerp, door een groot aantal commissieleden tot stand gebracht, waarin allicht eenheid van redactie wordt gemist. De kennis des schrijvers van het Nederlandsche recht geeft aan zijne onderwerpelijke studie een onmiskenbaar belang.

Het cosmopolitisme van het tijdschrift blijkt uit dezelfde aflevering, waarin nevens dat Fransche opstel eene in de Duitsche taal geredigeerde studie voorkomt van den Landsgerichtsrat K.J. Seitz van Schweinfurt in Beieren. Zij heeft tot onderwerp: *Die Wiederentdeckung der antiken possessio und die freie Entfaltung des von lhr unabhüngigen nationalen und internationalen Besitzrechtes.* Ook deze studie is eene nadere kennismaking overwaardig.

Een jeugdig Nederlandsch rechtsgeleerde, Mr. H. Verkouteren, gaf eene beknopte, maar leerzame bijdrage tot de kennis van het Engelsche publieke recht.

De boekbeschouwingen zijn in deze aflevering van de hand der drie redacteuren. Zij leggen getuigenis af van een echt critischen zin, waardeerend, waar zulks geschieden kan, en onafhankelijk tegenover ieder, wie hij ook zijn moge. De onafhankelijkheid, de frischheid van opvatting der redacteuren: ziedaar vooral, mijns inziens, de aantrekkelijkheid van dit nieuwe tijdschrift. Eene redactie moet, wil zij op dit oogenblik in eene wezenlijke behoefte voorzien, zeggen, wat haar op het hart ligt, en anderen in de gelegenheid stellen, hetzelfde te doen, als het maar in een gepasten vorm geschiedt. Een uitgever moet, zal hij op den duur de rechte medewerkers vinden, gedachtig blijven aan de spreuk: een arbeider is zijn loon waard. Daar een en ander hier wordt aangetroffen, belooft een zoodanig tijdschrift veel voor de rechtswetenschap in en buiten Nederland. Ik wensch het eene schoone toekomst.

J.D.N.

Polemische en Irenische Theologie. Bijdragen tot hare Geschiedenis van Christiaan Sepp, Predikant bij de Doopsgezinde Gemeente te Leiden. Leiden, E.J. Brill.

Tot onze verdienstelijke landgenooten, maar wier verdiensten slechts door betrekkelijk weinigen kunnen worden gewaardeerd, behoort ongetwijfeld de Leidsche Doopsgezinde predikant Dr. Sepp. Onvermoeid is hij in het na-

sporen van bijzonderheden op het gebied der kerkhistorie. Van de bekende personen de fijnste bijzonderheden uit hun levensloop te leeren kennen; hunne geschriften, die nog niet gekend worden, op te sporen en te beschrijven; onbekenden uit de duisternis te voorschijn te roepen en hen in hunne waarde of onwaarde den volke te vertoonen: dat is zijn lust. Dr. Sepp is zeker de goede vriend van alle bibliothecarissen. Hij is nooit des zoekens moede. Geen naam vindt hij, of hij vraagt: wie is dat geweest? Van geen geschrift leest hij, of hij gaat aan het nasporen, waar hij het nog vinden kan. O, gelukkig, dat er zulke mannen zijn, die tijd en lust hebben voor dit werk! Zij vermeerderen aanzienlijk het materiaal voor den kerkhistoricus. Zij brengen aan het licht, wat anders verscholen zou blijven onder het stof der bibliotheken. En met hunne vaak zoo klein en onbeduidend genoemde resultaten werpen zij soms een geheel nieuw en verrassend licht over een tijdperk der geschiedenis. Zeker, het is noodig, dat men bij het terugzien op het verleden een blik sla op het geheel; dat men rekening houde met de macht der beginselen, van den tijdgeest, die toen heerschappij voerde. Maar het is toch ook noodig, dat men niet vergete, hoe het toen ging als nu; personen, wier naam een volgend geslacht vergeet, hebben soms eene wending gegeven aan den strijd, die zich nog gevoelen doet, als zij vergeten zijn; geschriften, wier titels men later nauwelijks kent, hebben een invloed geoefend, die ongemerkt, maar zeker voortgaat. Gelukkig, dat er dan mannen zijn, die ons dat verleden in zijn geheel leeren kennen.

Dr. Sepp grijpt naar bijzonderheden, waar hij die vinden kan. Toch heeft hij zijne voorliefde, die hij niet verloochent. Hij is in zijn hart een welwillend, irenisch man en heeft een sterken afkeer van alle dogmatisme. En daar dit laatste maar al te dikwijls het wapen der vervolging heeft ter hand genomen, draagt Sepp zijne liefde over op de ketters. ‘Ik heb geen plan - schrijft hij - als verdediger van Corranus op te treden; mijne sympathie jegens hem grondt zich op mijne ingenomenheid met zijn kennelijk verzet tegen de heerschappij van het dogmatisme. Hij behoort tot de vertegenwoordigers dier anti-dogmatische richting, aan wier personen en werkzaamheden langen tijd zelfs geen opmerkzaamheid geschonken is, zoodat men nauwelijks gelet heeft op dien geestes-stroom, die wel degelijk recht heeft beschouwd te worden als uiting van Protestantschen zin. Voor die verschovelingen op het gebied van Kerk en School neem ik gaarne partij, overtuigd, dat de ontleding hunner werkzaamheid eens, wanneer de geschiedenis van den gang der dogmatiek in Nederland zal beschreven worden, een belangrijke paragraaf zal beslaan, daar mannen als Haemstede, Overhaag, Corranus en dergelijken de vertegenwoordigers moeten heeten der richting, die de Christelijke waarheid niet binnen de enge ruimte van kerkelijke dogmatiek wilde besloten zien’ (bl. 4). Inderdaad, daar is reden, om hem dankbaar te zijn voor dit streven. De vertegenwoordigers en verdedigers der kerkelijke rechtzinnigheid hebben doorgaans - het moet erkend worden - veel meer de logica der beginselen aan hunne zijde; zij zijn consequenter geweest dan die anderen, die evenzeer kinderen waren van denzelfden tijd en van denzelfden geest als de eerstgenoemden, maar wier gemoed opkwam tegen de hardheid der leer, tegen die logische consequentiën. Daarom is de macht en de invloed der eersten duidelijker te bespeuren en hebben zij hun stempel gedrukt op hun tijd. Toch is het goed, ook die anderen te kennen. Ook zij hebben invloed geoefend, al

is het in bescheidener kring. En zeker hebben zij levendig gehouden ook deze Christelijke traditie, dat de godsdienst ten slotte niet leeft bij de logische consequentiën eener dogmatiek, maar bij de heilige aspiraties van het reine gemoed, eene traditie, die als gewijd is in de bede: ik dank u, Vader, dat gij deze dingen den verstandigen verborgen en den kinderkens geopenbaard hebt. Wij kunnen ons begrijpen, dat Dr. Sepp zijn opstel over Willem Deurhoff en zijne Rechtszaak (het laatste van dit geschrift), dat reeds vroeger eene plaats vond in de *Godgeleerde Bijdragen*, herzien en met een anderen titel dan toen hier heeft opgenomen. Dit stuk is een, dat verdient gelezen te worden ook door hen, die, zelven geene kerkhistorici, niet bijzonder benieuwd zijn naar Henricus Bomelius (4de stuk) of Pieter Cornelis Brederode (6de stuk) of naar de stellingen van P. Lozeleur, De Villiers (2de stuk). Het proces over de uitgave van het werk van Willem Deurhoff teekent al de kleingeestigheid, waarmee in de vorige eeuw naar ketterijen werd gezocht en over haar geoordeeld. Maar ook heeft dit proces aanleiding gegeven tot de merkwaardige pleitrede van Herman Noordkerk, een pleidooi voor de verdraagzaamheid, dat nog wel eens gehoord mocht worden. ‘Wat is de rechtzinnigheid anders dan de praedomineerende gezindheid; - zegt Noordkerk tot de rechters - vroeger zat de roomsche rechtzinnigheid op het kussen; heden zit er de uwe op, morgen kan er de mijne op raken, en zoude dan telkens die rechtzinnigheid het recht erven om de onderliggende te jagen en te plagen? In weinig tijds ontaarden de vervolgden in vervolgers; één maand tijds, in één uur gaans, in eens mans gril veranderen de tooneelen der rechtzinnigheden.’ Een man, die zoo spreekt, is een naar Sepp's hart. Het pleit voor zijn hart.

In een belangrijk artikel heeft Sepp ons gegeven een overzicht van *Irenische pogingen* (ter vereeniging van de onderscheiden sekten der Hervormden) *in Nederland aangewend.* Een belangrijk overzicht, ook omdat het leert, dat hier gelijk elders zulke pogingen met onvruchtbaarheid werden geslagen. Vereeniging, althans samenwerking, is eerst mogelijk bij onderlinge waardeering, en die waardeering kan alleen daar bestaan, waar men erkent, dat men gemeenschappelijk zoekt naar de waarheid; dat elk leerstuk, elke formule slechts de gebrekkige omschrijving is van wat in zijn diepste wezen is het onuitsprekelijke. En die waardeering was in de vorige eeuwen van het Protestantisme niet te vinden. Is zij nu algemeen? Dr. Sepp breekt aan het slot van dit artikel eene lans voor het Christendom boven geloofsverdeeldheid. Hij houde mij ten goede, als ik meen, dat zijne beschouwing meer pleit voor zijne welwillendheid, zijn broederzin, dan dat ik van haar vruchten verwacht. Als ieder kerkgenootschap begint met bepaald zijne geloofsbelijdenis vast te stellen, is er dan geen gevaar, dat het Christendom zich niet boven die belijdenissen zal verheffen? Waar deze Doopsgezinde broeder den raad geeft, om in elk kerkgenootschap te streven naar de souvereiniteit van elke gemeente, daarvan heil verwachtend voor den bloei der gemeenten en voor de oplossing van de quaestiën, die nu aan dien bloei in den weg staan, daar reik ik hem van ganscher harte de hand.

Z.

B.

Geschichte und Kritik der Kirchlichen Lehre von der Ursprünglichen Vollkommenheit und vom Sündenfall. Eine von der Haager Gesellschaft zur Vertheidigung der Christlichen Religion Gekrönte Preisschrift von Rudolf Rüetschi, Pfarrer und Religionslehrer am Seminar zu Münchenbuchsee, Canton Bern. Leiden. E.J. Brill.

'Heeft een Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst niets beters te doen dan prijsvragen uit te schrijven over oude leerstukken der Kerk? En heeft nog iemand lust, om die dogma's, welke immers door de kinderen van dezen tijd eerlijk begraven zijn, nog eens uit hun graf op te roepen? Welk een vervelende en vruchtelooze arbeid! En wie zet er zich toe, om zoo'n boek te lezen! Zulke onderwerpen zijn uit den tijd. Altijd voor hen, die met hun tijd meegaan.' Dit of iets dergelijks kan gezegd worden door iemand in deze dagen, wanneer hij den langen titel van het boek van Rüetschi gelezen heeft. Daar is bij velen eene groote minachting voor de leerstukken der Kerk. Onzin acht men ze. En het is een voorrecht van dezen tijd, dat men, als godsdienstig mensch ook, die dogma's gerust verwerpen kan zonder voor een ongeloovige te worden uitgekreten.

Ze is te verklaren, die minachting. En die verklaring behoeft niet voornamelijk gezocht te worden in de oppervlakkigheid, die alles verwerpt, wat met haar gezond verstand in strijd is. Daar zijn velen, die in hunne jeugd den godsdienst hebben moeten leeren in den vorm van die oude leerstukken, een godsdienst, waartegen hun verstand en hun gemoed beiden protesteerden. Gelukkig, als zij uit den twijfel, die zoodoende noodwendig bij hen gewekt werd, den godsdienst zelven hebben gered. Maar geen wonder dan ook, dat zij een afkeer hebben gekregen van die leer, die hunne hersens pijnigde, hun gemoed in opstand bracht en misschien menig uur hun vergalde. Intusschen, hoe die minachting, die afkeer, ook te verklaren is, het is evenzeer te wenschen, dat ernstige, godsdienstige menschen haar te boven komen. Zij moeten haar overlaten aan dat geslacht der oppervlakkigen, naar wier geschreeuw men hoe langer zoo minder luistert. Men heeft wel wat beters te doen in dezen drukken tijd.

Ja, mochten vele ernstige vrijzinnigen die oude leerstukken gaan waardeeren! Misschien dat zij dan ook wat beter begrijpen, hoe nog tegenwoordig velen daaraan zich vasthouden. Zeker zullen zij dan het verleden beter waardeeren. De schrijver van deze bekroonde verhandeling wijst erop, nadat hij de onwaarheid van het leerstuk heeft aangetoond, dat er toch in die oude leer iets schuilen moet, wat uitdrukking geeft aan het godsdienstig gevoel. Hoe is het anders te verklaren, dat wij bij Paulus haar aanvang, bij Augustinus hare volle ontwikkeling vinden; dat mannen als de hervormers zich tot haar bekeeren! Zoo is het inderdaad. De dogma's der kerk, ook dit dogma, zijn niet willekeurig ontstaan, geen maakwerk van eenige bekrompen en heerschzuchtige priesters, en alleen in stand gehouden door dezelfde factoren, bekrompenheid en heerschzucht, die hen in het leven riepen. In elk leerstuk spreekt zich uit eene godsdienstige behoefte, heeft vorm ontvangen eene waarheid van het zedelijk-godsdienstig leven. Die behoefte, die waarheid zijn dezelfden gebleven door alle geslachten tot op dezen dag. De vorm, waarin zij zich uitspreekt, waarin zij gekleed wordt, herinnert natuurlijk aan den tijd, waarin het leerstuk ontstond. Zoo hebben wij in elk dogma te onderscheiden die religieuze grondgedachte en den

wijsgeerigen vorm. Misschien is het juister, om te spreken van den poëtischen vorm.
De wijsbegeerte, die

in de kerkelijke leerstukken te vinden is, heeft meer geput uit de phantasie dan uit het wetenschappelijk onderzoek. In het leerstuk, waaraan de hierboven genoemde verhandeling gewijd is, heeft de Kerk getracht eene verklaring te geven van het verschijnsel der zonde onder het bestuur van den Heiligen God. Augustinus en later in navolging van hem Luther en Kalvijn hebben die verklaring gegeven naar hunne denkbeelden over mensch en God. Blijft het dan niet merkwaardig, om de geschiedenis van zulk een leerstuk te kennen? Zij leert ons, hoe dezelfde godsdienstige behoeften steeds hebben gegolden, dezelfde vragen bij den godsdienstige om antwoord hebben gedrongen. In de tweede plaats leert zij ons kennen de godsdienstige voorstellingen, waarin de vromen die behoefte hebben vertolkt, die vragen hebben beantwoord. En de kennis van een stukje oude philosophie danken wij ook aan haar. Die geschiedenis leert ons eindelijk nog iets: de gedaantewisseling en den ondergang van het oude leerstuk. Zij wijst ons de factoren aan, die dien ondergang bewerkten: strenger wetenschap, zuiverder philosophie en vooral iets anders: de drang van het vroom gemoed, om dien ouden vorm te verbreken en in reiner voorstelling uit te spreken, wat daarbinnen leeft. Niet de geleerde, maar de godsdienstige heeft de kerkleer ondermijnd, gedood. Waardeering dus voor die oude dogma's. Zij zijn voor den tijd, waarin zij ontstonden, de vertolking van de vroomheid des harten, het antwoord op vragen, die ook ons nog kunnen pijnigen; vaak eene zeer schoone vertolking, een antwoord vol diepte.

Dit naar aanleiding van het boven genoemde boek van den Zwitserschen Pfarrer. Voor critiek op dit werk is het hier de plaats niet. Het zij met deze algemeene beschouwing aangekondigd. - Vinde het veel lezers! Dat verdient het. -

Z.

B.

Levenslicht. Stichtelijke Bloemlezing voor onzen tijd onder redactie van P.H. Hugenholtz Jr. Amsterdam. Tj. van Holkema. Afl. 1 en 2.

De heer Hugenholtz, voorganger der Vrije Gemeente te Amsterdam, deelt ons mede, dat deze Bloemlezing, waarvan twee afleveringen het licht zagen, haar ontstaan te danken heeft in de eerste plaats aan persoonlijke ervaring en behoefte. In de samenkomsten der Vrije Gemeente is hij gewoon, een paar stichtelijke fragmenten voor te lezen tot inleiding van eene godsdienstige toespraak. Die fragmenten ontleent hij o.a. aan de nieuwere letterkunde. Geen wonder dus, dat hij wenschte, eene verzameling van zulke fragmenten te bezitten. Gelukkig, dat hij tevens begreep, dat nog anderen, die geen voorgangers zijn, zulk eene verzameling ten goede kan komen. Voor zooveel ik deze Bloemlezing ken uit de beide afleveringen, die verschenen, durf ik haar gerust aanbevelen. Er zijn naar aanleiding van deze uitgave vragen te doen. Wat is stichtelijk en wat niet? Was het niet beter geweest, om die etiquette: stichtelijk, weg te laten? Is er geen gevaar, dat eene bloemlezing, die door een aantal medewerkers in betrekkelijk korten tijd wordt saamgebracht, zeer onvolledig zal zijn, en vooral, dat daarin alleen zal worden opgenomen, wat in engeren zin stichtelijk wordt genoemd? Doch - vooreerst bewijzen sommige stukken reeds, dat we van deze

vragen er wel kunnen achterhouden. Ten andere, laat ons dankbaar aannemen, wat ons hier aangeboden wordt.

Daar is reden om te vertrouwen, dat straks, als deze Bloemlezing zal zijn voltooid, zij in menige huiskamer wezen zal eene goede vriendin, die sticht en licht ontsteekt op den levensweg. De redactie, de medewerkers zijn ons daarvoor borg. Dit nog: de Bloemlezing vertoont zich in keurig net gewaad. Maar waarom is ze niet wat goedkooper?

Z.

B.

Bloemlezing uit de Godsdienstige Geschriften der Israëlieten door J. Herderschee, theol. Doct. en Predikant te Oost-Voorne. Tweede Druk. Nijmegen, H.C.A. Thieme.

Ik weet niet, of Dr. Herderschee vatbaar is voor Schadenfreude. Hij kon die genoten hebben (als hier van genieten sprake mag zijn) bij het lezen van deze woorden aan zijn adres in Dr. Cramer's jongste brochure: *Konservatief*, *Modernisme*, *Godgeleerdheid en Volksleven:* 'Er bestaat eene bloemlezing uit den bijbel van de hand van dr. J. Herderschee. Goed ingericht zou zulk een werk zeker gretige koopers hebben gevonden en spoedig zijn herdrukt. Ik betwijfel zeer of dit nu geschieden zal. Maar hoe kan dat ook? Gedeelten uit allerlei bijbelboeken komen er in voor naar volgorde van den tijd waarin, voor zoover 't bekend is, en andere naar de verzamelaar het waarschijnlijk achtte; die boeken zijn geschreven. Het oude testament b.v. begint met Amos, dan Hosea, Zacharia, Jesaja enz. Wie kan nu daarin den weg vinden? Wie kan daarin iets opzoeken? Waartoe dient de, toch ijdele, poging om door een nieuw register dat niemand kan onthouden, het oude register te verdringen, dat wel dezelfde lastige namen bevat in eene niet onberispelijk juiste volgorde, maar dat nu eenmaal is vastgeroest in duizende hollandsche geheugens? Voorts wordt in die Bloemlezing, God telkens Jahveh genoemd; een van die termen die den godsdienstigen lezer onaangenaam zijn, en die de stichting bij het lezen moeten bederven.' Bijna gelijktijdig met het verschijnen van deze brochure kwam de tweede druk, dien Dr. Cramer zoo goed als onmogelijk geacht had, uit. Mij verwondert deze tweede druk niet. Velen zullen dezelfde ervaring hebben opgedaan als ik, dat werkelijk deze Bloemlezing voorziet in eene behoefte. Er staat in het Oude Testament zooveel schoons te lezen - de echt classieke taal van het geloof. Maar dat schoone is dikwijls zoo moeilijk te vinden. Het moet worden opgezocht te midden van veel, wat ons niet meer stichten kan, wat ons stuit. En - ik acht dit van groot belang - we moeten het zoeken in onze gewone Bijbelvertaling, waarin dat schoone vaak zoo weinig tot zijn recht komt. Hier hebben we de schoonste, de voor Israël's godsdienst kenmerkendste gedeelten bijeen, en we lezen ze in eene goede vertaling. Bij mijn onderwijs heb ik voortdurend deze Bloemlezing gebruikt en altijd reden gevonden, om Dr. Herderschee te danken voor zijn werk. Waar ik nu zoo even Dr. Cramer's woorden aanhaalde, was het ook, omdat hij naar aanleiding van deze Bloemlezing twee opmerkingen maakt, waarover het mij vergund zij, het mijne te zeggen. De eerste is, dat Herderschee niet volgt het gewone register, maar de stukken naar tijdsorde plaatst. Hierin ben ik het met Dr. Cramer eens. Waarschijnlijk heeft Herderschee het gedaan, om in zijne Bloemlezing tevens te geven een overzicht van Israël's literatuur naar tijdsorde. Dat

heeft zijne waarde. Doch er staat tegenover, dat de Bloemlezing nu allerlastigst is ingericht, om er iets in te zoeken. Ik weet wel, dat het register hier helpt.

Maar niet geheel. Daarenboven - wie thuis is in Israël's letterkunde, geeft vanzelf elk stuk de plaats, die het toekomt. En door deze Bloemlezing komt men in die literatuur niet thuis. Voor het onderwijs en voor stichtelijk gebruik was deze volgorde niet noodig. En het moet Cramer worden toegegeven, - het werk zou ons aanstonds gemeenzamer zijn geworden, als wij de oude volgorde hadden gevonden: nu blijft het ons vreemder. Daarbij - die volgorde staat nog niet vast. -

De tweede opmerking geldt het gebruik van den naam Jahveh in plaats van Jehovah. Ook in het *Handboek voor Bijbelsche Geschiedenis* van Langhans is de naam Jehova bewaard gebleven. Hierin ga ik niet mee. Ik weet wel, dat het niet zeker is, of Jahveh de juiste vorm is, maar Jehovah is niets: de klinkers van het eene woord bij de medeklinkers van het andere. Al zijn de menschen aan dien naam gewend, dat beteekent niets; dan moeten zij daaraan ontwend worden. En waar nu de meeste mannen van het vak Jahveh gebruiken, moeten wij, dunkt mij, hun voorbeeld volgen. Zooveel mogelijk moet ieder den naam hebben, die hem toekomt, ook God.

Deze tweede druk is een vermeerderde en verbeterde. Zeer gelukkig acht ik de uitbreiding der gedeelten uit de boeken Job en den Prediker. Daarentegen zijn enkele stukken, die in de eerste uitgave waren opgenomen, weggelaten. Waarom is dat geschied met Psalm 31 en 37?

Moge deze Bloemlezing hare plaats vinden in menige huiskamer en in menig catechisatielokaal!

Z.

B.

Handboek voor Bijbelsche Geschiedenis en Letterkunde tot op Jezus' Tijd. Volgens de Nieuwste Onderzoekingen bewerkt door Eduard Langhans. Uit het Hoogduitsch vertaald door F. van Leeuwen P.F. Mzn. met een aanbevelend woord van A.G. van Anrooy. Apeldoorn. N.A. Hingst.

Ziedaar een flink en degelijk boek, dat ik met genoegen las, en waarvan ik hoop, dat velen het met genoegen zullen lezen. Waarschijnlijk zou dat genoegen verhoogd zijn, wanneer de vorm gewijzigd was. Hiermee heb ik in de eerste plaats de uitgave zelve op het oog. Het is jammer, dat de verandering van uitgever, voordat het werk afgedrukt was, ten gevolge heeft gehad het gebruik van andere lettersoort en eene nieuwe pagineering voor het laatste gedeelte. Dat verbreekt de eenheid. Nu zal het wel liggen aan mijne onkunde in het uitgeversvak, als ik de noodzakelijkheid van dezen maatregel niet inzie, althans niet van de nieuwe pagineering. In de tweede plaats had ik dit werk liever niet in den vorm van een Handboek gezien. Een handboek doet onwillekeurig aan de school denken. En het is maar zoo, dat zij, die de schoolbanken sinds langer of korter tijd verlaten hebben, niet bij voorkeur een handboek gaan lezen.

Wanneer ik deze laatste opmerking maak, is het, omdat ik vrees, dat dit boek door de wijze, waarop het zich aankondigt, ongelezen zal blijven door velen van hen, in wier handen de heer Van Anrooy het te recht wenscht. Het zijn de beschaafden, wier eerbied voor den Bijbel nog niet verdwenen is, maar dreigt te verdwijnen, omdat die Bijbel hun vreemd wordt; het zijn de leerlingen van onze Hoogere Burgerscholen

en Gymnasiën, die wel eens een groot woord over den Bijbel kunnen voeren zonder hem te kennen, aan wie de heer Van Anrooy de lectuur van dit boek aanbeveelt. Wat de laatsten betreft, ik zou gaarne zien, dat hunne godsdienstonderwijzers dit boek

goed gelezen hadden, om het hun in boeienden vorm over te vertellen. Maar de eersten - ja - laten zij niet afgeschrikt worden door den naam en den vorm van een handboek. Inderdaad, daar zijn er in onzen kleineren en minder kleinen burgerstand en niet minder in den hoogeren stand, wien de lezing van dit werk een kijk kan geven in Israël's geschiedenis, waardoor deze hun belangrijk wordt. Zij zullen vrij wat leeren, vermoed ik. Ook zon ik dit werk gaarne gelezen zien door die heeren, welke nog wel eens de gewoonte hebben, om op hoogen toon over Israël en zijn godsdienst, over personen uit deze volksgeschiedenis te spreken, en doorgaans daarmee verraden eene volstrekte onkunde met de wijziging, welke de beschouwing van die geschiedenis en die personen ondergaan heeft sedert de dagen hunner catechisatie.

Bijbelsche Geschiedenis toch - hoe verstaat men in moderne kringen daaronder iets gansch anders dan vroeger! Nu eerst kan er van geschiedenis sprake zijn. Nu eerst van eene ontwikkeling van Israël's nationaliteit en van zijn godsdienst. De personen, die in die geschiedenis eene rol spelen, zijn geworden menschen van vleesch en bloed, tot hunne ware grootte teruggebracht of uit de nevelen van onbekendheid of minachting in het ware licht gesteld. Israël's historie is eene geworden als die van alle andere volken. Maar eene, die verdient gekend te worden, omdat Israël aan de volgende geslachten eene erfenis heeft nagelaten van geene mindere waarde dan die van Griekenland en Rome. Israël is het volk van den godsdienst geweest. En laat niemand, nog terende op catechisatie-herinneringen, de belangrijkheid van die geschiedenis in twijfel trekken! Integendeel, zij beschrijft eene allerbelangrijkste ontwikkelingsphase van de menschelijke beschaving. Zij leert ons kennen eene worsteling op godsdienstig gebied, onder allerlei vormen gevoerd, eeuwenlang volgehouden, en zóó volgehouden, dat straks Israël's godsdienst het Christendom kan voortbrengen. In die ontwikkeling van volk en godsdienst - eene ontwikkeling, die bij Israël steeds één is geweest, - neemt bijna elk geschrift des Ouden Testaments zijne eigenaardige plaats in. Het is de vrucht der nieuwere critiek, die haar laatste woord ten opzichte van het Oude Testament nog niet gesproken heeft, dat we in hoofdzaak althans die plaats kunnen aanwijzen. Hoeveel krachtiger of weemoediger klinken ons de psalmen, als wij ze hooren in den tijd, waarin zij uiting gaven aan het fier geloof of aan het gefolterd gemoed, aan hooge blijdschap of bange vrees! Hoe leeren wij der profeten taal begrijpen, als wij hunne profetieën geplaatst hebben in de dagen, waarin zij werden uitgesproken. Deelen des Ouden Testaments, die ons van weinig waarde toeschenen, verkrijgen nu beteekenis. De dorre wetten uit de vijf eerste boeken leeren ons een belangrijk tijdperk uit het ontwikkelingsproces van Israël's godsdienst kennen. Zelfs het boek Jona verkrijgt beteekenis. En de geschiedenis eindigt nu niet langer met den laatsten persoon des Ouden Testaments, met Nehemia. Zij is geschiedenis geworden en wordt dus voortgezet tot op Jezus' tijd. Is het aantal groot van hen, die van dit gedeelte van Israël's historie iets weten? En als zij er niets van weten, hoe begrijpen zij dan het optreden van Jezus? Hoe - de Evangeliën? -

Ziedaar het een en ander genoemd, wat men leeren kan uit dit boek van Langhans. Het een en ander, waarom ik het in veler handen zou wenschen. Zeker - daar is naar mijn inzien op dit boek het een en ander aan te merken. Maar waarom die aanmerkingen opgenoemd, waar ik het ge-

heel mag prijzen? Moge dit boek velen geschiedenis leeren en veler eerbied voor den Bijbel versterken, omdat het - althans het Oude Testament - hun nader brengt aan hoofd en hart.

Z.

B

De Dichter en zijne Vaderstad. Eene Inleiding tot den Staat van Plato, door H. Was, Predikant te Kruisland. Leiden. E.J. Brill.

Volgens den heer Was is Plato's geschrift *De Staat*, hoewel ‘een zeer gebrekkige letterkundige compositie, toch een uiterst belangrijk werk. Al is het niet het eenige, dat ons Plato's binnenste onthult, het is het voornaamste. Het is een soort van autobiografie, waaraan hij ook in andere staatkundige geschriften, o.a. in de *Leges* heeft gearbeid. Het is echter niet het verhaal van uitwendige gebeurtenissen, waarvoor hij aandacht vraagt, maar voor zijn gedachtenloop, zooals die door zijn hervormingsplannen voor zijn vaderland bepaald werd’ (bl. 28 en 29). Om dit werk van den Griekschen wijsgeer te verstaan, is dus noodig, dat wij kennen den staatkundigen toestand van zijn vaderland. Doch dezen niet alleen. Wij moeten ook den schrijver kennen, voor zoover dat mogelijk is, om daarmede eene verklaring te vinden voor zijne hervormingsplannen. Is dit laatste in het algemeen waar, zeker geldt het ten aanzien van een man als Plato, eene dichterlijke natuur, die ook als wijsgeer den dichter niet aflegt. Als zulk een man zijne denkbeelden over den Staat uitspreekt, is het te verwachten, dat wij minder een doorwrocht politiek traktaat, maar veeleer wenschen en verwachtingen zullen hooren, die in zijn hoofd en hart zijn opgekomen. De heer Was noemt dit geschrift eene soort van autobiographie. Een werk dus, dat ons den schrijver doet kennen. Maar om zulk eene autobiographie te verstaan, dienen wij van den man, die haar schreef, reeds wat meer te weten. Deze wetenschap wil de heer Was geven in zijne *Inleiding*. Hij begint met - ter verklaring van ‘Plato's onvoldaanheid met de hem omringende en zijn zoeken naar troost in een hoogere, betere wereld’ - te wijzen op de schaduwzijden van het Grieksche volksleven in de dagen van den wijsgeer. ‘De mythologie verhaalt van een nijdige Godheid, die wat de mensch hoogs en voortreffelijks bezit, haat en ten val brengt. Zulk een macht scheen de Grieken te vervolgen, en toen zij hun het beste, dat zij bezaten, niet kon ontnemen, het in die mate te hebben verminkt, dat het nagenoeg onkenbaar werd.’ De Olympische goden hadden den tijd niet, om van verpersoonlijkte natuurkrachten zedelijke wezens te worden. De godsdienst ontaardde bij de meesten in kunstgenot, feesten en bijgeloof. De priesterlijke partij blies het vuur van onverdraagzaamheid aan. Nergens verdorden spoediger de eerekransen, waarmede men eerst de helden had gesierd. ‘Athenes democratie was gehaat bij Athenes edelste zonen. De hegemonie waarnaar de eerste stad der wereld streefde, gaf aanleiding tot een burgeroorlog, die Hellas met het Kaïnsteeken brandmerkte.’ Kan deze toestand ter verklaring strekken van Plato's onvoldaanheid, om zijn *Staat* te begrijpen, is onmisbaar, dat men kenne de indrukken, waaronder hij werd grootgebracht, zijn omgang met Sokrates, zijne dichterlijke gaven.

Plato werd in het begin van den Peloponnesischen oorlog geboren in den aanzienlijken stand, waarin de haat tegen de volksregeering als met de moedermelk werd ingezogen. Die indruk, in zijne jeugd ontvangen, heeft Plato steeds beheerscht. Te midden van de worsteling tusschen aristocratie en

democratie te Athene - eene worsteling, waarvan de Peloponnesische oorlog eene der gewichtigste openbaringen is geweest, - bleef hij aristocraat, conservatief. Deze jeugdige aristocraat komt onder den invloed van Sokrates. In het derde gedeelte der *Inleiding* tracht de heer Was ons een beeld van Sokrates te geven. Hij was wijsgeer - van de bespiegeling riep hij tot de ervaringskennis terug; het machtige bewijsmiddel, inductie genaamd, vond hij uit - maar tevens herinnert hij aan Israël's zieners; hij is een zedelijk hervormer geweest in de dagen der Sofisten, maar, helaas! ook in dagen, waarin alle religieuze geestdrift wordt gemist; zoo moet zijne leer wijsbegeerte blijven. Onder den invloed van dezen man bleef Plato aristocraat, maar ook wat meer is dan dit, idealist. De dichter in hem bleef leven. In zijne onvoldaanheid met den toestand van zijne vaderstad stierf het beste en edelste in hem niet weg. Na den dood zijns meesters verliet hij Athene, maar nooit heeft hij vergeten, wat hij daar doorleefde. In een laatste hoofdstuk teekent de schrijver Plato als dichter. Wie hem niet kent als zoodanig, begrijpt hem niet. Niet in zijne wijsbegeerte op zichzelf ligt de beteekenis van dezen man, maar in zijn idealisme, dat hem, waar zijne vaderstad hem eene ergernis was geworden, eene nieuwe, eene ideale doet opbouwen.

Na de lezing van deze *Inleiding*, waarvan ik den inhoud zeer in het kort resumeerde, is eene vraag bij mij opgekomen. Waarom en voor wie heeft de heer Was haar geschreven? Ter voorbereiding op een werk over *De Staat* van Plato? Ik vermoed, dat dit werk volgen zal. De schrijver zegt: 'Andere invloedrijke omstandigheden (die tot een goed verstand van *De Staat* noodig zijn) vermeld ik misschien later' (bl. 6). Dat 'misschien' doet het volgen van dat latere werk slechts vermoeden. Toch verklaart zich, als ik goed zie, uit dat plan de beknoptheid van deze *Inleiding.* Bleef zij op zichzelve staan, dan had zij uitvoeriger moeten zijn; de andere invloedrijke omstandigheden hadden dan niet mogen gemist worden. En voor wie schrijft de heer Was. Voor leeken? Dat is voor hen, die, geene philosofen van professie, toch in staat zijn, om een werk van Plato te genieten, maar daarom niet geacht behoeven te worden, het reeds te kennen. Doch met verlof des heeren Was zou ik hem dan willen vragen, of zij veel hebben aan deze brochure? Schrijft hij voor hen, waarom dan niet gewacht tot het uitvoeriger werk, dat 'misschien' volgen zal? Of is dit boekske bestemd voor de mannen van het vak? Wellicht om hunne critiek uit te lokken, voordat het grootere werk wordt uitgegeven? Ook dit is mogelijk. Doch had in dat geval de *Inleiding* niet uitvoeriger moeten wezen? Had de schrijver dan zijne beschouwingen niet met bewijzen moeten staven? Ik ben geen man van het vak en vraag slechts. Dit alleen wil ik nog zeggen. In het algemeen genomen acht ik het schrijven van zulk eene *Inleiding* tot juist begrip der oude wijsgeeren zeer gewenscht. Zoo beginnen mannen als Plato ook voor ons leeken te leven. Dat verdienen zij, en ons komt het ten goede.

Z.

B.

Zonsopgang. Een geschiedenis uit onze dagen door William Black, Schrijver van 'Eene dochter Heths', enz. Uit het Engelsch door C. Baarslag 2 Deelen, Amsterdam P.N. van Kampen & Zoon.

Als de Schrijver in zijn boek ons eene geschiedenis uit onze dagen geeft, dan moeten wij het woord ‘geschiedenis’ niet in den strengsten zin opvat-

ten, maar er veeleer onder verstaan een beeld van den geest des tijds met zijne communistische, socialistische en nihilistische tendenzen.

In een romantisch kleed wordt ons een geheim genootschap geschetst, dat niets minder beoogt dan een plechtig verbond tusschen alle volken tot eigen bescherming en wederzijdsche goede verstandhouding; tot behoud van internationalen vrede, verspreiding van kennis, bestrijding van dwingelandij en godsdienstige onverdraagzaamheid; tot bevrijding van verdrukten, het straffen van kwaaddoeners, die buiten het bereik der wet zijn, en hulpverleening aan armen, zieken en zwakken.

Onder de hier voorkomende verbondenen aan dat genootschap treffen we, bij welmeenenden, idealisten, dwepers, dolzinnigen, lichtzinnigen, baatzuchtigen, eerzuchtigen en najagers van invloed en gezag aan.

Dat de auteur onze sympathie voor zulk een denkbeeldig geheim genootschap niet wil wekken, blijkt o.a. hieruit, dat van geen enkele goede uitwerking of heilzamen invloed ervan melding gemaakt wordt. Het eenige, dat van des genootschaps leven blijk geeft, is de op bedriegelijke wijs gedane keuze van een der leden, om een gewetenloozen kardinaal, die door eene wereldlijke rechtbank niet kon worden gevonnisd, door sluipmoord van het leven te berooven, eene daad, die als een blijk van onbepaalde gehoorzaamheid en zelfopoffering hoog moest geprezen worden.

Met dat al schuilt er waarheid in de schets van het geheim genootschap. Er openbaart zich allerwege eene macht tegen vele conventioneele toestanden. Er broeit in de politieke en maatschappelijke wereld een onweder. Als het losbarst, wie kan de gevolgen berekenen; wie bepalen, welke omwentelingen het teweeg zal brengen?

Door den romantischen vorm is er gang en leven in het behandelde onderwerp, en daardoor spant het de aandacht van de lezers, die er onderhoudend door worden beziggehouden.

De in den roman voorkomende personen zijn naar karakter, gezindheid, landaard en maatschappelijken stand goed geteekend. Boven allen trekt de figuur van Natalie Lind, een Hongaarsch meisje, ons aan, inzonderheid door haar vurigen vrijheidszin en bewonderenswaardigen moed, waarvan zij, behalve in zoovele andere opzichten, ook blijken gaf in haar strijd tegen alles, wat niet recht, niet billijk, niet humaan is. Dan eerst, als allen daarvan voorstanders worden, gaat de zon op voor een schooneren dag, die de voorspelling van de ‘groote revolutie’ moge beschamen.

De vertaling is, als we die gewoon zijn van den heer Baarslag. Slechts een paar keeren stuiten we op: ‘Ik ben het vergeten’, en even zooveel maal ontmoeten we: ‘gemeubileerd’.

H.

De Jonkvrouw van Sint-Amaranthe. Roman van Rudolf von Gottschall. Uit het Hoogduitsch door Mevr. Brugsma-Haenenberger, vertaalster van Heimburg's ‘Liesje v.d. Lompenmolen’, enz. 2 Deelen. Harlingen W.L.H. Brugsma.

Wie nog eens den blik wil wenden naar de dagen van het schrikbewind en de opperheerschappij der triomviren in Frankrijk in het laatst der vorige eeuw, kan in dezen roman daartoe de gelegenheid vinden.

We wenden ons met afschuw af van de verschrikkelijke gevolgen, die staatkundige dweepzucht en onverzadelijke eerzucht na zich sleepten in onleschbaren bloeddorst, helsche wraakzucht en woeste wreedheden.

De auteur geeft aanschouwelijke tafereelen genoeg van de verdorvenheid dier

rampzalige tijden, waarin het schavot een bestendig bloedaltaar was, waarop eindelijk de bewerkers der omwenteling zelven als zoovele offers moesten vallen.

We ontmoeten hier verscheidene geschiedkundige personen, zooals een Danton, Hébert, Hérault de Séchelles, George Couton, Robespierre, Taillion en anderen, wier levensgeschiedenis en lotgevallen achter het werk in een beknopt aanhangsel nog vermeld worden.

De jonkvrouw Manon van Sint-Amaranthe is eene van die figuren, die ons door hare waardigheid en edele karaktertrekken het meest aantrekt. Hare romantische geschiedenis is niet overdreven geschetst en zij verwerft wegens hare zedelijke natuur en haar heldenmoed onze bewondering en achting. Zoo hoog we haar waardeeren, zoo minachtend keeren we ons van hare moeder, eene lichtzinnige, wulpsche, behaagzieke, ijverzuchtige, zichzelf verlagende vrouw, af. Zij, de van haar echtgenoot gescheidene, vervult eene alles behalve zedelijke rol in dit verhaal.

Saint-Just, die, verlokt door hare bekoorlijkheden, haar eerst het hof maakt, maar later met hare dochter Manon verloofd raakt, wordt door zijne dwepende eerzucht van stap tot stap in den maalstroom der revolutie medegevoerd, totdat hij een der meest bloeddorstigen en eindelijk uit wraakzucht de beul van Manon wordt.

Behalve nog Cécile Renault, een burgermeisje, dat met dwepende liefde zich hechtte aan Henri de Sartines, den eleganten en knappen hoveling, maar door hem, die als de vlinder gewoon was van de eene bekoorlijke bloem naar de andere te fladderen, in haar teerste gevoel zich bedrogen zag en toch, in weerwil dat hare schoonste verwachtingen vernietigd werden, tot de edelste zelfopoffering bereid was, - behalve haar treffen we geene personen aan, die onze sympathie wekken, maar velen, die ons veeleer afkeer inboezemen, al weten wij ook, dat de dagen van het schrikbewind de menigte als in dronkenschap deden voorthollen en voortwoeden.

Het komt ons voor, dat het hart van de vertaalster der *Jonkvrouw van Sint-Amaranthe* onder haar werk van aandoening, verontwaardiging en nog een ander vrouwelijk gevoel meermalen zal getrild hebben. Zouden misschien daaraan te wijten zijn de aanmerkingen, die we op taal- en geslacht hier en daar te maken hebben? De fouten zullen den beschaafden lezer wel in het oog vallen zonder eene bijzondere aanwijzing, evenals dit het geval zal zijn met de onnauwkeurigheid in de aanhalingsteekens en met de interpunctie, die te wenschen overlaat.

H.

Salvatore Farina. Ons Kroost. Uit het Italiaansch door Mej. Carolina van Deventer. Amsterdam. Y. Rogge.
Loukis Laras. Een verhaal uit den Griekschen vrijheidsoorlog door D. Bikélas, uit het Nieuw-Grieksch voor Nederland bewerkt met een voorrede van Dr. H.C. Rogge. Arnhem Bleeker en Ybes.

1. Farina schildert ons het huiselijk leven van een onbemiddeld advocaat en zijne vrouw. Hij doet dit, alsof hijzelf die lang naar zijn eersten cliënt uitziende pleitbezorger is, en begint van de wittebroodsweken af: ‘Voordat het’ (zijn eerste kind) ‘geboren werd’; - om te eindigen met het bezit van zijn eerste kleinkind. Zijn of, zooals hij het noemt, ‘ons kroost’ is dan ook datgene, waarop hij het meeste licht

laat vallen, wel te verstaan zoo meesterlijk geschilderd, dat op ieder afzonderlijk gedeelte duidelijk uit-

komt, wat beiden, als vader en moeder, van vreugde of smart, hoop of vrees beleven. Met andere woorden: Mr. Placidi verhaalt zoo eenvoudig, zoo levendig, met zooveel echten humor en zulk een diep gevoel, wat er in hun ouderhart omgaat, dat men zich met hen verblijdt en lijdt en 'natuur en waarheid' meent voor zich te hebben.

Mej. Van Deventer heeft zich van hare taak, *Ons kroost* uit het Italiaansch te vertalen, meesterlijk gekweten; hare taal is zoo vloeiend (niet 'vloeibaar', zooals ik gedachteloos in eene vorige aankondiging schreef!), dat men meent den Italiaan in onze moedertaal te hooren vertellen.

2. Als de nieuw-Grieksche schrijver zijn 'verhaal uit den Griekschen vrijheidsoorlog' zelf verdicht of aan eene door hemzelven gefingeerde persoonlijkheid in den mond gelegd had, zou ik zijn *Loukis Laras* een meesterstukje noemen en hem veel dichterlijk talent toekennen. Maar nu hij, zooals Dr. Rogge in zijne voorrede mededeelt, volgens getuigenis van Wagner 'naar waarheid verklaard heeft', een handschrift voor zich gehad te hebben van een ouden Chioot, die het verhaalde zelf beleefd of bijgewoond heeft in zijne jeugd, - als Bikélas dus niet *de* auteur of *de* dichter, maar slechts een naverteller is van hetgeen hij te boek stelde, wordt mijn lof minder groot.

Zeker heeft het hooge waarde voor ieder, die belangstelt in het lot der Grieken gedurende hunne worsteling met de Turken, te lezen, wat vooral zij hadden te lijden, die niet aan den opstand deelnamen; - maar de letterkundige waarde van zulk een navertellen is niet bijster groot; het geeft ons althans nog slechts eene zeer onvoldoende voorstelling van Bikélas als dichter of romanschrijver.

Kampen, Maart 1882.

J. HOEK.

Zijn moedertje en andere verhalen door Miss Mulock, uit het Engelsch door Jeanne. Amsterdam. P.N. van Kampen en Zoon.

De schrijfster van John Halifax biedt in dit boekje haren landgenooten een viertal verhaaltjes en een drietal leekenpreekjes aan, waarvan het meerendeel van philanthropische strekking, voornamelijk toepasselijk op het land harer inwoning. De naam van Miss Mulock heeft het boekje intusschen voorzeker al in menig leesgezelschap ingang verschaft en vooral de beide eerste verhalen: *Zijn moedertje* en *Arme Prin*, zullen allerliefst gevonden worden - wat ze dan ook werkelijk zijn. *Op reis* zullen er ook elders wel 'snobs' en aangename menschen gevonden worden, maar niet iedereen heeft evenzeer een oog voor het ploertige en een hart, om zich bij het beminnelijke aan te sluiten, als deze reizigster. Heidinnetjes als *De twee Ketellapstertjes* loopen er gelukkig in ons vaderland niet veel langs 's Heeren wegen, maar toch, al schijnt de ellende bij ons niet in zulke afzichtelijke gestalten voor te komen als in de achterhoeken van Londen, blijve de noodkreet: *Redt de kinderen*, ook aan onze sociaal-philanthropen ernstig ter overdenking aanbevolen. Als illustratie bij *De dochter van den brievenbesteller* zou ik een kruis met rozen willen geplaatst zien en 't in handen geven van vele lieve jonge dames, die misschien dwepen met Mulock's romans, maar van hare levensopvatting zeer verre zijn. *Iets over den Zondag*, als te uitsluitend Engelsch, had gerust onvertaald kunnen blijven.

H.
TÉPÉ.

Mengelwerk.

Hij heeft zich nooit gewroken door Dr. R.C.H. Römer.

Van Milaan vertrokken, bereikten wij na een rit van twee en een half uur Arona.

Wij waren, ter laatstgenoemder plaatse aangekomen, eerst eene vlakker, van Galerate af eene heuvelachtigere streek doorgereden, hadden op grooteren afstand bergen gezien, dichterbij hier koren en andere gewassen, dáár acacia's, moerbeziën, wijnstokken, ginds dorpen, huizen, hutten en bevonden ons ten slotte aan den oever van het meer, dat in het Italiaansch Lago Maggiore heet, in onze taal Grooter Meer genoemd zou worden.

Te Arona lag de stoomboot gereed, die ons aan boord zou nemen. Wel was ons plan geweest, met haar in vijf uren tijds het geheele meer tot Locarno toe over te varen, om dan verder onze reis naar Luzern over den Gotthard te doen, maar van dit plan waren wij later teruggekomen. Wij hadden toch de zekerheid verkregen, dat de Gotthardweg nog niet vrij was; dat wil zeggen: niet zóó van sneeuw ontdaan, dat hij met rijtuigen bereden kon worden, en eene sledevaart, zooals wij er eenige dagen te voren eene over den Splügen gedaan hadden, had ons niet den moed, maar den lust benomen, nog eens eene dergelijke te ondernemen. Zoo was ons plan geworden, over den Simplon te reizen, en wilden we met de boot slechts mede tot Stresa, waarheen zij ons in een uur tijds brengen zou.

Het meer, aan welks oever ook Stresa ligt, behoort gedeeltelijk aan Zwitserland, gedeeltelijk aan Italië. Van den mond der Verzasca in het noorden tot Sesto Calende in het zuiden heeft het eene lengte van 62 kilometer en is tusschen Pino en San Bartolomeo 854 meter of ruim 2700 Rijnlandsche voet diep. Zijne breedte wisselt van 2 tot 4 kilometer af, maar is 11 kilometer tusschen Fariolo en Laveno. 't Is een

recht schoon meer. Toen wij, eerst gezeten op het dek van het snelle vaartuig onzer eeuw en daarna geleund tegen de kussens der nette boot, voortbewogen door de krachtige armen van den spraakzamen roeier, zijn helder nat ploegden, zagen wij nu stoom- en andere schepen, bestemd voor het vervoer van reizigers en koopwaren, dan kleinere vaartuigen, welker bemanning met de verschalking van blanke forellen en andere visschen zich bezighield, straks ranke bootjes met wakkere knapen, wier door het roeien hooggekleurde wangen door den morgenwind, den Tevano, verkoeld werden. 't Scheen, of de bergen langs den oever uit het water te voorschijn traden en gesteund werden door hoogere achter hen, - de bergen, bekleed met stedekens en dorpen, kerken en kloosters, sloten en villa's te midden van eene mengeling van groen.

Het schoonste: de Borromeo-eilanden, heb ik nog niet genoemd. Wie de twee van het viertal, die uitsluitend bezocht worden: de Isola Bella en de Isola Madre, paradijzen noemt, overdrijft niet. Zóó beweer ik, niet ten gevolge van den indruk, dien de prachtige kleuren, waarmee de beroemde Jean Paul in zijn *Titan* haar penseelde, op mij gemaakt hebben, maar op grond van 't aanschouwen met eigen oogen, - dat hem niet is gegund geweest - 't aanschouwen niet van het slot op Isola Bella, met tal van kunstgewrochten binnen zijne muren of van de kolossale beelden, die er zich verheffen op de tien terrassen, door Graaf Vitaliano Borromeo in het jaar 1670 tot eene hoogte van 120 voet op elkander gestapeld, maar dat van den meer dan weelderigen plantengroei op beide eilandjes, zooals zich die in palmen, oranjes, laurieren, citroenen, magnolia's, camelia's, oleanders, agaven, cactiën, in het kort in niet te tellen boomen, heesters en struiken vertoont.

't Zou ons niet verdroten hebben, te Stresa, waar wij de stoomboot verlieten en dat, als Pallanza aan de overzijde van het meer, tegenover de schoone eilanden ligt, langer te toeven, dan wij deden, maar wie reist, moet, als wie leeft, voort, immer voort.

Ik noemde Vitaliano Borromeo als den man, die vóór twee eeuwen den kalen rotsgrond in een weelderigen bodem herschiep. Hij behoorde tot het aanzienlijke Milaneesche geslacht, hetwelk meer dan één beroemden zoon aan zijn vaderland geschonken heeft en er nog in eere is. Één zijner voorzaten droeg in de 15de eeuw denzelfden naam. Van dezen heeft een Italiaansch geschiedschrijver, Graaf Pietro Verri, aangeteekend, dat hij bijna al de sloten van het Lago Maggiore in bezit had.

Dat, hetwelk zich bevond bij Fariolo, gelegen aan den weg, dien wij volgden, toen wij van Stresa uit de Simplonreis volbrachten, en

niet ver van de plek, waar de Tosa haar loop, aangevangen in de bergen van Wallis en achtereenvolgens voortgezet door de Valli Formazza, Antigorio en d'Ossola, besluit met zich in het meer te storten, bestaat niet meer. Gelijk vóór een twaalftal jaren vier woningen van genoemde plaats is het, in weerwil van zijn vasten grondslag, reeds lang geleden spoorloos in de diepte verdwenen.

Van grooten omvang was het niet, maar sterk. Zijne vier vrij hooge, aan den bovenrand getande buitenmuren, ook zijne vier ronde hoektorens, benevens de hooge wachttoren, die tevens tot poort diende, waren van zware steenbrokken uit de naburige bergen opgetrokken, terwijl de weinige vensters, die het had, zóó nauw en zóó hoog geplaatst waren, dat het hem, die beproefd hadde erdoor binnen te dringen, niet gelukt ware, ook al waren zij niet met zware ijzeren spijlen beslagen geweest. 't Besloeg een klein rotseiland, hetwelk van alle zijden steil uit het meer oprees, en buiten dien over het meer was er geen andere toegang tot dit eiland dan die over de brug, gedeeltelijk ophaalbrug, welke van een vooruitspringend gedeelte van het gebergte aan de overzijde erheen geleidde.

Van het inwendige deel ik een en ander mede in den loop van het verhaal, dat ik mij voorneem te doen.

Op zekeren morgen van het jaar 1430 was er buitengewone drukte op het slot. Geene vijanden, maar gasten werden er gewacht en ieder was in de weer, dat de ontvangst in overeenstemming ware, zoowel met den rang der Borromeo's, als met dien van wie toeven zouden onder hun dak.

Terwijl men nog heen en weer liep, werd van den wachttoren het sein vernomen, hetwelk de wachter te geven had, zoodra hij de nadering van wie verwacht werden, bespeuren zou. Aanstonds ging toen Vitaliano, van eenige schild- en edelknapen gevolgd, de slotbrug over en ontving waar deze den oever raakte, met blijkbare ingenomenheid den krijgsman, die, op een fier ros gezeten, in gezelschap van een viertal andere ruiters gekomen was.

Niet lang, nadat deze gasten op het slotplein afgestegen en naar de voor hen bestemde vertrekken gebracht waren, riep de horen van den torenwachter Vitaliano tot nieuw betoon van ridderlijke wellevendheid. Hij besteeg een paard en reed met ietwat talrijker begeleiding, dan die van zoo even, den weg op, die uit het zuiden naar zijn slot bracht. Weldra bereikte hij den kleinen stoet, wiens komst door den wachter was aangekondigd. Voor de vrouw en het meisje, die, de eerste te paard, het laatste op een muilezel, voorop reden, ontblootte hij het hoofd en boog hij zich neder, zonder evenwel den hoogen zadel te verlaten. Wie het gevolg van beiden uitmaakten, groette hij met eene kleine beweging van het hoofd. Dan reed hij naast de rijdsters, die de voornaamsten van den stoet waren, voort, totdat hij met haar en de overigen het slot bereikte en wat verder tot eene

waardige ontvangst gerekend werd, kon overlaten aan zijne gemalin, die, van hare juffers omringd, aan de poort de nieuwe gasten afwachtte.

Ten vier ure was horengeschal het teeken, dat de gasten in de eetzaal gewacht werden.

Deze zaal, eene zeer groote, had naakte wanden, maar daarvoor hingen kostbare tapijten, gebeurtenissen te zien gevende, uit de gewijde en ongewijde geschiedenis bekend. Dergelijke tapijten, maar uit andere stof vervaardigd, bedekten ook, ten minste voor een groot gedeelte, den steenen vloer. Aan het boveneinde stond eene kleinere tafel, waaraan vijf personen plaats konden nemen. Gebeeldhouwd was zijzelve, gebeeldhouwd waren ook de zetels, waarvan twee van weerszijden de breedte, drie de geheele lengte besloegen. Achter de laatsten was een rug, erover een hemel aangebracht, die beiden bekleed waren met zijde, waarop het wapen der Borromeo's gewerkt was. Tegenover den grooten, met beeldhouwwerk versierden schoorsteen stond, een weinig van de kleinere verwijderd, eene langere tafel, waaraan een vrij groot aantal gasten plaats kon nemen, en van weerszijden van den schoorsteen, wat men heden ten dage gewoon is een buffet te noemen. Boven de deur, door welke de gasten gewoon waren binnen te komen, was een uitstek, voor de speellieden bestemd.

't Ware niet moeielijk, eene getrouwe beschrijving te geven van het maal, waartoe het horengeschal had uitgenoodigd, in geheel zijn verloop, maar aangezien het zonder groote uitvoerigheid ondoenlijk is, verzoek ik, dat men zich tevredenstelle met de enkele bijzonderheden, die ik, voortverhalende, aan zal stippen.

De vrouw, tot welker ontvangst Vitaliano zich te paard gezet had en die aan de lange zijde der kleine tafel links gezeten was, heette Agnese del Maino. Wie den gouden gordel om haar middel zag met zijne zes en twintig robijnen, even zoovele saffieren en honderd en dertig paarlen en den gouden ketting met honderd vijf en dertig paarlen, één grooten en acht kleinere robijnen om haar hals, was geneigd, haar voor iemand van hoogen rang aan te zien. In zeker opzicht was zij dit ook inderdaad, al was zij geene telg uit één der aanzienlijkste geslachten van Italië. Filippo Maria Visconti, de Hertog van Milaan, mocht er zijn belang in gezien hebben, zijne hand aan Beatrice Tonda te schenken, gelijk hij later aan Maria van Savoye die schonk, noch de ééne, noch de andere had zijne liefde; die had Agnese alleen en dat met medeweten en onder goedkeuring harer Kerk, blijkens de openbare gebeden, welke deze voor haar en haar kind uitsprak en waarvan dit er één was: ‘Reik, bidden wij, Heer! de rechterhand der hemelsche hulp aan uwe dienstmaagden Bianca Maria en Agnese, opdat zij met geheel haar hart u zoeken en verkrijgen, wat zij op behoorlijke wijze begeeren.’

Met haar kind en daarvoor eene trouwe moeder zich betoonend, sleet zij, de nauwelijks dertigjarige, hare dagen in het slot van Ab-

biategrasso, eene stad, in zuidwestelijke richting op niet grooten afstand van Milaan gelegen en thans ongeveer 10.000 inwoners tellende, en gewis ware zij niet naar het slot aan het Lago Maggiore gekomen, indien zij door het te doen niet een wensch van den Hertog vervuld hadde.

Was zij, de jeugdige moeder schoon, hetzelfde kon van haar aan hare rechterzijde zittend kind, de nog niet ten volle zesjarige Bianca Maria, gezegd worden. Geen ander onderscheid bestond er in dit opzicht tusschen moeder en dochter, dan 'twelk bestaat tusschen bloem en knop.

Rechts van Bianca Maria, doch van haar door Vitaliano's gemalin gescheiden, zat ter zijde aan de tafel Francesco Sforza. Deze was één der meest vermaarde condottieri van zijn tijd - een dier legerhoofden, die zich tegen betaling in geld, sloten, steden, landschappen, enz. met hunne manschappen, nu voor korter, dan voor langer tijd, aan dezen of dien gebieder verhuurden en die bij ontstentenis van staande legers op den gang van zaken in Italië zulk een invloed uitoefenden, dat het lot, zoowel van wie geregeerd werden, als van wie regeerden, grootendeels van hen afhing. Zijn vader, een landbouwer, had de spade weggeborgen en de wapenen opgenomen. En deze had hij op zulke wijze gevoerd, dat hij tot vorstelijken rijkdom en vorstelijke macht gekomen was, toen hij bij een overtocht over eene rivier zijn dood in de golven vond. Francesco was als condottiere hem opgevolgd. Wie uit zijne lengte, eene meer dan gewone - zijn blik, een gebiedenden - zijn doorzicht, een helder - zijne bezadigdheid, eene rijpe, de gevolgtrekking maakte, dat hij ten minste eenige jaren meer dan Agnese telde, vergiste zich; hij was nog niet ten volle dertig jaren oud. Ook hem bracht de wensch van den Hertog, door Vitaliano hem kenbaar gemaakt en bij hem ondersteund, naar het Lago Maggiore.

Vitaliano, die tegenover hem, en Vitaliano's gemalin, die aan zijne linkerhand gezeten was, waren bij velen in groot aanzien, minder om hunne bezittingen en titels dan om hun verstand en hunne hoedanigheden. Hij was op verzoek van den Hertog bereid geweest, Sforza, zijn vriend, te bewegen, dat deze voor eene wijl zijne krijgsbenden verliet tot eene onderhandeling met den Hertog, en zij bereid, alles zóó in te richten, dat die onderhandeling minder in het oog liep.

Aan de langere tafel zaten in bonte rij, behalve de capitani, die Sforza vergezelden, en de knapen, die met Agnese gekomen waren of tot de hofhouding van Vitaliano behoorden, de juffers van Agnese en van Vitaliano's gemalin.

Sforza was, als altijd, matig in 't gebruiken. 't Belette niet, dat hij in eene opgewekte stemming geraakte. Dit was wel mede het gevolg van hetgeen hem eigen was: dat hij gaarne in gezelschap at, doch voornamelijk van Bianca Maria's aanwezigheid. Naar haar dwaalde

telkens zijn oog af. Richtte hij het woord tot de gastvrouw, die iets verder van hem af zat, hij had niet uitgesproken, of niet haar, maar het meisje zag hij aan. Voor een oogenblik mocht hij zijne aandacht schenken aan den pauw, die, na gebraden te zijn en dan weer in zijn gewoon omhulsel staande, met uitgespreiden staart onder trompetgeschal op een zilveren schotel binnengebracht en midden op de tafel op een zilveren voetstuk geplaatst werd, aanstonds sloeg hij weder het meisje en niet meer den roem van de tafels der aanzienlijken gade. Vanwaar dat? Francesco was met Polissena Ruffa, Gravin van Monte Alto, gehuwd geweest, doch had zich slechts kort in het bezit van deze beminnelijke gade verheugd, en Bianca Maria, - neen! hij bedroog zich niet - schoon nog een kind, geleek op haar.

Van hare zijde schepte het meisje behagen in den condottiere. Zij mocht op verre na niet al, wat hij, zoowel uit zijn leven als uit dat van zijn vader, besprak, begrijpen, er was toch zóóveel bij, wat voor hare kinderlijke verbeelding aangename tooneelen rijzen deed, dat zij als aan zijne lippen hing.

Aan de langere tafel bevonden zich ook twee gasten, die sympathie voor elkander gevoelden: Giovanna della Scala, de jeugdige medeopvoedster van Bianca Maria, en Carlo Attendolo, die van hetzelfde geslacht als Sforza en één van zijne vier reisgenooten was. Hunne samenspraak had over verschillende onderwerpen geloopen, onder anderen over de schoone vergezichten langs het Lago Maggiore, het geemailleerde aardewerk met figuren *en relief,* niet lang geleden door den Florentijnschen kunstenaar Luca della Robbia uitgevonden en nu reeds op de buffetten daar vóór hen eene plaats innemende tusschen het goud- en zilverwerk, waarmee zij te voren uitsluitend belast werden, maar na eenig tijdsverloop had zij zich tot andere dingen: liefde en echt, bepaald en het gevolg was niet uitgebleven.

Te snel waren naar aller oordeel de uren vervlogen, toen de vrouwen zich verwijderden, eerst uit het eet- en weldra ook uit het belendende vertrek, den achterblijvenden de gelegenheid verschaffende, het overige deel van den avond onder spel en kout door te brengen.

Ter hand genomen werden de beide spelen, die oorspronkelijk eene nabootsing van den krijg zijn: het schaak- en het kaartspel. Aan het eerste: het schaakspel, dat, schoon vroeger reeds uit het Oosten naar het Westen gebracht, twee eeuwen geleden eerst algemeen in zwang gekomen was, gaven Vitaliano en Sforza de voorkeur, de overigen aan het kaartspel, hetwelk wel eerst sedert een veertigtal jaren in het Westen was bekend geworden, maar desniettemin en ten spijt van burgerlijk en kerkelijk verbod reeds het gebied van het schaakspel dreigde te bemachtigen.

Onder 't spelen stond Vitaliano nu en dan van het bord op en staarde door één der vensters over het meer. Het was aan hem te bemerken, dat hij iets anders zocht te zien dan het landschap met

zijne watervlakte en zijne bergen in het zachte licht der maan. Eindelijk zag hij, wat hij te voren vergeefs had uitgevorscht. Iets zwarts vertoonde zich in de verte op het meer. Langzamerhand werd het voor het oog de gedaante van eene boot, die door twee roeiers voortgestuwd werd en behalve hen nog twee personen droeg. Eer er iets meer van te onderscheiden viel, was het voorwerp zóó dicht bij het eiland gekomen, dat het uit het hooge vertrek van het hoog gelegen slot niet meer waar te nemen was.

Wie zich bevonden hadde bij de plek, waar de boot stilhield, zou gezien hebben, hoe de beide mannen, die haar verlieten, door krachtige armen een eindweegs tegen de rotsen opgeholpen, op zekere hoogte door eene nauwe opening in eene smalle gang traden, die door op kleine afstanden van elkander geplaatste en met ijzer bekleede deuren heen naar het slot geleidde. En wie hen op hun tocht door die gang hadde kunnen vergezellen, hadde bevonden, dat zij, na een vrij groot aantal trappen opgegaan te zijn, in dat gedeelte van het slot uitkwamen, waarin, behalve andere, de vertrekken waren, waarmee we reeds kennis maakten.

Terwijl het aantal gasten op het slot door de geheimzinnige komst der twee vreemdelingen vermeerderd werd, hadden met uitzondering van Vitaliano en Sforza de spelers zich naar hunne vertrekken begeven.

- Ik hoop, - sprak nu de eerste tot den laatste - dat uwe komst herwaarts aan het doel, waartoe zij uitgelokt is, beantwoorden zal. Dan zal ik er mij in dubbele mate over verblijden, dat gij mijn gast waart.

- Gij weet, - hernam Sforza - dat Milaan mij ter harte gaat, maar de bejegening, welke ik ondervonden heb....

- Tracht haar te vergeten; - viel Vitaliano in - zij is geene ongewone, al is zij daarom geene lofwaardige.

Dit laatste liet hij volgen ook wel uit overtuiging, maar vooral omdat hij Sforza kende als iemand, die, schoon hij zijne drift aanstonds wist te bedwingen, toch spoedig driftig werd. Dat het niet noodeloos geweest was, bleek, toen Sforza, opspringende, meer riep dan sprak:

- Geene lofwaardige? Eene onwaardige, eene afschuwelijke, eene - eene duivelsche! Was het mijne schuld, dat ik, den Genueezen te hulp gezonden, in het gebergte in plaats van eene welgezinde bevolking, zooals men mij had voorgespiegeld, eene vijandige vond en, door haar bestookt, terug moest trekken, wilde ik niet tot mijn laatsten man prijsgeven aan een wissen dood? Zie! dat men toen het oor leende aan wie de driestheid hadden te zeggen, dat ik aan Venetië of Florence mij verkoopen zou; dat men mij en mijne manschappen te Mortara twee jaren lang ten prooi liet aan al de ellende der ballingschap; dat men daardoor en ook door geschenken mijne getrouwen trachtte weg te lokken van mijne zijde; dat men te rade was, mij om te brengen, ja! mij omgebracht hadde, hadde men Taurelli, dien

beproefden vriend, niet gevreesd, zie! dat noem ik nog eens onwaardig, afschuwelijk, duivelsch. Maar... ik zal trachten te vergeten - ik zal ten minste mij bedwingen.

Een edelknaap trad binnen en noodigde Vitaliano en Sforza naar een ander vertrek, waar zijn zender hen wachtte.

Die zender was de Hertog van Milaan. Hadden gedurende bijna twee eeuwen leden van het aanzienlijke geslacht der Visconti's onder verschillende titels, ten slotte onder den hertogelijken, te Milaan de teugels van het bewind gevoerd, sedert dertien jaren had ze Filippo Maria uit hetzelfde geslacht in handen. Bij den nu drie-en-dertig-jarige bemerkte men reeds de voorboden van eene zwaarlijvigheid, die, als zij volkomen zou geworden zijn, anderen afzichtelijk voorkomen en hemzelven in hooge mate lastig wezen zou. Hoe kon het anders bij een man, die nooit den voet buiten het kasteel van Milaan zette, zelfs niet om in de stad te gaan, en die, als hij de poort ervan was uitgeslopen, op het slot van Abbiategrasso aangekomen ook dáár binnen de muren zijne dagen sleet?

't Moest wel iets zeer gewichtigs wezen, wat hem had doen besluiten, van zijne gewoonte af te wijken, - eene gewoonte, waarbij hij zóó halsstarrig volhardde, dat hij zes jaren na zijne komst op het slot van Vitaliano weigerde, uit Abbiategrasso den Duitschen Keizer Sigismund te Milaan een bezoek te brengen, niettegenstaande hijzelf hem derwaarts genoodigd had, opdat hij er zich kronen dede, en er hem met zijn gevolg gedurende eene geheele maand op het prachtigst onthaalde.

De zaak, die hem naar het slot van Vitaliano dreef, was inderdaad van groot gewicht. Hem wachtte een oorlog met Venetië en Florence en daarbij zou hij den Graaf van Carmagnola, het wakkere legerhoofd, zijn voormaligen bevelhebber, niet slechts missen, maar tot tegenstander hebben, wijl deze, te Milaan zich miskend achtende, aan Venetië zijne diensten aangeboden had. Zoo was hij genoodzaakt, eene poging te doen, dat hij Sforza voor zijne zaak wonne, - Sforza, die alleen geacht kon worden, tegen Carmagnola opgewassen te zijn. En hadde hij die poging liever te Milaan of te Abbiategrasso gedaan, hij had - en te recht - begrepen, dat de condottiere niet zou te bewegen zijn, in één dier beide plaatsen te onderhandelen.

Dien dag had hij voor de samenkomst bepaald, dien zijne astrologische onderzoekingen als een voor zijne poging gunstigen hadden aangewezen.

De astrologie, niet sterrenkunde maar sterrenwichelarij of kunst, om uit den stand der hemellichamen het toekomstige, inzonderheid der menschen lot, te leeren kennen, stond in dien tijd in hooge eere. Corio, een Italiaansch geschiedschrijver, die in de 15de eeuw leefde, teekende bij 't verhaal van het verdrinken van Sforza's vader aan, dat deze gewaarschuwd was, aangezien onder anderen de astrologen

hem geraden hadden, nooit op Maandag eene rivier over te steken. De Hertog had niet alleen zijne sterrenwichelaars, maar bovendien een kunstig samenstel, hetwelk hem met de veranderingen aan den hemel bekend maakte. Hierdoor en door zijne astrologen liet hij zich leiden, als bij 't bepalen van den dag en het uur, wanneer hij het overwonnen Genua in bezit zou nemen, bij dat van den tijd, waarop hij met Sforza zich in onderhandeling begeven zou.

Behalve den Hertog en Agnese vonden Vitaliano en Sforza in het kleine vertrek, hetwelk door de vier kaarsen op zilveren kandelaars niet zóó helder verlicht werd, dat de fresco-schilderingen op de muren van de hand des vermaarden Dominicaner-monniks, Fra Giovanni di Fiësole, goed te zien waren, Zanino Riccio. Wat diens uiterlijk scheen te verraden, was inderdaad het geval: hij was één dier afschuwelijke menschen, die, uit lagen stand voortgekomen, aan de vorstenhoven van die dagen groot gezag te verwerven wisten door hunne gebieders beurtelings te vleien en hun schrik aan te jagen en wie hun daarbij in den weg stonden, zoo 't niet anders kon, uit den weg te ruimen door vergif of dolk. Zijne schuld was het, dat Carmagnola, Filippo Maria's getrouwe dienaar en dientengevolge een struikelblok voor *zijne* heerschzucht, een vijand geworden was; zijne schuld, dat voor den met ondank beloonden man te Treviso - gelukkig tevergeefs - de gifdrank bereid werd. Door de onderhandeling met Sforza aan te raden, te bevorderen, bedoelde hij nog iets anders dan den Hertog uit den nood te helpen: den invloed van nog andere legerhoofden wenschte hij te fnuiken. Mocht, bij een goeden uitslag der onderhandeling, ook Sforza later verdienen schadeloos gemaakt te worden, hij zou daartoe raad weten.

- Dat ge hier gekomen zijt, Graaf! - begon de Hertog, het woord tot Sforza richtend, nadat deze met Vitaliano tegenover hem en Agnese plaats genomen had, - doet mij gelooven, dat de voorteekens niet bedriegen.....

- De wensch van den man, dien ik hoogschat, - viel de condottiere, het hoofd naar zijn gastheer keerend, in de rede - heeft mij bewogen hier te komen, ten einde te vernemen, wat Uwe Doorluchtigheid van mij verlangt.

- Wat ik verlang? - hernam Filippo Maria op vriendelijken, bijna vleienden toon - dat ge met de uwen in mijn dienst tredet. Uw bekend beleid en uwe bekende dapperheid, mij door de verzekering van mijn getrouwen Riccio ten overvloede gewaarborgd, doen mij vertrouwen, dat bij den krijg met Venetië en Florence, die niet langer te ontwijken schijnt, de zegepraal voor Milaan zal wezen, zoo gij dien voert.

- Uw getrouwe, - sprak Sforza, die van geen vleien hield, terwijl nauw merkbaar een spotachtige glimlach om zijn mond speelde - uw getrouwe heeft misschien te goeden dunk van mij. Mijn beleid en

mijne dapperheid.... maar laat ons zien, of mijne belangen met de uwe te vereenigen zijn, daar mij - ik deel 't u openhartig mede - van meer dan één zijde zeer voordeelige aanbiedingen zijn gedaan.

Een waas van misnoegen vertoonde zich bij de laatste woorden op Filippo Maria's gelaat, maar hij begreep te goed, dat misnoegen, wierde 't opgemerkt, alles bederven kon, dan dat hij 't niet aanstonds bedwonge. Zijn vriendelijken, vleienden toon niet afleggende, ging hij voort:

- Tweemaal honderdduizend dukaten 's jaars bied ik u aan.

- Ik hoop, - hervatte Sforza, zonder zich ook maar een oogenblik te bedenken - ik hoop daarmede in de behoeften van mijn leger te kunnen voorzien, dat het u naar behooren dienen kan. Voor mijzelven begeer ik geen goud.

- Ik begrijp u - liet de Hertog zich hooren. - Voor uzelven bestem ik het bezit van Castellaccio, Bosco en Fregarolo.

De condottiere, die naar de getuigenis van wie in hunne geschriften van hem melding maakten, iemand was, bij wien nadenken 't besluiten voorafging, zweeg, nadat Filippo Maria zijn voorstel gedaan had.

Daar dit zwijgen langer aanhield, dan wenschelijk scheen, meenden *en* Riccio *en* Vitaliano een woord te moeten spreken, dat het eindigde met het gewenschte besluit.

- Heer Graaf! - sprak Riccio - 't is de wensch van den heiligen vader Martinus, dat ge voor mijn meester de wapenen draget, en ondervonden hebt gij, hoe goed hij jegens u gezind is, toen hij, na uwe overwinning, op den afschuwelijken Braccio behaald, te Rome u schitterend onthaalde, ja! den eernaam van: geliefden zoon der Kerk, u gaf. Mij is van zijnentwege opgedragen, voor het geval ge aanneemt, zijn zegen u aan te bieden.

Vitaliano vroeg slechts:

- Zou mijn vriend, de Ghibellijn, niet voor der Ghibellijnen Hertog kampen?

Sforza zweeg nog voort.

Toen stond Agnese, die den loop der onderhandeling met belangstelling gevolgd had, op en zeide met ietwat trillende stem:

- Graaf Sforza! ik bied u mijn kind aan, dat ze, opgegroeid, uwe gade zij.

- Tot dien prijs, dien bijna te hoogen prijs neem ik aan; - verklaarde nu Sforza - meer dan 's Pausen zegen, meer dan de eisch mijner partij, weegt mij de liefde, die mij op rijper leeftijd, hoop ik, het kind zal schenken, dat het beeld is van mijne te vroeg gestorven gade.

Terwijl, wat in dien tijd niets ongewoons was, over haar toekomstig lot beschikt werd, lag Bianca Maria sluimerend op het wit damasten kussen en zag in den droom ruiters en vederbossen en wat niet al.

Toen de stralen der zon berg en meer begonnen te vergulden, wa-

ren op het laatste reeds lang de kronkels verdwenen, door de riemen der hertogelijke boot in zijn kristalhelder nat getrokken. Het vaartuig verlatende, had Filippo Maria 't gedaan, versterkt in zijn geloof aan der sterren sprake, en Riccio met de onuitgesproken woorden:

- Ik begrijp u, Graaf! Kinderloos is de Hertog en gij, gij wilt zijn zoon wezen, opdat ge zijn opvolger wordet, - wij zullen zien.

In het midden der maand October van het jaar 1441, het elfde na dat der onderhandeling op het slot in het Lago Maggiore, liep in een vertrek van het kasteel, hetwelk in 1358 door Galeazzo Visconti te Milaan gebouwd en, na bij diens overlijden vernield te zijn, door Gian Galeazzo, Filippo Maria's vader, herbouwd was, Riccio heen en weder, blijkbaar ten prooi aan heftige gemoedsbeweging en iemand wachtende.

Wie verwacht werd, trad binnen en werd door Riccio met een:

- Eindelijk!

verwelkomd, dat gesproken werd op een toon, waarbij het onzeker was, of het eene vraag, dan wel een uitroep ware.

Nadat beiden zich op een met bruin leder bekleeden leunstoel bij eene kleine tafel hadden neergezet, hadden zij in het schemerlicht, dat bij het vallen van den avond door het eenige venster in den dikken muur drong, iets spookachtigs - Riccio met het nu niet slechts sluwe, maar satanische oog en tegenover hem Ambrogio Capello, één van de astrologen op het kasteel, met zijn gebogen lijf, gerimpeld gelaat en listigen blik.

- Ja! eindelijk, - antwoordde de laatste - eindelijk is de laatste zending, die de Hertog mij opdroeg, volbracht. Verheugt het mij, na maandenlange scheiding u weer te zien, het doet mij leed, dat ik u, vergis ik mij niet, in geene gelukkige stemming aantreffe.

- Neen! gij vergist u niet - hernam Riccio - en juist daarom liet ik, vernemende, dat ge teruggekeerd waart, u verzoeken, dat ge hier mocht komen. Het is mij altijd goed, mijne bezwaren voor u bloot te leggen en uw raad in te winnen. Hoor, wat mij deert: gij weet, dat de Hertog te ver ging, verder dan ik bedoeld had, toen hij vóór elf jaren ginds aan het Lago Maggiore den condottiere meer dan geld en steden aanbood, en dat ik mij voornam te zorgen, dat het huwelijk met Bianca Maria nooit tot stand kwame, Sforza nooit Hertog wierde. Nu, ik heb niets onbeproefd gelaten, wat mij geschikt scheen, het door mij beoogde doel te bereiken, en alles, alles tevergeefs: na weinige dagen wordt het huwelijk voltrokken en daarna is er, dit behoef ik u nauw te zeggen, groote kans, dat vroeger of later de hertogelijke muts zijn vervloekten schedel siere.

- Niets onbeproefd gelaten? - vroeg Ambrogio, of hij de woorden telde, en op het eerste drukkend.

- Nadat Sforza op het slot van Vitaliano aan den Hertog zich verhuurd had, - luidde Riccio's antwoord - toefde ik niet lang met de poging, den achterdochtigen Filippo Maria vrees voor zijn nieuwen gunsteling in te boezemen. Ik bracht hem, zoo zonder dit te zeggen, aan zijn verstand, hoe bedenkelijk het voor zijn gezag kon worden, dat het volk gedurig meer ingenomenheid met zijn aanstaanden schoonzoon aan den dag legde. Het bleef niet zonder uitwerking, ja! ik meende reeds mijn doel bereikt te hebben. Daar komt, - ik wist niet hoe, want ik had, evenals toen Carmagnola 't eerst met zijne brieven, later met zijne komst den Hertog lastig maakte, gelast, dat wie zich aan mocht melden, hij ware heer of bode, naar mij verwezen, elke brief aan den Hertog mij ter hand gesteld wierde, - daar komt het bericht, dat Sforza bij Soncino na fellen strijd eene schitterende overwinning op Carmagnola en de Venetianen bevocht, zoodat hem niet minder dan vijfhonderd ruiters in de handen vielen, - daar volgt de tijding van eene nieuwe zegepraal, door den condottiere bij Cremona op dezelfde vijanden behaald en dit met het ongeloofelijke gevolg, dat hunne geheele vloot met al wat zij aan boord had, veroverd werd, en wat moet ik zien gebeuren? - dat de Hertog den overwinnaar naar Milaan ontbiedt, hier met blijken van ongeveinsde genegenheid hem ontvangt en nu plechtig het zevenjarig kind aan den meer dan dertigjarigen held verlooft!

- 't Was eene groote teleurstelling voor u, - sprak Ambrogio - maar natuurlijk liet ge er u niet door ontmoedigen?

- Gij kent mij, geloof ik, - vervolgde Riccio - te goed, dan dat ge een antwoord op uwe vraag zoudt behoeven. De vrede werd met Venetië en Florence gesloten en te Cremona rustte Sforza op zijne lauweren. Ik liet niet na te zorgen, dat den Hertog vele bijzonderheden bekend werden van de vereering, die aan het rustend legerhoofd ten deel viel, zelfs bijzonderheden, aan de verdichting, niet aan de waarheid ontleend. Intusschen door de ervaring, die ik had opgedaan, wijzer geworden, meende ik ook een ander, mijns inziens krachtiger middel tot mijn doel in het werk te moeten stellen. Ik raadpleegde hen, die hier met u de goddelijke wetenschap behartigen, waardoor de toekomst voor ons ontsluierd wordt. Zij lazen in de hemellichamen, wat ik gemeend had, dat zij erin lezen zouden: gevaar voor den hertogelijken zetel van wien dien nabij stond. ‘Van Sforza’, zeide mij verontwaardigd Filippo Maria, nadat het hem was medegedeeld. Ik scheen eene zegepraal te behalen, grooter, dan die van den condottiere: zijn dood werd besloten. Simonino Ghiino vertrok naar Cremona, om hem naar Milaan ter verantwoording te roepen, en met den last, hem te dooden, ingeval hij weigerde te komen. Dat hij weigerde, van het grootste gewicht achtende en wegens zijn karakter daaromtrent niet gerust, wist ik aan zijn gezant hier, aan Contuccio, te doen weten, dat zijn zender een dood man was, indien hij kwam.

Wat meent ge? hij bleef niet weg, schoon Contuccio, zooals ik later vernam, niet naliet hem te waarschuwen en de zijnen met tranen in de oogen hem smeekten, dat hij niet ginge. En toen? Nauwelijks had de Hertog uit den mond van den teruggekeerden Simonino vernomen, dat Sforza komen zou, of hij zond hem zijne gemalin Maria met een breeden stoet van juffers en ridders te gemoet, openbaarde hem, nadat hij hier gekomen was, wat slechte menschen - ja, Ambrogio! zóó drukte hij zich uit - van hem hadden willen doen gelooven, en beloofde hem, dat hij voor zich hem altijd zou houden voor zijn getrouwen zoon.... Maar gij hebt het ergste nog niet gehoord....

- Houd ook dat, bid ik u, niet terug - viel hem Ambrogio in de rede.

- Terwijl ik elf jaren achtereen - vervolgde Riccio - met den Hertog te bewerken mij bezighield, verloor ik Bianca Maria niet uit het oog. Kon ik haar van Sforza afkeerig maken, dan zou ik gewonnen hebben, ook al mocht ik op den duur bij den Hertog verliezen. Hoe ik het aanlegde? Gij weet, dat harer moeder hare opvoeding zeer ter harte gaat en dat zij daarom Giovanna della Scala, eene jonkvrouw van groote bekwaamheden, daarbij tot hare hulp gekozen heeft, - nu, door deze jonkvrouw, begreep ik, zou ik ten allen tijde tot haar kunnen spreken, indien zij namelijk mijne bondgenoote wezen wilde. Om dit van haar te maken, spiegelde ik haar, zonder haar evenwel iets te beloven, eene echtverbintenis met mij voor en deed haar, zonder mij bloot te geven, bevroeden, dat die eene schitterende zou wezen, indien de condottiere Bianca Maria en het hertogdom niet kreeg. Zij scheen mij uitmuntend te begrijpen en lang leefde ik in het denkbeeld, dat zij aan hare kweekelinge getrouw alles overbracht, wat ik haar ten nadeele van Sforza te verhalen wist. Helaas! dat zij mij beter begrepen had, dan mij lief was, bleek mij vóór weinige dagen. Mij ontmoetende, vroeg zij mij op ongewonen toon, wanneer ons huwelijk voortgang hebben zou? Toen ik, eenigermate onthutst door die onverwachte vraag, niet aanstonds wist te antwoorden, beet zij mij toe: ‘Zeg maar, zooals het is: nooit, huichelaar! Maar weet nu ook, dat ik uw listig bedrijf van den beginne af begrepen en mij voorgenomen heb het te verijdelen, ik, de verloofde van Carlo Attendolo, Sforza's nabestaande. Gij wildet, dat ik den condottiere aan Bianca Maria als een monster van gruwzaamheid voor zou stellen: ik heb zijn edel karakter haar doen kennen. Gij wildet, dat ik hem haar teekenen zou als bevlekt met het bloed van duizenden: ik heb hem haar beschreven als den edelmoedige, die eene jeugdige aan den onreinen lust zijner woeste krijgers te ontrukken wist en voor haar verloofde te behouden. En ik heb, wees er zeker van, eene aandachtige hoorderes aan haar gehad. Sinds zij als kind van zes jaren aan het Lago Maggiore hem gezien had, vergat zij hem nooit en later werd het haar een heerlijk denkbeeld, voor hem bestemd te zijn. Vurig

heeft zij hem lief en met verlangen verbeidt zij den dag, waarop zij met hem voor het altaar treden zal. Ga nu en tracht nooit weer eene vrouw te misleiden, zooals ge 't den Hertog doet.' Die slang!

- En nu - vroeg Ambrogio, die met klimmende aandacht geluisterd had - nu is Riccio toch wel niet ten einde raad?

Hij vervolgde, toen Riccio zweeg:

- Moeten er niet nog eenige dagen verloopen, eer gebeurt, wat u grieft? Zij zijn lang genoeg, om het voor te komen. Vastberadenheid, vriend! ontbreke u niet en moge de hemel, dien ik ga raadplegen, u gunstig zijn.

Ambrogio vertrok.

Alleen gelaten, zat Riccio nog eene wijl tijds peinzend neder en verliet mede het vertrek. Een weinig later was hij in eene achterbuurt van Milaan.

Een paar dagen daarna bewoog zich een eindweegs buiten Abbiategrasso eene kleine cavalcade. Zij bestond uit twee vrouwen en één mannelijken begeleider. Was de laatste een nog jeugdige schildknaap, de eersten waren Bianca Maria en Giovanna della Scala. Bianca Maria, de nu zeventienjarige, bezat schoonheid, geene weeke, maar die krachtige schoonheid, bij het zien waarvan men handelingen kon vooronderstellen, als die zij later verrichtte, toen zij: 'non come femina, ma come egregio capitano', zegt de geschiedschrijver: 'niet als vrouw, maar als uitstekend bevelhebber', Cremona wist te redden, ten spijt van den woedenden aanval, dien Venetië's legerbenden deden, ook toen zij bij het overlijden van haar gemaal harer innige droefheid geweld aandeed, om voor haar afwezigen zoon den hertogelijken zetel te behouden. Met vaste hand hield zij den breeden, versierden teugel van het paard, dat fier scheen op de rijzige gestalte, die het droeg, zoo hief het den kop omhoog, en haar blik, een openen, zekeren, hield zij nu op dat paard, dan op Giovanna, straks op het haar omgevende landschap gevestigd.

Giovanna, die aan hare zijde reed, was een veertiental jaren ouder dan Bianca Maria. Ook zij was ver van verstoken van schoonheid te zijn, maar hare schoonheid vertoonde, vergeleken met die harer kweekelinge, niet slechts het verschil van jaren, dat tusschen beiden bestond, maar ook dit verschil van inborst, dat, terwijl bij Bianca Maria de lust meer uitging naar opsporing en bevordering van hetgeen edel was, zij tuk was op de uitvorsching en beschaming van hetgeen laag genoemd moest worden.

De jongeling, die de beide jonkvrouwen volgde, had reeds vóór vijf jaren uit de hand des priesters 't gewijde zwaard ontvangen en daarbij de gelofte gedaan, dat hij het niet gebruiken zou dan in het belang van godsdienst en eer. In het korte, met bont omzoomde buis, met de ronde muts op het kastanjebruine haar en de puntige schoenen aan de voeten, reed de nauwelijks negentienjarige voort, overeenkomstig

zijne verplichting aan de door hem gekozen schoone denkend, maar ook denkend aan het tijdstip, waarop hem na langdurige en moeitevolle voorbereiding de rang van ridder zou worden toegekend.

Verleid door het schoone van den Octoberavond, was het drietal verder gereden, dan zijn plan geweest was. Op de opmerking van Giovanna, dat het tijd was, zelfs meer dan tijd, terug te keeren, werd daartoe besloten en tevens, ten einde den afstand, die naar de stad afgelegd moest worden, te bekorten, een weg in te slaan, die, schoon eenzamer dan de gewone, aan dit doel beantwoordde.

Was er op dien weg in het eerst niets, wat naar eene ontmoeting zweemde, weldra deed zich eene zeer ernstige op. Uit eenig kreupelhout traden twee mannen te voorschijn, wier gelaatstrekken en geheele voorkomen niet veel goeds beloofden. Terwijl één van dezen den beiden jonkvrouwen den weg versperde, wierp de ander zich op den schildknaap en rukte hem, die op zulk een aanval niet verdacht was, uit den zadel. Daarop greep hij snel het mes, dat in zijn lederen gordel stak, om het den jongeling in de borst te stooten, die, op den grond liggende, tevergeefs zich trachtte te ontworstelen aan zijne ijzeren vuist. Als 't boosaardig bedrijf gepleegd zou zijn, welk lot zou dan den jonkvrouwen beschoren wezen? Het werd niet gepleegd. ‘Carlo, Carlo!’ hoorden zij roepen, zagen vóór zich den booswicht, die haar ophield, in allerijl wegvluchten en achter zich den anderen door Attendolo neervellen. Zij waren gered; aan een wissen dood was haar begeleider ontkomen.

Eer zij den tocht hervatten, nu in gezelschap ook van den flinken ridder, die zich bij het langer dan naar gewoonte uitblijven zijner verloofde te paard gezet had, opdat zij veilig ware, en die haar op het gevaarvol oogenblik bijna had ingehaald, boog zich deze over den stervende en hoorde hem, doch met moeite:

- Ric... ci... o

fluisteren.

't Was weinige dagen na het gebeurde, dat Cremona, de zuidoostwaarts van Milaan gelegen en van Milaan uit met den spoortrein in drie uren te bereiken stad, feestvierde. Francesco Sforza en Bianca Maria, aan wie zij door den Hertog in bezit gegeven was, trokken haar onder begeleiding van tien ruiterbenden, schitterende van goud en zilver en vergezelschapt van een groot aantal legerhoofden, binnen, nadat zij in de kerk van Sigismundo even buiten hare muren in den echt verbonden waren.

Wie Milaan bezoekt, richt er het eerst zijne schreden naar de Piazza del Duomo (het Domplein) om het prachtige kerkgebouw, hetwelk er verrijst, den Duomo (Dom) te zien.

Bij ons bezoek aan Milaan deden wij hierin als ieder ander. Van de Piazza Cavour (Cavour-plein) bij de Giardini pubblici (Openbare tuinen), waar we onzen intrek genomen hadden, gingen wij de Via Alessandro Manzoni (Alexander Manzoni-straat) langs, de Piazza del Teatro (Schouwburgplein) met het standbeeld van Leonardo da Vinci over, de Galleria Vittorio Emanuele (Victor Emanuel-galerij), waarvan de bouw vier millioen gulden kostte, door en bevonden ons toen op het breede plein, waarop het achtste wonder der wereld, de Dom, de liefde en de roem der Milaneezen, zijne plaats inneemt.

Hij verdient, der Milaneezen liefde en roem te zijn. Dit erkent men reeds, als men hem van buiten ziet met zijne vijf ingangen, ramen, torentjes en den driehonderd en veertig voet hoogen toren met het koperen beeld der Hemelvaart van Maria, aan welke hij gewijd is, allen door de hand van beeldhouwers met versierselen uitgerust in de grootste verscheidenheid. Bereidvaardiger erkent men het, als men, de trappen opgestegen, binnengetreden is en het oog weidt over een terrein van vierhonderd en vijftig voet lengte, tweehonderd en zestig voet breedte en honderd en vijftig voet hoogte - gebroken door twee- en vijftig pilaren in drie rijen - een terrein, waar het zich vestigen kan op onnoemelijk veel, wat gedurende bijna vijfhonderd jaren de kunst, vertegenwoordigd door minder bekwame, maar ook door beoefenaren als Michel Angelo uit hout en steen, ivoor en zilver, goud en edelgesteente, kortom uit bijna iedere stof vervaardigd heeft.

En nog bereidvaardiger erkent men het, als men, gelijk mijne reisgenooten, naar boven klimt en vandáár niet alleen het geheel der ‘versierselen, torenspitsen, tinnen, terrassen, galerijen, borstweringen overziet’ - ik gebruik de woorden van den Italiaan Cantù - ‘maar verder ook de stad, de vlakte, de wijngaarden, de kronkelingen van kanalen en rivieren, de heuvels van Brianza en van Varese, bezaaid met steden, dorpen, vlekken en verder de bergen van Bergamo en Brescia, de ketenen van de Valsassina en de Vallassina benevens de eeuwige gletschers van de Rosa, den Montblanc en de Apenijnenketen, die de kronkelingen van den Po volgt’.

Was in het jaar 1386 of 1387 Giovanni Galeazzo Visconti, de eerste Hertog van Milaan, de vader van Filippo Maria, de stichter van den Dom, vermoedelijk ten gevolge van eene gelofte, door hem gedaan voor het geval het hem gelukken zou, zijn oom het gezag te ontwringen, en gaf hij tot de stichting, behalve geld, den berg La Gandoglia, dat daaruit het marmer genomen wierde, waaruit hij zou opgetrokken worden, men heeft uit het voorafgaande wel reeds afgeleid, dat hij hem niet aanschouwd heeft, zooals hij heden ten dage is. Kleiner en veel minder rijk in sieraden moet men hem zich voorstellen bij hetgeen te verhalen rest.

Filippo Maria, de Hertog, was in het jaar 1447 overleden. Gedurende de zes jaren, waarin hij Sforza zijn schoonzoon heette, had

hij niet opgehouden aan Riccio het oor te leenen, zoo vaak deze hem van dien schoonzoon te vervreemden zocht.

Wat Riccio nog wilde, nadat het hem mislukt was, het huwelijk van den condottiere met 's Hertogen dochter te beletten? Verhinderen, dat Sforza Hertog wierde.

Het was hem bij al wat hij tot bereiking van dit doel verzon en volvoerde, als te voren gegaan. Bijna geslaagd - verder had hij 't nooit gebracht.

Toen zijn meester den laatsten adem had uitgeblazen, mocht hij zijn deel niet missen in de zeventienduizend gouden dukaten, die uit de nalatenschap van den Hertog buitgemaakt werden door wie zich zijne getrouwen genoemd hadden; 't scheen de laatste schade, die hij aan Sforza toe kon brengen.

't Was toch slechts schijn.

Milaan had achtereenvolgens onder het bestuur van zes wreedaardige Visconti's gezucht - zóó wreedaardige Visconti's, dat het lezen hunner wreede bedrijven de haren doet te berge rijzen. Geen wonder, dat het de stelling uitsprak: de regeering van één man is de ergste pest, en zich tot eene republiek maakte. De vrijheidsmannen - één hunner was Vitaliano - werden bitter teleurgesteld. In plaats van door één tiran zagen zij eerlang Milaan door tallooze tirannen teisteren. 't Gemeen werd heer. Toen was het uit met orde en veiligheid. Men beroofde de voorraadsschuren van wie land bezaten. Gewapenderhand drong men des nachts de woningen der rijken binnen en voerde vandáár edelgesteente, goud en zilver en wat verder van waarde was, weg; doodde, wie den stroom der gewelddadigheden trachtten te stuiten. Kortom, er werd geplunderd en gemoord naar hartelust.

Wendde zich onder zulke benarde omstandigheden veler oog naar Sforza, als die in den chaos van wanorde orde zou kunnen scheppen, en waagden sommigen, met hem in onderhandeling te treden, zij, die zich het gezag aangematigd hadden, bedreigden met de straffe des doods hem, die den naam van den condottiere anders dan met verachting in den mond zou nemen, en onthoofdden inderdaad de gezegde onderhandelaars, met uitzondering van Vitaliano en anderen, die ontvluchtten.

Men bevroedt, dat Riccio bij dat alles geen werkeloos toeschouwer was. Het besluit, dat Milaan voortaan republiek zou wezen, werd niet zonder zijn invloed genomen. 't Was hem evenwel niet genoeg, dat daardoor aan Sforza vooreerst de kans benomen werd, de ledige plaats van zijn schoonvader te vervullen. Meer dan het voorloopige willende, bewerkte hij de mannen uit het volk, die als regenten zich opwierpen, dat zij een besluit uitvaardigden, waarbij eene belooning van tienduizend gouden dukaten met nog andere voordeelen toegezegd werd aan wien Sforza vermoorden of doodelijk wonden zou.

Mag hij gemeend hebben, dat hij zóódoende zijn doel bereikt had, dan heeft hij nog eenmaal zich bedrogen. Sforza ontving het bericht

van Filippo Maria's overlijden in de Romagna. Aanstonds rukte hij naar het Milaneesche op. Dáár gekomen, aanvaardde hij de hem door het gemeenebest opgedragen taak, de Venetianen, die het bedreigden, te bestrijden. Van die taak kweet hij zich, zooals men dit van hem verwachten kon. Toen nu dit het gevolg had, dat de Milaneezen zijne macht, als bedenkelijk voor hunne vrijheid, begonnen te vreezen en hem tegen te werken, ja! heul bij hunne vroegere vijanden, de Venetianen, zochten, verklaarde hij hun, dat hij zichzelven als den wettigen opvolger van den gestorven Hertog beschouwde, en sloot hij hunne stad in.

Maandenlang volhardden de Milaneezen bij hunne leus: zich liever aan den Turk of den duivel, dan aan Sforza over te geven, - volhardden zij, daarbij door Riccio en anderen van zijne soort daartoe aangespoord, maar ten slotte bewerkte hongersnood, wat Sforza niet door de kracht der wapenen verkrijgen wilde: de overgave der stad.

Op den 25sten Maart van het jaar 1450 had zijne plechtige inhuldiging als Hertog van Milaan plaats. Onder begeleiding van eene breede schaar van vrouwen en mannen, die uit de stad hun te gemoet waren gegaan, bereikten Sforza en Bianca Maria met hun zoon Galeazzo de Ticinerpoort. Dáár werden zij door eenige daartoe gekozen aanzienlijken begroet en vervolgden dan hun weg naar den Dom, niet gezeten op den triomfwagen onder den hemel van witte met goud doorstikte zijde, dien men bereid had, maar dien Sforza, een vijand van vertooning, niet bestijgen wilde, doch, evenals hunne legerhoofden en de gezanten van andere steden, op fraaie paarden. Vóór het heiligdom werd afgestegen. Sforza stak zich overeenkomstig de gewoonte in een wit, tot de voeten afhangend gewaad en zette zich vervolgens met Bianca Maria en zijn zoon op de voor hen bestemde plaatsen neder. Uit den welsprekenden mond van den kundigen feestredenaar hoorde hij de inwijdingsrede, ontving uit de handen van de hoofdlieden der verschillende stadsgedeelten, bij den eed van trouw, den schepter, het zwaard en de banier, ook de sleutels der stadspoorten en het zegel en vernam van de lippen des volks het: ‘Viva il Duca e la Duchessa!’ (Leven de Hertog en de Hertogin!), duizendmaal herhaald en door de grootsche gewelven weerkaatst. Liet hij het, eer hij den Dom verliet, aan enkele feestgaven niet ontbreken, dat het volgende vijftal dagen aan eene algemeene feestviering gewijd wierde, beschikte hij.

Aan den avond van den eersten dier dagen zaten drie mannen, die bij de plechtigheid in den Dom, zoowel als bij de tornooien, zoo even gehouden, toeschouwers geweest waren, in eene kleine herberg in één der voorsteden van Milaan bij elkander. Aan de kleeding en het geheele voorkomen des éénen was te zien, dat hij niet behoorde tot den maatschappelijken kring, waarin de beide anderen konden geacht worden te leven. 't Was Riccio. De twee heetten Giacobo en Tibaldo.

- Een betere tijd nu, Zantje! - zóó verkortte Giacobo Riccio's voornaam Zanino - dan toen we geen druppel wijn hadden, bij het honden- en kattenvleesch of het gras, waarmee we tot vóór weinige dagen onze hongerige maag moesten tevredenstellen. De Hertog heeft getoond, hart voor ons, Milaneezen, te hebben, dat hij zoo spoedig voor overvloedigen aanvoer zorg droeg. - Dit zeggende, greep hij van de ruwe tafel, waaraan zij op kleine houten banken gezeten waren, een met wijn gevulden beker en ledigde dien, totdat er niets meer in was.

- Een betere tijd... de Hertog... - bromde Riccio - 't zijn de wittebroodsdagen met hun gejuich en gespeel en gedans en getornooi, maar als die uit zijn....

- Ze raken nooit weer uit, - viel Tibaldo hem in de rede - nooit weer, zeg ik u.

- Nooit weer - sprak Riccio met een schaterlach. - Ik wil u eens geheel andere dingen profeteeren: het duurt niet lang, of de lieve Hertog stelt voor, het kasteel, dat we vernield hebben, weer op te bouwen, en als dat, ten spijt van wie het ontrieden, opgebouwd is, doet hij, als de hertogen, die we nog vervloeken, met u en mij, wat hem goeddunkt, tenzij... tenzij... - hij bedacht zich een oogenblik, of hij spreken, dan wel zwijgen zou, doch besloot tot het eerste... - tenzij gij of anderen moed hebbet, het voor te komen.

- Moed - hernam Giacobo - zeg, Tibaldo! wij hebben samen menigen handgreep uitgevoerd: heeft het mij ooit aan moed ontbroken? Als er maar iets te verdienen is, dan durf ik ieder aan, den Hertog niet uitgezonderd, al zeg ik: leve de Hertog!

Opnieuw dronk hij zijn beker uit en Tibaldo deed als hij.

- Verdienen - liet zich Riccio hooren, nadat de bekers tot rust gekomen waren, nu zachter dan te voren sprekend - zoo ge lust hebt, duizend gouden dukaten te verdienen door Milaan van een nieuwen tiran te bevrijden, dan betaal ik die u.

- Flink gesproken - riepen beiden te gelijk. - Wij zijn gereed te toonen, dat wij moed in 't lijf hebben.

Het gesprek werd nog eenigen tijd voortgezet, terwijl het ledigen der bekers spoediger en spoediger herhaald werd. Nadat de noodige afspraken gemaakt waren, scheidden de samenzweerders.

Weldra trad Giacobo zijne woning in één van Milaan's achterbuurten binnen. Hij was in vrij opgewekte stemming, zoodat Giuditta, zijne vrouw, die met een slapend kind op den schoot zat, hem toevoegde:

- Den geheelen avond moest ik, terwijl gij misschien aan het dansen waart, thuis zitten, omdat het rumoer op straat het kind wakker hield, en nu het eindelijk insliep, zult gij met uwe drukte 't in zijn slaap weer storen en maken, dat ik den halven nacht moet waken, - ik dank u vriendelijk voor dat pretje en verzoek u, dat ge hoe eer hoe liever naar bed gaat en uw heelen of halven roes uitslaapt.

- Een roes? - vroeg de echtgenoot - een roes? Ik ben zoo nuchter - ging hij voort, als... als mijne allerliefste wederhelft. - Dit zeggende, naderde hij haar, als wilde hij haar omhelzen. Zij weerde hem af. Door deze beweging werd het kind wakker.

- Heb ik het u niet gezegd? - sprak Giuditta - 't staat u gansch niet fraai. Hoe komt het toch, dat ge zoo luidruchtig zijt, Giacobo?

- De menschen hebben gelijk, als zij zeggen, dat de vrouwen nieuwsgierig zijn, - hervatte Giacobo. - Één ten minste is het ongetwijfeld. Omdat zij mijne vrouw heet, zal ik evenwel hare nieuwsgierigheid maar voldoen en alles haarfijn, ja! haarfijn haar vertellen. Weet dan, dat ik, na het tornooi gezien te hebben, naar de Tre Lune (Drie manen) gegaan ben met Tibaldo en - hij weifelde een oogenblik - Zanino Riccio...

- Zanino Riccio! - riep Giuditta, hem in de rede vallend en met zekere verontwaardiging uit - dien....

Giacobo liet haar den tijd niet, haar volzin ten einde te brengen, en vervolgde:

- Dien vroegeren buur, wilt ge zeggen, die te voren u tot dingen verleidde, om de vergeving waarvan ik nog iederen dag de santa Vergine (heilige Maagd) aanroep en die, al vergat hij u, nadat hij bij den Hertog zich had weten in te dringen en zóódoende een groot heer te worden, 't mij niet deed. Is 't niet zoo, mijn engel? Hoe het zij, hij is een flinke kerel. Begrijp eens, hij gaf ons zooveel wijn te drinken, als we maar lustten, en duizend gouden dukaten bovendien...

- Nu zie ik, dat ge dronken zijt, - hernam Giuditta, terwijl hij afbrak, om te zien, welke uitwerking zijne bewijsvoering bij haar had. - Duizend gouden dukaten.

Hierbij lachte zij, zooals het de ongeloovige doet.

't Prikkelde hem, den meer dan in geheel nuchteren staat prikkelbare. Op een toon van geraaktheid, die slechts weinig verschilde van dien, waarop wie sarren wil, zich uit, voegde hij haar toe:

- Ja! duizend gouden dukaten, duizend! En wilt ge weten, hoe te verdienen! Heel gemakkelijk. Door te doen, wat De Baggi's, Del Maino's en Pusterla in de kerk van San Gottardo deden, toen Giovanni Maria, hun genadige Hertog, hunne betrekkingen door zijne honden had doen verscheuren en daarna zoo hard mogelijk te roepen: Viva la repubblica! (Leve het gemeenebest!) Wilt ge mij nu gelooven? Maar of ge 't wilt of niet, ik ga wat uitrusten: 't is een vermoeiende dag geweest.

Toen zijne diepe ademhaling haar overtuigde, dat hij vast sliep, legde Giuditta haar kind, hetwelk inmiddels weer ingesluimerd was, in de houten wieg en verliet haar huis.

Geen mensch hoorde, wat zij bij zichzelve sprak, terwijl zij in de richting van het palazzo (paleis), waar Sforza met de zijnen gehuisvest was, de ééne straat voor en de andere na doorliep. 't Was dit;

- Zoo is eindelijk het uur, waarnaar ik verlangd heb, gekomen. Toonen kan en toonen wil ik den afschuwelijken Zanino, dat men eene Milaneesche vrouw beleedigen kan, doch niet straffeloos.

Een uur, nadat zij in het paleis gedaan had, wat zij zich had voorgenomen, werd Riccio, stevig geboeid, door twee met lange ponjaarden gewapende sbirri (gerechtsdienaren) erheen gebracht.

Den volgenden dag zat, in eene groote zaal van het paleis, Sforza met de uitdrukking van achtbaarheid, die hem eigen was, op het gelaat in het midden van den halven kring, dien eenige aanzienlijken vormden, neder. Op een wenk, dien hij gaf, werd de gevangene binnengebracht. Toen stond Sforza op en sprak tot Riccio:

- Gij hebt mannen omgekocht, om mij den dolk in de borst te stooten. 't Is uw eenig wanbedrijf niet. Den Hertog, mijn schoonvader, hebt gij, zoolang hij leefde, door uwe leugens van mij en ook van anderen, die het wel met hem meenden, vervreemd en tot handelingen van een moordenaar tegen ons aangehitst Na zijn dood hebt gij hem en zóódoende ook mij bestolen en bovendien daarna met en door het volk, misleid ten aanzien zijner ware belangen, meer dan één wandaad gepleegd, waardoor menig hart in deze mijne stad nog bloedt en dat der mijnen ook zou bloeden, zoo 't niet God genadig verhoed hadde. Hoor nu uit den mond van de mannen, die hier aan mijne rechter- en linkerzijde gezeten zijn en in wie ik, dit weet ik, edeler raadslieden hebben zal, dan Filippo Maria had in u, uw vonnis!

Dit gezegd hebbende, wendde hij zich, als hun vonnis vragende, tot wie ter weerszijden van hem zaten.

Eer zij echter de lippen ontsloten, stond Carlo Attendolo, die één hunner was, op en vroeg aan Sforza:

- Vergunt de Hertog mij, dat ik spreke?

Op den wenk van toestemming, dien Sforza gaf, richtte hij dan het woord tot Riccio:

- De Hertog, booswicht! heeft niet alles genoemd, toen hij eenige proeven van uwe boosheid opsomde. Ik wil ten minste nog deze erbij voegen: gij waart het, die twee onverlaten in het werk steldet, om een schildknaap te vermoorden en onze Hertogin weg te voeren, ten einde, wie weet, wat met haar te doen - een stervende beleed het en stervenden liegen niet. Indien men u tienmaal dooden kon, ware 't nauw straf genoeg.

Al de overigen knikten tot bijvalbetuiging.

- Zanino Riccio! - sprak toen Sforza - gij hebt uw vonnis gehoord. 't Is volkomen rechtvaardig. Toch ga genade voor recht. Sbirri! voert hem weg. Hij leve in Vigevâno voort, vrij maar bewaakt, totdat de eeuwige rechter hem roept. Eens schrijve van mij de hand der historie: ‘Hij heeft zich nooit gewroken!’

Het eerstgeboorterecht. (Victor de Laprade.)

Hoe groot en sterk, mijn zoon, zijt gij!
Uw jonglingstijd is aangebroken;
Thans worde als laatste les door mij
Uw eerstgeboorterecht besproken.

Dat gij 't in al zijn omvang kent,
Daar hoeft geen boek voor volgeschreven.
Dat recht staat in uw hart geprent,
Uw hart! Die wet bestiere uw leven!

En, dat ze u duidelijker zij,
Laat mij, uw vader, 't u verklaren;
'k Denk, 't zal wel gaan, als we op de rij
Dier beelden onzer vaad'ren staren.

Zóó braaf als eens mijn Vader deê;
Een oudste telg van ons geslachte,
Die is er fier op en tevreê,
Zoo hem de zwaarste take wachte.

Voor hèm het werk; voor hèm 't gevaar,
Voor hèm: 't weerspannig lot bestrijden;
Zijn trots: der groote zuster, maar
Klein broertjen óók zijn zorg te wijden.

Zijn spaarpot is de schatkist, die
Door wie hij mint, wordt aangesproken;
Waar elk zijn deel in meerd'ren zie
Met àl, waarvan hij blijft verstoken.

En van zijn pogen als het loon
Ziet hij naar vaderlijke zeden,
Zijn zusters allen wijs en schoon,
De jongens knap en kloek van leden.

Hij zorgt in ieder jaargetij,
Als er een feestdag is te vieren,
Voor overvloed van poëzij
En bloemen, om het huis te sieren.

In 't kort, hij weert zich dag en nacht;
Laat hen genieten! Zou 't hèm hinderen?
Is 't Vaders plicht niet, die hem wacht?
Hij grijst bij 't groeien van de kinderen.

Één ure zelfs verlaat hij niet
Den post, dien God hem toevertrouwde,
Waar hij den vijand weerstand biedt
En, als het moest, ook sterven zoude.

Een kudde, die geen herder heeft,
Ontvloôn, helaas! misschien gestorven,
Behoudt den hond, die voor haar sneeft,
Als schaap en lam verlaten zworven.

Zóó, als voor mij Gods ure slaat,
Weet gij, wat u te beurt zal vallen
Van 't schamel erf, dat ik u laat
En dat ge deelt met geen van allen.

Den kleinen wacht voorzeker heil;
Maar gij, in wien ik mocht herleven,
Heb rust, strijd, lijden voor hen veil...
Dát recht is d'oudsten zoon gegeven.

C.L. LÜTKEBÜHL JR.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Vijfvoudige zedeleer, aan Israël gegeven door Salomo, Jezus Sirach, onzen heer Jezus Christus, Jacobus en de Pirke Aboth.

Onder de weinige punten van overeenstemming, die er thans tusschen godgeleerden van verschillende zienswijzen bestaan, behoort boven alle anderen de bewondering der Bergrede (Matth. 5-7) van onzen Heer Jezus Christus. Haar prijzen modernen, gelijk de Tübinger Baur, de Franschman Renan en de Zwitser Lang, niet minder dan Evangelischen, als Tholuck van Halle en onder de Nederlanders Heringa, Van Herwerden en Proes. Haar nog eens opnieuw te gaan beschouwen, kan dus overtollig schijnen. Toch is het dit niet. Er is althans nog één allerbelangrijkste zijde, vanwaar zij, zoover ik weet, nog nooit is in oogenschouw genomen: zij is nog nooit geplaatst in de lijst van Jezus' tijd en volk.

Dat wilde ik door dit opstel doen. - En daarbij wensch ik niet alleen de Bergrede, en Hem, die haar uitsprak, in een helderder en schooner licht te plaatsen, maar ook over de zedelijk-godsdienstige ontwikkeling van Israël in den tijd tusschen de ballingschap te Babel en de verwoesting van den tweeden tempel eenige juistere denkbeelden mede te deelen, dan tot dusverre heerschend zijn. Uit eene vergelijking van 'tgeen vóór Jezus Christus en ná Hem in Israël is te vinden, met hetgeen bij Hem wordt aanschouwd, kunnen wij een nieuw en klaarder inzicht verkrijgen van een der belangrijkste onderdeelen der geschiedenis van de zedeleer, van den godsdienst, van de beschaving en van de ontwikkeling der menschheid.

Moge het grootsche doel, 'twelk ik mij voorstel, ten minste eenigszins door mij bereikt worden of althans eene aanleiding zijn voor anderen, om dit onderwerp beter in 't licht te stellen.

Als ik nu over de vijfvoudige zedeleer onder Israël ga spreken, wil ik niet gedrukt hebben op *leer,* in den zin van stelsel of wetenschap. In dien zin heeft er nooit eene zedeleer bij Israël bestaan. *Zedeleer* beteekent hier eene verzameling van leefregels, opmerkingen, waarschuwingen en vermaningen, om zedelijk goed, wijs en deugdzaam te worden.

Bij de Grieken vinden wij wel stelsels van zedeleer, dat is van wetenschappelijk ontwikkelde wijsbegeerte over de zedelijkheid. Zóó bij Plato, die op de religie of het geloof in God en onze eenheid met God deugd en zedelijkheid bouwde. Zoo ook bij Aristoteles, die in de menschelijke natuur den grond voor zijn stelsel van zedelijkheid vond. Zoo eindelijk bij de Stoïcijnen, die de zelfbepaling van den mensch als het wezen der deugd beschouwden. Drie stelsels van zedeleer waren er dus bij de Grieken, die op de theologie, de anthropologie en des menschen autonomie waren opgetrokken. Maar deze stelsels zijn van lateren oorsprong. Vóór dezen, die in de laatste vijf eeuwen vóór Christus ontstonden, was er ook in Griekenland geene andere zedeleer, dan die bestond in spreuken of gnomen, waarin de wijsheid van vele geslachten in weinige woorden werd samengevat. Van dien aard zijn de Spreuken der Zeven Wijzen. Na hen ging men de levenswijsheid van de voorgeslachten in enkele of dubbele versregels aan tijdgenoot en nakomeling overleveren, en nog later ook in zeer korte gedichten, van welke men vele als *Poëtae Gnomici Graeci* samen uitgaf. In de Latijnsche taal is eene proeve van die spreukwijsheid te vinden in de puntige en schoone Disticha van Dionysius Cato, welke uit onzekeren, maar jongeren tijd, waarschijnlijk uit de derde eeuw na Christus, stammen.

Bij de Israëlieten vinden wij geene andere zedeleer, dan die in spreuken is gegeven. Wijsgeerige ontwikkeling, waartoe redegeving noodig is, bleef hun onbekend. Zij spreken met het gezag van een vader, een leermeester, een oud man, tot de kinderen, leerlingen en jongelieden, die naar de lessen der ervaring en der wijsheid gaarne luisteren.

Op vijf proeven van deze zedeleer in spreuken, gedurende tien of twaalf eeuwen in Israël ontstaan, wil ik wijzen, en wel op die vijf, welke boven alle anderen roem en eere hebben en deze verdienen: op de Spreuken van Salomo, op het boek van Jezus Sirach, op de Bergrede van onzen Heer Jezus Christus, op den Brief van Jacobus en op de Pirke Aboth (Leeringen der Vaderen), het meest geprezen traktaat van den Talmud.

Deze vijfderlei proeven wensch ik te beschouwen, om Israël's ontwikkeling vóór en ná Christus na te gaan en om de geheel eenige heerlijkheid des Evangelies ook van deze zijde in helderder licht te stellen.

Ik doe het op deze wijze, dat ik uw oog, waarde lezer! op drie zaken richt: *wat* wordt in elke dezer vijf zedeleeren gegeven, en *waartoe* en *waarom* dit? Dat is, op welken *weg*, naar welk *einde*, van welk *begin* leidt ons de zedeleeraar; of nog korter: ik kenmerk den *inhoud*, het *doel* en den *grondslag* van elke dezer zedeleeren.

I. *De Spreuken van Salomo.*

Ik kan niet aanvangen met eene zedeleer in Spreuken, die ouder is dan die van Salomo. Wel zijn er zedelijke beginselen lang vóór Salomo bij Mozes te vinden; doch eene zedeleer van Mozes is daaruit niet op te maken.

Voorts laat ik mij hier niet in met het vraagstuk, in hoeverre dit boek, dat Salomo's naam draagt, juist van Salomo en wel van hem alleen zou zijn. Het boek zelf zegt, dat hoofdstuk 30 is van Agur en hoofdstuk 31 van Lemuël. Vele geleerden, onder hen ook Kuenen (*Onderzoek naar de boeken des Ouden Testaments,* D. III, bl. 58, 59), meenen, dat er acht deelen in deze spreukverzameling kunnen onderscheiden worden. Daarmede heb ik voor mijn doel niets te maken. Hiervoor is het genoeg, dat het boek bestaat en het oudste is van degenen, die ik wil beschouwen.

Naar het gemaakte plan handel ik eerst over den

Inhoud van het boek der Spreuken.

De inhoud bestaat uit lessen van *levenswijsheid*, door Israël's hooggeachte mannen aan het hof van Salomo en in de poorten van Jeruzalem en van andere steden uitgesproken en als een rijke schat voor tijdgenoot en nakomeling bewaard, eerst mondeling en later ook schriftelijk. Die lessen loopen daarover, hoe men zich in allerlei moeielijke omstandigheden heeft te gedragen. Men hoort hier ‘eene wijsheid, zoo als het Oosten bemint, de verstandige uitspraak van een regter, de kunst, om eene practische ervaring als een leefregel in eene zinspreuk te bevatten, de scherpzinnigheid, die raadsels weet op te lossen’(*).

‘Op ieder gebied des levens bewegen zich de auteurs dezer Spreuken; zij stellen voor oogen, wat men begeeren en zoeken, wat men vermijden en vlieden moet, wat het lot, de zekere uitslag van eene bepaalde daad of handelwijze zal zijn; zij uiten hun gevoelen over het leven in al zijne betrekkingen; zij geven raad, hoe men op het staatkundige en huislijke, het godsdienstige en zedelijke gebied zich behoort te gedragen; zij geven voorschriften; zij spreken, zij vermanen, zij waarschuwen. Bleef altijd het practisch nut en het levensbestuur de

(*) Max Duncker, bij Hooykaas, *Geschiedenis der beoefening van de wisheid onder de Hebreën* (Leiden 1862), bl. 20.

voornaamste plaats innemen, men schiep er ook behagen in, vooral waar meer Wijzen bijeen waren, het vernuft te scherpen, en met aardigheden, vergelijkingen, woordspelingen, raadsels zich te vermaken. Het volk komt zamen, om hen te hooren, de jongeren, om door hun inzicht te worden geleid en hen om raad te vragen bij moeijelijke omstandigheden'(*).

Verrassend, geestig, puntig en niet zelden diep menschkundig is de wijze, waarop de lessen en waarschuwingen worden gegeven. 'De woorden der Wijzen', zegt de Prediker (12:11), 'zijn als prikkels en worden diep ingeslagen als nagelen, die alles zamen verbinden.' Neem eens Spr. 28:17: 'Een mensch, gedrukt onder het bloed eener ziele, zal naar den kuil toevlieden; men ondersteune hem niet.' Dat is: 'Men geve zich niet te vele moeite, om een moordenaar te ontdekken; hij verraadt zichzelven; de angst van zijn geweten drijft hem naar de plaats zijner misdaad.' Zóó zagen wij het voor weinige jaren geschieden met den moordenaar Jut! - Vaak is de voorstelling schilderachtig schoon, zooals in hoofdst. 8 en 9, waar de Wijsheid sprekende wordt ingevoerd. Ernstig is doorgaans de toon, gelijk in de afmaning van velerlei zonde in hart en leven, van ijdel gesnap, aanmatiging, norschheid, hoogmoed, nijd, ontucht. Prachtig en rijk zijn niet zelden stijl en inkleeding, als in het gulden A.B.C., hoofdst. 31:10-31, waar de zegen van eene kloeke en brave huisvrouw wordt geschilderd. Ook is de inhoud soms verheven en edel, als 25:21: 'Indien hem, die u haat, hongert, geef hem brood te eten, en indien hem dorst, geef hem water te drinken.' En 24:17: 'Verblijd u niet, als uw vijand valt, en als hij struikelt, laat uw hart zich niet verheugen.'

Is de inhoud vaak rein-zedelijk, hoewel niet zelden ook alleen eene aanprijzing van de deugd om 't voordeel, toch is de geest der Spreuken doorgaans echt religieus. Het boek beantwoordt volkomen aan 'tgeen als uitgangspunt in den aanhef wordt uitgesproken: 'De vrees des Heeren is het beginsel der wetenschap.' - Welk een verschil tusschen Israël en het Grieksche volk, waar Delphi's tempel tot zinspreuk droeg: 'Ken uzelven.'

Aan deze twee beginselen bleven beide natiën getrouw. Hellas werd de kweeker van de wijsbegeerte, Israël van den godsdienst.

Gaat men optellen, hoe vaak in de Spreuken een beroep op God wordt gedaan, zoo vindt men, dat dit bijna tachtig maal geschiedt en dat dit niet zelden hoogst ernstig gebeurt, b.v. 15:8: 'Het offer des goddeloozen is den Heer een gruwel; maar het gebed des opregten is Hem welgevallig.' 24:11, 12: 'Red hem, die (onschuldig) ter dood werd veroordeeld; zeg niet, wij weten daarvan niet. Of zal Hij, die de harten weegt, dat niet merken? En die uwe ziel

(*) Woorden van Hooykaas, bl. 124, 125.

gadeslaat, zal Hij het niet weten? Hij zal den mensch vergelden naar zijn werk.'

Doch wáár te eindigen? Het boek der Spreuken is door en door religieus! Het is zoo: ordeloos is geheel het geschrift, onvolledig, vol herhalingen; toch is er één geest, één zin, één doel in te vinden.

'Niet alleen is de godsdienst het beginsel der wetenschap (1:7), en is God de eenige bron en leermeester van de ware wijsheid (2:6), Hij is ook de opvoeder en tuchtmeester der menschen (3:11, 12), wiens oogen elken mensch gadeslaan (15:4), voor wiens gezigt zelfs het hart der menschen open ligt (15:11). Hij haat alle boosheid, maar heeft een welgevallen in allen, die Hem eeren en de deugd betrachten (15:29). Hij is 't, wiens voorzienigheid alles, zelfs de kleinste zaken bestuurt (16:33), die alles rigt tot het doeleinde, dat Hij zich heeft voorgesteld (16:4), die tot de uitvoering van zijn wil zelfs de harten der vorsten weet te neigen, als waterbeken (21:1), wiens ontwerpen, wat ook de menschen doen, altijd stand houden (19:21, 21:30), die hoog magtig, maar ook voor allen goed is (29:13), die in de vereering, welke men Hem toebrengt, op het inwendig bestaan des harten ziet, meer dan op het uitwendig vertoon der daden (16:2, 21:2, 3), en die vooral een vijand is van alle huichelarij en geen behagen heeft, dan in de opregtheid (11:20, 21:27)'(*). Er zijn ook plaatsen, waar de zedelijke plichten regelrecht uit den godsdienst worden afgeleid, als 3:19-21, 8:22, 14:2, 24:11, 12. Wordt van Henoch, Noach en Abraham gezegd, dat zij wandelden met God, en in de Psalmen de wandel met God gedurig aangeprezen, in het boek der Spreuken is wandelen met God de hoogste deugd, godsvrucht en wijsheid. Eens gaat de vermaning daartoe in een gebed over (30:5-9).

Als wij deze diepe godsvrucht van het boek der Spreuken beschouwen, komen ons twee zaken licht zeer vreemd voor.

1. De eerste is, dat er nergens van een volgend leven wordt gesproken. Lang leven en voorspoedig zijn op aarde is de eenige belooning, waarop de godvruchtige mensch hopen kan. Reeds in de eerste hoofdstukken lezen wij (3:1, 2): 'Mijn zoon! vergeet mijne wet niet; uw harte beware mijne geboden. Want langheid van dagen en jaren van leven en vrede zullen zij u vermeerderen.' Zóó is het telkens weder, b.v. 4:10, 12:28, 13:14-25, 21:16. De vergeldingsleer van de Spreuken is geene andere dan die van geheel het oude Israël, tot aan de Babylonische ballingschap toe. God vergeldt ieder naar zijne werken, zoodat door zijne beschikking voorspoed den vrome, rampspoed den booze achtervolgt, in dit leven. Eindigt *dit* leven, dan eindigt ook *geheel* het leven en neemt de dood zijne plaats in.

(*) Aldus Muntinghe, *De Spreuken van Salomo* (1796), bl. LXIII.

Deze vergeldingsleer, geheel in strijd met de dagelijksche ervaring, maakte de nadenkende Israëlieten vaak wanhopig, vooral wanneer men, gelijk de vrienden van Job deden, uit iemands tegenspoed tot zijne, hoe diep misschien voor 's menschen oog verborgene zonde besloot. Een Job kon dan wel de sterkste betuigingen doen van zijne deugd en godsvrucht: het hielp niet. Zijne vrienden stonden eens vooral daarop, dat God rechtvaardig is en Hij Job niet onrechtvaardig met de ergste rampen zou bezoeken, indien Job dat niet had verdiend. Ook Asaf, de dichter van Ps. 73, dacht als Job's vrienden en kon dus langen tijd geene rust vinden in het Godsbestuur. Eindelijk zag hij, dat ten laatste de booze toch wordt gestraft en de vrome beloond. Maar wat hij zag, was zinsbedrog, en de dichter van het boek Job kon den vromen lijder wel herstellen in zijne eer en welvaart: - ja, in zijn gedicht. Maar hiermede kwam de werkelijkheid niet overeen. Ontelbaar vele vromen leden zonder hersteld te worden. Het Godsbestuur rechtvaardigen kon niemand, dan die van een volgend leven wist, en daarvan wist Israël vóór de ballingschap bijna niets. Het licht des hoogeren levens scheen niet op de kronkelpaden der aarde, zoodat de nadenkende vrome vaak wanhopig zijn weg bewandelde.

Het kan soms schijnen, dat, met name ook de schrijvers van het Spreukenboek, er wel iets van wisten, als wij b.v. lezen (15:24): ‘De weg des levens is den verstandigen naar boven, opdat hij afwijke van de helle beneden.’ Maar reeds Muntinghe vertaalt: ‘Een wijze stijgt den hoogen weg ten leven op, daar hij den weg ontwijkt, die afdaalt tot den dood.’ Waarbij hij aanteekent: ‘Hoe hooger de wijze den steilen weg ten leven opstijgt, zooveel te verder verwijdert hij zich van het pad, hetwelk tot den dood leidt. Elke voortgang in de deugd is eene grootere verwijdering van ongeluk en verderf.’ Zóó vatten de nieuwere uitleggers de plaats algemeen op, b.v. Bertheau(*); zelfs ook Van der Palm doet dit, ofschoon hij anders in zijne aanteekeningen op de Bijbelvertaling, zoowel op de Spreuken als op andere Bijbelboeken, als ook in zijn voortreffelijk werk *Salomo* de sporen van een geloof aan de onsterfelijkheid ook daar ziet, waar onze onpartijdiger blik ze niet kan bemerken.

Hoe vreemd, ja, schier ondenkbaar, het ons voorkome, dat Israël, Gods uitverkoren volk, later dan vele andere natiën met de onsterfelijkheid bekend is gemaakt: God heeft dit aldus gewild, opdat Israël eerst de eene groote les leerde: ‘Er is maar één God.’ Toen het eindelijk deze les in zijn geest voor altijd had opgenomen, kwam daar de tweede les bij: ‘Er is een leven na dit leven’(†).

2. Naast de onbekendheid met de onsterfelijkheid is er nog iets, dat ons zeer bevreemdt, te weten, dat het boek der Spreuken ner-

(*) In het *Exegetisches Handbuch zum A. Test.*

(†) Hooykaas stelt in helder licht, dat Israël vóór de ballingschap van geene onsterfelijkheid wist, en haalt tot staving van zijn betoog vele schrijvers aan, doch niet hèm, die deze zaak beter dan iemand heeft opgehelderd, J. Meijer, *Disputatio, qua inquiritur in vim*, *quam habuit institutum Mosaicum in Hebraeorum de rebus post mortem futuris opiniones*, *Gron.* 1835. Meijer toont aan, dat tot de opvoeding des menschdoms door God ook dit behoorde, dat Israël eerst zoo laat de onsterfelijkheid leerde kennen.
Met Meijer instemmende, ontken ik echter niet, dat er vingerwijzingen naar een volgend leven in het Oude Verbond aanwezig zijn, vooral in de opneming van Henoch en Elia; en ook dat er wenschen, vermoedens, verlangens naar het betere leven hier en daar voorkomen in het O.V. Maar Mozes, die in Egypte de onsterfelijkheid buiten twijfel heeft leeren kennen, heeft het geloof aan haar toch niet in zijne Staatsregeling opgenomen, omdat deze eene regeling van den Staat was.

gens waarschuwt tegen afgoderij; nergens Mozes' wet aanprijst met hare offers, plechtigheden, Priesters en Profeten; nergens naar de geschiedenis van Israël en zijne groote mannen verwijst, behalve dat het eens Henoch, Abraham en Mozes noemt; kortom, het is bevreemdend, dat men overal wel een algemeen *menschelijk* karakter in dit boek vindt, maar nergens een schijn of blijk, dat de auteurs ervan *Israëlieten* waren. Nog meer bevreemdt ons dit, als wij erop letten, dat de erkentenis van den éénen waren God bij de Spreukdichters vanzelf vast stond en dat in Israël's heilige boeken, in de Psalmen, de Profeten en de geschiedkundige werken, overal (met uitzondering van Prediker en Job) Gods bijzondere betrekking op Israël, zijn uitverkoren volk, overal op den voorgrond staat. Te vreemder is dit stilzwijgen, daar de ontucht, de hoererij en het overspel met den grootsten ernst worden bestraft(*), terwijl toch de afgoderij bij de Profeten doorgaans als kweekster der hoererij wordt veroordeeld en de afval van Israël van zijn Bondsgod als overspel gebrandmerkt. Voor mij, evenals voor alle uitleggers, die ik kon raadplegen, is dit zwijgen in de Spreuken over Mozes en de geheele Godsregeering tot dusver een onopgelost raadsel. Men zou kunnen vragen, of Job en Prediker, die ook van Mozes' kerk- en staatsregeling niets weten, met de Spreuken kunnen zijn uit een tijd, toen die regeling van Kerk en Staat, op Mozes' naam gaande, nog niet bestond. Doch hiertegen is ook veel bezwaar.

Doel van het boek der Spreuken.

Wat het doel is der Spreukdichters, is met weinig woorden aan te wijzen. De verzamelaar van dit boek omschrijft zijne bedoeling aldus: 1:1-7: ‘Spreuken van Salomo, zoon van David, Koning van Israël, om wijsheid en zedebestuur te leeren; om te doen verstaan, wat de kloekzinnigheid voorschrijft; om deugd, geregtigheid en billijkheid mede te deelen; om den onervarenen kloekzinnigheid, den jongeling kennis en bedachtzaamheid te leeren; Spreuken, welke den wijze, die ze hoort, zullen doen toenemen in kennis en den verstandige onderrigten, om met overleg te handelen, die ook de ingewikkelde Spreuken, reden en raadsels der Wijzen zullen leeren te

(*) Tot de aesthetisch schoonste partijen in de Spreuken behooren de schildering en verfoeiing der ontuchtige vrouwen, die den jongeling verleiden. Zie 5:3-14, 6:24-35, 7:6-27, 23:27-34.

verstaan. De godsdienst is het beginsel der wetenschap. Een dwaas is, die tucht en wijsheid smaadt.'

Aan deze verklaring der verzamelaars beantwoordt het werk geheel en al. Het bedoelt, tijdgenooten en nakomelingen door de aanprijzing van deugd, wijsheid en godsvrucht, die bij hem één zijn, deze goederen te doen najagen, om *een aangenaam leven op aarde* te verkrijgen.

Daarvoor zijn deze opwekkingen en raadgevingen zeer geschikt. Zij toonen, hoe men kinderen moet opvoeden, dienstboden behandelen, zich tegenover vrienden en buren gedragen, vijanden door gematigdheid, voorzichtigheid en weldadigheid afweren of wel in vrienden veranderen, en aldus zich gezondheid, welvaart en eere verschaffen.

Over dit doel behoef ik niet meer te zeggen, daar het ook uit den reeds opgegeven inhoud blijkbaar is.

Ik ga er dus toe over, om het derde oogpunt, den *grondslag* der leeringen van dit boek, na te sporen.

Grondslag van het boek der Spreuken.

Onder *grondslag* der zedeleer versta ik in deze verhandeling zoowel het beginsel, waaruit de kennis der zedelijkheid voortvloeit, als de drijfveer, welke tot de beoefening der zedelijkheid aanspoort.

Deze grondslag nu is bij Salomo *wijsheid uit ervaring.* De vader onderricht zijn zoon (hoofdst. 1-7), de grijze den jongeling, de wijze de min ervarene medemenschen. Hij doet dit uit den schat van eigene ondervinding en van dien van anderen, vooral van vroeger levenden.

Eene prachtige persoonsverbeelding roept hij te hulpe. De Wijsheid voert hij sprekende in (hoofdst. 8 en 9). Zij staat op hooge plaatsen, vooraan in de stad, bij de poorten in de verzamelplaats der burgers. Daar verheft zij hare stem tot mannen en jongelingen, tot eenvoudigen en dwazen. Door haar, zegt zij, regeeren de kondigen; bij haar is rijkdom en eere. De Heer bezat haar, voordat Hij aarde en hemel schiep. Wie haar vindt, vindt het leven; wie tegen haar zondigt, doet zijne ziele geweld aan. Zij noodigt vriendelijk: 'Komt, eet van mijn brood, drinkt van mijn wijn. Door mij zullen uwe dagen zich vermenigvuldigen en zullen u jaren des levens worden toegedaan.'

Dit is eene geheel andere taal dan die der Psalmdichters en der Profeten; zij behoort in een anderen levenskring te huis. Ik moet de zaak iets hooger ophalen.

Reeds lang onderscheidde men in Israël's heilige boeken en in de geestesrichting des volks twee stroomingen, die der *Priesters* en die der *Profeten.* De Priesters, dit zag men, zorgden ambtshalve voor de offers en plechtigheden van den godsdienst; de Profeten stonden, door een hoogeren geest gedreven, hier en daar op, om de godsvrucht aan te prijzen, Gods strafgerichten over de zondaars aan te kondigen, Gods zegeningen voor de vromen te beloven.

Maar eeuwenlang merkten de geleerden niet op, dat er ook nog eene derde strooming in Israël's geestesrichting voorhanden is, die der Wijzen. En toch worden dezen zeer dikwijls, als van de Priesters en Profeten onderscheiden, in het Oude Testament vermeld, soms zelfs als eene afzonderlijke orde naast hen geplaatst. Zoo lezen wij Jerem. 18:18: 'De Wet zal blijven bij den Priester, de Raad bij den Wijze, het Woord bij den Profeet.' En Ezechiël 7:26: 'Zij zullen het gezigt van een Profeet zoeken; maar de wet zal vergaan van den Priester, en de raad van de Oudsten.'

Eerst in 1848 is het Ewald geweest, die op de drie geestesstroomingen in Israël, bij de Priesters, de Profeten en de Wijzen, opmerkzaam heeft gemaakt. Bruch, de Straatsburger Godgeleerde, zag terzelfder tijd, dat deze drievoudige strooming duidelijk te bemerken was. En na hem zagen dit vele anderen, ook onze J. Hooykaas in zijne reeds aangehaalde voortreffelijke doctorale verhandeling, *Geschiedenis der beoefening van de wijsheid onder de Hebreën*(*).

Die wijsheid is, gelijk Hooykaas (bl. 16) het uitdrukt, werkdadige, toegepaste, practische ervarenheid (bl. 29), die richting van den Israëlietischen geest, welke het leven en al zijne betrekkingen zocht te regelen en te besturen door de gegevens der ervaring. Hierbij werd de nuttigheidsleer en de practische voorzichtigheid het leidend beginsel der zedeleer, niet de godsdienst; wel is zij van dezen niet afkeerig, maar toch min of meer wereldsch, algemeen menschelijk, niet bijzonder Israëlietisch.

Hooykaas plaatst (bl. 132) den Wijze naast den Profeet en zegt ervan: 'De Wijze is onverschillig voor de eeredienst, spoort nimmer tot hare waarneming aan, maakt slechts zelden melding van haar, en bestrijdt nooit regtstreeks de afgoderij. Hij stelt geen belang in de overleveringen der Oudheid als verhalen van Gods bijzondere leiding met het voorgeslacht; hij zoekt niet, gelijk de Profeet, die alles van zijn verheven standpunt beschouwt, in de geschiedenis één groot godsgerigt over de zonden des volks; hij houdt zich niet met het volk, slechts met het individu bezig, en wel bij voorkeur met het huiselijk en maatschappelijk leven; hij kent de Messiaansche verwachtingen niet. De Profeet is idealist, hij spreekt bij voorkeur over de gouden eeuw, waarin het volk zijne roeping vervullen zal, die heerlijke toekomst, waarheen alles moet leiden; daarom kan hij niet berusten in, zich niet schikken naar het tegenwoordige, maar zoekt te verbeteren, zij het ook door met geweld af te breken. De Wijze is zooveel mogelijk vergenoegd met het heden, dat hem alleen belangstelling inboezemt; hij zoekt niet naar verandering, maar wil liever schikken en plooijen. De Wijsheid vertoont een wereldsch karakter, gelijk wij het niet anders kunnen verwachten van eene vrucht van Salomo's eeuw, toen met

(*) Wáár Ewald en Bruch en eenige andere Bijbeluitleggers over de Wijsheid (of Chokma) spreken, wijst Hooykaas aan bl. 73, 74.

den materieëlen voorspoed niet eene even krachtige ontwikkeling van godsdienstig leven gepaard ging.'

Kort uitgedrukt is het onderscheid: de Profeet vraagt, wat wil God? de Wijze, wat is nuttig?

Wijsbegeerte is echter niet wijsheid. De wijsbegeerte, die vraagt naar oorzaak en gevolg en nooit ophoudt met vragen, is aan den geest van Israël en van alle Semietische volken geheel vreemd. Hebben de Arabieren in de Middeleeuwen zich met haar bezig gehouden, zij was toch eene vreemde (exotische) plant, die spoedig verstierf.

Vragen wij ten slotte nog eens: Wat is de grondslag der zedeleer in het boek der Spreuken? daar kan geen ander antwoord op volgen dan dit: *Wijsheid uit ervaring.*

Misschien vraagt iemand, waarom ik bij de beschouwing der Spreuken in het boek, naar Salomo genoemd, blijf staan en althans, zoo niet Job, dan toch den Prediker erbij voeg. Ziehier het antwoord. De schrijver van het boek Job is een Wijze, maar geen zedeleeraar; hij is door en door een vrome, die nadenkt over het groote vraagstuk, waarom deugd en voorspoed, zonde en rampspoed niet samengaan, gelijk men van een rechtvaardig God zou verwachten, en komt tot de slotsom: 'God is groot en wij begrijpen Hem niet'; eene slotsom, die veel duizenden tot troost en steun verstrekt en hen van wanhoop terughoudt.

Ook de Prediker is een Wijze, maar geen zedeleeraar. Hij lijdt niet alleen aan twijfel over schier alles, maar zelfs aan twijfelarij. Soms is het, alsof hij vermaak schept in het betwijfelen en verwoesten van 't godsdienstig geloof. Men leze, hoe hij spreekt over de onsterfelijkheid en er zelfs mede spot, 3:17-22: 'Ik zeide in mijn hart: God zal den regtvaardige en den goddelooze oordeelen: want aldaar is de tijd voor alle voornemen en over alle werk. Ik zeide in mijn hart van de gesteldheid der menschenkinderen, dat God hen zal verklaren, en dat zij zullen zien, dat zij als de beesten zijn op zich zelve. Want wat den kinderen der menschen wedervaart, dat wedervaart ook den beesten, en eenerlei wedervaart hun beiden; gelijk *die* sterft, alzoo sterft *deze*, en zij allen hebben eenerlei adem, en de uitnemendheid der menschen boven de beesten is geene; want allen zijn zij ijdelheid. Zij gaan allen naar ééne plaats; zij zijn allen uit het stof, en zij keeren allen weder tot het stof. Wie merkt, dat de adem van de kinderen der menschen opvaart naar boven, en de adem der beesten nederwaarts vaart in de aarde? Dies heb ik gezien, dat er niets beters is, dan dat de mensch zich verblijde in zijne werken, want dat is zijn deel, want wie zal hem daarhenen brengen, dat hij ziet hetgeen na hem geschieden zal?'

II. *Jezus Sirach.*

Verscheidene eeuwen na Salomo, en ook na de overige stellers der Spreuken, leefde Jezus Sirach. Wij bezitten onder de Apocriefen van het Oude Verbond een boek van hem in de Grieksche vertaling, welke zijn kleinzoon van het, oorspronkelijk in het Hebreeuwsch geschreven, werk maakte. De grootvader schijnt omstreeks twee eeuwen vóór Christus geleefd te hebben, want hij spreekt nog als over een pas overledene, dien hij gezien heeft, over den Hoogepriester Simon, den zoon van Onias, die in 198 vóór Christus stierf.

Intusschen is het boek, dat Sirach ons naliet, niet van zijne hand alleen. Veel heeft hij overgenomen uit andere Wijzen, zooals de inhoud van het boek zelf toont en de verzamelaar niet onduidelijk te kennen geeft.

Niettemin vinden wij in dit geschrift het beste voortbrengsel van de rein Israëlietische wijsheid, welke uit veler mond hier tot ons spreekt. Laat ons ook hier nagaan, wat de inhoud, het doel en de grondslag der zedeleer is, welke Jezus Sirach ons biedt.

Inhoud van Jezus Sirach.

Wij kunnen den inhoud van dit boek noemen *leefregelen voor gedrag en hart.*

Het bevat aanprijzingen van gehoorzaamheid aan de ouders, weldadigheid jegens de armen, voorzichtigheid en waarheidlievendheid in het spreken, nederigheid in voorspoed, matigheid bij het genot des levens, geduld onder rampen.

Voorts hooren wij ernstige waarschuwingen tegen dwaas zelfvertrouwen, hoogmoed, nijd, jaloerschheid, het hechten aan ijdele dingen, het toegeven aan eerzucht, gierigheid, ontucht en allerlei zonden.

Onder vele andere schilderingen munten die uit van het huiselijk geluk (3:1-16) en van eene goede en eene slechte vrouw (25:18-26:19).

Doch wij hooren deze aanprijzingen en waarschuwingen, in nog meer volslagen wanorde naast en door elkander gezet dan in mijne opnoeming.

Evenwel levert dit geschrift niet alleen eene kostbare bijdrage voor de kennis van Israël's zedelijken en godsdienstigen toestand in de eeuwen ná de ballingschap in Babel en vóór Christus; maar ook, indien wij langzaam lezen en veel nadenken, eene aangename en leerzame lectuur, boven Salomo's Spreuken te verkiezen. Dit heeft tweeerlei oorzaak: de eene is, dat Sirach veel meer ontwikkeld is dan Salomo; de andere, dat hij veel vromer is en veel stichtelijker schrijft.

De meerdere ontwikkeling van Sirach boven Salomo vinden wij in eene menigte van aanwijzingen en opmerkingen, die van nadenken en

doordenken getuigen. Zoo houdt hij eraan vast, dat de mensch zedelijk vrij is en *hij*, niet God, de oorzaak is der zonde. Men hoore (15:11-20);

> ‘Zeg niet, “door den Heer werd ik afvallig;”
> Want wat Hij haat, zult gij niet doen.
> Zeg niet: “Hij leidde mij van den regten weg;”
> Want Hij behoeft geen zondig mensch.
> Al wat een gruwel is, haat de Heer,
> en wie Hem vreezen, vinden daarin geen lust.
> Hij schiep van den beginne den mensch,
> en liet hem aan eigene beraadslaging over.
> Indien gij wilt, bewaart gij de geboden,
> en trouw beoefenen doet gij naar welgevallen.
> Hij zet u vuur en water voor:
> Strek gij uwe hand uit naar 't geen gij wilt.
> De mensch heeft het leven en den dood voor zich;
> Wat hij wenscht, wordt hem gegeven.
> Want groot is de wijsheid des Heeren,
> Hij is sterk van heerschappij en ziet alle dingen;
> Zijne oogen zijn over hen, die Hem vreezen,
> en Hij kent alle werk des menschen.
> Niemand gebiedt Hij goddeloos te zijn,
> en niemand geeft Hij vrijheid tot zondigen’(*).

Zoo sterk, als hier, wordt nergens in den Bijbel de zedelijke vrijheid des menschen gehandhaafd, behalve door Jacobus (1:13-17), die Sirach in puntigheid en veelzijdigheid nog overtreft.

Bij Sirach vinden we ook de uitspraak, dat de zonde uit hoogmoed is ontstaan (10:12): ‘Het begin der hoovaardij is 's menschen afval van God; en de afkeer zijns harten van zijn Schepper.’

Niet zelden spreekt Sirach het uit, dat rampen voor den vrome geene straffen zijn van een vertoornd God, maar kastijdingen van een liefderijk Vader, die hem van de zonde wil bevrijden, 2:4-6:

> ‘Wat u ook overkome, verdraag het,
> en wees geduldig onder uwe vernedering, bij de wisseling van het lot.
> Want in het vuur wordt het goud beproefd,
> en die Gode welgevallig zijn, in den smeltkroes der vernedering.
> Vertrouw op Hem, Hij trekt zich uwer aan;
> Maak uwe paden regt, en gij moogt op Hem hopen.’

Elders (34:19) is het:

> ‘De Allerhoogste heeft geen welgevallen aan der goddeloozen offers;
> en verzoent de zonden niet door menigte van offergaven.’

Een aandoenlijk schoon gebed vinden wij ook bij Sirach (23:1-6), daartoe strekkende, dat hij toch nooit eene prooi der zonde worde.

(*) De vertaling is meest van Joh. Dyserinck, *De Apocriefe boeken des O.V. Haarlem* 1874.

Een der voortreffelijkste denkbeelden van Sirach is dit, dat er vergeving van zonden bij God is te verkrijgen door ootmoed en berouw (17:29, 18:21), door vergevingsgezindheid (28:2-5) en door deugd (3:3-9).

Gedurig ontmoeten wij eene wel doordachte slotsom van rijpe ervaring, in puntige spreuken uitgedrukt; b.v. 16:11-21 over het lang verborgene van Gods wegen; 6:4-16 over ware en valsche vrienden; 33:25-32 over verstandige behandeling van slaven; 34:20-22 over de bejegening van de armen.

Van vernuft en gezond verstand geeft Sirach vele proeven. Eén voorbeeld toone het! 38:24-39:5:

> ‘Die wijsheid zal leeren, moet weinig hebben te doen.
> Hoe zou hij wijs worden, die den ploeg heeft te sturen,
> en in den prikkel als schepter roemt;
> die de ossen drijft en met hun arbeid zich bezig houdt,
> en slechts van jonge stieren weet te vertellen?
> Zijn hart zet hij er op, om voren te trekken,
> en zijne slapeloosheid geldt het voeder der kalveren.
> Evenmin wordt een bouwmeester of timmerman wijs,
> die dag en nacht doorwerkt;
> noch hij, die zegelringen graveert,
> en er op zint, om er allerlei afwisseling in te brengen.
> Zijn hart zet hij er op, om een beeld naar 't leven te treffen,
> en zijne slapeloosheid geldt het voltooijen van den arbeid.
> Evenmin een smid, die bij zijn aambeeld zit,
> en aan 't ruwe ijzer zich afbeult.
> De rook van het vuur verteert zijne leden,
> en met de hitte van den oven heeft hij te kampen.
> Het geweld des hamers maakt hem doof,
> en zijne oogen matten zich af door het turen op zijn voorwerp.
> Zijn hart zet hij op de voltooijing van zijn werk;
> zijne slapeloosheid geldt de versiering bij het afmaken.
> Zoo is het ook met den pottebakker, die bij zijn werk zit,
> en met de voeten de schijf draait;
> die altijd door in zorg is over zijn arbeid,
> welken hij moet leveren.
> Met den arm vormt hij het leem,
> na het vóór de voeten smedig te hebben gemaakt;
> zijn hart zet hij er op, om het glasuursel te voltooijen;
> en zijne slapeloosheid geldt het stoken van den oven.
> Deze allen verlaten zich op hunne handen,
> en ieder gebruikt zijn verstand bij zijn werk.
> Zonder hen wordt geene stad gebouwd,
> en woont men niet in den vreemde, noch reist men rond.
> Maar zij worden in den raad des volks niet verlangd,
> en zijn in eene vergadering geene hoogvliegers;
> zij zitten niet op den regterstoel,
> noch overleggen het verbond der wet.
> Zij brengen geen geregtigheid en oordeel aan het licht
> en worden bij spreuken niet gevonden;
> doch zij houden de eeuwige schepping in stand
> en hun hoogste zoeken is in de beoefening der kunst.

Maar die zijn zin er op heeft gesteld,
om de wet des Allerhoogsten te overdenken,
Vorscht de wijsheid aller ouden uit
en houdt zich met de profetieën bezig.
Hij overlegt in zich zelven de verhalen van beroemde mannen,
en dringt door tot kunstige spreuken;
hij vorscht den verborgen zin van gelijkenissen uit,
en houdt zich bezig met raadselen en spreuken.
Hij dient in het midden van aanzienlijken,
en verschijnt in de tegenwoordigheid van een vorst;
Hij trekt het land van vreemde volken door.
Wat goed en kwaad is, gaat hij onder de menschen na.
zijn hart zet hij er op, om vroeg den Heer, zijn Schepper, te zoeken,
en voor den Allerhoogste te smeeken;
Zijn mond opent hij in het gebed,
en bidt van wege zijne zonden.'

Hetgeen wij hier ten slotte hooren, is aan Sirach zeer eigen: de door en door godsdienstige geest. De eerste woorden van zijn boek zijn: 'Alle wijsheid komt van den Heer', en dat hij hiervan gansch en al doordrongen is, toont zijn geheele werk tot aan het einde toe. Alles brengt hij tot God terug: voorspoed en tegenspoed komen van Hem; wijsheid, deugd, rust, blijdschap zijn van Hem. Door de wet van Mozes, door de vermaningen der Profeten, door de geschiedenis van Israël voedt Hij ons op, opdat wij Hem steeds meer kennen en navolgen. Nu en dan gaat de toespraak aan zijn kind, welke heerschend is in dit boek, over in een gebed tot God, en wel in een innig en vroom gebed, b.v. 23:1-6, 36:1-19, 51:1-17, of in eene uitstorting van den lof van God, als 42:15-43:36, die allen weldoet en de gebeden verhoort 35:20-25.

Kortom: een vromer boek dan Jezus Sirach is er in den Bijbel niet.

Daarom is dan ook Sirach verheven boven Salomo, wiens wijsheid veelal wereldsche wijsheid is, terwijl Sirach heiligheid van hart en leven, door God gewild en van God te verkrijgen, ernstig nastreeft. God is de bron van alle goed voor ons door middel van de Wijsheid, waardoor Hij de wereld schiep, eerst doelmatig inrichtte en nu nog bestuurt. Zij zegt van zichzelve (24:6-12):

'Onder alle volk en stam was Ik scheppende werkzaam;
bij deze allen zocht ik eene rustplaats.
Toen gebood mij de Schepper:
Woon in Jakob en heb in Israël uw erve.'

Zóó werd Mozes de tolk van Gods wil in de wet, welke hij gaf. Deze wet is de boven alles heerlijke openbaring van God, welke, door Israël's Dichters en Profeten bewaard en verder ontwikkeld, de grootste weldaad voor Israël is geworden (2:16, 7:29-31, 9:15, 19:18, 21:21, 24:22-27, 36:2, 45:5). De Spreuken van Salomo weten niets van deze openbaring van God, van Mozes,

van Israël's groote mannen. Levenswijsheid of liever *Lebensklugheit* is daarin het hoogste.

Doch met Salomo komt Sirach geheel overeen in de vergeldingsleer. Zij kennen beiden geene straf of belooning dan in dit leven, dewijl zij van het volgende niets weten.

Bij Sirach is wel eens eene lofverheffing van het voortleven der braven, namelijk in den roem der nageslachten (41:1-50:24, vooral 44:10-15); maar van eene persoonlijke onsterfelijkheid geen spoor. Met den dood is alles gedaan (2:10, 11, 10:11, 14:16, 16:1, 17:22, 27, 28, 22:9, 30:17, 38:21, 40:1, 11, 41:4, 44:19, 46:19).

De belooning der vromen moet dus zijn in dit leven (2:8-11, 11:14, 22, 31:13-16, 39:24), en ook de straf der boozen in dit leven (5:4-8, 7:8, 16:12-14, 40:8, 9).

Doch dit druischt aan tegen de ondervinding, welke ons leert, dat de braven niet altijd voorspoedig zijn en de boozen niet altijd rampspoedig. Erkende Asaf (Ps. 73) dit zoo diep, dat hij schier wanhopig werd, en kwam de dichter van Job er schier door in vertwijfeling, van dezen strijd wist Sirach niets. Hij houdt er zich aan, dat het toch waar is, wat hij meent, al wordt het duizendmaal door de ervaring gelogenstraft.

Daar Jezus Sirach minder bekend is, dan hij verdient, heb ik mij wat langer bij hem opgehouden. Doch nu is het ook genoeg, om te rechtvaardigen, dat de inhoud van dit boek bestaat in *leefregelen voor gedrag en hart.* Het zijn regelen, maar niet alleen voor het gedrag, ook voor het hart, leefregelen van wijsheid en vroomheid.

Doel van Jezus Sirach.

Sirach's doel is verhevener dan dat van Salomo, in zooverre hij een vroom, innig godvruchtig leven wil bevorderen, terwijl Salomo een aangenaam leven beoogt. Bij Sirach is God, bij Salomo maatschappelijke deugd het hoogste, dat hij kent. Wat Sirach bedoelt, zou men *levenskalmte* kunnen noemen. Deze wenscht hij te bevorderen bij zijne kinderen en tijdgenooten en bij hunne nakomelingen. Aan het slot van zijn boek zegt hij: ‘Ziet met uwe oogen, dat ik veel rust vond voor mij zelven. Krijgt aan het onderrigt deel en uw hart verheuge zich in Gods barmhartigheid.’

Wat hij voor zich heeft verzameld uit Gods werken en uit de wijsheid der voorgeslachten, dat wil hij aan anderen doen kennen. Zijn boek, waarin hij overal zoo trouwhartig tot zijn *kind* spreekt, moet naar zijn doel een vriendelijke gids zijn, om Israël bij Mozes' wet en de openbaring van God, aan Mozes en de voorvaderen geschonken, te bewaren.

Wij moeten ons dien tijd duidelijk voorstellen. De kleine kolonie, die, uit Babel's ballingschap teruggekeerd, de kern werd van de nieuwe natie, stond aan velerlei gevaren bloot. Eene groote zaak was verkregen: de afgodendienst, waaraan Israël zich vroeger altijd weer had schuldig gemaakt, was bij de vernieuwde natie voorgoed overwonnen. De vreeselijke straf, voor de afgoderij ondergaan, had heilzaam gewerkt. Maar zou dit zoo blijven? Esra, Nehemia en eenige anderen wenschten het en poogden het te bestendigen. Zij verzamelden en verklaarden de aloude Heilige Schriften van Israël en prezen dezen aan boven alles, wat er elders te vinden was. Hunne ijverige pogingen gelukten ten deele. In de plaats der Profeten, die waren uitgestorven, traden de Schriftgeleerden op. Dezen konden en zouden, zoo meenden zij, het volk ertoe brengen, om Gods openbaring, aan de voorouders geschonken, voor eeuwig te bewaren. Doch deze aanwinst ging met verlies gepaard. In plaats van den *geest,* waardoor de Profeten hadden gesproken, kwam de *letter*, die de nalatenschap der oude Godsmannen tegen alle schade zoude beveiligen.

Jezus Sirach verblijdde zich in deze poging, om Israël's grooten schat voor altijd te behouden. Hij verzamelde daartoe de spreuken, opmerkingen en waarschuwingen der voorgeslachten en stelde die, naar de behoeften van zijn leeftijd en van latere eeuwen, ernstig en vriendelijk voor oogen. Ook gaf hij een overzicht van alle groote mannen, door God aan Israël geschonken, en van de heerlijke taak, die zij hadden vervuld. Ontwikkeling had Sirach, meer dan die oude Profeten en Wijzen; maar zonder zich ervan bewust te zijn. Alexander van Macedonië was zegevierend door Azië getrokken en had de beginselen der Grieksche beschaving, als vruchtbaar zaad, met milde hand in het Oosten uitgestrooid. Ook Jezus Sirach had daarvan het een en ander opgevangen en de Wijsheid van Salomo's Spreuken, waaraan hij getrouw wilde blijven(*), een weinig door de wijsbegeerte der Grieken veredeld.

Maar deze geestesrichting, aan het oude Israël en aan Jezus Sirach eigen, werd door twee vijanden bedreigd, het Farizeïsme en het Hellenisme.

Het Farizeïsme was het streven, om de wet en geheel de openbaring van God aan Israël te omtuinen, gelijk men het noemde, en aldus te beveiligen tegen alle vijandige aanvallen. Doch hiertoe namen zij het een en ander over uit de leeringen van vreemde volken, van de Babyloniërs en Perzen, die Zoroaster's godsdienst navolgden, en van de Grieken, die bovenal Plato huldigden, b.v. over den oorsprong der zonde, de zedelijke vrijheid en de onsterfelijkheid des menschen.

(*) Zie J. van Gilse, *Libri, qui Sapientia Jesu Sirachidis inscribitur, argumento brevius enarrato, accuratius doctrinae fons exponatur. Addatur tibri cum Proverbiis Salomoneis comparatio*, in de *Annalen* der Groningsche Hoogeschool van 1830-1831. Het opschrift eener § (bl. 44) luidt: 'Unicus doctrinae Sirachidis fons fuerunt Judaicae gentis Libri Sacri, qui Vetere Foedere continentur'.

Doch hoe afkeerig ook Jezus Sirach is van de aan de vreemde wijsheid ontleende denkbeelden: hijzelf toont in zijne beschouwing van de zonde en vrijheid des menschen, dat hij dieper doordacht dan Salomo en de overige aloude Israëlieten. Maar scherp onderscheidde hij zich toch van hen door eene allerbelangrijkste zaak: de leer der onsterfelijkheid verwierp hij geheel en al.

Ook het Hellenisme drong in Israël door. De *Wijsheid van Salomo*, zooals de titel van een boek onder de Apocriefen des Ouden Verbonds luidt, is een voortbrengsel van een aan Plato evenzeer als aan Mozes zich hechtend Israëliet. Hij was van lateren tijd dan Jezus Sirach, maar wat hij duidelijk uitsprak, begon in Sirach's eeuw reeds te gisten en zich baan te breken, totdat deze geestesrichting in Philo van Alexandrië, den tijdgenoot van onzen Heer, hare volledige ontwikkeling erlangde.

Het doel van Sirach, om tegen de opkomende gevaren een dam op te werpen en de twee vreemde bestanddeelen, die Israël's godsdienst met den ondergang bedreigden, af te weren, is waarlijk niet mislukt. Zijne aanprijzing van den voorouderlijken godsdienst heeft er, blijkens den grooten opgang, dien zijn boek maakte(*), krachtig toe medegewerkt, dat hij is blijven bestaan, zelfs na de verwoesting van den tweeden tempel, waarmede Israël's ondergang voor altijd scheen voltooid. Ja, dat Israël nog als volk bestaat, heeft het te danken aan de volharding, waarmede Sirach en andere Israëlieten altijd dóór aan de bestemming van Israël bleven gelooven en anderen deden gelooven.

Grondslag van de zedeleer van Jezus Sirach.

De grondslag voor de zedeleer van Jezus Sirach is niet als in Salomo's Spreuken de *wijsheid uit ervaring.* Immers, terwijl Salomo op eene algemeene menschelijke ervaring steunt, zonder op de Wet van Mozes en de vermaningen der Profeten te letten, is in Sirach's boek de Wet en de Profeten begin en einde, zonder evenwel het eigen menschelijk onderzoek van den vromen Israëliet ter zijde te zetten. De grondslag voor zijne zedeleer is de *wijsheid*, *uit Gods Wet en 's menschen nadenken* afgeleid.

In Sirach hebben wij eene merkwaardige proeve, hoe Israëlieten, die zich streng aan het Mozaïsme hielden en dus hun blik niet tot over het graf uitstrekten, toch, bewust of onbewust, verder ontwikkeld konden worden, zoowel door de ballingschap in Babel als door de Grieksche wijsbegeerte, die ook in Palestina was doorgedrongen.

Ervan weten wil hij niet. Hij blijft een Palestijnsche Jood, een Israëliet, die, zonder het duidelijk in te zien, verder komt dan Salomo. Deze is zijne hoofdbron. Maar zijn Spreukboek is toch eene verbeterde

(*) Men kan hierover raadplegen onder anderen O.F. Fritzsche, § 10 der *Einleitung* in het *Exeget. Handbuch zu den Apokr. des A. Test.*, bl. 36.

bewerking van dat van Salomo, waarin alles veel meer samenhangt en ontwikkeld wordt.

Toch blijft Sirach in 't algemeen verre beneden het andere boek der Apocriefen, 't welk de *Wijsheid van Salomo* genoemd wordt. Dit is geene zedeleer, maar een wijsgeerig werk, 'twelk meest op Griekschen bodem staat. De schrijver, blijkbaar jonger dan Sirach, is een wegbereider voor Philo van Alexandrië, die èn uit Mozes èn uit Plato beiden eene eclectische philosophie wist af te leiden, zonder Gods openbaring aan Israël te verwaarloozen.

Tusschen dit zeer belangrijk voortbrengsel der Grieksch-Joodsche letterkunde en Jezus Sirach is derhalve eene groote klove. Jezus Sirach is geen wijsgeer; hij is zedeleeraar. En de grondslag zijner zedelessen is eerbied voor Gods openbaring, voor Gods wet, voor Mozes, den man Gods, en de Profeten; eerbied voor Gods leiding met Israël, 'twelk boven alle volken door God was bevoordeeld. Doch deze eerbied ging gepaard met ernstig onderzoek en nadenken, waartoe de mensch verplicht was, over Gods wegen met Israël.

Kortom, de zedeleer van Sirach heeft tot grondslag Gods werk aan Israël en Israël's nadenken daarover.

III. *Jezus Christus.*

Van de twee voortreffelijke zedeleeraars in Israël gaan wij voort naar den volmaakten leeraar, Jezus Christus.

Op velerlei wijze heeft die leeraar zich geopenbaard, in een heilig leven, groote daden en heerlijke woorden.

Deze woorden vinden wij in gelijkenissen, gesprekken en redevoeringen. Onder deze laatsten behoort vooral de Bergrede, welke Hij eenigen tijd na zijn optreden in Galilea tot eene groote schare hield. In het spreukmatige daarvan heeft Hij zich gevoegd naar de gewoonte van zijn volk, gelijk wij deze uit Salomo en Sirach, uit Jacobus en den Talmud kennen.

Misschien heeft de Heer bij die gelegenheid wel iets meer gezegd, dan Mattheüs 5-7 en Lukas 6:20-49 mededeelen; misschien ook deze of die dingen, die erin worden vermeld, niet bij deze gelegenheid uitgesproken. Bijzonder geldt dit laatste het voorbeeld van een gebed in het *Onze Vader* (Matth. 6:9-13), 'twelk wat heel vreemd tusschen de overige vermaningen in staat, terwijl Lukas (11:1-4) eene gepaste gelegenheid aangeeft voor dit gebed in het verzoek der Apostelen, hen te leeren bidden, gelijk de Dooper dit voor zijne leerlingen had gedaan. Misschien zijn er meer gezegden des Heeren, die door Mattheüs in de Bergrede zijn opgenomen, maar door Lukas bij andere gelegenheden zijn medegedeeld, bij Lukas op de rechte plaats gezet.

Doch dit alles doet voor mijn doel niets af. De Bergrede is een

volledig, in zich sluitend geheel, zonder gaping, al kan er iets uit gemist worden.

Ook is het nauwelijks mogelijk te betwijfelen, of het wel één en dezelfde rede is, welke de beide Evangelisten mededeelen. Lukas is veel korter, maar heeft de hoofdtrekken, welke bij Mattheüs voorkomen. Het is één rede, doch de eene redactie is meer, de andere min uitvoerig en volledig(*). Van beiden geldt het woord der dienaren van den Hoogen Raad: 'Nooit heeft een mensch zóó gesproken als deze mensch.' De Bergrede is de kortste, rijkste en geregeldste van alle zedeleeren in Spreuken, die ooit zijn gegeven.

Ook van de zedeleer, in deze Bergrede uitgesproken, zullen wij den inhoud, het doel en den grondslag nagaan.

Inhoud der Bergrede.

Wij kunnen den inhoud der Bergrede dus uitdrukken, dat zij de vraag beantwoordt: Welke is *de gerechtigheid, die in het rijk van God geldt?*

In het eerste deel (Matth. 5:1-48) wordt de verhouding van het Godsrijk tot de Joodsche Godsregeering in 't algemeen en naar eenige voorbeelden in 't licht gesteld als het rijk der innerlijke zedelijkheid tot dat der uiterlijke gerechtigheid. In het tweede deel (6:1-18) vindt men de tegenstelling van deze zedelijke vervulling der wet tegen de Farizeesche opvatting ervan als werkheiligheid in aalmoezen, vasten en gebed. In het derde deel (6:19-34) wordt de scheiding voorgesteld van het vergankelijke en eeuwige, de eenige waardij van het eeuwige en, na de volledige overgave aan hetzelve, de blijmoedige werkzaamheid in dit eeuwige. Het vierde deel (7:1-12) behelst eenige afzonderlijke spreuken van de zedewet en van levenswijsheid. Het vijfde deel (7:13-27) brengt alles terug tot daad en gezindheid en eindigt met eene ernstige vermaning, die eene verpletterende kracht in zich draagt, èn voor dien tijd (7; 28, 29), èn voor den onzen, èn voor alle komende tijden(†).

Eene goede benaming van deze Bergrede is die, welke Herder eraan gaf: de *Magna Charta* van het nieuwe Godsrijk. Jezus sprak haar uit, nadat hij eenige maanden lang het land was rondgegaan, leerende en werkende zooals nooit iemand. Over het koninkrijk van God in 't bijzonder had Hij telkens weder gesproken. Nu was de tijd dáár, dat Hij het wezen en doel van dit rijk duidelijk en bondig moest doen kennen. Dit deed Hij, zooals Hij alleen het konde.

Hij stelt zich voor als Wetgever, Rechter en Koning; bij ons zijn deze drie onderscheiden, bij Israël waren zij één. 'De Heer', zegt Jesaja (33:22), 'is onze Regter, de Heer is onze Wetgever, de Heer is onze Koning.'

(*) Zie C.H. van Herwerden CHz., *Jezus Christus in de Bergrede beschouwd*, *als een voorbeeld voor den kansel-redenaar*, Gron., 1829, bl. 47-70.

(†) Ik neem deze inhoudsopgave over uit Hase, *Das Leben Jesu*, § 59 (vijfde uitg. 1875).

‘Hoogst merkwaardig is het,’ zegt Blaauw(*), ‘hoe Jezus zich omtrent vele dingen nog niet duidelijk uitlaat, maar toch het vermoeden daarvan reeds wekt. Veel kan Hij nog niet uitspreken, maar om dit later te kunnen doen, moet hij het nu reeds niet geheel verborgen houden; daarom doet Hij het vermoeden. Het is, wat zich korter in het Grieksch laat zeggen met den raad dien Apollo aan Socrates gaf: o λγεν, o ρπτειν, λλ σημανειν(†). Hij zegt nergens in de Bergrede met ronde woorden, dat hij de Messias is, en toch geeft Hij het duidelijk te kennen. Hij voorspelt niet, dat Hij zal lijden; dit toch zou het vermoeden, dat Hij de Messias zijn kon, geheel, ook bij zijne Apostelen hebben vernietigd; toch doet hij aan de mogelijkheid daarvan denken door van het lijden zijner volgelingen gewag te maken. Zoo zegt Jezus ook niet, dat Hij de wet van Israël zal opheffen, maar duidt de mogelijkheid daarvan reeds aan. Waarom Jezus zoo deed? Deze vraag vindt haar antwoord in de woorden van B a u r, *Neutest. Theol.* bl. 94: “Da er kein Messias im Sinne des Volks sein wollte, so konnte er das in ihm selbst erst allmälig entwickelte messianische Bewusstsein erst dann entschiedener aussprechen, nachdem er durch seine ganze Thätigkeit der reinern Messias-Idee, wie er sie auffasste, ihre nöthige Begründung gegeben hatte.”’

Doel der Bergrede.

Het doel, 'twelk de Heer zich bij het houden dezer Bergrede voorstelde, is blijkbaar, *hemelzin* bij zijne leerlingen opte wekken.

In de eeuwen vóór Jezus Christus was het leven op aarde hoofdzaak. Bij Romeinen, Grieken en Israëlieten, de beschaafdsten der oude natiën, stelde men den Staat voor als de hoogste aller vereenigingen, waaraan alles, ook deugd en godsdienst, onderworpen moest worden. Bekend is het woord van Cicero (*De Officiis* I, 17): ‘Cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares, sed omnes omnium caritates patria una complexa est’(§). Dezelfde zegt ook (*De Rep.* I, 7): ‘Neque est ulla res, in qua propius ad Deorum numen virtus accedat humana, quam civitates aut condere novas, aut conservare jam conditas’(**).

Maar de Staat behoort aan de aarde, en staatszorg is het werk der regeerders van de Staten, zoodat, al erkent men de onmisbaarheid van den godsdienst en van 't geloof aan een volgend leven, om den Staat goed te kunnen besturen, men toch beiden aan den Staat ondergeschikt maakt.

Vooral komt hier in aanmerking het geloof aan een volgend leven. Van dit leven bestond er wel vóór Jezus Christus een vermoeden,

(*) Bl. 33 der straks aan te halen dissertatie.
(†) Niet zeggen, niet verbergen, maar aanduiden.
(§) Dierbaar zijn ons onze ouders, dierbaar onze kinderen, nabestaanden, vrienden; maar alle dierbaarheid van allen omvat het vaderland alleen.
(**) Er is geene zaak, waarin de kracht des menschen nader komt tot het wereldbestuur der Godheid, dan het stichten van nieuwe staten of het bewaren van vroeger gestichte.

besef en gedachte, maar als van een aanhangsel van ons leven op aarde. Homerus en Virgilius laten wel hunne helden voortleven, maar mocht het wel een voortleven heeten, in de onderwereld af te dalen en dáár het aardsch bedrijf voort te zetten in schemerschijn en het verlies van 't vorige aanzijn te betreuren?

Neen, dat was geen voortgaan van licht tot licht, van deugd tot deugd, van volmaking zonder perk of einde. Het was een middending tusschen zijn en niet-zijn, zonder vreugde, zonder doel, zelfs voor de braven en dapperen. Het kon dus niet anders, of de zedeleer bepaalde zich tot de dingen der aarde. Was het in Israël beter? Salomo en Sirach, de uitnemendste zedeleeraars van dit volk, ontleenen geene beweegredenen voor hun onderwijs aan de toekomst in de eeuwigheid.

Socrates doet anders. Toen hij den giftbeker drinken zoude, verheugde hij zich in het vooruitzicht, van nu welhaast in 't gezelschap te zullen komen van de edele en groote mannen der vorige eeuwen. Maar Socrates is eene uitzondering. Zelfs Plato bouwt in zijne gedachten een Godsrijk op, 'twelk zal zijn eene volmaakte Republiek op deze aarde.

Met Jezus komt er een volslagen omkeer tot stand. Hij is koning van een rijk, ja, maar van een rijk, 'twelk niet is van deze aarde, of liever, niet van deze wereld. Hij sticht een verbond tusschen God en menschen, ja, maar een nieuw verbond in plaats van het oude, door Mozes gegronde. Bij Hem is de aarde niet het hoogste en ware goed, niet het blijvende Godsgebouw. Zij is alleen een voorportaal van het eigenlijke heiligdom, welks deuren Hij opent, opdat elk erin moge zien en zich reinigen en heiligen, ten einde er weldra te kunnen ingaan.

Dit alles hooren wij Hem reeds in de Bergrede aanduiden en aanwijzen. De grondtoon dezer rede, die overal doorheen klinkt, is dit woord: ‘Zoekt eerst het koningrijk van God en zijne geregtigheid, en al deze (aardsche) dingen zullen u worden toegeworpen’ (Matth. 6:33).

Duidelijker zal ons het doel van de Bergrede nog worden, als wij letten op den grondslag van Jezus' zedeleer in deze Rede.

Grondslag der zedeleer in de Bergrede.

Is bij Salomo de grondslag, waarop hij zijne zedelessen bouwt, de wijsheid uit ervaring, en is bij Jezus Sirach de wijsheid uit Gods wet en 's menschen nadenken afgeleid: bij Jezus Christus is de grondslag zijner zedeleer in de Bergrede iets geheel anders(*); het is *Jezus zelf.*

(*) Het is in de laatste jaren bij sommige Christenen en Joden mode geworden, den grondslag van Jezus' zedeleer te zoeken bij een Rabbi Hillel, den grootvader van Gamaliël, aan wiens voeten Paulus had gezeten. Zie Hand. 5:34, 22:3. Van hem (Hillel) weet ons Renan, die liever zijne phantasie dan de historie volgt, het een en ander te vertellen, waarvan de wereld vroeger niets wist. Renan schrijft, *Vie de Jésus*, chap. 5, p. 81-93: ‘Jezus sloot zich meest aan Hillel aan. Hillel had 50 jaar vóór Hem aphorismen uitgesproken, die met de zijnen veel gelijksoortigheid hadden. Wegens Hillels ootmoedig gedragene armoede, de zachtheid van zijn karakter, den tegenstand, dien hij aan de Priesters en huichelaars bood, was hij eigenlijk de ware leermeester van Jezus, wanneer men daar van een leermeester spreken kan, waar het om eene zoo verhevene oorspronkelijkheid te doen is.’
Renan's zonderlinge verheffing van Hillel heeft aan sommige Joodsche geleerden aanleiding gegeven, om nog veel eerder te gaan. De bekende Dr. Abraham Geiger verklaart (in zijne

Tot nog toe is dit - hoe is het mogelijk! - weinig of niet opgemerkt; Blaauw is de eerste, voor zoover ik weet, die in zijne doctorale dissertatie dit heeft aangewezen(*). Zelfs de geniale Hase(†) noemt de Bergrede nog eene voorstelling van het Christendom, waarbij de persoon van Jezus genoegzaam geheel terugtreedt, 'een Christendom bijna nog zonder Christus'.

Loopen wij de Bergrede maar eens door, dan blijkt het duidelijk, dat zij niet alleen niet steunt op het gezag der overlevering en der schriftgeleerdheid, gelijk die van Israël's vroegere leeraars, maar er lijnrecht tegenover staat; dat zij geheel en al steunt op Jezus' persoonlijkheid en werk, op Hem, die èn wetgever èn wereldrechter èn Koning van het Godsrijk is, naar de zeden van dien tijd in één persoon deze drie betrekkingen vereenigend. Jezus begint (Matth. 5:3) met over het koninkrijk der hemelen te spreken en herhaalt de vermelding ervan (vs. 10). Doch al dadelijk voegt Hij (vs. 11) erbij: 'Zalig zijt gij, zoo de menschen u smaden en vervolgen *om mijnentwille.*' Hiermede treedt Hij op een ander gebied over, van het *rijk* op den *Koning* diens rijks; doch Hij doet dezen overstap zonder hem met ophef aan te kondigen. Maar Hij kondigt hem toch aan, reeds als Hij (vs. 17) zegt: 'Meent niet, dat ik gekomen ben, om de Wet en de Profeten te ontbinden; ik ben niet gekomen om te ontbinden, maar te vervullen.' Hij, Hij zal vervullen, volmaken, den

Vorlesungen über das Judenthum und seine Geschichte, 1864): 'Jezus was een Pharizeër, die op de paden van Hillel ging. Eene nieuwe gedachte sprak Hij volstrekt niet uit. Maar Hillel is ons het beeld van een echten hervormer.' Zóó spreken ook andere Joodsche geleerden, ten einde hun godsdienst boven den Christelijken, hun Talmud boven het Evangelie te verheffen. In zijne *Geschichte der Jaden* (D. III, 1863) zegt Dr. Grätz: 'Jezus' zachtmoedigheid en ootmoed herinneren ons aan Hillel, dien Jezus zich in 't algemeen, naar het schijnt, tot voorbeeld genomen heeft.'

Het is niet noodig, Renan, Geiger en Grätz te wederleggen. Alleen merk ik op, dat Hillel stierf, toen Jezus omtrent tien jaar oud was, zoodat deze in den gewonen zin geen leerling van Hillel kan geweest zijn. En dan nog iets. Als bewijs van Hillel's voortreffelijke zedeleer wordt altijd weder gewezen op zijne spreuk: 'Wat gij niet wilt, dat u geschiedt, doe dat ook aan een ander niet. Dit is de geheele wet en al het andere uitlegging daarvan. Ga heen en leer dat.' Natuurlijk prijzen wij den man, die zoo sprak. Maar dit enkele en nog wel negatieve beginsel of verbod staat toch verre en verre beneden de positieve beginselen of geboden, welke wij in de Bergrede vinden.

Voortreffelijk is Jezus' geheel eenige grootheid in het licht gesteld door F. Delitzsch, *Jesus und Hillel. Mit Rücksicht auf Renan und Geiger verglichen*, Erlangen 1867, tweede uitg. Over Hillel kan men nog vergelijken Arnold in Herzog's *Real-Encyclopaedie* D. VI, bl. 96, eerste uitg. 1856, en Strack in dezelfde *Real-Encycl.* D. VI, bl. 113, tweede uitg. Arnold schreef vóór, Strack ná Renan's *Vie de Jésus.*

(*) A.F.H. B l a a u w , *Jezus Christus in de Bergrede vergeleken met Jezus Christus in het overige Nieuwe Testament*, Gron. 1870.

(†) *Geschichte Jesu*, bl. 403.

knop, die in het Oude Verbond gegeven is, niet verstoren, maar in bloesem en vrucht doen overgaan en alzoo doen verdwijnen, daar het Oude Verbond niet bestemd is, om te blijven, maar alleen een tijdelijk middel is, om een eeuwig Evangelie mogelijk te maken.

Zesmaal herhaalt Hij dat: 'Ik evenwel, ik zeg'(*). Tot de Ouden was menig bevel in den vorm van eene spreuk gekomen. Maar hoe hoog het gezag van Mozes en de Profeten mocht gesteld worden, ja, hoe zeker het was, dat het Oude Verbond door Mozes op Gods bevel was gesticht: Jezus Christus stelt zich als wetgever boven die oude Wet. Had Mozes iets gezegd, hoe voortreffelijk ook, Jezus zeide, tegen Mozes in, tegen de Wet in, tegen de Profeten in: *Ik evenwel*, *ik zeg*:

En Jezus trad hiermede niet alleen op als de boven Mozes staande Wetgever: aan het slot stelt Hij zich ook voor als den Wereldrechter. Wij lezen (7:21-23): 'Velen zullen op dien dag tot mij zeggen: Heere, Heere, hebben wij niet in uwen naarn geprofeteerd, en booze geesten uitgeworpen, en vele krachten gedaan? Dan zal ik hun aanzeggen: Gaat weg van mij, gij werkers der ongeregtigheid.'

Hij, die tot Wereldrechter is bestemd, kondigt nu de grondwet van zijn rijk af, naar welke Hij eens oordeelen zal. De tot nu toe bestaande wetten zullen wijken voor eene veel liefelijkere, maaar ook veel strengere wetgeving.

Is echter nu deze willekeurig? Verre vandaar! Hoe sterk Jezus zijn gezag als grondslag zijner zedeleer laat gelden, Hij doet nu en dan ook een beroep op de natuur der dingen, of op Gods wezen en handelingen, of op de natuur des menschen, opdat het blijke, dat zijne bevelen, eischen en lessen niet willekeurig zijn, maar overeenstemmen met den aanleg, de behoeften en de bestemming van het menschdom. Volgens 5:28 is het aanzien van eene vrouw, om haar te begeeren, ongeoorloofd en dus zonde, omdat die eene vrouw zoo aanziet, reeds overspel met haar heeft gedaan in zijn hart. Volgens 5:44 moeten wij onze vijanden weldoen, dewijl wij God moeten navolgen, die zijne zon doet opgaan en den regen doet nedervallen over slechten en goeden, over rechtvaardigen en onrechtvaardigen. Het gerust en kalm leven prijst Jezus aan door te wijzen (6:26-34) op de zorg van God voor de vogelen en de bloemen, die een onderpand is, dat Hij ook ons niet zal vergeten. De liefde zelfs van booze menschen voor hunne kinderen bewijst (7:9-11), dat God, die goed is, ook voor ons zal zorgen.

De zedeleer van Jezus staat dus wel op zijn gezag: *Ik evenwel*, *ik zeg*, maar het billijke, rechtmatige, natuurlijke van 'tgeen Hij krachtens dat gezag beveelt, springt elk in 't oog, die wil rondzien en

(*) Het is onbegrijpelijk, dat dit □γ□ δ□ λ□γω bijna nooit goed wordt vertaald en het gewicht ervan niet wordt besproken. Verreweg de meeste uitleggers zwijgen van dit □γ□.

nadenken. Reeds het oude Israël had gehoord, als door Mozes gesproken (5 Moz. 30:11-14): 'Het gebod, dat ik u gebied, is niet van u verborgen en niet verre van u. Het is niet in den hemel, zoodat gij zeggen moet: wie zal voor ons ten hemel varen, opdat hij het voor ons hale? Het is ook niet aan gene zijde der zee, zoodat gij moet zeggen: wie zal voor ons overvaren, opdat hij het ons hale. Want dit woord is zeer nabij u, in uw *mond* en in uw *harte*.' Wat Mozes gaf, stemde dus overeen met hetgeen Israël's mond zelf uitsprak, Israël zelf in zijn hart omdroeg. Dit geldt ook van Jezus Christus. Hetgeen Hij op zijn *gezag* beveelt, wijst Hij in zijne gelijkenissen en ook reeds in de Bergrede tevens aan als in de *natuur* van den mensch en van God gegrond. Begint Hij dus met eerbied te eischen voor zijn gezag, Hij toont tevens, dat Hem deze *eerbied* toekomt, ook dewijl hun eigen *inzicht* hen kan overtuigen, dat Hij, Gods Zoon, van hen, Gods kinderen, niets eischt, dan wat de Vader wil.

Blaauw zegt ervan (bl. 24, 25): 'Dat Jezus geene blinde gehoorzaamheid aan zijne geboden, geen slaafsche onderwerping, maar op den duur een zelfstandige opvolging uit eigen overtuiging bedoelt, blijkt uit de verklaring, die Hij als reden en wettiging er van, aan elk zijner geboden toevoegt. Hij geeft die in korte voorbeelden of in spreuken, opdat zijne hoorders die goed begrijpen, in het geheugen bewaren en tot nadenken aanwenden.

Maar opmerkelijk is vooral dit, dat Jezus in het gebod zijn gezag op den voorgrond stelt. Hij treedt niet in overleg met de menschen, noch doet een beroep op het geweten zijner hoorders, om daarop een stelling of voorschrift te bouwen. Neen, zijn gebod geeft Hij, en dat *Hij* het zegt, acht Hij voldoende. 'Tot de Ouden is gezegd: - Ik evenwel, ik zeg u'. Ziedaar den wetgever! Daarna treedt Hij in eene verklaring van de rechtmatigheid en natuurlijkheid zijner bevelen. Reeds het werpen van een ontuchtigen blik op eene vrouw is immers eene zonde! Liefde, die beter zal zijn dan die van den grooten hoop, moet op Gods liefde gelijken, en dus ook vijanden weldoen! Aldus wil Hij de oogen zijner leerlingen voor de waarheid openen en hen tot zelfstandigheid brengen. Ziedaar den wijsgeer! - Zoo wordt, wat Mozes en Plato elk afzonderlijk geweest zijn, in Jezus vereenigd. Eerst beveelt Hij, als Mozes; daarna geeft Hij reden van zijn bevel, als Plato. Dat is diepe paedagogische wijsheid, welke bewust of onbewust door elken vader in de vorming zijner kinderen wordt gevolgd. Eerst moeten zij leeren gehoorzamen; daarna mogen zij grond en reden vernemen der hun gestelde eischen.'

Het is dus, zooals de Grieksche Kerk het oudtijds reeds uitsprak, alles goddelijk en alles menschelijk, goddelijke eisch en menschelijke instemming.

Vooral op hen, die den Heer aldus met majesteit hoorden spreken, moest wel de indruk verpletterend zijn. Hij sprak toch als machtheb-

bende en niet als de schriftgeleerden (Matth. 7:29), die van Salomo en Sirach af, zooals nu nog in den Talmud, zich op uitspraken van oudere leeraars beroepen.

Zelfs ook bij de Israëlieten, die deze Bergrede lezen, is de indruk ervan vaak aangrijpend. Een mijner vrienden, Jood van afkomst, ging te Leeuwarden op de Latijnsche school, waar het Nieuwe Testament in het Grieksch werd gelezen, en werd er zoo door getroffen, dat hij ertoe neigde, om Christen te worden, 'tgeen hij dan ook later volvoerde. Van zijne neiging merkten al ras zijne bloedverwanten iets. Onder dezen was eene zuster vooral zeer hevig, zoodat zij tegen hem uitvoer en ook onder anderen den Christelijken godsdienst een schandelijken godsdienst noemde. Hij las haar daarop een deel der Bergrede voor en deed de vraag, of de godsdienst, die dit leerde, een schandelijke godsdienst mocht heeten. Daarop gaf hij haar het Nieuwe Testament in handen. Weldra bleek het, dat zij de Bergrede had nagelezen, met dien uitslag, dat zij haar broeder nooit meer over zijn voornemen lastig viel.

Nog sprak ik niet van iets, aan de Bergrede, en aan haar alleen, eigen. Wij vinden namelijk in haar niet alleen een grondslag, om de reinste en verhevenste *zedeleer* op te bouwen, of een beginsel, om er die *zedeleer* uit af te leiden. Wij vinden hier ook een grondslag of beginsel, om daaruit de *zedelijkheid* te doen geboren worden, eene kracht, om de zedeleer, die men nu kent, ook te doen beoefenen.

De overweldigende indruk, dien de Bergrede maakt, ligt in hare aanprijzing van de *liefde*, van *Gods* liefde, op welke de mensch moet zien, om tot wederliefde te worden gedrongen. God wordt hier voorgesteld als *Vader*, als Vader, die ook zijne van Hem zich afscheurende kinderen blijft liefhebben en weldoen.

Men leze de uitspraken: ‘Zalig de reinen van harte; want zij zullen *God* zien. - Zalig de vredestichters; want zij zullen *Gods* kinderen genoemd worden. - Laat uw licht schijnen voor de menschen, opdat zij uwe goede werken zien en uw *Vader* in de hemelen verheerlijken. - Hebt uwe vijanden lief, opdat gij moogt kinderen zijn uws *Vaders* in de hemelen; want Hij doet zijne zon opgaan over boozen en goeden en regent over regtvaardigen en onregtvaardigen. - Weest gij volmaakt, gelijk uw *Vader* in de hemelen volmaakt is.’

Dit alles vindt men Matth. 5. En zoo gaat het voort, 6:1, 4, 6, 14, 15, 18, 26, 30, 32, 35; 7:7, 11, 21. Overal worden de zedelessen en geboden aangedrongen door het wijzen op God, den Vader ook van zondigende menschen, op God, wiens daden allen liefde zijn.

Eens duidt Jezus ook de liefde tot Hem aan, als Hij zegt: ‘Zalig zijt gij, wanneer de menschen u smaden en vervolgen en liegende alle kwaad tegen u spreken *om mijnentwille.*’ Dat Jezus dit nu maar eens doet, heeft eene goede reden. Bij den aanvang van zijn optreden

kon Hij geene liefde vragen; dat kon Hij alleen langzamerhand meer. Zoo kon Hij alras eene volkomene zelfverloochening eischen, gelijk nooit een zedeleeraar had opgelegd. Zie Matth. 10:38, 16:24, 25, 19:29, Luk. 14:26, 27, totdat Hij eindelijk kon vragen (Joh. 21:15-17): 'Hebt gij *mij* lief?'

Van zulk eene *zedeleer* voor het verstand en zulk eene *zedelijkheid* voor gemoed en wil, door de liefde van Meester en Leerlingen één geworden, bestaat er in de wereldgeschiedenis geen tweede voorbeeld. Alleen het Sodalitium Pythagoricum is er eene voortreffelijke voorafschaduwing van.

IV. *Jacobus.*

Onder de schriften des Nieuwen Testaments en der overige oudchristelijke letterkunde is er geen, dat zoo zeer met de spreukwijsheid van Israël overeenkomt als de brief van Jacobus. Doch al is de schrijver van dezen brief de broeder van Jezus, en niet alleen een leerling des Heeren, maar ook een waardig navolger van Hem, en is ook zijn keurig gestileerde brief een sieraad des Nieuwen Verbonds: evenwel, welk een afstand tusschen Meester en Leerling!

Gaan wij ook weder den inhoud, het doel en den grondslag der zedeleer van dit geschrift na.

Inhoud van Jacobus' brief.

De inhoud van dezen brief is de uiteenzetting van de *gerechtigheid* van den mensch, wat zij is en hoe haar te verkrijgen en te vermeerderen(*).

Allerlei zedelijke vermaningen en opwekkingen vinden wij hier, vaak puntig, aardig en sierlijk voorgesteld, maar zonder orde, gelijk zij den schrijver vanzelf voor den geest kwamen, vooral ook naar herinneringen uit Jezus Sirach(†) en de Bergrede. De vermaning 5:14, 15 over het zalven der kranken met olie en het bidden voor hen is woordelijk, doch verkort, overgenomen uit Sirach 38:1-14. Evenzoo de voorstelling van den oorsprong der zonde, Jac. 1:13-45, uit Sirach 15:11-20. Blijkbaar heeft ook de Bergrede een diepen indruk op Jacobus gemaakt, 'tzij dat hij haar hoorde uitspreken, 'tgeen min waarschijnlijk is, daar Jezus' broeders aanvankelijk niet in Hem geloofden (Joh. 7:5), 'tzij, dat hij haar later hoorde mededeelen. Jezus' verbod van het eedzweren, Matth. 5:33-37, is woordelijk door Jacobus 5:12 overgenomen, en ook de waarschuwing tegen het oordeelen, Jac. 4:11, 12, uit Matth. 7:1, 2(§).

Maar de bron, waaruit zijne aanprijzing der gerechtigheid voort-

(*) Beyschlag, straks aan te halen, geeft bl. 144-146 een geestvol overzicht over Jacobus' leer.

(†) Verg. A. Boon, *Jacobi Epistolae cum Siracidae libro, Sapientia dicto, convenientia*, Gron., 1860.

(§) Beyschlag heeft in zijne verhandeling (bl. 142) zestien gezegden van Jacobus aangewezen, die blijkbaar herinneringen zijn van woorden van Jezus.

vloeide, was vooral ook zijn eigen gemoedsbestaan. Als een rechtvaardige betoonde hij zich tweemaal te Jeruzalem, toen hij daar het hoofd der gemeente was, Hand. 15:13-21, 21:18-25; maar als een rechtvaardige, die het Oude Verbond niet wilde afgeschaft hebben. Immers, aan de Christenen uit de Heidenen wilde hij vrijheid laten, om de Wet van Mozes niet op te volgen, doch deze vrijheid geenszins geven aan de Joden, die het Christendom aannamen. Daarom had hij dan ook meer gunst bij de Joden dan Paulus, ja, noemden ook zij hem den *rechtvaardige*(*). Blijkbaar is het Christendom hem een veredeld Mozaïsme. Het Nieuwe Verbond is dus hem ook evenzeer eene *wet*, doch eene wet der *vrijheid*, 1:25, 2:8, 12, 'tgeen eigenlijk eene tegenspraak met zichzelf is. Eene wet gebiedt daden. Zoo is dan ook bij Jacobus alweer en weer *doen*, *werken*, *volbrengen* de hoofdzaak, 1:23, 25, 27, 2:9, 14, 26, 3:13, 18, 4:17. De rechtvaardigheid van den mensch is bij Jacobus meer een *doen* dan een *zijn*. 'Terwijl Jezus ziet op de gezindheid, waaruit de daden voortvloeijen, let Jacobus alleen op de daden zelve en vraagt, of ze al of niet in overeenstemming zijn met de Wet.' Zoo oordeelt Dr. P.A. Riedel(†) met recht, behalve dat ik *alleen* zou willen vervangen door *meest.* Wat Paulus leerde van de afschaffing der Wet voor geboren Joden zoowel als voor geboren Heidenen, leerde Jacobus niet. En wat Paulus onder *geloof* verstond, begreep Jacobus niet. Gelooven is bij Jacobus voor waar houden (2:19): 'Gij gelooft, dat God een eenig God is; gij doet wel; de Duivelen gelooven het ook, en zij sidderen.' Van gelooven in den zin van Paulus, als overgeven van zichzelf aan God en Christus, heeft Jacobus geen vermoeden.

Doel van Jacobus' brief.

Het doel van Jacobus' schrijven springt in het oog, reeds van de eerste woorden af. Hij wil de Christenen uit de Joden, die vele verdrukkingen en vervolgingen hadden uit te staan, zoowel van hunne volksgenooten, die Jezus verwierpen, ja, vloekten en haatten (1 Cor. 12:3), als van de Heidenen, die de Joden, en dus ook de Christenen uit de Joden verachtten, - hen wil hij troosten en bemoedigen, opdat zij, hoe ook geplaagd, een *Gode welgevallig leven op aarde* mogen leiden.

Het leven van een Paulus, die zich op aarde reeds als een hemelburger gevoelde, kende Jacobus niet. Want wel weet hij van een volgend leven, doch dit is bij hem nog, evenals in den eersten tijd bij Petrus (Hand. 3:21-24), een leven in het rijk van den uit den hemel terugkomenden Heer, die spoedig in heerlijkheid zal verschijnen ten oordeele. Daarop wijst hij gedurig, 1:12, 2:5, 3:6, 5:5-9. Doch een eigenlijk hemelleven kent hij niet.

(*) Dit verhaalt Hegesippus, bij Eusebius, *Hist. Eccl.*, II, 23.

(†) *De zedeleer van den brief van Jacobus vergeleken met de zedeleer van Jezus*, Gron., 1875, bl. 35.

Grondslag van Jacobus' brief.

Vragen we nu, op welken grond de zedelessen van Jacobus steunen, dan antwoorden ons zijn brief en zijn gedrag te Jeruzalem een en andermaal (Hand. 15 en 21): op dien der *Wet.* Deze Wet is vooral die van Mozes, 2:8, 9; maar ook die van het Nieuwe Verbond, de Wet der vrijheid, 2:8-12, 4:11, 12.

Zijn grondslag is de Wet, door God aan de Vaderen gegeven en in Jezus door God heerlijker gegeven aan ons.

Het komt mij voor, dat Beyschlag gelijk heeft, als hij in eene verhandeling, *Der Jakobus-Brief als urchristliches Geschichts-denkmal*(*), dezen brief als een voortbrengsel voorstelt van het oudste Christendom, door Jacobus gericht tot de Christenen uit de Joden in Syrië, nog vóór den tijd, dat Paulus tot de Kerk was toegetreden, of althans, voeg ik erbij, groot opzien had gebaard; want wat Jacobus over het gelooven schrijft, doet vermoeden, dat Paulus' aanprijzing van het geloof boven de werken Jacobus ter ooren was gekomen; misschien wel uit Paulus' brief aan de Galaten. Jacobus schrijft aan Joden, maar aan Joden, die het Christendom hebben aangenomen en nu veel hebben te lijden van de ongeloovige Joden, vooral van de rijken onder hen; een geordend leerambt bestond nog niet onder hen (Jac. 3:1), maar de gave van genezing was nog in kracht (5:15). En Hij, die alles zal herstellen, de Messias, verschijnt weldra(†).

De onderstelling, dat Jacobus' brief van veel later tijd, b.v. van het einde der eerste eeuw, zou zijn en hij opzettelijk tegen Paulus is gericht, heeft geen genoegzamen grond. Zijn brief is, hoe schoon ook, even primitief als zijne twee raadgevingen, Hand. 15 en 21. Petrus is vooruitgegaan in inzicht, wat het Christendom eigenlijk is. Groot is 't onderscheid tusschen Petrus in de Handelingen 3:21-24 en Petrus in zijn eersten brief. Hij is blijkbaar meer ontwikkeld geworden. Maar Jacobus is niet veranderd van inzicht. Het standpunt, door hem in de Handelingen en in den brief ingenomen, is geheel hetzelfde. De vermelding van Abraham en van Rachab bij hem is geen afdoend bewijs, dat Jacobus Paulus' brieven aan de Romeinen en Galaten zou gekend hebben. Abraham, Mozes en David, Thamar, Rachab en Ruth waren namen, welke de Joden altijd in den mond hadden, (verg. Matth. 1:3, 5), zoodat Jacobus ze niet aan Paulus behoefde te ontleenen. Hij ontleende ze aan Israël, zonder dat hij òf hierin òf in alles iets van Paulus overnam, behalve dit ééne (Hand. 15 en 21), dat hij Mozes' Wet niet aan de Heidenen, die Christus aannamen, wilde opleggen. Doch dat deze Christenen, die de Wet van Mozes opvolgden, en de andere Christenen, die haar niet waarnamen, op den duur niet één Kerk konden uitmaken en òf de Joodschgezinde òf de Paulinische

(*) *Theol. Studien und Kritiken*, 1874, bl. 105-166.
(†) Zie Beyschlag, bl. 124-142.

Christenen de tegenovergestelde richting zouden overwinnen en moesten overwinnen, zag Jacobus niet in. Hij wilde een samenleven, 'twelk niet lang meer stand kon houden.

Als wij ten slotte Jacobus' brief met Jezus' Bergrede vergelijken, ja, dan is veel voortreffelijks in Jacobus' brief te vinden, maar staat hij toch verre *beneden* de Bergrede in diepte, veelzijdigheid en verhevenheid, doch in dit alles ook verre *boven* Jezus Sirach, die vóór hem bloeide, en vooral *boven* de Rabbijnen, die ná hem leefden.

V. *Pirke Aboth of Spreuken der Vaderen.*

Van al de traktaten, die de Talmud bevat, is het beroemdste datgene, dat in het Hebreeuwsch den naam draagt van *Pirke Aboth*, dat is: *Spreuken* of *Leeringen der Vaderen.* De uitnemendste lessen van Hillel, die kort vóór Jezus' tijd te Jeruzalem bloeide, zijn in de eerste hoofdstukken ervan opgenomen, en in 't algemeen vindt men hier eene bloemlezing van gezegden en gedachten, die afkomstig zijn van de beste Joodsche leeraars uit de laatste eeuwen vóór en uit de eerste ná Christus. De spreuken zijn in vrij zuiver Hebreeuwsch gesteld en sluiten zich ongeveer aan Jezus Sirach aan. De jongsten staan echter in taal, stijl en inhoud beneden de oudsten. Algemeen is evenwel de bijval, aan deze bloemlezing geschonken, zoodat zij in *alle* gebedeboeken, zegt men, zeker in *vele*, is opgenomen(*).

Wij zullen den inhoud, het doel en den grondslag van deze meest geprezene keur van Israëlietische zedelessen kortelijk nagaan.

Inhoud dier Pirke Aboth.

De inhoud van deze Spreuken der Vaderen is een bont mengsel van uitspraken van reine zedelijkheid, van wettischen vormdienst, van regelen van levenswijsheid (Lebensklugheit) en van Rabbijnsche spitsvondigheid.

(*) De aanhalingen uit dit geschrift, die hier hij mij volgen, vindt men in het *Volledig dagelijksch Gebedenboek der Nederl. Israëliten voor het geheele jaar* (Hebreeuwsch en Nederlandsch) door G.J. Polak en S.J. Mulder, Amsterdam, bij Joachim Sthal, 1862, vijfde uitgave, bl. 106-129.
Uit de vele geschriften, die in de laatste jaren, vooral ten gevolge der schandelijke Jodenvervolgingen, over den Talmud zijn in 't licht gekomen, ken ik geen grondiger dan *Der Talmud* van Emanuel Deutsch, Berlin 1880, derde uitgave. Belangrijk blijft, om zich in den geest der Joden te verplaatsen, H. Hurwitz, *Hebreeuwsche vertellingen uit de schriften der aloude Hebreeuwsche Wijzen*, te Groningen 1828 uitgegeven door Dr. P. Boeles, pred. te Noorddijk, die zich evenwel niet heeft genoemd.
Over de Pirke Aboth kan men ook raadplegen Herzog, *Real-Encyclopaedie*, D. XI, bl. 672, eerste uitgave.
Behalve de Pirke Aboth is ook in groote eere het Talmudisch boek *Sohar*, 'twelk men kan kennen uit het geschrift van A. Tholuck *Wichtige Stellen des Rabbinischen Buches Sohar im Tekst und mit Uebersetzung*, Berlin 1824. Doch dit is een dogmatisch boek, niet eene zedeleer.

Voortreffelijk is de vermaning (bl. 106): ‘Weest niet gelijk de knechten, die hunnen heer alleen bedienen, om er een gunstbewijs voor te erlangen, maar gelijk knechten, die zonder uitzigt op gunstbewijs hunnen heer bedienen, en weest doordrongen van den eerbied des hemels.’ Zoo ook (bl. 107): ‘Beoordeel ieder mensch naar de beste zijde.’ ‘Bemin de menschen en breng hen nader tot de leer.’ Gepast is ook de opmerking (bl. 123): ‘Elke liefde, die gegrond is op eenig vergankelijk oogmerk, gaat te niet, zoodra de beweeggrond ophoudt; doch elke liefde, die van geen nevenoogmerk afhangt, gaat nimmer te niet. Een voorbeeld van liefde, die van een nevenoogmerk afhangt, was de liefde van Ammon tot Thamar, en van een onafhankelijke liefde, was die van David en Jonathan.’

Ook is deze spreuk juist (bl. 114): ‘Wiens goede handelingen meer zijn dan zijne wijsheid, diens wijsheid houdt stand; maar wiens wijsheid meer is dan zijne goede handelingen, diens wijsheid houdt geen stand.’

De verheerlijking van de leer of van het onderwijs en de daaruit afgeleide wetenschap en van de leeraars, die deze wetenschap mededeelen, is grenzenloos. Wij lezen (bl. 113): ‘Die zich aan het juk der leer onderwerpt, die wordt van het juk der regeering en der wereldsche bezigheden bevrijd; maar die het juk der leer van zich afwerpt, dien wordt het juk der regeering en der wereldsche bezigheden opgelegd.’ En (bl. 126): ‘De leer verleent den mensch koninklijk aanzien en heerschappij en doorzigt, om de geheimen des regts te doorgronden. Hem worden de geheimenissen der leer geopenbaard; hij wordt als eene wel, die nooit uitdroogt, en als een stroom, die gedurig aangroeit. Zij leert hem bescheiden en langmoedig te zijn en de hem aangedane beleedigingen te vergeven. Zij maakt hem groot en verheven boven alle schepselen.’

Ziedaar de leer, het onderwijs of de schriftgeleerdheid ten troon verheven. Jezus Christus leerde zoo, dat de scharen verslagen stonden; want Hij sprak als machthebbende en niet als de Schriftgeleerden (Matth. 7:28, 29).

En wat gaf die leer der Rabbijnen? Het komt bij hen eigenlijk bijna alles neer op doen, op werken, op vormdienst, op wettische plichtsbetrachting, op loonzucht. Een beroemd Rabbi zeide (bl. 108): ‘Wat is de regte weg, dien zich de mensch behoort te verkiezen? Die, welke hem zelven tot sieraad verstrekt en hem bij zijne naasten in aanzien brengt. Betracht een gering gebod even zorgvuldig als een dat moeijelijk is; want gij kent de hoegrootheid der belooning niet, die aan de beoefening der geboden gehecht is. Bereken altijd het verlies, dat gij zoudt kunnen lijden door de uitoefening van een gebod tegen het loon, dat er u voor te wachten staat, even als het voordeel, dat u eene overtreding zou kunnen verschaffen, tegen de straf, die u er voor te beurt valt.’

Wederom lezen wij (bl. 111, 112): ‘Naarmate gij de leer veel bestudeerd hebt, zal u ook veel loon gegeven worden.’

Groot is het onderscheid tusschen de zedelijkheid van den Talmud, Pirke Aboth ermede ingesloten, en die van 't Evangelie. Een bevoegd en onpartijdig beoordeelaar, Prof. H. Oort(*), zegt ervan: ‘De zedelijkheid van het Evangelie staat in menig opzigt lijnregt tegenover die van den Talmud. Niet slechts is de eerste veel reiner en verhevener, maar zij hebben een zoo onderscheiden karakter, dat men zich van de andere geheel dient los te maken, om het vermogen te hebben, de eischen van Jezus te verstaan en op te volgen.’ Inderdaad, het Evangelie, vooral ook dat der Bergrede, wil het ideaal, wil, dat wij zedelijke volkomenheid door *innerlijke* gemeenschap met God zullen najagen: de Talmud wil *uiterlijke* volbrenging van de door Mozes en de latere leeraars op Gods naam gegeven geboden, waarmede de grofste zonden kunnen bedekt worden. Met één woord: het Evangelie is *geest*, vrijheid, vroomheid; de Talmud is *letter*, dwang, vertooning. ‘Tusschen de zedelijke beginselen van Jezus en de voorschriften van den Talmud’ (zegt Oort, bl. 97) ‘gaapt een afgrond, dien het niet mogelijk is te overbruggen. Men moet kiezen; deelen gaat niet; of de eene of de andere.’

Delitzch zegt van Hillel en Jezus(†): ‘De grondrigting van beiden is hemelsbreed verschillend. Die van Hillel is juristisch, casuïstisch en nationaal bekrompen, die van Jezus daarentegen is algemeen religieus, zedelijk en menschelijk. Hillel leeft en werkt in de uiterlijkheid der Wet, Jezus in den geest der wet. Jezus maakt Gods Wet vrij uit de beperkingen, waarmede zij wegens hare bestemming voor één volk zich omgeven moest, Hillel zoekt naar alle zijden heen deze perken door ten deele verscherpende, ten deele verligtende bepalingen vast te maken.’ En bl. 41: ‘Hillel is dood en behoort, als handhaver van een stelsel van uitgeleefde instellingen, aan het verleden: Jezus leeft en alle vooruitgang der beschaving is de voortgaande zegepraal van het van Hem uitstralende licht.’

Een besef, dat er een volgend leven zal zijn, waarin loon en straf zal gegeven worden naar verdienste, komt nu en dan in Pirke Aboth aan het licht. Zoo lezen wij (bl. 119): ‘Deze wereld kan gehouden worden als een voorportaal voor de toekomstige wereld. Bereid u vóór in het portaal, opdat gij in het paleis binnen gelaten wordt.’ Maar even te voren was gezegd (bl. 118): ‘Wij kunnen niet begrijpen de tijdelijke welvaart der goddeloozen, noch de kwellingen der regtvaardigen.’

Dat Asaf (Ps. 73) en de dichter van Job niet konden begrijpen, hoe een rechtvaardig God kon dulden, dat braven rampzalig, boozen

(*) *Evangelie en Talmud, uit het oogpunt der zedelijkheid vergeleken door* Dr. H. Oort Hoogleeraar te Leiden, Leiden 1881, bl. 1.

(†) *Jesus und Hillel*, bl. 24.

voorspoedig waren, laat zich denken; hun weg was donker, dewijl er geen straal van 't licht des eeuwigen levens op viel. Maar dat men dit licht kan kennen en toch in het duister omtasten, is wonderlijk en alleen te verklaren uit de macht der zinnelijkheid, waaraan Israël, helaas, nog te zeer was en is verkleefd.

Aan Rabbijnsche spitsvondigheid ontbreekt het ook niet in de uit latere tijden afstammende spreuken. Zoo lezen wij van tien, tien en weder tien en tien (bl. 120-122): ‘Door tien goddelijke uitspraken is de wereld geschapen. Waarom niet door eene enkele uitspraak? Dit geschiedde, om aan te toonen, dat den goddeloozen betaald zal gezet worden, dat zij de wereld bederven, die door tien uitspraken is geschapen, en de regtvaardigen eene goede belooning zullen erlangen, daar zij de wereld in stand houden, die door tien uitspraken geschapen is. Tien geslachtsopvolgingen waren er van Adam tot Noach, en tien van Noach tot Abraham, opdat men leere, hoe groot de langmoedigheid des Eeuwigen is, daar Hem al die geslachten gedurig tot toorn verwekt hadden, totdat Abraham kwam en het loon van allen voor zich ontving.’ Verder wordt daar verhaald van tien bezoekingen, die Abraham overkwamen, van de tien plagen in Egypte, tien op de Roode Zee, tien in de woestijn, tien in den heiligen tempel, tien op den Vrijdag der Schepping. Voorts is zeven een heilig getal, en vier, en kan men velerlei zevens en velerlei vieren opmerken in de wereld, zoodat men ten laatste eronder verward raakt.

Van deze dwaasheden is Jacobus en ook Jezus Sirach geheel vrij. Ze zijn een treurig bewijs, hoe zelfs in het beste voortbrengsel van het Jodendom de geest werd versteend tot letter, de aanbidding van God in geest en waarheid tot een wettischen vormdienst zonder vrijheid, waarin de Joodsche godsdienst wel kon blijven voortbestaan, maar alleen als in een kerker, waarin vrije ontwikkeling onmogelijk was.

Doel der Pirke Aboth.

Het doel, dat zich de verzamelaars van deze *Spreuken der Vaderen* voorstelden, is blijkbaar, om hunne volksgenooten *tot echte Israëlieten te vormen* door de heilzame *leer* van wijsheid, deugd en godsvrucht hun in te prenten. Die leer gaat boven alles; hoogers is er niet. De leeraars, die haar mededeelen, staan boven alle leden der maatschappij. Wij lezen (bl. 118): ‘Er zijn drie kronen: de kroon der leer, de kroon des priesterschaps en de kroon der regeering.’ En wederom (bl. 127): ‘De kennis der leer heeft grootere waarde dan de priesterlijke en de koninklijke waardigheid. Want het verkrijgen der laatstgenoemde gaat met dertig voortreffelijke regten gepaard, en dat der eerstgenoemde met vierentwintig; maar tot het verkrijgen van de kennis der leer komt het op 48 zaken aan. Het zijn 1°. het leeren. 2°. Opmerkzaam toehooren. 3°. Overluid herhalen. 4°. Nadenken in het hart. 5°. Eerbied. 6°. Godsvrucht. 7°. Bescheidenheid. 8°. Vrolijkheid.

9°. Reinheid. 10°. Omgang met wijzen. 11°. Nasporing met de medgezellen. 12°. Redetwisten met de leerlingen. 13°. Bedaard overleg. 14°. De kennis der Heilige Schrift en der Overlevering. 15°. Weinig handelsbezigheid. 16°. Weinige wereldsche bezigheden. 17°. Weinig vermaken. 18°. Matigheid in slapen. 19°. Matigheid in spreken. 20°. Weinig lachen.'

En zoo gaat het voort, even onsamenhangend en onbestemd, tot nummer 48 toe.

Het doel der stellers en verzamelaars dezer spreuken, gedachten en vermaningen is dus blijkbaar, de Israëlieten te doen luisteren naar de bevelen hunner Rabbi's, om er wettisch-brave menschen van te maken.

Dit doel is voor een goed deel bereikt. Al zeggen wij, Christenen, dat het Jodendom tot een bijna levenloozen vorm-godsdienst verstijfd is: het is evenwel, hoe armzalig dan ook, door den Talmud toch blijven leven en kan weder opgewekt worden tot een nieuw en beter leven. Hoe diep onder de overlevering, vol onzinnige dwaasheden, begraven, onder het zware puin is het Oude Testament toch bewaard gebleven en hebben de wijd en zijd verstrooide Israëlieten in hun Talmud een vereenigingspunt behouden, waardoor zij niet zijn ondergegaan in den verwoestenden stroom der volksverhuizingen, ja, trots alle vervolgingen als godsdienstige natie, als één natie, blijven voortbestaan.

Eene wederopstanding van de haast begravene natie is mogelijk. Daartoe kan dienen, dat de Joden, onder Christenen levende, van dezen veel overnemen, vaak zonder het te weten. Zóó is het dan mogelijk geworden, dat in de tweede helft der vorige eeuw in Duitschland een Mozes Mendelssohn heeft kunnen opstaan, Lessing's vriend, in wien men niet zelden een Christen meent te hooren.

Grondslag der Pirke Aboth.

Eindelijk vragen wij ook hier, wat de *grondslag* der zedeleer is in dit beste boek van den Talmud. Het antwoord is: de *Overlevering*.

Zoo duidelijk, als maar mogelijk is, zeggen de verzamelaars (bl. 106): 'Mozes ontving de leer van den berg Sinaï, en leverde haar over aan Jozua; Jozua aan de Oudsten; de Oudsten aan de Profeten, en deze weder aan de mannen der Groote Vergadering. Deze schreven drie gewigtige grondregelen voor. "Weest bedachtzaam in de regtspleging; vormt vele scholieren, en maakt eene omheining om de leer."'

En dit zegt niet alleen dit boek, als eene invallende gedachte, maar 't is de aanvang ervan. Als begin en beginsel, als eerste gebod, als grondslag van al wat er volgen zal, staat het dáár, op die plaats.

Hoe het mogelijk was, dat de mondelinge overlevering eeuwenlang zuiver kon blijven, daaraan wordt niet gedacht. Wel moet er eene omheining van Rabbijnsche instellingen rondom de overlevering gemaakt worden, om haar te beveiligen; maar hoe deze omheining als echt kan

erkend worden, dit wordt niet opgegeven. Zij is er en wordt zonder verder nadenken ondersteld, waar en goed te zijn.

Aan critiek, aan onderzoek der waarheid, wordt nauwlijks gedacht. Het gezag der overlevering doet alles af. Zij is er en is er als machthebbende, zonder dat er bewijs voor bestaat of noodig is.

Bij Salomo en Sirach is gedurig beroep op onze ingeschapen beginselen, op ons gezond nadenken, op de vergelijking van Gods eischen, beloften en bedreigingen met de uitspraken van onze rede en ons gemoed: in de Pirke is niets dan leer, leer, leer, leer der Rabbijnen, wier eisch onvoorwaardelijke gehoorzaamheid is(*).

Intusschen is dit bij deze en die Joden veel verbeterd en is er, trots alle uitdooving des geestes, toch critiek geoefend door vele hunner waarlijk geleerde Rabbi's, vooral in Duitschland, critiek op de overlevering en zelfs op den Bijbel, terwijl, gelijk ik reeds opmerkte, ook echte wijsbegeerte onder hen is ontstaan. En niet alleen bij deze ontwikkelden is het duidelijk, dat een deel van Israël hooger staat dan de Talmud: het blijkt, dat iets beters, zelfs dan de Pirke Aboth, doordringt onder de massa. Immers, vrij algemeen zijn dertien geloofsartikelen aangenomen, die der jeugd als grondregels worden ingeprent. Zij luiden dus:

‘1. Er is één God, de Schepper en Bestuurder aller geschapen wezens.
2. God is eenig; geen wezen is zoo eenig als Hij; Hij alleen is onze God.
3. Men kan zich God niet onder eene lichamelijke gedaante, eigenschappen en hoedanigheden voorstellen, noch gelooven, dat Hij beperkt is of in eene plaats begrensd kan worden.
4. God alleen bestaat van eeuwigheid af; Hij is de eerste en de laatste.
5. God alleen en niets buiten Hem moet worden aangebeden.
6. Alle woorden der profetie, welke God in vroegere tijden aan eenige vromen heeft geopenbaard, zijn waar.
7. Mozes is de grootste en voornaamste aller Profeten. Niemand heeft vóór hem dien hoogen trap bereikt of zal dien immer bereiken.
8. De gansche Heilige Leer, zooals wij haar thans nog in het Hebreeuwsch bezitten, is dezelfde, welke God aan Mozes heeft gegeven, zonder toevoeging of weglating ook maar van één woord.

(*) Terwijl dit opstel ter perse gaat, kondigt de heer S.I. Moscoviter een werk aan, door hem uit te geven: *Het Nieuwe Testament en de Talmud*, *in beider voornaamste zedelessen*, *uitspraken*, *gelijkenissen*, *aphorismen*, *spreekwoorden*, *karakter en strekking beschouwd.* Op hetgeen ik straks zal zeggen omtrent Jezus Christus als princeps der zedelijkheid en dus ook het principium der zedeleer van het Evangelie, zal de heer M. wel niet letten. En doet hij dit niet, dan is aan zijne vergelijking van Evangelie en Talmud niet veel gelegen.
Een ander Joodsch geleerde, Emil Lehmann, advocaat te Dresden, gaf onlangs eene verhandeling, *Zur Geschichte des Judenhasses*, in een tijdschrift, door de meest geachte Joden uitgegeven. Ik ken dit opstel tot dusverre alleen uit de aankondiging ervan door Prof. H. Oort, *Theol. Tijdschr.*, 1882, II, bl. 274. Naar deze aankondiging te oordeelen, is Lehmann een zeer ongelukkig advocaat voor het Jodendom.

9. De Leer onzer heilige godsdienst zal nooit veranderd worden, en er zal nimmer eene andere Leer door den Schepper gegeven worden.
10. God merkt op al ons doen en laten; zelfs de geheimste en innigste gedachten zijn voor Hem openbaar.
11. De Schepper beloont het goede, dat wij verrigten, en straft, wie zijne wetten overtreedt.
12. God zal eens zijn Gezalfde zenden. Ofschoon deze met zijn komst vertraagt, wacht ik Hem elken dag af.
13. De herleving der dooden zal plaats hebben, ten tijde dat dit de wil des Scheppers zijn zal'[(*)].

(*) Ik heb deze 13 geloofsartikelen overgenomen uit S.I. van Ronkel, *Leiddraad bij het godsdienstig Israëlitisch onderwijs*, Groningen 1845, bl. 36-48. Het boekje is bekroond door de Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten in Nederland. De 13 geloofsartikelen zijn oorspronkelijk van den wijsgeer Mozes Maimonides, die in 1205 stierf. Mozes Mendelssohn zegt ervan, *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judenthum*, Deel II, bl. 56: 'Maimonides kam zuerst auf den Gedanken, die Religion seiner Váter auf eine gewisse Anzahl von Grundsätzen einzuschränken, damit die Religion wie er zu verstehen giebt, so wie alle Wissenschaften, ihre Grundbegriffe habe, aus welchen alles übrige hergeleitet wird. Aus diesem blos zufälligen Gedanken sind die dreyzehn Artikel des Jüdischen Katechismus entstanden.' Mendelssohn verklaart verder, dat die 13 artikels van Maimonides door het grootste deel zijner natie zijn aangenomen.
De geest van Van Ronkel's *Leiddraad* is voortreffelijk; hij is reeds kenbaar uit de eerste zinsnede: 'Des menschen bestemming op deze aarde is: zijn Schepper te verheerlijken, zijn naaste te beminnen en zich zelven tot eene eeuwige gelukzaligheid voor te bereiden.'
Intusschen moet men de zedeleer en den godsdienst der Joden niet te hoog stellen. Ik wijs ter waarschuwing op de verachting, waarmede de vrouw nog door hen wordt beschouwd.
De vrouw was zoo weinig in tel bij de Joden in Jezus' tijd, dat, toen de Apostelen uit Sichar, waar zij brood hadden gekocht, terugkwamen bij Jezus, die bij de Jakobsbron was achtergebleven, zij zich verwonderden, dat Hij met *eene vrouw* sprak (Joh. 4). Zij verwonderden zich niet daarover, dat Hij met *deze* vrouw sprak, met eene *Samaritaansche*, met eene *vreemde* vrouw, maar met eene *vrouw.*
Ware het noodig, het zou met eene menigte uitspraken uit Rabbijnsche schrijvers van dien tijd kunnen aangetoond worden, dat de vrouw bij de Joodsche geleerden veracht was en dus de Apostelen zich wel moesten verwonderen, dat Hij, de hooggeachte Meester, zich zóó diep kon vernederen, om met eene vrouw, dat is, met een veracht wezen, te willen spreken.
De minachting van de vrouw is tot op dezen dag aan de Joden eigen gebleven.
In de jaren 1839 tot 1842 is te Amsterdam bij Proops een werk in negen deelen uitgekomen, getiteld: *Gebeden der Nederlandsche Israëlieten*, in het Hebreeuwsch en Nederlandsch, onder goedkeuring van de Hoofdcommissie der Israelieten in Nederland.
Welnu, in het eerste deel van dit werk, behelzende de *Gebeden voor het Nieuwe jaarsfeest*, vindt men (in het *Ochtend Gebed*, bl. 3, 4) onder anderen dezen lof, Gode toegebracht:
'Geloofd zijt Gij, Eeuwige, onze God, Koning des heelals, die mij niet als heiden heeft doen geboren worden.
Geloofd zijt Gij, Eeuwige, onze God, die mij niet als slaaf heeft doen geboren worden.
Geloofd zijt Gij, Eeuwige, onze God, die mij niet als vrouw heeft doen geboren worden.'
Dewijl dit laatste niet kon gebeden worden door de vrouwen, heeft men ten haren gunste erbij gevoegd:
'De vrouwen zeggen: Geloofd zijt Gij, Eeuwige, onze God, die mij naar uw welbehagen geschapen heeft.'

Besluit.

Eenige gevolgen wil ik ten slotte uit het gevondene afleiden.

I. Mijn onderzoek is volledig. Van 'tgeen Israël in den tijd van

veertien eeuwen (1000 vóór, 400 ná Christus) op dit gebied heeft ontvangen en geleverd, heb ik, wat naar 't algemeen gevoelen het beste is, nagegaan.

En nu staat onze Heer Jezus Christus op eene geheel eenige plaats, hoog boven al wat er vroeger en al wat er later is gegeven. Inhoud, doel en grondslag zijn bij Hem geheel, anders dan bij Salomo en Sirach, bij Jacobus en de Pirke Aboth.

Vooral komen wij tot helder inzicht van het groote verschil tusschen Hem en zijne voorgangers en navolgers, als wij zien op 'tgeen zij allen leeren over de betrekking van dit tot het volgende leven.

Salomo en Sirach hebben er niets over. Zij bleven in den voorhof, dien zij voor het heiligdom zelf hielden, op aarde. Jezus opende de poort der eeuwigheid, naar den hemel, en wees aan, hoe ieder dit heiligdom kon binnengaan. Jacobus zag in 't heiligdom in, doch niet zeer ver. Het was hem een Messiasrijk op aarde. In Pirke Aboth vinden wij wel nu en dan onderstelling en aanwijzing van een volgend leven; maar zonder dat de verwachting van dat leven de zedeleer geheel doordringt en heiligt.

II. Indien Mattheüs de Bergrede had willen verdichten, zou hij het niet zoo verheven, diepzinnig, rijk en zuiver hebben kunnen doen. Zelfs Jacobus bereikt immers den Meester op verre na niet. En had Mattheüs niet geboekt, wat hij had gehoord, 'tzij uit den eigen mond van Jezus, 'tzij uit dien van anderen, die bij den Heer waren geweest, toen Hij de Bergrede uitsprak, dan zouden wij 's Heeren Bergrede niet bezitten. Mattheüs zou zich aan Jezus Sirach hebben gehouden, of misschien aan Jacobus, en nog eer, zoo het boek toen had bestaan, aan de Pirke Aboth. De taal van deze Pirke is echt Joodsche kost, ook na Jezus' komst op aarde.

III. Doch dit is niet alleen een bewijs voor de geloofwaardigheid, het is ook een bewijs voor de nauwkeurigheid van Mattheüs. Salomo, Sirach, Jacobus, Pirke zijn niet volledig en missen een ordelijken samenhang; 't zijn losse gedachten zonder wijsgeerigen band. In de Bergrede is, wanneer men enkele spreuken en vooral het *Onze Vader* en misschien eenige gezegden in 7:1-12 er als toevoegselen uitneemt, alles even regelmatig en samenhangend. Zij is één geheel, de grondwet van het Rijk der hemelen.

Jezus Christus is *in* Israël, en niet *uit* Israël.

Nooit heeft een mensch gesproken, gelijk deze mensch; alles is menschelijk en alles goddelijk.

IV. Nog één opmerking.

Vanwaar moet de Christelijke zedeleer uitgaan?

Van het gezag der overlevering?... Daaraan denkt geen Evangelisch Christen... Dan van eene wet, en zoo ja, van welke wet?... Van een wijsgeerig beginsel, en, zoo ja, van welk?.... Van den Bijbel, en, zoo ja, van het Oude of van het Nieuwe Verbond?....

Er is maar één beginsel, zuiver, edel, krachtig genoeg, om er eene waarachtig-Christelijke zedeleer uit af te leiden.

En dit beginsel is, 'tgeen onze Heer en Heiland zelf heeft gegeven in zichzelven: Jezus Christus.

Niet een woord, een gebod, een stelsel van Jezus Christus, niet een principium of groote gedachte, dat Hij heeft gegeven, om er allerlei plichten uit af te leiden; maar Hijzelf, die in alles de Princeps is, *Hij* is, als Princeps der *zedelijkheid*, ook het principium der *zedeleer*.

Hoevele zedeleeraars hebben dit beginsel in de Bergrede en in geheel het Evangelie opgemerkt, gehuldigd en gevolgd?

Hoevelen? Neen, hoe weinigen?

Hoeveel is er dus ook op het gebied der zedeleer nog te hervormen!

En hoeveel te meer blijkt dit, als wij in aanmerking nemen, dat er in de Bergrede nog geene sprake kon wezen van het grootste blijk van Gods liefde in de overgifte van zijn Zoon, dien Hij heeft gezonden en, nadat de wereld Hem had verworpen, door de opwekking van Hem uit het graf andermaal heeft gegeven.

Is er wel ooit genoeg op gelet, hoe Jezus en God door Hem een rijk van liefde heeft gesticht?

Is er wel één enkele, die het naar alle zijden heeft gedaan, behalve onze oorspronkelijke en diepzinnige Pareau(*)? En is op zijn heerlijk werk gelet, behalve door zijne leerlingen?

Hoe verre is het er dan van af, dat het Christendom zich zou overleefd hebben!

Het heeft nog nooit iemand gevonden, die het in zijn rijkdom, zijne diepte en verhevenheid volledig heeft gepeild.

Nog nooit heeft het ook iemand gevonden, die goed onderscheidde tusschen een beginsel van zedeleer en van zedelijkheid.

Niet alleen de zedeleer heeft in Jezus Christus haar beginsel, ook de zedelijkheid.

Jezus Christus, die alle menschen liefheeft, omdat Hij God liefheeft en één is door de liefde met den Vader, alleen Hij ontsteekt door zijne liefde in de harten eene onuitbluschbare wederliefde, die eindelijk ook den ergsten en meest verstokten zondaar overwint, zoodat ten slotte alle knieën voor Hem zich buigen en alle harten Hem liefhebben, tot heerlijkheid Gods, des Vaders,.... en

er zoo ontstaat:

het Godsrijk der Liefde.

Groningen, Jan. 1882.

P. HOFSTEDE DE GROOT.

(*) In zijne *Initia institutionis christianae moralis*, Gron., 1842.

Eene sombere profetie van Quinet.

De voortgaande schepping op den wereldbol, welken wij *Aarde* noemen, is nog niet voleindigd: zoo hadden een paar geologen van naam in hunne geschriften verkondigd, en nu maakt zich Edgard Quinet, in zijn werk *La Création*, van deze uitspraak meester en bouwt daarop eene ontzettende profetie.

De schepping is niet voltooid: dus ook de opklimmende rij der levende wezens niet afgesloten, dus ook niet de mensch de laatste en hoogste openbaring van het leven hier op aarde. De mensch heeft zich in zijn hoogmoed ten onrechte verbeeld, dat, wanneer zijn geslacht onderging, ook de aarde, als in rouw over haar meest voortreffelijken zoon, moest ondergaan; neen, zij zal blijven bestaan en verder bewoond worden door wezens, zoover boven den mensch staande, als deze zich thans boven het dier, het naast aan den mensch grenzende, verheft. Gelukkig nog, wanneer dan het menschengeslacht zal zijn uitgestorven; maar het kan ook zijn, dat de latere menschen hier op aarde dat voortreffelijke schepsel zullen ontmoeten en zich voor zijne meerderheid zullen moeten nederbuigen. Hoe zal dan de mensch van het voetstuk, dat hij zoolang heeft ingenomen als heer der schepping, nederdalen; hij zal misschien nog niet eens de slaaf, maar het huisdier van dien nieuwen meester worden. Zijn trots zal dit niet kunnen verdragen; het menschengeslacht zal uitsterven. Dit zal ontwijfelbaar plaats hebben; even ontwijfelbaar als de lagere menschenstammen uitsterven, als zij in aanraking komen met den hooger staanden Ariër of Semiet.

Zoude deze profetie van Quinet de waarschijnlijkheid voor zich hebben? Het is de moeite waard, hierover na te denken, want het ontbreekt niet aan eenige gronden voor eene bevestigende beantwoording dezer vraag. Het blijkt toch meer en meer, dat evolutie de wet der schepping is. Uit de meest eenvoudige vormen, die eerst bestonden, zijn in eene opklimmende reeks de tegenwoordige planten en dieren, ook de mensch, ontstaan. Dit is geschied door natuurkeus, door aanpassing aan het midden, waarin het dier geplaatst wordt, maar vooral door eene ingeschapen kracht van verandering, van verbetering, welke aan alle wezens eigen schijnt te zijn. Deze wet der evolutie, welke eerst eene gewaagde hypothese scheen, is door een aantal geologische ontdekkingen meer en meer bevestigd.

Laat mij hier onder vele andere zaken slechts herinneren, dat de overgangsvormen tusschen het vijftoonige dier en het éénhoevige paard allen gevonden zijn; dat men thans, dank zij de vondsten in Solingen en in de Noord-Amerikaansche prairieën, ook duidelijk kan nagaan, hoe de vogels zich langzamerhand uit het geslacht der hagedissen

hebben gevormd. Indien derhalve de evolutieleer algemeen waar is en indien zich ook de mensch langzamerhand uit de lagere dieren heeft gevormd, moet men dan niet naar regelen van analogie aannemen, dat uit den tegenwoordigen mensch nog eens weder een hooger wezen zal ontstaan?

Is het iets anders dan hoogmoed, indien de mensch in zichzelf den eindpaal der aardsche schepping meent te zien?

Aan deze beschouwing kan alle gewicht niet ontzegd worden, maar er is toch ook veel, dat ertegen pleit. Al is de mensch in eene opklimmende reeks der wezens slechts het meest ontwikkelde dier, de laatste trap van ontwikkeling is eene reuzenschrede geweest. Enkele hoogere dieren mogen behalve zelfbewustheid en geheugen ook nog sporen van redeneering, misschien zelfs van een flauw zedelijk gevoel, vertoonen, het is alleen de mensch, die over zichzelven nadenkt in verhouding tot het geheel der dingen; die zich een wetboek van zedelijke verantwoordelijkheid ontwerpt. Maar wat hier het meeste afdoet, de verschillende diersoorten blijven als zoodanig, hetgeen zij zijn; zij hebben geene geschiedenis. Uit een aapachtig wezen mag zich de mensch gevormd hebben, zoolang het een aap was, had dit dierengeslacht geene geschiedenis.

Die geschiedenis is eerst begonnen met den mensch(*); van toen af is er in zeden, gewoonten, daden verscheidenheid gekomen tusschen de verschillende volksstammen; van toen af is er een voortdurende vooruitgang merkbaar in hetgeen de mensch denkt, weet en ontwerpt. Al hetgeen de mensch op aarde gesticht heeft, al hetgeen de kunsten hebben voortgebracht, al hetgeen de wetenschappen tegenwoordig leeren, is de sprekende getuige van dien vooruitgang. Hier heeft derhalve de opklimming plaats niet van de eene diersoort op de andere, maar in het menschengeslacht zelf. Het Arische menschenras, dat later in de geschiedenis voorkomt dan sommige andere rassen, munt boven die anderen uit door aanleg tot hoogere ontwikkeling. In die rassen zelf merkt men op, zoo al niet een vooruitgang van denkvermogen, dan toch een vooruitgang in de beoefening van dat denkvermogen en een schat van verzamelde daadzaken. Daardoor staan bij ons de eischen der zedelijkheid, de omvang der wetenschappen zeker veel hooger dan bij de overigens voortreffelijke Grieken. Het late nageslacht zal ons daarin zeker nog weder verre voorbijstreven; de eischen van zedelijkheid, die het algemeen zich stelt, zullen hooger worden dan hetgeen thans daarvoor geldt; de wetenschappen zullen meer en meer aan de natuur hare geheimen ontrukken.

In het menschengeslacht alzoo voldoet de natuur aan hare roeping tot vooruitgang, en om aan die roeping te gehoorzamen, is het niet

(*) Het is een verheven denkbeeld van Quinet, voor te stellen in de lijst der diersoorten van den mensch deze definitie te geven: ‘Alius in alio tempore, linguam, genus vivendi, mores, artes mutat. Solus historiam occupat et implet.’

noodzakelijk, dat er een hooger wezen dan de mensch in de aardsche schepping optrede.

Maar wat is het ook, dat aan den mensch ontbreekt, zoodat men voor de eer der schepping een meer voortreffelijk wezen zou verlangen? Misschien zoude het leven van hen, die hun tijd uitleven, wat langer kunnen zijn; misschien zoude men voor alle menschen die scherpte van verstand, die sterkte van geheugen kunnen wenschen, die nu aan enkelen eigen is. Maar de roep om een wezen, welks natuur geene zonde toelaat, is een onzinnige roep. Er is geene zedelijke voortreffelijkheid, wanneer de mogelijkheid wordt uitgesloten, om niet aan de zedewet te gehoorzamen.

Stel, dat de mensch was geschapen zonder die behoeften, welke gebiedend bevrediging vorderen; zonder die driften, welke hem overeenkomstig zijne natuur doen leven, maar die hem ook op een dwaalweg kunnen voeren: zonder die verleidingen, welke zich aan alle kanten aan hem voordoen; hoe zoude zich zijn zedelijk gevoel kunnen ontwikkelen, zijn wil kracht kunnen bekomen, om naar de inspraak van dat zedelijk gevoel te handelen? Hij zoude misschien geen kwaad doen, maar zijne daden zouden zedelijk onverschillige daden zijn. Alleen in de dikwijls harde school der menschheid, zooals zij thans is, leert men goed en kwaad kennen, worden zedelijke karakters gevormd. Zonder die harde school geene martelaars voor hunne overtuiging, geene helden van geloof en liefde. Indien er een nieuw menschelijk wezen te voorschijn kwam, dat het zedelijk goede niet uit eigen keus maar door onwederstaanbare goddelijke inwerking volbracht, zoude dit wezen niet hooger maar lager staan dan de tegenwoordige mensch. Er is geene deugd zonder strijd, en waar de goddelijke aandrift alle vrijheid van handelen vernietigt, houdt de strijd op. Al hetgeen Quinet in een meer dan menschelijk schepsel verwezenlijkt zoude willen zien, is voor den tegenwoordigen mensch in den loop der eeuwen weggelegd. Indien er bij een menschenras veel wordt gedacht en met het hoofd gewerkt, zetten de hersenen zich uit en worden tot verstandsoefeningen meer en meer geschikt. Door onderzoekingen en waarnemingen wordt de kennis der natuur meer en meer uitgebreid. Door de lessen van enkele voortreffelijke menschen wordt het zedelijk gevoel steeds fijner en fijner. Maar niet alleen in het gevoelen, ook in het doen is vooruitgang; de voorbeelden van de helden van ons geslacht wekken op tot navolging. En zoo zal het menschengeslacht, dat aan het einde der tijden op den wereldbol leeft, zeker door de kracht der evolutie veel hooger staan dan het eerste wezen, dat op den naam van mensch aanspraak kon maken.

Bovendien is het waarschijnlijk, dat aan de wet van vooruitgang nog op eene andere wijze zal worden voldaan. Er is in den mensch *iets*, hetzij geest of stof, dat tot zelfbewustzijn is ontwaakt en hem tot zelfregeering roept. Indien hij op deze aarde krachtens dat beginsel

de eerste schreden op den weg tot volmaking heeft gezet, zoude er dan geene gelegenheid gegeven worden, om in een ander aanzijn die eerste schreden te vervolgen? Dan zoude er opklimming zijn, gelijk Quinet meent, dat de wet der schepping moet zijn, maar op eene eenigszins andere wijze, eene wijze, die tevens hare rechtvaardiging vindt in de wezens, op welke zij toepasselijk is. In de dierlijke schepping heeft de opklimming van de eene soort van wezens tot de andere plaats, omdat het dier niet geschikt is, in zijne eigen natuur op te klimmen. Het dier heeft geene geschiedenis, gelijk Quinet te recht opmerkt. Maar zoodra de mensch verschenen is, wordt de toestand anders. Niet alleen heeft de menschheid eene geschiedenis, die ons leert, hoeveel hooger de beschaafde Europeaan staat dan de vroegste menschen, van welke de heugenis tot ons gekomen is, maar het menschelijk individu zelf kan ook eene geschiedenis hebben. De mensch is in de rij der wezens het eerste individueel volmaakbaar wezen, en nu gaat de geschiedenis, die eerst in de opvolging der diersoorten, daarna in de menschenrassen en de geheele menschheid plaats had, op het individu over. Die geschiedenis zal kunnen verhalen, hoe verschillende individu's, in opvolgende tijdperken van hun aanzijn, de een vroeger, de ander later, meer en meer genaderd zijn tot dat ideaal van volmaaktheid, dat ons allen voor den geest staat. Het is derhalve naar regelen van analogie niet noodig, met Quinet aan te nemen, dat hier op aarde in de toekomst een wezen moet verwacht worden, aan de menschheid vreemd, van zijne wording af meer dan mensch.

Uit de nagelaten papieren van
Mr. H. VAN LOGHEM.

Staatkunde en geschiedenis.

Een stap verder?

Waarlijk, het ontbreekt niet langer aan teekenen des tijds, die de hoop doen geboren worden, dat de hervorming van ons kiesstelsel niet te lang meer tot de *pia vota* zal behooren. Aarzelend slechts schrijven wij die zinsnede neer, want wij weten, hoe dikwijls in ons staatkundig leven aan zulke verwachtingen, op schijnbaar onbedriegelijke kenteekenen gegrond, de bodem is ingeslagen. Van het aan de orde stellen van een vraagstuk tot aan de oplossing is de weg lang, vooral bij ons omslachtig parlementair stelsel, dat op de poorten, toegang verleenende tot zijne werkplaatsen, het opschrift schijnt te dragen: hier liggen voetangels en klemmen. Intusschen, er is beweging in de massa's gekomen, eene kalme en langzame beweging wel is waar, maar toch eene beweging, die niet kunstmatig is verwekt, maar zich op verschillende plaatsen als vanzelf heeft geopenbaard op eene wijze, die verbaast, doch hoop doet koesteren tevens. Dadelijk resultaat daarvan te gemoet te zien zou een onverantwoordelijk optimisme wezen, maar te groote twijfelzucht zou het verraden, aan vooruitgang te wanhopen, als het volk zelf begint te gevoelen, dat het zoo niet langer kan, en aan dat gevoel lucht geeft. Nu is het zaak vol te houden, altijd door op hetzelfde aambeeld te blijven slaan, de wakkeren tot waakzaamheid te prikkelen, de nog sluimerenden te wekken. Niemand, die op de wedergeboorte van ons politiek leven prijs stelt, mag achterblijven, het zijne bij te dragen naar de mate zijner krachten, om voor die betere toekomst mede te werken. De réveille moet geslagen.

Het is voorwaar niet de eerste maal, dat ik dit onderwerp aanvat, ja, ik gevoel zelf zeer goed, dat er in die gedurige herhaling iets vervelends is gelegen. Evenwel, aan zulke verveling moet zich gewennen, wie ten onzent vraagstukken van den dag wil behandelen. ‘Het ijzer wijkt de vijl, de steen den waterdrop’, maar menige streek met de vijl moet worden gedaan, menige droppel moet in de holte neervallen,

er het harde ijzer is geweken, eer de steen is uitgehold. Tweeërlei moet thans gedaan. In de eerste plaats moet de belangstelling steeds levendig worden gehouden, opdat niet de stroom uit gebrek aan voedsel in zijne bedding weder verdroge. In de tweede plaats moeten doel en richting der beweging worden bepaald, opdat niet de stroom zich verdeele en, in tal van armen gesplitst, in het zand verloope.

Zie ik wel, dan dreigt in dit laatste opzicht gevaar. Het schuwen van elken partijband is in onzen volksaard zoo vastgeworteld, dat bij iedere poging, om de verstrooide krachten tot eenheid te brengen, terstond het individualisme weer bovenkomt en den nauwlijks gesloten band verbreekt. De verschillende programma's van kiesrechthervorming, die in den laatsten tijd zijn opgedoken, kunnen het bewijzen. Bepalen wij ons tot de drie, die het meest op den voorgrond zijn getreden, namelijk dat van het Comité van het *Algemeen Stemrecht*, dat der Vereeniging *Kiesrechthervorming* en dat der gedelegeerden uit de vrijzinnige kiesvereenigingen. Als men bij voorkeur zoekt naar de punten, die vereenigen, niet naar de punten, die scheiden, dan is eene samenwerking der drie fracties met hare verschillende programma's niet ondenkbaar, maar vrij zeker is het reeds, dat de practijk ons het gewenschte schouwspel van dat eendrachtig samengaan niet zal opleveren. Reeds bleek volgens het belangwekkend verslag over de barensweeën der vereeniging *Kiesrechthervorming*, dat *De Vrije Pers* van 11 Mei heeft gepubliceerd, dat dergelijke overeenstemming tusschen deze vereeniging en het comité van het algemeen stemrecht onmogelijk was. Toch is niet wel in te zien, waarin het bezwaar stak. Op de bijeenkomst, 12 September jl. te 's-Gravenhage gehouden, van belangstellenden, door de heeren Humalda van Eysinga en Wiersma opgeroepen, betoogt de eerste, dat de mannen van algemeen stemrecht geene ruimte in hun programma hebben gelaten, geene gelegenheid tot aansluiting voor degenen, die niet voetstoots dat geheele programma in zijne volle consequentie willen aannemen zonder rekening te houden met bestaande toestanden(*). De klacht is gegrond, maar toch, de eigenlijke scheidslijn tusschen beide vereenigingen moet ook den aandachtigsten waarnemer ontsnappen. Alleen het halsstarrig zich vastklampen aan eene m.i. in de lucht zwevende theorie, die in de practijk toch niet te verwezenlijken is, dat men bij de mannen van het algemeen stemrecht ontmoet, kan het struikelblok geweest zijn. Maar verder, waar ligt het practisch verschil? Het is meermalen betoogd, dat wat de voorstanders van zoogenaamd algemeen stemrecht willen, geen algemeen stemrecht is. Zij willen alleen de mannelijke meerderjarige ingezetenen tot de uitoefening van dit burgerschapsrecht toelaten, en dan nog met beperkingen, die de een verder uitstrekt dan de ander. Of zij het

(*) De andere bezwaren tegen *Algemeen Stemrecht*, n.l. dat de naam ongelukkig gekozen is en dat de organisatie te wenschen overlaat, schijnen, hoe waar ook, te onbeduidend, om op die gronden eene samenwerking onmogelijk te verklaren.

willen erkennen of niet, voor hen wordt toch ook de alles beslissende vraag ten slotte deze: is het in het werkelijk belang van den staat, dat aan zekere categorieën van personen het stemrecht wordt onthouden? Op geen ander standpunt nu staat de nieuwe vereeniging, welker geboorte den volke is verkondigd. ‘Deze vereeniging bedoelt,’ zegt de heer Van Eysinga, ‘in eenen bond te vereenigen allen, die omtrent twee hoofdbeginselen eenstemmig denken, nl. dat het noodzakelijk is om met den census als maatstaf van kiesbevoegdheid geheel en voor goed te breken, en dat het eenig juiste uitgangspunt voor de beoordeeling der kiesbevoegdheid is de aanspraak van alle meerderjarige mannelijke Nederlanders, ingezetenen die in het volle genot hunner burgerlijke- en burgerschapsrechten zijn. Deze kiesbevoegdheid van allen als beginsel op den voorgrond plaatsende, wil de vereeniging geen onbeperkte toepassing van dit beginsel, maar een toepassing die rekening weet te houden met de economische en de intellectueele zelfstandigheid der kiezers, door het recht van uitoefening aan diegenen te onthouden, wier zelfstandigheid zooveel te wenschen overlaat, dat de keuze, wat hen betreft, niet kan geacht worden te zijn een zelfbewuste vrije handeling.’

Wat willen de voorstanders van algemeen stemrecht nog meer? Zelfs aller kiesbevoegdheid is hier uitdrukkelijk op den voorgrond geplaatst en de uitzonderingen, die de vereeniging wil maken, zijn in eene formule vervat, die zich met de uitsluitingen der verdedigers van het algemeen stemrecht volkomen rijmen laat. Kon men er dan aanstoot aan nemen, dat, gelijk het verder heet, ‘aan het debat der leden zal worden overgelaten om aan te geven, waar de grenzen der uitoefening van het kiesrecht in de maatschappij behooren te worden getrokken, en onder welke formule men de in 't belang der maatschappij vast te stellen onthouding van dat recht zal kunnen omschrijven’? Maar dit is ondenkbaar, daar immers ook de voorstanders van algemeen stemrecht het onderling nog niet eens zijn, waar de grenzen van de uitoefening van het kiesrecht behooren te worden getrokken. Kan men dan wellicht niet samengaan, omdat men langs andere wegen tot het doel wil geraken? Ook deze vraag is ontkennend te beantwoorden, daar het oogmerk van beide partijen gericht is op afschaffing van art. 76 der grondwet en op vervanging van dit artikel door eene bepaling omtrent kiesbevoegdheid, die den lateren wetgever zooveel mogelijk de vrije hand laat. Inderdaad, zoolang het publiek niet nader ingelicht is omtrent hetgeen tusschen beide vereenigingen is voorgevallen, is het volkomen raadselachtig, wat ze van elkander scheidt, tenzij ons boven geopperd vermoeden waarheid is, dat men eenerzijds volstrekt heeft willen vasthouden aan de theorie van het aangeboren menschenrecht, om te stemmen, en dat men anderzijds door vrees voor het in kwaden reuk staande woord *Algemeen Stemrecht* is teruggehouden.

De naam van Mr. S. van Houten, die voorkomt onder de onderteekenaars van het manifest aan het Nederlandsche volk, bewijst overigens, dat het onder de voorstanders van algemeen stemrecht niet aan practische mannen ontbreekt. Wel heeft de heer Van Houten zich nooit uitdrukkelijk bij het comité voor algemeen stemrecht aangesloten, doch in kamer en pers heeft hij zich steeds als kampioen voor algemeen stemrecht voorgedaan. Maar hij zag in zijn beginsel geen bezwaar, om zich bij de nieuwe vereeniging aan te sluiten. Geen wonder trouwens, want ook hij neemt in het algemeen belang beperkingen aan van zijn algemeen stemrecht, uitsluiting van vrouwen, soldaten en bedeelden, ja, desnoods ook van hen, die niet schrijven kunnen.

Breeder schijnt de kloof, die de nieuwe vereeniging scheidt van het verslag der gedelegeerden, zooals wij kortelijk het rapport zullen noemen, dat door afgevaardigden uit enkele liberale kiesvereenigingen betreffende kiesrechthervorming is uitgebracht. Het is juist dit verslag, dat, als vereenigingsvaan voor de liberale partij bedoeld, een nieuwe twistappel schijnt te moeten worden, in hare gelederen geworpen. Men weet, dat het herziening der kieswet bepleit binnen de perken der grondwet. Op allen, die dezen weg willen inslaan, (het rapport zelf had toen het licht nog niet gezien), is niet onduidelijk gedoeld in de oproeping, waarmede de mededeelingen in *De Vrije Pers* worden besloten, waar het heet, dat vele vrijzinnigen liever met halve maatregelen de moeilijkheden willen verschuiven, aan eene grondwetsherziening verknocht. Een eenigszins vijandige toon wordt tegen die fractie aangeslagen, die in Prof. Buijs haar woordvoerder vond en in de bedoelde gedelegeerden hare tolken. In verschillende kiesvereenigingen, waarin hun rapport ter sprake kwam, is het met instemming begroet, doch bij andere stuitte het op verzet, en bijna nergens ontbrak eene minderheid, die den aanbevolen weg afkeurde en van grondwetsherziening alleen heil verwachtte. Het ligt voor de hand, dat deze dissidenten bijval schenken tegenover het rapport aan het programma der vereeniging *Kiesrechthervorming.*

En toch, is er reden, zich zoo scherp tegenover elkander te stellen? Ronduit gezegd, ik zie niet den minsten grond voor het heftige verzet, dat van de voorstanders van grondwetsherziening tegen het rapport der gedelegeerden is uitgegaan. Zijn dan de gedelegeerden tegen grondwetsherziening gekant? In geenen deele, daar zij uitdrukkelijk op den voorgrond stellen, dat, wil men duurzame verbetering tot stand brengen, grondwetsherziening niet zal kunnen uitblijven. En het is niet denkbaar, dat zij of hunne committenten eenig bezwaar zullen hebben tegen eene wijziging der grondwet, zooals die door de vereeniging *Kiesrechthervorming* wordt voorgesteld. Doch daar zij aan de mogelijkheid eener dadelijke grondwetsherziening wanhopen, stellen zij de hun billijk voorkomende wijzigingen der kieswet voor, binnen de perken der

grondwet mogelijk. Het is onbillijk, in deze opvatting oppositie tegen de andere te zien of smalend te spreken van halve maatregelen. De een wil grondwetswijziging en wil in afwachting daarvan de slechte kieswet geheel onveranderd laten; de ander wil evenzeer grondwetswijziging, maar ziet niet in, waarom inmiddels in afwachting daarvan niet die wijzigingen in de bestaande wetgeving kunnen worden aangebracht, die door de billijkheid worden gevorderd.

Het komt mij voor, dat tegenover de laatstgenoemden eerst dan aan de partij der grondwetsherziening gelijk kan worden gegeven, als zij weet aan te toonen, dat binnen een niet te lang tijdsverloop wijziging der grondwet te verwachten is en dat eene voorafgaande wijziging der kieswet haar onnoodig zal vertragen. Immers, bezwaar te hebben tegen de voorgeslagen verandering der kieswet op zichzelf, is van hun standpunt onverklaarbaar. Hoezeer men overtuigd moge zijn, dat binnen de grenzen der grondwet geene volkomen billijke regeling van het kiesrecht mogelijk is, waarom de verbeteringen af te wijzen, die de grondwet met dat al nog toelaat? Kunnen de onbillijkheden van den census, zooals die thans geregeld is, niet geheel uit den weg worden geruimd, in de door het rapport aangegeven richting kan men toch tot rechtvaardiger regeling komen. Het is dus plicht, tot die verbetering over te gaan, tenzij - wij herhalen het - er redelijkerwijs uitzicht besta, dat spoedig langs den weg van grondwetsherziening afdoender verbetering is te verkrijgen, eene verbetering, die slechts vertraagd zou worden, als men thans den tijd met halve maatregelen verspilde. Maar het betoog, dat wij in dit geval verkeeren, is door de aanhangers der vereeniging *Kiesrechthervorming* en door de bestrijders van het rapport zelfs niet beproefd(*).

De meergemelde vereeniging erkent zelf, dat de noodige herziening der grondwettige bepalingen zeer moeilijk tot stand te brengen zal zijn. Inderdaad, de illusie, dat dit binnenkort mogelijk zal wezen, zal wel bij zeer weinigen nog levendig zijn. Sedert ettelijke jaren toch reeds verheffen zich alom stemmen in den lande, die aandringen

(*) Van lieverlede eerst is het duidelijker aan den dag gekomen, waarom de voorstanders eener onmiddellijke herziening zoo tegen het rapport zijn gekant. En in *De Vrije Pers* èn bepaaldelijk op de vergadering, door de *Unie* 8 Juni gehouden. Men verdenkt de partij der gedelegeerden ervan, niet in ernst grondwetsherziening te willen en naar uitstel te zoeken. Het wapen der verdachtmaking moge op eene vergadering steeds uitnemende diensten bewijzen en het geoefend hanteeren daarvan moge stormachtigen bijval uitlokken, op zoo volkomen ongegronde en op effect berekende beschuldigingen kan in eene ernstige discussie niet worden gelet. Maar verder vreest men, dat de vermeerdering der censuskiezers de partij der grondwetsherzieners zal doen afnemen, omdat de dus bevoorrechten niet gaarne aan anderen het stemrecht zullen gunnen. Die logica gaat ons begrip te boven. Als men erop vertrouwt, de tegenwoordige bevoorrechten wel te kunnen bewerken, om tot grondwetsherziening over te gaan, waarom zou dat dan minder mogelijk zijn, als de kring der bevoorrechten eenigszins is uitgebreid? Het eenige, wat men nog zou kunnen duchten, is inkrimping der liberale meerderheid, maar aangezien van de tegenwoordige liberale partij als zoodanig en zonder hulp van anderen onmogelijk eene grondwetsherziening kan uitgaan, staat nog te bewijzen, in hoeverre zulk eene inkrimping, die licht bij de geslonken gelederen grooter aansluiting zou bevorderen, voor de herziening der grondwet eene ramp zou wezen.

op wijziging onzer eerste staatswet; de beperkende band, den wetgever door tal van bepalingen aangelegd, wordt door mannen uit alle fractiën afgekeurd; de overtuiging, dat zonder grondwetsherziening verbetering van onzen politieken toestand onmogelijk is, wordt herhaaldelijk uitgesproken - en toch blijft het steeds bij die onbestemde klachten en is in de practijk nog geen stap gedaan, die ons het beoogde doel slechts eenigszins nader kan brengen. De losse opmerkingen, de op zichzelf staande studiën, waartoe verschillende deelen der grondwet aanleiding hebben gegeven, beteekenen practisch nog zeer weinig. Ook de omvangrijker werken, die de gansche grondwet behandelen, zooals die van Heemskerk en Lenting, mogen belangrijke bijdragen zijn en hulpmiddelen tot eene eventueele herziening, zij dragen geenszins het karakter, dat eens Thorbecke's *Aanteekeningen* stempelde tot het werk, waarin de geheele vrijzinnige partij hare eischen weerspiegeld zag. Wat hebben de leiders der publieke opinie tot nog toe gedaan, om deze zaak aan de orde te stellen? waar zijn de dagblad-artikelen over herziening der grondwet, die weerklank hebben gevonden in den lande en de belangstelling hebben wakker geschud of wakker gehouden? waar zijn de debatten der kiesvereenigingen, die gepoogd hebben, een practischen vorm te geven aan de onbepaalde ideeën, die nog als in de lucht hangen? Laten wij elkander toch niet opwinden voor de nietszeggende leus: grondwetsherziening, zoolang aan het voorbereidend werk zelfs de eerste hand nog niet is geslagen.

Welke grondwetsherziening wil nu eigenlijk de vereeniging *Kiesrechthervorming*? Zij wil - zooveel is bekend - in de eerste plaats art. 76 der grondwet herzien in een geest, die, naar wij vertrouwen, weinig verzet zal ontmoeten. Maar de vraag is, of zij het omvangrijke en tijdroovende werk der grondwetsherziening wil ondernomen zien met geen ander doel dan om dit eene aanstootelijke artikel te verwijderen. Het zou naar ons oordeel zonde en jammer zijn, als eens de herziening is aangevat, de gelegenheid te doen voorbijgaan, om verdere onzuiverheden en struikelblokken uit de grondwet te verwijderen. Het is trouwens hoogst twijfelachtig, of de meerderheid onzer vertegenwoordiging zich tot dergelijke zelfbeperking zou laten vinden. Doorgaans zondigt zij in eene andere richting. Zelfs aangenomen, dat de geheele liberale partij het weder tot zulk eene hoogte van eenstemmigheid zou kunnen brengen, dat zij besloot, als één man de wijziging van art. 76 en niets dan deze wijziging te vorderen, en dus gemakkelijk de wet, in art. 196 bedoeld, tot stand bracht, welke waarborg is er, dat de volgens art. 197 bijeengeroepen kamers dit besluit zouden ratificeeren? De clericale en calvinistische partijen toch steken het niet onder stoelen of banken, dat zij geene grondwetsherziening willen dan met wijziging van art. 194, en zij zouden in de conservatieven gemakkelijk bondgenooten vinden, terwijl de overgroote meerderheid der liberalen ten koste van dat artikel geene herziening wil. Er zou dan alleen moge-

lijkheid zijn, de herziening tot stand te brengen, als de liberale partij in de nieuwe kamer sterker dan twee derden was, dus 58 leden telde. Wil men wachten, totdat er zekerheid is, dat de kamer aldus zal worden samengesteld, er zal in de eerste jaren dan wel aan geene herziening te denken wezen. Of zijn de heeren van *Kiesrechthervorming* bereid, art. 194 prijs te geven, en is het hunne bedoeling, propaganda te maken voor de overtuiging, dat de liberale beginselen met dit grondwettig voorschrift niet zijn gemoeid? Alles is duisternis, als wij vragen naar hunne ware bedoelingen, die toch wel nader bekend mochten zijn, eer men het wagen kan, onvoorwaardelijk met hen mede te gaan.

Voor grondwetsherziening is inderdaad geene mogelijkheid, als niet in het onderwijsvraagstuk eene formule wordt gevonden, die aan de rechten van den staat niet te kort doet en te gelijk aan de wenschen der voorstanders eener Christelijke opvoeding bevrediging schenkt. Dat die formule te vinden is, ik voor mij betwijfel het niet, doch ik geloof, dat er op het stuk van onderwijs te veel verblindheid en vooroordeel heerscht, dan dat reeds spoedig eene oplossing gevonden kan worden. Onvermijdelijk is het intusschen, ook dit vraagstuk te behandelen en het nevens het kiesvraagstuk aan de orde te stellen. Maar zal men dan zoovele andere brandende quaesties ter zijde kunnen laten? Als er één brandende is, dan is het die der landsverdediging, en het is onmogelijk, waar men eenmaal herziening aanvat, de onlogische en onrechtvaardige bepalingen van de defensie ongewijzigd te laten. Eene afdoende verbetering van ons krijgswezen is zonder verandering dier artikelen niet te verkrijgen, evenals art 76. eene afdoende hervorming van ons kiesrecht in den weg staat. Maakt men bezwaar tegen den halven maatregel, die zich ten doel stelt, binnen de grenzen der grondwet het kiesrecht te hervormen, evenveel grond is er, om zich te verzetten tegen iedere regeling van de defensie, die zich binnen de grenzen der grondwet bepaalt. En nu denke men nog aan zooveel andere vraagstukken, die zich vanzelf voordoen, als men de grondwet maar even aandachtig doorloopt, zoodat er wel grond is, om te vragen, of het denkbaar is, dat binnen korten tijd eenstemmigheid omtrent de noodige hervormingen bij eene twee-derde meerderheid wordt gevonden.

Moet dan de grondwetsherziening maar worden opgegeven? Dergelijk laf uit den weg gaan van moeilijkheden zou ik de laatste zijn, om aan te prijzen. Integendeel, ik wensch, dat met den meesten ernst en terstond met de voorbereidende werkzaamheden een aanvang worde gemaakt. Maar ik kan niet inzien, dat inmiddels de wetgevende arbeid zou moeten stilstaan en bepaaldelijk de kieswet onveranderd zou moeten blijven. De meest practische weg, om tot grondwetsherziening te komen, is voorloopig wel de instelling eener staatscommissie, tenzij de vertegenwoordiging zich de eer van het initiatief wil geven en in haar boezem eene commissie zich vormt. In beide gevallen blijft

de wetgevende werkzaamheid van regeering en kamers onaangetast, en de tijd, die verloopt, eer zulk eene commissie haar werk ten einde heeft gebracht, kan met anderen wetgevenden arbeid nuttig besteed worden. Het schijnt dan voor de hand te liggen, dat eene wet, zoo onvolmaakt als de kieswet, de hoogstnoodige wijzigingen moet ondergaan, al was het maar alleen, om eene kamer, die beter het volk vertegenwoordigt, over herziening der grondwet te doen beslissen. Het is niet in te zien, waarom de grondwetsherziening hierdoor vertraging zou ondervinden, terwijl juist, als men propaganda maakt voor verandering van art. 76 alleen, het gevaar bestaat, dat verdere herziening van even verwerpelijke bepalingen der grondwet *ad calendas graecas* wordt verschoven.

Intusschen, waarom naar het oordeel der nieuwe vereeniging herziening der grondwet moet voorafgaan, moge niet rechtstreeks blijken, de eigenlijke reden laat zich uit de inrichting van manifest, programma, statuten wel opmaken. Immers, wat telkens op den voorgrond wordt gesteld als eerste voorwaarde voor een verbeterd kiesrecht, is afschaffing van den census, en afschaffing van den census is natuurlijk zonder grondwetsherziening niet te verkrijgen. Het schijnt, dat de census als maatstaf van kiesbevoegdheid den ontwerpers zoo absoluut verwerpelijk voorkomt, dat zij èn de mogelijkheid eener herziening van het kiesrecht, waarbij de census behouden blijft, ten eenen male willen afsnijden èn te gelijk op de toekomstige regeling van het kiesrecht na grondwetsherziening door volkomen uitsluiting van den census als maatstaf willen vooruitloopen. Het komt mij voor, dat de logica, die zij daarbij volgen, wel iets te wenschen overlaat. In het verslag der constitueerende vergadering wordt het doel der vereeniging als drieledig opgegeven: 1°. afschaffing van den census als maatstaf van kiesbevoegdheid; 2°. erkenning der kiesbevoegdheid van alle mannelijke, meerderjarige ingezetenen, Nederlanders, in het volle genot hunner burgerlijke en burgerschapsrechten; 3°. onthouding van het recht van uitoefening der kiesbevoegdheid aan die categorieën van personen, welke uit hoofde van oeconomische of intellectueele incapaciteit daarvan behooren te worden uitgesloten. En geheel daarmede in overeenstemming zegt art. 1 der statuten, dat de vereeniging berust op deze twee hoofdbeginselen: 1°. afschaffing van den census als maatstaf van kiesbevoegdheid; 2°. erkenning der kiesbevoegdheid van alle mannelijke, meerderjarige ingezetenen, Nederlanders, in het volle genot hunner burgerlijke en burgerschapsrechten, met onthouding evenwel van de uitoefening dier bevoegdheid aan de categorieën van personen, welke uit hoofde van oeconomische of intellectueele incapaciteit daarvan behooren te worden uitgesloten. Nu komt het mij voor, dat het zwaartepunt dezer stellingen ligt in de tweede der bovengenoemde drie en in de tweede der laatste twee. Eene reden, om afschaffing van den census voorop te stellen, kan ik niet ontdekken. Immers, erkent men voor alle meerderjarige, mannelijke personen kiesbe-

voegdheid, dan ligt daarin vanzelf opgesloten, dat de census geen maatstaf van kiesbevoegdheid meer kan zijn. Doch eene andere vraag is, vermits eenmaal onderscheid wordt gemaakt tusschen 'kiesbevoegdheid' en 'uitoefening der kiesbevoegdheid', - eene staatsrechtelijk eigenlijk volkomen onhoudbare onderscheiding - of dan niet de census kan dienen hetzij als eenige maatstaf, hetzij met andere, om de 'oeconomische of intellectueele incapaciteit' te weten, die van uitoefening van het kiesrecht behoort uit te sluiten. Nu zal men zeggen, dat de vereeniging te dien opzichte werkelijk niets beslist. Als maatstaf van k i e s b e v o e g d h e i d wordt wel de census afgekeurd, doch daarmee schijnt volkomen vrijheid gelaten, om hem langs eene achterdeur weer in te voeren als maatstaf voor o n t h o u d i n g v a n d e u i t o e f e n i n g d i e r b e v o e g d h e i d. Intusschen, dat dit de bedoeling niet is, kan niet twijfelachtig wezen. Daarvoor is onvoorwaardelijke afschaffing van den census te zeer op den voorgrond gesteld. Men roept allen op, die de ontwikkeling van den staatsburger niet langer naar de belastingpenningen willen afmeten; men zoekt allen te vereenigen, die met een census geheel en voorgoed willen breken; men wendt zich af van de mannen der 'halve maatregelen', enz. enz., alles met het kennelijk doel, om den census geheel over boord te werpen. Ook verdient opmerking, dat in de oorspronkelijke uitnoodiging, door de heeren Van Eysinga en Wiersma verzonden, de fijne onderscheiding tusschen kiesbevoegdheid en uitoefening der kiesbevoegdheid niet voorkomt. Immers, zij zeggen: 'De vereeniging, het beginsel huldigende, dat met den census als maatstaf van stembevoegdheid gebroken moet worden, stelt zich ten doel de hervorming van ons kiesrecht te bevorderen in de richting, dat, met een stemrecht van alle meerderjarige, mannelijke ingezetenen tot uitgangspunt, die beperkingen van dat stemrecht worden toegepast, welke onvermijdelijk zijn om de verkiezingen te doen zijn een daad van oeconomisch zelfstandige, zich van het gewicht der kiesbevoegdheid bewuste mannen', eene omschrijving, waarin niet van beperkingen van uitoefening van stemrecht, maar van beperkingen van stemrecht zelf wordt gesproken. Hoe weinig logisch het zijn moge, het doel der vereeniging te omschrijven, als in art. 1 der statuten geschiedt, de bedoeling is onmiskenbaar. Gelijk wij aannamen, dat de nieuwe vereeniging met *Algemeen Stemrecht* niet kon samenwerken, omdat zij aller natuurlijk recht, om te stemmen, niet voldoende op den voorgrond wilde stellen, komen wij tot de conclusie, dat zij zich anderzijds van de geestverwanten der 'gedelegeerden' heeft willen afwenden door middel van het census-dogma, omdat zij vreesde, dat de mannen, die onder de bestaande grondwet den census willen verbeteren, eenmaal na grondwetsherziening niet geheel met den census zullen willen breken.

Als het die vrees niet was, die hen bewoog, dezen muur op te trekken tusschen zichzelf en de andere fractie der liberale partij,

beseffen wij hunne beweegreden niet. Immers, waartoe niet eenvoudig het oogmerk gericht op het naaste doel: afschaffing van art. 76 der grondwet, waarmede omtrent den census nog niet behoeft te worden beslist? Waarom moedwillig al diegenen afgestooten, die gaarne dat naaste doel mede willen bevorderen, maar van de volstrekte verwerpelijkheid van een census nog niet zijn overtuigd? Het is inderdaad niet onmogelijk, dat *Kiesrechthervorming* door die uitsluiting weder een hinderpaal te meer legt op den weg der grondwetsherziening, die zij wenscht te bevorderen. Althans, zij bemoeilijkt de aansluiting van hen, die wel gaarne met art. 76 willen breken, maar daarmede geene totale verwerping van den census wenschen te bedoelen. Hoe door en door slecht onze tegenwoordige censusregeling moge zijn, wij vinden geen enkel argument aangevoerd, waardoor het onhoudbare van elken census is bewezen. Eer is het tegendeel waar. Herhaaldelijk toch wordt erop gedrukt, dat het arbeidsveld, door de vereeniging te bewerken, hoofdzakelijk dit is, na te gaan, welke beperkingen aan het stemrecht moeten worden verbonden. Zij vergenoegt zich met het stellen van een beginsel: uitsluiting van de wegens oeconomische of intellectueele capaciteit onbevoegden, en laat overigens elk lid vrij in zijne individueele gevoelens daaromtrent. Het moet een punt van debat zijn, ‘aan te geven, waar de grenzen der uitoefening van het kiesrecht in de maatschappij behooren te worden getrokken, en verder door welke formule men de in 't belang der maatschappij vast te stellen onthouding van dat recht zal kunnen omschrijven’. Inconsequent is het, waar eenmaal volkomen vrijheid te dien opzichte wordt toegelaten, dan echter te beslissen, dat in geen geval de census weder als maatstaf mag worden ingevoerd. Dringt de vraag zich niet vanzelf op, of niet de census dienst kan doen, om een maatstaf aan te geven voor ‘oeconomische incapaciteit’? Ik zeg niet, dat hij werkelijk daartoe de beste maatstaf zal zijn; ik beslis daaromtrent niets, maar ik vraag slechts, of het aangaat, de mogelijkheid van zulk eene beslissing *a priori* uit te sluiten. Ik voor mij geloof inderdaad, dat een belastingcensus nevens andere criteria van kiesbevoegdheid alle aanbeveling verdient; ik treed hierin niet nader, omdat dit vraagstuk thans niet aan de orde is, maar ik moet opkomen tegen eene geheel ongemotiveerde, aprioristische verwerping van zulk een stelsel. Ook mis ik het betoog, waarom de grondwet zal moeten beslissen, dat alleen mannelijke, dus in geen geval vrouwelijke ingezetenen kiesrecht zullen mogen uitoefenen. Het is dit vooruitloopen op eene toekomstige kieswet, dat mij toeschijnt afkeuring te verdienen in een programma, dat zich wijziging der grondwet, met het oogmerk, om den gewonen wetgever de grootst mogelijke vrijheid te laten, tot eerste doel stelt.

Is het verslag der gedelegeerden bescheidener in zijne eischen, aan den anderen kant is het toch vollediger ook. De gedelegeerden gevoelen, dat het niet de willekeurige censusbepaling alleen is, die

onze kieswet onhoudbaar maakt, maar erkennen, dat de wijze, waarop het land thans in districten verdeeld wordt, en de toepassing van het volstrekte meerderheidssysteem de meeste redenen geven tot beklag. Ik ben geen onbepaald bewonderaar van de zesde paragraaf van het rapport, waarin dat punt wordt behandeld. Daarvoor is het te weinig beslist, daar het volstrekt geene uitspraak inhoudt, welke wijze van verkiezing voor de te recht veroordeelde in de plaats moet treden. Het is reeds niet volkomen duidelijk, wat het met de zonderlinge woordkoppeling ‘evenredige meerderheidssysteem’ bedoelt, en al te gemakkelijk maakt het zich van de zaak af, als het daarna zegt, dat het niet op den weg der gedelegeerden lag, tusschen de verschillende reeds voorgestelde wijzen, waarop dit systeem in toepassing gebracht kan worden, eene keuze te doen. Zoo schroomvallig zijn zij niet, waar 't geldt de censusverlaging. Als zij meenden, dat het bij deze wel op hun weg lag, een juist omschreven voorstel te doen, is het niet in te zien, waarom het minder op hun weg lag, met zulk een voorstel voor den dag te komen, daar het geldt op te ruimen, wat naar hun eigen oordeel het grootste euvel is onzer kieswetgeving. Hunne angstvalligheid te dien opzichte heeft reeds ten gevolge gehad, dat men vrij algemeen deze zesde paragraaf als van minder belang heeft beschouwd en dat alle nadruk gelegd werd op censusverlaging, terwijl evenredige vertegenwoordiging slechts terloops, als *pour acquit de conscience*, werd vermeld. Ja, onder de gedelegeerden zelf waren er, die in strijd met de uitdrukkelijke woorden van het rapport deze quaestie der wijze van verkiezing als bijzaak beschouwden en verklaarden, dat censusverlaging het hoofddoel was der gedelegeerden. Zooveel is zeker, thans weet niemand recht, wat de gedelegeerden met hun ‘evenredige meerderheidssysteem’ eigenlijk bedoelen, zoodat in eene der kiesvereenigingen, waar het rapport ter sprake kwam, niet zonder recht eene grief aan het rapport werd gemaakt, dat het door eenige algemeenheden in dit opzicht een schijn van eenstemmigheid trachtte uit te lokken, die inderdaad niet bestond. Doch hoe dit zij, het heeft voor ons reeds zijne waarde, dat door deze afgevaardigden van liberale kiesvereenigingen onbewimpeld is uitgesproken, dat de verkiezing bij districtelijke meerderheden niet deugt en dat evenrediger vertegenwoordiging behoort te worden ingevoerd. Inderdaad, wij gaan in dit opzicht vooruit. Hoe kort is het nog geleden, dat zij, die zich ernstig met de vraag bezighielden, of verkiezing bij meerderheid van stemmen met het beginsel eener ware volksvertegenwoordiging te rijmen was, te tellen waren. En thans! het is een vraagstuk geworden, dat niemand meer kan ontgaan, en het steeds toenemend aantal van hen, die van de juistheid van Hare's beginsel doordrongen zijn, kan reeds doen hopen op eene zegepraal.

Of de mannen van *Kiesrechthervorming* van het overwegend belang van dit vraagstuk niets gevoelen? Teleurstellend vond ik het, dat

met geen enkel woord van het verwerpelijke van het districtenstelsel wordt gewaagd en dat van uitbreiding van kiesbevoegdheid alle heil wordt gewacht. Hebben zij, die zich zoo bezorgd toonen voor de toelating van den werkman tot de stembus, nooit gehoord van het woord van Mill: wat baat den werkman het stemrecht, als dit niets beteekent dan het recht, om overal overstemd te worden? Men zal wellicht zeggen, dat der vereeniging haar stilzwijgen over dit vraagstuk niet tot verwijt kan worden aangerekend, daar zij slechts grondwetswijziging beoogt en de door haar voorgeslagen nieuwe redactie van art. 76 aan de toekomstige kieswet alle vrijheid laat, de wijze van verkiezing geheel nieuw te regelen. Maar van haar standpunt gaat deze tegenwerping niet op. Eene vereeniging, die de gebreken onzer kieswet met zoo levendige kleuren schildert; die zoo nauwkeurig aangeeft, in welke richting zij werkzaam wil wezen; die, waar het den census geldt, niet schroomt, op de toekomstige kieswet vooruit te loopen, - die toont door haar stilzwijgen voor dit aangelegen punt, dat naar haar oordeel aan de wijze van verkiezing bij districtsmeerderheden geene ernstige bezwaren kleven.

Ik kan niet verhelen, dat het zaakrijke en *business-like* rapport der gedelegeerden, al draagt het niet mijne volkomen instemming weg, meer sympathie bij mij wekt dan de lediger woordenrijkheid, waarmee *Kiesrechthervorming* ter wereld is gekomen. Ook waardeer ik in de wijze, waarop het rapport tot stand kwam, de poging, om tot eene samenwerking tusschen de verschillende kiesvereenigingen den stoot te geven. De samenwerking is nog op vrij plompe en stelsellooze manier verkregen, maar dat althans in die richting een eerste stap is gedaan, verdient dankbare erkenning. Maar zou ik daarom het streven van *Kiesrechthervorming* veroordeelen? Ik zou dan op mijzelf het verwijt moeten toepassen, dat ook ik liever zoek naar hetgeen verdeelt, dan naar wat vereenigt. Uit het voorafgaande valt eene andere conclusie te trekken. Het rapport der gedelegeerden, dat zich aansluit aan het *Gids*-artikel van Prof. Buijs, zou ik tot grondslag willen zien aannemen voor eene nieuwe kieswet, en middelerwijl zou ik wenschen, dat alle liberalen met *Kiesrechthervorming* streefden naar eene herziening der grondwet, waarbij in de eerste plaats art. 76 zou moeten vallen. Ik vrees, dat, blijft men elkander bestrijden, vooreerst noch het een noch het ander zou geschieden.

Of zou dat beter wezen en verspillen wij, kiesrechthervorming nastrevend, onzen tijd met onnoodig en onvruchtbaar geredekavel? Men zou er niet toe komen, in ernst deze vraag te stellen, als het niet, naar het schijnt in ernst, althans met den noodigen nadruk, van een professoralen katheder was beweerd. In een gespierd en geestig artikel, zooals men dat van Prof. Spruijt gewoon is, werd in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 21 Mei jl. kortweg beweerd, dat het vraagstuk der kieshervorming voor ons volk alle belang mist. Dat hiervan

gesproken wordt als van de hoofdvraag van den dag, is volgens den schrijver eenvoudig een uitvloeisel van de Binnenhofsche wijze van beschouwing. Ons volk vraagt niet om de hervorming en heeft ze niet noodig. Op de volgende wijze werden deze paradoxen ingeleid: ‘Er zijn waarheden, zoo overbekend dat men zich schaamt ze uit te spreken en nog meer ze te laten drukken. Zoo is het gelegen, met de opmerking, dat vele leden onzer vertegenwoordiging de wereld door een bril bezien, waarbij muggen tot kemels uitdijen en bergen molshoopen worden. Wie kan er aan denken na elke zitting der kamer te gaan aantoonen, hoe geheel anders zich de dingen voordoen, als men ze niet van dat bedriegelijke standpunt waarneemt?’ Deze laatdunkende zinsneden lokken vanzelf eene paraphrase uit. ‘Er zijn waarheden, zoo overbekend dat men zich schaamt ze uit te spreken en nog meer ze te laten drukken. Zoo is het gelegen met de opmerking, dat dikwijls onze geleerden de practische wereld door een bril bezien, waarbij muggen tot kemels uitdijen en bergen molshoopen worden. Wie kan er aan denken na elke rede *ex cathedra* te gaan aantoonen, hoe geheel anders zich de dingen voordoen, als men ze niet van dat bedriegelijke standpunt waarneemt?’ Eene enkele maal echter is het noodig, wanneer als in het artikel van Prof. Spruijt de vele op zichzelf juiste en treffende opmerkingen zoo licht het oog doen sluiten voor het gemis van logischen grondslag en van zuivere waarneming. Het schijnt niet moeilijk aan te toonen, dat des Professors bespiegelingen aan deze gebreken mank gaan. Want wat te zeggen van eene zuiverheid van waarneming, die beweert, dat van het Binnenhof uit de kiesrechthervorming de hoofdvraag van den dag schijnt, maar het voor de vertegenwoordigden niet is? Juist het omgekeerde is waar. Niet van het Binnenhof voorwaar gaat de aandrang tot deze hervorming uit: het is tegen wil en dank, dat de heeren op het Binnenhof door den aandrang der natie in dit spoor gedreven worden. In de natie is het streven naar kiesrechthervorming op den voorgrond getreden en in haar midden wint deze eisch meer en meer aanhangers. Zijn de verhoudingen dus juist andersom, als de Hoogleeraar meent, het blijft daarbij natuurlijk waar, dat, gelijk hij het uitdrukt, een verschil in gezichtsveld bestaat tusschen vertegenwoordiger en vertegenwoordigde. Maar vorderde dan de logica niet het stellen der vraag, of de vertegenwoordiger bij zulk verschil van gezichtsveld wel kan gezegd worden de vertegenwoordigden in waarheid te vertegenwoordigen? En mist een betoog niet elken logischen grondslag, dat, uitgaande van dit verschil van gezichtsveld, den staf breekt over een streven, dat geen ander doel heeft dan het verkrijgen eener betere vertegenwoordiging, met andere woorden eene, wier gezichtsveld meer met dat der vertegenwoordigden overeenstemt?

Er is waarlijk wel wat anders te doen, zucht de Hoogleeraar, dan over kiesquaesties te debatteeren. Zorgt voor 's lands weerbaarheid,

hervormt het belastingstelsel, beperkt de staatsalmacht, roept hij den liberalen toe. Het land eischt het, maar de heeren op het Binnenhof denken daar niet aan. Volkomen waar, Dr. Spruijt; met u bejammeren wij het, dat zoovele onderwerpen, die dringend regeling eischen, eindeloos op afdoening wachten. Maar waar de schuld? Zou het ook kunnen zijn, omdat de heeren op het Binnenhof niet in waarheid het volk vertegenwoordigen? Verklaarde ik categorisch, dat verbetering der kieswet ons noodzakelijk al deze schoone hervormingen brengen moest, ik zou waarschijnlijk door Dr. Spruijt gerangschikt worden onder hen, die niet hebben leeren denken. Maar een raadsel is het mij, als eenmaal bewezen is, dat de vertegenwoordiging het volk niet vertegenwoordigt blijkens hare zorgeloosheid ten opzichte der ware volksbelangen, hoe een denkend mensch tot eene andere gevolgtrekking kan komen dan deze: de eerste eisch des tijds is dus, eene vertegenwoordiging te scheppen, die het volk beter vertegenwoordigt, waardoor althans de waarschijnlijkheid geboren wordt, dat de volksbelangen beter zullen worden behartigd.

En daarom moet er geblazen op de bazuinen, totdat de muren van Jericho vallen.

9 Juni.

Mr. R. MACALESTER LOUP.

Natuurkunde.

Het wetenschappelijk onderzoek van den zeebodem.

Het is een opmerkelijk verschijnsel, dat de zee, die niet minder dan ¾ van de geheele oppervlakte der aarde inneemt, met betrekking tot de verschijnselen op grootere diepten, het organisch leven op den bodem, de temperatuurstoestanden, die zich daar voordoen, enz. tot voor eenige jaren nog zoo uiterst weinig bekend was, dat men daaromtrent tot in den jongsten tijd zelfs geen duister vermoeden kon opperen. Terwijl de vaste aardkorst in alle mogelijke opzichten en in alle richtingen doorzocht en bestudeerd werd en hier, als het ware, dagelijks nieuwe ontdekkingen op het gebied der natuurwetenschap werden gedaan, was het onderzoek der diepste afgronden van den oceaan een onderzoekingsterrein, dat tot voor korten tijd nog steeds op ontginning bleef wachten. Deze onbekendheid met de toestanden van het leven in den oceaan moet nog des te meer onze bevreemding wekken, daar het organisch leven - de dierenwereld vooral - zich hier in de grootste verscheidenheid voordoet en de zee een onuitputtelijken rijkdom aan vormen der levende wezens vertoont.

Men meende echter vroeger, dat op zulke aanzienlijke diepten als die van de grootste oceanen alle organisch leven onmogelijk was; dat de verbazende drukking, die op deze diepten zich doet gevoelen, de lage temperatuur, die daar zou heerschen, en het volkomen gemis aan licht het leven van dierlijke wezens onbestaanbaar moesten maken. En toch is juist het tegendeel waar; de zee is de woonplaats van tallooze vormen van organische wezens, zoo planten als dieren, en zij is dit reeds geweest in de tijden, toen van landplanten en landdieren nog geene sprake kon zijn, in die oudste geologische perioden, toen de zee nog de geheele oppervlakte der aarde bedekte. De eenvoudigste organische wezens, die eens den oorsprong vormden van dieren- en plantenrijk, zijn het eerst door de zee voortgebracht; deze is dus met recht als de moeder van het organisch leven te beschouwen. De

geheele tegenwoordige flora en fauna van het vasteland is ontstaan uit die hoogst eenvoudige oerwezens, die de zee in zoo grooten getale bevolken, want alles, wat tegenwoordig vast land is, heeft zich eenmaal uit den oceaan verheven en vormde in de oudste tijdperken der aardgeschiedenis een onderdeel van den zeebodem. Daarom ook vooral is de kennis van de zee en haar organisch leven van zoo oneindig groot belang voor de studie der vaste aardkorst en van hare bewoners. Vandaar dan ook de neiging bij de beoefenaars der moderne natuurwetenschap tot meer nauwkeurig onderzoek van het leven der zeedieren, niet alleen aan de kusten, waar reeds sedert eenigen tijd tal van stations tot wetenschappelijk onderzoek zijn opgericht, maar ook vooral tot het verkrijgen van betere kennis van het organisch leven op grootere diepten. De studie van het laatste is eerst in den jongsten tijd begonnen, daar tot voor korten tijd het wetenschappelijk onderzoek van de diepste zeeën eene bepaalde onmogelijkheid was en men zich dus moest bepalen tot de minder diepe gedeelten van den oceaan, die meer in de nabijheid der kusten zijn gelegen en voor de scheepvaart dan ook van meer onmiddellijk belang zijn.

Eerst ongeveer 25 jaren geleden had de eerste meer nauwkeurige dieptebepaling in volle zee plaats, toen het plan werd gevormd, Engeland met Amerika door een telegraafkabel te verbinden. De Engelsche regeering zond toen het oorlogsvaartuig Cyclop uit, om den Atlantischen Oceaan te onderzoeken, wat de diepte en den toestand van den zeebodem betreft, en daarbij bleek reeds spoedig, dat de voorstellingen, die men zich vóór dien tijd van het organisch leven in den oceaan maakte, geheel onjuist waren; dat integendeel op den bodem, ook van de diepere zeeën, eene uiterst rijke dierenwereld gevonden wordt. Korten tijd daarna werden toen meer bepaald wetenschappelijke expeditiën tot onderzoek van den zeebodem uitgerust, onder de leiding van verschillende uitstekende geleerden, waaronder vooral Carpenter, Sars en Haeckel moeten genoemd worden. Hunne pogingen werden gesteund door verschillende regeeringen, maar inzonderheid door die van Engeland, en gaven aanleiding tot de beroemd geworden zeereizen, die met de schepen Lightning, Porcupine, Tuscarora en vooral met de Challenger werden ondernomen. De mededeeling en beschrijving der voornaamste wetenschappelijke uitkomsten van deze expeditiën, voor zoover dezen reeds bekend gemaakt zijn, vormen het doel van de volgende bladzijden.

De genoemde zeereizen hadden in de eerste plaats ten doel: meer nauwkeurige gegevens te verzamelen aangaande de diepte der zee en den algemeenen vorm te bepalen van den zeebodem, die vóór dien tijd nog slechts zeer onvolkomen bekend was, behalve eenige minder diepe gedeelten. Vervolgens wenschte men door deze onderzoekingen de kennis uit te breiden van de temperatuurstoestanden en de verspreiding van het zonlicht op grootere diepten. Eindelijk - en dit was niet

het minst belangrijke gedeelte van het onderzoek - moest men zich meer voldoende kennis verschaffen van de verschijnselen van het organisch leven in de zee.

Het waren vooral, zooals reeds werd opgemerkt, de proeven tot het leggen van de onderzeesche telegraafkabels, om de eilanden met de vastelanden en dezen onderling te verbinden, die deze diepzee-onderzoekingen meer op den voorgrond hebben doen treden, daar voor die proeven eene meer nauwkeurige peiling van den oceaan en eene juiste kennis van de natuur en den vorm van den bodem eerste vereischten waren. Reeds in 1855 werden deze peilingen op kleinere schaal door Fransche zeevaarders begonnen en ook reeds de flora en de fauna van een gedeelte van den Atlantischen Oceaan eenigszins nader onderzocht en bestudeerd. De onderzoekingen der Fransche geleerden konden echter niet op ruimere schaal worden uitgebreid door gemis aan de noodige ondersteuning vanwege de regeering, zoodat in den lateren tijd het onderzoek in meer uitgebreiden zin voornamelijk door Engelsche, Amerikaansche en Noorweegsche geleerden is voortgezet.

De peilingen in den Atlantischen Oceaan, door de Engelsche onderzoekers reeds in 1855 begonnen, werden in 1857 met het schip Cyclop voortgezet. Men vond daarbij o.a. de reeds vroeger dikwijls geopperde meening bevestigd, dat de Atlantische Oceaan eigenlijk eene uitgestrekte onderzeesche vlakte voorstelt, boven welke Engeland en Ierland, als het ware, als hoogplateau's uitkomen, daar gevonden werd, dat op geringen afstand van de Engelsche kusten de oceaan betrekkelijk zeer ondiep is, maar daarna plotseling tot eene grootere diepte daalt.

De expeditie van Professor Carpenter had in 1868 plaats met het schip Lightning, dat hem vanwege de Engelsche admiraliteit daarvoor werd afgestaan, terwijl hij tevens voorzien werd van de noodige toestellen voor het wetenschappelijk onderzoek. Daarna volgde in 1869 de tocht van de Porcupine, waaraan Wyville Thomson deelnam, dezelfde, die later de meest belangrijke expeditie, die van de Challenger, heeft geleid. De Porcupine onderzocht reeds een betrekkelijk groot gedeelte van den Atlantischen Oceaan, niet alleen met betrekking tot de diepte, maar ook ten opzichte van het organisch leven op den zeebodem. De voornaamste en meest volledig uitgeruste en uitgevoerde expeditie is echter ontegenzeggelijk die van de Challenger, oorspronkelijk eene Britsche schroefkorvet, die echter later geheel tot wetenschappelijk onderzoek werd ingericht. Bij deze expeditiën hadden de onderzoekingen in den meest uitgebreiden zin plaats en, hoewel nog slechts een gedeelte van de daarbij verkregen uitkomsten is bekend gemaakt, kunnen dezen toch reeds nu als van zeer veel gewicht voor de wetenschap worden beschouwd.

De tocht van de Challenger begon den 7^{den} December 1872, toen het schip de haven van Sheerness verliet, om den 24sten Mei 1876 weder in Spithead binnen te loopen. Deze zeereis duurde dus ongeveer

3½ jaar en in dien tijd werd een weg afgelegd van 17,232 geographische mijlen. Het doel van deze grootsche wetenschappelijke onderneming was, de onderzoekingen, die vóór dien tijd slechts op kleinere schaal en zeer onvolkomen op enkele plaatsen van de kusten van Europa en Noord-Amerika hadden plaats gehad, uit te breiden over den geheelen Atlantischen en den Stillen Oceaan.

Het schip werd zoo volledig mogelijk ingericht naar de eischen van het gewichtige doel, waartoe het bestemd was. Het commando werd opgedragen aan Sir George Nares, later aan Kapitein Frank Thomson, terwijl als chef van het wetenschappelijk onderzoek Prof. Wyville Thomson werd aangewezen. Men benoemde verder, ten einde zeker te zijn van eene goede regeling der expeditie, eene commissie van geleerden, om de instructies voor het wetenschappelijk onderzoek vast te stellen, en daaronder bevonden zich o.a. Hooker, Huxley, Wallace, mannen, die zich beroemd hebben gemaakt op het gebied der wetenschap en vooral ook als reizigers zich naam hebben verworven. Het is dus niet te verwonderen, dat geene kosten gespaard werden, om alle mogelijke hulpbronnen te verschaffen aan de deelnemers der expeditie, waaronder zich insgelijks verschillende natuurkundigen van naam bevonden. Het schip had een laboratorium voor zoölogie en een ander voor natuur- en scheikunde, benevens een afzonderlijk donker vertrek met laboratorium voor de photographie. Aan boord bevonden zich verder de noodige toestellen voor peilingen, waarvoor de lijnen te Chatham volgens eene nieuwe methode werden vervaardigd en toebereid, verder sleepnetten voor het ophalen van zand, slib, zeedieren, enz., thermometers en photometrische toestellen, enz. Zelfs werd een klein aquarium ingericht voor de studie van de ontwikkeling der zeedieren en eindelijk was er eene vrij volledige wetenschappelijke bibliotheek.

Men hield zich in de eerste plaats bezig met de bepaling van de diepte der zee. Deze is eerst mogelijk geworden door de toepassing van de nieuwere methoden van peiling en vroeger was die diepte, ten gevolge van de onvolkomene bepalings-methoden, slechts zeer onvolledig bekend, terwijl de bepalingen dikwijls slechts inschattingen bestonden, die in vele gevallen zeer bedriegelijk uitvallen. Het gezichtsbedrog, dat ons bij het waarnemen van voorwerpen, die onder water gedompeld zijn, treft, is ook in de zee dikwijls verrassend. De West-Indische zeeën schijnen die doorzichtigheid in sterke mate te vertoonen, hetgeen reeds door Columbus was opgemerkt. Men zou daar somtijds den zeebodem nog op eene diepte van 250 meters kunnen waarnemen, en anderen beweren zelfs, nog op eene veel grootere diepte de schelpen op den zeebodem te hebben gezien. Dit verschijnsel heeft echter ten gevolge, dat men de diepte veel geringer schat, dan werkelijk het geval is. In de Roode Zee meent de waarnemer, dat de diepte slechts weinige voeten bedraagt, daar hij de koraalbanken, als het ware, in

zijne onmiddellijke nabijheid ziet door de buitengewone doorzichtigheid van het water.

Doch dergelijke verschijnselen zijn slechts zeer zeldzaam. In den regel is het water niet zoo doorzichtig, en men kan zelfs op ondiepe plaatsen gewoonlijk den bodem niet ontdekken, behalve door de eigenaardige kleur, die hij aan het water soms meedeelt. De eigenlijke kleur van het zeewater is bij opvallend licht blauw, bij doorvallend licht eenigszins groen, doch wordt dikwijls zeer gewijzigd door de lichtstralen, die door het zand van den bodem worden teruggekaatst en waarvan de invloed, althans indien de diepte niet zeer groot is, nog aan de oppervlakte is waar te nemen.

De oudste methode voor de dieptebepalingen in den oceaan was die met het gewone peillood of dieplood, dat bestond uit een cylindervormig stuk lood, dat bevestigd werd aan eene lange lijn en waaraan zich ook somtijds een stuk vet bevond, ten einde daarmede zand, slib, zeedieren, enz. van den zeebodem naar boven te brengen en te onderzoeken. Het is gemakkelijk in te zien, dat dit peillood een zeer onvolledig werktuig was; de methode leverde ook niet alleen zeer onzekere uitkomsten op, maar was bovendien zeer tijdroovend, daar een groot aantal manschappen dikwijls urenlang bezig was met de lijn op te halen. Het oogenblik, waarop het lood den bodem bereikte, was voor den onderzoeker niet met juistheid waar te nemen; onderzeesche stroomingen voerden de lijn dikwijls over een grooten afstand weg en door andere ongunstige omstandigheden waren deze schattingen in het geheel niet te vertrouwen, zoodat dan ook de meest tegenstrijdige opgaven werden gedaan. De eerste verbetering van het dieplood bestond hierin, dat men de lijn zoo dun mogelijk maakte en het gewicht door een zwaren kanonskogel verving, waardoor men vooral het gebrek verhielp, ontstaande, doordien de schok van het peillood tegen den bodem door het zware gewicht van eene lange lijn onmerkbaar wordt. Men kan dus het oogenblik, waarop het gewicht den bodem bereikt, beter opmerken en, indien dit al niet het geval is, toch de verandering in snelheid van het afloopen der lijn beter waarnemen, zoodra het zware gewicht op den bodem stoot.

Veel beter nog voldeed aan de vereischten eener nauwkeurige bepaling het vernuftige toestel, dat uitgevonden werd door Brooke, marine-officier van de Vereenigde Staten. Hij bevestigde aan de lijn een kogel ter zwaarte van 29 kilogrammen, ten einde, als deze den bodem bereikt, duidelijk de vermindering in snelheid van het afloopen te kunnen waarnemen. Daar echter door de zwaarte van den kogel, nog vermeerderd met die van de lijn, de laatste in vele gevallen zou afbreken, hangt de kogel niet onmiddellijk aan de lijn zelf, maar aan eene houten staaf, die door den kogel heengaat en zich daarin kan bewegen, terwijl deze gedragen wordt door twee draden, die door twee kleine, beweegbare armpjes bevestigd zijn aan de houten staaf. Zoodra

de kogel op den bodem stoot, nemen de armpjes een anderen stand aan, zoodat de twee draden eraf glijden, de kogel op den bodem blijft liggen, terwijl dadelijk het afrollen van de lijn ophoudt en daardoor het teeken wordt gegeven, dat het gewicht den bodem heeft bereikt, terwijl de houten staaf snel naar boven komt. Tevens worden kleine hoeveelheden van de stoffen op den zeebodem met de staaf naar de oppervlakte gevoerd, daar zij van onderen een weinig is uitgehold en van was is voorzien.

Het dieplood van Brooke werd later nog in vele opzichten verbeterd. Men bevestigde in plaats van den kogel andere lichamen aan de lijn of ook toestellen, om proeven van den grond, zeedieren, enz. mee op te halen, of thermometers voor de temperatuursbepaling, en bezigde ook wel in plaats van touw pianodraad. Tevens werden sleepnetten van bijzondere constructie uitgedacht, om groote hoeveelheden slijk van eene groote diepte van den zeebodem op te halen, wat op de Challenger, evenals het ophalen der lijnen, met een stoomwerktuig geschiedt. Voor de dieptebepalingen op de Challenger werd een peillood gebruikt, dat hoofdzakelijk volgens de methode van Brooke was ingericht, doch eenigszins gewijzigd en verbeterd door Bailey, Prof. te West-point in de Vereenigde Staten. Het draagt van onderen een aantal ijzeren gewichten en dadelijk boven de houten staaf eene flesch tot het scheppen van water, benevens een diepzee-thermometer. Bijzondere zorg werd ook besteed aan de vervaardiging van de lijnen, die op de Challenger werden gebezigd. Terwijl de vroeger gebruikte lijnen eene dikte hadden van 3 centimeters, bedraagt deze bij de nieuwere lijnen slechts 25 millimeters, waardoor op eene lengte van 100 meters lijn het gewicht 1 kilogram minder bedraagt dan vroeger. De lijnen werden bereid uit beste Italiaansche hennep, die zeer buigzaam en lenig is, en zij werden bedekt met een vernis van was en olie, ten einde het vroeger zoo hinderlijke opzuigen van water door de lijn te vermijden en tevens de snelheid van beweging in het water te bevorderen. Door deze verbetering werd dan ook het weerstandsvermogen van de lijn 2,5 maal zoo groot, hoewel het gewicht veel kleiner was geworden.

De oudere dieptebepalingen in den oceaan leden, zooals reeds boven werd opgemerkt, ten gevolge der gebrekkige hulpmiddelen aan groote onnauwkeurigheid en de medegedeelde uitkomsten waren dus zeer verschillend. Lacaille meende, dat de gemiddelde diepte van den oceaan niet meer bedroeg dan 500 meters; Von Humboldt schatte haar op 2000 meters, terwijl Laplace haar ongeveer gelijkstelde aan de gemiddelde hoogte van het vasteland. Men meende dan ook, dat, in het algemeen, de zeebodem als 't ware het omgekeerde beeld voorstelt van het vasteland; dat de bodem zich even diep onder het niveau van het water uitstrekt, als het vasteland met zijne bergtoppen zich daarboven verheft, en dat dus ook op den zeebodem hooge bergtoppen met diepe dalen afwisselen. De nieuwere onderzoekingen hebben de

schattingen van genoemde geleerden als zeer onnauwkeurig doen kennen en tot geheel andere uitkomsten geleid.

Van de bepalingen, die reeds omstreeks het midden der tegenwoordige eeuw plaats hadden, zijn vooral die van Kapitein Denham bekend. Deze vond in den Atlantischen Oceaan tusschen Tristan d'Acunha en den mond der La Plata eene diepte van 14093 meters, terwijl Parker ongeveer op dezelfde plaats zelfs 15200 meters peilde. Deze metingen zijn echter door latere peilingen onjuist en het bedrag der diepte zeer overdreven gebleken. Men heeft tot nog toe op geene enkele plaats in den oceaan eene diepte aangetroffen, die de hoogte van den hoogsten berg op aarde evenaart. De grootste diepte in het algemeen is waargenomen door de Tuscarora in de nabijheid van de eilandenreeks der Koerilen. Hier heeft men eene diepte van meer dan eene geographische mijl voor het eerst met zekerheid aangetoond, daar de peilingen hier met de grootste nauwkeurigheid en met inachtneming van alle mogelijke voorzorgen hebben plaats gehad. De op genoemde plaats gepeilde diepte bedroeg 8513 meters, hoewel de mogelijkheid bestaat, dat in de nabijheid plaatsen gevonden worden van nog grootere diepte, daar de proeven gestaakt moesten worden wegens gebrek aan draad. Deze diepte nu bedraagt nog eenige honderden meters minder dan de hoogte van den Mount-Everest, den hoogsten bergtop op aarde, en, voor zoover de uitkomsten der peilingen bekend zijn, heeft men noch in den Grooten, noch in den Indischen Oceaan grootere diepten aangetroffen. In den Stillen Oceaan werden in 1881 peilingen verricht door den Amerikaanschen Kapitein Belknap met het schip Alaska. Hij vond op een afstand van 20 mijlen ten Westen der Amerikaansche kust eene diepte van 6062 meters, terwijl daar eene temperatuur werd waargenomen van 1,2° C.

De nauwkeurigste peilingen hebben in den Atlantischen Oceaan plaats gehad en slechts hier heeft men ze over grootere uitgestrektheid uitgebreid. De grootste diepte in den Atlantischen Oceaan werd door de Challenger gevonden bij de eilandengroep der Antillen, waar de zeebodem eene diepte bereikt van 7085 meters. Bij de thermometrische proeven, die daar plaats hadden, ondervond men ook, tot groot nadeel van de toestellen, hoe buitengewoon hevig de drukking is, die door de bovenliggende waterzuil op zulk eene groote diepte wordt uitgeoefend op de voorwerpen, die zich daar bevinden. De met het dieplood neergelaten thermometers werden, niettegenstaande zij van stevige ijzeren omhulsels waren voorzien, volkomen verpletterd, en dit is niet te verwonderen, als men bedenkt, dat reeds op eene diepte van 4000 meters de drukking 400 maal zoo groot is als die van de buitenlucht.

Deze omstandigheid is dan ook de voornaamste reden, dat het voor den mensch zelf steeds onmogelijk zal blijven, tot op zeer groote diepten in de zee neer te dalen. Volgens physiologische proeven van P. Bert ondervinden de duikers den nadeeligen invloed van de drukking der

boven hen liggende waterlagen reeds op betrekkelijk zeer geringe diepte. Tot op eene diepte van 40 meters blijven de ademhaling, het bewustzijn en het willekeurig gebruik van de organen normaal, doch bij eene diepte van 50 meters ontstaan reeds, door de uitwendige drukking op de inwendige organen, storingen in de normale levensfunctiën en nadeelige physiologische uitwerkselen, die op nog grootere diepten levensgevaarlijk zouden worden.

Uit de nieuwere peilingen schijnt men verder te mogen afleiden, dat de diepte der verschillende oceanen veel gelijkvormiger is en veel meer verschil vertoont met den reliëf-vorm van het vasteland, dan men vroeger vermoedde; dat eigenlijke zeegebergten met diepe dalen, zooals men vroeger meende, niet bestaan. Op eenigen afstand van de kusten schijnt de zeebodem veel vlakker te zijn dan die van het vasteland en de vlakten, die men in den oceaan, soms op aanzienlijke diepten, b.v. van 6000 of 7000 meters, aantreft, zijn dikwijls van veel grootere uitgestrektheid dan die op het vasteland. De onderzoekingen in den Atlantischen Oceaan leerden, zooals ook reeds vroeger door peilingen van Amerikaansche geleerden gebleken was, dat de zeebodem reeds op geringen afstand van de kusten spoedig tot aanzienlijke diepten daalt. De Challenger vond, dat bij de Bermudas-eilanden de zeebodem bijna plotseling daalt tot eene diepte van 3600 à 4300 meters, terwijl vandaar af de diepte tamelijk constant blijft. Tusschen Europa en Noord-Amerika vond men eene onderzeesche vallei van verbazende uitgestrektheid, waarvan de diepte op geen enkel punt meer bedraagt dan 5400 meters en die vooral zeer gelijkvormig van oppervlakte is in het Noordelijk gedeelte tusschen de Britsche eilanden en New-Foundland. Daarom dan ook was dit plateau uitnemend geschikt voor het leggen van den telegraafkabel en is het dus ook wel bekend onder den naam van ‘telegraafplateau’.

De gemiddelde diepte van al de oceanen op aarde te zamen is natuurlijk, daar tot nog toe de peilingen te weinig in getal zijn en de noodige gegevens ontbreken, nog niet bij benadering te bepalen. Alleen voor het noordelijk gedeelte van den Atlantischen Oceaan heeft men die met eenige nauwkeurigheid berekend en gevonden, dat zij ongeveer 3800 meters bedraagt. Neemt men dit gemiddelde ook aan voor de overige oceanen, dat waarschijnlijk niet te hoog is, dan kunnen wij bij benadering de verhouding leeren kennen van de massa van het zeewater tot die van het vasteland. De gemiddelde hoogte van al het vasteland over de geheele aarde bedraagt ongeveer 320 meters; deze hoogte boven het niveau der zee zou het vertoonen, als men alle gebergten, bergtoppen, heuvels en andere oneffenheden van den bodem gelijk maakte, zoodat overal de hoogte dezelfde was. De gemiddelde diepte van de zee verhoudt zich dus tot die van het vasteland als 12:1, doch daar de zee tevens eene oppervlakte inneemt, die 3 maal grooter is dan die van het land, bedraagt de hoeveelheid van het

zeewater niet minder dan 36 maal die van het vasteland onzer planeet. Wanneer dit laatste in zijn geheel gelijkmatig over den zeebodem werd uitgespreid, zoodat het overal dezelfde hoogte innam, dan zou boven die vaste aardmassa toch nog over de geheele oppervlakte der aarde een oceaan zich uitbreiden met de aanzienlijke hoogte van 3500 meters.

Merkwaardig zijn de uitkomsten, die men heeft verkregen aangaande het doordringen van het zonlicht op grootere diepten in den oceaan, vooral in verband met de functiën van het gezichtsorgaan bij dieren, die daar leven. Het zonlicht, dat in het water doordringt, verliest voortdurend meer en meer van zijne sterkte, daar door het water een deel van de lichtstralen wordt geabsorbeerd. Op betrekkelijk geringen afstand van de oppervlakte is die vermindering der intensiteit van het licht reeds zoo sterk, dat gewone planten daar niet meer kunnen leven, maar lagere plantensoorten, vooral wieren of algen, daarvoor in de plaats treden, terwijl op diepere plaatsen zelfs ook dezen geheel verdwijnen, daar het normale plantenleven zonder den invloed van het zonlicht ondenkbaar is. Daarom vindt men zelfs de wieren nooit op zeer aanzienlijke diepten in de zee en is het leven dezer planten beperkt tot eene waterlaag, waarvan de diepte slechts 1/10 bedraagt van die des oceaans. Dat de wieren, ook met betrekking tot hunne kleur, den invloed van het zonlicht ondervinden, is zeer waarschijnlijk, daar zij, naar gelang van de kleur, op verschillende diepten worden aangetroffen. De groene algen leven slechts dicht bij de oppervlakte; zij drijven zelfs dikwijls en vormen o.a. de groote massa van de algen der bekende Sargasso-zee. De roode wieren vindt men op diepere plaatsen, meestal inde nabijheid der kusten, en de bruine vindt men aan de onderste grens van het plantenleven in de zee.

Op nog grootere diepten wordt voor de dieren het waarnemen van het zonlicht onmogelijk, hoewel in dit opzicht de grens moeilijk is aan te geven en deze ook veel afhangt van de in het water zwevende deeltjes. Duikers b.v. kunnen reeds op betrekkelijk geringe diepten niet meer zien te werken; in havens of andere plaatsen, waar de zee veel slib bevat, is dit reeds op eene diepte van 4 à 5 meters niet meer mogelijk. Maar zelfs het helderste water laat op zekere diepte het zonlicht niet meer door. Men heeft van duikers vernomen, dat op de diepten, waar zij nog werken kunnen, dat is dus hoogstens 50 meters, de zee eene purperen kleur begint te vertoonen, en men veronderstelt, dat op eene diepte van 300 à 400 meters onder de oppervlakte van den oceaan eeuwige duisternis heerscht.

Opmerkelijk is dus het feit, dat men in den nieuweren tijd op zooveel grootere diepten, b.v. van 1000, ja, zelfs 2000 meters, lagere zeedieren heeft gevonden, die met verschillende prachtige kleuren prijken. Daar het niet waarschijnlijk is, dat die kleuren voor het dier zelf of voor zijne vijanden zonder eenig nut zouden zijn, maar zij òf tot beschutting

tegen vervolging, òf tot herkenningsmiddel voor andere dieren, die hen als voedsel nuttigen, zullen moeten dienst doen, zoo zou daaruit moeten afgeleid worden, dat de vervolgers, die deze dieren als buit zoeken, op deze diepte ook de kleuren moeten kunnen waarnemen en dus lichtindrukken ontvangen. Bovendien werden door de Challenger in den Atlantischen Oceaan nog op eene diepte van 2700 tot 3800 meters door middel van het sleepnet schaaldieren opgehaald, die werkelijk gezichtsorganen bezitten en wel van zeer eigenaardigen vorm. Wij worden daardoor dus gebracht tot de onderstelling, dat het zonlicht inderdaad tot op deze diepten doordringt en dat het door deze dieren ook kan worden waargenomen, hoewel de intensiteit waarschijnlijk zoo gering is, dat het menschelijk oog voor die lichtindrukken ongevoelig moet zijn. De genoemde schaaldieren bezitten wellicht gezichtsorganen, die veel meer dan die van den mensch geschikt zijn tot het waarnemen van indrukken van zeer geringe sterkte.

Deze beschouwing vindt nog nadere bevestiging in andere, door de Challenger-expeditie ontdekte, merkwaardige zeedieren, die op nog grootere diepten dan de bovengenoemde werden gevonden. Men heeft n.l. tusschen de eilanden Teneriffe en St. Thomas van eene diepte van ongeveer 4000 meters schaaldieren opgevischt, die, naar een van de leden der expeditie, den geslachtsnaam Willemoesia ontvingen. Deze dieren komen in hun algemeen karakter volkomen met de orde der kreeften overeen, doch onderscheiden zich van alle bekende soorten dezer orde door het algeheele gemis van de oogen, terwijl zelfs de steeltjes ontbreken, waarop de oogen bij de schaalkreeften altijd zijn bevestigd en waardoor die organen voor beweging vatbaar zijn. Daar nu bij het nieuw ontdekte geslacht Willemoesia de oogen volkomen ontbreken, schijnt op de diepten, waar deze dieren leven, volstrekt het zonlicht niet meer door te dringen.

Verder heeft de tocht van de Challenger ons nog bekend gemaakt met andere, zeer belangwekkende vormen van schaaldieren, die ons weder eene nieuwe bijdrage leveren tot de kennis der rudimentaire organen, een verschijnsel, dat, gelijk bekend is, een der steunpilaren vormt van de theorie der afstammingsleer van Darwin. Men heeft namelijk, o.a. in de nabijheid der Antillen, met het sleepnet schaaldieren opgevischt (Astacus Zaleucus), die, evenals het geslacht Willemoesia, geheel blind zijn, maar bij welken toch, op de plaats, waar de gewone soorten van dit kreeftengeslacht de oogen vertoonen, een duidelijk overblijfsel van deze organen in onontwikkelden, rudimentairen toestand is waar te nemen. Men vindt n.l. bij deze dieren daar, waar bij de gewone kreeften de oogen zich bevinden, niets anders dan twee ronde vlekken, die zich voordoen, alsof de oogen met de steeltjes, waarop dezen bevestigd waren, zorgvuldig zijn weggenomen en de ledige plaats door eene huidlaag is bedekt geworden. Een ander schaaldier (Nephropsis Stewarti), dat reeds in 1873 ontdekt en in de nabijheid

der Andamanen-eilanden gevonden werd, vertoont ons een merkwaardigen overgangsvorm van de gewone kreeften tot den zoo even genoemden blinden Astacus. Bij Nephropsis toch bestaat nog het oogsteeltje, maar dit is zeer kort en weinig ontwikkeld; het eigenlijke oog is nog wel aanwezig, doch zoodanig ingericht, dat het volstrekt ongeschikt is tot het waarnemen van lichtindrukken, daar het zonder pigment en zonder hoornvlies is en alzoo in een zeer rudimentairen toestand verkeert.

Dit verschijnsel laat zich moeilijk anders verklaren dan door den invloed en de gevolgen van het niet-gebruiken van het gezichtsorgaan op plaatsen, waar het zonlicht niet kan doordringen. Darwin, Haeckel en andere geleerden hebben uit tal van voorbeelden bewezen, dat organen, die het dier door de eene of andere oorzaak niet meer gebruikt, in ontwikkeling achteruitgaan en in een rudimentairen toestand overgaan, hetgeen zich zelfs zoover kan uitstrekken, dat de bedoelde organen bij latere geslachten geheel verloren gaan. Zulke rudimentaire organen komen in het dierenrijk zeer veel voor; daartoe behooren b.v. ook de oogen bij dieren, die in holen of onder den grond in volkomen duisternis leven en bovendien de oogen toch niet zouden kunnen gebruiken, daar deze organen met eene dikke huid zijn bedekt. Toch vindt men bij sommigen dezer dieren onder die ondoordringbare huidlaag oogen, die evenzoo gevormd zijn als die van dieren, die werkelijk zien kunnen.

Ook in vele andere deelen van het dierlijk lichaam, vooral van het geraamte, doen zich deze rudimentaire organen voor. Bij de stamouders waren zij in goed ontwikkelden toestand aanwezig, doch, door het in onbruik geraken, bij verandering van levenswijze en omstandigheden, gingen zij langzamerhand in ontwikkeling achteruit. Dikwijls ziet men dan, dat andere deelen, die voor het dier in het een of ander opzicht nuttig zijn, meer in ontwikkeling toenemen, daar eene zekere hoeveelheid van de voedingsstoffen, die anders tot onderhoud van de verloren gegane deelen zouden moeten dienen, nu gebezigd kunnen worden voor den groei van andere organen. Bij de boven besproken schaaldieren, wier oogen rudimentair zijn geworden, vindt men sommige deelen in de nabijheid daarvan somtijds zeer sterk ontwikkeld; zoo zijn dan b.v. de voelhorens dikwijls zeer groot, het gehoororgaan neemt sterk in omvang toe, enz.

Vindt men dus nu bij eene zekere diersoort zulke onontwikkelde deelen of rudimentaire organen, die voor een bepaald doel ingericht zijn en toch geene enkele functie verrichten, dan mag men daaruit met grond besluiten, dat vroeger geleefd hebbende geslachten, de voorouders van de bedoelde diersoort, deze organen in goed ontwikkelden vorm hebben bezeten. De studie van deze rudimentaire werktuigen is dus voor de leer der ontwikkelingsgeschiedenis van de dierenwereld van het hoogste belang, daar zij ons in vele gevallen op het spoor kan brengen van de stamouders der te onderzoeken diersoort.

Dat het leven op grootere diepten werkelijk een duidelijken invloed kan hebben op den toestand van het gezichtsorgaan, blijkt ook nog nader uit de verschillende ontwikkelingsphasen, die het zelfs bij een en hetzelfde dier vertoont, wanneer dit op verschillende diepten leeft. Men heeft schaaldieren in den oceaan gevonden, die gewone oogen bezitten, als zij op geringe diepte leven, doch blind zijn, als zij op grootere diepten voorkomen.

Van zeer veel gewicht zijn ook de uitkomsten van de temperatuursbepalingen op grootere diepten en op den bodem der zee. Deze onderzoekingen werden vooral door Professor Carpenter gedaan en zijn ook van veel belang met het oog op het bestaan van het dierlijk leven. Vroeger was de bepaling der temperatuur op groote diepten onmogelijk wegens de verbazend groote drukking, die de thermometers aldaar van de omringende waterlaag ondervinden. Men bevestigde later om den glazen thermometer een stevig omhulsel van koper of ijzer, dat de warmte goed geleidt, doch tevens het inwendige gedeelte tegen de hevige drukking zou beschutten. Doch ook dit metalen omhulsel bleek nog niet altijd voldoende bestand tegen de drukking, daar het dikwijls verpletterd werd opgehaald. Bovendien veranderde de aanwijzing van het instrument bij het ophalen, daar het door waterlagen moest gaan van geheel anderen temperatuurstoestand dan die op den bodem. Het was dus tot het verkrijgen van juiste resultaten noodzakelijk, thermometers te vervaardigen, die in de eerste plaats bestand waren tegen de drukking en bovendien zoodanig ingericht waren, dat zij de temperatuur, die op eene zekere diepte heerscht, ook na het ophalen constant bleven aanwijzen. Daartoe bleek vooral geschikt de diepzee-thermometer van Miller-Casella, die ook op de Challenger werd gebruikt. Het is een zelfregistreerende maximum- en minimum-thermometer, die de drukking van het water zelfs op aanzienlijke diepten kan weerstaan, daar hij door hydraulische drukking werd beproefd en men hem dientengevolge voldoende acht tot op eene diepte van 5400 meters en dus ook geschikt voor de proeven in den Atlantischen Oceaan, waar deze diepte slechts zelden bereikt wordt.

De uitkomsten dezer bepalingen hebben geleerd, dat bij toenemende diepte eene afname der temperatuur plaats heeft, doch dat deze zelfs op de diepste plaatsen van den oceaan nooit beneden het vriespunt daalt. De wijze, waarop de temperatuur in den oceaan naar beneden afneemt, is dus verschillend van de temperatuursverdeeling in zoet water, daar dit laatste bij 4° C. zijne grootste dichtheid heeft en hier dus het water van 4° C. lagere plaatsen zal innemen dan dat van 0° C. Bij zeewater ligt, zooals door Despretz werd aangetoond, de grootste dichtheid bij het vriespunt en zal zich dus het water van de laagste temperatuur ook steeds op de grootste diepte bevinden. De afname der temperatuur in den oceaan is het sterkst tot op eene diepte van 700-1000 meters, waar de gemiddelde temperatuur ongeveer 4° C.

bedraagt; verder naar beneden daalt zij veel langzamer en steeds zoodanig, dat overal in de zee op eene zekere diepte de temperatuur constant is. Zij bedraagt op den bodem der gematigde en tropische zeeën van 0° C. tot + 2° C., in de poolstreken - 2,5° C., doch ook hier is het water op den bodem niet bevroren, zooals men vroeger meende, daar uit de nieuwere onderzoekingen is gebleken, dat het vriespunt van zeewater eerst bij - 3° C. is gelegen.

Van bijzonder belang is het feit, dat de temperatuur op den zeebodem, zelfs in de tropische streken, slechts weinig hooger is dan die van den zeebodem aan de polen. Dit schrijft men toe aan de beweging der onderste lagen van het zeewater van de polen naar den aequator. Men heeft n.l. in den oceaan twee verschillende waterbewegingen op te merken: de eene, die koud is, komt van de polen en vormt den ondersten stroom; de andere, die de bovenste is, komt van den aequator en is warm. De koude stroom van de polen is dus oorzaak van eene betrekkelijk zeer lage temperatuur op den bodem der tropische zeeën, doch hier tracht hij, wegens de verwarming, op te stijgen en komt zoo aan de oppervlakte.

Deze stroomen en de gevolgen daarvan verklaren ons op voldoende wijze de verspreiding van het dierlijk leven op zekere diepten der zee, vooral het verschijnsel, dat op sommige plaatsen het organisch leven wel, op andere echter, die even diep zijn, niet wordt aangetroffen. De temperatuur zelve heeft op het dierlijk leven weinig onmiddellijken invloed, maar het hangt in de eerste plaats af van de aanwezigheid van vrije zuurstof in het water en de hoeveelheid van deze wordt weder bepaald door de genoemde circulatie van het water in den oceaan, dus ook door den temperatuurstoestand. Door den stroom, die zich van de polen naar den aequator begeeft, komt achtereenvolgens al het water van den oceaan naar de tropische zeeën en begeeft zich daar naar de oppervlakte, waar het, in aanraking komende met de buitenlucht, al het koolzuur afgeeft en zuurstof opneemt. Daardoor is dan ook het gehalte aan zuurstof in het water van den oceaan betrekkelijk zeer groot en bedraagt in den Atlantischen Oceaan ongeveer 20 procent in volumen, zoodat het voldoende is voor eene rijke ontwikkeling van het dierlijk leven. Dat de invloed van deze onderzeesche stroomingen op de bevolking der zee zich duidelijk doet gevoelen, blijkt o.a. in de Middellandsche Zee, die, wegens de geringe diepte van de Straat van Gibraltar, niet onderhevig is aan de circulatie van het water van den Atlantischen Oceaan, zoodat daar het gehalte aan zuurstof slechts 6 procent bedraagt. Het dierlijk leven in de Middellandsche Zee is daardoor slechts tot de kusten beperkt, waartoe hier overigens ook nog andere oorzaken medewerken.

Heeft de temperatuur in het algemeen weinig invloed op het bestaan van het organisch leven in den oceaan, daar zij tot op aanzienlijke diepten nog boven het vriespunt blijft, evenzoo wordt de ontwikkeling

van de dierenwereld der zee door de drukking der bovenliggende waterlagen geenszins onmogelijk gemaakt. Integendeel: terwijl men vroeger meende, dat de diepere streken van den oceaan zonder eenig organisch leven waren, hebben de nieuwere onderzoekingen aangetoond, dat daar zelfs een rijkdom van diervormen bestaat, waarvan men zich vroeger geen denkbeeld kon vormen en die op wonderbare wijze zijn ingericht naar de levensvoorwaarden, waaraan zij op zoo aanzienlijke diepten zijn blootgesteld. En hoewel het voornamelijk de lagere klassen van het dierenrijk zijn, die men daar vertegenwoordigd vindt, schijnen toch ook zelfs hoogere zeedieren somtijds zonder nadeel tot op geweldige diepte te kunnen neerdalen. Zelfs op eene diepte van 1000 meters, waar het water reeds zeer rijk aan zout, de temperatuur reeds tamelijk laag is en de bovenliggende waterzuil de verbazende drukking uitoefent van ruim 1 millioen kilogrammen op den vierkanten decimeter, heerscht nog een vroeger ongedachte rijkdom van dierlijke vormen. Professor Sars vond op deze diepte in de nabijheid van Noorwegen door middel van het sleepnet niet minder dan 427 verschillende diersoorten, waaronder eene reusachtige zeester en een prachtig straaldier uit de klasse der zeeleliën, den Rhizocrinus lofotensis. Dit laatste dier, dat met een sierlijken steel aan den zeebodem vastgegroeid is, behoort tot een merkwaardig geslacht uit de afdeeling der stekelhuidige dieren, waarvan de vertegenwoordigers tot nog toe alleen bekend waren uit versteeningen en welks verwanten slechts voorkwamen in vroegere aardperioden, die tot de krijtformatie behooren.

Nog vele andere diersoorten, die vroeger alleen bekend waren als fossielen in het krijt van Meudon, van de Engelsche kust of van Champagne, werden door Sars en andere geleerden op den bodem van den oceaan in levenden toestand aangetroffen. Deze ontdekking baarde groot opzien, daar zij een einde maakte aan de tot nog toe bij vele geologen heerschende theorie, dat de in vroegere perioden bestaan hebbende flora's en fauna's telkens door geweldige geologische omwentelingen waren vernietigd geworden, om voor geheel nieuwe scheppingen plaats te maken, waarin geen spoor van de vroegere vormen zou zijn overgebleven. De ontdekking van tegenwoordig nog levende fossiele vormen in den schoot van den oceaan heeft aan deze hypothese elken grond ontnomen en haar doen plaats maken voor de theorie der continuïteit in de schepping, d.i. voor de leer van de langzame en geleidelijke ontwikkeling der organische wezens uit vroeger geleefd hebbende vormen. Dezen zijn dus niet door vernielende uitbarstingen van het inwendige der aarde volkomen vernietigd, maar zijn door geleidelijke verandering in de tegenwoordige vormen overgegaan, terwijl de oorspronkelijke vormen, wel verre van volkomen onder te gaan, nog tegenwoordig voortbestaan, daar die wezens, die zich aan de nieuwe levensvoorwaarden konden gewennen, in den strijd des levens gespaard bleven. De ontdekking van Sars is dus een van de vele

grondslagen, waarop de natuurlijke ontwikkelingsleer rust, die door Lyell, Darwin en andere geleerden zoo scherpzinnig werd onderzocht en bestudeerd en die ons niet alleen het geheim van de ontwikkeling, doch ook van de onderlinge verwantschap der verschillende diervormen zoo duidelijk openbaarde.

Van nog grootere dan de bovengenoemde diepten, tot zelfs van een zeebodem, die 6000 à 7000 meters onder het niveau van den oceaan ligt, heeft men nog talrijke vormen van dieren opgevischt, die, hoewel zij tot de laagst ontwikkelde organismen behooren en zoo klein zijn, dat zij slechts met het gewapend oog kunnen bestudeerd worden, toch niet minder onze volle belangstelling verdienen en uit een wetenschappelijk oogpunt van het hoogste gewicht zijn. Uit deze verbazend diepe afgronden der zee heeft men, reeds bij de eerste meer nauwkeurige peilingen in den Atlantischen Oceaan, o.a. bij de onderzoekingen van Brooke in 1853 tusschen New-Foundland en de Azorische eilanden, een kleverig, fijn slib opgehaald, dat den zeebodem over groote uitgestrektheden bedekt en het eerst door Ehrenberg en Bailey onderzocht en beschreven werd. Dit diepzee-slijk, dat den naam van Bathybiusslijm (bathybius = in de diepte levend) verkreeg, bestaat in de eerste plaats uit eene slijmachtige massa van geelachtig grauwe kleur, die, gedroogd zijnde, overgaat in een grauwwit, zeer fijn, krijtachtig poeder, dat voor een groot gedeelte uit koolzure kalk bestaat. Onder den microscoop ziet men daarin eene verbazende hoeveelheid grootere of kleinere lichaampjes, die dikwijls een zeer sierlijken vorm vertoonen. Zij gelijken somtijds veel op uiterst kleine slakjes, wier schaal als eene spiraal is opgerold en gevuld is met eene weeke, geleiachtige stof, zoogenaamd protoplasma.

De bedoelde diertjes, *Globigerinen* genaamd, komen op die groote diepten werkelijk levend voor. Zij behooren tot de laagste afdeeling van het dierenrijk en wel tot die klasse, die den naam draagt van foraminifeeren of kamerdiertjes, naar de talrijke kamertjes, waaruit de schaal bestaat en die spiraalsgewijze om eene as zijn gelegen, terwijl zij uitwendig van een onnoemelijk aantal fijne openingen zijn voorzien. Het diertje, dat in die kalkschaal leeft, bestaat slechts uit een klompje gelei, dat volkomen zonder organen is en alleen het vermogen bezit, om naar verschillende richtingen verlengselen, in den vorm van uiterst fijne draden, uit te zenden, die door de fijne openingen in de kalkschaal naar buiten treden en waarmede het diertje zich beweegt, zijn voedsel tot zich neemt en die waarschijnlijk ook tot waarneming van het gevoel dienen. Want, hoe klein en eenvoudig dit diertje ook zij, toch is het in staat voedsel op te nemen en willekeurige bewegingen te maken; het groeit en vermenigvuldigt zich en zet aan zijne buitenoppervlakte eene laag koolzure kalk af, die het uit het zeewater opneemt.

Van de uiterst geringe afmetingen der foraminifeeren kan men zich eenig denkbeeld maken uit het feit, dat een kubieke centimeter water

dikwijls 1000 en meer individu's bevat en in een gram fijn zand van de Antillen ongeveer 30.000 dezer diertjes werden gevonden. En toch, hoe nietig deze wezens schijnbaar ook zijn mogen, zij vormen inderdaad het voornaamste scheppende element in de zee, daar zij door hun verbazend groot aantal vergoeden, wat zij in grootte te kort komen. Deze microscopisch kleine diertjes toch zijn de werklieden, die door hunne vereenigde arbeidskrachten de kolossale krijtrotsen, waarvan de kalkschalen der foraminifeeren het voornaamste bestanddeel uitmaken, hebben saamgesteld, die in voorhistorische tijden de machtigste aardlagen hebben gevormd in de vroegere zeeën en die nog tegenwoordig op vele plaatsen in den oceaan het hoofdbestanddeel van den bodem uitmaken.

Behalve deze kamerdiertjes vindt men in het diepzee-slijk nog tal van andere organische vormingen, zooals kalklichaampjes (zoogenaamde coccolieten, discolieten, enz.), diatomeeën of eencellige, hoofdzakelijk uit kiezelzuur bestaande, pantsers van de eenvoudigste plantenvormen: de algen of wieren, en eindelijk de reeds genoemde slijmachtige massa, die, evenals het weeke lichaam der globigerinen, uit protoplasma bestaat en waaraan men den naam van oerslijm heeft gegeven. Deze stof, die zich in het diepzee-slijk als kleine, onregelmatige klompjes gelei in verbazend groote hoeveelheid voordoet en op vele plaatsen den bodem van den Atlantischen Oceaan geheel bedekt, wordt n.l. door een groot deel der tegenwoordige natuurvorschers beschouwd als de allereenvoudigste en oorspronkelijke gestalte, waarin zich het organisch leven openbaart, als de eenvoudigste cel, de oervorm, waaruit zich alle hoogere organische wezens hebben ontwikkeld en ten opzichte waarvan de bovengenoemde globigerinen een reeds veel hooger ontwikkelingsstadium voorstellen.

Het Bathybius-slijm, dat vooral gevonden werd op het reeds genoemde ‘telegraafplateau’, op den bodem van den Noordelijken Atlantischen Oceaan en door Huxley het eerst nader onderzocht en beschreven werd, doet zich somtijds voor als ronde of ook wel vormlooze geleiklompjes, dan weer als eene slijmachtige, netvormige massa, die zich over steenbrokken en andere voorwerpen verspreidt. Dikwijls vindt men ook kleine kalklichaampjes (coccolieten, discolieten, enz.) daarin weggedoken en men moet dezen hoogstwaarschijnlijk beschouwen als afscheidingsproduct van den Bathybius. Deze bestaat overigens op zichzelf geheel en al uit eene homogene, structuurlooze massa, die protoplasma genoemd wordt. Dit is eene organische stof, die men vroeger eenvoudig met den naam van eiwitstof bestempelde, doch die, volgens nieuwere onderzoekingen, gebleken is eene zeer samengestelde stof te zijn en behalve eiwit nog een groot aantal andere organische verbindingen te bevatten en wel zoodanige, die ook in het lichaam van de hoogste diersoorten voorkomen, zoodat deze stof, zoowel bij de hoogste als bij de lagere dieren, den zetel schijnt te vormen van

de verschillende levensverschijnselen. Hoogst waarschijnlijk heeft men dus in dit Bathybiusdiertje den aanvang van het organisch leven te zien, stelt het den allereenvoudigsten toestand voor van het dierlijk of plantaardig organisme, waaruit de hoogere dier- en plantvormen zich geleidelijk hebben ontwikkeld.

Vele geleerden, en onder dezen in de eerste plaats Prof. Haeckel te Jena, zijn zelfs van meening, dat deze hoogst eenvoudige organismen nog heden ten dage op den bodem der zee voortdurend gevormd worden uit anorganische stoffen. Zij zouden dus ontstaan door de oervorming of generatio spontanea, een ontwikkelingsproces, dat, zooals deze geleerde opmerkt, wel is waar tot nog toe door kunstmatige middelen niet met zekerheid is kunnen worden aangetoond, doch waarvan men evenmin de onmogelijkheid kan bewijzen of het bestaan in de natuur beslist kan ontkennen. Men zou dan ook volgens genoemden geleerde zonder een dergelijk proces de vorming dezer diertjes en hunne voedingswijze bezwaarlijk kunnen verklaren. De eerste sporen toch van de Bathybiusdiertjes vindt men eerst op eene diepte van ongeveer 1000 meters, maar het eigenlijke terrein, waar zij het menigvuldigst voorkomen en in uiterst aanzienlijke hoeveelheid leven, bevindt zich op nog veel grootere diepten, n.l. van 4000 tot 7000 meters onder de oppervlakte van den oceaan. Op zulke geweldige diepten kan, zooals reeds boven werd uiteengezet, het plantenleven niet bestaan en kunnen ook evenmin andere dieren leven behalve de hier besproken, uiterst laag georganiseerde wezens. Daar dus noch van plantaardige, noch van dierlijke voeding sprake kan zijn en water alleen evenmin de eenige voedingsstof voor deze diertjes kan uitmaken, nemen de voorstanders van Haeckel's hypothese aan, dat, bij de eigenaardige voorwaarden van het bestaan, zooals die op de afgronden van den oceaan heerschen, de geleiachtige, structuurlooze Bathybiusdiertjes zich vormen uit de anorganische stoffen van den bodem, en meenen de bedoelde geleerden dus hier den overgang gevonden te hebben tusschen het anorganische rijk en de eenvoudigste georganiseerde wezens.

De waarschijnlijkheid dezer hypothese wordt nog hierdoor vergroot, dat men overgangsvormen meent ontdekt te hebben tusschen deze oerwezens en de globigerinen, n.l. door de ontdekking van de diertjes, die met den naam van moneren werden bestempeld. Deze eenvoudige en microscopisch kleine wezens, die niet alleen op den zeebodem, maar ook in zoet water voorkomen, bestaan, wel is waar, insgelijks slechts uit geleiachtig protoplasma, dat volkomen zonder structuur is, en bezitten ook nog niet het beschuttende, sierlijk gevormde kalkomhulsel der globigerinen, maar vertoonen toch reeds veel meer dan de Bathybiusdiertjes een zelfstandig karakter en meer duidelijk te voorschijn tredende levensverschijnselen. Ook de moneren bezitten, evenmin als de Bathybius, eenig spoor van organisatie. Afzonderlijke lichaamsdeelen worden bij hen niet gevonden, en toch groeien zij, voeden en

bewegen zich en planten zich voort. Zij bewegen zich klaarblijkelijk willekeurig, waarbij de vorm van de geleiachtige stof voortdurend verandert, en snijdt men zulk een diertje door, dan begint elk van de twee stukken, zonder de minste stoornis, een nieuw leven op zichzelf. Even primitief als de geheele inrichting van het lichaam der moneren zich voordoet, zoo eenvoudig heeft ook de voortplanting bij deze diertjes plaats: het klompje gelei splitst zich eenvoudig, nadat zich eerst eene insnoering heeft gevormd, in twee deelen, die elk op zichzelf een nieuw leven beginnen en volkomen gelijk zijn aan het moederdier.

Het Bathybius-slijm vond men, behalve in den Noordelijken Atlantischen Oceaan, ook op den zeebodem bij Spitsbergen op eene diepte van 3000 à 4000 meters; het werd daar in 1868 ontdekt door den bekenden Nordenskjöld. De Challenger-expeditie onderzocht in de laatste jaren ook de meer Zuidelijke gedeelten van den Atlantischen Oceaan, en men vond hier in de nabijheid van Guinea, op eene diepte van 7000 tot 8000 meters, groote vlakten, die volkomen met dit slijm bedekt waren. Van foraminifeeren vond de Challenger-expeditie, behalve globigerinen, slechts weinig andere soorten. Overigens bleek uit de onderzoekingen dier expeditie, dat de meening onjuist is, alsof dit globigerinenslib overal den bodem van den Atlantischen Oceaan zou bedekken. In de zeer diepe gedeelten van deze zee, ten Westen van de Canarische en Kaap-Verdische eilanden, ontbreken de foraminifeeren volkomen en bestaat de bodem uit eene roode klei, die zeer fijn is en zich dwars door den Oceaan tot West-Indië uitstrekt. Deze klei is waarschijnlijk niet te beschouwen als een product van de globigerinen, maar als eene vorming van anorganischen oorsprong.

Waarschijnlijk zullen nog vele onderzoekingen moeten plaats hebben, voordat men kan bewijzen, dat de voorstelling, die men zich van de zoogenaamde oerwezens maakt, de juiste is, en wellicht zullen reeds de laatste uitkomsten van het onderzoek der Challenger-expeditie daaromtrent nog eenig meerder licht verspreiden. Het is wel aan te nemen, dat ook uit verdere onderzoekingen zal blijken, dat de kennis der Bathybiusdiertjes ons tot eene verklaring zal kunnen brengen van de ontwikkeling der laagste en eenvoudigste organische wezens uit anorganische stoffen.

Zutfen, Maart 1882.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Letterkunde.

Oorspronkelijke romans.

Marie van Doornweerth. Oorspronkelijke roman van Richard P.A. van Rees, 2 dln. - 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.
De sluier opgelicht. Oorspronkelijke roman door Henri Raloff, 2 dln. - 's Gravenhage, Gebroeders van Cleeff.
Wouter Leuvenaar en twee andere vertellingen door P. van Oort. - 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg.
De madonna van Duinlust en andere verhalen door Piet Vluchtig (Guldenseditie n°. 139). Schetsen van M.W. Scheltema Ez. (Guldenseditie n°. 138).
Novellen en schetsen van George Kepper. - 's Gravenhage Henri J. Stemberg.
Etsen en schetsen op letterkundig gebied. Novellen van Willem Otto. - Sneek, H. Pyttersen Tz.

Op het gebied der oorspronkelijke romantiek is de zomeroogst zelden rijk. Evenals in de natuur schijnt ook daar de koesterende kracht van den zomertijd onmisbaar voor wasdom en rijpwording, zoodat in den regel in het vroege najaar, zoo niet later nog, de vruchten eerst tot hare volle ontwikkeling gekomen en geschikt geworden zijn, om geest en hart van het romangulzig publiek te verkwikken. Gewoonlijk heeft dus ons Juli-overzicht van Nederlandsche romantiek weinig stof; het is reeds als een buitengewoon verschijnsel aan te merken, zoo daarin, gelijk heden, twee romans in twee deelen kunnen vermeld worden. Voor ditmaal zijn het twee eerstelingen, voor zoover ons bekend is, waarvan de eene een naam of pseudoniem draagt, die tot dusverre door ons niet op het jachtveld der critiek is ontmoet, terwijl de tweede geteekend is met een naam, die aan den drager groote verplichtingen oplegt. Wie Van Rees heet en zich op het letterkundig gebied beweegt, mag niet beneden het middelmatige blijven of hij doet de vlag oneer, waaronder hij dient en welke hem slechts zoolang beschermt, als hij haar waardig blijft.

De schrijver van *Marie van Doornweerth* heeft, dunkt ons, niet veel recht op de dekking der familievlag; zijn werk is wezenlijk beneden het middelmatige. Zelfs hij, die van nature geneigd is, vele fouten van den eerstbeginnende te bedekken met de welwillendheid, voegzaam jegens het werk van iemand, die zijne eerste schreden zet op een

onbekend pad, - zelfs hij, die gaarne de oogen luikt voor de onbeholpenheid en langdradigheid, aan de meeste eerstelingen eigen, stuit in dit boek op onvergeeflijke fouten en, men zou zeggen, opzettelijke, moedwillige vergrijpen tegen de eerste regelen van taal, stijl en interpunctie. Wat men in het opstel van een schoolknaap als heele fouten zou aanteekenen, mag niet verschoond of over het hoofd gezien worden in den arbeid van een beschaafd man, die door leeftijd en ondervinding van de wereld behoort te weten, dat een romanschrijver aan zekere stellige eischen dient te voldoen, en zich althans ten aanzien van taalkennis wèl moet voorbereiden, voordat hij zich aan het uitgeven van zijne lettervruchten durft wagen.

Al heeft de schrijver het ruimschoots verdiend, voor beoordeelaar en lezer is het verdrietig, bij het bespreken van een letterkundig werk den schoolmeester te spelen. Wij willen daarom alleen eenige staaltjes van taalfouten aanhalen, opdat men oordeele, hoever de onkunde van den heer Van Rees in dit opzicht gaat. De gemakken, die de spelling van De Vries en Te Winkel door de onveranderlijkheid van het onbepaald lidwoord en het bezittelijk voornaamwoord in sommige gevallen hun aanbiedt, die niet sterk zijn op het gebied der geslachten, worden door dezen schrijver met dankbaarheid gebruikt; maar ze zijn voor hem lang niet voldoende. Hij haspelt geslachten en naamvallen zoo allerzonderlingst dooreen, dat men nu en dan tot het vermoeden komt, dat hij er voor eigen gebruik eene nieuwe, huisbakken grammatica op nahoudt. Knapper menschen hebben dat wel gedaan, en waarom zou men aan dezen schrijver de eigenaardigheden niet toestaan, die anderen uit grilligheid, eigenzinnigheid of betweterij hebben aangenomen? Doch deze mogelijkheid vervalt bij nader onderzoek; er kan bezwaarlijk een stelsel in gezocht worden, dat dezelfde schrijver hetzelfde woord op deze bladzijde mannelijk, op gene vrouwelijk gebruikt; dat hij in denzelfden zinbouw hetzelfde woord hier in den derden, ginds in den vierden naamval plaatst, en dergelijke meer. We lezen: ‘Er zijn beesten die meer hersens hebben dan *den* mensch’ (I. 109); ‘niet dat zij heel luid vreemde talen sprak om *den goeden* Hollanders te doen begrijpen hoe weinig achting velen van onzen beschaafden stand, voor de eigen taal hebben’ (I. 9); en het volgende staaltje van het foutief gebruik van leesteekens is in dezen roman volstrekt niet abnormaal: ‘Marie, die door de lange afwezigheid, zijn somtijds zonderlinge manieren, ontwend was had toen in dit antwoord en in nog meerdere voorvallen - allen echter van ondergeschikt belang - oorzaak gevonden om hem eens verbaasd aan te zien’ (I. 23). Deze drie aanhalingen zijn uit het eerste deel. Een gedeelte daarvan, de zes eerste hoofdstukken, bl. 5-112, die er juist een derde part van uitmaken, hebben wij opzettelijk op taalfouten onderzocht en er meer dan zeventig van het grofste kaliber - interpunctie-fouten niet meegerekend - in gevonden. Geen wonder dat, met zoo weinig taal-

kennis toegerust, de schrijver van kleine, fijne onderscheidingen in het gebruik der woorden geen begrip heeft; hij bezigt *nimmer* en *nooit* zonder onderscheid, ziet niet op tegen het verfoeilijk *van af* en onthaalt zijne lezers nu en dan op een zinbouw, die hun de haren te berge moet doen rijzen. Hier en daar vragen we, of het verkeer met inboorlingen in den Indischen archipel den oud-zeeofficier wellicht in het Maleisch taaleigen heeft doen verdwalen en hij daarom de woorden maar eenvoudig achter elkander plaatst, om vervoegen en verbuigen aan den goeden wil zijner lezers over te laten. ‘Op een wapenrek waren verscheidene inlandsche wapens, krissen, lanzen, sabels in sierlijke wanorde dooreen gehangen, omringd door een Nederlandsche en een Atjehsche vlag, de laatste door Dolf h e l p e n v e r o v e r e n op Sumatra's noordkust’ (I. 40); - dit mag Maleisch wezen, Hollandsch zeker niet.

We zullen niet langer bij kleinigheden stilstaan; want hoe hoog wij den eisch van grondige taalkennis aan een auteur moeten doen klinken, door onze lezers zullen aanmerkingen als de bovenstaande misschien als vitterijen worden beschouwd. Menigeen oordeelt allicht, dat om eene talentvolle behandeling van eene belangwekkende intrige over dat alles gerust kan worden heengegleden, zoodat de aesthetische verdiensten van het werk des schrijvers gebrekkige taalvormen kunnen doen verschoonen. Juist dunkt ons dit gevoelen niet, doch we behoeven daarover thans niet te twisten, daar zelfs hun, die aldus oordeelen, *Marie van Doornweerth* gewis niet zal voldoen.

De heldin der intrige, die de scheiding en eindelijke hereeniging bevat van twee personen, die elkander beminnen zonder 't aan elkander te kunnen zeggen, is een meisje, dat ons als vol energie, verstandig, kortom, met alle deugden begaafd wordt voorgesteld, maar toch zoo weinig oog op menschen heeft, dat zij tot tweemaal toe het jawoord geeft aan een onwaardig minnaar. Voor de eerste maal kan tot hare verschooning worden aangevoerd, dat de dinger naar hare hand zijne ondeugden wist te bemantelen en het meisje zelf toen nog jong en onervaren was; ‘door onervarenheid en haar goed hart, - zegt schrijver zelf, I. 26 - beschouwde zij de heeren van haar kennis als modellen van volmaaktheid’. Maar de huichelaar, die haar tweede verloofde werd, was waarlijk wel te doorzien. Ieder lezer van den roman bemerkt al terstond, dat het met hem volstrekt niet in den haak is, reeds lang voordat 's mans onfatsoenlijke geheimen aan den dag komen; de eenige, die zich door het masker laat bedriegen, is Marie van Doornweerth, de door ervaring en verdriet gevormde jonge vrouw met haar helder inzicht, hare ‘krachtige ziel’, kortom, met al die deugden en hoedanigheden, zonder welke men niet op den titel kan prijken van een roman in twee deelen. En ten aanzien van den man, dien ze eigenlijk altoos lief schijnt te hebben, toont zij zooveel lichtgeloovigheid ten kwade en een zoo weinig gegrond wantrouwen, dat

de lezer onwillekeurig aan dat hoog opgevijzeld verstand gaat twijfelen. Aldus gaat de belangstelling in de heldin, de sympathie met haar in haar zoogenaamd lijden en strijden te loor; en de grootste kunst kan den roman niet meer redden. Dezen schrijver staan trouwens daartoe geen groote hulpmiddelen ten dienste. De gesprekken zijner personen ‘blinken uit’, om eene zijner geliefkoosde uitdrukkingen te bezigen, door gerektheid van vorm en alledaagschheid van inhoud. De eigen opmerkingen en bespiegelingen, waarmede hij zijne doorgaans zonder kleur en geur, droog en kroniekachtig vertelde geschiedenis tracht te kruiden, munten uit door nuchterheid en smakeloosheid. Of wil men soms een anderen, beteren naam geven aan de volgende opmerkingen, die in het wilde uit den roman zijn opgezameld?

‘Dit was de oorzaak dat Henri zoo aandrong op stilzwijgendheid bij Marie; hij was eigenlijk op beiden verliefd en begreep de eene te moeten verliezen zoodra hij de ander toebehoorde; let wel, hij had niet lief maar hij was verliefd; daartusschen is een groot verschil - voor een gelukkig huwelijk wordt beiden vereischt.’ I. 64.

Iets lager op dezelfde bladzijde:

‘Dit drama was de eerste slag die een einde maakte aan den dartelen gang harer jeugd; de tweede was de rampzalige dood van Henri, die afgewezen door Marie, in wanhoop naar Martha toog, en door haar niet aangenomen zooals hij verlangde aangenomen te worden, in een vlaag van razernij zich voor 't hoofd schoot. Als de hartstocht begint te werken en niet bevredigd kan worden, slaat ze over tot waanzin, die voor den dood niet terugdeinst.’

‘Een derde en vierde slag volgde kort hierop. Beiden haar ouders stierven niet lang na elkaar; eerst de vader, toen de moeder. Hoe is 't mogelijk dat een mensch zooveel verdriet in een kort tijdsverloop kan doorstaan.’ I. 65.

‘Zij had de fierheid van haar vader met de zachtheid van haar moeder, maar zij droeg ook de voornaam van de laatste bij den “van” van den eerste.’ I. 75.

‘Als een bedorven knaap groeide hij op tot een bedorven man, en als een bedorven grijsaard zal hij wel sterven, om daarna geheel en al te bederven. Dit laatste stemt tot nadenken; 't is toch jammer dat zoo'n mooi mannelijk lichaam als 't zijne, eenmaal tot een walgelijke klomp verandert, om volgens 't gewone omzettingsproces, tot stof over te gaan, waaruit na jaren en eeuwen, onze lieve Heer weet wat voortkomt, misschien wel weer een deel van een ander mensch. Dit laatste is zoo ontmoedigend nog niet!’ I. 13.

Aan deze uittreksels, die bovendien nog als proefjes van des schrijvers taal en stijl kunnen gelden, zal men wel genoeg hebben, om de onbeduidendheid der bewerking te erkennen.

Ook de karakterstudie gaat niet diep. De held van het verhaal, de zeeofficier Dolf Veldhuis, doet voortdurend de meest tegenstrijdige

dingen, spreekt en handelt vaak in lijnrechten strijd met zijne eigen wenschen en bedoelingen. Werd nu deze tegenstrijdigheid verklaard op goede psychologische gronden, dan zou in deze omstandigheid reden van lof, in plaats van blaam, te vinden zijn; de heer Van Rees heeft echter van den aanvang af aan zijn held een vrijbrief voor allerlei afdwalingen uitgereikt. Hij noemt hem eenvoudig een zonderling en draagt zorg, den lezer van tijd tot tijd nog wel uitdrukkelijk te herinneren, dat hij een zonderling is en door de andere personen in den roman als een zonderling wordt erkend. Ten spijt van zijne pogingen kan deze held voor den lezer maar niet belangwekkend worden.

Tot onze voldoening kunnen wij een droppel honig in den alsem laten vallen, dien we naar beoordeelaarsplicht den schrijver moeten schenken. Wat in den roman meer rechtstreeks op het zeewezen en het leven aan boord van een oorlogsvaartuig betrekking heeft, wordt verdienstelijk verhaald. De beschrijving van het schip in nood in hoofdstuk XIII is flink en krachtig, waarschijnlijk omdat de schrijver daar ondanks zichzelf objectief is geweest en eigen herinneringen te boek stelde. Hetzelfde kan getuigd worden van het aardig type, dat ons in den marinier Borst, den oppasser der twee grootste helden van den roman, wordt geschetst; die figuur is uit het leven gegrepen en verdient naast de bekende zeelui van Werumeus Buning gesteld te worden.

Wij kunnen van *Marie van Doornweerth* geen afscheid nemen zonder eene opmerking, die op meer Nederlandsche romanschrijvers van den tegenwoordigen tijd van toepassing is; vanwaar die mode, om het tooneel van een oorspronkelijken roman bij voorkeur naar buitenslands te verleggen? Wanneer de tegenwoordige roman- en novellenschrijvers hunne lezers niet rondvoeren aan het Scheveninger strand, nemen zij hen met zich naar Frankrijk, Engeland, Duitschland of Italië. Dit gebruik wordt voortdurend meer algemeen; de oorspronkelijke romans, die in de nu opgeheven romanbibliotheek van Minkman het licht zagen, speelden bijna in den regel buitenslands of hadden Engelschen, Franschen of Duitschers tot hoofdpersonen. We hebben wel eens gedacht, dat het hier eene welmeenende poging gold, om den uit zijn aard huiszittenden en voor buitenlanders niet toeschietelijken Nederlander zoetjes aan tot cosmopolitische eigenschappen op te leiden. Er is echter nog eene andere oplossing voor het verschijnsel te vinden, die wel minder vleiend voor de schrijvers, maar naar onze meening dichter bij de waarheid is: zij is een gevolg van armoede van den auteur. Wil men eene intrige in vaderlandsche kringen doen afspelen, dan behoort daartoe eene grondige kennis van nationale karakters en eigendommelijkheden, die moeten opgezocht of althans opgemerkt, nauwkeurig waargenomen en naar de natuur beschreven worden. Het diakenhuismannetje van Beets, de geheele reeks echt nationale karakters uit *Klaasje Zevenster* danken hun oorsprong aan dezen moeilijken arbeid

van hunne scheppers, wier namen door die typen vereeuwigd worden, zoolang de Nederlandsche letterkunde blijft bestaan. Hetzelfde is het geval met de keurige, echt Nederlandsche landschappen en stadsgezichten, die menig vaderlandsch schrijver ons met de pen heeft voorgeteekend. Dat de hedendaagsche auteurs van ons land daarentegen in badplaatsen en vreemde hoofdsteden hunne personen zoeken en de natuur in den vreemde het liefst schilderen, toont, dat zij den arbeid zoo zwaar niet opnemen. Die internationale typen hebben leven noch ziel, maar alleen, ten gevolge van het wrijven en polijsten der gelijkmakende reis-samenleving, uiterlijke eigenaardigheden, die gemakkelijk zijn waar te nemen en neer te schrijven. En daarenboven zijn zoodanige personen en buitenlandsche natuurtooneelen zoo menigmaal beschreven en weder beschreven, dat men door de lezing van twee of drie verschillende beschrijvingen al spoedig in staat geraakt, om eene derde samen te stellen, die er minstens even oorspronkelijk uitziet als de twee, die haar het aanzijn gaven. Het is dus wel degelijk een verschijnsel van armoede bij den auteur; de genezing moet gezocht worden daar, waar men de meeste armen heen verwijst: bij arbeiden vlijt. Daarmede begaafd en met het talent, dat in elk geval vereischt wordt, kunnen zij overal hunne gading vinden. Geen stad in ons vaderland, of zij biedt voor den opmerker in plaatselijke eigenaardigheden van taal, volksmeeningen, gebruiken of in schilderachtige hoekjes en uiterlijkheden tal van onderwerpen aan, die tot beschrijving en behandeling uitlokken en hem ruim voor de genomen moeite loonen zullen. En evenzoo zijn het eigendommelijk natuurschoon van Nederland, de licht- en kleurenpracht van veld en lucht, die den schilder in verrukking brengt, eene beschrijving door de Nederlandsche letterkunde ten volle waard. Maar men moet daartoe weten en willen; men moet genegen zijn, te beginnen met inspanning en toewijding. Een wezenlijk oorspronkelijk kunstwerk komt niet tot stand, wanneer men naar buitenlandsche modellen te werk gaat.

Het doet ons genoegen, dat in dit opzicht de tweede roman in twee deelen, dien wij voor ons hebben, geen stof tot bedenking geeft. Wel spelen buitenlanders in dit werk eene rol, maar dit kon nu eenmaal niet anders, en het strekt den schrijver tot lof, dat dit zoo is. De roman speelt echter in Gelderland en in eene Nederlandsche havenplaats, om te Utrecht eene tragische ontknooping te vinden. Ook hier hebben de meeste personen een militairen rang, doch zij dienen niet op de vloot, zooals in het zoo even behandeld verhaal, maar bij de landmacht; zij voeren geen strijd tegen zeeroovers in den Indischen archipel, maar nemen deel aan een wezenlijken oorlog met Duitschland. Wij hebben hier namelijk te doen met een tweeslachtig boek, dat zich voor een gedeelte op zuiver romantisch, voor een ander deel op militair gebied beweegt. Zulk eene tweeslachtigheid brengt eigenaar-

dige bezwaren mede; het gevaar, dat het eene karakter aan het andere wordt opgeofferd, is zeer groot, maar wij kunnen getuigen, dat deze schrijver met goed gevolg tegen de bezwaren en gevaren heeft gekampt, ook al heeft hij ze niet geheel kunnen overwinnen. Blijkbaar is de schrijver zelf militair en heeft hij alle vraagstukken van legerinrichting en 's lands verdediging met ernst bestudeerd; doch hij had beter gedaan met zijne vertoogen over die onderwerpen rechtstreeks zijnen lezers voor oogen te stellen, in stede van ze aan zijne helden in den mond te leggen. Men stelt nu eenmaal meer belang in de lotgevallen van de romanfiguren en in de wijze, waarop zij zich in hun lot schikken, dan in hunne denkwijze over de afschaffing der dienstvervanging bij het leger en over allerlei andere bijzonderheden van leger en verdediging. De gefingeerde oorlog met Duitschland, die aan zijne intrige eene dramatische ontknooping geeft, wordt daarentegen met zaakkennis en gloed door hem beschreven; daar de helden van zijn roman in de krijgsverrichtingen een werkdadig aandeel nemen, wekt zijn verhaal in hooge mate bij den lezer de belangstelling op, die aan geheel phantastische verhalen van dien aard, zooals aan het bekende *The battle of Dorking*, slechts flauwelijk geschonken wordt. Wat vooral in dit gedeelte van het werk geprezen verdient te worden, is de onpartijdige en gematigde voorstelling. De in den oorlog aan den dag komende fouten der legerorganisatie en van het vestingstelsel worden met eene kalmte en bezadigdheid aangewezen, die bij militaire schrijvers hoogst zeldzaam is. Juist hierdoor is het licht mogelijk, dat deze roman grooteren invloed hebben zal dan de militaire brochures, waarmede ons land overstroomd wordt; de realiteit der voorstelling, die den lezer tegenover het nuchtere feit stelt, zonder er lang over te redeneeren, moet beter treffen dan de welsprekendste vertoogen en hardste beschuldigingen, door de deskundigen in woord en geschrift aan den man gebracht.

De roman zelf, waarvan wij niet meer zullen verklappen, dan noodig is, om door opwekking der nieuwsgierigheid tot de lezing van dit verdienstelijk boek te drijven, - de roman zelf komt ons wat al te romantisch voor. De opgelichte sluier brengt meer zonderlinge verhoudingen aan den dag, dan noodig en wenschelijk was, en met de waarschijnlijkheid van sommige voorvallen heeft de schrijver niet te best rekening gehouden. Is het waarschijnlijk, bij voorbeeld, dat de burgemeester van een Geldersch dorp, dat bij het oprukken van het vijandelijk leger door de Nederlandsche troepen onbedekt gelaten wordt, met de weerbare manschap van de buurt zijn kasteel tegen den vijand verdedigen gaat, zonder van zijn voornemen door de hoogere autoriteit, wie hij daarvan kennis heeft gegeven, door een uitdrukkelijk bevel teruggehouden te zijn? Is het waarschijnlijk, dat de zoon van den generaal, die over het bezettingskorps bevel voert, zelf wachtmeester in het Duitsche leger, ter wille van eene trouwbelofte, afgedwongen aan eene hem voor het eerst onder de oogen komende jonge dame in

's vijands land, de terechtstelling doet afspringen van elf met de wapenen in de vuist gevatte burgers, die naar het oorlogsrecht den kogel hadden verdiend? Deze trouwbelofte zelve hadden wij liever niet aangetroffen. Zij bederft het karakter van de voornaamste en niet de minst aantrekkelijke der drie heldinnen, wier aandoeningen en gewaarwordingen met blijkbare voorliefde worden geschilderd. Hoe kon zij den adellijken vreemdeling tot echtgenoot aannemen, terwijl het geheim harer geboorte, dat haar de liefde van een innig bemind en geëerbiedigd landgenoot deed afwijzen, aan dat huwelijk evengoed in den weg zou staan? Afgescheiden van deze aanmerking, was die zelfopoffering, om het leven der elf te recht veroordeelde boeren te redden, eene daad, van evenveel ongezond gevoel bij het meisje als onkieschheid en inhumaniteit bij den redder getuigende. De min of meer slinksche manier, waarop zij zich ten slotte van hare trouwbelofte weet af te maken, geeft haar, vooral om de bijkomende omstandigheden, weinig aanspraak op sympathie.

Wie een oorlog in een roman te pas kan brengen, bezorgt zich een uitstekend middel tot oplossing van zijne intrige. Men moet er echter geen misbruik van maken, juist omdat het zulk een gemakkelijk middel van oplossing en ontknooping is. Henri Raloff is van eenig misbruik niet vrij te pleiten. Van de negen personen, die hij op den voorgrond laat treden, vallen er niet minder dan vijf in of ten gevolge van den oorlog. Eene zijner drie heldinnen verliest beide ouders, de tweede hare beide broeders, de derde in een dezer officieren haar beminde; ten slotte valt ook nog een militien uit het Geldersch dorp, van wien de schrijver nog heel wat last had kunnen hebben, indien hij niet ter goeder ure gesneuveld ware. Deze slachting is wel wat groot en vooral teleurstellend voor hen, die zich gaarne over den bevredigenden uitslag van een roman verheugen en 't liefst hebben, dat de door een wreed noodlot gescheiden gelieven elkander in het laatste hoofdstuk toch nog krijgen. Tot de zoodanigen behooren wij niet. Indien de schrijver zijne personen in zulke buitengewone omstandigheden heeft geplaatst, dat eene dergelijke bevredigende oplossing alleen door paardenmiddelen van onmogelijkheid, door verkrachting van gezond verstand en logica kan verkregen worden, dan handelt hij verkeerd met de natuur te dwingen. Maar is dit niet het geval, dan zien ook wij geen reden, om niet aan het gemoedelijk verlangen der lezers te voldoen en alles goed te doen afloopen. Slechts één paar wordt door dezen schrijver vereenigd, en dit geschiedt juist ten koste van het karakter van het meisje, die de aan den Duitscher wel niet vrijwillig gegeven en meer afgedwongen, maar in elk geval gegeven trouwbelofte op geen edelaardige manier verbreekt. Maar Enno en Mathilde hadden om hunne trouwe liefde een beter lot verdiend dan de eerste den dood in het hospitaal, al stierf hij in de armen van het beminde meisje. De dood van den luitenant is eene ‘opruiming’,

die wel is waar uit een stoffelijk oogpunt de belangen zijner halve zuster zeer bevordert, maar in geen enkel opzicht aan het gevoel der lezers voldoening geeft.

De sluier opgelicht is een boek, dat lof en aanbeveling verdient, ook om den vorm. Zekere omslachtigheid en onbeholpenheid zijn vooral in het eerste deel niet te miskennen; er wordt veel, en lang niet nieuw, geredeneerd over onderwerpen van den dag, de Nederlandsche vrouwenvereenigingen, het Roode Kruis en dergelijke. Maar naarmate de schrijver meer de militaire onderwerpen nadert, werpt hij het overtollige overboord en maakt het verhaal hem warmer en welsprekender. De minnehandel van den sympathieken luitenant der infanterie met de loodsdochter wordt met gevoel en waarheid door hem geschetst.

De heer Van Oort handhaaft met *Wouter Leuvenaar* - het beste der drie verhalen, die in zijn bundel voorkomen, - den goeden naam, door zijn eersten roman verworven. Ook hierin spelen zeelieden en zeewezen de hoofdrol; dezelfde frissche, gezonde toon, die *Schipper Verduin* tot een aangenaam boek maakte, onderscheidt dit nieuwe werk van zijne hand. De teekening van het karakter van den held, in wiens gemoed verbittering over eene onverdiende teleurstelling door de trouweloosheid zijner verloofde niet ten gevolge van buitengewone omstandigheden en hevige voorvallen, maar door een regelmatig en logisch verloop van indrukken en gedachten, langzamerhand voor betere gevoelens plaats maakt, getuigt van veel menschenkennis. De vraag is alleen, of de schrijver zich door het streven naar eene bevredigende ontknooping niet wat verder heeft laten leiden, dan noodig en voor de aesthetische waarde van zijn verhaal zelfs nuttig was. Men zou zelf romanheld geweest moeten zijn, om het te kunnen uitmaken, - en dat valt niet iedereen ten deel - maar met een eenvoudig menschenverstand oordeelende, kan men het toch niet best verduwen, dat een trouweloos verstooten man ten slotte nog in het huwelijk treedt met dezelfde vrouw, nadat deze in haar huwelijk met den onwaardige, voor wien zij hem verstiet, ongelukkig geweest en als weduwe met hare bijna volwassen kinderen in bekrompen omstandigheden nagelaten is. Zulk eene handelwijze schijnt meer de vrucht van medelijden dan van liefde en levert alzoo voor een nadenkend lezer toch geen wezenlijk bevredigende oplossing op. Wanneer de gast, dien men van den feestdisch verwijderd heeft, om zijne plaats aan een ander te geven, nadat de plaatsvervanger wegens zijn onhebbelijk gedrag op zijne beurt weggejaagd is, blijmoedig weder aanschikt, om met den onbeleefden gastheer het nagerecht te gebruiken, zal hem eer de blaam van karakterloosheid dan de lof van vergevensgezindheid te beurt vallen. Vergeten en vergeven is zonder twijfel edel en schoon, maar zelfs deugden hebben hare grenzen, en het komt ons voor, dat kapitein Leuvenaar in zijn krachtigen nazomer ze overschrijdt.

Deze opmerking neemt echter niets af van den lof, dien we gaarne aan het verhaal, zooals het daar ligt, toebrengen. Het tweede uit den bundel is een opgewekt en geestig voorgesteld tafereel van den strijd tusschen gezagvoerder en passagiers op een thuiszeilend Oostindievaarder; het laatste beschrijft 'Mijn eerste jacht'. Ook deze twee zijn onderhoudend en vlug geschreven, doch maken geen aanspraak op intrige of karakterstudie.

Het 139ste deel der *Guldens-editie* bevat vier schetsen van Piet Vluchtig, vroeger elders uitgegeven. De laatste, 'De parel der steppen', heeft weinig om het lijf en beantwoordt aan de voorstelling, die men zich maakt van het werk eens schrijvers, die den pseudoniem van 'vluchtig' heeft aangenomen. Iets meer uitgewerkt is de tweede schets 'Meester', waarin herinneringen uit den schooltijd worden gegeven en een schoolmeester van den ouden stempel met flinke trekken wordt geteekend, hoewel het afbeeldsel sterk naar eene caricatuur overhelt. De onverzettelijke vader, de hoofdfiguur, ja, eigenlijk de eenige figuur van 'Jeroen en Jeroentje', op wien de schrijver al het licht doet vallen, hoeveel verleiding er ook bestond, om de bijzonderheden van het verhaal verder uit te werken, is eene welgeslaagde proeve van karakterteekening, die naar onze meening niet alleen tot de beste scheppingen van den schrijver, maar tot de beste typen van onze hedendaagsche letterkunde behoort. De schets, die haar naam aan den ganschen bundel geeft, 'De madonna van Duinlust', heeft meer omvang, doch minder verdienste; het tragisch slot past niet bij de luchtige wijze, waarop het overige verhaald is.

De lezer zal in deze vier pennevruchten goede bekenden terugvinden; de vorm is verdienstelijk en met zorg bewerkt, en zij getuigen van smaak en gevoel. Doch de stijl van den schrijver is niet geheel vrij van iets gekunstelds en gemaakts, en sommigen zijner schilderingen staan zoo weinig tot den gang van het verhaal in verband, dat ze niet meer zijn dan *hors-d'oeuvre*, die de aandacht afleiden. Om den overigens beschaafden vorm, om des schrijvers blijkbaar gevoel voor natuurschoon en inzicht in het menschelijk gemoed ware het te wenschen, dat hij deze kwade gewoonte wist te beteugelen. Natuurlijkheid en eenvoud zijn, vooral in schetsen als de hier verzamelde, in de eerste plaats noodig.

Ook de *Schetsen* van den heer M.W. Scheltema Ez., die het 138ste deel van dezelfde verzameling vullen, zijn oude bekenden, waarvan de oudste meer dan twintig en de jongste tien jaren geleden het eerste licht hebben gezien. Zij behooren tot de categorie der zedekundige letterkunde en handelen over opvoeding en philanthropie. Echter zijn deze schetsen en verhaaltjes niet met zeurigheid besmet; ze ademen een practischen en echt menschlievenden geest en bevatten tal van

nuttige wenken op het vruchtbaar terrein, waarop zij betrekking hebben en dat, met de beste bedoelingen doch met verbazingwekkende onkunde, vaak zóó verkeerd en onoordeelkundig wordt bebouwd, dat slechts doornen en distelen voor vruchten geoogst worden. De schrijver schetst in verschillende korte tafereeltjes, hoe men wèl en hoe men niet kinderen moet opvoeden, hoe wèl en hoe niet weldoen en de armoede helpen lenigen; oorzaken en gevolgen worden door hem blootgelegd zonder lange redeneeringen of geteem, maar door eenvoudige verhalen, gelijk elkeen er uit eigen ondervinding vele zou weten te vertellen. Dat eene der schetsen de nadeelen van de weeshuisverpleging, zij het ook maar terloops en van een enkel oogpunt slechts, doet uitkomen, zal niemand verwonderen in een werkje, dat den ijverigen en gelukkigen strijder voor de opvoeding van weezen in het gezin tot schrijver heeft. Dezelfde geest van warme menschenliefde, hetzelfde streven naar opvoeden en voorthelpen door de kracht der verstandige genegenheid meer nog dan door stoffelijke middelen heerschen in alle tien schetsen, die deze bundel inhoudt; de belangstelling en overweging zijn zij ten volle waardig.

De heer George Kepper trekt zonder twijfel de aandacht door de veelheid zijner letterkundige werken. Voor iemand, wien de letterkunde - met hoeveel liefde ook beoefend - slechts bijstudie is, legt hij groote werkzaamheid en zeer veel productiviteit aan den dag, eigenschappen trouwens, waardoor meer militairen-letterkundigen zich onderscheiden. Doch het *multa, non multum* is ook op hem van toepassing; de vier schetsjes of verhalen, die thans voor ons liggen, geven daarvan een nieuw bewijs. Van deze *Novellen en schetsen* is er slechts eene, die op den naam van novelle aanspraak kan maken en nog wel eene historische novelle wil zijn. Zij draagt den titel: ‘Vlissingen in 1809’, maar houdt zich voor niet meer dan eenderde met Vlissingen en 1809 bezig, om evenveel aandacht te besteden aan Parijs en 1792, en aan Utrecht en 1812. Het is de geschiedenis van eene Fransche vrouw, wier echtgenoot door het schrikbewind wordt terechtgesteld, als aristocraat aangebracht door een valschen huisvriend, die 't op de deugd der jonge vrouw heeft toegelegd, en wier zoon later met de dochter van dien verrader, die om ondoorgrondelijke redenen zich onder een valschen naam te Vlissingen gevestigd heeft, in het huwelijk treedt. Bij de ontdekking van 's mans identiteit, welke verborgen heeft kunnen blijven wegens zijne krijgsgevangenschap in Engeland, waarheen hij na de overgifte van Vlissingen was weggevoerd, maakt de Française, die bij haar zoon en hare schoondochter inwoont, het gebeurde bekend en verjaagt den verrader uit het huis, waar hij mede zijn anker scheen te willen nederleggen. Gelijk men ziet, is de intrige forsch genoeg, en waarlijk, bij eene zoo vluchtige bewerking, bij zooveel oppervlakkigheid is er wel eene krachtige intrige

noodig, wil men den lezer althans eenigszins boeien. Bij eene zorgvuldige, gezette bewerking, die een talentvol schrijver aan kleine bijzonderheden de vereischte zorg besteden doet, zoodra dezen moeten medewerken, om den indruk van het kunstgeheel, dat hij schept, te vermeerderen, kan eene onbeduidende intrige, een alledaagsch voorval de aanleiding worden tot een treffend en boeiend verhaal. Bij dezen schrijver schijnt tijd of lust tot een ernstig bewerken van zijne stof niet te bestaan; noch de lauweren van historische nauwkeurigheid, noch die van zielkundige ontleding, noch die van juiste teekening zullen hem licht de nachtrust rooven. Hoe kan men, bij het schrijven over het jaar 1792, niet éénmaal - want dat zou eene drukfout kunnen zijn - maar voortdurend, een der hoofdpersonen van de Fransche revolutie Collot d'Herblois noemen! Een schrijver, die iemand in dat jaar door de Rue Lafitte te Parijs laat wandelen, begaat een even gruwelijk anachronisme, alsof hij Napoleon I, bij zijn bezoek aan Amsterdam, in het Vondelspark voerde, of bij het beschieten van Vlissingen door de Engelschen in 1809 het standbeeld van De Ruyter door een kogel treffen liet. Locale kleur moet men in dit verhaal niet zoeken. Niettegenstaande de gebeurtenissen, waarmede de 18de eeuw in de 19de overging, tot gewaarwordingen en aandoeningen aanleiding gaf, die de ontleding en schildering wel waardig zijn, loopt de schrijver ook hier luchtig overheen. Hoe hij de eischen van uiterlijke schildering opvat, mag blijken uit de volgende aanhaling, waarin hij zijne heldin aldus afbeeldt:

'Jane was nauw drie jaren gehuwd; zij telde juist drie-en-twintig jaren en was een schoone vrouw; deze weinige woorden zeggen meer dan een omslachtige opsomming van hare bekoorlijkheden. Waartoe een zwakke beschrijving te geven van haar edele gestalte, van haar schitterend oog; dit alles zou zoo spoedig veranderen, dit uiterlijk schoon zoo snel door het noodlot worden vernietigd! Men vergenoege zich dus met de veelomvattende beschrijving: "zij was een schoone vrouw." De meest dichterlijke beschrijving toch laat menigeen koud; de fictie bereikt altijd haar doel' (bl. 9).

Het doel van den schrijver is gewis niet hoog, indien hij het door deze onbeduidende zinsneden bereikbaar acht. Voor hen, die van den korten telegramstijl gevaar voor onze taal vreezen, is George Kepper's werk eene geruststelling; ze zullen erin zien, dat een langwijlige toon met een onbeduidenden inhoud elders nog dan in de briefwisseling van kostschoolmeisjes voortleeft.

De schrijver wisselt zijn relaas van de belegering van Vlissingen af met een vertoog over den oorlog en de middelen tot uitroeiing daarvan. Wie dit met groote verwachtingen gaat lezen, bereidt zich eene teleurstelling, want de deskundige, immers militaire schrijver, weet geen ander middel aan te geven dan een internationaal bondgenootschap, zeker officieel vredebond van regeeringen. 'Met eenige groote

mogendheden - zegt hij - b.v. Amerika, Engeland, wellicht Oostenrijk aan het hoofd en een tal anderen van tweeden of derden rang - voorloopig eens Duitschland en Frankrijk buiten beschouwing latende - ware wel een machtig Bond te vormen, dat zelfs Germaan en Gallier ontzag zou inboezemen.... Zoo die mogendheden zich nu verbonden, om geen oorlog meer te voeren, tenzij tot onderlinge bescherming, alzoo tot zelfverdediging, dan zou men althans reeds zoover zijn gekomen, dat haar, die deze vredelievendheid niet mocht eerbiedigen, het woord "annexeeren" niet meer in den mond bestorven was', enz., enz., enz. (bl. 111 en volgg.).

Voor dergelijke beschouwingen had de schrijver zijn verhaal waarlijk niet behoeven af te breken. Is hij dan onbekend met de geschiedenis van het Heilig Verbond, den oorsprong van zooveel wapengeweld en rechtverkrachting? met het deerlijk mislukt tractaat van Parijs, dat eene soort van internationaal oorlogvoorkomingsbond instelde? met het diplomatiek gekonkel in 't Westen, Oosten en Zuiden, dat den weg baande tot de annexatiën van 1866 en den oorlog van 1870? Zijn middel is beproefd, maar heeft de kwaal verergerd in plaats van haar te genezen.

De andere drie stukjes, in den bundel opgenomen, zijn van weinig beteekenis; een daarvan - misschien wel meer - vond indertijd eene plaats in een 'humoristisch' tijdschrift, waarin het zich beter thuis moet gevoeld hebben dan in dit net uitgegeven boekdeel.

Tot de eigenlijke romanliteratuur behooren niet de verhalen van historisch-letterkundigen aard, die W. Otto onder den titel van *Etsen en schetsen op letterkundig gebied* uitgaf[*)], ofschoon hij er den tweeden titel van novellen bijvoegde. Met onverdeelden lof kunnen wij van deze beide deeltjes gewagen, in welker inhoud wij meenen de verklaring gevonden te hebben van den bijval, dien des schrijvers eigenlijke novellen vroeger ook bij ons gevonden hebben. Het is tegenwoordig een zoo algemeen verbreid gebruik, dat roman- of novellenschrijvers zich zonder eenige studie of voorbereiding nederzetten, om eene toevallig min of meer gelukkig gedachte intrige in gebrekkigen vorm en barbaarsche taal in te kleeden, dat wij hem moeten prijzen, die, doordrongen van het besef, dat talent alleen op den duur niet alles vermag, den ouden, beproefden weg van studie en voorbereidenden arbeid blijft volgen. Wie zijne taal met ernst beoefent, krijgt hare letterkunde lief, leest en herleest de schrijvers en dichters uit den bloeitijd onzer letteren en vormt aldus zijn smaak,

(*) De uitgever stak het boekje in een net kleed, doch waarbij het gevaar aan den dag komt van wat te ver gezochte ornamentiek. Geen enkel timmermansknecht zal de wijze goedkeuren, waarop de onderdeelen van het ornament op den omslag met houtschroeven bevestigd zijn; hij zal terstond de opmerking maken, dat men op lijstwerk niet verbindt. Zoo kan men zich in de schijnbaar nietigste dingen aan de waarheid vergrijpen!

oefent zijne scheppingskracht. Het genot, dat hijzelf daarbij ondervindt, leert hem tevens het meesterschap over de taal, dat vele schrijvers geheel overbodig schijnen te achten. De heer Otto brengt ons in zijne schetsen in kennis met Gerard Brandt, met Starter, met Dirk Smits, met Jan Luyken en Bellamy, over wier leven en werken hij ons inlicht met eene van juist inzicht in hun tijd en grondige kennis van hunne geschriften getuigende nauwkeurigheid. Aan Vondel en zijn tijd zijn twee andere studiën gewijd, waarvan de eene, 'Een Paaschfeest te Amsterdam', handelt over de omstandigheden en gebeurtenissen, waarop de Rommelpot betrekking heeft, terwijl de andere 's dichters echtgenoote, Maria de Wolf, tot onderwerp heeft. Onder het opschrift 'De goede oude tijd' ontleent hij aan de in dit opzicht zoo inhoudrijke kluchten uit de zeventiende eeuw eene schets van sommige zeden en gewoonten van dien tijd, terwijl zijn 'Haken en weerhaken' in een lossen vorm het puntdicht behandelt en over dezen hier te lande vanouds inheemschen dichtvorm meer bijzonderheden en opmerkingen ten beste geeft dan menig streng wetenschappelijk vertoog. Trouwens, de aangename verhaaltrant van den schrijver maakt al deze *Etsen en schetsen* tot eene aangename, onderhoudende lectuur; ze verdienen daarom de algemeene waardeering.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Mevrouw Elise van Calcar had de beleefdheid, ons haar *Emanuel Swedenborg*, *de Ziener* toe te zenden. Het doel van dit werk is natuurlijk een pleidooi voor het spiritisme, waarvan mevr. Van Calcar tot schade van onze letterkunde een aanhangster is geworden; toch laat die overgang zich uit haar karakter geheel verklaren; zij is een vrouw, die leeft onder persoonlijke indrukken, welke, hoe eenzijdig ook in vele gevallen, ons menige fraaie, aandoenlijke bladzijde schonken; het spiritisme neemt haar zoo geheel in, dat zij daaraan al haar krachten wijdt en er voor de novellistiek weinig of niets meer van haar te wachten is. Van haar *Op de grenzen van twee werelden. Onderzoek en ervaring op het gebied van het hoogere leven* zijn reeds vijf jaargangen verschenen en ook het leven van Swedenborg zou daarin zijn opgenomen, indien het niet te uitgebreid was geworden.

Het leven van den Noordschen ziener is behandeld met al de voorliefde, de overdrijving, welke men in dit geval verwachten kon; een zekere overhaasting is zichtbaar, hier en daar ook aan de correctie; aan groote woorden ontbreekt het niet; het denkbeeld, dat een deel van het leven van Swedenborg thuis hoort onder de zenuwpathologie, wordt niet eens overwogen. Dat denkbeeld kon ook moeilijk oprijzen, waar de schrijfster in haar ijver zich laat verleiden tot een heftigheid, die alle discussie buitensluit; zoo leest men o.a.: 'De Indiërs zouden hem (Swedenborg) tot de Yogîs gerekend hebben en beter begrepen en vereerd dan de s t o m p z i n n i g e E u r o p e a n e n

in hun gewaande boekenwijsheid.' Wij spatieeren en het doet ons leed, dat een beschaafde vrouw zoover is gekomen, dat zij op zulk een wijze den staf breekt over de wetenschap. Er zijn ook daarvoor grenzen op deze wereld.

K.

Lord Brackenbury. Roman in twee deelen van Amelia B. Edwards, Schrijfster van Vijfduizend pond sterling; Een Wolf onder de schapen, enz. Uit het Engelsch. Amsterdam. P.N. van Kampen en Zn.

Een boek, waarin zooveel en zoo velerlei te lezen is, waardoor de draad van het verhaal telkens schijnt afgebroken te worden, zal den romanlezer, wien het alleen om den roman te doen is en die met zenuwachtige gejaagdheid naar de ontknooping uitziet, misschien niet bijzonder behagen.

En toch, dat veel en velerlei, dat we in dit boek aantreffen, - het moge dan wel wat overvloedig zijn - geeft er, naar ons oordeel, niet weinig waarde aan. Onder anderen zijn het de plastische plaatsbeschrijvingen, de indrukken van natuurtafereelen, weergegeven, als het ons voorkomt, uit eigen aanschouwing, die den voor die indrukken vatbaren lezer moeten boeien. Als de schrijfster ons in en door Genua en andere Italiaansche plaatsen voert, of eene schilderachtige beschrijving geeft van de markt te Verona, of ons de betooverende Lagunenstad met weelderige kleuren schetst, of ons eene groote en verwoestende uitbarsting van den Vesuvius te aanschouwen geeft, of.... - doch te veel, om op te noemen, - dan verplaatst zij er ons in de verbeelding en laat er ons veel genieten.

In een inleidend woord geeft zij te kennen, hoeveel moeite en zorg het haar gekost heeft, om 'de geheimzinnige zaak van Lord Brackenbury' te ontwarren en met inachtneming van alle discretie het door haar gegeven verhaal uit te werken.

Hoe boeiend de intrige ook zij, zij zal sommigen wel wat vermoeiend voorkomen. Als zij meenen der ontknooping nabij te zijn, worden zij verplaatst naar tooneelen, die heel wat anders te aanschouwen geven, dan zij verwachtten, en worden, volgens Miss Edwards' eigen uitdrukking, de wijzers van de klok des verhalers verzet, omdat zulke tooneel-wisselingen van tijd tot tijd onvermijdelijk zijn en 's menschen leven vol is van stoornissen, die den geregelden gang van zijn levensloop nu en dan stuiten.

Er komen in dezen roman vele personen voor, die ons wegens hunne verschillende goede on zelfs uitstekende hoedanigheden aantrekken on met wie edele zielen zeker sympathiseeren, terwijl we ons met afschuw afwenden van een Tawcett en een Clarke, die, levende in eene atmosfeer van chicane en valschheid, uit alles munt sloegen, om hunne zakken te vullen, en als bloedhonden het bloed van hunne cliënten uitzogen.

Wij hebben welgemeende lofspraak voor eene schrijfster, die met zulk eene bekwame hand de pen weet te voeren en die zooveel blijken geeft van buitengewone menschen- en karakterkennis te bezitten.

Wij hadden onder het lezen een paar aanmerkingen op de anders goede vertaling opgeteekend, maar wij willen de fouten alleen wijten aan het ontglippen bij de correctie.

H.

Mengelwerk.

Stuifmeel.

I. Kleine dichtjes.

Geest verkoopt men bij 't gewicht,
Niet bij d'el. Uw klein gedicht
Zij welluidend, goed gedacht,
Puntig en vol zeggingskracht,
Strale en schitt're van verstand
Als een kleine diamant,
Waar het brekend licht in gloort;
't Zij vol waar en warm gevoel;
't Wordt dan een gevleugeld woord,
Treft in 't wit van 's dichters doel.
Veler oordeel zal dan zijn:
‘Kunstwerk, al is 't nog zoo klein.’

II. Kleine pijlen.

Naarstiglijk aan kleine pijlen,
Vriend, een scherpe punt te vijlen,
Is geen gansch onnutte zaak;
In den strijd voor 't ware en goede
Treffen zij ook vaak ten bloede,
Zij uw schot slechts waarlijk raak.

III. Consequentie(*).

Een windvaan noemt gij hem, een draaier,
Waarop men niet vertrouwen kan.
Voorzichtig wat, mijnheer de kraaier!
Weet, dat ook een standvastig man
Uit 's levens lessen veel kan leeren;
Dat soms bij 't ernstig onderzoek
Van 's levens veelbevattend boek
Onze overtuiging kan verkeeren:
Dit uit te spreken, schijnt mij kloek.

IV. Idem.

Veel hooggeroemde consequentie,
Hoe bijster met zichzelf tevreden,
Laat zich in trots en indolentie,
In vrees en domheid vaak ontleden.

V. Idem.

Hoe menigeen heb ik gekend,
Die, om vooral toch consequent
Te zijn, van af zijn jonge dagen
Zijn ezelsooren voort bleef dragen.
(Vrij naar de *Fliegende Blätter.*)

VI. Idem.

Men kan zichzelf gelijk wel blijven,
Al voelt men zich steeds verder drijven,
Gedragen door een sterken stroom.
Ontwikk'len doet zich zelfs de boom,
Die met zijn wortels in den grond
Zich klemt, waar ééns het stekje stond.
Door veel met menschen te verkeeren,
Door veel te zien en veel te leeren,
Leert men bij 't moedig voorwaarts gaan
De dingen anders soms verstaan.
Verandering van overtuiging
Is dus niet altijd een verbuiging

(*) Natuurlijk is in dit en de volgende dichtjes consequentie van karakter en leven bedoeld, niet consequentie van redeneering; anders zouden zij geen zin hebben.

Van zijn begins'len, van zijn oordeel,
Strekt zelfs den denker vaak tot eer.
Het is misschien niet in uw voordeel,
Dat gij uw leven lang, mijnheer,
Aan 'tzelfde uzelf hebt vastgeboeid:
Wat *leeft*, verandert, waar het groeit.

VII. Idem.

Jan holde op 't ééns gekozen spoor
Met blinden ijver roek'loos door,
Totdat hij, vrede zij zijn ziel!
Voorover in een afgrond viel.
Een volger hield nog op den rand
Zich staande, en in zijn onverstand
Sprak hij met tranen in zijn oogen:
'Wat and'ren van u zeggen mogen,
Wij mochten op een leidsman bogen,
Die, tot den einde consequent,
Bewond'ring wekt nog door zijn end.'

VIII. Zelfzucht?

Leef niet enkel voor uzelven,
Toch ook voor uzelf een weinig.
Want door zelf iets goeds te worden,
Kunt gij veel zijn ook voor and'ren,
Zelfs voor volgende geslachten.

IX. Waarheidszoekers?

De waarheid, naar 't mij schijnt, komt dan in groot gevaar,
Als men te vurig wenscht: 'Ach, ware al 't oude waar!'
Waar steeds die wensch toch in 't gevoelig harte beeft,
Daar zoekt men slechts in schijn en vindt hetgeen men heeft,
Of meent te hebben, laat zich door zijn wenschen binden
En speurt de dwaling niet in boeken van 'de vrinden'.

X. Aan een sarcastisch pessimist.

And know, whatever thou hast been,
't Is something better not to be.

Byron. Euthanasia.

Hoor ik zoo bitter u van 't lieve leven spreken

Met woorden, koud als ijs, de wanhoop in 't gemoed,
Ik denk, als uit ons hart geloof en hoop ontweken,
Voor 't kleine menschenkind het allerhoogste goed,
Dan rept èn zielevrede èn levensmoed de vleug'len,
Gelijk een leeuw'rikschaar zich haast ter verre reis,
Wanneer de winter naakt, niet in haar vaart te teug'len,
Daar zij niet leven kan in 't land van sneeuw en ijs.

XI. Ootmoed en liefde.

Es ist nicht gut, die Menschen zu verachten;
Viel besser ist 's, sie liebend zu betrachten,
Zu kennen ihre arme Staubnatur.

RÜCKERT.

't Is goed, des menschen stofnatuur te kennen,
Aan zijn gebrekkigheid ons te gewennen
En nooit verachtend op hem neer te zien;
Met liefde in 't hart den naaste te beschouwen,
Want in ons eigen hart zijn ook wel vouwen,
Die wij verbergen liefst voor andre liên.
Maar in den mensch, wat niet uit stof is, t'eeren,
Kan zeker 't best die eedle liefde ons leeren,
Die waakt en hoopt en helpt en nooit veracht.
't Geloof slechts leert steeds op de menschheid hopen,
Maar toekomst aan Gods liefde vast te knoopen,
Die stof gezegend heeft met geest en kracht,
Die licht doet schijnen in den nacht.

XII. Een verkeerd excuus.

‘'k Zeg alles maar, wat mij in 't hoofd
Mag komen.’
‘Dat is verkeerd.
Hebt gij, mijn goede vriend, dan nooit
Wat zelfbedwang geleerd?’

XIII. De vlucht des tijds.

‘Critiek mag alles onderzoeken,
Zelfs d'inhoud der gewijde boeken.’
- - - - - - - - - -
Wel arendsvleug'len heeft de tijd!
Dat ‘*zelfs*’ schijnt ons een aardigheid;

Nu is men vaak op dertien jaar
Met die gewijde boeken klaar.

XIV. Vormenrijkdom.

Geen twee gelijke bladen vindt
Men aan al 's werelds boomen,
Veel minder nog twee menschen met
Dezelfde levensdroomen.

XV. Critiek.

Critiek mag alles onderzoeken;
Maar gaat zij zich te veel verkloeken
En wil ze, uit lust tot critiseeren,
Door zucht naar nieuwigheid gekweld,
Geheel historie's heuv'lig veld
Met spade en koevoet nivelleeren,
De wereld onderst boven keeren,
Dan wordt haar paal en perk gesteld.
Zij zal op tal van harde feiten
Haar beste werktuig dan verslijten.

XVI. De oost.

‘Het is geen leven hier in d'Oost!’
- - - - - - - - - -
De man, die dat zegt en niet bloost,
Is vast een moed'loos, kracht'loos man,
Van wien men niet veel wachten kan.
Want, waar nog veel te werken is,
Is ook voor Kloekaert leven wis.

Utrecht, 1882.
W. MALLINCKRODT.

Een programma.
(*Van Ludwig Eckardt.*)

Nog altijd zijn 't de ‘weidsche heldendaden’,
waarop de Moesa gretigst de oogen richt.
In diepen nacht gehuld, door niets verraden,
schuilt méér de stof voor 't koene heldendicht.

Meer tragisch dan ‘'t vergaan van Trojaas wallen’
is dikwijls 't leven aan des a r m e n haard.....
Liet God, ook dáár, 't gordijn maar soms eens vallen
ter pauze, die althands wàt smart bespaart.

Geen dichter zinge meer van ‘Vorsten’, - ‘Helden’,
voor wie 't gemeen zich in de modder bukt.
Mocht voortaan 't lied uitsluitend namen melden,
die op 't ‘Historieblad’ n i e t staan gedrukt.

Het spreek van 't oog in eenzaamheid gebroken;
van tranen in den bangen nacht gestort;
van 't vrije woord in 't kerkerkrot gesproken,
waarin het nimmer vriendlijk morgen wordt;

van 't zweet der zorg, het deel des armen vaders;
van moederpijn, als 't kindjen hooploos lag;
het kampen van de speelbal des verraders;
heur zelfmoord zonder lijkkrans, traan, beklag.

Van zulke z i e l e worstling moest het spreken:
van strijd i n 's menschen kranke borst;
zóó zich op 't zwijgen van 't ‘Geschiedblad’ wreken,
dat slechts naar.... kruisjens van de vorsten dorst.

Laat Kleio roemen wie zich 't ‘stoutst’ vermeten;
gekroonde roovers sier héúr lauwertak:
haar eedler zuster zinge wien, vergeten,
in stomme smart het bloedend harte brak.

VAN HEIJST.

Alkmaar.

Krankzinnig.
(*Naar Victor Hugo.*)

Als enklen, zich bewust, den weg der sleur verlaten,
dan is der wereld oirdeel ras gereed:
dan heet dat híér ‘krankzinnig’, - dáár ‘verwaten’,
dan overstelpt men hen met smaad en leed;
tot - na ‘rijp (!) onderzoek’, en veel ontbeerlijk praten, -
door later teelt hun schim een hulde wordt gebracht:
natuurlijk (!)‘in den naam van 't menschelijk geslacht’.

Hoe vreeslijk lang is vaak de schoonste der gedachten
een maagd, die vruchtloos den beminde beidt!
De zot durft driest als ‘dwaasheid’ haar verachten;
der ‘wijzen’ wenk maant tot ‘omzichtigheid’; -
tot eindlijk iemand, die een ‘morgen’ durft verwachten,
getroffen door heur schoon, zich haar ten ridder gordt,
en zij, der aard tot heil, een blijde moeder wordt.

Krankzinnig was de man, die, door 't genie gedragen,
Euroop den weg der Nieuwe Wereld wees;
krankzinnig hij, die, aan een kruis geslagen,
verlossen wilde uit zonde, en pijn, en vrees.
Vergat eenmaal de zon aan de oosterkim te dagen,
misschien dat slechts een ‘dwaas’, in dien benaauwden stond,
een nieuwe bron van licht, en gloed, en leven vond.

VAN HEIJST.

Alkmaar.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.

De luim eens kunstenaars.

De twee livreibedienden van Rigaud en van Largilliere waren dien dag bijeen, want Comtois was met zijn heer medegekomen.

Toen Largilliere het *atelier* van Rigaud binnentrad, zat deze een brief te schrijven, waarvan wij zoo onbescheiden zijn, de volgende regels te lezen:

'Gij vraagt mij, waarom ik niet trouw, terwijl uwe vriendschap mij zulk eene schitterende en rijke partij aan de hand doet. Gij noemt mij uitstekende redenen, waarom ik tot den grooten stap zou moeten overgaan; doch ik heb er even uitstekende, om het gevaarlijke geluk van de hand te wijzen.

Vooreerst houd ik van geene enkele vrouw en houd ik dol van mijne vrijheid. Het leven van vrijgezel schijnt mij niet zwaar te dragen en mij dunkt, dat het kunstenaarsleven niet geheel past bij de strenge eischen van den huwelijken staat. Ik ben gelukkig in mijn tegenwoordigen toestand en ik heb er rust bij. Zou het dus verstandig wezen, een anderen te zoeken? - Neen.

Het spijt mij dus, u te moeten zeggen, dat Rigaud vrijgezel wil blijven.'

De man, die deze regelen schreef, was in de kracht zijner jaren; hij had eene bloeiende gezondheid en, zonder buitengemeen schoon of welgemaakt te zijn, kon hij toch met recht vertrouwen, dat hij, indien hij wilde, in de gunst van de dames zou staan.

Hoewel zijn gelaat iets te lang was en wat hoog rood en bruin gekleurd, lag er nochtans karakter in, en uit zijne groote, bruine oogen en zijne volle lippen lachten geest en verstand.

Dien dag zat onze voorstander van het celibaat in eene wijde kamerjapon van zacht groene zijde en zijn hoofd was gedekt met eene grijs fluweelen muts.

Largilliere zag er geheel anders uit dan zijn vriend. Hij was lang, mager, slank en had een edelen, fijnen kop; hij zou nergens misplaatst geweest zijn, zelfs niet onder de hovelingen van den hoogsten adel te Versailles. Met zijne fraaie handen, zijne welgemaakte voeten, zijne beenen in zijden kousen met gouden klinken had hij al het karakteristieke der aristocratie. Hij was zeer weelderig gekleed, want hij droeg een fluweelen rok, met zijden agrement belegd, een rood zijden vest, versierd met gouden eikeltjes, en eene kamerdoeksche das, met Engelsche kant omzet, viel in smaakvolle plooien over zijne borst; zijne fluweelen korte broek was om zijne knieën gesloten door juweelen knoopjes en zijne schoenen hadden hooge hakken en strikken van dezelfde kleur als zijn vest.

'Nog niet gereed?' vroeg hij, toen hij binnenkwam, aan Rigaud.

'Ik heb mijn rok nog slechts aan te trekken en dan gaan wij,' was het antwoord, 'ik ben opgehouden door een brief, dien ik moest beantwoorden,

en ik heb van morgen een avontuur gehad, dat ik u zal vertellen. Pardon - Bourguignon, Bourguignon!'

'Mijnheer?'

'Schielijk, maak, dat ik klaar kom!' beval Rigaud, terwijl hij zijne kamerjapon uitdeed.

Bourguignon haastte zich, om zijn heer te kleeden, en kwam eindelijk met eene fraaie, groote pruik aan, die Largilliere deed uitroepen:

'Wat is dat!? Eene grijze pruik?'

'Waar komt gij vandaan, vriend? Men kan wel hooren, dat gij pas uit Engeland zijt teruggekomen. Weet dan, dat de Koning grijze pruiken heeft ingevoerd, omdat hij een paar grijze haren op zijn hoofd heeft ontdekt, - een slim middeltje, om zich niet oud te zien worden, - en iedereen, die te Versailles tot de omgeving van den Koning behoort, heeft de nieuwe mode aangenomen.'

'Maar, Rigaud, hoe moet dat met onze portretten gaan? Wat moeten die verwenschte pruiken een dwaas effect maken op jonge, frissche hoofden!.. Maar ik moet zeggen, dat de uwe u goed staat. Ik maak u mijn compliment.'

'Dat moest er ook nog bijkomen, dat zij mij niet goed stond, na de som, die ik ervoor heb uitgegeven. Ziezoo, ik ben gereed. - Bourguignon, mijn rotting en mijn hoed. - Ik ben tot uw dienst, Largilliere. - Bourguignon!'

'Mijnheer?'

'Gij moogt de deur niet uitgaan.'

'Mijnheer weet wel, dat ik...'

'Dat gij een steunpilaar van de kroeg zijt.'

'Bourguignon,' verzocht Largilliere, 'zeg aan Comtois, dat hij naar huis ga en er blijve, totdat ik kom.'

Na die bevelen gegeven te hebben, gingen de beide schilders uit; zij gingen Mignard bezoeken, die ziek was.

Zoodra zij uit het gezicht waren, maakten de beide knechts zich gereed, om naar de naburige herberg te gaan, om er te onderzoeken, welke soort van wijn hun het best zou smaken.

Bourguignon aarzelde evenwel nog, of hij het huis wel alleen zou durven laten,... omdat hij met een vriend had afgesproken, samen uit te gaan.

'Als Picard nu eens voor eene gesloten deur komt...?' opperde hij.

'Tob daar niet over!' antwoordde Comtois ongeduldig. 'Schrijf op de deur van het atelier: "Ik ben om den hoek," dan weet hij wel, wat dat beteekent.'

'Ja, maar als mijnheer in dien tijd thuis kwam, zou hij het ook begrijpen. Weet ge wat? Ik schrijf eenvoudig iets met krijt op de deur: "Rigaud, schilder." Als mijnheer terugkomt en dat opschrift ziet, zal hij denken, dat de een of andere voorbijganger het geschreven heeft, en als Picard zich aan onze afspraak houdt en voor eene gesloten deur komt, heeft hij verstand genoeg, om te weten, waar hij mij vinden kan; hij zal stellig bij ons komen, nadat hij het gelezen heeft.'

Zoo gezegd, zoo gedaan en toen het opschrift geschreven was, begaven de beide drinkebroers zich naar de herberg in de buurt. Toen zij er eenmaal waren, wisten zij niet van scheiden en Picard bleef om de eene of andere reden weg.

Intusschen had Rigaud zijn ziekenbezoek gemaakt en was, te huis gekomen, zeer gramstorig op zijn afwezigen dienaar. Wijl het zeer warm was, ontdeed hij zich van zijn fraai kostuum en zijne dierbare pruik en trok een luchtig werkpak aan, namelijk een linnen pantalon en buis.

Al neuriënde, verzette hij eenige schilderijen, toen hij bedaard op zijne deur hoorde kloppen. Hij beantwoordde het bescheiden tikje met een forsch: 'Binnen!' en daar stond een bediende voor hem in eenvoudige livrei.

'Wat is er van uw dienst, vriend? Wien moet gij spreken?'

'Zijt gij wezenlijk een schilder?'

'Zeker. En wat zou dat dan?'

'Maar een knappe? Want Mevrouw wil alleen een knappen hebben.'

'En wat wil zij van dien knappen schilder,' vroeg Rigaud, die pleizier had in den onnoozelen hals.

'Zij wil den vloer van de eetzaal laten verven.'

Rigaud borst in een schaterenden lach uit.

'Hoe komt ge zoo bij mij?'

'Wel, ik heb op uwe deur zien staan: "Rigaud, schilder," en toen ben ik binnengekomen.'

'Veel eer voor mij. Wie is uwe Mevrouw? En waar woont zij?'

'Zij is de weduwe van den procureur...'

'Oud?'

'Wel neen! Niet veel ouder dan twintig.'

'Leelijk?'

'Zoo mooi als een *louis d'or*, en rijk, rijk! Het hotel, waar zij woont, aan het einde van de straat, is haar eigendom.'

Er kwam een dwaas en kluchtig denkbeeld bij den schilder op.

'En hoe heet uwe Mevrouw?'

'Leterrier. - Er is haast bij.'

'Nu dan, als er haast bij is, vooruit dan maar; ik volg u.'

Hij voegde de daad bij het woord en ging, zoo als hij was, naar de weduwe van den procureur, om, als zij aardig was, even met haar te lachen om de vergissing van haar bediende.

Toen hij bij de jonge dame werd toegelaten, lachte hij in het geheel niet. Zij was allerbekoorlijkst en hij wilde juist zijne verontschuldigingen maken, toen de jonge vrouw begon:

'Kom maar mede, Mijnheer; ik zal u laten zien, wat ik door u gedaan wilde hebben. Maar ik zeg u vooruit, dat ik u verzoeken zal, terstond aan het werk te gaan; mijn rouw is uit en ik ga weer menschen zien.'

Dat zeggende, ging Mevrouw Leterrier Rigaud voor naar de eetzaal.

'Ziehier den vloer, die geverfd moet worden.'

'Heel goed, Mevrouw,' stamelde de schilder, die niet best wist, wat hij zeide, wijl hij onder den indruk was van de bevallige Mevrouw Leterrier. 'Heel goed, Mevrouw, maar ik moet u doen opmerken, dat de nieuw geverfde vloer vloeken zal met al dat houtwerk, waarvan het schilderwerk er afschuwelijk uitziet.'

De weduwe lachte; het was een frissche, jeugdige lach.

'O, ik zie al, waar gij heen wilt,' zeide zij; 'gij wilt mij op kosten jagen.'

'Mevrouw, ik bezweer u, dat ik daar niet aan gedacht heb. Ik ben in

het bezit van een nieuw middel en ik beloof u, dat het repareeren van de geheele zaal u nog niet zooveel zal kosten, als een van mijne concurrenten u enkel voor het bekladden van den vloer zou vragen.'

Zij schudde zacht het hoofd en hij hernam:

'Ik ben een nauwgezet man en ik zou zulk eene mooie dame, als gij zijt, niet willen bedriegen.'

Zij scheen zich te bedenken en het gezicht van den schilder te bestudeeren, om te weten, of zij hem op zijn woord zou durven gelooven. Het onderzoek scheen gunstig voor Rigaud uit te vallen, want zij zeide:

'Zou het lang duren?'

'Neen, Mevrouw.'

'En wanneer zoudt gij kunnen beginnen?'

'Morgen.'

'En gij zult niet doen zooals andere werklui, die altijd beginnen en nooit afmaken?'

'Neen, Mevrouw; ik zal, als gij mij aanneemt, komen met mijne *elèves*... ik wil zeggen mijne leerjongens, en wij zullen de zaal niet verlaten, eer zij waardig zal zijn, u te ontvangen.'

Mevrouw Leterrier keek, eenigszins verwonderd over het compliment, Rigaud aan, die eene kleur kreeg tot achter zijne ooren.

'Nu,' zeide zij; 'dat is dan afgesproken. Ik vertrouw u; maar wees niet te hard voor mijne beurs. Dus tot morgen.'

'Tot morgen.'

Onze schilder keerde met vluggen stap naar zijne woning terug, waar hij Bourguignon vrij opgewonden aantrof; hij sloeg er evenwel geen acht op en de knecht ontving de scherpe berisping niet, waarop hij voorbereid was; zijn heer zag alles rozenkleurig in.

'Gij moet naar Mijnheer Ranc gaan en hem zeggen, dat hij met al zijne kameraads morgenochtend op zijn laatst om zeven uur hier moet zijn; dat ik op hem reken. Vooruit! Maak, dat ge weg komt, en geene gekheden onderweg! Wacht, loop bij mijn gewonen leverancier aan en haal er alles wat ik hier heb opgeschreven: verf, kwasten, emmers, stijfsel...'

'Maar, Mijnheer, dat alles kan ik niet dragen.'

'De winkelier zal u wel een bediende medegeven... O ja! Ik zal ook nog twee of drie ladders noodig hebben. Neem maar eene handkar. Over twee uren moet gij terug zijn.... Weet gij, waar er linnen buizen en broeken te krijgen zijn?'

'Zeker.'

'Welnu, ga dan zulk een winkel in en laat mij vijf van deze pakken bezorgen. Zij moeten van avond hier zijn. Loop nu gauw heen.'

Den volgenden morgen was Ranc, de veelgeliefde leerling van Rigaud, met vier van zijne kameraden, allen reeds bekwame schilders, op het aangewezen uur in het *atelier*.

Men oordeele over de verbazing der jongelieden, toen zij hun meester in een grof linnen pak zagen, met de traditioneele papieren muts op één oor.

'Komaan, komaan, kinderen! Kleedt u schielijk uit en trekt deze pakken aan.'

De jongelieden keken elkander aan en vroegen elkander stilzwijgende, of hun meester krankzinnig was geworden. Doch hij bracht hen in weinig

woorden op de hoogte van de zaak en toen trok ieder, vroolijk lachende, zijn linnen pak aan.

Ranc keek zijn meester van ter zijde eens aan en zocht naar de reden, welke hij meende te raden. Rigaud zag, wat er in hem omging, werd een weinig verlegen en zeide, om zijne verlegenheid te verbergen:

'Dit is de dagorde: eerst algemeene waschpartij, daarna beschilderen van het houtwerk en het plafond en, als gij goed oppast en in uwe rol blijft, alle avonden hier feest, zoolang als het werk duurt.'

Een uur later konden de voorbijgangers vier jongelieden, met ladders op de schouders, emmers in de handen, door Rigaud vergezeld, als in stormpas naar het huis van Mevrouw Leterrier zien loopen, allen met papieren mutsen op, lachende als gekken, Rigaud het hardst van allen, hetgeen Ranc in zijn vermoeden bevestigde.

Door den knecht in de eetzaal gelaten, begonnen de schilders met vrome gezichten vlug aan hun werk, en eer Mevrouw Leterrier nog uit de armen van Morpheus - eene uitdrukking, die bij den tijd, waarvan wij verhalen, past, - was gerezen, was de vloer terdege schoongemaakt. Nooit had men, zoolang er aannemers bestaan, zoo vlug en zoo goed zien werken. Zij zongen vroolijk. Door die luidruchtigheid gelokt, kwam de weduwe kijken, of hare bevelen goed begrepen waren geworden, en zoodra zij binnenkwam en haar frisch gelaat liet zien, ontstond er algemeene stilte. De ladders stonden tegen het houtwerk en de sponsen namen de grijze tinten en de strepen weg, door den walm van de kroon achtergelaten.

De jongelieden keken haar goed aan en zij groette hen met een lieven glimlach en terwijl Rigaud geheel verdiept scheen in het werk, dat hij had aangenomen, verdween de lieve gestalte. Ranc floot een deuntje van de mode; hij wist nu, wat hij reeds half geraden had. Maar die bevallige weduwe was ook zoo frisch als eene jonge Hébé, of als Aurora.

Nauwelijks was het weeuwtje de kamer uit, of Rigaud begon zijne leerlingen te ondervragen.

'Wat zullen wij in dat middelvlak schilderen?' vroeg hij.

'Bloemen,' antwoordde er een.

'Wild,' opperde een ander, denkend aan de bestemming der zaal.

Ranc was van eene andere meening.

'Mijnheer,' zeide hij, met neergeslagen oogen, want hij begreep zeer goed het vermetele van zijn voorstel, 'gij hebt wel een meesterstuk van het portret van den Abt De la Trappe gemaakt, hoewel gij hem slechts enkele uren hebt gezien; waarom zoudt gij er het portret van Mevrouw Leterrier niet in schilderen, terwijl wij vieren bloemen en symbolen op het plafond en de paneelen strooien?'

Dat denkbeeld scheen te zullen zegevieren; het werd met algemeene toejuichingen begroet en Rigaud maakte slechts flauwe tegenwerpingen.

'Maar ik heb haar bijna niet gezien,' zeide hij.

Ranc begon te grinniken en hernam:

'Wij zullen haar vertoonen en ik neem aan, al mijne diplomatische gaven te gebruiken, om u in dat opzicht van dienst te zijn. De Hertog De Saint Simon heeft u den Abt De Rancey in De la Trappe laten zien; ik beloof u, dat ik Mevrouw Leterrier zal laten komen, telkens als gij haar noodig hebt.'

'Het portret zou eene verrassing moeten zijn...'

‘Natuurlijk! - Paul en August, gaat met u beiden naar het atelier, haalt er, wat er noodig is, om eene kleine afsluiting te maken, en brengt een doek mede; als Mevrouw Leterrier dan binnenkomt, kan zij niet zien, wat Mijnheer doet.’

‘Ik ben niet gelukkig geweest met mijn laatste vrouwenportret,’ hernam Rigaud. ‘Een dag of wat geleden zag ik eene prachtig uitgedoste dame in mijn atelier komen; zij was de vrouw van den bankier Budon. Zij vroeg mij, of ik haar portret wilde maken; maar haar gezicht beviel mij niet, in het geheel niet. Ik zocht er mij af te maken door te zeggen, dat al mijn tijd in beslag was genomen. Zij bleef er intusschen op aandringen en eindelijk was ik zoo dom, toe te geven en een dag voor de eerste *séance* te bepalen.

Dien dag ging alles goed; maar o wee, den tweeden keer! “Mijnheer Rigaud,” zeide zij en deed haar best, om haar mond te plooien, “die mond is te groot” (zij heeft er een als een oven). “Mijnheer Rigaud, de oogen zijn te klein” (zij heeft oogen als eene big). “Mijnheer Rigaud, die neus is te lang”, en de hare lijkt op de tronie van een Zwitser. Ik werd woedend. Eindelijk was de zitting afgeloopen. Eergisteren kwam de vrouw terug; ik was somber gestemd en bedroefd, om de ziekte van Mignard. Nauwelijks was zij in mijn atelier, of daar kwam eene hagelbui van aanmerkingen op mijn doek. Ik werd al warm: maar toen zij de vrijheid nam te zeggen, dat ik slechte verf gebruikte, veel te dof en te kleurloos, was mijn geduld uit. “Waarachtig, Mevrouw,” riep ik, “uwe aanmerking verwondert mij, want ik koop mijne verf, waar gijzelf uw rood koopt.”

Stel u het tooneel voor, dat toen volgde: verontwaardiging, woede, grove beleedigingen; totdat zij eindelijk met majestueuzen tred heenging en ik schaterde van het lachen. Dat is de geschiedenis van mijn laatste vrouwenportret.’

Onder dat verhaal waren Paul en August teruggekomen en het gespannen zeil was gereed, om Rigaud te verbergen. Alvorens aan het werk te gaan, wenschte hij zijn model voor eenige oogenblikken te zien.

‘Tot uw dienst,’ zeide Ranc.

Hij schelde en de knecht kwam.

‘Wees zoo goed, Mevrouw te verzoeken, even hier te komen; wij moeten weten, hoe zij een en ander verlangt gedaan te hebben.’

Een paar minuten daarna verscheen het mooie weeuwtje.

‘Wat verlangt gij van mij, Mijnheeren?’

‘Mevrouw, houdt gij van rozen?’

‘Dol veel.’

‘Van volle rozen!’

‘Van allen.’

‘Ook van die fijne maandroosjes?’

‘Van allen, Mijnheeren. Maar Mijnheeren, Mijnheeren, gij ruïneert mij! Gij ziet mij voor eene hertogin aan, geloof ik! Ziet eens aan, nauwelijks heb ik mijn smaak gezegd, of een van u schildert mij, alsof het niets was, eene prachtige roos... Mijnheer de patroon, vergeet niet, dat ik uw woord heb.’

‘Wees gerust, Mevrouw, het zal niet duur worden; ik hoop maar, dat gij even tevreden zult zijn over ons werk als over den prijs.’

‘Ik heb alle vertrouwen op u.’

Toen zij dat gezegd had, ging zij heen; allen hadden een glimlach van haar gehad en alle kwasten waren in beweging. Nog een paar uren werd het werk met kracht voortgezet, doch toen deed vrouw Natuur gebiedend hare rechten gelden en een van de jongelieden klaagde:

'Honger in het land!'

Een ander antwoordde: 'Groote honger!'

Er werd dus besloten, dat men zou déjeuneeren, en Rigaud zond den man, die zijne verf wreef, uit, om provisie te halen. Dat behoefde geene twee malen gezegd te worden en in een oogenblik kwam hij terug met brood, ham en wijn.

Toen de schilders aan hun déjeuner waren, kwam de knecht met drie eerwaardige flesschen binnen, welke Mevrouw Leterrier haar werkvolk aanbood.

Er werd, zooals men denken kan, stevig op de gezondheid van de geefster gedronken en de penseelen werden weder opgenomen.

Rigaud verdween achter zijn zeil, om er eenige oogenblikken later met een bedenkelijk gezicht weer achter vandaan te komen.

'Wat is er, meester?'

'Ik heb haar neus niet, Ranc.'

'O, ik begrijp het al; dien neus moeten wij zien.'

De bel gaat over; de knecht verschijnt en na den knecht Mevrouw.

'Mevrouw,' zeide Ranc, met de grootste brutaliteit, 'de ouden mengden in hunne liederen aan tafel nu en dan treurige beelden; zij hadden trouwens den dood reeds van zijne verschrikkingen beroofd. Horatius spreekt daarover in zijne verzen, om de stervelingen aan de kortstondigheid van het leven te herinneren en hun te leeren een goed gebruik te maken van de weinige uren, hun door de goden geschonken. Gij begrijpt, hoop ik, waar ik heen wil, Mevrouw?'

'Niet al te best, Mijnheer.'

'Ik wilde u eenige goudsbloemen voorstellen, Mevrouw, tusschen de rozen en de seringen. Zij zijn het zinnebeeld van de zorg, maar zij zijn rijk van kleur.'

'Gij zijt volkomen vrij, Mijnheeren, volkomen vrij. Maar waar is uw patroon?'

'Achter dat zeil, Mevrouw.'

'Werkt hij daar? Mag ik eens zien?...'

'Wees zoo goed, hem niet te storen, Mevrouw; hij peinst.'

De dag liep uitstekend goed af en 's avonds was er luisterrijk souper bij Rigaud, die zorg had gedragen, bij zijn vertrek den sleutel van de eetzaal in zijn zak te steken.

Den volgenden dag gingen de werkpakken weder aan en bij het eerste bezoek, dat de jonge weduwe aan haar werkvolk bracht, stond zij werkelijk verbluft over hetgeen zij zag. Enkel fraaie bloemen en fijne bladeren; men zou gezegd hebben, dat het Flora behaagd had, die bouquetten en guirlandes te zaaien. Venus was er insgelijks bijgekomen en had een nestje vol dartele minnegoodjes achtergelaten.

Mevrouw Leterrier was opgetogen en kwam nog verscheiden malen terug, in de hoop den patroon te zullen zien en te weten te komen, wat hij achter zijn zeil deed. Doch Rigaud gaf haar die voldoening niet en bleef onzichtbaar.

In hare blijdschap, dat zij zulke bekwame decoratieschilders had getroffen, liet Mevrouw Leterrier het werk zien aan hare kennissen, die haar kwamen

bezoeken; daaronder was toevallig ook Mevrouw Budon, die zich verwaardigde het werk te prijzen en te erkennen, dat het niet kwaad was.

'Gij hebt het goed getroffen,' zeide zij; 'gelukkiger dan ik een paar dagen geleden. Verbeeld u, lieve, dat ik het in mijn hoofd had gekregen mijn portret te laten maken door Rigaud en dat hij niet heeft kunnen slagen.'

Bij die woorden keken al de jongelieden haar aan; zij wisten niet, wie zij was, terwijl Rigaud achter zijn zeil zich kwaad maakte.

'Ja,' hernam de vrouw van den bankier; 'hij heeft ervan moeten afzien. Ik heb zulk een beweeglijk gezicht en ben zoo moeielijk te treffen.'

'Wat gij zegt, verwondert mij zeer, Mevrouw; Rigaud heeft een mooien naam als portretschilder.'

'Och, geloof er niets van; hij is gelukkig in het weergeven van stoffen; dat is alles.'

'Wat is hij voor eene soort van man; ik zou hem wel willen kennen.'

'Een lomp mensch met een gemeen gezicht en groote oogen, die niets zeggen.'

Er kwam beweging achter het zeil; er dreigde een storm los te barsten en Ranc begon ongegeneerd eene fanfare te fluiten; 'hij is een verwaand, grof wezen, zoo trotsch als een pauw en zoo rood als een kalkoensche haan.'

'Foei, foei, Mevrouw Budon,' zeide Mevrouw Leterrier, 'ik kan wel hooren, dat gij boos op hem zijt; ik geloof, dat ik u gerust mag tegenspreken. Maar laat ons nu heengaan; wij storen de heeren en de lucht van de natte verf zou u kunnen hinderen.'

'Dat is waar; ik ben zenuwachtig en zoo vatbaar.'

De dames gingen heen en Rigaud kwam van achter zijn zeil te voorschijn, zoogenaamd woedend, doch met tranen in zijne oogen van het lachen. De tweede dag ging even voorspoedig om als de eerste en de daarop volgende dag werd weder goed besteed. Mevrouw Leterrier, hoe langer zoo meer verwonderd over de bekwaamheid van hare schilders, kwam telkens bij hen kijken; zij vroeg hun vriendelijk, waarom zij hun talent niet aan edeler werk besteedden, en praatte gaarne met Rigaud, die steeds achter zijn zeil verborgen bleef. De schilder vertelde haar allerlei anekdotes uit het leven van groote kunstenaars en sprak haar van hunne vatbaarheid voor levensvreugd en van de armoede, welke zij dikwijls geleden hadden. De uren vlogen om, toen eensklaps de deur driftig opengerukt werd en Bourguignon buiten adem kwam binnenstuiven. Toen hij Ranc zag, riep hij:

'Mijnheer Ranc, Mijnheer Ranc, iemand van den Koning! Van den Koning!'

'Houd je stil, uil!'

In hetzelfde oogenblik kwam er een kamerheer binnen, die op het zien van Mevrouw Leterrier eene diepe buiging maakte en zeide:

'Ik moet Mijnheer Rigaud spreken, uit naam van den Koning, Mevrouw. Men heeft mij gezegd, dat Mijnheer Rigaud bij u is.'

'Mijnheer Rigaud!' zeide de weduwe verwonderd.

In hetzelfde oogenblik stiet Rigaud het zeil omver, dat hem voor de oogen van den afgezant des Konings verborg, en rees van zijne kruk op.

'Ik vind u, als altijd, aan een meesterstuk bezig, Mijnheer,' zeide de kamerheer. 'Mignard is van nacht gestorven en de Koning heeft mij opgedragen, u te gaan zeggen, dat gij in zijne plaats benoemd zijt. Ik acht mij gelukkig, dat ik de eerste mag zijn, die u met den titel van eersten schilder van Zijne Majesteit mag begroeten.'

‘Eerste schilder van den Koning...’ lispelde Mevrouw Leterrier en viel op een stoel neder.

‘Wees zoo goed, aan den Koning te zeggen, Hertog, dat ik dankbaar dat nieuwe blijk van hooge gunst aanvaard. Over een paar uren zal ik te Versailles zijn en mijne dankbaarheid aan Zijne Majesteit komen betuigen.’

De Hertog groette en ging heen en liet den schilder over aan de gelukwenschen zijner élèves, die luidkeels riepen: ‘Leve de Koning!’

Eindelijk kon Rigaud zich losrukken en trad hij op Mevrouw Leterrier toe.

‘Mevrouw,’ zeide hij, ‘uw huis heeft mij geluk aangebracht. Zal het mij vergund worden, er weder te komen; wilt gij den schilder vergunnen, het werk te voltooien, waaraan hij begonnen is?’

Mevrouw Leterrier kon in het eerst niet spreken van aandoening, doch eindelijk zeide zij:

‘Dit portret, dat nu reeds een meesterstuk van kunst is, mag door niemand anders voltooid worden dan door Mijnheer Rigaud, indien hij zich nog wil verwaardigen, het te doen.’

Daarop naderde Ranc en vroeg: ‘Mogen wij de decoraties voltooien, Mevrouw?’

Hij vroeg het met zulk eene eerbiedige stem, dat de jonge weduwe hare tranen niet kon bedwingen.

‘Gij moogt allen komen,’ zeide zij en vluchtte weg.

Een half jaar na dat tooneel stelde Ranc in dezelfde eetzaal, waaraan Rigaud en zijne élèves hunne kunst en hun kunstsmaak hadden gewijd, onder het klinken van de glazen en het schitteren van het licht den toost in:

‘De élèves van den besten meester, van den Franschen Van Dijk, wenschen Mevrouw Rigaud een lang en gelukkig leven!’

Rigaud was met het lieve weeuwtje getrouwd.

Dat huwelijk was gezegend; zeven en veertig jaren later, toen de groote kunstenaar zijne gade had verloren, werd ook hij ten grave gesleept; hij stierf in 1743. Ranc trouwde met een nichtje van Rigaud.

Godgeleerdheid. - Wijsbegeerte. - Onderwijs.

Voor leeken.

De Oude Kerken en de Nieuwe Tijd door Dr. H.U. Meyboom. Amsterdam, Scheltema en Holkema.
Konservatief Modernisme, Godgeleerdheid en Volksleven, door dr. S. Cramer. Leiden, S.C. van Doesburgh.

Voor leeken, dat is in dit geval voor niet-theologen, zijn de beide brochures geschreven, wier titels hierboven genoemd zijn. 'De overtuiging, dat de zoogenaamde "kerkelijke quaestie", tot nu toe bijna uitsluitend een *Predikanten*quaestie, meer een zaak der *leeken* moet worden, deed mij besluiten deze Verhandeling algemeen verkrijgbaar te stellen', schrijft Dr. Meyboom in zijn kort woord vooraf. En Dr. Cramer begint zijne voorrede met deze mededeeling; 'In de volgende bladzijden is een poging gewaagd om ook aan niet-godgeleerden eenige scherp geteekende lijnen aan te wijzen in de nevelen, waarin tegenwoordig uitgangspunt en streven der moderne godgeleerdheid zijn gehuld.' Van heeler harte juich ik daarom in de uitgave dezer geschriften, en ik spreek aanstonds den wensch uit, dat zij in veler handen mogen komen en gelezen worden. Ieder, die de kerkelijke en godsdienstige quaestiën van deze dagen brengt onder de oogen van het publiek en dit opwekt, om toch zijn deel aan hare oplossing toe te brengen, doet een goed werk en verdient gehoord te worden. Als toch de leeken (ieder weet nu wat met dezen naam bedoeld worden) niet meewerken, dan worden die vragen niet opgelost, althans niet juist opgelost. Mijne meening ten dezen opzichte is nog niet gewijzigd, sedert ik in dit tijdschrift over dit onderwerp schreef[*]. Onze kerk is eene leekenkerk. Dat is zij, omdat zij eene Protestantsche is. Wil zij dan uit het tijdperk van overgang, waarin zij nu verkeert, overgaan tot een beteren toestand, dan moet dat geschieden door samenwerking van allen, die in haar belangstellen; niet van boven af door hare besturen, maar van binnen uit door hare leden. Het geldt hier wat meer, dan eenige wijzigingen te brengen in

(*) *De Tijdspiegel*, jaargang 1881, bl. 125 vlg

een kerkelijk instituut: het geldt een maatschappelijk belang. ‘Wat wetenschap en industrie niet vermogen, dat moet de Kerk doen. De wetenschap leert ons de wetten der natuur en des maatschappelijken levens kennen. De industrie helpt ons die wetten te dwingen tot onzen dienst. De godsdienst leert ons ons zelf te beheerschen en onze krachten onbaatzuchtig te wijden aan de belangen der menschheid. Universiteiten, academiën van wetenschap, congressen, houden het licht der wetenschap brandende. Kamers van koophandel en fabrieken behartigen de belangen van het commercieele en industrieele leven. Kerken met “haar openbaar en kosteloos onderricht in de leer der deugd, haar onafgebroken verkondiging van heilige geloofswaarheden, haar telkens wederkeerend beroep op de betrachting van het goede,” - het was Paradol die hier sprak - dienen de zedelijke kracht des menschdoms voor verzwakking te bewaren en dien gloed van hooger leven aan te blazen, dien geestdrift voor het eeuwig goede te wekken, zonder welke het menschelijk leven zijn bekoring, ja meer zelfs, zijn reden van bestaan verliest’(*). En onze godsdienst is een leekengodsdienst. Dat is hij, omdat hij een Christelijke is. Uit den mensch is hij en geroepen, om eene macht te worden onder de menschen. Verkeert hij in eene crisis, die crisis komt niet tot een goed einde, als niet de godsdienstigen tot hare oplossing de handen ineenslaan. Het is niet te doen, om eenige verandering te brengen in de leer; wat hoogers is in het spel - de vraag, of de godsdienst wezen zal eene sociale macht. Die vraag wordt alleen dan in bevestigenden zin beantwoord, als theologen en niet-theologen daartoe eendrachtiglijk meewerken. Ook de eersten - maar alweder niet, als zij voor hun deel van het werk geene belangstelling vinden bij de anderen. Gelukkig kan dat tegenwoordig. De godgeleerdheid, ‘vroeger maar al te dikwijls een doodsche wetenschap, is nu geworden de wetenschap van eene der zijden van het menschenleven, van eene der openbaringen van het menschenhart. Zij tracht niet langer licht te vinden en te verspreiden over een grijs verleden, over godgeleerde kategoriën, over een metaphysischen hemel alleen - al hetwelk de meeste menschen van onzen tijd met het volste recht weinig belang meer inboezemt - maar over godsdienstige ervaringen, beginselen, gezindheden; over wat daaraan ten gronde ligt en er uit voortvloeit: dingen dus, waarvan velen geenszins ontkennen dat zij voor hen persoonlijk zaken zijn van groot aanbelang, en waarvan niemand tegenspreekt, dat zij, hoe hij er ook voor zich zelf over moge denken, voor een groot deel van onze maatschappij levensquaestiën raken’(†). Het is haar niet langer te doen om begrippen en historische curiosa, maar om het godsdienstig gemoed, om de zedelijke beginselen, die onder die woorden en gebeurtenissen van

(*) Meyboom, *Oude Kerken en De Nieuwe Tijd,* bl. 58.
(†) Cramer *Konservatief Modernisme,* enz., bl. 11.

voorheen verborgen liggen(*). Moet de theoloog dus om zijner wetenschap wille met het godsdienstig leven en streven van zijn tijd in contact blijven, hij moet ook kunnen rekenen op de belangstelling van het publiek. De minachting, waarmee velen onzer tijdgenooten de godgeleerdheid bejegenen, verdient zij niet. ‘En zeer zeker is zij voor haar niet slechts verderfelijk, maar op den duur doodelijk. Zij kan niet bloeien, kan geen schreden van belang verder komen op de banen van haar onderzoek, wanneer de niet-theologen ophouden in den arbeid van hare beoefenaars levendig belang te stellen; wanneer niet al door eene openbare meening van niet-godgeleerden de theologen voorlicht en controleert. De theologie, hiervan word ik meer en meer overtuigd, moet het, plat uitgedrukt, van de leeken hebben’(†). Ik neem elke uitdrukking van Dr. C. niet voor mijne rekening. Maar al zal het straks blijken, dat reeds in de aangehaalde woorden eene opvatting der godgeleerdheid doorschemert, waarmee ik het niet eens kan zijn, dat neemt niet weg, dat ik de lectuur van dit geschrift ten zeerste aanraad. Het prikkelt tot nadenken en leert ons - modernen - zeer ernstig de vraag ons voorleggen: waar gaat het heen met onze richting?

Voor leeken zijn deze brochures geschreven; ik wenschte dan ook, dat niet ik ze moest aankondigen, maar een der leeken die taak had op zich genomen. Het was alles waard, om te vernemen, wat zijne indrukken zijn; hoe hij oordeelt over het advies, door deze beide theologiae doctoren gegeven. Intusschen ben ik niet zeker, of - gesteld, de redactie had deze beide geschriften aan een niet-theoloog ter beoordeeling toegezonden - deze het eene niet had teruggestuurd met verzoek het aan een modern godgeleerde te zenden, omdat het blijkt niet voor leeken bestemd te zijn. Het zou zijn de brochure van Dr. Cramer. De titel reeds doet vermoeden, dat deze eigenlijk tweeërlei behandelt. En reeds in zijne voorrede wendt hij zich tot de godgeleerden zelven. De nieuwe toestand der moderne richting maakt een antwoord noodig op de vragen: ‘Wat nu? Waarheen voert zij ons thans? Welke uitzichten openen zich voor haar?’ Vragen, die alle modernen, theologen en niet-theologen, kunnen bespreken. Maar de anderen: ‘Welke taak heeft de moderne richting als godgeleerde school voor ons volksleven te vervullen? Is zij daartoe in staat?’ deze vragen zullen toch wel door theologen moeten worden opgelost. En om die vragen is het Dr. C. in zijn geschrift te doen. Hij geeft een advies aan de moderne theologen. Veel meer dan voor het publiek schijnt hij voor hen de tweeërlei richting in hun midden aan te wijzen. Had hij toch voornamelijk de leeken op het oog gehad, dan had hij de quaestiën, waarin volgens hem conservatieve en radicale modernen uiteengaan, veel uitvoeriger moeten behandelen. Dr. C. heeft als ieder schrijver

(*) Cramer, a.w., bl. 10.
(†) Cramer, a.w., bl. 12.

het recht, om te eischen, dat men beoordeele, wat hij gaf, en hem niet lastig valle met allerlei, wat hij volgens den beoordeelaar had moeten geven. Doch hij houde de opmerking ten goede, dat hij in zijn geschrift niet getrouw is gebleven aan zijn plan, zooals hij dat omschrijft in den eersten zin der voorrede, en dat de vraag gewettigd blijft, hoe hij die voorrede heeft kunnen eindigen met de woorden: ‘'t Was mij toch alleen er om te doen, in ruimer kring het inzicht te verspreiden, van hoeveel waarde voor het moderne bestanddeel van ons volksleven de godgeleerde wetenschap is; en omgekeerd, van hoeveel waarde 't is voor de godgeleerdheid, belangstelling bij dat volksleven te vinden.’ Of is die ‘ruimer kring’ alleen eene van theologen? Ook veroorlove hij mij den wensch uit te spreken, dat hij een van beiden hadde gedaan: òf het publiek inlichten over de tweeërlei richting, die hij onder de modernen opmerkt, - maar dan in ‘scherp geteekende lijnen’; òf dat hij zich bepaald hadde tot hetgeen op den titel genoemd is: godgeleerdheid en volksleven. Mij dunkt, zijn geschrift had gewonnen aan helderheid, aan precisie.

En Dr. Meyboom's geschrift? Zal de onderstelde leek-beoordeelaar, die het boekje gretig heeft ter hand genomen, om op de hoogte te komen van de ‘kerkelijke quaestie,’ niet ietwat van zijne belangstelling verliezen, als hij eerst die historische beschouwing over de Kerk - 37 bladzijden lang - lezen moet? Mij althans komt het voor, dat Dr. M. door dat geschiedkundig betoog schade heeft gedaan aan den indruk, dien zijn frisch en opwekkend woord maken moet. Te meer, omdat die beschouwing meer het karakter draagt van een overzicht der kerkelijke organismen, dan als betoog klemmend is. Ik heb hierbij niet voornamelijk op het oog, dat hij, om aan te toonen, hoe eene Katholieke Kerk altijd gebleken is eene illusie te zijn, het Katholicisme veel te weinig waardeert. Maar dit, dat hij niet bewezen heeft de historische noodwendigheid van het verval der belijdende Kerk in het Protestantisme; hoe uit deze richting van den godsdienst noodzakelijk volgt, dat de Kerk wezen moet eene vereeniging, die in organisatie en doel haar motief ontleent aan, haar werkkring vindt op het gebied van godsdienst en zedelijkheid(*). De kerkelijke quaestie is niet alleen eene vrucht van den nieuwen tijd, niet voornamelijk zelfs, maar wel van de ontwikkeling van het Protestantisme. Die ontwikkeling had ik kort en scherp geteekend wenschen te zien.

Maar genoeg over den vorm. Hooren wij het advies, dat deze beide doctoren geven in de tegenwoordige crisis. De diagnose, door Dr. M. gemaakt van den ziektetoestand der Kerk, met name der Nederlandsch Hervormde, wijst aan, hoe diep krank zij is. De Kerk heeft geene gezonde leden. Hare lidmaten zijn te verdeelen in drie soorten: bijgeloovigen, neutralen, tegenstanders. De eersten vereenzelvigen de Kerk met het Godsrijk, en merken dus het lidmaatschap dier Kerk aan als het

(*) Meyboom, a.w., bl. 36.

kostbaarste, wat een mensch verwerven kan. Tot hen behoort bijv. de arme dagloonersvrouw, die haar huisgezin verlaat en misschien een deel van hare verdiensten opoffert, om ter wille van het lidmaatschap met een kloppend hart en eene kleur als vuur een ganschen winter lang eenmaal 's weeks te komen deelnemen aan een onderwijs, waaraan zij niets heeft, omdat haar geheugen zwak is en zij lezen noch schrijven kan. Voor deze bijgeloovigen is ‘de toetreding tot het kerkgenootschap dan ook een daad van gewicht, een stap in hun leven, waarop zij zich met ernst voorbereiden, en waaraan zij de herinnering levenslang bewaren. Omstreeks den tijd van hunne bevestiging wijken alle wereldsche gedachten uit hun brein en zijn zij vatbaar voor alle goede indrukken. Na hunne bevestiging voelen zij zich, als waren zij nu eerst menschen geworden. En niet alleen zij hebben dat gevoel maar ook hunne medeleden der Kerk (de bijgeloovigen dan toch zeker alleen). Van het oogenblik hunner toetreding af aan worden ze, in sommige kringen althans, aangemerkt als volwassenen, die waardig zijn in de conversatie te worden opgenomen en zich als zoodanig dienen kenbaar te maken door hun kleeding’[(*)]. Neutralen zijn zij, die òf niet òf met een glimlach terugdenken aan hunne gemoedelijke stemming ten dage hunner bevestiging; nooit ter kerk komen; misschien als een zoon of dochter bevestigd wordt, in een boek verdiept zijn of toevallig eene conferentie hebben; kerkelijken omslag betalen, mits hij niet te zwaar wordt. Eindelijk de tegenstanders zijn zij, die voor den geestelijke slechts satire ten beste hebben en de taal van het godsdienstig gestemde hart parodieeren. Toch zijn deze anti-godsdienstigen nog leden der kerk. Maar als deze het hart had, hun een gulden uit den zak te willen slaan, gingen zij aanstonds naar den kantonrechter of minstens naar den deurwaarder en zeiden hun lidmaatschap op. Tot eene van deze groepen behooren alle leden der Kerk. Mijn leek-beoordeelaar geraakt in de war. Hij denkt aan zijn vriend N., die zelden ter kerk komt, maar toch een ernstig godsdienstig man is, die zijn kinderen godsdienstonderwijs laat geven en geene conferenties heeft, als zij lidmaat worden, maar hun al het gewicht van die keuze eener levensrichting op het hart drukt; die lid blijft der Kerk, niet omdat hij met haar dweept, maar omdat zij is de godsdienstige vereeniging, waarvan hij verwacht, dat zij straks in een anderen vorm beter aan hare roeping zal kunnen beantwoorden. Behoort deze tot de neutralen? Dan heeft Dr. M. deze groep niet juist geteekend. Voorts denkt hij aan zoovele eenvoudigen, och, die weinig van de Kerk weten, maar trouwe leden der gemeente zijn. Zij gaan ter kerk; hebben hart voor kerkelijke belangen; hechten nog waarde aan kerkelijke vormen, omdat - ja, gemakkelijk is de verklaring niet te geven - maar hij meent, dat hun hart hebben voor de gemeente een vorm is, ‘waarin zich in hun leven de erkenning van, het zoeken naar iets hoogers openbaart’; ook

(*) Meyboom, a.w., bl. 41.

meent hij bij hen op te merken eerbied voor die Kerk, die in hare godsdienstoefeningen, hare plechtigheden, hun zooveel opwekking en versterking van hun geloof, zoo menig uur van vertroosting heeft geschonken; misschien mag hij bij hen ook zoeken dat, wat hij het schoone acht in het Katholicisme, een krachtig gevoel van gemeenschap. Eindelijk kent mijn vriend een predikant in de Nederl. Herv. Kerk, die krachtig ijvert voor hervorming dier Kerk; die in een geschrift eene kloeke opwekking tot hare leden richt, om toch verbetering te brengen in den treurigen toestand; - hij vraagt: tot welke leden richt die predikant zich, en onder welke groep rangschikt hij zichzelven?

Wij gaan verder. Alle leden zijn ziek, want de Kerk is ziek. Zij is tweeslachtig. Haar vorm is antiek; haar inhoud is voor een deel modern, voor zoover de leden, die in dat antieke kerkverband vereenigd zijn, zich allengskens naar de moderne wijze van denken en leven hebben toegekeerd. Dat tweeslachtig karakter openbaart zich op vierderlei wijze. Vooreerst - men wordt in de Kerk geboren. Door den doop wordt men in haar opgenomen, en zij vangt ons geheel in hare netten door ons haar godsdienstonderwijs kosteloos te geven. Wie is zoo onheusch, om geen lid te worden dier Kerk, die hem gratis onderricht geeft! Neen, dan is de verhouding veel gezonder, waarin men staat tegenover de vereeniging van weezenverpleging of lijkenverbranding. ‘Wij kunnen onbevangen de statuten dier vereenigingen bestudeeren en hare programma's beoordeelen, om dan naar bevind van zaken te beslissen, of zij onze sympathie hebben of niet. In het eerste geval treden wij als leden toe, in het tweede blijven wij onverschillige of antipathetische toeschouwers uit de verte. Dit is eenvoudig, dit is gezond. De Kerk daarentegen heeft ons reeds in hare netten gevangen, aleer wij recht beseffen, wat er met ons gebeurt’(*)? Mijn leek-beoordeelaar heeft hier een vraagteeken geplaatst. Hij wil niet twisten over den doop, evenmin over kosteloos godsdienstonderwijs, al heeft hij nog nooit iemand ontmoet, die lid der Kerk werd als contra-beleefdheid voor het gratis ontvangen onderwijs. Daar is iets anders. Hij onderstelt, dat deze Kerk weg is. Daarvoor zijn in de plaats getreden de godsdienstige vereenigingen, wier beeld Dr. M. ons zoo schoon heeft geteekend. De jonge mensch zal van eene dier vereenigingen lid worden. Daartoe onderzoekt hij hare statuten en bestudeert hare programma's. Doch om juist te onderzoeken en te bestudeeren, moet hij verstand hebben van wat daarin vermeld wordt. Daartoe zal hij godsdienstonderwijs moeten genoten hebben. Waar zal hij dat ontvangen? In de vereeniging natuurlijk, waarvan zijne ouders lid zijn. Ondersteld, dat die vereeniging eene moderne is, waarvan Dr. Meyboom voorganger is, - is er nu niet alle kans, dat deze jonge mensch, al heeft Dr. M. hem op het hart gedrukt, dat hij volkomen vrij is, waar hij

(*) Meyboom, a.w., bl. 46.

zich wil aansluiten; al heeft hij - neen, al hebben zijne ouders - voor het godsdienstonderwijs betaald, lid zal worden van diezelfde vereeniging? Die vereeniging vangt hem niet in hare netten door den doop, evenmin door gratis onderwijs - maar doet zij het niet door haar betaald onderwijs? Zal straks die jonge mensch niet haar programma het beste vinden, ja, eigenlijk omdat hij dat alleen kent en begrijpt? Is het onderscheid feitelijk zoo groot? Mijn leek-beoordeelaar is een practisch man.

Eene andere grief tegen deze tweeslachtige Kerk is, dat ‘de rechten die het lidmaatschap verleent, niet van dien aard zijn, dat zij de hooge waarde van het lidmaatschap duidelijk doen uitkomen’. Een lidmaat heeft het recht, om deel te nemen aan het Avondmaal, - in vele gevallen een betrekkelijk genot, om niet te spreken van de onredelijkheid, dat de Kerk wel hare wekelijksche samenkomsten, maar niet hare avondmaaltafels voor niet-leden openstelt. Dan, een meerderjarig lid (mannelijk lid altijd) heeft stemrecht. Hij kan leden voor het kiescollege kiezen, om langs dien weg invloed uit te oefenen op de beroeping van predikanten en op het gemeentelijk bestuur. ‘Zeer zeker, dit is reeds iets, behalve dat degenen, die uit kracht hunner persoonlijkheid of tengevolge der plaatselijke omstandigheden het kerkbezoek laten varen, er lichtelijk toe komen om ook van de uitoefening van hun stemrecht af te zien.’ (Kan de kerk dat helpen?) In de besturen nemen slechts zeer enkelen plaats. De leden staan tegenover de Kerk in eene lijdelijke verhouding. Stel daartegenover eens de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. ‘Men wordt lid en betaalt zijn contributie. 't Is mogelijk, dat men dit zelfzuchtig doet ter wille van de sprekers, die de maatschappij doet optreden. Doch wie een weinig verder denkt en voelt, verheugt zich dat voor zijn geld leesbibliotheken, spaarbanken, scholen in 't leven geroepen worden, en dat het Hoofdbestuur ook van zijn aandeel aan de quotums nuttige ondernemingen steunt. En niet alleen die wetenschap maakt den leden het offer hunner penningen licht, maar zelf worden zij mede ter vergadering opgeroepen om over de belangen hunner afdeeling mede te beslissen. Straks zelfs legt men hun den beschrijvingsbrief van het Hoofdbestuur voor. Zij kunnen over de punten van behandeling hun oordeel uitspreken en misschien zelf als afgevaardigden naar de jaarvergadering gaan om er hun gevoelen te zeggen. Daar ontmoeten zij mede-afgevaardigden bij honderden. Die allen vragen elkaars voorlichting en elkaars hulp. Die allen komen er de bijdragen hunner afdeelingen storten. Men krijgt er het gevoel alsof men niet enkel voor zijn eigene afdeeling en zijn plaatselijke belangen leeft, maar voor dat groot geheel, voor die omvangrijke Maatschappij, die voor het gansche volk zoo zegenrijk werkt’[(*)].

Mijn leek-beoordeelaar vraagt, of Dr. M. zich hier niet schuldig maakt aan eene fatsoenlijke en tegenwoordig zeer gebruikelijke manier van de

(*) Meyboom, a.w., bl. 50 vlg.

Kerk te beschuldigen, - deze manier van alles, wat in de Kerk gevonden wordt, leelijk voor te stellen, alles buiten haar te idealiseeren. Telt de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen misschien ook ‘bijgeloovige’ leden in haar midden? Althans Dr. M.'s dithyrambe op die Maatschappij komt mijn vriend voor, niet volkomen met de werkelijkheid te strooken. Hij wil de organisatie der Kerk niet verdedigen. Hij herinnert zich nog te goed uit den tijd, toen hij ouderling was, hoe vervelend kerkeraadsvergaderingen konden zijn, waarin vaak met veel gewicht, niet zonder de wijding des gebeds, onbeteekenende werkzaamheden werden verricht, krachtens reglementair voorschrift. Doch er is bij hem een bezwaar gerezen. Dr. M. neemt in het ideaal der Kerk, dat hem voor oogen staat, ook dezen trek op: de waarde van het lidmaatschap moet ieder duidelijk in het oog springen; hij betaalt contributie, maar wat er met het geld gedaan wordt, komt ter zijner kennisse (dat gebeurt immers nu ook); hij heeft een stemrecht, dat hem in de gelegenheid stelt, voortdurend en rechtstreeks invloed te oefenen op den gang van zaken; hijzelf neemt een werkzaam aandeel in al wat gebeurt(*). Nu het bezwaar. Dit alles is zeer schoon, maar alleen in de practijk uitvoerbaar, wanneer de godsdienstige vereeniging een beperkt aantal leden heeft. Laat dat aantal eens duizend zijn - waar blijft Dr. M. dan met zijne algemeene vergadering? En nog iets. Als men leest Dr. M.'s bezwaren, zijne schets van de ideale Kerk, dan komt telkens de vraag op: vergeet hij niet te veel de groote menigte? Hij vergeet haar niet geheel; afzonderlijke godsdienstoefeningen wil hij voor onontwikkelden. Die onontwikkelden, worden die geene leden eener godsdienstige vereeniging? En zoo ja - moeten die ook voortdurend en rechtstreeks invloed oefenen op den gang van zaken?

Een derde bezwaar is, dat de Kerk uit zulke ongelijksoortige elementen bestaat. Vooreerst de onderscheiden richtingen; dan ontwikkelden en onontwikkelden. Die laatsten vereenigt de Kerk in één godsdienstoefening. Op de richtingen kom ik later terug. Maar dat andere bezwaar. Als in onze godsdienstoefeningen ontwikkelden en onontwikkelden niet samen kunnen gaan, - ligt dat ook aan de predikanten? En als het tot eene scheiding komt, dan heb ik medelijden met de ‘ontwikkelden’. Wat zullen zij veel moeten hooren, wat over hunne hoofden heengaat!

Voor het laatste bewaarde ik de grief tegen de Kerk, die Dr. M. in de tweede plaats noemt. Zij betreft de wijze, waarop men lidmaat der Kerk wordt. Ik noem dit bezwaar het laatst, omdat hiermede de vinger wordt op de wond gelegd. Niet in den vorm ligt voornamelijk het bezwaar; in de vereeniging van examen, belijdenis-afleggen en stichtelijke toespraak. Vooral in kleinere gemeenten hebben wij - predikanten - dien vorm geheel in onze hand, en kunnen dus die geheele akte tot eene stichtelijke en schoone maken. Maar in de zaak

(*) Meyboom, a.w., bl. 56.

zelve ligt het kwaad. Bij het lidmaat worden der Kerk treedt deze nog op als eene belijdende, d.w.z. eene, die van allen, welke tot haar toetreden en hare leden zijn, één en dezelfde geloofsbelijdenis eischt. Toch is het met dien eisch haar geen volkomen ernst. Want in haar midden blijkt plaats te zijn voor allerlei partijen en richtingen, van de Gereformeerden onder Dr. Kuyper af tot de 'atheïstische' nuance der Moderne richting toe. Waarom wordt dan met dat belijdend karakter niet gebroken? Daar zit juist de kwaal. In dezelfde Kerk zijn twee partijen: de eene, die in dit stadium van ontwikkeling van het Protestantisme eene belijdende Kerk tot de voorbijgegane dingen acht te behooren; de andere, die zich geene Kerk kan denken zonder voorgeschreven confessie. De eerstgenoemde partij leeft in eene Kerk, die nog altijd de allures van eene belijdende aanneemt; en de andere, die dit karakter wenscht te bestendigen, kan niet zeggen, welke de belijdenis dezer Kerk is, en is te verdeeld, om eene nieuwe te maken. Hinc illae lacrymae! Maar dan is de zaak eenvoudig. Laat de eerste partij uit de Kerk gaan en aan de tweede overlaten, om de zaak te redden. Hier valt mijn vriend, die telkens zijne opmerkingen maakte, mij in de reden. Van alles, wat Dr. M. en ik daar zeggen over het bezwaar bij het lidmaat worden, over die tweeërlei strooming in de Kerk, heeft hij niets bemerkt. Zijne kinderen zijn bevestigd doords...., die een zeer ernstig woord sprak en eene vraag deed, die ieder best kon beantwoorden. En niemand heeft hem daarover lastig gevallen. Zeker, zij, die wonen in gemeenten, waarin de confessioneele tirannie heerscht, zullen anders oordeelen. Doch die laatsten zijn niet talrijk. Zij, die redeneeren als de bovengenoemden, zijn in grooten getale te vinden. Met hen en met hunne redeneering moet gerekend worden. Wat is de zaak? De meeste leeken weten van de Kerk niet af. Feitelijk bestaat zij voor hen niet meer. Hare reglementen kennen zij niet; nauwelijks hare besturen, hare organisatie. Wat zij wel kennen, is de gemeente, waartoe zij behooren, en - ik spreek hier van belangstellenden - voor haar willen zij zich eene opoffering getroosten. Zou het aantal gemeenten van de Nederl. Herv. Kerk zoo klein zijn, waar bij het wegvallen der Kerk niets veranderde, omdat men nu reeds doet, alsof er geene Kerk en geene reglementen zijn? Noem dien toestand, zooals ge wilt, maar erken het feit. Leeken, aan dien toestand gewend, begrijpen van de kerkelijke quaestie zoo weinig. Wilt ge dezen winnen; hen leeren, dat er toch nog eene Kerk is, die hervormd moet worden, - ik bid u, overdrijf dan niet. Doe het niet voorkomen, alsof wij zuchten in het knellend verband van eene streng confessioneele Kerk, - want dat is zoo niet. Toets deze Kerk niet aan allerlei ideale toestanden, die ge in de werkelijkheid niet vindt, - dat is onwaar en onbillijk. Het zou trouwens wel zonderling wezen, als buiten de Kerk elke vereeniging gezond was, de Kerk alleen krank. Maakt de vereeniging de menschen of maken de menschen de vereeniging?

Wijs onze leeken liever op een feit, dat zijzelven voelen en tasten kunnen. Het feit van de zedelijke onmacht der Kerk in onze dagen. Wat doet zij? Zij houdt kerk (soms veel te veel); zij geeft godsdienstonderwijs (dat dikwijls zeer weinig van onderwijs heeft); zij bedeelt de armen (ik treed met Dr. M. in geene discussie over kerkelijke armenzorg). Dat doet zij. Zeker, daarmee doet zij goed. Maar waar is haar zedelijke invloed in de maatschappij? Welk woord heeft zij - de volkskerk - mee te spreken in de maatschappelijke beweging? Buiten haar om komt allerlei tot stand, wat haar werk moest zijn. Verspreiding van bijbels, van stichtelijke lectuur - Dr. M. wijst er te recht op - moest van haar uitgaan. Nu weer een Zondagsbond - moest zij dat niet wezen? En eisch ik te veel, wanneer ik beweer, dat, waar de Staat moet ingrijpen tot beteugeling van volkszonden, dit een oordeel is over de volkskerk, die geene macht heeft over de kinderen des volks? Wijs de leeken op die feiten, en geef hun de verklaring erbij. De Kerk kan geene macht oefenen, want haar optreden is niet meer van dezen tijd. Zij doet zich voor als eene belijdende kerk en handhaaft dat karakter in hare reglementen - doch die reglementen zijn eene doode letter, omdat zij feitelijk dat karakter verloren heeft. En als die leek woont in eene gemeente, waarin onderscheidene richtingen, ook de confessioneele, vertegenwoordigd zijn, dan kunt ge het hem laten zien, hoe zoo menige maatregel ten goede verlamd wordt of onmogelijk gemaakt, omdat die reglementen altijd nog als eene macht daartegen kunnen worden opgeroepen. Die feitelijke toestand zal, dunkt mij, meer dan allerlei redeneeringen hem doen inzien, dat deze inrichting der Kerk niet deugt. Nu blijf ik erop aandringen, dat men Dr. M.'s boekje leze. Ik heb niets anders gedaan dan wat meer op den voorgrond brengen, wat in zijn geschrift niet die eerste plaats bekleedt.

In dien feitelijken toestand schijnt mij de richting aangewezen, waarin verbetering gezocht moet worden. Met Dr. M. ben ik het eens, dat het heen moet naar ‘autonomie der gemeenten’. Daarheen moet het krachtens den ontwikkelingsgang van het Protestantisme. Maar ook volgt het uit het bovengenoemde. Voor zeer velen bestaat feitelijk de Kerk niet meer. Zij hebben alleen hart voor de gemeente, waarvan zij lid zijn. Maak dien toestand, die nu abnormaal is, tot den normale. Geef elke gemeente het recht, om zelve hare geestelijke belangen te regelen.

Dat klinkt zeer eenvoudig. Minder eenvoudig is het, om aan te geven, welke gevolgen zulk een ommekeer in de Kerk zou na zich sleepen. Ja, is het nu reeds mogelijk? Een gevolg zou zijn, dat de strijd, die nu in de Kerk gevoerd wordt, werd teruggebracht binnen de grenzen van elke gemeente, maar om daar aanleiding te geven tot het uiteengaan der partijen. Daar hebben wij al aanstonds een bezwaar. Waar zijn de partijen, die uit elkander moeten gaan? Dr. M. wijst als een der

wegen, waarlangs de nieuwe toestand zal moeten bereikt worden, dezen aan: 'De partijformatie moet dieper doordringen.' Ik zou willen beweren, dat er op dit oogenblik geene partijformatie bestaat dan hoogstens onder de Gereformeerden onder het bevel van Dr. A. Kuyper. Natuurlijk is er wel aan te geven onderscheid in richting, door verschillende leden der Kerk gevolgd; maar die richtingen vloeien zoo inéén en zijn somtijds zoo vaag, dat haar bestaan in scherp begrensde partijen niet is aan te wijzen. Het is wel eens de fout geweest van hen, die krachtig op uiteengaan der partijen aandrongen, dat zij niet rekenden met de werkelijkheid. Het was volgens hen maar al te vaak, alsof er geene andere partijen waren dan de moderne en de confessioneele. Zoo is het niet. Tusschen die twee beweegt zich die groote menigte, meer of minder conservatief, die tot geene bepaalde partij behoort en daarom van geen uiteengaan hooren wil. Daarenboven, in de onderscheiden richtingen welk eene verwarring! Onlangs werd mij gevraagd eene beredeneerde statistiek van de nuanceeringen der moderne richting. Ik zal er mij niet aan wagen. Het schijnt mij in den tegenwoordigen stand van zaken eene hopelooze onderneming. Ook zou men bij deze of geene nuanceering de vraag moeten beantwoorden, waarom men haar nog rekent tot de schakeeringen der moderne kleur. Is het anders in de orthodoxe richting? Dr. Kuyper dwingt hen, die met hem niet willen meegaan, om het vage, onbestemde terrein, waarop zij zich maar al te vaak bewogen, te verlaten, hunne geloofsovertuiging bepaald en scherp te omschrijven, al de gevolgen te aanvaarden, die uit hunne partijstelling voortvloeien. Geen wonder, dat ook daar verwarring heerscht. Doch uit deze verwarring komt orde. Mij komt het voor, dat eene nieuwe partijformatie bezig is tot stand te komen, die niet alleen de theologen zal verdeelen, maar tot de gemeente zal doordringen. Vergis ik mij, of vormt zich allengs eene centrumpartij, die bestaan zal uit elementen van nu nog gescheiden richtingen?

Er is dus reden, om, waar wij uitzien naar eene hervorming der Kerk, geduld te oefenen. Nog eene andere reden dan de zoo even genoemde. Dr. M. wijst erop, hoe zij, die hervorming wenschen, gehoopt hadden, eerst dat de Protestantenbond de taak der oude kerken zou overnemen, later dat de Vrije Gemeente te Amsterdam navolgsters zou gevonden hebben; maar hoe deze hoop gebleken is eene illusie te zijn geweest. 'Toevallig - zegt hij - is deze loop van zaken zeker wel niet. Hij hangt samen met het gebrek aan geestdrift voor godsdienstige belangen, waardoor onze tijd zich kenmerkt. De voorwaarden van een godsdienstige hervorming zijn nog niet vervuld'(*). Zoo is het. Beweert Dr. M., dat de leden ongezond zijn, omdat de Kerk ziek is, met meer recht mag gezegd worden: laten de menschen beter worden en de Kerk wordt beter. Krachtiger belangstelling in den

(*) Meyboom, a.w., bl. 68.

godsdienst, frisscher godsdienstig leven moeten ontwaken, dan wordt de vorm, waarin zich het godsdienstig gemeenschapsleven kleedt, beter, reiner. Heeft ook in dezen de moderne richting eene illusie te meer moeten verliezen? Bij haar optreden kon zij zich vleien, tot het werk der hervorming geroepen te zijn. Leert haar niet elke dag, dat hare roeping is, dat werk voor te bereiden? Laat zij tevreden zijn. Zij verricht eene schoone taak. Maar eene, die zelfverloochening vordert. Erkennen wij het eerlijk: zij is nog niet in staat, die geestdrift te wekken, die het hervormingswerk doet aangrijpen; de leuze, waaronder zij hare volgelingen zou moeten vereenigen, heeft nog niet dien vasten inhoud verkregen, welke noodig is, om haar het vertrouwen te schenken, dat zij in staat zal zijn, om de schare het diensthuis uit te leiden en haar een veiliger weg door de woestijn te wijzen.

De beide laatste overwegingen brengen ons vanzelf tot het geschrift van Dr. Cramer. Zijn boekske heeft het voor mij tot een hoogen graad van waarschijnlijkheid gebracht, dat wij eene nieuwe partijformatie mogen te gemoet zien. En hij wijst den weg aan, waarlangs aan de leuze der modernen die vaste inhoud zal gegeven worden, welke haar nu nog ontbreekt. Zien wij, wat zijn geschrift ons in dit tweeërlei opzicht leert.

Het is, zooals men weet, Dr. C. te doen, om aan niet-godgeleerden eenige scherp geteekende lijnen aan te wijzen in de nevelen, waarin tegenwoordig uitgangspunt en streven der moderne godgeleerdheid zijn gehuld. Daarvoor is allereerst noodig, dat men zich het verschil tusschen de beide stroomingen in die richting, de conservatieve en de radicale, scherp en duidelijk voor oogen stelt. De aanwijzing van dat verschil is hoofdzaak van dit geschrift. Mijn leek-beoordeelaar zond het daarom terug. Deze theoloog-criticus zal evenmin eene uitvoerige beoordeeling geven. Daarvoor moesten uitvoerige verhandelingen geschreven worden over de quaestiën, die tegenwoordig onder de moderne theologen in debat zijn. Gesteld, ik was daartoe in staat, dan zou het daarvoor hier de plaats niet zijn. Er is nog eene andere reden. Die beoordeeling is niet recht mogelijk. Daarvoor zijn de nevelen nog te dicht, de lijnen nog te weinig scherp geteekend. Ligt de schuld hiervan bij Dr. C.? Volgens hem is tusschen de conservatieve en radicale modernen verschil in ‘uitgangspunt en streven’(*) en hij acht het noodig, om dat ‘scherp te bepalen, daarvan zich helder bewust te blijven en 't ook onbewimpeld uit te spreken’(†). Het onderscheid tusschen hen is ‘ingrijpend’(§), in één opzicht zelfs niet een van meer of minder, maar van ‘beginsel’(**). Toch kan hij geene namen noemen, om de fracties aan te duiden; niet slechts, omdat zulk eene indeeling van achtbare mannen niet voegt, maar omdat zij ondoenlijk

(*) Cramer, a.w., bl. 78.
(†) Cramer, t.a.p.
(§) Cramer, a.w., bl. 26.
(**) Cramer, a.w., bl. 55.

is. ‘Niemand toch vertegenwoordigt zuiver de eene of andere type. Bij menigeen zelfs gaan konservatieve en radikale beginselen samen. Velen zullen b.v. de ethischen onder de radikalen rangschikken; maar ik ken ethische godgeleerden, die op enkele vraagstukken zelfs zeer konservatieve neigingen bezitten. De mannen die groote waarde hechten aan de historiciteit (het is te hopen, dat we voor dit leelijke woord bewaard blijven,) van Jezus' persoon, zijn daarin konservatief; maar zij kunnen wel radikaal wezen in hun oordeel over het recht der mystiek’(*). Waar dit het geval is, een en dezelfde persoon nog radicaal en conservatief te gelijk kan zijn, daar is het geen wonder, dat het onderscheid tusschen die twee stroomingen nog niet ‘scherp te bepalen is’. Dat deze stroomingen er zijn, zal niemand ontkennen. Er is met zeker recht beweerd, dat de moderne richting als zoodanig radicaal is. Maar dat neemt niet weg, dat in die richting, nu zij hare eerste jeugd ontwassen is, zich a priori deze tweeërlei strooming doet verwachten. In elke richting zijn conservatieven en radicalen te vinden. Dat ligt in de persoonlijkheid. Dr. C. zelf erkent dit, waar hij, sprekend over het onderscheid tusschen conservatieven en radicalen ten aanzien van de verhouding van godsdienst en zedelijkheid, zegt: ‘Voor een deel, het grootste deel wellicht, blijft het een zaak van appreciatie, van geloof, van subjectiviteit. En naar mijn oordeel kan niet òf de één alleen, òf de ander uitsluitend recht hebben: neen de betrekking tot God kan niet anders dan bij verschillende menschen ook verschillend zijn’(†).

Intusschen is het voor ons doel noodig, dat wij nagaan, waarin volgens Dr. C. het onderscheid tusschen de tweeërlei soort van modernen bestaat. De conservatieven zijn supranaturalisten in dezen zin, ‘dat zij de godsdienstige gezindheden en ervaringen niet uit den mensch of uit de menschheid alleen afleiden, maar aan door God bedoelde en van Hem uitgaande werkingen in de wereld en het leven gelooven’; zij zijn mystieken, ‘omdat zij tegenover alle zoeken naar en redeneeren over God, aan eene rechtstreeksche betrekking van Hem tot ons gelooven; vooral omdat zij de godsvrucht niet willen laten opgaan in eenig, ook niet in zedelijk idealisme’; zij achten ‘den steun, dien de persoonlijkheid van Jezus aan 's menschen geloofsleven geeft, òf onmisbaar òf althans een heerlijk bezit’; en practisch stellen zij zich tevreden met ‘in godsdienstonderwijs en kerk’ op den grondslag van bestaande toestanden beiden te verbeteren en verder te ontwikkelen. De radicalen daartegenover laten de godsvrucht opgaan in zedelijk idealisme; hechten niet aan de ‘historiciteit’ van Jezus' persoon; achten alle supranaturalisme onwaar en schadelijk; zij willen in Kerk en godsdienstonderwijs alles anders maken, dan het thans is, en ‘zoeken

(*) Cramer, a.w., bl. 27.
(†) Cramer, a.w., bl. 44.

nieuwe leidende gedachten voor het regelen van beiden'(*). Een ander verschilpunt, waarop Dr. C. nog wijst, ligt in het opkomend 'ascetisme en akosmisme', dat een kenmerk is van het radicaal modernisme, een verschijnsel, dat samenhangt met het pessimisme. De conservatieven zijn 'realisten, voor wie wereld en leven uitdrukking zijn van Gods weg en wil'. Tegenover hen staat een 'idealisme, dat onze gewone voorstelling van de wereld, het naïeve realisme, wil vernietigd hebben, eer wij tot eenige waarheid komen, en dat ook een nieuwe levensrichting predikt'(†). Mag ik hier in het voorbijgaan opmerken, dat de tegenstelling van realisten en idealisten mij niet duidelijk is? Is het geen idealisme, om in wereld en leven de uitdrukking te vinden van Gods weg en wil?

Wat hier in algemeene trekken is aangegeven, werkt Dr. C. nu breeder uit naar aanleiding van de debatten, gevoerd op de vergadering der moderne theologen van 1881. En wel ten aanzien van drie punten: het verband tusschen godsdienst en zedelijkheid; onze verhouding tot Jezus, en het godsdienstonderwijs. Dr. C. vergunne mij, het laatste punt te laten rusten. Vooral omdat het mij niet gelukt is, ten aanzien van deze zaak het verschil tusschen conservatieven en radicalen juist te vatten. Over de twee andere quaestiën slechts dit uit Dr. C.'s boekje. In de vraag over het verband tusschen godsdienst en zedelijkheid beweren de radicalen met Dr. Hugenholtz, dat het niet de vraag is, wat vroeger geweest is, maar wat in de toekomst de godsdienst voor ons en onze kinderen zal en moet zijn. De kinderen van onze eeuw willen van geen anderen godsdienst dan van zedelijk idealisme meer hooren. Godsdienst is ernstige zedelijkheid. Alle bidden, dat nog iets anders zijn wil dan zich buigen voor het heilige, is ijdelheid. De conservatieven beweren, dat men geen recht heeft tot deze oplossing van godsvrucht en zedelijkheid. Godsvrucht is een afzonderlijk verschijnsel. Zij bidden niet alleen zoo, dat zij zich voor het heilige buigen, maar zij strekken zich uit naar een gebied, waar de wanklanken der aarde niet worden vernomen en waar met liefde ook hunner wordt gedacht; voor een zeer wezenlijk bestanddeel der vroomheid, 'zooals die aan Gods wezen en aan Zijne betrekking tot ons beantwoordt, houden zij dat innige, dat tegelijk eerbiedige en vertrouwelijke dat voortvloeit uit het God als een Ik tegenover zich te weten en zelf als ik tegenover God te staan'(§).

Het tweede punt was onze verhouding tot Jezus. Ten aanzien van zijn persoon 'gaan de modernen uiteen in het antwoord op deze beide vragen: is juiste kennis van Jezus' leven verkrijgbaar? Hangt ons godsdienstig leven nog samen met hem, misschien nog van hem af?'(**). Op beide vragen antwoorden de conservatieve modernen bevestigend.

(*) Cramer, a.w., bl. 28.
(†) Cramer, a.w., bl. 30 vlg.
(§) Cramer, a.w., bl. 33 vlg.
(**) Cramer, a.w., bl. 47.

De eerste vraag is eene historische; doch het antwoord, dat men op haar geeft, zal voor een deel afhangen van de persoonlijke geestesrichting van den onderzoeker, met name hiervan, welke beteekenis hij hecht aan de persoonlijkheid in de ontwikkeling der menschheid. Voor de conservatieven is die beteekenis eene zeer overwegende. Niet slechts blijft het Christendom onverklaard zonder de religieuze persoonlijkheid, welke aan zijn aanvang staat, maar voor hen is Jezus een persoon, in wien het ideaal van zedelijke vroomheid feitelijk is verwezenlijkt. Die overtuiging nu, dat het Jezusbeeld werkelijkheid is geweest en zulk eene werkelijkheid, doet dat beeld voor hen van karakter veranderen; Jezus wordt ‘een verschijning, die niet alleen onafhankelijk van ons bestaat, maar ook boven ons staat, die wij niet maar kunnen voorbijgaan, maar waarmee wij hebben te rekenen; in plaats van een persoon uit de historie als alle groote mannen, om zijn godsdienstig leven en godsdienstige beteekenis, een voorwerp van godgeleerd onderzoek’. In hunne dogmatiek moet hij eene plaats innemen. In zooverre willen zij dan ook van historisch geloof blijven spreken, als zij beweren, dat ons geloofsleven mede steunt op feiten uit zijne historische wording; dat het onmisbaar is, van zulke personen en feiten, waaraan ons geloofsleven mede zijn ontstaan dankt, de bewustheid in ons levendig te houden, daarmede in betrekking te blijven; dat, zoo al niet in het afgetrokkene dan toch in de werkelijkheid, wij daarin voor ons geloof steun vinden en den waarborg van zijne geldigheid. Achten nu de radicalen zoo al niet kennis van Jezus' persoon onmogelijk, dan toch niet onmisbaar voor het godsdienstig leven; meenen zij, dat de godsdienst van die persoonlijkheid geheel moet worden losgemaakt; en geven zij hem zeker geene plaats meer in hunne dogmatiek, dan onderscheidt hen dat in beginsel van de conservatieve modernen(*).

Met opzet heb ik uit Cramer's brochure uitvoerig aangehaald, omdat wij, als ik goed zie, hier gewezen worden op een verschijnsel, waarmede gerekend moet worden; het verschijnsel, dat wij op weg zijn naar eene nieuwe partijformatie. Trouwens, hetzelfde is waar te nemen op staatkundig gebied. Onder den naam van ‘liberale partij’ zijn daar vereenigd, die weldra zullen blijken niet bij elkaar te behooren. Dr. C. handelt alleen over de moderne richting. Zeker, het onderscheid dat hij tusschen hare radicalen en conservatieven vindt, is dikwijls nog vaag. In een en denzelfden persoon kunnen nog beide stroomingen samenvloeien. Toch verdient het opmerking, hoe kras hij zich somtijds uitlaat: er is verschil in uitgangspunt en streven, in beginsel. En hijzelf twijfelt, of het op den duur mogelijk zal blijven, dat een persoon radicaal en conservatief te gelijk is; of niet straks ‘een en dezelfde leidende gedachte iedere richting in de behandeling van alle aanhangige vragen zal gaan beheerschen’(†). Daarheen gaat het inderdaad, zou ik

(*) Cramer, bl. 47 vlgg.
(†) A.w., bl. 27.

meenen. De zeer gewichtige vraag naar de betrekking tusschen godsdienst en zedelijkheid is nog in debat onder de moderne theologen. Tot de ‘gemeente’ is zij nog weinig doorgedrongen. Op den preekstoel kwam zij nog weinig uit. Maar zal dat zoo blijven? Zullen straks niet zij, die meenen, dat een godsdienst, welke opgaat in ‘ernstige zedelijkheid’, geen godsdienst meer is en hare prediking gevaarlijk voor het volk, zich allengs afscheiden van de mannen van het ‘zedelijk idealisme’, om zich te verbinden met hen, bij wie zij het kleinood van den godsdienst zuiverder gewaardeerd, beter in veiligheid achten? En wat misschien practisch van meer beteekenis is - de Jezusquaestie. De vraag naar Jezus' persoon is meer dan vroeger nu aan de orde gesteld door eene voordracht van den Hoogleeraar Loman in de Vrije Gemeente te Amsterdam. In die voordracht is door hem de onderstelling uitgesproken, dat Jezus geen historisch persoon is geweest; eerst heeft zich het Christusideaal gevormd, en wat men nu de historische Jezus noemt, is niet anders dan de vorm, het leven, door de latere Christenen aan dat ideaal gegeven. Die vraag - aan wier wetenschappelijke beantwoording Prof. Loman eerst begonnen is - is eene geschiedkundige. Toch heeft zij voor velen een hooger belang, dan een bloot historisch vraagstuk kan opwekken. Men gevoelt, dat eene andere vraag thans ernstig om antwoord dringt, die naar de betrekking van Jezus' persoon tot onzen godsdienst; welke de beteekenis van die persoonlijkheid is voor ons geloof. En daarachter komt nog eene andere quaestie te voorschijn nauw met de voorgaande samenhangende, die over de waarde, welke wij hechten moeten aan de Christelijke traditie. Zijn wij nog Christenen en moeten wij dien naam blijven dragen; zijn we het, omdat wij niet slechts eerbied hebben voor de overlevering, maar in de overtuiging, dat wij haar volgen, den waarborg vinden voor de geldigheid van ons Christendom? Of moeten wij boven de traditie ons kunnen verheffen? desnoods ophouden ons Christenen te noemen, om niet anders te willen zijn dan godsdienstigen, die voor hun godsdienst overal voedsel zoeken, bij Buddha even gaarne als bij den Jezus der Evangeliën? Mij dunkt, al naar gelang men de eene of de andere richting opgaat; Jezus' persoon al of niet onmisbaar acht voor zijn godsdienst; de waarde der traditie hooger of lager aanslaat, zal men ook geneigd zijn, een ander antwoord te geven op de historische vraag. Ja - zal niet voor hen, voor wie die persoonlijkheid zoo overwegende waarde heeft voor hun geloof, als Dr. C. ons dat teekent, allengs de geschiedkundige vraag onwillekeurig op den achtergrond treden? Van hun godsdienst is historisch geloof een bepaald bestanddeel. Ik vraag: is er dan geene reden, om te verwachten, dat modernen als Dr. C. zich ten slotte afgestooten zullen gevoelen door hen, bij wie de traditie zoo luttel waarde heeft, voor wie historisch geloof geen geloof meer is, en zich zullen vereenigen met anderen, die nog bepaald Christenen willen blijven, voor wie Jezus' persoon

blijft een onmisbaar bestanddeel van hun godsdienst en die dus aan die persoonlijkheid een hoofdstuk van hunne dogmatiek wijden?

Deze vragen krijgen belang, wanneer men ze in verband brengt met andere verschijnselen en met een paar bladzijden uit Dr. C.'s brochure. Reeds wees ik erop, hoe Dr. A. Kuyper de orthodoxen dwingt, om kleur te bekennen, om tegenover hem eene vaste stelling in te nemen. Zou het zoo onmogelijk zijn, dat dientengevolge onder hen de ethischen de leidende partij werden? Op eene vergadering van Evangelischen werd onlangs de vraag behandeld naar de verhouding, waarin deze partij staat tot de ethisch-orthodoxen. Reeds het stellen van zulk eene vraag bewijst, dat men eene gunstige verhouding, waaruit samenwerking, zoo niet samenvloeiing, volgt, mogelijk acht. En begreep ik het antwoord, zooals ik het in een courantenverslag las, dan was volgens den referent het verschil tusschen die twee richtingen wel degelijk aan te wijzen, maar volstrekt niet principieel. Lees nu, wat Dr. C. schrijft op bl. 80 en volgende van zijn geschrift. Hij laat iemand zeggen, dat de conservatieve modernen, als zij behoefte hebben, om zich aan eene godgeleerde school aan te sluiten, zich desnoods nu reeds vereenigen kunnen met de Evangelischen en de fractie ethisch-orthodoxen, die door Prof. De la Saussaye vertegenwoordigd wordt. Dr. C. antwoordt hierop: 'Dit laatste geloof ik tot op zekere hoogte ook. Het *éénige* wat hen van de la Saussaye en van b.v. prof. Cannegieter scheidt, is, bedrieg ik mij niet, verschil van herkomst. De eene richting stamt uit eene mystiek-speculatieve familie, de andere uit een supranaturalistische, de derde uit een modern-empirisch gezin. En dat verschil maakt niet alleen, dat bij de eene b.v. de piëteit jegens de bijbelsche wonderverhalen veel grooter is dan bij de andere; maar werkt vooral dit uit dat zij zich van geheel verschillende woorden bedienen. En van dit laatste weer is het gevolg, dat zij in de oogen van het publiek ver uiteenloopende richtingen vertegenwoordigen; *wat zij in werkelijkheid niet doen*'(*). Het is waar, volgens Dr. C. is dat verschil van taal een hinderpaal voor de vereeniging. Maar als dat het eenige is, wat aan de aaneensluiting in den weg staat, dan zal die hinderpaal straks vanzelf verdwijnen. De beschrijving van het supranaturalisme der conservatieve modernen bij Dr. C.(†) is, dunkt mij, een stap op dien weg. Ik bedoel natuurlijk niet, dat die aaneensluiting bij wijze van overeenkomst op eens zal tot stand komen; maar waar nu reeds de genoemde richtingen verwantschap gevoelen, zullen zij allengs, door de omstandigheden gedrongen, samenvloeien. Die ineensmelting zal de geboorte geven aan eene nieuwe centrumpartij, die tot rechterzijde heeft de orthodoxen, tot linkerzijde de conservatieve modernen. Buiten haar zullen dan aan den eenen kant staan de gereformeerden, ter andere zijde de radicale modernen. Zullen deze beide fracties dan nog lang

(*) De cursiveering in dezen is van mij.
(†) A.w., bl. 28.

haar leven rekken? Of zullen zij verdwijnen, na beiden volbracht te hebben, ieder op hare eigenaardige manier, de taak van critiek, van zuivering, die de hare is? Maar dat laten wij over aan de toekomst, die vooreerst nog geene werkelijkheid is. Die centrumpartij, wier optreden ik verwacht, zal steun vinden in de gemeente, bij dat groot aantal leeken, dat den partijstrijd moede is en beweert (niet altijd ten onrechte), dat de predikanten, die alles bezien met hun godgeleerden bril, eene veel sterker partijverdeeling meenen waar te nemen, dan in werkelijkheid bestaat. Zal Meyboom moeten wachten op deze nieuwe partijformatie, voordat zijne ideaal-kerk in werkelijkheid treedt? En is zij tot stand gekomen, zal dan zijn ideaal verwezenlijkt worden? Of zal het dan nog de tijd zijn, om tot geduld aan te manen?

Een ander bezwaar tegen het nu reeds verwezenlijken van Dr. M.'s plannen omschreef ik aldus: de leuze, waaronder de moderne richting hare volgelingen zou moeten vereenigen, heeft nog niet dien vasten inhoud verkregen, welke noodig is, om haar het vertrouwen te schenken, dat zij in staat zal zijn, om de schare het diensthuis uit te leiden en haar den veiligen weg door de woestijn te wijzen. Dr. C. gevoelt dat bezwaar sterk - ik bedoel, dat die leuze nog te weinig vasten inhoud heeft. Zooals hij het uitdrukt, de moderne richting is onder radicalen invloed geene godgeleerde school. Dat moet zij worden. Voldoet zij aan dien eisch niet, dan ducht hij groot gevaar voor haarzelve en, wat meer zegt, voor het volk. Dat deel des volks, dat de modernen gaarne volgen zou, behoeft en eischt *godgeleerde* voorlichting(*). ‘Er schijnt in de laatste vijf of zes jaren in de moderne leekenwereld (meer dan in die der godgeleerden) een soort van reaktie aan 't opkomen te zijn, eene herleving van godsdienstige belangstelling, eene behoefte aan stellige godsvrucht.’ Dr. C. wijst dat in tal van voorbeelden aan(†). Aan die behoefte aan stellige godsvrucht moet de moderne richting kunnen voldoen. De kring van hen, die daarnaar vragen, is vrij wat grooter dan van hen, die met religieuze aspiraties, met een op zichzelf staand zedelijk idealisme, met het geloof van den mensch in zichzelven voldaan zijn. Zij worden ‘niet gesticht door verhandelingen over ideaal en ideaalvorming of over het recht van het geloof: schroomvallige, schuchtere betuigingen te dikwijls, dat zij nog wel in “iets goddelijks” mogen gelooven. “Iets goddelijks mogen gelooven!” - dat brengt hunne ziel in opstand. Neen: *God* - Hem zelven zoeken zij. In alle opzichten willen zij iets inniger dan zedelijke idealen; en in elk geval willen zij zekerheid, vastheid.’ Zoo willen zij geene conférences, maar eene kerk, eene godsdienstoefening; geen Christelijk ideaal, maar Jezus; geene zwevende godsdienstige indrukken voor hunne kinderen, maar een Bijbel en Bijbelsch onderwijs, ‘als houvast, als concrete som van voorstellingen, door de overlevering eerbiedwaardig

(*) A.w., bl. 77.
(†) A.w., bl. 95 verv.

en die aan hun kroost iets *bepaalds* ook in 't godsdienstige zal te denken, zal op te volgen geven'(*). Wee der moderne richting, als zij aan dien eisch niet voldoet! Dan is het gevaar te vreezen, dat deze godsdienstige leeken de modernen, die hun niet gaven, wat zij noodig hadden, zullen laten staan, om òf voor hunne behoefte aan godgeleerdheid voldoening te zoeken bij de orthodoxen, òf tot scepticisme te vervallen. 'Dan kan wel eens de toestand geboren worden, die Schleiermacher als zulk een schrikbeeld voor den geest stond, dat Christendom en beschaving uiteengaan; het eerste voortaan zich zal verbinden met de onbeschaafdheid, de laatste een huwelijk sluiten met het ongeloof. En de geleerdheid en kennis, die thans bij de modernen worden gevonden, en die aan de toekomst van ons volksleven ten goede konden en moesten komen, ze zijn dan verloren, ze worden dan vergeten onder den stroom van orthodoxie aan de eene zijde, van godsdienstloosheid aan den anderen kant, die Holland bedekken zal.' Wie wil niet gaarne meewerken, om die toekomst te bezweren! Wat moeten de moderne theologen dan doen? Het antwoord kennen wij: godgeleerdheid aan het volk geven. Het komt er hier voor alles op aan, dat wij Dr. C.'s bedoeling goed vatten. Tot mijn leedwezen moet ik zeggen, dat zij mij niet recht duidelijk is geworden. Bedoelt hij, dat uit onze prediking zal moeten blijken, dat wij eene vaste overtuiging bezitten, en dus die prediking niet verloopt in vage uitdrukkingen? Men zou het soms meenen. Doch dit zal, vermoed ik, ieder godgeleerde, ieder prediker hem toegeven. Een godsdienst, die zich oplost in vage aandoeningen, lost zich op. Iedere godsdienstige toespraak, die in algemeenheden verloopt of met abstracte uitdrukkingen is opgevuld, blijft zonder vrucht. De prediker, die liefst spreekt van het onuitsprekelijke, zegt niets tot zijne hoorders. Dat weet ieder. Doch Dr. C. wil meer, naar het schijnt. Het is niet genoeg, dat iedere prediker eene vaste overtuiging bezit: hij moet aan het volk godgeleerdheid, eene dogmatiek geven. En dogmatiek - ja, dat verwachten velen van de modernen. Dr. C. vergunne mij hier de twijfelende vraag, of dit wel zoo is. Zeker, daar zijn er, die van ons, moderne predikanten, evenals vroeger van hunne orthodoxe leeraren, wenschen eene leer te ontvangen, een geloof, dat zij zoo maar kunnen overnemen. Doch het is mij altijd voorgekomen, dat er aan de moderniteit van dezen met recht getwijfeld mocht worden, of dat zij tot zulk eene twijfelzucht waren vervallen, dat zijzelven wanhoopten, ooit tot zekerheid te komen, en nu van ons die zekerheid wenschten. Daarentegen is het juist dit, als ik goed zie, wat onze prediking aantrekkelijk maakt, dat zij niet dogmatisch is, geene uiteenzetting van 'het geloof', maar eene opwekking tot gelooven, eene bespreking van het godsdienstig-zedelijk leven in de taal en in den trant, zooals beschaafden dat onder elkaar doen.

Doch deze subjectieve opvatting in het voorbijgaan. Velen willen

(*) A.w., bl. 85.

dan eene dogmatiek. Hoe zal zij wezen volgens Dr. C.? ‘Geen leer over God en de goddelijke ordening der wereld, die onfeilbaar juist is doordat zij uit gewijde oorkonden of uit zuiver wijsgeerige bespiegeling is geput, en die op dien grond voor allen verbindend moet heeten. Maar een dogmatiek, waarin onbewimpeld het relatieve, het approximatieve, het subjectieve van iedere geloofsovertuiging wordt erkend; dat is: wordt erkend, dat al ons weten betrekkelijk is, al onze kennis slechts kennis bij benadering, al ons inzicht (in 't godsdienstige) persoonlijk en dus slechts eigen aan een beperkten kring. Toch binnen deze grenzen een dogmatiek: eene voorstelling van wat er in het godsdienstig leven omgaat, en op dien grond van het leven en van de wereld zelve; eene voorstelling, die onze behoefte aan waarheid, aan vastheid van kennis van de werkelijkheid bevredigt, en die ons niet overlaat aan de wisselende aandoeningen van gevoel en gemoed zonder meer’(*). Ligt het aan mij, als ik deze beschrijving der dogmatiek duister vind? Elders noemt Dr. C. haar eene beschrijving der godsvrucht. En den leeken legt hij dezen eisch aan de godgeleerden in den mond, dat dezen hun geven eene bevredigende, niet volledige, maar gedeeltelijke, niet volstrekt maar bij benadering juiste voorstelling van wat zij over God en goddelijke dingen, over Jezus en zijne beteekenis voor ons hebben te denken(†). En uit deze beschrijving van de godsvrucht, uit deze voorstelling, die niet volledig maar gedeeltelijk is, niet volstrekt maar bij benadering juist, zal voor de leeken moeten voortvloeien ‘eene bevredigende wereldbeschouwing, een beslist antwoord op hunne levensvragen, gezonde kennis van Jezus, vaste vormen van godsdienstig denken en handelen’(§). Hier is, wat ik niet begrijp. Eene dogmatiek, die slechts beschrijft, eene voorstelling is van wat er in het godsdienstige leven omgaat, en dan den leeken zooveel zekerheid geeft: òf Dr. C. drukt zich onjuist uit, òf ik ben te weinig dogmatisch gevormd, om deze dingen te vatten.

En de zaak wordt er mij niet duidelijker op, als ik naga, langs welken weg Dr. C. tot die dogmatiek komen wil. Die weg is bestudeeren van het godsdienstig leven der vromen. Vroeger onderzocht men den Bijbel, ‘om dan te vragen wat leert ons dat onderzoek over de eeuwigheid of over Gods voorzienigheid? Voortaan zullen de drijfveeren die de hoop op het eene, de oorzaken die het vertrouwen op het andere wekken, moeten worden onderzocht. Uit het oordeel over de geldigheid dier drijfveeren wordt dan de geldigheid van eenige voorstelling b.v. omtrent 's menschen toekomst afgeleid, nadat ze getoetst is aan en in verband gebracht met het geheel van onze verdere wereldkennis’(**). Het is ons dus nu te doen niet om de denkbeelden

(*) A.w., bl. 87 vlg.
(†) A.w., bl. 84.
(§) A.w., bl. 86.
(**) A.w., bl. 88.

der menschen, ‘maar om wat in hun gemoed en leven feitelijk omgaat’(*). Om dat te leeren kennen, moet de godgeleerde op vrome gemoederen waarnemingen doen. Voor hem hebben dus groote waarde brieven, romans, enz., die zijne menschenkennis vermeerderen; vertrouwelijke mededeelingen van anderen, bespreking van eigen zieleleven. Vooral ook wat de historie hem leert van de ervaringen en drijfveeren van 't gemoed bij menschen uit andere tijden en van andere nationaliteit, bij wie dus de vroomheid onder geheel andere voorwaarden zich ontwikkeld heeft dan bij ons. Maar de studie op den levenden mensch zal het beste materiaal moeten leveren. Wij moeten verlangen naar studiën ongeveer van dezen aard: ‘Verschillende gevallen van berouw of van verzekerdheid van eene betere toekomst, hier en daar waargenomen, de behoefte aan steun voor de vroomheid, voorwaarden waaronder de drang tot bekeering ontstaat, ervaringen van hooger leiding, drijfveeren tot het geloof in Jezus' godheid of tot de vorming eener independenten-gemeente, geldigheid daarvan’, en dergelijke(†). Kenmerkend voor deze methode is, dat Dr. C. zijne ingenomenheid betuigt met een artikel van H. Pierson in *De Gids* van Maart 1868, getiteld: *De heerschappij der bourgeoisie in de Ned. herv. kerk*, waarin deze betoogt, dat men, om de godsvrucht in haar waar karakter te leeren kennen, niet moet gaan tot de mannen der theologische wetenschap, maar tot vrome kringen, die nauwelijks van het bestaan dier wetenschap afweten. Pierson wijst met ingenomenheid op de Hoekschewaardsche boeren en arbeiders, op hunne bevindingen, op de verschijningen van Christus aan hunne ziel, op hun godsdienstigen smaak, als rijker bijdragen voor de kennis der waarheid op godsdienstig gebied, dan die Scholten's *Vrije wil* of Opzoomer's empirisme ons geven. Het is Dr. C. volle ernst met deze methode. Sprekende over de bewering der radicale modernen, dat in een godsdienst het zedelijk element het eenig ware is, zegt hij: ‘Het eenig bewijs voor de radicale zienswijze zou dit kunnen zijn: “ik heb duizend menschen waargenomen; bij 500 bestond naar zij meenden een bewustzijn van eene betrekking tot God, die niet in ernstige zedelijkheid opging; maar bij de helft daarvan was dit niets dan nawerking der traditie, en bij de andere helft bleek het louter fantasie te wezen.” Veronderstel nu, dat de waarnemingen van dien spreker volkomen zuiver waren gedaan, dan zou toch de kring door hem waargenomen nog slechts een klein deel van de menschenwereld zijn. En zoodra ik of een ander ook maar één exemplaar kon aantoonen, bij wien de godsdienst als afzonderlijk verschijnsel niet maar traditie of fantazie is, maar eene uit feiten voortvloeiende ervaring van 't gemoed, is zijne meening reeds omvergeworpen’(§). En bij de vraag, of historisch geloof al dan niet een bestanddeel van den echten

(*) A.w., bl. 89.
(†) A. w, bl. 18.
(§) A.w., bl. 41.

godsdienst wezen mag, merkt hij op, dat het geene quaestie is van zoo of anders te willen aannemen, maar wel, wie de verschillende geloovigen met de meeste juistheid heeft waargenomen(*).

Opzettelijk haalde ik eenige van Dr. C.'s eigene uitspraken aan, opdat ook anderen kunnen oordeelen. Ik verklaar, deze methode, om tot eene dogmatiek te komen, niet te begrijpen. Daar staat in Dr. C.'s boekske een voorbeeld, dat de zaak misschien verduidelijken kan. Bij de quaestie over het historisch bestaan van Jezus en de waarde daarvan voor het godsdienstig leven lees ik bij hem: ‘Zij, de konservatieve modernen, vinden in de wereld om zich heen bij vele menschen allerlei gemoedservaringen, allerlei streven en werken, lijden en hopen, dat onloochenbaar met de vaste overtuiging dat eenmaal zulk een Christus, als in wien deze gelooven, ook werkelijk heeft geleefd, ten nauwste samenhangt; allerlei dat zonder die overtuiging zou wegvallen; terwijl van iets ongezonds of eenzijdigs in dat streven, hopen enz. hun niets blijkt. En daarbij vinden zij in de geschiedenis het beeld van een persoon, aan welks historiciteit zij geen reden zien te twijfelen, en welks werkelijkheid geeft, wat eerstgenoemde menschen behoeven. Beide verschijnselen staan eigenlijk op zich zelven, worden onafhankelijk van elkander waargenomen. Maar waarom mogen zij niet bij elkander passen? Omdat zulk een groote afstand in tijd ze scheidt? Maar indien nu eens daaruit bleek, dat inderdaad de persoon van Jezus, niet zijn leer of zijn voorbeeld, maar zijn persoon, ook beteekenis heeft voor de geslachten, die lang na hem zouden komen; en dat die beteekenis in onzen tijd beter is ingezien, dan vaak voorheen?’(†) Wat ik hier waarneem, is eene schromelijke dooreenmenging van historie en godsdienst. Moet het feit, dat veler godsdienstig leven samenhangt met de overtuiging, dat zulk een Christus, als in wien dezen gelooven, werkelijk geleefd heeft, dienst doen, om het historisch bestaan van Jezus te staven? Of omgekeerd dat historisch bestaan de gezondheid van die godsdienstige overtuiging bewijzen? Ik begrijp het niet. Als langs dien weg in de dogmatiek een hoofdstuk over den Christus moet komen, dan zal dat, vrees ik, eene zonderlinge Christologie worden.

Is die methode te volgen? Men moet waarnemen, wat in der vromen gemoed en leven feitelijk omgaat. Ik wil er geen nadruk op leggen, dat men die waarneming blijkens het aangehaalde daar zoo even van bl. 41 al zeer ver moet uitstrekken, om tot een resultaat te komen, zoo men daar ooit toe komt; doch ‘hoeveel moeite heeft het niet in, het godsdienstig leven van onze familieleden, van onze buren te begrijpen; van menschen, die toch in denzelfden geestelijken dampkring zijn opgevoed als wij, die onze lectuur lezen, die - dit vooral - van ons bloed zijn; hoe moeilijk valt het eigen feitelijke vroomheid te onderscheiden onder de dikke laag van voorstellingen en woorden,

(*) A.w., bl. 57.
(†) A.w., bl. 52 vlg.

waaronder verbeelding, overlevering en gewoonte ze hebben bedekt'(*), zelfs de verzekering, met de meest mogelijke oprechtheid geuit: 'Ik geloof dit of dat', bewijst geenszins het werkelijk aanwezig zijn van dat 'geloof'(†). Niet ik, maar Dr. C. zelf maakt dit bezwaar. Is dan zijne methode met eenige kans van slagen te volgen, nog wel buiten dien intiemen kring, buiten zich zelven?

Ik ga nog één stap verder. Volgt iemand die methode in werkelijkheid? Ik heb het artikel van H. Pierson, waarvan Dr. C. met ingenomenheid spreekt, er nog eens op nagelezen. Ik heb nu denzelfden indruk ontvangen, dien ik mij herinner, dat de eerste lezing op mij gemaakt heeft, dezen namelijk, dat men in H. Pierson van 1868 te doen heeft met een man, die door de wetenschap met zijn geloof in de war is geraakt en nu heil zoekt bij eene mystiek, welke leeft bij bevindingen en verschijningen. Wat is de zaak? Men gaat waarnemen bij anderen, omdat men met zijne eigen overtuiging niet meer in het reine is, tot twijfel is vervallen en nu zoekt, of men in andere godsdienstige overtuiging of ervaringen ook vindt, wat vrede en vastheid geeft, - maar zóó komt men niet tot eene dogmatiek. Of men neemt waar, terwijl men zelf eene vaste overtuiging bezit. Dat waarnemen intusschen is meteen critiseeren; men legt aan hetgeen men bij anderen waarneemt, den maatstaf aan van eigen godsdienstige overtuiging, en de waarneming dient, om het recht van die overtuiging beter te constateeren. Het ligt voor de hand, dat wie op deze wijze waarneemt, zich beperken zal tot hen, bij wie hij rekenen kan op een normaal ontwikkeld godsdienstig leven, en dus liefst niet bij de Hoekschewaardsche boeren ter school zal gaan. Natuurlijk ontkent niemand, dat godsdienst zich openbaart in allerlei vormen; en men moet al zeer bekrompen wezen, om in die vormen den godsdienst niet te vinden. Maar waar men het godsdienstig leven, de godsvrucht, wil beschrijven, zal men toch alleen rekenen met die vormen, waarin men recht meent te hebben, een normaal ontwikkeld leven te vinden. Dat recht, ontleent men het niet aan zijne eigen godsvrucht? Is de bron der dogmatiek niet 's menschen zelfbewustzijn? Zal die dogmatiek zelve niet wezen de wetenschappelijke beschrijving van het geloof van den dogmaticus? Onder dogmaticus versta ik geen kamergeleerde, die zijn stelsel uitbroedt zonder zich in contact te stellen met de menschen in zijne omgeving. Neen - deze mensch zal zijne godsdienstige overtuiging en voorstellingen toetsen aan hetgeen hij bij anderen waarneemt; hij zal in betrekking blijven met het godsdienstig leven en streven en zoeken van zijn tijd; hij zal ter schole gaan bij de heroën van ons geslacht; hij zal rekenen met de ervaring, dat hij een goed deel van zijne vorming aan de traditie te danken heeft.

Zal het antwoord op de vragen, die ik daar stelde, bevestigend

(*) A.w., bl. 36.
(†) A.w., bl. 19.

zijn, dan volgt daaruit ten aanzien van hetgeen Dr. C. als de taak der modernen beschouwt, tweeërlei. Vooreerst, aan den eisch, dien hij hun stelt, om eene dogmatiek te geven aan de leeken, *kan* door hen niet worden voldaan. Ik zeg hiermee niet, dat wij - moderne predikanten - geene bepaalde overtuiging kunnen uitspreken; dat wij gedoemd zijn tot scepticisme en dus voor die leeken, bij wie Dr. C. en anderen met hem krachtiger belangstelling in den godsdienst opmerken, dan een tijd geleden het geval was, niets kunnen zijn. Neen, waarlijk niet. Wij gelooven; daarom spreken wij. Al kan ik geen juist omschreven Godsbegrip geven, daarom kan ik positief mijn geloof in God uitspreken. Al ben ik midden in den strijd niet volkomen in het reine over het verband tusschen godsdienst en zedelijkheid, daarom kan ik toch wel beslist zeggen, dat godsdienstige zedelijkheid alleen de ware is en godsdienst, die niet leeft bij het reine hart, de beste nog niet is. Ik mag toch zeer bepaald opwekken tot onvoorwaardelijk gehoorzamen aan den plicht en erbij zeggen, dat die gehoorzaamheid niet mogelijk is, als men in het plichtsgebod niet erkent de wet der heilige Almacht. Ook geeft menig modern predikant, wat men zijne dogmatiek zou kunnen noemen, als hij met zijne oudste leerlingen behandelt wat in de catechisatieboekjes geloofs- en zedeleer wordt genoemd. Maar - waar hij dit doet - zal hij toch aan zijn leerlingen moeten zeggen, dat hij voor hen uitspreekt zijn eigen overtuiging, opdat zij daardoor worden opgewekt, om zichzelven eene bepaalde overtuiging te vormen. Hij kan niet geven eene moderne dogmatiek, die zoo maar is over te nemen, die aan de leeken schenkt die vastheid, welke Dr. C. beweert, dat zij van ons eischen. Met eene wereld- en levensbeschouwing, die fix und fertig daar staat, zijn wij nog niet gereed. Wij verkeeren nog midden in den critischen arbeid. Over de betrekking van godsdienst en zedelijkheid zijn de debatten nog niet gesloten. Moet een hoofdstuk van de dogmatiek aan Christus zijn gewijd? Dr. C. zegt ja - Dr. Hugenholtz zegt neen; en nu komt Dr. Loman met zijne hypothese over het historisch bestaan van Jezus. Neen, der modernen arbeid is geen dogmatische - vooralsnog althans niet - maar een critische. Zij zouden hun arbeid moeten staken en midden in de critiek blijven steken, wilden zij voldoen aan hetgeen Dr. C. van hen eischt. Dus altijd nog afbreken. Nog de tijd van opbouwen niet gekomen. Zoo zucht misschien deze en gene. Mag ik vragen: bouwt hij alleen op, die de resultaten verzamelt, de slotsom opmaakt, en niet hij, die oordeelend, schiftend en langs dien weg al dieper doordringend in het hart der vragen, tot vaste en zuivere resultaten zoekt te komen? Neen, de modernen hebben nog geen stelsel gegeven; zij rusten nog niet van hun arbeid, om alleen het gevondene te verdedigen, - maar al zoekend en oordeelend, strijdend en verwerpend, bouwen zij voort misschien niet aan een stelsel, maar zeer zeker aan den nieuwen tempel van den godsdienst.

Zoo kunnen de modernen niet voldoen aan den eisch, dien volgens Dr. C. de leeken hun stellen, maar - en dit is de tweede gevolgtrekking, die ik uit het bovengenoemde trek, - al konden zij, aan dien eisch *mag* door hen niet worden voldaan. Die eisch is niet wettig. Nog eenmaal herhaal ik, om alle misverstand te voorkomen, dat hiermee niet bedoeld wordt eene rechtvaardiging van het gebruik van vage uitdrukkingen - onze hoorders moeten den indruk verkrijgen, dat wij beslist godsdienstigen zijn. Maar zoo zij meer vragen, eene geloofsleer, die zij hebben over te nemen, dan moeten wij weigeren, ook al konden wij haar geven. Dit toch volgt uit het bovengestelde over dogmatiek, dat ieder zijn eigene dogmatiek moet hebben. Ieder moet zichzelf eene overtuiging vormen; ieder bezitte zijne eigen godsdienstige voorstellingen, wier recht en wier beteekenis hijzelf kan verdedigen. Aan de theologen de taak, om hen hierbij voor te lichten, hunne historische kennis te vermeerderen; ook hun, zoo noodig, wat beter den weg te wijzen in hun eigen inwendig leven. Voor de predikanten de schoone roeping, om hun godsdienstig leven te versterken; hen op te wekken, om meer ernst te maken met de eischen hunner consciëntie; hen te wijzen op hunne levenstaak, hunne verantwoordelijkheid; om hen te bezielen voor een leven van toewijding en geestdrift. Meer hebben zij van ons niet te vragen. Meer kunnen en mogen wij niet geven, of wij houden op modernen te zijn. Zoodra wij voldoen aan den eisch, door Dr. C. ons gesteld, gaan wij, zonder het te willen, terug naar de orthodoxie; wordt de predikant weder, wat wij Goddank niet meer zijn, de man, die boven de gemeente staat, meer weet van God en goddelijke dingen dan zij en als de mond Gods haar de leer der zaligheid verkondigt. Ik zeg niet, dat Dr. C. dit wil, - maar van zijn eisch zijn dit de gevolgen, als ik goed zie.

Trouwens, al konden en mochten wij aan dien eisch voldoen, of wij dan de moderne leeken veel zouden baten, ziedaar, waaraan Dr. C. zelf mij twijfelen doet. Hem heeft het getroffen, hoe niet de Protestantsche groote kerken, die godgeleerde kerken zijn, den Protestantschen geest onder de volken hebben 'voortontwikkeld'; hoe dit veeleer geschied is door kleine dissentergemeenten, van wier bescheiden bestaan men moeite heeft de sporen te vinden, maar die eene toekomst hadden en wier geest den nieuwen tijd beheerscht(*). Hoe hij deze opmerking rijmt met hetgeen hij vier bladzijden verder schrijft, dat nl. die groote kerken, omdat zij godgeleerde kerken zijn, zooveel duurzamer bestand hebben gehad dan de kleinere sekten, en dus die kerken van hooger waarde worden geacht dan die sekten, dat laat ik aan Dr. C. over. Den modernen kan het nooit te doen zijn, om eene godgeleerde kerk te stichten of te helpen handhaven; zij doen wat beters voor de leeken, als zij de taak verrichten van die kleine dissentergemeenten. Dan moge men straks van hun bestaan met moeite de

(*) A.w., bl. 97.

sporen vinden, zij hebben een goed werk gedaan: den Protestantschen geest onder de menschen ontwikkeld.

Daarop komt het aan, dien geest in de menschen te versterken, te reinigen; dien geest - een geest van vrijheid; van vrijheid, omdat hij niet leeft bij vormen, bij eene leer, maar bij zedelijken ernst, bij vroomheid des harten; omdat hij van den mensch eischt onbepaalde gehoorzaamheid aan de wet van den Heilige in zijn geweten. Daar moet komen in dit geslacht meer van dien levensernst, die zich uitspreekt in dat kloeke woord: wat baat het een mensch, al wint hij de geheele wereld en leidt schade aan zijne ziel! Dr. C. wijst erop, hoe door de radicale modernen ascetisme wordt gepredikt. Nu ja - laat er wat meer ascetisme komen onder deze menschen! Geene dwaze wereldverachting - maar nog liever die dan die wereldliefde, die niet rekent met de dingen, die boven zijn, en met de dingen, die in den mensch zijn. Vooral onze jonge menschen mogen wel leeren ‘vasten’. Hunne blijmoedigheid en hunne geestdrift zullen er meer winst bij hebben dan schade. Volgens Marcellus Emants schijnt ons volk weldra te zullen zijn eene nation éteinte. Dat allen, die ons volk en dus ons jong Holland liefhebben, zich aaneensluiten, om die meening tot eene leugen te maken. Allen - hier is de taak niet alleen van theologen of predikanten, maar van allen, die den godsdienst en ons volk liefhebben. Hier valt alle onderscheid van godgeleerden en leeken weg. Die laatsten - die laatsten meer nog dan de eersten - vinden hier hun werk aangewezen. O, ik zou die leeken, die hunne handen in onschuld wasschen, willen wakker roepen met donderend bazuingeschal. ‘Wie hart heeft voor zijn volk, voor het lijden en strijden van zijn volk, en erkent, dat het zout der aarde, in stede van smakeloos te worden buitengeworpen en vertreden, veeleer de spijzen moet zouten en voor bederf bewaren, mag zich - ik zeg dit Meyboom met vollen ernst na - mag zich niet onttrekken aan de vervulling van een plicht, die ook hem is opgelegd. In zijn woelig maatschappelijk leven ruime hij een plaats in voor de gedachte, dat hij, als onder de vleugelen van het Christendom geboren en gekoesterd, ook verplichtingen heeft jegens dat Christendom. Met zijn geld en met zijn persoonlijkheid steune hij elk pogen, dat ondernomen wordt om licht en warmte te wekken en in overeenstemming is met de richting van zijn geest. Al ware 't ook dat de Kerken van het heden tot de laatste toe haar recht van bestaan verloren en onze liefde verbeurd hadden, dan nog zou het ons voegen, niet naar huis terug te keeren met de gedachte, dat wij uit een eeuwenlangen droom tot helder zelfbewustzijn ontwaakten, maar te gaan naar het marktplein, waar de Heer zijn dienaren huurt, die moeten werken in zijn wijngaard; dan nog zou het ons voegen, niet met dubbelen hartstocht ons te wijden aan onze diners en concerten en bals, onze kunstbeschouwingen en onze lectuur, maar voor een wijle ons op te sluiten in

onze binnenkamers, ten einde ons zelven af te vragen, wat er nu gedaan en wel door ons gedaan moet worden om den geestelijken honger te verzadigen van de kinderen dierzelfde vaderen, die eertijds met edele toewijding en grootsche zelfverzaking onze indrukwekkende cathedralen gesticht hebben! Al ware 't ook dat de Kerken van het heden op het punt stonden van tot de laatste toe in puin te vallen, dan nog, ja dan juist zou het onze taak zijn om het puin weg te ruimen en den bodem te bereiden voor den tempel, die verrijzen zal in het verschiet!'(*)

Zwolle, Juni 1882.

J. VAN DEN BERGH.

(*) Meyboom, a.w., bl. 70 verv.

Staatkunde en geschiedenis.

Zuid-Amerikaansche diplomatie in den oorlog tusschen Chili, Peru en Bolivia.

De gebeurtenissen in de Transvaal hebben in 1881 vele anderen in onze belangstelling op den achtergrond gedrongen. Ruim een jaar is er voorbijgegaan, sinds geheel Europa in gespannen verwachting het oog gevestigd hield op den ongelijken strijd, in Zuid-Afrika door Engeland's overmoed uitgelokt.

Groot was de sympathie voor die kleine maar dappere schaar, welke eene geregelde krijgsmacht tot tweemaal toe met verlies deed afdeinzen en daardoor toonde, dat zij voor de verdediging harer miskende rechten tot het uiterste bereid was. Toen dan ook door de Engelsche regeering onderhandelingen met de aanvoerders der hoeren geopend werden, juichte de geheele beschaafde wereld deze moedige daad van het Kabinet-Gladstone toe. Want er behoorde moed toe, om ten aanzien eener machtige natie, wier eigenliefde daarbij door de herhaalde nederlagen der Britsche wapenen zoo diep gekrenkt was, tot het openlijk erkennen van het goed recht der Transvaalsche boeren te durven overgaan. Door de teruggave der kolonie aan hare wettige bezitters erkende Engeland in beginsel, dat de inlijving der republiek in 1877 wederrechtelijk en derhalve in strijd met de bepalingen van het volkenrecht geschied was.

Wel is het te hopen, dat dit voorbeeld van Engeland ons alweder eene schrede verder gevoerd heeft op den weg, die ertoe leiden moet, den oorlog in de toekomst zooveel mogelijk te beperken. 't Is niet te ontkennen, dat wij in de laatste jaren dien weg reeds ingeslagen zijn, dank zij den arbeid van een Blüntschli, een Wheaton, een Rollin-Jacquemyns, en meer anderen Zij en hunne werken, die thans algemeen verspreid zijn, hebben er zeker niet weinig toe bijgebracht, om de meening ingang te doen vinden, dat kleine internationale geschillen in de meeste gevallen door eene arbitrage commissie kunnen en moeten worden uit den weg geruimd.

Natuurlijk zullen de oorlogen, op die wijze beperkt, nimmer geheel vermeden worden, zelfs dan niet altijd, wanneer het bestaande geschil van weinig beteekenis is. Konden wij ons, zooals in de vergadering van meer dan één vredebond ter sprake is gebracht, eene internationale scheidsrechterlijke commissie denken, waarin de voornaamste rechtsgeleerden en staatslieden uit Europa en Amerika zitting zouden hebben, dan is het niet twijfelachtig, of hare beslissing zou dikwerf de partijen evenmin kunnen bevredigen als door hen geëerbiedigd worden. Geen scheidsgerecht ter wereld zou een oorlog als dien van 1870-71 of den jongsten tusschen Rusland en Turkije hebben kunnen voorkomen. Waar een eeuwenoude haat twee volken naar het zwaard doet grijpen; waar de oorzaken, die aanleiding tot den strijd geven, veel dieper liggen dan de dikwerf vrij onnoozele voorwendselen, die tot het afbreken der diplomatieke betrekkingen hebben gediend, is het bijna belachelijk, nog aan een scheidsgerecht te durven denken. Doch zoover behoeven wij niet eens te gaan. Hoe menige krijg wordt kunstmatig voorbereid; hoe dikwerf worden volken, soms van denzelfden stam, tegen elkander in 't harnas gejaagd, om, wanneer naijver en jaloezie de hartstochten hebben opgezweept, van beide zijden tot geweld over te gaan. 1866 levert daarvan nog een treffend voorbeeld, en thans, zestien jaar later, vinden wij er andermaal een in den nog niet geëindigden oorlog aan de zuidkust van den Grooten Oceaan. Daar hebben drie volken, die wat afkomst, taal, zeden en gewoonten betreft, bijna één mochten genoemd worden; wier geschiedenis en verleden tot op de helft dezer eeuw zoo nauw hand aan hand ging, elkander met eene woede en hardnekkigheid bestreden, waarvan men ternauwernood in een der jongste Europeesche oorlogen een tweede voorbeeld zoeken zou. De strijd, door Chili tegen Peru en Bolivia gevoerd, is wel een bewijs, dat al de hierboven genoemde factoren, die schijnbaar toch slechts kunnen dienen, om de vriendschapsbetrekkingen tusschen stamverwante volken nauwer aan te halen, al zeer weinig gewicht in de balans der buitenlandsche staatkunde leggen, wanneer deze, uit welke oorzaken dan ook, in tegenovergestelde richting dreigt over te slaan. Daarom is het te betreuren, dat aan de gebeurtenissen, die aanleiding tot dezen oorlog gegeven hebben, in Europa over 't algemeen zoo weinig belangstelling geschonken is. Wel zijn zij de moeite eener nadere beschouwing waard, al ware het alleen maar, om eruit aan te toonen, hoe ook hier weder het recht van den sterkste heeft geheerscht en geweld is gebruikt, voordat nog alle middelen, om tot eene schikking te geraken, waren uitgeput.

I.

Te recht heeft een Fransch schrijver(*) gezegd, dat zelden de staatkundige en economische toestand van twee aan elkander grenzende

(*) Ch. de Varigny.

Staten, die beiden nog slechts in hunne opkomst zijn, een scherper contrast heeft vertoond dan die van Peru en Chili voor het uitbreken van dezen oorlog. Aan de eene zijde een krachtig bestuur, orde, welvaart, goede financiën en geduchte strijdkrachten; aan den anderen kant regeeringloosheid en wanbeheer, een dagelijks toenemend verval van handel en nijverheid, geldgebrek, en eindelijk eene ledige staatskas benevens eene zeer aanzienlijke hoeveelheid schuld. En deze toestand dagteekende voor Peru waarlijk niet van eenige jaren herwaarts. De strijd, om de Peruanen van het Spaansche juk te bevrijden, waaraan mannen als Bolivar, O. Higgins, St. Martin en anderen zoo roemrijk hadden deelgenomen, had slechts weinig vruchten afgeworpen en was eene ondankbare taak geweest, zooals Bolivar later zelf herhaaldelijk verklaarde. Want tot 1828 bleef Opper-Peru met korte tusschenpoozen het tooneel van een guerilla-oorlog en van volslagen regeeringloosheid. Ook in latere jaren verbeterde de toestand niet. Slechts aan den President Gamara gelukte het, zich gedurende eenige jaren in het gezag te handhaven, doch ook hij werd in 1841 genoodzaakt de vlucht te nemen. Reeds twee jaar vroeger had zich Neder-Peru, onder den naam Bolivia, van Opper-Peru onafhankelijk verklaard. Van 1842-1862 genoot Peru eene betrekkelijke rust en schenen betere tijden voor de zoo geschokte republiek te zullen aanbreken, toen in laatstgenoemd jaar opnieuw te Lima eene omwenteling uitbrak. Van toen af volgde de eene pronunciamento op de andere, zoodat de hoofdstad in een tijdvak van vijf jaar, van 1870-1875, niet minder dan viermaal van gezag verwisselde. In 1867 verloor Don Ignacio Prado, een man van groote geestkracht en buitengewone bekwaamheid, den presidentszetel door een oproer onder het leger, en in 1875 werd hij door datzelfde leger opnieuw met het gezag bekleed. Aan zulk een toestand paarde zich natuurlijk geldgebrek. Het beroep, door Peru in 1870 en 1872 op de Europeesche geldmarkt gedaan, had, door de ontdekking der rijke guano- en salpetervelden, een gunstig onthaal gevonden. Maar reeds een jaar later was de republiek niet meer in staat, hare financieele verbintenissen na te komen en bedroegen de uitgaven voor 1873 de helft meer dan de inkomsten. Daar een groot gedeelte der Peruaansche staatsschuld zich in handen van Engelsche fondsenhouders bevond, zoo is het licht te begrijpen, waarom, toen de oorlog onvermijdelijk scheen, de openbare meening te Londen en elders zeer ten gunste van Chili gestemd was.

De Britsche crediteuren begrepen te recht, dat in het voor Peru gunstigst geval, wanneer het zegevierend uit den strijd mocht treden, er voor hen toch hoegenaamd geen vooruitzicht bestond, om voorloopig nog aan eene schuldregeling te kunnen denken. De financieele toestand dier republiek kon zelfs door een voorspoedig gevoerden oorlog niet gebaat worden. Alle krediet was in de laatste jaren uitgeput, en de rijke guanovelden op de Chincha-eilanden waren reeds bijna geheel

in vreemde handen overgegaan. Wat de goudmijnen van Peru eenmaal voor Spanje waren, was de guano thans voor Peru geweest, nl. eene bron van verkwisting, een schat, waaruit men naar goedvinden putten mocht, in de meening, dat er geen eind aan was.

Toen ten slotte een staatsbankroet onvermijdelijk scheen, greep de Peruaansche regeering naar een laatste redmiddel. Hooge uitvoerrechten werden van het salpeter geheven, juist in een tijd, dat de handel in dit artikel eenige vergoeding beloofde voor den meer en meer afnemenden guano-uitvoer.

Ongelukkig had deze maatregel geheel andere gevolgen, dan men te Lima verwacht had. De uitvoerrechten brachten niet alleen weinig geld in de schatkist, maar ook de salpeterhandel verliep binnen een jaar bijna geheel. De meeste Europeesche schepen verlieten de Peruaansche havens Callao en Iquique, om zich naar Mejillones en Antofagasta te begeven en daar hunne lading in te nemen. De beide laatste havens behoorden aan Bolivia, welke Staat slechts een zeer gering uitvoerrecht hief van de groote Chileensche salpetermaatschappijen, die zich in Atacama gevestigd hadden. Hierdoor konden dezen dit artikel tot veel billijker prijs leveren, terwijl de qualiteit voor die uit Peru niet behoefde onder te doen. Op deze wijze werd aan den Peruaanschen handel een nieuwe en gevoelige slag toegebracht. Later zal het blijken, hoe het Kabinet te Lima aan die concurrentie een eind trachtte te maken, door Bolivia tot een maatregel te bewegen, die als de hoofdoorzaak van den jongsten oorlog moet worden beschouwd.

Zoo was de toestand van een rijk, dat tot een der door de natuur meest begaafde landen der wereld mag gerekend worden. Inwendig door onlusten geteisterd en met een onvermijdelijk staatsbankroet in 't verschiet, aan zijne grenzen een vijand, die slechts naar eene gelegenheid zocht, om zijn gebied uit te breiden, en die daartoe, zooals de gebeurtenissen hebben bewezen, ruimschoots de kracht had en toegerust was.

Wat Chili betreft, evenals Peru had het na den vrijheidsoorlog tegen Spanje een tijd van bloedige binnenlandsche onlusten gekend, doch het was die spoedig te boven gekomen, toen eenmaal de rust onder een krachtig bewind wedergekeerd was. Sedert de laatste dertig jaren genoot die Staat een ongekenden voorspoed, die met de ontdekking der goudmijnen in Californië begon. Tot 1848, toen de eerste landverhuizers en gouddelvers naar die streken te Valparaiso aankwamen, had de handel van Chili ter zee zich meerendeels bepaald tot eene weinig uitgebreide kustvaart, terwijl de handelsbetrekkingen met Europa van zeer geringe beteekenis waren. Hierin kwam nu verandering. Vooreerst moesten alle uit Europa komende schepen, met bestemming naar Californië, hun weg door de straat van Magellaan of om Kaap Hoorn nemen, en Valparaiso was de eerste haven, waar zij na eene

langdurige zeereis het anker lieten vallen, om zich van proviand en drinkwater te voorzien. Eveneens liepen de naar Europa terugkeerende schepen eene der Chileensche havens binnen, voordat de reis om Amerika's zuidspits ondernomen werd. Deze laatsten brachten niet het minste voordeel aan, want niet zelden lieten de gouddelvers hier een gedeelte hunner schatten achter. In Californië was aanvankelijk aan alles gebrek, waarvan ondernemende kooplieden en cargadoors in Chili spoedig partij wisten te trekken. Met alle voortbrengselen en artikelen, die het land opleverde of van elders ontving, voeren hunne koopvaarders naar het goudland. Binnen één jaar, reeds in de eerste helft van 1849, was het monopolie van den handel op het toekomstig San-Francisco in hunne handen. Granen, vruchten, olie, wijnen, manufacturen en wapens, alles werd uit de Chileensche havens aangevoerd. Het Californisch goud stroomde naar Chili. Valparaiso, Valdiva en Conception werden groote en welvarende steden, zoodat binnen een tijdvak van vier jaar (1848-1852) de handelsomzet in eerstgenoemde haven zich zelfs vervijfvoudigde.

Jammer voor Chili, mocht deze toenemende voorspoed en ontwikkeling niet lang duren. Nadat de Panama-spoorweg voor het verkeer geopend was, werd uit Antwerpen en de Engelsche havens een geregelde maildienst op New-York ingesteld, waardoor de transito handel op westelijk Amerika dus een korteren weg nemen kon. Niettemin bleef deze Staat nog geruimen tijd in rechtstreeksche verbinding met de Europeesche havens, daar vele reeders en kooplieden aan de langdurige reis om Kaap Hoorn de voorkeur gaven boven de aanzienlijke kosten, die aan het vervoer over de landengte van Panama, in verband met het overladen der goederen, verbonden waren. Eerst toen de Pacific-spoorweg eene verbinding tusschen New-York en San Francisco had tot stand gebracht, verloren de Chileensche havens voor den transitohandel alle waarde.

Hoe kortstondig dit tijdperk van bloei ook geweest was, Chili had er zijn voordeel mede weten te doen. De uitgebreide handelsbetrekkingen, die met zulk een gunstig gevolg bekroond waren, hadden den ondernemingsgeest der natie opgewekt, en de rijke kooplieden en cargadoors van Valparaiso lieten zich zoo spoedig niet ontmoedigen. Zij gingen voort met het uitrusten van schepen op Californië en Midden-Amerika, waardoor Chili de aanzienlijkste handeldrijvende Staat onder de Zuid-Amerikaansche republieken bleef. Overal in het land heerschten daarbij welvaart en orde. Landbouw en veeteelt waren door de regeering zooveel mogelijk begunstigd, en vooral eerstgenoemde had eene aanzienlijke vlucht genomen. In de Andes waren rijke zilver- en kolenmijnen ontdekt en in ontginning gebracht. Voeg hierbij, dat Chili beschikken kon over eene talrijke vloot, met flinke en geoefende zeelieden bemand, een klein maar goed uitgerust en gewapend leger, waarin de strengste krijgstucht heerschte, en

eene ruim gevulde schatkist, dan is het zoo vreemd niet, dat deze mogendheid er langzamerhand op bedacht was, van hare hulpbronnen partij te trekken, om zich elders schadeloos te stellen, toen door een samenloop van omstandigheden het monopolie van den handel op Amerika's westkust noordwaarts verplaatst werd. Dit ten minste wil ook de schrijver niet ontkennen, die in een Fransch tijdschrift slechts enkele bladzijden aan de oorzaken hiervan wijdt, doch overigens zijne sympathie voor Chili niet verbergt(*).

Het is voorzeker geene gemakkelijke taak, de juiste aanleiding tot een oorlog, die nog zoo kort geleden plaats had, op te sporen, te meer, omdat er nog zoo weinig gegevens, daarop betrekking hebbende, beschikbaar zijn. Wel werden enkele officieele documenten betreffende de gevoerde onderhandelingen door de wederzijdsche regeeringen openbaar gemaakt, doch dezen gelden bijna allen de gebeurtenissen, die rechtstreeks tot het afbreken der diplomatieke betrekkingen geleid hebben. De meesten zijn van het Kabinet te Santiago uitgegaan en verdienen geen al te groot vertrouwen, zooals wij later gelegenheid zullen hebben aan te toonen. Bovendien moet de eigenlijke aanleiding tot den oorlog niet gezocht worden in de gebeurtenissen, die kort daaraan voorafgingen; zij dagteekent van jaren herwaarts. Één zaak staat echter vast, nl. dat de Chileensche diplomatie zich niet minder goed van hare taak gekweten heeft dan het leger en de vloot, zoodat de verkregen uitkomsten voor een niet gering gedeelte aan haar te danken zijn. Zoo heeft zij behendig partij weten te trekken van het misnoegen, in Engeland veroorzaakt door de eigendunkelijke handelwijze der Peruaansche regeering ten opzichte der staatsschuld. Toen na het eerste tijdperk van den oorlog Chili meester ter zee geworden was, toonde het Kabinet te Santiago zich na eenige onderhandelingen, die door bemiddeling van zijn gevolmachtigde te Londen gevoerd werden, terstond bereid, om, onder zekere voorwaarden, den uitvoer der guano uit de geblokkeerde Peruaansche havens toe te staan. Later, toen Iquique en Arica door Chileensche troepen waren bezet, leende deze gevolmachtigde een gewillig oor aan alle voorstellen, die hem door de Peruaansche schuldeischers werden gedaan, om tot eene definitieve schikking te geraken. Na de verovering van Lima was echter nog niets beslist, en eerst toen bleek het vrij duidelijk, dat Chili de onderhandelingen op de lange baan wilde schuiven. Want toen kort daarna de houders der Peruaansche schuld met nieuwe voorstellen tot eene re-

(*) C. de Varigny, *La guerre du Pacifique,* in de *Revue des deux Mondes*, 15 Juin, en volgende nommers. Bl. 355 zegt de schrijver o.a.:
'Le Chili se sentait à l'étroit dans ses limites actuelles; à l'est les Andes, au sud la mer du pôle, à l'ouest l'Océan. - Au Nord seul il pouvait s'étendre. En marchant vers le nord, il se rapprochait de l'isthme, du mouvement européen. Le Nord l'attirait, ainsi que l'aimant le fer. Les nations comme les individus, subissent ces influences extérieures, résultat pour elles de leur situation géographique et économique. Depuis un siècle les États-Unis sont en marche vers l'ouest, ils ne se sont arrêtés qu'après avoir atteint les rives du Pacifique.'

geling te voorschijn kwamen, werden dezen door de Chileensche regeering van de hand gewezen. Het is bekend, hoe zelfs op dit oogenblik de onderhandelingen nog niet als volkomen geslaagd kunnen beschouwd worden.

Veel ernstiger was de taak der Chileensche diplomatie, om het hoofd te bieden aan gevaren, die van eene andere zijde dreigden. Ook hiervan kweet zij zich met beleid. Zoo wist zij Ecuador, dat reeds half tot het verbond tusschen Peru en Bolivia was toegetreden, tot onzijdigheid te bewegen.

De gevaarlijkste vijand dreigde echter uit het Oosten. Sinds jaren bestond er tusschen Chili en de Argentijnsche republiek geschil over het bezit van Araucanië en Patagonië. Wel scheen het op het laatst van 1877 tusschen beide Staten tot eene schikking te zullen komen, daar de scheidsrechters, die van beide zijden met de grensregeling waren belast, het eindelijk eens geworden waren, maar tegen alle verwachting werd het door hen ontworpen tractaat, dat nog in 'tzelfde jaar door de Chileensche Kamer in behandeling genomen werd, met groote meerderheid van stemmen verworpen, naar het heette, wijl het geen genoegzamen waarborg voor de toekomst gaf. Toen hiervan te Buenos-Ayres mededeeling geschiedde, was de verbittering jegens Chili groot. In eene boodschap aan het Congres verklaarde dan ook de President der Argentijnsche republiek, dat, nu de onderhandelingen door Chili plotseling waren afgebroken, het Kabinet te Buenos-Ayres al zijne aanspraken op het bezit van Patagonië bleef handhaven. Wij zijn vast besloten, zeide hij, onze rechtmatige vorderingen, die op het verdrag van 1810 gegrond zijn, niet prijs te geven. Moge de Chileensche regeering alsnog spoedig tot andere inzichten komen, aangezien eene vreedzame oplossing dezer quaestie voor beide volken zeker wenschelijk is.

Hieruit blijkt dus wel, dat de toestand destijds vrij gespannen was. Te Buenos-Ayres heerschte groote opgewondenheid onder de bevolking, terwijl ook de volksvertegenwoordiging en de pers eenstemmig de regeering aanmoedigden, op den ingeslagen weg voort te gaan, zoodat zelfs oorlogsschepen naar de kust van Patagonië gezonden werden.

Doch de Chileensche diplomatie wist den storm, die aan het opsteken was, te bezweren. Een buitengewoon gezant werd naar Rio de Janeiro gezonden, om de Braziliaansche regeering gunstig voor Chili te stemmen en van den tusschen dit keizerrijk en de Argentijnsche republiek bestaanden naijver partij te trekken. Die naijver dagteekende reeds van den in 1870 gesloten vrede met Paraguay, waarbij o.a. van dien Staat de vrije vaart op de Parana-rivier bedongen was. Met leede oogen zagen de Braziliaansche kooplieden, hoe deze voorwaarde bijna uitsluitend aan het handeldrijvend Buenos-Ayres ten goede kwam, en meermalen reeds hadden de wederzijdsche regeeringen elkander beschuldigd, dat ieder voor zich alle voordeelen van dien vrede trok. De

Chileensche gevolmachtigde vond dan ook te Rio een gunstig onthaal, en de vrees voor Brazilië bleef niet zonder invloed op de weifelende houding, die de Argentijnsche republiek aanvankelijk bewaarde, toen Chili aan Peru en Bolivia den oorlog had verklaard.

De beslissende nederlagen, door eerstgenoemden Staat achtereenvolgens te zee en te land aan zijne tegenpartij toegebracht, deed de oorlogzuchtige gezindheid te Buenos-Ayres werkelijk bedaren, zoodat de neutraliteit niet alleen gehandhaafd bleef, maar zelfs de onderhandelingen met Chili over de Patagonische grensquaestie in 1879 weder opgevat werden.

Het gevaar voor eene uitbreiding van het Peru-Boliviaansch verbond was dus bij het uitbreken van den oorlog voor Chili niet groot. In de volgende bladzijden zullen wij nu de oorzaken, die aanleiding tot dat verbond gaven, trachten op te sporen, zoomede het ontstaan der Atacama-quaestie, benevens de aanspraken van Chili en Bolivia op die landstreek. Vooraf is het daartoe noodig, in enkele geschied- en aardrijkskundige bijzonderheden te treden, die, ofschoon zij geene boeiende lectuur vormen, toch werkelijk van veel belang zijn met betrekking tot het geschil, dat reeds bijna eene halve eeuw tusschen beide Staten hangende was en als de rechtstreeksche aanleiding tot den jongsten oorlog moet worden beschouwd.

II.

In April 1818 was het overschot der Spaansche strijdkrachten in Chili, door het bloedig gevecht bij Maypo, genoodzaakt geworden, het grondgebied van dien Staat te ontruimen. Na den eigen bodem van vijanden gezuiverd te hebben, trok eene afdeeling Chileensche troepen onder Generaal St. Martin naar Peru, om de Peruanen in den strijd tegen de Spanjaarden bij te staan. De slag van Ayacucho (10 December 1824) besliste over het lot der Andes-Staten; de laatste Spaansche troepen werden geslagen en gingen kort daarop te Callao scheep. Aan de dapperheid der Chilenen dankte dus ook Peru zijne onafhankelijkheid, ofschoon het zich voor de bewezen diensten vrij ondankbaar betoonde, door afzonderlijk met Spanje vrede te sluiten. Feitelijk bleef Chili tot 1844 met het moederland in oorlog, daar het eerst in dat jaar tot een verdrag kwam, waarbij de noordelijke en zuidelijke grens aldus in artikel I van het vredestractaat werd aangegeven:

Zijne Katholieke Majesteit erkent de Chileensche republiek als een vrijen en onafhankelijken Staat, wiens gebied zich van Kaap Hoorn tot de woestijn van Atacama uitstrekt; ‘desde el desiërto’, zoo luidde de Spaansche tekst.

De hier gekozen uitdrukking was, wat Chili's noordelijke grens betreft, vrij onbepaald, doch wij zullen spoedig zien, dat, hoe ruim de beteekenis daarvan ook genomen moge worden, er nimmer sprake van

kan zijn geweest, dat daardoor aan dien Staat grondgebied benoorden 24° ZB. toegewezen werd.

Vooraf zij echter opgemerkt, dat de noordelijke grenzen van Chili nimmer in eenig ander verdrag nauwkeuriger schijnen aangegeven te zijn. In de in 1818 met Peru gesloten overeenkomst en in het tractaat van 1825 met die mogendheid wordt eveneens de Atacama-woestijn als grens genoemd. Dat zulks te eeniger tijd tot moeielijkheden aanleiding geven kon, was hierom te meer te voorzien, wijl het noordelijk gedeelte der Chileenscheprovincie Cocuimbo, het district Atacama, bijna even onvruchtbaar is als de woestijn van dien naam, zich daar geene terreinafscheidingen bevinden en derhalve juist eene scherpe definitie der grenzen wenschelijk ware geweest. Evenwel, vóór het jaar 1842 heeft Chili nimmer getracht aanspraak te maken op eenig grondgebied noordelijk van 25° ZB., en het ontbreekt overigens niet aan bewijzen, om te kunnen aantoonen, dat de vorderingen, die deze mogendheid later op dat gebied heeft doen gelden, niet rechtmatig zijn geweest. Voldoende blijkt zulks uit de werken van oude Spaansche en Chileensche geschiedschrijvers, omdat allen hierin overeenkomen, dat Atacama, van de vroegste tijden der Spaansche overheersching af, deel heeft uitgemaakt van de Spaansche kolonie Peru. Wij zullen dit met eenige voorbeelden staven.

Eene der oudste geschiedkundige bronnen over Chili zijn de gedenkschriften van Pedro de Valdivia. In 1540 door Pizarro tot opvolger van Almagro benoemd, werd hij in 1543 door Nunez de Vela tot eersten Kapitein-Generaal verheven, welke waardigheid hij meer dan 10 jaar bekleedde. In zijne gedenkschriften en die van zijn tochtgenoot Alonso de Gongora y Marmelejo, welke eerst in 1784 te Madrid zijn uitgegeven, wordt als Chili's noordelijke grens het dal van Capiapo (ten zuiden van de Atacama-woestijn) aangeduid.

In 1641 zag te Rome eene geschiedenis van Chili door Alonzo Ovallo het licht. In dit werk, dat nog heden als eene der beste geschied- en aardrijkskundige bronnen wordt beschouwd, die over dit rijk in de 17de en 18de eeuw geschreven zijn, wordt eveneens de parallel van 25° als grensscheiding tusschen de Spaansche koloniën Chili en Peru opgegeven.

In het laatst der vorige eeuw (1788) verscheen te Barcelona eene geschiedenis van Chili van de hand van Ignacio Molena en Pedro Olivares, twee Jezuïeten. Bij dit werk was een atlas gevoegd, waarop de noordelijke grenzen der toenmalige kolonie zeer nauwkeurig waren aangegeven. Van den berg San Benito, een der Andes-toppen op 24° 30′ ZB., loopt de grensscheiding in noordwestelijke richting naar de kust van den Grooten Oceaan, die zij juist onder 25° ZB. ontmoet.

Ook de werken van Carvallo, Luïs Tribaldos en anderen komen, wat de noordelijke grenzen van Chili betreft, vrij wel overeen, evenals de meeste oude atlassen en kaarten.

Vermelding verdient evenwel nog een geschied- en aardrijkskundige gids van Peru, die in 1778 op last van den toenmaligen onderkoning, Don Manuel Guirior, geschreven is door den Spaanschen geograaf Cosme Buena. Aan dezen werd vergunning verleend, om van alle documenten uit het regeeringsarchief te Lima gebruik te maken, eene ongekende vrijgevigheid in die dagen. Omtrent Peru's zuidelijke grens zegt de schrijver o.a. het volgende:

'Atacama wordt door de parallel van 25° ZB. in tweeën verdeeld. Het noordelijk deel behoort tot het Peruaansche landschap Charcas en wordt weder in Opper- en Neder-Atacama gesplitst. Neder-Atacama heeft eenige goede havens, daaronder Cobya (22° 21′), de baai van Mejillones (23°) en die van Nuena-Senora. Het omvat twee kerkelijke diocesen, dat van San Francisco (thans San Pedro d'y Atacama) met de dorpen Tocomaso, Socayre, Soncor en Antofagasta, en dat van Chiuhiu met Caspana, Calama en Cobya.'

Twee dier dorpen hebben in den jongsten oorlog eene zekere vermaardheid bekomen, nl. Antofagasta, waar de Chileensche salpetermaatschappijen het monopolie van den uitvoer voor Zuid-Atacama gevestigd hadden, met welks gewelddadige bezetting de vijandelijkheden door Chili geopend werden, en Calama, eene oase, het middelpunt van den handel tusschen Potosi en de kuststreek, die eveneens, dadelijk na de oorlogsverklaring aan Peru en Bolivia, door den Chileenschen Kolonel Sotomayor overrompeld en bezet werd.

In de meeste oude zoowel als in de nieuwere aardrijkskundige woordenboeken wordt van de Atacama-woestijn gewag gemaakt, als tot Peru behoorende. Zoo bijv. bij Martinière en Échard, Balbi de Peuchet, Bouillet, enz. In de geographisch-geschiedkundige beschrijving der Spaansch-Zuid-Amerikaansche koloniën, in 1752 door Murillo Valverde te Madrid uitgegeven, wordt zelfs de Zout-rivier, die door het dal van Capiapo stroomt, als noordelijke grens van Chili genoemd. In Martinière en Échard is omtrent Atacama het volgende aangeteekend: 'Atacama désert de l'Amérique méridionale dans le royaume du Pérou, près du Chili. Il s'étend le long des côtes du Pacifique, dans le pays que nous appelons "Las Charcas", entre la ville d'Arica et la rivière du Coprapo.'

In Bouillet's *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie* (in 1859 te Parijs uitgegeven) leest men:

'Atacama, ville de Bolivie, chef-lieu d'une contrée du même nom par 72° 6′ long. O. et 21° 52′ lat. S.'

Tot 1842 heeft dan ook, zooals reeds gezegd is, Chili steeds Bolivia's recht op Atacama stilzwijgend erkend. In de overeenkomst van 1825 werd nogmaals tusschen Peru en Chili het Uti possidetis gehandhaafd, derhalve de grensscheiding der vroegere Spaansche koloniën. Wel scheidde zich Bolivia later van Peru af, doch dit doet natuurlijk niets ter zake. Trouwens, twee Chileensche geschiedschrijvers hebben met prijzenswaardige onpartijdigheid Chili's aanspraken op Atacama voor

onwettig verklaard: M. Manuel Albano in zijne geschiedenis der constitutie van 1833 en M. Amunategui, die in zijn in 1858 uitgegeven werk het recht van Chili op het bezit van Araucanië en Patagonië handhaaft.

Uit een en ander, hier aangevoerd, blijkt dus voldoende, dat de vorderingen, welke Chili sedert 1842 langzamerhand op het geheele Atacama-gebied tot 23° ZB. heeft doen gelden, op zeer goede gronden kunnen betwist worden. Wel heeft het Kabinet te Santiago getracht, voor die vorderingen bewijzen aan te voeren, doch het is hierin niet geslaagd. Volkomen verdiend is echter het verwijt, dat sedert 1866 de Boliviaansche regeering herhaaldelijk getroffen heeft, nl. dat zij nimmer iets voor de ontwikkeling van handel en nijverheid in Atacama gedaan heeft, evenmin als zij zich aanvankelijk om de vorderingen der vreemde landverhuizers bekreunde. Daarbij beging zij de groote fout, de eerste aanspraken van Chili op het gebied tot 24° ZB. in overweging te nemen, om daaraan, zooals wij spoedig zullen zien, bij het verdrag van 1866 gedeeltelijk toe te geven. Het is dus zeer natuurlijk, dat laatstgenoemde Staat, eenmaal in 't bezit van een gedeelte der rijke salpeterdistricten gekomen, de emigratie daarheen op alle mogelijke wijzen aanmoedigde, zoodat de oorspronkelijke bevolking spoedig in getalsterkte door het steeds toenemend getal Chileensche landverhuizers aanzienlijk overtroffen werd. Dezen vestigden zich echter ook in andere streken van Atacama, waar de exploitatie der salpetervelden ruime winst beloofde, zoodat reeds in 1872 Antofagasta eene Chileensche kolonie geleek. Toen dan ook de oorlog uitbrak, had Chili zijne aanspraken op bovenbedoeld gebied weten voor te stellen als een feit, dat voor geene ernstige wederlegging vatbaar was(*).

De ontdekking der salpetervelden in Atacama dagteekent van het jaar 1840. In Februari van dat jaar begaven zich eenige mijnwerkers uit Capiapo in Chili naar het Boliviaansche dorp Atacama, op de westelijke helling der Andes gelegen. Dezen vonden, toen zij zich in de uitholling eener rots ter ruste hadden gezet, den bodem bezaaid met salpeterkristallen. Weinige voeten onder den grond stieten zij op een salpeterbed, dat meer dan een meter diep bevonden werd. Spoedig werd de ontdekking bekend, en het jaar 1842 was niet verstreken, of op tal van plaatsen was in de eertijds zoo geminachte wildernis voor schatten aan salpeter gevonden, en nog wel schatten, die zeer gemakkelijk te verkrijgen waren, daar het salpeter doorgaans niet dieper dan 0.2 à 0.4 M. onder de oppervlakte aangetroffen werd.

Nog heden verkeert men in twijfel omtrent de wijze, waarop die salpeterbedden zich daar gevormd hebben. Aanvankelijk vermoedde men, te oordeelen naar de aanzienlijke hoeveelheden keukenzout, welke om en

(*) Slaat men Stieler's Atlas, bl. XLI: *Der Südliche Theil von Süd-Amerika*, op, dan vindt men op 23° ZB. met kleine letters aangeteekend: 'Wirkliche Nordgränze von Chili', en op 25° dito: 'Von Bolivia beanspruchte Gränze'.

in de groeven gevonden werden, dat dit gedeelte van het Zuid-Amerikaansche schiereiland eertijds door de zee bedolven was en de geheele Atacama-woestijn eenmaal tot het gebied van den Grooten Oceaan heeft behoord. Later kwam men echter op die meening terug, omdat in den bodem geen spoor van kalk- of schelpvorming gevonden werd en dit toch het geval zou moeten geweest zijn, indien de eerste hypothese juist ware. De Afrikaansche Sahara levert hiervoor het beste bewijs.

Daarbij vond men niet alleen salpeter in de lagere terreinen, maar ook langs de glooiingen en hellingen van heuvels en bergen en zelfs in aanzienlijke hoeveelheid in de Andes op duizenden meters boven den zeespiegel. De rijke salpeterbedden van Papaso op den Cordilleras Marecungo liggen o.a. meer dan 4200 M. boven de oppervlakte der zee.

De meest aanneembare veronderstelling, en deze wordt thans vrij algemeen gedeeld, is, dat de talrijke rotsen, die men hier aantreft en die grootendeels uit feldspaath bestaan, aan ontbinding onderhevig zijn, door welke ontbinding en den invloed der atmosfeer eene omzetting der oorspronkelijke bestanddeelen in nitraten plaats heeft.

Hoe het ook zij, de ontdekking der rijke salpeterbedden in Atacama lokte talrijke kolonisten uit Chili naar deze streken, zoodat het jaar 1842 niet verloopen was, of die landverhuizing begon zoowel in Bolivia als in Chili de algemeene aandacht tot zich te trekken. Te Santiago zag de regeering niets liever, dan dat hare lang gekoesterde plannen zoo onverwacht door deze ontdekking in de hand werden gewerkt. - Zij stelde te Antofagasta Chileensche ambtenaren aan, om de landverhuizers bij hunne aankomst behulpzaam te zijn, en verleende geldelijke ondersteuning aan behoeftigen.

Natuurlijk kon dit alles op den duur door de Boliviaansche regeering niet onopgemerkt blijven. In Maart 1843 beklaagde zij zich te Santiago over Chili's eigendunkelijke handelwijze in Atacama, op welk protest echter geen antwoord ontvangen werd. Twee jaar later, in April 1845, volgde een tweede protest, ook ditmaal zonder gevolg, hoewel de Chileensche regeering een onderzoek beloofde. Van toen af scheen Bolivia de geheele provincie Atacama aan haar lot over te laten en maakte de Chileensche kolonisatie geregelde vorderingen. Eindelijk kwam in 1866 een verdrag tot stand, waarvan wij reeds gewag maakten en dat, zooals uit de voornaamste voorwaarde blijkt, zeer in het nadeel van Bolivia was, daar Chili het recht van contrôle op de inkomsten en uitgaven in dat gedeelte van Atacama verkreeg, 'twelk tusschen 23° en 25° ZB. begrepen was. Zoo luidde artikel IV van dit verdrag, alsmede dat beide Staten het overschot der ontvangsten, na aftrek der kosten van beheer, enz., onderling zouden verdeelen. Daarentegen behield Bolivia zich het recht tot het verleenen van concessie aan nieuw op te richten maatschappijen voor.

En hiermede naderen wij het tijdstip, waarop de eerste gebeurtenissen plaats hadden, die de kiem gelegd hebben tot den jongsten oorlog en de verwijdering, welke tot dusver tusschen de Kabinetten van Santiago en La Paz bestond, in vijandschap deden ontaarden. Twee jaren waren sedert het verdrag van 1866 voorbijgaan, toen te Antofagasta eene nieuwe maatschappij werd opgericht, met het doel, de rijke salpetervelden, in noordelijk Atacama gelegen, op groote schaal te exploiteeren. Deze maatschappij, die haar naam aan laatstgenoemde haven ontleend heeft, was eene naamlooze vennootschap, die door een aantal vermogende kooplieden en industrieelen te Santiago gesteund werd. Zij begon met een aantal kleine maatschappijen, die tot dusver geringe winsten hadden afgeworpen, in zich op te nemen en.... met den aanleg van een spoorweg uit Antofagasta naar het exploitatieterrein, voordat nog door de Boliviaansche regeering daartoe toestemming verleend was. Ofschoon deze nu, en met recht, zich over eene dergelijke handelwijze beklaagde, verleende zij niettemin eenige maanden later de gevraagde concessie en zelfs zonder dat aan de maatschappij eenige noemenswaardige verplichting werd opgelegd.

Doch hierbij bleef het niet. Toen in 1866 het verdrag met Chili geteekend was, had de Boliviaansche Kamer bepaald, dat, alhoewel aan de regeering de bevoegdheid tot het verleenen van concessie in Atacama verbleef, toch daarvan telkens aan de vertegenwoordiging mededeeling moest geschieden. In strijd met deze bepaling verzuimde Pedro y Melgarejo, destijds President van Bolivia, de met de Antofagasta-maatschappij gesloten overeenkomst aan de goedkeuring der Kamer te onderwerpen. Later hierover ter verantwoording geroepen, verontschuldigde de ex-President zich door erop te wijzen, dat in de beide jaren, die aan de oprichting der Antofagasta-maatschappij waren voorafgegaan, meerdere concessiën aan kleinere maatschappijen waren verleend, zonder dat zulks van de zijde der Kamer tot aanmerkingen aanleiding gegeven had.

Dit antwoord laat zich met het oog op Zuid-Amerikaansche toestanden eenigszins verklaren. Naar het schijnt, heeft de Boliviaansche regeering het al spoedig niet noodig geacht, aan het besluit der Kamer gevolg te geven, en deze harerzijds hierop niet verder aangedrongen. Wellicht zoude ook de aan de Antofagasta-maatschappij verleende vergunning nimmer tot aanmerkingen aanleiding gegeven hebben, ware het niet, dat zich al spoedig na hare oprichting te La Paz geruchten begonnen te verspreiden omtrent buitengewone winsten, die zij behaalde.

In 't begin van 1870 trad Melgarejo als President af, nadat hij in 1869 eerst nog genoemde maatschappij ontslagen had van eenige verplichtingen, waartoe zij zich bij de overeenkomst van 1868 jegens den Boliviaanschen Staat verbonden had.

Zoo bleven de zaken tot in den zomer van 1871, toen de pers als tolk van de openbare meening in Bolivia optrad en den afgetreden President en zijne ministers heftig aanviel over hunne eigendunkelijke

handelwijze, om aan eene buitenlandsche maatschappij zulk eene voordeelige concessie te verleenen, zonder dat zij voor Bolivia eenig voordeel bedongen of althans met de belangen der Boliviaansche schatkist rekening gehouden hadden. Algemeen eischte men van de Kamer een besluit, waarbij onderzoek naar de handelingen van den heer Melgarejo bevolen werd.

Deze gaf hieraan na eenig dralen gehoor. Te gelijk met een daartoe strekkend voorstel nam zij echter den 14^{den} Augustus 1871 met groote meerderheid een tweede aan, nl. om de in 1868 aan de Antofagasta-maatschappij verleende concessie te herroepen, op grond, dat de toenmalige regeering hare bevoegdheid te buiten was gegaan.

Vreemd is het voorzeker, dat zulk een maatregel toenmaals èn door de betrokken maatschappij èn door het Kabinet te Santiago vrij kalm opgenomen werd, terwijl zeven jaar later een ontwerp, waarbij eene geringe belasting op den uitvoer van het salpeter in Atacama geheven werd, als eene oorlogsverklaring van Boliviaansche zijde gold. Maar het oogenblik was destijds voor Chili nog niet gunstig, om zich met kracht van wapenen te doen gelden. De krijgstoerustingen waren ternauwernood begonnen(*) en, indien de oorlog toen uitgebroken ware, zou de Argentijnsche republiek zich zeer waarschijnlijk aan de zijde van Bolivia hebben geschaard.

Intusschen zette de Antofagasta-maatschappij hare ontginningen in Atacama rustig voort, terwijl zij zich eenvoudig tot het indienen van een protest te La Paz bepaalde, waarin zij het bedoelde besluit onwettig noemde en met de tusschenkomst der Chileensche regeering dreigde. Voor het eerst werd in dit protest gewag gemaakt van de aan de maatschappij *in eigendom* behoorende terreinen, terwijl dezen toch slechts voor een termijn van vijftig jaar kosteloos waren afgestaan.

Het jaar 1872 en een gedeelte van 1873 waren reeds verstreken, zonder dat men het wederzijds eens had kunnen worden, totdat op voorstel van Chili eene gemengde commissie werd benoemd, ten einde niet alleen het verdrag van 1866 te herzien, maar ook alle tusschen deze mogendheid en Bolivia bestaande geschillen uit den weg te ruimen. Dit laatste gold natuurlijk de Antofagasta-maatschappij.

Daarop kwam in 1874 eene overeenkomst onder de volgende voorwaarden tot stand:

1°. Uitbreiding der noordelijke grenzen van Chili tot 24° ZB

2°. Opheffing van artikel IV van het verdrag van 1866, betreffende de verdeeling der inkomsten tusschen Chili en Bolivia van het grondgebied tusschen 25° en 23° ZB.

3°. Bolivia verbindt zich, om gedurende de eerste vijf en twintig jaar alle Chileensche ingezetenen in Atacama vrij van nieuwe of verhoogde belastingen te stellen.

(*) Eerst in 1876 werd het achterlaadgeweer bij het Chileensche leger ingevoerd.

't Is niet moeielijk te beslissen, wie der beide Staten hier in het voordeel was. Wat Bolivia verkreeg, was alleen, dat het van Chili's contrôle in Atacama ontheven werd. Overigens niets. De laatste voorwaarde vooral was bezwarend voor een land als Bolivia, en het is dan ook moeielijk te vatten, hoe het Kabinet te La Paz die heeft kunnen aannemen, vooral met het oog op den steeds toenemenden bloei der salpetermaatschappijen in Atacama en de gebeurtenissen, die aan dit verdrag voorafgegaan waren en die het tot omzichtigheid hadden moeten aansporen. Eene belasting, zooals later van de Antofagasta-maatschappij geheven werd, ware door haar zeer goed te dragen en zeer welkom voor de Boliviaansche schatkist geweest, welke laatste aan hetzelfde euvel als die der meeste Zuid-Amerikaansche republieken mank ging.

Nog in 't laatst van 1874 werd deze overeenkomst door de wederzijdsche regeeringen bekrachtigd, en zoo scheen de goede verstandhouding tusschen Chili en Bolivia voorloopig hersteld te zijn.

III.

Een Staat, die de voortdurende vorderingen der Chileensche kolonisatie in Atacama reeds geruimen tijd met bezorgdheid had gadegeslagen, was Peru. De oprichting der Antofagasta-maatschappij dreigde den Peruaanschen salpeterhandel met eene zware concurrentie, die te moeielijker zou vol te houden zijn, daar genoemde maatschappij over aanzienlijke financieele hulpbronnen te beschikken had.

Een gemeenschappelijk belang vereenigde dus Peru en Bolivia, nl. Chili's zucht naar uitbreiding van grondgebied in Atacama tegen te gaan en het monopolie van den handel in die streken niet geheel in handen van zulk een ondernemenden en eerzuchtigen nabuur te doen vallen.

Ofschoon de onderhandelingen, die tot bereiking van dat doel moesten leiden en een Peru-Boliviaansch verbond in het leven roepen, eerst dagteekenen van het jaar 1872, zoo is het toch meer dan waarschijnlijk, dat reeds vóór dien tijd gedachtenwisselingen tusschen de Kabinetten van Lima en La Paz hebben plaats gevonden, om aan de Chileensche vorderingen in Atacama paal en perk te stellen. Chileensche schrijvers, waaronder Don Diego Barros Arana in zijn werk *Histoire de la guerre du Pacifique*, beweren, dat het besluit der Boliviaansche Kamer van 14 Augustus 1871, waarvan wij zoo even gewag maakten, reeds onder Peruaanschen invloed genomen was, want dat men te La Paz zich wel zou gewacht hebben, zulk een uittartenden maatregel te nemen, indien men er destijds al niet zeker van Peru's hulp geweest ware. Eveneens zou de ex-President Melgarejo op aandrang van het Kabinet te Lima ter verantwoording geroepen zijn.

Een en ander is, zooals wij reeds zeiden, niet onwaarschijnlijk.

Doch men mag aan dergelijke mededeelingen, zoolang de geschiedenis de feiten, die er betrekking op hebben, niet bevestigt, slechts eene geringe waarde hechten.

Van Peruaansche zijde(*) wordt natuurlijk deze bewering bepaald tegengesproken, maar er daarentegen op gewezen, hoe de Chileensche regeering alle mogelijke pogingen heeft aangewend, om zich in het bezit van geheel Atacama te stellen. Daartoe zou zij te La Paz een of- en defensief verbond hebben doen aanbieden, ten einde Peru gemeenschappelijk te beoorlogen. Als prijs voor die alliantie zou aan Bolivia de geheele Peruaansche provincie Arica met alle havens van de Loa-rivier tot Islay, noordelijk van Mollendo, worden afgestaan, Chili daarentegen Atacama tot 21° ZB. bekomen.

Het is op dit oogenblik niet twijfelachtig meer, of Chili heeft werkelijk getracht, Bolivia tot een verbond over te halen, althans van Peru af te trekken. Eenig licht op de onderhandelingen, welke dienaangaande gevoerd zijn, werpen twee brieven van Kolonel Sotomayor, aan President Daza gericht. Eerstgenoemde, die tot 1878 Chileensch consul te Coricoro in Bolivia was, keerde in 't begin van dat jaar naar Santiago terug en was, daar hij met den heer Daza op zeer vriendschappelijken voet stond, wel de aangewezen persoon, om eene vertrouwelijke onderhandeling over zulk een gewichtig onderwerp aan te knoopen.

Zijn eerste brief dagteekent van 8 Augustus 1878. Daarin zegt hij o.a.:

‘Chilien Bolivia hebben gemeenschappelijke belangen, die van dien aard zijn, dat zij de twee meest bevriende Staten van Zuid-Amerika moeten worden. Wat Bolivia niet bezit, nl. goede havens en betere uitwegen voor zijn handel, kan het alleen met Chili's hulp bekomen. Iquique, Mollendo en Islay zijn mijns inziens onontbeerlijk voor eene behoorlijke ontwikkeling van handel en nijverheid aan gene zijde der Andes en aangenomen, dat Chili en Bolivia bondgenooten zijn, is de weg open, om U het rustig en ongestoord bezit dier havens te verzekeren.

Ik heb mij vergeefs afgevraagd, wat U toch kan bewogen hebben, om, in strijd met de wezenlijke belangen van uw vaderland, U aan te sluiten bij een Staat, die van natuur uw vijand is en wiens bondgenootschap U nimmer eenig voordeel kan aanbrengen. Maar nog is het tijd, eene betere staatkunde te volgen. Bedenk wel, dat de staatsman, die aan Bolivia een beteren uitweg naar zee, goede havens en handelswegen verse haffen zal, zijn land een onschatbaren dienst bewijst en voor het nageslacht grooter zal zijn dan Bolivar.’

De tweede brief van Kolonel Sotomayor dagteekent van 12 Augustus, dus slechts weinige dagen later. Opnieuw dringt hij erop aan, dat Bolivia van het verbond met Peru zal afzien.

‘Bedenk toch’, schreef hij, ‘dat de toekomst van Bolivia op het spel

(*) *La politique Chilienne démasquée.* Paris, 1879.

staat en gij van Peru niets te wachten hebt. Integendeel, zooals de zaken nu staan, is het deze Staat, die uw handel alle mogelijke hinderpalen in den weg legt. Slechts door Peruaansche handen kunnen de voortbrengselen van Bolivia verscheept worden, want noch Antofagasta noch Cobya zijn goede havens, en ze zijn daarbij door eene woestijn van de Andes gescheiden. Chili stelt in het lot en de toekomst van Bolivia wezenlijk belang. Het wijst U den weg tot ontwikkeling en vooruitgang aan; het kan en wil een trouwe bondgenoot zijn. Aan U thans, om te overwegen, in hoever het bezit van Tacna en Arica benevens de geheele Peruaansche kust tot Islay dat bondgenootschap aanbeveelt.'

Uit deze beide brieven blijkt in de eerste plaats, dat het Peru-Boliviaansch verbond reeds toen geen geheim meer voor Chili was. Toch gaf, zooals wij later zien zullen, dit verbond aan laatstgenoemden Staat gelegenheid, Peru den oorlog te verklaren. De aanleiding tot den casus belli bestond derhalve reeds meer dan zes jaar.

Eenige verwondering moet het wijders verwekken, dat het Kabinet te La Paz niet voor Chili's verleidelijke aanbiedingen bezweken is. In de brieven van Kolonel Sotomayor werd daarenboven wel een en ander opgemerkt, dat rijpelijk overweging verdiende. Verschillende oorzaken kunnen echter de onderhandelingen hebben doen mislukken. Vooreerst was Bolivia reeds te nauw met Peru verbonden, om zich binnen een betrekkelijk korten tijd van dat verbond te kunnen losmaken. Ten andere waren de Chileensche aanbiedingen van dien aard, dat zij niet geschikt konden zijn, om het wantrouwen der Boliviaansche regeering jegens Chili te verminderen. Tegen den afstand van Atacama werd bijna geheel Arica, een der rijkste Peruaansche gewesten, toegezegd.

Maar bovenal was het de afkeer, welken de Boliviaansche natie jegens Chili koesterde, die haar aan het eenmaal met Peru gesloten verbond trouw deed blijven. Sedert het gebeurde met de Antofagasta-maatschappij was die afkeer nog toegenomen.

De gebeurtenissen, die in 1878 plaats hadden, stellen zulks duidelijk in het licht.

Den 11^{den} Februari 1878 had nl. de Boliviaansche Kamer met groote meerderheid van stemmen de overeenkomst van 27 November 1873 bekrachtigd, onder voorwaarde echter, dat een uitvoerrecht van tien Centavos (vijf en twintig cent) van iederen centenaar salpeter zou geheven worden. Drie dagen later verscheen dit besluit in het regeerings-orgaan.

Mag men de Chileensche berichten omtrent de oorzaken, die tot dezen maatregel aanleiding gaven, gelooven, dan was de Peruaansche regeering hieraan weder niet vreemd. Toen de Europeesche schepen achtereenvolgens de Peruaansche havens verlieten, om de hooge uitvoerrechten, die daar op het salpeter geheven werden, te ontgaan, en hunne lading te Antofagasta en te Mejillones gingen innemen, wendde het Kabinet te Lima herhaalde pogingen aan, om Bolivia tot een derge-

lijken maatregel te bewegen. Gelukte zulks, dan werd daardoor aan de gevaarlijke mededinging der Chileensche maatschappijen in Atacama een einde gemaakt.

Ofschoon deze berichten van Peruaansche zijde weder tegengesproken zijn, is het zeer waarschijnlijk, dat zij de waarheid behelzen. Diego Arana, de vroeger genoemde Chileensche geschiedschrijver, gaat echter verder. Volgens hem was er op het eind van 1877 tusschen Peru en Bolivia een nieuw geheim verdrag tot stand gekomen, waarbij laatstgenoemde Staat zich verbond, eene belasting op den salpeteruitvoer in Atacama te heffen, onder voorwaarde echter, dat, wanneer deze belasting de middellijke of onmiddellijke oorzaak van een oorlog met Chili mocht worden, Peru terstond als bondgenoot van Bolivia zou optreden. Aanvankelijk echter zou het Kabinet te Lima zijne bemiddeling aanbieden, om ook in de diplomatieke moeielijkheden, die ten gevolge dezer belasting noodwendig tusschen Chili en Bolivia moesten ontstaan, laatstgenoemden Staat ter zijde te treden.

Tot staving van deze meening worden door den schrijver echter geene bewijzen aangevoerd, en zij is dan ook moeielijk aan te nemen(*). Immers, door het defensief verbond van 1873 was Bolivia, ingeval van een oorlog met Chili, van Peru's hulp zeker. De schrijver van de brochure *La politique Chilienne démasquée* ontkent dan ook het bestaan van dit laatste verdrag ten stelligste, evenals hij een beroep op de wet van 22 November 1872 ongegrond acht, om het besluit der Boliviaansche Kamer ten opzichte der salpeterbelasting te veroordeelen.

Wij zullen uit de vertoogen, die het Kabinet te Santiago tot de Boliviaansche regeering richtte, spoedig zien, dat Chili werkelijk reden had, om zich over bedoeld besluit te beklagen, ofschoon het geenszins gelijkstond met eene oorlogsverklaring, zooals een deel der Chileensche dagbladpers aanstonds goedvond te verkondigen.

Den 4^{den} Maart 1871 overhandigde de zaakgelastigde van Chili te La Paz, namens zijne regeering, aan den Boliviaanschen Minister van Buitenlandsche Zaken eene nota, waarin protest tegen de schending van het verdrag van 1874 aangeteekend werd. Als een noodzakelijk gevolg daarvan zou Chili, wanneer geene voldoening gegeven werd, al zijne aanspraken van vóór 1866 weder doen gelden. Slechts eene dadelijke herroeping van het besluit van 11 Februari kon de vriendschappelijke betrekkingen tusschen beide Staten handhaven. Het Kabinet te Santiago grondde zich in dit protest hoofdzakelijk op de beide volgende punten:

(*) De heer De Varigny, die den Chileenschen schrijver op den voet volgt, zegt:
'Si la Bolivie, concluant une alliance offensive et défensive avec le Pérou, pouvait faire entrer en ligne les effectifs militaires de ce dernier, le Chili hésiterait bien plus encore. Un traité de cette nature fut la condition mise par la Bolivie à l'aventure dans laquelle le Pérou la poussait. Des négociations s'ouvrirent, le traité fut conclu. On convint de le tenir secret afin de permettre au Pérou d'offrir sa médiation.'

1°. waren de voorwaarden der met de Antofagasta-maatschappij in 1873 gesloten overeenkomst in 1874 aan de Boliviaansche Kamer medegedeeld en was die overeenkomst daardoor, en door de wet van 22 November 1872, reeds feitelijk bekrachtigd;

2°. was het heffen van uitvoerrecht op het salpeter der maatschappij in strijd met artikel III van het tractaat van 1874. Immers, dat artikel bepaalde, dat de onderdanen van Chili in Atacama gedurende 35 jaar vrij van alle nieuwe belasting zouden zijn.

Tegen het laatste argument viel weinig in te brengen en indien de toon van het protest een minder vijandigen geest had geademd, wellicht zou eene toenadering mogelijk geworden zijn.

Het sub 1 genoemde motief was echter minder juist, omdat de wet van 22 November 1872 slechts eene volmacht was, aan de Boliviaansche regeering door de Kamer verleend, om alle tot dusver in Atacama hangende kleine geschillen met particuliere maatschappijen op minnelijke wijze te vereffenen. Die wet kon echter moeielijk van toepassing zijn op het tractaat van 1874, evenmin als op de met de Antofagasta-maatschappij in 1873 gesloten transactie, welke dan ook door de regeering aan de volksvertegenwoordiging was medegedeeld.

In het antwoord, door het Kabinet te La Paz in Mei 1878 op de Chileensche nota gegeven, stelde de Boliviaansche regeering in de eerste plaats de vraag, of de beslissing in het tusschen haar en de Antofagasta-maatschappij gerezen geschil niet geheel tot de competentie van het hooggerechtshof te La Paz behoorde. De maatschappij bevond zich op Boliviaansch gebied en moest zich derhalve naar de wetten van dien Staat voegen. Eerst wanneer aan eene klacht bij dat gerechtshof geen gevolg gegeven werd, was diplomatieke tusschenkomst gewettigd.

Wijders was het uitvoerrecht op het salpeter naar hare meening slechts een zeer geringe druk in vergelijking van de buitengewone winsten, die de maatschappij behaalde, aan welke meer dan vijftig Estacas (ongeveer 3000 Hectaren) terrein kosteloos ter exploitatie waren afgestaan, terwijl bovendien de met haar gesloten overeenkomst reeds een jaar in werking was, toen het verdrag met Chili tot stand kwam.

Wanneer echter, zoo luidde het slot van dit antwoord, Chili zich genoodzaakt zag, het verdrag van 1874 op te zeggen, dan behield Bolivia zich het recht voor, weder in het bezit van zijne vroegere grenzen te treden, alzoo van het geheele gebied in Atacama tot 24° ZB.

Er was echter nog een ander argument, waarmede de Boliviaansche regeering de geheven belasting trachtte te verdedigen. Bij het verdrag van 1866 was nl. uitdrukkelijk vastgesteld, dat alleen Chileensche ingezetenen, maatschappijen en kapitaal gedurende 25 jaar vrij van alle nieuwe belasting zouden zijn.

‘Ne seront soumis à aucune contribution autre que celles actuellement

existantes, les *personnes*, les *industries* et les *capitaux* Chiliens', aldus geeft de heer Barros Arana het artikel weer. Nu was het de vraag, of de Antofagasta-maatschappij - eene *naamlooze vennootschap* - uitsluitend met Chileensch kapitaal was opgericht, of als zoodanig behoorde te worden aangemerkt, en zij derhalve onder het bereik van dit artikel viel. - Dit werd door het Kabinet te La Paz ernstig betwijfeld, want ofschoon de Chileensche landverhuizers in Atacama verreweg de meerderheid der bevolking vormden, zoo hadden zich in de laatste jaren ook tal van ingezetenen uit andere Staten daar gevestigd.

't Is niet te ontkennen, dat dit betoog, evenals de overigen, op uiterst zwakken grond berustte. Chili was dan ook volkomen in zijn recht, door op de schorsing van de wet van 11 Februari aan te dringen. De Antofagasta-maatschappij was ontegenzeggelijk eene Chileensche: als zoodanig had zij van Bolivia concessie gevraagd en bekomen, en als industrieele onderneming moest zij derhalve evenals andere dergelijke maatschappijen onder bescherming van het tractaat van 1874 staan. Werd dit tractaat geschonden, dan had voorzeker de Staat, die het aanging, het recht, tusschen beiden te treden. Daarenboven had de Boliviaansche Kamer, na zich in 1874, 1875, 1876 en 1877 stilzwijgend bij dat tractaat te hebben neergelegd, in 1878 zeker niet de bevoegdheid, daarin wijziging te brengen.

Intusschen namen de zaken plotseling eene ernstige wending door de dreigende houding van Chili. Want nauwelijks waren de onderhandelingen met Bolivia begonnen, toen de zaakgelastigde van eerstgenoemde mogendheid te La Paz, de heer Pedro N. Videla, instructiën uit Santiago ontving, welke in een eigenhandig schrijven van den Chileenschen Minister van Buitenlandsche Zaken vervat waren. In dezen brief van den Minister Fiërro werden nogmaals Chili's grieven tegen het meergenoemde wetsontwerp kortelijk uiteengezet. Vrijstelling van alle nieuwe belasting voor zijne onderdanen in Atacama, zoowel voor hen, die zich voor als na 1874 daar gevestigd hadden, en handhaving van artikel III van het in dat jaar tusschen beide Staten gesloten verdrag in zijne uitgebreidste beteekenis: alleen op die voorwaarden kon met Bolivia onderhandeld worden.

'Ik verzoek U', zoo eindigde de heer Fiërro zijn schrijven aan den gezant, 'U rechtstreeks tot den Minister van Buitenlandsche Zaken te La Paz te wenden en desgevorderd Zijne Excellentie inzage van dit schrijven te geven. Chili rekent erop, dat aan zijn protest van 2 Juli j.l. volledige voldoening gegeven zal worden; mocht zulks niet geschieden, dan zal het maatregelen weten te nemen, om zich die voldoening zelf te verschaffen.'

Deze dreigende toon miste zijne uitwerking niet. De wet van 11 Februari werd voorloopig door de Boliviaansche regeering in Atacama niet ten uitvoer gelegd en de onderhandelingen werden voortgezet. Te Santiago

was men echter met deze concessie niet tevreden; de Chileensche regeering eischte onvoorwaardelijke herroeping der wet. Tevergeefs trachtte President Daza de Boliviaansche Kamer hiertoe te bewegen, door haar op het gevaarvolle van den toestand te wijzen. Men wilde de belasting slechts opheffen onder voorwaarde, dat de aan de Antofagasta-maatschappij ter exploitatie afgestane gronden weder aan den Boliviaanschen Staat zouden vervallen.

Nochtans dacht het Kabinet te La Paz op dat oogenblik niet aan de mogelijkheid eener vredebreuk. Nieuwe voorstellen waren naar Santiago gezonden, ditmaal om in het geschil door eene arbitragecommissie uitspraak te laten doen. In die commissie zou ook Peru vertegenwoordigd zijn. Den 12^{den} Februari 1879 deed echter de heer Videla, namens zijne regeering, op het onverwachtst de verklaring, dat Chili het verdrag van 1874 voortaan als niet meer van kracht beschouwde. Daags daarop gaf de Chileensche gevolmachtigde aan den Minister Medina te kennen, dat hij voornemens was af te reizen en daartoe ieder oogenblik bevel uit Santiago verwachtte.

Deze tijding bracht natuurlijk groote ontsteltenis te La Paz teweeg. Met een leger van nauwelijks 3000 ongeoefende en slecht uitgeruste soldaten, zonder aanvoerders, zonder geld, bijna zonder wapens, viel aan een krachtigen tegenstand in Atacama niet te denken. Wel was de Boliviaansche regeering van Peru's hulp zeker, doch zij was genoegzaam met den treurigen toestand van het leger aldaar bekend, om overtuigd te zijn, dat zelfs bij een gemeenschappelijk optreden tegen Chili hunne troepen niet tegen de strijdkrachten van dezen Staat opgewassen waren. Slechts ter zee kon de overwinning worden betwist en daar, meende men, stonden de kansen voor Peru veel gunstiger.

Onmiddellijk echter na de mededeeling van den heer Videla werd door den President een ministerraad bijeengeroepen, om te overleggen, wat nu te doen stond. Eenparig oordeelde deze, dat een oorlog met Chili onvermijdelijk was, indien niet de wet van 11 Februari ingetrokken werd. Een daartoe strekkend voorstel zou aan de Boliviaansche Kamer worden gedaan, terwijl aan den Minister Medina opgedragen werd, in verzoenenden zin naar Santiago te schrijven en aldaar nieuwe onderhandelingen aan te knoopen.

Dit schrijven dagteekent van 14 Februari 1879, en werkelijk is het zeer gematigd en verzoeningsgezind gesteld.

Wel geeft de Minister, namens zijne regeering, zijne bevreemding over de handelwijze van den heer Videla te kennen, doch hij drukt daarbij het vertrouwen uit, dat het Kabinet te Santiago de houding van zijn vertegenwoordiger vooralsnog niet zal goedkeuren.

.....'Ik neem de vrijheid Uwe Excellentie in herinnering te brengen', aldus gaat hij voort, 'dat Bolivia er terstond in heeft toegestemd, om de wet van 11 Februari 1878 te schorsen, ten einde opnieuw aan

Uwe regeering gelegenheid te geven, hare bezwaren nader uiteen te zetten. Voor het oogenblik en dadelijk na ontvangst van Uw Excellentie's schrijven van 2 Juli j.l. vermeent het Kabinet te La Paz dus gedaan te hebben, wat mogelijk was, om in die bezwaren zoo spoedig doenlijk te gemoet te komen.

Echter blijft het van meening, zooals bij zijne missive van 13 December 1878 uitvoerig is vermeld, dat die wet niet onder Artikel III van het verdrag van 1874 valt en dat het geschil met de Antofagasta-maatschappij van geheel bijzonderen aard is.

De Boliviaansche regeering is echter niet voornemens, aan bovengenoemde wet in Atacama uitvoering te geven, zoolang de onderhandelingen met Chili hangende zijn. Gaarne zal zij derhalve nadere voorstellen van het Kabinet te Santiago in overweging willen nemen, en ik twijfel niet, of de wederzijdsche bezwaren zullen binnen een niet ver verwijderd tijdperk op vreedzame en voor beide partijen bevredigende wijze uit den weg worden geruimd.'

Die verwachtingen zouden echter niet verwezenlijkt worden. In den morgen van den 14^{den} Februari 1879 stoomde een Chileensch eskader de haven van Antofagasta binnen. Dadelijk werden troepen aan wal gezet, die zich van de stad meester maakten en in vereeniging met eene afdeeling gewapende mijnwerkers naar Mejillones en Caracoles oprukten. - Bij de nadering des vijands werden beide plaatsen door de Bolivianen ontruimd. De zwakke garnizoenen, zoomede alle Boliviaansche ambtenaren en autoriteiten, namen de wijk naar Cobya, dat door Chileensche kruisers in staat van blokkade werd gesteld.

IV.

Uit de onderhandelingen, welke tusschen Chili en Bolivia in 't laatst van 1873 en 't begin van 1879 plaats vonden en waarvan wij eene korte schets gaven, blijkt dus overtuigend:

1°. dat de betoogen der Boliviaansche regeering, waarmede zij de wet van 1878 tegenover Chili trachtte te verdedigen, niet voldoende waren, om de afkondiging dier wet te rechtvaardigen, en deze in strijd was met het bepaalde bij artikel III van het tractaat van 1874;

2°. dat Bolivia, ofschoon het niet terstond Chili's vorderingen inwilligde, toch erin toegestemd heeft, om genoemde wet voorloopig buiten werking te stellen, terwijl het tevens door eene poging, om nieuwe onderhandelingen aan te knoopen, blijken van vredelievende gezindheid gaf;

3°. dat Chili, alhoewel het rechtmatige grieven had, den oorlog begon, zonder dat nog alle middelen, om tot eene schikking te geraken, waren uitgeput.

Vreemd schijnt het voorzeker, dat het Kabinet te La Paz niet eerder het gevaarvolle van den toestand inzag of wilde inzien. De aanleiding

daartoe moet gezocht worden in het verbond met Peru, maar meer nog wijl in Bolivia algemeen aan de mogelijkheid van een oorlog met Chili geen geloof geslagen werd. Te La Paz voelde men zich veilig, want aan een tocht van het Chileensche leger over de Andes viel niet te denken, omdat het vervoer van levensmiddelen en krijgsmateriaal langs dien weg onoverkomelijke hinderpalen moest ontmoeten. Atacama met de havens van Antofagasta, Mejillones, Cobya, enz. liep dus alleen gevaar, doch hier kon de Peruaansche vloot tijdig hulp brengen. Geen wonder, dat men zich te La Paz te dien opzichte overdreven voorstellingen maakte, want zelfs de Chileensche regeering verkeerde, toen de oorlog uitbrak, in de meening, dat de Peruaansche vloot in bewapening en uitrusting, zoomede in oefening en tucht der bemanning, niet voor die van Chili behoefde onder te doen. Diego Arana toont echter aan, dat deze meening ten eenen male ongegrond was, althans wat de slagvaardigheid der Peruaansche marine bij het uitbreken van den krijg betreft. - Want had het Chileensche eskader dadelijk na de oorlogsverklaring naar Callao koers gezet, het zou ongetwijfeld in die haven de grootste verwoestingen hebben kunnen aanrichten en wellicht de meeste Peruaansche schepen in den grond hebben kunnen boren. Daar lagen de monitor Huascar en het gepantserd fregat Independencia, beiden nog geenszins in staat van volkomen tegenweer, daar de Huascar een gebrek aan de machine had en de Independencia nog gedeeltelijk van zwaar geschut ontbloot was. Twaalf Armstrong-kanonnen, voor dezen laatsten bodem bestemd, werden eerst den 10^{den} Mei te Callao ontscheept. Wijders lagen er de Union, mede een gepantserd fregat, en de schoener Pilcomaijo, welke eerst den 7^{den} April in staat waren, zee te kiezen.

Meer dan eene maand verliep er dus sedert de oorlogsverklaring van Chili aan Peru, alvorens deze laatste Mogendheid hare toebereidselen tot den oorlog ter zee had kunnen voltooien, zonder dat de Chileensche vloot eene poging deed, om die toebereidselen te beletten of te storen. Dit nu is eene fout, die haar later duur te staan is gekomen, want alhoewel zij ten slotte toch overwinnaar bleef in den strijd, geschiedde zulks niet dan ten koste van groote opofferingen en nadat de Peruaansche schepen veel schade hadden aangericht.

Keeren wij tot de gebeurtenissen terug. De tijding, dat Chili zich met geweld van wapenen in 't bezit van Antofagasta, Mejillones en Caracoles had gesteld, maakte in geheel Zuid-Amerika diepen indruk. Niet alleen in Bolivia en in Peru, maar ook in Venezuela en Columbia, ja, zelfs in Brazilië vond deze daad afkeuring. In Chili zelf werd het bevel der regeering door het gematigd deel der bevolking en der pers mede veroordeeld. Verscheidene dagbladen, waaronder de te Santiago verschijnende *Mercurio*, gaven duidelijk hunne verbazing te kennen, daar zij meenden, dat er tot zulk een maatregel vooralsnog geene aanleiding bestond.

De teerling was echter geworpen, want de bezetting der reeds genoemde havens stond met eene oorlogsverklaring aan Bolivia gelijk. Door het verbond van 1873 werd thans Peru verplicht, om handelend op te treden, en de Boliviaansche regeering riep dan ook terstond de tusschenkomst van het Kabinet te Lima in.

Volgens Arana was men daar sedert geruimen tijd op zulk eene tijding voorbereid en werd een oorlog met Chili door de geheele natie gewenscht. Niet alleen hadden regeering en dagbladpers deze stemming voortdurend aangemoedigd en aan de vijandige gezindheid der bevolking voedsel trachten te geven, maar ook de zegepraal der Peruaansche wapenen was als volkomen zeker voorgesteld, ofschoon men te Lima geheel onbekend was met de oorlogstoebereidselen van Chili en de hulpbronnen, waarover het beschikken kon. Zóó opgewonden was de stemming, zóó blind het vertrouwen in den goeden uitslag van den krijg, dat deze door velen als noodzakelijk werd beschouwd, om aan den treurigen binnenlandschen toestand van Peru een eind te maken. Door de verovering van Atacama zou die Staat het monopolie van den salpeterhandel ver werven, zouden handel en nijverheid uit hun verval worden opgebeurd, zon aan de voortdurende partijschappen een eind worden gemaakt en zou eindelijk eene betere toekomst voor de Peruaansche financiën aanbreken.

Deze schets is zeker niet vrij van overdrijving. Immers, zooals bij het openen der vijandelijkheden bleek, was Peru volstrekt niet tot den oorlog toegerust, noch te land, noch ter zee. Het kostte zelfs daar vrij wat moeite, om vier à vijf gepantserde schepen uit te zenden en het leger op 8000 strijdbare manschappen te brengen. En indien het Peruaansche volk al oorlogzuchtig gezind moge geweest zijn, uit de onderhandelingen, door President Prado te Santiago aangeknoopt, terstond nadat hij de bezetting van Antofagasta door Chili vernomen had, en uit de zending van den oud-senator Don José Antonio de Lavallo, die alle pogingen aanwendde, om den vrede te redden, blijkt wel, dat het Kabinet te Lima niet zoo voetstoots aan die gezindheid toegegeven heeft. Daarenboven wist Ignacio Prado, die ruim 8 jaar in ballingschap te Santiago had vertoefd, maar al te goed, met welken tegenstander men in het strijdperk ging treden, en hij deelde dan ook geenszins de optimistische beschouwingen van zijn Minister Irigoyen. ‘Zeg aan den heer Fiërro’, voegde hij Don José de Lavallo daags voor diens vertrek naar Santiago toe, ‘dat ik voor den vrede borg blijf, indien Chili Antofagasta wil doen ontruimen.’

Als grondslag der onderhandelingen bood het Kabinet te Lima de navolgende voorwaarden:

1°. De wet van 14 Februari 1878 wordt door de Boliviaansche regeering onmiddellijk herroepen, terwijl het grondgebied en de havens in Atacama tusschen 24° en 23° ZB. wederzijds ontruimd worden, totdat door eene arbitrage commissie in het geschil uitspraak zal gedaan zijn.

2°. Benoeming van een voorloopig bestuur onder nader door Chili, Bolivia en Peru gemeenschappelijk vast te stellen bepalingen.

3°. Verdeeling der inkomsten, na aftrek der kosten van beheer, onder beide laatstgenoemde Staten.

Deze voorwaarden waren zeker niet onbillijk, terwijl aan den voornaamsten eisch der Chileensche regeering gevolg gegeven werd. Doch men wilde te Santiago thans van geene ontruiming der zoolang begeerde havens meer weten. Aan den Peruaanschen gezant werd, nadat hij door President Pinto en den Minister van Buitenlandsche Zaken in het oog loopend koel ontvangen was, al dadelijk te kennen gegeven, dat Chili geene vreemde bemiddeling in het geschil met Bolivia zou dulden. Tevergeefs trachtte eerstgenoemde dan ook te bewerken, dat de voorwaarden van het Kabinet te Lima althans in overweging zouden worden genomen.

Uit zijn schrijven van den 18den Maart 1879 aan den Peruaanschen Minister van Buitenlandsche Zaken blijkt, dat hij reeds toen ernstig aan het behoud van den vrede begon te twijfelen. Niettemin verklaarde hij daarin de Chileensche regeering alsnog te hebben aangezocht, nadere voorstellen uit Lima te willen afwachten, wanneer dezen binnen de drie weken mochten worden aangeboden.

Doch reeds weinige dagen daarna viel de beslissing. Den 19den Maart, dus daags nadat de heer Lavallo om nadere instructiën geschreven had, ontving hij van den Minister Fiërro een eigenhandig schrijven, waarbij deze hem mededeelde, dat het tusschen Peru en Bolivia in 1873 gesloten geheim verbond aan Chili bekend was en de Chileensche regeering zich derhalve gedwongen zag, van Peru eene categorische verklaring te vorderen, of het al dan niet in den aanstaanden strijd onzijdig wenschte te blijven. Het antwoord van den Peruaanschen gezant luidde, dat hem van een dergelijk verbond niets bekend was, doch dat hij terstond inlichtingen aan zijne regeering zou vragen.

Hierin was het Kabinet te Santiago hem echter reeds voorgegaan. Want einde Februari had de Chileensche zaakgelastigde te Lima bevel gekregen, bij de Peruaansche regeering aan te dringen op eene positieve neutraliteitsverklaring. Toen daarop een ontwijkend antwoord gegeven werd, overhandigde de heer Godoy aan den Minister Irigoyen eene nota in den vorm van een ultimatum, waarin binnen tweemaal vier en-twintig uur van Peru de bedoelde onzijdigheidsverklaring verlangd werd. Besluiteloos, onzeker, hoe te handelen, gebonden door het tractaat van 1873, gaf de Peruaansche Minister ten slotte schoorvoetend aan den heer Godoy van het bestaan van dit tractaat kennis, zonder echter diens eisch, om inzage en afschrift van den inhoud te mogen nemen, in te willigen.

Nauwelijks had men te Santiago dit welkome bericht ontvangen, of de diplomatieke betrekkingen werden afgebroken. Den 2den April ont-

ving de heer Lavallo zijn paspoort met het volgend schrijven van den Chileenschen Minister van Buitenlandsche Zaken:

'*Santiago*, 2 April 1879.

Aan Zijne Excellentie Don José Antonio de Lavallo, buitengewoon gevolmachtigde der Peruaansche republiek.

Ik heb de eer Uwer Excellentie ter kennis te brengen, dat het mij, uit de dezer dagen door den Minister Irigoyen aan den Chileenschen zaakgelastigde te Lima afgelegde verklaring, gebleken is, dat Peru zich in den ophanden zijnden strijd tusschen Chili en Bolivia door het tractaat van 1873 met laatstgenoemde mogendheid gebonden acht.

Het zal voor Uwe Excellentie geen betoog behoeven, dat deze verklaring op de Chileensche regeering een des te pijnlijken indruk gemaakt heeft, daar in het onderhoud, dat ik de eer had 17 en 31 Maart j.l. met U te voeren, Uwerzijds het bestaan van zulk een verbond ontkend werd.

Daarom komt het mij voor, dat Uwe regeering, die het niet noodzakelijk schijnt te hebben geacht, Uwe Excellentie hieromtrent voldoende in te lichten, zich tegenover Chili op een zeer zonderling standpunt heeft geplaatst, te meer, omdat het Kabinet te Santiago steeds de meeste openhartigheid in zijne diplomatieke betrekkingen met Peru heeft aan den dag gelegd.

Uit een en ander zal het U duidelijk zijn, dat de vriendschappelijke betrekkingen tusschen beide rijken voorloopig niet kunnen worden voortgezet, en het is met leedwezen, dat ik Uwe Excellentie namens de Chileensche regeering moet kennis geven, dat deze zich van af heden als in oorlog met Peru beschouwt.

Onder toezending der benoodigde paspoorten heb ik derhalve de eer U uit te noodigen, het grondgebied der Chileensche republiek te willen verlaten, Uwe Excellentie daarbij tevens de verzekering gevende, dat alle mogelijke maatregelen genomen zijn, om U en het personeel Uwer legatie met den meesten eerbied te doen bejegenen en U desgevorderd alle mogelijke hulp te verleenen.

Ik heb de eer, enz.

(get.) Aleandro Fiërro.'

Zoo was dan de oorlog verklaard. Den 3^{den} April werden de gezanten van Chili te Lima en La Paz teruggeroepen, terwijl nog dienzelfden dag de oorlogsverklaring aan Peru en Bolivia door het Congres te Santiago met eenparige stemmen bekrachtigd werd.

De uitslag van den strijd is ons bekend. Na herhaalde nederlagen van het Peru-Boliviaansche leger werden Iquique, Arica, Tacna en eindelijk ook Lima door de Chileensche troepen bezet. Reeds na den eersten veldslag was het 4000 man sterke Boliviaansche contingent zoo goed als opgelost. Van weerszijden werd met de grootste dapperheid gestreden, doch het Peruaansche leger was, wat oefening, krijgstucht en bewapening betreft, niet tegen dat van Chili opgewassen.

Ook ter zee bleef deze mogendheid overwinnaar, doch niet dan na eene langdurige worsteling, waarin de Peruaansche marine zich met roem bedekte en de veel sterkere Chileensche vloot geruimen tijd in bedwang hield. De kruistochten van de Huascar en de Union onder Kapitein Grau en diens heldhaftige tegenstand bij Agamos tegen eene viervoudige overmacht beslaan eene schitterende bladzijde in de geschiedenis der Peruaansche marine.

Wij hebben reeds gezien, dat Chili rechtmatige grieven had. Door zich met geweld in 't bezit van de havens in Atacama te stellen, vóórdat nog alle middelen tot verzoening uitgeput waren, heeft die Staat zijn goed recht voor een niet gering gedeelte prijsgegeven. De gebeurtenissen, die aan den oorlog zijn voorafgegaan, zoomede de tusschen Chili en Bolivia gevoerde onderhandelingen toonen maar al te duidelijk aan, dat het Kabinet te Santiago eene vredebreuk met Peru binnen een niet te ver verwijderd tijdstip onvermijdelijk achtte, en dat het die niet vreesde, blijkt uit de middelen, waarvan het zich tot verwezenlijking zijner plannen bediende. Daaraan is ook de minder vriendschappelijke gezindheid van eenige Zuid-Amerikaansche republieken jegens Chili toe te schrijven. Men denke slechts aan de zinspeling op dezen oorlog, die Gusman Blanco, President van Venezuela, zich in 1881 bij zijne openingsrede in het Congres liet ontvallen, en waarbij zijne woorden met stormachtigen bijval werden begroet. Ook in de Argentijnsche republiek is de openbare meening nog alles behalve gunstig jegens Chili gestemd, en te Buenos-Ayres is men vrij algemeen overtuigd, dat een oorlog met die mogendheid op den duur niet kan uitblijven en derhalve slechts eene quaestie van tijd is.

De jongste berichten uit Santiago vermelden thans, dat de vrede met Bolivia te Tacna geteekend is, waardoor Chili voorgoed in 't bezit van geheel Atacama met zijne havens en rijke salpeterdistricten treedt. Niet onwaarschijnlijk zullen ook de bloeiende Peruaansche provinciën Arica en Tarapaca bij een eventueelen vrede tusschen Peru en Chili aan laatstgenoemden Staat blijven, waardoor deze zijn gebied dan met ± 1200 □ geogr. mijlen en circa 600-800.000 inwoners zal vermeerderd hebben.

Waarlijk wel een resultaat, om den naijver der overige Zuid-Amerikaansche Staten op te wekken.

Doch ook deze oorlog heeft voor den overwinnaar zijne schaduwzijde medegebracht. Behalve het verlies aan menschenlevens, - want ook de Chileensche troepen hadden het hard te verantwoorden - den achteruitgang in handel en nijverheid, het verlies aan arbeidskracht en kapitaal en den gedwongen koers van het papieren geld ziet Chili zich reeds gedurende bijna twee jaar genoodzaakt, in Peru een sterk bezettingsleger te onderhouden, dat eene moeielijke taak te vervullen heeft. Terwijl Generaal Lynch met 10.000 man in het Zuiden gelegerd is en Iquique, Tacna en Arica bewaakt, wordt eene nog minstens

even sterke krijgsmacht vereischt, om het gezag van den overwinnaar te Lima, te Callao en in de noordelijke Peruaansche provinciën te doen eerbiedigen en de talrijke guerrilas in toom te houden, die hun eigen vaderland met moord en plundering bedreigen. Geen wonder dus, dat men ook te Santiago naar het einde verlangt en gaarne onderhandelingen met een Peruaansch bewind zou willen aanknoopen, indien dit slechts aan de Chileensche regeering eenigen waarborg voor het nakomen der vredesvoorwaarden geven kon. 't Is echter niet te voorzien, dat de vrede spoedig tot stand zal komen. Wel zou, volgens de laatste tijdingen uit New-York, de Amerikaansche gezant te Lima, de heer Trescott, ijverige pogingen daartoe aanwenden, doch schijnt het Kabinet te Washington na de ondervinding, met den afgetreden Staatssecretaris Blaine opgedaan, geen lust te hebben, zich andermaal met de Chileensche zaken te bemoeien. Daarom is het niet te verwachten, dat de pogingen van den heer Trescott zullen slagen.

Opmerking verdient het voorts, hoeveel overeenstemming er tusschen dezen oorlog en die van 1866 in Duitschland bestaat.

Evenals destijds Pruisen zien wij thans Chili dezelfde doortastende staatkunde volgen; het kent slechts één gedachte, één wil, één doel: uitbreiding naar het Noorden. Nauwelijks is de oorlog verklaard, of het Chileensche leger, waarin, evenals in het Pruisische, de strengste krijgstucht heerscht, dat goed gewapend en uitgerust is en bekwame aanvoerders telt, rukt het vijandelijk grondgebied binnen, brengt den vijand de eene nederlaag na de andere toe en dringt in het hart van het land door, zoodat elke verdere tegenstand vruchteloos is.

Bij Peru en Bolivia ontmoeten wij daarentegen hetzelfde gemis aan samenwerking, dezelfde weifelende houding en besluiteloosheid, waardoor zich Oostenrijk en de daarmede verbonden Staten kenmerkten.

Echter blijft het de vraag, of Chili op den duur in staat zal zijn, een zoo uitgestrekt vijandelijk gebied te bezetten, wanneer de vrede voorloopig niet tot stand komt. De tijd zal zulks moeten leeren. Zeker is het, dat met dezen oorlog een nieuw tijdperk voor Zuid-Amerika aangebroken is, nu zich op de westkust eene jeugdige en krachtige natie ontwikkelt, wier regeering reeds thans moed en zelfvertrouwen genoeg bezit, om jegens de Unie eene dreigende houding te durven aannemen, zooals nog onlangs geschiedde. 't Is dus niet zonder grond, dat de aan Chili grenzende Staten eenige bezorgdheid voor hunne toekomst beginnen te toonen en op maatregelen bedacht zijn, om niet eenmaal, naar het voorbeeld van Peru en Bolivia, door de gebeurtenissen verrast te worden.

's-Hage, Mei 1882.

M. DE RAS.

Letterkunde.

Nederlandsch tooneel.

De waarheid op het tooneel. - Twee merkwaardige werken van Emile Zola: *Le naturalisme au théâtre* en *Nos auteurs dramatiques.* - Zijn strijd tegen conventie en onwaarschijnlijkheid bij het klassiek treurspel, het romantisch drama en de nieuwe Fransche *comédie de moeurs.* - Zola dwaalt, waar hij de waarheid in uiterlijkheden, in photographische juistheid van schildering, wezenlijkheid van decoratief en *accessoires* en dergelijke zoekt; dit stelsel leidt, blijkens zijn eigen voorbeeld, uitsluitend tot teleurstelling. - De waarheid, die men het recht heeft in de tooneelletterkunde te eischen, moet in het innerlijke van het kunstwerk gezocht worden, in karakters, verwikkeling en ontknooping, niet in de uiterlijke bijzonderheden, die altoos van ondergeschikt belang blijven. Dr. J. Van Vloten, *Het Nederlandsche kluchtspel van de* 14de *tot de* 18de *eeuw*, 2de vermeerderde druk, 3 dln. Haarlem, W.C. de Graaff. - De waarde der oude blij-en kluchtspelen, inzonderheid van die uit de 17de en 18de eeuw, voor de kennis van volksgeest en taal en als modellen van tooneelkunst, ook al worden ze niet geschikt geacht voor eene herleving op het hedendaagsch tooneel.
***Uitgaan*, tooneelspel in vier bedrijven, door Glanor. - *Een man van principe*, blijspel in een bedrijf, door G.J. Kolff. - *De speculanten*, tooneelspel in vier bedrijven, door J. Huf van Buren. - 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.**

***Een nieuwe docter*, blijspel in vier bedrijven, door Mr. W.G.F.A. Van Sorgen. - Utrecht, J.L. Beijers.**
***Rebekka*, treurspel in vijf bedrijven, door H.G. Roodhuyzen. - Amsterdam, Schalekamp, Van de Grampel en Bakker.**
***Gudrun*, spel in vijf bedrijven, door Albrecht Rodenbach. - Gent, Ad. Hoste.**

Waarheid op het tooneel - ziedaar de leuze, waaronder een aantal schrijvers over en voor het tooneel met warmte en volharding strijden en waarvoor ook Émile Zola een doorgaand pleidooi levert in de beide boeken, welker titels hierboven vermeld staan. Het zijn verzamelingen zijner tooneelcritieken, als feuilletons in de dagbladen *Le bien public* en *Voltaire* opgenomen, en die, al wordt daarin dikwijls hetzelfde gezegd, in een lossen, aangenamen toon geschreven zijn, - het eerste het gewoon gebrek, het laatste eene der verdiensten van dagbladwerk. Hoe men over de romantische werken van Zola moge oordeelen, dit is zeker, dat men aan zijne tooneelcritieken den lof van scherpzinnigheid en openhartigheid niet onthouden mag; zijne blijkbaar nauwgezette studie van het onderwerp, de onpartijdigheid, waarmede hij de tooneelproducten van den dag van alle kanten beschouwt, maken

deze twee bundels tot eene leerzame lectuur, waaraan zelfs verschil van opvatting en waardeering geen afbreuk behoeft te doen. Dit weinige vooraf tot geruststelling van hen, die door het woord *naturalisme* in den eenen titel mochten afgeschrikt worden van het boek zelf of van hetgeen ik er hiervan wil zeggen. Zola strijdt hier tegen het conventioneele in de dramatische kunst, zoowel letterkunde als eigenlijke tooneelspeelkunst, welke hij den weg van waarheid en getrouwheid aan de natuur wil doen inslaan.

Is waarheid op het tooneel wel mogelijk? hoor ik vragen; is zij niet veeleer in strijd met de eischen der dramatiek, die ons niet te zien geeft, wat is, maar eene afbeelding van hetgeen is, en wel in omstandigheden, zoo blijkbaar kunstmatig en onwaar, dat er zelfs aan zinsbegoocheling niet te denken valt? - Deze bedenking is niet ongegrond, en zoodra men over de waarheid op het tooneel begint te spreken, dient men elkander vooraf wel te verstaan. Men kan onder dat woord hier niet begrijpen eene slaafsche getrouwheid aan de natuur, noch onder die leuze eischen, dat tooneelschrijver en tooneelspeler zich uitsluitend toeleggen op de volstrekt eensluidende afbeelding van waargenomen typen, ook in alle uiterlijke bijzonderheden louter getrouwe nabootsingen van een gegeven model. Niet alleen zou de kunst in dezen zin tot een bloot mechanisch middel van afbeelding verlaagd worden, maar de eigenaardige eischen van het tooneel verzetten zich ertegen; wie daar niet mede rekende, zou geen dragelijk iets tot stand kunnen brengen. Men kan van een romanschrijver eischen, dat hij in de beschrijving van plaatsen en toestanden geheel waar zij; hij behoort de dingen voor te stellen, zooals ze zijn en zooals hij ze waargenomen heeft. Zijn werk kan hierbij niet dan winnen, want hoe getrouwer aan de waarheid de beschrijving is, des te meer leven de romanfiguren in de verbeelding van den lezer. Op het tooneel is het echter geheel anders. Al wordt bij de opvoering van een stuk nog zoo naar waarheid gestreefd, in kleeding, grime, kostuum, beweging en wat dies meer zij, men kan toch nooit de kolossale onwaarheid wegnemen, zelfs niet voor een oogenblik doen vergeten, die er gelegen is in het feit, dat twee of drie menschen in een vertrek met drie wanden ten aanhoore van eenige honderden toeschouwers over hunne geheimen handelen. Ook de alleenspraken zijn zoo onwaar mogelijk. Welk man van gezonde hersenen zal in het dagelijksch leven in de eenzaamheid overluid gaan zitten praten! Ten aanzien van de bloote uiterlijkheden der opvoering, de beweging op het tooneel, geldt dus de eisch der natuurlijkheid en waarheid slechts tot zekere hoogte en worden de grenzen daarvan bepaald door de eigenaardige eischen van het tooneel zelf, door hetgeen men het perspectief noemen kan. Men zorge, dat de tooneelschikking afwisseling aanbiedt en de groepeering en houding nimmer in strijd komen met de schoonheid. In dit opzicht wordt er, bij ons en bij anderen, heel wat gezondigd.

Men wil, dat de acteurs zich op het tooneel even vrij en ongedwongen bewegen als in een gewoon vertrek. Als eene reactie tegen het zeer weinig aesthetisch oude stelsel, dat den acteur op het tooneel alles - spreken, loopen, zitten - liet doen anders, dan een gewoon mensch in het dagelijksch leven te doen pleegt, is deze nieuwe wijze van tooneelspelen zonder twijfel beter. Maar men overdrijft; vele tooneelspelers betreden het tooneel, alsof zij een vertrek met vier wanden binnentraden, en bij sommigen schijnt het eene tweede natuur geworden, groote gedeelten hunner rol op te zeggen, met den rug naar het publiek gekeerd(*). Dat dit niet zeer beleefd is, laat ik daar; erger vind ik het, dat men hierdoor toont vergeten te hebben, dat men een tooneelstuk opvoert, dat de voorstelling plaats heeft niet voor de medespelers maar voor het toeschouwend publiek. Ik wil hiermede alweder niet de oude manier verdedigen van voor het voetlicht tot het publiek het woord te richten, alsof de medespelers niet bestonden; dit was een leelijk aanwendsel, waarmede we te recht gebroken hebben, maar ronduit gezegd acht ik het tegenovergelegen uiterste, waarin nu sommige acteurs van verdienste vervallen zijn, geen haar minder leelijk en hinderlijk. De juiste toon ligt hier alweder in het midden; hij, die te geven en te nemen weet, zal ook in dit kunstvak het best voldoen. Nog een voorbeeld: wanneer men in het dagelijksch leven hij elkander komt, zet men zich, indien men lang te praten heeft, eenvoudig neder zonder zich te bekommeren om groepeering en blijft in den regel alzoo zitten, totdat de zaken afgehandeld zijn; de regisseur echter, die zijne personen niet wist te groepeeren, noch aan zittende of redeneerende tooneelen. door veranderingen van standplaats - de zoogenaamde ‘overgangen’ - beweging en leven wist bij te zetten, zou al spoedig onder de algemeene afkeuring bezwijken. Ik weet wel, dat ik hier allicht tegenspraak zal beloopen. Onder de tegenwoordige wetgevers in tooneelzaken bestaat eene richting, die al deze ‘kunstenarijen’ afkeurt, die geen alleenspraken wil hooren, die de overgangen evenmin op het tooneel als in de huiskamer duldt en die, door de zucht, om wetten te maken, vervoerd, eenigen tijd geleden 't zelfs in het hoofd gekregen had, alle stukken af te keuren, die meer dan vier bedrijven telden. Het is wel te verwonderen, dat Émile Zola, bezield met een rechtmatigen afkeer van deze willekeurige

(*) Ik denk hier aan den heer Moor, een overigens verdienstelijk acteur, dien ik vaak meesterlijk heb zien spelen, doch wiens onberedeneerd streven naar natuurlijkheid hem wel eens leelijke parten speelt. Ik herinner mij eene opvoering van *La fille de Roland* (vertaling van Alberdingk Thijm), toen hij, zonderling smakeloos gekleed met een lichtblauw, kort manteltje, in de rol van Gerald heele ceêlen verzen reciteerde, alleen midden op het tooneel staande, den rug vierkant naar het publiek gekeerd. Het stond zoo leelijk, dat het mij, die ongelukkig niet dikwijls in de gelegenheid ben tooneelvertooningen bij te wonen en wien dus de indrukken gewoonlijk langer bijblijven dan anderen, nog niet uit de herinnering is, hoewel vele schoonheden van stuk en opvoering mij sedert lang ontgaan zijn. Alleen de verbazingwekkende voorspellingen betrekkelijk den bloei van Amsterdam, door den vertaler in dat stuk aan Veltman als Karel den Groote in den mond gelegd, maakten op mij een even wonderlijken indruk, die na bijna zes jaren nog niet is verdwenen.

reglementeermanie, waaraan het wezenlijke talent zich volstrekt niet stoort, tot eene zekere hoogte met deze lieden medegaat en de *ridicules passades* onvoorwaardelijk veroordeelt. Men behoeft mij niet te zeggen, dat deze dingen in het dagelijksch leven, in de gezelschapskamer en in het kantoor niet voorvallen. Men handelt daar over de gewichtigste en over de nietigste zaken zonder van plaats te veranderen en dikwijls zonder door eenig uiterlijk teeken de hartstochten en driften te verraden, waardoor men bewogen wordt. Niemand zal echter ontkennen, dat een redeneerend tooneel, afgespeeld met dezelfde onbeweeglijkheid, dezelfde koelheid en onverstoorbaarheid, die het in het dagelijksch leven zouden kenmerken, de toeschouwers gruwelijk vervelen zou. Dit meende ik, toen ik de eigenaardige eischen van het tooneel de grenzen wilde doen bepalen, waarbinnen de natuurlijkheid en waarheid op de planken moeten heerschen.

Hetzelfde, wat ik over de bewegingen en den toon op het tooneel aanvoerde, geldt ook voor den dialoog. Een tooneelschrijver, die aan zijne personen geen andere taal in den mond legde dan die des dagelijkschen en alledaagschen levens, zou even verkeerd handelen als de regisseur, die aan zijne acteurs alleen de beweging, de houding en den toon vergunde, welke in den dagelijkschen omgang der maatschappij worden waargenomen. Hetzelfde vergrijp zou dezelfde straf beloopen: zij zouden verveling wekken. Niet alleen heeft de tooneeldialoog behoefte aan zekeren kunstmatigen zinbouw, aan cadens, aan ‘stijl’, om het juiste woord te bezigen, terwijl men in het dagelijksch leven veelal losweg, zonder veel op vormen te letten of moeite aan woordenkeus en zinbouw te besteden, voortspreekt; niet alleen behoeft hij de eigenschap van gemakkelijk te zeggen, van *mundgerecht*, gelijk de Duitschers het noemen, te zijn, terwijl de taal van den dagelijkschen omgang door inslikken en afkappen maar al te dikwijls tot eene brabbeltaal wordt gemaakt, - maar de inhoud van een tooneelgesprek, al loopt het over dezelfde onderwerpen, die in de huis- of ontvangkamer behandeld worden, moet anders zijn, dan hetgeen bij die gelegenheden in het gewone leven wordt gezegd. Al schijnt het paradoxaal, toch is het volkomen waar, dat men gesprekken over de dingen van den dag alleen dan ongestraft op het tooneel kan brengen, wanneer ze geheel anders geschreven worden, dan ze door u en mij plegen te worden gehouden. Waarheid, realiteit is dus ook in dit opzicht alleen mogelijk op voorwaarde, dat er geen slaafsche nabootsing, geen werktuigelijk naar de natuur afbeelden plaats hebbe.

Doch terwijl het streven naar waarheid op het tooneel, waar het de bloot uitwendige vormen betreft, noodwendig aan de eigenaardige eischen van het kunstvak moet ondergeschikt blijven, behoort het zich ten volle te doen gelden, waar het de innerlijke waarde van het kunstwerk geldt. De karakter- of zielkundige *donnée* van het stuk moet aan de strenge eischen der waarheid, der realiteit, der logica, zoo

men wil, voldoen. De wezenlijkheid der grondgedachte, de volledige ontwikkeling der karakters, de natuurlijkheid der intrige en de geleidelijke voortzetting der handeling tot eene niet het gevoel, maar het verstand der toeschouwers bevredigende oplossing - ziedaar de eigenschappen, waardoor een tooneelstuk op de verdienste van waarheid aanspraak kan maken en, mits de schrijver een man zij van talent en gekuischten smaak, zonder twijfel eene goede ontvangst bij het beschaafd publiek genieten zal. Naar mijne meening moet dus de waarheid op het tooneel in de voornaamste plaats, en in den ruimsten zin, gezocht worden in het werk van den tooneelschrijver; beantwoordt dat er niet aan, dan is de beste tooneelspeler in den regel niet bij machte, het tekortkomende aan te vullen.

In vele opzichten is Émile Zola van dezelfde meening. Zijne twee bovenvermelde boekdeelen zijn doortrokken van eene diepe minachting voor alles wat onwaar en klein is, voor alle vakkunstjes en hansworsterijen op kunstgebied. De behendigheden van het vak zijn hem een gruwel, en zijne rechtmatige verontwaardiging maakt hem nu en dan onbillijk jegens den grooten tooneelflikker van onze dagen in Frankrijk, Sardou, wanneer hij den vaak onzinnigen en onlogischen inhoud van diens stukken gispt. Al die onwaarheid, die men onder den algemeenen naam van conventie begrijpen kan, stamt volgens Zola uit het Fransche, klassieke treurspel af. ‘Gedurende den ganschen klassieken tijd’, zegt hij, met meer waardeering, dan we elders van hem vernemen, ‘voerde het treurspel eene onbetwiste heerschappij. Het was stug en onverdraagzaam, duldde zelfs een schijn van vrijheid niet, kromde zelfs de grootste geesten onder het juk zijner onverbiddelijke wetten. Een schrijver, die zich daaraan te onttrekken zocht, werd als een man zonder oordeel of verstand beschouwd, ja, bijna voor een gevaarlijk mensch gehouden. En toch was die bekrompen vorm ruim genoeg voor de uit marmer gehouwen, uit brons gegoten gedenkteekenen, door het genie gesticht. Deze kunstvorm was een voortbrengsel van de Grieksche en Latijnsche renaissance, en de dichters, die er zich van bedienden, konden daarin hunne groote scheppingen gieten. Maar toen de navolgers, de lange sleep van zwakkere en minder vermogende leerlingen, aan het werk gingen, toen kwamen de gebreken van den vorm aan den dag; men bespeurde er de onwaarschijnlijkheid en belachelijkheid van, de logenachtige eenvormigheid, de voortdurende en hinderlijke opgeschroefdheid.’ (*Naturalisme*, 5.)

Ook de opstand, welke vijftig jaren geleden het treurspel ter wille van het romantisch drama zocht te onttronen, kon de waarheid en wezenlijkheid niet vinden, die op zijne banier geschreven stond en de leuze tot den strijd was geweest. Met ware en scherpe trekken schildert Zola den strijd tusschen de beide kunstvormen op tooneelgebied en de mislukking van het romantisch drama juist op dat terrein, waar het den strijd aanbond, het streven naar waarheid.

‘Het treurspel had geen handeling; het bleef koud en majestueus op zijn troon zitten en bezigde alleen gesprekken en verhalen; het drama daarentegen nam beweeglijkheid, koortsachtige drukte als regel aan; het sprong de vier hoeken van het tooneel rond, deelde rechts en links slagen uit, redeneerde noch ontleedde en stelde het publiek alle afschuwelijkheden eener bloedige ontknooping voor oogen. Het treurspel had de oudheid tot haar tijdvak gekozen en de eeuwige Grieken en Romeinen tot zijne personen; het kwam niet buiten eene enkele zaal of buiten den voorhof van een tempel. Het romantisch drama daarentegen bewoog zich uitsluitend in de middeleeuwen; het bracht edele ridders en burchtvrouwen op de planken, vertoonde in overvloed nieuwe schermen, die over bergstroomen hangende kasteelen, wapenzalen met harnassen, muffe, onderaardsche kerkerholen, door de maan beschenen, eeuwenoude bosschen moesten voorstellen. Zoo stonden de beide kampioenen in alles lijnrecht tegenover elkander; het romantisch drama wapende zich tot den strijd met het treurspel, door met opzet alles te kiezen, wat indruischte tegen den daarvoor vastgestelden vorm.

‘Men mag deze woedende vijandschap uit den besten tijd der romantische school niet over het hoofd zien, omdat zij werkelijk van eene groote beteekenis is. Het is volkomen waar, dat de dichters, die de beweging geleid hebben, het naar waarheid voorstellen en ontleden der hartstochten op het oog hadden en een ruimer gebied eischten, dan het treurspel gaf, om het menschenleven in al zijne volheid, met al zijn inwendigen strijd en al zijne tegenstrijdigheden te kunnen voorstellen; daarom ook heeft men er zich vooral op toegelegd, in hetzelfde stuk te doen lachen en weenen, bewerende, dat smart en vreugde op aarde steeds nevens elkander gaan. Maar toch behaagde de waarheid, de wezenlijkheid aan de nieuwigheidszoekers weinig, ja, stond hun eigenlijk niet aan. Zij waren er alleen op uit, dien hinderlijken vorm van het oude treurspel van zijn voetstuk te halen, met groot geraas ter aarde te werpen, en onder misbaarlijke uitingen van overmoed te verbrijzelen. Ze wilden niet, dat hunne middeleeuwsche helden meer waar zouden zijn dan die uit de oudheid, door het treurspel opgevoerd, maar dat zij even ver zouden gaan in hartstochtelijkheid en hoogvliegendheid als genen in hunne kalmte en regelmatigheid. Ten slotte: een oorlog van kostuum en taalvorm - niets meer; men bevocht elkander met aangekleede poppen. De toga moest uit, de gestikte lijfrok aan; eene verliefde vrouw mocht haar minnaar niet meer mijn held, maar moest hem mijn leeuw noemen(*). De nieuwe

(*) De schrijver doelt hier op de bekende anekdote van Mlle Mars, toen zij voor het eerst als Dona Sol in Victor Hugo's *Ruy Blas* moest optreden. Bij elke repetitie maakte zij bezwaar tegen den versregel: “Vous êtes mon lion, superbe et généreux”, en vroeg verlof, deze volgens haar aanstootelijke uitdrukking te vervangen door: “mon seigneur” of *mon héros.* Hugo duldde geen afwijking van den tekst; de actrice legde zich bij de repetitiën hierbij neder, en... maakte bij de eerste opvoering *mon lion* tot *mon seigneur.*

richting bleef evenzeer buiten de werkelijkheid, als de oude had gedaan; zij bleef evengoed zweven in hoogere sferen.'

Ook in het moderne blijspel, het zedenspel, vindt onze schrijver de waarheid niet; en in vele opzichten moeten we hem gelijk geven. Hij doet uitkomen, dat op het tooneel eene geheel andere moraal heerscht dan in de werkelijke wereld, dat de deugdzame helden en heldinnen er, door geheel valsche beweegredenen en beginselen gedreven, dingen doen of nalaten, die in de gewone maatschappij met het volste recht afgekeurd of integendeel uit gezonde beginselen van zedelijkheid goedgekeurd en geprezen zouden worden Een tooneelschrijver doet bij voorbeeld twee jongelieden, beiden even braaf en goed, op elkander verlieven; maar het meisje is rijk - reden genoeg voor hem, om van haar af te zien. Maar zoodra heeft niet het meisje haar rijkdom verloren, buiten haar toedoen of vrijwillig, ziedaar den held, die haar ten huwelijk neemt onder de toejuiching van alle weldenkenden. Dit alles geschiedt, om eene verwikkeling te vinden; maar voor den nuchteren, practischen toeschouwer hangt deze verwikkeling aan niets. Welk jonkman zonder eigen middelen, doch zoo braaf, goed, bekwaam en talentvol, als de helden in de moderne *comédie* zijn, zal van een bemind meisje afzien, alleen omdat zij rijk is! Dat de ongelijkheid van fortuin voor hare ouders eene reden kan zijn, om zich tegen het huwelijk te verzetten, behoeft niet te worden betoogd; men kan dat dagelijks in de maatschappij waarnemen. Maar wezenlijk verstandige ouders van een zoo schatrijk meisje, als de tooneelerfdochters schatrijk plegen te zijn, zullen geen bezwaar maken tegen het huwelijk hunner dochter met een man zooals de jonge tooneelheld, die in het fortuin zijner vrouw allicht het middel verkrijgen zou, om zijn weg in de wereld te vinden. Evenzoo, zegt Zola, ontmoeten wij in de hedendaagsche stukken zoons, die niet alleen zichzelf voor eerloos houden, maar ook door anderen eerloos geacht worden, omdat hun vader niet zeer nauwgezet is in de middelen, om geld te verdienen. Is de vader zoover gegaan, dat hij in aanraking met justitie en politie is gekomen, dan, ja, kleeft er iets van de smet op den naam, dien ook de zoon draagt, maar hoe vaak, vraagt hij, hooren we niet om ons heen zeggen: 'Ja, die oude X., dat is eerst een schelm, maar de jonge X. is een fatsoenlijk, eerlijk man.' En dergelijke données gebruiken niet de brekebeenen van het vak, maar de voorgangers, de mannen uit het eerste gelid. Augier, Feuillet, Sardou verplaatsen u in eene wereld, die niet de wereld is, waarin gij en ik ons bewegen, in een vreemd land, met geheel andere wetten van welvoeglijkheid, eer, zedelijkheid, dan die ons geleerd zijn, ja, met wetboeken van burgerlijk en strafrecht, die met de onze niets gemeens hebben.

Indien er overdrijving in dit oordeel is, veel overdrijving kan men er toch niet in vinden. Het scherpzinnig onderzoek, dat Zola in zijne *Nos auteurs dramatiques* op de laatste, of althans in 1881 laatst

vertoonde tooneelstukken van de meesters der moderne comedie toepast, levert hem althans gronden genoeg voor zijn algemeen vonnis van onnatuurlijkheid - in onmogelijke toestanden, door grillige en onlogische gebeurtenissen gevoerd tot een zoogenaamd bevredigend slot, dat den man van smaak en gezond verstand volstrekt niet voldoet, - ook al komt den lezer zijn vonnis in sommige concrete gevallen niet geheel juist voor. Wat mij betreft althans, zijn afkeurend oordeel over *Les Fourchambault*, waaraan hij matheid en kinderachtigheid verwijt, kan ik volstrekt niet deelen, hoezeer ik mij vereenig met zijn streng vonnis over het gebrek aan logica van *Montjoye*, over de opeenstapeling van onwaarschijnlijkheden en psychologische onwaarheden in *Les bourgeois de Pont-Arcy*, over de beuzelachtige behandeling van een ernstig vraagstuk in *Daniel Rochat*, over welk laatste stuk zijn oordeel in hoofdzaak overeenkomt met hetgeen ik hier eenige maanden geleden schreef. Met instemming zal ieder, die over het onderwerp heeft nagedacht, den eisch vernemen, door Émile Zola aan een tooneelstuk gesteld: ‘Eenvoudige handeling, alleen aangelegd op de karakterkundige en natuurkundige studie der personen. Een bepaald feit, in al zijne wezenlijkheid voorgesteld, dat bij de verschillende personen gewaarwordingen en hartstochten opwekt, in welker juiste ontleding het zwaartepunt van het stuk gelegen is. En dat alles geschiede in eene gewone omgeving, in de dagelijksche maatschappij, met personen, zooals we die om ons heen zien.’ (*Naturalisme*, 23.)

Tot zoover is alles zeer goed en fraai, maar in de verdere ontwikkeling zijner denkbeelden toont Zola deze juiste grondslagen wel eens uit het oog te verliezen en aan bijzonderheden van ondergeschikt belang somtijds zooveel waarde te hechten, dat ze aan de hoofdzaak afbreuk gaan doen. Aan dezelfde oorzaak is het toe te schrijven, dat het door dezen schrijver geleverd tooneelwerk niet den opgang heeft gemaakt, dien hij ervan verwachtte.

En inderdaad, wanneer Zola alleen opgetreden was, om meer waarheid en meer waarschijnlijkheid op het tooneel te verlangen, dan had hij niet zooveel misbaar behoeven te gebruiken en zich niet voortdurend als den alleenstaanden kampioen voor een splinternieuw stelsel hebben voor te stellen. In die richting toch zijn de meeste tooneelschrijvers en tooneelcritici werkzaam; allen streven naar beperking der conventie en der holle declamatie. Zelfs de schrijvers, wier werk hij afkeurt, - alleen met uitzondering misschien van die weinigen, wien 't alleen te doen is, om door behendigheid en goocheltoeren schijnbaar hopeloos verwarde knoopen los te maken, - zoeken op het tooneel naar de formule, die natuurlijkheid en logica met spanning en belangwekkendheid vereenigt; van de meesten is de fout, dat hunne waarheid niet is de waarheid van alle dag, gemis aan objectiviteit, dat hen de zaken en karakters niet beschouwen en afschilderen doet, zooals ze wezenlijk zijn. Het gaat hier met de dramatische letterkunde evenals

met de beeldende kunst, met name de schilderkunst. Onze schrijver gaat echter verder, dan waar we hem tot nog toe aantroffen. Op eene andere plaats stelt hij aan de moderne comedie - niet de klucht, welke hij in hare waarde laat, doch te recht een lageren kunstvorm noemt - een anderen eisch: de tooneelschrijver moet ons de personen geven, juist zooals wij ze in het dagelijksch leven zien; hij moet ons tafereelen geven, uit de werkelijkheid gegrepen, - zijne personen moeten volmaakt zoo spreken en doen als in den dagelijkschen omgang; - de omgeving, waarin zij optreden, moet volkomen waar en wezenlijk zijn. En met dit laatste bedoelt hij niet slechts, dat er veel werk van het decoratief moet worden gemaakt, dat anachronismen daarbij en in het kostuum worden vermeden; hij bedoelt juist die slaafsche navolging van de natuur, die ik hierboven op het tooneel afkeurde, omdat ze verveling wekt; hij verlangt echtheid van accessoires. Gondinet's *Club* wordt hoog door hem geprezen, omdat daarin eene wezenlijke club (sociëteit zouden wij haar noemen) wordt ten tooneele gebracht. ‘Het is een onophoudelijk heen en weer geloop; men hoort de los heengeworpen woorden, de dooreengemengde, verschillende gesprekken, die met eene wonderlijke juistheid het stemmengegons in eene sociëteit wedergeven. Al de gewone sociëteitstypen vindt men er geestig afgeschilderd. Er wordt gespeeld, gerookt, gebabbeld, geschertst; het is letterlijk eene photographie van het leven.’ (*Nos auteurs dramatiques*, 303.) Bij de opvoering van *L'ami Fritz* van Erckmann-Chatrian in het Théâtre Français was hij vooral vervoerd door het zien van een heuschelijken kerseboom en van heuschelijk water op het tooneel. ‘Zoo heeft de Comédie Française het eerste voorbeeld gegeven van naturalisme in het decoratief[*]. Van zoo hoog afkomstig, zal het naar ik hoop, wel gevolgd worden.’ (*Nos auteurs dramatiques*, 405.)

Hier is hij, naar 't mij voorkomt, op den verkeerden weg en zou het opvolgen van zijn denkbeeld zonder twijfel tot verarming der tooneelletterkunde voeren. Ik weet zeer goed, dat tooneelstukken, waarin photographiën uit het dagelijksch leven voorkomen, veel menschen trekken; dat een aantal kijkers opkomen, wanneer olifanten en kameelen or ruiters te paard de spektakelstukken uit het Oosten of Westen opluisteren; ik geloof zelfs, dat een buitengewone bijval den stukkenmaker zal beloonen, die met een ondernemend tooneeldirecteur den Dam met zijn monument, zijn paleis, zijne af- en aanrijdende omnibussen en paardentrams op het tooneel brengt, of zijne machine in 't Gooi spelen laat, om een der hoofdpersonen door de stoomtram - de Jaggernautskar onzer dagen - te doen overrijden. Bij dit alles is echter de eigenlijke kunst niet betrokken; de toeschouwer van wezenlijke beschaving en smaak, die den schouwburg bezoekt met een ander doel dan om ‘zijnen oogen den kost te geven’, zal door dergelijke

(*) Niet geheel juist. In *Les Danicheff* werd op het Odéon, in 1875 of 1876, reed van “heuschelijk water” gebruik gemaakt, terwijl er ook “heuschelijke Russische houden” op het tooneel kwamen. Zie mijn overzicht in *De Tijdspiegel* van April 1877 (bl. 584).

vertooningen nog spoediger worden verjaagd dan door de *trucs* en het goochelspel van Sardou. Bij de laatsten vindt zijn geest althans nog eenige bezigheid en kan de behendigheid, waarmede onmogelijke stukken ineengezet en ondenkbare toestanden ontwikkeld worden, hem vermaken; maar een of ander prachtig of buitengewoon getrouw decoratief is spoedig afgezien, zonder blijvenden indruk op den geest of het gemoed te maken. Dat ik het decoratief niet als eene nietige bijzaak beschouw, heb ik vroeger betuigd; tooneelfiguren in een kostuum, eenige eeuwen ouder of jonger dan de tijd, waarin zij optreden, hinderen evenzeer als het gebruiken van moderne wijnglazen (om maar een voorbeeld te noemen) bij een drinkgelag op het tooneel, dat anno zestien- of zeventienhonderd zooveel heet te spelen. Maar wat Zola in dit opzicht verlangt, is de ergste overdrijving, is het medegaan met eene richting, die eerlang het innerlijke der vertooning aan de uiterlijkheden zou opofferen. Ook bij ons mag ertegen gewaarschuwd worden, want ook hier doet de eisch zich hooren, dat de accessoires, door den schrijver in zijn stuk bedoeld, ook *in natura* worden opgebracht. De kartonnen kippen en papieren karbonades zijn voorgoed naar de vliering van het requisietenpakhuis verbannen; laat de schrijver zijne personen champagne of curaçao drinken, geen ander vocht dan het opgenoemde mag door de acteurs worden gebruikt, en 't is me niet lang geleden verhaald, dat een tooneeldirecteur tegen een oorspronkelijk tooneelstuk het bezwaar geopperd had, dat de schrijver er kersen in liet eten, en: ‘Waar krijg ik in 's hemels naam midden in den winter kersen vandaan?’ Ging deze eisch van volstrekte wezenlijkheid der *mise- en scène* op, dan zou ook de acteur, die een beschonkene had voor te stellen, niet dronkenschap moeten voorwenden, maar dronken moeten *zijn.* In één woord, indien dit realisme of naturalisme is, dan doodt het naturalisme de kunst.

Maar men wil de menschen op het tooneel eveneens hooren spreken als in het dagelijksch leven. Ik geef toe, dat deze eisch de kunst nog tot eene zekere hoogte in waarde laat, want het nabootsen van de gesprekken van het dagelijksch leven op het tooneel geschiedt in elk geval niet mechanisch; het talent van den nabootser vindt daarbij nog een ruim veld. Doch, zooals ik reeds terloops aanvoerde, aldus zou de tooneelletterkunde eene groote verarming ondergaan. Wat de tooneelschrijver in elk geval vermijden moet, is: verveling opwekken. De mooiste gevoelens, de zuiverste taal, de kunstigste verwikkeling kunnen een stuk niet redden, dat mat en vervelend is. En nu gelieve men te bedenken, hoeveel tooneelen en gesprekken de naturalistische tooneelschrijver noodwendig buiten zijn arbeidsveld sluiten moet, indien hij de vervelende gesprekken wil uitsluiten. Ik wil er niet aan herinneren, dat de meeste gesprekken, zooals ze in het dagelijksch leven gevoerd werden, op zichzelf reeds, naar inhoud en naar vorm, vervelend en onbelangrijk zijn; alleen de kunst van den tooneelschrijver,

die met bewaring van het karakter daaraan geest en leven weet te schenken, kan die aanneemlijk maken op het tooneel, maar dan zijn zij juist anders geworden, dan ze zich in den natuurstaat voordoen. Wat is vervelender voor een derde dan eene kibbelpartij tusschen verliefden, dan eene onderhandeling over huwelijksche voorwaarden? Wat is langwijliger en minder geschikt, om op het tooneel te worden gebracht, dan eene vergadering? En toch heeft Molière ons in het keurig tooneeltje tusschen Marianne en Valère in *Tartuffe* getoond, dat men met zeer veel geest zulk een minnetwist voor den toeschouwer belangrijk kan maken; toch hebben zoowel Barrière in zijne *Faux bonhommes* als Sardou in *La familie Benoîton* vermakelijke tooneelen van de financieele onderhandelingen betrekkelijk een huwelijksaanzoek gemaakt; toch heeft onze Lodewijk Mulder ons tweemaal achtereen in hetzelfde stuk in eene vergadering van dezelfde kiesvereeniging binnengeleid, die tot heden nog geen enkel toeschouwer verveeld heeft. Nu zal iedereen wel erkennen, dat twistende verliefden niet met zooveel geest en kunst kibbelen als Molière's jongelui; - dat de onderhandelingen ten huize van Péponet en Benoîton onmogelijk zouden over te planten zijn in de huiskamer van eenig wezenlijk vader van huwbare dochters in de gewone maatschappij; - dat vergaderingen van kiesvereenigingen in de werkelijkheid nooit zoo vermakelijk zijn als de twee, op denzelfden dag te Stellendijk gehouden; - maar de kunst van den schrijver is dan ook niet gelegen in de slaafsche nabootsing van hetgeen is, maar in het talent, waarmede hij, met behoud van het karakter en den aard van de ten tooneele te brengen toestanden, die heeft ingekleed in zoodanigen vorm, dat de eentonigheden en de matheid van het alledaagsche leven door kleur en levendigheid vervangen, het in zijn wezenlijk uiterlijk vervelende onderhoudend en belangrijk geworden is.

Ook wanneer wij de proef omkeeren, komen wij tot dezelfde slotsom. Indien Zola's theorieën juist waren, dan moesten Zola's tooneelstukken aan elk beschaafd en denkend toeschouwer voldoen. Dat dit niet het geval is geweest; dat de drie tooneelwerken van zijne hand (*Thérèse Raquin*, *Les héritiers Rabourdin*, *Bouton de rose*) geen bijval hebben gevonden, schrijf ik niet met hem toe aan zijne - niet geheel onverdiende - impopulariteit in de letterkundige wereld alleen, maar voornamelijk aan de matheid, die zijn arbeid, ten gevolge van de slaafsche nabootsing in de bewerking, onbelangrijk maakte, voor den gewonen toeschouwer evengoed als voor den meer beschaafde. *Les héritiers Rabourdin* laat ik rusten, omdat dit stuk, waarvan toestand en ontwikkeling aan Ben Johnson's *Volpone* ontleend zijn, met zooveel eenzijdigheid en zoo weinig gevatheid naar dat model bewerkt is, dat alle kracht en leven erbij verloren zijn gegaan en de niet of ten halve gemotiveerde karakters dus niet boeien kunnen. Maar van *Thérèse Raquin* zal iedereen erkennen, dat het een stuk is van

groote dramatische kracht. Eene gehuwde vrouw heeft door haar minnaar haar echtgenoot doen ter dood brengen; de medeplichtigen zijn later gehuwd, doch het beeld van den verslagene plaatst zich tusschen hen in; het verjaagt de liefde en verwekt oneenigheid en twist in hun huis; het leven wordt hun tot een last en, na eene wederkeerige poging tot moord, brengen zij zichzelf door vergif om 't leven. Deze belangwekkende toestand wordt uitgewerkt zonder den melodramatischen ophef, die er zoo te zeggen bij voor de hand lag; Zola behandelt dien met zelfbedwang, kracht en soberheid. En dat niettemin zijn stuk niet belangwekkend is, ligt juist hieraan, dat hij, zoo niet de hoofdpersonen, dan toch de bijfiguren, de taal, de onbeduidende, laffe taal des dagelijkschen levens laat voeren. Deze handelwijze wordt door hem, zonderling genoeg, niet verklaard met een beroep op de eischen der naturalistische dramatiek; maar hij geeft als beweegreden daarvoor op, dat hij door die alledaagsche omgeving van alledaagsche lieden het drama zelf verschrikkelijker heeft willen maken. Dit doel is echter gemist; door de beuzelachtigheid der bijzonderheden gaat de dramatische kracht verloren. De lezer ondervindt dat reeds; hoeveel te meer moet de toeschouwer het ondervinden!

De fout, zoowel van Zola zelf als van de Zoïlen, met wier tooneelwetten hij den spot drijft, is hierin gelegen, dat zij beiden de waarheid zoeken, waar die niet te vinden is; hij in bloote uiterlijkheden van opvoering en kunstvorm, zij in zekere formules van maaksel, terwijl naar mijn oordeel, indien maar naar de innerlijke waarheid der karakters gestreefd wordt, men schrijver en acteur veilig de handen vrij kan laten ten aanzien van de bijzonderheden van uitwerking en voorstelling. Met eene fabel, zooals er in het menschenleven zooveel gevonden worden, welke het verstand of het gemoed treft en die met oprechtheid en helderheid voorgesteld wordt, - met karakters, welker kern van wezenlijkheid door den smaak des kunstenaars in een belangwekkenden vorm gekleed en zoo te zeggen veredeld is, - met eene ongezochte, natuurlijk voortschrijdende en tot eene door het gezond verstand gebillijkte ontknooping gevoerde intrige, waarvan de incidenten niet van buiten af komen, maar vanzelf uit de botsing der karakters geboren worden, - met dat alles zal men een tooneelstuk kunnen samenstellen, dat zoowel bij lieden van smaak als bij het groote publiek een verdienden bijval zal vinden. En al mag dit stuk tegen alle tooneelwetten der critiek zondigen, al mag het, ten spijt Zola's, geen enkele photographie van de alledaagschheid bevatten, het zal zijn weg vinden door zijne innerlijke kracht, om zijne door kunst getemperde waarheid. Alleen in dezen zin is de ‘waarheid op het tooneel’ in mijn oog niet slechts mogelijk, maar wijst zij den besten weg naar het doel: opwekking van de belangstelling en de sympathie der toeschouwers.

In de jaarlijksche algemeene vergadering van het Tooneelverbond, den 9^{den} November 1878 gehouden, bracht eene commissie van drie leden, - de heeren A.C. Loffelt, D.F. van Heyst en J.H. Rössing - aan wier bevoegdheid niet te twijfelen is, verslag uit over de haar door eene vroegere vergadering ter onderzoek en beantwoording opgedragen vraag: welke oude stukken verdienden omgewerkt en geschikt gemaakt te worden voor het tooneel. Zij nam in dat verslag de volgende woorden op: ‘Het dramatisch talent dat Nederland ooit bezeten heeft, schuilt in zijne oude blij- en kluchtspelen, maar deze wortelen te veel in het volksleven dier dagen, om nu nog door het groote publiek begrepen te kunnen worden’, enz. Ofschoon tegen dit oordeel wel iets in te brengen zou zijn, zal men gereedelijk met de drie genoemde letterkundigen instemmen, dat uit een dramatisch oogpunt onze oude kluchtspelen van groote waarde zijn. De comische muze was in ons vaderland vanouds geëerd en geliefd; met grage hand zal hij, die met deze gedenkstukken van oudvaderlandschen geest in een aangenamen en gemakkelijken vorm nader wil bekend worden, de drie nette deeltjes opnemen, waarin de tweede uitgave van Van Vloten's *Het Nederlandsche kluchtspel van de* 14de *tot de* 18de *eeuw* bij W.C. de Graaff te Haarlem het licht zag. En toch, van hoeveel waarde dit werk op zichzelf beschouwd zijn mag, met hoeveel zorg en tact de geleerde schrijver uit dien overrijken voorraad voor zijne bloemlezing de keuze heeft gedaan, - toch zal het hem teleurstellen, die de tegenwoordige tooneelwaarde der kluchten wil onderzoeken. Het is eene bloemlezing, die voor ons ligt, eene bloemlezing, die van sommige kluchten tamelijk groote brokken, van andere weinig regels slechts bevat en waaruit men alzoo geen oordeel over de stukken zelf, hoogstens een inzicht in toon en trant van de verschillende schrijvers putten kan. Hebben alzoo tooneeldirecteuren en acteurs aan dit boek minder, dan zij verwachtten, voor geschiedkundigen en taalvorschers is het van veel belang. De oude kluchtspelschrijvers namelijk gingen meer naar het stelsel van Zola te werk dan Zola zelf; zij brachten inderdaad stukjes werkelijkheid op het tooneel en lieten hunne personen, doorgaans aan de geringe burgerklasse of aan de heffe des volks ontleend, de taal spreken van het dagelijksch leven. En mag die taal grof, plat, hier en daar onkiesch en vies zijn, het is de echte volkstaal in al hare kracht en aanschouwelijkheid, het bruisende sap, waarvan onze tijdgenooten nog maar een slap aftreksel kennen en gebruiken. En we vinden in deze tooneelstukken zooveel photographieën van het dagelijksch leven, dat zij eene onschatbare bron zijn voor de kennis van zeden en gebruiken, inzichten en oordeelvellingen van hun tijd. Wie over de geschiedenis van Nederland in de zeventiende of achttiende eeuw schrijft zonder de blij- en kluchtspelen te hebben bestudeerd, kan geen helder, geen vol inzicht hebben in den tijd, dien hij behandelt. Ook voor den

hedendaagschen tooneelschrijver biedt het werk van Dr. Van Vloten eene goede gelegenheid aan tot kennismaking met schrijvers, welker stukken bij eene nadere studie hem uitstekende voorbeelden van aanleg en ontwikkeling eener comische intrige zullen opleveren. Al zijn de werken allen niet even gemakkelijk te bereiken, de heer Van Vloten geeft het jaartal der uitgave voor de gedrukte op en vermeldt, waar het handschrift te vinden is, waaruit hij voor de niet-gedrukte geput heeft. Daarbij voegt de verzamelaar een beknopt, maar lezenswaardig overzicht van de tooneelletterkunde in ons land. Indien ik eene aanmerking te maken had, dan zou ik erop wijzen, dat hij de uitgave van Asselijn's werken door Dr. A. de Jager (Groningen, Wolters, 1878) niet vermeldt, waarvan, zoo ik mij niet bedrieg, slechts één deel verschenen is en dat ik gaarne hier aanhaal, omdat Asselijn's blijspelen, al acht men ze ongeschikt voor eene herleving, eene comische kracht hebben, waarvan de hedendaagsche tooneelschrijvers veel kunnen leeren. Mijne tweede aanmerking zou de naïveteit van sommige uitleggende noten gelden. Wie een dergelijk werk leest, zal bij voorbeeld wel weten, dat eene dienstmeid, die van hare ‘vrouw’ spreekt, hare meesteres bedoelt en zal ook zonder noot wel begrijpen, dat ‘botter kemele’ dom kameel beteekent.

De serie oorspronkelijke tooneelstukken, die sedert verleden jaar door den heer Stemberg in het licht gegeven wordt, is weder met drie nummers verrijkt. Glanor's *Uitgaan*, Kolff's *Man van principe* en Huf van Buren's *Speculanten* werden erin opgenomen, eene eer, die aan de beide eerstgenoemde werken ten volle toekomt en aan het derde, al staat het iets lager, niet mag worden ontzegd. Met veel genoegen begroet ik de uitgifte van *Uitgaan*; afgescheiden van zijne kunstwaarde heeft dit stuk eene historische beteekenis als eersteling van die beschaafde tooneelproducten, welke de kracht uitmaken van het hedendaagsch oorspronkelijk repertoire. Men zal zich de sensatie herinneren, door de eerste opvoeringen van *Uitgaan* gemaakt. Men was nu eenmaal gewoon geraakt aan den ouden theatertoon op het nationaal tooneel; men wist, dat aldaar naar vorm en inhoud niets anders te hooren en te zien werd gegeven dan onnatuurlijke, opgeschroefde zaken, slecht vertaalde spektakelstukken, met onmogelijke toestanden, van onwaarschijnlijkheden krioelende, en welker tirades met de gruwelijkste overdrijving zonder eenig streven naar kunst of waarheid werden opgesneden. Werd er al eens een oorspronkelijk stuk vertoond, - gelijk de twee drama's van Cremer, *Boer en edelman* en *Emma Berthold,* om de beste nog te noemen, - dan bleek de auteur in het slechte zog te zijn medegesleept uit den eigen koers, dien hij waarschijnlijk had willen houden. Dan hoorde men denzelfden bombast, dezelfde gezwollenheid en conventioneele holheid, hoogstens alleen in wat zuiverder taal ingekleed, dan waarover de

vertalers van beroep konden beschikken. Maar toen Glanor de familie Valkenberg met Kolonel Van der Degen voor het voetlicht bracht, was 't, alsof er zich eene geestverschijning op het nationaal tooneel vertoonde; voor het eerst hoorde men er beschaafde, natuurlijke taal; voor het eerst vernam men de opvattingen, niet van de conventioneele tooneelmaatschappij, maar van de beschaafde wereld, en hoorde men een geestig gesprek, eenvoudig en natuurlijk voorgedragen, daar waar men zich aan misbaarlijkheid en molenwiekerij te ergeren placht. Zou er, zoo vroeg men zich bij het hooren af, zou er dan toch wezenlijk een nationaal tooneel in den waren zin des woords kunnen bestaan? Zou het dan toch wezenlijk ongegrond wezen, het geschetter, waarmede vele zoogenaamde letterkundigen en tooneelcritici ons de ooren vullen, dat de Nederlander van nature ongeschikt en onbekwaam is tot de zaken des tooneels? Zou dan de voorstelling leugenachtig wezen, dat, terwijl een Fransch stuk, door Fransche acteurs vertoond, werkelijke kunst te genieten geeft, de opvoering van een uit het Fransch vertaald stuk door Nederlandsche kunstenaars, uit den aard gebrekkig en armzalig, nog min of meer op kunst kon gelijken, doch een oorspronkelijk stuk, door vaderlandsche acteurs op de planken gebracht, niets anders is en niets anders kan zijn dan een onding, eene misgeboorte uit het oogpunt van kunst? Dezen twijfel, die weldra tot algemeene belangstelling heeft geleid en in de eerste plaats eene welverdiende waardeering bezorgd heeft aan het tooneelgezelschap van Albregt en Van Ollefen, dat zooveel voor de beschaving en verheffing van de tooneelspeelkunst hier te lande heeft gedaan, hebben we voornamelijk aan Glanor te danken. Daardoor alleen reeds heeft hij zich voor het nationaal tooneel verdienstelijk gemaakt.

Het beloop van het stuk behoeft hier niet herinnerd te worden, en de voornaamste verdiensten ervan stipte ik daareven reeds aan. Het uit het dagelijksch leven gegrepen onderwerp wordt met volledigheid behandeld, in een vorm, die allerkeurigst genoemd kan worden. Men heeft den schrijver er een verwijt van gemaakt, dat hij zich te veel op zijn onderwerp heeft geconcentreerd; dat zijn stuk onophoudelijk over uitgaan en over niets dan uitgaan handelt, maar dit strekt hem, naar mijn gevoelen, meer tot lof, daar zelfbeperking bij de letterkundigen eene zeer zeldzame deugd is. En in Glanor's geval nog meer dan voor een ander, omdat juist de toevoeging, die hij zich aan zijn onderwerp heeft veroorloofd, de bij-intrige tusschen Mevrouw Valkenberg en den jongen diplomaat, mij voorkomt, zoo weinig oordeelkundig te zijn aangebracht, dat zij de thesis, die den grondslag van het stuk uitmaakt, verzwakt. Hij wil betoogen, dat het voor eene huismoeder, al is zij jong en levenslustig, beter is thuis te blijven dan de vermaken buitenshuis na te jagen; dit wordt door den ouden kolonel met nadruk en klem tot zijne dochter gezegd, en de moraal van het stuk is ook die van des vaders vermaning. Doch de bij-

intrige leert daarentegen eene geheel andere moraal: de gevaren, waaraan eene jonge vrouw blootgesteld is, wanneer ze.... thuis zit. Indien de verliefde diplomaat zijne declaratie aan Marie gewaagd had op een bal of diner, terwijl zij, na de providentieele tusschenkomst van de premietrekking der Turksche spoorwegleening, naar hartelust aan haar trek tot uitgaan had kunnen botvieren, dan zou de bij-intrige beter met de strekking van het stuk zelf hebben gestrookt. Dan toch zou de vrouw door ondervinding hebben kunnen inzien, dat het in de groote wereld lang zoo onschuldig en prettig niet toegaat, als het schijnt; dan was zij door deze teleurstelling als vanzelf teruggevoerd tot den huiselijken haard, waar offers en teleurstellingen ruim vergoed worden door de zelfvoldoening, die plichtsbetrachting en het bevorderen van het levensgeluk van anderen schenken. Zooals dit onderdeel van het stuk bewerkt is, kan het niet anders, of de toeschouwer moet zeggen: ziet ge, dat komt er nu van; indien de man zijne vrouw niet alleen thuis had gelaten, zou die geschiedenis met dat heertje niet gebeurd zijn. En zoo wordt men geneigd, om de jonge vrouw gelijk te geven, die, evenals zooveel anderen, hare huiselijke plichten zou willen verzuimen, om bals en partijen na te loopen. Dat kan de schrijver niet bedoeld hebben. Van den anderen kant is de staat van demoralisatie, waarin zij uit ergernis en verveling verkeert, juist waargenomen en wedergegeven. Haar antwoord op de vraag van de dienstbode, wat zij zeggen moet, als er soms visite komt: ‘Natuurlijk ben ik thuis; geen mensch zou 't gelooven als je zei dat i k uit was’, - dat den weg baant tot de onderneming van den diplomaat, vloeit natuurlijk uit hare gemoedsstemming voort; en in zooverre is het incident menschkundig voorbereid. Dit neemt echter niet weg, dat het tegen de bedoeling van het stuk indruischt. Geen sterker argument, om met haar man mede te gaan en recepties, bals en diners te gaan afloopen, had de schrijver der vrouw kunnen geven dan een beroep op de gevaren, aan haar thuisblijven verbonden.

In denzelfden toon als *Uitgaan* is *Een man van principe* geschreven; het stukje vertoont drie personen uit den beschaafden stand, die natuurlijk en als menschen redeneeren over voorkomende onderwerpen en wier karakters met talent en geest in een levendigen dialoog worden ontwikkeld. Het vertoont, hoe een jong egoist, de ‘man van principe’, die uit beginsel niet trouwen wil, omdat hij 't ongehuwd zoo goed kan hebben en in het huwelijk zonder twijfel opofferingen zou leeren kennen, door jaloezie uit de vesting zijner beginselen gedreven wordt en eindigt met zijne liefde te verklaren aan het meisje, dat hij nog pas voor hem geen geschikte vrouw geacht heeft. Met veel smaak en waarheid heeft de auteur deze omkeering in zijn held geschetst, doch ik moet op den aanleg van zijn stukje eene aan-

merking maken, die op meer stukjes in één bedrijf van toepassing is: de handeling is niet in zichzelf volledig. Het is in zekeren zin de ontknooping van een grooter tooneelstuk, daar het uit de gesprekken blijkt, dat de held en de heldin vroeger reeds elkander bemind hadden. De auteur heeft zoo te zeggen een voorsprong genomen op zijne intrige, welke echter in dit geval niet gunstig werkt. De toeschouwer begint namelijk te vermoeden, dat het dezen man van principe met zijne principes toch niet volkomen ernst is; dat hij zijne onverschilligheid, zijn egoisme en gezworen celibaat maar voorwendt, misschien wel, om eene blauwe scheen te bedekken, en dat hij daarom zoo spoedig al zijne beginselen laat varen, zoodra zijn oom het eenmaal zoo vurig bemind nichtje heet ten huwelijk gevraagd te hebben. Ook eene andere oplossing is mogelijk. Jaloezie is eene van de gewaarwordingen, die regelrecht uit egoisme voortkomen; vooral in dit geval, nu de 'man van principe' het niet dulden kan, dat het eenmaal door hem bemind meisje in het bezit van een ander raakt. Is dan zijne liefdesverklaring ten slotte niet eene uiting van hetzelfde egoisme, dat al zijne handelingen en gedachten heet te beheerschen? Maar dan heeft er ook geen omkeering plaats en bestaat er geen dramatische donnée. Mij dunkt, dat de schrijver ook zonder die herinnering aan oude liefdesbetrekkingen denzelfden gang in zijn tooneelstuk had kunnen behouden en de ontwikkeling te gelijk zuiverder kunnen maken. Had hij den oom het nichtje wezenlijk ten huwelijk laten vragen, als eene proef, hoever hare zelfopoffering en haar plichtgevoel gingen, dan zou hij, hare grootheid van gemoed tegenover het klein egoisme van den neef stellende, bij dezen de omkeering hebben kunnen bewerken, die thans door de *brevis furor* der jaloezie wordt teweeggebracht en op den toeschouwer geen diepen indruk maken kan, omdat men de bestendigheid van zulk een inkeer niet vertrouwt. Ik zeg dit alles niet uit de zucht, om op een voortreffelijk stukje toch nog iets te kunnen aanmerken, maar omdat ik meen, dat zuivere, logische toestanden op het tooneel altoos den diepsten indruk maken. Deze egoist heet door redeneeren - en van een zeker, doch verkeerd standpunt niet onjuist redeneeren - tot zijne principes gekomen te zijn. Wil men zijne bekeering doen zien, dan moet hij in botsing komen met andere redeneeringen, met andere levensopvattingen, die een hooger uitgangspunt hebben. Dan kon de gezonde over de ongezonde opvatting zegevieren; de man van principe kon een man van overtuiging geworden zijn; maar wanneer alleen de hartstocht voor een oogenblik het egoisme tot zwijgen brengt, blijft er gevaar bestaan, dat dit eenmaal weder zijn gezag herneemt en dat Mr. Frederik van Galen ten slotte in den huwelijken staat al die bezwaren en narigheden ondervindt, die hij tot nu toe vreesde.

Wat ik echter reeds tweemaal gezegd heb, herhaal ik met genoegen: het is een voortreffelijk stukje, dat langer leven op het tooneel

verdiend had, dan eraan schijnt toegedacht te zijn. Wat letterkundigen vorm betreft, staat het ver boven de meeste oorspronkelijke stukken van den laatsten tijd; de taal is beschaafd en keurig, de dialoog levendig; slechts hier en daar komt deze mij slapper, minder samengedrongen voor, dan op het tooneel wenschelijk is.

Wij treden eene geheel andere wereld binnen, wanneer wij na Glanor's en Kolff's tooneelwerk *De Speculanten* van Huf van Buren en *Een nieuwe docter* van Mr. Van Sorgen ter hand nemen. Daar werden ons menschen geschilderd, zooals ze zijn, van gelijke bewegingen en gedachten als gij en ik; hier daarentegen tooneelfiguren, conventioneele personen, gelijk men ze sedert jaar en dag op de planken ontmoet en nooit in het dagelijksch leven aantreffen kan. Huf van Buren brengt ons in kennis met een gepensionneerd kapitein, die met vrouw en dochter woont op een dorp en in eene 'eenvoudig en armelijk gemeubelde' kamer bezoeken van voorname gasten afwacht. Deze laatste bijzonderheid is wel min of meer in strijd met den trek naar rijkdom en de zucht, om grooter te schijnen, dan men is, welke in deze familie geschilderd worden; maar daar het de eenige onwaarschijnlijkheid niet is van het stuk, heeft men zich daaraan niet te ergeren. Deze gepensionneerde kapitein nu erft van eene tante *f* 34,000 en belegt dat geld in een Amerikaansch zwendelfonds, waarvan hij de stukken weder beleent, om zijne rente te vergrooten. De aandeelen dalen, worden waardeloos, en de kapitein, tot suppleeren van onderpand gedwongen, tracht bij zijne bekenden vruchteloos geld te bekomen, licht zijne keukenmeid voor hare spaarpenningen op. Ten slotte komt de broeder van den kapitein, een ondraaglijk, onmogelijk, onhebbelijk personage, die elkeen, bekend of vreemd, verregaand lomp behandelt, als reddende engel op. Vroeger was hij als commensaal in des kapiteins huishouding opgenomen, doch daaruit verwijderd wegens de beleedigende grofheden, die hij aan de bezoekers van zijn broeder toevoegde. De zoon van een derden broeder, die de dochter des huizes bemint, doch met zijn oom het huis was uitgedreven, toen de kapitein en zijne vrouw in een adellijk griffier van het kantongerecht eene meer wenschelijke partij voor het meisje meenden gevonden te hebben, krijgt ten slotte zijne beminde, en alles is aldus ten beste gekeerd, Zooals men ziet, veel nieuws biedt deze intrige niet aan, en indien het den schrijver werkelijk te doen was geweest, om een belangwekkend tafereel der zeden van onzen tijd te schetsen, dan had hij zijne stof met meer zorg en smaak moeten bewerken. Wat in de voorrede van het stuk voorkomt, doet de oorzaak van het mislukken van dezen arbeid kennen. Op zekeren avond, bij het bijwonen der voorstelling van een oorspronkelijk blijspel, moedigden eenige Amsterdamsche vrienden den auteur aan, 'om ook eens een stuk te schrijven', en, nadat die vrienden hem het onderwerp aan de hand hadden gedaan,

de geruchtmakende beursspeculaties van dien tijd, schreef hij zijn stuk, dat ‘spoedig daarna’ in een schouwburg te Amsterdam (door het te dier tijde beste gezelschap, met de dames Kleine, Verwoert, Coenen-Van Ollefen, Stoetz, de heeren Morin, Vos, Otten, Tourniaire en Ellenberger) werd opgevoerd. Dit ‘spoedig daarna’ doet mij in de eerste plaats twijfelen aan de juistheid der klacht, dat Nederlandsche tooneeldirecteuren oorspronkelijke tooneelstukken jarenlang in de doos houden en eerst aan de opvoering gaan denken, wanneer ze tamelijk oudbakken zijn geworden en de meeste toespelingen hare toepasselijkheid hebben verloren. Maar betrekkelijk *De speculanten* zelf onthult deze uitdrukking de overhaasting, waarmede dit stuk is ineengezet en die zoowel in de conceptie als in den vorm duidelijk kenbaar is. Vooreerst dunkt mij de gepensionneerde kapitein, die alleen, om veel rente van zijn geld te trekken, zich aan eene insolide geldbelegging waagt, niet het juiste type van ‘geruchtmakende beursspeculaties’; zijne handelwijze mag onvoorzichtig en onverstandig zijn, maar is geen beursspel, niet wat men eigenlijk speculeeren noemt. Hij belegt zijn erfdeel in fondsen, terwijl zijn broeder, de reddende engel van het slot, er land voor koopt; de kapitein maakt hooge, de plattelandsheelmeester lage rente, maar het kapitaal van den laatste is veiliger dan dat van den eerste. De kapitein is dus eenvoudig het slachtoffer van zijne onbekendheid met de economische wet, dat de rente van een kapitaal bestaat uit de eigenlijke vruchten en de assurantiepremie voor de zekerheid, factoren, die in tegenovergestelde richting werken. Had de schrijver den gepensionneerde als een echt speculant willen voorstellen, dan had hij hem moeten laten spelen op rijzing of daling van een bepaald fonds, koopen of verkoopen op tijd, zoodat eene onverwachte daling of rijzing hem op den rescontredag alles had doen verliezen en in schuld geraken. Maar wat nog meer dan dit een zwak punt van dit tooneelstuk uitmaakt, is de vorm. Bij zijn haastig werken heeft de auteur de meest bekende, meest afgezaagde tooneeltypen gebruikt: de keukenmeid en den tuinknecht, die uitheemsche woorden radbraken, - zij noemen een *pièce de milieu* een ‘beste mesjeu’, en *Muscat Frontignan* ‘notenmuskaat Bontejan’, enz. - met hun bekenden minnehandel, zoo oud als het tooneel, als vulling; eene caricatuur-achtige *parvenue*, de jonge weduwe van een sigarenwinkelhouder, die even hard als de kapitein, kapiteinsvrouw en kapiteinsdochter vrijt naar den adellijken griffier; dezen griffier zelf, den van ouds bekenden belachelijken jonker, die reeds in de Arke Noach's moet aangetroffen zijn, zoo antediluviaansch ziet hij eruit; ten slotte ook den hulpbiedenden brombeer, den nurkschen, onbeschoften broeder, die als *deus ex machina* de ontknooping beheerscht, - al deze voor de hand liggende typen worden in het stuk verwerkt en geven er eene soort van matheid, van fabriekmatigheid aan, die het geheel weinig aantrekkelijk maakt. Slechts aan het uiterlijke der karakters is eenige

zorg besteed; in den regel kan men niet onderscheiden, of hetgeen de personen zeggen en doen, al of niet ernstig gemeend is.

Indien ik van mislukken spreek, wil ik daarmede niet zeggen, dat *De speculanten* geen opgang gemaakt heeft. Het blijkt daarentegen, dat het de zeldzame eer - zeldzaam voor een oorspronkelijk stuk althans, hoewel het voor vertalingen van allerlei aard en soort een zeer gewoon geval is, - eener reprise heeft genoten; dat het, na door de bovengenoemde artisten van het gezelschap der Vereenigde Tooneelisten te zijn opgevoerd, later nog eens door het gezelschap van *Het Nederlandsch Tooneel* op de planken is gebracht, met eene bezetting, waarin Mej. Chr. Poolman en de heeren Albregt en Veltman prijkten. Er is echter opgang en opgang. Sedert eenigen tijd zijn de Duitsche moderne kluchten, waar letterlijk niets inzit, doch die, evenals dit tooneelstuk, zonder karakterstudie of boeiende intrige zekere uiterlijke omstandigheden behandelen enkel en alleen, om de lieden eens te laten lachen, sterk in den smaak van het Nederlandsche publiek en worden met goed gevolg voor de directiekas vertoond; ik wil gaarne gelooven, dat dit tooneelstuk het evengoed zal treffen. Maar met den opgang bij het groote publiek en de volle directiekas is, naar mijn oordeel, niet alles gezegd. Uit een letterkundig, uit een artistiek oogpunt kan een tooneelstuk volkomen mislukt zijn, al lachen de toeschouwers erom, dat hun de lever schudt, en al worden er iederen avond een aantal personen aan de deur der eivolle zaal afgewezen. Om aan letterkundige en artistieke eischen te voldoen, - die succes bij het groote publiek volstrekt niet uitsluiten - moet een blijspel of tooneelspel hooger staan dan *De speculanten* en moet het vooral in een meer gekuischten vorm geschreven zijn. Niet slechts waar de dienstboden optreden, maar ook waar de andere personen voor ons staan, die dan toch tot den fatsoenlijken stand behooren, wordt er eene taal gesproken, die even plat en onbeschaafd als onhebbelijk is en zelden in het dagelijksch leven wordt gehoord. Eene generaalsdochter, met een kapitein gehuwd, zal hare dochter niet op zulk eene ploertige wijze ‘op den man’ africhten, als Mevrouw Veltkamp de hare doet op den rijken, Haagschen jonker; en een welopgevoed jongmensch uit de residentie, die bij het aangeboren fatsoen van eene hooge afkomst nog de beschaving eener universitaire opvoeding bezit, zal de vlegelachtigheid niet zoover drijven van het rijtuig eener vrouw te leen te vragen, om zijne moeder van het station af te halen, onder de voorwaarde, dat zijzelve daar niet bij mag wezen. En wanneer die vrouw, die uit den kleinen burgerstand is opgekomen, niet onnatuurlijk ten antwoord geeft: ‘Als mijn persoon niet voornaam genoeg is om mijn équipage te vergezellen, dan blijft mijn équipage ook thuis’, dan zal een fatsoenlijk, beschaafd man zich eer de tong afbijten, dan met Jonkheer Preyn van Doorne haar toe te voegen: ‘Dat is er het onaangename van, mevrouw, als de équipage voornamer is

dan de persoon die ze rijdt.' In het tooneel, waar de gepensionneerde kapitein zijne keukenmeid hare spaarpenningen weet afhandig te maken, schijnt de schrijver aan een dergelijk voorval in Balzac's *Faiseur* gedacht te hebben. Wie dit stuk gezien of gelezen heeft, zal zich die meesterlijke scène van Mercadet met zijne huisgenooten allicht herinneren, doch de vergelijking zal niet ten gunste van *De speculanten* uitvallen.

Tot dezelfde soort van blijspelen behoort *Een nieuwe docter* van Mr. W.G.F.A Van Sorgen, namelijk tot die soort tusschen klucht en blijspel in, waarbij alles van eene luchtige intrige afhangt en eenige caricaturen de plaats van wel bestudeerde karakters vervullen. In een ziekenhuis in eene stad van eenige beteekenis - althans, er loopen krantenjongens met telegram-bulletins, hetgeen hier te lande alleen in de groote steden pleegt te geschieden, en in het gesticht zelf zijn niet minder dan drie geneeskundigen werkzaam - is de tweede geneesheer overleden; de president van het college van regenten wordt door een heirleger sollicitanten bestormd, waarvan twee tot de *dramatis personae* behooren en de derde door een paar der andere personen sterk wordt aanbevolen en vooropgezet. Er komt in den strijd der sollicitanten en hunner beschermers heel wat misverstand voor, maar ten slotte gebeurt er iets, waardoor al de drie geneeskundigen, waarover de intrige handelt, op eens geholpen worden en de zaak dus uitstekend afloopt. Luchtig is deze intrige wel, doch naar 't mij voorkomt, niet van genoeg belang, om een blijspel van vier bedrijven, hoe kort die ook zijn mogen, te vullen. De heer Van Sorgen had zich tot één bedrijf moeten beperken; de geschiedenis van den openvallenden geneesheers-post is niet belangrijk genoeg, om er het scherm driemaal voor op en neder te zien gaan. De dialoog is los en natuurlijk, doch de schrijver schijnt zoo vast te rekenen op vlug afspelen, - ik wensch hem toe, dat hij nog eenmaal daarvan op het Nederlandsch tooneel getuige moge zijn, hetzij in zijn eigen, hetzij in een ander stuk! - dat hij zich zelfs den tijd niet gegund heeft, de zinnen af te schrijven. Zijne personen moeten elkander wel opperbest verstaan, want dikwijls hebben zij slechts eene halve zinsnede, zoo al geen half woord; en toch begrijpen zij alles zeer goed. Hoor bij voorbeeld de twee dames, Mevrouw Van Duren (de echtgenoote van den president-regent) en Freule Wellers (die voor een der sollicitanten, haar geneesheer, werkt):

'Freule Wellers. Beter docter bestaat er niet!....
Mevr. van Duren. Dat zeg ik ook Als zóó'n man solliciteert....
Freule Wellers. Maar Emilie.... laat ons geen zorg hebben vóór den tijd.... Ik houd 't er voor dat m'n cher docteur zeker.... de heele stad....
Mevr. van Duren. Ik nog niet.
Freule Wellers. Niet?.... Heeft van Duren zich dan....?
Mevr. van Duren. Uitgelaten wel niet.... ach neen, dat doet hij nooit....' enz.

De heer Van Sorgen is onlangs geroepen in een college, dat grooten invloed uitoefent in de Nederlandsche tooneelwereld, in den Raad van Beheer der vereeniging *Het Nederlandsch Tooneel.* Het verheugt mij, dat in dat vermogend lichaam iemand opgetreden is, die zijne krachten heeft gewijd aan de uitbreiding van het oorspronkelijk repertoire. Waarschijnlijk zal het van den schrijver zelf voor een groot gedeelte afhangen, of *Een nieuwe docter* door het beste en volledigste tooneelgezelschap van ons land zal worden opgevoerd. Ik hoop het en wensch hem een goed succes en eene aangename voldoening met zijn blijspel toe, een wensch, welks vervulling wel degelijk met mijn niet zeer gunstig oordeel samengaat, omdat, gelijk ik zoo even reeds zeide, eene geringe kunstwaarde opgang bij het groote publiek niet uitsluit. Voor de oorspronkelijke tooneelletterkunde, waarvoor ik een onvermoeid strijder ben en waaromtrent de in dit overzicht behandelde stukken mij nieuwen moed geven, is het zeer veel waard, dat in het bestuur van de veelomvattende tooneelvereeniging een auteur zitting hebbe, die met hedendaagsch oorspronkelijk tooneelwerk succes heeft behaald en dus noodwendig uit ridderlijkheid jegens zijne medestrijders, zelfs mededingers, welwillend gezind moet wezen.

Een treurspel in rijmlooze jamben, aan de geschiedenis der Israëlieten in Egypte ontleend, ziedaar een voortbrengsel der dramatische letterkunde, dat in hooge mate onze aandacht verdient, vooral wanneer het afkomstig is van een schrijver, die op het gebied van het moderne zedespel zich lauweren heeft verworven. *Rebekka* van den heer Roodhuyzen, den schrijver van *Roofvogels* en *Uit den achterhoek*, heeft bovendien nog eene andere aanspraak op onze belangstelling verworven door den lof, dien dit treurspel vond bij eene jury van beoordeeling, waaraan het ingezonden werd, om mede te dingen in den prijskamp, in 1877 door de Rotterdamsche afdeeling van het Tooneelverbond uitgeschreven. Ofschoon het moest ter zijde gelegd worden, daar in het kampprogram alleen hedendaagsche stukken werden gevraagd, bracht de commissie van beoordeeling veel lof aan de dichterlijke verdiensten van het stuk. Het speelt te Memphis, kort na den uittocht der Israëlieten en na het vertrek van Farao's leger, om de uittrekkenden te achterhalen. 's Konings tweede zoon Meroim, na den dood der eerstgeborenen onverwachts tot oudsten zoon en troonopvolger verheven, heeft een minnehandel met een Joodsch meisje, de dochter van een der oudsten des volks, die in het vertrouwen op eene trouwbelofte, haar door den prins, dien zij slechts als een priester kent, gegeven, in het land van vreemdelingschap is achtergebleven. Nu Meroim reeds onder den troonhemel staat en, op het bericht van den ondergang van Farao's leger, zelfs zonder tegenkanting den troon zelf beklimt, kan hij zijne trouwbelofte geen gestand doen en is zelfs verplicht, met

de Joodsche minnares te breken. Hijzelf, een zwak man, zou wel anders willen, maar zijn vertrouweling en rechterhand oefent een sterken, zedelijken dwang op zijn heer uit en doet hem zelfs Rebekka in het openbaar verloochenen, wanneer zij in den rijksraad recht komt zoeken tegen den ontrouwen priester. Murikos, de vertrouweling, wordt hierin echter niet zoozeer gedreven door bezorgdheid voor 's prinsen macht of staatsbelang, maar door zijn eigen hartstocht voor Rebekka, die, naar hij vermoedt, wel in zijn bezit zal raken, wanneer Meroim haar verloochend heeft. De uitkomst bedriegt zijne verwachting: na de openlijke verloochening door haar minnaar geeft Rebekka zichzelve den dood.

Ik kan niet met het gunstig oordeel over dit treurspel instemmen; het mist, wat ik de grootste deugd, ja: de eenige verschooning van het treurspel noemen wil: grootheid van aanleg en behandeling. Het zwaartepunt van het stuk, een onderwerp, dat zonder twijfel de tragedie waardig is, vindt men in den strijd tusschen liefde en eerzucht, dien Meroim te strijden heeft; daarvoor kan men de belangstelling van den toeschouwer voorzeker eischen. Maar wil die belangstelling geschonken worden, dan moet de slingering van een man van karakter tusschen deze twee hartstochten belangwekkend geschilderd worden. En een man van karakter is Meroim niet; hij is zwak, benauwd, hoogstens zenuwachtig. Reeds voordat het bericht van zijns vaders dood tot hem gekomen is, heeft de liefde zoo weinig vat op hem, dat hij, met zijn vertrouweling over zijne betrekking tot de schoone Jodin sprekende, zeggen kan (bl. 28):

> ‘O! hadde ik vroeger maar in 't minst vermoed,
> Wat uitzicht eenmaal voor mij dagen zou,
> Ik had den strik niet om mijn hals gehaald,
> Die thans bij wijlen 't aadmen mij belet’!

Hij durft niet ‘wagen’, zijn eed gestand te doen; hij vreest Rebekka, die, ‘een duif in 't lieflijk spel der minnekozerij’, wanneer ze kwaad vermoeden krijgt, eene tijgerin zal worden; hij vreest ook de Egyptische priesters, die hem de betrekking tot de Jodin niet zullen vergeven; hij vreest zelfs zijne moeder en zint op een voorwendsel, om Rebekka's bezoek in het paleis voor haar te verbloemen. Een zoo onbeduidend man is in de eerste plaats niet belangwekkend genoeg, om de held van een treurspel te zijn, maar zijne onbeduidendheid doet ook afbreuk aan het karakter van de heldin. Men kan niet begrijpen, wat haar in dien flauwhartigen minnaar kan aangetrokken hebben, en zoo ontgaat aan Rebekka de sympathie, die de dichter voor haar had moeten opwekken. Ook wat van de betrekking tusschen den prins en zijne minnares in den loop van het treurspel uitlekt, is van een te uitsluitend zinnelijken aard, om voor Rebekka veel belangstelling te verwer-

ven. De aanleg van het stuk is dus lang niet grootsch; de alledaagschheid der hoofdpersonen kon den dichter niet bezielen. Geen wonder, dat er een waas van burgerlijkheid over het kunstwerk hangt en dat de personen, bijna allen, theaterfiguren zijn van het meest conventioneele type. Murikos, de vertrouweling, is een echt tooneelverrader, die gesprekken afluistert; de hoogepriester van Osiris en zijne rechterhand kenmerken zich door niets groots, maar grijpen in de onbelangrijke incidenten in met een ijver, als hadden zij niets beters te verrichten. Van de aanvoerders eener priesterpartij, die haar invloed boven dien van den vorst zoekt te stellen, mag men iets meer verwachten dan eene soort boerenslimheid en holle woorden, veel klank en weinig zin. Meroim's moeder, die een oogenblik verschijnt, om te vragen, of er ook tijding van haar gemaal en het leger is en waarom 'de wacht is uitgerukt en de toegang tot den voorhof [van het paleis, waar Meroim Rebekka te woord staat,] bezet', is niet meer dan een *hors d'oeuvre*; zij had die informaties wel door een bediende kunnen laten inwinnen, terwijl de vervloeking van het Jodenmeisje, waarvoor alleen zij ten tooneele komt, evengoed een ander persoon in den mond kon gelegd zijn, - ja, geheel achterwege had kunnen blijven. Ook de vorm van het kunstwerk is lang niet fraai, de versbouw niet vloeiend en hier en daar foutief; de toon blijft verre beneden - ik bedoel niet de opgeschroefdheid, maar de zekere verhevenheid, die aan de tragedie en hare helden en halfgoden past. Nauwelijks zal men in een gewoon tooneelspel doen vragen: 'Is zij v o o r t ?' voor: is zij vertrokken, of weg; en wanneer men van iemand wil getuigen, dat zij besef van eigenwaarde heeft of het hart hoog draagt, zal men alleen in het foutieve dagelijksch gesprek zeggen: 'Zij voelt zich.' Bij de tragedie voegt eene meer waardige taal. Tot het vullen zijner versregels maakt de schrijver een ruim gebruik van stopwerk, als ja!, ja, ja!, o! endergelijke, terwijl hij in het belang van de versmaat zich nu en dan onbetamelijke vrijheden met den klemtoon veroorlooft. Met nauwlijks een tiental regels tusschenruimte vindt men den naam van een der Egyptische goden nu eens als Osiris, dan weder als O'siris gebruikt.

Misschien zou mijn oordeel over *Rebekka* minder ongunstig zijn, indien dezelfde verzameling van oorspronkelijke dramatische werken, waartoe ik mij in dit overzicht wensch te bepalen (eenige vertaalde stukken tot later bewarende), niet een dichtwerk bevatte, dat in alle opzichten verre boven het pas behandeld treurspel staat. Ik bedoel *Gudrun*, spel in vijf bedrijven, door Albrecht Rodenbach. Ook dit stuk werd in een prijskamp van tooneelletterkunde, door het gemeentebestuur van Antwerpen uitgeschreven, door de jury van beoordeeling eene buitengewone onderscheiding waardig gekeurd, ofschoon het niet aan de gestelde eischen van den prijskamp voldeed en dus niet voor

eene der uitgeloofde premiën in aanmerking kon komen. Wie het stuk leest, zal deze beslissing der zeer bevoegde jury, die Van Beers tot voorzitter had, zeker billijken. De eigenlijke Goedroen uit de sage is niet de heldin, ofschoon de dichter eenige voorvallen uit haar veelbewogen leven in zijn aangrijpend drama heeft verwerkt; de handeling valt voor in dien beweeglijken en dramatischen strijd tusschen het noordsch en het zuidelijk element, de ruwe Vikings en de sluwe Romeinen, en wordt hoofdzakelijk in de klingen en dellen der duinstreek van West-Vlaanderen geplaatst. Hier vindt men mannen van karakter met vaste hand geschilderd; hier helden, ten volle de eerste plaats in een treurspel waardig; maar ook hier vindt men in de persoon van Gudrun zelve een beeld van zooveel zachtheid en teederheid, van zooveel echt vrouwelijk gevoel en met zooveel eenvoud en waarheid afgeschilderd, dat wij althans in onze hedendaagsche letterkunde er de wedergade niet van weten aan te wijzen. Zij is de dochter van Carausius, een ‘Moering’, die veldheer van het Romeinsche leger is geworden, en door hem aan zijn legaat Allectus tot vrouw beloofd; Gudrun echter vat eene hevige liefde op voor den zeekoning Herwig, door haar broeder in een zeegevecht gevangengenomen en aan wien haar vader de vrijheid teruggeeft. Herwig schaakt Gudrun en vlucht met haar naar het eiland Wulpen, waar Carausius zijne dochter komt terughalen, met de Vikings vrede sluit en zich tot keizer laat uitroepen. Op een lateren veroveringstocht naar Britannië verraadt Allectus zijn meester, doet hem vermoorden en zichzelf tot tegenkeizer uitroepen. Gudrun weigert hem te huwen en staat aan allerlei mishandelingen van de zijde zijner moeder, Claudia, bloot; Allectus is eindelijk op het punt, om haar met geweld in zijne macht te brengen, wanneer Herwig met zijne landgenooten, die hij uit de macht der Romeinen is gaan verlossen, terugkomt en den hoon en de beleedigingen, zijner geliefde aangedaan, in een afgrijselijk bloedbad wreekt. Zoo ruw en brutaal de gebeurtenissen in dit drama zijn, zoo gespierd en forsch is de taal, zonder eene enkele maal tot overdrijving en declamatie over te slaan. Met den waren dichterlijken gloed en ingeving, met eene zeldzaam juiste en rijke woordenkeus legt de dichter aan de kantige, nobele helden, die hij voor ons oproept, de aan hun tijd, hunne omstandigheden voegende taal in den mond. Uit dien hoofde beveel ik de lezing van dit drama nadrukkelijk allen beminnaars van ware poëzie aan. Wie vreezen mocht, hier een wat al te ruw tafereel geschilderd te vinden, kan ik geruststellen met het volgend uittreksel, waarin smaakvol en kiesch het ontwaken van Gudrun's vrouwelijk gemoed in hare eigen, muzikale woorden geschilderd wordt:

> ‘Och waarom weene ik nu? De lucht is rein,
> de zee is blauw, hel glimt het duinenzand
> in bakerenden zonneschijn, 't is alles stil,

de bare alleen der rustelooze zee
zingt zoet en vreemd in zwijgende eenzaamheid.
En moete ik daarom weenen? Ben ik droevig?
Neen. Vreugdig ook niet. 'k Weet niet hoe ik ben,
noch hoe de ontroering heete die mijn kele
beklemt, en daar iets snikken doet, terwijl
de tranen in mijne oogen perelen.
Welk een vreemd schepsel ben ik toch geworden?
Mijn speelgenoten zijn mij even vriendlik.
Zij spelen nog dezelfde spelen, eertijds
mijn meesten lust en eenigen wensch. Waarom dan
verzoekt mij nu zoo dikwijls de eenzaamheid
en 'k weet niet welke zoete droomerijen
die mij den tijd zoo haastig doen vervliegen?
Waarom beschaamt mij wen ik zit te droomen
de lach die mij eensklaps verschieten doet?
Waarom beschaamt mij dan mijns vaders blik?
Och ja, ik ben een aardig ding geworden!

Zij is mij toch zoo zoet, die eenzaamheid
Het dunkt mij soms daar ben ik min alleen
dan in het midden mijner speelgenoten
Het wordt lijk iemand dan bij mij.... Ik woû wel
dat iemand hier aan mijne zijde ware,
mij sprake, mij in de armen sloote. Ik zoude,
mij dunkt, hem zoo erkentlik wezen, zoude
van hem niet kunnen scheiden dag noch nacht,
hem alles jonnen wat hij wenschen mocht,
al wenschte hij al wat ik hebben mocht,
al wenschte hij mijn lijf en leven. 'k Droom soms
het roept mij iemand minzaam, daar, voor mij...
Ik beve, sta beschaamd, en kan niet weg,
en, tevens vol ontzag en zalige vreugd,
omarme ik hem, en voel zijn lippen op
de mijne, en schouwe in 't vonkelen zijner oogen,
en drinke als 't ware zijne blikken.'

Albrecht Rodenbach, de dichter van dit wezenlijk meesterwerk, stierf in 1880, nog geen vier en twintig jaren oud; in hem verloor de letterkunde eene groote kracht, zoowel om zijne verdiensten als dichter als om zijne overtuiging en innige liefde voor de Dietsche taal. De uitgebreide voorrede, aan *Gudrun* toegevoegd, geeft daar de bewijzen van. Scherp keurt hij daarin de vermenging af van de uit haar aard uitsluitend de taal en eigen nationaliteit rakende Vlaamsche beweging met de politiek; met verontwaardiging stelt hij de geniepige onderdrukking van de Vlaamsche taal in de meeste onderwijsinstellingen in België, vooral die onder de macht der geestelijkheid gesteld zijn, aan de kaak. Ook om eene andere reden is de lezing dezer voorrede aan te bevelen, vóórdat het drama zelf wordt opgeslagen. Rodenbach's taal is meer Vlaamsch - eigenlijker: locaal West-Vlaamsch - dan die van de meerderheid onzer zuidelijke taalbroeders. In zinbouw, woordenkeus, beteekenis van uitdrukkingen en woorden, ja, in klemtoon wijkt Rodenbach niet zelden af; ook in archaïsmen

schept hij behagen. Dit alles is (behalve voor zooveel den klemtoon betreft) meer merkbaar in de voorrede dan in den gebonden stijl van het daaropvolgend drama, en in de voorrede worden vele van die afwijkingen verklaard. Het is dus geraden, met de lezing der voorrede, die hier en daar niet gemakkelijk te verstaan is, te beginnen; dan geniet men de schoonheden van het treurspel ten volle, zonder te stooten op zonderling klinkende taalvormen, zinbouw of metrum, die de dichter vooraf heeft voorbereid en verklaard.

LUCIUS.

Fransche letterkunde.

St. Vincent de Paul. I.

Voor de kennis van dezen merkwaardigen heilige uit de zeventiende eeuw ontbrak ons nog altijd eene volledige authentieke bron. Wij bezitten haar thans in de zeer uitgebreide verzameling brieven, die onlangs van hem het licht heeft gezien. Het zijn twee lijvige boekdeelen, groot octavo, het een van 547, het ander van 576 bladzijden. De titel luidt: *Lettres de Saint Vincent de Paul, fondateur de la Mission et des Filles de la Charité. Édition publiée par un prêtre de la congrégation de la Mission. Tome Premier:* 1607 *à* 1654*; Tome deuxieme,* 1655 *à* 1660. *Paris, D. Dumoulin et Cie.,* 1882. De titel vermeldt niet, dat aan het eerste deel een portret van den heilige, zoo ik mij niet bedrieg in 1663 gegraveerd, is toegevoegd.

De brieven van St. Vincent hadden reeds vroeg de aandacht getrokken. Nauwelijks was hij overleden, of de superieuren van de *Congrégation de la Mission* zochten die brieven voor de vergetelheid te bewaren. De brieven, geschreven aan de priesters van zijne Compagnie en aan de *Filles de la Charité*, konden gemakkelijk verzameld worden. Er waren evenwel eene menigte andere brieven, door hem aan personen van allerlei rang en stand gericht; en deze personen waren niet bereid, wat zij als kostbare relieken beschouwden, openbaar te laten maken. Hoe het zij, René Alméras, die in 1661 de tweede superieur van de *Congrégation de la Mission* werd, begon eene verzameling aan te leggen met het doel, bouwstoffen bij elkander te brengen voor een toekomstigen biograaf. De eerste, die er in deze hoedanigheid gebruik van maakte, was Abelly, of liever Fournier, want hij is de eigenlijke schrijver. In 1738 volgde een ander leven van den heilige, opgesteld door Collet, die eenige duizenden brieven kon raadplegen, brieven, bewaard in Saint-Lazare of in de verschillende huizen van de Congregatie.

Die brieven gingen evenwel grootendeels teloor in den nacht van 12 op 13 Juli 1789, toen Saint-Lazare geplunderd werd. Opnieuw

moesten dus pogingen in het werk worden gesteld, om de brieven van St. Vincent te verzamelen. De vrucht dier pogingen is de uitgaaf, die aan dit opstel ten grondslag ligt. Zij behelst een groot aantal brieven, die tot dusver nog nooit het licht hadden gezien. Abelly en Collet hadden de brieven, die zij kenden, niet dan in uittreksel medegedeeld. Honderd en vijftig ongeveer werden er gedrukt in *Saint Vincent de Paul peint par ses écrits*, dat Gossin in 1834 deed verschijnen. De voorraad gedrukte brieven werd verrijkt in *Saint Vincent de Paul, sa vie, son temps*, *ses Oeuvres, par l'abbé Maynard;* in *La Misère au temps de la Fronde et Saint Vincent de Paul* van Alphonse Feillet en in onderscheidene letterkundige of historische tijdschriften van de laatste twintig jaren. De verzameling, die nu pas is uitgekomen, bestaat vooral uit onuitgegeven brieven, ontleend aan geschreven verzamelingen, bijeengebracht ten dienste van de *Congrégation de la Mission.* Tot op het jaar 1646 zijn de brieven, die daarin voorkomen, door St. Vincent zelf geschreven; die van de laatste jaren werden gedikteerd aan zijn sekretaris, den Broeder Ducournau, maar geteekend en gewoonlijk van aanteekeningen voorzien door St. Vincent. Evenzeer hebben tot deze uitgave hunne bijdragen geleverd de Archieven van het Huis der Missie te Turijn en van dat van de *Filles de la Charité* te Parijs. Ten slotte werd deze uitgave verrijkt met hetgeen men op openbare veilingen van autografen heeft kunnen machtig worden. Eerst sedert 1877 schijnt men aan dit laatste hulpmiddel zijne aandacht te hebben geschonken. In 1824 verkreeg men een brief van St. Vincent (n°. 67) te Genève, in ruil tegen een autografon van Kalvijn.

Ziedaar in de hoofdzaak de bibliografische bijzonderheden, die ons in de voorrede van deze uitgaaf worden medegedeeld. Niet zonder overdrijving zou men die voorrede een model van eene bibliografische inleiding kunnen noemen. Vele vragen toch, die onze belangstelling terstond opwerpt, blijven hier onbeantwoord, gelijk de lezer door ons uittreksel bespeurt, dat niets wezenlijks heeft verwaarloosd. Het is verder eene leemte in deze uitgaaf, dat zij anoniem geschiedt. Bij eene zoo belangrijke uitgaaf als deze moet er iemand zijn, die de geheele verantwoordelijkheid op zich neemt; wiens bekende of zich toonende bevoegdheid een gezag heeft, waarop men veilig af kan gaan. Doch dit in het voorbijgaan. Wij blijven ten hoogste dankbaar voor hetgeen ons hier wordt aangeboden, want met behulp daarvan zal men zich een beeld kunnen vormen van den man, die onze aandacht zoo ten volle verdient wegens den adel van zijn karakter en de belangrijke plaats, die hij vervult in het Frankrijk der zeventiende eeuw; eene beteekenis, die nog niet tot de geschiedenis behoort.

Vincentius, het blijkt schier op elke bladzijde dezer brieven, was diep doordrongen van hetgeen uit een zedelijk oogpunt aan het volk ontbrak, en het middel tot herstel stond hem van den aanvang helder voor den geest: ‘Vous devez faire entendre’, schrijft hij aan Du Coudray,

priester van de Missie te Rome, ‘que le pauvre peuple se damne, faute de savoir les choses nécessaires à salut, et faute de se confesser.’ Daarmede is den geestelijke zijne taak als leeraar en als rechter van het inwendig leven aangewezen. Het godsdienstonderwijs is voor hem zoozeer hoofdzaak, dat hij door niets, zelfs niet door hetgeen anders bijzonder nuttig kon schijnen, de aandacht van die taak wil zien afgeleid. ‘Je vous prie’, meldt hij in een anderen brief aan dienzelfden Du Coudray, ‘de ne pas vous arrêter à la proposition qu'on vous a faite de travailler à cette version (de la Bible). Je sais bien qu'elle servirait à satisfaire la curiosité de quelques uns, mais non pas, certes, comme je crois, au salut des âmes du pauvre peuple, auquel la Providence de Dieu a eu dessein de toute éternité de vous employer. Il doit vous suffire, Monsieur, que par la grâce de Dieu vous avez employé trois ou quatre ans pour apprendre l'hébreu, et que vous en savez assez pour soutenir la cause du Fils de Dieu en sa langue originaire, et pour confondre ses ennemis en ce royaume. Représentezvous qu'il y a des milliers d'âmes qui vous tendent les mains..... Mais outre les cris de ces pauvres âmes, *que la charité vous fait entendre intérieurement*, écoutez encore.... ce que mon coeur dit au vôtre, qu'il se sent extrêmement pressé du désir d'aller travailler et de mourir dans les Cévennes, et qu'il s'en ira, si vous ne venez bientôt dans ces montagnes.’ Gelijk de liefde hem dringt tot zijne groote zendingswerkzaamheid, zoo is hij er zich ook ten volle van bewust, dat de prediker en leeraar slechts die harten kan winnen, die den indruk hebben ontvangen, dat hij ze liefheeft. ‘Nous croyons les hommes’, heet het in een brief aan Portail, priester van de Missie in de Cévennes, ‘non parceque nous les regardons comme savants, mais parceque nous les estimons bons et que nous les aimons. Le démon est très savant, et nous ne croyons rien de ce qu'il nous dit précisément parceque nous ne l'aimons pas. Il a fallu que notre Seigneur prévînt parson amour ceux qu'il a voulu faire croire en lui; faisons ce que nous voulons, on ne nous croira jamais, si nous ne montrons de l'amour et de la compassion à ceux que nous voulons qui nous croient.’ Die indruk van liefde moet gegeven worden aan allen, maar vooral aan hen, die aan de eene of andere geestelijke krankheid lijden. ‘Les esprits malades ont besoin d'être plus délicatement et charitablement choyés que ceux qui le sont du corps.’

Het liet zich verwachten, dat de man, die in betoon van liefde het geheim van het welslagen der missie zocht, bij zijne zendelingen op het gebruik van eenvoudige taal zou aandringen. Maar men zou van te voren allicht niet vermoed hebben, op welk voorbeeld de heilige zich zou willen beroepen, om aan zijne vermaning kracht bij te zetten. ‘Croiriez-vous’, schrijft hij aan een zendeling, in 1638, ‘que les comédiens, ayant reconnu cela (het meer doeltreffende van eenvoudig spreken), ont changé leur manière de parler, et ne récitent plus leurs vers

avec un ton élevé,.... mais avec une voix médiocre et comme parlant familièrement... Or si le désir de plaire davantage au monde a pu gagner cela sur l'esprit de ces acteurs de théâtre, quel sujet de confusion serait-ce aux prédicateurs de Jésus-Christ si l'affection et le zèle de procurer le salut des âmes n'avaient pas le même pouvoir sur eux?'

Zoo is elk middel, elk voorbeeld, elke voorstelling hem goed, mits dat groote denkbeeld: de onmisbaarheid der liefde, erdoor in het licht worde gesteld. De betrekking tusschen het Oude en het Nieuwe Testament, tusschen Wet en Evangelie, aarzelt hij niet als een overgang van de eene paedagogiek tot de andere in het goddelijke Wezen zelf op te vatten. 'Dieu a d'autres fois armé le ciel et la terre contre l'homme. *Hélas! qu'y a-t-il avancé? Et n'a-t-il pas fallu enfin qu'il se soit abaissé* et humilié devant l'homme pour lui faire agréer le doux joug de son empire et de sa conduite. Et ce qu'un Dieu n'a pu faire avec sa toutepuissance, comment le fera un prélat avec la sienne?'

Tegenover de ketters verloochent hij zijne ingenomenheid met eene zachte en liefdevolle behandelingswijze niet. Al ziet hij in den Protestant ook een kind van Belial (bl. 144), een Katholiek is in zijn oog nog niet altijd een engel: 'Il y a bien de la différence entre être catholique et être juste' (brief 76). Deze gezindheid kwam hij hem geenszins voort uit overdreven vertrouwen in de zaak van het Katholicisme. Integendeel, hij ziet de toekomst zeer donker in en waagt zich zelfs aan voorspellingen, die de uitkomst niet heeft vervuld. 'Ces pertes d'Églises (brief 92) depuis cent ans nous donnent sujet de craindre,... que dans cent autres années nous ne perdions tout à fait l'Église en Europe.' Daarom juist wil hij, dat de zending op verspreiding van het Katholieke Kristendom buiten Europa bedacht zij. Ook voegt hij de daad bij het woord. Zijne zendelingen gaan uit tot in Perzië: 'Qui nous assurera que Dieu ne nous appelle point présentement en Perse' (brief 105). Ja, in dienzelfden brief: 'J'avais disposé pour Babylone M. Ferret.'

Zijn hooge dunk van de liefde als het geheim van alle kracht voor den zendeling verleidt hem niet tot weekelijkheid. 'Notre Seigneur (brief 109) conduisait les siens d'une manière ferme et sèche et quelquefois avec de grosses paroles et injurieuses en apparence, jusqu' à en traiter quelques uns d'hypocrites et d'autres de Satan... Et après cela, nous voulons être flattés de nos supérieurs!'

II.

De brieven zijn evenzeer belangrijk voor de kenschetsing van den toestand der Katholieke Kerk in Frankrijk tegen het midden der zeventiende eeuw. Hierboven bleek ons reeds, dat Vincentius de toekomst van het Katholicisme in Europa donker inzag. In 1648

(brief 124) schrijft hij: ‘L'on ne voit plus cette hantise du sacrement qu'on voyait, non seulement à Pâques, mais dans les autres temps. Plusieurs curés de Paris se plaignent de ce qu'ils ont beaucoup moins de communiants que les années passées. Saint-Sulpice a trois mille de moins; M. le curé de Saint-Nicholas-du-Chardonnet, ayant visité les familles de la paroisse, après Pâques, en personne et par d'autres, nous dit dernièrement qu'il a trouvé quinze cents de ses paroissiens qui n'ont point communié, et ainsi des autres. L'on ne voit quasi plus personne qui s'en approche les premiers dimanches du mois et les bonnes fêtes ou très peu, et guère plus dans les religions (communautés religieuses), si ce n'est aux Jésuites encore un peu.’ Niet weinig (zie vooral bl. 260 vlg.) van deze verslapping wordt door hem op rekening gesteld van het Jansenisme, waarvan Vincentius ten slotte de verklaarde tegenstander is, terwijl hetgeen hij in het Jansenisme bestrijdt, hoofdzakelijk is de leer der uitverkiezing. Vincentius staat tegenover Jansenius, gelijk thans de ethisch-irenische richting in de Nederlandsch-gereformeerde kerk staat tegenover Dr. A. Kuyper. ‘La doctrine que Jésus-Christ est mort pour tout le monde.... n'estelle pas de Saint Paul et de Saint Jean?’ vraagt Vincentius met gerustheid (p. 242). Vincentius ziet (p. 257) het verband tusschen Jansenisme en Kalvinisme levendig in. ‘Ce n'est pas merveille que M. Arnauld parle quelquefois comme les autres Catholiques, et ne fait en cela qu'imiter Calvin qui nie trente fois qu'il fasse Dieu auteur du péché, quoiqu'il fasse ailleurs tous ses efforts pour établir cette maxime détestable.’

Men ziet ook uit deze verzameling, - hetgeen reeds vroeger bekend was - dat Vincentius een schrijven richtte aan de Bisschoppen van Frankrijk (brief 187), om hen te bewegen, een verzoekschrift aan den Paus te teekenen, opdat deze uitspraak mocht doen in de quaestie van het Jansenisme. Dit schrijven, zoowel als de beweegredenen, die hij erin ontwikkelt, bewijzen, hoe groot hij het gevaar achtte en dat er hem vooral veel aan gelegen was, duidelijk te doen uitkomen, hoe weinig de hoogere geestelijkheid Jansenistisch was, gelijk men het te Rome geloofde: ‘On pense à Rome que la plupart de nos seigneurs les évêques de France sont dans ces sentiments nouveaux, et il importe de faire voir qu'il y en a très peu’(*).

Maar weldra (21 Juni 1652) heet het: ‘On parle fort peu maintenant de ces questions: c'est peut-être à cause que les agitations de la guerre occupent les esprits, et que les misères du temps commencent à se faire sentir.... On continue aussi depuis à traiter de la paix avec les princes, et l'on espère de la bonté de Dieu qu'elle se fera, d'autant plus qu'on tâche d'apaiser sa justice par de grands biens qui se font à Paris, à l'égard des pauvres honteux et des pauvres gens de la campagne qui s'y sont refugiés. *On donne chaque jour*

(*) Over de betrekking tusschen Vincentius en De Saint-Cyran kan men vergelijken Sainte-Beuve, Port-Royal, 3° Éd. I, 502, en *Appendice*, bl. 520 vlg.

du potage à quatorze ou quinze mille qui mourraient de faim sans ce secours.' Die zomer van 1652 was verschrikkelijk, en Vincentius wacht geene uitkomst meer dan van den Paus, wien hij in Augustus van dat jaar een tamelijk uitvoerig bericht zendt van de ellende der behoeftige standen zoowel als van den toestand van verwildering in het godsdienstige, die hand over hand toenam (brief 253).

Keeren wij ten slotte nog eens terug tot zijn strijd met het Jansenisme. Aan een priester van zijne kongregatie deelde hij eens mede, hoe hij zich vrij had kunnen houden van de Jansenistische dwalingen. Na vermeld te hebben, hoe zijne vrienden alles hadden beproefd, om hem daartoe over te halen, zegt hij: 'Voyant qu'ils continuaient toujours, *au lieu de leur répondre*, *je récitais tout bas mon Crédo; et voilà comme je suis demeuré ferme en la créance catholique.*'

Dit laatste teekent den man. Hij zegt stil het *Credo* op en vindt daarin zijn wapen of, juister, zijn schild. Men moet Vincentius niet vragen, een Bossuet te zijn. Hij was geen Bossuet, maar hij heeft ook geen Bossuet willen zijn. Zelf was hij niet door denken en onderzoek tot de overtuigingen gekomen, die de kracht van zijn leven hebben uitgemaakt. Van denken en onderzoeken heeft hij èn voor zich èn voor zijne zendelingen weinig verwacht. Wanneer zij zekere onmisbare kundigheden hadden opgedaan, moesten zij, meende hij, tevreden zijn en verder al hunne aandacht schenken aan hunne eigene zedelijke volmaking: ook eene studie en de beste van allen in zijn oog. Vincentius, gelijk uit zijne brieven is gebleken, verwachtte alles van de persoonlijkheid van den zendeling, van den priester. Moeilijk zal men bij iemand zulk een geloof vinden in de macht van het Kristelijk karakter; in den invloed, dien een zedelijk wezen oefenen kan op zijne zedelijk minder ontwikkelde medemenschen. Bij de betooning van dat karakter, van dien invloed heeft hij niets geringgeacht, niets verwaarloosd, zonder evenwel ooit in eenig kleingeestig formalisme te vervallen. De geest, waarin hijzelf heeft willen werken en gewild heeft, dat anderen zouden werkzaam zijn, is een geest van veel omvattende menschenliefde, van oprechte (soms te weinig fiere) nederigheid, bovenal van die gehoorzaamheid, waardoor men niet zelf zijne taak kiest, maar die zich laat aanwijzen; eene gehoorzaamheid, die tot voorwaarde heeft, wat hijzelf eigenaardig en bij herhaling indifferentie noemt: dien toestand namelijk, waarin men geene persoonlijke voorliefde heeft voor dit werk of voor een ander, maar zich bereid houdt, om dat werk te aanvaarden en ten uitvoer te brengen, dat men door den goddelijken wil aangewezen acht.

Om dien geest van Vincentius te waardeeren, moeten wij zeker ter zijde stellen, althans voor een tijd, wat men het Protestantsch ideaal mag noemen. Maar wat zou alle beschaving ons baten, wanneer wij niet eene levensbeschouwing konden begrijpen, die de onze niet is?

Juni 1882.

A. PIERSON.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

Het recht van gratie volgens ons vroeger en hedendaagsch staatsrecht. Academisch proefschrift door mr. P.A.J. van den Brandeler.

'Het recht van gratie berust op een groote en heilige gedachte en is de laatste toevlucht op aarde voor de vervolgde onschuld; het mag ook als de aanvulling der wet worden aangemerkt in de gevallen, waarin hare letter onvoldoende is. De wet spreekt de onwrikbare eischen der gerechtigheid en de koele berekeningen van het verstand uit; de genade daarentegen is de stem van het inwendig gevoel der maatschappij en als de ingeving van haar hart.' Ziedaar ongetwijfeld schoone woorden van een edel koning. Oscar I van Zweden had die, toen hij nog kroonprins was, geplaatst in zijn bekend geschrift: *Over straffen en strafgestichten.* De schrijver van boven aangehaalde dissertatie heeft zijn onderwerp wel in den geest dier woorden behandeld, maar daarvan geene melding gemaakt. Gaarne breng ik hem intusschen hulde voor die behandeling. Zij omvat de volgende vragen: 'Welke zijn de verschillende soorten van ontheffing van straf, onder den algemeenen naam van *gratie* begrepen? Op hoedanige wijze moet deze aan den Koning toegekende macht worden uitgeoefend? Op welke gronden moet het recht van gratie steunen, om aan zijn doel te beantwoorden?' Na de bespreking dier vragen gaat de schrijver de geschiedenis na van dit recht, zooals het geregeld was ten tijde der grafelijke regeering en der republiek tot 1795, benevens de verschillende soorten van gratie, oudtijds hier te lande bekend. Daarop behandelt hij de veranderingen, die dit recht in de Staatsregeling van 1795-1848 onderging, om ten slotte nog bij eenige quaesties stil te staan, die zich ten aanzien van dit onderwerp hebben voorgedaan.

In het eerste hoofdstuk wordt het onderscheid aangegeven tusschen gratie, abolitie, amnestie en dispensatie. Duidelijk worden deze begrippen omschreven, hunne rechtsgevolgen uiteengezet. Ofschoon de schrijver erkent, dat het koninklijk recht tot kwijtschelding van straf door geene wet kan worden begrensd, geeft hij toch eenige redenen aan, welke voor de uitoefening van dat recht als basis moeten dienen. Onder verwijzing naar Hugo de Groot's: *De Jure Belli ac Pacis*, worden eenige inwendige en uitwendige redenen door hem in het licht gesteld. Onder inwendige redenen worden bedoeld de zoodanigen, welke in het recht zelf haren grond vinden. Voorbeelden daarvan zijn: het geval, dat reeds een ontwerp voor eene zachtere wet dan de bestaande in behandeling is, of dat een wet, in het algemeen rechtvaardig, in een concreet geval in hare toepassing de onrechtvaardigheid zelve zijn zoude. De schrijver had daarbij nog kunnen wijzen op de gevallen, waarin, gelijk thans ten onzent, een reeds vastgesteld en door plaatsing in het *Staatsblad* afgekondigd strafwetboek lichtere straffen bedreigt dan het bestaande, terwijl intusschen het eerste nog niet is ingevoerd. Onder uitwendige redenen zijn te rekenen die, welke indirect in het recht, direct in het belang van den Staat haren grond vinden. Als voorbeeld wordt aangegeven het geval, dat door de tenuitvoerlegging der straf op den schuldige groot nadeel aan een onschuldige zou worden berokkend, wien indirect de straf mede zou treffen. Wenschelijk ware het geweest, van dit door Hugo de Groot medegedeeld

geval een paar voorbeelden bij te brengen, om den lezer in staat te stellen, beter daarover een oordeel te vellen.

Opmerkelijk is het gevoelen des schrijvers, dat geene gratie mag verleend worden dan om redenen, welke niet ter beoordeeling van den rechter staan, die het vonnis wees. Daarom kunnen dan ook, volgens hem, verschoonende en verzachtende omstandigheden slechts dan grond tot gratie opleveren, wanneer zij het niet zijn volgens rechtsgeleerde beginselen of indien zij eerst na het uitspreken van het vonnis zijn bekend geworden. Wordt daarentegen gratie verleend wegens omstandigheden, waarop de rechter wel kon letten, maar die hij over het hoofd zag, dan zou zulk een besluit als eene openlijke berisping der rechterlijke uitspraak te beschouwen zijn.

In een academisch proefschrift zou eene korte ontwikkeling van het onderscheid tusschen verschoonende en verzachtende omstandigheden niet misplaatst geweest zijn. De schrijver toch had daarbij de gelegenheid kunnen aangrijpen, om den lezer met dat onderscheid bekend te maken. De verschoonende omstandigheden (*Strafmilderungsgründe*), gelijk bij voorbeeld jeugdige leeftijd, provocatie, die den rechter den *plicht* opleggen, om eene mindere straf toe te passen dan de *in den regel* op eenig feit bedreigde, moeten wel worden onderscheiden van de verzachtende (*Strafminderungsgründe*). De laatsten toch geven den rechter de bevoegdheid, om binnen eene door de wet bepaalde grens tusschen een maximum en een minimum de zachtste straffen te kiezen en zelfs eene straf beneden het wettelijk bedreigde minimum uit te spreken. Ook de stelling zelve had nog wel eenige toelichting en opheldering verdiend. Nu toch de strafminima bij het nieuwe wetboek in *alle* gevallen zijn gelijkgesteld en tot één dag kunnen dalen, zou, bij toepassing van des schrijvers regel, onder de nieuwe bedeeling het recht van gratie slechts *zeer zeldzaam* voorkomen. Bijna altijd toch zal men kunnen beweren, dat het besluit van gratie als eene openlijke berisping der rechterlijke uitspraak zou te beschouwen zijn. Dat is tegenwoordig hier te lande niet het geval. De rechter toch moet, als hij op grond van verzachtende omstandigheden eene lagere straf toepast dan het wettelijke minimum, het bestaan daarvan kunnen motiveeren. En zelfs, als hij die aanwezig vindt, kan hij geene mindere straf opleggen dan het voor *ieder* geval vastgestelde minimum, dat veelal hooger is dan één dag. Er kan dus thans veel meer grond zijn, om van het recht van gratie gebruik te maken.

De schrijver vermeldt vervolgens de gronden, waarop Plato, Cicero, Seneca, Beccaria, Zacharia en Kant zich als tegenstanders van het recht van gratie deden kennen. Ook deelt hij het eigenaardig gevoelen mede van Mr. H. Calkoen: dat men òf volkomen òf geene gratie moet verleenen. Een middelweg moet, volgens dien schrijver der in 1777 uitgekomen *Verhandeling over het voorkomen en straffen der misdaden*, niet worden ingeslagen. Eene vermindering van straf, vooral zoo deze meer dan eens plaats heeft, maakt, volgens hem, de wetten en de rechters bij het volk van te groote gestrengheid en wreedheid verdacht, waardoor zij alle gezag zouden verliezen. Zeer juist teekent Mr. Van den Brandeler daarbij aan: ‘Waarom hij echter hiervoor alleen vrees koesterde in het laatste en niet in het eerste geval, ziedaar een vraag waarop hij ons het antwoord schuldig bleef.’

Voortgaande protesteert hij vooral tegen het toekennen van gratie uit medelijden met den schuldige. Het moet, volgens hem, geene weldaad zijn,

die men bewijst. Gratie moet alleen geschieden in het algemeen belang der maatschappij, wanneer de tenuitvoerlegging van het vonnis haar meer schade zou berokkenen dan de opheffing der straf. Slechts onder die voorwaarde is dit recht, naar zijn oordeel, in onze maatschappij te verdedigen. Kleefde men nog het oorspronkelijke begrip van gratie aan, dat haar als eene genade, door den vorst geschonken, beschouwde, dan zou hij niet aarzelen, zich in de rijen harer tegenstanders te scharen. Uit recht zou alsdan niet bestaanbaar zijn met de maatschappelijke begrippen onzer eeuw Wij moeten intusschen opmerken, dat de grondwet bedoeld recht, zonder eenige reserve, aan den Koning toekent en dat de uitoefening daarvan, evenals die van alle koninklijke rechten, door de verantwoordelijkheid van een minister wordt gedekt. De laatste zou ongetwijfeld desgevorderd van de toepassing van dat recht in een bepaald geval aan de Staten-Generaal rekenschap moeten geven. Dezen kunnen dan wel de toepassing van dat recht in een bepaald geval afkeuren, maar haar nimmer ongedaan maken.

Het zou ook, mijns inziens, niet overbodig geweest zijn, als de geachte schrijver hier zijn gevoelen had ontwikkeld over de vraag: wat te denken over het *altijd* toekennen van gratie, op grond dat de straf zelf wordt afgekeurd of voor geene uitvoering wordt vatbaar geoordeeld? Men denke aan de doodstraf, van welke straf hier te lande, gedurende verscheidene jaren vóór hare afschaffing, *steeds* gratie is verleend. Men weet, dat hetzelfde nog in sommige landen het geval is. De straf der deportatie heeft de Koning altijd, hoewel soms tegen den zin des gestraften, veranderd in tuchthuisstraf. Men kon namelijk geen oord voor die soort van ballingschap aanwijzen.

Het geschiedkundig gedeelte van zijn geschrift is door den schrijver met zorg behandeld. Het onderscheid wordt door hem ontwikkeld tusschen vier in de Nederlandsche gewesten bekend geweest zijnde soorten van gratie: namelijk remissie, pardon, abolitie en de zoogenaamde landwinning. *Remissie* werd slechts verleend van dood of manslag, om welken de doodslager in den regel behoorde geëxecuteerd te worden. De gratie, door den prins van andere feiten en delicten verleend, waar geene doodstraf op stond, werd *pardon* genoemd. *Abolitie* was het geheel uitwisschen en vernietigen van het strafbare eener daad, waarvoor iemand in rechten betrokken was, zonder dat eenig verder onderzoek plaats had. *Landwinning* was eene gratie, die alleen werd verleend *ex meritis justitiae*, wanneer iemand een ander uit noodweer had doodgeslagen en vergunning verkreeg, om tegen betaling van eene zekere som gelds in zijn land terug te keeren.

De schrijver heeft, blijkens zijne aanhalingen, ook gebruik gemaakt van het bekende werk van Carpzovius: *Practica nova rerum criminalium.* In het 142ste hoofdstuk van het derde deel wordt de meening uiteengezet, dat de vorst geene genade mag geven aan hen, die eene misdaad pleegden, door God zelf onder bedreiging met de doodstraf in het Oude Testament verboden. Die ongetwijfeld *singuliere* opvatting heeft vermoedelijk ook in Nederland zich doen gelden. Zoo deelt de schrijver mede, dat de *remissie* niet gegeven werd ingeval van doodslag, met voorbedachten rade of geleider lage gepleegd, in welk geval bij de commissiën voor de stadhouders het verleenen van gratie uitdrukkelijk verboden werd. Een onderzoek naar deze aangelegenheid in het algemeen zou ook nu nog belang kunnen hebben.

Eenige opmerkelijke mededeelingen worden door hem gedaan. Zoo wordt

aan het beleende werk van J. de Damhouder(*) een voorbeeld ontleend van een misdadiger, die onthalsd werd, niettegenstaande hij volle kwijtschelding zijner misdaad verkregen had, alleen hierom, dat hij in zijn verzoek om remissie eene soortgelijke misdaad verzwegen had, welke hij vroeger beging en waarvoor hem toen remissie verleend was. Zoo is ook niet onaardig de aan Bort's: *Traktaet van crimineele saecken*, ontleende mededeeling dat aan Claude de Lorreijn den 29sten Mei 1588 een termijn van 14 dagen geschonken werd tot voldoening der nog verschuldigde boete, waarbij tevens bepaald werd, dat indien hij na het verstrijken van voorzegden termijn in gebreke bleef deze boete te betalen, zij in eene corporeele straf zou veranderd worden. De daarbij opgelegde *openbare en strenge geeseling* werd, den 21sten Juni daaraanvolgende, 'door het voorschrijven van de Jonck Vrouwe van Oragne in een *privé geeselinge* binnen de gevanckenisse verandert'!

In het vierde hoofdstuk bespreekt de schrijver eenige quaestiën. Op pag. 63-69 leest men eene beschouwing over de vraag, of de Koning ook gratie verleenen kan aan hem, die er niet om vraagt, tegen den zin van zoodanigen veroordeelde. Met Rauter, Oersted, Mr. H. van Vollenhoven en anderen beantwoordt hij die vraag bevestigend. Hij bestrijdt daarbij een vroeger door Mr. A. de Pinto(†) in tegenovergestelden geest, op grond dat de gratie behoort tot de beneficiën, *quae nemini obtruduntur*, ontwikkeld gevoelen. Schier algemeen wordt thans toegegeven, dat geen veroordeelde tegenover den Staat een *recht* heeft op de voltrekking van de hem door den rechter opgelegde straf. Het algemeen belang moet ook hier den doorslag geven, en de Koning is de door de grondwet aangewezen macht, om daarover te beslissen. Met zorg worden de verschillende gevoelens in dezen ontwikkeld en waar noodig door den schrijver bestreden. Slechts in één geval kan, volgens hem, door den misdadiger gratie geweigerd worden. Dit geval doet zich voor, wanneer gratie verleend wordt van straffen, bij een vonnis opgelegd, dat nog niet in kracht van gewijsde gekomen is. Zoowel het belang der maatschappij als dat van den persoon kunnen dan vorderen, dat gratie geweigerd worde. Er is namelijk nog geene eindbeslissing door den rechter gegeven. Voorts bestrijdt de schrijver de meening van Mr. Koetsveld van Ankeren(§), dat eene bede om gratie, tot den Koning gericht, alleen dan ingang kan vinden, wanneer zij eene volledige bekentenis van schuld in zich bevat en tevens op een reeds werkend, niet op een toekomstig berouw over het gepleegde misdrijf berust. Na vermelding van de daartegen door Mr. Oudeman ontwikkelde bedenkingen komt de schrijver tot de conclusie, dat de toepassing van dit recht geheel onafhankelijk moet zijn van de schuldbekentenis van veroordeelden, en zulks op grond, dat gratie niet verleend mag worden dan om redenen van staatsbelang. Daarna bespreekt hij de in *De Tijdgenoot* van 30 November 1843 behandelde vraag, of de Koning gratie mag geven in strijd met het advies van het daartoe bevoegd rechterlijk college. Hij antwoordt *bevestigend* op die vraag, welke onder de grondwet van 1848 geene vraag meer zijn kan. Het advies toch moet worden ingewonnen; verder gaat de wet niet. Zoo heeft de Koning voor gevangenisstraffen van drie jaren en

(*) De Damhouder, *Practijke in crimineele saken.*
(†) Zie *Themis*, Deel I, pag. 180.
(§) Zie Koetsveld van Ankeren, *Proeve eener merkwaardige strafrechtelijke procedure in zake van vergiftiging*, 1847, pag. 80.

daarboven en alle crimineele straffen het recht van gratie, na *gehoord* advies van den Hoogen Raad.

De zienswijze, dat de Koning ook vermindering van straf kan geven aan kinderen, krachtens artikel 66 van den *Code Pénal* door den rechter in een opvoedingsgesticht geplaatst en dus niet tot straf veroordeeld, wordt op gronden van billijkheid door hem verdedigd.

Niet twijfelachtig beschouwt hij echter het antwoord op de vraag, of de Koning de bevoegdheid bezit, van disciplinaire straffen gratie te verleenen. Disciplinaire straffen worden door hem omschreven als maatregelen, waardoor in een bepaalden kring, krachtens stilzwijgende of uitdrukkelijk door den Staat verleende bevoegdheid, orde, ondergeschiktheid en nauwgezette plichtsbetrachting verzekerd worden. Onder verwijzing naar het academisch proefschrift van Mr. M. de Pinto: *Bijdrage tot de leer der disciplinaire bestraffingen van Staatswege bedreigd*, komt hij tot de conclusie, dat de Koning als Hoofd van den Staat slechts ontheffing of verlichting verleenen *kan* van straffen, die *in zijn naam* worden uitgesproken, dat is: van straffen, *door rechterlijke vonnissen opgelegd.* Enkele gevallen worden door hem besproken, die zich in verband met die vraag voordeden.

Ten slotte wijdt hij eenige bladzijden aan de belangrijke vraag, of den Koning het recht van rehabilitatie toekomt? Gelijk bekend is, verstaat men daaronder de opheffing van *alle* gevolgen, welke door de *wet* aan eene veroordeeling tot straf verbonden zijn. De eerloosheid bij voorbeeld is door de *wet* verbonden aan de veroordeeling door den *rechter* tot bepaalde straffen, zooals tuchthuisstraf en verbanning. De *wet* en niet de *rechter* legt die eerloosheid op, ingeval de laatste iemand tot tuchthuisstraf veroordeelt. In het strafvonnis verneemt men daarvan dus niets. Nu zegt de grondwet in artikel 66: ‘De Koning heeft het recht van gratie van straffen, *door rechterlijke vonnissen* opgelegd.’ In den *Code d'Instruction Criminelle* was een geheele titel aan de rehabilitatie gewijd, inhoudende zestien artikelen, zijnde de artikelen 619-634. In het jaar 1838 werd voor Nederland die *Code* vervangen door het wetboek van strafvordering. Uit laatstgenoemd wetboek is bedoelde titel geheel verdwenen. Alleen in artikel 413 komt eene *eerherstelling* voor in één der gevallen, bij artikel 409 vermeld, waarbij na den definitieven afloop der zaak de onschuld van een persoon mocht blijken, welke reeds zijne straf heeft ondergaan. De Hooge Raad zal alsdan den veroordeelde in zijne eer herstellen bij een arrest, hetwelk ten koste van den Staat zal worden afgekondigd. Het woord *rehabilitatie* komt echter ook in dat artikel niet voor. De wetgever bedoelt, ook volgens Mr. Van den Brandeler, hier geheel iets anders dan de gewone rehabilitatie; hij heeft eene herstelling van eer of verklaring van onschuld op het oog, die de grondwettige macht des Konings te buiten gaat. De rehabilitatie is in het wetboek van strafvordering niet geregeld, omdat men meende, dat zij in het wetboek van strafrecht thuis behoorde. Ofschoon nu in den *Code Pénal* niets daaromtrent te vinden is en deze bleef gelden, zonder dat daarin de rehabilitatie werd opgenomen, ging de Koning, ook na 1838, voort met het verleenen van rehabilitatie. Men beschouwde dit als een onderdeel van het recht van gratie. Indien de Koning de straf zelve kan opheffen, waarom zou hij dan dezelfde macht niet kunnen uitoefenen ten aanzien van datgene, wat slechts een gevolg is van de uitgesproken straf, al is deze *van rechtswege* aan de veroordeeling

verbonden? De macht, aan welke het meerdere toegekend is, mag, volgens de voorstanders dier meening, voorzeker het mindere uitoefenen. Met een beroep op het gevoelen van Mr. A.J. van Deinse(*) en Mr. J. Heemskerk Az.(†) schaart ook Mr. Van den Brandeler zich aan de zijde van hen, volgens wier oordeel den Koning dit *recht* toekomt als een onderdeel van het recht van gratie. Hij vermeldt intusschen, dat Mr. G. Diephuis(§) van een ander gevoelen is en de meening huldigt, dat gratie en rehabilitatie in haar wezen verschillend zijn, daar de eerste de straf opheft, door rechterlijke vonnissen opgelegd, en de laatste de gevolgen, aan de veroordeelingen zelven verbonden. Tegenover die zienswijze beroept hij zich op Mr. E.L. van Emden(**), die deze onderscheiding eenigszins gezocht noemt, daar straf en gevolgen der veroordeeling beiden uitvloeisels zouden zijn van het rechterlijk vonnis en ook die gevolgen als straf zijn te beschouwen. Hij had echter ook behooren te vermelden het daarvan afwijkende gevoelen van Mr. A.A. de Pinto,(††) in zijne beoordeeling der dissertatie van H.N. Grobbée: *De condemnatorum restitutione (sive rehabilitatione) in jure criminali.* Op de daar ontwikkelde gronden kan thans, in afwachting van eene wettelijke regeling, rehabilitatie door den Koning, uit kracht van zijn recht tot gratie, niet worden verleend. Ik deel dat gevoelen, en derhalve niet de meening des schrijvers. Wel is waar beroept deze zich tot staving van zijne meening op artikel 71 der wet op de militaire pensioenen bij de zeemacht, van den 28sten Augustus 1851 (*Staatsblad* n°. 127), de bepaling behelzende, dat eene veroordeeling tot eene lijf- of onteerende straf het genot van pensioen doet ophouden, *tot aan de rehabilitatie.* Ook wijst hij op artikel 14 der wet tot regeling der jacht en visscherij, van den 6^{den} Maart 1852 (*Staatsblad* n°. 47), volgens hetwelk de jachtakten geweigerd worden aan personen, die een onteerend vonnis hebben ondergaan, *zoolang zij niet gerehabiliteerd* zijn. Toch zou ik meenen, dat die wetten de quaestie niet kunnen beslissen, al oppert gemelde schrijver de vraag: 'Hoe kan in de wet van een recht gesproken worden, dat niet erkend is?' Die wetten kunnen uitgaan van de veronderstelling, dat de rehabilitatie elders geregeld is, of daarover spreken, voor het geval dat zij, gelijk men verwachten kon, elders zou worden geregeld. Noch van het een noch van het ander is intusschen onder het bestaande recht iets gebleken of gekomen.

Het hoofdbezwaar tegen des schrijvers opvatting ligt, mijns inziens, in het aangehaalde artikel 66 der grondwet. De woorden: '*straffen door rechterlijke vonnissen opgelegd*', maken de Rehabilitatie in het Nederlandsche recht hoogst betwistbaar. Deze toch is niet in de wet vermeld en de eerloosheid is geene straf, door een rechterlijk vonnis opgelegd.

Indien nu al de bewering mogelijk was, dat de Koning van 1838 tot 1848 de rehabilitatie als onderdeel van het recht van gratie kon toekennen, dan is artikel 66 der grondwet daartegen sedert een beletsel geworden. De meening der Regeering en de jurisprudentie van den Hoogen Raad, waarop

(*) Zie: *Algemeene beginselen van strafrecht*, pag. 538.
(†) Zie: *De praktijk onzer grondwet*, voorkomende in de *Bijdragen tot de kennis van staats-, provinciaal- en gemeentebestuur in Nederland*, Deel XXII, pag. 130.
(§) Zie: *Opmerkingen en mededeelingen*, Deel IX, pag. 253.
(**) Zie Mr. Van Emden, *De Rechtspraak en de administratieve beslissingen op de Nederlandsche Staatswetten* 1850-1865, pag. 35.
(††) Zie *Themis* II verzam. 2, pag. 178.

de schrijver zich mede beroept, zijn van vroegeren datum dan de grondwet van 1848. In de grondwetten van 1815 en 1840 las men eenvoudig: 'De Koning heeft het recht van gratie, na ingewonnen advies van den Hoogen Raad der Nederlanden.' Een in 1840 door drie afdeelingen der Tweede Kamer gedaan voorstel, om bij artikel 67 der grondwet van 1815 achter het woord gratie te voegen: '*van straffen bij rechterlijk vonnis opgelegd*', stuitte af op de zienswijze der Regeering, dat de Kroon dit als eene inkorting harer macht beschouwde, waartoe zij ongenegen was mede te werken. In 1848 zijn die woorden in de grondwet opgenomen. De conclusie ligt voor de hand, ook al zou ik haar anders wenschen. In de practijk is echter de rehabilitatie ook na 1848 steeds toegekend. De tegenstanders der onteerende straffen, waaronder ik mij uit volle overtuiging schaar, zullen zich intusschen over het feit op zichzelf niet beklagen. Gaarne breng ik hulde aan de wijze, waarop de geachte schrijver ook dit punt heeft behandeld. Aan allen, die belangstellen in de bij dit onderwerp betrokken gewichtige vragen, beveel ik de kennismaking met zijn arbeid aan. Zij zullen zich in geen enkel opzicht den tijd beklagen, door hen besteed aan de lezing van dit onderhoudend gestelde en flink ontwikkelde geschrift.

Mr. J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Aanteekeningen op het wetboek van strafrecht, wet van 3 Maart 1881 (Staatsblad no. 35) door Jhr. mr. O.Q. van Swinderen, Rechter in de Arrondissements-rechtbank te Groningen; uitgave van J.B. Walters aldaar.

De geachte schrijver dezer aanteekening schrijft in zijn voorwoord: 'Mijn arbeid zal aan het doel dat ik mij voorstel beantwoorden, wanneer zij, die mijn geschrift raadplegen, geen ander werk zullen behoeven ter hand te nemen om inhoud, zin en bedoeling onzer nieuwe strafwet te leeren kennen en haar derhalve juist toe te passen.' Hij heeft met groote zorg zich van de taak gekweten, die hij zich heeft opgelegd. Tot toelichting van zin en bedoeling kan men bij de verschillende artikelen de daarop betrekking hebbende regeerings- en kamerbescheiden nagaan. Mij komt het intusschen voor, dat een en ander nog volledíger is geschied, in het vroeger door mij aangekondigde werk van den oud-Minister Mr. H.J. Smidt, die zelfs gebruik maakte van de taalkundige opmerkingen van den Leidschen Hoogleeraar M. de Vries. Intusschen geldt het ook hier: *variis modis bene fit.* Gaarne erken ik, dat de schrijver een voor de rechtsgeleerde lezers bruikbaar werk heeft geleverd. Tegen één opvatting heb ik echter bezwaar. Hij deelt namelijk mede, dat hij, waar hij dit noodig acht, zich niet van critiek zal onthouden. En nu zou, naar mijn bescheiden oordeel, de waarde van het werk verhoogd zijn door eene doorloopende, door eene meer systematische critiek.

De schrijver had, mijns inziens, de keuze, om òf zich van critiek te onthouden, òf, zij het dan ook in beknopten vorm, gemotiveerde critiek te leveren op *alle* punten, waar hij van den wetgever meende te moeten verschillen. De critiek, die hij hier en daar gaf, kan echter in den regel geene aanspraak maken op den naam van eene behoorlijk gemotiveerde. Zoo leest

men op pag. 177: '*Cel.* De uitbreiding der celstraf tot een maximum van vijf jaren, beschouw ik als een der groote verdiensten dezer wet. Eveneens dat zij niet wordt toegepast op personen beneden de veertien jaren. Haar niet toepasselijk te verklaren op personen boven de zestig jaren, komt mij bedenkelijk voor, ik zou *zestig* willen vervangen door *zeventig*.'

Over de drie punten, die de schrijver hier aanstipt, bestaat groot verschil van gevoelen. Ik deel zijne zienswijze met betrekking tot het eerste en derde punt; ik verschil van hem ten eenen male met betrekking tot het tweede. Ik acht die *verbodsbepaling* des wetgevers zelfs een achteruitgang bij den bestaanden toestand, eene ramp met het oog op het zedenbederf van kinderen tusschen de 12 en 14 jaren. Ik zou echter gaarne de gronden vernemen, waarop deze zijne uitspraken rusten. Eveneens komen mij zijne vonnissen ten gunste der voorloopige invrijheidstelling en ten nadeele der strafminima ongemotiveerd voor. Van meer belang is des schrijvers opmerking over de in artikel 45 no. 1 opgenomen omschrijving der poging, verklarende hij zich op de daar aangegeven gronden tegen elke omschrijving der poging, welke dan ook, in de wet.

Opmerking verdient, dat hij, bij artikel 207, in verhouding tot andere door hem behandelde onderwerpen eene meer dan gewone aandacht schenkt aan de eedsquaestie, die eigenlijk meer eene vraag is van uitlegging der grondwet, van het wetboek van strafvordering en van eenige speciale wetten. Dat de schrijver dit toegeeft, blijkt uit zijne slotwoorden: 'Ik acht de uitvaardiging eener wet wenschelijk, welke alle ten onzent voorgeschreven eeden afschaft en door een verklaring of een belofte vervangt, doch gevoel ten volle de moeielijkheid om dit beginsel bij het strafwetboek te huldigen voor dat zulk een wet bestaat.' Waarom er dan hier ter plaatse eene halve bladzijde aan gewijd? Van veel meer gewicht, met het oog op het wetboek van strafrecht, zijn des schrijvers opmerkingen over de misdrijven tegen de zeden. Hier behandelt hij zelfs eenigermate de geschiedenis dezer materie. Men bemerkt, dat hij haar aan een nauwkeurig onderzoek heeft onderworpen. Van pag. 430-434 deelt hij de resultaten daarvan mede. Hij treedt ook daar op als beslist bestrijder van de toelating van bordeelen en de reglementeering der ontucht. Hij prijst den Minister Modderman wegens menigen stap in de, zijns inziens, goede richting. Hij roemt de *gelijke* strafbaarstelling van den man en de vrouw, die overspel plegen. Ik breng hem gaarne hulde voor de op bovenbedoelde bladzijden voorkomende beschouwingen.

Ik betreur daarom te meer, dat hij aan menig ander onderwerp niet eene gelijke aandacht heeft geschonken. Ik waardeer intusschen overigens het door hem geleverde werk en wensch het vele lezers toe.

J.D.N.

Mengelwerk.

Eleonore.
(Een hoofdstuk uit een boek in wording.) door Mevr. Van Westrheene.

Eleonore Gleenen was een mooi meisje en beminnelijk in zeer veel opzichten. Toen zij, op haar eerste bal, gezocht werd en gevierd, prees iedereen haar: lief, vroolijk, vriendelijk. Trouwens, zoolang haar heugde, had men haar die eigenschappen toegekend; niet vreemden slechts, maar ook in haar ouderlijk huis, haar vader, die voor de ooren van vreemden een zonderlingen liefdenaam voor haar had. L.V.V. noemde hij haar en de naam werd bekend, schoon niemand hem gebruikte dan hij.

Op de vraag: ‘Wat beduidt toch L.V.V.?’ had Eleonore in haar kinderjaren geantwoord: ‘Lief, vroolijk, vriendelijk, zegt papa.’

De vriendinnetjes lachten en Hermanna Dee, de vriendin bij uitnemendheid, zeide:

‘Ik wou, dat mijn papa mij ook zoo noemde.’

‘Wel, wees dan zoo,’ antwoordde Eleonore, alsof zij de drie bedoelde eigenschappen zeer natuurlijk en voor ieder bereikbaar achtte.

Doch... zij wist beter, en ziedaar de schaduwzijde van al haar licht. Zij wist te vroeg en te goed, dat zij L.V.V. was; zij wist te vroeg, dat zij mooi was daarenboven, schoon haar vader haar daarvoor niet prees.

‘Het is maar heel gelukkig, dat ik zoo ben,’ placht zij ronduit te zeggen; ‘want heusch, ik zou nooit kunnen velen, dat iemand mij maar zoo-zóó vond. Daarom ben ik zeker zoo geworden,’ voegde zij erbij en lachte zoo prettig, zoo onschuldig, dat haar kransgenootjes medelachten en er niet één onder was, die haar de te ruime maat van eigenliefde niet vergaf.

De kindertijd van Eleonore ging voorbij; de meisjesjaren kwamen. Voor haar vader bleef zij L.V.V.; doch in 'het publiek' hoorde men haar nu en dan ook een anderen naam geven: '*Perfectie*', en die naam had zijn oorsprong in de eigenschap, welke zij zich reeds als kind lachende had toegekend.

Misschien lag in die eigenschap de reden, waarom Eleonore niet reeds kort, nadat zij door haar ouders als volwassen meisje aan vrienden en bekenden was voorgesteld geworden, ten huwelijk werd gevraagd.

'De heeren durven niet,' was wel eens het antwoord geweest, dat men ontving, wanneer men zijn verbazing te kennen gaf, dat zulk een meisje niet reeds 'weg' was.

Nochtans.... er kwam een heer, die durfde.

Het was Roelof Ona, iemand, die in de letteren had gestudeerd, geen ambt had gezocht, doch zich bij voorkeur aan fraaie letteren wijdde en in het algemeen gaarne leefde voor de beoefening van kunst in haar velerlei uitingen. Hij woonde in een provinciestad, waar zijn ouders hem een huis met grooten tuin hadden nagelaten, doch was nu, zooals meer placht te gebeuren, eenigen tijd in Den Haag komen doorbrengen bij een vriend van hem, door wien hij in Haagsche kringen werd ingeleid.

Roelof Ona was zes of zeven jaren ouder dan Eleonore Gleenen. Toen hij haar voor het eerst ontmoette, had hij den bijnaam L.V.V. nooit gehoord, noch dien van *Perfectie*, al logeerde hij bij Jonkheer De Meter, die haar het eerst zoo had genoemd. Hij vatte liefde voor haar op reeds den eersten avond, toen hij haar zag en zij met haar tijd- en standgenooten comedie speelde 'met een liefdadig doel'.

Zonder iets van den bijnaam van Eleonore te weten, zeide Roelof Ona tot zijn vriend: 'Zoo iets liefs, vroolijks en vriendelijks heb ik nog nooit ontmoet.'

De vriend - iemand, die niet 'gedurfd' had, - antwoordde lachende:

'Ja wel, L.V.V.'

Roelof keek hem, om toelichting vragende, aan.

'Zoo noemt haar vader haar; hij gaf haar "een naam naar haar aard": L.V.V., dat is: Lief, vroolijk, vriendelijk.'

'Zooveel te meer spreekt het in haar voordeel, dat haar de naam werd gegeven in haar eigen tehuis,' zeide Roelof Ona ernstig.

Hij liet zich aan Eleonore voorstellen, reeds terstond met den wensch, dat hij haar tot vrouw mocht hebben. Zij ontmoetten elkander herhaalde keeren en toen Roelof Ona zijn aanzoek deed, nam Eleonore het aan.

Haar hart sprak daarbij niet, voordat zij het degelijk ondervroeg; toen zij dat deed, wist zij, dat zij niet de vrouw van Roelof Ona werd, omdat haar liefde tot hem de zijne voor haar evenaarde, doch..... omdat zij hem wel lijden mocht en - hoewel zij zich dit nauwelijks durfde bekennen - omdat zij aan zekeren Jonkheer, wiens aanzoek zij

gaarne zou hebben aanvaard, wilde toonen, dat zij juist geen oude Juffrouw behoefde te blijven, al had hij haar de eer van zijn voorkeur niet gegund.

Toen Eleonore Gleenen het aanzoek van Roelof Ona aannam, deed zij dat nochtans niet onnadenkend, doch aan zichzelf denkend vooral. Zij wist, dat zij er niet ongelukkig om geweest zou zijn, indien hij haar niet had gevraagd, of zij zijn vrouw wilde worden; doch nu hij haar gevraagd had, dacht zij, dat zij hem wel zou kunnen liefhebben; dat zij zijn geluk zou verhoogen enkel door haar bezit, sprak vanzelf: zij was immers L.V.V. Wat zij van hem zag, behaagde haar: zijn ernstige levensopvatting, zijn fijn gevoel voor het schoone, zijn geestdrift, zijn oprechtheid, dat alles trok haar aan, en toen zij ondervond, dat zijn ernst bijwijlen voor haar vroolijkheid week en dat hij die vroolijkheid verrukkelijk vond, toen beredeneerde zij, dat het ook 'vanzelf sprak', dat zij hem had aangenomen.

Zij werden verloofden en waren het nog niet lang geweest, toen Eleonore eigenschappen in Roelof ontdekte, die wel eens tot botsingen leidden. Zijn fijn gevoel ontaardde nu en dan in prikkelbare overgevoeligheid en - wat met fijn gevoel en groot verstand zoozeer in strijd schijnt te zijn - Roelof had bijwijlen vlagen van redelooze drift.

Eleonore leerde welhaast inzien, dat zij zeer voorzichtig moest zijn, wilde zij hem niet kwetsen, en het was een vreemde ervaring voor haar, een ervaring, die haar beklemde. Zij kon somtijds met zulk een stemmig gezichtje aan zijn zijde gaan, dat de Vroolijke Vriendelijke er niet in te herkennen was. Dan had zij het gelukkige oogenblik niet gekozen, om hem te zeggen, dat zij in dit of dat opzicht in meening van hem verschilde, en had zij gezien, dat hij met moeite zijn lichtgeraaktheid bedwong.

Eens, het was weinig weken vóór de voltrekking van hun huwelijk, gaf Eleonore wat al te onbewimpeld haar afkeuring te kennen van een plan, dat hij tot beider genoegen had ontworpen, en - eer Roelof bedacht, waaraan hij zich waagde, begon hij een hartstochtelijke betuiging van leedwezen, dat zij zoo ongeschikt waren voor elkander... dat het ontzaglijk ongelukkig was, maar dat alles tusschen hen uit moest zijn.

En, zonderling, terwijl hij die ontboezeming hield, knelde hij haar arm dichter tegen zich aan, onmiddellijk na zijn redeloozen uitval reeds voelend, hoe rampzalig hij zijn zou, indien Eleonore hem bij zijn woord hield.

Doch Eleonore, wier doorzicht nooit door drift werd beneveld, wist zeer goed, wat eraan was van zijn wensch, om zijn vrijheid terug te hebben. Zij voelde zich beleedigd, gekwetst, doch zij zeide niets. Wat zou zij zeggen?! Zij voelde en begreep het knellen van Roelof's arm.

Eenige seconden liepen zij zwijgend naast elkander en toen Roelof niets herriep, zeide Eleonore zacht, bijna fluisterend:

‘Zooals gij wilt.’

En weder liepen zij zwijgend naast elkander voort, totdat Roelof op een toon, die een overgang verried van toorn tot verlangen naar verzoening, nog eens zeide:

‘Het is diep ongelukkig.’

Dat waren niet de woorden, welke Eleonore verwacht had te zullen hooren. Zij antwoordde niet en trok haar arm terug.

Nu week de toorn; de vrees voor de gevolgen kwam.

‘Gij wilt mij toch niet aan mijn woord houden?!’ vroeg Roelof smeekend.

En zij? - Zij was waarlijk te vriendelijk van hart, dan dat zij wrok kon voelen, nu zij zijn berouw zag, en lijdelijk liet zij toe, dat hij haar arm weder in den zijne nam en haar hand streelde.

Toen Eleonore des avonds alleen was en het tooneel nog eens overdacht, kwam nochtans de twijfel bij haar op, of zij wel goed had gedaan, toen zij gewillig den band weder liet aanhechten, dien Roelof had verbroken. Zij vroeg zich af, of zij haar vrouwelijke fierheid niet al te zeer had verloochend. Ook kwam wel de gedachte aan de mogelijkheid bij haar op, dat er in haar huwelijk dergelijke tooneelen konden komen, en dan zou zij niet meer kunnen terugtreden. Al meende Roelof het niet, hij had toch gezegd, dat hij afstand van haar kon doen.

Eleonore bracht een deel van den nacht slapeloos door en het: ‘Beter ten halve gekeerd dan ten heele gedwaald’, bleef haar vervolgen, totdat zij, onder het slaken van een diepen zucht, zich voornam: ‘Ik zal aan Hermanna vragen, hoe zij erover denkt.’

Aan het raadplegen van haar ouders dacht Eleonore zelfs niet. Zij wist, dat dezen onvoorwaardelijk met Roelof waren ingenomen en dat zij haar schertsend met den twist zouden plagen, zonder er eenig gewicht aan te hechten.

Eleonore had altijd beweerd, dat Hermanna een jongen had moeten zijn, omdat zij in alles kloek en onafhankelijk handelde.

Toen Hermanna geen kind meer was, had zij gezegd en waar de gelegenheid zich aanbood, bewezen, dat zij niet wilde trouwen. Zij wilde geen ondergeschikte rol spelen, zeide zij. Zij was wel in staat, haar leven naar haar eigen genoegen in te richten. ‘Overal waar ik kom,’ beweerde zij, ‘moeten de vrouwen het onderspit delven; ik begrijp niet waarom. *Ik* wil meester blijven over mijn eigen lot - voor zoover het van stervelingen afhangt.’

Menigmalen was zij bespot geworden om haar theorieën en ook zij had meermalen gehoord, wat ook andere meisjes wel eens moeten hooren:

‘Als de rechte Jozef maar komt.’

Wanneer men Hermanna van onvrouwelijkheid beschuldigde, verdedigde zij zich:

‘Ik hoop nooit iets te doen, waaraan de maatschappij het recht

heeft zich te ergeren,' zeide zij. 'De omstandigheden maken mij vrij, mijn woonplaats te kiezen, waar ik wil, en ik *zal* die kiezen dáár, waar een vrouw zich het onafhankelijkst kan bewegen.'

Toen Eleonore haar met haar verloving bekend had gemaakt en haar half schertsend vroeg, of zij het 'gek' vond, antwoordde Hermanna:

'In het geheel niet. Het zou onzin wezen te beweren, dat het voor vrouwen in het algemeen goed zou wezen, ongetrouwd te blijven. Ik zeg alleen, dat het goed is voor *mij*, omdat ik in een man mijn meerdere niet zie. - Ga gij uw gang; voor *u* is het beter.'

En dat voelde Eleonore; zij verkoos een steun boven onafhankelijkheid.

Na haar verloving was haar vriendschap voor Hermanna wel is waar niet koel geworden, maar zij moest toch wijken voor teerder verhouding. Eleonore zag haar vriendin niet meer dagelijks, zooals het placht te zijn. Voor Hermanna was daarom haar komst, reeds in de vroege morgenuren, iets, dat haar deed vermoeden, dat er iets bijzonders moest zijn.

Toen zij had vernomen, wat haar vriendin tot haar voerde, zeide zij: 'Ja, meisje, *qui se donne un mari*, *se donne un maître.* Dat hebt gij vooruit kunnen weten; volmaakte mannen zijn er niet. Komt gij bij mij om raad, dan zeg ik: voelt gij, dat gij alleen kunt staan, trouw dan niet, en anders - leer de minste zijn'

Eleonore had geen vrede bij het advies.

'Er kan toch een middelweg zijn,' zeide zij, bijna pruilend. 'Er kan immers een samenleven bestaan zonder heerschzucht aan den eenen en onderwerping aan den anderen kant?'

'Ja... a,' antwoordde Hermanna, 'maar het moeten krachtige vrouwen zijn, die dien middelweg bewandelen; vrouwen met een *wil*, en die zijn er nog niet zoo heel velen... En als zij er een hebben, zijn zij dikwijls onbeminnelijk - ik denk uit ongewoonte. George Eliot heeft eens gezegd, dat een klein Joodje een schorre stem had ten gevolge van het eeuwenlange venten van zijn voorouders. Ik vind altijd een klein beetje overeenkomst tusschen het verleden van de vrouw en van den Jood (niet in de stem, wel te verstaan); zij zijn beiden te lang verdrukt geweest; beiden zijn er sinds lang tegen in verzet... maar de meesten hebben den rechten slag nog niet. Evenwel, "alles komt terecht", zegt een van mijn vrienden, en als dat waar is, zullen Joden en vrouwen naast Christenen en mannen leeren staan, de een zonder arrogantie en de andere zonder belachelijk veel te eischen.'

'In plaats van nu eens ernstig en deelnemend te zijn, draaft gij op uw stokpaardje door,' verweet Eleonore haar wijze vriendin.

Hermanna lachte even, doch zeide: 'Waarlijk, ik meen het ernstig: zal een vrouw den rechten weg vinden, dan moet zij een vereeniging wezen van zachtheid en fierheid; weten te buigen, waar het voegt, en het nooit te laag doen. Ontzag hebben en ontzag inboezemen - dat is de quaestie.'

Deze laatste uitspraak deed meer nut dan het betoog van daar even.

Eleonore ging peinzend die woorden na en zeide eindelijk: ‘Welnu, daar wil ik dan naar trachten; alleen staan kan ik niet... dat is te zeggen, ik zou wel kunnen, maar ik zou er niet gelukkig onder zijn.’

Hermanna knikte haar toe, lachte nog eens en zeide:

‘Welnu, verzoen u dan.’

Nog weifelend verliet Eleonore haar vriendin; doch toen Roelof Ona dien middag bij haar kwam en louter teerheid was; toen hij dankbaar haar edelmoedige vergevensgezindheid en haar zelfbeheersching prees, toen waren alle sombere gedachten vergeten en werd de band, die haar aan hem bond, sterker aangehaald.

Roelof en Eleonore trouwden en vestigden zich te Vliet, in het fraaie huis met den grooten tuin, waarin Roelof Ona, nu hij er zijn lieve, frissche vrouw had binnengeleid, een Eden zag.

Het had Eleonore veel gekost, van haar ouders te scheiden; doch niet *te* veel. De aloude uitspraak: ‘Daarom zal de vrouw vader en moeder verlaten en haar man alleen aanhangen’, was reeds op ervaring gebouwd.

Iedere gehuwde vrouw kent de bekoring van het bedrijvige heerschen in haar eigen, jonge huishouding; de bekoring ook van de glimlachende goedkeuring, - bewondering ook wel - waarmede haar jonge echtgenoot haar zorgen en beschikken gadeslaat.

Eleonore voelde zich gelukkig; zij was in haar element, want Roelof scheen de rol van haar vader te hebben overgenomen. Vóór hun trouwen had hij haar nooit den naam gegeven, dien haar vader haar gaf. Lief en vriendelijk was zij wel gebleven in zijn oogen; doch hij, die zoo menigmalen - en niet van haar ouders alleen - had gehoord, dat de liefdenaam L.V.V. geheel in overeenstemming was met haar aard, had wel eens half wrevelig de opmerking gemaakt, dat hij haar vroolijkheid slechts zelden zag.

Hij had gelijk gehad: recht vroolijk was Eleonore niet geweest in den tijd van haar verloving; niet, als Roelof bij haar was. Hem viel dat tegen, omdat haar vroolijkheid een van de eigenschappen was geweest, die hem hadden bekoord. Indien men haar gevraagd had, waarom zij den lust tot schertsen en lachen in zijn bijzijn verloor, zou zij misschien geantwoord hebben: ‘Ik vrees, dat Roelof mij laf zou vinden; ik ben geen meisje van achttien jaren meer.’

Of het dat geweest mocht zijn, of misschien een onbestemd gevoel, dat haar genegenheid voor Roelof geen alles over winnende liefde was, Eleonore vroeg het zich niet. Doch na de voltrekking van haar huwelijk, toen alle tweestrijd voorbij was; toen Roelof zijn recht op zijn vrouw niet meer met haar ouders behoefde te deelen en geen zwerveling meer behoefde te zijn, om haar tegenwoordigheid te kunnen genieten, toen scheen, wat de vroolijkheid van Eleonore had getemperd,

overwonnen te zijn, want Roelof was opgewekter, dan zij hem vroeger had gezien.

Op zekeren dag, toen Eleonore eens weder dartel was als vanouds en onwederstaanbaar aantrekkelijk voor hem zich in de kamer bewoog, waar Roelof met een boek in de hand haar naoogde, legde hij eensklaps zijn boek neder, boog zich voorover en strekte wijd zijn armen uit, om haar op te vangen, toen zij onder zijn bereik kwam. Hij drukte haar aan zijn hart en zeide: 'Nu zie ik, waarom uw vader u L.V.V. heeft genoemd, mijn vroolijke lieveling!'

En Eleonore voelde haar liefde wortel schieten. Haar zelfvertrouwen, ja, haar zelfbewustheid keerde terug Weder werd zij L.V.V. en allengs zouden zij, die haar voorheen *Perfectie* hadden genoemd, opnieuw wel aanleiding hebben ontdekt, haar dien naam met den glimlach van vroeger terug te geven.

'Wij hebben het beter samen dan vóór ons trouwen,' schreef Eleonore aan Hermanna. 'Roelof vindt mij nu, zooals papa mij vond, en dat maakt mij gelukkig; ik doe alles zoo goed, als ik kan; maar ik heb er behoefte aan, dat het erkend wordt.'

Zoo was het, en die eigenschap, die haar voorheen den spotnaam *Perfectie* had bezorgd, gaf bitterheid aan den eersten twist in de jonge huishouding.

Roelof en Eleonore hadden maandenlang hun best gedaan, om elkander onvoorwaardelijk te behagen.

Eerst veel later leerde Eleonore zien, dat in haar zucht, om Roelof aangenaam te zijn, haar grootste drijfveer eigenliefde was geweest.

De ervaring leert, dat niet alle huwelijken gelukkig zijn; ook niet daar, waar echtgenooten elkander uit vrijen wil hebben gekozen.

Men stelt elkander teleur, want men heeft den moed niet of de kracht, om voor een ander te leven meer dan voor zichzelf. Het valt velen moeielijk, omdat zij niet bij ondervinding weten, dat het gemakkelijker is, dan zij meenen: want dat men pleegt terug te krijgen, wat men geeft, al geeft men niet met dat doel.

De eerste twist in een huwelijk! Hij wordt bijgelegd, ja; doch er is een ideaal verdwenen. De mogelijkheid, de waarschijnlijkheid van een herhaling bestaat.

Waar het een onuitgemaakte zaak blijft, wie in den eersten twist de schuld der aanleiding draagt, is de toestand gevaarlijker, dan waar ontwijfelbare - en erkende - schuld aan den eenen, liefdevolle vergeving aan den anderen kant den vrede herstellen.

Het was niet bij Roelof Ona opgekomen, dat hij ongeschikt kon zijn, om een vrouw gelukkig te maken; hij kende zich vrij van wat men grove zonden noemt, en aan een eigenschap van hemzelf, die zijn huwelijksgeluk kon bedreigen, dacht hij niet.

In de eerste maanden van zijn huwelijk sliep die eigenschap. Zijn nieuw geluk gaf kalmte en rust aan zijn prikkelbaar gestel.

Prikkelbaar gestel. Zoo noemde hij, wat zijn zuster een slecht humeur placht te noemen.

Zij zou wel eens willen zien, hoe het met zijn vrouw zou gaan, indien hij ooit trouwde.

Hij had weinig aan die sombere voorspelling gedacht; er was niets, dat er hem aan deed denken. Mocht hij ook prikkelbaar zijn, geen prikkel, die hem kwelde.

Een nieuwe toestand oefent veelal zijn invloed uit ook op ons physiek.

Een gevoel van volkomen welstand placht Roelof vreemd te zijn, al wist hij niet en al had nooit een geneeskundige geconstateerd, wat het was, dat hem daarvan beroofde.

De opschorting van dat lijden, waaraan hij geen naam kon geven, bracht het hare bij tot volmaking van zijn geluk.

Doch de nieuwe toestand wordt oud; men gewent eraan; ook op het physiek verslapt de invloed en onverwachts... daar voelt men weer het onbestemde wee.

Men vraagt zich af: zou het terugkomen?.... Kan het verbeelding zijn? Doch neen... het knaagt en kwelt daarbinnen als vanouds.

Zoo ging het Roelof.

Op een zomermorgen, toen alles om hem heen tot genieten lokte, kwam Eleonore, zooals zij meermalen deed, hem dartel plagen, om daarna zijn ‘straf’ te ontloopen, en...

‘Laat mij met rust,’ voegde hij haar wrevelig toe.

Had men vóór den middelbaren leeftijd maar de levenswijsheid van den ouden dag!

Eleonore had haar niet. Beleedigd trok zij zich terug, vervuld van het besef van haar eigen beminnelijkheid en zijn volkomen onrechtvaardigheid.

Zij vond geen oorzaak in zichzelf en zocht geen oorzaak in hem.

Hoe menigmalen dacht zij in later leeftijd, toen haar huwelijksleven als een open blad voor haar lag: ‘Och, had ik maar vleiend bij hem neergeknield en maar medelijdend gevraagd, wat hem deerde.’

Zoo wenschte zij, dat zij in haar jeugd de levenswijsheid van een grijze vrouw had bezeten.

Doch zij bezat die niet; zij keerde zich van hem af. Zij deed haar huiselijke plichten, zonder een woord méér te spreken, dan noodig was; zonder zich bloot te stellen, opnieuw ‘gerebuteerd’ te worden.

Roelof bleef in het eerste uur meer onder den indruk van het teruggekeerde knagende gevoel dan onder dien van het besef, dat Eleonore hem beleedigd den rug had toegekeerd. Toen hij daarover begon te denken, deed hij het niet met berouw over zijn onvriendelijkheid, doch veeleer met ergernis over haar liefdeloosheid, wijl zij toch wel kon begrijpen, dat er iets wezen moest, dat hem kwelde, al kon hij haar niet zeggen, wat het was.

Zoo brachten zij hun eersten onaangenamen dag met elkander door.

Roelof was de eerste, die de hand der verzoening bood; niet omdat hij zich het schuldigst wist, maar omdat zijn liefde voor zijn vrouw dieper zat dan de hare voor hem en haar liefdebetoon hem onmisbaar was.

Hij behoefde geen enkele verontschuldiging uit te spreken. Eleonore zou geen recht op de L. van haar bijnaam hebben gehad, indien zij niet, zoodra hij haar de hand toestak en haar liefderijk aankeek, haar arm om zijn hals had geslagen. Zij deed het en, mocht er in het eerste uur na de verzoening nog iets als spanning zijn overgebleven, ook dat ging voorbij.

Eleonore behoorde wel is waar niet tot die brave menschen, die, na een ondergane verongelijking, vervuld van hun waardigheid, zeggen: 'Vergeven doe ik het u, maar vergeten kan ik het nooit...' Zij was er te zachtaardig toe; haar vergiffenis was ook in het oogenblik, waarin zij haar schonk, milder en oprechter gemeend.

En toch lag er iets in haar karakter, dat haar later zulke gedachten kon ingeven. Toen zij dien nacht den slaap niet vatten kon, stond haar weder het onvriendelijke: 'Laat mij met rust', voor den geest, en zij zuchtte, eer zij insliep.

Er kwamen nochtans weder dagen, waarin Eleonore op het heldere voorhoofd en in de oogen van haar echtgenoot lezen kon, dat hij gelukkig was. De kleine herinnering aan iets, dat eenmaal zijn lichaam zou ondermijnen, was van korten duur geweest. 'Verbeelding', zooals Roelof zich voorhield.

Zijn ijver in zijn werk, zijn opgewektheid van geest in de uren, welke hij aan Eleonore schonk, keerden terug reeds den dag na dien, waarop hij gevreesd had, ze te zullen verliezen. Ook Eleonore werd weder Lief, Vroolijk, Vriendelijk als voorheen en hun vrienden behielden het recht, hun huwelijk een modelhuwelijk te noemen.

Een modelhuwelijk!

Nog geen jaar, nadat die meening voor het laatst was uitgesproken, had Eleonore heimelijk het huis van haar echtgenoot verlaten.

In dat ééne jaar hadden kleine en groote teleurstellingen: de grootste een scherpe critiek van alle zijden op een werk, dat Roelof zelf hoog had geschat, haar invloed doen gelden.

Wat het ook wezen mocht, dat zijn leven ondermijnde, het sluimerde zelden meer, schoon Roelof nog altijd geen naam gaf aan - geen hulp inriep voor het knagende, schrijnende en, zooals hijzelf het noemde, tergende gevoel.

Als Eleonore - hoewel Roelof het ontkende, als ware het voor hem een reden tot schaamte, - na en, helaas! ónder zijn vlagen van slechte luim bij hem aandrong, om de reden van zijn ontstemming te weten, ontving zij hoe langer zoo norscher antwoord, altijd neerkomend op de ontkenning, dat hem iets bijzonders deerde.

Een enkelen keer ook had haar liefderijk hart, als zij op zijn bleek

gelaat de sporen van lijden zag, de overhand op haar beleedigd gevoel van eigenwaarde. Dan zeide zij:

'Er *moet* toch iets haperen; neem toch een dokter. Wat voelt ge toch?' Doch wanneer dan haar goedig vragen met een wrevelig:

'Ik weet het niet; plaag mij niet,' werd beantwoord, wendde zij zich zuchtende van hem af. Dan gaf zij zich, in haar huiskamer alleen, over aan booze overdenkingen.

'Iedereen hield van mij; ik werd altijd gewaardeerd; thuis waren papa en mama gelukkig, omdat ik bij hen was... Waarom heeft Roelof om mij gedwongen, terwijl ik hem zoo weinig waard schijn?... Men mocht een slecht humeur wel onder de doodzonden rekenen.'

En onderwijl zat Roelof in zijn kamer en betreurde het, dat zijn vrouw hem niet begreep.

Neen, Eleonore begreep hem niet. Hij behoorde tot die menschen, die een neiging hebben, van alles geheimen te maken Ook aan die eigenschap had Eleonore zich meermalen geërgerd. 'Ik vat niet, waartoe geheimen dienen,' zeide zij, die nooit de haren had.

Van zijn kwaal maakte Roelof een geheim, misschien omdat hij zich zijns ondanks wel vroeg, of hij het recht had gehad, een vrouw aan zijn leven te verbinden, sinds hij nu eens sterker, dan weder weifelender had vermoed, dat ook hij een slachtoffer zou zijn van de kwaal, die zijn geslacht deed uitsterven.

De ongunstige beoordeeling van zijn werk hield hij voor Eleonore geheim, omdat hij vreesde, dat zijn vrouw hem minder zou schatten, nu de critiek zijn werk niet prees.

Er kwamen evenwel nog altijd dagen, waarin alles goed ging. Dan liepen zij weer arm in arm in hun tuin of, het stadje door, naar buiten en verbaasden zich stilzwijgend over de herhaalde botsingen, waarin hun leven voorbijging.

Den laatsten dag, dien zij te zamen waren in het fraaie huis met den grooten tuin, zeide Roelof aan zijn vrouw, dat hij een paar dagen van huis moest om zaken.

'Welke zaken?' vroeg zij en zijn zucht tot geheimhouding ontlokte haar een half schertsend, half spottend: 'Ssst, zachtjes! Er mocht iemand achter de heining zitten, die het hooren zou.'

Roelof was onder den indruk van de aanstaande scheiding van twee of drie dagen en wilde de spotternij niet opmerken.

'Mij dunkt,' zeide hij, 'als gij mij straks naar het station bracht, moesten wij meteen bij den bloemist gaan, om de planten voor de *serre* uit te zoeken.'

'Het is goed,' antwoordde Eleonore, niet onvriendelijk wel is waar, maar toch op een toon, die verried, dat zij liever weten zou, om welke zaken hij uit de stad ging. Hoe jammer, dat hij nu weer geheimzinnig was; zij hadden het in de laatste dagen zoo goed samen gehad.

'Akelig, dat er altijd weer iets tusschenbeidenkomt,' dacht zij.

Zij ging zorgen voor hetgeen Roelof noodig had, en des namiddags gingen zij samen uit, eerst naar den bloemist, daarna naar het station.

Het was gebleven, zooals het van den tijd hunner verloving af geweest was: wat Roelof deed voor beider genoegen, moest de instemming van Eleonore wegdragen, en in den loop van den tijd was zij zoo verstandig geworden, geen aanmerkingen te maken, die hun genoegen bedierven.

Doch dien dag, dien laatsten dag, vergat zij, dat zij zich dat voorgoed had voorgenomen, wijl ook zij ontstemd was door het van huis gaan van Roelof om haar onbekende redenen.

Roelof maakte zijn afspraken met den bloemist; hij zocht uit en hij kocht, en zijn vrouw stond erbij. Overtuigd, dat zijn smaak fijner was dan de hare; dat hij juister oog voor kleurschakeering had dan zij, vroeg hij niet: 'Wilt gij dit?' of 'Bevalt u dat?' en juist omdat haar de keus niet werd gelaten, verbeeldde zij zich, dat zij anders gekozen zou hebben dan hij.

Zij verlieten den tuin en zwijgende, beiden in hun eigen gedachten verzonken, of een onverschillige opmerking makende, kwamen zij aan het station.

De laatste oogenblikken had Roelof zich verdiept in de voorstelling van zijn *serre;* hoe artistiek fraai alles er zou uit zien, als de bloemist zijn bevelen onthield, en zoo, zijn gedachtenloop volgende, vroeg hij aan Eleonore, of zij niet vond, dat alles, zooals hij het zich voor den geest had gesteld, het best zou voldoen.

'Och,' was haar antwoord, 'gij hebt mijn meening niet gevraagd, toen er nog aan uw keus te veranderen viel...' daar kwam de trein - 'anders zou ik gezegd hebben, dat ik aan den linkerkant liever meer rozen had gezien dan die verschillende soorten van groen.'

Roelof moest instappen. Eleonore zag, dat zij hem driftig had gemaakt.

Bleek, met toorn in zijn oogen, gaf hij haar een afscheidskus en zeide, schouderophalende: 'Ik moet weg,' op een toon, alsof hij bedoelde: 'Ik kan uw dwaze redeneering nu niet wederleggen.' Een booze geest deed hem daarbij voegen:

'Ik zou liever nooit meer thuiskomen!'

'Ik zal zorgen, dat gij er niet meer vindt, wat er u hindert,' mompelde Eleonore, half voor zich, half met den wil, dat hij het hooren zou.

Eleonore bleef niet bij den wagen staan, totdat de trein vertrok. Met haastigen tred liep zij naar huis, zich opwindende tot hetgeen zij doen wilde.

Zij beval den knecht, den koffer naar beneden te brengen, den grootsten. Zij begon met koortsachtige drift te pakken en antwoordde op het vragen van haar dienstboden, dat zij met 'mijnheer' had afgesproken, dat zij zou nakomen.

Eer er drie uren verloopen waren, had Eleonore alles gereed; zij

liet zich naar het station brengen en wilde plaats nemen tot Bonn, waar haar oude vriendin Hermanna de zomermaanden doorbracht.

Aan het station reeds kwam het berouw. Zij hoorde, dat zij dien dag niet meer kon doorreizen tot Bonn, maar te Arnhem moest overnachten.

Doch in den langen, eenzamen nacht, zoo dicht onder het bereik van haar wettig tehuis, dacht zij niet aan terugtreden. - Welk een schande, indien zij terugkwam! Iedereen zou alles weten!

De schaamte was grooter dan het berouw, grooter vooral dan haar liefde voor den man, dien zij had verlaten.

Dien geheelen nacht en den volgenden dag op haar reis naar Bonn dacht zij alleen aan zichzelf.

'Ik ben tòch ongelukkig', mokte zij, 'of ik heenga of niet. Ik ben thuis nooit zoo behandeld geworden; papa en mama hielden van mij; iedereen hield van mij... ik heb alles gedaan, wat ik kon; maar o, altijd tegenover een slecht humeur! Ik begrijp niet, dat iemand zich niet beter kan beheerschen...'

Dat waren de gedachten, welke Eleonore aan Roelof wijdde.

Zij dacht aan de speldeprikken, die haar hadden gekwetst, en niet aan den dolksteek, dien zij toebracht.

Eleonore kwam te Bonn aan bij Hermanna, in het lieve optrekje buiten de stad.

Hermanna snelde naar buiten; zij had Eleonore door het portier van het rijtuig herkend.

'Dat is heerlijk!' riep zij, hartelijk juichende. Hoe welkom was haar die vriendin bij uitnemendheid uit het vaderland!

'Ziek?' vroeg zij, toen zij bij Eleonore geen weerklank vond op haar blijdschap.

'Neen; laat ons in huis gaan,' fluisterde Eleonore.

Nu zag Hermanna, dat niet alles was, zooals het zijn moest.

'Zorg gij maar voor alles,' zeide zij tot haar oude dienstmaagd, stak haar arm in dien van Eleonore, leidde haar naar de huiskamer, ging voor haar staan, keek haar aan en zeide: 'Nu?'

'Ik heb Roelof verlaten en nu kom ik hier om hulp en raad.'

'Weet hij dat?'

De toon van Hermanna deed Eleonore schrikken; doch zij hield zich moedig en antwoordde:

'Natuurlijk niet.'

Hermanna nam haar hand en leidde haar naar de canapé.

'Ga zitten, kind; wij zullen seinen.'

'O God,' hijgde Eleonore, terstond begrijpende, tot wie zij zich had gewend: tot de onafhankelijke vrouw wel, tot een beschermster van een plichtvergeten meineedige niet.

Hermanna nam pen en papier.

Eleonore keek het met groote, angstige oogen aan en kreeg toen plotseling verademing.

‘Roelof is er niet; hij is van huis en ik weet niet waarheen.’

Hermanna keek haar vriendin aan en in dien blik lag iets, dat Eleonore deed vragen:

‘Denkt gij, dat ik lieg?’

Neen, het was waar: liegen kon Eleonore niet.

Hermanna legde de pen neder, ging naast Eleonore zitten, sloeg haar arm om haar heen en zeide:

‘Vertel dan alles; gauw.’

Het verhaal behoefde niet lang te zijn en toen Hermanna alles wist, zeide zij:

‘Dan zullen wij tot morgen wachten.’

Eleonore zweeg en schreide; dat had Hermanna haar nooit zien doen. Zij deed al het mogelijke, om haar moed in te spreken; doch zij kon niet ontveinzen, dat zij den toestand treurig en de handelwijs van Eleonore onbegrijpelijk, onverantwoordelijk vond.

‘Waarom moet Roelof altijd de meeste zijn?’ klaagde Eleonore.

‘Waarschijnlijk, omdat hij de meeste *is*,’ antwoordde Hermanna. ‘Neem mij niet kwalijk, zoolang gij tegen zijn slecht humeur - want dat is immers uw grootste grief tegen hem? - niets beters weet te doen dan wegloopen, bewijst gij, dat gij de kracht niet hebt, om de meeste te zijn.’

‘Ik zou nooit gedacht hebben, dat gij mij in het ongelijk zoudt stellen,’ zeide Eleonore beleedigd.

‘Maar, Eleonore, begrijpt gij dan het gewicht niet van den stap, dien gij gedaan hebt? Het is niet, alsof gij van een kinderpartij zijt weggeloopen!’

Och ja, Eleonore wist het wel; doch zij wilde het ontkennen en door anderen ontkend zien.

Er kropen eenige uren voorbij.

‘Gij zult mij toch niet wegzenden?’ vroeg Eleonore angstig.

‘Neen,’ zeide Hermanna en kuste haar. ‘Gij zijt bij mij gekomen om hulp en raad; beiden wil ik u geven; maar vrijspreken mag ik u niet.’

Terwijl Hermanna nog sprak, rolde er weder een rijtuig - niet voorbij, doch tot voor het huis.

Zij keken naar buiten en met een gil van angst riep Eleonore:

‘Het is Roelof! O, laat mij naar boven gaan! Hij mag mij niet zien!’

‘Ga dan. De eerste deur links,’ zeide Hermanna haastig. ‘Maar, kind, het is het grootste geluk, dat u weervaren kan.’

Eleonore snelde de trap op; zij hoorde, wat Hermanna zeide, doch was niet gestemd tot waardeering. Zij voelde niets dan angst.

Eleonore was boven en Hermanna snelde naar buiten, om Roelof in het tuintje te gemoet te gaan.

Zij ontstelde van hem, zóó slecht zag hij eruit. Zijn oogen stonden, alsof hij haar en het huis met zijn blik wilde doorboren, om te weten, of zijn vrouw er was.

Hermanna raadde het, neen, *zag* het en zeide fluisterend, gejaagd:

'Ja, ja, zij is hier; zij is veilig.'

O, die rust! Die heerlijkheid!

Hermanna zag, dat Roelof erdoor overstelpt werd; zij schoot toe en greep zijn handen, welke hij haar toestak; zij trok hem als het ware in huis en dwong hem, zich neder te zetten.

'Waar? Waar?' vroeg Roelof, bijna zonder geluid in zijn stem.

'Bedaar even,' vermaande Hermanna. 'Gun haar een oogenblik. Zij was buiten zichzelf van angst, toen zij u zag.'

'"Angst,"' herhaalde Roelof op een toon, alsof hij iets onmogelijks hoorde... 'Angst voor mij! En ikzelf heb haar het huis uitgedreven.'

En eer Hermanna, verbaasd over zulke gezindheid, iets kon zeggen, was Roelof in de gang en riep luid, smeekend:

'Nora!'

Dàt was liefde.

Hermanna voelde het en had er eerbied voor.

'Kom mede,' zeide zij en was reeds halverwege boven.

Roelof kon haar niet met dezelfde snelheid volgen.

Hermanna ging de kamer in, waar Eleonore, verbijsterd van schrik en angst en - na het hooren van den toon, waarop Roelof haar naam had geroepen, - ook van ademlooze verwachting, met saamgevouwen handen nederzat.

Zij trad op Eleonore toe, legde haar hand op haar schouder en zeide:

'Daar komt Roelof; daar *is* hij; wees gerust; maak vrede.'

Zij keerde zich om, liet Roelof binnen en trok de deur achter zich dicht.

Eleonore zat met gebogen hoofd en kneep krampachtig haar handen in elkander. Zij beefde.

Daar knielde Roelof bij haar neder en zeide: 'Nora, vergeeft ge mij?'

Zij hem!

Er druppelden tranen op de hand, waarmede hij de hare hield omkneld. Langzaam sloeg Eleonore haar oogen op en ontmoette de zijnen, waarin zij alles las behalve den verwachten toorn. Zij trok haar hand weg, om haar arm om zijn hals te kunnen slaan, en verborg haar hoofd op zijn schouder.

'Foei,' klonk haar tegen, zacht en, och! zoo teeder.

Toen kwam ook haar andere arm om hem heen en zij klemde zich aan hem vast.

Zij zeide niets. Wat kon zij zeggen?... Hij was daar en zij voelde zoo sterk het verschil tusschen zijn alles voorbijziende liefde en de beredeneerde vriendschap van Hermanna, bij wie zij haar toevlucht had gezocht, dat haar geluk, nu zij hem terughad, te groot was voor woorden.

Hermanna bewoog zich als een onrustige geest door het huis, beneden en boven. Zij hoorde geen geluid.

Roelof en Eleonore hadden elkander weder; het zwijgen werd lispelend vragen, teeder antwoorden. Zij sloten samen een nieuw verbond, een ander. Wat er te koel mocht geweest zijn in haar liefde tot hem, het was voorbij. Ja, hij was de meeste, in liefde bovenal, en Eleonore erkende het. Haar hoog gevoel van eigenwaarde kromp onder het besef van haar dwaze schuld; de herinnering aan alles, wat haar in Roelof had mishaagd, smolt weg in het gevoel van zijn edelmoedigheid, die eigen schuld vergrootte, om de hare klein te maken. Zulke liefde had eindelijk de hare doen ontvlammen met gelijke kracht.

Wat zij elkander zeiden, was alleen voor elkaar.

Toen Hermanna, na een paar uren in spanning en ongeduld te hebben gewacht, op de deur van Eleonore's kamer tikte, waren haar gasten bereid, met haar naar beneden te gaan. Zij volgden haar, als jonggehuwden, arm in arm naar de huiskamer.

Het daglicht week; zij zaten met hun drieën in de schemering, welhaast zonder ander licht dan dat der spiritusvlam onder den theeketel.

In dat schemerlicht vertelde Roelof zijn wedervaren.

'Ik ben een driftkop, Hermanna,' begon hij.

Hermanna knikte. - 'En in drift zeg ik dingen, die ik niet meen. Eleonore heeft u verteld, wat ik haar heb toegevoegd vóór mijn vertrek van huis. Het was niet de eerste maal, dat ik iets zeide, wat ik een uur later moest herroepen en herriep. Ditmaal was het mijn ongeluk, dat ik dat niet kon. Ik zat in den trein en moest mede. Een driftkop ben ik; maar met voorbedachten rade, in het bezit van mijn volle verstand bega ik nooit een uitstekende dwaasheid...'

'Die is voor u,' fluisterde Hermanna, terwijl zij zich naar Eleonore overboog.

Die mededeeling was overtollig, want reeds zeide de jonge vrouw:

'*Ik* wel... maar ik zou het nooit van mijzelf gedacht hebben.'

'In zoover is de ervaring niet kwaad,' zeide Roelof met een treurigen glimlach. 'Maar ik doelde niet op u. Ik sprong dus niet uit den trein, maar aan het eerste station, waar hij stilhield, stapte ik uit en wachtte, totdat er een trein van de andere richting kwam naar Vliet. Ik smachtte naar huis, om aan mijn arme Nora te kunnen zeggen: 'Ik ben *blijde,* dat ik weer thuis ben, bij *u.*'

Er waren vier uren voorbijgegaan, eer ik op mijn eigen stoep stond, en nog was ik zeer voorspoedig geweest. Twee minuten later wist ik alles. De dienstboden moeten mijn eersten schrik hebben opgemerkt; maar toch dacht ik in mijn wanhoop aan de eer van ons huwelijk, aan den naam van mijn arme, roekelooze vrouw. Bijna in hetzelfde oogenblik heb ik gezegd, dat ik opzettelijk weer thuis kwam, om het vertrek van mijn vrouw te voorkomen; dat ik eerst den volgenden dag met haar samen had willen gaan; dat ik nu terstond weer terug moest, naar de oudelui, waar mijn vrouw was.

Wat zij van dat alles geloofd hebben, weet ik niet. Ik ben heen-

gegaan en 's avonds laat bij de oudelui aangekomen. Wat ik op die reis, eer ik er was, reeds had geleden, zou ik niet nog eens kunnen dragen, dacht ik, en toch...'

Eleonore begon weder te beven en schreide.

'Neen, liefste, het is nu voorbij; schrei niet meer; alles is over. Maar toch.... toen ik bij de oudelui binnentrad en, nog eer ik iets had gevraagd, begreep, dat gij er niet waart, toen... Maar het is geleden; gij zijt er *nu*.'

En Roelof trok zijn vrouw naast zich en ging voort:

'De oudelui zaten genoeglijk aan het souper, met De Meter.'

Eleonore voelde het gloeien van het bloed, dat haar naar de wangen steeg... Och, die schande! *Hij* wist het dus?

Zij kreunde.

'De Meter heeft mij op zijn woord van eer beloofd, dat hij zwijgen zou,' zeide Roelof. 'Het kon niet anders; hij moest het merken. Ik geloof, dat uw vader mij voor een tyran, een beul houdt; hij zeide zoo iets. Zijn Eleonore zou nooit haar man ontloopen, als hij maar de geringste redelijkheid had getoond te bezitten... Och, laat mij over dat alles niet uitweiden. Ook die nacht is voorbijgegaan, al was het niet in hun huis.'

'Hebben zij u gastvrijheid geweigerd?' vroeg Eleonore bedroefd.

'Uw vader heeft mij de deur gewezen, ja... Maar dat belet niet, dat er aan hen gedacht moet worden... Hermanna, wilt gij...?'

'Het is reeds gebeurd,' antwoordde Hermanna; 'uw ouders weten nu reeds, dat gij samen hier zijt.'

'O, die schande,' dacht Eleonore weder; doch zij zeide niets. Bij elke nieuwe bijzonderheid van Roelof's verslag zag zij dieper in, hoe onmogelijk het voor een vrouw is, ongewroken banden te verbreken, die 'harten sterker moeten binden dan cement'.

Het verhaal van Roelof liep ten einde. Kalmer overleggingen volgden.

Vóór alles moest het onberaden vertrek van Eleonore als een zeer begrijpelijk misverstand voorgesteld worden. Haar dienstboden ontvingen berichten en bevelen, waaruit zij vernamen, dat Mijnheer en Mevrouw Ona nog eenigen tijd op reis zouden blijven.

Jonkheer De Meter heeft nooit het geheim verraden.

Roelof Ona wilde zich niet meer met zijn schoonvader verzoenen. Ook dat bleef langen tijd een doorn in het hart van Eleonore. Zij had haar ouders alles bekend; haar vader had zijn verontschuldigingen gemaakt over zijn onheusch gedrag; doch Roelof vergaf het hem niet. 'De man had beter moeten weten', zeide hij; dat hij beter wist, nadat Eleonore vol schuldgevoel had geschreven, veranderde in Roelof's oogen niets in den aard der ontvangen beleediging.

Na de eerste dagen van hun vernieuwd samenzijn kwamen er voor Eleonore weder uren, waarin zij die twee vreeselijke dagen in haar leven zonder snerpende pijn herdacht. Het bewustzijn van haar ster-

ker geworden liefde en de ervaring van haar edelmoedig vergeven schuld maakten haar, vooral wanneer zij zich nu en dan weder aan een tintje van vroolijkheid waagde, dubbel beminnelijk.

Roelof en Eleonore dachten te zamen een nieuw, een inniger huwelijksgeluk te gemoet te gaan - doch het mocht niet zoo zijn.

Men heeft beweerd, dat niets zoo sterk en zoo snel de kiem van een kwaal doet ontwikkelen als een te hevige aandoening, een plotselinge smart. Of die meening door het voorbeeld van Roelof werd gestaafd, werd nooit bewezen, nooit door de geneeskundige faculteit bevestigd; doch voor het geweten van Eleonore bleef het een pijnlijke waarheid, dat zij het leven van haar echtgenoot had verkort.

Roelof Ona bleef er slecht uitzien, nadat hij te Bonn bij Hermanna was gekomen. Doch zij en ook Eleonore schreven het toe aan doorgestanen angst over het lot zijner vrouw; hijzelf klaagde niet.

Eerst eenige dagen later, nadat Roelof aan de reactie op zijn droefheid en zijn angst: het zalige gevoel van herboren geluk, gewend was, begon zich opnieuw het oude lijden te openbaren. Roelof schrikte ervan; doch onder den indruk van een heerlijker verzoening dan die, welke op andere, onbeduidender oneenigheden was gevolgd, beheerschte hij zich en toonde haar den ouden wrevel niet.

Die zelfbeheersching werd hem gemakkelijker gemaakt, wijl Eleonore, door haar sterker liefde voorgelicht, beter zag dan voorheen, dat er lichamelijk lijden bestond.

Reeds toen begon zij het gevaar in te zien, dat zijn leven bedreigde. Echte liefde doet dikwijls vooruit voelen, wat zij te genieten, maar ook wat zij te lijden geven zal.

Eleonore deed met Roelof geen groote reis, zooals zij zich hadden voorgesteld. Roelof bleef lijdend. Een telkens terugkeerende koorts ondermijnde zijn krachten; een koorts, die zich niet liet verdrijven; die door een onbekende oorzaak werd onderhouden.

Zoo gingen er weken, maanden voorbij. Somtijds scheen er een verandering ten goede te komen. Dan maakte Eleonore toebereidselen voor de terugreis naar het vaderland. Doch dan volgde er telkens nieuwe teleurstelling; dan verhief zich de koorts; dan namen de pijnen toe, en Eleonore en Roelof bleven, waar zij waren.

Somtijds was Eleonore ontroostbaar; dan borst zij in tranen uit en klaagde zich aan als de oorzaak van alles, wat Roelof leed en zij om zijnentwil.

Roelof wilde dat niet hooren.

‘Nora,’ zeide hij, ‘kom eens hier en luister. Als ik u alleen moet achterlaten, zult gij verdriet genoeg hebben; maar ik zeg het u ernstig, ik bid er u om: verzwaar dan uw droefheid niet door ijdele zelfbeschuldiging...’

‘“IJdel!”’ snikte Eleonora, het woord herhalend.

‘Ja,’ hernam Roelof, ‘ijdel. Rekent gij de trouw, de oneindige

liefde voor niets, waarmede gij uw man oppast? - Neen, mijn kind, onderdruk dat zelfverwijt. Mijn vader, mijn broeders, mijn eenige zuster, allen zijn mij voorgegaan in de kracht van hun leven of in den bloei van hun jeugd. Ik draag hun lot en het zou mij niet bespaard zijn gebleven, ook al hadden wij rustig ons leven te Vliet voortgezet.'

Doch ook dat jaar in den vreemde was geen jaar van onafgebroken lijden; ook in de herinnering van Eleonore was het dat niet. Vol weemoed dacht zij in later tijd dikwijls aan de tusschenpoozen van opgewekter levensmoed.

'Nu kan ik wel weer,' zeide Roelof somtijds, als hij, na een afgematheid ten gevolge van doorgestane pijn, zich weder oprichtte en naar buiten ging in de heerlijke natuur, waarvoor hij een oog had en een hart; dan wandelde hij, door háár arm gesteund, somtijds minutenlang achtereen.

Somtijds echter ook, als hij: 'Nu kan ik wel weer', had gezegd en zij zich gereedgemaakt hadden, om naar een geliefkoosd plekje te gaan op een kwartieruur afstands van hun huisje, deed hij eenige schreden en dan sneed haar zijn zacht, mismoedig: 'Neen, ik kan tòch niet', door de ziel. Dan zeide zij, weder met hem terugkeerende: 'Leun sterker op mij.' En zij bedwong haar tranen, opdat hij ze niet zou zien.

Somtijds, doch zeer zelden, maakte hij een toespeling op zijn nabijzijnden dood; enkel om te zorgen, dat zij het goed zou hebben. Zijn korzelig humeur, zijn vlagen van drift waren overwonnen.

Eindelijk viel de slag en Eleonore was weduwe; zij hoorde het geliefde 'Nora' niet meer.

Zoo bleef Mevrouw Ona eenzaam achter. Hermanna was sedert lang naar het vaderland teruggekeerd; doch Eleonore had er den moed niet toe. Zij betreurde haar verlies zelden hartstochtelijk; hevige hartstochten lagen niet in haar aard. Maar toch, wanneer zij eraan dacht, dat zij den man, wiens liefde zij eerst zoo kort geleden met gelijke kracht had beantwoord, voor altijd had verloren, ontzonk haar de moed, om gelaten het leven weder in te gaan; dan schreide, dan snikte zij; dan zag zij geen enkel lichtpunt op haar pad. Als zij dan weder haar tranen had gedroogd, scheen die uitstorting van gevoel weldadig te zijn geweest; dagenlang kon zij dan weder kalm zijn en berustend. Dan droeg zij haar lot en morde niet.

Roelof had haar verboden, zich te beschuldigen van zijn vroegen dood, en toch - Mevrouw Ona voelde zich schuldig, in meer dan één opzicht. Zij had Roelof getrouwd zonder die liefde, die alles verdraagt; daardoor had zij te weinig verdragen. Dat wist zij, sinds zij, gebukt onder de vernederende herinnering aan haar onberaden vlucht en overstelpt door Roelof's edelmoedige vergiffenis, hem had aangehangen met echte, onverdeelde liefde.

Mevrouw Ona dacht aan haar vroeger leven terug en erkende, dat zij zich hooger had geschat, dan zij waard was geweest. Dat bewustzijn kwetste haar nog altijd groote eigenliefde, doch deed haar ook nederig zeggen: 'Ik ben niet beter dan mijn lot.' Mocht ook tusschen haar echtgenoot en haar alles goed geworden zijn, tegenover haar wereld voelde Mevrouw Ona zich niet meer fier en vrij. Zij kon er niet toe komen, met een blos van schaamte op de kaken terug te keeren, en zoo bleef zij zich verbannen. Zelfs met haar ouders hield zij weinig briefwisseling; daaraan hechtte zij een denkbeeld van trouw aan de nagedachtenis van Roelof, die hun de hand der verzoening niet had gereikt. Hun verzekering, dat haar vlucht uit het huis van haar echtgenoot nooit ruchtbaar was geworden, durfde zij niet gelooven, hoewel Jonkheer De Meter juist in dien tijd gehuwd was en voor zijn jonge vrouw gezondheid zocht in beter luchtstreek dan die van Nederland.

Doch na verloop van tijd begon de trek naar het vaderland sterker te worden dan de vrees voor beschaming. Mevrouw Ona keerde naar Vliet terug.

Zij leefde er stil. Er waren jaren noodig, om het drukkende gevoel te genezen, dat zij met zich omdroeg.

'Andere weduwen betreuren óók haar verlies,' dacht zij vaak; 'maar niet zoo diep als ik; want ik heb den dood van mijn man vervroegd.'

Toen eindelijk haar oude natuur herleefde; toen zij zich niet meer afzonderde, maar als vrouw van meer dan middelbaren leeftijd weder Lief, Vroolijk, Vriendelijk was als in haar jeugd, droeg zij toch nog een kleinen last bij dien van haar schuldbesef. Zij, die nooit begreep, waartoe geheimen dienen; die er een afkeer van had, - zij had haar geheim en moest het bewaren.

[Derde deel]

Staatkunde en geschiedenis.

Een kiesstelsel.

De bekende uitspraak, volgens welke de wereldgeschiedenis zich in tegenstellingen beweegt, is op geen gebied zoo volkomen toepasselijk als op dat van de geschiedenis der wetenschap. Geene oude dwaling, schijnt het, kan anders dan door eene nieuwe van tegenovergestelde richting worden weerloos gemaakt; komt de eene eenzijdigheid tot bewustzijn, zij redt zich door om te slaan in de andere. Wat men den vooruitgang der wetenschap noemt, steunt veelal slechts op de overtuiging, dat de afwijkingen ter linker- en ter rechterzijde, als de schommelingen van den slinger, telkens kleiner worden en dat wij derhalve, behoudens de mogelijkheid van onverwachte catastrophen, op eene verre toekomst mogen hopen, waarin de slinger tot rust zal zijn gekomen en de wijzer van 't uurwerk op waarheid zal staan. Meer dan elders schijnt deze meening te gelden voor de practische wetenschappen: geneeskunde, opvoedkunde, politiek, waar men onderscheiden belangen vereenigen, verschillende gezichtspunten met elkander in overeenstemming brengen moet. Bepalen wij ons voor 't oogenblik tot de laatste, dan levert de strijd tusschen de abstract-wijsgeerige en de concreet-historische school een treffend voorbeeld van den boven gestelden regel. Gedurende eeuwen heeft men zich verdiept in de illusie van een voor alle volken geldend natuurrecht en vergeten, dat ieder individu niet slechts mensch, maar daarenboven Franschman of Nederlander, Katholiek of Protestant, beschaafd of onbeschaafd is. De historische richting komt tot dit inzicht; zij wijst op de noodzakelijkheid, ook de kenmerken, welke binnen den kring van 't algemeene begrip *mensch* de verschillende volken van elkander onderscheiden, in aanmerking te nemen; zij weigert, over eenige politieke instelling een oordeel uit te spreken, voordat zij volkomen bekend is met alle kenschetsende eigenschappen der natie, voor welke zij dienen moet. Volkomen te recht. Maar in haar strijd tegen de vroegere leer, die,

uitsluitend lettende op 'tgeen de menschen vereenigt, verwaarloosde, wat hen scheidt, vervalt zij niet zelden in het tegenovergestelde uiterste en vergeet de algemeen menschelijke natuur, die aan alle verschillen van klimaat, ras en meening ten grondslag ligt. Zij verliest daarmede den maatstaf, waarmede 't plaatselijk en tijdelijk toevallige van 't onveranderlijke en noodzakelijke behoort te worden afgescheiden, de basis derhalve, waarop het tegenwoordige aan de toekomst, de werkelijkheid aan 't ideaal moet worden dienstbaar gemaakt. Uitsluitend in aanmerking nemende, wat een of ander volk in zeker stadium zijner historische ontwikkeling feitelijk is, ontsnapt haar veelal 't enorme rangverschil tusschen vooroordeel en overtuiging, tusschen gewoonte en recht, tusschen belangen van 't oogenblik en blijvende bestemming. Terwijl zij voor haar doel gebruik maakt van elke opvatting, elke stemming, elken indruk, die zich door de macht der traditie bij een of ander volk heeft vastgezet, komt zij er licht toe, den zedelijken invloed, door de politieke instellingen op de denkbeelden des volks uitgeoefend, buiten rekening te laten. Zij constateert, stellen wij, dat in eenig land de geboorte-aristocratie hoog in aanzien staat; dat hare leden, dank zij de overlevering der eeuwen, door 't volk als zijne natuurlijke regeerders worden beschouwd, en zij leidt daaruit af, dat een aristocratische regeeringsvorm, immers een, waarin aan de hoogere standen groote invloed wordt toegekend, voor dat volk de aangewezene is. Maar zij vergeet, dat die aristocratische regeeringsvorm, aangenomen op grond der overeenkomstige neigingen des volks, op zijne beurt weer machtig tot handhaving en versterking van die neigingen zal bijdragen; zij vergeet, dat de geregeerden voor den Staat in de eerste plaats doel, slechts in de tweede, en voor zoover 't zonder nadeel voor de hoofdzaak geschieden kan, middel en werktuig mogen zijn. Het is gevaarlijker, dan men denkt, op opportuniteitsgronden aan de vooroordeelen der onontwikkelde massa 't zegel te hechten der constitutie; - gevaarlijk ook voor die belangen van rust en orde, die men veelal met dergelijke maatregelen al te uitsluitend behartigen wil. Om ze blijvend te verzekeren, is opvoeding niet slechts een menschwaardiger, maar ook een zekerder middel dan dressuur, zelfs wanneer die dressuur door reeksen van geslachten heen werd voortgezet. Er komt een tijd, waarin ‘ce bon peuple’, dat nu nog geduldig voortloopt in 't gareel der eeuwen, tot het bewustzijn komt van zijne dwaling en 't waarom wil weten van uwe heerschappij. Wee u, wee der maatschappij, zoo ge op die vraag niets anders te antwoorden hebt dan dit: dat ge geen beter middel wist, om hen, die u thans rekenschap vragen, rustig en onderworpen te houden. Het is een bekend woord, dat wie voorrechten zaait, omwentelingen oogsten zal; waar van politieke voorrechten sprake is, drukt het slechts de halve waarheid uit. Niet slechts omwentelingen zullen hier worden geoogst, maar omwentelingen, die de regeering in handen brengen van de totaal

ongeschikten, van hen, aan wie 't heerschend régime alle gelegenheid en elk motief onthoudt, om zich politieke ontwikkeling te verschaffen. Wil men ze voorkomen, men geve aan de gevestigde machten een fundament niet in de vooroordeelen, maar in de overtuiging des volks; men make 't regeeringsstelsel tot uitdrukking eener staatkundige gedachte van blijvende beteekenis, niet van eene, wier waarde van staatsgrenzen en jaartallen afhankelijk is. Vervolgens, men drage zorg, dat niet door al te gecompliceerde instellingen die gedachte verborgen blijve voor de oogen des volks; zooveel mogelijk kieze men den directen weg, ook al meent men, dat door een omweg in te slaan enkele bezwaren kunnen worden vermeden. Gaat men uit van de leer der volkssouvereiniteit, men verknoeie 't beginsel niet door beperkingen en verkiezingstrappen; is men aanhanger van 't droit divin, men eische zonder restricties onderwerping aan den gezalfde Gods; plaatst men zich op 't standpunt der ideocratie, men geve afdoende waarborgen, dat zij, die de staatstaak uitvoeren, inderdaad de beste vertegenwoordigers zijn der politieke moraliteit en ontwikkeling. En vooral, men vermijde zooveel mogelijk transacties met de geschiedenis. Wat op economisch gebied, bij veel fouten in de uitvoering, de onsterfelijke verdienste blijft van Friedrich List: de eisch, dat de toekomst niet worde opgeofferd aan 't heden, geldt vooral niet minder op het terrein der politiek. Tweeërlei kan een Staat, die zijn regeeringsvorm te regelen heeft, doen. Hij kan vooreerst, in 't vaste geloof aan de opvoedende kracht der idee, zijne politieke instellingen ordenen ‘sub specie aeternitatis’, daarbij vertrouwende, dat, naarmate de band tusschen beginsel en uitvoering vaster en onmiddellijker is, 't volk des te eerder hart zal krijgen en des te zekerder en inniger hart zal behouden voor een regeeringsvorm, welks redelijkheid 't begrijpt, al is deze ook voor 't oogenblik met zijne tradities in strijd. Hij kan in de tweede plaats zich met beide handen vastklampen aan 't historisch gewordene, tot uitgangspunt nemen de gewoonten, de herinneringen, de overleveringen, die macht hebben onder 't volk, en elk van dezen maken tot een der wortels van den staatseik, des te onverbrekelijker bevestigd, naarmate zij dieper in den bodem van 't volksbewustzijn zijn doorgedrongen. Voor 't oogenblik is zonder twijfel de laatste methode veiliger; zij geeft de meest afdoende waarborgen voor orde en onderwerping. Maar onzedelijk noem ik haar, - onzedelijk, omdat ze den weg baant tot de noodlottigste der revolutiën, - onzedelijk, omdat zij de hoogste belangen der nakomelingschap opoffert aan de rustige rust van 't heden, - onzedelijk vooral, omdat zij den machtigen hefboom tot ontwikkeling, die gelegen is in een redelijk regeeringsstelsel, ongebruikt laat roesten en haar gezag grondvest op de bestendiging eener eeuwenoude, dierlijke dressuur.

't Zal thans duidelijk zijn, in welken zin ik wensch begrepen te worden, als ik 't waag, in dit opstel een onderzoek in te stellen naar

den redelijksten regeeringsvorm, zonder meer. Ik meen daarmede geenszins een plan te ontwikkelen, dat bij alle volken, welk standpunt van ontwikkeling zij ook innemen, onmiddellijk zou kunnen worden ingevoerd. Ik wensch alleen de onderscheiding tusschen normaal en abnormaal gehandhaafd te zien. Op politiek terrein zoowel als elders zijn sommige meeningen logisch te verdedigen, anderen slechts psychologisch te verklaren; ik wensch, dat men bij 't regelen van den regeeringsvorm zooveel mogelijk van de eersten, slechts in de uiterste noodzakelijkheid van de tweeden gebruik make. Is gegeven een volk van slaven par droit de naissance, een volk, zoo vastgeroest in eeuwenoude tyrannie, dat het met geene andere regeering genoegen nemen zou, - habeat sibi! Hebben wij te doen met een troep wilden, slechts in toom te houden en tot ontwikkeling te brengen door de krachtige heerschappij eener beschaafde natie, hij blijve onderworpen. Maar deze en dergelijke toestanden noem ik abnormaal. Zonder twijfel, de zwakke, de verlamde heeft eene kruk noodig, om vooruit te komen; 't kind wordt gedragen; de grijsaard maakt gebruik van zijn stok. Maar dit belet ons niet te gelooven, dat de mensch in zijne onderste ledematen 't natuurlijke, normale bewegingsmiddel gekregen heeft. Zoo ook hier. Een volk in zijne kindsheid heeft aan andere instellingen behoefte dan een, dat ten ondergang neigt; een volk, dat zoo even een langdurig en ingrijpend ziekteproces heeft doorstaan, kan niet op dezelfde wijze worden geregeerd als een ander, dat zich natuurlijk heeft kunnen ontwikkelen. Maar men heeft geenerlei recht, hieruit af te leiden, dat alles ‘relatief’ is en er geen normale regeeringsvorm bestaat. De normale regeeringsvorm is niet anders dan de regeeringsvorm voor 't politiek normale volk. Nu is het volkomen waar, dat de absolute normaliteit, die met de volmaaktheid zou samenvallen, op het terrein der politiek zoomin bestaat als op dat der physiologie. Maar gelijk een onontwikkeld of ongesteld orgaan door normaal gebruik versterkt, door rust verslapt wordt, zoo is er ook geen beter middel, om een volk tot juiste politieke inzichten te brengen, dan 't aan een redelijk regeeringsstelsel te onderwerpen. Intusschen, hier zoowel als daar komt alles op den graad der ongesteldheid aan. Zoomin als men een kind van drie maanden aan 't loopen zal zetten, evenmin gaat het aan, een of anderen negerstaat met het vertegenwoordigend stelsel te begiftigen. Overal intusschen, waar 't volk eenmaal begonnen is over politieke vraagstukken na te denken; overal, waar zonder dreigend gevaar de regeeringsvorm kan worden gerationaliseerd, acht ik 't van overwegend belang, dat dit geschiede. Niet achter 't volk aan te loopen, is de roeping van den Staat, maar 't voor te gaan op den weg naar 't ideaal. 't Is eene ijdele hoop, te verwachten, dat het normale volk zal opstaan, om den normalen Staat te scheppen; absoluut noodzakelijk is 't bestaan van den laatste, om 't eerste mogelijk te maken. Waar de afstand niet te groot is, behoort de Staat den sprong uit den vicieuzen cirkel

te wagen. Voor 't overige vertrouwe hij op de macht van de idee. Magna est vis veritatis, et praevalebit.

Welke zijn de denkbeelden, die men in den modernen Staat tot heerschappij heeft willen brengen?

Zien wij voor 't oogenblik af van den volgens allerlei verschillende stelsels ingerichten Senaat en bepalen wij ons tot de Volkskamer, die overal in meerdere of mindere mate 't centrum vormt der wetgevende macht. Twee beginselen heeft men, naar 't mij toeschijnt, in deze willen vereenigen: de regeering van de besten en de vertegenwoordiging des volks, dit laatste begrip niet opgevat in den strengen zin van art. 74 onzer grondwet, maar in de meer populaire beteekenis, waarin men aan afbeelding van, afvaardiging door 't volk pleegt te denken. Aan de eene zijde wordt niet zelden die vertegenwoordiging de beste geacht, die de politieke denkbeelden, bij 't volk levende, 't zuiverst teruggeeft; aan den anderen kant wordt zij vaak beoordeeld naar den maatstaf harer geschiktheid, om eene goede wetgeving tot stand te brengen. Beide criteria worden veelal als vanzelf sprekend beschouwd; men acht het onnoodig, voor hunne juistheid bewijzen bij te brengen, en gelooft gaarne stilzwijgend, dat zij onderling niet in strijd zullen zijn. Toch durft men ze niet doorvoeren tot hunne uiterste consequentiën. Eenerzijds aarzelt men, om over te gaan tot het volstrekt algemeene stemrecht; men wil uitzonderen de min gegoeden, of althans de bedeelden en hen, die niet lezen of schrijven kunnen; men spreekt niet zonder geringschatting van eene klasse, ‘die geene politieke meeningen te vertegenwoordigen heeft’. Het argument is weinig meer dan een woordenspel. Immers, één van beiden: òf men noemt politieke meening elke opvatting over plicht en roeping van den Staat, òf alleen de zoodanige, die op kennis van zaken berust. In 't eerste geval toont ieder burger, die ter stembus opkomt, dat bij hem eene politieke meening aanwezig is; in het tweede zou men 't kiesrecht moeten beperken binnen grenzen, waaraan niemand denkt. Of zou, wie gecureerd moest worden door eene commissie, ‘vertegenwoordigende de medische denkbeelden des volks’, gerust zijn, wanneer dat volk was samengesteld als onze tegenwoordige kiezerslichamen? Ik meen het te mogen betwijfelen en acht juiste denkbeelden op 't gebied der politiek niet minder dun gezaaid dan op dat der geneeskunde. Inderdaad berooft deze interpretatie 't eenmaal aangenomen beginsel van zijne geheele kracht: juiste meeningen des volks en juiste meeningen zonder meer zijn blijkbaar voor de practijk identieke begrippen. - De aanhangers der tweede meening, waarin de eerste op deze wijze overgaat, zijn intusschen niet consequenter dan de anderen: ook 't meest beperkende kiesstelsel laat tal van elementen tot de stembus toe, aan welke men inderdaad de

behartiging van geen ander belang dan dat des lands toevertrouwen zou. Het komt er derhalve op aan, te onderzoeken, of consequente toepassing van een der beide stelsels mogelijk en wenschelijk is, dan wel of naar eene verzoening tusschen beiden behoort te worden gestreefd.

Wat onze tegenwoordige Tweede Kamer betreft, - en elders is 't niet veel beter gesteld - zij is geene oplossing van den strijd tusschen de twee aangewezen beginselen, maar eene transactie tusschen beiden. Men meent de voordeelen van aristocratie en democratie te vereenigen en inderdaad heeft men weinig meer dan eene combinatie van hare nadeelen tot stand gebracht; waar eene organische doordringing van beide beginselen 't desideratum was, heeft men feitelijk slechts 't punt gevonden, waar de offers, die beiden zich moeten getroosten, zooveel doenlijk tegen elkander opwegen. Men gelooft het recht te hebben veroverd, om bij voorkomende gelegenheden, al naar 't pas geeft, van de Tweede Kamer te spreken als draagster van den volkswil of als vertegenwoordigster der denkbeelden van de intellectueele meerderheid, en inderdaad is zij niet meer dan de schepping van een zeker aantal kiezers, die eene kleine minderheid vormen in vergelijking met het volk en waarvan eene misschien nog kleiner minderheid waarlijk competent is, om in staatszaken invloed uit te oefenen. Met niet geringen ophef vertoont men aan 't verbaasde publiek die twee onverzoenlijke vijanden, volkswaan en staatsbeleid, vreedzaam in één hok te zamen, maar men draagt zorg, daarbij zooveel mogelijk te doen vergeten, dat men vooraf, als in de menagerieën onzer kermissen, door eene in 't merg dringende kunstbewerking beider energie heeft onschadelijk gemaakt. Men wijst met voldoening op den betrekkelijken vrede, dien men gewonnen, - maar men let niet op de ontzettende kracht, die men verloren heeft. Verloren uit tweeërlei oogpunt. Eene Kamer, steunende op den uitgedrukten wil des volks, zal altijd eene macht blijven, waarmede men te rekenen heeft; niet minder ook is haar zedelijk overwicht gewaarborgd, waar zij de denkbeelden weergeeft van hen, die tot oordeelen waarlijk bevoegd zijn. De numerieke meerderheid wekt vrees, de intellectueele achting, elk van beiden onderwerping. Maar eene volksvertegenwoordiging, die zich zoomin op de physische kracht als op de politieke bevoegdheid harer committenten beroepen kan, is een onding, dat alle innerlijke kracht mist. In tijden van rustige rust moge zij met vrede worden gelaten, niet krachtens den eerbied, dien zij afdwingt, maar krachtens de toegevendheid, die men haar wel wil toestaan, - zoodra de volksgeest zich verheft uit den periodieken dommel, zoodra men weer den kamp der beginselen hooger stelt dan de behaaglijke harmonie van 't philisterleven, zal zij bij 't eerste 't beste conflict reddeloos ineenstorten. Het schijnt, dat voor ons land eene dergelijke periode in aantocht is. Van bevoegde zijde werd er meer dan eens op gewezen, dat het onze Tweede Kamer

niet slechts ontbreekt aan dat eerste vereischte tot behoorlijke vervulling harer taak: 't hartelijke vertrouwen des volks, maar dat er ook langzamerhand een einde komt aan de welwillendheid, waarmede men haar zoo langen tijd heeft bejegend. Verschijnselen als dezen dwingen elk, wien de publieke zaak ter harte gaat, zijne blikken te richten op de toekomst. En, vergis ik mij niet, dan rechtvaardigen zij ook de schijnbare aanmatiging van den gebrekkig bevoegde, die de resultaten, waartoe hem dit nadenken heeft geleid, aan 't oordeel van de meesters der kunst wenscht te onderwerpen.

Beginnen wij, zooals 't bij eene practische quaestie past, met ons nauwkeurig rekenschap te geven van 't einddoel, dat moet worden nagestreefd.

Dit einddoel, en daarmede de maatstaf, waarnaar wij in laatste instantie elken staatsvorm hebben te beoordeelen, acht ik uitsluitend gelegen in 't ‘goed regeeren’, in het tot stand komen eener wetgeving in harmonie met de wezenlijke behoeften der maatschappij. Misschien mag ik mij van de moeite ontslagen rekenen, de tegenovergestelde meeningen uitvoerig te bespreken en te weerleggen. Inderdaad is de onhoudbaarheid, eenerzijds van de leer van 't goddelijk recht, aan den anderen kant van de middeleeuwsche staatstheorie, die in de onbeperkte vrijheid van 't individu wortelde en in de leer van 't contrat social hare uiterste consequentie bereikte, zoo dikwijls en op zoo uitnemende wijze aangetoond, dat ik met eene korte aanwijzing van 't door mij ingenomen standpunt meen te kunnen volstaan. Volgens dit standpunt ligt de grondslag van 't recht niet in eene wilsuiting van wien ook, maar in zijne onmisbaarheid, om de ontwikkeling der individuen mogelijk te maken. Draagt men aan een, velen of allen op, uit te maken, in welke richting zich de staatsmachine bewegen zal, dan moet deze opdracht hare rechtvaardiging vinden niet in een oorspronkelijk recht, krachtens 'twelk de vrijheid der individuen aan den wil van vorst, aristocratie of numerieke meerderheid onderworpen zou zijn, maar uitsluitend in de omstandigheid, dat zij de meeste waarborgen levert voor eene regeering in overeenstemming met het doel van den Staat. Dit staatsdoel, m.a.w. 't samenstel van alles, wat voor een aangewezen tijd en plaats recht behoort te zijn, is volgens deze theorie gegeven in de natuur der dingen; de werkzaamheid van den wetgever is geene scheppende, maar eene interpreteerende: hij heeft te *zoeken*, welke in de bestaande omstandigheden de beste middelen zijn, om de stoffelijke, verstandelijke en zedelijke ontwikkeling der individuen te bevorderen. Wat hij decreteert, is niet recht, omdat hij 't gewild heeft, maar omdat men in dien wil 't bewijs ziet, dat hij 't na ernstig onderzoek als rechtmatig heeft leeren kennen. Waarlijk souverein is dus

geen persoonlijke wil, maar uitsluitend 't objectieve, eeuwige recht.

Op welke wijze nu behoort, uit dit oogpunt gezien, de wetgevende macht te worden ingericht? Op 't eerste gezicht schijnt de eisch: regeering der geschiktsten, aan alle billijke voorwaarden te voldoen, en inderdaad zou er, ware een intellectueel en moreel volmaakte godenraad verkrijgbaar, geen bezwaar zijn, aan deze zonder voorbehoud de regeering op te dragen. Menschelijke geschiktheid is echter uit den aard der zaak een zeer betrekkelijk begrip, en juist in deze betrekkelijkheid wortelen alle gevaren der aristocratie. Wanneer men al slaagt in de aanwijzing van een kiezerslichaam, volkomen competent, om een college der uitnemendste staatslieden af te vaardigen, welke waarborg kan worden gegeven, dat niet dit college meer de belangen zijner committenten behartigen zal dan die der gemeenschap? En gesteld zelfs, dat aan eene zoo samengestelde regeering de grootst mogelijke onpartijdigheid eigen is; dat haar 't ernstige verlangen bezielt, eene regeering voor allen te zijn, dan nog zullen haar uit den aard der zaak de behoeften der eigenlijke volksklasse een gesloten boek blijven. Zelf in eene geheel andere omgeving opgevoed en verkeerende, zullen de meesten harer leden in de onmogelijkheid zijn, zoowel over de algemeenheid als over de rechtmatigheid der wenschen, die uit den boezem des volks opstijgen, een onpartijdig oordeel zich te vormen. De beste bedoelingen en de grootste bekwaamheid zullen hen niet voor vergissingen kunnen vrijwaren, die des te noodlottiger werken, omdat zij allicht den schijn doen ontstaan eener klassenheerschappij en de eendracht bedreigen, zonder welke geen volk, hoe sterk ook naar buiten, den zekeren ondergang ontkomen kan. Zelfs wanneer wij van al deze bezwaren afzien en bij den wetgever een volkomen helder inzicht onderstellen in de wezenlijke belangen der maatschappij, dan nog is niet aan alle eischen voldaan. Om aan hare bestemming te beantwoorden, heeft de wet dringend behoefte aan de medewerking des volks; de uitnemendste maatregelen zullen hun doel missen, als zij hier stuiten op onverschilligheid of verzet. In eene zuivere aristocratie echter is blijvende voeling tusschen Staat en maatschappij even onwaarschijnlijk als hartelijke belangstelling des volks in de publieke zaak.

't Zijn voornamelijk deze en dergelijke overwegingen, die ook den beslisten tegenstander van de leer der volkssouvereiniteit huiverig maken, de invoering eener zuivere aristocratie aan te raden. Veelal verzuimt men, ze uitdrukkelijk in 't daglicht te stellen; toch is 't van groot gewicht, dat men zich van hare beteekenis nauwkeurig rekenschap geve. Maar al te dikwijls wordt de leer, die aan den volkswil een oorspronkelijk, onvoorwaardelijk recht geeft op de heerschappij, verward met de andere, die, volmondig toegevende, dat een zoodanig oorspronkelijk recht niet bestaat, toch van oordeel is, dat in 't belang eener goede wetgeving aan dien volkswil een meer of min overwegende

invloed behoort te worden toegekend. Principieel staan beide theorieën lijnrecht tegen elkander over; in de practische toepassing vertoonen zij veelal weinig meer dan een gradueel verschil. Indien ook de voorstanders der laatst aangewezen leer niet het algemeen stemrecht in den strengsten zin des woords willen invoeren, toch wenschen velen hunner door censusverlaging aan 't grootendeels reeds tamelijk incompetente kiezerslichaam nog eene belangrijke uitbreiding naar beneden te geven. Gelijk ik zoo even reeds deed uitkomen, zou een dergelijke maatregel ons aan de eene zijde een verlies bezorgen, minstens opwegende tegen de winst, die er aan den anderen kant ongetwijfeld uit voortvloeien zou. Waarschijnlijk zou hij ertoe leiden, dat de Kamer, bij meerdere belangstelling in 't lot des volks, ook beter op de hoogte zou zijn van zijne behoeften en wenschen, maar daartegenover zou hij ongetwijfeld 't intellectueel gehalte, zooal niet van de leden der volksvertegenwoordiging dan toch van de politieke denkbeelden, die zij uitdrukt, belangrijk doen dalen. Ten onrechte heeft men dit tegengesproken en zich beroepen op 't feit, dat de creaturen van 't algemeen stemrecht, wat kennis en ontwikkeling betreft, veelal gerust de vergelijking met de afgevaardigden van een beperkt kiezerslichaam kunnen doorstaan, - eene der vele onjuiste redeneeringen, uit miskenning van 't feitelijk bestaan der partijen voortgevloeid. Inderdaad, kon men erop rekenen, dat ieder kiezer zijn stembriefje zou invullen met den naam van den persoon, in wiens zedelijke en verstandelijke eigenschappen hij 't meeste vertrouwen stelde, zonder naar den inhoud zijner politieke of religieuze overtuiging te vragen, een belangrijk bezwaar tegen de invoering van 't algemeen stemrecht zou vervallen zijn. Maar de werkelijkheid, waarin we ons kunnen verheugen of bedroeven, maar waarmede we in elk geval te rekenen hebben, wettigt nu eenmaal die onderstelling niet. Veeleer mag men gerustelijk aannemen, dat met zeer enkele uitzonderingen elke stem haar motief vindt in de kerkelijke of staatkundige ‘richting’ van hem, op wien zij is uitgebracht, 't zij dan dat dit motief onmiddellijk op den kiezer zelf inwerkt of wel op een ander, die door zijne maatschappelijke positie, zijne betrekking of 't vertrouwen, dat hij inboezemt, op des kiezers handelwijze influenceert. Eerst in de tweede plaats, wanneer tusschen de leden eener partij eene keus moet worden gedaan, komen de capaciteiten der candidaten in aanmerking: liever dan op den eminenten aanvoerder der tegenpartij zal men zijne stem uitbrengen op een eenvoudig aanhanger zijner eigene richting, al heeft deze ook geene andere aanbeveling dan die richting zelve. Wat is nu van dezen stand van zaken 't onvermijdelijk gevolg? Dit: dat de verhouding der partijen in de Kamer uitsluitend bepaald wordt door de verhouding der partijen onder de kiezers en volstrekt niet door de waarschijnlijke juistheid hunner beginselen. Geheel verschillend zou de toestand zijn, wanneer de kiezers niet bepaalde politieke overtuigingen, maar vóór alles uitnemende eigenschappen van verstand en

hart in de Kamer wenschten vertegenwoordigd te zien. Immers, daar menigeen, die alle voorwaarden tot het vormen eener zelfstandige politieke overtuiging mist, toch zeer goed uit zijne omgeving een persoon vermag aan te wijzen, in wiens eerlijkheid en bekwaamheid hij te recht vertrouwen stelt, zou eene Kamer, op grond van de aangewezen overwegingen samengesteld, zeer waarschijnlijk eene aristocratie vormen in den besten zin des woords, d.w.z. niet slechts eene regeering van de meest bevoegde mannen, maar ook eene van de meest juiste denkbeelden. Zooals intusschen de zaken staan, - en de stijgende politieke ontwikkeling des volks is meer dan iets anders geschikt, dezen toestand te bevestigen, - berust de souvereiniteit feitelijk niet bij de gekozenen, maar bij de kiezers, niet bij de ‘élite des volks’, maar bij 't volk zelf. Dat zij, die in de Kamer de verschillende richtingen vertegenwoordigen, voor een goed deel mannen van beteekenis zijn, doet ter zake niet af: in elke partij, ook in die, welker beginselen voor de logica 't moeilijkst te rechtvaardigen zijn, worden wel eenige eminente persoonlijkheden aangetroffen, 'tzij dan ten gevolge der eenzijdigheid hunner opvoeding of levenservaring, 'tzij om redenen van eigenbelang. Ook wanneer derhalve 't gemiddeld gehalte der heerschende individuen onaangetast blijft, zal elke uitbreiding van 't aantal kiezers naar beneden de kansen eener heerschappij der meest juiste denkbeelden met een evenredig deel verminderen. Nog op eene andere wijze zal zij tot noodlottige gevolgen kunnen leiden. Legt men, zooals bij ons althans feitelijk 't geval is, 't zwaartepunt der wetgeving in de Volkskamer, zoodat aan Hoogerhuis en Monarch slechts een controleerende, matigende invloed toekomt, dan zal elke censusverlaging de waarschijnlijkheid vermeerderen, dat de regeering niet in 't belang van allen, maar uitsluitend in dat eener bepaalde groep - de zoogenaamd lagere volksklasse - wordt uitgeoefend. Immers deze vormt numeriek de groote meerderheid der natie, en wat geschiedenis en dagelijksche ervaring ons leeren omtrent de menschelijke natuur, is allerminst geschikt, om 't vermoeden te wettigen, dat zij minder dan hare aristocratische voorgangsters geneigd zal zijn, de eindelijk verkregen macht hoofdzakelijk te gebruiken in eigen belang. Voegt men bij dit bezwaar de andere, waarop ik zoo even de aandacht vestigde, dan schijnt er geenerlei reden te zijn, om in de nadering tot het algemeen stemrecht de eerste voorwaarde eener onpartijdige en doelmatige wetgeving te begroeten.

Resumeeren wij in een enkel woord 't besprokene. Het ideaal, dat wij wenschen te bereiken, is eene regeering, die aan de eene zijde door uitnemend competente personen in naam van juiste politieke denkbeelden wordt uitgeoefend, - aan den anderen kant echter waarborgen geeft, dat ook de belangen van 't onbemiddelde en politiek onontwikkelde gedeelte der natie zullen worden behartigd. De middelen, waarmede men tot dusver heeft getracht, dien idealen toestand in

't leven te roepen, bleken ons volkomen onvoldoende, en dat niet ten gevolge van toevallige fouten in de toepassing, maar uit den aard der zaak. Was gevraagd eene volkomen doordringing van beide beginselen, zoodat elke wilsuiting der wetgevende macht onmogelijk zou zijn, indien niet beide eischen werden bevredigd, - in 't antwoord vindt men een compromis, dat hoogstens eene niet al te groote onbevoegdheid en eene niet al te groote partijdigheid waarborgt. Men zou 't kunnen vergelijken met den lumineuzen inval van den gastronoom, die, om in één drank de kosteloosheid van 't water en den smaak van den champagne te vereenigen, een mengsel dronk, uit gelijke deelen van beide vloeistoffen samengesteld. - De staatsmachine behoort een organisme te zijn; op 't gebied der politiek zoowel als in de natuur is 't slechts bij uitzondering mogelijk, aan één orgaan twee onderscheiden functiën op te dragen. En dit te minder, naarmate 't organisme een hooger trap van ontwikkeling heeft bereikt. Even ongerijmd als 't is, bij een hoog ontwikkeld dier organen te verwachten, die zoowel voor de spijsvertering als voor de ademhaling zijn ingericht, even weinig kans van slagen heeft eene staatstheorie, die in één lichaam zoowel de wenschen en opvattingen des volks als de hoogste politieke wijsheid vertegenwoordigd wil zien. Veeleer is hier zoowel als daar door de natuur zelve scheiding gebiedend voorgeschreven; slechts dán kunnen de aangewezen beginselen volkomen tot hun recht komen, wanneer zij hunne uitdrukking vinden in twee afzonderlijke lichamen, wier samenstelling en bevoegdheid uitsluitend met het oog op de aan elk van beiden toekomende eigenaardige taak geregeld is.

Dat een tweekamerstelsel, op de aangewezen grondslagen geconstrueerd, zich ongeveer in alle opzichten van de thans bestaande systemen belangrijk onderscheiden zou, vereischt geen betoog. Noemen wij de beide lichamen, wier samenwerking volgens dit stelsel voor allen wetgevenden arbeid noodig zou zijn, *Volkskamer* en *Senaat*, dan zou de eerste uitsluitend den wil des volks, de tweede daarentegen alleen de meeningen der geestesaristocratie moeten vertegenwoordigen. Uit den aard der zaak zou derhalve 't aantal kiezers voor de Volkskamer uitgebreid moeten worden tot allen, die een wil te uiten, voor den Senaat daarentegen ingekrompen tot hen, die eene welgegronde politieke overtuiging te vertegenwoordigen hebben. Wat de machtsverhouding tusschen heide lichamen betreft, deze zou volkomen 't omgekeerde moeten zijn van de tegenwoordige; de overwegende invloed zou aan den Senaat toekomen, terwijl de werkzaamheid der Volkskamer voornamelijk eene controleerende zou zijn. Een en ander zal duidelijk in 't oog vallen, als wij ons, op den grondslag der aangewezen beginselen, nauwkeuriger van bestaansgrond en werkkring der beide Kamers rekenschap geven.

Wat in de eerste plaats den Senaat betreft, deze zou bestemd zijn, om in personen van eminente bekwaamheid objectief juiste politieke

denkbeelden te vertegenwoordigen. Bij de regeling zijner samenstelling zou 't dus uitsluitend aankomen op 't vinden van waarborgen voor de volkomen competentie dergenen, van wie de benoeming uitging, zoowel wat hunne onpartijdigheid als hunne bekwaamheid betreft. Natuurlijk zou er geene sprake van kunnen zijn, de aanstelling der senatoren aan den Koning op te dragen, en evenmin zou men ze mogen maken tot vertegenwoordigers van een bepaalden stand; de zeer geprononceerde bijzondere belangen, die zoowel 't hoofd van den Staat als aan de leden eener geboorte- of geldaristocratie een zeer exceptioneel standpunt doen innemen, zouden de kansen eener onpardige keus tot een minimum reduceeren. De Eerste Kamer tot een college van regeeringspersonen te maken, zooals door Winter is voorgesteld(*), schijnt opdezelfde gronden weinig raadzaam: immers, dezen zijn òf staatsambtenaren en als zoodanig afhankelijk van de kroon, òf zij vormen als in Engeland een scherp afgescheiden stand met eigen belangen en niet zelden met eenzijdige of verouderde opvattingen over wezen en doel der staatswerkzaamheid. Daarentegen zou er geen bezwaar bestaan, de keuze der senatoren op te dragen aan bepaalde categorieën van personen, die door afgelegde examens 't bewijs hebben geleverd eener mate van ontwikkeling, die hen tot zelfstandig oordeelen in staat stelt. Bij ons te lande zou men hiertoe kunnen rekenen: vooreerst al diegenen, die geslaagd zijn in eenig academisch examen; vervolgens hen, die met goed gevolg 't eindexamen aan een gymnasium of eene hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus hebben afgelegd; dan alle gediplomeerde onderwijzers, artsen, officieren, ingenieurs; eindelijk ook hen, die hebben voldaan aan de eischen van bekwaamheid, door de wet aan de uitoefening van eenige andere betrekkingen verbonden. Men zou op deze wijze een kiezerskorps verkrijgen, dat niet slechts de vereischte waarborgen opleverde voor bekwaamheid en onafhankelijkheid, maar welks leden daarenboven, door 't uiteenloopend karakter hunner studiën en werkzaamheden, door hunne geheel verschillende maatschappelijke positie en door hunne verdeeling over ongeveer alle kringen des volks, eene verscheidenheid zouden ten toon spreiden, ruimschoots voldoende, om de mogelijkheid van eenig afgescheiden klassenbelang volkomen uit te sluiten. En eindelijk vergete men niet, dat de toegang tot het kiezerslichaam ten allen tijde voor ieder zou openstaan, - een gewichtige waarborg, dat eenerzijds ook op den duur geen kastengeest daarin zou binnensluipen en dat van den anderen kant 't volk in de regeering niet zijne tyrannieke heerschers, maar zijne natuurlijke voorgangers zou zien, in wier handelingen 't vertrouwen kon stellen en wier positie 't in geen enkel opzicht behoefde te benijden.

't Is niet onmogelijk, dat men als hoofdgrond tegen de practische uitvoerbaarheid van 't hier verdedigde stelsel zal wijzen op de moeilijk-

(*) A. Winter, *Ueber die Bildung der ersten Kammern in Deutschland.* Tübingen, 1870.

heden, waarop men bij eene scherpe zifting tusschen bevoegd en onbevoegd met noodzakelijkheid stuiten zou. Wat mij betreft, ik acht ze geenszins onoverkomelijk. Zonder twijfel zal het ondoenlijk zijn, alle ongeschikten uit te sluiten, zonder tevens den toegang tot de stembus te versperren voor een zeker aantal personen, die volkomen competent zijn, om als kiezer op te treden. Maar men behoort zich los te maken van 't oude vooroordeel, dat de kiesbevoegdheid opvat als een aan privaatpersonen toekomend eigen recht en van onrecht spreekt, waar door toevallige omstandigheden aan sommigen onthouden wordt, wat aan 't gros hunner gelijken is toegekend. Niet in hun eigen belang, maar in dat van den Staat alleen oefenen de kiezers hunne functiën uit; die uitoefening is eene taak, hun van staatswege opgedragen, en veeleer dan van een kiesrecht zou men van een kiesplicht behooren te spreken. Eischt nu 't belang van den Staat in de Eerste Kamer de vertegenwoordiging der politieke ontwikkeling, dan komt het bij de aanwijzing der kiezers slechts aan op tweeërlei: vooreerst, door de noodige verscheidenheid in 't kiezerslichaam ook den schijn eener eenzijdige of partijdige toekenning weg te nemen; vervolgens, geene categorie toe te laten, waarvan men niet overtuigd is, dat alle leden, immers de overgroote meerderheid, bij behoorlijke belangstelling inderdaad tot oordeelen bevoegd zijn. Wat het laatste punt betreft: 't is een veel grooter kwaad, aan honderd incompetente personen 't kiesrecht toe te kennen dan 't aan duizend competente te onthouden. In 't eerste geval wordt het intellectueel gehalte der vertegenwoordiging noodzakelijk vervalscht; in het tweede is, evenals bij eene onvoltallige vergadering, de kans slechts gering, dat het toevallig uitvallen van enkelen op de resultaten van merkbaren invloed zal zijn. Zooals ik zeide, men heeft bij de aanwijzing der stembevoegde klassen scherp te waken tegen opzettelijke begunstiging van bepaalde belangen of meeningen; ik geloof intusschen niet, dat de genoemde categorieën, misschien nog met enkele anderen vermeerderd, tot gegronde bedenkingen zouden aanleiding geven. Het eenige kenmerk, dat zij gemeen hebben, is de ontwikkeling harer leden, en indien sommige overtuigingen meer dan anderen onder dezen vertegenwoordigd zijn, dan kan de grond hiervoor moeilijk ergens anders dan in die gemeenschappelijke ontwikkeling worden gezocht. Om intusschen ook elk voorwendsel tot het verwijt van partijdigheid weg te nemen, zou 't wenschelijk zijn, voor hen, die in geene der kiesbevoegde categorieën eene plaats vinden, de gelegenheid open te stellen voor 't afleggen van een kiezersexamen, dat, overigens niet al te gemakkelijk, veel meer ten doel moest hebben, zich van de verstandelijke ontwikkeling van den candidaat-kiezer te overtuigen dan 't quantum zijner kennis te meten. 't Zou, behalve over een of twee door den candidaat zelf aan te wijzen vakken, hoofdzakelijk moeten loopen over geschiedenis en de grondslagen van ons staatsrecht; daarenboven zou een helder inzicht kunnen worden geëischt in de methode en de voornaamste

resultaten der natuurwetenschap. Eene dergelijke bepaling, die den toegang tot het kiezerslichaam vergemakkelijkte zonder zijn gehalte te benadeelen, zou den afstand verminderen, die 't van de overige burgers scheidt, en 't vertrouwen des volks op zijne regeering doen toenemen. 't Kiezersexamen zou eenerzijds de functiën vervullen van eene veiligheidsklep, waardoor bevoegde, maar door den wetgever met of zonder opzet veronachtzaamde elementen zich konden doen gelden, en aan den anderen kant zou 't eene geschikte contrôle aan de hand doen voor de waarde der bestaande regeling, in zooverre de resultaten dezer examens in verband met andere statistische gegevens beter dan iets anders geschikt zouden zijn, om te doen zien, aan welke categorieën van personen men ten onrechte 't kiesrecht onthouden had. Wil men eindelijk nog tegen 't hier ontwikkelde stelsel aanvoeren, dat het zoowel bij de kiezersexamens als bij de anderen, aan wier welslagen 't de stembevoegdheid zou verbinden, tot partijdigheid van den kant der examinatoren aanleiding geven zou, dan heb ik hierop tweeërlei te antwoorden. Vooreerst, dat een volk, welks zedelijk peil eene dergelijke onderstelling wettigt, zoo volkomen ongeschikt is, om op staatszaken invloed uit te oefenen, dat het gerustelijk 't zoeken naar den besten regeeringsvorm aan meer ontwikkelde natiën overlaten kan. Ten tweede, dat uit den aard der zaak zoowel aan de kiezersexamens als aan de anderen hoofdzakelijk zal worden deelgenomen door zeer jonge lieden, voor een groot deel nog niet in 't bezit eener gevestigde politieke overtuiging, maar alleen van de voorwaarden, om er eene te verkrijgen, en waarvan de overigen, die reeds partij hebben gekozen, toch nog maar zeer zelden in de gelegenheid zijn geweest, daarvan in de buitenwereld te doen blijken.

Wat de verdere eischen betreft, die men gerechtigd zou zijn aan de kiezers te stellen, evenals nu zouden meerderjarigheid, nederlanderschap en 't volle bezit der burgerlijke en burgerschapsrechten onmisbare voorwaarden zijn tot toelating. Daarentegen is er geen grond aan te geven, waarom men vrouwen, die zich aan een der bij de wet aangeduide examens wenschen te onderwerpen, van 't kiesrecht zou uitsluiten. 't Gewone argument, dat uit hare geestelijke afhankelijkheid tot hare ongeschiktheid besluit, zou misschien gelden in elk stelsel behalve in 't hier verdedigde, dat eene welgeconstateerde geestelijke onafhankelijkheid tot eersten eisch verheft. Dat ook elke census, hoe gering ook, zou zijn uitgesloten, spreekt vanzelf. Daarentegen zou 't wenschelijk zijn, evenals in de Bataafsche Staatsregeling van 1798, aan diegenen, die gedurende een zeker aantal jaren zonder geldige redenen van hun stemrecht geen gebruik hadden gemaakt, dat recht voor denzelfden of een langeren tijd te ontnemen. Immers, eene zoo gebrekkige belangstelling in de publieke zaak, als uit eene dergelijke nalatigheid zou blijken, geeft allen grond, om te vermoeden, dat de betrokken persoon verzuimd heeft, zich op politiek gebied op de

hoogte der zaken te stellen, en dat dus zijne stem ook voor de eerstvolgende verkiezingen zonder waarde zal zijn.

Volkomen onnoodig schijnt het mij, ook 't passieve kiesrecht, de bevoegdheid, om in den Senaat gekozen te worden, aan bepaalde voorwaarden te onderwerpen. 't Vaststellen van onbeweeglijke wettelijke grenzen moge te verdedigen zijn, waar men in 't gehalte van 't kiezerslichaam slechts gebrekkig vertrouwen stelt, waar dit een zoo hoog standpunt inneemt, als hier 't geval zou zijn, is 't in gewone gevallen onnoodig, in buitengewone een onvermengd kwaad. Overal, waar men te doen heeft met personen, tot oordeelen bevoegd, is 't oneindig beter, hen in elk concreet geval uitspraak te laten doen, dan in de wet een beginsel vast te stellen, dat misschien voor de meerderheid, in elk geval niet voor de uitzonderingen geldig is. En dat vooral hier, waar 't meer op de uitzonderingen aankomt dan op den regel, meer dan op de gulden middenmaat op eminentie van hoofd en hart. Gesteld, de wet eischt voor de senaatsleden dertig- of veertigjarigen leeftijd, twee- of driejarig verblijf binnenslands, dan berooft zij daardoor den Staat gedurende eene reeks van jaren van de diensten dergenen, die in korter tijd dan anderen den ernst der mannelijke jaren en de kennis der politieke toestanden zich hebben eigen gemaakt. Toch zijn de genieën, die met één greep omvatten, wat anderen in den loop der jaren langzaam bijeendragen, den Staat oneindig nuttiger dan de ijverigste werkers en daarenboven niet zoo talrijk, dat hij de vrijheid zou hebben, met hunne diensten onachtzaam om te gaan. Op dezelfde gronden zou ik eene bepaling, die van de gekozenen dezelfde bewijzen van bekwaamheid eischte als van de kiezers, ongerijmd achten: 't vertrouwen van een kiezerscollege als 't hier omschrevene geeft oneindig meer waarborgen voor uitnemende geschiktheid, dan eenig examen in staat is te leveren.

Wat de wijze van verkiezing, den zittingstijd en de regeling der werkzaamheden van den Senaat aangaat, 't schijnt wenschelijk, deze onderwerpen in verband met de overeenkomstige quaestiën bij de Volkskamer te bespreken. In de eerste plaats hebben wij ons dus van de inrichting der laatste rekenschap te geven.

Gelijk ik deed opmerken, berust haar bestaansgrond uitsluitend in de omstandigheid, dat uit den aard der zaak de kiezers voor den Senaat bijna uitsluitend uit de hoogere lagen des volks zullen te voorschijn komen. Zij zullen de meest uiteenloopende elementen onder zich vereenigen en dus in geen geval gezegd kunnen worden, eene klasse met scherp afgebakende belangen en meeningen te vertegenwoordigen, maar een negatief kenmerk hebben zij toch allen gemeen: geen hunner, of althans slechts een enkele, maakt deel uit van wat men in engeren zin gewoon is, 't volk te noemen. En juist dit volk, die groote massa der proletariërs, vormt wel eene klasse, eene klasse met eigen behoeften, eigen inzichten en eigen belangen, die dikwijls lijnrecht

tegen die der hoogere standen schijnen over te staan, eene klasse eindelijk, die, wat zielental aangaat, alle anderen te zamen overtreft. Voor tweeërlei uiterste nu, waartoe dit feit aanleiding geven kan, heeft men zich te wachten. Vooreerst voor de materialistische ruwheid, die de volksklasse vereenzelvigt met het volk en geene andere meerderheid erkent dan de numerieke, die ten slotte neerkomt op 't recht van den sterkste. Maar evenzeer ook voor de kleinsteedsche bekrompenheid, die meent met een: ‘Dat moeten *wij* weten’, den onontwikkelden medeburger te kunnen afschepen, als hij naar 't waarom vraagt der wetten, die men hem oplegt. Zonder twijfel, de talrijkheid eener klasse, de omstandigheid zelfs, dat zij de groote meerderheid des volks uitmaakt, doet haar 't karakter eener klasse niet verliezen, en de Staat is er voor 't geheel, niet voor een der deelen. Maar indien gij, ontwikkelde wetgevers, waarlijk eene regeering voor allen wilt, maakt dan voor uzelf en uwe opvolgers de verzoeking zoo klein mogelijk, uwe belangen, uwe wenschen, half onbewust misschien, te vereenzelvigen met die der gemeenschap. Onttrekt u niet aan de verplichting, om aan 't volk rekenschap te geven van uwe handelingen, indien ge niet, met de beste bedoelingen bezield, uzelven op den weg wilt brengen, die uitloopt op de despotie. Behoudt voor uzelven zooveel ruimte van handelen, als u noodig schijnt, maar miskent niet het recht der geregeerden, om van tijd tot tijd de hand te slaan in de spaken van 't staatswiel, dat, sneller voortbewogen, dan de maatschappij volgen kan, den band verscheurt, die Staat en volk verbindt, en eindelijk beiden aan al de ellenden der revolutie overleveren moet.

Zal aan de hier gestelde eischen worden voldaan, dan moet aan de groote massa des volks eene stem worden gegeven, waarmede 't zijne behoeften en wenschen aan den wetgever kenbaar maken en een zekeren invloed op den gang van 's lands zaken uitoefenen kan. Deze taak behoort aan eene Tweede Kamer te worden toevertrouwd, aan een lichaam, uitsluitend ingericht met het doel, om ten allen tijde eene trouwe afbeelding te zijn van 't volk; om op verkleinde schaal weer te geven alle geestesstroomingen, alle opvattingen, alle dwalingen en vooroordeelen, die in dat volk eene plaats vinden; om zijne sympathieën en antipathieën te deelen, te hopen met zijne hoop en te vreezen met zijne vrees, en om al zijne kracht en beteekenis te ontleenen aan den wil des volks, dien 't vertegenwoordigt. Dat een dergelijk lichaam alleen uit het algemeene stemrecht kan te voorschijn komen, kan slechts door hen worden betwijfeld, die verzuimen zich van zijn bestaansgrond rekenschap te geven. Men wil uitsluiting der bedeelden en van hen, die niet lezen of schrijven kunnen, en men wijst op de afhankelijkheid der eenen en op de onbekwaamheid der anderen. Ik erken, dat zij, en vele anderen met hen, volkomen onbevoegd zijn, om in staatszaken een oordeel uit te spreken, en ik acht het grond genoeg, om elke staatkunde te bestrijden, die, direct of indirect, aan de numerieke meerderheid

de souvereiniteit in handen wil geven. Maar tusschen souvereiniteit aan de eene zijde en politieke rechteloosheid aan de andere ligt eene breede kloof; het eene uiterste is niet redelijker dan 't andere. Het volk is nu eenmaal geen blok hout, dat den wetgever ter bewerking wordt aangeboden en dat geduldig alle vormen aanneemt, die hij zal goedvinden eraan te geven; - 't is een levend organisme, dat mee- of tegenwerkt; dat in 't eerste geval den gebrekkigsten toestand draaglijk maken, in het tweede de uitnemendste maatregelen verijdelen kan. Daarom is van geene wettelijke bepaling de goede werking verzekerd, als zij niet rekening houdt met den wil des volks; eene wetgeving echter, die op den duur dien wil miskent, baant den weg voor de revolutie. Natuurlijk kan 't ‘volk’, dat uit dit oogpunt in aanmerking komt, niet anders zijn dan 't *geheele* volk, samengesteld uit allen, die een wil hebben tot lijdend of handelend verzet. Vreest men van 't algemeen stemrecht gevaar, men zoeke, om het te bezweren, een middel, dat het beginsel onaangetast laat. Niet gaarne zou ik aan de onontwikkelde menigte overwegenden invloed geven op staatszaken, maar de invloed, *die* haar wordt toegekend, komt toe aan allen zonder uitzondering; niet beperking van het aantal der kiezers, maar beperking van de bevoegdheid der gekozenen is de aangewezen weg, om dien invloed onschadelijk te maken. - Evenals 't actieve behoort ook 't passieve kiesrecht zonder eenige beperking te worden vrijgelaten, schoon op andere gronden, dan die voor 'tzelfde beginsel bij de verkiezingen voor den Senaat werden aangevoerd. Daar was door de samenstelling van 't kiezerskorps de keus van eminente persoonlijkheden voldoende gewaarborgd; hier is een dergelijke waarborg onnoodig en zelfs nadeelig, als hij aan de photographische nauwkeurigheid afbreuk doet, waarmede de Kamer het volk behoort weer te geven. Wanneer de volkswil zijne meest juiste uitdrukking vindt in een straatprediker of in een fabriekarbeider, dan moge dit op zichzelf zeer te betreuren zijn, 't geeft ons geenerlei recht, eigenmachtig een staatsman of geleerde als vertegenwoordiger van dien wil te proclameeren. Eene dergelijke struisvogelpolitiek wreekt uit den aard der zaak zichzelf. Zonder twijfel is zij geschikt, om gedurende eenige jaren den juisten stand der zaken te verbloemen, maar eenmaal moet toch de waarheid aan 't licht komen en zij zal des te zwaarder treffen, naarmate men beter de mogelijkheid heeft afgesneden, ze te voorzien en bijtijds door gepaste maatregelen den schok te voorkomen. Slechts zij, die met een lafhartig: ‘Après nous le déluge’, de toekomst aan 't heden wenschen op te offeren, zullen vreezen aan 't volk den spiegel voor te houden, waarin 't zijn eigen beeld in al zijne kenmerkende trekken aanschouwen kan. Zij vergeten, dat de wetgever nog vrij wat meer dan 't volk dat beeld bestudeeren zal en dat die studie voor hem een absoluut vereischte is, om den regelmatigen gang der staatsmachine te verzekeren. Inderdaad, in onzen tijd van bonden en monsterpetities is 't bij elk gewichtig

conflict voor de leiders der meerderheid gemakkelijk genoeg, die meerderheid te brengen tot het besef van hare eenheid en hare kracht. Maar van overwegend belang is 't voor 't lot van den Staat, dat dergelijke openbaringen van den volkswil zich niet vertoonen onverwachts, onvoorziens, op 't kritieke oogenblik zelf, dat geene der voorwaarden voor eene kalme overweging aanbiedt, - maar dat zij hare belichaming vinden in een permanent lichaam: eene soort van staatkundigen thermometer, waarop men met de noodige nauwkeurigheid de stemmingen des volks aflezen kan en welks rijzen of dalen van de onder dat volk werkzame tendentiën een volkomen betrouwbaar getuigenis aflegt.

Heeft men zich eenmaal van den bestaansgrond der beide Kamers en van de taak, die elk harer te vervullen heeft, nauwkeurig rekenschap gegeven, dan volgt, in beginsel althans, de oplossing der nog onbesproken vraagstukken vanzelf. Zij betreffen tijd en wijze van verkiezing, omvang en bevoegdheid van de beide takken der vertegenwoordiging.

De grootere of geringere mate van afhankelijkheid, waarin de leden der volksvertegenwoordiging ten opzichte hunner kiezers verkeeren, wordt zonder twijfel voornamelijk bepaald door de opvatting dezer laatsten; slechts voor een zeer klein deel kunnen wettelijke bepalingen ten dezen van invloed zijn. Geene strafbedreiging kan den kiezer beletten, zijne stem slechts aan dengene te schenken, die op bepaalde punten zijne overtuiging deelt, en 't hangt slechts van hem af, of hij dezen eisch tot de kleinste détails uitstrekken of tot principieele vraagstukken beperken wil. En evenmin heeft iemand de macht, om te verhinderen, dat de afgevaardigde, bekend met de denkbeelden zijner kiezers en overtuigd, dat zijne herkiezing van zijn medegaan afhankelijk is, in twijfelachtige gevallen zich door die overweging laat motiveeren, althans niet zoo volkomen objectief oordeelen kan, als anders 't geval zou zijn. Maar geheel en al zonder invloed is toch de wetgever niet. Wanneer hij rekening houdt met de omstandigheid, dat er in elk kiezerskorps eene sterke en met de voortgaande beschaving in kracht toenemende neiging bestaat, om zijn invloed uit te breiden en in laatste instantie zijn eigen wil tot de souvereine macht in den Staat te verheffen, dan kan hij op tweeërlei wijze de volkomen bevrediging van die neiging tegenwerken. Hij kan vooreerst den zittingstermijn voor de afgevaardigden verlengen, vervolgens de geographische kiesdistricten door ideële vervangen. Onderzoeken wij, welke van elk dezer maatregelen de gevolgen zullen zijn en in hoeverre zij in 't hier verdedigde kiesstelsel eene plaats verdienen.

Wat in de eerste plaats den verkiezingstermijn aangaat, het kan niet anders, of de tweeslachtigheid, die de principieele fout onzer tegenwoordige kiesstelsels bleek te zijn, moet zich ook bij de toepassing telkens en

telkens weer doen gevoelen. Hier als elders kon de onlogische grondslag onmogelijk eene oplossing, hoogstens een compromis aan de hand doen. Aan de eene zijde wenscht men den zittingstijd niet te lang te maken, opdat er een innig verband blijve bestaan tusschen vertegenwoordiging en volk en de eerste ten allen tijde volkomen uitdrukke, wat het laatste is, - aan den anderen kant vreest men, dat de aanstaande verkiezingen den afgevaardigde als een Damocles-zwaard boven 't hoofd zullen hangen; dat zij zijn oordeel zullen benevelen, zijne drijfveeren vervalschen, zijne zelfstandigheid vernietigen. En wanhopende aan de mogelijkheid eener oplossing, die aan alle eischen voldoet, stelt men zich tevreden met het zoeken naar de grens tusschen de twee strijdende beginselen; naar 't punt, waar de voordeelen met een zoo groot mogelijk bedrag de onvermijdelijke nadeelen overtreffen. In 't hier besproken systeem vallen deze bezwaren vanzelf weg. Ligt de bestaansgrond van de Volkskamer in de noodzakelijkheid, om aan den volkswil gelegenheid tot uiting te verschaffen; ontleent elke afgevaardigde zijne beteekenis uitsluitend aan 't aantal der kiezers, die hij achter zich heeft, dan behoort ook de band, die hem aan zijne kiezers verbindt, zoo nauw mogelijk te worden toegehaald Jaarlijksche, hoogstens tweejaarlijksche verkiezingen schijnen dus gebiedend voorgeschreven; in beginsel behoort de zittingstijd niet van langer duur te zijn, dan noodig is, om 't volk tot een omvattend en welgegrond oordeel over de werkzaamheid zijner vertegenwoordigers in staat te stellen. Onder deze omstandigheden schijnt het wenschelijk, bij elke nieuwe verkiezing de geheele Kamer te laten aftreden: het kan zijn, dat eenig vraagstuk, 'twelk in de verkiezingsprogramma's niet ter sprake is gekomen, plotseling op den voorgrond treedt en eene scheuring tot stand brengt tusschen kiezers en gekozenen. In een dergelijk geval kan 't van overwegend belang zijn, 't volk tot uiting van zijn wil in staat te stellen; de Volkskamer, die haar gezag uitsluitend aan dien wil ontleent, zou met hare populariteit alles verliezen, wat ze bezit aan inwendige kracht. Een ander argument, door Mill aangevoerd, schijnt evenzeer, in 't bijzonder voor de Volkskamer, van gewicht: ‘It is useful that there should be a periodical general muster of opposing forces, to gauge the state of the national mind, and ascertain, beyond dispute, the relative strength of different parties and opinions. This is not done conclusively by any partial renewal even where, as in some of the French constitutions, a large fraction, a fifth or a third, go out at once’(*). Misschien vreest men, dat eene geheele vernieuwing der Volkskamer op gezette tijden nadeelig zal werken op de continuïteit harer politiek; ik acht dit bezwaar, hoewel gegrond, niet van overwegend gewicht. De ervaring leert, dat bijna altijd althans de helft der afgevaardigden terugkomt; maar al ware dit zoo niet, hooger dan de eisch der continuïteit staat hier die der juiste vertegenwoordiging

(*) J. Stuart Mill, *Considerations on representative government.* London, 1861, p. 215

van de wenschen des volks. Zijn deze wenschen kinderen van 't oogenblik, dat neemt niet weg, dat zij bestaan en dat men, binnen de aangewezen grenzen altijd, rekening met hen houden moet. De overwegende invloed, die aan den Senaat als den eigenlijken wetgever moet worden toegekend, geeft een voldoenden waarborg, dat deze grenzen niet zullen worden overschreden, en dat te meer, omdat het er bij dit lichaam evenzeer op aankomt, zijne zelfstandigheid te waarborgen, als 't bij de Volkskamer noodig bleek, te zorgen voor onderwerping aan den wil der kiezers. Immers, in den Senaat wenschen wij de hoogste politieke ontwikkeling te zien zetelen, en indien de aanwijzing zijner leden aan de intellectueele aristocratie des lands wordt opgedragen, dan bedoelt men daarmede slechts, de onderscheiden partijen door hare uitnemendste leden in zoodanige verhoudingen vertegenwoordigd te zien, als overeenkomt met het betrekkelijk waarschijnlijkheidsgehalte van de juistheid hunner meeningen. Staat derhalve in zekeren zin de Volkskamer beneden hare committenten, in zooverre ze haar goed recht ontleent aan hare onderwerping aan hun wil, de Senaat staat zeer bepaaldelijk boven zijne kiezers; hij staat boven hen in recht, omdat hij boven hen staat in bekwaamheid. Heeft eenmaal een zeker aantal ontwikkelde lieden den man aangewezen, dien zij onder allen 't geschiktst oordeelen, om deel te nemen aan de hoogste macht in den Staat, dan is bij elk conflict, dat er naderhand tusschen zijne opvattingen en die zijner kiezers ontstaat, de kans van dwalen veel geringer aan zijne zijde dan aan de hunne. Immers, onder de kiezers zullen er altijd zijn, wier toewijding aan de publieke zaak, wier belangeloosheid en onpartijdigheid, wier bekendheid met staatsaangelegenheden te wenschen overlaat; 't gehalte eener klasse in 't algemeen geeft voor dat van elk harer leden geen waarborg. De gekozene daarentegen is niet aangewezen op grond van eenig rechtsvermoeden van competentie, als behoorende tot eene of andere bepaalde categorie, maar hij is gekozen als individu uit alle andere individuen, op grond van 't vertrouwen, door zijne persoonlijke eigenschappen van hoofd en hart bij de kiezers opgewekt. Daarenboven is hij door zijne opleiding, zijne omgeving, den aard zijner werkzaamheden, niet het minst ook door de op hem rustende verplichting, dagelijks aan politieke discussiën deel te nemen, waarschijnlijk veel beter dan zij op de hoogte der loopende zaken. Redenen genoeg, om niet slechts wettelijk al 't mogelijke te doen, om den Senaat volkomen onafhankelijk te maken, maar om ook ten sterkste op te komen tegen de gewone bewering, als zou er voor den afgevaardigde, wiens meeningen eene meer of minder belangrijke wijziging ondergaan, eene zedelijke verplichting bestaan, zijn mandaat in handen zijner kiezers neder te leggen. Eene dergelijke verplichting zou ik zelfs bij een volkomen politieken omzwaai niet willen aannemen. Eenmaal gekozen, neemt de senator zelfstandig deel aan de uitoefening der souvereiniteit en is aan niemand verantwoording schuldig. En de omstandigheid, dat

een man van de intellectueele en moreele eigenschappen, die wij bij hern mogen aannemen, met zijne traditiën breekt en tot eene andere partij overgaat, wettigt volkomen de onderstelling, dat het bij dien stap niet aan gronden zal hebben ontbroken, minstens opwegende tegen die, welke de kiezers bij hunne oude overtuiging hebben doen volharden.

Het is met het oog op 't aangevoerde niet twijfelachtig, dat er voor de senaatsleden aan een langen zittingstermijn behoefte bestaat; mij dunkt, dat er tegen acht of tien jaar geene redelijke bezwaren zouden zijn in te brengen. Wenschelijk zou 't zijn, elke twee of drie jaar een deel, een vierde of een derde, te doen aftreden. De bezwaren, die bij de samenstelling der Volkskamer een dergelijk systeem onraadzaam deden schijnen, vallen hier weg: tegenover de spreekwoordelijke grilligheid van den volkswil staat de regelmatige, langzame ontwikkeling der wetenschappelijke ideeën. Daarenboven zal den Senaat door 't partieel karakter van elke vernieuwing eene continuïteit gewaarborgd zijn, die de Volkskamer uit den aard der zaak moet missen. Moeilijk kan men zich van de belangrijkheid, die voor 't geheele staatsleven aan deze continuïteit toekomt, een te hoog denkbeeld vormen. Waar zij bestaat, is de Staat een intelligent wezen, dat zich op natuurlijke wijze ontwikkelt, - een persoon, die consequent één doel nastreeft, wanneer ook langzamerhand zijne denkbeelden en daarmede de middelen, die hij aanwendt, zich wijzigen, - in één woord, iemand, op wien men rekenen kan. Waar zij ontbreekt, daar is de band doorgesneden, die 't heden aan 't verleden, de toekomst aan 't heden verbindt; de Staat wordt een waanzinnige, niet geleid door motieven, maar door grillen geregeerd; de burgers zijn aan de ergste der despotieën onderworpen, voortdurend blootgesteld aan den verlammenden invloed eener absolute onzekerheid aangaande den rechtstoestand van morgen. Men vergunne mij eene schoone bladzijde af te schrijven, door Laboulaye naar aanleiding van den Amerikaanschen Senaat aan dit onderwerp gewijd: ‘Un peuple n'est pas une caravane, qui traverse le sable du désert sans y laisser la trace de ses pas: c'est une société qui a un passé et un avenir. Pour assurer son indépendance, une nation a besoin de s'allier avec ses voisins; mais une alliance n'est pas l'oeuvre d'un jour. L'organisation d'une armée, la régularité des services publics, l'assiette de l'impôt, le crédit, la justice, la police, ne sont pas choses qu'on improvise; il y faut beaucoup de réflexion, de prudence et de temps. En deux mots, tout gouvernement est une tradition. Ce qui fait la force des royautés et des aristocraties, c'est qu'elles ont l'esprit de suite; ce qui fait la faiblesse des démocraties, c'est que tout y change du jour au lendemain, brusquement, sans raison..... Le Sénat de l'Union se renouvelle par tiers tous les deux ans. Cela fait 24 ou 25 membres à nommer dans autant d'États différents. L'expérience a prouvé que la plupart du temps la moitié au moins des sénateurs sortants sont réélus. Dans

un corps composé de soixante-quatorze personnes, il entre donc tous les deux ans dix ou douze membres nouveaux. Quel que soit leur talent ou leur caractère, il est visible qu'ils ne peuvent altérer que très-faiblement l'esprit du corps. Le Sénat est donc, comme nos académies, une assemblée perpétuelle, encore bien qu'élective; il a des précédents, des traditions, une politique. Tout change autour de lui avec une extrême rapidité; lui seul se modifie de façon insensible en gardant son unité, son caractère et sa physionomie comme un être vivant. C'est là ce qui fait sa force, c'est pourquoi on a pu l'appeler justement la pierre angulaire et le grand régulateur du gouvernement'(*).

Op overeenkomstige gronden als 't vraagstuk der zittingstermijnen behoort dat van de wijze van verkiezing te worden opgelost. Naarmate de kiezers, die door één afgevaardigde vertegenwoordigd worden, op kleiner grondgebied samenwonen; naarmate dus voor hen de gelegenheid grooter is, zich te vereenigen en als eene gesloten corporatie met hun vertegenwoordiger te onderhandelen, naar die mate vermeerdert ook de waarschijnlijkheid, dat zij op zijne wijze van handelen een overwegenden invloed zullen uitoefenen. Zijn zij daarentegen over 't geheele land verspreid, evenmin aan elkander bekend als aan den persoon, op wien zij hunne stemmen hebben vereenigd, dan is de zelfstandigheid van den laatste veel minder in gevaar; zelfs wanneer hij reden heeft te onderstellen, dat zijn onafhankelijk standpunt enkelen zijner kiezers van hem vervreemdt, mag hij veilig aannemen, dat hij er anderen door wint. Voornamelijk op deze gronden zou ik voor de verkiezingen van den Senaat 't stelsel van Hare, dat aan deze vereischten voldoet, onvoorwaardelijk willen aanbevelen. En dit te meer, omdat de bezwaren, die men er gewoonlijk tegen aanvoert, hier een groot deel van hunne beteekenis verliezen. Men wijst erop, dat dit stelsel, om goed te werken, bij een aantal kiezers de bekwaamheid onderstelt, om niet slechts één, maar verscheidene candidaten aan te wijzen en daarenboven de volgorde te bepalen, waarin men deze personen voor de deelneming aan de souvereiniteit geschikt acht. 't Is moeilijk tegen te spreken, dat men hiermede bij 't volk te veel onderstelt; bij de ontwikkelde lieden echter, aan wie de verkiezing van den Senaat zou worden opgedragen, mag men veilig 't vereischte quantum kennis aannemen. De betrekkelijke geringheid van hun aantal ontneemt aan een ander argument tegen 't stelsel van Hare, dat zich grondt op zijne omslachtigheid en practische onuitvoerbaarheid, alle gewicht. Daarentegen springen de voordeelen, die 't in verband met lange zittingstermijnen voor de senaatsverkiezingen zou opleveren, onmiddellijk in 't oog. Terwijl 't de zelfstandigheid der gekozenen waarborgt, geeft het alle voorwaarden voor eene exact proportioneele vertegenwoordiging van de politieke meeningen

(*) Laboulaye, *Questions constitutionneltes,* Paris, 1872, pp. 358, 360.

der kiezers, - een resultaat, waarvan de bereiking bij districtsverkiezingen aan 't blinde spel van het toeval overgelaten blijft. Het geeft de heerschappij aan die beginselen, die door de meerderheid der ontwikkelde lieden als de ware worden erkend, zonder de vertegenwoordigers van eenige niet geheel onbeteekenende minderheid van beraadslaging en stemming uit te sluiten; de uitwerking dezer beginselen, hunne toepassing op elk bijzonder geval laat het over aan 't onafhankelijk oordeel van mannen, die hiertoe naar menschelijke berekening veel beter bevoegd zijn, dan men van 't meest ontwikkelde kiezerskorps kan onderstellen. Aan locale belangen en persoonlijke invloeden ontneemt het een goed deel van hun onrechtmatig overwicht; 't vernietigt ongeveer elk motief, dat op den afgevaardigde zou kunnen werken, behalve de toewijding aan de publieke zaak. Aan denkers van rang, die 'tzij ten gevolge hunner zeer geprononceerde individualiteit, 'tzij door hun gebrek aan plaatselijken invloed, in geen kiesdistrict op eene meerderheid zouden kunnen rekenen, opent het de deuren der volksvertegenwoordiging. En eindelijk moet het de belangstelling in politieke vraagstukken met een belangrijken factor doen toenemen: immers, de stembevoegde zal genoodzaakt zijn, zelf zijne keus tusschen de onderscheiden candidaten te bepalen en zelf de verantwoordelijkheid voor die keus te dragen, terwijl hij thans feitelijk voor 't dilemma wordt gesteld, òf zijne stem uit te brengen op den door zijne partij gestelden candidaat, òf zich tot absolute werkeloosheid veroordeeld te zien(*).

Niet zoo gemakkelijk is de aanwijzing van een geschikt stelsel voor de verkiezingen der Volkskamer. Wilde men ook hier dat van Hare in toepassing brengen, men zou aan gewichtige bezwaren moeilijk kunnen ontkomen. Ook afgezien van den enormen omslag, die er met het oog op 't aantal der kiezers uit zou voortvloeien, bestaat er geen grond, om bij hen eene kennis van zaken en personen te onderstellen, voldoende, om hen tot de samenstelling eener candidatenlijst volgens de rangorde der geschiktheid in staat te stellen. Daarenboven moet het systeem van Hare noodzakelijk leiden tot eene verslapping van den band tusschen afgevaardigden en kiezers, die 't eigenaardig karakter der Volkskamer voor een goed deel zou wegnemen. Ook behoud van 't stelsel der kiesdistricten, dat vrij is van 't laatst aangevoerde bezwaar, verdient geene aanbeveling, reeds omdat het de proportionaliteit der vertegenwoordiging, een wezenlijk vereischte voor de Volkskamer in 't hier verdedigde stelsel, aan de macht van het toeval zou overleveren. Maar ik geef gaarne toe, dat het gemakkelijker is, in elk der bestaande kiesstelsels fouten aan te wijzen, dan er een te vinden, dat in alle opzichten aan de gestelde eischen voldoet.

Misschien zou een stelsel als dat, 'twelk voor eenigen tijd door den heer Molengraaff in 't weekblad *De Amsterdammer* werd uit-

(*) Vgl. J. Stuart Mill, *Considerations on representative government*, Ch. VII.

eengezet(*), 't best beantwoorden aan ons doel, trouwens niet zonder eenige zeer noodzakelijke wijzigingen te ondergaan. In hoofdtrekken komt dit stelsel neer op 't volgende. Er wordt gestemd in enkelvoudige kiesdistricten voor alle leden van de Kamer te gelijk; ieder brengt één stem uit; de processen-verbaal van alle kiesdistricten worden naar een centraalbureau opgezonden; de 86 personen (gesteld de Kamer telt 86 leden), die betrekkelijk de meeste stemmen op zich vereenigd hebben, zijn gekozen. Wie twee- of meermaal zooveel stemmen verkrijgt, als 't aantal der kiezers gedeeld door dat der te kiezen afgevaardigden bedraagt, mag een of meer anderen aanwijzen, om met hem in de Kamer zitting te nemen.

Zonder twijfel beveelt zich dit stelsel aan zoowel door zijne eenvoudigheid als omdat het alle partijgeknoei met kiesdistricten onmogelijk maakt en, tot op zekere hoogte althans, eene proportioneele vertegenwoordiging waarborgt. Daarenboven levert het voor ons tegenwoordig doel 't belangrijke voordeel op, dat het den band tusschen Kamer en volk zoo innig maakt, als onder de gegeven omstandigheden slechts mogelijk is. Want terwijl 't stelsel van Hare er noodzakelijk toe leidt, dat de stembriefjes zelven naar 't centraalbureau worden opgezonden en dus alleen de gezamenlijke uitslag der verkiezing bekend wordt, laat dat van den heer Molengraaff toe, dat de processen-verbaal in de districten worden opgemaakt en dus de gekozene weet, waar hij zijne kiezers te zoeken heeft. Daar nu 't gemiddeld gehalte der kiezers voor de Volkskamer 't waarschijnlijk maakt, dat zij bij voorkeur iemand uit hun midden zullen wenschen af te vaardigen, zal 't in de meeste gevallen den gekozene mogelijk zijn, zoo al niet met allen, dan toch met de meerderheid zijner kiezers in overleg te treden. Voor de enkele afgevaardigden, wier kiezers verspreid zijn over 't geheele land, zal natuurlijk deze mogelijkheid niet bestaan; dit is intusschen een bezwaar, dat geen kiesstelsel ter wereld opheffen kan, een noodzakelijk uitvloeisel van 't beginsel der proportioneele vertegenwoordiging. Ook de bezwaren, door de redactie van *De Amsterdammer* tegen 't denkbeeld van den heer Molengraaff aangevoerd, schijnen mij niet afdoende. De redactie meent namelijk, dat waar een candidaat b.v. vijfmaal 't noodige aantal stemmen op zich vereenigde, 't gevaarlijk zou zijn, de bezetting van vier plaatsen afhankelijk te maken van zijne willekeur. Wat mij betreft, waar 't als hier eene Kamer geldt, bestemd, om uit te drukken den wil des volks, zou ik zelfs verder willen gaan dan de heer Molengraaff; in plaats van de bevoegdheid, om vier plaatsen naar goedvinden te bezetten, zou ik hem 't recht wenschen toegekend te zien, zelf alle vijf plaatsen in te nemen en bij elke gelegenheid vijf stemmen in plaats van een uit te brengen. Hebben eenmaal b.v. vijfduizend kiezers verklaard, een of anderen persoon te

(*) Zie 't nummer van 12 Maart 1882.

beschouwen als de meest volkomen uitdrukking van hunne wenschen en meeningen, dan is er geene reden, om aan vierduizend hunner een anderen vertegenwoordiger op te dringen, die in elk geval hun standpunt minder goed teruggeeft dan de eerste. Van deze zijde schijnt mij 't stelsel van den heer Molengraaff onaantastbaar. Niet alzoo op een ander punt, dat dringend versterking behoeft, als niet het geheele systeem aan eene principieele tegenstrijdigheid zal te gronde gaan. De heer Molengraaff wenscht het beginsel der proportioneele vertegenwoordiging zoo zuiver mogelijk toegepast te zien; zijn er duizendmaal meer kiezers dan Kamerleden, dan is ‘1000 in casu het maximum aantal stemmen, noodig om één vertegenwoordiger verkozen te doen zijn, 500 het minimum’. Blijven er, na aftrek van de compleete duizendtallen, 400 kiezers van de eene en 600 van de andere partij over, ‘dan zal de meerderheid, hoe men het ook neme, en in welk stelsel ook, moeten beslissen, en in casu aan de tweede partij de vertegenwoordiger toegekend worden’. Gaarne vereenig ik mij met dit ideaal; men meene slechts niet, dat het in 't stelsel van den heer Molengraaff bereikt wordt. Men onderstelle 10,000 kiezers, die voor de vervulling van tien plaatsen hebben te zorgen. Acht candidaten hebben ieder duizend stemmen op zich vereenigd en zijn dus gekozen; van de overblijvende 2000 kiezers behooren 1380 tot de liberale, 620 tot de conservatieve partij. De heer Molengraaff zal de laatste zijn, om te ontkennen, dat een der beide opengebleven zetels van rechtswege door een liberaal behoort te worden ingenomen, misschien zelfs alle twee, daar 't aantal der overgeschoten conservatieven nog niet de helft van dat der liberalen bedraagt. Gesteld echter, dat de 620 conservatieven hunne stemmen gelijkelijk hebben verdeeld tusschen twee candidaten hunner partij, terwijl van de 1380 stemmen der liberalen op vijf verschillende candidaten respectievelijk 250, 260, 280, 290 en 300 stemmen zijn uitgebracht. Gekozen zijn, in lijnrechten strijd met den eisch des heeren Molengraaff zelf, de beide conservatieve candidaten. De heer Molengraaff heeft derhalve verzuimd te letten op de omstandigheid, dat sommige meeningsverschillen eene heel wat radicaler beteekenis hebben dan andere; dat het één ding is, binnen de grenzen eener partij over de wenschelijkheid van een maatregel of de geschiktheid van een persoon niet van dezelfde opinie te zijn, iets anders, over de laatste beginselen van denken en handelen tegenstrijdige meeningen te koesteren. Wat ieder in de Kamer wenscht vertegenwoordigd te zien, dat zijn vóór alles de grondslagen zijner politieke overtuiging, daarna de wijze, waarop hij die beginselen heeft uitgewerkt, zijne nuance op staatkundig terrein, en eerst in de allerlaatste plaats zijne bijzondere meeningen over de vraagstukken van den dag. In het stelsel van den heer Molengraaff daarentegen zou de volgorde omgekeerd zijn; de verscheidenheid in bijzaken zou zwaarder wegen dan de eenheid in beginselen. Het is gemakkelijk te zeggen: in dergelijke bezwaren moet de partijorganisatie voorzien; -

de partijorganisatie is daartoe eenvoudig buiten staat. Zeer in 't ruwe moge zij hare candidaten over de onderscheiden districten kunnen verdeelen, de nauwkeurige berekening en leiding der minderheden en overschotten zou bovenmenschelijke kennis eischen, zelfs in de ongerijmde onderstelling, dat alle kiezers zich blindelings door de voorschriften hunner aanvoerders lieten regeeren en daaraan alle persoonlijke overtuiging ten offer brachten. In elk geval heeft men geen recht, de proportionaliteit der vertegenwoordiging van de meerdere of mindere strengheid der partijdiscipline afhankelijk te maken, en dat te minder, omdat men weet, dat zij uit den aard der zaak bij de eene partij veel strenger is dan bij de andere. Derhalve zou dit stelsel neerkomen op eene kunstmatige bevoordeeling der best georganiseerde partijen, dat is van de zoodanige, wier leden de minste zelfstandigheid bezitten en zich 't geloovigst hunne stem van boven laten dicteeren. En naarmate men nader komt aan de strenge organisatie, die eene evenredige vertegenwoordiging *der partijen* waarborgt, vallen de voordeelen weg, die dit stelsel door evenredige vertegenwoordiging *der individueele meeningen* beloofde. Van 't denkbeeld eener organische uitdrukking van alle geestesstroomingen onder 't volk daalt men af tot het doode schematisme der partijen; de radicaal zal misschien moeten stemmen op den gematigden liberaal, de gemoedelijke, vredelievende Christen op den clericalen ijveraar, daar immers versnippering van stemmen alles bederft, - en men zal eene Kamer verkrijgen, die, democratisch, wat de partijverdeeling betreft, binnen den omvang van elk der partijen een volkomen oligarchisch karakter vertoont. Niet meer door den uitverkoren man naar zijn hart zal ieder kiezer worden vertegenwoordigd, maar door een persoon, hem aangewezen door de leiders zijner partij; voor den natuurlijken band tusschen kiezers en gekozenen komt een kunstmatige in de plaats; met het gevoel van verantwoordelijkheid valt de belangstelling in de verkiezingen weg. Voorwaar, men zou moeite hebben, 't stelsel van Hare, zoo vol leven en innerlijke kracht, in dezen zijn gedegenereerden afstammeling te herkennen.

De fout van het thans besproken stelsel schijnt derhalve te zijn, dat het slechts de keus geeft tusschen de vertegenwoordiging der partijen zonder die der individuen, en de vertegenwoordiging der individuen zonder die der partijen. In dit bezwaar moet, zal niet het geheele denkbeeld onaannemelijk worden, noodzakelijk worden voorzien. Inderdaad vinden beide stelsels, die de heer Molengraaff bestrijdt, hunne kracht en beteekenis in 't vermijden van de klip, waarop 't zijne stranden moet. Hare, door op ieder stembriefje de partijkeus feitelijk te vereenigen met de aanwijzing eener ranglijst van geschikte candidaten, de redactie van *De Amsterdammer* door de verhouding der partijen en die der individueele meeningen binnen elke partij afzonderlijk te laten constateeren, - beiden willen de twee voordeelen vereenigen, die 't stelsel des heeren Molengraaff slechts alternatief

aanbiedt. Beider stelsels stuiten echter op belangrijke bezwaren: 't eerste bleek voor ons tegenwoordig doel volkomen ongeschikt; het tweede miskent de fijne nuanceeringen, die 't onmogelijk maken, de grens tusschen de verschillende partijen scherp te trekken, en geeft geen waarborg, dat niet bij groote stemversnippering binnen elke partij een groot aantal burgers onvertegenwoordigd blijven. 't Systeem van den heer Fruin eindelijk, dat de partijkeus en de aanwijzing van den geschiktsten candidaat tot twee verschillende handelingen maakt(*), deelt deze fouten en is daarenboven alleen voor toepassing vatbaar, waar men te maken heeft met een ontwikkeld kiezerskorps. Misschien zou men 't naast komen aan 't doel door eene wijziging aan te brengen in 't stelsel-Molengraaff. Keeren wij nog eenmaal tot het straks gebruikte voorbeeld terug. Er zijn 10,000 kiezers, 10 open plaatsen; derhalve bedraagt het kiesquotiënt 1000. Acht candidaten zijn erin geslaagd, dit aantal stemmen op zich te vereenigen; zij zijn per se gekozen. De overige 2000 kiezers, voor wie nog twee plaatsen te bezetten overblijven, hebben hunne stemmen tusschen zeven verschillende candidaten zoodanig verdeeld, dat geen hunner de volle duizend bereikt. 't Is duidelijk, dat de beide nog te benoemen afgevaardigden uit deze zeven personen behooren te worden gekozen, maar op welke wijze? De betrekkelijke meerderheid te laten beslissen, kan, wij zagen 't, leiden tot de overwinning eener kleine minderheid. Ware eene herstemming mogelijk door hen, die op de zeven hebben gestemd, de quaestie zou opgelost zijn; maar hiertoe zou men de anonymiteit der stembriefjes en 't beginsel der geheime stemming moeten opgeven: een te hooge prijs zelfs voor een zoo belangrijk voordeel. Bij gebreke van beter stel ik deze oplossing voor: men roepe de zeven candidaten, die elk minder dan 1000 stemmen op zich hebben vereenigd, in vergadering bijeen en drage hun op, bij betrekkelijke meerderheid van stemmen uit hun midden de personen aan te wijzen, die de beide overblijvende zetels in de Kamer zullen innemen; men geve daarbij ieder hunner zoovele stemmen, als er bij de verkiezingen op hem zijn uitgebracht. Daar 't aantal der leden dezer vergadering niet groot zal zijn, hebben zij, die dicht genoeg bij elkander staan, om samen te werken, de beste gelegenheid, om zich onderling over de distributie hunner stemmen te verstaan. Zoowel 't aantal stemmen, waarover zijzelven, als dat, waarover de vertegenwoordigers der tegenpartij kunnen beschikken, is nauwkeurig bekend; derhalve behoeft geene enkele stem verloren te gaan. Zoo zullen in 't onderstelde geval de vijf liberale candidaten de 1380 stemmen, die zij gezamenlijk mogen uitbrengen, gelijkelijk over twee hunner verdeelen en de tegenpartij zal hun beide zetels moeten overlaten; beschikte deze echter over 80 stemmen meer, dan wij hebben aangenomen, dan zou zij, door allen op een harer candidaten te vereenigen, zich eene van beide plaatsen kunnen verzekeren. Maar ook

(*) Dr. R. Fruin, De questie der kiesdistricten. *De Gids*, 1869, no. 10.

in 't aanvankelijk onderstelde geval zullen alleen voor 't oogenblik hare 620 stemmen krachteloos zijn: ontstaat er tusschentijds eene vacature, dan is de candidaat, op wie zij zijn uitgebracht, de aangewezen persoon, om deze te vervullen. Eindelijk behoort er nog op te worden gewezen, dat niet slechts de candidaten, op wie een geringer aantal stemmen dan 't kiesquotiënt bedraagt, maar ook zij, op wie meer dan 't kiesquotiënt of een zijner veelvouden zijn uitgebracht, voor dit overschot in 't kiescollege zitting hebben en verkiesbaar zijn. Worden zij gekozen, dan mogen zij later in de Kamer van afgevaardigden eene stem meer uitbrengen, dan anders 't geval zou zijn geweest.

't Groote voordeel van 't hier geschetste stelsel zal zijn, dat het zonder den omslag en de hooge eischen van Hare's systeem de efficaciteit van elke uitgebrachte stem waarborgt. Elke groep van burgers, die groot genoeg is, om op een eigen afgevaardigde aanspraak te hebben, en zoo homogeen, dat elk harer leden denzelfden persoon daartoe 't geschiktst acht, zal vertegenwoordigd zijn op eene wijze, die aan den hoogsten eisch beantwoordt. Wat de kiezers betreft, die na aftrek dezer volkomen homogene groepen overblijven, uit den aard der zaak zal niet elk hunner den candidaat in de Kamer zien, aan wien hij persoonlijk onder allen de voorkeur geeft(*). Maar zijn er onder hen, talrijk genoeg, om eene groep te vormen, die, zoo al niet, wat den uitverkoren candidaat betreft, dan toch, wat aangaat algemeene politieke beginselen, eenzelfde standpunt inneemt, dan is ook voor deze groep de gelegenheid opengesteld, zich in de Kamer te doen vertegenwoordigen. Het is waar, slechts voor een deel harer leden zal haar afgevaardigde de meest gewenschte zijn, maar bedenkt men, dat hij zijne positie dankt aan hen, die door 't overige deel als de beste vertegenwoordigers hunner denkbeelden waren aangewezen, dan mag men wel aannemen, dat zijn standpunt zoo nauwkeurig mogelijk dat der geheele groep teruggeeft. Het verdient de aandacht, dat er geene grens is aan te geven, welke door deze groepvorming niet zou kunnen worden overschreden; de candidaten eener verzameling van minderheden, waarvan elke te zelfstandig is, om zich bij eenige partij aan te sluiten, en te gering in aantal, om met mogelijkheid 't kiesquotiënt te bereiken, zullen zich, misschien op grond van een zuiver negatief gemeenschappelijk kenmerk, tot eene groep kunnen vereenigen en een vertegenwoordiger kiezen, die in dit kenmerk althans alles uitdrukt, wat er in de groep gemeenschappelijks te vinden is.

(*) Dit zou alleen mogelijk zijn bij toepassing van een in Amerika geopperd denkbeeld, volgens 'twelk ieder, op wien stemmen waren uitgebracht, in de Kamer zou zitting nemen; aan de onderscheiden afgevaardigden zouden dan stemmen worden toegekend in evenredigheid met het aantal der kiezers, die zich voor hen hadden verklaard. De onoverkomelijke practische moeilijkheden, die dit stelsel zouden aankleven, zal ik wel niet behoeven uiteen te zetten; men denke slechts aan de schrikwekkende vermeerdering van 't aantal geachte sprekers, die 't onmiddellijk gevolg zou zijn van zijne invoering.

't Wordt tijd, dat wij onze aandacht vestigen op den sluitsteen van 't hier verdedigde systeem, op datgene, wat in laatste instantie de verklaring en rechtvaardiging van 't geheel moet leveren: de regeling van machtsverhouding en wijze van samenwerking tusschen de beide deelen der volksvertegenwoordiging. Immers, 't groote vraagstuk, waarvan de bespreking tot hiertoe moest worden uitgesteld, betreft de mogelijkheid, om uit twee Kamers, samengesteld, zooals werd aangegeven, een staatswil te doen geboren worden, die aan alle redelijke eischen voldoet; - die eenerzijds 't objectief goede verdedigt tegen de ongemotiveerde luimen der massa, aan den anderen kant echter met die luimen juist zooveel rekening houdt, als noodig is, om de juiste uitvoering en goede werking van zijne wetten te verzekeren. Met andere woorden: naast de morphologie behoort de physiologie van 't staatsorganisme in algemeene trekken te worden behandeld; naast de quaestie der samenstelling die der bevoegdheid, die aan de beide deelen der vertegenwoordiging zal worden toegekend.

Dat hierbij aan den Senaat het overwicht toekomt: de grootste macht daar, waar de grootste bekwaamheid is, zal ieder inzien, die zich van 't zelfstandig, uit de private rechten niet af te leiden karakter van 't staatsrecht heeft rekenschap gegeven. Dat het er weinig toe doet, wiens naam onder de wetten staat, maar zeer veel, of die wetten goed zijn dan wel slecht; - dat derhalve aan hen, die de meeste waarborgen geven, dat zij goede wetten zullen maken, de wetgevende arbeid behoort te worden opgedragen, is eene even eenvoudige waarheid, als dat men in geval van ongesteldheid niet de hulp van een polderjongen of kruier, maar dien van een geneesheer behoort in te roepen. Deze waarborgen nu levert een Senaat, samengesteld volgens de aangewezen beginselen, in veel hooger mate dan eene Kamer, die uit het algemeen stemrecht is voortgesproten. 't Schijnt derhalve noodig, dat de tot dusver bestaande machtsverhouding tusschen de beide takken der volksvertegenwoordiging in 't hier verdedigde stelsel wordt omgekeerd; dat de Senaat de eigenlijke leiding der zaken in handen neemt, terwijl aan de werkzaamheid der Volkskamer een in hoofdzaak controleerend karakter gegeven wordt. Om zich door den reactionnairen klank dezer eischen niet te laten afschrikken, houde men in 't oog, dat de hier bedoelde Senaat in geen enkel opzicht overeenkomt met hetgeen men tot dusver onder dien naam heeft gekend; dat hij zelfs met onze Tweede Kamer, heel wat meer dan met de Eerste, punten van aanraking vertoont. In zekeren zin zou hij zelfs een democratischer karakter bezitten dan zij, in zooverre de eigenschappen, waarvan 't kiesrecht voor onze Tweede Kamer afhangt, feitelijk erfelijk en voor de groote meerderheid des volks onmogelijk te verkrijgen zijn; onder de heerschappij van mijn stelsel daarentegen zou 't door eene goede regeling van 't onderwijs niet moeilijk zijn, aan ieder, die werken wilde, de gelegenheid te geven tot het bereiken van een ontwikke-

lingsgraad, voldoende, om hem den toegang tot de stembus te ontsluiten.

Hoe zal nu volgens 't hier ontwikkelde stelsel de samenwerking der beide Kamers worden geregeld en langs welken weg zal uit die samenwerking de wet worden geboren?

Er is geenerlei reden, om te onderstellen, dat niet evenals nu verreweg de meeste wetsontwerpen zullen voortkomen uit het initiatief der regeering. Uit den aard der zaak is deze veel beter dan de kamerleden in staat, bestaande leemten of gebreken op te merken en zich de inlichtingen te verschaffen, noodig, om op afdoende wijze de eersten aan te vullen, de tweeden te herstellen. Een dergelijk ontwerp nu wordt, nadat de Raad van State daarover is gehoord, opgezonden naar den Senaat, die erover beraadslaagt en 't recht heeft, wijzigingen erin aan te brengen. Besluit de Senaat tot aanneming van 't voorstel, 'tzij in den oorspronkelijken 'tzij in veranderden vorm, dan wordt het aan de Volkskamer opgezonden, die 't ontwerp, zooals zij 't heeft ontvangen, onderzoekt en met ja of neen over zijn lot beslist. Verleent zij hare goedkeuring, dan volgt volkomen als thans de koninklijke bekrachtiging en de afkondiging.

Naast het initiatief van de kroon staat dat der vertegenwoordiging, dat zoowel van den Senaat als van de Volkskamer kan uitgaan. In 't eerste geval wordt het ontwerp in de beide Kamers volkomen op dezelfde wijze behandeld, als ten aanzien van voorstellen der Regeering is bepaald. Wenscht daarentegen een lid van de Volkskamer, dat een of ander onderwerp bij de wet worde geregeld, dan doet hij dienaangaande een voorstel in de Kamer, zonder evenwel meer dan de hoofdbeginselen aan te wijzen, die hij in de wet wenscht nedergelegd te zien. De Kamer beraadslaagt over 't voorstel, wijzigt het naar goedvinden en zendt het vervolgens naar den Senaat met verzoek, op dien grondslag eene wet te willen voorstellen. De Senaat is verplicht, 't voorstel zoo spoedig mogelijk in behandeling te nemen en, indien de meerderheid er zich mede vereenigt, uit zijn midden eene commissie te benoemen, die een wetsontwerp in den gewenschten geest zal hebben samen te stellen. Is zij met haar arbeid gereed, dan wordt haar voorstel op de gewone wijze in den Senaat behandeld, zoo noodig geamendeerd en daarna ter goedkeuring aan de Volkskamer verzonden. Hecht ook deze aan 't voorstel haar zegel, dan behoeft het nog slechts door den Koning te worden bekrachtigd, om tot den rang eener wet te worden verheven.

Thans de memorie van toelichting.

Zooals men zal hebben bemerkt, is 't hoofdpunt, waarin ik tusschen de bevoegdheden der beide Kamers eene onderscheiding wensch vastgesteld te zien, gelegen in 't recht van amendement. Inderdaad is niets natuurlijker. Immers ligt de beteekenis van 't recht van amendement juist hierin, dat het de vergadering, aan wie het is toegekend, van eene controleerende tot eene regeerende maakt; dat het haar naast de

bevoegdheid, maatregelen, die zij niet goedkeurt, tegen te houden, de gelegenheid geeft, die bepalingen in eenig ontwerp te doen opnemen, welker invoering haar wenschelijk schijnt. Er is nu geen denkbare grond, om aan de afgevaardigden des volks een zoo uitgebreid recht toe te kennen. De samenstelling van den Senaat staat er borg voor, dat hij geen klassenbelang vertegenwoordigt; 't standpunt van ontwikkeling, door zijne kiezers ingenomen en a fortiori bij zijne leden te onderstellen, maakt het bijna onmogelijk, dat hij willens en wetens zal medewerken tot maatregelen, die de rechten der onontwikkelde klassen miskennen. Want al wilde men beweren, wat ik niet gaarne doen zou, dat de ontwikkeling van 't rechtsgevoel van die der overige vermogens volkomen onafhankelijk is; - al wilde men volhouden, dat de idee van menschenrecht en menschenplicht op den geest des denkers niet krachtiger werkt dan op dien van den in vooroordeelen versteenden boer, dan nog zou men van de hooge geestesaristocratie, die in den Senaat is gezeteld, althans zooveel politieke wijsheid mogen verwachten, als noodig is, om haar te doen inzien, dat slechts strenge onpartijdigheid aan de vertegenwoordigers der numerieke minderheid op den duur 't roer in handen kan laten. En dat te meer, waar 't volk niet meer is eene verwarde, ongeorganiseerde massa, maar eene eigen vertegenwoordiging bezit, die nauwkeurig al zijne gedachten en wenschen uitdrukt en niet na zou laten, elke handeling of nalatigheid aan de kaak te stellen, die van boos opzet tegenover de volksklasse getuigen zou. Mag men dus in 't algemeen bij den Senaat den ernstigen wil onderstellen, om werkzaam te zijn in 't algemeen belang, dan heeft men slechts te waken, dat hij niet door gebrekkige bekendheid met een deel des volks, 'tzij onwillekeurig aan de belangen van dat deel nadeel toebrengt, 'tzij maatregelen neemt, die, om hun doel te bereiken, bij hen een helderder inzicht in hunne belangen onderstellen, dan zij inderdaad bezitten. Voor een en ander schijnt mij 't recht van veto, aan de Volkskamer toegekend, volkomen voldoende. Zelfs zou ik er ten sterkste voor zijn, in de constitutie eene bepaling op te nemen, volgens welke een in den Senaat goedgekeurd, maar in de Volkskamer afgestemd wetsontwerp, wanneer 't binnen zeker tijdsverloop opnieuw in den Senaat wordt voorgesteld en aangenomen, thans, om in de Volkskamer te worden verworpen, een grooter aantal stemmen tegen zich moet hebben dan de volstrekte meerderheid. Hoeveel dit aantal zal moeten bedragen, is moeilijk a priori aan te geven; waarschijnlijk zou men 't best doen, als men 't liet stijgen en dalen met de grootere of kleinere meerderheid, die zich in den Senaat voor 't ontwerp zou hebben verklaard. Zoo zou men kunnen bepalen, dat bij de tweede behandeling de resultaten der stemming in Senaat en Volkskamer als een geheel worden beschouwd: telt dus de Senaat 50 leden waarvan zich 40 voor, 10 tegen 't ontwerp hebben verklaard, en hebben van de 100 volksvertegenwoordigers 40 in den eersten, 60 in den tweeden

zin gestemd, dan zijn er van de 150 personen, die aan beide stemmingen hebben deelgenomen, 80 voor, 70 tegen 't wetsontwerp en wordt het derhalve als aangenomen beschouwd. Eene dergelijke bepaling zou volkomen in harmonie zijn met het beginsel, waarvan wij bij onze beschouwingen zijn uitgegaan. Men kan aannemen, dat een Senaat, niet ten volle bekend met hetgeen er in de onderste lagen der maatschappij op te merken valt, voor de eerste maal zijne goedkeuring hecht aan een ontwerp, welks uitvoering aan hunne belangen zou te kort doen, - moeilijk, dat het ook voor de tweede maal in zijn boezem eene meerderheid zal vinden, nadat de nadeelige gevolgen, die 't zal opleveren, in de Volkskamer in 't licht zijn gesteld en tot verwerping hebben geleid, - maar volkomen ondenkbaar is 't, dat een voorstel, 'twelk inderdaad de belangen des volks bedreigt, in de Volkskamer niet met eene meerderheid zou worden verworpen, minstens zoo groot als die, waarmede 't in den minder talrijken Senaat aangenomen werd. En dat vooral, wanneer men bepaalt, dat de tweede behandeling der zaak in eene gemeenschappelijke vergadering van Senaat en Volkskamer moet plaats hebben, waar de leden der beide colleges genoodzaakt zijn te luisteren naar 'tgeen de tegenpartij te zeggen heeft, en zichzelf en anderen nog eens nauwkeurig rekenschap te geven van de gronden, waarop hunne overtuiging berust. Wordt in deze gemeenschappelijke vergadering 't voorstel aangenomen, dan moeten daartoe samengaan eene zoo krachtige meerderheid der voorstemmers in den Senaat en eene zoo zwakke der tegenstemmers in de Volkskamer, dat men veilig tot de wenschelijkheid zijner invoering besluiten mag. Zonder twijfel zal de uitkomst der stemming ook bij 't volk dien indruk teweegbrengen en de schijnbare hardheid van den maatregel althans in zooverre verzachten, dat men bij de uitvoering geen belangrijken tegenstand meer te vreezen heeft.

Keeren wij terug tot het recht van amendement. Op meer dan één grond kan dit recht aan de Volkskamer niet worden toegekend: het is evenzeer met haar wezen en bestaansgrond in strijd, als 't met het oog op hare samenstelling en haar omvang gevaarlijk wezen zou. Wat het eerste punt aangaat, 't ligt in den aard der zaak, dat de Volkskamer zich meer met hoofdbeginselen dan met hunne uitwerking te bemoeien heeft. Wanneer de juistheid der eersten en de wenschelijkheid hunner invoering eenmaal is toegegeven, dan is de vraag, welke maatregelen de geschiktsten zijn, om ze te verwezenlijken, er eene van ondergeschikte beteekenis, welker beantwoording men veilig aan den uit de beste staatslieden samengestelden Senaat mag overlaten. Inderdaad strekt zich de invloed, die bij de samenstelling der wetten aan 't volk behoort te worden toegekend, niet verder dan tot deze hoofdbeginselen uit. 't Is van overwegend belang, dat zij niet al te ver van de meer of minder juiste opvattingen des volks afwijken, niet zoover n.l., om een actieven of passieven tegenstand in 't leven te roepen, die een grooter kwaad zou

zijn, dan 'tgeen de wetgever met zijn voorschrift heeft willen opheffen. Een dergelijk bezwaar zal echter nooit bestaan, waar 't de uitvoering van eenmaal aangenomen beginselen geldt; al komt daarin iets voor, dat in strijd is met de wenschen des volks, 't zal zich weldra in den nieuwen toestand schikken en er ten volle de voordeelen van genieten. 't Is derhalve in 't onmiskenbaar belang van 't volk zelf, indien aan de vertegenwoordigers van zijn wil 't recht wordt onthouden, om bij gelegenheid van elke ondergeschikte quaestie in naam van zijne gewoonten vooroordeelen of luimen 't veto uit te spreken, en indien men de beslissing ten dezen opdraagt aan een lichaam, dat, bij uitnemende competentie, motieven te over heeft, om onpartijdig en ernstig te overwegen, en daarenboven zelfstandig genoeg is, om uitsluitend volgens die overwegingen te handelen. Inderdaad - en hier komen wij tot het tweede punt - geene der eigenschappen, die den Senaat zoo bij uitnemendheid voor den wetgevenden arbeid geschikt maken, mag bij de Volkskamer worden ondersteld. In de eerste plaats: haar doel eischt en hare samenstelling waarborgt eene groote mate van afhankelijkheid; zij is niet de leidster, maar de trouwe volgster van den, volkswil en zou allicht dezen doordrijven in lijnrechten strijd met het objectief belang van 't volk zelf, met geen ander doel dan om de eenmaal ingenomen plaatsen niet te verliezen. Hooge politieke ontwikkeling mag bij de Volkskamer evenmin worden aangenomen als zelfstandigheid; uit den aard der zaak zullen de weinig ontwikkelde kiezers zich in de meeste gevallen tot eene plaatselijke celebriteit bepalen, die voor grondige bekendheid met staatszaken slechts gebrekkige waarborgen oplevert. Aan een uit zulke elementen samengesteld college 't recht toe te kennen, een wetsontwerp, misschien de vrucht van ernstige studie en groote talenten, naar eigen goedvinden om te werken en te verminken, ware de ongerijmdheid zelve. En dat te meer, omdat de omvang der Volkskamer, om ze aan haar doel te doen beantwoorden, vrij wat grooter moet zijn dan die van den Senaat. Bij dezen komt het er slechts op aan, eene vergadering van eminente persoonlijkheden bij elkander te krijgen; bij gene is 't de eerste eisch, aan de wenschen en meeningen van ieder niet volkomen onbeteekenend deel des volks eene evenredige vertegenwoordiging te verschaffen. Tot dit doel is eene groote vergadering absoluut noodzakelijk; zulk eene groote vergadering nu mist alle vereischten, die haar in staat zouden stellen tot behoorlijke redactie van wetsontwerpen. 't Is bijna onmogelijk, waar staande de vergadering over eene reeks van meer of min ingrijpende veranderingen moet worden beslist, 't systeem, de eenheid en de consequentie van 't ontwerp te bewaren. Liever dan zich aan deze moeilijkheden bloot te stellen, geve men aan de Volkskamer uitsluitend de bevoegdheid, om aan te nemen of te verwerpen; heeft zij 't laatste gedaan op grond van eene bepaling, die met het beginsel der wet niet onafscheidelijk verbonden is, dan behouden Senaat en Regeering

de bevoegdheid, 't ontwerp nog eenmaal voor te stellen in zoo gewijzigden vorm, als met de wenschen der volksvertegenwoordiging beter overeenstemt.

Overeenkomstige gronden rechtvaardigen de beperking van 't recht van initiatief der Volkskamer, de bepaling, dat zij ook een voorstel van wet, dat uit haar boezem is voortgesproten, niet naar eigen goedvinden redigeeren mag, maar, nadat zij de hoofdbeginselen heeft aangegeven, hunne uitwerking aan den Senaat moet overlaten. Noodzakelijk schijnt deze bepaling, om aan dit laatste lichaam veel nutteloozen arbeid te besparen. 't Is zeer waarschijnlijk, dat een ontwerp, in de groote en weinig competente vergadering der Volkskamer geredigeerd, altijd min of meer 't karakter zal dragen eener cacographie; 't ware slechte politiek, aan den Senaat, die zijn tijd beter gebruiken kan, 't opzoeken en verbeteren der fouten op te dragen. Daarenboven weet men, dat een schooljongensopstel, al werd het door den uitstekendsten stilist verbeterd, toch altijd een schooljongensopstel blijft; te veel is de corrector, in algemeene trekken althans, aan 't gegevene gebonden, om er met mogelijkheid een meesterstuk van te kunnen maken. En wat uit een practisch oogpunt niet geraden schijnt, wordt ook door de theorie niet geëischt. Zonder twijfel is voor de Volkskamer 't recht van initiatief onmisbaar; niet slechts negatief, ook positief moet het volk door zijne vertegenwoordigers zijne meeningen kunnen uiten; niet slechts wat het niet wenscht, ook wat het wenscht, behoort openbaar te worden. Maar deze noodzakelijkheid strekt zich ook hier niet verder dan tot de hoofdpunten uit, en dezen heeft de Kamer ook bij de aanbevolen beperking van haar recht volkomen in hare macht. Door haar ten opzichte dezer hoofdbeginselen 't recht van amendement in zijn vollen omvang toe te kennen, wordt er in voldoende mate voor gewaakt, dat het bij den Senaat in te dienen voorstel inderdaad een voorstel van de Kamer zal zijn, ten volle hare bedoelingen zal uitdrukken, - zonder dat haar eene macht wordt gegeven, die met het oog op hare samenstelling en haar bestaansdoel niet anders dan schadelijk zou kunnen werken. Het schijnt wenschelijk, te bepalen, dat de Volkskamer telkens na aanneming van een voorstel als de hier bedoelde eene commissie aanwijst, aan welke bij de beraadslagingen in den Senaat toegang en raadgevende stem in dat lichaam worden verleend, en ook omgekeerd de taak, om een uit het initiatief van den Senaat voortgekomen ontwerp in de Volkskamer te verdedigen, aan eene commissie uit het eerstgenoemde college op te dragen. Meer dan iets anders is een dergelijk voorschrift geschikt, om elk van de beide takken der volksvertegenwoordiging vertrouwd te maken met het eigenaardig karakter en de bijzondere begrippen, in de andere Kamer heerschende, en om den weg te banen tot die wederzijdsche waardeering en krachtige samenwerking, zonder welke de wetgevende macht onmogelijk hare taak naar behooren vervullen kan.

Wat de overige rechten en verplichtingen aangaat, die uit de toepassing van 't hier besproken stelsel zouden voortvloeien, 't zal in een opstel, dat slechts over de beginselen handelt, voldoende zijn, ze met een enkel woord aan te duiden. Dat aan de beide Kamers zoowel de bevoegdheid moet worden toegekend, inlichtingen te vragen aan de Regeering, als 't recht, ze zich zelfstandig in de buitenwereld te verschaffen, schijnt met het oog op de haar opgedragen wetgevende functiën niet twijfelachtig. Evenmin kan de bevoegdheid, om ministers in staat van beschuldiging te stellen, aan een van beiden worden onthouden; de omstandigheid, dat Senaat en Volkskamer met een geheel verschillend doel optreden, maakt het denkbaar, dat een minister de rechten van een hunner kan schenden, zonder met den ander in conflict te geraken. Daartegenover staat het recht der Regeering, om de Volkskamer te ontbinden, wanneer zij gelooft, dat deze niet langer de meeningen van 't volk vertegenwoordigt; tegenover den Senaat kan haar een dergelijk recht niet worden toegekend, om de redenen, reeds vroeger voor de zelfstandigheid van dit lichaam aangevoerd. Men meent ontbinding der beide Kamers noodig te hebben tot oplossing van conflicten tusschen Koning en Vertegenwoordiging, die, beiden zelfstandig, moeten samenwerken tot vaststelling van den staatswil. De beslissing dezer conflicten aan de kiezers op te dragen, is intusschen van 't standpunt van den modernen Staat eene radicale inconsequentie, die men erkent, maar die men verdedigt op grond der noodzakelijkheid, om de dubbele souvereiniteit van Koning en Kamers te handhaven, - alsof men niet veeleer aan beiden de souvereiniteit ontnam, om ze over te geven in de handen des volks. Onderstelt men, zooals men stilzwijgend doet, dat de Regeering zal moeten buigen voor den wil der kiezers, waarom dan niet liever trouw te blijven aan de grondslagen van ons staatsrecht en haar te doen buigen voor 't votum der Vertegenwoordiging? Waarom niet liever aan eene der souvereine machten 't overwicht te geven, dan een derde te laten beslissen, van wien men erkent, dat hem geenerlei souvereiniteit toekomt? In beginsel veroordeeld, levert de ontbindbaarheid van den Senaat geenerlei practisch voordeel, dat tegen de schending van dit beginsel zou opwegen. Het is goed, dat voor volk en Regeering beiden de Senaat een onaantastbaar, blijvend college zij, een lichaam, dat niet vernietigd worden kan, maar geleidelijk, als een levend organisme, van gedaante verandert.

Op overeenkomstige gronden behooren de formaliteiten te worden geregeld, die men bij herziening der constitutie in acht heeft te nemen. Dat de Volkskamer, nadat de noodzakelijkheid der verandering door de wet is geconstateerd, ontbonden moet worden, is natuurlijk: zoo eene, dan moet de grondwet eene nationale kracht zijn, gesteund door de hartelijke toewijding des volks. Evenzeer spreekt het vanzelf, dat voor den Senaat, die niet den wil van een ander, maar zijne eigene overtuiging te vertegenwoordigen heeft, eene dergelijke vernieuwing is

uitgesloten. Uitvoeriger bespreking verdient de vraag, of voor de definitieve beslissing eene grootere dan de volstrekte meerderheid, b.v. ¾ of ⅔ der uitgebrachte stemmen, zal worden geëischt. Wat mij betreft, ik acht eene dergelijke bepaling ongerijmd. De grondwet, zegt men, moet populair zijn, en zij is 't niet, als zij slechts met eene zeer geringe meerderheid is aangenomen. Het is volkomen waar. Maar men vergeet, dat wie verandering tegenhoudt, eo ipso 't bestaande bevestigt. 't Beginsel zou juist zijn, als men bij elke grondwetsherziening begon met tabula rasa te maken, om daarna van den grond af een nieuw, aan alle eischen voldoend gebouw op te trekken. Maar feitelijk is de toestand een andere. Men heeft te kiezen tusschen de bestaande grondwet en 't ontwerp der nieuwe, en wanneer 't laatste de volstrekte meerderheid der stemmen op zich vereenigt, blijkt het nader te komen dan de eerste aan 't ideaal der populariteit. Waar de meerderheid gering is, acht men 't niet de moeite waard, zich al den omslag te getroosten, waartoe de herziening leiden moet, en men vreest, dat, wanneer zij eenmaal is aangenomen, een meer populair voorstel zich langen tijd zal doen wachten. Alsof deze overwegingen voor de leden der Vertegenwoordiging niet evengoed zouden bestaan; alsof dezen, wanneer zij hunne stem geven aan 't voorstel, daarbij niet aan de onvermijdelijke lasten der invoering en 't waarschijnlijke uitstel eener complete herziening zouden denken! Waarom wil men wijzer wezen dan zij? Waarom stelt men niet een weinig vertrouwen in onze nakomelingen, die toch ook mannen zullen zijn van gelijke beweging, en waarschijnlijk minstens van gelijke ontwikkeling als wij? Men wil lichtvaardige grondwetsherziening tegenhouden; feitelijk heeft men lichtvaardige grondwetshandhaving in de hand gewerkt. Het is zonderling, dat men niet inziet, hoe bij ieder dergelijk systeem aan den eenen kant juist zooveel verloren wordt, als men aan de andere zijde wint. Wil men de grondwet, en zeer te recht, onttrekken aan de stroomingen van 't oogenblik (waardoor ook ⅔ of ¾ der kamerleden zich kunnen laten meeslepen), men bepale, dat het door Senaat en Volkskamer aangenomen herzieningsontwerp gedurende een niet al te korten tijd, een jaar b.v., zal blijven liggen en daarna opnieuw in stemming worden gebracht. In verband met de jaarlijksche vernieuwing der Volkskamer zou een dergelijk voorschrift meteen hare ontbinding onnoodig maken. Met het oog op de inderdaad wenschelijke populariteit der grondwet kan men dan nog de bepaling, dat een in de Volkskamer verworpen maar in den Senaat voor de tweede maal ingediend ontwerp door meerderheid van stemmen in vereenigde zitting tot wet kan worden verheven, voor grondwetsherziening buiten werking stellen. Door de aangewezen maatregelen zal de stabiliteit der grondwet, voor zoover dat noodig is, gewaarborgd zijn, zonder dat men, als thans, 't gestelde doel voorbijschiet en met de eene hand afbreekt, wat de andere met moeite heeft opgebouwd.

Onder hen, aan wie 't hier verdedigde stelsel werd medegedeeld, heeft het bestrijders gevonden op grond van twee verschillende beweringen, waarvan men a priori moeilijk zou aannemen, dat zij tegen eenen 'tzelfde denkbeeld konden worden aangevoerd. Door sommigen werd mijn voorstel te aristocratisch geacht, door anderen daarentegen beweerd, dat het een veel te grooten invloed toekende aan de onbeschaafde menigte. Daar ik geene reden heb te onderstellen, dat deze uitspraken zich zullen bepalen tot hen, aan wier oordeel dit stelsel tot dusver werd onderworpen, schijnt het niet ongepast, beiden met een enkel woord te bespreken.

Bedrieg ik mij niet, dan berusten de aangevoerde tegenwerpingen grootendeels op een misverstand, verklaarbaar uit de omstandigheid, dat hier langs eenigszins ongewonen weg de oplossing van 't parlementaire vraagstuk werd beproefd. Terwijl men zich meestal ten doel stelt, in één lichaam de kenmerkende eigenschappen eener volksvertegenwoordiging te vereenigen met die eener regeering van de besten, werd in dit opstel eene poging gewaagd tot strenge scheiding dezer beide elementen en tot nauwkeurige bepaling van den invloed, die aan elk hunner behoort te worden toegekend. Uitgaande van de meest algemeene beginselen van staatsrecht, trachtte men zich daartoe van beider bestaansgrond rekenschap te geven; vervolgens werden op den grondslag van dit onderzoek de middelen gezocht, om ze zoo goed mogelijk aan hun doel te doen beantwoorden. Daarbij bleek 't een eisch der logische noodzakelijkheid, dat aan 't volk in zijn geheel zekere invloed werd verzekerd, en er werd geene reden gevonden, om ook maar één burger van dien invloed uit te sluiten. Algemeen stemrecht derhalve voor de Volkskamer. 't Woord heeft, ik stem het gaarne toe, een democratischen klank, maar 't kan dien slechts behouden, zoolang men denkt aan de bestaande volkskamers met haar wettelijk en feitelijk overwicht en verzuimt te letten op de nauwe grenzen, waarbinnen volgens 't voorgedragen stelsel hare bevoegdheid moest worden beperkt. - Niet anders, wat de tweede beschuldiging betreft. Als idealen regeeringsvorm werd de aristocratische aangewezen, de overwegende macht in handen gelegd van een Senaat. Op 't eerste gezicht schijnt het hier eene schrede achterwaarts te gelden, immers terugkeer tot den tijd, toen zich de heerschende klassen beschouwden als de voogden van 't minderjarige, aan hunne zorgen toevertrouwde volk. Maar men vergeet, dat de Senaat, waarvan hier gesproken wordt, volstrekt niet eene of andere ‘heerschende klasse’ vertegenwoordigt; hij is de schepping van een kiezerkorps, dat uit alle politiek bevoegde elementen in den lande is samengesteld en waarvan de toegang voor niemand is afgesloten. Is 't derhalve verklaarbaar, dat men, hoofdzakelijk lettende op een der onderdeden van 't hier ontwikkelde systeem, zich nu eens bekruist voor zijne ‘radicale strekking’, dan weer terugschrikt voor zijn ‘reactionnairen tint’, 't schijnt van belang,

dat men zich van de eenzijdigheid dezer beide beschouwingswijzen nauwkeurig rekenschap geve. Wat het parlement volgens dit stelsel zal zijn, is eenvoudig onze tegenwoordige Tweede Kamer, gesplitst in de beide elementen, waaruit zij is samengesteld. 't Is interessant op te merken, hoe bij elke discussie over hare samenstelling en bevoegdheid de beide belangen tegenover elkander staan, waarvoor hier eene afzonderlijke vertegenwoordiging werd geëischt. Niet al te ruim wil men de kiesbevoegdheid stellen, opdat niet het gehalte der Kamer lager dale, dan noodig is, - maar toch ook weer niet te eng: zij mocht anders 't karakter eener volksvertegenwoordiging verliezen. Voor de eenheid en continuïteit harer handelingen schijnt gedeeltelijke vernieuwing wenschelijk, - maar evenzeer is 't nuttig, dat door algemeene verkiezingen de Volkskamer van tijd tot tijd de betrekkelijke sterkte der onderscheiden partijen openbare. Maakt men 't aantal der leden te groot, hare geschiktheid voor den wetgevenden arbeid loopt gevaar; - neemt men 't kleiner, dan zullen misschien niet alle stroomingen, die 't volk in zich sluit, vertegenwoordigd zijn. De zittingstermijnen mogen niet zoo kort zijn dat de zelfstandigheid der afgevaardigden wordt bedreigd, - maar maakt men ze te lang, zal dan niet de band verslappen, die kiezers en gekozenen verbindt? Men weet, welk een onzeker standpunt sommige onzer uitstekendste staatslieden tegenover 't ontbindingsrecht hebben ingenomen; hun weifelen is volkomen verklaarbaar uit het tweeslachtig karakter der vertegenwoordiging. 't Schijnt noodig, dat deze tweeslachtigheid door een toestand vervangen worde, die beide beginselen volkomen zuiver tot uiting brengt. Zoolang de onontwikkelde meerderheid en de ontwikkelde minderheid, 't rijpe oordeel en de physische kracht in eenzelfde lichaam hunne vertegenwoordiging vinden, zie ik geen kans, om een van beide elementen, nog minder beiden te zamen, geheel tot hun recht te laten komen.

Zijn nu inderdaad de beide deelen der volksvertegenwoordiging, zooals zij volgens dit stelsel zouden zijn ingericht, niets anders dan de van elkander gescheiden elementen, die in onze tegenwoordige Tweede Kamer vereenigd voorkomen, dan rijst vanzelf de vraag, of er nog een werkkring overblijft voor dat derde element, dat in onze Eerste Kamer als plutocratie, elders als aristocratie van gunst of geboorte vertegenwoordigd is. Voldoet eene wetgevende macht, samengesteld en werkzaam volgens de aangegeven beginselen, aan alle redelijke eischen, die men haar stellen kan, of bestaat er grond, aan de zoogenaamd hoogere klassen den onevenredigen invloed te laten behouden, die thans in de meeste landen nog door haar wordt uitgeoefend? Laten wij ter beantwoording van deze vraag de redenen nagaan, voor en na ter verdediging van dien invloed in 't midden gebracht.

Al dadelijk kan daarbij worden afgezien van de zoodanige argumenten, die meer de wenschelijkheid van het tweekamerstelsel in 't algemeen dan die van eene bijzondere vertegenwoordiging der geboorte- en geldaristocratie willen doen uitkomen. Men constateert, dat ‘vier oogen meer zien dan twee’; men acht ter waarborging van rijpe overweging een dubbel onderzoek onontbeerlijk; men vreest van eene enkele Kamer met onbeperkte bevoegdheid despotieke maatregelen en onderdrukking der minderheden: even zoovele gronden, die, onafhankelijk van samenstelling en bevoegdheid, voor elk tweekamerstelsel gelden. Alleen schijnen zij gewichtiger te worden, naarmate beide Kamers een meer verschillend standpunt innemen en dus de kans kleiner is, dat zij zich door eenzelfden hartstocht of door overeenkomstige vooroordeelen zullen laten medeslepen. Deze kans nu valt in 't hier ontwikkelde stelsel ongeveer geheel weg; waar volkswil en wetenschap 't over eenigen maatregel eens zijn, bestaat er geen grond, aan zijne objectieve doelmatigheid te twijfelen.

Van eenigszins anderen aard zijn de gronden, waarop men niet eene Eerste Kamer in 't algemeen, maar eene Eerste Kamer van bepaalde samenstelling heeft noodig geacht. Zoo wenscht men den Senaat te maken tot een ‘bolwerk voor de kroon’ en hoopt, dat hij maatregelen, die hare belangen bedreigen, tegenhouden en haar alzoo de onaangename noodzakelijkheid besparen zal, haar veto aan den wil der volksvertegenwoordiging tegenover te stellen. Een dergelijk college, welks belangen homogeen moeten zijn met die der Regeering, kent het hier voorgedragen stelsel niet en ik zie geene reden, om te onderstellen, dat een Senaat, volgens dit stelsel samengesteld, zich tot verdediger quand-même der koninklijke rechten zal opwerpen. Maar, vergis ik mij niet, dan zal hij iets beters doen. Onafhankelijk zoowel naar boven als naar beneden, zal hij zich door geene andere overwegingen laten leiden dan door 't belang des lands; eischt dit inkrimping van de rechten der kroon, in den Senaat zal die eisch tot uiting komen; - maakt het hunne bevestiging of versterking noodzakelijk, met hand en tand zal hij ze verdedigen. Men make zich toch los van die belachelijke aanmatiging, die op ieder gegeven oogenblik meent, dat nu eindelijk de beste regeeringsvorm gevonden is en dat het er nog slechts op aankomt, hem voor alle tijden te bevestigen en onaantastbaar te maken. Een ander ideaal dan dat onzer vaderen is 't onze, en weer anders zal 't ideaal onzer kinderen zijn. Vóór alles is 't onze taak, hun dat hoogste aller goederen, de vrijheid, te bewaren, - geene boeien voor hen te smeden, die hen afwachten bij hunne geboorte en die 't hun onmogelijk maken, te arbeiden aan de verwezenlijking van 'tgeen hun zal toeschijnen goed te zijn. Daarom geen doctrinarisme! Geene colleges met de uitgedrukte bestemming, om bepaalde belangen of denkbeelden te verdedigen, die ons nu zoo bijzonder gewichtig voorkomen en die misschien, al te veel verdedigd, als eene nachtmerrie

zullen drukken op de borsten onzer nakomelingen. Zoo er één deugd is; die ons de geschiedenis leeren kan, dan is 't die der bescheidenheid, laten wij haar niet verwaarloozen. Indien wij voor de besten en bekwaamsten van iederen tijd 't recht veroveren, om in laatste instantie te beslissen, wat hun tijd eischt, dan heeft het nageslacht alle reden, om tevreden te zijn over 'tgeen wij gedaan en over 'tgeen wij nagelaten hebben te doen. Alles, wat daar boven en daar beneden gaat, is tyrannie.

Over den eisch, in de Eerste Kamer den Staat, als in de Tweede de maatschappij te vertegenwoordigen en dus de senatoriale waardigheid toe te kennen aan allen, die zekere hooge politieke ambten hebben vervuld, werd reeds in den loop van dit opstel gehandeld. - Een laatste argument echter, de eisch, om aan de verschillende elementen der ‘sociale meerderheid’ eene afzonderlijke vertegenwoordiging te verschaffen, verdient uitvoeriger bespreking, reeds omdat het, half onbewust soms, aan bijna alle aandringen op behoud van het tweekamerstelsel ten grondslag ligt.

Onze kiesstelsels, zegt men, verdienen geen vertrouwen. Bestemd, om volkomen nauwkeurig weer te geven, wat de maatschappij is, drukken onze Volkskamers inderdaad niets anders uit dan de meerderheid van 't getal; alle andere meerderheden, gewoonlijk als ‘de sociale’ samengevat, worden door haar veronachtzaamd. Of, om een met voorliefde geciteerd beeld van Mirabeau te gebruiken, zij zijn met landkaarten te vergelijken, die in evenredige verhoudingen de vlakteuitgebreidheden weergeven, maar geene uitdrukking hebben voor hoogten en laagten. Derhalve bestaat er naast de Volkskamer behoefte aan een Senaat, waarin alles, wat door geboorte, rijkdom of bekwaamheid boven 't gewone peil uitsteekt, zijne evenredige uiting vindt.

't Beeld is, dunkt mij, meer ‘frappant’ dan juist en de geheele redeneering rijk aan misverstand. Men klaagt, dat de Volkskamer uit den aard der zaak (dus niet ten gevolge van fouten in 't kiesstelsel alleen) eene gebrekkige afbeelding zou leveren van 't volk; het is volkomen onwaar. Wie verhindert dan de adellijken, iemand te kiezen, die 't best de denkbeelden hunner klasse uitdrukt; - wie de rijken, iemand af te vaardigen, die doordrongen is van eerbied voor 't bezit; - wie de ontwikkelden, hunne stem uit te brengen op een persoon, die in ontwikkeling minstens met hen gelijkstaat? Inderdaad niemand. En de edelman, de millionair, de geleerde, blijven ook in de Kamer, wat zij zijn: leden eener bepaalde klasse, vertegenwoordigers van alle qualiteiten, waardoor die klasse zich kenmerkt, van hare deugden en gebreken, hare inzichten en vooroordeelen, hare wenschen en belangen. De sociale meerderheid - welke personen men dan ook onder dit begrip moge samenvatten - is bij eene goede regeling van 't kiesrecht in de Kamer evenzeer vertegenwoordigd als de sociale minderheid; zij is er vertegenwoordigd in geheel dezelfde verhoudingen, waarin zij voorkomt in de maatschappij, en wanneer men met eenige gering-

schatting van eene ‘uitsluitend numerieke evenredigheid’ spreekt, dan vergeet men, dat eene niet-numerieke evenredigheid een houten ijzer is. Inderdaad is de Kamer geene vlakke, maar eene reliefkaart, hoogten gevende, waar de werkelijkheid hoogten, en laagten, waar zij laagten aanbiedt; ja, wil men vitten, dan schijnt het niet twijfelachtig, dat feitelijk geboorte, rijkdom en ontwikkeling in de Kamer meer plaatsen innemen, dan hun naar evenredigheid hunner getalsterkte onder 't volk zouden toekomen. Hun daarenboven nog eene eigen vertegenwoordiging toe te kennen, kan slechts strekken tot vermeerdering, niet tot wegneming van een bestaand overwicht.

De waarheid is, dat men niet eene evenredige, maar eene onevenredige vertegenwoordiging wenscht, niet eene volkomen juiste afbeelding der maatschappij, zooals zij is, maar een systeem, waarin aan sommige elementen een grootere invloed dan aan anderen wordt toegekend. Wat men met de instelling eener aristocratische Eerste Kamer beoogt, is niet opheffing maar schepping eener ongelijkheid, en in plaats van zich op de noodzakelijkheid van 't eerste te beroepen, heeft men de rechtmatigheid van het tweede te verdedigen. Voor dit doel nu is 't noodig, de ‘sociale meerderheid’ te ontbinden in de elementen, waaruit zij is samengesteld, daar dezen aan de meest uiteenloopende kenmerken hunne beteekenis ontleenen. Er is eene aristocratie, die berust op uitnemende eigenschappen van hoofd en hart; dat aan haar een, juister gezegd *de* overwegende invloed in den Staat behoort te worden toegekend, werd in 't bovenstaande uitvoerig aangetoond. Maar er is ook eene aristocratie, die geene bijzondere bevoegdheid, maar slechts bijzondere belangen representeert en op dien grond op eene eigen vertegenwoordiging aanspraak maakt. Met welk recht, is niet volkomen duidelijk. Twee argumenten schijnen intusschen bij dezen eisch op den voorgrond te staan: nu eens wordt beweerd, dat de onevenredige vertegenwoordiging noodig is, om de evenredige behartiging der betrokken belangen te verzekeren, dan weer de ongelijke behartiging der belangen erkend, maar verdedigd met een beroep op 't grooter gewicht voor 't staatsdoel, dat aan enkelen hunner in vergelijking met anderen zou toekomen.

Wat de eerste meening betreft, zij berust op de overweging, dat de aristocratie van geboorte en bezit numeriek eene kleine minderheid vormt met zeer geprononceerde bijzondere belangen; in eene algemeene Volkskamer zullen, vreest men, deze belangen niet voldoende tot hun recht komen. Maar veelal verzuimt men, dit denkbeeld tot in zijne uiterste consequentiën uit te werken. Niet elke sociale meerderheid, maar elke numerieke minderheid zou op dezen grondslag eene eigen vertegenwoordiging kunnen eischen; elk stoffelijk, geestelijk of locaal belang, welks dragers in aantal niet gelijkkomen aan de helft der natie, zou tot de samenstelling der Eerste Kamer behooren mede te werken. Of juister: aan elk hunner zou eene eigen Kamer met eigen

recht van veto moeten worden toegekend, daar in een Senaat, uit al deze elementen samengesteld, elk afzonderlijk weer eene minderheid vormen zou. Hoe ongerijmd een dergelijk stelsel ook schijne, met noodzakelijkheid moet men ertoe komen, zoodra men in 't gehalte der andere Kamer niet genoeg vertrouwen stelt, om op eerbiediging van de rechten der minderheden te durven rekenen. Dat men tot dusver overal voor de rechten van een paar minderheden zoo ijverig gewaakt en daarentegen die van alle anderen veronachtzaamd heeft, - ziedaar een verschijnsel, minder gemakkelijk te rechtvaardigen dan te verklaren. Wat het hier besproken stelsel aangaat, de samenstelling van den Senaat schijnt mij een voldoende waarborg, dat niet de meerderheid de minderheden onderdrukken zal, terwijl 't karakter en de rechten van de volkskamer de mogelijkheid van 't omgekeerde uitsluiten. Geenerlei grond schijnt er derhalve te bestaan, om aan de exceptionele vertegenwoordiging van enkele bijzondere belangen vast te houden.

Of moeten wij ons onderwerpen aan de redeneeringen van hen, die niet in naam der gelijkheid van recht, maar in dien van 't staatsbelang aan geboorte- en geldaristocratie eene eigen Kamer met onevenredigen invloed willen gewaarborgd zien? Zoolang daarvoor geene betere gronden dan tot dusver worden aangevoerd, zeer zeker niet. Men wil een conservatief element in de wetgevende macht, alsof ‘conserveeren’ als zoodanig, afgescheiden van de vraag, wat geconserveerd zal worden, in eenig opzicht verkieslijk ware boven verandering. Acht men de Tweede Kamer te radicaal samengesteld, er is moeilijk een zonderlinger redmiddel te bedenken, dan daarnaast eene Eerste in 't leven te roepen, die aan het tegenovergestelde euvel mank gaat; als vanzelf dringt zich 't oude beeld van de twee paarden, die 't eene voor-, 't andere achteruit, aan denzelfden wagen trekken, aan den geest op. Twee Kamers, die ieder quand-même een doctrinair beginsel vertegenwoordigen,.... voorwaar, als de waarheid zich op deze wijze uit den choc des opinions ontwikkelen moet, dan is zij er niet veel beter aan toe dan een drenkeling, heen en weder geslingerd door 't blinde spel der golven. In elk geval schijnt het niet noodig, tot dit laatste hulpmiddel zijne toevlucht te nemen, waar de beslissende invloed in handen is van personen, wier ontwikkelingsgraad alle vermoeden van doctrinarisme uitsluit en die dus zoomin aan den radicalen spoordruk als aan den conservatieven remschoen behoefte zullen hebben. Van alle ‘sociale meerderheden’ heeft slechts de geestesaristocratie op bijzondere politieke rechten aanspraak; elke afwijkende inrichting kan ik slechts als een overgangsvorm beschouwen, als eene transactie tusschen geschiedenis en rede, die, hier als overal, slechts met de zegepraal der idee over de werkelijkheid eindigen mag.

't Zij mij vergund, in 't kort de voordeelen samen te vatten, die ik

van de invoering van 't hier ontwikkelde stelsel meen te mogen verwachten.

In de eerste plaats schijnt het den eisch eener goede met dien eener populaire wetgeving te verbinden, derhalve evenzeer te zorgen voor de objectieve als voor de subjectieve behoeften der maatschappij. Eene Volkskamer, samengesteld en werkende volgens de aangewezen beginselen, zal verhinderen, dat de Staat de maatschappij vooruitloopt en inrichtingen schept, waarvoor deze nog niet rijp kan worden geacht. De Kamer van deskundigen daarentegen waakt voor de reëele belangen des volks; door den overwegenden invloed in hare handen neder te leggen, wordt belet, dat de Staat te gemoet komt aan ingebeelde, met haar werkelijk belang strijdige behoeften der maatschappij. Zij vormt het ‘conservatieve element’ in den Staat, dit woord genomen in den eenigen zin, waarin een zoodanig element waarde heeft, in zooverre zij de continuïteit in de wetgeving waarborgt en deze boven de stroomingen van 't oogenblik en de schokken van den volkswaan verheft. Geene bijzondere belangen of denkbeelden, maar alleen de hoogere ontwikkeling vertegenwoordigende, zal zij werken als de olie, die den woedenden golfslag der volkshartstochten tot rust brengt; niet door het toeval van geboorte of rijkdom, niet door eene bepaling der wet, maar door eigen innerlijke kracht zal zij inderdaad zijn 't hoogste college in den Staat. Men heeft gewezen op de mogelijkheid, dat het volk, eenmaal in 't bezit eener eigen vertegenwoordiging, niet rusten zal, voordat deze feitelijk de souvereine macht in handen heeft. Ik zie geene gronden, die deze vrees zouden wettigen. De handhaving van 't overwicht, door den Senaat uitgeoefend, zal, dunkt mij, eenvoudig afhangen van de wijze, waarop hij 't gebruikt. Samengesteld uit een niet te groot aantal bekende staatslieden, werkende onder de oogen van 't geheele volk en onder de onmiddellijke contrôle zijner vertegenwoordigers, heeft hij motieven in overvloed, om de striktste eerlijkheid en onpartijdigheid in acht te nemen. Tenzij hij dezen plicht verzuimt, - met het oog op zijne wijze van samenstelling een zeer onwaarschijnlijk geval - zal zijn hooger standpunt hem eene zedelijke kracht waarborgen, die voor de Volkskamer ten eenen male onbereikbaar is en waarover geene geld- of geboortearistocratie ooit zou kunnen beschikken. Wat tot dusver de Eerste Kamers impopulair heeft gemaakt, is niet haar aristocratisch karakter, maar de meer of min bewuste vrees, dat zij de belangen eener bepaalde klasse meer zullen behartigen dan die der gemeenschap. Deze vrees is verklaarbaar, waar hare leden of kiezers een afgesloten kring vormen met eigen belangen en denkbeelden en feitelijk ontoegankelijk voor de overgroote meerderheid des volks. Maar zij valt weg, waar de deuren van den Senaat worden opengezet voor allen en de stembevoegdheid uitsluitend afhankelijk gemaakt van eene mate van ontwikkeling, verkrijgbaar voor ieder, die werken wil. Wie onder dit systeem minder dan een ander invloed

uitoefent op de publieke zaak, heeft het slechts aan zichzelf te wijten; het staat aan hem, zich op te werken tot de hoogste politieke vrijheid; zoodra hij ze waardig is, zal ze hem worden toegekend. Al 't drukkende, hatelijke, dat er in politieke voorrechten gelegen is, alles, wat met het bewustzijn van onrecht de gedachte wekt aan verzet, is daarmede opgeheven en vervangen door een stelsel, welks redelijkheid de domste boer begrijpen, de heftigste demagoog toegeven moet. Als vanzelf zal bij 't volk de overtuiging wortel schieten, dat in den Senaat het ontwikkelde en belangstellende, in de Volkskamer 't onontwikkelde en onverschillige gedeelte der natie vertegenwoordigd is, en deze overtuiging zal den Senaat eene zedelijke kracht verschaffen, die den invloed, bij de wet hem toegekend, nog met een belangrijken factor vermeerdert. Ontstaan er conflicten tusschen de beide takken der Volksvertegenwoordiging, men zal niet dadelijk denken aan partijdigheid der regeerende klassen, maar trachten zich op de hoogte te stellen van de aangevoerde argumenten; zoo zij overtuigend zijn, is er groote kans, dat de eerstvolgende verkiezingen voor de Volkskamer aan 't conflict een einde maken. Handhaaft daarentegen de publieke opinie 't eenmaal ingenomen standpunt, ook dan is 't gevaar gering. Terwijl elders verschil van richting tusschen de organen der wetgevende macht voor natuurlijke oplossing onvatbaar is en derhalve op den weg van 't gezag moet worden beslist; terwijl dientengevolge met ieder conflict de afscheiding grooter wordt tusschen Staat en maatschappij, totdat er eindelijk eene kloof is ontstaan, die alleen eene revolutie dempen kan, geeft het hier ontwikkelde stelsel, in zijne kiezersexamens voor den Senaat, eene veiligheidsklep, die elke gevaarlijke opeenhooping van grieven onmogelijk maakt. Zoodra zich de verwijdering tusschen Senaat en Volkskamer als een eenigermate drukkend bezwaar gevoelen doet en langen tijd, voordat ook maar de gedachte opkomt aan verzet, zal 't volk grijpen naar 't natuurlijk redmiddel: de bevoegdheid, om mede te werken tot de samenstelling van den Senaat. Om deze bevoegdheid te erlangen, zullen intusschen de ontevredenen zich eene mate van ontwikkeling moeten verwerven, voldoende, om hen tot helder oordeelen in staat te stellen. Een van beiden nu: òf deze ontwikkeling zal in hunne meeningen een ommekeer teweegbrengen, waardoor 't conflict vanzelf zich oplost, òf zij zullen bij hunne aanvankelijke opinie volharden en deze in den boezem van den Senaat zelf tot overwicht brengen. In 't eerste geval heeft de Senaat de overwinning behaald, - ja, maar eene overwinning van geheel anderen aard, dan wanneer hij zijn machtwoord in de schaal had geworpen en 't stilzwijgen opgelegd aan de vertegenwoordigers des volks. In het tweede heeft de volkswil den doorslag gegeven, - goed, maar niet dan nadat die volkswil den toets der hoogere ontwikkeling doorstaan en daardoor 't vermoeden zijner rechtmatigheid gewettigd had. Of juister: noch 't volk noch de Senaat heeft in een dezer twee gevallen gezegevierd, maar in elk

van beiden de idee, die naar menschelijke berekening waarschijnlijk 't naast aan de waarheid komt. Wat mij betreft, in deze ‘self-acting power’, die van den strijd zelf 't werktuig maakt, dat zijne vreedzame en redelijke oplossing tot stand moet brengen, acht ik een der gewichtigste voordeelen van 't hier geschetste stelsel gelegen, een voordeel, groot genoeg, om voor zich alleen reeds zijne invoering wenschelijk te maken. Men zal mij tegenwerpen, dat het hier geschilderde proces uit den aard der zaak van langen duur moet zijn. Ik stem dit gaarne toe, maar acht het een noodzakelijk vereischte, om zoowel de juistheid der definitieve beslissing als de blijvende beteekenis der verzoening te waarborgen. Het is goed, dat eenig betwist punt niet tot oplossing wordt gebracht, voordat de eerste stormen van den partijhartstocht tot rust gekomen zijn; 't verzekert de onpartijdige overweging der quaestie en de natuurlijke, consequente ontwikkeling der wetgeving. Ook schijnt het zonder gevaar: niet in ettelijke jaren worden de grondslagen gelegd voor eene revolutie; men tracht niet te veroveren op den weg des gewelds, wat, zij 't ook niet onmiddellijk, op dien van 't recht kan worden verkregen. Veeleer mag men vertrouwen, ook waar het tot een eigenlijk ingrijpen niet komt, dat de bewuste zekerheid, zich op elk tijdstip de bevoegdheid daartoe te kunnen verschaffen, een hoogst weldadigen invloed zal uitoefenen op de verhouding tusschen volk en Regeering. Zelfs als alle andere motieven zwegen, zou deze overweging alleen de senatoren terughouden van misbruik hunner macht; zij zullen gevoelen, dat zij slechts op vasten bodem staan, zoolang waarheid en recht aan hunne zijde is, en dat als vanzelf hun 't hecht uit de handen valt, zoodra zij zich door belangen in plaats van door overtuigingen laten beheerschen. En 't volk zal met geheel andere gevoelens zich onderwerpen aan eene Regeering, waaraan ieder burger deel kan nemen, zoodra hij zich de noodige bekwaamheden verkiest eigen te maken, dan aan een college, dat uitsluitend aan toevallige omstandigheden zijne macht te danken heeft. Op physisch en politiek terrein beide zijn 't niet de pijnlijke, maar de chronische ongesteldheden, die 't leven verbitteren; breng den patiënt tot het inzicht, dat er een geneesmiddel bestaat voor zijne kwaal, en ge hebt de grootste helft van zijn lijden weggenomen. 't Schijnt mij geenszins een der geringste voordeelen van 't hier ontwikkelde stelsel te zijn, dat het den vloek der politieke onbevoegdheid van eene chronische tot eene geneeslijke ziekte maakt, immers tot eene, die niet langer behoeft gedragen te worden, dan de patiënt zelf goedvinden zal.

Vergis ik mij niet, dan werd in 't bovenstaande aan alle essentieele punten, aan alles, wat noodig is tot vorming van een gesloten systeem, eene plaats gegeven. Wat overblijft, zijn vraagstukken van toepassing, die, hoe gewichtig ook, van de bespreking der beginselen behooren afgescheiden te blijven. Wat aangaat de mogelijkheid, 't hier geopperde plan in den eersten tijd te verwezenlijken, minder dan iemand anders

maak ik mij te dezen opzichte illusiën. Maar ik geloof niet, dat eenig onderzoek, om practisch te mogen heeten, zich noodzakelijk tot de eerstkomende tien jaar beperken moet. Zonder twijfel is de politiek van den dag eene bij uitstek belangwekkende studie, - eene studie trouwens, waarvan de vruchtbare beoefening eene heel wat grootere mate van kennis eischt, dan waarover ik in de verste verte zou kunnen beschikken. Daarnaast evenwel acht ik 't zeer noodig, dat men zijne aandacht vestige op 't groote doel, dat bereikt moet worden, op 't eindideaal, waaraan elke partieele wijziging moet worden dienstbaar gemaakt en dat men voortdurend, als een laveerend schip de haven zijner bestemming, in 't oog behoort te houden.

Leiden.

HEYMANS.

Iets over den invloed der Dietsche kolonisten uit de 12de en 13de eeuw op de ontwikkeling der architectuur in de Mark Brandenburg.

De Mark Brandenburg stond geruimen tijd onder den invloed der stad Maagdenburg, de eerste Germaansche volksplanting in het noordoosten, die reeds door Karel den Groote bestemd werd, om de Slaven uit het noorden en noordoosten van het jeugdige Germaansche rijk te verdringen. Koning Hendrik de Vogelaar veroverde de stad Brandenburg en dwong zijne tegenstanders, zich geheel terug te trekken; Otto I zette deze taak onvermoeid voort en schaarde zich wakker aan de zijde van het Christendom, deze eerbiedwaardige macht, die er het meest toe bijgedragen heeft, om de Germaansche cultuur steeds verder en verder te verbreiden. Het Aartsbisdom Maagdenburg en de Bisdommen Havelberg, Brandenburg en Meissen, de hechtste steunpilaren der toenmalige krijgshaftige beweging, werden in dien tijd opgericht en vormden als het ware de basis van het grootsche gebouw, dat eerst eeuwen later voltooid en tevens gekroond kon worden. De strijd der beide rassen om de heerschappij kostte ontzaglijk veel bloed en beslaat menige hoogst belangrijke bladzijde in de geschiedenis van Duitschland en voornamelijk van den Pruisischen staat. De Germanen verlieten zegevierend het strijdperk en ter eere van het duel zoowel als uit dankbaarheid voor den ondervonden zegen werden overal kerken en kloosters in het leven geroepen, onze beste gidsen door het doolhof der eerste periode van ontwikkeling en beschaving(*).

(*) De kerk bekeerde niet alleen adel en volk, maar zij koloniseerde bovenal op groote schaal en daarom zien wij overal *den ploeg* in hare hand, en wie over een ploeg gebiedt, kan over den prijs van den arbeid beschikken, d.w.z. beheerscht het land en zijne toekomst. In haar gevolg bevond zich in de eerste plaats *de vrouw*, die op de kolonisatie grooten invloed uitoefende; voorts *het gezag*, dat elken tegenstand brak, en eindelijk *de corporatieve idee*, door de meesterlijk georganiseerde kerkelijke orden vertegenwoordigd.

De leus der middeleeuwen heette: ‘Het rijk Gods moet zichtbaar op aarde gevestigd worden’; daarom werden nog alle gedachten en vormen der kunst aan de kerk dienstbaar gemaakt en bouwde men in de eerste plaats woningen voor den Koning of den Heer der Heeren; daarom kon de architectuur dien hoogen trap van ontwikkeling en volkomenheid bereiken. Streng godsdienstig was het karakter dier dagen, maar juist daarom nog niet aan eenige geijkte kerkleer gebonden; hoog ernstig was het streven der onverschrokken kruisvaarders, maar juist daarom zochten zij hun levendmakend ideaal in een even waardigen als schoonen vorm te hullen. Reeds toen was de kunst het verhevenste en edelste beeld der beschaving, dat godsdienst en wetenschap, als het ware, innig met elkander verbond, alle tegenstellingen en dissonansen oploste en de absolute harmonie in de gedaante der schoonheid tot de priesteres der menschheid verhief. De kunst wijkt niet af van het wezen der natuur; zij schept het beeld der phantasie, het ideaal van het algemeen menschelijke en de volkomenste vormen van het geloof; zij spreekt de taal van het hart en gehoorzaamt tevens aan de wetten, die het verstand beheerschen; zij is de uitdrukking voor de poëzie van het leven en het lichtpunt op ons pad. De eerste vorm der kunst is die der architectuur, de verpersoonlijking der anorganische natuur. Hout en steen zijn voor den architect, wat het paneel en de verf voor den schilder zijn, en bij beiden komt het op de studie der wetten, die de stof beheerschen, aan. Er is bij beiden in den eigenlijken zin des woords van geene willekeur sprake. De kunstenaar, het genie, maakt de natuur dienstbaar aan zijn ideaal, aan de behoefte van zijn gemoed en aan zijne kennis; hij schept uit die stof vormen, die, als het ware, de gedachten van een deel der menschheid vertolken, en hult de waarheid in het verrukkelijk gewaad der schoonheid. Hij toont ons het beeld der vrijheid als wettelijke orde, als regelmaat, als de eminente uiting der natuur. Het karakter, het ideaal, de ontwikkeling van een volk zijn in de kunst neergelegd; van stap tot stap zijn zij op dat gebied waar te nemen; van stijl tot stijl kunnen wij deze eigenschappen in de meest verschillende kunstvormen gadeslaan.

Het oorspronkelijk karakter van de Mark Brandenburg wordt op de meest karakteristieke wijze in de architectuur geuit, en deze is synoniem met den strengen, Puriteinschen en hoogst achtenswaardigen geest van den Maagdenburgschen Prelaat Norbert. De periode van ontwikkeling is in de 26 kloosters der Cisterciënzerorde bouwkunstig volkomen klaar en duidelijk uitgedrukt. De Cisterciënzers waren de zelfstandige zendelingen voor de beginselen der zoogenaamde Fransche architectuur; zij maakten de Gothiek populair, huldigden strenge vor-

men, beminden den eenvoud zonder in monotonie te vervallen en waren rein van zeden(*). Zij beheerschten het noordoosten, gelijk de Benedictijnen het zuidwesten, en vertegenwoordigden tegenover het in de 12de en 13de eeuw nog veelal heerschend individualisme de collectivistische idee. Zij waren de leermeesters der noordelijke volksstammen. Om het veroverd gebied te bevolken, lieten de machthebbers Dietsche kolonisten overkomen, aanvankelijk uit de reeds vroeger gekoloniseerde streken van Elbe en Wezer, later uit Westfalen, Holland en Vlaanderen. Het karakter van deze kolonisten was eenvoudig en streng godsdienstig, hun ideaal meer op het nuttige en doelmatige dan op het verheven schoone gericht; hunne lichtzijde was hun gezond verstand. Steeds bedreigd door vijanden en geheel in beslag genomen door hun dagelijksch werk, waren zij wel genoodzaakt, zich eng aan elkander aan te sluiten en eene militaire organisatie in het leven te roepen. De markgraaf, hun vorst, had als leenheer onbeperkt gezag en behoefde niet, gelijk elders, vrije steden, machtige aristocraten en gezeten boeren te ontzien. Hij verdeelde het land naar eigen welgevallen, stichtte steden, burgen, wallen, enz. en nam voor alles de rechte lijn als basis aan. Die rechte lijn is de maatstaf voor al hetgeen aldaar tot stand kwam, is ook ons richtsnoer.

In het zuidwesten van Duitschland verhieven zich statige bergketenen en steile burgen, die met talrijke, vruchtbare dalen en rijke, romantisch gelegen steden den bewoner de meest mogelijke afwisseling aanboden en reeds vroegtijdig het oog oefenden en de phantasie opwekten; in het noorden en noordoosten daarentegen droeg alles een minder aanvallig karakter en waren de vormen minder volkomen ontwikkeld. Zachtglooiende heuvels, uitgebreide vlakten, hier en daar met dicht hout bedekt, uitgestrekte moerassen, groote plassen, breede rivieren en de zee, derhalve meestal groote massa's zonder afwisseling, somber getint en door geene overblijfselen uit een rijk verleden opgeluisterd. Alles moest in het noorden eerst ontgonnen en gevormd worden. Vandaar dat van oudsher noodzakelijk militair karakter, die discipline, die kalmte en dien ernst, die voorliefde voor den Romeinschen staat, die nauwkeurigheid, die eenheid, dien stijl zonder luxe en dat systematisch, juist berekend en flink doordacht optreden. Als bouwkunstige grens tusschen het noorden en het zuiden, mede afhankelijk van den individueelen smaak, den bouwsteen en het klimaat, nemen wij gewoonlijk het gebied van Hessen en wel de prachtige Elizabethskerk (1235) te Marburg aan.

De Dietsche kolonisten waren op verschillend gebied werkzaam. In

(*) Zij verkondigden de vereering voor de heilige Jonkvrouw en voor den eeredienst der hostie, maar brachten tevens de spade mede en de bijl baande den weg voorde beschaving. ‘Deze monniken’, zegt Ranke, ‘vereenigden kennis van den landbouw met geestelijken ijver en blonken door eenvoud, onbaatzuchtigheid en arbeidzaamheid uit, terwijl zij in het bijzonder de behandeling van moerassig land verstonden en met de zoo noodige kanalisatie den tuinbouw verbonden. Zoo kreeg de religieuze zending een grootsch karakter.’

den landbouw pasten zij de oorspronkelijk in de Nederlanden ontwikkelde wetten der ‘Saxena marka’ toe. Wij ontmoeten de ‘gewaarde markgenoten’, het erfpachtstelsel, het drieslagstelsel, de Hollandsche rechtspraak, de Hollandsche gebruiken en gewoonten van het platteland, kortom bijna dezelfde toestanden, als door De Laveleye in zijne *Èconomie rurale de la Néerlande* uitvoerig beschreven worden. Met de landbouwkundige methode ging de hervorming van den handel en het verkeer hand in hand en beiden waren in dien tijd nauw verbonden met het ambacht. De wolweverij en het molenaarsbedrijf stonden geheel op den voorgrond. In de kunst traden de kolonisten met den baksteenbouw en hunne eigen methode ter bereiding van kalk en steen te voorschijn. Er heerschten op eens in de 2de helft der 12de eeuw overal ongehoorde bedrijvigheid en bouwlust. Steden, kerken en kloosters verrezen, als het ware, uit den grond; de tienden namen belangrijk toe, en alles ademdele ven en beweging. Eene eeuw later is de rust hersteld en de periode van bloei geëindigd of liever weder oostelijker verplaatst, want dezelfde verschijnselen zijn in de 13de eeuw in Frankfort a/d Oder en Prenzlow waar te nemen. Eerst in de 14de eeuw begint eene nieuwe periode van bloei in de gekoloniseerde gewesten. De meeste geschiedschrijvers onderscheiden die verschillende perioden hoogst oppervlakkig en hechten te weinig aan den invloed der kolonisten, en toch is het noodzakelijk, een en ander uit elkander te houden, omdat er anders onjuiste gevolgtrekkingen gemaakt worden, die ook op de latere ontwikkeling een valsch licht werpen. Wanneer wij in onzen tijd deze oude stichtingen in de heerlijkste streken als ruïnen wedervinden, dan denken wij onwillekeurig, dat deze monniken steeds de beste keus wisten te treffen en het schoonste en vruchtbaarste voor hunne kloosters in bezit namen, want rondom rust het oog op vette akkers en weiden, op heerlijke tuinen en vijvers en op massieve, kostelijk aangelegde gebouwen met prachtige kerken. Eertijds was het echter anders. Woest en onbebouwd was de grond, aan de luimen der onstuimige elementen prijsgegeven, ten deele met bosschen bedekt en ten deele door met biezen begroeide moerassen doorsneden, een vroegtijdig, steeds geopend graf voor het hulpeloos vee en een hoogst gevaarlijk verblijf voor den zwakken sterveling. Schaar op schaar drong echter in deze onherbergzame streken door; zij roeiden de bosschen uit, maakten de moerassen droog, legden wegen aan, richtten dijken op, bouwden huizen en zorgden voor het vee. Dag en nacht weerklonken de eentonige slagen der bijl, afgewisseld door het luiden der klokken, die de zoo even voltooide kerken en kapellen versierden. Dan ontzonk het werktuig één oogenblik aan de handen des arbeiders en aandachtig bad hij zijn Ave Maria en smeekte om zegen op zijn werk. Of wel de abt plantte op plechtige wijze aan het hoofd der wakkere broeders het kruis in het bijna ondoordringbaar woud en de monniken verdeelden den arbeid, zoodat reeds spoe-

dig het huis van hout en steen kon verrijzen en den Koning der Koningen gewijd worden. Zóó vormde elke nieuwe vestiging een bolwerk voor de macht der Germaansche cultuur, eene leerschool voor de jeugd, eene kweekplaats voor kunst en wetenschap, kortom, een middelpunt voor alle op ontwikkeling bedachten en in de practijk geharden.

Onwillig zagen de Pruisen en Wenden den gehaten vreemdeling aan het werk en tandenknersend woonden zij veelal het feest der voltooiing bij, om ten slotte naar het zwaard te grijpen en den eigen grond te zuiveren. Duizenden vielen in dien strijd, maar met ijzeren hand smoorde de kerk het verzet in bloed, verplichtte de overwonnenen het Christendom te bekennen en strafte elke overtreding der kerkelijke voorschriften op de hardste wijze. Zóó werd het gebruik van vleesch in de vasten met het uitbreken der tanden bestraft, enz. De kerk zegevierde en werd de kern, waaromheen al hetgeen de beschaving vertegenwoordigde, zich als het ware kristalliseerde, en onder hare hoede maakten de Nederlandsche, Vlaamsche, Friesche, Duitsche en Deensche kolonisten de natuur dienstbaar aan de beschavende macht van den vredelievenden arbeid.

De politiek der Karolingers was op de samensmelting der Christelijk-Romaansche cultuur van het zuiden en westen met de oude Germaansche toestanden gericht. Karel de Groote verplantte een aantal geestelijken en handwerkers naar de noordelijke gewesten en trachtte overal de Romaansche beschaving ingang te doen vinden. Op elk gebied werd de invloed van Byzantium bespeurd en kunsten en wetenschappen, handel en verkeer, leer en leven ontvingen aanvankelijk uitsluitend uit deze rijke bron licht en warmte, levenskracht en levenslust. Wat echter bij de Italianen nog een avontuurlijk en willekeurig karakter bezat, ontving in het noorden reeds aanstonds regelmatige vormen, die aan bepaalde regelen gebonden werden en alle afwijkingen van de allesbeheerschende hoofdgedachte zooveel mogelijk vermeden. Waar in Italië de beeldende kunsten meer op den voorgrond traden, daar onderwierpen zich in het noorden allen aan den architect, die zijn ideaal bescheidener en meer verhuld te aanschouwen geeft, die meer van zijn materiaal afhankelijk is en aan de phantasie geringere speelruimte verleent. Buitendien waren de prachtliefde en het grillig spel der verbeelding van de zuidelijke bewoners in het noorden uit den aard der zaak niet weer te vinden. Het noorden nam de gaven van het zuiden dankbaar aan, hervormde echter het vreemdsoortige en maakte het op zelfstandige wijze dienstbaar aan het eigen individueel karakter en de eigen behoeften. Zóó begroeten wij aldaar op het gebied der bouwkunst eerst de Romaansche periode, die het tijdperk van overgang voorbereidde en in de Gothiek tot den hoogsten trap van bloei geraakte; zóó onderscheiden wij aldaar Fransche vormen, gelouterd door den Christelijken ernst der Nederlanden en geheel zelf-

standig, als het ware, allengs in een eigen stijl herschapen. Hoe in de 12de en 13de eeuw gebouwd werd, beschrijft ons de dichter Renans de Monteban op de meest aantrekkelijke en karakteristieke wijze. Wat Nederland ons nog in dit opzicht aanbiedt, trachtte Van Eijck tot Zuilichem in zijn *Overzicht der Middeleeuwsche kerken in Nederland* saam te vatten. Echter is dit gebied nog lang niet uitgeput en heeft juist de latere periode van bloei, welvaart en zin voor weelde, gepaard aan het vandalisme der Protestanten, veel vernietigd, wat voor ons nog heden ten dage van groote waarde zou zijn, zoodat wij veelal zoeken en tasten, om weder vast te kunnen stellen, wat dat verleden *voor de geschiedenis der kunst opgeleverd heeft.*

Een der oudste bouwwerken van het noorden is het klooster te Corvey aan de Wezer, waarvan het oudste nog voorhanden gedeelte onder den Vlaming Adelgar uit Vlaanderen in de 2de helft der 9de eeuw gebouwd werd. Tegenwoordig is deze oorspronkelijk zoo buitengemeen bloeiende en invloedrijke geestelijke stichting moeilijk meer te herkennen, maar voldoende werd bewezen, dat het hoofdgebouw uit de 10de of 11de eeuw stamt en geheel in Franschen geest ontworpen en uitgevoerd was. Voorts herinneren wij nog aan de Barthelomeuskapel te Paderborn, door den bekenden Bisschop Meinwerk gesticht. Het tijdperk der Karolingers is in Nederland evenmin spoorloos voorbijgegaan; Nijmegen is bij voorbeeld trotsch op de kunstgewrochten uit die dagen en Groningen heeft het oudste en interessantste kerkgebouw lang voor sloopershand bewaard. De eerste periode der middeleeuwen staat ons o.a. heden nog voor oogen in St. Pieter en St. Nikolaas te Utrecht (de Mariakerk werd, helaas! geslecht), in de kerk te Oldenzaal, in enkele hier en daar verstrooide Friesche dorpskerken, in St. Salvator te Harlebeke, in St. Trond en de kerken te Sluis en Nivelles (St. Geertrui) in Vlaanderen.

In Duitschland begon zeer spoedig de zoogenaamde Saksische periode te heerschen, die Goslar tot middelpunt verkoos en den Hartz met een aantal monumentale gebouwen voorzag. Hoewel uit spaarzaamheid aan het hout de voorkeur gegeven werd, ontstonden toch reeds onder Hendrik den Vogelaar enkele gebouwen van steen, en ofschoon onder de heerschappij der Karolingers centrale kerkgebouwen of rotonden (Maagdenburg) aanbevolen werden, bleef men toch in het algemeen aan de Basilika getrouw. Het middenschip moest hoog boven de zijschepen uitsteken en ieder moest den blik op het altaar gericht kunnen houden. De rechte lijn moest de basis vormen en de leer der verticalen als het grondbeginsel bij uitnemendheid overal in toepassing gebracht worden. Ook bij de ornamenten werd hierop gelet. Gaven de Grieken de voorkeur aan een huis, dat op zuilen rustte en door zuilen omgeven werd, zoo maakten de Romeinen alleen voor het inwendige van pilaren gebruik, terwijl eerst in de Gothiek het kruis, bij voorkeur het Latijnsche, zoowel het grondbeginsel als den

vorm aangaf, derhalve een ander systeem tot heerschappij bracht. De basilika was eigenlijk onschoon, werd echter bevalliger en sierlijker, toen de leer van het perspectief grondige studie begon te vereischen; toen de muren door hooge en slanke vensters hun eentonig karakter verloren en het uitwendige minder verwaarloosd en alles ten opzichte van den vorm rijker en edeler ontworpen werd. Eerst stijf, massief en onooglijk, wist de kunstenaar gaandeweg de grondgedachte natuurlijker en minder plomp op te vatten en de verschillende vormen te veredelen. De eerste Dietsche kerk te Jüterbogk vertoonde nog smalle vensters, die met schietgaten te vergelijken waren; ronde bogen van hoogst primitieve constructie golden voor deuren, terwijl platte daken de muren kroonden. De schepen werden naar het verschil in hoogte onderscheiden. Het middenschip was in het oosten door een grooten, ronden boog met een iets smaller, vierhoekig en voor het overige door niets versierd priesterkoor met een bijzonderen ingang verbonden, en een klein afrond was in dezen vierhoek voor het altaar gereserveerd. De klok hing tusschen twee balken en eerst toen de welvaart toenam, werd op het dak nog een toren geplaatst. Het geheel bestond uit hout, was laag en onaanzienlijk. Dezelfde vormen werden in Langenlipsdorfs toegepast.

De Saksische bouwperiode heerschte in de 2de helft der 12de eeuw, streed jarenlang met den Dietschen baksteenbouw om de heerschappij en dolf in de eerste helft der 13de eeuw geheel en al het onderspit. De baksteenbouw nam bezit van het noorden tot aan de noordelijkste grens van Denemarken, van de vlakten van Polen, het noordoosten der Baltische provinciën, Silezië en van alle gewesten, die onder de Duitsche suprematie stonden. In de 10de en 11de eeuw komt deze bouwmethode nog aan den Rijn en in noordelijk Frankrijk voor; later maakt zij plaats voor den gehouwen steen, om eerst in de 16de eeuw weder den strijd te beginnen en in onze dagen door den eminenten Schinkel en de door hem gestichte school te Berlijn tot den hoogsten trap van volkomenheid gebracht te worden en haar voormalig gebied te heroveren.

Quedlinburg (Wiperti en slotkerk), Gernrode (Stiftkerk), Wester-Groningen (kloosterkerk), Goslar (dom), Frose (kloosterkerk), Ilsenburg, Drübeck, Amelungsborn a/d Wezer (eerste Friesche kolonie), Hildesheim, Halberstadt, Maagdenburg (Onze Lieve Vrouwen), Huyseburg, Merseburg, Erfurt (St. Peter) en Brunswijk (dom) bezitten nog overblijfselen der oudste Saksische methode. De eerste kerk van steen werd in 1114 door de Praemonstratenserorde te Leitzkau gebouwd, alwaar het zendingswerk begonnen werd. Naar dit voorbeeld verrezen kapellen te Brandenburg (St. Godehard, door den bekeerden Slavenvorst Pribislav gesticht en in 1611 verbouwd, en St. Peter), te Salzwedel (St. Maria), te Stental (St. Jacob), te Arnburg (St. Georg), te Hillersleben, Wolmirstedt en Havelberg (dom, later hernieuwd), te Bremen (dom) en te Bardowijk bij Luneburg. Het materiaal was

graniet en de kunstvormen getuigden van kinderlijken zin, schroom en ernst.

De kolonisten brachten plotseling in de Mark Brandenburg een ander beginsel tot heerschappij. Nergens is een toestand van overgang te bespeuren. Streng gescheiden van de Duitschers, hier en daar zelfs in strijd met de Duitsche elementen, handhaven zij het Hollandsch-Vlaamsch standpunt, zoodat er bij nauwkeurig onderzoek meer overeenkomst bestaat met Holland en Vlaanderen dan met hunne naaste omgeving. De architectuur wordt onze gids, om kolonisten op te sporen, en de toegepaste landbouwkundige methode, zoowel als het moerassig terrein, bevestigt het vermoeden, dat ten slotte door de oorkonden geheel en al te bewijzen is(*). Het glanspunt der Dietsche architectuur is het nog bestaande klooster te Jerichow, het model voor alle kerkgebouwen in baksteen, gebouwd van 1147 tot 1152. Rondom Jerichow zijn 8 kerken, volgens dezelfde methode voor verschillende Nederlandsche vestigingen gesticht. Deze monumentale werken zijn rechts van de Elbe gelegen. De linkeroever is o.a. trotsch op het klooster te Diesdorf bij Salzwedel, op de kerken te Gross-Boyster, te Schöneberg, te Osterburg (St. Martin), te Seehausen (St. Jacob) en te Werben. Maar niet alleen kerken en kloosters, ook particuliere gebouwen worden in denzelfden stijl opgetrokken en aan de goed georganiseerde kolonistengroepen overgedragen.

Zij bereidden zelf op de bouwplaatsen hun bouwmateriaal: kalk en steen. De eerste steenbakkerij richtte Bisschop Bernward van Hildesheim op. Dit materiaal kon gemakkelijk aan de theorie van het gewelf dienstbaar gemaakt worden, was ongeschikt voor plastische versieringen en constructieve ornamenten, daarentegen uiterst bruikbaar voor decoratieve doeleinden, zeer afwisselend van kleur en vatbaar voor de meest verschillende vormen. Gewenscht werden platte muren, zachtglooiende daken, ronde zuilenbundels, die het middenschip van de zijschepen scheidden, vierhoekige vrije ruimten en een halfrond. Meesters als zij waren in de kunst der glasblazerij, waren hooge vensters voor hen bijzaak en behoefden de kerken niet, gelijk vele riddersloten in het zuidwesten, ter wille der spaarzaamheid vensters zonder glas te vertoonen. Zelfs voor de verwarming der grootere gebouwen werd spoedig genoeg op even geniale als voldoende wijze zorg gedragen. De 12de en 13de eeuw was in menig opzicht de latere eeuwen vooruit; er heerschte veelal meer zin voor de vrijheid, het recht voor allen, den gematigden vooruitgang, het rondborstig, onverschrokken en wakker mannelijk karakter

(*) Von Wersebe tracht in zijne *Niederländische Colonien* den kroniekschrijver Helmold te verbeteren en den invloed der vreemde kolonisten tot een minimum te beperken, daar dit van nationaal standpunt voor wenschelijk gehouden wordt. Adler daarentegen is in zijne bouwkunstige studiën tot het resultaat gekomen, dat Helmold zonder overdrijvingen zijne *Wendenchronik* vervaardigd heeft, hetgeen mede door de latere kroniekschrijvers bevestigd wordt. Beheim-Schwarzbach deelt Adler's standpunt en noemt Wersebe's methode eene belachelijke pedanterie.

en den ernstigen arbeid dan later, toen de maatschappij met een pantser omgord en aan verregaande willekeur blootgesteld werd.

V. Quast, een der beste kenners van de kunstbouwwerken in de oude provinciën van Pruisen, behandelt in zijne studie: *Zur Charakteristik des älteren Ziegelbaues in der Mark Brandenburg mit besonderer Rücksicht auf die Klosterkirche zu Jerichow*, het wezen en de kenmerken van den Romaanschen stijl en wijst daarbij op niet minder dan 38 kunstgewrochten van den eersten rang uit de eerste baksteenbouwperiode. Verschillende afbeeldingen der meest karakteristieke constructiën zijn aan deze interessante studie toegevoegd. Zonder aan de kunstwaarde der overigen te kort te doen, plaatst hij Jerichow geheel op den voorgrond. Oorspronkelijk vertoonde dit gebouw een hoog middenschip met twee zijschepen, die door ronde zuilenbundels en ronde bogen van elkander gescheiden zijn. Een dwarsschip, een vierhoekig koor, dat even hoog als het middenschip is, en een halfrond voltooien de basilika, die in beginsel volkomen aan de eischen van den stijl voldoet. De daken zijn plat en met hout gedekt, terwijl het oostelijk halfrond den koepelvorm met gewelf moest aannemen. Het midden van het kruis laat voldoende speelruimte voor prachtige rondbogen en rijk versierde zuilen. De crypta dateert, evenals de westelijke façade met de torens, uit lateren tijd en behoort tot den overgangsstijl. De détails zijn vooral de moeite waard. Terwijl de basis uit Plötzker steen bestaat, is de eigenlijke basilika geheel uit baksteenen opgetrokken, die noch in- noch uitwendig met pleister voorzien werden en derhalve hunne natuurlijke kleur vertoonen. Het koor en enkele daartoe geschikte gedeelten werden inwendig met ornamenten en symbolische voorstellingen versierd, maar ook in dit opzicht ging men te Jerichow spaarzaam te werk en vermeed zooveel mogelijk de elders zoozeer geliefkoosde levendige kleuren. De muur is een meesterstuk op het gebied der techniek en wellicht eenig in Noord-Duitschland. Hier en daar zijn de steenen met mos bedekt, dat geene schade aangericht heeft, maar als het ware het patina van dit bouwmateriaal genoemd mag worden. Het lichtgroen tempert en veredelt tevens de al te dikwerf zeer eentonige roode kleur. Even zorgvuldig zijn nu inwendig de bogen en zuilen behandeld, zoodat het geheel zoowel van een technisch als van het standpunt der kunst het glanspunt der bouween kunstige ontwikkeling is. De kerk ademt ernst en harmonie; zij is het bedehuis bij uitnemendheid, het Christelijk ideaal van het huis der Koningen. Alle eigenaardigheden en constructieve schoonheden van den stijl zijn op haar toegepast en alle kleingeestigheden zijn in den oorspronkelijken bouw vermeden.

Adler behandelt in zijn classiek werk: *Mittelalterliche Backstein-Bauwerke des Preussischen Staates* (Bd. I, de Mark Brandenburg en de Altmark), deze periode van algemeene ontwikkeling en godsdienstige

beschaving, terwijl hij in zijne *Niederländische Colonien in der Mark Brandenburg* de groote verdiensten der Dietsche kolonisten historisch toelicht en op onpartijdige wijze aantoont. Als pendant van Jerichow kan de Mariakerk op den Harlungerberg bij Brandenburg gelden. Zij was voor bedevaartgangers opgericht en bezat overeenkomst met het klooster te Etschmiadzin op den Ararat. Ook herinnerde zij levendig aan de grootsche kerkgebouwen te Tournay, Noyon en Limburg aan de Lahn. Gebouwd van 1240 tot 1290, wordt zij onder de oudste Gothische bouwwerken gerangschikt. Na vele wederwaardigheden werd dit model voor den overgangsstijl in 1551 verlaten en van de geschilderde glazen, altaarbeelden, misboeken, gesneden koorstoelen en wapens, zoowel als van de ordeschilden beroofd, zoodat Frederik Willem I er in 1772 geen kwaad in zag, om de slooping te bevelen en de steenen voor de te Potsdam opgerichte militaire weeshuizen te gebruiken. De dom van Brandenburg bezit het model en den plattegrond, terwijl de Berlijnsche bibliotheek alle afbeeldingen en détailteekeningen bewaart. Een groot aantal kerken in de omvangrijke kerspelen werden aan St. Nikolaas en Willebrordus gewijd, twee heiligen, die vooral in de Nederlanden vereerders vonden. Ter wille der volledigheid voeren wij nog aan, dat wij den Romaanschen, den overgangs- en den Gothischen stijl kunnen onderscheiden in St. Godehard, St. Katharina, St. Johannis, St. Nicolaas, St. Paul, St. Peter en Paul, St. Jacob en den dom om, in en nabij de stad Brandenburg. Onder Norbert's heerschappij hoogst eenvoudig en streng, werd allengs de façade al rijker en rijker en vond het door Keizer Karel IV van Boheme overgenomen prachtvertoon meer en meer navolging. Wat in de 14de eeuw gebouwd of hervormd werd, draagt daarvan duidelijk de sporen. Daarmede echter gingen de zin voor juiste verhoudingen, het streven naar eenheid en de eerbied voor de wetten der harmonie verloren. De kunst zonk en het handwerk werd mode. Sedert het begin der 16de eeuw bepaalt men zich tot de restauratie en het onderhoud der bestaande kunstwerken. In 1207 werd de dom te Maagdenburg in den Gothischen stijl opgetrokken en dit feit had eerst eene wijziging in de Romaansche vormen, later de toepassing en de verdere ontwikkeling der Gothiek in Pruisen ten gevolge. Indien wij het reeds gezegde samenvatten, dan verkrijgen wij het volgende beeld:

De baksteenbouw maakte eerst propaganda voor het Romaansche beginsel, doorleefde daarop een tijdperk van overgang en herleefde in den zuiversten vorm der Gothiek. In Brandenburg werd in St. Katharina het toppunt van bloei bereikt en vandaar op de overige monumentale gebouwen toegepast. De ornamenten en de inwendige inrichting der kerken en kloosters werden steeds met buitengewone zorg behandeld en lieten aan pracht niets meer te wenschen over. In de Altmark is Jerichow het glanspunt; vandaar oefent de architectuur invloed uit op het klooster Diesdorf bij Salzwedel en op de geheele

omgeving. Stendal, Salzwedel, Tangermünde, enz. hebben aan dien tijd hun bouwkunstig karakter te danken.

Maar ook particuliere gebouwen beginnen de aandacht te trekken. De beide raadhuizen der stad Brandenburg met de twee hoofdpoorten, het slot te Tangermünde en meerdere openbare gebouwen te Stendal stammen uit dien tijd en met de toenemende welvaart ging de zorg voor comfort hand in hand. Reeds in het begin der 14de eeuw werd een hoogst eenvoudig en practisch systeem van verwarming met heete lucht in toepassing gebracht. Dr. Lisch ontdekte in het Bisschoppelijk paleis te Schwerin een volledig ingericht, massief verwarmingstoestel. Dit gebouw verrees in de 2de helft der 14de eeuw op rotsachtig terrein en werd grootendeels uit baksteenen opgetrokken. De façade was 160 Hamburgsche voeten lang en met eene kapel (44 voet lang) verbonden. Onder den vloer der bewoonde vertrekken vond men een goed geconserveerd verwarmingskanaal of liever eene onderaardsche kachel, 7½ voet lang en 5½ breed, die de warmte van een wel is waar uiterst primitief geconstrueerden maar toch vrij doelmatig ingerichten oven, 1 voet 7 duim hoog, ontving. Deze oven kon opengemaakt worden, zoodat het vuur niet behoefde uit te gaan. Zeer massief was de zoogenaamde rooster van steen, die echter op het door ons nog heden ten dage gehuldigd beginsel berustte en aan de gestelde verwachtingen beantwoord moet hebben. Graniet of veldsteen diende, om de warmte te binden en langzaam uit te stralen. Voor de verwijdering van den rook was mede gezorgd. De steenen, die oven, kanaal en rooster vormden, waren hard gebrand en geel van kleur. Dr. Volger beschrijft een in denzelfden geest uitgevoerd verwarmingstoestel in het stadhuis te Luneburg. Dit gebouw staat, volgens hem, op gewelven, die voor de regelmatige uitstraling der warmte gebruikt werden. Drie gewelven in den vorm van bakovens liggen tusschen de raadzaal en den raadskelder; zij vormen een luchtverwarmingskanaal, dat de hitte van een daartoe bijzonder geconstrueerden centraaloven ontvangt en de geheele ruimte voldoende verwarmt.

In Marienburg (Pruisen) is een zoodanig toestel nog voorhanden. Aldaar waren 3 stookplaatsen in gebruik, waarvan no. 1, 96 voet lang en 29 hoog, ca 124.816 kubiekvoet inhoud voldoende kon verwarmen. No. 3 was 39 voet lang, 39 breed en 22 hoog en voor 30.420 kubiekvoet berekend. Er werd met hout gestookt, dat, in eene bakovenvormige, gewelfde ruimte opgestapeld en verbrand, de hitte door 7 rijen luchtgaten aan onregelmatig op elkander geplaatste veld- of granietsteenen afgeeft en deze massa gloeiend heet maakt. Zoo komt de warmte op indirecte wijze in de zaal. Een kunstmatig ingericht net van steenen buizen met bepaalde beweeglijke afsluitingen leidt de warmte naar de verschillende vertrekken en maakt het mogelijk, de temperatuur te regelen. Met □ vadem sparrehout kan eene ruimte van 34.401 kubiekvoet inhoud gedurende 14 tot 15 uren

van + 3 tot 15° Réaumur verwarmd worden. Zulke steenovens, gelijk zij genoemd werden, moeten voorhanden geweest zijn in de stedelijke school te Wismar, in het stadhuis te Neu-Brandenburg, in het door onderaardsche werken beroemde en in 1480 verwoeste slot Ihlenfeld en in de abdij Doberan. Indien men nu bedenkt, dat de kolonisten, voor zoover zij in dienst der kloosters stonden, technische bekwaamheden van buitengewonen omvang bezaten en juist op dit gebied ondervinding opgedaan hadden, dan verwondert het ons niet, beheersching van het materiaal op het gebied der kunst met dezelfde virtuositeit op dat der techniek verbonden te zien.

Maar wij kunnen nog een stap verder gaan, om een en ander op te helderen en te verklaren. In de 5de en 6de eeuw werden onder den directen invloed van Byzantium dezelfde Romaansche vormen in de kerken van Ravenna toegepast; in de 12de eeuw zijn in de oudste kerken van Milaan, Pavia, Verona, enz. gelijke Romaansche eigenaardigheden als te Jerichow in baksteen uitgevoerd. De Romeinen wisten reeds met dit materiaal om te gaan en leerden die kunst aan de door hen beheerschte volkeren, voor zoover zij over geen gehouwen steen beschikten. Wij zien de toepassing het eerst in Italië; wij zien de ontwikkeling in de Nederlanden; wij zien de voortplanting en verbreiding in Noord-Duitschland, nadat de kolonisten aangekomen waren en zich gevestigd hadden; wij zien daarmede de organisatie van het handwerk hand in hand gaan, en juist de eigenaardigheden, die deze geheele periode kenmerken, herinneren ons levendig aan hetgeen eerst bij ons plaats vond.

Het spreekt wel vanzelf, dat het onderzoek naar het bouwwerk, gepaard aan dat naar het daarin neergelegd beginsel der kunst, niet voldoende geacht werd en dat het er evenzeer op aankwam, te weten, aan wien men dit alles verschuldigd was en hoe het mogelijk was, hetzelfde karakter en dezelfde gedachten overal weder te ontmoeten. De vestigingen alleen, haar omvang en hare welvaart helderen dit nog niet op, want zij strekken zich uit over al het moerassig land tot diep in Boheme en hare landbouwkundige methode ontmoeten wij zelfs aan de Wolga, terwijl de architectuur den stempel op eene bepaalde landstreek drukt. Buitendien nam deze kunst binnen betrekkelijk korten tijd op geheel zelfstandige wijze, in overeenkomst met het hoogst karakteristiek karakter der streek, eene ongeëvenaarde vlucht. De ontwikkeling der kunst gaat uit van de architectuur en de kunstenaar bezit van nature talent voor alle verwante kunsten, indien hij het meesterschap in eenig kunstvak verworven heeft, al beoefent hij ook niet alle takken. Een architect zonder gevoel voor en kennis van beeldhouw- en schilderkunst is meer handwerksman dan kunstenaar. De concentratie van kracht op één bepaald gebied sluit het bewust gevoel voor al hetgeen onder de heerschappij derzelfde algemeene wetten van

schoonheid en harmonie staat, geenszins uit. Veel meer kan er hier sprake zijn van leden van één familie. In de Nederlanden moest met absolute noodzakelijkheid het talent allengs het gebied der kleuren bij voorkeur beoefenen en in de schilderkunst, als het ware, de zuiver nationale gedachte, het sterk ontwikkeld individualisme en het karakter der eenmaal bestaande natuur huldigen; in Noord-Duitschland kon en moest de architectuur veel langer de heerschende rol spelen en alle elementen van het ware, schoone en goede in zich opnemen. Wij vinden wel overeenkomst in aanleg en streven, niet echter volkomen gelijke eigenschappen, en wij kunnen ons wel sympathie, niet echter gemeenschap tusschen beiden denken. Hetzelfde uitgangspunt voert bij zelfstandige ontwikkeling tot andere resultaten en al hetgeen eigen schepping is, draagt daarvan duidelijk de sporen.

De stichters van kerken en kloosters vergaten zelden hunne namen in de oorkonden te plaatsen en zij, die een altaar of eenig sieraad aan de kerkgemeenschap vereerden, waren even zelden bescheiden genoeg, om hun eigen ik op den achtergrond te doen treden. Geen kruis wordt nog heden ten dage aan de grenspalen van eenige gemeente opgericht, zonder dat de gever zich met of zonder zijne familie daardoor algemeen bekend maakt. Het godgevallig werk is meestal niet het gevolg van eigen zelfverloochening. Wij vinden dan ook wel de stichters en gevers in de geschiedrollen opgeteekend, terwijl de bouwmeesters, veelal eenvoudige monniken, in het vergeetboek geraakten. Eene oorkonde van den Bisschop Hermann van Verden maakt bij de vermelding der wijding van het klooster te Diesdorf (1161) eene uitzondering en noemt den monnik Iso of Isfried, Prior van Jerichow. ‘Hij liet getrouwen van elders komen, legde eene steenbakkerij aan en werkte dag en nacht, een onbeschaafd land met eene nieuwe methode (den baksteenbouw) bekend makende.’ Iso stamde uit Friesland en was met Anselm von Havelberg, Albert den Beer, Hendrik den Leeuw en Wilibald van Corvey bevriend, zoodat hij op de protectie van de machtigste regenten staat kon maken. Ten onrechte wordt hij veelal met den lateren Bisschop Iso van Verden (1205-1231) verwisseld. Als monnik begon hij met den bouw van het klooster Jerichow, dat in drie periodes voltooid werd, n.l. de oorspronkelijke aanleg onder leiding van Iso, in 1159 Prior van Jerichow, die koor en dwarsschip voltooide; voorts van 1200 tot 1210 en eindelijk van 1215 tot 1230 (plaatsing der fraaie zandsteen-versieringen). Het ontwerp was van Iso en tot voorbeeld werden gekozen de kloosters van Hersfeld in Hessen, Onze Lieve Vrouwen te Maagdenburg, Oberzell bij Würzburg en Heilsbronn (1139), allen onder den invloed van Bisschop Norbert tot stand gekomen. In Diesdorf handhaafde hij hetzelfde beginsel en beide kloosters dragen geheel hetzelfde karakter. Als Bisschop van Ratzeburg (1178) nam hij de taak van zijn voorganger Evermodus over en stichtte den eersten baksteenbouw in Mecklenburg. Het koor en het

kruis van den dom aldaar zijn het werk van den bekenden Evermodus; het hoofdschip en het gewelf zijn van Iso. Dezelfde vormen vinden wij in den dom van Brunswijk weer en daar Iso een gunsteling van Hendrik den Leeuw was, is dit verschijnsel verklaarbaar.

Brunswijk's klooster bezat in den bloeitijd niet minder dan 46 dorpen; buitendien was het mede-eigenaar van nog 21 andere dorpen en beheerschte alle bronnen van bestaan. De kerspelen waren in dien tijd zeer uitgebreid en wat Iso als bouwmeester in Jerichow, Diesdorf, Ratzeburg en Brunswijk tot stand bracht, wist hij ook in 1170 in Brandenburg door te zetten. Hij was derhalve in zekeren zin het hoofd van eene bouwkunstige school, die de basilika, als het type van de eerste Christelijke kerkgemeenschap, tot grondslag aannam en haar uit baksteenen optrok. Allengs huldigde hij den overgangsstijl en trad als wegbereider der Gothiek op. Vergelijken wij nu zijne vormen met de kerkgebouwen uit andere streken, zoo zakken wij den Rijn af en stuiten eerst te Utrecht op gelijke bogen, vensters, portalen, daar de bouwwerken der kleinere plaatsen reeds lang gesloopt zijn. St. Salvator te Brugge staat op dezelfde basis. Van de Benedictijnen weten wij, dat zij bouwmeesters, schilders, beeldhouwers, décorateurs, goudsmeden, schoonschrijvers, boekbinders, klokkengieters, zijdewevers en metaalwerkers waren. Van de Cisterciënzers kunnen wij hetzelfde getuigen, al stonden bij hen de landbouwers meer op den voorgrond. Hun bedrijf behoedde hen voor overdrijvingen en ondeugden, die later hun verval en hunne zedelijke ontaarding ten gevolge hadden; hunne prediking kreeg een ander karakter en hield gelijken tred met de algemeene beschaving; zij droegen het kruis van Christus, maar op dat kruis stond geschreven: arbeid adelt.

Een geliefkoosd voorbeeld op bouwkunstig gebied is de dom te Naumburg aan de Saale, waarvan de crypta in de 2de helft der 12de eeuw begonnen werd en ten opzichte der ornamentiek met den oorspronkelijken bouw van den Wartburg (1125)(*) overeenstemt. In Romaanschen stijl gedacht en als baksteenbouw begonnen, huldigde men aldaar spoedig het beginsel der Gothiek en toevallig vond men in het oostelijk gelegen koor dezelfde steenhouwerssymbolen, die uitsluitend nog in het oostelijk koor van het klooster Pforta voorkomen. Pforta was eene Dietsche vestiging; Naumburg begunstigde onder Bisschop Wichmann Dietsche kolonisten, en in Erfurt bloeide eene Friesche kolonie. Naumburg was de grens tusschen Noord- en Zuid-Duitschland en in het bijzonder Franken. De dom van Naumburg en de dom van Bamberg bewijzen ons, dat beide streken van elkander leerden en met elkander vooruitgingen; beide gebouwen zijn nog steeds onze ernstige studie.

(*) In dien tijd was Uto I, zoon van den Landgraaf Lodewijk den Springer, Bisschop van Naumburg en Lodewijk de Springer is als bouwheer van den Wartburg bekend. Het grootste deel van den Naumburger dom dateert van 1161, toen Uto II als Bisschop de zorg voor kerken en kloosters aanvaard had. (Kroniekschrijver P. Lange.)

In Naumburg trachtte de kunst den triomf der Christelijke kerk in de leer, het leven en het lijden van Christus en de Apostelen in architectonische vormen te brengen; de beeldhouwkunst wilde daarmede in overeenstemming de Apostelen, overeenkomstig Markus III gerangschikt, in steen houwen(*), en de schilderkunst nam voor de muurschilderingen de geschiedenis der heiligen(†). Er bestond eenheid tusschen de zusterkunsten; één gedachte, één gevoel en één geloof vereenigden allen. Hun ideaal bleef de kunst, maar zij hulde zich in het gewaad der religie, toen nog de levendmakende kracht, omdat zij het leerstellige ter zijde liet en de werkelijkheid niet uit het oog verloor. Allen schaarden zich onder één banier, die vooruitgang beteekende.

Hetzelfde nemen wij in de Mark waar en hetzelfde karakter bezit nog de streng religieuze zending, zoodra zij het partijstandpunt aan de door haar ondernomen, ernstige taak ten offer brengt.

Wij bepaalden ons tot het noemen van één vertegenwoordiger der kunst en toch kunnen wij niet aannemen, dat deze periode het werk van één man was, want al hetgeen tot stand kwam, wijst op eene gesloten organisatie, op den arbeid in gemeenschap, op een vast systeem, dat eeuwenlang de heerschappij op het gebied der practijk voerde. Iso stond aan het hoofd van eene corporatie; hij was in zekeren zin chef van een gilde. Zonder het gilde had geen bouwmeester iets kunnen volbrengen. Tegenwoordig is het gildewezen van het oorspronkelijk verleden in minachting geraakt en wordt die vorm der corporatieve idee veelal als een overwonnen standpunt beschouwd, dat zelfs met het grondbeginsel der vrijheid in strijd zou zijn. En toch is er een tijd geweest, dat het gilde minder vooroordeelen huldigde, meer zin voor ware vrijheid aan den dag legde en meer nut stichtte dan ons modern vereenigingswezen. Voor ons is de gedachte aan het voormalig gilde onafscheidelijk van de herinnering aan Karel Martel in Frankrijk en Albertus (1240/54) in Duitschland. Beiden zijn, als het ware, de incarnatie van een beginsel. Of laatstgenoemde natuurkundige, philosoof en mathematicus in Keulen de corporatieve beweging dier dagen leidde, is onzeker en menigeen houdt zijne verschijning meer voor mythe dan

(*) Judas Iskariot werd door Paulus vervangen en Petrus en Paulus golden als de beide beschermheiligen.

(†) Volgens de systematisch geordende indeeling werd het hoofdgewicht gelegd op *de leer, het leven* en *het lijden* der kerk van Christus, uitgedrukt in de voorstelling der stichters; dan volgden *het leven* en *het lijden* der Apostelen en het leven in de deugd, en daarna sloot *de leer* als grondslag van geloof en leven de reeks. Daarmede in overeenstemming onderscheiden wij: de Apostelen als vertegenwoordigers der leer en van het lijden; daarna de deugden als voorstelling van den triomf der kerk over de boosheid; dan de bisschoppen en kerkleeraars als vertegenwoordigers der leer en de martelaars als de zegevierende heiden van het lijden; eindelijk de martelaressen en de meest beteekenende diakenen, veelal tevens martelaars, als de uitdrukking der lijdende en dienende liefde der zegevierende kerk. Het verschil in karakter en eigenschap wordt bij de wedergave zorgvuldig in acht genomen en op de historische ontwikkeling angstvallig gelet. Aan de hand der kunst zich hier in het wezen en de opvatting der kerk te verdiepen, is van hooge waarde.

voor werkelijkheid. Als symbool is zijne beteekenis echter niet geringer, omdat daarmede zoowel de bloeiperiode der Gothiek als die der gilden bedoeld wordt en omdat hij, als het ware, de verpersoonlijking van een nauwkeurig te formuleeren beginsel geworden is.

Reeds in de vroegste tijden streden drie verschillende beginselen om de heerschappij, die door geen van allen op den duur uitgeoefend kon worden, daar de eigenlijke harmonie, die aan de meest tegenstrijdige behoeften voldoet en de ontwikkeling van alle krachten toelaat, op de juiste samensmelting van deze drie machten of elementen berust. Is de invloed van een dezer drie te groot, zoo moet daarvan òf revolutie òf reactie het gevolg zijn, want de uitsluiting of onderdrukking der anderen voert tot eenzijdigheid en eenzijdigheid is de bron van het gevaarlijkste kwaad. Om echter de ontwikkeling der verschillende machten mogelijk te maken, is vrije beweging even onmisbaar als noodzakelijk. Het beginsel der vrijheid moet steeds de basis van elk goed georganiseerd Staatsbestuur zijn, en staande op die basis mogen en moeten alle elementen met elkander strijden en door onderlinge wrijving de algemeene ontwikkeling in de hand werken. Hoe meer wrijving, hoe meer leven en beweging, hoe meer vooruitgang en loutering. Ook in de 12de en 13de eeuw streden het gezag, het individualisme en het socialisme om de macht; gedurende de middeleeuwen was het absoluut gezag oppermachtig; de daarop volgende ontwikkelingsperiode zag het individualisme op den voorgrond, en onze tijd begint het socialisme in verschillende vormen te begunstigen. Gelukt het der intellectueele aristocratie, het natuurlijk evenwicht te bewaren en de macht der hoedanigheid tegenover die der hoeveelheid te handhaven, dan zal uit die voortdurende wrijving weder iets goed geboren worden. Concentreeren zich echter alle vragen van belang in de magenvraag en spreekt uitsluitend het materieel belang der menigte het machtwoord, dan ontstaat een chaos, die in de eerste plaats de stap voor stap reeds verworven beschaving vernietigt. De antieke staten werden aan den ondergang gewijd en de moderne volkeren kunnen op hetzelfde lot staat maken, indien zij van de Aristotelische staatsleer afwijken. Rust en orde zullen het best gewaarborgd zijn, indien de zoogenaamde sociale individualiteit het wezen van het gezag aangeeft; indien het individu als lid van eene sociale corporatie binnen de grenzen van het gezag vrije beweging geniet en aan de wetten van het gezond verstand gehoorzamen moet.

Onder Karel den Groote werd het machtig rijk een leenstaat, waardoor het later onder de Karolingers noodzakelijk geworden verval voorbereid werd. Om tegen Kerk en Keizer gewapend te zijn, sloten de familiën onderling een verbond, de ‘Gaugenossenschaft’, en verdedigden stelselmatig de haar oorspronkelijk verleende rechten. Waartoe de familie als zoodanig te zwak was, daartoe was eene vereeniging menigmaal beter in staat, en maar al te spoedig werden de macht en

het gezag der familie door die der corporatieve groepen vervangen. Edelen, geestelijken en vrijen kozen hunne eigen leidslieden, hielden hunne eigen bijeenkomsten, waren door kleederdracht en andere bijzondere kenteekenen van elkander onderscheiden en vormden vrije groepen. De bloedsplicht werd door den broederplicht vervangen. Deze eerste vereenigingen werden bij de Dithmarschen het langst gehandhaafd en hielden menigen rijksdag bezig, daar de grenzen der rechten, plichten en bevoegdheden niet scherp genoeg geformuleerd waren. Uit haar midden kwamen de eerste gilden te voorschijn, en wel in den vorm der vrije broederschappen onder het devies 'voor vrijheid en broederlijkheid'. Daar het gezag des Keizers niet meer bestond, moest het recht voor allen tegenover de feudale despotie beschermd worden, en de beste bescherming is het beginsel van eigen hulp. In de Mark ontstonden steden, die eigen wallen opwierpen, rondom kerken en kloosters bevestigde nederzettingen van kolonisten, die hunne individueele vrijheid in gemeenschap verdedigden. Zij hadden behoefte aan eene verzamelplaats; zoo ontstond de Noordsche 'gildescale' of 'laufshusom'. Vrij en legitiem geboren, geprivilegieerde burgers, tevens in het bezit van erfelijk onroerend eigendom, verkozen de leden eene vrije organisatie, die de rechten en plichten als broeders regelde en eerbied voor de wet en de kerk aan den dag legde. Wat de stedelingen begonnen, werd door het platteland zooveel mogelijk nagevolgd. De tegenstand der Hohenstaufen en der Noordsche Koningen tegen deze beweging gaf tot de oprichting der Hansa de eerste aanleiding, en hoe meer de feudalen zich verzetten, hoe meer de burgers van het nut der onderlinge vereeniging overtuigd waren en hoe krachtiger zij voor de begrippen van recht en vrijheid optraden.

De handwerkslieden volgden uit eigen beweging dit voorbeeld; monniken waren hunne leermeesters, kloosters hunne oefenschool en werkplaats, maar al arbeidden zij ook aanvankelijk onder leiding van beter ingewijden en al was ook het handwerk als zoodanig aan bepaalde wetten en voorschriften gebonden, zoo was daarom hunne individueele vrijheid nog niet aan banden gelegd of hun recht van vereeniging beperkt. De visschers van Ravenna openden de reeks; die van Worms volgden eene eeuw later en de schoenmakers van Maagdenburg bleven niet achter. Dezelfde beweging is in Engeland waar te nemen. Willem de Noor speelde aldaar de rol van Karel den Groote en onder Koning Athelstan schoot het corporatief beginsel wortel. De wevers, slachters en goudsmeden te Londen huldigden in de 12de eeuw onder Hendrik I de Germaansche opvatting der corporatieve idee en wat ten opzichte van het grondeigendom geldt, is mede van toepassing op de eerste ontwikkeling en verbreiding der onderlinge aansluiting ter verdediging der individueele vrijheid. Thierry onderscheidt in het tijdperk der Merovingers drieërlei corporatiën:

1°. die van den adel of de feudale partij;

2°. die der geestelijkheid, in de 10de eeuw als broederschap door de Cluniacenzers gesticht, eene eeuw later ruim 200 kloosters omvattende;

3°. die van het handwerk en de vrije kunsten. Van Romaanschen oorsprong, ontstonden zij in het noorden van Gallië en verbreidden zich over het gebied van den Rijn, om als zelfstandige Germaansche formatie de latere periode van bloei en ontwikkeling voor te bereiden en mogelijk te maken.

De broederschap van het kunsthandwerk kende meesters, gezellen en leerlingen en bereikte den hoogsten trap van volkomenheid in de orde der vrijmetselaars, in het korps der eminente bouwmeesters, die zonder hen niet zooveel tot stand hadden kunnen brengen. Het genie schiep aan de hand der natuur een onvergankelijk kunstwerk, maar hem ter zijde stond eene broederschap, die hem begreep en met hem voelde; die op even zeldzame als hoogst intelligente wijze uitvoerde, wat haar toevertrouwd werd. Het was, als het ware, eene school van kunstenaars, die met zelfverloochening en zelfbeheersching eene grootsche taak volbracht en eeuwenlang met steeds toenemend meesterschap in denzelfden geest werkzaam was, om het haar toevertrouwd ideaal met mathematische nauwkeurigheid in architectonische vormen weer te geven en met ongeëvenaarde volharding de innige gemeenschap tusschen kunst en wetenschap aan te toonen. Nauwelijks weergalmde de roep van den bouwmeester, of van heinde en ver stroomden de broeders te zamen, om eendrachtig het maar al te dikwijls weerbarstig materiaal in bewerking te nemen en geheel aan de macht van het menschelijk vernuft te onderwerpen.

Tacitus noemt de Germaansche woningen ellendige hutten; eerst de geestelijkheid trad op dit gebied in hervormenden en veredelenden zin op. De kloosters waren de kweekplaatsen der beschaving. Wilhelm, Abt van Hirschau, stichtte de eerste corporatie van arbeiders en in 1211, bij den bouw van den Maagdenburger dom, was deze broederschap de glorie der natie. In dienst der kolonisatie en zich onderwerpende aan de macht der kerk, trad de kunst in den beginne zeer bescheiden op. Allengs echter breidde zij hare vleugelen uit en bevrijdde zij zich van de ketenen, die haar beletten, zich vrij te ontwikkelen en als vertegenwoordigster van het rijk der idealen eene eigen gemeente te stichten.

A.J. DOMELA NIEUWENHUIS.

Volksgezondheid en volksbeschaving(*).
Na de hervorming.
V.

De wel harde maar met den tijdgeest overeenstemmende verordeningen van Hendrik VII droegen weldra de verwachte vruchten. De grooten verminderden de scharen hunner dienaren, en daar bovendien bij niet geringe beperking van den landbouw vele landlieden ontbeerd konden worden, nam de stedelijke bevolking tot overbevolking toe. Een steeds opgewekter leven vertoonde de ontluikende burgerstand.

Deze omwenteling had echter te snel plaats. Rijkdom en welvaart schiepen wel vele en velerlei behoeften, - de Engelschen gingen toen ter tijd voor weelderig en verwijfd door - maar er ontbraken overal handwerkslieden en kunstenaars. En zoodoende verhuisden daarheen uit Genua, Lombardije, Frankrijk, Duitschland en Holland tallooze vreemdelingen, om de verschillende bronnen van bestaan te bevorderen. Hierdoor werden de inboorlingen achteruitgezet, die in hunne onbeholpenheid tegen de geslepen vreemdelingen niet opkonden en door dezen vaak met smaad behandeld werden.

Zoo nam de nood der behoeftigen van jaar tot jaar toe en leidde eindelijk tot verzet. Een geweldig oproer werd onder de Engelsche werklieden te Londen teweeggebracht, dat voor de vreemdelingen zeker verderfelijk geweest zou zijn, indien de betrekkingen tusschen beide partijen minder goed geregeld waren geweest. Die volksbeweging werd daarom zonder aanzienlijke offers bedwongen, en Hendrik VIII gaf op een feestelijken gerechtsdag te Westminster den gevangenen weder de vrijheid, nadat hij de oorzaken van het misdrijf had ingezien en die door beperkende bepalingen op de vreemdelingen voortaan trachtte te voorkomen.

Dit alles had plaats in April en Mei van het gedenkwaardige jaar 1518, en gansch Londen hoopte nu weder op betere tijden, toen in Juli geheel onverwachts de zweetziekte weder uitbrak en, alle vroegere ervaringen en de zorgvuldigste verpleging trotseerende, hare offers onverbiddelijk opeischte. Zij verliep ditmaal zoo hevig en snel, dat zij de lijders reeds na twee of drie uren wegraapte; één koorts was reeds doodelijk. Zij, die 's middags nog vroolijk en wel zich bevonden, waren des avonds reeds het schimmenrijk ingegaan. De ongelukkigen werden door geene voorboden gewaarschuwd.

Dit plotseling optreden, dit moorddadig overvallen der ziekte verwekte algemeen angst en verbijstering. De angst, dat bij het overvallen der verschijnselen geene redding meer mogelijk was, vervulde ieders

(*) Vervolg van Jaarg. 1880, Dl. II, blz. 396.

gemoed met wanhoop. De talrijke nooddruftigen werden in breede rijen weggemaaid, maar ook de voornamen bleven niet verschoond; de doodsengel zwaaide zijne sikkel even onmeedoogend in de paleizen als in de schamele woningen. Anunvicties van Lucca, de geheimschrijver des Konings, bezweek plotseling, nadat hij weinige oogenblikken te voren zich erop beroemd had bij Thomas Moore, dat hij door zijn matig en ingetogen leven tot dusver verschoond was gebleven. Vele andere leden van de hofhouding bezweken en de droefenis verdrong de vreugde en den glans der feesten. De Vorst zag zijne eenzaamheid slechts afgewisseld door de berichten uit dorpen en steden, dat hier de helft, daar een derde der bevolking door de ziekte was gedecimeerd. Reeds tweemalen was Engeland door deze vreeselijke ziekte bezocht, maar nooit had zij zoovele offers gemaakt, zooveel angst teweeggebracht. Het Michaelfeest, dat in Engeland steeds met groote kerkelijke praal gevierd werd, moest uitgesteld worden; zelfs de feestelijke Kerstmis werd uit vrees voor besmetting achterwege gelaten. Eindelijk, door schrik bevangen, verplaatste de Koning zijne residentie van de eene plek naar de andere.

Die gruwel ging volle zes maanden voort, zijn vernielenden invloed te openbaren. Reeds zes weken na zijn optreden bereikte hij zijn toppunt en verbreidde hij zich van Londen over geheel Engeland.

De grootste geleerden, de uitmuntendste kunstenaars werden plotseling uit hun werkkring gerukt tot groot nadeel van wetenschap en kunst.

De ziekte bleef tot Engeland en het naburig Calais beperkt; zelfs Schotland en Ierland bleven verschoond. Deze beperking deed allerlei vermoedens over de oorzaken der ziekte opwerpen, wier vermelding bij de betere inzichten, die heden ten dage omtrent het ontstaan van epidemieën heerschen, overbodig geacht mag worden. Behalve de ruwe en weelderige leefwijze wordt genoemd de gewoonte, om zich overmatig te broeien, zoowel in kleeding als woning en slaapsteden. Maar daar ze in dat opzicht niet van andere volken verschilden, onder hetzelfde klimaat leefden, rijst de vraag, waarom zij en niet anderen, waarom zij thans tijdelijk door die plaag bezocht werden, nu zij in niets verschilden in hunne leefwijze bij vroeger, toen zij verschoond bleven. Van de verregaande onreinheid, waardoor ze berucht waren, mag evenmin te veel gezegd worden, want ook daarin verschilden zij niet veel bij vroeger en bij andere volken, die toen verschoond bleven.

Zooals gewoonlijk stond deze ziekte niet op zichzelve. Andere geesels gingen daarmede gepaard.

In 1517 was het weder eene typheuze koorts, welke in Midden-Europa, door geheel Duitschland grasseerde. Zij maakte ook vele slachtoffers.

In datzelfde jaar trad in Holland eene geheel onbekende ziekte op, die wegens hare ernstige, meestal doodelijke verschijnselen alom angst

en schrik verspreidde. Het was eene soort van kwaadaardige halsontsteking, die, als binnen de eerste acht uren geene hulp werd aangebracht, de lijders onvermijdelijk grafwaarts sleepte. De borst en de hals werden tot stikkens toe dichtgeklemd door eene benauwdheid, die, bij poozen optredende, eindelijk den dood aanbracht. Eene longontsteking was gewoonlijk het noodlottig gevolg der eerste ziekte. Trad beterschap in, dan putte eene hardnekkige wisselkoorts de laatste krachten uit.

In de behandeling hebben de Hollandsche geneesheeren zich gunstig onderscheiden. Hun degelijk inzicht en hunne spoedige hulp voorkwamen veel onheil. De kracht der epidemie werd daardoor spoedig gebroken.

Minder gelukkig waren de geneesheeren in andere landen, waar de besmetting zich uit Holland had voortgeplant. Uit eene vergelijking van de verschijnselen dezer ziekte met die van den nieuweren tijd moet men het besluit trekken, dat men hier met eene soort van keelcroup te doen had.

Veertig jaren later trad zij opnieuw in Holland te voorschijn en richtte zij o.a. te Alkmaar zulke verwoestingen aan, dat zij daar binnen weinige weken aan 200 menschen het leven kostte. De ziekte verliep toen minder snel, en de epidemie was ook van langeren duur.

Nadat de volken twintig jaren lang door een herhaald optreden van deze en dergelijke ziekten werden geteisterd, vertoonde zich een andere ziektevorm, die niet minder verwoestend op het leven inwerkte dan de vorigen en de volgenden. Deze richtte aanvankelijk de grootste verwoestingen onder de legers aan.

Om den smaad, aan Pavia den 24sten Februari 1525 aangedaan, uit te wisschen, zond Frans I, in vereeniging met Engeland, Duitschland, Rome, Genua en Venetië, een machtig leger naar Italië. De keizerlijke troepen weken, waar de Fransche helmetten zich vertoonden; slechts voor Frankrijk's vaan scheen de victorie weggelegd. Alles deed een roemrijken afloop verwachten. Slechts Napels, zwak bezet door Duitsche landsknechten en Spanjaarden, moest nog tot de overgave gedwongen worden.

Het beleg werd den eersten Mei 1528 geopend en de veldheer verpandde zijn woord van eer voor de verovering dezer sterke stad, die eens voor de Franschen zoo verderfelijk was geweest. Het was toch gemakkelijk, met een leger van 30.000 krachtvolle mannen de keizerlijken te overrompelen, en eene kleine schare Engelschen scheen slechts tot dit zegefeest opgekomen te zijn. Ook was er gebrek in de stad, ingesloten als ze was door Genueesche galeien. Er was gebrek aan drinkwater, nadat Lautrec de waterleidingen van Poggio reale had laten opgraven. En zoo begon de pest te woeden, die onder de Duitschers sinds de plundering van Rome niet had opgehouden te heerschen.

Bij deze zekerheid van den Franschen wapenroem werd het goed gevolg van deze voorbereidende maatregelen toch van lieverlede in

gevaar gebracht. De dapperheid van den even onverschrokken als beleidvollen veldheer scheen wel opgewassen tegen de kleine wisselvalligheden van den krijg. Maar toen het lange wachten de werkkracht verlamde, sloop van lieverlede eene pestilente ziekte onder hen, die aan de vèrtreffende pijlen van den zonnegod met menschelijken moed niet langer weerstand konden bieden. Het einde was, dat binnen zeven weken van het geheele strijdlustige leger slechts een hoopje van eenige duizenden, als lijken uitziende gestalten overbleef, bijna onmachtig, de wapens te dragen en de stem van de zieke aanvoerders te volgen. Den 29sten Augustus werd het beleg opgeheven, nadat de heldhaftige Lautrec, door moedeloosheid en ziekte neergedrukt, vijftien dagen vroeger den geest had gegeven. De rest van het leger trok onder donder en plasregens af, werd voor een goed deel door de keizerlijken gevangen genomen, en slechts weinigen zagen het vaderland weder.

Dit beleg verwekte in Frankrijk meer onheil dan de nauwelijks doorgestane krijg van Pavia, want omstreeks 5000 Fransche edellieden, deels uit de beroemdste huizen, kwamen onder de muren van Napels om. En nog verder reikend waren de gevolgen, want door deze mislukking vielen alle nog hangende plannen, om de Fransche heerschappij aan gene zijde der Alpen te handhaven, in duigen. De drijfveer van deze gebeurtenis te kennen, is van te meer beteekenis, omdat zij tot het gebied van het geneeskundig onderzoek behoort.

Terwijl de Franschen en Zwitsers aan het noodige voedsel gebrek hadden, gingen zij zich te buiten aan het gebruik van vruchten, die ze in overvloed slechts voor het grijpen hadden. Ze werden door koortsen overvallen, gepaard met hardnekkige diarrhee, die weldra tot uitputting leidde. De lucht was verpest door de lijkenlucht en allerlei onreinheid. De afgraving van de bronnen bij Poggio reale, op bevel van Lautrec, om tot de overgave te nopen, werd eene bron van onheil voor de belegeraars zelven. Want het water had geen anderen uitweg dan de vlakte van het legerkamp zelve, die tot een moeras gedrenkt werd, waaruit stinkende dampen opstegen. Onder lauwe Zuidwestenwinden nam de ziekte in uitgebreidheid en hevigheid toe. De wachters konden niet langer dienst doen, zoo gezwollen waren hunne beenen, en uitgeput op hunne posten liggende, werden zij door de buitzieke Napolitanen uitgeplunderd. Drie weken lang zwaaide de doodsengel zijne zeisen. Bij hoopen lagen de lijken tusschen de zieken en zieltogenden te rotten. Aan orde en krijgstucht viel niet te denken, daar ook eene massa aanvoerders waren weggemaaid. Frankrijk's wapenroem was getaand en zijne trotsche vanen bogen zich voor het geheimzinnig spooksel van de legerziekte.

Intusschen had de ziekte zich ook overgeplant op de Venetiaansche galeien onder Pietro Lando, en zoo werd de zoo roemvol aangevangen onderneming van alle kanten door het ongelukkig gesternte van het jaar verijdeld.

Ofschoon over het wezen der ziekte geene zekerheid was verkregen, is het vermoeden niet ver, dat ze een vlektyphus is geweest. Althans in 1528 werd Italië door een boosaardigen vlektyphus bezocht. Deze richtte door het geheele land verschrikkelijke verwoestingen aan en vervolgde zelfs de inboorlingen op hunne vlucht naar 't buitenland.

Bij het opsporen van de oorzaken der ziekte was de meening weder algemeen verspreid, dat Spanjaarden van Moorsche afkomst en Joden uit Duitschland bij nacht in de stad waren geslopen en het water in de nabijheid van het legerkamp hadden vergiftigd. Anderen weder beschuldigden Italiaansche apothekers, in de artsenijen der Fransche ridders gift gemengd te hebben.

Hoe smartelijk voor de Franschen het verlies van zulk een aanzienlijk leger was, zoo waren hun toch nog veel grootere onheilen in hun vaderland beschoren. De duistere macht, die geheel Europa bedreigde, spotte met elken afstand, met alle grenzen; zij tastte ook het Fransche volk in zijn innerlijk leven aan, terwijl zijne krijgshaftige jeugd voor Napels versmachtte.

De koude van het voorjaar en de natheid van den zomer van 1528 bedierven den oogst, en zoo brak in geheel Frankrijk een hongersnood uit, die door zijn duur nog ernstigere verwoestingen aanrichtte dan die tijdens Lodewijk XI. Want het misgewas herhaalde zich vijf jaren achtereen. 't Scheen, of de seizoenen in de war waren geraakt. De lente was guur, de zomer kil en nat, en de herfst en winter boden slechts laffe, nevelige dagen aan. De ellende en het gebrek klommen van jaar tot jaar. Geheele legers bedelaars liepen het land af, al plunderende en roovende, maar, als gewoonlijk, eene verderfelijke ziekte achterlatende.

Reeds in de eerste jaren was de voorraad levensmiddelen zoover opgeteerd, dat men uit eikels brood bereidde en allerlei onschadelijke wortels opzocht, om den honger te stillen. Zonder dak, als geraamten uitgeteerd door de ellende, dwaalden de ongelukkigen langs de straten en wegen, om ten laatste, verlaten door het menschelijk medelijden, op mestvaalten en in stallen te versmachten. Grootere steden sloten voor hen de poorten, want de stichtingen van Christelijke liefde waren niet bij machte, hun voedsel of onderkomen te verleenen. Slechts enkele gelukkigen mochten dit voorrecht genieten in de kloosters van barmhartige zusters. Geel als perkament van den honger, gezwollen als krengen door de ontmenging der vochten, werden die spookgestalten door ieder als de pest geschuwd.

Het eerst trad eene nieuwe ziekte op Franschen bodem op, waaraan men den eigenaardigen naam van trousse-galante(*) gaf, omdat zij bij voorkeur onder jeugdige en krachtige mannen hare offers zocht. Zij bestond in eene zeer heete koorts, die de aangetasten binnenkort, soms binnen weinige uren, den dood ten prijs gaf, terwijl de herstel-

(*) *Trousser* in de verouderde beteekenis van plotseling doen sterven.

lenden hunne haren en nagels moesten opofferen en wegens den grooten afkeer van vleesch de verzwakking lang aanhield. Groote ontmenging der vochten had plaats en het ingewandslijden bleef als een onvermijdelijk gevolg lang voortbestaan.

In de jaren 1545 en 1546 vertoonde de ziekte zich nogmaals in Savoye en een groot deel van Frankrijk. Twee beroemde geneesheeren hebben haar wezen en verloop toen beschreven. Zij verliep zeer snel, want binnen drie dagen bracht zij den dood. De aangetasten werden door eene onverdraaglijke hoofdpijn en zwaarte in het lichaam overvallen, die hun weldra het bewustzijn ontnam, zoodat zelfs de sluitspieren hare diensten weigerden, of eene voortdurende slapeloosheid werd door eene hevige koorts gevolgd, die de lijders zoo verward maakte, dat men ze dwangbuizen moest aanleggen. Bij een gunstigen uitgang vertoonde zich een uitslag of werden groote hoeveelheden ingewandswormen ontlast.

De ziekte was niet minder besmettelijk dan de pest. Met gunstig gevolg werden ruime aderlatingen aangewend.

Niet verwonderen moeten de opgaven der geschiedschrijvers, welke vermelden, dat Frankrijk in 1528 en volgende jaren het vierde deel zijner bevolking door hongersnood en ziekten verloor. De gevolgen daarvan waren echter voor dat land niet minder gewichtig. Want Frans I zag in, dat van zijn hard beproefd volk geene nieuwe offers geëischt konden worden. Daarom zag hij van zijne ontwerpen af, om zijne macht verder uit te breiden, en bewilligde hij in den ongelukkigen vrede van Kamerrijk op den 5^{den} Augustus 1529.

Wie, volgens deze feiten, het beeld van Europa in het jaar 1528 en de volgende jaren zich voor den geest brengt, zou gereedelijk tot de meening overhellen, dat dit werelddeel door eene giftige atmosfeer doortrokken was geweest, die van plaats tot plaats, van land tot land dood en verderf over de volkeren bracht. In duizenderlei vormen traden de geesels op, grepen de menschen aan, beangstigden hunne gemoederen. Daarbij kwam de ontevredenheid der wereld, de doodelijke haat der partijen. 't Scheen, alsof alle menschelijke aangelegenheden in dezen reusachtigen strijd samentroffen en in eene verwoestende ontbinding alle sporen van een vroegeren tijd teloorgingen.

Nog heviger dan vroeger had Engeland te lijden. Want hier brak in de laatste dagen van Mei des jaars 1529 de zweetkoorts uit en wel te midden van het volkrijkste deel der hoofdstad, om vandaar zich snel over het koninkrijk te verbreiden en zoo voor alle volken van noordelijk Europa een schrikbeeld te worden, als nauwelijks te voren eene volksziekte aanbood. Zij trof met even scherp zwaard hare offers en zwaaide hare sikkel even snel als elf jaren vroeger. Tusschen gezondheid en dood was slechts eene spanne tijds, nauwelijks vijf of zes uren. Zij beroerde niet minder dan vroeger het maatschappelijk leven; de gerechtsdagen werden geschorst; zelfs de viering van den gewichtigen en

zoo geliefden Johannesdag moest achterwege blijven. Aan het hof werd het weder eenzaam en angst en vreeze bekropen Vorst en hovelingen, doordien de dood ook in die kringen rondwaarde. De Vorst verliet daarop de hoofdstad en doolde half waanzinnig van de eene plaats naar de andere, om ten laatste in Tytijnhangar gelaten zijn lot af te wachten, omringd door zijne gemalin en enkele vertrouwden en bewaakt door zijne lijfartsen. Groote vuren werden gestadig om het kasteel gebrand. De met bloed geschreven wetten en verordeningen van dien tijd en hare geweldige uitwerkselen schenen niet in staat geweest te zijn, om de gemoederen voor dezen geesel af te stompen. De lange reien doodsprocessies, die dagelijks langs de straten zich bewogen, deden de harten van vorst en bedelaar evenzeer bloeden.

Als naar gewoonte kwam deze geesel niet alleen, maar had in zijn gevolg gebrek en duurte, waardoor weder duizenden op de doodsponde werden uitgestrekt. En men zou hetzelfde als in Frankrijk hebben beleefd, ware niet de korenhandel eenigszins te gemoet gekomen.

Toen men de rampen dezer jaren kon overzien, kwam men tot de overtuiging, dat hier dezelfde oorzaak aan de ziekte ten grondslag lag als destijds in het Fransche leger bij Napels en later in Frankrijk: slechte gesteldheid van den bodem en luchtbederf. Maar natuurlijk werkten nog honderden andere omstandigheden mede, die nu hier dan daar weer op den voorgrond traden, om de ziektekiemen tot ontwikkeling te brengen en voort te planten. Onder dezen werd aan kosmische invloeden, zooals destijds gewoonlijk, niet de minste beteekenis gehecht: langdurige droogte, afgewisseld door stortvloeden van regen. In Italië hadden schrikbarende overstroonoingen plaats. De Tibervloed van 1530 deed 12000 menschen in het element omkomen. Duitschland was vooral in 1528 rijk aan meteorologische verschijnselen: kometen in ongewoon aantal, afgewisseld met den val van meteoren; 1529 had een zachten winter, rijk aan regen en dus geschikt voor de ontwikkeling van organische kiemen. In den zomer viel zooveel regen, dat geheele streken onder water stonden. In Zuid-Rijnland heerschte hongersnood. De armen liepen bij hoopen het land af, plunderende en roovende. In het zandige Noord-Duitschland was het misgewas wel geringer, maar de nood wegens de duurte niet minder, zoodat het aantal zelfmoorden schrikbaarlijk toenam, een overigens zeldzaam verschijnsel in die dagen.

In Duitschland was Hamburg de eerste plaats van het vasteland, waar de zweetkoorts zich vertoonde. De geesel verscheen daar den 25sten Juli op een schip, inde haven uit Engeland aangekomen. En voordat de geleerden tot bewustzijn van haar aard kwamen, had zij reeds binnen 22 dagen 1100 offers gemaakt. Maar toen was ook de groote hevigheid der ziekte geweken, ofschoon daardoor toch in het geheel omstreeks 2000 menschen werden weggeraapt.

Vóórdat deze maand verloopen was, vertoonde zij zich in Lübeck. Zij

richtte ook hier groote verwoestingen aan onder krachtige en jeugdige gestellen.

Weder eene maand later verschrikte zij de bevolking van Stettin en verscheen wel het eerst onder de hovelingen van den Hertog, waarbij zelfs de Hertogin den tol moest betalen. Één week was beslissend voor de bewoners.

Tegelijkertijd werd Dantzig ernstiger bedreigd. Binnen vijf dagen zouden hier van 3000 tot 30000 menschen door de ziekte grafwaarts zijn gesleept. Augsburg, Keulen, Straatsburg, Frankfort en andere plaatsen van Duitschland kregen van haar een kort bezoek, dat echter zijne bloedige sporen op de bevolkingen achterliet.

Opmerkelijk, dat Nederland, zoo nauw in handelsbetrekking met Engeland, eerst vier weken later door dien geesel bezocht werd. Te Amsterdam vielen den 27sten en te Antwerpen den 29sten de eerste offers. Binnen weinige dagen was het geheele gebied van het toenmalige Holland door de ziekte aangetast. Alkmaar en Waterland bleven verschoond.

Ook hier evenals elders, buiten haar oorsprong, toefde de ziekte slechts weinige dagen.

In Denemarken werden genoegzaam terzelfder tijd Kopenhagen en Helsingör hevig door de ziekte overvallen, die ook hier slechts de sterksten aantaste en wegraapte.

Het Scandinavisch schiereiland kreeg ook zijn deel, waarbij 's Konings broeder, Magnus Erikson, onder anderen den dood vond.

Ook Litthauen, Polen, Lijfland en Rusland zou ze niet onbezocht hebben gelaten, ofschoon de kronieken daaromtrent niets zeker bericht hebben.

Het allerlaatst was Zwitserland aan de beurt. Bazel was hier de eerst aangetaste plek, vanwaar uit de ziekte zich over Solothurn en Bern en verder over het geheele land verspreidde.

Zoodra de geesel het vasteland had betreden, gingen als een loopend vuur van mond tot mond de schrikwekkendste verhalen van de ongehoorde kwellingen der zieken en de zekerheid, waarmede zij den dood te gemoet snelden. De zinnen werden bevangen door den schrik en de verbeelding vergrootte de kwaal, die als een jongste gericht het menschdom scheen te overvallen. Allerwegen was de naam van de ziekte op de lippen; elke koorts werd reeds met den naam van Engelsch zweet begroet; zoo had die demon aller verbeelding bevangen. Daarbij kwam de ongelukkige waan, dat, wie door de ziekte aangetast, den dood wilde ontgaan, vier en twintig uren lang moest zweeten. Zoo werd ieder, die ongesteld werd, onder dikke veeren bedden als 't ware bedolven; een groot haardvuur werd aangelegd en het vertrek als het ware hermetisch gesloten. En opdat de ongelukkige zieken dien broeienden last niet van zich zouden afwerpen, gingen de gezonden zich op de dekbedden leggen, om hen te beletten eene vin te verroeren, zoodat

zij ze vaak den verstikkingsdood te gemoet voerden. De angstige verbeelding had sommigen zoo bevangen, dat zij in den waan van door de ziekte bezocht te zijn, zich te bed begaven, om door angsten gemarteld den dood te vinden. Anderen vervielen tot eene moedeloosheid, die alle werkkracht verlamde en hen tot ware fatalisten maakte.

Om deze gemoedsgesteldheid te kunnen begrijpen, moet men zich voor den geest brengen de ernstige gebeurtenissen, die in Duitschland destijds plaats hadden. Twaalf jaren vroeger was het reuzenwerk der Reformatie door den grooten Duitscher aangevangen en tot dusver door de ongeëvenaarde volharding van Luther en zijne medestanders zegenrijk volbracht. De opgewektheid kende geene grenzen. Wel vatte in steden en dorpen de nieuwe leer wortel, maar overal woedde de doodelijke haat der partijen en, zooals dit in tijden van zulk eene hartstochtelijke onrust pleegt te geschieden, maakte de zelfzucht aan beide zijden zich van de geestvervoering meester en greep de fakkel des geloofs, om voor hare onzuivere bedoelingen de wereld in vuur en vlam te zetten. Reeds in 1521, toen Luther nog achter de muren van den Wartburg in stilte leefde, staken de valsche profeten het hoofd op, om het werk, welks beteekenis zij niet begrepen, zonder den grooten meester, zonder het wezen van den tijdgeest te begrijpen. De heftigste hartstochten brachten zij in beweging en niet in staat zichzelven te bedwingen, werden zij brandstichters en beeldstormers. Spoedig daarop brak de onzalige boerenoorlog uit, een gevolg van eeuwenoude willekeur en verdrukking. Het is hier niet de plaats, om deze verschrikkelijke gebeurtenis in bijzonderheden uit te werken. Genoeg zij 't te herinneren, dat de slag van Frankenhausen op den 15^{den} Mei 1525 en Münzer's veroordeeling daarna het slot van deze bloedige gebeurtenis vormden. Maar de naweeën bleven nog jaren onder de bevolking zichtbaar. De neerslachtigheid werd vermeerderd door den overal heerschenden geest van vervolging, waarmede men hoopte de nieuwe leer te zullen uitroeien. Nog terwijl het Engelsch zweet woedde, werden te Keulen twee Protestanten verbrand. Te Mechelen, Verdin en Parijs sloegen nog de vlammen van dezelfde brandstapels omhoog, wier gloed het oude geloof tegen de pest der gedachtevrijheid zou beveiligen. Doodvonnissen van Wederdoopers waren ook in Protestantsche landen iets zeer gewoons.

Bij al die beroerten kwam de schrik voor de barbaren van het Zuiden, die reeds Hongarije onder hun Sultan Soliman veroverd hadden en, terwijl het Engelsch zweet in de Donaulanden uitbrak, Duitschland dreigden te overstroomen. Het was een tijd van ellende en tranen, waarin nauwelijks de moedigsten zich staande hielden.

De belegering van Weenen ving den 22sten September aan, nadat de Engelsche ziekte in deze hoofdstad was uitgebroken. Maar het inwendig gevaar werd over het hoofd gezien, om den buitenlandschen vijand het hoofd te kunnen bieden. Met ongeëvenaarde dapperheid werd de

stormloop der Turken afgeslagen en den 15den October trok Soliman met zijne legerscharen af, nadat de ziekte ook onder zijne troepen hevig had rondgewaard.

In hunne bekrompen opvatting van menschelijke ongerechtigheid en goddelijke rechtvaardigheid waren de ijveraars weder dadelijk gereed, om de ziekte als eene straffe Gods voor hunne tegenpartijen te beschouwen. Vooral waren het de Papisten, die de Engelsche pest als eene straf voor de ketterij en eene openbare waarschuwing tegen het zegevierende Lutherdom voorhielden. Inzonderheid te Hamburg, waar het optreden der ziekte het opheffen der kloosters schier op den voet was gevolgd, waren de zieners erop uit, de goê gemeente met dien geesel schrik en vrees aan te jagen. Maar ook overal elders wisten de heethoofden verband tusschen ketterijen en ziekte te vinden. En waar zij de ziekte niet tot hun dienst hadden, moesten de brandstapels de plaats innemen van de straffende hand Gods.

En de geneesheeren met hunne kennis en wetenschap? Helaas, zij vermochten weinig tegenover die ijveraars voor het geloof. Ook hier stonden zij gewoonlijk weerloos, voedsel gevende aan den volkswaan, dat broeien tot stikkens toe het panacée was. In hun eigenwaan voerden de meer verlichten een verderfelijken strijd over de beste wijze van genezen, zonder eenige andere vrucht, dan dat ze het weinigje vertrouwen verloren, dat ze nog bij het publiek bezaten. Hemelhoog werd een zoogenaamd ‘Nederlandsch regiment’ aanbevolen en tegen goud betaald, welke methode bestond in eene zweetkuur van een etmaal. Toen men ten laatste van die dolle zweetkuren afzag, namen ook de verschijnselen in hevigheid en daarmede de sterfgevallen af. Misschien kwam men wel wat laat tot die ontdekking; misschien ook was de kracht der ziekte reeds voor een goed deel gebroken.

In latere jaren en eeuwen bezocht deze ziekte nog meermalen het menschdom en richtte er minder of meer verwoestingen onder aan. Van lieverlede verloor ze echter, onder de betere hygiënische omstandigheden, die de voortgaande beschaving in 't leven riep, haar kwaadaardig karakter, om ten laatste, als zoodanig, met andere plagen van dit aardrijk te verdwijnen.

Maar nevens haar traden weer zooveel andere, zooveel hevige ziekten op, dat zij haar vaak in de schaduw stelden en vele bevolkingen opnieuw in ellende dompelden. Enkele van de voornaamsten zullen wij hier nog kortelijk in hare sociale beteekenis trachten te schetsen.

De bubonenpest der 15de eeuw was in deze eeuw geenszins geweken; zij trad slechts vermomd en naar den genius epidemicus gewijzigd op als vlektyphus. Heeft deze in Italië, zijne bakermat, zoo groote verwoestingen aangericht, in de jaren 1555 en 56 kwam hij daar weer

in al zijne hevigheid te voorschijn. Vermoedelijk werd ze met koopmansgoederen naar Venetië overgebracht en vandaar naar Pavia, waar hij op 't laatst van Mei 1555 als echte bubonenpest optrad, ofschoon tevens de vlektyphus daar voorkwam. De bijgeloovige meening, dat de ziekte door luchtvergiftiging ontstaan en voortgeplant zou zijn, vond algemeen ingang. Terwijl de geleerden over de besmettelijkheid en de oorzaken van de besmetting aan het twisten waren, deed de practische zin van het Venetiaansche volk het recht aan de voortplanting der besmetting door de aanzienlijke handelsbeweging wedervaren, die van uit het Oosten genoegzame bronnen aanbood. Reeds in 1540 had Nicolaas Massa de pestaangelegenheid als een onderwerp van staatszorg geschetst, maar eerst Victor de Bonagentibus komt de onsterfelijke verdienste toe, de leer der besmetting in al hare duidelijkheid voorgesteld te hebben. Maar lang, zeer lang duurde het, eer die theorie onder de geleerden en de volksleiders ingang vond, daar men om verschillende redenen het beter achtte, om het volksgeloof te voeden, dat de ziekte eene straffe Gods was. Luther's toespraak tot het volk, dat meesterstuk van volksverlichting, moet veel hebben bijgedragen, om dien volkswaan op te heffen. Ook gingen de oogen der meer verlichten onder 't volk open, toen ze zagen, dat de drijvers van de straftheorie niets onbeproefd lieten, om juist door besmettingsmiddelen den geesel voort te planten. Luther noemt ze ‘böse pestilenzische Leute, Mörder und Bösewichter’, en leverde ze over aan de volle gestrengheid der overheid.

Ook de volgende jaren waren niet misdeeld van ernstige epidemieën. De vlektyphus brak in Spanje, Oostenrijk, Italië en Frankrijk met nieuwe hevigheid uit en maakte offers bij tienduizenden en honderdduizenden. Die herstelden, werden vaak door gevaarlijke naziekten aangetast, die op hare beurt den kerkhoven voedsel gaven. Opmerkelijk wordt de ziekte niet besmettelijk genoemd, althans niet in den zin van de besmettelijkheid der pest, want hier en daar werden slechts enkele leden van een gezin aangetast. De oorzaak der ziekte werd voornamelijk in de weersverandering gezocht.

Maar 't jaar 1556 was voor Nederland de aanvang van eene verschrikkelijke toekomst. In dat jaar openbaarde zich langs de kusten van ons land de gevreesde scheurbuik, welke in hare kwaadaardigste vormen zich op de schamele bevolking wierp en hevige verwoestingen daaronder aanrichtte. Eene niet minder verschrikkelijke ziekte paarde zich bij sommige der aangetasten daaraan, namelijk de zoogenaamde krieuwelziekte, beiden uit dezelfde oorzaken voortgekomen: het gebruik van slecht voedsel, de huisvesting op een drassigen bodem en gemis van behoorlijke huidreiniging.

En alsof dit alles nog niet genoeg ware, daar breekt in 1557 met verwoede heftigheid de bubonenpest onder de bevolking uit, waardoor voornamelijk de bevolking van Delft gedecimeerd werd. Zij ving in

Juni van dat jaar aan, bleef den volgenden winter nog stand houden en duurde tot Mei 1558 voort, soms 100 offers daags makende. Naar beweerd wordt, zou de ziekte daar meer dan 5000 lijders naar het graf hebben doen brengen. De pestbuilen, in de nabijheid der oogen gezeteld, tastten dezen gewoonlijk aan en deden ze onherstelbaar verloren gaan.

De zieken, die meestal aan kwakzalvers waren overgelaten, vielen vaak als offers der onzinnigste uitputtende behandeling.

Ook Leiden moest zijne offers leveren. Men verhaalt schrikkelijke feiten van de zelfzucht der doodgravers, die de muren der huizen met de smetstoffen der pestlijders zouden ingesmeerd hebben, om bij het uitbreken der ziekte aldaar na de ontvolking der woningen in het bezit ervan te komen.

Maar de overstroomingen, waaraan ons land in die jaren blootstond, gepaard aan de fanatieke beroeringen der Wederdoopers, hebben de bevolking met nieuwe rampen bedreigd, waardoor wederom oude plagen het hoofd opstaken en ontzaglijke offers vroegen.

De pest deed inmiddels hare rondreis door 't zuiden en westen van Europa, nu eens naar Midden-Europa zich voortplantende, dan weder meer oostwaarts gelegen landen bezoekende. Overal zwaaide de dood zijne sikkel met eene verwoedheid en onverbiddelijkheid, waarvan de overvulde kerkhoven de getuigen waren.

In 1573 werd Haarlem hevig door de pest bezocht, terwijl de stad den geheelen winter, van 13 December 1572 tot 13 Juli 1573, door de Spanjaarden belegerd werd. In de stad heerschte een verschrikkelijke hongersnood in verband met alle bekommernissen van een buitengewoon strengen winter. Gedurende het geheele beleg hadden de Spanjaarden, deels door de dapperheid der belegerden, deels door de koude, maar vooral wegens ziekten, meer dan 10000 man verloren. De ziekte plantte zich al spoedig naar Rotterdam over, waar Willem van Oranje in 1574 het slachtoffer ervan werd en een tijdlang in doodsgevaar verkeerde, toen de vrees voor besmetting ieder, zelfs zijne bedienden, van hem verwijderde en hij vaak van alle menschelijke verkeer afgesloten was. Hij deed de ziekte te Leiden op. De ziekte kostte te Leiden aan 6000 menschen het leven.

Den Briel en Delft waren spoedig aan de beurt, want reeds in November 1573 had de ziekte haar toppunt bereikt. De landlieden, die wegens de roofzucht van den vijand naar de steden waren gevlucht, werden voornamelijk door de ziekte aangegrepen. Zij hadden hun intrek in de kerken en kloosters genomen, waar de ziekte hevige verwoestingen onder hen aanrichtte. In het St.-Clarakloosters te Delft stierven binnen weinige dagen 600 menschen. De ziekte droeg hier meer het kenmerk van legertyphus.

Van deze en dergelijke ziekten hadden intusschen de bewoners van Nederland gedurende den door hen zoo roemrijk bevochten bevrijdingskamp niet minder dan de Spanjaarden te lijden. Onder anderen mis-

lukte de aanslag, dien men in 1574 op de Nederlandsche vloot deed, reeds voor zijne uitvoering, omdat op de Spaansche met 15.000 man bezette Armada de roode loop uitbrak en een groot deel van het leger, waaronder den Admiraal zelf, wegraapte.

Deze eeuw kenmerkte zich nog door eene andere plaag, die groote verwoestingen in sommige deelen van Europa aanrichtte en veel ellende onder de bevolking teweegbracht, namelijk pernicieuze anderdaagsche en derdedaagsche koortsen. Ze traden vooral in regenachtige jaren op en vatten post op een moerassigen bodem. Ze traden meestal als naziekten van pestepidemieën op. Ze overvielen de reeds uitgeputte lijders, die, van de pest genezen, aan haar de laatste krachten moesten geven. Onder hevige stuipen lieten velen het leven. De geneeskundige geschiedboeken getuigen van verscheidene epidemieën, die in verderfelijkheid soms bij de pestepidemieën niet behoefden achter te staan. Met het typische karakter van afgaande koortsen gingen zij van allerlei andere verschijnselen vergezeld, die nu eens als borstvlies-, dan als buikvlies-, dan weder als hersenvliesontstekingen zich kenmerkten.

De pestepidemieën van de jaren 1575 en 1577 waren in zoover belangrijk voor de geschiedenis der beschaving, dat toen, vooral door Italiaansche geleerden, de contagieuziteit der ziekte onweersprekelijk werd aangetoond en vandaar uit ook de destijds meest gangbare sanitaire maatregelen van staatswege werden ingevoerd en streng toegepast. Vooral den gezondheidsraad van Milaan komt lof toe voor zijn goed inzicht en zijne groote werkzaamheid op dit gebied. Eene menigte verordeningen werden vastgesteld, om het inbrengen van de ziekte aldaar te voorkomen; strenge straffen werden op elke overtreding gesteld. Vaderlandlievende mannen uit de edelste familiën wedijverden in de zorg voor de bewaking der poorten en het nazien der passen van de binnenkomenden. Aan reizende kooplieden werd de toegang tot de stad ontzegd en die besmet de poorten was doorgeslopen, werd met den dood gestraft. De bevolking werd door de zorg der regeering steeds van alles onderricht, wat strekken kon, om de ziekte te voorkomen, en men hield haar voor oogen, dat de zoo strenge bepalingen slechts de bevordering van het algemeen welzijn ten doel hadden. Vóór het uitbreken der ziekte was het ieder verboden, van woning te verwisselen, en opdat niet de bedelaars en de ellendige bevolking de ziekte zouden voortplanten, als deze binnen de muren was gedrongen, werden zij op staatskosten overgebracht en verpleegd. Zeer strenge straffen werden gesteld op de vroegere gewoonte, om de deuren en muren der huizen met vuile zalven te besmeren, in de hoop dat de bewoners daaruit zouden vluchten en hun goed en have aan de roofzieken zouden prijslaten. Die dringende en veelvuldige werkzaamheden der openbare macht deden vele processen schorsen, terwijl vele gevangenen vrijgelaten werden. Toen eindelijk wegens het groot aantal

zieken de hospitalen dreigden overvuld te worden, werden ziekenbarakken gebouwd en in de nabijheid dier hospitalen geplaatst Eene wet verbood den uitvoer van levensmiddelen, eene andere, veelvuldig ontdokene en daarom vaak herhaalde, verbood vrouwen en kinderen, om op straat te gaan, en slechts aan een mannelijk lid van het gezin was het geoorloofd, eenmaal daags zich op straat te begeven, ten einde in de behoeften van het gezin te voorzien. Huizen, waarvan bewoners nog gezond waren, mochten echter niet eigenmachtig gesloten worden, ten einde het publiek niet onnoodig bezorgd te maken.

Deze quarantaine der geheele stad en der omliggende plaatsen begon den 29sten October 1576 en werd, daar zij wegens slechte toepassing weinig nut deed, op den 6den December nog strenger gemaakt. Eerst den 23sten Maart van het volgende jaar, toen de epidemie als geweken kon beschouwd worden, werd zij opgeheven. Aan hare strenge toepassing, zegt men, is het vooral te danken, dat de ziekte niet grooter onheil teweeggebracht en niet langer geduurd heeft.

Voor en tijdens de epidemie waren onderzoek-stations opgericht, wier beambten elken morgen de woningen binnentraden, om naar den welstand der bewoners te informeeren en bij ziekte den noodigen raad en de vereischte hulp te doen verleenen door een van de 33 wijkdokters. Aan de armen werden tevens levensmiddelen uitgereikt. Vóór het bezoek der geneesheeren mocht niemand het huis verlaten. Nadat op den 1sten Februari het vrije verkeer was afgekondigd, werd eerst nog eene quarantaine van 14 dagen vastgesteld, omdat het gerucht liep, dat den 26sten Februari de pest in de nabijheid van Brescia was uitgebroken. Zelfs na de opheffing der quarantaine op 23 Maart was het nog een tijdlang verboden, herbergen te bezoeken, en mochten slechts vrouwen en kinderen beneden 10 jaren ter kerke gaan. Eerst op den 2den Mei hield men eene algemeene dank-processie, doch sloot daarvan de bewoners van aangetaste huizen uit.

Van den 6den Mei af werden, op last van den gezondheidsraad, 14 dagen lang onder toezicht van zijne beambten de kleedingstukken der bewoners van de aangetaste huizen gereinigd en op staatskosten alle besmette woningen gewit en gezuiverd. Hierbij bleek, dat in 4606 gezinnen, in 8953 vertrekken gehuisvest, pestlijders waren geweest.

Deze maatregelen, welke een hedendaagsch staatstoezicht tot eer zouden strekken, getuigen van het goed inzicht en den ijver van den Milaneeschen gezondheidsraad.

Het goede voorbeeld van Milaan werkte gunstig terug op andere steden van Italië, waar min of meer dergelijke maatregelen werden genomen. Strenge afzondering der lijders van de gezonden, reiniging en ontsmetting der besmette huizen werden genoegzaam overal ingevoerd. Te Venetië echter, waar alle voorzorgsmaatregelen achterwege bleven, bezweek ongeveer ¼ der bevolking aan de ziekte. Terwijl de miasmatici en contagionisten daar over het wezen der ziekte streden,

werden genoegzaam alle sanitaire maatregelen verzuimd en martelde men de ongelukkige lijders door allerlei zonderlinge geneesmethoden.

Behalve de in vele landen inheemsche syphilis en enkele plaatselijke epidemieën van kwaadaardige koorts hebben de geschiedkundige jaarboeken tot het jaar 1580 weinig bijzonders aangaande de ziektegesteldheid van het menschdom opgeteekend. Toen echter stak de pest weder het hoofd op in verscheiden landen. Te Parijs zou ze toen 40.000 menschen hebben weggeraapt; in Duitschland en te Caïro heeft zij eveneens ontzaglijk veel offers gemaakt.

Maar tegelijker tijd vertoonden zich hier en daar eene doodelijke influencia en krieuwelziekte. Twee jaren later was het weer de roode loop, die in wijde kringen zich vertoonde. Nogmaals twee jaren later, in 1585, werden weder verscheiden streken van Duitschland door typhusachtige longontsteking bezocht, die alle geneesmethoden weerstond en de lijders binnen 4 à 6 dagen grafwaarts sleepte.

En zoo liep deze eeuw ten einde onder afwisselende epidemieën van typheuze koortsen, gewijzigd naar plaats en weersgesteldheid, nu eens gepaard met pokken, dan met roosachtige aandoeningen, maar steeds eene ziekelijke aandoening van het bloed- en zenuwleven.

De geheele 16de eeuw kenmerkte zich door dit typheuze karakter der ziekten. De pest woedde onder deze mom in de meest uitgestrekte deelen der wereld en richtte ten gevolge van onkunde en zorgeloosheid onnoemelijk veel schade aan. Syphilis, scorbut en zweetziekte kwamen ons aan de wieg dezer eeuw tegemoet en vertoonden weldra hunne vinnige verwantschap met den vlektyphus.

Niettemin is het onzen lezers duidelijk geworden, dat de schommelingen in het zieke leven der volken tegen het einde dezer eeuw overging en in een ander ziektekarakter, welks volledige ontwikkeling wij eerst tegen het einde der 17de eeuw als zoogenaamd erysipilateus karakter duidelijk zullen leeren kennen.

Deze eeuw is echter met al hare rampen niet onvruchtbaar geweest voor de volgende geslachten, die bloot zouden staan aan de martelingen, door de geesels van die dagen toegebracht. De verlichten onder de artsen, waaronder die in Italië, Spanje en Nederland, hebben de zege behaald, door hunne meening van de contagieuziteit en de naaste oorzaken van hare verbreiding kenbaar te maken en bij het meer verlichte deel van 't volk ingang te doen vinden. Dit leidde tot doeltreffende sanitaire voorzorgsmaatregelen van staatswege en legde den grondslag tot eene meer rationeele behandeling der zieken.

S. S^{r}. CORONEL.

Letterkunde.

Een keizer en zijn lieveling.

De Keizer. Roman van Georg Ebers. In het Nederlandsch bewerkt door Dr. H.C. Rogge. Twee deelen (Amsterdam, Y. Rogge; 1882). Antinoüs. Roman van George Taylor. In het Nederlandsch bewerkt door J. van Loenen Martinet (Amsterdam, Y. Rogge; 1882).

Het denkbeeld, de twee hierboven genoemde romans met elkander in verband te brengen en aan eene vergelijkende beoordeeling te onderwerpen, mag volstrekt niet op oorspronkelijkheid bogen. De vertaler van *Antinoüs* maakt in de Voorrede op beider onderlinge overeenkomst opmerkzaam, en de uitgever heeft zorg gedragen, dat zij voor het oog sprekend op elkander gelijken zouden. In Duitschland, waar de twee boeken het levenslicht aanschouwden, zijn ze reeds meer dan eens in één adem genoemd. Zal ik mij door de overweging hiervan laten weerhouden van de gelijktijdige behandeling? Veeleer beschouw ik het als eene gelukkige beschikking, dat *De Keizer* langer, dan anders betamelijk zijn zou, op mijne schrijftafel is blijven liggen en nu met *Antinoüs* ten tooneele kan worden gevoerd, bij wien hij van nature behoort en met wien de openbare meening hem zoo te recht verbindt. Het publiek wacht niet op het oordeel van ‘de recensenten’, om een roman van Ebers ter hand te nemen. Er is dus door het stilzwijgen van *De Tijdspiegel* geen kwaad gesticht. Zou dan wellicht *De Keizer* reeds door *De Burgemeestersvrouw* zijn verdrongen? Indien het zoo ware, dan zou het, ook in het belang van Ebers, te wenschen zijn, dat hij weer op den voorgrond kwam. Dus ook van deze zijde geen bezwaar tegen mijn plan, dat ik dan nu ook maar zonder verdere voorafspraak zal gaan uitvoeren.

Beginnen wij met het ons duidelijk te maken, wat deze twee romans van den grooten hoop onderscheidt en met elkander in betrekking brengt. Allereerst het feit, dat zij beiden geschreven zijn door een universiteits-professor. Ten aanzien van Ebers is het bekend, dat hij dit ambt bekleedt. Maar ook ‘George Taylor’, al komt zijn naam

op geene enkele Series voor, schijnt wel een hoogleeraar te zijn, niemand anders dan de welbekende Heidelberger A. Hausrath, auteur van een veelgelezen boek over David Friedrich Strauss en - om niets meer te noemen - van eene *Neutestamentliche Zeitgeschichte* in vier deelen, waarvan het laatste o.a. den tijd van Hadrianus behandelt. Nu zullen wij aan dezen professoralen oorsprong evenmin eene aanbeveling van de beide romans als eene bedenking daartegen ontleenen. Wij willen er alleen uit afleiden, dat er ernstige studie aan ten grondslag ligt en dat wij, afgezien van het aesthetisch genot, dat ze ons kunnen opleveren, daaruit iets leeren zullen ten aanzien van de hoogst belangrijke periode der oude geschiedenis, waarin ze ons verplaatsen.

Immers - en zoo kom ik tot het tweede punt van overeenkomst - het is, in het algemeen gesproken, één- en hetzelfde onderwerp, dat Ebers en ‘Taylor’ behandelen. In *De Keizer* speelt Antinoüs eene lang niet onbeduidende rol, en in *Antinoüs* is de teekening van Hadrianus' persoon en karakter volstrekt geene bijzaak. Wanneer wij de titels aldus veranderden: ‘Hadrianus en Antinoüs’, ‘Antinoüs en Hadrianus’, dan zouden wij ze wel niet beter maken, maar toch ook niet geheel bederven. Er is nog meer. De twee romans verplaatsen ons nagenoeg in hetzelfde jaar onzer jaartelling en ten slotte in hetzelfde land, Egypte. Ebers laat zijn verhaal aanvangen op den 1sten December 129 en in het laatst van 130 ten einde loopen bij Besa in Opper-Egypte, waar Antinoüs sterft. Dit sterven is ook het besluit van ‘Taylor's’ roman, waarvan overigens de grootste helft in Italië speelt, vóór de reis van Hadrianus en Antinoüs naar Egypte, waar Ebers, aan zijne antecedenten getrouw, ons van het begin af laat vertoeven.

Uit het bovenstaande volgt, dat de twee schrijvers dezelfde bouwstoffen tot hunne beschikking hadden. Overvloedig zijn die juist niet. Bovenaan staat de levensbeschrijving van Hadrianus door Spartianus, die door jongere berichten hier en daar wordt aangevuld. Daaruit kennen wij ook Antinoüs, de betrekking, waarin hij tot den Keizer stond, en zijn raadselachtigen dood, reeds door de tijdgenooten op verschillende wijzen verklaard en straks gevolgd door zijne verheffing tot den rang eener godheid en de verbreiding van den Antinoüs-dienst over het geheele Romeinsche rijk. De geschreven berichten - waarin ook enkele gedichten van Hadrianus zelven zijn opgenomen - worden toegelicht door de talrijke steenen gedenkteekenen, die den tand des tijds hebben verduurd: werken van openbaar nut, door den Keizer aangelegd; tempels en andere gebouwen, door hem gesticht; standbeelden en borstbeelden van hemzelven en van zijn gunsteling. Men verzuime niet te lezen, wat ‘Taylor’ in zijne Voorrede (bl. IV-VIII) over deze laatsten schrijft, en het beeld van Antinoüs, dat zijn boek versiert, met aandacht te beschouwen. Het is inderdaad niet

te verwonderen, dat die figuur eene geheimzinnige aantrekkingskracht oefent en telkens weer uitlokt tot pogingen, om het raadsel op te lossen, dat zij opgeeft.

Het is duidelijk: wie den Keizer of Antinoüs wil teekenen, kan zijne verbeeldingskracht niet ongebruikt laten; keer op keer moet zij hem te hulp komen, om het al te schaarsche materiaal aan te vullen en vooral om er het leven in te brengen. Wien het minder om de personen dan wel om den tijd te doen is, hij beschikt natuurlijk over ruimer hulpmiddelen. De regeering van Hadrianus, van 117 tot 138 n. Chr., is een tijdvak, dat medetelt in de geschiedenis van het Romeinsche rijk, van de innerlijke ontwikkeling des Christendoms en van zijne verhouding tot de wereld. Dat heeft zoowel Ebers als 'Taylor' ingezien, en in beide romans speelt derhalve het Christendom in zijne betrekking tot het heidendom eene belangrijke rol. Niet in de eerste plaats, maar toch óók wilden zij hunne lezers doen begrijpen, waarom de nieuwe leer zich zoo snel verbreidde en wat haar aanbeval aan de gemoederen van het toen levende geslacht. Voor de oplossing van dit vraagstuk stonden hun vrij wat meer bronnen ten dienste dan bij de beschrijving van de karakters hunner helden. De vraag, hoe zij daarvan gebruik hebben gemaakt, zal de beoordeelaar van hunne geschriften niet geheel onbeantwoord mogen laten.

Doch vóórdat wij daaraan toe zijn, moeten wij onderzoeken, hoe Ebers en 'Taylor' zich van hunne eigenlijke taak hebben gekweten; hoe de één ons den Keizer, de ander den gunsteling heeft afgeschilderd, en hoe zich bij beiden rondom hunne hoofdfiguren de andere personen groepeeren.

De Hadrianus van Ebers schijnt mij uitmuntend geslaagd te zijn. Wanneer men, na den roman te hebben gelezen, de Voorrede nog eens opslaat, dan verklaart men zich gereedelijk de zelfvoldoening, die daaruit spreekt. 'De romantische trekken' - zoo heet het daar - 'waarmede ik het karakter teekende van mijn held, die de wereld doortrok, die bergen besteeg om zich te verblijden in den glans der opgaande zon, zijn hem werkelijk eigen geweest. Een der moeilijkste vragen, die ik mij ooit gesteld heb, was zeker deze, hoe ik uit zoo tegenstrijdige berichten omtrent Hadrianus een menschenbeeld zou kunnen vormen, aan de waarheid waarvan ik zelf kon gelooven; maar met hoeveel lust heb ik mij aan de oplossing gezet!' Van dien lust getuigt inderdaad de geheele schildering. Hadrianus is - wat de helden van Ebers niet altijd zijn - een levend wezen. Zijne bouwmanie, zijn kunstzin en zijn kunstenaarstalent, zijne liefde tot avonturen, zijn bijgeloof - ze worden ons zeer aanschouwelijk geteekend, en wel zóó, dat wij den machtigen beheerscher van het Romeinsche wereldrijk niet uit het oog verliezen. Met al zijne gebreken en zonderlingheden blijft Hadrianus eene grootsche figuur. Zijn despotisme en zijne kuren worden door enkele trekken van rechtvaar-

digheid en goedheid zoo òf getemperd òf afgewisseld, dat hij onze sympathie niet geheel verbeurt.

Ook in de schildering van de keizerlijke hofhouding is Ebers niet ongelukkig geweest. De overgevoelige en nukkige Sabina, Aelius Verus en zijne gemalin, Claudia Balbilla, Pontius en andere bijfiguren zijn aardig geteekend. De onmisbare steekspelen van vernuft en puntigheid, die hij hen laat leveren, zijn in dien kring niet geheel misplaatst, al doen zij ook den wensch opkomen, dat ze wat spaarzamer mochten zijn aangebracht.

Het minst bevredigt ons de Antinoüs, dien Ebers ten tooneele voert. Waarom de historische werkelijkheid met den mantel der liefde wordt bedekt, is niet moeilijk in te zien en zal ons straks nader blijken. Doch wat ons daarvoor in de plaats wordt gegeven, is al zeer kleurloos en onbeduidend. Ebers is van oordeel, dat Antinoüs zich voor den Keizer ten doode heeft gewijd. Maar om hem tot die daad van zelfopoffering te brengen, gebruikt hij, daar er in Antinoüs zelven niets zit, een samenloop van toevalligheden, waarvan sommigen inderdaad de grenzen der waarschijnlijkheid verre te buiten gaan. De lezers van dit opstel kennen *De Keizer* sinds lang, en voor zoover dat niet het geval mocht zijn, zou ik hun ongaarne het genot van de intrige bederven. Daarom herinner ik slechts met een half woord, hoe Antinoüs verliefd wordt op Selene en haar ten gevalle afstand doet van de kostbare vaas, hem door den Keizer geschonken; welke rol de door hem gezonden bloemruiker speelt; door welke opeenstapeling van vreemde omstandigheden hij de redder van Selene's leven wordt; hoe zijne genegenheid voor haar door Aelius Verus wordt misbruikt, om hem, Antinoüs, tot een brandstichter te maken; wat er te Besa al zoo samentreft, om hem allen levenslust te benemen, - niet slechts een orkaan en eene aardverschuiving, maar ook het plan van Hadrianus, om hem N.B. op den keizerstroon te verheffen! - en hoe zich eindelijk aan die levenszatheid de wensch paart, om Hadrianus te redden van de hem dreigende rampen. De waarheid moge soms zeer onwaarschijnlijk wezen, dit alles is toch, samengenomen, veel te onwaarschijnlijk, omwaar te kunnen zijn. Antinoüs had, toen hem in den roman eene zoo breede plaats werd ingeruimd, eene andere rol moeten krijgen, dan die hem nu is toegewezen; had iets méér moeten worden dan een speelbal van de omstandigheden.

Laat ons evenwel aanstonds erkennen, dat de eisch, dien ik daar stelde, in dit bijzonder geval niet gemakkelijk te bevredigen is. Dat kan de Antinoüs van ‘Taylor’ ons leeren. In het algemeen onderschrijf ik gaarne, wat Van Loenen Martinet in de voorrede zijner vertaling tot lof van het boek zegt. De drie uitgaven, die het origineel reeds in het eerste jaar beleefde, getuigen van den gunstigen indruk, dien het op het groote publiek maakte. Toch mag ik niet verzwijgen, dat het mij nog grooter waagstuk schijnt dan kunstwerk.

Daarover uit te weiden, is evenmin aangenaam als gemakkelijk. Maar ik meen mij daaraan toch niet te mogen onttrekken: indien de recensent den lezer niet op de voetangels en klemmen opmerkzaam maakt, waartoe is hij dan nut?

Hadrianus had den schoonen Antinoüs lief, 'zooals Socrates Alcibiades, Caesar Brutus beminde' (Voorrede, bl. VI). Wij zijn tegenover zulk eene verhouding zeker niet onbillijk, wanneer wij haar niet strenger, maar ook niet zachter beoordeelen, dan de tijdgenooten plachten te doen. Zeventig jaren vóór Hadrianus had Paulus haar als eene schandvlek van de heidenwereld gebrandmerkt (Rom. I:27), en niemand onzer zal aarzelen, dat vonnis te onderschrijven. Toch zou het kunnen zijn, dat Antinoüs zich van geen kwaad bewust geweest was. Maar volgens den roman zelven is dat geenszins het geval. Het zijn twee jonge Christenen, die er Antinoüs een verwijt van maken, dat hij den Keizer vrouwendiensten bewijst (bl. 172), maar hunne woorden vinden weerklank in zijne ziel, zoodat hij uitroept: 'Ik haat deze liefde, die mij in mijn eigen oogen verlaagt!' (Bl. 173.) Later komt hij met de minnaressen van Verus in aanraking en moet, als hij haar zijn naam genoemd heeft, ondervinden, dat zij hem smadelijk bejegenen en zijne liefkoozingen afwijzen, omdat hijzelf de beminde des Keizers is (bl. 308 v.). Zoo behoort dan Antinoüs, in weerwil van het aanzien en den invloed, die de gunst van Hadrianus hem verzekert, tot de veroordeelden en de verworpelingen der maatschappij. Het besef, dat dit zoo is, maakt hem diep ongelukkig en brengt hem eindelijk tot wanhoop. Dat besef is een van de hoofdmotieven in den roman en wordt eindelijk, zoo al niet de eenige, dan toch de voorname oorzaak van de catastrophe, den zelfmoord van Antinoüs. - Wij geven aanstonds toe, dat 'Taylor' in dit alles aan de geschiedenis getrouw is. Maar is het niet óók waar, dat dit karakter van zijn held en de bewustheid daarvan, die hij met zich omdraagt, schade doen aan de sympathie, die hij bij zijne lezers voor hem heeft willen wekken? Zijn zoodanige verhoudingen niet - Goddank! - te vreemd aan onze zeden en te zeer in strijd met onze begrippen, dan dat wij, zonder hinder voor ons aesthetisch genot, ons daarin verplaatsen kunnen?

Men zal dit wellicht al te Puriteinsch vinden. 'Gij hebt volle vrijheid,' - zoo zal men mij antwoorden - 'om gestreng af te keuren, maar moogt niet voorbijzien, dat de oudheid anders handelde en ook gevoelde dan wij nu. Om haar te begrijpen, zult gij u hebben los te maken van uwe eigene zedelijke voorstellingen.' Ik ben niet overtuigd, dat door deze redeneering de keuze van zulk een onderwerp voor een roman ten volle wordt gerechtvaardigd. Maar laat dit zoo zijn! Ik kan dit te eer toegeven, omdat 'Taylor' het bedenkelijke thema met de meest mogelijke kieschheid heeft behandeld of liever aangeroerd. Er blijft dan evenwel nog eene andere bedenking over.

Antinoüs is, om het in één woord uit te drukken, eene zielkundige studie. ‘Hoe eene gezonde natuur in het verkeer met een ziekelijke te gronde ging: dit is de geschiedenis van Antinoüs en zijnen caesar.’ In deze woorden (Voorrede, bl. VIII) zegt ons de schrijver zelf, wat hij in zijn boek aanschouwelijk heeft willen maken. Alle hulde aan het waarlijk niet alledaagsche talent, waarmede hij dat plan heeft volvoerd! Maar ik kan toch de gedachte niet van mij weren, dat de persoon van Antinoüs hem daarbij nu en dan in den weg gestaan heeft. Om zijn doel te bereiken, moet hij hèm te oud en te wijs, en Hadrianus te slecht, bijna zeide ik: tot een duivel, maken. Om met dit laatste te beginnen: daar is, bij alle overeenkomst, toch ook een groot verschil tusschen den Hadrianus van ‘Taylor’ en dien van Ebers. Deze is veel grootscher en aantrekkelijker dan gene. In strijd met de gewone opvatting, volgens welke Hadrianus eerst tegen het einde van zijn leven naar lichaam en ziel krank, door en door wantrouwend en voor zijne omgeving even ondraaglijk als gevaarlijk is geworden, maakt ‘Taylor’ hem reeds in het jaar 129, waarin de roman speelt, tot een ziekelijk oud man en een knorrepot. Van nog meer gewicht is eene andere afwijking. Zijn Hadrianus heeft geen geloof, ook geen bijgeloof. Hij speelt met de goden en hunne vereering. Het zijn staatkundige beweegredenen, die hem tempels doen stichten. Hij staat boven de priesters van de godheden, die hij huldigt, want hij doorgrondt hun bedrog en bootst hunne kunstgrepen na. Door dit alles wordt nu ook de rol bepaald, die hij tegenover Antinoüs speelt. Hij verwoest stelselmatig zijn geloof en zijne idealen. Hoe hij dat aanlegt, moge de roman zelf den lezer leeren. Wij wenden ons thans tot Antinoüs. Ja, als ‘eene gezonde natuur’ treedt hij op het tooneel. Maar hem ontbreekt, wat ik zou willen noemen: de naïveteit van den achttienjarige. Hij is zich ten volle bewust van het verschil tusschen zijne levensopvatting en die des Keizers en begeeft zich herhaaldelijk met dezen in gedachtenwisseling daarover. Hij gevoelt diep en fijn, maar geeft zich ook rekenschap van wat hij gevoelt, en beredeneert het, met zijn meester, met Hermas, met Phlegon. Is dit in harmonie met zijn leeftijd en met zijne verhouding tot den Keizer? Smelt het samen tot één geheel met het allengs sterkere besef van het vernederende zijner positie? Ik durf op die vragen niet bevestigend antwoorden - nog eens, zonder daarom te ontkennen, dat het zielkundig proces met groot talent geteekend is. Mij dunkt, de ontknooping rechtvaardigt mijne aarzeling. Zij moet ten slotte nog door kunstmiddelen worden tot stand gebracht. Antinoüs betreedt het gebied van de politiek. Hij maakt Hadrianus opmerkzaam op de gevaren, waaraan de regeering van een man als Aelius Verus, toen reeds - in den roman, niet in de historie - door hem als zoon aangenomen, het Rijk zal blootstellen. Verus luistert dat onderhoud af en zweert Antinoüs den ondergang. Hij weet hem werkelijk, met de

hulp van een sluw priester, in den waan te brengen, dat hij door te sterven den Keizer redden kan, en, in verband met de levensmoeheid, die hem toch reeds had aangegrepen, drijft hem dit eindelijk in den Nijl. Hadrianus ontdekt weer alles, kan dus in zijn gunsteling niets anders zien dan een slachtoffer van haat en list en - maakt hem tot een god, zonder aan hem te gelooven. Indien hier de knoop niet ontward, maar doorgehakt wordt, ligt daarin dan niet het bewijs, dat het vraagstuk, zooals 'Taylor' het zich heeft gesteld, - en ten deele althans ook stellen moest - voor eene bevredigende oplossing niet vatbaar is?

Hiermede wil ik dan ook liefst dit gedeelte van mijne critiek besluiten. De schrijver van *Antinoüs* heeft naar het hoogste gestreefd, maar het niet kunnen bereiken, omdat de historische stof, waarmede hij arbeidde, hem dit niet toeliet. Het schoone gelaat van zijn held heeft hem verleid tot een waagstuk. Hoeveel goeds wij ook van hem ontvingen, waarvoor wij hem dan ook hartelijk danken, wat hij geven wilde, heeft hij niet geleverd, omdat het niet te geven was.

Behalve de hoofdpersonen, in de titels vermeld, teekenen de romans van Ebers en 'Taylor' ook den tijd, waartoe die personen behooren. Niets is natuurlijker, dan dat wij ze ook uit dit oogpunt, als 'zeitgeschichtliche' tafereelen, van naderbij beschouwen en met elkander vergelijken.

Ebers heeft er zich blijkbaar op toegelegd, de physionomie der regeering van Hadrianus, of althans van het toenmalige Egypte, met betrekkelijke volledigheid te beschrijven. In de Voorrede (bl. VII) meent hij rekenschap te moeten geven van zijn stilzwijgen over de Therapeuten aan het Mareotische meer: ook aan hen had hij een afzonderlijk hoofdstuk toegedacht, maar de onderzoekingen van Lucius(*) deden hem besluiten, het ongeschreven te laten. Dat wil zeggen: indien de Therapeuten werkelijk hadden bestaan, dan zou hij hun eene plaats in zijn tafereel hebben ingeruimd. Inderdaad geeft het ons een goed denkbeeld van het bont gewemel van nationaliteiten en godsdienstige richtingen, dat Egypte toen huisvestte. Naast de Romeinen staan de Macedoniërs, de Joden, de Egyptenaren zelven; naast het heidendom in zijne schakeeringen het Alexandrijnsche en het Palestijnsche Jodendom en het Christendom. Deze rijke stoffeering zet aan het geheel groote levendigheid hij en geeft aanleiding tot de invoeging van welgeslaagde episoden. Daartoe breng ik b.v. het 5de en het 6de hoofdstuk van het Tweede Deel, waarin ons de onderlinge verhouding van het Alexandrijnsche en het Palestijnsche Jodendom voor oogen wordt gesteld. Jammer slechts, dat de schrijver niet even een zijner Leipziger collega's geraadpleegd en zich alzoo voor enkele vergissingen

(*) Zoo leze men in de Voorrede (bl. VII) voor 'Lucae'. Welk onderzoek bedoeld wordt, blijkt o.a. uit mijne voorlezingen over Volksgodsdienst en Wereldgodsdienst, bl. 169 v.

gevrijwaard heeft. Het is onjuist, wat hij ons mededeelt, dat de opstand der Joden tegen Hadrianus reeds in het jaar 130 is uitgebroken(*); dit geschiedde eerst twee jaren later. Het is dus ook onmogelijk, dat het hoofd van dien opstand reeds in 129 te Alexandrië werd besproken, en nog wel onder den naam Bar Cochba, 'sterrenzoon', die hem eerst toegekend werd, toen de oorlog was begonnen en men hem als Messias huldigde(†). Van meer beteekenis dan deze kleinigheden is een andere flater. In het huis van den rijken Alexandrijnschen Jood Apollodorus ontmoeten wij twee mannen uit Palestina, Gamaliël en Simeon ben Jochai(§). De laatste heet een meester in de Kabbala en de auteur van het boek Sohar. In waarheid is dit boek in de 13de eeuw onzer jaartelling geschreven en aan Simeon toegedicht! Bovendien is nu deze Simeon, gelijk Ebers zelf hem noemt, 'ben Jochai', dat wil zeggen: de zoon van Jochai, maar wordt hij tevens voorgesteld als de zoon van Ben Akiba. Met dezen Ben Akiba is niemand anders bedoeld dan de beroemde Akiba (ben Jozef), de wetsleeraar en medestander van Bar Cochba. Doch dit daargelaten: hoe kan de zoon van Jochai een zoon van Akiba wezen? Als de romanschrijver historische namen gebruikt, dan moet hij dat ook goed doen.

Ook tegen de schildering van de toenmalige Christenen moeten bedenkingen worden ingebracht. 'Jaren lang' - zoo lezen wij in de Voorrede (bl. VII) - 'hield ik mij bezig met de studie der eerste tijden van het Christendom, met name in Egypte, en het is mij een bijzonder genot ook anderen te kunnen doen zien, hoe in den tijd van Hadrianus de reine, nog weinig door menschelijke bijvoegselen bedorven leer van den Heiland de harten veroverde en veroveren moest.' Deze verklaring geeft ons het recht, om te vragen, vanwaar Ebers weet, dat de organisatie van de Christelijke gemeenten toen reeds zóóver gevorderd was, als hij het in zijn boek voorstelt? Eumenes is niet slechts Bisschop van Alexandrië, maar ook 'de patriarch'. Er worden reeds synoden gehouden en ter behandeling in die 'groote vergaderingen' sommige vragen van algemeen belang door den raad der oudsten gereserveerd(**). Ook ten aanzien van het onderwijs der catechumenen en hunne opneming in de gemeente zijn de Christenen te Alexandrië verder dan hunne tijdgenooten elders. Ik zou meer van dien aard kunnen noemen. Doch ik moet er aanstonds aan toevoegen, dat, behoudens deze bedenkingen, het leven en de invloed van de Christenen over het algemeen juist en schoon geteekend worden. Ebers verzwijgt niet, dat er Christenen waren in naam en in schijn en dat er van de liefdadigheid der gemeente soms schromelijk misbruik werd gemaakt(††). Hij teekent ons in Paulina een alles behalve aantrekkelijk type van

(*) Deel II: 259, 296.
(†) Deel II: 64 v.
(§) Deel II: 55 verv.
(**) Deel II: 138 v.
(††) Deel II: 137 v. vg., 37 v., 129 v.

bekeeringsijver en wereldvlucht(*). Hij wacht zich dus voor het overdreven idealiseeren van de jeugdige Christenheid. Maar te gelijk laat hij duidelijk uitkomen, waarin de aantrekkelijkheid van het Evangelie voor het toen levende geslacht gelegen was en wie aanvankelijk daardoor gewonnen werden. Het zijn de nederigen, de rampspoedigen, de slaven, onder wie het zijne meeste bekeerlingen maakt. Het is de belofte der persoonlijke zalige onsterfelijkheid, die ingang bij hen vindt en hunne harten stemt tot het geloof in den gekruisigde, voor zoover ze niets reeds veroverd waren door de barmhartigheid en teederheid, waarmede de volgelingen van den Christus de kranken en de verwaarloosden verzorgden. Daar ligt, in één woord, over het beeld van het Christendom, dat Ebers ons teekent, een waas van reinheid en liefelijkheid, dat den toeschouwer weldadig aandoet, en toch, neen: juist daardoor is dat beeld een getrouwe afdruk van de werkelijkheid.

De schrijver van *Antinoüs* noemt in zijn voorbericht het Christendom niet, maar was daaraan toch, zoo goed als Ebers, ja, meer nog dan deze, bij het ontwerpen en uitwerken van zijn tafereel indachtig. Tegenover hetgeen hij tot kenschetsing van de Christenen en van de stemming der Heidenen omtrent het Evangelie levert, neemt de beoordeelaar vanzelf eene andere houding aan dan tegenover de daaraan beantwoordende bijzonderheden in den roman van Ebers. Dezen durft de critiek aan en kan zij wellicht nu en dan betrappen op eene fout. Maar Hausrath, ik wil zeggen: George Taylor, is een man van het vak, die aan de geschiedenis van de eerste twee Christeneeuwen een goed deel van zijn leven heeft gewijd. Men behoeft het niet in alles met hem eens te zijn, maar onderstelt toch, zoo dikwerf zich dit voordoet, dat hij zijne goede redenen zal hebben gehad, om de zaken zóó op te vatten en terug te geven, als wij ze bij hem vinden. In zekeren zin geeft dit een groot gemak. De beoordeelaar heeft nu volle vrijmoedigheid, om uit te spreken, al wat hij op zijn hart heeft. Hij heeft een weerbaar man tegenover zich en geeft zichzelven bloot, terwijl hij toont, van hem in meening te verschillen.

De lezer heeft reeds bemerkt, dat - als ik het zoo mag uitdrukken - het Christelijk gedeelte van den *Antinoüs* mij niet geheel voldoet. Zoo is het inderdaad. Er valt daarin veel te prijzen en te bewonderen; hierover behoef ik niet uit te weiden; het springt aanstonds ieder in het oog. Ook voor de gedachte, die blijkbaar den schrijver heeft geleid, kunnen wij slechts sympathie koesteren. Hij heeft ons werkelijke Christenen willen laten zien, geene ideeën of idealen in menschelijke schijngestalte, maar wezens van vleesch en bloed, met hunne deugden, ja, maar ook met hunne gebreken. Het Christendom zelf is in zijne schatting een menschelijk verschijnsel, waarin naast het licht de schaduw niet ontbreekt; dat bijgevolg dikwerf heilzaam, maar soms ook verkeerd werkt. Ook deze beschouwing kunnen wij slechts toejuichen.

(*) Deel II: 139 vv., 289 vv.

Doch deze overeenstemming ten aanzien van de beginselen maakt, dat wij te scherper toezien op de toepassing daarvan en de bedenkingen, die daartegen oprijzen, niet terughouden.

De eigenlijke zetel van het Christendom is in den *Antinoüs* de V i l l a a d p i n u m te Rome. Het gaat daar zonderling en ergerlijk toe. De eigenares, Graecina, is eene eigenzinnige, half kindsche oude vrouw, die, onder de leiding van den slaaf Nereus en de slavin Chloë, twee afschuwelijke egoisten en huichelaars, haar huis en hof schandelijk laat vervallen, zich door hare buren laat bedotten en haar halve vermogen weggeeft aan gewaande armen en andere bedriegers. De verhoudingen, die ten gevolge hiervan ontstaan en die ik thans niet breeder wil beschrijven, zijn, gelijk wel vanzelf spreekt, allertreurigst. Het bevreemdt ons niet, dat Phlegon, haar schoonzoon, er ten slotte wanhopig en half waanzinnig door wordt. Maar wat heeft nu dit alles met het Christendom te maken? De schrijver heeft ons willen aantoonen, hoe de voorschriften van het Evangelie, letterlijk opgevat, onverstandig toegepast en sluw misbruikt, leiden kunnen tot omverwerping van de huiselijke en maatschappelijke orde. Zeer juist gezien en uitstekend bedoeld, maar, naar het mij toeschijnt, al te overvloedig, ‘des Guten zu viel’. Keer op keer worden wij met dien walgelijken troep in aanraking gebracht. Uit dat onreine en troebele water moeten wij het echte Christendom opvisschen. De gemeente te Rome is natuurlijk niet aansprakelijk voor de dwaasheden en verkeerdheden, die in de V i l l a a d p i n u m worden afgespeeld. Van sommigen harer voorgangers en van haar Bisschop Pius gaat een protest daartegen uit. Maar wat wij van die gemeente vernemen, staat bijna altijd met de Villa in verband. De betere elementen in haar treden niet zelfstandig en krachtig op, zoodat wij daarvan dan ook geen indruk ontvangen, die ons het geharrewar in de Villa kan doen vergeten. Het vervolg van onze beschouwing zal dit nog beter in het licht stellen. Maar nu reeds zijn wij gerechtigd te vragen, of dit realisme wel recht laat wedervaren aan de geestelijke macht, die het ons in hare historische verschijning wil doen kennen?

Hoezeer die vraag voor de hand ligt, kan, zoo ik mij niet bedrieg, Phlegon ons leeren. Hij speelt in den roman eene zeer belangrijke rol, bijna even belangrijk als die van Antinoüs. Maar terwijl deze ondergaat, wordt hij gered en vereenigt hij zich ten slotte met de zijnen, die hem reeds waren voorgegaan, in de belijdenis van het Evangelie. Nu is deze Phlegon een historisch persoon, een vertrouweling van Hadrianus, die hem zijn leven liet beschrijven in een boek, dat wij, jammer genoeg! niet meer bezitten. Het weinige, dat wij verder nog van Phlegon's letterkundigen arbeid vernemen, is juist voldoende, om te bewijzen, dat hij n i e t tot het Christendom is overgegaan en als heiden volstrekt niet zulk een vrijgeest was, als ‘Taylor’ in zijn Phlegon teekent. Deze is hier dus, met volle bewustheid, van de

historie afgeweken. Of dit goedkeuring verdient, schijnt mij hoogst twijfelachtig. Hoe vrij de dichter zich ook moge bewegen, hij moet, zou ik meenen, de werkelijkheid ook in kleinigheden geen geweld aandoen. Doch dit is het eigenlijk niet, waarop ik thans wijzen wilde. Is het ons reeds niet recht duidelijk, hoe de zonen van Phlegon, anders flinke jongens, in de V i l l a a d p i n u m tot het Christendom bekeerd zijn, waarvan zij daar de caricatuur dagelijks voor oogen hadden, de overgang van Phlegon zelven wordt nog veel minder gemotiveerd. Ik herlees daar nog eens de bladzijden, waarop ons het ontstaan en de ontwikkeling van zijn Christelijk geloof worden beschreven (bl. 332 verv.). Ze bevatten zeer veel schoons, meer dan genoeg, om de critiek te ontwapenen. Maar er hapert toch iets wezenlijks aan de voorstelling, die ons daar gegeven wordt. Phlegon wordt niet aangegrepen en overmeesterd door het Evangelie. Hij merkt er de schoonheden van op, maar blijft erover philosopheeren. Wat de gemeente als de hoogste waarheid aanneemt, is voor hem niet meer dan zinnebeeld. Een modern Christen groeit er uit hem, geen Christen van de tweede eeuw, en toch laat hij zich in de gemeente der tweede eeuw opnemen. Wij zien hem dien stap doen, maar begrijpen het niet ten volle. Wij zouden het ons gereedelijk verklaren, indien iemand als hij in de Christelijke gemeenschap b l e e f, maar waarom hij, in den tijd der martelaren, daarbinnen gaat zoeken, wat hij ook daarbuiten genieten kon, wordt ons niet klaar. Ons belemmert - meer dan Phlegon zelven - de eerste indruk, dien hij in de Villa van het Christendom ontvangen heeft. Al wat hem later wedervaart, kan dien, voor ons gevoel, niet geheel uitwisschen. Hij leert onderscheiden en billijker beoordeelen, maar komt niet onder de macht van de geestelijke beweging, waaraan hij zich toch aansluit.

Wellicht zou het anders zijn en konden wij toch vollen vrede hebben met de laatste bladzijden van den roman, indien ‘Taylor’ zich niet door zijn realisme had laten verleiden, om in zijne teekening van het Christendom dier dagen nog andere trekken op te nemen, die zijn menschelijk karakter - men begrijpt, wat ik daarmede thans bedoel, - al te duidelijk doen uitkomen. Ik denk aan de samenkomst van de presbyters der gemeente te Rome in de woning van haar Bisschop Pius (bl. 123 verv.). Er wordt daar beraadslaagd over het vierde Evangelie en de opneming daarvan onder de heilige boeken der Christenen. ‘Taylor’ is ten aanzien van den oorsprong van dit boek de nieuwere opvatting toegedaan. Het is jonger dan de synoptische of eerste drie Evangeliën; het is voortgekomen uit een zijtak van de school van Valentinus; het is niet een historisch, maar een dogmatisch en symbolisch geschrift. Er zijn - zoo meent ‘Taylor’ verder - in dat vierde Evangelie veranderingen aangebracht, ten einde het te beter ingang te doen vinden bij de gemeenten. Zoo heeft de één daarin toespelingen op de wederkomst des Heeren en de opstanding des

vleesches opgenomen. Een ander heeft er een aanstootelijk verhaal uitgelicht en dit vervangen door de episode van de overspelige vrouw. Een derde heeft er het laatste hoofdstuk aan toegevoegd, waarin Petrus, die overigens in het Evangelie zelf bij Johannes achterstaat, in zijne eer en waardigheid wordt hersteld. Wanneer ik nu tegen de bladzijden, waarop ons dit alles wordt medegedeeld, bezwaar inbreng, dan wensch ik niet te worden misverstaan. In het algemeen vereenig ik mij met de denkbeelden, die de schrijver daar voordraagt. Ik ben er niet zeker van, dat het vierde Evangelie toen - in het jaar 129 na Chr. - reeds sedert eenigen tijd bestond. Dat de episode van de overspelige vrouw (Joh. VII:53 - VIII:11) toen reeds zou zijn ingelascht, houd ik zelfs voor bepaald onjuist. Maar ik herhaal het: in het algemeen schijnt mij 'Taylor's' opvatting aan de werkelijke toedracht der zaak te beantwoorden. En toch zie ik in de boven genoemde bladzijden van den roman eene fout. Vooreerst omdat d e b i j z o n d e r h e d e n zijner beschouwing van het Evangelie 'naar Johannes' te onzeker zijn, om in een tafereel van de geschiedenis dier dagen eene plaats in te nemen. Zij verkrijgen daardoor scherper omtrek en meer aanschouwelijkheid, dan haar, als resultaten van een zeer ingewikkeld wetenschappelijk onderzoek, toekomt. Ook onder de geestverwanten van den schrijver zijn er, die van alles, wat hij op bl. 123 verv. verhaalt, niets of althans slechts een klein gedeelte aannemen. Doch meer nog hecht ik aan eene andere bedenking. Het vierde Evangelie wordt in de vergadering ten huize van Pius een onderwerp van overleg en gedachtenwisseling. Pius deelt mede, wat Clemens er reeds in heeft veranderd, en meent, dat het nu met de invoering wel gaan zal. Maar het blijkt, dat er toch nog bedenkingen overblijven, en dienvolgens wordt de opneming van het aanhangsel (Hoofdstuk XXI) in overweging genomen en aan eene commissie opgedragen, daarover in eene volgende samenkomst rapport uit te brengen. Dit is - het zij met verlof van 'Taylor' gezegd! - geheel en al mis. Christelijke heilige geschriften waren er nog niet in den tijd, waarin zijn verhaal ons verplaatst. De boeken, waaromtrent men zich zulke vrijheden veroorloofde, werden nog niet als heilig aangemerkt. En omgekeerd: de geschriften, die men voor heilig hield en als gezaghebbend vereerde, werden niet meer zoo vrij beoordeeld en behandeld. Het Evangelie 'naar Johannes' is aangevuld en hier en daar uitgebreid: ja, maar niet, zooals het hier wordt voorgesteld, officieel, in eene daartoe belegde en later opnieuw samengeroepen vergadering. Door zulk eene omwerking aan een college toe te kennen en haar te maken tot een onderwerp van discussie en rapport, geeft men daaraan een karakter van opzettelijkheid en sluwheid, dat zij in de werkelijkheid zeker niet heeft gedragen. Welken indruk de beraadslaging in de woning van Pius op den onpartijdigen hoorder maken moest, kunnen wij uit den roman zelven aantoonen. Antinoüs woont toevallig de volgende samen-

komst bij en geeft aan Phlegon verslag van hetgeen hij daar heeft gezien en gehoord (bl. 227 v.). Hij had de oudsten heftig met elkander hooren twisten, natuurlijk over de toelating van het vierde Evangelie. ‘Pius deed den voorslag, dat men sommige plaatsen uit het boek zou weglaten.’ De meesten achtten dit niet noodig. Één wilde in het geheel niet van het geschrift weten. De strijd werd allengs heviger en meer algemeen. ‘Pius kwam nogmaals met zijne voorstellen, dat men in het zoogenaamde heilige boek het één wegschrappen en iets anders er bij zou voegen.’ ‘Toen’ - aldus besluit Antinoüs - ‘toen had ik genoeg. Goed, zeide ik, uw mooie spreuken zullen mij niet meer in onrust brengen. Ik wist thans, dat hunne heilige boeken op dezelfde wijze gemaakt werden, als uwe (Phlegon's) en Hadrianus' orakelspreuken in Tibur.’ - De schrijver zal zonder twijfel dit oordeel van Antinoüs met ons onrechtvaardig noemen. Maar valt het te ontkennen, dat de tooneelen in de woning van Pius dien indruk op hem m o e s t e n maken? En zoo niet, dan blijkt het immers ook, dat ‘Taylor’, toen hij die tooneelen opnam, zijn doel is voorbijgestreefd? Hij wilde ons aantoonen, dat de heilige literatuur der Christenen niet uit den hemel is gevallen, en wekt het vermoeden, dat zij aan stelselmatig geknoei haar tegenwoordigen vorm te danken heeft. Dat is zeker niet geschikt, om als tegenwicht te dienen tegenover de breed uitgewerkte misbruiken in de V i l l a a d P i n u m.

Maar - zoo zal men vragen - komen er dan in den roman geene andere personen voor, die, in onderscheiding van de hoofdacteurs in de Villa, het Christendom van zijne beminnelijke en aantrekkelijke zijde doen kennen? Ongetwijfeld! Dezelfde Pius, van wien wij daar even hoorden, wordt ons afgeschilderd als een vroom en ernstig en redelijk man. Naast hem staan nog enkele anderen, die onze sympathie winnen. Maar geen hunner treedt zoozeer op den voorgrond als Hermas, en deze is eene zoo zonderlinge figuur, dat wij van den aanvang af tot het einde toe niet recht weten, wat wij van hem denken moeten. De theologanten hebben boven de gewone lezers van *Antinoüs* althans dit voor, dat zij begrijpen, hoe de schrijver aan dien Hermas gekomen is. Maar of dat inzicht hen zal verzoenen met zijne schepping, meen ik althans in twijfel te moeten trekken. De zaak is wel wat ingewikkeld, maar tevens niet onbelangrijk. Men zal het mij dus ten goede houden, wanneer ik beproef de doopceel van ‘Taylor's’ Hermas te lichten.

Tot de geschriften van de zoogenaamde Apostolische Vaders behoort een boek, getiteld: *De Herder,* en toegekend aan Hermas. Mocht iemand lust gevoelen, er kennis mede te maken, hij raadplege de uitmuntende Nederlandsche vertaling in de *Oud-Christelijke Letterkunde* van Duker en Van Manen(*) en verzuime daarbij niet, de Inleiding

(*) Zie Deel I: 313-481. Uitgegeven in 1870 te Amsterdam bij C.L. Brinkman.

van den laatstgenoemde(*) te bestudeeren. *De Herder* behoort - met het boek Daniël, de Openbaring van Johannes, enz. - tot de apocalyptische literatuur. Dat wil zeggen: er wordt ons daarin eene reeks van gezichten beschreven, die op verschillende tijdstippen aan Hermas te beurt vielen en die hij later, op goddelijk bevel, tot leering en waarschuwing van de gemeente heeft opgeteekend, met inbegrip van de 'Geboden' en 'Gelijkenissen', die hem in deze gezichten waren geopenbaard. Dit geschiedde door een herder, die hem in het vijfde visioen verschijnt en verder nagenoeg tot het einde toe op het tooneel blijft; naar hem wordt dan ook het geheele geschrift niet oneigenaardig *De Herder* genoemd. Hoe hebben wij nu over die gezichten te oordeelen? en hoe over den persoon, aan wien zij ten deel vallen, over Hermas? Men is het nu vrij wel daarover eens, dat de gezichten niet werkelijk in geestverrukking zijn aanschouwd en daarna op schrift gebracht, maar moeten worden aangemerkt als i n k l e e d i n g . Dat wil zeggen: de schrijver, hierin door anderen voorgegaan en zich voegende naar de behoeften en den smaak van zijn tijd, vond goed, de vruchten van zijn eigen nadenken, zijne eigene lessen en vermaningen v o o r t e s t e l l e n als openbaringen Gods. De beelden zijn veel te kunstig overlegd en uitgewerkt, dan dat wij hun een anderen oorsprong zouden kunnen toekennen. Daarover dan ook, gelijk ik reeds zeide, nagenoeg geen verschil van gevoelen. Minder eenstemmig zijn de uitleggers ten aanzien van den persoon, die de visioenen krijgt. Het meest voor de hand ligt de meening, dat ook hij tot de inkleeding behoort; dat dus de onbekende schrijver zekeren Hermas ten tooneele voert, als met goddelijke openbaringen begenadigd, en hem op schrift laat brengen, wat hem in de visioenen is getoond en medegedeeld. Zoo handelden ook de auteurs van het boek Daniël, van Henoch, van het IV^{de} boek Ezra, van de Sibyllijnsche orakelen, enz. Doch de vraag blijft dan over: wie is Hermas, aan wien de ongenoemde schrijver deze rol opdraagt? Een persoon van dien naam komt voor in den brief aan de Romeinen (H. XVI:14). Wij weten niets van hem, maar te Rome - waar *De Herder* werd opgesteld - kan hij meer bekend zijn geweest en in de herinnering hebben voortgeleefd; in dat geval ware het zeer verklaarbaar, dat de schrijver hem in het karakter van profeet liet optreden. Waarschijnlijk zou dan ook deze opvatting door allen worden omhelsd, indien ons niet uit de gemeente te Rome en de laatste jaren der 2de eeuw een bericht bewaard was gebleven, dat tot eene andere beschouwing aanleiding geeft. Het houdt namelijk in, dat *De Herder* geschreven is door Hermas, een broeder van Pius, den Bisschop van Rome. Wie dit bericht als geloofwaardig aanneemt, ziet in Hermas niet den gefingeerden, maar den werkelijken auteur van *De Herder* en meent ook zijn leeftijd te kunnen bepalen, voor zoover deze afhangt van het

(*) Ald., bl. 265-312.

episcopaat van Pius, waarvan de duur wel niet nauwkeurig, maar toch ongeveer kan worden vastgesteld.

De lezers van den *Antinoüs* begrijpen nu reeds, waarom ik hun dit alles heb medegedeeld. ‘Taylor’ volgt het daar even vermelde bericht uit de Romeinsche gemeente. Hij maakt Pius tot een tijdgenoot van Keizer Hadrianus, d.i. eenige jaren ouder, dan gewoonlijk geschiedt, en verwerft zich zoodoende het recht, om den broeder van Pius, Hermas, in zijn roman te laten optreden. De trekken, waarmede hij dezen teekent, zijn voor een goed deel aan *De Herder* ontleend. Zoo b.v. de bijzonderheid, dat de vrouw en de kinderen van Hermas zich misdragen en hem verdriet aandoen (bl. 15, 37). Zoo ook zijne verkleeding als schaapherder en de denkbeelden en gelijkenissen, die hij in deze rol aan Phlegon voordraagt (bl. 117 verv.). Doch eigenlijk is het geheele karakter van Hermas uit *De Herder* afgeleid: zijne alles behalve gewone manier van zich te gedragen en uit te drukken, zijn dwepende, visionnaire aard, ook zijn diepe zedelijke ernst. Is het nu wellicht daarom te meer natuurlijk en gegrepen uit den tijd, waarin het verhaal ons verplaatst? Op die vraag kan ik niet bevestigend antwoorden. ‘Taylor's’ zienswijze over den auteur en den ouderdom van *De Herder* is de mijne niet. Maar ook wanneer ik mij verplaats op zijn standpunt, kan ik zijn Hermas niet voor gerechtvaardigd houden. De bijzonderheden, uit *De Herder* overgenomen, passen niet in de werkelijkheid. Al is dat boek door den broeder van Pius geschreven, dan geeft het ons toch niet de levensgeschiedenis van zijn auteur. Sommige trekken, die ‘Taylor’ letterlijk opvat, - b.v. de afdwalingen van de vrouw en de kinderen - zijn m.i. stellig zinnebeeldig bedoeld. Door de samenvoeging daarvan met anderen, die tot een gewoon menschenleven behooren, komt eene hoogst zonderlinge en grillige figuur tot stand, waarmede de lezer geen weg weet. Maar - zegt men wellicht - dat behoeft immers ook niet! Daar zijn ook in de werkelijkheid wonderlijke menschen; wat kon ‘Taylor’ verhinderen, een van de zoodanigen op te nemen in zijn verdicht verhaal? Inderdaad, dat mocht hij doen. Maar het is toch niet goed gezien, zulk een mengsel van belachelijkheid en eerbiedwaardigheid, van grilligheid en ernst, te belasten met de vertegenwoordiging van eene geestesrichting, die in het verhaal zelf wordt voorgesteld als de macht, waaraan de toekomst behoort.

Wellicht zou het oordeel anders kunnen luiden, indien het laatste tooneel van Hermas' leven ontbrak of anders ware geteekend. De rol, die hij daarin speelt, is zulk een zonderling weefsel van dweperij en sluwheid, van naïveteit en overleg, dat de lezer daardoor werkelijk in verlegenheid wordt gebracht. Ik zal hem het genot der spanning niet bederven, door vooraf te vertellen, wat er in het theater van Flavius voorvalt. Genoeg, dat de aanvankelijke redding van Hermas uit de klauwen van den leeuw, door de menigte als een wonder aangestaard,

door Phlegon's zonen als eene daad Gods beschouwd, in waarheid het gevolg is van een kunstgreep, door een Egyptisch priester uitgedacht en door Hermas met wonderbare gevatheid uitgevoerd. Ook hier weder, evenals in de woning van Pius, ontvangen wij den indruk, dat het daar, achter de schermen, zonderling toegaat; dat, om het in één woord uit te drukken, zelfbegoocheling en geknoei elkander de hand reiken, en dat zonder deze het geloof ver te zoeken zou zijn. De ingenomenheid met den godsdienst mag ons niet verleiden, om de betrekkelijke waarheid, die hierin ligt, te miskennen. Maar wie, als de auteur van *Antinoüs,* met den godsdienst ingenomen is, moest niet aan personen en voorvallen, die deze treurige les prediken, het leeuwendeel toewijzen in zijn kunstgewrocht.

En nu de slotsom? Laat ieder die voor zichzelven opmaken! Evenmin op *De Keizer* als op *Antinoüs* zou ik eene lofrede kunnen schrijven. Maar het zijn beiden boeken, die den geest ontvoeren aan het heden en binnenleiden in eene wereld, die verdient gekend te worden. Geen twijfel, of Ebers zoowel als 'George Taylor' heeft een stuk van dat verleden g e z i e n en bezit de gave, om het ons te toonen. Ook als wij achter hunne beschrijving een vraagteeken moeten plaatsen, leggen wij haar niet zonder erkentelijkheid ter zijde: gaven zij ons de - zielkundige of historische - waarheid niet of niet ten volle, zij leerden ons toch daarover na te denken. Geestelijk wakker te blijven, is geene onverschillige zaak. Kunstwerken van den allerhoogsten rang, die ons overmeesteren en medesleepen, zijn zeldzaam en zullen dat ook wel blijven. Kunnen wij niet onafgebroken bewonderen, laat ons dan althans in beweging gebracht en tot tegenspraak geprikkeld worden!

Leiden.

A. KUENEN.

Iets over onze oude schilderscorporatiën.

Het is een natuurlijk verschijnsel, dat de belangstelling, die bij ons ontwaakt voor kunst, het gevolg heeft, dat de literatuur op dat gebied in ons land vermeerderd wordt. Vooral op het terrein der kunst*geschiedenis*, dat veel te lang verwaarloosd is geworden, verscheen in de laatste jaren heel wat, en het laat zich aanzien, dat de belangstelling in dezen steeds grooter zal worden. Worden de archieven meer doorzocht, dan toch zullen de bescheiden betreffende onze kunstgeschiedenis talrijker, meer bewerkt en gaandeweg uitgegeven worden.

Met die bescheiden heb ik hier o.a. op het oog de boeken en papieren onzer voormalige gilden, waaronder de Lucasgilden of schilderscorporatiën voor kunstgeschiedenis eene rijke bron van studie opleveren.

Ongelukkigerwijs sprong men somtijds - en *nu* springt men nog wel eens - zoo zonderling om met archieven, dat er geheele wagenvrachten naar de papiermolens zijn gebracht in plaats van zorgvuldig bewaard te worden. In de eerste helft dezer eeuw was er ten onzent geene wet, die de archieven in bescherming nam, zoodat na de opheffing der gilden hunne documenten grootendeels belandden, daar waar het toeval zulks wilde. Wel vaardigde Koning Willem I een besluit uit den 26sten Juli 1820, waarbij den beheerders der fondsen van de voormalige gilden gelast werd, daarvan overgave te doen aan de stedelijke besturen, maar.... er werd geene straf bedreigd, wanneer zij het nalieten. Daarbij kwam, dat de Regenten van 1820 meer door deftigheid dan doortastendheid uitstaken; de zaak werd van de eene noch van de andere zijde krachtig aangevat en de maatregel bleef dus zonder noemenswaardige uitwerking, hoe goed overigens de bedoeling op zichzelf was.

Het toeval, dat zoo dikwerf in vele zaken diensten bewijst, heeft ook gezorgd, dat er van tijd tot tijd eenige dier belangrijke bescheiden in goede handen kwamen. Evenwel gebeurde het somtijds, dat zulke bescheiden veel verder belandden, dan daar waar ze eigenlijk zouden te huis behooren. Zoo werden eenige jaren geleden de meesterboeken van het vermaarde Delftsche schildersgild aangekocht door de Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage. Gelukkig zijn dus die allerbelangrijkste boekjes nu voor ondergang behoed, maar niemand zal het betwisten, dat hunne plaats eigenaardig in het Delftsch archief zou zijn.

De gemeentewet schrijft voor, dat er zorg voor de archieven moet gedragen worden, en hieraan danken wij de inventarissen der gemeentearchieven. Zijn ze eenmaal geschift en geordend, zooals vele gemeentearchieven ten onzent *nu* zijn, dan is tevens de mogelijkheid geboren, dat men thans met ijver en lust aan het nasporen gaat, en daar, waar de boeken en papieren der gilden òf verdwenen zijn òf in handen van al te vasthoudende personen zich bevinden, kan men met eenigen goeden wil uit allerlei andere stukken, die voorhanden zijn, de geschiedenis dier corporatiën reconstrueeren, zoowel wat hare huishouding als hare leden betreft.

Het is misschien niet zonder belang, een oogenblik te blijven stilstaan bij het resultaat, door veler ijverige nasporingen in de laatste jaren op kunsthistorisch gebied hier te lande verkregen, voornamelijk voor zooveel betreft het onderzoek naar en het uitgeven van de bescheiden der oude kunstenaarsgilden.

Van Amsterdam zijn de gildebrieven afgedrukt in het *Archief voor Nederl. Kunstgeschiedenis* (Dl. III). Het zal wel overbodig zijn te

zeggen, hoeveel beroemde kunstenaars het Amsterdamsch schildersgild onder zijne leden telde. De hoofdstad was, in de 17de eeuw inzonderheid, het brandpunt van kunst en letteren. Schilders zonder tal, met Rembrandt en zijne school vooraan en eene geheele kolonie van plaatsnijders, zooals niet één stad in ons land kan aanwijzen, geven een denkbeeld, wat het Amsterdamsch St.-Lucasgild oudtijds geweest moet zijn. Dr. P. Scheltema publiceerde gaandeweg achter zijne *Redevoering over Rembrandt* en in *Aemstels Oudheid* de namen der schilders en andere kunstenaars, die, hetzij van elders gekomen, hetzij in Amsterdam te huis behoorende, het poorterrecht verwierven. Als vervolg daarop gaf hij eene supplement-lijst, in het *Archief* (Dl. II) afgedrukt. Zijn ijverige adjunct, de heer De Roever, gaf mede in zoo even genoemd *Archief* belangrijke aanteekeningen uit, over Amsterdamsche graveurs. Al deze gegevens zijn van groot nut voor onze kunstgeschiedenis en ze zijn dubbel opmerkelijk, wijl het gemeentearchief zeer weinig bescheiden van het eenmaal zoo bloeiend gild bezit. Gelukkig zijn de oude gildebrieven in het laatst der 18de eeuw gedrukt; zij vangen aan met 1553 en loopen tot en met de 18de eeuw. Men vindt daarin een volledig overzicht der grondwetten, waarnaar het gild bestuurd werd. De aanteekeningen der heeren Scheltema en De Roever zijn niet minder belangrijk; zij raken inzonderheid de personengeschiedenis der kunstenaars en zijn met noeste vlijt uit allerlei documenten bijeenverzameld moeten worden.

Is het Amsterdamsch schildersgild belangrijk geweest, niet minder kan zulks getuigd worden van het schildersgild in eene der merkwaardigste steden van ons land. Wij bedoelen Delft.

Evenals het Amsterdamsch St.-Lucasgild kan dat van Delft als eene inrichting beschouwd worden, die veel overeenkomst heeft met het begrip van eene Kunst-Academie van onzen tijd. Uit alle oorden van Holland en ook van andere gewesten zien we jeugdige kunstenaars daarheen stroomen, om als 't ware te dingen naar den meestergraad in de kunst. Onze oude schilderscorporatiën waren inderdaad veel meer inrichtingen voor hooger onderwijs in de kunst, dan wel bevroed wordt. Niemand toch mocht zich voor kunstenaar uitgeven, als de proeven van bekwaamheid niet waren afgelegd voor Deken en Hoofdlieden. En de leerjaren gingen aan de proefaflegging vooraf. Uit het oogpunt onzer kunstgeschiedenis beschouwd, moet men dus groote waarde hechten aan alles, wat betrekking heeft op de kunstenaarsgilden. Zooveel mogelijk moet worden nagegaan, bij welke meesters de jonge kunstenaars als leerlingen werden aangenomen, en een opzettelijk onderzoek daarnaar zou het erfelijke in opvatting, ordonnantie en behandeling verklaren en doen zien, hoe er *Scholen* in onze kunst ontstaan zijn. Over dit alles kunnen de oude gildeboeken veel licht doen opgaan, maar zooals vanzelf spreekt, dient het bestudeeren, het *zien* der werken van de kunstenaars noodwendig daarmede gepaard te gaan.

Geene kunstgeschiedenis kan men schrijven, zonder daarbij kunstwetenschap te beoefenen.

De Delftsche meesterboeken loopen van 1613 tot 1714; zij zijn afgedrukt in het *Archief voor Ned. Kunstgeschiedenis*.

Het kunstenaarsgild te Dordrecht was mede van groote beteekenis. Oudtijds was deze stad de stapelplaats van onzen handel en door den rijkdom der ingezetenen bloeide er de kunst. Geen wonder dus, dat dit gild al tamelijk oud is; het oudste register der leden begint met 1580 en loopt tot 1649. Het werd in 1878 uitgegeven in het *Archief voor Ned. Kunstgeschiedenis;* tal van belangrijke kunstenaars vindt men erin vermeld, maar de corporatie is in leeftijd niet zoo eerbiedwaardig als het schildersgild van 's-Gravenhage en dat van Gouda.

Het Haagsche gild toch is zeker een der oudsten van ons gansche land. Het dagteekent van de 15de eeuw. Bloeiden kunsten en wetenschappen te Dordrecht door den rijkdom, dien handel en nijverheid teweegbrachten, te 's-Gravenhage, de aloude verblijfplaats der Graven en later der Stadhouders, vereerde men de kunst niet minder. Hier werd zij niet door den koopman, maar door den vorst en zijne aanzienlijke omgeving gesteund, aangemoedigd en misschien wel in het leven geroepen. De corporatie der Haagsche schilders nam in de 17de en 18de eeuwen eene hooge vlucht, zoodat de aanzienlijkste personen er eene eer in stelden, zich als Gildebroeders te doen inschrijven; dat zulks honoris causa geschiedde, spreekt vanzelf, maar het bewijst, dat het standpunt vrij hoog was. Na de ontbinding der corporatie verdwenen allengs hare archieven en men kan zich dus voorstellen, welke moeite eraan verbonden moet zijn, om de geschiedenis van dat gild te schrijven.

Aan de onvermoeide zorg en de voortvarendheid van den heer A. Bredius, mede-Directeur van het Nederlandsch Museum, is het te danken, dat men de wijd en zijd verspreid geraakte documenten van het gild thans grootendeels gedrukt onder zijn bereik heeft. Deze stukken zijn insgelijks opgenomen in het *Archief* en zullen weldra vervolgd worden.

Het St.-Lucasgild te Gouda dagteekent van hetzelfde jaar als het Haagsche, namelijk van 1487. Alle documenten van dat gild zijn verloren geraakt, maar den heer Nic. Scheltema mocht het gelukken, eenige hoogst belangrijke aanteekeningen over de talrijke Goudsche kunstenaars saam te lezen; hij maakte die in gemeld *Archief* door den druk bekend. Zooveel mogelijk wordt daardoor de leemte aangevuld.

Onder de belangrijkste schildersgilden moet men ook dat van Haarlem rangschikken. Wat ervan te vinden was, - en de oogst mag overvloedig heeten - werd afzonderlijk uitgegeven door Dr. Van der Willigen, eerst in het Nederlandsch en later in het Fransch. De Fransche uitgaaf is de uitvoerigste en bevat de laatste vruchten, welke de ijverige verzamelaar in het Haarlemsch gemeentearchief en elders

oogstte op het gebied van kunstgeschiedenis. Als eene onontbeerlijke aanvulling daarop moet beschouwd worden de ‘Ordonnantie ende Keure op den Gilde ende den Gemeenen Gildebroederen van het schilders ofte St. Lucas-Gildt binnen Haarlem van den jaare 1631’. Dit hoogst belangrijk stuk bleef Van der Willigen onbekend, maar werd later door den heer Gonnet, adjunct-archivaris der gemeente Haarlem, in het *Archief* uitgegeven.

Zooals men ziet, zijn het de schildersgilden der Hollandsche steden, wier geschiedenis men heeft trachten op te diepen, door de oude archieven na te pluizen en het gevondene bekend te maken. Als vrij zeker mag men aannemen, dat die gilden voor onze kunstgeschiedenis de belangrijksten zijn, maar even zeker is het, dat dergelijke gilden ook bestonden in de steden der landprovinciën. Zoo ze nog voorhanden zijn, is het te wenschen, dat de documenten dienaangaande niet langer onuitgegeven blijven, maar dat men het voetspoor volge van den wakkeren Archivaris van Kampen, Mr. J. Nanninga Uitterdijk, die in de *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* (II. 47) alles heeft uitgegeven, wat hij omtrent het St.-Lucasgild dier stad bijeenverzamelde. Men vindt aldaar opgeteekend, dat het gild reeds in 1520 zijn constitutie- of gildebrief ontving en dat het aanvankelijk vereenigd was met allerlei ambachten, zooals timmerlieden, kistenmakers, kuipers, enz. In 1525 gingen de ambachten eruit en bleef het gild, in hoofdzaak, bestaan uit kunstenaars. Eene breede naamlijst van de bestuurders van het gild maakt deze bijdrage mede zeer belangrijk. De fraaie zilveren beker, die op St. Lucasdag door de Dekens geledigd werd, is op het Raadhuis te Kampen nog aanwezig en mag een pronkstuk van drijfwerk heeten.

Bij dit korte overzicht vermeld ik, in alphabetische volgorde, die steden, waarvan geheel of ten deele de gildeboeken der schilderscorporatiën werden uitgegeven. Ongaarne moet men hierbij stilzwijgend voorbijgaan de registers van het St.-Lucasgild te Leiden. Deze boeken dagteekenen uit den besten tijd van onze 17de-eeuwsche schilderschool; zij bevatten onder anderen de verkoopingen van schilderijen en andere kunstwerken, die de schilders te Leiden hielden, en het zal wel overbodig zijn te zeggen, van welk belang dezen voor de kunstgeschiedenis zijn.

Evenals die te Delft, 's-Gravenhage en Haarlem was de Leidsche schildersbent van groote beteekenis; namen als Gerard Dou, de Mierissen, Pieter van Slingelandt, enz. zijn voldoende, om daaraan te herinneren. Het gemeente-archief mag er trotsch op zijn, die kostelijke gegevens te bezitten; maar wat baat dit, vraagt men niet zonder reden, zoolang ze niet door den druk wereldkundig worden gemaakt?

Van de tegenwoordige tweede stad des lands werden de bescheiden betreffende de Rotterdamsche schilderscorporatie uitgegeven in de *Rotterdamsche Historiebladen*, onder den titel: ‘Iets over het

St. Lucas of Schildersgild en aanteekeningen betreffende Rotterdamsche Kunstenaars'. Het archief van het gild is teloorgegaan, maar de vruchten van langdurige nazoekingen vergoeden wederom eenigszins het gemis. Tal van kunstenaars, van welke het onzeker was, waar ze te huis behoorden, bleken dientengevolge in Rotterdam te zijn geboren of aldaar te hebben gewoond. Wat het gild zelf betreft, dit is veel ouder, dan tot dusver bekend was, want de oudste ordonnantie dagteekent reeds van 22 Januari 1609. Aanvankelijk ontbrak dit document in het gemeentearchief, maar later is het door schenking verkregen en daarop door den druk bekend gemaakt.

De laatste stad, die we hier vermelden, is zeker niet de onbelangrijkste, wat haar schildersgild betreft. Het St.-Lucasgild te Utrecht kan er zich op beroemen, het oudste van ons land te zijn, want reeds in 1448 bestond er eene St.-Lucasbroederschap; ofschoon die min of meer tevens een karakter van kerkelijken aard had, mag men als zeker aannemen, dat de leden *Kunstenaars* waren, zij 't dan ook in vereeniging met enkele ambachten. De documenten over dit gild waren zoo omvangrijk, dat zij den heer Mr. S. Muller Fz. aanleiding gaven, om een afzonderlijk werkje daarover uit te geven onder den titel: *Schildersvereenigingen te Utrecht. Bescheiden uit het Gemeente-archief.* Deze hoogst welkome bijdrage op kunsthistorisch terrein werd. bl. 301 van den 37sten jaargang van dit maandschrift reeds besproken; het is dus onnoodig, er thans langer bij stil te staan.

Wanneer men nagaat, wat over de St.-Lucasgilden thans uitgegeven is, dan verkrijgt men de volgende data, waarmede de bescheiden aanvangen:

Utrecht,	Anno 1448.
's-Gravenhage,	Anno 1487.
Gouda,	Anno 1487.
Kampen,	Anno 1520.
Amsterdam,	Anno 1553.
Dordrecht,	Anno 1580.
Rotterdam,	Anno 1609.
Delft,	Anno 1613.
Haarlem,	Anno 1631.

Aan de bescheiden van het Haagsch St.-Lucasgild sluiten zich aan die van de schildersconfrerie Pictura en hare Academie van beeldende kunsten, waarvan nu kortelings, ter gelegenheid van het 200jarig jubileum dier Academie, de heer Johan Gram als geschiedschrijver is opgetreden en de literatuur der kunstenaarscorporatiën vermeerderd heeft met de belangrijke bijdrage, aan den voet dezer bladzijde vermeld(*).

(*) Johan Gram. *De Schildersconfrerie Pictura en hare Academie van Beeldende Kunsten te 's-Gravenhage*- Rotterdam, uitgevers-maatschappij 'Elsevier', 1882, kl. 8°., 136 bladz.

Het boekje is in een aangenaam kleed gestoken; het geeft een gunstig denkbeeld van den goeden smaak, zoowel van den auteur als van de ‘Uitgevers-maatschappij Elsevier’. Wij meenen hierop nadrukkelijk te moeten wijzen, want het uiterlijk van een boek is in den regel iets, waarop bij ons over 't algemeen nog slechts weinig acht wordt gegeven. En toch gaat het daarmede als met de kennismaking van een vreemdeling, die zich bij u aanmeldt. Voordat de persoon een enkel woord gesproken heeft, is de eerste indruk reeds gemaakt door het al of niet gunstige van zijn uiterlijk. Is die eerste indruk ongunstig, dan kan die alleen bij nadere kennismaking worden weggenomen. In het tegenovergesteld geval wordt de goede indruk verhoogd. Dit laatste nu is toepasselijk op de kennismaking met het boekje van den heer Gram, met dit verschil nochtans, dat de auteur zich niet als vreemdeling op het terrein der kunst introduceert; de heer Gram heeft op die baan zijne eerste schreden reeds geruimen tijd geleden gezet.

Eene aangename verschijning is het werkje van den heer Gram; het ware te wenschen, dat er meer monographieën van dien aard het licht zagen.

Een paar opmerkingen, die niet uit betweterij maar uit belangstelling in het onderwerp zelf voortspruiten, meen ik hierbij te mogen uiten.

De schrijver zegt, dat hij geene noten aan den voet der bladzijden heeft geplaatst, om den lezer niet onaangenaam te zijn in het lezen, en daarom geeft hij eenvoudig de bronnen, die hij raadpleegde, aan het eind op. Volkomen gerechtvaardigd; maar waarom dan ook niet tegelijkertijd aan het eind vermeld de juiste data, die op de personen betrekking hebben? Dezen staan nu vrij oppervlakkig hier en daar in den tekst vermeld. Zoo leest men b.v. (pag. 23): ‘Volgens Pieter Terwesten, overleed de Baen in 1702 te 's Gravenhage; volgens andere biografen te Amsterdam.’

De schrijver had m.i. juist in een boekje als dit behooren te zeggen: ‘Volgens P.T. overleed De Baen te 's-Gravenhage, wat mij, bij onderzoek in de grafboeken, bevestigd is geworden (of: gebleken is onjuist te zijn); andere biografen zijn blijkbaar slechts naschrijvers geweest.’ De lezer weet niet, wien hij nu gelooven moet, Terwesten of ‘andere’ biografen. Het is niet te loochenen, dat een onderzoek in oude archiefstukken vaak lastig en tijdroovend is en dat buitendien op sommige plaatsen de oude doop-, trouw- en grafboeken niet dan na opruiming van allerlei in den weg gelegde hinderpalen kunnen geraadpleegd worden, maar dat alles mag den schrijver eener monographie op geschiedkundig gebied niet afschrikken.

Een ander punt: de heer Gram zegt, dat het Haagsch St.-Lucasgild dagteekent van 1537; dit is minder juist; het is veel ouder, want de oudste ordonnantie is van 27 Maart 1487. Verder leest men, dat Jurriaen Pool een *middelmatig* portretschilder is geweest. Dit

oordeel is m.i. te kras; maar wellicht was de heer Gram, toen hij dit schreef, onbekend met de alles behalve middelmatige, door Pool geschilderde portretten van zijne vrouw Rachel Ruys en van zijn schoonvader, den Hoogleeraar Ruys, die het Museum te Rotterdam bezit.

Onder de vele wetenswaardigheden, die op onderhoudende wijs verteld worden, verdient bijzondere vermelding, dat de Haagsche Academie reeds in 1779 bewijzen van belangstelling geeft, om het teekenen ten bate van fabrieken, nijverheid en manufacturen op te beuren. In het volgende jaar komt men nogmaals op de zaak terug en wordt het voornemen van Regenten uitgesproken, om de nijverheid te steunen door de teekenkunst, die het fundament van allen kunstarbeid is.

Men ziet alzoo, dat in den tegenwoordigen tijd niet voor 't eerst ten onzent getracht wordt, de kunstnijverheid wakker te schudden.

Zeer merkwaardig en misschien eenig in hare soort schijnt mij toe de verzameling teekeningen, waarvan de schrijver spreekt, bestaande in studiebladen naar het naakt model, die sedert den tijd van Willem Doudijns, den stichter der Academie, tot nu toe bewaard gebleven zijn.

Ten slotte een wensch: mochten er in ons land meer inrichtingen van dezelfde strekking en denzelfden leeftijd als de Haagsche Academie zijn, dat zij dan, bij de herdenking harer lotgevallen, een even onderhoudenden geschiedschrijver mogen aantreffen, als de heer Gram in zijn boekje heeft getoond te zijn.

OBREEN.

Iets over schotschriften, paskwillen, enz., gericht tegen de kerk en den staat in de XVII^{de} eeuw.

Ten allen tijde zijn er lieden geweest, die, liefst onder het masker van anonymiteit, zich niet ontzagen, door het gedrukte woord hun ongenoegen met bestaande toestanden te openbaren of ook door hunne taal anderen op te ruien, die, even misnoegd als zij, slechts op een stoot wachtten, om tot de daad, waarbij het op de door hen afgekeurde orde van zaken gemunt was, over te gaan. Ook onze vaderlandsche

geschiedenis levert daarvan het bewijs, en ofschoon het eene tijdperk vruchtbaarder was dan het andere aan die voortbrengselen van politieke literatuur, staat het toch vast, dat onder elken regeeringsvorm en te midden van alle partijen, zoowel staatkundige als kerkelijke zonder uitzondering, die giftige plant, door de ontevredenheid en de oppositie met ijver verzorgd en gekweekt, welig opwies en bloeide en haar ongezonden geur overal heen verspreidde.

Dat te Delft, waar, als schier overal in den lande, altijd twee fractiën of staatkundige partijen bestonden, de gevolgen van die verdeeldheid niet uitbleven, is licht te begrijpen. Maar inzonderheid op godsdienstig terrein openbaarde zich dat verschil van meening en gaf zich lucht door middel van schotschriften en beleedigende taal. Onder meer bewijzen daarvan mogen dienen de publicatiën, welke in het VI^{de} keurboek der stad Delft, bl. 104 vv., staan opgeteekend. Zij doen ons een diepen blik slaan in den toestand der gemoederen ten jare 1617, toen de *Scherpe Resolutie* der Staten van Holland alle hoop op minnelijke schikking tusschen Gomaristen en Arminianen had doen verdwijnen. Ik laat ze met gewijzigde spelling volgen.

'Alzoo mijnheeren de Magistraten dezer stad tot hun groot leedwezen door dagelijksche ervaring hebben bevonden, dat ter oorzake van de differenten in de Christelijke gereformeerde Kerk dezer Landen gerezen, door verscheiden onbehoorlijke passiën, die zich daaronder vermengen, ontstaan zeer droevige alteratiën onder de goede burgerij en gemeente dezer stad; dat ook eenigen, zulks tot hun voordeel misbruikende, door verscheiden uitgegeven seditieuse Libellen, gemaakte geschriften, pasquillen en gehouden propoosten, uitdrukkelijk voorstellen en de goede burgerij en gemeente zoeken in te beelden(*), dat de voorn. Heeren Magistraten van meening zouden wezen verandering te willen doen in de Christelijke Gereformeerde Religie: Zoo is 't, dat mijnheeren Schout en Schepenen, met advies van mijnheeren de Burgemeesteren dezer stad, na voorgaande resolutie van Veertigraden, dienstig en noodig bevonden hebben bij deze, de goede burgerij en gemeente te doen verstaan, dat dezelve altijd in de meeste en hoogste recommandatie gehad hebben en nog hebben, bij de beste en bekwaamste orde te conserveren de ware Christelijke Gereformeerde Religie, zulks dezelve in zuiverheid, naar Gods Heilig Woord, binnen deze Provincie, van den beginne van de Reformatie tot nog toe, geleerd en gepredikt is geweest, zonder dat derzelve intentie ofte meening ooit geweest is of nog is, gelijk door eenige kwaadwilligen calumnieuselijk wordt uitgestrooid, daarin te willen doen de minste verandering. En om te remediëren en weg te nemen den wortel, waardoor verscheiden onheilen worden gecauseerd, hebben geïnterdieeerd en verboden, interdiceeren en verbieden bij deze: dat niemand binnen deze stad, wie hij zij, zich zal vermeten te schrijven, uit te geven, te drukken, te doen of laten

(*) In den waan te brengen.

drukken, in deze stad te brengen, te verkoopen, om te dragen(*), te strooijen of anderszins te distribueren eenige boeken, liedekens, nieuwmaren(†), refereinen, of ook te gebruiken eenige propoosten, strekkende tot nadeel van de autoriteit van de Heeren Staten dezer Provincie, zijn Princel. Excellentie, de Magistraten dezer stad, of ook tot diffamie van iemand in 't particulier, op een boete van honderd ponden van XL grooten 't pond en correctie van Schepenen. Lastende en bevelende een iegelijk, die zoodanige geschriften ter handen zullen komen of zoodanige seditieuse propoosten zullen hebben gehoord, dezelve binnen vier en twintig uren over te leveren en te verklaren(§) aan de HH. Magistraten voorn., op de boete van XXV ponden munt voorz. Gelijk mede geïnterdiceerd en verboden wordt binnen deze stad te drukken, te geven om te drukken, te divulgeren, gedrukt of ongedrukt, eenige boeken of geschriften, bij dewelke de differentiale punten(**) in 't stuk van Religie worden verhandeld, zonder expres consent van de voorn. Heeren Magistraten, van welk consent bij gedrukte acte op den omslag van het eerste blad zal moeten blijken, op peine en verbeurte van dezelve boeken en geschriften en op een boete van vijftig gulden voor de eerste maal, verbod van nering voor een jaar, en een boete van honderd gulden voor de tweede maal. En voor de derde maal, van de nering niet te zullen mogen doen binnen den tijd van drie jaren en een boete van driehonderd gulden.

Belastende bij deze een iegelijk zich te gedragen in goede gehoorzaamheid jegens hunne Magistraten en in goede liefde en onderlinge dulding jegens elkander(††). Aldus gedaan, enz. den XIX Julij a^{o}. XVIe zeventien.'

Geene twee maanden daarna zag de Delftsche magistraat zich genoodzaakt, opnieuw eene publicatie te doen uitgaan tegen hen, die onder het deksel der religie zich tegen de bevelen der overheid verzetten. Zij is van dezen inhoud: 'Alzoo mijne heeren de magistraten dezer stad bij dagelijksche ervaring en namentlijk(§§) door 't geen op Donderdag ll., 's avonds vóór en na de predicatie van 't avondgebed gepasseerd is, bevinden, dat eenige personen, onder pretext van te willen voorstaan de ware Christelijke gereformeerde religie, door een ontijdigen

(*) Rondventen.
(†) Nieuwstijdingen.
(§) Bekend te maken.
(**) D.i. de geschilpunten. Natuurlijk hebben de leerstukken in quaestie niets met den tak der hoogere wiskunde gemeen, die differentiaal-rekening heet. Differenti*eel*, gelijk men thans zegt, - vgl. differentieele rechten - voorkomt een misverstand, dat door het Nederl. woord te gebruiken geheel onmogelijk wordt gemaakt.
(††) De verdraagzaamheid, door de Kerkedienaars noch gepreekt noch in practijk gebracht, wordt hier door den magistraat gelast, vermoedelijk met hetzelfde effect, als ware "de onderlinge dulding" van den kansel in plaats van "van de puye" aanbevolen geworden. Tegen het *odium theologicum* vermocht Mozes, evenmin als Aäron, weinig of niets.
(§§) Vooral.

en onbedachten ijver zich zoo verre vergeten, dat zij voornemen zaken, die ligtelijk zouden kunnen medebrengen zeer groote zwarigheden, schadelijke en schandaleuze effecten, die niet alleen zouden strekken tot hun eigen en hun evennaasten bederf, maar tot totale ruïne van de ware religie, tot ondergang van de loffelijke regering en politie dezer stad, die God de Heer zoo genadiglijk heeft gezegend. Door welk doen de ontstelde en ontruste gemoederen meerder worden verbitterd en gealtereerd; ook niet lettende, dat onder zoodanige actiën(*) zich vermengen veel kwaadwillige, factieuse geesten, die met geen ijver van religie gedreven zijnde een gansch ander oogmerk hebben. Dat mede bevonden wordt, dat onder zoodanige onbehoorlijkheid de wettige overheid dezer stad, (die men, volgens Gods Heilig Woord, alle gehoorzaamheid en onderdanigheid schuldig is) calumnieuselijk wordt gelasterd, hare actiën gediffameerd, hatig en verdacht gemaakt, ja, met onwaarheid gescholden worden(†), ook door degenen, die het minst betaamt, als of dezelve de ware Christelijke gereformeerde religie naar behooren niet voorstonden, daar nogthans onlangs bij openbare publicatie anders is verklaard. Dat ook onder de voorz. alteratie verscheiden personen zich niet schroomen noch schamen de Kerkedienaars dezer stede, die tot nog toe in alle zuiverheid, opregtheid en sinceriteit, conform den Ouden en Nieuwen Testamente, Gods Heilig Woord de goede gemeente hebben verkondigd en voorgedragen(§), te descriéren en uit te roepen voor *valsche leeraars*, *huurlingen*, *wolven* en *navolgers van Judas;* ja, ook eenige personen met injurieuse en dreigelijke propoosten zich zoo verre verloopen, dat meerder onheils, dat God verhoede, daardoor zou worden veroorzaakt. Strekkende al de zoodanige onbedachte en factieuse actiën anders nergens toe, als om deze goede stad tot nadeel van de burgerij en goede gemeente in 't generaal te brengen tot meerder ongemak. Om waarin bij de beste middelen te voorzien:

Zoo is 't, dat mijnheeren Schout en Schepenen, enz. verbieden en interdiceren bij deze alle samenkomst, die door rottinge(**), straatgeruchten, loopen en draven, onder welk pretext ook, zouden mogen worden voorgenomen tot verstoring van de eenigheid(††) en rust van de goede burgerij en gemeente dezer stad. Verbieden ook elk en iegelijk, wie het zou mogen zijn, den Heeren Magistraten, Kerkeraad en bijzonder ook de Kerkedienaars dezer stad, met oproerige, twistige, insolente en injurieuse propoosten of ook met eenige dadelijkheid te bejegenen, maar dat zij zich ter contrarie in 't minst niet zullen stel-

(*) Handelingen.
(†) Ten onrechte beschuldigd, uitgekreten.
(§) Het is treffend, om te zien, hoe Mozes voor zijn broeder in de bres springt en hem prijst. Indien men niet beter wist, zou men allicht meenen, dat hier alles louter broederlijke liefde en harmonie ademde.
(**) Samenrotten. Elders “rotterie” geheeten.
(††) Eendracht, eensgezindheid.

en tegen de wettige regering hunner magistraten, jegens der Kerkeraden ambt, der Kerkedienaars actiën en predicatiën of ook derzelven personen in 't particulier, noch ook dezelve dreigen of eenigen overlast te doen, op peine van aan den lijve crimineel, anderen ten exempel, gestraft te worden.' Ten slotte werd den aanbrenger eene belooning toegezegd, 'tot discretie van mijne voorn. Heeren'; zelfs zou hij, indien hij eenigszins aan de voorz. 'mishandeling'(*) deelachtig mocht zijn, van crimineel onderzoek bevrijd wezen. Deze publicatie werd den X^{den} September 1617 afgekondigd.

Twee jaren later zagen Gecommitteerde Raden zich verplicht, een schrijven te richten aan de steden in Holland in zake het verspreiden van oproerige geschriften. Op bl. 135 van 't VI^{de} Keurboek wordt daarvan melding gemaakt en laten Schout en Schepenen een iegelijk weten, dat de Heer Officier (Hoofdschout) en Burgemeesteren van Delft 'schrivens' hadden ontvangen van voorn, hoog college, dat luidende was, als volgt(†):

'Eerzame, wijze, voorzienige, zeer discrete Heeren.'

'Alzoo niettegenstaande voorgaande verboden, zoo bij generale en particuliere placcaten als anderzins, verscheiden eerroorige en oproerige pasquillen onder de gemeente en de steden en elders worden gestrooid en van hand tot hand gecommuniceerd jegens de wettige regering van 't Land en verscheiden personen dezelve bekleedende; daarin dat zulke licentie te meer toeneemt en gepleegd wordt, omdat de autheuren en dichters(§) van zulke pasquillen vermerken(**), dat bij de Officieren egeen devoiren en naarstigheid gedaan wordt om die te achterhalen, maar bij conniventie gedoogen, dat de communicatie daarvan van hand te hand geschiedt en dezelve gecopieerd worden, zonder in 't minste te onderzoeken op de gelegenheid en de circumstantiën van den eersten vinder of uitgever.

Hetwelk is een zaak van kwaden exempel, waartegen notelijk (noodzakelijk) dient voorzien voor de conservatie van de eer, reputatie en respect van de voorz. wettige regering van 't Land. Zoo hebben de Ho. Mo. Heeren Staten Generaal noodig en dienstig geacht allen de geünieerde Provinciën daarvan te adviseren, ten einde elk in den zijne

(*) Ongeoorloofde, verboden handeling.

(†) Ofschoon de lectuur van officieele stukken, als: keuren, publicatiën, missives enz. van colleges, minder onderhoudend is dan bijv. eene discussie in menigen gemeenteraad, gaat het in deze bijdrage niet aan, die historische documenten aan eene besnoeiing te onderwerpen, waardoor het eigenaardige van stijl en taal schade lijdt; evenmin, de quintessens ervan te geven. De kanselarij-stijl, hoewel wijdloopig, is in hooge mate duidelijk en zuiver van uitdrukking, op enkele bastaardwoorden na.

(§) Samenstellers; van dichten = vormen, scheppen, verzinnen. Hier wordt niet op verzen gedoeld: dan sprak men van "poeëten".

(**) Bemerken of merken. Vgl. vermeenen en meenen. Het tegenw. wangebruik van *be*merking in stede van *op*merking verraadt gebrek aan taalgevoel, dat, helaas! hoe langer hoe meer verzwakt en voor brabbel-Nederlandsch plaats maakt.

daartegen order willen geven. Welken volgende wij 't zelve ook niet hebben willen nalaten, maar dezelve U.E. wel ernstelijk en vruntelijk (vriendelijk) te begeeren(*) alle mogelijke devoiren van hunnentwege te doen en aan te wenden, dat het uitstrooijen van pasquillen in den uwen moge worden verhinderd en, anders geschiedende, de autheurs van dezelve achterhaald en gestraft als seditieuse en twistgierige menschen en perturbateurs van de Republiek, anderen ten exempel. Verbiedende te dien einde de eerste vinders van de voorg. pasquillen dezelve aan niemand te communiceren, noch eenige copie daarvan uit hunne handen te geven of te laten nemen, schrijven of maken in eenige manier, bij peine voor den principalen autheur gehouden en arbitrairlijk gestraft te worden. Belastende voorts ook de Officieren van de steden en anderen, dien dat behoort, met dexteriteit, bij alle doenlijke devoiren, wegen en middelen te inquireren en onderzoeken(†) in de aucteuren en eerste vinders; die eenige communicatiën van de voorg. pasquillen gedaan zullen hebben te achterhalen en dezelve te calangeren naar de placcaten tegen de aucteurs gestatueerd. Den Lande zal daaraan geschieden bijzondere dienst en wij ons verlaten', enz. Dit stuk werd den 30sten Maart 1619 afgekondigd.

Hiermede waren de bemoeiingen van den Delftschen magistraat echter nog niet afgeloopen. Eenige dagen daarna volgde eene publicatie, betreffende 'een libel off fameux boucxken', 's nachts in Den Haag gestrooid. Der goede gemeente werd daarbij kond gedaan, dat van HH. Gecommitteerde Raden eene aanschrijving was ontvangen met bericht, dat tusschen 1 en 2 April in Den Haag op verschillende plaatsen zeker libel of schotschrift was verspreid, getiteld: 'Spiegel, waerinne men naestelijck kan syen wye tsedert eenige jaeren herwaerts in de provincie van Hollant', enz. Beducht, dat het paskwil ook in andere steden en plaatsen zou worden verspreid, verzochten gecomm. Raden de respectieve Regeeringen van het feit in eene publicatie gewag te maken, met toezegging eener belooning van *f* 600. - voor dengene, die een 'autheur' zou weten te ontdekken. Dientengevolge liet de Delftsche magistraat een iegelijk weten, dat wie den maker van bedoeld schandschrift zou weten te openbaren, door voorn. Heeren met gezegde som zou worden vereerd 'ende impuniteyt voir den drucker off sijne knechts dye tselve quamen te openen(§).

In het beruchte jaar 1617 scheen men het hier ter stede erop toe te leggen, om de goede harmonie van het broederpaar zoowel als de vergaderingen van de burgerlijke overheid te belagen en te bemoeielijken. Eene publicatie, op 3 December van dat jaar afgekondigd, strekt

(*) Verzoeken.
(†) Hier en elders blijkt de gewoonte, om, ten einde kracht bij te zetten, twee uitdrukkingen van dezelfde beteekenis te bezigen: het zoogen. stadhuiswoord en het zuiver Nederl. werkwoord.
(§) Openbaren.

daarvan ten bewijs. Om haar curieuzen inhoud deel ik die keur in haar geheel mee:

'Alzoo mijnheeren de magistraten dezer stad Delft tot meermalen met leedwezen bevonden hebben, dat zoo wanneer de voorn, heeren magistraten of burgemrs. met den Kerkeraad of derzelven gecommitteerden hebben te verhandelen zaken betreffende de kerkelijke "eenicheyt ende ruste" van de goede gemeente, of ook wanneer extraordinaris vergaderingen van de Weth, de Heeren Oud-Burgemrs. of van de Veertigraden *ten gemeenen beste* gehouden worden, dat groot getal van mans- en vrouwspersonen, jong en oud, met verscheiden troepen en "by forme van rotterie" uit alle oorden en kwartieren dezer stad (die van te voren, zoo wanneer gelijke vergaderingen gehouden werden, niet plagten te verzamelen, maar elk zijn neering en ambacht met vlijt waarnamen) zich begeven niet alleen op 't marktveld dezer stede, maar ook op Stadhuis en Kerke, om te vernemen wat aldaar verhandeld wordt(*), zulks dat naar alle waarschijnlijkheid de voors. onbehoorlijke bijeenkomsten en tezamenloopen verwekt worden door eenige *onrustige en factieuse geesten, die door listige en looze praktijken, ja*, *onder 't pretext van religie*, *de gemeente tot oproer en ongehoorzaamheid jegens hare wettige overheid en magistraten zoeken op te hitsen.* Dat mede bevonden is, dat uit 't voors. samenrotten door eenigen uitgeworpen worden vele oproerige en seditieuse propoosten, waardoor niet alleen de (al)gemeene rust wordt verstoord, de autoriteit van de wettige overheid dezer stad verzwakt, hare actiën met valsche calumniën hatig en verdacht gemaakt, maar ook, dat de een den ander met versierde en logenachtige redenen zoekt te bekladden. En ten ware tegen zoodanige licentie en ongeregeldheden behoorlijk weder voorzien, zou noodzakelijk daaruit moeten volgen groote onheilen, bloedstorting en meer andere inconveniënten, 't welk strekken zou niet alleen tot ondergang van de loffelijke Regering, maar ook ter irreparable schade van de goede burgerij en gemeente dezer stede. Zoo is 't, dat mijnheeren Schout en Schepenen, met advies en goeddunken van Heeren Burgmrs. geïnterdiceerd en verboden hebben, interdiceren en verbieden wel expresselijk bij deze, alle onbehoorlijke bijeenkomsten dergenen, die bij forme van rotterie, zoo op 't marktveld, stadhuis, kerken of andere plaatsen zouden worden gehouden; op peine dat tegen de contraventeurs en degenen, die met woorden of werken deze en onze voorg. keuren en ordonnantiën, voor dezen gepubliceerd, die bij deze werden gehouden voor gerenoveerd, eenigzins zullen te buiten gaan, geprocedeerd zal worden criminelijk, om naar exigentie en gelegenheid

(*) De openbaarheid, een voortbrengsel of uitvloeisel der verlichte en bij uitstek liberale XIX^{de} eeuw, was toen nog niet geboren, maar menig verschijnsel, dat zich bij gewichtige politieke omstandigheden vertoonde, getuigde reeds van den trek, den vrijen mensch ingeschapen, om werkelijk op de hoogte te komen van hetgeen in de *Republiek* immers allen evenzeer betrof. Men weet echter, hoe de Geünieerde Gewesten op alles behalve op eene republiek in den waren zin van dat woord geleken. "Wat de Heeren wijzen", enz.

van zaken aan den lijve gestraft te worden, tot discretie van mijnheeren Schepenen.'

Ten einde bij hunne deliberatiën niet gestoord te worden, zagen Burgemeesters zich verplicht, den gerechte te adviseeren, eene keur te doen uitgaan tegen de straatjongens, die zich aan verregaande 'petulantie ende dertelheyt' schuldig maakten. 'Alzoo eenige jongens' - zoo luidt de ordonnantie - 'ende anderen hen vervorderen (zich vermeten) in en voor 't Stadthuys ende opte marckt te caetsen, spelen, worpen (werpen) ende goeien (gooijen) ende opte deuren van de Stadthuys ende camers van dien te cloppen ende bonssen ende insolentie, petulancie ende moedwille te bedrijven, 'twelk nyet getolereert behoort te worden. Soo is 't dat mijnheeren Schout en Schepenen, met advyse van mijnheeren den Burgemm., al 'tselve verboden hebben ende verbieden by desen eenen ygelick, hy zij jonck ofte oudt, op peyne van daerover datelicken geapprehendeert ende geleyt te worden *In de donckere gaten*(*), te water ende brode, voor alsulcken tijt lanck, als mijnheeren Schepenen sullen disponeren, nae gelegentheyt van saecken. Aldus gepupliceert mette grootte clocke vant Stadthuys, den XXXIe October 1620.'

Al mocht de stoornis, door de Delftsche straatjeugd veroorzaakt, haar oorsprong niet uit politieke of kerkelijke beweegredenen hebben genomen, ben ik er toch zoo zeker niet van, of dat 'cloppen ende bonssen' wel louter en alleen uit eigen aandrift geschiedde in een tijd, toen men ook in de vreeze *der* Heeren werd opgevoed. In onze eeuw is dat eenigszins anders geworden en meen ik meermalen te hebben bespeurd, dat de eerbied voor de gestelde machten bij lang na zoo diep niet meer in de gemoederen van het opkomend geslacht geworteld is, als dat vroeger wel het geval was. Zou de hooggeloofde publiciteit daar soms eenigermate de schuld van dragen? 'Il n'est point de grand homme pour son valet de chambre', is een gezegde, dat voor uitbreiding vatbaar schijnt te zijn, en evenals men de geheimenissen der werkplaatsen, waar onze spijzen en dranken worden bereid, niet moet bespieden of ontsluieren, schijnt het vaak 't prestige of het zedelijk overwicht der overheid te schaden, dat thans ook meer dan de bloote resultaten van hare beraadslagingen en overwegingen komen 'ter kennisse van 't gemeen(†)'. De heilzame werking der openbaarheid heeft wel is waar het geheimzinnig waas, waarin 'de Heeren' zich weleer plachten te hullen, weggevaagd en men heeft in *achting* gewonnen, wat men aan *achtbaarheid (?)* verloor; edoch, iedere knaap leest nu, wat o.a. in de vergaderingen van het wetgevend college

(*) Die onderaardsche gevangenis, alias: de diefput (zie Bleysw., bl. 122), bestaat nog, maar wordt niet meer voor haar oorspronkelijk doel gebruikt. De kerker met zijne verschrikkingen is door meer humane bewaarplaatsen vervangen. Of de indrukken van thans met die van weleer gelijk staan, is mij uit geene enkele statistiek gebleken.

(†) D.i. het algemeen. Vgl. gemeenebest, gemeengoed, gemeen overleg, enz. Wat vroeger *de gemeente* aanduidde, heeft thans de beperkte beteekenis van *de heffe des volks* verkregen.

zijner woonplaats verhandeld wordt, en het is niet te ontkennen, dat uit die verslagen nu en dan de gevolgtrekking kan worden gemaakt, dat zelfbeperking onder de overige parlementaire eigenschappen onzer vertegenwoordigers der gemeente niet de eerste plaats inneemt. - En hiermede besluit ik dit onderwerp, dat mij niet zoo geheel van actualiteit ontbloot voorkomt, gedachtig aan het kostelijk gezegde, hetwelk in 't Latijn ‘sustine et abstine’ luidt en dat onze taal niet minder kort met: ‘lijd en mijd’ uitdrukt.

Mr. J. SOUTENDAM.

Nieuwe uitgaven en vertalingen.

De Orestie van Eschylus, in Nederlandsche dichtmaten overgebracht door A. Pierson. - 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg.

Ziehier een boek, dat getuigt van moed en ondernemingsgeest bij den uitgever, van kunde, goeden smaak en volharding bij den schrijver. Wat het uiterlijk reeds aangaat, verdient het om de uitvoering van druk- en bindwerk ten volle den naam van prachtuitgave, vrij wat meer dan menig ander werk, waaraan de reclame en de gemakzuchtige beoordeelaar dien naam zorgeloos wegwerpen. Trouwens, voor de onderneming van den heer Pierson paste geen gewoon kleed. Het overbrengen van de geweldige trilogie, waarin de vader van het Grieksche treurspel het leven van Orestes ten tooneele bracht, in Nederlandsche dichtmaat, is een stout bestaan, dat alleen kan ondernomen worden door volkomen onbevoegden, door waanwijsheid verblind, of door de uitverkorenen, voor wie het *in magnis voluisse sat est* niet geschreven is, omdat zij slechts willen, wat zij kunnen, en steeds kunnen, wat zij willen. In welke van deze twee categorieën de Hoogleeraar Pierson door ons gesteld wordt, behoeven wij niet te zeggen.

Dat mannen van smaak en geleerdheid zich erop toeleggen, de meesterstukken der Grieksche letterkunde opnieuw in een voor onze dagen passend Nederlandsch kleed te steken, en aldus het goede werk voortzetten onzer vaderen, wier vertalingen èn wegens de vorderingen der philologie èn wegens de veranderingen in onze eigen taal voor ons min bruikbaar waren geworden, kan niet anders dan geprezen worden. Vosmaer's nieuwe vertaling van den *Ilias*, de vertalingen uit Sophocles, waarvan dit tijdschrift en *De Gids* van de hand van den Hoogleeraar Van Herwerden eenigen tijd geleden uitmuntende proeven bevatten en Dr. Van Leeuwen in het afgeloopen jaar er mede eene in het licht gaf (*Aias*, Utrecht J. van Boekhoven), zijn allen wel berekend,

om de aandacht van denkende lezers op de eeuwenheugende schoonheden der Grieksche auteurs, onze leermeesters in de letterkunde zoowel als in de beeldende kunst, te vestigen. Pierson's vertaling der trilogie van Orestes sluit zich waardig bij de genoemde werken aan. Wij willen niet wijzen op de groote bezwaren, die de taal van Eschylus te overwinnen aanbiedt: wie de oude letteren eert en er de schoonheden van voor zijne landgenooten wil ontsluieren, laat zich daardoor niet afschrikken, ja, zal ze uauwlijks tellen, omdat het genot van de schoone gedachten hooger staat en dieper gaat dan de voldoening over de overwonnen moeilijkheid. En wat den lezer aangaat, hij vraagt alleen naar den vorm, die hem gegeven wordt, en zal zich in dien van Pierson niet teleurgesteld gevoelen.

De Amsterdamsche Hoogleeraar wijkt in dit opzicht van de andere vertalers der Grieksche meesterstukken af, dat hij Eschylus in Nederlandsche dichtmaat heeft overgebracht, terwijl de anderen rijmlooze verzen en de versmaat van het oorspronkelijke bezigden. De eigenaardige taal van Eschylus brengt misschien uit zichzelve reeds mede, dat de vertaler een geheel nieuwen vorm zoekt; maar al was dit zoo niet, wij zouden den heer Pierson hiervan geen verwijt maken. Zoo ergens, dan is hier het *variis modis bene fit* van toepassing, en wanneer iemand zooveel meesterschap over taal en dichtmaat aan den dag legt, als in deze vertaling uitblinkt, dan behoeft hij zich niet te verontschuldigen over den gekozen vorm, zooals in de voorrede van deze Nederlandsche Orestie geschiedt. De schrijver heeft met dit werk onze letterkunde verrijkt, en de uitgever heeft ons een boek bezorgd, dat door zijn fraai uiterlijk zoowel salontafel als boekenkast versiert. Moge 't in vele huiskamers aangetroffen en niet slechts van buiten bewonderd, maar veelvuldig gelezen, bestudeerd en genoten worden!

Moderne heksen door Jan Holland. - Deventer, W. Hulscher G. Jzn.

Wat Jan Holland schrijft, behoeft geen aankondiging in een tijdschrift, om onder de aandacht van het publiek te komen, geen korte mededeeling van den inhoud, om de lieden nieuwsgierig en kooplustig te maken. Wie daarover wat te zeggen meent te hebben, kan eene korte poos wachten, totdat het boekje algemeen gelezen is, en hij dus spreekt tot hen, die den inhoud kennen. Dat zij dien inmiddels vergeten zullen hebben, behoeft hij niet te vreezen; dat weet Jan Holland zelf te verhoeden èn door de keuze van zijn onderwerp, èn door de scherpzinnigheid en oprechtheid, waarmede hij zijne denkbeelden in een pittigen vorm te kleeden weet. Zijne laatste lettervrucht, nauwelijks vier vellen druks groot, loopt nog minder de gevaren van vergetelheid en onopgemerktheid, daar het een onderwerp behandelt, dat menig echtgenoot, ieder huisvader, ja, elk menschenvriend met bezorgdheid heeft gadegeslagen, den staat van zenuwachtige overspanning, waarin zoo menige vrouw in onze dagen verkeert. Hij schildert die voortwoekerende kwaal met ware

en (het mag in zijn geval wel uitdrukkelijk vermeld worden) volstrekt niet overdreven trekken af, en wil in meer werk maken van lichamelijke ontwikkeling en een meer gematigd en redelijk stelsel van onderwijs voor meisjes de geneesmiddelen zoeken.

Hetzelfde, wat Jan Holland in zijne zeer behartigenswaardige wenken over de vraag der geschiktheid van vrouwen voor sommige betrekkingen zegt, dat men namelijk niet generaliseeren moet, daar de vrouwen van gezonde zenuwen tot vele zaken bekwaam, de 'moderne heksen' daarentegen overal onbruikbaar zijn, kan, dunkt ons, tot zekere hoogte tegen zijne beschouwing van de mode-vrouwenziekte worden aangevoerd. Ook hij scheert, ten onrechte, alle ziektegevallen over één kam. Dat de door hem geschetste zenuwziekte bestaat, dat ze steeds verergert zoowel qualitatief als quantitatief, zal wel niet geloochend worden. Maar men moet niet over 't hoofd zien, dat ze drieërlei karakter heeft. Bij vele individuen is zij wezenlijk eene ziekte, een abnormale toestand van het gestel; deze gevallen behooren tot het gebied der pathologie en wij zijn, evenmin als Jan Holland, bevoegd, om er geneesmiddelen tegen voor te schrijven. Maar de twee andere categorieën van gevallen zijn van een bloot moreelen aard, en daartegen kan zoowel tot genezing als tot voorkoming veel gedaan worden. Er zijn veel ingebeelde zieken onder de moderne heksen, producten van weelde en gemakzucht, die genezing zullen vinden in eene nuttige werkzaamheid, hetzij in het huisgezin, hetzij in de maatschappij; voor haar is alleen een krachtige stoot noodig, de invloed van een krachtigen wil, die hare wilskracht en veerkracht opwekt. Eene moderne heks van deze soort wordt gered door het huwelijk, indien de man aan deze vereischten beantwoordt. We verlangen voor deze schepseltjes geen tiran, die met ruwe hand zijn wil opdringt, maar iemand, die met geduld, tact en bezadigdheid de genezing onderneemt en, meer nog door het voorbeeld van werkzaamheid en offervaardigheid dan door vermaningen en redeneeringen, het goede predikt.

Het woord offervaardigheid gebruiken wij met opzet, omdat het ons voert tot de groote fout, door eene verkeerde opvoeding aangekweekt, welke de meeste - en niet gemakkelijk te genezen - moderne heksen maakt: de zelfzucht. In den tijd van overgang, dien wij beleven, verandert ook langzamerhand de maatschappelijke stelling van de vrouw. Van een wezen van ondergeschikten aard, deels als speelpop, deels als bezorgster van de huiselijke gemakken van den man beschouwd, is de vrouw, de gehuwde althans, bezig, zich langzamerhand te verheffen tot eene hoogere roeping, die van de levensgezellin van den man in een anderen zin, waarin zij niet beneden maar nevens hem staat, hem niet dient maar steunt en begrijpt in zijn streven en werken. De opvoeding der vrouw echter is nog lang niet op dien geheel anderen toestand ingericht. Het zijn niet de reactionnaire en ouderwetsche lieden alleen, die zich aankanten tegen eene even ruime ontwikkeling van de vrouw als van den man, wiens leven zij eenmaal geroepen zal zijn te deelen. Het begrip is nog ver, veel te ver verspreid, dat een meisje alleen tot genieten en vreugde moet worden opgekweekt en dat eene gehuwde vrouw zooveel onaangename plichten heeft te vervullen, dat alleen eene ruime toevoeging van vermaak en uitspanning van allerlei aard het huwelijksleven, dat de opvoeders nog altoos als het eenig levensdoel der vrouw blijven beschouwen, draaglijk voor haar maken kan. Alzoo voedt men de meisjes voor

het huwelijk op, zonder haar de hooge beteekenis der plichten van het huiselijk leven te doen gevoelen, maar die enkel te doen beschouwen als de onvermijdelijke omballing van den gelukstaat, waarbuiten geen heil is, alleen blauwkouserij en pedanterie of sociale staat van kennelijk onvermogen; zoo worden de jonge meisjes gekweekt tot verregaande egoistjes, die ten slotte zichzelven en hare omgeving ongelukkig maken. Zullen de moderne heksen van deze soort ooit te genezen zijn? Wij vreezen ervoor. Maar dit is zeker, dat haar voorbeeld tot leering en afschrikking werken kan en, het volgend geslacht door eene verstandiger en hooger opgevatte opvoeding kan worden geschikt gemaakt, om aan de grootere, redelijkere eischen te beantwoorden, die de hedendaagsche maatschappij der vrouw stelt.

Dat ontwikkelde vrouwen die eischen nog kwalijk begrijpen, verried ons nog dezer dagen eene beschouwing, juist aan dit werkje van Jan Holland gewijd en, blijkens de onderteekening, uit de pen eener vrouw gevloeid. ‘De moeder’ - werd daarin (in het weekblad *De Amsterdammer* van 23 Juli jl.) geschreven - ‘wordt gelaakt omdat zij bij het meisje in de eerste plaats die talenten tracht te ontwikkelen, die haar aanzien in de wereld kunnen verschaffen. Voedt niet de vader zijn zoon op volgens de eischen van den tijd, drijft niet de koopman, toegevend aan den drang van den tijdgeest, zaken op eene gansch andere wijze dan vroeger, tracht niet de winkelier koopers te lokken door, lettend op de behoefte aan weelde, zijn winkel te verfraaien, ten einde aldus aan de zijnen een onbezorgd bestaan te verschaffen?’ En verder: ‘De vrouw is alleen behaagziek om den man te behagen, omdat zij in de wereld geleerd heeft, dat wat de zinnen streelt en het oog bekoort eene groote aantrekkelijkheid heeft. Het is de vrouw die aan de eischen tracht te beantwoorden, de man die de eischen stelt.’ Kunnen deze woorden - zoo vraagt men zich af - door eene vrouw geschreven zijn? Dan staat de zaak inderdaad wanhopig. Want wanneer eene vrouw, die waardig gekeurd wordt, hare stem over een geschrift van een zoo ernstigen inhoud in een weekblad van goeden naam te verheffen, hare geslachtgenooten niet hooger schat dan als willige artikelen op de huwelijksmarkt, hoe is er dan op betere dagen te hopen, daar de verandering in de opvoeding der meisjes moet uitgaan van de moeders, die, in de schatting dezer schrijfster althans, wel lager zullen staan dan de beoordeelaarster van Jan Holland's werk. Dat de meisjes voor den huwelijken staat worden opgevoed, zal niemand afkeuren, - hoogstens zal men het betreuren, dat de opvoeding in den regel uitsluitend op dat doel is aangelegd, - maar dat de opvoeding voor het huwelijksleven op zulke onware, zulke valsche inzichten berust; dat de meisjes alleen toegerust worden op de genietingen van het leven, niet op de plichten daarvan, die toch ook genot schenken, ziedaar eene gansch andere zaak. En wie die slechte opvoeding te verdedigen tracht met een beroep op de eischen van den tijd, die de moeders verplicht, voor hare dochters ‘koopers te lokken’ door haar af te richten op zinnestreelende en bekoorlijke uiterlijkheden alleen, waardoor zij ‘aanzien in de wereld kunnen verkrijgen’, - toont hoegenaamd geen begrip te hebben van de wezenlijke eischen, die de tijdgeest aan de gehuwde vrouw stelt; - toont elk besef te missen van den vermogenden invloed, dien de beschaafde, ontwikkelde huismoeder uitoefent op hare omgeving en indirect in de maatschappij.

Dat Jan Holland daar anders over denkt, is bekend. Ware 't zoo niet, hij

zou zijn *Moderne Heksen* niet geschreven en het niet ‘aan de vrouwen in Nederland ter ernstige overweging opgedragen’ hebben. Aan die ernstige overweging willen wij met onze zoo even gemaakte aanmerking geen afbreuk doen. Hoe dan ook ontstaan, hoe verschillend van aard en oorsprong, de kwaal bestaat en is eene ernstige bedreiging voor de maatschappij, omdat zij aan de grondslagen van het huiselijk leven knaagt. Daarom bepale men zich niet tot overweging en gemoedelijke instemming, maar elk doe het zijne, om de opvoeding der vrouw te vestigen op een breeden en hechten grondslag. Zooals het thans gaat, loopen de aanstaande huismoeders gevaar van nog lager te zinken dan op den bodem der oude begrippen. Ze kunnen den man, ja, nog eene speelpop zijn, maar niet eens meer dienen; ze worden tot eene soort haremslavinnen, zonder de haremafzondering, verlaagd. Het zou niet lang meer duren, of het huwelijk had voor den man alle recht van bestaan verloren.

Onze hedendaagsche letterkundigen met bijschriften van D^{r}. Jan Ten Brink. Eerste en tweede aflevering. Mevrouw A.L.G. Bosboom-Toussaint. - 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.

In een zeer groot formaat, waarvoor geen enkele boekenkast ruimte genoeg bevat, op fraai papier keurig gedrukt, met een photographisch portret van de daarin behandelde schrijfster en een paar facsimilés versierd, ziedaar den meer dan deftigen, den koninklijken vorm, waarin deze serie van levensberichten onzer levende letterkundigen ter wereld komt als een tegenhanger, in uiterlijk althans, van het prachtwerk, dat Vosmaer aan onze hedendaagsche schilders wijdt. Op gevaar af van voor ontevreden gescholden te worden, moet ons de bekentenis van het hart, dat wij het formaat wel wat kleiner hadden gewenscht; de afleveringen zouden dan gemakkelijker te hanteeren en na te slaan geworden zijn, en hier stelde de opneming van platen niet zulke eischen als bij Vosmaer's werk. Ook zouden meer bescheiden afmetingen meer in overeenstemming zijn met het karakter van onze tegenwoordige literatuur, die een heirleger van adepten, doch - den goeden niet te na gesproken - slechts weinig heroën telt, wier verdiensten niet in een gewoon octaafformaat den volke kunnen verkondigd worden.

Wij maken deze opmerking zonder schroom, nu wij deze twee afleveringen, beter gezegd: deze dubbele aflevering, voor ons hebben liggen, gewijd aan de verdienstelijke vrouw, die zonder eenigen twijfel de buitengewone eer eener letterkundige biographie in folio verdient, aan mevrouw Bosboom-Toussaint. Den 16^{den} September 1882 heeft zij den zeventigjarigen leeftijd bereikt, en welke plannen er ook mogen beraamd zijn of tot uitvoering komen, om dien feestdag door eenig nationaal huldeblijk op te luisteren, geen meer gepaste, geen juister gevoelde hulde kan aan de even talentvolle als bescheiden schrijfster worden gebracht dan dit geschrift, waarin een bevoegd beoordeelaar als Dr. Ten Brink voor de natie uiteenzet, wat zij in mevrouw Bosboom-Toussaint bezit. Eene zoo groote werkkracht, die eene halve eeuw (van 1837

tot 1882) niet slechts onverzwakt gebleven is, maar zelfs tegen het tijdstip, waarop anderen gedwongen of vrijwillig eene welverdiende rust nemen, zich in eene nieuwe richting in al hare volheid heeft geopenbaard; - eene zoo grondige studie zoowel van historische tijdvakken als van het menschelijk gemoed en het leven, - eene zoo diepe vereenzelviging met het Nederlandsch volkskarakter in zijne meest ernstige en gemoedelijke uitingen, - ziedaar de eigenschappen, die haar stempelen tot een wezenlijk groot auteur, tot een sieraad van haar land. Eene uitvoerige critische beschouwing van al hare werken kon de heer Ten Brink in deze dubbele aflevering niet geven; de optelling harer geschriften in de verschillende uitgaven alleen nam reeds een achtste deel der beschikbare ruimte in beslag. Wat hij echter geven kon, gaf hij goed: een van warme waardeering getuigend overzicht van de letterkundige werkzaamheid der talentvolle vrouw, op wie Nederland roem draagt en wier aanstaand feest niet slechts als een dag van gelukkig herdenken onder verwanten en vrienden, maar, hopen wij, als een dag van dankbaar waardeeren door elk beschaafd landgenoot zal worden herdacht. Wij vernemen tot ons genoegen uit Ten Brink's overzicht, - dat hij met eene al te groote bescheidenheid een ‘bijschrift’ (bij het portret?) noemt - dat bij denzelfden uitgever eene populaire uitgaaf der romantische werken van mevrouw Bosboom-Toussaint wordt voorbereid. Moge 't der waardige vrouw gegeven zijn, te beleven, dat die uitgaaf wezenlijk worde, wat ze heeten zal; dat de kring harer vereerders tot verre grenzen worde uitgebreid. Het is hier slechts eene quaestie van tijd, want voor de schrijfster van *Lauernesse* en *Majoor Frans* is in ieder nieuw lezer harer werken zonder uitzondering een vereerder gewonnen.

Over kunst. Schetsen en studiën door M^{r}. C. Vosmaer. - Leiden, A.W. Sijthoff.

Wie een boek van den heer Vosmaer noemt, heeft er niet veel woorden van aanbeveling bij te voegen. Men kent den onderhoudenden trant van ‘causeeren’, die dezen schrijver eigen is, en hoort hem dubbel gaarne, wanneer hij zich beweegt op het gebied der kunst, waar hij door allen als een man van gezag wordt erkend en hij dus eene dubbele aanspraak op de belangstelling zijner lezers kan maken. Het groote geheim van Vosmaer's populariteit als schrijver schijnt vooral gezocht te moeten worden in zijne nederigheid en objectiviteit. Hij dringt zichzelf en zijne meeningen niet aan den lezer op en weet hem toch ten slotte te overtuigen van de waarheid, althans van de logische gegrondheid zijner inzichten. In dezen bundel zijn opstellen over onderwerpen van kunst bijeengegaard, die, in verschillende tijdschriften verspreid, eene nieuwe uitgifte, die hun een nieuw leven schenkt, ten volle verdienen. Geschiedkundige en biographische artikelen over kunstscholen en kunstenaars, van vroeger en van onzen tijd, treft men hier aan nevens causerieën over teekenen, over Nederlandsche kunstter-

men, over de beroemde Duitsche tooneelspeelster, mevrouw Niemann-Seebach, enz. Voor den ingewijde in de Nederlandsche kunstgeschiedenis is alles in den inhoud dezer stukken niet even nieuw, maar wat ze voor den lezer aantrekkelijk maakt, is de aangename vorm, waarin Vosmaer zijne onderwerpen behandelt. Niet al onze kunstkenners, al zijn ze misschien even bevoegd als hij, bezitten het geheim eener bevattelijke en heldere uiting hunner denkbeelden. Juist daarom is dit werk aan te bevelen ook aan den leek in kunstzaken, ook aan het groote publiek, waarvoor het veel nieuws en leerzaams bevat. Zijn de biographische bijzonderheden en de grondslagen van den wereldroem onzer vermaarde schilders van voorheen en thans niet even waardig, om door het Nederlandsche volk gekend te worden, als het leven en de daden onzer groote staatslieden, vlootvoogden en legerhoofden? Men mag twisten over de vraag, of en in welken zin kunst regeeringszaak behoort te wezen, maar niemand zal ontkennen, dat zij verdient te zijn eene zaak van het volk; elke poging tot opwekking van kunstgevoel en kunstliefde is daarom uit haar aard lofwaardig.

Op Java langs kruisweg en slingerpad. Critische pennekrassen van Robertus Nurks den Jongere. - Dordrecht, J.P. Revers.

Dit boek bantwoordt niet aan den titel, dien het draagt, noch aan de billijke eischen, die, zoo niet het groote publiek, dan toch stellig velen met den schrijver dezer beoordeeling, plegen te stellen aan werken, die op Indië betrekking hebben. Wie over Indië schrijft, om de Europeesch-Indische maatschappij te doen kennen door het schetsen der lotgevallen van een zich daarin bewegend persoon, of wie de pen opvat, om het gebied der taal-, land- en volkenkunde te verrijken met de beschrijving van zeden, gewoonten en denkbeelden der inlanders of van exotische landschappen, kan zeker zijn van een belangstellend en welwillend gehoor. Naar den titel te oordeelen, behoort het voor ons liggend werk tot de eerste categorie van lettervruchten, maar naar den inhoud tot geen van beiden, hoewel er enkele bladzijden in voorkomen, die het doen betreuren, dat de schrijver, met zoo weinig zelfbeperking en concentratie is te werk gegaan. Onder de losse schetsen, die het boekje vullen, is er een: ‘Naar Java's lustwaranden’, waarin de Oostersche natuur verdienstelijk beschreven wordt. Zij doet ons onderstellen, dat de schrijver ons iets beters had kunnen geven, dan hetgeen zijn boekje bevat, eenige weinig belangrijke lotgevallen namelijk van een weinig aantrekkelijk persoon, afgewisseld door rijmpjes over allerhande Indische onderwerpen van alledaagschen aard en opmerkingen over sociale gebreken en fouten, die volstrekt niet het uitsluitend eigendom zijn van de Indische maatschappij en waarvan de uitvoerige behandeling niet in verhouding staat tot de belangrijkheid van den inhoud.

Bij de meeste boeken over Indië en Indische toestanden wordt de lezer

onaangenaam getroffen door eene zekere ruwheid en onbeschaafdheid, die door een dun vernisje heenschemert; de schrijvers kennen de werken van vele dichters en denkers genoeg, om daaruit groote citaten bij hetgeen zij mededeelen, te pas te brengen, en toch is de geest van poëzie en wetenschap over het algemeen niet diep doorgedrongen in hun arbeid; toch heerscht daarin een verre van hooge toon. Wanneer de Indo-Europeanen bij voorbeeld over philosophische en theologische onderwerpen hun hart te luchten geven, schrijven zij met eene aanmatiging en blufferigheid, die nooit samengaan met zuiver gevoel of fijne beschaving en zich slecht met wezenlijke wetenschap vereenigen. Ook op het letterkundig gebied nemen wij dikwijls iets dergelijks waar, onder anderen ook in het voor ons liggend boek. Wij kunnen niet aannemen, dat de Indisch-Europeesche bevolking is, gelijk ze ons zoo dikwijls beschreven wordt. In het algemeen kan eene maatschappij, die uit Westersche landen aanhoudend voeding en versterking trekt en waaraan het moederland aanhoudend ook intellectueele krachten toevoert, zoo ruw, zoo onbeschaafd, zoo laag ontwikkeld, - laat ons 't rechte woord gebruiken: zoo ploertig - niet wezen, als sommige schrijvers ons van die op Java doen gelooven. Waarom kiezen zij dan het liefst de minst belangwekkende, laagst ontwikkelde elementen der Indische maatschappij in hunne afstootelijke alledaagschheid tot het onderwerp hunner beschouwingen? Ook hier te lande is het ploertendom, helaas! groot en ver uitgestrekt; wat zou men zeggen van den schrijver, die zich uitsluitend in die banale en vervelende omgeving bewoog, niet om die onder een humoristisch licht aan ons voor te stellen, - niet om te doen zien, hoe zelfs daar de kiemen van iets hoogers en beters te vinden en te kweeken zijn, maar alleen om zichzelf en zijne lezers tot het laag standpunt van zijn onderwerp neder te trekken, zonder eenig nut of voordeel!

Bij vele Indische pennevruchten zouden wij deze aanmerkingen niet hebben gemaakt; zij geven dikwijls geen blijk, dat er in den schrijver meer zit, dan hij gegeven heeft, en onze bedenking zou waarschijnlijk niet eens begrepen zijn geworden. Maar de man, die *Op Java* geschreven heeft, is begaafd met liefde voor de natuur en met letterkundige neigingen; hij althans zal kunnen inzien, dat die kunst, welke zich erop toelegt, het edele in den mensch te doen uitkomen, hooger staat dan de andere, wier hoogste doel schijnt te zijn het teekenen van onbeduidende, afstootende zaken en personen in een vorm, aan het onderwerp evenredig.

Floralia. Handboekjes voor de kennis en het kweeken van lievelingsbloemen door H. Witte, 1-12. De tulp; de roos; de lelie; de pelargonium; de hyacint; de sleutelbloem; de fuchsia; de camellia. - 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.

Bij den trek naar het zonderlinge en inconsequente, die onzen tijd in zooveel dingen kenmerkt en onder anderen voor kamerversiering en huiskweeking planten in de mode bracht, die geen bloemen maar enkel bladeren leveren, is het een verkwikkend verschijnsel, op eene serie van boekjes te

kunnen wijzen, die de teelt van b l o e m e n behandelen. De zeer bevoegde hortulanus Witte schreef deze net uitgegeven handboekjes, waarvan de twaalf eerste nummers acht meest geliefde bloemsoorten, de populaire aristocratie van den bloemtuin, tot onderwerp hebben. De aangename schrijftrant van den heer Witte is bekend, en men kan er niets beters van zeggen, dan dat zijne handboekjes in de hoofdzaak van alle andere handboeken verschillen. Wanneer een leek, tegenover de bezwaren van de practijk van eene of andere liefhebberij geplaatst, zijne toevlucht zoekt tot een handboek of eene handleiding over het betrokken vak, zal hij in den regel teleurstelling ondervinden en te rade moeten gaan met de empiristen, die hem weten te vertellen, wat in geen boeken te lezen staat. Menige jonge huisvrouw doet die ondervinding op met het onmisbaar en onovertroffen keukenboek in de hand; de meeste dilettanten op elk gebied, die zichzelf willen leeren, ondervinden hetzelfde. Wij gelooven niet, dat de handboekjes der Floralia-serie allicht teleurgesteld zullen worden nedergelegd, om den leergierigen bloemkweeker zijn heul bij bloemist of tuinman te doen zoeken. Wie *alles* van de eene of andere bloem wil vernemen, stelt aan deze boekjes eischen, die in twee vellen druks niet vervuld kunnen worden. Maar toch zijn zij in hun omvang volledig, zoowel waar zij de behandeling en verzorging als het kweeken en de natuurlijke historie der verschillende bloemen behandelen; daarenboven onderscheiden zij zich boven de meeste dergelijke uitgaven door de duidelijkheid, de bekende deugd van dezen schrijver. Te recht noemde de uitgever deze handboekjes eene volksuitgave; de regelmatigheid, waarmede zij het licht zien, doet vermoeden, dat zij, niet alleen om hun lagen prijs en hun netten vorm, maar ook om hun nuttigen inhoud, een ten volle verdiend gunstig onthaal vinden bij het publiek.

Bij en naar het Regiment. Brieven aan zijne kameraden van het Instructie-Bataillon vóór hun vertrek naar de Regimenten Infanterie, door een kameraad. Arnhem. K. van der Zande, Firma Stenfert Kroese & van der Zande. 1882.

Dit goed geschreven werkje is reeds door anderen, ook door mij in *De Amsterdammer*, gunstig aangekondigd. Ik kan dus volstaan met de lezers van *De Tijdspiegel* opmerkzaam te maken op het wenschelijke, dat het in handen komt van hen, voor wie het bestemd werd. Ouders en voogden durf ik gerust aanraden: geef het aan uwe zonen en pupillen mede, als zij als korporaals bij een der Regimenten Infanterie optreden. Wat hun in deze betrekking wacht, met welke teleurstellingen, gevaren en moeielijkheden zij te worstelen zullen hebben, aan welke verleiding zij zich blootstellen en hoe zij zich tegen het een en ander kunnen wapenen, dat alles wordt hun, door hun ‘kameraad’, duidelijk en onderhoudend voorgesteld.

De schrijver spreekt uit eigen ondervinding. De toon, waarop hij waarschuwt en tot nauwgezette plichtsbetrachting, vooral tot voorzichtigheid en bedachtzaamheid opwekt, pleit voor zijne warme belangstelling in het lot

dier jeugdige, nog zoo onervaren krijgslieden. Zonder zeuren of zedepreeken licht hij hen in en geeft hij hun goeden raad - raad, helaas! maar al te vaak tot eigen schade en schande niet gevraagd of in den wind geslagen!...

Mag ik, na 25 jaar met de zedelijk godsdienstige opleiding van jongelieden bij het Instructie-Bataljon belast te zijn geweest, ook uit ervaring een woordje medespreken, het is, om te erkennen, dat dit eenvoudige boekje van grooten invloed kan zijn op nog onbedorven harten en bij eenige opmerkzame lezing van allerlei kwaad zal terughouden, waartoe onnadenkenden zoo licht vervallen.

Wat de letterkundige waarde betreft, aanmerkingen op taal en stijl, reeds gemaakt en nog misschien te maken, zijn voor de lezers, tot wie de auteur het woord richt, van geen belang. Hij gaf in dit werkje zijn veel belovenden eersteling; en daar ik hem ken, kon ik hem mondeling mededeelen, wat *ik* op te merken had.

De uitgever zorgde voor goed papier en netten druk. Eene spoedig verschijnende tweede uitgaaf levere het bewijs, dat het werkje gekocht, verspreid en vooral gelezen wordt! Ook bij andere wapens dienende korporaals of brigadiers kunnen er nut en leering uit trekken.

Kampen, Aug. 1882.

J. HOEK.

E. Marlitt. De meid van den schout. Deventer bij A. ter Gunne.

Ik mag den bewonderaars van E. Marlitt, die dit boekje nog niet hebben gelezen, niet de helft van hun genot ontrooven door te veel te vertellen van den inhoud. Die moet eene verrassing blijven. Zoo wil het de schrijfster en zoo willen het immers ook hare lezers. Alleen dit: de held is ditmaal een jeugdig grondbezitter en de heldin is ‘de meid van den schout’. Zullen die twee elkaar krijgen? 't Stuk speelt in een liefelijk Thüringsch dal, onder de koesterende zomerzon en, bij eene der hoofdscènes, onder een vreeselijk onweder tusschen de bergen. Zoo lief en grootsch, als de omgeving is, zoo lief of zoo grootsch zijn ook de karakters. Slechte menschen komen in dit boek niet voor. Hoewel anders geen bewonderaar van Marlitt's talent, heb ik dit werkje met genoegen gelezen ten einde toe. De karakters zijn over 't geheel natuurlijk en goed volgehouden en voor de levendigheid der voorstelling en eene boeiende intrige waarborgt reeds vooraf de naam van de schrijfster.

H.

TÉPÉ.

Friedrich Spielhagen. Angela. Uit het Hoogduitsch door E.H. Engelberts. 2 dl Sneek, J.F. van Druten.

Angela is, zooals zich vermoeden laat, de naam der heldin in dezen

roman. Wel mag zij heldin heeten, zij, de met haar stouten geest allen overtreffende, voor wier fierheid allen het hoofd huigen, wier weergalooze zielenadel aller bewondering en eerbied afdwingt. De hier gebruikte groote woorden zijn volstrekt niet te groot voor de schets van het karakterbeeld, dat de auteur ons in zijne Angela wil doen bewonderen en liefkrijgen: eene zeventienjarige, die de taak op zich neemt en volvoert, om hare ouderlooze broertjes en zusjes te verzorgen en op te voeden; die, in eene edele liefde wreed bedrogen, zich geen oogenblik laat ternederslaan, maar moedig den kamp met het lot weer aanvaardt; die zes jaren lang de grilligste luimen eener excentrieke, tirannieke lady verdraagt, die zij niettemin dwingt, hare zedelijke meerderheid te erkennen. Later weer in aanraking gekomen met haar vroegeren, trouweloozen minnaar, nu ongelukkig gehuwd, vat Angela het heldhaftige besluit op, hem te redden, voor hemzelven, voor zijne kunst, voor zijn gezin. Het tragisch verloop van dit heldhaftig streven vormt de boeiende intrige van dezen belangwekkenden psychologischen roman. De naam van den auteur zal ongetwijfeld veel lezers trekken. Of de meesten de bedoeling zullen vatten, mag betwijfeld worden, en te vermoeden is, dat vele anderen er veel overdrevens in zullen zien. En geheel van overdrijving vrij te pleiten is het karakter van onze heldin niet.

Om van dit oordeel voldoende rekenschap te geven, laat de beschikbare ruimte niet toe, evenmin als om hier de nevenfiguren ter sprake te brengen, waaronder interessante karaktertypen worden aangetroffen. Jammer, dat de vertaling, wat taal en stijl aangaat, veel te wenschen overlaat. Voor redekunstige ontleding zijn sommige zinnen niet vatbaar (zie o.a. I. 194, II. 72, 101, 123, 216, 153. Zie verder I. 201: ‘Een markt had plaats gevonden, die nu werd opgebroken’; I. 186. ‘Het gold nu voor Edward nog een niet zonder roem, een niet beschamende terugtocht’; I. 259, ‘toevertrouwd’ voor ‘toegeschreven’; II. 152: ‘verspreidde’ voor ‘uitgebreide’; ‘landschappelijke schoonheid’; II. 31: ‘zoo diep dan nu’; enz.). Zulke vlekken moesten een werk als dit niet ontsieren en hier en daar onverstaanbaar maken. Menige bladzijde, waaronder vooral de eerst aangehaalde, moet men meer dan eens met aandacht lezen en van de stijlfouten zuiveren, eer men ze ten volle begrijpt.

Voor 't overige zij deze op goed papier met duidelijke letter gedrukte roman met vrijmoedigheid aanbevolen.

H.

TÉPÉ.

De familie Garman, van Alex. L. Kielland. Uit het Noordsch, door B.J. Wale. Haarlem, W.C. de Graaff, 1 dl.

Het zou moeilijk vallen, een kort verslag te geven van den inhoud van dit verhaal. Wie is er de hoofdpersoon? Waar ligt de knoop der intrige? Wat heeft de schrijver gewild? Op de laatste vraag kan nog het best een antwoord gegeven worden. 't Boek bevat eene zedenschildering uit den rijken koopmansstand in Noorwegen. 't Openbare en intieme leven van de twee broeders Garman en hunne gezinnen en vrienden wordt erin verhaald of te raden gegeven.

Zeldzaam zijn zeker de romantische werken, die in zoo beperkte ruimte en beknopten vorm zoovele interessante persoonlijkheden ten tooneele voeren. Hier ligt de stof voor minstens drie romans in een bestek van plus minus driehonderd, niet eens compres gedrukte pagina's octavo opeengestapeld. Blijkt hieruit het onmiskenbaar talent van den auteur, die voor zoovele verschillende karakters, zeer juist gepreciseerd, onze belangstelling afdwingt, het geheel verliest erdoor van zijne waarde, want de eenheid wordt gemist; de verwikkeling ontbreekt bijna geheel.

Naar ik meen, kwam het verhaal reeds voor als feuilleton in de *N. Rott. Courant* en ik kan mij voorstellen, dat het, als zoodanig, beter moet voldaan hebben, dan het den meesten lezers doen zal in één boekdeeltje, als lectuur voor een of twee avonden.

Voor den moralist is de lezing zeer zeker niet opwekkend. Reinheid van zeden schijnt in de kringen, waar de auteur ons binnenleidt, meer uitzondering dan regel te zijn. En als de vier exemplaren van geestelijke heeren, die hij ten tooneele voert, de typen zijn van hun stand, dan moet het in Noorwegen met de geestelijkheid treurig zijn gesteld. Wie zich hieraan ergeren mocht, tegen de voorstelling ervan door den schrijver zou hij nochtans geen bezwaar kunnen inbrengen. De toon is rein en naast de minder edele komen, zeer waar en schoon, de edeler karakters en karaktertrekken treffend uit. Jammer ware 't om 't een en ander, als het boek geene lezers vond, daar het in gehalte zeer ver boven de gewone romanliteratuur verheven is.

Eene duidelijke letter en geïllustreerde omslag maken het uitwendige aanlokkelijk.

H.

TÉPÉ.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Van Oosterzee als kerkleeraar.

Al de Leerredenen van J.J. van Oosterzee. Nieuwe, goedkoope uitgaaf in XII deelen. Schiedam H.A.M. Roelants, 1871-1876.

Nu het graf gesloten is over den man, die veertig jaar lang als kerkleeraar een door niemand geëvenaarde beteekenis in Nederland heeft gehad, is zeker het oogenblik gekomen, om met oprechte belangstelling de uitgaaf van al zijn gedrukte leerredenen ter hand te nemen. Deze leerredenen, ten getale van bijna tweehonderd, werden afzonderlijk of in losse bundels gedrukt in de jaren 1843-1875, maar gezamenlijk uitgegeven door den prediker zelf in de jaren 1871-1876, naar zekere uitwendige overeenkomst in de onderwerpen: Feestbundel (Deel I); Leerredenen over vrije stoffen des Ouden Verbonds (Deel II en III); Mozes (Deel IV); Leerredenen over vrije stoffen des Nieuwen Verbonds (Deel V-IX); Tijdpreeken en Gelegenheidsleerredenen (Deel X-XII). Een register, dat het jaartal der eerste uitgaaf van elke leerrede of elken lossen bundel opgeeft, komt hun, die de leerredenen in kronologische volgorde willen lezen, te hulp. Wijzelf zullen dat register slechts weinig raadplegen, daar ook andere gezichtspunten dan het kronologische onze aandacht moeten trekken. Met deze twaalf bundels is inderdaad een rijke stof tot waarneming gegeven aan wie belang stelt in de geschiedenis onzer beschaving.

Waarneming en getrouwe beschrijving behoeven, om onpartijdig te zijn, niet alle sympathie voor den prediker buiten te sluiten. Mijn oordeel over Van Oosterzee's dogmatiek is bekend en niet veranderd(*). Maar op zichzelf laat dat oordeel den prediker in zijn waarde, tot wiens lof moet gezegd worden, dat duizenden in den lande hem hebben liefgehad: de beste lofrede. Theologische meeningen gaan voorbij. Een dertig jaren geleden werd de aandacht van het beschaafde Nederland

(*) Men kan het vinden in mijn *Ter Uitvaart*, P.N. van Kampen en Zoon, 1876.

in hooge mate ingenomen door den strijd tusschen de godgeleerde en kerkelijke meeningen van Prof. Scholten en Dr. Van Oosterzee. Men taalt er heden niet meer naar. Maar wat de persoonlijkheid van deze beide mannen geweest is voor jongen en ouden, voor vrienden en tegenstanders, dat wordt niet vergeten. De som van elks leven is de intensiteit van de door elk gewekte liefde.

Op de persoonlijkheid van den prediker komen wij aan het eind onzer studie terug.

I.

Onder de zaken, die soms een glimlach om de lippen kunnen brengen, behoort voor mij dat nieuwe vak van onderwijs, dat men geschiedenis der godsdiensten gelieft te noemen. Dit vak onderstelt kennis van de godsdiensten. Hoe men wel aan die kennis komt(*)? Men zou al verlegen staan, wanneer men de godsdiensten alleen van Nederland te beschrijven had, of ook uitsluitend de godsdiensten der Nederlandsche hoogleeraren in de Protestantsche theologie. Beschrijf eens met volkomen getrouwheid den godsdienst van den Hoogleeraar Van Oosterzee, en wel op grond van zijn twaalf bundels!

Duitsche dogmatiek en de 'Religionsfilosofie' maken het zich gemakkelijk. Een paragraaf: *Vom Wesen der Religion*, is voldoende. Onder dien titel verzamelt dan elk geleerde eenige algemeenheden en wacht zich wel, iets daarin op te nemen, waarvoor in zijn eigen godsdienst geen plaats is: een uitstekende wijze van doen voor handboeken en kolleges, die wel het 'begrip' van een zaak, maar niet haar levende werkelijkheid geven. Wie deze wil leeren kennen, heeft aan bespiegelingen *Vom Wesen der Religion* uiterst weinig. Op begrippen of lijken studeert men geen biologie.

Bij Van Oosterzee treedt het samengestelde en individueele, dat de werkelijkheid meestal kenmerkt, duidelijk aan het licht; bij voorbeeld in *De blijvende Heer,* de preek, waarmee de leeraar afscheid nam van zijn eerste gemeente. Van hoeveel hartelijke liefde is zijn gemoed vervuld in het aandoenlijk uur van scheiden! Hij gevoelt, dat 'voor de aarde banden zullen worden losgemaakt, die (hem) tot over de aarde onvergetelijk zullen blijven'. Van Eemnes Binnendijks 'rukt hij

(*) In de *Revue de l'Histoire des Religions* las men voor een paar maanden een artikel van Guyard en daarin het volgende, vermakelijke bericht: 'Dans ce bulletin, qui devait être consacré à exposer la religion Suméro-accadienne, il se trouve que nous n'avons pas encore prononcé même le nom de religion. Nos lecteurs nous en excuseront, et pour cause: la religion Suméro-accadienne n'existe pas.' Dan noemt Guyard een werk: *L'Histoire Comparée des Anciennes Religions*, onlangs uitgegeven te Parijs, waarin een hoofdstuk voorkomt, getiteld: *Religion des Soumirs et des Accads*, en gaat daarop voort: '(Les lecteurs) verront (y) figurer des dieux comme Moulge, Silik-moulon-chi. Qu'ils se gardent bien d'y voir autre chose que l'épellation des signes idéographiques à l'aide desquels les Assyriens écrivaient parfois les noms de Bel et de Marduk.' En zulke blunders dischт men ons dan als wetenschap op! De *Revue des deux Mondes* heeft zelfs voor eenigen tijd het bedoelde werk trachten te populariseeren! Laat Guyard's bericht niet volstrekt vertrouwen verdienen, het bewijst in elk geval, dat men als zeker durft voordragen, wat nog zeer betwistbaar is.

zich niet gemakkelijk los'. Immers: 'Jezus Christus en zijn Evangelie was van onze vereeniging het middelpunt, onze onderlinge vorming voor den hemel haar doel, en de hoogere gemeenschap des geestes haar zegel'. Zoo sprak de jonge man, die slechts zes en twintig jaren telde, tot de hervormde Kristenen, in het kerkgebouw van Eemnes Binnendijks vergaderd. 'Mijn hart', heet het verder, 'drong mij om zegenend van u te scheiden... Zoo ik slechts den toon mag aanslaan van heiligen ernst, van diep gevoel, van warme liefde!... Mijne bede voor u: 'heilige Vader! bewaar ze in uwen naam,' lost zich dan op in een danktoon voor mijzelven: 'Vader! ik dank u, dat gij mij gehoord hebt.'

Dien ernstigen, liefderijken geest ademt de geheele afscheidsrede. Het is er den spreker blijkbaar om te doen, van deze laatste gelegenheid gebruik te maken, om zijn hoorders op het hart te drukken, wat naar zijn overtuiging hun geluk kan verzekeren voor tijd en eeuwigheid. De spreker getuigt, - en waarom zouden wij hem niet op zijn woord gelooven? - dat hij heeft opgezien tegen deze ure en '*onder veel gebeds*' zich heeft voorbereid. Maar zie nu eens, hoe deze zelfde rede, als terloops, alles mededeelt, wat tot gepaste verheerlijking van den redenaar zelf kan strekken. 'Wel bleef ik niet blind voor de gebreken ook van deze gemeente... maar ik wist het,... dat *het grootste en beste gedeelte van u mijnen arbeid op hoogen prijs bleef waardeeren*'. Verder: 'Als in den schoot uwer liefelijke natuur kalmte en vrede mij tegenlachten;... *als bij het binnentreden van de huizen der grooten en de hutten der armen mij dezelfde belangstelling en liefde begroetten; als hier uwe talrijke tegenwoordigheid*, *uwe luisterende aandacht mij deden hopen*', enz. Straks: 'De belangstelling, die ik van u ten allen tijde ondervond; *de buitengewone aandrang*, *die velen deed vragen*, *dat ik met hen mocht blijven;* de droefheid' enz. Hij had te Eemnes Binnendijks willen leven en sterven. '*Al was het jeugdig hart niet ongevoelig voor de prikkels der eerzucht*, hier heb ik dagen gekend, waarin ik *bijna* wenschte, dat in grooter werkkring mijn naam wierd vergeten.' Zelfs in dien korten tijd (7 Februari 1841 - 1 October 1843), waarin de herder en leeraar in zijn eerste gemeente werkzaam was, nog droomen van eerzucht! Eigenaardig, niet waar?

Stel u den jeugdigen prediker voor in de stille studeerkamer van de pastorie. Bij herhaling knielt hij neder. Eindelijk schrijft hij zijn preek; schrijft ook, wat wij hebben aangehaald; leest het over; leert het van buiten; repeteert het een paar malen; spreekt het uit; geeft het uit; geeft het na meer dan dertig jaren nog eens uit, en de tegenstrijdigheid treft hem niet tusschen zooveel ernstige vroomheid en zooveel ijdeltuiterij!

Het is Van Oosterzee niet ontgaan, dat er, gelijk hij in zijn Afscheidsrede te Alkmaar zegt, 'ter beoordeeling van ons werk, geen

bedriegelijker maatstaf is dan het oordeel der menigte'. Maar dit inzicht verhindert hem niet, ook in deze leerrede erop te wijzen, hoe de menigte zich om zijn predikstoel verdrong. 'Met zoo buitengewone belangstelling hebt gij mijnen arbeid ontvangen, dat ik mij dikwijls beschaamd gevoelde bij den blik op mij zelven, en, in de eenzaamheid wedergekeerd, vaak verwonderd moest vragen: Heer, wie ben ik, *dat gij mij met zooveel eere verwaardigt.*' Kan men op stichtelijker wijze zeggen, dat het altijd 'stampvol' was? En straks: 'Maar Geliefden! ook ik was een mensch, en wat is jeugd zonder eerzucht, en wat eerzucht wordt niet gestreeld, waar zij zoo ruim wordt verzadigd?' Zonderlinge mengeling! Soms zijn wij in de allerhoogste sferen. Gaat de predikant van Eemnes Binnendijks naar Alkmaar, hij 'gehoorzaamt aan een wenk van zijn goddelijken zender'. Wordt de predikant van Alkmaar beroepen naar Rotterdam, hij getuigt: 'Hoe ruime dankstof is mij geschonken door mijnen grooten Zender in de eervolle beroeping naar de gemeente mijner vaderstad.' En dan weder als in één adem: 'Een mensch is jong, en wat is jeugd zonder eerzucht, en wat eerzucht wordt niet gestreeld, waar zij zoo ruim wordt verzadigd?' Van het verhevene in het vulgaire, bijna zonder overgang; uit de mouwen van den profetenmantel gluurt, wat men onder *dien* mantel niet zoeken zou en wat aan zeker boek van Thackeray doet denken.

Bij zijn intrede te Rotterdam (1844) hooren wij hem uitroepen: 'Bij al mijn gebrek en al mijn zwakheid, schenkt God mij een eere, die slechts aan weinigen, en *ook dezen bijna nimmer zoo vroegtijdig ten deel valt*!' Bij een zijner preeken laat hij deze *réclame* drukken: 'Den twaalfden dag dezer Toespraak werd daarvan (van de Toespraak wel te verstaan) het veertiende duizend verkocht.' Bij de herdenking van zijn 'zilveren ambtsfeest' gewaagt hij van zijn werkzaamheid in zijn eerste gemeente als van den tijd, 'toen hij naar de eerste lauweren dong'; elders, van de poging, die men heeft aangewend, om hem 'af te rukken van *de hoogte*, waarop God hem in de gemeente gesteld had'.

Wat heeft hij van zijn volle kerken genoten! En zij moesten hem wel verzekerd blijven. De menigte is een kokette, die men wint door minachting en naloopen; door het: 'publiek, ik veracht u met groote innigheid', en door met Van Oosterzee ervoor uit te komen, dat men veel hecht aan haar bijval. Van Oosterzee beminde de menschen. Hij savoureerde een menschenmassa. Allerlei uitdrukkingen verraden het. Telkens 'overziet hij de schare'. In zijn rede ter bevestiging van Dr. Theesing wijst hij zijn ambtsbroeder op de 'wemelende menigte in het kerkgebouw'; een wemelen, dat hij dus reeds van de studeerkamer af had gezien. Voor niets is hij in een zijner afscheidsredenen zoo dankbaar aan 'zijn God' dan daarvoor, dat deze God hem niet voor ledige banken 'het woord' heeft laten prediken.

Wie volle kerken begeert; wie uit de 'zich verdringende schare',

gelijk Van Oosterzee zich ergens uitdrukt, ‘geestdrift put’, moet kost geven voor de groote schare. Dat heeft Van Oosterzee veertig jaren lang gedaan met grooten takt. In zekere Fransche vaudeville treedt iemand op met de woorden: ‘Préparez-vous à être ébloui.’ Dat was ook des predikers zorg. Hij hoopte dikwerf te verrassen reeds door de keus van zijn tekst. Voorziet hij, dat hem dit niet gelukken zal, dan maakt hij daarvoor zijn verontschuldigingen. Een algemeen bekenden en reeds dikwerf door anderen behandelden tekst kan hij niet voorlezen, zonder in andere woorden erbij te voegen: ‘Excusez du peu.’ Heeft hij het over dat plechtige: ‘Jezus Kristus is gisteren en heden dezelfde en tot in eeuwigheid’, dan begint hij: ‘Reeds de keus van *zulk een eenvoudig en bekend tekstwoord...* doet u zien, dat het... een woord uit het hart zal wezen.’ ‘Jezus Kristus, tot in eeuwigheid dezelfde’: met dit familiare zal de gemeente het dus voor ditmaal voor lief moeten nemen. Een andere reis, als hij een nieuwen kollega bij zijn gemeente binnenleidt en het diepzinnige woord heeft voorgelezen: ‘Die ons de bediening der verzoening gegeven heeft’, zegt hij terstond: ‘Het *verwondert* u immers niet, Geliefden, dat wij de beloofde aanprijzing der Evangeliebediening aan deze bekende woorden van Paulus ontleenen? Indien iemand, gij zoudt de eersten moeten zijn om ons *te veroordeelen*, *indien wij door de zucht naar het vreemde of buitengewone ons hadden laten verleiden om bij eene gelegenheid als deze de groote hoofdzaak des Christendoms in de schaduw te plaatsen.*’ Dat ‘veroordeelen’ is hier delicieus. Indien een Kristenleeraar zich door de zucht naar het buitengewone liet verleiden, om, bij welke gelegenheid dan ook, de groote hoofdzaak des Kristendoms in de schaduw te stellen, verdiende hij bij zijn toga van den kansel te worden getrokken. Maar zoo spreekt het rigorisme van den ongeloovige, die de onverbiddelijkste zederechter pleegt te zijn; waarom de menigte hem vliedt. Van Oosterzee gevoelt menschelijker. Men is een mensch; men heeft eerzucht! Het is toch niet onaardig, wanneer, bij het uitgaan van de kerk, gemompeld wordt: ‘Waar heeft hij den tekst vandaan gehaald!’ Een oogenblik heeft de prediker daar iets voor gevoeld. Hij had een tekst bij de hand uit een van de ‘kleine profeten’, waarop toch niemand dan hij zou gekomen zijn. Indien hij dat woord eens koos! Maar neen! Gebeden tot zijn ‘goddelijken Zender’, en het ‘Satan, ga achter mij’ weerklinkt. De eenvoudige tekst wordt gekozen, waarmede het begin van de preek gegeven is, en wij hooren: ‘Het verwondert u immers niet, Geliefden, dat’, enz.

Zoo proeven wij den man. Een ander had de verzoeking niet gehad en dus niet behoeven te overwinnen. Een ander had de verzoeking overwonnen, maar er niets van laten merken. Van Oosterzee heeft de verzoeking; komt haar te boven, en - moet het even verklappen.

Mijn onderstelling werd gemaakt naar analogie van Deel XI, bl. 281 vlgg. Hij had te preeken ‘op den jaarlijkschen gedenkdag van de

verlossing die Utrecht ondervonden had in, - ja, het *was* lang geleden, - in 1672'. Het moet hem terstond van het hart: 'Geen zeer opwekkende stof, zucht mogelijk deze of gene, die het bij het opgaan volstrekt niet bedacht, en thans met zekere teleurstelling hoort. Laat ons met openhartige schuldbekentenis beginnen, M.H.! Het is hem, die u heden voorgaat, aanvankelijk niet anders gegaan. Onwillekeurig was het zijne eerste gedachte, dat hij liever over een ander onderwerp tot de gemeente gesproken had, en de tweede, of hij zich ook wellicht van de min begeerlijke taak kon ontslaan (m.a.w. haar aan een ander overdoen, die toch "geen loop" had). Toch was en bleef het de derde, dat het niet goed zou zijn u voor te gaan in het vergeten en verzwijgen der goedertierenheid Gods.' Neen, dat 'zou zeker niet goed zijn'. Beminnelijke eenvoud: in het openbaar te vertellen, dat men toch werkelijk aan dit vergeten en verzwijgen van de goedertierenheid Gods een oogenblik onwillekeurig gedacht had, omdat... ja, omdat het niet aangenaam is voor een gevierd redenaar, wanneer de menschen, als hij aanvangt, denken: 'Geen zeer opwekkende stof!'

Zoo is hij zwak en sterk, ijdel en vroom, het een even van harte als het ander. 'Indien', vernemen wij in een Afscheidsrede (XI, 167), 'indien daar eenige gave in mij ware om u door keus van stof te *verrassen* (lees: ofschoon ik die kunst wel versta), heden zou ik allerminst wenschen van deze gave gebruik te maken, vernuft en smart gaan zelden ongedwongen te zamen.' Dus geen verrassende stof? Neen, maar toch een kleine plichtpleging. 'Ik kies geen anderen afscheidstekst, dan die,... *honderdmaal voor die bestemming gebezigd,* toch altijd even aantrekkelijk blijken zal: Ik bevele u Gode en den woorde zijner genade', enz. Het is, of men een vriendin op een kondoleantie hoort verzekeren, dat zij geen schitterend toilet heeft aangetrokken, omdat elegantie en smart zelden ongedwongen samengaan.

Er ligt toch een groot gevaar in de predikantsbetrekking. Men is Godsgezant en dominee; èn volkomen onafhankelijk, èn gedoemd tot volle kerken; de predikant moet geen menschen behagen en het velen naar den zin maken; waarheid spreken en vooroordeelen sparen; tot boete en bekeering opwekken en zorgen, dat de toehoorders aanstonds rustig koffie drinken; bidden met de gemeente, dat Gods geest allen onderwijze, en met een preek in den zak den kansel bestijgen; gezant zijn van iemand, die de grootste omwenteling heeft volbracht, rijkdom heeft veroordeeld, schriftgeleerden heeft bespot, magistraten heeft aan de kaak gesteld, zich vrijwillig in den dood heeft gestort, en zijn steunpunt zoeken bij de meest konservatieve elementen van den menschelijken geest en de menschelijke maatschappij. Uit zulke tegenstrijdigheden bestaat de predikantsbetrekking. Maar het is waar: juist daarom heeft zij een groote toekomst. Het innerlijk-kontradiktoore bestaat in de wereld het langst; niets brozer dan hetgeen zijn steun zoekt in het logische.

Dat Van Oosterzee gaarne verraste, blijkt uit velen zijner onderwerpen: nu: ‘En het was winter’; dan: ‘Stroom en Banier’; of: ‘En Jezus bleef aldaar twee dagen’; of: ‘Ninive-Nederland’; of: ‘Bedreigd, maar veilig’; of: Rome's overwinnaar’; of: ‘Verwoesting’; of: ‘De oogst van het Noorden’; of: ‘De lente der eeuwigheid’; of: ‘Tweespalt en verzoening’; themata, die geen gedachte uitdrukken, romantitels veeleer, nieuwsgierigheid prikkelende van burger en boer. Men had die themata op groote affiches kunnen laten drukken met kapitale letters, om ze te kolporteeren door de straten van New-York. Naast het verrassende der opschriften, een in het oog loopende eentonigheid van de verdeeling. De gedachteloosheid der menigte vond ook daarin haar gading. Verdeeling onderstelt, dat men een hoofddenkbeeld heeft en dat denkbeeld uit elkander neemt, om het beter over te brengen in het brein zijner hoorders. Aangezien de menigte zich om een hoofddenkbeeld niet bekreunt, had Van Oosterzee nooit voor een verdeeling te zorgen. Naar aanleiding van een tekst bedacht hij een titel; onder dien titel groepeerde hij eenige stichtelijke toespraken met afzonderlijke titels, die de punten van zijn preek voorstelden. Die toespraken waren talrijk, en dientengevolge heeft men zich wel eens over het lange zijner preeken beklaagd. Ten onrechte. Had de prediker zich niet bedwongen, hij zou nog veel langer hebben gepreekt, want waar thema is noch ernstige verdeeling, vindt een preek nooit haar natuurlijk einde. Bovendien: het lange valt in den smaak van ons publiek: lange hoofdartikels in de dagbladen; lange engagementen; lange tooneelvoorstellingen met lange pauzen; lange diners met lange toosten; lange redevoeringen in de Kamer. Dit is zeer natuurlijk. Ons land is klein; de nationale geest wreekt zich daarop en haalt zijn schade in: de daad eens verstandigen.

Om een inzicht in het karakter van zijn themata en verdeelingen te verkrijgen, zien wij nog eens de allereerste preek in, die Van Oosterzee heeft laten drukken, de reeds aangehaalde afscheidsrede van Eemnes Binnendijks. De tekst luidt: ‘Jezus Kristus is gisteren en heden dezelfde en tot in eeuwigheid’, en het opschrift: *De blijvende Heer.* Onjuist natuurlijk, want de hoofdgedachte is niet, dat ‘de Heer’ blijft, maar dat Hij dezelfde blijft. Het eigenlijke thema had dus behooren te luiden: het onveranderlijk karakter van den Heer.

Na een voorafspraak heet het: ‘Ik ga tot u spreken over de hooge waarde van het geloof aan de onveranderlijkheid des Heeren in de ure van scheiding tusschen leeraar en gemeente.’ Hij heeft dus *De blijvende Heer* laten varen. Is dat nieuwe onderwerp aan den tekst ontleend? Evenmin. De tekst vermaant tot een gedenken van vroegere predikers en tot een vermijden van vreemde leeringen, omdat de prediking van den persoon van Jezus evenmin verandering kan ondergaan als haar voorwerp; immers, Jezus Kristus verandert niet. De wetenschap, die wij van hem hebben, is niet de wetenschap van

iets wisselvalligs, maar van het waarachtig en eeuwig zijnde. Wil men dit denkbeeld uitspreken en handelen over de hooge waarde van dit denkbeeld in de ure van scheiding tusschen leeraar en gemeente, dan kan men niets anders zeggen dan dit: Laten uw voorgangers komen en gaan, wat nood? Gij zult altijd denzelfden Kristus hooren prediken. Maar - niet te haastig! Dit eenige, dat in den tekst, uit het genoemde oogpunt bezien, opgesloten ligt, is juist het eenige, dat in de Nederlandsche Hervormde kerk, reeds in 1843, geheel bezijden de waarheid was. Van Oosterzee tourneert de zwarigheid. Hij spreekt over die hooge waarde door ‘aan te wijzen, dat het geloof (daaraan) I. onzen blik op het voorleden verheldert; II. de beteekenis der tegenwoordige ure verhoogt; III. onze uitzichten in de toekomst bestuurt.’

Zoo heeft de waarde van de onveranderlijkheid des Heeren reeds plaats gemaakt voor de waarde van het geloof aan die onveranderlijkheid. Het zij zoo: in geen geval ontvouwen de opgegeven punten den bijzonderen inhoud van het onderwerp. Hoe menige Kristelijke waarheid is er niet, die onzen blik op het voorleden verheldert, de beteekenis der tegenwoordige ure verhoogt, onze uitzichten in de toekomst bestuurt!

Men zou wel willen weten, hoe Van Oosterzee aan zulk een verdeeling kwam. Nadenken over den tekst kon er hem niet toe leiden. Was het die gelukkige takt, die sommigen eigen is bij het vinden van hetgeen het publiek kan boeien? Een ander had zich gepijnigd met een juiste rangschikking van zijn denkbeelden, om dit ééne denkbeeld te doen post vatten in de geesten: Jezus Kristus is niet, als al het tijdelijke, een veranderlijk voorwerp van voorstelling of leer of wetenschap. Maar de blik van dezen prediker vindt op eens: *De blijvende Heer,* mitsgaders de drie motto's, die wij hebben medegedeeld, en de preek is geschreven in ‘no time’.

Deze preek is van 1 October 1843. Een andere, van 16 November 1873, blijft geheel in het genre. ‘Geen dageraad’ is het opschrift. Verrassend zeker, want wie kan zich voorbereiden op het fragment van een volzin? De tekst is Jes. 8, 28: ‘Tot de wet en de getuigenis; zoo zij niet spreken naar dit woord’; het onderwerp: ‘De wet en het Evangelie te zamen, een ieder op zijne eigene plaats, als oorkonden van Gods Heilsopenbaring in haren vollen om vang, als volkomen betrouwbare Godsgetuigenis zijner waarheid en genade in Christus: Daarheen, en anders geen dageraad. De waarheid dier stelling wenschen wij toe te lichten op allerlei grondgebied.’ De formuleering laat zeker aan duidelijkheid te wenschen over, maar wij begrijpen de bedoeling genoegzaam, om daaraan de verdeeling te kunnen toetsen. Die verdeeling luidt: ‘Geen dageraad in het hart; geen dageraad in het huis; geen dageraad in de wetenschap; geen dageraad in de kerk; geen dageraad in de wereld; geen dageraad in de eeuwigheid’ (2 × 3

punten)[*]. Dit is geen ernstige verdeeling. Het zijn slechts woorden, om aan den gang te komen. Onder het eerste punt kan reeds gezegd worden, wat onder het laatste wordt gezegd. Wie geen dageraad heeft voor het hart, zal ook wel geen dageraad hebben voor de eeuwigheid. Bovendien: toen gezegd was: Daarheen en anders geen dageraad, wilde dit natuurlijk reeds zeggen: geen dageraad voor huis, hart, enz. Thema en verdeeling zijn niet anders verkregen dan door het willekeurig splitsen van een volzin. Ware die zin voltooid, dan had het thema moeten luiden: geen dageraad voor hoofd of hart, en had het geen of slechts een andere verdeeling toegelaten.

II.

Van Oosterzee's preeken heeten *Leerredenen.* Wat wordt hier geleerd? Raadplegen wij die preeken, die zich opzettelijk met theologie en ethiek bezighouden.

Hier is (VI, 1 vlgg.) een leerrede over *De Menschwording van Gods Zoon.* De leeraar zegt zelf: 'Ware aan het einde onzer beschouwing uw kennis van den Heer niet verhelderd.... ik zou dan vergeefs hebben gewaagd over het woord, dat vleesch werd, te spreken. *Verhoed dat genadig*, *God en Vader in Christus*!' Wij vernemen nu het volgende:

'*Voor den aanvang van elke bekende tijdrekening* was het Woord, de trouwe afspiegeling van Gods verborgen, aanbiddelijk wezen, de openbaarder van Gods wil en raad, de woordvoerder van God, de tolk, die de diepten van het eeuwig ondoorgrondelijk wezen aan het eindig schepsel verkondigt; persoonlijk van God onderscheiden, met zelfbewustheid en vrijheid bestaande, eenswezend met den Vader. Zegt Johannes dat Hij vleesch is geworden, het is dan duidelijk, *dat hij de menschelijke geboorte van dit verheven wezen bedoelt.* Gods Zoon is een waarachtig en sterfelijk *mensch* geworden. En thans zijn wij op de hoogte onzer beschouwing gebracht. Het woord vleesch geworden, zietdaar een ontwijfelbaar feit; een ondoorgrondelijk wonder, een onschatbare waarheid[†] (het is een onloochenbaar feit): zijne lotgevallen zullen het ons doen vermoeden; zijne daden zullen het bevestigen; zijne uitspraken zullen het boven allen twijfel verheffen, dat Johannes hem geen te hoogen eeretitel gaf.'

Het is duidelijk, dat de *leeraar* hier reeds heeft uitgesproken en plaats gemaakt voor den apologeet. Wat hebben wij nu geleerd? Een fragment van oude geloofssymbolen; voorts, wat de tekst reeds zeide; en eindelijk, wat de tekst juist niet zegt: 'de menschelijke geboorte van dat verheven wezen'. Is dat nu de beloofde verheldering van onze kennis?

(*) Zoo verspreidt (Dl. I, 128) de Paaschmorgen licht voor 'het donkere hart, het donkere kruis, het donkere aardrijk', enz.

(†) Zoo is, in een andere preek, het Einde van den Tijd "een ernstige waarheid en een onschatbare troost". Hier ware ook te gebruiken geweest: een onloochenbaar feit en een onschatbare waarheid!

Of brengt haar de apologie? Van de lotgevallen van Jezus wordt gezegd: ‘Zij doen vermoeden dat Hij eenig in zijne soort is en niet slechts iets zeldzaams’; van zijne daden: ‘Het leven en sterven van een God op aarde, kon niet anders of verhevener zijn dan dat van Jezus van Nazareth’; van zijne verklaringen, dat zij godslasterlijk zijn, bijaldien ‘zijne betrekking tot den Vader niet eene andere, dan die van menschen of engelen is’. Eenig in zijn soort (altijd een hoogst zonderlinge uitdrukking!); een God; in bijzondere betrekking tot den Vader: dit een en ander is tamelijk vaag en eischt ‘verheldering’, meer dan dat het die geeft.

Ten slotte zegt de prediker zelf: ‘Een eeuwig Woord is mij eene verborgenheid!’ Waartoe dan deze stof gekozen? en met een plechtig ‘God verhoede het tegendeel!’ verheldering van kennis beloofd? De preek is niets dan een apologetisch tafereel van de geheel eenige grootheid van Kristus: een volkomen gepast onderwerp voor een godsdienstige rede. Maar niet wanneer een *leer*rede ons is toegezegd, een leerrede over een kerkelijk *dogma.* Wees de priester, die de hostie opheft voor de aanbiddend neergeknielde schare, maar noem u dan geen leeraar! Teleurstellen kan deze of eenige andere *leer*rede van Dr. Van Oosterzee ons niet. Geen minder dogmatisch hoofd dan het zijne; zijn woorden hebben geen vaste beteekenis; zijn begrippen zijn niet bepaald; zijn gronden worden niet opgegeven. Men leze bij voorbeeld de preek *Geloofsstrijd,* over Judas 3, door hemzelf een *Belijdenisrede* genoemd en uitgesproken te Utrecht, 27 Sept. 1868. Hier spreekt niet de pastoor van een kleine landgemeente, zelfs niet de stadspredikant, maar de hoogleeraar-akademieprediker. ‘Strijdt voor het geloof dat eenmaal den heiligen overgeleverd is’, zoo luidt zijn tekst. Zelf stelt hij de vraag: ‘Waarin bestaat eigenlijk het geloof, dat eenmaal den heiligen overgeleverd is?’ Hier, zoo ergens, moest dus een nauwkeurige bepaling volgen. Wat ontvangen wij (XII, 29 vlgg)? Eenige teksten, betrekking hebbende op den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest, besloten met deze vraag: ‘Kan het twijfelachtig zijn? Het geloof, éénmaal den heiligen overgeleverd, laat zich samenvatten in de belijdenis van den driemaal heiligen Naam, die eenmaal bij den doop ook over onze hoofden is aangeroepen.’ Een weinig later volgt dan nog: ‘Hoevele geloofsleuzen er ook op aarde bestaan... het is deze belijdenis van Gods vrije genade in Christus, die de kern is en de ziel van ons, laat ons zeggen van het allerheiligste geloof.’ Een driemaal heilige naam en een genadig God: met zulke uitdrukkingen, die thans niets meer zeggen, nu gebleken is, dat zij in allerlei beteekenissen worden gebezigd, zendt de leeraar de gemeente heen, die op dien 27sten September natuurlijk even wijs te huis is gekomen, als zij hare woningen verlaten had. Zelfs wanneer hij een deel van hetgeen hoofdzaak voor hem is, opzettelijk bespreekt, blijft zijn theologie even onbepaald en gelijk aan een deel van onzen vaderlandschen bodem. Men zie de *Adventspreek* (I,

1-23) of *De Weg des Behouds* (II, 23-45). In deze laatste preek heet de weg des behouds: ‘Genadig ontsloten, lichtzinnig bespot, dralend gekozen, dringend gewezen, veilig bewandeld, weerspannig gemist.’ Evenwel, waar de weg des behouds nu eigenlijk ligt, dat verneemt men niet. Het is, alsof wij de epigrammen lezen van de *Anthologia Graeca*, over oude kunstwerken: opgewonden lofrede, maar nooit een beschrijving!

Den zedekundige in Van Oosterzee moeten wij leeren kennen uit een preek als *Verstrooiing bij Onrust* (II, 108-126). De tekst is 1 Sam. 16, 23: ‘En het geschiedde, als de geest Gods over Saul was, zoo nam David de harp en hij speelde met zijne hand. Dat was Saul eene verademing, en het werd beter met hem, en de booze geest week van hem.’ De gedachtengang is deze: eerst wordt gewezen op veler behoefte aan bedwelming; een zedelijke krankheid, die vooral noodlottig wordt, wanneer wij haar werking op ons bezoedeld geweten beschouwen. Om die krankheid te bestrijden, zal de leeraar ‘het verstrooiend genot, als geneesmiddel des ontrusten gewetens beschouwd’, teekenen als ‘bij oppervlakkige beschouwing uitlokkend; bij dieper nadenken onvoldoende; in de gevolgen allergevaarlijkst’. Het uitlokkende ligt voor hem allereerst daarin, dat de verstrooiing, die men zoekt, ‘meermalen onschuldig is in zich zelve’. Hier had de zedekundige dus een schoone gelegenheid, om te doen uitkomen, wanneer een op zichzelf onschuldige verstrooiing schuldig wordt. Hij verzuimt die gelegenheid evenwel volkomen en geeft de volgende algemeenheden ten beste:

> ‘Neen, wij verkondigen geen godsdienst, die ieder levensgenot met onverbiddelijke gestrengheid veroordeelt. Wij stemmen het toe, ook de kunst kan niet minder christelijk zijn, dan de wetenschap zijn moet. Wij waardeeren de bloemen, die zij strooit op ons pad; de beelden die zij schept voor ons oog, de tonen, die zij in onze ooren doet ruischen, als bronnen van het edelst genot. Wij achten de roeping van den dienaar des Heeren, om alles wat liefelijk is en welluidt te bedenken, niet minder heilig dan zijne taak om al wat eerlijk rechtvaardig en rein is te zoeken. Maar vergeten wij dit eene slechts niet: wat goed is tot op zekere hoogte, is daarom nog niet onvoorwaardelijk goed; voor den reine is alles rein, maar niet alzoo voor den onreine; wat voor den een' medicijn is wordt voor den ander vergif en wat den gezonde versterkt, maakt soms den kranke nog kranker. Het vuur dat voor het ijzer onschadelijk is, is het daarom nog niet voor het stroo, en hetzelfde genot, dat op zich zelf geoorloofd bleef, ja, wel gebruikt, opleiden kan tot verheerlijking des eeuwigen Scheppers, wordt verderfelijk voor wie daarmede het geweten in slaap sust. Die onderscheiding wordt, helaas, te weinig gemaakt, en de schijnbare onschuld der verstrooiing, hare eerste gevaarlijke zijde.’

Dit alles is goed gemeend, en het kan zeker geen kwaad, het *omnia nimia nocent* nog eens te herhalen, maar men moet dit niet lezen, nadat men zich juist in Bourdaloue heeft verdiept, of in de Geestelijke Brieven van Fénélon. Ook geeft het ons wel lust, om tot den man terug te keeren, die geen vriend was van, gelijk hij zich uitdrukte, ‘une philosophie ostentatrice et parlière’, maar ‘de la vraye et naifve

philosophie'. In datzelfde hoofdstuk 38 der *Essais,* waarin Montaigne deze zijn voorliefde te kennen geeft, zegt hij zoo eenvoudig weg: 'Les gents plus sages peuvent se forger un repos tout spirituel, ayant l'ame forte et vigoreuse: moy qui l'ay commune, il fault que j'ayde à me soustenir par les commoditez corporelles (de verstrooiingen); et l'aage m'ayant tantost desrobé celles qui estoient plus à ma fantasie, j'instruis et aiguise mon appetit à celles qui restent plus sortables à cette aultre saison. Il fault retenir, à touts nos dents et nos griffes, l'usage des plaisirs de la vie, que nos ans nous arrachent des poings les uns aprez les aultres.' Maar dit is een wereldsche ethiek, evenals Persius' bekende raad: 'Carpamus dulcia; nostrum est quod vivis.' Ik vraag niet van den Kristenleeraar, dat hij deze moraal onderschrijve, maar had wel gehoopt, juist bij hem een nauwkeuriger aanwijzing te vinden omtrent het Kristelijk gebruik van verstrooiingen. Een: 'Wij waardeeren de bloemen die de kunst strooit op ons pad', of iets soortgelijks, geeft misschien niet geheel, wat men billijkerwijs op dit punt van zijn herder en leidsman zou mogen verwachten.

Ook van deze leemte draagt zijn stijl wellicht de schuld. Met zulk een gezwollen en beeldrijken, met zulk een pompeusen stijl kan men niet in bijzonderheden afdalen; moet men de overgangen, de schakeeringen wel verwaarloozen. De volzinnen moeten gecadenceerd en afgerond worden; de numerus oratorius, de rhythmus van de frase eischt telkens woorden, die niet veel meer zijn dan woorden. Van stijl kan men hier niet spreken; het is meer een vaste vorm; het zijn echte *clichés.* Men weet telkens, wat komen moet: na 'de huizen der grooten' blijven natuurlijk 'de hutten der armen' niet uit. Is iets, waarin de prediker zich verheugt, een onloochenbaar feit, dan is het ook een onschatbare weldaad. Het misbruik, dat in deze preeken van adjektieven gemaakt wordt, is zeer in het oog loopend en vindt zijn weergade misschien alleen bij Chateaubriand. Het is altijd een *heerlijke* levensvreugd en een *schoone* levenshoop. Een tekst verkondigt niet een waarheid maar een *ernstige* waarheid, stelt een *rechtmatigen* eisch, ontsluit een *onwaardeerbaren* troost. Zulk een stijl sluit het persoonlijke buiten. Men ontmoet nooit den mensch, altijd den rhetor. Er is geen wikken en wegen der woorden, geen kiezen en uitkiezen en dus geen smaak. Deze redenen doen denken aan helle gasvlammen, die in de open lucht branden, bij krachtigen wind; niet aan het stille licht van een lamp, die van het gewelf hangt(*).

Niets kan in eigenlijke bewoordingen worden gezegd. Parijs wordt het Babylon of het Sodom onzer dagen. Iemand, die tegen een verhaal in den Bijbel historische bedenkingen heeft en oppert, wordt iemand, die met drieste hand de eene bladzijde na de andere aan de

(*) Het genre nu daargelaten, geloof ik, dat de *Oudejaarsavond*, 1848, de gunstigste proeve is van dezen stijl.

gewijde Schrift ontscheurt. Een bedachtzaam beoefenaar van dogmatiek en dogmenhistorie en wien het niet gegeven is, met zijne studiën tot de geijkte resultaten te komen, ziet zich gemetamorfoseerd in een, die Kristus naar de kroon steekt. Wil de prediker zijn gemeente mededeelen, dat hij een uitstapje heeft gemaakt gedurende zijn vakantietijd, hij bericht haar, dat hij 'den herderstaf voor den pelgrimsstaf heeft verwisseld en de grootheid Gods heeft gelezen, niet in het Bijbelboek maar in het Boek der Natuur'. Ik ben zeker, dat Van Oosterzee, die eigenlijk een gulhartig en eenvoudig man was, zelf dikwerf onder zijn stijl moet hebben gezucht. Hij moet vaak dien vorm gedragen hebben als een knellende boei. Maar op een gegeven oogenblik kon hij niet meer terug. Hij was veroordeeld, Van Oosterzee te blijven: tot zijn levenseind, in het zweet zijns aanschijns, beelden op beelden te stapelen; in overdrachtelijke taal, in een soort van poëtisch proza te spreken(*); alles 'eeuwig gedenkwaardig' of 'eeuwig gezegend' te noemen, en bovenal apologetische argumenten te gebruiken, die zijn wetenschappelijk geweten toch wel eenige onrust zullen hebben veroorzaakt. Want de soort van welsprekendheid, waaraan hij zich had verslaafd, liet op geen enkel punt twijfel of ontkenning toe, zoodra twijfel of ontkenning de gemeente in haar traditioneele voorstellingen hadden gestoord. Alles moest, gelijk de Duitscher zegt, 'in Bausch und Bogen' worden aangenomen. Exodus is een historisch werk; Deuteronomium en Ps. 90 zijn van de hand van Israël's wetgever. Natuurlijk; hoe zal men een geheelen bundel preeken aan Mozes kunnen wijden, wanneer men zoo keurig is op de bouwstoffen? Slechts wanneer hij boven dien Psalm leest: *Psalm van Mozes*, *den man Gods*, veroorlooft hij zich in het voorbijgaan dit opschrift aan den verzamelaar toe te kennen, omdat de goede naam van zijn held zou lijden, bijaldien hij geacht werd, zichzelf dien eernaam te hebben geschonken. Dat de Evangelische verhalen louter historische berichten zijn, spreekt hier vanzelf. In Duitschland, wordt aan de gemeente verzekerd, heeft men indertijd bedenkingen daartegen ingebracht, maar die bedenkingen zijn 'zegevierend wederlegd', en slechts in Holland gelieft men nog voor wetenschap uit te geven, wat bij den nabuur reeds op weg is geheel in het vergeetboek te komen (zie de preek *Geen fabel*). De *Apokalypse* baart den prediker geenerlei moeilijkheid. Wat in dat boek aan den '*Engel* der gemeente' wordt geschreven, wordt door Van Oosterzee, in strijd met de Apokalypse zelve, voorgesteld als gericht tot de gemeente

(*) Soms behoeft men slechts een enkel klein woord weg te laten en men heeft versregels Zoo in de preek over Ps. 90 (ik plaats in haakjes het eenige woord, dat de versmaat stoort, maar schrijf anders letterlijk over en voeg, kursief, een lettergreep bij den eersten regel):

'De zon*ne* verzengt aan den middag,
Wat (de) dauw heeft gedrenkt aan den morgen,
En 's avonds is spoorloos verdwenen,
Wat 's ochtends in hemelglans prijkte.'

(van Efese, van Smyrna, enz.) en daarmede een der grootste zwarigheden bij de verklaring van dat boek weggegoocheld (zie Deel IX, 22 en elders). Dat men zich van den toestand der Klein-Aziatische gemeenten, gelijk die uit de Apokalypse op te maken valt, niet licht een voorstelling maakt, wanneer men aannemen moet, dat Paulus toen reeds het Evangelie (bij voorbeeld) aan Efese had gebracht, gelijk Van Oosterzee (bl. 25) uitdrukkelijk verzekert, - naïef moet hij wezen, die mogelijk acht, dat zulk een overweging had kunnen opkomen bij onzen prediker. Dat hij, ware zij opgekomen, haar 'zegevierend wederlegd' zou hebben genoemd, lijdt natuurlijk geen twijfel.

En wat heeft al die grootspraak en welbespraaktheid gebaat? De dertig jaren, waarin Van Oosterzee's eerzucht volkomen bevredigd is, zijn juist de dertig jaren, die geheel de wereld zijner godsdienstige voorstellingen in duigen hebben zien vallen. Toen hij optrad, kon hij zich met zijn nevelachtige kristologie, zijn onbepaalde verzoeningsleer en zijn ignoreeren van het gereformeerde dogma der uitverkiezing voor den meest begaafden tolk houden van een zekere openbare meening in den lande; toen hij aftrad, was hij op zijn best de tolk van zijn gehoor. De kritiek aan de eene zijde, aan de andere de kalvinistische beweging: tusschen deze twee, door hem in gelijke mate gevreesde figuren, zonken den gaarne gestikuleerenden prediker de armen neder en opende hij nauwlijks meer den mond, dan om te klagen over den toestand der vaderlandsche kerk. Leest men zijn redenen in kronologische volgorde, dan ziet men tegen het einde de opgewektheid van vroeger dagen plaats maken voor een bijna grenzenlooze melankolie. Zijn vurigste wenschen zijn onvervuld gebleven. Toestanden zijn geboren en schijnen bestaanbaar, die hij eenvoudig onmogelijk had geacht. Zijn bekende openhartigheid verhinderde hem, dit een en ander op eenigerlei wijze te verbloemen, en de Hemel weet, hoe weinig het hem toch aan bloemen ontbrak. Maar de hand was het strooien moede. De tijdgeest, door hem beurtelings geminacht en bestreden, had gezegevierd. In zijn tijd gevoelde hij zich van nu aan een vreemdeling. Gelijk Guizot lang het *pays légal,* dat hij in de Kamer voor zich zag, voor het eigenlijke Frankrijk kon houden, maar ten slotte op het wreedst ontgoocheld werd, zoo was voor Van Oosterzee in het eind het oogenblik gekomen, waarop hij het *pays tant soit peu orthodoxe*, dat hij in de kerk voor zich zag, in geenerlei opzicht meer vereenzelvigen kon met het Nederlandsche volk, dat naar ander brood hongerde, dan hij had te geven. Dat de tijdgeest hem te machtig was geworden, behoefde hij zich voor een deel niet aan te trekken. In zoover het een geest was van louter zingenot, van onverschilligheid voor en daaruit ontsproten onbekendheid met godsdienstige en algemeen wijsgeerige vragen, kon hij fier blijven in zijn nederlaag. Maar zou Van Oosterzee zelf niets anders in den tijdgeest hebben gezien? Zou hijzelf niet hebben vermoed, dat hetgeen hem van zijn tijd, zijn tijd van

hem vervreemdde, niet enkel was ‘grof materialisme en driest ongeloof’, maar behoefte aan het positieve, behoefte aan een grond onder de voeten, behoefte aan eerlijk erkennen van werkelijke bezwaren, behoefte in één woord aan warmte van gemoedsleven, niet langer te voeden ten koste van louterheid, in de eerste plaats van waarheidsliefde?

III.

Van Oosterzee's optreden was telkens een gebeurtenis; zijn gehoor was één aandacht en droeg hem een bijna afgodische liefde toe. Ouden en jongen, mannen en vrouwen beminden hem; zouden uren gegaan zijn, om een goede plaats machtig te worden in een stampvolle kerk, waar de godsdienstoefening lang duurde, als men slechts wist, dat hij optrad. Hij gaf zijn preeken uit en het gedrukte woord had niets van de betoovering van het gesprokene verloren. Men kocht ze bij duizenden, want bij de manier van dezen prediker was de voordracht niet onmisbaar. Naast het een en ander, dat reeds door ons werd aangestipt, moge nog het volgende zijn populariteit verklaren. Zijn uiterlijk zou niet innemend zijn geweest, wanneer hijzelf zich door niets had onderscheiden, maar de ervaring leert, dat mannen, die iets beteekenen, erbij winnen, zelfs bij de vrouwen, wanneer zij weinig op Adonis gelijken en, als Talleyrand, zijn ‘d'une belle laideur’. Zijn persoonlijkheid was voor velen onwederstaanbaar, krachtens een mengeling van eigenschappen, die, wanneer men ze beschrijft, een geheel andere werking schijnen te voorspellen. Claude Bernard zegt ergens: ‘Il n'y a peut-être pas un seul phénomène chimique dans l'organisme qui se fasse par les procédés de la chimie du laboratoire; en particulier il n'y a peut-être pas une oxydation qui s'accomplisse par fixation directe d'oxygène.’ Op opmerkingen als deze rust de nieuwe wetenschap der biologie. Zonder haar toe te passen op geestelijk gebied, m.a.w. zonder te erkennen, dat een vereeniging van eigenschappen in het laboratorium van den pedagoog een geheel andere werking kan hebben dan in het organisme van een levend karakter, zullen wij geen enkele, eenigszins samengestelde persoonlijkheid, allerminst die van een Van Oosterzee begrijpen. Zij betooverde niet, maar zij ontwapende, en dat niet door iets agressiefs, maar door een betrekkelijke weerloosheid. Ga ik de historisch bekende karakters na, dan zou ik Van Oosterzee het liefst vergelijken met Burnet, den kapelaan van Mary, gemalin van Prins Willem III. Ook Van Oosterzee ware de eenige geweest, om die beiden weer tot elkander te brengen. Hij had iets kinderlijks, dat zeer wel bestaanbaar is met hetgeen het Engelsch noemt *egotism* en geheel iets anders is dan egoisme; iets, waardoor men niet geheel past in de werkelijke wereld, maar deze al te zeer verandert naar eigen gemoedsstemming. Met niets aristokratisch en evenmin met iets herkulisch in zijn aanleg, was hij volstrekt geen diplo-

maat, ofschoon daarom niet vreemd aan een zekere handigheid; nooit berekenend uit overleg, soms uit instinkt, gelijk men dit zelfs bij kinderen en trouwe huisdieren vindt. Hij had de gaaf van zich te kunnen vergeten, van konsekwente naturen te verbazen; gemeenzaam uitgedrukt: onder sluwen en slimmen was hij de benijdbare, die erin liep; waarschijnlijk, ofschoon ik het niet weet, een man, dien een beminnelijke en verstandige vrouw om den vinger had gewonden; hartelijk bij uitnemendheid; het tegenovergestelde van een *mauvais coucheur*; sterk en zwak, krachtens een schier onbegrensde behoefte aan sympathie; door te veel òf openstaande, òf gemakkelijk openvliegende deuren met de zinnelijke wereld verbonden, om van de stof te zijn, waaruit die Roomsche heiligen worden gevormd, die door de rustige eenheid van hun wezen, door geduld en gelatenheid, vrucht van vroegtijdig en langdurig geoefende gehoorzaamheid, zulk een weldadigen indruk maken; neen, door en door een Protestantsche, zelfs een moderne natuur, in weerwil van al zijn konservatisme: niet bevredigd, niet enkelvoudig, niet harmonieus; minder van God vervuld, dan met God worstelende; of, indien van God vervuld, dan niet gelijk een vaas van een geur, maar gelijk een half ontwaakte van een droom; het ideaal niet verwachtende gelijk de aanstaande moeder de vrucht van haar schoot, maar het eischende als de dorstige het water. Zulke naturen zoeken niet; zij eigenen zich het gevondene meer of min toe. Op ongewone paden is het hun bang, als een kind in het donker. Zij beklimmen niet de onbezochte bergtoppen, om den Oneindige te ontmoeten in de plechtige stilte, wier geheim slechts de eenzaamheid vertolken kan; het is hun wel aan het hart in het midden der pelgrimsscharen, optrekkende naar een bekend heiligdom en reeds geheel voldaan, wanneer nog slechts de voeten staan ‘in uwe poorten, o Jeruzalem!’

Dat Van Oosterzee zijn persoonlijkheid, - en laat mij in het voorbijgaan doen opmerken, hoe in Nederland de persoonlijkheden veel belangwekkender zijn dan de letterkunde, die haar spiegel moest wezen, - dat Van Oosterzee zijn persoonlijkheid op den kansel bracht, - velen trekken daar een andere aan - geeft voor een deel rekenschap van zijn populariteit, want zijn persoonlijkheid was in hoogere macht de uitdrukking van hetgeen in het Nederland der negentiende eeuw een stadsgemeente in doorsnede pleegt te zijn. Maar de hoofdzaak is dit niet.

Om haar te ontdekken, moet men een oogenblik nadenken over de inrichting der Nederlandsch-Hervormde Kerk, dit in meer dan één opzicht merkwaardig verschijnsel. Eens een Staatskerk, thans een bijzonder genootschap; eens door een konfessie gekenmerkt, thans nagenoeg zonder eenige belijdenis, leeft zij nog voor een groot deel van haar traditiën. Zij is metterdaad *de* kerk. Men kan zich moeilijk voorstellen, dat, om slechts iets te noemen, Z.M., tijdens een verblijf te Amsterdam, eer het geëerbiedigd Hoofd van den Staat den

dierentuin bezoekt, in een bedehuis der Afgescheidenen of zelfs der Lutherschen zijn devotie zou verrichten. Inmiddels steunt die kerk, in menig bewustzijn nog eerbiedwaardig als een Staatskerk, op niets uitwendigs. Hier geen vorst, die 'Landesbischof' is; hier geen aartsbisschop, eerste onderdaan na den kroonprins; hier zelfs geen synode met algemeen erkend zedelijk gezag. Wat houdt die kerk dan bijeen? De toestand is die van het Mahomedanisme in Perzië, waarvan Wilfrid Scawen Hunt in zijn *The Future of Islam* (bl. 36) schrijft: 'There is no such functionary in Persia as Sheykh el Islam, or Grand Mufti. Each Shiite doctor who has taken his degree at Kerbela or Ispahan may deliver his fetwa or opinion on points of doctrine, *and the only test of his authority to preach or lead the prayer in mosque is his power of attracting a congregation.*' Schrijf, voor Kerbela of Ispahan, Zwolle of Utrecht of een andere stad, waar een provinciaal kerkbestuur zetelt, en gij hebt het beeld der Nederlandsche Hervormde kerk voor u. Vraagt men, waarop zij steunt? Het antwoord moet luiden: op den predikant, op 'his power of attracting a congregation'. Hoe komt een predikant aan die macht? Het uitwendige radikaal zegt weinig. Wanneer een jonge man onder ons gebrekkig Grieksch en Hebreeuwsch kent; een diktaat over dogmatiek en een handboek over kerkgeschiedenis van buiten heeft geleerd; in het bezit is van nog eenige wetenswaardige dingen, waarvan de kennis hem den titel van kandidaat in de theologie heeft doen verwerven; wanneer hij voorts genade vindt bij een provinciaal kerkbestuur en bij een boerenkerkeraad de overtuiging doet post vatten, dat hij 'gaven heeft voor den stoel', dan is onze baardelooze, van alle levenservaring zoo goed als ontbloote jonge man nominaal plotseling een herder, een leeraar, een heilsgezant, een apostel in miniatuur. Natuurlijk echtgenoot, is hij morgen vader, en in al deze hoedanigheden moet hij, wanneer hij eerlijk is, getuigen, wat David Copperfield zoo levendig besefte in de tegenwoordigheid van Steerforth: 'I feel excessively young.'

Zullen hij en zijns gelijken nu de steunpilaren worden van de Nederlandsche Hervormde kerk? Hier begint voor hen de strijd des levens, waarbij de groote vraag zal zijn: wie heeft 'power of attracting a congregation'? Het bezit van deze macht hangt niet van het toeval af, maar, behalve van zekere talenten, vooral van de vraag, of de predikant de gaaf heeft van gemeentevorming; of menschen zich inderdaad als gemeente om hem groepeeren, kristalliseeren kunnen; of de abstraktie: Hervormde kerk, in hem vleesch en bloed is geworden. Is een predikant alleen redenaar, hij kan een zekeren tijd opgang maken; hij kan zelfs op den duur hoorders trekken, maar hij zal nooit tot een positie komen, die eenige gelijkheid heeft met die van een Van Oosterzee. Zoo komen wij tot hetgeen hoofdzaak is bij de verklaring van zijn groote populariteit. De Hervormde kerk, zonder steun van vorst, bisschop, synode of belijdenis, moet zich voor haar leden belichamen in een

persoon; en dit geschiedt, wanneer die persoon zich geheel met haar vereenzelvigt; wanneer hij zich ter goeder trouw als dienaar dier kerk een gezag toekent, dat die kerk zelve hem natuurlijk niet meer kan verleenen, maar dat hij putten kan in zijn eigen Nederlandsch-Hervormdkerkelijk bewustzijn: een volkomen onloochenbare realiteit op geestelijk gebied, of dit al dan niet behage aan de nivelleeringszucht der rationalisten. Van dat bewustzijn was Van Oosterzee vervuld, en dat het zoo was, besefte de gemeente, die in en door hem tot zelfbewustzijn kwam. Dat bewustzijn heeft, in het zoogenaamde liberale kamp, niemand in sterker mate bezeten dan Dr. Réville, maar bij hem heeft het te kort geduurd; anders had ook hij een populariteit verkregen, in soort gelijkstaande met die van Dr. Van Oosterzee. Deze heeft dat bewustzijn gekoesterd van 1841 tot 1882, dat is: tot aan zijn laatsten snik.

Veel heeft daartoe medegewerkt. Hij is een kind van Rotterdam: een zeer voornaam punt; en een kind uit den zoogenaamden burgerstand, die juist in Rotterdam uitnemende deugden bezit; een stand, waaraan rechtschapenheid, degelijkheid, bescheidenheid, aangeboren goede toon, leergierigheid en bezadigde kerkelijke vroomheid, zelfs naar mijn persoonlijke herinnering uit de jaren '57-'65, ware adelbrieven verleenden, hetgeen, naar veler getuigenis, in de jeugd van Van Oosterzee (1817-1834) in nog sterker mate het geval moet zijn geweest. Grootendeels Nederlandsch-Hervormd; geleid door bij uitstek achtenswaardige en ontzag inboezemende predikanten; ook na ‘de aanneming’ op zoogenaamde ‘kolleges’ nog in de Schriften onderwezen, vond die stand, niet alleen des Zondags, ook Dinsdags- en Donderdagsavonds, zijn geestelijk voedsel in de kerken der Nederlandsch-Hervormden. Wij kunnen ons den knaap voorstellen, door zijn weduwlijke moeder week aan week naar de indrukwekkende Groote Kerk geleid. Daar lag zijn vader begraven; daar ontving zijn levendige verbeelding al haar eerste indrukken; vandaar zag hij jaren op tot die eerbiedwekkende leeraren, wier woorden men niet in den wind sloeg. Daar ontkiemde zijn eerzucht, die geen hooger vlucht beproefde te nemen dan tot dien kansel. Maar daar leerde hij bovenal zich lid te gevoelen van een gemeente. Rotterdam is een stad, waar, ook buiten het kerkelijk gebied, het gemeente- of gemeenschapsleven welig tiert. Hoe uitgebreid en bedrijvig ook, zij splitst zich niet in streng afgesloten koterieën. Men kent elkander; men geeft elkander bijnamen als in een grooten familiekring; men spreekt van elkander bij den voor- of den gehalveerden familienaam, tot groot ongemak van den vreemdeling. Te inniger wordt de band, waar de kerk dien versterkt, inzonderheid de kerk van het Rotterdam dier dagen, waarin de godsdienstzin merkwaardig vrij was gebleven van separatisme en methodisme, gelijk van de kalvinistisch gekleurde orthodoxie. Het *réveil*, bij voorbeeld, heeft in Rotterdam nooit gebloeid; vromen, slachtoffers van de kalvinistische

logika, waren er niet talrijk. De knaap werd dus jongeling, deel uitmakende van een bepaald verband, van een kerkelijk en stedelijk, in menig opzicht homogeen geheel; om zijn bekwaamheden spoedig onderscheiden; onderscheiden door predikanten; weldra voor hun ambt bestemd, en eindelijk zich opzettelijk daartoe voorbereidende aan de Utrechtsche Hoogeschool. Dit laatste was voor hem de voortzetting van hetzelfde leven; het bleef voor hem te Utrecht dezelfde geestelijke atmosfeer, die zich door niets duidelijker kenmerkte dan door de afwezigheid van allen sektegeest, alle separatisme. Men ijlde niet van den eenen 'oefenaar' naar den ander, van den Irvingiaan naar den Darbist, om van hem zich weder naar een ander *cénacle* te begeven. Men ging naar 'den Dom', of naar de oude, trouwe 'Jans', gelijk het heiligdom gemeenzaam genoemd werd, in het lommer van zijn kerkhof zoo vriendelijk verscholen. Daar was men te huis; daar had men zijn 'eigen plaats'; daar hoorde men, jaar in jaar uit, het Bijbelwoord voorlezen door denzelfden voorzanger, die bij '*Troost*, *troost mijn volk*' de oogen toekneep, om ze bij het laatste vers van het lange, inmiddels geheel uit het hoofd opgezegde, veertigste kapittel van Jesaja weder te openen. En na de godsdienstoefening kwam de predikant bij de eene of andere moeder in Israël, om, terwijl de geuren van de tabakspijp omhoog stegen en het trommeltje de rondte deed, bescheiden opmerkingen te vernemen en te beantwoorden. Dan ging een ieder naar huis. Vroeg en sober werd gegeten; de warme spijzen kwamen eerst 's avonds op tafel, want men bezocht de avondkerk, door olielampen en kaarsen verlicht; de heeren in de banken reikten elkander den snuiter toe. De Hoogeschool was niet ondeugend genoeg, om in die vredige wereld onrust te brengen. Wat de student Van Oosterzee op zijn kolleges hoorde, met name op dat van den Hoogleeraar Vinke, waar het meest de voorbereiding van den aanstaanden godsdienstleeraar werd behartigd, vormde voorwaar geen wanklank en was evenmin bij uitnemendheid geschikt, om hem een ruimen of nieuwen gezichtskring te ontsluiten. Integendeel: Vinke heeft aan Van Oosterzee's godsdienstig leven voorgoed den theologischen vorm gegeven. Bij het doorlezen van deze twaalf bundels heb ik in den grond der zaak geen andere dogmatiek ontmoet, dan die ikzelf mij herinner, in de kollegekamer van Prof. Vinke twee jaren lang te hebben vernomen.

Die dogmatiek had een zeer respektabel uiterlijk. Zij werd gegeven in min of meer klassiek Latijn. Zij heulde met geen enkelen filosoof en heeft nooit de bezoedeling van eenige theosofie ondervonden. Zij was in den vollen en eerlijken zin des woords een godsdienstig leerstelsel, dat voor zijn doen goed in elkander was gezet; een stelsel, dat zich in de allereerste plaats richtte tot het verstand; dat niets leerde zonder het ook te bewijzen; dat nooit een beroep deed, tot staving zijner uitspraken, op eenig mystiek gevoel. Wanneer men dat stelsel had opgeschreven en van buiten geleerd en dan verder geen oogenblik

over de zaak nadacht, kon men de volkomen zekerheid hebben, dat er geen redelijker geheel van godsdienstige denkbeelden te vinden was dan de zeer gematigde orthodoxie van Prof. Vinke. Daarin werden 'bewezen', en a priori, de goddelijkheid, de onfeilbaarheid, zelfs de integriteit of ongeschondenheid van den Bijbel; het bestaan van God, en zoo voort. En dat niet met de hartstochtelijkheid van iemand, die gelijk wil hebben, maar met de kalmte van iemand, die weet, dat hij gelijk heeft. Vinke sprak langzaam; drukte gaarne op elke lettergreep; bracht bij meer stichtelijke gedeelten opzettelijk een kleine trilling in de stem; verontrustte zich evenmin over de aanvallen der Duitsche kritiek, als hij zich thans, in Utrecht, verontrust zou hebben over het bombardement van Alexandrië. En wanneer men dan, komende uit die atmosfeer van geloofsrust, waarin Faust zelf niet meer gewanhoopt zou hebben, zich weder op het groote, ledige Domplein bevond in gezelschap van twee of drie natuurgenooten en hoogstens even zoovele volkomen inoffensieve viervoeten, dan was het den jongeling vaak, of New-York een mythe, het Duitsche denken een nachtmerrie en de eenige God, dien het de moeite loonde te dienen, Hypnos was.

Van Oosterzee, die niet als anderen met geweld zich aan dien invloed onttrok, moest ook als student ten aanzien van de Nederlandsche Hervormde kerk de piëteit van zijn kindsheid blijven bewaren. Het kille van de kritiek en de hitte van het *Réveil* heeft hij nooit gekend. De gematigde orthodoxie, waarin hij was grootgebracht, moest hem *de* waarheid schijnen, de goddelijke waarheid zelve; de waarheid, geopenbaard uit den Hemel, de eenige troost op aarde en alleenzaligmakend. Ik verbeeld mij, dat de Straussen en de Bruno Bauers - den laatstgenoemde verzuimt hij niet, in een zijner leerredenen van dronkenschap te betichten, - door hem beschouwd werden, gelijk men thans de Nihilisten en de Commune-mannen beschouwt, niet in de eerste plaats als dwaalleeraars, maar als scheurmakers, als opstandelingen. Toen hij de Universiteit verliet, had hij het *fonds* van denkbeelden, waarop hij zijn leven lang teren zou, en op den bodem daarvan lag de voorstelling van de Nederlandsche Hervormde kerk als een goddelijke instelling, die elk harer dienaren, d.i. elken predikant, bekleedt met een bijzonder, met een goddelijk gezag. Hij wordt 1841 beroepen te Eemnes; 1843 te Alkmaar; het is als een droom; hij 'vliegt door de kerk', gelijk destijds de technische uitdrukking luidde. Nog is 1844 niet ten einde, of daar is hij in zijn vaderstad terug. Den 24sten November van dat jaar doet de jeugdige leeraar, slechts 27 jaar oud, zijn 'Intrede' te Rotterdam. Daar staat hij, in diezelfde Groote Kerk, op dienzelfden preekstoel, achter dienzelfden grooten Statenbijbel, die zijn jeugd zoo dikwerf heeft aanschouwd: louter bekende gezichten: bloedverwanten, vrienden, speelnooten, begunstigers. Hoort, met welke overtuiging hij optreedt:

> ‘Zoo sta ik dan voor U, gemeente van Rotterdam, sterk, maar niet in mij zelven; verblijd, maar in den Heer mijnen God.... De Heer heeft mij gezonden om het Evangelie te prediken... Zoo gij naar de geloofsbrieven vraagt, die onze gewichtige zending bewijzen, wij kunnen u geen andere toonen, dan hetzelfde Evangelie dat ook gij van den beginne gehoord hebt. Maar wij behoeven ook geen ander. Toehoorders! Of heeft dan reeds een nieuw Evangelie het bevel van het oude vernietigd, om bekeering en vergeving aan alle volken te prediken? Is het niet de Heer des oogstes zelf, die, voór hij de maaiers uitzendt om de sikkel over zijne velden te slaan, arbeiders op de verschillende deelen zijns uitgestrekten akkers doet optreden? En waar hij dan *langs wettigen weg* tot den dienst *zijner gemeente* ons roept, erkennen wij daarin niet met recht de leiding van Hem, die sommigen heeft gegeven tot Apostelen en Profeten, en sommigen tot Evangelisten, en sommigen tot Herders en Leeraars? *alzoo houde ons dan een ieder mensch*, *als dienaars van Christus en als uitdeelers der verborgenheden Gods.* Alzoo spreken wij, niet in onzen eigenen naam, maar in den naam van Dien, die ons de parel van groote waarde vertrouwde.... Verhevene gedachte, mijne hoorders! Nederig in schijn zij de stand, dien wij bekleeden; *die hem kent verruilt het eenvoudige zwarte kleed voor geen vorstelijk purper*, *den herderstaf voor geen scepter*, *den kansel voor geen troon.* Of tot wat koning der aarde heeft de Heer immer gezegd: “hoedt mijne schapen, weidt mijne lammeren”? En zoo een gezant al zijne waardigheid ontleent van den luister zijns machtigen zenders, wat eernaam is hooger, dan gezant eens konings, die de kroon spant boven alle kronen in hemel en aarde... Zoo is onze bediening van den hemel afgedaald, zoo keert zij weder tot den hemel terug. Waant niet, M.H., dat wij alzoo spreken om ons zelven u aan te prijzen, en roemende onwijs zijn geworden. Maar liever den schijn op ons geladen, voor wier wezen God ons beware, dan dat wij iets zouden te kort doen aan den oorsprong eener taak, die ons vroolijk doet juichen: ons, den minsten van alle heiligen, is de genade gegeven, om door het Evangelie te verkondigen den onnaspeurlijken rijkdom van Christus.’

Men kan nu wel zeggen, dat dit alles kant noch wal raakt; dat het geheele begrip van ‘langs *wettigen* weg tot den dienst van de gemeente van Christus geroepen te zijn’ een kerkbegrip onderstelt, dat in het Katholicisme of hoogstens in het Anglikanisme te huis behoort; men kan het bevreemdend vinden, dat een door een bijzonder genootschap aangestelde onderwijzer van het gereformeerd kerkgeloof zich een uitdeeler van Gods verborgenheden noemt en eenvoudig op zijn kleinen persoon toepast, wat een Apostel van zichzelf verzekerde: - dat alles is hier van geen aanbelang hoegenaamd: zulk een overtuiging heeft niet, wie wil. En nu Van Oosterzee haar bezat, moest een gemeente hem aanhangen, die zich door hem niets minder dan Gemeente van Kristus wist te zijn. Ziedaar de macht van het geloof. Gaan wij in diezelfde Groote Kerk van Rotterdam een drietal eeuwen terug. Daar zetelt een overoude godsdienst met zijn priesters en symbolen. Het wordt alles omvergerukt. Vrome gemoederen sidderen. De grond zinkt den besten onder de voeten weg. De wereld is in rep en roer. De vorsten wapenen zich. De brandstapel rookt. Het bloed

vloeit. Maar de ketterij zegepraalt. Van nu aan geen goddelijk gezag meer? Niets dan de onrustige zee van menschelijke meeningen? Geduld slechts! Een weinig tijds nog, en in diezelfde Groote Kerk staat een jonge man. Hij werd niet tot

priester gewijd. Geen bisschoppelijke handen hebben gerust op zijn hoofd. Eenige predikanten en nog meer leeken hebben hem aangesteld. Geen altaar, welks treden hij beklimmen kan; geen wierook, in welks dampen hij zich kan hullen. De wanden zijn kaal; het gehoor bestaat uit nuchtere Hollanders: mannen van zaken, in een bedrijvige stad; praktische huismoeders, die veel hebben te verzorgen en veel te verstellen. Geen nood! De jonge man doet zich ontvangen als gezant van God, als wettig geroepen apostel van Kristus, als uitdeeler der verborgenheden Gods. Dat is de macht van het geloof.

Die overtuiging heeft Van Oosterzee nooit verloochend(*). Achttien jaren is hij te Rotterdam werkzaam geweest; hij neemt afscheid van zijn gemeente. Wat ducht hij voor haar? Wat is het schrikbeeld der toekomst, dat hij in een bange ure heeft aanschouwd?

> 'Zal ik u mededeelen, wat beeld zich dezer dagen in een eenzame ure aan mijne oogen vertoonde, toen ik mij zelven afvroeg, waar onze gemeente, als zij op deze lijn voortgaat, na tien, twintig, dertig jaren zou aangeland zijn? Ik zag... altijd hetzelfde onvoldoende aantal van herders en leeraars; ik zag, tengevolge van dien toestand, *het aantal kapellen van allerlei aard*, *als woekerplanten uit een zwangeren bodem*, *rondom de verlaten kerken verrezen, en allerlei voorgangers ongeroepen zich opwerpende om de kudde of - zich zelven te weiden.*'

Het zuiverst Katholicisme, gelijk men ziet, in het Nederduitsch-Hervormd vertaald. Slechts de gebouwen der erkende kerk zijn kerken. Slechts de door een kerkeraad beroepen dominee, die aan een hoogeschool gestudeerd heeft, is een geroepen voorganger. Alle Kristenen zijn wel, volgens een tekst, waarover Van Oosterzee zelf eens gepredikt heeft, priesters en koningen: dat is de theorie. In de praktijk krijgen de niet officieele voorgangers den onbarmhartigsten '*coup de patte*'. In een andere preek ziet hij met ontsteltenis de kerk verlaten voor een 'opperzaal', straks de opperzaal voor een 'klein vertrek': het zegevieren dus van de sekte, van het *cénacle.*

Instellingen beseffen, wie het is, die ze steunt; wie met haar staat of valt; wie aan haar beteekenis en toekomst gelooft en dit geloof niet heeft als een meening, die morgen wijken kan, maar als wezen en kern van zijn eigen gemoedsleven. Daarom heeft de Nederlandsche Hervormde kerk Van Oosterzee op de handen gedragen, en hij heeft het aan haar verdiend. De duizenden, om zijn graf vergaderd, gevoelden, dat met hem een pijler was gevallen in dien ouden tempel, welks geschiedenis met die van ons volk zoo nauw is verwant. Met zulke mannen heeft de kerk geen stemrecht, geen belijdenisschrift, geen synodale besluiten van noode. *Hij* is haar stem; de uitboezemingen van *zijn* geloof zijn haar belijdenis; de richting van *zijn* oog, haar bestuur. En wanneer dan een dier mannen, gelijk Van Oosterzee, al het oude, zoo dierbaar aan het hart, weet te bezielen met nieuwen gloed; over al de traditioneele

(*) Zie ook Deel X, 100 vlgg.

denkbeelden de schittering werpt van een ongemeen talent; van het reeds sedert lang overgeleverde spreekt in een taal, waarvan Rousseau en Chateaubriand het eerst den toon hebben aangegeven en die dus als taal van den nieuwen tijd in de ooren klinkt, dan moet de liefde stijgen tot een verknochtheid, waarvan de innigheid treft.

Men heeft Van Oosterzee in de dagbladen, bij het bericht van zijn overlijden, ‘een der grootste zonen van Nederland’ genoemd. De overdrijving is te verklaren, wanneer men groot wil noemen, wie een groot element in ons volksleven vertegenwoordigt en als belichaamt. Zij, die zich opzettelijk wijden aan de taak van het religieuse leven te voeden en te besturen, kunnen van hem leeren, wat het zegt, zich met zijn werk te vereenzelvigen, op te gaan in hetgeen men doet; wat het zegt, zich tot het levend middelpunt en orgaan te maken van een kring; menschen te vereenigen; gemeenten te vormen. Dat doet geen leer, geen reglement; dat doet de persoonlijkheid, niet de persoonlijkheid van een ander, al ware zijn roem drie eeuwen oud, maar eigen persoonlijkheid. Om deze kracht te ontwikkelen, behoeft men gelukkig Van Oosterzee niet te volgen in zijn konservatisme en traditionalisme en fraseologie. Hij is zeker veel te vreesachtig geweest; hij heeft veel te weinig vertrouwen gehad in de menigte, veel te weinig eerbied voor het gezond verstand en daarentegen te veel eerbied voor mystieke klanken. Maar dit is thans voorbij. De geschiedenis tàtonneert, totdat zij vindt, wat zij zoekt. Zij tâtonneerde in dezen man, die naar een ander doet verlangen, op een ander doet rekenen: volksprediker in een uitnemender zin; die ons volk in het hart grijpt; het beste in het volk ontboeit en tot frissche ontplooiing brengt. Want het volk, onze vriend, is niet gestorven. Hij slaapt; en de man komt, die op zijn beurt in allen eenvoud spreekt: ik ga heen, om hem uit den slaap op te wekken.

Augustus, 1882.

A. PIERSON.

Zelfmoord.

Ueber akuten und chronischen Selbstmord. Ein Zeitbild von Alexander von Oettingen Dorpat. 1881.
Der Selbstmord als sociale Massenerscheinung der modernen Civilisation. Von Dr. Thomas, Garrigue Masaryk. Wien, 1881.

Het onderwerp, waaraan de volgende bladzijden zijn gewijd, heeft reeds vele pennen in beweging gebracht. Wijsgeeren en godgeleerden, beoefenaars van het recht en van de geneeskunde hebben daaraan hunne

wel verdiende aandacht geschonken. Toch kan het voorshands niet worden afgenomen van de rol der zaken, die aan de orde behooren te blijven; nu zelfs minder dan ooit. Niet alsof het nog noodig zou zijn, alle opvattingen en beschouwingen van het hier bedoelde treurige verschijnsel zorgvuldig te wegen en te beoordeelen. Ook op dit terrein heeft meer dan één, met ernst en talent verdedigde, meening haar tijd gehad, terwijl zij voor het levende geslacht slechts eenige geschiedkundige beteekenis behield.

De zelfmoord maakt voortdurend aanspraak op onze belangstelling, in onze dagen zelfs in verhoogde mate, omdat hij, wel verre van zich terug te trekken voor het meer en meer doordringende licht der beschaving, niet ophoudt met onverbiddelijke strengheid zijne slachtoffers te eischen, jaar op jaar in grooter getale.

Het is waar, ook die klacht heeft reeds een achtbaren leeftijd bereikt. Om slechts iets te noemen: in 1792 verscheen te Leipzig een geschrift, door den bekenden moralist Reinhard als bijzonder leerzaam geroemd: *Ueber die Mittel gegen die Ueberhandnehmung des Selbstmords.* Casper verrijkte, ten jare 1825, de medische wetenschap met zijne opmerkingen *Ueber den Selbstmord und seine Zunahme in unserer Zeit.* Salomon zocht in 1861 de vraag te beantwoorden: *Welche sind die Ursachen der in neuester Zeit sosehr überhandnehmenden Selbstmorde?* Tegenover enkelen, die twijfel hadden geopperd omtrent de juistheid der meening, dat de zelfmoord, naar verhouding, zich sneller uitbreidde dan de bevolking, bewees Von Oettingen reeds in de eerste uitgaaf zijner *Moralstatistik*, 1869, hoe zij dwaalden. Anderen waren hem daarbij voorgegaan, terwijl wederom anderen zijn voetspoor volgden.

Toch kan de klacht niet als eene verouderde worden teruggehouden. Zij blijft, helaas! schier telken jare fonkelnieuw.

Die zich een zooveel mogelijk juist denkbeeld wil vormen van den omvang en de bijkans stelselmatige uitbreiding van het kwaad, raadplege de hier boven genoemde werken van Prof. Von Oettingen en van Dr. Masaryk. De cijfers, door deze jongsten onder de degelijke woordvoerders over ons onderwerp deels aan anderen ontleend, deels zelfstandig verzameld, zijn huiveringwekkend welsprekend(*). Toch blijven zij uit den aard der zaak nog ver beneden de werkelijkheid en moesten wij daarom van een '*zooveel mogelijk* juist denkbeeld' spreken. Immers: elke statistiek is onvolledig. Niet in alle landen wordt van overheidswege aanteekening gehouden van de gevallen, waarin zelfmoord

(*) Een vaderlandsch tijdschrift vestigde onlangs de aandacht op de Duitsche vertaling van Morselli's: *Il suicidio*, *saggio di statistica morale comparata*, onder den titel: *Der Selbstmord. Ein Kapitel aus der Moralstalistik*, bij Brockhaus te Leipzig verschenen, als op het nieuwste, meer omvangrijke werk, dat voortaan 'naast Von Oettingen's geschriften' over den zelfmoord verdient te worden geraadpleegd. De geachte referent wist blijkbaar niet, dat het oorspronkelijke werk van Morselli reeds in 1879 het licht zag en dat Masaryk en Von Oettingen beiden het gebruikten en den Italiaan op een belangrijk punt krachtig bestreden in hunne boven genoemde geschriften.

werd gepleegd. Verschillende omstandigheden maken het bovendien uiterst moeilijk, zelfs voor de meest ijverige beambten, om zich kennis van het juiste cijfer te verwerven. In vele gevallen is het bezwaarlijk uit te maken, of zelfmoord, dan wel ‘een noodlottig toeval’ een einde maakte aan het leven. Betrekkingen en vrienden plegen gaarne den zelfmoordenaar vrij te pleiten van de wandaad, hem ten laste gelegd. Men schat om die redenen, dat misschien wel de helft der gepleegde zelfmoorden onvermeld blijft, ook daar, waar men zich toelegt op nauwkeurige mededeelingen.

Desniettegenstaande moest Masaryk spreken van minstens 22000 zelfmoorden per jaar, alleen in die landen van het beschaafde Europa, vanwaar hem officieele berichten waren geworden. Van deze 22000 komen er o.a. voor rekening van Duitschland omstreeks 9000, van Frankrijk 7000, van Oostenrijk 2600.

Volgens eene berekening van Von Oettingen kwamen in twintig landen van Europa, nl. Ierland, Rusland, Finland, Croatië en Slavonië, Schotland, Italië, Engeland en Wales, Noorwegen, België, Zweden, Beieren, Oostenrijk, Pruisen, Frankrijk, Wurtemberg, Baden, Zwitserland, Denemarken, Thuringen en Saksen,

in 1875 voor:	20208 zelfmoorden;
in 1876 voor:	21638 zelfmoorden;
in 1877 voor:	23654 zelfmoorden;
in 1878 voor:	24910 zelfmoorden;

d.i. gemiddeld per jaar: 22602, een cijfer, dat vrij wel overeenstemt met het door Masaryk genoemde.

Het zielental en de toeneming der bevolking in de besproken landen in aanmerking nemende, kwam Von Oettingen tot de slotsom, dat:

in 1875 80	zelfmoorden plaats hadden op 1 millioen menschen;
in 1876 85	zelfmoorden plaats hadden op 1 millioen menschen;
in 1877 92	zelfmoorden plaats hadden op 1 millioen menschen;
in 1878 97	zelfmoorden plaats hadden op 1 millioen menschen.

Masaryk merkt op, dat de neiging tot zelfmoord, in de meeste beschaafde landen, in den loop der negentiende eeuw minstens driemaal sterker geworden is. In Frankrijk b.v. kwamen van 1827-1830 gemiddeld 1739 zelfmoorden per jaar voor, tegen 2752 in 1840, 3596 in 1850, 4050 in 1860, 5114 in 1869 en 5804 in 1876(*); terwijl de bevolking, b.v. van 1861-64, jaarlijks slechts 0.42% toenam en naar dien maatstaf

(*) Volgens eene opgaaf in de *N. Rott. Ct.* van 7 Jan. 1882 klom dit cijfer in 1878 tot 6434, in 1879 tot 6496, terwijl het in 1880 en '81 wederom hooger werd. Van 1851-55 trof men jaarlijks één zelfmoordenaar aan onder 9833 inwoners en in 1879 reeds één op de 5161 ingezetenen.

pas na 165 jaar wordt verdubbeld. Het zielental van Zweden klom, van 1855-60, jaarlijks 1.23% en kan, bij voortgang op dien weg, na 56 jaar verdubbeld zijn. Intusschen steeg aldaar het aantal zelfmoorden van 177 in 1827 tot 430 in 1877.
Saksen

telde in 1836 214, in 1856 550, in 1876 981 en één jaar later zelfs 1114 zelfmoordenaars onder zijne burgers, terwijl hun zielental, naar de jaren 1855-61 gerekend, jaarlijks 1.45% pleegt toe te nemen en zich mitsdien in 48 jaar kan verdubbelen. Te Parijs alleen klom het cijfer der zelfmoorden van 261 in 1827 tot 700 in 1867; te Weenen van 67 in 1854 tot 307 in 1880; te Berlijn van 188 in 1871 tot 255 in 1874; te Hamburg van 104 in 1873 tot 150 in 1877.

Deze proefjes zijn voldoende, om althans eenigszins te doen beseffen, hoe de zelfmoord in beschaafde landen en in steden van naam, hoewel niet allerwege in dezelfde mate, inderdaad hand over hand toeneemt. Het kwaad heeft reeds eene ontzettende uitgebreidheid verkregen, slechts in enkele kringen - naar het schijnt - zijn hoogtepunt bereikt, en gaat, daartegenover, schier alom van jaar tot jaar voort met het winnen van nieuw terrein(*). Men huivert bij de gedachte aan het aantal slachtoffers, dat jaarlijks valt door de hand van den mensch, die dorst naar broederbloed; hoe zullen wij dan onze gewaarwordingen beschrijven bij de overweging, dat reeds nu in Europa tienmaal meer zelfmoorden dan moorden worden gepleegd en dat het einde van den weg, waarop de schier stelselmatige uitbreiding van den zelfmoord voortschrijdt, niet is te zien?

Of hebben wij geen recht, hier te spreken van een kwaad? Men heeft het gemeend en niet geaarzeld, den zelfmoord te verheerlijken als eene daad van moed, waartoe betrekkelijk weinigen in staat zijn. En inderdaad, daar behoort moed toe, om de hand te slaan aan het eigen leven en dit te vernietigen, terwijl men zich volkomen bewust is van hetgeen men doet. Wij bewonderen de helden en de heldinnen, die om de eer van hun vaandel te redden, om hare kuischheid te bewaren, of door andere edele beweegredenen geleid, zich vrijwillig den dood in de armen wierpen. Hunne namen, waar ook in de geschiedenis, oude of nieuwe, algemeene of bijzondere, Heidensche of Christelijke aangetroffen, zullen wij niet dan met eerbied noemen, al achten wij wellicht niet in elk geval hun besluit in zedelijken zin onvermijdelijk, of onberispelijk, of buiten alle tegenspraak verstandig. Maar wat zij deden, behoort tot de zeldzaamheden, tot de uitzonderingen, die den regel bevestigen, dat voor den zelfmoord geen andere moed noodig is dan de moed van den lafaard, die het leven niet aandurft met zijne moeite, zijne zorg en zijn strijd. Hij ziet geen licht en haakt naar het einde, omdat dit hem verlossing belooft van den drukkenden last. Hij twijfelt, in zijn gebrek en zijne ellende, aan de mogelijkheid van nieuw levensgeluk. De inspanning, waartoe het bestaan hem dwingt, schijnt hem te zwaar. Hij deinst terug voor het leven der schande en van het knagend zelfverwijt, dat hem wacht, indien hij blijft leven, wie weet

(*) Tot de gunstige uitzonderingen behoort ons vaderland, volgens de *Verslagen van het Geneeskundig Staatstoezigt.* Zij geven voor 1876 209, voor 1877 183, voor 1878 177, voor 1879 174, voor 1880 169 zelfmoorden op.

hoeveel jaren aaneen! In zijn angst en twijfel kiest hij, wat hem toeschijnt het spoedigst te zullen leiden tot bevrijding van de smart, lichamelijke of zedelijke, in wier kluisters hij zich geboeid weet: den ontijdigen, zelf gezochten dood, boven de worsteling om en in het leven. Zoo dient hij zichzelf het best, naar hij meent, zonder zich te bekommeren om roeping en plicht; zonder te denken aan vrouw of kroost, aan bloedverwanten of vrienden; zijn zelfzuchtig oog is slechts gericht op wat hem persoonlijk zoo spoedig mogelijk de gewenschte rust, ontheffing van lijden, kan schenken.

Wil men hier nu toch blijven spreken van moed en erop wijzen, hoevelen er inderdaad de kracht - de wilskracht nl., want in dezen zin gebruikt men dan het woord *moed* - missen, om een einde te maken aan het leven, dat men zegt te haten en waarvan men wenscht ontslagen te worden: wij mogen het recht daartoe aan niemand betwisten. Doch wij mogen evenmin vergeten, dat moed en moed twee zijn en dat niet alle moed onze bewondering verdient. Er behoort moed toe voor den schooljongen, om zijn onderwijzer in het aangezicht te slaan; voor den wellusteling, om de onschuldige deerne te verleiden; voor den dief, om bij nacht het bewoonde huis door inbraak binnen te dringen; voor den moordenaar, om zijn revolver te richten op het hart van zijn slachtoffer. Maar soortgelijken moed van onedelen huize, zulken moed in den dienst van het onreine, zinnelijke, zelfzuchtige ik, juichen wij met reden nergens toe. En tot deze soort behoort de moed van den mensch, die niet door waanzin gedreven, maar met bewustheid zichzelf het leven beneemt. Het is de moed der zelfzucht of der wanhoop, die uit zijne laatste handeling spreekt en die allerminst mag worden verward met den moed der zelfverloochening en van het geloofsvertrouwen, waarmede sommige edele strijders voor de hoogste belangen der menschheid, zich wel bewust van hetgeen zij deden, hun leven hebben opgeofferd ter wille van het vaderland, ter wille van de menschheid, ter wille van de schoonste idealen.

Het leven is een kostbare schat, waarmede wij winst behooren te doen voor onszelf en voor anderen; eene gave, ons geschonken en niet door eigen toedoen ons geworden, waaromtrent een goed gebruik ons past. Zoo leeren ons ervaring, afhankelijkheidsgevoel en plichtbesef. Wij keuren het daarom reeds ten stelligste af, als men door onachtzaamheid een niet gewilden zelfmoord pleegt. Hoevelen, die door roekeloosheid, onverstand en toegeven aan zinnelijke wenschen van het oogenblik zich doodelijke ziekten op den hals halen en inderdaad den duur van hun leven aanmerkelijk bekorten! De statistiek zou, volgens Kraus(*), gemakkelijk kunnen bewijzen, dat de gemiddelde levensduur der menschen minstens een derde korter is, dan hij zou kunnen zijn. Noemen wij die niet gewilde beperking van het leven door on-

(*) *Hygiene.* 1878.

wetendheid omtrent de eerste regelen der gezondheidsleer, of door hunne moedwillige veronachtzaming, reeds een kwaad, waartegen de mensch behoort te waken, hoeveel te meer verdient dan niet de zelfmoord in den eigenlijken zin des woords dien naam te dragen.

Trouwens, allen, die de waarde van het leven leerden kennen en het gewicht beseffen van den plicht, dien ieder in het leven heeft te volbrengen en waarvan willekeurig geen enkel deel, hoe klein ook, onvervuld mag blijven, beschrijven eenstemmig den zelfmoord als een kwaad, waartegen gewaarschuwd en gewaakt moet worden. Zelfs de groote pessimist Schopenhauer(*) durfde den zelfmoord niet aanbevelen, hoewel hij, krachtens zijne opvatting van het leven, in beginsel een voorstander moest zijn van levensvernietiging door eigen toedoen. Hij trachtte een uitweg te vinden voor de moeilijkheid, waarin de strijd tusschen zijne levensverachting aan de eene en zijn plichtbesef aan de andere zijde hem bracht, door elke plotselinge vernietiging van het leven af te keuren, maar een langzaam dooden van het bestaan door strenge onthouding aan te bevelen. Of velen dien wijsgeerigen hongerdood zullen verkiezen, ten einde niet verdacht te worden van 'Bejahung des Willens', terwijl hun slechts 'Verneinung des Willens' zou voegen, indien zij zichzelf wenschen te dooden, laat zich wel eenigszins betwijfelen; ook, of wel alle leerlingen van den Frankfortschen wijsgeer in staat zijn te vatten, waarom een zelfmoord, door onthouding van voedsel gepleegd, geoorloofd en aanbevelenswaardig, maar een, door vergiftiging tot stand gebracht, onzedelijk moet heeten.

Zelfmoord is een ziekteverschijnsel. Een lichamelijk en geestelijk gezond mensch komt er niet toe, tenzij in den dienst van het reinste idealisme - maar dan spreken wij òf niet òf slechts in een geheel eigenaardigen en ongewonen zin van zelfmoord - om opzettelijk den duur van zijn leven te verkorten en het meer of minder plotseling te doen eindigen. Dat leeren geschiedenis en ervaring, even duidelijk als eene theoretische beschouwing van de zaak. Von Oettingen ging daarom zelfs zoover van de woorden *acuut* en *chronisch* aan de taal der geneesheeren te ontleenen en over te brengen op de door hem behandelde ziekte: zelfmoord. Hij had dat reeds, terloops, gedaan in zijne *Moralstatistik*, doch met meer nadruk, tot zelfs op den titel, in zijn boven genoemd *Zeitbild.* Die onderscheiding verdient echter geene toejuiching. Niet omdat zij ons als eene paradox in de ooren klinkt. Dat zou niet schaden. Maar omdat zij bepaald onjuist is, tot misverstand aanleiding geeft en geheel wat anders uitdrukt, dan de hoogleeraar bedoelt. Deze spreekt van den *acuten* zelfmoord, als hij denkt aan de verschillende wijzen, waarop, en de omstandigheden, waaronder de ziekte zich bij den enkelen mensch voordoet; terwijl hij den zelfmoord *chronisch* noemt, als hij denkt aan het feit, dat de ziekte zich vertoont

(*) Werken, III. 1873.

in zekeren kring, of onder zekere omstandigheden, als eene alledaagsche kwaal, waaraan niet enkelen, maar velen onderworpen zijn, en waardoor gemakkelijk allen kunnen worden aangetast. Zijne bedoeling ware juister uitgedrukt, indien hij had gesproken van sporadisch en van endemisch of epidemisch voorkomenden zelfmoord; of van den zelfmoord, beschouwd van het standpunt der aangetaste lijders, en van den zelfmoord, beschouwd als algemeen ziekteverschijnsel. De onderscheiding tusschen acuten en chronischen zelfmoord doet denken aan een ziekteverschijnsel, dat bij denzelfden mensch zich nu eens plotseling en met een snel verloop en dan weer als eene sleepende kwaal vertoont. Zoo iets kan men natuurlijk van den zelfmoord niet zeggen en heeft ook Von O. niet bedoeld. Maar dan is het ook beter, geene woorden te gebruiken, die tot een dergelijk, zonderling misverstand aanleiding geven en overigens geen goeden zin hebben.

De neiging tot zelfmoord komt bij den enkelen mensch voor als eene acute en als eene chronische ziekte. M.a.w., en dan is het spraakgebruik der heeren medici zuiver overgenomen, daar zijn menschen, die plotseling den lust in zich gevoelen en dien even spoedig overwinnen, òf zwichten en zich mitsdien laten overheerschen door den lust, om een einde te maken aan hun leven, terwijl zij toevallig staan aan den oever van een snelvlietenden stroom, op een hoogen toren, aan den rand van eene steile rots; ook wel, terwijl zij zich rustig bevinden in hunne binnenkamer, gereed om zich te scheren, vleesch of brood te snijden; bij het onverwachts in handen krijgen van eenig vergift; inzonderheid bij snel opkomende vlagen van krankzinnigheid, veroorzaakt door stoornissen in het natuurlijke leven; in oogenblikken van heftigen toorn, van diepgaanden twijfel, van pas gewekt en levendig zelfverwijt, van wanhoop in zake de mogelijkheid eener gewenschte redding, eener vurig begeerde vernieuwing van levensvreugde, en wat dies meer zij. Daarentegen lijden anderen soms jarenlang aan de telkens en bij de geringste aanleiding terugkeerende neiging tot zelfmoord. Bij hen draagt alzoo de ziekte, wel te verstaan: de neiging tot zelfmoord, een chronisch, gelijk bij de eerstgenoemden een acuut karakter.

Wil men niet alleen de neiging tot zelfmoord, maar ook den zelfmoord, - eigenlijk een ziekteverschijnsel - ofschoon het dan in oneigenlijken zin geschiedt, eene ziekte noemen en deze volgen op haar weg door de wereld, dan kan men spreken van haar sporadisch en van haar endemisch, ook wel van haar epidemisch optreden onder de menschen. Aan de hand der geschiedenis voortgaande, treffen wij haar beurtelings aan in telken male op zichzelf staande gevallen en in het karakter van eene landplaag, eene volksziekte, die evenwel bij de onderscheiden volken niet door alle eeuwen heen even sterk op den voorgrond treedt, veeleer periodiek kan heeten en bovendien soms besmettelijk is.

De zoogenaamde wilden en de volstrekt onbeschaafde volken kennen den zelfmoord niet. Bij de Grieken kwam hij in den eersten tijd slechts zeldzaam, na den Peloponesischen oorlog veelvuldiger en ten dage van hunne inlijving bij de Romeinen het meeste voor. Dezen leerden hem pas kennen te gelijk met de keizerlijke waardigheid in hun midden. Van toen af breidde de ziekte zich uit over het geheele Romeinsche rijk, voor zoover het tot de beschaafde wereld kan worden gerekend. Men kan zeggen, verklaart Masaryk te recht, dat reeds in de eerste eeuw vóór en nog meer in de eerste en tweede eeuw na Christus de geheele oude wereld eene pessimistische wereldbeschouwing huldigde; dientengevolge waren levensmoeheid en zelfmoord destijds aan de orde van den dag. Griekenland, Rome, Egypte en het Oosten waren toen ongelukkig, ontevreden en levensmoede. De uitbreiding van het Christendom legde de neiging tot zelfmoord aan banden. In de Katholieke middeleeuwen komt zij zeldzaam voor. Dat leert ons o.a. het overigens zeer zeker overdreven verhaal, dat toen gedurende eeuwen slechts één vrouw zichzelf doodde en wel eene Spaansche, die zich niet sterk genoeg achtte, om haar hartstocht te bedwingen tijdens de afwezigheid van haar echtgenoot. De onthouding, door de kerk gepredikt, ten top gevoerd in het klooster en krachtig toegepast o.a. in den ongehuwden staat der priesters, kon gemakkelijk eenigen tot waanzin en vandaar tot zelfmoord leiden; gelijk anderen denzelfden uitweg kozen, om te ontkomen aan de vervolgingen, waaraan het bijgeloof hunner medemenschen hen als toovenaars en heksen blootstelde. Maar al deze gevallen stonden op zichzelf. Eerst met de Renaissance en met de Hervorming werd de zelfmoord onder Christenen in Europa eene meer algemeen voorkomende ziekte. Hare grootste uitbreiding heeft zij in de negentiende eeuw en met name in de laatste tientallen jaren verkregen. Evenwel niet in alle Europeesche landen in dezelfde mate. Terwijl b.v. het aantal zelfmoorden in Saksen van 629 in 1865 tot 1114 in 1877 klom, steeg het in denzelfden tijd in Ierland slechts van 77 tot 90. Ook leert de statistiek, dat de ziekte, waar zij kennelijk veld wint, daarom nog niet elk jaar even hevig woedt. In Beieren hadden b.v. in 1866 410, in 1867 471, in 1868 453, in 1875 459, in 1876 522, in 1877 650 zelfmoorden plaats. In Engeland in 1861 1347, in 1862 1317; in 1876 1770, in 1877 1699. In Italië 728 in 1865, 588 in 1866; 1015 in 1874, 922 in 1875. In België 207 in 1863, 188 in 1864; 374 in 1874, 336 in 1875.

Intusschen is de voortgang van het kwaad in alle landen van ons werelddeel, behoudens enkele uitzonderingen, onwedersprekelijk. Ook vertoonen de reeds verzamelde cijfers voor schier elken kring eene zoo in het oog springende gelijkheid, zoowel wat het aantal zelfmoorden per jaar, als wat de regelmatige uitbreiding daarvan, bijkans jaar op jaar betreft, dat het vermoeden gewettigd schijnt, om te denken aan het bestaan van eene natuurwet, die langs dezen weg hare onvermijde-

lijke werking openbaart. Het kan ons daarom niet verwonderen, dat naturalisten als Quetelet in België, Buckle in Engeland, Ad. Wagner in Duitschland, Morselli in Italië, Guerry, Dufau en anderen in Frankrijk getracht hebben, den zelfmoord te verklaren als een noodwendig gevolg van de samenwerkende invloeden van het seizoen, het klimaat, de maatschappelijke toestanden en den nationalen aanleg; of, gelijk met name de Italiaansche Hoogleeraar Morselli zich uitdrukt, als het aan wet en noodwendigheid gebonden gevolg van den strijd om het leven, of van de ontwikkeling der beschaafde volken. Het zou derhalve onvermijdelijk zijn, dat in iedere stad, in elk land, ja, ten slotte in de geheele menschenwereld, ieder jaar en iedere maand, ja, elken dag en elk uur, een zeker aantal personen zich het leven benam.

Inderdaad pleit niet weinig voor de juistheid dezer zienswijs. Toch moet zij als onhoudbaar worden afgewezen, gelijk mannen als Von Oettingen en Masaryk haar zegevierend hebben bestreden. Immers, eene natuurwet is gansch iets anders dan eene empirisch waargenomen gelijkvormigheid. ‘Wanneer de statistiek een gelijk getal zelfmoorden in een stad aanwijst, is dit geen statistische *wet*, dat er zooveel zelfmoorden moeten geschieden, maar een empirische waarneming, dat onder gelijke omstandigheden zoovele zelfmoorden plaats vinden. Wanneer men let op den wezenlijken aard van de menschelijke vrijheid, die niet bestaat in eene volstrekte willekeur, die door niets bepaald wordt, maar in eene keuze tusschen onderscheidene motiven is er inderdaad niets strijdigs met de menschelijke vrijheid en den regelmaat die de statistiek aanwijst’[(*)]. Met die vrijheid nu en met wat haar zoowel bindt en belemmert als heiligt en ontwikkelt, moet rekening worden gehouden; iets, wat naturalisten, eenzijdige moralisten en gebrekkige psychologen, als zij in den regel zijn, geheel uit het oog plegen te verliezen.

Intusschen verdienen de verzamelde feiten, die ten onrechte aan eene natuurwet deden denken, onze aandacht. Niet alleen omdat zij op zichzelf merkwaardig zijn; maar vooral omdat zij mede den weg banen tot volledige kennis van de oorzaken der ziekte, wier kiemen men behoort te kennen, zal er ooit sprake van kunnen zijn, om haar te genezen of voor het minst haar voortgang te stuiten. De wetenschap van hetgeen in de natuur en in onze maatschappelijke toestanden den zelfmoord blijkbaar bevordert, wekt ons op tot verdubbelde waakzaamheid tegen den booze, als hij, partij trekkende van het gunstige oogenblik, juist onder die omstandigheden ons nadert. Eere daarom aan de statistiek, voor hetgeen zij op dit gebied ons leert!

Zij verhaalt ons o.a. het volgende, wanneer wij haar, b.v. aan de hand van Dr. Masaryk, het oor leenen.

(*) Woorden van wijlen Prof. J. de Bosch Kemper, naar aanleiding van Hollenberg's prijsverhandeling over de waarde van de statistiek voor de zedelijke wetenschappen, in 1874 bij de Erven Bohn te Haarlem verschenen.

Het klimaat heeft invloed op de neiging tot zelfmoord. Zij komt veelvuldiger voor in Europa dan elders en meer in het noorden dan in het zuiden van ons werelddeel. De zelfmoorden zijn talrijker in den zomer dan in den winter, in de lente dan in den herfst. Het cijfer klimt het hoogst in Mei en Juni; het daalt het laagst in November, December en Januari. Ongewone warmte werkt mitsdien nadeelig. Vandaar, dat b.v. in den buitengewoon warmen zomer van 1803 te Weenen betrekkelijk zeer veel zelfmoorden werden gepleegd, evenals onder de Franschen, die Napoleon naar Egypte waren gevolgd.

Vochtig weder werkt nadeelig voor landen en volken, die daaraan niet gewoon zijn, maar heeft minder invloed, dan een tamelijk algemeen volksgeloof zou doen vermoeden. Hetzelfde geldt van hevigen wind.

Van de dagen der week, meent Morselli, zijn de Woensdag, de Donderdag en de Maandag het meest gezocht door den zelfmoordenaar. De Maandag en de Dinsdag, volgens Von Oettingen, omdat men dan lijdt onder de naweeën van een in brasserijen doorgebrachten rustdag; de Donderdag, omdat dan de nood het hoogst is gestegen voor de arbeidende klasse; terwijl daarentegen de Vrijdag nieuwe hoop op betaling schenkt, en de Zaterdag het loon brengt. Vrouwen zouden zich zeldzaam op Zaterdag van het leven berooven, omdat zij het dan te druk hebben met poetsen en schoonmaken.

Er worden meer zelfmoorden bij dag dan bij nacht gepleegd; volgens Morselli de meesten tusschen 's morgens zes en twaalf uur.

De invloed van den grond, waarop men woont, is niet zonder beteekenis. Wagner merkt op, dat het kwaad zich in dezelfde mate uitbreidt in landen, die wat ligging en algemeene gesteldheid van den grond betreft, op elkander gelijken, zooals b.v. in Duitschland, Frankrijk en België; in Oostenrijk, Pruisen, Beieren en Saksen; in Denemarken, Zweden en Noorwegen.

In de steden, met name in hoofd- en wereldsteden, komen naar evenredigheid meer zelfmoorden voor dan op het platteland, en in den naasten kring dier steden insgelijks meer dan op verderen afstand. Toch kunnen de steden als zoodanig niet de hoofdschuldigen heeten; want niet dáár, waar het grootste deel der bevolking in steden woont, is de zelfmoord het sterkst ontwikkeld. Hij komt minder voor in Engeland, dat toch de meeste en de dichtst bevolkte steden bezit, dan in Duitschland, Frankrijk en Oostenrijk. Brierre herinnert, dat de meeste zelfmoorden in Parijs, niet door geboren Parijzenaren, maar door van elders ingekomen vreemdelingen worden begaan. Intusschen ligt de verklaring van het feit zoowel hierin, dat de stadsbewoner een anderen en zwakkeren invloed ondergaat van de wisseling der seizoenen, als dat hij onder veelszins andere omstandigheden leeft dan de plattelander. Opmerking verdient, dat in sommige steden de zelfmoord zich minder snel uitbreidt dan op het platteland. Zoo is het b.v. te Weenen, vergeleken bij het platteland van Oostenrijk.

De invloed der hemellichamen doet zich kennen in de gevolgen van warmte en koude, van licht en duisternis; doch bestaat overigens meer in de rijke verbeelding van dichters dan in de werkelijkheid. Walvischvangers in het hooge noorden, zegt men, worden vaak somber gestemd en slaan de hand aan hun leven, als de zon voor langen tijd is ondergegaan. In Pruisen, heeft men berekend, doodden zich:

614 mannen en 151 vrouwen, samen 765 personen, of 24.68%, bij nieuwe maan;

644 mannen en 149 vrouwen, samen 793 personen, of 25.58%, bij eerste kwartier;

604 mannen en 134 vrouwen, samen 738 personen, of 23.86%, bij volle maan;

640 mannen en 162 vrouwen, samen 802 personen, of 25.88%, bij laatste kwartier.

Verschillende krachten in de natuur mogen alzoo eenigen invloed oefenen op de neiging tot zelfmoord. Haar bevorderen of tegenwerken is toch gansch iets anders dan haar voortbrengen. Dat daaraan niet mag worden gedacht, bewijzen trouwens reeds de eenvoudige feiten, dat stadbewoners in den regel meer lijden aan de kwaal, dan die het land bevolken, hoewel de eersten minder dan de laatsten onderworpen zijn aan de wisselende invloeden der natuurkrachten, en dat zelfmoord bij wilde en onbeschaafde volken schier niet voorkomt, hoewel zij nog niet, gelijk de beschaafden, hebben geleerd zich te wapenen tegen de nadeelige werkingen van de natuur op hun leven. De eigenlijke oorzaken van den zelfmoord moeten dus niet in de natuur, maar elders worden gezocht.

Groot is de invloed van de eigenaardige omstandigheden, waarin lichaam en geest verkeeren; van de maatschappelijke, staatkundige en staathuishoudkundige verhoudingen, waarin men zich beweegt; van de verstandelijke, zedelijke en godsdienstige vorming van den geest.

Een lichamelijk gezond mensch zal niet licht de hand slaan aan zijn leven. Ziekten, waarbij men veel moet lijden, of die tot somberheid stemmen, inzonderheid hersen-, zenuw-, lever- en onderbuiksziekten, begunstigen sterk de neiging tot zelfmoord. Of van besmettelijke ziekten hetzelfde kan worden gezegd, moet vooralsnog in het midden blijven.

De neiging tot zelfmoord houdt geen gelijken tred, wat klimmen en dalen betreft, met het algemeene sterftecijfer. Hoewel dit laatste daalt en met name daar, waar de beschaving dieper doordringt, zien wij met den zelfmoord het tegenovergestelde geschieden.

In het algemeen kan men zeggen, dat driemaal meer mannen dan vrouwen zich het leven nemen. Doch de verhouding is niet overal, noch in denzelfden kring ten allen tijde gelijk. In Oostenrijk en Italië nam de ziekte voor mannen en voor vrouwen in dezelfde mate toe. Gedurende de laatste jaren breidde zij zich in Noorwegen, Engeland, Beieren, Zweden, Wurtemberg, België en Zwitserland sterker uit bij mannen, daarentegen in Denemarken, Baden, Saksen en Pruisen bij vrouwen. Zoo was het ook, volgens Blanc, tusschen 1839 en 1858 in Frankrijk. Onder de tot Oostenrijk behoorende Slaven doodden zich meer jonge meisjes dan onder de Duitschers.

De reden, waarom zelfmoord gepleegd wordt door mannen en door vrouwen, staat in verband met beider karakter. De meer meegaande vrouw biedt krachtiger tegenstand aan levensmoeheid dan de meer ruwe en sterke man. Gewetenswroeging, schaamte en vrees voor schande oefenen meer invloed op het vrouwelijk gemoed. Hartstocht, ongelukkige liefde en jaloerschheid maken hier dieper indruk dan bij den man, wien eerzucht spoediger dan liefde meesleept. Vrouwen nemen meer dan mannen ten gevolge van krankzinnigheid hare toevlucht tot zelfmoord. Staatkundige beslommeringen, geldelijke zorgen wegen zwaarder voor den man. De vrouw heeft, ondanks hare zwakte, boven den sterkeren man voor, dat zij gewoonlijk zedelijker en godsdienstiger is.

Het klimmen der jaren werkt nadeelig. De meeste zelfmoordenaars, zegt Morselli, leven 21-50, nader bepaald 40-50 jaar; wanneer men in bijzonderheden wil treden: in Hongarije en Italië 21-30, in Denemarken en Frankrijk veelal meer dan 50, in Zweden, Beieren en Denemarken 30-40, in Wurtemberg, België en Zwitserland 40-50, in Denemarken, Beieren en Pruisen 51-80, in Frankrijk, Oostenrijk en Engeland 44-55 jaar; wat de vrouwen betreft: in Zweden, Denemarken en Beieren 20-30, in Pruisen, Saksen, Oostenrijk - Hongarije en Engeland 35-45, in de overige landen meer dan 41 jaar. Wagner meende insgelijks, dat Germanen zich bij voorkeur dooden vóór hun 40ste levensjaar en Romanen daarna. Von Oettingen beweert, dat de meeste zelfmoordenaars, zoo mannen als vrouwen, 60 à 70 jaar oud worden. Onder kinderen komt zelfmoord meer en meer in zwang. Sommigen van deze kranke en verwaarloosde schepseltjes telden nauwelijks vijf jaar.

Als een land bijzonder volkrijk is, schijnt dit de neiging tot zelfmoord te bevorderen. Eene vergelijking van de steden met het platteland, van Beneden-Oostenrijk, Silezië, Boheme en Moravië met de overige deelen van Oostenrijk, gelijk van Saksen met het overige Duitschland, ondersteunt die meening. Maar een blik op Holland, Engeland en de Rijnlanden ontneemt daaraan alle waarde. Evenmin kan een snelle wasdom der bevolking schadelijk worden geacht, al pleit Portugal, arm aan zelfmoorden en nauw merkbaar zich uitbreidend in zielental, vóór die stelling. Getuige Frankrijk tegenover Engeland, Saksen en Pruisen. In al die landen breidt de ziekte zich sterk uit, maar de bevolking alleen in de drie laatstgenoemde.

Het echtelijk leven werkt beurtelings gunstig en ongunstig. Alles hangt hier af van de verstandelijke en de zedelijke schatten, die men meebrengt in het huwelijk. Bepaald schadelijk is de invloed van den weduwstaat, voor mannen nog meer dan voor vrouwen. Hetzelfde geldt in verhoogde mate van het gescheiden zijn. In overspel levende vrouwen zijn driemaal meer tot zelfmoord geneigd dan dergelijke mannen. De toeneming van het kwaad gaat hand in hand met de uitbreiding van het getal onechte kinderen.

Het gevangenisleven bevordert de ziekte, inzonderheid bij personen, die geene groote misdrijven hebben begaan en mitsdien in den regel meer vatbaar zijn voor berouw, schaamtegevoel en gewetenswroeging.

Het beroep, waaraan men zich wijdt, heeft invloed, ten goede of ten kwade, doch gewoonlijk niet zoozeer, als men meent, en meer zijdelings dan rechtstreeks. Zegt men b.v., dat wijnhandelaars betrekkelijk veel zelfmoord plegen, men late dan niet onopgemerkt, dat dit hierin zijn grond heeft, dat wijnhandelaars vaak dronkaards zijn. Wagner beweert, dat betrekkelijk veel zelfmoorden voorkomen onder dienstboden en onder soldaten; iets meer dan het gemiddelde cijfer onder hen, die vrije betrekkingen bekleeden en onder meer beschaafde standen; en wederom zeer veel onder hen, die zonder beroep of op meer of minder verdachte wijze leven. De handelsstand en de neringdoenden blijven onder het gemiddelde cijfer. Masaryk merkt nog op: uiterst zeldzaam komt zelfmoord voor bij geestelijken, onverschillig van welke gezindte; dichters, kunstenaars, in het algemeen geniale mannen hebben vaak neiging tot zelfmoord; gekroonde hoofden benemen zich niet zelden het leven, bedelaars van beroep bijna nooit. Van 2542 vorsten, die over 64 verschillende landen regeerden, stierven er 20, d.i. 1 op 127, door zelfmoord. Van die 20 waren er 11, d.i. 1 op 221, krankzinnig.

Omdat zelfmoord, behoudens enkele uitzonderingen, alleen voorkomt bij Kaukasische en Mongoolsche volken, kan men toch niet zeggen, dat hij eigen is aan bepaalde rassen, aangezien hij zich alleen vertoont in beschaafde landen en dezen juist door leden van den Kaukasischen en van den Mongoolschen stam worden bewoond.

De germanen schijnen meer geneigd tot zelfmoord dan de Romanen en dezen wederom meer dan de Slaven. Wagner vond:

op één millioen Germanen	100 zelfmoordenaren,
op één millioen Romanen	80 zelfmoordenaren,
op één millioen Slaven	(34) zelfmoordenaren;
nader bepaald op één millioen Scandinaviërs	126 zelfmoordenaren,
op één millioen Duitschers	112 zelfmoordenaren,
op één millioen Engelschen	65 zelfmoordenaren,
op één millioen Franschen	105 zelfmoordenaren,
op één millioen Italianen	20 zelfmoordenaren,
op één millioen Portugeezen	7 zelfmoordenaren,
op één millioen Oost-Slaven	47 zelfmoordenaren,
op één millioen Russen	(28) zelfmoordenaren.

Anderen verkregen ietwat andere cijfers. Veel hangt daarbij af van het groepeeren der volken en van de jaren, waarover de berekening loopt.

Niet alle jaren toch zijn voor hetzelfde volk even gunstig of ongunstig te achten, en evenmin ziet hetzelfde jaar voor alle volken het peil in gelijke mate rijzen of dalen.

Morselli vond op één millioen:

Spanjaarden	van 1866-70 jaarlijks	17 zelfmoordenaren,
Russen	in 1873 jaarlijks	27 zelfmoordenaren
Russen	in 1875 jaarlijks	30 zelfmoordenaren,
Italianen	in 1871 jaarlijks	31 zelfmoordenaren,
Italianen	in 1877 jaarlijks	40.6 zelfmoordenaren,
Engelschen	in 1871 jaarlijks	66 zelfmoordenaren,
Engelschen	in 1876 jaarlijks	73 zelfmoordenaren,
Noren	van 1871-73 jaarlijks	73 zelfmoordenaren,
Zweden	van 1871-75 jaarlijks	81 zelfmoordenaren,
Oostenrijkers	van 1873-77 jaarlijks	95.6 zelfmoordenaren,
Pruisen	van 1871-75 jaarlijks	133.1 zelfmoordenaren,
Franschen	van 1871-75 jaarlijks	150 zelfmoordenaren,
Denen	van 1871-76 jaarlijks	258 zelfmoordenaren.

Volgens de Verslagen van het *Geneeskundig Staatstoezigt* kwamen in 1876 50, in 1877-80 jaarlijks 40 zelfmoordenaars voor op een millioen Nederlanders.

Hoe omzichtig men moet zijn met het gebruik maken van dergelijke cijfers, blijkt o.a., wanneer men ziet, dat Wagner op één millioen Duitschers 112 zelfmoordenaren aantrof, maar toen hij diezelfde Duitschers nader ging splitsen, onder één millioen Saksers niet minder dan 219 en onder een gelijk aantal bewoners van de landen aan den linker-Rijnoever slechts 27 zelfmoordenaren vond.

Masaryk meent intusschen als eene vrij wel vertrouwbare slotsom te mogen verklaren: zelfmoord komt het veelvuldigst voor bij de Germaansche, minder sterk bij de Romaansche en het minst bij de Slavische volken; onder de Germaansche treden de Denen en de Duitschers, onder de Romaansche de Franschen, onder de Slavische de Czechen en de Polen op den voorgrond. Het kwaad vertoont zich sterk bij de Denen, de Duitschers, de Franschen en de Oostenrijkers; zelden bij de Spanjaarden en Portugeezen, Zuid-Slaven, Ieren en Schotten; gematigd bij de Engelschen, Zweden, Noren en in de Vereenigde Staten. Denkt men aan nog andere natiën, dan mag men zeggen: de Joden lijden zelden aan deze ziekte, veel daarentegen de Indiërs, Chineezen en Japanners. Men hechte echter geene te groote waarde aan den invloed van nationaliteit of ras en stam. Bij hetzelfde volk gaat de neiging tot zelfmoord op en neer onder den veelvoudigen invloed van afkomst en omgeving, woonplaats en seizoen, stoffelijke en zedelijke levensvoorwaarden, voor- en achteruitgang in beschaving en in godsdienstzin.

Evenmin schijnt het van veel gewicht, onder welken regeeringsvorm men leeft. In het algemeen genomen, zegt Masaryk, komt het kwaad meer voor in vrije dan in niet vrije landen, zoodat de staatkundige vrijheid ongunstig schijnt te werken. Stellig geldt dit van staatkundige woelingen, doch niet van omwentelingen; de spanning en het staat-

kundig leven voeden, de nieuwe dageraad onderdrukt het gevoel van levensmatheid. Oorlog werkt oogenblikkelijk gunstig, doch in de gevolgen hoogst schadelijk. Gedurende den Fransch - Duitschen oorlog in 1870-71 daalde het cijfer der gepleegde zelfmoorden:

in Frankrijk,	van 5114 in 1869,	tot 4157 en 4490;
in Saksen,	van 710 in 1869,	tot 657 en 653;
in Pruisen,	van 3544 in 1869,	tot 3270 en 3135; doch

om reeds weder in 1872 te klimmen: voor Frankrijk tot 5275, voor Saksen tot 687, voor Pruisen tot 3467.

De militaire stand bevordert den zelfmoord sterk. Tegenover 100 burgers, die zichzelf het leven benamen, zegt Wagner, deden dit:

in Oostenrijk,	van 1851-57 643 militairen,
in Zweden,	van 1851-55 423 militairen,
in Pruisen,	in 1849 293 militairen,
in Frankrijk,	van 1856-60 253 militairen,
in Wurtemberg,	van 1846-50 192 militairen,
in Saksen,	van 1847-58 177 militairen.

Slechte voeding, heimwee, vrees voor straf mogen meermalen daartoe leiden, de voorname oorzaak van dit verschijnsel meent Masaryk te moeten zoeken in den maar al te vaak onreinen, onzedelijken ‘militairen geest’. Op het uiterlijk wordt veel, op het innerlijk leven nagenoeg geen acht geslagen bij de groote meerderheid der zonen van Mars.

Wezenlijk gebrek leidt vaak tot zelfmoord. Ook wel het gemis van sterk begeerde, hoewel niet volstrekt noodzakelijke dingen. In zoover staan rijken, gegoeden en armen gelijk. De ingebeelde en de werkelijke behoeften hebben hier hetzelfde gevolg. De statistiek schrijft 20-30% der gepleegde zelfmoorden op rekening van de ontevredenheid der daders met hunne stoffelijke middelen. Men kan echter niet zeggen, dat meer armen dan rijken zich het leven benemen, wel meer plotseling verarmden dan haastig rijk gewordenen. Een mislukte oogst doet in den regel weinig, eene ongelukkige speculatie, een verloren spel veel kwaad.

Armoede of rijkdom van land of stad heeft geen beslissenden invloed. Ierland b.v., zegt Von Oettingen te recht, is wellicht het armste en ongelukkigste land van Europa. Toch komen daar jaar op jaar de minste zelfmoorden voor, van 1874-78 gemiddeld 17 op een millioen inwoners, terwijl toen op eenzelfde aantal Engelschen 69, Franschen 160, Denen 255, Saksers 334 personen zich het leven benamen.

De landbouw schijnt gesteld te moeten worden boven den arbeid, aan handel en nijverheid besteed. Inderdaad moet echter het feit, dat meer personen, die zich aan handel en nijverheid wijdden, dan die zich op den landbouw toelegden, zelfmoord begaan, worden verklaard uit de eigenaardige levenswijzen en de maatschappelijke

toestanden van eerstgenoemden. Vandaar de mogelijkheid, dat Engeland met zijn uitgebreiden handel en zijne aanzienlijke nijverheid minder neiging tot zelf-

moord toont dan Frankrijk en Oostenrijk, waar vrij wat meer landbouw wordt gedreven.

De uitwendige levensomstandigheden mogen invloed oefenen, zij verklaren niet voldoende, waarom de een wel en de ander niet tot zelfmoord komt. Daarom, meent Masaryk, moet de ware oorzaak worden gezocht in de gesteldheid van het zieleleven. De verstandelijke, zedelijke en godsdienstige vorming, in het algemeen: de levensbeschouwing, zijn hier beslissend.

Ondanks den vooruitgang op schier elk gebied van het practische leven gevoelt de mensch zich tegenwoordig veelal niet gelukkiger, integendeel ongelukkiger dan vroeger. Hoe komt dat? moeten wij vragen; want dat gevoel van ongelukkig te zijn doet hem de hand slaan aan het eigen leven en op die manier een vonnis wijzen over de waarde van het leven, oneindig aangrijpender dan het hoongelach der wijsgeerige pessimisten.

Masaryk antwoordt in hoofdzaak het volgende.

De statistiek leert, dat, behoudens eenige zeer verklaarbare uitzonderingen, de zelfmoord veelvuldiger voorkomt, naarmate het volksonderwijs zich uitbreidt. Toch kan verstandsbeschaving op zichzelf geen kwaad worden geacht. Veeleer is het euvel hierin te zoeken, dat de heerschende ontwikkeling van het verstand eenzijdig is en gebrekkige beschaving ten gevolge heeft. De school brengt kennis, maar voedt niet op voor het leven. Theoretische kennis, zonder daarmede gepaard gaand practisch inzicht, maakt den mensch waanwijs en tot een droomer, doet hem zich onbevredigde behoeften scheppen, ontrooft hem den lust in nuttigen arbeid en leidt hem ten slotte tot een gevoel van levensmoeheid. Zoo is het in Duitschland, Oostenrijk, Denemarken, Zweden, Noorwegen, waar het schoolonderwijs, de Vereenigde Staten van N.-Amerika niet medegerekend, de grootste uitbreiding heeft verkregen, maar tevens ook de zelfmoord het veelvuldigst voorkomt. In Amerika, waar het onderwijs meer rekening houdt met de eischen van het practische leven, en in Engeland, waar het leven buiten de school ruimschoots vergoedt, wat aan het onderwijs ontbreekt, is de neiging tot zelfmoord merkbaar zwakker. In Rusland, Spanje en Portugal benemen zich nog minder menschen het leven, maar is ook het onderwijs minder algemeen. Zoowel in kennis als in neiging tot zelfmoord staan stedelingen boven de bewoners van het platteland, mannen boven vrouwen, Protestanten boven Katholieken, Roomsch-Katholieken boven de leden van de Grieksche Kerk en dezen wederom boven Mahomedanen en anderen. Betrekkingen, die de grootste verstandelijke ontwikkeling onderstellen, leveren de meeste zelfmoorden op.

Groot is de invloed der zedelijke vorming. Men ga slechts na, welke de redenen waren, die - behoudens de niet bekende - tot zelfmoord leidden. Masaryk biedt zijn lezers ter vergelijking meer en minder uitvoerige tabellen aan, die hij aan verschillende beoefenaars der statistiek

ontleende. Volgens opgaven van Wagner doodden zich, van duizend zelfmoordenaars,

	in Frankrijk,			**in Saksen,**			**in België:**
	Mannen.	**Vrouwen.**	**Totaal**(*)**.**	**Mannen.**	**Vrouwen.**	**Totaal.**	**Mannen en Vrouwen.**
ten gevolge van: levensmoeheid	46	33	43	80	45	72	35
zielsziekten	290	467	333	304	555	359	470
godsdienstig en staatkundig dwepen	0.59	2.6	1.08	1.6	1.9	1.6	0.55
hartstochten, als toorn, eerzucht, ongelukkige liefde	25	60	33	50	68	54	124
lichamelijk lijden	120	115	119	74	89	77.3	17.7
ondeugden, als dronkenschap, speelzucht, enz.	143	58	122	160	27	131	94
droefheid over anderen (heimwee; sterfgevallen)	13.7	18.8	14.9	-	-	-	-
twisten met familieleden	117	117	116	24.3	38	26.5	106
stoffelijken achteruitgang	145	59	124	157	43	132	109
ontevredenheid met hun toestand	11.7	9.8	11.3	-	-	-	2.2

(*) D.w.z. mannen en vrouwen samengenomen.

schaamte en berouw	2.5	21.4	7.1 {	149	133	147	5
vrees voor straf	78	36	68 {	149	133	147	36
gepleegden moord	9	2.2	7.4 {	149	133	147	-

Uit dit en alle dergelijke overzichten blijkt, hoe overwegend onzedelijk de redenen zijn, die tot zelfmoord leiden, ziekten van lichaam en geest natuurlijk daarbuiten gelaten. Ongelukkige liefde, kommer en verdriet over anderen, het sterven van betrekkingen, schaamte en berouw komen uiterst zeldzaam voor; verschillende ondeugden, geldzucht en andere onedele redenen spelen hier eene groote rol. Voorts blijkt uit de bedoelde opgaven, hoe de meeste zelfmoordenaren in menig opzicht onzedelijk leefden, dikwerf sedert langen tijd; zoodat men zeggen kan: een onzedelijke levenswandel maakt den mensch geschikt, om zichzelf te dooden.

Om nog slechts enkele bijzonderheden aan te stippen: de meeste zelfmoorden worden gepleegd door overprikkeling van hartstochten. Zoo verhaalt men van een jongmensch, die in drift besloot zich te dooden, naar een geweerwinkel liep, om een pistool te koopen, met den wapensmid in twist geraakte over den prijs en eindelijk geheel vergeten was, waarom hij een moordtuig noodig had. Een zekere geleerde wilde zich in de Theems verdrinken, werd door eene bende dieven overvallen en vergat zijn plan. Opgewonden, driftige lieden weten vaak niet, waarom zij zich wilden dooden. Zij laten kalm, na de mislukte poging, de gapende wond verbinden of zich uit het water halen.

Ongelukkige liefde werkt schadelijker voor vrouwen, grenzenlooze eerzucht voor mannen. Een wijnproever benam zich het leven, omdat hij niet verdragen kon, dat hij zich had vergist in het keuren van een zekeren wijn.

Die zich ten gevolge van levensmoeheid dooden, doen dit zelden, om-

dat zij het leven haten, maar gewoonlijk uit geblaseerdheid, uit traagheid, uit afkeer van den arbeid.

Dronkenschap brengt menigeen tot zelfmoord. Toch heeft men ten onrechte gezegd, dat de zelfmoord en het gebruiken van alcohol zich altoos in dezelfde mate uitbreiden. Men denke slechts aan Zweden, waar steeds meer zelfmoorden worden gepleegd, maar het gebruik van sterke dranken vermindert. Het is veeleer dezelfde zucht naar genot, naar niets-doen, naar weelde, naar oogverblindenden schijn, hetzelfde lichtzinnig voortleven bij een cynisch-stoffelijk denken en handelen, dezelfde onmacht en onmogelijkheid, om bij eene dergelijke levensbeschouwing den moeilijken strijd om het leven te voeren, dezelfde schijnbeschaving, die zoowel dronkaards als zelfmoordenaren in het aanzijn roept. Dronkenschap en zelfmoord zijn gevolgen van één en dezelfde oorzaak, twee zijden van één verschijnsel. De zelfmoord is de negatie van het geluk. De dronkenschap, 'de godsdienst van het materialisme', moet daarvoor in de plaats treden. 'Wanneer de mensch is, wat hij eet, dan gelooft en hoopt hij, wat hij drinkt - den dood.'

Desniettemin mag en moet verslaafdheid aan den drank eene rechtstreeksche oorzaak van menigen zelfmoord heeten.

Waar Bacchus den schepter zwaait, dingt Venus om de kroon. Zonden tegen het geslachtsleven zijn in onze dagen eene der voornaamste zijdelingsche oorzaken van den zelfmoord. De prostitutie mag hier slechts naast overspel en andere vormen van ontucht worden genoemd, in zoover zij de onzalige bron is van de afschuwelijkste ziekten; maar langs dien weg leidt zij dan ook veelvuldig tot zelfmoord. De prostitué's zelf benemen zich niet licht het leven.

Zelfmoord na pas gepleegden moord is niet altoos een gevolg van gewetenswroeging. Niet zelden wordt de moord gepleegd, opdat men in den zelfmoord niet zou worden gestoord of opdat men geene hulpbehoevende betrekkingen zou achterlaten; ook wel, ofschoon zelden, omdat men zich nu, zonder vrees voor eigen vrijheid of leven, kan wreken.

Pogingen tot zelfmoord worden dikwerf gedaan uit berekening. Men hoopt het medelijden te wekken en als een ongelukkige, die der wanhoop ten prooi was, rijke giften te ontvangen. Sommigen herhaalden dit bedrijf binnen korten tijd in verschillende plaatsen.

Te recht noemt Masaryk ten slotte het feit opmerkelijk, dat ondanks alle grootere en kleinere afwijkingen, over het algemeen genomen, in alle landen en bij alle volken dezelfde redenen tot zelfmoord leiden en ook naar verhouding even sterk blijven. Dit wijst erop, dat de algemeen verbreide neiging tot zelfmoord één of meer algemeen werkende oorzaken heeft.

De beschaafde maatschappij, het valt niet te ontkennen, is levensmoede; die levensmatheid is een gevolg van den gebrekkigen toestand harer verstandelijke en zedelijke ontwikkeling. Het verstandelijk en

het zedelijk leven zijn niet gelijkmatig en voldoende ontwikkeld. ‘Wij zijn te knap om goed, te slecht om volkomen verstandig te zijn. Onze wereld- en levensbeschouwing is niet harmonisch, niet goed en schoon genoeg, om ons levenslustig te doen zijn en blijven. Rond en open gesproken: de (verstandelijke en zedelijke) halfheid is de groote oorzaak van de moderne levensmoeheid; onze halfheid geeft ons een valschen maatstaf voor geluk en tevredenheid; onze halfheid vergalt voor ons het genot van den vooruitgang op elk gebied van het praktische leven; onze halfheid vordert jaar op jaar tallooze offers aan den zelfmoord.’

Met ingenomenheid wijst Masaryk verder op de groote beteekenis van den godsdienst voor de wijding van het zedelijke leven. ‘Ontneem den mensch het godsdienstig gevoel en gij hebt hem gemaakt tot een wezen, dat gij achten en wellicht ook bewonderen, maar niet van ganscher harte kunt liefhebben.’ De godsdienstige mensch, verklaart hij te recht, is onder alle omstandigheden des levens opgeruimd. ‘Zijn geloof, zijn overtuiging en zijn verzekerdheid binden hem niet slechts aan den hemel, maar tegelijkertijd aan de aarde, aan het leven.’ Aangrijpend juist is in hoofdzaak de opmerking: ‘Kwijnt het godsdienstig leven, kwijnt de macht der kerk, dan verdwijnen troost en hoop en levenslust. Enkelen kunnen wel is waar, gelijk zij meenen, zonder godsdienst waar, goed en voortreffelijk leven; edoch, dit is eigenlijk slechts een misverstand. Wanneer b.v. Mill een godsdienst der humaniteit wil in het leven roepen, zonder theisme en zonder onsterfelijkheidsgeloof, dan wil hij toch een godsdienst hebben en men zou nog slechts behoeven te onderzoeken, of het godsdienstig gevoel ook bestaan kan zonder deze beide leerstukken, gelijk men vaak beweert; Mill wil geen christendom, maar hij wil godsdienst - intusschen ontbreekt hem het ware en warme godsdienstig gevoel. Wie zoowel Mill's ethische als zijn sociologische werken kent, zal dit gebrek hebben opgemerkt; Comte, die den grondslag wilde leggen voor de godsdienst der menschheid, heeft een diep godsdienstig en nog wel bepaald christelijk godsdienstig gevoel, hij wil het slechts niet vastknoopen aan God, maar aan de menschheid. Iemand als Mill, die met zijn wijsbegeerte de bestaande godsdiensten in deugdelijkheid wil overtreffen, zal zich natuurlijk tot op zekere hoogte hetzelfde verschaffen, wat een der beste godsdiensten hem zou kunnen aanbieden. Maar de groote massa van het volk vindt geen vergoeding, als zij haar godsdienst loslaat. Hoeveel geesten zijn er, die Mill evenaren? Ik ken er zeer weinigen en toch ken ik heel wat wijsgeeren en in het algemeen beschaafden. Dikwerf hoort men zeggen: de godsdienst is alleen voor het volk, niet voor ons - de beschaafden. De beschaafden! Van de duizenden die zoo spreken is nauwelijks één bij benadering zoo beschaafd als Mill; het zijn veeleer halfbeschaafden, over wier waarde wij reeds spraken.’

Masaryk aarzelt dan ook niet, om de ware oorzaak van de heden-

daagsche neiging tot zelfmoord te zoeken in het ongodsdienstig karakter onzer dagen. ‘Een harmonische godsdienstige wereldbeschouwing maakt het leven onder alle omstandigheden dragelijk, zelfs het leven van een Job; ongodsdienstigheid maakt het bij de eerste botsing ondragelijk.’

De bezwaren, die men tegen deze opvatting kan inbrengen, wegen z.i. niet. Wijst men b.v. op het bestaan van waanzin, juist ten gevolge van den godsdienst, men bedriegt zich en vergeet, dat het godsdienstig gevoel, evenals ieder verkeerd geleid gevoel, slechts dan tot krankzinnigheid kan leiden, indien het op een dwaalweg is gebracht. Als menschen krankzinnig worden van blijdschap en dan in hunne krankzinnigheid zichzelf dooden, hebben zij dan zelfmoord gepleegd uit blijdschap?

Andere bezwaren rusten op de onjuiste onderstelling, alsof het noemen van ongodsdienstigheid als hoofdoorzaak het bestaan van andere, bijkomende oorzaken zou buitensluiten. Bovendien, beweert Masaryk, getuigen die bezwaren in den regel slechts van groote oppervlakkigheid, terwijl allen, die zich met dit onderwerp ernstig hebben beziggehouden en den diepsten grond van het kwaad zochten op te sporen, zooals Casper, Blanc, Lisle, Winslow, Brierre de Boismont, Wagner, Morselli, Oesterlen, Hausner, kortom alle beoefenaars der statistiek en der geneeskunde, ongodsdienstigheid de eigenlijke oorzaak der hedendaagsche neiging tot zelfmoord hebben genoemd. Met name kon Wagner er uiterst moeilijk toe komen, den invloed te erkennen van den godsdienst en meer bepaald van de belijdenis; maar de statistiek dwong hem, te verklaren, dat ‘de godsdienst en de belijdenis behooren tot de feiten, die hun invloed op het veelvuldig voorkomen van zelfmoord het duidelijkst toonen’.

Treedt men daaromtrent in bijzonderheden, dan laat zich opmerken, dat de godsdiensten der zoogenaamde natuurvolken gunstig werken, het Boedhisme daarentegen ongunstig; het Mahomedanisme, het Mozaïsme en het Christendom bevorderen de neiging tot zelfmoord niet. Van de onderscheiden Christelijke belijdenissen werkt de Grieksche kerk het gunstigst, minder gunstig de Katholieke en het ongunstigst de Protestantsche. Volgens Morselli benemen zich, in doorslag, op een millioen menschen het leven:

40 Grieksche Christenen,
58 Katholieken,
96, behoorende tot verschillende Katholieke, Protestantsche en andere sekten;
190 Protestanten.

Volgens Legoyt:

102.7 Protestanten,
62.3 Katholieken,
36.2 andere Christenen,
48.4 Joden.

De verklaring van dit verschijnsel ligt minder voor de hand, dan men

geneigd zou kunnen zijn te onderstellen, omdat de ontwikkeling van den godsdienst in de verschillende godsdiensten juist in omgekeerde reden staat tot zijn invloed ter beteugeling van den zelfmoord, altoos voor zoover die invloed aan het licht treedt uit de feiten. Veel hangt hier af van den invloed der beschaving, die over het algemeen genomen nadeelig werkt en die ontegenzeggelijk - om ons tot de Christenen te bepalen - grooter is bij de Roomsch-Katholieken dan bij de Grieksch-Katholieken en bij de Protestanten wederom grooter dan bij de Roomsch-Katholieken. Daaruit laat zich evenwel het verschil niet geheel verklaren. Men behoort tevens in het oog te houden, dat het Katholicisme, zoowel dat der Oostersche als dat der Westersche kerk, de godsdienst is van het gezag, het Protestantisme daarentegen de godsdienst der vrijheid De Katholieke kerk oefent voortdurend voogdij over hare leden; zij dwingt, om in te gaan, en houdt de zwakke geesten gebonden aan God en godsdienst, terwijl het mondig verklaarde kind der Hervorming, dat nog niet geleerd heeft, op zijne eigen beenen te staan, lichter wankelt, op eigen wieken drijvend, eene prooi wordt van den twijfel en zijn godsdienst geheel of ten deele verliest. Het zijn de schaduwzijden van de vrijheid, die aldus aan het licht treden bij hen, die inderdaad nog niet rijp waren voor het bezit van dien kostelijken schat en er mitsdien een verkeerd gebruik van maakten.

Eene der voornaamste redenen, waarom menschen ertoe komen, zichzelf te dooden, is in het bovenstaande slechts terloops genoemd; ik bedoel: krankzinnigheid. Minstens een derde gedeelte der gepleegde zelfmoorden behooren op hare rekening te worden gesteld, en mag men eene meer en meer veldwinnende meening gelooven, dan zou niemand met gezonde hersenen de hand slaan aan het eigen leven. Masaryk wijdt aan de beschrijving en de ontleding van die ziekte der ziel een geheel hoofdstuk van zijn belangwekkend boek en komt tot het besluit, dat krankzinnigheid en neiging tot zelfmoord gevolgen zijn van dezelfde oorzaken, weshalve het geheel natuurlijk is, dat beiden zich gelijkelijk uitbreiden. Ongodsdienstigheid zal dus ook van het ontstaan van krankzinnigheid de diepste grond moeten heeten.

De juistheid dier verklaring in het midden latende, vragen wij liever ten slotte: wat kan worden gedaan, om het kwaad te beteugelen? Hoe den voortgang van den zelfmoord te beperken en zoo mogelijk de ziekte geheel uit te roeien?

Op het voetspoor der ouden den rechter te hulp roepen en strenge straffen eischen tegen den onverlaat, die zichzelf het leven beneemt, zal tegenwoordig wel schier niemand meer in den zin komen(*). Wie verwacht nog eenig heil van het ophangen van hen, die zichzelf, zonder krankzinnig te zijn, moedwillig doodden; of van boeten, uit hunne nalatenschap te voldoen; of van het verbeurd verklaren hunner goederen;

(*) Een der laatsten, die dit ten onzent beproefde, was Jhr. Mr. O.Q. van Swinderen, in *Themis*, 1869. Hij werd bestreden in hetzelfde tijdschrift door Mr. H. van Manen.

of van het weigeren eener eervolle begrafenis van hun stoffelijk overschot? Wie gevoelt niet, hoe dergelijke straffen, in strijd met de eerste eischen der rechtvaardigheid, de toch reeds meer of minder diep geschokte betrekkingen en vrienden van den zelfmoordenaar, maar niet den vermeenden booswicht zelf treffen?

Zelfmoord kan niet gestraft, maar moet zoo mogelijk voorkomen worden. Het is daarbij niet genoeg, acht te geven op de bijkomende omstandigheden, die de neiging tot dit kwaad aankweeken. Dezen van haar invloed te berooven of onschadelijk te maken, indien het kan, is zeker uitnemend. Zorg te dragen voor de blijvende gezondheid des lichaams en des geestes; de lessen der hygiëne ter harte te nemen; zich te onthouden van bovenmatige inspanning der lichaamskrachten en der geestvermogens; rust en verpoozing na den arbeid, beweging, lucht en water niet enkel te roemen met de lippen, maar ook op gepaste wijze te eeren met de daad; - dat alles en nog veel meer van dien aard verdient ongetwijfeld de meeste aanbeveling. Maar inzonderheid moet zich onze aandacht vestigen op de hoofdoorzaken van het kwaad.

Zullen wij dan, gedachtig aan hetgeen de statistiek ons leert aangaande den nadeeligen invloed der beschaving en het hand over hand toenemen van de neiging tot zelfmoord te gelijk met haar, het zwaard aangorden tegen al wat ontwikkeling en vooruitgang heet? Zullen wij de dagen terugwenschen en hunne wederkomst trachten te bevorderen, waarin de domheid en het ruw geweld den schepter zwaaiden, maar zelfmoord niet dan bij uitzondering voorkwam? Zullen wij onze scholen sluiten en eerbiedig het hoofd leeren buigen voor de ouderwetsche, uit hunne graven spoedig genoeg weer in het leven geroepen priesters van Rome, - neen, beter nog, van de oude Germanen en van andere heidenen?

Het zou ons weinig baten, zoo wij al dergelijke onzinnige wenschen koesterden. Het eens vervlogene keert niet weer, en de ontwikkeling der menschheid laat zich niet aan banden leggen. Vooruitgang zij al dan niet onze leus; men roeme of men vloeke de zegeningen der beschaving: wij kunnen niet terug. Trouwens, dat wil toch eigenlijk niemand. Maar daarom hebben wij ook nimmer eenig blijvend heil te wachten van reactionnaire maatregelen, ook niet in den aan te binden strijd tegen zelfmoord. Wij kunnen het den rechtzinnigen Lutheraan vergeven, - en dat te eerder, omdat hij zich meermalen en ook weder in zijn jongste geschrift zeer verdienstelijk heeft gemaakt jegens allen, die belang stellen in ons onderwerp, - dat hij, ten bate van alle toekomstige zelfmoordenaren, pleit voor een ‘organisch conservatieve ontwikkeling’ van het politieke leven, waarbij ruimschoots gelegenheid zal bestaan, om de democratie met haar ‘onzinnige’ droomen over gelijkheid en meerderheid van stemmen om de ooren te slaan, en dat hij, naar het schijnt, niets vuriger begeert dan aan al zijne medemen-

schen de geestelijke zegeningen te schenken van een Christendom naar den smaak der strenge Lutheranen in het hedendaagsche Duitschland. Wij gaan in dit opzicht niet met Von Oettingen mede. Wel reiken wij hem van harte gaarne de hand, als hij aanspoort tot opscherping van het zedelijk oordeel over alle zwevende tijd- en strijdvragen en tot een volledig laten varen van al wat de zonde verontschuldigt. Ieder, wij zeggen het hem uit volle overtuiging na, moet hier beginnen met zichzelf, met het eigen hart, met het eigen huis, in den kring, waar hij werkt, met zijne kinderen en naaste betrekkingen. Ter bestrijding van de wereldverachtende levensmoeheid moet dáár de waarde van het leven worden verhoogd, de zelfzucht, de toenemende weelde, al wat laag en gemeen is, worden verdrongen door orde en tucht in het huisgezin, door aankweeking van het familieleven, door verheffing van het ideale en door trouw in het kleine.

Zijn gebrekkige beschaving, eenzijdige verstandsontwikkeling en ongodsdienstigheid de hoofdoorzaken van de toenemende neiging tot zelfmoord, dan mag niets onbeproefd blijven, om in elken kring, te beginnen bij het begin en dus voor ieder met het oog op zichzelf en zijn naaste omgeving het allereerst, op de genoemde punten verbetering aan te brengen. Dan moet de oorlog worden verklaard aan al wat schijn-beschaving, halve beschaving en uit dien hoofde gevaarlijker voor onze zielsrust en voor ons levensgeluk is dan volstrekt geene beschaving. Dan moeten wij streven naar eene zooveel mogelijk harmonische ontwikkeling van hoofd en hart. Met de vorming van het zedelijk leven dient niet minder ernst te worden gemaakt dan met de ontwikkeling van het verstand. Wij mogen niet vergeten, dat kennis wel macht, maar kennis alléén geene zegenrijke, veeleer eene verderfelijke macht is en dat zeer zeker wordt, indien zij het eigendom is van den zedelijk onreinen, zelfzuchtigen, grof zinnelijken mensch. De opvoeding moet worden, meer, dan zij het in den regel is, eene opvoeding niet voor de school, maar voor het leven. Karaktervorming trede op den voorgrond. Aan de te lang verwaarloosde eischen van het zedelijk leven moet recht wedervaren. Men wekke op, in de eerste plaats zichzelf, voorts zijne kinderen, zijne ondergeschikten, zijne overige huisgenooten, zijne makkers, zijne vrienden, kortom allen, op wie men in staat is invloed te oefenen, tot ernst, tot oprechtheid, tot reinheid in handel en wandel, tot arbeidzaamheid, tot trouwe plichtsbetrachting. Als het plichtbesef is ontwaakt en wordt levendig gehouden; als de zegen van den arbeid wordt opgemerkt en dan ook, noodwendig, gewaardeerd: dan moeten geblaseerdheid, levensmatheid, natuurlijk nooit bevredigde zucht naar verstrooiing, overdaad, zingenot, een zoogenaamd zalig doch in waarheid pijnigend niets-doen op den achtergrond treden, en met dezen zal voor velen de aanleiding, om zichzelf het leven te benemen, verdwijnen.

Wel zullen niet weinigen blijven worstelen met kommer en gebrek, ongelukkige maatschappelijke verhoudingen en treurige huiselijke om-

standigheden. Maar zij zullen in den regel de kracht hebben, om het hoofd te bieden aan de moeiten en zorgen, die zij ontmoeten op hun weg. Innerlijk sterk, zullen zij in staat zijn, den levensstrijd, waartoe zij worden geroepen, met mannenmoed te aanvaarden en zonder onder te liggen, te doorstaan.

Neem de eenzijdigheid en de halfslachtigheid, bovenal den valschen schijn weg, die eene schandvlek zijn van onze moderne beschaving; draag zorg: dat het peil van aller zedelijk leven - van aller, inzonderheid ook bij de zoogenaamd hoogere standen - aanmerkelijk rijze: en gij hebt der menschheid eene overvloediger fontein van alle goed geopend, dan zij haar ooit zullen kunnen bezorgen, die de voorziening in alle levensnooden voor onze kranke samenleving van groote maatschappelijke en staatkundige hervormingen verwachten. De staatkundige en staathuishoudkundige verhoudingen van een volk - Masaryk mocht aldus naar waarheid getuigen - vertoonen ons slechts de naar buiten gekeerde zijden van het verborgen leven des geestes; zij hangen geheel af van dit geestesleven, en daarom moet de geneesheer dit in het oog vatten. Men hervorme en geve toe, zooveel men wil, op staatkundig en staathuishoudkundig gebied; daarmede zal men de maatschappij niet redden. Een weinig recht en geld meer of minder zal de pessimistische geringschatting van het leven niet vernietigen.

Daarmede is niet gezegd, dat geene hervormingen of verbeteringen in onze maatschappelijke toestanden gewenscht zijn; bedoeld is slechts, te waarschuwen tegen overschatting van het heil, langs dezen weg te verkrijgen. De zedelijke verheffing van het volk, van rijken en van armen, van meer en van minder ontwikkelden, moet als het eerst en het hoogst noodige worden erkend.

En dat zedelijk leven moet wortelen in het godsdienstige. Om nog eens te spreken met woorden van Masaryk, wiens belangrijk werk wij in veler handen wenschen: ‘Wij moeten ophouden, in ons binnenste te woelen en ons verstand te gebruiken als een beul voor het hart; wij moeten belang leeren stellen in de buitenwereld en in de maatschappij; wij moeten ons leeren geven aan anderen; ons ontbreekt de ware en echte liefde. Wij gelooven wel is waar, dat wij kunnen liefhebben; wij gelooven dat wij toegankelijk zijn voor de teederste gevoelens; maar dat is niet waar; ziekelijke sentimentaliteit en waar, echt, warm, levendig en oorspronkelijk gevoel zijn niet hetzelfde.’

De vaan van het idealisme moet omhoog geheven, liefde de grondgedachte van aller overleggingen en de drijfveer van aller handelingen worden. Voor aanbidding en vereering, voor bewondering en toewijding make men plaats in aller hoofd en hart. Niemand meene, zonder godsdienst te kunnen leven. Wat Renan, Treitschke en anderen ook mogen zeggen, de beschaafden hebben, evenzeer als het volk, godsdienstige behoeften, die men niet ongestraft kan verwaarloozen. Om te leven, zegt Masaryk te recht, hebben wij godsdienst noodig, zoo

goed als lucht, om adem te halen. Kunst kan godsdienst niet vervangen, geen fijn, aesthetisch kunstgenot, zoo min als uitgezochte wetenschap, den ernst des levens draaglijk maken. Die als schepper optreedt in de kunst, doet ongetwijfeld in den grond der zaak hetzelfde, als die een godsdienst sticht; maar het bewonderen van en het luisteren naar een kunstgewrocht schenkt geene vergoeding voor zuiver godsdienstige ervaringen. Hoe slecht kent hij het leven, die meenen mocht: men kan het wereldraadsel wel door muziek uit hoofd en hart verbannen.

Wij dorsten naar vrede, naar rust voor hoofd en hart, naar harmonie tusschen ons denken, willen en gevoelen. Zonder godsdienst vinden wij noch het een, noch het ander.

Vraag niet, welke godsdienst het zijn zal, die ons, dorstende naar God en godsdienst, zijne vormen en zijne leer zal leenen. Het antwoord kan vooralsnog, naar het mij voorkomt, niet voor allen één en hetzelfde zijn. De Katholiek wijst zegepralend op het Katholicisme als op het ééne noodige, de Protestant op dezen of op dien vorm van het Protestantisme, de rechtzinnige Lutheraan Von Oettingen op het Christendom in den geest der Luthersche orthodoxie. Masaryk, de welsprekende leeraar in de wijsbegeerte te Weenen, eertijds, naar het schijnt, een trouwe zoon der Roomsche Kerk, maar door studie en ervaring vrij geworden van haar knellend juk, zonder zich te hebben geworpen in de armen van eenige Protestantsche kerk, misschien omdat ook daar zijn oog alom te veel schaduw vond naast licht, - Masaryk ziet uit naar een nieuwen godsdienst. Het zal iets zijn in den geest van een gezuiverd en veredeld Protestantisme. Anderen koesteren wederom andere wenschen en gedachten.

Bekommeren wij ons daarom niet. Ook hier geldt: waar een wil is, daar is een weg. Als het hart vol is van God, in waarheid godsdienstig gestemd, dan zal de meest geschikte vorm voor het godsdienstig leven niet lang vruchteloos worden gezocht.

Wat voor het oogenblik van meer belang voor ons is: als het zedelijk-godsdienstig leven tot vollen wasdom in ons is gekomen, dan zullen wij sterk zijn in elken levensstrijd, ondanks alle zorgen, moeiten, smarten dankend opzien, vertrouwvol in de toekomst blikken, waardeeren het goede, dat ons bleef, terwijl veel - laat het zijn: onuitsprekelijk veel - ons ontging of ontviel. En in die stemming des gemoeds zal zeker niemand de hand slaan aan het eigen leven.

Zierikzee.

W.C. VAN MANEN.

De opleiding voor opzichter-teekenaar.

Sedert het Nederlandsche volk de weldadige gevolgen ondervond van de wet op het Middelbaar Onderwijs, kwamen tevens van lieverlede de leemten aan den dag, waarvan men in de laatste jaren hoort gewagen. Het kwijnend bestaan van sommige soorten van scholen, in deze wet beschreven, moest naast de groote populariteit der hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus en die der polytechnische school wel spoedig in het oog vallen; terwijl de oprichting van ambachtsscholen, meestal uitgaande van particulier initiatief, de stichting der machinistenschool en van de kunstnijverheidsscholen in den allerlaatsten tijd, zoo mede de bloei van voormalige stads- en particuliere teekenscholen nadrukkelijk wijzen op de behoefte aan goed vakonderwijs ook voor diegenen, welke, de techniek tot hun levensdoel kiezende, noch hoogere burgerschool, noch polytechnische school kunnen bezoeken.

Hij, die met de bouwpractijk in aanraking komt, ondervindt dan ook, naast het gemis aan grondige opleiding bij den handwerksman, niet minder het gemis aan bepaalde opleiding voor den opzichter, van welke laatste omstandigheid het ontbreken van een opzichtersstand het gevolg is.

Terwijl de handwerksman gaandeweg ruimer gelegenheid zal vinden, aan de ambachtsscholen een goeden grondslag te leggen, om zich verder te bekwamen, werden er tot dusver nog geene pogingen aangewend, om aan toekomstige opzichters der bouwpractijk eene opleiding te geven, die hen voor hunne latere bestemming geschikt maakt, en laat men het aan hunzelf over, zich te vormen, na hier of daar, vaak bij een timmerman, teekenen te hebben geleerd, en nadat zij als timmermansleerling en timmermansknecht hunne loopbaan waren begonnen.

De onvolledigheid dier opleiding springt in het oog, als men in de noodzakelijkheid komt, het gehalte dezer personen als vakman te beoordeelen. Op slechts één advertentie in één dagblad, waarbij een matig salaris wordt aangeboden, komen minstens 20 sollicitanten voor, wier sollicitatiebrief, hoe behendig ook gesteld, met hoe fraaie hand soms geschreven, en hoezeer ook wel eens van een postzegel voor antwoord voorzien, maar zelden tot directe nadere kennismaking kan leiden. Meermalen vindt men dan ook bij de oproepingsadvertentie de stereotype uitdrukking: ‘Zonder voldoende attesten onnoodig zich aan te melden.’

De wezenlijk goede opzichters, voor hunne taak goed berekend, doordien ze ervaring aan kennis paren en, op zekeren leeftijd zijnde, de noodige menschenkennis bezitten, om met aannemer en werkman te kunnen omgaan, en op wier lof hier dan ook niets wordt afgedongen, ze zijn zeldzaam. De meesten zijn jongelieden, wier stand en ten ge-

volge daarvan, betere voorbereiding hen aanwijst, om het beroep van architect als hunne werkelijke eindbestemming aan te zien; die aan de schaafbank beginnen, vervolgens als opzichter dienst doen, totdat zij van het vak genoeg weten, of meenen te weten, om zelf als architect op te treden; waartoe zich tusschen hun 23ste en 30ste jaar allicht de gelegenheid eens voordoet bij eenig klein bouwwerk, dat bloedverwanten of vrienden voornemens zijn te doen uitvoeren. Daarmede zetten ze dan de eerste schrede op eene loopbaan, waarin men meer onafhankelijk is en ook meer verdienen kan. Overigens zijn het jongelieden, die genoegzaam kapitaal bezitten of kunnen verkrijgen, om naderhand eene timmerwerkplaats of metselaffaire over te nemen of op te richten, voor zoover ouders of bloedverwanten niet reeds eene dergelijke zaak bezitten, waarin zij optreden, om er later geheel eigenaar van te worden.

Op een langdurig aanblijven van al dezen kan dus geen enkel architect rekenen. En juist op dat langdurig aanblijven komt het aan, zal de kennis worden aangevuld door ervaring, terwijl de tact, noodig, om met den werkman om te gaan, en de tact, noodig, om met den aannemer slechts tot zoover goede vrienden te blijven, als de belangen van architect en bouwheer medebrengen, een zekeren leeftijd vereischen.

Ofschoon er zijn, en daartoe behoort vooral de kleine bouwheer, die zich geen goed begrip kunnen vormen van de wenschelijkheid of noodzakelijkheid van een opzichter-teekenaar op het bouwterrein, zijne taak is belangrijk genoeg. Van geen enkel architect is het te vergen, dat hij voortdurend op het bouwterrein tegenwoordig is, want dan zouden zijne verdiensten zich uitsluitend bepalen tot één bouwwerk en bijgevolg niet in staat zijn, in zijn levensonderhoud te voorzien. Maar behalve dat de teekeningen op ware grootte - de zoogenaamde uitslagen - het best op het terrein vervaardigd worden en de détailteekeningen, noodig, om tot die uitslagen te geraken, op het terrein òf vervaardigd òf althans herzien moeten worden (welk een en ander het epitheton ‘teekenaar’ achter het woord opzichter verklaart): voortdurend toezicht op het terrein is bij een ordelijk bouwbeheer een integreerend deel. De handhaving der orde, of zoo men wil: voorkoming van wanorde, de keuring van bouwmaterialen, het toezicht op goede bewerking daarvan, de contrôle op behoorlijke naleving van het bestek, - waarin behalve de uitvoerige beschrijving van het bouwwerk de wederzijdsche rechten en verplichtingen tusschen bouwheer en aannemer nauwkeurig beschreven zijn - dat alles is noodig en komt den bouwheer als principaal ten goede. De opzichter is dan ook de man, die den architect bij diens afwezigheid vervangt; die de eigenaars of bewoners van belendende of naburige perceelen bij klachten of verzoeken behoorlijk te woord kan staan, en die het personeel der bouwpolitie, zich op het terrein aanmeldende, ontvangt tot het geven van inlichtingen, het doen van verzoeken, het ontvangen van orders. En wel verre dat de solide, of ook maar

halfsolide aannemer den opzichter als dwarskijker kwalijk zou kunnen zetten: veeleer ziet hij in hem een krachtigen steun, die zorg draagt, dat de bouw door ontstentenis van détailteekeningen nimmer vertraging ondervindt, en wiens tegenwoordigheid een waarborg tegen wanorde of knoeiwerk is, wanneer de meesterknecht of onderbaas, al of niet in het belang van het werk, afwezig moet zijn, terwijl van den aannemer zelf evenmin als van den architect kan gevorderd worden, dat hij zich voortdurend op het werk bevindt.

Werd zoo even gesproken van de noodige orde op het terrein, daarmee wordt lang niet uitsluitend verkeerd gedrag van de werklieden bedoeld, maar het laatste, dat voorkomen *kan*, wijst vooral op de wenschelijkheid, dat de opzichter niet van jeugdigen leeftijd zij, opdat hij prestige bezitte tegenover werkvolk en aannemer beiden. Welnu, zoo even zagen we juist, hoe de tegenwoordige toestanden medebrengen, dat de opzichter uit den aard der zaak een jeugdig persoon is. En inderdaad, vraagt men bij de oproeping den leeftijd op te geven, verreweg de meesten geven dien van 20 tot 23 jaren aan.

Heeft men bij het leger de zoogenaamde kaderquaestie, waarmee men vooral of speciaal den onderofficiersstand op het oog heeft, dezelfde quaestie doet zich voor in de bouwpractijk, doordien de zeer nuttige, verantwoordelijke en daarom lang niet oneervolle betrekking van opzichter-teekenaar niet als eigenlijk beroep gekozen wordt.

Sedert de leer gepredikt werd, dat de Gilden een ‘hinderpaal tot voortbrenging’ waren, en met de kwade zijden dier Gilden ook de goede zijden verdwenen, toen men ze eenvoudig, zonder meer, tot het gebied der Middeleeuwen terugwees, werd de werkman iets anders, dan hij vroeger was, en kan de zoon van den handwerksman er lang niet altijd eene illusie in stellen, te worden, wat zijn bloedverwant was of zijn vader is. Werd hem de gelegenheid aangeboden, in het beroep zijns vaders iets meer te worden dan die vader, voorwaar, de laatste zou er zich genoeg aan laten gelegen liggen, zijn zoon in zijn handwerk te bekwamen; èn handwerksman èn maatschappij zouden er te gelijk door worden gebaat.

Terwijl er in het algemeen geene eigenlijke opleiding voor de betrekking van opzichter-teekenaar bestaat, doet zich allicht bij dezen of genen de vraag voor, of zoodanig onderwijs voor jongelieden, die later niet genoeg kunnen presteeren, om als architect op te treden, maar te veel bekwaamheid bezitten, om eenvoudig timmermansknecht te blijven, wel in eene bepaalde behoefte zou voorzien(*).

(*) Behoort het tot de illusiën van den architect, zijne eigene opzichters te vormen, maar dan ook, om ze voor zich te behouden, het behoort tevens tot die illusiën, welke niet voor vervulling vatbaar zijn. Want wat zou een architect bij niet drukke praktijk met opzichters doen? De enkele maal, dat hij er een behoeft, voorziet hij zich dan van elders. En bij drukke praktijk kan hij zich niet behoorlijk aan die vorming wijden. Want die kan zich niet bepalen tot het geven van wenken en het maken van opmerkingen, als ter loops, maar is niet meer of minder dan consciëntieus onderwijs geven, onderwijs, dat om paedagogische redenen zooveel mogelijk classicaal dient te zijn. Wilde een architect zich er bepaald op toeleggen, dan zou dit een band geven; en dagelijks eenige uren aan dat onderricht ten koste leggende, zou hij gedurende dien tijd geene andere werkzaamheden kunnen verrichten en ten gevolge daarvan financieel nadeel ondervinden. De klasse van personen toch, die men daarbij op het oog zou hebben, is niet in staat de noodige gelden bijeen te brengen, om den leermeester het gemis van andere verdiensten te vergoeden, vooral wanneer men zich tot slechts enkele kweekelingen bepaalt. En waren er velen, zoodat dit bezwaar misschien meer op den

Af en toe gebeurt het, dat zich een jongmensch bij steller dezes aanmeldt met de vraag, om onderricht te kunnen ontvangen in teekenen, in het maken van bestekken en begrootingen, en wat dies meer zij. Ja, in den afgeloopen winter deed zich het min of meer aandoenlijke geval voor, dat een eenvoudig timmermansknecht om dit onderricht verzocht tegen geldelijke tegemoetkoming; te voldoen van het geld, dat hij in den afgeloopen zomer had overgegaard.

Ik moest mij het genoegen ontzeggen, dezen persoon van dienst te zijn, en erop wijzen, hoe bezwaarlijk het is, zich voor één of slechts weinige personen aan banden te leggen. Op de vraag aan dien persoon, of hij al tot andere architecten dergelijk aanzoek had gericht, deelde hij mede, dat er slechts één was, die zich vroeger erop had toegelegd, eenige jongelieden te onderrichten, maar thans de taak niet langer op zich kon nemen. Voorts deelde hij mede, dat niet minder dan 40 à 50 jongelingen gedurende de winteravonden teekenles genoten bij een timmerman hier ter stede(*); aan welken cursus hij geen deel wilde nemen, begrijpende, dat de hoedanigheid van het onderricht noodzakelijk lijden moest onder de hoeveelheid der leerlingen. Bovendien voldeed deze vorming, naar hij zeide, toch niet voor hem, daar hij langs dien weg niet in den kortst mogelijken tijd tot de betrekking van opzichter kon geraken.

Zou derhalve eene soort van school, waar opzichters gevormd worden, in Haarlem althans reden van bestaan hebben: de aanwezigheid van het Kunstnijverheid-museum met zijne zeer goede - als men wil, voortreffelijke - hulpmiddelen, wat het meer decoratieve gedeelte van het bouwvak betreft, maakt deze stad tot eene dier plaatsen, waar dergelijke inrichting met nog meer vrucht dan elders zou kunnen tieren.

Alvorens op de zaak door te gaan, dient gewezen te worden op het nadeel, dat allen teekenscholen aankleeft, waar de handwerksman onderricht ontvangt: de lessen worden des avonds gegeven. Het nadeel schijnt of is onvermijdelijk, omdat de leerlingen zoodoende in de gelegenheid zijn, overdag door handenarbeid het noodige loon te verdienen, en omdat tevens de meeste lokalen, waar dat onderwijs gegeven wordt, bij al het geld, dat reeds aan het onderwijs besteed wordt, toch slechts bij avond beschikbaar zijn. Beide bezwaren geheel te willen opheffen, zou een streven naar het onbereikbare verraden, maar

achtergrond trad, dan zou zich weer het eigenaardige bezwaar van behoefte aan een lokaal doen gevoelen.

(*) Later is mij gebleken, dat er nog meer dergelijke gelegenheden bestaan in de stad mijner inwoning.

eene andere vraag is, of er ook gedeeltelijk aan te gemoet kan worden gekomen. Onmogelijk is dat niet.

Stil te staan bij de overwegende voordeelen van het onderricht bij dag boven dat in de avonduren, zal wel overbodig zijn. Vraag het maar aan al diegenen, wier beroep geestelijke inspanning vergt, of ze zich er niet veel beter bij bevinden, wat vroeger op te staan, in plaats van, zooals in hun studietijd, tot aan of over 't middernachtelijk uur over hunne boeken gebogen te zitten.

Hoeveel te grooter moet de ongeschiktheid tot ingespannen geestelijken arbeid niet zijn bij hem, die tot uitslapen geen tijd heeft en, na overdag in de open lucht te hebben vertoefd en handenarbeid te hebben verricht, 's avonds lichamelijk moe en geestelijk dof is(*).

Werd den handwerksman in zijne jongelingsjaren de gelegenheid aangeboden, slechts één jaar dat meer intellectueele onderricht overdag te ontvangen, het offer, daartoe één jaar loon te ontberen, zou door een grooter aantal worden gebracht, dan men zou denken. Ook behoeft niet het loon over een vol jaar te worden ontbeerd, maar van slechts enkele maanden. Wel zullen er altijd overblijven, wier verdiensten, hoe gering ook, reeds op jeugdigen leeftijd moeten dienen, om bij te dragen tot de inkomsten van het gezin, maar de vraag is, hoevelen er zouden gesteund worden door liefdegift of voorschot.

En wanneer die jongelieden, welke nu reeds in de winteravonden teekenen leeren, zoodra ze de voornaamste détails der bouwonderdeelen machtig zijn, een cursus van slechts acht maanden doorliepen, waarin ze overdag onderricht genoten, dan zouden ze in die acht maanden grooter vorderingen maken, dan wanneer ze hetzelfde aantal uren over volgende winteravonden verdeelden.

Ook stelle men zich niet voor, dat de geheele dag ermede zou zijn gemoeid. Straks zal de wenschelijkheid worden besproken, het onderricht niet te doen geven door vakleeraren, maar slechts één leeraar met het onderricht in de verschillende vakken te belasten; en met het oog op dezen dient het aantal lesuren te zijn beperkt. Maar ook voor den leerling is die beperking gewenscht, opdat hem tijd overblijve, het geleerde te overdenken, daarvan desnoods ‘dictaten’ uit te werken; en bovendien, om niet allen handenarbeid - maar nu in de avonduren - te verwaarloozen en diensvolgens alle loon te ontberen. Het aantal lesuren beperke men tot slechts vijf per dag; van de vierentwintig blijven er dus genoeg over. Derhalve blijft er van dat ééne jaar een loonverlies van vijf uren per dag gedurende acht maanden. Uit den aard der zaak die maanden doende vallen in het winterseizoen, blijven er vier zomermaanden, de drukste tijd van het jaar, over, om daarin het volle loon te genieten van 's morgens vijf tot 's avonds acht ure. En aangezien de kweekelingen na afloop van dien achtmaandelijkschen cursus reeds dadelijk kunnen dienst doen

(*) En dan die warmte van het gaslicht!

als opzichter op een klein werk, of als tweede of assistent-opzichter op een der grootere werken, en dan meer kunnen verdienen, dan zij als gewoon handwerksman zouden genieten, dan zal het menigeen spoedig mogelijk zijn, de schade aan loonderving in te halen en het eventueel ontvangen voorschot terug te betalen.

Laat het zich voor het oogenblik niet voorzien, dat dergelijke cursus, als hier bedoeld wordt, druk bezocht zou worden door jongelieden uit naburige steden, waartoe de school, om althans eenigen naam te hebben gemaakt, eenigen tijd zou hebben moeten bestaan, wel zijn er gegronde redenen, om te vermoeden, dat jongelieden uit naburige dorpen eraan zouden deelnemen.

Later, als de school opnam, zou men zich óók kunnen toeleggen op de vorming van opzichters van waterstaat of genie en gemeentelijke opzichters, die eveneens eigenlijke opleiding moeten ontberen, maar vooralsnog bepale men zich tot de engste grenzen. Wilde een enkele der leerlingen eens eene brug of min ingewikkelde sluis teekenen, het zou aan het algemeen leerplan niet schaden, maar het blijve voorloopig eene uitzondering.

Hoe klein de proef genomen wordt en hoe groote uitbreiding men later aan de school zou willen geven, steeds zal men helder in het oog dienen te houden, wat men beoogt. Het zij herhaald:

Vorming tot opzichters van die jongelieden, *welke aan de schaafbank hunne opleiding begonnen en niet schijnen voorbestemd later*, *aan den eenen kant, om als architect of ingenieur op te treden*, *aan den anderen kant*, *om gewoon timmermansknecht te blijven.*

Daaruit volgt al terstond, dat, zoo er sprake is van s c h o o l g e l d h e f f i n g , om dezelfde reden, als men die elders op onderwijsgebied aantreft, dit schoolgeld zoo laag mogelijk moet zijn. Gelijk zoo even werd opgemerkt, is de loonderving voor de leerlingen reeds een bezwaar op zichzelf. Deed zich het geval voor, dat meer bemiddelden zich aanmeldden, hetzij zoons van bazen, wier streven het is, eveneens baas te worden, hetzij van élève-bouwkundigen, voor wie het volgen van den cursus aan de Polytechnische school te kostbaar of te veel omvattend is, er zou geene reden zijn, ze te weigeren, en ze niet weigerende, geene reden, dezen niet een hooger schoolgeld te doen betalen.

Niet minder dan bij de bepaling van het schoolgeld, zou men bij de e i s c h e n t o t t o e l a t i n g het oog geopend moeten houden, voor welke maatschappelijke klasse men in eene behoefte tracht te voorzien.

Dat vlot lezen, het schrijven van eene goed leesbare hand zonder grove fouten, de kennis der vier hoofdregels van het rekenen onmisbaar zijn, is stilzwijgend aan te nemen. De meesten zullen van lager en ander onderwijs vrij wat meer hebben meegebracht dan dat. Vaardig timmerman te zijn, is mede een onbetwistbaar vereischte, want waar louter vorming met het oog op de practijk in korten tijd wordt beoogd, is kennis dier practijk reeds bij den aanvang der studie

noodig, zullen de leerlingen het hier bedoeld voortgezet onderwijs kunnen volgen. Men stelle zich dan ook bepaald voor, dat de meeste jongelieden den leeftijd van 18 tot 23 jaren zullen bereikt hebben bij het intreden der school(*).

Over het al of niet vereischt stellen van de kennis van lijnteekenen zouden de meeningen kunnen verschillen. Bestond de school reeds en had zij zoodanige vlucht genomen, dat men den cursus kon verdeelen over twee of meer jaren, ja, dan kon lijnteekenen op de school wel onderwezen worden in het eerste tijdperk van den cursus; ofschoon dan de school een geheel ander karakter zou hebben verkregen. Moet met het oog op den korten duur van den cursus lijnteekenen worden geëischt bij de toelating, bij de vele gelegenheden, die er bestaan, dit onderricht te ontvangen, zullen de meesten hierin ook wel eenige bedrevenheid bezitten. Men zal echter verder dienen te gaan, dan bloot de kennis van lijnteekenen te onderstellen en in verband daarmee eenige bekendheid met vlakke meetkunde. Met toepassing van beiden op de voornaamste constructiedeelen van gebouwen moet men reeds vertrouwd zijn geraakt. Maar bij de gelegenheden, die er reeds bestaan, ook dit onderwijs te ontvangen, en vooral in aanmerking nemende, dat de leerlingen op het terrein reeds ettelijke détailteekeningen en uitslagen hebben gezien en bestudeerd, om daarnaar te werken, zullen de meeste zich aanmeldenden aan dezen eisch ook wel kunnen voldoen. Bovendien brengt het onderwijs vanzelf de gelegenheid mee, het ontbrekende aan te vullen.

Wat het l e e r p l a n aangaat, zoo moet alweer uitsluitend rekening gehouden worden met het bevattingsvermogen der kweekelingen in verband met hunne toekomstige bestemming. In zooverre als men dit zeggen kan voor iedere inrichting van onderwijs, zou dit eene gemeenplaats zijn, maar hier dient er bijzondere nadruk op te worden gelegd. Volstrekt geene theoretische vorming, louter africhting op de practijk moet de hoofdzaak zijn. Een opzichter-teekenaar nu moet bekend zijn met constructie, het ‘stellen’ der bouwonderdeelen, bouwmaterialen, de overbrenging van terreinsituatiën in teekening en het omgekeerde, het ontwerpen van eenvoudige gebouwen, de inrichting van bestekken, het maken van begrootingen, de grondbeginselen van schoone bouwkunst en de hoofdelementen der kunstgeschiedenis, terwijl bekendheid met de wettelijke bepalingen, op bouwen betrekking hebbende, en met de hoofdtrekken der voornaamste gemeentelijke bouwverordeningen het geheel voltooit. Eventueel toekomstige opzichters voor openbare werken kunnen mede bekend worden gemaakt met de hoofdbeginselen van het desbetreffende administratief recht.

Is dit programma vatbaar, om zeer ruim te worden uitgewerkt, het

(*) In die jaren zijn velen der hier bedoelde personen milietieplichtig? Reden te meer, om in de militieplichtigheid verandering te brengen; dan verschuiven alle opleidingsjaren bij *alle* klassen der maatschappij.

is voor het doel, dat hier beoogd wordt, voldoende, zich bij het onderricht te bepalen tot vluchtige behandeling van wiskunde, waarbij niet de algebraïsche, maar de graphische methode onvoorwaardelijk op den voorgrond moet staan; tot soberheid in de bespreking van enkele natuurwetten en de toepassing daarvan, doch een en ander slechts, waar het teekenonderwijs er vanzelf toe leidt; tot het opmeten van een paar bestaande gebouwen; tot het elementaire waterpassen en landmeten, bij welk laatste men kan volstaan met van geen ingewikkelder hoekmeet-instrument gebruik te maken dan de équerre divisée; tot het ontwerpen van wachtershuisjes, arbeiderswoningen, woningen voor den kleinen burgerstand en eindelijk, voor de verstgevorderden, van een enkel heerenhuis, een klein station of iets dergelijks, waarbij echter aan détailleering van *die* gebouwen, door den leerling zelf ontworpen, eene voorname plaats moet worden ingeruimd; en ten slotte tot het kopieeren van enkele der beste détailvoorbeelden uit de voornaamste bouwstijlen.

Handteekenen is met voordacht niet genoemd. Niet omdat het als overbodig wordt beschouwd, integendeel, het zou wenschelijk zijn, die détails uit de voornaamste stijlperioden, althans waar het ornementen geldt, naar de natuur te teekenen, nog beter, ze na te boetseeren; maar dan wordt het programma voor den korten duur van den cursus te uitgebreid. Bovendien zal toch geen enkel architect van artistieke ontwikkeling het ontwerpen van ornementen aan zijn opzichter toevertrouwen, en in de derde plaats bestaat voor het onderricht in handteekenen tegenwoordig in vrij ruimen kring gelegenheid. Houdt men ten overvloede in het oog, dat het in de bedoeling ligt, de avonduren den leerling beschikbaar te doen blijven, niets belet hem, wat hij aan handteekenen erbij wil leeren, zich elders eigen te maken.

Werd zoo even van vluchtige behandeling van wiskunde gesproken: meer toepassing van wiskunde dan wiskunde zelf moet worden gedoceerd. Schijnt het bezwarend, zonder volledige kennis van stereometrie en beschrijvende meetkunst bij den leerling grondig onderricht in het ontwerpen te geven, bij bevattelijkheid van den leerling en behendigen tact des leermeesters zal het geene moeite baren, den eersten zoover te brengen, dat hij zichzelf bij niet-ingewikkelde plannen en constructiën weet te redden en bij meer ingewikkelde den ontwerper begrijpen kan.

Uit het hiervóór behandelde blijkt, dat het onderricht mondeling en niet mondeling dient te zijn. Het juridische gedeelte van het leerprogramma, om het zoo maar eens te noemen, slechts eene zeer ondergeschikte plaats beslaande, kan zeer wel door een technisch persoon gegeven worden, zonder dat een rechtsgeleerde daarmee behoeft te worden belast. Bij de andere onderdeelen moeten mondeling onderricht en teekenoefeningen hand aan hand gaan. En daarbij moet het mondeling onderricht op den achtergrond komen en slechts zooveel aangewend worden, als noodig is, om het teekenonderricht te verklaren.

Derhalve hoogstens één uur mondeling onderwijs per dag tegenover al de andere uren, die aan het teekenonderricht moeten besteed worden; en dat ééne uur mondeling onderwijs wellicht niet eens gedurende den geheelen cursus.

Bij alle onderwijsplannen doen zich, bij alle instemming, dat zij op goeden grondslag berusten en voldoende zijn toegelicht, bezwarende stemmen hooren, waar het slot der bespreking de geldelijke zijde van het vraagstuk behandelt.

Gelukkig staan we hier voor een geval, waarin de geldelijke aangelegenheid geen hinderpaal zal vormen; hulpmiddelen bij het onderwijs zijn overbodig.

Modellen en andere zaken, noodig tot demonstratief onderricht, hebben de leerlingen reeds in de practijk zooveel gezien en gemaakt, of althans helpen maken, dat ze zich die onmiddellijk voor den geest kunnen halen, waar het desbetreffende onderwerp besproken wordt. Toelichting met schetsfiguren op het bord, desnoods aangevuld met materialen, die de leerlingen zichzelf kunnen verschaffen op ieder bouwterrein, na aanwijzing van den leeraar, is voldoende. De voortdurende levende en gratis-tentoonstelling van oud en nieuw, die de menigvuldige en veelsoortige gebouwen in eene stad van duizenden inwoners aanbieden, wijst overigens afdoende op modellen van allerlei soort. Van den leermeester moet ondersteld worden, dat hijzelf in het bezit is van boek- en plaatwerken, en mag tevens worden ondersteld, dat hij niet gierig zal zijn, die als hulpmiddelen ten beste te geven. Wat hij niet bezit, zou zijne aanvulling kunnen vinden in de hulpmiddelen van elders, b.v. in Haarlem van het genoemde Kunstnijverheid-museum. Mede moet van dien leeraar ondersteld worden, dat hij in het bezit is van de instrumenten, noodig bij het landmeten en waterpassen, en wel zooveel liefde zal hebben voor zijne zaak, dat hij ze in bruikleen afstaat, desnoods tegen cautiestelling van de gezamenlijke leerlingen, die ze gebruiken.

Blijft ten slotte over, als men maar eerst een lokaal heeft, een zwart bord en een stuk wit krijt!

Werd er gesproken van één leeraar: men stelle zich dan ook voor, met een twintigtal leerlingen te beginnen en inderdaad slechts één onderwijzer. Want meer dan één zou splitsing in vakleeraren medebrengen, en die zouden er minder op hunne plaats zijn. De wiskundige van professie b.v., van wiskunde meer wetende dan de bouwkundige, zou het onderricht in *zijn* vak veel volledíger geven, maar waar het de toepassing op het bouwvak betreft, - en dat is hier de hoofdzaak - zou de leerling den laatste beter begrijpen. Voorzeker moet de bouwkundige, als leeraar in andere vakken optredende, zelf zoodanige theoretische vorming genoten hebben in *alle* vakken, zoo even genoemd, dat hij behendig weet heen te wippen over hetgeen voorbijge-

gaan *moet* worden, zonder onduidelijk te zijn. Doch die bouwkundige zij niet theoretisch gevormd alléén. Grondige bekendheid met de practijk, het behoeft geen betoog, is even onmisbaar. Zelf opzichter geweest te zijn of onder welken titel ook, als ondergeschikte, keetbewoner te zijn geweest en zelfstandig bouwwerken te hebben geleid, is niet slechts wenschelijk, maar noodig.

Overgangs- en eindexamens, verdeeling van den cursus over meerdere jaren, vakleeraars, modellenverzameling, bibliotheek, enz. enz.: om dit alles, wat tot de breede organisatie van eene school behoort, netjes in te richten, vindt men de patronen in de Nederlandsche onderwijswetten, doch voor het oogenblik zie men dat alles aan voor overtollige weelde.

Maar werd de hand aan het werk geslagen en met eene uiterst bescheiden poging begonnen als proef, dàn zou wel eens kunnen blijken, dat dergelijk onderwijs eene niet gedachte levensvatbaarheid bezat, gelijkerwijs kleine feesten, 'à l'improviste' geboren, in den regel al zoo geanimeerd zijn als die, welke breed opgevat en lang voorbereid zijn.

Waarom moeten dan ook Nederlandsche dagbladen geregeld aankondigingen bevatten van technische scholen in het buitenland? En laten inrichtingen als te Mitweida meer polytechnische scholen in miniatuur zijn met een zeer gering aantal onderwijzers, ook dáár worden meerdere vakken door een- en denzelfden leeraar onderwezen, waarlijk niet tot schade van het onderwijs, dat louter practische vorming bedoelt; getuige de bloei dier scholen.

Zoo al niet alles, wat op onderwijsgebied in Haarlem en elders gevonden wordt, volmaakt zij, de naam dier stad en van menige andere heeft op dit gebied een te goeden klank, dan dat niet hier en daar het betrekkelijk goede der beginselen, in dit opstel neergelegd, aandachtig zal worden overwogen. En zoo al niet overheid of genootschap zich ernstig mochten afvragen, of het streven ondersteuning zou verdienen: menig toekomstig technicus, wien het voorrecht niet te beurt kan vallen, zulk eene breede opleiding te ontvangen, als in het programma der Polytechnische school hare afspiegeling vindt, menige vader of voogd van dien zal het wèl.

Zoo zich echter van geene enkele zijde blijken van instemming openbaarden, het zou mij, op grond van hetgeen ik gelegenheid had hier en elders waar te nemen, al zeer verwonderen.

Haarlem.

H.W. NACHENIUS.

Staatkunde en geschiedenis.

Volksgezondheid en volksbeschaving(*).
VI. De zeventiende eeuw.

Wij zijn genaderd aan een belangrijk tijdvak in de geschiedenis der beschaving en volksgezondheid. Der zeventiende eeuw was het voorbehouden, den strijd, dien de zestiende eeuw in staat, kerk en wetenschap had zien ontstaan, te beslissen. De val van het leenstelsel was door de toenemende overmacht van enkele steden en van stede-verbonden gevolgd. In de 17de eeuw kwam ook het monarchale beginsel tot zijne ware ontwikkeling en verkreeg het eene beteekenis en een zin, zoo noodig voor de geheele latere ontwikkeling van het Europeesche volksleven.

Op het gebied van den godsdienst werd de worsteling van het oude met het nieuwe, van de slavernij met de vrijheid door den dertigjarigen bloedigen krijg beslist.

Maar niet minder hevig was de strijd op het gebied der wetenschap geweest, en ook de 17de eeuw vierde de volledigste overwinning der vrijheid op het eens vastgestelde en geleerde, der wijsbegeerte op de scholastiek, der waarneming van de natuur op het autoriteitsgeloof.

Ten allen tijde hebben de wijsgeerige stelsels een machtigen invloed op den vorm der heerschende geneeskundige theorieën uitgeoefend. Het aristotelisme, of liever de scholastiek, door het ontaarden van het aristotelisch stelsel in de middeleeuwen geboren, was ten gevolge van den algemeenen ommekeer in het leven des geestes sedert de 17de eeuw ten grave gedaald. Evenals het leven der Europeesche volken in de middeleeuwen op de heerschappij des geloofs gegrond was, bleef ook de wijsbegeerte uitsluitend cijnsbaar aan de theologie.

Maar evenals deze theologie op waarheden berustte, die evenmin een wetenschappelijk bewijs toelaten, als ze daarvoor geschikt zijn,

(*) Vervolg van blz. 78.

zoo ging ook de scholastiek van algemeene begrippen uit, die zij zonder eenig nader bewijs als vast bepaald aannam, en leidde van die begrippen door de kunst der logische deductie alle andere begrippen af, die uitsluitend tot het gebied van het verstand behoorden.

Doch toen de classieke studiën begonnen te herleven, was het platonisme, dat hoofdzakelijk den ethischen kant der wijsbegeerte op het oog had, in de voorste rij dergenen, die eene krachtige reactie tegen die scholastiek in het leven riepen.

Maar ook het platonisme bleef steeds in innige verbinding met de theologie. Velen echter werden ook hierdoor niet bevredigd. Onstuimig en vurig verlangden zij, de geheimen der natuur zooveel mogelijk te doorgronden en tot eene nadere kennis van den schepper des heelals te geraken. Zoo kwam het, dat het neo-platonisme en de theosophie opnieuw eene hooge vlucht namen.

Het scepticisme was de eerste openbaring van den overgang van het oude naar het nieuwe. Een Montesquieu in Frankrijk, een Francesco Sanches in Portugal waren in het laatst der vorige eeuw de voornaamste woordvoerders op dit gebied.

Daarop zag men in Engeland de zucht naar een vrijer leven des geestes ontwaken. Te midden van de stormen van den burgeroorlog zag men daar in het tijdvak van Shakespeare Baco en Harvey schitteren, om, evenals de eerste dit voor de kunst had gedaan, voor de wijsbegeerte en de geneeskundige wetenschap een nieuw en roemrijk tijdvak te openen.

Baco, Hobbes, Cartesius, Spinoza, Locke en Newton waren de sterren aan den wijsgeerigen hemel, die van Engeland en Nederland uit de wereld in de eerste helft der 17de eeuw als een melkweg verlichtten, een geheelen ommekeer in de denkbeelden van vroegere en latere geleerden teweegbrachten en den weg voor de nieuwere wetenschap baanden.

Natuur- en scheikunde werden op geheel andere grondslagen, werden tot eene wetenschap gevestigd.

Maar meer nog nam de ontleed- en natuurkunde van den mensch eene belangrijke vlucht. Wat Vesalius voor de ontleedkunde had gedaan, had William Harvey voor de levensleer tot stand gebracht door zijne gewichtige ontdekking van den bloedsomloop.

Deze ontdekking en de strijd, dien ze voortbracht, was in menig opzicht vruchtbaar voor de kennis van de levensleer. Vele vooroordeelen werden erdoor opgeruimd, vele nieuwe inzichten, waarop verder kon worden voortgebouwd, erdoor aan 't licht gebracht.

Nederland speelde daarin eene eervolle rol. Mannen als Cartesius, Joh. van Beverwyck, Deleboe Sylvius en andere geleerden van dien tijd hebben door hunne heldere vertoogen veel toegebracht, om de begrippen omtrent die gewichtige levensfunctie op te klaren en in practische toepassing te brengen op de leer van het zieke leven.

De Italiaansche geleerden onderscheidden zich op hunne beurt door eene reeks van nieuwe ontdekkingen in de samenstelling van het menschelijk lichaam, die met de vorigen in 't nauwste verband stonden en tot betere waardeering van de eerste groote waarneming leidden.

Duitschland, nog te veel gebukt onder den invloed van den dertigjarigen krijg, nam weinig aan die geleerde navorschingen deel.

Tegen de tweede helft der 17de eeuw opende zich een nieuw veld van onderzoek, waarop de Nederlanders de baanbrekers waren. Het waren Antoni Leeuwenhoek, Joh. Swammerdam en Frederik Ruysch, die eene nieuwe wereld ontsloten door hunne microscopische onderzoekingen en ontdekkingen. Zij droegen ertoe bij, om de ontdekking van Harvey tot eene vruchtdragende te maken door hunne microscopische waarnemingen van den bloedsomloop. Dezen werden voortgezet door onderzoekingen van het zenuwstelsel, waarin onze Nederlandsche geleerden zich weder onderscheidden naast de Italiaansche en Engelsche. En nu werd de physiologie van de voornaamste levensverrichtingen door de voornaamste geleerden van alle landen bestudeerd. Natuurlijk bleven hieraan nog vele metaphysische begrippen kleven, vooral wegens het achterlijk standpunt, waarop de scheikunde nog verkeerde. Maar het ijverig streven van de geleerden, om zich te ontdoen van die bovennatuurlijke geheimenissen en de waarheid uit eigen ervaring en door een onpartijdig critisch onderzoek aan 't licht te brengen, veroorzaakte eene geheele omkeering in de bestaande meeningen van de geleerden en halfgeleerden omtrent die tot dusver zoo geheimzinnige levensverrichtingen.

Het laat zich begrijpen, dat dit onderzoek niet nalaten kon, heilzaam op de leer van het zieke lichaam terug te werken. De geneeskunde werd thans op de grondslagen der ontleed- en natuurkunde van den mensch en van de klinische ervaring gevestigd. Het was vooral de groote geleerde en practische geneeskundige Frans Deleboe Sylvius, die, van dit beginsel uitgaande, zooveel voordeel aan wetenschap en practijk aanbood, dat zijne geschriften en zijne geneesmethode de vraagbaken voor gansch de medische wereld en de lijdende menschheid werden. Hij was eene van de sterren, die aan het Leidsch Atheen destijds schitterden en waartegen de overige geleerde wereld als naar eene Noordster opzag. Wel treft men in zijne geschriften geene afzonderlijke uiteenzetting over de natuur, de grondvormen en de grondoorzaken van het ziek worden in 't algemeen aan, maar in zijne verhandelingen over het meer speciale bij ziekten blijft hij getrouw aan zijne overtuiging, volgens welke de pathologie op de physiologie, de anatomie en de chemie berust. De speciale ziektevormen behandelt hij naar een geheel nieuw en eigenaardig beginsel, doordien hij namelijk in de eerste plaats de physische verhouding der vochten en der vaste deelen van het lichaam op den voorgrond plaatste. Hij legde daardoor den grondslag voor het physisch onderzoek bij de klinische geneeskunst.

De taak der geneesleer is volgens Sylvius verdeeld in: het onderhoud der krachten, de wegruiming der ziekten zelven, het afweren der schadelijke invloeden en de verzachting der ziekteverschijnselen.

De leer der geneesmiddelen wordt door hem van een even oorspronkelijk standpunt beschouwd.

De zoogenaamde jatrochemische leer, zooals het geneeskundig stelsel, door Sylvius uitgedacht en in practijk gebracht, genoemd werd, verbreidde zich in ongelooflijk korten tijd over Europa. Hij vond in Engeland, Duitschland en Frankrijk tal van aanhangers. Zelfs in Italië, waar het hippocratisme nog in vollen bloei verkeerde, verklaarden verscheidene voorname mannen zich als voorstanders zijner leer en kon zelfs de uitstekende epidemiograaf Bernardino Ramazzini zich niet geheel van zijn invloed vrijhouden.

Er ontstond een heete strijd tusschen de voorstanders van de jatrochemische en de jatrophysische school, waaruit menige heilzame vrucht voor de practische geneeskunst voortsproot.

Daar trad in Engeland weder een groote geest op, die de geneeskunst van het juk van het arabismus zou verlossen. Thomas Sydenham, in 1624 te Wardford-Eagle in Dorsetshire geboren, stelde zich ten taak, om de geneeskunde van het ruwe empirisme, waarin de Duitsche mysticus Philippus Aureolus Theophrastus Paracelsus Bombastus van Hoherheim haar gekluisterd had, te ontdoen en als voorstander der beginselen in het onderzoek der natuur, zooals ze zijn tijdgenoot Baco had terneergesteld, op te treden. Hij trachtte op dit onderzoek de practische geneeskunde te grondvesten. Door alle ziekteverschijnselen langs den weg der ondervinding aan een zorgvuldig onderzoek te onderwerpen, trachtte hij de nog zoo gangbare gewoonte, om de genezingsleer op onderstellingen te grondvesten, den bodem in te slaan. Vooral wijdde hij zijne aandacht aan de leer der epidemische ziekten op hippocratischen grondslag. Zij werd het middelpunt van al zijne onderzoekingen.

Het eerste resultaat van Sydenham's veeljarige ondervindingen was de stelling, dat de verandering en de afwisseling van het weder niet in staat zijn, het ontstaan en den voortduur der epidemische ziekten te verklaren, maar dat integendeel onbekende en onverklaarbare veranderingen in het inwendige der aarde en de uitvloeiingen hiervan (die eene verontreiniging der atmosfeer veroorzaken) de epidemieën schijnen te veroorzaken. De op deze wijze ontstane ziekte-constitutie doet zich telkens, wanneer zij zich voordoet, onder den vorm eener ‘febris stationaria’ kennen, die de prototype is, niet alleen voor enkele vormen van de epidemische, maar ook van de tusschenloopende ziekten.

Naast deze beschouwingen moest zich zeer licht eene andere leer ontwikkelen, evenzeer karakteristiek voor Sydenham's opvatting. Dit was de leer van de ziekteprocessen, d.i. van bepaalde, door gelijksoortige oorzaken ontstane ziekelijke hoofdtoestanden, die den grondslag

vormen van eene geheele reeks van wezenlijk gelijke, doch in hunne uiterlijke verschijnselen verschillende ziektevormen. In weerwil van die onderscheiding geldt bij hem niet zelden juist het gelijktijdig epidemisch voorkomen van verscheidene ziekten niet alleen als een bewijs voor hare wezenlijke identiteit, maar ook als eene voldoende beweegreden tot het aanwenden van eene en dezelfde geneeswijze.

Het middelpunt der geneesmethode van Sydenham vormt de hippocratische φ□ςις, 'natura'. Met deze uitdrukking verbindt onze geneesheer evenmin een helder begrip, als zijn groot voorbeeld dit deed. Hij omschrijft echter de rol dezer 'natuur' oneindig duidelijker dan Hippocrates.

Wel verre van al het heil der therapie van de ontdekking der specifieke geneesmiddelen te verwachten, ziet Sydenham integendeel de voornaamste taak van den wetenschappelijken geneesheer in het nauwkeurig uiteenzetten der aanwijzingen. Want zoolang wij in het eigenlijk wezen der ziekten geen helderen blik kunnen werpen, maar alleen in staat zijn, de naaste zinnelijke gevolgen van dat wezen te begrijpen, zoolang zullen wij ons ook met eene algemeene geneesmethode moeten vergenoegen en ons getroosten, de wenken der natuur, bij het vertoonen van kritieke verschijnselen, te volgen.

Hippocrates was in zijne geneeskundige behandeling altoos met het gebruik van een klein, doch uitgelezen aantal geneesmiddelen tevreden. De voornaamste middelen van Sydenham zijn, behalve de aderlating en het dieet, purgeermiddelen, versterkende, bittere, aromatische geneesmiddelen, bovenal de kina en het ijzer. Sydenham is niet zeer met zweetmiddelen ingenomen, omdat hij van hunne aanwending (behalve in de pest) deels eene nadeelige verhitting, deels eene te vroegtijdige afscheiding der nog rauwe ziektestoffen, deels en wel in de allereerste plaats eene stoornis in andere en meer gewichtige kritieke toestanden vreest.

Even eigenaardig is zijne opvatting en behandeling van acute en chronische ziekten en van de zenuwziekten.

Wij kunnen met deze opmerkingen volstaan, om een beeld van een der meest verdienstelijke en gevierde artsen van alle tijden te geven. Daaruit blijkt, dat deze verdiensten voornamelijk bestonden in het wederinvoeren van den geest der hippocratische waarneming; in het voorstellen der ziekte als een zeer natuurlijk verschijnsel in het leven, dat bepaalde wetten volgt; in het stichten van de leer der ziekteprocessen; in het grondvesten der wetenschappelijke epidemiographie en in het herstellen van de geneeskracht der natuur als het hoofdbeginsel der genezingsleer. Voorts scheidde Sydenham strenger dan zijne voorgangers de radicale van de symptomatische indicaties; hij ontvouwde het natuurlijke en noodzakelijke der methode van de specifieke geneesmethode en vereenvoudigde den voorraad van artsenijen.

Deze verdiensten zal zelfs nog het verste nageslacht den Britschen

Hippocrates toekennen, en het onvergankelijk gedenkteeken, dat hij zichzelven in zijne geschriften stichtte, zal nog menigeen tot een verheven voorbeeld dienen, om in den geest, waarin hij de geneeskunst opvatte, voort te werken.

Terwijl op deze wijze in de tweede helft der 17de eeuw tal van geneesheeren zich bezighielden met de uiteenzetting der theoretische grondslagen van de geneeskunst, werd tegelijkertijd haar empirisch gedeelte van alle kanten, vooral door de aanhangers der jatrophysische school, zeer verrijkt. Het nuttigste daarvan was de moeite, die men besteedde aan de waarneming der epidemische ziekten en aan de vestiging der ziektekundige ontleedkunde. Italië ging daarin voor, doch Engeland, Frankrijk, Nederland en Duitschland volgden zeer verdienstelijk dit voetspoor. In tal van monographieën werden de ziekelijke veranderingen van de weefsels der voornaamste organen op zeer scherpzinnige en klare wijze uiteengezet.

Verscheidene belangrijke geneesmiddelen werden in de geneeskunst ingevoerd en hunne werking aan de ervaring getoetst. Zoo werd in 1640 de kinabast in Europa en wel het eerst in Spanje ingevoerd. De naam van kardinaal- of Jezuïetenpoeder, dien men aan dit heroïeke geneesmiddel gaf, maakte het evenwel bij de Protestanten gehaat! Een verkeerd gebruik, vervalsching, eigenzinnigheid en eigenbelang waren voorts beletselen genoeg, om de geneesheeren ertegen in te nemen. De algemeene erkenning van de onschatbare eigenschappen van dezen bast werd ook ten deele daardoor vertraagd, dat men nog zoolang zijne geneeskracht in het aanzetten van ontlastingen, zweeten en diarrheeën meende te moeten stellen.

Ondanks dat alles kreeg dit middel onder den invloed van de voornaamste artsen in Engeland en Italië omstreeks 1654 algemeen ingang.

Van niet minder belang was de invoering der Ipecacuanha, die weldra haar gunstigen invloed tegen den rooden loop en bij gastrische en typheuze koortsen deed kennen.

De wederinvoering van het kwikzilver, vooral ter genezing van de syphilis, maar nu als eenvoudig geneesmiddel, bracht een geheelen omkeer teweeg in de behandelingswijze dezer ziekte, die in het midden dezer eeuw opnieuw het hoofd opstak.

Wij hebben gemeend, dit brokstukje van de geschiedenis der geneeskunst aan de behandeling der ziekten van dit tijdvak te moeten laten voorafgaan, ten einde onze lezers eenigszins voor te bereiden op de gewichtige veranderingen, die in de behandeling der ziekten dezer eeuw plaats hadden en die van onmiskenbaren invloed waren op den zoogenaamden genius epidemicus.

Indien wij vervolgens een blik werpen op den politieken en socialen toestand der volken bij den aanvang dezer eeuw, dan zien wij genoegzaam overal een streven van koningen en vorsten, om hunne macht uit te breiden door onderdrukking der vroegere rijksvasallen en onder-

mijning en vernietiging van de rechten der staten of stenden. In Duitschland nam de macht der vorsten toe. Niemand dacht eraan, het lot van het volk te verbeteren. Dit bleef aan de willekeur en de uitzuiging van den adel prijsgegeven. De staande legers maakten het voornaamste middel uit, om die plannen te verwezenlijken. Het absolutisme ontwikkelde zich in de hoogste mate. Zoowel de adellijke als de stedelijke en andere rechten werden op hunne beurt vernietigd, voor zoover zij de vorstelijke willekeur konden beperken. Daarentegen lieten de vorsten het gewillig toe, dat de adel zijne privilegiën tegenover het ongelukkige volk nog verder uitbreidde en dit nog meer verdrukte en uitzoog. In Frankrijk, Engeland, Duitschland en Denemarken kwam het volk echter tegen de koningen en den adel in verzet. Op deze wijze werd een stelsel van despotisme ontwikkeld, ten gevolge waarvan alle onderdanen lijdelijke werktuigen van de vorsten waren, wien zij met lijf en goed toebehoorden, die naar willekeur over hen beschikten voor hunne particuliere grillen en hen met de afschuwelijkste wreedheid behandelden.

Geen wonder, dat in de volgende tijden erfopvolgings- en veroveringsoorlogen de voornaamste gebeurtenissen waren, die geen ander doel hadden dan de heersch-, roof- of eerzucht van een enkel persoon te bevredigen, die daardoor onbeschrijfelijke ellende over millioenen uitstortte. Er is geen land in geheel Europa, dat in deze en de volgende eeuwen niet door het ongeluk van zulke oorlogen verwoestend en verdelgend werd bezocht. De geheele menschheid moest als het ware zichzelve verscheuren, moest onophoudelijk in hare eigen ingewanden wroeten, ten einde de een of andere despoot zijne macht kon uitbreiden over een ander land. Millioenen menschen verloren op deze wijze het leven; millioenen werden door brand, plundering en verwoesting van hun met moeite verworven goed beroofd. De geheele ontwikkeling der beschaving werd telkens tegengehouden of zelfs een stap achterwaarts gedrongen. Het absolutisme drukte alle volken met verpletterende zwaarte. De onbeperkte macht der vorsten werkte ook nadeelig op het zedelijk leven der volken. Voor 't volk bestond er bijna geen recht of rechtspleging. Het leven van het wild werd hooger geschat dan dat van den mensch, zich in lagere sferen bewegende.

De geloofsvervolgingen hebben in wreedheid niet ondergedaan voor de wreedheid der wereldlijke vorsten. Heksenprocessen en heksenverbrandingen of andere martelingen waren aan de orde van den dag. Het diepste bijgeloof heerschte nog genoegzaam in alle kringen der maatschappij. Godsdienst en recht hadden samengespannen tegen de rede. Alle toestanden droegen ertoe bij, dat er geene veiligheid voor de wet bestond. Ruwheid en ongebondenheid, misdaad en ziekte gingen hand aan hand. Moord, roof en de ergerlijkste zonden waren de gewone uitingen van volksonkunde en volksbijgeloof, waartegen plakkaten, pijnbank en verbanning niets vermochten.

Voeg daarbij de ellende van telkens mislukte oogsten, van de plunderingen in den oorlog, van zoovele economische gebreken, en niemand zal het verwonderen, dat de 17de eeuw in kwaadaardigheid van volksziekten bij hare voorgangsters niet behoefde achter te staan.

Wij zouden te uitvoerig en wellicht ook te eentonig worden, indien wij de lange reeks van volksziekten in de eerste helft dezer eeuw weder in bijzonderheden gingen uiteenzetten.

Wij zullen ons daarom tot het aanstippen van enkele hoofdepidemieën bepalen, die voor de overigen het karakter van deze periode voldoende kenschetsen.

De 17de eeuw opende hare aera met dien eigenaardigen vorm van pest, welke zich als vlektyphus gedurende de voorgaande eeuw reeds geopenbaard had. Hij werd gevolgd door den geheelen nasleep van verwante kwalen, die wij bij vroegere gelegenheden reeds hebben leeren kennen. Voornamelijk was het Italië, dat door typheuze longontstekingen in het voorjaar van 1601 zwaar geteisterd werd. Binnen weinige dagen vielen de ongelukkige lijders als slachtoffers dezer ziekte. De onzinnige overdrijving van aderlating en afvoermiddelen zou veel tot dien snellen, noodlottigen afloop hebben medegewerkt. De voorstanders van de hippocratische leer zouden echter met meer vrucht hunne zweetkuur in toepassing hebben gebracht. De strijd, die tusschen de voorstanders van de eene en de andere methode gevoerd werd, getuigde echter reeds van een degelijken zin bij de voornaamste woordvoerders, doordien ze hunne gronden trachtten te vinden in het lijkenonderzoek der aan die ziekte overledenen.

Het volgende jaar zien wij de pest weder in haar ouden vorm in Dantzig en Londen te voorschijn treden, terwijl Spanje geteisterd werd door den bondgenoot van den vlektyphus, den Garotello. Rusland, Augsburg, Bazel en Parijs werden zoo hevig door de pest aangetast, dat in 1606, naar 't zeggen van geloofwaardige artsen, daar 15000 à 20000 menschen aan de ziekte bezweken zouden zijn en zelfs de meeste artsen de stad ontvluchtten. Ook bij deze gelegenheid hebben de lijk-onderzoekingen tot degelijke nasporingen omtrent het wezen der ziekte geleid en heeft men door populaire geschriften over de pest betere begrippen omtrent het wezen en de behandeling ervan trachten te verspreiden.

De heete zomer van het jaar 1609 verwekte in een deel van Italië tevens den rooden loop, welke menig herstellende aan de pest ten grave sleepte.

De gloeiende vonken van de tweedracht, den haat en de vervolging, die gedurende 100 jaren Duitschland, ja, geheel Europa, verdeelden, ontvlamden nog eenmaal tot een verwoestenden brand, welke wel Europa, maar toch inzonderheid Duitschland weder het ergst teisterde. Overal zag men, ten gevolge van den dertigjarigen oorlog, ziekten van allerlei aard, maar vooral den zoogenaamden oorlogstyphus,

met ongekende woede heerschen. Daarnevens namen roode loop, de eigenlijke pest en de merg en been verterende scheurbuik het overige van den menschelijken buit voor hun deel.

Deze ziekten volgden de verwoestende legers op den voet. Het eerst werd de legertyphus in de Palts in 1621 waargenomen, waar Oostenrijksche en Spaansche troepen het door de verbanning van den Keurvorst Frederik onbeheerde land bezet hadden. De ziekte ging met zeer noodlottige verschijnselen gepaard en richtte groote verwoestingen aan. Ook bij deze epidemie heeft de onbeschrijfelijke onwetendheid der veldartsen en chirurgen, die alleen heil in aderlatingen zagen, ontzaglijk veel kwaad berokkend. De minerale braak- en ontlastingsmiddelen, die daarbij werden aangewend, verergerden de kwaal niet weinig en voltooiden de uitputtende medicatie van deze Paracelsisten.

In de volgende jaren, 1623-1624, werden Montpellier en Luik de brandpunten der ziekte. In 1632 was Neurenberg aan de beurt, waar het heldhaftige Zweedsche leger gedurende de belegering dier stad voor een goed deel een kommervollen dood door die ziekte vond. De aan onheilen zoo rijke veldslag bij Nördlingen in 1634 verbreidde de ziekte allerwege door deze door de natuur zoo rijk bedeelde streken en deed, in verband met de pest, de bevolking van Wurtemberg van 300000 tot 48000 menschen slinken.

Met voorbijgaan van den loop der epidemieën in andere landen tegen het naderen van de tweede helft der 17de eeuw zullen wij ons thans meer in bijzonderheden bepalen tot de beschrijving van de pest, die van 1624-1664 bij afwisseling verschillende streken van ons vaderland bezocht en geteisterd heeft.

Tegen het einde van het eerste vierendeel dezer eeuw was de nood in alle landen door de bloedige oorlogen en de alles vernielende pest zoo hoog gestegen, dat het volk als radeloos van de eene plaats naar de andere vluchtte en daarbij steeds den dood te gemoet ijlde.

Weinig landen werden echter sedert de laatste honderd jaren door de verschrikkingen van een bloedigen en langdurigen burgeroorlog zoozeer geteisterd en door de jammerlijke gevolgen ervan beproefd, als de Nederlandsche republiek. In een tijdvak van weinige jaren zagen wij de bloeiendste steden van den toenmaligen tijd den ondergang nabij. En wien het lot van den krijg niet in het open veld ten deel viel, die moest een smaadvollen ondergang achter de muren der belegerde steden, een vertwijfelingsvollen strijd tegen den kouden adem des hongers en der ziekte te gemoet gaan.

Na een wapenstilstand van twaalf jaren hernieuwde Filips IV in vereeniging met Oostenrijk en de Katholieke vorsten van Duitschland den verdrukkingsoorlog, waaruit ten laatste Nederland vrij en machtig zou te voorschijn treden. Deze verdrukkers vonden bondgenooten in Frankrijk, den Hertog van Brunswijk en Graaf Mansfeld. Het lot der verbondenen op het vasteland was even ongelukkig, als de overwinningen

hunner vloten glorierijk waren. Antwerpen werd tevergeefs bestormd; het sterke Breda onderging echter na eene langdurige, verschrikkelijke belegering op den 26sten Juli 1625 een lot, waarin zich de tooneelen van Haarlem, Delft en Leiden, welke we vroeger poogden te schetsen, schenen te herhalen. Hier als elders vielen zij, die machteloos waren tegenover de ontembare dapperheid van het vijandelijke zwaard, den duisteren demonen van honger en ziekte ten offer. Toen de ongelukkige bewoners dier stad gedurende zeven maanden hun treurig bestaan slechts met water en brood moesten voortsleepen, braken in den heeten zomer van 't jaar 1625 eene kwaadaardige koorts en longontstekingen uit, waarbij in het hoogste van den nood de verschrikkingen van de pest zich voegden, welke een bijzonder kwaadaardig verloop vertoonde.

Toen het afschuwwekkend verbond van den honger en de pest tot stand was gekomen, bleven de andere gunstige eindverschijnselen der ziekte uit en liet men alle hoop op beterschap varen. Nadat beide bondgenooten honderden der bevolking hadden weggeraapt, maakte de koude een einde aan de pest, die nu door kwaadaardige derdedaagsche koortsen werd vervangen.

Nog verschrikkelijker was het lot dergenen, die de pest scheen verschoond te hebben, om ze aan de scheurbuik ten buit te doen vallen, eene ziekte, die toenmaals in Nederland inheemsch was en hier ten gevolge van het gebruik van half bedorven voedsel en van de neergedruktheid schrikbarende afmetingen had gekregen. Alleen van de bezetting werden 1600 man door die ziekte aangetast, die voor menigeen noodlottig afliep. Zij, die de ziekte meenden doorstaan te hebben, vielen vaak ten buit aan den loop of aan bederf van de vochten. Het ergst leden de vadsige en ongebonden Engelschen, die reeds bij den aanvang van den nood zich met hondenvleesch voedden en op eene zeer vochtige plaats ingekwartierd waren; de Vlamingen en Walen, die matig leefden, en de Franschen, die opgeruimd van aard waren, werden het minst van allen aangetast.

Nauwelijks was de winterkoude geweken, of opnieuw stak de pest het hoofd op en richtte onder de ingesloten bevolking geduchte verwoestingen aan.

Tien jaren later was Nijmegen het tooneel, waarop de pest haar afgrijselijk drama zou spelen. Het voorjaar van 1635 was warm en vochtig, de zomer droog en heet. In Juni van het genoemde jaar brak te Nijmegen en in vele andere streken van Nederland eene kwaadaardige koorts uit, die in gevaar en uitbreiding zeer toenam, toen het vereenigde leger der Franschen en Hollanders, na de belegering van Leeuwen, die Lodewijk XIV wegens gebrek aan toevoer opheffen moest, zich naar Nijmegen terugtrok. De koortsen raapten binnen twee maanden te Nijmegen meer dan 3000 menschen weg; even sterk heerschten ze onder de troepen, die het fort Schenk blokkeerden. Het was wederom niets dan de oorlogstyphus.

Maar toen de pest in dit jaar 30000 menschen te Leiden wegsleepte, brak ze in November ook te Nijmegen uit, bleef tot den aanvang van 1636 slepend, doch verhief toen weder driest het hoofd, geen huis voorbijgaande, om eerst voor de koude van het jaar 1637 te wijken, nadat ze de helft der bewoners grafwaarts had gevoerd. De lange duur der ziekte werd geweten aan volslagen gemis van beveilingsmaatregelen vanwege de openbare macht. Gedurig kreeg de ziekte nieuwen aanvoer van buiten.

De verdienstelijke geneesheer Van Diemerbroeck heeft zich in deze epidemie bijzonder onderscheiden, zoowel met betrekking tot de beschrijving als tot de behandeling der ziekte. Hij zocht evenwel de voornaamste oorzaak van de pest in den goddelijken toorn; de tweede, bijkomende oorzaak was de pestwalm, die van den hemel over de zondige aarde was uitgebreid; eerst in de derde plaats nam hij besmetting als oorzaak der ziekte aan, die uit de spontaan opgetreden ziekte zich zou ontwikkelen. Men ontwaart hieruit, dat die geleerde weder een aanmerkelijken stap achterwaarts had gedaan in de verklaring van het ontstaan der ziekte. Hij was echter in de uiteenzetting zijner geneesmethode aanmerkelijk de inzichten zijner tijdgenooten vooruit. Tegen de verderfelijke bloedontlastingskuur trok hij heftig te velde; evenzoo tegen de zoo misbruikte ontlastings- en braakmiddelen; als des te grooter voorstander van de zweetkuur deed hij zich kennen. De theriak, die destijds zulk eene groote rol speelde, was zijn geliefkoosd middel.

Eindelijk was Amsterdam weder aan de beurt voor een bezoek van de echte Oostersche bubonenpest, die in 1663 en 1664 daar zulke hevige verwoestingen aanrichtte als nimmer te voren. Men zegt, dat 50000 menschen er het leven bij gelaten hebben. De ziekte, zoo heet het, werd uit Algiers aangebracht. Anderen beweren, dat de manschappen van het schip reeds door de ziekte waren aangetast, toen het de haven binnenliep, zonder dat de magistraat eenig toezicht op de aanwezigen oefende, zoodat zij zich onder de gezonde bevolking verspreid en daar de smetstof verbreid zouden hebben. Het gaat met die beweringen als gewoonlijk: de oorzaak van het wederoptreden der ziekte wordt aan allerlei oorzaken, zichtbare en onzichtbare, toegeschreven. En de meest tastbare worden gewoonlijk over 't hoofd gezien. Zooveel is echter zeker, dat men thans met de echte Oostersche pest te doen had, die in duur en hevigheid bij hare voorgangsters niet behoefde achter te staan en behalve tal van levens aanzienlijke geldelijke offers aan de openbare kas heeft gekost. Men schat de uitgaven voor de verpleging der pestlijders en andere beteugelingsmaatregelen op meer dan 2 tonnen gouds.

Een merkwaardig advies aan de geneeskundigen van dien tijd, op verzoek van de Staten van Holland en West-Friesland aan de regeering gegeven met betrekking tot de maatregelen, tegen de pest te nemen, is aan de vergetelheid ontrukt. Het werd verstrekt door eene commissie,

waarin o.a. beroemde mannen als Van der Straten, De le Boe Sylvius, Van Horne en Piso zitting hadden. Daarom en omdat het een blik doet werpen op het standpunt der medische politie in Nederland, zullen wij er hier een uittreksel van geven.

Vooreerst wordt de destijds heerschende pest in de provincie gezegd niet gesproten te zijn uit besmetting van de lucht, maar door contagium van buiten ingevoerd en voortgeplant door het verkeer van gezonden met zieken, alsmede door andere oorzaken bevorderd, als stilstaande en stinkende wateren, roering van gronden, enz.

Als eerste en voornaamste middel tot beteugeling der ziekte wordt vervolgens aanbevolen: strikte afzondering der besmetten van de gezonden en wel door de behoeftige aangetasten ten spoedigste in openbare pesthuizen onder te brengen. Het oprichten van barakken en hutten wordt dus dringend aanbevolen, waarin terstond alle geïnfecteerden op eigen kosten verpleegd zouden worden, terwijl bij weigering van de patiënten de aangetaste huizen volgens de pestkeur gesloten moeten worden en de bewoners daarin zich hebben te gedragen volgens de bepalingen van de verordening op dit punt. Het wenschelijke wordt vervolgens uitgesproken, om de gezonden uit aangetaste huizen eenige dagen naar elders te vervoeren, opdat intusschen voorzegde huizen en meubelen, door ‘specifiek parfum’, door nader onderzoek nuttig geoordeeld, gedesinfecteerd en gezuiverd zouden kunnen worden. Ook wordt het wenschelijk geacht, dat de meergegoeden onder de pestlijders hunne zieken buiten de steden of naar afzonderlijke gebouwen deden vervoeren. Op reiniging der straten, verversching van de wateren en verwijdering van alle onreinheden van den openbaren weg werd aangedrongen. Ieder, die in besmette huizen verkeert, hetzij gezonden of herstellenden, leeken en geneeskundigen, reinigers en verplegers, moest zich onthouden, openbare plaatsen en bijeenkomsten, markten en winkels te bezoeken binnen zes weken na de genezing. Zij mogen intusschen wel afzonderlijk zich op straat begeven tusschen zonsop- en ondergang, maar dan met een witten stok als onderscheidingsteeken gewapend. Van de besmette huizen, waar geene nering wordt gedreven, moesten de deuren en vensters van de gelijkstraatsche verdieping gesloten blijven tot 14 dagen na de genezing of het overlijden van de aangetasten. Tot verversching van lucht mochten die openingen aan de straatzijde geopend worden tusschen 10 uren 's avonds en 3 uren in den morgen. Niemand uit die huizen zou tot voornoemden tijd op stoepen of voor de deur mogen blijven staan; de huizen zelven zouden geteekend worden door bordjes, waarop eene P geschilderd is. Besmette huizen, waar winkelnering werd uitgeoefend, moesten 4 weken; waar vette waren of wollen en bonte stoffen werden behandeld, gedurende 6 weken gesloten blijven. De koopwaren vandaar mochten niet voor de deur of op markten verkocht worden. Evenmin mocht men eenigerlei goederen uit pesthuizen of van buiten de steden uit besmette huizen laten luchten

aan de straatzijde, tenzij 's nachts uit de bovenvensters. Binnen zes weken mochten ook geene kleedingstukken of andere goederen uit voornoemde huizen in banken van leening gebracht worden, tenzij behoorlijk gelucht, gereinigd en berookt. Huizen, waarin iemand aan de pest overleden was, mochten eerst zes weken na dato door anderen betrokken worden, doch eerst nadat ze gereinigd en berookt zullen zijn. Stroo uit zulke huizen moest òf in huis òf buiten de stad verbrand, niet in 't water geworpen worden. De buren mochten niet bij aan die ziekte stervenden verzocht of uitgenoodigd worden ter begeleiding van de begrafenis. Speciaal daartoe aangestelde personen waren met die taak belast. De kisten moesten met pek waterdicht gemaakt en mochten niet versierd worden. Doodgravers mochten geene graven in de kerken openen, alvorens de predikatie was geëindigd; geopende graven moesten dadelijk gesloten worden. Lijken van aan de pest overledenen mochten eerst na 24 uren gekist of begraven worden, maar niet langer dan twee dagen boven de aarde worden gehouden. In pesthuizen overledenen moesten buiten de steden diep in den grond worden begraven. Honden en katten mochten in besmette huizen niet worden gehouden. Tot zuivering der buitenlucht werd het branden van pektonnen en buskruit aanbevolen, vooral op die plaatsen, waar de ziekte het meest heerschte, alsmede om kerkhoven en nieuw gegraven grachten. Tot ontsmetting van aangetaste huizen werd aangeraden het branden van zwavel, salpeter, barnsteen en welriekende kruiden. Het gebruik van vruchten, die spoedig aan bederf onderhevig waren, werd ontraden.

Gecommitteerden uit de staten hebben vervolgens als hun gevoelen uitgesproken, dat al de aanbevolen middelen niet zouden baten, ‘tenzy te gelijck de noodige voorsieninge werde gedaan, om dezelve ordres door naauwe toezicht, omtrent de huysen, persoonen, meublen en andere saken, over de welcke die zich strecken, precieselich te doen observeren’. Daar evenwel de gewone politie niet bij machte zou zijn, al deze verordeningen nauwkeurig te doen handhaven, wordt voorgeslagen, de politie in de steden te versterken en wel met speciaal voor dit toezicht aan te stellen personen, onder den naam van wijkmeesters.

Zeer te recht hechtten Gecommitteerden de meeste waarde aan de spoedige afzondering der aangetasten en hunne verpleging buiten de woning. Krachtige desinfectie van woning, meubels en goederen zou de bezwaren, aan zulk eene afzondering verbonden, voor een goed deel kunnen opheffen. Het onderzoek naar zulk een krachtig ontsmettingsmiddel werd den voorschreven deskundigen dan ook dringend aanbevolen, opdat de autoriteiten in alle steden ten algemeenen nutte daarvan zouden kunnen profiteeren. Geene kosten moesten gespaard worden, om verdachte of besmette personen zoo spoedig mogelijk van de gezonden te scheiden en ze voor 't algemeen onschadelijk te maken.

Eindelijk vestigen Gecommitteerden de aandacht op de eenstemmige

uitspraak der deskundigen, dat de toenmalige besmettingen noch door lucht, noch door voedselbederf, maar alleen door van buiten af ingevoerd contagium was ontstaan en dat vroegere epidemieën geene andere oorzaak hebben gehad.

Gecommitteerden hopen en verwachten derhalve, dat het huidige kwaad, onder Gods zegen, door eene strikte inachtneming der voorschriften van afzondering bij den aanvang der besmetting spoedig in zijn voortgang gestuit zal worden.

Van het genoemde advies werden naar alle steden der provincie gedrukte exemplaren gezonden, ten einde door tijdige maatregelen den voortgang der ziekte te stuiten.

Maar 't schijnt, dat al die goede voornemens voor Amsterdam noch voor de andere steden der provincie het gewenschte effect hadden. Want niet alleen werd zij heviger dan ooit aangetast, maar ook de andere steden ondervonden weldra den verderfelijken invloed der ziekte. De antihygiënische toestanden waren overal zoo talrijk en de bekrompenheid en nalatigheid van de vertrouwde en toeziende machten allerwege nog zoo groot, dat het weinig baatte, zelfs zeer krachtige maatregelen bij het uitbreken eener pestepidemie te nemen. Waar eens de kiemen der ziekte aanwezig zijn, laten zij zich niet gemakkelijk uitroeien alleen door het openbaar gezag, zelfs al treedt dit zoo doelmatig en krachtig op. De 17de eeuw was vooral in ons vaderland eene welige kweekplaats voor dergelijke ziekten. De steden verkeerden in ongewonen bloei. Handel en scheepvaart brachten uit alle deelen der wereld koopwaren en personen, die gereede voertuigen voor besmetting waren. De nijverheid bloeide binnen de steden met evenveel luister en trok daardoor eene menigte vreemdelingen en bewoners van het land daarheen, waar ze in nauwe straten en stegen, in slecht gebouwde en overbevolkte huizen alles behalve in matigheid leefden. Dan waren de menigte kroegen en badstoven zoovele gelegenheden, om de smetstof voort te planten. Het gebruik van wollen kleeren door de mingegoede klassen en de nog niet sterk ontwikkelde begrippen van individueele en openbare reinheid; voorts de gewoonte, om in de kerken te begraven, en de angst, die de geloovigen in zulke tijden meer naar de kerken trok: ziedaar eenige der voornaamste oorzaken, waardoor toen meer dan thans de landen en steden door epidemieën bezocht en geteisterd werden.

Niettemin blijkt uit het aangevoerde, dat de inzichten van geleerden en overheidspersonen omtrent den oorsprong, het wezen, de voortplanting en de beteugeling der pest ontzaglijk waren opgeklaard en hemelsbreed verschilden bij die van nog geene eeuw geleden.

Het volgende jaar werd de hoofdstad van Engeland, ondanks de strenge quarantaine van dit eiland, door de vreeselijke ziekte bezocht. De paniek was zóó groot, dat zelfs het meerendeel der artsen, onder welken een Sydenham, een Morton en een Willis, dit pestoord ontvluchtten.

Toen de ziekte in den herfst van 't jaar 1665 haar toppunt had bereikt, stierven er van 8000 tot 12000 menschen in de week, ofschoon nauwelijks een derde deel der bewoners in de stad waren en de overigen op raad der geneesheeren in eene overijlde vlucht het kwaad trachtten te ontloopen.

Hoogst waarschijnlijk was de ziekte uit Holland ingevoerd en ontwikkelde zich met verbazende snelheid, daar geenerlei afzonderingsmaatregelen waren genomen. De gemoederen waren reeds beangst door eene voorspelling, dat Engeland om de 20 jaren door de pest bezocht zou worden. Een reusachtige brand, die drie dagen aanhield en een groot deel der hoofdstad in de asch legde, bracht het zijne toe tot vermeerdering van den angst.

Toen later de magistraat tot afzonderingsmaatregelen overging, bleken dezen zoo ondoeltreffend te zijn en zoo slecht opgevolgd te worden, dat ze eer tot de verbreiding der ziekte hebben medegewerkt. Men had o.a. ingevoerd, om de besmette huizen met een rood kruis te teekenen en daaronder te schrijven: ‘Domine miserere nostri!’ Voor de woning werd gedurende 40 dagen een wachter geplaatst, die alle gemeenschap van de bewoners met de buitenwereld moest tegengaan. Door dergelijke onzinnige bepalingen werden alle banden van bloedverwant- en vriendschap verbroken, want de afzondering duurde voor sommige bewoners langer dan twee maanden. Bijgeloof, kwakzalverij en kwaadwilligheid droegen er verder toe bij, om de ellende te vermeerderen. Een geloofwaardig geschiedschrijver verhaalt, dat de kwaadwilligheid van sommige vroedvrouwen zoover ging, dat zij eene uit pestetter vervaardigde tinctuur bij de behandeling der aan hare zorg toevertrouwden toedienden, om de ongelukkigen aan hare roofzucht prijs te geven. Sommige voor dood aangegeven en ontwaakten uit hun slaap naakt en van alles wat bij en om hen was, beroofd.

Toen de ziekte haar hoogtepunt had bereikt, beval de magistraat den nog gezonden, zich door gebeden, vasten en boetedoeningen tegen de ziekte te sterken. Maar toen ook dit olie in 't vuur bleek te zijn, werd op last van den Koning het college van geneeskundigen uitgenoodigd, doeltreffender maatregelen uit te denken en voor te stellen. Op hun raad werden pestdokters aangesteld. Het meerendeel van hen werd echter het offer hunner zorgen. Toen in het najaar de nood zoo hoog was geklommen, dat geneesheeren en patiënten tot radeloosheid waren vervallen en gezonden en zieken om hulp smeekten, maakten zich het bijgeloof en de kwakzalverij, bedrog en oplichterij van het terrein meester, en van hoogerhand werd dit in de hand gewerkt, toen men de aanwending van aanbevolen geneesmiddelen in stilte bevorderde, om maar niemand zonder hulp grafwaarts te doen dalen. Toen was het voor een gemoedelijken en verlichten arts niet meer vol te houden, en de ongelukkige lijders werden aan onkunde en bedrog overgeleverd, waaraan de meesten den tol moesten betalen. Nadat

ruim 68000 menschen door de pest waren opgeëischt, begon deze in kracht af te nemen, maar traden nieuwe geesels onder den naam van roodvonk, keelziekte, loop, pokken, mazelen, enz. te voorschijn, die in 1665 en 1666 omstreeks 100000 menschen grafwaarts sleepten.

De beroemde en menschlievende arts Hodges heeft in deze epidemie, zoowel om zijne denkbeelden wegens het ontstaan - het contagium - als wegens zijne behandelingswijze tegen het empyrisme, zich zeer verdienstelijk gemaakt en veel toegebracht tot opklaring der nog heerschende begrippen omtrent het ontstaan en de behandeling der pest.

In het laatste vierendeel dezer eeuw richtte de pest nogmaals hevige verwoestingen aan op de noordkust van Afrika, in Spanje, Hongarije, Oostenrijk en Duitschland. Vooral de dichtbevolkte keizerstad boette in 1679 zwaar voor de zorgeloosheid harer bestuurders. Het behoeftige deel van de Leopoldstad werd het eerst en het ergst getroffen. En de magistraat trachtte de gevallen te verbloemen. Elke voorzorgsmaatregel, elke maatregel van afzondering werd verzuimd. Men had gemis aan artsen, ziekenverplegers, hospitalen, zelfs aan lijkwagens. Een groot deel der bevolking ontvluchtte de stad, waar tevens hongersnood heerschte. Zieken en verdachten werden in hetzelfde gebouw overgebracht en eerst later bouwde men voor de herstellenden eene afzonderlijke barak.

Hier was het zekere arts Sorbais, die even menschlievend als bijgeloovig zich betoonde en alle onderzoek van de pestlijken overbodig achtte, daar het, volgens hem, vaststond, dat de ziekte haar oorsprong in luchtverpesting had, blijkbaar uit de astralische conjuncties, de vogelvlucht, het sterven van katten en kanarievogels en meer dergelijken bijgeloovigen onzin. Tot luchtzuivering raadde hij aan, groote vuren te branden en kanonnen af te vuren. De sterfte, die deze epidemie veroorzaakt heeft, zou tusschen 76000 en 190000 menschen bedragen hebben. Terwijl daarbij vele kloosterlingen omkwamen, bezweken daarentegen slechts enkele artsen aan de ziekte.

De verwoestingen, die de ziekte in Duitschland en in de overige naburige landen maakte, waren niet minder groot. Wij zouden nog menige belangwekkende bijzonderheid uit deze episode kunnen vermelden, maar moeten voor ditmaal van de pest afscheid nemen, om onze aandacht nog even te schenken aan eene andere reeks van ziekten, die tegen het einde dezer eeuw de wereld beroerden en verzwakten.

Naast de pest traden, inzonderheid in Engeland, Nederland en Italië, eene soort van kwaadaardige ander- en derdedaagsche koortsen op, die groote uitputting onder het schamele deel der bevolking teweegbrachten en door hare naziekten niet weinig offers aan den dood maakten.

Sommige deelen van Engeland werden, vooral in de jaren 1657 tot 1665, hevig door die ziekten aangegrepen. Het typheuze karakter paarde zich aan het typisch beloop der ziekte; de voornaamste verschijnselen waren, behalve de koorts, braking, diarrhee, sterk zweeten, waarna een lethargische toestand intrad, die vaak onder stuipen een einde aan

t leven maakte. ‘Geheel Engeland’, zegt de geleerde Morton, ‘geleek op een ziekenhuis.’ Na een heeten zomer volgde eene strenge winterkoude. Toen kwamen de eerste gevallen van koorts voor, welke zich weldra over het geheele land, als een waar contagium, verspreidde. De drie beroemde artsen van dien tijd: Willis, Sydenham en Morton, hebben de ziekte in den geest van de hippocratische leer trachten te stuiten. En veel hebben zij toegebracht, om het wezen en de behandeling dier ziekte in een beter licht te plaatsen, dan de toenmaals heerschende begrippen toelieten. Sydenham vooral deed uitkomen, dat de kunst, zoolang haar niet een specificum ten dienste staat, die de ziekte in haar grond aan tast en uitroeit, slechts den weg volgen moet, die leidt tot ondersteuning der geneeskracht van de natuur. Hij sprak echter zijne overtuiging uit, dat de tijd weldra komen zou, waarin men de specifieke methode naast de pogingen der natuur tot herstel zou kunnen aanwenden tot heil der menschheid. In plaats van het vampyrisme zijner voorgangers en tijdgenooten bij heete ziekten te huldigen, was hij er juist op bedacht, om de verzwakte gestellen door versterkende geneesmiddelen, inzonderheid door aftreksels van den pas bekenden kinabast, op hun verhaal te brengen en den treurigen nasleep van die vochtontmengende koortsen te voorkomen.

Op het vasteland zien wij in Italië in 1661 de wisselkoorts hevige verwoestingen aanrichten. Ze kreeg ook daar ten laatste een typheus karakter.

In 't jaar 1667 werd na een heeten zomer te Leiden eene hevige koortsepidemie waargenomen. De beroemde De le Boe Sylvius gaf hier weder blijken van zijne groote scherpzinnigheid en humaniteit. Hij trachtte zijne vakgenooten omtrent het wezen dezer ziekte beter in te lichten en hun voor te gaan in eene meer rationeele behandeling, dan tot dusver gevolgd was. Van de aanwending van den kinabast was echter nog geene sprake. Hij zocht het ontstaan der ziekte uit de uitwasemingen van den met zout water gedrenkten bodem, door de overstroomingen, die hadden plaats gehad, te verklaren. Daarvoor pleitte o.a. de verbreiding der ziekte voornamelijk op kustplaatsen en lage streken in Holland, West-Friesland, die door die overstroomingen hadden geleden.

De ziekte koos hier vooral onder de hoogere standen hare offers. Vier beroemde hoogleeraren der Leidsche hoogeschool bezweken aan die ziekte: Coccejus, Van Thienen Schuyle, Van Horne en kort daarna ook Sylvius, nadat hij zijne jonge vrouw en zijn eenjarig kind had grafwaarts gedragen. De sterfte bedroeg op de hoogte der epidemie twee derden der aangetasten. Te Leiden stierven 300 à 400, te Haarlem 90 menschen in de week. In 't geheel zouden in Holland en West-Friesland 7000 menschen daaraan bezweken zijn.

Vóórdat de 17de eeuw ten einde gespoed was, werd Italië nogmaals en nu door eene allerhevigste koortsepidemie overvallen. Nadat in het voorjaar van 1690 ontzaglijke massa's hemelwater gevallen en daardoor vele wateren buiten hunne oevers getreden waren, waardoor

het land één zee geleek, trad een droge, koele zomer in door het gestadig heerschen van een noordenwind en een buitengewoon hoogen barometerstand. Granen en vruchten werden allen door de roest verteerd. Het najaar was warm en vochtig. In de overstroomde streken vertoonden zich reeds in 't voorjaar derdedaagsche koortsen, die op het land schier niemand en in de steden slechts de mingegoeden verschoonden. In het najaar namen de koortsen het type van dubbele derdedaagsche aan en trotseerden elke geneeskundige behandeling. Het scheen zelfs, of de ziekte onder de toediening der kina verergerde. Opmerkelijk was, dat de vlakte tusschen de Po en de Via Aemilia voornamelijk het terrein was, dat de ziekte tot haar zetel had uitgekozen, terwijl de bewoners van hooger gelegene streken zich nauwelijks een gezonder toestand konden herinneren. Mantua en Ferrara, in de onmiddellijke nabijheid van de Po gelegen, werden het zwaarst getroffen. Daar werden nu de wisselkoortsen, diarrheeën, dysenterieën, apoplexieën en waterzucht waargenomen. Vrouwen en kinderen hadden het het hevigst te verduren. Het volgende jaar paarden zich longontsteking en roosachtige aandoeningen aan die koortsen, die den ongunstigen afloop der koortsen bevorderden. Thans echter deed de kina uitstekende diensten en was zij eene ware weldaad voor de kranken.

In verband met deze ziekten, welke op eene bloedinfectie met duidelijken stroom naar eene verhoogde huidwerkdadigheid wezen, verdient de aandacht nog gevestigd te worden op de reeks van huidziekten, die als pokken en mazelen in het laatste vierendeel dezer eeuw in verschillende landen van Europa optraden en haar contingent in de reeks van menschelijke ellende ruimschoots leverden Reeds toen was een gewichtige vooruitgang bij de behandeling dier ziekten waar te nemen. Door de natuurlijke en verkoelende methode, die vooral door den grooten Sydenham werd aanbevolen en in practijk gebracht, werden duizenden lijders behouden en werd het gevaarlijk karakter der ziekte aanmerkelijk getemperd.

Werpen wij ten slotte een blik op de afgelegde baan, dan zien wij, dat zoowel de geneeskundige wetenschap als de practijk een gewichtigen stap voorwaarts hebben gedaan.

Wij hebben gezien, hoe de pest als hoofdziekte nog van deze eeuw hare verwoestingen over schier gansch de bekende aarde heeft uitgestrekt; hoe zij nu eens als legertyphus, dan weder in haar zuiver Oosterschen vorm als bubonenpest zich voordeed. Onder welken vorm zij ook optrad, vertoonde zij steeds het karakter eener gelegenheidsziekte, die door een samenloop van omstandigheden nu eens meer als hersenlijden, dan als ingewandslijden, eindelijk als ziekte van het klierweefsel zich voordeed.

Eene groote schrede voorwaarts is de onderscheiding van de zuiver Oostersche pest als geïmporteerde ziekte van die inheemsche, autochtone

vormen van typhus, welke als pestaardige ziekte werden aangeduid.

Overeenkomstig die onderscheiding heeft men de behandeling der beide vormen beter leeren onderscheiden. Bij die behandeling ontwaart men den terugkeer tot de natuurgeneeswijze, door den vader der geneeskunst voorgestaan en in deze eeuw vertegenwoordigd door mannen als Sydenham in Engeland, Sylvius in Nederland, Ramazzini in Italië.

De pest werd in de laatste helft dezer eeuw eenigszins verdrongen door de afgaande koortsen, die als ware moerasziekten zich hier en daar kenbaar maakten en in haar gevolg weder eene reeks van andere ziekten hadden, welke niet weinig toebrachten, om het menschdom in zijne kern te verzwakken.

Ook hier brachten echter de betere inzichten van het meer verlichte deel der artsen hulp en lafenis, hetgeen niet weinig ondersteund werd door de ontdekking en toepassing van gepastere geneesmiddelen en geneesmethoden.

Onder den invloed van betere maatschappelijke verhoudingen, van eene toenemende ontwikkeling der natuurkundige wetenschappen, onder een verlichter staatsbestuur en onder een meer verlicht optreden van de hoogere en middelstanden, waardoor meer verstandige humaniteit geoefend werd, kreeg het ziektebeeld van de 17de eeuw, hoe ernstig in sommige tijden en landen ook, toch een minder pernicieus karakter en vonden zoowel de geneeskundige als de sociale wetenschappen wapenen, om den aartsvijand uit zijne schuilhoeken te verdrijven en hem zoodoende minder hardnekkig en hevig op het physisch bestaan der volken te doen inwerken.

De ongelukkige staatkundige verhoudingen der volken hebben echter ten dezen veel goeds tegengehouden, veel kwaads opnieuw doen wortel vatten en de beste pogingen van de mannen der wetenschap vruchteloos doen zijn.

De ellendige successie-oorlogen brachten overal honger en zijne gevolgen teweeg en lieten nauwelijks toe, dat de uitgeputte volken op hun verhaal konden komen.

Maar die tegenspoeden konden slechts de beschaving en ontwikkeling vertragen; een tred achterwaarts was echter veelal eene heilzame les voor de toekomst, en overal, waar een volk door den geesel van den oorlog tijdelijk aan banden was gelegd, trachtte de natuur na de slaking dier banden hare schade met dubbelen ijver weer in te halen.

De slotsom van de balans van het wel en wee der volken was in deze evenals in andere eeuwen eene bate bij de vorigen, maar ditmaal kon eene aanzienlijke bate in het grootboek der volken geboekt worden van physieke zoowel als van intellectueele kracht. De 17de eeuw was een mijlpaal op den heerweg der volken in physischen, zoowel als in intellectueelen en zedelijken zin.

Dr. S. S^{r}. CORONEL.

De toestand van Europa in den ijstijd.

In April van dit jaar werd in de Westminster-Abdij te Londen het stoffelijk overschot bijgezet van een der grootste denkers, een der scherpzinnigste waarnemers van de tegenwoordige eeuw, den beroemden Engelschen natuuronderzoeker Charles Darwin. Zijn dood was een gevoelige slag voor de wetenschap, want zijne onvermoeide arbeidskracht en zijn onbegrijpelijk opmerkingsvermogen, dat zich over de meest verschillende takken der natuurstudie uitstrekte, zouden waarschijnlijk nog veel nut voor de wetenschap hebben kunnen stichten. Nog kort vóór zijn dood toch verscheen van zijne hand een lijvig werk, waarin hij de groote beteekenis der aardwormen voor de huishouding der natuur en voor de vorming van den bouwgrond ontvouwde, en dat opnieuw getuigenis aflegde van zijn onverzwakt genie en zijn scherp waarnemingsvermogen.

De hoofdverdienste echter van Darwin's arbeid was en zal steeds blijven: de door hem opgestelde algemeene ontwikkelingsleer van het dieren- en plantenrijk. Het is juist deze theorie, die hem de meeste tegenstanders heeft bezorgd, niet alleen van onbevoegde beoordeelaars, maar zelfs ook van wetenschappelijke mannen. Tegenwoordig echter wordt aan de waarheid zijner theorieën door geen enkel ernstig wetenschappelijk man meer getwijfeld en is de door Darwin op eene opeenstapeling van ontelbare feiten en waarnemingen gegronde hypothese in onzen tijd voorgoed als onomstootelijke theorie gevestigd. Vandaar dat men zich tegenwoordig nog slechts bezighoudt met het afleiden van nieuwe feiten uit deze theorie en met de toepassing daarvan op tot nog toe onverklaarde verschijnselen der natuurwetenschap.

De mogelijkheid, om door Darwin's theorie de natuurlijke oorzaken voor tal van biologische verschijnselen op te sporen, die vroeger onverklaard moesten blijven, heeft in niet geringe mate ertoe bijgedragen, om hare waarschijnlijkheid te doen toenemen, en haar ook bij vroegere tegenstanders grooten steun verschaft. De waarde en de waarschijnlijkheid eener theorie hangen af van het aantal verschillende verschijnselen, die door haar op voldoende wijze verklaard kunnen worden. Hoe talrijker en hoe meer verschillend de vraagstukken zijn, die door eene theorie kunnen worden opgelost, des te vaster en zekerder is de grondslag, waarop zij rust. In dit opzicht staat Darwin's ontwikkelingsleer boven alle andere wetenschappelijke theorieën van onzen tijd. Zij heeft het mogelijk gemaakt, de meest uiteenloopende biologische vraagstukken niet alleen te verklaren, maar ook het onderling verband tusschen die verschijnselen te leeren kennen. Daardoor is dan ook de afstammingsleer op onwrikbaren grondslag gevestigd en

stelt men zich tegenwoordig vooral ten doel, uit Darwin's theorie andere verschijnselen af te leiden.

Onder dezen is vooral van bijzonder gewicht het vraagstuk van de verspreiding der organismen over de oppervlakte der aarde, van de afleiding der tegenwoordige flora's en fauna's uit die van vroegere geologische tijdperken, een vraagstuk, dat eerst door Darwin's ontwikkelingsleer tot natuurlijke oorzaken kon teruggebracht worden.

Het is vooral de Engelsche natuuronderzoeker Alfred Wallace, die op vernuftige wijze uit de ontwikkelingsleer verschillende biologische verschijnselen heeft afgeleid. Reeds vóór en onafhankelijk van Darwin had genoemde geleerde, als uitvloeisel van zijne onderzoekingen in den Indischen Archipel, zijne eigene ontwikkelingsleer opgesteld, doch, aan Darwin's theorie den voorrang latende, heeft hij zich in den lateren tijd vooral beziggehouden met de verklaring van andere verschijnselen uit de gegevens van Darwin's theorie.

Wallace heeft zich in de laatste jaren hoofdzakelijk toegelegd op de verklaring van een tot nog toe zeer duister gebleven vraagstuk: de oorzaken van de verspreiding der organismen over de verschillende deelen der aardoppervlakte, en hij is daarin, zooals uit zijne talrijke werken blijkt, uitnemend geslaagd. Terwijl vroeger, wel is waar, door A. von Humboldt, Berghaus en anderen een groot aantal feiten omtrent dit onderwerp waren verzameld, hebben eerst de nieuwere onderzoekingen van Wallace de natuurlijke oorzaken daarvan leeren kennen en kan dus eerst sedert dien tijd van eene wetenschappelijke behandeling van dit vraagstuk sprake zijn. Wallace's jongste geschrift: *Island life*, dat in 1880 het licht zag, is zeker niet het minst belangwekkende zijner werken en toont ons op de meest overtuigende wijze aan, welke oorzaken vroeger hebben samengewerkt tot het ontstaan van de tegenwoordige flora en fauna der eilanden in verband met die van het vasteland. Het genoemde werk van Wallace bevat verder ook vele belangrijke bijdragen met betrekking tot den vroegeren toestand van vastelanden en oceanen, waarmede dit onderwerp in het nauwste verband staat, en levert ons ook vele gegevens ter beoordeeling van dat voorhistorisch tijdperk, dat gewoonlijk onder den naam van ‘IJstijd’ bekend is en dat in de laatste jaren, vooral ten opzichte van Europa, het onderwerp van een meer nauwkeurig onderzoek uitmaakt.

Hoe men uit de verschijnselen, die flora en fauna aanbieden, tot de kennis van vroegere toestanden der vastelanden en eilanden kan komen, leert ons Wallace o.a. uit het volgende voorbeeld met betrekking tot Australië.

Dit werelddeel verkeert ten opzichte zijner dierenwereld in een zeer exceptioneelen toestand: de hoogere vormen van zoogdieren zijn hier niet inheemsch, doch slechts door den mensch ingevoerd, zooals b.v. de wilde hond of dingo door de negers, de koe, het paard en het

schaap door Europeesche kolonisten. De groote roofdieren, herkauwers en apen ontbraken hier oorspronkelijk allen. Hetzelfde valt op te merken aangaande de flora; inheemsche korensoorten en eetbare vruchten zijn hier niet te vinden en dat dit niet het gevolg is van een minder gunstigen bodem of een nadeelig klimaat, blijkt reeds hieruit, dat de cultuurplanten, die door den mensch ingevoerd worden, overal uitstekend gedijen en ook de Europeesche huisdieren zich hier goed staande houden. Daarentegen vindt men in Australië zeer karakteristieke soorten van inheemsche zoogdieren, zooals de buideldieren (waaronder de kangoeroe's), het vogelbekdier, enz., die in Europa en het vasteland van Azië tegenwoordig niet meer voorkomen, hoewel zij daar, zooals uit fossiele overblijfselen uit oudere aardlagen blijkt, vroeger wel werden gevonden.

Vanwaar nu die hoogst eigenaardige en bijzondere toestand der flora en fauna van Australië? Wallace heeft, steunende op de ontwikkelingstheorie en de geologie, op deze vraag een antwoord gegeven, dat ons met bijna mathematische zekerheid de oorzaken van den tegenwoordigen toestand aldaar heeft doen kennen. Hierbij moeten wij in aanmerking nemen, dat men volgens de ontwikkelingsleer moet aannemen, dat, in het algemeen, elke diersoort slechts eenmaal en in eene enkele streek der aarde uit andere soorten door de natuurkeus is ontstaan. Daar wij nu van de hoogere zoogdieren de eerste fossiele overblijfselen aantreffen in het begin der tertiaire periode, is het waarschijnlijk, dat in dien tijd de meeste daartoe behoorende soorten op het Europeesch-Aziatisch vasteland zijn ontstaan en zich daaruit later de verschillende orden van hoefdieren, roofdieren, insecteneters, enz. hebben ontwikkeld. Geene van deze orden is echter in Australië inheemsch, noch tegenwoordig, noch in vroegere aardperioden. De logische gevolgtrekking is dus deze, dat Australië reeds bij het begin der tertiaire periode van Azië moet zijn gescheiden geweest en er sedert dien tijd nooit meer mede in verband heeft gestaan, want er zou anders geen enkele aannemelijke grond zijn, waarom de Europeesche huisdieren, die zich over geheel Azië hebben verspreid en daar zelfs op vele plaatsen nog in den wilden staat leven, zich ook niet zouden hebben voortgeplant over Australië, waar zij, blijkens de ingevoerde diersoorten, zich uitmuntend staande houden.

Doch er valt in dit opzicht nog meer te leeren uit de vergelijking der fauna van Australië met die van Europa en Azië. In Australië is het menigvuldig voorkomen van de buideldieren hoogst karakteristiek. Deze zoogdieren komen in Europa tegenwoordig niet meer voor, doch moeten hier vroeger geleefd hebben, daar men in oudere aardlagen de fossiele overblijfselen vindt. Dit is echter alleen het geval in die aardlagen, die ouder zijn dan de tertiaire periode. Vóór dien tijd, dus waarschijnlijk tijdens de krijtformatie of nog vroeger, hebben derhalve de buideldieren Europa en Azië bewoond en zich van daar

ook verder verspreid tot in Australië, dat toen nog met het vasteland moet verbonden zijn geweest. Later werd Australië van het Aziatisch vasteland gescheiden en konden hooger ontwikkelde zoogdieren zich daar niet meer vestigen. De buideldieren en andere lagere orden van dieren bleven echter bestaan en gingen voort zich verder te ontwikkelen, daar zij niet waren blootgesteld aan den strijd om het bestaan met de meer ontwikkelde diervormen, terwijl in Europa en Azië de minder tot dien strijd toegeruste buideldieren door de hooger ontwikkelde zoogdieren werden verdrongen of verdelgd. Het bestaan van buideldieren in Australië, nog in den tegenwoordigen tijd, bewijst echter tevens, dat dit werelddeel sedert het begin der tertiaire periode niet meer door de zee bedekt, of met het vasteland verbonden is geweest, daar anders de oude fauna geheel ware vernietigd geworden door de beter ontwikkelde vormen.

Wij zien uit dit voorbeeld, hoe men uit het voorkomen van plant- of diervormen in eene landstreek besluiten kan trekken aangaande vroegere toestanden, en ook voor Europa is hieruit veel te leeren. Uit verschillende verschijnselen kan men afleiden, dat nog vóór betrekkelijk korten tijd de vorm en de grenzen van land en water van ons werelddeel zeer veel van de tegenwoordige verschilden.

Bij het einde der tertiaire periode en het begin van het diluvium was de temperatuur van Noord-Europa en zelfs van een groot gedeelte der aardoppervlakte ver beneden de tegenwoordige gedaald. Het begin van dit nieuwe tijdperk der geologische aardgeschiedenis wordt daarom meestal met den naam van *IJstijd* of *Glaciaal-periode* bestempeld.

Volgens de tot nog toe geheerscht hebbende theorie zou in dien tijd, zoowel in het Noordelijk als in het Zuidelijk halfrond, de ijsmassa zich zoover hebben uitgestrekt, dat in Europa, Azië en Amerika slechts een betrekkelijk smalle gordel van het vasteland overbleef. De grenzen van die vroegere IJszee, die volgens genoemde theorie o.a. geheel Noord-Europa bedekte, zouden zijn op te maken uit de zoogenaamde *erratische* of *zwerfblokken,* groote steenmassa's, die door drijvende ijsbergen van Noordelijke gebergten zijn weggevoerd, aan de Zuidelijke kusten der groote IJszee zouden zijn gestrand en achtergebleven en die in Nederland, Duitschland, België, Rusland en ook in Amerika te vinden zijn. Tevens schijnen in die periode ook de gletschers van de gebergten, b.v. in het Alpengebied, zich veel verder en tot veel lager gelegene plaatsen te hebben uitgestrekt, dan tegenwoordig het geval is.

Dat gedeelte van het Europeesche vasteland, dat niet door ijs was bedekt, - hetzij dat door de zee werd bespoeld of een samenhangend geheel met Noord-Europa vormde - bevatte toen al het leven der organische wereld. Daarom is dan ook de kennis van die vroegere toestanden van bijzonder belang voor de verklaring der tegenwoordige verspreiding van planten en dieren.

Door de afname der temperatuur werd de geheele destijds bestaande

organische wereld naar de gematigde en warmere streken verdreven, waar toen een hevige, langdurige strijd om het bestaan moest gevoerd worden met de reeds daar aanwezige vormen, zoodat daardoor vele soorten te niet gingen en ook langzamerhand nieuwe soorten werden gevormd.

Daardoor laat zich verder een belangrijk en vroeger onbegrijpelijk verschijnsel zeer eenvoudig verklaren, n.l.: dat een groot aantal karakteristieke plant- en diervormen, die alleen aan de hooggebergten eigen zijn, ook in de poolstreken gevonden worden. Men vindt deze vormen alleen in deze ver van elkander verwijderde streken, terwijl zij in het tusschenliggende gebied volkomen ontbreken. Zulk een verschijnsel zou bij de tegenwoordige verdeeling van land en water, en indien het klimaat niet veranderd was, onverklaarbaar zijn, doch vindt nu zijne oplossing zeer eenvoudig in het feit, dat hij het optreden van eene hoogere temperatuur en het terugtrekken van het ijs naar de poolstreken ook die kenmerkende poolbewoners deels met het ijs naar de Noordelijke landen terugtrokken, deels het voor hen geschikte klimaat vonden in de hooger gelegene streken der gebergten.

Mag men dus met zekerheid aannemen, dat in de ijsperiode de ijsmassa's zich in Europa over veel grootere oppervlakte verspreidden dan tegenwoordig, ook in de verdeeling van land en water, den vorm van het vasteland, de eilanden, schiereilanden enz. bestond waarschijnlijk een groot verschil met den tegenwoordigen toestand.

Behalve in Noord-Europa vormden zich ook in Midden-Europa de gletschers op veel grootere schaal, dan nu het geval is, en strekten zij zich veel verder in de vlakte uit. Dit is b.v. in Zwitserland duidelijk uit verschillende verschijnselen op te maken. De vroeger gevormde dijken of opeenhoopingen van steenen en puin, die een gletscher bij het smelten van het ijs steeds achter zich laat en die gewoonlijk *moreenen* worden genoemd, zijn in Zwitserland veel verder in de vlakte afgezet dan die van de tegenwoordige gletschers. Verder ziet men soms groote steenblokken, die door ijsbergen zijn aangevoerd en vooral te herkennen zijn aan de evenwijdig gestreepte stukken, die hen vergezellen en hunne eigenaardige teekening te danken hebben aan de wrijving van de harde ijskorrels. Ook op den bodem en de zijwanden van het dal zijn die evenwijdige strepen dikwijls waar te nemen en zij leveren dus onmiskenbare bewijzen van de vroegere aanwezigheid van gletschers.

Men vindt in Zwitserland die steenblokken zeer verspreid en zij zijn dikwijls van ver verwijderde streken aangebracht. Steenen, van Wallis, Simplon, Mont-Rosa, enz. afkomstig, vindt men tot langs de hellingen van het Juragebergte hier en daar verspreid op afstanden van 20 à 30 mijlen van de oorspronkelijke ligplaats, zoodat wellicht bijna geheel Zwitserland in den ijstijd door gletschers was bedekt.

Sommigen willen, dat de lage gedeelten van Zwitserland door een groot meer waren ingenomen en dat de verspreiding der steenmassa's

door drijvende ijsbergen heeft plaats gehad. Deze beschouwing is echter waarschijnlijk niet juist, want daartegen pleit, dat men de sporen van dit meer alleen in het Zuidelijk gedeelte heeft aangetroffen, terwijl zij in het Noorden geheel ontbreken. Verder moet juist, zooals nog nader zal worden aangetoond, ook voor de erratische blokken zeer waarschijnlijk worden aangenomen, dat dezen niet door drijvende ijsbergen, maar door gewone gletschers over het vasteland op hunne tegenwoordige ligplaatsen zijn gebracht.

In Groot-Britannië deed zich in de ijsperiode insgelijks de invloed van de lage temperatuur gelden, daar Schotland, Wales en het Zuidelijk gedeelte van Ierland geheel met ijs waren bedekt. Hoogstwaarschijnlijk vormde Engeland, dat in het tertiaire tijdvak en nog in het begin van het diluvium door de zee was bedekt, gedurende of althans kort na de ijsperiode een samenhangend geheel met het vasteland van Europa, terwijl later door langzame daling van den zeebodem weder afscheiding plaats had en het schiereiland weder tot een eiland werd.

Engeland is dus, zooals Wallace het noemt, een continentaal eiland, hetgeen reeds in de eerste plaats duidelijk blijkt uit de groote overeenkomst tusschen de geologische formaties van dit land met die van het naburige vasteland en het voorkomen van de verschillende oudere en jongere aardlagen, die ook in Europa worden aangetroffen. Waarschijnlijk zelfs is Engeland nog in de jongere aardperioden, toen reeds de mensch dat land bewoonde, herhaaldelijk met Europa verbonden en daarvan gescheiden geweest.

Bovendien wordt nu het voorgaande door Wallace in zijn boven aangehaald werk: *Island life*, ook uit de flora en de fauna bewezen.

Eilanden, die vroeger met het vasteland samenhingen, vertoonen in dit opzicht een geheel ander karakter dan de zoogenaamde oceanische eilanden, die in den oceaan zijn gevormd door koraaldieren of door het vulkanisme. De laatstgenoemde eilanden bevatten weinig of geene verschillende aardlagen en daar zij hunne flora en fauna aan het vasteland hebben ontleend door vervoer over den oceaan, vertoonen dezen slechts enkele bepaalde vastelandsvormen, die door hunne levenswijze en organisatie voor het vervoer over den oceaan geschikt zijn en waartoe dus vooral vogels, insecten en schelpdieren behooren. Engeland daarentegen is een continentaal eiland; het was nog slechts betrekkelijk kort geleden met Europa verbonden en vertoont daardoor in flora en fauna eene groote overeenkomst met het naburige vasteland. In Engeland vinden wij dus niet alleen vogels en insecten van het Europeesche vasteland, maar ook de zoogdier-fauna komt met die van Noord-Europa overeen. Zij is echter veel minder rijk aan soorten dan deze en heeft een eenigszins gewijzigd karakter aangenomen door den toestand van isoleering, waarin zij ten opzichte van de vastelandsvormen verkeert. Die soorten, die in staat zijn, om het vasteland te bereiken en met de diervormen aldaar in aanraking te komen, hebben het karakter van

de continentaalvormen bewaard; doch anderen, die geïsoleerd zijn gebleven, hebben langzamerhand variëteiten, somtijds zelfs nieuwe soorten geleverd, die op het vasteland niet voorkomen. Dat deze omstandigheid invloed heeft, blijkt ook uit de fauna van de eilanden Java en Borneo, die, niettegenstaande zij waarschijnlijk van niet ouderen oorsprong zijn dan Engeland, toch veel meer verschil vertoonen met het vasteland, omdat de afstand hier grooter is en de tropische landen veel rijker aan vormen zijn.

De Azorische eilanden leveren ons een voorbeeld van oceanische eilanden, daar zij nooit met Europa in directe verbinding hebben gestaan. De inheemsche fauna van deze eilanden heeft een beslist Europeesch karakter. Zoogdieren komen er niet voor, dan alleen die, welke van Europa zijn ingevoerd; evenzoo ontbreken de amphibieën. De fauna bestaat bijna alleen uit vogels, insecten en schelpdieren, en dezen zijn over zee van het vasteland aangebracht, hetzij bij hevige stormen op de vleugels zwevende, hetzij zwemmende. Evenzoo komen van de planten alleen zulke soorten voor, wier zaden door den wind of door dieren konden meegevoerd worden van het naburige vasteland. Maar hier hebben de dieren dan ook door hunne mindere isoleering veel meer hun oorspronkelijk karakter behouden en zijn er veel minder variëteiten ontstaan dan in Engeland, omdat zij juist door hunne levenswijze als zwemmers of vliegers telkens weer met de vastelandsvormen in aanraking kwamen, of wel omdat deze laatsten naar de eilanden werden weggevoerd, wat bij de Azorische eilanden telkens moest gebeuren, daar hier elk jaar stormen heerschen, die van het vasteland naar de Azoren gericht zijn.

In Zuid-Europa en Noord-Afrika was de toestand in het diluviale tijdvak zeer verschillend van den tegenwoordigen. De Sahara-woestijn was in de ijsperiode, en waarschijnlijk nog veel later, een groot zeebekken. Dit blijkt o.a. uit de groote uitbreiding en de lage ligging van deze groote zandvlakte, het zoutgehalte daarvan en de overblijfselen van schelpdieren, die men er vindt en die beslist tot die zeeschelpen behooren, waarvan tegenwoordig nog vele soorten in de Middellandsche Zee leven. Volgens sommigen zou deze Sahara-zee zelfs nog in den historischen tijd bestaan hebben en eerst in de vierde of vijfde eeuw vóór Chr. verzand zijn.

Escher heeft uit het bestaan eener Sahara-zee de oorzaak willen afleiden van de vroeger veel grootere uitbreiding der Alpengletschers en zelfs van de ijsvorming in Schotland, Skandinavië, enz., terwijl de afneming dier ijsmassa's aan het verdwijnen dier zee zou moeten worden toegeschreven. Zeker is het, dat de in Zuid-Europa heerschende Zuidelijke winden door eene dergelijke verandering een zeer gewijzigd karakter moesten aannemen. Toen de Sahara een zeebekken werd, verdween de warme, droge Sirocco en ontstonden zuidenwinden, die vochtig en koud waren en wier waterdamp zich als sneeuw en regen

op de Alpen afzette, waarvan eene groote toename der gletschers het gevolg was. Later, toen de Sahara droog geworden was, werden deze ijsmassa's weder blootgesteld aan uit het Zuiden komende warme en droge winden en verminderde het ijs tot de tegenwoordige uitgebreidheid.

Hoewel nu deze verklaring voldoende is, om de oorzaken der gletschervorming op de Alpen en in Zuid-Europa op te sporen, kan men toch geenszins de ijsvorming in geheel Noord-Europa daarvan afleiden.

Zooals bekend is, bestaat bij de Fransche regeering het voornemen, om, volgens het plan van Kapitein Roudaire, die deze streken in 1875 en 1876 nauwkeurig heeft onderzocht, den vroegeren toestand weer in het leven te roepen en de Sahara weer tot eene binnenzee te maken, door de reeks lagunen en moerassen, die van het Westen naar het Oosten zich uitstrekt, met zeewater te doen vullen door een kanaal naar de Middellandsche Zee te graven. Daardoor zou zonder twijfel het klimaat van Zuid-Europa belangrijk - en wellicht in zeer nadeeligen zin - gewijzigd worden, doch het zou voor Algerië en Tunis eene gunstige verandering in het klimaat brengen en - wat het hoofddoel is - men zou zich een beteren en veel meer voordeeligen handelsweg naar Midden-Afrika openen.

Tegen het plan van Roudaire zijn echter reeds gewichtige bedenkingen ingebracht. Zoo o.a. door Dr. Lenz, die in de *Berichte der Berliner geographischen Gesellschaft* de uitkomsten mededeelt van eene reis, die hij door de Sahara heeft gedaan. Lenz beweert, dat het vullen van het bekken met het water uit de Middellandsche Zee eene onmogelijkheid is, daar hij nergens plaatsen vond, die beneden het niveau der zee gelegen zijn, terwijl de laagste gedeelten zelfs nog 50 meters daarboven liggen. Hij meent dan ook, dat het tegenwoordige zand niet afkomstig is van eene diluviale zee, maar ontstaan is door verweering van de zandsteenen door den invloed der atmosfeer. Wel zou de Sahara een zeebekken geweest zijn, doch in eene periode, die veel ouder is dan het diluvium, n.l. gedurende het tijdvak tusschen de devonische en de tertiaire periode.

Ook andere geologen, o.a. Zittel, Rohlfs en anderen, hebben uit hunne onderzoekingen van den laatsten tijd afgeleid, dat de Sahara sedert betrekkelijk lange perioden niet door de zee kan bedekt geweest zijn. Volgens deze geleerden behoort de bodem van de Sahara tot de krijtformatie of de onderste lagen der tertiaire formatie en zou het zoutgehalte afkomstig zijn van steenzoutlagen, tot die formaties behoorende en daarin veel voorkomende. Het zal echter nog uit latere onderzoekingen moeten blijken, of deze beschouwing de juiste is. Roudaire heeft althans de bezwaren van Lenz door nieuwe waterpassingen trachten te weerleggen en zijn plan nog geenszins opgegeven, hoewel de door de Fransche regeering benoemde commissie ongunstig omtrent het plan heeft geadviseerd.

Ook de Middellandsche Zee, en evenzoo de Zwarte, de Kaspische Zee en het Aralmeer, vertoonden gedurende en kort na de ijsperiode een gansch anderen toestand dan tegenwoordig. De loop der kusten van de Zwarte Zee is dikwijls veranderd, en men vindt tusschen deze zee en de andere bovengenoemde meren overal de overblijfselen en bewijzen van de vroegere aanwezigheid van het zeewater. De genoemde meren vertoonen allen een groot zoutgehalte en het zand van de tusschenliggende steppen is insgelijks zeer rijk aan zout. Men veronderstelt dus, dat het den bodem voorstelt van eene vroegere zee, die de meren onderling verbond en waarschijnlijk grooter was dan de tegenwoordige Middellandsche Zee.

De Middellandsche Zee was waarschijnlijk oorspronkelijk samengesteld uit eene reeks van groote binnenzeeën, die zich ook in Azië voortzetten en waartoe ook de Zwarte Zee en de overige genoemde Aziatische meren behoorden. De Middellandsche Zee was waarschijnlijk in verschillende zeebekkens verdeeld, waarvan de grenzen nog zijn op te maken uit de eilanden, die zich boven hare oppervlakte verheffen, en de landtongen, die daarin uitsteken. Alle verschijnselen wijzen erop, dat vroeger verbindingen hebben bestaan tusschen de Zuidelijke kusten van Europa en de Noordelijke van Afrika. Zelfs is het, volgens onderzoekingen, die onlangs door Blanchard zijn ingesteld naar de flora en de fauna van de kusten der Middellandsche Zee en hare eilanden, zeer waarschijnlijk, dat die verbindingen nog bestonden in eene betrekkelijk jongere periode der aarde, toen reeds vele van de tegenwoordige plant- en diervormen waren opgetreden.

Dit blijkt vooral weder uit de groote overeenkomst tusschen de plant- en diervormen van Zuid-Europeesche kusten en eilanden met die van Noord-Afrika. De plantengroei, dien men in deze landen aantreft, is bijna volkomen identisch; zoo b.v. zijn er van de 434 plantensoorten uit de omstreken van Constantineh niet minder dan 402 aan de Zuid-Europeesche kusten eigen. Vele diersoorten zijn insgelijks aan beide kuststreken gemeen. Het stekelvarken van de Noord-Afrikaansche kusten leeft ook op Sicilië en in Spanje; het kameleon vindt men in Noord-Afrika en op Sicilië. Hetzelfde is het geval met vele weekdiersoorten, vooral slakken van het geslacht Helix en andere, die zoowel op de Noord- als op de Zuidkust der Middellandsche Zee, doch in overig Europa niet voorkomen. Dit is vooral van gewicht, daar de laatstgenoemde diersoorten zich zeer moeilijk verplaatsen en dus niet over de zee naar Europa zijn gekomen. In het algemeen zijn, zooals door tal van andere voorbeelden werd bewezen, de flora en fauna aan beide zijden van de Middellandsche Zee van denzelfden aard. Zij verschillen alleen van Oost naar West, maar niet van Zuid naar Noord. Dit nu kan alleen verklaard worden door aan te nemen, dat er vroeger op verschillende plaatsen gemeenschap bestond tusschen Noord-Afrika en Zuid-Europa, waardoor de planten en dieren zich van het Zuiden

naar het Noorden konden verspreiden. Vooral is dit op te maken uit het gemeenschappelijk voorkomen van vele amphibieën en slakken, dieren, die zich moeilijk verplaatsen en die onmogelijk over zee, doch alleen over land kunnen getrokken zijn. Daar verder deze gemeenschappelijke diersoorten tot de tegenwoordig nog levende behooren, moet de verbinding nog voor betrekkelijk korten tijd bestaan hebben en de Middellandsche Zee eerst in het tegenwoordige geologische tijdvak zijn gevormd. Gedurende de ijsperiode bestond dus de Middellandsche Zee waarschijnlijk nog uit eene reeks van afzonderlijke meren met tusschenliggende landstrooken.

De sporen van deze verbindingen over land zijn nog tegenwoordig aanwezig en de vroegere gemeenschap is nog op vele plaatsen duidelijk te zien, waardoor dan tevens de grenzen der binnenzeeën eenigszins kunnen worden bepaald. Het meest naderen de kusten tot elkaar bij de Straat van Gibraltar, die eene ondiepe sleuf vormt tusschen de beide vastelanden, terwijl flora en fauna aan de zijde van Tanger en van Spanje - en verder op de Balearen, in Marokko en Westelijk Algerië - bijna volkomen identisch zijn. Door eene geringe opheffing van den tegenwoordigen zeebodem zou deze Straat weer in eene landengte overgaan. Verder kunnen wij ons zeer goed eene vroegere verbinding voorstellen tusschen Italië, Corsica, Sardinië en Algerië, waar ook weer de plant- en diervormen grootendeels dezelfden zijn. Evenzoo is dit het geval met Sicilië en Tunis, die insgelijks vroeger met elkander in gemeenschap stonden, en eindelijk ook met Griekenland, de eilanden van den Griekschen Archipel en Klein-Azië.

Het antwoord op de vraag, hoe dergelijke wijzigingen in de grenzen van vastelanden en eilanden kunnen zijn opgetreden, wordt ons gegeven door de geologie. Door de studie van deze wetenschap leeren wij, dat de verdeeling van land en water op de oppervlakte der aarde aan voortdurende wijziging onderhevig is. Op plaatsen, waar wij tegenwoordig op vasten bodem gaan, bevond zich vroeger de zee, en waar deze nu spoelt, leefden omgekeerd in oudere perioden landdieren en landplanten. Dit wordt vooral bewezen uit de flora en de fauna, die men in verschillende landen aantreft, niet alleen van den tegenwoordigen tijd, maar ook uit die van vroegere perioden, zooals dit door Wallace voor verschillende streken op de meest overtuigende wijze is aangetoond.

De oorzaken van deze wijzigingen zoeken de geologen in opvolgende rijzingen en dalingen van den bodem der zee en van het vasteland. Daardoor kunnen, zooals vroeger meermalen moet geschied zijn, zeebekkens worden drooggelegd en zich op den vroegeren zeebodem landdieren en landplanten vestigen, die op hunne beurt weer, bij daling van den bodem, door het zeewater verzwolgen werden, zoodat zich op de vroegere landformatie weer zeevormingen met overblijfselen van zeedieren hebben afgezet.

Ook tegenwoordig nog daalt de bodem op sommige plaatsen, terwijl elders rijzing plaats heeft, en deze beide verschijnselen wisselen dikwijls op zeer onregelmatige wijze met elkander af. In Skandinavië is de bodem tegenwoordig rijzende en was dit reeds in het laatst der vorige eeuw, toen het voor het eerst door den natuurkundige Celsius werd aangetoond, die het echter meende te moeten toeschrijven, niet aan rijzing van den grond, doch aan daling van het niveau van de Noord- en de Oostzee. Latere onderzoekers echter, vooral Leopold von Buch, weerlegden deze meening en trokken uit de waarneming der strandlijnen aan de kusten van Noorwegen het juiste besluit, dat het niet de zee is, die daalt, maar dat de bodem rijzende is. Ons vaderland echter, en evenzoo de kusten van België en Frankrijk, bevindt zich tegenwoordig in een tijdperk van voortdurende daling. Romeinsche kasteelen, bosschen en turflagen bevinden zich reeds zoover onder het niveau der zee, dat zij in het geheel niet meer, of slechts bij buitengewoon lagen waterstand nog eene enkele maal, zichtbaar worden. De Zuiderzee was vroeger een binnenmeer en werd eerst voor ongeveer zes eeuwen door de zee bedekt, terwijl eveneens een groot aantal kusteilanden tusschen Texel en Denemarken gedurende den historischen tijd verdwenen. Hoewel deze daling of rijzing slechts uiterst langzaam geschiedt, daar b.v. aan de kusten van Noorwegen de rijzing slechts één meter in de eeuw bedraagt, kunnen wij ons toch wel voorstellen, dat na verloop van betrekkelijk korten tijd, bij voortdurende daling of rijzing, de vorm en de grootte van oceanen en vastelanden belangrijke wijzigingen zouden kunnen ondergaan. Wij kunnen dus uit deze verschijnselen voldoende verklaren, dat eilanden en vastelanden door de zee werden bedekt, vroegere zeeën of meren werden drooggelegd, schiereilanden in eilanden overgingen of omgekeerd, wanneer wij slechts daarbij in aanmerking nemen, dat in de geologie de meest grootsche verschijnselen door de schijnbaar meest nietige oorzaken zijn voortgebracht, doch eerst na verloop van zoo verbazend groote tijdruimten, dat dezen bij die, welke wij bij onze gewone geschiedrekening bezigen, niet in vergelijking kunnen komen.

Dergelijke rijzingen en dalingen van den bodem moeten ook in vroegere aardperioden veelvuldig hebben plaats gehad en daardoor zijn dikwijls de grenzen van land en water meermalen, en somtijds aanmerkelijk, gewijzigd. Veelal wordt zelfs aangenomen, dat door deze oorzaak nog eerst sedert betrekkelijk korten tijd, n.l. kort vóór of gedurende de ijsperiode, de tegenwoordige vastelanden zijn ontstaan; dat de hoogste gebergten in denzelfden tijd door rijzing van den zeebodem zijn gevormd, en dat dus nog voor betrekkelijk korten tijd de vorm der vastelanden geheel en al van den tegenwoordigen verschilde. De meeste hooge gebergten zouden in de tertiaire periode door buitengewone verheffing van den zeebodem zijn gevormd, en dus eerst kort vóór de ijsperiode zou de tegenwoordige vorm van vastelanden en oceanen zijn ontstaan.

Dit is echter, volgens de nieuwere onderzoekingen van Wallace, Geikie, Torell e.a., hoogst waarschijnlijk onjuist. Wel hebben gedurende den ijstijd, of nog later, dikwijls op kleinere schaal veranderingen plaats gehad in den vorm der vastelanden, in de verbinding der eilanden met dezen of in den vorm en de uitgestrektheid van binnenzeeën, zooals die, welke reeds boven werden besproken, doch dit waren slechts betrekkelijk geringe wijzigingen, door locale rijzing of daling van den bodem veroorzaakt, zooals die ook tegenwoordig nog plaats hebben. De scheiding van Engeland van het overige Europa, de vorming van de Straat van Gibraltar, van de Sahara en de overgang van de bekkens der Middellandsche Zee in eene groote binnenzee moeten zeker in betrekkelijk jongeren tijd hebben plaats gehad, zooals reeds boven werd aangetoond.

De hoofdomtrek echter van de vastelanden en oceanen is reeds sedert veel langeren tijd voorhanden geweest; de verdeeling van land en water over de aarde in het algemeen moet reeds sedert eene onmetelijke periode der aardgeschiedenis in den tegenwoordigen toestand hebben bestaan, n.l. waarschijnlijk reeds gedurende het geheele secundaire en het begin van het tertiaire tijdvak, dus reeds kort na de steenkoolperiode, misschien zelfs reeds vóór dien tijd. Volgens Wallace zouden de vastelanden reeds sedert de eerste geologische periode, evenals tegenwoordig, zich als een kring om de Noordpool hebben uitgestrekt met drie uitbreidingen naar het Zuiden. Later zijn echter deze vastelanden verder aangegroeid en hebben eerst in de ijsperiode hun tegenwoordigen vorm verkregen. De plaats, die de vastelanden innemen, is dus reeds sedert zeer oude tijden dezelfde geweest als tegenwoordig; alleen zijn kleinere of grootere onderdeelen daarvan van tijd tot tijd door het water bedekt geweest, doch bleven dan toch den vorm behouden van vastelandsruggen, die tijdelijk waren gedaald tot onder het niveau van de zee. De drie groote oceanen: de Atlantische, de Stille en de Indische Oceaan, zijn, volgens Wallace, waarschijnlijk even constant van vorm en ligging geweest als de vastelanden; de diepten, die zij nu met hun water opvullen, bestonden waarschijnlijk reeds in de oudste geologische periode.

De redenen, die Wallace ten gunste van deze beschouwingen aanvoert, zijn in hoofdzaak de volgende.

In de eerste plaats moet worden opgemerkt, dat de grenzen tusschen de oceanen en vastelanden volstrekt niet zoo scherp zijn afgebakend, als dit op eene wereldkaart ons toeschijnt. Hier toch zijn alleen de lijnen aangeduid, volgens welke het tegenwoordig niveau van de zee de vaste aardmassa begrenst, doch wij mogen dit geenszins als de werkelijk uiterste grens van het vasteland beschouwen. De tegenwoordige vastelanden worden allen omgeven door een breeden rand van water, dat eene betrekkelijk geringe diepte heeft, dikwijls slechts van 150 tot 200 meters. Deze ondiepe zoom strekt zich dikwijls uit

tot een afstand van 100 mijlen en vormt somtijds zelfs over een afstand van honderden mijlen een overgang tusschen twee verschillende vastelanden. De grootere diepten der oceanen vindt men dikwijls eerst op aanzienlijken afstand van het vasteland en men moet dus waarschijnlijk dezen breeden, ondiepen zoom als een onderdeel van het vasteland beschouwen, dat door de zee is bedekt geworden, waardoor eene scherpe grens tusschen den bodem der zee en het vasteland niet bestaat.

Verder hebben de nieuwere diepzeepeilingen geleerd, dat de door rivieren in zee gevoerde slibdeeltjes, die van het land afkomstig zijn, gemiddeld slechts tot op een afstand van 50 tot 100 - het fijnste slib tot 200 mijlen van de kusten - worden weggevoerd. Alles, wat op grooteren afstand van de kusten gevonden werd, bestond uit kiezel- of kalkschalen, die in de zee zelf gevormd zijn. Alle gesteenten, die in de zee in vroegere aardperioden zijn afgezet, en vooral die, welke zand of deeltjes van andere gesteenten bevatten, moeten dus op geringen afstand van de vroegere vastelanden gevormd zijn of wel in binnenzeeën, die zich binnen die landen bevonden. En daar nu zulke gesteenten, van de oudste perioden afkomstig, in alle groote vastelanden als hoofdbestanddeel van den bodem voorkomen, moeten zich reeds in die oudste tijdperken op de plaats, waar nu die gesteenten zijn gelegen, de vastelanden hebben bevonden en daar, hetzij in binnenzeeën of op geringen afstand in dèn toenmaligen oceaan, de gesteenten zijn bezonken.

Ook de Professoren Ramsay en Geikie beschouwen de oudste door bezinking gevormde, zoogenaamde sedimentaire gesteenten als strandvormingen en zelfs de krijtformatie, die men meestal voorstelt als uit diepe oceanen afgezet, is waarschijnlijk eene strandvorming, daar de samenstelling veel meer gelijkt op de vormingen van ondiepe plaatsen dan op die van het diepzeeslijk in den Oceaan. Ook heeft Gwyn-Jeffreys aangetoond, dat de in het krijt voorkomende typen van weekdieren bepaald vormen zijn, die karakteristiek zijn voor water van geringe diepte. Waarschijnlijk is de krijtformatie in Europa dus afgezet, toen het Europeesche vasteland reeds hoofdzakelijk in zijne tegenwoordige gedaante bestond, en evenzoo was dit wellicht voor nog oudere formaties het geval.

De tegenwoordige oceanen zijn hoogst waarschijnlijk insgelijks van veel ouderen oorsprong dan de ijsperiode en waren in dien tijd reeds gevormd. Geen enkel van de thans bestaande eilanden toch, die als werkelijk oceanisch kunnen beschouwd worden, vertoont, zooals door Darwin is aangetoond, eenig spoor van oudere of secundaire geologische formaties, waaruit dus blijkt, dat de zeebodem, waartoe die eilanden behooren, nooit eenig deel heeft uitgemaakt van het vasteland, daar zich in dit geval ook vastelandsbezinkingen op den bodem dier zee zouden hebben afgezet.

Men mag dus wel met vrij groote zekerheid aannemen, dat de tegenwoordige vastelanden en oceanen reeds lang vóór den ijstijd bestonden in den toestand, zooals zij zich nog heden voordoen, althans wat de hoofdomtrekken betreft. Alleen in kleinere bijzonderheden zijn herhaaldelijk wijzigingen opgetreden, die aanleiding hebben gegeven tot de voor Europa reeds boven behandelde veranderingen in de verdeeling van land en water, de vorming van binnenzeeën, het verdwijnen daarvan, enz.

Ook voor Europa in het bijzonder valt nog uit geheel andere verschijnselen het feit af te leiden, dat het, althans in hoofdzaak, reeds vóór de ijsperiode den tegenwoordigen vorm had verkregen en dat de groote Noordelijke ijszee, die zich tot in Noord-Duitschland, Polen, Rusland en Frankrijk zou hebben uitgestrekt, althans destijds niet meer bestond, doch dat gedeelte van Europa, evenals nu, reeds vast land was. Dezelfde grootsche verschijnselen, die wij uit de erratische blokken afleiden en die men tot nog toe ten voordeele van de theorie der groote diluviale ijszee heeft uitgelegd, zijn in den jongsten tijd door Professor Torell te Stockholm gebezigd, om eene geheel andere leer te verdedigen, n.l. deze, dat de zwerfblokken niet door drijvende ijsbergen, maar over het vasteland, evenals de steenblokken der gewone gletschers, naar hunne tegenwoordige ligplaatsen zijn vervoerd en dat Noord-Europa dus reeds toen, evenals tegenwoordig, met Midden-Europa een samenhangend geheel vormde.

Door erratische blokken verstaat men, zooals bekend is, groote rotsblokken, gewoonlijk uit graniet bestaande en meestal van de Skandinavische gebergten afkomstig, die bij ons ook wel bekend zijn onder den naam van zwerfblokken en over een groot gedeelte van Noord-Europa, van Nederland, Duitschland, Polen tot in Rusland zijn verspreid. Het vervoer van die blokken naar hunne tegenwoordige plaatsen werd tot nog toe algemeen verklaard volgens de in 1835 voor het eerst opgestelde theorie van den beroemden geoloog Lyell, - eene leer, die ook door Darwin werd aangenomen, - die het transport van de zwerfblokken toeschrijft aan ijsbergen en drijfijs, die door zeestroomingen in eene groote diluviale ijszee, die geheel Noord-Europa bedekte, zouden gevoerd zijn naar de tegenwoordige ligplaatsen, zoodat dezen de zuidelijke grens van die ijszee zouden voorstellen. Evenals de tegenwoordige gletschers op de hooggebergten dijken van steenen en gruis, dat door de hevige beweging van de rotsen wordt afgeschuurd, voor zich uitschuiven of langs hunne randen met zich voeren, die dan bij het smelten en hooger wegtrekken van het ijs als zoogenaamde moreenen of steendijken blijven liggen, evenzoo zou dit door de vroegere gletschers van Skandinavië zijn geschied. Doch hier zouden de steenmassa's en het puin door drijvende ijsbergen naar den Zuidelijken oever der ijszee zijn gevoerd en daar bij het smelten van het ijs en het terugtrekken der zee zijn blijven liggen.

Bewijzen, dat de erratische blokken werkelijk door ijsbergen naar meer Zuidelijke plaatsen zijn gevoerd, zijn in overvloed voorhanden. Vooreerst bestaan de steenbrokken zelf uit gesteenten, die in de landen, waar zij zijn afgezet, in het geheel niet voorkomen, maar te huis behooren in de Skandinavische gebergten. Men vindt verder bij de zwerfblokken altijd groote hoeveelheden puin en gruis, fragmenten van de afgeschuurde rotsen, en dezen vertoonen eene zeer kenmerkende eigenschap, die ook bij het gruis der moreenen van alle tegenwoordige gletschers wordt waargenomen, n.l. dat zij òf glad gepolijst òf afgeschuurd zijn, of, als dit niet het geval is, bedekt zijn met talrijke krassen of strepen, die evenwijdig met elkaar voortloopen. Deze krassen op de steenfragmenten, die de zwerfblokken vergezellen, vormen het onmiskenbare bewijs van de werking van gletschers. Dezen toch bestaan uit zeer harde ijskorrels en hebben, bij de hevige beweging langs de wanden en over den bodem van het dal, de afgebrokkelde steenen geschuurd, waardoor de evenwijdige krassen als een gevolg van de voortgaande beweging der gletschers zijn achtergebleven. Uit dezelfde verschijnselen heeft men ook kunnen afleiden, dat de Alpengletschers zich vroeger veel verder landwaarts in uitstrekten dan tegenwoordig, zoodat in den ijstijd zelfs het meer van Constanz en dat van Genève met ijs waren opgevuld en dit zich tot aan gene zijde van de Alpen voortzette.

Dit gedeelte van Lyell's theorie is dus aan geen redelijken twijfel onderhevig, doch het andere deel van zijne hypothese, n.l. dat de zwerfblokken van Skandinavië zouden vervoerd zijn geworden door drijvende ijsbergen, die in eene uitgestrekte ijszee werden voortbewogen, vindt in de laatste jaren sterke bestrijding en zal zeker spoedig algemeen worden verworpen en plaats maken voor de nieuwe theorie van Professor Torell, die veel meer rekening houdt met de verschillende verschijnselen en wiens voorstelling bovendien veel eenvoudiger en waarschijnlijker is.

Torell heeft sedert 1857, een paar malen begeleid door den later beroemd geworden Professor Nordenskjöld, reeds tal van wetenschappelijke reizen ondernomen naar de poolstreken van Europa, Noord-Amerika en Aziatisch Rusland met het doel, de erratische verschijnselen op de plaats zelve te onderzoeken. Hij merkt in de eerste plaats op, dat het zeer onverklaarbaar zou zijn, dat van eene vroegere diluviale ijszee, die geheel Noord-Europa en Noord-Amerika zou bedekt hebben, geene sporen hoegenaamd waren overgebleven van zeedieren, die in die zee geleefd hebben. Hij toonde verder aan, dat niet alleen de destijds gevormde kleilagen van Denemarken een uitvloeisel zijn van de werking der moreenen, maar dat waarschijnlijk het geheele gebied van de erratische blokken bedekt was door vastelandsgletschers, die van Skandinavië afkomstig waren. Het geheele Skandinavische schiereiland, met Finland, was gedurende eene onmetelijke tijdruimte, n.l.

van de Silurische formatie af tot in het Diluvium, een hoog gelegen vasteland. In die streken vindt men n.l. geen enkel gesteente afgezet, dat tot de jongere formaties behoort, niettegenstaande zij in de aangrenzende landen wel worden gevonden. Dit kan dus alleen verklaard worden door aan te nemen, dat Skandinavië gedurende de vorming van deze formaties vast land was. Verder was het waarschijnlijk ook nog aan het einde der tertiaire periode en het begin van het Diluvium een hoogland, dat een samenhangend geheel met alle omringende eilanden vormde.

Beyrich en Heer bewezen verder, dat reeds vóór het einde der tertiaire periode slechts eene smalle strook land tusschen Rijn en Weichsel door de zee was bedekt, doch overigens bijna het geheele gebied der erratische blokken reeds toen vast land was, terwijl uit alle geologische verschijnselen valt op te maken, dat sedert dien tijd Noord-Europa niet meer door de zee is bedekt geweest. Volgens O. Heer waren reeds bij het einde der tertiaire periode ook de Duitsche Oostzeeprovinciën een samenhangend geheel met het Skandinavische hoogland. De flora en de insectenfauna van Duitschland uit die periode komen bijna geheel met de Noordsche overeen, en evenzoo schijnt uit de zoogdierfauna van Skandinavië te volgen, dat Zweden nog in de ijsperiode met Duitschland en met Jutland vereenigd was.

Hieruit blijkt dus, dat in den ijstijd in het Noorden het hooge Skandinavische vasteland de streek was, waar de groote ijsmassa's zich vormden, die vandaar over het met Skandinavië verbonden vasteland van Noord-Europa tot aan de grenzen van het gebied der zwerfblokken werden geschoven, waardoor die blokken met hunne moreenen achterbleven, toen het ijs zich weer meer Noordelijk terugtrok. Daarvoor schijnt ook de ligging der blokken te pleiten. Waren zij door drijvende ijsbergen in eene groote zee aangevoerd, dan zouden zij volkomen zonder regelmaat over den toenmaligen zeebodem in alle richtingen verspreid liggen. Dit is echter niet het geval; erratische blokken, afkomstig uit verschillende streken van Skandinavië en Finland, hebben zich in bepaalde richtingen verspreid; zij liggen in dezelfde streek allen evenwijdig aan elkaar en in eene bepaalde richting ten opzichte van Skandinavië. Men kan zelfs uit de richting der krassen en den aard der gesteenten dikwijls opmaken, in welke richting de gletschers zich over het vasteland hebben bewogen. Zoo vinden wij in Rusland de blokken van Finland en Zweden, in Denemarken die van Zweden, in het noorden van Jutland die van Noorwegen. In ons vaderland zijn de zwerfblokken van den Hondsrug bij Groningen uit kalksteen van Gothland samengesteld en bevatten talrijke fossielen van dit eiland. Men ziet dus, dat Torell de zwerfblokken beschouwt als veranderde moreenen van de vroegere vastelandsgletschers van Skandinavië.

Uit de verschillende waargenomen verschijnselen van het einde der

tertiaire en het begin der diluviale periode volgt dus in elk geval dit met zekerheid, dat er toen eene tijdruimte van zeer lage gemiddelde temperatuur heeft bestaan over het grootste gedeelte van het Noordelijk halfrond. Dit is eigenlijk volkomen in strijd met de theorie van de toenemende afkoeling der aarde, daar na dien tijd de temperatuur weer tot de tegenwoordige moet gestegen zijn. Doch de oorzaak is hier waarschijnlijk meer in uitwendige, gedeeltelijk locale, oorzaken te zoeken en staat met de altijd voortgaande, langzame afkoeling van het inwendige der aarde in geenerlei verband. Waarschijnlijk toch was de aarde in de ijsperiode reeds zoover afgekoeld, dat de temperatuur der oppervlakte van de inwendige warmte in het geheel niet meer afhankelijk was, maar de aarde toen reeds, evenals tegenwoordig, alleen onder den invloed stond van de warmte, die de zon haar toezond. De temperatuur van de aarde moest dus in hooge mate afhankelijk zijn van den stand, dien zon en aarde ten opzichte van elkander innemen.

De Engelsche astronoom James Croll heeft dan ook uit deze verschijnselen eene hypothese afgeleid, niet alleen om het optreden van den ijstijd aan het einde der tertiaire periode te verklaren, maar waardoor tevens wordt aangetoond, dat deze tijdperken van hevige koude periodiek terugkeeren.

Volgens Croll zijn er twee oorzaken, die, als zij juist samenvallen en dus elkaars werking ondersteunen, aanleiding kunnen geven tot volkomene wijzigingen van het klimaat. Vooreerst is de excentriciteit van de elliptische baan, volgens welke de aarde zich om de zon beweegt, niet altijd dezelfde. Deze baan nadert nu eens meer dan eens minder tot eene cirkelvormige, en de astronomische berekeningen hebben geleerd, dat om de 50000 jaren de excentriciteit een maximum bereikt en de aarde dus het meest den invloed van andere hemellichamen ondervindt. Met de verandering van de excentriciteit zal de hoeveelheid warmte, die van de zon wordt ontvangen, toe- of afnemen. Doch van nog meer belang is de tweede oorzaak, die Croll aanvoert, n.l. de verplaatsing van de nachteveningspunten. Deze punten, zijnde de plaatsen, waar de ecliptica den aequator des hemels snijdt en die in de aardbaan de grenspunten voorstellen van het begin van den winter en van den zomer, blijven niet altijd dezelfde plaats innemen, maar bewegen zich voortdurend van het Oosten naar het Westen. Het punt, waarbij de winter intreedt, bevindt zich dus nu eens dicht bij het perihelium (het punt van de aardbaan, dat het dichtst bij de zon is gelegen,) dan eens dichter bij het aphelium (het punt van den grootsten afstand van de zon). Hierdoor zal vooral eene verandering ontstaan in de tijdelijke verdeeling van warmte op het Noordelijk en het Zuidelijk halfrond.

Valt op het Noordelijk halfrond de winter in, terwijl de aarde zich zoover mogelijk van de zon heeft verwijderd, dus in het aphelium,

dan zal de winter het langst duren en daarvan een temperatuurstoestand het gevolg zijn, die geheel verschillend is van dien, welke zal optreden, als zij zich zoo dicht mogelijk bij de zon bevindt. Dit is voor onze streken in 1248 het laatst het geval geweest, toen de winter hier het kortst was, doch in het Zuidelijk halfrond het langst, want voor de beide halfronden zullen deze verschijnselen afwisselend optreden. Wanneer het winter-nachteveningspunt het verst van de zon ligt, ontvangt de aarde van de zon gedurende den winter de kleinste hoeveelheid warmte en, wat vooral ook in aanmerking komt, verliest dan tevens het meest door uitstraling. Indien nu deze periode voor het Noordelijk halfrond samenvalt met de periode van de grootste excentriciteit der aardbaan, dan zullen deze beide oorzaken elkaars werking combineeren en versterken en kan daardoor reeds eene aanzienlijke tijdelijke afkoeling van het Noordelijk halfrond verklaard worden.

De bewering van sommige, en daaronder zelfs beroemde geleerden, zooals Arago, dat de temperatuur op de oppervlakte onzer aarde onveranderlijk zou zijn en dat het Noordelijk halfrond niet kouder zou worden, daar de winters in de oudheid veel strenger waren dan tegenwoordig, is niet meer met de nieuwere onderzoekingen overeen te brengen. Het laatste feit zou, indien het althans juist is, het tegendeel bewijzen, want het Romeinsche tijdvak is van het jaar 1248, toen de verhooging van temperatuur voor het Noordelijk halfrond het grootst was, verder verwijderd dan onze tegenwoordige tijd.

Is deze hypothese juist, dan moeten reeds lang vóór de ijsperiode dergelijke koude tijdvakken ook reeds meermalen vroeger zijn opgetreden, daar de oorzaken volgens deze theorie telkens periodiek terugkeeren, en evenzoo zullen zij ook later, doch eerst na verloop van zeer groote tijdruimten, waarvan men den duur uit astronomische verschijnselen zal kunnen berekenen, weder terugkeeren. Werkelijk meenen Ramsay en anderen dan ook reeds in de oudste geologische formaties sporen te hebben aangetroffen van vroegere kosmische verschijnselen, die analoog zouden zijn aan die van de laatste ijsperiode.

De beide hier genoemde oorzaken zijn echter waarschijnlijk niet de eenige geweest, die de vorming van aanzienlijke hoeveelheden ijs in sommige streken der aarde op bepaalde tijden hebben teweeggebracht, maar men moet aannemen, dat daartoe nog verschillende andere verschijnselen hebben medegewerkt.

Zoo zal het klimaat van Europa in hooge mate afhankelijk zijn geweest van de verdeeling van land en water, evenals nog tegenwoordig dit verschijnsel een zeer grooten invloed op de temperatuurstoestanden heeft. De richting toch van zee- en luchtstroomen is in hooge mate van die verdeeling afhankelijk en dezen hebben weer zeer veel invloed op den loop der isothermen. De richting van den Golfstroom is o.a. van die verdeeling van land en water het gevolg en daardoor verkeert tegenwoordig het klimaat van West-Europa in zeer bijzonderen toestand.

Bestond de Golfstroom niet, dan zou het klimaat van West-Europa volkomen veranderen: de temperatuur zou aanzienlijk dalen en er zou eene belangrijke oorzaak geboren worden voor de vorming van nieuwe ijsmassa's. De invloed van eene zoodanige verandering doet zich dan ook spoedig gevoelen, zooals volgt uit eene mededeeling van 20 Maart 1882 van A. Blavier in de Académie des Sciences te Parijs, waaruit bleek, dat sedert ongeveer drie jaren de sardijnen, met welker vangst vroeger aan de kust der Vendée 3-4000 schepen en 15,000 visschers zich bezighielden, bijna volkomen vandaar verdwenen zijn, wat verklaard werd door eene verandering in de richting van den Golfstroom, waardoor eigenaardige, abnormale meteorologische verschijnselen voor de Atlantische kusten van Frankrijk het gevolg zijn. Evenzoo werd in Mei 1881 ten Noorden van de Shetlands-eilanden eene langzame temperatuurstoename opgemerkt, die men insgelijks met eene gewijzigde richting van den Golfstroom in verband brengt.

Anderen nemen nog als oorzaak van periodiek terugkeerende lage temperaturen de afwisseling van de hoeveelheid warmte aan, die de zon uitstraalt, zooals b.v. kan veroorzaakt worden door verschil in aantal en grootte der zonnevlekken.

Desor verklaart de vroeger veel grootere uitgebreidheid der Alpengletschers door het bestaan eener Sahara-zee, die, zooals reeds werd aangetoond, van veel invloed kan zijn geweest op het klimaat van Europa. De met waterdamp bezwangerde luchtstroomen zetten hun watergehalte als sneeuw en regen op de Alpen af en vormden daardoor groote ijsmassa's. Toen de Sahara later eene woestijn was geworden, kwamen vandaar de warme en droge winden, die de sneeuw en het ijs weer deden smelten en de gletschers naar de hoogere streken der Alpen terugdreven.

Deze en meer andere dergelijke oorzaken zullen zeker wel tot het ontstaan der ijsperiode hebben medegewerkt, doch slechts haar invloed hebben doen gevoelen over een beperkt gebied, zooals b.v. de Sahara-zee alleen van invloed kon zijn op de Alpen. In verband met de veranderingen der excentriciteit en de verplaatsing der nachteveningspunten kunnen zij echter, indien de verschillende oorzaken in gelijken zin werkten, het tijdelijk bestaan van uitgestrekte ijsmassa's in sommige streken van Noord-Europa hebben veroorzaakt.

Wallace wijst er verder op, dat de astronomische verschijnselen alleen niet voldoende zijn, om de klimatologische toestanden gedurende de ijsperiode te verklaren. De vorming van gletschers hangt n.l. niet alleen af van eene lage temperatuur, maar ook van andere omstandigheden, die groote opeenhooping van sneeuw en ijs mogelijk maken. Gedurende de tertiaire periode was dit waarschijnlijk niet het geval, daar de tertiaire formatie in Europa, die door Wallace nauwkeurig bestudeerd werd, bijna zonder uitzondering het bestaan van een warm klimaat in dien tijd aantoont. De flora van de poolstreken gedurende

de secundaire en tertiaire periode had een gematigd karakter en het is zeer waarschijnlijk, dat althans sedert het Permische tijdvak, dus kort na de Steenkoolperiode, het klimaat van Noord-Europa en Noord-Amerika zonder tusschenpoozing warm is geweest. Waarschijnlijk moeten deze warme poolklimaten in die tijden worden toegeschreven aan het bestaan van eene vrije poolzee, waarin warme stroomen, die afkomstig waren van de aequatoriale zeeën, de temperatuur aanmerkelijk verhoogden.

Eerst bij het einde der tertiaire en den aanvang van de diluviale periode trad in Europa de laatste ijsperiode op en deze was, volgens Wallace, hoogst waarschijnlijk het gevolg van de vorming eener groote uitgestrektheid hoogland aan de polen, ontstaan door rijzing van den bodem en samenvallende met eene periode van sterke excentriciteit van de aardbaan. Door deze oorzaken ontstond, volgens Wallace, de groote opeenhooping van ijs aan de polen, waarvan de verschillende glaciaalverschijnselen het gevolg waren en waaraan, voor een groot deel, ook de tegenwoordige verspreiding van planten en dieren over de oppervlakte der aarde, vooral in de hooggebergten en aan de polen, moet worden toegeschreven, een verschijnsel, dat zonder de kennis van de genoemde oorzaken geene verklaring zou kunnen vinden.

Zutfen, Augustus 1882.

Dr. A.J.C. SNIJDERS.

Letterkunde.

De apostel.

Vte Henri de Bornier, l'Apôtre, drame en trois actes en vers, Paris.

Toen het Christendom de catacomben had verlaten en daarmede gaandeweg zijn wereldschuw karakter aflegde, reikte het welhaast opnieuw de hand toe aan de godin der kunst en maakte haar zich tot eene dienaresse. Gelijk het zich meester maakte van de zuilen der antieke tempels, om er de Christelijke kerkgebouwen mede te sieren, of beslag legde op de denkbeelden der Grieksche wijsbegeerte, om er het Christelijk leerstelsel mede te volmaken, zoo greep het ook den hoogsten kunstvorm der poëzie, het drama, aan tot verkondiging der religieuze gedachten, waarmee het de wereld wilde begiftigen. En opmerkelijk mag het zeker heeten, dat juist het bevel van Julianus den Afvallige, waarbij het lezen en verklaren der heidensche klassieken in de Christelijke scholen dier dagen verboden werd, er het zijne toe heeft bijgedragen, om de Christenheid terug te voeren in de armen der te lang door haar miskende kunst. Immers toen schreef een Christelijk dichter - de oudheid noemde niemand minder dan den grooten kerkvader Gregorius van Nazianze als schrijver ervan - het eerste Christelijke drama, *De lijdende Christus* genaamd, waarvoor hij de verzen voor een goed deel aan Euripides ontleende en waarin hij alzoo de religieuze idee van Golgotha hulde in het klassieke gewaad van Athene.

Van die eerste - en het was niet meer dan eene onbeholpen - poging af, om het hoogste in de poëzie, het Christelijk drama, voort te brengen, heeft het sedert niet aan dezulken ontbroken, die hunne krachten aan dezen kunstvorm hebben beproefd. De kerk der middeleeuwen, die het Christelijk tooneel in het leven riep, overstroomde de geloovigen met hare mysteriespelen, waarin diep godsdienstige zin en innig vroom gevoel zich huwden aan het meest krasse bijgeloof en

heilige ernst gepaard ging met de moedwilligste jokkernij. Maar toen de geest der middeleeuwen voorbijging, sloeg de kunstpoëzie onder den invloed van Renaissance en Reformatie een anderen weg in. Alleen in Spanje bleef het geestelijk schouwspel meer getrouw aan zijn oorspronkelijk karakter bestaan en werd door het genie van den grooten dramatischen dichter Calderon wel tot hooger kunstwaarde opgevoerd, maar te gelijk in de auto's sacramentales, zooals deze geestelijke schouwspelen in Spanje heeten, aan de meest bijgeloovige dweperij voor de Katholieke traditie dienstbaar gemaakt, terwijl het in zijn laatsten vorm tot op den huidigen dag voortleeft in het bekende Passionsspiel te Oberammergau.

Toch heeft de nieuwere tijd de oplossing van het vraagstuk van het Bijbelsch drama niet uitsluitend aan deze eenvoudige en innig vrome dalbewoners overgelaten, wier spel hierom zulk een diepen, reinen en aangrijpenden indruk op alle toeschouwers maakt, omdat de geheele handeling voor hen werkelijk godsdienst en niet slechts tooneelspel is.

In den laatsten tijd heeft het niet ontbroken aan pogingen, om den schat der Christelijke geloofsovertuiging, maar in eene richting, tegenovergesteld aan de bovennatuurlijke opvatting ervan, in een drama te belichamen. Corneille's *Polyeucte* komt hier minder in aanmerking, daar dit drama meer het kerkhistorisch dan het Bijbelsch-religieus terrein betreedt. Doch hier zijn uit den laatsten tijd de namen te noemen van Dulk, Graf Rebhinder en Félice Govéan, die allen den persoon van Jezus tot hoofdpersoon hunner drama's kozen, maar bij al hun goeden wil, om de ideale kern van den Christusgodsdienst van zijne bovennatuurlijke opvatting te ontdoen, niet gezegd kunnen worden, het hoogtepunt van een Bijbelsch drama te hebben bereikt.

Dit is voorwaar ook geene lichte taak. Het kan zelfs de vraag zijn, zoo al niet, of zulk een drama, dat èn aan de eischen der moderne wereld- en godsdienstbeschouwing èn aan de eischen van den hoogsten kunstvorm beantwoordt, mogelijk is, dan toch, of de tijd reeds rijp is, om ons zulk een product te leveren. Inzonderheid klemmend wordt die vraag, als de persoon van Jezus daarin als hoofdfiguur zal moeten optreden, nu er niet weinigen gevonden worden, die meenen, dat het der wetenschap nimmer gelukken zal, een volkomen zuiver historisch beeld van het leven van den leeraar van Nazareth te ontwerpen. Het zal toch niet genoeg zijn, dat onomstootbaar vaststa, wat niet tot het wezenlijke van zijn leven en zijne prediking behoort, maar het zal ook positief uitgemaakt moeten wezen, wat de geestelijke inhoud van zijn evangelie en het juiste karakter zijner persoonlijkheid is geweest, zonder daarbij een idealen Christus in de plaats te stellen van den Nazarener van vleesch en bloed. De critische wetenschap moet den tijd achter zich hebben, waarin zij niet alleen omtrent de hoofdpunten van geen twijfelen meer weet, maar ook met zichzelve nog niet omtrent het bijkomstige in het reine is. En daarom mag het betwijfeld

worden door ieder, die geen vreemdeling is op het gebied der godsdienstige wetenschap, of de tijd reeds gekomen is, om de hoogste openbaring van het godsdienstig geloof te gieten in den edelsten kunstvorm der poëzie.

En nu bleef de vraag nog onbesproken, of zulk een kunstproduct - gesteld, dat het reeds nu mogelijk ware, - ten huidigen dage zou kunnen rekenen op eene billijke en erkentelijke waardeering, ik zeg niet bij den grooten hoop, maar bij de kern der godsdienstige maatschappij. Ik zou haar niet in toestemmenden zin durven beantwoorden. Onze tijd toch heeft den eenvoud van het oude geloof niet meer, waarmee onze vaderen de kerkelijke mysteriespelen bijwoonden, en hij bezit den hoogeren eenvoud van eene waarlijk vrije en geestelijke opvatting van het godsdienstig leven nog niet, al kunnen enkele individuen zich daarin reeds rijk achten. Daarbij komt, dat ook zij, die aan het oude supranatureele geloof zijn ontwassen, nog die zekere reverentie voor Jezus hebben bijgehouden, die eene nauwe vereeniging van hem en het tooneel niet gedoogt. Dwaas misschien! vooroordeel wellicht! 't Zij zoo. Maar het gemoedsleven laat zich nu eenmaal niet door redeneering en logica gezeggen. Het feit bestaat en men heeft er rekening mede te houden. Men zou ook de vraag kunnen doen, of het gemoedsleven met eene reverentie als deze niet in zijn recht is, zoolang de Muze van het tooneel zich in de schatting van alle ernstige menschenkinderen niet zal hebben weten op te heffen tot gelijken rang met hare zuster in de kunst en ‘die Bühne’ evenmin onwaardig zal worden geoordeeld, om het beeld van Jezus te reflecteeren, als het paneel, waarop een Guido Reni zijn ‘Ecce homo’ toovert, of het marmer, waaruit een Thorwaldsen zijne Christusstatuen beitelt.

Die twijfel evenwel omtrent den bijval van de kern der hedendaagsche maatschappij voor zulk een kunstproduct zou hem, die er zich in staat toe gevoelde, niet behoeven af te schrikken, om de handen aan het werk te slaan.

Maar ook indien de tijd in alle opzichten reeds rijp ware tot voortbrenging van dezen hoogsten kunstvorm der poëzie, de man, die er zijne krachten aan waagde, zou zelf èn wetenschappelijk èn religieus zeer hoog moeten staan. Hij zou een uitnemend historicus behooren te zijn en een niet minder voortreffelijk psycholoog daarbij. En terwijl hem het meesterschap over den vorm niet mocht ontbreken, zou hij die geniale intuïtie moeten bezitten, waarom in de oudheid aan den waren dichter de naam van ziener werd gegeven.

Het wil mij daarom toeschijnen, dat, al hadden Duik, Graf Rebhinder en Félice Govéan op zooveel dichterlijke gave aanspraak kunnen maken, hunne pogingen vooralsnog min of meer schipbreuk moesten lijden, gelijk ook werkelijk het geval is geweest, omdat zoowel de een voor zijn *Jezus Christus, een stuk voor het volkstooneel* als de ander voor zijn *Jezus van Nazareth* en de derde voor zijn drama *Jezus*

Christus, zich met eene wetenschap moesten behelpen, die nog haar laatste woord niet had gesproken bij de teekening, die zij tracht te ontwerpen van het beeld van Jezus' persoonlijkheid en van den werkelijken inhoud van zijn evangelie.

Wanneer nu de Vicomte Henri de Bornier, de niet onbekende dichter van *La fille de Roland, Les noces d'Atilla*, *Dante et Béatrix* en andere dramatische werken, dezer dagen het repertoire van het godsdienstig, het Bijbelsch drama heeft verrijkt met zijn jongsten arbeid *L'Apôtre*, dan heeft hij al aanstonds op zijne voorgangers voor, dat hij zich niet den meester maar den leerling, niet den stichter maar den verkondiger van het Christendom tot hoofdfiguur heeft gekozen. Paulus staat ons niet alleen nader dan de profeet van Nazareth, maar wij kennen hem ook beter. Achter de evangelische teekening van Jezus' levensbeeld en de juistheid van menig ons van hem overgeleverd woord hebben wij nog talrijke vraagteekens te plaatsen; van Paulus bezitten wij enkele eigenhandige schriften althans, waarmee wij voor eene schets van zijne persoonlijkheid op meer vasten bodem staan.

Zeer stellig waren daardoor de bezwaren voor den heer De Bornier minder groot dan voor Dulk, Rebhinder en Govéan. Maar toch heeft hij geene lichte taak op zich genomen. Het staat hem natuurlijk vrij, zijne lezers te verzoeken, gelijk hij in zijne inleiding schrijft, ‘dat zij aan zijn arbeid den eisch niet stellen van een streng historisch en theologisch betoog’, mits de geschiedkundige inkleeding geene schade doe aan het levens- en karakterbeeld van den Apostel zelf en Paulus' opvatting van het Christendom vrijblijve van theologische inzichten, die hem vreemd waren. Maar daarom moet ook de uiterste behoedzaamheid in acht worden genomen, waar het een andere Paulus is, dien de Handelingen ons vertoonen, en een andere wederom, dien wij uit zijne brieven kennen. Ook hier is het wetenschappelijk debat nog niet op alle punten gesloten, al zijn de hoofdlijnen voor zijn karakterbeeld getrokken. Nochtans is Paulus een historisch persoon, in wiens karakterteekening het den kunstenaar minder vrijstaat, zij het ook in kleinigheden, aan zijne phantasie toe te geven, omdat hij de vertegenwoordiger is van eene bepaalde ontwikkelingsphase van het Christendom, dan waar het bijv. een Attila, een Dante en Beatrix of anderen geldt. En terwijl nu aan de eene zijde deze eisch zich klemmend doet gelden en aan den anderen kant de historicus zijn laatste woord over het innerlijk leven van dezen man nog niet heeft gesproken, blijft de teekening van deze hoofdfiguur eene uiterst moeielijke taak voor den dichter.

Minder knellende banden worden hem aangelegd bij de conceptie der twee andere hoofdfiguren, Elymas, den Sadduceeschen Rabbi, en Afranius, den Romeinschen Duumvir, het type van den sceptischen heiden, en hij mocht deze personen naar hartelust fingeeren, mits hij zich niet vergreep aan het karakter van het Sadduceïsme of van den scepticus dier dagen.

Ik durf niet beweren, dat de heer De Bornier in zijn drama *L'Apôtre* aan al de eischen van historie en psychologie, die hier te stellen zijn, heeft voldaan. Maar toch achtte ik dezen arbeid op het gebied van het Bijbelsch drama belangrijk genoeg, om er de aandacht op te vestigen. Reeds de poging zelve heeft aanspraak op onze dankbaarheid en het zou onheusch zijn, het den dichter euvel te duiden, dat hij zich door het Horatiaansche ‘conamur tenues grandia’ niet heeft laten afschrikken.

L'Apôtre is in den eigenlijken zin des woords geen drama in drie bedrijven, maar veeleer, gelijk de heer De Bornier ons in zijne voorrede zelf verklaart, eene trilogie van gevoelens. In zijn strijd toch met Heidendom en Jodendom schetst de dichter ons het Christendom als den godsdienst der bevrijding, die zegepraalt over hardvochtigheid, verblindheid en wereldliefde, waar het achtereenvolgens eene slavin bevrijdt van de wreede en misdadige behandeling door hare meesteres, die meesteres zelve verlost van dwaling en bijgeloof, en eindelijk den Apostel vrijmaakt van de laatste wereldsche aanvechtingen.

De dichter verplaatst ons te Philippi, in het woonvertrek van Lydia, de purperverkoopster, eene zeer welgestelde, schoone en nog jeugdige Joodsche weduwe, in wier tegenwoordigheid een haar onbekend werkman, Paulus, met zijn gezel Faustus bezig is, eenige draperieën tusschen de zuilen te bevestigen. Inmiddels wordt na herhaald kloppen eene jonge Grieksche schoone, Megara, binnengeleid. Naar aanleiding van enkele woorden, die zij dien morgen uit den mond van Rabbi Elymas heeft opgevangen, doet zij hare Joodsche vriendin de vraag, wat toch die Christenen zijn en wat de naam Sadduceër beteekent, waarop Lydia deze laatsten - maar op eene wijze, die ik kwalijk zou kunnen onderschrijven, - teekent:

> ‘Als meesters, bitter hard en ruw voor 't volk der Joden;
> Die gierig, trotsch, vol haat en list, den Christus doodden.
> Na menig folt'rend leed, hem aangedaan, in spijt
> Der Farizeën wensch tot meer gematigdheid;
> En die op Rome's macht met blijdschap blijven staren,
> Als hun die macht hun prooi te beter helpt bewaren.’

Welhaast verschijnt Elymas zelf met den Romeinschen Duumvir Afranius, die bij Lydia ter maaltijd zijn genoodigd. Somber is en blijft hij gestemd in spijt van Megara's schalksche bedreiging, niet aan den maaltijd te zullen deelnemen, als hij zijne somberheid en zijne priestermuts niet aflegt. Maar hooren wij 't hemzelf zeggen:

> **‘Elym.**
> Ja, somber ben ik; en, bij God, niet zonder reden;
> Ik zie maar al te goed, hoe 't toegaat in het heden!
>
> **Megara.**
>
> ***(hem zijn hoofddeksel afzettende)***
>
> .
> Ziezoo, weg met die muts! o wonder, nu geschied!
> Een rabbi, meer charmant dan gij nu, is er niet!

Elym.

(tot Afranius)

.
Dat malle en zotte wicht vermeet zich alle dingen

Afranius.
Welnu? Horatius placht honderdmaal te zingen:
Een gulle en dartle lach maakt eerst een smaaklijk maal.

Elym.
Hoe, voert Afranius, de Duumvir, zoo'n taal?

Afran.
Mijn meening op dit punt, vermoed ik, zult gij weten:
De Duumvir is streng, ter rechterstoel gezeten,
Maar is Afranius genoodigd aan 't festijn,
Dan hoort hij aan 't genot, den fonkelenden wijn
En 's levens vreugd. Maar kom, aan tafel.

Megara.
Aan 't diner!

Elym.
Lach vrij, zooveel 't u lust; Duumvir, 'k lach niet mee;
Ik blijf bij 'tgeen ik zeg: 't gaat slecht met alle zaken.'

Tot die zwartgallige ontboezeming geven hem de Christenen reden, die nergens zijn en overal; die nog te slim zijn, om Cesar en Rome aan te tasten, en het voorshands alleen op het Sanhedrin, den tempel en de wet hebben gemunt, en die dat van Afranius' wege gerust mogen doen, want zoolang zij den Keizer eerbiedigen, slaat Rome hen zonder vrees en zonder haat gade. Als Lydia daarop de opmerking maakt,

'Dat in den grond der zaak de Christ'nen Joden zijn,'

klinkt dit Elymas als eene lastering in de ooren en geeft hij zijne verontwaardiging lucht in de woorden:

'De Farizeën zijn 't, die dit gerucht verspreiden!
Maar Sadduceërs, die het waar geloof belijden
En, nauwgezet in leer, eerst de echte Joden zijn,
Zij willen zich volstrekt niet op eenzelfde lijn
Geplaatst zien met dit tuig van Christ'nen. Ja, waarachtig,
Op Joden, zie eens aan, gelijken zij zoo machtig
Als de ondeugd op de deugd. Hun leer is wreeder nog
Dan vreemd en zonderling, afschuw'lijk, schand'lijk. Och,
Samaritanen zijn bij hen nog eng'len te achten.
Laf zijn zij in den grond. Hun hoofd toch had slechts klachten
En tranen, toen hij fluks gegrepen werd. Dat hoofd,
Dat zich den naam gaf van den Christus, ons beloofd,
Was slechts een vijand van de hoogste staatsbelangen,
Een bloot misdadiger. 't Bewijs? Men deed hem hangen
Aan 't kruis, te midden van twee moordenaars. Ziedaar!

Zijn jong'ren waren nog veel slechter. 't Was een schaar
Van vagebonden, uit het schuim des volks gesproten;
Van schrijvers, tollenaars, weleer uit 't ambt gestooten;
Van vischverkoopers en bandieten, die elkaar
Verraden voor een handvol zilvergeld en waar
Zij maaltijd houden, zich met bloed van menschen drenken.
En aan de mannen is de voorkeur nog te schenken;
De vrouwen deugen 't minst. Hm! Magdalena.....! nu,
Duumvir? Maar gij weet, dat 'k daarvan thans tot u
Niet verder spreken kan.

Afran.
Maar als die sekte waarlijk
Zoo slecht is, zoo gemeen, hoe is zij dan gevaarlijk?

Elym.
O dwaasheid zonder maat! o goedgeloovig man!
Gelooft gij waarlijk, dat de koninkrijken dan
Alleen te gronde gaan door forsche mokerslagen?
Neen, 't woelen in 't geheim, het stil, onmerkbaar knagen,
Waarmee de worm het hart, de levensader, raakt;
De ketter, die, voor 't oog verborgen, werkt en waakt
En zonder 't minst gedruisch, zijn plannen uit gaat voeren:
Zij zijn het, die den staat verderven en beroeren.
Die Christ'nen, zoo door u vergoelijkt en ontzien,
Bezitten beter soort van wapens buitendien.
Welsprekend, vurig, ja, wegsleepend oef'nen dezen
Op eens een wond're macht, die 'k vloek en toch moet vreezen.'

De man heeft zich zoo warm gemaakt, dat hij zich door eene teug wijn moet kalmeeren. Bij het toedienen ervan heeft Gyrine, de slavin van Lydia, het ongeluk, de kostbare bekers te laten vallen, en als hare meesteres haar, tot straf daarvoor, met eene gouden haarnaald diep in den arm prikt, zoodat de ongelukkige het uitschreeuwt van pijn, treedt Paulus op en leest de hardvochtige Lydia zoozeer de les, dat zij haar ongelijk erkent en er zelfs toe gebracht wordt, hare slavin de vrijheid te schenken en eene plaats aan haar disch in te ruimen, waaraan ook Paulus en Faustus zich zetten. Het gesprek komt op het feest van Sylvanus en Bacchus, waarbij Megara het feestlied moet voordragen. 'Onreine goden, helaas!' meent Faustus. 'Maar toch de besten nog van allen onder dat godental van het heidendom', oordeelt Elymas, die daarop wil voortgaan, zijne meening ook over de anderen te zeggen, maar door Afranius in de rede wordt gevallen met de woorden:

'Meent gij dan, dat ik 't niet weten zou?
Ik doe u Mars cadeau, ook Venus, Juno, vrouw
Minerva bovenal. Ik durf er wel op roemen,
Mijn inzicht op dat punt wat meer verlicht te noemen.
Ik ben een philosoof, volstrekt niet fanatiek.
Intusschen hebben al die goden, babbelziek,
Ondeugend en jaloersch, als vossen uitgeslapen,
Als wolven tuk op bloed van werelooze schapen,
Toch één hoedanigheid, die de and'ren goedmaakt. Want
Hun fouten maken 't kwaad slechts klein aan onzen kant;
'k Bewonder dus mijzelf, als 'k zie, wat zij beteek'nen,
En min mijn goden, die 'k beneden mij mag reek'nen.'

En op de vraag van Elymas:

'Gij slaat dus aan uw goôn zelfs geen geloof?'

antwoordt de Duumvir met echt heidensch scepticisme:

'Ik zal
't U zeggen. Ja, 'k geloof eraan, maar voor 't geval
De politiek het eischt. Welnu, men is te Rome,
Zooals gij weten zult, nu tot 't besluit gekomen,

Om iedren Cesar, na diens sterven, onder 't tal
Der goôn te plaatsen; 't waar verraad in dit geval,
Om van de goden kwaad te spreken. 'k Zeg van dezen
Dus liever niets dan goeds; het kon mijn keizer wezen.'

Voor deze meesterlijk geschetste taal van het Heidendom, dat het geloof aan zichzelf heeft verloren, heeft Paulus geen ander woord dan een sarcastisch: 'Wel zeker!' op Lydia's vraag, of hij het gevoelen van den Duumvir deelt. En wil zij van hem weten, wat zijn geloof, zijn godsdienst is, hij heeft nog niet te antwoorden; Elymas doet het voor hem en spreekt:

'Laat mij
Dat zeggen in zijn plaats. Hij is een Jood als wij;
Zijn trekken zijn mij in 't geheugen bijgebleven;
'k Heb hem voorheen gekend, en wat ik van zijn leven
Nog weet, was tot zijn eer; al was hij weinig meer
Dan kind nog in dien tijd, en schoon, naar 'k meen, weleer
Een Farizeër hem de wet had onderwezen.
Zelfs hielp hij, zoo 't mij nu te binnen schiet, voor dezen
Aan zeekren Stephanus, een Christen, dol als geen,
De straf voltrekken. Ja, 'k herken u wel! Alleen
Uw naam, mijn vriend, die is?'

Maar nu zwijgt Paulus niet langer en als zijn antwoord hem als den afvallige van Damascus, als een Christen doet kennen, eischt Elymas, dat hij oogenblikkelijk worde weggejaagd. Maar het is tevergeefs. De wellevendheid verbiedt Lydia, een gast zoo smadelijk heen te zenden, en de Duumvir is ongenegen, de hand te slaan aan een, die door de Romeinsche wet wordt beschermd. Doch Lydia zal zich den anderen dag te verantwoorden hebben in het kleine Joodsche bedehuis, waar Elymas haar bij het heengaan citeert, om te verschijnen, omdat zij God in zijn priester heeft beleedigd.

In de onmiddellijke nabijheid van dat kleine Joodsche bedehuis, waar eene rots tot altaar dient, verplaatst ons het tweede bedrijf. De Joodsche gemeente is op den Grooten Zoendag bijeen, ook Lydia. Als zij, die zich van geen kwaad tegenover Elymas bewust is, daarop door den Rabbijn wordt vervloekt, verheft Paulus, die daar mede tegenwoordig is, zijne stem tot hare verdediging en spreekt, nadat Elymas hem zulks tevergeefs heeft trachten te beletten, aldus:

'Uw priester, vrienden! heeft die vrouw daar aangeklaagd,
Alleen om mij. Dies wordt door mij het recht gevraagd,
Om hier voor aller oor haar zaak te gaan bepleiten;
De schuld, indien ze er is, is slechts aan mij te wijten;
Ik ben een Christen. Ja, dien naam, zoo diep veracht,
Dien vraag ik voor mijzelf, hij is mijn trots, mijn kracht.
'k Voel in mijn hart voor hen slechts teeder mededoogen,
Die dorsten naar mijn bloed, mijn ondergang beoogen.

Ja, Rabbi Elymas! wiens mond den wrok verraadt,
Die in uw harte schuilt, ik haat zelfs niet uw haat.
Ik heb mijzelf herkend, toen ik u hoorde spreken;
De tijd, dat 'k u geleek, is nog niet ver geweken.
'k Vergeef u dus dien haat. Vast ziet ge al om u heen,
Of 't op den heirweg hier ook faalt aan steen bij steen,
Om mij te dooden. Zie, zoo was, zoo deed 'k almede;
'k Doopte ook mijn hand in bloed. 'k Heb zonder keus of reden
En zonder schroom verdoemd en in 't verderf gestort.
Want 't bijgeloovigst is, wiens woede 't heftigst wordt;
En wijl gebed noch traan, noch klacht zijn oor genaken,
Daar maakt hij Christ'nen, waar hij martelaars gaat maken.
Eens ('k stel 't verhaal ervan niet bloot aan boozen spot,
Want boeten moet de mensch dien spotlach) heeft mij God
Op zeekren dag verlicht. De vijand, beul, bestrijder
Der Christ'nen werd hun vriend, hun voorspraak, hun bevrijder....
Wat God eens voor mij deed, kan Hij ook doen voor u;
Hij roert, als 't Hem behaagt, u 't harte. O ware 't nu!
Maar dat is zijn geheim, zijn roem, zijn alvermogen!
Mijn woord zou vooralsnog te zwak zijn voor dit pogen,
Maar 'k wil voor aller oor u slechts gaan zeggen, dat
Ge ons Christ'nen weinig kent. Zie, wie wij zijn en wat! -’

Die taal maakt indruk. Paulus kan met zijne prediking voortgaan, hoeveel moeite Elymas zich ook mag geven, de gemoederen tegen hem op te hitsen. Hoort, hoe hij den nieuwen godsdienst stelt en verdedigt tegenover den ouden.

‘Paul.
De wet, het vasten en den Sabbathdag ten spijt;
De Joodsche wet was slechts een wet van louter strijd;
De tijden waren ruw en ruwer nog de stammen;
't Hebreeuwsche volk bestond door moord en roof en vlammen
Die tijden zijn voorbij; de dag verving den nacht;
De wet van haat wijkt voor de wet der liefdemacht!

Elym.
Een wet van liefde? Ei, kom! Voor wie? Want overwogen
Dient, wat die leus verbergt, hoe schoon zij klinken moge;
Voor kind'ren Amalek's? Voor heid'nen, ruw, profaan?
Voor wie die liefdewet?

Paul.
Voor ied'ren mensch!

Flym.
Kom aan!
Waarom niet voor den hond, die wacht houdt om de steden?

Paul.
'k Heb wachters minder trouw en nuttig op zien treden!

Elym.
Hoe? zegt gij dat op mij?

Paul.

Op macht'ger zeg ik dat.
Uw hoofden, Hanan's zoons, bewaren hunnen schat
In 't tempelhuis, bevreesd, dat een dien aan mocht raken;
Naast hen mag niets bestaan; hun hoogmoed zou het wraken;
Der armen schaduw zelfs verdrijven ze uit hun huis.
Wat zijn wij in hun oog? Wat, vrienden, gij? Gespuis;
Een schare zonder naam, die ze in hun hart verfoeien.
Komt daar een heilig man, als die mij zond, de boeien
Der kerkers slaken, zie, zij brengen 't, diep gekrenkt,
Terstond den Cesar aan, die fluks zijn beulen wenkt.'

En als Paulus voortgaat, zich met groote vrijmoedigheid over Rome's

Cesars uit te laten en de verschijning aankondigt van een, die de ketenen des volks zal verbreken, voor wiens aangezicht de valsche priesters zullen verbleeken en dien de Cesar zelf zal begroeten als zijn heil en zijn steun, dan heeft hij wel veler harten veroverd, maar ziet zich tevens door Elymas voor de vierschaar van den Duumvir gedaagd, omdat hij den Cesar heeft aangerand.

De Duumvir zelf is met de zaak verlegen. Hij draagt Paulus een goed hart toe. Waarom was deze zoo onvoorzichtig, om openlijk te zeggen, wat men binnenshuis over de Cesars denkt? Hem sparen kan hij niet, maar een raad hem geven, dat wil hij nochtans; en die raad is de vlucht. Afranius zal wel zorgen, dat hij voor achterhaling niet heeft te vreezen.

Lydia en Megara smeeken hem, aan dien raad gehoor te geven. Maar Paulus verklaart, dat hij niet vertrekken zal, tenzij deze beide vrouwen Christin worden. Daartoe zijn zij evenwel nog niet bereid. Inmiddels steekt een hevig onweer op, en terwijl zij onder de beschutting der rotsen wegschuilen, spreekt de kruisgezant onder het indrukwekkend geweld der opeenvolgende donderslagen:

‘Hoort beiden naar mijn woord!

Lyd.
Wij luist'ren!

Paul.
'k Spoedde mij eens naar Damascus voort,
Waar tal van Christenen de wijk toen had genomen;
'k Had van de Joden recht en volmacht toch bekomen.
'k Trok met mijn wreede taak geheel vervuld op reis;
Ik peinsde al onderweg, op wat geduchte wijs
'k Die Christ'nen treffen zou, met al hun deelgenooten;
Door ongekende drift voelde ik me als voortgestooten,
Dien naakten heirweg op, bij blaakrend zonnelicht;
Op eens brak onderweg een onweer los, en dicht
In mijn nabijheid klonk een stem, Gods stem, mij tegen,
Terwijl 'k ontroerd, verplet ter aard was neergezegen,
En sprak: Waarom, o Saul! waarom vervolgt gij mij? -
'k Was Christen daags daaraan; ik was apostel! Zij,
Wat eenmaal mij weervoer, ook uw ervaring heden!
God spreekt tot u in storm en onweersvlagen mede;
Zoo hoort de stem van God, die leeft, dan knielend aan!
(Zij knielen.)
Gij vrouwen, gij vooral kunt hem het best verstaan,
Gij, voor wie God zoolang een meester slechts mocht wezen.
Helaas! sinds in dien nacht van duisternis en vreeze
Een man doldriftig riep: Zie, deze vrouw hoort mij!
Sinds dien vervloekten dag, reeds eeuwenlang voorbij,
Is zelfs door de eêlste en wijste en zachtste menschenzonen,
Die, Jood of Heiden, Rome of Griekenland bewonen,
De schande daar gebracht, waar God voor liefde en trouw
Een vriendelijk tehuis bereid had. Ach! de vrouw,
Verwonnen engel, die haar vleug'len droef liet hangen,
Was veertig eeuwen lang in slavernij gevangen.
Als meisje koopt een man haar uit haars vaders hand,
En weeuw geworden, spreekt haar zoon, haar bloedverwant,

Een vreemde zelfs: zij wordt mij door de wet gegeven!
Niets rest haar dan gedwee te volgen heel haar leven;
Zoo zelfs, dat tot aan 't uur, dat haar de dood bevrijdt,
Geen and're vreugd haar wacht dan 't kind, dat mettertijd
Haar dwing'land wezen zal, te dragen onder 't harte.
Daar kwam ten laatste hij, die 't juk van schande en smarte
Verbrak; hij plaatste een ster op 't voorhoofd van de vrouw;
Hij heeft haar van slavin tot draagster van de trouw,
De onsterfelijke deugd en goedheid doen verhoogen.
En heeft, opdat in 't eind de spotzucht zwijgen moge,
Aan 't menschenkind gezegd, wiens trots haar trad in 't stof:
Zie opwaarts, in de schaâuw van 't heilig hemelhof
Aanschouwt ge uw moeder, aan de zij van God gezeten!'

Na die woorden bieden Lydia en Megara geen weerstand meer. Van nu af zullen zij Christinnen zijn en Paulus zal met Faustus kunnen vertrekken. Doch nu is het daartoe reeds te laat. Elymas en Afranius verschijnen met de lictoren, om Paulus gevangen te nemen, die, 'al kan hij zich door een enkel woord aan de onmenschelijke woede van Elymas onttrekken, dat woord niet spreken wil' en zich gewillig weg laat leiden.

Bij den aanvang van het derde bedrijf vernemen wij van Elymas, dat Paulus en Faustus zijn ontvlucht. Hoe, gaat zijn begrip te boven, omdat hij hen na de bloedige geeseling, door hen ondergaan, daartoe niet bij machte had gerekend. Doch hij zal de vluchtelingen achterhalen; wil Afranius hem niet verder behulpzaam zijn, welnu, dan zullen zijne getrouwe aanhangers hem ter zijde staan. Op het oogenblik evenwel, waarop de Rabbijn gereed staat, Paulus te Neapolis opnieuw te grijpen, maakt deze zich bekend als Romeinsch burger. Nu raakt Elymas in ongelegenheid; Afranius kan en wil het niet ongestraft laten, dat een Romeinsch burger op last van Elymas is gegeeseld, laat hem door zijne lictoren grijpen en neemt van Paulus, die den Duumvir tot gematigdheid aanspoort, omdat Elymas niet wist, dat hij in Paulus een Romeinsch burger trof, afscheid met de woorden:

''t Kan zijn. Maar 'k houd ervan, zijn ijver te bekoelen;
De somb're kerkermuur, gelijk hij 't u deed voelen,
Is koud. - Vaarwel! Vertrek of blijf, als 't u gelust;
En zoo gij blijven mocht, wees voor geweld gerust,
De weegschaal, Christ'nen! slaat reeds over naar uw zijde,
Want, treffe ook meenge slag u bloedig nog, de tijden
Zijn niet meer ver, waarin de zege u is bereid;
Voor mij, 'k zeg met een lach: welnu, een and're tijd,
Ook and're Muzen! en dat zeg ik al sinds jaren. -
Wij zullen vrienden zijn, wanneer gij blijft.'

Daarop wordt Elymas weggevoerd. Zijn laatste woord is eene vervloeking over Romeinen en Christenen beiden en te gelijk de uiting van zijn onwrikbaar geloof aan de toekomst van zijn volk, dat men over-

winnen, verstrooien, vertrappen kan, maar niet dooden. Paulus ziet hem eene wijle na. ‘Die man’, zegt hij als tot zichzelven,

‘Die man ware in zijn woede en hartstocht waarlijk groot,
Als hij zijn oog voor 't licht der waarheid slechts ontsloot,
Maar hopen kan ik 't niet! Heeft niet ook 't schemerduister
Zijn uitverkoornen? 't Zij! - Zoo dan voor 't minst de luister
Van 't licht der waarheid slechts door mij tot and'ren koom'! -
- Indien gij blijft! zoo sprak Afranius - een droom! -
De zee, die 't strand hier beukt of vriend'lijk komt besproeien,
Die op Gods wenk den vloed doet stijgen of vervloeien,
Rust nimmer. Evenmin de apostel. Niettemin,
Tien jaren lijd ik reeds en bid en span mij in
En sleep mijn zwak en fel geslagen lichaam mede
En draag mijn drukkend kruis, waar ook mijn voeten treden.
Heb 'k ook mijn vroeg're schuld, al boetend, niet hersteld?
Volbracht ik niet, nu snood gelasterd, dan gekweld,
Mijn zware aposteltaak, zoo rijk aan smart en kommer?
Misschien! - En zoo me een plaats, om onder 't vriend'lijk lommer
Te rusten, of een steen, waar ik aan d' avondstond
Mij neer kon zetten en mijn eigen plaatsje vond.
Een eigen woning, een gezin vol liefde en trouwe,
Waarop 'k met blijden, schoon ook vocht'gen blik zou schouwen,
Als eens de laatste slaap mijn oogen sluiten zou, -
O, 'k weigerde aan mijn taak mijn krachten noch mijn trouw;
Ik werd een dwaas genoemd, geen lafaard ooit geheeten! -
Zoo mij nu een'ge rust vergund is, doe mij 't weten,
Spreek zelf tot mij, o Heer! wiens stem 'k steeds in mij hoor,
Die in mij leeft en werkt, en toon 't, o God! mij door
Onfeilb're teekens! Zie, mijn ziel is 't allen tijde
Bereid zich aan uw dienst van nieuws weer toe te wijden!
Maar, Heer! ze is ook bereid, terwijl zij naar U hoort,
Tot 't stil geluk, waardoor 'k een wijle werd bekoord.’

In dien zoeten droom wordt hij gestoord door de komst van Lydia, Megara, Faustus en Gyrine benevens een aantal slaven, met reisbenoodigdheden beladen, want Paulus zal welhaast vertrekken met zijn gezel Faustus. Dat vertrek zal vooral smartelijk wezen voor Megara, die zich van den beginne af zeer tot Faustus getrokken heeft gevoeld en nu bij de naderende scheiding beseft, hoe lief zij den jonkman heeft, die haar wederkeerig bemint. Paulus heeft dat gevoel bij beiden zien ontluiken en als hij zijn vriend gelast, hem niet te vergezellen, en de handen der gelieven ineenlegt, dan stribbelen zij niet tegen. Vroolijk en gelukkig gaan zij te zamen de laatste toebereidselen voor het vertrek van den Apostel aan boord van het zeilvaardig vaartuig maken en als Paulus en Lydia alleen zijn achtergebleven aan den oever, schetst ons de dichter op meesterlijke wijze de zelfoverwinning van den kruisgezant in het nu volgend gesprek:

‘Lydia.
Zij zijn gelukkig, ja! en, Paulus, gij trekt voort?

Paul.
Ja, Lydia!

Lydia.

Vergeef mij, meester, zoo mijn woord

Wat stout, wat dringend klinkt. Slechts luttel oogenblikken
Zijn mij gegund. - Niets kan u langer hier verschrikken!

Paul.
Ik weet het!

Lyd.
Waarom dan vertrokken?

Paul.
Plicht gebiedt!

Lyd.
En vragen om uw kracht dan and're plichten niet?

Paul.
En welke zijn dat dan?

Lyd.
Hebt gij het niet begrepen?
Zult ge al die Christ'nen hier, die zielen, pas gegrepen,
Die harten, die door u gered zijn, 't eerst het mijn',
En door het nieuwe licht sinds kort beschenen zijn,
Van uwe hulp beroofd, o Paulus! overlaten
Aan eigen deugd, zoo zwak, zoo teer nog uitermate? -
De dwaling keert soms weer. Dat dient gevreesd, bedacht!

Paul.
Neen, 't kwaad heeft over u voortaan niet langer macht,
En and'ren zullen u na mij ten hoede wezen
En, waar ik heb gezaaid, den oogst te zamen lezen.

Lyd.
Maar gij, kunt gij dan niet, na onweer en orkaan,
In vreê de vruchten van uw werk genieten gaan?
Hebt gij niet lang genoeg, met meer dan mensch'lijk pogen,
Den voet ten bloede toe langs 't hob'bligst pad bewogen?

Paul.
Stil, spreek er mij niet van; 'k dacht daaraan reeds te veel.

Lyd.
Zie toe, dat hoogmoed u noch hart noch zinnen streel'!
Die hoogmoed, die ons volgt tot zelfs in 't huis des Heeren
En wanen doet, dat God ons nauw'lijks kan ontberen?

Paul.
Die hoogmoed, Lydia! 'k erken het, past mij niet,
Maar toch, de hemel, die geen eigen haard mij liet,
Geen ouders, zusters, broers, niets wat mij kan verblijden,
En zeker tot mijn nut, wil, dat 'k mij toe blijf wijden.

Lyd.
O zeg dat niet! Een band van broederschap bestaat
Er voor d' Apostel, die ver boven and're gaat;
't Zijn nu uw broeders reeds, die gist'ren vrienden waren;

Zij dragen, sinds het uur, dat 't duister op ging klaren,
Waar dwaling ze eens in stortte, een liefde, diep en groot,
In 't harte voor u om, hun redder uit den nood.
Dat zijn uw broeders! En uw zusters? als gij dezen
Soms zoekt, o zoek niet ver. Megara moge 't wezen,
Die van haar nieuw geloof zingt als de dagvorstin;
Gyrine mag het zijn, van nu aan ook Christin;
Meer and'ren nog. Wat mist ge, om onder ons uw leven
Te slijten? Is 't een gâ? een liefde, kuisch, verheven
En rein? Zie, uw geloof vergunt het u! -

Paul.

Een gâ?
Vraagt 't aardrijk, door den herfst reeds killer, Lydia!
Nog, dat de hemel ons het suizen doe bespeuren
Van lente's zoete lucht, haar stralengloed en geuren?
Wat gade zou zich ooit verbonden willen zien
Aan zulk een lot als 't mijne?

Lyd.

Er is er één misschien!
Kunt gij van wat ze u dankt, den hoogen prijs niet schatten?
Terwijl zij 't wel begrijpt, kunt gij het niet bevatten? -
Nog nauw geboren, had haar geest alleen de borst,
De dubbel zwarte borst van overmoed en dorst
Naar goud tot voedster. Al de wreedheid was haar eigen,
Die menschen, als zij rijk en schoon zijn, licht verkrijgen.
Geen straal van hooger licht! Een droefheid, ijzig, kil,

Huisde als een kruipend dier in hoofd en hart en wil.
Goeds had zij niets. Alleen een wanhoop, die bij tijden
Haar smachtend hart verscheurde en 't tevens toebereidde. -
Toen plaatste God die vrouw op uwen weg. Geen vlam
Grijpt sneller om zich heen, geen vogel ooit ontkwam
Zoo vlug, als haar het hart, schoon 't eerst in angst zich weerde,
Gevangen werd. Één woord en 't was beslist. Sinds leerde
Ze eerst voelen, dat zij leeft. Dat blij en kalm gemoed,
Dien vreê, die haar bekoort en dronken maakt, dat zoet
Genot, dat zij het licht der waarheid heeft verkregen
En met den vinger haar beroeren mag, dien zegen
Dankt ze u. - Wilt ge in die vrouw voor 't hart voortaan een gâ,
Een zuster voor uw ziel bezitten?

Paul.
Lydia!
Spreek mij haar naam niet uit!

Lydia.
Is 't zeker dan, dat deze
U minder lief zou zijn?

Paul.
Zij zou zoo rein niet wezen!

Lyd.
O Paulus!

Paul.
Ga niet voort; genoeg thans, Lydia!'

Na deze woorden verschijnt Gyrine. Zij meldt, dat alles voor het vertrek gereed is, en smeekt Paulus, haar met zich te nemen naar Thracië, om haar ouden vader den God te doen kennen, dien zij thans aanbidt. De voorspiegeling van allerlei gevaar, van mogelijke nieuwe slavernij schrikt haar niet af. Want heeft de Apostel zelf niet gesproken:

'Wij hooren levenslang, tot de allerlaatste stonde,
Aan ons geheiligd werk, en 't wordt elkeen tot zonde,
Die niet al 't goede doet, dat hij op aard vermag.'

Die woorden doen haar haar wensch verkrijgen, maar maken tevens aan alle weifeling bij Paulus een einde. Hij kent zijn plicht, den plicht eens Apostels. Hij zal vertrekken, nieuwe beproeving, nieuwen strijd, misschien het martelaarschap te gemoet, en dus, vaarwel Lydia, vaarwel vrienden, vaarwel gij allen.

Ziedaar den inhoud van het drama *L'Apôtre*, waarvan niemand zich de verdere kennismaking zal beklagen. Wij krijgen toch inderdaad al aanstonds den indruk van een veelszins voortreffelijken arbeid. Aan werkelijk schoone gedeelten ontbreekt het niet. Meesterlijk is de wijze geteekend, waarop Paulus in het eerste bedrijf Lydia tot erkentenis brengt harer hardvochtigheid tegenover hare slavin Gyrine door het verhaal van de wreedheid, waarmee Vedius Pollio een zijner slaven bejegende, toen Keizer Augustus op zekeren tijd bij hem den maaltijd gebruikte en de bewuste slaaf het

ongeluk had, eenig kostbaar kristalwerk te breken. Vedius had toen gelast, den slaaf in de vijverkom te werpen tot aas der zeemuraenen, die zich met lijken voedden en waarvan de hom een fijne schotel werd geacht, waarop, nadat de

slaaf zich smeekend aan des Keizers voeten had geworpen, Augustus zijn lictoren beval, den man aan zijn onwaardigen meester te ontrukken en al het kristalwerk stuk te slaan en er den vijver mee te dempen, omdat Vedius het gewaagd had, hem van zulk een wreedaardig schouwspel getuige te willen doen zijn. Treffend is evenzeer de passage, waarin Paulus de partij voor Lydia opneemt tegenover Elymas en onbeschroomd als prediker van de wet der liefde optreedt. Maar de schildering van den zelfstrijd des Apostels en van de verzoeking, waaraan hij van Lydia's zijde blootstaat, om zich aan haar te verbinden en te rusten van zijn werk, draagt, mijns inziens, de kroon weg. Daar vinden wij in Lydia eene mengeling van aanhankelijkheid, dankbaarheid, hartstocht en schuchterheid, zoo fijn genuanceerd, als slechts het penseel van den maestro vermag te schilderen. Daar zien wij in Paulus, naast de reinheid en onbaatzuchtigheid van een gemoed, dat onbevattelijk is voor het minder betamelijke, eene vereeniging van kiesch gevoel, wijze bedachtzaamheid en krachtvollen ernst, die het laatste woord, dat niet uitgesproken mag worden, doet verstommen, als hij eindelijk Lydia's bedoeling heeft begrepen, en waardoor aan dit pijnlijk oogenblik op uitnemende wijze een einde wordt gemaakt. De dichter is daar psycholoog in volle kracht.

Maar was hij het altijd? Laat zijne psychologische en historische karakterteekening nooit te wenschen over? Ik zou het niet durven beweren.

Vatten wij de drie vertegenwoordigers van Heidendom, Jodendom en Christendom, den Duumvir Afranius, den Rabbijn Elymas en den Apostel Paulus, in 't oog, dan geldt die bedenking niet allen in gelijke mate. Afranius is veeleer uitnemend geteekend als het type van het heidensch scepticisme, dat met de fabelen der godenleer spot, de goden slechts pro forma eert, als de politiek het vereischt; dat behagen schept in de wufte leuze: andere tijden, andere Muzen! en feitelijk met alle religieuziteit heeft gebroken.

Maar Elymas, de Sadduceër? Beantwoordt het karakter, waarin hij optreedt, niet veel meer aan dat der Farizeesche partij? Is het historisch waarschijnlijk, een Sadduceër aan het hoofd te plaatsen eener kleine Joodsche gemeente te Filippi, zoo ver van het centrum des lands, Jeruzalem, den zetel dezer aristocratische heeren, waar er slechts één plaats is in het N.T., waar wij hen, buiten de hoofdstad van het Joodsche land, en dan niet met een der Apostelen, maar met Jezus in aanraking zien komen, namelijk in de landpalen van Magdala (Matth. 16:1)? Is het aannemelijk, dat een Sadduceër zich den voormaligen leerling der Farizeën nog zoo goed weet te herinneren, als met Elymas het geval is, wien Paulus' trekken zijn bijgebleven, bij de weinig intieme verstandhouding dezer twee Joodsche partijen? En is het juist gezien, gelijk de dichter wil, dat de Sadduceën de hoofdbewerkers zijn geweest van Jezus' dood, terwijl de

Farizeën meer gematigdheid wenschen te beoefenen en zelfs beweren, dat ‘in den grond der zaak de Christ'nen Joden zijn’? En, om dit hier ter plaatse nog in te voegen, laat zich, met de historie in de hand, de bijval verdedigen, dien de prediking van den kruisgezant bij de Joden te Filippi vindt, zoo zelfs, dat zij hun Rabbijn in den steek laten en verklaren Christenen te willen worden? Het wil mij voorkomen, dat de heer De Bornier tevergeefs naar een geschiedkundigen ondergrond zou zoeken, indien hij aan zijn woord werd gehouden, om, gelijk hij in zijne voorrede zegt, ‘de gevoelens en ideeën, die hij aan zijne personen in den mond heeft gelegd, door talrijke noten te rechtvaardigen’.

Evenmin acht ik de karakterteekening van Paulus historisch en psychologisch juist. Treffend schoon is zeker die prediking des Apostels van het Christendom aan Lydia en Megara, te midden van een hevig onweer. Dat gedeelte behoort tot de aangrijpendsten van het drama. Maar is die schildering juist? Die rationalistische verklaring van Paulus' bekeering op weg naar Damascus, te midden der ratelende donderslagen, mag zij nog langer dienen, om op te helderen, hoe Saulus Paulus werd? Wie zal in de hier gepredikte verheffing der vrouw door het Christendom een Paulinisch denkbeeld durven erkennen, die in 1 Cor. XI:7-9 gelezen heeft: ‘De man is het beeld van de heerlijkheid Gods, maar de vrouw is de heerlijkheid des mans. Immers de man is niet uit de vrouw, maar de vrouw uit den man; ja, ook is de man niet geschapen om de vrouw, maar de vrouw om den man.’ En is het daarbij niet zeer de vraag, of met het karakter van den Apostel der vrijheid de pressie te rijmen valt, die hij uitoefent tot bekeering van Lydia en Megara? Ziehier, wat ik kwalijk kan gelooven, maar waarom ik tevens meen, dat de psychologie en de historie ernstige bedenkingen tegen dit drama hebben in 't midden te brengen, in spijt van het vele voortreffelijke, dat daarin niet te miskennen valt. Ik heb hieraan nog eene laatste opmerking toe te voegen. Ze is deze, dat de oplossing van het probleem, de zegepraal van het Christendom over de Joden- en Heidenwereld, hier door bemiddeling van een onzuiveren factor wordt verkregen. Wat toch Lydia en Megara tot Christenen maakt, is niet vóór alles de het Christendom inwonende kracht der waarheid, die haar gemoed overweldigt en gevangenneemt, maar de ontwaakte liefde der Griekin voor Paulus' metgezel Faustus en eenzelfde gevoel voor den Apostel bij Lydia. Niet Charis maar Eros is overwinnaar, en hierin ligt het oordeel opgesloten over deze nieuwe poging, om een Bijbelsch, godsdienstig drama voort te brengen.

De dichter, die eene godsdienstige idee in een Bijbelsch drama wil verwerken, ziet zich onvermijdelijk in eene bepaalde verhouding geplaatst tegenover de Bijbelsche stof. Hij kan die Bijbelsche stof bewerken in den geest des Bijbels en dan brengt hij een *Jozef in Dothan*, een *Kaïn en Abel* of dergelijke gewrochten voort, waaraan

het religieuze bewustzijn van onzen tijd is ontgroeid en die daarom onbevredigd laten. Maar hij kan de Bijbelsche stof ook van een vrijer standpunt uit behandelen. Doch wie het doet, vergete niet, dat hij tegen de Bijbelsche opvatting moet zijn opgewassen. Niet dan volkomen toegerust in de school der historie, psychologie en critiek mag hij in het strijdperk treden. Doorkneed te zijn in de vraagstukken, die zich bij zijn onderwerp voordoen, en te gelijk verheven boven godsdienstige partijzucht, in het bezit te wezen eener gelukkige divinatiegave en daarbij meester van den vorm, ziedaar wat tot het welslagen van zulk eene poging onmisbaar is. En wanneer dan de tijd gekomen ware, waarin de strijd der godsdienstige inzichten is volstreden, terwijl uit dien kamp althans de beschaafden den rechten zin voor godsvrucht en religieuze waardeering hebben weggedragen, dan zou tevens het uur zijn aangebroken, waarin men aan dezen hoogsten vorm der poëzie ook succes mocht voorspellen bij het wel ontwikkelde publiek.

Doch zoover zijn wij nog niet gekomen, al bracht de heer De Bornier ons ook een stap verder. Nochtans zijn en blijven wij optimisten in hope.

Brielle, April 1882.

J.C. VAN SLEE.

Mengelwerk.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene.

Koekoek.
Naar Emil Junghans.

Het was te Hildesheim, op een guren Decemberdag. Onder eene grauwe lucht keek ik op naar het koepeldak van den dom, dat ik in mijne kinderjaren van goud had genoemd. Half lachende, half geërgerd, keerde ik mij af van het wonder mijner kinderlijke verbeelding, toen ik werd ingehaald en voorbijgeloopen door eene vrouw, die door hare groote stappen, zonderlinge kleeding en levendige gebaren mijne aandacht trok.

Zij droeg een verschoten kleedje van groene zijde en van een fatsoen, dat, wie weet hoe lang geleden, mode was geweest. Eene ouderwetsche, roode sjaal voltooide het zonderlinge kostuum. Het gelaat der vrouw droeg nog sporen van vroegere schoonheid en werd nu ontsierd door een leelijken, met bloemen en strikken overladen stroohoed. Ondanks de grijze lucht, waardoor geen zonnestraal heendrong, hield de vrouw eene parasol boven haar hoofd. Zij groette allen, die zij tegenkwam of die zij voor de ramen zag zitten, zonder dat zij een enkelen groet terugkreeg.

Zoo was zij een eindweegs voor mij uitgeloopen, was toen in eene zijstraat verdwenen en stond eenige minuten later weder voor mij, blijkbaar vluchtende voor een troep groote en kleine jongens, die pas uit school kwamen en zich terstond als een bijenzwerm om haar heen vergaderden. Zij raasden en tierden en juichten en bleven haar vervolgen onder het herhaalde geroep van: ‘Koekoek, koekoek!’

Het tooneel scheen op niemand veel indruk te maken. Wel bleef er nu

en dan iemand staan, dien zij te hulp riep, doch die enkelen vervolgden een oogenblik later, zonder eene poging te doen, om den jeugdigen overmoed te breidelen, onverschillig hun weg.

Zoo was de vervolgde vrouw bij een kerk gekomen; daar weerde zij de brutaalsten onder de bende met hare dichtgeslagen parasol af en vluchtte de kerk in, waar de jonge deugnieten haar niet durfden volgen.

Hoewel ik mij ergerde aan het wangedrag van jongens, die ongestraft eene weerlooze vrouw mishandelden, had ik mij toch, onbekend met hetgeen aanleiding tot de zaak had kunnen geven, onzijdig gehouden; doch bij mijne vrienden gekomen, verhaalde ik, wat ik had gezien. Toen hoorde ik, wat ik nu overtel.

Mijnheer Kesselmann was gelukkig geweest in al zijne ondernemingen. Hij was van geringe afkomst en vroeg wees geworden. Eerst werd hij loopjongen bij een winkelier; daarna zocht hij zijn bestaan op de markt, waar hij zijne diensten bood aan koopers en verkoopers, en werd later knecht in eene 'Uitspanning'. Toen hij eenig geld bijeen gespaard had, kocht hij eene kar, dreef handel in schuurzand en kocht oude kleeren en lompen op In het eerst trok hijzelf zijne kar, doch later kon hij een paard aanschaffen. Hij deed goede zaken, trok een prijsje uit eene loterij en werd eigenaar van een koffiehuis. Al bediende hij daar ook slechts klanten uit den minderen stand, hij behoefde daarentegen geene onkosten te maken voor de verfraaiing van zijn lokaal; hij leed geene verliezen, want zijne weinig verterende klanten betaalden geregeld hunne vertering; hij had een goed inkomen.

In één opzicht was hij langen tijd ongelukkig geweest; hij was gehuwd en had tevergeefs naar kinderen verlangd; doch eindelijk werd ook die wensch vervuld, toen hij er sinds lang niet meer op hoopte. Zijne vrouw schonk hem een dochtertje, doch de geboorte van het kind kostte der moeder het leven.

Het kind werd het middelpunt van al zijne gedachten; zij werd zijne vreugde en zijn trots en de anders zoo zuinige man ontzag geen geld, als hij er de wenschen van zijn kind door kon bevredigen. Zijn kleine Lotje werd in den grond door hem bedorven en hij liet hare opvoeding voltooien in eene buitenlandsche kostschool voor jonge meisjes uit den hoogeren stand.

Na verloop van een paar jaren keerde Lotje als een volwassen, beeldschoon meisje naar huis terug; wel is waar geheel onbekend met alles, wat er in eene burgerhuishouding vereischt wordt, maar daarentegen met een mondvol Fransche woorden, een hoofd vol romaneske denkbeelden en ziekelijke dweperijen.

Het duurde niet lang, of Lotje begon zich diep ongelukkig te voelen in haars vaders huis. Het verschil van levensopvatting tusschen haar en haar vader gaf aanleiding tot herhaalde twisten, zoodat zij weldra in eene vijandige verhouding tot elkander stonden. Zoo kon Kesselmann zijne dochter nooit bewegen, met hare talenten te pronken, zelfs niet voor de zoogenaamde stamgasten, die sedert jaren vrienden des huizes geworden waren; en haar vader, die zijn licht niet gaarne onder eene korenmaat zette, ergerde zich bij de gedachte, hoeveel geld haar gitaarspel en haar zang hem gekost hadden.

Daarentegen had Kesselmann de gewoonte, inzonderheid wanneer hij - wat onder de verdrietelijkheden met zijne dochter geene zeldzaamheid was - te diep in het glaasje had gekeken, allerlei herinneringen uit zijn vroeger leven

ten beste te geven en te vertellen, hoe hij zich tot burger en grondbezitter had opgewerkt. Dan vertelde hij allerlei avonturen en grappen, welke hij ondervonden en uitgevoerd had, en eindelijk begon hij dan luid, op den echten toon van voorheen, te roepen: *ouw' kleer'! ouw' kleer'!* tot groot vermaak der gasten, die dan in een kring om hem heen kwamen zitten.

Deze laatste aardigheid in het bijzonder was een gruwel voor zijne fijn opgevoede dochter, die niet gaarne aan de geringe afkomst haars vaders werd herinnerd.

Bij de publieke vermakelijkheden, welke het jonge meisje placht bij te wonen in den tijd, toen zij nog op school was, had zij, onder al de jongelieden, die zich door haar mooi gezichtje tot haar voelden aangetrokken en haar het hof maakten, vooral genegenheid opgevat voor een jongen student in de rechtsgeleerdheid, en toen de jonge man na volbrachte studiën bij de rechtbank te Hildesheim was aangesteld, kwam hij de kennismaking met het mooie meisje vernieuwen en bracht hij haar vader menig bezoek. Weldra ontstond er eene teedere verhouding tusschen de jongelieden en de vader gaf stilzwijgend zijne toestemming, wijl het hem toch niet geholpen zou hebben, indien hij die geweigerd had.

De jonge griffier was in het geheel niet met de familiebetrekkingen en met het verleden van den heer Kesselmann bekend en, oordeelende naar de kostbare opvoeding, welke de dochter had ontvangen, begreep hij, dat de oude heer een man van vermogen moest zijn. Intusschen verkeerde Lotje bij elk bezoek van den jongen man in doodelijken angst, dat haar vader in zijn bijzijn aan zijne dolle luimen zou botvieren en dat de griffier eene verbintenis met de dochter van iemand, die handel in lompen en oude kleeren had gedreven, minder wenschelijk zou kunnen achten.

Dat moest voorkomen worden! Toen de oude man eenmaal weder ‘ouw' kleer', ouw' kleer'’ begon te roepen, verzocht Lotje hem te zwijgen en zeide, dat zij bereid was, nu en dan een paar liederen voor de gasten te zingen, op voorwaarde dat haar vader van zijne ongepaste aardigheden afzag.

De jonge griffier keurde dat zingen voor de *habitué's* van het koffiehuis in het geheel niet goed en wilde er zich tegen verzetten. Doch Lotje wist hem tevreden te stellen en noemde haar zingen eene kinderlijke toegevendheid voor de luimen van een oud man. Haar vader had de voorwaarde, waarop zij wilde zingen, gaarne aangenomen, te bereidwilliger, wijl zijne dochter hem, zonder het te vermoeden, een wapen in de hand had gegeven, waarmede hij zich voornam, haar ook in andere opzichten te dwingen, zijn wil te doen,

De uitkomst bewees, dat de oude heer Kesselmann goed gerekend had. De enkele bedreiging: ‘Pas op, of ik roep “ouw' kleer'”’, was voldoende, om zijne verwende dochter gehoorzaamheid te leeren.

Zoo zong Lotje alle avonden en haar vader verlangde telkens nieuwe liederen te hooren.

Een van die liederen viel bijzonder in zijn smaak; het was dat, waarvan ieder couplet eindigde met het refrein: ‘Koekoek! Koekoek!’ waarbij de toon van den koekoek volkomen werd nagebootst. Avond op avond en somtijds twee-, driemalen achtereen moest Lotje dat lied laten hooren. Zoodra zij weigerde of ook maar draalde met beginnen, vermaande hij:

‘Zing dan, Lotje, of ik roep “ouw' kleer'.”’

Weldra bleek het, dat er, vóór het koffiehuis, onder de ramen, die des

zomers wijd openstonden, nog een ander publiek naar de liederen luisterde dan dat, hetwelk in de gelagkamer bijeen was, namelijk eene geheele bende straatjongens, die bij de deur hadden post gevat. Het auditorium op straat vond nochtans weinig behagen in de gedurige herhaling van het lied van den Koekoek en scheen meer op afwisseling gesteld te zijn. Zoodra Lotje aan het refrein: 'Koekoek, Koekoek', gekomen was, viel het geheele koor jongens in. Tevergeefs gebood Kesselmann stilte en liet de ramen sluiten, om rust in zijn huis te hebben. Ook die maatregel hielp niet: de jongens bleven voor de ramen staan en herhaalden hunne baldadigheden, totdat Kesselmann hen, met een stok gewapend, verdreef. Doch welhaast had de oude heer reden, om zijne handtastelijke verwering tegen den overlast te betreuren. Hoe dikwijls de jongens ook verdreven werden, zij kwamen telkens in grooter getal terug en het geschreeuw: 'Koekoek, Koekoek', werd zoo hinderlijk, dat Lotje eindelijk, in het geheel niet meer zingen kon.

Den volgenden avond ging het precies hetzelfde en toen Lotje in de eerste dagen daarna zich op straat vertoonde kreeg zij aanstonds een troep jongens achter zich, die haar onder het aanhoudende roepen: 'Koekoek, Koekoek', overal naliepen.

Het gaat met dergelijke dolzinnigheden als met besmettelijke ziekten, die dikwijls in een ongeloofelijk korten tijd de geheele jeugdige bevolking eener stad aantasten, doch ook al even spoedig weder verdwijnen, indien zij goed bestreden worden.

Korten tijd, nadat die onaangenaamheden begonnen waren, zou er door eenige jongelieden eene buitenpartij gegeven worden en Lotje's vereerder, de jonge griffier, kwam op den bepaalden namiddag, om haar af te halen, wijl zij mede van de partij zou zijn.

Nauwelijks hadden zij eenige huizen ver geloopen, of zij waren door een troep Koekoek-schreeuwers omringd. Toen de jonge man merkte, dat de baldadigheid op zijne gezellin gemunt was, bleef hij staan en sprak de knapen vriendelijk en ernstig toe. Zijne woorden maakten blijkbaar indruk en zouden ongetwijfeld aan het doel beantwoord hebben, indien Lotje zich niet in hetzelfde oogenblik door ergernis en drift had laten medesleepen en aan een van de jongens, die haar onvoorzichtig wat al te dicht nabij was gekomen, een geduchten slag in het gezicht gegeven had. De knaap sprong verschrikt achteruit en hief in het volgende oogenblik, half uit wraak, half aangespoord door het schaterende lachen zijner makkers, uit volle keel zijn: 'Koekoek, Koekoek', aan, waarin de anderen, zooals zich begrijpen laat, mede instemden.

Intusschen hadden zich ook volwassen personen in den oploop gemengd; ook de vader van den jongen, die de oorvijg had gekregen, vol drift over 'de mishandeling van zijn arm kind, wegens een onschuldig woord', verscheen scheldend en vloekend op het tooneel en het gelukte den griffier slechts met groote moeite, Lotje aan het dreigende straatrumoer te onttrekken, door met haar bij eene bevriende familie de wijk te nemen. Toen hij daar met haar had gewacht, totdat de menigte uiteengegaan was, nam hij, zonder aan de buitenpartij deel te nemen, zeer koel afscheid van haar.

Den volgenden dag ontving Kesselmann een brief van den griffier, waarin deze schreef, dat hij zich gedwongen zag, voortaan zijne bezoeken te staken.

Een tijdlang durfde Lotje zich niet buitenshuis wagen, doch na verloop

van weken, toen zij, in de hoop, dat de jongens hun spel vergeten zouden hebben, weder eens uitging, werd zij terstond door het akelige Koekoek achtervolgd.

Allengs werd het arme Lotje door iedereen vermeden; hare kennissen, hare vrienden zelfs, trokken zich, de een voor, de ander na, terug, wijl ieder bang was, in haar gezelschap in botsing te komen met de straatjeugd en aan de spotternij van groot en klein blootgesteld te worden.

Ouders en onderwijzers, tot de politie toe, werden te hulp geroepen; niets hielp; het geroep van Koekoek was niet meer tot zwijgen te brengen of te onderdrukken. Toen Kesselmann, die meer en meer met zijne dochter in onmin leefde, wijl zij hem verweet, dat hij de oorzaak van al haar lijden was, weigerde om zulke ‘kinderachtigheden’, zooals hij het noemde, zijne zaak te verkoopen en zich elders te vestigen, verliet Lotje de stad en ging bij hare voormalige Institutrice inwonen.

De jeugdige bevolking van Hildesheim scheen nochtans een goed geheugen te hebben, want toen Lotje, na verloop van meer dan een jaar, door eene ernstige ziekte haar vaders teruggeroepen werd en voor het eerst de straten van Hildesheim betrad, begon het oude schandaal opnieuw en de spotnaam Koekoek, Koekoek klonk overal, waar zij zich vertoonde.

Zoo bleef het. De oude man stierf, en toen zijne nalatenschap geregeld was, bleek het, dat er juist genoeg voor zijne dochter overschoot, om armoedig te kunnen leven, zonder de weldadigheid van anderen te behoeven in te roepen. Zij was ongeschikt voor eenige kostwinning en is eene oude vrijster geworden, die, ten gevolge van eene opvoeding boven haar stand, in belachelijke verhoudingen kwam en door haar eenzaam leven hoe langer hoe zonderlinger werd, zoodat zij altijd een voorwerp van spotternij is gebleven.

De knapen uit den tijd van Lotje's jeugd zijn sedert lang mannen geworden, doch hunne kinderen en kleinkinderen hebben den spotnaam der oude vrijster als een erfstuk overgenomen, en de tegenwoordige bevolking van Hildesheim kent haar nog slechts onder den naam van Koekoek.

Zoo luidde het verhaal van mijn vriend.

Het koninkrijk Hannover is intusschen eene Pruisische provincie en het schelden voor Koekoek eene overtreding van eene politieverordening geworden. De arme, vervolgde vrouw is sedert lang dood.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Pessimisme en optimisme.

Giacomo Leopardi, de dichter-pessimist. Eene studie door dr. E.D. Pijzel. Deventer, J. van der Meer.

Het was een goed denkbeeld van dr. E.D. Pijzel, om zijn studie over den Italiaanschen dichter Leopardi afzonderlijk uit te geven; als tijdschriftartikel werd zij spoedig vergeten en kwam zeker in minder handen, dan thans het geval is. Die afzonderlijke uitgave was verdiend, omdat wij werkelijk in ons land niet verwend zijn door zulke letterkundige opstellen; velen dragen zoozeer den stempel der oppervlakkigheid, dat het goed is, wanneer zij na verloop van een maand weer worden begraven. Somtijds zou men denken, dat er tegenwoordig te veel drukkerijen zijn en er zooveel geschreven wordt, om de zetters aan den gang te houden, die toch hun geld moeten hebben, wanneer de week om is. Het werk van dr. Pijzel maakt een gunstige uitzondering; vooreerst heeft hij blijkbaar een grondig onderzoek ingesteld naar de gewrochten van den Italiaansehen dichter; ten tweede heeft hij daarmee vereenigd een quaestie van den dag, waardoor aan zijn studie een bijzondere aantrekkelijkheid wordt verleend; in de opstellen van de buitenlandsche tijdschriften is deze vereeniging bijna regel; hier zijn wij in dat opzicht alles behalve verwend.

Die quaestie van den dag wordt weergegeven door het opschrift, dat ik boven dit artikel plaatste: p e s s i m i s m e e n o p t i m i s m e .

Laat ik terstond erbij voegen, dat de lof, die mijns inziens den heer Pijzel toekomt, niet zonder een aanmerking kan blijven: de grondigheid, waarmee hij de letterkundige verdienste van den Italiaanschen dichter heeft ontvouwd, staat niet in verhouding tot de diepte van de opvatting der quaestie, voor zoover deze het pessimisme betreft. Er is daarin iets al te optimistisch, het pessimisme is bij hem van het begin af te veel veroordeeld, dan dat men niet zou gevoelen, dat de schrijver bevooroordeeld is.

Dit blijkt reeds uit de weinige woorden, die hij aan zijn studie laat voorafgaan. Hij spreekt van ‘onze dagen, waarin het pessimisme de mode-philosophie is geworden en waarin eene levensbeschouwing, die elk geluk inbeelding, elk ideaal een hersenschim noemt, eene steeds toenemende schare van aanhangers vindt onder de talrijke onvoldane en ontevredene stervelingen, die de wereld - indien zij het maar voor het zeggen hadden - heel wat heter zouden hebben ingericht’.

Het doel van Pijzel's betoog is dan ook, dat het pessimisme eigenlijk volstrekt geen recht van bestaan heeft. ‘Moge mijn arbeid’, dus besluit hij het voorwoord, ‘enkelen bevestigen in de overtuiging, dat ook het hier (door Leopardi) verkondigde en door de korypheën (Schopenhauer) der richting als echt gewaarmerkte pessimisme zijn zetel niet in het nadenken heeft, maar in de stemming, en dat deze weder voor een goed deel het product is van physische factoren.’

Wanneer men uitgaat van het beginsel, dat de pessimistische levensbeschouwing een uitvloeisel is van lichamelijk lijden, dan is het bewijs met een man als Leopardi zeker niet moeilijk te leveren.

Giacomo Leopardi was inderdaad ziek, en hij had zijn ziekte grootendeels aan zichzelf te danken. Van een niet sterk, uiterst gevoelig gestel, vierde hij reeds in zijn jeugd te ruim den teugel aan zijn weetgierigheid; wanneer hij als kind naar bed ging, bracht hij menigen nacht door bij het nachtlampje, snuffelende in boeken, totdat het lichtje hem begaf; reeds vroeg leerde hij zonder behulp van anderen vreemde talen: Grieksch, Hebreeuwsch, Fransch, Duitsch, Engelsch en Spaansch; in het Grieksch kon hij gemakkelijker en helderder denken dan in het Latijn en in zijn moedertaal. Dat hij zich niet met het oppervlakkig leeren van een vreemde taal tevredenstelde, bewijzen de naderhand door hem uitgegeven philologische studiën.

Pleit nu deze werkzaamheid voor den buitengewonen aanleg van Leopardi, hij heeft, door te veel van zijn hoofd te vergen, zijn lichaam geheel bedorven en in zijn jeugd reeds den grond gelegd voor die ziekelijke gevoeligheid, die hem het leven als een last deed beschouwen.

Bij de prikkelbare gevoeligheid van Leopardi kwamen moeilijke levensomstandigheden; zijn vader was een eigenzinnig, onaangenaam man, die zijn zoon volstrekt niet begreep; financieele afhankelijkheid heeft zijn zoon Giacomo tot zijn dood meegesleept als een zware kluister en zij, die op dit gebied geen levenservaring hebben, kunnen zich moeilijk voorstellen, welk een ontstemmenden, verlammenden invloed zulk een afhankelijkheid op den mensch uitoefent.

Giacomo Leopardi was bovenal dichter van aanleg, door geboorte, d.w.z. gevoelig als elk kunstenaar, het leven niet waarnemend, zooals het is, maar tooverend met licht en kleur, om zich de wereld voor te stellen, zooals zij volgens zijn ingeschapen instinct, zou men haast zeggen, moest zijn.

Een dichter leeft altijd in een denkbeeldige wereld; hij stelt zich de menschen voor als schoon naar lichaam en naar ziel, als van adel. Vandaar, dat de werkelijkheid hem telkens terugstuit. Had Leopardi zich vrij kunnen bewegen, hij zou de werkelijkheid minder gevoeld hebben; nu kwam hij met het proza des levens te veel in aanraking; telkens ontgoocheld en teleurgesteld, moest in zijn gevoelig hart de sombere stemming een chronische kwaal worden.

Zeer tragisch wordt dit door den dichter zelf uitgedrukt in zijn ode aan graaf Carlo Pepoli, waarvan dr. Pijzel in zijn studie(*) zulk een voortreffelijke vertaling geeft:

‘Ik echter
Voel mij reeds ied're lieflijke begoochling
Der jeugd ontzinken; voor mijn oog verdwijnen
De zoete beelden, die ik zoo zeer liefhad,
De veel gewenschte en betreurde, die ik
Tot in mijn stervensure zal herdenken.
Wanneer dit hart geheel tot ijs geworden,
Geheel versteend zal zijn, en noch de heldre
En stille glimlach van het zonnig landschap,
Noch 't lentelied der voog'len in den morgen,
Noch 't zwijgend maanlicht uit den klaren hemel
Op veld en heuvel stralend, mij het harte
Ontroeren zal; wanneer mij ied're schoonheid
Van kunst of van natuur ontzield zal schijnen
En spraakloos; als mij ieder hoog bewustzijn
Of teed're neiging vreemd en onbekend is;
Dan zal ik, troost slechts voor mij zelf afbeedlend,
Een ander, minder lieflijk doel mij kiezen,
Waaraan ik 't waard'loos overschot mijns levens
Besteden kan. De bitt're waarheid spoor ik
Dan na; het blinde noodlot van 't vergaande
En van het blijvende; waarom de menschheid
Werd voortgebracht, met leed en met ellende
Beladen werd; ik zoek dan, tot welk einddoel
Haar steeds natuur en noodlot voortzweept; wie toch
Ons eindloos lijden voordeel brengt of vreugde;
Naar welke wet en voorschrift en waartoe zich
't Geheimnisvol heelal vormt, dat de wijzen
Hoog roemen, doch dat *ik* slechts kan bewond'ren.’

Bij alle bewondering van de classieke taal, waarin Leopardi zich uitdrukt, bemerkt men, dat die dichterlijke woorden de klanken zijn van de snaren eener ontstemde ziel. Om die woorden te begrijpen, moet men zich weder verplaatsen niet alleen in zijn ziekelijken toestand, maar vooral ook in den tijd; dat gedicht werd geschreven omstreeks 1830; Leopardi was een vereerder van Dante; hij gloeide van vaderlandsliefde en hij vond schier overal gebrek aan karakter, een verbasterden adel, een geesteloos volk.

Pessimistisch is hij, 't is waar, maar getuigt het niet voor zijn

(*) T.a.p., bladz. 40.

hart? Hij is somber, maar omdat hij te hoog denkt van het leven. Dat pessimisme is een gevolg van zijn stemming, - volkomen waar, maar die stemming is ook een uitvloeisel van zijn adel, want zulke pessimisten zijn teleurgestelde idealisten.

De heer Pijzel heeft uitstekend aangetoond, dat Leopardi's pessimisme in nauw verband stond met zijn persoonlijk lijden, uit den aard der zaak derhalve subjectief was en men derhalve geen recht heeft, uit de ontstemming van zulk een man een algemeene gevolgtrekking te maken voor het leven, maar - hij heeft naar mijn inzien de hoogere zijde vergeten, welke aan dit pessimisme eigen is; hadden wij alleen te doen met subjectieve uitingen van eigen leed, het zou onmogelijk zijn, dat zulke zangen op ons dien indruk maakten; wij zouden ze in dat geval eenvoudig vervelend vinden; een verborgen gevoel zegt ons echter, dat er meer achter schuilt en zulke zangen, het subjectieve daargelaten, een ideale zijde hebben. De quaestie van het pessimisme is dan ook volstrekt niet opgelost, wanneer men het verband tusschen Leopardi's gedichten en zijn pijnlijke levenservaring duidelijk heeft aangetoond.

Schopenhauer heeft misschien verkeerd gedaan met zich op Leopardi te beroepen bij de ontvouwing van zijn pessimistisch stelsel; het bezwaar, dat dr. Pijzel en anderen daartegen met recht kunnen opperen, lag te veel voor de hand.

Ik geloof echter niet, dat het Schopenhauer hier te doen was om bewijsvoering; hij vond alleen in de woorden van den Italiaanschen dichter treffend weergegeven de levensbeschouwing, waartoe hij niet door smartelijke levenservaring maar door wetenschappelijk onderzoek was gekomen. Schopenhauer had voor zulk een bewijsvoering Leopardi evenmin noodig als Hartmann.

Het is in sommige kringen in ons vaderland gewoonte geworden, om met zekere minachting van Schopenhauer en Hartmann te spreken, en wanneer men pessimisme verbindt met mode-philosophie, meent men al heel wat gezegd te hebben en het gevoeglijk daarbij te kunnen laten.

Ik herinner mij een gesprek met een man van naam over Schopenhauer en zijn pessimisme. ‘Och kom’, dus werd beweerd, ‘alles dwaasheid; het pessimisme is geen quaestie; de wereld is, zooals zij is, en wie die wereld zoo slecht vindt, dat het er niet uit te houden is, moet zich maar ophangen.’

In naam van het denken kan niet genoeg tegen zulk een opvatting geprotesteerd worden. Er zijn zeker aanhangers van het pessimisme, die het stelsel geen eer aandoen; menschen, die enkele klanken van Schopenhauer en Hartmann hebben opgevangen en in hun geestelijke traagheid en oppervlakkigheid ermee pronken, om een schijn van voornaamheid te geven aan een cynisme, dat voortspruit uit geblaseerdheid. Maar dat kan Schopenhauer noch Hartmann helpen, en

welke meester kan aansprakelijk worden gesteld voor zijn mislukte volgelingen?

Schopenhauer en Hartmann zijn een studie van elk ernstig man waard, omdat zij wijsgeeren zijn van den nieuweren tijd, die, schoon voortbouwend op den grondslag, door de oudere philosofen, vooral Kant, gelegd, toch een geheel anderen weg insloegen, om de waarheid te zoeken.

Terwijl de oude wijsgeeren uitgingen van een of ander afgetrokken beginsel en daaruit voortredeneerend het leven reconstrueerden op papier, heeft Schopenhauer en meer nog Hartmann het leven, de werkelijkheid zelf zooveel mogelijk ontleed, om op dien grondslag tot de waarheid te komen.

Kant had reeds vóór hen hetzelfde gedaan, maar daar hij de resultaten van zijn onderzoek niet durfde aanvaarden, ging hij met de 'praktische Vernunft' weer opbouwen, wat door de 'reine Vernunft' te veel was afgebroken.

Vooral uit dit oogpunt is het een zonderling verschijnsel, dat de beoefenaren der wijsbegeerte wel den diepsten eerbied toonen voor den Koningsberger denker, maar noch Schopenhauer, noch Hartmann een plaats willen gunnen in de rij der philosofen. Is het, omdat men de gevolgtrekkingen niet wilde maken, die de Frankforter en de Berlijnsche wijze uit hun onderzoek trokken? Immers, dat doet men ook niet bij hun oudere collega's en toch weet men hen met vrucht te gebruiken.

Welk een schat van menschenkennis vindt men bij Schopenhauer, waar hij den onbewusten en bewusten wil aan een nauwkeurig onderzoek onderwerpt en de menschelijke hartstochten onderzoekt met het ontleedmes van den anatoom! Welk een overeenkomst is er tusschen de 'Verneinung des Willens' en de zelfverloochening van het Christendom! Het opschrift: ken uzelven! past beter op *Die Welt als Wille und Vorstellung* dan op den gevel van den tempel te Delphi. Welk een vergezicht wordt ons in het leven geopend door het objectiveeren van de subjectieve gewaarwordingen; hoeveel is er niet, dat wij leeren dragen, - en gedragen moet het worden - omdat wij het kennen, omdat wij het begrijpen!

Wij spraken daar even van de vereering van Kant en de minachting voor Schopenhauer en Hartmann vooral bij de vakgeleerden, maar men kan een glimlach niet onderdrukken, wanneer men b.v. leest Hartmann's *Zur Geschichte und Begründung des Pessimismus.* De citaten van Kant zijn hier zoo menigvuldig, dat er waarlijk van het optimisme niet veel overblijft(*).

(*) Een paar aanhalingen tot kenschetsing; zoo zegt Kant:
'Alles Gute ohne moralische Gesinnung ist blosser Schein und schimmerndes Elend, und doch ist eine Sittlichkeit aus wirklich moralischen Grundsätzen äusserst selten beim männlichen, fast gar nicht beim weiblichen Geschlechte anzutreffen.
Da auch innerhalb gesetzlich geordneter Zustände ein jeder, bei seiner guten Meinung von sich selber, doch die böse Gesinnung bei allen Anderen voraussetzt, so sprechen sie einander wechselseitig ihr Urtheil, dass sie alle, was das Factum betrifft, wenig tangen.
Müssten die Menschen alle Gedanken auch aussprechen, so wäre nicht abzusehen, wie sie vor einander Achtung haben und mit einander auskommen sollten.
Nur das instinctive Streben des Menschen nach dem Schattenbild der Glückseligkeit macht es ihm so schwer zu begreifen, dass diese Glückseligkeit unmöglich der Zweck der Schöpfung sein könne.'

Mijn doel is niet, een pleidooi te leveren voor het pessimisme; ik gevoel daartoe niet den minsten lust; de zaak is buitendien bij Hartmann in goede handen. Waar ik tegen opkom, het is de geringschatting, de miskenning van het pessimisme.

Gewoonlijk treedt men in geen wederlegging van 'tgeen met het oog op de menschelijke natuur of der menschen werkelijkheid ten voordeele van het pessimisme wordt aangevoerd, maar men redeneert over de treurige resultaten, waartoe het pessimisme leidt, haalt zegevierend enkele uitspraken van pessimisten aan, zooals b.v., dat de wereld beter niet geschapen ware, en vraagt, of de pessimisten zich inbeelden, dat zij de wereld beter zouden hebben gemaakt.

Alsof zulk een woordenspel de zaak iets verder brengt! Voor iets van een bewijs zal niemand in ernst zulke phrasen kunnen houden.

Allereerst komt het hier aan op een nauwkeurig onderzoek der werkelijkheid; eerst wanneer een behoorlijke boedelbeschrijving heeft plaats gehad, kunnen winst en verlies nader bepaald worden. En blijkt ook al, dat de creditzijde grooter is dan debet, dan zal er nog plaats zijn voor verschillende gevolgtrekkingen.

Schopenhauer en Hartmann komen bij hun onderzoek beiden tot de ontkenning van wat men godsdienst noemt; men kan met hun zielkundige ontleding zijn voordeel doen zonder daarom die gevolgtrekking aan te nemen.

Wat pessimistische beschouwing betreft doen de rechtzinnige Christenen voor deze moderne wijsgeeren niet onder, maar zij worden daardoor volstrekt niet geschokt in hun geloof; de leer der zonde pleit voor hun ernstige opvatting en geeft althans een verklaring, die wel alleen aan sommigen voldoet, maar toch het voordeel heeft, dat de werkelijkheid niet ontkend wordt of voorbijgezien, zooals bij de moderne Christenen niet zelden het geval is.

Het pessimisme is, zegt men, alleen het uitvloeisel van een sombere stemming; pessimisten zijn zwartgallige menschen; zij lijden meestal aan leverziekten of aan onderbuikskwalen; daarom moet men hun wat toegeven en de dingen niet zoo zwaar opnemen, als zij daar worden voorgesteld.

Zeker, de stemmingen van den mensch zijn verschillend, maar men kan evenzeer in een te lichte als in een te zware stemming zijn. Er zijn menschen, - of het aan hun bloed, aan hun zenuwen, aan hun nieren of hun lever ligt, weet ik niet - die al heel weinig zien; zij beschouwen alles van de oppervlakte en zijn huiverig bij elke ontleding der werkelijkheid; als zij iets ontdekken, dat onaangenaam is, vinden zij het vreeselijk, maar knijpen de oogen dicht, om 't niet te

zien; zij loopen over het leven heen als de spin over 't water, bang, om het aan te raken. Zij zijn geestelijk kleurenblind of ook wel, houdt men hun de werkelijkheid der menschelijke natuur voor, dan doen zij als de struisvogels: zij steken het hoofd tusschen de struiken - van het optimisme.

Is het pessimisme en het optimisme een verschil van stemming, er is een stemming, die in elk geval te veroordeelen is, - het is die van oppervlakkigheid en lichtzinnigheid. Is men zoo gebouwd, dat men de diepte van het leven niet kan zien en evenals bij diepe waters duizelig wordt, welnu, men blijve, waar men is, maar zoeke geen uitvluchten, wanneer een ander den moed heeft, het peillood te werpen in de diepte, om te weten, waaruit de grond bestaat.

Het pessimisme is de mode-philosophie geworden, zegt men; het kan zijn, maarin zekere kringen is het tegenwoordig evenzeer mode, om het pessimisme met een paar phrasen naar huis te zenden zonder den arbeid van mannen als Schopenhauer en Hartmann met een ernstig onderzoek te verwaardigen. Daartegen moet worden geprotesteerd.

Het zou kunnen zijn, dat het optimisme daarom zooveel aanhangers heeft, omdat het de weerspiegeling is van een meer of minder bewuste ingenomenheid met zichzelf. Pedante menschen zijn zelden pessimist.

Ik zie geen reden, waarom wij onszelf voor beter zouden houden, dan wij zijn. Ik begrijp het nut niet, waarom wij ons vol zouden stoppen met illusies, om het leven daardoor te maken tot een boom, die langzaam ontbladerd wordt.

Ik vind het heel dwaas, de kinderen te leeren zingen:

> ‘Ik ben een kind
> Van God bemind
> En tot geluk geschapen’,

wanneer de werkelijkheid daarmee volkomen in strijd is.

Wij moeten het leven kennen, zooals het is, en, met die wetenschap toegerust, ons voorbereiden op hetgeen ons te wachten staat.

Bedrieg ik mij niet, dan bestaat er echter bij de groote vraag van pessimisme of optimisme een niet gering misverstand. Het denkend deel van de optimisten kan het onderzoek naar het leven niet afkeuren, omdat de wereld naar de traditioneele opvatting wijs en goed moet zijn; uit vooroordeel of bijgeloof zullen zij Schopenhauer en Hartmann niet ongelezen laten(*). Men verwart echter het weten-

(*) Het lezen van de uitvoerige werken der beide Duitsche wijsgeeren is zeker een taak, die veler tijd en kracht te boven gaat; wie in een kort bestek op de hoogte wil komen van hun stelsels, kan ik aanbevelen:
Arthur Schopenhauer. Lichtstrahlen aus seinen Werken. Mit einer Biographie und Charakteristik Schopenhauer's von Julius Fravenstadt, Leipzig, Brockhaus.
Lichtstrahlen aus Ed. v. Hartmann's sämmtlichen Werken. Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von dr. Max Schneidewin, Berlin, Carl Duncker.

schappelijk pessimisme, dat ik op hoogen prijs stel, omdat het een rijke bijdrage is tot de kennis van het leven, met het practische pessimisme, of liever gezegd met de moreele verslapping in onzen tijd, met het algemeene dalen van de levenskracht en den levenslust, dat algemeen gevoel van malaise, dat neerzitten bij de schaduwen, die vadsigheid en traagheid, om te werken voor een betere toekomst, omdat er geen idealisme is, dat de vleugelen doet uitslaan en bezielend terugwerkt op onze hoop en onzen moed.

Dat dit de meer of minder blijvende stemming is, waarin een groot deel van de kinderen van onzen tijd verkeeren, wordt zoo algemeen erkend, dat wij van het bewijs ons verschoond kunnen rekenen. Men bekommert zich niet bijzonder over de vraag, of de wereld goed geschapen is, maar zou haar zeker, meent men, niet geschapen hebben, wanneer zij niet bestond.

Nu is het, geloof ik, zeer oppervlakkig, deze stemming op rekening te brengen van Schopenhauer en Hartmann; vooral in ons land kennen de mannen van het zoogenaamde jonge Holland de Duitsche wijsgeeren slechts bij name of zoo oppervlakkig, dat zij er slechts eenige uit haar verband gerukte phrasen uit weten aan te halen. Bij al het geroep over de populariteit van de apostels van het pessimisme kost toch het lezen van zulke werken - en inzonderheid geldt dit van Schopenhauer - te veel inspanning, dan dat b.v. *Ueber die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde* algemeene kost zou kunnen zijn. Als pronk bevinden de twee lijvige deelen van *Die Welt als Wille und Vorstellung* van Arthur Schopenhauer naast de *Philosophie des Unbewussten* van Eduard von Hartmann, een werk van tegen de 1000 bladzijden, zich wellicht op vele schrijftafels, maar hebben en lezen zijn twee, en tusschen lezen en lezen is onderscheid.

Men zou veeleer kunnen zeggen, dat Schopenhauer en Hartmann kinderen zijn van hun tijd en zij datgene, wat bij velen onbewust leeft, in een wetenschappelijk stelsel hebben trachten te brengen, - dan dat onze tijd pessimistisch is, omdat Schopenhauer en Hartmann erin leven en schrijven.

Vanwaar nu die gedrukte stemming, die bij het zoogenaamde jonge Holland verloopt in een stuitend cynisme en bij de beter geaarde gemoederen zich openbaart in een weemoed, die niet verteedert, maar krachteloos maakt, elders in de armen doet werpen van het practisch materialisme, waarbij men van de wereld zooveel mogelijk geniet zonder over iets ernstig na te denken?

O n z e t i j d i s z i e k - indien ik deze uitdrukking met verlof van de optimisten voor een oogenblik mag bezigen.

Overal ontdekken wij een koortsachtige zucht naar verandering, een gejaagdheid naar iets nieuws, dat beter moet heeten; op politiek, op kerkelijk, op maatschappelijk gebied, in de huisgezinnen zelfs streeft alles naar iets anders uit onvoldaanheid met het bestaande; instellin-

gen, die soms weinig jaren geleden golden voor onverbeterlijk, worden beschouwd als hebbende uitgediend, terwijl datgene, wat men ervoor in de plaats wil brengen, het kenmerk draagt van het vage, onbestemde.

Sociale hervorming is het wachtwoord, en wanneer men het plan tot hervorming hoort ontwikkelen, krijgt men iets chaotisch; het bestaande is volgens de radicale hervormers zoo rot, dat alles eerst tot een puinhoop moet geslecht worden, zal er iets beters van gemaakt kunnen worden. Overal emancipatie, emancipatie van de vrouw, emancipatie van de kinderen, emancipatie van den dienstbaren stand, van de vierde klasse; alles wordt uit zijn voegen gerukt en onder het tooverwoord van vrijheid ten onderste boven gekeerd.

Voor bedaard overleg is in den regel geen plaats, want de hartstochtelijkheid, waarmee de plannen worden ontwikkeld en voorgesteld, laten geen discussie toe; 't wordt een kijfpartij.

Naast die zucht naar verandering ontbreekt het aan den eersten karaktertrek, voor hervorming vereischt, e r n s t, degelijkheid. Met een voorbeeldelooze oppervlakkigheid jaagt men den schijn na, zoekt in weelde en genot verzadiging en keert telkens weer onvoldaan terug, om het leven en de bestaande orde van zaken de schuld te geven van hetgeen men inwendig ontbeert, van het gevoel van onvermogen, om in den strijd van het leven pal te staan.

De tijd, waarin de godsdienst kalmeerend, veredelend, bezielend op de hartstochten werkte, den mensch één groot doel voorhield, waarin hij berusting vond, schijnt voorbij. Men vecht over het Christendom, maar zonder zijn verheffende kracht te ondervinden; de verschillende kerken en richtingen zijn strijdleuzen geworden; hier tracht men op kunstmatige wijze de Christelijke vormen in beeld of dogma op te wekken, om den schijn te redden: daar meent men nieuw leven te wekken door er een wijsbegeerte van te maken, die de hoofden niet kunnen vatten, terwijl de harten koud blijven.

Men heeft, wellicht te recht, onzen tijd den strijd genoemd tusschen geloof en ongeloof, en men zal moeten erkennen, dat de vruchten treurig zijn in beide kampen.

Wilt ge onpartijdig nagaan, hoe het er in zulk een tijd uitziet, sla de geschiedenis van het Grieksche en Romeinsche volk op, dat dezelfde periode heeft doorleefd. De ongeloovige ondergaat evenzeer den treurigen invloed van dien tijd als de geloovige.

Wat de toekomst zal brengen, weten wij niet, maar dit is zeker, dat de geschiedenis geen volk kent, dat door de kwijning van het godsdienstig leven niet op zijn grondslagen is geschokt. De surrogaten, welke men in de tijden van de zoogenaamde verlichting voor den godsdienst in de plaats heeft willen geven, k e n n i s e n k u n s t, hebben nooit zelfs in bescheiden mate aan de verwachting beantwoord.

't Klinkt zeker vreemd en in menig oor paradoxaal, wanneer ik de groote oorzaak van den achteruitgang, van de verslapping in onzen

tijd - of welk woord men ook het liefst daarvoor wil bezigen - zoek in de toenemende b e s c h a v i n g .

Toch is de zaak eenvoudiger, dan men denkt. De vooruitgaande beschaving kenmerkt zich allereerst door het aangroeien van onze behoeften; het leven is ingewikkelder, samengestelder, drukker geworden, de weelde in alle opzichten toegenomen. Ons lichaam, onze organen zijn in verband daarmee fijner, gevoeliger geworden; wij leven, dank zij de kunst, langer, maar zijn zwakker; onze weerstandskracht is minder. Reken daarbij de nieuwe uitvindingen, sporen en telegrafen, de snelheid van de middelen van vervoer en van meedeeling, en in verband daarmee de haast, waarmee wij leven; de spanning, waarin wij telkens worden gebracht; de overspanning, die wij ons onwillekeurig moeten getroosten, om, zelfs met den toeleg, om kalm te blijven, aan de eischen van den tijd te voldoen. Wij leven drukker en sneller en slijten daardoor in evenredigheid.

Elke indruk brengt ons zenuwstelsel in beweging, want door de zenuwen worden de indrukken naar het centraal orgaan, het hoofd, overgebracht. Nu bestaat er bij elk mensch, al naar gelang van zijn natuurlijke sterkte, een punt, waarop de indrukken niet meer juist of in het geheel niet worden verwerkt; worden de zenuwen meer gebruikt, dan zij kunnen presteeren, dan worden wij moe, en moeten wij toch voort, dan heeft er overspanning plaats, die zich wreekt door blijvend gevoel van vermoeidheid. Heeft die overspanning dikwijls plaats, dan worden de zenuwen ziek; de indrukken worden niet normaal overgebracht; wij worden, wat men in het dagelijksch leven noemt zenuwachtig, of liever zenuwziek.

Inzonderheid is dit het geval in de groote steden, de middelpunten van beschaving, met haar druk vertier, de menigvuldige afleiding, de schier oneindige reeks van indrukken, waaraan men zich niet kan onttrekken.

Nu is een der kenteekenen van de toenemende beschaving, van de overbeschaving, dat de menschen zich in de steden ophoopen; alles, wat maar eenigszins kan, verlaat de dorpen en vestigt zich in de groote steden, waar zooveel te zien en te hooren, zooveel te genieten valt. 's Zomers althans buiten te wonen werd vroeger beschouwd als een genot; ook dat wordt minder; wat al buitenplaatsen zijn er in de laatste jaren gesloopt; voor welk een betrekkelijk geringen prijs zijn vele buitens tegenwoordig te koop, omdat het aantal liefhebbers gering is.

Men gaat liever reizen, d.w.z. men holt in zenuwachtige haast een deel van Europa door, om maar veel te zien of den naam te hebben van er geweest te zijn; of ook wel, men geeft de voorkeur aan de druk bezochte badplaatsen, waar honderden zich verdringen en een wedstrijd in weelde, in kleeding wordt gehouden, dat men waarlijk niet naar een comedie behoeft te gaan, om dwaze typen te zien.

Waar de indrukken te talrijk zijn, wordt het zenuwstelsel overvoerd; het wordt abnormaal evenals een maag, die overvoerd wordt. De in-

drukken worden niet meer opgenomen, niet verwerkt, en in de hoofden der stedelingen ziet het er bij vergelijking dikwijls uit als op een photographie-glas, waar het eene beeld over het andere is gebracht, zoodat men slechts een verwarde massa heeft, waaruit niemand meer weet wijs te worden.

De gevolgen bemerkt men dikwijls aan de gesprekken; men springt van het eene onderwerp op het andere, van den hak op den tak, zonder eenig blijk te geven van goed waargenomen te hebben; in plaats van een denkend wezen hebt ge een rammelkast voor u en de conversatie wordt een uitslaan van allerlei klanken, phrasen, - bespottelijk of ergerlijk, al naar men 't vinden wil. Men moet het de menschen daarom niet kwalijk nemen; zij zijn, wat zij moeten zijn, en dat zijn is een noodzakelijk gevolg van het verkeerde dieet, van het overvoeren van het zenuwstelsel, van de hersenen.

Het meer samengestelde, het ingewikkelde, het drukke van het leven bestaat echter hoofdzakelijk in het uiterlijke, in het vormelijke, alles wat samenhangt met, een uitvloeisel is van de weelde. De ontwikkeling van het innerlijke heeft daarmee geen gelijken tred gehouden; het gemoedsleven kwijnt; 't gaat met de hoofden evenals met vele bovenkamers van huizen, waar men op een te grooten voet leeft: 't ziet er armoedig uit; de harten lijken ledig.

Men ziet dit het allereerst aan den achteruitgang van den godsdienst. Hoe men ook over kerken en richtingen in de kerken moge oordeelen, de zaken, daar behandeld, raken vragen, waarmee de mensch van het begin van zijn bestaan af zich heeft beziggehouden; die ten allen tijde hem als denkend en gevoelend wezen hebben getroffen; waarom zouden die vragen op eens alle belangstelling hebben verloren? Toch wel niet, omdat de menschen zoo wijsgeerig zijn ontwikkeld, dat zij voor zichzelf een voldoend antwoord hebben op de raadselen, waarmee de mensch omgeven is en die door zooveel eeuwen heen met zooveel hartstocht hem hebben beziggehouden. Veeleer treft men op wijsgeerig gebied de diepste onkunde aan; het blijkt meestal, dat men zoo goed als niet heeft nagedacht, want het gebruik van een of ander spottend of cynisch gezegde kan als bewijs van nadenken niet gelden; een nader onderzoek leert, dat het gemoed, het hart, om zoo te zeggen, braak ligt.

In vroeger tijd was het gewoonte, om den dag te beginnen met het lezen van een hoofdstuk uit den Bijbel of een of ander stichtelijk of opwekkend woord; de dienstboden namen gedurende dien tijd aan dezelfde tafel plaats; men erkende daarmee, dat er hoogere of andere behoeften voor den mensch bestonden dan de stoffelijke; men erkende tevens het huisgezin, de noodzakelijkheid van het vervullen van verplichtingen tegenover zichzelf en tegenover anderen. Houdt men den Bijbel voor geen geschikt boek meer, dan is het verkeerd, erin te lezen; vindt men de stichtelijke lectuur te stichtelijk of niet stichtend genoeg, ook goed, maar wat heeft men daarvoor in de plaats

gesteld? Niets. Men meent het zonder opwekkend woord te kunnen stellen en spreekt, wanneer er gesproken wordt, over de comedie of over een diner of souper, dat dien dag zal worden gegeven, of over de japon, die men zal aantrekken, of de visites, die men zal maken.

Heeft de mensch, ook zonder kerk, dan geen geestelijke behoeften meer? Is het nadenken over den oorsprong en het doel van onze verrichtingen geheel overbodig geworden? Is de wereld een groot hok geworden, waarin wij als apen rondspringen, naardat de oogenblikkelijke lust of inval het meebrengt? Heeft de mensch geen andere dan materieele moeilijkheden, geen strijd in zijn binnenste met zichzelf, met zijn omgeving, waarover een oogenblik dient te worden nagedacht of gesproken?

Mij dunkt ja, maar het hoogste en edelste van den mensch, de richting van de innerlijke drijfveeren van het leven, wordt niet verkregen zonder oefening, zonder strijd, en indien dit dag aan dag wordt verzuimd; indien datgene, wat den mensch mensch maakt, van geen waarde wordt geacht: dan is het niet te verwonderen, dat in weerwil van al de uiterlijke beschaving, van het schijnvertoon, van de grootschheid des levens de mensch inwendig blijkt, hoe langer hoe minder voor den strijd van het leven, dien niemand ontgaan kan, geschikt te worden.

Waarom wordt in onzen tijd geklaagd over het gemis aan karakter, in alle kringen, politieke en niet politieke? Omdat er geen moeite wordt gedaan, om karakter te verkrijgen. Vandaar, dat zoovelen bij treurige ervaringen van 't leven, die niemand ontwijken kan; die komen, vroeg of laat, - vandaar, dat zoovelen als wezenloos staan. Vandaar, dat in weerwil van de tallooze middelen van afleiding en verstrooiing, in huis en buitenshuis, een ontzettend gevoel van ledigheid de menschen plaagt en zij naar sterker en sterker prikkels verlangen, om te ontkomen aan de hel der verveling.

En dat is nu onze hooggeroemde beschaving! Dat is nu de eeuw, waarop wij zoo trotsch zijn! Maakt daarom verontwaardiging zich van velen meester, wanneer men durft beweren, dat het pessimisme inderdaad voor een goed deel steunt op een nauwkeuriger waarneming van het leven dan het optimisme!

Wanneer de levenslust en de levenskracht dalen; wanneer de zin en de smaak zich alleen richten op het uiterlijke, het leven een wedstrijd wordt van weelde, een bluf op de fraaiste huizen, de keurigste diners, de rijkste toiletten; wanneer de dolzinnigste middelen worden gebezigd, om aan de steeds stijgende behoeften te voldoen; wanneer schulden maken en spelen de tegenhangers zijn van het klatergoud, en wanneer in weerwil van die drukte en beweging steeds sterker prikkels moeten worden gebezigd, om de menschen af te leiden en aan zichzelf te onttrekken; wanneer de levenstoon zinlediger, de gesprekken geesteloozer worden, en boven het geraas en de drukte de schrille wan-

klank wordt gehoord van het toenemend aantal zelfmoordenaars, - men berekent hun aantal in het beschaafd Europa jaarlijks op 50000 - dan lijkt het optimisme een stuitende spotternij of een onverklaarbare oppervlakkigheid.

Met het moderne leven, zich kenmerkend door zijn eigenaardige drukte, de veelheid van indrukken, de snelheid van beweging, gepaard met verwaarloozing van het innerlijke leven, het gebrek aan godsdienst en den treurigen waan, dat kennis en kunst vergoeding daarvoor zullen geven, terwijl de onvoldaanheid spreekt uit al de plannen tot hervorming en verbetering, - in één woord met hetgeen men onze beschaving noemt, hangt nauw samen een lichamelijk lijden, dat, schoon niet algemeen als zoodanig erkend, de groote ziekte van onzen tijd kan worden genoemd. In het buitenland, inzonderheid in Duitschland, heeft men daar in den laatsten tijd meer bijzonder de aandacht op gevestigd en haar tot het onderwerp gemaakt van een nauwgezet onderzoek.

De ziekte heet met een gewoon woord zenuwachtigheid, zenuwlijden, met een geleerd woord psychose, neurose, waartoe in de eerste plaats behoort algemeene zenuwachtigheid; de meer kwaadaardige vormen, welke hieruit voortvloeien, zijn bekend onder den naam van hysterie, katalepsie, epilepsie, hypochondrie, melancholie, zwakheid van geestvermogens en eindelijk de verschillende vormen van krankzinnigheid. Alleen de zwaardere vormen komen gewoonlijk onder geneeskundige behandeling, welke zelden baat, omdat de ziekte dan reeds te diep is ingeworteld, om genezing te doen verwachten; voor een goed deel is het niet genezen een gevolg van verkeerde behandeling, daar de aard der ziekte niet genoeg bekend is en men het onderwerp te oppervlakkig behandelt; zooals gewoonlijk met ziekten kan in het begin bij een doelmatige behandeling òf genezing volgen òf erger lijden voorkomen worden. Heeft men dit in den aanvang verzuimd, dan is de ziekte meestal ongeneeslijk. Bij geen ziekte is meewerking van de zijde van den patiënt zoo noodzakelijk, een meewerking, welke alleen kan plaats vinden, wanneer hijzelf een helder inzicht heeft in zijn toestand en in de middelen, welke hem genezing of verzachting kunnen aanbrengen.

Er is een tijd geweest, dat om zenuwachtigheid gelachen werd, en die tijd is nog niet geheel voorbij; van leeken is dit verklaarbaar, bij geneeskundigen zeker meer dan vreemd, want het verraadt onkunde. Zenuwachtigheid, zenuwlijden, beweert men, is een ingebeelde ziekte; wanneer het medisch onderzoek heeft geconstateerd, dat geen enkel orgaan abnormaal is, dan kan iemand ook niet ziek zijn, tenzij hij te veel toegeeft aan zijn stemming, aan zijn humeur, en daarvoor zijn geen kruiden gewassen.

Men weet zelfs voorbeelden bij te brengen van zenuwzieken, die met broodpillen of door een krachtige toespraak of door afleiding ge-

nezen zijn. Zulke tijdelijke genezingen zijn dan ook volstrekt niet zeldzaam, maar men verwart dikwijls oorzaak en gevolg, en een oogenblikkelijk wijken der ziekteverschijnselen is volstrekt nog geen bewijs van genezing. Ook hier is de wetenschap nog niet ver genoeg gevorderd, om besliste uitspraken te doen; wij weten van het zenuwleven betrekkelijk nog zoo weinig af, en elke nieuwe ontdekking is een bewijs te meer voor de waarheid van hetgeen mij eens een oud medicus zeide: onze kunst is geen wiskunst maar giskunst.

Dr. Möbius, een specialiteit voor zenuwlijders te Leipzig, schreef onlangs: ‘De zenuwachtigheid is een groot maatschappelijk kwaad; alleen wanneer men algemeen de beteekenis erkent en het kwaad door gemeenschappelijke werkzaamheid tracht tegen te gaan, zal het mogelijk zijn, het te bestrijden’(*).

Het is niet gemakkelijk, een juiste beschrijving te geven van de zenuwachtigheid, en nog minder, het punt aan te wijzen, waar de ziekte begint.

Een der eerste kenmerken is overgevoeligheid; gewaarwordingen, indrukken, die bij den normalen mensch een nauw merkbare aandoening veroorzaken, treffen den zenuwachtige met meer of minder heftigheid; die gevoeligheid bestaat zoowel lichamelijk als geestelijk; nu eens veroorzaakt de op zichzelf weinig beteekenende indruk afkeer, geeft aanleiding tot toorn, straks verwekt hij neergedruktheid; soms volgen die stemmingen vrij snel op elkander door een-en dezelfde nietigheid. De gewone bezigheden worden nu eens verricht met een onverklaarbare langzaamheid; de patiënt klaagt, dat het is, alsof hij niet voortkan; straks wordt het werk gedaan met een overhaasting, alsof er iemand achter stond, die voortdurend jaagde. De levensverrichtingen zijn in één woord abnormaal; zij geschieden niet met dat gezond verstand, waardoor de gewone mensch zich kenmerkt. 't Is als met een speeltuig, waarvan de snaren ontstemd zijn; het brengt wonderlijke, onberekenbare klanken voort, die niet harmonieeren met de omgeving.

Niet zelden zijn de zenuwlijders zich bewust van hun abnormalen toestand en gevoelen met smart, dat zij niet gewoon zijn; zij erkennen, dat de indrukken te heftig zijn, maar zij hebben niet het vermogen, er weerstand aan te bieden. Doorgaans gevoelen zij zich te veel;

(*) *Die Nervosität, von dr. Paul Julius Möbius, Specialarzt für Nervenkranke zu Leipzig.* Leipzig, J.J. Weber.
Dr. T.G. Masaryk schrijft in zijn *Der Selbstmord als sociale Massenerscheinung der modernen Civilisation* (Wien, C. Konegen): ‘Die civilisirten Menschen befinden sich in dem pathologischen Zustande einer allgemeinen Nervosität, welche durch die modernen socialen Institutionen hervorgerufen und genährt wird, und die auf der einen Seite zur Psychose, auf der anderen zum Selbstmord fükrt.’
Behalve deze zouden nog vele andere getuigen kunnen worden aangehaald. Een der nieuwste werken op dit gebied is het onlangs verschenen: *Die allgemeine Elektrisation des menschlichen Körpers. Beiträge zur ärtzlichen Behandlung der Nervenschwäche von dr. S.T. Stein.* Halle. Knapp. Het is niet alleen belangrijk om de geneesmethode, maar vooral ook om de ontleding van den ziektetoestand.

hun eigen ik wordt de spil, waarom de wereld zich beweegt; van objectieve beoordeeling van hun gewaarwordingen is geen sprake. Zonder het te weten, worden zij grenzenlooze egoisten, ware kwelgeesten voor hun omgeving. Soms worden zij achtervolgd door zonderlinge denkbeelden, gedwongen gedachten; zij meenen iets verloren te hebben of te zullen verliezen; ginds wordt er een achtervolgd door vrees voor brand of voor dieven; de boekhouder telt herhaalde malen zijn cijfers na, want hij vreest, dat er een abuis moet zijn, al verkrijgt hij telkens hetzelfde eindcijfer; de kashouder wordt vervolgd door den waan, dat zijn kas niet in orde is; hij telt een dozijn malen het geld na en berust in het eindcijfer meer door vermoeidheid dan door overtuiging, dat het nu goed in orde is. Ik heb mannen, wien men ijzeren kracht zou hebben toegeschreven, met tranen als een kind hooren vertellen, hoe zij door zulke waangedachten vervolgd werden, want meestal gaan die voorstellingen gepaard met een gevoel van onverklaarbare droefheid.

Redeneeren over zulke toestanden, het aantoonen van het onredelijke dier voorstellingen helpt in den regel niets; het maakt integendeel de zaak nog erger, daar de lijder zich van zijn treurigen toestand dikwijls geheel bewust is, maar de kracht mist, zich aan de dwangvoorstellingen te onttrekken. Gebrek aan wilskracht, aan zelfbeheersching is juist een der gewone kenteekenen van de ziekte. De besluiteloosheid kan zóó groot zijn, dat de lijders in de meest gewone, op zichzelf niets beteekenende dingen geen besluit kunnen nemen. Zelfs het denkbeeld van een besluit te moeten nemen, jaagt hun als 't ware schrik aan.

Niet alle patiënten hebben het in dezelfde mate, maar toch bestaan deze vormen veel meer, dan men denkt. Men moet een zeer scherp waarnemer zijn, om het lijden te ontdekken, of in een ongewone mate het vertrouwen bezitten, om de zelfbekentenis te hooren. De zenuwlijders weten, dat zij gewoonlijk uitgelachen worden, - evenwel alleen door onkundigen - en verbergen 'tgeen als gebrek hun aangerekend wordt, met een ongeloofelijke gevatheid en list.

Maar ook zonder de meer erge vormen is het leven voor zulke menschen hoogst treurig; uit onkunde worden zij door hun omgeving hard gevallen en wordt aan luim en gril of kwaadaardigheid toegeschreven, wat inderdaad het gevolg is van een zuiver lichamelijk lijden.

Wanneer men de geheimen van menig huisgezin uit onzen tijd wist, zou men verbaasd staan over het leed, dat er geleden wordt èn door de zenuwlijders zelf èn door hun omgeving(*). Wel beschouwd, be-

(*) Vooral is dit het geval in huisgezinnen met kinderen, waar de ouders zelf reeds met chronisch zenuwlijden zijn behept. Bij kinderen openbaart zich het zenuwlijden in anderen vorm, maar over 't geheel op dezelfde wijze als bij oudere menschen; humeurigheid, ongezeggelijkheid, een soms onverklaarbare soort van kwaadaardigheid, ongedurigheid, onvermogen, zich lang met een onderwerp bezig te houden, zijn gewone kenteekenen. Onder de kinderen, uit zenuwlijders geboren, is de sterfte groot; zij gaan gewoonlijk heen aan hersenziekte, en denkt men aan het leven, dat hun wacht, dan weet men niet, of men den vroegtijdigen dood een geluk of een ongeluk moet noemen.

hoort dit tot de meest tragische dingen van het leven; verkeerd behandeld, wortelen die toestanden zoo diep in, dat op den duur ook de verstandelijke vermogens verminderen, zonder dat er van eigenlijk gezegde krankzinnigheid sprake kan zijn; de zelfbeheersching verdwijnt; het karakter gaat verloren, en, terwijl het lichaam uiterlijk vrij wel gezond heet, vertoont de mensch innerlijk een beeld van verwoesting.

Niemand zal beweren, dat de zenuwziekten het gevolg zijn van de moderne beschaving; hysterie, vitusdans, katalepsie, melancholie hebben ten allen tijde bestaan; een feit is het echter, dat de algemeene zenuwachtigheid in lichter zoowel als in kwaadaardiger vorm met de beschaving is toegenomen; een feit, dat eveneens wordt bevestigd door het groot aantal krankzinnigen en het schrikbarend aantal zelfmoorden. Was vroeger het zenuwlijden sporadisch, in onzen tijd is het epidemisch.

Het verband tusschen het zenuwlijden en de moderne beschaving ligt, zooals wij boven reeds gezien hebben, voor de hand; het leven is te druk, te woelig, te ingewikkeld geworden; men heeft van het zenuwstelsel te veel gevorderd en door overprikkeling is het abnormaal, ziek geworden; de geregelde functie van het zenuwleven is verstoord.

Het lichaam wordt niet zelden mede in het zenuwlijden betrokken; de organen zijn niet ziek, maar werken verkeerd; de gewone middelen, tot herstel gebezigd, slagen niet, maken dikwijls de ongesteldheid nog erger, terwijl er beterschap volgt, wanneer op het zenuwstelsel zelf wordt gewerkt en het zenuwleven weer normaal wordt. De herkenning, of lichaamslijden of zenuwziekte de eigenlijke oorzaak is van deze of gene ongesteldheid, is ook voor den geoefenden arts dikwijls een zeer moeilijke zaak en er behoort meer nauwlettendheid toe, dan gewoonlijk in de geneeskundige praktijk noodig wordt geoordeeld.

De algemeene verbreiding van het zenuwlijden verklaart zich uit dezelfde omstandigheden, waaronder wij leven. Tevens is de zenuwziekte besmettelijk, en meer dan eenige epidemie tast zij spoedig ook de omgeving aan. Ook is zij in hooge mate overerfelijk met kennelijke neiging, om bij elk volgend geslacht kwaadaardiger vormen aan te nemen. Wat bij de ouders slechts algemeene zenuwachtigheid is in zulk een lichten graad, dat men het aanwenden van middelen overbodig acht, wordt in het volgend geslacht hysterie, katalepsie, melancholie, om in het tweede of derde geslacht te eindigen in krankzinnigheid, idiotisme of zelfmoord.

Zien wij dus de werkelijkheid goed onder de oogen, dan heeft de moderne tijd een te groote schaduwzijde, dan dat wij ons door een aprioristisch optimisme in slaap zouden laten wiegen. In plaats van verheerlijking van onzen tijd - welke in den regel van zelfverheerlijking

niet ver verwijderd is - is er grond voor de erkenning, dat wij ons in geheel verkeerde richting bewegen, wanneer wij het geluk ons ten doel stellen. Dat geluk is niet te vinden in het toomeloos vermeerderen van onze behoeften, in den dollen wedstrijd der weelde, in het krampachtig jagen naar hetgeen men gewoonlijk genot noemt, in het krankzinnig streven naar rijkdom, in de onbestemde zucht naar verandering. De armen maken zich ziek door begeerlijkheid; de rijken graven zich in het bezit een levend graf, of erger nog, want in het graf heeft men rust. Wie geen weelde veroveren kan, pronkt met een valschen schijn of maakt schulden en speelt, om een gouden of een ijzeren keten te krijgen.

Een der eerste middelen tot herstel is erkenning van de verkeerde richting, waarin wij ons bewegen; eerst wanneer dit tot volle overtuiging is geworden, wanneer wij den modernen blinddoek hebben weggeslagen, zal het ons mogelijk zijn, terug te keeren tot dien eenvoud, die ons leven uiterlijk minder schitterend, minder pronkerig, wellicht minder afwisselend, maar innerlijk meer gezond, rustig en waar, krachtig en daarmee minder zenuwachtig zal maken. Onze stemming zal niet veranderen met elke windvlaag; wij zullen als een goed stuurman het roer in vaste hand houden, en de golven van het leven zullen breken op de kloekheid van ons bestuur.

Wij moeten ons spenen in onze begeerten, in onze indrukken, in onze zoogenaamde genietingen. Voor geschokte gestellen is zeker vreugde de beste medicijn, maar wat men in de wereld onder genot verstaat, is geen genieten, maar een overspanning van indrukken, die ziek maakt.

Wij moeten kalmer worden, matiger. Evenals aan onze spieren, aan onze maag zekere grens is gesteld bij het gebruik, zoo is het ook met onze zenuwen, met ons hoofd(*).

De hoeveelheid der indrukken, die iemand verdragen kan, is verschillend naar onzen natuurlijken aanleg, naar hetgeen, waarmee wij op de wereld komen, en ook naar de ervaringen, die wij hebben opgedaan, want het leven van den een staat oneindig veel meer aan gemoedsaandoeningen bloot dan dat van den ander. De gestelde grenzen zijn individueel en wat den een goed doet, kan den ander schaden, maar wie boven de hem gestelde grens gaat, moet de gevolgen dragen en die gevolgen zijn zeer onaangenaam, want de ziekten van het zenuwstelsel zijn zeer moeilijk te genezen(†).

(*) Men verwarre dit niet met hetgeen men gewoonlijk hoofdwerk noemt, d.i. verstandelijke arbeid, studeeren, want de ervaring leert, dat dit op zichzelf, mits niet op te jeugdigen leeftijd en niet onzinnig gedaan met nachtbraken, geen schadelijken invloed uitoefent. Veel vermoeiender en schadelijker is het werken met cijfers, het rekenen; boekhouders en ontvangers hebben een veel zwaarder taak, dan gewoonlijk wordt aangenomen, en men zal zenuwlijden onder hen meer aantreffen dan onder den geleerden stand. Hoofdwerk wordt alleen dan zenuwverzwakkend, wanneer het gepaard gaat met gemoedsaandoeningen, met politieken of anderen hartstocht, of met gejaagdheid.

(†) Dat de mannen van het vak met de zenuwkwalen weinig raad weten, wordt algemeen erkend. Een der hoofdredenen is, dat de gewone geneeskunst hier in den steek laat; de medicijnen werken bij zenuwlijders veelal geheel anders dan bij normale zieken en niet bij alle zenuwlijders op dezelfde wijze; soms brengt het toeval op een of ander middel, dat gunstig werkt, en dan tracht men dit wetenschappelijk te verklaren; nergens geeft de rationeele geneeswijze zulke slechte resultaten, wat anders zou zijn, indien wij van de storingen van het zenuwleven meer wisten. Sommige dokters bevelen een lichte koudwaterkuur aan; anderen geven de voorkeur aan de behandeling met electriciteit, - middelen, die in handen van den leek misschien even gevaarlijk zijn, daar men zonder grondige kennis van de ziekte er veel

Aan zorg voor het leven ontbreekt het ons niet; ik vind alleen, dat wij die zorg wat onregelmatig verdeelen. Voor de kleeding, voor de huizen hebben de menschen alles over; toilet en ameublement kosten slapelooze nachten; men droomt ervan; de maag heeft daarna de hoogste rechten; maar is het niet vreemd, dat hetgeen eigenlijk, in theorie althans, erkend wordt als het hoogere in den mensch, het geestelijke, de vorming van het gemoed, het karakter, feitelijk zoo niet voor bijzaak gehouden wordt dan toch voor iets, dat geen zorg, geen overleg, geen studie noodig heeft en vanzelf terechtkomt?

Men ziet dat reeds aan de opvoeding der jeugd; vooral in de laatste jaren heeft de leer veel opgang gemaakt, dat men de menschelijke natuur zich vrij moet laten ontwikkelen; de dwang, dien men vroeger den kinderen oplegde, was glad verkeerd; dressuur deed niets dan kwaad en wanneer men maar de theorie van de vrije opvoeding omhelsde, dan zou men eerst prachtige karakters verkrijgen, meende men.

Ik heb verschillende staaltjes van die vrije opvoeding gezien, maar nergens die prachtige karakters gevonden, die eruit moesten voortkomen; wel geheel mislukte karakters, eigenzinnigheid, weerbarstigheid tegenover het onvermijdelijke van het leven, speelballen van luimen en invallen, geen zelfbewusten wil, geen streven naar een doel, gegrond op kennis van het leven.

Het menschelijk hart is een ruwe akker, waarvan de grond moet worden bereid, hier zaad gestrooid, daar onkruid uitgeroeid. De wil moet worden gevormd, geoefend; aan het onvermijdelijke moet men

kwaad mee kan doen, te meer, daar het zenuwlijden meestal in nauw verband staat met andere ziekten.

De hygiënische voorschriften voor zenuwlijders gaan meer zeker en daardoor kan men althans voor erger lijden behoed worden. Matigheid in alles is de hoofdzaak; de zenuwzwakken moeten zich wachten voor alle uitersten, zoowel wat het lichaam als den geest betreft; sterke aandoeningen moeten zooveel mogelijk vermeden worden en voor elke aanleiding daartoe met de meeste zorg gewaakt; een mensch is een zwak wezen en het is voor de overgroote meerderheid noodzakelijk, de verleiding uit den weg te gaan. Een stipt geregeld leven is een onmisbare noodzakelijkheid; de zenuwzwakken moeten, zegt Dr. Möbius, menschen zijn van de klok. Wat men gewoonlijk onder afleiding verstaat: opera, comedie, concerten, partijen, werken bij zenuwzwakken als vergift, daar zij slechts overspanning geven, die de kwaal verergert, terwijl de lucht in de lokalen, waar men die afleiding vindt, te bedorven is. Zeer gunstig werkt in den regel het rustige buitenleven, het verblijf in de schoone natuur en het kalme, gezellige leven van den huiselijken kring. Wat het dieet betreft, luidt het voorschrift: weinig tegelijk, maar dikwijls eten; overwegend of uitsluitend plantaardig voedsel geeft bij de meeste zieken gunstige resultaten; de oorzaken daarvan zijn echter door de wetenschap nog niet opgehelderd. Zenuwlijders moeten zacht behandeld worden, waarvoor zij in den regel zeer gevoelig en in weerwil van hun slecht humeur zeer erkentelijk zijn; hun lijden is op zichzelf reeds erg genoeg, en niets is onzinniger en dommer, dan hun lijden toe te schrijven aan onwil en toegeven aan invallen.

zich leeren onderwerpen; de zelfvoldoening van het streven naar het edele moet worden opgewekt.

En niet alleen, dat dit een voornaam bestanddeel moet zijn van de opvoeding, ook later heeft de mensch bestendig noodig, aan de vorming van zijn geest, van zijn karakter herinnerd te worden. De overlevering wees daarvoor meer bepaald den Zondag aan; dan was het de dag der rust van den dagelijkschen arbeid, de dag, gewijd aan de overdenking van het leven; dan keerde de mensch tot zichzelf in en deed zich allerlei vragen over het leven.

Het schijnt echter, of men sedert het verval van de Kerk met de Zondagsrust ook de overdenking van het leven heeft overboord geworpen en voedsel voor den geest overbodig is geworden. Wordt men er beter of gelukkiger door? Ik kan 't niet vinden; wel zie ik het leven afnemen in diepte; de levenstoon wordt lager, ernst zeldzamer, en terwijl men de levensplichten luchtiger opvat, daalt toch de levenskracht, de levensmoed en klimt de onverschilligheid tot levensverdriet en onder zekere omstandigheden tot zelfmoord; indien de zelfmoord steeds werd uitgevoerd, waar het denkbeeld bestaat en theoretisch geen afkeer meer inboezemt, wij zouden nog van andere cijfers hooren; trouwens, 50000 per jaar is reeds genoeg voor de meest beschaafde landen.

Wij hebben vroeger de nadeelen besproken, welke voortvloeien uit de overdrijving van de verstandelijke ontwikkeling(*) op de lagere, middelbare en hoogere scholen. In den laatsten tijd zijn van verschillende kanten stemmen daartegen opgegaan, wat mij des te meer verheugt, omdat de klachten ook werden aangeheven door mannen van het vak, die uit den aard der zaak nog beter kunnen oordeelen. Ik noem - de meer en meer gewaardeerde werkzaamheid van Jan Holland als overbekend veronderstellend - met name den heer Bientjes, die reeds een program ontwierp tot reorganisatie van het middelbaar onderwijs(†) en een der grondleggers is van de Olympia-vereeniging, welke zich ten doel stelt, een meer evenredige verhouding te brengen tusschen oefening van het lichaam en oefening van het verstand.

Die vereeniging, die mijn volle sympathie heeft, zal met meer moeilijkheden te kampen hebben, dan men oppervlakkig denkt; enkele leeraren van het middelbaar onderwijs mogen de nadeelen van de overdreven ontwikkeling van het verstand inzien, van de meerderheid is dit niet te verwachten. Daarvoor is de eenzijdigheid van de heeren van het middelbaar onderwijs te groot; immers, zijzelf zijn 't geweest, die dit onderwijs in de hoogte gestoken hebben en verklaard voor het panacée van de kwalen van den modernen tijd. Hebt ge ooit een objectief oordeel over een vak gehoord van een specialiteit?

(*) Zie *De Tijdspiegel*, afl. Maart. *Sociale toestanden*, later gewijzigd en vermeerderd afzonderlijk uitgegeven.

(†) *Tirailleursvuur uit een paedagogisch en letterkundig kamp*, door J.A. Bientjes, leeraar aan 's Rijks hoogere burgerschool te Utrecht. Deventer, W. Hulscher G. Jz.

Ook mengt zich de gewone kleingeestige partijziekte in de quaestie; wanneer men het middelbaar onderwijs afvalt, beweert men, werkt men de anti-onderwijs-mannen, de clericalen, in de hand en maakt het onderwijs zelf verdacht. Alsof dit nog niet veel meer het geval was, door de overdrijving te bestendigen, die zulke wrange vruchten afwerpt!

De Olympia-vereeniging kan rekenen op fellen tegenstand, vooral van liberale zijde; toch zal zij steeds meer sympathie vinden, ook bij velen, die zich niet aansluiten; immers, hoe gaat het in ons kleine landje: men kent elkander te veel van nabij, en wie zich bij de beweging durft aansluiten, wordt door de corypheeën tegengewerkt en in zijn promotie belemmerd.

Men trooste zich echter, dat het in Duitschland op dezelfde manier is gegaan. De beweging is daar betrekkelijk reeds oud. In 1878 verschenen de bekende rapporten van dr. Finkelnburg en dr. Määrcklin, waarin de eenzijdigheid van het onderwijs werd aangetoond; twee jaren later gaf dr. Hasse zijn veel besproken werkje uit over het verband tusschen de overdrijving van het onderwijs en de toenemende krankzinnigheid(*). Onder de mannen van het vak ging een kreet van verontwaardiging op en men antwoordde met een reeks van hatelijkheden. Toch nam de beweging toe. Dezer dagen werd daar een vereeniging opgericht in den geest van de Olympia-vereeniging onder den titel: *Centralverein für Körperpflege*(†), en vindt krachtige ondersteuning.

Toch geloof ik, dat de zaak nog dieper moet worden opgevat dan als een wat minder leeren en wat meer gymnastiek; meer gezonde lichaamsbeweging is veel, maar nog niet alles; de hoofdfout schuilt in de overdreven waarde, die men hecht aan de verstandelijke ontwikkeling met voorbijgaan èn van de vorming van het gemoed, van het karakter, èn van de practische vorming in het maatschappelijk leven. In Engeland is het onderwijs erkend slecht en toch zijn de menschen daar over 't geheel maatschappelijk beter gevormd, bruikbaarder voor het leven. De oorzaak ligt niet alleen in de meerdere gezonde lichaamsbeweging in Engeland, maar ook, omdat men meer bouwt op de oefening in de school van het practische leven.

De algemeene ontwikkeling met drie of vier moderne talen, met meetkunde, algebra, natuurkunde, geschiedenis, enz. klinkt in theorie heel fraai, maar de meeste hersenen kunnen 't niet verwerken; men maakt den mensch suf, vóórdat hij als mensch in de maatschappij optreedt, en als men practisch bruikbaar wil zijn, dan zou men, ge-

(*) *Die Ueberbürdung unserer Jagend auf den höheren Lehranstalten mit Arbeit im Zusammenhange mit der Entstehung von Geistesstörungen* von dr. P. Hasse. Braunschweig. 1880.

(†) Tot de oprichters van deze vereeniging behoort Emil Hartwich, rechter, die een bij duizenden verspreide brochure uitgaf, getiteld: *Woran wir leiden. Freie Betrachtungen und praktische Vorschläge über unsere moderne Geistes- und Körperpflege in Volk und Schule.* Düsseldorf, L. Vos & Co. De brochure is, meen ik, ook in het Hollandsch vertaald.

vormd naar de hooggeroemde moderne methode, eerst moeten beginnen met af te leeren, den ballast weg te werpen, waarmee men onnoodig het hoofd heeft overladen(*).

Vooral bij de opvoeding der vrouw berokkent de overdreven verstandelijke ontwikkeling meer kwaad, dan men gewoonlijk meent; de overspanning van het hoofd in den kritieken leeftijd is te gevaarlijker, omdat de vrouw toch reeds meer vatbaar is voor zenuwlijden dan de man. Daarbij heeft het er veel van, of men de studie zoo wil inrichten, dat de vrouw nog meer verwijderd wordt van de huishoudelijke werkzaamheid, welke haar eigenaardige kring is.

Ik weet wel, dat de huishoudelijke ontwikkeling van de vrouw bij den revolutionnairen emancipatiegeest minder op prijs wordt gesteld en als een asschepoester-eigenaardigheid bespot, maar ik zie aan den anderen kant niet, dat men het met die moderne inrichting der huisgezinnen zooveel verder brengt. De vrouwen moeten van alles kennen, in de zoogenaamde algemeene ontwikkeling bij den man volstrekt niet achterstaan, bruikbaar zijn voor schier alle betrekkingen, onderwijs in de eerste plaats, - maar wanneer men over eenige jaren de statistiek opmaakt van het zenuwlijden, zal men ras van dien emancipatiegeest genezen - indien er genezing mogelijk is bij hen, die met manieën behept zijn.

Ook op dit omvangrijk gebied zien wij derhalve veelal den grond gelegd voor wat men noemt de pessimistische levensbeschouwing; men overschrijdt de grenzen, aan het menschelijk organisme gesteld; verstoort de normale werking van het zenuwleven, met dat gevolg, dat een gevoel van moeheid en matheid ontstaat, dat ontaardt in onverschilligheid en afkeer van het leven. Met volgepropte kennis van alles en nog wat heeft het gezond verstand een knak gekregen, die blijvende sporen nalaat en in het gunstigste geval eerst geneest na een langen tijd van rust(†).

(*) Wanneer men de levensgeschiedenissen van groote mannen nagaat, dan treft men daaronder velen aan, wier opvoeding zeer verwaarloosd is; Alexander von Humboldt zegt o.a.: ‘Ik was 18 jaar oud en kon zoo goed als niets; mijn onderwijzers geloofden ook niet, dat er veel van mij groeien zou; ware ik in handen gekomen van de tegenwoordige opvoeding, dan zou ik lichamelijk en geestelijk ten onder gegaan zijn.’
't Is een der redenen, waarom de onderwijsprograms voorloopig met de helft verminderd kunnen worden; hebben wij te weinig geleerd, dan kan de schade naderhand gemakkelijk worden ingehaald.
Vroeger had men een instinctmatige vrees voor te vroege wijsheid; vandaar het rijmpje:
Vroeg wijs, vroeg zot, Vroeg rijp, vroeg rot.

(†) Dr. Finkelnburg schrijft in zijn: *Einfluss der heutigen Unterrichtsgrundsätze in den Schulen auf die Gesundheit des heranwachsenden Geschlechts:*
‘In der Schule ist es eine von den erfahrensten Pädagogen anerkannte Thatsache, dass bei vielen Knaben auf Gymnasien und Realschulen, und zwar oft bei ursprünglich wohl. begabten und fleissigen Schülern, eine fortschreitende geistige Ermattung sich geltend macht; bei anderen wieder eine oberflächliche unruhige Erregbarkeit mit Unvermögen zu irgendwelcher nachhaltigen Aneignung des Gelernten. Mit beiden Zuständen verbindet sich ein Verlust der Wärme und der Teilnahme für die natürlichen Interessen des jugendlichen Lebenskreises und eine auffallende Unselbständigkeit und Unsicherkeit des Urteils in Fragen des sogenannten gesunden Menschenverstandes. Vorwiegend häufig sind die Abspannungszustände, welche sich charakterisieren durch träges Wesen, schlaffe Haltung, matten Blick, abgespannte, über die Jahre alt erscheinende Züge. Das Gesammtbild erweckt häufig irrthümlich den Verdacht schwächender Gewohnheiten, ist aber in Wirklichkeit nur das Bild einer tiefen chronischen Gehirnermüdung.’
Geheel op dezelfde wijze oordeelt Dr. Möbius in zijn: *Die Nervösität.*
‘Schlaflosigkeit oder Schlafsucht, schwere peinigende Träume, Uebellaunigkeit, Heftigkeit, Neigung zum Weinen, schmerzliches Versinken in sich selbst sind Merkmale der jugendlichen

Het pessimisme van Schopenhauer, Hartmann of Leopardi heeft echter met deze levensmoeheid, stijgend tot levensverachting, niets te maken; het is eenvoudig een gevolg daarvan, dat men door een verkeerde opvatting van het leven den mensch ziek maakt. Het is het gevolg van de dwaasheid, om allerlei theorieën over het leven te maken, die met de werkelijkheid in strijd zijn. De natuur stoort zich niet aan onze grillen, maar brengt haar oude spreuk in toepassing: wie niet hooren wil, moet voelen.

En dat voelen is inderdaad van zeer treurigen aard, want het zenuwlijden behoort tot de smartelijkste gewaarwordingen van het leven; het werpt een somber waas op alles, wat de mensch denkt en doet; het vernietigt en verwoest den mensch, terwijl hij uiterlijk een betrekkelijke mate van gezondheid geniet.

Men zou verkeerd doen, wanneer men de leermanie - als ik 't zoo noemen mag - alleen op rekening schreef van de mannen van het vak, van de schoolmenschen; neen, dezen zijn wederom het product van den tijdgeest, die in veel weten het geluk zoekt, het redmiddel tegen alle kwalen.

Wij leven in een tijd van letterverslinderij; men leest zooveel, dat er voor denken geen tijd meer overblijft; men leest zich moe en stomp.

De kranten zijn in de laatste jaren van reusachtige uitgebreidheid geworden; zij voeren een wedstrijd, wie de langste verslagen geeft, het meeste papier. Men kan aannemen, dat de zoogenaamde groote kranten elken dag ongeveer twee tot vier en vijf vel octavo druks geven, d.w.z. van 32 tot 64 en 80 bladzijden; zij worden zeer zeker niet geheel gelezen, want het is bij de gewone werkzaamheden der meeste menschen een radicale onmogelijkheid, dien letterberg elken dag geheel te verslinden; maar ook wanneer men een matig lezer is, heeft men nog altijd een flinken maaltijd, voor vele hoofden zeker te veel, om te verteren.

En van welk gehalte is dan nog de spijs? Een groote reeks van onderwerpen passeeren vluchtig de revue, houden voor een oogenblik de aandacht bezig, brengen door de menigte van ongelukken, moord en

Nervenschwäche. Das ganze Wesen des jungen Menschen wird hastig, ruhelos, unbeständig. Er verfällt auf überspannte Ideen, denkt und handelt seinem Alter unangemessen. Viel Jugend vergehen, viele thörichte Streiche sind nur ein Ausdruck der nervösen Ueberreiztheit. Die vielbeklagte Blasiertheit der modernen Jugend is i meist nichts als geistige Uebermüdung, die jungen Leute sind gleich Kindern in später Abendstunde, nichts vermag sie zu fesseln, nichts bringt einen nachhaltigen Eindruck hervor, weil ihre Kraft erschöpft ist.'

en branden en diefstallen de zenuwen in prikkeling, zonder iets achter te laten, om het moede hoofd en naar opwekking of steun smachtende hart op te laten rusten.

Met de tijdschriften heeft men hetzelfde geval; hun aantal vermeerdert met den dag, terwijl het gehalte in dezelfde evenredigheid schijnt af te nemen. Dragen zij minder dan de kranten den stempel van de zenuwachtige gejaagdheid, waarmee zij zijn gemaakt, wanneer men het aantal onderwerpen optelt, die daarin worden behandeld, dan krijgt men onwillekeurig medelijden met de hoofden, die dat alles moeten verwerken. Meer dan een vluchtige kennisneming is niet mogelijk, en het veel, veel, van alles wat, is bij de groote kinderen evenzeer mode als bij de kleine, om de hoofden moede en verward te maken, onvatbaar, om groote gedachten te laten ontkiemen of op te nemen en vast te houden.

Wanneer in onze dagen over gemis aan oorspronkelijkheid wordt geklaagd, wat met de karaktervorming in het nauwste verband staat, dan is dit waarlijk niet te verwonderen. Onze letterwijsheid is groot, te groot; onze levenswijsheid klein, te klein(*).

Mij dunkt, de kring van het pessimisme in de practijk is een veel belangrijker en tevens verontrustender verschijnsel dan het theoretische pessimisme, dat voornamelijk door Schopenhauer en Hartmann ver-

(*) Ik haal met opzet eenige schrijvers aan, omdat men vooral hier in Holland niet zelden de gewoonte heeft, om, wanneer men niet meezingt in het algemeene koor van deze of gene partij, te spreken van persoonlijke opvattingen, overdrijving en wat dies meer zij.
Dr. Friedrich Kirchner waarschuwt in zijn dezer dagen verschenen: *Der Zweck des Daseins im Hinblick auf die Mehrung des Selbstmordes* - Berlin, C. Habel - eveneens sterk tegen die eenzijdige verstandige ontwikkeling, welke in Duitschland den naam heeft gekregen van H a l b b i l d u n g . ‘Nicht nur ein m a n g e l h a f t e s , sondern auch das e i n s e i t i g e Wissen verdient jenen Namen’, schrijft hij. ‘Vor allem aber jene blos intellektuelle Schulung des Geistes, bei welcher die Bildung des Gemüths und Willens vernachlässigt wird. Wir meinen jenen I n t e l l e c t u a l i s m u s , der nicht nur unser gesammtes Schulwesen, sondern auch die Gesellschaft beherrscht. Immer höhere Anforderungen werden an die Jugend gestellt, immer mehr sog. Berechtigungen kommen in Aufnahme; in immer weitere Kreise dringt die Wissenschaft und der Eifer Kenntnisse zu erwerben. Wieviel wird für die harmonische Bildung unserer Schüler gethan? Die Eltern, die in erster Linie dafür zu sorgen hätten, dass des Kindes Gemüth für alles Schöne, Gute und Wahre begeistert, dass der Wille gestählt und zum Charakter entwickelt werde, überlassen die Arbeit fast ganz der Schule. Diese aber hat bei dem gerügten intellektualistischen Zuge der Zeit dafür weder Lust noch rechte Gelegenheit.’
De ijdelheid der ouders speelt hierbij al te dikwerf een treurige rol. Men zendt de kinderen vroeg naar school, opdat zij anderen van gelijken leeftijd vooruit zullen zijn in 't leeren; de eerzucht wordt sterk geprikkeld; het kind wordt voortgejaagd, om een klasse over te springen, op de heele studie een jaar in te halen en den naam te krijgen van knap en vlug.
Wat leert de ervaring? Dat de vluggertjes bijna zonder uitzondering hun zenuwstelsel in den grond bederven en naderhand mannen worden, die men in geen enkele ernstige zaak gebruiken kan ten gevolge van hun zenuwachtigheid en die van zenuwachtigheid hun eigen zaken in de war sturen. Het volgend geslacht van zulke mislukte wezens is natuurlijk nog erger.
Wijsheid is een kostbaar goed, maar er is ook een wijsheid tegenwoordig, die de menschen als op 't hoofd doet loopen en allerlei gekke dingen doen.

tegenwoordigd wordt. Het eerste is minder onder dien naam bekend; de aanhangers zullen van de qualificatie wellicht schrikken, en toch is 't de samenvatting van hetgeen onder de verschillende benamingen van gebrek aan levenslust, onverschilligheid, geblaseerdheid, cynisme bekend staat. Wij hebben de oorzaak daarvan trachten op te sporen en zijn tot het resultaat gekomen, dat het geen denkbeeldig maar een zeer werkelijk bestaan voert, uitvloeisel is van de eenzijdigheid van onzen tijd, van een verkeerde opvatting van het leven.

De vraag ligt voor de hand: is er iets aan te veranderen? Wanneer wij de geschiedenis nagaan, dan kan het antwoord niet bemoedigend zijn. Het is een opmerking, die meermalen is gemaakt, dat de Grieksch-Romeinsche wereld in de eerste periode van haar verval een jammerlijk groote overeenkomst heeft met onzen tijd; ook toen zijn krachtige stemmen opgegaan tegen de toenemende beschaving en het daarmee gepaard gaande verval, maar zij hebben blijkens de ervaring niet gebaat. De tijdgeest is als een geweldige stroom, die alles meesleept in zijn vaart, en bij het bruisen van zijn golven gaat de stem der boetprofeten verloren.

De eenige hoop, dat men van onzen tijd iets beters kan verwachten, zou daarin kunnen bestaan, dat ten gevolge van het toenemen van de kennis van het leven het zelfbewustzijn grooter is en daarmee ook de mogelijkheid ontstaat, dat men aan bepaalde invloeden zich kan onttrekken, een verkeerde richting tegengaan. Men kan zich eerst dan aan een invloed onttrekken, - de opmerking is, meen ik, van prof. Opzoomer - wanneer men de oorzaak daarvan geheel heeft nagegaan tot haar eersten oorsprong.

Om zulk een zelfbewust leven bij de groote menigte aan te nemen, moet men echter sterk optimist zijn. De meeste menschen worden door den stroom meegesleept; zij leven niet, maar worden geleefd; zij missen de kracht, te blijven staan, terwijl alles rondom hen voortholt, grijpend naar een ingebeeld geluk. Slechts enkelen hebben den moed, zichzelf te zijn, neen te zeggen, zich af te scheiden van den grooten stroom en in de eenzaamheid zich in vollen ernst af te vragen, of datgene, wat de groote meerderheid najaagt, nu werkelijk de beschaving, het geluk is, dat de wezenlijke behoeften van verstand en hart kan bevredigen.

De golven van het menschelijk leven na te staren met het gevoel, dat men alleen staat en het geluk niet vinden kan daar, waar de groote meerderheid het zoekt, is een weemoedig voorrecht, dat te veel smart met zich brengt, om de zelfverheffing in ons te voeden; maar kunnen wij in gemoede aannemen, dat de diepe ernst, die daarvoor vereischt wordt, ooit het deel zijn zal van allen? Wie is zoo gelukkig, om het te kunnen gelooven? In elk geval is het een zaak, die elk mensch voor zichzelf moet weten, en al naarmate onze overtuiging is, zullen wij in den kring, waarin wij leven, invloed kunnen uitoefenen, en een krachtig

woord kan zich in onzen tijd ver verspreiden, wat in het begin onzer jaartelling niet het geval was.

Wat men tegenwoordig beschaving noemt, kan niet zonder recht van boedelbeschrijving als zoodanig worden aanvaard. Die beschaving mist haar doel in zoover, dat zij niet strekt, de menschen gelukkiger, tevredener te maken; zij is een jacht naar grootheid en weelde, die meer aan toenemenden dorst dan aan verzadiging doet denken. Laat ons den moed hebben, dit te erkennen. Zonder onverschillig te zijn omtrent het uiterlijk, blijft het toch waar, dat het wezenlijke geluk ligt binnen de nauwste kringen van het hart; er is veel beschaving, veel rijkdom in het woord: 'Ik heb geieerd, mij te vergenoegen met hetgeen ik heb.'

Wijsheid is een kostbaar goed; maar er is veel verkeerd verstand; evenals onze huizen met overtollige meubelen kunnen wij onze hoofden overladen met een pronkerige letterwijsheid, die ons de frischheid des levens ontrooft en ons minder geschikt maakt voor den levensstrijd. Wordt die strijd steeds zwaarder door de toenemende beschaving, door de klimmende behoeften, laat ons zorgen, dat wij niet, door onzen geest te verzwakken, minder sterk worden, om te doen en te dragen, wat onvermijdelijk is.

De mensch is 't meest zijn eigen vijand; wanneer men het leven in later jaren vergelijkt met hetgeen men daarvan gedacht en gedroomd heeft in de dagen der jeugd, dan beantwoordt het zeer zeker zelden aan de verwachting. Wij worden te optimist geboren; onze phantasie is zoo rijk in de dagen der jeugd, en misschien zijn al die illusies noodzakelijk, om ons de noodige levenskracht en levensopgewektheid te geven, en moet het menschelijk leven naar den aard der dingen zijn lente en zijn herfst hebben, is het tijdperk der ontbladering onvermijdelijk. Soms schijnt het, of wij moesten beginnen te leven, als wij oud zijn, omdat alleen de ervaring ons wijs maakt voor het leven.

Hebben wij recht te klagen, dat wij voor den grooten kamp zoo weinig zijn toegerust? Wat baat het ons, ook indien dit het geval is. Veeleer hebben wij onszelf te beschuldigen, dat wij ons telkens misleiden ten opzichte van de eischen, die men aan het leven kan stellen.

Wij eischen te veel van het leven, gaan van de veronderstelling uit, dat het geluk een onvervreemdbare erfenis is. Dat is nu eenmaal niet het geval; wij moeten veel op het leven toegeven; onaangename gewaarwordingen, strijd, leed, smart zijn in het leven zoo ingeweven, dat zij een wezenlijk bestanddeel daarvan uitmaken. Voor een groot deel liggen de oorzaken van het leed zoo geheel buiten ons bereik, dat wij daarin evenmin verandering kunnen brengen als in de natuurwetten. Een onverstandige vogel vliegt in de kooi met den kop tegen de tralies, maar een verstandige vogel springt in de ruimte, die hem gegeven is; m.a.w., het is niet zoozeer het leed, dat ons treft, maar meer de wijze, waarop wij het dragen.

Een zekere dosis pessimisme, indien men het zoo noemen wil kan ons in dat opzicht slechts goed doen, en er ligt veel waarheid in het pessimisme van Hartmann, waar hij zegt: ‘Het is de taak der opvoeding, de menschen sterk en flink te maken, opdat zij niet alleen idealen hebben, maar ook de kracht, om ze te verwezenlijken; deze taak kan de opvoeding alleen dan volvoeren, wanneer zij ophoudt uit te gaan van allerlei optimistische illusies en de zuivere werkelijkheid van het leven sterk voor oogen houdt, tegen welke de jeugdige strijders gestaald moeten worden, d.w.z., wanneer de paedagogie het pessimisme tot grondslag neemt. Wanneer iets in staat is, den mensch in zijn zwaren strijd moed, kracht, volharding en gelatenheid te geven tegenover elke gebeurlijkheid, die uit de vervulling van zijn plicht kan voortvloeien, dan is het wel het pessimisme; de menschen leven, alsof er geen dood bestond, alleen omdat zij overtuigd zijn, dat elke poging, om hem te ontvluchten, nutteloos is; zoo zullen de menschen ook practisch leven, alsof er geen leed bestaat, wanneer eerst het pessimisme hen tot de overtuiging gebracht heeft, dat de smart, de vorm van haar verschijning daargelaten, evenmin te ontvluchten is als de dood’[*].

Men zou kunnen beweren, dat niet het pessimisme den mensch somber maakt, mismoedig, ontevreden, maar het optimisme, dat uitgaat van de veronderstelling, - althans daaraan voet geeft - dat de best mogelijke inrichting van de wereld deze is, dat wij voor onaangename gewaarwordingen bewaard blijven; het optimisme legt den grond voor het grenzenloos egoisme, dat bij alle verschijnselen en wederwaardigheden van het leven alleen vraagt naar de betrekking, waarin het staat tot het eigen ik, en gaarne dat ik zou maken tot het middelpunt, waarom de heele wereld zich beweegt. Van een verstalenden invloed van het lijden kan bij zulke wezens geen sprake zijn; daar verzwakt het lijden; het vernietigt; niet zelden wordt het lijden daar een voetstuk, waarop de ijdelheid zich verheft; een middel, om zich bij gebrek aan iets beters interessant te maken.

Wie weet niet, wat lijden is en smart; maar indien wij moedeloosheid en droefgeestigheid beschouwen als onze bitterste vijanden, zullen wij nimmer ons gewonnen geven, pessimisten worden in de practische beteekenis.

Wij hebben de wereld niet gemaakt, maar wij zijn er nu eenmaal in, en de beste wijsbegeerte is, ons flink door het leven heen te slaan.

Voor hem, die denkt en gevoelt, niet alleen voor zich, maar ook voor anderen, - voor hem is het leven een weemoedig voorrecht, maar wij moeten bescheiden zijn, niet te veel eischen van het leven, onze plaats in de wereld niet te breed uitmeten. Licht vinden wij dan meer geluk, dan wij denken.

(*) *Zur Geschichte und Begründung des Pessimismus* von Eduard von Hartmann, S. 140.

Feuchtersleben, de groote zielkundige, leert ons bestendige, dankbare opmerkzaamheid op de honderden van onopgemerkte, altijd terugkeerende, genoeglijke oogenblikken, die de loop der uren ons doet toevloeien. ‘Hoevele blijde gewaarwordingen’, zegt hij, ‘laat de mensch met stompe onverschilligheid dagelijks aan de deur zijner ziel kloppen, wier inachtneming hem eerst een duurzaam genoegen zou geven. Men moet leeren, om evenals Jean Paul elke gelukkig geslaagde poging, elken wel volbrachten arbeid, elke gewenschte omstandigheid op de weegschaal te leggen; om evenals Göthe de natuur te prijzen, die met iederen ademtocht ons een nieuw leven instort’(*).

Met het geluk van den mensch gaat het dikwijls evenals met andere dingen: wie het kleine versmaadt, is het groote niet waard, vindt het groote niet, omdat het geluk in de eerste plaats afhangt van de stemming, waarin wij verkeeren, - een stemming, die geleerd, geoefend, veroverd moet worden, want zeer zelden valt het goede in 't leven den mensch vanzelf in den schoot.

Wat is leven en wat is geluk, vraagt men zich af, als men het woelen en draven der menschen beschouwt; - men zoekt den steen der wijzen veraf, in plaats van in eigen gemoed.

1 Oct. '82.

V.D. KULK.

Eene nutsnabetrachting.

Ik hoop, dat niemand door het opschrift zal worden afgeschrikt van het lezen dezer regelen. Een anderen titel wilde ik aan dit artikel niet geven om de eenvoudige reden, dat daarmede juist wordt uitgedrukt, wat ik wensch te leveren. Is mij van bevoegde zijde ook meermalen verzekerd, dat een titel veel meer beteekent, dan men oppervlakkig waant, dit is voor mij geene reden, om de lading onder eene vreemde vlag in te voeren. Toch is er wellicht eenig gevaar voor misverstand. Deze of gene denkt bij mijn opschrift misschien aan een zoogenaamd na-nut, zooals de goede oude tijd in bijna alle departementen te genieten gaf en zooals hier en daar nog wordt aan-

(*) *Zur Diätetik der Seele* von Ernst Freiherrn von Feuchtersleben.
Van dit gulden boekske, dat tallooze malen, maar nooit genoeg herdrukt werd, verscheen bij Berendsohn te Hamburg een nieuwe druk, ‘mit Begleitstellen aus den Werken von Schopenhauer, David Strauss und anderen modernen Schriftstellern herausgegeben durch Jean Dufresne’.

getroffen, meestal tot verdriet van den spreker, die uit den vreemde komt. Wellicht verkeert een ander daarbij in het denkbeeld, dat hij hier voor zich heeft eene nabetrachting van een leesavond in een onzer vele nutsdepartementen.

Om alle verwarring te voorkomen, zal ik aanstonds mededeelen, dat het mijne bedoeling is, in deze regelen eene nabetrachting te houden op de jongste algemeene vergadering der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Hij, die zich de moeite gaf, om de punten van beschrijving voor die vergadering in te zien, zal erkennen, dat daaronder nog al een en ander voorkwam, hetwelk belangstelling moest inboezemen. Menige vergadering der Maatschappij in de laatste jaren was, als men let op de punten van behandeling, van heel wat minder gewicht dan deze. Heeft nu ook de uitkomst niet beantwoord aan de verwachting blijkens datgene, wat we weten uit het couranten-verslag, te loochenen valt het niet, dat sommige onderwerpen, die aan de orde gesteld waren, eene nadere beschouwing verdienen, ten deele ook al in verband met de gevallen beslissing.

Ik wil niets afdingen op het gewicht van sommige andere punten, maar bij het bovengezegde had ik vooral het oog op drie voorstellen, namelijk:

a. dat van het hoofdbestuur ten aanzien van het Nederlandsch pensioenfonds voor werklieden;

b. dat in zake de departementale spaarbanken, ingediend door de commissie, ten vorigen jare tot onderzoek dier instellingen benoemd;

c. dat van de departementen Dordrecht en Rotterdam tot feestelijke herdenking van het honderdjarig bestaan der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Op al deze drie voorstellen, waarvan de eerste twee in de bijlagen zaakrijk en uitvoerig werden toegelicht, heeft de algemeene vergadering eene m.i. zeer onbevredigende beslissing genomen. Die vergadering heeft daarbij de oude traditie gevolgd, om slechts bij hooge uitzondering en meestal alleen op ondergeschikte punten af te wijken van de adviezen van het hoofdbestuur. Ik wraak die traditie niet, maar constateer alleen het feit. Zou het in sommige gevallen ook wenschelijk zijn, dat de afgevaardigden ter algemeene vergadering ietwat minder als figuranten optraden, het is haast onvermijdelijk, dat de veelszins betrouwbare adviezen van het hoofdbestuur afbreuk doen aan de zelfstandigheid der van alle oorden des lands opgekomen leden, wier beweegreden, om in de Augustusmaand de hoofdstad te bezoeken, niet louter en alleen gelegen is in blakenden ijver voor die algemeene belangen, welke de Maatschappij zich bij voorkeur aantrekt.

Ik meen, dat deze drie voorstellen welbeschouwd eene zekere eenheid vormen, in elk geval met elkander in verband hadden kunnen gebracht worden. Ware dat geschied, er zou eene andere beslissing genomen zijn, naar ik mij overtuigd houd. Dan ware tevens eene hoogst

belangrijke quaestie tot een begin van oplossing gekomen, eene verdiende en vruchtbare hulde toegebracht aan een doorwrocht en degelijk rapport, een vaste grondslag gelegd voor de verwezenlijking van den zeker algemeen gedeelden wensch, dat bij het eeuwfeest der oude en toch nog altoos jeugdige Maatschappij eene harer waardige eerezuil verrijze.

Wat ik bedoel, zal straks blijken, als de genoemde voorstellen en de daarop gevallen beslissing aan een nader onderzoek onderworpen zijn geweest.

Mag ik deze dingen ook bekend achten voor de meeste lezers, aanstippen van een en ander zal toch noodig zijn ter wille van den samenhang.

Omtrent het Nederlandsch pensioenfonds voor werklieden, dat toen zoowel als nu in wording was, besloot de algemeene vergadering van 1881: '1°. het hoofdbestuur te machtigen, een persoon aan te wijzen, die als commissaris, met de commissarissen van een drietal andere maatschappijen, de noodige stappen zou doen tot het oprichten en het in werking brengen van zulk een fonds, volgens het plan nedergelegd in een te dier zake uitgebracht rapport; 2°. ter bestrijding der administratiekosten voor het jaar 1881/82 uit de algemeene kas duizend gulden beschikbaar te stellen, onder voorwaarde dat de drie andere maatschappijen harerzijds naar vermogen tot dat einde zouden bijdragen'.

De algemeene vergadering van 1882 besloot:

'1°. haar ten vorigen jare verleende machtiging in te trekken; 2°. zich bereid te verklaren, nieuwe maatregelen ter bereiking van het beoogde doel in overweging te nemen, indien de mogelijkheid blijkt een zelfstandig fonds tot stand te brengen op zoodanige grondslagen, dat voor de aangeduide bedenkingen geen ruimte overblijft'.

Welke die bedenkingen zijn, blijkt uit de breedvoerige toelichting, door het hoofdbestuur als bijlage bij zijn voorstel gevoegd. Zij bestaan voornamelijk in de ontstentenis van een waarborgkapitaal en in de belangrijke administratiekosten, die òf de stortingen te bezwarend zouden maken, òf ongedekt zouden blijven. Van eene derde bedenking, de zedelijke verantwoordelijkheid der Maatschappij, mag ik gerust zwijgen, daar deze vanzelf zou vervallen, als aan de beide straks genoemde bezwaren op de eene of andere wijze werd te gemoet gekomen.

Wat nu is er op dit gebied voorgevallen tusschen de jaarvergadering van 1881 en die van 1882, hetwelk de frontverandering van het hoofdbestuur verklaart niet alleen, maar ook rechtvaardigt?

In de meer genoemde toelichting is wel eene verklaring te vinden, maar men zoekt daarin tevergeefs naar eene rechtvaardiging. Als verklaring moet gelden, dat particuliere maatschappijen op eigen verantwoordelijkheid en gevaar met alleszins bruikbare tarieven op dit gebied eene proef willen nemen. Bij de wetenschap echter, dat levensverzekeringen en pensioenfondsen vooralsnog ten minste weinig popu-

lair ten onzent zijn, tegenover het moeilijk te loochenen feit, dat slechts een zelfstandig werklieden-pensioenfonds eenige kans van slagen heeft, kan in de bedoelde verklaring moeilijk iets anders gezien worden dan het dankbaar aangrijpen eener aanleiding, om den aftocht te dekken. Het hoofdbestuur zegt zelf met zoovele woorden, dat ook in 1881 zijnerzijds de bedenkingen werden gevoeld, maar daaraan toen het stilzwijgen werd opgelegd, omdat het zwaarste 't zwaarst moest wegen en de Maatschappij zich niet onttrekken mocht aan de poging ter voorziening in eene wezenlijke behoefte, voor welker bevrediging geen andere weg openstond.

Het is mij zeker wel geoorloofd aan te nemen, dat de aangehaalde woorden met zorg aldus gekozen zijn. In die vooronderstelling waag ik het, een weinigje tusschen de regels te lezen, liever gezegd het geschrevene toe te lichten en aan te vullen.

Er staat geschreven, zooals ik zeide, dat de bezwaren ook in 1881 door het hoofdbestuur g e v o e l d werden, maar er staat n i e t, dat zij toen ook g e w o g e n en o v e r w o g e n zijn. Dit maakt zeker wel eenig verschil. Hier ligt ‘des Pudels Kern’: daaruit moet m.i. de frontverandering worden verklaard en niet uit datgene, wat particuliere maatschappijen in den jongsten tijd hebben gedaan. Men moge mij ten goede houden, dat ik eene schijnbaar duidelijke verklaring eenigermate tracht te ontzenuwen. De dingen behooren in onderling verband beschouwd te worden, en dan heb ik de keus, om òf allen nadruk te leggen op den eenvoudigen zin der verklaring en geen geloof te slaan aan het verder geschrevene, òf de verklaring toe te lichten uit hetgeen verder volgt, en daardoor aan het een zoowel als aan het ander, mits goed begrepen, recht te laten wedervaren. De vermeende wensch, eene poging te doen tot voorziening in eene wezenlijke behoefte, voor welker bevrediging geen andere weg openstond, kan in 1881 moeilijk als het zwaarste hebben gegolden, indien men de bezwaren, die daartegenover stonden, wezenlijk zoo heeft gewogen, als thans het geval blijkt te zijn. Zij werden toenmaals niet zoo drukkend geacht, of men zou begrepen hebben, dat eene poging met die gegevens en bij het bestaan van zulke hinderpalen toch op teleurstelling moest uitloopen en derhalve niet rijmde met de waardigheid van eene ernstige maatschappij.

Er is intusschen nog iets anders op dit gebied voorgevallen dan het optreden der particuliere maatschappijen. Op 24 April j.l. heeft in Amsterdam eene openbare samenkomst plaats gehad van een zeer groot aantal belangstellenden in de zaak der oprichting van een zelfstandig werklieden-pensioenfonds. Het doet mij leed te moeten verklaren, - en ik spreek niet van hooren zeggen - dat die vergadering goeddeels als mislukt moet beschouwd worden, in elk geval zeer schrale resultaten heeft opgeleverd. Van de redenen dier mislukking zou ik liefst zwijgen, als er geen gevaar bestond, dat daaruit onzuivere munt werd

geslagen ten nadeele der zaak zelve. Nu stip ik alleenlijk aan, dat zij te zoeken zijn, behalve in het onbestemde karakter van elke soortgelijke samenkomst, in gebrekkige leiding; in de zucht van sommige aanwezigen, om zich te doen hooren; in vrees en angstvalligheid, om de dingen bij den waren naam te noemen; in bedekte tegenwerking, die zich gaarne als medewerking wilde voordoen; in gemis aan voorbereiding zelfs bij sommigen hunner, die de oproeping geteekend hadden en nu meenden als voorlichters te moeten optreden. De uitkomst dier vergadering is deze geweest, dat aan eene daar benoemde commissie de taak werd opgedragen, nadere plannen te ontwerpen voor de oprichting van een zelfstandig werklieden-pensioenfonds. Nog iets anders heeft deze samenkomst gewrocht, in mijn oog ten minste. Zij heeft duidelijk en helder in het licht gesteld, hoe gaarne men het ook verbloemen wilde, dat de werklieden nooit in het bezit van een eenigszins redelijk pensioen zullen komen, als men angstvallig vasthoudt aan het beginsel van self-help. Er moet iets daarbij komen. Noem het philanthropie, noem het welbegrepen eigenbelang van werkgevers of van bemiddelde particulieren, noem het steun van maatschappijen ten nutte der algemeene belangen - mij om het even, mits ge maar niet vergeet, dat de self-help behoefte heeft aan eene handreiking. Doch juist omdat dit zoo is, moet dat verwijzen naar de tarieven voor werklieden bij particuliere maatschappijen op zijn zachtst uitgedrukt onvoldoende heeten. Ik ben teleurgesteld, dat het hoofdbestuur zich zoo van de zaak tracht af te maken. Met het oog op de benoemde commissie, wier werkzaamheid nog dient te worden afgewacht, ware het m.i. verkieslijk geweest, dat de algemeene vergadering op voorstel van het hoofdbestuur de beslissing aangehouden had in afwachting van de dingen, die komen zullen, te meer omdat de Maatschappij het in hare macht heeft, zooals ik straks hoop aan te toonen, om de bestaande bezwaren goeddeels op te heffen. Met die afwachtende houding ware veel gewonnen en niets verloren, want al heeft het hoofdbestuur door het amendement op zijn eigen voorstel een achterdeurtje opengehouden voor de toekomst, te ontkennen valt het niet, dat de Maatschappij door de beslissing van 1882 in verband met die van 1881 feitelijk verklaard heeft, dit hoogst gewichtig maatschappelijk belang niet te betrekken binnen den kring harer werkzaamheid. Ware die beslissing gegeven, toen het punt voor de eerste maal op de agenda kwam, de beteekenis zou gansch anders geweest zijn dan thans, nu zij het karakter van een terugtred draagt. Terug te komen op eene beslissing zegt iets, maar terug te komen op een besluit, dat reeds twee phasen doorliep, zegt oneindig veel meer. Eene maatschappij zoowel als een individu komt er noode toe, om ongelijk te erkennen, maar te vergen, dat men weer terugkome op die erkentenis van ongelijk, is eigenlijk een onmogelijke eisch.

Ik kom nu tot het tweede punt: het rapport der commissie tot

onderzoek der departementale spaarbanken en de deswege gevallen beslissing in de jongste algemeene vergadering.

Volgens besluit der jaarvergadering van 1881 is eene commissie door het hoofdbestuur benoemd, om te onderzoeken, of het mogelijk en wenschelijk is, regelen te stellen, ten einde aan de departements-besturen en aan het hoofdbestuur rechtstreekschen invloed en toezicht toe te kennen op de inrichting en het beheer der door de departementen opgerichte spaarbanken en aan de algemeene vergadering deswege verslag en, zoo noodig, voorstellen te doen.

In aansluiting aan of op grond van een zaakrijk rapport, dat als bijlage bij de punten van beschrijving gevoegd werd, had de commissie voorgesteld: '1°. te verklaren, dat de departementen gehouden zijn, de reglementen hunner nieuw op te richten spaarbanken alsmede elke daarin gebrachte verandering, te doen goedkeuren door het hoofdbestuur, hetwelk echter zijne goedkeuring slechts mag weigeren, zoo die reglementen niet in overeenstemming zijn met de regelen, door de algemeene vergadering gesteld; 2°. eenige regelen voor te schrijven; 3°. den wensch uit te spreken, dat de reglementen der bestaande departementale spaarbanken voor zoover noodig herzien, en met bedoelde regelen zooveel mogelijk in overeenstemming gebracht worden'. Van eene nadere omschrijving dezer regelen heb ik mij kortheidshalve onthouden, ook al omdat zij niets afdoen tot den gang van dit betoog, en verwijs den belangstellende naar de punten van beschrijving of naar het verslag der vergadering. Het hoofdbestuur heeft na de mededeeling dezer voorstellen te kennen gegeven, dat zijnerzijds bezwaar bestond tegen het in behandeling nemen dezer voorstellen, zooals zij luiden, omdat niets beslist kan worden zonder wetsherziening, die niet aan de orde was, en in verband met de wetenschap, dat er veertien amendementen waren voorgedragen, eene motie van orde van een der departementen ter tafel gebracht, die aldus luidde: 'De algemeene vergadering betuigt haren dank aan de commissie, belast geweest met het uitbrengen van verslag, en noodigt de departementen uit, de wenken, in het rapport nedergelegd, ernstig ter harte te nemen.'

Het verslag zegt, dat deze motie bij acclamatie werd aangenomen, maar verzwijgt met of zonder opzet, welke houding tegenover die motie werd aangenomen door het hoofdbestuur.

Bij het ontbreken van gegevens is het zeker wel geoorloofd te vooronderstellen, dat deze motie een vriendschappelijk karakter had of in elk geval als zoodanig door het hoofdbestuur aanvaard is. Welken indruk zij op de rapporteurs gemaakt heeft, blijft onbeslist, maar een eenvoudig toeschouwer, die niet achter de schermen ziet, zou zoo oppervlakkig zeggen, dat de arbeiders gansch en al onverdiend met een mager loontje afgescheept zijn. Niets geeft reden, om te vermoeden, dat dit rapport eerst ter laatster ure zou zijn ingediend, maar

dan moet het d.m. ook verbazing wekken, dat het hoofdbestuur daarin alleenlijk aanleiding gevonden heeft tot de vrij nuchtere opmerking omtrent het ontijdige eener wetsverandering, die voor de rapporteurs ook wel oud nieuws zal zijn geweest. In aansluiting aan de in dit degelijk rapport nedergelegde resultaten ware er ruimschoots stof voorhanden geweest, om eenige algemeene beginselen te bespreken, eene zienswijze bloot te leggen, een advies uit te brengen.

Ik voor mij wil eerlijk erkennen, dat dit pover resultaat mij bitter teleurgesteld heeft. Niets toch doet vermoeden, dat er nog verder gevolg zal worden gegeven aan dit rapport. Vele departementen zullen den wenk voor notificatie aannemen, en het archief zal een stuk rijker geworden zijn. Dit is toch zeker de bedoeling niet geweest, toen deze in mijn oog belangrijke opdracht door de jaarvergadering van 1881 gegeven werd.

Wat ik dan wenschte? Dat het hoofdbestuur in groote trekken zijn gevoelen gezegd en daardoor de zienswijze der algemeene vergadering uitgelokt had over de voorgestelde regelen. Immers, door de eenvoudige dankbetuiging en den vagen wenk aan de departementen is niets beslist omtrent de onderdeden van het voorstel. Er is bovendien nog iets anders, niet in de voorstellen, maar in het rapport zelf, waaromtrent het wenschelijk ware geweest, dat èn het hoofdbestuur èn de algemeene vergadering een gevoelen geuit had, namelijk het bestaansrecht der spaarbanken in de gegeven omstandigheden.

Wij lezen dienaangaande in het rapport het navolgende:

‘Dan zal tevens aan de orde mogen en moeten komen de vraag, of, nu de staat door zijn postspaarbank, werkende voor het gansche rijk, aan alle ingezetenen de gelegenheid biedt tot veilige belegging hunner spaarpenningen, het voortzetten van de bemoeiingen der departementen op dit gebied, op dezelfde wijze als tot dusver, wel noodig en wenschelijk is. Zeker, hoe veelvuldiger de gelegenheid, des te grooter is ook de kans, dat er gebruik van zal worden gemaakt; en even zeker zijn er onder de groote departementale spaarbanken, welker opheffing de warmste voorstander der rijks-instelling slechts zou kunnen betreuren. Maar zeer vele zijn er ook, te welker aanzien de bezwaren, waarmede deze te kampen hebben, eene andere meening rechtvaardigen. Bezwaren, die te meer gewicht in de schaal leggen, omdat zij liggen in den aard der zaak en door geen reglement, hoe zorgvuldig ook bewerkt, uit den weg te ruimen zijn. Men denke slechts aan de gelegenheid tot inbreng, op de meeste plaatsen eens hoogstens tweemaal per week gedurende een enkel uur, terwijl de postspaarbank geregeld openstaat. Men denke aan de moeilijkheden, die voor bewoners van kleine en afgelegen gemeenten aan alle geldbelegging verbonden zijn. Men denke aan de kennis, die tot oordeelkundige belegging van gelden een vereischte is, en waarvan zonder schroom mag betwijfeld worden of zij wel het gemeengoed is van

allen, die met het beheer van departementale spaarbanken zijn belast. Men denke eindelijk en bovenal aan het gevaar, waaraan men geneigd is in gewone omstandigheden luttele aandacht te schenken, doch dat, eenmaal ontstaande, bittere teleurstelling bereiden kan, als geweldige gebeurtenissen van staatkundigen of maatschappelijken aard haar druk oefenen op de geldmarkt, en een spaarbank wellicht buiten de mogelijkheid brengen, aan haar verplichtingen te voldoen. Men denke aan dat alles, en dan legge men zich zelven de vraag voor, of instandhouding der spaarbank is in het belang der inleggers, nu deze in de instelling van den staat vinden wat zij behoeven.'

De rapporteurs verklaren, dat zij er niet aan denken, de diensten, die de departementale spaarbanken aan het Nederlandsche volk bewezen hebben, te verkleinen, en gaan dan op deze wijze voort: 'Maar juist de ongeveinsde huldiging van de verdiensten dier velen, welke met belangelooze toewijding tijd en moeite veil hebben, om een waarachtig volksbelang te behartigen, geeft den ondergeteekenden vrijmoedigheid, hun in de eerste plaats de vraag op 't hart te binden of de tijd niet gekomen is, hun taak ten deze als geëindigd te beschouwen en voortaan met de krachten, waarover zij beschikken, met den gemeenschapszin, die hen bezielt, op andere wijze en langs andere wegen te woekeren tot bevordering van het algemeen belang.' Wie zal ontkennen, dat hier een hoogst gewichtig vraagstuk wordt ter sprake gebracht, maar wien zal het dan ook niet bevreemden, dat dit vraagstuk, nu het aan de orde gesteld was, met stilzwijgen is voorbijgegaan? Men moge over de zaak zelve en over de motieven denken, zooals men wil, te ontkennen valt het niet, dat deze quaestie niet moest zijn doodgezwegen. Vooralsnog edoch is dit het geval; er is niet het minste spoor, dat op de eervolle begrafenis vooreerst eene opstanding zal volgen. Uit dien hoofde betreur ik de beslissing der algemeene vergadering ten dezen. Die quaestie moest niet onbesproken van de baan geschoven zijn.

En zoo kom ik eindelijk tot nommer drie der door mij bedoelde punten: het tweeledig voorstel in zake de feestelijke herdenking van het aanstaande eeuwfeest der maatschappij.

Zooals men weet of weten kan, valt op 16 November 1884 het eeuwfeest der Maatschappij; het is op dat tijdstip juist honderd jaar geleden, dat Jan Nieuwenhuijzen te Monnikendam de eerste grondslagen legde. Naar aanleiding daarvan werd door één departement voorgesteld, eene commissie van twaalf leden uit de departementen door de algemeene vergadering te doen benoemen, welke commissie in vereeniging met het hoofdbestuur en met de commissie, bedoeld in art. 41 der wet, maatregelen berame, om het honderdjarig bestaan der Maatschappij waardiglijk te vieren en door een blijvend aandenken in gedachten te bewaren, ten einde aan de algemeene vergadering van 1883 verslag en een voorstel te doen. In den considerans van dit voorstel

had bedoeld departement als zijn wensch uitgesproken, dat er bij die gelegenheid eene stichting tot stand kome, die niet alleen tot de leden, maar tot de geheele natie, ook nog jaren nadat het eeuwfeest zal verstreken zijn, spreekt van den aard en de bedoelingen der Maatschappij en van den geest haars stichters.

Een ander departement had voorgesteld, ‘dat de algemeene vergadering van 1882 beslisse, of de gedachtenis aan het eeuwfeest der Maatschappij tot nut van 't algemeen zal bewaard blijven door de oprichting van een standbeeld voor haren stichter, dan wel door het in 't leven roepen van een stichting van algemeen nut in ons vaderland; dat de uitvoering van dat besluit zal worden opgedragen aan het hoofdbestuur, dat zich, zoo het dit wenscht, door een commissie uit de departementen kan doen ter zijde staan; dat indien tot de oprichting van een standbeeld wordt besloten, een som van dertig duizend gulden uit de fondsen der Maatschappij ter beschikking van het hoofdbestuur zal worden gesteld, en dit standbeeld zal verrijzen te Amsterdam en worden onthuld op 16 November 1884, den dag, waarop vóór honderd jaren de Maatschappij door Jan Nieuwenhuijzen werd gesticht; en dat, wanneer wordt besloten tot het in 't leven roepen van een stichting, het hoofdbestuur in de algemeene vergadering van 1883 daaromtrent nadere voorstellen zal doen’.

Blijkens het couranten-verslag der laatste jaarvergadering heeft de financieele commissie de aanneming zoowel van het een als van het ander ontraden en wijders aanbevolen, voor het oogenblik niets te praejudicieeren, maar in zoover met een der bedoelde voorstellen mede te gaan, dat eene commissie worde benoemd van drie leden uit de departementen, drie uit het hoofdbestuur en drie uit de commissie van financiën, ten einde maatregelen te beramen, om het honderdjarig bestaan der Maatschappij op waardige wijze te herdenken en in gedachtenis te bewaren, welke commissie advies zal uitbrengen aan de algemeene vergadering van 1883. Na eenige discussie heeft het hoofdbestuur dat advies der financieele commissie overgenomen en een bepaald voorstel daarvan gemaakt, hetwelk toen met acclamatie is aangenomen. Ook deze beslissing is in mijn oog onbevredigend. Ik weet, dat er inderdaad nog voldoende tijdruimte bestaat, om de feestviering behoorlijk voor te bereiden, als de jaarvergadering van 1883 haar gevoelen uitspreekt over het dan uit te brengen advies; dat er derhalve volstrekt geene haast bij de zaak is. Nu echter dit punt niet alleen aangeroerd, maar van zekere zijde ook nader uitgewerkt werd, ware het m.i. wenschelijk geweest, ietwat meer in bijzonderheden te treden en reeds aanstonds, zij het ook in groote trekken, de richting aan te geven, waarin men ten dezen wenschte te gaan. Er is b.v. van een standbeeld gerept, niet vluchtig of in een onbewaakt oogenblik, maar in een bepaald geformuleerd voorstel. Ik spreek wel niet te stout met te beweren, dat velen deze wijze van feestviering aller-

ongerijmdst zouden achten. Anderen denken, zooals bleek, niet desgelijks. Zou het met het oog daarop geene zaak geweest zijn, dat èn het hoofdbestuur èn de algemeene vergadering reeds nu verklaard hadden, hoe daarover aan die zijde gedacht werd? Ik meen, ja. Men is soms al heel wat gevorderd, indien men beslist weet, wat men niet wil. In het andere voorstel is gewezen op de wijze van feestviering bij het 25- en het 50-jarig jubilé en met het oog daarop de wensch uitgesproken, dat het eeuwfeest door iets van meer blijvenden aard zou herdacht worden, b.v. door eene stichting. Ook in dit opzicht hadden èn het hoofdbestuur èn de algemeene vergadering hun gevoelen aanstonds behooren uit te spreken, omdat zoodoende de taak der bedoelde commissie minder vaag en onbestemd zou geweest zijn.

Misschien schijn ik veeleischend of onbillijk in mijn oordeel. Immers, bij mij staat het a priori vast, dat alleen door eene blijvende stichting het eeuwfeest der Maatschappij waardig kan gevierd worden, terwijl ik voorts reeds eene keuze heb gedaan omtrent den aard dier stichting. Immers, als ik zoo eens naga, wat daartoe in aanmerking dient te komen, dan valt mijne aandacht onmiddellijk op het werklieden-pensioenfonds, en dan verbaast het mij, dat niet meerderen met mij daaraan gedacht hebben, nu op de jongste jaarvergadering der Maatschappij gereede aanleiding daartoe bestond. Had men eene andere orde van behandeling gevolgd, misschien zou zulks wel het geval geweest zijn. Nu echter door de beslissing op punt XI die zaak als begraven was, werd zij niet in verband gebracht met punt XIII en ten eenen male vergeten bij punt XIV en XV. Dat er samenhang in deze punten kon gebracht worden, heb ik in den beginne met een enkel woord gezegd en hierboven ietwat nader aangeduid, terwijl dat aanstonds nog duidelijker zal blijken.

Over de belangrijkheid der oprichting van een werklieden-pensioenfonds, uit het oogpunt van het algemeen belang, behoef ik wel niet uit te wijden; nog minder noodig is het te betoogen, dat de behartiging dier zaak op den weg dezer Maatschappij ligt, dewijl hare eigen antecedenten daarvoor pleiten. Na de beslissing der jongste jaarvergadering kan echter moeilijk gezwegen worden over de door het hoofdbestuur geopperde en door de vergadering beaamde bezwaren, en evenmin over de beweerde ontijdigheid van zoodanige bemoeiing bij den huidigen stand van zaken. ‘Soliede maatschappijen’, zoo heet het, ‘hebben zich dit belang aangetrokken.’ Zou men inderdaad meenen, dat deze zaak daardoor, ik zeg niet tot oplossing gebracht, doch ook maar één stap gevorderd ware? Men moet dan al heel optimistisch zijn of opzettelijk de oogen sluiten voor de impopulariteit dezer zaak, voor de gewichtige bezwaren, bij de meeste werklieden aan deelneming verbonden, voor de onmisbaarheid eener propaganda op dit gebied, die zich niet alleen bij woorden bepaalt.

Zelfs al werd er morgen aan den dag een zelfstandig pensioenfonds

voor werklieden opgericht, dan zou de deelneming aanvankelijk gering zijn en vermoedelijk eerst langzamerhand van eenige beteekenis worden. Er moet onvermoeid en met klem van redenen propaganda daarvoor gemaakt worden, eene propaganda bovendien, die, om te slagen, hand aan hand behoort te gaan met daadwerkelijken steun bij de poging tot deelneming. Hier zou de traagheid, daar het onverstand, elders het wantrouwen òf afschrikkend òf belemmerend werken. Maar indien deze dingen zoo zijn, dan is nog veel minder heil te wachten van eene door particuliere maatschappijen te nemen proef, hoe ernstig misschien ook gemeend. Van propaganda zal daarbij weinig of geene sprake zijn, of zoo ook al, dan toch van eene propaganda, die van meet af aan tot onvruchtbaarheid gedoemd is. Ik heb eerbied voor de gemoedelijke overtuiging, hetzij die leeft bij een individu of eene vereeniging, dat aan de stichting van een pensioenfonds voor werklieden onoverkomelijke bezwaren zijn verbonden, maar ik acht het eene nietige uitvlucht, zich van de zaak te willen afmaken met een beroep op de houding der particuliere maatschappijen in dezen, eene uitvlucht, die op zijn zachtst uitgedrukt van kortzichtigheid en lichtgeloovigheid getuigt.

Maar zouden de bezwaren wel inderdaad zoo gewichtig zijn, als in het algemeen gedacht en vaak luide verkondigd wordt? Oppervlakkig is men misschien geneigd, een bevestigend antwoord op die vraag te geven; maar de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen heeft m.i. het recht niet, dat te doen. Zij ten minste behoeft zoodanige beteekenis niet aan die bezwaren toe te kennen, omdat het in haar vermogen staat, daaraan in die mate te gemoet te komen, dat het drukkend wicht daaraan ontnomen werd; dat er groote kans op gedeeltelijke opheffing zou bestaan.

Indien de Maatschappij tot herdenking van haar eeuwfeest eene som van twintig- à dertigduizend gulden uit hare middelen nam en die bestemde tot administratiefonds voor het werklieden-pensioen, dan ware één der twee genoemde bezwaren uit den weg geruimd. Mocht dan ook al later blijken, dat zelfs dit fonds niet voldoende was, om in de bestaande behoefte te voorzien, dan geloof ik, dat de belangstelling van werkgevers, particulieren en andere vereenigingen gaandeweg het ontbrekende wel zou aanvullen. Met een beroep op de opgedane ervaring het tegendeel te beweren, gaat volstrekt niet aan, zooals ik straks hoop aan te toonen.

Er rest dan nog een ander, niet minder gewichtig bezwaar: de ontstentenis van een waarborgkapitaal. De Maatschappij heeft het echter tot op zekere hoogte in hare macht, om ook dit te scheppen en gaandeweg te doen aangroeien, ditmaal intusschen niet uit eigen middelen, want alles heeft zijne grenzen, maar eenvoudig door hare aansporing en bemiddeling.

In het meer genoemde rapport over de departementale spaarbanken werd, zooals boven reeds medegedeeld is, de vraag ter sprake gebracht,

of door de oprichting der rijkspostspaarbank aan sommige departementale instellingen van dien aard het blijvend bestaansrecht niet ontnomen was. Het antwoord op die vraag kan m.i. niet twijfelachtig zijn. Als men let op de vele moeilijkheden en bezwaren, waarmede menige spaarbank zoo al niet te worstelen heeft, dan toch vroeger of later kan te worstelen hebben, ligt dat antwoord voor de hand. Evenmin als de commissie zou ik gaarne zien, dat binnen korten tijd alle departementale spaarbanken de vlag streken voor de rijkspostspaarbank, maar evenzeer als zij acht ik het buiten kijf, dat sommige dier instellingen haar tijd gehad hebben en beter deden, zich intijds te ontbinden. Dit is zoo onloochenbaar, dat het m.i. op den weg ligt èn van het hoofdbestuur èn van de algemeene vergadering, om dit gevoelen bij gemotiveerd schrijven aan de departementen kenbaar te maken. Aan zoodanige ontbinding is edoch een gewichtig bezwaar verbonden, de onzekerheid namelijk, wat te doen met het reservefonds. Meermalen is die vraag in verschillende departementsvergaderingen ter sprake gebracht, maar altoos slechts terloops, omdat hare beantwoording moeilijk en niet van dadelijk, practisch belang was. Wordt echter de opheffing niet van enkele maar van onderscheidene departementale spaarbanken een punt van ernstige overweging, dan zal men die vraag goed onder de oogen dienen te zien en met ernstigen ijver naar hare beantwoording behooren te zoeken. Heel moeilijk dunkt mij dat antwoord niet te wezen, als de Maatschappij besluit tot stichting van een werklieden-pensioenfonds, hetzij alleen of wel in verbond met andere vereenigingen en maatschappijen. Immers, in dat geval zou het natuurlijk en billijk zijn, dat de reservefondsen der ontbonden spaarbanken werden bestemd tot vorming van een waarborgkapitaal voor het werklieden-pensioenfonds. Ik acht dat natuurlijk en billijk, wel niet zonder reden. Bij ontbinding eener spaarbank de resteerende gelden terug te geven aan hen, die geacht moeten worden, het reservefonds te hebben geschapen, ligt het meest voor de hand, maar is eenvoudig ondoenlijk. Het zal dus verkieslijk zijn, die gelden te bestemmen voor een doel, hetwelk de be langen bevordert van hen, die geacht moeten worden, de eigenlijke spaarbank-inleggers geweest te zijn. Nu is het een feit, dat de spaarbanken gebruikt zijn door allerlei soort van menschen en voor allerlei doeleinden, maar te loochenen valt het niet, dat zij toch eigenlijk opgericht en in stand gehouden zijn ten bate van die klasse der maatschappij, welke van een mogelijk op te richten werklieden-pensioenfonds zal genieten. De belangelooze toewijding der spaarbank-besturen heeft, dunkt mij, daarin haar grondslag en hare drijfveer gevonden, dat men begreep, zoodoende te arbeiden aan de belangen der minder bevoorrechte klasse van de maatschappij. Met de verzorging der spaarpotten van de kinderen der gegoeden, met de behartiging der belangen van tijdelijke geldbeleggers of met het vruchtbaar maken der kasgelden van allerlei vereenigingen

had die toewijding niets uitstaande, al kwam zij daaraan ook indirect ten goede. Indien dit toegegeven wordt, dan zullen sommigen wellicht beweren, dat daarmede zoo heel veel niet gewonnen is, omdat de som, op die wijze bijeen te brengen, toch nooit een waarborgkapitaal van eenige beteekenis zou vormen. Dit laatste wil ik niet toegeven, maar wensch bovendien, als het beginsel eenmaal uitgemaakt is, bedoeld fonds op eenigszins andere wijze, maar dan toch uit dezelfde hoofdbron te stijven. Vele spaarbanken, die wel niet zoo aanstonds zullen ontbonden worden en wier voortbestaan vooralsnog ten minste hoogst wenschelijk is, hebben belangrijke reservefondsen, wier bedrag het onnoodig maakt, dat de revenuen daarvan telken jare bij de hoofdsom gevoegd worden, om het kapitaal te doen aangroeien. Heb ik wel, dan bleek uit het jaarverslag van 1880/81, dat ruim drie millioen gulden bij de departementale spaarbanken aan reserve gevonden wordt. Indien nu jaarlijks een gedeelte van de renten, uit dat reservefonds getrokken, gestort werd ten bate van het werklieden-pensioenfonds, zou er weldra een belangrijk waarborgkapitaal bestaan en alzoo ook het tweede bezwaar uit den weg geruimd zijn.

Noch het hoofdbestuur noch de algemeene vergadering kan in dezen een afdoend besluit nemen, maar indien beiden zich in dien geest uitspraken en eene aanschrijving aan de departementen richtten met verzoek, de spaarbankbesturen daarmede in kennis te stellen, geloof ik, dat er spoedig vruchten daarvan zouden gezien worden.

Ik ga nog verder. Als op die wijze een vaste degelijke grondslag gelegd was èn voor een administratiefonds èn voor een waarborgkapitaal, dan zouden ook de bijdragen van andere zijden, speciaal van werkgevers en particulieren, zich niet laten wachten. Nu wordt er geklaagd, dat de belangstelling zich zoo weinig in daden en wat al te uitsluitend in woorden openbaarde. Maar is dit wel anders mogelijk, zoolang deelneming werd gevraagd op zulke losse gronden en met zoo luttele gegevens? Neen, de ervaring heeft in dezen nog geene uitspraak gedaan. Wanneer de Maatschappij tot Nut van't Algemeen zoo krachtig in dezen optreedt, als ik wensch, dan houd ik mij vast overtuigd, dat het aan krachtige medewerking van elders niet ontbreken zal. Vloeiden op die wijze de verschillende bronnen mildelijk, dan kon worden overwogen, of, en zoo ja, onder welken vorm en op welke voorwaarden de deelneming metterdaad behoorde aangemoedigd te worden.

Ik zal thans niet vele woorden behoeven, om te betoogen, welke beslissing m.i. had behooren genomen te worden ter zake van het pensioenfonds. Men had het besluit moeten verdagen.

Doe ik soms onmogelijke eischen, of koester ik onbereikbare wenschen?

Ik geloof het niet, schoon ik niet wil ontkennen, groote voorliefde te koesteren voor een zelfstandig werklieden-pensioenfonds, eene voor-

liefde, die mij de jongste houding der Maatschappij in dezen deed betreuren.

Het is naar mijne innige overtuiging geene overdrijving, om te beweren, dat de stichting van een werklieden-pensioenfonds ons een belangrijken stap nader zou brengen tot de oplossing van het maatschappelijk vraagstuk.

En het is geene miskenning van de geschiedenis en den geest der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, om te zeggen, dat juist zij bij uitnemendheid de geroepene in dezen is; dat zij op haar honderdsten geboortedag moeilijk een beter bewijs kan leveren van haar krachtig bestaan dan door het aanzijn te geven aan eene stichting, die haar eene blijvende eerezuil belooft te wezen.

Zierikzee, 6 Sept. 1882.

J.H.C. HEIJSE.

Staatkunde en geschiedenis.

De wijze van grondwetsherziening.

De meeste grondwetten bevatten bepalingen omtrent de wijze harer eigen herziening. Algemeen wordt aangenomen, dat aan de fundamenteele staatswet grooter stabiliteit dan aan de gewone wet moet worden verzekerd, o.a. door de wijze harer verandering of herziening aanbezwarender voorwaarden te onderwerpen, dan voor de gewone wetgeving zijn voorgeschreven. Zelfs bij die grondwetten, die van de wijze harer wijziging geene melding maken, gaat het niet aan, uit zulk zwijgen de consequentie te trekken, dat zij dus langs den gewonen weg der wetgeving kunnen worden veranderd. Veeleer moet uit zulk stilzwijgen worden afgeleid, dat de grondwetgever de noodzakelijkheid eener herziening van zijne schepping zoozeer buiten het gebied der waarschijnlijkheden heeft gesteld, dat hij het vaststellen van bepalingen voor zulk een ondenkbaar geval meende te mogen nalaten. Te verdedigen is dit standpunt ten deele op grond der overweging, dat, als de behoefte aan herziening eener grondwet algemeen wordt gevoeld, het onlogisch is, die herziening te binden aan vormen, in de veroordeelde grondwet voorgeschreven. De geschiedenis leert trouwens, wat in tijden van revolutie die voorgeschreven vormen beteekenen. Toch behoort men niet te vergeten, dat niet bij voorkeur door revolutiën, door plotselinge omkeeringen het moderne staatsleven zich ontwikkelt. Evolutie, de wet der langzame wording, beheerscht ook de ontwikkeling der staten, zoodat de eisch moet worden gesteld, dat ook de fundamenteele staatswet naar de behoeften der tijden kan worden gewijzigd. Eene grondwet, die een historisch product is, wordt niet plotseling voor het volk ongeschikt, zoodat eene geheele hernieuwing noodzakelijk is, maar kan van tijd tot tijd, ten einde met den groei der natie gelijken tred te houden, eene wijziging behoeven, die eer verdient eene voortbouwing op bestaanden grondslag te worden genoemd. Voor zulk eene wijziging vormen in de grondwet voor te schrijven, kan zeer zeker niet onlogisch heeten. Het verdient reeds aanbeveling,

wettelijke herzieningsvormen voor te schrijven, om de herziening langs revolutionnairen weg te voorkomen. Zoo noemt Vandenpeereboom zelfs het artikel der Belgische grondwet, dat over grondwetswijziging handelt, de veiligheidsklep der grondwet.

De vraag, welke regelen voor eene herziening moeten worden voorgeschreven, is in verschillende grondwetten verschillend beantwoord. Het is hierbij zaak, tusschen twee klippen door te zeilen. Aan den eenen kant moet gewaakt worden tegen een te gemakkelijk stelsel, dat naar aanleiding van de onbeduidendste grieven tot herhaalde herzieningen uitlokt, die de constitutie van alle vastheid berooven, doch anderzijds niet minder tegen het aanleggen van te knellende banden, die tegen eene grondwetsherziening doen opzien en leeren berusten in 't behoud eener wet, die men niet langer eeren kan. Het tweede kwaad is nauwlijks geringer te achten dan het eerste, al heeft de vrees voor het eerste de grondwetgevers het meeste beheerscht. Naarmate echter eene grondwet steviger wortel vat in den boezem der natie en inniger met de natie samengroeit, is er voor het meest gevreesde euvel minder gevaar. Vandaar, dat in Engeland, hetwelk eene geschreven grondwet niet bezit, maar waar de grondbepalingen van het publieke recht door eene eeuwenlange historie in het hart der natie staan gegrift, nooit de noodzaak is gevoeld, om aan die grondbepalingen eene uitwendige vastheid te geven door bemoeilijking harer wijziging. Nog geen land evenwel kan in dit opzicht naast Engeland worden genoemd. Bijna overal elders zijn de grondwetten nog betrekkelijk jong, bovendien niet geheel uit den boezem des volks opgegroeid, maar met enten van vreemden bodem voorzien, zoodat zij nog die natuurlijke vastheid niet hebben verkregen, die kunstmatige stutten ontbeerlijk maakt.

Zien wij, hoe de verschillende constituties het probleem pogen op te lossen, en vangen wij aan met Europa's constitutioneele monarchieën.

In de eerste plaats de eerwaardigste grondwet, die van Zweden, dateerende van het jaar 1809. De kern der bedoelde bepalingen vinden wij hier in art. 81, waar gezegd wordt, dat de wet over den regeeringsvorm en de andere grondwetten des rijks (zijnde de wetten op de vertegenwoordiging, op de troonopvolging en op de drukpersvrijheid) slechts kunnen worden gewijzigd en afgeschaft ten gevolge van eene resolutie, genomen door den Koning en twee gewone Rijksdagen. Het initiatief komt, als bij de gewone wetgeving, toe aan den Koning en de beide Kamers van den Rijksdag. De gewone weg van wetgeving wordt overigens gevolgd, als een voorstel aanhangig is gemaakt, hetzij door den Koning, hetzij door de Commissie van Constitutie van eene der Kamers. Slechts dit onderscheid wordt gemaakt, dat de Koning verplicht is, als hem eene resolutie van den Rijksdag betreffende grondwetswijziging is voorgelegd (een besluit, wet, motie, door beide Kamers goedgekeurd, noemt men resolutie van den Rijksdag), voor de sluiting der zitting, alle leden van den Staatsraad gehoord, aan den Rijksdag in ver-

eenigde zitting zijne toestemming of de redenen zijner afstemming bekend te maken. Bij gewone wetten behoeft de Koning zijn *veto* niet aan den Rijksdag bekend te maken, maar geldt eene wet voor niet aangenomen, als de Koning de zitting sluit zonder zijne goedkeuring te hebben bekend gemaakt; hij is dan slechts gehouden, aan de volgende zitting de redenen van zijn *veto* mede te deelen. Voorts moet bij gewone wetten behalve de Staatsraad het opperste gerechtshof worden gehoord, doch bij de meesten is het niet noodig, alle leden van den Staatsraad (bestaande uit de zeven hoofden van departementen en drie ministers zonder portefeuille) te hooren. Is de grondwetswijziging door Rijksdag en Koning goedgekeurd, dan geldt die wijziging (volgens art. 64 der wet op de vertegenwoordiging) voor ontwerp, dat verwezen wordt naar de eerste gewone zitting, die zal plaats hebben na nieuwe algemeene verkiezingen voor de Tweede Kamer. Dan eerst kan de Rijksdag bij hernieuwde stemming zonder recht van amendement het ontwerp verheffen tot resolutie van den Rijksdag, die dan de koninklijke goedkeuring behoeft. Met goedvinden van Koning en Kamers gezamenlijk kan het ontwerp ook tot een lateren Rijksdag worden verdaagd.

De behandeling in twee achtereenvolgende zittingen der Groote Vergadering (Storthing) is ook in de Noorsche grondwet voorgeschreven voor een voorstel tot grondwetswijziging. Om wet te worden, heeft het twee derden van 't geheele aantal stemmen van de Storthing noodig. Daarbij is verder voorgeschreven, dat de wijziging in de grondwet niet in strijd mag zijn met hare beginselen en alleen eene verandering mag inhouden eener bestaande beschikking naar den geest der grondwet (art. 112). Voor eene algeheele herziening, althans eene, die de grondslagen der constitutie raakt, zijn dus geene regelen voorgeschreven. Overigens is de wijze, waarop te werk moet worden gegaan, niet nauwkeurig aangegeven. Zoo staat niet geschreven, dat het voorstel tot grondwetswijziging, als het in de eerste Storthing is ingebracht, als een gewoon wetsvoorstel moet behandeld en aangenomen worden; alleen, dat het door de pers moet worden gepubliceerd. Dat schijnt echter in de rede te liggen, daar het voorschrift weinig zin zou hebben, als het voldoende was, het voorstel het eene jaar in te brengen en het volgende de stemming te doen plaats hebben. Doch tweemaal na elkander, schoon ook dit niet duidelijk gezegd wordt, schijnt dan eene twee-derde meerderheid noodig te zijn, gelijk ook bij de gewone wetgeving vereischt wordt, als de Tweede Kamer (Lagthing) tweemaal achtereen een in de adelskamer (Odelsthing) aangenomen voorstel verworpen heeft. Bij de tweede behandeling moet men dan aannemen, dat de Storthing als eene soort van hof van appèl in vereenigde zitting beslist zonder recht van amendement, of de wijziging plaats zal hebben, ja of neen. Groote strijd is nu in den laatsten tijd ontstaan over de vraag, of de Koninklijke sanctie noodig is, al dan niet, ofschoon tot nog toe bij de herhaalde wijzigingen, die de constitutie heeft onder-

gaan (in 1815, 1821, 1857, 1859, 1862, 1863, 1869), steeds de goedkeuring des Konings is ingeroepen en verleend. Het is waar, artikel 112 spreekt met geen woord daarvan en in zooverre zou men kunnen aannemen, dat's Konings toestemming niet noodig is. Doch aan den anderen kant is het een algemeene regel, dat een besluit der Storthing eerst kracht van wet verkrijgt, als de Koning het heeft onderteekend (art. 78), op welken regel art. 82 enkele uitzonderingen opsomt, waaronder een besluit tot grondwetswijziging niet wordt genoemd. De niet-toepasselijkheid dezer artikelen op het bedoelde geval kan alleen beweerd worden op grond, dat zij voorkomen in een ander hoofdstuk (van het burgerschapsrecht en het wetgevend gezag, terwijl art. 112 voorkomt in het slothoofdstuk: algemeene beschikkingen), doch die grond is weinig afdoende, daar het onaannemelijk is, dat 's Konings recht, hem ten opzichte der gewone wetgeving toegekend, bestaande in een suspensief veto (art. 79), hem niet ook zou toebehooren ten opzichte der grondwetgeving, waardoor immers zijne eigene bevoegdheden gewijzigd en besnoeid kunnen worden. Deze strijd over 's Konings recht, hoe belangrijk ook als eene worsteling tusschen constitutioneel-monarchale en volkssouvereiniteits-beginselen, is intusschen voor ons doel van minder gewicht. - De akte van Unie van 1815 tusschen Zweden en Noorwegen kan volgens haar slotartikel alleen op dezelfde wijze gewijzigd worden als de Noorsche grondwet. Aan de grondwetten van beide staten gemeen is nog de bepaling, dat eene wijziging alleen kan behandeld worden in gewone zittingen der wetgevende vergaderingen, d.w.z., dat de Kamers niet tot dat doel door den Koning buitengewoon bijeengeroepen kunnen worden.

In Denemarken kan een wijzigingsvoorstel ook in eene buitengewone zitting van den Rijksdag worden aangeboden. Het wordt geheel als een wetsvoorstel behandeld en kan als een wetsvoorstel, na in beide Kamers te zijn aangenomen, door de regeering goedgekeurd of verworpen worden. In het eerste geval is als in de beide andere Scandinavische rijken eene tweede behandeling in de Kamers noodig. In Denemarken, waar den Koning het recht van ontbinding toekomt, worden de Kamers onmiddellijk ontbonden en hebben de nieuwe Kamers te stemmen over het wetsvoorstel, dat ongewijzigd aangenomen of verworpen moet worden. Na de Koninklijke sanctie krijgt het dan kracht van wet (art. 95).

Nederland tot het laatst bewarende en overigens den voorrang gevende aan de zuiver-constitutioneele monarchieën, komen wij thans tot België. In hoofdzaak geschiedt de wijziging als in Denemarken: beslissing der wetgevende macht, ontbinding der Kamers, hernieuwde beslissing der wetgevende macht, doch bij deze tweede beslissing is eene grootere meerderheid noodig, namelijk in beide Kamers twee derden der stemmen van de aanwezige leden, wier aantal twee derden van 't geheele aantal moet te boven gaan. Overigens blijkt de taak der beide zit-

tingen van de wetgevende macht anders verdeeld dan in Denemarken: terwijl in dit laatste land de eerste maal de wijzigingswet wordt vastgesteld en de tweede maal zonder recht van amendement met ja of neen gestemd wordt, moet in België de eerste maal eenvoudig verklaard worden, dat er reden is, eene in de verklaring aangewezen grondwettige bepaling te herzien (art. 131), terwijl dan de tweede maal de wijzigingen eerst worden geformuleerd en als wet geredigeerd *(nul changement ne sera adopté s'il ne réunit au moins les deux tiers des suffrages*, zegt het artikel en niet: *le changement proposé ne sera pas adopté*, en: *les chambres statuent de commun accord avec le roi sur les points soumis à la révision,* en niet: *sur les propositions de révision*, of iets dergelijks).

De grondwet van Portugal is eveneens op deze beginselen gebaseerd en komt nog nader dan de Belgische met de Deensche overeen, daar de wet bij de eerste behandeling wordt geredigeerd en bij de tweede zonder recht van amendement bij eenvoudige meerderheid wordt beslist. Doch eene Kamerontbinding, schoon de grondwet aan het uitvoerend gezag het ontbindingsrecht geeft, is onnoodig geacht: de tweede behandeling wordt uitgesteld, gelijk in Zweden, tot na de eerstvolgende verkiezingen. Overigens zijn eenige bijzondere bepalingen voor de behandeling vastgesteld, ten doel hebbende, waarborgen te geven voor kalmer en behoedzamer beraad dan bij de gewone wetgeving: het voorstel moet schriftelijk worden ingediend, moet door een derde deel der leden van de Kamer van Afgevaardigden ondersteund worden, om in beraadslaging te komen, moet dan driemaal gelezen worden met tusschenpoozen van zes dagen en is daarna aan de eerste stemming onderworpen, om uit te maken of het een onderwerp van beraadslaging zal uitmaken. Eerst daarna komt het voorstel als wetsontwerp in behandeling. Alleen aan de Kamer van Afgevaardigden komt het initiatief toe, en dus ook aan de regeering (die volgens de theorie der Portugeesche grondwet geen eigenlijk initiatief heeft, maar voorstellen kan doen, die door de Kamer, waarin zij worden ingediend, tot wetsontwerpen kunnen worden gemaakt: artt. 45 en 46), mits zij ze in de Kamer van afgevaardigden aanhangig maakt. Van historisch belang is nog slechts, dat een voorstel tot wijziging der grondwet eerst vier jaar na hare bezwering kon worden ingediend (artt. 140-143).

Italië's grondwet, d.w.z. de constitutie van Sardinië, achtereenvolgens van toepassing verklaard in de verschillende gewesten, die successievelijk aan de kroon van Sardinië zijn gehecht, bevat geene bepaling, in 't geval harer wijziging voorziende.

Eveneens staat het geschapen met de grondwet van Spanje, dat herhaaldelijk van constitutie wisselde, maar in 't geval eener herziening althans in de laatste grondwetten, bepaaldelijk in die van 1876, niet voorzag.

Zeer belemmerend zijn de bepalingen der constitutie van Griekenland.

Hare totale herziening wordt in de eerste plaats geheel uitgesloten, terwijl voorts gedurende tien jaren (in 1874 verloopen) elke verandering is verboden. Daarna kunnen bepaalde niet-fondamenteele beschikkingen, die nader moeten worden aangewezen, worden herzien, als de noodzakelijkheid behoorlijk is uitgemaakt. Die noodzakelijkheid wordt gehouden voor uitgemaakt, als de Kamer van afgevaardigden - Griekenland heeft het één-kamerstelsel - de herziening eischt in twee achtereenvolgende zittingen, telkens bij resolutie van drie vierden van het totale aantal leden, onder aanwijzing der bepalingen, waarvan de herziening wordt gewenscht. Dan volgt als in België ontbinding en bewerking van het herzieningsplan in de nieuwe Kamer, die echter, in onderscheiding van België en Denemarken, uit het dubbel aantal leden moet bestaan en geene andere taak heeft dan de herziening (art. 107). Eene uitzondering op deze bepalingen wordt gemaakt voor de artikelen betrekkelijk den Raad van State (83-86), waarvan de herziening wordt vergund reeds aan de eerste wetgevende vergadering, als zij met eene drie-vierde meerderheid dus mocht beslissen, eene zonderlinge afwijking, waardoor op deze instelling de stempel eener proefneming is gedrukt. Tot nog toe heeft de Grieksche natie genoegen genomen met haar Raad van State.

De grondwet voor de Vereenigde Donauvorstendommen, thans koninkrijk Rumenië, bevat juist dezelfde bepaling als de Belgische constitutie met deze bijvoeging, dat de verklaring, de noodzakelijkheid eener herziening inhoudende, in elke Kamer driemaal met tusschenpoozen van veertien dagen moet worden gelezen.

Eene eigenaardige bepaling behelst de grondwet van het vorstendom, thans koninkrijk Servië. Hier bestaat als in Griekenland het éénkamerstelsel, doch aan die Kamer komt niet de bevoegdheid toe, te beslissen over zaken van overwegend belang. Daarvoor moet eene groote nationale vergadering worden bijeengeroepen, wier samenstelling zich van de gewone Skupschtina in zooverre onderscheidt, dat zij uit viermaal zooveel leden bestaat als de gekozen leden der Skupschtina (dus uit 404) en geheel en al door het volk wordt gekozen, niet aangevuld met door den Koning aan te wijzen leden (wier aantal in de Skupschtina hoogstens 33 kan bedragen). Deze groote vergadering beslist over alle zaken, die de Koning van voldoende gewicht acht, om aan haar oordeel te onderwerpen, benevens over enkele, uitdrukkelijk in de grondwet aangewezen, waartoe dan de herziening der grondwet zelve uit den aard der zaak behoort. Uit het streng monarchale karakter dezer grondwet volgt, dat het aan den Koning zelf staat te beoordeelen, of er reden is, ter herziening der grondwet eene groote vergadering bijeen te roepen.

Naar het voorbeeld hiervan is gevormd de grondwet van het vorstendom Bulgarije. De hooge nationale vergadering, zooals zij hier genoemd wordt, beslist over wijziging en herziening der constitutie, als

de Vorst het noodig oordeelt, ze tot dit doel bijeen te roepen. Zij neemt hare beslissing met eene meerderheid van twee derden van het totaal harer leden. Zij bestaat uit tweemaal zooveel leden als de gewone nationale vergadering.

In aansluiting aan deze Europeesche constitutioneele monarchieën vermelden wij nog de constitutie van het keizerrijk Brazilië, waarvan de herzieningsbepalingen, artt. 174-177, volkomen gelijkluidend zijn aan de artt. 140-143 van de Portugeesche grondwet.

De regeeringsvorm der Fransche republiek sluit zich ten nauwste aan dien der constitutioneele monarchieën aan. Zij draagt als de behandelde landen het karakter van den representatieven eenheidsstaat onder eenhoofdig gezag. De grondwet bestaat hier uit vier wetten: de eigenlijk gezegde constitutie, de wet op den senaat, de wet betrekkelijk de verhoudingen tusschen de openbare machten en de wet, bepalende den zetel der regeering, terwijl twee andere wetten over de verkiezing der senatoren en afgevaardigden, door dezelfde nationale vergadering vastgesteld, als organieke wetten een ondergeschikten rang innemen. De grondwetgevende macht is toevertrouwd aan het Congres, de vergadering, samengesteld uit Senaat en Kamer in vereenigde zitting, die insgelijks tot taak heeft, den President der republiek te kiezen. Het Congres treedt op als grondwetgevende macht, wanneer beide Kamers, hetzij op eigen initiatief, hetzij op verzoek van den President, met gewone meerderheid de verklaring hebben aangenomen, dat er reden is, de constitutioneele wetten te herzien (art. 8 der constitutie). Deze bepalingen hebben, naar aanleiding van het herzieningsvoorstel, door het ministerie Gambetta aanhangig gemaakt, een groot en onbeslist gebleven verschil van gevoelen uitgelokt. Losgemaakt van de overwegingen der partijpolitiek, die het hare deed, om het zakelijk karakter aan deze beraadslagingen te ontnemen, kwam de strijd neer op de vraag, of aan het Congres volkomen vrijheid moet blijven, om de bepalingen te herzien, die het goedvindt, dan, of de voorafgaande verklaring der Kamers moet inhouden, welke punten aan eene herziening moeten worden onderworpen. Het minder juist stellen der vraag had voor een goed deel schuld aan de verwarring, waarin men verstrikt is gebleven. Men twistte namelijk lang en breed over deze quaestie, of de constitutie in haar geheel zou worden herzien dan alleen op bepaalde punten, en meende daarmede het vraagstuk der bevoegdheid van het Congres te behandelen. Eene totaal onjuiste opvatting, want dat het tot grondwetsherziening aangewezen lichaam bevoegd zou zijn, de grondwet in haar geheel zoowel als in hare onderdeelen te herzien, kon aan redelijken twijfel niet onderhevig zijn, al was het eene vraag van groot gewicht, of het op een bepaalden tijd raadzaam was, tot eene algeheele herziening over te gaan. Maar dit alles raakte de staatsrechtelijke vraag, of het congres bevoegd was, e i g e n m a c h t i g de punten van herziening aan te wijzen, in 't geheel

niet. Immers, zoodra men in de Kamer discussieerde over de vraag, of totale of gedeeltelijke herziening raadzaam was, en redenen aanvoerde, die voor de eene of voor de andere zienswijze pleitten, erkende men *implicite* het recht der Kamers, om aan het Congres de hoofdstrekking van zijne taak voor te schrijven. Hetzij in den eenen of in anderen zin mocht beslist worden, in beide gevallen zouden de Kamers den omvang der bevoegdheid van het Congres hebben bepaald. Eerst dan kan van onbeperkte bevoegdheid van het Congres sprake zijn, als de Kamers en het ministerie gelijkelijk zich onthouden van eenige appreciatie of preciseering der herziening, waarvan zij de noodzakelijkheid verklaren en voorstellen. Doch zulk eene veronderstelling is vrij wel eene ongerijmdheid. Het is toch niet denkbaar, dat de noodzakelijkheid eener grondwetsherziening door een ministerie zal bepleit, door beide Kamers zal geconstateerd worden, zonder dat er eensgezindheid bestaat omtrent de hoofdpunten dier herziening. En daar alleen na de constateering der noodzakelijkheid het Congres, tot de herziening bevoegd, kan geboren worden, ligt het in de rede, dat het Congres bevoegdheid mist tot eene herziening, waarvan de noodzakelijkheid n i e t is geconstateerd. Het daartegenover gebezigde argument van de souvereiniteit van het Congres heeft hoegenaamd geene waarde, omdat het geheel in de lucht hangt. In het op de volkssouvereiniteit gegronde Fransche staatsrecht kan onmogelijk de souvereiniteit berusten bij een lichaam, dat eerst geboren wordt door den wil en uit de samensmelting van twee andere lichamen, die elk binnen de grondwettig gestelde grenzen als delegatarissen van het souvereine volk optreden. Nu is het ongetwijfeld eene onzuivere gedachte, dat in een op de volkssouvereiniteit berustenden staatsvorm de grondwetgevende macht is toevertrouwd aan een lichaam, dat naar den grond van zijn bestaan en den aard zijner samenstelling het volk uitnemend slecht vertegenwoordigt, maar dit kan nooit eene reden zijn, om dat lichaam met eene souvereiniteit te bekleeden, die daaraan met het oog op zijn oorsprong en zijne samenstelling onmogelijk kan worden toegekend. De stelling dunkt ons onaantastbaar, dat het Congres alleen die punten kan herzien, omtrent de noodzakelijkheid van welker herziening eenstemmigheid heerscht bij beide Kamers.

Bij het onlogische besluit, waartoe de Kamer in het hier behandelde geval gekomen is, behoeven wij niet lang stil te staan. Om politieke bijoogmerken kwam men tot eene transactie tusschen beide staatsrechtelijke meeningen, waarvan de bedoeling duidelijker is dan de theoretische grondslag. De meerderheid erkende daarin de noodzakelijkheid, om bepaald aangewezen artikelen te herzien, en verklaarde tevens in 't algemeen, dat er reden was tot herziening der constitutioneele wetten, door welke redactie aan het Congres volkomen vrijheid was gelaten, maar toch een zedelijke band was aangelegd. Het heette, dat men op die wijze het Congres de beoordeeling zijner eigen competentie wilde

laten, maar wat was dit anders dan de erkenning zijner onbeperkte bevoegdheid? En wat beteekende bij die erkenning de aanwijzing van bepaalde punten ter herziening, eene aanwijzing, waarvan de beteekenis te meer werd geaccentueerd door verwerping van het regeeringsvoorstel, dat er noodzakelijkheid was, ook nog de wijze van verkiezing der vertegenwoordiging in de grondwet op te nemen? Neen, het eenig zuivere stelsel was dat, door de regeering voorgestaan, dat ook, zooals Gambetta opmerkte, met het stelsel der meeste andere Staten strookte. Doch niet onopgemerkt mag blijven, dat er toch ook een onderscheid is. In vele der reeds behandelde landen: Zweden, Denemarken, Portugal, België, Brazilië, Griekenland, Rumenië, staat de eindbeslissing over eene herziening der grondwet aan eene tweede vergadering, doch de grond voor deze bepaling is blijkbaar steeds de overweging, dat het wenschelijk is, over een zoo gewichtig onderwerp, als de grondwetsherziening is, het volk zelf gelegenheid te geven, zijn oordeel te uiten. Verwonderlijk genoeg wordt in de Fransche republiek, die toch in tegenoverstelling met de constitutioneele monarchieën op de volkssouvereiniteit heet te rusten, die behoefte blijkbaar niet gevoeld. Hier beslist onmiddellijk eene vereenigde zitting der Kamers over eene herziening, als beide Kamers die noodig achten. Het tweeslachtige lichaam, dat uit de samensmelting der Kamers geboren wordt, is wel allerminst geschikt, om eene juiste afspiegeling der natie voor te stellen. Welke gedachte aan dit Fransche stelsel ten grondslag ligt, is volkomen duister. Alleen de overtuiging, dat het niet aangaat, de grondwet op dezelfde wijze als de gewone wet te herzien, kan aanleiding gegeven hebben tot het verzinnen van een systeem, dat eigenlijk minder goed dan de gewone wijze van wetgeving aan het doel beantwoordt.

Wij komen thans tot de ‘Statenstaten’, als het vergund is, met dezen barbaarsch klinkenden naam die Staten aan te duiden, waarin niet bij de centrale regeering de volle souvereiniteit berust, maar aan de onderdeelen in meerdere of mindere mate een zelfstandig bestaan is toegekend. Bijna alle Amerikaansche republieken behooren hiertoe - doch om niet noodeloos uitvoerig te worden, zullen wij ons bepalen bij de Vereenigde Staten van Noord-Amerika alleen - en voorts onder de Europeesche Staten het Keizerrijk Duitschland, het Keizerrijk-Koninkrijk Oostenrijk-Hongarije en de Zwitsersche Bond.

Oostenrijk-Hongarije heeft geene eigenlijke grondwet. De betrekkingen tusschen de twee rijkshelften worden geregeld door de wet over de gemeene zaken en die op de vertegenwoordiging. Voorts zijn er in Cisleithanië eenige algemeene wetten, die den naam van fundamenteele wetten dragen en in 1867 zijn vastgesteld: het zijn die over de rechten der burgers, over de uitoefening der gouvernementeele en uitvoerende macht, over de ministerieele verantwoordelijkheid, over de rechterlijke macht en over de inrichting van een rijksgerechtshof. Geene

bijzondere wijze van herziening is voorgeschreven voor deze fundamenteele wetten, die zich echter van andere wetten in kracht onderscheiden door de bepaling in de wet op de vertegenwoordiging (art. 14), die den keizer het recht geeft, bij verordening voorloopige wetten vast te stellen, mits geene wijziging brengende in de fundamenteele wetten. Overigens hebben de koninkrijken, aartshertogdommen, graafschappen, markgraafschappen en de stad Triëst, in den Rijksraad vertegenwoordigd, hare eigene gewestelijke statuten, die de kracht en beteekenis hebben van constitutiën. Aan de wetgevende macht der landdagen komen al die bevoegdheden toe, die niet uitdrukkelijk door de wet op de vertegenwoordiging voor de wetgevende macht van Cisleithanië zijn gereserveerd (art. 12), waarbij echter aan de landdagen de vrijheid is toegekend, voor eenig binnen hare competentie vallend onderwerp de rijkswetgevende macht in te roepen. De regeering van de landen der Hongaarsche kroon wordt evenzeer door eenige fundamenteele wetten omschreven. Deze landen vormen meer dan de Cisleithaansche een eenheidsstaat. Echter heeft het Koninkrijk Croatië-Slavonië eene zekere zelfstandigheid, door eene wet van 1872 omschreven, en zijn voor het vorstendom Zevenbergen enkele speciale wetten gehandhaafd. De wetten ter regeling van de betrekkingen tusschen Cisleithanië en de landen der Hongaarsche kroon en tusschen Hongarije en Croatië-Slavonië zijn geene eigenlijke grondwetten, maar staatsverdragen (*Ausgleiche*), die uit den aard der zaak als alle verdragen door den overeenstemmenden wil der contracteerende partijen kunnen worden gewijzigd.

De Rijksgrondwet van den Duitschen bond bevat eene zeer eenvoudige bepaling betreffende hare herziening (art. 78): zij kan geschieden langs den gewonen wetgevenden weg, doch een herzieningsvoorstel geldt voor verworpen, als in den Bondsraad 14 stemmen zich daartegen verklaren. (Volgens de grondwet van den Noordduitschen Bond was voor de aanneming eene twee-derde meerderheid noodig.) Daar de Bondsraad de vertegenwoordiging der Staten is, beteekent deze bepaling, dat de toestemming van een zeker aantal Staten noodig is, om eene herziening tot stand te brengen. Gaat men na, op hoeveel stemmen de verschillende staten recht hebben, dan ziet men, dat eene herziening kan worden tegengehouden door Pruisen alleen, door de drie andere Koninkrijken gezamenlijk, gelijk mede door de staatjes, die één stem hebben, gezamenlijk. Doch daarnevens is uitdrukkelijk bepaald, dat de voorschriften der rijksgrondwet, waardoor bepaalde rechten van enkele bondsstaten in betrekking tot de eenheid zijn vastgesteld, slechts met toestemming van den betrokken Staat veranderd kunnen worden. Hoe eenvoudig nu deze regeling is, geeft zij aanleiding tot eene zeer moeilijke quaestie, daar zij geheel in 't midden laat eene vraag, om de verhouding van het rijk tot zijne bestanddeelen van groot gewicht, wanneer er eigenlijk van eene verandering der grondwet sprake kan wezen. Is

elke wettelijke regeling, waardoor invloed wordt uitgeoefend op de verhouding tusschen het Rijk en de enkele Staten, eene wijziging der grondwet? De vraag is dikwijls moeilijk te beantwoorden: eene regeling van eenig punt, waarbij feitelijk geen enkel grondwetsartikel wordt aangetast, kan de competentie van het Rijk ten koste der zelfstandigheid van de enkele Staten dikwijls in veel grootere mate uitbreiden dan eene wellicht hoogst onschuldige wijziging van een artikel der grondwet. Nu is er practisch wel geene andere oplossing te vinden, dan aan de rijkswetgevende macht zelf de beslissing te laten, of er in een bepaald geval eenvoudige wetgeving of grondwetswijziging aan de orde is, gelijk eenzelfde vraagstuk natuurlijk op die wijze in den eenheidsstaat wordt opgelost, maar in een Statenstaat, als Duitschland is, kunnen conflicten tusschen het Rijk en de Staten op die wijze niet altijd vermeden worden. De Rijksgrondwet is een product van verschillende contracten, en al heeft zij een zelfstandig bestaan verkregen, haar karakter van contract is nog in verschillende artikelen bewaard, bepaaldelijk juist in dit art. 78, dat zonder toestemming van een bondsstaat wijziging van de bijzondere rechten van dien bondsstaat niet vergunt. Men behoeft maar één stap te doen, om tot de conclusie te komen, dat de bijzondere rechten, die aan de bondsstaten in 't algemeen toekomen, evenmin mogen beperkt of gewijzigd worden zonder toestemming der afzonderlijke bondsstaten. Intusschen, bij gebreke van eene bepaling in dien zin, mag men zulk eene bedoeling niet in de grondwet leggen en moet men dus deze inconsequentie voor lief nemen, maar zoo dan niet aan elken Staat afzonderlijk het recht kan worden toegekend, om eene door het Rijk gewilde wijziging van de competentie der Staten tegen te houden, de vraag blijft open, of niet volgens art. 78 veertien stemmen de macht bezitten, om zulk eene regeling, die de grondslagen der grondwet raakt, te beletten. Bestaat er in dit opzicht verschil van gevoelen tusschen de meerderheid van den bondsraad, die namens het Rijk beslist, en eene minderheid van minstens 14 stemmen, die hare Staten vertegenwoordigen en aan de wetgevende macht harer Staten verantwoordelijk zijn, dan is krachtens het recht van den sterkste wel eene oplossing te vinden, maar dan is er met dat al een rechtsconflict, waarvoor het geschreven recht geene uitkomst aanbiedt.

De staten, waaruit het Duitsche rijk bestaat, zijn grootendeels constitutioneele monarchieën, sommigen zweemende naar despotieën. Wij zullen niet nagaan, hoe in al die staten de grondwetsherziening is geregeld. In Pruisen geschiedt grondwetsherziening langs den gewonen wet van wetgeving; in Beieren alleen op voorstel des Konings en bij beslissing met minstens twee derden der stemmen in de Kamers, waarin drie vierden der leden tegenwoordig zijn.

De Zwitsersche bond is het zuiverste type van den democratischen regeeringsvorm. Het volk is hier de grondwetgevende macht. Zelfs

bepaalt de bondsgrondwet, die de rechten der kantons binnen zeer enge grenzen beperkt, dat geene kantonnale grondwet kracht van wet kan erlangen, als zij niet evenzeer het volk tot grondwetgevende macht verheft (art. 6). Op drie wijzen kan de herziening der bondsgrondwet geschieden, maar elk dier drie wijzen eindigt in eene volksstemming. Het plan tot grondwetsherziening kan zijn oorsprong nemen uit een der raden van de bondsvergadering en in beiden worden aangenomen: in dat geval wordt het plan aan volksstemming onderworpen. Het plan kan in een der raden worden aangenomen en in den anderen verworpen; in dit geval wordt de vraag, of de herziening zal plaats hebben, aan volksstemming onderworpen, waarna, bij bevestigende beantwoording, eene nieuwe bondsvergadering de zaak ter hand neemt, onder voorbehoud der definitieve goedkeuring door volksstemming. Eindelijk kan van het volk zelf het initiatief uitgaan, als 50,000 burgers de herziening vragen, in welk geval eerst bij volksstemming beslist wordt, of de herziening plaats zal hebben, waarna weder eene nieuwe bondsvergadering gekozen wordt en er gehandeld wordt als boven. Het karakter van statenbond blijft nog eenigermate bewaard door deze bepaling, dat, om eene grondwetsherziening van kracht te doen zijn, niet alleen de meerderheid der stemmende burgers, maar ook de meerderheid der kantons (d.w.z. de meerderheid der stemmen in de meerderheid der kantons, de halve kantons als half gerekend) haar moet hebben goedgekeurd (art. 118-121). - Op deze zelfde leest zijn in de grondwetten der kantons de bepalingen voor de herziening geschoeid. Niet in allen echter kan het initiatief van een zeker aantal burgers uitgaan; het is alleen het geval in Bern, Freyburg, Lucern, Neuchâtel, Tessino, Wallis en Zürich, terwijl in Glarus, Uri, de beide Unterwaldens en de beide Appenzells het voorstel ook door een enkel burger kan worden gedaan en dan aan de vergadering van alle burgers, de Landsgemeinde, wordt voorgelegd. In Genève, waar het initiatief alleen bij den Grooten Raad berust, moet echter elke 15 jaar aan het volk de vraag gesteld worden, of eene totale herziening behoort te geschieden, in welk geval bij toestemmende beantwoording eene constitueerende vergadering wordt gekozen, die onder nadere sanctie van het volk de herziening bewerkt. - De bepalingen der bondsgrondwet hebben tot één quaestie aanleiding gegeven, waarvan de oplossing uit hare bewoordingen niet is te putten. Men heeft gevraagd, voor het geval het initiatief van de burgerij uitgaat, of dan raadpleging van het volk over de opportuniteit eener bepaalde wijziging kan worden geëischt, dan of alleen in 't algemeen de vraag naar de wenschelijkheid eener herziening kan worden gesteld. Hoe deze vraag wordt beslist, maakt practisch niet veel uit: wenscht men in 't belang der volkssouvereiniteit het volk het recht te geven, zelf uitdrukkelijk te bepalen, welke artikelen moeten worden herzien, uit vrees, dat anders de bondsvergadering in geheel anderen zin werkzaam is, dan door het volk is

bedoeld, men moet niet vergeten, dat dit gevaar geheel wordt afgekeerd door de definitieve sanctie der volksstemming, die elke in de bondsvergadering bewerkte wijziging behoeft.

Eindelijk komen wij aan de constitutie der Vereenigde Staten, die minder zuiver dan de Zwitsersche het beginsel der volkssouvereiniteit toepast en aan hare herziening vrij wat bezwaren in den weg legt. Artikel 5 luidt als volgt: 'Het Congres zal, als twee derden van beide Huizen het noodig zullen oordeelen, amendementen op deze constitutie voorstellen of op verzoek van de wetgevende macht van twee derden der afzonderlijke staten eene conventie bijeenroepen, om amendementen voor te stellen, die in beide gevallen geldig en van kracht zullen zijn als een deel dezer constitutie, wanneer zij bekrachtigd worden door de wetgevende macht in drie vierden der afzonderlijke staten of door conventies in drie vierden daarvan, al naarmate de eene of de andere wijze van ratificatie door het Congres mocht worden voorgesteld (mits geen amendement voor het jaar 1808 op eenige wijze de eerste en vierde bepalingen in de negende afdeeling van artikel één zal wijzigen); en met dien verstande, dat geen staat zonder zijne eigene toestemming beroofd zal worden van zijn gelijk recht van stemmen in den Senaat.' Het karakter van den statenstaat is dus hier nog beter bewaard dan in Zwitserland, daar alleen naar eene meerderheid der staten en niet naar eene meerderheid des volks wordt gevraagd. Voorts verdient bij deze regeling opmerking, dat het voor elk afzonderlijk geval aan het Congres overgelaten wordt, te beslissen, of de voor het oogenblik zitting hebbende wetgevende vergaderingen in de staten tot de beslissing bevoegd zijn, dan of de bevolkingen geroepen zullen worden, bepaald voor dit doel conventies te kiezen.

De bepalingen der Nederlandsche grondwet munten althans hierdoor uit, dat zij voor verschillende uitlegging niet vatbaar zijn. Elk voorstel tot verandering in de grondwet, dat uit kan gaan van de factoren der wetgevende macht, die ook voor de gewone wetgeving het recht van initiatief hebben, wijst de voorgestelde verandering uitdrukkelijk aan. Dat voorstel wordt als eene gewone wet behandeld, met dien verstande, dat de wet alleen zal verklaren, dat het in bijzonderheden vastgestelde voorstel in overweging zal worden genomen. Nieuwe Kamers, na de ontbinding der oude gekozen, nemen het voorstel in overweging en nemen eene eindbeslissing met twee derden der uitgebrachte stemmen.

Twee beginselen liggen aan deze regeling ten grondslag: in de eerste plaats, dat over eene grondwetsherziening, door de wetgevende macht vastgesteld, door het volk zelf behoort beslist te worden; en in de tweede plaats, dat voor de eindbeslissing over eene zoo gewichtige zaak, als de grondwetsherziening is, eene grootere meerderheid dan de gewone noodig is. Volkomen zuiver is dit eerste beginsel niet toegepast,

daar voor de hernieuwing der Eerste Kamer, die door de bestaande Provinciale Staten moet worden gekozen, het volk niet wordt geraadpleegd. Dat nevens de directe volkskamer ook de Eerste Kamer hernieuwd en geconsulteerd wordt, is in het stelsel onzer grondwet noodzakelijk, daar volgens hare theorie de Staten-Generaal gezamenlijk, en niet de Tweede Kamer alleen, het volk vertegenwoordigen. Maar noodzakelijk zou het dan wezen, ook voor dit eene bepaalde doel, de vestiging eener nieuwe Eerste Kamer, dat de Provinciale Staten werden hernieuwd, opdat ook in de verkiezing der Eerste Kamer het volk zelf over de hangende quaestie zou worden geraadpleegd. Natuurlijk zou het raadzaam zijn, de voor dat bepaalde doel gekozen Staten geene andere taak te doen vervullen dan die van kiescollege en inmiddels de oude voor de werkzaamheden der provinciale administratie in wezen te houden. Zoo ware het ook aanbevelenswaardig, de voor de grondwetsherziening gekozen kamers, wier leden immers voor dit bepaalde doel met een bepaald mandaat bekleed optreden, geene andere taak te doen waarnemen dan die, waarvoor zij speciaal zijn gekozen. Er pleit niets voor de ontbinding der oude kamer, en veel tegen de opdracht der gewone wetgevende macht aan de nieuwe. Waarom niet de oude kamers inmiddels voor hare gewone werkzaamheden in wezen gehouden en daarnevens tijdelijk nieuwe kamers in 't leven geroepen voor de enkele taak, om over de grondwetsherziening te beslissen? Dan zou de grondwet een volkomen zuiver, afgerond stelsel geven. Of dat stelsel verdient behouden te worden, is eene andere vraag, waarover nader.

Eerst nog enkele vragen en opmerkingen, waartoe deze artikelen aanleiding geven. De vraag is door den heer Heemskerk gesteld: of de nieuwe Tweede Kamer het recht van amendement heeft? In tusschen verdient dit nauwelijks eene vraag genoemd te worden. De geachte schrijver beantwoordt haar zelf terstond, door te wijzen op de woorden: *het voorstel zooals zij het vaststelt* (dat door de nieuwe kamer in overweging moet worden genomen), woorden, die gesteld zijn in de plaats der eerst gebezigde: *het voorstel zooals het is liggende of gewijzigd.* Zoo hij niettemin twijfelt, dan is het, omdat de nieuwe kamers als gewone wetgevende macht bijeenblijven en als zoodanig de Tweede Kamer het recht van amendement bezit. Het is nauwelijks noodig op te merken, dat deze waarheid niets bewijst ten gunste der stelling, dat de Tweede Kamer ook het recht van amendement heeft, waar zij niet als wetgevende macht optreedt. Ook zou eene toekenning van het recht van amendement met den geest van het stelsel geenszins strooken. De grondwet toch erkent de gewone wetgevende macht als grondwetgevende macht tevens, doch verlangt de sanctie des volks op de eenmaal aangenomen grondwetswijziging. Het is volkomen waar, dat in België aan de nieuw gekozen kamer het recht van amendement toekomt, maar het Belgische stelsel is ook een ander dan het onze. Daar verklaart eenvoudig de wetgevende macht de noodzakelijkheid der

herziening, terwijl de nieuwe kamers als grondwetgevende macht eerst de herziening bewerken. Gelijk bij ons, zagen wij, is het in Zweden, Noorwegen, Denemarken, Portugal en Brazilië, terwijl het Belgische stelsel eveneens gevolgd wordt in Frankrijk, Rumenië en Griekenland.

Welke is de bevoegdheid der kroon bij grondwetsherziening? Natuurlijk geheel dezelfde als bij de gewone wetgeving. Vraagt men dus, of zij het recht heeft, aan een in beide kamers aangenomen voorstel hare goedkeuring te onthouden, het antwoord kan niet anders dan toestemmend luiden. Doch men weet, dat dit recht in het constitutioneele stelsel de kroon alleen toekomt met het doel, om te voorkomen, dat een voorstel, dat geacht wordt tegen het algemeen belang te zijn, tot wet worde verheven. De kamerontbinding is dus voor de kroon het middel, om een blijvend conflict te voorkomen, om een beroep te doen op het volk. Weigert de kroon hare sanctie aan een aangenomen wetsvoorstel, het is, omdat zij van oordeel is, dat de kamers, die het aannamen, in dit opzicht niet langer de bedoelingen der natie weergeven. De kamerontbinding is de proefneming, of de kroon juist heeft geoordeeld. Houdt men dit in het oog, dan ligt het voor de hand, dat bij een voorstel tot grondwetsherziening voor eene onthouding der koninklijke sanctie geene reden is. Daar hier immers in elk geval een beroep op het volk wordt gedaan, is een ingrijpen van de zijde der kroon doelloos. Zou de kroon zich laten verleiden, hare goedkeuring aan een voorstel te onthouden, met het doel het geheel van de baan te schuiven, zulk eene kortzichtige politiek zou zichzelf straffen. Het is alleen nog maar de vraag, of de koninklijke sanctie wederom noodig is na de tweede behandeling in de kamers. Overbodig is zij zeker, daar het geval ondenkbaar is, dat de kroon de eenmaal goedgekeurde wet hare goedkeuring wederom zou willen onttrekken, doch formeel schijnt zij noodig, om het besluit der kamers tot wet te verheffen.

Dezelfde beschouwing leidt tot dezelfde gevolgtrekkingen bij de meeste andere grondwetten. In België en Rumenië, waar de wet van verandering een anderen inhoud heeft dan de wet van noodzakelijkheid, is de goedkeuring des konings voor beide wetten noodzakelijk, gelijk ook uitdrukkelijk in de grondwet is bepaald. In Griekenland echter is de medewerking des konings geheel onnoodig; in Frankrijk kan de verklaring van noodzakelijkheid op initiatief van den president geschieden, doch ook geheel zonder medewerking van den president, terwijl zijn recht, om eene tweede beraadslaging te vragen (zijn opschortend veto), ten opzichte van de besluiten van het Congres niet schijnt te gelden. In Zweden, Noorwegen, Denemarken, Portugal en Brazilië heerscht hetzelfde stelsel als bij ons. De koninklijke sanctie is natuurlijk ook noodig in die constitutioneele monarchieën, die eene andere wijze van herziening hebben, met name in Pruisen, Beieren, Servië, Bulgarije. Evenzeer in Oostenrijk-Hongarije en het Duitsche rijk. Het presidiale

veto, dat in de Vereenigde Staten de wetten kan treffen, geldt niet tegen eene grondwetsherziening. Uitdrukkelijk is dit wel niet gezegd, maar het volgt uit de bepaling, dat het voorstel daartoe moet aangenomen worden door eene twee-derde meerderheid in beide Huizen: bij gewone wetten toch wordt het veto van den president, dat steeds eene tweede stemming ten gevolge moet hebben, door zulk eene meerderheid krachteloos gemaakt.

De grondwet kan ten allen tijde worden herzien, behalve gedurende een regentschap. Deze uitzondering, die ook in de grondwetten van 1815 en 1840 voorkwam, is weinig verdedigbaar. Het gevaar, dat een regent zich van den troon zou trachten meester te maken langs constitutioneelen weg, is tamelijk hersenschimmig, terwijl het gevaar, aan eene gedwongen onveranderlijkheid der grondwet gedurende een wellicht langdurig regentschap verbonden, moeilijk te hoog kan worden aangeslagen. Deze zelfde bepaling komt echter voor in België (art. 84) en in Rumenië (art. 90). Andere grondwetten beletten hare eigen herziening, door elke wijziging binnen zekeren tijd uit te sluiten. Zoo, naar wij zagen, de constituties van Portugal, Brazilië en Griekenland. Het kan zijn nut hebben, bij volken van een opgewonden en revolutionnair temperament, die de proef moeten nemen met eene geheel nieuwe constitutie, tegen de mogelijkheid eener verandering gedurende een zekeren termijn, voor eene proefneming noodzakelijk, een dam op te werpen, maar bij volken van meer bedachtzamen aard en voor het geval van historisch geworden constituties is zulk een dwang òf onnoodig òf bedenkelijk. Eene verplichting, om binnen zekeren termijn tot herziening over te gaan of althans de vraag te stellen, of herziening zal plaats grijpen, schijnt even verwerpelijk. Onze Staatsregeling van 1798 bevatte dergelijke bepaling, doch in de practijk is zij eene doode letter gebleken. Gelijk wij zagen, geldt thans in het kanton Genève zulk een voorschrift.

Elke bepaling der grondwet kan worden herzien, en zoowel eene totale als eene gedeeltelijke herziening kan plaats vinden. Wel spreekt de grondwet alleen van v e r a n d e r i n g e n en zegt zij, dat die bij de bestaande grondwet worden g e v o e g d , gelijk ook de grondwetten van 1814, 1815 en 1840 volledíger spraken van v e r a n d e r i n g e n en b i j v o e g s e l e n , maar het lijdt geen twijfel, dat eene algeheele herziening mede is bedoeld. Immers, onder het begrip verandering is dat van totale herziening klaarblijkelijk begrepen, en het is zuivere letterknechterij, wilde men onderscheiden tusschen veranderingen in de grondwet, die enkele bepalingen wijzigen, en eene herziening van de grondwet, die zich over alle of nagenoeg alle bepalingen uitstrekt. Het zou dan zeer wel denkbaar zijn, dat eene enkele verandering veel ingrijpender is dan eene totale herziening, door welke mogelijkheid de *ratio* van zulk eene onderscheiding zou worden omvergeworpen. Rationeeler ware dan van verandering te spreken, als de hoofdbegin-

selen ongewijzigd blijven, en van herziening, als juist daarin verandering plaats vindt, geheel afgescheiden van de vraag, of er weinig of veel, of alle artikelen worden gewijzigd. Doch de groote moeilijkheid is dan de grens te vinden, waar de verandering ophoudt, de herziening begint. Dat de onderscheiding moeilijk is, zou ons intusschen niet ontslaan van de verplichting naar hare beteekenis te zoeken, gelijk sommige grondwetten niet zijn teruggedeinsd voor het stellen van dit raadsel, maar nu in geen enkel opzicht blijkt, dat onze grondwet die onderscheiding heeft gewild, is er inderdaad geene reden, ze *hinein zu interpretiren.* Wat toch zou het gevolg zijn van deze onderscheiding? Dat alleen voor het tot stand brengen der eigenlijke veranderingen de weg zou moeten worden ingeslagen, in het laatste hoofdstuk der grondwet voorgeschreven, en dat voor eene totale herziening hij het ontbreken van voorschriften wel geen andere weg dan die der gewone wetgeving gevolgd kon worden. Doch het zou eene ongerijmdheid wezen, dus voor den meer ingrijpenden arbeid eenvoudiger handelwijze aan te nemen dan voor eene werkzaamheid van geringer beteekenis. Trouwens, de geheele onderscheiding tusschen eene totale en eene partieele wijziging behoort thuis in een afgesloten tijdperk der staatsrechtelijke geschiedenis, in een tijdperk, waarin de theorie onbetwist den schepter zwaaide en grondwetten werden gevormd naar plannen, op de studeerkamer uitgebroed. Men maakt thans geene grondwetten meer op proef, om, als het met de eene constitutie niet gelukt, het met de andere te wagen, en men werkt niet langer als die Jacobijn, die aan een vriend schreef: ‘Leen mij eens spoedig wat boeken over staatsrecht, want Maandag moet ik eene constitutie klaar hebben.’ Men rekent met de historie en is overtuigd, dat geene grondwet levenskracht bezit, die niet voortkomt uit het nationale leven en zich niet met dat nationale leven ontwikkelt. Iedere verandering, die dan door de voortschrijdende ontwikkeling van het nationale leven wordt gevorderd, hetzij ze beginselen raakt, hetzij ze zich tot bijzaken bepaalt, is een voortbouwen op het bestaande, zoodat er geene reden is, voor verschillende gevallen eene verschillende behandeling voor te schrijven. Er kunnen inderdaad nog schokken in de geschiedenis der Staten plaats vinden, waarbij plotseling de draad der historie wordt afgesneden en het verleden te goed dood is, om vruchtbaar te zijn voor de toekomst; waarbij het oude met geweld wordt vernietigd en het volk door de noodzakelijkheid gedrongen wordt, voor eene nieuwe toekomst langs nieuwe wegen nieuwe levensvormen te zoeken. Doch voor dergelijke buitengewone gevallen, als zich bijv. in 1870 in Frankrijk voordeed, kan geene grondwet geschreven worden. Een ijdel streven is het, als men waant, door een verbod van totale of fundamenteele herziening dergelijke catastrophen tegen te houden.

In enkele grondwetten is de onderscheiding tusschen fundamenteele en niet-fundamenteele herziening beproefd en een verbod tegen de

eerste uitgesproken. Daarom was het zaak, bij dit punt stil te staan. Zoo zegt de Grieksche grondwet, dat de constitutie niet in haar geheel kan worden herzien, terwijl zij alleen herziening vergunt van ‘zekere niet-fundamenteele constitutioneele bepalingen, die moeten worden aangewezen’. Evenzoo spreekt de Noorsche grondwet van veranderingen, die niet mogen strijden met de beginselen der fundamenteele wet, veranderingen in eenige bijzondere beschikkingen, die den geest der constitutie niet wijzigen, alle andere veranderingen verbiedende. Uit te maken, welke veranderingen in den geest der constitutie vallen, welke niet, schijnt een wanhopig werk. Wijselijk maakt geene andere constitutie uitdrukkelijk eene zelfde onderscheiding. Wel zagen wij bij de bespreking van Frankrijk en Zwitserland, dat daar quaesties gerezen zijn over de mogelijkheid eener totale herziening, maar het vraagstuk doet zich daarbij geheel anders voor. In Zwitserland geldt het de vraag, of het volk bevoegd is, eene totale herziening te vragen; in Frankrijk, of het congres bevoegd is, zonder daartoe strekkende opdracht tot eene totale herziening over te gaan.

Thans keeren wij terug tot de twee hoofdbeginselen, waarop ons stelsel rust.

a. Raadpleging van het volk over eene aangenomen wijziging der grondwet. Nagenoeg overal is eene dergelijke regeling ingevoerd, zij het ook onder verschillende vormen, waardoor voor de gewichtigste taak der wetgeving een beroep op het volk wordt voorgeschreven. Men mist ze in de grondwetten van Pruisen, van Beieren, van het Duitsche rijk, d.w.z. van de meer absolute onder de coustitutioneele monarchieën, waar dus het werk der grondwetsherziening eenvoudiger en gemakkelijker is dan in de meer vrije regeeringsvormen. De vrees voor erkenning van het volk als wettenmakende macht verklaart dit schijnbaar vreemde verschijnsel voldoende. Opmerkelijker is het, dat juist sommige der meest democratische grondwetten evenmin een beroep op het volk noodig oordeelen. Zoo laat de Noorsche wel twee op elkaar volgende Storthings over de herziening beslissen, maar dit schijnt alleen een maatregel, om overhaaste besluiten te verhoeden, daar niet is voorgeschreven, dat voor de tweede Storthing nieuwe verkiezingen moeten plaats hebben. Dit kan echter meer toe val zijn dan bedoeling. Toen namelijk de grondwet werd gemaakt, schreef zij verkiezingen voor de Storthing voor om de 3 jaren en bepaalde zij tevens, dat de gewone zittingen slechts alle 3 jaren geopend zouden worden. Vanzelf dus kwam de grondwetsherziening de tweede maal voor een nieuw gekozen vertegenwoordigend lichaam, daar art. 112 zeide, dat zij door twee opeenvolgende gewone Storthings moet worden behandeld. Doch nu sedert 1869 elk jaar eene gewone zitting der Storthings werd geopend, kunnen twee achtereenvolgende zittingen plaats hebben, zonder kamervernieuwing. Anders is het in Zweden, in Brazilië en in Portugal, waar wel geene ontbinding speciaal voor dit doel plaats vindt, maar waar

met de hernieuwde behandeling wordt gewacht, totdat naar den gewonen loop van zaken nieuwe verkiezingen plaats hebben. Doch in de Fransche Republiek, die op de volkssouvereiniteit heet gegrondvest, wordt het volk volstrekt niet geconsulteerd, maar wordt de tweede behandeling toevertrouwd aan een hybridisch lichaam, uit senaat en kamer samengesteld. In Zwitserland wordt, gelijk wij zagen, met veel zuiverder toepassing van dat stelsel aan het volk ook gelegenheid gegeven, eene grondwetsherziening uit te lokken, door voor te schrijven, dat eene petitie, om de vraag te stellen, of eene herziening zal plaat? hebben, tot eene volksstemming verplicht, als zij van een zeker aantal handteekeningen is voorzien. Overeenkomstig het beginsel, waarop de regeeringsvorm der Vereenigde Staten berust, is dit initiatief aldaar gegeven aan eene meerderheid der Staten. Het beginsel eener tweede behandeling ter consultatie van het volk, resp. der staten, geldt overigens in die beide ‘staten-staten’. In Denemarken, België, Griekenland en Rumenië is het als bij ons, doch, gelijk wij reeds zagen, voor België, Griekenland en Rumenië met dit onderscheid, dat daar de wet van verandering eerst bij de tweede behandeling wordt gemaakt. In Servië en Bulgarije eindelijk wordt door het volk eene bijzondere grondwetgevende vergadering samengesteld, als de vorst het noodig oordeelt, en dus ook, al heeft geene dubbele behandeling plaats, een beroep gedaan op het volk.

Er is alle reden, om dit beginsel, een beroep op het volk, te handhaven. Waar een zoo gewichtig werk wordt ondernomen, dat de grondslagen van het Staatsgebouw raakt, is het zaak, niet de gewone volksvertegenwoordiging alleen dien arbeid toe te vertrouwen, maar deugdelijk te onderzoeken, of de vertegenwoordiging op dit stuk behoorlijk de wenschen en bedoelingen van het volk weergeeft. Eene directe volksstemming, en in verband daarmede toekenning van recht van initiatief aan het volk zelf, gelijk onze staatsregeling van 1798 invoerde, is niet aan te bevelen in een stelsel, dat niet berust op de volkssouvereiniteit. Er schijnt alle reden aanwezig te zijn, om in dit opzicht het stelsel der grondwet te blijven handhaven. Of zou het zaak zijn, terug te keeren tot dat der grondwetten van 1814, 1815 en 1840, die op het voetspoor der schets van Hogendorp eene dubbele tweede kamer bijeen laten komen? Zulk eene vergrooting van het gewone aantal leden is ook in Servië en Bulgarije bekend, maar wordt tegenwoordig in geene grondwet der meer beschaafde staten teruggevonden. Dit zou echter geen grond zijn, om haar te verwerpen, als er goede redenen voor pleiten. Misplaatst zou zij niet zijn in eene grondwet, die over het nemen van maatregelen van groot gewicht, om aan de handeling meer plechtigheid bij te zetten, meermalen eene verdubbeling der kamers voorschrijft (benoeming van een troonopvolger, art. 24; verklaring, dat de koning buiten staat is geraakt, de regeering waar te nemen, art. 42, 43). Doch in dat opzicht zou de grondwet

in elk geval consequentie moeten betrachten. De heer Heemskerk heeft aangetoond, hoe onze vindingrijke grondwetgevers erin zijn geslaagd, tien verschillende behandelingswijzen uit te denken voor tien gevallen, waarin zij eenige plechtigheid van pas rekenden. Wat meer eenvoud zou wenschelijk wezen. Men zou als algemeenen regel kunnen aannemen, in al die gevallen, bijeenkomst der kamers in dubbelen getale, voor welk stelsel vooral veel te zeggen valt, als de vertegenwoordigende lichamen uit zoo weinig leden samengesteld blijven, als thans het geval is. Zoolang men dan bij de theorie volhardt, dat beide kamers gezamenlijk het volk vertegenwoordigen, ligt verdubbeling van beide kamers in de rede. Men dacht hieraan niet in 1815, toen men de bepaling der grondwet van 1814 overnam, schoon het één-voor het twee-kamerstelsel had plaats gemaakt. De negenmannen gevoelden de inconsequentie en zochten er eene mouw aan te passen, door eene vereenigde zitting in het leven te roepen van de tweede kamer in dubbelen getale met de eerste kamer, een denkbeeld, dat in 1848 door de Staatscommissie werd overgenomen. Hierdoor bleef althans niet de onvernieuwde Eerste kamer als zelfstandig lichaam. Consequenter nog werd in het voorstel, zooals het bij de kamer werd ingediend, bij behoud der vereenigde zitting bijeenroeping der Eerste kamer insgelijks in dubbelen getale bevolen. Daarbij bevatte het voorstel der Staatscommissie eene andere verbetering, die door het ministerie werd overgenomen. Terwijl toch de bestaande grondwet het behoud der Tweede kamer, gelijk zij was samengesteld, voorschreef onder toevoeging van een gelijk aantal leden, werd in het voorstel der Commissie ontbinding der kamers bevolen. Zoo werd het stelsel zuiverder, te recht eene totale hernieuwing der kamers voorschrijvende, waar het doel is, den volksgeest te onderzoeken. Doch daarmede kwam de practische moeilijkheid, dat door de ontbinding de oude kamers verdwenen waren en daarmede de wetgevende macht tijdelijk was afgeschaft, waartegen geene andere remedie was dan na afloop der grondwetgeving opnieuw tot eene ontbinding over te gaan, zooals de Staatscommissie dan ook voorstelde. Doch zooals toen het voorstel ten slotte is aangenomen, heeft men eenvoudigheidshalve met de vereenigde zitting die verdubbeling weder laten glippen, wat ten gevolge kon hebben, dat de omslag der tweede ontbinding is vermeden. Dat deze oplossing niet gelukkig is, zagen wij reeds: waarom niet de oude kamers als wetgevende macht behouden en daarnevens nieuwe kamers *ad hoc* bijeengeroepen, waarbij dan tegen verdubbeling van aantal geen bezwaar zou zijn gerezen? Of er verdubbeling zal plaats hebben, altijd op de hier aangewezen manier, dunkt ons dan eene vrij onverschillige zaak; blijft het getal leden der kamer klein, zooals het ten onzent is, dan zouden wij er wel reden voor vinden: wordt het vergroot, gelijk wij zouden wenschen, dan achten wij behoud van de bepaling der tegenwoordige grondwet voldoende.

Overal, waar het twee-kamerstelsel bestaat en het beroep op het volk voor grondwetsherziening wordt gehuldigd, wordt hernieuwing van beide kamers voorgeschreven, een gevolg der theorie, die beide kamers samen als volksvertegenwoordiging beschouwt. Eene uitzondering wordt gemaakt door Portugal, omdat daar de senaat door den koning wordt benoemd, en door Brazilië, waar men de Portugeesche bepaling aantreft, schoon de senaat hier door indirecte verkiezingen wordt samengesteld. In het stelsel, dat wij zouden voorstaan, waarbij wel eene Eerste kamer zal bestaan, maar alleen de uit het volk gesproten kamer het karakter van volksvertegenwoordiging zal dragen, zou alleen verkiezing en raadpleging een er nieuwe volkskamer te pas komen. Voor 't geval verdubbeling werd aangenomen, zou men dan tot het stelsel van 1815 kunnen terugkeeren, dat, zooals wij zagen, maar afkeurden, omdat het naar den geest dier grondwet inconsequent was, verdubbeling der tweede kamer alleen voorschreef.

De vraag blijft nu slechts over, welke behandelingswijze de voorkeur verdient, de Belgische, waarbij eerst over de noodzakelijkheid wordt beslist en de hernieuwde kamers de wet in bijzonderheden vaststellen, of de Nederlandsche, waarbij de wetgevende macht het voorstel vaststelt en bij de tweede behandeling eenvoudig wordt aangenomen of afgestemd. Het komt ons voor, dat de Nederlandsche manier de rationeelste is. Men moet toch aannemen, dat de gewone wetgevende macht voldoende berekend is voor de taak, om een wetsvoorstel tot in bijzonderheden uit te werken, terwijl het geen zin heeft, haar de noodzakelijkheid eener verandering te doen verklaren, als men juist, om dit behoorlijk te doen constateeren, een beroep op het volk noodig acht. Het is de eigenaardige taak van de na dit beroep op het volk gekozen vertegenwoordiging, den stempel te zetten op of te onthouden aan het werk, dat haar voltooid wordt afgeleverd. Met een algemeen mandaat toegerust, kan het hare taak niet meer zijn, tot bijzonderheden af te dalen en het haar voorgelegde te wijzigen of om te werken. Ducht men bij het *en bloc* goedkeuren of afstemmen het gevaar, dat de kamers in het moeilijke dilemma zitten van òf om de gewenschte veranderingen ook het onaannemelijke voor lief te nemen òf uit afkeer van het onaannemelijke ook hoognoodige verbeteringen op te offeren, dit gevaar is grootendeels te keeren, door elk eenigszins omvangrijk voorstel in verschillende ontwerpen van wet te splitsen. Zoo begreep men het ten onzent in 1848, toen van elk hoofdstuk eene afzonderlijke wet werd gemaakt. Op die wijze worden alleen de noodzakelijk samenhangende artikels ook te zamen behandeld en kunnen de nieuwe kamers, met volle gerustheid vertrouwende, dat de wetgevende macht voor logische bewerking van elk bijeenbehoorend hoofdstuk gezorgd heeft, hare stem bepalen naar de hoofdbeginselen, in elk dier hoofdstukken uitgesproken.

Sommige grondwetten, als de Zweedsche, Portugeesche, Braziliaan-

sche, Grieksche, wijzen nog overigens eene eenigszins bijzondere manier van behandeling aan bij een voorstel tot grondwetsherziening, blijkbaar om de volksvertegenwoordigers tot bezadigdheid te stemmen of aan de handeling meer plechtigheid bij te zetten. Dergelijke voorschriften kunnen wenschelijk zijn, om tegen overijlde beslissingen te waken, maar zijn meer thuis in een reglement van orde. Bij vele volken zullen zij overbodig zijn. Het verraadt zwakheid, in dergelijke uiterlijkheden kracht te zoeken. Iets dergelijks geldt van de onschuldige 'plechtige afkondiging', die onze grondwet met andere, als de Portugeesche en Braziliaansche, beveelt, zonder ze nader te definieeren.

b. Het vorderen eener grootere meerderheid dan de gewone is het tweede beginsel, door onze grondwet aangenomen. Bij de tweede behandeling immers vordert de grondwet eene twee-derde meerderheid in beide kamers. Eenzelfde beginsel vinden wij in vele constituties terug. Zelfs onder de republieken. Wel vorderen de Fransche Republiek en Zwitserland slechts gewone meerderheden, maar geheel anders is het in de Vereenigde Staten, die insgelijks op de volkssouvereiniteit gegrondvest heeten, doch waar eerst meerderheden van twee derden noodig zijn, om de veranderingen vast te stellen, daarna meerderheden van drie vierden, om ze te doen bekrachtigen. Van de monarchieën wordt in Zweden, Denemarken, Servië, Portugal en Brazilië met gewone meerderheden genoegen genomen. Wel wordt in Portugal en Brazilië gevorderd, dat een voorstel, om in aanmerking te kunnen komen, door een derde van de leden der kamer wordt gesteund, doch dat is slechts een maatregel van orde, om te onbedachte voorstellen te voorkomen, en geenszins het eischen eener bijzondere meerderheid. Het kan natuurlijk voorkomen, dat de door een derde der leden gesteunde voorstellen worden aangenomen door de helft plus een. Noorwegen, België, Beieren, Griekenland, Rumenië en Bulgarije eischen als Nederland eene bijzondere meerderheid. Griekenland vordert eene meerderheid van drie vierden van het totale aantal leden, doch bij de eerste behandeling, terwijl het met de gewone meerderheid volstaat bij de tweede. België en Rumenië eischen als wij eene twee-derde meerderheid bij de tweede behandeling, doch eischen daarbij, dat twee derden van het gansche getal leden voor de beraadslagingen present zij. In Beieren en Bulgarije wordt eveneens bij de enkele behandeling eene twee-derde meerderheid gevorderd, in Bulgarije van het gansche aantal leden, in Beieren van de tegenwoordig zijnde, die echter drie vierden van het gansche aantal moeten bedragen. In Noorwegen schijnt beide malen bij de behandeling eene meerderheid van twee derden gevorderd te worden.

Dit beginsel komt ons voor, geheel verwerpelijk te zijn. De schets van Hogendorp had het ten onzent niet voorgesteld. Zij nam genoegen met eene gewone meerderheid. Maar de grondwet van 1814 vorderde reeds eene meerderheid van twee derden der presente leden. Die van 1815 ging verder in dezelfde richting, door ten eerste te vorderen de

tegenwoordigheid van twee derden en dan eene meerderheid van drie vierden der presente leden. Zoo bleef het in 1848. Thorbecke meende, dat op die wijze de grondwetsherziening te moeilijk was gemaakt, ten gevolge waarvan de negenmannen tot de kleine wijziging overgingen, dat de drie-vierde in eene twee-derde meerderheid werd veranderd, welk voorstel door de Staatscommissie en door de ministers in 1848 werd overgenomen. De kamer liet verder den eisch vallen, dat twee derden tegenwoordig moeten zijn. Op die wijze werd het bedenkelijke gedeelte van het voorstel behouden en het nuttige gedeelte over boord geworpen. Immers, het is niet onbillijk te vorderen, dat over eene zoo gewichtige zaak als grondwetsherziening niet anders gehandeld en gestemd wordt dan in eene flink bezochte vergadering en dat de meerderheid niet beneden de helft van het gansche aantal leden blijft. De tegenwoordige grondwet laat echter de deur open voor eene behandeling door de helft van het gansche aantal leden en vergunt het nemen van eene beslissing door eene minderheid (twee derden van de helft), als een klein getal leden tegenwoordig is, laat daarentegen eene vrij belangrijke meerderheid (⅔ min een) door de minderheid overstemmen, als de vergadering voltallig is. Vordert men eene meerderheid van twee derden van het g a n s c h e a a n t a l leden of althans eene tegenwoordigheid van zooveel leden, dat twee derden daarvan minstens gelijk is aan de helft van het geheele aantal, er ligt dan nog eenige consequentie in het stelsel; maar de eisch eener bijzondere meerderheid is er nog niet mede gerechtvaardigd. Men zegt, dat niet te ras tot verandering moet worden besloten, maar men vergeet, dat zoodoende wel te onbedacht tot behoud van het door de meerderheid veroordeelde kan worden gedwongen. Thorbecke had bezwaar tegen de drie-vierde meerderheid, maar treft niet juist hetzelfde bezwaar eene twee-derde meerderheid, waartoe hij overging? Nog blijft bijv. het absurde geval mogelijk, dat eene Tweede kamer de grondwetsherziening aanneemt met 56 tegen 30 stemmen; dat bij volksstemming die herziening wordt bekrachtigd, blijkens de afvaardiging van juist dezelfde leden, en dat dan de herziening wederom met 56 tegen 30 stemmen wordt aangenomen - neen, verworpen. Of het niet minder aanstootelijke geval, dat beide kamers met groote meerderheden de herziening aannemen, de hernieuwde Tweede kamer met meer dan twee derden harer leden die herziening bekrachtigt en 7 leden in eene niet voltallige vergadering der hernieuwde Eerste kamer die herziening tegenhouden. Men kan dat uiterste gevallen noemen - dat de mogelijkheid daarvoor bestaat, is bedenkelijk genoeg. De parlementaire regeering is eene regeering bij meerderheid, en er is geene reden denkbaar, waarom in gewichtige zaken de meerderheid niet evengoed moet beslissen als bij onbeduidende. Wil men een waarborg tegen overijlde beslissingen, men heeft dien te zoeken in de voorschriften over de wijze van behandeling; men vindt dien ten deele reeds in de,

zij het ook om andere redenen voorgeschreven, dubbele behandeling, maar men neme daarvoor niet zijne toevlucht tot het bedenkelijk experiment van onderwerping der meerderheid aan de minderheid.

Het is zonderling, dat zich in 1848 zoo weinig verzet tegen deze regeling openbaarde, schoon de eenige spreker, die zich ermede bezighield, de heer De Monchy, zonneklaar aantoonde, dat in alle opzichten de grondwetsherziening moeilijker werd gemaakt. Misschien was de grondwetgever zoozeer van de voortreffelijkheid van zijn arbeid overtuigd, dat hij eene latere herziening tamelijk onnoodig oordeelde of dat hij 't wenschelijk achtte, door bemoeilijking te waken tegen eene reactie tegen zijne beginselen. Op deze gronden laat het zich bijv. verklaren, dat juist sommige der meest democratische grondwetten, als die van de Unie, van Noorwegen, van Griekenland, aan eene herziening zooveel bezwaren in den weg stellen. Doch het kortzichtige van zulk eene politiek behoeft wel geen betoog.

Waar een beroep op de natie wordt gedaan, is het ook noodzakelijk, dat aan de meerderheid der natie het recht wordt gegeven, te beslissen, betoogde de heer De Monchy met volkomen juistheid. Dit betoog is niet ontzenuwd. De Minister Donker Curtius antwoordde met de naïeve opmerking, dat, als er werkelijk eene diep gevoelde behoefte aan grondwetsherziening bestond, de meerderheid van twee derden ook wel te vinden zou zijn. Dit is zeker zeer waar, als eenmaal in de grondwet geschreven staat, dat eene twee-derde meerderheid vereischt wordt: dan toch zal wel niet licht eene herziening aanhangig worden gemaakt, voordat men van eene twee-derde meerderheid tamelijk verzekerd is, om geen nutteloos werk te doen. Maar zoodoende werkt die bepaling als een praeventief middel tegen grondwetsherziening, wat den heer Donker Curtius niet hinderde, daar hij toch decreteerde, dat de behoefte aan herziening niet diep gevoeld kan zijn, zoolang men van geen twee derden der kamers is verzekerd. Hij scheen niet te gevoelen, dat de zedelijke kracht eener grondwet gebroken is, als de meerderheid des lands zich tegen haar verklaart, maar de herziening jaar op jaar onmogelijk blijkt, omdat er geene kans is, eene willekeurig voorgeschreven meerderheid te vinden.

De bepalingen over de veranderingen in de grondwet werken ten onzent inderdaad praeventief. Het is bekend, hoe de twijfel, of de meerderheid van twee derden kan worden verkregen, reeds lang van doortastend optreden heeft teruggehouden. De vraag rijst, of ook redding te vinden is, door eerst uitsluitend en afzonderlijk het hoofdstuk van veranderingen te herzien en dan onder het regime der herziene bepalingen tot verdere herziening over te gaan. Ik gevoel, dat velen dit een bedenkelijk expediënt zullen achten. Vermits de grondwetgever heeft gewild, dat zijne schepping niet zou worden gewijzigd dan volgens de regelen, door hemzelf vastgesteld, schijnt het eene min of meer slinksche manier van handelen, een ondermijnen van het gezag der grondwet, als men

eerst de veranderingswijze verandert, om te gemakkelijker aan den arbeid van den grondwetgever te kunnen tornen. Toch is het bezwaar meer sentimenteel dan juist. Het staat in elk geval vast, dat het hoofdstuk van veranderingen niet kan worden gewijzigd dan volgens de regelen, daarin voorgeschreven, dus niet dan nadat twee derden van de vertegenwoordigers der natie van de noodzakelijkheid der verandering zijn overtuigd. Maar zoodra dit het geval mocht zijn, is immers ook naar den geest der grondwet zelf het stelsel van herziening, dat zij voorschrijft, veroordeeld. Zou een grondwetgever het recht hebben, de nazaten zoo te binden, dat zij, schoon zijne wijze van herziening dus veroordeelende, niettemin voor het herzien zijner schepping aan die voorschriften vastgeketend moeten blijven? Wij zien geene reden, dit aan te nemen.

Mocht dus tot eene afzonderlijke herziening van Hoofdstuk XI worden overgegaan, dan zou ik meenen, dat art. 196 onveranderd kan blijven, en wenschte ik verder te lezen:

Art. 197. Binnen twintig dagen na de afkondiging dezer wet worden verkiezingen uitgeschreven voor eene buitengewone Tweede kamer en voor buitengewone Provinciale Staten. De buitengewone Provinciale Staten komen op den zevenden dag na deze verkiezing, of na de herstemming, zoo die noodig mocht zijn, bijeen en gaan dan onmiddellijk over tot de verkiezing van leden voor eene buitengewone Eerste kamer. Na afloop dezer verkiezing verklaart de Commissaris des Konings de buitengewone Provinciale Staten ontbonden.

Art. 198. De leden der Tweede kamer, der Provinciale Staten en der Eerste kamer zijn in de buitengewone Staten en Kamers verkiesbaar.

Art. 199. Op den zevenden dag na de verkiezing der leden voor de Eerste kamer komen de leden der buitengewone kamers te 's-Gravenhage bijeen. Zij benoemen elk een Voorzitter en een Secretaris uit hun midden.

Art. 200. De Koning maakt de wet of wetten, bedoeld in art. 196, bij de buitengewone kamers aanhangig. De Ministers hebben in beide kamers, de leden der Tweede in de buitengewone Tweede, de leden der Eerste in de buitengewone Eerste toegang en raadgevende stem. De buitengewone kamers mogen niet in comité-generaal vergaderen. Zij overwegen de aanhangig gemaakte wet of wetten. Zij kunnen niet beraadslagen, zoo niet twee derden der leden tegenwoordig zijn. Zij kunnen niet dan met de helft plus een van het geheele aantal leden de aan haar voorgestelde veranderingen, zooals zij zijn voorgesteld, aannemen.

Art. 201. Nadat de buitengewone kamers de aan haar voorgestelde wet of wetten hebben aangenomen of verworpen, worden zij onmiddellijk door den Koning ontbonden.

Art. 202. De door haar aangenomen wetten worden binnen 5 dagen afgekondigd op de wijze, in de wet bepaald.

Bij eene totale herziening der grondwet zou ik dit hoofdstuk niet geheel op dezelfde wijze veranderen. In welken geest verder regeling noodig is, hangt af van het stelsel, dat nopens regeering en volksvertegenwoordiging in de grondwet wordt aangenomen. Wordt beslist, gelijk mijne bedoeling zou zijn, dat alleen de door het volk gekozen kamer den naam zal dragen en de functiën vervullen van volksvertegenwoordiging, dan vervallen de buitengewone Provinciale Staten en Eerste kamer. Ik zou dan lezen:

Art. 197. Binnen twintig dagen na de afkondiging dezer wet worden verkiezingen uitgeschreven voor eene buitengewone volksvertegenwoordiging.

Art. 198. De leden der volksvertegenwoordiging zijn in deze buitengewone volksvertegenwoordiging verkiesbaar.

Art. 199. Op den zevenden dag na de verkiezing der leden van deze volksvertegenwoordiging, of na de herstemming, zoo die noodig mocht zijn, komt zij te 's-Gravenhage bijeen. Zij benoemt een Voorzitter en een Secretaris uit haar midden.

Art. 200. De Koning maakt de wet of wetten, bedoeld bij art. 196, bij haar aanhangig, De Ministers, de leden van den Staatsraad(*) en die der volksvertegenwoordiging hebben toegang en raadgevende stem. De buitengewone volksvertegenwoordiging mag niet in comité-generaal vergaderen. Zij overweegt de aanhangig gemaakte wet of wetten, doch kan niet beraadslagen, zoo niet twee derden van het aantal leden tegenwoordig zijn. Zij kan niet dan met de helft plus een van het geheele aantal leden de aan haar voorgestelde veranderingen, zooals zij zijn voorgesteld, aannemen.

Art. 201. Nadat zij de aan haar voorgestelde wet of wetten heeft aangenomen of verworpen, wordt zij onmiddellijk door den Koning ontbonden.

Art. 202. De door haar aangenomen wetten worden binnen 5 dagen afgekondigd op de wijze, in de wet bepaald.

Het spreekt vanzelf, dat in 't geval van afzonderlijke herziening van hoofdstuk XI art. 23 en 24, al. 1, dienovereenkomstig gewijzigd moeten worden en dat in 't geval van algeheele herziening de vraag rijst, die wij thans niet te behandelen hebben, of die artikelen niet eene andere wijziging behoeven.

Eene Staatscommissie zal bij ons worden ingesteld, om de herziening der grondwet voor te bereiden. Is dat de ware wijze van voorbereiding? *In casu* meenen wij van ja; algemeene regelen daaromtrent vast te stellen, schijnt ondoenlijk. De eerste voorbereiding zal altijd in de pers en in vergaderingen geschieden, en door haar wordt allicht de richting aangewezen, waarin verder moet worden gewerkt. Maakt zich een algemeen streven kenbaar naar eene besliste beginselwijziging, dan ligt het op den weg van een ministerie, dat zich één gevoelt met die volks-

(*) De tegenwoordige Eerste kamer.

aspiratie, zelf daaraan door een voorstel vorm en wezen te geven, of zal, als de pols van het volksleven krachtiger slaat in de volksvertegenwoordiging, uit haar boezem wellicht eerder een man oprijzen, die het initiatief voor zijne rekening neemt. Iets anders is het, wanneer van zulk een beslist partij kiezen in bepaalde richting niets te bespeuren valt, maar wanneer slechts een algemeen gevoel, dat de bepalingen der grondwet nuttige hervormingen in den weg staan, algemeene ontevredenheid doet geboren worden. Het is niet gezegd, dat in zulk een geval het initiatief niet ook van ministerie of kamer zou kunnen uitgaan, maar toch schijnt eene bepaaldelijk voor dat doel aangewezen commissie beter berekend voor een arbeid, die meer détaildan beginselwerk is. Zoo wij ons niet vergissen, verkeert ons land in het laatste geval. Thans heerscht niet als in 1848 de behoefte, om de grondslagen zelf der grondwet te verleggen en met de moderne beschouwingen van recht en staat haar in harmonie te brengen, maar wordt het alleen noodzakelijk geacht, met behoud der bestaande grondslagen aan den gewonen wetgever meerdere ruimte van beweging te verzekeren. In dezen eisch ontmoeten de verschillende partijen elkander, en tot uitwerking der herziening zou daarom eene samenwerking van zeer verschillende elementen in eene Staatscommissie mogelijk, ja, gewenscht zijn. Beginselstrijd zal niet uitblijven, minder nog over art. 194, dat wellicht een voorwerp van transactie zal worden, dan wel over de meer fundamenteele vraag, of de parlementaire regeeringsvorm, die door de grondwet nog slechts schoorvoetend is gehuldigd, maar waarin de zuiver constitutioneele zich langzamerhand ontwikkelt, duidelijk tot grondslag onzer eerste staatswet zal worden aangenomen. Doch op de grondige ontwikkeling dier quaestie wordt nog gewacht. Waar noch het ministerie, noch de kamer zich sterk genoeg gevoelt, het initiatief tot eene oplossing te nemen, is ook daarvoor de voorbereiding van den arbeid door eene commissie niet te versmaden.

Mr. R. MACALESTER LOUP.

Onze militaire bijeenkomsten door een plattelander.

XII. Uittreksel uit de notulen, enz.

De Voorzitter opent de vergadering met de mededeeling dat

de ministerieele crisis eindelijk tot een gelukkig einde kwam en er nu vooruitzicht bestaat, dat de brandende quaestie der militie- en schutterij-regeling zal worden opgelost. Die mededeeling behelst wel is waar geen nieuws, maar ze is hier de aanleiding, om discussiën uit te lokken. Hij opent het debat. Wie der heeren zou het wenschen in te leiden?

Kapitein Dinges zegt, dat het hem een bijzonder genoegen doet, dat de aanhangige wetten nu kans hebben, in beraadslaging te komen. Het bewind is in goede handen gebleven en hij vertrouwt genoeg op het wijs beleid der Vertegenwoordiging, om ook op de aanneming van bedoelde wetten te durven hopen. Het zal een zegen voor den lande zijn, als de quaestie wordt opgelost in den heilzamen geest, welke in die wetten doorstraalt. De oorlog in Egypte heeft nu weer zonneklaar bewezen, dat men de geheele natie niet soldaat behoeft te maken, om schitterende overwinningen te behalen. De Engelschen hebben geen persoonlijken dienstplicht, zelfs geene conscriptie - en ze overwonnen een land, - Egypte - dat een nationaal leger had. Dat zijn feiten, die spreken.

Het lid Grutter doet tevens opmerken, dat het schitterend succes der Engelschen is verkregen zonder hunne militie en vrijwilliger-korpsen. Inderdaad, Mijnheer de Voorzitter, nu wanhoop ik ook niet meer aan ons succes, als we eens met een Egyptisch leger mochten te doen krijgen. We zouden onze schutterij dan gerust kunnen thuis laten. De Engelschen hebben eene schitterende overwinning behaald, dank zij de Egyptische hazen, in soldaten verkleed, die de oorlogskunst alleen beoefenen in hardloopen, met den rug naar den vijand gekeerd. Een leger als het Engelsche, dat tegen een vijand als den Egyptischen terstond het puik zijner troepen in het veld moet brengen, is een uitstekend voorbeeld voor ons. Maar als het Egyptische leger nu eens behoorlijk gevochten had, wat zou er dan wel van die Engelsche benden en keurbenden zijn terechtgekomen, in een klimaat en onder omstandigheden, waaraan de Europeesche soldaat slechts kort weerstand kan bieden? Men is gewoon, Mijnheer de Voorzitter, te oordeelen naar het succes, en de bekwaamste critici maken zich schuldig aan de fout, van de rampspoedige partij hare feiten naar het hoofd te werpen.

Voor den Egyptischen bevelhebber zijn nu geene woorden genoeg te vinden, om hem te verguizen. De Engelschman wordt tot pair en baron verheven, en de Egyptenaar moet opgehangen worden, wat hij als rebel kan verdiend hebben, maar zeker niet als generaal, want hij is door zijne soldaten in den steek gelaten. Als Arabi de Engelschen uit Egypte had verjaagd, - wat hij stellig had gedaan, als hij dappere mannen in plaats van hardloopers had aangevoerd, - zou hij niet alleen dictator zijn gebleven, maar hij was, wie weet hoe hoog, - tot den hemel toe - verheven, en Generaal Wolseley met

Gladstone en zijn ministerie waren de zondenbokken der Engelsche natie geworden.

Dit alles is voor ons niets nieuws, maar het levert alleen een vernieuwd bewijs, dat men de toestanden en gebeurtenissen naar het succes beoordeelt. Omdat een leger overwint, is het goed. Niemand denkt er voor 't oogenblik aan, de Engelsche toestanden, tactiek en strategie te beoordeelen, en men wil zelfs zoover gaan, om ons Engeland als voorbeeld te stellen. Dat is echt Hollandsch. Bij eene mislukte expeditie in onze overzeesche bezittingen worden evengoed heldendaden bedreven als bij eene geslaagde. Onze mislukte tochten hebben nooit gedrukt op de verantwoordelijke regeering, die met onvoldoende middelen de onderneming begon, maar wel op de aanvoerders; de heldendaden, in zulk een tocht bedreven, werden niet beloond en de lamme regeering viel gretig op de misdadigers aan, die het bevel haden gevoerd. Zoo zullen onze bevelhebbers, hier in Nederland, eenmaal voor 't gericht worden gedaagd, wanneer ons leger, verslagen en verstrooid, voor een overmachtigen vijand vliedt, terwijl de mannen, die zich te zamen ‘Regeering’ noemen, de ‘verantwoordelijkheid’, hun bij de grondwet opgelegd, van de schouders werpen als eene natte overjas. (De spreker drinkt zijn glas ledig en zet het met zooveel kracht op de tafel, dat de voet breekt.) Vergeef me eene opwelling van toorn, Mijnheer de Voorzitter, die ik niet bedwingen kon. Ik dacht, toen ik van ‘verantwoordelijkheid’ sprak, eensklaps aan dingen, die niet alleen bij mij, maar bij elk militair, van den generaal tot den geringsten soldaat, de diepste verontwaardiging hebben opgewekt. In den loop onzer beraadslagingen zal er wel aanleiding zijn, mijne bedoeling duidelijk te maken.

De Voorzitter. Het doet mij leed, dat ons geacht lid Grutter, anders steeds kalm in het debat, zich heeft laten verleiden tot eene uitbarsting van drift. Ik ben dit niet van hem gewoon, en daarom verwondert het mij zeer - welke ook de aanleiding ertoe moge geweest zijn. Het zal mij aangenaam zijn, als het geachte lid voortaan steeds zijne zoo prijzenswaardige gematigdheid blijft in acht nemen, te meer daar ik tot mijn leedwezen der geachte vergadering moet mededeelen, dat ik enkele brieven uit Den Haag heb ontvangen, waarin eenige voor onze bijeenkomsten niet vleiende aanmerkingen voorkomen. Onze verslagen worden daar wel is waar druk gelezen in zekere kringen, maar de heeren zullen evengoed weten als ik, dat vooral de officieele Haagsche wereld bijzonder op vormen is gesteld, en nu zijn er in die officieele kringen eenige personen van.... nog al gewicht, die zich juist aan onze vormen ergeren. Daarom, heeren, laat ons vooral de vormen niet uit het oog verliezen. In Den Haag wil men vóór alles vormen, en we moeten ons niet brouilleeren met Den Haag.

Kapitein Dinges. Bravo!

De Kolonel. Bravissimo! Mijnheer de Voorzitter, het zij mij

vergund, naar aanleiding van het door u gesprokene een enkel woord in het midden te brengen.

De Voorzitter. De Kolonel heeft het woord.

De Kolonel. Men kan niet met iedereen goede vrienden zijn, Mijnheer de Voorzitter, en ik geloof u ook met de meeste zekerheid te kunnen zeggen, dat we in Den Haag niet bij iedereen getapt zijn, en wel 't allerminst in de officieele wereld. Om u de waarheid te zeggen, Mijnheer de Voorzitter, men scheldt ons daar uit en - 't is hard, het te moeten bekennen, - mij het allermeest. Gelooft ge wel, Mijne Heeren, dat er enkele personen in die officieele wereld zijn, die mij gaarne naar Siberië zouden zenden, als ze een Siberië tot hunne beschikking en de macht ertoe hadden? Ja - dat verbittert mij het leven, en daarom heb ik ook besloten, voortaan meer op de vormen te letten, - als 't niet reeds te laat is. Wat gij zegt, Mijnheer de Voorzitter, over die vormen, is, geloof ik, zeer juist. In Den Haag gaan de vormen vóór alles. Op het wezen der zaak wordt minder gelet, en dat komt er immers ook minder op aan? Pourvu que l'apparence soit sauvée! Ik beloof u, dat, als ik bijv. over den Minister van Oorlog mocht spreken, ik dit met den diepsten eerbied zal doen. Ik heb me dit des te stelliger voorgenomen, omdat ik thans werkelijk diepen eerbied voor Zijne Excellentie koester, na hetgeen Zijne Excellentie in de zitting van den 27sten September 1882 aan de leden der Tweede Kamer heeft medegedeeld. Ik lees in het verslag het navolgende: 'De Minister van Oorlog zegt, dat het rapport over de kampeering en manoeuvres nog niet bij zijn departement is ingekomen; maar er is geen enkele reden om aan te nemen dat zij niet naar behooren hebben plaats gehad. Zeker heeft het ongunstig weder invloed gehad op het kamp en de manoeuvres; het was zelfs zóó, dat de Minister aarzelde of hij ze wel zou laten doorgaan, met het oog op het bivakkeeren der troepen, voor welker gezondheid hij ook heeft te waken. Zoodra het weder eenigszins verbeterde, hebben de manoeuvres voortgang gehad en uit de mondelinge mededeelingen van de divisie-kommandanten blijkt, dat de manoeuvres zeer goed hebben voldaan. Hierdoor vervalt het antwoord op de tweede vraag van den heer Viruly.'

Die vraag was: 'Welk is uw oordeel over de resultaten van de oefeningen des legers in dezen zomer? En is het waar wat de heer Beekman in het *Nieuws van den Dag* heeft medegedeeld?' Op de bijzonderheden in die mededeelingen, Mijnheer de Voorzitter, kom ik nader terug, maar in 't algemeen kwamen zij hierop neder, dat er bij de oefeningen van het 4de regiment infanterie ergerlijke zaken waren voorgevallen; dat de oefeningen in de war waren gestuurd, en het geld verspild was.

Dat de Minister in de eerste plaats ook een man van vormen is, bewijst Zijne Excellentie door zijn antwoord aan den heer Viruly. In

vormen toch kan men een leugentje - zelfs eene kolossale leugen - pardon, Mijnheer de Voorzitter, ik vergat daar voor een oogenblik de vormen - ik bedoel eigenlijk eene.... onjuistheid, zoo diplomatisch inkleeden, dat men den zegsman voor den geloofwaardigsten persoon ter wereld houdt, hoewel ik niet geloof, dat de heer Viruly - en vermoedelijk andere kamerleden met hem - zich door 's Ministers vormelijkheid van zijn stuk en zijn geloof heeft laten brengen.

Het zou misschien voorbarig kunnen heeten, Mijnheer de Voorzitter, nu reeds den Minister van Oorlog eenigen zweem van verwijt te maken over gebeurtenissen, waarover Zijne Excellentie zich later hoogst waarschijnlijk nog zal dienen te verantwoorden; maar Zijne Excellentie zegt nu reeds apodictisch, - na Zijner Excellentie's stellige verklaring, dat de officieele rapporten n o g n i e t bij het oorlogs-departement zijn ingekomen, - dat het antwoord op des heeren Viruly's tweede vraag, die ik heb aangehaald,.... vervalt. ‘Uit de mondelinge mededeelingen der divisie-kommandanten blijkt, dat de manoeuvres zeer goed hebben voldaan’, zegt de Minister. - Er leeft nog een romancier van grooten naam, Mijnheer de Voorzitter, van wien ik eens hoorde, dat hij nooit romans van zijne collega's in het vak las, omdat hij vreesde, zijne oorspronkelijkheid te verliezen. De groote schrijver toonde daardoor, volgens mijne bescheiden meening, dat hij meer eigenwaan en te gelijk minder zelfvertrouwen bezat, dan een groot man behoort te hebben, om op den naam van ‘groot’ aanspraak te kunnen maken. Onze Minister van Oorlog, wien ik - om in den vorm te blijven - alle mogelijke hulde toebreng wegens zijne bekwaamheid, zijne werkzaamheid, zijn diplomatischen tact, zijn talent als romancier enzoovoort, neemt op zijne eigenaardige wijze het standpunt in van bedoelden schrijver. Hij leest liever niet, wat er over zijn departement geschreven wordt. Hij zou zijne oorspronkelijkheid kunnen verliezen. Een minister, die minder bevreesd was voor zijne originaliteit, zou dit wèl doen en natuurlijk weten, hetgeen nu niet alleen het militaire, maar ook het burger-publiek van ons land in tal van nieuwsbladen heeft gelezen, - dat het kamp bij Milligen een paskwil is geweest op alle mogelijke kampen. Het geheele land heeft er den draak mede gestoken behalve Zijne Excellentie de Minister van Oorlog, die, diep verontwaardigd, verklaart, dat hij zich, reeds vóór de ontvangst der officieele rapporten, ‘ten krachtigste verzet tegen de conclusie van den heer Viruly die inhield, dat de heer Beekman in *Het Nieuws van den Dag* waarheid had gesproken’. Ik zou deze geachte vergadering voorzeker kwetsen, indien ik onderstelde, dat zij onbekend ware met hetgeen de bladen over de beruchte oefeningen van het 4de regiment hebben medegedeeld, daar bijna elke courant het hare ervan heeft gezegd; maar de Minister van Oorlog schijnt eene uitzondering te maken op alle minder of meerder ontwikkelde Nederlandsche burgers. Zijne Excellentie leest geen ander nieuwsblad dan de *Staatscourant*, die,

voor zoover mij bekend is, geene ergerlijke kamp-tafereeltjes in hare kolommen opneemt. Zoolang Zijne Excellentie geene officieele rapporten ontvangt, weet Zijne Excellentie hoegenaamd niets van 'tgeen de heele wereld weet. Zoo bewaart men ook 't best zijne oorspronkelijkheid. Toch ontkent de Minister de feiten, die *Het Nieuws van den Dag* vermeldt, en op de mondelinge mededeelingen der divisie-commandanten afgaande, zegt Zijne Excellentie, duidelijk en klaar, dat de oefeningen goed zijn geweest. De Minister neemt dus - zooals de heer Viruly juist concludeert - de verantwoordelijkheid van al het gebeurde op zich. De Minister kan ook onmogelijk anders doen. Hij is de verantwoordelijke persoon, en de houding, die Zijne Excellentie nu reeds bij de beraadslagingen over het ontwerp-adres van antwoord op de Troonrede heeft aangenomen, maakt het hem voor 't vervolg onmogelijk, die verantwoordelijkheid van zich af te schuiven. We zullen dus voor het feit staan, Mijnheer de Voorzitter, dat we in al de bladen, die ons van die dwaze kampoefeningen hebben verteld, leugenaars moeten begroeten, als we, namelijk, den Minister van Oorlog voor waarheidlievend willen houden. Ik voor mij, Mijne Heeren, schaar me aan de zijde van die leugenaars....

K a p i t e i n D i n g e s. En ik, Mijnheer de Voorzitter, schaar me onvoorwaardelijk aan de zijde van den Minister, die, staande tegenover de Volksvertegenwoordiging - d.i. tegenover de geheele natie - verklaart, ‘dat er geen enkele reden bestaat om aan te nemen dat de oefeningen niet naar behooren hebben plaats gehad’. We weten, wat die sensatie-berichten beduiden. De eene courant schrijft de andere na. Ik behoor niet tot hen, die elk nieuwtje voor echt aannemen, omdat het in eene of meer couranten te lezen staat.

D e K o l o n e l. Ik evenmin, geacht Lummeloorder lid.

K a p i t e i n D i n g e s. Ik meen toch niet verkeerd verstaan te hebben, dat het geachte lid, de Kolonel, zich aan de zijde der leugenaars schaart, die hij onvoorwaardelijk gelooft, natuurlijk omdat ze leugenaars zijn.

D e K o l o n e l. Indien de hooggeachte Lummel-Kapitein - ik bedoel Lummeloorder Kapitein - had kunnen besluiten, mij het woord niet te ontnemen in 't midden van een zin, zou hij waarschijnlijk tot eene andere gevolgtrekking ten mijnen aanzien zijn gekomen. Ik schaar mij aan de zijde der leugenaars, Mijnheer de Voorzitter, - d.w.z. in dit geval de tegenvoeters van den officieel waarheid-verkondigenden Minister - niet omdat ik de couranten eerder geloof schenk dan een Staatsambtenaar, maar om eene andere reden. Toen ik zulke hoogst verrassende dingen over die kampoefeningen in de couranten las, kon ik er aanvankelijk geen geloof aan hechten, maar ik kreeg gedurig weer 'tzelfde in anderen vorm en blijkbaar uit andere kanalen onder de oogen, en toen begon ik er een weinigje aan te gelooven. Ik voor mij, Mijnheer de Voorzitter, vond het kras, zeer kras zelfs. Ik vond

het van dien aard, dat ik het onverantwoordelijk achtte, hier in de vergadering ermede voor den dag te komen, als ik er niets anders van wist, dan 'tgeen alle leden, en ik ook, ervan in de couranten hebben gelezen. Ik heb mij daarom de moeite en de kosten getroost, eenige mijner kennissen, die uit den aard hunner maatschappelijke positie op de hoogte m o e s t e n wezen van alles, wat er in en om het kamp van Milligen is gebeurd, te gaan bezoeken. Ik ben er zeker van, dat de Minister van Oorlog geen post op zijne begrooting zal uittrekken, om mij de reiskosten te vergoeden, al heb ik ook uit reine vaderlandsliefde die reisjes ondernomen. Dankbaar is dit van Zijne Excellentie zeker niet, vooral omdat Zijne Excellentie bij de verdediging van zijn budget nooit verzuimt, den post ‘vaderlandsliefde’ aan 't hoofd ervan te plaatsen. Hij had nu zulk eene heerlijke gelegenheid, ze niet uitsluitend v o o r m e m o r i e erop te brengen. Nu goed, ik schenk mijne reiskosten aan de arme Nederlandsche schatkist en, zonder me op mijne vaderlandsliefde te verheffen, zeg ik eenvoudig: het offer is gebracht, en ik verlang er niets voor in de plaats, zelfs geen exemplaar van die wonderbare leeuwen, die tegenwoordig een Duitsch vorstendom tot hunne verblijfplaats hebben gekozen en in menigte tot ons overkomen.

Mijnheer de Voorzitter, ik heb de overtuiging opgedaan, dat de couranten niet alleen de waarheid hebben verkondigd over geldverspilling, krachtverspilling en wonderbare dingen, die de Regering loochent, maar dat ze nog veel hebben verzwegen, omdat het wel te bespreken, maar moeielijk te beschrijven is. Indien de Minister van dit alles onkundig is, doet het mij in zekeren zin genoegen; hij zal er beter om slapen en ik waardeer mijne eigen nachtrust te veel, om ze een ander - al is hij ook verantwoordelijk minister - te misgunnen. De rust is zoo zalig. Ik wil Zijne Excellentie in zijn liefelijken, kalmen slaap niet storen; ik spreek alleen tot u, Mijne Heeren, in de vaderlandlievende overtuiging, dat Zijne Excellentie evenmin van mijne mededeelingen iets verneemt als van 'tgeen de couranten schrijven.

De Minister zegt, dat de oefeningen naar behooren hebben plaats gehad. Ik beweer, dat dit eene onjuistheid is. Om in den parlementairen vorm te blijven, Mijnheer de Voorzitter, gebruik ik geen ander woord. Is men in Den Haag nu nog niet tevreden, dan zal ik zeggen: Zijne Excellentie is in 't e r r e u r. De Minister vaardigt het bevel uit, dat het 4de regiment zal kampeeren bij Milligen, onder de leiding van den chef van dat korps, en dien wordt eensklaps, buiten den verantwoordelijken Minister om, het gezag ontnomen. Hij moet elken dag verantwoording geven van elke zijner handelingen aan eene hoogere autoriteit, die zijne handelingen beoordeelt, veroordeelt, te niet doet of verandert op eene wijze, die het vastgestelde programma in de war stuurt. De bevelhebber van het kamp is aan handen en voeten gebonden en ontvangt bevelen van die autoriteit, die hij blindelings moet gehoorzamen, al

druischen ze regelrecht in tegen de bestaande voorschriften. Welke is die autoriteit? In een onzer groote bladen wordt gesproken van een opperbevelhebber van het leger, die toevallig in de nabijheid van het Milliger kamp verblijf hield en 't blijkbaar noodig oordeelde, om over de vier bataljons van het Nederlandsche leger, in de bekende vlakte neergeslagen, het opperbevel op zich te nemen. Een ander blad ontkent op de meest stellige wijze, - en betoogt dat met de grondwet in de hand - dat er een opperbevelhebber bestaat. Er kon dus ook zulk eene hooge autoriteit niet geweest zijn, die den kamp-commandant het gezag uit de handen nam en het leven zuur maakte. Toch is 't geschied. De bevelhebber van het 4de Regiment Infanterie moest elken dag, op schriftelijken last, zijne kampbevelen ter goedkeuring opzenden naar een niet bestaanden opperbevelhebber, van wien hij *en retour* wijzigingen, opmerkingen en aanmerkingen ontving, die niet altijd even malsch waren. Dit weet nu de Minister niet; - ten minste, Zijne Excellentie wist het nog niet op den 27sten September, - anders had de Excellentie onmogelijk kunnen verklaren, dat er g e e n e enkele reden was, om aan te nemen, dat de oefeningen niet naar behooren waren geschied. Ik vraag, of iets naar behooren kan geschieden, wanneer het geheimzinnig gezag van een niet bestaanden opperbevelhebber eensklaps komt ingrijpen in het gezag van een met werkelijk gezag bekleeden bevelhebber, van welken rang ook?

Men heeft Z.M. den Koning erbij betrokken, omdat toevallig in de ranglijst van de officieren van het Koninklijke Nederlandsche Leger Z.M. als ‘Opperbevelhebber’ bovenaan staat, maar blijkbaar is dit eene dwaling. De Prins van Oranje, later Willem II, roemruchtiger gedachtenis, was na de Belgische omwenteling Opperbevelhebber van het Leger te velde. Zijn kleinzoon, de diepbetreurde Oranje-prins, droeg in 1870 denzelfden titel. Beiden werden ze bij Koninklijk besluit tot die waardigheid benoemd, en nu is 't volkomen waar, dat er sinds dien tijd geene andere benoeming tot Opperbevelhebber in de *Staatsbladen* voorkomt. Er is geen opperbevelhebber voor 't oogenblik, om de eenvoudige reden, dat hij er niet behoeft te zijn. Een opperbevelhebber leidt de krijgs-operatiën - maar in vredestijd hebben we hem volstrekt niet noodig, om eene compagnie te inspecteeren of in een legerkamp de soldaten te laten uitpakken of het kader *aux cordeaux*, - d.w.z. met touwtjes - te laten exerceeren, en dergelijke dingen meer.

Er komt ook in het bewuste artikel van *Het Nieuws van den Dag* iets voor, dat ik meer speciaal onder de aandacht dezer vergadering wensch te brengen, als treffend bewijs van de waarheidsliefde van Zijne Excellentie den Minister van Oorlog, als hij zich ‘ten krachtigste verzet tegen de conclusie van den afgevaardigde Viruly, dat de mededeelingen van den heer Beekman juist zijn’.

We lezen dan: ‘Als men zich voorstelt onze jonge, doch gewillige e n gehoorzame miliciens, slechts 3 maanden onder de wapenen, met

grooten eerbied voor hunne meerderen bezield, doch vooral jegens den grooten man dien zij meer bijzonder kennen, den vader van de "kompie", jegens d e n kapitein - dan kan men zich tevens eenigszins eene voorstelling maken van het gevoel, dat die jonge menschen moet bezielen, wanneer zij in alles behalve minzame termen dien meerdere, dien vader, h u n kapitein v o o r h e t f r o n t v a n d e n t r o e p zien wegjagen, den man wien zij ook daarna steeds gehoorzaamheid en eerbied hebben te betoonen.

Of als zij zien hoe weinig die kommandant en de andere officieren der compagnie eigenlijk te beteekenen hebben, nu *in hun tegenwoordigheid* hun zoo geducht de les wordt gelezen over hun toon van commando, het dragen van hun sabel', enz.

Ik zou wel eens willen weten, of de Minister volstrekt niets van dat wegjagen van dien kapitein heeft gehoord....

K a p i t e i n D i n g e s . Mag ik zoo vrij zijn, den geachten spreker, alvorens hij verder gaat, de vraag te doen, of niet die kapitein zich aan eene of andere nalatigheid of overtreding had schuldig gemaakt, die ten gevolge moest hebben, dat hij, zooals dat wel eens meer met officieren is gebeurd, met arrest naar zijne tent werd gezonden?

D e K o l o n e l . Behalve, Mijnheer de Kapitein der dienstdoende Lummeloorders, dat, als zoo iets in de door u onderstelde omstandigheden werkelijk gebeurt, zulks ten hoogste ongepast is van de zijde der autoriteit, die dus het gezag van den officier door eene vernederende bejegening ondermijnt, moet ik hier constateeren, dat er niet de minste aanleiding was, om bedoelden kapitein zoo grievend te bejegenen, als in werkelijkheid is geschied. De naam van dien officier wordt door het geheele leger genoemd; het feit is honderd- en duizendmaal besproken en herhaald; al de getuigen, erbij tegenwoordig, verhalen hetzelfde, namelijk dit: eene geheimzinnige autoriteit, van wie de Minister van Oorlog niet hooren wil, kwam in het kamp vóór de compagnie van den kapitein in quaestie en vroeg: 'Wie is die kapitein?' Des kapiteins naam werd genoemd, en zonder andere aanleiding werd toen die kapitein door de geheimzinnige autoriteit w e g g e j a a g d , op de meest beleedigende wijze; dat is gebeurd, Mijne Heeren. Wat moeten die oefeningen toch goed voldaan hebben onder den indruk van zulke tooneelen, niet waar, Minister?

In eene andere courant, - een groot blad - die reeds vroeger hetzelfde feit vermeldde, werd het vertrouwen uitgesproken, dat de Minister van Oorlog den officier, wien zulk een onrecht werd aangedaan, wel in bescherming zou weten te nemen. Zulk eene gemoedelijke courant! We weten nu al, dat de Minister het feit ontkent; anders had hij zich niet ten krachtigste tegen de conclusie van den heer Viruly verzet. En ik zeg, Mijne Heeren, dat het volkomen waar en juist is, want ik vernam het uit den mond der getuigen, van officieren, die wel krankzinnig moesten zijn, om met elkaar af te spreken,

zulk eene leugen in de wereld te zenden. De kapitein i s weggejaagd, z o n d e r e e n i g e r e d e n, met het doel, om den officier te beleedigen en hem te vernederen voor zijne minderen, en de Minister, die dat hoort, houdt zich, als weet hij van niets. Was het niet de plicht van Zijne Excellentie, om, in plaats van zich achter eene ongeoorloofde onwetendheid te verschuilen, den heleedigden officier voor het oog van het geheele leger voldoening te verschaffen? - Maar men moet juist voor zoo iets bij dezen Minister aankomen. - Wel schijnt hij uit de courant te weten, als er ergens een officier eene onschuldige lezing over den persoonlijken dienstplicht gaat houden, en dan wordt die officier eensklaps, op onbegrijpelijke wijze, met sprakeloosheid geslagen; maar de dingen, die er in het kamp plaats hebben en door de heele wereld worden rondverteld, zijn hem onbekend.

Er is al meermalen in deze vergadering over de verantwoordelijkheid van constitutioneele ministers gesproken, maar ik herhaal hier: is een Minister van Oorlog verantwoord, als hij toelaat, dat in een kamp de dienst in de war wordt gestuurd, de officieren worden beleedigd en daardoor het gezag wordt ondermijnd? Zou die verantwoordelijke Minister durven betwisten, dat het beruchte kamp van Milligen in den jare 1882, in plaats van nut te stichten, veel kwaad heeft gedaan, omdat het op den geest van het leger, die opbeuring noodig heeft, een verderfelijken invloed heeft uitgeoefend? Niemand, die een officier uit dat ongelukkige kamp gehoord heeft, vernam, dat daar een opgewekte geest heerschte; maar wel, dat er als 't ware een somber floers over die anders zoo levendige en lustige linnen stad lag uitgespreid. En dat wordt door den verantwoordelijken Minister eenvoudig ontkend. Volgens hem bestaat er geene enkele reden, om aan te nemen, dat het kampeeren en manoeuvreeren niet naar behooren hebben plaats gehad.

Wil men een staaltje van de voorschriften, die, buiten weten van den Minister van Oorlog, aan den kamp-commandant op geheimzinnige wijze werden verstrekt? - Ziehier:

‘1°. Van de bataljons die in de bataljonsschool geoefend worden, zal het kader den vorigen avond vereenigd worden om, onder bevel van den luitenant-adjudant, de bewegingen die den volgenden dag worden uitgevoerd, te doen met lijntjes (cordeaux) waarbij als fungeerend luitenant-adjudant beurtelings moet ingedeeld worden een van de jongste officieren.

2°. Eens in de week zal het kader van het regiment vereenigd worden, onder het bevel van den kapitein-adjudant, waarbij het kader van ieder bataljon tot een divisie wordt geformeerd om te exerceeren met de lijntjes (cordeaux). Daarna zullen zij de handgrepen, ladingen en verschillende vuren uitvoeren, onder hetzelfde kommando van den kapitein-adjudant.

3°. Bij de exercitiën in de bataljonsschool mag geen trom geroerd

worden; alleen bij uitzondering (wel) om de snelheid van den pas aan te geven.

4°. Bij het defileeren enz.

5°. Zaterdags, na den afloop der inspectie, zullen de compagniën in de compagnies-straten vereenigd worden om eerst met geopende en daarna met gesloten gelederen, onder kommando van den officier der week, de handgrepen, ladingen en verschillende vuren uit te voeren, waarbij de officier de p o r t d'a r m e van ieder soldaat nauwkeurig nagaat. Daarna heeft hetzelfde plaats onder het kommando van den kompagnies-kommandant.'

De reden, Mijne Heeren, waarom het 4de regiment het kamp te Milligen en het 7de eene andere legerplaats betrokken, bestond hierin, dat deze regimenten in zoovele verschillende garnizoenen verspreid liggen en de Minister het dus noodig oordeelde, hen, onder hunne bevelhebbers, te vereenigen, ten einde in al datgene geoefend te worden, waartoe in de garnizoenen de gelegenheid ontbreekt. Ik laat het nu aan het oordeel dezer vergadering over, te beslissen, of het noodig was, om voor de bovenvermelde oefeningen de regimenten naar het kamp te zenden. Wat zou de Minister hebben gedaan, indien de regiments-commandanten op eigen gezag zulke kampoefeningen hadden bevolen? Hij zou die hoofdofficieren, als onbekwaam voor hunne betrekking, van hun commando hebben ontheven, en dat ware billijk geweest. Maar in zijne zalige onwetendheid van hetgeen er, achter zijn rug om, is gebeurd, verklaart deze verantwoordelijke Excellentie met zalvende genoegdoening, 'dat er geen enkele reden is om aan te nemen dat de oefeningen niet naar behooren hebben plaats gehad'.

Neen, geen enkele! Men heeft het hierboven gezien, o Minister!

Ook was er bevolen, dat de troep in den pionnierdienst zou worden geoefend; maar welke last komt er weer op geheimzinnige wijze? - Luister, Mijne Heeren:

'Op de excercitie- en manoeuvreer-terreinen mogen, in geen geval, door of ten behoeve der artillerie, ingravingen of verplaatsingen van terrein geschieden; wanneer de kampeerende artillerie gedekte stellingen moet innemen, zijn die genoegzaam op de manoeuvreer-terreinen aanwezig.'

Wel zeker, handgrepen, lijntjes-exerceeren, inspectiën - dat is nuttiger in een kamp. En nog eens zeg ik: daar weet de Nederlandsche Minister van Oorlog niets van; anders kon hij onmogelijk zeggen, 'dat er geene enkele reden is, om aan te nemen, dat de oefeningen niet naar behooren hebben plaats gehad'.

Ziehier, Mijne Heeren, nog eene andere geheimzinnige order: 'Morgen militaire marsch in marschtenue over Meerveld, Ermelo, Putten naar het kamp terug; hierbij alles present behalve de wachten.' Deze marsch was uitsluitend voor het 4de regiment gelast; hij duurde zeven uren en bestond alleen in loopen; geene tactische onderstelling lag er-

bij tot grondslag en de manschappen vertelden elkaar onderling: ‘Da's 'n strafcorvee voor onzen kernel.’

De Minister weet er natuurlijk niets van. Zouden de heeren niet met mij gelooven, dat Zijne Excellentie al die fraaiigheden liefst niet weten wil?

De Voorzitter. Ik dank den heer Kolonel voor zijne mededeelingen. Verlangt ook een der leden daarover nader het woord te voeren?

Kapitein Dinges. Mijnheer de Voorzitter, ik wenschte alleen deze opmerking te maken. Het is mogelijk, dat alles, wat ons bij monde van het geacht lid, den Kolonel, werd medegedeeld, overeenkomstig de waarheid is, maar dan nog kan ik daarin het groote kwaad niet zien. Ik vermeen wel eens door officieren zelf erover te hebben hooren klagen, dat de geest en de ambitie in het leger vrij slap waren. Ik geloof, dat zulk eene krasse opwekking - eene herinnering aan den ouden militairen geest en de vorige tucht - volstrekt geen kwaad kan, maar zelfs veel nut kan stichten.

De Kolonel. Als de geest en de ambitie in het leger te wenschen overlaten, Mijnheer de Kapitein uit Lummelland, dan ligt dit niet aan de personen zelf, maar aan de wijze, waarop ze bejegend worden; aan de miskenning, die ze ondervinden; aan de impulsie, die van boven komt. En zou men dan den geest verbeteren, de ambitie opwekken, door hen als vagebonden te bejegenen? Ik hoop, Mijnheer de Voorzitter, dat we het verhandelde in deze bijeenkomst in druk mogen zien, en dan twijfel ik niet, of de opmerking van den Lummeloorder Kapitein, even schitterend door logica als door welsprekendheid, zal de aandacht trekken der hoogere autoriteiten, in wier geest hij zoo aandoenlijk treffend, of treffend aandoenlijk, heeft gesproken. Naast het versiersel op des Kapiteins borst zie ik in mijne verbeelding reeds een tweede schitteren, en mij dunkt, dat heeft hij dan ook wel verdiend. Ik van mijn kant maak daarop volstrekt geene aanspraak, want ik ben van een geheel ander gevoelen dan bedoelde Kapitein en de bewuste autoriteiten, en daar men zulke onderscheidingen meestal verwerft, door juist alles goed te vinden, wat hoogeren verkeerd doen, is het gemakkelijk na te gaan, wie van dergelijke onderscheidingen bevrijd blijven.

Kapitein Dinges verzet zich ten sterkste tegen hetgeen hij noemt eene insinuatie van den vorigen spreker. Hij vindt niet goed, wat anderen verkeerd doen. Hij zou in zijn gansche leven nooit alles goed kunnen vinden, wat bijv. naar zijne bescheiden meening sommige leden dezer vereeniging, die revolutionnaire beginselen schijnen te huldigen, verkeerd doen. - Spreker is een onafhankelijk man en hij heeft geene belooningen en onderscheidingen noodig, om zijn aanzien te verhoogen. Ik ben, wat ik ben, Mijnheer de Kolonel, en wat ik mezelf heb gemaakt, zonder bescherming van anderen. Daar ben ik trotsch op. Ik heb nooit een krommen rug gemaakt, om eene belooning

te verwerven. De onderscheiding, die mij werd toegekend, heb ik niet gevraagd....

De Kolonel. Dat ontbrak er nog maar aan.

Kapitein Dinges. Ik verzoek, dat men mij niet in de rede valt.

De Kolonel. Ga gerust voort, Kapitein Dinges. - We vielen elkander beurtelings in de rede. Nu zijn we effen. Sans rancune, niet waar? Ik zie reikhalzend naar uwe verdere bespiegelingen uit. Ze boezemen mij het hoogste belang in. Ze paren aan het belangwekkende het vermakelijke, en dat is eene zeldzame verdienste. Ga voort, Kapitein. Een man als gij, die nooit een krommen rug maakte en het tot Kapitein der actieve schutterij van Lummeloord bracht, maak ik welgemeend mijn compliment. Ik luister verder.

Kapitein Dinges zal niet antwoorden op hetgeen hij niet anders kan noemen dan eene onbeschaamdheid....

De Voorzitter verzoekt Kapitein Dinges, het laatste woord te herroepen. Zulke uitdrukkingen zijn geheel in strijd met de parlementaire vormen. Voorzitter herinnert aan de wenken uit Den Haag.

Kapitein Dinges wil het woord ‘onbeschaamdheid’ wel vervangen door ‘ongeoorloofde overijling’. Spreker wenschte eigenlijk dit nog te zeggen: aangenomen, dat alles, wat de Kolonel van het kamp bij Milligen heeft verhaald, zuiver waar is, dan wenschte Spreker wel eens te weten, hoe 't mogelijk is, dat een Minister in volle raadzaal, ten aanhoore van de geheele Nederlandsche natie, met mogelijkheid kan erkennen, dat alles waar is, en hoe 't mogelijk was, dat de Minister, wetende wat er gebeurde, in verzet kon komen tegen hooger gezag. De Minister moge verantwoordelijk zijn of niet - hij heeft altijd nog hoogere autoriteit boven zich, wie hij gehoorzaamheid schuldig is, - zooals wij allen dat zijn.

De Kolonel. Evenals de Minister van Oorlog verzet ook Kapitein Dinges zich ten sterkste tegen hetgeen ZEd. noemt eene insinuatie. De uitdrukking is misschien wat zacht, want ik geloof, dat hetgeen ik heb gezegd, vrij duidelijk is. Ik zal de eer hebben, den vorigen spreker alleen te antwoorden op zijne laatste opmerkingen. Spreker wenschte te weten, hoe de Minister de juistheid der bewuste couranten-artikel en in volle raadzaal kon erkennen, aangenomen, dat ze juist waren. Ik stem gaarne toe, dat dit bijzonder moeielijk is, zelfs voor een minister, die zijne verantwoordelijkheid met de noodige nauwgezetheid opneemt. Maar de Minister zou zeker niet in dien moeielijken pas zijn geraakt, als het Zijne Excellentie had kunnen behagen, zich niet onwetend te houden omtrent alles, wat er ginds in de vallei van Milligen voorviel, en als hij dan, wetende, wat de geheele couranten-lezende wereld wist, onmiddellijk met zijn gezag als verantwoordelijk minister ware tusschen beiden getreden en den wagen weer in het rechte spoor had gebracht. Had de Minister dit gedaan - en dit kon hij doen met de uitgebreide macht, die zijne verantwoordelijk-

heid hem geeft, - dan had hij der zaak en zichzelf een grooten dienst bewezen. Het is mij een raadsel, Mijnheer de Voorzitter, hoe een minister, die zoo bekwaam heet te zijn als deze en anders zoo goed zijn belang schijnt te begrijpen, de schoone, onbetaalbare gelegenheid, welke hem werd geboden, om flink als minister op te treden, zich niet alleen bij het Leger en de Natie populariteit te verwerven, maar ook door de Vertegenwoordiging te worden toegejuicht - hoe hij die schoone gelegenheid ongebruikt liet voorbijgaan. - Er zijn toestanden in het leger, Mijnheer de Voorzitter, die ik niet anders dan hoogst betreurenswaardig kan noemen. We weten, dat er geen oorlogs-minister is geweest, sinds tal van jaren, en vooral in de laatste periode, die geen strijd heeft moeten voeren tegen hoogere invloeden, vooral waar het personen betrof. Uit dien eeuwigdurenden strijd traden niet altijd de ministers zegevierend te voorschijn; maar dan was dit natuurlijk hunne eigen schuld; niemand kan hen dwingen, hunne verantwoordelijkheid - zelfs niet het geringste deeltje ervan - over boord te werpen. Groot is het aantal ongerechtigheden, dat uit dien strijd ontsproten is; groot het aantal slachtoffers, dat hij heeft gekost. En wat zei men, om dat toegeven aan hoogere invloeden.... niet te rechtvaardigen, want dat kan niet - maar te vergoelijken? ‘Men moet nu en dan in zulke personeele quaestiën iets toegeven, ten einde iets anders gedaan te krijgen.’ - Ik weet niet, Mijnheer de Voorzitter, welke hoogst gewichtige zaken men gedaan moest krijgen, door telkens den een of anderen verdienstelijken officier op te offeren voor een onbeduidenden beschermeling, - maar ik weet, evengoed als het geheele leger, dat al dat toegeven ontzettend veel kwaad heeft gedaan, zooals het nog doet, en dat, als er een geest van wrevel en ontevredenheid in het leger heerscht, die hoofdzakelijk daarin zijn oorsprong heeft. Deze Minister heeft getoond, dat hij in dien strijd niet vechten wil, en doet hij het, wat me nog niet is gebleken, dan moet zijn verzet toch uiterst zwak zijn.

De 1ste Luitenant der Rustende vraagt, eene enkele opmerking te mogen maken. Zooals de heeren weten, heeft Spreker nog al relatiën in Den Haag. Hij komt er nu en dan, en tijdens zijn laatste bezoek kwam hij met een zijner kennissen uit de ambtenaarswereld juist over dit onderwerp in gesprek. Die ambtenaar zei ook, dat er dikwijls groote strijd was over personen, vooral tusschen het militaire departement en andere autoriteit, en dat, als geene der partijen wilde toegeven, de zaak onafgedaan bleef liggen, tot nadeel van den dienst en tot nadeel van de personen. Een minister moest dan eindelijk wel toegeven, want hij kan toch niet voor elke personenquaestie zijne portefeuille in de schaal werpen.

De Kolonel. Mag ik den geachten Spreker hierop antwoorden, dat ik wel is waar geene uitgebreide Haagsche relatiën en vooral niet in de ambenaarswereld heb, maar daarom toch weet, hoe het dikwijls

met die personenquaestiën toegaat. Het is zeker, dat een minister belachelijk zou handelen, indien hij bijv. om de overplaatsing van een luitenant naar het keurkorps met zijn ontslag dreigde; maar we moeten hier de vraag stellen, of dat eindeloos gehaspel om personen niet juist zijn oorsprong heeft in het gedurig toegeven. Het is nu zoover gekomen, dat - om maar iets te noemen, nu ik over het keurkorps sprak - de Minister de overplaatsing bij dat korps eindelijk geheel uit de hand heeft gegeven. Zulke overplaatsingen vallen dan ook hoogst verrassend uit. Dat hierbij kunde en bekwaamheid als maatstaf zijn aangenomen, zal niemand in het heele leger durven beweren. Er zijn, naar mijne meening, twee manieren, om tot resultaten te komen, als die we nu en dan het voorrecht hebben te aanschouwen. Òf men neemt de officiers-ranglijst ter hand en zoekt naar zooveel namen, als er personen ter overplaatsing noodig zijn, en bij elken naam, die een eenigszins bekenden gunstigen klank heeft, maakt men een merk. Onverschillig nu, of men den persoon kent of iets van zijne antecedenten weet, hij is een keurman, omdat iemand, die zus of zoo heet, goed m o e t zijn. Zijn grootvader was een verdienstelijk man; dus deze moet het ook wezen. - In den laatsten tijd schijnt het expeditiekruis een onfeilbare toetssteen geworden, en die aanbeveling is, bij zulke wijze van kiezen, voorzeker niet de slechtste. - Òf, volgens de andere manier, men neemt een aantal namen, op briefjes geschreven, schudt die in een hoed en trekt er zooveel uit, als men noodig heeft. - Op eene van beide wijzen kiest men vermoedelijk voor het keurkorps, en de Minister van Oorlog vindt dit goed. En wat nu nog het ergste is in deze zaak - want al is er veel onbillijks in die overplaatsingen, ons officierskorps is deugdelijk genoeg, om het regiment grenadiers en jagers geen groot gevaar te doen loopen, erdoor gecompromitteerd te worden, - het ergste, zeg ik, is, dat men veel officieren, die men door die overplaatsing wil beloonen, een grooten ondienst bewijst en hen stoffelijk benadeelt. Bedanken voor de overplaatsing zou eene misdaad zijn, die nooit vergeven en vergeten werd. Een gehuwd officier bijv., die eene eervolle en voordeelige betrekking bekleedt, wordt, zonder dat hij er ooit aan gedacht heeft, overgeplaatst naar het keurkorps. Behalve dat de man zijne gedistingeerde betrekking verliest, moet hij op stel en sprong verhuizen en krijgt hij minder traktement; - maar daarvoor is hij in 't goedkoope 's-Gravenhage, en bij het keurkorps! En voor die eer, die den ongelukkige de tranen over de wangen doet loopen, moet hij nog dankbaar zijn. Ik vraag eenvoudig, of men verantwoordelijk minister is, om toe te geven niet aan eene enkele luim, maar aan eene reeks van luimen, die aangroeit, naarmate het toegeven gemakkelijker geschiedt? Een aanvankelijk krachtig verzet tegen belemmerende invloeden maakt een verantwoordelijk minister reeds terstond sterk. Heeft hij den eersten tegenstand overwonnen, dan wordt zijne positie spoedig onaantastbaar; maar een minister, die bij alle personen-

quaestiën angstvallig rekening houdt met het verzet, dat hem te wachten staat, deugt in ons land niet voor Minister van Oorlog. Wat zal er in tijden van gevaar gebeuren, als er een opperbevelhebber moet worden benoemd? In vredestijd reeds levert de benoeming tot kolonel - d.i. brigade-commandant - en generaal-majoor, divisie-bevelhebber, stof tot strijd en we beleven dan dikwijls eene beslechting, alles behalve in overeenstemming met de v o x p o p u l i. Dat moest niet plaats hebben. De Minister, die officieren tot bevordering voordraagt, moet dit doen op zijne eigene verantwoordelijkheid en zich dus ook niet van zijn stuk laten brengen. Hij is voor de gevolgen van verkeerde benoemingen verantwoordelijk; hij kan zich achter geene hoogere macht verschuilen, behalve achter die van den God van Nederland, die ter gelegener tijd mocht verzuimen, zijne wateren over zijne akkers te laten loopen, als zijne brave Nederlanders erom bidden.

Maar van alle mogelijke dingen, die de Minister zich aantrekt, - zijne verantwoordelijkheid wel het allerminst. Als hij zich tegenover de Kamers maar in zoover kan verantwoorden, dat hij zijne wetjes en begrooting erdoor brengt, baart hem de toekomst geene zorg. En juist in de toekomst ligt zijne verantwoordelijkheid. Zijn vredesarbeid heeft hij bij den oorlog te verantwoorden. Maar als wij verslagen zijn en ingelijfd, kan alleen de geschiedenis hem voor 't gericht dagen, en dan is hij dood. Worden we niet ingelijfd, dan zal de Minister zich ook niet verantwoorden, wel anderen ter verantwoording oproepen, om zichzelf, naar Nederlandsch militair gebruik, te dekken.

K a p i t e i n D i n g e s. Ik geloof, dat het geachte lid, de Kolonel, zich thans op het terrein der hypothese beweegt. Als.... als.... dat woordje geeft vrijheid tot allerlei zonderlinge bespiegelingen. Zou de geachte spreker soms willen beweren, dat in andere landen, zelfs in het tegenwoordig republikeinsche Frankrijk, elke benoeming of overplaatsing op den juist aangewezen persoon valt? Misgrepen zijn niet alleen altijd en overal mogelijk, maar zoo goed als onvermijdelijk. Zouden er in Duitschland, dat ons altijd als voorbeeld van militaire volmaaktheid wordt gesteld, geene personenquaestiën zijn? De Kolonel sprak over ons keurkorps. Hoe gaat het in Duitschland - meer speciaal in Pruisen - met de plaatsing bij de Garde? Daar gelden adel en protectie vóór alles. En ik geloof toch, dat die garde-regimenten zich in den laatsten oorlog schitterend hebben onderscheiden.

D e K o l o n e l. Zeker, Mijnheer de Kapitein, het woordje a l s geeft vrijheid tot allerlei - dus ook zonderlinge - bespiegelingen. Ik zeide: ‘Als wij verslagen en ingelijfd zijn’. De geachte vorige spreker schijnt die onderstelling heel zonderling te vinden. Voorzeker zal die kans oneindig minder worden, als de compagnie dienstdoeners uit Lummeloord, met haar onverschrokken kapitein aan het hoofd, bijtijds op de slagplaats verschijnt, - maar die aanvoerder, hier aanwezig, zal ons wel niet de vaste verzekering kunnen geven, dat dit in elk geval

geschieden zal, - en daarom geloof ik die hypothese van een geslagen Nederlandsch leger wel te mogen stellen. Wat nu zijne vergelijking met de Duitsche, en meer speciaal met de Pruisische garde betreft - die is vrij onjuist. Vooreerst hebben wij geene garde. Het regiment grenadiers en jagers is een keurkorps, geene lijfwacht. De eischen, voor het personeel van dat keurkorps gesteld, zijn ongeveer dezelfde als die voor de overige regimenten infanterie. Het verschil tusschen de zoogenaamde linie en het keurkorps bestaat alleen in de kleeding, die bij het keurkorps eenigszins ondoelmatiger is dan bij de ‘Linie’. Indien dat keurkorps in Noord-Brabant of Groningen in garnizoen was en zijne bataljons en compagnieën nu en dan onderling van garnizoenen moesten verwisselen, zou 't iedereen al dood-onverschillig zijn, of hij tot dat of een ander regiment behoorde; maar dat regiment is in Den Haag en blijft in Den Haag, het Eldorado van alle officieren, die er niet tegen hun zin en belang worden heengezonden; in dat regiment worden met kwistige hand onderscheidingen uitgestrooid, die het geluk van sommige menschen uitmaken; bij dat regiment is men uit het gezicht van lastige inspecteurs; bij dat regiment kan men ongestoord zijne militaire loopbaan vervolgen, van luitenant af tot kolonel toe, met nu en dan eene kleine interruptie, als 't op een gegeven oogenblik onmogelijk is, een officier, die ruimte voor een uitverkoren Haagsch militair moet maken, op eene andere wijze uit den weg te ruimen dan door hem dood te slaan, - een middel tot opruiming, dat zelfs deze Minister nog niet, onder hoogeren druk, heeft durven toepassen.

Het is ver van me, Mijnheer de Voorzitter, het keurkorps te na te spreken. Ik acht dat regiment vooral niets minder dan elk ander; ik heb voor zijn officierskorps de grootste achting, maar het doet mij - nu ik voorgoed buiten de gelederen sta, maar toch altijd mijn voormalige kameraden, de officieren, een warm hart blijf toedragen - innig leed, te moeten zien, hoe dat ééne regiment als bedorven kind wordt behandeld, al moet het soms wel eens een nukje verdragen, dat toch weer spoedig over is, terwijl een ander regiment, zeker niets minder in gehalte dan het keurkorps, wordt mishandeld, met zijn braven en kundigen chef aan 't hoofd. - Hoe goed en degelijk ons officierskorps ook is, Mijnheer de Voorzitter - altijd toch is er kaf onder het koren. We hebben uitstekende officieren, middelmatige en onbeduidende, en hoogst zeldzaam een nietswaardige. Zoo is het gehalte van het beste officierskorps, dat men zich denken kan, en dit zal men in het voorbeeldige Duitschland ook wel vinden. De vraag is maar, wat is het gemiddelde van die verschillende elementen, en dan geloof ik, dat wij eene vergelijking met geen Duitschland, of Pruisen, behoeven te vreezen. Maar gaat men aan 't kiezen, aan 't keuren, kies dan niet in den blinde, uit het koren zoowel als het kaf. Stel een eisch - of kies met omzichtigheid.

De vorige Spreker, de geachte Lummeloorder, wien men reeds in

eene courant, - ik meen *Het Vaderland* van den 31sten Juli j.l. - recht heeft laten wedervaren wegens zijn helder doorzicht, - sprak van adel en protectie, die in Duitschland de officieren in de Garde bracht. Ja wel - *das ist eine ganz bekannte Geschichte;* maar die adellijke en door protectie vooruitgeschoven officieren zijn ook bij de Garde te Berlijn volkomen op hunne plaats, en op het slagveld ook; want ze behooren tot de *keur* der natie; ze zijn leden van geslachten, bij wie het *Noblesse oblige* hoog staat, en zulk een element is in dezen tijd nog, en vooral in Duitschland, een element van groote kracht. Bovendien moet ik erop wijzen, dat al die officieren hunne opleiding hebben genoten op de beste militaire scholen. Dit is ook geen geringe waarborg voor hunne deugdelijkheid, en ik wijs er in 't voorbijgaan ook nog op, dat in ons gezegend Nederland, in zekere hooge kringen, eene wetenschappelijke opleiding van den officier juist het tegenovergestelde van eene aanbeveling is. Ben ik wel ingelicht, - en dit geloof ik - dan is er zelfs iemand, wiens invloed steeds merkbaar is, die voor de Koninklijke Militaire Academie en voor den Generalen Staf - het hoogst ontwikkelde element van een leger - eene blijkbare geringschatting aan den dag legt. Zoo iets is in Duitschland - en meer speciaal in Pruisen - niet denkbaar, Kapitein Dinges. Ik heb gezegd en ik sta volgaarne het woord af aan mijn vriend Grutter, die dit schijnt te verlangen. Ik heb ook reeds te veel van het geduld der heeren gevergd.

De Voorzitter zegt den Spreker dank voor zijne mededeelingen en opmerkingen, die niet van belang zijn ontbloot, en vraagt het lid Grutter, of het zijn verlangen is, het woord te voeren.

Het lid Grutter. De vorige geachte Spreker heeft mijne bedoeling juist begrepen, toen ik me zoo even de vrijheid veroorloofde, hem toe te wenken. Ik wilde hem in de eerste plaats dank zeggen voor hetgeen hij heeft gezegd over dat merkwaardig kamp bij Milligen; in de tweede plaats voor de hartelijke gevoelens, die hij ten aanzien van de officieren, zijne vroegere kameraden, blijft koesteren. Wat er in en om het kamp van Milligen is gebeurd, Mijne Heeren, acht ik in hooge mate betreurenswaardig. Aanvankelijk had ik nog eene flauwe hoop, dat de geruchten, die uit dat kamp naar ons overwaaiden, overdreven waren; ik heb thans de zekerheid, dat ze beneden de waarheid bleven. De couranten hebben met groote omzichtigheid de feiten en toestanden besproken. Iedereen scheen bang, om zich aan koud water te branden. Waarom onze dagbladen, die hunne correspondenten haarklein laten vertellen, hoe het op onze anti-nationale *courses* is toegegaan, geen correspondent erop nahouden, die onbewimpeld verhaalt, wat er voorvalt in eene legerplaats, die duizenden aan de schatkist kost, kan ik niet doorgronden. Heeft de Staat wellicht meer belang bij het paardenhelden, dat een tal voorname leegloopers en gekken tot dobbelspel uitlokt en eene massa feestvierders op de been brengt,

wien het om 't even is, wat er wordt vertoond, als er maar menschen zijn, - dan bij krijgsoefeningen, die het leger slagvaardig maken? Waarom zendt geen enkel onzer groote bladen een bevoegd correspondent naar het terrein der oefeningen, die onomwonden meedeelt, wat daar voorvalt? Zulke verslaggevers zijn toch wel te vinden. Nu refereert men zich klaarblijkelijk aan militairen, die in hunne weinige ledige oogenblikken tusschen den dienst hunne indrukken, onder omzichtige terughouding, neerschrijven. - Ik heb zelfs in een enkel dagblad een relaas aangetroffen, dat eene soort van lof bevatte op de dwaze en ergerlijke dingen, die bij Milligen voorvielen. Ik geloof, Mijnheer de Voorzitter, den geest van het leger te kennen, en daarom durf ik zeggen, dat er veel te weinig rekening met dien geest wordt gehouden en men de invloeden, waarmede ons krijgsbestuur rekening gelieft te houden, te licht telt. Telkens, en opnieuw, wordt de bekwaamheid van den tegenwoordigen Minister in de Vertegenwoordiging geprezen - maar aan bekwame mannen heeft, Goddank! ons leger nog geen gebrek, en daarom vind ik dien lof op zichzelf van weinig beteekenis. Een minister, die voor de taak staat, van eene landsverdediging op deugdelijke leest te schoeien, kan zelfs iets minder bekwaam - of handig - zijn, als hij maar een vasten wil heeft. Bekwame mannen, die hem met hunne adviezen kunnen voorlichten, heeft hij genoeg, maar de kracht van een staatsman zit in zijn wil, om tot stand te brengen, wat hij naar zijne overtuiging nuttig en noodig oordeelt. Deze Minister heeft, naar m i j n e innige overtuiging, zijne bekwaamheid alleen gebruikt om te blijven op zijn post. Een bekwaam militair moet de overtuiging hebben, dat we met onze leger-inrichting op eene gevaarlijke helling staan; dat de gewijzigde wetten den toestand niet verbeteren kunnen; dat er krachtig verzet noodig is tegen invloeden, die ontzenuwend werken op den krijgsgeest, en dat het landsbelang met geen toegeven aan het eigenbelang der hoogere klassen en de luimen van hoogeren gebaat is. Maar we bezitten een minister, die alles in der minne wil schikken; daarom slechte wetten indient, die drie jaren slepende worden gehouden en in het vierde jaar m i s s c h i e n in behandeling zullen komen; een minister, die zich onwetend houdt van hetgeen er onder zijne oogen gebeurt. Ik vraag, Mijnheer de Voorzitter, of het geene schande voor ons land is, dat eene militie- en schutterijwet - eene wetsregeling, waarmede ons volksbestaan is gemoeid, - eenvoudig in een hoek wordt geworpen? En dat vindt de Kamer goed - de Kamer, die in haar adres van antwoord op de troonrede ook praat over ons ‘dierbaar vaderland’ en hare eigene ‘hoogst moeielijke taak’, die ze zoo licht opneemt. Als deze Minister tegenover eene Volksvertegenwoordiging stond, die zich niet met praatjes liet afschepen en zelf den kostbaren tijd niet met babbelen verbeuzelde, zou zijn ministerieel leven sinds lang uit zijn; maar de redekavelende Minister, die op behendige wijze zijne wetten, die hem schipbreuk kunnen doen lijden, *ad calendas*

Graecas weet te verschuiven en met holle phrases over vaderlandsliefde zijn budget verdedigt, heet nu eenmaal in de Kamer een b e k w a a m m a n, en hij heeft die qualificatie al zoo dikwijls moeten hooren, dat hij, Goddank! geëindigd is met zelf te gelooven, dat ze juist is. Ik ben er zeker van, dat we bij de aanstaande beraadslagingen over de Begrooting het genoegen zullen smaken, hetzelfde lofliedje opnieuw te hooren. Eindelijk wordt het vervelend. Maar nu hoop ik van harte, Mijnheer de Voorzitter, dat er eindelijk toch eens in de Volksvertegenwoordiging stemmen zullen opgaan, - neen, ik vergis me, aan stemmen ontbreekt het niet - maar dat er mannen zullen opstaan, die dezen Minister zullen dwingen tot de verklaring, waarom hij zich zijn gezag laat ontnemen; waarom hij niet, zooals zijn plicht gebiedt, voor de belangen van het Leger op de bres staat. De natie heeft ook het recht te weten, of haar geld in 't water wordt geworpen of niet; of hare soldaten en officieren als schooiers worden bejegend of als mannen, die hun plicht doen voor een karig loon. Ik hoop, Mijnheer de Voorzitter, dat de Kamers dit zullen doen.

K a p i t e i n D i n g e s geeft zijne verbazing te kennen over hetgeen hij zoo even vernomen heeft uit den mond van een officier van het Nederlandsche leger. Spreker heeft altijd gemeend, dat de grondslag van het krijgswezen is de tucht. - Wat de vorige spreker heeft gezegd, is niet veel beter dan oproer. Indien het binnen deze muren gesprokene zich ook naar buiten doet hooren, moet men ons voor eene bende oproerkraaiers houden. Deze eenvoudige opmerking wenschte ik te maken, zooals ik bij deze de eer heb te doen.

H e t l i d G r u t t e r. Ik stel tegenover de eenvoudige opmerking des vorigen sprekers de nuchtere opmerking, dat de Regeering, die de wetten van tucht vaststelt, niet moet beginnen met den allereersten grondslag, waarop de krijgstucht rust, omver te werpen, - namelijk recht en billijkheid. Er wordt willekeur gepleegd; men eischt tucht en mishandelt het leger. We zijn het voorwerp van spot geweest voor de vreemde officieren, die ons de eer aandeden, onze veldoefeningen te komen.... b e w o n d e r e n. De Duitschers bleven, den hemel zij dank, weg, omdat men hen liefst van de baan houdt. Waarom ook alweer? Onze Regeering zendt wel officieren naar Frankrijk, om daar te leeren, hoe men zich moet laten verslaan; maar de manoeuvres van het Duitsche leger laat men liefst glippen, al valt daar te leeren, hoe men overwinnen moet. Is dat staatsbelang - of zijn 't grillen? - Als men iets leeren wil, ga men naar den knappen meester, en dat is Pruisen met zijn genialen Chef van den staf, zijne uitstekende officieren en zijn duchtig geoefend leger - onder aanvoering van een vorst, die, in oude traditiën opgevoed, het bewonderenswaardig gezond verstand bezit, om de leiding der krijgszaken aan de kundigste mannen over te laten. Keizer Wilhelm is geen Frederik II, maar hij is, zonder

diens krijgstalent, grooter, omdat hij weet het talent van anderen te waardeeren en er partij van te trekken.

De Duitsche Keizer is vóór alles soldaat, wel een soldaat, die op kleinigheden let, maar die ook de groote zaken zoo hoog weet op te vatten, dat, toen in 1871 het Pruisische leger zijn intocht te Berlijn hield, hij de drie mannen, aan wie de overwinning te danken was, vóór zich uit liet rijden, om aan zijn volk te toonen, aan wie het de zege verschuldigd was: dat waren Bismarck, Moltke en Von Rhoon.

Maar bij zulke meesters gaan wij niet. We gaan naar Frankrijk, dat zich nog niet door zijne jammerlijke ondervinding heeft laten genezen; waar men zich niet kan losmaken van oude tradities; waar men, om eene expeditie naar Tunis op 't getouw te zetten, het leger uit elkaar rukt; waar men nog in den blinde rondtast; waar men de verfoeide Duitschers tracht na te bootsen, omdat men erkent, dat ze de meerderen in de krijgswetenschap zijn, terwijl men de degelijkheid mist, om den oorlog als wetenschap op te vatten; waar wij hartelijk ontvangen en met decoratiën vereerd worden, omdat Frankrijk zoo zielsveel van ‘la Hollande’ houdt, - het Holland, dat zich eens aan Frankrijk heeft overgegeven en om die laaghartigheid nog in zijne ziel zoo Fransch is gebleven, dat het voor een Hollander genoeg is, vloeiend Fransch te spreken, om in aanzien te geraken, ten minste in zekere kringen. In 't kort, we gaan niet naar Duitschland, omdat men niet verkiest - uit loutere gril.

D e K o l o n e l . Nog een paar kleine opmerkingen, Mijnheer de Voorzitter, indien 't mij vergund is? Er heeft ook in de couranten gestaan, dat onze militairen in dat onvergetelijke Milliger-kamp - altijd langs een geheimzinnigen weg - werden bedreigd met *den dood*, indien ze het waagden, den voet op zeker domein te zetten. 't Klinkt wel ongeloofelijk, maar mijn reisje, dat het Rijk me niet vergoeden zal, heeft me de zekerheid verschaft, dat ook dit bericht niet overdreven is. Wie nu zich gerechtigd gelooft, 's lands soldaten te laten doodschieten, omdat ze bij vergissing, op klaarlichten dag, den voet op een particulier domein zetten, en nog wel in de uitoefening van hun dienst, weet ik niet, maar de bedreiging *is* geschied - niet schriftelijk, zooals andere bedreigingen - en de bevelhebbers in het kamp hebben er zich van kunnen vergewissen. Dat de Minister van Oorlog dàt niet weet en niet weten wil, is heel natuurlijk, nu men zijne onwetendheid omtrent dat heillooze kamp in zijne eigene verklaring vindt geconstateerd. Ik zal er nu maar voor uitkomen, Mijnheer de Voorzitter: ik was onlangs ook in Den Haag, en daar vernam ik van een man, die 't weten kon en er geen belang bij had, iets te verzinnen, dat, toen de Minister in de Raadzaal verklaarde, nog geen rapport over de kampoefening te hebben ontvangen, het rapport op zijne schrijftafel lag. 't Is mogelijk, dat Zijne Excellentie dit stuk, begraven onder andere documenten, onopgemerkt heeft gelaten, maar dit zou toch

hoogst bedenkelijk zijn, na de stellige verklaring des Ministers, dat hij geen officieel rapport ontvangen had.

Mij dunkt, Mijnheer de Voorzitter, dat er in die Milliger-kamp-zaak ruim aanleiding is te vinden, om een officieel onderzoek naar het gebeurde in te stellen. Geschiedt dit niet, dan voorzie ik, dat onze redeneerende Minister de historie wel weer zal wegredeneeren, en dan kunnen we nog meer fraaie vertooningen beleven. Ik hoop intusschen, dat we ervoor bewaard mogen blijven en de Kamer zich niet met een kluitje in 't riet zal laten sturen.

Ik heb gezegd.

Niemand het woord meer verlangende, sluit de Voorzitter de Vergadering.

Het water, dat wij drinken.
Bloemlezing uit de literatuur over drinkwater.

I. *Oorsprong en Samenstelling van ons Drinkwater.*

'Het is niet noodig op te merken, dat de mensch om gezond te leven, aan gezonde lucht en gezond water voor alle dingen behoefte heeft: van beiden gebruikt hij veel..... De zaak van het drinkwater is echter tegenwoordig een modezaak geworden. Ik hecht zooveel als iemand aan goed drinkwater, maar het is toch waar, dat er tegenwoordig veel te veel over gehandeld wordt en ten aanzien der cholera leeft er een overdrijving, die ik moet veroordeelen.'

Zoo sprak Prof. G.J. Mulder in 1866 in de *Natuurkundige methode en de verspreiding der cholera.* Wij vragen: kan ook thans nog, 16 jaren, nadat de cholera hare offers bij honderdtallen in de verschillende oorden des lands opeischte, - gezegd worden, dat voor de zaak van het drinkwater te dikwijls onze aandacht wordt gevraagd? Is de zaak van het drinkwater ook nu nog modezaak? Leeft ook in dezen tijd eene overdrijving op dit punt in dien zin, als door Prof. Mulder werd bedoeld, dat n.l. daarvoor andere belangrijke aangelegenheden in den openbaren gezondheidstoestand moeten wijken of niet naar behooren worden behartigd? Wie zou het willen beweren! De vrij algemeene aandacht, die men tijdens de cholera-epidemie aan het drinkwater schonk, duurde juist zoolang, als deze verschrikkelijke ziekte woedde. Maar zoodra waren de wonden niet geheeld en de laatste

kiemen der besmetting geweken en vernietigd, of men leefde wederom gerustelijk voort en bekommerde zich om gezonde lucht en zuiver drinkwater nog minder dan om het kleed, dat men draagt.

Toch blijft - en dat ontkent niemand meer - de zorg voor goed drinkwater een punt van het uiterste belang, dat niet alleen onze aandacht verdient in tijden van oogenblikkelijk gevaar, maar te allen tijde onze belangstelling waard is. Laat deze overweging eene voldoende rechtvaardiging zijn voor de plaatsing van het hier volgende opstel in dit tijdschrift.

Alles, wat leeft, hetzij plant of dier, op welken trap van ontwikkeling ook, bevat water, verliest het en neemt het wederom op uit de omgeving, waarin het leeft. Waar het water ontbreekt, daar is geen leven met beweging mogelijk.

De zoogenaamde winterslaap, dien de kruipende dieren van de tropische gewesten in het droge jaargetijde ingaan; de raderdiertjes onder de schaaldieren, die bij uitdrogen in een toestand van schijndood geraken, waaruit zij soms na jaren wederom ontwaken, zoodra het water hen bereiken kan; het kwijnend leven onzer meest geliefde kamerplanten, wanneer haar het noodige water wordt onthouden, - 't zijn allen evenzoo bekende als duidelijke teekenen, dat geen organisme groeien kan of zich ontwikkelen, of ook zelfs in stand kan blijven, wanneer het water ontbreekt. Dat intusschen die behoefte aan water zich in zeer ongelijke mate openbaart, is goed bekend en verklaarbaar tevens.

Het kan niet zonder beteekenis zijn, dat de landkikvorsch met zijne onbedekte en naakte huid zich in ons land van slijk en modder zoo recht tehuis gevoelt; dat daarentegen de hagedis, die met een pantser van hoornachtige, droge schubben is bedekt, eene hoogere en drogere streek verkiest. Niet zonder beteekenis ook, dat eene plant met zachte, teere bladeren en stengels zooveel meer behoefte heeft aan water - zeer eigenaardig spreekt men hier van ‘drinken’ - dan de plant met lederachtige, harde bladeren. Naarmate het dierlijk of plantaardig weefsel, dat met de buitenlucht in aanraking is, zachter en dunvlieziger is, zal ook de hoeveelheid vocht, die door verdamping verloren gaat, grooter en de behoefte, om dit verlies te herstellen, dringender zijn. Des te dringender, omdat iedere functie, van welk lichaamsdeel dan ook, aan eene bepaalde grens van vochtigheid gebonden is, beneden welke de werkzaamheid van dat deel verzwakt, om eindelijk geheel verloren te gaan. Door uitdrogen beneden eene bepaalde grens verliezen de kieuwen der visschen op het droge de kracht, om aan hare functie bij de ademhaling te voldoen, en eerst wanneer men zorg draagt, die organen naar behooren te bevochtigen, zal het mogelijk zijn, het leven van den visch ook buiten het water nog geruimen tijd te onderhouden.

Slap en veerkrachtloos hangen de bladeren van de Mimosa neer en tegen elkander, zoolang niet in de behoefte aan water naar den eisch is voorzien, - maar de spanning in de bladcellen keert terug en langzaam rijzen de blaadjes en wijken uiteen, zoodra de dorst der plant gelescht is. Bij den mensch is het niet anders. Flauw en dof ziet het oog van den armen schipbreukeling, die, door den dorst nog meer dan door den honger gekweld, dagen en nachten rondzwierf zonder hoop op redding; maar de gloed in zijn oog keert terug met iedere teug van het heldere, levenwekkende water, dat den armen lijder wordt toegediend.

Dat die behoefte aan water zich bij den mensch zeer spoedig doet gevoelen, vindt zijne verklaring in hetgeen voorafging. Daar hij met eene zachte, naakte huid bedekt is, speelt bij de betrekkelijk hooge temperatuur van zijn lichaam het waterverlies door verdamping eene zoo belangrijke rol in zijn leven, dat het wel en wee in den gezondheidstoestand van den mensch daarmee ten nauwste samenhangt.

Ovidius zegt in vers 354 zijner *Metamorphose*, 6:

> '- - - Caret os humore loquentis
> Et fauces urent, vixque est via vocis in illis.'

Hierbij voegen zich volgens Moleschot:

'Störungen allgemeiner Natur; die Herzthätigkeit wird beschleunigt, die Respiration keuchend, die Muskulatur erschlafft, es entwickeln sich Reizungszustände des Nervensystems, abnorme Empfindlichkeit der Sinne, Deliriën und maniakalische Zustände, welche in tödtliche Lähmungen übergehen können'(*).

De behoefte aan water voor ons lichaam openbaart zich door het welbekende gevoel van dorst, dat zeer waarschijnlijk een gevolg is van het uitdrogen van den wortel der tong, van het gehemelte en het keelgat; zoodra worden deze deelen niet bevochtigd, of het gevoel van dorst verdwijnt. Dat honger bij voortdurend gebruik van water veel langer verdragen wordt dan dorst, heeft het onderzoek van Tiedemann en Moleschot bewezen. Terwijl de mensch, volgens dat onderzoek, gemiddeld 25 dagen zonder voedsel leven kan(†), zal hij reeds den zevenden of achtsten dag bezwijken, indien hem bij het voedsel nog bovendien het water wordt onthouden. Intusschen is het wel duidelijk, dat de hoeveelheid water, die de mensch in een bepaalden tijd voor een normaal leven noodig heeft, afhankelijk is van de hoeveelheid, die hij in denzelfden tijd verliest. Gemiddeld bedraagt nu voor een volwassen mensch het totaal waterverlies in 24 uren 3 liter, en daar een gezond en krachtig werkman volgens Moleschot slechts 800 gram water opneemt met de vaste spijs, die hij dagelijks gebruikt, - zoo moet nog ruim 2 liter water door drinkwater, koffie, bier of andere dranken worden aangevuld.

(*) Moleschot, *Physiologie der Nährungsmittel*, 2 Aufl. S. 193.

(†) Volgens de proefnemingen van Dr. Tanner op zichzelven ruim 40 dagen!

Niet onbelangrijk is dus de vraag: vanwaar komt het water, dat wij drinken of dat wij gebruiken tot toebereiding van onze dagelijksche dranken? - en wat leert de wetenschap omtrent den aard en den invloed van de vreemde bestanddeelen, die in het water worden aangetroffen, zooals de natuur dit voor ons oplevert?

De vraag: vanwaar komt het water, dat onze rivieren en bronnen voedt, schijnt volgens de geschiedenis reeds zeer vroeg de aandacht te hebben getrokken van hen, die gewoon waren, de verschijnselen rondom hen uit een natuurwetenschappelijk oogpunt waar te nemen en te verklaren. Terwijl Aristoteles het ontstaan van beken, rivieren en bronnen reeds verklaarde uit eene aantrekking en verdichting van den atmosferischen waterdamp door groote berggevaarten of hoog uitstekende punten, - ontstonden volgens Lucretius Carus bovenbedoelde waterreservoirs uit het zeewater, dat, door infiltratie in de aarde opgenomen, door capillaire opzuiging soms tot aanzienlijke hoogte kon zijn opgevoerd.

Is het niet te ontkennen, dat aan zeekusten het zeewater in den bodem doordringt (zie ook later) en zich daarin over grootere of kleinere afstanden verplaatst, ja, zelfs dat het door capillaire werking daarin stijgen kan tot boven het niveau der zee, - er behoort zeker meer dan gewone phantasie toe, om uit die capillaire opstijging het ontstaan dier machtige waterreservoirs te verklaren, die hun inhoud reeds sedert jaren en eeuwen in bruisenden stroom uitstorten over den naakten en glinsterenden rug der kristallijnen berggesteenten. Ongetwijfeld heeft dan ook de meening van Aristoteles de meeste waarschijnlijkheid voor zich en mag ook nog in onzen tijd de atmosferische waterdamp, zooal niet als de eenige, dan toch als de algemeene bron van de natuurlijke wateren onzer aardkorst worden beschouwd.

In de groote huishouding der natuur beweegt zich het water in een voortdurenden kringloop. Wat van de oppervlakte der zeeën, van meren, rivieren, beken, enz. als waterdamp in den dampkring opstijgt, is bestemd, om later weer in vloeibaren vorm als water of als sneeuw of hagel naar onze aarde terug te keeren. Zonder ophouden speelt in de natuur dat spel van opstijgen en van neerslaan, van verdampen en verdichten. Inderdaad schijnen volgens sommigen de bosschen en de bergen, ja, zelfs heuvels van betrekkelijk geringe hoogte een belangrijk aandeel te hebben in de verdichting van dien damp. ‘Het is de reden’ - zoo vinden wij aangeteekend door Prof. J.W. Gunning(*) - ‘waarom in dichte wouden de bodem steeds met water doortrokken en de lucht met waterdamp is beladen. Een sterk sprekend voorbeeld daarvan

(*) J.W. Gunning, *Onderzoek naar den oorsprong en de scheikundige natuur van eenige Nederlandsche wateren.*

levert de zoogenaamde Kirchbrunnen aan de badplaats Heilbronn op. Deze wordt n.l., zooals uit plaatselijke omstandigheden af te leiden is, door een naburig terrein gevoed, dat met een dicht bosch bedekt is en men bemerkt nu, telkens wanneer dit bosch gekapt wordt, dat de bron een aanzienlijke hoeveelheid water minder dan gewoonlijk aanvoert.' Dat bergen van geringe hoogte en heuvels, ook zonder dat zij met bosschen bedekt zijn, op dezelfde wijze waterdamp uit den dampkring schijnen te condenseeren, - daarvan verhaalt ons Lulofs, 'dat op het buitengoed Koxhorn bij Wassenaar het water, dat uit de duinen te voorschijn komt, in een vergaderbak werd geleid, om er fonteinen mede te voeden. Bij eenigszins aanhoudende droogte houdt de toevoer van water uit de duinen op, maar vangt weder aan, zoodra het weder regenachtig wordt en *nog vóórdat er een enkele druppel is gevallen*' (zie Gunning, blz. 8).

Dit laatste vooral is belangrijk en zou bewijzen, dat dit water slechts ontstaan kan zijn door opslorping en daarop volgende verdichting van dien waterdamp der lucht door de toppen der duinen. Op grond van deze en andere dergelijke feiten is zelfs De la Métherie zoover gegaan, dat volgens hem het opwerpen van een bolwerk een middel kan zijn, om aan zijn voet eene wel te doen ontstaan. Intusschen mag worden betwijfeld, of de waarnemingen op dit punt en de daaruit afgeleide besluiten wel geheel juist zijn geweest. Ons bevreemdt het althans, dat dergelijke waarnemingen, indien zij juist waren, zoo zelden gedaan zijn, terwijl toch de voorwaarden voor eene herhaling van dergelijke verschijnselen nog zoo dikwijls aanwezig zijn. Niettemin gelooven wij gaarne, dat de condensatie van waterdamp in de hoogere luchtstreken door bergspitsen en zelfs in de lagere luchtlagen door hooge en breed vertakte boomkruinen bevorderd wordt. De zware korst van ijzel, die zich 's winters uit de vochtige lucht op de takken onzer boomen afzet, wijst ons onwillekeurig daarheen.

Zooveel is zeker, dat wel de regen en de sneeuw het belangrijkste aandeel hebben aan de vorming onzer wateren. Neergevallen op de aarde, drenkt het water hare oppervlakte en dringt op de plaats zelve tot grootere diepte door, naarmate de hoeveelheid water aanzienlijker en de aarde zelf poreuzer is. Het is vooral de aard der grondlagen, die de verspreiding van het water door den bodem bepaalt. Voor ons land zijn in dat opzicht drie grondsoorten scherp te onderscheiden. Wij bedoelen de zand-, de klei- en de veen- of humusrijke gronden, die den bodem van Nederland bijna uitsluitend samenstellen. De ervaring heeft ons vrij algemeen geleerd, hoe verschillend deze drie grondsoorten zich tegenover water gedragen. Ofschoon geene enkele volstrekt ondoordringbaar kan worden genoemd, is het bekend, dat de snelheid, waarmee het water den grond indringt, toeneemt, naarmate de bodem zandiger is, afneemt daarentegen, naarmate hij meer klei of leem bevat. En terwijl veen- of humusrijke gronden den gevallen regen gemakkelijk en

in groote hoeveelheden opzuigen en zeer langzaam weder loslaten, is een klei- of leembodem zeer spoedig met water verzadigd en belet dit, om verder door te dringen. Zoo verklaart het zich, dat het water, dat bij veel regen op een klei- of leemgrond valt, wordt afgeleid naar lagere streken, waar het zich tot beken, stroomen of rivieren verzamelt; - dat alzoo ook in ons land de eerste voorwaarden aanwezig zijn tot eene verplaatsing van het water over grootere of kleinere afstanden, hetzij aan de oppervlakte of in de diepere lagen. Want ofschoon een groot gedeelte van den bodem van Nederland nagenoeg geheel vlak is, - met name Noord- en Zuid-Holland, Zeeland, een gedeelte van Noord-Brabant, van Gelderland, van Utrecht, Friesland en Groningen - strekt zich aan de westzijde van ons land eene rij van duinen uit en stijgt de bodem naar het zuiden en het oosten langzaam tot aan het stroomgebied van Rijn en Maas.

'Een ander groot gedeelte van den Nederlandschen bodem, behoorende tot de provinciën Noord-Brabant, Gelderland, Limburg, Overijsel, Drente, Friesland en Groningen heeft een helling van het zuid-oosten naar het zuid-westen.

Het regenwater nu, dat in de hoogere streken, hetzij binnen of buiten de grenzen van ons vaderland valt en den bodem indringt, zal in het algemeen een neiging hebben om die helling te volgen en door den poreuzen bodem heen naar de lagere streken af te dalen. Dit zal des te gemakkelijker geschieden, omdat de ondergrond in dit gedeelte van ons vaderland bijna uitsluitend uit zand bestaat, dat slechts plaatselijk door hier en daar er in verspreide leembanken wordt afgewisseld'(*). Hoe diep zich dit tot de diluviale formatie behoorend zand, dat in de lagere streken door alluviale vormingen overdekt wordt, uitstrekt, is niet bekend. Maar de diepe putboringen te Zeist, te Gorinchem en te Amsterdam hebben geleerd, dat het eene zeer aanmerkelijke dikte heeft. Nochtans mag volgens Prof. Harting op goede gronden worden aangenomen, dat dit diluviaal zand in de diepte wordt opgevolgd door ondoordringbare rotslagen, die het verder doordringen van het water stuiten.

In zuidwestelijke richting naar lagere streken afstroomende, zal zich dus het water in dezen op meerdere of mindere diepte als 'grondwater' verzamelen. Voor zoover het door plaatselijke omstandigheden niet met andere wateren werd verontreinigd, ontleenen wij aan dat grondwater in diluvialen bodem onze beste welwateren. Intusschen is het aan verschillende invloeden blootgesteld, die zijn aard en zijne samenstelling wijzigen. Van hoogere streken door humusrijke en kalkhoudende gronden afgevloeid, heeft het achtereenvolgens koolzuur en kalkzouten opgenomen in soms aanzienlijke hoeveelheid. Waar de bo-

(*) *Rapport aan den Koning van de Commissie tot onderzoek van drinkwater,* bladz. 50. Aan deze en volgende bladz. heb ik voornamelijk ontleend, wat in mijn opstel handelt over den oorsprong van het water in den bodem van Nederland.

vengrond uit eene poreuze grondsoort bestaat, die door de samenleving van menschen en dieren met allerlei vuil van plantaardigen of dierlijken aard verontreinigd is, daar zal het op die plaats gevallen regenwater den grond doortrekken, oplossen van dat organisch vuil, wat oplossen wil, en als ‘zakwater’ doordringen tot de diepte van het grondwater.

Bij deze voorname oorzaak van het bederf onzer welwateren voegt zich nog de invloed van het water onzer rivieren of zeeën hoofdzakelijk op het grondwater van de streken, die aan de kusten der zee of aan de oevers der rivieren gelegen zijn. 't Is wel duidelijk, ten eerste, dat die invloed zich voor rivieren des te krachtiger zal doen gelden, naarmate hare beddingen en dijken uit poreuzer grond zijn samengesteld; in de tweede plaats, dat die invloed wordt bepaald door het verschil in hoogtestand van het rivier- en het aangrenzend grondwater.

Is die rivierbedding uit grint en zand samengesteld, dat zich over aanzienlijke afstanden buiten de oevers voortzet, dan zal zich het rivierwater gemakkelijk en vrij snel verplaatsen; langzaam en over korte afstanden daarentegen, waar die bodem uit eene dichte, weinig doordringbare kleilaag bestaat. Waar nog bovendien het hoogteverschil groot, de aandrang van het rivierwater buiten het stroombed dus sterk en het aangrenzend terrein nog bovendien laag gelegen is, daar werkt zich het water als een mengsel van grond- en rivierwater soms naar boven en treedt als *kwelwater* aan de oppervlakte te voorschijn.

Intusschen kan ook het zeewater door den ondergrond der kusten binnendringen en zich met het grondwater vermengen. Men mag dit afleiden vooral uit de aanzienlijke hoeveelheid keukenzout in de welwateren van onderscheiden aan zee gelegen steden of plaatsen, die op niet te grooten afstand van de kust verwijderd liggen.

‘Te Gorinchem welde uit een put, waarvan de bodem ongeveer 179 meter onder A.P. ligt, een water op, dat op 1000 deelen, 2.02 deelen chloornatrium (keukenzout) bevatte, d.i. ongeveer 1/11 of 1/22 van de hoeveelheid, die in (1000 deelen van) het water van de Noordzee bevat is.

Het zoutgehalte van den bodem van den drooggelegden Haarlemmermeerpolder verklaart zich uit het daarin van onderen en van terzijde doorgedrongen zeewater’(*).

Dat er inderdaad gemeenschap bestaat tusschen het zeewater en het grond- of welwater der kuststreken, wordt nog nader bewezen door de rijzingen en dalingen van het water in een boorput te Amsterdam - bewegingen, welke volgens de waarnemingen van Stamkart en Matthes regelmatig samenvielen met een hoogeren of lageren stand van het IJ-water. Een dergelijk verschijnsel kan op Urk worden waargenomen, waar bij langdurigen oostenwind en lagen stand van het zeewater het water in de putten zoozeer daalt, dat dezen soms komen droog te liggen. (*Rapport.*)

(*) *Rapport*, bladz. 53.

Blijkt uit dit alles overtuigend, aan welke verandering het grondwater van onzen Nederlandschen bodem is blootgesteld, wat betreft het zak-, rivier- en zeewater, ook het water onzer grachten en kanalen, van slooten en vaarten zal daarop nog zijn invloed laten gelden.

Ook van dezen gaat eene beweging uit, die zich aan de andere zijde der wallen over grootere afstanden uitstrekken zal, naarmate de waterstand hooger en de grondsoort, waaruit de wallen zijn opgezet, poreuzer en dus voor water doordringbaarder zijn. Soms is hier ook de aandrang van het gracht- of kanaalwater op het aangrenzend grondwater groot genoeg, om de aangrenzende en laag gelegen landen als zoogenoemde *poldergronden* te doen onderloopen, zoodat zij alleen door watermolens drooggehouden kunnen worden.

Verklaren ons al deze bewegingen van het water in den bodem eensdeels zijn oorsprong, anderdeels vinden wij daarin den sleutel ter verklaring van den aard en de samenstelling der wateren, die wij drinken.

Reeds aan Plinius was het bekend, hoezeer de wateren in hunne samenstelling afhankelijk zijn van den aard der gronden, waardoor zij zich bewegen, en kort en goed drukt hij zulks uit, wanneer hij zegt: ‘Tales sunt aquae, quales terrae per quas fluunt.’ Vangen wij met het regenwater aan, waar wij de verschillende soorten van drinkwater in hun aard en hunne samenstelling wenschen te bespreken en te vergelijken.

Ofschoon van alle waters, die wij als drinkwater gebruiken, het regenwater ongetwijfeld het zuiverste is, zoolang het namelijk met zorg wordt opgevangen, - is het toch te verwachten, dat ook dit water niet geheel vrij kan blijven van bestanddeelen, die aan het water als zoodanig vreemd zijn. Uit de lucht in fijn verdeelden toestand neergeslagen, neemt het daaruit al die stoffen in meerdere of mindere mate op, die de lucht samenstellen of verontreinigen. Onder dezen zijn het voornamelijk zuurstof en stikstof, - de gewone bestanddeelen der dampkringslucht - die naast koolzuur in geringe hoeveelheid in ieder regenwater worden aangetroffen. Maar nevens dezen is met volkomen zekerheid de aanwezigheid van vrij zoutzuur en zelfs van chloornatrium (keukenzout) aangetoond in het regenwater van Amsterdam of van kustplaatsen in het algemeen.

Dat sommige zouten met het atmosferische water neergeslagen worden, schijnt reeds sinds lang bekend te zijn geweest. Zoo vinden wij in de verhalen van vele reizigers melding gemaakt van zout smakende regens en dauw in de tropische streken der aarde. Ook schijnt reeds in 1703 aan onzen Van Leeuwenhoek bekend te zijn geweest, dat in het regenwater menigmaal keukenzout is opgelost. Hoe groot

de hoeveelheid daarvan soms kan zijn, moge blijken uit eene mededeeling van Salisbury, die in het jaar 1808 te Mill-Hill aan de oostkust van Engeland vensterruiten, boomtakken en bladeren aangeslagen zag met kleine zoutkristallen, die door den regen daarop waren achtergelaten. In 1824 vond Prof. Mulder op één kilogram van het regenwater, dat in Utrecht was gevallen, 0.012 gr. keukenzout opgelost(*). 't Ligt voor de hand, dat dit zout van bij storm opgespat zeewater afkomstig moet zijn geweest, en in vasten en fijn verdeelden toestand door de lucht verspreid, daaruit door het regenwater is opgelost en neergeslagen. Neergeslagen te gelijk met millioenen van die stofjes, die in het licht der zon door de lucht dwarrelen en in de helderste kleuren schitteren. Het zijn deze stofjes, die de kiemen der laagste organische wezens in zich bevatten en oorzaak zijn van den groenen aanslag, die zich ook zelfs uit regenwater afzet, wanneer dit lang in waterkaraffen bewaard en aan het licht blootgesteld wordt. Intusschen is uit het voorgaande reeds gemakkelijk af te leiden, dat zoowel de tijd als de plaats, waarop het regenwater neergevallen is, belangrijken invloed uitoefenen zal op zijne zuiverheid en bruikbaarheid. Terwijl het water, dat na eene langdurige droogte het eerst valt, ruim bedeeld is met die stofjes uit de lucht, welke zich als stof op onze meubels afzetten en verzamelen, - zal het water, dat na een langen, aanhoudenden regen het laatst wordt opgevangen, bijna zuiver daarvan zijn. Is in het regenwater, dat na een hevig onweder valt, altijd de aanwezigheid van salpeterigzuur of salpeterigzure ammonia aan te wijzen, - 't valt moeilijk, ook zelfs de geringste sporen daarvan aan te wijzen in tijden, waarin geene electrische ontladingen hebben plaats gehad. Daarnevens wijzen de soms aanzienlijke hoeveelheden zwaveligzuur en zwavelzuur, ja, zelfs de sporen van arsenigzuur, die gevonden zijn in het regenwater nabij de Freiberger smelthutten, den plaatselijken invloed aan, dien het fabriekwezen kan uitoefenen op de zuiverheid en deugdelijkheid, zelfs van het regenwater.

Blijkt hieruit reeds, dat dit water, ook wanneer het met de meeste zorg wordt opgevangen, nooit volkomen zuiver is te noemen, - nog veel minder zal het dat kunnen zijn, wanneer het, op de daken en de goten neergevallen, verschillende onreinheden daarvan overneemt en meevoert naar den regenbak, waarin het voor dagelijksch gebruik verzameld wordt.

Hoeveel de zindelijkheid bij het opvangen van het regenwater in ons land nog te wenschen overlaat, moge hieruit blijken, dat van de 22 watersoorten, die door de Commissie, in 1866 benoemd tot onderzoek van drinkwater, werden onderzocht, - slechts 5 met voldoende zorg waren opgezameld en bewaard. ‘Alle andere waren, kennelijk ten gevolge van zorgelooze behandeling door ondichte regenbakken ver-

(*) J.W. Gunning, *Onderzoek naar den oorsprong en de scheikundige natuur van eenige Nederlandsche wateren*; zie vroeger.

mengd met het bodemwater, of met organische stoffen en vuil van allerlei aard.' (Zie *Rapport.*)

Van de overige soorten van drinkwater staan de *zak*- en *welwateren* bovenaan, wat aangaat het algemeen gebruik, dat ervan gemaakt wordt. Noemt men *zakwater* het water, dat op de plaats zelf, waar het valt, doordringt en neerzakt in diepere aardlagen, - het *welwater* ontleent meer bepaald zijn oorsprong aan het grondwater, dat uit hoogere naar lagere streken is afgevloeid. (Zie vroeger). Beiden hebben met elkander gemeen, dat zij, oorspronkelijk niets anders dan regenwater, door de aanraking met den bodem allengs die veranderingen hebben ondergaan, welke beantwoorden aan de samenstelling der gronden, waardoor zij vloeien.

Mechanisch en oplossend te gelijk werkt het water op de bestanddeelen van den bodem, des te krachtiger, naarmate de tijdduur zijner werking langer en de rijkdom aan zuurstof en koolzuur grooter is. Reeds wezen wij erop, dat zelfs het regenwater nooit geheel vrij is van deze gassen; maar belangrijk stijgt dit bedrag aan koolzuur voor het water, dat op zijn weg een humusrijken of sterk bebouwden grond ontmoet. Door de wortelvezels afgescheiden en door den poreuzen bouwgrond opgeslorpt, neemt het water het koolzuur daaruit op en vervolgt zijn weg naar lagere streken.

Eene tweede belangrijke bron voor het koolzuur van het bodemwater is de rotting van organische stoffen in de lucht of onder water. Overvloedige gelegenheid alzoo voor het water in den bodem, om koolzuur op te nemen en op te lossen, wat oplosbaar is, of onoplosbare minerale zelfstandigheden in oplosbare verbindingen om te zetten. Vergelijken wij de zouten, die in de natuurlijke wateren zijn opgelost, met de minerale bestanddeelen onzer aardkorst, dan blijken die zouten deels als zoodanig in den bodem aanwezig te zijn geweest, maar voor een ander deel daaruit ontstaan te zijn door de scheikundige werking van het koolzuurhoudend water of door eene wisselwerking tusschen de eenmaal opgeloste stoffen. Dit laatste geldt voornamelijk van het gips of de zwavelzure kalk onzer welwateren, die veeltijds is gevormd door de wisselwerking van dubbelkoolzure kalk en zwavelzure alkaliën(*).

Intusschen bevatten onze zak- en welwaters niet alleen minerale of onbewerktuigde stoffen, maar daarnevens nog dikwijls een aanzienlijk bedrag aan bewerktuigde stoffen van dierlijken of plantaardigen oorsprong; het allermeest in sterk bewoonde en bebouwde streken, waar allerlei vuil of afval van planten en dieren in den bodem wordt weggeborgen en aan verrotting prijs gegeven.

Het deel, dat van dit organisch vuil voor eene stad als Breslau in den ondergrond doordringt, blijkt volgens Theod. Pusch(†) vrij aan-

(*) J.W. Gunning, l.c.

(†) Theod. Pusch, *Das Trinkwasser in seiner physiolog. und hygiënischen Bedeutung.*

zienlijk te zijn. Nemen wij met Pusch aan, dat slechts 50% der vloeibare en vaste excrementen, die dagelijks door den mensch worden afgescheiden, in den ondergrond van onzen poreuzen bodem doordringt(*), - dan komt men tot het belangrijke cijfer van 3.547.800 KG. organisch vuil, dat jaarlijks in eene stad van 12000 inwoners boven de 18 jaren zijn weg vindt naar het water onzer putten. Dit cijfer stelt een minimum voor, wanneer men in het oog houdt, dat daarbij buiten rekening is gebleven de afval van keukens, ambachten en fabrieken en eindelijk nog de uitwerpselen van verschillende huisdieren.

Verklaart ons dit hooge cijfer in de eerste plaats het aanzienlijk bedrag aan organische stoffen, dat in het wel- of putwater onzer steden veelal wordt aangetroffen, ook kan het ons leeren, welke belangrijke bijdrage die excreta van menschen en dieren of die organische afval in het algemeen moeten leveren tot herstel van de minerale stoffen, die jaarlijks met het welwater aan den bodem worden onttrokken. Want evenals bij verbranding van al deze organische stoffen een onverbrandbaar deel als asch terugblijft, zoo ook laten zij bij verrotting verschillende anorganische verbindingen achter, die door het water worden opgelost en afgevoerd.

Welk bedrag aan minerale bestanddeelen jaarlijks aan den bodem wordt ontnomen met het welwater, dat wij drinken, kan uit de volgende berekening van Prof. Gunning blijken.

Ten *behoeve* van een juister overzicht van de samenstelling van wel-, rivier- en zeewater mogen hier, in verband ook met hetgeen voorafging, de volgende analysen dienen:

I. Samenstelling van het *welwater* uit de St.-Mariapomp te Utrecht, volgens Prof. G.J. Mulder.

In één liter water:

Zuurstof en stikstof	0.038	gram of 38 mlgr.
Koolzuur	0.0172	gram of 17.2 mlgr.
Koolzure kalk	0.337	gram of 337 mlgr.
Koolzure magnesia	0.076	gram of 76 mlgr.
Koolzure soda	0.560	gram of 560 mlgr.
Chloorcalcium	sporen	
Chloorsodium (keukenzout)	0.170	gram of 170 mlgr.
	_____	
totaal	1.1432	gram
later gevonden	1.3045	gram

II. Samenstelling van het rivierwater uit den Rijn, op ongeveer de helft van zijn loop geschept; volgens Deville.

(*) Von Pettenkofer neemt voor München 90%, Eduard Reich voor Berlijn 70% aan.

In één liter water:

Silicium	0.0488	gram of 48.8 mlgr.
Aluminium	0.0025	gram of 2.5 mlgr.
IJzeroxyde	0.0058	gram of 5.8 mlgr.
Koolzure kalk	0.1356	gram of 135.6 mlgr.
Koolzure magnesia	0.0050	gram of 5.0 mlgr.
Zwavelzure kalk (gips)	0.0147	gram of 14.7 mlgr.
Zwavelzure soda	0.0135	gram of 13.5 mlgr.
Chloorsodium (keukenzout)	0.0020	gram of 2.0 mlgr.
Salpeterzure potasch (salpeter)	0.0038	gram of 3.8 mlgr.
totaal	0.2317	gram

III. Zeewater, volgens Prof. G.J. Mulder.
Op één liter water uit de Noordzee:

Chloorsodium (keukenzout)	22.007 gram
Chloorcalcium	5.045 gram
Chloormagnesium	2.300 gram
Zwavelzure kalk (gips)	0.401 gram
Zwavelzure magnesia	2.402 gram
Koolzure kalk en -magnesia	0.262 gram
totaal	32.317 gram

Op 1 liter water der Zuiderzee 10.651 gram zouten

Op 1 liter water der Middell. zee 38.108 gram zouten

Op 1 liter water van den Atlant. Oceaan 35.905 gram zouten

Deze beide laatste analysen ontleend aan Michel Lévy's *Traité de hygiène publique et privée*, 1857. (Zie ook ‘Album der Natuur’, 1858.)

Stellen wij de hoeveelheid onverbrandbare stof (asch) op 1 kilogram van het putwater in Utrecht gemiddeld = 1 gram, - het aschgehalte van het water der rivieren, die zich in verscheidene takken in en om de stad verdeelen, en van het regenwater te gelijk, waardoor de putten worden gevoed, op gemiddeld 0.2 gram, - dan wordt met ieder kilogram putwater, dat door den mensch gebruikt wordt, gemiddeld 0.8 vaste stof aan den bodem onttrokken. Aangenomen nu, dat gemiddeld door elk individu dagelijks 2 kilogram water wordt gebruikt, - wat bij het gebruik tot allerlei doeleinden zeker niet te veel is - dan worden nog jaarlijks in eene stad met 50000 inwoners 50000 × 2 × 365 × 0.8 gram = 29,200 KG. zoutbestanddeelen uit den bodem afgevoerd(*).

Ofschoon het gehalte aan minerale stof, dat bij verrotting van organisch vuil achterblijft, dit aanzienlijk bedrag aan afgevoerde zoutbestanddeelen niet bereikt, is het zeker, dat het verlies van dezen door het residu van organische stof belangrijk wordt hersteld.

Is uit dit alles wel duidelijk, welk nauw verband bestaat tusschen de samenstelling van het water en den aard van den bodem, waarin het zich verzameld heeft, nooit echter zal dit verband zoo volkomen zijn, dat zelfs het meest nauwkeurig onderzoek der wateren ons een spiegelbeeld zal geven van de samenstelling der gronden. Bij de vele stoffen in den bodem, die weinig of niet in water oplosbaar zijn en in het

(*) J.W. Gunning, l.c.

water van dien bodem niet gevonden worden, voegen zich anderen, die eerst oplosbaar worden onder gunstige voorwaarden van verweering en dus alleen onder bepaalde, soms toevallige omstandigheden in het water aanwezig zullen zijn. Veel hangt hier af van de veranderingen, die de bodem ondergaat, - en zoo krijgt het korte, maar veel beteekenende woord van Plinius deze beteekenis: ‘dat het ons herinnert, dat alle veranderingen, die de bodem ondergaat, ook verandering brengen zal in de wateren, welke wij daaraan ontleenen’.

‘Dat echter - zoo zegt de Commissie tot onderzoek van het drinkwater in Nederland(†) - die veranderingen voor onze drinkwa-

(†) *Rapport aan den Koning*, bladz. 49.

teren, meestal geen verbeteringen zijn uit het oogpunt der volksgezondheid, bewijst de ervaring in alle groote steden opgedaan, waar elk volgend geslacht een bedenkelijker toestand van het drinkwater vindt dan zijn voorganger....'

Van de 171 onderzochte bodemwateren oordeelde de Commissie 109 minder geschikt als drinkwater om het gehalte of de soort van anorganische bestanddeelen; 123 of 115 maal zag zij diezelfde wateren door voor de zintuigen onaangename eigenschappen en door een kennelijk gehalte aan organische stoffen zich verwijderen van hetgeen naar hare meening in dezen mag en moet worden geëischt; 161 maal eindelijk vond zij aanleiding tot het vermoeden, dat de bodem, waarin de wateren voorkomen, blootstaat aan verontreinigingen door rottende dierlijke stoffen. Hoogstens 6 ten honderd van de aan hare beoordeeling onderworpen bodemwateren gaven geene aanleiding tot bedenking.

'De oorzaken van dien toestand' - zoo besluit de commissie - 'zijn niet van localen aard. Zij werken in ongelijke mate, maar in denzelfden zin, overal waar de bevolking zich ophoopt, - en hoe meer de ophooping wordt voortgezet, des te duidelijker en in des te gevaarlijker vorm zal hare werking zich openbaren. Wij staan voor een algemeene kwaal, het gevolg der miskenning van eene op zich zelf voor ieder verstaanbare en onwedersprekelijke waarheid: de bodem kan niet tegelijk dienen als bergplaats van vuil en als bron van zuiver drinkwater. Wil men het eerste, men zoeke daarin niet naar het laatste. Verlangt men het laatste, men zie van het eerste af.'

Deze zoo eenvoudige, behartigenswaardige woorden kunnen nooit genoeg onder de aandacht worden gebracht van ieder, die prijsstelt op goed voedsel en dus op gezond en zuiver drinkwater, - onder de aandacht vooral van die Regeeringspersonen, die door eene wettelijke regeling in de algemeene behoefte aan zuiver drinkwater kunnen voorzien.

In hoever slecht drinkwater de gezondheid van den mensch bedreigt, wenschen wij in een volgend hoofdstuk aan een nader onderzoek te onderwerpen. Voor dit oogenblik ligt de vraag voor de hand, of de bodem van Nederland nog de voorwaarden in zich bevat, om ons van goede welwateren te voorzien.

Raadplegen wij Dr. Ali Cohen, dan is de toestand van het water, dat als drinkwater in ons land wordt gebruikt, 'over het geheel bedroevend en naar onze overtuiging oneindig slechter dan zij meenen, die de zaak niet opzettelijk en op vele plaatsen hebben onderzocht'(*).

Ook zegt Dr. Winkler(†), niet te gelooven, 'dat er in ons geheele land één enkele *put* of rivier of sloot of gracht is, die *goed* drinkwater *kan* geven, en..... dat het water uit den bodem nooit goed drinkwater *kan* zijn, omdat het overblijfselen van millioenen en millioenen

(*) *Handb. d. Openbare Gezondheidsregeling*, blz. 172.
(†) Dr. Winkler, *Ons drinkwater*; Haarlem 1867.

organische wezens of ten minste *producten* van dier overblijfselen bevat'.

Intusschen beweert Prof. Vogelsang(*), 'dat geen drinkwater in Nederland te slecht is om door kunstmatige hulpmiddelen in gezond en wanneer men wil, ook smakelijk drinkwater veranderd te worden'.

Blijkbaar heeft men hier met uitersten te doen. Zijn ook al de zakwateren vrij algemeen en vooral in de steden voor drinkwater ongeschikt en is afsluiting daarvan door goed gemetselde putten noodzakelijk, - toch leert de ervaring voldoende, dat nog verschillende streken in ons land zijn aan te wijzen, waar de bodem een alleszins bruikbaar welwater opleveren kan. Zoo o.a. in de duinstreken en in die streken, waar eene dikke laag van de alluviale rivier- of zeeklei het zakwater verhindert, door te dringen tot de diepte van het diluviaal zand. Het grondwater, dat daaruit opwelt, is in de meeste gevallen als drinkwater zeer geschikt en vrij van de onreinheden, die door het zakwater veelal worden aangevoerd. Ook al is het moeilijk, de wel in dit geval door gewone put*gravingen* te bereiken, door put*boringen* is het mogelijk geworden, zich op vele plaatsen van ons land een gezond en smakelijk drinkwater te verzekeren.

Moet het toegestemd worden, dat de toestand van het drinkwater der groote steden dikwijls zeer ongunstig is, - het valt ons moeilijk te gelooven, dat deze zoo bedroevend is, als Dr. Ali Cohen in zijn meer genoemd handboek laat voorkomen. En waar het onderzoek van het drinkwater voor Nederland tot zeer ongunstige uitkomsten heeft gevoerd, daar blijkt ons nog niet, of de schuld daarvan gezocht moet worden in eene algeheele verontreiniging van den bodem dan wel in eene onverantwoordelijke zorgeloosheid en onverschilligheid van zijne bewoners. Dat de bovengrond in de steden veelal oververzadigd is met organisch vuil van allerlei aard, sluit nog niet noodzakelijk in zich, dat ook de ondergrond en het water der diepere lagen bedorven is, allerminst in een land als het onze. Het legt ons alleen de dure verplichting op, onze welputten zoo diep mogelijk uit te graven en het grond- of welwater zoo zorgvuldig mogelijk af te sluiten van de bedorven wateren der bovenste lagen; m.a.w. onze welputten op te metselen uit eene waterdichte steen met dito mortel.

In plaats van daaraan te voldoen, vergenoegt men zich met de putten in den bovengrond alleen uit te graven en uit losse steenen op te stapelen, zoo o.a. in de nieuwe gedeelten der groote steden, waar 't nog dikwijls meer te doen is, om snel en goedkoop dan wel solide te bouwen. Is het dan wonder, dat men zakwater met alle onreine stoffen van den bovengrond drinkt, in de plaats van een helder en koel welwater uit eene diluviale zandlaag; dat dus de toestand van het drinkwater algemeen veel slechter is, dan zulks het geval behoefde te zijn?

Eene der grootste kwalen van de hedendaagsche huizen is, dat de

(*) Prof. Vogelsang, *Het drinkwater in Nederland*, 1867.

putbouw ‘en bagatelle’ behandeld wordt en dat onze slecht gemetselde putten in open gemeenschap staan met het zakwater van den bovengrond niet alleen, maar ook met privaat- of zinkkuilen, wier inhoud doorlekt naar de wel.

Wat de overige soorten van drinkwater betreft, - wij willen dezen op het voorbeeld van meergenoemde commissie samenvatten onder: 3°. *rivierwater*, 4°. *gracht-*, *vaart-* en *polderwater*.

Waar geen regen- of welwater - en onder deze laatsten nemen wij de zakwaters op - verkrijgbaar is, daar wordt òf het water van rivieren òf dat van grachten, kanalen of polders gedronken. Welke beteekenis het rivierwater als drinkwater heeft, moge hieruit blijken, ‘dat van Maassluis en de Beierlanden af, tot Montfoort, Schoonhoven en Gorinchem toe, een bevolking van 250.000 menschen geen ander dan rivierwater gebruikt, hetzij rechtstreeks van de voorbijstroomende rivieren afkomstig, hetzij uit wellen geput, die met de rivieren in directe gemeenschap staan’(*).

Ofschoon rivierwater oorspronkelijk als eene goede soort van drinkwater mag worden aangemerkt, wordt het veelal zoozeer verontreinigd door organischen afval van planten en dieren, dat het geheel ongeschikt is geworden voor menschelijk gebruik.

Hetzelfde kan gezegd worden van het water van grachten en kanalen. Zeer eigenaardig noemt Prof. Mulder de Oude en Nieuwe Gracht in Utrecht: ‘open riolen voor menschelijke excrementen met wat Rijnwater gemengd’, en voegt daarbij: ‘maar dat heeft men in het reine Nederland meer, dat de grachten voor de menschelijke excrementen gegraven zijn: naïve erfenis van onze voorvaderen’(†).

Overal kon men dan ook in 1867 langs de stadsgrachten van Utrecht de waarschuwing lezen:

‘*Stadgenooten! Drinkt geen grachtwater* en gebruikt het zoo min mogelijk in uwe huizen. In Utrechts grachten verzamelt zich het vuil van alle stadsriolen en van een groot aantal secreten. De uitwerpselen der cholerazieken komen ook in het grachtwater. Het grachtwater is voor de gezondheid gevaarlijk!’

Wie bovendien bekend is in de streken van de prov. Groningen, waar de aardappelmeelfabrieken bloeien, weet, wat van het water der kanalen worden moet, waarin met het afvalwater dier fabrieken jaarlijks door één fabriek gemiddeld 23.625 K.G., dat is voor 6 fabrieken ± 150.000 K.G., rottend eiwit uitgestort wordt(§).

Dit waterbederf op groote schaal is uit een gezondheidsoogpunt zeker niet van belang ontbloot, wanneer men in het oog houdt, dat vooral door de kleine schipperij van dit kanaal- of grachtwater een zeer veelvuldig gebruik wordt gemaakt.

(*) *Rapport a/d Koning*, bladz. 70.
(†) G.J. Mulder, *De Natuurkundige methode en de verspreiding der cholera*, blz. 276.
(§) Zie mijne brochure: *De aardappelmeelfabrieken en hare gevolgen*, 1874.

Wanneer wij Michel Lévy's woord: ‘C'est un trait distinctif des nations à demi-barbares, de convertir leurs rivières en égouts’, soms op onszelven moeten toepassen, waar het de algemeene verontreiniging onzer publieke wateren betreft, dan weten wij zoo ongeveer, hoever wij gevorderd zijn of wat wij reeds zijn!

Is nu van het rivier-, gracht- of kanaalwater uit een oogpunt van drinkwater niet veel te verwachten, zoolang men voortgaat, dit op de roekelooste wijze te bederven, 't behoeft wel geen betoog, dat ook de polderwaters ons in dat opzicht weinig kunnen dienen. Ontstaan uit eene vermenging van grond- en kanaal- of grachtwater, zal het in alle verontreinigingen moeten deelen, die aan deze laatste wateren toebehooren.

Zoo moge dus gebleken zijn, dat de aard van het drinkwater, zooals het door een groot deel der bevolking van Nederland gedronken wordt, verre van gunstig te noemen is en dat voorzorgen ter verbetering dringend noodzakelijk zijn, wanneer het waar is, dat slecht drinkwater inderdaad dien schadelijken invloed uitoefent op den openbaren gezondheidstoestand, als door zoovele hygiënisten van vroegeren en van den tegenwoordigen tijd wordt beweerd.

Voor dit onderzoek wenschen wij een volgend opstel te bestemmen.

Winschoten, Aug. 1882.

Dr. B. VAN DER MEULEN.

Letterkunde.

Oorspronkelijke romans.

De hoogmoedige door Vrouwe Courtmans geboren Berchmans. - Dordrecht, J.P. Revers.
In het strijdperk door Josephine Giese. - Sneek, J.F. Van Druten.
Esther Burgers. Novelle van Anna van Hage. - Amsterdam, P.N. Van Kampen en Zoon.
Denken en Werken. Roman door N.M. Schild, 2 dln. - Amsterdam, P.N. Van Kampen en Zoon.
Het gezin van den rentmeester. Oorspronkelijke roman van P.F. Brunings, 2 dln. - 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg.
Novellen en schetsen van H.T. Chappuis. - 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.
Eb en vloed. Een oorspronkelijke marine-novelle door Rich. P.A. Van Rees. - 's Gravenhage, Henri J. Stemberg.
Idealen en leven, novellen en vertellingen door Dr. C.A. Tebbenhoff. - Bolsward, Wed. P.M. Feenstra.
Nieuw Schetsenboek door Max Rooses. - Gent, Ad. Hoste.

Men kan somtijds lang achtereen voor zekere dingen eene benaming bezigen, die van den aanvang af onjuist is geweest, doch langzamerhand geworden is tot niet veel meer dan eene formule met eene conventioneele beteekenis, waarbij de conventie en de traditie, evenals bij zooveel andere zaken, allengs betere rechten verkregen hebben dan logische juistheid. Nu en dan ontwaakt echter de waarheidsliefde van den mensch, om in opstand te komen tegen het voortwoekeren van een misverstand, door traagheid en gemakzucht veroorzaakt. Men komt dan in verzet tegen het misbruik, dat men zelf heeft gepleegd, en rekent met zijn geweten af, niet door aan de behandelde zaak haar waren naam te hergeven en dien voortaan onveranderd te gebruiken, maar door eene soort van protest tegen de misvattingen, waartoe eigen handeling aanleiding gegeven heeft.

De schrijver dezer bladzijden verkeert in het omschreven geval. Ook zijn geweten is ontwaakt, en wel wegens het allicht misverstand barend opschrift, waaronder zijne viermaandelijksche overzichten van de romantische literatuur van den dag hier het licht plegen te zien. Nu geldt het niet het zelfstandig naamwoord van den titel, wanneer wij eene opmerking en waarschuwing uiten, gelijk vele maanden geleden het geval was, maar het daaraan toegevoegd adjectief: ‘oor-

spronkelijk'. Oorspronkelijkheid is eene van de grootste deugden van den kunstenaar; zonder haar kan geen wezenlijk, geen volledig kunstwerk tot stand komen, want oorspronkelijk is het werk, dat rechtstreeks uit de zelfbewuste scheppingskracht van zijn maker voortkomt, niet nagebootst is of in slaafsche of meer vrije navolging gewrocht, maar dat het eigendommelijk stempel draagt van den man, die er zijn leven, zijne kracht, zijne ziel in gelegd en uitgedrukt heeft. Ziedaar de wezenlijke, de schoone beteekenis van het woord: oorspronkelijk. Doch in deze beteekenis wordt het woord in den titel dezer overzichten niet gebruikt. De oorspronkelijke romans, die wij in den regel te behandelen hebben, worden aldus genoemd naar den bescheiden, den trivialen, tevens negatieven karaktertrek, dien zij met elkander gemeen hebben, van namelijk niet uit eene of andere vreemde taal te zijn overgezet; zij zijn door den persoon, wiens naam op den titel vermeld staat, niet vertaald uit Fransch, Engelsch of Duitsch, maar onmiddellijk neergeschreven in de Nederlandsche taal, of althans (want dit voorbehoud moet wel uitdrukkelijk voor vele onzer moderne romantische lettervruchten gemaakt worden) in hetgeen de schrijver meent voor Nederlandsche taal te mogen uitgeven. Wij willen hiermede geen glossen maken op de goede schrijvers, wier werken wij niet zelden te behandelen hadden; niet te verstaan geven, dat het allen hier besproken romans van den dag aan die goede oorspronkelijkheid hapert; onze waarschuwing heeft alleen ten doel, misverstand te voorkomen en bij onzen lezer geen grond te geven tot het vermoeden, dat alle producten van romanliteratuur, waarmede deze overzichten zich hebben bezig te houden, aan dien eisch van betrekkelijke aesthetische volmaaktheid, die men oorspronkelijkheid noemt, voldoen.

De waarschuwing is vooral noodig, omdat het voor de hand liggend misverstand juist een geheel verkeerd denkbeeld geven zou van de waarde en het karakter van de groote meerderheid onzer moderne romans. Niet-vertaald zijn ze allen, maar oorspronkelijk in den hoogeren zin lang niet. Noch oorspronkelijk nationaal gedacht, noch oorspronkelijk van opvatting en bewerking. De meeste Nederlandsche romans van den dag zijn geheel naar bekende buitenlandsche modellen geknipt, en alleen in zooverre heeft de - niet ten onrechte bespotte - vermelding van het meer gebezigd bijvoegelijk naamwoord op het titelblad eenig recht van bestaan, dat het niet zelden uiterst moeilijk zou zijn uit te maken, of een of ander uitgegeven roman of novelle uit het Engelsch vertaald was of niet, indien schrijver en uitgever de beleefdheid niet hadden gehad, om door dit woordeke den twijfel weg te nemen. Zoolang de Nederlandsche schrijfsters het liefst bij hare kunstzusters aan de overzijde van het Kanaal ter schole gaan, zal hierin wel geen verandering komen; voor het oogenblik bestaat hierop ten minste nog niet veel uitzicht, omdat de jongere romans of novellen schrijvende school maar altijd voort blijft werken naar de

bekende modellen, zonder een eigen weg in te slaan. Er is zonder twijfel verdienste in het zorgvuldig teekenen naar pleister of naar 't model; voor de vorming van den kunstenaar is de aldus verkregen vaardigheid van groote waarde, maar de naam van volslagen kunstenaar is daardoor niet te behalen. Die wordt alleen hem geschonken, die op eigen beenen staat, in zijn eigen vorm zijne eigene opvatting wedergeeft: waarom zou men in de letterkunde niet denzelfden eisch stellen en alleen hem of haar den eerenaam van letterkundige schenken, die niet werkt naar 't buitenlandsch model, maar bezield door eigen verbeeldingskracht, door eigen scheppingskracht? Het is natuurlijk, dat de jeugdige kunstenaar aan die bezieling niet genoeg heeft; dat hij om aanvulling van hetgeen hem ontbreekt, wereldwijsheid en menschenkennis, bij anderen ter schole moet gaan. Daartoe wende hij zich tot de groote mannen van het vak, tot de meesters, die het menschelijk gemoed tot in de diepste schuilhoeken hebben gepeild. Om van de oude schrijvers te zwijgen, die de edele hartstochten van den mensch hebben ontleed en in heerlijke vormen voorgesteld, onder de groote letterkundigen van den nieuwen tijd zijn Shakspere, Göthe en Balzac de beste leermeesters, voor wier werken de jonge beoefenaars der Nederlandsche letterkunde gerust die van Mrs. Die-en-die en Miss Zoo-en-zoo ongelezen konden laten.

De Engelsche damesroman gaat, gezwegen nog van zijn gemis aan humor, meestal aan het euvel mank, dat geen samenloop van natuurlijke omstandigheden of botsing van karakters de verwikkeling schept en beheerscht, doch dat de wederwaardigheden, die den held of liever de meer voorkomende heldin treffen, van haar eigen maaksel zijn - verkeerde opvattingen, misverstand, wonderlijke gemoedsbezwaren, uit overdreven, dus onnatuurlijk en ongezond plichtgevoel geboren. Men gevoelt zich bij het lezen van dergelijke boeken geërgerd, omdat de heldin maar één vraag te doen, maar één woord te spreken heeft, om terstond het einde van al hare rampen en tegenheden te zien. En hoewel het zeer natuurlijk en zeer verstandig zou zijn geweest, juist die vraag te doen en dat woord te spreken, blijft het ongelukkig slachtoffer der Engelsche romanschrijfster halsstarrig anders doen, als een geblinddoekte, die opzettelijk alleen de drie blinde wanden van het vertrek betast, om niet den uitweg te vinden door de deur, die in den vierden wand wagenwijd open staat. Men wordt korzelig en ontevreden bij zulk eene lectuur; dezelfde gewaarwording maakt zich van u meester, die u in den schouwburg bekruipt bij de vertooning van eene intrige-klucht, waarin één woord van een der personen voldoende zou zijn, om het onmogelijk en onzinnig gevaarte der intrige op eens te doen instorten. Maar dat woord wordt niet gesproken en de onmogelijke spraakverwarring blijft voortbestaan, totdat de schrijver aan het slot van zijn laatste bedrijf er een eind aan maakt, omdat het nu lang genoeg heeft geduurd. En zoo blijft de

romanheldin der Engelsche schrijfsters, al weenende en klagende, al strijdende en declameerende, ronddobberen op de wateren van het sentimentalisme, totdat ook de schrijfster er genoeg van krijgt en zij den roman tot de ontknooping brengt, die van den aanvang af door den lezer is te gemoet gezien.

Indien de heden voor ons liggende boeken in het geheel geen bedenkingen opleverden ten aanzien der oorspronkelijkheid in dien hoogeren zin, waarvan wij zoo even spraken, zouden de bovenstaande opmerkingen overbodig en niet van toepassing zijn: we zouden ze in dat geval ook achterwege gehouden hebben. Doch, al zullen we heden nog op het gezegde wel eens hebben terug te komen, op den roman, dien wij het allereerst zullen bespreken, passen deze aanmerkingen zeker niet. *De hoogmoedige* van mevrouw Courtmans is een goed boek, dat van menschenkennis getuigt en het groot talent van karakterteekening der schrijfster aan den dag brengt. Wie naar een spannend verhaal verlangt, van groote hartstochten en gruwelijke bedrijven lezen wil, vindt hier zijne gading niet. Zelfs de toestanden, waarin de beide heldinnen - twee zusters, waarvan de eene door hoogmoed gedreven en tot haar ongeluk gevoerd, de andere door eenvoudige plichtsbetrachting en nederigheid uitstekende - zich geplaatst zien, zijn volstrekt niet nieuw of overdreven romantisch getint. Het is een eenvoudig verhaal, dat door de soberheid van bewerking en de ernstige opvatting van de auteur, door hare fijnheid en haar goeden smaak voor den lezer in hooge mate belangwekkend is geworden. Van de beide dochters eener welgestelde weduwe, winkelierster op een Belgisch dorp, gaat de oudste van jongs af stemmig, ernstig en beminnelijk haar weg, doch de jongste, die van hare eerste jeugd af reeds voor hare omgeving onaangenaam, voor hare onderhoorigen aanmatigend is geweest, streeft naar verheffing boven haar stand, ziet laag op hare huiselijke plichten neder en vecht met hand en tand, om een rijken echtgenoot te bemachtigen, die, door hare schoonheid betooverd, alle weelde en genietingen des levens, die zij bij anderen met wangunst heeft waargenomen, aan hare voeten leggen zal. Hoe die toeleg geheel mislukt; hoe de nederige en huiselijke zuster, na een huwelijksaanzoek te hebben afgewezen, dat de hoovaardige jongste voor zichzelve verwachtte, de vrouw wordt van een voortreffelijk man, die haar werkelijk tot een hoogeren stand in de maatschappij verheft; hoe de hoogmoedige in het rijke huwelijk, dat zij ten slotte aangaat, zich deerlijk teleurgesteld gevoelt en niets vindt van hetgeen zij daarin gezocht had, - dit alles zal de lezer kunnen vernemen uit den roman zelf, waarnaar wij hem gaarne verwijzen. De wijze, waarop, is hier meer hoofdzaak dan het verhaal zelf. ‘Geen schrijver - laat mevrouw Courtmans hare hoogmoedige zeggen, met woorden, die menigeen denkt of uitspreekt, - geen schrijver is in staat een roman te maken die bevalt, wanneer hij een onderwerp uit

de burgerij - [den kleinen burgerstand] - heeft gekozen.' De schrijfster zelve logenstraft deze onware uitspraak; zij toont door haar eigen voorbeeld, dat niet van de keuze van de stof, niet van de omgeving, waarin de personen zich bewegen, het succes van den roman afhangt. Een gezond realisme, dat nauwkeurig waargenomen toestanden met getrouwheid en goeden smaak weder te geven weet; eene diepe menschenkennis, die de hartstochten ontleedt en naar waarheid in hunne verschijnselen en uitwerkselen afschildert, - zelfbeperking en soberheid van den auteur en gebruik van uitstekende vormen - ziedaar de eischen, waaraan een roman, in welken maatschappelijken rang of stand zijne personen zich ook bewegen, beantwoorden moet, om te bevallen; en die eigenschappen kennen wij gaarne aan dezen arbeid onzer Zuidelijke kunstzuster toe. Bij het aankondigen van *De hoogmoedige* in de dagbladen voegde de uitgever erbij, dat de auteur zelve dit voor haar besten roman hield. Eene zeer gevaarlijke en verdachte vermelding, die de critiek tot achterdocht stemt, omdat het nooit in het belang van een schrijver kan wezen, zijn laatste werk ten koste van alle anderen in de hoogte te steken. We willen dan ook deze aanbeveling in den vorm, waarin zij gegeven wordt, laten voor hetgeen zij is, doch verklaren gaarne, dat, naar ons oordeel, *De hoogmoedige* tot de beste romantische werken behoort, die in den loop van dit jaar in Noord- en Zuid-Nederland het licht hebben gezien.

In den arbeid van de beide jonge dames, dien wij verder te bespreken hebben, zijn de sporen van eene door voorliefde geleide studie der straks bedoelde Engelsche romanliteratuur niet te miskennen. Bij beide schrijfsters hangt de intrige af, niet van natuurlijk en noodzakelijk uit de omstandigheden of de karakters voortkomende voorvallen en botsingen, maar uit geheel willekeurige, niet uit het karakter der heldin spruitende daden - beter nog nalatingen, die haar dompelen in een vloed van sentimenteel lijden en strijden. We zullen de laatsten zijn, die sentiment in de literatuur afkeuren; weldra nog zullen wij gemis van deze eigenschap aan te voeren hebben als grief tegen een letterkundig werk. Maar men wachte zich voor overdrijving en bedenke, dat het den lezer moeilijk valt, op den duur sympathie te gevoelen voor eene heldin, die hare wederwaardigheden voor een groot deel in eigen hand heeft; die hetgeen zij te lijden heeft, zoo niet geheel wegnemen dan toch veel verkleinen kon, door een enkel passend woord te spreken of eene enkele passende handeling te doen. Dit nu is in Josephine Giese's *In het strijdperk* het geval. Het bevat de geschiedenis van een jong meisje, door een gestreng en van allerlei vooroordeelen doortrokken vader opgevoed, die ten huize van hare geheel anders gezinde tante in kennis komt met een jong mensch van veel talent, van goede afkomst en beschaving, als speler en schrijver

aan een tooneelgezelschap verbonden. Het meisje is van een letterkundigen aard, schrijft zelfs nu en dan en ziet hare lettervruchten door de bemiddeling van den acteur in 't licht geven. Uit dit verkeer, naar echt romantischen trant in de hand gewerkt en inniger gemaakt door eene levensredding, waarbij de acteur verwond raakt en in de woning der tante, waar het nichtje te logeeren is, uit plichtmatige dankbaarheid wordt verpleegd, ontstaat wederkeerige liefde. De bekrompen vader wil van geen huwelijk van zijne dochter met een tooneelspeler hooren, en in een straatgevecht, waarin hij in zijne betrekking als burgemeester gemengd wordt, doodelijk gewond geworden, - tweede ongeluk in den roman - dwingt hij op zijn sterfbed zijner dochter de belofte af, dat zij huwen zal met een vriend harer kinderjaren, een ontwikkeld, beschaafd en edel man, die haar ernstig liefheeft en hare hand heeft gevraagd. Annie sluit dat huwelijk, doch blijft den acteur liefhebben, bestrijdt hare liefde met smart en geeft er nu en dan weder aan toe, totdat ten slotte de niet met haar gehuwde beminde man, zekeren nacht op de straat voor hare woning door eene bloedspuwing overvallen, halfdood bij haar wordt ingedragen - derde ongeluk in den roman - en, na liefderijk door haar echtgenoot, die geneesheer is, te zijn verpleegd, met hare hand in de zijne sterft. Een romanschrijver moet tot zekere hoogte vrij zijn in de keuze zijner stof en in de wijze van voorstelling en behandeling; wij maken daarom geen aanmerking op deze punten, al komt het ons voor, dat er hier en daar met fijner gevoel en wat minder effectbejag had kunnen gewerkt zijn. Zoo was het bij voorbeeld niet noodig, dat de vader der heldin op eene gewelddadige wijze aan zijn eind kwam; het zou natuurlijker, en voor het verhaal zelf niet minder tragisch, geweest zijn, indien hij in den loop eener door den dood geëindigde ziekte zijne dochter geleidelijk tot het huwelijk met den zoon zijns vriends had overgehaald. Hoe men het wende of keere, de in den roman afgedwongen belofte moet alleen aan de zenuwspannende omstandigheden van 's burgemeesters plotseling overlijden worden geweten. Dit is echter eene louter persoonlijke opvatting, niet vatbaar voor discussie. Maar een wezenlijk gebrek in het overigens met groote verdienste geschreven verhaal is, dat de meermalen besproken sentimentaliteit, welke de intrige beheerscht, niet past in het karakter der heldin, gelijk de schrijfster ons dat afschildert. Het is een meisje van een goed verstand, en wie het hart op de rechte plaats zit: is het nu niet van een aldus voorgesteld karakter te verwachten, dat zij, na den dood haars vaders, vrijmoedig en openhartig den man, wiens hand zij aanvaard had, met den toestand van haar hart en de omstandigheden, die haar in het huwelijk hadden doen toestemmen, had bekend gemaakt? En gesteld al eens, dat zij, op eigen krachten vertrouwend en zich sterk achtend, de hopelooze liefde zonder bijstand te fnuiken, deze plichtmatige bekentenis had achterwege gelaten, doch later zich

in hare verwachting bedrogen had gezien, dan had eene ontwikkelde vrouw - gelijk Annie ons voorgesteld wordt - terstond haar echtgenoot, van wiens edel gemoed alle wantrouwen en ijverzucht verre waren, deelgenoot van haar strijd en hare smarten gemaakt. In den roman echter komt de nog wel schriftelijke bekentenis wel wat laat en verkleint de schrijfster hare heldin in onze oogen door haar botvieren aan de ongeoorloofde en hopelooze liefde, door haar roekeloos spelen met vuur. Hierdoor gaat ook veel verloren van de waarde der ontknooping; men is er volstrekt niet gerust op, wat men haar ook hoore zeggen, dat Annie hare liefde voor Paul geheel overwonnen heeft en onverdeeld aan haar echtgenoot zal blijven toebehooren, en ziet dus in den dood van den acteur eene uitredding uit een gevaarlijken toestand, eene uitkomst voor het voortdurend huwelijksgeluk der heldin. En dezen indruk zal de schrijfster wel niet bedoeld hebben.

Afgescheiden van deze bedenking, geeft de roman veel stof tot prijzen. De schrijfster heeft de verwachtingen niet beschaamd, die wij over hare vroegere geschriften hier mochten uiten. Deze arbeid getuigt van denzelfden ernst, dezelfde studie, opmerkingsgave en menschenkennis als hare *Lentestormen*, maar staat daarboven, wat zelfbeperking en harmonische eenheid betreft. Alleen de hoofdpersonen komen in het volle licht, om aan de ontwikkeling van het verhaal deel te nemen; de bijkomende personen, de figuranten, blijven, zooals het behoort, op den achtergrond en leiden geen oogenblik de aandacht van den lezer af. Ook aan den uitwendigen vorm van haar roman heeft Josephine Giese veel zorg besteed. Trouwens, dit is te verwachten van eene schrijfster, die de zware plichten van den letterkundige met groote juistheid in de volgende woorden omschrijft:

‘Een ieder voelt die onvoldaanheid over zijn werk, die machteloosheid om ooit het ideaal te bereiken dat hij zich voor oogen gesteld heeft. De kunst is een lange, een moeilijke weg; het is een eeuwig streven, een eeuwig worstelen, een langzaam naderen tot dat onbereikbaar iets, een gestadig teruggeworpen worden, een vallen en weer opstaan; het is een weg die velen in het begin onbegaanbaar toeschijnt, maar waarvan de hinderpalen moeten wijken voor studie en opmerking en kracht van geest, voor vastheid van wil en onwrikbaar geduld.’

Dat niet alle jonge schrijvers en schrijfsters in Nederland zoo ernstig en hoog over hunne kunst denken, kan men maar al te dikwijls bespeuren. Velen maken zich de taak maar al te gemakkelijk en nemen de letterkunde volstrekt zoo zwaar niet op; en juist daarom blijven hunne werken achterstaan bij die van hen, die rusteloos en onvoldaan voortdurend hooger streven.

Esther Burgers is de laatste pennevrucht, die we ooit ontvangen zullen van Anna van Hage, - onder welken pseudoniem zich, blijkens

het voorbericht, dat haar vader aan het werk zijner overleden dochter doet voorafgaan, zich tot nog toe mejuffrouw A.C. Steinmetz op het terrein der scheppende letterkunde had gewaagd. De goede ontvangst, eenigen tijd geleden te beurt gevallen aan den eersten bundel schetsen dezer schrijfster, waarover ook wij te dezer plaatse een gunstig oordeel konden vellen, deed van dit meisje veel voor de toekomst verwachten, en hare laatste lettervrucht stelt deze verwachting niet teleur, maar doet ons een oprecht leed gevoelen over haar verlies. *Esther Burgers* staat, wat den artistieken vorm betreft, veel hooger dan de eerste bundel; waarschijnlijk heeft de grootere omvang van het verhaal de eerzucht der schrijfster geprikkeld, hare krachten ingespannen en haar tot meer studie en zorg aangezet, dan in de kleine schetsen, waarmede zij het eerst optrad, noodig schenen. Doch zij heeft zich niet kunnen losmaken van den invloed der moderne Engelsche romans, die blijkens de voorrede haar het meest aantrokken; vandaar, dat ook bij de lezing van dit boek dezelfde bedenking rijst, die wij zoo even tegen *In het strijdperk* aanvoerden. Ook hier is de geheele verwikkeling het gevolg van een eenzijdig misverstand, tot wegruiming waarvan geen der betrokken partijen eene enkele poging waagt, om de goede reden, dat bij die eerste poging alles opgeklaard zou zijn en de roman geen recht van bestaan meer hebben zou. Esther Burgers is de oudste dochter van eene onbemiddelde zeeofficiersweduwe, secondante aan eene kostschool en brandende van eene, naar zij meent en naar ook werkelijk het geval is, beantwoorde liefde voor een jong luitenant-ter-zee, die als aangenomen kind van haar vader in het ouderlijk huis met haar opgevoed is. De zeeman gaat, van eene zeereis thuis komende, na zijne pleegmoeder en hare tweede dochter te hebben opgezocht, naar de stad, waar zijne beminde woont, en komt daar des avonds aan, juist op het oogenblik, dat het meisje, door de kostschoolhouderes met eene boodschap uitgezonden, door een heer van hare kennis wordt thuis gebracht. *Hij* gelooft terstond, dat zij met dien heer verloofd is, snelt naar huis terug, spreekt met niemand over de teleurstelling en vraagt de zuster van Esther ten huwelijk. *Zij*, hem tevergeefs verwacht hebbende, om haar te komen opzoeken, gelooft, dat hij haar niet meer bemint, en zwijgt ook over hare teleurstelling, zelfs in hare brieven aan moeder en zuster. Dit is de oorsprong der geheele verwikkeling, en wie zal ontkennen, dat deze grondslag van den roman onjuist en zwak is? Twee jongelieden, die elkander zoozeer liefhebben als George Forster en Esther Burgers, offeren hunne liefde zoo maar niet in arren moede op, noch zijn geneigd, den schijn zonder onderzoek voor waarheid aan te nemen. Dat de liefde blind maakt en den mensch vaak tot de wonderlijkste handelingen drijft, is bekend genoeg; er zijn een aantal spreekwoorden op hare verbijsterende kracht gemaakt. Maar die kracht werkt in den regel juist andersom als in dezen roman; zij maakt blind voor de gebreken en

fouten van het geliefde wezen en doet daarvan niets dan goeds en edels en braafs verwachten en gelooven. Het is daarom zeer onnatuurlijk, dat Esther Burgers en de zeeofficier, zonder eenige opheldering uit te lokken, ieder in zijne verkeerde opvatting blijven volharden en daardoor zichzelven veel verdriet berokkenen en der jonge vrouw zelfs haar geheele leven vergallen. Want de zeeofficier huwt Esther's zuster en leeft met haar over het algemeen zeer gelukkig, wanneer men de oogenblikkelijke verstoring van zijne gemoedsrust uitzondert, die hij ondervindt, als Esther hem in een oogenblik van bitterheid en wanhoop, te laat echter voor herstel, een blik in haar gebroken hart laat slaan.

Is men eenmaal over deze onnatuurlijke aanleiding tot den roman heen, of telt men dit bezwaar niet, dan zal men deze laatste pennevrucht van mejuffrouw Steinmetz met genoegen lezen. Het karakter van hare heldin is consequent en met talent volgehouden en verdienstelijk ontleed; dat Esther eene zeer schitterende partij afwijst en dus des lezers hoop op eene bevredigende oplossing van haar levensroman teleurstelt, is goed gezien van de schrijfster, die het karakter harer heldin niet aan de goedhartigheid harer lezers heeft willen opofferen. De andere personen van het verhaal zijn meer op den achtergrond gehouden en maken daardoor, wanneer zij nu en dan een meer werkdadig aandeel aan de verwikkeling nemen, den indruk van zwak en karakterloos te zijn. Alleen van den zeeofficier is dit echter hinderlijk; hem had eene meer uitgewerkte beschrijving behooren ten deel te vallen. De aanleg en de om vang van het verhaal lieten echter niet toe, ja, verboden zelfs, aan alle daarin optredende personen zooveel aandacht te besteden. Het *relief* van het werk zou daardoor licht te loor zijn gegaan en de heldin niet in het volle licht zijn gebleven. De tafereelen echter, die tot verklaring van Esther's handelingen en gemoedstoestand geschilderd werden, getuigen allen van een warm gemoed, een gekuischt talent en een fijnen smaak. Nog eens: wij betreuren het verlies dezer schrijfster van zooveel aanleg, wier eerste proeven getuigen, dat de Nederlandsche letterkunde veel goeds van haar te verwachten had, indien hare talenten eenmaal hunne volle ontwikkeling zouden bereikt hebben.

Tot de categorie der gevoels-romans is Schild's *Denken en Werken* niet te rekenen; dit verhaal draagt eene min of meer sociale tint. Misschien hebben de schrijfsters der twee zoo even behandelde boeken het op haar geweten, dat wij bij de lezing de Engelsche dames-romans niet uit het hoofd konden zetten en ons telkens Mrs. Gaskell's beroemde fabriek werkersromans: *Mary Barton* en vooral *North and South*, te binnen kwamen. Meer dan eene herinnering was dit echter niet, want de Nederlandsche schrijver blijft verre beneden de hoogte, waarop zijne Engelsche kunstzuster staat. Wij loopen met dezen roman niet zeer hoog; hij lijdt te gelijk aan groote uiterlijke uitvoerig-

heid en aan te weinig innerlijke uitwerking. Men vindt er een aantal personen in, die niet altoos even gemakkelijk uiteen zijn te houden en waarvan de meesten slechts in geringe mate de aandacht boeien, omdat zij tot de verwikkeling of ontknooping weinig of niets bijdragen en uitstekend konden gemist zijn. De schrijver geeft ons eigenlijk meer eene reeks van losse schetsen van allerlei aard, waaronder er zijn, verdienstelijk geschreven en aan de natuur ontleend, doch die slechts door een slappen band verbonden zijn tot een schijnbaar geheel. Komen er overvloed van personen in deze twee deelen voor - personen van allerlei aard en karakter, maatschappelijken stand, volksaard, meer of minder fatsoen - ook de behandelde onderwerpen zijn in grooten getale voorhanden; doch de redeneeringen, welke de auteur hetzij door zijne personen houden laat, hetzij zelf ter afwisseling van zijn verhaal rechtstreeks den lezer ten beste geeft, zijn in het algemeen niet zeer nieuw, noch munten zij uit door pittige wijze van voorstelling. Om een mode-winkel-woord te bezigen, is er veel ‘ordinairs’ en conventioneels in. Dit neemt niet weg, dat de schrijver nu en dan de gelegenheid vindt, om zeer vrijzinnige denkbeelden op politiek, religieus en sociaal gebied te ontvouwen, maar dat alles hoort nu eenmaal niet in een roman te huis, waar de handeling door redekavelingen en uitweidingen verlamd raakt en 's lezers aandacht vermoeid wordt. Overigens vindt men in dit verhaal van alles: eene getrouwde vrouw, die zich letterlijk een vriend van haar man naar het hoofd werpt, maar wie 't vergaat als Potifar's gemalin met den kuischen Jozef; eene tingel-tangel-zangeres, die een fatsoenlijken jongen tot een dief maakt en een jonkheerlijken beschermer te soupeeren ontvangt; een liefhebber van antiquiteiten, die zich en zijne dochter ruïneert uit de zucht, om ‘wat ouds, wat ouds te koopen’, of beter gezegd: die zich heet te ruïneeren, want bij de antiquarische manie van onzen tijd had jonkheer Van Westvliet niet onverstandig zijn geld belegd en was het niet daaraan, maar aan het afbranden zijner onverzekerde schatten te wijten, dat hij ten slotte op eenmaal alles verloor. Verder brengt de auteur ons in kennis met eene koppelaarster van laag gehalte, die niet zeer gelukkig is in haar bedrijf; een dagbladredacteur, die zich laat omkoopen, om tegen zijne overtuiging te schrijven; een zedeloos edelman, die vroomheid huichelt, om eene rijke vrouw en eene positie te winnen, en een aantal andere, gelukkig ook betere en beminnelijke personen meer. Wanneer men de lange lijst van die allen nagaat, kan men begrijpen, dat de rijke stof niet zeer grondig verwerkt is; daartoe zouden wel vier of zes, in plaats van twee boekdeelen vereischt zijn. Dit moet echter erkend worden, dat het boek in vloeienden, gemakkelijken stijl geschreven is en dat ook in tooneelen, die niet in fatsoenlijke plaatsen of kringen voorvallen, steeds de gematigdheid en de goede toon zoover zijn in acht genomen, dat geen huisvader dezen roman op den index behoeft te plaatsen.

Men zal echter wel willen toegeven, dat dit een schrale lof is voor een boekwerk, dat, behalve een veel belovenden titel, nog de volgende vliegende woorden tot motto's draagt: ‘Onkunde is de oorsprong van alle kwaad’ van Spinoza, en: ‘Maak de rede tot uwe leidsvrouw’ van Solon.

De heer Brunings bezit eene buitengewone vruchtbaarheid; we hebben geen overzicht van romanliteratuur van den dag te leveren, of er ligt een of ander romantisch werk van zijne hand bij den stapel te bespreken werken. Doch deze auteur heeft ook blijkbaar eene groote gemakkelijkheid van werken, die hem vrijwaart voor het gebrek van de meeste vruchtbare schrijvers, van zich namelijk uit den treure te herhalen en mat, kleurloos werk te leveren. Alleen in de keuze en groepeering zijner stof vervalt Brunings in eene gevaarlijke uniformiteit en in 't banale, doch bij de uitwerking zijner verhalen gaat hij met zekere frischheid en gemakkelijkheid te werk, die 't betreuren doen, dat hij in de hoogere eischen van het schrijversvak zooveel te kort schiet. Het groote gebrek, dat hem in den weg staat, om wezenlijk verdienstelijk werk te leveren, is gebrek aan fijn gevoel en aan smaak. Zoowel de beschrijving der tafereelen, die den roman vormen, als de opmerkingen en ontboezemingen, waarmede de schrijver die afwisselt, zijn niet alleen laag bij den grond, maar ook in eene soort van onderofficierstoon geschreven. Wij willen uit de eerste en laatste bladzijden van *Het gezin van den rentmeester* een paar aanhalingen doen, om dit oordeel te staven.

‘Onze ouders - zegt de auteur op bladz. 7 van het eerste deel - lazen weinig, maar dachten voor zichzelf; wij lezen veel en denken met anderen mede. Onze onafhankelijkheid heeft er niet door gewonnen. We leven in een oceaan van denkbeelden, die ons niet toebehooren, en zijn niet meer in staat onze eigen denkbeelden er uit te visschen.’ Als paradox misschien niet kwaad, maar dan toch altoos mits fijner uitgedrukt. Op bladzijde 307 van het tweede deel zegt hij: ‘Het dooden van een medemensch staat nu eenmaal hooger dan de kamp op leven en dood met een roofdier. De ouden lieten hun helden en halfgoden met draken en leeuwen vechten om de dapperheid te eeren; - wij vereeuwigen alleen den held die de meeste zijner medemenschen ombrengt.’ De schrijver heeft hier den oorlog op het oog: maar de ouden vereerden den krijgsman haast nog meer dan onze tijdgenooten, en de roem van den krijgsbevelhebber is nooit, nu noch vroeger, afgemeten naar het getal personen, die op zijne slagvelden bleven, wel naar het resultaat, door zijne overwinningen verkregen. De beide redeneeringen zijn dus niet alleen oppervlakkig, maar bovendien onjuist. Indien nu het verhaal speelt in den kleinen burgerstand, onder zeevolk of militairen, voor wie het door eene zijner romanfiguren tot een ander gericht verwijt: ‘Gij zijt en blijft ruw’ (*Het gezin van den rentmeester*, II, 133), als de eenvoudige erkenning

van een feit, misschien wel als een compliment zou klinken, kan een dergelijke ronde en weinig plichtplegende toon eene verdienste zijn, dienen, om het realisme van het werk te verhoogen. Waar wij echter met graven en gravinnen, baronnen en freules en verder met beschaafde lieden te doen hebben, wordt de goede eigenschap van straks eene fout, juist omdat zij zich vergrijpt aan de realiteit. Want ofschoon het gezin van den rentmeester Hartman, den getrouwen en vertrouwden dienaar van den graaf Van Bergen, aan Brunings' laatsten roman den titel geeft, worden wij daarin veel meer beziggehouden met het gezin van den hooggeboren meester zelf. Veel aantrekkelijks biedt ons dit niet aan. De graaf is een weinig ontwikkeld, voor zijne ondergeschikten ruw en onaangenaam man, die volgens het getuigenis van rentmeester en gezelschapsjuffrouw op zijn stalpersoneel pleegt te razen en te vloeken en - gelukkig voor zijne eigene zaken - het bestuur over zijn onmetelijk fortuin geheel overlaat aan den rentmeester, die het met zooveel zorg en geluk beheert, dat hij in den loop van zijne administratie 's graven domein met v e e r t i g pachthoeven heeft vermeerderd, eene ook relatief zeer belangrijke vermeerdering van nagenoeg 70 percent. Verder staat de moraliteit van den graaf niet zeer hoog, daar wij hem nu en dan betrappen op handtastelijke gemeenzaamheden met de gezelschapsjuffrouw van de gravin, eene dochter van een overleden vriend, ‘wier lot hij zich aangetrokken heeft’ en aan wie hij, niet alleen uit medelijden, bij testament *ƒ* 125,000 vermaakt. Op het punt van moraliteit (of immoraliteit?) heeft de gravin haar gemaal niet veel te verwijten. De schrijver doelt op intriges met andere mannen, die tijdens haar huwelijk doch vóór den aanvang van den roman moeten hebben plaats gehad, en schildert de meer dan vertrouwelijke betrekkingen, die de gravin, niettegenstaande al haar trots, hare voornaamheid en hooghartigheid, aanknoopt met den zoon van den rentmeester, een uit Noord-Amerika teruggekeerd knap en flink jonkman. Wat deze amourette, waarin het jongmensch zich behoudens enkele oogenblikken van tegenzin over het algemeen goed schikken kan, er niet smakelijker op maakt, is, dat de gravin weet, dat de jongeling eene ernstige liefde in zich omdraagt voor de freule, hare dochter, en hij bovendien de zoon is van den man, met wien zij eenmaal zelve een liefdeshandel had aangeknoopt, doch dien zij harteloos had verraden, zoodra de graaf met zijne millioenen naar hare hand was komen dingen. De gezelschapsdame van de gravin is eene beeldschoone jonge vrouw, niet weinig manziek van natuur, evenals hare mevrouw aan onzedelijke romans verslaafd en voor geen misdrijf, zelfs het verachtelijkste niet, terugdeinzende, waar 't het zich verschaffen van veel geld en het naderen van den man, tot wien haar hartstocht haar tijdelijk trekt, geldt. Voeg hierbij een baron van middelbaren leeftijd, diplomaat van beroep, die naar de freule of liever naar papa's millioenen vrijt; een schurk,

die mede voor geen laagheden staat, om zijn doel te bereiken; die even gaarne de gezelschapsjuffrouw op een eenzaam plekje in het bosch zit te kussen en te streelen, als hij den trouwen rentmeester voor tonnen gouds tracht om te koopen; die heden bereid is de dochter en na 's graven dood terstond de weduwe te trouwen, alles, om de millioentjes in zijne macht te krijgen, die hem van den financieelen ondergang moeten redden. Zoo hebben wij het gezin van het kasteel Lindenhorst *au grand complet,* op één uitzondering na, die van de freule, die werkelijk eene uitzondering in dezen weinig aantrekkelijken kring vormt. Zij is een lief, verstandig en beminnelijk meisje, die door haar onverholen geminnekoos met den door hare ouders afgewezen doch door haar uitverkoren minnaar toont, eene waardige afstammelinge van het voor den verboden zoeten hartstocht zoo gevoelig echtpaar te zijn; de schrijver doet den lezer dan ook letterlijk uit de lucht vallen door de onthulling, dat freule Lena eigenlijk maar een aangenomen kind is, uit het huwelijk van des graven broeder met des rentmeesters zuster gesproten.

Verder dan deze korte aanstipping van de hoofdpersonen zullen wij niet gaan. Meer hebben we niet aan te voeren, om de groote aanmerking te doen begrijpen, die wij tegen dezen roman te maken hebben. Men zal met ons gevoelen, dat in een kring als de gekozene, hoe laag het zedelijk peil van ieder, die erin aanzit, ook zijn moge, toch altoos een naar het uiterlijk beschaafde toon heerschen zal. In de groote wereld is vernis inderdaad zoozeer in trek en in vele gevallen zoo hoogst noodig, dat juist waar de karakters het meest verdorven en het verachtelijkst zijn, men de grootste zorg zal aanwenden, om den schijn te bewaren. In elke maatschappij, waarvan de geschiedenis ons verhaalt, is de innerlijke verdorvenheid steeds geëvenaard door de uiterlijke bevalligheid en de fijne beschaving van vormen. Een schrijver, die deze waarheid miskent, tast in twee opzichten mis. Vooreerst ergert hij den lezer, door aan beschaafde en welopgevoede personen eene taal in den mond te leggen, die alleen in de veel lagere klassen der maatschappij gangbaar is; hij zondigt dus tegen de waarheid. Maar hij verzwakt tevens den indruk van zijn kunstwerk, omdat schurkachtige streken en zedelooze handelingen des te meer indruk maken, wanneer zij gepleegd worden onder onberispelijke vormen. Gevoelt de lezer geen afgrijzen bij de bedrijven van Vautrin, terwijl de slechtaards bij Zola hoogstens walging wekken?

Aan tragische gegevens hapert het in den roman, dien wij voor ons hebben, niet; maar de toon is gewoonlijk niet evenredig aan de omstandigheden, eene reden voor den schrijver, om den indruk door buiten het onderwerp gelegen kunstmiddelen, door donderslagen en bliksemstralen en dergelijke, te verhoogen. En daarbij worden de voor de hand liggende, natuurlijke middelen, om te treffen en te boeien, die in den toestand zelf aanwezig zijn, door hem niet gebruikt. Zoo wordt

in het tweede deel de beschrijving gevonden van de naar hunne meening laatste ontmoeting van de gravin met den door den graaf ontslagen rentmeester. In die omstandigheden lag eene uitbarsting van lang verkropte grieven en verwijten van den laatste voor de hand en zou men van een romanschrijver eene welsprekende bladzijde, eene warme ontboezeming van hartstocht en gevoel verwacht hebben. Want de rentmeester was niet alleen diep gegriefd door de onverdiende bejegening van zijn meester, door de schandelijke miskenning van zooveel trouwe diensten; hij had ook de wellustige vrouw ter verantwoording te roepen, die het gemoed van zijn zoon had zoeken te bederven, en gevoelde daarbij de diepe verontwaardiging, dat dit leed hem had trachten aan te doen dezelfde vrouw, die hemzelf in hare eerste jeugd verraden had. Men gevoelt, met hoeveel klem en vuur de man had kunnen spreken en hoe de verschillende indrukken van zijne woorden op de in alle opzichten zoo schuldige vrouw geschilderd hadden kunnen worden. Ook den heer Brunings is de beteekenis dezer explicatie niet ontgaan; hij legt den ontslagen rentmeester alle voor de hand liggende verwijten in den mond, maar ze worden zoo mat ingekleed, met zoo weinig vuur en kracht voorgedragen, dat ze op den lezer al even weinig indruk maken als op de gravin zelve. In zulk een oogenblik spreekt men niet in dezen toon: ‘Dat ge Lena aan geen rôturier wilt geven, vind ik heel natuurlijk. Uw vrouwelijke eer is vrij wat leniger dan uw adellijke; - dat is niets ongewoons. Het fatsoen resumeert zich tegenwoordig tot het *qu'en dira-t-on?* We zijn fatsoenlijk, gedistingeerd, gehonoreerd, geadoreerd en ook gedecoreerd, als we maar 't slag hebben onze innerlijke leelijkheid te bedekken of te blanketten met de rooskleurtjes van de distinctie.’

De schrijver kan toch niet ernstig meenen, dat hij ons de familie Van Bergen als gedistingeerd geschilderd heeft!

Hiermede hebben wij de voor ons liggende werken van grooten omvang en hoogere aanspraken afgehandeld en kunnen overgaan tot de op zichzelf staande of in bundels verzamelde novellen. De heer Chappuis ontbreekt ditmaal evenmin als de heer Brunings op het viermaandelijksch appèl. Zijne *Novellen en schetsen* bevatten vijf... verhaaltjes, want tot de novellen zijn ze evenmin als tot de schetsen te rekenen. ‘Pijnlijke levenservaringen’ is een banaal stukje, dat niet veel kunstwaarde bezit en uit het oogpunt van smaak en gevoel weinig beteekent. De vier andere verhalen: ‘De smidsknecht’, ‘Wedergevonden’, ‘Geslaagd’ en ‘Magdalena’, getuigen van meer ernst en van een hooger streven; en toch is er geen gunstiger getuigenis van te geven, dan dat zij vloeiend en goed geschreven, gemakkelijk te lezen zijn. Indien het woord novelle iets te beteekenen heeft, dan wil men daarmede te kennen geven een kleinen roman, de in zichzelf volledige geschiedenis van een karakter of eene ver-

wikkeling, met groote concentratie behandeld, zonder veel bijwerk of bijzonderheden. In dezen zin kunnen wij geen der vier laatstbedoelde verhalen - de ‘Pijnlijke levenservaringen’ vallen, als niets meer dan eene langdradig uitgesponnen anekdote uit de oude doos, geheel buiten de vergelijking - als eene novelle beschouwen, omdat de karakterteekening daarin slechts eene zeer ondergeschikte plaats bekleedt en alles neerkomt op korte verhaaltjes. De ‘smidsknecht’ wordt, wanneer hij 's avonds door een vijand op den weg is neergeveld, door eene nabijwonende pottenvrouw opgenomen en van den dood gered. Naar den echt romantischen trant raakt hij op de redster van zijn leven verliefd, tot groot ongenoegen van zijne moeder; doch zijn voornemen, om met de pottenvrouw te huwen, stuit af op de omstandigheid, dat zij reeds gehuwd is en zich met haar man, die haar indertijd kwaadwillig verlaten had, verzoend heeft. In ‘Wedergevonden’ maken wij kennis met een Noordbrabantsch dorpsmeisje, dat in de stad gaat dienen, een paar stappen doet op den kwaden weg, doch gelukkig tot inkeer komt en ten slotte weder in genade door haar zeer strengen vader en haar voormaligen beminde wordt aangenomen, nadat zij met levensgevaar een kind uit een brandend huis heeft gered. ‘Geslaagd’ is eene jonge dame, die zich aan de letterkunde wijdt, doordat hare pennevruchten gunstig beoordeeld en gretig gelezen worden en - misschien ook, doordat zij de echtgenoote wordt van een gunstig bekend letterkundige, die haar eens onder een pseudoniem een dienst bewezen heeft en toen natuurlijk een diepen indruk op haar gemaakt heeft, terwijl hij wederkeerig een even diepen van haar heeft ontvangen. Eene liefde bij den eersten aanblik van een jong meisje van rijke ouders voor een op het ouderlijk kasteel in kwartier gelegd huzarenofficier eindelijk geeft de stof tot het laatste verhaal van den bundel. We hebben daar even reeds den lossen, gemakkelijken stijl van deze stukken geprezen en gelooven niemand reden tot teleurstelling te geven, wanneer wij ze als aangename, weinig inspannende lectuur aanbevelen.

Wie verhalen schrijft, aan het zeewezen ontleend, kan bijna zeker op de belangstelling zijns lezers rekenen; vindt hij die niet, dan is 't zijne eigene schuld. De Nederlander heeft altoos een open hart voor de flinke mannen, de waardige naneven der zeebouwers van den ouden tijd, die onversaagd de gevaren trotseeren van het element, dat altoos onze vijand blijft, hoeveel wij er ook aan te danken hebben. De moedige zeevaarders, die hun leven wagen bij het ontdekken van nieuwe handelswegen en de rijkdommen van verre landen tot vermeerdering van het nationaal vermogen ontginnen, vinden eene sympathie, die nog met heel wat eigenbelang vermengd is; maar onverdeeld is de genegenheid der natie voor de zeemacht des lands, die, alleen door plichtgevoel en vaderlandsliefde gevoerd, ontberingen doorstaat en

gevaren trotseert, welke van die van den koopvaarder alleen hierin verschillen, dat zij niet door voordeelen worden opgewogen. Deze welwillende gezindheid alleen reeds zou aan de marine-novelle van Richard van Rees, *Eb en vloed*, een goed onthaal bij het lezend publiek verschaffen; ook uit anderen hoofde echter is deze gunstige ontvangst wel verdiend. De intrige is niet nieuw; in de meeste romans van Marryat, die aanspraak maken kan op de eere van elk marine-novellist tot model te strekken, komen nagenoeg dezelfde gegevens, met dergelijke personen en eene even bevredigende ontknooping voor. Wij zeggen dit niet, om den arbeid van den heer Van Rees te verkleinen; het is in onze oogen geen geringe lof, geacht te worden, een gelukkig navolger van Marryat te zijn. Bovendien steekt *Eb en vloed* in een echt Nederlandsch kleed en zijn de daarin voorkomende typen van marine-officieren blijkbaar het resultaat van de juiste waarnemingen van den auteur. Alleen omtrent den valschaard van de novelle, den luitenant-ter-zee Van Hoekenburg, willen wij eene uitzondering maken. Niet, dat wij den schrijver het recht willen ontzeggen, om in het te recht gewaardeerd korps der Nederlandsche zee-officieren iemand met een valsch, onwaardig karakter, die een slecht doel tracht te bereiken door slechte middelen, te plaatsen, maar omdat deze slechtaard te veel als tooneelverrader optreedt en wat te melodramatisch geschilderd wordt.

Indien *Eb en vloed* geschreven en uitgegeven was na den omvangrijken roman van denzelfden auteur, dien wij in een vorig overzicht te bespreken hadden en tot ons leedwezen niet anders dan ongunstig konden beoordeelen, zouden wij gaarne getuigen, dat de heer Van Rees de slechte indrukken van zijn ongelukkig debuut wakker en volledig hersteld had. Want al laat de opbouw zijner bescheiden novelle nog wel iets te wenschen over, de vorm is met veel meer zorg bewerkt dan die van den grooten roman. Nu hebben wij alleen den heer Van Rees te wijzen op het goede voorbeeld, dat hijzelf met zijn eersteling gegeven heeft, en de hoop uit te spreken, dat zijne latere lettervruchten meer zullen aarden naar *Eb en vloed* dan naar *Marie van Doornweerth.*

De ‘novellen en vertellingen’, die Dr. C.A. Tebbenhoff ons onder den titel *Idealen en leven* aanbiedt, verschillen in zoover van al de tot dusver behandelde werken, dat zij zich weinig bewegen op het gebied der realiteit. Hoewel het opschrift hierop voorbereidt, zijn toch de verhaaltjes zelf minder, dan het belooft, aan het wezenlijk leven gewijd en houdt de schrijver zijne lezers meestal bezig met de gewaarwordingen en droombeelden van gevoelsmenschen. Bedriegen wij ons niet, dan is de draad, die door de vier verhalen - althans door drie van de vier, want ‘Op Zonnestraal’ is van een ander karakter - heenloopt, de leering, dat het goed voor den mensch is, zijne idealen op het gebied van liefde te hebben, maar dat men toch wijs doet, met zich daar niet te zeer aan te wijden, en een achterdeurtje behoort open te houden

op een minder etherisch, een idealistisch minder volmaakt, doch degelijker en bescheidener huiselijk geluk. In het eerste verhaal verlaat een jonkman zijne verloofde en zijne omgeving van vrienden en magen, om het denkbeeldig geluk na te jagen van den omgang met eene tooneelspeelster van naam en talent. Wanneer hij later teleurgesteld terugkeert, vindt hij zijne verloofde kwijnende en welhaast stervende terug. ‘De worm, - zoo drukt de schrijver het met een niet zeer gelukkig beeld uit - die in Hermine's boezem was binnengeslopen, toen de rozen er met te ruwe hand werden afgerukt, had zijn sloopingswerk langzaam, maar rusteloos voortgezet, en de schaduwen dier droevige, maar kalme berusting waren de voorteekenen van somberder schaduwen, die zij - ook wel droevig, maar toch ook kalm - tegemoet zag.’ Het derde verhaal, door den schrijver zelf eene dramatische idylle gedoopt, beschrijft eene liefdesontmoeting van een *incognito*, als schilder, reizend Duitsch Prins en een boerenmeisje van het land van Antwerpen. Het is in een half dramatisch kleed gestoken en eindigt met den zelfmoord van Mariette, het boerenmeisje, bij wier graf de Prins aan zijn metgezel en vertrouweling belooft, dat hij ‘zijn plicht, zijn stand’ voortaan getrouw zal zijn, en vergiffenis vraagt voor hetgeen hij jegens zijn slachtoffer misdreven heeft. In het meest omvangrijke der verhalen vernemen wij, voor een gedeelte uit eigen mond, de geschiedenis van een jong student in de godgeleerdheid, die als secretaris van een baron op een van diens nichtjes verliefd raakt en wederliefde bij haar vindt. Het meisje maakt echter van eene buitenlandsche reis gebruik, om de liefdesidealen van den jongen man te verstoren door een brief, inhoudende, dat zij hem nimmer zal terugzien. De dochter van 's graven rentmeester troost den aldus afgewezene, die, later predikant op een dorp geworden, kennis maakt met een allerliefst en zeer verstandig meisje, dat hij na den dood haars vaders in zijn huis neemt, volgens eene aan het sterfbed gedane belofte. Het meisje heeft hem lief, maar om de eene of andere onverklaarbare of althans niet verklaarde reden ziet de predikant in, ‘dat het toch op den duur minder raadzaam zou zijn zich ongestoord aan haren omgang over te geven’. Hij doet een uitstapje naar eene badplaats, ontmoet de dochter van den rentmeester weder; ‘de vroegere kennismaking werd hernieuwd en eenige maanden later verheugden zich de Leliendalers in eene inderdaad recht beminnelijke juffrouw van den dominé’. Na het huwelijk is het andere meisje overbodig geworden; zij vertrekt naar haar geboorteland, Indië, met een gebroken hart. Ziedaar den korten inhoud van de meerderheid dezer verhalen, die wegens hun eigenaardig karakter buiten het bereik vallen der redeneerende critiek. Wanneer volslagen gevoelsmenschen optreden, is het ijdel te onderzoeken, waarom ze zóó en niet anders handelen; eene natuurlijke grilligheid is der zoodanigen erfdeel. Wat den vorm dezer verhalen aangaat, treft ons

de min of meer koude, de *businesslike* toon, waarin zij geschreven zijn; onderwerpen van zoo dichterlijken aard als dezen eischen meer gloed en poëzie, meer verheffing van uitdrukking, dan in de taal van alledag gebezigd plegen te worden. Wij verwijten hiermede den heer Tebbenhoff geene trivialiteit of ongekuischte taal; integendeel, zijne vormen zijn onberispelijk, zijne uitdrukkingen met zorg en smaak gekozen. Alleen komt het ons voor, dat de stijl niet evenredig is aan de wijze van behandeling van zijne onderwerpen.

Ofschoon niet behoorende tot de romantische letterkunde, verdient het *Nieuw Schetsenboek* van Max Rooses, waarin zes elders uitgegeven historisch-letterkundige en critische studiën van dezen smaakvollen auteur zijn bijeenverzameld, hier vermeld te worden. De heer Rooses, een der aan deze zijde van den Moerdijk meest populaire schrijvers van Zuid-Nederland, geeft den toon aan, waarin eene beschaafde, voor den lezer evenzeer als voor den beoordeelden schrijver leerzame beoordeeling moet geschreven worden. Zoowel waar hij het woord voert over het middeleeuwsch epos, Nevelingenlied en Edda, over de volksgezangen uit den Geuzentijd of over de dichters en prozaschrijvers zijne tijdgenooten, steeds toont hij denzelfden scherpen blik, fijnen smaak, dezelfde onbevangenheid en bescheiden vrijmoedigheid. Vooral zijne doorwerkte studie over Conscience en diens werken, omstreeks het jubilé van dezen auteur voor een der Noord-Nederlandsche dagbladen geschreven, verdient ten volle de algemeene aandacht, welke zij bij haar eerste uitkomen gevonden heeft. De heer Rooses heeft de klippen der overdreven bewondering en der kleinachtende afkeuring gelijkelijk vermeden; hij is recht door zee gegaan, heeft ontvouwd en gewaardeerd, wat de vruchtbare romanschrijver ten dienste der Zuid-Nederlandsche letterkunde heeft gedaan, geprezen of gelaakt, waar hij er reden toe vond, en steeds zijne goed- of afkeuring met goede gronden gestaafd. Het is een voorrecht voor een auteur, zulk een criticus te ontmoeten; en de waarde zulk eener onpartijdige, openhartige en wetenschappelijke critiek wordt verdubbeld, wanneer auteur en criticus ten aanzien van zeer gewichtige belangen en vraagstukken op geheel verschillend standpunt staan.

Wie uit ervaring eenigermate bekend is met de bezwaren en gevaren der letterkundige critiek, begroet in Max Rooses een meester, die hem den goeden weg wijst en voor afdwaling door het volgen van slechte voorbeelden behoedt; en voor iedereen, die een oog wil verkrijgen op de belangrijke onderwerpen, in deze verzameling ‘schetsen’ - gelijk de auteur te bescheiden zijne fraaie studiën noemt - behandeld, biedt het *Nieuw Schetsenboek* eene leerzame en onderhoudende lectuur. Max Rooses namelijk bezit in hooge mate de gaaf, om belangwekkende onderwerpen in een prettigen vorm te behandelen, eigenschap, welke de meesten onzer letterbroeders uit het Zuiden kenmerkt.

Mengelwerk.

Henri.
Novelle, door J.Chr. Gewin.

> The father's lusture, and the mother's bloom.'
> THOMSON.

In de balzaal was de atmosfeer zoo drukkend, zoo benauwend, dat ik het raadzaam achtte, mij voor eene wijl in de buitenlucht te begeven, ten einde zooveel zuurstof in te ademen, als voor ieder mensch noodig wordt geoordeeld, om zich met fatsoen onder zijne in normalen toestand verkeerende medestervelingen te kunnen bewegen. Niets verhinderde mij, aan die behoefte te voldoen. Te oud, om de jonge dames veel belangstelling in te boezemen, en te jong, om veel smaak te vinden in de gesprekken der oude of deel te nemen aan het kaartspel der bejaarde heeren, zat ik daar als een kluizenaar, dien men te midden van het gedruisch en gewoel der wereld heeft geplaatst, zonder dat hij er eenig deel in neemt, dan in zooverre het zijne op- en aanmerkingszucht eenig voedsel verschaft. Want van dansen - ofschoon ik daartoe te dier tijd nog niet te oud kon geacht worden - heb ik, sedert ik den leeftijd der zoogenaamd volwassenen had bereikt, eene zekere mate van af keer gekoesterd.

De eerste aanleiding hiertoe werd gegeven op een groot bal in mijne geboortestad, het eerste, waartoe ik - 't was een bal voor volwassen, meer dan volwassen, overvolwassen en uitvolwassen personen - werd toegelaten. Eerst stond het mij tegen, dat sommige jonge meisjes, waarmee ik danste, spoedig, al dansende, dat liefelijke waas van zachtheid en bevalligheid verloren, dat mij steeds in haar zoozeer had aangetrokken; ja, dat sommigen zelfs iets in hare blikken en

bewegingen lieten ontwaren van wat het niet zuiver geestelijke in den mensch verraadt, en dat ze anders zóó beminnelijk weten te verbergen, dat men soms in twijfel verkeert, of het bij haar wel in 't geheel aanwezig is.

O! dat bekoorlijke waas der onschuld - 'twelk velen gelukkig bezitten en dat haar van nature eigen is, daar zij werkelijk zoo onschuldig *zijn*, - verdwijnt zóó licht onder den verhittenden wals, dat ieder opmerkzaam beschouwer er onaangenaam door aangedaan wordt: vooral hij, die - zooals ik - steeds meer genot vond in een liefelijk en kalm - schoon niet altijd hoog ernstig - onderhoud met een jong meisje.

Vervolgens zag ik met verbazing, dat edelachtbare en edelgestrenge heeren, die ik menigmalen in de rechtszalen met waardigheid uitspraak had hooren doen in zaken, waarin van het woord, dat van hunne lippen vloeide, zoo al niet het leven dan toch de vrijheid der voor hun rechterstoel gedaagden afhing, daar als luchtige jonge knapen rondhuppelden: - dat doctoren, die eenige oogenblikken te voren aan een ziekbed, wellicht aan de sponde eens stervenden, met een ernstig gelaat den ernst des levens hadden beseft en daarvan doordrongen waren, daar als kakkerlakken door de zaal sprongen: - dat paedagogen, in wier schoollokalen, als ware 't, nog de klank weergalmde der waarschuwingen tegen lichtzinnigheid en ijdele vermaken, trippelend op den toon der snaren en op hunne eigen toonen, in vliegenden galop, met eene schoone in den arm, ronddraaiden als door het hossen verhitte kermisgasten: - en toen werd het dansen, tot op dat oogenblik door mij eene vermakelijke dwaasheid genoemd, eene zoo dwaze vermakelijkheid in mijne schatting, dat ik er voor altijd afstand van heb gedaan.

Waarom ik dan toch naar dat bal ben gegaan?

Om den schijn van onbeleefdheid te vermijden. Eenige dagen, voordat dit feest zou plaats hebben, had ik een bezoek gebracht aan een nichtje van mij, dat gelogeerd was bij Baron Van W. op diens buitengoed Boschoord, ongeveer tien minuten verwijderd van de plaats mijner inwoning. Bij die gelegenheid was genoemde heer zoo vriendelijk, mij tot het bijwonen van dat bal uit te noodigen, en daar ik op dat oogenblik geene geldige reden tot weigeren wist te vinden, boog ik even, glimlachend, waaruit hij ongetwijfeld opmaakte, dat ik met genoegen die uitnoodiging aannam.

Zoo'n glimlachende buiging is eene heerlijke uitvinding, die Talleyrand eer zou hebben aangedaan. Hij beweerde, dat de spraak den mensch is gegeven, om zijne gedachten voor anderen te verbergen. Maar bewijst zulk eene buiging niet bijna even groote diensten? Van den minister tegenover zijn vorst tot den geringsten ambtenaar tegenover zijn meerdere wordt er gebruik van gemaakt en dient zij in de meeste gevallen, om de ware gevoelens en gedachten van den buigende met

een sluier te omhullen, waarachter spijt, minachting, verontwaardiging en woede zich verschuilen. De glimlach moge bij de eene gelegenheid minder duidelijk te voorschijn treden dan bij de andere, de buiging blijft ongeveer dezelfde; en er wordt niet alleen in het ambtelijk leven gebruik van gemaakt, maar eveneens - zoo niet menigvuldiger - in gezelschappen, ja, zelfs in het dagelijksche leven, door menschen, die *beschaafd* genoeg zijn, om de waarheid met een masker te bedekken. Alleen bij het *plebs* is zij eene vreemdelinge, doordien dit nog niet genoeg is *ontwikkeld*, om hare onschatbare verdiensten op prijs te kunnen stellen.

Maar er zijn gelukkig ook andere buigingen en glimlachjes, waaruit ten duidelijkste spreekt, wat hij, bij wien ze opgemerkt worden, gevoelt en bedoelt; en zoo het publiek na deze lange tirade, die als een wimpeltje zweeft boven het bootje, waarin ik u thans zal trachten mede te voeren, niet applaudisseert, ben ik bereid, het hiervan in persoon te komen overtuigen.

Doch laat ons naar de balzaal terugkeeren, waar nog menige buiging en vele glimlachjes van de eerstgenoemde soort zijn waar te nemen; maar in wier nabijheid ik u iets te aanschouwen en te vernemen zal geven, waarbij ge mogelijk de andere soort voor eene wijl zult vergeten.

Gevolg gevende aan mijn voornemen, wat frissche lucht te gaan inademen, richtte ik mijne schreden naar de wijd openstaande glazen deuren van een der aan de balzaal grenzende vertrekken, die toegang verleenden tot de terrassen, die het geheele huis omgaven en zich aan de voorzijde uitstrekten tot aan den straatweg.

Ofschoon ik met den eigenaar van dat landgoed geene conversatie hield dan in de sociëteit - om de eenvoudige reden, dat hij, bij zijne bezoeken, den *Baron* niet thuis liet en bij zijne intrede in een gezelschap van niet-adellijken een air hautain aannam en voortdurend behield ('tgeen ik bij hen, die van een geërfden adel jouisseeren, nog al belachelijk vind, zoodat ik dus in zijne tegenwoordigheid niet altijd een *echten* waarheidsprekenden glimlach kon verbergen,) en daarom niet had kunnen besluiten, hem, bij mijne komst in dat dorp, een bezoek te brengen - zoo wist ik toch, dat, dicht bij het hek, waardoor de plaats van den straatweg werd gescheiden, een groote treuresch stond.

Daar ik gaarne eenige oogenblikken ongestoord wilde doorbrengen en het licht der lampions niet door de dichte, tot aan den grond neerhangende takken kon dringen, richtte ik daarheen mijne schreden.

Nauwelijks had ik echter plaats genomen op de bank onder dien boom, of naderende voetstappen deden mij vreezen, dat ook anderen deze duistere zitplaats kenden en daarvan wenschten gebruik te maken.

Die vrees werd aangewakkerd door de ontdekking, dat ik hier te doen had met een jeugdig paar menschen: een heer, zoowat naar de dertig ijlende, en eene dame, die alle middelen had aangewend, om nog dicht bij de vijf en twintig te blijven, maar er tegen wil en dank toch al een tred of wat voorbij was gegleden. *Hem* kende ik niet. Doch in *haar* herkende ik de jonge, schoone en waarlijk beminnelijke weduwe van Kolonel Bridon, roemrijker gedachtenis. Men zei, dat zij hem haar jawoord (namelijk den Kolonel) had geschonken ter wille harer moeder, die gebukt ging onder de schulden van haar overleden echtgenoot en bovendien lijdende was aan eene ongeneeslijke kwaal. Door dat huwelijk kon zij den schuldenlast verminderen en de middelen tot verzachting van het lichamelijke lijden vermeerderen.

Aanleiding genoeg was daar voor eene liefhebbende, zelfopofferende dochter, om hare hand te reiken en hare jeugd te geven aan den grijzen minnaar ten bate van *haar,* die altijd eene ware moeder voor haar was geweest. Het loon voor die toewijding - want zij had ook aan haar echtgenoot al de zorgen gewijd, die hij van haar kon verlangen, - was het bewustzijn, dat zij de laatste levensdagen harer moeder zonder zorg en met minder lijden had doen heenvloeien, het geluk van den ouden Kolonel had bevorderd, en een vermogen, dat haar eene onafhankelijke, schitterende positie in de maatschappij verleende.

Dat alles wist ik en moet bekennen, dat, zoo ik niet door andere liefelijke banden gekluisterd ware geweest, geene macht ter wereld mij zou hebben weerhouden, naar hare genegenheid te dingen: niet om haar geld, maar om hare beminnelijke persoonlijkheid.

Langzamerhand naderden die twee den treuresch, waaronder ik had plaats genomen. Geene ijdele nieuwsgierigheid verleidde mij tot het beluisteren dier wandelaars. Ik verwachtte stellig, dat zij onder dien boom zouden plaats nemen en ik dan in de gelegenheid zou komen, hun kennis te doen erlangen van mijne tegenwoordigheid en mij bescheiden te verwijderen.

Dit gebeurde evenwel niet. Zij wandelden steeds heen en weder, in de nabijheid mijner zitplaats, maar lieten mij in het rustig bezit daarvan.

Men wijte het aan waarachtige belangstelling in haar lot en niet aan andere, minder edele beweegredenen, dat ik, na enkele harer woorden te hebben verstaan, bleef luisteren naar wat er verder werd gesproken.

‘Dus is er niets waar’, had ik haar hooren zeggen, ‘van alles, waarvan men u beschuldigt?’

‘Niets! - Of het moest mij als eene misdaad worden aangerekend, dat ik - evenals alle jongelieden - aan soms wat dolle partijtjes heb deelgenomen. Maar dan zult ge er moeilijk één kunnen vinden, die van zoodanige *misdrijven* is vrij te pleiten,’ zei haar geleider.

‘Ook niets waar,’ vroeg zij daarop, ‘van die historie met dat meisje, dat gij zoudt hebben verleid en daarna aan haar lot overgelaten?’

Bij die vraag zag ik, daar het licht eener lampion, vlak tegenover mij, op zijn gelaat viel, dat dit door een gloeiend rood werd overdekt, 'tgeen *zij* niet kon bemerken, daar zij - vermoedelijk uit vrouwelijke schaamachtigheid bij het aanroeren van een zoo teeder punt - de oogen hield neergeslagen en de kleur, die hare eigene wangen overtoog bij deze vraag, trachtte te verbergen.

‘Niets!’ antwoordde hij eenigszins aarzelend, terwijl hij een schuwen blik naar haar gelaat richtte. Doch toen hij zag, dat hare oogen niet op de zijne waren gericht en eenige verlegenheid of vrees voor zijn antwoord in hare trekken te lezen stond, herkreeg hij zijne kalmte van vroeger - en herhaalde: ‘Niets! - Dat geheele vertelseltje is een verzinsel van de Van Wielens, die zich hebben verbeeld, dat ik aan een huwelijk met de jongste dochter dacht, en dat schandaal hebben verzonnen en onder de menschen gebracht, om wraak te nemen over het mislukken hunner plannen ten mijnen opzichte. Zij bemerkten spoedig, dat ik *u* het hof maakte en dit de oorzaak was van het verminderen mijner bezoeken ten hunnent; en toen veranderde hunne genegenheid in haat en trachtten zij, op zoo laaghartige wijze, eene blaam op mij te werpen, ten einde mij verachtelijk te maken in *uwe* oogen.’

‘Bezweert gij mij,’ hernam de schoone weduwe, na een oogenblik zwijgens, ‘bezweert gij mij, dat alles, wat gij daar gezegd hebt, waarheid, de zuivere waarheid is?’

‘Dat zweer ik!’ antwoordde haar geleider, met zooveel nadruk en schijn van oprechtheid, dat ik mijn hart verlicht gevoelde, daar ik niet kon twijfelen aan de waarheid zijner betuiging.

‘Welnu!’ zei de aanvallige jonge vrouw, terwijl zij met een blik vol liefde opzag naar zijn schoon, mannelijk gelaat, ‘dan beken ik nu, dat ik u bemin, mijn lot aan uwe liefde en zorgen toevertrouw en u met geheel mijn hart noem: *mijn* Henri!’

‘Henri!!!’ klonk het, terstond daarop, van de andere zijde van het hek, aan den straatweg, waarvan de gelieven slechts eenige schreden verwijderd waren. De toon, waarop dat woord werd uitgesproken - neen, uitgegild, deed eene koude rilling mij door de leden gaan, en ik zou ongetwijfeld terstond naar den straatweg zijn geijld, om te ontdekken, door wie het was geuit, zoo niet een andere kreet mij had teruggehouden.

‘O mijn God! wat was *dat*?!’ hoorde ik de weduwe uitroepen, terwijl zij de hand, die zij, bij het uitspreken harer bekentenis, Henri had gereikt, schielijk terugtrok.

‘O!... niets!’ zei deze, terwijl hij op zijn doodsbleek gelaat een glimlach trachtte te voorschijn te brengen, welke poging echter

jammerlijk mislukte; ‘niets dan de echo, die uwe liefelijke woorden tracht te herhalen.’

‘Echo!’ riep zij uit: ‘als dat eene echo is, is het er eene in het diepste eener menschelijke ziel; want alleen zóó eene kon dat woord zóó teruggeven.’ - En hare stem en haar gelaat getuigden, terwijl zij die woorden uitsprak, van aandoeningen, zóó vreeselijk in tegenspraak met die, waarvan die beiden een oogenblik te voren blijk gaven, dat het mij door merg en been drong.

‘Kom mee naar den weg!’ liet zij er haastig op volgen, ‘want vandaar is die klank gekomen.’ - En hem bij den arm vattende, trok zij hem voort in de richting van het hek der buitenplaats. - Een oogenblik gehoorzaamde hij aan den druk harer hand, doch stond toen stil, zeggende:

‘Maar, lieve! hoe kunt gij toch zoo dwaas zijn. 't Was niets dan eene dier echo's, die hier op vele plaatsen gevonden worden.’

Hoezeer hij zich beijverde, die verzekering, door haar op een luchtigen toon uit te spreken, een schijn van waarheid te doen erlangen, 't gelukte hem niet. Even beslist en even dringend als de eerste maal eischte zij, dat hij haar zou vergezellen.

‘Zoo ik mij vergist heb, zijn die weinige voetstappen slechts tevergeefs geweest,’ zei ze. ‘En,’ liet zij erop volgen, terwijl zij hem scherp aanzag en met zich voorttrok: ‘zoo ik juist heb gehoord, wat kan het u schaden, met mij de overtuiging hiervan te erlangen?’

Hij volgde haar.

Zoodra zij gekomen waren aan dat gedeelte van den weg, waartegenover zij stonden, toen die kreet werd vernomen, ontdekte Mevrouw Bridon eene vrouw in zittende houding en met den rug leunende tegen den lagen muur, waarop het ijzeren hek rustte.

‘Ziet gij wel!’ riep zij uit. ‘Daar ligt de ongelukkige, bezwijmd... misschien wel dood... want er is geene ademhaling te bespeuren.’

‘Zeker eene van die liederlijke arbeidsters uit gindsche fabriek, die zich heeft bedronken in eene of andere kroeg, voordat zij naar huis ging, en uwe woorden heeft nagebauwd!’ bracht Henri in het midden. ‘Laat zij haar roes hier maar uitslapen en keer met mij terug naar de balzaal!’

‘Toch niet!’ hernam Mevrouw Bridon, terwijl zij zich oprichtte, na de bezwijmde nader in oogenschouw te hebben genomen. ‘Er is geen zweem van dranklucht bij haar te bespeuren. Ook is het geene vrouw, maar een bleek, uitgeteerd jong meisje. Zeker van vermoeienis hier neergezonken, de ongelukkige! - Hulpeloos kan zij hier niet blijven liggen. Roep mijn lakei!’ voegde zij Henri toe, op *zoo* gebiedenden toon, dat er geen twijfel meer bij mij overbleef aan 'tgeen er in haar boezem omging. Ik had alles, wat er gedaan en gesproken werd, gezien en gehoord, daar ik hen op geringen afstand was gevolgd. Ook door mij was dat ‘Henri!!’ vernomen. Niemand kon

mij dus het recht ontzeggen, eveneens te onderzoeken, door wie he was geuit, - uit welken boezem het zoo zieldoorvlijmend was gerezen.

Terwijl zij dat bevel aan Henri gaf, naderde ik haar en vroeg: ‘Zou het niet beter zijn, Mevrouw....!’

Verwonderd keerde zij haar gelaat naar de plaats, waar ik stond, en, mij herkennende, zei ze: ‘O Mijnheer! zijt gij hier!’ en reikte mij de hand.

‘Ik wilde u in bedenking geven, of het voorshands niet beter zou kunnen zijn, bedienden buiten het spel te laten. Dicht hierbij is eene kleine herberg. Daar zijn zeker wel een paar personen te vinden, die bereid zijn, haar erheen te dragen. Keurt gij het goed, dan ga ik er terstond heen.’

‘O ja! Dat zal het beste zijn. Ik dank u en zal u hier wachten,’ betuigde zij.

‘Ga dan nu met mij terug!’ drong Henri bij haar aan. ‘Zij is nu bezorgd.’

Ik bleef een oogenblik stilstaan, om haar antwoord te vernemen.

‘Niet met *u* ga ik, maar met *haar*!’ zei ze, hem scherp aanziende.

‘Dan zal ik uw mantel gaan halen, want het wordt koel,’ hernam hij.

‘Ja! wel wordt het koel! Dat gevoel ik! Maar ik verlang geen mantel. 't Zal *hier* mogelijk nog wel te warm worden!’ hoorde ik haar zeggen, en 't was duidelijk, dat het haar moeite kostte, die laatste woorden uit te brengen.

Henri deed, alsof hij van die geheele toespraak niets had begrepen. Met snelle schreden verwijderde hij zich van haar, in de richting van den ingang van het kasteel.

‘Blijf!’ riep zij hem op gebiedenden toon na. Hij voldeed evenwel niet aan dat bevel, en toen spoedde ik mij naar de herberg, ten einde zoo gauw mogelijk bij haar terug te zijn. De herbergier was bereid, hulp te verleenen, doch moest eerst zijn zoon gaan roepen, die bij zijn broers weduwe woonde. Hoewel hij beweerd had, dat die weduwe slechts een paar honderd passen van hem af woonde, was ik bij Mevrouw Bridon teruggekeerd, lang voordat er iemand kwam. Ook Henri was nog niet weergekomen.

(*Wordt vervolgd.*)

Godgeleerdheid. - Wijsbegeerte. - Onderwijs.

Voor de eer van kant en tegen de kwakzalverij in de geneeskunde.

Het antwoord, door Dr. J.H. Gunning welwillend op mijne vraag gegeven(*), waarvoor ik hem dank betuig, noopt mij tot een paar opmerkingen.

Dr. Gunning blijkt geene 'natuurlijke' verklaring der 'twee bekende door Kant ook erkende' bewijzen van Swedenborg's *aanschouwen van het onzichtbare* aan te nemen. Ik geloof, dat hij er wijs aan doet op zijn standpunt; hij weet beter dan ik, welk een slecht figuur, in haar tijd, ook de zoogenoemde *natuurlijke* verklaring der Bijbelsche wonderverhalen heeft gemaakt.

Indien derhalve de quitantie werkelijk door Swedenborg is aangewezen; indien de brand van Stokholm inderdaad door hem op mijlen afstands 'gezien' en nauwkeurig beschreven is, dan hebben wij hier ons te buigen voor feiten, wier beteekenis niet te hoog gesteld kan worden; wier invloed op de wereld- en levensbeschouwing van elk denkend mensch zich moet doen gevoelen. *Geesten van gene zijde des grafs kunnen dan met ons, aardsche menschen, zich in directe gemeenschap stellen*, zintuigelijk voor ons onmogelijk waar te nemen gebeurtenissen doen zien (brand te Stokholm) en de aan iedereen onbekende plaats aanwijzen, waar stoffelijke voorwerpen verborgen liggen.

Het spiritisme onzer dagen gaat nog veel verder en deelt 'feiten' mede, wier historische waarschijnlijkheid allicht even groot schijnt als die der twee genoemde proeven van Swedenborg. Uit die feiten zou volgen, dat 'geesten' niet alleen met menschen spreken en hun verborgen dingen openbaren kunnen, maar nog veel meer invloed op onze gewone stoffelijke wereld kunnen uitoefenen. De geesten geven stompen en oorvijgen, schrijven op voor menschen gesloten leien, verplaatsen voorwerpen in de ruimte. Of de heer Gunning zulke dingen gelooft -

(*) Zie: *De Nederlandsche Spectator*, 1882, No. 43 en 44.

ik kan het, ook na herhaalde lezing van zijn artikel, niet beslissen. Ik meen, dat hij hunne werkelijkheid aanneemt, maar alleen het te voorschijn roepen van zulke ‘geestverschijningen’ afkeurt.

Dat laat ik voor het oogenblik evenwel daar. Van meer belang is het, ons een zeer wijs woord van den grooten Laplace te herinneren. Deze zegt ergens in zijn *Essai philosophique sur les prohabilités*: ‘*De ce qui précède nous devons conclure que plus un fait est extra-ordinaire plus il a besoin d'être appuyé de fortes preuves.*’ - En dat bedoelde Laplace nog maar voor gewone, ‘natuurlijke’ dingen. Omtrent verhalen van ‘bovennatuurlijke’ gebeurtenissen behoeft men toch niet lichtgelooviger te zijn dan ten opzichte der zeldzame maar ‘natuurlijke’?

De heer Gunning zegt in zijn antwoord, ‘dat hij zulke feiten (als het aanwijzen der quitantie door Swedenborg) niet kan verklaren’. Hij meent echter, dat men ze niet in beginsel onmogelijk mag noemen. Schoon ik dit laatste geheel met hem eens ben, wensch ik voorgoed op te merken, dat het niets ter zake doet. Herhaaldelijk komt in Gunning's opstel de uitspraak voor: *dat de onmogelijkheid der gemeenschap tusschen geesten en menschen door niemand is aangetoond.* Het is mij niet duidelijk, waarom hij dat van zooveel belang schijnt te achten. Welk verstandig mensch zal als aprioristisch onmogelijk trachten te bewijzen: het bewoond zijn der planeet Mars door naaktloopende wezens, die onder elkander Fransch spreken? Komt iemand op den inval te beweren, dat hem zulks door een geestelijk rapport gebleken is, dan is toch niet onze eerste neiging, aan Dr. Gunning's wetenschappelijk beginsel te denken en te zeggen: de onmogelijkheid is niet aangetoond, derhalve.....! Neen, wij zouden, meen ik, het oude, billijke beginsel uitspreken: affirmanti incumbit probatio. - Zoo moet, naar het mij voorkomt, onze houding als wetenschappelijke, of laten we maar zeggen gewone verstandige menschen tegenover de verhalen omtrent Swedenborg en het spiritisme zijn.

Wij weten dan nu in elk geval met zekerheid, dat Dr. Gunning de miraculeuze aanwijzing der quitantie en het waarnemen van den brand te Stokholm door Swedenborg alleen door den invloed van wezens (geesten) uit de boven- (of buiten-) zinnelijke wereld mogelijk acht; en ook, dat hij zulke feiten niet kan verklaren. Mij dunkt, als het maar vaststond, dat zulk een ‘geestelijk rapport’ met bovenzinnelijke wezens (die ondersteld worden, de verborgen dingen te weten en de gebeurtenissen op deze aarde waar te nemen, zonder aan de wetten van tijd, ruimte en inrichting onzer zintuigen gebonden te zijn) *werkelijk heeft plaats gehad*, dan zouden die feiten bevredigend verklaard zijn. Als ik van iemand verneem, dat er brand bij het station in Amsterdam woedde, toen hij die stad een uur geleden verliet, en mijn zegsman niet liegt, is het volkomen verklaard, dat ik van het ongeval kennis draag. *Hoe* de geesten Swedenborg inlichting gaven, het zou niet onbelangrijk zijn, het te weten; maar *dat* zij

het deden, zou, voor mij althans, eene bevredigende verklaring zijn. En men zou, meen ik, moeten aannemen, ‘dat zij het deden’, indien het vaststaat, dat Swedenborg den brand ‘gezien’ en de quitantie aangewezen heeft.

Die twee ‘door Kant erkende’ feiten moeten dan, volgens Gunning, door een ‘geestelijk rapport’ worden verklaard. Het ‘geval met de Koningin’, de verschijning van Dante aan zijn zoon en de overige verhalen laat ik voor het oogenblik rusten. Kan ik aantoonen, dat de twee eerstgenoemde hoeksteenen van het gebouw der geestenzienerij slechts in de verbeelding der geloovigen bestaan, dan laat ik gaarne het oordeel over de blijkbaar ook in het oog van Mevr. Van Calcar en van Dr. Gunning veel minder stevige fundamenten aan den lezer over.

Nu zijn de ‘twee door Kant erkende feiten’ ten eerste nooit door Kant erkend en vervolgens: geene feiten, maar overleveringen van zeer twijfelachtige vertrouwbaarheid.

Er zou, naar aanleiding van hetgeen Mevr. Van Calcar op bladz. 95-97 van *Emanuel Swedenborg* schreef, en van Dr. Gunning's ‘door Kant erkende feiten’ reden kunnen zijn tot de vraag: of Multatuli toch geen grond had voor zijn smalen op: Hollanders, die niet lezen kunnen!

De wakkere Dr. Betz heeft in *De Nederlandsche Spectator* den ouden heer Ds. Meijer reeds aangetoond, dat hij Kant volmaakt het tegendeel laat zeggen van hetgeen deze schreef. Men kan echter nog beweren: in den brief aan Fräulein Von Knobloch, schoon ouder dan de *Traüme eines Geistersehers,* komen toch de door Mevr. Van Calcar ook aangehaalde, schijnbaar sterk sprekende volzinnen voor, bijv.: ‘Wat kan men tegen de geloofwaardigheid van deze voorvallen (brand te Stokholm en de quitantie van den heer De Marteville) inbrengen?’ Betz heeft wel aangetoond, dat Kant Swedenborg's ‘zien in de geestenwereld’ voor hallucinatiën houdt; maar blijven niettemin de twee bovengenoemde voorvallen geene ‘erkende feiten’ en dus bewijzen, dat in die gevallen althans Swedenborg bovennatuurlijke inlichtingen kreeg?

Toch heeft men ook, wat de twee voorvallen betreft, Kant niet gelezen of belasterd. Hij meldt alleen aan Freule Von Knobloch, die slechts losse geruchten omtrent Swedenborg heeft vernomen, wat, na nauwkeurig onderzoek, *de verhalen over die twee voorvallen behelzen.* In verband met den geheelen toon van den brief, vooral met het oog op den aan het slot voorkomenden zin: ‘Ich weiss nicht, gnädigstes Fräulein, ob Sie das Urtheil zu wissen verlangen möchten, dass ich unterfangen dürfte über diese schlüpfrige Sache zu fällen’, en op de spoedig daarna geschreven uitingen van Kant in de *Träume* is de phrase: ‘Wat kan men tegen de geloofwaardigheid’, enz., blijkbaar ironie. Kant was echter goedhartig genoeg, om de zaak verder te

onderzoeken, en *schreef zelf* aan Swedenborg om inlichtingen. Hij meende toch(*): 'Mein Freund (dat is de persoon, die hem uit Stokholm de berichten zendt, welke aan Freule Von Knobloch worden geschreven) ist der Methode nicht so wohl kundig, dasjenige abzufragen, was in einer solchen Sache das meiste Licht geben kann.'

Nu wete men verder, dat Swedenborg den brief van Kant (waarin de punten wel op de i's zullen gestaan hebben) nooit heeft beantwoord, schoon hij aan den 'Freund' zeide, dat die brief hem aangenaam was geweest. Voorts, dat Kant drie jaar later zijne vermelding van 'het geval met de quitantie' en den brand te Stokholm met de woorden begint: 'Folgende Erzählungen haben keine andere Gewährleistung als die gemeine Sage, deren Beweis sehr misslich ist'(†). En eindelijk zegt Kant (S. 83 l.c.): 'Man wird vermuthlich fragen, was mich doch immer habe bewegen können, ein so verachtetes Geschäft zu übernehmen, als dieses ist, Mährchen weiter zu bringen, die ein Vernünftiger Bedenken trägt, mit Geduld anzuhören.'

Die man zou de twee 'voorvallen' als *feiten erkend hebben!* C'est ainsi qu' on écrit l'histoire!

Kant heeft nooit iets anders erkend, dan dat er in zijn tijd *zulke praatjes liepen.*

Daarmede is, geloof ik, wel bewezen, dat men zich tot steun van de geloofwaardigheid dezer verhalen omtrent de 'twee voorvallen' nooit meer op Kant moet beroepen; maar natuurlijk niet, dat zij geene 'feiten' zijn.

Thans zij mij, voordat ik verder ga, een woord over 'feiten' vergund. Dr. Gunning geeft in zijn antwoord op mijne vraag alweder een bewijs der noodzakelijkheid van juist lezen. Ik wees op het gewicht der 'twee ook door Kant erkende' feiten (als zij het zijn); ik vroeg inlichting van Dr. Gunning omtrent zijne meening betreffende die 'feiten', met name of zij (bij de mogelijkheid, dat de mededeelingen van Swedenborg omtrent de 'geestenwereld' slechts phantasieën van Swedenborg's eigen geest waren) misschien niet 'natuurlijk' konden worden verklaard, waarmee dan de geheele 'geestenzienerij' verdwenen zou zijn. Ik formuleer zoo duidelijk mogelijk, dat ik in *dat* (nu cursiveer ik mijn aanwijzend voornaamwoord) rapport van Swedenborg met geesten (dat is: in de mededeelingen omtrent de geestenwereld) nooit iets anders zou zien dan 'producten der verbeelding van Swedenborg zelf', zoodat ik alleen belang stelde in de blijken van iets 'bovennatuurlijks', waarover contrôle mogelijk was (quitantie, enz.). De heer Gunning maakt van mijn voornaamwoord blijkbaar het

(*) *Ueber Swedenborg*, S. 11, Uitgave van Rosenkranz en Schubert, Deel VII.
(†) *Träume,* S. 81.

bepalend lidwoord ‘het’ doet mij zeggen, dat ik nooit ofte nimmer in eenig rapport met geesten wil gelooven, en brengt mij zoo geheel met mijzelven in strijd. Ik had immers vooraf gezegd, dat ik alleen logische, geene physische onmogelijkheden erken. Er is nu wel logische onmogelijkheid in het aannemen, dat Swedenborg de quitantie (langs bovennatuurlijken weg dan) heeft aangewezen en te gelijk ook niet heeft aangewezen; doch voor het ‘feit’, dat hij (schoon menschelijkerwijze daartoe niet in staat) toch haar schuilhoek heeft aangetoond, zou ik, en iedereen, zich eerbiedig moeten buigen. Zoo zou (als er geene natuurlijke verklaring van dat feit mogelijk is) dan ook eene openbaring door den geest van den heer De Marteville (die het weten kon) aangenomen moeten worden. Tegenover zulk *bewijsbaar* ‘geestelijk rapport’ stond mijne vroegere uitdrukking: ‘*dat* rapport’. Dat laatste is in eeuwigheid niet te bewijzen, zooals de heer Gunning trouwens zelf telkens(*) in zijn artikel toegeeft en het bondigst door de uitspraak uit den Bijbel wordt toegelicht: ‘Niemand weet wat in den mensch is dan de geest des menschen, die in hem is’, 1 Corinth. 2 v. 11.

Na deze toelichting oordeele men over Gunning's woorden: ‘De onwrikbaarheid van wil is hier bij Dr. Koster niet grooter dan zij meermalen in het vooruit bepalen welke feiten erkend zullen worden en welke niet, bij beoefenaren der exacte wetenschappen (zijn er dan ook inexacte?) wordt aangetroffen.’

Zelfs de zachtmoedigste mensch zou door deze woorden ontstemd kunnen worden.

Mag ik Dr. Gunning herinneren aan eene fraaie en zinrijke les van Plato: τ□ μ□ □αλ□ς λ□γειν ο□ μ□νον ε□ς □υτ□ το□το πλημμελ□ς □λλ□ □α□□ν τι □μποιε□ τα□ς ψυχα□ς. -

Hoe nu! De beoefenaren der exacte wetenschappen, voor wie *feiten* alpha en omega zijn, zouden vooruit bepalen, *welke feiten erkend zullen worden*, welke niet! Dan zijn zij kwaadwillige bedriegers!

De heer Gunning houdt de beteekenis der woorden en der begrippen niet nauwkeurig uiteen, zoodat het meestal hoogst moeielijk is, den zin zijner uitspraken op het spoor te komen. Zoo bijv. bladz. 145 in *De Gids.* De verheven treurspelen van Aeschylus en de ‘produkten uit den spiritistischen kring’ worden daar tegenover elkander gesteld. Stel nu, dat de ‘geestenzieners’ geen leelijk Chineesch landschap voor uw blik openden (zooals de heer G. beweert) maar vergezichten, zoo verheven en heerlijk als ‘de majestueuse gestalten der Godheden’ bij Aeschylus, zou daardoor eenig punt van overeenstemming tusschen de scheppende verbeelding van Aeschylus (onder zijne *eigene* inspiratie) en de ‘openbaringen door gemeenschap met wezens in het geestenrijk’ gegeven zijn? Er is eene overeenkomst in *klank*: bezield door een dich-

(*) Bijv. bladz. 141 in *De Gids*:
‘Wat Swedenborg zag kon hij anderen verhalen. Maar hij kon het anderen niet laten *zien*, en hen dus niet in staat stellen zijn ervaringen te controleeren.’ - Mij dunkt, dat is afdoende. Wat doet het er nu toe, dat de *onmogelijkheid* niet is aangetoond?

terlijken *geest* en openbaringen van *geesten.* Alles geest!! Werd Aeschylus dan door een ‘geest’ gedreven; was misschien de ‘daemon’ van Socrates ook een werkelijk wezen?

De onmogelijkheid is niet aangetoond - kan Dr. Gunning zeggen -.

Dat geesten der categorie van Dr. Gunning, schoon ze zich niet met ‘exacte’ wetenschap bezighouden, voortreffelijke eigenschappen kunnen hebben - wie zal het ontkennen? Dat zij echter minder geschikt zijn voor *waarnemen* en anderer *beweerde waarneming van feiten* met de wenschelijke critiek beoordeelen, begint te blijken. Daardoor zijn de syntaxis van Dr. Gunning en zijne woordenkeus dikwijls niet voor de logische analyse veilig. 't Is niet om te vitten, maar lees nu eens in zijn antwoord het volgende: ‘In zijn (Swedenborg's) levensgeschiedenis komt meermalen voor, dat een derde persoon hem in levendig gesprek met een onzichtbaren bezoeker aantrof.’ Het eenige *feit* in dit geval is, dat Swedenborg gesticuleerde en vocifereerde, toen de derde persoon binnenkwam. Dat is ‘exact’, al behoort het nu niet tot de door Gunning bedoelde wetenschappen.

Door zijn ‘μ□ □αλ□ς λ□γειν’ maakt dus Dr. Gunning gewaagde interpretatiën tot feiten en beschuldigt hij mij (zeker niet met opzet), vooraf bepaald te hebben, dat ik *feiten* niet zal erkennen.

Waren dan werkelijk de twee ‘gevallen’, boven vermeld en door Kant niet als feiten maar als ‘Mährchen’ erkend, toch feiten?

Beschouwen wij eerst het ‘geval met de quitantie’. Men kent het verhaal en men kan het bij Mevr. Van Calcar (blz. 86-88) zeer uitvoerig lezen. Het is veel te lang, om hier overgenomen te worden, maar het slot (blz. 87 en 88) moeten wij ter beoordeeling kennen: ‘Er verliepen verscheidene dagen eer Swedenborg haar (Mevr. De Marteville) de tijding kwam brengen, dat hij in den afgeloopen nacht onder vele geesten, ook haar echtgenoot ontmoet had; dat hij echter niet lang met hem had kunnen spreken, daar hij onrustig was; zeggende: “ik moet naar mijn vrouw om haar over een zeer aangelegen zaak inlichting te geven,” enz.

Buig u nu, o lezer! voor een ontwijfelbaar vaststaand *historisch feit*! - Mevr. Van C. gaat aldus voort: “Volgens sommigen had Marteville hem medegedeeld, dat de schuld zeven maanden vóór zijn dood voldaan was en dat de quitantie met meer andere papieren en kleinoodiën in een verborgen lade in de Engelsche bureau lag, die hij in zijne laatste dagen gebruikt had. In een ander nog uitvoeriger bericht wordt vermeld, dat Swedenborg niet persoonlijk de plaats der berging zou hebben aangewezen, maar dat de weduwe hem op zijn bericht zou geantwoord hebben, dat haar echtgenoot haar reeds dien eigen nacht te 2 ure was verschenen, in de gewone kleeding van zijn laatste dagen, een kamerjapon.” (N.B. Had de heer M. die japon dan na zijn dood meegenomen of schoot hij die, in zijn huis teruggekeerd,

vóórdat hij aan zijne vrouw verscheen, inderhaast aan, over zijn "perisprit" heen?)

"De geest had een hoogst ernstig voorkomen";

(Er kunnen redenen voor geweest zijn; waarom keek hij niet liever zijne vrouw nog eens vriendelijk aan en gaf hij haar geen zoen?)

"en wees met den vinger de plaats aan, waar de geheime lade kon geopend worden."

Met prijzenswaardige onpartijdigheid zegt ten slotte Mevr. Van Calcar, na vermeld te hebben, dat de verschillende berichtgevers elkander omtrent de "détails" *tegenspreken:* "Swedenborg heeft, hoe het ook zij, in elk geval het bewijs geleverd, dat hij Marteville's voornemen vernomen had, om zijne gemalin in te lichten."

Zoo wordt dus dit het *historische feit*: Swedenborg kwam aan De Marteville's weduwe zeggen: uw man zal u komen inlichten. Swedenborg zeide *zelf*, dat De Marteville's geest hem dat gezegd had(*).

Wie denkt niet aan de ironie in *Figaro's Hochzeit:* "Er sagt es ja selbst, dann wird's wohl wahr sein!"? -

□ω Δ□ος α□□□ρ □α□ ταχ□πτεροε πνοα□, □α□ τ□ν παν□πτην □□□λον □λ□ου □αλ□(†)!

Dat komt van het zich "in rapport stellen" met den geest van Dr. Gunning! Hij verkiest de drama's van Aeschylus boven de "Chinoiseries" der geestenzieners, die hem ontstemden. Die geest brengt zijn "medium", eveneens ontstemd door het ontleden van het "quitantiegeval", tot het spreken van talen, welke het niet kent.

Wie in zulke overleveringen als dat "geval" *historische feiten* ziet, dien noem ik een schaap. En de overige "proeven" (met uitzondering, in één opzicht, van den brand te Stokholm) zijn nog geuriger.

Maar, zal Dr. Gunning zeggen: de onmogelijkheid is toch niet aangetoond. Komt, waarde broeders! laat ons kort en wijs besluiten: Swedenborg (en alleen over Swedenborg hebben wij het) was een merkwaardig man, maar hij zag nooit iets anders dan zijne eigene phantasieën. Hij was een *inoffensieve monomaan*(§).

(*) Wie lust heeft, bij Matter (*Swedenborg*, *sa vie*, etc.) blz. 150-158 na te lezen, kan zich overtuigen, dat Swedenborg zelfs dit bescheiden aandeel in het terugvinden der quitantie waarschijnlijk niet gehad heeft. Naar het meest te vertrouwen bericht heeft de weduwe niet eens aan Sw. over de quitantie gesproken en kwam Sw. haar alleen zeggen, dat hij 's nachts haar "onrustigen" man even had gezien!

(†) Prometheus gebonden, begin der klacht van Prom. Voor *deze* gelegenheid vrij te vertalen door: "O Goden, geeft lucht en licht!"

(§) Het zou mijn bestek ver te buiten gaan, als ik wilde aantoonen, welke onjuiste voorstellingen leeken zich van "krankzinnigen" maken. Die voorstellingen komen in hoofdzaak nog neder op hetgeen, in den goeden ouden tijd, op "Paasch dol" te zien was, toen een furibunde maniacus (nog wat kunstmatig opgezweept) aan het gepeupel werd vertoond.
Van eene "intellectueele manie" hebben waarschijnlijk weinigen mijner lezers gehoord.
Het zou mij voorts niet moeielijk vallen, naast mijne uitspraak veel sterkere overeenkomstige van vroegere schrijvers te plaatsen. Men raadplege de lange lijst van geschriften over Swedenborg, te vinden achter het boekje, dat Prof. Van Oosterzee over hem schreef. Wijlen mijn geëerde ambtgenoot was een beminnelijk en zachtmoedig man, maar hij verklaart toch Swedenborg voor krankzinnig. Dat wil zeggen: hij ontkent, dat Sw. "gekrenkte hersenen" had (heeft Van O. dan obductio cadaveris van Sw. gedaan?), maar laat daarop onmiddellijk volgen: "De hemel en hel van Sw. waren een tooverlantaarn zijner eigen gedachten", en ook: "scheppingen van eene op dit punt overprikkelde en abnormaal ontwikkelde phantasie" (en dat alles met "niet gekrenkte" hersenen!). Mij dunkt, als de diagnose van Van O. juist is en het "punt" der abnormale phantasie Sw. eens niet tot theosophische speculatiën beperkt, maar

De heer Billings, een bibliograaf, richtte, op het laatste internationale geneeskundig congres, tot de medici den wensch, dat zij, om hem zijne taak wat minder moeielijk te maken, bij het schrijven hunner boeken of boekjes mochten voldoen aan de volgende vier eischen:

1. Avoir quelque chose à dire.
2. Le dire.
3. S'arrêter aussitôt après l'avoir dit.
4. Donner au travail un titre convenable.

Gesteld, dat mijn titel "convenable" is, dan ben ik nog lang niet aan het eind van hetgeen ik te zeggen heb. *De kwakzalverij in de geneeskunde*..... Maar daar stormt het leger der Swedenborgianen op mij aan en roept mij toe: neen, zóó licht komt gij er niet af! Vermetele spotter, in het "geval met de quitantie" is dan toch een geest aan Mevr. De Marteville verschenen, en dan: *de brand te Stokholm*!

Het is waar. Op gevaar af van den heer Billings te ergeren en even langdradig te worden als Mevrouw Van Calcar over Swedenborg, of als Swedenborg in zijne folianten, moet ik over de "feiten" nog iets zeggen.

Het "zien van den brand" is een moeielijk geval. Ziehier, wat de "historie" ons mededeelt(*). "Tegen het einde van September, waarschijnlijk(†) den 27, 1756, kwam Swedenborg des Zaterdags namiddags te vier uur uit Engeland te Gottenburg aan(§), waar de heer W. Castel hem met vijftien andere personen bij zich aan huis noodigde. Omtrent zes uur verliet Swedenborg het vertrek, en keerde na korten tijd doodsbleek en geheel ontsteld tot het gezelschap terug. Hij zeide, dat er zoo even een hoogst gevaarlijke brand te Stokholm op de Sudermalm was uitgebroken (Gottenburg ligt 300 mijlen(**) van Stokholm verwijderd), die zich met groote snelheid verspreidde. Hij was onrustig en ging herhaalde malen de kamer uit. Hij verklaarde, dat het huis van een zijner vrienden, wiens naam hij noemde, reeds in de asch was gelegd, en dat zijn eigen huis gevaar liep. Omstreeks acht uur, nadat hij weêr buiten was geweest, riep hij op blijden toon: "God zij gedankt, de brand is gebluscht, hij is drie deuren van mijn huis gestuit." Het spreekt vanzelf, dat dit bericht groote opschudding veroorzaakte. Toen het den gouverneur der stad ter ooren kwam, liet

in botsing met maatschappelijke belangen gebracht had, zou een geneeskundige gerust het gevorderde attest voor opneming in een gesticht hebben kunnen geven.

(*) E. van Calcar. *Swedenborg*, blz. 85.

(†) Dat historisch feit begint dus al weer met "waarschijnlijk".

(§) Voor dien fraaien zinbouw is E. v. Calcar natuurlijk verantwoordelijk.

(**) Welke mijlen? Kant geeft het getal 50 op.

hij Swedenborg bij zich roepen en ondervroeg hem. Deze beschreef(*) den brand in alle bijzonderheden, hoe hij begonnen, op welke wijze hij geeindigd was, en hoe lang hij geduurd had.'

Voor het 'geval met de quitantie' heb ik, zooals bleek, eene *natuurlijke* verklaring(†), de natuurlijkst mogelijke, namelijk, dat het geheele 'geval' geen feit is. Verschuift men de vraag en wijst men daarop, dat dan toch aan Mevr. De Marteville, door den geest in de kamerjapon, de quitantie aangewezen is, dan heb ik niettemin mijn pleit gewonnen. Van Swedenborg's 'zieners-gave' is nog niets gebleken. Mevr. De Marteville wordt nu de 'zienster'.

En wat leest men omtrent het 'historisch feit' nu bij Mevr. Van Calcar (blz. 88)? 'De een spreekt van de verschijning Van Marteville in een *droom* aan zijn vrouw, en de ander van een verschijning die Mevrouw met hare kamervrouw zou hebben afgewacht.'

Ik mag wel op de instemming van alle ernstige beoefenaars der historie (eene wetenschap, welke toch ook *exact* moet zijn,) rekenen, wanneer ik zulk eene overlevering als 'historisch feit' verder laat rusten.

Mijne *natuurlijke* verklaring van dit geval (als dan werkelijk de quitantie zoek was geraakt) zou mij ongalant maken tegenover het schoone geslacht. Hoeveel voortreffelijker het zijn moge dan de andere helft, het lijdt toch ook wel eens aan memorieloosheid; het 'soest' ook wel eens, en staat ook bloot aan minder juiste interpretatie van hetgeen ons bij het half slapen half waken, of desnoods in een droom, te binnen schiet.

Het geval van 'den brand te Stokholm' - zeide ik - is een moeielijk geval. Ik zie geene kans, daarvan in een kort bestek eene aannemelijke natuurlijke verklaring volledig te staven, al eisch ik - gedachtig aan de woorden van Laplace - krachtiger 'preuves', dan omtrent het 'zien' van dien brand door Swedenborg tot ons zijn gekomen, eer ik aan bovennatuurlijke openbaringen van dien man zal gelooven. Hier komt in de eerste plaats in aanmerking, wat ik in mijne *Vraag aan Dr. J.H. Gunning Jr.* reeds deed opmerken. Ook bij de beschouwing van 'bovennatuurlijke' gebeurtenissen (al gaan zij ons begrip te boven) kunnen onze denkwetten geene verkrachting toelaten. De uitdrukking: het zien van den brand, is onomstootelijk bewijs van Swedenborg's 'aanschouwing van het onzichtbare'; het bewijst zijne 'zienersgave', is onduidelijk en onbevredigend. Gesteld, dat het zien en nauwkeurig beschrijven van den brand en het aanwijzen der verloren quitantie als 'historische feiten' muurvast stonden, dan zou daaruit nog niet volgen, dat de visioenen omtrent de geestenwereld iets anders waren dan de phantasieën van Swedenborg zelf (waarvoor Van Oosterzee

(*) Ja, ware dat maar letterlijk gebeurd; dat is, ware er door Sw. toen eene *beschrijving* der bijzonderheden opgesteld en zulk een document, naast de overige noodige "schriftelijke bescheiden" thans te lezen!

(†) Schoon in anderen zin, dan in mijne vraag aan Dr. Gunning bedoeld werd.

en, meen ik, ook Gunning ze verklaren). Men zou dan met grond geneigd mogen zijn, te gelooven, dat iemand, die zulke ‘faits extraordinaires’ bedrijft als de twee ‘feiten’, ook wel misschien de gordijn kan opheffen, welke het ‘hiernamaals’ voor ons verbergt. Doch uit den aard der zaak staan wij voor het: ‘Er sagt es ja selbst.’ Dr. Gunning wil (blz. 128 *De Gids*) uit den *inhoud* der visioenen iets besluiten omtrent hunne werkelijkheid (d.i. het inderdaad zien van Swedenborg in de ‘andere spheer’) en hunne waarde. Bij hem is hoofdzaak, of die inhoud overeenkomt met (*zijne* uitlegging van) Gods woord. Op dien weg kan ik hem niet volgen.

Voor het ‘quitantie-geval’ gaf Dr. Gunning eene bovennatuurlijke verklaring (al noemt hij het geene verklaring), namelijk: de geest van De Marteville vertelde aan Swedenborg, waar de quitantie te vinden was. Wij zagen, dat die verklaring hoogst waarschijnlijk onjuist is, daar de geest aan Swedenborg die mededeeling niet deed. Zij zou echter tegen onze denkwetten niet indruischen. (Wat weten wij van hetgeen een ‘geest’ is of doen kan?) - Ook al de overige, volgens de geloovigen zelf minder goed bewezen, ‘feiten’ zouden op die ‘bovennatuurlijke’ wijze verklaard kunnen worden. (Als het noodig was!)

Het geval ‘brand te Stokholm’ staat echter inderdaad geheel op zichzelf. Dr. Gunning zegt daaromtrent in zijn antwoord ook niets. Hier kan geen geest van een afgestorvene (die het onbekende openbaart) in het spel zijn; hier stuiten wij op een groot bezwaar, dat ik in mijne *Vraag* reeds aanduidde. De geesten zien nooit direct in de ‘andere spheer’, maar door het oog van een mensch, een medium. Als men nu niet goedgeloovig berust in de niets zeggende klanken: Swedenborg zag den brand op bovennatuurlijke wijze, en al laat men de ‘madness’ van het ‘geestelijk rapport’ toe, men denkt aan Shakespeare en wenscht ‘method in the madness’. - Al neemt men dan aan, dat, zonder voorkennis van Swedenborg, zelfs tegen diens wil (de geesten zijn, volgens de spiritisten zelf, brutale indringers), aan dat diner te Gothenburg een geest in hem voer, dan mag men vragen, waarom zag die nu door het oog van Swedenborg zooveel meer dan Swedenborg zelf? Er zijn ook hier loopjes op te vinden(*).

‘Mit Worten lässt sich trefflich streiten’, maar een oog van een mensch (bulbus oculi) blijft een oog, ook als er een andere geest door kijkt dan die van Swedenborg. Dat deze aan dat diner iets uit het geestenrijk, of de vroegere herinneringen van den ingedrongen geest op aarde, vernam, zou te begrijpen zijn. Maar het zien van dien brand (op 50 mijlen afstand) blijft een raar geval.

Beweert men, dat Swedenborg *zelf* door ‘hoogere vermogens’ (de

(*) Men behoeft bij voorbeeld den ingedrongen geest slechts een sterker ‘gezichtsvermogen’ toe te kennen! Simple comme bonjour! Doch waarom is er dan een oog van een mensch noodig?

spiritisten zijn gul met klanken), hoe dan ook, den brand zag, dan vervalt de eenige '*proef*', die wat beteekent, voor zijn zien in de geestenwereld of voor aan hem door geesten gedane openbaringen. Wij staan dan voor de vraag van het nog laffere en nevelachtigere 'tweede gezicht' en de telegraphie tusschen aardsche geesten en gebeurtenissen. 'Verschwunden ist der Spiritus, das Phlegma ist geblieben', hetgeen zeggen wil: Swedenborg alleen blijft als een buitengewoon wezen over - en dat was hij in elk geval.

Wat doen er echter al die beschouwingen toe? Het zien en nauwkeurig beschrijven van den brand door Swedenborg is toch een 'historisch feit' - zegt een thans ongeduldig wordend spiritist; de logica schenken wij u; voor ons is dat historische feit voldoende.

Staan wij hier werkelijk voor een historisch feit? Men houde nu in het oog, dat de schrijver dezer regelen wel een ongeloovige (dat is niet overtuigde) maar niet, zooals Dr. Gunning beweert, een onwillige is. Mijn goede wil moge daaruit blijken, dat ik niets heb tegen de geloofwaardigheid van het verhaal, dat Swedenborg te Gothenburg op zekeren dag beweerde: er is brand te Stokholm, terwijl een paar dagen later inderdaad de juistheid dier bewering bleek. Dit gebeurde dan in 1759. Voor een critischen geest in het jaar 1882 rijst nu echter de volgende vraag op:

Staat het vast, dat Swedenborg op de zoo even omschreven wijs den brand scheen te zien; en zoo ja, is evenzeer door ontwijfelbare bewijsstukken gestaafd: *dat hij*, *in bijzonderheden*, *de tijdsopvolging der gebeurtenissen bij den brand opgaf en dat, door het latere bericht*, *die opgaven*, *ook het tijdstip van blusschen van den brand*, *nauwkeurig zijn gebleken?*

Wordt het eerste deel der vraag bevestigend beantwoord, dan ben ik volstrekt niet verwonderd. Moet ook op het tweede gedeelte der vraag ja gezegd worden, dan erken ik, dat de geheele natuurwetenschap niets waard is en met name de physiologie wordt teruggebracht tot het beschrijven van zekere verschijnselen, welke wij nog al dikwijls waarnemen, maar die aan geen wet of regel zijn gebonden. Aan geesten en manifestatie van geesten zou ik misschien nog niet behoeven te gelooven, maar ik zou mijn waarnemings- en redeneervermogen geen oogenblik meer vertrouwen. Geneeskundigen en rechters zouden tot wanhoop moeten komen over uitspraken, waardoor zeer mogelijk onschuldigen zijn gestraft, indien het verhaal omtrent Swedenborg's zien van den brand *ook in bijzonderheden* juist is geweest. Één geval van dien aard is voldoende, om alle vertrouwen te ontnemen aan onze overtuiging, dat de wetten der zintuigelijke waarneming voor alle menschen gelden; dat, in eene rechterlijke instructie, iemands alibi bewezen wordt geacht, indien het blijkt, dat hij op eene bepaalde plaats, op een gegeven tijd voorgekomen gebeurtenissen weet, welke hij alleen weten kan, door op die plaats vertoefd te hebben.

Doctor Vitus Bruinsma(*) heeft te recht doen opmerken, dat elke gerechtelijk-geneeskundige oordeelvelling onmogelijk wordt, als het waar is, dat 'geesten' voorwerpen in de ruimte kunnen verplaatsen (o.a. met muziek-instrumenten smijten). Bij voorbeeld: uit de ligging van het lijk en een daarnaast gevonden wapen besluit gij, dat er moord, geen zelfmoord heeft plaats gehad. Wie verzekert u, dat geen booze geest, om iemand valschelijk te doen beschuldigen, de voorwerpen zóó geschikt heeft, terwijl oorspronkelijk alles op den plaats gehad hebbenden zelfmoord zou gewezen hebben?

Wie verzekert u, dat in 'het geval der quitantie' de zilversmids-rekening niet onbetaald was? De 'onrustige' geest van De Marteville kan er eene valsche handteekening onder gezet hebben.

Doch zelfs het ééne geval van Swedenborg's brand zien zou tot hetzelfde wantrouwen in het menschelijk waarnemen en denken moeten leiden.

Het is immers in de dialectica nog geoorloofd, de meening eens tegenstanders te bestrijden, door aan te toonen, dat die meening ad absurdum voert?

Als de Swedenborgianen nu een 'dossier' van bewijsstukken aan den dag brengen(†), even volledig en samenhangend als, bij voorbeeld, de processtukken eener rechterlijke instructie, op grond waarvan men iemand tot levenslange tuchthuisstraf durft veroordeelen, of even overtuigend als de documenten, op grond waarvan men als 'historisch feit' aanneemt, dat president Garfield door Guiteau is doodgeschoten, dan zullen wij zien. Men bedenke: 'Plus un fait est extraordinaire, plus il a besoin de fortes preuves.'

Tot zoolang houd ik alleen het eerste gedeelte der boven gestelde vraag voor bevestigend beantwoord en ik hoop, dat ik dan geene fabel voor een feit houd.

Het zij dan zoo: Swedenborg heeft te Gothenburg den inval: er is brand te Stokholm, en er was, toen hij dat te kennen gaf, werkelijk brand te Stokholm.

Nu moet ik tot een compromis komen met mijne lezers. Ik zeide reeds, dat ik zeer uitvoerig zou moeten worden, als ik volledig wilde toelichten, waarom in zulk een 't o e v a l' niets bijzonders zou gelegen zijn.

Kansrekening, zielkundige beschouwingen, menschkundige opmerkingen en waarnemingen, kometen en epidemische ziekten, de maan en haar invloed op het weder, sterrenwichelarij, kaartlegsters, droo-

(*) Weekblad *De Amsterdammer* van 29 October.

(†) Affirmanti probatio! Ik ben niet in staat, den wijzen raad van Kant te volgen (*Träume*, S. 84), welken niemand in zijn tijd ook schijnt gevolgd te hebben: 'Wem also jene Geistererzählungen eine Sache von Wichtigkeit zu sein scheinen, der kann immerhin, im Fall er Geld genug und nichts besseres zu thun hat, eine Reise auf eine nähere Erkundigung derselben wagen.'

men, die ‘uitkomen’, dertien aan tafel, alles gaat, als in een caleidoscoop, voor onzen geest voorbij.

Ik moet mij tot eenige fragmenten beperken.

Hoe groot is wel de kans, dat iemand, die dertig jaren lang onophoudelijk met phantasieën en met raden naar mogelijkheden zich bezighoudt, in plaats van met de gewone menschelijke zaken, ééns iets zal raden? Werp eens met een dobbelsteen vele malen achtereen en zeg, vóór elken worp, het getal, dat komen zal. Al spoedig hebt gij het ééns geraden. Is dat natuurlijk? Den volgenden dag neemt gij den dobbelsteen weder en raadt de eerste twee worpen, maar de twintig volgende niet. Is er iets bovennatuurlijks in?

Het gezond verstand is in het dagelijksch leven gelukkig nog groot. X. heeft een bloedverwant B., die hem, in verband met reizen voor zijne zaken, om de drie à vier weken komt opzoeken. Op zekeren morgen zegt zijne vrouw aan het ontbijt: ‘Hé, B. is in lang niet hier geweest.’ Terwijl zij, naar aanleiding daarvan, over familiezaken voortpraten, wordt er gescheld, en een oogenblik daarna staat B. voor hen. Was er nu ‘geestelijk rapport’ geweest tusschen de vrouw en den bloedverwant van X.?

De onmogelijkheid is niet aangetoond - zegt Dr. Gunning. ‘En parlant du diable on voit sa queue’ - zeide X. dien morgen.

Voorts is het bekend, dat zulke ‘coïncidentiën’ uit den aard der zaak telkens voorkomen. Iemand in Batavia droomt op zekeren nacht, dat zijn broeder in Holland is gestorven. Het treurige bericht komt later tot hem, dat werkelijk dien nacht zijn broeder gestorven is.

Iemand voelt zich op zekeren dag minder wel, heeft hoofdpijn en is gedrukt. Op een gegeven oogenblik, bij voorbeeld juist toen hij zijne huisdeur opent, ziet hij een begrafenisstoet voorbijgaan. Hij overtuigt zich echter, dat er op straat niets te zien is dan modder en een paar hem onbekende voorbijgangers. Een paar dagen later sterft die persoon of een neef van hem.

Een typhus-lijder is sedert eenige dagen in een ijlenden, bijna onbewusten toestand. In de eerste oogenblikken van meerdere helderheid zegt hij aan dengene, die naast zijn bed zit: er ligt nog een lid der familie zwaar aan den typhus ziek. Werkelijk is sedert eenige dagen, tijdens het delirium van den lijder, zijne nicht, in een ander huis wonende, ook door typhus aangetast.

't Zou gemakkelijk zijn, een groot aantal overeenkomstige voorbeelden bij te brengen. Ik koos opzettelijk feitelijk voorgekomen gevallen. Niemand kan bewijzen, dat daarbij geen ‘geestelijk rapport’ in het spel is geweest(*). Doch niemand mag vergeten, dat het pure toeval ook tot sterke stukken in staat is.

En dan, in de zoo even genoemde gevallen is het toeval misschien niet eens in het spel. Aan het bed van den typhuslijder is misschien

(*) Wie bewijst, buiten het gebied der logica en der mathesis, dat iets *niet kan zijn*!

gesproken over zijne ziek geworden nicht, maar iedereen is vast overtuigd, dat de zieke er niets van gewaarwerd. Deze zelf is zich van zijne 'herinnering' later ook niet bewust. Verder is het curieus, dat *duizenden gevallen*, waarin van sterfgevallen of andere belangrijke gebeurtenissen gedroomd werd of op andere wijze een 'voorgevoel' bestond, maar waar het niet uitkwam, eenvoudig niet in aanmerking worden genomen, als dan één geval eens 'frappeert'!

Waarom betreffen de verhalen van 'second sight' van sterfgevallen, voor Nederlanders, gewoonlijk betrekkingen in Indië, of omgekeerd? Zou het niet zijn, omdat de zóó gescheidenen meer aanleiding hebben, aan elkanders toestand te denken?

Waarom wordt in eenzelfde stad, waar de geesten toch nog gemakkelijker met elkaar in rapport kunnen treden, nooit iemand door zulk een 'rapport' van het sterven van nabestaanden of vrienden of van andere gewichtige voorvallen onderricht? Zou het, in het stelsel van het 'second sight', niet te verwachten zijn, dat eens eene enkele maal zulk een 'geestelijk zien' ook practisch wat beteekende? Waarom waarschuwt nooit eens iemand den machinist van een spoortrein, voordat twee treinen tegen elkander botsen, of onderricht een 'droom' niet eens iemand van de op handen zijnde 'verwijdering' van een bankier of een notaris, wiens aanhouden het geldelijk vermogen van den droomer geheel of voor een groot deel zou redden? Waarom waarschuwde onlangs niet het een of ander 'helderzien' of een 'geestelijk rapport' de bloedverwanten der op de 'Adder' in doodsstrijd verkeerende of in zee bij de kust ronddrijvende ongelukkige zeelieden?

Ik weet wel, dat hiermede deze 'schlüpfrige Sachen' (zou Kant zeggen) geenszins volledig van alle kanten beschouwd zijn. De langdradigste verzameling van gevallen en van bespiegelingen over 'toeval' en mogelijk 'geestelijk rapport' zou evenwel de geloovigen toch niet overtuigen, maar evenmin kan iemand ons bewijzen, dat Swedenborg niet eenvoudig raadde, dat er brand te Stokholm was. En om dat ééne geval zouden wij onze geheele wetenschap en ons denkvermogen moeten wantrouwen!

Wanneer, o Swedenborgianen! ziet gij in eene coïncidentie een 'geestelijk rapport', een 'second sight' of een kijken 'van een engel door ons oog in de andere spheer'?

Het is hoop ik, duidelijk geworden, dat de Swedenborgianen alleen door het overleggen van het bedoelde 'dossier' aan het 'geval van den brand te Stokholm' een bijzonder karakter kunnen geven. Want de kans, dat slechts toeval in het spel was, wordt belangrijk kleiner, als gebeurtenissen telkens, of in eene niet voor de hand liggende combinatie, samentreffen.

Er bleek geestelijk rapport tusschen Dr. Gunning en den schrijver dezer bladzijden te bestaan, toen wij beiden aan een drama van Aeschylus (een Heiden) de voorkeur gaven boven de 'lectuur uit den spiritistischen kring' (zich noemende de ware Christenen). Dat schimmenrijk der spiritisten, eene soort van post-mortaal Ghetto, heeft dan ook weinig aantrekkelijks. Een man als Dr. Gunning kan zich niet thuis voelen in gezelschap van Swedenborgianen en verdere nevelridders van Wolkenkoekoeksheim. Hij heeft het spiritisme van zijn theologisch gebied gebannen (natuurlijk met nog al belangrijke restrictiën), maar hij acht het zeer bruikbaar *voor de physiologie*, *en voor de herkenning en behandeling van ziekten.* Dat is de eigenlijke reden, waarom ik de pen opvatte.

Had Dr. Gunning niet geschreven, wat wij op bladz. 141, in het bekende *Gids*-nummer, lezen, ik zou het spiritisme voor betreurenswaardig en dwaas(*) zijn blijven houden, maar Gunning's artikel niet aangevallen hebben.

Wij lezen daar ter plaatse, dat Swedenborg's visioenen omtrent hemel en hel 'onvertrouwbaar' zijn; maar vervolgens: 'Over de *aardsche* dingen zal zich zijn hoogmerkwaardige zienersgave het veiligst hebben uitgestrekt. Ook verwante werkzaamheden der clairvoyance, met behoedzamen ernst aangewend, meenen wij voor het gebied der aardsche dingen niet te mogen veronachtzamen. Dus hooren wij met instemming Mevr. Van Calcar de "studie van het Mediumschap" aanbevelen als zij zegt er mede te bedoelen: "vergelijking van al de verschillende toestanden, het opzamelen van al de gegevens, maar geenszins een bijgeloovig volgen en aannemen van de uitspraken van een of ander Medium of Somnambule of geestcommunicatie met hooge titels onderteekend."'

Wat Mevr. Van Calcar bedoelt? Het genootschap 'Waweliana' moge eene prijsvraag uitschrijven, verlangende: eene proeve van psychologie op de door die dame omschreven grondslagen. Misschien wordt dan begrijpelijk, 'was sich dabei denken lässt'. Maar Dr. Gunning raadt de *clairvoyance* aan voor het 'gebied der aardsche dingen'. Tot dat gebied behooren ook moeielijk te herkennen en te genezen ziekten, nog gebrekkig gekende punten in physiologie en psychologie, misdaden, wier daders men gaarne gevangen zou nemen, en wat niet al. Iedereen weet, hoe de clairvoyance in handen van gepatenteerde en ongepaten-

(*) En ik mag erbij voegen: voor zeer gevaarlijk. Ik bedoel niet alleen het nu reeds niet onbelangrijke getal der meer of minder krankzinnig gemaakten, maar wijs op het pathetisch slot (*De Gids*, blz. 146) van Dr. Gunning's opstel, in verband met een merkwaardig hoofdartikel in *De Standaard* van 10 Nov. l.l. In Gunning's beschouwingen wordt bedektelijk, in dat hoofdartikel ronduit, het voorkomen van het bezeten zijn van den mensch door Satan verdedigd. In dat *Standaard*-artikel wordt gesproken van 'Satan in den ijlhoofdige'. Herinnerde ik ten onrechte aan de heksenprocessen? Nog een stapje verder en Dr. Gunning en de schrijver van dat *Standaard*-artikel treden op als duivelbanners, of.... rechters van 'bezetenen'! Doctoren der wetenschap, in het jaar 1882, de goede gemeente stijvende in zulke menschonteerende denkbeelden!

teerde ‘geneeskundigen’ op heillooze wijze welig tiert. En een man van den grooten maatschappelijken invloed van Dr. Gunning beveelt haar aan!

Men zegge niet, dat ik overdrijf; dat Dr. Gunning toch spreekt van: ‘met behoedzamen ernst’. Die raad had gerust achterwege kunnen blijven. Bedriegerij en misplaatste grappen aanbevelen, zal toch wel in niemand opkomen. Ernstige, zelfs vrome kwakzalvers zijn er wel; of, zoo zij in het geheim niet ernstig of vroom zijn, hoe zult gij erachter komen?

Voor de openbaringen van het spiritisme omtrent de geestenwereld en de theologische vragen - welke openbaringen Dr. Gunning terugwijst - was ten minste nog een proefsteen te vinden in Gods woord. Hoe gij het geoorloofde, en het van beteekenis zijn, der ‘clairvoyance’ wilt beoordeelen, is mij duister. Naar de uitkomsten? Wel, ik zal u honderd door ‘slaapsters’, door ‘magnetiseurs’ genezenen brengen!

Neen, indien *clairvoyance* waarachtig mogelijk is; indien het niet, a priori, onzinnig schijnt, de hulp der *clairvoyance* ter verwerving van licht en heil op het gebied der aardsche dingen, d.i. van wetenschap en practisch handelen, aan te wenden, dan altijd en overal *clairvoyance!* Waarom zullen wij bij de nachtpitjes onzer zintuigelijke waarneming en van ons logisch denken trachten te zien, of een lijder slechts maagzenuwpijn of een maagkanker heeft, als het electrisch-magnetisch licht eener ‘ernstige en vrome slaapster’ onder den invloed van een ‘ernstigen en behoedzamen magnetiseur’ dwars door den buik heen doet kijken? Er zijn dan ook enkele menschen consequent genoeg, om zich altijd tot de ‘clairvoyance’ te wenden, als zij ziek zijn, van het begin af. De meeste menschen zijn half en inconsequent. ‘Men kan niet weten’!

Neen, ik overdrijf niet. De ‘heksen-noyades’ en het verbranden van ketters liggen nog zoolang niet achter ons, en van de inquisitie is in den ‘godsdienstigen eed’ nog een spoortje te herkennen. De clairvoyance zoude ‘met behoedzamen ernst aangewend’, wel eens eene nieuwe inquisitie - in den zin van eene methode van onderzoek voor den rechter - kunnen worden. Men herinnert zich, dat eenige jaren geleden, na den moord, door Jut gepleegd, drie onschuldigen schandelijk lang preventief gevangen werden gehouden. Het gerucht liep toen, en kwam zelfs in de dagbladen ter sprake, dat men, om achter de waarheid te komen, *eene somnambule had geraadpleegd.* De Hemel geve, dat het een ongegrond gerucht zij geweest(*).

Wij leven nog midden in eene wereld van bijgeloof, spoken, tooverijen, ‘bezetenen’, exorcisme, miraculeuze genezingen en ‘geesten’. Het spiritisme - het zij met eerbied, neen, zonder eenigen eerbied,

(*) Die verzuchting heeft natuurlijk geen zin, als de clairvoyance waarachtig iets is. Waarom zou de rechter van instructie het dan niet ‘met behoedzamen ernst’ gebruiken?

gezegd - kan moeielijk anders heeten dan de aristocratische vorm van dat bijgeloof, zich tooiende met onbegrepen wetenschappelijke termen.

Of heeft het dan, van Swedenborg af, en na zijne ongeloofelijke werkzaamheid in den loop dezer eeuw, iets tot stand gebracht, dat vaststaat? Mevr. Van Calcar vindt blijkbaar nog steeds de twee onwraakbaarste proeven der werkelijkheid van het spiritisme in 'de door Kant ook erkende feiten', met de bijvoeging: 'Zulke feiten staan niet langer zoo geïsoleerd en exceptioneel daar als in vroeger dagen.' Wij hebben boven die 'feiten' ontleed. En in welk opzicht is de menschheid wijzer en beter geworden door het spiritisme? (Ik zonder van kanker of tering door clairvoyance beter gewordenen uit.) Dwepers en krankzinnigen heeft het gemaakt(*). Maar overigens?

Hier blijkt weder geestelijk rapport tusschen Dr. Gunning en mij. Hij zegt ergens, dat hij uit herderlijke ervaring kan spreken en verzekeren, dat vele ernstige Christenen door het spiritisme op het dwaalspoor zijn geraakt. Dr. Gunning houde mij ten goede, dat ik zulks nog minder bedenkelijk acht, dan hetgeen ik uit mijne ervaring kan verzekeren: het vele kwaad, dat het spiritisme doet *in aardsche dingen.* En daarom blijve de 'clairvoyance' liever zijne beschermelinge op het gebied der *onzienlijke dingen.*

En wat vinden wij nu, als wij de qualitatief en quantitatief indigestie wekkende geschiedenis en literatuur van het spiritisme der laatste jaren in ons vaderland eens doorbladeren? Een mengsel van boerenbedrog en zelfbedrog!

Oppervlakkige naschrijverij met herhaling derzelfde schreeuwende onjuistheden (of van opzettelijk bedrog?). Men herinnere zich Dr. Betz contra Meijer. Ook Mevr. Van Calcar en Dr. Gunning hebben Kant niet, zeker niet goed, gelezen.

Eene soort van materialisme op Christelijken, bij Dr. Gunning zelfs op Gereformeerden grondslag, hetwelk niet tevreden wil zijn met een 'geestelijk' voortbestaan van den mensch na den dood, maar dat zich geene zaligheid denken kan zonder lichamelijke, stoffelijke (zij het dan n.b. aetherisch-stoffelijke) organen. Een *perisprit,* dat spookachtige, voor verneveling en voor verdichting vatbare omhulsel van de 'geesten' der spiritisten aan de ééne zijde, door Dr. Gunning aan de andere zijde '*mythologisch*' genoemd en, volgens hem, de plaats moetende ruimen voor eene andere, ook bijzonder duidelijke voorstelling: 'de zedelijke werkzaamheid des geestes waardoor hij, volgens het evangelie, in het tot stand brengen van de verheerlijkte lichaamlijkheid zijn triomf viert' *De Gids*, blz. 144) en waardoor zich reeds op aarde 'in den mensch een inwendig hooger leven met geestelijke en toch substantieele organen ontwikkelt' (*De Gids*, blz. 140).

Een ondichterlijk-phantastisch vagabondeeren op de 'grens van twee werelden', terwijl de schrijfster van de ééne niets weten *kan* en van

(*) Men denke aan den beklagenswaardigen genialen Zöllner te Leipzig.

de andere veel meer zou behooren te weten, eer zij over de grenzen der twee eene letter op het papier zette.

Een olla podrida van pneumatische organismen, aether-longen en aether-harten, magnetische en electrische levensstroomen, beschreven met eene fiducie en op een toon, welke zouden doen denken, dat er meer gebeurt dan onbegrepen klanken dooreen haspelen(*).

Maar onder al die 'aegri Somnia' heb ik toch iets nieuws en misschien belangrijks ontdekt. Het wijsgeerig vraagstuk der eeuwen, ook nog het hoofdbreken onzer dagen: geest en stof? stof alleen? geest alleen? ligt blijkbaar ten gronde aan al die uitspattingen der geesten, die hunne grenzen te buiten gaan (ik bedoel menschen). Al dat sollen met aether-organismen, met electriciteit en magnetisme, dat den natuurkundige(†) de haren te berge doet rijzen, blijkt toch, bij ruimere en mildere beschouwing, eene poging der zuchtende menschheid tot eene philosophische verklaring van het raadsel: *stof en geest*, of: wat is de mensch en wat wordt er van hem bij zijn dood? Van den heer Gunning, doctor in de wijsbegeerte, mocht men iets verwachten, dat meer zin heeft dan de burlesque philosophie der spiritisten. Zijne beschouwing, naar welke 'de zedelijke werkzaamheid van den geest een verheerlijkte lichamelijkheid tot stand brengt', klinkt mystiek. Op bladz. 133 echter van zijn artikel wordt de wijsgeerige grondgedachte duidelijker gevonden, waarin zijne bespiegelingen wortelen en welke ook misschien zijne neiging verklaart, 'geestelijk rapport' niet te verwerpen en veel in het Swedenborgianisme en het spiritisme als *werkelijk* te erkennen, schoon zij hem, als beschaafd en wetenschappelijk man, telkens tegen de borst moeten stuiten en schoon hij ze voor zijne theologie verwerpen moet.

Wij lezen t.a.p.: 'Dualisme tusschen geest en natuur is zijn (Swedenb^{s}.) grondgedachte, als die van Cartesius. Hij stelt die beide rijken naast elkander, streng gescheiden; niet in elkander overgaande.'

Ik mag nu wel niet verzwijgen, dat J.H. Gunning Jr. schijnt in te stemmen met de bespiegelingen van J.H. Fichte Jr. (*De Gids*, blz. 140), waarin alweer dat curieuze post-mortale aether-lichaam hoofdzaak is, waardoor dus de 'zedelijke werkzaamheid van onzen geest' zich uit den (hypothetischen, misschien niet bestaanden) lichtaether een lichaam voor het geestenrijk moet weven! Transeat!

De hoofdzaak, waarop ik wilde wijzen, is, zooals uit de aangehaalde woorden blijkt, dat Dr. Gunning *geest en stof in elkander laat overgaan.*

(*) Waarom bepaalt zich Ds. Meijer, op blz. 75 van zijn boek, tot de anatomie en physiologie van de borst der geesten? Waarom beschrijft hij ook die van den geestenbuik niet?

(†) Amusant en een bewijs, hoe Mevr. Van Calcar thuis is in *deze* wereld, is het volgende, op blz. 320 van *Swedenborg*: 'Evenzoo heeft Davis (een onwetende schoenlappers-jongen in Amerika) een jaar eerder dan de geleerde Du Bois Reymond zijn mededeelingen over dierlijke electriciteit uitgesproken, die daarna door de wetenschappelijke onderzoekingen zijn bevestigd.'
Men ziet, het wordt tijd, onze laboratoria te sluiten en Mevr. Van Calcar Minister van Wetenschap en Onderwijs te maken, met de bijzondere opdracht, eene Universiteit op Spiritistischen grondslag zoo spoedig mogelijk in het leven te roepen.

Ik ken verschillende wijsgeerige stelsels, waarbij het dualisme van Cartesius verdwijnt en men *of* den geest in de stof laat 'opgaan' (materialisme) *of* de stof niet als reëel erkent, maar laat opgaan in den geest.

Monisme, absoluut idealisme van Fichte (Senior), ook wel Solipsisme genoemd, de Kantiaansche noölogie, wat al wijsgeerige beschouwingen, naar welke de *stof* òf *alles* wordt òf *niets!* Bij eenig nadenken blijken de uiterste vormen van Monisme waarschijnlijk weinig te verschillen. Maar, zoover ik weet, heeft na Cartesius nog geen philosoof met goed gevolg beproefd, van het scherp gekenmerkte begrip *stof* gradatim te komen tot het begrip *geest.*

Dr. Gunning zal dat, vrees ik, langs de aether-stof van Fichte en van de spiritisten ook niet kunnen bereiken. Daaruit volgt evenwel de onmogelijkheid niet eener juistere en grondigere beschouwing. In Gunning's artikel is die gedachte van den langzamen overgang van stof in geest uit den aard der zaak slechts terloops en fragmentarisch uitgesproken. De begaafde schrijver beproeve zijne krachten aan een wijsgeerig stelsel, dat bewust geestelijk leven verklaart als eigenschap van een Substraat, dat slechts gradueel van de stof onderscheiden is. De monistische philosophie, schoon zeker juister dan het mechanisch dualisme van Descartes, heeft in hare 'twee-eenheid' iets onbevredigends. Er is misschien in de slechts vluchtig door Dr. Gunning uitgesproken gedachte een grondslag gelegen voor het begrijpen eener 'hoogere eenheid' van stof en geest, al kan ik die voorshands in 'de zedelijke werkzaamheid van den geest, welke een verheerlijkte lichamelijkheid tot stand brengt' nog niet duidelijk zien.

Deze proeve eener psychiatrische kuur(*) tegen de, in mijne oogen, deerniswaardige en ziekelijke bemoeiingen van de geestenklopperij en tegen de pogingen, om tot kennis en waarheid te geraken langs anderen weg, dan in ons scheppend en logisch-critisch denken is gelegen, schijnt con amore, maar is mijns ondanks geschreven.

Toen het uitstekende artikel van Dr. Betz tegen Ds. Meijer in *De Spectator* verscheen, was het handschrift van mijn *Vraag aan Dr. Gunning* reeds bij de redactie van dat weekblad. Ik meende toen, dat voor de nagedachtenis van den grooten Kant genoeg gedaan was, en, daar ik de gevolgen der aanbeveling van de clairvoyance door Dr. Gunning ook kon afwachten en mijn tijd door degelijker zaken ruimschoots in beslag wordt genomen, gaf ik in bedenking, mijne 'vraag' niet te plaatsen. De vereerende wensch der redactie leidde tot het tegendeel.

(*) Kant stelde voor, zulke abnormale toestanden, als die van Swedenborg, met sterke purgeermiddelen te behandelen. Dat is een eenigszins verouderd standpunt der geneeskunde. Humaner en waarschijnlijk beter zou zijn, Mevr. Van Calcar en verdere spiritisten te noodzaken tot het zich verwerven eener grondige en volledige kennis van anatomie en physiologie van den mensch, natuurlijk na genoegzame voorbereiding door studie van phsysica en chemie. Als nakuur een cursus in een manicomium!

Zoo kwam ik tot eene ruimere bemoeiing met hetgeen op het gebied der ‘bezetenheid’ omgaat, dan ik begeerde. Veel wijzer en beter geloof ik niet, dat men zichzelven of anderen maakt door schrijven over het spiritisme. Toch moet ik erkennen, voor mijne studie niet geheel ondankbaar te zijn.

Ik vond nu en dan dat eigenaardige genot, dat het bespieden der nephelomyomacheia en van het solemneele, in bedoeling niet te verdenken, maar voor zijne taak niet berekende en daardoor tot holle klanken komende enthousiasme oplevert. Eene Donna Virgilius, eene ridderes van den geest is, tenzij wij meer tot ergernis en weeklagen geneigd zijn, een adertje van den stroom, waaruit wij het genot van het comische kunnen scheppen.

Dat Mevr. Elise van Calcar (wier reinheid van bedoeling en wier vele begaafdheden ik geenszins betwijfel) als radicaal hervormer der geheele natuurwetenschap en der wijsbegeerte poseert(*) en dat de heer Gunning, doctor in de wijsbegeerte, buigingen maakt voor de dame, die met ‘de studie van het mediumschap’ zoo geniale vlucht denkt te nemen, doch terstond daarna doet opmerken, dat ‘het Spiritisme is meerendeels een ongeoorloofde irruptie van lagere geesten in een gebied waarin zij niet meer thuis behooren’(†), - zie, zulke gegevens voor eene philosophische vaudeville zijn niet alledaagsch. Het motto daarvan zou kunnen zijn:

> ‘Setz dir Perrücken auf von Millionen Locken,
> Und setze deinen Fusz auf ellenhohen Socken,
> Du bist am Ende was du bist!’

Doch de doorgaande en blijvende gewaarwording bij mijn reisje door de betooverde wereld was die van weemoed, de indruk bij het terugzien daarop haast eene van berouw. Onwillekeurig denk ik aan de ontmoeting van Heinrich Heine met dien ruw-geloovigen, onwetenden, maar menschlievenden en hulpvaardigen monnik. ‘Gegen den Mann - zegt Heine - werde ich nicht schreiben. Ach, man sollte gegen Niemanden schreiben in dieser Welt. Ein Jeder hat genug an seinem eigenen Elend in diesem Lazareth.’

Als men van de goochelkunsten, de huichelarij, de grove bedriegerijen en de clairvoyance op het gebied der ‘aardsche dingen’ afziet, ligt aan het Swedenborgisme-spiritisme iets ten grondslag, dat aan het ‘hijgend hert’ in het kerkelijk lied doet denken. In dat licht beschouwd, wordt ook Mevr. Van Calcar eene belangwekkende en sympathetische figuur. Het onbevredigende onzer kennis en van dit geheele pijnlijke

(*) ‘Deze studie van het mediumschap moet ons de bouwmaterialen leveren voor eene nieuwe zielkunde niet alleen, maar voor eene wetenschap van den mensch (rien que ça!) om daaruit eindelijk een nieuwe wereldbeschouwing en dieper levensopvatting op te bouwen’ (*Op de grenzen*, blz. 47).

(†) *De Gids*, blz. 141.

aardsche leven, de zucht naar zekerheid omtrent en kennis van het 'hiernamaals' voeren tot een geestelijk vuisten ballen en ledematen ontwrichten, in de tale Kanaäns: tot een opstand tegen God. Maar een Faust, een Manfred en andere poëtische Titanen deden dit reeds op krachtiger en aesthetischer wijze dan de hedendaagsche spiritisten, en ik zie niet, dat de zielkunde en de wetenschap van den mensch erdoor vernieuwd zijn.

Er behoort een eigenaardige blik op en beoordeeling van de wereldsche zaken toe, om bladzijden als 177-179 in E.v.C's. *Swedenborg* voort te brengen. Haar inhoud moge zonderling schijnen, hare eigenaardige schoonheid zal niemand ontkennen. En vele proeven van eene verbazing wekkende originaliteit (men bedenke, dat Mevr. Van C. evenzeer de Kerk als de zielkunde en de wetenschap van den mensch aandurft), van ongeveinsde bezieling en van letterkundige waarde zou ik kunnen aanvoeren. Maar dat is mijne taak niet.

De aard en waarde van het streven der Swedenborgianen alleen was mijn onderwerp. En op dat gebied meen ik, dat Mevr. Van Calcar en bare geestverwanten vergeefs zullen zoeken naar licht en naar heil.

Daarentegen, waarom zou iemand in het aardsche leven niet zulk een grondeloos mysterie zien, dat hij in het leven hiernamaals *nu reeds voor zijn gemoedsbestaan* meer werkelijkheid en begrijpelijkheid vindt dan in 'de stap van de wieg naar het graf'? Maar het is mij duister, wat de praatjes met geesten in het hiernamaals tot nu toe voor licht aanbrachten.

Wetenschappelijk onderzoek, waarnemen en denken, het zijn de krukken, waarop de menschheid langzaam vooruit moet, met de hoop en het vertrouwen, dat nu en dan eens een 'heros', een genie, haar een oogenblik de krukken doet wegwerpen en op vleugelen laat voortsnellen. Dat Swedenborg zulk een heros zou zijn geweest, blijkt uit niets. En welke meer verhevene godsdienstige wereldbeschouwing van hem is uitgegaan, zie ik niet.

Ongetwijfeld is onze geheele wetenschap der stof slechts beeldspraak, slechts waarnemen en uitleggen van 'teekenen'; zeker zijn de 'natuurwetten' slechts geldig voor de *van onze zintuigelijke waarneming afhankelijke wereld.* Maar die beeldspraak en die teekenen zijn toch *adaequate*, vertrouwbare berichten omtrent hetgeen werkelijk bestaat; die wetten geven toch wetenschap, leeren eene wereld van harmonie en regelmatigheid, niet van grillen en willekeur kennen. Die eenige wetenschap, welke bereikbaar; die eenige wereld, welke kenbaar is, zij kunnen, op straffe van onvertrouwbaarheid van alle menschelijk denken, geen *bovennatuurlijk* ingrijpen, geen *wonder* toelaten. En de spiritistische feiten (?) behooren tot de categorie der wonderen, der niet 'natuurlijk' verklaarbare dingen.

Ziedaar ten slotte het *principieele* verschil tusschen geloovigen in en verwerpers van het spiritisme.

Wij verwerpen het niet, omdat wij een dogma hebben: wonderen *zijn* onmogelijk, maar omdat, naar het ons voorkomt, geene enkele ‘bovennatuurlijke wijziging van de regelmaat der natuur’ genoegzaam gestaafd is. ‘Plus un fait est extraordinaire, plus il a besoin d'être appuyé de fortes preuves.’ -

Wat zoekt men toch naar wonderen?

Is er een grooter wonder mogelijk dan de natuur met hare onveranderlijke wetten, welke wij ons toch evengoed anders kunnen denken?

Zou de godheid in dat eindelooze wonder, haar eigen werk, nu en dan ingrijpen? Of hoe moet men het anders noemen, wanneer onwetende boeren en kinderen in extase Hebreeuwsch en Grieksch spreken, schoon zij zelfs het alphabet dier talen niet geleerd hebben (E.v.C., *Swedenb.*, bladz. 308)? Toch zouden wij ‘feiten’ moeten erkennen en dan.... verder zien!

Zij, die door het spiritisme de onsterfelijkheid van den mensch *bewezen* achten en uit gemeenschap met ‘geesten’ en uit direct ‘zien door den geest’ kennis en hoop putten, moeten mijne beschouwingen troosteloos vinden.

Toch is het moeielijk te gelooven, dat zij meer zouden *weten,* dan in het slot van het zielaangrijpende vierstemmige zangstuk van Schumann: *Zigeunerleben*, te vinden is. Diep weemoedig klinken de laatste twee regels, in E mineur eindigende, ons in de ooren:

> ‘Fort ziehen die Gestalten,
> Wer sagt dir wohin?’

Utrecht, 12 November 1882.

W. KOSTER.

Natuurlijke godsdienst.

Vóór eenige jaren verscheen in Engeland een boek, dat ook hier te lande de bijzondere aandacht trok van allen, die in de godsdienstige vraagstukken belangstellen. Het droeg den titel van: *Ecce homo*, *a Survey of the life and work of Jesus Christ.* De naam van den schrijver stond niet op den titel en allerlei gissingen naar den auteur waren vergeefs, totdat vóór een paar jaren de sluier werd opgeheven en uit *The life and letters of Rowland Williams*, een der schrijvers van de beruchte *Essays and reviews*, als zoodanig Mr. Seely genoemd werd, Hoogleeraar in de nieuwe geschiedenis. Maar dat hij in *Ecce homo* een meer dan gewoon werk had geleverd over een onderwerp, dat sinds 18 eeuwen duizenden pennen in beweging heeft

gebracht, bleek uit de 16 uitgaven, die het boek in Engeland beleefde; uit de schoone bladzijden, die er in enkele tijdschriften onder ons van medegedeeld werden, en uit den lof, dien het overal van de critiek ontving. Met recht werd het een zeer oorspronkelijk en merkwaardig boek genoemd, vol van treffende gedachten en fijne opmerkingen. Het drong tot het hart van den grooten Nazerener door en stelde den adel van zijn karakter en de verhevenheid zijner beginselen in een treffend licht.

Van dienzelfden schrijver is thans een nieuw werk verschenen, dat den titel draagt van: *Natural religion.* Het is eene nieuwe bewerking van eenige artikels, in de jaren 1875 tot 1878 door hem in *Macmillan's Magazine* geplaatst, maar aanmerkelijk uitgebreid. Ook nu houdt de schrijver zijn naam voor het groote publiek verborgen. Alleen waarschuwt hij, dat hij noch de orthodoxie noch de heterodoxie wenscht te bevorderen. Hij meent, dat er in politiek en godsdienst waarheden zijn, buiten den strijd der partijen. Van dien strijd verwacht hij niet het minste heil; velen worden erdoor gebracht tot de meening, dat elke poging, om iets te weten, ijdel is en dus een vraagteeken moet gezet worden achter alles. Hij vreest, dat het met den godsdienst zal gaan als met Polen, dat zich in oneindige twisten verlustigde, zoolang, totdat er geen Polen meer bestond; toen nam de strijd een einde.

Al plaatst zich de schrijver dus, zooals men het noemt, boven de partijen, toch blijkt het spoedig, welks geestes kind hij is. Veel duidelijker komt dit uit dan in *Ecce homo*. Hij is geen supranaturalist, integendeel, geheel doortrokken van den geest der moderne wetenschap. Zijne bedoeling is, in het licht te stellen, welke godsdienst met de uitkomsten der hedendaagsche wetenschap overeenkomt, of liever, door die wetenschap geëischt wordt. Hij tracht te doen zien, op welke wijze de godsdienst het lot van Polen kan ontgaan en in onze dagen weer eene kracht kan worden, die alles bezielt en op ieder gebied van het leven haar weldadigen invloed verspreidt.

Ik behoef niet te zeggen, dat eene dergelijke onderneming de aandacht verdient van allen, die ernstig denken. Wie voelt het niet, dat de godsdienst in onze dagen aan groote en dreigende gevaren blootstaat? Nadat het supranaturalisme voor de uitkomsten der wetenschap de vlag heeft moeten strijken, is de belangstelling in den godsdienst bij ontelbaar velen verzwakt, bij menigeen geheel gestorven. Er zijn er, die meenen, dat met het geloof aan een wonderbaar ingrijpen in den gewonen gang van zaken, met het geloof aan de wonderen van den Bijbel ook het geloof aan eene bovenzinnelijke wereld noodzakelijk moet verdwijnen; dat er dus van godsdienst, van een band tusschen ons e n die bovenzinnelijke wereld geene sprake meer kan zijn. Sommigen beschouwen het als een bewijs van verlichting, van echte ontwikkeling, met al wat godsdienst heet, gebroken te hebben; zij komen

er openlijk voor uit. Nog onlangs schreef iemand in een onzer dagbladen, dat hijzelf geen godsdienst had en nu ook verlangde, dat zijne kinderen op de school daarmee niet meer werden lastig gevallen; dat artikel behoorde, naar zijn inzien, thuis bij de clericalen.

Gelukkig zijn er, ook onder hen, die de wetenschap van onze eeuw op hoogen prijs stellen, nog velen, die het groot gevaar beseffen, waarmee de maatschappij en het huiselijk leven worden bedreigd, indien deze geringschatting van den godsdienst meer algemeen mocht worden. Zij zien het helder in, hoe daardoor niet alleen een krachtige steun aan deugd en zedelijkheid ontvallen zou, maar ook het leven veel van zijne waarde, veel van zijne kleur en zijn geur zou verliezen. Het is onwaar in hun oog, dat er thans minder behoefte aan godsdienst dan vroeger zou bestaan; dat de godsdienst tot een kinderlijk tijdperk der menschelijke ontwikkeling behoort, een standpunt, dat wij allengs te boven zijn gekomen. Onwaar evenzeer, dat de godsdienst zóó met het supranaturalisme ineengeweven is, dat de ondergang van het laatste ook den ondergang van den eerste ten gevolge hebben moet. Daarom treden zij, met volle waardeering van alle degelijke vruchten der wetenschap, voor de heilige rechten van den godsdienst op en trachten hem te handhaven tegen alle aanvallen van de rechter- en de linkerzijde. Na het ineenstorten van den vermolmden tempel van het supranatureele Christendom wijden zij hunne beste krachten aan de opbouwing van een nieuwen tempel. En ze doen dat in de vaste overtuiging, dat die nieuwe tempel veel schooner dan de oude is en alleen geschikt voor de kinderen van onzen tijd, om er veilig in te wonen.

Zulk een arbeider begroeten wij in den schrijver van *Natural religion.* Ik wil trachten, den gang zijner denkbeelden in breede trekken mee te deelen en daardoor den lezer een indruk te geven van den rijken inhoud en het groot belang van dit boek. Wanneer ik daarna de vraag tracht te beantwoorden, in hoeverre de schrijver zijn doel heeft bereikt, dan beschouwe men dat niet als eene beoordeeling van het geheele werk, die veel meer ruimte zou eischen, dan mij hier kan worden gegund, en betere krachten, dan mij ten dienste staan, maar eenvoudig als eene poging, om anderen uit te lokken, ook hunne meening over dit belangrijk vraagstuk te openbaren.

In de eerste plaats iets over den titel van het boek: *Natuurlijke godsdienst.* Een spotvogel zou kunnen vragen, of er dan ook een onnatuurlijke godsdienst is. Het zou zelfs kunnen zijn, dat wij hem dit toestemden. Althans, dat er veel onnatuurlijks en tegennatuurlijks in den loop des tijds aan den godsdienst is vastgeknoopt, daaraan is geen twijfel. Maar ieder begrijpt, dat hier *natuurlijk* staat tegenover *bovennatuurlijk.* De titel is waarschijnlijk eene tegenstelling van het beroemde Engelsche werk, niet lang geleden verschenen: *Supernatural religion* getiteld. Dat woord *bovennatuurlijk* nu vereischt eenige toelichting, omdat er bij sommigen misverstand omtrent zijne beteekenis schijnt

te bestaan. Als om het supranaturalisme, dat door de wetenschap van onzen tijd geoordeeld is, te redden, vatten enkelen dat woord op in den zin van *bovenzinnelijk* en beweren dan, supranaturalisten te zijn, al gelooven zij niet aan wonderen en voorspellingen. Anderen beweren, op dienzelfden grond, dat de loochening van het supranaturalisme met godloochening gelijkstaat. Nu behoeft het geen betoog, dat alleen de grofste materialisten, die alles voor stof verklaren, niet aan het bovenzinnelijke gelooven, aan de dingen, die niet met oogen gezien en met handen getast kunnen worden. Maar iets geheel anders is het, wanneer men de waarheid van het supranaturalisme ontkent. Men verwerpt dan die wereldbeschouwing, waarin wonderen en buitengewone openbaringen worden mogelijk geacht; die wereldbeschouwing, die heeft moeten plaats maken voor het inzicht van het onverbrekelijk verband tusschen oorzaken en gevolgen in de natuur en in het geestelijk en zedelijk leven. Men laat de oude wereldbeschouwing, die wij in den Bijbel aantreffen en die eeuwenlang ook onder de Christenen heeft geheerscht, varen voor de nieuwe wereldbeschouwing, die vooral sedert het begin dezer eeuw heeft ingang gevonden en waaruit eerst de moderne theologie is ontstaan en, als noodzakelijk gevolg daarvan, de moderne richting in de Christelijke kerk.

Bovennatuurlijk is dus die godsdienst, welke uitgaat van de meening, dat men vroeger langs andere wegen tot de kennis van God en zijn wil is gekomen, dan ons nu openstaan; de meening, dat God zelf door droomen, visioenen, buitengewone openbaringen of bovenmenschelijke personen zijn wezen en wil heeft bekend gemaakt. Natuurlijk is die godsdienst, die gegrond is op de overtuiging, dat alle kennis van het bovenzinnelijke nooit anders verkregen is en niet anders verkregen kan worden dan met de hulpmiddelen, die ons thans ten dienste staan. Met deze verklaring achten wij alle misverstand onmogelijk. Ik geef nu verder aan den schrijver het woord, die ons zal doen zien, wat er, naar zijne meening, van den godsdienst en van het Christendom wordt voor hen, die met alle supranaturalisme hebben gebroken.

Het boek is in twee deelen verdeeld, een theoretisch en een practisch deel; het eerste in de volgende hoofdstukken: God in de natuur, het misbruik van het woord atheïsme, de woorden theologie en godsdienst, drie soorten van godsdienst, de natuurlijke godsdienst in de practijk. Het tweede, de toepassing, bevat de volgende opschriften: de godsdienst en de wereld, de godsdienst en de beschaving, natuurlijk Christendom, de natuurlijke godsdienst en de staat, de natuurlijke godsdienst en de kerk. Met een overzicht wordt het boek besloten.

Bij het eerste hoofdstuk: God in de natuur, staan wij iets langer stil, omdat daarin de hoofdgedachte van den schrijver reeds dadelijk uitkomt. Bij alle verschil tusschen de tegenwoordige beoefenaars der wetenschap en de geloovige Christenen merkt hij een belangrijk punt

van overeenkomst op. Voor den wetenschappelijken man is de tijd van het gezag voorbij; geen zweren meer bij Aristoteles, Descartes of Hegel; zelf wil hij zien en onderzoeken. En de methode, die hij gebruikt bij het onderzoek der natuur, wordt door hem op het geheele gebied van menschelijke kennis toegepast. Vandaar eene groote omwenteling in het denken; alles wordt in twijfel gesteld, alles aan een nieuw onderzoek onderworpen. Men wantrouwt niet alleen, wat anderen hebben gedacht, maar ook zichzelf. Men wil 'het heelal in aanraking brengen met het zuiver menschelijk verstand'. Al wat men langs een anderen weg in zich opgenomen had, wordt als vooroordeel en zelfbedrog verworpen.

Met eene even groote zelfverloochening nu kwamen de profeten van Israël tegen de valsche profeten op, de eerste Christenen tegen het Farizeïsme, Luther en Knox tegen de wereldsche kerk der middeleeuwen. Aan beide kanten zien wij dus vóór ons 'een heilige oprechtheid, die niets als waarheid erkennen wil dan wat het heelal verkondigt; die niet dulden kan, dat de hoogste waarheid worde misvormd en verknoeid, om aan onze menschelijke zwakheid te gemoet te komen'. Geheel het boek Job wordt door den schrijver zulk een protest tegen de gewone, de orthodoxe beschouwing van het heelal genoemd, 'een protest van allen die Gods majesteit in het aangezicht willen zien'.

Zoo komen godsdienst en wetenschap beiden in verzet tegen wat wij *menschelijke wijsheid* kunnen noemen. Beiden wachten op een evangelie, dat van buiten tot hen komen moet. De godsdienst zegt: 'Laat de mensch zwijgen en luisteren, wanneer God spreekt.' De wetenschap zegt: 'Laten wij de Natuur ondervragen, in de overtuiging, dat het antwoord, ons gegeven, werkelijk van de Natuur is en niet enkel een echo van onze eigen stem.'

Maar, zegt men, hier houdt de overeenkomst op: de wetenschap zweert bij de Natuur; de godsdienst zoekt Hem, die boven de natuur verheven is. De wetenschap noemt God eene onbewezen hypothese en komt juist tegen zulke hypothesen op. Zij stelt de natuur tegenover God. Het is echter de vraag, of zij daartoe het recht heeft. Staan God en de natuur werkelijk tegenover elkander? Integendeel, de godsdienst ziet in de natuur eene openbaring van God. En de wetenschap, die alleen in de natuur gelooft? Buigt zij zich niet voor eene Macht, die oneindig ver boven haar verheven is? Verdiept zij zich niet in de beschouwing, gevoelt zij zich niet veilig en gelukkig in de kennis dier Macht? Daarmee wil de schrijver niet zeggen, dat de vereering van zulk een God voldoende is, maar alleen, dat op wetenschappelijk gebied evengoed van geloof en vereering gesproken kan worden als op het gebied van den godsdienst. In sommige opzichten kunnen wij zelfs met meer recht daarvan spreken. Op welk een lagen trap staat het geloof van vele Christenen! De eeuwige en oneindige en alles-

omvattende is voor menigeen niet veel meer dan het hoofd der kerkelijke belangen, eene soort van geestelijken tuchtmeester of menschenvriend, terwijl de wetenschappelijke man hem als eeuwig kent en in de sterrenkunde, in de aardkunde de ontelbare eeuwen van zijn bestaan aanschouwt. Zoover de vaste sterren van hem verwijderd zijn, volgt hij hem op 'afstanden, die met geene getallen zijn te omschrijven'. Hij ontvangt van hem de wetten, waarnaar hij zijn leven heeft in te richten. Geene vastere overtuiging in onze dagen, dan dat alle geluk afhangt van de kennis en de opvolging der natuurwetten. Onkunde omtrent de natuur wordt even fel door den dienaar der wetenschap bestreden, als weleer de vereerders van den keizer door de Christenen en de afgodendienaars door de Mahomedanen bestreden werden.

Ook de vereering, die tot den godsdienst behoort, zelfs eene zekere liefde voor zijn God, ontbreekt den dienaar der wetenschap niet. Al kan de natuur niet *goed* worden genoemd, toch is zij hoogst belangrijk en zeer schoon. Hoe heerlijk is het, hare wetten te ontdekken, hare verschijnselen na te gaan, hare geheimen uit te vorschen! Nooit is de bewondering voor de natuur verzadigd; telkens verrast zij haar beschouwer met nieuwe openbaringen van hare grootheid en verhevenheid.

Ten slotte behoort ook tot den godsdienst, dat men zich in persoonlijke betrekking tot de godheid gevoelt. 'Deze God is onze God', zegt de Psalmist. En niet anders de dienaar der wetenschap. Hij kan zich niet scheiden van de natuur; hij behoort tot haar en ondervindt de werking harer wetten in de warmte en de koude, in het licht en de zwaartekracht. Hij kan met den Apostel spreken: 'In hem leven wij, bewegen wij ons en zijn wij.'

Wie dus op grond van zijne wetenschap beweert, dat hij niets weet van God, speelt met woorden. Welken naam wij hem geven, doet niets ter zake. Men noeme hem God of Natuur(*), indien men zich maar tegenover eene oneindige en eeuwige macht gevoelt, waarmee men onafscheidelijk verbonden is en in de kennis van wier wegen men zich veilig en gelukkig weet, in de beschouwing van wier wezen men zijne vreugde vindt.

Ziedaar de overeenstemming tusschen godsdienst en wetenschap. Er is ook verschil. De godsdienst is niet met zulk eene vereering van de natuur tevreden. Maar voor beiden is de natuur goddelijk; voor beiden zijn hare wetten een gebod; beiden verheugen zich evenzeer over elke nieuwe ontdekking, die tot eene betere kennis der natuur kan leiden. Beiden vernemen in haar eene stem van God, waarnaar zij met eerbied hebben te luisteren.

Na dit betoog, hoe de wetenschap in de vereering der natuur God vereert, zal het niemand verwonderen, dat onze schrijver niet overal

(*) Onze schrijver had zich hier op Calvijn kunnen beroepen, die er geen bezwaar in vindt, wanneer men 'in vromen zin de natuur God wil noemen'.

atheïsten ziet, waar men doorgaans meent ze te vinden. In zijn oog is niet een atheïst, wie niet in de goedheid of de persoonlijkheid van God gelooft of niet erkent, dat hij onderscheiden is van de natuur, maar iemand, die niet gelooft aan het bestaan van God, d.w.z., die alle orde en regelmaat in het heelal ontkent. Bestaat dit atheïsme alleen in het verstand, dan is het een gevolg van zwakke of zieke hersenen. Voor zulk een atheïsme is minder gevaar in onze dagen, nu de wetenschap in alles de orde en regelmaat heeft aan het licht gebracht.

Eerst recht gevaarlijk wordt het atheïsme als eene zedelijke krankheid. Het wordt dan een verzet tegen de orde der natuur, een bestormen van den hemel, zooals de Titans der oudheid deden; een kinderachtig worstelen tegen eene macht, die men toch niet overwinnen kan; een strijd, waarin menig volk is te gronde gegaan. Niet minder gevaarlijk is een halfslachtig geloof aan de orde in het heelal, wanneer men meent, niet in het groot, maar in allerlei kleine belangen naar den lust van zijn hart te kunnen leven. Zulk een atheïsme is daarom zoo gevaarlijk, omdat men op die wijze werkelijk eenige overwinningen op de natuur behalen kan. Doch men blijft dan laag bij den grond, tot niets groots en verhevens in staat. Men vereert dan een god, die beetgenomen kan worden, den verachtelijken Dagon der Filistijnen.

Er is ook een atheïsme, waaraan vooral de orthodoxen blootstaan. Zij zijn opgegroeid in een stelsel, waarmee geheel hun denken en gevoelen, geheel hunne zedelijkheid samenhangt. Dat stelsel nu kan in duigen storten en dan houden zij niets meer over; zij verliezen daarmee hun geloof, hunne geestkracht, hunne deugd. Het heelal wordt hun een chaos.

Van alle atheïsme is het onvermijdelijk gevolg: zedelijke zwakheid. Men heeft dan niets, om zich aan vast te houden. Zonder eenigen steun, met verwarde denkbeelden wandelt men in de wereld rond. Alleen het geloof geeft kracht; wie gelooft, is, als het ware, tweemaal zichzelf. Doch in welken zin kan er van geloof bij den wetenschappelijken man gesproken worden? Gelijk het atheïsme niet bestaat in eene verkeerde theorie omtrent het heelal, maar in het gemis van elke theorie, zoo is het geloof niet het bezit van deze of die theorie, maar van *een* theorie, welke het ook zij. Zulk een geloof geeft vertrouwen, om te handelen, neemt alle wankelmoedigheid weg. Geen ruwer theorie omtrent het heelal dan die van Mahomed, en toch heeft zijn geloof een verstrooid volk tot één gebracht, van geestkracht bezield en tot heerschappij gevoerd. In het Calvinisme lag al bitter weinig troost opgesloten; maar welk een heldenmoed is eruit geboren. Ieder geloof, zoodra het oprecht is, kan den mensch bezielen; het eenig gevaar, dat het met zich brengt, is hierin gelegen, dat het hem soms tot uitersten kan drijven.

De vooruitgang der wetenschap gaat dus geenszins hand aan hand met een voortgang van het atheïsme. Hetzelfde kan gezegd worden van ‘de revolutie’, het verzet van de lagere standen tegen de hoogere, het zoogenaamde socialisme. Het noemt zich gaarne atheïst, en is het dat werkelijk, dan zal het, als de Titans, bedrogen uitkomen. Maar zij is het niet, in zoover zij den godsdienst verwart met de Katholieke kerk of het supranaturalisme. Dat tusschen die beiden een hemelsbreed verschil bestaat, behoeft niet aangetoond te worden.

Uit dit alles volgt, dat de bewering van de toenemende macht van het atheïsme rust op een misverstand; dat er juist nu minder gevaar voor bestaat dan ooit, ten gevolge van het steeds verder doordringen van het wetenschappelijk onderzoek. Van de andere zijde is echter niet te ontkennen, dat de inrichting der kerk weinig aan de behoeften van onzen tijd beantwoordt en vooral, dat de oude, verheffende gemeenschap met God, door het Christendom in de wereld ingevoerd, bedreigd schijnt door de nieuwe wetenschappelijke theologie, die ons wel dieper inleidt in Gods oneindige en verheven grootheid, maar hem tot nog toe die teederheid, die rechtvaardigheid, die goedertierenheid ontzegt, welke Christus ons in hem leerde zien.

In welken zin er op dit standpunt nog sprake kan zijn van theologie, wordt nu verder door den schrijver ontwikkeld. In alle dingen, zegt hij, zijn twee soorten van kennis, de populaire en de wetenschappelijke. Met de eerste beginnen wij; zij is uit den aard der zaak gebrekkig, de vrucht der verbeelding, vol van vooroordeel. Dan komt de wetenschap, om vele van die opgevatte meeningen als een kaartenhuis omver te blazen. De poëzie beklaagt zich, dat de heerlijke regenboog, die eenmaal aan den hemel stond, is verbroken. Maar ijdel is elke klacht, even ijdel, alsof men zich beklaagt over de zwaartekracht. De gang der wetenschap kan niet verhinderd worden. Zoo is het ook in den godsdienst; ook daarover gaat de zonsverduistering heen, maar om later het licht van den hemel slechts te helderder te doen schijnen. De natuur-mythologie is voor ons bijna onbegrijpelijk; de wetenschap heeft hare bekoring weggenomen; overal ziet zij wetten, overal mechanisme; de naam God ontglipt haar en zij stelt er de Natuur voor in de plaats. Het is de vraag, of alzoo niet de wetenschap niet alleen aan den godsdienst, maar ook aan alle poëzie, ja, aan alle gevoel een einde maakt. Het tegendeel is waar. Reeds Goethe verheugt zich, dat de wetenschap den Walpurgisnacht der middeleeuwen heeft verdreven. En inderdaad, wie vertrouwd wordt met de schoonheden der natuur, zal zich niet meer over eenig verlies beklagen. Hoe beter men haar kent, des te meer wordt atheïsme eene onmogelijkheid.

Deze kennis der natuur kan theologie worden genoemd, want zij is de kennis van hem, die zich in de natuur openbaart. Onmisbaar is zij voor het leven. Wij zouden ons niet rustig in een spoorwagen

zetten, indien wij niet vertrouwden, dat de wetenschap de krachten had gewogen, die ons zullen doen voortsnellen. De zeeman tracht de gevaren te overwinnen, waaraan hij blootgesteld is. Zoo is het met al, wat wij ondernemen. Ook het leven is een waagstuk, en er is kennis noodig, om de krachten te gebruiken, die wij behoeven, om onze idealen te bereiken. Gemis van die kennis brengt misdaad, matheid, zelfmoord teweeg. De kennis van het verband tusschen het heelal en de menschelijke idealen, ziedaar de natuurlijke theologie.

Maar het heelal, de natuur - heeft geen hart, zal men zeggen. En als wij spreken van God, dan denken wij aan goedheid en liefde. Is daarvan iets te ontdekken in de natuur met hare onverbiddelijke wetten? Zeker niet, als de mensch buiten haar wordt gesloten. Maar wordt ook hij daarin opgenomen, zooals hij werkelijk tot de natuur behoort, dan is alles anders. De wet der zwaartekracht kent geen mededoogen, maar wel die wet, die de menschen samenbrengt en drijft, om kerken en liefdadige vereenigingen te stichten. Als het menschdom in de natuur wordt opgenomen, dan behoort ook tot haar die schat van liefde, die de wereld doordringt. Dan hooren wij de stem van God niet enkel in de aardbeving, maar ook in het suizen der zachte koelte. Dan zien wij hem niet enkel in de vernielende krachten der natuur, maar ook, zooals Mahomed zeide, in het medelijden, dat wij voor elkander gevoelen; niet enkel in den storm, die het leven van den zeeman bedreigt, maar ook in de reddingsboot, die den schipbreukeling brengt aan het strand; niet enkel in de ontelbare maatschappelijke kwalen, waarvan onze groote steden vol zijn, maar ook in een Franciscus van Assisi, een Fox en Penn. Zoo is er ook eene vergelding van goed en kwaad voor hem, die alleen in de natuur gelooft. De voornaamste eigenschappen van den God der Christenen vinden wij in haar weer.

Is er gevaar, dat men door het geloof in de natuur tot het oude heidendom zal terugkeeren of in eene vereering van het menschdom vervallen? Immers neen. De zinnelijke vereering der natuur van het oude Griekenland is voorgoed door het zedelijk element van het Jodendom en Christendom overwonnen. De wetenschap blijft niet staan bij den uiterlijken vorm van eene enkele bloem of plant, maar leidt ons op tot de eenheid in het heelal. Boven deugd en plicht is iets hoogers, dat wij gedrongen worden te vereeren. Linnaeus viel op de knieën, toen hij de heide in bloei zag. Goethe zeide op den Bloksberg: ‘Wat is de mensch, o Heer, dat gij zijner gedenkt!’ Kant voelde zich door eerbied aangegrepen, als hij opzag naar den starrenhemel. Wordsworth wordt tusschen de bergen meer dan onder de menschen geïnspireerd. In de eenzaamheid voelde Byron zich van zelfzucht gezuiverd. Door aan het heelal als eene eenheid te denken, wordt het godsdienstig gevoel opgewekt. Onze gevoelens tegenover een mensch zijn dezelfde, of wij hem ons denken met of zonder eene op zichzelf staande ziel.

Zoo ook spreken wij den naam God uit tegenover het heelal, zonder daarmee te verklaren, dat God het heelal is of daarvan afgescheiden.

Maar waarom zullen wij *God* zeggen, als wij het heelal of de wereld of de natuur bedoelen? Waarom niet liever ons voor Pantheïsten of Positivisten verklaard? Dat is alleen een verschil in woorden. De naam is van ondergeschikt belang. En toch, als wij het hoogste willen uitdrukken, dan is er geen betere naam dan die van God, waaraan al wat heilig is, verbonden is. Overal heeft die naam een verheven klank en er wordt oneindig veel meer mee uitgedrukt dan met eenigen anderen. Of zouden wij ons voor Pantheïsten moeten verklaren, als wij zeggen met den Bijbel, dat wij in Hem leven, ons bewegen en zijn? God is de naam, door profeten en dichters geijkt, als van dengene, die 'koningen bezielde, wetten openbaart, volken verzoent, arbeid beloont, dwingelanden straft, kerken hervormt, het menschdom voortleidt naar een onbekend doel'.

Na aldus den natuurlijken godsdienst beschreven te hebben, gaat de schrijver over tot de toepassing op de wereld en de beschaving. Gaan wij niet een tijd te gemoet, zoo vraagt hij, waarin de godsdienst zich door de wereld overwonnen zal moeten verklaren? Kunnen wij, buiten alle supranaturalisme om, blijven zeggen: 'Wat baat het een mensch, zoo hij de geheele wereld won en schade leed aan zijn ziel?' Zonder eenigen twijfel. Of is de vereering der schoonheid door den dienaar der wetenschap niet boven de wereld verheven? Hebben beiden niet het karakter van den godsdienst? En kunnen wij dan niet zeggen, dat beiden, evenals het Christendom, tegen den dienst der wereld overstaan?

Ongodsdienstigheid is een leven zonder vereering van iets, en onder de wereld verstaan wij allen, die niets vereeren Wat nu wordt het leven zonder vereering? Er zijn dierlijke behoeften te vervullen, ijdele genoegens na te jagen, uiterlijke vormen in acht te nemen. Maar al kan eene maatschappij eene poos op deze dingen teren, zij heeft aldus geene ziel, geen zout in zichzelf. Tegen deze zielloosheid nu, die er altijd geweest is, bestaat een machtig verzet in onze dagen. Nooit is de noodzakelijkheid van den godsdienst, in den ruimen zin van het woord, zoo duidelijk gebleken als thans, evenals er nooit een tijd is geweest, waarin zijne waarde, in den beperkten zin, zoo algemeen betwist werd. Wanneer wij den godsdienst opvatten als eene drievoudige vereering: de vereering der zichtbare dingen, die opleidt tot kunst; de vereering der menschheid, die opleidt tot alle deugden, en de vereering van God, die de ziel is van alle wetenschap en wijsbegeerte, en als wij, daartegenover, de wereldsgezindheid opvatten als het gemis van dat alles; als de verlamming van het vermogen der bewondering en, ten gevolge daarvan, de overheersching der dierlijke behoeften en de sleur van het leven, dan moet wel worden toegegeven, dat de geest van den tijd zich daartegen met kracht verzet.

Is de zedelijkheid iets meer dan fatsoen, de godsdienst iets anders dan rechtzinnigheid; is de grondslag van beiden oprechtheid van leven, dan zien wij de tegenwoordige omkeering in het denken niet zoo donker in. Ziet het nieuwe geslacht van wetenschappelijke mannen aan den arbeid! welk eene gezonde en manlijke kracht, al gaan zij wel eens wat ruw te werk in het omverwerpen van wat anderen vereeren. Is dat niet een teeken van leven? Als wij hen dan de kluisters van den heerschenden godsdienst zien afwerpen, dan mogen wij nu en dan ons hart vasthouden, maar wereldsgezindheid is het niet; veeleer een nieuwe vorm van godsdienst, die wel de orthodoxie bedreigt, maar de wereldliefde evenzeer.

Gemak en genot spelen zóó den boventoon in de tegenwoordige maatschappij, dat daardoor bij velen alle idealen worden verdrongen. Wat al menschen zijn er, die een leven leiden, dat zijzelven verachten; die van geene roeping weten; die er alleen op uit zijn, om geld te verdienen en alle mogelijke gemakken van het leven te genieten. Maar heeft men een ideaal, dan kan men welvaart niet meer met rijkdom verwarren, en het leven met de vervulling der levensbehoeften. Dan heeft men eene roeping, iets, waarnaar men streeft, al is men nederig genoeg, om niet te verwachten, dat men veel tot stand zal brengen.

Ook op de opvoeding oefent het bezit van idealen een grooten invloed. Kinderen zijn, als het ware, versche marmerblokken, waaraan wij een vorm trachten te geven, zooals wij bij onszelven vergeefs hebben beproefd. Zonder een ideaal komt er niets van de opvoeding terecht; dan worden de kinderen alleen opgeleid, om eenmaal goed door de wereld te komen en veel van het leven te genieten; zij blijven even laag bij den grond als de ouders. De kerk zou hier veel kunnen doen; maar zij is veelal te verouderd in hare vormen en gebruiken, in haar onderwijs en hare prediking, om voor het kind verstaanbaar te zijn zonder de hulp der oude geschiedenis. Zij verklaart voor godsdienstig, wie het alleen in de vormen zijn; ‘duizenden van rammen’ zou de profeet zeggen ‘en tienduizenden van oliebeken’.

De profeten van onzen tijd, de groote schrijvers, die dikwijls onverschillig of vijandig tegenover de kerkleer staan, komen even ernstig tegen de wereldsgezindheid op als de profeten van den ouden tijd. Zij strijden tegen onoprechtheid, kwakzalverij in den godsdienst, dilettantisme in de kunst, oneerlijkheid in de samenleving, tegen de tirannie der heerschende meening, waardoor alle individualiteit te gronde gaat. En alleen als men eene individualiteit bezit, heeft men een ideaal; en, heeft men een ideaal, dan heeft men een voorwerp van vereering; dan heeft men godsdienst. Zoo staat daar, te midden van alle verschil over den godsdienst, nog altoos de oude leus: ‘Één ding is noodig’, en: ‘Het baat den mensch niets, al won hij de gansche wereld, als hij zijne ziel verliest.’

Onze schrijver is het niet eens met hen, die den godsdienst laten

opgaan in zedelijkheid. Hij meent, dat hiermee aan de diepe en rijke beteekenis van het woord ‘godsdienst’ wordt te kort gedaan. Het is vereering, een levensbeginsel, dat de geheele verbeelding en het geheele hart inneemt. In eene ideale gemeente op dit gebied zou de zedelijke reinheid worden beschouwd als iets, dat vanzelf spreekt. Ieder zou daar iets vereeren, dat het leven rijk en zonnig maakte en waarover hij met geestdrift zou denken en spreken. Ieder zou daar een hooger belang hebben, waaraan hij andere belangen opofferde en waardoor hij met anderen verbonden was. Het hooger leven in aller boezem zou als de bodem zijn, waaruit vele fraaie planten opgroeiden; de zedelijkheid zou er eene van zijn, maar zij zou zich in een vorm vertoonen, boven dien alledaagschen naam verheven. In de geschiedenis komen enkele voorbeelden van zulk een natuurlijken godsdienst voor. Sommige volken hebben oogenblikken, waarin dat hooger leven doorbreekt. Het is als ‘de geest, die blaast waarheen hij wil’, waarvan de oorsprong soms niet is te vinden.

Niet in de zedelijkheid, maar in de beschaving gaat de godsdienst op, eene beschaving, zooals die door Carlyle, Goethe en Schiller is verkondigd. Het heidendom in zijne verhevenste openbaring kan de kindsheid van het hooger leven worden genoemd, het eerste Christendom de jeugd, de wetenschap de manlijke leeftijd. Nu moet de menschheid voortdurend hare kindsheid en jeugd vernieuwen, terwijl zij in ervaring vooruitgaat; met wetenschappelijke strengheid waarnemen, maar tevens met Christelijke geestdrift leeren hopen en met heidensche frischheid leeren genieten. Wanneer de manlijke leeftijd zijne jeugd en kindsheid verloochent, dan is de ouderdom met zijne gebreken daar. Om dat te voorkomen, moet de menschheid blijven gelooven en hopen. Doet zij dat niet, dan gaat zij den dood te gemoet.

Tot nog toe had onze schrijver slechts over godsdienst in het algemeen gesproken en het Christendom laten rusten. Hij meende, dat men, om te weten, wat godsdienst is, niet een enkelen godsdienst mag waarnemen. Thans stelt hij de vraag zich voor, wat het Christendom wordt, als men het van al het supranatureele, waarin het gehuld is, ontdoet. Elke godsdienst heeft veel, dat er eigenlijk niet toe behoort. Zoo heeft het Christendom de zedelijkheid pogen te handhaven door de voorstelling van belooningen en straffen, welke door een onzichtbaren rechter werden uitgedeeld. Dit stelsel nu behoort niet bij den godsdienst, maar bij de wet. Toch meenen velen, dat daarin eigenlijk de godsdienst bestaat. Zij scheiden de zichtbare wereld van de onzichtbare, verdeelen het leven in tweeën; het tegenwoordige behoort aan de zichtbare wereld, het toekomende aan God. De natuurlijke godsdienst komt daartegen op. Wel is God een rechter, want de menschelijke wetten zijn eene afspiegeling van de eeuwige wetten des heelals; maar van het toekomend leven weten wij te weinig, om ons daardoor in onze handelingen te laten besturen. Wie zou

het ook niet als eene laagheid beschouwen, wanneer iemand alleen zijne schulden betaalde uit vrees voor de hel?

Wat blijft er dus van het Christendom over, als wij de gedachte aan eene bovennatuurlijke rechtbank ervan afzonderen? Wat is het *natuurlijk* Christendom? - Gelijk de beschaving, de kunst en de wetenschap eerst recht bezield worden door den godsdienst, zoo bestaat hierin het natuurlijk Christendom, dat het de zedelijkheid bezielt en daardoor tot iets geheel anders maakt dan het bovennatuurlijk Christendom. Beiden verschillen van elkaar als dag en nacht, als de werkelijke kunst en haar namaaksel, de bezieling van den dichter en het verzen maken. Het leven kan ook naar eenige regels worden ingericht en dan aan alle eischen van betamelijkheid en fatsoen beantwoorden. Maar iets geheel anders is een leven, dat uitgaat van bezieling, inspiratie, een leven, dat gegrond is in den godsdienst, in bewondering, vereering van het hoogste, dat wij ons voorstellen kunnen. Welk een verschil tusschen het strijden van een gehuurd soldaat en het strijden van een Willem Tell!

Het eigenaardige van het Christendom is dit, dat het ons den mensch doet vereeren en zoo ons opleidt tot God. Als wij in Hem ons geene eigenschappen voorstelden, met de menschelijke overeenkomstig, zou de vereering van Hem niet opleiden tot deugd. De natuur buiten den mensch kan dat niet. Die vereering van den mensch ontdekken wij in alle godsdiensten. Nu eens zijn het de voorouders of helden, dan weer is het een heilige, eene maagd, de Christus, die vereerd worden, totdat al de volmaaktheden der ideale menschheid worden overgebracht op die hoogste macht, die het heelal formeerde en draagt.

De twee soorten van moraal, de bovennatuurlijke en de natuurlijke, zien wij in het Katholicisme ineengeweven. De macht van het Katholicisme ligt niet in zijne leer, niet in zijne werking op de verbeelding, zooals men wel eens meent, maar hierin, dat zijne zedeleer steunt op de vereering van ideale menschen of heiligen. Daardoor trekt het vooral teedere en dichterlijke gemoederen aan, met zijne bovennatuurlijke zedeleer meer de ruwe geesten.

Ditzelfde is van toepassing op den Bijbel. Even verkeerd als het is, den Bijbel voor één geheel te houden, even verkeerd is het, dat niet te doen. Hij is eene verzameling van boeken uit verschillende tijden, door verschillende soorten van menschen geschreven. Toch loopt er één gouden draad doorheen, en dat is de natuurlijke godsdienst, de zedelijkheid, door den godsdienst bezield en levend gemaakt, de voortdurende tegenstelling van letter en geest, wet en genade, werken en geloof. Tusschen die twee moet eene keuze worden gedaan. In den godsdienst moet ge, evenals in de poëzie, kiezen tusschen Boileau en Shakespeare: òf een tal van regels opvolgen, die gij niet kunt begrijpen, òf u vrij bewegen naar een doel, dat gij met geestdrift nastreeft.

Ondanks alle uitkomsten der critiek duurt de invloed der Grieksche en Latijnsche classieken altijd voort. Zoo is het ook met den Bijbel; de oude Joodsche maatschappij met haar honger naar gerechtigheid gaat nog altoos veel dieper in de geheimen der practische moraal in dan de hedendaagsche wereld. Gaat ook niet de kunst nog immer ter school bij Florence en Athene? Toch vergete men niet, dat ook classieke boeken aan misbruik blootstaan, het allermeest de Bijbel, omdat hij in ieders handen is; de dwalingen, die erin voorkomen, worden dikwijls voor waarheid aangenomen. Daarenboven is de Bijbel een fragment, een deel van Gods openbaring; velen vergeten, dat die openbaring voortgaat door alle eeuwen heen tot op dezen dag; dat de wettelijke zedelijkheid telkens het hoofd weer opgestoken heeft, maar ook de vrije zedelijkheid zich telkens als de godsdienst der ideale menschheid heeft doen gelden.

Nog blijft ons over, den invloed van den natuurlijken godsdienst op staat en kerk in het licht te stellen. Onze schrijver meent, dat godsdienst en staat van nature bij elkaar behooren en de scheiding, die wij maken tusschen kerk en staat, even weinig grond in de geschiedenis als in de ervaring heeft. Van de vroegste tijden af was de godsdienst juist de kracht, die de menschen tot staten vereenigde en samenhield. In Israël en Griekenland waren beiden één, en opmerkelijk is het, dat de grootste afdeeling der Christelijke kerk den naam van een wereldstaat, Rome, draagt. Van oudsher schreef de godsdienst wetten voor aan de volken. Dat wettelijk karakter van den godsdienst gaat voorbij, maar de vereering blijft. Waarom zou die vereering niet de ziel van den staat kunnen zijn? Er zijn algemeene waarheden, die ieder erkent. Zoo zal de godsdienst in den staat eene atmosfeer van denken en gevoelen zijn, die alles bezielt en doordringt. Godsdiensten zijn nationaliteiten in een geïdealiseerden vorm. De geschiedenis der godsdiensten is de geschiedenis van de opkomst, den bloei, het verval en de wederopstanding der natiën. Die ruime en breede beteekenis moet de godsdienst in onze dagen hernemen. De algemeene kerk is de algemeene beschaving, de toewijding aan al wat goed, schoon en waar is. En de godsdienst, waardoor die beschaving bezield wordt, is de vereering van God in de wetenschap, die ons leert, dat zijne wegen niet de onze zijn; in de humaniteit of het Christendom, dat den mensch vereert en daarom eerbied voor de zwakken en lijdenden, liefde tot de menschheid predikt, en eindelijk in vreugd en vertrouwen op de natuur, een overblijfsel van het oude heidendom.

Deze godsdienst nu gaat aan het werk, in het voetspoor van een Paulus, een Bonifacius, een Eliot, een Livingstone, en arbeidt in den ruimsten kring, om de geheele wereld tot eene stad Gods te maken. Zal hij de menschen ook in eene kerk pogen saam te brengen? Het kan niet anders. Een godsdienst kan onzichtbaar zijn voor hen, die erin leven; hij wordt zichtbaar tegenover hen, die erbuiten staan,

en neemt dan vanzelf een lichaam aan. Maar als wij hier van kerk spreken, vatten wij dat woord op in een anderen dan den ouden zin; geene kerk, op eene buitengewone openbaring en wonderen gegrond, maar op eene manier van denken, zooals de band is, die elken staat te zamen houdt. Het zal de groote gemeenschap zijn van allen, die in de beschaving van onzen tijd deelen. Reeds bestaat zulk eene kerk, maar onbewust.

Zij kan naast de bestaande, de Christelijke kerk optreden. Maar zij kan ook die kerk hervormen. Toen vóór 50 jaren een nieuw Engeland in groote fabrieksteden geboren werd, koos het zich niet een nieuw Parlement, maar vroeg om een *Reform-bill.* Evenmin als de staat zal de kerk der toekomst rusten op een leerstelsel. Zal zij een levend lichaam en geene machine zijn, dan moet zij zich voortdurend ontwikkelen. Het leven ziet vooruit, niet achterwaarts; de mensch moet van kind tot man opgroeien. Dan eerst is eene instelling gezond, wanneer zij onafhankelijk is van haar verleden en met vrijmoedig vertrouwen nieuwe toestanden te gemoet gaat. Tot heden toe is de godsdienst te veel verward met zijn uiterlijken vorm, met kerken en kerkjes, met den geestelijken stand en zijne belangen. Omdat die vorm verouderd is, heeft men gemeend, dat de godsdienst kwijnt. Maar de stroom heeft alleen eene nieuwe bedding gezocht, buiten de kerken om. Hij is altoos nog even krachtig, de bron van alle beschaving, de voorwaarde van de toekomst der menschheid.

Indien er meer ernst was in de kerken, zou men dit beter inzien, zich meer bekommeren om het doel, dat zij beoogen, dan om haar oorsprong. Het doel van de kerk der toekomst zal zijn, de algemeene beschaving en daardoor het waarachtig geluk van allen te bevorderen. Daaraan moeten onafhankelijke, populaire onderwijzers of predikers arbeiden. Hunne taak zal zijn aan te toonen, dat geluk en welvaart niet in ieders bereik liggen en niet met geweld te veroveren zijn. Zij moeten de ware betrekking van den mensch tot het heelal en tot de maatschappij leeren kennen, het ware ideaal, dat hij te vereeren heeft, de ware roeping der volken, den loop der geschiedenis van het verleden en den weg naar eene betere toekomst. De nieuwe kerk moet hetzelfde doen, als de profeten van Israël voor hun volk, de bisschoppen en pausen, naar hun licht, voor de Romeinsche wereld en voor de barbaarsche volken deden.

Voorts moet de nieuwe kerk arbeiden aan de hervorming der wereld om haar heen, niet zooals Paulus en Gregorius en Luther eenmaal deden, maar zooals zij zouden doen, als zij nu leefden. Alle ijdele vragen, als: wie tot de kerk behoort? òf een godsdienst waar is? òf men zich een Christen mag noemen? moeten achterwege worden gelaten. Zij beteekenen niets bij de grootsche gedachte, dat aan den staat iets ten grondslag ligt, wat de staat niet is; iets, waarin eenmaal

alle volken en rassen zich vereenigen zullen, eene wereldkerk, het koninkrijk Gods, de Godsstad, of hoe men het noemen wil.

Kan de tegenwoordige kerk dat ideaal verwezenlijken? Onze schrijver ziet daarin groote bezwaren. Hij verwacht met reden, dat noch de Roomsche noch de Protestantsche kerk daartoe eenige neiging zullen toonen. Anderen zullen meenen, dat de taak, door Jezus ondernomen, is volbracht en dat de Christelijke kerk voor onzen tijd heeft uitgediend. Toch geeft onze schrijver alle hoop op de mogelijkheid van eene radicale hervorming der kerk niet op. Daartoe moeten allen, die ernstig gezind zijn onder de orthodoxen en de mannen der wetenschap, de handen ineenslaan en zoeken naar hetgeen zij met elkaar gemeen hebben. Dit nu is niet anders dan de *Natuurlijke godsdienst.* Waarom zou de Christelijke kerk hare poorten niet openen voor de wijzigingen, die onze eeuw vereischt? Het Christendom, zooals het in den Bijbel geleerd wordt, hield meer dan eenige andere godsdienst rekening met de behoeften van den tijd. Zou het die eigenschap verloren hebben?

De wetenschap is voor het wonder in de plaats gekomen; maar de profetie is daardoor vernieuwd. Zij grijpt in het volle menschenleven en leidt uit het verleden de toekomst af. Zij is nauw met de geschiedenis verbonden, tracht elken nieuwen tijd te begrijpen. Met de hulp der geschiedenis kan de kerk het vermogen, om zich te ontwikkelen, terugkrijgen; want in het verleden wortelt de toekomst, uit het vermolmd gebouw zal een nieuw gebouw verrijzen. Aan het oude organisme moet een nieuw leven worden ingeblazen, het leven der wetenschap en der geschiedenis. Groote zedelijke krachtsinspanning is daartoe noodig. De mannen der kerk behoeven daartoe moed, de mannen der wetenschap verdraagzaamheid. Beiden moeten zich trachten te verheffen boven het kleingeestig genot van kleine overwinningen, de onedele neiging tot ijdelen twist. Beiden behoeven daartoe den ernst, die voortkomt uit de bewustheid, dat er groote belangen op het spel staan, niets minder dan de toekomst der beschaving.

Hier eindigt het eigenlijke boek. Er wordt nog een overzicht van het geheel aan toegevoegd, waaraan wij het volgende ontleenen.

Er is een lager leven, door wereldsgezindheid of materialisme bezield. Het is louter gewijd aan het eigenbelang, aan het bezit van geld en goed, aan genot. Het zou tot de ergste ruwheid leiden, indien de omgevende beschaving niet dwong tot het aannemen van eenige uiterlijke vormen. Er is ook een hooger leven, bezield door een beginsel, dat in verschillende tijden verschillende namen droeg, maar het best begrepen wordt, als het godsdienst genoemd wordt. Daardoor wordt het eigenbelang onderdrukt en een sterke band met anderen gesloten, bewondering, ontzag, plichtgevoel, liefde gewekt in de harten. Het individu wordt daardoor lid van een lichaam; zijne

daden krijgen een zedelijk karakter; hij wordt vatbaar voor hooger genot; allerlei instellingen van kunst en wetenschap worden geboren; er ontstaat eene beschaafde maatschappij. Die maatschappij heeft zich te verdedigen tegen aanvallen van buiten; zij tracht haar grondgebied uit te breiden; daarin speelt de godsdienst eene groote rol. Maar ook inwendig brengt de godsdienst twist en tweedracht teweeg, omdat men veel voor godsdienst houdt, wat eigenlijk daarbuiten ligt. Het karakter van den godsdienst wordt daardoor bedorven; in plaats van eene bron van genot wordt hij eene nachtmerrie. In een kinderlijken toestand van het menschdom geboren, wordt hij aan voorstellingen en plechtigheden gekluisterd, die bij hooger ontwikkeling niet meer bevredigen; zoo wordt hij een dwingeland in plaats van des menschen bezielende gids. Wat moet er nu geschieden, wanneer de godsdienst, met zijne verouderde opvattingen van het heelal, in strijd geraakt met de toenemende beschaving?

Er moet een onderscheid worden gemaakt tusschen godsdienst in het algemeen en den een of anderen bepaalden godsdienst. De kern van elken bijzonderen godsdienst is de godsdienst zelf, en deze blijft onaangetast, terwijl de denkbeelden en vormen verouderen. Deze kern schept zich nieuwe vormen van eeuw tot eeuw. Daarenboven zijn de nieuwe denkbeelden veel minder scherp aan de oude tegenovergesteld, dan men doorgaans meent. Alleen de partijgeest graaft eene diepe klove tusschen beiden. In de werkelijkheid groeit altoos het nieuwe uit het oude op. Vooral in onze dagen verdient dit herinnerd te worden, nu wij voortdurend met een stroom van nieuwe denkbeelden worden overstelpt. Elke maatschappij rust op denkbeelden, die niet kunnen omvergeworpen worden, zonder de maatschappij te gronde te richten. Maar ook de waarheid heeft hare rechten. Daarom is het wenschelijk, dat het nieuwe op het oude worde geënt.

Het Christendom heeft eeuwenlang de beschaving van Europa saamgehouden. Zal het dat blijven doen, dan moet het den waan afleggen, dat alle andere godsdiensten zijne natuurlijke vijanden zijn. Maar vooral moet het ophouden, zich in onveranderlijke vormen en denkbeelden op te sluiten. De tijd is gekomen, dat de ontwikkelde geesten zich niet meer in de oude kerkleer kunnen vinden. Niet de theologie en de godsdienst, als zoodanig, worden door de hedendaagsche wijsbegeerte bedreigd, maar de grond, waarop beiden rusten, het supranaturalisme. De vorm van den Bijbel en de belijdenissen is verouderd, maar in beiden zijn onvergankelijke waarheden tot ons gekomen; dezen houden wij vast en daarop bouwen wij voort.

De Bijbel verkondigt ons elkaar opvolgende openbaringen van eeuw tot eeuw. Met het eind der tweede eeuw van onze jaartelling is dan ook de reeks van Gods openbaringen niet gesloten. In het Christendom zelf ligt het beginsel opgesloten, dat dien godsdienst telkens doet herleven. En inderdaad heeft het, door den geest der profetie, tel-

kens nieuwe vormen aangenomen. Het pausdom is een merkwaardig bewijs van de lenigheid des Christendoms, om zich te schikken naar de behoeften van den tijd. Ware de geest der profetie altoos wakker geweest, om 'het gelaat des hemels en de teekenen der tijden' na te gaan, de wijde klove, die wij thans voor ons zien tusschen de kerk en de behoeften des volks, zou niet bestaan.

Maar de kwaal is meer voorgekomen en telkens genezen. Zoo staat de zaak ook nu niet hopeloos, in zooverre er ook nu nog ernstige geesten zijn, die niet enkel het verleden aanbidden. De genezing moet uitgaan van het beginsel, dat de godsdienst der toekomst op het Christendom worde gebouwd; van de overtuiging, dat de Eeuwige zich sedert de tijden van Christus voortdurend heeft geopenbaard, daar wij inderdaad thans veel meer weten van de wetten, die het heelal beheerschen, dan vroeger. De priesters der kunst en der wetenschap kunnen het juk niet dragen, door de heerschende rechtzinnigheid opgelegd aan den geest. En toch ook hun streven is godsdienstig; ook door hen wordt het hooger leven gesteund; zij vereeren de schoonheid en de waarheid; zij vragen, wat de priester van het Christendom hun te zeggen heeft. Deze drie moeten zich samen vereenigen; het Christendom moet alle monnikachtig ascetisme, waartegen de kunst zich verzet, alle vrees voor onderzoek, waartegen de wetenschap opkomt, afleggen. Zoo wordt de godsdienst der toekomst geboren.

Daarbij worde niet uit het oog verloren, dat in elke openbaring dwalingen kunnen binnensluipen en daarom bij de ontwikkeling van den godsdienst telkens verkeerde opvattingen moeten worden afgelegd. Het overgeleverd Christendom kan niet in zijn geheel door ons worden overgenomen; het moet niet enkel ruimer en breeder worden, maar ook van vele onjuistheden gezuiverd. Al wat met het wonder, het supranaturalisme in betrekking staat, laten wij vallen. Wat er dan overblijft, eigenen wij ons toe, stellen wij in het volle licht. Zoo heerlijk rijst het dan voor ons op, dat menigeen erkennen zal: al waren de wonderen waar, wij hebben ze niet noodig. Want de godsdienst, die zich dan aan ons vertoont, is in vele opzichten krachtiger en bezielender, omdat hij veel duidelijker is, dan de bovennatuurlijke godsdienst ooit kon wezen. Deze, wie zal het niet erkennen? heeft niet zooveel gedaan, de wereld niet zooveel hervormd, als men kon verwachten. Hij legde te veel nadruk op het toekomend leven en te weinig op het tegenwoordige. Laten wij het nu eens met den natuurlijken godsdienst beproeven. Het Nieuwe Jeruzalem is te veel naar de overzijde van het graf gebracht. Wij brengen het, zooals het was in den Bijbel, weer op de aarde terug. Trouwens, in een anderen vorm. De vorm verandert en veroudert met den tijd; het kan zelfs gebeuren, dat eene poos elke bepaalde vorm verdwijnt, dat het Nieuwe Jeruzalem zich aan ons voordoet als de stad Gods, 'die geen tempel heeft'.

Veel valt er weg, dat men vroeger meende tot den godsdienst te behooren. Maar zoo was het ook in de eeuw der Hervorming; het ideaal der middeleeuwen is thans verwisseld met dat der Israëlietische profeten. Hun godsdienst was maatschappelijk, staatkundig historisch, en wortelde niet in het supranaturalisme.

Is de godsdienst, zoo eindigt onze schrijver, wat wij in dit boek hebben aangetoond, het beginsel, waardoor het leven van wereldsgezindheid en dierlijkheid wordt verlost, dan is elke verheven gedachte, ieder vrij gevoelen een deel, dat eens tot den een of anderen godsdienst behoorde en nu den tijd verwacht, dat het zijne plaats kan innemen in een nieuwen godsdienst, voor de toekomst geschikt. Geen waarachtig leven, geene werkelijke beschaving zonder godsdienst.

Ziedaar den inhoud van *Natural religion*, zoo goed mogelijk weergegeven. Ik moest het eenigszins uitvoerig doen, om het boek recht te laten wedervaren. En toch, hoe schraal is mijn verslag, als men daarbij het oorspronkelijk werk leest; wat al tinten en kleuren, wat al breede beschouwingen en vergezichten moesten geheel achterwege blijven! Het is dan ook niet meer dan eene zeer flauwe schets van eene groote en forsche schilderij en wekke den belangstellenden lezer op, met het boek zelf kennis te maken. Het verdient dat ten volle; het is het werk van een ernstig man, die hart voor den godsdienst heeft, een man met een warm gemoed, gepaard aan een rijken, veel omvattenden geest. Men wordt door den inhoud geheel anders gestemd dan door het bekende werk van Strauss: *Der alte und der neue Glaube*, dat in helderheid en scherpte van gedachte veel hooger staat. Beide werken hebben veel overeenkomst, en eene aantrekkelijke studie zou het zijn, beiden met elkaar te vergelijken.

Het is echter de vraag, of onze schrijver ons met betrekking tot het belangrijk onderwerp, door hem behandeld, iets verder heeft gebracht. En tot mijn leedwezen moet ik dit, na eene herhaalde lezing, betwijfelen. Het is reeds uitgesproken, dat er iets vaags, iets onbestemds over de geheele behandeling ligt; dat de lijnen niet scherp zijn getrokken en de omtrekken niet nauwkeurig bepaald. Dit is volkomen waar; het geheel laat ons onbevredigd. Wij zijn dat al terstond, wanneer wij zijne opvatting van ‘godsdienst’ in oogenschouw nemen. Gelijk het motto luidt, met de woorden van den dichter Wordsworth: ‘We live by admiration’, zoo is bij hem godsdienst niet anders dan bewondering en vereering; ieder, die iets bewondert en vereert, is in zijn oog een godsdienstig mensch. Eene dergelijke ruime opvatting nu van het woord *godsdienst* heeft dit voordeel, dat daardoor de kring van hen, die godsdienstig zijn, veel uitgebreider kan worden. Een aantal menschen behooren nu tot de godsdienstigen, die men anders niet zoo dadelijk onder hen zou mederekenen. Ieder kunstenaar, die

de kunst, ieder geleerde, die de wetenschap vereert, is daardoor reeds godsdienstig. Mij dunkt, dat dit een spelen met woorden is. Tot nog toe heeft men altoos iets anders en veel meer onder godsdienst verstaan. Bewondering en vereering maken er een deel van uit, maar zij gaan niet in den godsdienst op.

Niet anders is het met den naam God. De onderzoeker der natuur, die telkens opgetogen staat voor hare schoonheid en de geheimen, die hij in haar ontdekt, is in het oog van onzen schrijver een godsdienstig man; hij vereert de natuur; dus vereert hij God. De naam doet niets ter zake; waarom zou men voor God niet de natuur kunnen zeggen? Mij dunkt, om de eenvoudige reden, dat men in den regel onder natuur iets anders verstaat dan onder God. De schrijver voelt dat ook en vindt het alleen beter van God te spreken, omdat die naam nu eenmaal geijkt is. Maar het gaat toch niet aan, zulk een naam nu willekeurig te geven aan iets anders. Men komt er dan toe, om aandoeningen van warmte en koude voor godsdienstige aandoeningen te verklaren en ons leven te midden der natuur een leven in God te noemen, met het Paulinisch woord: 'In hem leven wij, bewegen wij ons en zijn wij.'

De zaak wordt niet beter, wanneer de schrijver ook de menschenwereld opneemt in de natuur, om daardoor het bezwaar te ontgaan, dat de natuur geen hart heeft; dat een steen, die losraakt van eene rots, meedoogenloos verplettert, wie er juist onderheen gaat. Nooit zal hij de geheele menschheid met God kunnen vereenzelvigen, want dan stuit hij op al de dwalingen en ongerechtigheden, die het menschdom ontsieren; dan loopt zijn godsdienst gevaar, niet meer te worden dan de vereering van het goede, dat in de voortreffelijkste menschen schuilt. En dat is zijne bedoeling toch ook weer niet.

Deze onbestemdheid heeft natuurlijk een nadeeligen invloed op geheel het werk. De godsdienst wordt bij hem niets meer dan *idealisme*, eene uitnemende richting van den geest, vooral in een tijd, waarin het pessimisme en het nihilisme een hoogen toon aanslaan en het practisch materialisme zoovelen aan het zinnelijke kluistert. Maar eene andere vraag is weer, of dat idealisme den naam van godsdienst verdient. Opmerkelijk is dan ook, dat er in het geheele werk van het gebed, van berouw, schuldgevoel en andere aandoeningen, die men gewoonlijk onder de godsdienstige rekent, geene sprake is. Dergelijke zaken schijnen, volgens den schrijver, alleen tot den bovennatuurlijken godsdienst te behooren. Ook van de kerk komt niet veel terecht. Wel zou onze schrijver haar willen hervormen in zijn geest, maar de mogelijkheid wordt sterk door hem betwijfeld. Wel acht hij het noodig, dat zijn idealisme, door geschiedenis en wetenschap gesteund, verkondigd worde; doch waar en door wie dit geschieden moet, alleen door hoogleeraren en docenten, of ook door officieel daartoe aangestelde personen, dat is weer niet recht duidelijk.

In het hoofdstuk over den staat wordt de godsdienst eene atmosfeer van denken en gevoelen, zoodat het staatkundig en het godsdienstig leven samenvloeien. Gelijk in Griekenland en Israël beiden één waren, zoo moet het weer in de toekomst worden. De *vereering* moet de ziel van den staat worden. Maar de vereering *waarvan*, dit blijft weer in nevelen schuilen.

Zoo is het met alles. 'Het natuurlijk Christendom' is het opschrift van een der hoofdstukken. Nu zijn wij in de eerste plaats verlangend te weten, wat onze schrijver onder Christendom verstaat. Wij zoeken echter tevergeefs naar eene nauwkeurige omschrijving en kunnen alleen onderstellen, dat het Christendom der kerk, waarschijnlijk der Protestantsche, bedoeld wordt. Van den godsdienst, zooals die zal hebben gewoond in het hart van Jezus, is geene sprake, gelijk dan ook de naam van Jezus slechts eene enkele maal wordt genoemd.

Op de vraag, wat dan, volgens dezen schrijver, natuurlijke godsdienst is, zal het antwoord moeten luiden: de vereering van al wat verheven, groot, edel en goed is. In dien natuurlijken godsdienst vereenigen zich de hoofdbestanddeelen van het heidendom, Jodendom en Christendom. Godsdienst en beschaving worden één. Het nieuwe Jeruzalem, dat de toekomst ons zal schenken, is 'een stad zonder tempel'.

Men ziet het: alles zweeft hier vrij wel in de lucht. Het zijn droombeelden, die den schrijver voor den geest zweven. Hij verliest zich met de verbeelding in de verre toekomst, maar geeft daardoor niets voor de kinderen van onzen tijd. Het is zoo: de godsdienst is bestemd, om hoe langer zoo meer de gansche maatschappij, de geheele menschheid te doortrekken. Of er echter in die ideaal-wereld geene kerken of gemeenten meer zouden zijn, durven wij betwijfelen. De behoefte, om saam te komen, ten einde het godsdienstig leven te onderhouden, te voeden, te versterken, is, dunkt mij, een onafscheidelijk deel van het godsdienstig leven, evenals de kunst, vooral de muziek, hare vrienden samenbrengt, niet alleen om zich te oefenen, maar ook om met elkaar het genot der kunst te smaken. Zoo kan men ook op den hoogsten trap van godsdienst zich nog de mogelijkheid en zelfs de waarschijnlijkheid denken, dat velen zich vereenigen, om de gedachten te wijden aan het hoogste, wat er is, en het hart te heiligen door samen een lied te zingen en een gebed op te zenden naar boven.

Maar onze tegenwoordige maatschappij is nog onmetelijk ver van zulk een idealen toestand verwijderd, en het baat dus weinig, of wij ons verdiepen in dat ver verschiet. Dit is zeker, dat het godsdienstig leven van onzen tijd nog dringend behoefte aan opwekking, versterking en heiliging heeft, en van meer belang is het te weten, wat daartoe kan worden gedaan. Op deze vraag nu hadden wij gaarne een bepaald antwoord van onzen schrijver vernomen. Maar wij zoeken dat in zijn boek tevergeefs. Het laat diepe indrukken achter;

het opent ons ruime vergezichten; het verheft en veredelt ons. Maar het zegt ons niet, wat wij moeten doen, om het kwijnend godsdienstig leven uit den doodsslaap op te wekken. Het is, in mijn oog, een schrale troost, wanneer men beweert, dat er meer godsdienstig leven is, dan men denkt, en om dat te bewijzen, iederen kunstenaar, elken geleerde, die met geestdrift arbeidt, voor godsdienstige menschen verklaart. Men breidt dan het gebied van den godsdienst wel uit, maar verlaagt tevens de hoogte, waartoe de godsdienst een mensch kan en moet opvoeren.

Kunst, wetenschap, zedelijkheid, beschaving, godsdienst - dat zijn *verschillende* zaken, die wel vele punten van overeenkomst hebben, wel elkander hier en daar raken en te zamen één schoon geheel vormen, maar in onze gewone menschentaal verstaan wij toch onder elk van die woorden iets afzonderlijks. Onder de verschillende uitspraken van onzen schrijver over den aard van den godsdienst behoort ook deze, dat zijn gebied veel meer nationaal en politiek en veel minder persoonlijk is, dan men doorgaans meent. Dat nu is, dunkt mij, eene groote dwaling en misschien wel de bron van al het nevelachtige, dat over het geheele werk heenligt. Tegenover den schrijver zou ik meenen, dat de godsdienst in de allereerste plaats iets persoonlijks is, ‘an affair between man and his Maker’.

En vraagt men mij, wat godsdienst is, dan meen ik, dat nog altoos in het woord *religio* de ware zin ligt opgesloten, namelijk deze, dat hij een band is tusschen den mensch en het Hoogste Wezen, waarvan hij zich afhankelijk gevoelt. De voorstellingen, die men zich maakt van dit Hoogste Wezen, zijn misschien bij geene twee menschen dezelfden, en daarom heeft de godsdienst in het menschelijk gemoed oneindig vele schakeeringen. Waar echter geene bewustheid, geen gevoel van zulk eene gebondenheid bestaat, daar is, dunkt mij, geen godsdienst. Zal een dergelijke band nu iets beteekenen, dan moet men zich dat hoogste wezen als iets anders denken dan het heelal of de natuur of het heilige, het goddelijke of, zooals men het uitdrukt, het Alleven. Voor ons gevoel moet het een zelfbewust wezen zijn, de hoogste persoonlijkheid.

Ik weet, dat daartegen allerlei bezwaren worden ingebracht: eene persoonlijkheid is iets beperkts, staat tegenover andere persoonlijkheden, is eene menschelijke opvatting van de godheid, enz. Maar ik meen, dat wij in ons menschelijk denken over geestelijke dingen nooit aan sommige tegenstrijdigheden kunnen ontgaan. Al zijn wij in theorie overtuigd van de waarheid van het determinisme, in onze overleggingen en besluiten laten wij ons door het geloof aan de vrijheid in het kiezen besturen. Zoo kan ook voor het afgetrokken denken de idee van persoonlijkheid te beperkt, te bekrompen voor de godheid zijn; toch hebben wij voor ons godsdienstig leven eene dergelijke voorstelling noodig; wij moeten ons daarmee behelpen.

Ik ben het nog altoos eens met A. Wettstein(*), dat ‘zonder de onderstelling van een *bewust* goddelijk wezen het godsdienstig leven niet denkbaar is’. ‘Bij al wat wij omtrent God uitspreken’, zegt hij, ‘zijn wij genoodzaakt van den mensch, als het hoogste wezen dat wij kennen, uit te gaan. Al die uitspraken zijn niet meer dan beelden, aan de menschelijke natuur ontleend. Bij den mensch nu kunnen wij ons het zelfbewustzijn niet zonder den bodem der individueele persoonlijkheid denken. Het zelfbewustzijn komt tot stand, doordat de mensch zichzelf van al het andere onderscheidt, onderstelt dus, dat hij door al het andere begrensd en beperkt is, in tijd en ruimte persoonlijk bepaald. Wij mogen dus *zelfbewustzijn* en *persoonlijkheid* voor gelijkbeduidend houden. Zou het daarom niet geoorloofd zijn, het woord *persoon* te gebruiken en daarmee het voor ons belangrijke begrip van het *zelfbewustzijn* in den oneindigen geest te doen uitkomen en aan te duiden? Wel ligt bij den mensch in het begrip van persoon de eindige geest opgesloten; maar wat verhindert ons aan God persoonlijkheid toe te schrijven op zulk eene wijze, dat daaronder alleen het zelfbewustzijn verstaan en gewaarborgd wordt, met verwerping van alle vermenschelijkende perken? Alleen in dezen zin spreken wij van God als een persoon; maar ook in dezen zin meenen wij daartoe het recht te hebben.’

Wat wordt nu de godsdienst, wanneer men alle supranaturalisme, alle geloof aan buitengewone openbaringen, zooals die in den Bijbel voorgesteld worden, daarvan buitensluit? Die vraag is, dunkt mij, niet zoo moeilijk te beantwoorden. Wij gaan daarbij uit van de overtuiging, dat er waarheid ligt in het woord van den Psalmist: ‘Mijne ziel dorst naar God, naar den levenden God’; dat er in ons een onuitroeibare drang bestaat naar het Hoogste Wezen heen. Aan die behoefte wordt voldaan door de godsdienstige opvoeding. Zij wekt het hooger leven op. Men begint met daarbij aan te nemen, wat door anderen omtrent God wordt meegedeeld, totdat men genoeg ontwikkeld is, om daarover zelf na te denken. Er komt een tijd, dat men al het aangeleerde, al het overgeleverde op zijde zet, om zelf te zien, om zich eene eigen overtuiging te vormen. Het godsdienstig leven, dat inmiddels onder den invloed der overlevering is opgegroeid, zal tot zulk een onderzoek dringen. Het kan gebeuren, dat men daarbij in een doolhof geraakt; dat het steeds donkerder wordt voor den geest; dat allerlei vragen oprijzen, die niet beantwoord worden. Dan zal het godsdienstig leven, wanneer het daarbij niet te gronde gaat, ons telkens een nieuwen uitweg doen zoeken. Wij verwachten daarbij geene stemmen uit den hemel, geene droomen of visioenen, die ons het wereldraadsel verklaren zullen. Maar wij zien om ons heen, in de heerlijke natuur en de bonte menschenwereld. En waar de eerste ons stemt tot aanbidding van eene Macht, die ons begrip te boven

(*) Zie *Bibl. van mod. theol. en lett.* 1879, II; bl. 237.

gaat, leert de andere ons, te midden van veel dwaling en zonde, veel groots en goeds bewonderen, vooral eene zedelijke wereldorde, die telkens in de geschiedenis doorstraalt. Doch tevens luisteren wij naar de stemmen van hen, die op het gebied van den godsdienst eene hooge plaats hebben ingenomen. En als wij nu zijn opgegroeid in eene maatschappij, die den naam van Christelijk draagt, dan luisteren wij vooral naar hem, die als de stichter of de eerste prediker van het Christendom vereerd wordt. En dan doet de vraag zich aan ons voor, of wellicht die verheven geest, die reine menschenziel eene oplossing van het wereldraadsel gegeven heeft, die ons verstand en ons gemoed bevredigen kan.

Volmaakt bevredigen, dat zal niet zoo spoedig gebeuren. In de evangeliën, waarin Jezus' prediking is tot ons gekomen, zullen wij stuiten op veel, wat met onze wereldbeschouwing niet strookt. Toch vinden wij daarin gedachten en beginselen uitgesproken, die licht in de duisternis doen opgaan en beantwoorden aan de edelste behoeften van ons hart. En als wij ons door die gedachten laten leiden en naar die beginselen trachten te leven, dan merken wij, dat wij beter worden en gelukkiger tevens; dat wij toenemen in kracht tegenover de moeilijkheden van het leven, en dat wij anderen tot zegen worden.

Bij dat alles hebben wij het supranaturalisme niet noodig. Onze godsdienst is een natuurlijke godsdienst in den waren zin van het woord. Hij is in de eerste plaats persoonlijk, eene stemming onzer ziel, die geheel onze levensbeschouwing bestuurt en een beslissenden invloed oefent op al ons zijn en doen. Daardoor werkt hij nu ook naar buiten, op den band, die ons met anderen vereenigt; op ons huiselijk, ons maatschappelijk leven; op alles, wat wij te midden der groote menschenwereld verrichten. Reinheid en liefde zullen de twee machtige drijfveeren zijn van geheel ons bestaan. Indien alle menschen, van de eene zijde, zich verbonden gevoelden met het hoogste Wezen als kinderen met een Vader, en van de andere zijde liefderijk gezind waren jegens allen om hen heen, dan zou dat nieuwe Jeruzalem zijn gekomen, waarvan de schrijver van het Openbaringsboek en de schrijver van *Natural religion* gewagen.

Maar omdat het persoonlijk godsdienstig leven van geen enkel mensch, en nog minder het godsdienstig leven in de maatschappij, dien hoogen trap van volkomenheid hebben bereikt, daarom zijn er vereenigingen noodig, die dat tweevoudig leven aankweeken; daarom heeft ieder voor zich, door verschillende middelen, waartoe ook het gebed behoort, dat leven in zichzelf te heiligen. Of men die vereenigingen kerk of gemeente noemt, is onverschillig. Maar zij kunnen niet gemist worden, zal niet in de maatschappij en bij elk in het bijzonder het godsdienstig leven wegkwijnen en sterven. Hoe nu die kerken moeten worden ingericht, om haar doel, aankweeking van het godsdienstig leven, te bereiken, dat hangt van allerlei omstandigheden af. Het

eene volk heeft in dit opzicht andere behoeften dan het ander. Zeker zal daaruit alles moeten verwijderd worden, wat in strijd is met de voortgaande ontwikkeling van kennis en beschaving. Vindt iemand in de kerk, waartoe hij door zijne opvoeding behoort, geene bevrediging voor zijne godsdienstige behoeften, hij zoeke eene andere. Is er geene, die hem voldoet, dan stichte hij eene nieuwe vereeniging of gemeente. Het doel moet altoos hoofdzaak blijven, aankweeking van het godsdienstig leven; wordt dat doel niet bereikt, dan deugt eene kerk of gemeente tot niets.

Gemakkelijker is het natuurlijk, wanneer eene bestaande kerk naar de eischen van onzen tijd hervormd kan worden. Men behoeft dan geene nieuwe vereeniging te stichten, hetgeen altoos groote bezwaren met zich brengt. Onmogelijk is zulk eene geleidelijke hervorming niet; de voorbeelden zijn aanwezig. Maar het kan zijn, dat op de plaats, waar men woont, de behoudzucht het roer in handen heeft, zoodat er aan verbetering niet te denken is. Dan moet de belangstelling in en de liefde voor den godsdienst groot genoeg zijn, om allen, die iets beters verlangen, tot kostbare offers te bewegen, opdat hun hooger leven geene schade lijde.

Onder de hulpmiddelen, om het godsdienstig leven te sterken en te heiligen, zou ik, met onzen schrijver, rekenen de natuur, de geschiedenis, den Bijbel, ook de profeten van den nieuweren tijd, die zich in alle eeuwen en alle landen hebben doen hooren. Schoone bladzijden heeft hij gewijd aan die voortdurende openbaring van God, die niet beperkt is tot den tijd, waarbinnen zich de literatuur der Joden en eerste Christenen beweegt; die profetie, die voortgaat door alle eeuwen heen. Maar ook zou ik daartoe de symbolen rekenen, die in de meeste Protestantsche kerken in gebruik zijn en die, tot voorkoming der eenvormigheid, waaraan onze samenkomsten lijden, met andere kunnen vermeerderd worden.

Gaarne stem ik ook met hem in, dat de Godsstad, waaraan wij hebben te arbeiden, evenals bij de eerste Christenen op aarde is en niet, zooals in de middeleeuwen, in den hemel; dat het tegenwoordig leven en de tegenwoordige maatschappij in de eerste plaats door den godsdienst geheiligd moeten worden. Maar toch zou ik meenen, dat het godsdienstig leven ook met zich brengt: hoopvolle uitzichten in de toekomst voor onze eigen personen. Onverschillig is het niet, of wij ons voorstellen, dat de mensch bij zijn sterven ophoudt te bestaan, als een damp in het heelal verdwijnt, dan wel, dat hij de kiem der persoonlijke onsterfelijkheid in zich draagt. Ook buiten allen loondienst is dat niet onverschillig. En waar mannen als Hoekstra ons een lijvig boekdeel voorleggen, om die hoop te staven, mag niet beweerd worden, dat de natuurlijke godsdienst zich daarvan spenen moet.

Het verschil tusschen den bovennatuurlijken en den natuurlijken

godsdienst is, naar mijn inzien, grooter dan het verschil tusschen Katholicisme en Protestantisme. Geen wonder dus, dat in den korten tijd, waarin het geloof aan het supranaturalisme aan het wankelen is geraakt en bij allen, die de moderne wereld- en levensbeschouwing zijn toegedaan, heeft opgehouden, de natuurlijke godsdienst nog altoos naar vormen zoekt, om zich te midden der maatschappij een blijvend bestaan te verzekeren. Daarom verdient het boek van den Engelschen schrijver hooge waardeering. Het is eene proeve, om een der belangrijkste vraagstukken van onzen tijd op te lossen. Het moge eene veelzijdige gedachtenwisseling uitlokken, opdat allengs helderder uitkome, hoe wij, zonder supranaturalisme, het hooger leven in den mensch kunnen ontwikkelen en in de maatschappij bevorderen. Al wie daartoe medewerkt, verdient den dank van allen, wien het welzijn der menschheid ter harte gaat. Want zonder godsdienst gaat, naar mijn inzien, de maatschappij den ondergang te gemoet en worden aan het leven zijn geur, zijne frischheid en kracht ontnomen. Ik zeg met een Engelsch schrijver van onze dagen: *Sansfoy*, *Sansloy en Sansjoye zijn broeders.*

Rotterdam.

J.H. MARONIER.

Staatkunde en geschiedenis.

Het water, dat wij drinken.
Bloemlezing uit de literatuur over drinkwater.

II. *Invloed van het drinkwater op den openbaren gezondheidstoestand.*

Bewogen wij ons in een vorig opstel over den oorsprong en den aard van ons drinkwater op het terrein van louter objectieve waarneming van betrekkelijk eenvoudige verschijnselen van zuiver physischen of chemischen aard, - wij voelen dien vasten bodem onder onze voeten wegzinken, waar het de beantwoording betreft der vraag, of slecht drinkwater inderdaad dien schadelijken invloed uitoefent op den gezondheidstoestand van den mensch, m.a.w. oorzaak is van zoovele ziekten, als wel beweerd wordt.

Het is duidelijk, dat men bij de beantwoording dier vraag niet slechts voor een natuurkundig of enkel scheikundig vraagpunt staat, maar dat het hier een physiologisch verschijnsel geldt van zeer complexen aard. Daaraan is het dan ook toe te schrijven, dat men tot op den huidigen dag in de quaestie van het drinkwater nog steeds in het onzekere rondtast en meer *vermoedt*, dan *weet.* Nog altijd bleef de wetenschap in gebreke, een noodzakelijk - dat is een goed waargenomen - verband aan te wijzen tusschen goed drinkwater en gezondheid, of zelfs eene duidelijk omschreven diagnose vast te stellen van het drinkwater, dat goed of schadelijk heeten moet. En zoo zal het nog lang blijven!

Evenals de meteorologie den vasten bodem van experimenteel onderzoek missen moet, zoo ook de openbare gezondheidsleer in het algemeen, in casu het onderwerp, dat ons hier bezighouden moet. De natuurkundige methode met het experiment tot grondslag weigert hier hare diensten en verwijdert de meteorologie en de hygiëne beiden van die wetenschap, die men gewoon is, de exacte wetenschap te noemen.

Voor deze beiden blijft ons slechts over, de verschijnselen, zooals de natuur ze ons aanbiedt, nauwkeurig waar te nemen, te vergelijken en te rangschikken naar den vorm, waaronder zij zich aan ons vertoonen, of naar de waarschijnlijke oorzaak, die voorafging, of de omstandigheden, waardoor de verschijnselen werden gewijzigd.

In de verwaarloozing van deze allereerste elementen van wetenschappelijk onderzoek ligt de reden, dat de hygiëne zoowel als de meteorologie de jongste takken der natuurwetenschappen vormen, waaraan pas in de laatste vijftig jaar de aandacht is geschonken. Het is de reden tevens, dat het aantal *nauwkeurig* waargenomen feiten omtrent den invloed van het drinkwater op den gezondheidstoestand van den mensch nog veel te gering is, om tot eene rangschikking op deugdelijken grondslag over te gaan of daaruit *onbetwistbare* besluiten af te leiden. Intusschen is het belangrijk genoeg, enkele feiten en meeningen hier op te teekenen, zooals zij door verschillende hygiënisten zijn waargenomen of uitgesproken.

Hooren wij al dadelijk Prof. Mulder, waar deze de schadelijkheid van organische stoffen voor het drinkwater bespreekt, van stoffen dus, die ook nu nog vrij algemeen als de 'enfants terribles' worden beschouwd. Nadat hij geconstateerd heeft, dat geen enkel water op aarde, het zij dan rivier-, wel-, regen- of mineraalwater, geheel vrij is van organische stoffen, zegt hij(*):

'Zijn dan alle wateren vergiftig?... Het antwoord geeft u het nog levende geslacht. De waarheid is, dat elkeen, die zoozeer handelt over de schadelijkheid van organische stoffen in water, wel weet, dat er volkomen onschadelijke onder zijn en dat, zoo aan de vier bovengenoemde vereischten(†) slechts voldaan is, men het welwater veilig gebruiken kan, mits het niet te veel ammonia houdt.' En hij vervolgt eenige bladzijden verder:

'De organische stoffen: mag ik u vragen, waarom gij daarvoor nog vreest in wateren? In koffij en thee en in wijn en bier vreest gij er in het geheel niet voor; in rundvleesch en rijst en kabeljauw ook niet. Wat maakt u dan zoo onbepaald bezwaard over die organische stoffen in water, terwijl gij bovendien weet, dat er geen enkel water der aarde is, of het heeft ze? In uwe kostelijkste minerale wateren hebt gij ze, in degene die gij dagelijks drinkt, in Selters, Fachinger enz. enz. Wat maakt u dan zoo bezwaard, daar niemand nog een enkele vergiftige stoffe in overigens schijnbaar goede wateren heeft aangewezen.

Creen- en apocreenzuur (twee organische verbindingen) vindt men regelmatig in de wateren van het diluvium. Onze heidevelden geven aan het regenwater deze zuren af en ze zakken met het water door het zand heen naar de wellen; het apocreenzuur maakt al die wateren

(*) G.J. Mulder, *De natuurkundige methode en de verspreiding der cholera*; 1866.

(†) Vereischten van reukloos, kleurloos, smaakloos en helder.

een weinig gekleurd. Zou het nadeel geven, dan zou dat spreken op de Veluwe.....(*)

Maar gij handelt vooral over de welwateren der steden, waartoe de ontledingsproducten der secreetputten kunnen gedrongen zijn,....'

Prof Mulder laat hier een overzicht volgen van de verschillende rottingsproducten van stikstofhoudende en stikstofvrije organische stoffen en doet uitkomen, dat zich nevens de onderscheidene zuren nog verschillende organische basen ontwikkelen, waarvan de wetenschap nog weinig heeft geleerd. Dit alleen is zeker, dat de schadelijkheid van geene enkele dezer stoffen in het drinkwater door het experiment bewezen is.

Intusschen stelt Prof. Mulder niet minder dan iemand anders prijs op helder, zuiver drinkwater en veroordeelt scherp de open wellen.

'Waar', zoo zegt Prof. Mulder, 'gestapelde, dat is permeable putten in een bodem zijn, secreet- of zinkputten, daar dringen de oplosbare stoffen in den bodem, zoo die poreus is, - verspreiden zich in dien bodem en ondergaan daar veranderingen, die deels uitloopen op de vorming van gassen, welke uit den bodem rondom den put langzaam ontsnappen, deels op de vorming van andere producten, welke in de welwateren kunnen worden opgenomen.

Dat zijn dingen, die elkeen weet in het algemeen, maar laat ik er dadelijk bijvoegen: niemand weet hiervan iets in het bijzonder; noch van de gassen, die uit zulk een bodem kunnen ontsnappen, noch van de stoffen, die door den bodem heen in de welputten komen kunnen.'

Steeds binnen den kring der feiten zich bewegende, noemt Prof. Mulder het drinkwater, waarin organische stoffen uit riolen of privaten doorgedrongen zijn, *schadelijk*, in den zin, dat het niet *zuiver* kan worden genoemd. Niet in dien zin, 'dat er ooit een bepaald schadelijk bestanddeel in zulke wateren is aangewezen.

Verworpen moeten zij worden, naar algemeene regelen, die boven elke zoogenaamde wetenschap staan; regelen, die een vogel en een hond zoo goed kennen als een mensch, al zijn zij ook een weinig minder nauwkeurig dan wij..... Waar door verrotting ammoniak gevormd wordt, is de mogelijkheid daar, dat er ook nog andere, misschien schadelijke ammoniakken gevormd kunnen worden.

Men *weet* dat niet; maar men weet wel, dat er zulke ammoniakken bestaan en in de practijk neemt men hier dan het mogelijke iets meer positief op.

Zou ik een algemeenen maatregel mogen aangeven, om te dienen bij waterkeuringen, dan zou hij deze zijn: elk water te verwerpen, dat

(*) Ook in de Veenstreken van de prov. Groningen, waar toch dat sterk geel gekleurde water algemeen gedronken en gewaardeerd wordt als eene zeer smakelijke en gezonde soort van drinkwater.

niet volkomen kleurloos, reukloos, helder is, dat niet zuiver smaakt *en dat meer dan onbeduidende sporen ammoniak bevat;* hoeveel als minimum kan ik hier niet aangeven.'

Deze aanhalingen mogen voldoende zijn, om het standpunt toe te lichten, waarop zich Prof. Mulder plaatste bij de beoordeeling van den invloed van het drinkwater, meer bepaaldelijk van de daarin opgeloste organische stoffen, op den gezondheidstoestand van den mensch. Uit een scheikundig oogpunt is dit standpunt ook voor den tegenwoordigen tijd nog volkomen juist. Nog altijd zoekt de wetenschap tevergeefs het middel, waardoor het haar mogelijk zou worden, iets naders te vernemen omtrent den *aard* der organische stoffen, die zoo dikwijls in het welwater, dat wij drinken, worden aangetroffen. Zelfs ontbreekt haar elke juiste maatstaf ter bepaling van de *hoeveelheid* van daarin opgeloste dierlijke of plantaardige stoffen. Ook de Chameleon minerale, met zooveel ophef aangekondigd als middel ter bepaling van de totale hoeveelheid organische stof, kan in geen enkel opzicht worden aangeprezen. Prof. Mulder geloofde zoo weinig aan de waarde van dit zooveel geprezen middel, dat hij er op zijne lessen nooit over sprak. 't Was een eigenaardig kenmerk van dezen geleerde, - een kenmerk, dat zich op vele plaatsen photographisch trouw afspiegelt in zijne *Natuurkundige methode,* - dat hij in zijne lessen niets anders gaf dan de zuivere wetenschap en onder scherpe veroordeeling van alles, wat eenzijdigheid verraadt, ernstig waarschuwt voor het lichtvaardig stellen van hypothesen. 'Laat ons de hypothesen, die meestal gedrochten onzer eigenliefde zijn en ons dan voor de feiten stomp maken, verwerpen, waar het goed is, onkunde te belijden.'

Dat het standpunt, door Prof. Mulder in 1866 ingenomen, thans nog niet verlaten is, moge, voor zoover ons land betreft, blijken uit hetgeen Prof. Gunning opmerkt omtrent 'de beteekenis, die tegenwoordig te hechten is aan het scheikundig onderzoek van drinkwater' op organische stoffen in het bijzonder.

'De tijd' - zoo spreekt deze(*) - 'is voorbij, waarin men als algemeen erkende waarheid uitspreken kan: "organische stoffen, of stoffen in toestand van omzetting, zijn als zoodanig schadelijk voor de gezondheid."' Zelfs is het scheikundig niet waar, dat nitraten en ammoniakzouten aanwijzers van zoodanige in omzetting verkeerende stoffen of van stoffen van faecalen oorsprong zijn. Voor de rechtbank der wetenschap kunnen uitspraken omtrent drinkwater, die alleen op het vinden van zoodanige stoffen gegrond zijn, niet worden verdedigd....

'Allerminst kan de vraag: of een drinkwater ziekte-overbrengende stoffen bevat, van scheikundige zijde beantwoording verwachten. Immers zijn "ziekte-overbrengers" en "ziektekiemen" chemisch niet kenbaar en wij bezitten geen reactieven, waardoor de stoffen kunnen

(*) *Maandblad voor Natuurwetenschappen*, Mei 1879.

worden onderscheiden in “schadelijke” en “onschadelijke” uit het oogpunt der gezondheid van den mensch.’

Onderscheiden wij hier goed, dan kan volgens Prof. Gunning de scheikundige een onderzoek instellen naar den aard, de hoeveelheid, den verbindingsvorm, den vermoedelijken oorsprong der bestanddeelen van drinkwater; hij kan den geneeskundige inlichten omtrent de meerdere of mindere zuiverheid daarvan - maar moet onbevoegd verklaard worden, om te beoordeelen, of het drinkwater als zoodanig uit een gezondheidsoogpunt *schadelijk* of *onschadelijk* zal zijn.

Zonder nog zelfs met beslistheid hieromtrent een oordeel uit te spreken, kan de geneeskundige alléén de mogelijkheid van gevaar beoordeelen, die aan het gebruik van *onzuiver* drinkwater is verbonden, in verband met den vorm, waaronder zich eene bepaalde ziekte als epidemie ontwikkelt en verspreidt.

Dit schijnt mij volkomen juist. De mogelijkheid erkennende, dat in het drinkwater soms een levensgevaarlijk element optreedt, vooral in tijden van epidemieën, moet ook m.i. gebroken worden met de meening, dat de rottende dierlijke zelfstandigheden in het water dit element vertegenwoordigen. Duidelijk en overtuigend kunnen de weinig smakelijke, maar daarom niet minder leerzame proeven van Emmerich zulks bewijzen.

Ten einde den eventueel schadelijken invloed van verschillende organische stoffen in het drinkwater te ontdekken, werden door hem onderhuidsche inspuitingen op konijnen ondernomen, toegepast met gedistilleerd water en met rioolwater. Toen uit dat onderzoek gebleken was, dat de dieren veel gevoeliger waren voor rioolwater bij inspuiting in de bloedvaten of in het onderhuidsche bindweefsel dan wanneer dit zelfs in betrekkelijk groote hoeveelheden door het spijskanaal werd opgenomen, - is door hem de proef op zichzelf genomen. Veertien dagen lang getroostte hij zich, iederen dag een halven tot één liter bronwater te drinken, waaraan rioolwater met zijne rottende stoffen in honderdvoudige verdunning was toegevoegd. Zelfs werd die proef door hem herhaald, toen hij aan gastro-enteritis lijdende was; telkens zonder eenig nadeelig gevolg voor hem of voor de twee patiënten, die goedvonden, gedurende zes dagen met hem van dit vuile water te drinken.

Al is het mogelijk, dat anderen bij eene herhaling en voortzetting van mijn onderzoek tot een resultaat geraken, dat afwijkt van het mijne, ‘darüber - zegt Emmerich - ‘bin ich gewiss, dass die Ursache des entgegengesetzten Resultates nicht in der Wirkung der im Wasser etwa vorhandenen schädlichen Stoffe zu suchen ist, sondern in dem mehr oder weniger empfindlichen und erregbaren Temperament des Beobachters.’ En hij besluit met de woorden:

‘Wer in Zukunft eine Epidemie beschreibt und das Trinkwasser als aetiologisches Moment beschuldigt, von dem kann man verlangen, dass er

die chemische Untersuchung durchgeführt hat, dass er zweitens das Wasser in der angedeuteten Weise experimentell geprüft und durch Thierversuche den Nachweise erbracht hat, dass das Wasser auch wirklich putride, gesundheitsschädliche Stoffe enthält'(*).

In denzelfden geest sprak ook de heer Delbrück op de *cholera-conferentie* te Weimar in 1867.

'Ich mache' - zoo zeide hij - 'zunächst die Bemerkung, dass die Menge der organischen Substanzen eigentlich gar keinen Einfluss haben dürfte, und dass desshalb chemische Untersuchungen nicht ausreichend sind'(†).

In verband met de plaats, waar dit woord gesproken werd, is het wel duidelijk, dat in deze uitspraak reeds eene ontkenning opgesloten ligt van den invloed, die aan organische stoffen als zoodanig vrij algemeen is toegeschreven in de verspreiding van cholera. In dat licht trouwens besprak ook Prof. Mulder de organische stoffen in het drinkwater. Nadat hij heeft aangetoond, dat de aanwezigheid dezer zelfstandigheden niets bewijst omtrent de schadelijkheid van dat water uit een algemeen gezondheidsoogpunt (zie vroeger), laat hij duidelijk uitkomen, dat niets ons het recht geeft, in deze stoffen eene smetstof te erkennen, noch ten opzichte van cholera, noch waar het typhus of eenige andere infectieziekte van dien aard betreft.

Hoe weinig waarde ook Flügge aan de organische, zelfs rottende dierlijke zelfstandigheden in het drinkwater toekent, waar het de ontwikkeling en verspreiding betreft van eene onzer meest gevreesde besmettelijke ziekten, van typhus, - moge uit het volgende blijken.

Bij een onderzoek, ingesteld naar het verband tusschen de samenstelling van de bronwaters van verschillende steden en de sterfte aan typhus, constateerde Flügge, dat het drinkwater in steden, waar veel typhus heerschte, veelal *zuiver* was, - *slecht* daarentegen in steden, waar weinig typhus voorkwam.

Terwijl o.a. in Maagdenburg, Leipzig en Hannover zeer slecht drinkwater samenging met weinig typhus - werd het omgekeerde opgemerkt voor Bazel, München en Erfurt, waar veel typhus heerschte bij zeer goed water.

Hij besluit uit deze waarnemingen:

1°. 'Dass die Ausbreitung des Typhus nicht abhängig ist von dem Grade der Wasserverunreinigung mit thierischen Abfallstoffen, *soweit diese durch den Chlorgehalt des Wassers angezeigt wird'* (wij cursiveeren).

M.a.w., dat voor hen, die in het drinkwater zelf eene oorzaak van de verspreiding van typhus zien, de hoeveelheid in het water overgegane

(*) *Zeitschrift f. Biologie*, München, 1878.

(†) Dr. A.M. Ballot. *Het drinkwater in eenige onzer steden uit een hygienisch oogpunt*, *vooral in betrekking tot cholera.*

organische stoffen geen maatstaf is voor het gevaar en de schadelijkheid ervan, enz.(*).

Blijkbaar is in dat onderzoek de meerdere of mindere verontreiniging van het drinkwater met faecale stoffen door Flügge beoordeeld uit het chloorgehalte. Of echter dit criterium onvoorwaardelijk vertrouwen verdient, mag ernstig betwijfeld worden. Wat het vertrouwen in dergelijke indices onwillekeurig schokken moet, is de wankelbaarheid, die men in dezen kan waarnemen.

Terwijl de eene chemicus ter beoordeeling van de hoeveelheid faecale stof in het drinkwater het ammoniakgehalte tot maatstaf neemt (Prof. Mulder), verheft een ander het salpeter en salpeterigzuur tot den rang van het beste criterium (Ed. Reich), een derde wederom zwavelzuur of chloor (Flügge).

Wij erkennen, dat de sulphaten en chloriden veelal vergezeld gaan van dierlijke zelfstandigheden, van keukenafval of afval van slagerijen; voorts, dat zij gemakkelijk door het bodemwater worden opgelost, - maar wijzen er tevens op, dat deze zouten en de chloriden in het bijzonder nog een anderen oorsprong kunnen hebben (zie vroeger). Dit sluit reeds in zich, dat een rijk gehalte aan chloor en zwavelzuur voor het drinkwater van ons land in de eerste plaats niet onvoorwaardelijk wijzen kan op eene verontreiniging met veel dierlijke en rottende zelfstandigheid. Maar dat ook Flügge zelf nog weinig waarde hecht aan het chloor als criterium voor organische stoffen, blijkt uit de volgende woorden:..... ‘Folglich kann auch der Cl.-Gehalt des Trinkwassers uns keinen Maszstab für die Menge der Stadtlauge geben, die den Boden einer Localität verunreinigt.’

Het schijnt ons daarom zoowel uit een wetenschappelijk als practisch oogpunt plichtmatig, bij het onderzoek van drinkwater op organische stoffen, voor zoover een dergelijk onderzoek gewenscht mocht zijn (zie later), niet slechts zijne aandacht te vestigen op slechts één verbinding, maar in dat onderzoek behalve chloor en zwavelzuur nog andere eindproducten der ontleding, als b.v. ammoniak, nitraten en nitrieten, op te nemen; voorts door onderzoek van de asch der wateren zich langs meer directen weg te overtuigen van de aanwezigheid van organische, dierlijke stoffen in 't bijzonder.

Kan uit het voorgaande op meer dan één bladzijde blijken, dat de organische zelfstandigheden als zoodanig - hetzij dan plantaardige of dierlijke - voor ons drinkwater niet die beteekenis hebben, die daaraan vrij algemeen ook thans nog toegekend wordt, - 't is noodig, hier te onderscheiden tusschen ‘organische’ en ‘georganiseerde’ stoffen. Met nadruk zij erop gewezen, dat onder de organische stoffen, boven bedoeld, niet door ons begrepen zijn die laag georganiseerde wezens, die als *Splijtzwammen* of *Bacteriën*, naar het tegenwoordig standpunt

(*) *Zeitschrift für Biologie,* 1877.

der hygiëne, eene zoo belangrijke rol vervullen in de ontwikkeling en verspreiding der zoogenaamde *miasmatische-contagieuze* ziekten.

Als de eigenlijke ‘inficirende Materie’ in de verspreiding dezer ziekten opgevat, worden deze splijtzwammen nog onderscheiden in *miasmen* en *contagiën.* Terwijl beiden met elkaar gemeen hebben, dat zij als de onmiddellijke oorzaak van volksziekten - epidemieën - beschouwd moeten worden en in hunne voortplanting ondersteund worden door ontledings-(rottings)processen van dierlijke of plantaardige stoffen, - zijn ze hierin van elkander onderscheiden, dat de splijtzwammen der contagiën alleen kunnen worden voortgebracht door en in het zieke lichaam van mensch of dier; dat de miasmen daarentegen slechts in den bodem tot ontwikkeling komen.

Waar deze beide smetstoffen samenwerken en het menschelijk lichaam door opneming van het miasme eene zekere dispositie heeft verkregen, om door het later opgenomen contagium te worden aangetast, daar ontwikkelt zich die ziekte, die men gewoon is *miasmatisch-contagieus* te noemen. Als voorbeelden noemen wij hier cholera, typhus en gele koorts, - in tegenoverstelling van de intermitteerende koortsen, die als miasmatische ziekte, aan eene bepaalde plaats gebonden, zich ontwikkelt uit het miasma van een moerassigen bodem; ter onderscheiding tevens van mazelen, roodvonk en pokken, zuiver contagieuze ziekten, wier contagium alleen door een ziek lichaam kan worden voortgebracht en slechts van persoon op persoon behoeft te worden overgedragen, om de ziekte voort te planten.

't Is vooral in de ontwikkeling en verspreiding der miasmatisch-contagieuze ziekten, dat het drinkwater volgens de bewering van sommigen eene zeer belangrijke rol zou vervullen. Nochtans moet worden erkend, dat deze meening in de laatste jaren vooral krachtig en op den grondslag van wetenschappelijk onderzoek door Von Nägeli, in bondgenootschap met Von Pettenkofer, bestreden is; door den eerste met het wapen eener even zorgvuldige als uitvoerige studie over *Die niederen Pilze*(*), door Von P. met zijne welbekende theorie van het grondwater.

Laat ons zien, tot welke uitkomsten het onderzoek van Von Nägeli heeft geleid.

Over splijtzwammen handelende, wijst hij ons al dadelijk op twee eigenschappen, die den splijtzwammen in hoogere mate toebehooren dan aan alle andere georganiseerde wezens. Wij bedoelen in de eerste plaats de buitengewone levensvatbaarheid der splijtzwammen in den uitgedroogden toestand, - eene eigenschap, waardoor na jarenlange sluimering de levensenergie der cel in hare volle kracht terugkeert, zoodra het organisme bij bevochtiging het noodige voedsel in hare omgeving vindt en opnemen kan. Eene tweede kenmerkende eigenschap

(*) C. von Nägeli, *Die niederen Pilze,* München, 1877.

der splijtzwammen is de buitengewone snelheid, waarmede zij zich vermenigvuldigen, wanneer aan de voorwaarden voldaan is, die gunstig zijn voor hare ontwikkeling.

Veranderden die voorwaarden, dan zag Von Nägeli de achtereenvolgende generatiën *eener zelfde zwamsoort* in den loop der tijden telkens verschillende *morphologische* en *physiologische eigenschappen* aannemen. Dezelfde zwamsoort kan eerst melk doen zuur worden, later bij verandering van hare omgeving in zuurkool boterzuur vormen, wijn doen zuur worden en verschalen, eiwitstoffen doen rotten, diphteritis, typhus, tusschenpoozende koorts en cholera veroorzaken. Op deze wijze verklaart men ook de wijziging in den aard eener epidemie en het verschillend karakter, dat de groote volksziekten in den loop der eeuwen dragen(*).

Overigens kunnen de splijtzwammen volgens Von Nägeli slechts langs twee verschillende wegen in ons lichaam worden opgenomen, - hetzij n.l. dat zij rechtstreeks met het bloed in aanraking komen bij toevallige verwonding van de huid of van de slijmvliezen, hetzij dat ze met de lucht worden ingeademd en, geholpen door hare snel kronkelende bewegingen, de vliezige wanden der longblaasjes en der haarvatennetten doorboren.

Eerste voorwaarde van eene infectie is, dat de smetstof in het bloed wordt opgenomen, - en nu ontkent Von N., dat de splijtzwammen der miasmen of contagiën van het spijskanaal uit daartoe kunnen doordringen. Reeds op dien grond bestrijdt hij eene infectie door drinkwater, ook indien een leven van bacteriën daarin mogelijk was. Maar zelfs dit kan volgens hem niet worden toegegeven. Reeds binnen een paar dagen zouden meer bepaald de contagiën in water hunne gevaarlijke eigenschappen verliezen en onder gewone omstandigheden al te zeer verdund worden, om nog inficeerend te kunnen werken.

Bij hem staat het vast, dat de smetstoffen als splijtzwammen uit de lucht worden opgenomen, en hij verklaart daaruit de talrijke verschijnselen van besmetting, die waargenomen zijn bij een verblijf in de besmettelijke lucht van eene enkele stad, straat of kamer.

De vraag, hoe de splijtzwammen of bacteriën in de lucht komen, beantwoordt Von Nägeli door de bewering, dat zij langs mechanischen weg in drogen toestand uit den bodem worden opgenomen, - hetzij dat zij zich daarin hebben ontwikkeld (miasmen) of door verschillende afvalstoffen van den lijder in dien bodem zijn gebracht. Niet alleen echter uit den bodem, maar ook van de oppervlakte der voorwerpen (lijders of hunne kleedingstukken) kan het contagium in de lucht overgaan en op de grilligste wijzen door de winden worden verspreid. Uit dit alles blijkt reeds dadelijk, dat Von N. aan het drinkwater slechts eene zeer ondergeschikte rol toekent in de ontwikkeling en de ver-

(*) *De Gids*, 1878, Een revolutionair op het gebied der gezondsheidsleer, door Dr. E. Pijzel.

spreiding van besmettelijke ziekten. Niet vreemd dan ook, wanneer hij zegt:

'Wenn der Arzt vor einem unreinen Trinkwasser warnt, weil dasselbe eine Infectionskrankheit verursachen möchte, so könnte er mit hundertmal mehr Recht die Enthaltung vom Eisenbahnfahren als Prophylaxis gegen Beinbruch empfehlen. Denn es besteht gewiss eine hundertmal grössere Wahrscheinlichkeit für ein Eisenbahnunglück, als für eine Ansteckung durch Trinkwasser'(*).

Duidelijker en eigenaardiger had hij het zeker moeilijk kunnen zeggen, hoe weinig geloof hij hecht aan eene infectie door drinkwater.

Vergeten wij intusschen niet, dat de geheele functie, die het drinkwater in dit opzicht uitoefenen zal, beheerscht wordt door de vraag: of de levenswerkzaamheid der splijtzwammen, der contagiën in het bijzonder, door het water wordt vernietigd, en in de tweede plaats, of de smetstof het bloed bereiken kan, wanneer zij eenmaal in het spijskanaal is opgenomen.

Ofschoon Von Nägeli dit laatste punt ontkennend beantwoordt en op dat antwoord zijne geheele theorie van besmetting door de lucht en door de lucht alléén baseert, schijnt het ons toe, dat dit antwoord twijfel toelaat. Want is het mogelijk, dat de splijtzwammen of bacteriën van cholera of typhus, die met de lucht worden ingeademd, de vliezige wanden der longcellen doorboren en langs dien weg tot het bloed geraken, - wat verhindert dan diezelfde lagere organismen, de dunvliezige wanden der bloedvaatjes te doorboren, die in een fijn netwerk van vertakkingen den darmwand doortrekken?

Ook al neemt men met Von N. aan, dat de splijtzwammen, over eene groote hoeveelheid water verdeeld, hare gevaarlijke eigenschappen tijdelijk verliezen, hare buitengewone levensvatbaarheid en haar groot accomodatievermogen - eene eigenschap, waarop deze geleerde ons met nadruk wijst, - maken het mogelijk, dat zij ergens in het darmkanaal de levensvoorwaarden zullen ontmoeten, die haar gunstig zijn voor eene snelle vermenigvuldiging, gepaard aan eene ontwikkeling van meer dan gewone energie of levenswerkzaamheid.

Het groot vermogen der splijtzwammen, om zich in opvolgende geslachten naar veranderde levensomstandigheden te schikken, op den voorgrond gesteld, is het minstens twijfelachtig, dat alle gevaarlijke eigenschappen dezer organismen door water vernietigd zouden worden. Twijfelachtig vooral, wanneer wij lezen, dat zij voortgaan zich zeer levendig te vermenigvuldigen in water, dat van de noodige voedingsstoffen, d.w.z. van rottende dierlijke zelfstandigheden, is voorzien. Wij willen gelooven, dat de splijtzwammen der *contagiën* - want die der *miasmen* behouden in water hare karakteristieke eigenschappen - bij levendige vermenigvuldiging onder bovengenoemde omstandigheden *tijdelijk* hare gevaarlijke eigenschappen verliezen, dat

(*) C. v. Nägeli. *Die niederen Pilze,* pag. 132, München, 1877.

is: zoolang als die omstandigheden dezelfde blijven, maar achten het mogelijk tevens, dat zich uit deze splijtzwammen, wanneer zij met het drinkwater in het darmkanaal van den mensch worden overgebracht, onder andere levensvoorwaarden eene generatie ontwikkelt met de eigenschappen, die voor ons gevaarlijk zijn.

Dat het bestaan van levensgevaarlijke contagiën ook in ons darmkanaal inderdaad mogelijk is, schijnt afgeleid te mogen worden uit de berichten van Horn, ons door Prof. Mulder in zijne *Natuurkundige methode* medegedeeld(*). 'In de eerste week' - zoo lezen wij daar - 'na het uitbreken der ziekte (cholera te Berlijn) werd bij een lijkopening het bloed *en de inhoud des darmkanaals* van eenen aan de cholera overledene, door vier doctoren *geproefd*(†). Een derzelve, die reeds gedurende 14 dagen aan eene diarrhoe lijdende was, stelde zich de volgende dagen nog meer aan de besmetting bloot: op den vierden dag echter werd hij ziek en stierf aan de cholera in zijne woning, in een vooralsnog van de cholera bevrijd gebleven en gezond gedeelte der stad gelegen.

'Een tweede dezer artsen werd op den vijfden dag na de lijkopening, door met de cholera veel overeenkomst hebbende, doch anomale toevallen aangedaan, welke eindelijk in een typheusen toestand overgingen.'

'Jammer' - zoo voegt Prof. Mulder aan deze mededeelingen toe - 'dat de dwazen nu alle vier bloed *en* inhoud van het darmkanaal te zamen geliefden te nemen. Hadden zij zich in tweeën verdeeld: twee bloed, en twee inhoud van het darmkanaal, zoo hadden wij waarschijnlijk verplichting aan hen. Nu hebben wij die, althans voor de toepassing niet.

Maar dit leeren wij er toch uit, daar 2 van de 4 leed bekwamen, dat bloed en darminhoud samen schadelijke stoffen bevatten.'

Vatten wij 'schadelijke stoffen' naar het standpunt der tegenwoordige wetenschap op, in den zin van splijtzwammen der contagiën, dan leeren wij uit het zichzelf geheel vergetend onderzoek der vier doctoren niet alleen, dat bloed en darminhoud deze organismen bevatten, - maar ook, dat zij, opgenomen in het spijskanaal van den gezonden mensch:

1°. voortgingen hare levenswerkzaamheid te ontwikkelen met behoud harer gevaarlijke eigenschappen;

2°. zich van uit het darmkanaal een weg baanden naar het bloed onder doorboring van de dunne, vliezige wanden der haarvatennetten, die zich in den darmwand vertakken.

Uit dat oogpunt beschouwd, heeft het misschien roekeloos ondernomen, maar in ieder geval zelfverloochenende onderzoek der vier doctoren eene zeer belangrijke beteekenis.

Zijn de mededeelingen van Horn geheel vertrouwbaar, ook met be-

(*) Bladz. 201.
(†) De onderstreping is van ons.

trekking tot de wijze, waarop bloed en darminhoud van den choleralijder werden opgenomen, dan heeft het experiment hier althans bewezen, dat de splijtzwammen der contagiën toch niet zoo machteloos staan tegenover de vliezige wanden van de bloedvaatjes in het darmkanaal, als door Von Nägeli verdedigd is. Maar ten opzichte van dit punt is het bovendien opmerkelijk, ‘dat juist die schrijvers, die eenvoudig aannemen, dat resorptie van bacteriën (splijtzwammen) of liever het indringen van deze gedurende de digestie, een onmogelijke zaak zou zijn, - er geen bezwaar in zien, het voorkomen van bacteriën in lever, milt en andere organen, na den dood van den mensch toe te schrijven aan de nabijheid van het darmkanaal, waaruit ze na den dood van het individu slechts door actieve beweging tot de organen kunnen zijn doorgedrongen’(*).

Indien’ - zoo laat de schrijver er zeer te recht op volgen - ‘dit na den dood reeds mogelijk is, hoeveel gemakkelijker dan tijdens het leven, wanneer die bacteriën in hunne actieve beweging nog gesteund worden door den vochtstroom, die naar de bloedvaten is gericht.’

Men ziet, dat het onderzoek naar de rol, die het drinkwater speelt in zake de infectieziekten, ook door de studie van Von Nägeli niet is uitgeput. Al ligt er waarheid in zijne woorden: ‘Wenn dem unreinen Wasser alles Mögliche zur Last gelegt wird, so beweist dies nur, wie mächtig das Vorurtheil in naturwissenschaftlichen Dingen noch ist, wie wenig man gerade das Entscheidende der Mengenverhältnisse würdigt, wie inconsequent man zu urtheilen und zu handeln sich gewöhnt hat’(†), het schijnt ons toe, dat Von N. in een ander uiterste vervalt, waar hij de onschuld van het drinkwater in zijne strengste consequentie gaat bepleiten. Intusschen staat Von N. niet alleen in zijne meening op dit punt. Waar Von Pettenkofer den invloed van het drinkwater op de verspreiding der cholera bespreekt, zegt hij:

‘Im Genusse von verschiedenen Trinkwässern liegt keine wesentliche Veranlassung zur Cholera, denn bei ganz gleichem und vorzüglichem Trinkwasser wird in verschiedenen Districten und Häusern eine sehr ungleiche In-und Extensität der Krankheit beobachtet, gerade so wie letztere bei nachweisbar schlechtem und mit organischen Stoffen verunreinigtem Wasser oftmals keine weitere Verbreitung findet’(§).

Zeer dikwijls is, bij het heerschen eener epidemie, ‘der Wassergenuss von sonstigen Einflüssen der Lokalität nicht getrennt und es ist willkürlich ob man dem genossenen Wasser oder der genossenen Luft und dem genossenen Staube die Infection zuschreiben will’ (Von Pettenkofer).

(*) B.W. Siemens, *Infectie door drinkwater*, Acad. proefschrift.
(†) C. v. Nägeli, *Die niederen Pilze,* bladz. 138.
(§) *Haupt-Bericht*, cholera 1854, Bayern.

Ofschoon Von P. niet zoo beslist den schadelijken invloed van het drinkwater ontkent, wordt door hem meer waarde gehecht aan den wisselenden stand van het grondwater in een bodem, die met organisch vuil verontreinigd en door contagiën van verschillenden aard geïnfecteerd is.

Eene lange reeks van zorgvuldig verrichte waarnemingen, gedurende vele jaren en op verschillende plaatsen ingesteld, voerden hem tot de zeer belangrijke ontdekking, dat de intensiteit der typhus-epidemieën in nauw verband staat met den stand van het water in den bodem, en wel in dien zin, dat een laag grondwaterpeil met veel, een hooge waterstand met weinig typhus samenvalt. Von Pettenkofer vindt hierin vooral het bewijs, dat het contagium van typhus veel meer door de lucht dan door het water, dat wij drinken, wordt opgenomen en verspreid.

Tot nadere toelichting der zoogenaamde grondwater-theorie moge hier de korte inhoud van Von P.'s bewijsvoering volgen.

Volgens dezen hygiënist heeft in een bodem, die door smetstof op de eene of andere wijze geïnfecteerd en door rottende, vooral dierlijke zelfstandigheid verontreinigd is, de sterkste vermenigvuldiging der miasma- en contagium-zwammen plaats op de hoogte van het grondwater-niveau - en deze gaat daar voort, zoolang de vochtigheidstoestand van die grondlaag daarvoor gunstig is. Maar daalt het grondwater en komen de daarboven gelegen aardlagen droog te liggen, dan neemt de ontwikkeling een einde en treedt een toestand van rust en sluimerend leven in. Lang duurt die rust vaak niet. De aanhoudende luchtstroomingen, die ook in den bodem plaats vinden onder den invloed der wisselingen van temperatuur en luchtdrukking, zijn oorzaak, dat de droogliggende contagiën als microscopische stoffen uit den bodem worden opgenomen en in de lucht op de grilligste wijze worden verspreid.

Rijst later het grondwater weer tot het peil der contagiën, dan ontwaken de uitgedroogde organismen uit hun sluimerend leven en de ontwikkeling en vermenigvuldiging der zwammen vangt wederom aan. Intusschen kan de luchtstrooming in den bodem de onder water geloopen grondlagen, de fecondatielagen van het contagium tevens, niet meer bereiken; de verspreiding van de smetstof door de lucht neemt een einde; het gevaar van infectie vermindert meer en meer, en de intensiteit der epidemie verzwakt.

't Moet erkend worden, dat deze theorie, gesteund door de meest zorgvuldige waarnemingen, zeer veel waarschijnlijkheid voor zich heeft en de lucht als een belangrijk voermiddel der smetstof heeft leeren kennen. Dat zij, de lucht, het voermiddel bij uitnemendheid, het eenigste vehikel der contagiën zou zijn, kan uit de theorie niet blijken. Ook het onderzoek van Wagner en Aubry naar den aard van het bronwater te München kan moeilijk die wijde strekking

hebben, dat zij ons de lucht alléén leert kennen als de middenstof, waarin het contagium wordt opgenomen en verspreid.

Het feit, dat het bronwater te München - bij den laagsten stand van het grondwater - bij veel typhus *zuiverder* was, dan wanneer het peil van het grondwater hoog lag en weinig typhus heerschte, - dat feit is ongetwijfeld belangrijk, voor zoover het ons bewijzen kan, dat in de ontwikkeling van epidemieën als typhus en cholera nog andere oorzaken kunnen werken dan het drinkwater en dat dit soms geheel onschuldig daaraan zijn kan, onschuldig in het onderzoek van Wagner en Aubry, omdat het *zuiver* werd genoemd. Vergeten wij intusschen niet, dat de beteekenis van het waargenomen verschijnsel te München voor een goed deel bepaald wordt door de waarde van het criterium, dat is toegepast bij de beoordeeling van de zuiverheid des bronwaters.

Ook hier is het gebrek aan overeenstemming, dat bestaat in de beoordeeling van een *zuiver* of *onzuiver* drinkwater (zie vroeger) te betreuren, des te meer, omdat daardoor een der eerste grondslagen wordt gemist ter beoordeeling van den invloed, dien *onzuiver* drinkwater uitoefent als oorzaak van infectie.

Maar nemen wij aan, dat Aubry en Wagner onder ‘onzuiver’ drinkwater verstaan water, dat rijk is aan rottende dierlijke zelfstandigheid, dan kunnen hunne waarnemingen alléén dit bewijzen, dat de stoffen als zoodanig geen typhus kunnen doen ontstaan, hetgeen ook vroeger reeds door ons betoogd is en bewezen.

Een bepaald contagium kon door hen in het water wel vermoed, maar niet ontdekt of aangewezen worden, en zoolang dit niet het geval is, zal de invloed onbeslist blijven, dien het drinkwater zal uitoefenen, dat nevens de organische stoffen nog bovendien de splijtzwammen der contagiën bevat, waarvan de besmetting verondersteld wordt uit te gaan. Zoolang, m.a.w., zal de mogelijkheid blijven bestaan, dat het drinkwater, zelfs het bronwater te München, als eene oorzaak van besmetting werkt, des te meer te vreezen, omdat de vijand zich daarin voor ons verborgen houdt.

Het is veel minder de vraag, of het water onzuiver is door opgeloste rottingsproducten van dierlijken of plantaardigen aard, dan wel of het bevat *die* lagere organische wezens, die algemeen als de ‘materies inficians’ aangemerkt worden. En houden wij in het oog, dat die organismen - ook volgens Von Nägeli en Von Pettenkofer - zich voorn.l. in den bodem ontwikkelen en ophoopen, waar deze met rottende dierlijke stoffen overladen is en de gunstige voorwaarden in zich bevat voor hare vermenigvuldiging, dan kan het niet anders, of het water van den bodem zal bij het uitspoelen en oplossen van zoovele verschillende stoffen ook het contagium in zich opnemen en verspreiden, waar dit aanwezig is.

Op den voorgrond gesteld, dat zich op logische gronden eene verplaatsing van het contagium naar het welwater onzer putten niet laat ontkennen, allerminst daar, waar de excreta der lijders aan

besmettelijke ziekten worden uitgestort in slecht gemetselde sekreet-putten, wier inhoud vaak doorlekt naar onze uit losse steenen opgemetselde welputten; in aanmerking genomen, dat er nog veel onzekers overblijft in de levenswerkzaamheid der splijtzwammen, vooral wat hare verhouding zoowel tot water, als tot de verschillende vochten in ons spijskanaal betreft, - dan worden wij inderdaad tot voorzichtigheid aangemaand, waar het de beantwoording van zulke subtiele vragen betreft, als in dit opstel onder de aandacht zijn gebracht.

Mocht eenmaal blijken, dat de bacteriën, die hier als smetstoffen werken, inderdaad in staat zijn, van uit het spijskanaal tot het bloed door te dringen, - en de mogelijkheid daarvan is, gelijk wij vroeger hebben trachten aan te toonen, niet buitengesloten - dan wordt het drinkwater een der gevaarlijkste motoren in de verspreiding van besmettelijke ziekten.

Raadplegen wij intusschen de feiten, die ons nu reeds waarschuwen voor het gebruik van drinkwater, dat uit eene onzuivere bron geput is!

'In de West-Indiën heeft men het dikwijls kunnen waarnemen, dat dysenterie veroorzaakt was door onzuiver drinkwater; en dit was zoo algemeen bekend, dat de gasten, die op diners waren genoodigd, hun drinkwater zelve medebrachten.

Ook kan er volgens Mapother geen twijfel bestaan, dat erge diarrhoe in gewone jaren veroorzaakt wordt door het drinken van onzuiver water, voorn.l. verontreinigd door rioolwater, of andere dierlijke organische zelfstandigheden. Wanneer echter de cholera als epidemie heerscht, wordt deze onzuiverheid gevaarlijker doordien zij hen, die het drinken, meer vatbaar maakt voor de ziekte of ook de ziekte zelf verspreidt, indien de rioolinhoud van cholera-brandpunten, door lekking of welke wijze dan ook in den grond geraakt, waaruit het water opwelt'(*).

Dr. Snellen zegt in de zeer geroemde verslagen der vereeniging tot verbetering der volksgezondheid te Utrecht, gedurende de cholera-epidemie in 1866:

'Ook in andere straten (dan in de Gasthuissteeg te Utrecht, waar de buitengewone sterfte 30 proc. der bevolking was) vonden we accumulatie van zieken rondom een pomp. Veelal zijn de zinkputten bij de pomp in onvoldoenden toestand en verre van waterdicht: het hier afgespoelde vuil vindt dan een weg van den zinkput in den bodem en langs de pomp tot den put.'

Volgens Dr. Snellen 'is niet de lucht de draagster der smetstof en zijn het niet de ademhalingswerktuigen, waar langs de smetstof het lichaam binnendringt, maar zijn het uitsluitend de spijsverteringsorganen'.

Deze opvatting zoowel als die van Von Nägeli schijnt ons éénzijdig en

(*) Dr. A.M. Ballot, *Het drinkwater in eenige onzer steden uit een hygienisch oogpunt beschouwd, vooral in betrekking tot cholera.*

strijdig bovendien met de ervaring, die er ons duidelijk heenwijst, dat beiden, de lucht, die wij inademen, en het water, dat wij drinken, voermiddelen der smetstof kunnen zijn. Bepalen wij ons tot het drinkwater, dan verdient het opmerking, dat de algemeene gezondheidstoestand tijdens de cholera-epidemie in 1866 voor ons land het gunstigst was in die steden, waar *regenwater* gedronken werd. Zoo o.a. in Leeuwarden, waar op 26000 inwoners in het geheel slechts 63 cholera-sterfgevallen voorkwamen.

Ook in een gedeelte van N.-Holland, het voormalige West-Friesland, Hoorn, Purmerend, Medemblik, Monnikendam, Enkhuizen, kwam weinig of geen cholera voor - in weerwil van het drukke verkeer met de overige Hollandsche steden. Dit verschijnsel krijgt beteekenis vooral door het feit, dat men daar *regenwater* drinkt, dat opgevangen wordt in goed gemetselde putten.

'Juist de steden: Gouda, Leiden, Rotterdam, Groningen, Delft, Schiedam, Utrecht, die in 1866 door cholera het zwaarst getroffen werden, - komen alle hierin met elkander overeen, dat het drinkwater is: rivier-, vaart- of putwater en dat op alle plaatsen het secreetvuil in den grond kan of konde dringen of geraken in havens, grachten en vaarten' (Dr. Ballot).

Ook uit een onderzoek naar de oorzaak van cholera in verschillende gedeelten van Londen bleek, dat de schadelijke invloeden, die de dichtheid der bevolking en hare meerdere of mindere welvarendheid uitoefenden op de intensiteit der epidemie, geheel overschaduwd werden door den invloed van het water en de verhevenheid van den bodem. Zoo verloren de 6 districten, voorzien van het minst onzuivere water, 15 van de 10000 zielen aan cholera; de 15 daarop volgende districten 48 inwoners, en die districten eindelijk, welke het onzuiverste water kregen, 123 op hetzelfde getal.'.....

'Uit de verschillende waarnemingen in verschillende landen gedaan, mag worden afgeleid:

1°. na gebruik van water, hetwelk op de een of andere wijze met faecale stoffen verontreinigd wordt en dus ook in cholera-tijden met die van choleralijders, - heerscht groote sterfte aan cholera;

2°. bij toevoer van zuiverder water, vermindering der sterfte;

3°. bij toevoer van *zuiver* water, alleen sporadisch voorkomen der ziekte'(*).

Tot zoover Dr. Ballot, waar het den invloed van het drinkwater betreft op de verspreiding van cholera. Belangrijk is tevens de conclusie, waartoe de commissie ter onderzoek van het drinkwater in Nederland, in verband met de cholera, komt.

Van de 1000 inwoners stierven:

17.7 in 15 gemeenten, waar polderwater werd gedronken;

16.8 in 12 gemeenten, waar pomp-, put- of welwater werd gedronken.

(*) Dr. A.M. Ballot, l.c.

11.9 in 18 gemeenten, waar rivierwater gedronken werd.

5.3 in 16 gemeenten, waar regenwater gedronken werd.

Op grond van deze en andere uitkomsten is de commissie van oordeel, dat het voortdurend gebruik van slecht drinkwater het lichaam meer ontvankelijk maakt voor ziek makende invloeden en minder geschikt, om daaraan weerstand te bieden. Middellijk zou dus het gebruik van slecht drinkwater de vatbaarheid voor ziekten, ook voor cholera bevorderen en de kans op herstel bij hen, die erdoor aangetast worden, verminderen.

Kortelijk vat de commissie hare conclusiën aldus te zamen:

1°. de soort van drinkwater, die in de meest door cholera geteisterde plaatsen gedronken wordt, is niet de *oorzaak* van de grootere verspreiding der cholera aldaar;

2°. drinkwater verspreidt alleen rechtstreeks cholera, wanneer het met uitwerpselen van choleralijders is vermengd;

3°. men moet aannemen, dat verontreiniging van drinkwater met organische stoffen, in staat van omzetting verkeerend, vooral wanneer dezen van dierlijken oorsprong zijn, tot verspreiding der - eenmaal ingebrachte - cholera bijdraagt(*).

In het midden latende, of bovenbedoelde organische stoffen een ziek makenden invloed uitoefenen, wat door de proeven van Emmerich niet bewezen wordt, zijn wij geneigd te zeggen:

dierlijke stoffen in een toestand van verrotting kunnen als zoodanig in het drinkwater geene cholera doen ontstaan, maar hare aanwezigheid wijst op eene mogelijke verontreiniging met menschelijke excreta en de tegenwoordigheid van dezen sluit wederom in zich de mogelijkheid, dat het water in tijden van epidemieën het contagium bevat, waardoor de ziekte veroorzaakt en verspreid wordt.

Laten wij intusschen onze bloemlezing van feiten vervolgen, om de rol nader toe te lichten, die het drinkwater speelt, nú voor zoover het de ontwikkeling en verspreiding van typhus geldt.

In de eerste plaats verdient dan eene typhus-epidemie vermelding, die volgens Ballart ontstaan was onder de klanten van een melkboer, die zijne melkemmers had uitgespoeld in eene beek, waarin typhus-excrementen uit een privaat waren terechtgekomen. Indien de waarneming hier nauwkeurig is geweest, dan is dit verschijnsel belangrijk vooral, omdat daaruit zou blijken, dat het typhusgif zeer verdund kan worden, zonder zijne werkzaamheid te verliezen(†).

In hoever de nabijheid van privaten voor welputten te vreezen is, moge een geval te Cowbridge bewijzen, waar in November 1853 van de 140 gasten in een hotel 40 à 50 door typhus werden aangetast; ofschoon de ziekte op dat oogenblik geheel vreemd was voor die plaats,

(*) *Rapport aan den Koning* l.c.

(†) B.W. Siemens. *Infectie door drinkwater.*

bevond zich in datzelfde hotel een lijder, die pas van typhus hersteld was. Bij onderzoek naar de oorzaak van die plotselinge typhus-epidemie bleek, dat het privaat vlak aan den put gelegen was, waaruit het water voor de limonade gepompt was, die op een bal, in dat hotel gegeven, gedronken was(*).

Dr. Ali Cohen wijst in het hoofdstuk over drinkwater en zijne beteekenis in de verspreiding van besmettelijke ziekten(†) op eene epidemie van *typhus abdominalis*, in 1860 in het klooster der Barmhartige zusters te München ontstaan ten gevolge van 't indringen van den inhoud van riolen in den drinkput, - en op de merkwaardige typhus-epidemie van Saalfeld in de jaren 1853, 1859, 1860, toen tevens blijken kon, dat na de verbetering des drinkwaters de typhus zich niet weder voordeed.

'Ik zelf' - zoo gaat hij voort - 'heb, ook mede in mijn tegenwoordige betrekking (van inspecteur bij den geneeskundigen dienst) in Twente en elders meer dan eens 't verband tusschen de mestvaalten en de daaruit in den grond dringende ier, het pomp- en het putwater en het voorkomen van typhus waargenomen.'

Maar leerrijk vooral is het geval, dat in het weekblad *Hygieia* van 20 Februari 1876(§) wordt medegedeeld en eene bloeiende kostschool in Noord-Brabant betrof, waar de gezondheidstoestand altijd uitmuntend was geweest.

'In den zomer van 1874 werd gedurende de vacantie de woning van den onderwijzer beter ingericht en het schoollokaal geheel afgebroken en ruimer opgebouwd. Ook werd een der secreten veranderd en ongeveer *vijf meter verplaatst in de richting van den welput,* waaruit het *drinkwater* voor dagelijksch gebruik werd gehaald. Een nieuwe kuil werd daarvoor in den zandgrond gegraven en daarin een bak gemetseld en de vloer met losse steenen geplaveid..... De schacht van de wel is voor een groot gedeelte van gestapelde steenen gebouwd en het water daarin is een verzameling van zoogenaamd zakwater, dat van tijd tot tijd een onaangenamen reuk en smaak bezat. De schoolinrichting is gebouwd op een verhevenheid, de secreetput gegraven in de helling van het heuvelachtige terrein, zóó dat de *bodem van den secreetput eenige voeten boven het watervlak in den waterput is gelegen.*

Den 16^{en} September 1875 werd de kostschoolhouder aangetast, schijnbaar door een keelaandoening. Enkele dagen later begonnen een paar kostleerlingen en een der secondanten aan schijnbaar gastrisch-bilieuse koortsen te lijden. Den 6^{en} October werd een vijfde lijder aangetast, die aan typhus bezweek.

(*) Siemens, l.c.
(†) Dr. Ali Cohen, *Handboek der Openbare Gezondheidsregeling.*
(§) Zie ook: Dr. Alois Geigel, *Handboek der Openbare gezondheidsregeling*, bewerkt door Dr. Sr. Coronel.

Inmiddels werden de kostkinderen en de secondanten uit het huis verwijderd, nadat de meesten daar weder 43 dagen hadden vertoefd. Verscheidene kinderen gevoelden zich onwel bij hunne verwijdering. Van deze kinderen en het overige inwonend personeel (± 37) werden van half Augustus tot half October in of buiten de inrichting 11 gevaarlijk ziek, waarvan 6 overleden; 8 werden ernstig ongesteld, 11 slechts in lichten graad; 7 bleven gezond. De gewoonte bestond, dat heele en halve kostgangers dagelijks water uit den welput in ongekookten en ongefiltreerden toestand dronken. Vijf dagscholieren, die verschoond bleven, *dronken echter nimmer* van dat water, terwijl van het overige vrij gebleven personeel 4 slechts gekookt regenwater dronken.

Het water werd in de tweede helft van November door twee deskundigen chemisch en microscopisch onderzocht. Beiden kwamen tot de overtuiging, dat het vele schadelijke(*) organische zelfstandigheden en de derivaten daarvan bevatte, waarom het als drinkwater ten stelligste moest worden afgekeurd. De behandelende geneesheeren verklaarden de hevig verloopende gevallen voor *ileotyphus.*'

Wij noemen dit geval leerrijk, omdat wij hier te doen hebben met de uitbreiding eener besmettelijke ziekte in zeer beperkten kring en onder omstandigheden, die niet kunnen nalaten, het drinkwater onder zware verdenking te brengen. Zooveel althans is zeker, dat de zorgeloosheid, waarmee hier de sekreetput in de nabijheid van den welput was aangebracht, de ondoelmatige of slechte constructie van sekreet- en welput beiden - de laatste nog wel op aanzienlijk veel lager peil uitgegraven dan de eerste - hier eene vermenging van privaatvuil met welwater onvermijdelijk maken moest. Was het wonder dan, dat de besmette excrementen van den eersten lijder, argeloos uitgestort in den privaatkuil, doordrongen tot het welwater en dit op hunne beurt infecteerden? Was het vreemd, dat de smetstof zich hier meedeelde aan allen, die het water uit dezen put gebruikten, ongekookt of ongefiltreerd? Het schijnt mij niet waarschijnlijk, dat het contagium zich over zulke aanzienlijke afstanden voortplant, als zoo dikwijls aangenomen wordt; zelfs zeg ik Von Pettenkofer na: 'Die Trinkwassertheorie muthet uns (oft) mit Verdünnungen und Anderen noch mehr zu glauben zu, als die Homoeopathie.' Ik betwijfel verder, of men in de vele typhusepidemieën, die men op rekening van het drinkwater heeft gesteld, wel altijd nauwkeurig acht geslagen heeft op andere factoren, die den algemeenen gezondheidstoestand schaden; ik wil zelfs gelooven, dat ook de lucht in den zin, waarin Von Nägeli, Von Pettenkofer en zoovele andere hygiënisten van onzen tijd dit ver-

(*) Wij merken op: 1o. dat het onderzoek van het drinkwater vrij laat ondernomen werd; 2o. dat het woord "schadelijke" na al het voorgaande een zeer twijfelachtigen zin heeft. Het water moest door den *medicus* als drinkwater worden afgekeurd, veel minder om de "schadelijke" bestanddeelen, die het bevatte, dan wel op grond van de gemeenschap (?), waarin het stond met den sekreetput en de vele verontreinigingen, die daarvan een gevolg waren, - maar vooral ook in verband met de waargenomen ziekteverschijnselen.

dedigen, - een belangrijk voermiddel kan zijn van het typhus- en choleragif; maar ik meen ook, dat het van eene onwetenschappelijke partijdigheid en van eene onverantwoordelijke eenzijdigheid getuigt, het gevaar van besmetting door het drinkwater te loochenen, zelfs in die gevallen, waarin de omstandigheden noodzakelijk moeten voeren tot eene verontreiniging van dat water door den inhoud van aangrenzende privaten, waarin de faeces van lijders aan besmettelijke ziekten zijn uitgestort.

'De openbare gezondheidsleer is een wetenschap, welke hare raadgevingen of wetten moet putten uit of afleiden van goed geobserveerde feiten; proeven doen kan zij niet; wat er in de maatschappij geschiedt, is haar veld van waarneming; hoe minder ingewikkeld, hoe eenvoudiger die waarnemingen zijn, hoe beter, - des te duidelijker spreken zij'(*).

Van dit door Dr. Ballot zoo juist omschreven standpunt beschouwd, schijnt mij het drinkwater niet alleen een allerbelangrijkste factor in den algemeenen gezondheidstoestand van den mensch, maar ook in de ontwikkeling van infectieziekten, van cholera en typhus in het bijzonder.

Ook al meenen wij, dat aan organische stoffen in het algemeen niet die beteekenis behoort verbonden te worden, welke daaraan in zake het drinkwater veelal wordt toegekend, - eene breede reeks van waargenomen en soms zelfs weinig ingewikkelde verschijnselen verplicht ons, het water van den bodem als vehikel aan te zien van het contagium, dat het op zijn weg ontmoet.

Vergeten wij intusschen niet, - en ik wees er reeds vroeger op - dat de smetstof in den bodem des te gunstiger voorwaarden voor hare ontwikkeling en vermenigvuldiging vinden zal, naarmate de bodem meer met dierlijke en rottende stoffen verzadigd is. Zijn de organische stoffen als zoodanig niet *direct* te vreezen, noch in den bodem noch in het water, dat wij drinken, - hare al of niet aanwezigheid kan in zooverre belangrijk heeten, als zij ons eene aanwijzing geeft van de omstandigheden, waaronder eene ontwikkeling van het contagium in den bodem bevorderd wordt.

Daarom blijven wij van meening, dat een onderzoek van het drinkwater op het gehalte aan stikstofhoudende organische (dierlijke) stof een punt van veel belang geacht moet worden, - welk onderzoek zich niet alleen bepalen mag tot eene aanwijzing van de hoeveelheden chloor of zwavelzuur, maar zich ook moet uitstrekken tot ammoniak en salpeterzuur en tot het residu, dat bij verdamping teruggebleven is (zie ook vroeger). Wijst dan dit onderzoek en *dat van den bodem* en *van de omgeving*, *waarin het water is geput*, op de aanwezigheid van veel organische stoffen van dierlijken oorsprong, - dan moet zulk water worden gemerkt: als o n z u i v e r *drinkwater*, *dat de voorwaarden in zich bevat van* s c h a d e l i j k *te kunnen zijn of te kunnen worden.*

(*) Dr. A.M. Ballot, *Het drinkwater,* enz.; l.c.

Vatten wij het voorgaande in enkele regels te zamen, dan meenen wij met de volgende wenken te mogen eindigen:

1. Houd den bodem, waarop gij leeft, zoo zuiver mogelijk en vrij van organische, dierlijke of plantaardige stof.

2. Drink bij voorkeur regenwater, dat zoo zindelijk mogelijk opgevangen wordt in goed gemetselde, waterdichte en op geregelde tijden goed gezuiverde regenbakken.

3. Zoo gij aan welwater de voorkeur geeft, overtuig u dan, dat uw welput zoo diep mogelijk is uitgegraven tot op de laag van het diluviaal zand, - of dat uw welwater vrijgebleven is van het zakwater uit den bovengrond door een metselwerk van waterdichte steen en dito mortel.

4. Draag bovendien zorg, dat gij uw welput op den grootst mogelijken afstand verwijderd houdt van de privaatkuilen van uw woongebied en dat ook dezen zoo deugdelijk mogelijk worden opgemetseld, opdat gij van het doorlekken van hun inhoud naar het water van uwe putten niets te vreezen hebt.

5. Wanneer de waarborgen, in 3 en 4 genoemd, u ontbreken, laat dan de *omgeving* en *den grond*, waaruit het water wordt geput, en het *drinkwater* zelf, niet slechts eenmaal, maar meermalen, liefst op geregelde tijden, door een deskundige op organische stoffen onderzoeken. Wordt gij daarbij gewezen op dierlijke stikstofhoudende zelfstandigheden, - verwerp dan *in overleg met uw medicus* dit water als drinkwater en verkies regenwater boven welwater, of drink het nooit anders dan gekookt of gefiltreerd.

6. Laat het bestuur van iedere plattelandsgemeente ruime regenbakken aanleggen nabij kerken, scholen of andere openbare gebouwen, ten behoeve van dat deel der bevolking, dat onvermogend is, uit eigen middelen in de behoefte aan goed drinkwater te voorzien, - en laat het daarbij ervoor waken, dat deze bakken naar behooren worden gereinigd, zoo mede de daken en de goten der gebouwen, waarlangs het water afstroomt.

7. Grootere steden kunnen op overeenkomstige wijze in goed drinkwater voorzien, bovendien door putboringen of door den aanleg van waterleidingen het algemeen gebruik van *zuiver* drinkwater bevorderen.

8. Toezicht van gemeentewege is wenschelijk op het drinkwater van scholen en arm- of werkhuizen, noodzakelijk bovendien bij het bouwen van nieuwe en particuliere woningen, voor zoover betreft den aanleg van privaatkuilen en welputten, van riolen en mestvaalten.

9. Strafbepalingen moeten in het leven geroepen worden voor iedere willekeurige verontreiniging van den bodem onzer woningen met afvalstoffen van organischen of dierlijken aard.

10. Aanbeveling verdient, dat van staatswege en door tusschenkomst van het geneeskundig Staatstoezicht op *geregelde tijden* een nauwkeurig onderzoek wordt ingesteld op het drinkwater en de ver-

ontreiniging van den bodem van kazernen, van gevangenissen, krankzinnigengestichten, gast- of ziekenhuizen, rijksscholen en van de woningen van spoorwegwachters, voor zoover dezen onder het bereik van den staat vallen(*).

Nieuw zijn deze wenken niet; ik wil de eerste zijn, dit hier op te merken. Toch oordeelde ik het goed, ze nogmaals onder de aandacht te brengen, waar het blijkt, dat zij bij al hunne eenvoudigheid nog zoo dikwijls verwaarloosd worden. Moge het mij tevens gelukt zijn, door deze bloemlezing het standpunt toe te lichten, vanwaar uit de rol beoordeeld wordt, die het drinkwater speelt in den openbaren gezondheidstoestand.

Winschoten, Augustus 1882.

Dr. B. VAN DER MEULEN.

Volksgezondheid en volksbeschaving(†). VII. Overgangstijdperk.

De achttiende eeuw was niet alleen een overgangstijdperk voor de volksbeschaving in hare uitgebreide beteekenis, maar ook de periode, die zoowel voor de wetenschap als voor de practijk der hygiëne, de gezondheidsleer en de gezondheidsregeling, den weg naar betere, meer geordende toestanden bereidde.

In het staatkundige leven der volken kwam met den overgang van de 17de naar de 18de eeuw weinig verandering. Overal zag men de volken gezweept worden naar de slagvelden der successieoorlogen. In Spanje en Oostenrijk, in Frankrijk en Portugal, in Rusland en Polen, in Zweden en Denemarken, in Duitschland, overal van Noord tot Zuid, van Oost tot West werd de oorlogsfakkel gedurende de eerste helft der 18de eeuw gezwaaid.

Ook de binnenlandsche toestanden der volken liepen uit op een strijd, om de macht des adels en der geestelijkheid ten gunste van het koninklijke gezag en door de heerschappij der ambtenaren in te krimpen. Dit scheen de taak van de voornaamste staatslieden van dien tijd. De zoogenaamde verbeteringen of hervormingen in het binnenlandsch bestuur hadden geen ander doel, dan het koninklijk gezag en

(*) Dat het drinkwater bij de woningen der spoorwegwachters nog dikwijls veel te wenschen overlaat, blijkt uit het verslag van het verhandelde in de vergadering van den geneeskundigen Raad voor Friesland en Groningen, Juli 1882.

(†) Vervolg van blz. 196.

de heerschappij der ambtenaren uit te breiden. Beide machthebbenden maakten van hunne macht dan ook maar al te vaak een schromelijk misbruik.

Dit werkte allertreurigst terug op de welvaart der volken. Monopoliën van allerlei aard hadden ten grondslag de hebzucht der vorsten, om hunne spilzucht bot te vieren. De meeste hoven waren holen van onzedelijkheid en kweekplaatsen van de laagste hartstochten. Onder den schijn van de welvaart van eigen volk te bevorderen, werden de burgers uitgezogen, om enkele bevoorrechten in de voordeelen van het monopolie te doen deelen. De gilden werden de middelpunten van die schromelijke afzetterijen. Terwijl de glans van hof en grooten de oogen der minderen verblindde, zuchtten dezen onder de tirannie hunner meesters en moesten zij zich tevredenstellen met het schamele overschot, dat van de tafels der bevoorrechten viel.

Maar de tweede helft dezer eeuw was het schouwtooneel der reactie. Alom brak deze zich baan.

Ofschoon de naijver der mogendheden nog weinig uitzicht gaf, dat een einde kwam aan de buitenlandsche verwikkelingen, hebben toch de nederlagen en de geldnood van sommigen der ergste raddraaiers dezen tot meer bedachtzaamheid gestemd en hen het zwaard, zij het ook tijdelijk, in de scheede doen steken. Verscheidene groote staatslieden van dien tijd, die het wèl meenden met hun land, mochten erin slagen, de oorlogzuchtige hofklieken het hoofd te bieden en de aandacht meer op de binnenlandsche aangelegenheden te vestigen.

De strijd tegen de Jezuïeten nam in verscheidene Katholieke en ook in enkele Protestantsche landen reusachtige afmetingen aan. Portugal, Frankrijk en Duitschland vooral namen daaraan deel. Aan de middeleeuwsche hiërarchie werd de oorlog verklaard. Vooral in Frankrijk stonden eene reeks van vrijdenkers op, die langs zoogenaamd wijsgeerigen weg tegen den godsdienst en de kerk te velde trokken. Voltaire, D'Alembert, Diderot, Holbach en Rousseau deden hun best, om de eeuwenoude kerkgevaarten met hunne mokerslagen te rammeien. Het eene wijsgeerige stelsel volgde het andere op, waaruit het betoog geput moest worden, dat het individu geen slaaf der kerk, maar een zelfstandig denkend wezen was. Zooals te verwachten was, gingen sommigen van die vrijheidshelden soms wat te ver en predikten ze, ondanks henzelven, eene leer, die met de ware vrijheid weinig had uit te staan.

In Duitschland traden, onder Frederik den Groote, eene reeks van mannen op, die van de volksverlichting hunne levenstaak maakten. Zij trokken heftig te velde tegen het heerschend piëtisme dier dagen. De groote koning ging voor met eene radicale hervorming van het schoolwezen. In de opvoeding aanvaardden de philanthropisten tegen de humanisten den strijd. Basedow en Saltzmann eenerzijds, Gesner en Heyne anderzijds traden als hoofdleiders van beide richtingen op.

Engeland, ofschoon op vele verlichte denkers en bevorderaars van volksverlichting in den aanvang dezer eeuw bogende, bleef echter op paedagogisch gebied getrouw aan de historie, doch kon teeren op de voorschriften van een Baco van Verulam, van een John Locke.

Niet minder groot was de reactie op het gebied van wetenschap en volkseconomie. En hiervan heeft de hygiëne in het algemeen en de gezondheidsregeling van staatswege wel het meeste voordeel getrokken. De natuur- en scheikundige wetenschappen toch zijn als 't ware de bouwsteenen, waarmede de hygiënische wetenschap moet opgetrokken worden; de staathuishoudkunde is het cement, waardoor de steenen tot een hecht gebouw voor volksgezondheid aaneengevoegd worden. Voeg daarbij de vorderingen der technische wetenschappen en hare toepassing op het industrieele en sociale leven, en de voornaamste elementen voor den opbouw zijn aanwezig.

In de natuurkundige wetenschappen maakte de zoogenaamde exacte onderzoekingsmethode aanzienlijke vorderingen. Als zoodanig stippen we slechts aan de ontdekkingen van Halley over het magnetisme, die van Kleist, Franken, Galvani, Volta en vele anderen in de electriciteit en het galvanisme. De scheikunde bleef nog achterlijk, maar deed toch pogingen, om zich van het alchimistisch waas meer en meer te ontdoen.

Maar grootere vorderingen maakten de aanverwante geneeskundige wetenschappen. Hier volgde het eene stelsel het andere op, na een heftigen strijd tusschen zijne scheppers en aanhangers. De ontleed- en natuurkunde van den mensch vonden krachtige voorstanders in mannen als Valsalva, Santorini, Winslow, Morgagni, Albinu en Camper. De geneeskunde vond hare heroën in Herman Boerhave, voorstander van de Hippocratische leer in verbinding met de jatrochemische theorie. Het mechanisch-dynamische stelsel had zijn woordvoerder in Frederik Hoffmann; het animisme vond een vurig ijveraar in Stahl; de leer der irritabiliteit werd door Albert Haller met kracht voorgestaan; Brown en Cullen waren zijne ijverigste apostelen. Tegenover deze mannen stond een gansch leger contra-stimulisten, terwijl in Frankrijk en Duitschland het vitalisme ijverige voorvechters vond in Reil, Riehterand, Blumenbach en Hufeland. De leer der levenskracht had een veld zich geopend, waarvan eerst de physiologie, later de practische geneeskunst partij trok; de ‘vormingsdrift’ speelde daarbij eene groote rol.

Maar ook die leer moest hare plaats ruimen voor de nieuwere ontdekkingen op het gebied der scheikunde, waarvan Lavoisier de vader was. Vele geneeskundigen, die in de levenskracht slechts een nieuwen naam voor een oud raadsel zagen, wierpen zich met drift in de armen der chemie. Vele ziekten werden aan gebrek of overmaat van zuurstof toegeschreven anderen weder als producten van zuiver chemische afwijkingen beschouwd. Deze richting had dit nut, dat de scheikundige gesteldheid van vele ziekten nader onderzocht en de artsenijschat met nieuwe middelen verrijkt werd.

Schitterender, doch even voorbijgaande, was de plaats, die kort daarop het galvanismus in de physiologie trachtte te veroveren. De ontdekking van Galvani gaf tot eene uitgebreide toepassing op de physiologie en pathologie en de behandeling van vele zenuwkwalen aanleiding.

Maar vóórdat deze eeuw ten einde spoedde, werd de wereld nog vergast op eene andere uiting der natuur-philosophie, die in het meest absolute dynanisme haar oorsprong vond. Het was het zoogenaamde dierlijk magnetisme, waarvan de wereldvermaarde Doctor Anton Mesmer de vader was; zijne leer droeg dan ook den naam van Mesmerisme. Volgens hem was de magnetische kracht eene algemeene eigenschap van alle lichamen, die al het geschapene door één band vereenigde. Als een gevolg van haar vermogen, om zich dan eens op te hoopen dan weder te verminderen, zou het, volgens hem, mogelijk zijn, deze kracht in het menschelijk lichaam door middel van zekere handgrepen (aanraken, wrijven, enz.: - 'magnetiseeren'), ja, reeds door den vasten wil op te wekken en zoodoende de wonderlijkste en heilzaamste werkingen voort te brengen. Deze wonderlijke leer vond alras in Frankrijk, waar de Duitsche geneesheer zich had gevestigd, vele aanhangers en ook groote bestrijders. De wonderdadige proeven, die de ontdekker van deze zoogenaamde nieuwe levenskracht voor het publiek aflegde, deed stroomen belangstellenden en nieuwsgierigen, zieken en gezonden naar de hoofdstad der beschaving vloeien. De magnetische séances van Mr. Mesmer werden een modemiddel. Nog meer, dan vroeger het geval was, vermengden zich nu het bijgeloof en de mystiek onder de steeds meer verspreide, maar meestal door leeken uitgeoefende leer. Dit gaf aanleiding tot de buitensporigste tooneelen en de grofste afzetterij maakte zich meester van het terrein, om het zwakke deel van het publiek op te lichten. Toen de proeven van Mesmer op de ware of voorgewende lijders niet gelukten, werden commères te hulp geroepen, onder den naam van somnambulen of magnetische slaapsters, die, onder één dekmantel met den gewaanden magnetiseur, het werktuig zijner kunstgrepen werden en de lichtgeloovigen de dupe van beider samenspanning deden worden. In Engeland en Duitschland, zelfs in Amerika, werden dezelfde kunsten vertoond, doch maakten daar lang niet zulk een opgang als in Frankrijk.

Ofschoon zijne leer nog lang, zelfs tot op den huidigen dag, meestal door vuige speculanten, werd beoefend, moest ze destijds in de geneeskunde weer voor eene andere zonderlinge leer plaats maken.

De economische wetenschap heeft in deze, vooral in de laatste helft dezer eeuw eene reeks van mannen voortgebracht, die haar tot eene sociale wetenschap hebben gestempeld en hare grondbeginselen op het maatschappelijke leven hebben trachten toe te passen. Het waren de groote quaesties van den arbeid en de bevolking, die door Quesnay, Adam Smith, Turgot en Malthus ter sprake en zooveel mogelijk in

toepassing werden gebracht. Het vraagstuk van de vrijverklaring van den arbeid en het voortbrengen en verdeelen der rijkdommen vervulde aller hoofden en harten. Quesnay en zijne school waren in Frankrijk de warme aanhangers dier leer. Zij verklaarden den grond als de eenige en ware bron van allen rijkdom, omdat hij aan de arbeiders hun onderhoud en de grondstoffen voor hunne industrie verschaft. Turgot, hoewel een getrouw aanhanger van die school, was echter te veel staatsman, om zich door deze dwaalbegrippen te laten medeslepen. Hij wilde, naar zijne inzichten gewijzigd, verwezenlijken, wat door zijn leermeester was verkondigd. Met voorbeeldeloozen ijver toog hij aan het werk. Het eene monopolie na het andere schafte hij af; het eene edict volgde op het andere en met ieder moest een geduchte slag aan de oude misbruiken worden toegebracht. Na het edict tot opheffing der leendiensten zond hij zijn beroemd edict van Februari 1776 in de wereld, en daardoor wilde hij den genadeslag aan de gilden, dat broeinest van misbruiken, geven. Hij wilde het goddelijk geschenk, dat den mensch in zijn verstand en zijne krachten geschonken was, om die naar eigen vermogen aan te wenden, ook als zijn eigendom beschouwd hebben en hem niet langer verstoken doen zijn van de rechten, die thans enkelen genoten en die aan allen gelijkelijk toekwamen. Wat hij voor enkelen reeds meende gedaan te hebben, wilde hij ook voor allen dienstbaar maken en verklaarde derhalve in 1777 den arbeid in geheel Frankrijk vrij. Maar het volk scheen nog niet rijp voor zulk eene gewichtige hervorming. De vrijheid van den arbeid bestond slechts in naam.

Maar wat hij niet door decreten vermocht, dat geschiedde in den gedenkwaardigen nacht van den 4^{den} Augustus 1789. Eenige uren waren toen voldoende, om aan de gilden en zoovele andere maatschappelijke instellingen den bodem in te slaan. De Revolutie scheen krachtig genoeg, om dat alles als met één slag omver te werpen, en zij bekreunde er zich niet om, wat de toekomst zou baren.

Hetgeen men in Frankrijk met bloedvergieten en geweld had meenen tot stand te moeten brengen, geschiedde aan gene zijde van het Kanaal minder onstuimig en met beteren uitslag. Daar stond een man op, die, als de vrucht van jarenlange studie, het ware probleem van de vrijmaking des arbeids aan de beschaafde wereld verkondigde. Adam Smith trad in 1776, juist toen men in Frankrijk zoo hevig aan het strijden was over de verdeeling van de rijkdommen en de ware bron van rijkdom, met zijne onderzoekingen over de natuur en de oorzaken van den rijkdom der volken op. De stellingen, in dit beroemde werk verkondigd, brachten de geheele beschaafde wereld in beweging. Vroeger gekoesterde denkbeelden werden geheel vernietigd en voor de toekomst der nijverheid werd eene nieuwe baan geopend. Adam Smith toonde op zijne beurt aan, dat de vruchtbaarheid van den grond niet de eenige bron van nijverheid was, maar dat wel degelijk ook de

handenarbeid daartoe gebracht moest worden. Zijne heldere denkbeelden over vrijheid van handel en de middelen, om rijkdommen voort te brengen, verspreidden een geheel ander licht over de zaak, die zoolang reeds aller gemoederen had beziggehouden en aan wier practische toepassing men tot dusver gewanhoopt had. Maar bovenal vonden zijne denkbeelden over de verdeeling van den arbeid levendige belangstelling.

De practische geest der Engelschen was er het eerst op uit, om de denkbeelden van hun beroemden landgenoot te verwezenlijken. Zij meenden de oplossing van het groote vraagstuk gevonden te hebben in den gemeenschappelijken en stelselmatigen fabriekarbeid. Naast den handenarbeid plaatsten zij de machine, die, door de kracht van den stoom in beweging gebracht, tot meerdere, betere en goedkoopere productie en alzoo tot vermeerdering van den nationalen rijkdom zou leiden. In 1769 heeft Richard Arkwright zijn eerst brevet van uitvinding voor de spinmachine door middel van water genomen; in 1774 vroeg Watt een brevet voor de toepassing van den stoom in de spinnerijen en in 1785 Edward Cartwright voor de invoering van den powerloom. Sinds dien tijd werden in alle andere takken van nijverheid uitvindingen gedaan, om den arbeid gemakkelijker, de productie grooter, de voortbrengselen van den arbeid goedkooper te maken. Eerst toen men daarin geslaagd was, kon men den arbeid vrijverklaren. De slaaf van vroeger had nu plaats gemaakt voor den vrijen arbeider; het verstand had over de ruwe kracht gezegevierd of liever, had haar weten te leiden en tot nuttige doeleinden aan te wenden.

En zoo waren de eerste stappen gedaan op den weg naar hervorming, die, men scheen er zeker van te zijn, tot een gewenscht einde zou voeren en nu aan allen, zoo al geen rijkdom, dan toch welvaart en tevredenheid, gezondheid en langen levensduur zou schenken.

Smith's leer overleefde echter eene enkele onzekerheid: de verhouding tusschen bevolking en voedingsmiddelen. Waarom, werd gevraagd, neemt de persoonlijke ellende toe, terwijl de algemeene rijkdom vermeerdert? Waarom schijnt de zon der nijverheid niet voor ieder? Twee Engelsche schrijvers hebben den sleutel van deze tegenstrijdigheid in de maatschappij gegeven: Godwin en Malthus. De arbeid van den laatste wekt onze aandacht echter het meest. Zijne proeve over het beginsel der bevolking in het laatst der achttiende eeuw moet als eene soort van overzicht van de teleurstelling der gemoederen beschouwd worden. Dit boek heeft veel opgang gemaakt, omdat het uitgaat van eene eenvoudig denkbeeld, dat gemakkelijk kan begrepen en onthouden worden, en men heeft er een onverschoonlijk misbruik van gemaakt, omdat het meer dan één verkeerde neiging van den mensch schijnt te begunstigen: de zelfzucht, de hardvochtigheid en de onverschilligheid voor het leed van den evenmensch. Intusschen hebben de beginselen, waarop het berust, de goedkeuring van meer dan één regeering ver-

worven en zij hebben de strekking, van een zoo snel doorzicht te geven in de maatschappelijke instellingen, dat weldra alleen zal behoeven gedacht te worden aan het optellen hunner overwinningen in plaats van aan het wegen van hunne waarde. Het is hier de plaats niet, om deze grondbeginselen nader uiteen te zetten. Wij kunnen volstaan met de opmerking, dat de gevolgen daarvan in het practische leven niet uitbleven zich te doen gevoelen op de volksgezondheid, gevolgen, die wij nog heden ten dage ondervinden.

Naast de staathuishoudkunde trad eene andere wetenschap op, die van veel gewicht voor de kennis van het sociale leven is: de statistiek. Ofschoon Genève reeds in de 16de eeuw lijsten van geboorte en overlijden harer bewoners bezat en Engeland in de 17de eeuw sterftetafelen ten behoeve zijner societies of Friends had, is eerst in de 18de eeuw deze wetenschap meer bepaald in toepassing op het sociale leven en wel met betrekking tot de verzekeringsmaatschappijen gebracht. De uitnemende geschriften van Kerseboom, Struyck, Graunt, Petty, King, Arbuthnot, Derham, Nieuwentyt, Ducpartieux en Süssmilch, allen omstreeks de helft dezer eeuw over de bevolking en de leer der lijfrenten verschenen, hebben een nieuw licht over de wisseling der bevolking en vele oorzaken, die den geregelden gang daarvan storen, verspreid. Gesteund door deze statistische onderzoekingen en door den vooruitgang, dien de staathuishoudkunde sedert Adam Smith op het einde der vorige eeuw ondervond, hebben eenige geleerden van dien tijd gepoogd, eene physiologie van den mensch als maatschappelijk wezen of eene natuurlijke historie der menschelijke maatschappij, eene soort van sociologie, te ontwerpen, om te doen zien, hoe ook in de menschelijke maatschappij vast bepaalde wetten, zoowel voor het physisch als het moreel leven, gelden.

Uit dit kort overzicht van den ontwikkelingsgang der natuurkundige en sociale wetenschappen zal het onzen lezers reeds duidelijk genoeg zijn geworden, dat alles samenwerkte, om de groote hervorming op sociaal gebied voor te bereiden.

Men heeft recht, om eindelijk de vraag te stellen: 'Wat is der volksgezondheid daarvan ten goede gekomen?' Het antwoord, hierop te geven, luidt niet zeer bevredigend, wat den toestand van het oogenblik betreft. De volken werden beurtelings nog geteisterd door min of meer ernstige volksziekten. Wel had de pest in haar kwaadaardigsten vorm, als bubonenpest, dank zij de goede maatregelen van gezondheidspolitie in de tweede helft der 18de eeuw uitgewoed en trad zij nu en dan slechts in het oostelijk deel van Europa op, maar daarentegen richtten de verschillende graden van vlektyphus en rooden loop weer heviger verwoestingen dan vroeger aan. Deze ziekten werden gestadig afgewisseld of vergezeld van tusschenpoozende koortsen met een niet minder kwaadaardig karakter. Mazelen, roodvonk en vooral pokken richtten in verscheidene deelen van Europa groote verwoes-

tingen aan. Ook de zweetziekte nam in verscheidene streken een epidemisch en kwaadaardig karakter aan. Maar alles te zamen genomen was er merkbare beterschap in de volksgezondheid waar te nemen.

Niettemin was dit niet zoozeer te danken aan de betere zorg der openbare autoriteiten als wel aan de meer verlichte begrippen van het volk, die zich baan begonnen te breken door de verlichte mannen van dezen tijd, die betere denkbeelden omtrent physische opvoeding, omtrent de zorg voor reinheid, omtrent eene zorgvuldigere behandeling van zieken onder het volk verspreidden.

Wij hebben reeds met een enkel woord gewezen op de bemoeiingen van de Duitsche philanthropisten. Wat Pestalozzi voor Zwitserland en Duitschland deed, beproefde Rousseau voor Frankrijk te leeraren. Beiden hebben echter hunne opvoedingsplannen op zulk eene excentrieke wijze voorgedragen, dat zij in hun tijd meer verbazing dan navolging wekten. De kern van hunne beginselen was echter gezond en zou zeker eerder tot ontwikkeling zijn gekomen, als zij in vruchtbaarder aarde ware gevallen. Maar zij ging niet teloor; zij sluimerde slechts, totdat de meer koesterende zon van verlichting en ware humaniteit hare stralen over het zaaiveld liet schieten.

Meer rechtstreeks hebben zich twee mannen verdienstelijk gemaakt op het gebied der volksgezondheid, bij wier werken wij kortelijk wenschen stil te staan.

Wij hebben gezien, dat onder de geesels, die het menschdom in den loop der eeuwen geteisterd hebben, ook de pokken eene niet geringe rol vervulden. Zij konden in kwaadaardigheid soms de pest evenaren en evenveel offers als deze vragen. Wij willen onze lezers thans niet meer met cijfers vermoeien, maar slechts vermelden, dat men het aantal slachtoffers aan die ziekte vóór de algemeene invoering der koepokinenting in Europa schatte op 1/12-1/10 der geheele bevolking en onder kinderen op ½-□ van alle in de kinderperiode levenden. Nadat, volgens de overlevering, reeds in de elfde eeuw in China de pokstofinenting beproefd zou zijn en in Griekenland de menschenpokinenting bij herhaling met goed gevolg was toegepast, beproefde men in het eerste vierendeel der vorige eeuw, op aandringen van den Prins van Wales, de inenting met pokkenetter tot vrijwaring van de pokziekte. Velerlei omstandigheden werkten echter samen, om deze proeven in miskrediet te brengen; het volksbijgeloof, door de geestelijkheid gevoed, was niet een der minste beletselen. Een gelijk, grootendeels ongunstig, lot trof de inenting in Frankrijk. Maar in 1776 trok de Bisschop van Worcester zich de inentingsquaestie met grooten ijver weder aan. Hij stichtte eenige inrichtingen voor inenting en prentte het volk door zijne kanselvoordrachten hare oneindige zegeningen in. Van dien tijd af werd wel is waar de inoculatie nog dikwijls verdacht gemaakt en in Parijs zelfs nog zeer hevig bestre-

den, maar zij bleef sedert dien tijd toch het onvervreemdbaar eigendom van den mensch en de wetenschap en werd binnen korten tijd in alle beschaafde landen ingevoerd. Tot dezen stand van zaken hadden, om slechts enkelen te noemen, De la Condamine, Tissot, Schulz von Schulzenheim, Roderer en D'Alembert (door het aantoonen van de buitengewoon verminderde sterfte ten gevolge der inenting) niet weinig bijgedragen.

Het buitengewoon gunstig gevolg, dat de inoculatie voor de vermindering der pokken teweegbracht, deed spoedig bij sommige geneesheeren den wensch ontstaan, om een middel te ontdekken, dat de resultaten van het voorgaande nog overtrof, om daardoor n.l. de geheele uitroeiing der pokken te bewerken.

In dien tijd was het, dat Jenner met zijne ontdekking der koepokinenting te voorschijn trad. Reeds in 1768 had eene boerin aan Ludlow, een vriend en beschermer van Jenner, verhaald, dat zij door de vroeger doorgestane pokken, volgens de overoude ondervinding der melksters, van de kinderpokken bevrijd was gebleven. Deze opmerking was voor Jenner een altijddurende prikkel, om over de vèr strekkende gevolgen uit dit zoo eenvoudig getuigenis na te denken. Hij begon zijne onderzoekingen over de koepokken in de meierijen van Gloucestershire omstreeks het jaar 1775. Na twintig jaren van onderzoek gaf hij de resultaten ervan in een geschrift in 't licht. Zijn geschrift zette ook andere geneesheeren tot proefnemingen aan en weldra werd de koepokinenting eene weldaad voor gansch de beschaafde wereld, ofschoon de 18de eeuw, wegens allerlei beletselen, nog niet die vruchten ervan plukte, welke zijn ontdekker recht had ervan te verwachten. Maar het zaad was in vruchtbare aarde gestrooid en zou eerst in onze eeuw welig ontkiemen.

Waar Jenner het menschdom van één zijner kwalen trachtte te bevrijden, daar trad tusschen 1779 en 1789 een Duitscher, met name Johann Peter Frank, op, om door zijn ‘System einer vollständigen medicinischen Polizey’ het van al zijne vooroordeelen te bevrijden door te wijzen op dat tal van misbruiken, waaraan de maatschappij en hare beheerders zich schuldig maken ten opzichte van hare gezondheid. In zes lijvige deelen gaf hij een geordend overzicht van al de bestaande overtredingen op het gebied der bijzondere en openbare hygiëne en deed tevens van zijn standpunt zeer belangrijke wenken aan de hand, die nog op den huidigen dag de aandacht verdienen. Uit zijn geschrift blijkt maar al te zeer, op hoe laag een standpunt de zorg voor de gezondheid door individuen en autoriteiten werd behartigd. Zijn werk is eene getrouwe weerspiegeling van den treurigen toestand, waarin de meeste volken van zijn tijd ten opzichte van de gezondheidsregeling nog verkeerden.

Maar de grond was voorbereid; hier en daar, niet het minst in de nieuwe wereld, begon het allerwege gestrooide zaad reeds te ontkiemen. Maar het veld der openbare gezondheidsregeling begon eerst vruchten

te dragen in onze eeuw, nadat de geesel der negentiende eeuw de volken van Europa had geteisterd en de Aziatische Cholera door Europa haar doodaanbrengenden tocht had aangevangen.

Hiermede is de taak, die we ondernomen hebben, afgewerkt. Wij hebben getracht, in korte trekken het verband tusschen volksgezondheid en volksbeschaving in 't licht te stellen. In hoever ons dit gelukt is, moge de geduldige en oordeelkundige lezer, die ons tot aan het einde gevolgd is, beslissen. Wij hebben noch het voornemen gekoesterd, om eene geschiedenis der beschaving, noch om eene geschiedenis der volksgezondheid te schrijven. Daartoe gevoelden wij ons niet in staat; daartoe achtten wij ons niet geroepen. Slechts enkele grepen op beider gebied in den loop der eeuwen hebben wij gedaan, om te doen uitkomen, dat *de zucht naar vrijheid en de waardeering van den arbeid de twee voorname drijfveeren zijn van allen vooruitgang in het sociale leven*, ook als hoofdelementen van de bevordering van het physisch bestaan van den mensch.

Wij meenen te hebben aangetoond, gelijk we bij den aanvang onzer studie ons voorstelden te doen, dat *wetten en instellingen*, *hoe nuttig op zichzelven, niet in staat zijn, den physieken welstand der volken te bevorderen*, *indien dezen niet door kennis, zedelijkheid en arbeidzaamheid ertoe worden gedreven*, *om het peil hunner gezondheid te verhoogen.*

De gulden woorden van den grootsten dichter der oudheid verdienen voor ons onderwerp nog altijd dringende behartiging: Quid leges sine moribus, vanae proficiunt!

L., Augustus '82.

Dr. S.S^{r}. CORONEL.

Geschiedenis van den dag.

De Egyptische quaestie.

Wanneer men den toestand van een land, ook zijn politieke gesteldheid, zoowel wat het heden als wat de naaste toekomst betreft, eenigszins helder wil beoordeelen, moet men een zeer eenvoudigen weg inslaan, welke echter tot heden al te weinig wordt gevolgd. Men moet namelijk de afkomst van een volk nagaan, zijn verhouding tot de groote menschenfamilie en in verband daarmee zijn geschiedenis, vooral die van de laatste jaren. Men wordt zoodoende bewaard voor het naloopen van illusies, wel bezien de zeepbellen, waarmee kinderen zich

amuseeren, en tevens voor het vellen van een te hard oordeel over datgene, wat op den eersten indruk ons schokt. Ik houd mij overtuigd, dat, wanneer men zulk een, door den aard der dingen aangewezen, onderzoek had gedaan, er over de Egyptische quaestie vrij wat minder onzin zou zijn verkocht.

De Egyptenaren behooren oorspronkelijk tot het Middellandsche ras en worden daarin gewoonlijk om de oudheid en de voortreffelijkheid van hun beschaving het eerst genoemd; op hen, de Hamieten, volgen de Semieten en daarna de Indo-Europeërs. Wanneer wij dus de groote menschenfamilie nemen, dan staan zij betrekkelijk niet zoover van ons verwijderd. Met de oud-Egyptenaren behooren tot de Hamieten nog de Berbers, de Noord-Afrikaansche bevolking, die 't minst aan de kusten, meer landwaarts in nog vrij is gebleven van vreemde vermenging, en de Oost-Afrikaansche Hamieten.

De oud-Egyptische beschaving is bekend, inzonderheid uit de onderzoekingen der laatste jaren, en vervult ons nog altijd met bewondering. Er is een tijd geweest, dat Egypte gold als het land der wijsheid en de omliggende volken, ook de Grieken, kwamen, om aan de Egyptische beschaving hun licht te ontsteken.

Die wondervolle tijden zijn echter zoolang voorbij, dat wij naar de sporen van die beschaving moeten zoeken, en het schijnt ook, dat een volk slechts eenmaal zulk een bloeitijdperk kan beleven. Zelfs de taal der oud-Egyptenaren is verdwenen, al worden de afstammelingen nog vrij zuiver teruggevonden in de landbouwende bevolking, de Fellahs aan den beneden-Nijl, en in de Christelijke Kopten in de Egyptische steden. Het Koptisch was een dochter van het oud-Egyptisch en is het langst in den eeredienst bewaard gebleven. Thans verstaat geen enkel Egyptenaar, hoe zuiver ook van afkomst, zijn moedertaal meer; het Arabisch is de algemeene taal.

Toch is het verdwijnen van de oud-Egyptische beschaving niet gemakkelijk gegaan; eeuwenlang heeft het volk weerstand geboden; het heeft de veroveringen van de Hyksos en de Perzen, de heerschappij van de Grieken en Romeinen getrotseerd, was voor het Christendom het meest ontvankelijk, totdat het door de Arabieren werd veroverd en tot den Islam bekeerd.

De verovering van Egypte door de dweepzieke Muzelmannen had plaats onder Omar tegen de helft der zevende eeuw, en wel door zijn veldheer Amr-ibn-el-Assi. Die verovering en de aanneming van den Islam zouden de Egyptenaren nog niet zooveel veranderd hebben, indien niet tevens gedurende een reeks van jaren stroomen van Arabieren zich in Egypte hadden neergezet, zoo zelfs, dat zij op verschillende plaatsen, vooral in de middelpunten van beweging, de meerderheid vormden. Zulk een talrijke verhuizing moet worden aangenomen, omdat anders het overwicht van de Arabieren, tot zelfs het geheel verdwijnen van de oorspronkelijke taal niet kunnen worden verklaard.

De kracht tot tegenstand ten opzichte van de vermenging met vreemde elementen is hoogst waarschijnlijk op den duur bij de Egyptenaren verzwakt; door het aannemen van den godsdienst der overwinnaars - meerendeels om materieele redenen - was een der hinderpalen voor de vermenging weggevallen, en al werd Egypte later onafhankelijk van het Arabisch Khalifaat, toch werd de arabiseerende invloed voortgezet en werd de vermenging zoo volkomen, dat men zoeken moet, om de sporen van de oude beschaving en de vroegere taal te ontdekken.

Men vindt dit ook terug in de cijfers der bevolking; de Kopten, de monophysitische Christenen van den ouden tijd, tellen slechts 300000, terwijl de Arabische Fellahs op 3500000 worden gerekend. Nog talrijker dan de Kopten zijn de meer op zichzelf staande en onder hun Scheiks nauw aaneengesloten Bedouinen, die mede den Islam aannamen en tegenwoordig op 400000 man gerekend worden. Voor de beoordeeling van den tegenwoordigen toestand moet men nog in aanmerking nemen, dat er 60000 Turken in Egypte wonen en het aantal vreemden, Joden, Zigeuners, Europeanen, tegen de 100000 bedraagt.

Het bevolkingscijfer der steden wordt voor een maatstaf van beschaving gehouden; in dat opzicht kan het tegenwoordige Egypte zeker meedoen; de hoofdstad Kairo telt over de 300000 inwoners; daarop volgt Alexandrië met 240000, Damiette met 60000, Tantah met 55000, Siut met 30000, Rosette met 25000 - cijfers, welke veel aanzienlijker zijn, dan men zich waarschijnlijk heeft voorgesteld, wanneer men in den oorlog met de Engelschen van die steden hoorde gewagen.

Het geheel gearabiseerde Egypte vertoont natuurlijk de eigenschappen, welke aan al de belijders van den Islam eigen zijn; in de eerste plaats een fanatieken afkeer van andersgeloovigen, inzonderheid van de Christenen, een afkeer, die, zooals wij straks zullen zien, door verschillende omstandigheden aangewakkerd is tot fellen haat.

Wat de geschiedenis van Egypte betreft, komt voor ons doel voornamelijk in aanmerking die der laatste jaren. Uit de vroegere geschiedenis constateeren wij alleen, dat Egypte herhaaldelijk van meester verwisselde en schier alle heeren heeft gediend; toch bleef de zucht naar een onafhankelijk bestaan leven, wellicht even flauw, als het oud-Egyptische bloed door de aderen stroomt.

De ligging van Egypte droeg er ten allen tijde veel toe bij, dat het bezit van het land een twistappel was. Egypte is de weg van Azië naar Afrika en reeds in oude tijden ook de weg van Europa naar Azië; men vindt op de kaarten nog de wegen aangeteekend, welke de oude karavanen volgden.

Deze eigenschap, welke altijd een schaduwzijde voor het land was, is nog toegenomen, sedert met de opening van het Suez-kanaal de

waterweg van Europa naar Indië is verplaatst. De weg om de Kaap is niet alleen langer en gevaarlijker, maar sedert de invoering van de stoomvaart ook duurder, want bij stoomtransport komt in de eerste plaats in aanmerking de afstand in mijlen en in verband daarmee het kolenverbruik. Het Suez-kanaal, een voorrecht voor Europa, is voor Egypte in de gegeven omstandigheden een ongeluk, want meer nog dan vroeger wordt het land de twistappel van de in macht wedijverende groote Europeesche Mogendheden.

Het nieuwe Egypte dagteekent van den tijd van Mehemed Ali. Mehemed Ali was geen Egyptenaar, maar een Albanees van geringe afkomst; hij werd geboren te Kavala in Macedonië en klom, schoon zijn opvoeding zeer verwaarloosd was, door zijn dapperheid en overleg spoedig op in Turkschen militairen dienst. Hij kwam het eerst in Egypte in 1798, toen de Turksche troepen het Fransche leger bevochten; hij wist zich zoodanig te onderscheiden, dat hij na het vertrek der Franschen tot opperbevelhebber van het Arnauten-korps werd benoemd. Hij liet zich door dit soldatenkorps, dat wederom aan Egypte vreemd was, tot stadhouder van Egypte uitroepen en wist van de Porte te verkrijgen, dat hij in deze waardigheid werd bevestigd.

Men had nu twee vreemde militaire korpsen in Egypte, die de macht en daardoor het gezag uitoefenden, een in Oostersche landen zeer gebruikelijke wijze van regeeren; naast het Albanen-korps had men de Mamlukken; dezen waren afkomstig uit den Kaukasus, vanwaar zij in de 13de eeuw als slaven naar Egypte gingen, om als soldatenbende de heerschappij van den Sultan van Turkije staande te houden. Een afgesloten kring vormend, werd het korps machtig en oefende in Egypte een overwegenden invloed uit, dikwerf onafhankelijk van den Sultan, evenals dit met de Janitzaren in Turkije het geval was. Botsingen konden niet uitblijven; Mehemed Ali bleef echter meester en om voor de toekomst veiliger te zijn, liet hij in Maart 1811 de Mamlukken op een groot feest noodigen en ten getale van 500 verraderlijk vermoorden. Na dien tijd was Mehemed Ali gebieder van Egypte.

Men ziet, van welk een afkomst het vorstengeslacht van Egypte is; de Onderkoningen zijn oorspronkelijk vreemdelingen; geen druppel Egyptisch bloed hebben zij in de aderen; door ruw geweld, door list en behendigheid, door niets ontziende middelen heeft dit geslacht zich in de hoogte gewerkt.

Het Arnauten-korps bleef de steun van Mehemed Ali's macht en, toen dit korps door de oorlogen in 't zuiden van Egypte en in Arabië te veel verzwakte, werd het op willekeurige wijze uit de Egyptische landbevolking en uit de Negers in het zuiden aangevuld.

De regeering van Mehemed Ali duurde geruimen tijd, tot 1848; hij moest de regeering overdragen aan zijn zoon en stierf een jaar later krankzinnig; zinnelijke uitspattingen hadden het krachtige lichaam en den stouten geest gesloopt en lieten het leven ondergaan in duisternis.

Mehemed Ali's regeering is inzonderheid merkwaardig, omdat hij in Egypte de grondlegger is van hetgeen men noemt de moderne beschaving. Geweldig in de middelen, welke dienen moesten, zijn eerzucht te bevredigen, was hij het ook in het invoeren der Westersche beschaving.

Mehemed Ali had de Franschen leeren kennen bij den oorlog in Egypte; hij was toen betrekkelijk nog jong, omstreeks 30 jaar, en wat hij van de beheerschers van het Westen van Europa zag, moet een diepen indruk op hem hebben gemaakt. Immers, vanwaar anders laat zich de voorliefde voor de Fransche instellingen verklaren?

De schaaf der Fransche beschaving ging over Egypte heen met de ruwe hand van den despoot. Hij voerde de conscriptie in, om zijn gedund Albanen-korps aan te vullen en de oorlogen in het zuiden van Egypte, in Arabië, in Syrië te voeren; hij slaagde in de ontwikkeling der militaire macht zoo goed, dat hij in 1840 zonder de tusschenkomst van Rusland, Engeland, Oostenrijk en Pruisen voor de muren van Konstantinopel aan den Sultan de wet zou hebben voorgeschreven.

Voor zijn veroverings- en beschavingsondernemingen had de Egyptische beheerscher geld, veel geld noodig. De arme landbouwende bevolking was er goed voor; hij volgde tegenover haar een geregeld stelsel van uitzuiging door middel van een monopoliesysteem, dat in het Oosten de gebruikelijke weg is, om zich op zoogenaamd legale wijze te verrijken ten koste der bevolking, een stelsel, dat ook Nederland millioenen bij millioenen heeft opgebracht in zijn Indische bezittingen. Waar het handelsmonopolie nog niet genoeg gaf, kwamen belastingen in verschillenden vorm te hulp, en het einde van de regeering was geheele uitputting van het land.

Zelfs de lichtzijde van de werkzaamheid van Mehemed Ali werd voor de bevolking een schaduwzijde; op reusachtige schaal werden dijken en kanalen aangelegd, waardoor het bebouwbare land meer dan verdubbeld werd; wegen werden aangelegd, om het transport te bevorderen; de katoenteelt werd ingevoerd, welke schatten afwierp, maar in de eerste plaats verlangde het volk niet naar rijkdom en voor zoover de begeerlijkheid, de Westersche volken meer bijzonder ingeschapen, werd opgewekt, kon daaraan toch niet voldaan worden, daar alles slechts strekte, om de inkomsten der regeering te vermeerderen, terwijl voor de bevolking het einde van alles was harder arbeid en schraler loon.

Niet minder griefde de Egyptenaren de voorliefde van Mehemed Ali voor de Westersche, meer bepaald de Fransche beschaving en de gedwongen invoering daarvan. De aangeboren Muzelmansche onverdraagzaamheid, samenhangend met het karakter der bevolking, werd overal gebroken en tot groote ergernis werden veel Christenen in dienst gesteld; jonge Arabieren en Turken werden naar Parijs gezonden, om daar hun opleiding te ontvangen. Het gevolg was, dat men in de meeste takken van dienst menschen kreeg, die wel het aapachtige van

de Westersche beschaving hadden met ettelijke phrases en buigingen over ontwikkeling en staatskunstenarij, maar die, wat moreel gehalte betrof, bij de minder gevormde Egyptenaren achterstonden.

Indien de beschaving niet de vrucht is van geleidelijke ontwikkeling, maar kunstmatig wordt voortgebracht, geeft zij overal wrange vruchten; men krijgt een soort van misgewas, dat nergens deugt. Regel is, dat bij zulk een opleiding allereerst de gebreken der beschaving worden overgenomen. De begrippen van beschaving zijn buitendien bij de Oostersche volken in vele opzichten verschillend van die van het Westen; de Oostersche volken voelen, denken anders; er is veel in onze manieren, dat hen kwetst en stuit, omdat het in strijd is met hun gevoel van waardigheid, en het is nog volstrekt niet uitgemaakt, dat het Westen van Europa het monopolie heeft van beschaving, al beeldt het zich dit in. Buitendien, wat reden en wat recht is er, om een beschaving op te dringen? Een beschaving, aangenomen, dat zij hooger is, kan iemand nooit gelukkig maken, wanneer zij in strijd is met zijn aard en aanleg. Wil men haar opdringen, men verkrijgt een soort van onnatuur, een geheele karakterloosheid, demoralisatie.

De invloed van een beschaving is veelal iets persoonlijks en zij is daarmee afhankelijk van haar vertegenwoordigers; de Egyptenaren vragen niet, - zij kunnen 't ook niet - welk is het wetboek der beschaving, de algemeene regel van leven en zijn onder de élite der Europeërs, onder het betere deel der naties, maar hoe openbaart zich de Westersche beschaving in de personen, die wij zien en waarmee wij in aanraking komen, en dan zal zeker geen half nadenkende het in de Egyptenaren afkeuren, dat de Westersche beschaving hun afkeer inboezemt en hen met walging vervult.

De Europeanen, die zich naar den Nijl begeven, behooren bijna zonder uitzondering tot een klasse van menschen, welke men het bezinksel der beschaving zou kunnen noemen; 't zijn half of heel verongelukten, die in het Westen zich onmogelijk hebben gemaakt en in een wanhoopssprong naar den vreemde gaan, om... fortuin te maken; 't zijn menschen, die van de beschaving alleen den uiterlijken vorm, de kleeding en de gebaren hebben overgehouden en, voor zoover zij niet geheel ontzenuwd zijn, een lamlendig geslacht zijn geworden, gedreven door geldzucht en zinnelijkheid; men kan hen het best vergelijken - en betrekkelijk is de vergelijking nog vleiend - met het meerendeel der Nederlanders in Indië, die met hun kennis en beschaving, met hun praal en pronk geen anderen eeredienst kennen dan de aanbidding van de drieëenheid: lui, lekker, geld, - die, wanneer men het buitenste verguldsel afkrabt, even lompe als liederlijke wezens blijken te zijn. Waar zulke parasieten zich mesten op een andere bevolking, kan men daar iets anders verwachten dan haat tegen de vreemde, opgedrongen beschaving, haat tegen alles, wat van de roofzieke industrieele ridders uitgaat? Is het te verwonderen, dat Christelijk in de

denkbeelden der wel eenvoudige maar moreel veel hooger staande Egyptische bevolking synoniem is geworden met liederlijk?

Inderdaad, de schaduwzijde van Mehemed Ali's regeering is grooter dan de lichtzijde; de Egyptische bevolking heeft geen reden, hem te danken voor de hervormingen; de schittering van grootheid was niets dan een uiterlijk kleed, dat afzichtelijke wonden bedekte. Zelfs de materieele vooruitgang van het land door de vermeerdering van bebouwbaar land en de ontwikkeling van de katoenteelt heeft meer de geldverslindende regeering gebaat dan de bevolking, die arm is gebleven. Trouwens, de Fellahs vroegen niet om rijkdom. Hadden zij een voorgevoel, dat rijkdom niet gelukkig maakt, of leefden zij voort in het somber besef, dat onder de regeeringen, die zij gewoon waren, het voor het volk altijd slecht gaat? Genoeg, met den dood van Mehemed Ali stonden de Fellahs ongeveer gelijk met slaven, die het land bebouwden voor den inhaligen, diefachtigen regeeringsgevolmachtigde en weinig of geen eigendom meer bezaten.

Hoe treurig de regeering van Mehemed Ali ook was, in welken uitgeputten toestand hij het land ook achterliet, toch leveren de volgende regeeringen weinig verschil op, en dat het land door de voortdurende exploitatie en uitzuiging geen woestenij is geworden, heeft men alleen te danken aan de zeldzame natuurlijke vruchtbaarheid van het land, een gevolg van de bekende overstrooming van den Nijl, en de taaiheid der bevolking.

Onder Mehemed Ali's opvolgers, Ibrahim Pacha, Abbas Pacha en Said Pacha, had men een periode van betrekkelijke rust, door de uitputting van het land trouwens noodzakelijk geworden. De periode duurde niet lang; zij loopt van 1848 tot 1863. Op Said Pacha volgde echter weer een man met groote plannen voor Egypte, Ismail Pacha, de zoon van Ibrahim Pacha. Aan hem dankt Egypte twee dingen, die beiden een vloek geworden zijn voor het land: een ongeloofelijken schuldenlast en het Suez-kanaal.

Het plan voor het Suez-kanaal was reeds een eind gevorderd onder Ismail's voorganger, Said Pacha; veel verder kwam het in het begin niet, doordat zoowel Turkije als Engeland om strijd het plan tegenwerkten.

Turkije, altijd bevreesd voor Egypte's zucht naar onafhankelijkheid, werkte steeds alles tegen, wat de ontwikkeling en daarmee de macht van het land kon verhoogen. Werd Egypte het land tot verbinding van Europa met Oost-Indië, dan veranderde de geheele positie van het land. In tijd van oorlog was hij, die in het bezit was van Egypte, ook meester van het Suez-kanaal, want ook voor de sterkste vloot kan van de landzijde de toegang versperd worden. Neutraal-verklaringen helpen niet blijkens de ervaring, want wat al de groote Mogendheden plechtig op congres of conferentie onderteekenden, bleek meermalen scheurpapier te zijn. Met het Suez-kanaal moest Egypte noodzakelijk de twist-

appel worden van de Europeesche Mogendheden en de Sultan wist bij ondervinding, hoe weinig hij toch reeds in het Nijlland, waarvan hij weinig meer dan in naam souverein was, te zeggen had.

De tegenwerking van Engeland laat zich even redelijk verklaren. De weg tot de Britsche bezittingen in Indië werd met het Suez-kanaal voor de meeste groote Mogendheden korter dan voor Engeland zelf en daarin lag in geval van oorlog een wezenlijk gevaar; men kon in Egypte Engeland den doorgang versperren, zoodat de Britten weder den langen en meer gevaarlijken weg om de Kaap moesten volgen.

Men weet, hoe al de intriges van Engeland en Turkije in 't eind niets hebben gebaat en het Suez-kanaal door de volharding van den energieken De Lesseps en de krachtdadige ondersteuning van de Fransche regeering en het Fransche volk tot stand is gekomen. De gevolgen zijn echter evenmin uitgebleven, de nog grootere bemoeiing namelijk van de Europeesche Mogendheden, inzonderheid van Frankrijk en Engeland, en het is niet geheel onmogelijk, dat het Nijlland nog eens het oorlogstooneel wordt, waarop de groote Europeesche Mogendheden haar krachten meten.

Arme Egyptenaren! En dat kanaal is nog al tot stand gekomen door de krachtige meewerking van uw vorsten! Dat kanaal is mede een der oorzaken van uw enormen schuldenlast, waarover gij door de grootmoedige Europeanen telkens zoo deurwaarderachtig werdt aangemaand!

Wanneer men de handelingen van Ismail Pacha nagaat, die thans te Napels zijn laatste levensdagen doorbrengt, dan krijgt men den indruk, dat de man lijdt aan grootheidswaanzin, waarschijnlijk een erfstuk van Mehemed Ali. De gevaren, welke voor Egypte, ook van de meest optimistische zijde beschouwd, aan het Suez-kanaal verbonden zijn, schijnen nooit door hem overwogen te zijn. Schatten legde hij ten koste, - niet van hem maar van de Egyptenaren - om het plan door te zetten. Niet onwaarschijnlijk stond dat in verband met zijn geheime bedoeling, om zich de gunst der groote Mogendheden te verzekeren tegen den tijd, dat hij zich tot onafhankelijk Koning van Egypte verklaarde. Men heeft hem te Konstantinopel meermalen daarvan verdacht en vele van zijn handelingen stemmen daarmee volkomen overeen, laten zich zelfs moeilijk anders verklaren. Niet alleen het Egyptische leger werd uitgebreid en groeide langzamerhand aan tot een indrukwekkende macht, zoo het heette alleen voor de oorlogen in het zuiden, maar hij liet ook in Engeland pantserschepen bouwen, die millioenen kostten.

Tegen den tijd, dat het Suez-kanaal gereed zou zijn, ging Ismail persoonlijk een bezoek brengen aan de hoven van Parijs, Londen, Weenen en Brussel, om de vorsten en vorstinnen uit te noodigen, aan de feestelijke opening van den nieuwen waterweg deel te nemen. Werkelijk had die opening van 16 tot 18 November 1869 plaats, en de gastheer spreidde een inderdaad vorstelijke pracht ten toon.

Toen reeds was het echter voor iedereen, die zien wilde, duidelijk, dat de financieele toestand van het Nijlland onhoudbaar was. Bij de uitgaven voor het Suez-kanaal, voor het leger en de vloot, ver boven de krachten van het land, kwamen de fabelachtige geldverspillingen van het hof van Ismail, waar men in weelde en wellust bij Parijs niet wilde achterstaan. Geld was er door bemiddeling van de Europeesche bankiers wel te krijgen; natuurlijk werd er woekerrente berekend en bleef er buitendien aan den strijkstok wat hangen. Om zulke kleinigheden bekommerde de vorstelijke Ismail zich niet; de Egyptenaren waren er goed voor.

De verhouding tot den Sultan te Konstantinopel vermeerderde nog de moeilijkheden. De Sultan is souverein van Egypte, maar de betrekking was al even verraderlijk als die van de Europeanen. Het heette natuurlijk steeds, dat het belang van Egypte meebracht, dat de Sultan zich direct met de zaken bemoeide, op dezelfde wijze als de Europeanen naar Egypte gingen, om er de... beschaving te brengen. In werkelijkheid bestond voor den Sultan evenals voor de Europeanen de vraag, hoeveel er van de Egyptenaren getrokken kon worden. Een koe, die verkocht is, kan niet meer gemolken worden en daarom leefde de Sultan steeds in vrees, dat Egypte zich onafhankelijk zou verklaren en daarmee aan het melken een eind zou komen. Bestond die vrees niet, dan moest elke gunst met goud betaald worden.

En veel gunsten heeft Ismail weten af te bedelen of liever te koopen met grof geld. In 1865 verwierf hij de directe erfopvolging; de gewone opvolging is, zooals men weet, die door den oudste van het geslacht, welke nog te Konstantinopel gebruikelijk is; thans gold de oudste zoon, overeenkomstig het Europeesche gebruik, als opvolger. In de practijk is voor deze erfopvolging veel te zeggen; men voorkomt er familie-intriges door, die niet zelden blijkens de ervaring op moord uitliepen. De erfelijkheid van de familie Mehemed Ali - stadhouders behoeven immers volstrekt niet erfelijk te zijn - aan het hoofd van Egypte was reeds door den stamhouder verkregen in 1841.

De tweede gunst was de verhooging in rang of titel; de afstammelingen van Mehemed Ali hadden tot heden den titel bezeten van Wali of Stadhouder; Ismail wist den titel te verkrijgen van Khedive of Onderkoning. Verder werden in 1873 verschillende beperkende bepalingen opgeheven, welke de Sultan als souverein zich had voorbehouden, zoodat Egypte thans bijna gelijkstond met een onafhankelijken staat; de Khedive mocht o.a. verdragen sluiten met vreemde Mogendheden zonder bemiddeling van den Sultan; voor het aangaan van leeningen had hij de toestemming van de Regeering te Konstantinopel niet meer noodig; de Khedive bepaalde zelf de sterkte van het Egyptische leger en de vloot; alleen voor het bouwen van gepantserde schepen moest den Sultan verlof worden gevraagd. Eindelijk werd de toestemming verkregen tot opheffing van de consulaire rechtspraak,

waaraan de vreemdelingen tot dusver waren onderworpen, en werd in plaats daarvan een gemengd gerechtshof ingesteld, bestaande uit Europeërs en Egyptenaars.

Men make echter uit al die concessies niet op, dat de verhouding tusschen den Wali of Khedive en den Sultan een vriendschappelijke, voortreffelijke was; het tegendeel is waar. Over en weer bestond een groote mate van wantrouwen; de verhouding was soms zeer gespannen, maar met list en geld wist Ismail zijn doel steeds te bereiken.

Voor dat wantrouwen bestaat nog een bijzondere reden; de Arabieren beschouwen de Turksche heerschappij - de Turken zijn van Mongoolsche afkomst - als iets opgedrongens en gevoelen zich - en daarin hebben zij gelijk - boven de Turken verheven; het geweld alleen heeft hen voor de macht der Turken doen bukken. Altijd zijn er meer of minder bedenkelijke woelingen in Arabië, die afscheiding van Turkije en herstelling van het Arabisch Khalifaat ten doel hebben. Met de macht en de onafhankelijkheid van Egypte - waar de tegenstelling tusschen Arabisch en Turksch eveneens zeer levendig is - krijgt de Arabische beweging een krachtigen steun, en daaruit moet ook de list verklaard worden, waarmee men te Konstantinopel alles aanwendt, om althans den schijn aan te nemen, elke nationale beweging in Egypte tegen de vreemde Europeesche elementen te willen bevorderen. De zeer dubbelzinnige houding van den Sultan, ook dezer dagen weer gebleken in de verhouding tot de Engelschen en tot het hoofd der nationale partij in Egypte, had geen ander doel, dan op een goeden voet te blijven met het Arabische element.

Toen Ismail zich gereed maakte, de vorsten van West-Europa persoonlijk te gaan uitnoodigen, de feestelijke opening van het Suez-kanaal bij te wonen en hem de eer aan te doen, zijn gast te zijn, bestond er in de omgeving van den Sultan groote verontwaardiging; men vreesde voor een onafhankelijkheidsverklaring. Die vrees werd aangewakkerd door Fazyl Pacha, broeder van Ismail en zijn persoonlijken vijand, ook omdat Ismail van het plan zwanger ging, de erfopvolging te veranderen en de directe afstamming door te drijven in plaats van die van den oudste van het geslacht. Ismail werd gesommeerd, - een droeve tegenhanger met zijn prachtige uitnoodigingen - om zijn geheele gepantserde vloot - van het arme Egyptische geld gebouwd - aan den Sultan uit te leveren; de achterlaadgeweren van het Egyptische leger - in 1869 nog een nieuwigheid - moesten te gelijk worden afgestaan; het leger moest teruggebracht worden tot 30000 man; geen nieuwe belastingen mochten worden ingevoerd zonder toestemming van den Sultan en de bestaande belastingen moesten voortaan geheven worden in naam van den Sultan; eindelijk, - wat voor Ismail het zwaarste was - geen leeningen mochten worden aangegaan zonder goedkeuring van den Souverein.

Voor 't oogenblik verlangde Ismail geen standjes; immers, de moei-

lijkheden met den Sultan konden al de schoone plannen voor de inwijding van het Suez-kanaal in duigen werpen. Hij beloofde dus de stiptste gehoorzaamheid, en men liet zich te Konstantinopel daarmee tevredenstellen en zoowel de reis van Ismail als de opening van het Suez-kanaal doorgaan.

Een kleine maand na de kanaal-feesten volgde werkelijk te Kairo de afkondiging van de besluiten van den Sultan, waarbij de macht van den Wali of Stadhouder werd beperkt. De slimme Ismail had echter zorg gedragen, dat de publiceering geschiedde in het Turksch; de Egyptenaren, die alleen Arabisch verstaan, begrepen er dus geen woord van. In Maart van het volgend jaar, 1870, werden de drie pantserschepen naar de Turksche hoofdstad gezonden.

Toch vertrouwde men Ismail niet, wellicht, omdat de groote toegevendheid verraste. Hij werd derhalve naar Konstantinopel ontboden, om persoonlijk zijn onderworpenheid aan den Sultan te komen betuigen. Waarschijnlijk verkeerde men in de meening, dat Ismail zich aan deze vernedering niet zou onderwerpen, en verblijdde Fazyl Pacha zich reeds in het vooruitzicht, dat zijn broeder wegens wederspannigheid zou worden afgezet en hij in zijn plaats naar Egypte gezonden. Maar zie - weer was Ismail de slimmere; hij vertrok in Juni 1872 naar Konstantinopel en zijn welvoorziene buidel opende de harten van al de bewindvoerders, en, daar Fazyl geen volk had, om uit te zuigen, en daardoor niet tegen zijn broeder kon opbieden in omkooperij, trok hij aan het kortste eind en moest aanzien, dat Ismail als een gevierd man weder vertrok.

De reis naar Konstantinopel was Ismail zoo goed bekomen, dat hij in Mei van het volgend jaar weer voor den Sultan verscheen. Zijn beurs was nog ruimer voorzien, zoo zelfs, dat hij de straks genoemde groote concessies verkreeg, die ongeveer met Egypte's onafhankelijkheid gelijkstonden. Het voordeel voor den Sultan bestond in de bepaling van een rijke jaarlijksche schatting van tegen de 2 millioen gulden.

Toen Ismail als schier onafhankelijk vorst, maar met een ledigen buidel in 1873 van Konstantinopel terugkeerde, had hij het toppunt van zijn glorie bereikt en zijn zon ging aan het tanen. Hij had een groot man willen zijn en wist, dat voor geld alles te koop was; dat is ook zoo, maar - aan de daden der menschen zijn zekere gevolgen verbonden en ook Ismail kon die niet ontgaan; hij struikelde over datgene, wat hij steeds het minst had geacht, - het geld.

De Egyptische schulden waren van dien aard geworden, dat er op de meest bezwarende voorwaarden geen geld meer te krijgen was; de Wali had zich vastgewerkt; het eenige, waarover hij nog beschikken kon, waren de 176602 aandeelen in het ongelukkige Suez-kanaal; Engeland, dat steeds het kanaal had tegengewerkt, nam de schoone gelegenheid waar, en Beaconsfield, die wist, wat negotie

was - 't zat in 't bloed - kocht die aandeelen voor 4 millioen pd. st. 't Was goed betaald, want het is de vraag, of Ismail die som aan het kanaal had ten koste gelegd; in 1866 sloot hij een leening van 3387300 pd. st. à 7% en in 1868 van 2080000 pd. st. à 9%, zooals het heette voor het Suez-kanaal, maar het is moeilijk uit te rekenen, wat Ismail daarvan voor zijn eigen persoonlijke behoeften had gebezigd.

De totale schuld van Egypte werd den 1sten Januari 1872, derhalve vóór de reizen van Ismail naar Konstantinopel, begroot op ruim 40½ millioen pd. st., een cijfer, dat waarschijnlijk te klein is, want de Fransch-Engelsche commissie, die in 1877 over meerdere gegevens ter beoordeeling beschikte, kwam tot de slotsom, dat de schuld moest worden gesteld op 84732000 pd. st. of bij de 1017 millioen gulden. Hoe bezwaarlijk zulk een schuld voor Egypte is, blijkt uit de begrooting van 1879, welke aan uitgaven het cijfer geeft van 10330363 pd. st., waarvan voor openbare schuld 5800704 pd. st., derhalve ruim de helft van de geheele begrooting.

Niet de Egyptische verkwisting alleen is oorzaak van het snel stijgen van de schuld; voor een goed deel moet dit verklaard worden uit de wijze, waarop de schuld werd aangegaan; de geldschieters waren voornamelijk de ‘Crédit foncier’, de ‘Banque Franco-Égyptienne’ en de Parijsche Rothschild. De leeningen werden in naam aangegaan tegen 6 tot 9%; in werkelijkheid was dat cijfer echter veel hooger, omdat 1o de koers van uitgifte laag was en 2o een hooge provisie werd berekend; buitendien werden de leeningen met een korten aflossingstermijn gesteld en bij gebreke werd een hooge premie betaald. Wilde men de werkelijke waarde uitrekenen, - wat steeds verzuimd is, ook bij de consolidatie, - dan ziet men een woekerwinst van de ergste soort. De consolideering geschiedde in '76 tegen een rente van 7% met den betrekkelijk korten amortisatie-termijn van 65 jaar.

De geldnood van Ismail was met zijn titel van Khedive zoo hoog gestegen, dat hij vreemde hulp moest inroepen. Waren 't vroeger steeds de Franschen, die in confidentie genomen werden, thans hadden de Engelschen die eer. De Engelsche algemeene betaalmeester Cave vertrok met verlof zijner regeering naar Egypte, om den financieelen toestand te onderzoeken. Het was hem echter onmogelijk, om uit den chaos wijs te worden, en evenmin zag hij licht in de toekomst, wanneer de Khedive op dezelfde wijze wilde blijven verkwisten; deze bleek alleen van den heer Cave gediend, voor zoover hij een middeltje wist, om goud te maken.

Eindelijk - in Mei '76 - kwam het hooge woord eruit: de schorsing van de betaling van den interest werd aangekondigd, en dat zoowel van de staatsschuld als van de particuliere schuld van den Khedive. Het eenige middel, volgens het Engelsche advies was, de Egyptische schuld te unificeeren, den amortisatie-termijn te verlengen, maar tevens

een bureau van contrôle in te stellen, waarbij de geheele financieele administratie in handen van Engelsche ambtenaren zou komen. Ismail verklaarde dit in strijd met zijn waardigheid en stelde voor, een internationale commissie in te stellen, waarin een afgevaardigde zitting zou hebben van Engeland, Frankrijk, Italië, Oostenrijk, m.a.w. van de staten, waar de meeste schuldenaars van den Khedive woonden; deze commissie zou toezicht houden op de inning der belastingen en het reserveeren van een bepaalde som voor den interest en de amortisatie van de schuld. De commissie werd ingesteld, maar hoe weinig dit alles gaf, bleek uit de handelwijze van den Khedive met het vonnis van het uit 7 Europeanen en 4 Egyptenaren samengestelde nieuwe Europeesche gerechtshof; daar ook het bestuur van de privaatdomeinen van den Khedive verklaard had, geen interest meer te kunnen betalen, dienden de schuldeischers een aanklacht in bij dit gerechtshof, dat de vordering gegrond achtte en last gaf, beslag te leggen op het particulier eigendom van den Khedive, met name op het paleis te Ramleh. Dat was den Khedive wat te kras; hij verbood eenvoudig de uitvoering van dit vonnis. Het gerechtshof verklaarde daarop, dat het onder die omstandigheden zijn werkzaamheid in Egypte voor geëindigd hield.

Geld moest er zijn en Ismail ging weer op zijn eigen manier aan 't scharrelen; hij liet de reeds geïnde belastingen overal, waar dit eenigszins mogelijk was, nog eens heffen; de ambtenaren werden niet meer uitbetaald; de leveranciers kregen evenmin geld, en om een vorm te hebben, waaronder hij de schuld van zich af kon werpen, dat er zulk een verwarring heerschte, werd de Minister van Financiën afgezet en naar Dongola verbannen, waar hij spoedig na zijn aankomst stierf; de man is hoogst waarschijnlijk vergeven; dat hij echter ook voor zichzelf niet tevergeefs gefinancierd had, bleek uit het groote vermogen, dat hij verzameld had. En wat deed nu Ismail? Hij liet dat vermogen verbeurdverklaren en stak het op.

De internationale commissie wroette opnieuw in de Egyptische cijfers, maar wat Cave, Joubert, Wilson, Göschen, Scialoja ook rekenden, zij konden er niet uit wijs worden, daar de opgaven, die hun verstrekt werden, valsch waren. Met onderzoeken en rekenen kwam men geen stap verder en in 1878 eischten de consuls der groote Mogendheden betaling der Mei-coupon, welke een bedrag uitmaakte van 1700000 pd. st.

Aldus aangesproken, was Ismail genoodzaakt toe te geven en te bewilligen in hetgeen de Europeesche Mogendheden h e r v o r m i n g e n noemden. In plaats van de internationale commissie van toezicht zouden voortaan twee Europeanen zitting hebben in den Egyptischen Ministerraad; de Engelschman Rivers Wilson trad op als Minister van Financiën, terwijl - tevens om de gevoeligheid van Frankrijk te ontzien - de heer Blignières zou werkzaam zijn als Minister van Openbare werken; verder moest de Khedive de privaatdomeinen, bekend onder den naam van

Daira, afstaan, om de opbrengst mede te doen dienen tot betaling der schuld.

Van dien tijd af dagteekent de afhankelijkheid van Egypte; immers, wat bleef er nu van het gezag van den Khedive over? Men zou kunnen vragen: op welken grond steunde deze interventie zonder kruit en lood? Waren er Europeanen in Egypte mishandeld; waren er schepen op de kust geplunderd; was de internationale waterweg naar Indië bedreigd? Niets van dat al; Europeesche geldschieters hadden op hoogst voordeelige voorwaarden geld geleend aan den Onderkoning onder omstandigheden, waarbij van te voren was te voorzien, dat de schuldenaar onmogelijk aan zijn verplichtingen zou kunnen voldoen. Nadat de schuldeischers geplukt hadden, wat er van Egypte te plukken viel; nadat de bewoners van het land waren uitgezogen, om de interesten te kunnen betalen en tevens hun zoogenaamden vorst de meest brooddronken weelde te doen genieten, kwamen de groote Europeesche Mogendheden zich met de schuldbekentenis bemoeien en traden als deurwaarders op. Een onderzoek naar den aard der schuld, naar het voordeel, dat de schuldeischers reeds genoten hadden boven de markt, werd niet noodig geacht. De schuld werd erkend en voor de betaling werden zulke maatregelen genomen, dat het er veel van had, dat de groote Christelijke Mogendheden optraden als beulen van het Egyptische volk.

't Is waar, Egypte is niet het eenige voorbeeld van dien aard; het is de gebruikelijke manier, wanneer de onderdanen der Christelijke Mogendheden geld geleend hebben aan een of anderen vreemden staat. Maar de vraag is, of dat recht is? Is er geen grond voor de beschuldiging, dat de Regeeringen der Christelijke Mogendheden veel meer, dan wenschelijk en billijk is, betrokken zijn in de financieele heerschappij, welke door de groote bankiershuizen in Europa wordt uitgeoefend? Dat de Europeesche beschaving voor een goed deel de dans is om het gouden kalf, men zou erin kunnen berusten, omdat de gelddorst traditioneel de meest vermogende menschelijke hartstocht is, maar dat de groote Mogendheden hiervan den grondslag maken van haar politiek, is wel wat erg, en indien het niet anders kan, laat men er dan rond voor uitkomen en althans de huichelarij geweerd worden. Bovenal zou men den eisch kunnen stellen, dat de eeredienst van het geld niet zoover mag gaan, dat een misleid, verdrukt volk om die reden wordt uitgezogen.

En dat is in Egypte geschied, zoo zelfs, dat bij de verzwakte, door herhaalde verwisseling van meester uitgedoofde Egyptische bevolking een bewustzijn van nationaliteit is in het leven geroepen, gegrond op verbittering tegen al wat vreemd is.

Laat de feiten spreken. De vernedering, welke erin gelegen is, dat een Engelschman en een Franschman zitting namen in het Egyptische Ministerie, met stemrecht niet alleen, maar ook als vertegenwoordigers, als gevolmachtigden van twee groote Mogendheden, zou

men kunnen laten voor hetgeen het is. Maar welk een gebruik is er van die macht gemaakt? De hoofdzaak was zorg te dragen, dat er van de Egyptische inkomsten zooveel overbleef, dat de Europeesche schuldeischers aan hun geld kwamen. Er werd wel iets gedaan, om den belastingdruk te verminderen, maar volstrekt niet zoo, als recht en billijkheid dat voorschreven. Met het oog op den financieelen nood - men weet thans, hoe die ontstond en hoe weinig deel de Egyptenaren zelf daaraan hadden, - werd tegenover de bevolking te werk gegaan met een ruwheid, die het geduldigste volk tot vertwijfeling moest brengen. Waar klachten werden aangeheven, werd het volk behandeld door de vertegenwoordigers der Christelijke Mogendheden, Ministers of Consuls, met een tergende minachting.

Een der oorzaken van den slechten toestand der Egyptische financiën was het betrekkelijk groote leger. Welnu, 6000 soldaten werden op eens weggezonden; de ongelukkigen stonden broodeloos; de meesten hadden in twintig tot dertig maanden geen soldij ontvangen en werden weggejaagd in de meest behoeftige omstandigheden. Eveneens werden de militaire werkplaatsen gesloten en daarmee honderden werklieden op straat gezet. Het ongeluk trof, dat in 1878 de overstrooming van den Nijl veel verwoestingen aanrichtte en de belastingen op vele plaatsen ten gevolge van den nood der bevolking niet konden worden opgebracht. In 1879 werden 1600 officieren afgedankt, weder zonder betaling van de achterstallige soldij, welke te zamen niet minder bedroeg dan 250000 pd. st.

Minder nog bij het Egyptische volk dan wel bij den Khedive en de ontevreden weggezonden militairen rijpte nu het denkbeeld, om aan de drukkende Europeesche heerschappij een eind te maken. De middelen, die men daartoe bezigde, waren weer, zooals men die van Ismail kon verwachten. Den 18^{den} Februari 1879 ontstond er een oploop te Kairo voor het Ministerie van Financiën; 500 ontslagen officieren en 2000 weggezonden soldaten eischten dreigend de uitbetaling van de achterstallige soldij. Indien de Europeesche woekeraars hun geld kregen, waarom dan zij niet? De Minister-president Nubar Pacha werd door de oproerigen mishandeld en ook de Engelsche Minister Wilson niet ontzien, toen hij Nubar trachtte te beschermen tegen de woede des volks. Met beloften werden de ontevredenen tot bedaren gebracht, en nadat de hoofdaanleggers van het oproer waren gearresteerd, werd den volgenden dag een aanvang gemaakt met de betaling der achterstallige soldij.

De naijver tusschen de Engelsche en Fransche gevolmachtigden, om den grootsten invloed uit te oefenen, - een naijver, die, zooals ook bij het militaire oproer te Kairo bleek, van dien aard was, dat elk krachtig optreden onmogelijk was, - deed den Khedive nog verder gaan; rekenend op de tweedracht der Christelijke Mogendheden, zoodra het op handelen aankwam, wilde hij zich de geheele Europeesche

contrôle van den hals schuiven. Na het militair oproer werd Nubar Pacha als Minister-president ontslagen en een nieuw kabinet gevormd, waarin de oudste zoon van Ismail, Tewfik, het voorzitterschap zou bekleeden. De Khedive liet zich tevens voor den schijn welgevallen, dat de Europeesche Ministers bepaalden, dat hij aan de beraadslagingen van den Ministerraad geen deel meer zou nemen en zich tevreden stellen met een jaarlijksch inkomen van 300000 pd. st.

Ismail had andere plannen; hij wilde Egypte bankroet laten verklaren, om zich langs dien weg van het grootste deel der schuld te ontslaan, een middel, dat hem wellicht door deze of gene Europeesche financieele specialiteit was aan de hand gedaan. Als voorbereidende maatregel werden de Europeesche Ministers Wilson en Blignières van hun betrekking ontheven en Scherif Pacha, een gedwee werktuig in de hand van den Onderkoning, tot voorzitter van den Ministerraad benoemd.

Om zijn plan te kunnen volvoeren, moest Ismail zich verzekeren van de meewerking van zijn souverein, den Sultan. Taalat Pacha werd met eenige kisten goud naar Konstantinopel gezonden, om de toestemming te koopen, en den 22 ten April 1879 verscheen het besluit van den Khedive, waarbij de betaling van den interest der staatsschuld werd geweigerd en ook de amortisatie voorloopig geschorst.

De aarzeling der Mogendheden, om krachtig op te treden tegen de handelingen van den Khedive, moest dezen in de meening versterken, dat hij op den goeden weg was, om weer het zelfstandige beheer over Egypte te krijgen. Den 25sten April zond de Engelsche Minister van Buitenlandsche Zaken, Salisbury, een nota aan den consul-generaal te Kairo, den heer Vivian, waarin niet, zooals men verwachten kon, de herstelling van Wilson en Blignières in hun betrekking van Egyptisch Minister werd gevraagd, maar alleen verlangd, dat in het Egyptische Ministerie zouden worden toegelaten Europeesche staatslieden, door de Westersche Mogendheden aanbevolen, ten einde een waarborg te hebben voor de invoering van de noodzakelijke hervormingen. Niet om Europeesche hervormingen, - welke gelijk stonden met betaling van de enorme schuld - maar om zelfstandigheid was het Ismail te doen, en hij weigerde derhalve, aan het door Engeland geuite en door Frankrijk ondersteunde verlangen gevolg te geven; het was hem onmogelijk, verklaarde hij, vreemdelingen in het Egyptische Ministerie toe te laten, daar zijn Staatsraad dit onvoorwaardelijk verbood.

De volgende maand bemoeide zich het eerzame, godvreezende Duitschland met de zaak. Den 17den Mei diende de Duitsche Regeering te Kairo een nota in, waarin tegen de opheffing van de internationale rechtbank en tegen het nadeel, dat de Duitsche onderdanen - ook al schacheraars in Egyptische papieren - door de besluiten van den Khedive leden, geprotesteerd werd. De andere consuls sloten zich bij dit protest aan, maar het hielp even weinig, want de Khedive ver-

school zich achter zijn Ministers, die van de ‘hervormingen’ niets wilden weten.

Het bleek nu, dat er met Ismail niets meer te beginnen was; afkeerig van de gewapende interventie, die de onderlinge oneenigheid van de Europeesche Mogendheden al te duidelijk aan het licht zou hebben gebracht, gaf men Ismail den raad, liever heen te gaan en ten behoeve van zijn oudsten zoon, Tewfik, afstand te doen van de regeering; men zou hem in dat geval een fatsoenlijk jaarlijksch inkomen verzekeren, terwijl men zich tot niets verbond, wanneer de raad niet werd opgevolgd. Ismail was echter doof aan 't eene oor geworden en het tooneel der politieke comedie werd verlegd naar Konstantinopel, waar de ambassadeurs der groote Mogendheden en de gevolmachtigde van Ismail met zijn goud om den voorrang bij den Sultan streden.

De Sultan had weinig lust, om voor Ismail zich in de bres te stellen; welk voordeel kon hij ervan hebben, dat Ismail bleef en een staatsbankroet volgde, daargelaten nog, of er niet zooveel tijdelijke eensgezindheid onder de Mogendheden zou kunnen worden gemaakt, dat een gewapende interventie volgde? In het staatsbankroet kon ook de jaarlijksche schatting van Turkije worden betrokken.

Buitendien kon het nu een geschikte gelegenheid zijn voor den Sultan, om de schier geheele zelfstandigheid, welke onder Ismail aan Egypte was verleend, - een zelfstandigheid, welke door Egyptisch geld duur was betaald, - weer in te trekken. De laatste overweging gaf wellicht den doorslag; den 23sten Juni 1879 verscheen een Turksch Keizerlijk besluit, waarbij Ismail werd afgezet en zijn oudste zoon Tewfik in zijn plaats tot Khedive benoemd. Een tweede besluit hief de in 1873 aan Egypte verleende concessies op en herstelde de vroegere verhouding, zooals die in 1841 bestond.

Ismail verzette zich niet; overtuigd, dat verdere tegenstand nutteloos was, pakte hij zijn koffers en daar het verblijf te Konstantinopel hem ontzegd werd, ging hij naar Napels, waar hij voor al het ongeluk, dat hij Egypte heeft berokkend, van zijn opvolger jaarlijks 50000 pd. st. krijgt, behalve de rente van de sommen, die hij vroeger reeds in veiligheid had gebracht.

Het optreden van Tewfik als Khedive - hij mocht den titel behouden - stond gelijk met de zegepraal van de Europeesche financieele voogdijschap. Tewfik's karakter stemde volkomen overeen met de rol, welke hij onder die omstandigheden had te spelen, een rol, die plastisch werd weergegeven door een der Duitsche spotbladen; de nieuwe Khedive wordt daar voorgesteld, zittend op een stoel; van achteren staan de vertegenwoordigers der nationale Egyptische partij en trachten den stoel op te lichten, om Tewfik eraf te werpen; van weerszijden houden een Engelschman en een Franschman de leuning vast, om te zorgen, dat de Khedive niet van den stoel valt.

Van het wederoptreden van een Engelschman en een Franschman als Egyptisch Minister was echter ook na het verdwijnen van Ismail geen sprake meer; het financieel toezicht bleef echter bestaan. Nadat Scherif Pacha, het gedweeë werktuig in de hand van Ismail, na verloop van een paar maanden was ontslagen, werd door Riaz Pacha in Augustus een nieuw Ministerie gevormd, terwijl Tewfik op zich nam, het voorzitterschap waar te nemen. De keuze was in vele opzichten gelukkig, want Riaz behoort tot de weinige bekwame staatslieden, welke het Nijlland telt; hij stond buitendien bekend als een man van karakter.

Drie maanden later verscheen een besluit van den Khedive, waarbij de Engelschman Baring en de Franschman Blignières werden benoemd tot controleurs-generaal der financiën met adviseerende stem in den Ministerraad; zij konden alleen door de Engelsche en Fransche Regeering worden afgezet; tevens werd er ingesteld een liquidatie-commissie met Rivers Wilson aan het hoofd; de besluiten van deze commissie zouden kracht van wet hebben; al de groote Mogendheden benoemden één lid van deze commissie; de vertegenwoordigers van Engeland en Frankrijk hadden een beslissende, die van de andere Mogendheden slechts een adviseerende stem; als reden van deze regeling gold de overweging, dat de meeste Egyptische fondsenhouders Engelsche en Fransche onderdanen waren. De werkzaamheid van deze commissie zou zijn, een nauwkeurig onderzoek in te stellen naar de financieele kracht van het land en in verband daarmee te bepalen, hoeveel er aan de Europeesche schuldenaars kon worden uitbetaald; Oostenrijk, Italië en Duitschland dreven echter door, dat de hypotheekhouders tegen elke verkorting van hun rente zouden worden gevrijwaard.

Men ziet, dat er van de zelfstandigheid van den Onderkoning niet veel overbleef; de Sultan kwam wel op aandrang van de Mogendheden terug op zijn besluit, om de verhouding te herstellen, zooals die in 1841 was, maar verschillende concessies, in 1873 door Ismail voor goud gekocht, bleven ingetrokken; de Khedive zou alleen het recht hebben, handelsverdragen te sluiten; het beheer der financiën zou afgescheiden blijven van dat van Turkije, maar volstrekt verboden was voortaan het aangaan van nieuwe leeningen zonder toestemming van den Sultan, het bouwen van pantserschepen en het opvoeren van het leger boven 18000 man. Ook in deze nieuwe bepalingen ziet men duidelijk de hand der ‘groote’ Christelijke voogden, die als deurwaarders der Europeesche schuldeischers optraden.

Hoe goed de controleurs en de leden der liquidatie-commissie voor de Europeesche schuldeischers wisten te zorgen, blijkt uit de begrooting, welke in het begin van 1880 werd opgemaakt; de inkomsten werden bepaald op 8560000 pd. st., de uitgaven op 4323000 pd. st., zoodat er voor de schuldeischers overbleef 4238000 pd. st.; om den schijn te redden, dat Egypte er toch niet bij te kort kwam, werden voor

ongeveer 600000 pd. st. belastingen opgeheven; het waren de meest drukkende belastingen, die inzonderheid de arme Fellahs kwelden. De eenige lichtzijde was de goede wil van Riaz Pacha, om alle misbruiken bij de belastingheffing streng te keer te gaan.

Oogenschijnlijk ging nu alles in Egypte naar wensch en in de krantenberichten van die dagen kan men lezen, dat Egypte onder de nieuwe regeling een schitterende toekomst tegenging. De werkelijkheid was echter eenigszins anders. De beweging tegen de Europeesche voogdijschap, die reeds Ismail had gedwongen, verder te gaan tegenover de Mogendheden, dan hij ooit voornemens was, woelde in het verborgen voort, en er waren verschillende oorzaken, om haar te doen toenemen.

Vooreerst het feit van de voogdijschap zelf en de aanmatiging van het Europeesche element tegenover het Egyptische; een aantal Europeesche ambtenaren werden aangesteld en veel hooger bezoldigd dan de Egyptische, te hoog voor een land, dat in zulke moeilijke financieele omstandigheden verkeert(*).

De bemoeiingen van de Europeesche financie-mannen strekten zich steeds verder uit en van een financieele werd het een politieke voogdijschap. Trouwens, hoe kon men beiden streng afgescheiden houden. Waren de vertegenwoordigers der Europeesche beschaving mannen geweest van recht en billijkheid, zij hadden op de Egyptische omgeving een weldadigen invloed kunnen uitoefenen; maar dat was niet het geval; meerendeels bestonden die Europeanen uit de beruchte chevaliers d'industrie, die in hun geboorteland niet terechtkonden, en men begrijpt, dat het in zulke gevallen heel erg gesteld moet zijn. Is het dan te verwonderen, dat de ontevredenheid der Egyptenaren steeds aangroeide en zij, die dieper zagen, erkenden, dat de toestand op den duur niet houdbaar was?

Men heeft veel gesproken van de Egyptische nationale partij; uit partijdigheid is die partij verkleind of vergroot, en over en weer was er aan groote woorden geen gebrek. Moet in Egypte iedereen gerekend worden tot de nationale partij, die ontevreden was over den bestaanden toestand; ieder, die de vreemdelingen, de Europeanen, met hun aanmatiging en hun liederlijkheid haatte, dan is die partij zeer groot en kunnen bijna al de Egyptenaren daartoe gerekend worden.

(*) Hoe treurig het ook met de Egyptische financies stond, werd het land toch rijk genoeg geacht, om de vreemde financieele controleurs en het groot aantal Europeesche ambtenaren, dat zij noodig achtten in de verschillende takken van dienst, hoog te salarieeren. De financieele controleurs kregen een jaarlijksch inkomen van 5000 pd. st.; de administrateurs van de 'caisse de la dette publique', van de spoorwegen, de posterijen, de inkomende rechten, de domeinen ieder van 3000 pd. st.; in alle takken van bestuur werden Europeanen ingedrongen met, in vergelijking van de Egyptische ambtenaren, fabelachtige traktementen. Volgens een betrouwbare opgave waren er in het geheel 1280 Europeesche ambtenaren, waaronder 600 Engelschen en Franschen, met een gezamenlijk inkomen van 10 millioen francs, in dienst van de Egyptische Regeering. Behalve het ongelijke inkomen hadden de Egyptische ambtenaren bovendien nog de minachting te verduren van de Europeesche industrie-ridders.

Duidelijk inzicht in de wording der dingen, in de oorzaken der enorme nationale schuld, hadden zeker niet vele Egyptenaren; daartoe ontbreekt het hun te veel aan kennis, aan ruimte van blik, maar wel leeft in het volk het vage bewustzijn, dat het geëxploiteerd, mishandeld en bedrogen werd èn door zijn regeerders èn door hen, die belang erbij hadden, de daden dier regeerders te vergoelijken en als wettig bestaande met al de gevolgen, daaraan verbonden, te erkennen. Van een vereeniging der ontevredenen tot een bepaalde partij kan echter bij een zoo geringe ontwikkeling, als het Egyptische volk over 't geheel bezit, geen sprake zijn; had het vermogen tot zulk een vereeniging bestaan, men had reeds vroeger van heel andere dingen in Egypte gehoord. Overal echter, waar verzet ontstond tegen de bestaande orde van zaken, vonden zij, die handelend optraden, steun in de groote schaar van ontevredenen, en dit verklaart de macht, welke Arabi Pacha heeft uitgeoefend. Niets is dan ook onbillijker, dan de beweging, waarvan hij de groote vertegenwoordiger werd, voor te stellen als een militair komplot, dat in het minst geen nationaal karakter droeg.

Wij zagen straks, hoe reeds onder Ismail het militaire element zich verzette tegen hetgeen men in Europa gewoon is ‘hervormingen’ te noemen. De militairen waren 't, die 't meest direct schade leden door de bezuinigingen ter wille der Christelijke schuldeischers. Hoe weinig omslag er met hen werd gemaakt, hebben wij reeds opgemerkt; de militairen werden zelfs zonder betaling der achterstallige soldij weggezonden.

In de militaire organisatie lag vanzelf reeds de vereeniging, waartoe men in andere kringen alleen komt ten gevolge van een hoogeren trap van ontwikkeling. Ook nu hadden de militairen reden van klagen: volgens het laatste besluit van den Sultan mocht het Egyptische leger het cijfer bedragen van 18000 man, en dat cijfer bereikte het leger niet, en de Minister Riaz Pacha weigerde uit zuinigheid het leger zoo sterk te maken. De ontevredenheid der militairen was buitendien gevoed door het opnemen van Europeesche officieren, die natuurlijk evenals de ambtenaren werden voorgetrokken met achterstelling van de Egyptische officieren. Er was zonder twijfel reden voor, maar een reden, die de Egyptische officieren niet konden erkennen.

Verschillende feiten van gezamenlijke insubordinatie vielen voor; zoo schreven drie kolonels in Januari 1881 een brief aan den Minister van Oorlog, Osman Pacha Rifki, een Tscherkesch van geboorte, waarin zij hem op ruwen toon verweten, dat hij zijn landslieden bevoorrechtte boven de Egyptische officieren. Het Ministerie besloot de kolonels voor een krijgsraad te brengen, maar toen zij gearresteerd waren, kwam het heele regiment hen bevrijden, bij welke gelegenheid de generaals, die den krijgsraad vormden, mishandeld werden. De andere regimenten weigerden iets tegen hun kameraads te doen en de Khedive was gedwongen, den Minister van Oorlog te ontslaan en de drie kolonels verder ongemoeid te laten.

In September volgde een meer indrukwekkende militaire manifestatie; 5000 man troepen met 30 kanonnen verschenen voor het paleis van den Khedive en eischten het ontslag van het Ministerie-Riaz Pacha, uitvaardiging van een constitutie en vermeerdering van het leger op 18000 man. De Khedive moest weder toegeven; Riaz Pacha werd ontslagen en een nieuw Ministerie gevormd door den elastieken Scherif Pacha. Daarop gelukte het den Engelschen consul Cookson, de troepen te bewegen uiteen te gaan.

Wanneer men zich nu de gebeurtenissen der laatste maanden te binnen brengt, dan wordt, zooals men ziet, veel van 'tgeen oppervlakkig daarin vreemd voorkomt, door hetgeen voorafging, verklaard. Zelfs de groote invloed, dien Arabi heeft uitgeoefend, was slechts het gevolg van hetgeen vroeger geschiedde. Toen den eersten keer onder Ismail het militair oproer niet gedempt, maar aan de eischen toegegeven werd, lag het voor de hand, dat de militairen weldra alle macht in handen zouden krijgen.

Arabi was van eenvoudige Egyptische afkomst; door zijn eigenaardige persoonlijkheid en door zijn stoutmoedigheid verkreeg hij weldra een groote macht op zijn omgeving, zoodat zijn benoeming tot Minister van Oorlog eigenlijk weinig beteekende; feitelijk had hij het gezag toch reeds langen tijd geoefend en werd er geen last vanwege het departement van Oorlog uitgevoerd, die niet door hem was goedgekeurd.

Evenals vroeger waren het weer de Tscherkessische officieren, die de directe aanleiding waren tot de breuk tusschen Arabi en den Khedive. Misschien was de aanleiding gezocht en was het reeds vooraf Arabi's voornemen, den Onderkoning òf tot een gedwee werktuig te maken òf hem te verwijderen. De Tscherkessen waren vreemdelingen en vormden een macht, die den Khedive getrouw bleef; vandaar, dat hun verwijdering werd verlangd. De Khedive weigerde, en niet zonder reden, want hij was bevreesd voor zijn eigen veiligheid, indien de Tscherkessen werden weggezonden. Op de weigering van den Khedive riep Arabi eigenmachtig de Kamer van Notabelen, de zoogenaamde volksvertegenwoordiging, bijeen, om den Khedive af te zetten. De Notabelenkamer weigerde echter bijeen te komen, omdat de constitutie eischte, dat de oproeping door den Khedive geschiedde.

En welke rol speelden de Westersche Mogendheden onder deze omstandigheden? 't Was duidelijk, - trouwens, de Engelsche consul Malet schreef het zelf aan zijn regeering - dat het onmogelijk was, een nieuw Ministerie te vormen, zoolang de macht der militaire partij niet gebroken was. Toch werd den Khedive geraden, inzonderheid door den Franschen consul, om Arabi door concessies te winnen.

Arabi wist van de verdeeldheid der Mogendheden ten opzichte van Egypte en het was van schier algemeene bekendheid, dat Engeland den Khedive wilde handhaven in zijn gezag, terwijl Frankrijk de voorkeur gaf aan Arabi. En ook hier werd weder niet de vraag gesteld: wat eischt

het belang van Egypte? maar: langs welken weg zal òf Engeland òf Frankrijk den meesten invloed in Egypte uitoefenen? De weinige Egyptenaren, die politiek doorzicht hadden, zooals de president der Notabelenkamer, Sultan Pacha, een man van overleg en gematigdheid, begrepen, dat vóór alles de macht der militaire partij moest gefnuikt worden; een votum van de Notabelenkamer zou, meende men, wellicht invloed in dien geest uitoefenen, maar zie - toen alles hierop was voorbereid, verscheen de Fransch-Engelsche vloot voor Alexandrië, wat op de Egyptenaren zulk-een ongunstigen invloed uitoefende, dat Sultan Pacha verklaarde, niet meer voor de leden der Kamer te kunnen instaan.

Kinderachtiger vertooning dan die vlootdemonstratie heeft men zeker in geen jaren bijgewoond. Men had zich waarlijk een al te gering denkbeeld gevormd van Arabi, toen men meende, dat hij op het gezicht der Europeesche pantsers afstand zou doen van zijn macht en zich buigen voor de door het geheele leger gehate Europeanen.

Wat gaf een ultimatum, den 25sten Mei ingediend, aangeboden met een vloot zonder landingstroepen? De Ministers, geheel onder den invloed van Arabi, waren stout genoeg, om nog vóórdat zij van de gezindheid van den Khedive iets wisten, een grof weigerend antwoord gereed te maken, en toen de Khedive verklaarde, het ultimatum - behelzend den eisch van verwijdering van Arabi benevens de zoogenaamde hervormingen - aan te nemen, vergaten zij van schrik of van verontwaardiging, - misschien van beiden - hun antwoord te laten zien.

De dagen, die er nu volgden, zouden uitstekend geschikt zijn voor een bedrijf in een comedie. De Ministers gingen na de verklaring van den Khedive, dat hij het ultimatum aannam, woedend naar huis en maakten een stuk op, waarin zij verklaarden, dat zij hun ontslag namen; zij beschuldigden tevens den Khedive, dat hij zich vergrepen had aan het souvereiniteitsrecht van den Sultan.

Dit fraaie document werd terstond gepubliceerd. Men had hier natuurlijk te doen met een intrige; de opstellers wisten zeer goed, dat de Westersche Mogendheden nooit de interventie van den Sultan zouden dulden; voor de Christelijke interventie was echter met dit beroep een nieuwe moeilijkheid gerezen.

Een paar dagen later belastte de Khedive Scherif Pacha, den kneedbare, met de vorming van een nieuw Ministerie. De handige man verklaarde echter de samenstelling van een nieuw Kabinet voor een onmogelijkheid, zoolang de militaire partij de macht in handen had.

Goede raad was duur, maar de Khedive was ten einde raad en riep de voornaamste personen uit de ambtenaren, de Kamer, eenige industrieelen en vijftien hoofdofficieren in het paleis bijeen, om te overleggen, wat er moest worden gedaan. Een der officieren, generaal Tulba Pacha, later gouverneur van Alexandrië, viel den Khedive lomp in de rede en zeide, dat het leger van een ultimatum niets weten wilde en geen ander gezag erkende dan dat van den Sultan. Daarop

begonnen de officieren erg leven te maken met hun sabels en liepen weg.

Arabi begaf zich met honderd officieren naar den president van de Notabelenkamer, Sultan Pacha, waar de meeste kamerleden bijeen waren, en verlangde de afzetting van den Khedive. Toen aan dezen eisch niet werd voldaan, zeide hij, dat hij binnen twaalf uren van den Khedive een besluit in handen zou hebben, waarbij hij als Minister van Oorlog werd bevestigd. De officieren te Alexandrië telegrapheerden aan den Khedive, dat zij met het ontslag van Arabi als Minister van Oorlog geen genoegen namen en zij, wanneer hij geen Minister bleef, voor de openbare orde niet konden instaan. Nu mengde zich ook de geestelijkheid in het spel; de Ulemas brachten den Khedive een bezoek en verzochten hem eveneens, Arabi als Minister van Oorlog te behouden. De Khedive weigerde, maar dit duurde niet lang. Men bracht hem de boodschap, dat Arabi gedreigd had, allen te dooden, wanneer zij zijn herbenoeming tot Minister van Oorlog niet meebrachten; dat het hiermee ernst was, bleek uit het feit, dat de wachten aan het paleis verdubbeld waren, terwijl aan den bevelhebber van het paleis last was gegeven, om den Khedive in geen geval uit het paleis te laten ontsnappen. Wat schoot er voor den ongelukkigen Tewfik over dan toe te geven; hij wilde vóór alles zijn leven redden en gaf toe. Den volgenden dag wendde hij zich tot den Sultan en verzocht de zending van een commissaris, om de orde te herstellen.

Arabi was nu door den Khedive zelf als dictator erkend; met de herbenoeming tot Minister van Oorlog was hij echter niet tevreden; er werden lijsten rondgezonden, waarop handteekeningen werden verzameld tot afzetting van den Khedive. Steeds bleven de Westersche Mogendheden werkeloos en te Alexandrië begon men in de prachtige pantserschepen behagen te scheppen.

De Sultan zond Derwish Pacha als commissaris, wat een nieuw bedrijf vormde van de comedie. De sluwe Derwish was het spoedig met den Khedive evengoed eens als met Arabi, en de Sultan kon aan de ambassadeurs de verzekering geven, dat de rust in Egypte volkomen was hersteld, zoodat elke interventie overbodig was. Zelfs het bekende bloedbad te Alexandrië op 11 Juni bracht in die beschouwing geen verandering. De Engelsche en Fransche oorlogsschepen bleven zwijgen, ook toen de Christenen in de straten van Alexandrië werden vermoord; zelfs scheelde het weinig, of eenige officieren der Engelsche vloot, die voor hun plezier aan wal waren gegaan, waren bij het oproer mede vermoord.

Zoowel de Khedive als Derwish haastten zich, om in persoon naar Alexandrië te gaan, ten einde de orde te herstellen, en zoo weinig heette het van te voren overlegde bloedbad de veiligheid in gevaar gebracht te hebben, dat de Sultan, van den goeden wil van Arabi overtuigd, hem vereerde met een ridderorde. Het eerbewijs verlokte echter den

dictator niet, om gehoor te geven aan de allervriendelijkste uitnoodiging, om naar Konstantinopel te komen. De dictator begreep, dat de koffie in de Turksche hoofdstad wel eens te sterk gezet wordt.

De conferentie te Konstantinopel, waaraan 23 Juni de ambassadeurs van al de groote Mogendheden en na lang zaniken den 22sten Juli eindelijk twee Turksche gevolmachtigden deelnamen, is, zooals men weet, vier weken bijeen geweest en heeft niets uitgericht - of ja, zij vroeg de Porte, - het was het lievelingsdenkbeeld van Bismarck - of zij zoo goed wilde zijn, troepen naar Egypte te zenden, ten einde de orde te herstellen en het gezag van den Khedive te handhaven. De ambassadeurs vroegen echter iets, wat zij wisten, dat toch niet geschieden zou, want de Porte had nog niet op de conferentie willen verschijnen en oordeelde, dat de orde door haar commissaris wel zou worden hersteld zonder troepen. Had men gedacht aan het aannemen van het voorstel der conferentie, hoogst waarschijnlijk zou het niet zijn gedaan, zouden althans Engeland en Frankrijk niet daartoe hebben meegewerkt. Toen de Porte eindelijk uit vrees voor een Engelsch protectoraat zich bereid verklaarde, troepen naar Egypte te zenden, had Engeland de sleutels van Egypte reeds in handen en draalde met een overeenkomst, totdat de slag van Telel-Kebir had plaats gehad, om daarop mee te deelen, dat Turksche troepen thans overbodig waren.

Toch heeft die conferentie een belangrijke politieke zijde, al deed zij eigenlijk niets; door haar werd feitelijk geconstateerd, dat de oplossing van de Egyptische quaestie geen zaak is uitsluitend van Engeland en Frankrijk, maar eene, die geheel Europa, d.w.z. al de groote Mogendheden, aangaat - de kleine worden niet meegerekend.

Deze wending der zaak heeft men te danken aan het beleid van den Duitschen Rijkskanselier, die langs dezen weg wilde verhinderen, dat de Egyptische quaestie, als onderdeel van de Oostersche quaestie, een Europeeschen brand zou veroorzaken. Bismarck gaf ook hier weder bewijs van zijn ver vooruitzienden blik. Het Duitsche protest in Mei 1879 tegen de opheffing van de internationale rechtbank en tegen de weigering van de couponbetaling door de Egyptische Regeering was een zet, die zoowel Engeland als Frankrijk in hooge mate ontstemde, maar waardoor dezen tevens zoo verbluft waren, dat zij er niet aan dachten, om te antwoorden, dat de politieke traditie meebracht, dat alleen de Westersche Mogendheden zich met de Egyptische zaken bemoeiden. De werkzaamheid van Hatzfeld als Duitsch ambassadeur te Konstantinopel geschiedde in dezelfde richting en werd, zooals men weet, door zeldzaam succes bekroond. Hoogst waarschijnlijk zou Engeland nooit de Egyptische quaestie tot een Europeesche zaak gemaakt en naar Gambetta's geest alleen met Frankrijk de Nijlzaken ontward hebben, indien de Duitsche Rijkskanselier niet zoo nadrukkelijk had te kennen gegeven, dat hij een eenzijdige Westersche oplossing niet wenschte. Bismarck was te sterker, omdat hij op dit punt niet alleen

Oostenrijk, maar ook Rusland en Italië op zijn zijde had. Het hoofdbelang van Duitschland schijnt niet zoozeer Egypte zelf als wel het behoud van den Europeeschen vrede, en in zoover is de tactiek tot heden uitstekend geslaagd.

Het bombardement van Alexandrië door de Engelsche vloot, 11 Juli aangevangen en waarvoor het aanleggen van nieuwe verdedigingswerken tot voorwendsel diende, dreef den spot met de conferentie, die tot heden niet weder geopend is; wat er volgde, ligt nog in ieders geheugen: de bezetting van het halfverbrande Alexandrië door de Engelsche troepen en de formeele oorlog, die eindigde met den slag bij Telel-Kebir en de vlucht van Arabi naar Kairo, waar de held der zoogenaamde nationale beweging door de straatjongens werd uitgejouwd.

Heeft de dictator in zijn eigen land de sympathie verbeurd, sedert hij door de Engelschen is overwonnen, hij kan zich troosten, dat hij thans het voorwerp is van Europeesche sentimentaliteit. Te beklagen is de man zeker, want hij had den moed en de eerzucht, op te komen voor zijn vertrapt en mishandeld volk. Toch zou het den Egyptenaren niet beter zijn gegaan, indien hij in zijn land de macht in handen had gekregen.

Arabi is de vertegenwoordiger van het Egyptische leger, dat nooit veel bewijzen heeft gegeven van deugd; de samenhang tusschen de militaire muiterij en de nationale beweging was hoogst oppervlakkig; het vereenigingspunt was de haat tegen al wat vreemdeling was, een haat, waarvoor reden bestaat, ook zonder het antagonisme tusschen Mohammedanisme en Christendom. De nationale beweging zelf is weinig meer dan een phrase, want ook zij bestond alleen uit afkeer van den vreemdeling zonder positieve eigenschappen; een nationale beweging in dien zin bestaat er overal in de Mohammedaansche landen, maar zonder meer is zij van weinig beteekenis en kan eigenlijk dien naam niet dragen. De beteekenis, die men eraan heeft toegekend, ligt in de fout van de Europeanen, om hun eigen begrippen en inzichten ook aan de Oostersche volken toe te schrijven en daarop voortbouwend tot onjuiste conclusies te komen. Arabi met zijn militairen zoude, indien hij aan het bewind ware gebleven, voor de Fellahs weinig meer geweest zijn dan de Europeanen in Egypte - echte parasieten. De rechters, die Arabi en de zijnen moeten vonnissen, zouden zonder tusschenkomst van de Engelschen korte metten met hen hebben gemaakt. Daar staat echter tegenover, dat Arabi in het omgekeerde geval 'tzelfde met hen zou hebben gedaan.

Ook in de schoone verwachtingen, die velen en zeker volkomen ter goeder trouw en getuigenis afleggend van hun eigen gevoelig hart van het Egyptische volk koesteren, heerscht een schromelijke overdrijving. Wanneer Victor Hugo voorspelt: Egypte zal groot zijn, - dan praat de geniale dichter eenvoudig onzin, zooals hij wel meer doet. De geschiedenis kent tot heden geen volk, dat zijn bloeitijdperk heeft gehad en naderhand aan de hand van een vreemde beschaving opnieuw

tot luister geraakt. De Europeesche beschaving bevat buitendien te veel elementen, die aan de Oostersche volken geheel vreemd zijn en een vermenging onmogelijk maken.

Het Mohammedanisme is met het bestaan van het volk geheel als vastgegroeid en een hinderpaal te meer geworden voor een nieuwe ontwikkeling. Het opdringen van de Christelijke beschaving kan - de ervaring leert het ook in andere landen - niets anders geven dan verwarring en het verder verval van het volk verhaasten. Of dit anders zou zijn, indien deze beschaving door meer fatsoenlijke Christenen ware vertegenwoordigd, indien de Egyptenaren een betere ervaring van de Christenen hadden opgedaan, kan niet worden uitgemaakt, aangezien nergens een voorbeeld bestaat, waarop kan worden gewezen.

Langs de geheele kust van Noord-Afrika, in Tunis, in Algerië, overal, waar de oude volken in aanraking zijn gekomen met de Europeanen, is het deel, dat zich met de Christenen heeft gemengd, het meest gedemoraliseerd, terwijl het meerendeel, dat zich morrend teruggetrokken heeft, zijn goede en kwade eigenschappen behouden heeft en, van een algemeen standpunt beschouwd, het meest gezond is gebleven. Men make zich in dat opzicht ook van de Egyptenaren geen illusies; een volk is, zooals het is, en er is weinig aan te veranderen.

De reden, waarom Europa zich zooveel met de Egyptenaren bemoeit, is niet zeer vleiend voor de Europeesche beschaving, en het ware voor haar eer wenschelijk, dat eens en voorgoed werd vastgesteld, dat, wanneer de onderdanen der Christelijke Mogendheden aan vreemde staten geld leenden, tegen hooge of tegen lage rente, de geldschieters, de woekeraars zelf moeten weten, wat zij doen, want dat hun geschacher nooit een aanleiding kan en zal zijn tot interventie. Wanneer groote staten heel of half bankroet maken, dan laat men hen begaan of bepaalt zich tot woorden van protest; waarom moeten de kleine staatjes zich een andere handelwijze laten welgevallen? of hebben de zwakken volstrekt geen recht meer?

De bemoeiing van de groote Mogendheden met de Egyptische zaken zou niet zoo veelvuldig en zoo sterk zijn geweest, indien het streven naar uitbreiding van macht niet de geheime drijfveer was. Egypte ligt op den weg naar Indië, de rijke markt van den Europeeschen handel; van eeuwen her is het land als de brug tusschen Azië en Afrika het lokaas geweest van veroveraars. Door het Suez-kanaal is het arme land nog van slechtere conditie geworden en moet Europa er belang bij hebben, dat er orde en rust heerscht in het land en de waterweg naar Indië volkomen vrij is.

En indien men zich daartoe slechts beperkte, maar bij den ongelukkigen naijver in macht moet het land het mikpunt blijven van de Europeesche politieke intriges en weet niemand een regeling aan te geven, die bestand is tegen den naderenden grooten storm van de Oostersche quaestie.

Zelfs het verbond tusschen Engeland en Frankrijk berust wel beschouwd slechts op wederkeerige ijverzucht en wantrouwen en is niets anders dan een gemaskeerde oorlog om het bezit van Egypte.

Men heeft Engeland hard gevallen, dat het eindelijk het zwaard trok, om aan de verwarring een eind te maken, maar men vergeet, dat zijn inmenging in de Egyptische zaken zoozeer ingeweven is in zijn geheele bestaan, dat men zich zou moeten verwonderen, indien het anders ware geschied.

Welke regeling men thans zal treffen in de Egyptische zaken, is voor 't oogenblik nog een geheim, en Engeland haast zich langzaam, zijn inzichten op dit punt ter kennis van de andere Mogendheden te brengen. Wellicht moet men dit hieraan toeschrijven, dat de zaak inderdaad moeilijk is. Arabi is verslagen; de nationale partij is in nevelen opgelost, maar de afkeer van al wat vreemdeling is, blijft en, wanneer de Engelsche troepen Egypte hebben verlaten, staat men voor het gevaar, dat er een andere Arabi opstaat, om de inmenging van de Europeanen in financieele en andere zaken te keeren. De onderkoning Tewfik is een voorwerp van afkeer geworden en de tijd zal moeten leeren, of deze man zonder den steun van vreemde bajonetten zijn positie zal kunnen behouden.

Zou er in Europa niet zooveel rechtvaardigheid gevonden kunnen worden, dat men maatregelen nam, om het arme volk te beschermen zoowel tegen het egoisme van het vreemde vorstenhuis als tegen de exploitatie van gewinzoekende Europeanen? Beiden hebben den Egyptenaren al kwaad genoeg berokkend. Kent men dat middel niet, dan late men Egypte over aan zijn lot; dan moet het zooals elk volk leeren, te zorgen voor zichzelf; geschiedt dat naar Europeesche meening niet op de beste wijze: ieder heeft nu eenmaal zijn eigen smaak, om zijn huishouding in te richten.

3 November '82.

NOORMAN.

Letterkunde.

Jan Holland. Dat getob met onze jongens. - Deventer, W. Hulscher G. Jzn.

Langen tijd heeft Jan Holland, in zijn onvermoeiden strijd tegen verkeerdheden van ons openbaar onderwijs, voor doove ooren gepredikt. Men wist maar al te goed, dat dit onderwijs weinig minder dan volmaakt was, beter, dan het ergens ter wereld werd aangetroffen, en dat alle andere natiën het ons eigenlijk benijdden. Wie zulk eene heerlijke instelling dorst afkeuren, vergreep zich aan het heilige, aan het plechtanker van volksontwikkeling en volkswelvaart, en mocht zich gelukkig achten, dat hem geen zwaarder, geen meer verdiend lot wedervoer dan veel ergernis, gemengd met een weinig medelijden over de onbillijkheid van zoo'n onredelijk, zoo'n veeleischend, ontevreden schepsel. Zoetjes aan waren de vakmannen wel gaan inzien, dat ons onderwijs een weinig bij den tijd ten achter raakte en uitbreiding en versterking behoefde, en zij waren aan het opstellen van wetsontwerpen gegaan, die de zaak op goede, stevige grondslagen zouden vestigen en door Regeering en Vertegenwoordiging bereidwillig tot wet voor de natie waren verheven.

Is de zaak nu in orde? Beantwoordt het openbaar onderwijs hier te lande aan de eischen der practijk? Indien men den boom naar de vruchten beoordeelen mag, en dit zal dan toch bij een volksbelang bij uitnemendheid het geval wezen, kan men alleen volmondig neen antwoorden. Talrijker en talrijker wordt de menigte van deskundigen, die op de organieke gebreken van onze onderwijsinstellingen wijzen en op wijziging van verkeerde wetten aandringen; niet slechts in de Staten-Generaal, maar door de Regeering zelve is de gegrondheid van hunne eischen erkend en het initiatief tot wijziging genomen. Vooral nu de herziening van de met zooveel weeën gebaarde onderwijsverordeningen in de ministerieele bureaux wordt voorbereid, is hetgeen de deskundigen te klagen en aan te merken hebben, onze aandacht waard; geen deskundige heeft meer recht op aandacht dan Jan Holland.

Dat getob met onze jongens behandelt niet de moeilijkheden, om voor jongelui een passend beroep of handwerk of eene geschikte bezigheid te vinden, moeilijkheden, die aan zoovele vaders een onuitputtelijk onderwerp van gesprek voor het sociëteitsbitteruurtje opleveren; het heeft de verkeerde inrichting vooral van het gymnasiaal onderwijs tot onderwerp, waarvan menig huisvader de slechte vruchten kent, al mist hij Jan Holland's bevoegdheid, om de oorzaak op te sporen. De zin voor de studie wordt, naar zijne meening, bij de jongelui uitgedoofd, hunne belangstelling verdreven door de veelheid van vakken, die gelijktijdig onderwezen worden. Wie zich op een vak toelegt, moet er zich aan kunnen wijden, moet er zich ‘in’ werken en niet telkens ‘uit’ moeten geraken, omdat een ander vak hem roept; in het laatste geval is de belangstelling, die tot eigen studie drijft en het begin is van alle hoogere ontwikkeling, spoedig verspeeld. Waarom, vraagt Jan Holland, het voorbereidend hooger onderwijs niet begonnen met een paar vakken, die afgehandeld worden, om door nieuwe te worden opgevolgd, telkens maar twee of hoogstens drie vakken tegelijk, opdat de leerling zijne aandacht geheel aan die twee of drie wijden kan. Wel zal hiervan het gevolg zijn, dat

enkele vakken vergeten worden, maar wat nood is dit? Wat eenmaal degelijk onderwezen is, wordt later, wanneer het te pas mocht komen, spoedig weer aangeleerd, en van zoo menig vak van onderwijs kan 't geen kwaad, dat het later vergeten wordt, nadat het aanleeren daarvan den leerling vroeger toch nut heeft gedaan. Maar het gelijktijdig onderwijzen en aanhouden van alle vakken heeft bovendien nog dit bezwaar, dat bij het immer voortwoekerend examenstelsel aan de bijvakken, zelfs al zijn ze volstrekt geen hulpwetenschappen voor het speciaal vak, waarvoor het examen dient, te veel gehecht wordt. Klinkt het niet onzinnig, in een officieel examenverslag te lezen, dat candidaten voor het examen van apothekersbedienden afgewezen zijn wegens gebrekkige ken is van de.... vaderlandsche geschiedenis!

Hij doet opmerken, dat veelheid van onderwijsvakken niet, gelijk het heet, voldoet aan den eisch van afwisseling, om den geest frisch en veerkrachtig te houden. Die afwisseling wordt alleen verkregen, wanneer men het denkvermogen voor een oogenblik met rust laat, om de verbeeldingskracht, het aesthetisch gevoel of inspanning der spieren op den voorgrond te laten treden. Het afwisselend beoefenen van verschillende studievakken is geen afwisseling, maar bloote verwisseling; het ontspant den boog, die niet altijd gespannen kan blijven, geen oogenblik en dooft aldus den lust tot studie uit. Om dezelfde reden pleit hij voor het inkrimpen van het noodlottig huiswerk en eischt over het algemeen van het voorbereidend hooger onderwijs het volgende:

‘Eerstens, inkrimping van het aantal der leervakken, ook van den omvang van sommige, combinatie van andere....

Ten tweede: zooveel mogelijk, niet gelijktijdige maar achtereenvolgende beoefening van die vakken.

Ten derde: huiswerk voor slechts één, hoogstens twee wetenschappen, telkens tot zoolang het blijkt, dat in die één of twee voldoende vorderingen zijn gemaakt.’

De herziening van de wet op het hooger onderwijs is nog wel niet aangekondigd, maar de klachten worden veelvuldig en men zal ook hier, evenals bij het middelbaar onderwijs, eene grondige herziening niet lang kunnen tegenhouden. De denkbeelden van Jan Holland zijn, dunkt ons, zoo gezond en gegrond, - ze komen trouwens van een bij uitstek bevoegd beoordeelaar - dat zij de overweging van ieder, die in de zaak belang stelt en bij de herziening betrokken is, ten volle verdienen. Om den ernst van het onderwerp is het te prijzen, dat in dit kleine boekske des schrijvers toon veel minder scherp en satiriek is dan gewoonlijk; zelfs het zoo even aangehaalde ongeloofelijke feit van het apothekersbediendenexamen wordt door hem als terloops vermeld, zonder dat hij er de fiolen zijner satire over leeggiet. Maakt dit de lezing al wat minder piquant, het verhoogt stellig de propageerende waarde van 's schrijvers denkbeelden, want zij, die de wetten maken en voorbereiden, zijn een deftig en ernstig volkje, dat niet gediend is met spot en luchtigheid, maar alleen naar ernstige taal luistert. Indien de kalmte van Jan Holland's laatste lettervrucht aan zijne denkbeelden een gunstig onthaal in die deftige officieele kringen bezorgt, dan brengen wij gaarne het genot voor ditmaal ten offer, dat zijne scherpe pen ons gewoonlijk geeft.

R.

Mengelwerk.

Henri.
Novelle, door J. Chr. Gewin.

II.

Ik vond haar neergeknield bij het nog steeds bewustelooze meisje, wier slapen zij bevochtigde met eau de cologne, zonder gunstig gevolg. Eindelijk slaakte het meisje een diepen zucht en opende hare oogen. Toen zij Mevrouw Bridon zag, dwaalden hare blikken snel in 't rond en vroeg zij haastig, met bevende lippen en trillende stem:

‘Waar is hij? Waar is hij? - O! *gij* weet het... want hij was dáár bij u... ik heb hem gezien... en gehoord, wat hij zei... tegen *u*!... ja!... dat heb ik gehoord... gehoord!’

En toen viel zij opnieuw in zwijm.

Nooit zal ik den smartvollen blik vergeten, dien Mevrouw Bridon langzaam naar mij richtte, nadat zij was opgestaan.

‘Hij komt niet terug!’ zei ze zacht, als tot zichzelve sprekende, en ik las op haar gelaat de gedachten en het vermoeden, die haar folterden en haar deden smachten naar zekerheid, - zij het dan ook eene vreeselijke.

‘Kent gij hem?’ vroeg zij mij, na eene wijl zwijgens.

Ik had hem vóór dien avond nooit gezien. Doch nadat hij op de vermelde wijze van en over de Van Wielens had gesproken, wist ik, dat hij Henri de Vrieder heette en in de naaste stad woonde. Dat was echter niet alles, wat mij van hem bekend was. Er liep een gerucht, dat hij in de academiestad eene amourette had gehad en na zijne promotie - die eenige maanden geleden plaats vond - nooit weer naar het meisje had omgezien. Ook vertelde men, dat zijn engagement met Adèle van Wielen - die niet onbekend was gebleven met dat gerucht, maar 't eenvoudig eene *folie de jeunesse* had ge-

noemd - zoo goed als beklonken mocht geacht worden. Dit wist ik van iemand, die veel bij de Van Wielens aan huis kwam en dus wel in de gelegenheid was, zijne gedragingen met betrekking tot Adèle te beoordeelen. Dit was mij zóó kort geleden medegedeeld, dat er voor het verminderen zijner bezoeken bij genoemde familie geene ruimte bestaan had en voor deze alzoo geene aanleiding tot verbolgenheid over zijn wegblijven en evenmin tot het vormen van plannen, wier uitvoering moest dienen, om wraak te nemen over zijne beleedigende handelwijze. Zijne kennismaking met Mevrouw Bridon was van zoo jongen datum en hare villa zoo ver van de stad gelegen, dat het meer waarschijnlijk was, dat de Van Wielens, die nooit in mijne omgeving te zien waren, nog niets wisten van zijne nieuwe genegenheid. 't Was dus naar mijn inzien zeker, dat hij òf Mevrouw Bridon òf Adèle op eene onwaardige wijze zou behandelen en alzoo - al mocht zijne trouweloosheid ten opzichte van dat andere meisje niets dan een voortbrengsel van den laster zijn - een laaghartig mensch moest genoemd worden. Daarom antwoordde ik:

'Ik heb hem nooit gesproken, zelfs, zoover ik weet, nooit gezien vóór dezen avond. Maar ik weet door een vriend van mij, die veel bij de Van Wielens komt, zooals dit ook van *mij* kon gezegd worden in vroeger dagen, dat Henri de Vrieder bepaald Adèle het hof maakt en iedereen een spoedig publiek worden van hun engagement verwacht.'

'Dat is dan toch in den laatsten tijd anders geworden, want hij verzekerde mij plechtig...'

'Dat weet ik' - zoo viel ik haar in de rede. 'Ik zat onder den treuresch, in uwe nabijheid, en heb alles gehoord, wat hij zei. Met zekerheid kan ik u evenwel betuigen, dat vóór weinige dagen - althans voor het uiterlijke - niets in zijn gedrag ten aanzien van Adèle is veranderd en er dus geene aanleiding tot wraak nemen, zooals hij voorgaf, bestaat.'

Mevrouw Bridon - wier gelaat door het licht eener dicht bij ons staande straatlantaarn werd beschenen - stond eene wijl, met duidelijke teekenen van diepe treurigheid, voor zich uit te staren. Daarop vroeg zij, aarzelend:

'Maar... die geschiedenis van... een meisje... dat door hem... zou... ongelukkig geworden zijn... weet gij daarvan iets?'

Ik was voornemens, haar ook op deze vraag een antwoord niet schuldig te blijven.

Dat was evenwel niet noodig, zooals spoedig zal blijken.

Onmiddellijk nadat zij die vraag tot mij gericht had, vernamen wij voetstappen in onze nabijheid en zagen we den herbergier en zijn zoon uit het duister opdagen.

'Waar is zij?' vroeg eerstgenoemde, na ons beleefd gegroet te hebben. 'Is zij erg bezeerd? - Door een rijtuig zeker? Heeft zij iets gebroken? - O! ik zie haar!' hernam hij, nadat we hem hadden

verzekerd, dat niet een ongeluk, zooals hij bedoelde, had plaats gevonden, maar wij hier te doen hadden met eene ongelukkige, die door vermoeienis en gebrek aan voedsel in bezwijming lag. ‘Ik zie haar - in geheel haar omvang. En zoo het niet uit eerbied voor Mevrouw was, zou ik er mij wel voor wachten, den eerlijken naam van mijne herberg op 't spel te zetten door opname van zoo'n liederlijk schepsel. Want eene getrouwde vrouw zou, in dien staat, niet langs den weg zwerven. Kom aan, Krelis! In Gods naam dan maar opgepakt! Maar dit moet ik u zeggen, Mevrouw! langer dan tot morgen vroeg blijft ze onder mijn dak niet, al zou ik er mij uwe ongenade door op den hals halen. Zulke deerns behooren in een gasthuis, maar niet in eens eerlijken mans woning.’

De twee mannen namen haar op en droegen haar naar de herberg, waar voor de gekwetste - zooals zij meenden - eene soort kermisbed was in gereedheid gebracht in eene kleine kelderkamer. Nadat zij op dat bed was gelegd, zei de kastelein:

‘God geve, dat er van nacht niets gebeurt; want mijne vrouw zou het besterven, als zoo'n schandaal in ons huis plaats had.’

Even nadat hij was heengegaan, om op mijn verzoek wat wijn en brood te halen, deed het meisje de oogen weer open en zag verwonderd in het rond.

‘Hoe kom ik *hier?*’ vroeg zij.

‘Dat zal ik u aanstonds vertellen. Maar vóór alles, zeg mij,’ zei Mevrouw Bridon, die blijkbaar nog hoopte, dat er eene vergissing plaats had, ‘wie is die Henri, wiens naam gij straks zoo luid hebt uitgesproken?’

Het meisje zag eerst rond, om zekerheid te erlangen, dat zich niemand dan Mevrouw Bridon in het vertrek bevond. Ik had mij zoo in een duisteren hoek geplaatst, dat zij mij niet kon zien, en toen antwoordde zij zacht:

‘Henri de Vrieder.’

‘O!!’ kreet Mevrouw Bridon, terwijl zij haar gelaat met beide handen bedekte. En uit dien enkelen klank sprak eene zóó vreeselijke smart, dat ik met diep medelijden en innige bezorgdheid haar gadesloeg.

Het meisje, dat volkomen besefte, wat in den boezem der weduwe omging, barstte in tranen uit, die een blijk waren van haar medegevoel, in nauwe vereeniging met haar eigen, onuitsprekelijk zielelijden.

Onmiddellijk daarop werd mijne aandacht afgeleid door eene vrij hevige woordenwisseling in de gelagkamer, grenzende aan het kamertje, waarin wij ons bevonden. Eerst kon ik geen enkel woord daarvan verstaan, doch spoedig hoorde ik eene vrouw - de kasteleines, zooals mij later bleek, - met drift het volgende uiten:

‘Mevrouw mag zoo voornaam zijn, als ze wil. Wijlui burgermenschen hebben ook ons fatsoen, zoo goed als “de rijkdom”. En ik zeg u dan, Mevrouw!’ dus vervolgde zij, nadat zij de deur van het kelder-

kamertje had opengeworpen, ‘dat mijn huis te goed en mijn naam te eerlijk is, om zoo'n liederlijke deern, zoo'n slet te herbergen. Ik zal de kar laten inspannen en haar naar de stad laten brengen, naar de politie; en die weet wel, wat ze met zulk soort moet aanvangen. Laat ze zich dus maar gauw gereedmaken en nog dankbaar wezen, dat ik haar niet zonder complimenten de deur uitgooi.’

Eer iemand iets kon antwoorden op die ontboezeming, was zij het kamertje al weer uit en hoorden we haar tot haar zoon zeggen:

‘Span dadelijk den bles voor de stortkar en breng dat vroumesch naar het policiebero!’

‘Maar, vrouw!’ zei de kastelein, ‘laten we daarmee wachten tot morgen vroeg. De arme ziel is...’

‘Wel zeker, wel zeker!’ duwde de vrouw hem toe. ‘De mannen trekken altijd partij voor een mooi bakkesje, al is er dan ook een steekje aan los, - tot zelfs zoo'n ouwe zondaar als jij. Neen, man! daar kan niks van kommen. Zoo'n sloerie duld ik geen kartier langer onder mijn dak.’

Dat alles werd zoo luid gesproken, dat mij geen enkel harer woorden ontging en die alzoo ook door Mevrouw Bridon en het meisje werden gehoord.

‘O mijn God! o mijn God! ook *dat* nog!’ kermde de ongelukkige, onder een vloed van tranen.

‘Mevrouw!’ zei ze, toen zij een weinig tot bedaren was gekomen, ‘ik ben geen liederlijk schepsel, maar eene bedrogene, eene ongelukkige. Mijne ouders zijn fatsoenlijke menschen... O moeder, moeder!!’ riep zij uit, wanhopig de handen wringende, ‘zult gij uw kind ooit weder...’ En toen werden hare woorden door snikken vervangen.

‘Zoudt u de goedheid willen hebben,’ vroeg Mevrouw Bridon, - langs wier bleek gelaat eveneens tranen nedervielen - zich tot mij richtende, ‘mijn knecht last te geven, hier te komen en iets versterkends mee te brengen? - De kasteleines behoeft niet te laten inspannen. Ik zal zelf voor het vervoer dezer ongelukkige zorgen!’ voegde zij er fluisterend bij.

Natuurlijk was ik bereid, aan haar verzoek te voldoen. Haar lakei, dien ik spoedig in de keuken van het kasteel had gevonden, volgde mij weldra met eene flesch wijn en wat brood en vleesch.

‘O, ik dank u, dat ge zijt weergekomen! Ik durfde het u niet vragen, ofschoon ik uwe hulp wellicht nog zal noodig hebben.’ - zei die edele vrouw, haar eigen leed onderdrukkende, om geheel hare zorg te kunnen wijden aan... een met de schandelijkste namen gebrandmerkt wezen.

Zich toen tot den lakei wendende, beval zij hem, naar huis te gaan, haar rijtuig dadelijk te doen voorkomen en te zorgen, dat in de woning van den koetsier een kamertje werd in gereedheid gebracht, ten einde de lijdende vrouw - met opzet noemde zij haar zoo, om

een beteren glimp aan de zaak te geven, zooals mij later bleek, - ten einde de lijdende vrouw daar voor dien nacht te herbergen.

Na een kort tijdsverloop kwam de knecht zeggen, dat het rijtuig voor was. Mevrouw beval hem, den kastelein te verzoeken, het meisje - dat door het gebruik van een glas wijn en eenig voedsel wat versterkt was - te helpen ondersteunen bij haar gang naar het rijtuig. De man was daartoe bereid, doch zijne vrouw trad hem in den weg, zeggende:

'Niks daarvan! Je zult je handen niet opnieuw bezoedelen. Zoolang *ik* er ben, zal je je met zulke smerige zaken niet bemoeien.'

'Mevrouw!' zei ik, 'we zullen het zonder hem wel redden!' liet het meisje op mijn arm leunen en bracht haar, geholpen door den knecht, in het rijtuig en vervolgens in de koetsierswoning. Overtuigd, dat mijne tegenwoordigheid hier niet langer vereischt werd, vroeg ik Mevrouw Bridon, of ik haar nog op eene of andere wijze van dienst kon zijn en of zij mij vergunde, den volgenden dag te komen vernemen, dat zij - zooals ik hoopte - zich had hersteld van den schok, door dit avontuur teweeggebracht.

'Uwe komst zal mij welkom zijn,' gaf zij ten antwoord. 'Gaarne zou ik met u, die met de voornaamste omstandigheden bekend zijt, overleggen, hoe in deze zaak moet gehandeld worden. Mijne bedienden zullen niets anders vernemen, dan dat die ongelukkige eene onbekende is, die ik uit medelijden heb opgenomen. Niemand dan gij, ik - en *nog een!*' - voegde zij er met een blik, waarin smart en verontwaardiging, in snelle opvolging, te lezen waren, bij, 'niemand anders weet hier, wie zij is, en omtrent uwe kieschheid koester ik niet den minsten twijfel.'

Eene buiging was mijn eenig antwoord op dit alles. 't Was er eene zonder glimlachje, maar ook zonder iets te verbergen van 'tgeen er werkelijk in mij omging. Zij gevoelde dat; haar zachte handdruk overtuigde mij ervan.

'Maar nog iets,' zei ze, toen ik de deur van het kamertje reeds genaderd was, 'zoudt gij de goedheid willen hebben, naar het bal terug te keeren en daar te vertellen, dat wij - in den tuin wandelende - een kreet hebben gehoord en aan den straatweg eene bezwijmde vrouw vonden, die niemand kent en die door mij, uit medelijden, is opgenomen in de woning van den koetsier, om daar den nacht door te brengen? Dat zal den pas afsnijden aan alle geheimzinnige praatjes bij het bekend worden van het gebeurde.'

Ik begreep haar, beloofde, aan haar verzoek te zullen voldoen, en besloot, er uit eigen beweging bij te voegen, dat zij zich bij die gelegenheid wel wat lang aan den invloed der koele nachtlucht had blootgesteld, waarom ik haar had aangeraden, hare woning niet opnieuw te verlaten en aan mij de zorg op te dragen voor hare verontschuldiging bij den gastheer en zijne echtgenoote.

Het verhaal betreffende de ontmoeting met dat meisje hield eenige oogenblikken de aandacht van den Baron en zijne omgeving geboeid. 't Ontbrak daar niet aan verbazing over hare handelwijze, zich openbarende in de uitroepjes: '*'t idee*!' '*hoe bizarre*!' '*philanthropie en action*!' '*juist iets voor haar*!' Slechts van één dame hoorde ik iets, dat naar goedkeuring zweemde. ''t Is toch een goed schepseltje!' zei ze tegen de Barones, die erop antwoordde met een glimlachje. En bij de jongelui, die het verhaal hadden aangehoord, werd iedere indruk, dien het mocht hebben teweeggebracht, in een oogwenk vernietigd door het

> '*Livrons nous à la danse,*
> *Profitons des instants!*'

dat de muziek, na de pauze, door de zalen deed weergalmen. De Vrieder was nog op het bal. Hij danste evenwel niet meer. Zeker had hij het noodig geacht, zich daar te laten zien na het gebeurde, ten einde het ontstaan van eenig vermoeden omtrent zijne tegenwoordigheid bij de ontmoeting van Mevrouw Bridon met het ongelukkige meisje te voorkomen. En dat doel bereikte hij volkomen. Niemand had hem waarschijnlijk gemist, terwijl hij met de jonge weduwe in het park wandelde, en er was een zoo geruime tijd verloopen tusschen zijne terugkomst en de mijne, dat het wel geen der aanwezigen in de gedachte kon komen, eenige bekendheid met dat avontuur bij hem te veronderstellen.

In den voormiddag van den volgenden dag begaf ik mij naar de villa van Mevrouw Bridon. De knecht verzocht mij, in de zijkamer op de komst van zijne meesteresse te wachten, daar mij om zekere redenen - voegde hij er met een geheimzinnig gelaat bij - geen toegang tot de koetsierswoning kon verleend worden.

Niet lang had ik daar vertoefd, toen Mevrouw bij mij kwam. Haar bleek gelaat, de vaalblauwe kringen onder hare oogen en de matheid van haar blik getuigden van vermoeidheid ten gevolge der aandoeningen, die haar overmeesterd hadden, en van den onrustigen nacht, dien zij had doorleefd.

Kort nadat zij het slapende meisje, dat, onmiddellijk nadat zij op het rustbed was neergelegd, van vermoeienis was ingesluimerd, had verlaten, was men haar komen zeggen, dat de vreemdelinge dringend smeekte, haar nog even te mogen spreken, voordat zij zich ter ruste begaf.

Mevrouw Bridon had aan dat verzoek voldaan en deelde mij zoo getrouw mogelijk den inhoud van het gesprek mede, dat daarop tusschen haar beiden had plaats gevonden.

'Ik gevoel mij zoo afgemat, zoo zwak, Mevrouw!' waren de eerste woorden, die zij uit den mond der lijderes vernam; 'zóó uitgeput, dat het niet te verwonderen zou zijn, zoo deze nacht de laatste van

mijn leven bleek te wezen. Maar ik zou niet gaarne sterven, voordat ik mijne treurige geschiedenis heb verteld, waardoor ik hoop, eene minder schuldige te worden in uwe oogen, dan ik tot nu toe in uwe schatting geweest ben.'

Mevrouw Bridon had haar te kennen gegeven, dat zij bereid was, naar haar te luisteren, vertrouwende, hierdoor eene verlichting te brengen in den zwaren last, die op haar gemoed drukte.

'Ziehier, wat ik van de ongelukkige vernam,' dus ving de mededeeling dier dame aan, nadat zij mij had verzocht, mij overtuigd te houden, dat zij alleen ter wille van den samenhang des verhaals herhaalde, wat tot haar eigen lof daarbij als inleiding werd aangebracht

''Gij zijt eene schuldelooze, achtenswaardige vrouw, die de verzoeking nooit hebt gekend of die ten minste met fierheid en kracht hebt wederstaan. Maar toch altoos zijt gij eene vrouw. Daardoor zult gij u kunnen verplaatsen in de toestanden, waarin ik heb verkeerd, en die, waarin ik mij thans bevind, en uw liefderijk hart zal gewis met meer medelijden dan afschuw op mij nederzien, al moge als zeker worden aangenomen, dat u, onder gelijke omstandigheden, reiner, edeler zoudt hebben gedacht en gehandeld.'

Na een oogenblik zwijgens: hernam zij.

'Mijn vader is boekhouder van een der voornaamste handelshuizen in Rotterdam. Toen hij trouwde, was zijn salaris, met de rente van het kapitaaltje, dat mijne moeder meebracht, voldoende tot het voorzien in de behoeften eener huishouding niet alleen, maar er kon zelfs wat bespaard worden voor een kwaden dag of voor eene meer gewenschte gebeurtenis, zoo die mocht plaats vinden. Voor de laatstgenoemde kwamen die spaarpenningen al spoedig te pas, daar mij, nog geen jaar na hunne echtvereeniging, het levenslicht werd geschonken. O! had ik dit nimmer aanschouwd. Dan zou hun die vreeselijke smart, waaronder zij nu gebukt gaan, zijn bespaard gebleven!'

Tranen en snikken verstikten hare stem, zoodat zij eenige oogenblikken noodig had, om genoegzame kalmte te erlangen tot het voortzetten van haar verhaal. Daarna vervolgde zij:

'In den beginne ging alles goed; wel moest er wat meer zuinigheid betracht worden, om rond te komen, nadat het gezin met een viertal was vermeerderd, maar toen dat aantal tot acht was geklommen, was er aan geen overhouden meer te denken.

Op verlangen van mijn vader en gedrongen door de overtuiging, dat ik zoo spoedig mogelijk in mijn eigen onderhoud zou moeten voorzien, had ik mij tot mijn vijftiende jaar er met ijver op toegelegd, die kundigheden te erlangen, welke mij in staat zouden stellen, later eene plaats als gouvernante te verkrijgen. Doch toen werd mijne hulp in de huishouding zoo onmisbaar, dat ik de school moest verlaten. Aan studeeren viel toen niet meer te denken. Mijne moeder, die nooit heel sterk was geweest, bleef, na de geboorte van haar achtste, lang

sukkelend, zoodat zij toen niet zelden zelve hulp noodig had, in plaats van die aan anderen te kunnen verleenen. Dit ging zoo voort, - behalve dat mijne moeder langzamerhand hare vorige krachten terug erlangde - totdat ik den achttienjarigen leeftijd had bereikt. De behoeften waren steeds toegenomen en de inkomsten niet vermeerderd. Ik gevoelde, dat er iets moest gedaan worden tot vermindering der zorgen, waaronder mijne lieve ouders gebukt gingen. Mijne zuster, twee jaar jonger dan *ik,* kon nu mijne plaats innemen, en ik begon pogingen aan te wenden tot het verkrijgen van eene plaats als gouvernante. Doch tevergeefs. Mijne kundigheden bleken op verre na niet toereikende tot het vervullen eener zoodanige betrekking. Alleen bij jonge kinderen, die de Hollandsche taal en de eerste beginselen der Fransche nog moesten leeren, was daarvan iets te verwachten. Eindelijk gelukte het mij, - door voorspraak van den chef der firma, waarbij mijn vader boekhouder is, - bij eene familie, in eene onzer academiesteden, in zoodanige betrekking geplaatst te worden. Twee meisjes van vijf en zes jaren werden daar aan mijne zorg toevertrouwd. Mijne taak was dus niet zwaar... doch ze zou spoedig zwaarder worden!... Mijnheer en Mevrouw C., in wier woning ik was opgenomen, behandelden mij - ofschoon zij tot de voornaamsten in die stad behoorden - als huns gelijke en waren erop gesteld, dat ik, uitgezonderd in de lesuren, in den familiekring verkeerde.

Daar ontmoette ik, niet lang na mijne komst in dat huis, een neef van Mijnheer... om kort te gaan... daar leerde ik Henri de Vrieder kennen.'

Hare ontroering, bij het uitspreken van dien naam, belette haar wederom gedurende eenige oogenblikken voort te gaan, waarna zij dus vervolgde:

'Toen ik hem voor 't eerst zag, was ik zoo ontroerd, dat ik de woorden, die hij tot mij sprak, nauwelijks verstond en geen gepast antwoord daarop wist te vinden.

Zijn schoon gelaat, zijne fiere houding, de vriendelijke blik, die zijne tot mij gerichte woorden vergezelde, dat alles had eene gewaarwording bij mij opgewekt, zooals ik er nog nooit eene had ondervonden bij het ontmoeten van een jongen man. Hij bemerkte mijne verlegenheid en wendde zich terstond tot de kinderen. Ik was er hem dankbaar voor, terwijl die handeling den goeden indruk versterkte, dien hij terstond op mij had gemaakt. Telkens, als hij het woord tot mij richtte, overtoog een blos mijn gelaat. Datzelfde gebeurde in verdubbelde mate, toen hij mij, bij zijn vertrek, evenals de anderen de hand drukte en mij goedenavond wenschte.

Uit vreeze, dat er over hem zou gesproken worden in den huiselijken kring en dan opnieuw een hooger rood mijne wangen zou kleuren, verliet ik met de kinderen het woonvertrek en bleef, nadat ik dezen had te bed gelegd, het overige van den avond op mijne kamer, onder voorwendsel, noodig een brief te moeten beantwoorden. Wel moest

ik naar huis schrijven, doch was niet voornemens, dat zoo spoedig te doen. Nu ik het eenmaal gezegd had, nam ik papier voor mij. Van het schrijven kwam evenwel dien avond niets. Telkens, als ik de pen had opgevat, zwierf mijn blik van het papier naar het eene of andere punt in de kamer en dan stond zijn beeld mij voor de oogen, alsof hij daar werkelijk aanwezig was. Zelfs als ik de oogen sloot, om dat niet te zien en beter mijne gedachten te kunnen verzamelen, gelukte mij dat evenmin, want dan zag ik hem nog duidelijker.

Daar hij veel bij zijn neef aan huis kwam en mij altijd even beleefd en vriendelijk bejegende, week mijne beschroomdheid allengs en was het mij weldra aangenaam te moede in zijn bijzijn, ofschoon nog altijd iets zenuwachtigs mij overmeesterde, wanneer ik - zooals somwijlen gebeurde - alleen met hem in de woonkamer was.

Meen echter niet, Mevrouw! dat ik in dien tijd ooit in ernst dacht aan de mogelijkheid eener nauwere betrekking tot hem. Ik achtte hem in stand zoo verre boven mij verheven, dat ik mijzelve eene zottin zou hebben genoemd, indien een zoo vermetel denkbeeld bij mij was opgerezen. - Denk dus, hoe verbaasd ik opzag, toen hij bij eene zoodanige gelegenheid - 't was op een Zondagmorgen; Mijnheer en Mevrouw waren naar de kerk en eene der meiden wandelde met de kinderen - mij zijne liefde bekende en verklaarde, dat hij zich geen geluk op aarde meer kon denken dan in *mijne* nabijheid.

't Was, alsof ik droomde. Een ongekend, onbeschrijflijk heerlijk gevoel doorstroomde mij. Ik durfde mijne oogen, die ik, bedwelmd door zijn blik, had gesloten, niet opendoen uit vrees, dat de werkelijkheid mij zou aantoonen, dat het inderdaad slechts een droombeeld was geweest. Doch toen hij mij vroeg, of ik zijne liefde kon beantwoorden, - toen hief ik den blik tot hem op en zonk, met tranen van vreugde, aan zijn boezem.

‘Maar uwe moeder?’ vroeg ik, op eenmaal mij oprichtende, terwijl de gedachte aan haar, die ik had hooren beschrijven als eene statige dame, - trotsch op hare adellijke afkomst - een bitteren druppel deed neerstorten in mijn met genot gevulden beker.

‘O, die heeft wel niet onvoorwaardelijk hare toestemming gegeven - antwoordde Henri - maar zij heeft nu toch reeds zooveel als ja gezegd. En toen liet hij mij een brief zien, waarin duidelijk te lezen stond: “Ik zeg geen neen! In geen geval stel ik daarvoor evenwel een gunstiger woordje in plaats, voordat gij gepromoveerd zijt. Gij hebt gedurende de vele jaren, die ge aan de academie hebt doorgebracht, meer aan uw genot dan aan uwe studie gedacht. Dit staat dus vast bij mij. Er is niets aan te veranderen.”’

‘Dat heeft die vrouw nooit geschreven!’ had Mevrouw Bridon uitgeroepen bij het vernemen dier woorden. ‘Hij heeft u dus al van den beginne aan bedrogen.’

‘O neen! o neen!’ bracht de ongelukkige daartegen in. ‘Zij heeft *hem* misleid, om hem tot studeeren te dwingen, zooals u later blijken zal.’

En toen ging zij aldus voort.

‘‘Van een publiek engagement kon dus voorshands geene sprake zijn. Henri achtte het noodzakelijk, mijne huisgenooten niets te laten bemerken van onze betrekking, daar het tegendeel licht aanleiding kon geven tot ontevredenheid van den kant zijner moeder. Wij spraken elkaar dus zelden zonder getuigen, behalve op de wandelingen, die ik op een bepaald uur met de kinderen deed. Dan vergezelde hij mij dikwijls, konden wij ons ongestoord aan het genot van elkanders bijzijn overgeven en van eene gelukkige toekomst droomen.

Henri studeerde vlijtig en verzekerde mij gedurig, dat hij binnen een kort tijdsverloop het beoogde doel zou bereiken en mij dan voor het oog der geheele wereld als zijne verloofde zou kunnen vertoonen.

Op zekeren avond, terwijl ik in eene opgewekte stemming op mijne kamer een brief naar huis zat te schrijven, hoorde ik, nadat er driftig gescheld was, Henri vragen:

‘Maar is de gouvernante dan ook niet thuis?’

Mijnheer en Mevrouw waren niet lang te voren naar eene partij vertrokken. Terstond nadat hij antwoord op die vraag had ontvangen, kwam hij haastig naar boven, tikte even aan de deur mijner kamer, maar trad die reeds binnen, voordat ik antwoord had kunnen geven. Nog nooit was hij in dat vertrek geweest, zoolang ik het had bewoond. Ik was dus een weinig ontevreden over zijne handelwijze, doch vergat spoedig alles, waarover ik hem zou hebben mogen berispen, toen hij mij in zijne armen drukte en uitriep: ‘Nu voor altijd de mijne! want ik ben Meester in de rechten.’

Dat waren uren vol vreugde en verrukking... maar die gevolgd werden door maanden van berouw over... mijne onbegrijpelijke... onvergeeflijke zwakheid.

Later, toen ik eene kamer bewoonde in het huis van een Duitscher, - wiens vrouw mij tot afleiding vaak eenige boeken leende - las ik ergens(*):

‘*Der fällt am ersten*, *wer stolz genug ist*, *in seine Tugend kein Mistrauen weiter zu setzen.’*

Maar o, Mevrouw! bij mij was het geen ‘Stolz’, die mij in het ongeluk bracht; want in mijne onervarenheid had ik nooit gedacht aan de mogelijkheid van een zoodanigen val!

Dien nacht doorweekte ik mijn kussen met tranen en geen slaap onttrok mij een oogenblik aan de pijnigende gedachten, die mij overweldigden.

Er gingen verscheidene dagen voorbij, eer ik Henri weerzag. Ik wist, dat hij naar zijne moeder zou gaan, om haar met zijne bevorde-

(*) In Gellert's *Moralische Vortesungen.*

ring in kennis te stellen en tevens hare toestemming tot ons engagement te vragen. Toch kwam hij spoediger terug, dan zijn voornemen was geweest, en dat versterkte mij in de verwachting van eene gunstige beantwoording. Zoo die had plaats gevonden, zou ik dat terstond in zijn blik lezen en wellicht ook uit zijne woorden kunnen gewaarworden. Doch toen hij de woonkamer binnenkwam, overviel mij een zoo overweldigend gevoel van schaamte, dat ik niet alleen mijn blik niet tot hem durfde opslaan, maar mij zoo onwel gevoelde, dat ik het vertrek moest verlaten, om mijne gewaarwordingen voor de huisgenooten te verbergen.

Ik zag hem dien dag niet weer. Schoon ik nog niet volkomen hersteld was van den schok, welke dat eerste wederontmoeten bij mij had teweeggebracht, dreef toch het verlangen naar eene beslissing mij den volgenden morgen tot het ondernemen mijner gewone wandeling met de kinderen.

Den gewonen weg opgaande, dien wij vroeger te zamen zoo vaak bewandelden, zag ik hem spoedig mij te gemoet komen. Met meer moed dan gisteren bezield en door verlangen gedreven, zag ik hem aan. Zijn blik was eer somber dan vroolijk. Ik gevoelde, dat ik verbleekte en mijne hand beefde, toen ik de zijne aanraakte.

Zoodra hij dat bemerkte, haastte hij zich te zeggen:

'O! geene bepaald slechte tijding. Maar toch niet alles, zooals ik wenschte. Mama weigert niet. Zij verlangt evenwel, dat ik eerst eene betrekking zal hebben.'

'Dan is er van *haar* niets meer te hopen,' zei ik.

'Dat vrees ik ook,' hernam Henri. 'Maar zoodra ik een post heb, wordt gij mijne vrouw, ook in weerwil van den tegenstand mijner moeder.'

Spoedig daarop verliet hij de academiestad en ik zag hem slechts zelden. Doch als hij bij ons kwam, herhaalde hij zijne belofte en ik vertrouwde daarop volkomen, te meer, daar hij bij zijn laatste bezoek mij had meegedeeld, dat hij eene betrekking in de niet ver van hier gelegen stad had erlangd.

Verscheidene weken gingen voorbij, zonder dat ik iets van hem vernam.

Intusschen was ik tot de vreeselijke ontdekking gekomen, dat ik moeder zou worden!

Ik maakte hem deelgenoot van die ervaring, doch hij kwam niet.

'En schreef hij u ook niet?' had Mevrouw Bridon daarop gevraagd.

'Dat kon hij niet,' antwoordde het meisje. 'Alleen onder belofte, dat hij dit niet zou doen zonder haar verlof, liet zijne moeder hem het uitzicht op onze vereeniging.'

'O, die listige, laaghartige bedrieger!' had Mevrouw Bridon niet kunnen nalaten uit te roepen. 'Zijne moeder is er de vrouw niet naar, om ooit hare goedkeuring te hechten aan eene zoo ongelijke

verbintenis. Zij heeft vermoedelijk nooit iets geweten van zijne betrekking tot u of die als eene nietsbeduidende zaak beschouwd.'

'Ach, Mevrouw!' had de ongelukkige daarop half klagend, half verwijtend in het midden gebracht. 'Hoe kan zóó iets bij u opkomen! - Zou een mensch zóó slecht kunnen zijn, iemand met de meeste hartelijkheid en met een van oprechtheid getuigend gelaat te bejegenen en dan zóó te handelen? O neen! o neen!! Zijne moeder mag nooit voornemens geweest zijn, hare toestemming te geven. Maar wat zou hem hebben gedwongen, mij zijne liefde te betuigen, zoo hij mij niet beminde en eene vereeniging met mij verlangde?'

'Onnoozel schaap!' was het eenige, dat Mevrouw Bridon had weten te zeggen op die ontboezeming, die van zooveel onschuld en zoo geringe ervaring getuigde. 'Maar ga voort en het vervolg zal u de waarheid openbaren,' voegde zij erbij en vernam het navolgende:

'Ik zal u niet lastig vallen met het verhaal van al de treurige gewaarwordingen in de laatstverloopen maanden, noch van al het ontzettend lijden, dat daarin mijn deel was. Alleen de voornaamste punten daarvan wil ik aanstippen.

Ofschoon ik mijn toestand nog lang had kunnen verborgen houden, achtte ik mij verplicht, hen, die met het volste vertrouwen hunne kinderen aan mijne zorg en leiding overlieten en mij steeds met liefde bejegenden, daarvan niet langer onkundig te laten. Hoe zwaar die taak mocht zijn, zij moest vervuld worden en zij werd volbracht.

Voor zoover ik met hunne karakters was bekend geworden, stond bij mij ontwijfelbaar vast, dat ik bij Mijnheer een zachter oordeel te wachten had dan bij zijne vrouw, en de uitkomst toonde aan, dat ik mij hierin niet had bedrogen.

'Arm kind!' zei hij, terwijl de trekken van zijn gelaat van diepe aandoening getuigden, 'arm kind! ik heb diep medelijden met u, maar wat moet er nu van u worden. Is uw verleider iemand, die u in uwe eer kan herstellen?'

'O ja!' antwoordde ik; 'doch vooreerst nog niet en naar mijne ouders durf ik niet terug!'

'Dan blijft u niet anders over, dan tot dien tijd een geschikt verblijf te vinden, en ik wil u daarin behulpzaam zijn. Want - dit zult gij mij moeten toestemmen - *hier* blijven kunt gij niet. Ik beloof u, dat ik alles voor u zal doen, wat mij mogelijk is,' en toen drukte die brave man mij zoo hartelijk de hand en zag mij zoo medelijdend aan, dat ik, zoo ik zijne dochter ware geweest, niets beters van hem had kunnen verwachten.

Met Mevrouw was dit, helaas! geheel anders.

Toen ik dat onderhoud met Mijnheer had, was Mevrouw niet thuis. Na den afloop daarvan was ik terstond naar mijne kamer gegaan. Den volgenden morgen - na een bijna slapeloozen nacht - ontwakende, stond de geheele omvang mijner ellende mij terstond weer

duidelijk voor oogen en zag ik vreeselijk op tegen de eerste ontmoeting met Mevrouw - aan wie alles gewis reeds zou zijn meegedeeld. - Ik stond op en kleedde mij langzaam aan, ten einde die gevreesde samenkomst zoo lang mogelijk te verschuiven. Dit baatte mij evenwel niets! Nog voordat ik geheel in de kleeren was, werd de deur mijner kamer met drift opengeworpen en stond Mevrouw voor mij, met over de borst gekruiste armen, bleek gelaat en fonkelende oogen. - Eerst sprak zij geen woord, maar zag mij met een doorborenden blik aan, waarvoor ik de oogen nedersloeg, terwijl een zucht uit mijne beklemde borst opsteeg. - Vervolgens kwam zij een paar schreden nader en zei:

'Zoo kan men zien, hoeveel er valt te bouwen op een onschuldig gelaat en eene effen tronie! - Ik meende eene zachtmoedige duive aan mijn boezem te koesteren en het was eene listige slang, die zich hier had ingedrongen, om mijn huis met haar gift te bezoedelen.'

Als vernietigd stond ik daar voor haar en had niets tegen hare woorden over te stellen dan een vloed van tranen. - Daarop kwam zij opnieuw een paar voetstappen nader en vroeg toen, langzaam sprekende, op snerpenden toon:

'En wie is de gelukkige, die je met zoo weinig moeite in zijne netten heeft gevangen?'

'Mevrouw!' antwoordde ik, met bevende stem, 'dat kan, dat mag ik u niet zeggen!'

'Mij niet zeggen!' hernam zij, terwijl zij vlak voor mij kwam staan, mij bij de schouders vatte en die hevig schudde, 'dat *zult* ge mij zeggen, ellendige boeleerster! *mij,* uwe meesteres *zult* gij het zeggen, of ik vermorsel je.'

En toen ik daarop niets liet hooren dan een kreet van pijn, die mij ten gevolge van den hevigen druk harer vingertoppen in mijne schouders ontsnapte, vroeg zij, op een toon, zooals ik er nog nooit een uit den mond van een mensch had vernomen:

'Woont hij hier in huis?'

Die vraag verpletterde mij. Ik dacht er geen oogenblik aan, die te beantwoorden. Zij veronderstelde dus, dat ik diep genoeg gezonken was, om in eene zoodanige betrekking te staan tot een knecht! Want het kwam mij niet in de gedachten, dat zij er iemand anders mee kon bedoelen dan *dien* man, voordat zij - mijne schouders nog heviger knellende en op een nog akeliger toon - de vraag tot mij had gericht: 'Is het mijn man?'

De mogelijkheid eener verdenking van iets zóó afzichtelijks was zoo verre van mij, dat ik haar met ontzetting aanstaarde en er niet aan dacht, eenig antwoord te geven op hare vraag.

Zij scheen mijn stilzwijgen en mijne ontroering te beschouwen als eene bevestiging van haar vermoeden. Want terwijl de druk harer

handen zich verdubbelde, snerpte zij mij toe - met iets in haar blik, dat aan waanzin deed denken:

'Is *hij* 't?'

Hoe onbegrijpelijk een zoodanig wantrouwen ten opzichte van dien edelen mensch mij was, toch was die vrouw in die oogenblikken ten prooi aan een vreeselijk zielelijden. Uit mededoogen haastte ik mij dan ook te zeggen:

'Neen! hij is het niet!!'

Een zucht van verademing steeg op uit haar boezem. Zij liet mijne schouders los, zonk op een stoel neder en weende van vreugde.

Toch keerde na eene wijle iets, dat naar twijfel geleek, in haar terug. Althans, na verloop van eenige oogenblikken wischte zij hare tranen weg en trad opnieuw op mij toe, zeggende:

'Bezweer mij dat! Want welken waarborg heb ik anders, dat eene... eene als *gij* waarheid spreekt?!'

'Het edele karakter van uw echtgenoot, Mevrouw!' gaf ik ten antwoord.

Daarop verliet zij mijne kamer, zonder mij iets meer te vragen. Een half uur daarna liet Mijnheer mij bij zich roepen.

'Mijne vrouw,' dus begon hij, zacht en langzaam sprekende, 'verlangt, dat gij nog heden dit huis verlaat, en gij kunt, onder de gegeven omstandigheden, niet wenschen, langer in deze omgeving te blijven. Ik heb aan den notaris te D. verzocht, eene kamer voor u te bestellen in het logement. Wanneer gij hulp of raad noodig hebt, voordat gij getrouwd zijt, vervoeg u dan bij *hem*, en ik zal door zijne bemiddeling voor u doen, wat in mijn vermogen is.' Hij betaalde mij het salaris, dat mij toekwam. 'En nu, vaarwel!' zei hij, terwijl hij, mij de hand gevende, een bankje van honderd gulden in de mijne liet overgaan. 'God zij met u, onder alle omstandigheden!'

Hij was te aangedaan, om meer te kunnen zeggen. En *ik* kon geen woord uitbrengen en alleen een kus drukken op de hand, die hij mij zoo edelmoedig had toegereikt.

Nadat ik mijne kleine bezitting had ingepakt, bleef mij nog eene zware taak over: het afscheidnemen van de kinderen, die ik zoo lief had en die zoo aan mij gehecht waren.

Toen mijn koffer was weggehaald, ging ik naar de kinderkamer, waar ik die lieve kleinen hoorde praten en lachen. Meenende, dat zij daar met de meid alleen waren, deed ik de deur open en wilde binnentreden. Dit werd mij evenwel belet door Mevrouw, die met uitgespreide armen den ingang versperde en mij toevoegde:

'Geene onreine handen zullen die onschuldige schepseltjes aanraken, zoolang *ik* het kan verhoeden.'

'Juf! lieve juf!' - riepen de kinderen, die mij al hadden gezien. Doch Mevrouw drong haar terug en wierp de deur met zooveel geweld dicht, dat ik ternauwernood snel genoeg kon terugwijken, om er niet door omvergeworpen te worden. Een oogwenk bleef ik daar

staan - met een gevoel, alsof mij iets van het hart gescheurd werd. Toen knielde ik voor die - voor altijd voor mij gesloten - deur neder en smeekte God, dat hij die lieve kinderen in zijne hoede zou nemen en zij nooit een zweem zouden gevoelen van de smart, die daar aan dien drempel mijn boezem verscheurde.

De notaris te D. bezorgde mij spoedig eene kamer bij eene Duitsche familie, bij welke ik sedert dien tijd ben gebleven.

Daar moest ik eindelijk overgaan tot de vreeselijkste taak, die mij werd opgelegd: de mededeeling aan mijne ouders van wat er gebeurd was, en de onthulling van den noodlottigen toestand, waarin ik verkeerde. Ik stelde zooveel mogelijk in het licht, dat alles wel terecht zou komen, als mijn verloofde een post erlangde, die hem in staat stelde, te trouwen. Doch het gebeurde werd daardoor niet ongebeurd gemaakt en was op zichzelf reeds genoeg, om het geluk huns levens te verwoesten.

'Hier hebt gij den brief, Mevrouw,' zeide ze, mij dien overhandigende, voegde Mevrouw Bridon tusschen haar verhaal in, 'den brief, dien mijne lieve, dierbare moeder na het ontvangen van den mijne aan mij zond.' Ik heb dien brief terstond na de lezing aan haar moeten teruggeven, daar zij dien steeds op haar boezem bewaarde, welke plaats die nooit verliet, dan wanneer zij er nogmaals een blik in wenschte te slaan. Ik heb evenwel de roerendste passages zoo vast in mijn geheugen, dat ze daar wel nooit uit zullen gaan en ik ze u dus zeer getrouw kan meedeelen.

Ziehier, wat die moeder onder meer schreef, nadat zij van hare ontsteltenis genoeg was teruggekomen, om een woord tot hare dochter te kunnen richten:

'"Ik heb dikwijls geklaagd, ja, gemurmureerd over de vele zorgen, die op ons drukten, en den moed niet zelden verloren, als ik door zwakte werd verhinderd, de plichten, die op mij rusten, te vervullen. Maar *nu* is het mij te moede, alsof ik tot heden heb geleefd in een hemel op aarde, in een lusthof, waar de heerlijkste bloemen zoo rijk en welig groeiden en bloeiden, dat het onkruid er geheel door overschaduwd en onder verborgen werd; en *thans* zie ik eerst in, dat het werkelijk zoo was, nu het onkruid en de distels boven de bloemen zijn heengewassen en die onzichtbaar hebben gemaakt voor onze oogen."

En verder.

"Uw vader heeft bij het vernemen van uw misstap geen enkel woord van toorn of minachting geuit; doch toen hij tot het volle besef was gekomen van den geheelen omvang der vreeselijke ramp, die ons heeft getroffen, toen heeft hij - dien ik slechts eenmaal tranen heb zien storten (maar dat waren tranen van vreugde en dat was, toen hij u voor het eerst in zijne armen drukte) - bitterlijk geweend. O! dat sneed mij door het hart; en ik viel hem om den hals en smeekte: "Vader! vader! doe *dat* niet, want dat is meer, dan ik kan dragen!""

En weer op eene andere plaats.

"Ach! als ik, toen ge daar als een lief, aanvallig wicht op mijn schoot laagt en uwe glimlachjes mijn hart verkwikten en vervroolijkten; - toen ge als een engeltje, huppelend en lachend, aan mijne zijde gingt en ik van de heerlijke toekomst droomde, die wij door u te gemoet zagen; - als ik toen had kunnen vermoeden, dat die heerlijkheid eenmaal zou opgaan in rook en niets zou achterlaten dan een damp, waarin de vreugde van ons leven verstikt wordt, - dan zou ik God hebben gesmeekt, dat Hij u weg mocht nemen uit onze armen, want het zou mij minder zwaar zijn gevallen, tranen van weemoed te plengen op die kleine groeve, dan ze te storten op 't graf uwer onschuld."

En verder.

"En u dan niet bij ons te mogen hebben, u niet te kunnen verzorgen in uw toestand! - want dat kan niet om onze andere kinderen. Die moeten zoo lang mogelijk onkundig van alles blijven, daar uw vader zegt, dat aan de beloften van uw verleider geene de minste waarde kan gehecht worden... en dus!!.. *Gij*... onze eerstgeborene! Onze liefste lieveling!!... Wat waren wij trotsch op u!!"

"En nog verder."

"Ikzelf gevoel mij te zwak, om naar u toe te komen, hoe mijn hart ook trekt. Zoo gij ons den naam van... Henri niet genoemd hadt, zou uw vader het gedaan hebben. *Nu* heeft hij daarvan moeten afzien, daar hij gevoelt, dat hij zijne woede niet meester zou kunnen blijven, als hij den schurk ergens ontmoette."

En het slot van den brief.

"Vaarwel! mijn ongelukkig kind! Wij verfoeien of verachten u niet, ofschoon gij ons de kroon.... neen, wij vergeven u uw misstap en smeeken God, dat Hij dit, in Zijne aanbiddelijke genade, ook eenmaal moge doen."

Toen ik den brief had gelezen, vatte de ongelukkige verdoolde den draad van haar verhaal weer op.

"Als eene melaatsche verwijderd uit den kring, waarin ik zoovele genoegelijke dagen had doorgebracht; - verbannen uit de ouderlijke woning; - ver van hem dien ik zoo liefhad; - vol van schaamte over mijne zwakheid en verteerd door berouw over het misdrijf, waaraan ik mij had schuldig gemaakt: - zóó zat ik daar in mijne eenzame kamer, die ik niet meer durfde verlaten, omdat de een mij met een meedoogenden blik, de ander met een, waarin minachting te lezen stond, aanstaarde en waar ik zelfs eenmaal met smadelijke benamingen werd vervolgd, toen een kind, dat tegen mij aanliep, viel en door modder bevuild werd.

Ik schreef aan Henri, doch hij kwam niet. Ik schreef opnieuw: zonder gevolg. - Ik meldde hem daarna, dat ik ziek was, en dat was waarheid: ziek naar lichaam en ziel, en dat ik een voorgevoel had, dat ik niet lang meer zou leven. Op den tweeden dag na dien,

waarop ik dezen brief had verzonden, hoorde ik zijne stem beneden in de gang. Eerst bleef ik roerloos zitten, overstelpt door vreugde. Maar toen ik hem de trap hoorde opkomen, ijlde ik hem te gemoet. Mij ziende, bleef hij verwonderd staan."

"Natuurlijk! Dat viel hem niet mee!" had Mevrouw Bridon niet kunnen weerhouden.

"Niet mee? Hoe kunt u zoo iets denken! Maar gij zijt verbitterd op hem. - Op mijne vraag - na onze eerste omhelzing - naar de reden van die verbazing antwoordde hij, dat hij mij stervende of minstens ernstig ziek meende te vinden en die snelle overgang van vrees tot blijdschap hem zoo had bedwelmd, dat hij een oogenblik twijfelde, of hij waakte of droomde."

"De huichelaar!" had Mevrouw vol verontwaardiging uitgeroepen.

"O, neen, Mevrouw!" hernam het meisje "Hij was zóó hartelijk, zóó lief voor mij, dat hij de duivel zelf had moeten zijn, om zóó te kunnen veinzen. Hij vertelde mij, dat zijn wegblijven alleen was veroorzaakt door afwezigheid. Voor eene zaak, die hem door eene voorname familie was in handen gegeven, moest hij telkens naar Parijs, en dat zou nog wel een paar malen kunnen gebeuren. Liep die zaak gunstig af, dan was eene aanzienlijke betrekking zoo goed als zeker Tot zoolang moesten we dus geduld hebben, want op de toestemming zijner moeder durfde hij geene hoop meer geven. Ik moest mij ook niet ongerust maken, als hij eens wat langer weg bleef, dan ik wenschte. Dat kon onder de behandeling dier zaak licht gebeuren. Hij nam een hartelijk afscheid van mij en gaf mij eene goede som gelds, die mij uitnemend te pas kwam. Het weinige, dat mijn vader mij van tijd tot tijd zond, - waarvoor ik hem zeer dankbaar was, daar hij zoo weinig kon geven - was met hetgeen ik met naaien en handwerken verdiende, niet voldoende, om in de noodige behoeften te voorzien.

Ik schreef hem telkens, doch er gingen weken voorbij, zonder dat hij terugkwam. Intusschen begon de tijd met rassche schreden te naderen, waarin ik niet meer voor mijzelve, maar ook voor een ander lief wezen zou hebben te zorgen. Ik schreef gedurig. Doch Henri scheen steeds afwezig te zijn.

Daar las ik, eenige dagen geleden, in eene courant, waarin eenig naaiwerk was gewikkeld, dat hij den gewenschten post erlangd en aanvaard had. Hij was dus terug."

"Terug?" zoo was Mevrouw Bridon haar in de rede gevallen. "Terug vanwaar? Hij heeft de laatste maanden de stad niet verlaten, dan om mij hier te komen vervolgen met zijne liefdesbetuigingen, die ik lang heb trachten te ontvlieden, omdat hem zooveel ten laste werd gelegd."

"Maar dat heeft hij zeker gedaan, om zijne moeder te misleiden, totdat hij hare hulp zou kunnen missen!" zei de ongelukkige, na eene wijle peinzens.

“Want ernst *kon* hem dat immers niet zijn, bij zijne betrekking tot *mij* en... ons kind,” voegde zij er aarzelend bij.

“En dan zijn aandrang bij mij! Zijn loochenen van eenige betrekking tot u, of schuld jegens u? Want niemand anders kon het bedoelde verleide meisje, waarvan sprake was, zijn dan *gij* - en dan de valsche eed, dien gij hem zelve hebt hooren afleggen en waardoor hij *mij* misleidde; *mij*, die hem liefhad, maar hem thans veracht, verfoei en hem ten prooi wensch aan al de kwellingen....”

“O houd op, Mevrouw! houd op!” had het arme, lijdende schepsel uitgeroepen. “Spreek geen vloek uit over den vader van mijn kind!”’

Daarop was zij in hare kussens gezonken en stil blijven liggen. Mevrouw Bridon achtte het toen beter, dat onderhoud niet voort te zetten, en verliet zwijgend het vertrek, na nog even de hand van het diep beklagenswaardige meisje gedrukt te hebben. Zij had zich niet te bed begeven, maar was in hare kamer op eene sofa neergezonken, terwijl tranen aan hare oogen ontsprongen. 't Waren geene tranen van droefheid, die zacht neervloeien langs bleeke wangen; 't waren tranen van verontwaardiging en woede, die als spattende vonken neerkwamen op haar hijgenden boezem, zonder haar gloeiend gelaat te hebben aangeraakt.

‘En dien ellendeling heb ik bemind,’ kreet zij. ‘Dien laaghartigen verleider - die een zoo lief, onschuldig wezen heeft geofferd aan zijne dierlijke lusten, om het daarna langzaam te laten neerzinken in den afgrond der ellende, - heb ik geloofd, toen hij mij de verfoeielijkste leugens opdischte, en heb van vreugde gejuicht, nadat hij zijne onschuld had bezworen! Is er dan geene gerechtigheid meer op aarde of in den hemel, dat zulk een monster ongedeerd kan rondwandelen als een wolf onder de schapen?’ En zij hief hare tot vuisten gewrongen handen dreigend op, terwijl hare gelaatstrekken duidelijk te kennen gaven, hoe gaarne zij als vertegenwoordigster dier gerechtigheid zou optreden.

Nauwelijks een uur had zij daar vertoefd, toen de vrouw van den koetsier haar kwam zeggen, dat de vreemdelinge zóó vriendelijk had verzocht, haar nog een kort onderhoud met Mevrouw te bezorgen, dat zij daaraan geen weerstand had kunnen bieden.

Mevrouw Bridon had terstond aan haar verlangen voldaan.

‘Mevrouw!’ zei ze, ‘Ik zou u niet opnieuw zijn lastig gevallen, zoo ik mij niet overtuigd hield, dat ik spoedig zal sterven. Ik voel mijne krachten van oogenblik tot oogenblik verminderen en daarom wilde ik u zoo gaarne verzoeken, aan mijne lieve ouders mee te deelen, als ik er niet meer ben, wat ik u thans ga verhalen, opdat zij volkomen mogen overtuigd worden, dat ik met diep berouw en met innige liefde voor hen deze wereld heb verlaten.

Toen ik mij hierheen wilde begeven, leidde mijn kortste weg over Rotterdam, en het weinige geld, waarover ik nog kon beschikken, duldde geen omweg. Ten einde daar niet herkend te worden, legde

ik het zóó aan, dat ik er eerst aankwam, nadat de duisternis reeds was ingevallen. Hoewel ik vreesde, dat die aanblik mij te zeer zou schokken, kon ik toch de verzoeking niet weerstaan, nog eenmaal de woning weer te zien, waarin ik als onschuldig wicht werd geboren en achttien jaren schuldeloos, beschermd door de hoede en trouwe zorg van mijn braven vader en onder de vleugelen mijner liefdevolle moeder, had doorgebracht. Behoedzaam sloop ik langs den waterkant der haven onder de boomen voort, totdat ik voor ons huis was gekomen. Daar stond het nog evenals vroeger. Slechts weinige schreden behoefde ik te doen, om den drempel van dat nederige verblijf, dat mij nu een heilige, heerlijke tempel toescheen, te bereiken! - Doch de engel der onschuld stond ervoor met zijn vlammend zwaard, en... ik trok mijne armen terug, die ik er reikhalzend naar had uitgestrekt!

Beneden was alles duister - de ramen van de bovenkamer waren echter verlicht. De gordijnen waren niet neergelaten en ik kon dus duidelijk zien, wat er dicht bij de ramen voorviel. Daar zat mijn lieve vader zeker bezig met eenig schrijfwerk, wat zijne gebogen houding duidelijk scheen aan te duiden. Met onafgewenden blik sloeg ik hem gade. - Daar zag ik mijne jongere broertjes en zusjes bij beurten naar hem toekomen, hunne armpjes om zijn hals slaan en hem ‘genacht’ kussen. Iedere kus werd door een van *mij* vergezeld en met innige liefde, als ware 't, op zijne lippen gedrukt. Toen naderde mijne moeder hem met den jongste hunner lievelingen, die zich vooroverboog, om met zijne teedere armpjes het hoofd mijns vaders te omvatten. - ‘Kinderen! kinderen!’ riep ik hun in gedachten toe, ‘beseft, hoe gelukkig gij zijt! en laat uw voet nooit afwijken van het pad der deugd!’

Bij die omhelzingen had mijn vader zich uit de gebogen houding opgericht en naar binnen gestaard. Daarna stond hij langzaam op - wreef met de hand over zijn voorhoofd - keerde zijn gelaat naar het venster en staarde, met zijn hoofd tegen het kozijn geleund, naar buiten in de donkere lucht... O! ik gevoelde, dat hij aan *mij* dacht... aan de eenige lievelinge, die hem geen kus op de lippen kwam drukken en dat wellicht nooit meer doen zou. Ik verschuilde mij achter een boom, uit vrees, dat hij mij zou ontdekken, en gluurde langs den stam, om zoolang mogelijk dien aanblik te genieten. ‘Vader, lieve vader!’ smeekte ik, op de knieën neerzinkende, ‘vergeef, vergeef uw kind haar misstap! en geve God, dat gij haar nog eenmaal, in hare eer hersteld, aan uw trouwen boezem moogt drukken!’

‘Wat moet *jij* daar?’ hoorde ik in mijne nabijheid. Die vraag werd tot mij gericht door een agent van politie, die mij zoo zacht was genaderd, dat ik er niets van bemerkt had. Verschrikt sprong ik overeind en zei, over al mijne leden bevende:

‘O, niets!’

‘Kom, kom! Geene praatjes! Waar hoor je thuis?’ hernam hij op bitsen toon.

‘Waar hoor je thuis!?’ O, Mevrouw, staande voor de ouderlijke woning, - slechts eenige schreden verwijderd van mijn vader en van mijne moeder, zou ik, wanneer ik de waarheid wilde spreken, aan dien man hebben moeten antwoorden: ‘*Nergens*!’

Het ouderlijke huis was voor mij gesloten; het verblijf, dat mij door Henri was toegezegd, was nog niet voor mij geopend, en het vertrek, dat ik gedurende eenige weken had bewoond, kon ik geen tehuis noemen. 't Was slechts een doorgang - zooals ik hoopte - van de ellende naar het hoogste geluk, dat ons de aarde aanbiedt.

Dat woord sprak ik evenwel niet uit. - Ik begreep, dat het eene onverwijlde overbrenging naar het politie-bureau zou ten gevolge hebben. Daarom noemde ik de eerste straat, die mij in de gedachten kwam.

‘Dat lieg je!’ zei de agent. ‘Want daar woon ikzelf en ken er iedereen, tot het kleinste kind toe.’

Onder het toevoegen van die woorden greep hij mij bij den arm en bracht mij onder eene straatlantaarn, die niet ver vandaar stond, - drukte mijn voorhoofd terug, om mij in 't gelaat te zien, en liet mij daarop terstond los, zeggende:

‘Mijn God! ben u 't, Juffrouw Wiese!’ - zooals ze mij doorgaans in plaats van Louise noemden. 't Was de man eener waschvrouw in onze buurt, wie ik, toen zij eene zware ziekte had, soms wat eten of eenige versnapering had gebracht.

‘Ja! Van der H.’ zei ik en begon bitter te schreien.

‘Maar waarom gaat u niet naar....’ vroeg hij. Doch toen hij mij een oogenblik had beschouwd, hernam hij: ‘Dat zal mogelijk niet goed kunnen. Ga mee naar mijne vrouw; dan kunt u eens met *haar* spreken.’

Die vrouw zag mij met groote verbazing aan. Hoe ik ook mijn best deed, om mijn toestand voor haar te verbergen, - ik las op haar gelaat, dat zij dien terstond had ontdekt. Daarom haastte ik mij, te zeggen:

‘Mijn trouwdag is door onvermijdelijke omstandigheden verschoven moeten worden; maar nu ga ik naar mijn aanstaanden echtgenoot, om met hem in den echt te treden.’

‘O...!’ liet vrouw Van der H. vernemen en voegde er toen bij: ‘Ik dacht wel, dat er iets aan haperde. Vroeger, als ik bij uwe moeder kwam wasschen, was 't altijd Wiese voor en Wiese na. Maar in den laatsten tijd heeft de goede vrouw met geen enkel woord van u gerept.’

Die woorden sneden mij door het hart. Tranen droppelden langs mijne wangen en ik moest mij geweld aandoen, om niet in snikken uit te barsten.

‘Nou, nou!’ hernam zij: ‘Nou maar niet getreurd. Alles komt nou immers gauw in orde en dan is 't leed ook gauw weer vergeten.’

Daarop vroeg zij, waar ik nu heenwilde. Ik verzocht haar, mij naar een niet te duur logement te geleiden, waar ik den nacht wilde doorbrengen, om dan den volgenden dag mijne reis voort te zetten. De rekening, die ik voor nachtverblijf en een schraal ontbijt ontving, was echter zoo hoog, dat ik niets overhield en genoodzaakt was, den weg naar hier te voet af te leggen, zonder eenig voedsel te kunnen gebruiken.'

'Meer dan vijf uren, en dat in uwe positie!' had Mevrouw Bridon toen uitgeroepen.

'Ja, Mevrouw!' zoo vervolgde zij. 'Ik heb ook den geheelen dag daarmee moeten doorbrengen, omdat ik telkens moest rusten en niets ter versterking kon bekomen. Toen ik in de stad vernam, dat Henri naar het bal was, gevoelde ik mij zoo uitgeput, dat ik niet weet, hoe ik tot hier ben kunnen komen.'

'Maar hoe kon het besluit bij u opkomen, naar *hem* toe te gaan, terwijl hij u geheel aan uw lot overliet?' vroeg Mevrouw haar.

'Ach!' zei ze, 'ik hield het voor zeker, dat hij niet *kon* komen. Bovendien - was hij niet het eenige wezen op de geheele wereld, waarvan ik hulp kon verwachten? En die zal hij mij ook verleenen en mij in mijne eer herstellen. Dat heeft hij mij zoo plechtig beloofd. Als hij maar wist, dat ik hier ben, zou hij dadelijk bij mij komen. Zoudt u niet iemand naar hem....'

'Wist, dat gij hier zijt!' zoo was Mevrouw haar in de rede gevallen. 'Alsof hij uw zieldoorvlijmenden kreet niet gehoord en daarin *uwe* stem niet herkend had, zooals zijn verbleeken aantoonde. Alsof hij u niet gezien had, toen gij daar bijna stervende aan zijne voeten laagt. Alsof de ellendeling zich toen niet - onder een nietig voorwendsel - heeft uit de voeten gemaakt en u niet van ellende zou hebben laten omkomen, zoo wij u niet waren te hulp gekomen.'

'O, mijn God!' kermde de ongelukkige, na eene wijle handenwringend gezwegen te hebben, 'zoo *dat* waar is, neem dan mij en mijn kind weg uit eene wereld, waar eene zoo afschuwelijke boosheid in een menschenhart kan wonen!'

Op dat oogenblik kwam de dokter, dien Mevrouw Bridon had laten ontbieden, het vertrekje binnen.

'Ik zal u maar met de lijderes alleen laten,' had zij tot hem gezegd, 'dan kan zij vrijer met u spreken. Wees zoo goed, mij te komen meedeelen, hoe gij over haar toestand denkt.'

Nadat zij mij dat alles had verteld, wachtten wij nog tevergeefs op de komst van den geneesheer. Nog meer dan een uur verliep, zonder dat wij iets van hem vernamen. Juist wilde ik afscheid nemen, toen de vrouw van den koetsier haastig binnenkwam met het bericht, dat het ongelukkige meisje was bevallen van eene dochter.

Twaalf dagen gingen voorbij, zonder dat ik in de gelegenheid was, mij opnieuw naar de villa van Mevrouw Bridon te begeven. Eene reis voor familiezaken had mij belet, dit vroeger te doen. Ik werd in eene kamer gelaten die aan eene andere grensde, wier ingang slechts door een gordijn was bedekt. Daardoor kon ik alles, wat in die kamer werd gesproken, duidelijk verstaan. De kamenier, die mij kwam zeggen, dat Mevrouw bij mij zou komen, zoodra zij de kraamvrouw eenige oogenblikken kon verlaten, vertelde mij fluisterend, dat deze, twee dagen geleden, - onder toezicht van den dokter - naar deze kamer was overgebracht.

De eerste woorden, die ik, toen ik weer alleen was, vernam, waren deze:

'Hebt u aan hem geschreven, Mevrouw?'

'Ja, al voor een paar dagen.'

'Dan is hij mogelijk van huis en heeft uw brief nog niet ontvangen,' zei het meisje, aarzelend.

'Mijn knecht heeft hemzelf den brief gegeven.'

'En wat heeft hij gezegd?'

Die vraag werd veel duidelijker dan het vorige uitgesproken en ook haastiger, 'tgeen mij deed aannemen, dat zij daarbij haar gelaat naar Mevrouw Bridon had gekeerd of wel zich meer uit de kussens had opgericht.

'Niets!' zei Mevrouw.

'Dan heeft hij uw brief zeker niet ontvangen. Anders zou hij... hij is zoo...' Meer zei de kranke niet. Zij durfde blijkbaar niet uitspreken, wat zij dacht en gevoelde.

'Ik geloof waarlijk, dat gij dien man nog bemint!' hernam Mevrouw Bridon, wie verbittering en haat somwijlen zoodanig overmeesterden, wanneer er sprake was van dien listigen bedrieger, dat het haar onmogelijk was, het bedrogen meisje te sparen.

'O!' zuchtte de ongelukkige. 'Indien hij nu nog berouwvol tot mij terugkeerde, zou ik hem *alles* nog kunnen vergeven!'

Of Mevrouw daar iets op zei, kon ik niet vernemen, doordien de knecht op dat oogenblik de deur der kamer, waarin ik mij bevond, opende en een heer binnenliet.

't Was iemand - naar mijne gissing - van ruim zestig jaren (later vernam ik, dat hij er nog geen vijftig telde) met een edel gelaat, waarover iets pijnlijk weemoedigs lag gespreid, - zwart haar, sterk doormengd met grijs, en wiens kleederen, ofschoon in 't minst niet slordig, echter duidelijke blijken droegen van veeljarigen trouwen dienst.

Na wederzijdsche begroeting vroeg hij op bescheiden toon:

'Mijnheer! is mijne dochter hier?'

Eer ik hem kon vragen naar zijn naam of dien zijner dochter, hoorde ik in de andere kamer roepen:

'Vader! lieve vader! hier, hier ben ik!'

Zonder iets te zeggen of te vragen, stormde de man mij voorbij en wierp de deurgordijn met zooveel kracht open, dat ze slechts half weer dicht viel en mij vergunde de ontmoeting van vader en dochter te aanschouwen.

Met snelle schreden liep hij naar het ledikant en sloot haar in zijne armen, zeggende:

'Mijn kind! mijne Louise!'

Zij sloeg hare armen vast om zijn hals en kuste hem op den mond, op de wangen, op de oogen en waar zij maar een deel van zijn gelaat kon bereiken. - Toen zonk zij van vermoeidheid in de kussens terug en zei: 'Mijn kind! mijne Louise! Maar die teedere namen verdien ik niet meer, vader!'

'*Altijd* mijn *kind*!' zei deze op innigen, hartroerenden toon, terwijl hij beide hare handen in de zijne nam en een paar tranen in zijne oogen glinsterden.

Mevrouw Bridon, wier nabijheid door Louise's vader volstrekt niet opgemerkt werd, verliet hare zitplaats en kwam bij mij.

'En hoe is het met moeder? en met de kinderen?' vroeg Louise.

'Moeder wil je ook komen zien. Ze is nog niet geheel bekomen van hare ongesteldheid en daarom hield ik het nog tegen.'

'O, die goede, lieve moeder! Maar ik zie daar vreeselijk tegen op!'

Het kind begon te schreien. Eene trilling als van iemand, die ergens van schrikt, ging door de leden van den grootvader. - Hij ging naar het wiegje - nam het kind eruit - bezag het eene wijle en zei toen:

'Arm wicht! Gij kunt het niet helpen, dat er zulke monsters in de wereld zijn. God behoede u voor het vreeselijkste lot, dat eene vrouw kan treffen, en zegene u en uwe ongelukkige moeder!'

Daarna drukte hij 't een kus op het kleine voorhoofd en lei het in de armen der moeder.

'Uwe goedheid verplettert mij, vader!' snikte Louise.... 'En dan die grijze haren!... in zoo korten tijd!'

'Konden wij je nu maar bij ons in huis nemen. Maar dat kan niet en mag niet, om den wille uwer zusters. Zooveel ik kan, zal ik u ondersteunen, en dan...'

Meer verstond ik niet, daar Mevrouw Bridon mij toefluisterde:

'Laten wij hen niet langer beluisteren. Onze nabijheid kon hun hinderlijk wezen.'

Wij gingen naar eene andere kamer.

Nadat wij daar een geruimen tijd vertoefd hadden, kwam Louise's vader bij ons en verzocht Mevrouw, hem een afzonderlijk onderhoud te gunnen. 't Was van vrij langen duur. Toen zij eindelijk terugkwamen, groette hij mij bij het afscheidnemen zeer beleefd, zei tot Mevrouw Bridon: 'God zal er u gewis voor zegenen, edele vrouw!' drukte de hand, die zij hem aanbood, en verliet hare woning.

Den volgenden morgen ontving ik een briefje van Mevrouw Bridon, waarin zij mij verzocht, bij haar te komen.

De knecht liet mij, bij mijne aankomst, in het vertrek naast de ziekenkamer. Mevrouw kwam terstond bij mij.

'Dat bezoek van gisteren heeft haar zeer geschokt,' zei ze. 'De liefdevolle bejegening van haar vader heeft haar meer getroffen, dan eene strenge berisping zou hebben kunnen doen. De dokter vreest het ergste. - Zij roept mij, geloof ik. Ik kom zoo spoedig mogelijk terug.'

Of het bij toeval geschiedde, of dat Mevrouw Bridon het zoo beschikte - de gordijn bleef half open, zoodat ik evenals den vorigen dag alles kon zien en hooren, wat in de ziekenkamer voorviel.

'Hebt u den brief weggestuurd?' vroeg Louise.

'O, al lang,' antwoordde Mevrouw.

'En hebt u hem geschreven, dat ik sterven ga?'

'Ja!'

'O, dan zal hij toch wel komen.'

'Ik hoop het, maar geloof het niet,' zei Mevrouw Bridon langzaam.

'Maar mijn arm kind dan! Wie zal daarvoor zorgen, als *hij* het niet doet?'

'Wees daaromtrent gerust!' luidde het antwoord. 'Zoo gij mocht worden weggenomen, 'tgeen nog volstrekt niet zeker te achten is, dan zal *ik* het doen. Ik beloof u, dat ik het nooit aan zijn lot zal overlaten, maar ervoor zorgen, alsof het mijn eigen is.'

'O, Mevrouw!' betuigde Louise, met zwakke stem, 'zoo het waar is, dat er duivelen op aarde gevonden worden, gij overtuigt mij, dat er ook engelen in menschengedaante aanwezig zijn,' en dit zeggende, drukte zij de hand harer weldoenster, zoo teeder, als hare geringe krachten dit veroorloofden.

De knecht kwam de kamer binnen, waar ik mij bevond. Mevrouw kwam hem te gemoet.

'Heb je den brief bezorgd?' vroeg zij.

'Ja, Mevrouw!'

'En wat heeft Mijnheer gezegd?'

Daar zijn in den minderen stand menschen, die met een perkamenten gehoorvlies schijnen bedeeld en dientengevolge geen hinder hebben van het vervaarlijk gedruisch, dat zij veroorzaken en dat anderen bijna de hersenen verscheurt; maar er zijn er ook, wier zenuwen, wier gevoel van een zoodanig omkleedsel is voorzien, waardoor zij geen besef hebben van de vreeselijke uitwerking, die een ongewenscht bericht kan hebben op hen, aan wie het wordt overgebracht. Tot die categorie behoorde de knecht van Mevrouw Bridon.

Met luider stem antwoordde hij althans:

'Die Meneer heeft mij een tientje in de hand gedrukt, met bevel, te zeggen, dat hij op reis is. Ik heb het hem voor de voeten geworpen.'

‘O!!!’ hoorden wij in de andere kamer.

Mevrouw snelde erheen. Eene wijle daarna kwam zij terug.

‘Zij is stervende!’ sprak zij, bitter weenende. ‘Ga met mij, wat ik u bidden mag.’

Ik ging met haar naar het ziekbed.

Louise lag daar met gesloten oogen en gevouwen handen. Op eens sloeg zij de oogen ten hemel, hief hare handen op en riep uit:

‘Henri!!’

O! in dien kreet, dien ik nooit zal vergeten, streden liefde en vertwijfeling op eene zoo hartverscheurende wijze om den voorrang, dat het moeielijk was uit te maken, aan wie van de twee de zege moest worden toegekend.

Daarop zonken hare armen neder - hare oogen sloten zich, en - zij had opgehouden te leven.

Achttien jaren waren sedert dat tijdstip verloopen, toen ik een brief ontving van Mevrouw Bridon. De aanneming van dat kind had aanleiding gegeven tot het vermoeden, dat die *Louise-historie* slechts een dekmantel was geweest, waaronder genoemde dame haar eigen misstap had trachten te verbergen.

't Is geen ongewoon verschijnsel, dat vrouwen, die door haar huwelijk uit een lageren stand of uit bekrompen omstandigheden zijn opgeheven, trotscher zijn dan zij, die in aanzien en vermogen niet door hare echtgenooten overtroffen werden. De zucht, zich op haar verheven standpunt te handhaven, verleidt eerstgenoemde dames niet zelden tot uit de-hoogte-behandelen van meisjes en vrouwen, die vroeger haars gelijken waren, en zij wekken daardoor meestal het tegenovergestelde van 'tgeen zij door die handelwijze wanen te zullen erlangen, namelijk, minachting en verbittering.

Hoevele deugden en beminnelijke eigenschappen Mevrouw Bridon mocht bezitten - van dat euvel was zij niet vrij te pleiten. De eerste gelegenheid om, met schijn van gegrondheid, iets ten nadeele van een zoo hooghartig wezen te kunnen vertellen, wordt dan door de kwaadwilligsten onder de beleedigde partij met vreugde aangegrepen. Zoo ging het ook hier. Uit het ongerijmde, dat eene vrouw als Mevrouw Bridon eene landloopster in hare villa opnam, zonder dat daaraan eene geheime bedoeling was verbonden; - uit de omstandigheid, dat zij zich na opname van dat meisje niet meer in het publiek had laten zien en ook geene menschen meer zag; - uit het wegblijven van Henri de Vrieder, die haar bepaald het hof maakte, sedert het bal bij den baron; - maar bovenal uit het aannemen van het kind werd eene geschiedenis samengesteld, zóó waarschijnlijk, dat de weldenkendsten ten laatste wel niet in volkomen geloovigen, maar dan

toch in niet geheel ongeloovigen werden herschapen. Aan schijnbaar solide bouwstoffen ontbrak het den samenflansers niet.

Waarom weigerde zij de hand van een man als De Vrieder, - op wien zoo menig meisjesoog met verlangen gericht werd - zoo daar niet eene onoverkomelijke hindernis van *hare* zijde bestond? Wat bewoog hem, haar zoo op eens te verlaten, indien hij niet had ontdekt, in welken toestand zij zich bevond? Hoe zou Mevrouw Bridon naar den straatweg hebben kunnen gaan en daar een meisje vinden, zoo zij niet had geweten, dat het zich daar op dat uur moest bevinden? Waarom zou die trotsche vrouw dat schepsel meegenomen hebben naar hare woning, zoo dat niet in verband stond met de gebeurtenis, die aanstaande was? En was niet klaarblijkelijk door een handlanger daartoe een wezen uitgekozen, dat slechts luttele dagen te leven had en alzoo het geheim met zich in het graf zou nemen?

Ik vernam van dat alles niets dan jaren daarna. Mijne toenmalige woonplaats had ik, kort na dat voorval, met eene andere, ver van daar, verwisseld.

Mevrouw Bridon zou daarvan waarschijnlijk even weinig hebben ontdekt, zoo zij niet ook onder de hoogere standen benijdsters had gehad. Sommige dames misgunden haar haar meerderen rijkdom, andere hare schoonheid, doch de meesten de onderscheiding, die haar steeds van de heeren te beurt viel, en de ingenomenheid, waarmee dezen altijd van haar spraken.

Eene dier vrouwen had de beleefdheid, Mevrouw, *uit zuiver medegevoel*, haar leedwezen te betuigen over den laster, waaronder zij gebukt ging.

Met waardigheid had zij die vrouw toegevoegd, dat zij gelukkig niet in omstandigheden verkeerde, die eenig leedwezen bij anderen zouden kunnen teweegbrengen, en dat, zoo zij ooit in een toestand mocht geraken, waarin zij het medelijden dier dame zou kunnen opwekken, zij het haar terstond zou laten weten. ‘Tot zoolang, vaarwel!’ had zij erbijgevoegd en terstond daarop den knecht gescheld en hem gelast, Mevrouw uit te laten.

Dat bezoek had haar op de hoogte gebracht omtrent den stand van zaken in hare omgeving en haar spoedig tot het besluit doen komen, naar een ander, ver vandaar verwijderd oord te verhuizen. Vandaar ontving ik den straks door mij vermelden brief.

Zij berichtte mij daarin, dat zij sedert lang leed aan eene ongeneeslijke ziekte en dat zij mij gaarne wilde spreken. - Reeds den volgenden dag was ik bij haar. Zij was zoo vreeselijk veranderd, dat ik haar bijna niet herkende.

Ik vernam met innige deelneming naar haar toestand.

‘O, laten we *daar* maar niet van spreken!’ zei ze, ‘dat is eene besliste zaak, en daarin berust ik voor mijzelve. Maar mijne bezorgdheid betreft Henriëtte - dien naam had de ongelukkige Louise aan het

kind van Henri gegeven! Weet dan, dat dit lieve kind al verscheidene aanzoeken heeft gehad, maar die allen heeft afgewezen - op één na.

Dat eene was van een jong mensch van aanzienlijke familie, zeer beschaafd en met een aangenaam uiterlijk. Reeds bij de eerste ontmoeting bemerkte ik, dat zij met hem was ingenomen; en toen hij, na eene nadere kennismaking, haar ten huwelijk vroeg, behoefde hij niet lang op haar jawoord te wachten. Het verheugde mij zeer, dat ik Henriëtte - die tot een allerliefst, heerlijk ontwikkeld meisje is opgewassen en die ik liefheb, alsof zij mijn eigen kind is, - aan de zorg van een echtgenoot zou kunnen toevertrouwen, voordat ik haar moet verlaten. Die vreugde zou echter weldra in bittere droefheid verkeeren.

Men heeft *hier* steeds gemeend, dat Henriëtte mijn eigen kind is, en ik heb de menschen in dien waan gelaten en het lieve kind - dat niet beter wist, dan dat ik hare moeder was, - nooit iets van de vreeselijke waarheid onthuld. In mijne onnadenkendheid had ik niet berekend, dat bij het aangaan van een huwelijk, door de vereischte documenten, die misleiding zou worden ontdekt, en in mijne onwetendheid gemeend, dat, zoo er al te eeniger tijd iets mocht gebeuren, waardoor twijfel omtrent hare afkomst ontstond, mijne verklaring, haar als mijne dochter en erfgename te hebben aangenomen, voldoende zou zijn, om ieder verder onderzoek te verhinderen en elk bezwaar uit den weg te ruimen.

Toen de dag voor het huwelijk bepaald was, vroeg de heer De Welter, - de vader van Henriëtte's aanstaanden echtgenoot - of ikzelf zou zorgen voor de tijdige inlevering der noodige papieren, zooals geboorte-akte, enz., of dat hij mij daarin behulpzaam zou kunnen zijn. Eerst toen ontdekte ik mijne schromelijke dwaling. Die geboorteakte zou natuurlijk de geheele waarheid aan het licht brengen. Ik was dus wel genoodzaakt, het geheim harer geboorte voor den heer De Welter te onthullen. Door al de omstandigheden getrouw mee te deelen, hoopte ik hem gunstig te stemmen omtrent die zaak en Henriëtte, welke toch geheel vrij was van alle schuld. Ik vertelde hem, dat ik mijn aangenomen kind tot universeele erfgename had benoemd, ten einde hem te overtuigen, dat ook van dien kant geen bezwaar bestond. Zonder iets te zeggen, zat hij gedurende een geruimen tijd tegenover mij. Aan de telkens veranderende kleur van zijn gelaat kon ik duidelijk bemerken, dat verschillende gedachten zijn brein doorkruisten, en ik zag in angstige spanning het resultaat dier overwegingen te gemoet. Op eens stond hij op en zei, met een verre van vriendelijk gelaat:

'Mevrouw! ik zal de zaak overwegen en u mijne beslissing doen kennen!'

En dat deed hij nog dienzelfden dag, in de volgende bewoordingen:

'Mevrouw!

U verwijtingen te doen over het door u gepleegd bedrog zou tot

niets leiden. Ik zal u dus alleen melden, dat ik nooit mijne toestemming zal geven tot een huwelijk van mijn zoon met een h.... kind.'

Alles was alzoo voorbij! Uit den zoetsten droom des levens moest ik haar doen ontwaken - uit den zaligen toestand, waarin zij verkeerde, haar overbrengen in dien, waarvan alleen *zij* zich een denkbeeld kunnen vormen, die al de kwellingen eener hopelooze liefde hebben ondervonden.

Ten einde de ware oorzaak dier noodlottige gebeurtenis voor haar verborgen te houden, vertelde ik haar, zoo voorzichtig mogelijk, dat er zich, aan de zijde der familie van haar verloofde, onverwachte bezwaren hadden opgedaan, die mogelijk niet zouden uit den weg geruimd kunnen worden.

Zij was wanhopig. Met geheel hare ziel beminde zij dien jongen man. - Op hare vraag naar den aard dier bezwaren wist ik, zonder de waarheid voor haar te ontsluieren, niets te antwoorden, dan dat die mij onbekend waren. Die logen baatte mij evenwel niet. Eene harer vriendinnen betuigde haar, - geheel onschuldig of mogelijk door verlangen naar betere inlichtingen, dan zij tot nu toe erlangde, gedreven, dat ze altijd had gedacht, dat zij *mijne* dochter was.

Met een ontsteld gelaat is zij naar mij toegeijld, uitroepende:

'Mama! ben ik uw eigen kind niet?'

Bij het vernemen dier vraag was ik zoo ontroerd, dat ik geen woord kon uitbrengen. Buitendien wist ik niet zoo spoedig, wat ik daarop zou antwoorden. - Dat zwijgen had dezelfde uitwerking, die een door mij uitgesproken 'neen' zou gehad hebben. Een vloed van tranen stroomde uit hare oogen, terwijl zij, daar voor mij staande, de handen wrong en in 't rond zag als iemand, die zich door allen en alles verlaten gevoelt en niet weet, waar hulp en troost te zoeken.

'Maar hoor ik dan niemand, niemand toe?!' bracht zij eindelijk, snikkende, uit.

Ik zei toen, dat zij nog heel jong was, toen zij geene ouders meer had, en dat ik dit voor haar had verzwegen, om haar smart te besparen over iets, waaraan toch niets te veranderen was; dat ik haar toen als mijn eigen kind had aangenomen en verzorgd, en ik haar even liefhad, alsof zij mijne eigen dochter was. Dit baatte op dat oogenblik weinig. Zij verlangde de namen van haar vader en van hare moeder te weten. Ik noemde hare moeder *Louise Dupré* en gaf haar vader dien van haar grootvader, zonder te zeggen, dat het die van haar *grootvader* was. Zij vatte die aanwijzing gelukkig op, alsof die haar *vader* betrof, en verzonk in een diep gepeins. Ik achtte het gevaar voor ontdekking van den waren stand van zaken toen zoo goed als geweken. Doch de menschen, die steeds gedienstiger zijn, als er een schandaal aan het licht valt te brengen, dan wanneer eene verborgen deugd van een hunner medeschepselen hun gelegenheid verschaft, die, bij de ont-

dekking daarvan, aan anderen mee te deelen, wisten haar spoedig te overtuigen, dat zij geen wettigen vader heeft gehad. Al hare vriendinnetjes verlieten haar, alsof dat schuldelooze kind het kon helpen, dat een verfoeilijke bedrieger de oorzaak was van haar bestaan.

Sedert dien tijd verkeert zij in een toestand, waarin stille droefheid en aan vertwijfeling, aan waanzin grenzende opgewondenheid elkander afwisselen. 't Is zieldoorvlijmend, haar in diepe neerslachtigheid daar uren lang te zien neerzitten, zonder eenige beweging, den blik onafgewend naar den grond gericht. Maar 't is vreeselijk om aan te zien, als zij uit dien staat van schijnbare kalmte plotseling ontwaakt, de vuisten tegen elkander drukt en murmureert tegen den Hemel. Eens zelfs - en eene rilling gaat mij door de leden, telkens als ik aan dat oogenblik denk - eens zelfs, toen ik haar tot bedaren trachtte te brengen, door te zeggen: Vertrouw op God; die zal... riep zij uit: ‘God? - Er bestaat geen God! want die zou niet dulden, dat er zulke gruwelen worden gepleegd, zonder den bedrijver ervan te vernielen!’

Ik heb haar de treurige geschiedenis harer ongelukkige moeder verhaald, ten einde te voorkomen, dat zij ook aan *haar* met afschuw dacht, zooals zij dat doet aan haar... vader. Ik schroom, dat woord uit te spreken met betrekking tot Henri, sedert zij mij, toen ik dat eens tegenover haar deed, toevoegde: ‘O! ontheilig den zoeten vadernaam niet, door hem aan zoo'n monster te geven!’

Overtuigd, dat ik niet lang meer bij haar zal mogen zijn, ben ik bedacht geweest op middelen, ten einde haar niet geheel alleen en hulpeloos achter te laten.

Aan de oudste van Louise's zusters, die met een achtenswaardigen man is getrouwd, - zooals ik na nauwkeurig onderzoek vernam - heb ik geschreven en haar alles meegedeeld. - Zij is terstond daarop hier gekomen. Zij verhaalde mij, dat hare moeder onder den schok, teweeggebracht door Louise's ongeluk en dood, spoedig was bezweken, en haar vader nog eenige jaren, gebukt onder den last des leeds, hem door die gebeurtenissen op de schouders gelegd, had voortgeleefd, doch nooit weer onvermengde vreugde gesmaakt had.

Zoo waar is het, dat één groote smart niet zelden eene schaduw verspreidt over ieder genot, dat ons later wordt aangeboden!

Haar vader had haar - uit vrees, dat Henriëtte eenmaal in omstandigheden mocht komen, waarin zij hare hulp noodig had - het geheim toevertrouwd, zoodat mijne mededeeling overbodig was geweest, voor zooverre die het verledene betrof. Zij was bereid, Henriëtte, na mijn overlijden, ter zijde te staan en haar tot zich te nemen; en ik twijfel er niet aan, of zij zal dit met liefde en moederlijke zorg doen. Maar wat zal 't baten! Het levensgeluk van het arme, arme kind is voor altijd verwoest!

En nu kom ik tot mijn verzoek aan u. - Henriëtte wil niemand zien dan u... omdat gij hare moeder hebt gekend. Ik zal u met

haar in kennis brengen en haar zeggen, dat, zoo zij ooit raad of hulp noodig heeft, zij zich tot u, als tot een waar vriend, kan wenden. Mag ik dat doen?'

Ik antwoordde hierop toestemmend, maar dacht niet, dat mijn raad reeds zoo spoedig zou worden ingeroepen.

Kort na het overlijden van Mevrouw Bridon betwistte hare familie Henriëtte het recht op de erfenis, en met gunstig gevolg, daar de erflaatster, in hare onbekendheid met de wet, niet aan al de vereischten had voldaan, welke van een zoodanig stuk gevorderd worden. Even arm, als zij de woning van hare pleegmoeder was ingekomen, verliet zij die. In weelde opgevoed, moest zij door handwerken en muzieklessen helpen voorzien in hare behoeften, daar haar oom en tante niet over genoegzame inkomsten konden beschikken, om haar zonder eenige tegemoetkoming te onderhouden. Zoo doorworstelde zij gedurende verscheiden jaren haar vreugdeloos leven. Zij was als de bloem, die, door den storm geknakt, langzaam verdort en eindelijk neervalt in het stof. Reeds lang rust zij in den schoot der aarde.

Toen ik Mevrouw Bridon voor 't laatst - twee dagen vóór haar dood - bezocht, was eene mijner eerste vragen: 'En wat is er van De Vrieder geworden?'

'Van *hem?*' antwoordde zij, op een toon, die van diepe verontwaardiging sprak:

'Wel! hij heeft een schoon en rijk meisje getrouwd - leeft in eer en aanzien en klimt op van post tot post!

O, mannen! mannen!' klaagde zij; 'wie u een gering deel uwer stoffelijke bezitting ontneemt, dien ziet gij met verachting aan. Wie uw lichaam eene nietige wonde toebrengt, waardoor uw leven in 't minst niet wordt bedreigd, dien vervolgt gij met uwe wraak of levert hem over aan de gestrengheid der wetten. Doch wie het geluk aan geheele gezinnen ontrooft en den zielevrede van onschuldige wezens vermoordt, dien laat gij ongedeerd zijn weg vervolgen niet alleen, maar schenkt hem rijkdom en eereposten en huldigt hem, alsof geene onuitwischbare smet op zijn naam kleefde!'

En *ik* voeg er deze woorden van den Amerikaanschen boetprediker bij(*):

'Gij doet der gevallen vrouw het volle wicht uwer verachting gevoelen en verbrijzelt haar met uw smaad. - Ik neem de helft van uw smaad en vat dien als een bliksem, om er den zedeloozen man mede te treffen!'

1882.

(*) Dr. E. de Witt Falmage, Predikant te Brooklyn, N.-Amerika.